

वेदान्तप्रस्थानत्रय.

गीताभाष्यार्थ

हा ग्रंथ शांतपणें समग्र अवलोकन केल्यावर
यांत थोडा तरी ग्राह्यांश आहे

२

त्याच्या परिशीलनानें अंशतः तरी परमार्थ साधेल
असें वाटल्यास प्रत्येक ग्राहकाने आपल्या मित्रमंडळीस
: सदर ग्रंथ संपूर्ण देण्याची अवश्य क्षिफारस करावी,
आणि पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या

ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ

या ग्रंथासाठी ग्राहकात आपलें नांव नोंदवावें,

तसेंच

छापून तयार असलेला

दशोपनिषद्भाष्यार्थ

हा ४००० पृष्ठांचा पाच पुस्तकांत मनुकृत याचलेला ग्रंथ

टपाल सर्व्हास यंत्र रचनास मागणून

वेदान्तप्रस्थानत्रयसंग्रह करावा.

5920
BAP

ॐ तत्सत्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

मूल श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ

आणि

गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा, कोश यांसह.

लेखक

आचार्यभक्त-विष्णु वामन वापटशास्त्री.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

. गीता, ४.

पुणे शके १८४३ सन १९२१.

किंमत साडेसात रुपये.

प्रकाशक—विष्णु वामन वापटशास्त्री, पुणे पेठ सदाशिव घर नं. २७०
यानी हा ग्रंथ पुणे पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथे प्रसिद्ध केला.

मुद्रक—ज्योत्सव हरि आवटे, पुणे पेठ सदाशिव नं. २७० यानी पुणे
पेठ, सदाशिव घर नं. २७० येथील आपल्या 'इंदिरा'
छापखान्यात छापिला.

(प्रकाशनाचा मूल हव. रागून ठेविले आहेत.)

ॐ तत्सत्

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायामुरी मता ॥ १६-५ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९-१३ ॥

नत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ११-५५ ॥

श्रीमान् सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी,

यांच्या अंगा असलेल्या स्वाभाविक दैवी संपत्तीला अनुरूप अशी

त्यांची

व

त्यांच्या धर्मपत्नी

सकलसौभाग्यसम्पन्न प्रेमलीलावाई ठाकरसी,

यांची

श्रीमद्भगवद्गीतेवरील धडा व भक्ति प्रत्यक्षां वाढत असल्यामुळे

त्यांना

हा ग्रंथ नित्यपठनासाठी, अनेक शुभाशीर्वादपूर्वक

मग्न व मादर अर्पण करीत आहे

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादांच्या कृपालेशानें आज “ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ ” हा विस्तृत ग्रंथ महाराष्ट्रीय भगवद्भक्त वाचकास समर्पण करण्याचा सुयोग आम्हास प्राप्त झाला आहे. गेल्या म्ह० शके १८४२ च्या विजयादशमाला हा एवढा मोठा ग्रंथ पुढाले म्ह० शके १८४३ च्या विजयादशमाला आपण प्रसिद्ध करू, याची नुस्ती कल्पनाहि नव्हती परंतु आचार्यांच्या अनुग्रहानें अवतिपत योग व अनुकूलता प्राप्त होऊन तो आमच्या हातून निर्विघ्नपणें पार पडला, ही खरोखर अन्तर्यामीचीच इच्छा ! गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यापासून असा ग्रंथ लिहिण्याचा आमचा मानस होता. पण अनुकूलतेच्या अभावां तो ‘ दरिद्राणा मनोरथ ’ च उरतो कीं काय अशाहि भीति वाटत होती तथापि केवळ ‘ सत्यसकल्पाचा दाता भगवान् ’ याच न्यायानें तो सफल झाला, याबद्दल आम्हाला मोठी धन्यता वाटते, व ‘ पय लघयते गिरिं ’ हा नुस्ता अर्थवाद नसून भूतार्थवाद आहे, अशाहि खात्री पडते

दशोपनिषद्भाष्यार्थ प्रसिद्ध केल्यावर अनेक प्रतिकूल परिस्थितामुळें आम्ही बहुतेक निवृत्त्यादय झालो होतो, व गीता आणि ब्रह्मसूत्र यावरील शाकरभाष्याचा भाष्यार्थ करावा असें आमच्या मनातहि येत नव्हतें शिवाय कै० भाऊशास्त्री लेले याना, गीता व शार्दूलभाष्य याच भाषातर केले होतें महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यकर, यांनीं केलेले व घडोदासरकारनें प्रसिद्ध केलेले ब्रह्मसूत्रभाष्याचें सुंदर व सुबोध भाषातरहि वाचकवर्गाला उपलब्ध होतें प्रा. चि. ग. भातु, यांनींहि गातेवरील शाकरभाष्याचें भाषातर प्रसिद्ध केलें होतें अर्थात् या दोन्ही ग्रंथांचीं दोन दोन भाषातरें अगोदरच झालेलीं असल्यामुळें आपण आणखी त्याचें तिसरें भाषातर करावें, असें आमच्या मनातहि नव्हतें आजवर दशोपनिषद्भाष्याचें भाषातर कोणाकडून पूर्ण झालें नव्हतें, तें आमच्या हातून झाले, एवढ्या आचार्यसेवेंतच आम्ही आपल्याला कृतार्थ समजत होतो, व छान्दोग्यभाष्यार्थाच्या प्रस्तावनेंत आरंभीच आम्ही या गोष्टीचा थोडक्यांत उल्लेखहि केला आहे पण आमच्या हातून ही सेवा पुरी करून घेण्याचा त्या सर्वैश्वर्यसंपन्न आचार्यांचीच इच्छा दिसते. त्याच्याच अर्चित्य योजनेनें सर चिठ्ठलदास ठाकरसी या सुप्रसिद्ध गृहस्थाचा व आमचा शके १८४० च्या ज्येष्ठ कृष्णपक्षात म्ह० छान्दोग्यभाष्यार्थ प्रसिद्ध झाल्यावर दोन चार दिवसांनींच अनपेक्षित परिचय श्रीमद्भगवद्गीतेमुळेच झाला व तो सुमारे तान माहिने श्रीमद्गीतेच्या अध्ययन-अध्यापनानें दड झाला. आज प्रस्तुत ग्रंथ सुमारे दहा हजार रुपये खर्च करून इतक्या उत्तम रीतीनें प्रसिद्ध करितां आण हें त्या परिचयाचेंच फल आहे. इतकेंच नव्हे तर याच पद्धतीनें [म्हणजे प्रथम भाष्य निराळें देऊन पुन भाष्यार्थांत प्रत्येक वाक्य घेऊन त्याचा सरळ व सुबोध अर्थ करणें व प्रत्येक प्याऱ्याचे शेवटीं त्याचा अगदी सरळ व सुबोध भाषार्थ मानणें, या

पद्धतीने] समग्र ब्रह्मसूत्रशाखीरमाध्यार्थहि दोन वर्षांच्या आत प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे. सर चिद्बलदास ठाकरसी, हे पुणे (एरवडा) मुक्कामी बन्डगार्डेनच्या समोर -जां उंच टेकडी आहे तिच्यावर एक नुदर ' पर्णकुटी ' बांधात आहेत. त्या एकान्त व शांत स्थानी असून सर्व जगातील सर्वोत्तम ज्ञानाचा साठा, असे जे ब्रह्मसूत्रशाखीरमाध्य त्याचा भाष्यार्थ वर सांगितल्याप्रमाणे आम्ही लिहिणार आहो. दशोपनिषदे, श्रीगीता व ब्रह्मसूत्र या प्रस्थानत्रयावर एकट्या श्रीसुकराचार्यांचेच भाष्य आहे. त्यावर एकट्या आनन्दज्ञानाचीच (आनन्दगिरीचीच) टीका आहे त्याचप्रमाणे तारिक्क महाराष्ट्र-भाष्ययात धामच्या प्रस्थानत्रयभाष्यार्थाची भर पडल्यास मराठीत आम्ही आनन्दज्ञानाचेच कार्य केले आहे, असे निःपक्षपात तज्ज्ञ तर ग्रहित मानतील. शिवाय असले प्रथ लिहीत असताना मनाला जे सुखस्कार होत असतात व ज्या एकाप्रतेचा व तज्ज्ञान्य शान्तीचा अनुभव येतो तो तर अवर्णनीयच होय. असा,

मराठीत गीतेवरील शाखीरभाष्याची दोन भाषातरे प्रसिद्ध झालेली आहेत, हे आम्ही घर मागितलेच आहे. ती पुष्कळ वाचकाना संप्रदी ठेविली असतील व वाचलीहि असतील तथापि आमच्या या भाष्यार्थात त्या दोन्हीहून निराळाच अपूर्वता आहे. अगोदर ती भाषातरे गीतारहस्याच्या पूर्वी प्रसिद्ध झालेला आहेत, त्यामुळे गीतारहस्यातील सूत्रासूत्राचा विचार करून, त्यान रहस्यकारांनी सन्यासमार्गाय टीकाकारांचे नाव पुढे करून आचार्यभाष्यावर जे दोष दिले आहेत त्यांचे निरसन व भाष्याचे समर्थन करण्याचे सौभाग्य त्या भाषातरकारांना लाभले नव्हते आम्हाला या भाष्यार्थात रहस्याचे सविस्तर परोक्षण करून त्यातील उक्तानुक्तदुरुत्वाचा विचार करून आचार्यभाष्याचे समर्थन करण्याचा सुयोग आला आहे त्या दोन्ही भाषातरात अगदी अल्पसंस्तुतशाला भाष्य सहज समजेल, अशी योजना केलेली नाही. पण आम्ही गीतेसारख्या अप्रतिम प्रथाचा बघाव अर्थ वाचकाना भाष्यार्थावरून सहज कळावा, अशी योजना केली आहे. त्यामुळे मूळ श्लोक व भाष्य या दोहोंचाहि द्विरुक्ति झाली असून प्रथाची सुमारे ३०० पाने वाटली, व त्या मानाने जवळ जवळ दोन हजार रुपये खर्चहि अधिक झाला. तथापि शोकोपयोगाच्या दृष्टीने आम्हाला त्यानहल सुद्धीच चिंता वाटत नाही. विद्यार्थ्याने घर बसल्या घाताभाष्याचा अभ्यास करावा, अशी आमची इच्छा असून ती या प्रथाने पूर्ण होईल, त्यानहल आम्हाला सुद्धीच भरा वाटत नाही

शिवाय गीतारहस्यकारांनी सर्वसांप्रदायिकांना दोष देऊन गीतेला कर्मयोगशास्त्र धन-विष्णूचा जो अपूर्व प्रयत्न केलेला आहे, त्यात ग्राह्य मिती आहे व त्याज्य अंश निती आहे, याचा विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे होता गीतारहस्य प्रसिद्ध होऊन (गळे १८३७) रहा वर्षे झाली. त्यावर आजपर्यंत पुष्कळना विरुद्ध टीका केली आहे. आम्हीहि केला आहे. तथापि त्या टीकाकारांतील अप्रयोजेचा मान आम्हाला आहे. गीतारहस्य प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच शके १८३६ साला रहस्यकारांनी येथील गायकवाडबा-प्यातील गणपतीपुढे आचार प्रवचने केली ती ऐकूनच आम्हा पाचव्या दिवशी जाहीर

व्याख्यानात त्याच जागी व त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली गीतारहस्यावर भाषेप घेतले, हे प्रसिद्ध आहे. आम्ही आमच्या व्याख्यानाचा सारांश आचार्यातून त्याचवेळी प्रसिद्ध केला असून 'साकरभाष्यानुसार गीतारहस्य' या नांवाने तोच लेख पुढे पुस्तकरूपा-
नेही प्रसिद्ध केला, हे सर्वांना माहितच आहे. पुढे १८३७ साली रहस्य प्रसिद्ध झाले.
त्यावरही आम्ही 'गीता अथवा सांख्य योगशास्त्र' या नांवाखाली अनेक लेख लिहिले
आहेत. पण पुढे येथील भयंकर दंग, त्यामुळे आम्हांवर ओटवलेली संकटे, आचार्य बंद
पडणे, इत्यादि विविध कारणांनी तो प्रयत्न ससाच अपूर्ण राहून गेला. सुमारे दोन वर्षा-
पूर्वी आम्ही पुन गीतेचे व्याख्यान लिहिण्यास सुरवात केली, त्यात मूळ श्लोक,
अन्वय, अर्थ, सारांश, व त्या सारांशात भाष्यसमर्थन करण्यास आरंभ केला होता.
पण ते पुस्तक येथील मे. गणेश विष्णु चिपलुणकर आणि मंडळीचे मालक रा. बा.
पा. ठकार यांनी धार संस्थानचे अधिपति सर उदाजीराव पवार यांना अर्पण
करण्यासाठी घेतले, अर्थात्च ते त्यांच्यासाठी त्याहावयाचे असल्यामुळे त्यातही
आम्हांला रहस्याचे साक्षात् परीक्षण करितां आले नाही. शिवाय रहस्यकाराचे
म्हणणे आम्ही आमच्या शब्दानां खोडून काढण्यापेक्षा आचार्यांच्या शब्दा-
नांच ते खोडून काढणे, अधिक परिणामकारक होईल, कारण आचार्य काय म्ह-
णतात, तेच पुष्कळना माहीत नसते. यास्तव आचार्यांचे भाष्यच शब्दशः जनतेपुढे
ठेवून मग रहस्यकार त्याविषयी काय म्हणतात व ते अनुपपन्न कसे व का आहे, हे
दाखविणे अधिक सोयीचे होईल, असे वाटल्यामुळे आम्ही गेल्या मार्गशीर्षात म्ह०
चिपलुणकर मंडळीच्या प्रेरणेने धार संस्थानाधिपतींसाठी 'चालबोविनी' गीता लिहून
झाल्यावर लागलेच हे काम हाती घेतले. पण आचार्यपाक्षिक सुरू असतानाच ते
जोराने चालविता येणे शक्य नाही, असे दिसताच, आम्ही पाक्षिक बंद ठेवले. संभर
फार्मात म्ह० ८०० पानात हे काम आवरेल, असे आम्हांला प्रथम वाटले होते व त्या-
प्रमाणे ते आपाटात पूर्ण होईल असे आम्ही प्रसिद्ध केले. पण पुढे ते १२५,१५० व
आता जवळ जवळ १७० फार्मापर्यंत वाढले आहे. त्यामुळे अर्थात्च अंदाजापेक्षा काळ
व खर्च ही दोन्ही वाढली. इतके वाढलेले पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास तीन-चार महिने अधिक
लागणे अपरिहार्यच होते, हे कोणाच्याहि लक्षात येईल. खर्च जरी जवळ जवळ दुप्पट
वाढला आहे तरी आम्ही किंमत पूर्वीच्या अंदाजापेक्षा फक्त दहापटच वाढविली अगून
आचार्यांचे ग्राहक व आगाऊ नावे नोंदविणारे यास ट. ख. सह फक्त सहाच दर्याम
पुस्तक देत आहो. यावरून हे पुस्तक आम्हा अगदी मूळ किंमतीला देत आहो हे
कोणाच्याहि लक्षात येईल. पुस्तकाचे सुमारे फार्म १७० आहेत. प्रत्येक फार्मला छपाई
व कागद मिळून ४५ रु. प्रमाणे ७६५० रु. खर्च आला. १५०० रु. वाईडिंग, ११५०.
४ चित्रांचा व इतर किरकोळ खर्च त्यात मिळविल्यास एकंदर बरोबर १०००० खर्च
होऊन ग्लेज पण पातळ ३६ रतली कागदाच्या प्रती १५०० व उत्तम जाट ४८ रतली
कागदाच्या ५००, मिळून दोन हजार प्रती तयार झाल्या. म्हणजे ५ दर्याम आम्हांला

घरात प्रत पडली. यात आमची मेहनत वगैरे काशें नाही. ट. ख. प्रत्येक प्रतीला १-१। रु. लागणार. अर्थात् पातळ प्रतीची किंमत ट. खर्चासह ७।। व जाड प्रतीची किंमत ट. ख. सह १० ठेवून यात आम्ही केवटा स्वार्थचांग केला आहे तें मुक्ताच्या सहज लक्षात येईल आगाऊ प्रसिद्ध करून गेल्यामुळे आगाऊ वर्गणादारांना व आचार्य ग्राहकांना आम्हा ६ व ८ रु.सच प्रत जी देत आहों ती प्रत्यक्ष मुम्मान करून देत आहों, हेहि लक्षात येईल. आम्हीं निःस्वार्थयुद्धानें-केवल आचार्यांचा अर्हंतुकी मेवा याच भावनेने हें काम केले आहे, यातहि देणगीच्या रूपाने वगैरे जो थोडा फार फायदा होईल त्याचाहि पण ब्रह्म-सूनसारीभाष्याकडे विनियोग करणार आहों ब्रह्मसूनशास्त्रभाष्याहि तीन भागात छापून अशाच अल्प म्ह० मूळ किंमतीस देण्याचा आमचा विचार आहे. आम्हीं हें काम गेल्या दहा महिन्यात दुसऱ्या कोणाचेहि साय न घेता केल आहे. नाही म्हण-ण्यास आमच्या एक सुशिक्षित भगिना श्री लक्ष्मीबाई प्रधान, या निदुर्पानें निःस्वार्थ-युद्धानें लेखां प्रत लिहिणें, खेवटपर्यंत प्रयशुद्धि करणें, कोश तयार करणें, इत्यादि बाबतींत आमच्या बरोबरीनें आठ आठ दहादहा तास सारखें यत्न नेटानें काम केले, या एका व्यक्तीबानून संपादनाच्या कामीं या प्रधाना दुसऱ्या कोणाचाहि हात लागलेला नाही, यावरूनच आम्ही ८ मोठें कार्य किता अनन्य चित्तानें, निग्रहाने व एकनिष्ठनें केले असेल याचा कल्पना कोणालाहि येईल. पण जगात् गुणग्राही नाही, तें पक्षपाती आहे, यात केवल रहस्याचे परीक्षण केले आहे, याच एका अपराधाबद्दल बरीचशा जनता याच्याकडे दोषदृष्टीनें पाहील पुष्कळ विद्वान्ही याची असूयाच करताल, हें आझी जाणून आहों कारण रहस्याच्या अनुकूल बोलणे गोपे आहे व तें दृष्टफल देणारेहि आहे. पण त्याच्या उलट योलणे तितकें सोपेहि नाही व दृष्ट अनुकूल फल देणारेहि नाही. किंबहुना तसें करणें क्षणजे जनतेच्या अनादरास व निंदेस पात्र होणेंच आहे. तथापि आम्हा आचार्यांच्या अग्रथित सिद्धान्ताकरिता रहस्यकाराविरुद्ध लेखणां उचलली आहे व ' सत्यमेव जयति नाश्रुत सत्येन पन्था विततो देवयान ' (सु. भा. पृ. १९) या श्रुतिवचनावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. त्यासाठी किंवा अर्थावत अर्द्धत सिद्धान्तासाठी आझी लैकिर दृष्टफल, लोकांचा अनादर किंवा निंदा यांची फारशी शिंताय करीत नाही सामान्य लोकानीं किंवा पक्षपाती जनतेनें आमच्या या कृतीचे कौतुक करावें, अशी आमचा अपेक्षा नाही. आचार्यांचेर आमचा पूर्ण-निष्ठा आहे व सर्वेश्वर ईश्वराच्या गुणग्राह्यतेविषयी आमच्या मनात सुद्धीच संशय नाही. वर्तमानकालच्या जनतेनें आमच्या कृतीचा जरा कदाचित् तिरस्कार केला तरी त्या कृतीत जर तसाच काहीं स्तिराश असेल तर मावी जनता तिचा आदर करील ! तिच्यामध्ये काही सत्य-स्तिराश नसेल तर ती आज आमच्या समक्ष जगातून नाहीशी झाली तरा त्याबद्दल आम्हाला सुद्धीच खेद वाटणार नाही. शिवाय या वर्तमानममयीहि सर्वच जनता पक्षपाती आहे, अस नाही या वेळांहि काही सत्यप्रेमी जन ह्यात आहे-तच. याविषयी आमच्याच अग्रस्थेतील एका प्राचीन कवीचे उद्गार येथे सुद्धा नमूद करून ठेवण्यासारखे असेल कविश्रेष्ठ भवभूति म्हणतो-“ ये नाम केचिदिह न प्रथय-

न्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्मति नैव यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समान-
धर्मा कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी ॥ ” म्ह० “ जे काहीं लोक केवल पक्ष-
पातानें आमची अवज्ञा करितात—आमचा तिरस्कार करितात ते काहीं तरी जाणतात.
[ते अनिर्वचनीय ब्रह्माला जाणतात म्हणून त्यांना आमच्या या कृतीचें कौतुक वाटत
नाहीं किंवा त्यांचे ज्ञानच तितके, अगदीं अल्प.] अर्थात् त्यांच्यासाठी माझा हा यत्न
नाहीं. माझ्याच स्वभावाचा कोणी एखादा तरी मानव या जगांत यावेळीं ह्यात असेल !
कदाचित् या वेळीं तो नसला तर पुढे उत्पन्न होईल, व तो माझ्या या कृतीचें कौतुक
करील !! कारण हा काल अमर्याद आहे व पृथ्वीहि विस्तीर्ण आहे ! ” आम्हीहि
आमच्या या कृतीबद्दल अक्षरशः तेच म्हणतो.

सामान्य जनता पक्षपाती असेल तर त्यात काही आश्चर्य नाही. कारण जगद् प्रायः
' परप्रत्ययनेयबुद्धि ' असते. म्हणूनच भगवानांनी पुढे ' अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वा-
न्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं ध्रुतिपरायणाः ' अ. १३ श्लो. २५ पृ.
९६५ असें म्हटले आहे. पण बहुतेक नेते—लोकनायकहि पक्षपाती आहेत. केवल
पक्षपातीच नव्हेत तर पक्षाभिमानानें अन्यायाहि करणारे आहेत. याविषयीं येथें एकच
ताजें उदाहरण देतो—कै. लोकमान्य टिळकाच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या प्रसंगाने, या
वेळीं महाराष्ट्रांतील जनतेच्या अत्यंत आदरास व विश्वासास पात्र झालेल्या ' केसरी '
नांवाच्या वर्तमानपत्रात ' कर्मयोग कीं कर्मसंन्यास ' या नांवाची एक लेखमाला सुरू
केली. त्यात रहस्याचें रुसें तरी समर्थन व आचार्यांच्या भाष्यांतील दोष दाखविण्याचा
अवास्तव प्रयत्न करण्यास आरंभ केला. आम्हीं पहिलाच लेख पाहून केसरीच्या संपा-
दकास पत्र लिहून “ या विषयाची दुमरी वाजू म्हणून माझा लेख आपण केसरीत घेतां
का ? ” असा प्रश्न केला. त्याला त्यांनीं “ आम्ही आपला लेख प्रसिद्ध करात नाहीं ”
असें साफ लढी उत्तर पाठविलें. अशा अत्यंत पक्षपाती व अन्यायी श्राद्धांतिक विद्वानां
कडून आम्ही आमच्या कृतीच्या, मेहनतीच्या, किंवा गुणांच्या गौरवाची काय अपेक्षा
करावयाची आहे ? व अशा मर्यादा गौरवानें आम्हाला पारमार्थिक लाभ तरी काय
होणार ! तात्पर्य आम्ही हा जो एवढा यत्न केला आहे व पुढेंहि करणार आहों तो
केवल ईशसेवा, केवल आचार्यसेवा, केवल स्वाध्याय, व गीतेंतच सांगितल्याप्रमाणें
(अ. १८ श्लो. ६९ पृ. ७०) केवल ज्ञानयज्ञ व केवल संप्रदायप्रवृत्ति यासाठी आहे.
याचें आम्हांला ऐहिक फल काहीं नको.

रहस्यकार म्ह० कै० लोकमान्य टिळक हे व्यावहारिक दृष्ट्या फार मोठे पुरुष
होऊन गेले, याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. त्यांचें भाग्य घोर व पुण्यप्रभावहि अगर्-
नीय ! लोकान्या इतरांच्या आदराच्या व निश्चामास पात्र झालेला पुरुष किंचित् शतमान
निवृत्तला नाही ! राजघराणाला ऊर्फ मुलामोगरीला अवश्य अगलेले सर्व गुण त्यांच्या
मध्ये होते. अगदीं लहानपणापासून आम्हालाहि त्यांच्याविषयी अतिशय आदर वाटत
असे. केसरीचे संपादक या दृष्टीने आम्हाला ते अत्यंत पूज्य झाले होते व र्मातारदृष्ट्या हा

ग्रंथ लिहून, त्यात सर्व सांप्रदायिकांना व विशेषतः अद्वैतवादी शंकराचार्यादि संन्यास-
मार्गीयांना रुधा दोष देऊन कर्मयोगाचे कसे तरी समर्थन करण्याचा त्यांनी जो
अयोग्य प्रयत्न केला आहे, तो जर केला नसता तर इतरांप्रमाणे आमचाहि स्वाविपर्याचा
आदर कायम राहिला असता. पण त्यांनी आपला जो 'जन्मसिद्ध' विषय नव्हे त्यात
प्रवेश करून, ज्याचे समर्थन करिता येणे शक्य नाही, असा अगदा निराधार सिद्धान्त
प्रतिपादन करण्याचा वधा यत्न केल्यामुळे ते आम्हांप्रमाणे दुसऱ्याहि पुष्कळांच्या
अग्रीतीला पात्र झाले, हे मोठी खेदाची गोष्ट आहे. लोकमान्याचे आधिकारिक-स्वभाव-
जन्य कार्य-राजमार्ग होतें. म्ह० त्याचा जन्म त्यासाठी झाला होता. गीतेसारख्या
पारमार्थिक ग्रंथांचे आलोचन करून त्याला 'कर्मयोगशास्त्र' वनविष्यासाठी त्यांचा जन्म
नव्हता 'गीतेतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे, हें मत कायम होऊन व ते लिहून
वाढण्याचे ठरूनहि बरीच वर्षे झाली' असें जरी त्यांनी प्रस्तावनेत (६) म्हटलें आहे
तरी त्यांना सहा वर्षे मठाच्या स्वस्थ वसण्याचा प्रसंग जर आला नसता तर कदाचित्
'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिण्यास त्यांना अवकाश मिळता की नाहा, याची शंका आहे !
म्हणूनच आम्ही म्हणतो की वाही काम नाही म्हणून फारस्या वेळीं केलेले हें त्यांचें
कार्य आहे. आचार्यांची गोष्ट याहून अगदी निराळी आहे. त्यांचा जन्मच वैदिक संप्रदाय
व अद्वैत मार्ग याची प्रस्थापना करण्यासाठी होता. त्यांनी आपल्या आयुष्यात दुसरे काही
केलेच नाही. ब्रह्ममीमांसा, दशोपनिषदे व गीता यावर भाष्य लिहून, ते शिष्यांना पठ-
वून व वाचना वादात जिकून वेदिक संप्रदायी वनविष्यासाठी त्यांचे गरीरप्रहण होतें.
रहस्यकाराच्या क्षणप्रमाणेच त्यांना आज जवळ जवळ १३०० वर्षे होऊन गेलीं.
तथापि त्यांनी स्थापिलेला अद्वैत संप्रदाय अविच्छिन्न चालू आहे त्याच्या मागून अद्वैत-
विरोधी विशिष्टाद्वैतादि काही मते रामानुजादिकाना प्रचलित केली, पण त्यामुळे अद्वैत
संप्रदाय लुप्त झाला नाही. किंहुना त्याचा उत्तरोत्तर अधिभूत सूक्ष्म विचारच होत
गेला. श्रीशंकराचार्यांच्या प्रस्थाननवमाध्याचा मात्र प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयावर असा
परिणाम झाला की ते लुप्तच झाले ! आचार्यांच्या भाष्याने इतर सर्व शास्त्रे वेदान्तादि
शास्त्रांशील इतर विस्तृत प्रवासह, गतार्थ झाल्यामुळे त्यांचे अध्ययनच कोणी करीनासें झाले,
त्यामुळे ते ग्रंथ व तीं शास्त्रे जेवढ्या तेथे जीर्ण होऊन गेला. फक्त पद, वाक्य व
प्रमाण यांचे प्रतिपादन करणारी व्याकरण, मीमांसा व न्याय हीच वेदान्तोपकारक
शास्त्रे आचार्यांच्या मार्गे टिकली व बाकीची सर्व लुप्त झाला. सास्य व योग हीं दर्शने
मुद्दां जवळ जवळ लुप्तप्राय झालीं. ह्यां सास्य व योग या दर्शनांवरील अगदीच
मोठके ग्रंथ उपलब्ध होतात व तेहि अद्वैत संप्रदायी लोकांच्या रुपेमुळेच होत. कारण
मांग्यकारिहावर भागतीकार वाचस्पतिमिश्रांनीं तत्त्वकौमुदी टीका लिहिली व गोड-
पादानां भाष्य लिहिलें आणि त्याला जिवत ठेवले, योगदर्शनावर व्यास, भोज, वाच-
स्पतिमिश्र यांनीं भाष्य-टीका बंगरे लिहून त्यांचे रक्षण केले, हें प्रसिद्ध आहे. हें सर्व
येथे मांग्य्याच धारण इतकेंच की, आचार्यांचा जन्म वेदान्त शास्त्राला ऊर्फ औपनिषद
दर्शनाला पूर्णावस्थेस पोचवून त्याचा आवालवृद्ध स्त्रीपुरुषांत प्रचार करण्यासाठी असून

त्यांनी तेंच एक आपले जन्मकार्य उत्तम प्रकारें वजावले व त्यांच्या शिष्यांनाहि पुढें तेंच केले. अलीकडे महाराष्ट्रात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून जो एक भागवतसंप्रदाय सुरू झाला असून संतांच्या अपूर्व व समर्थवाणीने सर्व बालगोपालांना तहान करून सोडीत आहे तोहि आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायाला सोडून नाही. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोवाराय यांच्या वाणीकडे पाहिले असतां वैदिक संप्रदायान्तर्गत गीतेंत कर्म, संन्यास, ध्यान, उपासना इत्यादि जे अनेक उपाय सांगितले आहेत त्यांतील प्रेमलक्षणाभक्तीला अतिशय प्राधान्य देऊनच हा अद्वैती वैष्णव भागवत संप्रदाय त्यांनी सर्व पामरांवर अनुग्रह करण्यासाठी निर्माण केला आहे, याबद्दल कोणाचीहि खात्री होईल. आचार्य भक्तिमार्गाच्या विरुद्ध आहेत, ज्ञानमार्ग निराळा व भक्तिमार्ग निराळा, इत्यादि ज्या काहीं लोकांच्या समजुती आहेत व रहस्यकारांनाहि ज्याचा पुरस्कार केला आहे त्या खोट्या आहेत, हें आचार्यांच्या भाष्यावरून दाखविता येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें स्मार्त व वैष्णव हा भेद आचार्यांच्या मनात नव्हता, उलट ते बारंवार ' विष्णु व वैष्णव ' या नावाचाच आपल्या ग्रंथात उल्लेख करीत असतात, हेंहि दाखविता येण्यासारखें आहे. वाचकाना गीताभाष्य वाचताना या गोटांचा प्रत्यय येईल. असो, तात्पर्य, आचार्यांचें भाष्य वैदिकसंप्रदायाला यत्किंचित्हि सोडून नाही. श्रुति, स्मृति व न्याय यांना सोडून नाही. स्मार्त वैष्णव इत्यादि राग द्वेषप्रधान भावनांना लिहिलेले नाही. वेदान्ताला भक्तीचें वाकें नाही. स्वतः आचार्य परमभक्त होते. त्यांनी कर्म, उपासना, ज्ञान यातील कशाचाहि द्वेष केलेला नाही, किंवा त्यातील कोणाचेंहि फाजिल स्तोम माजविलेले नाही. औपनिषददर्शनाने समर्थन करून संसारी जीवांना मोक्षमार्ग दाखविण्याचें सर्वोपकारक कार्य त्यांनी केले व त्यासाठीच वेदबाल्य साम्य-वैशेषिक बौद्ध-जैन-नादिकांचें सविस्तर खंडन केले आहे. या सर्व गुणामुळेच आचार्यांच्या पूर्वीचे सर्व ग्रंथ लुप्त झाले. रहस्यकारांनाहि आचार्यांच्या कृतीचें हे लोकोत्तरत्व कबूल आहे. (गी. र. पृ. ११ पहा.) तथापि ते आचार्यांवरहि सांप्रदायिक आग्रह, ओटाताण वर्गरे दोषांचा आरोप करण्यास तयारच आहेत, हें आश्चर्य होय. असो,

तथापि रहस्यकारांनी फावत्या वेळी ' गीतारहस्य ' हा ग्रंथ लिहिला, त्यात गीता हे ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान कर्मयोगशास्त्र आहे, असें पूर्वीच त्याच्या ठाम झालेल्या समजुतीप्रमाणें ठरविले. तें ठरवितांना आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरपर्यंत सर्वसांप्रदायिकांची दृष्टि सदीप ठरवून त्यांच्या छपेंतून आपली ' मुद्रा ' करून घेऊन त्यांच्या ' मतांतील अपुरेपणा सकारण ' दाखविण्याचें महत्कार्य त्यांनी केले. तथापि " अद्यापि हा ग्रंथ (गीतारहस्य) सर्वांशी पूर्ण झाला आहे " (प्रस्ता. पृ. ६-७) असे त्यांना म्हणता येत नाही. पण स्वतःचा " वृद्धापकाल झाल्यामुळे आपले विचार लोकांस कळवून ठेवावे, म्हणजे कोणी तरी ' समानधर्मा ' सध्या अगर पुढें निघून ते पुरे करील, " या आशेने त्यांनी हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. अर्थात् गीतारहस्यकार माध्वायिकांच्या मतांतील अपुरेपणा दाखविण्यास जरी प्रवृत्त झाले आहेत, तरी त्यांचे विचार पूर्ण वस्थेस पोचलेले नाहीत, असें त्यांचें त्यांनाच वाटतें, हे त्यातल्या त्यात लक्षांत ठेव-

प्यासारखें आहे. कोणाचेहि स्वतंत्र विचार असेच अपुरे राहणार हे निर्विवाद आहे. कारण कितीहि ज्ञानें तरी, ते तर्कच । तर्क केव्हाहि अप्रतिष्ठितच—आस्थिर—उल्लमळितच राहणार, हें उघड आहे. पण आचार्यांना स्वतःचे असे काहीच सांगावयाचे नसल्यामुळे त्यांना अशी प्रस्तावना करण्याचे काही कारणच पडले नाही. धृति स्मृति-न्याय व शेवटी स्वानुभव या रावीर पायावर श्रुत्यर्थांचें समर्थन करून अश्रुत्यर्थांचें निरसन करण्याचेंच तेवढे काम आचार्यांनी केल्यामुळे त्यांची वाजू अशी उल्लमळित राहिलेली नाही. म्हणूनच आचार्यांचे प्रस्तानत्रयभाष्य हे वेदान्तशास्त्र बनलें. अद्वैत वेदान्तशास्त्रावरील सर्वप्रकरणग्रन्थांना आचार्यांचें भाष्य हा आधार होऊन वसला आहे, भाष्याच हे लोकोत्तरत्वहि लक्षात ठेवण्यासारखे आहे या सर्व विस्ताराचा मारास एवढाच कां, रहस्यकार जो आपला प्रधान विषय नव्हे त्यात विनाकारण पडले व आचार्यांनी ज्यासाठी जन्म घेतला तेंच नियत कार्य केले त्यामुळे रहस्य आशेपास योग्य व भाष्य समर्थनास पात्र झाले आहे.

आम्ही भाष्याचे समर्थन व गीतारहस्याचें परीक्षण करण्यास जरी याप्रमाणें प्रवृत्त झालो आहों, तरी रहस्यकाराची लौकिक विषयांत घोबररी करण्याची आमची इच्छा नाहा रहस्यकाराकडे एक 'लोकमान्य' व्यक्ति या दृष्टीने आम्ही या वेळीं पहात नाहा, तर 'गीतारहस्यकार' या दृष्टीने पहात आहों व ते 'एक शास्त्र' या दृष्टीने त्याचे आम्ही परीक्षण केले आहे, 'लोकमान्याचा ग्रंथ' म्हणून त्याच्याशी विरोध केलेला नाही. सार्वा गीतारहस्यात आचार्यादिकांवर सांप्रदायिक आप्रही वगैरे दोष देऊन त्याच्या अर्थातील दोष दाखविण्याचा वृथा यत्न केला नसता, तर आम्हाला भाष्याच समर्थन करून रहस्याचे परीक्षण करण्याचेहि कारण नव्हते त्यांनी भाष्याला वक्रा देऊन माझेंच म्हणणे सारे व संम्यासमार्गी टाकाकाराचें स्फाट, अस स्पष्ट म्हणण्याच घाष्टर्ष केल्यामुळेच त्याच गीतारहस्य अद्वैतसंप्रदायी लोकांच्या परीक्षणास पात्र झाले आहे आजपर्यंतचा इतिहास अमाच आहे आचार्यांचे म्हणणे सोडून काढण्याचा प्रयत्न जेव्हा जेव्हा शास्त्र तेव्हा तेव्हा त्याचें परीक्षण अद्वैत सांप्रदायिकांकडून झालेले आहे, व त्याच दृष्टीने आमचें कर्तव्य म्हणून आम्हा हा ग्रंथ लिहिला आहे लोकमान्यासारख्या लोकप्रसिद्ध पुरुषानें आचार्यांवर लेखणी चालविण्यामुळे तिला अतिशय महत्त्व आले व मुमुक्षा विद्वत्सेच्या दृष्टीने जरा पाहिलें तरी ज्याची योग्यता मूर्खापुढे काववा, इतकीच ठरणार, अशा लोकांनाहि आचार्यांविरुद्ध लेखणी चालविण्यास व जीम उचलण्यास सबळ मित्राली लो. टिळक या एका व्यक्तीवाचून दुसऱ्या कोणीहि जरी गीतारहस्य हा ग्रंथ लिहिला असता तरी जनतेकडून त्याची उपेक्षाच केली गेली असती. किंबहुना स्वतः केंसरीकारहि त्यावर तुटून पडले असते. पण तो ग्रंथ लोकमान्याचा असल्यामुळे केंसरीतहि आचार्यांविरुद्ध लेख घेतात व आचार्यांच्या कृपेनेच—त्याच्या ज्ञानलेशावर पापले दुरोदर मरणारे हरदाम व पुराणकहि रहस्याची 'रा' आठव 'ज्ञानापेक्षा कमेंच श्रेष्ठ' अस नि शकपणे कीर्तनात व पुराणात बोलतात. वाही जाडे शास्त्रां हि गीता-

रहस्याला वेधडक ' ग्रंथराज ' म्हणूं लागले आहेत. हा केवळ कालमहिमा आहे. हीच स्थिति कायम राहील असें मुळांच नाहीं. सत्य असेल तेच टिकेल, व असत्य निश्चयाने लय पावेल, अशी आमच्या मनाची पक्की खात्रा आहे व त्यासाठीच आम्ही गीतारहस्यपरीक्षण करण्यास तयार झालों आहों.

इतिहासाचा पुनरावृत्ति होत असते लो. टिळक ही गौतमबुद्धाचीच अल्पप्रमाणात पुनरावृत्ति आहे, असे एकंदर परिस्थितीकडे पाहून आम्हाला वारंवार वाटतें. गौतम-बुद्धाचे तत्त्वज्ञान किती योग्यतेचें होतें तें आता आमच्या वाचकांना अवगत झालेंच आहे. पण त्याच्या लोकमान्यतेमुळे अनेक विद्वान् ब्राह्मण पंडितहि त्याचे अनुयायी झाले व अलौकिक भाग्यामुळे दशावतारात त्याची गणना होऊ लागली आणि हाडें, दात, केन इत्यादिकांवर देवळे बांधली गेली !! त्याच न्यायाने आमचे लोकरमान्याहि अवतार यमून पुराणात प्रविष्ट झाले, जिंवा त्याचीं देवळे बांधली गेली, अवघा ते आचार्य ठरले, व त्याच्या जयंत्वा होऊन कर्तनातून आख्यानें गायला जाऊ लागला, तर त्यात अनिष्ट किंवा अशुभ्य असें काहींच नसून आम्हा महाराष्ट्रिगाना तर तें एक भूषणच आहे. कारण हा विभूतिमत्तेचा व भाग्याचा विलास आहे. पण शारीरकर्मांमासेत सुगत बुद्धान्या मताचें परीक्षण केल्यावर शेवटीं आचार्यांना "यथा यथा अयं वैनाशिकसमयः उपपत्तिमत्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यते एव" असें ' सर्वधानुपप-नेध ' अ. ६ पा २ सू. ३२ या सूत्रावराल भाष्यात जसे म्हटले आहे तसेच गीतारहस्याचे परीक्षण केल्यावर मोठ्या कष्टानें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. गीतारहस्यात शास्त्रदृष्ट्या व तात्त्विक विचाराच्या दृष्टीनेंहि किती स्पष्टलन झाले आहे तें आम्हीं पुढें परीक्षणात पदोपदीं दाखविलेच आहे, त्यावरून नि पक्षपात वाचकाची याविषयी खानी होईल.

याप्रमाणें रहस्यकार लोकिकदृष्ट्या कितीहि जरी मोठे असले तरी त्यांनीं गीतारह-स्यात अद्वैतवेदान्तशास्त्रावर सन्यासमार्गाचें नांव पुढें करून दिलेले दोष व आचार्यांच्या भाष्याशीं केलेला विरोध उपेक्षा करण्यास योग्य नव्हते, म्हणूनच आम्ही लोकिकदृष्ट्या त्याची बरोबरा करण्यास नेह्माहि तयार नसलों तरी सत्य व वेदान्तशास्त्र याच्या बला-वर त्याच्या रहस्याचे परीक्षण केलें आहे. गीतेचा अर्थ विशद होण्यास व आचार्यांच्या भाष्याची खरी योग्यता कळण्यास या परीक्षणाचा फार उपयोग होईल. आमच्या कृता-तहि काहीं दोष नसतीलच असें आमचें म्हणणें नाही, व कोणा नि पक्षपातबुद्धीनें ते आम्हाला दाखविल्यास व आमची खानी करून दिल्यास ते आम्ही परतहि घेऊं. पण केवळ आम्ही गीतारहस्याच्या विरुद्ध लिहीत आहों एवढ्याचसाठीं राग द्वेषानें ज्याना

१ या बौद्धाच्या सिद्धान्तानुसार थोडाबहुत तरी उपपत्ति असेल म्हणून त्याचें जो जो अ-धिक परीक्षण करू लागों तो तो सिद्धान्त वाळूच्या विहिरीप्रमाणें अधिक-अधिकच दासळत जातो.

आम्हांवर तुटून पडावयाचें असेल त्याच्याकडे आम्ही लक्षही देणार नाही. पण शास्त्रा-
यांच्या शुद्धीसाठी ज्यांना चर्चा करावयाची असेल, त्यांच्याशी मोठ्ठ्या मनानें ती
करावयास आम्ही केव्हाहि तयार आहों. वस्तुतः आगचें हें परीक्षण रहस्यकार जिवंत
असताना प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें, असें आम्हालाहि वाटतें, व त्याचें आयुष्य
कमी झालें याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटतें; पण त्यासाठी आम्हां आपटें
कर्तव्यहि करूं नये, असें होत नाही. गीतारहस्यासारख्या शास्त्रीय विषय केव्हाहि शिळा
होत नाहीं. त्याचा ध्यक्षीशी काहीं संबंध नसतो. व्यक्तीचें आयुष्य जरी अल्प असलें
तरी चांगल्या प्रंधाचें आयुष्य ग्रंथकारापेक्षा अधिक असते. म्हणूनच रहस्यकारांना तरी
आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायावर व भाष्यावर सुमारे दीड हजार वर्षांनी तुटून पडता
आले. 'शंकराचार्य ह्यात असताना तुम्ही त्याच्यावर हे दोष दावयास पाहिजे होते,
आता त्याच्या भाष्याविरुद्ध बोलून काय उपयोग?' असें जर कोणा म्हटलें तर तें जि-
तकें सयुक्तिक व्हाईल तितकेंच 'रहस्यकार ह्यात असताना तुम्ही हें परीक्षण केलें
अमतेत तर त्याचा उपयोग झाला असता, आता त्याच्या पश्चात् त्याच्या प्रंधावर
टीका करण्यात काय अर्थ आहे?' असें कोणा आम्हाला म्हटल्यास तेहि सयुक्तिक ठरेल!
आम्ही त्याचे समकालीन असल्यामुळे त्याच्या रहस्याशी भाष्यकारांच्या वतीने पहिल्या
दिवसापासूनच विरोध करीत आहों. पण कदाचित् आम्ही जरी विरोध केला नसता व
रहस्य शें-बोनशें वरें वेदान्त शास्त्रीय वाङ्मयांत टिकलें अमते तर भविष्यत्कालीहि
कोणी आचार्यभक्तांने त्याचे परीक्षण केलें नसत असें थोडेंच आहे. अर्थात् 'लोकमान्या-
च्यामार्गे त्याच्या रहस्याचें परीक्षण करण्यात काय पुरुषार्थ आहे?' असा जो काहीं
अदृष्टादृष्ट लोकांचा आशेष ऐकूं येतो तो व्यर्थ आहे. आचार्यांचें भाष्य भाष्यार्थांसह
जन्तेंपुढें ठेवून गीतारहस्यासारंग्या फार मोठ्या प्रंधाचें पाक परीक्षण सूर्य-जयप्रथ-
न्यायानें करावयाचें, हें काहीं सोपें काम नाही आणि एखाद्यानें तें कठिण कामहि जरी
केलें तरी पुनः हजारों रुपये खर्चून ते छापून प्रसिद्ध करावयाचें कोणा? कै. लेलेशास्त्री
व प्रो. भानु यानी जेव्हा भक्तिचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें तेव्हा कामदासह ज्या फार्मला
१२ रुपये पडत होते त्यालाच आज आम्हाला ४५ रुपये पडले! म्हणूनच आम्ही
पुनः म्हणतो की, हें कार्य आम्हा केलें नसून आचार्यांनी आम्हांकडून कराविलें आहे व
रहस्याच्या मागून सहाच वर्षांनी व खुद्द रहस्यकाराच्या पश्चात् एकाच वर्षानें तें प्रसिद्ध
•होवें, हा मुद्दा सामान्य गोंठ नव्हे. असो,

गीतसारखा अलौकिक ग्रंथ नाही त्याचा खरा अर्थ समजून घेऊन त्याप्रमाणें आप-
पल्या अधिभारप्रमाणें नित्य-निमित्तिक कर्म, ध्यान, उपासना, ज्ञान, इत्यादिकांचा अव-
लंब करणें, शमारासैं मनुष्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य नाही व तें कर्तव्य बजाविल्यास कोणाचेंहि
ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण झाल्यानाचून राहणार नाही, अर्था आमची दृष्ट समजूत
असल्यामुळे आम्ही हा सर्वोपकारक ग्रंथ, आमच्या अनुकूलतेप्रमाणें, सर्वांगसुंदर कर-
ण्याची शिस्त केली आहे, हे प्रंधाचें सन्तरंग-बाहिरंग पाहिल्यावर कोणाचोहि खात्री

ज्ञात्यावांचून राहणार नाही. तो सर्व वाचकाना अल्प मोबदल्यात मिळावा, म्हणून आम्ही त्याची किंमतहि अगदी अल्प ठेवली आहे. खात आझाला फायदा तर नाहीच, पण स्वतःच्या अविध्रात प्रमाणाहि मोबदला आकारलेला नाही. कारण ही आमची निष्काम आचार्यसेवा आहे. यात चार सुंदर चित्रे योग्य स्थानी घातली आहेत. त्यात अगदी आरंभी आमचे आश्रयदाते—सर विठ्ठलदास ठाकरसी—याचा फोटो आहे. हा ग्रंथ केवळ या सद्गृहस्थाच्या व त्यांना सर्वथा अनुरूप अशा, त्यांच्या पत्नींच्या प्रोत्साहनानेच आम्हाला प्रसिद्ध करिता आला. गीतारहस्यपरीक्षणाशी त्याचा काही संबंध नाही. कारण त्यांना त्याचें फारसे महत्त्वहि वाटत नाही. पण गीताग्रंथावर त्याची अतिशय श्रद्धा असून ती उत्तरोत्तर वाढत आहे. अशा स्थितीत त्यांना गीताभ्यासाला या ग्रंथाचें साह्य व्हावें म्हणून आम्ही हा त्यांनाच अर्पण केला आहे. उपोद्धात भाष्याच्या आरंभी येथील सुप्रसिद्ध चित्रकार रा. सदाशिवराय पिंपळखरे यांनी आचार्योत्सवासाठी तयार करून दिलेल्या चित्राचा फोटो घातला आहे. भगवानाच्या उपदेशाला जेथे आरंभ झाला तेथे शरीररथाचें चित्र घातले आहे. हे रथाचें चित्र काठकोपनियदातील 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथं एव तु०' या मंत्राच्या आधारेमैं काढविलेलें आहे. भीता हे अध्यात्मशास्त्र शोकमोहमहासागरात निमग्न झालेल्या अर्जुनरूपी जीवाच्या उद्धारासाठी अन्तर्यामी ईश्वरानें उपदेशिले आहे, हे या चित्रावरून वाचकाच्या घ्यानात येईल. या चित्राची कल्पना बरोबर मनात आणताच गीतेचें प्रतिपाद्य काय आहे, हे वाचकाच्या लक्षात येईल. शरीर हा रथ, भोक्ता जीव हा रथी, पाच ज्ञानेंद्रिये हे त्या शरीररथाला जोडलेले पाच घोडे, त्याची शब्दादि विषयाकडे गति, मन हा त्याचा लगाम व बुद्धि हा साराथि, अशी या रथाची मूळ मंत्रात कल्पना आहे, त्यात आम्ही अर्जुनाचा साराथि व गीताशास्त्रोपदेशक या दोन्ही दृष्टींना श्रीकृष्णाची कल्पना यावी म्हणून बुद्धीच्या जागी बुद्धिसाक्षी असा प्रसंगाला अनुसरून फरक केला आहे. या रथाच्या रूपकावरूनच गीता 'अर्जुन' या एका व्यक्तीकरिता सांगितलेली नाही, ती त्याने केवळ युद्धाला प्रवृत्त व्हावें, म्हणून सांगितलेली नाही, तें लौकिक नीतिशास्त्र नव्हे व तें कर्मयोगशास्त्रहि नव्हे, हे कोणाच्याहि सहज लक्षात येईल. भाष्यकारांनी भाष्याच्या आरंभी 'नारायण. परोऽव्यक्तात्' या श्लोकानें मंगलाचरण केलें आहे व पुढें उपोद्धात लिहिला आहे. त्यावरूनहि हाच कल्पना सिद्ध होते. नर म्ह० चराचर शरीरें, नारा म्ह० त्यातील जीव व नारा+अ-यन = नारायण म्ह० जीवाचा नियामक, असा नारायणशब्दाचा तात्त्विक अर्थ आहे. [गो. भा. पृ. १ पहा.] नारायण अन्तर्यामी ईश्वर असल्यामुळेच—'माते व तुझे अनेक जन्म होऊन गेले आहेत, पण ते सर्व मी जाणतो व तूं जाणत नाहीस. (गो. भा. ४.५ ३६८पृ.) मी सर्वांची उत्पत्ति व प्रलय आहे, माझ्यापासून सर्व प्रवृत्त होतें—' इत्यादि पुढील सर्व वर्णन सुसंबद्ध होतें. चवथें चित्र चतुर्भुज श्रीकृष्णाचें असून तें ११ व्या अध्यायातील अर्जुनाच्या प्रार्थनेवरून श्रीकृष्णानें दाखविलेलें चतुर्भुज सौम्य रूप आहे. ही चवथीची दोन्ही चित्रे दक्षिण हृदयाबाद येथाल रा. रा. पुरुषोत्तम श्रीपाद

काळे, या चित्रकाराकडून आम्ही मुद्दाम काढविला आहेत. आमच्या सूचनेप्रमाणे त्यांनी हे चित्राचे काम फारच थोड्या अवधीत पण उत्तम प्रकारे करून दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. या दोन्ही चित्राबद्दल त्यांचे आपल्या कलेतील कौशल्य तज्ज्ञाच्या सहज लक्षात येण्यासारखे आहे.

इंदिरा छापखान्याचे मालक व आमचे चिरपरिचित मित्र रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांनी पाच प्रकारचा नवीन टाईप आणवून, आमच्या कामाकडे स्वतंत्र चागली काम करणारी माणसे कायम करून व करेक्शन वगैरे इतर बाबतींतहि शक्य तितकी काळजी घेऊन गीताभाष्यार्थाचे काम आपल्या कारखान्यात व्हावे याच एका धार्मिक बुद्धीने फायद्याकडे फारसे लक्ष न देता फारच जलदीने काढून दिले, याबद्दल त्याचे आम्ही मनापासून आभार मानितो. पुण्यातील दुसऱ्या कोणत्याहि छापखान्यात इतक्या स्वातंत्र्याने आम्हाला काम काढता आले नसते.

या ग्रंथाच्या शुद्धीसाठी आम्ही अतिशय काळजी घेतली असल्यामुळे त्यात फारसे दोष राहिलेले नाहीत, तथापि आमच्या अनवधानामुळे किंवा प्रिंटरच्या प्रमादामुळे व छापता छापता मशीनवर होणाऱ्या काही घोटान्यामुळे काना-मात्रा-अनुस्वार वगैरेच्या काही चुका झाल्या असतील, पण त्या बाबतला सहज लक्षात येण्याजोग्या असल्यामुळे आम्ही स्वतंत्र शुद्धिपत्र जोडलेले नाही. तथापि फारच महत्त्वाच्या चुकांची यादी पुढे जोडली आहे. तीबद्दल प्रथम शुद्ध करून वाचावा, गीतेतील काही शब्द वादग्रस्त असून ज्या एकाच शब्दाचे प्रसंगोपात भिन्न भिन्न अर्थ होतात त्याचा एक कोश या ग्रंथाला जोडला आहे. भाष्यकारांनी कोणत्या श्लोकात कोणत्या शब्दाचा काय अर्थ केला आहे, हे एकदम समजण्यास त्याचा पुष्कळ उपयोग होईल. आम्ही या ग्रंथात रहस्यकारांनी मूळ गीतेचा जो अर्थ केला आहे व त्यावर टीपा दिल्या आहेत, त्यांचेच मुख्यतः परीक्षण केले आहे. कारण आम्हाला त्याच्या पूर्वीच्या पाश्चात्य रहस्यापेक्षा शब्दार्थ व त्याचे समर्थन यांचेच अधिक महत्त्व वाटते तथापि आम्ही रहस्याकडेहि अगदीच दुर्लक्ष केलेले नाही, हे आमच्या टीपा वाचून कोणाच्याहि लक्षात येईल. आम्ही त्यांच्या म्हणण्याचा विपर्यास केला आहे, असे कोणाला म्हणता येऊ नये म्हणून आम्ही त्याच्या ग्रंथातील असेच्या तसेच उतारे घेतले आहेत.

रहस्यकारांनी रहस्यात ज्या ज्या संस्कृत प्रमाण ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे ते सर्व मूळ ग्रंथ पाहूनच आम्ही हे परीक्षण लिहिले आहे. त्यांनी प्रस्तावनेत आपला गीतेशी त्रैकाव्यस वर्षांचा परिचय असल्याचे मागितले आहे. आम्हाला कोणत्याहि बाबतीत त्याची बरोबरी करावयाची नाही, हे आम्ही वर सांगितलेच आहे. तथापि आमचेहि या ग्रंथावर थोडे-फार परिश्रम झाले आहेत. आमच्या बयाच्या तेविसाव्या वर्षापासून (आज आम्हाला ५१ वे वर्ष आहे) प्रथम ज्ञानेश्वरीवरून व पुढे भाष्यावरून आम्ही गीताभ्यास केला. ६. भाऊशास्त्री लेर्यांच्या गीताभाष्याच्या पहिल्या भाषांतराची बरोचशी शुफे आम्ही तपासली आहेत. वीस वर्षांपूर्वी मुंबईचे गुरदरे आणि कंपनी

चाना साथ गीता लिहून दिली. पुढे हैदराबाद सिंध येथे दहा वर्षांत जवळ जवळ ५०० विद्यार्थ्यांना गाता शिकविली त्यात पुष्कळसे अल्पवयस्क विद्यार्थीच जरा असले तरी काही लॅन्डर, बी ए, एम् ए. थिऑसॉफिस्ट व नानकपथा साधु-उदासी वगैरे प्रौढ विद्यार्थीहि होते मिस लिलियन् एडगर या थिऑसॉफिस्ट वार्डशी तर डॉक्टर 'बूलचंद परशराम' या नावाच्या एका गृहस्थामार्फत 'मनुष्याचा आत्मा पशु पक्षी-स्थावर वगैरे होत नाही शकराचार्यमुक्ता आत्मा प्रत्यक्ष पशुपक्षा वगैरे होत नाही, तर त्याच्या शरीरात त्याचा आत्मा कोटनन्ट झ० त्या जावाबरोबर राहणारा आहे, अस द्वाणतात' या मुद्यावर चर्चा होऊन बाईंना शकराचार्य तसे द्वाणत नाहोत, ही गोष्ट कबूल करावयास लाविल्याचे हैदराबाद येथील पुष्कळ बुद्धाना माहित आहे हा वाद गीतेंतील 'तानह द्विपत कुरान०' या श्लोकावरून उत्पन्न झाला होता. मि. दयाराम गिडुमल हे जेव्हा जेव्हा मुदीत हैदराबादेस येत त्या त्या वेळा रोज सार्यंकाळी त्याच्याशी आमची गाता व उपनिषदे या विषयावर नेहमी चर्चा होत असे इकडे आल्यावरहि प्रवचनादिकांच्या द्वारा आमचा गीताभ्यास चालूच आहे श्रीमन्महाराज सर उदाजीराव पवार यासाठी लिहिलेल्या चालबोधिनीचा उत्तरे वर आलाच आहे व यापुढेहि अखेरपर्यंत असाच गीताभ्यास चालवण्याचा आहे हें सर्व सविस्तर सांगण्याचे कारण इतकेंच की आमचाहि गातेशी थोडा फार परिचय आहे.

आमच्या प्राचान पद्धतीप्रमाणे शास्त्राग्र्य ग्रंथ लिहूनच ग्रंथकाराचे काम पुरे होत नाही, तर तो ग्रंथ शिष्यांना पढवून त्याचा संप्रदायहि चालू करावा लागतो. ज्या वेळी ह्याच्यासारखा वर्तमानपत्र वगैरे नव्हती त्या वेळी ग्रंथाच्या प्रसाराचा तोच एक मार्ग असे. त्यामुळे पूर्वी ग्रंथ लिहिणे व त्याचा प्रसार करण ही दोन्ही मोठ्या दगदगीची कामे असत किंवा प्रथम लिहिण्यापेक्षा त्याचा प्रसार करणच भविष्य कठिण होतें शिवाय भाष्यामारख मोठमोठे ग्रंथ ज्ञानालाहून काटाचे लगन भ्रमन पत्रकार्या ध्यान ग्रंथ लिहून काटाबयाचा द्वाणत तर एक माठाच तपश्चर्या घडत अस पण त्यामुळे एक मोठा फायदा होता जो शास्त्रदृष्ट्या निर्दोष व लोकोपयोगी ग्रंथ असेल तोच लोकादरास पात्र होऊन, टिकत असे व गावाळग्रंथ सर्वभक्षक कालाच्या उदरात केव्हाच गडप होऊन जात अर्थात् चांगले ग्रंथ तेवढेच अध्ययन अभ्यासनाच्या द्वारा शेकडो वर्षे टिकत ! वेद, स्मृति, व्याकरणादि शास्त्रे, आचार्यादिकांचीं भाष्ये वगैरे आज शेकडो वर्षे जा टिकली आहेत ती त्यांच्या अगच्या गुणामुळे टिकली आहेत, पण अशा लोकोत्तर गुणाच्या अभावी कित्येक ग्रंथ विलस पावले असतात ! आचार्यांच्या प्रस्थान नय भाष्यामुळे प्राचीन भाष्ये, वृत्त्या, टीका, व विवरणे याचा अभाव झाल्याचे आम्हीं वर दाखविलेच आहे या एका दृष्टान्त जरी पाहिलें तरी आचार्यांच्या भाष्याची योग्यता कोणाच्याहि लक्षात येईल हल्ली मुद्रणकलेमुळे ग्रंथलेखन, प्रकाशन व त्याचा प्रसार ही तिन्ही कामे अगदी सोपी झाली आहेत. तथापि सोपेपणामुळे ग्रंथांचे महत्त्व मान अगदी कमी झाले. ह्या तो लेखक बनतो, हव तें लिहितो, व वर्तमानपत्रांताल जाहि

रार्तावरून त्याचा प्रसारहि होतो पण असल्या क्षटपट सृष्टीचे आयुष्यहि तितकेंच असत तथापि त्यामुळे अगदी हलक्या प्रतीच्या वायूच्या मात्र बेसुमार प्रसार होऊन तात्त्विक प्रधाना कोणी विचारीत नाहीत आणि एकप्रकारे तेंहि वरोवरच आहे कारण विचारपूर्वक तत्त्वाभ्यास करणे हें सामान्य घडिर्मुख लोकांचें कामच नव्हे. असो, ही इतकी प्रस्तावना करण्याचें कारण असे की, केवळ असले प्रथ लिहून ते प्रसिद्ध केल्या-
नेच आमचें त्याविषयीचें कर्तव्य संपलें, असें आम्ही समजत नाही, तर त्याचें अध्यापन करून अध्ययनपरंपरा चालू करणें हेहि आमचें स्वाहिपेक्षा अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, व त्यासाठीं ठिकठिकाणीं हिहून भाष्यार्थप्रवचन अध्यापनाच्या द्वारा त्याचा प्रचार करण्याचाहि आमचा उद्देश आहे, कारण प्राचीन आचार्यांनीं हेंच केलें आहे व ज्ञानयज्ञादत्तकें पवित्र कर्तव्य दुसरे कोणतेंच नाही, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रातील एखाद्या पवित्र स्थळां आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय माध्याच्या अध्ययनाची कायमची सोय करावी असाहि आमचा संकल्प आहे. पण तो सफल करणें सर्वस्वी आचार्यांच्या कृपे-
वर अवलंबून असून आम्ही केवळ निमित्तमात्र आहो असा, याप्रमाणें प्रस्तुत प्रथ यथामति लिहून आम्ही जनतेपुढें ठेवीत आहोंत. त्याचा उपयोग प्रत्येकानें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें करावा.

आम्ही गीतारहस्याचें जें परीक्षण केलें आहे तें शास्त्रीय दृष्ट्या शास्त्रशुद्धीसाठीं केलें आहे, हे वर सांगितलेंच आहे तथापि गीतारहस्यकाराचे जनतेवर जे उपकार झाले आहेत ते केव्हाहि नाकमूल करिता येणार नाहीत. आधुनिक सुशिक्षित प्रजा प्राय गी-
तेसारख्या प्रथापामून पराङ्मुख झालेली होती त्यातील बऱ्याचशा लोकांचें जज्ञ विधोःसफीनें गीतेकडे लाविलें, तथापि विधोःसफीचें कार्य सार्विक कोटींतलेंच असल्यामुळे तितकें परिणामकारक झालें नाही पण रहस्यकारांचें सर्वच कार्य ज्ञानज्ञानित असल्यामुळे त्याच्या गीतारहस्यानें सर्वांचेच डोळे गातेकडे लाविले, फार काय पण आमच्यासारख्या गीतारहस्याचा सिद्धान्त चुकला आहे, असें ग्रामाणिकपणें समजणारांनाहि गीतारहस्या-
साठीं शाकरभाष्याचें सूत्र व सूत्रतर निरीक्षण करावें लागलें, त्यामुळे भाष्याची अनेक परायणें करताहि त्याचे जें महत्त्व यापूर्वी आम्हांला कळले नव्हतें तें या गीतारह-
स्याच्या कृपेनें कळलें, हें प्राज्ञत्वपणें कबूल करण्यास आम्हांला कोणत्याहि प्रका-
रचा कमीपणा वाटत नाही. तसेंच, अगदीच विपरीत दृष्टीनें गीतेकडे पाहिल्यामुळ ठिकठिकाणी रहस्यकाराचा अर्थ व विवेचन जरी संतोष झाले आहे, व अशीं बहुतेक स्थळे आम्हां पुढें दाखविलीच आहेत, तरी त्याचा बहुधृतपणा, अनेक प्रथांचें आलो-
चन, व आपल्या पक्षाचें समर्थन करण्याची शैली विलक्षण असून त्याचा प्रत्येक मुद्दा खोडून काढतांना विचारच करावा लागतो त्याची कडक-श्रोत्राणारी भाषा वाचून मनात संताप तर येतो, पण त्याला तितकेंच जोरदार उत्तर कसे द्यावें, हें मात्र एकदस सुबत नाही. आम्ही आपल्या परीक्षणात होता दोहोंतों कडक भाषा वापरलेली नाही व शक्य नितक्या सत्यवृत्तिपणच त्याचें म्हणणें मोडून वाढण्याचा यत्न केला आहे. हें पुढील परीक्षण वाचून कोणच्याहि ध्यानात येईल, तथापि वाही ठिकाणीं आमचाहि वृत्ति

क्षुब्ध झालेली आटवून येईल, नाहा असे नाही, पण त्याचेहि कारण रहस्यकारांना संन्यासमार्गाच्या विरुद्ध वापरलेली कडक भाषा व आमचे माध्यावरील उत्कट प्रेम यावाचून दुसरे काही नाही क्वचित् रहस्यकाराच्या विरुद्ध लिहिलेला भजकूर वाचून ज्यांचा मनें दुःखवतील त्या रहस्यभक्तानां रहस्यातील संन्यासमार्गी टोकाकारावरील वृथा इत्थे वाचून आचार्यभक्ताचीं मनें कशीं दुःखवलीं गेलीं असतील, याचें अनुमान करावें !

आमच्या भवें सर्व सांप्रदायिकाच्या विरुद्ध रहस्यकारांनां—१ गीता हें स्वतंत्र कर्मयोग-शास्त्र आहे, २ केवल अर्जुनाकडून युद्ध करावेल्यासाठी तिचा प्रवृत्ति झाली आहे, ३ आत्म-ज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञाना पुरुषानें जगाताल व्यवहार कसा करावा, या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी गीता आहे, ४ गातेताल निष्काम कर्मयोग ही प्रवृत्ति आहे, ५ कर्मयोग हें ज्ञान-निष्ठेचें साधन नसून स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, ६ कर्म म्ह० खाण, पिण वगैरे सर्व हालचाल, योग म्ह० कर्मयोग, ७ ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय, ८ धर्म म्ह० पतकरलेला धर्म, ९ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठी ज्ञान व भक्ति, १० गातेत साख्य व वेदान्त याचा जोड घातली आहे, पण योग मात्र गातेत नाही—इत्यादि सर्वथा असमर्थनाय पक्ष जर स्वीकारले नसते, तर त्याचें रहस्य निर्दोष व त्यामुळेच बहुतेक सर्वांच्या आदरास पात्र झालें असतें 'तू कर्मच कर' 'स्वधर्म सोडू नको' असे अर्जुनाला सांगितलें नाही, असें कोणाच सांप्रदायिक म्हणत नाहीत अर्जुनाला 'तू कर्मत्यागरूप संन्यास कर' असें संन्यासमार्गी भाष्य-टीकाकारहि म्हणत नाहात (गी. भा अ २ श्लोक ४७ पृ १७१ अ ४ श्लोक १५ पृ ३८५ पहा.) तू चित्तशुद्धीसाठीं अगोदर आपला विहित नित्य-नैमित्तिक कर्मे ईश्वरार्पणयुद्धीनें कर, असेंच आचार्यादि सर्व टीकाकार म्हणतात. (गी. भा पृ ९, २६३-२६५ १०७-३०८, ३८५ ४९६, ५७२, वगैरे) तें वैदिक संप्र-दायाला अगदा धरून आहे म्हणून त्या बाबतीत इतर सांप्रदायिकांचाहि मतभेद नाही (पृ २६६ पहा.) एकटे रहस्यकार मात्र संप्रदायाला सोडल्यामुळे त्या सर्वांच्या विरुद्ध कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन नव्हे, तो स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, अस समजतात. त्यामुळे त्याचें रहस्य अप्राप्त झाले आहे त्यानां सर्व टीकाकाराच्या व विशेषतः श्री शंकराचार्यांच्या विरुद्ध जाण्याचें घाट्येचें न करिता आचार्यांच्या भाष्याला अनुसरून—गीता ह शास्त्र अर्जुनाच्या मिषानें इतर संसारा जावाचा शोक मोह-सागरातून उद्धार करण्यासाठीं सांगितलें आहे, त्यात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्हा प्रकारचा धर्म दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यासाठी सांगितला आहे, त्यातील अर्जुन किंवा इतर अज्ञ जीव कर्माधिकारी असल्यामुळे त्यांना चित्तशुद्धीसाठी योगस्य होऊन, फलाशा सोडून—ईश्वरार्पण युद्धीनें, कर्तृत्वाभिमान टाकून स्वधर्मरूप कर्मे करण्याचा उपदेश केला आहे, फलाशात्याग, कर्मे ईश्वरार्पण करणे, अहंकारत्याग हे सर्व गौण त्याग-संन्यासच होत, अर्थात् अर्जुनाला सांगितलेलें निष्काम कर्म हाहि गौण संन्यास-निवृत्तिमार्गच आहे, प्रवृत्तिमार्ग नव्हे, प्रवृत्तिमार्ग संसाराला कारण होतो, निवृत्तिमार्ग संसाराची निवृत्ति करतो, अर्जुनाला निष्काम कर्मानुष्ठान परंपरेन मोक्षासाठी सांगितलें आहे, त्यानें किंवा

दुसऱ्या कोणा संसारात पडावं म्हणून नव्हे, त्यामुळे गीतेतील कर्मयोग हा प्रत्यक्ष प्रवृत्ति धर्म नव्हे, गीतेतील कर्म य योग त्या शब्दांचा अर्थ पारण्यानुसार निरनिराळा केला पाहिजे, कर्म म्ह० खाणे, पिणे, वगैरे सर्व हालचाल व योग म्ह० कर्मयोग असाच अर्थ सर्वत्र करिता येत नाही, गाता हे स्वतंत्र शास्त्र नसून उपनिषदानुसारी वेदान्त शास्त्र आहे, वगैरे वैदिक संप्रदायानुसार रहस्यकारांनाहि जर विचार केला अमृता तर गीतारहस्य सर्वांच्या आदरास राखित पात्र झाले असतें. पण त्यांना भलत्याच दृष्टाने गीतेकडे पाहिल्यामुळे गीतारहस्य आक्षेपार्थ झाले आहे. तथापि त्यांच्या वृत्तीचा पूर्ण फायदा घेऊन पुढील मार्गाचे आक्रमण करण, हें आमचें आतां प्राप्तकालवर्तंम्य आहे, त्यांना आपल्या ग्रथाने महाराष्ट्र जनतेचें लक्ष गीतेकडे आकर्षण करून घेतलें आहे आता प्रत्येक गीताभक्ताला त्यातील उक्तानुक्तदुरुक्ताची चर्चा करा- घ्यास लावून गातेचा यथार्थ बोध होईल, असं करणे हे पुढील लोकांचे व पुढील पिढा- चें कार्य आहे आम्हां गीतारहस्याच ज पराश्रय केलें आहे, तें याच दृष्टीन केलें आहे. त्यावरून माझ्याचें निदोषत्व व सर्वथा प्राण्यत्व वाचकांच्या लक्षांत येईल, व तेवढे कार्य घडून मतमतान्तराच्या भानगडात न पडता जनता भाष्यानुसार गीताभ्यास करूं लागली म्हणजे आम्हां कृतकार्य होऊ

रहस्यकारांनी रहस्याचे दोन मोठे विभाग केले आहेत. त्यातील पहिल्या विभागाला 'गीतारहस्य' म्हणून दुसऱ्याला 'रहस्यसंजीवन' असे म्हटले आहे. आमचा मुख्य कटाक्ष गीतेच्या अर्थावर आहे. कारण आज्ञाला गीतेच्या यथार्थ अर्थाचे जितकें महत्त्व वाटतें तितकें इतर 'चिकित्सेचे' केन्हाच वाटत नाही म्हणून आम्हीं गीता- रहस्यापेक्षा गीताऱ्थीचेंच-रहस्यसंजीवनाचेच विशेष परीक्षण केलें आहे. त्यात रहस्या- तील बहुतेक विषय घेऊन गेलेच आहेत. गाताभाष्याऱ्थांचा सविस्तर विषयानुक्रमणिका पुढें दिली आहे टायपून आम्हीं कोठे कोणत्या मुद्याचा विचार केला आहे, ते वाच- काम सहज फळेल तथापि पहिल्या भागातील प्रत्येक प्रकरणाचें आम्हीं सविस्तर परी- क्षण करावें, अर्था पुष्कळांची इच्छा आहे पण सविस्तर अगोदरच फार झाला आहे. त्यांत आणखी अधिक भर घालण्यास कालाचें आनुकूल्य नाही शिवाय मूळ गीतार्थ समजण्यास त्याचा फारसा उपयोगहि नाही आम्ही रहस्यकाराच्या अभावर व त्याच्या उपपादनावर जे दोष दिले आहेत, त्याचे निरसन कोण कोण कसे कसे करितात तें पाहून मम आवश्यक्ता भासल्यास आम्हां पुन सविस्तर लिहू. ईश्वराच्या इच्छेनें 'ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ' हा फार मोठा व महत्त्वाचा ग्रंथ आमच्या हातून झाल्यावर आम्ही प्रधानत्रयभाष्याचा उपसंहार लिहिणार आहो, त्यातहि याबद्दल अधिक विचार करता येईल. तथापि 'गीतारहस्य' या प्रकरणातील सुरेहि वसे खडनाई आहेत, त्याचे केवळ दिग्दर्शन करण्यासाठीं थोडसा विचार करून ही प्रस्तावना संपवितीं.

" भगवद्गीता भगवानांनी सांगितलेली म्हणून तो भागवत धर्म होय श्रीकृष्णास भगवान् हें नांव भागवत धर्मांतच देत असतात गीतेच्या चवथ्या अध्यायातील परं-

परा व नारायणीय किंवा भागवत धर्माची हल्लींच्या कल्पाच्या त्रेतायुगांतल परंपरा एवच आहे. म्हणून गीताधर्म व भागवत धर्म एकच असले पाहिजेत. निष्काम कर्म हाच भागवत धर्म व महाभारतकाराच्या मतें गीतेचें हेंच तात्पर्य ” असे रहस्यकार (गी. र. पृ. ९-११) म्हणतात. पण भगवान् हा शब्द एकटया श्रीकृष्णालाच लावीत नाहीत. कोणत्याहि पूज्य उपास्याला भगवान् म्हणतात. शैव शिवाला भगवान् म्हणतात. शिवगीता अध्याय ६ ‘ भगवन्न मे चित्रं ’ (१) ‘ श्रीभगवानुवाच ’ (४) ‘ आर्योऽहं भगवान् ईशः ’ (१६) अ. ७ ‘ भगवन्मन्यया पृष्टं ’ (१) ‘ देहे भगवतस्तव ’ (२) ‘ श्रीभगवानुवाच ’ (५०) इत्यादि अनेक ठिकाणी शंकराला भगवान् म्हटलें आहे. गणेशगीतेंत गणेशाला भगवान् म्हणतात. ‘ भगवन् कृपया तन्मे ’ (अ. ४ श्लो. २०) ‘ भगवन्नारदो मयं० ’ (अ. ८ श्लो. १) देवीगीतेंत देवीला ‘ इत्युक्त्वा मा भगवती ’ (अ. ९-३८) असें म्हटलें आहे. कपिलगीतेंत ‘ श्रीभगवान् उवाच ’ (अ. १ श्लो. १३) वगैरे अनेक ठिकाणी कपिलाला भगवान् म्हटलें आहे. यमगीतेंत ‘ भगवान् प्रप्रवीनु मे ’ (अ. १ श्लो. १) असें, व ब्रह्मगीतेंत ‘ भगवास्तन्नो वक्तुमिहार्हसि, ’ अ. १ श्लो. ३ असें वचन आहे. अर्थात् भगवानांनी सांगितलेली गीता म्हणून तो भागवत धर्म ही करपना चुकीची आहे. गीता व नारायणीय याच्या परपरेबद्दलचा विचार आम्हां पुढें केला आहे (पृ. ३५५-५७) निष्काम कर्म हा भागवत धर्म नव्हे. निष्कामभक्ति-अर्हनुकी भक्ति हा भागवत धर्म आहे, महाभारतकाराचें मत एका उपाख्यानावरून यादरायणसंबंधानें ठरविण्यापेक्षा तें शांतिपर्वादि इतर प्रधानप्रकरणावरून ठरविणेंच सयुक्तिक होय शांतिपर्वांत स्वतः व्यासच म्हणतात-“ द्वाविमावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्ता च व्यवस्थितः ॥६॥ कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥७॥ कर्मणा जायते प्रेक्ष्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते नित्यं अव्ययो ह्यक्षरात्मकः ॥ ८ ॥ कर्म त्वेकं प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितया नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥९॥ ये स्म शुद्धिं परा प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नचा पिबान्निवा ॥१०॥ कर्मणः फल्माप्नोति सुखदुःखे भवामर्षा । विद्यया तद्वाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥११॥ यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥१२॥ यत्र तद्गुण परममव्यक्तमचलं पुनश्च । अव्याहतमनायामममृतं चावियोगि च ॥१३॥ इन्द्रैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समा सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥१४॥ ” याचा भावार्थ-“ ज्यात वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण व दुसरा निवृत्तिरूप. कर्मानें प्राणी बद्ध होतो व विद्येने मुक्त होतो. म्हणून तत्त्वदर्शी यती कर्म करीत नाहीत. प्राणी मेन्यावर कर्मानें एकादश इंद्रियें व पंचप्राण एतद्रूप सत्सारी होतो, व विद्येच्या योगानें नित्य अव्यक्त अक्षरात्मक होतो. अल्पबुद्धित्वामुळे लोक कर्माची नेहमी प्रशंसा करितात. त्यामुळे ते अनेक देह धारण करून त्यातच रममाण होतात त्यांचीच उपासना करितात. जे परा बुद्धीला प्राप्ति झालेले धर्मनैपुण्यदर्शी ते नदीचें जल

पिणारा विहिरीची जशी प्रशंसा करीत नाही त्याप्रमाणे कर्मांची प्रशंसा करीत नाहीत. कर्मांचे सुख-दुःख व उत्पत्ति-नाश हे फल प्राप्त होतें. पण जेथे प्राप्त होऊन जीव शोक करीत नाही ते स्थान जिवेने मिळते. जेथे जाऊन मरत नाही, उत्पन्न होत नाही, जरा-युक्त होत नाही व वाढत नाही, जेथे ते परम, अव्यक्त, अचल, ध्रुव, अव्याहत, अनायास, अमृत व अवियोगी-नित्य ब्रह्म आहे, जेथे द्वंद्वाची पीडा होत नाही. मनाच्या चिंताप्रभृति कर्मानें प्राप्त होत नाही, तर सर्वत्र सम, सर्वांचे मित्र व सर्वभूताच्या हितामध्ये रत असे ते विद्वान् होतात" इत्यादि (महा. भा. मद्रास प्रत अ. १४७ पहा.) व्यासाचे म्ह० महाभारतकाराचे हें मत आहे. पुनः आश्रमाविषयीहि व्यासच म्हणतात.—“ वतुस्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । एता आश्रित्य निःश्रेणी ब्रह्मलोकं गच्छीयते ॥ ” (अ. २४८. श्लो. १५)—चार पायऱ्यांची ही शिडी ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित आहे. या शिडीचा आश्रय करून द्विज ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. याप्रमाणे चार आश्रम याच चार पायऱ्या कल्पून व कमाले तीन आश्रमांचें वर्णन करून शेवटच्या याति-आश्रमाचें २५१ व्या अध्यायात सविस्तर वर्णन आहे. तें गीतेंतील स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त, गुणतीत याच्या वर्णनाहून भिन्न प्रकारचें नाही. छातिपक्षांतील असे शेकडो उतारे देऊन महाभारतकार व्यासाचें मत रहस्यकार समजतात तसें नाही, हें सिद्ध करिता येण्यासारखें आहे. व्यास ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी नसून निष्काम कर्मानें चित्तशुद्धि होऊन (महा. भा. छाति. अ. १८८ पहा.) ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो असे स्पष्ट म्हणणारे आहेत. ‘ कपायपक्वि. कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ’ अर्थात् या संबंधानें रहस्यकारांनीं जो विस्तार केला आहे तो सर्व फुकट आहे.

शिवाय गीता ही स्मृति आहे. कारण ब्रह्ममीमासेत तिचा स्मृति म्हणून प्रमाणत्वानें उल्लेख केलेला आहे. स्मृति नेहमीं धृतीच्या अर्थाला अनुसरते, धुस्पर्शाला अनुसरणाऱ्या स्मृतीलाच वैदिक शिष्ट प्रमाण मानतात. धृतिविद्वद् अर्थाचें प्रतिपादन करणारी स्मृति अनपेक्ष-अप्रमाण होय, असें मीमासेत स्पष्ट म्हटले आहे, (विरोधे त्वनपेक्षं स्वादसति हि अनुमानं अ. १, पा. ३ सू. ३) त्यामुळेच धुस्पर्शाच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या कपिल, कणाद इत्यादिकांच्या स्मृति अप्रमाण आहेत. त्या स्मृतीतूनहि जो अविरुद्ध अर्थ आहे तेंचट्या पुरतें स्थाना प्रामाण्य आहे. धर्मातीता ही प्रमाण स्मृति असल्यामुळेच तिला मूळ धृतीचा आवार अमला पाडिजे, हे उघड ठरते. पण धृति म्ह० मंत्र-ब्राह्मण. त्यातील संसार हेंच फल देणाऱ्या सकाम कर्मकांडाला गीता अनुसरत नाही. तर संसारार्था निवृत्ति करणाऱ्या उपासना-ज्ञानकांडात्मक मंत्र-ब्राह्मणाला ती अनुसरते. तिच्यातील सर्व विषय प्रायः उपनिषद्सु धृतीच्या आधारेने प्रतिपादिलेले आहेत. जसे—‘ यामिमां पुशिता वाचं० ’ (अ. २.४२-४४), ‘ त्रैगुण्यविषया वेदाः (२.४५); ‘ त्रिंशया मां सोमपा ० ’ (१.२०.२१), ‘ न वेदयज्ञाध्ययने ० ’ (१.१.४८), ‘ नाहं वेदेन तपसा ० ’ (१.१.५३), इत्यादि बऱ्याचें मुंडकोपनिषद् १.२.७-१०, छाठक. १.२.५-६, मुंडक. १.२.३. नारायण अ. १२ यांच्या आधारेने लिहिलेली आहेत. ‘ य एनं वेति हंतारं० ’ १.११ ‘ न जायते धियते वा० ’ २.२०; ‘ आद्ययेवत्सयनि ’ हों वाठक. १.२.१८-१९.

व १२७ याच्या आधारे आहेत तिसऱ्या अध्यायातील नित्य पनमदायज्ञ ऋग्वेद १० ११७ ६ तैत्तिरीय, मनु ३ ११८ इत्यादिकांना आधारें सांगितलं आहेत ' आत्मरति आत्मतृप्त आत्मनि सतुष्ट ' ३ १७ हें मुठक ३ १४, छान्दोग्य अ ७ ५ याच्या आधारे आहे ' इन्द्रियाणि पराण्याह ' हें ' इन्द्रियेभ्य पर मन ' या काठक १३ १० श्रुतीच्या आधारे, ' ये यथा मा प्रपद्यन्ते ' ४.११ हें ' त यथा यथोपासने तदेव भवति ' (वृ. अ. १ भा. ५) ' यथा वनुरास्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेत. प्रेत्य भवति ' (छा. भा ३.१४, पृ. २११) याच्या आधारे आहे ' ज्ञानामिदमधर्माणि ' ४.१९ व ' ज्ञानामि सर्वकर्माणि मस्मसात् कुरुते ' ४ ३७ हें ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ' या (मुठ भा २० ८ पृ. ७९) श्रुतीला वरून आहे ' यावानर्थ उद पाने ' २ ४५ व ' सर्वं कम ज्ञाने परिसमाप्यते ' ४ ३३ हीं वचनें ' यथा कृताय वि जिताय अधरेया सयन्ति ' या छान्दोग्य (अ. ४ १.४ पृ. २५०) श्रुतीच्या आधारे आहेत ' नवद्वारे पुरे ' ५.१३ हें ' यदिदमस्मिन्नज्ञपुरे ' या (छा. भा अ ८ १ पृ ५७५) श्रुतीच्या व नवद्वारे पुरे देही ' या (श्वेताश्व. ४.१८) श्रुतीच्या आधारे आहे. अध्याय १- ' शुची देवे ' ११, ' सम कायशिरोर्ग्रव ' १३ इत्यादि वचनें ' त्रिरुक्षत स्थाप्य सम शरीर ' ' समे शुची ' इत्यादि श्वेताश्वतरोपनिषदाच्या आधारे आहेत. अशीच आण खीहि हवीं तितकीं वचनें प्रत्येक अध्यायांत दाखविता येतील ' यदक्षर वेदविदो वदन्ति ' ८.११ ' ओमित्येकाक्षर ब्रह्म ' ८.१३ यांना आधारे ' शुक्लकृष्णे गती ' ८.२४-२७ या गतीं छान्दोग्य, बृहदारण्यक, कौषीतकी इत्यादि उपनिषदातील देवयान व पितृयान मार्गांच्या आधारेणें सांगितल्या आहेत दहाव्या अध्यायातील विभूतिवर्णन- ' यो देवो अग्नी योऽप्सु यो विश्व मुचन आविवेश । य ओषविषु ' इत्यादि श्वेताश्वतराच्या आधारे आहे ' अह आदिर्हि देवानां महर्षाणा च सर्वश ' २ हें वचन ' यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च ' याच्या आधारे आहे अकराव्या अध्यायातील ' अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र ' १६ इत्यादि वचनें श्वेताश्व ' विश्वतश्चभुतविश्वतो मुखो ' इत्यादि श्रुतीच्या आधारे आहे. अध्याय १३ - ' सर्वत पाणिपाद ' हा सर्व श्लोक व ' सर्वेन्द्रियगुणामास ' हा श्लोकाध श्वेताश्वत रांतून अक्षरशः घेतला आहे. प्रकृति, पुरुष, माया, गुण, शर, अक्षर इत्यादि शब्दहि श्वेताश्वतरादिकांतील आहेत, साख्यदर्शनातील नव्हेत अध्याय १५- ' ऊर्ध्वमूलमध शाल ' हें ससारउत्पत्ती व वर्णन ' ऊर्ध्वमूलोज्जावशात् एणोऽधत्य सनातन ' २ ३. १ या काठक श्रुतीच्या आधारे आहे. ' तत पद तत्परिमार्गितव्य ' ४ हें ' तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय ' या श्रुत्याधारे आहे ' न तद्वासयते सूर्यो ' ६ व ' यदादित्यगत तेज ' १२ हीं वचनें ' न तत्र सूर्यो भाति ' ६-१४ या श्वेताश्वतराच्या वगैरे आधारे आहेत अध्याय १६- ' द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् ' हें वचन ' ह्या ॥ प्राजापत्या देवाधामुराश्व ' वृ १ ३. १ या श्रुत्याधारे आहे सूत्रम अबलोकन कल्यास आणखी अनेक गीतावचनांचा श्रुतीशीं साक्षात् किया परंपरेनें सबध दाखवितां येईल पण विस्तारमर्यादा तसें करात नाहीं. यावरून गीतेचा सबध उपनिषदाशी आहे. म्हणू-

नच तिला उपनिषद् व पुनः ब्रह्मविद्या म्हटलें आहे; तिचा संबंध नारायणास उपा-
स्यानाशी असता, तर निदान त्यातील एखादें तरी वचन किंवा विचार यात यावयास
पाहिजे होता, पण तो नाही. अर्थात् 'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः' व 'दुग्धं
गीतामत महत्' हे म्हणणेंच निर्दोष व प्रमाणसिद्ध असून रहस्यकारानें म्हणणें सदोष
व प्रमाणरहित आहे. याविषयीं मावस्तर विचार ४ व्या अध्यायाच्या आरंभी टोपेंत
केला आहे. तो पहा.

रहस्यकाराच्या पृ. १४ वरील वर्णनावहून असें दिसतें कीं त्यांना आचार्यांचे अद्वैत
तत्त्वज्ञान मान्य आहे. पण आचरणदृष्ट्या त्यांच्या मतानें अवश्य असलेली संन्यास-
निष्ठा मात्र मान्य नाही. पण वस्तुतः अद्वैत तत्त्वज्ञानहि आचार्यांच्या पदरचें नाही व
संन्यासनिष्ठा किंवा निवृत्तिमार्गहि त्यांच्या घरचा नाही. ती दोन्ही वैदिक आहेत व
वैदिक शिष्टांना समत आहेत. गौतेंतहि सर्वकर्मसंन्यासावाचून मोक्ष मिळत नाही,
असेंच प्रतिपादन केलें आहे. कामत्याग, संकल्पत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हेंच त्याचें
स्वरूप आहे. (पुढें पृ. १११७ पहा.) संन्यास स्मार्त आहे व कर्मयोग भागवत आहे.
ही रहस्यकाराची कल्पनाच चुकलेली आहे. कर्मयोगहि वैदिक व संन्यासहि वैदिक, प्रवृ-
त्तिमार्गहि वैदिक व निवृत्तिमार्गहि वैदिक वैदिक जनतेंत केवळ स्मार्त किंवा केवळ भागवत
मताला केव्हाहि मान्यता मिळणें शक्य नाही ही गोष्ट आम्हां पुढें सविस्तर सिद्ध केली आहे.

रहस्यकार म्हणतात—(पृ. १८) " ब्रह्मात्मैक्यरूप मोक्ष प्राप्त होण्यास जी अनेक
साधने आहेत त्यापैकी भक्तिमार्ग हें साधन अत्यंत सुलभ होय " अगदी खरें आहे.
पण भक्तिहि ज्ञानद्वारा मोक्षाचें कारण होते, हें विसरता कामा नये आणि भक्तीनें प्राप्त
होणारें जें ज्ञान—ब्रह्मात्मैक्यानुरूप तोच मोक्ष—तोच जीवन्मुक्ति होय. ' भक्त्या मा
अभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ' इत्यादि गीतावचनाचाच याला आधार आहे.
रहस्यकाराचे उपक्रमोपमंहार कसे चुकले आहेत तें आम्ही पुढें सविस्तर सांगितलें
आहे (पृ. ३७-४१ पहा) रहस्यकार पुढे म्हणतात (पृ. २४) " (दोन्ही सैन्याचें
युद्ध सुरू होणार) इतक्यात एकाएकी ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून ' विमनस्क ' व
संन्यास घेण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास आपल्या क्षात्र कर्मास प्रवृत्त करण्यासाठीं
भगवंतानीं गीता उपदेशिली आहे " ही दृष्टि साफ चुकीची आहे. अर्जुनाला ' हे सर्व
माझे ' असा मोह झाला व त्याचा मूर्तिमंत मृत्यु त्याच्या डोक्यापुढें उभा राहिला.
ह्यामुळे त्याला शोक झाला. शोक व मोह यांनीं व्याकुळ झालेला तो स्वधर्माला अधर्म व
परधर्माला धर्म समजूं लागला. म्हणजे त्यावेळीं त्याची बुद्धि तामस झाली व तो तामस
त्याग करावयास तयार झाला होता. (गी. अ. २. ७ पृ. ३२, १८. ७ पृ. ११३८.
१८. ३२ पृ. ११८०) पण तामस व राजस अदि व त्याग याचें फल नरक आहे. (पृ.
११३८-३९ पहा.) तसल्या त्यागाने अर्जुनाचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंच कल्याण होणें
शक्य नाही. म्हणून भगवानांनीं त्याला सार्वत्रिक स्तरावर ऋणकाराला तडून मोक्षमार्गांत प्रवृत्त
केलें, हे गरी गांवाररहस्य आहे गीता केवळ युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीच जर भगवानांनीं
गणितली अमता तर निच्या मर्थ ' अमृतं चाय कल्पते ' २-१५ पृ. ७४ ' कर्मबन्धं
' ब्रह्मसर्ग ' (२. ३९ पृ. ११४,) ' जायते महतो मयात् ' (२. ४० पृ. १५२,) ' जन्म-

बन्धविनिर्मुक्ता पद गच्छन्त्यनामय' २५१ पृ १८४ 'स शान्तिमधिगच्छति' व
 'एषा ब्राह्मा स्थिति ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति' २७१-७२ पृ २२८ २३० 'मे दिव्य
 जन्म कर्म यः वेत्ति स देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एते मा एति' (४९ पृ ३७४) 'ज्ञान-
 तपसा पूता मद्भावमागताः' ४१० 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्' ४१६ ज्ञानं लब्ध्वा शान्तिं
 अधिगच्छति' ४३९ 'संन्यास कर्मयोग निःश्रेयसकरो' ५२ 'सुखं बधात्प्रमुच्यते'
 ५३ 'ज्ञानानेर्धूतकल्मषा अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति' ५१७ 'अभितो ब्रह्मनिर्वाण
 धर्तते' ५२६ 'ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति' ५२९ 'निर्वाणपरमा मत्संस्था
 शान्तिमाधिगच्छति' ६१५ 'परा गतिं याति' ६४५ 'स मद्भाव याति ना-
 स्त्यत्र सशय' ८५ 'मामेवैष्यसि०' ८७ 'परम दिव्यं पुरुषं याति' ८८ 'स
 याति परमा गतिं' ८९३ 'मामुपेत्य दुःखालयं अशाश्वतं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति' ८९५
 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' ८९६ 'य प्राप्य न निवर्तन्ते' ८९९ 'योगी परस्थान-
 मुपैति चाद्य' ८९८ अध्याय १- 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्' १ 'मृत्युसंसारवर्त्मनि
 निवर्तन्ते' ३ 'मयाजिनः मा यान्ति' २५ 'विमुक्ता मामुपैष्यसि' २८ 'तेऽपि परा
 गतिं यान्ति' ३२ 'मामेव एष्यसि' ३४ अध्याय १०- 'मा अनादिं लोकमहेश्वरं वेत्ति
 स सर्वपापं प्रमुच्यते' ३, 'ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' १० अध्याय
 ११- 'स मामेति' ५५ अध्याय १२- 'ते मामव प्राप्नुवन्ति' ४ 'मय्येव निवसिष्यसि' ८
 'त्यागात् शान्तिरनन्तर' ३२ अध्याय १३- 'न स भूयाऽभिजायते' २३ 'तेऽपि मृत्यु
 शतितरन्ति एव' २५ 'न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परा गतिं' २८ 'तदा ब्रह्म सपद्यते'
 ३० 'ये ब्रह्म विदुः ते परं यान्ति' ३४ अध्याय १४- 'परा सिद्धिं इतो गता' 'मम
 साधर्म्यमागता सर्वेऽपि मोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति' २ 'मद्भावोऽधिगच्छन्ति' १८
 'जन्ममृत्युजरादु खैः विमुक्तोऽमृतमश्नुते' २० 'स गुणान्समतीक्ष्य तान् ब्रह्मभूयाय
 कल्पते' २६ अध्याय १५- 'अमृता अध्ययं पदं गच्छन्ति' ५ 'बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च
 स्यात्' २० अध्याय १६- 'देवीं सपत्निमोक्षाय' ५ 'आचरन्त्यात्मनः श्रेयस्ततो याति
 परां गतिं' १२ अध्याय १८- 'त्रिविधं फलं अत्यागिना भवति संन्यासिना न' १२ 'स्व-
 कर्मभिरतः सिद्धिं विन्दति' ४५ 'स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति' ४६ 'परमा
 नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छति' ४९ 'सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म प्राप्नोति ज्ञानस्य
 या परा निष्ठा' ५० 'बुद्ध्या विबुद्ध्या युक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पते' ५१-५३ 'मा
 तत्त्वतः ज्ञात्वा विशते' ५५ 'शाश्वतं अव्ययं पदं अवाप्नोति' ५६ 'परां शान्तिं शाश्वतं
 स्थानं प्राप्स्यसि' ६२ 'मामेव एष्यति सत्यं प्रतिजाने' ६५ 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयि-
 ष्यामि' ६९ या वचनां वस्त्रं गीता मोक्षसाठा सांगितली, केवलं बुद्धप्रवृत्तीसाठीं नाहीं, हें
 कोणाच्याहि लक्षात येईल कारण प्रत्येक अध्यायांत पुन पुन त्याचाच अभ्यास केला
 आहे म्हणूनच आचार्याना 'तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं'
 इत्यादि उपोद्घातभाष्यांतच (पृ ७) स्पष्ट सांगितलें आहे

सबप गातेत युद्धाच्या विधानाचा ज्यांत आभाम आहे, अशी ४ वचने आहेत.
 १ 'तस्माद्बुद्धयस्व भारत' २ १८, २ 'युद्धयस्व विगतज्वर.' ३ ३०, ३ 'युद्धयस्व जेतानि रणे

सपत्नान्' ११ ३४, 'युध्य च' ८ ४ पण तेवढ्यावरून 'समप्र गीता युद्धाला तयार करण्यासाठी भगवानांनी अर्जुनाला उपदेशिली' हे म्हणणे अयोग्य आहे बरें, युद्धाचें फल मोक्ष आहे, म्हणून म्हणाव तर तसेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण स्वतः भगवानांनींच युद्धाचें फल 'हता वा प्राप्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे मर्हो' एव २ श्लोक ३७ असें सांगितलें आहे पण गीत त तर मोक्ष, परमेश्वरप्राप्ति, त्याचे कर्मफलत्यागादि अनेक उपाय, यांचेंच प्राधान्यानें वर्णन आहे यास्तव गीतेचा युद्ध हा प्रधान प्रतिपाद्य विषय नसून प्रासंगिक विषय आहे, हें कोणीहि विचारी मनुष्य कडून करील आणि त युद्धहि 'स्वधर्माख्य' कर्म या रूपानेंच करावयास सांगितलें आहे म्हणजे गीतेंत युद्धापेक्षा स्वधर्म-कर्म करण्याचा विशेष आग्रह केला आहे व तो युद्ध नि श्रेयस्कर या रूपान केला आहे अर्थात् कर्मानुष्ठानहि मोक्षासाठी लौकिकासाठी नव्हे युद्ध हें साध्याचेंच-आत्मज्ञानाचेंच अंग आहे, असें कित्येक रहस्या-काराचे भक्त म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं कारण दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकात ज्या आत्मज्ञानाला आरंभ केला आहे, त्याचा उपसंहार 'तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्व साञ्चितुमर्हसि' (२ ३०) येथें करून 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य' येथून पुढील आठ श्लोकात केवळ प्रासंगिक लौकिक न्याय सांगितला आहे हें 'स्वधर्मं अपि च' या शब्दा-वरूनच उघड होतें 'व स्वधर्माकडेहि पाहून' येथाल 'हि' शब्दच मागील आत्मज्ञानाशी पुढील प्रतिपादनाचा संबंध नाहीं, हें सुचवितो. प्रत्यक्ष त्या श्लोकाचा अर्थ जरी पाहिला तरी तें साक्ष्य-आत्मज्ञान नव्हे, हें उघड होत

आचार्यांनी आपल्या भाष्यात हा विषयविभाग उपक्रमोपसंहारपूर्वक स्पष्टपणें दाख-विला आहे. गीता हा स्वरूप प्रथ आहे त्यामुळे त्याचा समति श्लोकातील शब्दार्थ वरून लाविली पाहिजे. बरचा श्लोक कर्मपर आहे, म्हणून त्याच्या खालचाहि कर्मपरच लागू लागल्यास अर्थविघात झाल्यावाचून रहात नाहीं रहस्यकारादि सर्व आधुनिक गीतावाच्या वेळीं हीच चूक करितात उदाहरणार्थ-चवथ्या अध्यायाच्या शेवटी ' आत्मज्ञानाने सशय घाताव ' असें म्हटलें आहे व पाचव्या अध्यायात ' कर्मसंन्यासा-पेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, ' असें सांगितलें आहे तेव्हा हा कर्मयोग ज्ञानानंतरचा आहे, अस आधुनिक म्हणणार ! पण आचार्यादिक ' नि श्रेयस्करी उभो ' वा साक्षात् पदा-कडे पाहून 'ज्ञानरहित पुरुषाच्या सन्यासापेक्षा ज्ञानरहित पुरुषाचा कर्मयोग श्रेष्ठ,' असें म्हणणार तसेच ' कर्मयोगो विशिष्यते ' हा पाचव्या अध्यायाचा आरंभ पाहून सर्व अध्यायात कर्मयोगच प्रतिपादित आहे, किंवा सर्व गीताशास्त्राचा तो सिद्धान्त आहे, अस आधुनिक समजणार सहाव्या अध्यायाच्या आरंभो 'कर्मफलाचा इच्छा न करिता जो नियत कर्म करितो तो सन्यासी व योगी' असें म्हटलेले पाहून सहाव्या अध्यायात निष्काम कर्मयोगच सांगितला आहे व तोच खरा मन्त्यास, इत्यादि रूढिगार ! पण त्या त्या अध्यायात त्याच्या विरोधी किती का वचनें असेलात ! उदाहरणार्थ ॥ ५ १३-२९ श्लोक-पर्यंतचा भाग कर्मयोगपर समजत नाहीं सहाव्या अध्यायातल श्लो १०-३२ पर्यंतचा विषय कर्मयोगपर असणें शक्य नाहीं यास्तव विचाराची ही आधुनिक पद्धति गतिधारक्या

सूनूप शास्त्राला तरी लागू होत नाही असले ग्रंथ 'यत्परः शब्दः सः शब्दार्थः' या मीमांसे-
च्या पद्धतीनेच लाविले पाहिजेत. म्हणूनच आचार्यांनी दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लो-
काला अवतरण देताना ' इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् निष्ठाद्वय-
विषयं शास्त्रं मुखं प्रवर्तितं ध्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन मुखं ग्रहीष्यन्ति ' गी. भा. पृ.
१४२, पहा असें म्हटले आहे. तात्पर्य प्रत्येक अध्यायात प्रायः ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा
आणि ज्ञान व ज्ञानोपाय यांचे वर्णन अधिकारिभेदाने न्यूनाधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे
प्रत्यक्ष शब्दाकडे पाहून श्लोकार्थ केवळ पाहिजे. प्रत्येक अध्यायात किंवा समग्र गीतेंत
अथपासून इतिपर्यंत एकच कर्मयोग प्रनिपाद्य आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठापर वच-
नाचा अर्थघात करावा लागतो. या दृष्टीने आचार्यांची गीतार्थयोजनाच निर्दोष आहे,
हे समग्र गीताभाष्य वाचन्यावर कोणाच्याहि लक्षात येईल. असो,

गीतेचे परम प्रयोजन नि श्रेयस आहे, हे याप्रमाणे गीतंतील वचनांनीच सिद्ध झाले
असता त्याचा उपाय कोणता ते जाणण्याची इच्छा ओघानेच होते. आचार्यांना त्या नि-
श्रेयसाचे स्वरूप ' कारणासह जन्म-मरण-मुखद्दुःखसंप्राप्तिरूप संसाराचा अत्यंत उपरम '
असे सांगून ' सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा ' हे त्यांचे साधन सांगितले आहे. रह-
स्यकार व इतर आधुनिक यांचा आचार्यांविषयी याच वाक्यावरून गैरसमज झाला आहे.
पण आचार्य सर्वकर्मसंन्यास व कर्मसंन्यास हे दोन पृथक् मानतात, हे त्यांच्या लक्षात
येत नाही. सर्व कामत्याग, देहाभिमानत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हाच सर्वकर्मसंन्यास
असून केवळ अग्निहोत्रादिकर्मांचा त्याग हा नुस्ता कर्मसंन्यास आहे, असे त्यांनी स्पष्ट
प्रतिपादन केले आहे. (पृ. ४७८-८०, ११४७ पहा.) कर्मसंन्यास म्ह० रहस्यकार
ज्याला संन्यासमार्ग म्हणतात त्याला आचार्य मोक्षाचे साक्षात् साधन समजत नाहीत
आणि सर्वकामत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग, देहाभिमानत्याग गीतेंत सांगितलेला नाही,
असे कोणालाहि म्हणता येणे शक्य नाही, तीच ज्ञाननिष्ठा किंवा नैष्कर्म्यसिद्धि आहे.
काम्यकर्मत्याग, सर्वकर्मफलत्याग, कर्म ईश्वरार्पण-ब्रह्मार्पण करणे, हे सर्व गौण त्याग
असून ते सर्व अर्हकारत्वाग्रूप मुख्य संन्यासासाठी आहेत. पुढे या सिद्धान्ताचे पुष्कळच
विवेचन झाले आहे. (पृ १११७-१८ वगैरे पहा.)

अर्जुनाला भगवानांनी कर्मच करावयास सांगितले आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद
नाही पण ते कर्म म्ह० स्वधर्मरूप त्र्यौत-स्मार्त कर्म होय. लौकिक कर्म नव्हे. कारण
परंपरेने मोक्षाचे साधन होणाऱ्या कर्मांचेच ते विधान आहे स्वर्गादि फल देणाऱ्या वैदिक
सकाम कर्मांचीहि निंदा करणारी गीता केवळ लौकिक स्वाभाविक कर्म निष्काम करा, असें
सांगेल तरी कशी^१ अर्थात् रहस्यकाराचा कर्मशब्दाचा व्यापक अर्थ स्वधर्म किंवा धर्म या
शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेच चुकला आहे. याविषयीहि आम्हा पुढे पुष्कळ लिहिले आहे. वैदिक
संप्रदायात अधिकाराप्रमाणे साधन सांगितले जाते, कर्मांचे अधिकारी निराळे, ज्ञानाचे निराळे.
जगातील सर्वच मनुष्ये व्यवहारातहि समान योग्यतेची नसतात, हे कोणाहि कबूल
करील, मग केवळ अलौकिक परमार्थात तीं समान योग्यतेची कोटून असणार! म्हणूनच
वैदिक धर्मात चार वर्ण व चार आश्रम, असे भाग केले आहेत. प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्ति-

मार्ग किंवा कर्मयोग व ज्ञानयोग हा भेदहि अधिकारपरत्वेच आहे. अज्ञान कर्मयोगाचे अधिकारी, जिज्ञासु निष्काम कर्मयोगादि उपासनेचे अधिकारी व आत्मसाक्षात्कारवान्च ज्ञानयोगाचे अधिकारी आहेत जिज्ञासु अधिकारी पुरुषाला क्रमाने अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधने सागून ज्ञाननिष्ठेत प्रवृत्त करण्यासाठी गातेचा आरंभ आहे. म्हणून तिने स्वर्गादि ममारे हेच फल देणाऱ्या कर्मयोगाची निंदा करून फलेच्छारहित नित्य कर्मांच्या विधानास आरंभ केला आहे तोच सात्त्विक त्याग होय. (अ १८.९ पृ. ११३९ पहा) म्हणजे एव प्रगारच्या सन्यासापामूनच गीतेच्या उपदेशास आरंभ झाला आहे. पण या गोष्टीचा काहीच विचार न करिता गाता ह कर्मयोगशास्त्र आहे, गीता प्रज्ञातिपर आहे, बगैरे म्हणणे, म्हणजे गीतेच्या सन्या अर्थाचा घात करणे आहे. गीता हे जर कर्मयोगशास्त्र असते तर त्यानच अर्जुन किंवा दसरा कोणीहि कृतकृत्य झाला असता ! पण गातेत कर्मयोगाने परमात्मप्राप्ति, शान्ति, कमलधमुक्ति होते, असे सांगणारे एकहि वचन नाही उलट ज्ञानलक्षण भक्तानेच मोक्षप्राप्ति होते, असा घोष केला आहे कर्माने सिद्धि किंवा सैसिद्धि मिळते अस सांगितले आहे पण ता सिद्धि किंवा सैसिद्धि म्ह० मोक्ष-ब्रह्मप्राप्ति-ईश्वरनिष्ठता नव्हे तर वित्तशुद्धि व ज्ञाननिष्ठायोग्यताच होय अर्थात कर्मानेच मोक्ष मिळतो, ह म्हणणे केवळ धुति न्यायविरुद्धच नव्हे, तर गीतेलाहि असंमत आहे फलेच्छारहित कर्मयोग हे वित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचे व ज्ञाननिष्ठेचे साधन आहे, हा धीत सिद्धान्त गातर्तील वचनानाहि सिद्ध करिता येतो, व पुढे भाष्यार्थात तो सिद्ध केलेला आहे

गीतेचे प्रधान प्रयोजन नि श्रेयस असल्यामुळे तिचे प्रधान प्रतिपाद्य ज्ञाननिष्ठाच आहे. पण ज्ञाननिष्ठेचे अधिकारी-ज्ञानी फार थोडे व अज्ञ कर्माधिकारीच फार, म्हणून जिज्ञासूसाठी फलेच्छारहित कर्मानुष्ठानापासून ज्ञाननिष्ठेपर्यंत सर्व साधने गीतेत सांगितली आहेत ज्ञाननिष्ठेची सन्यास आश्रम ही इतिकर्तव्यता आहे कारण आश्रमानंतर केव्हावाचून कर्मत्याग केल्यास दोष लागतो कदाचित् तो ज्ञानी असल्यास त्यामुळे त्याच्या मोठाला बाध येणार नाही, पण लोकनिंदा होईल व तो श्रेष्ठ असल्यास त्याचे भक्त त्याच्याप्रमाणे ज्ञान नसताना कर्मत्याग करतील, त्याचा प्रसंग करण्यासाठी म्ह० लोकप्रसंगासाठी ज्ञानी कर्माविक्रान्याने म्ह० ज्याला सन्यासाश्रमाचा अधिकार किंवा उपपत्ति नाही त्यान कर्तृत्वाभिमान सोडून केवळ चेष्टामात्र कर्म करावांत, एवढीच गातेत अनुज्ञा दिली आहे सबच गातेत 'लोकप्रसंग' हा शब्द एक दोनदा आला आहे, व तोहि तिसऱ्या कर्मयोग अध्यायातच व प्रसंगाने आला आहे, प्राधान्याने नव्हे. ही गोष्ट 'लोकप्रसंग एवापि' येथील अपिशब्दानेच सिद्ध होते पण रहस्यकारांनी त्याला नसते महत्त्व देऊन, त्याचा भलाच अर्थ करून, रहस्यात त्याचा पाचसे वेळा उल्लेख केला आहे, व त्यावरून 'गातेचा दृष्टि उपनिषदाहून व्यापक आहे, गाता व उपनिषदे यात हाच भेद आहे,' बगैरे नसतो अनुमाने काढली आहेत अशो, पण असा ज्ञानी पुरुषाने केलेल्या चेष्टामात्र कर्माना शस्त्रदृष्ट्या कर्मच म्हणता येत नाही कारण त्याच्या ठिकाणी कर्माची मुख्य सामग्री जो कर्तृत्वाभिनिवेश तो नसतो अर्थात ज्ञानकर्मसमुच्चय असिद्ध

आहे. रहस्यकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाला ' शास्त्रीय ज्ञानकर्मसमुच्चय ' हें नांवच देता येत नाही. यासंबंधानेहि आम्हां पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे. (पृ. २४८-४९ पहा.).

गीतेंत योगशब्दाचा मुख्य अर्थ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय-साधन हा आहे. योगशब्दाचा कर्मयोग हा मुख्य अर्थ केव्हांच संभवत नाही. पण साधन या मुख्य अर्थात कर्म-योगापासून समाधियोगापर्यंत सर्वांचा अन्तर्भाव होतो व तीं सर्व आत्मसाक्षात्कार-ब्राह्मी स्थिति-ब्रह्मस्थिति-जीवन्मुक्ति यांची न्यूनाधिक योग्यतेचीं साधनें आहेत. लोकसंग्रहशब्दाप्रमाणेंच कर्मयोग हा शब्दहि संबंध गीतेंत पाच वेळा आला आहे व त्याचा अर्थ कर्म-कर्मानुष्ठान असा आहे. ' योग ' या शब्दाचाहि ' योगार्थत्वात् योग. ' या व्युत्पत्तीनें काही ठिकाणीं कर्मयोग असा अर्थ प्रकरणापुरोधानें करावा लागतो. आचार्यांनीं तसा केला आहे. पण तेवढ्यावरून सर्वत्र ' योग म्ह. कर्मयोग ' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. याविषयीहि आम्हां पुढें बरेंच लिहिलें आहे. (१४५-५०).

सांप्रदायिक आम्रह, ओढाताण, बगैरे संबंधानें जर विचार केला तर श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यातच त्या सर्वांचें प्रमाण सर्वांहून कमी असून रहस्यकाराची ओढाताण व आम्रह कित्येक ' सांप्रदायिकांना 'हि खालीं मान घालावयास लावील अशा तऱ्हेची आहे. आम्हीं त्याची उदाहरणें पुढें दिली आहेत. ' कर्मणि एव अधिकारः ' येथील ' एव ' शब्दानें कोणता अर्थ ध्वनित होतो, तें आचार्यांनीं ' न ज्ञाननिष्ठाया ' या शब्दानीं सांगितलें आहे. यालाच ओढाताण म्हणणें म्हणजे आचार्यांच्या भाष्याची शैलीच आपल्याला कळली नाही, हे कवूल करणें आहे. कारण आचार्य असे विशेष अर्थबोधक शब्द जेथें जेथें येतात, तेथें तेथें तो तो अर्थ अगदीं विशद करून दाखवीत असतात. उदाहरणार्थ-४-१५, पृ. ३८५. ५. २८, पृ. ५३१. १३-२९, पृ. ९७६ बगैरे पहा.

असो, एखाद्या वाक्याला स्तुत्यर्थवाद म्हणणें झणजे त्याला पोकळ मानून उडवून देणें, अशी रहस्यकारांनीं आपली मळतीच समजून करून घेतली आहे. पण मीमांसेत अर्थवादाला पोकळ मानलेलें नाही. तर विहिताची स्तुति करून त्याविषयीं साधकाच्या मनात हवि उत्पन्न करणें व निषिद्धाची निंदा करून त्याविषयीं अहावि उत्पन्न करणें हें अर्थवादाचें प्रयोजन आहे. आम्हीं पुढें त्याचा पुष्कळ विचार केला आहे. तथापि आचार्यांनीं गीताभाष्यात वारंवार त्याचें कसें स्पष्टीकरण केले आहे तें पहा—अ. २ श्लो. ३९-४० यातील ' बुद्ध्या युक्तो यथा० ' इत्यादि भाषणें योगबुद्धीची स्तुति केली आहे, असें आचार्य म्हणतात, (पृ. १४८ पहा) व त्यातील अश्वरथाकडे पाहिलें असता ती स्तुति नव्हे, असें कोणालाच म्हणता येणार नाही. तसेंच ' स्तुति-पोकळ अर्थवाद म्हणून त्याला उडवून दिलें ' असेंहि झणता येणे शक्य नाही. अर्थाच आणखी १।४ स्थळें दाखवितों—गीताभाष्यार्थ पृ. २३० " सा एषा ज्ञाननिष्ठा स्तुयते " असें " एषा ब्राह्मी स्थितिः " या श्लोकाला बहुतेक सर्व प्राचीन टीकाकारांनी अवतरण दिलें आहे. पण त्यावरून ' ज्ञाननिष्ठा पोकळ अर्थवाद म्हणून उडवून दिली ' असा त्याचा अर्थ होत नाही. अश्वरथाकडे पाहिलें तरी ही ज्ञाननिष्ठेची स्तुति आहे, हेच ठरतें. गो. भा. पृ. ३९१ कर्मांमध्ये लक्ष्मं व लक्ष्मामध्ये कर्म पाहणाराचो " स बुद्धि-

मान्मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्मरूढः' अशी स्तुति केली आहे. तो ' कर्मांमध्ये अर्क-
मांदि दृष्टि करावी ' या विधीचा रोचक अर्थवाद आहे पोकळ नव्हे. गी भा. पृ.
४१०. ' तदेतत्कर्मण्यकर्मदर्शनं स्तूपते० ' ही स्तुतिहि पोकळ नाही गी भा पृ. ४३४
" ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरण " "श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः " "इति ज्ञानं स्तौति" याव-
रून ज्ञानाला उढवून दिलें, असें होत नाही अशीं गीतामाध्यातच व्याणरीं शेकडों उदाहरणे
दाखविता येतील तसेंच गी भा पृ ४८४ यावरील " इति कर्मयोगं स्तौति " असें
म्हटल्याने ' कर्मयोग श्रेष्ठ ' हा पाकळ अर्थवाद मानून त्याला उढवून दिल, असें म्हणणे
सर्वथा अन्याय्य होय कारण विधीच्या स्तुत्यर्थत्वाने अर्थवाद प्रमाणच आहे, असें
मामासाशास्त्रात ' विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थन विधीना स्यु ' (१-२-७) या
सूत्राने सांगितलें आहे

आतां आणखी एकच अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धान्त सांगतो अद्वैत वेदान्त शास्त्राला
सद्योमुक्ति किंवा जीवन्मुक्ति समत आहे स्वर्गप्रमाणें मरणोत्तर प्राप्त होणारें विदेह-
कैवल्य किंवा कममुक्ति, असमत जरी नसली तरी विवक्षित नाही ज्ञाननिष्ठ साध्य हा
जीवन्मुक्त होय त्यालाच गीतेंत स्थितप्रज्ञ, गुणातीत, भगवद्भक्त म्हटलें आहे सर्व
कामत्याग, देहादिसंघातावरील आत्माभेमानाचा सर्वथा त्याग, सर्वसंकल्पत्याग हें
त्याच लक्षण आहे त्यालाच गीतेंत आत्मरति, आत्मतृप्त, आत्मसंतुष्ट म्हटलें आहे,
वैराग्य व ज्ञान हेच त्या अवस्थेचे लक्षण आहे त्या अवस्थेंत शास्त्रीय नित्यनैमिति-
कादि कोणत्याच कर्मांचा संभव नाही फक्त शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य, तेवढीच
कर्म तो करील व तीहि ' यदृच्छालाभसमुत्पद्यते विमत्सर ' इत्यादि होऊन करील.
तीं कर्महि माझा आहेत, अशा भावनेने तो करणार नाही आचार्य या सन्यासालाच
सर्वकर्मसन्यास-ज्ञाननिष्ठा-नैष्कर्म्य म्हणतात हा सन्यास व जीवन्मुक्ति यात काही
फरक नाही ते पर्याय शब्द आहेत या अवस्थेंत मनोनाश व वासनाशय पराकाष्ठेस
पोचलेले असतात म्हणूनच आचार्यांनी आपल्या भाष्यात वारंवार ' भोजनाप्रमाणें ज्ञान
दृष्ट फल देणारें आहे, ' असें म्हटलें आहे अशा मनुष्याला ब्रह्मविद्दि म्हटलेलें वेदान्त-
शास्त्राला खपत नाही, तर तो साक्षात् ब्रह्मच होय. अशा अवस्थेंत कर्मांचा मुळीच
संभव नाही ज्ञाना पुष्पानें लोकसप्रहार्य कर्म करणें वगैरे हे सर्व पक्ष या जीवन्मु-
क्तीच्या अपेक्षेनें कमी योग्यतेचे आहेत कारण जेथे कर्म तेथे विशेष अपरिहार्य अस-
ल्यामुळे कोणत्याहि कर्मानुष्ठानावस्थेंत निरतिशय ज्ञातोचा भग्न झाल्यावाचून रहात
नाहीं. असो, गीतेला व वेदान्तशास्त्राला वरील जीवन्मुक्ति किंवा ' ज्ञानस्य परा निष्ठा '
अंतिम साध्य म्हणून विवक्षित आहे. जर्घात बाकीचे सर्व उपाय-योग हीं त्या श्रेष्ठ
स्थितीची साधनें आहेत

आधुनिक मुनिशिक्षितांतील पुष्कळ लोक गातेग प्रमाण मानतात पण तिचीं सर्व
प्रमेयें त्यांना समत नसतात उदाहरणार्थ-त्यांना जगत् प्रत्यक्ष दिसतें त्यांतील सर्व व्यव-
हार अवाधिनपणें चाललेले दिसतात त्यामुळे जगत् मिथ्या-अनित्य आहे, हें म्हणणें त्यास
पटन नाही तसेंच मोक्ष म्ह० जन्ममरणसुखदुःखसंश्रान्तिरूप किंवा शरीरग्रहणरूप

संसाराचा अखंत उच्छेद ही कल्पना त्याच्या चित्तावर आरूढ होत नाही. पण ते गीते-
तीलच ' आगमापायिनः अनित्या. ' २-१४ ' असतः भावः न ' २-१६ ' अन्तवन्तः
देहाः ' २-१८ ' जातस्य ध्रुवः मृत्युः ' २-३७ ' व्यक्तमध्यानि ' २-२८ ' भोगादुःख-
यो नयः आद्यन्तवन्तः ' ५-२२ ' अनित्यं असुखं इमं लोकं ' ९-३३ इत्यादि वचनाकडे
पहात नाहीत. त्याचप्रमाणे ' मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयं अशाश्वतं नाप्नु-
वन्ति ' ८-१५ ' मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ' ८-२६ ' जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अना-
मयं पद गच्छन्ति ' २-५१ ' जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तं मा उपैष्यसि ' १४-२०
' जरामरणमोक्षाय ' ७-२९ इत्यादि वचनावरून गीतेला कोणता मोक्ष विवक्षित
आहे, तें उघड होते. आता ज्यांना ही वचनेच मानावयाचीच नसतील किंवा ज्यांना
त्यांच्या श्रुतार्थाहून निराळ्याच अश्रुत अर्थाची कल्पना करावयाची असेल त्याच्याविषयी
आम्हांला काहीच बोलावयाचे नाही.

रहस्यकार ' प्रस्थानत्रयी ' या संबंधानें म्हणतात—“ उपनिषदांतील ज्ञान प्रायः
वैराग्यपर म्ह० निवृत्तिपर असून वेदान्तसूत्रे उपनिषदांची एकवाक्यता करण्यासाठींच
रचलेली असल्यामुळे त्यातहि वैदिक प्रवृत्तिमार्गाचें कोठेंच सविस्तर तार्त्त्विक प्रतिपादन
केलेलें नाही. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गप्रतिपादक भगवद्गीतेनें वैदिकधर्म-
तत्त्वज्ञानातील ही उणीव जेव्हा प्रथम भरून काढली, तेव्हा उपनिषदे व वेदान्तसूत्रे
यांतील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता करणारा ग्रंथ या नात्यानें भगवद्गीता ही त्याच्या
इतकीच सर्वमान्य व प्रमाणभूत झाली, आणि अखेर उपनिषदे, वेदान्तसूत्रे व भग-
वद्गीता यास ' प्रस्थानत्रयी ' हें नाव प्राप्त झालें. ' प्रस्थानत्रयी ' म्ह० प्रवृत्ति व निवृत्ति
मिळून दोन्ही मार्गांचें पद्धतगार व तार्त्त्विक विवेचन करणारे वैदिक धर्माचे तीन मुख्य
आधारभूत ग्रंथ किंवा खाव होत. ” (गी. र. पृ. १२.) पण हें म्हणणें निराधार आहे.
' प्रस्थानत्रयी ' या शब्दाची अशी व्याख्या कोणीच कोठे केलेली नाही. वैदिकप्रवृत्तिमार्गाचें
सविस्तर प्रतिपादन कोठेंच केलेलें नाही, हें म्हणणें अतिशय घाटपाचें आहे. सर्व कर्म-
कांड, संबंध पूर्व मामासा, कल्पसूत्रे, मनु-याज्ञवल्क्यादि स्मृति यापेक्षा आणखी वैदिक
प्रवृत्तिमार्गाच्या प्रतिपादनाचा विस्तार कितीसा ह्या? आता ' तार्त्त्विक प्रतिपादन '
असा एक शब्द त्यात त्यांनी घातला आहे. पण तार्त्त्विक प्रतिपादन उपनिषदातहि आहे,
ब्रह्मसूत्रातहि आहे व त्याला अनुस्रमच गीतेतहि आहे. वैदिक सकाम प्रवृत्ति संसार
देणारी आहे, निष्काम प्रवृत्ति चित्तशुद्धीच्याद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता देणारी आहे. आत्मा
वस्तुतः निष्किय, अभोजा व असंग आहे, त्यामुळे सर्व प्रवृत्ति शरीरोद्रेयाची आहे,
इत्यादि गीतेतील विचार उपनिषदाना सोडून नाहीत. अर्थात् गीतेनें वैदिकधर्मनस्त्वज्ञा-
नातील उणीव भरून काढली किंवा उपनिषदे व वेदान्तसूत्रे यांतोळ धार्मिकतत्त्वज्ञानाची
पूर्णता केली, हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. श्रुति व स्मृति यांचा संबंध आम्हीं वर
दाखविला आहे व ब्रह्मसूत्रात गीतेचा स्मृति म्हणून उल्लेख केल्याचोहि सांगितले आहे.
त्यामुळे रहस्यकार म्हणतात तशी कल्पना करण्यास अवकाशच नाही. वैदिक प्रवृत्ति
धर्माचा विचार कर्मकांड, कल्पसूत्रे व स्मृति आणि पूर्वमीमांसा यांन जसा केला आहे तसाच

निवृत्ति धर्माचा विचार उपनिषदे, गीता व ब्रह्मसूत्रांमार्फत केला आहे. प्रस्थानत्रय याच शब्दाने बोलावयाचे झाल्यास श्रुति, स्मृति व सूत्र हे जसे प्रवृत्तिलक्षण धर्मांचे प्रस्थानत्रय तसेच उपनिषद्, गीता व ब्रह्मसूत्र हे वेदान्ताचे प्रस्थानत्रय आहे. तात्पर्य रहस्यकारादि सर्व आधुनिकांना आमचे इतकेच सांगणे आहे की, 'तत्त्वज्ञाना मा कुत-
क्यता' तुम्ही हवे तसे व हवे तितके तर्क करा, पण कुतर्क करू नका, व 'धर्माग्रेण विचार्योय...वस्तुन्यथान्यथा' या दोषास पात्र होऊ नका !

तात्पर्य आचार्यांचे गीताभाष्य वैदिक संप्रदाय, वेदान्त व मीमांसाशास्त्र यांना धरून लिहिलेले आहे, हा गोष्ट विचारपूर्वक भाष्य वाचनाराच्या लक्षात येईल. खरा गीतार्थ शाकरभाष्यावरूनच कळणे शक्य आहे दुसऱ्या कोणत्याही टीकेवरून नाही. गीता-
रहस्यावरून गीतेचा खरा अर्थ कळणे तर अगदीच अशक्य आहे, हे आम्ही पुढे ठिक-
ठिकाणी दाखविले आहे. रहस्यकारांनी आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ ज्या विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत त्याचे परीक्षण आम्ही यात केलेच आहे. आता त्यांनी आरंभी जी पंधरा सोळा प्रकरणे लिहिली आहेत, त्यांचेहि सक्षिप्त परीक्षण अप्रत्यक्षपणे टीपांच्या परीक्षणातच होऊन गेले आहे, तथापि प्रत्येक प्रकरणाने सविस्तर परीक्षण व्हावयास पाहिजे होते, पण प्रस्तुत ग्रंथ फारच वाढल्यामुळे आता त्यासंबंधी एक अक्षरहि लिहिण्यास सक्क नाही क्षराक्षरविचार, वचनविपाक, अध्यात्म, सुखदुःखविवेक, कर्मयोग व सन्यास इत्यादि बडतेक प्रकरणांचे सविस्तर व सोपपत्तिक परीक्षण करावयास पाहिजे व पुढे मार्गे प्रसंग आल्यास आम्ही ते करू, पण तूर्त प्रत्यक्ष गीताशास्त्रार्थाला त्याचा विशेष उपयोग नसल्यामुळे व महत्त्वाच्या भागाचे परीक्षण होऊन गेल्यामुळे आम्ही त्याचा उपेक्षा करितो. आमचा धर्म व तत्त्वज्ञान परमार्थप्रधान व मोक्षप्रधान असल्यामुळे आणि आमचे वर्ण व आश्रम शास्त्रोक्त असल्यामुळे त्याची व इतर धर्म व तत्त्वज्ञान याची तुलना करणेच अयोग्य आहे पुनर्जन्म व जन्ममरणपरंपरेतून मुक्त होणे, त्याची ज्यांना शल्पनाच नाही, त्यांच्या लौकिक तत्त्वज्ञानार्थी केवळ जीवाच्या मोक्षासाठीच प्रवृत्त झालेल्या वेदान्तशास्त्राची बरोवरी होणार कशी ? असो, तात्पर्य आमची शास्त्रे आमच्या परंपरेनेच पाहिली पाहिजेत ती श्रुतिप्राधान्यानेच लाविली पाहिजेत अशातः श्रुतिविरुद्ध प्रति-
पादन करणाऱ्या सार्वत्रिकविरोधिकाचाहि उपेक्षा करणारे वैदिक केवळ इहलोकवादी पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाला मोक्षमार्गात कितीसा मान देतील, याचे सुस्ते अनुमानच करणे बरे ! रहस्यकारांना संप्रदाय सोडून व पाश्चात्यांचा चष्मा लावून गीतेकडे पाहिल्यामुळे त्यांचे गीतारहस्य पदोपदी आलेपाहिले झाले आहे. म्हणून वैदिक जनतेने वैदिक संप्र-
दायाला यत्किंचिद्वि न सोडता लिहिलेल्या व सर्वथा सोपपत्तिक, अशा शाकरभाष्या-
धारेच गीतेचा खरा अर्थ समजून घेऊन मोक्षमार्गाला लागणे, अशी शुभ इच्छा व्यक्त करून व त्या सर्वांना सर्वान्तर्यामी तशा सद्बुद्धि देवो, अशी प्रार्थना करून हा प्रस्तावना आचार्यचरणी अर्पण करितो

मिति कार्तिक शु. १ शके १८४३
पुण सदाशिव पेठ घर न. २७०

}

आचार्यभक्त
विष्णु चामन चापटशास्त्री.

गीताभाष्यार्थाची विषयानुक्रमणिका.

विषय

उपोद्घात भाष्य—[१-१०] मगलाचरण, दोनप्रकारच्या अधिकान्याना प्रवृत्ति-निवृत्ति धर्मांचा उपदेश, वेदोक्त द्विविध धर्म, धर्माचें लक्षण, धर्माचीं ग्लानि, ब्राह्मण्याच्या रक्षणासाठीं नारायणाचा अवतार, भगवानाचें मायिव पन्मादिक, शोकमोहमागरात निमग्न झालेल्या अर्जुनाला सब प्राण्यावर अनुग्रह करण्यासाठी द्विविध धर्मांचा उपदेश, त्याचेंच ध्यासाना गीतारूपानें केलेलें ग्रंथन, त्याच्या विवरणाचा प्रतिष्ठा, गाढाशास्त्राचें प्रयोजन, त्याचें साधन, प्रवृत्ति-निवृत्ति धर्मांचा अगागाभाव, पुन विवरणाची प्रतिष्ठा, ठिकठिकाणीं रहस्यांतील उतारे १-१२.

अध्याय १ ला (१३-२८) धृतराष्ट्राचा प्रश्न, सजयाचें वृत्तग्रंथन, सर्व सैन्याची तयारी, अर्जुनाच्या प्रार्थनेवरून कृष्णानीं त्याचा रथ दोन्ही सैन्यात उभा बेल्यावर स्वजनच मरावयास तयार झालेले पाहून अर्जुनाचा विषाद, मोह, वैराग्य व मुदत्याग-शेवगीं-’ मद्भाविचाया योगशास्त्रे ’ या शब्दाच्या अर्थाचा विचार .. १३-२८.

अध्याय २ रा—[२९-३४] ‘हा बुबळपणा तुला शोभत नाही, तो टाकून तू युद्धाला ऊठ,’ असा भगवदुपदेश, त्यावर ‘पूज्याना मारण्यापेक्षा भिक्षात्र सेवन करणें बरें’ असें अर्जुनाचें उत्तर [२९-३०], ‘यद्वा जयेम०’ याच्या अर्थाची चर्चा [३१], निश्चित भेद्य साधनाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न, शानोत्तर गीतोपदेशास मुखात, या मुद्याचें पराक्षण [३२], ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षानें आपला शोक निवृत्त होणें शक्य नाही, असें सांगून युद्ध त्यागाचा अर्जुनाचा पुन निश्चय [३३-३४], अ १ श्लो २ ते अ २ श्लो ९ पर्यंतचा ग्रंथ प्राण्याच्या सत्साराचें बीज व त्याचेंहि कारण दाखविण्यासाठी आहे, पुढाल ग्रंथ पहिल्या अध्यायातील अर्जुनाच्या शका घालविण्यासाठी नाही [३५], शोक मोह हें सत्साराचें बीज व ‘अह मम’ हें त्याचें कारण, याचें उपपादन उमरुमोपसहाराविषयीं विचार [३६-४०], सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानानेंच त्याचा निवृत्ति, म्हणून अर्जुनाला निमित्त करून सर्वलोकानुग्रहाय गीताशास्त्राचा उपदेश, शोकमोह निवृत्तासाठी आत्मज्ञान, याविषयीं श्रुताचा आधार, अर्जुनाचा शोक मोह वैराग्य [४१-४२], ज्ञानकर्मसमुच्चयाचा पूर्वापक्ष, रहस्यकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें स्वरूप [४३-४४], समुच्चय पश्चाचें निरसन करण्यासाठी ‘ सारय, सारयबुद्धि व सारय-ज्ञाना,’ तसेंच ‘योग, योगबुद्धि व योगी’ याचें स्पष्टीकरण [४५-४६], भगवानानाच दोन निष्ठा सांगितल्या, कारण त्याचा एकत्र असंभव, याविषयींच शतपथ ब्राह्मणाचें आनुकूल्य, रहस्यकाराचे सारय व योग शब्दाचे अर्थ, रहस्यकार आपल्या म्हणण्यास श्रौत प्रमाण न दाखवितां नारायणाचा आधार दाखवितात [४७-५०], समुच्चयपक्षां अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाही, या मनुच्चयसत्ताविषया रहस्यकाराचें म्हणणें व त्याला उत्तर, शानोत्तर वम

हे कर्मच नष्टे, लोकसंग्रहार्थं कर्म, रहस्यकाराची मोक्षसाधनाविषयी धरसोट, भगवान् व जनकादिक याच्या कर्माविषयी विचार, चित्तशुद्धीसाठी कर्म, त्याविषयी प्रमाण, तत्माद केवळ ज्ञानार्थेच मोक्ष, म्हणून शोकाभागातून अजुनाचा उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानोप-
 देश [५१-६०], रहस्यकाराच्या 'अशोच्यान्०' या शोकाच्या अवतरणाचा विचार [६१-६४], 'अशोच्यान्०' याचे व्याख्यान व रहस्यवाराच्या अर्थाचे परीक्षण [६५-६६], आत्मा नित्य म्हणून अशोच्य, नित्यत्वाविषयी दृष्टान्त [६७-७०]; 'मात्रास्पर्शाः०' याचे निमित्तेचे विधान, र. का.च्या अर्थाचे परीक्षण, तित्तिष्ठेचें फल [७१-७५], 'नासगो विपत्ते०' याच सविस्तर व्याख्यान, रहस्यकाराच्या अर्थाचे परीक्षण [७६-८४], सत् काय ? असत् काय ? [८५-८८], 'अनाशिन०' व 'नित्यस्य' या बराच पुनरुक्तीचें निरसन [८८], आत्म्याचें अप्रमेयत्व [८९-९१], 'युध्यस्व' हा विधि नष्टे, अनुवाद, याविषयी रहस्यकाराचें म्हणणें व त्यावर दोष [९१-९२], गीताशास्त्र ससारकारणनिवर्तक आहे प्रवर्तक नष्टे, याविषया श्रुतिप्रमाण, त्यावरून आत्मा निर्विकार आहे, हा सिद्धान्त [९३-९९], आत्म्याला जो निर्विकार समजतो तो निया कशी करणार ? [१००-१००], आविधानासाठीच कर्मविधि, विधानासाठी नाही, याचें सौपपक्षिक विवेचन, त्याविषयी व्यासवचन, आत्मज्ञानाच्या असंभवाविषयी आक्षेप-समा-
 धान, 'सर्वकर्माणि मनसा०' याचें विवेचन, शान्याचा सन्यासातच अधिकार [१०३-११५], आत्म्याच्या अविनाशित्वाचेंच दृष्टान्तपूर्वक उपपादन व त्यामुळेच अशोच्यत्व, [११६-१२१], आत्मा अनिल आहे, असें मानलें तरी त्याचें अशोच्यत्व [१२०-१२१]; देहप्रियादि सघनाविषयीहि शोक करणे योग्य नष्टे, अ-यत्तशब्दावरून रहस्यकार साख्य-
 दर्शनाशी गीतेचा संबंध जोडतात त्याचें निरसन, 'अदर्शनात्' या शब्दाच्या अर्थाचें निरसन [१२४-१२६], आत्मा दुर्गेय याविषयी श्रुतीचा अनुवाद, रहस्याचें परीक्षण [१२७-१२८], प्रकरणाचाच उपसंहार, त्याविषयीच्या रहस्याचे परीक्षण [१२९-१३०]; प्रासंगिक उपदेश व त्यामवधा रहस्याचें परीक्षण [१३१-१३८], 'मुखमु खे०' याचें व्याख्यान व त्यासंबंधी रहस्याचें परीक्षण [१३९-१४०], शास्त्रविषयविभाग. त्यासंबंधी रहस्यपरीक्षण [१४१-१४३], 'एषा तेऽभिहिता०' याचें व्याख्यान, त्याविषयीच्या व योगशास्त्राच्या अर्थाविषयाच्या रहस्याचें परीक्षण [१४४-१४५], 'मेधाभिन्नमनाशोऽस्ति०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१४६-१४७], 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१४८-१५०], 'यामिमा०' इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान, व तत्संबंधी रहस्याचें परीक्षण [१५१-१५३], 'वैगुण्यविषया०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५४-१५६]; 'यानानर्थं उदपाने०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५७-१५८], 'कर्मण्येवाधिकारस्ते०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५९-१६०], 'योगस्य कुर वर्माणि०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६१-१६२], 'श्रेण सार कर्म०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६३-१६४]; 'बुद्धियुक्तो जहातीह०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६५-१६६], 'कर्मज बुद्धियुक्तः' व्याख्यान व परीक्षण [१६७-१६८], 'यदा ते मोहकलिल०' व्याख्यान-परीक्षण [१६९-१७०]; 'श्रुतिप्रतिपत्ता०' व्याख्यान-परीक्षण [१७१-१७२], स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाविषयी प्रश्न-प्रतिवचन, व ठिकाटिवाणी रहस्यपरीक्षण [१७३-१७४], 'विदाय कामान्०' याचें व्याख्यान व रहस्यपरीक्षण [१७५-१७६], 'एषा ब्रह्मा विवर्ति०' याचें व्या-

ख्यान व परीक्षण [२३०-३२]; 'योग'शब्दाच्या अर्थाविषयी चर्चा [२३३-३४].
... .. २९-२३४

अध्याय ३ रा—[२३५-३४७] अर्जुनाच्या प्रश्नाविषयी विचार, ज्ञानकर्म-समु-
च्चयाचे पुनः सटन [२३५-४८], त्यामवंधी रहस्याचे परीक्षण [२४१-५०];
'ज्यायसा चेत्तु०' इत्यादि प्रश्नाचे व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण, [२४१-५४];
'लोकेऽस्मिन् द्विविधा०' याचे व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण, [२५५-२६०];
'न कर्मणामनारम्भान्०' याचे अवतरणामह व्याख्यान व रहस्यपरीक्षण, [२६१-६७];
'कर्मयोग नैष्कर्म्याचे साधन' या मिद्वान्माच्या मिद्वर्थ रहस्यपरीक्षण [२६७-७०];
'न हिं कश्चित् क्षणमपि०' याचे व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [२७१-७२];
'कर्मोन्निवाणि मयम्य०' इत्यादि दोन श्लोकांचे व्याख्यान व परीक्षण [२७३-७७], 'नि-
यत कुं कर्म त्व०' याचे व्याख्यान व परीक्षण [२७८], 'यशार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' याचे
व्याख्यान व मविस्तर परीक्षण [२७९-८२], 'सहस्रशः प्रजाः सृष्ट्वा' इत्यादि तीन
कर्मयोगपर श्लोकांचे व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [२८३-८७], १४ ते १६
श्लोकांतील जगज्जन्म व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [२८८-९४], या कर्मयोगाच्या अपवाद-
भूत 'यस्तत्वात्परतिरेव०' इत्यादि दोन श्लोकांचे अवतरणासह व्याख्यान व तत्संबंधी
रहस्यकाराच्या म्हणण्याचे परीक्षण [२९५-३००], 'तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म
ममाचार' याचे व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [३०१-३०७], 'कर्मणैव हि
मनिर्दि०' या श्लोकांचे व्याख्यान, लोकसंग्रहग्रन्थार्थ, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [३०७-
३१०], श्रेष्ठांचे अनुकरण शरर जन करिनात [३१३], याविषयी स्वतः भगवानाचे
उदाहरण, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [३१४-३१७]; भगवान् मीं आपलें नियत कर्म न
केल्यास काय होईल तें सांगनात [३१८], लोकमग्रहचिकीर्षुने कर्म कसे करावे, तें २५-
२६ श्लोकांत मागून तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [३१९-२३]; अश कर्मांत आसक्त कसा
होतो, आत्मश कसा होत नाहा तें मागून अशाचा बुद्धिभेद करू नये, याचा उपसहार
व तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [३२४-३७], अर्जुनाला सर्व कर्मे ब्रह्मार्पण करण्याचा उप-
देश [३२८], या उपदेशाचे अनुवर्तन करणारे व न करणारे यास भिन्न भिन्न फल, सर्वच
लोक त्याचे वा अनुवर्तन करीत नाहोत ? पुष्पांशूला अवकाश कोटें ? इत्यादि व तत्सं-
बधी रहस्यपरीक्षण [३२९-३३६], 'श्रेयान् स्वधर्मः' याचे व्याख्यान व रहस्य-
काराच्या स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाचे परीक्षण [३३७-३८], सर्व अनर्थांचे मूल काय ?
'काम'च सर्व पापांचे कारण, असें या प्रश्नाचे उत्तर, व इन्द्रियनिग्रह-मनोनिरोध या
उपायानों त्याचा त्याग करण्याविषयी उपदेश व परीक्षण [३३९-४७]. .. २३५-३४७.

अध्याय ४ था.—[३४८-४६८] या योगाचा संप्रदाय, त्याविषयी रहस्यकारा-
च्या म्हणण्याचे मविस्तर परीक्षण, नारायणायधर्माचे सक्षिप्त स्वरूप, कर्मयोगाचे स्वरूप,
नृसिंहपुराण, हारितस्मृति, योगवासिष्ठ यातील वचनांची व्यवस्था, संप्रदाय सदीप नाहीं,
[३४८-६६]; 'योगो नष्टः' याचा भावार्थ, तोच प्राचीन योग गुला सांगितला, त्या-
विषयी अर्जुनाची दृष्टा व भगवानाचे समाधान, अत्र असूनहि जन्माचा प्रकार, प्रकृति-
शब्दानें सांख्यप्रकृति घेता येत नाहीं, ईश्वराच्या मायिक जन्माचे निमित्त, त्याचे प्रयो-

जन, रहस्यकाराच्या येथील धर्मशब्दाच्या अर्थाचे परीक्षण [३६६-३७३]; ईश्वराचे दिव्य जन्मकर्म, त्याच्या ज्ञानाने मुक्ति, त्यासबधी रहस्यपरीक्षण, हा ज्ञानमार्ग अनादि आहे [३७४-७६], ' ये यथा मा० ' याचे व्याख्यान, रहस्यपरीक्षण, 'कर्मजा सिद्धि' सत्वर होते, चातुर्वर्ण्य, मी अवता व अन्यय, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, मला जो तत्त्वतः जाणतो तो बद्द होत नाही, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [३७६-८४], पूर्वमुमुक्षूनां कर्म केले, म्हणून तूहि कम कर, मुमुक्षुशब्दाच्या अर्थाविषया रहस्यपरीक्षण, धीशकराचायांदि सन्यासमार्गाबाबरील रहस्यकाराचे आक्षेप व त्याचे समाधान [३८५-८९], कर्माकर्माचा सविस्तर विचार, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [३९०-४०९], कर्मांमध्ये अवर्मादि दर्शनाची स्तुति, लोकसम्यक्दृष्टी ज्ञानी पुरुषाचे कर्म हे कर्म नव्हे, यासबधी आचार्यांचे महत्त्वाचे भाष्य, रहस्यपरीक्षण [४१०-१४], सर्वथा निवृत्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाच्या वेदक शरीर कर्मांमुळे त्याला पाप लागत नाही, शरीरशब्दाचा अर्थ, रहस्यपरीक्षण, अन्नादि-प्राप्तीचा उपाय, त्या वेळचा वृत्ति, ज्ञानी कर्माधिकार्याचे कर्म हीन होते, तत्सबधी रहस्य-परीक्षण [४१५-२६], ' ब्रह्मार्पण० ' याचे सविस्तर भाष्य व तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, ज्ञानयज्ञाच्या स्तुत्यार्थ इतर मुख्य व गौण यज्ञाचा निर्देश, त्यात ठिकठिकाणी रहस्यपरी-क्षण, ज्ञानयज्ञ सर्वात श्रेष्ठ [४२७-५२], ज्ञानप्राप्तीचे बहिरंग उपाय, ज्ञानाचे फल, ज्ञानाभि कर्मांना दग्ध करितो, ज्ञानासारखे पावन करणारे काही नाही, ते ज्ञान दीर्घकाल कर्मादिकांच्या अनुष्ठानाने प्राप्त होतें, यासबधी रहस्यपरीक्षण [४५३-६०], ज्ञानप्राप्तीची भक्तादि नियत अन्तरंग साधने, ' सजयारमा विनश्यति ' 'योगसम्यस्तकर्माण०' 'योग आतिष्ठ' याचे भाष्य व रहस्यपरीक्षण [४६१-६८].

३४८-४६८.

अध्याय ५ चा — [४६९-५३४] चवथ्या अध्यायातील सन्यासपर व कर्मपर वचने, पण परस्पर विरुद्ध असलेल्या त्यातील कोणते तरी एकच करण्याचा प्रसंग आला असता त्यांतल्या त्यात प्रशस्ततर कोणते, असा प्रश्न, त्याविषयी सविस्तर विचार, येथील सन्यास व कर्मयोग अनात्मकृतच घेतले पाहिजेत, आश्रमसन्यासाहून सर्वकर्मसन्यास अगदी निराळा, याविषयी रहस्यकाराचे म्हुणणे व त्याचे परीक्षण [४६९-८१], अर्जुनाचा प्रश्न, भग-वानाचे ' कर्मयोगो विशिष्यते ' असे उत्तर, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [४८२-८९], राग-द्वेषरहित पुरुष नित्यसन्यासी, साह्य व योग फलत पृथग् नाहीत, परमार्थसन्यास कर्मयो-गानुष्ठानावाचून प्राप्त होणे कठिण, योगयुक्ताला सन्यास सत्वर प्राप्त होतो, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [४९०-९७], ज्ञाना लोकसम्यग्दार्ढ्य कर्म करीत असूनहि लिप्त होत नाहीत, तत्त्ववेत्त्याने सर्व स्वाभाविक कर्मे करीत असताना कशी आवना ठेवावी, तत्सबधी रहस्य-परीक्षण, अतत्त्वविद् कर्मे ब्रह्मार्पण करून व फलासक्ति सोडून दीपांने लिप्त होत नाही, चित्तशुद्धीसाठी कर्मे करितात, कर्मफलत्यागाने नैष्ठिकी ज्ञान्ति, फलेच्छेने वध [४९८-५०३], परमार्थदर्शी सर्वकर्मसन्यास करून शरीरनगरात राहतो, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, प्रभु-आत्मा बाही करीत नाही, करवीत नाही, कोणाचे पापपुण्य घेत नाही, पण अज्ञानाने ज्ञान आवृत्त होऊन तसा भ्रम होतो, रहस्यकार येथे पुन साह्यदर्शन आणतात, त्याचे सक्षिप्त निरूपण, ज्ञानाने अज्ञाननाश व परमार्थतत्त्वाचा प्रकाश, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, [५०४-११], ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी मुक्त होताना, ज्ञानी समदर्शी असतात, रहस्यपरीक्षण,

साम्यात स्थित झालेले ब्रह्मस्थित होत, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण [५१२-१८]; ब्रह्म-स्थितानं कसें असर्वे, विषयोपभोग दु खार्चांच कारणे, कामक्रोधोद्वेग वेग सहन करितो तो सुखी, ब्रह्मनिर्वाण कोणाला मिळतें, काम क्रोधरहित यत्ताना ब्रह्मनिर्वाण उभयतः असतें, ठिकठिकाणा रहस्यपरीक्षण [५१९-५२९]; पुढील ध्यानयोगाचे सूत्रस्थानीय श्लोक, ईश्वराला जाणूनच शांति, रहस्यपरीक्षण [५२९-३४] ४६९-५३४.

अध्याय ६ चा—[५३५-६११] ध्यानयोग ज्ञानाचें अन्तरंग साधन, कर्म ध्यानाचें बहिरंग, ध्यानयोगारोहणसामर्थ्य येईपर्यंत अधिकारी गृहस्थानें कर्मच करावें, नंतर श्रम-सन्त्यास, याविषयी सविस्तर विचार, भगवान् धृति-स्थूत्यादि प्रमाणसिद्ध आश्रमसन्त्यासाचा निषेध करतांल, हें शक्य नाह्या, याविषयांच्या रहस्याचें परीक्षण [५३५-५४३], 'अनाश्रित.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, कर्मफलत्यागाची सन्त्यास व योग या रूपानें स्तुति, यातील सकल्पत्याग हें सादृश्य, 'आरवशो.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सबर्थां रहस्याचें सविस्तर परीक्षण [५४४-५५], योगारूढाचें लक्षण, रहस्यपरीक्षण, आपला उच्चार करावा, आपणच आपला शत्रु व मित्र, त्याचें स्पष्टीकरण, युक्त योग्याचें लक्षण, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, उत्तम योगारूढाचें लक्षण [५५५-६५], 'योगी युञ्जीत सतत०' याचें व्याख्यान, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, योगाभ्यासास देश, आसन, आहार-विहारानियम, प्राप्तयोगलक्षण, त्याचें फल वगैरे तत्सबर्थां रहस्याचें ठिकठिकाणीं परीक्षण [५६६-५८४], योगाभ्यासाचा प्रकार, योगी ब्रह्मभूत होतो, त्याला अक्षय्य मुख होतें, योग्याला सर्वत्र भगवद्दर्शन प्राप्त होतें, योगी व ईश्वर एकमेकांला परोक्ष रहात नाहींत, अद्वैती भक्त ईश्वरामध्येच राहतो, आपल्या उपभोगें सर्वत्र मुक्त दुःखास सम पाहणारा परमयोगी, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण [५८५-५९२]; या योगाच्या अशक्यतेविषया अर्जुनाचा प्रश्न, मनाच्या निग्रहाचें दुष्करत्व, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, मनाचें चाचत्य कबूल करून त्याच्या निग्रहाचे उपाय, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, योग शक्य कोणाला व अशक्य कोणाला ? [५९३-५९९], योगभ्रष्टाविषयी अर्जुनाचा प्रश्न व 'त्याचा नाश होत नाहीं,' इत्यादि श्रीकृष्णाचें उत्तर, रहस्यपरीक्षण [६००-६०८], सर्वांगून योगा श्रेष्ठ व तु योगी हो, मगं योग्यामध्ये भक्त श्रेष्ठ, अशी पुढील उपासनाकांडाची प्रस्तावना, रहस्याचें परीक्षण [६०८-६११]. ५३५-६११.

अध्याय ७ चा—[६१२-६४४] ध्यान करीत असताना मला कमा जाणशील तें ऐक, शालजानासह स्वानुभव ज्ञान सागतो, तत्सबर्थां रहस्यपरीक्षण, ज्ञानाची दुर्लभता अपरा व परा प्रकृति, त्या दोन प्रकृतिच सर्व जगाचें कारण, मला सोडून काहीं नाहीं, मादयामध्ये सर्व ओतप्रोत, रहस्यपरीक्षण, जलादि पदार्थ रसादिरूप अशा मादया ठिकाणी ओतप्रोत, मी सर्वभूताचें बीज, सात्त्विकादि सर्व पदार्थ मजपासून, सत्त्वादि गुणांनी मोहित झालेले जगत् मला जाणत नाहीं, माझी दैवी माया दुरत्यय आहे, माझे भक्तच तिला तरतात, पापा मूढ मला शरण येत नाहींत, चार प्रकारचे भक्त, त्यातील ज्ञानी श्रेष्ठ, सर्व भक्त उत्तम पण ज्ञानी माझा आत्मा, अनेक जन्मांनी ज्ञाना झालेला मला पोंचतो, जे भिन्न भिन्न देवतांची उपासना करितात, त्याची तीच ती श्रद्धा मी दृढ करितों, त्यांना भगवद् फल मिळतें, अण मी पूर्वी अव्यक्त होतो व आता व्यक्त झालों असें समजतात, मी सर्वानाच

प्रकट होत नाही. इच्छाद्रेषणन्य द्दानांनी मूर्ते जन्माच्या वेळाच मोह पावतात, पुण्यवान् मला भजतात, त्यांनाच ब्रह्मज्ञान होतं ६१२-४४

अध्याय ८ चा—[६४५-६७९] ब्रह्मादिवाविषया प्रश्न, त्याचीं क्रमानें उत्तरे, अन्तर्काला माझे स्मरण करीत जो शरीर सोडतो तो मला प्राप्त होतो, रहस्यपरीक्षण, त्याविषयी सामान्य निधम, सर्वकारी माझे स्मरण कर व सुद्ध कर, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण [६४५-६७२] अनन्य मनानें परम पुण्याचें चिंतन करणारा त्यालाच प्राप्त होतो, पुरुषाचें वर्णन, ओंकारोपासना, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण [६४३-६१] माझे सतत स्मरण करणाराला मा मुलम, मला प्राप्त झाल्यावर पुनः मला नाही, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुन उत्पन्न होणारे, कारण ते सर्व लोक कालपरिच्छिन्न, कल्पाच्या आरम्भा तीच ती भूत समुदाय उत्पन्न होऊन क पार्ता नाश पावतो, परमात्मा त्या अव्यक्ताहून अगदी विलक्षण अव्यक्त, सनातन वगैरे आहे, तो पुरुष अनन्य मूर्तीनेच लभ्य आहे [६६२-७०], शुद्धकृष्णगती, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण, जगाच्या या नित्य गर्तीच्या शानाचें फल [६७०-७९] ६४७-६७९

अध्याय ९ चा—[६८०-७२६] पूर्वाचराव्याप्त्यसंगति, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण, विद्यानासह हान सांगण्याची प्रतिज्ञा, रात्रविद्या रात्रगुप्त अशी त्या शानाची प्रशंसा, रहस्यपरीक्षण, या यमावर अहं न ठेवणारे सत्सारात पडताना, मी हे सर्व व्यापिले आहे, मी सबाधार, माझा ऐश्वर्य योग पहा, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण [६८०-८८] आकाशात जसा वायु, तशी माझ्यामध्ये सबभूते, रहस्यपरीक्षण, कल्पान्ता सबभूत भादया प्रकृतीला प्राप्त होतात, प्रकृतीला स्वार्थान ठेवून मा भूताना पुन पुन उत्पन्न करितों, तीं कमें मला बद्ध करीत नाहीत, रहस्यपरीक्षण, माझ्या अध्यक्षपणामुळे प्रकृति चराचर प्रसवते, रहस्यपरीक्षण [६८८-९६], मूढ माझी अवस्था करितात, त्याच्या आज्ञा वगैरे सर्व व्यर्थ होतात, हे मी प्रकृतीचे महात्मे माझे अनन्य मनानें भजन करितात, त्याच्या भजनाचा प्रकार, मीच क्रतु वगैरे सर्व [६९७-७०४], वैदिक कमठ स्वगाला प्राप्त होऊन तेथून पुण्यक्षय होताच परत या लोकां येताना, भक्ताचा योगक्षेम मा बाह्यतो, तत्सवर्धी सविस्तर रहस्यपरीक्षण, अन्यदेवताभक्ती अज्ञानान माझेच यजन करितात, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण, मीच यज्ञभोक्ता व फलदाता, देवादिकांचे पूजक देवादिकांस प्राप्त होताना, भक्ताच्या परम पुण्यादिकांचाही मा स्वीकार करितों, 'यत्करोषि यदश्नासि' माचें व्याख्यान, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण [७०५-१५], 'शुभाशुभकलैः' याचें व्याख्यान व तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण, मी सबभूतामध्ये सम, अत्यंत दुराचारी भक्तीही सादुच, कारण तो सत्वर सद्वृत्त होतो, श्रिया, वैश्य, शूद्रादि जर माझ्या भक्तीने परम गर्तीला प्राप्त होतात तर मग पुण्यवान् नाक्षण व भक्त रात्रि वाविषया काय सांगवें ? 'पापयोनेय' या शब्दासवर्धी रहस्याचें सविस्तर परीक्षण, 'मन्मना भव' इत्याद श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण [७१६-२६] ६८०-७२६

अध्याय १० चा—[७२७-७६४] माझे परम वचन ऐक, रहस्यपरीक्षण, मला देवादिक जाणत नाहीत, मी त्यांचे वारण, मला जो असे जाणतो तो सर्व बापापासून मुक्त होतो, तत्सवर्धी रहस्यपरीक्षण, उद्धवादि सर्व भाव भजपासून, रहस्यपरीक्षण, महर्षी वगैरे सर्व माझे

मानसं भाव, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, या विमूर्तीला व योगाला जो जाणतो तो निश्चल योग-
युक्त होतो [७२८-३७]; भक्ताचे प्रकार, भक्तांना मी बुद्धियोग देणों, नतमंबंधीं रहस्यपरी-
क्षा, भक्ताचे अज्ञान मी ज्ञानदीपाने पाटविणों, रहस्यपरीक्षण [७३७-४२], अर्जुनाचा
दिव्य विमूर्तीविषयी प्रश्न, रहस्यपरीक्षा, सविस्तर विभूतिकथन, मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षा
[७४२-६४]. ७२.७-६४.

अध्याय ११ या—[७६५-८१८] अर्जुनाची विश्वरूप दाखविण्याविषयी प्रार्थना,
तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [७६५-७७], भगवान् विश्वरूप पहा, दिव्यदृष्टि देतो, अमे
मोक्षन ते दाखवितात, त्यांचे संजयकृत वचन, अर्जुनाने केलेले त्याचे सविस्तर वर्णन व शेवटीं
'असा हा उग्र तू कोण ?' असा प्रश्न [७७१-९०]; 'मी काळ आहे' इत्यादि भगवानाचे
उत्तर, 'मीच या सर्वांना मारलें तू केवळ निमित्तमात्र हो,' तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण,
[७९१-९५] अर्जुनाने केलेली भगवत्स्तुति, मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षण, [७९६-८०६];
'प्रियः प्रियापाहंसि' याविषयीच्या रहस्याचे परीक्षण, चतुर्भुजरूपदर्शनाविषयी प्रार्थना, हे
रूप अतिशय पुद्गल आहे, असे सांगून सौम्यरूपदर्शनाने अर्जुनाचे मात्वन, भक्तीनेच
मात्वा प्राप्तीचा समव, 'मत्कर्मवृत्तं' याचे व्याख्यान, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षा [८०७-१८].

अध्याय १२ या—[८१९-८५९], पूर्वोत्तरसगति, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षा,
अक्षर ब्रह्मोपासक व सगुण ब्रह्मोपासक यातील योगवित्तम कोण ? सगुणोपासक श्रेष्ठ, अक्ष-
रोपासक साक्षात् मलाच प्राप्त होतात, पण त्यांना डेस फार, जे माही भक्ति वरितान त्याचा
मी संमारसांगरातून उद्धार करितों [८१९-२८], मात्वाच ठिकाणीं मन व बुद्धि ठेव,
म्हणजे मजमध्येच राहिलात, २-८ श्लोकावरील रहस्यकाराच्या दीपेचे परीक्षण, वित्तममा-
भानाचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय, कर्मफलत्यागाची स्तुति, तत्संबंधी रहस्यकाराच्या
वित्तुत दीपेचे सविस्तर परीक्षा [८२९-४४], अक्षरोपासकाचे 'अद्वैता' इत्यादि धर्म,
मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षा, 'अनिकेत' इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचे परीक्षण, 'ये तु' या
श्लोकाचे व्याख्यान, रहस्यपरीक्षा [८४५-८५९]. ८१९-८५९.

अध्याय १३ या—[८६०-९८४], व्यवहित व अव्यवहित पूर्वात्तरसगति, तत्संबंधीं
रहस्यपरीक्षण, 'इदं शरीरं' या श्लोकाचे व्याख्यान, रहस्यपरीक्षण 'क्षेत्रज्ञ चापि' याचे माध्य
व रहस्यपरीक्षण [८६०-६७], क्षेत्रज्ञ ईश्वर एकत्वाविषयी सविस्तर विवेचन [८६७-९०२],
'तत्क्षेत्रं' व 'ऋषिभिः बहुधा गीतं' याचे व्याख्यान, त्याचे रहस्यपरीक्षण, क्षेत्राचे वर्णन
[९०३-१३], 'अमानित्वादि' ज्ञानसाधने, ठिकठिकाणी रहस्यपरीक्षा [९१४-२२], देवाचे
वर्णन, सत्य-असत्य शब्दाच्या अर्थाचा विचार, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण, देवाचेच सौपाधिक
वर्णन व क्षेत्रादिवर्णनाचा उपसंहार [९२२-४२], प्रकृति व पुरुष दोन्ही अनादि, विकार
व गुण प्रकृतिन्य, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षा, शरीरद्विष्याचे वर्तून घट्टरक्षा व मुक्तमुक्त-
भोक्तृत्व पुरुषाला, पुरुष प्रकृतिस्थ होऊन गुणभोग वेतो, गुणसय त्याच्या बऱ्या वाईट
योनीतील जन्माचे कारण, ठिकठिकाणी रहस्यपरीक्षण, पुरुषाचाच साक्षात् निर्देश
[९४३-५७], पुरुष व गुणामह प्रकृति यांना जाणणारा पुनः जन्म वेत नाही, याविषयी
सविस्तर विचार, व रहस्यपरीक्षण, [९५८-६३], आत्मज्ञानाचे ध्यानादि उपाय
तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [९६४-६७], सर्व चराचर प्राणी क्षेत्रक्षेत्रज्ञमयोगापासून उद्भवतात,
जो सर्व भूतात सम ब्रह्म पाहतो तो हानी, सर्वत्र स्थित असलेल्या ईश्वराला पाहणारा आप-

लीच आपण हिंसा करीत नाही, परम गतीला जातो, सर्व कर्मे प्रकृति करते, आत्मा अकतो, अंम जो पाहतो तो तत्त्वज्ञ, सबभूतमात्र एकामध्ये स्थित अमृत त्यापासूनच सर्व विस्तार जेव्हा पाहतो तेव्हा प्रसन्न बनतो, आत्मा शरीररस अमृतदि अनादि, निर्गुण, अव्यय असल्यामुळे काही करीत नाही व लिप्त होत नाही, याविषयी आकाशाचा दृष्टान्त, सर्वक्षेत्राच्या प्रकाश नाविषयी सूर्याचा दृष्टान्त, खानदृष्टीने क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे अन्तर जे पाहतात ते परमपदास पोचतात, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [१६८-१८४] ८६०-१८४.

अध्याय १४ चा—[१८५-२०१७] पूर्वोत्तरसगति, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, उत्तम ज्ञान सागतो, अर्था प्रतिष्ठा, त्या ज्ञानाची स्तुति [१८५-१९०], प्रकृति ही माझी योनि, तिच्यामध्ये गर्भाधान करितो, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, सर्व साकारे पदार्थांची माझी प्रकृति योनि व मी त्याचा राजप्रद पिता, सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण, ते आत्म्याला देहात बद्ध करितात, त्यांचेच सविस्तर लक्षण, कार्य, फल इत्यादिकांच्या योगाने वर्णन [१९१-२००४]; गुणच कसे, आत्मा नव्हे, तो गुणाहून अगदी भिन्न-विरुद्ध असे जाणणाराच ईश्वरमात्र प्राप्त होतो, त्रिगुणातीताला मोक्ष मिळतो, गुणातीताचा चिह्न, आचार व गुणातीत होण्याचे उपाय अर्जुन विचारतो, भगवान् गुणातीताचे लक्षण व आचार सांगतात. तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, अभ्यभिचारी भक्तियोग हे गुणातीत होण्याचे साधन व मीच मक्षाचा प्रतिष्ठा, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [२००५-२७] १८५-२०१७.

अध्याय १५ चा[२०१८-२०५१]. पूर्वोत्तरसगति तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, ससारवृक्षाचे वृणन, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [२०१८-२४], ससारवृक्षाच्या अवयवाची निराळ्या प्रकारे कल्पना, रहस्यपरीक्षण, त्या ससारवृक्षाचे रूप तसे येथे उपलब्ध होत नाही, असंगताने त्याला तोंडावे, नंतर मोक्षरूप पदाला जाणावे, मोक्षाधिकार्याचे गुण, त्या पदाला सूर्यादि ज्योति प्रकाशित करीत नाहीत, नाव हा माझाच सनातन अश तो शरीर सोडून जाताना मनासह योगादिकाना आकषण करून घेऊन जातो [२०२५-३५], सर्व व्यवहार करणाऱ्या त्याला अन्न पहात नाहीत, खानदृष्टि लोक पहातात, सुसंस्कृत बुद्धीचे यत्नशील त्याला पहातात, आदित्यादि सर्व ज्योतींतील तेज माच, मीच पृथ्वीत प्रवेश करून भूताना धारण करितो, चंद्र होऊन ओषधाचे पोषण करितो, प्राण्यांच्या जठरातील वैश्वानर होऊन अन्न पचवितां, मी सर्वांच्या हृदयात स्थित अमृत मादयापासूनच ज्ञान, स्मृति, त्याचा अभाव होतो, सर्व वेदांना वेग मी, वेदान्तकर्ता व वेदवेत्ता मी [२०३६-४४], क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष, सर्व भूत हा क्षर व त्याचे नाव प्रकृति हा अक्षर, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, परमात्मा या नावाचा उत्तम पुरुष निराळा, तो त्रैलोक्याला व्यापून धारण करितो, क्षराक्षराहून विच्छेदन, म्हणून मी पुरुषोत्तम, जो मला असे जाणतो जो सर्वज्ञ मला भजतो, हे सुखदायक, हे जाणून मनुष्य कृतकृत्य होतो [२०४५-५१] ... २०१८-२०५१.

अध्याय १६ चा—[२०५२-२०८०] पूर्वोत्तरसगति, रहस्यपरीक्षण, देवीसपत्ताचे गुण, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, आमुरी प्रकृति, देवांसपत्ति मोक्षासाठी व आमुरी मपासाठी [२०५७-१९], दोन भूतसर्ग, त्यांना आमुरीचे सविस्तर वर्णन, तत्सबधी रहस्य परीक्षण, त्यांना मिळणारे फल [२०५९-७४], विविध नरकदार, कामादिरहित पुत्र्य श्रेय.माधनाचे आचरण करितो, राजविधि मोडून मनसोक्त आचरण करणाराला सिद्धि नाही, शास्त्रच तुला कर्तव्यासर्गच्या निर्णय करण्यास प्रमाण आहे. राजविधि जाणून त्या प्रमाणे पुत्री कम करणे उचित, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [२०७५-८०]. २०५२-२०८०

अध्याय १७ चा—[१०८१-११०८] शास्त्रविधि न ज्ञाता श्रद्धेन ते पूजनादि करितात त्याची निष्ठा कोणा ? याचे उत्तर भगवान् त्रिविध श्रद्धेच्या द्वारा देतात तत्त्व-बधी रहस्यपरीक्षण, सात्त्विकादिकांचा लभण [१०८१-९०], आहार, यज्ञ, दान व तप, याचे प्रत्येकी सात्त्विक, राजस व तामस प्रकार, तपाविषयी रहस्यपरीक्षण, शारारादि तप, कर्मसाद्गुण्यार्थ ' भोक्तृसन् ' असा त्रिविध भक्षानिर्देश, रहस्यपरिष्कार, त्याचा विनियोग व वर्णन, तत्सबधी रहस्यपरीक्षा [१००१-११०८], १०८१-११०८

अध्याय १८ चा—[११०९-१२८७] त्याग व सन्यास याच्या स्वरूपाविषयी प्रश्न, रहस्यकाराच्या मिहावलोकनाचे सविस्तर व महत्त्वाचे परीक्षण [११०९-१८], ' काम्यानां कर्माणां न्यास ' याचे व्याख्यान व तत्सबधा रहस्यपराधण [१११८-२४], त्याग व सन्यास याविषयी आपण दोन विस्तर, तत्सबधी भगवानाचा निश्चय यज्ञ-दान-तप-कर्म त्याच नाही, ते पावन करणारे आहे, पण हा कर्मोद्दिष्ट पण व मग सोडून करावा, तत्सबधी रहस्यपराधण [११०४-३८], नित्यकर्मांचा मोहाने त्याग करणे हा तामस त्याग, दुःख म्हणून हे शास्त्राच्या भीताने कमटावणे, हा राजस त्याग व नित्य कर्म मग व फल सोडून करणे हा सात्त्विक त्याग होय, तत्सबधा रहस्यपराधण [११३९-४२] ब्रह्मयोगाचे ज्ञाननिष्ठा हे प्रयोजन, अशाचा यमामध्येच अधिकार, कर्माचे ह्मनिष्ठमिश्र असे त्रिविध फल भगवन्त्याला प्राप्त होतें, सन्दाइयाला नाही, रहस्यपराधण [११४३-४९], सर्वकर्मांच्या मिहासाठी वेदान्तशास्त्रोक्त पाच कारणे, तत्सबधा रहस्यपरीक्षण, शारारादि सर्व विहित निषिद्ध कर्मांचा हा कारणे, रहस्यपराधण, असें अगून केवळ आत्म्याला जो कर्मा पहातो तो मूढ, रहस्यपराधण [११५०-५८] ज्याला अहंकार नाही, व ज्याचा बुद्धि लीन होत नाही तो या लोकांना मारूनहि दोषी होत नाही, कर्मचोदना व कर्मसंग्रह, रहस्यपराधण [११५८-६७], ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुत, याचे सात्त्विकादि-भेद तत्सबधा रहस्यपराधण [११६८-८६] ब्राह्मणादिकांचा स्वभावानुसृत कर्मे [११८७-९४], आपापच्या कर्मांत निमग्न नमलेला ससिद्धाला प्राप्त होतो, स्वकर्माने श्वरपूजन केल्याने सिद्धि मिळते, रहस्यपराधण, विगुण स्वधर्महि गुणमपन्न परधर्माहून श्रेष्ठ, त्याचे आचरण करणाराला पाप लागत नाही, जन्मासिद्ध कर्म सद्गोप असले तरी त्याचा त्याग करू नये, सर्व कर्मे सद्गोप, तत्सबधी सविस्तर भाष्य [११९५-१२०१], विरक्ताला सन्यासाने नैष्कर्म्याने सिद्धि प्राप्त होते, रहस्यपराधण, सिद्धाला प्राप्त झालेला भक्ताला कसा प्राप्त होतो ते ऐकू, ताच परा ज्ञाननिष्ठा, हा ज्ञाननिष्ठा कशी संपादन करावा ? तो कर्म, तत्सबधा रहस्यपराधण [१२१०-३३] भक्तियोगाचा उपमहाराध स्तुति, सतत मच्चित हो, म्हणजे तरून जाशील, हे ज्ञ ऐकशाल तर नाश पावशाल, प्रकृति तुझ्या इच्छेविरुद्ध तुजकडून युद्ध करवाल, तू स्वभावनिबद्ध आहेस, म्हणून इच्छेबाचूनहि युद्ध करशील, श्वर सर्वांच्या हृदयात धाम करून त्याच्यावडून पूर्वकर्मानुसार काय कर वितो, त्यालाच शरण जा, त्याच्या प्रसादाने पराशान्ति व शाश्वत स्थान प्राप्त होईल [१२३३-३९], ' इति ते ज्ञान आख्यात ' असा गीताशास्त्राचा उपसहार, तत्सबधा रहस्यपराधण, सर्वगुह्यतम असे ' धर्मना भव मद्भक्त ' हे वचन, ' सब धर्माधर्मांचा त्याग करून मलाच केवळ शरण ये, हा परम उपमहार [१२४०-४४], उपमहारभाष्य, मोक्ष-साधनाविषया सविस्तर विचार [१२४५-७६], सप्रदायविधि, फल, अनुज्ञाचा कृतार्थता, मत्तयाचा उपसहार [१२७७-८७]

संक्षिप्त चिह्नांचा खुलासा.

गी.—भगवद्गीता.

गी. र.—गीतारहस्य.

र. का.—रहस्यकार.

गी. भा.—गीताभाष्यार्थ.

छां. भा.—छान्दोग्यभाष्यार्थ

का. भा.—काठकभाष्यार्थ.

मुं. भा.—मुंडकभाष्यार्थ

बृ. भा.—बृहदारण्यकभाष्यार्थ.

ऐ. भा.—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ.

तै. भा.—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.

ना. भा.—सार्धं नारायणोपनिषद्.

च. सं. टी.—चरम संप्रदायी टीका.

रामा.—रामानुजाचार्य.

महा. भा.—महाभारत.

शां.—शांतिपर्व.

(यातील सर्व पृष्ठे पढित्या आठुत्तीतील आहेत.)

[]—पूर्वीच्याच अर्थाचें स्पष्टीकरण.

()—अवतरणादिक.

—भाष्याचा आरंभ व शेवट सुचविणारा लांब कथाश

—‘ म्हणजे ’ या अर्थी एकाच शब्दाचा किंवा वाक्याचा पर्याय-अर्थदर्शक व्यास.

समासांतील व संधीतील पदच्छेद-दर्शक हायफन.

ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र

‘अर्जुन उवाच—इषया परयाऽऽविद्यो विपीदक्षिदमवधीत् ’ हा श्लोकार्थ, पृ. २० वर श्लो. १७ च्या पुढें वाचावा.

पृ. ३६८ ‘ बहूनि मे० ’ या श्लोकापूर्वी ‘ श्रीभगवानुवाच—धीवृष्ण म्हणाले ’ असे वाचावें.

पृ. ४०८ शेवटची ओळ—“ ठेवणे ’ हें कर्म आहे, असे सांगितलें व कर्म किंवा कर्माभाव हा ” अशी वाचावी.

पृ ४६८ ‘ इति भगवान् समाप्तं ज्ञात्वा. ’ हे वाक्य टीपेच्या वर ४२ वा श्लोक संपताच वाचावें.

पृ १०२५ भाष्यार्थ ओळ ५—‘सल्लोकापर्यंत’ याच्यापुढे म्ह०चतुर्मुख, मरीच्यादिक व साक्षात् धर्म येथपर्यंत (मनु १२.५०) असा याचा भावार्थ, असे वाचावें.

याशिवाय अश्लेष् काना-मात्रा न्हस्व दीर्घ याच्या लुका सहज कळण्यासारख्या ३ मुळे त्या वाचकांनीच दुरुस्त करून घ्याव्या.

गीतेतील वादग्रस्त व अनेकार्थी शब्दांचा कोश.

अकर्म—विहित कर्म आळसाने वर्गरे न करणे २ ४७, ३ ५-८, ४ १६-१७, मुकाट्याने वसणे, कर्मभाव ४ १८, **अकुशलं**—अशोभन—काम्य १८ १०, **अकार्य**—अकृतव्य—निषिद्ध कर्म १६ २४, १८ ३०-३१, **अकृतात्मा, अकृतबुद्धि**—ज्याच्या अन्त करणाला शालादिसत्स्कार झालेला नाही तो, १५ ११, १८ १६, **अकृत**—कर्म न करणे ३ १८, **अकृतस्त्वविद्**—अज्ञान—कर्मफलमानदर्शी ३ २९, **अक्रिय**—तपोदानादिक अभिसाध्य नसलेल्याहि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहीत, त्या क्रियाहि ज्याने सोडल्या तो ६ ११; **अक्षर**—अविनाशी मन्त्र, परमात्मा ८ ३ ११ २१, ११ १८ ३७, १२ १३, ओंकार ८ १३, १० २५, अकारादि वण १० ३३, मक्षारवृक्षाचे बीज—मायाशक्ति १५ १६ १८; **अखिलं**—अप्रतिबद्ध ४ ३३, समस्त ७ २९, १५ १०, **अचेतसः**—अविवेक ३ ३२, १५ ११, १७ ६, **अज्ञ**—अविवेक, अनात्मज्ञ ३ २६, ४ ४०, **अज्ञान**—अविवेक ४ ४२, ५ १५ १६, १० ११, १४ ८ १६ १७, १८ ७२, मानित्व-दमित्वादि १३ ११, अविवेकज्ञान मिथ्याप्रत्यय १६ ४ १८, **अतीन्द्रियं**—इंद्रियांना विषय नसलेले, अविषय-जन्य ६ २१, **अत्यागी**—अष्ट, कर्मा, अपरमाथ सन्यासा १८ १२, **अधर्म**—शास्त्रप्रति-षिद्ध १८ ३१ ३२, **अधिक**—विशिष्ट—श्रेष्ठ ६ ४६, **अधिष्ठानं**—भाप्रय ३ ४०, शरीर १८ १४, **अधियज्ञ**—सब यज्ञाभिमानी विष्णुसहक देवता ८ ४, **अधिष्ठाय**—वश करून ४ ६, अधिष्ठाता होऊन, आश्रय करून १५ ९ **अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धाने ३ ३०, **अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं**—आत्मा अनात्मा याचा विवेक, त्यांतच निष्ठा ठेवणे १३ ११, **अध्यात्मनित्या**—परमात्म्याच्या स्वरूपाचे आलोचन करण्यात—प्रवण मननात तत्पर १५ २, **अध्यात्मविद्या**—आत्म्याविषयाचे ज्ञान १० ३२, **अध्यात्मसांख्यित**—आत्मानात्मविवेकविषयक ११ १, **अध्यात्म**—देहापासून प्रत्यगात्मरूपाने प्रवृत्त झालेले व परमात्म्यात प्रयत्नाने पावणार तत्त्व—ज्ञावभाव ७ २९, ८ १३, **अनन्यचेता**—८ १४, **अनन्यमना**—९ १३ ज्याचे चित्त इश्वरावाचून दुसऱ्या विषयामध्य नाही तो योगी, **अनन्यभाक्**—९ २०, ज्याची भक्ति मजवाचून दुसऱ्या कदा-वर नाही तो भक्त, **अनन्याभक्ति**—८ २२, आत्मविषयक ज्ञानलक्षणाभक्ति, **अनन्येन**—विश्वरूप आत्म्याला सोडून ज्याचे दुसरे आलवन—ध्यानाचा विषय नाही, अशा अन-न्य योगीने—समाधान १२ ६, **अनन्ययोगेन**—अपृथक्समाधाने—बामुदेवाहून श्रेष्ठ काही नाही, तोच आमचा परा गति, अशा निश्चितबुद्धाने १३ १०, **अनन्या**—नारायणाला आत्मा मानणारे, तद्रूप झालेले ९ २२, **अनपेक्ष**—देहेंद्रियादि अपेक्षाविषयामध्येहि अपेक्षा न ठेवणारा, नि स्पष्ट १२ १६, **अनाभिप्यग**—पुत्रादिकामध्ये 'हाच मी' अशा स्वरूपाची अत्यंत आसक्ति नमणे १३ ९ **अनभिस्नेह**—देहजाविनादिकामध्येहि अ-

लघु स्नेहस्य २५७, अनहकार—अहार नमणे १३८, अनहवादी—'अह'
असे म्हणण्याचे ज्याचे शाल्व नाही तो १८०६, अनात्मन—अजितात्म्याचे, ज्याने
शरीरदिवसमूह विकृत नाही त्याचे ६६ अनादि—ज्वाला आदि-आरभ-कारण
नाही ते अनादि, उत्पन्न न झालेले १३ १२ १९ ३१, ११.१९, १० ३ अनामयं—
सर्वोपद्रवरहित २५१, उपद्रवरहित १४६, अनारम्भात्—आरभ न केल्यास-आरभ
केल्याबानून ३४ अनावृत्ति—अपुनरागम ८२३, अनिकेत—ज्याचे निश्चित
निवामरवान नाही तो १० १९ अनिष्ट—नरक-दिवस योनिप्रक्षिरूप १८ १२, अ-
न्तगत—मनाग्रप्राप्त, ध्यान हाथे ७०८ अन्तर—अन्तर-अवकाश ११ २०, पर-
स्पर विच्छाता १३ ३४ अन्तरात्मना—अन्त करणाऱे ६४७, अन्त—निर्णय
२ १६, शेवट-मासा १० १९-२० १० ३ प्रत्य (आदि व मध्य याच्या साहचर्यामुळे)
१० २०-३२, अन्ते—प्राविषोगाचे वेळा ८६ अन्तकाले—अत्रैरच्या बयात २ ७२,
मरणसमया ८५, अन्यत्र—अन्य-दुमन्याकडाने ३९ अन्य—कोणी २ १९, विशिष्ट
भावनामात्र दुसरा लोक ४ ३१, दुसरा ११ ४३, १८ १५, १८ ६९, विलक्षण ८ २०,
१५ १७, अन्येभ्य—भावादांपासून ११ २० अग्निच्छ—इच्छा कर, परमाणुज्ञाना
चा भाष्यकर २ ४९, अपरस्परसंभूतं—कामुक स्वापुष्पापासून झालेले १६ ८, अ-
परं—अबाधित ४४, दुसरा ६ २२ अपरा—निष्ठुर-ससारवन्धनात्मिका, अशुद्ध-
अनपक्वी ७५, अपरिश्रद्द—(लक्ष्मणवपरिश्रद्द ४ २१) भवपरिश्रद्दस्य ६ १०;
अपुनरावृत्ति—पुनर्वंमतादिस, मुक्ति ५ १७ अप्रतिष्ठ—निराश्रय ६ ३८, अप्र-
तिष्ठं—दाना घम व अधम ही प्रतिष्ठा नाही १६ ८ अभाययस्त—आत्मज्ञानाभि-
निवेश न करणाऱ्या २ ६६ अमात्र—अविद्यमानता २ १६, अभिप्रमनादा—उ-
परमाचा नाश २ ४० अभिजातः—अनुत्पन्न रूपण झालेला १६ ३ ४५ अभितः
—नमेष—त्रिवंदनी व मरगांतर ५ २६ अभ्यास—कोणत्या तरी वित्तभूतान
विलाप्ता समान प्रस्तावी मग्न आवृत्ति ६ ३५, ८ ८, १२ ९, १२ १२, १८ ३६
(परिषद) अमृतत्व—मंग २ १५, १३ १२, १४ २० अमृत—देवांचे अमृत
० १०, वाखाण्ड १० १८, अमृतोद्वेग—अमृतामाटा कटेला ममुद्रमवनापासून उ-
द्भवता १० २२ अयुक्त—अज्ञानविष २ ६६, ५ १०, १८ २८ अयोगत—
देश-वृद्धप्रवृत्तीपासून ५ ६ अर्थ—दण्ड, प्रवेदन २ ४६, ३ १८, अर्थन्यपाथ्य—
प्रदेशनाम्ना निर्मितभूत हिंसन सत्य अमा दि-व आयय ३ १८, अपेणं—हरि अपा
कल्पनाचे माधन शुद्ध गुहा वगैरे ४ ०८ अधिधिपूर्वक—अज्ञानपूर्वक (कारण त्याचे
वजन हिंस-६६ अमने, पण ते हे वजन मान्यनाशि आहे, ह जाणव जाहान) ९ २३,
हिंसन अ-हिंसनप्रवृत्ति दोन्ही रहित १६ १० अन्यक्त—अज्ञान २ २८, अत्र
व-७ २४, इतिहासा विषय होतो ३ २५, १२ १३-५, ८ २०-२१, ० ८,
अज्ञान-वैचारिक ज्ञान, ज्ञाना ११ ५, प्रत्यक्षीची सुखी अवस्था ८ १८-२०,
अज्ञान—अज्ञान-विषय २ ४२, ३ १०-३१ (व-३२ राहित) १३ ११, १५ १
विद राहित)-३४ ३५, ० १३, ११ ५

-१८, १४५, १८२०-५६, ४१३ अससारी (अवता असल्यामुळे अव्यय म्हणजे अससारी), दार्पिकाल २३४, अक्षय फल देणारा म्हणून अव्यय ४१, कर्माप्रमाणे फल देऊन क्षय न पावणारे ९२, ससार असेपर्यंत विद्यमान असणारे ९१८, अक्षय ११२, अगुभात्—समारापाखून—ससारव घनापाखून ४१९, ९१, अश्नुते—प्राप्त होतो ३४, व्यापतो—विशेषकरून प्राप्त होतो ४०१, ६२८, १३१२, १४२०, अश्वत्थ—पिंपळ १०२६, क्षणमगुर समारवृक्ष १५१-३ असत—अविद्यमान—शातोष्णादिक २१६, ९१९, १३१२, १७२८, अहं—अनुन १२०-२३, २४-७, ३२, ६३३-३४, १०१७, ११२३-४३-४४-४६, सत्य-१८७४-७५, शरीरेंद्रियसंघातच मा असें मानणारा जाव ३२७, श्रीकृष्ण-२१२, ७२, १०१, नगाचा नियन्ता इश्वर अन्तयामी ३२३-२४, ४५-७-११, ६३०, (मा सर्व इश्वर) ७६-८-१०-११-१२ (आत्मा) १७-१८-२१-२५-२६ (सर्वव्यापिमाणी विष्णु) ८४-१४ (आत्मा) ९४-७-१६-१०-२०-२४-२६-२९, १०२-८-११-२० (वगैरे पुढील सब 'अहश्च') (विश्वरूपा मी) ११.४८-५३-५४, १२७, १४३-४ (प्रत्यगात्मा) १४२७, १५१३-१४-१५-१८, १६१९, १८६६-७०, आमुं प्रकृताचा जीव १६१४, अहंकार—अविद्यायुक्त अव्यक्त—अव्याकृत (कारण प्रकरण प्रकृतीचें आहे) ७४, शरीरेंद्रियसंघातालाच 'मो' म्हणण ३२७, १८५३, महाभूतकारण अहप्रत्ययरूप (कारण प्रकरण समष्टिक्षेत्राचें आहे व भूताच्या भागून लागलाच त्याचा पाठ आहे) १३५, अनेक गुणविशिष्ट असें स्वतः ला मानणें १६१८, मा कर्ता असा भाव १८१७, मा पठित असा अभिमान १८५८-५९

आचार्य—द्रोणाचार्य १२-३-२६, गुरु १-३४, मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारे आचार्य १३७, आतिष्ठ—कर—कर्मानुष्ठान कर ४४२, आत्मकारणात्—शरीरेंद्रियसंघातासाठीं ३१३, आत्मतृप्त—प्रत्यगात्मस्वरूपातच तृप्त आत्मरति—आत्म्यातच ज्याची रति आहे ३१७, आत्मन—आत्मविषयक—आत्म्याविषयाचा ४४२, ५१६, (स्वतःचा—जावाचा) ६४-६-२१, ८१२, १६२१-२२, १७१९, १८३९ मनाच्या—अतः करणाच्या ६१९, तुंन ईश्वराचा १०१८ आत्मवान्—अप्रमत्त—सावधानचित्त २४५, आत्मना—स्वरूपानच २५५, सुमस्कृत—पुढ मनानें ३४३, ६५-६-२०, १३२४ ज्ञानस्वरूपानें १०१५ आपणच—स्वतःच १३२८, आत्मनि—प्रत्यगात्मस्वरूपात २५५, ३१७, ४३५, ६२०-२६-२९, आत्म्याविषयीचें ज्ञान ४३८, आत्म्यातील ५२१, आत्मातच ६१८, बुद्धीत १३२४, १५११, आत्मपरदेहेषु—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहात १६१८, आत्मबुद्धि—आत्मा जिचा विषय किंवा आधार आहे ती आत्मबुद्धि १८३७, आत्मभावस्थ—अन्तःकरणाश्रयात स्थित होऊन १०११, आत्ममायया—आपल्या मायेनें ४६, आत्मयोगात्—माझ्या—आत्म्याच्या ऐश्वर्य—सामर्थ्यानें ११४७ आत्मवान्—अप्रमत्त—सावधान २४५, ४४१, आत्मवद्ध्ये—स्वाधीन असलेल्या २६४, आत्मविनिग्रह—शरीरेंद्रियसंघाताचा समागंतच निरोप

२७, ४ १३, १४ १९, १८ १६-१९-२७-२८, उपाधिलक्षण मोक्षा जीव १८ १४, इद्रि
याचा प्रवतक १८ १८, कर्म—पलेच्छु पुरुषाकडून केले नाणारे कम २ ४९, १८ २४,
नित्यकम ४ ३३, ५ ११, ६ १-३, ७ २९, ८ १, १६ २४, १७ २७, १८ ९-१०-२३
-४६, २ ८-९-१५-१९, ४ १५, शरीरेंद्रियाचा हालचाल ३ ५, ४ १६-१८-२१-२३,
१७ २७, १८ ३-१५-२४, साधुपरित्राणादि दिव्य कर्म ३ २४, ४ ९ यशदान
तप कम १८ ५-८ व्याकरणातील कम १८ १८ (क्रिया)-१९, वर्णाश्रमाविहित कम १८
-४२-४३-४४-४७, कर्मचोदना—शरीरेंद्रिय-कमाचें प्रवतक १८ १८ कर्मज—
विहित निषिद्धकमनाय २ ५१, ४ १२-३२, कर्मण—शास्त्रोक्त नित्यनैमित्तिक कमाहून
३ १-९, शास्त्रविहित कमाचें ४ १७, १८ ७, सात्त्विक कमाचें १४ १६, धर्माधर्मलक्षण
कमाचें १८ १२ कर्मणा—नित्यकर्मानेंच ३ २०, स्वतःच्या स्वाभाविक कमानें १८ ६०,
कर्मणा—यशादि कमांच्या ३ ४, ४ १२, ५ १, लौकिक-वैदिक कमांचा १४ १२,
काव्य कमांचा १८ २, कर्मणि—यशदानतपोरूप नित्य कमांमध्ये २ ४७, ३ २५, ४ २०
१८ ४५, युद्धरूप कमांत ३ १, साधुपरित्राणादि इश्वरकमांत ३ २२-२३ शरीरेंद्रियाच्या
हालचालात ४ १८, लौकिकवैदिक कमांत १४ ९, विवाहादि कमांत १७ २६, कर्मभि—
धर्माधर्मसंशक्त कमांना ३ ३१, ४ १४, कर्मयोग—कम हाच योग-उपाय ३ ३, १३ २४
कमानुष्ठान ३ ७, ५ २, कर्मसु—स्वधर्मात्ययकमांतील २ ५०, नित्यनैमित्तिककाव्यप्रतिषिद्ध
कमांमध्ये ६ ४-१७, खटपुष्टत्यादि कमांमध्ये ९ ९ कर्माणि—नित्यनैमित्तिक स्वध
र्मात्यय कर्मे २.४८, ३ ३०, १२ ६-१०, लौकिक-शास्त्रीय कर्मे ३ २७, ४ ४१, ५ १०,
१२ ६-१०, १३ २९, १८ २१, ९ ९, चानुवर्णात्ययत्वादि कर्मे ४ १४, रथ घटादि
कर्त्याला अत्यंत हट्ट असलेले पदाय ५ १४, यशदानतपोरूप कर्मे १८ ६, शमादिव कर्मे
१८ ४१, सचित्र क्रियमाण कर्मे ४ ३७ कर्मिभ्य—अभिहोत्रादि कम करणाराहून
६ ४६ कल्याणहृत्—गुमाचरण करणारा ६ ४०, कामकामा—विषयाची इच्छा
करणारे ९ २१ (कामकर्मी) २ ७०, कामकारत—कामप्रयुक्त होस्तात्रा १६ २३,
कामकारेण—कामप्रेरितत्वा-ने-तुष्णेने प्रेरित शास्त्रानें ५ १२, कामसंकल्पयर्जिता-
—काम व त्याचें कारण सकल्प त्यांना रहित ४ १९ काम—इच्छाविशेष १६ १०,
(इत्यादि विषयक इच्छा १८, इच्छा)-१८ ५३ काम—तुष्णा २ ६२, ३ ३७, १६ २१
(इच्छा) ७ ११, कामपरा—कामस्वभाव-विषयतत्पर २ ४३ कामान्—निरनिराळ्या
इच्छाना २ ५५-७१, ६ २४, हट्ट विषयास ७ २२, कामा—निरनिराळ्या इच्छा २ ७०,
कामेप्सुना—फलप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून १८ २४, कामे—पुत्रादि
विषयक इच्छाना ७ २०, कामोपमोगपरमा—उम्हादि विषयोपमोग हाच परम
पुरुषाध मानणारे १६ ११ काम्याना—अभ्येधादि कमांचा १८ २, कारण—
साधन ६ ३ हेतु-निमित्त १३ २२, कारणानि—क्रिया-कर्मे करणारा १८ २३, कार्य
प्यदोपोपदतस्वभावा—अज्ञानामुळे ज्याची विवेकशक्ति नष्ट झाली आहे असा नी २ ७,
कार्य—कर्तव्य-अवश्य करणीय कम ३ १७- (अवश्य कर्तव्य-नित्यकम)-१९, ॥ १,

१३ ७ मनोनिरोध (कारण मानस तपाचें प्रकरण आहे) १७ १६, आत्मविभूतयः—
 आत्म्याच्या-माझ्या विभूति-विस्तार १० १६-१९, आत्मविशुद्धये—स्वशुद्धीक-
 रिता-चित्तशुद्धीकरिता ५ ११, ६ १२, आत्मसंभावितः—आपणच आपली सभावना
 करणारे १६ १७, आत्मसंयमः—आत्म्यामध्यें जो संयम तो आत्मसंयम ४ २७,
 आत्मसंस्थं—आत्म्यामध्येंच सरिखत—आत्माच सव, त्याहून दुसरें काहीं नाहा, अशा
 रीतीनें मन आत्मसरिखत करून ६ २५, आत्मा—शरीरेंद्रियसमूह, अन्त करण, ६ ५-६,
 प्रत्यक-स्वरूपच ७ १८, निरुपाधिक स्वरूप ९ ५, १३ ३२, १० २०, आत्मानं—इ-
 ङ्कीच्या साक्षीला ३ ४३, स्वतः ला—मी आपल्याला ४.७, जीवात्म्याला ६ ५, अन्त करणाला
 ६.१०-१५-२८, चैतन्यज्योति स्वरूपाला ६ २०, १३ २४, स्वात्म्याला ६ २९, १३ २८,
 १८ १६, आत्म्याला—मला ९ ३२, निरतिशयज्ञानेश्वारादिमान् इश्वराला १० १५, तू आ-
 पल्या स्वरूपाला ११ ३-४, क्षेत्रज्ञाला १३ २४-२९, शरीरेंद्रियसमूहाला १८ ५१, आदिः
 —कारण १० २-२०, उत्पत्ति १० ३२, प्रारंभ १५ ३, आदौ—अमोदर-प्रथम ३ ४१,
 सृष्टीच्या आरंभी ४ ४, आद्यन्तघन्तः—(आगमापायिन २ १४) उत्पत्ति विनाशशील
 ५ २२, आद्यं—मूळ वैष्णवपंथाला ८ २८, मूळ कारणाला ११ ३१, अगदां आरंभीचें मूळ
 रूप ११ ४७, आरंभीच्या-मूळ (पुरुषाला) १५ ४, आरंभ—उपक्रम १४ १२, देहिक-
 पारलौकिक काम्य कर्म १२ १६, १४ २५, सव कर्म १८ ४८, आवृत्ति—पुनर्जन्म ८ २३

इत —या अपरा प्रहलीहून ७ ५, या देहवधनातून सुटण्यावर १४ १, इन्द्रियार्थ—
 (इन्द्रियगोचर) विषय २ ५८-६८, ३ ६-४२, ५ ९, ६ ४, १३ ८, इह—या लोकीं
 २ ५-५०, ३ १६-१८ (ससारात)-३७, ४ २-१२-३८, ६ ४०, ७ २, १५ ६,
 १७ १८-२८, या मोक्षमार्गमूळ कर्मयोगात २ ४० श्रेयोमार्गात-४१ दिवतपर्णीच ५ १९
 -२३, या एकाच शरीरात-विश्वरूपात ११ ७, या वेळी ११ ३२, या कर्माविकारभूमीत
 १६ २४, ईश्वर—दक्षनशील नारायण, परमात्मा ४ ६, १५ १७, १८ ६१, १३ २७-
 २८ देहादिमहाभारतामी नीन (प्रकरण जीवाचें-अशाचें व उत्क्रमणाचें आहे) १५ ८,
 राजा, प्रभु वगैरे १६ १४ उपद्रष्टा—समाप स्थित होऊन पाहणारा-निर्विकार साक्षी
 १३ २२, उभयविध—जमयोग व योगमा या दोहोंपासून भ्रष्ट झालेला ६ ३८,
 ऊर्ध्वमूलं—अप्यक्तमायाशक्तिसत्त्वा त्रया हेंच ज्याचें मूळ आहे तो ऊर्ध्वमूल, ससारवृक्ष
 १५ १, (अन) ऊर्ध्व—(शरीरपातानंतर-मरणोत्तर) १२ ८, देवादिलोकी १४ १८
 सत्यलोकापर्यंत १५ २, एकाकी—जमहाय ६ १०, एतद्योनीनि—या परापर दोन
 प्रवृत्ति ज्याचें कारण आहे तीं भूत ' एतद्योनीनि ' होत ७ ६, एतानि—लोम-प्रवृत्ति
 वगैरे १४ १२, अप्रसादादिक १४ १३, मनामह सहा इन्द्रियाना १५ ८, यज्ञ दान तपोरूप
 कर्मे १८.६, ऐश्वर—ईश्वराच्या (योगाला) आत्म्याच्या वयाथं स्वरूपाला ९ ५, वैष्णव
 रूप ११ ३ मज इश्वराच्या योगशक्तीचें आधिक्य-८ इश्वराचें विश्वरूप-९

फतरत्न—निघात्र व युद्ध यांनील कोणतें एक २ ६, कपिल—मिढातील-ब्रह्म
 देवच्या मानमपुत्रातील कपिल मुनि, साम्यदर्शनकार कपिल नव्हे १० २६, कर्तव्यं—
 श्रवण करणीय कर्म ३ २२, कर्तव्यानि—करावी १८ ६, कर्मा—करणारा ३.२४-

२७, ४.१३, १४.१९, १८.१६-१९-२७-२८, उपाधिलक्षण मोक्षा जीव १८.१४, इन्द्रियाचा प्रवर्तक १८.१८; कर्म—फलेच्छु पुरुषाकडून केले जाणारे कर्म २.४९, १८.२४, नित्यकर्म ४.३३, ५.११, ६.१-३, ७.२९, ८.१, १६.२४, १७.२७, १८.९-१०-२३-४६, ३.८-९-१५-१९, ४.१५, शरीरेंद्रियांची हालचाल ३.५, ४.१६-१८-२१-२३, १७.२७, १८.३-१५-२४, साधुपरित्राणादि दिव्य कर्म ३.२४, ४.९ यशदान-तपःकर्म १८.५-८ व्याकरणांतील कर्म १८.१८ (क्रिया)-१९, वर्णाश्रमविहित कर्म १८-४२-४३-४४-४७; कर्मचोदना—शरीरेंद्रिय-कर्मांचे प्रवर्तक १८.१८ कर्मजं—विहित-निषिद्धकर्मजन्म २.५१, ४.१२-३२; कर्मणः—शास्त्रोक्त नित्यनैमित्तिक कर्माकडून ३.१-९, शास्त्रविहित कर्मांचे ४.१७, १८.७, सार्विक कर्मांचे १४.१६, धर्माधर्मलक्षण कर्मांचे १८.१२; कर्मणा—नित्यकर्मनिच ३.२०, स्वतःच्या स्वाभाविक कर्मांने १८.६०; कर्मणां—यशादि कर्मांच्या ३.४, ४.१२, ५.१, लौकिक-वैदिक कर्मांचा १४.१२, काम्य कर्मांचा १८.२; कर्मणि—यशदानतपोरूप नित्य कर्मांमध्ये २.४७, ३.२५, ४.२० १८.४५, युद्धरूप कर्मांत ३.१, साधुपरित्राणादि ईश्वरकर्मांत ३.२२-२३ शरीरेंद्रियाच्या हालचालींत ४.१८, लौकिक वैदिक कर्मांत १४.९, विवाहादिकर्मांत १७.२६; कर्मभिः—धर्माधर्मसहक कर्मांनीं ३.३१, ४.१४; कर्मयोग—कर्म हाच योग-उपाय ३.६, १३.२४ कर्मानुष्ठान ३.७, ५.०; कर्मसु—स्वधर्मांरयकर्मांतील २.५०, नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिविद्ध कर्मांमध्ये ६.४-१७, सृष्ट्युत्पत्त्यादि कर्मांमध्ये ९-९; कर्माणि—नित्यनैमित्तिक स्वधर्मांरय कर्मे २.४८, ३.३०, १२.६-१०, लौकिक-शास्त्रीय कर्मे ३.२७, ४.४१, ५.१०, १२.६-१०, १३.२९, १८.२१, ९.९, चातुर्वर्ण्यांरयत्वादि कर्मे ४.१४, रथ-घटादि कर्त्याला अलग इष्ट अमलेले पदार्थ ५.१४, यशदानतपोरूप कर्मे १८.६, शमादिक कर्मे १८.४१, संचित क्रियमाण कर्मे ४.३७; कर्मिभ्यः—अभिहोत्रादि कर्म करणाराकडून ६.४६; कल्याणकृत्—शुभाचरण करणारा ६.४०; कामकामाः—विषयाची इच्छा करणारे ९.२१ (कामकर्मा) २.७०; कामकारतः—कामप्रयुक्त होत्तावा १६.२३; कामकारेण—कामप्रेरितत्वाने-तृष्णेने प्रेरित झाल्याने ५.१२; कामसंकल्पवर्जिताः—काम व त्याचे कारण संकल्प त्यांनीं रहित ४.१९; कामं—इच्छाविशेष १६.१०, (इत्यादि विषयक इच्छा १८, इच्छा)-१८.५३; कामः—तृष्णा २.६२, ३.३७, १६.२१ (इच्छा) ७.११; कामपराः—कामस्वभाव-विषयतत्पर २.४३; कामान्—निरनिराळ्या इच्छाना २.५५-७१, ६.२४, इष्ट विषयास ७.२२; कामाः—निरनिराळ्या इच्छा २.७०; कामेप्सुना—फलप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून १८.२४, कामैः—पुत्रादि विषयक इच्छानीं ७.२०; कामोपभोगपरमाः—शब्दादि विषयोपभोग हाच परम पुरुषार्थ मानणारे १६.११; काम्यानां—अश्वमेधादि कर्मांचा १८.२; कारणं—साधन ६.३ हेतु-निमित्त १३.२१; कारणानि—क्रिया-कर्म करणारा १८.२३; कार्यप्यदोपोपहतस्वभावः—अज्ञानामुळे ज्याची विवेकशक्ति नष्ट झाली आहे असा मी २.७; कार्यं—कर्तव्य-अवश्य करणीय कर्म ३.१७-(अवश्य कर्तव्य-नित्यकर्म)-१९, ६.१,

करावेच १८५ शास्त्रविहित कर्तव्य-३१, अवश्य कर्तव्य-१८९, कार्याकार्यव्यव-
स्थितौ—कर्तव्य व अकृतव्य यांची व्यवस्था—निणय करण्यास १६२४, कार्याकार्ये
—विहित—निषिद्ध कृतव्याकृतव्य १८३०, कार्ये—देह किंवा बाह्य प्रतिमादि यामध्ये
१८२२, किरियप—धर्माधर्मादि पाप ४२१, पाप १८४०, कुशले—शुभ—नित्य कर्मा-
मध्ये १८१०, कूटस्थ—निर्विकार, मायेचा अध्यक्ष १२३, न टळमळणारा ६८,
अनेक मायादि प्रकारांना स्थित असलेला १११६, कृतान्ते—ज्यात कर्मांची परि-
समाप्ति—अन्तभाव होतो ते कृतान्त, त्यात १८१३, क्षर—सब विनाशी भूतभाव ८४
१५१६-१८, गति—प्राप्तव्य फलाला ६३७-४५, ७१८, ८१३-२१, ९३२,
१३२८, १६२०-२२-२४, गति—तत्त्व ४१७, कर्मफल ९१८, प्राप्ति—फल १२५,
गती—भरणोत्तर गमनमाग ८२६, गुणकर्मविभागयो—गुणविभाग व कर्मविभाग
यांचे ३२८, गुणकर्मविभागश—गुणविभागश व कर्मविभागश. ४१३; गुण-
कर्मसु—शरीरेंद्रियगुणाच्या कर्मांमध्ये ३२९, गुणतः—सत्त्वादि गुणामुळे १८२९,
गुणप्रवृद्धा—सत्त्वादि गुणांनी स्थूल केलेल्या (शास्त्रा) १५२, गुणभेदत—
सत्त्वादि गुणभेदाने १८१९, गुणभोक्तु—शब्दादिकाच्या द्वारा सुख-दुःख-मोहाका-
राने परिणाम पावलेल्या सत्त्वादि गुणाचा अनुभव वेगारे १३१४, गुणमयी—सत्त्वादि
गुणप्रभुर ७१४, गुणमयैः—राम द्वेष मोह इत्यादि गुणविकाररूप ७१३; गुण
संग.—सुख-दुःख-मोहरूप गुणामध्ये जो संग-मीच सुखी, दुःखा, मूढ असा आत्मभाव
तो गुणसंग १३२१, गुणसंमूढ—सत्त्वादि गुणांनी समूढ ३२९, गुणसंख्याने—
साध्य दर्शनात १८१९, गुणार्तात—सत्त्वादि गुणांचे उल्लेखन केलेला—जीवन्मुक्त
१४२५ गुणान्—सुख-दुःख मोहाकार परिणत झालेल्या गुणांस १३१९-२१, सत्त्वादि तीन
गुणाम १४२०-२१-२६, गुणान्वितं—सुख-दुःख-मोहरूप गुणांनी युक्त १५१०;
गुणा—शरीररूप गुण ३२८, पारिभाषिक सत्त्वादि गुण १४५, (शरीरेंद्रिय विषय-
कार गुण) १४२३, गुणेषु—विषयात्मक गुणात ३२८, गुणैर्भ्यः—सत्त्वादि गुणाहून
१४१९, गुणैः—सत्त्वादि गुणाहून ३५-२०, १४२३, १८४०-४१, आपल्या
विकारामह १३२३

चेतना—शरीरेंद्रियात नित्य अभिव्यक्त झालेला बुद्धिबुक्ति १०२२, १३६, छन्द-
सां—गायत्र्यादि छंदोविशिष्ट ऋचांशाल १०३५, छन्दांसि—छन्दोभि—वेद-वेदान्ती
१५२, १३४, छिन्नद्वैधा—ज्याचे सब सशय तुटले आढेन ५२५, छिन्नसंशय—
ज्याचा मग्नय तुटला आढे १८१०, जनसंसदि—प्राकृत जनाच्या समुदायात
१३१०, जिमासुः—ध्यानबोधाचे स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा ६४४,
मग्नयसत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा ७१६, जितारत्मा—ज्याने शरीरेंद्रिय-
भरात चिन्ता आढे तो ६७, ज्याने अन्त करणाला विरले आढे तो
१८४९, जीवभूत—वना-मोक्षा म्हणून प्रसिद्ध असलेला १५७, जीवि-
भूता—अप्रसन्न गृह वना-मोक्षाच ७५, ज्ञानगम्य—ज्ञान झालेले देवच ज्ञानफल

होय, ते १३.१७, ज्ञानचक्षुषा—ज्ञान आचार्योपदेशान्वित—आत्मप्रत्ययरूप ज्ञान हाच चक्षु—नेत्र त्याने १३.३४, ज्ञानचक्षुष —पूर्वोक्त प्रमाणान्वित ज्ञान हाच ज्याचा चक्षु आहे ते १५ १०, ज्ञानतपसा—परमात्मविषयक ज्ञान हेंच तप, त्याने ४ १०, ज्ञान-दीपिते—विवेकविज्ञानाने उज्ज्वलमावाम प्राप्त केलेल्या ४ २७, ज्ञानदीपेन—विवेकप्र-त्ययरूप ज्ञानदानाने १० ११, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः—आत्मविषयक विवेकज्ञानाने ज्याचा पापादिसारकारण दोष पार धावविला आहे ते ५ १७, ज्ञानप्लवेन—आत्म-ज्ञानाला नौका करून त्याने ४ ३६, ज्ञानयोगव्यवस्थिति —ज्ञान व आचार्य याच्या द्वारा आत्मादि पदार्थांचे ज्ञान व चित्तेकाग्र्याने याचाच अनुभव घेणे हा योग, यातील तन्निष्ठता १६ १, ज्ञानयोगेन—आत्मज्ञान हा योग त्याने ३ ३, ज्ञानविज्ञानतृप्ता-त्मा—शालोक पदार्थज्ञान व त्याचेच अनुभवज्ञान यांनी ज्याचे अन्त करण तृप्त झाले आहे तो ६ ८, याच ज्ञान विज्ञानाचा नाश करणाऱ्या कामाला ३ ४१, ज्ञानसंछिन्न-सशय—आत्मा व ईश्वर यांच्या एकरूप ज्ञानाने ज्याचा मशय तुटला आहे, त्याला ४ ४१, ज्ञानस्य—ब्रह्मज्ञानाचा १८ ५०, ज्ञानं—आत्मादि पदार्थांचे ज्ञान ३ ३९-४०, ७ २, ९ १, १० ४, १२ १२, १८ ४२, आत्मज्ञान ४ ३३-३९, १३ २, १४ १-२, १८ २०, विवेकविज्ञान ५ १५-१६, १० २८, १४ ९-११-१७, १५ १५, १८ १८-१९, ज्ञानसाधन १३ ११-१७-१८, प्रयत्नाने ज्ञान १८ २१, गाताशास्त्र १८ ६३, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं—कर्मादिकामध्ये सक्रमादिदशन हे ज्ञान, हाच अग्नि त्याने ज्याची शुभाशुभरूप कर्मे दग्ध झाली आहेत त्याला ४ १९, ज्ञानाग्नि —ज्ञान हाच अग्नि ४ ३७, ज्ञानात्—शालोक पदार्थांच्या ज्ञानाहून १२ १२, ज्ञानानां—यथादिशेष वस्तूच्या ज्ञाना-तील १४ १, ज्ञानायस्थितचेतसः—आत्मज्ञानामध्येच ज्याचे चित्त अवस्थित झाले आहे, त्याचे ४ २३, ज्ञानासिना—शोकमोहादिदोषहर सम्यग्दर्शन—ज्ञान हाच तरवार त्या ज्ञानतरवाराने ४ ४२, ज्ञानिनः—तत्त्वज्ञाचा ३ ३९, ७ १७, तत्त्ववेत्ते ४ ३४, ज्ञानिभ्य —शालपाटिलवानाहून ६ ४६, ज्ञानी—विष्णूचे तत्त्व जाणणारा ७ १६, १७ १८, ज्ञाने—मोक्षसाधनभूत ज्ञानात ४ ३३, ज्ञानेन—तत्त्वज्ञानासारखे ४ ३८, विवेकज्ञानाने ५ १६, ज्ञेय—जाणवे १ ३९, ज्ञातव्य ब्रह्म १३ १२-१६-१७-१८, विषय १८.१८, ज्ञेय —जाणावा, समजावा ५ ३, जाणण्यास योग्य आहेस १८ २

तत्परः—गुरुपासनादिकर्ममध्ये तहोत झालेला ४ ३९, तत्परायणाः—ज्याचा ते ब्रह्मच परा गति आहे ते तत्परायण होत, केवळ आत्मरति ५ १७ तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं—तत्त्व ज्ञानाच्या फलाचे आलोचन करणे १३ २१, तत्त्वत —बरोबर—यथार्थपणे, ४ ९, ७ ३, १० ७, १८ ५५ तत्त्वस्वरूपापाहून ६ २१, तत्त्वदर्शी—तत्त्वचिद्—ब्रह्माचे यथाथ-स्वरूप पाहण्याचे ज्याचे ज्ञान आहे तो २ १६, ४ ३४, गुणकमविसागाचे तत्त्व जाण-णारा ३ २८, तत्त्वज्ञ—परमार्थदर्शी ५ ८, तत्त्व—यथार्थ स्वरूप १८ १, तत्त्वेन—यथाथपणे ९ २४, ११ ५४, तदनन्तरं—तत्क्षणीं—ज्ञान व प्रवेश यात कालाचे व्यव-धान—अन्तर नाही १८.५५, तदर्थ—विष्णूसाठी—ईश्वरासाठी ३ ९ तदर्थीय—ईश्वरार्थ किंवा यशदानादिकासाठी १७ २७, तप —मन-कृच्छ्रचाद्रावणादि, शरी

रादि, इन्द्रियादिमयपूर्वक शरीरपांडन,—हाच अर्थ विवक्षित आहे, तमस —अज्ञान
लक्षण मोहान्धकाराहून ८ ९, १३ १७, तामस कर्मांचे १४ १६, तमोगुणापासून १७, तमसा
—तमोगुणाने १८ ३२ तमसि—तमोगुण वाढला असता १४ १३-१५ तमः—मोहाय
कार १० ११, चवदाव्या अध्यायातील सव तम शब्द तमोगुण या अर्थी आहे, १७ १,
तमोद्वारे.—इ खमोहात्मन नरनाच्या द्वारानां १६ २२, तु—हा शब्द नेहमी विषया
न्तर दाखवितो तसे—२ १७-३९-६४, ३-७-१७ वगैरे पद्या तेज —दीप्ति ७ ९,
१५ १२, प्रागल्भ्य-धीटपणा ७ २०, १० ३६, १६ ३, १८ ४३, अकाराव्या
अध्यायांतात ' तेजोभि, तेजोमय, तेजोराशि, ' या तेज शब्दाच्या अर्थ
' प्रकाश ' असा आहे तेजोशसभव—मज ईश्वराच्या तेजाचा एकदेश हाच
ज्याचा सभव आहे असे १० ४१ त्याग—कमफलत्याग १२ १२, स त्यास
१६ २, त्याग-सोडणे १८ १-४ सवकमफललाग १८ २-४ सग व फल याचा त्याग
१८ ९-१०-११, (रात्रस तामस त्याग म्ह० कर्माभिकान्याने कम टाकणे १८ ७-८)
त्रयीधर्म-त्रैधर्म्य—वैदिक कम ९ २, त्रैगुण्यविषया —त्रैगुण्य-ससार हा ज्याचा
विषय आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत २ ४५ त्रैविद्या —वेदत्रयवेत्ते ९ २० दिव्य—
अलौकिक (अप्राकृत-ईश्वराचे ४ ९) ९ २०, १० १२, १६ ४०, ११ ५-८-१५, सप्त
मंडलांतात ८ ८, प्रकाशरूप ७ १० दुरेण—अत्यंत-पारच अंतराने २ ४९ देह
भूता—देहच आत्मा असे मानणाऱ्याकडून १८ ११ देहभूता—देह धारण करणा-
ऱ्यांतात ८ ४ देहभूत—देहा-आत्मा १४ १४ देहवद्भि—देहाभिमानवानाकडून
१२ ५ दिव्य—ज्यात देवतांचे घनन केले जाते तो देववद्भ त्वास ४ २५ इन्द्रियावर
अनुमह करणारे आदिस्वादि १८ १४, देवी प्रकृतीचा भूतसग १६ ६ देवी—देवताचा संपद
१६ ५, देवाचा-ईश्वराची माया ७ १४, देवा प्रकृति ९ १३ १६ ३-५ दीपयत्—
दीपानें युक्त किंवा दीपाप्रमाणे १८ ३ द्रव्यमय—द्रव्यसाधनसाध्य ४ ३३ द्रव्ययज्ञा
—मत्स्याद्रा द्रव्याचा विनियोग करण हाच यज्ञ मानणारे ४ २८ द्रव्यमोह—सुख दुःखादि
द्रव्याच्या निमित्ताने झोणारा मोह ७ ९७ २८, (द्रव्यद्रव्याचा अर्थ द्रव्यसमाम असा फक्त १० ३३
बोध करून बार्धा मव टिकाणी द्रव्य म्ह० सातोष्णसुखदुःखादि परस्पर प्रतिपक्षा भावाचा
जाहा घ्यावी) धर्मसंमूहचेता—शास्त्रोक्त श्रौत स्मृत धर्माविषया ज्यांचे चिंत मूढ
शाले आहे २ ७ धर्मसंस्थापनार्थाय—मनातन श्रौत स्मान वैदिक वर्णाश्रमरूप
धर्माची प्रस्थापना करण्यासाठी (कारण अवताराची कल्पना वैदिक धर्माचा आहे) ४ ८,
धर्मस्य—या योगधर्माचे (वारण प्रकृत योग आहे) २ ४०, वणश्रमादिलक्षण धर्माची
४ ७, १४ २७, ब्रह्मज्ञानरूप धर्माविषयी अश्रद्धावान् ९ ३ धर्म—शास्त्रविहित धर्मांता
१८ ३, ३२ धर्म्य—श्रौत-स्मात धर्माला सोडून नसलेल्या २ ३१-३३, ९ २, १२ २०,
१८ ७०, धर्म—श्रौतधर्म १ ४०, (धर्मात्मा ९ ३३ धर्माविरुद्ध ७ ११ स्वधर्म २ ३१-३३,
३ २५, १८ ४७, परधर्म ३ ३५, १८ ४७, इत्यादि सवत्र वर्णाश्रमाविहित धर्म विवक्षित आहे,)
धाता—प्राण्यांना कमजल विभागून देणारा १८ ९, ९ १७, १० ३३, धाम—मान पद
८ २१, ११ ३८, १५ ६, तेज १० १२ धीर—प्रदिमान्-ज्ञानी-बिबेकी २ १३-१५—

१४ २४, धृतिः—(या शब्दाचा सामान्य अर्थ धैर्य आहे,) धृतिदेवता १०.३४, यकलेल्या देहद्रियादिकाना उत्साह देणारी एक अन्तःकरणाची वृत्ति १३.६, १६.३; ध्यानयोगपरः—आत्मस्वरूपाच चिंतन करणे हे ध्यान व आत्म्यातच चित्त एकाग्र करणे हा योग, त्यातच तत्पर झालेला १८ ५२, ध्यान—एकाच विषयाचे सतत चिंतन करणे (हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे) १०.१२

नित्यजातं—देहाबरोबर उत्पन्न झालेला २ २६, नित्ययुक्त—सदा समाहित—शात-चित्त ७.१७, ८ १४, ९ १४, १२ २, नित्यसत्त्वस्थः—सदा सत्त्वगुणाश्रित (१४. १६-१७-१८ अध्यायात सांगितलेल्या सर्व सात्त्विक वृत्तींचाच आश्रय करणारा) २.४५; नित्यसंन्यासी—मदा संन्यासी ५ ३, निराग्नि —कमांगभूत अग्नि ज्याने सोडले आहेत तो ६ १, निरहंकार —मी विद्वान् वगैरे आहे अशा आत्मसंभावनेने रहित २.७१, अहमत्पयशस्य १० १३, निराशीः—ज्याने सर्व आशा मोडल्या आहेत तो ३ ३०, ४ २१, ६ १०, निराश्रयः—ज्याच्या आश्रयाने पुरुषार्थ साधण्याची इच्छा करतो तो आश्रय, तमा आश्रय ज्याला नाही तो निराश्रय ४ २०; निराहारस्य—कष्ट तपस्याचे-विषयाचे निग्रहाने ग्रहण न करणाराचे २ ५९; निरुद्धं—सर्वबाजूना ज्याच्या प्रचाराला निरोध केला आहे, ते ६ २०, निरुध्य—निरोध करून—हृदयात अडवून ठेवून ८.१२; निर्गुणं—सत्त्वादि गुणत्रयरहित १३ १४-३१, निर्देश—नावाचा निर्देश १७.२३, नियोगक्षेम—अप्राप्त वस्तुचा प्राप्ति-योग प्राप्तवस्तूचे रक्षण-क्षेम, यापासून निवृत्त झालेला २ ४५, ९ २२, निर्वाणपरमां—मोक्ष ही निचा परा निष्ठा-पराकाष्ठा आहे अशा शांतीस ६.१५; निवृत्ति—योगला अनर्थाच्या साधनापासून निवृत्त व्हावे ते (कारण हे प्रकरण आसुरी प्रवृत्तीचे आहे) १६ ७, मोक्षहेतु संन्यासमार्ग (हे प्रकरण सात्त्विकबुद्धीचे आहे) १८ ३०; निष्ठा-पराकाष्ठा-सामा १८ ५०, अवस्थिति १७.१, स्थिति-अनुष्ठेयतत्परता ३ ३; निष्क्रेगुण्य—निष्काम २ ४५, नि श्रेयसकरी—मोक्ष करणारे, मोक्षसाधनभूत ५ २, नीति.—ज्याचा उपाय असा न्याय १० ३८, १८ ७८, नैष्कर्म्यसिद्धि—निष्क्रिय आत्मस्वरूपाने अवस्थान, हाच सिद्धि, कर्माभावस्थिति, ज्ञानयोगनिष्ठा १८ ४९, ३ ४, न्याय्य—धर्म्य-शास्त्राव, नेष्टिकी—निष्ठासंबंधी-सत्त्वशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास ज्ञाननिष्ठा या क्रमाने प्राप्त होणारा ५ १२

पण्डित—आत्मसंबंधी बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित-आत्मज्ञ २ ११, ४.२१, शान्ती ५ ४ (ब्रह्मदत्ता) १८; परधर्म —इसत्या वर्णांचा व आश्रमाचा धर्म ३ ३५, १८ ४७; पद—विष्णूचे परम-मोक्षास्य स्थान २ ५२, १५ ४-५, १८-५६, ते असुरसंज्ञक पद-गमनाय-स्थान ८ ११, परम-परम-परा-परमा—निरतिशय-श्रेष्ठ असाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे, परंपराप्राप्तं—शत्रिय-पितापुत्रसंप्रदायाने प्राप्त ४ २, (परिग्रहं—आ-पुत्र-वित्त-गृह इत्यादिकांचा समग्र,) परिपंथिनौ—चोर-मोक्ष मार्गाला विन करणारे ३ ३४, परि-मार्गितव्यं—शोध करावा, जाणावे १० ४, परिसमाप्यते—अन्तर्भूत होतं ४ ३३, पवित्र—पावन-शुद्धिकर ४ ३८, ९ २-१७, १० १२, पावनानि—विशुद्धि करणारी

१८५; पुण्यकर्मणां—अग्निहोत्रादि कर्म करणाराचे १८७१, ज्याचें चित्तमुदीला कारण होणारें पुण्य—नित्यादि कर्म आहे त्याच्या ७२८, पुण्यकृतां—अश्वमेधादि यज्ञ करणारांच्या ६४१; पुण्य—पुण्याचें फल (कारण हें इद्राच्या लोकाचें विशेषण आहे) ८२०, अवनानेहि पापाचें हरण करणारें १८७६, पुण्य—सांगला-घाणाला नृत्य करणारा ७९, पुण्या—पुण्य योनि (कारण वर पापयोनिशब्द अजून त्याचा हा प्रति-योगा आहे) ९३३, पुरा—पूर्वी—सृष्टाच्या आरम्भा ३३-१०, १७२३, पुराण पुरातन पुराणी—या सर्वांचा 'सनातन विरतन' नमा अर्ब विवक्षित आहे, पुष्पितां—पुष्पलेल्या वृक्षाप्रमाणे शोभणा या २४२, पौर्वदेद्विकं—पूर्व देहातीत ६४३, प्रवृत्तिज-प्रकृतिसमय—इश्वराच्या मायाशक्तीपासून झालेले ३५, १३२१, १४५ १८४०, प्रवृत्तिस्थ—शरारेंद्रियाकाराने परिणाम पावलेल्या अविद्यारूप प्रकृतांत स्थित झालेला १३०१, प्रकृतिसंस्थानि—स्वस्थाना स्थित नसलेल्या १५७, प्रकृतिः—स्वभाव—या तन्मा व्यक्त झालेल्या पूर्व जन्माचा धमाधमादि सत्कार ३३३, ७२०, (प्रकृते) ९८-१२-१३, ११७१, १८५९, त्रिगुणात्मिका वैष्णवी माया ३२७-२९, ४६, ७४-५, ९७-८, १३१९-२०-२३, (शरारेंद्रियाकार परिणत झालेल्या)-२९, प्रत्य-क्षाधगमं—सृष्टादिकाप्रमाणे प्रत्यक्ष प्रमाणाने ज्ञात होण्यास योग्य असें (ज्ञान आहे) ९२, प्रत्यवायः—दोष २४० प्रशान्तमनसं—प्रशान्तात्मा-प्रशान्तस्य—ज्याचें अंतःकरण अव्यत ज्ञात आहे, ६७-१४-२७ प्रसन्नचेतस-प्रसन्नारमा—ज्याचें चित्त प्रसन्न-स्वस्थ-आहे २६४, १८५४, प्रसाद—प्रसन्नता—स्वास्थ्य २६४-६५, पश्यतः—परमाथ तत्त्व पहाणाऱ्या २६९

फलं—इष्ट-अनिष्ट देहप्राप्ति २५१, नि श्रेयस फल ५४, विषयरूप ७२३, नारळ, मुपारी बंगरे फळ ९२६, सुख, दुःख व मोह असे निविध फल १४१६, ऐहिक किंवा पारलौकिक फल १७.१२-२१-२५, १८९ (तन्मरूप फल)-१२ (इतर सब ठिकाणी फल म्ह० पारलौकिक फलच विवक्षित आहे)

याहास्पशंपु—नाश शब्दादि विषयामध्ये ५२१ याह्यान्—बाहेरच्या ५२७, बुद्धय—चित्तवृत्ति २२१, बुद्धिग्राह्यं—अतीन्द्रिय-निविषय ६२१, बुद्धिनाश—अन्तःकरणच्या विवेकशक्तीचा नाश २६३, बुद्धिभेदं—माझ हें कतव्य आहे इत्यादि मिश्ररूप उदात्त चालन ३२६, बुद्धिमान्—ज्ञानी २१८, १५२०, बुद्धि युक्त—ज्ञानी २५०-५१, बुद्धियोग—ज्ञानयोग २४९, १०१०, इश्वराचे ठि-काणा समाहित चित्त करणे हा बुद्धियोग १८५७ बुद्धि—ज्ञान २३९, ३१, चित्त वृत्ति किंवा ज्ञानच २४१-४४-६६, अन्तःकरणवृत्तिर ५१-५३-६५, ३४०-४२-४३, १८२९-३२, महत्त्व ७४, १३५, विवेकशक्ति ७१०, १०४, अन्तःकरण १८१७, बुद्धौ—बोधाविषयक किंवा सारविषयक ज्ञानाउ ३४९, बुद्ध्या—ज्ञानाने २३९, बुद्धाने ५११, ६२५, १८७१, ब्रह्म—नेद ३१५, परमात्मा ४२४-३१, ५१९-२१, ७२९, ८१-३-२४, १०१२, १३१२-३०, १८५०, परमार्थसंन्यास (कारण नारभ संन्यासाने आहे) ७६, ब्रह्माचें नाव १.१३, मायाशक्ति १४३-४,

ब्रह्मकर्म—ब्रह्मणज्जातीचें कर्म १८४२; **ब्रह्मकर्मसमाधिना**—ब्रह्म हेंच कर्म त्यांत ज्याचें चिदासमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि त्याच्याकडून (या श्लोकानील सर्व 'ब्रह्म'शब्द परमात्मा या अर्थी आहेत.) ४.२४, **ब्रह्मणः**—वेदाच्या ४.३२, परमात्म्याच्या (प्राप्ति-मार्गांत) ६.३८, प्रजापतीच्या-विराटाच्या ८.१७, हिरण्यगर्भाच्या ११.३७, परमात्म्याची १४.२७, परमात्म्याचा १७.२३; **ब्रह्मणि**—ईश्वरामध्ये ५.१०-१९-२०; **ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्षास २.७२, ५.२४-२५-२६; **ब्रह्मभूत**—ब्रह्मरूप ५.२४, १८.५४, जीवन्मुक्त ६.२७, **ब्रह्मभूयाय**—मोक्षास-ब्रह्म होण्यास १४.२६, १८.५३; **ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ब्रह्मामध्ये जो योग-समाधि, त्यात ज्याचें मन गडून गेलें आहे तो ५.२१, **ब्रह्मवादिनां**—वेदवाद्याच्या १७.२४, **ब्रह्मविद्**—ब्रह्म ५.२०; **ब्रह्मविद्**—ब्रह्मोपासक लोक ८.२४; **ब्रह्मसंस्पर्श**—ब्रह्माशी ज्याचा संस्पर्श आहे तें ६.२८; **ब्रह्मसूत्रपदैः**—ब्रह्मसूत्रक वाक्यरूप पदानां १३.४; **ब्रह्मोद्भवं**—वेद ज्याचें कारण आहे तें कर्म, ब्रह्मोपासून घात झालेलें कर्म ३.१५; **भक्ति-योगेन**—भजन हाच योग, त्यानें १४.२६; **भावना**—आत्मज्ञानाभिनिवेश २.६६; **भावसमन्विता**—भाव-परमार्थत्वाभिनिवेश, त्यानें युक्त १०.८, **भावसंशुद्धिः**—निष्कपटपणा १७.१६; **भावं**—स्वभावाला ७.१५, आत्मस्वरूप-२४.९.११ (आत्म-वस्तु १८.२०) विशेष देवतेस ८.६, **भावः**—अस्तित्व २.१६, वस्तु ८.४, अक्षरसदृश परब्रह्म ८.२०, भावना १८.१७; **भावाः**—पदार्थ ७.१२, उद्धादािक १०.५; **भावैः**—पदार्थ ७.१३; **भावेषु**—वस्तुमध्ये १०.१७.

मद्भावं—ईश्वरभावास-मोक्षास ४.१०; वैष्णव तत्त्वास ८.५, १४.१९, **मद्भावाय**—परमात्मभावास १३.१८; **मद्भावाः**—माझ्यामध्ये ज्यांची भावना आहे-वैष्णव सामर्थ्यानें युक्त १०.६; **महद्ब्रह्म**—सर्व कार्यांद्न मोठें म्हणून महत् व स्ववि-काराच्या भरणामुळे ब्रह्म, अशी माझी प्रकृति माया १४.३-४; **महायोगेश्वरः**—योग्याचा महान् ईश्वर ११.९; **मात्रास्पर्शाः**—मात्रा-श्रोत्रादि इद्रियें, त्याचे स्पर्श-शब्दादिकाशीं प्रयोग किंवा मात्रा-श्रोत्रादि इद्रियें व स्पर्श-शब्दादिविषय २.१४, **माया**—त्रिगुणात्मिका वैष्णवा प्रकृति ७.१४-१५, **मायया**—उपानें-मिथानें-गूढ शक्तीनें १८.६१, (आत्ममायया ४.६), **मुक्तस्य**—ज्याचें घमांभर्मादि बंधन निवृत्त झालें आहे त्याचें ४.२३, **मुक्तः**—संसारतून मुक्त झालेलाच आहे ५.२८, इर्षादिकापासून मुक्त-इर्षादिरहित झालेला १२.१५, पापापासून मुक्त झालेला १८.७१, **मौनं**—मूकत्व-वाणीचें सपमन १०.३८, १२.१९, मनःसंयम १७.१६, **यज्ञ**—विष्णु ३.९ (वाकी सर्व ठि-काणीं याग, न्वध्या अध्यायात ज्ञानसाधनानाहि यज्ञ झटलें आहे.)

युज्यस्व—तयार हो-सज्ज हो २.३८-५०, **युञ्जतः**—योगानुष्ठान करणाऱ्या ६.१९; **युञ्जन्**—मनः समाधान करणारा ६.१५-२८, ७.१; **युञ्जीत**—समाधान करावें ६.१०, **युञ्ज्यात्**—मनःसमाधानाचा अभ्यास करावा ६.१२; **योगमाया-समापृतः**—योग म्हणुणाची घटना-रचना-साम्यावस्था तीच माया, तिनें आच्छा-

दित झालेल्या ७ २५, योगयज्ञाः—प्राणायाम प्रत्याहारादिरूप योग हाच ज्याचा वर
आहे ते योगयज्ञ ४ २८, योगयुक्त—वैदिक-ईश्वर समर्पितरूप फलनिरपेक्ष योगानें युक्त
५ ६-७, समाहित ८ २७, योगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्त वरण समाहित आहे तो
६ २९, योगचित्तमाः—अतिशय योगज्ञ १२ १, योगसंन्यस्तकर्माणं—परमार्थ
दशनरूप योगानें ज्यानें कर्मांचा सन्यास केला आहे त्याला ४ ४१, योगसंसिद्धः—
कर्मयोग व समाधियोग यानें संसिद्ध-संस्कृत झालेला-योग्यतेस प्राप्त झालेला ४ ३८,
योगसंसिद्धि—योगफलास ६ ३७, योगसेवया—योगानुष्ठानानें ६ २०, योगस्थ
—सिद्धि व असिद्धि यांना सम मानणें या समत्वयोगात स्थित होऊन २ ४८, योगस्य—
ध्यानयोगाचें (स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा) ६ ४४, योगं—विवेकप्रशेला—समा-
धीला २ ५३, दोन अभ्यासाना सांगितलेल्या, कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे, त्या ज्ञान-
निष्ठालक्षण योगाला (कारण पूर्वोक्त २ ३९ ते ३ ४३ पर्यंत सांगितलेल्या विषयाला उद्देशून
हा योगशब्द आहे) ४ १, सम्यग्दर्शनाचा उपाय अशा कर्मानुष्ठानाला ४ ४२, कर्मानु-
ष्ठानास ५ १, वैदिक कर्मयोगाला ५ ५, कर्मानुष्ठानरूप योगास ६ २, ध्यानयोगास ६ ३,
चित्तसमाधान ६ १२-१९, ७ १, आत्म्याचें वाचात्म्य ९ ५, (किंवा योगज्ञ-य योगैश्वर्य
सामर्थ्य—योगशक्ताचें आविर्भाव) १० ७-१८, ११ ८, योगासाठीं असल्यामुळे हा सवाद-
योगच होय, त्यास १८ ७-१, योग.—सिद्धि-असिद्धीनें समत्व हाच योग २ ४८-५०,
कर्म ज्याचा उपाय आहे असा ज्ञाननिष्ठारूप योग ४ २-३, चित्तसमाधानरूप योग ४ १६
-१७-२३-३३-३६, योगात्—ध्यानयोगापासून-चित्तसमाधानापासून ६ ३७, यो
गाय—समत्वबुद्धि योगासाठीं, ज्ञानयोगासाठीं २ ५०, योगारूढस्य—ध्यानयोगारूढ
झालेल्याला ६ ३, योगारूढ.—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे तो ६ ४, योगिनं—
या ध्यानयोग्याला ६ २७, योगिनः—कर्म करणारे (कारण प्रकरण देवयज्ञाचें आहे)
४ २५, कर्म ईश्वरार्पण करून व फलाची इच्छा टाकून कर्मानुष्ठान करणारे ५ ११, ध्यान-
योग्याचें ६ १९, १८ २४, ध्यानयोगा व कमठ (कारण पुढे दोघांच्या दोन गती सांगि-
तल्या आहेत) ८ २३, समाहितचित्त योगी १५ ११, योगिना—कर्माधिकाऱ्याची ३ ३,
दरिद्राच्या (कारण वर ' श्रीमता ' असा शब्द आहे) ६ ४२, रुद्र अदित्यादिकाचें
ध्यान करणाऱ्या योग्यांतील ६ ४७, योगी—योगी-ध्यायी-ममाधिमान् ५ २४, चित्त
समाधानवान् ६ १-२-८, १२ १२, ध्यानाभ्यासी ६ १०-१५- (योगविप्ररहित) -२८,
सम्यग्दर्शी योगी ६ ३१-३२-४५, ध्यायी-ध्यानाभ्यासी ६ ४६, कर्मी ८ २५, ध्यायी
किंवा कर्मी ८ २७-२८, योगे—सारवज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय असा ईश्वराराधनार्थ
कर्मयोग व समाधियोग याविषया २ ३९, योगेन—सम्यग्दर्शनशेव्यरूप १० ७, समा-
धीनें १२ ६, १८ ३३, आत्म्याचें वषाध स्वरूपनितन हाच योग त्यानें १३ २४, योगे-
श्वर—योग्याच्या ईश्वरा ११ ४, (रः) १८ ७८ (योगेश्वरात्) १८ ७५, योगै—ज्ञान-
प्राप्तीच्या उपायत्तानें कर्म ईश्वरार्पण करून फलाची इच्छा सोडून त्याचें अनुष्ठान करणारे,
त्याच्याकडून ५ ५, योगिनिः—उत्पत्तिस्थान १४ ३, व्याप्रादियोगि १६ १९-२०

रसवर्ज—आसक्ति-प्रीति-रञ्ज यावाचून २.५९; **रस**—आसक्ति-प्रीति २.५९, जलातील रम हा गुण ७.८; **रसात्मक**—सर्वरसात्मक १५.१३; **लोफसंग्रह**—लोकाच्या उन्मांगप्रवृत्तीचे निवारण ३.२०-२५; **लोक**—हा अधिकारी कर्मकर्ता ३.९, सर्व लोक ३.२१, हा मनुष्यलोक ४.३१-४० हा मूढ लोकमूढ ७.२५; **लोक**—लोकात्—लोक-लोकापासून १२.१५; **लोकान्**—पुण्यलोकास ६.४१, या ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोकास १०.१६, ११.३०-३२, १८.१७, महाशक्ति तत्त्ववेत्त्याच्या लोकास १४.१४, शुभ लोकास १८.७१; **लोका**—ब्रह्मादि-स्वावरान्त लोक ३.२४, ८.१६, लौकिक प्राणी ११.२३-२९; **लोके**—या लोकां २.५, ३.३, ४.१२, ६.४२, प्राणिमूहात १३.१३, मसारात १५.१६, १६.६, लौकिकात-म्यबहारात १५.१८.

विद्वान्—आत्मविद्-ज्ञानी ३.२५-२६; **विचिक्तदेशसेवित्वं**—पवित्र व निर्भय प्रदेशाचें सेवन करण्याचें शील १३.१०; **वेदावृत्ता**—वेदाच्या अर्थवादादिवाक्यात रत झालेले २.४२; **वेदविद्**—वेदाधं जाणणारा १५.१-१५; **वेदान्तकृत्**—वेदान्तार्थ-संप्रदायकर्ता १५.१५; **व्यवसायात्मिका**—निश्चयस्वभाव २.२८, (व्यवसायि-नां—प्रमाणजनित विवेकबुद्धिरहित लोकाच्या २.२८;) **व्यवस्थितौ**—भवदय होणारे ३.३४; **शब्दग्रह**—वेदोक्त कर्मानुष्ठानफलम ६.४४; **शम**—उपशम-मर्ककर्मनिवृत्ति ६.३, अन्तःकरणाचा शम १०.४, १८.४२; **शान्ति**—अन्तःकरणाचा उपशम २.६६, ९.३१, १६.२, १८.६२, मोक्ष २.७०-७१, ४.३९, ५.१२, ६.१५, सर्वमसारोपरति ५.२९, १२.१२; **शान्तः**—उपरत १८.५३; **शरीरं**—शरीरस्थितीला अस्यन्त अ-नय त्वेवंच-शरीराच्या निर्वाहापुरतेच ४.२१, शरीरानें होणारें १७.१४, (शौचं—जसादिकारें बाह्य शुद्धि व राग-द्वेषत्यागानें अन्तःशुद्धि हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे.) **धृतिपरायणा**—भ्रवण हेंच ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचें श्रेष्ठ साधन आहे ते १३.२५; **धृतिविप्रतिपन्ना**—अनेक साध्यसाधनभ्रमप्रकाशनभ्रवणाना विवक्षित शोभली २.५३; **श्रेयः**—कल्याण १.३१, २.५, २.३१, ३.३५, निःमेयत्ताचें-मोक्षाचें साधन २.७, १६.२२, मोक्ष ३.२, स्वर्ग किंवा मोक्ष दाम ३.२१, अधिक प्रदर्शन ५.१, १२.१२.

सतः—विद्यमान वरूनचा-आ-म्याचा २.१६, **सर्वकर्मणां**—सर्व लौकिक-भेदिक-कर्मा-च्या १८.१३; **सर्वकर्माणि**—नित्यनेमित्तिकादि सर्व कर्मे ३.२६, सचि व क्रियमाण सर्व कर्मे ४.३७, नित्य-नेमित्तिक काम्य निषिद्ध सर्व कर्मे ५.१३, १८.५६, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारी सर्व कर्मे १८.५७, **सर्वकामेभ्यः**—दृष्ट व अदृष्ट अशा सर्व विषयांपासून ६.१८, **सर्वारंभ**—सर्व कर्मे १२.१६, १४.२५, १८-४८; **संन्यास**—कर्मत्याग, **संन्यस्य**—कर्मांचा त्याग-गमपेन कर्जन असाच मन्यामशब्दाचा मुख्य अर्थ आहे, शब्दकर्मांचा त्याग बगैरे सर्व गौण संन्यास आहेत. **संसिद्धि**—मोक्षार्थ ३.२०, ८.१५, शरीरस्थितीची शाननिष्ठायोग्यता १८.४५; **संसिद्धी**—योगनिष्ठासाठी ६.४३; **सि-द्धये**—निष्ठासाठी, ७.२, १८.१३; **सिद्धि**—नेष्ट्यभ्यनिष्ठा ३.४, फलनिष्पत्तीला

४.१२, क्रमान मोक्षसिद्धाया १२ १०, मोक्षाला १४ १, पुरुषार्थयोग्यतेला १६.२३, ज्ञान-
निष्ठायोग्यतेला १८ ४१-४६-५०, फलनिष्पात्ति ४ १२, सिद्धि असिद्धि—३४ लाभ
होणें किंवा न होणें ४ २२, २ ४८, १८ २६, स्मृतिभ्रशः—शास्त्राचार्योपदेश-
जनित मस्कारापामून हाणाऱ्या स्मृताचा भ्रश २ ६३, स्वकर्म—स्वधर्म—आपापल्या
वशाभ्रमाला उचित जसें कम स्वभाव—अविनालक्षण प्रकृति ५ १३, जीवभाव ८ ३,
इतर मंत्र स्वभाव म्ह० या जन्मीं व्यक्त झालेला पूर्वजन्मानित धर्माधर्मसंस्कार (१८ ४१
येथें स्वभाव म्ह० इश्वराचा त्रिगुणात्मिका प्रकृति—माया असाहि दुसरा अर्थ समवर्तो)
हेतु—निमित्त ९ १०, १३ २०, कारण १८ १५, हेतुमद्भि—शुक्तियुक्त १३ ४.
(नियतं—निश्चित—अवश्य १ ४४, नित्यकम ३ ८, १८ ९-१३, नियतस्य—नित्य-
कर्माचा १८.७, प्रजापतिः—प्रजाचा स्वप्न—उत्पादक ३ १०, कश्यपादि ११ ३९.)

॥ ॐ ॥

पार्थाय प्रतियोधितां भगवता नारायणेन स्वयं

व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।

अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-

मम्य त्वामनुसंधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

अन्यार्थ—अयं भगवद्गीते—हे माते भगवद्गीते ।—भगवता नारायणेन
स्वयं—भगवान् नारायणांनी स्वतः—पार्थाय प्रतियोधितां—अर्जुनाला उपदेशि-
लेली—पुराणमुनिना व्यासेन—प्राचीन मुनी व्यासांनी—मध्येमहाभारतं ग्र-
थितां—महाभारतामयं प्रवृत्त केलेला—अद्वैतामृतवर्षिणीं—अद्वैतरूप अमृताचा
वर्षाव करणारी—भवद्वेषिणीं—सगाराचा द्वेष—उच्छेद करणारी—अष्टादश अ-
ध्यायिनीं भगवतीं—जिचे अठरा अध्याय आहेत, अशी जी पूज्य गीता—त्वाम्
अनुसंधामि—त्या तुज गीतेचें मां नितन-स्मरण करितों. १.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे गुह्यारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपूर्णं प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप ॥ २ ॥

अन्यार्थ—गुह्यारविन्द् वायतपत्रनेत्र विशालबुद्धे व्यास—फुललेल्या
कमलपत्रासारखे ज्याचे आकृति नेत्र आहेत, ज्याची बुद्धि विशाल आहे, अशा हे व्यासमुनी
—येन त्वया भारततैलपूर्णः ज्ञानमयः प्रदीप प्रज्वालितः—ज्या तुम्ही
भारतरूपी तेलाने भरलेल्या ज्ञानप्रचुर दीप प्रदीप केलात,—ते नमः अस्तु—त्या
तुम्हाला नमस्कार ठामे .

प्रपन्नपारिजाताय तोषयेऽन्यैरुपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—प्रपन्नपारिजाताय—शरणागतास कल्पवृक्षाप्रमाणे असलेल्या—
तोत्रचेत्रैकपाणये—ज्याच्या एका हातात चावकाची काठी आहे—ज्ञानमुद्राय—
ज्याने ज्ञानाचे मुद्रा धारण केली आहे अशा—गीतामृतदुहे—गीतामृताचे दोहन
करणाऱ्या—कृष्णाय—श्रीकृष्णाला—नमः—नमस्कार असो. ३.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीभोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वोपनिषदः गाव—सर्वे उपनिषदे याच गावी—गोपाल-
नन्दनः दोग्धा—नंद गोपालाचा पुत्र हा दोहन करणारा-गवर्त्ता—भोक्ता सुधी. पार्थः
वत्स—गीतामृताचे प्राशन करणारा भोक्ता-जीव बुद्धिमान् पार्थ हेंच वास्तव असून
त्याच्यासाठी—महत् गीतामृतं दुग्धं—मोक्षासारखे श्रेष्ठ फल देणाऱ्या गीतामृ-
ताचे दोहन केले. [उपनिषद्रूपी गार्धीपासून पार्थरूपी जीवासाठी अंतर्गामी नारायणाने
गीतामृताचे दोहन केले.] ४

यसुदेयसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं चन्द्रे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यसुदेयसुतं—यसुदेवाचा पुत्र—कंसचाणूरमर्दनं देवं—कंस
व चाणूर यांना मारणारा देव—देवकीपरमानन्दं—देवकीचा परम आनंद अशा—
जगद्गुरुं कृष्णं—सर्ग जगताच्या सर्वोपदेशक श्रीकृष्णाला—चन्द्रे—भी चंदन
करितो. ५

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला

शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन चेलाकुला ।

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी

सोर्त्तीर्णा सलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—भीष्मद्रोणतटा—भीष्म व द्रोण हे ज्या रणनदीचे दोन तीर आहेत,
—जयद्रथजला—जयद्रथ हें जिच्यातील जल आहे,—गांधारनीलोत्पला—
शकुनि हेंच नील कमल आहे,—शल्यग्राहवती—जी शल्य या सुसुराने युक्त आहे,
—कृपेण वहनी—द्रुपदाचार्य याच प्रवाहाने जी वहात आहे,—कर्णेन चेलाकुला—
कर्णाच्या योगाने जी दोन्ही तीरावर झुब्ब झाली आहे,—अश्वत्थामविकर्णघोर-
मकरा—अश्वत्थामा व विकर्ण हेच निःसर्गाळ मयंकर नग आहेत,—दुर्योधना-
वर्तिनी—दुर्योधन हा जिच्यातील मोठा भोंवरा जादे अशी—सा रणनदी—नी
रणनी नदी—पाण्डव सलु उत्तीर्णा—पांडवानां सरोवर उद्गमिली, कारण
कैवर्तकः केशवः—याचा नागादी-त्यांना त्या रणनदीतून पार करणारा माझाच
भगवान् केशव होता. ६

१. भीष्मच्छत्राचार्यांच्या पंतोण उजव्या हाताची जी आङ्गुलि आहे, त्याच शानमुद्रा
होय.

पाराशर्यवच.सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कटं

नानाख्यानककेसरं हरिकथासद्वासनावासितम् ।

लोके सज्जनपट्टपदैरहरह. पेपीयमानं मुदा

भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंसि न श्रेयसे ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—पाराशर्यवच.सरोज—पराशरपुत्र भगवान् व्यास याच्या वचन
रूपी सरोवरात उत्पन्न झालेले—अमलं—निर्मल—शुद्ध—धर्म्य—गीतार्थगन्धोत्कटं
—गीतार्थ हाच ज्याचा उत्कृष्ट मुवास आहे,—नानाख्यानककेसर—नाना प्रकार
ची व्याख्याने हेंच ज्यातील केसर आहे,—हरिकथासंवाधनायोधित—हरिकथे
च्या वर्णनाने जें प्रफुलित झाले आहे—लोके सज्जनपट्टपदै अहरह मुदा पेपी-
यमान—या लोकीं भाषिण सतजन याच श्रमराकडून जे प्रत्यही मोठ्या आनदाने
वारवार सेवन केले जाणारे—कलिमलप्रध्वंसि—असे कलीचा मल घालविणारे—
पातकाचा नाश करणारे—भारतपङ्कज—भारतरूपी कमल—नः श्रेयसे भूयात्
—आमच्या कल्याणास कारण होणे—आमचें कल्याण करणारे होवो. ॥

मूकं करोति वाचाल पद्गु लब्धयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमह धन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत्कृपा—ज्याचा कृपा—मूक वाचाल करोति—मुण्याला
वाचाल करते—पद्गु गिरि लब्धयते—पागळ्याकडून पर्वताचे उल्लघन करविले—त
परमानन्दमाधव—त्या परमानन्दरूप माधवाला—अह धन्दे—मी वदन करितों ८

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत. स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवै

वेदैः साङ्गपदनमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति य योगिनो

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत य दिव्यै स्तवै स्तुवन्ति—ब्रह्मदेव,
वरुण, इंद्र वर व मरुत जे दिव्य स्तुतानीं स्तवितात,—सामगा य सांगपद-
प्रमोपनिषदे वेदैः गायन्ति—साम गायन करणारे वैदिक व्याकरणादि अंगे, पदे,
मन्त्र व उपनिष, यागह वेदांनीं ज्यांचे गान-वर्णन करितात,—योगिनः यं ध्याना-
वस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति—योगी ज्याला ध्यानाने स्थिर केलेल्या आत्म
निष्ठ मनाने पहातात,—सुरासुरगणा यस्य अन्तं न विदुः—देव व दानव
यांचे समूह ज्यांना अन्त जाणत नाहीत—देवादेवांनाहि ज्याचा अन्त लागत नाही,—
तस्मै देवाय नमः—ज्या स्वयंप्रकाश देवाला नमस्कार असो ९.

(इति ध्यानम्)

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

उपोद्धात.

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

अर्थ—नारायणः अव्यक्तात् परः—नारा म्ह० जलतत्त्व, तें ज्याचें अयन-अधि-
ष्ठान आहे तो नारायण-शेषशायी भगवान् अव्यक्ताहून-मायेहून पर-अगदीं विलक्षण आहे.
मायेच्या लक्षणाहून-स्वरूपाहून त्याचें लक्षण अगदीं निराळें आहे. माया जट, परतंत्र,
व अनादि सान्त आहे. नारायण चेतन, स्वतंत्र व नित्य-अनादि-अनन्त आहे. तत्त्व-
दृष्ट्या—नर म्ह० चराचर शरीरें, त्यात सतत राहणारे जे विदामास-जीव त्यास नारा
म्हणतात. त्याचा जो अयन-आश्रय-नियामक-अन्तर्यामी तो नारायण, अव्यक्त किंवा
अव्यावृत्त या नावाच्या मायेहून अगदीं निराळा आहे. माया व तिचे गुण याचा त्याला
स्पर्शाहि झालेला नाही. तो निर्लेप, असंग, उदासीन, सत्-चित्-आनंदरूप आहे, असा
याचा अर्थ होतो—अण्डं—अपेक्षाकृत पंचमहाभूतात्मक जें तत्त्व त्याला अंड म्हणतात. तें
—अव्यक्तसंभवं—अव्यक्तापासून झालेले आहे.—तु अण्डस्य अन्तः—त्याच्या-
वात—हमे लोकाः—हे भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः व सत्य असे सप्त लोक आहेत
—च—य—सप्तद्वीपा मेदिनी—त्यात ही सप्तद्वीपांनी युक्त अशी पृथिवी आहे. १

१ उद्धारण्यकभाष्यार्थ अ. ३. पृ. १७७-१८८ पहा. २ प्रकृतीपासून-मायेपासून
अगोदर आकाश, वायु, तेज, जल व पृथिवी ही पाच सूक्ष्म भूतें होतात. त्याचें परस्पर
मिश्रण झालेले नसतें. त्यांना अपचाकृत पचभूतें किंवा तन्मात्रें म्हणतात. ही मध्य भूतें
हेच हिरण्यगर्भाचें तत्त्व-शरीर आहे. त्यालाच ब्रह्माट म्हणतात. ३ हे मान लोक हेच
विराडात्म्याचें शरीर आहे. अन्तर्यामी नारायण निल आहे. त्याच्या आश्रयानें अव्यक्त
नावाची मायाशक्ति राहते. ती कार्यांमुस-वज्ररूप-सृष्टिरूप कार्य करण्यमान तयार शक्ति
म्हणजे आकाशादि सूक्ष्म भूतें होऊन. त्या भूतांनी युक्त असलेले जे नारायण तत्त्व तोच
हिरण्यगर्भ, तेच ब्रह्माट. नंतर सूक्ष्म भूतांचें परस्पर मिश्रण होतें. त्यालाच पंचाकरण म्हण-
तात. त्यामुळे भूतें स्थूल होऊन. तीं स्थूल भूतें हाच नी असा त्यावर अभिमान ठेवणारा
नारायण हाच. विराट्, पुरुष, व्या, पद्म, यक्ष, भूतेश्वर या. सप्तलोकस्थि, पृथ्वी, वायु, तेज, जल
होतो. या विराट्-पुरुषाच्या मुखादिकापासूनच वेद-शास्त्रे, ब्राह्मणादि वां वगैरे सृष्टि झाली.
असो. भाष्यकारांनी या लोकांने नारायणतत्त्वानुसरणरूप मगलाचरण केले आहे. त्यात
गोदाशास्त्राचें-विषय, प्रबोधन, अधिकारी व प्रबोध—हे अनुप्रबोधनपदवि मुचवित्तें आहे.
' ब्रह्म व आत्मा यांचे भेद ' हा या शास्त्राचा विषय, मोक्ष-मसारनिर्गुणि हें फल, मो-
क्षाची रक्षा करणारा मुमुक्षु ॥ अधिकारी, ब्रह्म हा विषय व गोदाशास्त्र त्याचें प्रतिपादक
विषयी, वास्तव ब्रह्म व गोदाशास्त्र यांचा विषय-विषयो, प्रतिपादक-प्रतिपादक हा स्वरूप आहे.

॥ भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुमंरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्ति-
लक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्याश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं
धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ॥

भाष्यार्थ—सः भगवान् इदं जगत् सृष्ट्वा—तो भगवान्—नारायण हें जगत्
उत्पन्न करून—च तस्य स्थितिं चिकीर्षुः—व त्याची स्थिति करण्याची इच्छा करणारा
तो—अग्रे मरीच्यादीन् प्रजापतीन्—प्रथम मरीची, अत्रि, अंगिरस इत्यादि प्रजाप-
तीना—सृष्ट्वा—उत्पन्न करून—वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं—वेदानें सांगितलेल्या
प्रवृत्तिरूप धर्मास—ग्राहयामास—ग्रहण करविता झाला [जगाला उत्पन्न करून त्याच्या
स्थितीची इच्छा करणाऱ्या नारायणानें अगोदर मरीचिप्रभृति प्रजापतींना उत्पन्न करून त्या-
च्याकडून वेदोक्त प्रवृत्तिधर्मांचें ग्रहण करविलें.]—च ततः अन्यान् सनक सनन्द-
नादीन्—आणि त्याहून निराळ्या सनक, सनन्दन, सनात्, सनातन यास—उत्पाद्य—
उत्पन्न करून—ज्ञानवैराग्यलक्षण निवृत्तिलक्षणं धर्मं—ज्ञान व वैराग्य हें ज्याचें
स्वरूप आहे अशा शम-दमादिरूप निवृत्तिधर्मास—ग्राहयामास—त्याच्याकडून ग्रहण
करविलें [शम-दम-उपरम-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान हे निवृत्तिलक्षण धर्मांचें स्वरूप असून
ज्ञान व वैराग्य हें त्या शमादिकांचेंहि कारण आहे भगवानांनी सनकादिकास उत्पन्न
करून त्यांना तो धर्म शिकविला]

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं
प्राणिनां साक्षादभ्युदयनि श्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोधि-
भिरनुष्ठेयमानः ॥

भाष्यार्थ—वेदोक्तः धर्म द्विविधः हि—वेदोक्त धर्म दोन प्रकारचा आहे—प्रवृत्ति-
लक्षणः च निवृत्तिलक्षणः—एक प्रवृत्तिलक्षण-याग-दानरूप व दुसरा निवृत्तिलक्षण-
ज्ञानवैराग्यरूप, (धर्मांचें लक्षण—) —यः जगत्. स्थितिकारण—जो जगाच्या स्थिती-
चें कारण—प्राणिनां साक्षात् अभ्युदय-निःश्रेयसहेतुः—प्राण्याच्या साक्षात् अ-
भ्युदयाचें—उत्कर्षाचें व मोक्षाचें कारण—सः धर्मः—तो धर्म होय. (धर्माचें जर एवढेंच
लक्षण असेल तर तो वाटेल त्याला साध्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून पुनः आचार्य

१ मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व दक्ष विवा प्रचेतस आणि वसिष्ठ, भृगु व
नारद या दहा (मनुस्मृ ॥ १ श्लो ३५) प्रजापतींम उत्पन्न करून त्यांना वेदोक्त प्रवृत्तिधर्म
सांगितला. २ याग, दान, तप हा प्रवृत्तिधर्म आहे. मरीच्यादि गृहस्थाधर्मा त्याचें अधिकारी
होत म्हणून भगवानांनी त्यांकडून त्याचें ग्रहण करविलें. ३ आपला उत्कर्ष व्हावा. या
श्लोका मोठ्याग्या भिड्यावा व परंपरेकी उत्तम लोकांची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा करून प्रवृत्ति-
लक्षण याग-दानादि धर्म जे गृहस्थ करितात त्याच्या माझ्या उत्कर्षाला तो धर्म कारण
होतो व भगवानां मोक्ष भिड्या, अशा इच्छेने प्रवृत्ति धर्माचें अनुष्ठान जे करितात,
त्यांना निष्ठशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति व ज्ञानाने मोक्ष अशा परंपरेने तो निःश्रेयसहेतु—मोक्षाचें
कारण होतो, या ज्ञानवैराग्यरूप निवृत्तिधर्म साक्षात् निःश्रेयसहेतु आहे.

म्हणतात-)-श्रेयोर्थिभिः ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः च आश्रमिभिः अनुष्ठीय-
मानः—पुरपार्याची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणादि वर्णांकडून व ब्रह्मचारा गृहस्थ इत्यादि
आश्रमाकडून अनुष्ठान केला जाणारा जो, तो धर्म होय [श्रुति-स्मृतांमध्ये सांगितलेल्या
नियमाप्रमाणे जो ब्राह्मणादि वर्ण व आश्रम यांच्याकडून आचरिला जातो, जो जगान्या
स्थितीचे व प्राण्याच्या साभात उत्तरपांचे व मोभाचे कारण आहे तो धर्म होय]

दीर्घेण कालेनानुष्ठातृणां कामोद्भववादीयमानप्रिवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मणाभिभूयमाने
धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगत स्थिति परिपिपालयिषु. स आदिकर्ता नारायणाख्यो
विष्णुर्भोमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्या वसुदेवादेशेन किल संवभूय ।
ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीन वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ॥

भाष्यार्थ—दीर्घेण कालेन—दीर्घकालाने—कृत, जेता व जयळ जवळ द्वार, ए-
वडा मोठा काल मध्ये निघून गेल्यावर—अनुष्ठातृणां कामोद्भवात्—त्या धर्माचे अनु-
ष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणादिकामध्य कामाचा—रिपयत्तणेचा उद्भव झाल्यामुळे—होयमा-
नविधेकविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण—कमा होत जाणारा विंवर व विज्ञान याना कारण
होणाऱ्या अधर्माकडून—‘धर्मे अभिभूयमाने—धर्माना पराभूत-क्षय केला जाऊ
लागला जमता—च अधर्मे प्रवर्धमाने—व अधर्माची जतिगय गढी होऊ लागली
अमता—जगतः स्थिति परिपिपालयिषु.—जगान्या स्थितीचे परिपालन करण्या-
ची इच्छा करणारा—सः आदिकर्ता नारायणाख्यः विष्णु—तो आदिकर्ता
—पहिला स्रष्टा—नारायणनावाचा विष्णु—व्यापक परमात्मा—भोमस्य ब्रह्मण. ब्राह्म
णत्वस्य—भूलेक्या ब्रह्माचे म्ह० ब्राह्मणत्वाचे—रक्षणार्थं—रक्षण करण्यासाठी
—देवक्या वसुदेवात् अंशेन संवभूय किल—देवक्या ठिकाणा वसुदेवापासून
जगाने उत्पन्न झाला, हे पुराणातून प्रसिद्ध आहे—हि—ब्राह्मण्याऱ्याच रक्षणाच कारण
असे की,—ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन—ब्राह्मणत्वाचे रक्षण केल्याने—वैदिकः धर्मः
रक्षितः स्यात्—वैदिक धर्म सुरक्षित राहील—वर्णाश्रमभेदानां तदधीनत्वात्—
कारण वर्णभेद व आश्रमभेद ब्राह्मण्याच्या अधीन आहेत [ब्राह्मण पवित्र राहिले
तर वर्ण व आश्रम जगाने राहणार कारण वर्णाश्रमाचा व्यवस्था त्यांच्या सन्नि-
व्वावर अवलंबून जमते]

स च भागवान्जनिश्र्वयंशानि त्ववीर्येनैजोभि मया संपन्नस्त्रिगुणामिका वैष्णवी म्या
माया मूलप्रकृति वशीकृत्याजोऽन्यथा भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धभुक्तस्वभावोऽपि
सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रह कुर्वन्निव लक्ष्यते ॥

१ ‘ भोमस्य ब्रह्मणा गुप्त्यै वसुदेवादिनात्तत् । ’ या वचनाला अनुसरून माध्यकाराचे हे
म्हणणे आहे २ म्हणून वर्णाश्रमविभाग नाह्यामा करू पाहणाऱ्या दानवांकडून प्रथम ब्राह्मणाचा
नाश करण्यासार यत्न केला ताने जेमे ह्मत्वा धर्मविध्वमचाचे प्रयत्नही याच दिशेने होत
जमता, हे प्रसिद्ध आहे

भाष्यार्थ—च ज्ञान ऐश्वर्यं शक्तिं बलं चर्यं तेजोमिः सदा संपन्नः सः
 भगवान्—आण ज्ञान ऐश्वर्यं शक्तिं बलं, वायं व तेन यानां संपन्नः असलेग तो
 भगवान्—नारायण—स्वा त्रिगुणात्मिका वेषणवी मायां मूलप्रकृति—आपल्या
 ईशपरतन्त्र अमलत्या त्रिगुणात्मक वेषणवी—व्यापक मायला—मूलप्रकृताला—वशीकृत्य—
 वश करून—तला आपल्या स्वाधान ठवून तो स्वतः—अज अव्ययः भूतानां ईश्वर.
 नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव अपि सन्—अनन्य जमणारा, अव्यय—निर्विकार,
 सर्व प्राण्यांचा नियामक, नित्यस्वभाव, शुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभावहा अमून
 —अमायया—आपल्या मायेच्या यागान—देहवान् इव जात. इय—देहवान्
 अमन्यामारखा, उषण व्यान्यामारखा—च लोकांनुग्रहं कुर्वन् इव—च लोकावर
 अनुग्रह करत अमन्यामारखा—लक्ष्यते—दिसतो [अ ४ श्लो ६, यात मागि
 तल्याप्रमाणे तो भगवान् ज्ञानाद पद्मगुणानां संपन्न असूनहा त्याच्या अधान अमलेल्या
 सर्व प्रपंचाच कारण अशा आपल्या मायेच—मत्त रचनम या त्रिगुणयुक्त मायला
 —नगा या मत्त प्रकृताच—आपल्या स्वाधान ठेवता व स्वतः अज, अव्यय, वंगरे असताही
 आपल्या वाचन शक्तीमुळे गगरीन युक्त चाल्यामारखा दिसतो त्यामुळे त्याचा जन्म
 पाग जाह तो सर्व लोकांवर जणु वायं अनुग्रह करत आहे, अम भासते]

स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिपृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ
 निमग्नयोपनिवेश गुणाधिके हि गृहीताऽनुष्टापमानश्च धर्मं प्रचय गमिष्यतीति । त धर्मं
 भगवता यथोपनिष्ट वदय्याम सर्वज्ञो भगवान्मोहात्तस्यै सप्तभिः श्लोकशतैरपनिबद्धम् ॥

भाष्यार्थ—अप्रयोजन अभावे अपि—(त्या कृतकृत्य व नित्यकृत ईश्वराच)
 स्वतः त्या प्रयोजनाच्या तरी अभाव असण (अ ३ श्लो २० पहा) म्ह त्याला तरी

१ अज—विषयान्न ज्ञानात्तानं मामध्य ऐश्वर्य—स्वानय, शक्ति—स्वात याने नियमन
 करण्याच मामध्य बल—महाय उरणागच्या संपत्ति, वायं—पराक्रम व तेन प्रगल्भता—
 चित्तवर्तनित्य या महा गुणानां तो नारायण मत्त युक्त अमता 'स्वा' म्ह० ईश्वराच्या
 अधान अमन्या बणावा—वापर त्रिगुणात्मिका 'मत्त रचनम' हा तान गुण हेच त्रिवे
 स्वरूप जाह अशा सत्त्वादि गुणांची साम्यावस्था हच मायच स्वरूप आहे, 'माया' अशा
 आपल्या अस्तिवर्तनाला तो स्वाधान ठवता ताकाप्रमाण अश्वर प्रकृतिपरतन्त्र होत
 नाहा जावनिहा या मायला—आपल्या प्रकृताला वागाभ्यामान स्वाधान ठेवल्याम ताही
 अश्वर म्ह० स्वतंत्रच जाह नित्यव्य शुद्ध बुद्ध व मुक्त व हा त्याचा स्वभाव आहे स्वभाव
 चहाही बदलत नाहा त्यामुळे त्याचे ह नित्यत्वाचि स्वभाव ममागवर्धनेन मभवत नाहान
 मा ताकडनेन मभवतान अमलक्षणा येन नाहा इश्वराच्या ऐश्वर्यहणामर्थे मायेला प्राधा
 नद असत 'इ०' स्थान गगरीग्रहण मागि जाह वाग्नविर नहे हे भाष्यानील 'स्वमायया'
 या अज्ञान मुक्तचि आहे पवाल गहा धमागा उपरान करून लावता अव्यय व नि
 वेदन याम व तय करण हाच नारायण आहे पण त्या अज अव्यय निश्चय नाराय
 नागा उ म गगरी व नारायण वगरी मत्त आभाममात्र आहे वाग्नविर नहे कारण तो
 मत्त वाग्नविर मानवाच त्या या अचवर्तन व नित्यत्वाचि स्वभावान्न वायं येन

कोणतेही फळ मिळवून देण्याचे नम्र तरा—भूतानुजिघृक्षया—भतावर अनुग्रह
करण्याच्या इच्छेत—वैदिकं हि धर्मद्वयं—दोन प्रकारचा—प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण
धर्म—शोकमोहमहाद्वयौ निमग्नाय अर्जुनाय—शोक व मोह यांच्या महासा-
गरात निमग्न झालेल्या—बुडालेल्या अर्जुनास—उपदिदेश—उपदेशिला (भगवानाना
लोकावर अनुग्रह करण्यासाठी—त्यांना यथाधिसार धर्मांमध्ये प्रवृत्त करण्यासाठी—दोन
प्रकारचा वैदिकधर्म अर्जुनाला सांगितला कारण इतर जात्राप्रमाण तोही त्याप्रमाणे शार
मोहमागरीत निमग्न झाला होता अर्जुनालाच उपदेश करण्याचे कारण—) हि गुणा
धिकैः गृहीतः च अनुप्राप्यमानः धर्मः—संरण गुणाना अधिष्ठ—धृष्ट जगल्ल्या
लोकाकडून स्वाकारलेला व अनुष्ठान केला जाणारा धर्म—प्रचयं गमिष्यति—शुद्धि
पावेल,—इति—म्हणून तो अर्जुनालाच उपदेशिला—भगवता यथा उपदिष्टं तं
धर्मं—भगवानाना जमा त्याचा उपदेश केला होता तसाच त्या धर्मांला—सर्वज्ञं
भगवान् वेदव्यासः—सर्वज्ञ पूज्य वेदव्यास—गीताख्यः समभिः श्लोकज्ञते—
गाता या गावाच्या सातशे श्लोकाना—उपनिषदं—प्रथितं कृता गाता [भाषा
नांना अर्जुनाला सांगितलेला तोच दोन प्रकारचा धर्म तसाच वेदव्यासाना गाता या
गावाच्या सातशे श्लोकाना प्रथित केला]

१ अनुन त्या वेळच्या लोकात मोठा मान्य गाला हाता दूर, धामक, विद्वान् त्याचि
गुणाना तो प्रसिद्ध होता त्यामुळे तो श्रेष्ठ होता म्हणून श्रावण्याना त्याला धर्माचा उप-
देश केला सामान्य लोका श्रेष्ठानें अनुसरण करितात, हे प्रसिद्ध आहे पुष्कळ लोक धर्माचे
अनुसरण करू लागले का त्याची शुद्धि होते धर्मानुष्ठान वाढवें, म्हणून भगवानाना अनु-
नामांवरचा गुणाना श्रेष्ठ असलेल्या पुष्कळां धर्मापदेश केला

२ भगवानाना अर्जुनाला सांगितलेला धर्म सुगतनुद्धाच्या धर्माप्रमाणे निष्ठाना असमत
नव्हता तर व्यासामागरीत्या निष्ठाना समत होता म्हणूनच भगवान् यामाना त्याला
सातशे श्लोकाना प्रथित केले व्यास म्हणे वेदव्यास, ज्याना वनाचा विभाग केला ते
त्याना प्रथित केलेल्या उपदेशात श्रुति स्मृतिविरुद्ध काढा असण्याचा संभवच नाही म्हण
नर भाष्यकाराना त्याना संवत् १८०० आहे ' कृष्णार्जुनाय विद्धि व्यास नारायण प्रभ '
अशा त्याचा प्रणमा केला जाईल मनावर उपदेश करण्यासाठी त्याना ही भग-
वत्प्रेम सातशे श्लोकाना प्रथित केला आहे

३ श्रावण्याना शोकमोहमागरीत बुल्ल असलेल्या अर्जुनास त्यानून उद्धार करण्यासाठी
दोन प्रकारचा वैदिक धर्म त्यास सांगितला श्राव्यामाना सातशे श्लोकाना तोच
उपदेश प्रथित केला व्यासाना भारनग्रह इतिहासाच्या द्वारा लोकांना धर्मोपदेश करण्या
साठी रचिला अर्थात् अनन्तुनाताय, भगवद्गता, गोमधम, अनुगाता न्यादि त्यानाल
प्रमगापात प्रवृत्त सामान्य लोकावर अनुग्रह करण्यासाठी रचला आहे ना स्वतः करिता,
श्रावण्याकरिता किवा अनुन, धर्म त्याचि नत्कालान घड्यावरिताला नाहान त्यावरूनच
त्याला धर्मोपदेश पटील धर्माविषयासाठी आहे, हे ज्ञान त्या उपदेशावरून आम्हां
कोणता धर्म आचरवा, हे बल्ल त्यामागच भाष्यकाराना वर १ मर नुमावर अनुग्रह

तद्विद् गीताशास्त्रं मममवेदार्थसारमग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थविष्करणायानेक-
प्रवृत्तपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन । लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याह
विवेक्तोऽधेनिर्धारणार्थं सक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

वरण्याच्या उच्छेते ' अमे म्हटलें आहे अथात् भगवानानाहीं अर्जुनाला जो उपदेश केला
तो मज लोकावर उपकार करण्यामाठा केला व्यामाना त्याचें तें शंकरूपानें ग्रथन केलें
तेहा लोकांमाठा केलें ' तर मग अतनाला त्याही मुळावें गरन नष्टना का काय ? ' नाहा,
गरन नष्टना असे नाहा ना त्यांबटा जोरु व मोह दाना व्यामज्ज झाला होता त्यामुळे
त्यालाहा धमोपदेशास भाव्ययदना होना म्हणून त्याला निमित्त वरून सर्वांवर अनुग्रह
वरण्यामाठा आठ्ठणाना त्याला धमापदेश केला रिवा अजुन कुताधन होता लोकावर
अनुग्रह करण्याच्या उच्छेते त्याला व्यामाना शंकरुमोहमागरान निमज्ज होणाऱ्या सामान्य
मनुष्याही भूमिरा जिला, अर्थाहा कपना मभवते अमो, आपण ज्या धर्माचा उपदेश
करात आहो त्याचा लोकात प्रसिद्धि व्हावा, लोकांना त्याचें अनुष्ठान करावें, म्हणून
अतनामागच्या मज मनुष्यांना श्रेष्ठ अमलेया अविद्यायामच त्याचा उपदेश केला, व भग
वान् व्यामानाहा त्यासमाग त्याला शंकरूपानें ग्रथित केला ज्याना धर्माचें ज्ञान नाहीं
त्याना त ' हाय, हा आश्रय व व्याम या लोकांचाहा उद्देश त्यात स्पष्ट दिसतो

तथापि त्रियेव आरतिर अम मभवतान का युद्धगात्रन स्वस्थ वमलेल्या ज्ञाना अर्जुनाला
युद्धोन्मुख वरण्यामागा-त्यान युद्ध वरगव म्हणून, ज्ञानानंतर ज्ञाना-नीवन्मुक्ताने कम
वरगव म्हणून, भगवानाना गीताशास्त्र सांगितलें व गाता ह कमयोगशास्त्र आहे, गातेच्या
अठराहा अथावात भगवानाना कमयोगाच विधान केलें जाठे मधुन मधुन भक्ति, ज्ञान,
ध्यानयोग वगैरेहा आह पण त मज्ज नष्ट, कमयोग मुख्य. गीतारहस्य- ' ज्ञानप्राप्ती-
नंतर कम वरगावा का न वरगावा हा गतेंतला मुख्य मुग आहे म्हणून कम धरणे व कम
मोर्णें अमे तारन्मल परण्याच्या आयुष्यक्रमणाचे तगात आदरून वेगारे तें दोन भाग
नेधपावतार गातला मुखात वरगा अमन पृ ४१० ' गीतारहस्य अथवा कमयोगशास्त्र '
मुर पृष्ठ " कम वरगत अमनान अध्यात्म विचारानें जका भक्तान सर्वार्थस्वरूप साम्य
बुद्धि प्राप्त मपन्न वरग व ता प्राप्त तात्यावग्ना मन्याम धेण्याच्या अराम न पत्ता
ममारात शास्त्रत प्राप्त गातेला मज कम वेवज्ज वनेत्य म्हणून नेहमा वरगत राहण, हाच
या तगात मनुष्याना वरन पुण्या व रिवा आयुष्यक्रमणाचा उत्तम भाग हाय, तें भगवद्
नृ ३० भगवताना गातिलेया त्रिनिपात प्रनिपातन केलें आहे " पृ ४४० " मज
गातेत द्वाद्विषान्तमत कमयागशास्त्र हा एवच विषय तगा प्रनिपात अमला तरी प्रत्येक
' तयादात ना विषय मुख्यत्वेकरून गातेला अमनो ना या कमयोगशास्त्राचा भाग मम
' तन तगा अध्यावास त्याला विषयाप्रमाणे अमुक वाम तमुग योग अथा निरनिराळा
नाहें जिला आहण आणि ह मज या तगा गाते म्हणून त्रयविदेला कमयोगशास्त्र
नाहें ' पृ ४४३

पुढे गाता मज्ज अवेग्य आहे अर्जुना ज्ञाना नहना तो तर ज्ञाना अमता तर
त्याला शास्त्र व अज तात नमला अर्जुनाला युद्धोन्मुख वरण्यामागाच तर गाता सांगि
लला भगवा तर त्यात रीति दिविध धर्मा प्रनिपातन वरण्याने वरणा नष्टने गीतेत

भाष्यार्थ—तत् इदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं—ते हं अशा प्रकारचे गीताशास्त्र सर्व वेदार्थांच्या साराचा ज्यांत संग्रह केला आहे असे आहे. (यात वेदाच्या सर्व अर्थांचा साराश सगळीच केला आहे. वेदार्थांचा सर्व अर्थ थोडक्यात प्रथित केला आहे. तथापि)—**दुर्दिक्षेयार्थ—**त्याचा अर्थ कळण्यास फार कठीण आहे. (नुस्त्या अक्षरार्थावरून त्याचा गूढार्थ लक्षात येत नाही. म्हणून)—**तदर्थार्थिष्करणाय—**त्याचा अर्थ अगदी स्पष्ट करण्यासाठी—**अनेकैः—**अनेक विद्वान् व्याख्याकारांनी—**विवृतपदपदार्थव्याख्यानार्थं अपि—**पदच्छेद, पदाचा अर्थ, सर्व वाक्याचा अर्थ, त्यावरील आपेक्ष घेऊन त्याचे समाधान करणे हा न्याय, इत्यादि क्रमाने त्याचे व्याख्यान-विवरण जरी केले आहे तरी—**लौकिकैः अत्यन्तविरुद्ध-अनेक-वर्थत्वेन गृह्यमाणं—**शास्त्राचा परिचय नसलेले साधारण लोक त्याचा अत्यंत विरुद्ध अर्थ समजतात, अनेक लोकांमूळ अर्थांच्या अगदी विपरीत अर्थ समजतात व एकाच वाक्याचे अनेक अर्थ करितात, असे—**उपलभ्य—**पाहून—**अहं—मी—**विवेकतः **अर्थनिर्धारणार्थं—**विवेकपूर्वक अर्थांचा निश्चय करण्यासाठी—**संक्षेपतः विवरणं फारिष्यामि—**संक्षेपाने विवरण करान. [पूर्वाचार्यांनी गीताशास्त्राचा अर्थ सर्वांना सुलभतेने कळवा म्हणून प्रत्येक पद तोडून त्याचा अर्थ सांगितला आहे. समासाचा विग्रह करून त्याचा अर्थ सांगितला आहे. सर्व वाक्याचा अर्थ सांगितला आहे. त्यावर येणाऱ्या आक्षेपांचे समाधान केले आहे, म्हणजे तसाच अर्थ करण्यास अनुकूल उपपत्ति दाखविली आहे. पण इतके उत्तम विवरण केले असूनहि साक्षपरिचयशून्य लोक त्याचा अर्थ भलताच समजतात, असे अलीकडे दिसू लागले, म्हणून मी आता विवेकपूर्वक त्याचा अर्थ निश्चित करण्यासाठी हें संक्षिप्त विवरण लिहितो. प्राचीन आचार्यांच्या व्याख्यानातील विषय मिश्र झाल्यासारखे वाटतात. पण शंकराचार्य म्हणतात “मी या आपल्या संक्षिप्त व्याख्यानात प्रत्येक विषय अगदी पृथक् करून न्यायपूर्वक त्याचे विवरण करतो ”]

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्वर्मांश्चवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने” इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—“नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्त्वर्णा किंचिदचिन्तयन्” “ज्ञानं संन्यासलक्षणम्” इति च । इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—“सर्वधर्मांश्चरित्यज्य मामेकं शरणं व्रज” इति ॥

प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही धर्मांचे प्रतिपादन केलेले आहे व प्रवृत्ति धर्म निवृत्ति धर्मांचे साधन आहे, हेच आम्ही पुढे ठिकठिकाणी दाखवू. जीवन्मुक्ताने कर्म करायें कीं न करायें, हें सांगण्यासाठी गीताशास्त्र नसून निष्काम कर्मयोगाने चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानाने मोक्ष मिळवावा, हें सांगण्यासाठी गीताशास्त्र आहे. गीता हें योगशास्त्र आहे. कर्मयोग-शास्त्र नव्हे. कर्मयोग हें मुख्य योगाचें एक साधन आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच मुख्य योग व तोच गीतेचा प्रतिपाद्य विषय आहे, हें आम्ही पुढें सप्रमाण दाखवू.

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानानीं अजुनाला सागितलेल्या व व्यासानीं प्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—संक्षेपतः—अगदी थोडक्यात व एकरूप असें सांगायलाचें झाल्यास—निःश्रेयसं—निश्चित श्रेय—कैवल्य—मोक्ष हे—परं प्रयोजनं—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात—) सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्—वारणासह संसाराचा अत्यंत उपरम—शांति होणें, हें त्याचें लक्षण—स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखी-दुःखी कर्ता-भोक्ता आहे, या संसाराचें कारण आहे. त्यासह संसाराचा अत्यंत नाश म्ह० पुनः उद्भवच न होणें, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनें च प्राप्त होतें, असें सांगतात—]—च तत्—आणि तें परम प्रयोजन—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून—अशा धर्मांमुळे—भवति—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मांसहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुस्झा कर्मानें तें सिद्ध होत नाही. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अंग—साधन—उपाय या रूपानें सांगितली आहे. मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित-ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाही. गीतेंत प्राधान्यानें—मुख्यत्वेकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे. एकाविषयी प्रमाणें—]—इमं एव गीतार्थधर्म उद्दिश्य—याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—तथा—तसें—भगवता एव अनुगीतासु उक्तं—भगवानानींच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—ब्रह्मणः पद्वेदने—ब्रह्माचें पद म्ह० निःश्रेयस—निश्चित श्रेय—मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयी—तें ब्रह्मपद—निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास—सः हि धर्मः सुपर्याप्त—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—इति—असें अनुगीतेंत भगवानानींच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानानीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदी पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,' असें म्हटलें आहे. पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून! अशा शंका राहूं नये, म्हणून तेथलीच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात—]—किंच—आणखी—तत्र एव—त्या अनुगीतेंतच—उक्तं—असें म्हटलें आहे—न एव धर्मा—तो धर्मवान् नव्हे—न च अधर्मा—न अधर्माहि नव्हे.—न च एव हि गुणगुणी—पुण्यवान्हि नव्हे व पापाहि नव्हे. (तो कोण! तर)—यः—जो—तूष्णीं—वाणी, हात-पाय यांचे व्यापार सोडून—किंचित् अचिन्तयन्—व मनात काही चिंतन न करता—एकासने—एका ब्रह्मामध्ये जे अवस्थान त्यात—केवल—ब्रह्मरूपात—लीन.—रत्न—तन्मय—तद्रूप—स्यात्—होतो [तो धर्मा, अधर्मा किंवा गुणगुणी नाही. जो केवल स्व-रूपांत स्थिर झालेला असतो—' मा ' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्ह० जो असें प्रज्ञातसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

१ मोक्ष हे गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिग्रहादिक हे अवान्तर फल आहे, मुख्य फल मिळारयाच्या पूर्वी जे फल मिळतें तें अवान्तर फल होय, व ते गीतेंतच ठिक ठिकाणी सांगितले आहे.

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहाच म्हणता येत नाहा, असा याचा भावार्थ तर्कच]—संन्यासलक्षणं ज्ञानं—सर्व कर्माच्या त्यागाला कारण होणारे जे ज्ञान तेच मोक्षाचे साधन आहे, [मां असंसारं ज्ञात्मा आहे, हे ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचे कारण होते. म्हणून त्याला 'संन्यासलक्षण' म्हटले आहे.]—इति च—असंहीं अनुगमनंत भगवद्वचन आहे. (केवळ अनुगातेतच असे वचन आहे, असे नाही तर)—इह अपि च—या भगवद्गीतेतही—अन्ते—अगदी शेवटा—अर्जुनाय—अर्जुनाला—सर्वधर्मान् परित्यज्य—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—एकं मां—केवळ मलाच—शरणं व्रज—शरण जा—इति—असे—उक्तं—सांगितले आहे [त्याबद्दल सर्वकर्ममन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्पन्न मोक्षाचे साधन आहे, हा गोष्ट निश्चि होणे]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थान-
प्राप्तिहेतुरपि सत्त्विश्वरूपेण बुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलभिसंधिवर्जितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोपपत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा चैवमेवार्थमभिधाय वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' 'योगिनः
कर्म कुर्वन्ति सद्गतां त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये' इति ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गीतेत ' कुरु कर्म तस्मात्त्व ' इत्यादि जनक पचनाला प्रवृत्तिलक्षण धर्मही मागितलेला आहे, केवळ निवृत्तधर्मच मागितलेला नाहा, व हा गोष्ट तुम्हालाही मान्य आहे मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचे साधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या दृष्टान उपयोग काय ? या प्रश्नाचे उत्तर—) अभ्युद-
यार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही अमलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः—का जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—सः—तो—देवादिस्थानप्रा-
प्तिहेतुः अपि सन्—देवादिस्थाच्या म्थानाचा प्राप्ति होण्यास कारण असूनहा—तो मुख्यत स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीचे साधन जरी असला तर—ईश्वरार्पणशुद्ध्या अनुष्ठीयमान—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीने अनुष्ठान केला गेला असता—फलभिसंधिवर्जितः—फलाच्या इच्छेने विरहित असलेला तो—सत्त्वशुद्धये भवति—चित्तशुद्धीला कारण होतो [अभ्युदयामात्रच जमलेला जो वर्ण व आश्रम यास उद्देशून वेदशास्त्राने सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचे मुख्य फल देवादि-
स्थानांची प्राप्ति होणे, हे आहे पण ईश्वरार्पणशुद्धीने फलाची इच्छा न करिता त्याचे अनुष्ठान केलें असता तो चित्त-शुद्धीला कारण होतो त्याच्यायोगाने चित्ताची शुद्धि होते.]—च शुद्धसत्त्वस्य—आणि ज्याचे सत्त्व-चित्त शुद्ध झाले जाहं त्याच्या—ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणे, याच्या द्वारा—च ज्ञानोपपत्तिहेतुत्वेन—च ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्याने—नि श्रेयसहेतुत्वं अपि—मोक्षाच्या कारणवत्त्वा हे धर्म—प्रतिपद्यते—प्राप्त होणे. [प्रवृत्तिलक्षण गो. भा. ३

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानानीं अनुनाला सांगितलेल्या व व्यासानीं ग्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—**संक्षेपतः—**अगदी थोडक्यात व एकरूप असें सागावयाचें ज्ञाल्यास—**निःश्रेयसं—**निश्चित श्रेय—**कैवल्य—**मोक्ष हे—**परं प्रयोजनं—**परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात—)**सहेतुकस्य ससारस्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्—**वारणासह ससाराचा अत्यंत उपरम—शांति होणे, हें त्याचें लक्षण—स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी मुखी दुःखा कर्ता-भोक्ता आहे, या ससाराचें कारण आहे. त्यासह ससाराचा अत्यंत नाश म्हणुन उद्भवच न होणें, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेच प्राप्त होतें, असें सांगतात—]**च तत्—**आणि तें परम प्रयोजन—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून—अशा धर्मांमुळे—**भवति—**सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मांसहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुस्सा कर्मानें तें सिद्ध होत नाही. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अय-साधन-उपाय या रूपानें सांगितली आहे मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित-ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाही. गीतेंत प्राधान्यानें—मुख्यत्वेकून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे त्याविषयी प्रमाणें—]**इमं एव गीतार्थधर्म उद्दिश्य—**याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—**तथा—**तसें—**भगवता एव अनुगीतासु उक्तं—**भगवानानींच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—**ब्रह्मण पद्वेदने—**ब्रह्माचें पद म्हणुन निःश्रेयस—निश्चित श्रेय—मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयी—तें ब्रह्मपद—नि श्रेयस प्राप्त करून देण्यास—**स हि धर्मः सुपर्याप्त—**तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—**इति—**असें अनुगीतेंत भगवानानींच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानानीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदी पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,' असें म्हटलें आहे पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय न० हे कशावरून? अर्शा शरा राहू नये, म्हणून तेथेंच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात—]**किंच—**आणखी—**तत्र एव—**त्या अनुगीतेंतच—**उक्तं—**असें म्हटलें आहे—**न एव धर्मा—**तां धर्मवान् नव्हे—**न च अधर्मा—**च अधर्माहि नव्हे—**न च एव हि शुभाशुभा—**पण्यपाण्यहि नव्हे व पापाहि नव्हे. (तो कोण! तर)—**य—**जो—**तुष्णीं—**कर्णा, हात-पाव यां व्यापार सोडून—**किंचित् अचिन्तयन्—**व मनांत काही चिंतन न करतां—**एकासने—**एका ब्रह्मागम्येजें अवस्थान त्यात—केवल—**ब्रह्मरूपात्—**लीन—लीन—तन्मय—तद्रूप—**स्यात्—**होतो [तो धर्मा, अधर्मा किंवा शुभाशुभा नाही. जो केवल स्व रूपांत स्थिर झालेला असतो—' मी ' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्हणजे असंयशस्तसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

१ मोक्ष हे गीताशास्त्राचे मुख्य फल आहे, व मनोनिष्ठतादिक हें अवांतर फल आहे, मुख्य फल मिळवल्याच्या पूर्वा जे फल भिद्यते ते अवान्तर फल होय, व तें गीतेंतच ठिक ठिकाणीं सांगितलेले आहे

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहाच म्हणता येत नाही, असा याचा भावार्थ. तसेच]—संन्यासलक्षणं ज्ञानं—सर्व कर्माच्या त्यागाला कारण होणारे जे ज्ञान तेच मोक्षाचे माधन आहे, [मां अमं सारी ज्ञाना आहे, हे ज्ञान सर्व कर्माच्या त्यागाचे कारण होते. म्हणून त्याला 'संन्यासलक्षण' म्हटले आहे.]—इति च—असेहो अनुगतेत भगवद्वचन आहे. (केवळ अनुगतेतच असे वचन आहे, असे नाही तर)—इह अपि च—या भगवद्गतेतही—अन्ते—अगदी शेवटी—अर्जुनाय—अर्जुनाला—सर्वधर्मान् परित्यज्य—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—एकं मां—केवळ मलाच—शरणं ब्रज—शरण जा—इति—असे—उक्तं—सांगितले आहे [यावन्ही सर्वधर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञानज्ञाननिष्ठाय मोक्षाचे माधन आहे, ही गोष्ट मिळू शकते]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चेद्विद्वि विहितः स देवादिस्थान-
प्राप्तिहेतुरपि सन्निधिरारपणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा च सममेवार्थमभिप्राय वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' 'योगिनः
कर्म कुर्वन्ति सत्त्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये' इति ॥

भाष्यार्थः—(अहो पण गीतेन 'कुरु कर्मव तस्मात्त्वं' इत्यादि जेव्हा उचनाना प्रवृत्तिलक्षण धर्मही मांगितलेला आहे, केवळ निवृत्तधर्मच मांगितलेला नाही, व हा गोष्ट तुम्हालाही मान्य आहे. मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचे माधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या दृष्टीने उपयोग काय ? या प्रश्नाचे उत्तर—) —अभ्युद-
यार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही असलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः—
का जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—सः—तो—देवादिस्थानप्रा-
प्तिहेतुः अपि सन्—देवादिस्थाच्या स्थानाची प्राप्ति होण्यास कारण असूनही—तो मुख्यतः स्वर्गादिस्थाच्या प्राप्तीचे माधन जरी असलेला तरी—ईश्वरार्पणशुद्ध्या अनुष्ठीयमान—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीने अनुष्ठान केल्या गेला जमना—
फलाभिसंधिवर्जितः—फलाच्या इच्छेने विरहित असलेला तो—सत्त्वशुद्धये भवति—चित्तशुद्धीला कारण होतो. [अभ्युदयामार्थच असलेला जो वर्ण व आश्रम याम उद्देशून वेदशास्त्राने सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचे मुख्य फल देवादि-
स्थानाची प्राप्ति होणे, हे आहे पण ईश्वरार्पणबुद्धीने फलाची इच्छा न करिता त्याचे अनुष्ठान केले असता तो चित्तशुद्धीला कारण होतो. त्याच्यायोगाने चित्ताची शुद्धि होते.]—च शुद्धसत्त्वस्य—आणि ज्याचे सत्त्व-चित्त शुद्ध झाले आहे त्याच्या—
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणे, याच्या द्वारे—
च ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्याने—निःश्रेयसहेतुत्वं अपि—मोक्षाच्या कारणवत्त्वं तो धर्म—प्रतिपद्यते—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण
गो. भा. २

धर्म देवादिस्थानाची प्राप्ति व्हावी, हा इच्छा मोडून अनुष्ठित अमता चित्तशुद्धि करतो. ज्याची चित्तशुद्धि झाली आहे त्याला ज्ञाननिष्ठेची योग्यता देतो व ज्ञानोत्पत्तीला कारण होतो आणि जगा परंपरेने तोच धर्म मोक्षाचे परंपरामाधनही बनतो, साक्षात् मोक्षाचे साधन होत नाही]—इमं एव अर्थ अभिसंधाय—हाच अर्थ मनात धरून—
 तथा चक्ष्यनि—तसे भगवान् पुढे सांगणार आहेत—कर्माणि ब्रह्मणि आधाय—
 कर्म ब्रह्मार्पण करून—योगिन संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति—
 योगी आमाकं टाकून नित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात—इति—असे पुढे सांगतील
 [कर्माधिकारा योगी कर्म ईश्वरार्पण करून, आत्माक मोडून, चित्तशुद्धीसाठी ता करितात, असे भगवान् पुढे पांचव्या अध्यायात याच आशयाने सांगणार आहेत. अर्थात् पर्वत-
 रूपधर्म मुख्यतः देवादिस्थानाच्या स्थानाची म्हणजे स्वर्गादि लोकाची प्राप्ति व्हावी यामा-
 ठाच जरी आहे व त्यामुळे तो मोक्षमार्गाच्या अगदी विरुद्ध आहे तरी ईश्वरार्पणबुद्धीने
 —स्वर्गादि लोक मित्रा, हा इच्छा सोडून त्याचे अनुष्ठान केल्यास तो मोक्षपयोगी होतो
 मोक्ष याच बहिर्ग साधन-परंपरेचा उपाय होतो, हे भगवानाच्या वचनोक्तीचा निष्पत्ती होतो.]

१ पण गीतारहस्यकार म्हणतात—आहुति १४ वृ ३०६ “ ज्ञानान मोक्ष मित्रो, निवा ज्ञान र कम याच्या समम्येने माय मित्रो, जसा प्रश्न या ठिकाणा उपस्थित क-
 रून, केवळ ज्ञानातूनच मग कर्म त्या होऊन मोक्षप्राप्ति होणे, मोक्षप्राप्तीस कर्माची जरूर
 नाही, जसा गीता ४ श्रीभरराचार्यांना आयत्या भाष्यात दिला आहे, आणि त्यावरून
 पुढे जम अनुमान काढले आहे वा, ज्याच्या गीतेच्या कृष्णनेहा मोक्षाला कर्माची जरूरी
 नाही, त्याची चित्तशुद्ध झाल म्हणजे कर्म निरवय होताना, आणि ता स्वभावतःच व
 धरू म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्याने ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरपाणे मोडून दिली पाहिजेत, हेच
 मन भगवतासहा गातेत द्याय आहे, असे म्हणावे लागते ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरपाणेही कर्म
 देण पाहिजेत, या पक्षात ज्ञानकमसमुच्चयपक्ष जम नाव जमन श्रीभरराचार्यांचा बराच
 सुक्तिवाट हान वाय तो तद्विद् मुख्य आश्रय होय ”

आचार्यांना ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य० ’ अ १८ ६६ या श्लोकाच्या व्याख्यानानंतर
 म्ह. गीताशास्त्राच्या शेवटच्या श्लोकाच भाष्य संपल्यावर हा प्रश्न उपस्थित केला आहे.
 बाबताना तो पुढे सविस्तर वाचावयास मापटेल पण येथे थोडक्यात पबडन मागतो वा,
 ज्ञानोत्तरज्ञाना पुरपाणद्वारासाठी कर्म देण पाहिजेत, असे ज्ञानकर्मसमुच्चयवाचाचे म्हणजे
 नाहीत. त रहस्यकाराचे म्हणजे आहे ज्ञानकर्मसमुच्चयवाचाचे म्हणजे “अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त
 कर्म व आत्मज्ञान यांचे एकाच वेळा अनुष्ठान करण हे मोक्षाचे साधन आहे केवळ आत्म
 ज्ञान मोक्षाचे साधन नाही,” असे आहे व आचार्यांना त्या मताचे खडेन मविस्तर केले
 आहे. मोक्षाचे साक्षात् साधन आत्मज्ञाननिष्ठा हेच आहे. कारण कमनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा
 एकमेकांच्या विरुद्ध आहेत, असे जाचाबांच म्हणजे आहे, व त गीतेतील ‘ ज्ञानयोगेन
 साध्यानां कर्मयोगेन योगिना ’ ३ ३. ‘ तदेक वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ’ ३.२.
 या वचनावरून ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—एकाच वेळा अनुष्ठान संभवन नाही, हे सिद्ध होते
 ॥ ‘ यज्ञावत्पुण्यं कुरुते ’ १३.१२ ‘ मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते ’ १८.५५ ‘ शावा म
 शान्तिं नृच्छति ’ १५.१९ यावरून ज्ञानच मोक्षाचे साधन आहे, हे दृष्ट

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवार्थं परं ब्रह्माभिधेय-
भूतं विशेषतोऽभिव्यज्यद्विशिष्टप्रयोजनसंयन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यतस्तदर्थं विज्ञाते
समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ॥

भाष्यार्थः—(आतां गीताशास्त्राच्या प्रयोजनाचा साधनासह अनुवाद करून त्याचा
विषय दाखवितात व त्याच्या व्याख्यानाची प्रतिज्ञा करितात—)—**निःश्रेयसप्रयोजनं**
इमं द्विप्रकारं धर्मं - मोक्ष हे ज्याचें प्रयोजन-फळ आहे असा हा दोन प्रकारचा
धर्म—**च अभिधेयभूतं परमार्थतत्त्वं वासुदेवार्थं परं ब्रह्म**—आणि या
शास्त्राचे विषयभूत वासुदेव या नावाचें परब्रह्म परमार्थ तत्त्व यांना—**विशेषतः**
अभिव्यज्यत्—विशेषकरून अभिव्यक्त करणारे—**गीताशास्त्रं** हे गीताशास्त्र
विशिष्टप्रयोजन-संयन्ध-अभिधेयवत् अस्ति—विशिष्ट-असामान्य फळ, संबंध
व विषय यांना युक्त आहे. [याचें मोक्ष हें प्रयोजन सामान्य नाहीं, विशिष्ट आहे.
संबंधही तसाच विशिष्ट आहे. शास्त्राचा त्या मोक्षफळाशी द्विविध निष्ठेच्या द्वारा साध्यसा-
धनभाव संबंध आहे. परब्रह्म या विषयाशी विषयविषयीभाव संबंध आहे. दोन प्रकारचा
धर्म व वासुदेवसंज्ञक परमार्थतत्त्व हां निषयही सामान्य नाहीं विशिष्ट आहे.] **यतः**
—ज्याअर्थी—तदर्थं विज्ञाते—त्याचा अर्थ उत्तम प्रकारें कळला असतां **समस्त-**
पुरुषार्थसिद्धिः—समस्त पुरुषार्थांचा सिद्धि होते—**इति -** हे निश्चित आहे - **अतः**
—त्याअर्थी—मया तद्विवरणे यत्नः क्रियते—मजकूरून त्याच्या विवरणासाठी यत्न
केला जातो. (गीताशास्त्राचा विषय, संबंध व प्रयोजन हा तिन्ही विशिष्ट आहेत, इतर
शास्त्रसाधारण, अशी नाहींत. त्याचा यथार्थ अर्थ कळला असता समस्त पुरुषार्थांची सिद्धि
होते. म्हणून त्याचें विवरण मी करितां, अशी प्रतिज्ञा आचार्यं करीत आहेत.)

१ आचार्यांच्या उपोद्घातभाष्यात काय म्हटलें आहे, तें वाचनाच्या पुढें आहेच. आता
गीतारहस्यकार गातिसवधानें काय म्हणतात तें पहा— “ परंतु स्वकीयांबरोबर युद्ध करणें हें
मोठें कुकर्म म्हणून खिन्न झालेल्या अर्जुनास त्याच युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं सांगितलेंल्या
गीतेत ब्रह्मज्ञानानें किंवा भक्तानें मोक्ष कसा मिळवावा याचें, म्ह० नुस्त्या मोक्षमार्गाचें
विवेचन कशाला, ही शक्य मनात येऊन तीच उत्तरोत्तर बळाबत चालला, .. म्हणून सर्व
टीका व भाष्यें वाजून ठेवून नुस्त्या गातेचानें स्वतंत्र विचारपूर्वक आन्हा जनेक पारायणें
केला. तेव्हा टीकाकाराच्या छापेंतून मुद्रका होऊन मूळ गीता निवृत्तिपर नवन कर्मयोगपर
आहे, असा बोध झाला. . गातेनाल प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे हें मत वायस
आलें. . नासारिक धर्में गौण किंवा त्याज्य ठरवून ब्रह्मज्ञान, नक्ति वंगरे नुस्त्या निवृत्ति
पर मोक्षमार्गाचेंच गातेत निरूपण केलेलें आहे, हें मत जरा जान्हास मान्य नाहा तरी
मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाचें भगवद्भक्तेनं मुदनाच विवेचन नाहा, असेंहा आमचे म्हणणें नाहा. .
किंबहुना प्रत्येक मनुष्यानें शुद्ध परमेश्वर स्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून तद्द्वारा आपली
बुद्धि पवित्र व निर्मल करणें, हें गीताशास्त्राप्रमाणें त्याचें जगातलं पहिलें कर्तव्य होय,
अर्मे आन्तोरी यान स्पष्ट दाखविलें आहे, पण हा गातेनाल मुख्य मुद्दा नव्हे. क्षत्रियाचा
धर्म जें युद्ध ते मोक्षप्राप्तिव्ध्य आत्मकल्याणाचा नाश करणार ते करावें वा करू नये,

अशा वनव्यमोहात अनुन पन्हा. म्हणून तो मोह घालविण्यासाठी शुद्ध वेदातशास्त्राधोरं कमाकमाचें व त्याबरोबरच मोक्षोपायाचेंहि पूण विवेचन करून आणि कमें कपार्ही सुगत नाहात व सोड्टा नयेत, असें ठरवून ज्या युक्तीनें कमें केला म्हणजे कोणतेंच पाप न लागता असेर त्यानेंच मोक्षही मिळतो त्या युक्तीचें म्हणजे ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कमयोगाचेंच गीतेंत प्रतिपादन आहे ” “ कोणतें कम न्यायलें व कोणतें बाईट हें ठरविण्यापूर्वी कम कराव निवा नाहा हा सामान्य प्रश्नच ज्या काळा महत्त्वाचा समजत असत, तेव्हा गीता भागितलेला असल्यामुळ त्यानाट बराच भाग आता विवेकानंद अना बस्यव बाग्नो आणि त्यावरच आणगी निवृत्ति मागाय निवाभारानें मारवण पटल्यामुळें गीतेंतान कमयोगाचें विवेचन मध्याच्या काळा पुष्कळस हुवाध चाले आहे ”

“ ज्ञान व कम यामध्ये मन्व्याम मागायाच्या मनें असणारा विरोध हा खरा नव्हे ”

“ साह्यानि नास्य इत्ये तेवढ्या पूर्णावस्थेम आल्यावर वैदिक धमाम ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान व कमयोगपर असें अवेर स्वरूप आल ” “ गातेवर पहिल्या टाका कमयोगपर अमाच्या अने गीतेबरील शाकरभाष्याच्या निमरे अध्यायाचे आरमा या टाकाकाराच्या अभि प्रायाचा तो उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें त्या टीका आता उपलब्ध नाहात म्हणून गीतेचें कमयोगपर व तुलनात्मक हें पहिलेंच विवेचन आहे असें म्हणण्याम हरकत नारा ” “ मग दोन चार माग मागून धोऱ्याच्यात न पाटता त्यापैका जो श्रेयस्वर असेल तो पन्हा निश्चय करून मागा गीता ३-२, ४-१, अमा अजुनाचा भगवतास स्वयं प्रश्न असल्यामुळ गीतन बाहा तरा पक्क निशिष्ट मन प्रतिपाद्य असल पाहिजे हें उक्त आहे व तें कोणत हें मळ मसूल गीतेचा अर्थ करून निराग्रहबुद्धीनें आम्हास पहावयाचें आहे प्रथम काहा तरा मन कायम करून त्याला गाता जळन नाहा, म्हणून गीतार्थाची ओढानाण बरामयाची नाहा ”

रहस्यबाराच्या प्रस्तावनेतल हें महत्त्वाच उतारे जाहल ‘ मूळ गाता निवृत्तिपर नमून प्रवृत्तिपर-कमयोगपर आहे ’ अमा बोध त्याना कमा जाला याचा अतिहाम त्यानी त्यात दिल आहे, तो पाहिला म्हणजे त्याना अमा विपरात बोध का चाला, तेंहा ध्यानात येतें त्याना दुसऱ्या कोणाला न विचारता व कोणाचें म्हणणें न ऐकता आपल्याच मनाला जें बाईट तें गानारहस्य राडलें, हा यावरून स्पष्ट होतें गीतेंत ब्रह्मज्ञान, भक्ति वगैरे नाहीं असें नाहा, पण तो मुख्य मुदा नव्हे, जम त्याना बाईट पण तें बाईट, विनयत सयुक्तिक आहे तें आता पुढ मर्य-जयद्रथन्यायान ग्रंथश्च नागवाक्याचें असल्यामुळें आम्ही येथे काहाच विचार बर्गात नाहा जेन्ना गीतेच्या प्रवृत्ताचें निमित्त जाचाय काय मागनात व रहस्यबार काय मागनात तवढच वाचकांना बळवें, म्हणून येथ हें उतारे निः अतिने

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ.

(मूल श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ

आणि

गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा यांसह.)

अध्याय पहिला.

अर्जुनविषादयोग

—अथ च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे इत्यादि—गाताशास्त्राचा पहिला सर्व अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे १-१० श्लोक कथेंचा सवध दासविणारे आहेत यास्तव तो दासविष्यासाठी धृतराष्ट्र ' धर्मक्षेत्रे ' इत्यादि म्हणाला

धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्रः—दुर्योधनाचा पिता हृतराष्ट्र—उवाच—आपल्या मजयनावाच्या सारख्यास विचार लागला—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—संजय—अरे संजया !—' धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे—धर्मोत्पत्ताच स्थान—धर्म उत्पन्न होण्याची जागा असा कुरुक्षेत्रात—समवेता युयुत्सव. मामकाः च एव पाण्डवा—जमलेले युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र आणि पडचे पुत्र—किं अकुर्वत—काय करते झाले ? (' कुरुक्षेत्र ' ही पुण्यभूमि आहे चांगल्या घेतात पेरलेले धान्य जसे चांगले उगवत व त्यात उत्पन्नही चांगले होते, त्याप्रमाणे कुरुक्षेत्रात केलेले धर्माचरण अधिक फळ देते जगा त्या धर्मक्षेत्रात युद्ध करण्याच्या इच्छेने जमलेले कांख व पांडव, याना तेथ पुढे काय वेल ?) १,

संजय उवाच—संजय—धृतराष्ट्राचा सारखे संजय उवाच—म्हणाला—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—तदा—त्यावेळी—राजा दुर्योधनः—राजा दुर्योधन—पांडवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा—पांडवांनी मैन्य व्यूढरचना करून उभे आहे अस पाहून

—आचार्य उपसंगम्य—द्रोणाचार्यापात्रा जाऊन—इदं वचनं—असे वचन—
अत्रवीत्—बोलला. २. (दोन्ही पक्षाचे लोक कुरुक्षेत्रांत आपापल्या सैन्यासह जमले
व त्याचा आता सग्राम सुरू व्हावयाचा, हे खरे, पण दुर्योधनाने पांडवांचे सैन्य व्यूह-
चना करून तयार आहे जसे जेव्हा पाहिले, तेव्हा तो गुरू द्रोणाचार्याजवळ जाऊन त्याम
असे म्हणाला—)

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अहो द्रोणाचार्य !—तव—तुमच्या—धीमता शिष्येण—शुद्धि-
मान शिष्याने म्हणजे—द्रुपदपुत्रेण—द्रुपदाच्या पुत्राने—व्यूढाने—व्यूढां एतां
पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूम्—रचलेल्या-व्यूहाच्या आकाराने उभ्या केलेल्या या
पांडवाच्या मोठ्या सेनेस—पश्य—पहा. ३.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अत्र—या सैन्यात—शूरा—शूर,—महेष्वासा—उगार्चा इष्वास
म्ह० धनुष्ये मोठमोठा आहेत असे,—युधि भीमार्जुनसमा—युद्धात भीम व अर्जुन
यांच्या तोडीचे, (असे लोक आहेत. त्यातील किल्ल्याचा गावेही दुर्योधन सांगतो—)
—युयुधानः—मालवि—विराटः च—व विराट राजा—महारथः द्रुपदः—
महाराथा द्रुपद ४,—वीर्यवान् धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराजः—वीर्यवान्

१ द्रुपदाने द्रोणाचार्याला मारण्यामाठाच वध करून हा पुत्र संपादन केला होता. पण
जसा शत्रूलाही लुट्टी घनुविचा शिवविलात, असा द्रोणा मारण्यासाठी दुर्योधनाने मुद्दाम
हे शब्द उच्चारले आहेत, अस दिसेल

२ हा यादववीर जनुनाचा पट्टशिष्य व धाकण्याला अनिग्रह प्रिय होता

३ हा अभिमन्यूचा मामरा, उत्तरेचा नाप, व पाण्डवांच्या अज्ञातवासातोंल आश्रय-
दाता आहे

४ जो एकरा दहा हजार धनुर्धराशा लढतो व शस्त्र आणि शस्त्र वात प्रवीण अमर्तो
तो महारथ होय द्रुपद हा द्रौपदीचा नाप, पाण्डवांचा मामरा होय

—पराक्रमी धृष्टकेतु, चेकितान व मार्गसजा, —नरपुंगवः पुरुजित् च कुन्तिभोजः
च शैब्यः—नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुन्तिभोज, व शैब्य, ५—विक्रान्तः युधामन्युः—
पराक्रमी युधामन्यु, —च वीर्यवान् उत्तमौजाः—व वीर्यवान् उत्तमौजा, —सौमद्रः
—सुमद्रेचा पुत्र अभिमन्यु—च द्रौपदेयाः—आणि द्रौपदाचे पाच पाडवापासून झालेले
पाच पुत्र—सर्वे एव महारथा—हे सर्वच महारथा आहेत ६. (याप्रमाणे वरील
अर्जीच श्लोकात पाडवाकडाल मुरय योदे मागून आना दुर्योधन आपल्या बाजूचे मुरय
योदे सांगण्यामाठी म्हणतो—)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अस्माकं—आमहामध्ये—ये विशिष्टाः—जे श्रेष्ठ
आहेत—च—व—ये—जे—मम सैन्यस्य नायकाः—माझ्या सैन्याचे नेते आहेत
—तान्—त्यांना—निबोध—तू ऐक—द्विजोत्तम—जो श्रेष्ठ द्विज !—ते
संज्ञार्थं—तुम्हाला कळण्यासाठी—आपल्याकडे कसे कसे श्रेष्ठ लोक आहेत हे आपल्या
प्यानात यावे म्हणून—तान्—त्यांचा (काही) नाव—ब्रवीमि—मी सांगतो ७
(पाडवाकडे असे मोठमोठे महारथा आहेत हे जरा सरें, तरी पण आमच्या पक्षात
कोण कोण श्रेष्ठ वीर आहेत व माझ्या सैन्याचे अधिपता रिती योग्यतेचे आहेत हेही
आपल्या ध्यानात यावे, म्हणून मा त्यांना काही मुख्यांचा तेवढा नावें सांगतो, ती आपण
ऐका. आपल्याला ते माहीत नारात म्हणून मी सांगतो असे वाहा, तर या वेळी आप-
ल्या बाजूला केवढावे वीर आहेत, याचे आपल्याला स्मरण व्हावें, म्हणून सांगतो.)

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—भवान्—आपण स्वतः (आज्ञा सर्वांचे गुरू)—च भीष्मः—व
भीष्म (आज्ञा करवण्यावाचे पितामह)—च कर्णः—व (माझा मित्र) कर्ण, —समिति-
जयः कृपः—युद्धास जिंकणारा—विजयी कृपाचार्य (जामचे प्राचीन गुरू व तुमचे श्यालक),
—अश्वत्थामा—तुमचा पुत्र अश्वत्थामा—च विकर्णः—व माझा भाऊ विकर्ण,—
तथा एव च सौमदत्तिः—व तसाच सौमदत्ति—भूरिश्रवा,—च अन्ये—आणि तसेच
दुसरे—बहवः शूराः—पुष्कळ शूर—मदर्थे त्यक्तजीविताः—माझ्यासाठी ज्यांना
आपले जीवित सोडण्याचा—मरण्याचा निश्चय केला आहे असे,—नानाशस्त्रप्रहरणाः
—अनेक प्रकारचा शस्त्रे हात ज्यांचा शत्रूवर प्रहार करण्याचा साधने आहेत असे
५—सर्वे युद्धविशारदाः—ते सर्व युद्धामध्ये हुशार, असे आहेत. ८-९ त्यामुळे—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तत्—जगा प्रकाशने—अस्माकं—आमचे—भीष्माभिरक्षितं
बलं—भीष्माना ज्याचे सर्व प्रकार रक्षण केलें जाहे, असे सैन्य—अपर्याप्तं—अपरिमित
—पार मोठे आहे—तु—परंतु—एतेषां—या पांडवाचे—भीष्माभिरक्षितं—भी-
माने ज्याचे सर्व रक्षण केलें जाहे असे—इदं—बलं—हे सैन्य—पर्याप्तं—परिमित
—थोडे आहे १० (आद्याकडे तुमच्यासारखे मोठमोठे वार आहेत व आमचे सैन्य अकरा
अर्शाहणी आहे अशा प्रकारच्या या सैन्याचे भीष्मासारख्या अनुभवा-विचारा-पंक्त
धारने रक्षण केलें आहे म्हणून आमचे सैन्य सरायेने, पराक्रमाने, कमले या मेनापतीच्या
योगाने अजिंक्य आहे. पण पांडवाचे सैन्य मात्र अर्शाहणीच आहे त्याच्याकडे मात्स्यका-
सारखे वार जरी असले, तरी ते सर्व नरण व जननुभवा आहेत, त्यांना मोठमोठ्या
संप्रामाच्या अनुभव नाही. त्याच्या सैन्याचा रक्षकही मामासारखा आडदाड मनुष्य आहे
न्यामुळे सर्वच बाजूंना त्याचे सैन्य थोडे व महज जिकना येण्यासारखे आहे) यास्तव-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—भवन्तः सर्वे एव हि—आपण सर्वही—सर्वेषु अयनेषु—
आपापल्या नियत स्थानात—यथाभागं—आपला भाग न सोडता—अवस्थिताः—
राहून—स्थित होऊन—भीष्म एव—केवळ भीष्माचेच—अभिरक्षन्तु—सर्व बाजूंना
रक्षण करा ११ (तुम्ही सर्वांना आपापल्या नेमलेल्या जागांच राहून तेथून मुख्य
मेनापतीचे दक्षनेने रक्षण करावे) न्यानतर—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—या दुयोवनाचा—हर्ष—हर्ष—संजनयन् प्रतापवान्
कुरुवृद्धः पितामहः—ज्येष्ठ सरणारा प्रतापा कुर्वणातील वृद्ध पितामह—भीष्म—
उच्चैः सिंहनादं विनद्य—मोठ्या जोराने आरोंढा ठोकून—सिंहाच्या गर्जनेसारखी मोठी
गर्जना करून—शंखं—शंखाला—दध्मौ—वाजविता झाला १२ (याप्रमाणे दुयो-

१ पक्षा अर्शाहणीत २१,८०० रथ, २१,८०० हत्ता, ६५,६१० घोडे, व १,०९,३५०
पायदळ, इतके सैन्य असते.

२ 'अयने' शब्द युद्धभूमीत—पूर्वदिशेने अमक्याने रहावे, दक्षिणेने अमक्याने रहावे,
इत्यादि संज्ञाप्रमाणे मुख्य वेगळ्याने रहाण्याचे स्थान, त्यात आपापल्या भागातून राहून
तेथूनच सैन्याच्या स्वरुपाचा जसंजत भीष्मचे चेहरेतून रक्षण करा.

धनानं द्रोणाचार्याम सांगितले असता भीष्माचार्यांना दुर्योधनाच्या उग्याह वाटाविण्यामाठी,
त्याला खुप करण्याकरिता तोंडांने मोठा ध्वनि करून शंख वाजविला)

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ततः—भीष्माना शंख वाजविताच—शंखाः—शंख,—भेर्यः—
नगारे,—पणवानकगोमुखाः—टोल, खंजिन्या, मृदंग,—सहसा एव—एका-
एकाच—अभ्यहन्यन्त—वाजविले गेले—सः शब्दः—तो शब्द—तुमुलः—
फार मोठा—अभवत्—झाला १३ (भीष्माचार्यांना योद्धांना प्रोत्साहन देण्यामाठी
मिहनाद करून आपला शंख वाजविला अमतां वारवाच्या सैन्यात जिखटे निखटे मर्ष
रणवाद्य वाजू लागली त्याच्या तो ध्वनि फार भयंकर होता पण त्याच्या योगाने पाटलाच्या
हृदये भीतीने कापला नाहात उलट—)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—श्वेतैः हयैः युक्ते—पाटल्या घोड्यांनी युक्त ज-
सलेल्या—महति स्यन्दने—मोठ्या रथावर—स्थितौ—बसलेले—माधवः च एव
पांडवः—श्रीकृष्ण व अर्जुन—दिव्यौ शंखौ—दिव्य—देवलोकातील शंख—प्रदध्मतुः
—मोठ्याने वाजविले झाले १४ (वारवाच्या सैन्यात असा मोठा वाद्यांचा गजर झाला
असता, त्यानंतर चार पाटले घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथात बसलेले श्रीकृष्ण व अर्जुन
यांनी आपापले शंख वाजविले)

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च मुघोपमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हृषीकेशः—श्रीकृष्ण—पाञ्चजन्यं—पाञ्चजन्यनावाच्या शखास
—धनंजयः देवदत्तं—अर्जुन देवदत्तनावाच्या शंखाम,—भीमकर्मा वृकोदरः—
ज्याची कर्मे मयंकर आहेत, असा भीम—पौण्ड्रं महाशंखं—पौण्ड्रनावाच्या मोठ्या
शंखास—दध्मौ—वाजविला झाला—कुंतीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः—कुंतीचा पुत्र
राजा युधिष्ठिर—अनन्तविजयं—अनन्तविजय या नावाच्या शखाला वाजवू लागला.
—नकुलः—नकुल—च—व—सहदेवः—सहदेव हे दोघे माद्राचे पुत्र—मुघोप-
मणिपुष्पकौ—मुघोप व मणिपुष्पक या नावाचे शंख क्रमाने वाजविले झाले. १५-१६
गा. भा. ३

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—हे पृथिवीपते—अहो कृतराष्ट्र महाराज !—च परमेष्वासः काश्यः—आणि ज्याचे इष्वास—धनुष्य मोठे आहे असा महाधनुर्धर काशिराजा—च महारथः शिखंडी—व महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट,—अपराजितः—परामर्ष न पावणारा सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदाचे पाच पुत्र,—महाबाहुः सौभद्रः—ज्याचे बाहु मोठे—परामर्षी आहेत असा सुभद्रापुत्र—अभिमन्यु—सर्वशः—या सर्वांना—पृथक् पृथक्—निरनिराळे शंस वाजविले १७, १८ (श्रीकृष्ण व अर्जुन यांना आपापले शंस वाजविताने इतर पांडव व त्यांच्या पक्षातील प्रसिद्ध योद्धे यांना एकदम चोहोंकडेन आपले शंस फुगळे आणि आम्ही युद्धाला तयार आहो, असे कौरवांना कळविले. तेव्हा हे महाराज ' काय सांगू ?)

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—नमः—अंतरिध—च—व—पृथिवीं—पृथिवी यांना—व्यनुनादयन्—भक्कन सोडणारा—त्यांना दुमदुमन टाकणारा—सः तुमुलः घोषः—तो भयंकर नाद—धार्तराष्ट्राणां—कृतराष्ट्रपुत्रांचा—कौरवांचा—हृदयानि—हृदये—व्यदारयत्—फाटून टाकता झाला १९ (आकाश व पृथ्वी यांना दुमदुमन सोडणाऱ्या त्या भयंकर नाराध्वनने दुर्बलनादिकाच्या मनात भय उत्पन्न केले. तो तुमुल नाद ऐकून त्यांची छाती फाटली.)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयार्थ—अथ—नंतर अहो महाराज !—कपिध्वजः—ज्याच्या ध्वजावर वनराचे चिह्न आहे असा—पांडवः—पंधरा पुत्र अर्जुन—धार्तराष्ट्रान् व्यव-

१ ' शिराट इमधुरान्विता ' असा कोश आहे. अर्थात ज्याला दादोनिशा नावाने तो शिराट. हाहा हृदयाचा पुत्र होय.

२ इत्येवामात्र क्षणं राट जयांचे उष्ट्र पुनः येथे धावने लावून.

स्थितान् दृष्ट्वा—पुतराष्ट्रपुत्र—दुर्योधनादिक युद्ध करण्यासाठी सज्ज होऊन उभे आहेत असे पाहून—तदा—त्यावेळी—शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते सति—शस्त्रे चालू होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असता—धनुः उद्यम्य—आपले गांडीव धनुष्य वर उचलून—हृषीकेश—श्रीकृष्णाला—इदं वाक्यं—हे वाक्य—आह—बोलला. २० (याप्रमाणे पांडवांच्या सैन्यांतील वीरांनी केलेला गंखध्वनि ऐकून कौरवाच्या मनांत भय उत्पन्न झालें, तथापि दुर्योधनादिक भय सोहून युद्धाम तयार झाले आहेत व आता साक्षात् लढाईलाच सुरुवात होणार, असे पाहून अर्जुन आपले प्रख्यात गांडीव धनुष्य उचलून भगवानास अमें म्हणाला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन बोलला—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे निर्विभार श्रीकृष्णा !—यावत्—जोंवर—अहं—मी—योद्धुका-
मान् अवस्थितान् एतान्—युद्धाची इच्छा असलेल्या व सन्मुख उभ्या राहिलेल्या
यांस—निरीक्षे—पाहून—तावत्—तोंवर—मे रथं—माझ्या रथाला—उभयोः
सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी—स्थापय—उभा कर.—अस्मिन्
रणसमुद्यमे—या रणाच्या उद्योगांत—या युद्धात—मया—मी—कैः सह—कोणा-
बरोबर—योद्धव्यं—युद्ध करावें—मला कोणाशी लढावयाचें आहे, हे पाहण्याची प्रवृत्ति
इच्छा झाली आहे. २१-२२ (आम्हांशी संधि न करितां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व
आमच्या शस्त्रांचा प्रचंड ध्वनि ऐकून हृदये विदीर्ण झाली असतानाही आमच्यासमोर
उभ्या राहिलेल्या या सर्वांना मी पाहतों. तोंवर हे कृष्णा ! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या
मध्यभागी उभा कर. आम्हां बंधूबंधूंमध्ये परस्परांसां होणाऱ्या या लढाईत मला कोणाको-
णाशी झुंजावें लागणार आहे, ते मी अगोदर पाहतों.)

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—दुर्वुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य—ज्याची बुद्धि अधर्मनिष्ठ आहे, त्यामुळे ज्याला
आपले हित कळत नाही, अशा दृष्ट दुर्योधनाचे—युद्धे—युद्धात—युद्धाने—युद्ध करून—
प्रियचिकीर्षवः—प्रियकरण्याची इच्छा करणारे—ये एते—जे हे—अत्र—येथे—
समागताः—आलेले आहेत—तान् योत्स्यमानान्—त्या युद्ध करणाऱ्या सत्रांग—

१ 'यावत्' याचा अर्थ 'जेवून मला प्रतियोग्यांना पाहता येईल अशा जागा दोन्ही सैन्यांमध्ये माझा रथ उभा कर' असाही होतो.

अहं—मी—अवेक्षे—पहातो २३. (दुर्योधनाची बुद्धि दुष्ट आहे त्यामुळे त्याचा कल नेहमा अधर्माकडे असतो व त्याला आपले हित कसे करून घ्यावे ते कळत नाही. अशा दुष्टाचे युद्ध करून—युद्धाच्या योगाने प्रिय करण्यामाठी जे कोणी येथे जमले आहेत त्यांना मी पाहतो कारण दुर्योधनाला मदपदेश करून युद्धापासून परतविण्याची ते खटपट करीत नाहीत, तर युद्धात पाडव्यांना जिवून दुर्योधनाचे हित करण्याची इच्छा करीत आहेत, यामुळे मला त्यांना पकड पाहिजे पाहिजे)

संजय उवाच—संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूप्रनिति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे महाराज धृतराष्ट्रा!—गुडाकेशेन—अर्जुनाकडून—एवं उक्तः हृषीकेशः—असे बोलला गेलेला श्रीकृष्ण—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागा—भीष्मद्रोणप्रमुखतः—भीष्म व द्रोण यांच्यासमोर—च सर्वेषां महीक्षितां प्रमुखतः—व इतर सर्व राजांच्या समोर—रथोत्तमं—उत्तम रथ—स्थापयित्वा—उभा करून—हे पार्थ—अर्जुना!—एतान् समवेतान् कुरुन्—या जमलेल्या सर्व सैन्यांना—पश्य—पहा,—इति—असे—उवाच—बोलला २४-२५ (अर्जुनाने भगवानाला असे सांगितले असता श्रीकृष्णाने 'याप्रमाणे त्याचा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी भीष्म, द्रोण व इतर राजे यांच्या समोर उभा करून ' अर्जुना ' युद्धासाठी जमलेल्या आपल्या या सर्व सैन्यांना तू पाहून घे ' असे म्हणले)

तत्रापठ्यतिस्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्सभीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—याप्रमाणे श्रीकृष्णाने सांगितले असता—पार्थः—अर्जुन—उभयोः अपि सेनयोः—दोन्ही सैन्यांमध्ये—स्थितान्—आसलेल्या—पितृन्—भरिधवाप्रभृति बुभुक्षांग,—अथ—व—पितामहान्—भाष्मादि पितामहांस—आचार्यान्—द्रोणाचार्यादि आचार्यांग,—मातुलान्—दात्यादि मामांग—भ्रातृन्—भामदुर्योधनादि भासांग—पुत्रान्—अभिमन्यू-उत्तमणादि पुत्रांग,—पौत्रान्—

लक्ष्मणादि-पुत्रांच्या पुत्रास—तथा—त्याचप्रमाणे—सखीन्—अश्वत्थामाप्रभृति मि-
त्रांस—श्वशुरान्—दुष्टादि सासऱ्यास—च सुहृदः—आणि कृतकर्मा-भगदत्त व
इतर निरपेक्ष उपकार करणारे स्नेही याम पाहता झाल्य.—तान् सर्वान् अवस्थितान्
बन्धून्—त्या सर्व सन्मुख उभ्या असलेल्या बंधूंस—आत्मांस—समीक्ष्य—पाहून—पर-
या कृपया आविष्ट—परम कृपेने प्रवेश केलेला—ज्याच्या चिंतात परम कृपा आपोआप
उत्पन्न झाली आहे असा—सः कौन्तेयः—तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन—विपीदन्—विपाद
—खेद करीत होतसाता—इदं—हे अने—अब्रवीत्—बोलला (तेव्हां अर्जुनानें
कांढ्याच्या व आपल्या सैन्यात असलेल्या आपल्याच आत्मां पारिले. त्यात काहा अत्यंत
मान्य होते, कांही अत्यंत प्रिय होते, काहा अनिगय स्नेही होते व काहा निकटमबंधी होते.
युद्ध करून, त्यात स्वतः मरण्यासाठी निवा दुसऱ्याला मारण्यासाठी आलेल्या व आपा
पल्या जागी सज्ज होऊन राहिलेल्या त्याम पाहून अर्जुनाच्या मनांत मोठी कृपा उत्पन्न
झाली व त्यामुळे तो खेद करीत भगवानाला असें बोलला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कृपया परयाऽऽविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण!—युयुत्सुं—युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व—समुपस्थितं
—रणभूमांत प्राप्त झालेल्या—इमं स्वजनं—या बंधुवर्गास—दृष्ट्वा—पाहून—मम
गात्राणि—माझी गात्रे—अवयव—सीदन्ति—म्यथा पावतात—च मुखं—व तोंड—
परिशुष्यति—मवं बाजूंना कोरडें पडते—मे शरीरे—माझ्या शरीरात—वेपथुः—
रंज (सुडतो)—च—आणि—रोमहर्षः—अंगावर रोमाच—जायते—उभा राहतो.

गांडीवं संसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—हस्तात्—माझ्या हातातून—गाण्डीवं—गाण्डीव धनुष्य—
संसते—गळते—च—आणि—त्वक्—त्वचा—परिदह्यते—समोवार जाळली
जाते—सर्व शरीरात दाह उत्पन्न झाला आहे—अहं—मी—अवस्थातुं—स्थिर उभा
राहण्यास—न शक्नोमि—समर्थ नाही.—मे मन.—माझें मन—भ्रमति इव—जणूं
काय भ्रमण करीत आहे. ३०.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—हे केशवा—विपरीतानि निमित्तानि—अशुभ निमित्तं—अरिष्ट-
सूचक चिह्ने—पश्यामि—मी पाहत आहे. —च—आणि—आहवे—लडाईत—
स्वजनं—स्वजनाना—हत्वा—मारून—श्रेयः—परम हित—न अनुपश्यामि—
मी मागून पहात नाही. स्वजनाना मारल्यावर परिणामा हित होईल असे मला वाटत
नाही. ३१. (बरील साडेतीन श्लोकांत अर्जुनाने खेदामुळे आपल्या शरीराची व मनाची
काय स्थिति झाली आहे, याचे वर्णन केले आहे युद्धासाठी आलेल्या या स्वजनांस पा-
हून माझ्या माझ्या पांढा होऊं लागली आहे. तोंड कोरडे पडले आहे. शरीर कापू
लागले आहे, व अंगावर दाहारा जाला आहे. माझ्या हातातील हे प्रिय धनुष्य खाली
पडत आहे सर्व शरीराचा दाह होत आहे मी रघात उभा राहण्यासही समर्थ नाही.
माझे मन भ्रमण करीत आहे मला अशुभ चिह्ने दिसू लागली आहेत व स्वजनाना
मारल्याने परिणामी माझे कांहा हित होईल, असेही मला वाटत नाही.)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—अहं—मी—विजयं—विजय—न कांक्षे—इच्छीत
नाही.—राज्यं च न कांक्षे—राज्याला मी इच्छीत नाही.—सुखानि च न
कांक्षे—व सुखाना इच्छीत नाही—हे गोविंद—हे गोविंदा!—नः राज्येन किं
—आम्हाला राज्याने काय करावयाचे आहे? आमचे राज्याने काय होणार?—भोगैः
किं—भोगाना काय होणार? भोगाचा तरी आम्हाला काय उपयोग?—जीवितेन
वा किं—अथवा जीविताला तरी घेऊन काय करावयाचे आहे? ३२.

येपामर्थं कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—येषां अर्थे—ज्याच्यामाग—नः—आम्हाला—राज्यं—राज्य—
कांक्षितं—इष्ट आहे,—भोगाः कांक्षिताः—भोग इष्ट आहेत—च सुखानि
कांक्षितानि—आणि मुझे इष्ट जाईल—त इमे—ते हे आमचे—आचार्याः पि-
तरः—आचार्य, कुलने, पुत्र, तगेच आज्ञे, मामा, मासरे, नातू, मेव्हणे तगेच
संबंधी—प्राणान्—प्राण म्ह. प्राणाची आत्मा—च धनानि—व धन म्ह. धनाची
आत्मा यांग—न्ययन्या—गोडन—युद्धे—युद्धाकरिता—अवस्थिताः—येथे उभे
राहिले आहेत. ३३-३४.

एतान्न हंतुमिच्छामि भृतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि—त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीही—भृतः अपि एतान्—मला मारणाऱ्याहा—मजवर मल्लविं प्रहार करणाऱ्याहा या दुर्योधनादिकाम—अहं—मी—हन्तुं न इच्छामि—मारण्याचा इच्छा करीत नाही—महीकृते किं नु—तेव्हा मी नुमला पृथ्व्याच्या राज्यासाठी त्याचा प्राण कसा घेईन ? ३५ कारण—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे वामुदेवा !—धार्तराष्ट्रान्—धृतराष्ट्राच्या पुत्राना—निहत्य—माणून—म.—आमचा—का प्रीति.—कोणती प्राप्ति होणार ?—एतान् आततायिन.—या पाप्यांना—हत्वा—मारून—अस्मान्—आम्हाला—पापं एव—पापच—आश्रयेत्—लागेल ३६

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्ववांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—वयं—आम्ही—पांडव—स्ववांधवान् धार्तराष्ट्रान्—आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र त्यास—हन्तुं—मारण्याम—न अर्हाः—योग्य नाही (त्यांना मारण आम्हाला उचित नाही)—हि—कारण—हे माधव—हे माधवा !—स्वजनं हत्वा—स्वजनाना मारून—सुखिन.—आम्ही सुखा—कथं—कसे—स्याम—होऊ ? ३७ (शरीर व मन याचा काय दशा झाली आहे तं सांगून, त्यावरून आपला काय विचार ठरला आहे, तर्ही अर्जुन सांगतो—हे कृष्णा ! मला विजय, राज्य व सुख यांची इच्छा नाही कारण राज्य, विषयोपभोग व हे जीवित तरी आम्हांस घेऊन काय करावयाचें आहे ? ज्याच्यामाठी आम्हाला राज्य, विषय व सुख पाहिजे तेच हे आचार्यादिक तेथें मरावयास तयार होऊन उभे आहेत यास्तव मधुसूदना ! मी यांना मारण्याची इच्छा करत नाही यांना मजवर जरी शस्त्रे चालविली तरी त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी मी यांच्यावर उलट प्रहार करणार नाही यांना मारून मला त्रैलोक्याच राज्य जरी मिळत असल तर मा असते पाप करणार नाही मग या एकट्या भूलोक्या राज्यासाठी कस करीन ? कोरवाना मारून आमच काय हित होणार ?

१ आग लावणारा, विष घालणारा, हातात शस्त्र धरून मारावयास धावून येणारा, धनाचा अपहार करणारा, क्षेत्र-शेत व हा याचा अपहार करणारा असला तर प्रकारचे लोक आहततापा आहेत. दुर्योधनानें पांडवांचे हे सहा अपराध केले होते.

या पाप्याना मारण्याम आमचे हित होण्याच्या ऐराजा आम्हाम पातक मात्र लागेल, म्हणून या आपल्या बांधवाना म्ह० दुयेंधनादिकाना मारणे योग्य नाही. स्वजनाना मारून आम्हा सुखी वने होणार ते शक्यच नाही पण ही गोष्ट त्यांना कळायला नको का, म्हणून म्हणधाल तर मागतां—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यद्यपि—जरा—लोभोपहतचेतसः एते—ज्याचे चित्त लोभाने निवेकगुन्य झाले आहे जसे हे दुयेंधनादिक—कुलक्षयकृतं दोषं—कुलाचा क्षय झाल्यामुळे होणारा दोष—च मित्रद्रोहे पातकं—च मित्राचा श्रेष्ठ केव्यामुळे लागणारे पाप याम—न पश्यन्ति—जाणत नमले—ज्याची न्याकडे नष्ट जात नसली—तथापि—तरी हे जनार्दन—कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विः अस्माभिः—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या दोषाला—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या परिणामाला पाहणाऱ्या—जाणणाऱ्या आम्हां—अस्मात् पापात् निवर्तितुं—या पापापासून निवृत्त होण्यास—कथं न ज्ञेयं—कसे न जाणावे ! ३८, ३९ (दुयेंधनादिकाना आमच्या राज्याचा लोभ मुदला आहे, त्यामुळे ज्याचे चित्त विचार करण्यास समर्थ नाही त्यामुळेच युद्धाने आपल्या कुलाचा क्षय होऊन ज्याचा अनिष्ट परिणाम होईल व आम्हां मित्राचा श्रेष्ठ केव्यामुळे पाप लागेल, हे त्यांना कळत नाही पण आम्हाला तमा काही लोभ नाही त्यामुळे कुलक्षयाच्या योगाने घडणारा परिणाम आम्हांम स्पष्ट दिसत आहे तेव्हा तो पहात असतानाही आपण या पापापासून परत फिरावे, हे आम्हाला मुद्दा कळू नये की कार्य ? कुलाचा क्षय झाला तर काय होईल ते मागतां—)

कुलक्षये प्रपश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

१ गीतारहस्यसारांगी या शोकावलीत टीप वितार करण्यामारांगी आहे. पण निवा विचार जावयांच्या सवषभाष्याच समर्थन करतानाच कल्प उचित दिसते.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—कुलक्षये—कुलाचा क्षय झाला जमतां—सनातनाः कुलधर्माः
—बंदपरंपरेने चालून आलेले कुलधर्म—प्रणश्यन्ति—मर्यादा नाश पावतात—धर्मे
नेष्टे—धर्म नाश पावला जमता—अधर्मः—अधर्म—कृत्स्नं उत कुलं—मर्वहा
कुलाला—अभिभवति—व्यापतो—हे कृष्ण—हे कृष्ण—अधर्माभिभवात्
—अधर्मं सर्वं कुलान् पमरयामुळे—कुलस्त्रियः—कुलान् स्त्रिया—प्रदुष्यन्ति—
अनिष्टाय दुषित होतात, दुराचरणा होनात—हे धार्म्ये—हे श्रौणकुलापजा !—
स्त्रीषु दुष्टासु—माथ्या स्त्रिया दुषित झाल्या अमना—वर्णसंकरः—ब्राह्मणादि वर्णांच्या
परस्परा मंकर—जायतं—होनां—च संकरः—आणि वर्णमंकर—कुलघ्नानां च
कुलस्य—कुलाचा घात करणारे लोक व ते रुद्र या दोंघाच्याही—नरकाय एव—
नरकालाच कारण होनां—हि—कारण—एषां—या कुलघ्नांचे व कुलांचे—पितरः
—पितर—लुप्तपिंडोदकक्रियाः सन्तः—अर्चा पिंडक्रिया व उदकक्रिया लुप्त
झाली आहे असे होणाने झ० श्राद्ध व तर्पण करणारे पुत्रादिकच नाहीत झाल्यामुळे
ज्यांची श्राद्ध व तर्पण होत नाहीत असे ते पितर—पतन्ति—नरकान पडतात ४०—
४१ (कुलाचा क्षय झाला की बंदपरंपराप्राप्त धर्म नाश पावतात सनातन धर्मांचा नाश
झाला की अधर्म सर्व कुलान् व्यापतो म्हणजे कुलानील केने पुरुष नाश पावले का
एतान मुळे व स्त्रियाच अवशिष्ट राहतात. त्यांचे नियमन करणारा कोणी नसल्यामुळे त्या
कुलान् अधर्म वाढतो. त्यामुळे कुर्गन माथ्या स्त्रियाही दुराचरणाने दुषित होनात. स्त्रिया
दुराचरणां झाल्या अमना वर्णमंकर होतो. वर्णमंकर, कुलाचा घात करणारे व ते रुद्र या
दोंघांनाही नरक देतो श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळे कुलाचा घात करणाऱ्या
दुष्टांचे पितर नरकान पडतात, आणि—)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—कुलघ्नानां—कुलाचा घात करणाऱ्या दुष्टांच्या—एतैः वर्णसंकर-
कारकैः—या वर्णमंकरकारक—दोषैः—दोषानी—शाश्वताः—परंपराप्राप्त—जा-
तिधर्माः—अतिशय वादिकामुळे प्राप्त होणारे धर्म—च कुलधर्माः—व कुलधर्म—
उत्साद्यन्ते—विनाश पावतात. ४२.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं त्रासो भवतीत्यनुशुभ्रम् ॥ ४४ ॥

अन्यथार्थ—हे कृष्ण !—उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां—ज्याचे कुलधर्म नास पावले आहेत, जशा मनुष्याचा—नरके—नरान—नियतं—निश्चयाने—वासः—वास—भवति—होतो.—इति—अमे—अनुशुश्रुम्—महर्षींच्या वचना-वर्णन—आचार्यांच्या तांडन ऐकिले आहे ६४ (कुलाचा घात करणाऱ्या लोकाच्या या वर्णमंजर वरविणाऱ्या दोषाना निन्य कुलधर्म व जानिधर्म नास पावतात आणि ज्याचे जानिधर्म व कुलधर्म नास पावले आहेत, जशा लोकांना निमंशय नरकास भोगावा लागतो, जसेहा जाह्ना शास्त्रे व महात्म्ये यांच्या तांडन ऐकले आहे.)

अहो यत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अन्यथार्थ—अहो—काय चमत्कार आहे !—यत—जरे—घयं—आम्हा—यत्—जे—राज्यसुखलोभेन—राज्यसुखाच्या लोभाने—स्वजनं—स्वजनांना—हंतुं—मारण्याम—उद्यताः—तयार झाले—तत्—ते—यतत्—हे—महत् पापं—मोठे पाप—कर्तुं—करण्याम—व्यवसिताः—मज झाले आहो ४५ (अरे आम्ही राज्यसुखाच्या लोभाने स्वजनांना मारण्याम तयार झाले, हे मोठे जाधर्य आहे ! अमे स्वजनउधाम तयार होणे म्हणजे घोर पापच करावयाग तयार होणे आहे.)

यात्पर—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्यथार्थ—यदि—जर—अप्रतीकारं अशस्त्रं मां—शत्रूंचा प्रतीकार न करणाऱ्या व शस्त्र मोडून बसलेल्या मला—शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः—ज्यांच्या ज्ञानाने शास्त्रे आहेत अमे दुर्योधनादि दूतराष्ट्रपुत्र—रणे—रणागणात—हन्युः—मारण्याम तर—तत्—ते—मे—मला—क्षेमतरं—अतिशय क्षेम—कल्याणकर—भवेन्—होईल. ६६ (ज्ञानाने शास्त्रे घेतलेले दुर्योधनदिन शस्त्रही टाकून बसलेल्या व प्रहार करणाऱ्यांचाही प्रतीकार न करणाऱ्या मला जरी रणागणात मारतील तरी ते मला सुखकर होईल)

मंजय उवाच—मंत्रय म्हणाला—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः मंत्र्ये ग्थोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापे शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु महाविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—अर्जुन—एवं उक्त्वा—अम गोलन—संरये—
समामांत—रणमैदानांत—संशरं चापं—बाणासं धनुष्य—प्रिसृज्य—गहन—
शोकसांविग्रमानस—शोमानें ज्याचें मन अतिशय उद्धिग्न झालें आहे असा हो-
त्ताता—रथोपस्थे—रथान्या आंत—रथान्या एका विविध भागा—उपाविशत्—
बसला ४७ (हे महाराज धृतराष्ट्र ! अर्जुन कृष्णाला अम बोलला 'यान समामांत
धनुष्य व बाण याचा त्याग केला आणि शोभामुल खिन्न होऊन तो रथात माग जाऊन बसला)

१ नि भगवान् आहूष्णाना गायलेल्या—मागितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यानाल

ब्रह्मविद्येपैरा योगेशास्त्राणां अनुनविषययोगनावाचा पहिला अध्याय

विष्णुसमस्त मानवयाध मगप माध्य माध्याधामर ममाप्त शाला

१ भगवानांना मागितलेल्या ज्या पुस्तकाचा त्यापैकी ब्रह्मविद्या म्ह० ब्रह्मज्ञान येथे मागि-
तले आहे ब्रह्मविद्येनाल हें योगशास्त्र आहे योग म्ह० उपाय—साधन त्या साधनशास्त्रा-
तील अनुनविषययोगनावाचा हा पहिला अध्याय आहे पण रहस्यकार या अध्यायसमाप्ति
सूचक वाक्याला 'मकल्प' असे नाव देऊन व त्याला नमणें महत्त्व देऊन त्यावरून निरति-
राष्ट्रा अनुमानें व अथ काढतात प्रथम ते 'भगवद्गानां उपनिषत्सु' हें बहुवचन जाणार्थी
आहे, असे म्हणतात, पण ते बरोबर नाही कारण उपनिषत् म्ह० रहस्यविद्या भगवानांना
अनेक रहस्यविद्या—युक्तविद्या सांगितल्या आहेत व त्यांना उद्देशूनच हें बहुवचन आहे तमें
जर न मानलें तर पुढील 'ब्रह्मविद्याया' म्ह० ब्रह्मविद्येनाल हें एकवचना पद व्यर्थ
होतें कारण 'उपनिषद्' या शब्दाचे मुरव अथ—रहस्य वेदरहस्य—उपासना व ब्रह्मविद्या अम
तान आहेत पण या 'मकल्पान' 'ब्रह्मविद्याया' असे पुढें स्पष्ट पत्र अमल्लामुळे 'उपनि-
षत्सु' याचा अथ वेदरहस्यातील असाच केला पाहिजे भगवानांना निरतिराष्ट्रा अवता-
रात व निरतिराष्ट्रा प्रमगा मागितलेला वेदरहस्य अनेक आहेत त्यानाल 'ब्रह्मविद्या' हेंही
एक रहस्य आहे त्यानील प्रस्तुत ग्रंथ हें योगशास्त्र आहे ब्रह्मविद्या माध्यरूप व साधनरूप
अग्रा दोन प्रकारचा आहे गांनि कम, भक्ति, योग, ध्यान, ज्ञान, मन्याम, विवेक इत्यादि
साधनें मागितला आहेत एवढे अध्याय हें एवढे साधन—एवढे योगज्ञ आहे म्हणून हें ब्रह्म-
विद्येतील योगशास्त्र होय याला 'योग' हें नाव राह मन्वानें दिलें आहे अ १/ श्लो ७
पदा गांनि माध्यरूप ब्रह्मविद्या म्ह० जात्मज्ञान पार शोच्यमान (अ श्लोक ११-२०, २
१३, २४वारे) मागून बावीसवें योग म्ह० साधनेंच मागितला आहेत कारण मुमुक्षुना चा-
यत्न करावयाचा अमनो तो माध्यामाळा नमून साधनामाळाच अमनो वास्तव ब्रह्मविद्येनाल
योगशास्त्रे म्ह० कमयोगशास्त्रे असा अथ करणें मबसा अनुगित होय कारण त्याचा ममत्व
वैशल्याच अध्यायाच्या 'मकल्पा'ला योग्य रातानें होत नाही ब्रह्मविद्येनाल कमयोगनाल
विषययोग या नावाचा प्रथम अध्याय, कमयोगनाल मारययोगनावाचा दुसरा
अध्याय, कमयोगनाल कमयोगनावाचा तिसरा अध्याय, कमयोगनाल ज्ञानरम
मन्यासनावाचा चवथा अध्याय वगैरे वाक्यांचा वस्तुन वाढा अथच मभवत नाही पण
योगशास्त्रातील साधनशास्त्रातील विषययोग, माध्ययोग, कमयोग, ज्ञानकममन्यामयोग,
मन्यामयोग, ध्यानयोग, ज्ञानविज्ञानयोग, अमरब्रह्मयोग रात्रविचारान्तरयोग, विभूतियोग,

भक्तियोग, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग, गुणत्रयविभागयोग, पुण्योत्तमयोग, देवामुरमपयोग, श्रद्धात्रय-
विभागयोग व मोक्षमन्यामयोग, अमा अर्थ सर्वप्रकारे उपपन्न होतो. कारण तो सर्व
प्रत्यक्षज्ञानाचा माझा निवा पणनेने माथने आहेत यान्नव गीतेतील 'योग' हा शब्द
सर्वत्र 'कर्मयोग' याच अर्थी वाचला जाते, हे म्हणजे सर्वत्र 'योग' आहे तो वाही
ठिकाणा कर्मयोग वा अर्थी वाचला आहे, पण तो गीतवृत्ताने होय, मुख्यवृत्ताने नव्हे, हे
जान्ना पद नेहल्या नेहने मगारण गम्यव वावरून गा र. पृ ३, ६०, ३४० वंगरे टि
काणा व निहित आहे न सर्व जगाम्य गाते, हे नि पक्षपाल वाग्याच्या ज्ञान येत

रहस्यकार म्हणताना—'हा मकरूप गातेवर मन्व्याममागाच्या टाका होण्यापूर्वीचा
अमला पाहिजे कारण काणाहा मन्व्याममागा पटित अमा मकरूप देणार नाहा ' पृ ६१'
हे म्हणण अगता अयोग्य आहे अद्यावममासिमचक वाक्य आनराचाव्या पूर्वी अमेल,
अमे सगयित कमाना म्हणता ' जगहा म्हणतो ते त्याच्या पूर्वीचेच आहे, इतकेच नव्हे
तर गातेवर त्याच्यापूर्वी अनेक अज्ञाना ध्यात्यानेहा होना, हे त्याच्या उपोढावाकूनना मिळ
होत आहे 'पण कोणीहा मन्व्याममागा पटित अमा मकरूप देणार नाहा, ' अमे ते रहस्य
कार म्हणताना ते मात्र माथ लुकीच आहे कारण त्यात मन्व्याममागा (?) टाकावाराणा बाध
अमे यान आहे? योग म्ह० कर्मयोग अमा पो विपरीत प्रह रहस्यकाराना करून घेतला
आहे त्यामुळे त्यांना झालेला हा अम आहे गीताशास्त्राला 'योग' अम प्रत्यक्ष गातेत
म्हणजे अमतांना (अ १८ ७०) मकरूपाना 'योगशास्त्रे' हा शब्द मन्व्याममागा पटिताना
महान होण्याचे काफा कारण दिसत नाहा ' गीतारहस्यकाराना मात्र त्यातले 'योगशास्त्र'
हा शब्द महत्त न वाच्यामुळे त्याचे शुद्ध स्वरूप घालून त्याला आपल्या ममजुर्गप्रमाणे
'कर्मयोग' अमे विवतन स्वरूप दिले आहे, मुख्य योग म्ह० चित्तममाधान वेदान्तशास्त्राचे
अन्तरंग माथन आहे त्याच वेदान्ताला बावटे नाहा योग शानामाटाहा पाहिजे व ज्ञाना
नतर तावमुत्तामागाहा पाहिजे कर्मयोग मात्र चित्तमुढापुनतान व चित्तशुद्धि होईपर्यंतच
पाहिजे, त्यानंतर नरो मन्व्याममागा टाकावार म्ह० प्रकराचापादि याच्या प्रधाचा परिणाम
प्रस्तुत शास्त्राव बाध्यावर दतरा विच्छेप ज्ञाना वा, त्याच्या पूर्वीचा पुरही टीका विवा
प्र४ उरला नाहा मग वा मकरूपाना 'योगशास्त्रे' हा शब्द मन्वासमागाला पण रहस्य
कार ममजुतान नितरा वातक अमता तर तो ममजुत राह तरी झाला असता काय?
ता शब्द मन्व्याममागाला वेदान्तशास्त्राला जर प्रतिकूल वाटला अमता तर आचार्यांना
त्यावरून कोडाच लिहिले नमते काय? तातपय गाताग्रहस्यात रहस्यकाराना अर्णी अनेक
ग्रामव मन प्रविष्टाविला जेव्हा त्याच जगहा टिपटिपानी आविष्करण कर

अध्याय दुसरा.

सांख्ययोग.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदनः—श्रीकृष्ण—तथा—वर वर्णन केल्याप्रमाणे—कृपया
आविष्ट—कृपेने युक्त झालेल्या—अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं—ज्याचे नेत्र अधूनी भरले
आहेत व त्यामुळे आकुल झाले आहेत अशा—विपीदन्तं—खेद करणाऱ्या—तं—त्या
अर्जुनाला—इदं वाक्यं—हे वाक्य—उवाच—बोलला. १. (महाराज ! आपले हे
सर्व बाधक या युद्धात मरणार, असे समजून अर्जुनाच्या मनात कृपा उत्पन्न झाली,
त्याचे नेत्र अधूनी भरून आले व त्यामुळे त्याची दृष्टि आकुल झाली. तेव्हा आतिशय
खेद करीत अगलेल्या त्याला श्रीकृष्ण जसे बोलले.)

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

धुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुन !—इदं अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं
कश्मलं—हे श्रेष्ठानां न अंगीकारलेले, स्वर्ग न देणारे व असीति करणारे पाप—त्या—
गुला—विपमे—या कर्तृण प्रसंगा—कुतः—कोठून—समुपस्थितम्—प्राप्त झाले ?
—हे पार्थ—हे पार्था !—क्लैव्यं—अशा दुर्बलपणाम—मा स्म गमः—प्राप्त होऊ
नकोस.—एतत्—हे मानसिक दौर्बल्य—त्वयि—तुझ्या ठिकाणा—न उपपद्यते—
उचित दिमत नाही.—हे परंतप—अर्जुना संताप देणाऱ्या हे अर्जुन !—धुद्रं हृदय-
दौर्बल्यं—हे धुद्र हृदयाचे दुर्बलपण—त्यक्त्वा—चवून—उत्तिष्ठ—उठ. २, ३.
(अत्रियश्रेष्ठ अर्जुनाची ही दशा पाहून श्रीकृष्णांना मोठे जाथर्य वाटले. स्वधर्माला विसमन
पत्वाद्या प्राहुन मनुष्याप्रमाणे त्याने जसे दान बगणे, वर्णाधर्मधर्माच्या दृष्टीने अनिष्टाय वाईट

आहे साक्षान् शंकराणां भुक्ताण्या या वाराचा जायत्यावेळीं जसा सारबळ उडावा ह्
वेव्हाही इष्ट नव्हते 'हे सर्व माझे व मी याचा' या मोहामुळेच याची ही अशी दशा
झाला आहे, असे जाणून भगवान् मोठ्या खेदान त्याला म्हणतात—“हे अर्जुना ! तें खळ
तुला याच वेळा कोटून जाठवले ? श्रेष्ठ क्षत्रिय अशा मोहात पडत नाहीत रणात
येऊन पुन जसा रीतान परत फिरण फार वाईट त्यामुळे स्वर्ग प्राप्त होत नाही व या
लोकीं अपकीर्तिही होते तू असा मनाने दुर्बल होऊ नकोस तुला हें शोभत नाही
याम्नाय आपल्या मनाचा ही दुर्बलता टाकून तूं युद्ध करावयास उठ ”)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । .

इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

अन्यपार्थ—हे मधुसूदना—अहं—मी—संख्ये—सप्रमात—रटाईत—भीष्म
च द्रोणं—भीष्म व द्रोण यांच्याला—इपुभिः—इपाणा—कथं—कसा वर—
प्रतियोत्स्यामि—रटाड कर ? कारण—हे अरिसूदन—हे सनुनाशका ! तौ—ते
दोघेही—पूजार्हा—पूजा करण्यास योग्य आहेत ४

गुरुनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५

अन्यपार्थ—महानुभावां—अति प्रभावशाली—गुरुन्—गुरुना—अहत्वा
—न माहन—हि इह लोके—या इह लोका—भैक्ष्यं अपि—भिक्षावहा—भोक्तुं—
गाणे—श्रेय—श्रेयस्कर आहे—तु—पण तब—गुरुन्—या गुरुस—हत्वा—
माहन—इह एव—या लोकाच—रुधिरप्रदिग्धान्—रचानें मासलेल्याप्रमाण निघ
जमलेल्या—भोगान् अर्थकामान्—अर्थ व काम याच भोगात—भुञ्जीय—मा
भोगीत ५ शिवाय—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

अन्यपार्थ—न—आम्हा पाटवाना युद्ध करणें व भिक्षाच खाणें या दोहोंतील
—कतरन्—कोणत एक—गरीय—अधिक चांगले आहे—एतत्—हे—न विद्मः—

१ इत्य म० हृदयदीवलय, असें भगवान् स्वतः च म्हणत आहेत पण अगदा सरळ
अर्थ याणाच्या रहस्यवाद्यांना त्यांना 'नामद्' व 'हिवदपणा' (पा २ पृ ४४४ पहा) असा
मार्ग पथ देऊन आहे पण रहस्यवाद्यांच्या मनें आत्मज्ञाना जमल्या अर्जुनाला असें म्हणणें
'नित निमित्त नाश' पृ ४४४ वर पुन 'भागवतप्रमाणे' असें दाखवें आहे

—आम्हा जाणत नाहा.—यत् वा—किंवा—जयेम—आम्हा यांना जिव्—यदि वा
—अथवा—नः—आम्हाला—जयेयु.—हे कांरव जिवतील—एतत् न विद्मः—ह
जाणत नाहा—यान् एष—ज्या दुयोंवनादि बधूनाच—हृत्वा—मारुन—न जिजी-
विषामः—आम्हा जिवत राहण्याची इच्छा करणार नाहा—ते धार्तराष्ट्राः—ते
धृतराष्ट्राचे पुत्र—प्रमुखे—आमच्या सन्मुख—अवस्थिताः—उभे राहिले आहेत ६

१ यांना अथ रहस्यकारांना “ आम्हा जय मिळवावा किंवा आम्हाम (त्यांना) जिंकवें,
या दोहोंपैका आम्हास श्रेयस्कर कोणत हई कळत नाहा ” असा वेला आहे, पण
आम्हा युद्ध करून या शत्रूंना माराव वा मर्याम करून भिक्षात्र खाऊन निराह करावा,
अमे दोन पक्ष बराळ (५ व्या) शेनान प्रवृत्त आहेत यास्तव त्यांताल ‘गरीय’ अधिक
गुरू-श्रेष्ठ-चांगले-श्रेयस्कर कोणतें नें आम्हाला कळत नाहा तसेंच, युद्ध केलें तरी यण
आम्हालाच मिळेल, अशाही सात्रा नाहा बरे, तर आम्हालाच नव मिळाला तरी दुया
धनादिकाना मारल्यावाचून तो मिळणें शक्य नाहा पण ज्यांना मारून आम्हां जिवत
राहण्याचा इच्छा करीत नाहा, इतकेंच आम्हाला प्रिय असलेंले आप्त-मवधी-प्रत्यक्ष
आमचे बधु तेन हे आमच्या समोर लढण्यास उभ आलेन असा त्याचा अर्थ आम्हा
आनन्धानांति अद्वैती शवापागच्या रीकाप्रमाणे वरतीं यातील मयुक्तिव कोणता
ने वाचकार्नांच ठरवावें ‘ आम्हा जय मिळवावा वा त्यांना आम्हाम तियावें, ’ हेंहा
न वळण्याशतना मूय अजुन होता, अमे आम्हाला वाग्त नाहा साधारण मनुष्यालाई
जय आपल्याच व्हावा, शत्रूंचा होऊ नये हें नर वळत, तर तें अनुनामारयाला कमें व
णार नाहा ‘ युद्ध करून गुरूंना मारावें का निवृत्तिमागा होऊन भिक्षात्र ग्याव, यांताल
श्रेयस्कर कोणतें, तें मान त्याला न ममनणें शक्य होतें तमेंच ‘ अनित्यो विनयो युद्धे ’
या न्यायानें युद्धात आपला जय होइल का त्याचा, हेंहा वळण्यास माय नमतो, म्हणून
‘ आम्हा जय मिळवावा वा त्यांनी, हेंही वळत नाहा, ’ असा अर्थ न करता आम्हा वर
वेला आहे तमान तो वरणे उचित होय

आपल्या त्या अध्याने ममर्थन करण्यामाठा रहस्यकारांना त्यावर अशीं दोप दिला आहे—
‘ या श्रेयात पुष्कळांचें पुष्कळ सुख यामारणी कमावमाणें लापव गौरव ठरविण्याना व
सोदी उद्दिष्ट असून कोणाचा जय होणें बरें, हे लाप्रमाणे ठरविता येत नाही, असा एक
दर आशय आहे ’ पण पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या नातिशास्त्रातील ‘ पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ’
हें तत्त्व गीतेच्या माथा मारण्याची ही सत्पर वृथा आहे ‘ मवभूतहिते रता ’ ‘ माम्यबुद्धि ’
इत्यादि गीतेच्या वचनावर इतका भार दावणे, अयोग्य आहे आमचें मवभूतहितरतत्व,
साध्य किंवा श्रोतृकार निराकरण पाश्चात्यांचें ‘ पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ’ निराकें, आमचें
पारमाधिक तर त्याचें लौकिक, आमचें सात्त्विक तर त्याचें रागम र्ज्वा तामस, आमचें
सबभूताचें म्ह० मव प्राण्याचें तर त्याचें आपल्या देशापुरतें किंवा आपल्याच जातीपुरतें
त्यामुळे अध्यात्मपर गातेला पाश्चात्य नातिशास्त्राचें स्वल्प देण्याचा प्रयत्न करण मवथा
अयोग्य आहे यामरथा आमचे मित्र रा याननगर काट्टकर यांनी आपल्या ‘ गीताधम
अथवा रहस्यरत्न ’ या ग्रंथात पृ ८१-८०० सविस्तर विचारवेळा आटोलायला ता
अवश्य वागता विचारमयानव येने त्यामवधानें अधिक व्हाहा लिहीत नाहा

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । -
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मेशिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्

अन्वयार्थ—कार्पण्य-दोष-उपहत-स्वभावः—कार्पण्य म्हणजे कृपणता, दैन्य, आत्म्याचे स्वरूप न जाणणे, या दोषामुळे ज्याचा स्वभाव-क्षात्रधर्म उपहत-तिरस्त्रत-नष्ट झाला आहे व त्यामुळेच—धर्मसंमूढचेताः—धर्माविषया-परमात्म्याविषया ज्याचे चित्त मूढ झाले आहे, ज्या—अहं—मा—त्या—तुला—पृच्छामि—विचारतां—यत् निश्चितं श्रेयः स्यात्—जे निश्चित श्रेय असेल, ज्याच्यापासून परम-पुरुषार्थरूप अव्यभिचारी फल प्राप्त होईल—तत्—ते—मे—मला—ब्रूहि—माग—

१ रहस्यवार म्हणतात (पृ ६१४) “ धर्माचा म्ह० कनव्याचा ” पण नुस्त्या वनव्याचा मोठ्ठा घालविण्यामाठा आत्मज्ञानाचा उपदेश करावयास आरंभ करण अनुनिव होय भगवानांना ‘ अशाच्यानू० ’ घेवून जातमज्ञान व त्याचा माधने याच्या उपदेशास आरंभ केला आहे यामुळे धर्म म्ह० केवळ कनव्य नव्हे तर धर्म म्ह० जगाचे धारण करणारा परमात्मा व धर्म म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, असा व्यापक अर्थ घेतला पाहिजे. त्यावाचून पुढील प्रवाची उपपत्ति लागत नाही नमंच, अनुन जर नुस्त्या वनव्याविषयी संमूढ झाला अमता तर ‘ जे निश्चित श्रेय असेल त साग, मी तुझा शिष्य आहे तुला शरण आलेल्या मला उपदेश कर ’ असे म्हणावयाचे कारण नव्हते अनुन येव निश्चित श्रेय म्ह० मोक्षमाधनच विचारात आहे, हे भगवानाच्या उपदेशावरून स्पष्ट होत आहे ‘ मी तणा शिष्य आहे ’ व ‘ उपदेश कर ’ यावरूनही येथील प्रश्न मोक्षमाधनाविषयी आहे, हे स्पष्ट होत

याच श्लोकावरून टीपें (पृ ६१४) रहस्यवार पुन म्हणतात—“ जगाचे ज्ञान करून घेऊन ते या जगान वसे वागतात येवपामुळे गीर्तनील उपदेशास सुरवात आहे ” “ भगवान् म्हणतात व, जगाच्या गह्यारूप पाहिले तर आत्मज्ञाना पुरषाच्या आयुष्यक्रम गाचे अनादि कालापासून दीन माय चालत आले आहेत, असे विमन येते (गी ६ ३) आत्मज्ञान संपादन केल्यानंतर शुकामारगे पक्ष मसार मोडून आनंदान भिक्षा मागतात तर जनकामारगे पुन आत्मज्ञाना ज्ञानोत्तरही स्वधमाप्रमाणे लोचसप्रहाय जगाच्या शरुटे उलाढालत आपला वेळ घालून जमनात ” असे पण हे सब म्हणणे अयोग्य आहे अनुन आत्मज्ञाना अमनही ‘ धर्मसंमूढचेता ’ झाला, हे म्हणणे अयोग्य आहे ज्ञान पुरषाचे चित्त धर्माविषया संमूढ होणे अयोग्य आहे ज्ञाना इतकाय झालेला असतो. त्याने मव मशय नाहते झालेले समनात (मुक्ताभाष्याव पृ ७९) त्यामुळे ‘ मला निश्चित श्रेय माग, मी तणा शरण आहे, मी तुझा शिष्य आहे ’ असे तो कधीही म्हणत नाही तर्कन, आत्मज्ञाना पुरषाला ‘ अशाच्यानन्वप्रोचस्व ’ अ ० श्लो ११ व ‘ यथा तेऽभिहितं गार्ग्यं बुद्धयैर्वेत्तव्यं भृशु ’ अ ० २ १ ३९ असा उपदेश करव्या (कारणच नसे अथात् शर्मा पुरुषान जगात कस वागाय, येवून गीर्तनील उपदेशाला सुरवात आहे, म्हणजे भ्रामक आहे निसर्गा अव्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाच्या अर्थाविषयी व जनक-पुत्रां यांविषयी एखा प्रकार काय आहे ते पुढे योग्य स्वका दाखवू.

अहं—मी—ते—तुझा—शिष्य—शिष्य आहे—त्वां प्रपन्नं मां—तुला शरण
आलेल्या मला—शाधि—तू उपदेश कर ७

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोपणमिन्द्रियाणां ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८

अन्वयार्थ—भूमौ—या भूलेका—असपत्नं—सुरहित—ऋद्धं—ममृद्ध—
राज्यं—राज्य—च—व—सुराणा अपि—देवाचहा—आधिपत्यं—राज्य—
अवाप्य—प्राप्त करून—यत्—जें—मम इन्द्रियाणां उच्छोपणं शोकं—माझ्या
इन्द्रियांना सुकविणाऱ्या शोरीला—अपनुद्यात्—घालवाल—तत्—त सावन—तां
उपाय—न हि प्रपश्यामि—मला दिमतच नाही ८ (अर्जुनाने पहिल्या अध्यायाच्या
शेवटी युद्ध न करण्याचा निश्चय केला व तो धनुष्य-बाण पाडून रथाने जाऊन विरक्त मनाने
बसला, त्यानंतर भगवानांना त्याला, 'तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला हें शोभत नाही, हातात शस्त्र
घेऊन मारण्यासाठी अगावर धावून आलेल्या प्रत्यक्ष बापाचा हा प्रतापार केला पाहिजे, त्या-
च्यापामून पराङ्मुख होता कामा नये, अमा तुझा क्षत्रियधर्म आहे,' इत्यादि मुचावले, पण ते
अर्जुनाला पल्ले नाही तो म्हणाला—'देवा! पूजेलाच योग्य असलेल्या भाम्पाशा व द्रोणाचा-
यांशी मी बाणांनी कसा लढू? ते मोठे पुण्यवान् प्रतापी आहेत अशा त्या धेष्टाना मारण्यापेक्षा
या लोकां सन्यास घेऊन, शिक्षा मागून, निवाट करणहा अधिक चांगल हे गुरू द्रव्या-
च्या लोभाने दुर्योधनाच्या पक्षाम मिळाले आहेत हे खरे, पण अशा त्या लोभ्यांना
मारूनही आम्हाला रक्ताने मारलेले—निव्व अर्थ व काम हेच भोग भोगाये लागताल आणि
ते भोगही याच लोका मिळताल परलोका या पापाचें, दुख हच फल भोगाव लागेल,
पण यांना न मारता यानि आध्रम स्त्रीकारून शिक्षा खाल्यास, येथे मुख होईल व
परलोकाही पुण्याचे फल मिळेल शिवाय युद्ध करण चांगले का रत्नापासून निवृत्त होऊन
मिथ्या खान चांगल, याताल आध्रम चांगले काम कोणतें तही आम्हाला समजत नाही
बरे, जरी युद्ध केलें, तरा त्यात आम्हा त्यांना जिंकू का, ते आम्हाला पिकताल, याचाहा
निश्चय नाही युद्धात जरा आमचा विजय आण, तरा ज्यांना मारून आम्हाला या
जगात जिवत राहण्याचा इच्छा करणेहा ठचित नारा, तेच धृतराष्ट्राचे—आमच्या चुलत्याचे—
पुत्र आमच्या सन्मुख येऊन उभे राहिले आहेत ” ज्याला धनाचा थोडामुद्धा खच करवत
नाही त्याला कृपण म्हणतात देहादिकाना आत्मा—मा अस समजणारा, हाही त्या प्रासिद्ध

१ पहिल्या अध्यायातील विषाद व येथील हें वचन यावरून अर्जुनाचा शोक व मोह स्पष्ट होतो शोकनिवृत्तीसाठी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जातो व आत्मज्ञानानंतर शोक होत नाही, हें उपनिषदात स्पष्ट मागितलेले आहे छान्दोग्यात ' नारदाचा शोक घाल विण्यासाठी मनस्कुमाराना ज्ञानोपदेश केला आहे ' इशावास्वात व बृहदारण्यकात मव भूताताल आत्मा एक आहे असे ज्ञान झाल्यावर शोक व मोह होत नाहीत ' असे वचन आहे छान्दो भाष्यार्थ पृ ५१७ इशोप भाष्यार्थ पृ २२. बृहदा भाष्यार्थ अ ४, पृ १७०-१७१-२६२ पहा काठकभाष्यार्थ पृ ६५

कृपणाग्रमाणे देहादि अनात्म्याची भोजेमुळां हानि सहन करीत नाही. म्हणून येथे आत्म्याला न जाणणे, हेच कार्पण्य आहे. अर्जुन म्हणतो—“आत्म्याचे ज्ञान नसणे या दोषामुळे माझा शौर्य-तेज इत्यादि क्षात्र स्वभाव पराभूत झाला आहे. किंवा दैन्याने माझा स्वभाव-चित्त दूषित झाले आहे त्यामुळेच मी धर्म व अधर्म यांचा विचार करण्यास समर्थ नाही. किंवा धर्म म्ह परमात्मा (काठसभाष्यार्थ पृ. २७-२८ पेढा) त्या-विषया माझे चित्त अगदा मूढ-विवेकीहीन झाले आहे. म्हणून हे कृष्णा ! मी तुला विचारितो, ज्याच्यायोगाने माझे निश्चित श्रेय होईल-नित्य कन्याण होईल ते मला साग ” निश्चित म्ह साधनाच्या अनुष्ठानानंतर अवश्य प्राप्त होणारे व कधी नाश न पावणारे, असे श्रेय म्ह एव मोक्षच आहे त्याला ‘नि श्रेयस’ अस म्हणतात. “मला या लोकाचे राज्य नको, त्रिलोक्याचे राज्य नको, तर नि श्रेयस-मोक्ष पाहिजे आहे तो कशाने मिळेल ते साग ” (पण नि श्रेयसाचे साधन पुत्र किंवा शिष्य याबाबून कोणाला सांगू नये असे उपनिषदात सांगितले आहे तेव्हां ते मी तुला कसे सांगू ? म्हणून म्हणशील तर) “मा तुम्हा शिष्य आहे तुला शरण आलो आहे यास्तव मला मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश कर कारण मला या लोकाचे निष्कटक-शत्रुरहित राज्य मिळाले किंवा देवाचे इतर जरा मिळाले, तरी त्याने माझा हा शोक कमी होणार नाही ज्याच्यामुळे तो जाईल असे मला काही दिसत नाही यास्तव माझ्या या शोकाचा नाश होण्यासाठी मला नि श्रेयसाचे-मोक्षाचे साधन साग ”)

संज्ञय उवाच—मज्जय म्हणाला—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे राजन् !—गुडाकेश.—अर्जुन—हृषीकेशं—कृष्णाला—एवं उक्त्या—असे बोलून—च—व पुन—न योत्स्ये—मी युद्ध करणार नाही,—इति—असे—गोविंद—त्या गोविंदाला—उपस्था—सांगून—तूष्णीं—गण्य—बभूव ह—बसला—मुकाट्याने बसला ९. (अर्जुन श्रीकृष्णाला असे बोलून ‘मला निश्चित श्रेय साग-मी तुझा शिष्य आहे, मला उपदेश कर’ अशी प्रार्थना करून व पुनरपि ‘मी काही झाले तर युद्ध करणार नाही’ असा आपला निश्चय व्यक्त करून रथात मुकाट्याने बसला तेव्हा—)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे धनराजमहाराज—हृषीकेश—श्रीकृष्ण—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये—विपीदन्तं तं—खेद करणाऱ्या त्या अर्जुनाला—प्रहसन् इय—उणु काय हसतच—इदं वचः—हे वचन—उवाच—बोलला.

‘दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्’ इत्यारभ्य ‘न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णानि बभूव ह’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ॥

भाष्यार्थ—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं—(अ. १ श्लो. २) पाण्डवाचं सैन्य पाहून—इति आरभ्य—येथून आरंभ करून—न योत्स्ये इति गोविन्दं उक्त्वा—मी युद्ध करणार नाही, असे गोविंदाला सांगून—तूर्णानि बभूव ह—अर्जुन मुकाट्याने बसला, (अ. २ श्लो. १)—इति एतद्-ग्रन्तः-ग्रन्थः—येथपर्यंतचा ग्रंथ [गीताग्रंथाचा भाग]—प्राणिनां—प्राण्यांच्या—शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोष-उद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः—शोक-मोह-इत्यादि जो समाराचा बीजभूत दोष त्याच्या उत्पत्तीचे कारण—अहं-ममाभिमान व अज्ञान यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी आहे, असे त्याचे व्याख्यान करावे. [पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकापासून दुसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाच्या अखेरपर्यंत जो गीताग्रंथाचा भाग आहे तो प्राण्याच्या दुःखरूप संसाराचे कारण कसे उद्भवते ते दाखविण्यासाठी आहे. शोक, मोह, लोभ इत्यादि दोष हेच संसाराचे बीज आहे. ते दोष आत्म्याच्या स्वरूपाचे अज्ञान, व त्यामुळे ‘देहच मी’ हा अहंकार व देहसंबंधी स्त्री-पुत्र-मित्र-वित्त इत्यादि हे माझे, असे वाटणे हे ममत्व यांमुळे उद्भवतात. शोक म्हणजे मनाचा संताप व मोह म्हणजे अविवेक. त्यामुळे दुःख देणारा संसार उत्पन्न होतो. पण त्या शोक-मोहाचे कारण ‘मी व माझे’ आहे, असे दाखविण्यासाठी हा वरील गीताभाग आहे, असे त्याचे व्याख्यान करावे. वरील ग्रंथ हा गीतेचा मुख्य उपदेश नव्हे, तो फक्त गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे कारण सांगणारा आहे. अर्जुनाला अहं-ममाभिमानामुळे शोक व मोह झाला, म्हणून भगवानांना त्याला शोक-मोह घालविणारे आत्मज्ञान योगसह—साधनासह सांगावे लागले, असे यांत सांगितले आहे. अर्थात् ॥ भाग विशेष महत्त्वाचा नसल्यामुळे आचार्यांनी त्यावर शब्दशः विवरण—भाष्य केले नाही. फक्त त्याचा संबंध दाराविला आहे. आनंदब्रानादि टीकाकारांनी त्यावर टीका लिहिली आहे.]

१ पण रहस्यकार म्हणवाना—“ गातेच्या पुढाला अध्यायातून जे विवेचन आहे ते पहिल्या अध्यायात अर्जुनास आत्म्या शंकांनी मिश्रित करण्यासाठी आहे, हे लक्षान ठेवले म्हणजे गीतेचे तात्पर्य काय याबद्दल शंका राहान नाही. भारती युद्धात श्वाच राष्ट्रातील व धर्मातील लोकांमध्ये दुफळा होऊन ते परस्पर वधार्थ उधुक्त झालेले असल्यामुळे या प्रका उद्भवल्या आहेत. ” ६१०. पण हे म्हणजे बरोबर नाही. कारण पहिल्या अध्यायात अर्जुनास भगवानांस एकहि शंका विचारलेली नाही. फक्त या युद्धाचे किती अनिष्ट परिणाम होतील हे दाखविले आहे. ‘या युद्धाने आमचा कुलक्षय होईल, कुलक्षय झाला अमता म्ह० कुलानील वीर पुरुष मेले अमता अधर्म वाढेल, कुलभ्रिया दुषित होतात, म्रिया दुष्ट शास्त्रा अमता वर्गमकर होईल व मकर नरकाच्या कारण होतो ’ असे म्हटले आहे. अर्जुनाच्या या म्हणण्याला ‘ शंका ’ हे नांव दिव्यास भगवानांचे त्यावर लागलेच समभाषण पाहिजे होई. पण ते सर्व गातेन नोंदले नाही, शिवाय अर्जुनाचे इतर प्रश्न विचार गीतेन अमता स्पष्ट

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रमुहस्वजनसयन्धियान्धवेप्वहमेयां ममैत इत्येवंप्र-
त्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मन शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये'
इत्यादिना ॥ शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञान स्वत एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि
तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मे च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ॥

भाष्यार्थ—तथा हि—तो कसा त पहा—अर्जुनेन—अर्जुनाने—कथं भीष्म-
महं संख्ये इत्यादीना—'४५ भाष्म०' १ इत्याद श्लोकाने—राज्य-गुरु-पुत्र-मित्र-
मुहद्-स्वजन सयंधि यान्धवेपु—राज्य, गुरु, पुत्र, मित्र, मुहद्, स्वजन, सवधी
व बाधव याच्यारिपया—अहं एया मम एते—मा याचा व हे माझे—इति एवं प्र-
त्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ—अशा प्रभारचा जो प्रत्यय-समजूत-भावना
तिच्यामुळ त्याजवरील स्नेह, त्याच्याशा होणारा वियोग इत्यादि कारणांना होणारे
जे—आत्मनः शोकमोहौ—आपले शोक-मोह ते—प्रदर्शितौ—प्रदर्शित केले
[अर्जुनान आपला शोक व मोह 'कथं भाष्म अह०' अ १ श्लो ४ या वचनाने प्रदर्शित
केला तो त्याचा शोक व मोह राज्य गुरु वगैरे हे सर्व माझे व मी त्याचा, या समजु-
तीमुळे उत्पन्न झालेला होता कारण हा मी व हे माझे या भावनेमुळे त्याच्यावर प्रेम
जटले होते त्याचा वियोग होईल ही रूपना प्रेमानुळे त्याला असह्य झाला म्हणून शोक व
मोह झाला शोक व मोह हेच दुःस्वरूप ससाराचे निमित्त—कारण आहे राज्य म्हणजे राजाचे
प्रचारक्षणादि कर्म, गुरु म्हणजे आदराला योग्य असलेले भाष्मादिक, पुत्र म्हणजे अभि-
मन्यु, प्रतिविध्यादिक, दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण वगैरे, गुरुपुत्र—अश्वत्थामा वगैरे मित्र, शत्रूच्या
सारखे मुहद्, दुर्योधनादिक स्वजन, द्रुपद, विराट, जय वगैरे सवधी व दूरदूरचे आत-बाधक]
—शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः—आणि शोक-मोहाच्या योगाने
ज्याचे निवेरविज्ञान अभिभूत म्ह पराभूत झाल आहे, असा तो अर्जुन—स्वतः एव
क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तः अपि—स्वत च आपल्या-स्वाभाविक इच्छेन—शोणाच्या उप-

दासविल्या आहेत जसे—'यच्छेय त्यात् तदमहि' २ ७ 'तदेव वद' अ १, २ 'अथ केन प्रयुक्तं
पापं चरति ?' ३, ३६ 'अपरं भवतो जन्मं कथं एतद्विजानीयान्' ४, ४ 'कश्चिन्नोभय-
विभ्रष्ट' ६, ३८ 'एतन्मं सशयं दृष्ट्वा' ६, ३९ 'किं तद्ब्रह्म०' १, १ इत्यादि भगवानाचा उत्तर
किंवा समाधानहा हायलाच त्या ला प्रभाच्या भागोमाग आहेत पहिल्या अध्यायात तशा प्रका-
रचे प्रश्न किंवा प्रश्नांवर नाहानच पण त्यांना उत्तरांहा पुढ दिलेला नाहात उलट 'तू
पत्निाच्या गोष्टी मात्र मागतोस' असे म्हणून त्याचे म्हणणे प्रवृत्तिशास्त्राला सोडून मुळाच
नाहा, असे भगवानाना वचून केले आहे पहिल्या अध्यायात अर्जुनाच्या शकाच जर
अनन्या तर भगवानाना त्याचे समाधान केले असे 'तू पूर्वाकटे अशोच्याविषयी शोक
करतोस व दुमराकडे तत्त्ववेत्त्याच्या गोष्टी मागतोस पण तत्त्ववेत्ते विवत किंवा मृत् आत्माविषया
शाव करीत नाहात, तू शोक करीत आहेस, म्हणून तू तत्त्वज्ञाच्या गोष्टी जरा नीलत अस
नाम तरी स्वोस्वर तत्त्वज्ञ नाहाम,' २, ११ असे ह्याने जमते अर्थात अर्जुन तत्त्वज्ञ जरी
नमण तर त्याने जे पूर्वी म्हणून आहे, ते जोत नव्हे ते पश्चात्तेच म्हणणे आहे,
हे उपट दान

देशावांचून-धन्यांचा धर्म अमे जे युद्ध त्यात जरी प्रवृत्त झाल्य होता तरी—तस्मात् युद्धात उपरराम—त्या युद्धापासून निवृत्त झाला—च परधर्म भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते—आणि परधर्म जे भिक्षाजीवन वगैरे ते करावयास प्रवृत्त झाला [शोक व मोह, याच्या योगाने अजुनाचे विवेकवित्तान नष्ट झाले. त्यामुळे तो कोणाच्या सांगण्यावाचूनच स्वयं प्रेरणेनेच स्वधर्मात म्ह० युद्धात जरी प्रवृत्त झाला होता—युद्ध हा क्षात्रधर्म आचरण्यास जरी तयार झाल्य होता तरी त्या स्वधर्मभूत युद्धापासून परतला. धनुष्य टाकून व ' मी छटणार नाही ' असे म्हणून, ते मोडून स्वस्थ बसला व परधर्म म्ह० ब्राह्मणाचा धर्म असे जे भिक्षान्न खाऊन शरीराचे रक्षण करणे, सर्वकर्मसंन्यासरूप पारिनाज्य, आत्म्याचे ध्यान, ते करण्यास तयार झाला. यावरून भिक्षात्र सेवन करणे, सर्व कर्मांचा संन्यास करणे, आत्मध्यानरूप योगाभ्यास करणे हा ब्राह्मणाचा धर्म आहे, धन्याचा नव्हे, पण अजुन शौरमोहांनी व्याकुळ होऊन स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, हे सिद्ध झाले.]

१ पण रहस्यकार—“ जो पहावा तो गानेचा उपक्रम म्हणजे पहिला अध्याय आणि शब्दचा उपमहार व फल याकडे दुर्लक्ष करून ” (२७) इत्यादि म्हणताना. तमेंच, त्यांना पहिल्या ' विषयप्रेषा ' या प्रकरणात [पृष्ठ २१-२७] व चवदाव्या ' गीताध्यायमगति ' या प्रकरणात (पृ. ४४१-४७) पहिल्या अध्यायाचे महत्त्व मविस्तर वर्णिले आहे. त्याच्या मर्ता पहिला अध्याय हा उपक्रम आहे व अठरावा अध्याय हा उपमहार आहे. अजुनाने युद्ध केलें हे फल आहे. (२६) “ भयंकर कुक्षय होणार हें टोळ्यापुढे दिमत जमतानाहा युद्ध करावें का न करावें आणि करावें म्हण्ट्यास पाप न लागता कर्म करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि किमीही छटपट केली तरी “ निष्कामबुद्धीने युद्ध कर ” किंवा ' कर्म कर ' अमे या प्रश्नाचे म्हणजे मुख्य मुद्याचेच जे उत्तर ते ' अर्थवाद ' म्हणून कधीही उडवून टाकता येत नाही. ” इत्यादि.

पण हें म्हणणें मुळांच मयुक्तिक नाही; व ते यथार्थही नाही. कारण रहस्यकारांना सर्व प्राचीन टीकाकारांना तुच्छ करून व जणु काय त्यांना मीमामा म्हणजे काय हें माहीत नसून आपल्यालाच ते शाल्ल बंधावत अवगत आहे, असे मानून उपक्रमोपमहार दाखविण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे तरी तो प्रामादिक आहे, अमे आम्ही समजतो. गीतारहस्य ग्रंथातील शास्त्रीय दोषच जर दाखवू लागलें तर ते इतके असंख्य आहेत की, त्या सर्वांचे आविष्करण करून ते गरोखरांच दोष आहेत, अमे मप्रमाण मिद्ध करावयाचे शास्त्रात्म गीतारहस्य प्रवृत्ति दुसरा ग्रंथ होईल. पण तेव्हा उपक्रम प्रकरणाचे काही कारणही नाही व त्याचा काही उपयोगही नाही. तथापि ज्या अर्धी रहस्यकारांना केवळ स्वतःच्या दोषदृष्टीमुळे संन्यासमागावावर नारवार दोषारोप करण्याचा यत्न बुद्धिपुरःसर केला आहे त्याअर्धी त्याचे काही प्रमाद तरी व्यक्त करणें भाग आहे.

रहस्यकार [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपमहार ही दोन तात्पर्यनिर्णयलिंगे मानून एकदर लिंगाची मर्यादा सात ममज्जतात. पण मीमांसक उपक्रम व उपमहार मिळून एकच लिंग मानतात. म्हणजे त्यांना तात्पर्यलिंगे म्हणून मानलेला आहेत व ते मयुक्तिकही आहे.

कारण ग्रथाचें किंवा प्रकरणाचें तात्पर्य नुस्ला उपक्रमावरून ठरविता येत नाहा व नुस्ला उपक्रम हें तात्पर्यालिंगही होऊ शकत नाहीं तर उपक्रम व उपसहार याचें ऐक्य हें एक तात्पर्यालिंग आहे पण रहस्यकारांना याची कल्पनाच नाहीं, असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें कारण ते [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसहार म्हणजे ग्रथाचा आरंभ व शेवट एवढेच समजतात व त्याचें त्यांना असें स्पष्टीकरण वेलें आहे “ कोणीही झाला तरी तो मनामध्ये काहा विनिष्ट हेतु धरून ग्रथ लिहिण्यास सुरवात करतो आणि सदर विशिष्ट उद्देश सिद्ध झाल्यावर ग्रथ समाप्त करतो म्हणून ग्रथाचा उपक्रम व उपसहार ग्रथतात्पर्यानिष्ठ याचे कामा प्रथम लक्षात घेतले पाहिजेत,” अथवा उपक्रम म्हणजे आरंभ अमें जरी अगोदर म्हटलें आहे तरी पुढें त्याचा अर्थ-विशिष्ट हेतु धरून ग्रथास सुरवात करणें व तो हेतु सिद्ध झाल्यावर तो समाप्त करणें-असा व्यक्त केला आहे

परंतु उपक्रम व उपसहार याचे हच अर्थ घेतल्यास ते तात्पर्यालिंग कसे होतात ? कारण ज्या प्रतिपाद्य विषयानें आरंभ त्याच विषयास उपसहार केला, तरच या प्रकरणाचें हच प्रतिपाद्य आहे, कारण त्याचा आरंभ या अमुक विषयानें केला आहे व उपसहारही त्याचाच केला आहे, असें त्याखेवून विज्ञासचा स्वाभाव धरून देता येते आपण जेव्हा पत्तादा नेत्र लिहू लागलों किंवा व्याख्यान दावयाम उभे राहतों, तेव्हाहि आपल्या प्रतिपाद्य विषयाचाच आरंभ उल्लेख करतों व तो लेख किंवा व्याख्यान संपविताना त्याचाच उपसहार करतों आणि असें वेलें तरच तो लेख किंवा ते व्याख्यान सुमंगल झालें, असें श्रीते मननतात पण गातासहस्यकारांना वर गातेचा जो उपक्रम दाखविला आहे त्याहून उपसहार अगण भिन्न आहे गातेचा पहिला अध्याय हा गाताशास्त्राचा उपक्रम आहे, असें म्हटल्यास ‘अनुनाचा सुद्धपरादमुखता’ अथवा ‘अनुनविषाद’ हा उपक्रम ठरतो व त्यानें ‘नष्टो मोह स्मृतिलब्धा परिप्ये वचनं तव’ असें म्हणून भगवान् सांगतील तें करावयास तयार होणें अथवा अनुनाच्या विषयाचा नाश, हा उपसहार ठरतो परंतु हे दोही एव नाहान तर एवमेवाच्या अगदा विरुद्ध आहेत शिवाय पहिला अध्याय हा याहा गाता सांगणाऱ्या श्राष्ट्याचा ग्रंथ नव्हे, तर महाभारतकाराचा आहे महाभारत कार गोतोपदेशक नव्हेत हा गोष्ट प्रत्येकाला कबूल केलाच पाहिजे पहिल्या अध्यायाना गोतोपदेशाचें कारण दाखविलें आहे पण कारणाचा उपक्रम क्षणेंच नवधा अयुक्त आहे ‘ग्रंथकार विशिष्ट उद्देश धरून ग्रथ लिहिण्यास आरंभ करतो,’ हें रहस्यकाराचें क्षणेंच प्रमाण समजून पर विचार केला तर महाभारतकारांना-अनुनाचा ‘भा व माता’ या अह ममाभिमा नामुळे प्रमगा स्वधर्मत्यागाचा वशा दृष्ट्या झाला, तें दाखविण्यासाठी गाताप्रकरण आरंभिलें, व तेव्हा भगवानाच्या उपदेशानें त्याच्या अह ममाभिमात्याचा निवृत्ति होऊन तो स्वधर्माचरण करण्यास प्रवृत्त होताच तें प्रकरण संपविलें, अमें हातें, -पण त्यामुळे तो महाभारतकाराचा उपक्रम व उपसहार झाला भगवदुक्त गाताशास्त्राचे ते उपक्रमोपसहार होऊ शकत नाहान निगन मीमांसक अशा तऱ्हेचे-बादरायणमवधाचे-उपक्रमोपसहार मानीत नाहान

उपक्रमापसहारादि महा तात्पर्यानिष्ठवाचा लिंगें एकट्या धूमामासकानाच मानलेला नाहान तर पूर्व व उत्तर या दोहा मामासकाना ता एकसारखाच मान्य असत उत्तर मामासकाना म्हणजे वेदा त्यांना-मयाममागवानाच-त्याचा अधिक उपयोग केलेला आढळतो उत्तममीमासा-शारार-भाष्य, उपनिषद्भाष्य, शास्त्रज्ञान, वेदान्तमार, वेदान्त-

परिभाषा इत्यादि सर्व आकर व प्रकरण ग्रंथात त्याचा विशेषकरून उपयोग केलेला आढळतो. अर्थात् 'मप्रदायप्रवर्तक आचार्यांचा हे मीमामकाचे नियम माहान अमल... तरी दृष्टि एकदा माप्रदायिक बनला म्हणजे. मीमामाशास्त्राच्या काहा नियमाम बाध आला तरी. ..त्याचें या टीकाकारास काहाच महत्त्व वाटत नाहा' [गीतार. पृ. २३, २४] हे म्हणणें वस्तुस्थितीला अगदी सोटून आहे. निदान श्रीशंकराचार्यांची व त्याच्या अनुयायांची तरी या तात्पर्यलिंगावर मोठीच श्रद्धा आहे, असे त्याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. असे—बैयासिकन्यायमालाविस्तार पृ. ८ व सर्वदर्शनमग्रह [शावरदर्शन पृष्ठ १५० आनंदायमप्रन] यांत "लिंगपदक च पूर्वाचार्यैर्दत्तम्— 'उपक्रमोपमहारावभ्यामांऽपूर्वता फल्गु । अर्थवादोपपत्ता च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥' इति । तत्र मदेव मोम्येदमग्र आनीत्—इत्युपक्रमः । धेनदात्म्यमिदं सर्वं तत्तत्त्व म आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैक्यरूपमेक लिङ्ग । अमकृत्तत्त्वमसात्युक्तिरभ्याम । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान फल्गु । सृष्टि स्थिति प्रलय प्रवेश नियमनानि पञ्च अर्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तन्मादेनैलिद्वैवेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निश्चयम् ॥" असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ—ता सहा लिंगे पूर्वं आचार्यांनी अशा दाखविला आहेत—१ उपक्रमोपमहार, २ अभ्याम, ३ अपूर्वता, ४ फल्गु, ५ अर्थवाद व ६ उपपत्ति हे तात्पर्यनिर्णयाचें लिंग आहे. त्यातील छान्दोग्याच्या महाभ्या अध्यायातील १ 'मदेव मोम्येदमग्र आनीत्—' म्ह० हे प्रिय शिष्या, हे सर्व जगत् उत्पत्ताच्या पूर्वी 'मत्' 'व' होणें, हा उपक्रम आहे व 'धेनदात्म्यमिदं सर्वं०—' हे सर्व एतद्रूप, मद्रूप आहे, तें मत्त्व आहे, तो आत्मा आहे. हे श्वेतकेतो, तें तू आहेस, हा उपसंहार आहे. ते—उपक्रम व उपमहार मद्रूप ब्रह्मविषयक अमत्यामुळ त्या दोहोंचें ऐक्यरूप हे एक लिंग आहे. २ बारवार 'तें तू आहेस, ' हे मागणें हा अभ्याम आहे ३ तें मद्रूप ब्रह्म उपनिषद्रूप प्रमाणावाचून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणाचा विषय होण नाहा, हेच त्याचें अपूर्वत्व आहे. ४ एका मद्रूप ब्रह्माच्या विज्ञानानें सर्वविज्ञान हे फळ आहे, ५ त्या मत्त्वे ईक्षणपूर्वक—विचारपूर्वक सृष्टि करणें, स्थितीचें कारण होणें, प्रलयाचा आश्रय होणें, उत्पन्न केलेल्या नारायांत—शरीरास प्रवेश करणें, व नियमन करणें, हे पाच अर्थवाद आहेत व ६ एका मृत्तिकेला जाणलें अमता सर्वमृत्तिकार जमा झाले होते त्याप्रमाणे एका मद्रूप ब्रह्माला जाणलें अमता सर्व झाले होणें, इत्यादि प्रकारें मृत्तिका, लोखंड, इत्यादिवाचे दृष्टान्त ही उपपत्ति आहे. याग्नव या महा तात्पर्यलिंगावरून छान्दोग्याचा महावा अध्याय मद्रूप ब्रह्मपर आहे, असा निश्चय होतो. छान्दोग्याच्या या—महाभ्या अध्यायाच्या आरंभाहा, भगवद्गीतेतील उपदेशाचें कारण दाखविणाऱ्या ग्रंथाप्रमाणे असा कारणदर्शक ग्रंथ आहे—

पूर्वी एक अरुणपुत्र श्वेतकेतु होता. त्याला त्याचा पिता म्हणाला, "ता श्वेतकेतो, आपल्या कुलगुरूकडे जाऊन ब्रह्मचर्य पाळ—अध्ययन कर. आमच्या कुलाने झालेला पुत्र अध्ययन न करून ब्रह्मवधूमारया—अपम नाश्यामाग्या—होत नाहा." ते ऐकून तो त्यावेळी बारा वर्षांचा असलेला श्वेतकेतु गुरुगृहा गेल्या व बारा वर्षे तेवें राहून त्याने वेदाध्ययन केले. त्यामुळे तो गर्भारमनाचा, विद्वन्मन्य, उदट—अनग्रग्यभावाचा होऊन परा परा आला. तेव्हा त्याची दृष्टि पाहून त्याचा पिता त्याला मर्दमविचारात प्रवृत्त करण्याच्या इच्छेने म्हणाला, "श्वेतकेतो, तू असा गर्भारमनाचा, विद्वन्मन्य व अनग्रग्य आहेस खरा, परा तू

आपल्या आचार्याला तो आदेश-उपदेशगम्य पदा४ विचारलाम का, की ज्याच्या योगाने
सर्व अशुभ-न ऐकलेले धुन होणे, अमन न तर केलेले, मत होणे, सर्व अनिश्चित निश्चित
होणे ? ” त्यावर श्रेश्ठकेतु ह्मणतो-“ भगवन्, तो आदेश कसा आहे ? ” पुत्राचा हा प्रश्न
ऐकून उदात्त म्हणाला “ ज्याप्रमाणे एका मानीच्या गोळ्याच्या झानाने मग मृन्मय मात
होणे, कारण विकार वाडताना अमूल्य मृत्तिकाच मग अमने, त्याप्रमाणे तो आदेश आहे ”
हे ऐकून श्रेश्ठकेतु म्हणाला “ आमच्या गुरूंना तो आदेश माहीतच नव्हता ते त्यांना
जाणत नव्हते जर नाणक असत तर त्यांना मग त्याचा उपदेश केला असता बरे,
आता तुम्हांच मला सांगा ” त्यावर बरे आहे, असे म्हणून उदात्ताने “ मंदव मोम्येदमप्र
आमाद’ येथून ‘तत्त्वस्य स आत्मा तत्त्वमसि श्रेश्ठकेतो’ येथवर पुढील पंधरा लक्षात उपदेश
केला आहे (छान्दोग्यभाष्याव अ ६ पृ ४१० पहा) पण येथे पूर्वीच्या कथाभागाला उपक्रम
म्हटलेला नाही तर ‘ मंदव मोम्ये’ या वाक्याला उपक्रम म्हटले आहे त्याच न्यायाने गीतेच्या
पहिल्या अध्यायालाही उपक्रम म्हणणे मर्यादा अशास्त्रीय आहे

शिवाय उपक्रम नेहमी वाक्याने दाखविला जातो तो आचार्याने, अनेक वाक्यांना किंवा
स्वतंत्र प्रकरणाने अथवा कथामुळेही कथाच दाखविला जात नाही

रहस्यकारांना ‘ अपूवता ’ म्हणजे नवेपणा असा अथ (पृष्ठ २२) सांगितला आहे
पण त्यापेक्षा ‘ अमाधारणत्व ’ विशेष-हा अर्थ अधिक प्राप्ताय आहे ह्मणूनच बरील उदा
हरणाने ‘ मानान्तरागम्यत्व ’-दुसऱ्या प्रमाणाचा विषय न होणे हे मद्रप मद्राचे अपूर्वत्व
सांगितले आहे रहस्यकारांनाही मध्येच एकदा अपूवता म्ह० वैशिष्ट्य असे झटले आहे व
ते नवेपणा या अवापेक्षा चांगले आहे

गीतारहस्याच्या २२-२३ पानावरील विवेचनाने रहस्यकारांना अर्थवादविषयाही अनेक
अनेक घांते केले आहेत अववाद व भूताववाद याचा लक्षणे बरोबर सांगितलेला नाहीत,
हर्षवच नव्हे तर अववाद हे तात्पर्यनिर्णयाचे एक लिंग आहे, असे एकरा म्हणून पुढे
(पृष्ठ २३ ओ ३) “ हा अर्थवादात्मक विधाने मोडून देऊन मग प्रधाचे तात्पर्य ठरवीत
असताना ” असे म्हटले आहे अगोदर ‘ अर्थवादात्मक विधाने ’ हे शब्दच अशास्त्रीय आहेत
‘ अर्थवादवाक्ये ’ असे म्हणणे उचित होय कारण अर्थवाद विधाने केव्हाच नमतात. तर
ते विहिताचा न्युनि व निषिद्धाचा निन्दा करणारे असताना, त्यामुळेच त्यांना ‘ पोकळ ’ म्हण-
ण्याची अनुक्त आहे

मारास रहस्यकारांना मद्राच माप्रदाधिक दृष्टि मोडून मीमांसकाच्या तात्पर्यनिर्णयाचे
गाच्या आधारेने गीतेचे प्रतिपाद ठरविण्याचा जरा जाव घातला आहे तरी मीमांसकाच्या
तात्पर्यनिर्णयाचा उपयोग बरोबर न करता आत्मांमुळे त्याचे उपक्रमादिक चुकले आहेत

पण तेच आचार्यांच्या भाष्याकडे पहा त्यांना बरील भाष्यांमार्फत म्हत्वाप्रमाणे
छान्दोग्यातील महान्या अध्यायाच्या पहिल्या लक्ष्याप्रमाणेच गीतेचा पहिला अध्याय व ३
मन्दा अध्यायाचे दहा ओव यांना माझ्या गीताशास्त्र न म्हणता गीतेच्या उपदेशाचे व
शोकमाहादि दाषाद्वारे वागण दाखविताम ग्रंथ म्हणून म्हटले आहे अशा आचार्यांच्या
मना पहिल्या अध्याय उपक्रम नव्हे दुसऱ्या अध्यायाचा ‘ न योत्स्य इति गोविन्दमुक्ता
तूनी बभूव ह ’ येथपर्यंतचा भागही उपक्रम नव्हे तर ‘ अशोकानन्वशोचरव ’ हा उपक्रम

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिपिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाधनः कायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि अजुनाप्रमाणेच—शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां सर्वप्राणिनां—शोक, मोह, मिथ्याभिमान, स्नेह इत्यादि दोष ज्यांच्या चित्तान उद्भवले आहेत अशा सर्व प्राण्यांचा—स्वभावतः एव—स्वभावतःच—स्वधर्मपरित्यागः च प्रतिपिद्धसेवा स्यात्—स्वधर्माचा त्याग व निषिद्ध अमलेल्या आचरणाचें सेवन, हा होतात.—स्वधर्मे प्रवृत्तानां अपि तेषां—आणि ते स्वधर्माभ्येच जरी प्रवृत्त झालेले अमले म्ह० स्वधर्म न मोडता त्याचेंच आचरण जरी ते करात असले तरी त्याच्या—बाधनः कायादीनां—बाणां, मन, शरीर इत्यादिकांची—प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति—फलाभिसंधिपूर्विका एव च साहंकारा भवति—फलाच्या इच्छेनेच व अहंकारयुक्तच होते. [अजुनाप्रमाणेच ज्या दुमन्याही लोकांच्या चित्तात शोक, मोह, देहच मी हा मिथ्याभिमान, हे माझे अमा पुत्रादिकावर स्नेह इत्यादि दोषाचा आविर्भाव होतो ते स्वाभाविकपणेच स्वधर्माचा त्याग करतात व निषिद्ध परधर्माचा स्वीकार करतात. पण शोकादि दोषांनी युक्त अमलेले किंयेक स्वधर्म सोडून नाहीत. तर त्यांचे अनुष्ठान करात अमत्तात. पण त्या स्वधर्मांत त्यांच्या शरीराची, मनाची व बागादि इंद्रियांची जी प्रवृत्ति होते ती फलाच्या इच्छेने व 'मी या धर्माचा कर्ता आहे' अशा अभिमानाने होते.]

तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्ममुत्पत्तुः स्वसंप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरातो भवति, इत्यतः संसारबीजभूतां शोकमोहौ ॥ तयोश्च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वनादात्मज्ञाना-
न्नाम्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमजुनं निमिर्त्ताकृत्याह भगवा-
न्बोमुदेवः—अशोच्यानित्यादि ॥

आहे व 'इति ते ज्ञानमास्थाय' १८-५६ हा उपमहार आहे. शाकरभाष्यानुसार गीता-
हस्य पृ. ४-५ पहा.

म्हणजे गीताशास्त्राचा उपक्रम ज्ञानाने आहे, आत्मज्ञानाने आहे, मारयानिष्ठेने आहे व उपमंहारही आत्मज्ञानाने व मास्वनिष्ठेने आहे. कर्मयोगाने उपक्रम नाही. यान्तव गीतेचें तात्पर्य आत्मज्ञानात आहे. गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे; प्रवृत्तिपर नव्हे. अजुनाला गीता-
शास्त्रात ज्ञानाची अनेक साधने मागितली आहेत. त्यातलेच निष्काम कर्मयोग हे एक आहे; व ते त्याच्या उपांग, व, शास्त्रात, उल्लिखित, अमत्यामुळे—नाश्या, अत्रापेय, गातेत, द्वायति-
लेल्या अवस्थेलाही योग्य अमत्यामुळे 'तूं कर्मच कर; तूं प्राप्त युद्धच कर; ' असा उपदेश केला आहे. निष्काम कर्मही गीत मंत्र्यामच आहे, म्हणजे आश्रम मंत्र्यामाने होणारे जे वित्तशुद्धिरूप कार्य ते निष्काम कर्मानुष्ठानहि करू शकने व माझ्या कर्मांचा जरी नाहीत तरी कर्मरुपाचा, आमत्तीचा व कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग त्यातही अमनोच. यारनव अजुना-
लाही गीतेन निवृत्तीचाच उपदेश केला आहे. निष्काम कर्मानुष्ठान हे प्रवृत्त कर्म नव्हे तर निवृत्त कर्म आहे, हे रहस्यकारानाही समज आहे. गी. र. पृ. २५४ पहा.

भाष्यार्थ—तत्र एवं सति—आणि त्यांची स्वधर्मप्रवृत्ति फळासाठी व अभिमान-पूर्वक होऊ लागली असता—**धर्माधर्मोपचयात्—**धर्म व अधर्म यांची वृद्धि झाल्या-मुळे—**इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः—**इष्ट व अनिष्ट जन्म, सुखदुःखांची प्राप्ति इत्यादि रूप—**संसारः—ससार—अनुपरतः भवति—**अविच्छिन्न असतो ससाराचा विच्छेद—प्राप्ति होत नाही—**इति अतः—**म्हणून—**शोकमोहौ संसार-बीजभूतौ—**शोक व मोह हे ससाराचे बीजभूत दोष आहेत. [आणि शोक-मोहानी व्याकुळ झाल्यामुळे प्राण्यांचे स्वर्माचरण फळासाठी व 'मी याचा कर्ता' अशा कर्तृत्वाभिमानाने होऊ लागले असता धर्म व अधर्म किंवा पुण्य व पाप याचा संचय होतो. त्यामुळे धर्माचे इष्टजन्म-देवादिषाचा उत्तम योनी प्राप्त होणे-हे फळ मिळते, व अधर्माचे पशु-पक्ष्यादिकांची अनिष्ट योनि प्राप्त होणे, हे फळ मिळते इष्ट जन्मात सुख होते, अनिष्ट जन्मात दुःख होते, याप्रमाणे इष्ट-अनिष्ट जन्म प्राप्त होऊन त्यात सुखदुःखाची प्राप्ति होणे, (अ १८ श्लो १२) हाच संसार आहे अशा प्रकारचा संसार धर्माधर्माच्या मध्यामुळे अनुपरत होता तो अविच्छिन्न रहातो त्याचा प्रवाह सतत चालूच असतो तो विच्छिन्न होत नाही यासाठी शोक व मोह हेच ससाराचे बीज-कारण आहे]
—**च तयोः—**व त्या शोकमोहाचा—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानात् अन्यतः—**मयकर्मसंन्यास करून आत्मज्ञाननिष्ठ झाल्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपा-याने—**निवृत्तिः न—**निवृत्ति होत नाही,—**इति—**म्हणून—**तत् उपदिदिधुः—**तें आत्मज्ञान उपदेशित्याचा इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः—**भगवान् वासुदेव—**सर्वलोकानुग्रहार्थ—**सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी—**अर्जुनं निमित्तीकृत्य—**अर्जुनाला निमित्त करून—**'अशोक्यान्०' इत्यादि आह—**' तू शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांविषया शोक केलस, ' इत्यादि म्हणतो [संसाराचे बीज असे जे शोक व मोह हे दोष त्याची निवृत्ति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानावाचून दु-सऱ्या कोणत्याही उपायाने होत नाही म्हणून त्या संन्यासपूर्वक ज्ञानाचाच उपदेश कर-ण्याच्या इच्छेन भगवान् वासुदेवाने शोकमोहानी व्याकुळ झालेल्या सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी अर्जुनाला वेळ निमित्त करून ' अशोक्यान्० ' इत्यादि ज्ञानोपदेश करण्यास आरंभ केला आहे त्या अर्जुनाचा या वेळा जी अवस्था होती तीतच त्याला ज्ञानोपदेश

१ छांदोग्याच्या मीनव्या अध्यायात छा भाष्यास पृ ५२७, नारद सनत्कुमारास शरण जाऊन म्हणतो—“ हे भगवन्, तो मी मत्तवेत्ताच म्ह० ऋग्वेदादि सर्व विद्या जाणणाराच आहे आत्मवेत्ता नाही. आपल्या सारख्याच्या तोंडून मी ऐकलेच आहे की, आत्मवेत्ता शोकास उद्बुधितो हे भगवन्, तो मी अनात्मविद्—आत्म्याला न जाणणारा शोक करतो तो भगवान् मला शोकाच्या पार नेवो—या शोकमागरीच्या पार करो” त्यानंतर सब अध्यायात आत्मज्ञान सांगून शेवटी असे म्हटले आहे—“आहारमुद्धो मत्तमुद्धि ” म्ह० विषयानुभवरूप विज्ञानाची शुद्धि झाली अमना सत्त्वाची—मन्न वर्णाची शुद्धि होते मत्तमुद्धि ज्ञानी असता आत्म्याची धूमा रम्यते—अतिरमरण होत नाही अविच्छिन्न रम्यते शाली अमना सब हृदयप्रदीपा रावण प्रमोद झाला. त्या राग देशादिदोषरहित नारायण भगवान् मनस्कुमार अविद्या-तमा-

करणं दृष्ट नयते. तर स्वधर्मानुष्ठानानं चित्तशुद्धिं प्राप्यावरच तो करणे उचित होतं, म्हणून 'अर्जुनाला निर्मित करून' असे म्हटले आहे.]

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तद्विप्रिहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसंहिताज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽयं इति ॥ ज्ञापकं चाऽऽहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्मं सद्ग्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तत्र—पण या गांताशाखाचा अर्थ अमा निश्चित झालेला असतां—केचित् आहुः—कोणी (ज्ञानधर्मममुचयवादी) म्हणतात—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रात् एव—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठेनेच—कैवल्यं—केवल आत्मभाव-मोक्ष—न प्राप्यते एव—प्राप्त होत नाहीच—किं तर्हि—तरमग काय ?—अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसंहितात् ज्ञानात्—अग्निहोत्रादि श्रौत व स्मार्त कर्मांसहवर्तमान असलेल्या ज्ञानानं—कैवल्यप्राप्तिः—मोक्षप्राप्ति होते—इति—अमा—सर्वासु गीतासु—मग गांतामध्ये—निश्चितः अर्थः—निश्चित अर्थ आहे—इति—अमे ते म्हणतात. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठामप धर्मानं मोक्षप्राप्ति होत नाही तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्त धर्म व ज्ञान याचें एकाचवेळा अनुष्ठान केल्याने मोक्ष मिळतो, असा अर्थ सर्व गांतेत निश्चित केला आहे. केवल आत्मज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो अमे आचार्यांचे मत आणि कर्म व ज्ञान या दोन साधनांनी मोक्ष मिळतो, मुस्त्या ज्ञानाने नाही, असे ज्ञानधर्मममुचयवाद्यांचे मत आहे.] अस्य अर्थस्य ज्ञापकं च आहुः—या आपल्या अर्थाला ते—

या पार असलेलें आत्मतत्त्व दाखविता झाला. " (छा. भाष्यार्थ पृ. ५७३) यावरून श्रौकाची निवृत्ति आत्मज्ञानानें होते, त्यावाचून होत नाही, हें उपनिषत्प्रमाणानें सिद्ध झालें. अर्जुनानेंही ' धर्मसमूहचेता. ' ' काण्वयदोषोपहनस्वभावः ' ' निश्चित श्रेयः ऋद्दि. ' ' अह ते शिष्यः ' ' प्रपन्न मां शाधि ' ' इद्रियाणा उच्छोषण शोक यत् अपनुयात् तत् न हि पश्यामि ' इद्रियाणा शुष्क करून सोढणाऱ्या माझ्या शोकाचें निरमन करील अमें मला तुमरे बाहीं दिसत नाही. त्रिभुवनाचें राज्य जरी मिळालें तरी माझा शोक जाणार नाही अमें धाडले आहे. अर्जुनाच्या या भाषणात व बरील नारदाच्या भाषणात किती साम्य आहे, तें वाचकांनी अवश्य पहावें व गीतेचा पहिला अध्याय आणि दुसऱ्या अध्यायाचे ९ श्लोक याच्या पुढील उपदेशाशा आचार्य भागतात तमाच सबंध लागतो, का रहस्यकार मागतात तमा त्याचा सबंध आहे, याचा विचार करावा. ' चित्तशुद्धि झाली असता आत्म्याची अविच्छिन्न स्मृति होत ' हें छान्दोग्याचें वचन पुढील ' नष्टो मोह. स्मृतिः लब्धा ' अ. १८ श्लो. ७३ या अर्जुनाच्या वचनांशीं कसे जुळवें तेंहि वाचकाना पहावें. शोकनिवृत्तीमाठा आत्मज्ञान व आत्मज्ञानानें शोकमोहाची निवृत्ति हा मिळाला इतर उपनिषदावरूनही मिळ होतो, पण विस्तारभयास्तव त्यातील उतारे येथें देत नाही.

१ गीतारहस्यकाराचा पथ वाहून अगदीच भिन्न आहे. ते ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, अमेही मागतात, संन्यास व न्येयोग हे स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, असेही म्हणतात व ज्ञान-

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी गीतेतीलच प्रमाण सांगतात—‘अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यासि’—पण जर तू हा धर्म्य संग्राम न करशील तर स्वधर्म व कीर्ति या दोहोंला मुकून पायी होशील,—‘ते अधिकारः कर्मणि एव’—तुझा अधिकार कर्मा-मध्येंच आहे.—‘तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु’—यास्तव तू कर्मच कर.—इत्यादि—हा व अशांच दुसरा वचनेही ते प्रमाण म्हणून देतात

हिंसादियुक्तत्वाद्द्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्ध-लक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तकूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तद-करणे च ‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि’ इति युवता यावज्जीवादि-धुतिचोदितानां पदवादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चित-मुक्तं भवतीति ॥

भाष्यार्थ—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय—हिंसादि दोषांनी युक्त असल्यामुळे वैदिक कर्म अधर्मांला कारण होतें—इयं अपि आशंका—ही मुद्दा आशंका—न कार्या—कर्म नये—कथं—ती का कर्म नये ?—गुरु-भ्रातृ-पुत्रादि-हिंसालक्षणं—वडोल माणसे, भ्राते, पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणे, या स्वरूपाचे—युद्धलक्षणं क्षात्रं कर्म—क्षत्रियाचे युद्धरूप कर्म—अत्यन्तकूरं अपि—अतिशय कूरजरी असले तरी—स्वधर्मः इति कृत्वा—स्वधर्म असल्यामुळे—न अधर्माय—अधर्मांला कारण होत नाही—तदकरणे च—उलट ते न केल्याम—‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि’—त्वामुळे स्वधर्म व कीर्ति या दोहोंला मुकून तुला पाप लागेल,—इति युवता—असे सांगणाऱ्या भगवानाने—यावज्जीवादि-धुतिचोदितानां—यावज्जीव अग्निहोत्र करावे, इत्यादि अर्थाच्या धुतांना सांगितलेल्या च पदवादिहिंसालक्षणानां कर्मणां—व पशु-आदिवांक्षा हिंसारूप कर्मांना—प्राक् एव—अगोदरच—अधर्मत्यं न—अधर्मत्व नाहा—इति सुनिश्चितं उक्तं भवति—अमे अगदा स्पष्ट व निश्चित सांगितले आहे, अमे होतें—इति—असे ते म्हणतात. [वेदोक्त यज्ञकर्म हिंसा, उन्मिष्ट भक्षण इत्यादिकांना युक्त असल्यामुळे ते अधर्मांला कारण होतें, अशांही संका चेऊं नये. कारण गुरु-भ्राते-पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणे एत-द्रूप युद्ध, हे क्षत्रियकर्म अलंत कूरजरी असले तरी क्षत्रियाचा तो स्वधर्म आहे. त्या-मुळे ते युद्ध अधर्मांला कारण होत नाहा. इतकेच नव्हे तर उलट ते न केल्यास तूं स्व-

कर्मसमुच्चयही मानतात त्याचा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणजे ज्ञानोत्तर लोकमग्रहार्थ निष्काम कर्मे करीत राहणे. पण कर्मे कोणता ? अग्निहोत्रादि श्रौतस्मानं कर्मे नव्हेत, तर पत्करलेला पदा (गी. २. ५. ६६२ पहा) अथात् आचार्यांनी वृत्तिकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें जें खंडन जें आहे, त्यावरून रक्षककाराण वस्तुन- इतका राग येण्याचे वाढा कारण नव्हेत. कारण त्याचा ज्या कर्माविषया पदवा अग्रह आहे नां अग्निहोत्रादिक नव्हेत. तर जगाचे व्यवहार दोन. हानी पुत्कारने जगाचे व्यवहार, सामाजिक कर्मे आभरणान्न करोत राहोवें, हाच आशय गातेतून वाटण्यामाठी त्यांना ॥ मनें खडाटोप येना आहे (गा. २. ५. ३०३-४ पहा.)

भमे व कीर्तिं याता मुक्त्वा तुला पाप लागेल, अमे सागणाच्या भगवानाना 'यावर्जाव अग्नि-
होत्र करावे' इत्यादि धुताना ज्याचे विधान केले आहे, अशा पदवादिवाच्या हिंसादिरूप
कर्मांना मुख्यच अधर्मत्व नाहा, असें अगदा निश्चितच सांगितले आहे, अमे होते.]

तदमत, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाध्वययो । अशोच्यानित्यादिना भगवता
यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वरूपं कृतं
तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिपञ्चविक्रियाभावादकर्ताऽऽमेति प्रकरणार्थनिरू-
पणाया जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकाराच्या वरील ज्ञानकर्ममनुष्याचे संतन—) तत् असत्—ते
त्याचे म्हणजे खोटे आहे. कारण—बुद्धिद्वयाध्वययोः ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागव-
चनात्—दोन बुद्धीचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा विभाग सांगि-
तलेला आहे—भगवता—भगवानांना—अशोच्यान्० इत्यादिना—'अशोच्यान्०'
अ २-११ येथपासून—यावत् 'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य'—२-३१ इति एतदन्तेन
ग्रन्थेन—'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य'—येथपर्यंतच्या प्रधाने—यत् परमार्थात्मतत्त्व-
निरूपणं कृतं—जे परमार्थ—आत्मतत्त्वाचे निरूपण केले—तत् सांख्यं—ते सांख्य,—
प्रकरणार्थनिरूपणात्—त्या प्रकरणान्या अर्थाचे निरूपण केल्यामुळे—आत्मनः—
आत्म्याला—जन्मादिपञ्चविक्रियाभावात्—जन्मादि सहा विक्रियाचा अभाव अस-
ल्यामुळे—आत्मा अकर्ता इति—आत्मा अकर्ता आहे, अशी—या तद्विषया बुद्धिः
जायते—जा त्याविषया बुद्धि उत्पन्न होते—सा सांख्यबुद्धिः—ती सांख्यबुद्धि—
येषां ज्ञानिनां—ज्या ज्ञानी पुरुषांना—सा उचिता भवति—ती बुद्धि उचित अमते
—जे तत्पर झालेले असतात—ते सांख्या—ते सांख्य [ब्रह्मज्ञान कर्मांमहवर्तमानच
आपले पद देऊ शकते, एकदेच ज्ञान मोक्ष देऊ शकत नाहा कारण ता दोन्ही मिळून
मोक्षाचे कारण आहेत असे जे शक्तिकारांचे अनुमान आहे, ते अमत्—याघित होणारे आहे.
कारण, शिंप, दोरी इत्यादि अधिष्ठानाचे ज्ञान झाले म्हणजे भामलेले रणे, सर्प इत्यादिवाची
निवृत्ति होण्यास दुसऱ्या कशाचीही गरज नसते, हे प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे आत्मज्ञान झाले
म्ह० आमक संसाराच्या निवृत्तीला दुसऱ्या कशाचीही गरज नाहा तसेच गीताशास्त्रात
ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच प्रतिपादन आहे, असे जे त्याचें म्हणणे आहे तेही सांख्यबुद्धि व
योगबुद्धि यांचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन निष्ठांचा विभाग
सांगितलेला अमत्यामुळे योग्य नाहा दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकापासून ३१ व्या
श्लोकांपर्यंत भगवानाना जे परमार्थ आत्मतत्त्वाचे निरूपण केले आहे ते सांख्य होय त्या
प्रकरणाच्या अर्थाचा विचार केला अमता त्याविषया जी बुद्धि उत्पन्न होते ती सांख्यबुद्धि.
जन्म, अस्तित्व, वृद्धि, परिणाम, क्षय व नाश हे सहा विकार प्रत्येक पदार्थाला होतात,
पण ते आत्म्याला होत नाहात, त्यामुळे आत्मा अकर्ता आहे, अशा बुद्धि प्रकरणार्थाचे
निरूपण केल्याने होते ही सांख्यबुद्धि ज्ञानी पुरुषांनाच योग्य असते. त्यामुळे तेच
तत्परायण होतात म्हणून जे सांख्यबुद्धिनिष्ठ झालेले अमतान ते सांख्य होत]

एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्म-
विवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धियोगबुद्धिः । सा
येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ॥

भाष्यार्थ—(आता योग, योगबुद्धि व योगा म्णजे काय ते सांगतात—) एतस्याः
बुद्धेः—या साख्यबुद्धान्या—जन्मनः प्राक्—जन्माच्या पूर्वी—आत्मनः देहादि-
व्यतिरिक्तत्व-कर्तृत्व भोक्तृत्वादि-अपेक्ष.—आत्म्याचें देहादिकांहून भिन्नत्व, कर्तृ-
त्व, भोक्तृत्व इत्यादिकांचा ज्याला अपेक्षा आहे असा—धर्माधर्मविवेकपूर्वकः—
धर्म व अधर्म यांच्या विवेकपूर्वक—मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षण. योगः
—मोक्षमिहासाठा परंपरेने सावन होणारे जे धर्मानुष्ठान त्याचे निरूपण करण, हेच
ज्याच स्वरूप आहे तोच योग होय—तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः—त्यावि-
षयीची जी बुद्धि—निष्ठा ता योगबुद्धि—सा येषां कर्मिणां उचिता भवति—ती
कर्मनिष्ठा ज्या कर्माधिकारा लोकाना उचित असते—ते योगिनः.—ते योगी होत
[वर सांगितलेली साख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वी मोक्षमिहाचे परंपरेने साधन होणारे जे
धर्मानुष्ठान तोच योग होय त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाला पुण्य व पाप यांचे फळ पर-
लोका भोगणारा आत्मा देहाहून निराळा आहे, तो कर्माचा कर्ता आहे, त्या कर्मांचे फळ
भोगणारा जाते तो ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे आहे अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा
असते तसेच त्या धर्मानुष्ठानरूप योगान्या पूर्वी हा धर्म आहे व हा अधर्म आहे, असा
विवेकही अमावा लागतो अर्थात् ही धर्मानुष्ठानाची सामग्रा बराच साख्यबुद्धि उत्पन्न
होण्यापूर्वीच सभवत आत्मा निर्विकार, अकर्ता, अभोक्ता, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव
आहे, अशा ज्ञानाच्या उत्पत्तानंतर त्याचा सभवच नाही अशा योगाविषयाची जी बुद्धि
म्ह० निष्ठा—तत्परता ती योगबुद्धि व ता ज्या कर्माधिकारी म्ह० अर्थात् अनात्मज्ञ मुमु-
क्षुना उचिन असते ते योगा]

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—‘एषा तेऽभिहिता साख्ये बुद्धिर्बोधि-
विमा नृणु’ इति । नयोश्च साख्यबुद्ध्याध्या ज्ञानयोगेन निष्ठा सात्त्विकानां विभक्तां
वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति । तथा च योगबुद्ध्याध्या कर्मयोगेन
निष्ठा विभक्ता वक्ष्यति—‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ इति ॥

भाष्यार्थ—(या दोन बुद्धीविषया भगवानाची अनुमति दाखवितात—)—भगवता
एव—भगवानानेच—तथा च—तशाच—द्वे बुद्धी विभक्ते निर्दिष्टे—दोन बुद्धि
अगदी भिन्न भिन्न सांगितल्या आहेत—एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता—ही
तुला मा सांख्यबुद्धि सांगितली—तु योगे इमां शृणु—व आतां ही योगबुद्धि ऐव.
—इति—अशा प्रकारे दोन बुद्धि स्वतः भगवानानेच अगदी पृथक् सांगितल्या आहेत
—तयो—त्या दोन बुद्धीत—सांख्यबुद्ध्याध्या सांख्यानां ज्ञानयोगेन
निष्ठा—सांख्यबुद्ध्याचा आधय करून अमर्तेगी जी मय्यार्याची ज्ञानयोगाने निष्ठा तिला
—पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता—गर्भ्या आरभी वेदरूप आता मी ज्ञानयोगाने

साख्याची निष्ठा सांगितली,—इति—अशा (अ ३ श्लो ३)—विभक्तां वक्ष्यति अगदी पथक्—कर्मनिष्ठेहून अगदी भिन्न सांगेल—तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—योगबुद्ध्याश्रयां—योगबुद्धीचा आश्रय करून असलेला जी—कर्मयोगेण निष्ठां—कर्मयोगानें निष्ठा तिला—कर्मयोगेन योगिनां—कर्मयोगाने योग्यांची—इति—अशा—विभक्तां वक्ष्यति—प्रथक् सांगेल [‘मी ही तुला साख्यबुद्धि सांगितली, आता योग-बुद्धि ऐक’ अशा रीतीनें भगवानानाच अगदी पृथक् दोन बुद्धि सांगितल्या आहेत त्याताल साख्यबुद्धीचा आश्रय करून राहणारी जा सन्याशाचा ज्ञानयोगनिष्ठा ती मर्त्याच्या आरंभा मी वेदरूपाने पृथक् सांगितली आहे, असें भगवान् सांगताल त्याचप्रमाणे कर्मयोग्याचा कर्मयोगाने निष्ठा सांगताल ज्ञान हाच योग आहे कारण त्याच्या योगानें पुरुष आत्म-तादात्म्य पावतो—युक्त होतो, म्हणून तो योग, त्या ज्ञानयोगानें सन्याशाचा निष्ठा—म्हणजे निश्चयाने स्थिति—तत्परता, तिला कर्मनिष्ठेहून अगदी पथक् सांगितला आहे तसेच कर्म हाच योग. कारण कर्माच्या योगानें पुरुष चित्तशुद्ध्याच्या द्वारा मोक्षाला कारण हो-णारें जे ज्ञान त्याला योग्य होतो म्हणून कर्म हा योग ता कर्मयोगनिष्ठा कर्मांधारी पुरुषाना उद्देशून भगवानाना सांगितला आहे कर्मयोगनिष्ठा ज्ञानयोगनिष्ठेहून अगदी विलक्षण आहे. त्याचें स्वरूप परस्परविरुद्ध आहे]

एवं साख्यबुद्धि योगबुद्धि चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणो. कर्तृत्वाकर्तृत्वैकरवानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभव पश्यता ॥

भाष्यार्थ—एवं—याप्रमाणे—सांख्यबुद्धि योगबुद्धि च आश्रित्य—साख्यबुद्धीचा व योगबुद्धीचा आश्रय करून—भगवता एव—भगवानानेच—विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते—अगदी पथक् अशा या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत (पण त्याच कारण वर्य ते सांगतात—)—कर्तृत्व अकर्तृत्व-एकत्व अनेकत्व बुद्ध्याश्रययोः ज्ञानकर्मणोः—कर्तृत्व अकर्तृत्व एकत्व-अनेकत्व या बुद्धीचा आश्रय करून असलेल ज्ञान व कर्म याचें—एकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता—एका पुरुषाच्या आश्रयानें असणे, संभवत नाहा, अस पाहणाऱ्या भगवानाने दोन निष्ठा भिन्न सांगितल्या [मी कर्ता आहे, प्रत्येक शरीरात जीव निरनिराळा आहे, या बुद्धीचा आश्रय करून कर्म प्रवृत्त होतें व ज्ञान ‘मी अक्ता आहे, सर्व भूतामध्ये एक आहे,’ या बुद्धीच्या आश्रयानें असतें, त्यामुळे ती दोन्ही म्ह० ज्ञान व कर्म एकाच वेळी एकाच पुरुषामध्ये राहणें, शक्य नाहीं. असें जाणणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णाना वर वर्णन केल्याप्रमाणे सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि याचा आश्रय करून—त्या दोन बुद्धींना उद्देशून दोन अगदी भिन्न भिन्न निष्ठा सांगि-तल्या आहेत]

१ पण रहस्यकारांनी साख्य व योग या शब्दाचा अर्थ भगदाच विपरीत केला आहे. ‘चित्तशुद्धीमाठा स्वधर्माप्रमाणे वणाश्रमविहित कर्मे करून ज्ञानप्राप्ति शास्त्रावर मोक्षा-साठा शेषा मग कर्मे मोक्षन सन्यास घेणें याम सारख आणि कर्मे कधीही न मोडता शेषउपर्यंत ताच निष्काम बुद्धीनें करीत राहण, याम योग किंवा ज्ञानयोग असें म्हणतात, ”

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“ एतमेव प्रवाजिनो लोक-
मिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेपेण—“किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ” इति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाना सांगितलेल्या या विभागवचनाला धुर्तांचे प्रमाण दाख-
वितात—) —यथा एतत् विभागवचनं—जसे हे भगवतांचे विभागवचन आहे—
तथा एव शातपथीये ब्राह्मणे—तसेच शतपथ शाखेच्या ब्राह्मणात—दर्शितं—
दाखविले आहे.—एतं एव प्रवाजिनः लोक इच्छन्तः ब्राह्मणाः—याच मंत्र्या-
नाच्या लोकास म्ह० प्रकृत आत्म्यास इच्छिणारे ब्राह्मण—प्रव्रजन्ति—संन्यास करि-
तात—इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय—याप्रमाणे सर्वकर्मसंन्यासाचे विधान करून
—तच्छेपेण—त्या विधीच्या शेपाने म्ह० अर्थवादाने—येषां नः—ज्या आमचा—
अयं आत्मा—हा आत्मा—अयं लोक—हाच लोक आहे ते आम्ही—प्रजया किं
करिष्यामः—प्रजेने काय करणार (प्रजेला घेऊन काय करावयाचें आहे ?)—इति—
असे शतपथब्राह्मणात दाखविले आहे. [भगवानाना या दोन निष्ठा जसा अगदी पथक
करून दाखविल्या आहेत त्याचप्रमाणे शुद्धयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणातही दाखविल्या
आहेत. अर्थात् भगवानाच्या या विभागवचनाचे तें मूळ आहे. “ नित्य विज्ञानस्वरूप
आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारे ब्राह्मण सर्व कर्मफलाविषयी अत्यंत विरक्त
होऊन सर्व कर्मांचा त्याग करून ज्ञाननिष्ठ होतात. ” याप्रमाणे सर्वकर्मसंन्यासाचे विधान
करून त्याचे प्राप्तिस्थ दाखविणाऱ्या पुढील अर्थवादाने ‘ आम्हाला हा आत्मा हाच सं-
पादन करण्यास योग्य असा लोक—फळ आहे. तेव्हा या मनुष्य-लोकाचे साधन अशी जी

पृ. ४४४ मास्य—कर्म मोडणे, योग—कर्म करणे ४४७. योग म्ह. पाप न लागता कर्म करण्याची
युक्ति ७, ४४६ मास्य—मन्यास, सास्य म्ह सास्यनिष्ठा, वगैरे अनेक जागी अनेक अर्थ
केले आहेत. एक निश्चिन अर्थ नाही एके ठिकाणी तर “ धर्म पद्वित्याने चित्तशुद्धीकरिता
तर पुढे चित्तशुद्धी शास्त्रावर स्वन. करिता जरी विषयोपभोगरूपी व्यवहार तुच्छ झाले तरी
होमसम्राहर्ष तेच व्यवहार केवळ स्वधर्म किंवा कनव्य म्हणून निष्काम बुद्धीने करणे जरूर
आहे. ” पृ ४६४ असे झटले आहे यात ने ‘ शान्ती पुरुषाने विषयोपभोगरूपी व्यवहार लोकसम्राहर्ष
स्वधर्म म्हणून निष्काम बुद्धीने केले पाहिजेत, ’ असे म्हणतात ! हा केवढा अपसिद्धान्त आहे,
हे सामान्य वाचकांच्याही लक्षात येईल. गीताही या गोष्टीला अनुकूल नाही. ती मुमुक्षुच्या
विषयोपभोगरूप व्यवहाराचाही जर तीव्र निषेध करते तर शान्ती पुरुषाच्या विषयोपभोग-
रूप व्यवहाराला समान कशा देईल ! असे अपसिद्धान्त गीतावरहस्यात पदोपदी आढळतात.
जसे—दरील पद्वित्या उदात्यान ‘ ज्ञानप्राप्ति शास्त्रावर मोक्षामाठा शेंवटी सर्व कर्म सोडून
मन्यास घेणे, यास मास्य म्हणतात ’ असे म्हटले आहे. ज्ञान शास्त्रावर मोक्षासाठी वार्ही
बर्तव्य राहते, हे म्हणजे वेदान्तशास्त्राच्याच नव्हे तर गीतेच्या ‘ ज्ञान लब्धा परा शान्ति
अधिगेण अधिगच्छति ’ ‘ शास्त्रा मा शान्ति कच्छति ’ इत्यादि अनेक वचनांच्याही
विरुद्ध आहे.

१ या वाक्याचा अर्थ रहस्यकार ‘ लोक हाच आमचा आत्मा ’ पृ. २५६ असा करिताना,
९१ तां शुभाचा आहे.

प्रजा तिला घेऊन आम्हांला काय करावयाचे आहे,' कारण प्रजेने प्राप्त होणारा जो मनुष्यलोक तो या आत्मलोकाहून भिन्न नाही. आत्म्यात सर्व फलाचा अन्तर्भाव होतो. (अ. ४-३३) असे म्हणून मोक्ष हे ज्याचें फल आहे, असे ज्ञान दाखविले आहे]

तत्रैव च—“प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत ” इति ॥

भाष्यार्थ—(आता त्याच ब्राह्मणातील कर्मनिष्ठेविषयीचें वाक्य दाखवितात—)—**च तत्र एव**—आणि तेथेच म्ह० शतपथ ब्राह्मणातच—**दारपरिग्रहात् प्राक्**—पत्नीचे पाणिग्रहण करण्याच्यापूर्वी—**प्राकृतः पुरुषः आत्मा**—तत्त्वदर्शन झालेलें नसल्यामुळे प्राकृत म्ह० अज्ञ पुरुष म्ह० तोही आत्माच—**धर्मजिज्ञासोत्तरकालं**—गुरुसमीप वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठी धर्मजिज्ञासा केल्यावर—पूर्वमांसासेचें अध्ययन केल्यावर—**लोकत्रयप्राप्तिसाधनं**—मनुष्य, पितृ व दैव या तीन लोकांच्या प्राप्तीचे साधन—**सः अकामयत**—तो इच्छिता झाला एक—**पुत्रं**—पुत्र, हे मनुष्यलोकांच्या प्राप्तीचे साधन,—**च द्विप्रकारं वित्तं**—व दोन प्रकारचे वित्त—**मानुषं च दैवं**—मानुष वित्त व दैववित्त.—**तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं**—त्यातील मानुष वित्त कर्मरूप असते तें—**पितृलोकप्राप्तिसाधनं**—पितृलोकाच्या प्राप्तीचे साधन आहे—**च विद्यां**—व विद्या—उपासना हे—**दैवं वित्तं**—दैव वित्त आहे. ते—**देवलोकप्राप्तिसाधनं**—देवलोकाच्या प्राप्तीचे साधन आहे—**इति**—असे सांगितलें आहे [आणि औपरिग्रह करण्याच्यापूर्वी अज्ञ पुरुष ब्रह्मचारी होऊन गुरुगृहा वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठी धर्मजिज्ञासा करून म्ह० पूर्वमांसासेचें अध्ययन केल्यावर मनुष्यलोकादि तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन जे पुत्रादिक त्याची ' तो मला पत्नी असावी अशी कामना करता झाला ' इत्यादि वाक्यात सांगितल्याप्रमाणें इच्छा करतो. पुत्र—प्रजा हे मनुष्यलोकांच्या प्राप्तीचें साधन आहे कर्मांत मानुष वित्त म्हणतात. ते पितृलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे व उपासना हे दैववित्त असून तें देवलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे. असे शतपथ ब्राह्मणात सांगितलें आहे]

अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति ” इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

भाष्यार्थ—(कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा मागणाऱ्या वरील दोन्ही श्रुतिवाक्यांचे तात्पर्य—)—**अविद्याकामवतः एव**—अविद्या व काम यांना विशिष्ट असलेल्या अज्ञानाच—**सर्वाणि श्रौतादीनि कर्माणि**—सर्व श्रौत-स्मार्त कर्मे—**‘सः अकामयत आया मे स्यात्’**—तो मला पत्नी असावी, अशा कामना करता झाला, इत्यादि वाक्याने—**दर्शितानि**—दाखविले आहेत.—**तेभ्यः व्युत्थाय प्रव्रजन्ति**—त्या कर्मांपासून निवृत्त होऊन—कर्म सोडून संन्यास करितात,—**इति**—या वाक्याने—**आत्मान एव**

लोकं इच्छतः—आत्मा याच खेवाची इच्छा करणाऱ्या—अकामस्य—निष्काम पुरुषाला—व्युत्थानं—व्युत्थान—संन्यास—विहितं—सांगितला आहे,—यदि भगवतः श्रौतकर्म-ज्ञानयोः समुच्चयः अभिप्रेतः स्यात्—जर भगवानाला श्रौत कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय—सह अनुष्ठान इष्ट असेल—तत्—तर—एतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्—हे विभागवचन अयोग्य होईल. [कामनेने युक्त असलेला जो अज्ञ त्याच्याच साठी सर्व श्रौत-स्मार्त कर्म आहेत, असें वरील 'सोऽकामयत०' या श्रुतीने दाखविले आहे. तसेच आत्मलोकाचीच इच्छा करणाऱ्या व कर्माविषयी विरक्त झालेल्या निष्काम मुमुक्षूला 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' या वाक्याने संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे. अर्थात् भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय इष्ट आहे, असे जर मानले तर सकाम पुरुषाला कर्म व निष्काम पुरुषाला संन्यास, हे श्रुतीचे विभागवचन अयोग्य ठरेल. पण तसें होणे वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवानही श्रुतिविरुद्ध जर काही सांगतील तर तेही वैदिक संप्रदायात केव्हाच ग्राह्य मानले जाणार नाही. मुक्त-बुद्ध्याचा उपदेश वैदिकाना याच कारणाने अप्राह्य झाला. शिवाय वैदिकसंप्रदायाचे आधारस्तंभ जे व्यास ते भगवानाचा असा अवैदिक उपदेश श्लोकरूपाने केव्हाच ग्रंथित करणारे नव्हत.]

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भेगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यभ्यारोपयेन्मृष्य ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाला ज्ञानकर्मसमुच्चयच इष्ट आहे असें जर मानले तर अर्जुनाचा प्रश्नही अनुपपन्न होतो, असा दुसरा दोष दाखविलात—) —च 'ज्यायसी चेत्कर्मणः ते०'—इत्यादिः अर्जुनस्य प्रश्नः उपपन्नः न भवति—आणि 'कर्मापेक्षा ज्ञान अधिक श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझे मत आहे तर मला घोर कर्मांत का निर्युक्त करतोस ' हा अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाही.—भगवता पूर्वं बुद्धिकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं अनुक्तं—भगवानानीं पूर्वी ज्ञान व कर्म यांचे एका

१ अर्थात् रहस्यकारांनी मूल प्रमाण जी धुनि व मूर्ति त्यांना सोडून नारायणीय किंवा भागवत धर्माच्या पायावर कमलोज्ज्वालाची 'उभारणी' करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो वेदविरुद्ध जर अमेव तर अप्रमाण ठरेल. वैदिक दोन धर्मांचा उपाय-उपेयभाव आचार्यांनी वर स्पष्टपणे सांगितला आहे. गीता किंवा नारायणीय-भागवत-धर्म 'प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन मार्ग स्वतंत्र आहेत' असे खरोखरीच 'न मागन अमतील तर ते वैदिक संप्रदायाला सोडून अग्न्यामुक्त वैदिकाना अप्राह्य ठरतील अशा वेदवाद्य मताचा पुरस्कार भगवान् आत्मज्ञानी केला असे जरी छुणभर मानले तरी वेदन्याम त्याचे श्लोकरूपाने ग्रथन केव्हाही करणार नाहीत आणि वैदिक संप्रदाय तर 'धर्मो रक्ष अपनुदन्ति' नाराय. पृ. ७८ असें समस्वराने सांगत आहे. अर्थात् नारायणीय धर्म हा एक अपूव प्रमाण ग्रंथ आहे, असें मानून व स्वातंत्र्यनिधमंत्र मोड्याने मोड्याने माधन आहे, किंवा ज्ञानानवर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाने मंत्रपथक कर्म करीतच राहिले पाहिजे असेंच प्रतिपादन केले आहे, अस मानणे, उदात्त अनुचित होय.

पुरुषाकडून एकाच वेळीं अनुष्ठान होणे अशक्य आहे असें न सांगितलेलें—च—व—
अश्रुतं—न ऐकलेले—कर्मणः बुद्धेः जायस्त्वं—कर्माकडून ज्ञानाचे श्रेष्ठत्व—अर्जु-
नः—अर्जुन—‘ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः’ इति—कर्माकडून ज्ञान जर
श्रेष्ठ आहे, असें—भगवति—भगवानावर—भूषा एव—खोटेच—कथं—कसे—
अध्यारोपयेत्—लादिल ? [भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—सह अनुष्ठानच
इष्ट आहे, असें जर मानलें तर अर्जुनाचा ‘कर्मापेक्षा ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला
प्रोर कर्म करावयास का सांगतोस ? ’ असा हा प्रश्न योग्य ठरत नाहा. कारण समुच्चय
म्हटला कीं तो एका पुरुषाला एकाच वेळीं प्राप्त होतो. ज्ञान व कर्म यांचें एकाच पुरु-
षाला एकाच वेळा अनुष्ठान करता येणे शक्य नाहा, असें पूर्वी भगवानानीं सांगितलेलें
नसताना व अर्जुनानें कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे असें ऐकलेलेंही नसताना, अर्जुन कर्मा-
कडून बुद्धि श्रेष्ठ आहे, असें भगवानावर—‘ज्यायसी चेत्’—या वाक्याने खोटेच कसे
लादिल ? भगवानानीं तसें सांगितलेलें असल्याबाबून अर्जुन त्याच्यावर तसा मिथ्या
आरोप करणार नाहा पण ज्याअर्थी अर्जुन तमें स्पष्ट विचारीत आहे, त्याअर्थी भग-
वानानींच तसें सांगितलें असलें पाहिजे हें उघड होतें.]

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि ॥ उक्त एवेति—
‘यच्छ्रेष्ठ एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ इति कथमुभयोरपदेशे मति अन्यतरविषय
एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे
तपोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चय हा गांतेचा प्रतिपाद विषय नव्हे याविषया आणखी
एक उपपत्ति—) किं च—आणि शिवाय—यदि सर्वेषां बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः
उक्तः स्यात्—जर सर्व समुष्ठाना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितलेला असेल तर
—सः अर्जुनस्य अपि उक्तः एव—तो अर्जुनालाही सांगितलाच असला पाहिजे.
—इति—तेव्हा—एतयोः यत् श्रेयः तत् एकं सुनिश्चितं ब्रूहि—सत्यास व
कर्म या दोहोतील जें श्रेयस्कर तें एक अगदी निश्चयानें साग (अ. ५ श्लो १)—
इति—असा—उभयोः उपदेशे सति—दोहांचा उपदेश केलेला असताना—अन्य-
तरविषयः एव प्रश्नः—त्यातील एकाविषयाच प्रश्न—कथं स्यात्—कसा होईल ?
—पित्तप्रशमनार्थिनः—आपल्या पित्ताची शांति व्हावी, अशी इच्छा करणाऱ्या
रोग्याला—वैद्येन—वैद्यानें—मधुरं शीतं च भोक्तव्यं—मधुर व शीत पदार्थ
खावा—इति उपदिष्टे—असा उपदेश केला असता—तयो—मधुर व शीत या दोहो-
तील—अन्यतरत्—काही तरी एक—पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि—पित्ताच्या
शांतीचे कारण—उपाय साग—इति प्रश्नः न भवति हि—असा प्रश्न उपपन्न होत

१ अर्थात् ज्ञानाकडून कर्म निष्पन्न आहे, हें अर्जुनाचें म्हणणें खोटे नव्हे. त्याला भगवा-
नाच्या वचनाचाच आधार आहे (अ. २-४९ पहा) व जर ज्ञान श्रेष्ठ व स्वतः मोक्षसाधन,
तर समुच्चय समवतच नाहीं.

नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [तसेच, इतर सर्व साधकाना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर सांगितलेला असेल तर तो अर्जुनालाही सांगितलेला असणारच. कारण मोक्षाचे साधन अर्जुनासाठी निराळे व इतर साधकासाठी निराळें, असे होणे शक्य नाहीं. मग त्या दोन्ही साधनांचा समुच्चयाने उपदेश केलेला असताना ' त्या दोन्हीतील जें एक श्रेय-साधन असेल तेच मला सांग, ' असा दोन्हीतील एकाविषयाच प्रश्न करणे उपपन्न होत नाहीं. एखाद्याला पित्तचा विकार झाला असता व त्याच्या शारीसाठी त्याने वैद्याला औषध विचारले असता ' मधुर व शीत पदार्थ खावे, म्हणजे पित्तोपशम होतो ' असे वैद्याने सांगितल्यास त्यातील एकच कोणते तरी पित्तशारीचे औषध सांग, असे तो रोगी विचारित नाहा, हें प्रसिद्धच आहे.]

अर्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणमिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽस्मििति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं, पृष्ठादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाचा समुच्चयच सांगितला, पण अर्जुनाला त्याचा बोध न झाल्यामुळे त्याने असा प्रश्न केला, अशी संका घेऊन तिचें समाधान—) —अथ—वरे,—भगवदुक्तवचनार्थ-विवेक-अनवधारणमिमित्तः—भगवानांनी सांगितलेल्या वचनांच्या अर्थाचा विवेक करता न आल्यामुळे—अर्जुनस्य प्रश्नः—अर्जुनाचा प्रश्न आहे, अशी—कल्प्येत—जरी कल्पना केली—तथापि—तरी—भगवता—भगवानाने—प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं—प्रश्नानुरूप प्रतिवचन—उत्तर यावयास पाहिजे होते म्हणजे—मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः—मी ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितला आहे, मग—त्वं इत्थं भ्रान्तः किमर्थं असि—तू असा भ्रान्त कशासाठी झाला आहेस,—इति—असे भगवानांनी उत्तर यावयास पाहिजे होते. तुं—पुनः—पण—मया पुरा द्वे निष्ठे प्रोक्ते—मी पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत—इति—अमे—पृष्ठात् अन्यत् एव—विचारलेल्या प्रश्नाहून निराळेच—अननुरूपं प्रतिवचनं—अयोग्य उत्तर—यत्कुं न युक्तं—मागणे उचित नव्हे. [भगवानांचा आदेश अर्जुनाला न कळल्यामुळे त्याने असा प्रश्न विचारला, असे जरी धनभर मानिले म्ह० अर्जुनाला भगवद्वचनाच्या अर्थाविषयी भ्रम झाला असे जरी एक धनभर गमवले तरी भगवानांना आपल्याच आज्ञाविषयी भ्रम होणे शक्य नाहीं. यामुळे त्यांनी तरी अर्जुनाच्या प्रश्नाला अनुसरून योग्य तेंच उत्तर यावयास हवे होतें. म्हणजे ' अरे अर्जुना ! मी तुला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—त्याचे सह अनुष्ठान करायला सांगितलें असल्यांना तूं असा भ्रम का होतोस ? परंतु यांतील एकच साधन माग अमे का म्हणतोस ? ' अमे भगवानांनी म्हणणे उचित होते. पण तसें काहीं न म्हणता—' मी पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ' अमे प्रश्नाच्या अगदी विपरीत उत्तर भगवानांनी दिले आहे. यावरून ज्ञानवर्गसमुच्चय भगवानांना इष्ट आहे असे सिद्ध होत नाहीं]

भापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किं च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रं ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा-त्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिदंशयितुं शक्यः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे श्रौत कर्म व ज्ञान याचा समुच्चयच संभवत नाहा, असे सांगून स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चयही संभवत नाहीं, असे सांगतात—)—स्मार्तेन एव कर्मणा—स्मार्त कर्मांशाच—बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते अपि—बुद्धाचा समुच्चय भगवानाना इष्ट आहे, असें जरी मानले तरी—विभागवचनादि सर्व—विभागाचे कथन वगैरे सर्व—उपपन्नं न—उपपन्न होत नाहीं. [धृति व स्मृति यांताल ज्ञान व कर्म यांचे विभागवचन, कर्मांहून ज्ञानाचे श्रेष्ठत्व, पाचव्या अध्यायाताल एकाच साधनाविषया अर्जुनाचा प्रश्न, भगवानांचे त्याबरील उत्तर, हे सर्वच स्मार्त कर्मांशींच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानाना इष्ट आहे, असे मानल्यास उपपन्न होत नाहा] (स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय न संभवण्याचे आणखी एक कारण—)—किं च—आणि शिवाय—युद्धं स्मार्तं कर्म—युद्ध हं स्मृतीने सांगितलेले कर्म—क्षत्रियस्य स्वधर्मः—क्षत्रियाचा स्वधर्म आहे,—इति जानतः—असे जाणणाऱ्या अर्जुनाचा—‘तत् घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि’—तर मग घोर कर्मांत मला का नियुक्त करतोस ?—इति उपालंभः—असा उपालंभ—निदा—असा टोमणा—अनुपपन्नः—अयोग्य आहे. [मनु (अ ७ ८८-९५) याज्ञवल्क्य (अ १ श्लो. ३२३-३२६) इत्यादि धर्मशास्त्रकारांना क्षत्रियाला उद्देशून युद्धाच विधान केले आहे त्यामुळे तो त्याचा स्वधर्म आहे. अर्जुनाला युद्ध हा आपला धर्म आहे, हे ठाऊक होते, असे असताना ‘ कर्मांहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला तू हे घोर कर्म—युद्ध करावयास कां सांगतोस ? ’ असा अर्जुनाने भगवानास जो टोमणा मारला आहे तो अयोग्य आहे. स्मार्त, कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय जर इष्ट असता तर हा अर्जुनाने केलेला भगवानाचा उपालंभ योग्य झाला नसता याप्रमाणे समुच्चयपक्षा प्रश्न-प्रतिपक्षानाचा उपपत्ति लागत नसल्यामुळे गीताशास्त्र समुच्चयपर नाहा, असे सांगून समुच्चयपक्षाच्या खडनाचा उपसंहार करितात—)]—तस्मात्—म्हणून—गीताशास्त्रे—गीताशास्त्रात—ईपन्मात्रेण अपि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा—यत्किंचित्ही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांशा—आत्मज्ञानस्य समुच्चयः—आत्मज्ञानाचा समुच्चय—सहभाव—केनचित्—कोणाकडूनही—कोणाकडही—दर्शयितुं न शक्यः—दाखविता येणे शक्य नाहा [अर्था वस्तुस्थिति असल्यामुळे गीताशास्त्रात अतिसय अल्प अशाही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांशा आत्मज्ञानाचा समुच्चय सांगितलेला आहे, असे कोणाला दाखविता येणे शक्य नाहा]

१ पण रहस्यकार तर ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षच गानेला समन आहे, असे म्हणतात. जाचायांना ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षाचे जे वर राखून केले आहे ते लक्षपूर्वक वाचल्यावर ज्ञान व कर्म म्ह० काय, त्याचा विरोध वमा, व त्यामुळेच त्याचा समुच्चय अशक्य कसा, ते कोणा-

च्याही लक्षात येईल पण रहस्यकार प्राचीन वृत्तिकाराचा पक्ष घेऊन म्हणतात "श्रीशंकराचार्यांचे गीतेवरील भाष्य हा सध्या अति प्राचीन ग्रंथ समजतात यापूर्वी गीतेवर बराच भाष्ये विवादीक शालेस्वा होत्या यानमध्य नाहा परंतु या टीका मध्या उपलब्ध नमन्या मुळे महाभारतानंतर व शंकराचार्यांचा उदय होण्यापूर्वी दरम्यानच्या काळात गीतेचा अथ कसा लावान असत हे समजण्यास आता पुरा साधने उरला नाहात तथापि शंकरभाष्यातच या प्राचीन टीकाकाराच्या मताचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून आचार्यांच्या पूर्वीच्या टीकाकारांना गीतेचा अथ महाभारतकाराप्रमाणे ज्ञानवचनमुच्ययात्मक म्हणानाबरोबरच ज्ञानी मनुष्याने आमरणान्त स्वधर्माक बम केले पाहिजे, असा प्रवृत्तिपर टाबिरेला होता असे उघड दिवून येते ' पृ ११

पण हे म्हणणे किता योग्य आहे ते शंकरभाष्य आता वाचकापुढे प्रत्यक्षच अमल्यामुळे निराळे मागावपास नवी केवळ ज्ञानाने मोक्ष नाहा तर ज्ञान व अग्निहोत्रादि कर्म यांचे एकाच वेळा अनुष्ठान केल्याने मोक्ष मिळतो, असे वृत्तिकारांचे मत होते पण आत्मसाक्षात्कार ज्ञात्यावर मा अकता, अमोक्ता, इत्यादि आहे, असे निश्चिन ज्ञान होते, सबत्र एव आत्मसत्त्व आहे, अमाहा अनुभव येतो त्यामुळे 'मी कदा मोक्षा आहे, आत्मा सब शरीरात एक नवून अनन आहे,' इत्यादि ममजुनानेच होणारे कर्म सभवन नाहा असे मागून आचार्यांना बर त्या नगाचे खडल कर्मे केले आहे, ते वाचकांनी पहावे म्हणजे 'ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी पुरुषाने आमरणान्त स्वधर्माक बम केले पाहिजे' हे रहस्यकारांचे म्हणणे बरोबर नाहा, हे लक्षात येईल ज्ञान व औतस्मान कर्म याचा समुच्चय मोक्षाचे साधन आहे, असे वृत्तिकार म्हणतात पण रहस्यकार 'मोक्ष तरी ज्ञानानेच मिळत असला तर ज्ञाना पुरधाने स्वतः साटा जरी नाहा तरी, लोकमग्रहाथ भरेपर्यंत सात्तारिक कर्मे करीत राहिले पाहिजे' असे म्हणतात रहस्यकार आणता एके ठिकाणा म्हणतात का, आचार्यांच्या पूर्वी सन्यासमार्गी टीका होत्या की काय ते बळव्याम माग नाही पण ज्या वृत्तिकाराच्या वृत्तीवरून आचार्यांच्या पूर्वी ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष होता, असे ठरले त्याच वृत्तीवरून त्यांच्याही पूर्वी 'मव बममन्यामपूर्वकात् केवलात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्ति' असे प्रतिपादन करणारे टीकाकार होते हे सिद्ध हात्रे कारण तसे मत तर प्रचलित नसते तर वृत्तिकाराचा पूर्वपक्षच उज्वला नमता महाभारतकारांचे मतहा ज्ञानकर्मसमुच्चयाला अनुकूल असेच होते, ही समजूत चुकीची आहे कारण ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष कर्मकांनी मामासकाचा आहे व 'ज्ञानात् एव कैवल्य' हा औपनिषद मिद्धात आहे शिवाय रहस्यकार ज्याच्या ज्ञान समजतात ते ज्ञान मोक्षाच्या मुळाच उपयोग नाहा ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार असे त समजत नाहात गो र प्रस्तावना पृ ७ पहा

'ज्ञानाने मोक्ष मिळता विना ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाने मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणा उपस्थित वरून केवळ ज्ञानानेच मव कर्मे दग्ध हाऊन मोक्ष प्राप्ति होते, मोक्ष प्राप्तीस कमाचा वरून नाहा, असा गाताय श्रीशंकराचार्यांना आपल्या भाष्यात प्रथम णिना जाद आणि त्यावरून पुढे असे अनुमान काढिले आहे का ज्याअधी गीतेच्या वृष्टानेही माझाला कमाची वरून नाहा, लाअधी चित्त शुद्ध झाले म्हणजे कर्मे निरयक होतात आणि ती स्वभावतःच बधव म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध अमल्यामुळे ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरधाने

यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विबुद्ध-
सत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्म-
प्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्न-
वृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण 'लोकसंग्रहं करण्याची इच्छा असलेल्या विद्वानाने कर्मा-
मध्ये आसक्त न होता ती अज्ञाप्रमाणेच करावी' अ ३ श्लो. २५. असें गीतितच सां-
गितलेलें आहे. तेव्हा गीताशास्त्रात समुच्चय नाहीं, असें कसे म्हणता ?' अशी शका
कोणी घेईल म्हणून आचार्य सांगतात—)**तु—परंतु—अज्ञानात् रागादिदोषतः**
धा—अज्ञानामुळे किंवा राग द्वेषादि दोषामुळे—कर्मणि प्रवृत्तस्य—श्रूत-स्मृत कर्मांमध्ये
प्रवृत्त झालेल्या—यज्ञेन दानेन तपसा वा—यज्ञ, दान व तप यांनी—**विबुद्धस-**
त्त्वस्य—उपाचें चित्त शुद्ध झालें आहे अज्ञा—**यस्य—**ज्याला—**परमार्थतत्त्ववि-**
षयकं—परमार्थ तत्त्वाविषयांचे—**इदं सर्वं एकं एव ब्रह्म च अकर्तृ इति ज्ञानं—**हे
सर्व एकच ब्रह्म आहे व तें अकर्तृ आहे असें ज्ञान—**उत्पन्नं—**उत्पन्न झालें—**तस्य—**

सोडून दिली पाहिजेत हेंच मत भगवतासही गीतेंत ग्राह्य आहे, अमें म्हणावें लागतें. ज्ञानो-
त्तर ज्ञानी पुरुषानेही कर्म केला पाहिजेत या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष अमें नाव अमून
श्रीशंकराचार्यांचा बरील युक्तिवाद हाच काय तो तदिरुद्ध मुख्य आक्षेप होय ” ३०६

पण बरील भाष्यात आचार्यांनी तसें अनुमान काढलेलें नाह्या. प्रत्यक्ष श्रुति-स्मृतिवच-
नानीं व युक्तानें तसें सिद्ध केले आहे. मी अकर्ता आहे. निव्व शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आहे असें
ज्ञान झाल्यावर कर्मांचा सभवच नाहीं त्यामुळे त्याचा त्यागच प्राप्त आहे. तथापि काहीं
कारणानें त्याचा स्वरूपतः त्याग अशक्य झाल्यास त्याच्या हतून होणारी जी कर्मरूप चेष्टा
तें बसत. कर्मच नव्हे त्यामुळे ज्ञानाशी त्याचा समुच्चय मानता येत नाहीं. असे स्पष्ट
म्हटलें आहे. शिवाय प्राचीन समुच्चयवादी ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांना मोक्षाचे दोन
स्वतंत्र मार्ग म्हणत नाह्यात. रहस्यकार त्यांना स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणतात, तुल्यबल समज-
तात किंहुना कर्मयोगाच्या मातम्बरी ज्ञानयोगाहून अधिक आहे, असेंही प्रतिपादन करि-
तात अर्थात् रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय वृत्तिकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाहून अगदीं
विपरीत आहे त्यामुळे आचार्यांच्या पूर्वी गीतेवर समुच्चयपर टीका जरी असल्या तरी त्याचा
रहस्यकारांच्या पक्षास काहा उपयोग नाह्या, शिवाय आचार्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय पक्षाचें जें
उपडन केले आहे त्याचें प्रतिउपडन रहस्यकारांनी किंवा दुसऱ्या कोणीही केलेलें नाह्या नुसते
'शंकराचार्यांचा युक्तिवाद समाधानकारक किंवा निरुत्तरही नाहीं' ३०६, ७ असे म्हणून काम
भागत नाहीं रहस्यकारांनी ३०७ पृष्ठावर जीं दोन कारणें समितला आहेत ती सर्वथा
अयोग्य वशी आहेत तें आम्ही पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरम्भी दाखवू, येथे विस्तार करीत
नाह्या. आचार्यांनी भगवानांना गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चय विवक्षित नाह्या असें दाखविण्या-
साठी जा अनेक कारणें मागितला आहेत त्याचें निराकरण केल्यावाचून 'आचार्यांचा युक्तिवाद
कायतो प्रबळाच व तो समाधानकारक किंवा निरुत्तर नाह्या,' या म्हणण्यावर आमचा
विश्वास बसणें शक्य नाहीं.

त्याचे—कर्मणि च कर्मप्रयोजने निवृत्ते अपि—कर्म व कर्मांचे प्रयोजन ही दोन्ही जरी निवृत्त झालेली असली तरी—लोकसंग्रहार्थ—लोकसंग्रहार्थ—लोकांनी उन्मार्गी होऊं नये म्हणून—यत्नपूर्व—मोठ्या यत्नाने—यथा प्रवृत्तः—ज्ञान होईपर्यंत तो जसा कर्मांत प्रवृत्त झाला होता—तथा एव—तसाच—कर्मणि प्रवृत्तस्य—कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या त्याचे—यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते—जे प्रवृत्ति करीत असल्यासारखे दिसते—तत् कर्म न—ते कर्मच नव्हे. की—येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्—ज्याच्याशी ज्ञानाचा समुच्चय होईल [पण एखादा पुरुष आत्म्याच्या अज्ञानामुळे व राग-द्वेषादि दोषामुळे श्रौत-स्मार्त कर्मांमध्ये प्रवृत्त झाला, म्हणजे त्याने वेदाचे अध्ययन संपवून धर्मजिज्ञासा करून, गुरुकुलातून परत येऊन स्नानार्पण करून अभिहोत्रादि कर्मे आरंभिली, पण यज्ञ, दान व तप याच्या योगाने त्याचे चित्त पूर्वपुण्यामुळे लवकरच शुद्ध झाले, म्हणजे त्यातील राग-द्वेषादि दोष गेले, व परमार्थ आत्मतत्त्वाविषयी—‘हे आत्म-तत्त्व सर्व एकच आहे, ब्रह्म आहे व अकर्तृ आहे’ अशा प्रकारचे ज्ञान त्याला झाले म्ह. आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीचे अज्ञानही गेले, मग त्याला कर्मांचे काही कारणच उरत नाही आत्म्याचे अज्ञान व राग द्वेष ही कर्मांची निमित्ते आहेत पण ती यज्ञादि कर्मां-नुष्ठान व आत्मविचार याच्या योगाने गेली त्यामुळे कर्मही निवृत्त झाले व कर्मांचे प्रयोजन—फलही निवृत्त झाले. तथापि तो श्रेष्ठ आहे. हजारो लोक त्याचे अनुयायी आहेत, त्याने श्रौत-स्मार्त कर्मे टाकल्याम लोकही ते टाकतील, अशी स्थिति आहे. म्हणून लोकांनी ज्ञानापूर्वी कर्मांचा त्याग करून उन्मार्गी होऊं नये म्हणून तो पूर्वीप्रमाणेच—ज्ञाना-पूर्वी जसा कर्म करीत होता तसाच कर्म करीत राहिला, तर त्याचे जे आभासरूप कर्म दिसते ते वस्तुतः कर्म नव्हे त्यामुळे त्या तसल्या आभासरूप कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय मानता येत नाही. कारण तत्त्ववेत्ता वर्णाश्रमाभिमानशून्य झालेला असतो. त्याला मी ब्राह्मण, मी गृहस्थ इत्यादि प्रकारचा अभिमान नसतो. त्यामुळे त्याचे कर्म ही मुस्ती शरीरद्रव्याची चेष्टा आहे. ते विधिप्राप्त अनुष्ठान नव्हे.]

१ अर्थात् लोकसंग्रहासाठी केले जाणारे जे कर्मे ते वस्तुतः कर्मच नव्हे त्याचा आत्म-ज्ञानाचा मोक्षसाठी समुच्चय करता येत नाही. समुच्चयवादी वैदिक मोक्षासाठी ज्ञान व कर्म यांचे एकाच वेळी अनुष्ठान केले पाहिजे असे म्हणतात केवळ ज्ञान मोक्षाचे माधन आहे, हे त्यांना कबूलच नाही पण रहस्यकारांना ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, एवढे कबूल आहे पण तोही निश्चय नाही, वरमोठ फार, बघितल त्यांनी ‘कर्मच स्वतंत्र मोक्षसाधन आहे,’ असे म्हटले आहे ३०३ वचिन् चित्तशुद्धीसाठी वर्णाश्रमधर्मे जरी प्रथम हवे असले तरी ज्ञानोत्तर ते रोगप्रग्रहाय वेळे पाहिजेत ज्ञानोत्तर केलेली कर्मे मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहीत गान्तेतील कर्ममार्ग मन्वाममार्गांचे म्ह० ‘ज्ञानयोगाचे पंचांग—साधन नव्हे, कर्मानेच मिळते. रहस्यवार ‘ज्ञान’ ब्रह्माच्या अर्थाचाही फार घोटाळा करिताना. ज्ञान म्ह० मन्वाम, ३०५ आपल्या आत्म्याचे कल्याण करायला आहे हे कळणे ३०३, साम्यबुद्धि हेच ज्ञान, २०८, सर्वभूत आपल्या ठायी किंवा भगवताचे ठायी आहेत, असे जे ज्ञान, ४४९, इत्यादि धर्मोपीची अशा जाणत्या लोकडों उदाहरणे देता येतील.

यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंधिहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ॥

भाष्यार्थः—(तसेच ज्ञानी पुरुषाची जी यजयागादि प्रवृत्ति ती फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान यांना रहित असल्यामुळे भगवानाच्या प्रवृत्ताप्रमाणे ज्ञान किंवा त्याचें फल यांच्याशी समुच्चय पावत नाही, असे सांगतात—) **यथा—**जसे—**भगवतः वासुदेवस्य—**भगवान् वासुदेवाचे—**क्षात्रकर्मचेष्टितं—**क्षत्रिय जातीच्या कर्मांचे अनुष्ठान—**पुरुषार्थसिद्धये—**पुरुषार्थसिद्धीसाठी—**ज्ञानेन न समुच्चीयते—**ज्ञानाशी समुच्चित केले जात नाही—**तद्वत्—**त्याप्रमाणे—**विदुषः—**आत्मज्ञानी पुरुषाचे कर्म त्यांच्या ज्ञानाशी समुच्चित केले जात नाही कारण—**तत्फलाभिसंधि-अहंकाराभावास्य तुल्यत्वात्—**त्याच्या फलाची इच्छा व कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव विद्वानामध्ये तुल्यच असतो [भगवानाचे युद्धादि क्षात्रकर्म पुरुषार्थसिद्धीसाठी त्यांच्या ज्ञानाशी जस समुच्चय पावत नाही त्याचप्रमाणे विद्वानांचेही कर्म त्यांच्या ज्ञानाशी पुरुषार्थसिद्धीसाठी समुच्चय पावत नाही कारण भगवानाच्या ठिकाणा त्या कर्मांच्या फलाचा इच्छा व त्याचा 'कर्ता मी' असा कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव जसा असतो तसाच तो आत्मज्ञानी विद्वानाच्या ठायी असतो]—**तु—**कारण—**तत्त्वविद्—**'कूटस्थ ब्रह्मच मा' असे मानणारा विद्वान्—**अहं करोमि इति न मन्यते—**मी करता, असे मानत नाही.—**च—व—**तत्फलं न अभिसंधत्ते—त्याच्या फलाची इच्छा करीत नाही [ब्रह्मच मी असे जाणणारा प्रवृत्ति व तिचें फळ ही दोन्ही आपल्या ठिकाणी आहेत, असे पहात नाही तर ती शरीर व इंद्रिये यांच्यामध्ये आहेत, अस पाहतो त्यामुळे व्याख्यान, भिक्षादन इत्यादि करीत असताना त्याच्या ठिकाणी अहंकार, सतोप, लूप्ति इत्यादि वृत्ति जरी प्रतीत झाल्या तरी त्या आभासरूप असतात म्हणजे त्या आत्म्यामध्ये आहेत, ते माझे धर्म आहेत, अस तो पहात नाही, त्यामुळे तसल्या प्रवृत्तीचा ज्ञानाशी समुच्चय होत नाही.] ('अहो पण ज्ञान हांप्याच्या पूर्वावस्थेत जशी, तशीच ज्ञानोत्तरकालाही मनुष्याची नियत प्रवृत्ति दिसते, त्यामुळे ती आभासरूप आहे, अस म्हणता येत नाही ' असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—) **यथा च—**आणि ज्याप्रमाणे—**स्वर्गादिकामार्थिनः—**स्वर्गादि कामाची इच्छा करणाऱ्या—**अग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहितान्नेः—**त्या कामाच्या अग्निहोत्रादि साधनाचे अनुष्ठान करण्यासाठी ज्यांना अग्निहोत्र घेतले आहे अशा—**काम्ये एव अग्निहोत्रादौ—**काम्यच अग्निहोत्रादिकामध्ये—**प्रवृत्तस्य—**प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा—**सामिकृते—**अर्धे अनुष्ठान झाल्यावर—**कामे विनष्टे अपि—**तो काम जरी निवृत्त झाला व—**तत् एव अग्निहोत्रादि अनुष्ठितः अपि—**तेंच अग्निहोत्रादि कर्म तो तसेच करीतहा राहिला तरी—**तत् काम्यं अग्निहोत्रादि न भवति—**तें काम्य अग्निहोत्रादिक होत नाही.

[याविपर्या आपण एक उदाहरण घेऊ—स्वर्गादि विषयाची इच्छा करणाऱ्या एखाद्या पुरुषाने त्याच्या साधनाचे अनुष्ठान करण्यासाठी अग्निहोत्र घेतले व त्या काम्य अग्नि होत्रादिकात तो प्रवृत्त झाला पण पुढे काही कारणाने त्याचा तो काम-स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीची इच्छा—निवृत्त झाली तथापि तो ते अग्निहोत्रादि-अनुष्ठान ससेंच करीत राहिला, तर ते त्याचे अग्निहोत्र काम्य होईल का ? नाही कारण नित्य अग्निहोत्र व काम्य अग्निहोत्र हा भेद कामामुळे—स्वर्गादि फलाच्या इच्छेमुळे—झाला आहे. स्वर्गादि फलाची इच्छा नसली तर त्याला काम्य म्हणता येत नाही कामाच्या अभावा तेच नित्य होतें, त्याच न्यायाने आत्मज्ञान झाल्यावर पूर्वीप्रमाणेच कर्म जरी करीत राहिला तरी तें वस्तुतः कर्म म्हणे कर्माभास आहे कारण 'मी कर्ता' ही कर्मविधाची सामग्री त्याच्या-जवळ नसते]

मथा च दर्शयति भगवान् ' कुर्वन्नपि ' ' न करोति न लिप्यते ' इति तत्र तत्र ॥ यच्च ' पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ' ' कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वं जनकादयस्तत्त्वनिदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युर्मे लोकसंग्रहार्थं ' गुणा गुणेषु वर्तन्त ' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येवोऽर्थः ॥

भाष्यार्थः—(आत्मनस्त्वज्ञानी पुरुषाची कर्मप्रवृत्ति खरी नसून केवळ आभासरूप आहे, याविपर्या भगवानाची अनुमति दाखवितात—)—**तथा च—**तसेच—**भगवान्—**स्वतः श्रीकृष्ण—**' कुर्वन्नपि न लिप्यते '—**५-७ ब्रह्मात्मैक्यदर्शा ज्ञानी लोकसंग्रहार्थं कर्म करीत असला तरी त्याने लिप्त होत नाही—**' न करोति न लिप्यते '—**१३-११ हा आत्मा शरीरात जरी स्थित असला तरी करीत नाही व लिप्त होत नाही—**इति तत्र तत्र दर्शयति—**असे ठिकठिकाणी दाखवीत आहे. [ज्ञानी कर्म करीत असला तर त्याने लिप्त होत नाही, तो करीत नाही व लिप्त होत नाही, असे म्हणून भगवानांना पुढे ठिकठिकाणी आत्मज्ञ पुरुषाची प्रशस्ति हा कर्माभास आहे, असे सांगितलें आहे] (अहो पण ज्ञानी पुरुषाच्या हालचालीलाही—व्यापारांलाही—पुढे कर्म म्हटले आहे. तेव्हा त्याला कर्माभास कसे म्हणता ? उत्तर—)—**च—**आणि—**यत्—**जे—**' पूर्वं पूर्वतरं कृतम् '—**पूर्वीच्या लोकांना त्याच्याही पूर्वीचि कर्म केले,—**' कर्मणा एव हि जनकादयः संसिद्धिमास्थिताः '—**कर्मानेच जनकादिक संसिद्धीला प्राप्त झाले,—**इति—**अस म्हटल आहे—**तत्तु—**ते तर—**प्रविभज्य श्रेयां—**विभागपूर्वक जाणावें—**तत् कथं—**ते कसे ?—**यदि तावत् पूर्वं जनकादयः—**जर पूर्वीचे जनकादिक—**तत्तयिद्ः अपि—**तत्त्ववेत्ते असूनही—**प्रवृत्तकर्माणः—**कर्मात प्रवृत्त झालेले—**स्युः—**अमताल तर ते—**लोकसंग्रहार्थं—**लोकसंग्रहासाठी—**' गुणाः गुणेषु वर्तन्ते '—**दारांद्रियादि गुण शब्दादि विषयामध्ये प्रवृत्त होतात (मी नाही)—**इति ज्ञानेन एव—**अशा ज्ञानानेच—**संसिद्धिमास्थिताः—**संसिद्धीला—मोक्षाला प्राप्त होण्यास सज्ज झाले. म्ह०—**कर्मसंन्यासे प्राप्ते अपि—**कर्माचा त्याग करण्याची

प्राप्ति जरी होती तरी—कर्मणा सह एव—कर्मांसहवर्तमानच—संसिद्धि आस्थिताः—मोक्षाला प्राप्त व्हावयास तयार झाले.—कर्मसंन्यासं न कृतवन्तः इति एषः अर्थः—त्यांनी कर्मसंन्यास केला नाही, असा हा अर्थ आहे. ['पूर्वीच्या जनकादिकांना त्यांच्याही पूर्वीच्या लोकाना केलेलेंच कर्म केले,' 'जनकादिक कर्मानेंच सांसिद्धीला प्राप्त झाले' असे जे गीतेतच म्हटले आहे त्याचा अर्थ ज्ञानी व अज्ञानी असा विभागपूर्वक जाणावा. तो कसा म्हणून विचाराल तर सागतां—जनकादिक तत्त्ववेत्ते असूनही कर्म करीत होते, असे जर मानावयाचें असेल तर ते लोकसंग्रहामाठा 'हीं कर्म शरीरोद्दि-याची आहेत माझी नव्हेत,' असे समजूनच तीं करीत होते. अर्थात् ते ज्ञानानेच मो-क्षाला प्राप्त झाले, म्ह० कर्मसंन्यास प्राप्त झाला असताही त्यांनी तो केला नाही, आभा सरूप कर्म करीत असतानाच मुक्त झाले, असा त्याचा अर्थ करावा. त्याचा कर्म मोक्षा-साठी नव्हती, लोकसंग्रहासाठी होती. तीं मोक्षसाधनरूप नसल्यामुळे ज्ञानाशी त्याचा समुच्चय मानता येत नाही]

अथ न ते तत्त्वविद् ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं तत्त्वशुद्धिं ज्ञानो-त्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ॥ एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सात्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(आता ते तत्त्वज्ञ नव्हते, या पक्षां त्यावरील वचनाची व्यवस्था कशी लावावी, तें सांगतात—) —अथ—वरें,—न ते जनकादयः तत्त्वविद्ः—ते जन-कादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असा पक्ष घेतला तर—साधनभूतेन ईश्वरार्पितेन क-र्मणा—साधनरूप असा ईश्वरसमर्पण केलेल्या कर्मानें—संसिद्धि—संसिद्धीला म्ह०—सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धि—चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला—आस्थिताः—प्राप्त झाले—इति व्याख्येयम्—असे व्याख्यान करावें. [जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असे मानलें तर ते ईश्वराला समर्पण केलेल्या साधनरूप कर्मानें चित्तशुद्धिस्म किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला प्राप्त झाले, असे त्या वचनाचें व्या-ख्यान करावें] (याविषया प्रमाण म्हणून भगवानांच्या दोन तान वाक्यांचा उल्लेख करितात—) —भगवान्—श्रीकृष्ण—एतं एव अर्थ—हाच अर्थ—'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये'—अ. ५-११ कर्माधिकारी अतत्त्वज्ञ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात—इति—या वाक्याने—वक्ष्यति—पुढे सागेल. तसेच—'स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य'—अ. १८-४६ आपल्या विहित कर्मानें ईश्वरास पूजून—मानवः सिद्धिं विन्दति—मानव सिद्धीला प्राप्त होतो,—इति उक्त्वा—असे सांगून—'सिद्धिं प्राप्तः यथा ब्रह्म'—अ. १८-५० सिद्धीला प्राप्त झालेला तो ब्रह्माला कसा पोचतो तें ऐक,—इत्यादिना—इत्यादि वचनाने—सिद्धि प्राप्तस्य च—आणि सिद्धीला प्राप्त झालेल्या माधकाची—पुनः ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति—पुन ज्ञाननिष्ठा सागेल. [भगवान् हाच अर्थ 'कर्माधिकारी अज्ञ चित्तशुद्धीसाठी आसक्ति

सोहून कर्म करितात' या वचनाने पुढे पांचव्या अध्यायात सांगतील. त्याचप्रमाणे पुढे अठराव्या अध्यायातही 'स्वकर्मोर्न ईश्वराची पूजा कर्त्तुं मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो,' असे म्हणून 'ज्याला सिद्धि प्राप्त झाली आहे तो ब्रह्माला कसा पांचतो ॥ ऐक' या वचनाने चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सिद्धीला प्राप्त झालेल्या त्याला ज्ञाननिष्ठा सांगतील त्यावरून 'संसिद्धि' म्हणजे केवळ मोक्षच नव्हे. तर कर्माने प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्ति व ज्ञानाने प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० मोक्ष, असा साधनाच्या अनुरोधाने त्या शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे. नाही तर काम्य अग्निहोत्रापासून होणारी संसिद्धि म्हणजे सुद्धा मोक्षच होईल]

तस्माद्गीतासु केवलशब्देन तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः, न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थनन्था प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥ तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिपुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे तत्त्वज्ञानानंतर मोक्षाच्या उपयोगी पडणारे असे कर्मच संभवत नसल्यामुळे ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या या सर्व भीमासेवरून काय निष्पन्न होतें, ते सांगून—अशोच्यान्०—या श्लोकाच्या व्याख्यानास आरंभ करितात—) तस्मात्—यास्तव—गीतासु—गीता या नावाच्या सातशे श्लोकात्मक प्रथात—केवलात् एव तत्त्वज्ञानात्—केवल म्ह० कर्मनिरपेक्ष-कर्मरहित मुक्त्या तत्त्वज्ञानामुळेच—मोक्षप्राप्ति—मोक्षप्राप्ति होणे—कर्मसमुच्चितात् न—कर्मसमुचित-कर्मयुक्त तत्त्वज्ञानामुळे होत नाही,—इति—असा—निश्चितः अर्थः—निश्चित अर्थ आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त आहे—च यथा—आणि ज्याप्रमाणे—अयं एव अर्थः—गीतेचा प्रतिपाद्य विषय हाच आहे,—तथा—त्या प्रकारे—प्रकरणशः विभज्य—प्रकरणशः विभाग करून—तत्र तत्र—ठिकठिकाणा—दर्शयिष्यामः—आम्ही पुढे दाखवू. [तस्मात् गीता या नावाच्या सातशे श्लोकांत केवळ तत्त्वज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, कर्मरहित तत्त्वज्ञानाने होत नाही. हा अर्थ—हाच सिद्धान्त निश्चित केला आहे आणि हाच सिद्धान्त गातेत कसा सांगितला आहे त आम्ही पुढे ठिकठिकाणा प्रत्येक प्रकरणाचा विभाग करून दाखवू)—तत्र—याप्रमाणे गीताशास्त्राचा अर्थ निश्चित झाला असता—एवं—येथ-वरच्या अंतीत वर्णन के-याप्रमाणे—धर्मसंमूढचेतसः—धर्माविषया-परमात्म्याविषयी उपाचे चित्त मूट झाले आहे अशा, त्यामुळे—महति शोकसागरे निमग्नस्य—मोठ्या शोकसागरात बुडून गेलेल्या—अर्जुनस्य—अर्जुनाचा—आत्मज्ञानात् अन्यत्र—आत्मज्ञानावाचून दुसऱ्या कक्षानेहा—उद्धरणं अपश्यन्—उद्धार न पाहणारा—त्याग शोकसागरातून बाहेर काढण्याचे दुमरे साधनच नाही, असे जाणणारा व—ततः—त्या शोकसागरातून—अर्जुनं—अर्जुनाला—उद्दिधारयिषुः—वर काढण्याचा इच्छा करणारा—भगवान् वासुदेवः—भगवान् वासुदेव—आत्मज्ञानाया अथवाग्यन—आत्मज्ञानासाठी प्रयत्न करीत—अशोच्यान् इत्यादि आह—

‘अशोच्यान्०’ इत्यादि म्हणतो [याप्रमाणे गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे, असे ठरले असता धर्माविषयी ज्याचे चित्त मूढ झाले आहे व जो मोठ्या शोकसागरात निमग्न झाला आहे अशा अर्जुनाचा आत्मज्ञानाच्या उपदेशावाचून त्यांतून उद्धार होणे शक्य नाही, असे जाणून त्याचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानामध्ये त्याला प्रवृत्त करित होत्माते भगवान् श्रीकृष्ण—‘अशोच्यान्०’ इत्यादि म्हणतात.]

१ पण रहस्यकार ‘अशोच्यान्०’ या श्लोकाला असे अवतरण देतात—“एके बाजूम क्षत्रि-
यांचा स्वधर्म व दुसरीकडे गुरुहत्या व कुलक्षय या पातकाची भीति, याप्रमाणे ओदीत असता ‘मरावे का मारावे’ या मोहात पडून लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाले-
ल्या अर्जुनाला त्याचे या जगात खरे कर्ण्य काय आहे, याचा भगवान् आता उपदेश करित आहेत” ६१४. अर्जुन धर्म व अधर्म याच्या कच्चाटात सापडला होता, हे अंशतः खरे आहे. पण त्याचे कारण ‘मरावे का मारावे’ हा मोह नव्हे; ‘मरावे का मारावे’ हा मोह कशाचा? अर्जुनाला ‘मी आता काय करूं? शत्रूंना मारूं की स्वतःच मरून जाऊं’ असा का येथे मोह पडला आहे? मुळाच नाही. तो प्रश्नच येथे नाही. फक्त ज्याचे परिणाम अतिशय भयंकर होणार आहेत असे युद्धासारखे घोर कर्म केल्याने मी मंमारातून—कर्मबंधातून मुक्त होईन की असले घोर पण स्वधर्मरूप कर्म न केल्याने मोक्षाधिकारी होईन, असा प्रश्न त्याच्यापुढे होता. ‘मरावे का मारावे’ हा प्रश्न अर्जुनासारख्याला मुळाच शोभत नाही आणि अर्जुन खरोखरच तशा मोहात पडला असता तर भगवानांनी त्याला काय सांगितले असते, हे सांगायला व्यास नको होते. ‘तुझ्या अंगात सामर्थ्य असले तर मार, नाही तर खुशाल मर’ हेच त्याचे उत्तर आहे. त्यासाठी आत्मोपदेश व आत्मज्ञानाचे कर्मयोगादि उपाय सांगत बसण्याचे कारण नव्हते. तो स्वतःच आपल्याला धर्मसंमूढचित्त म्हणत आहे, व मूला निश्चित श्रेय सांग अशी प्रार्थना करित आहे. मी तुला शिष्य आहे. तुला शरण आलों आहे, मला उपदेश कर, असे म्हणत आहे. मला शोक—विषाद झाला आहे. तो भू-
लोकचे किंवा स्वर्गाचे निष्फटक राज्य मिळाल्यानेही जाणार नाही, असे सांगत आहे. असे अमृताना त्याच्या शब्दाचा विचार न करिता बळेच त्याच्या मन्यता ‘मरावे का मारावे’ याविषयीचा आपल्याच पदरचा मोह बांधणे, अनुचित होय. “लढाईसारख्या घोर कर्माने आत्म्याचे कल्याण होणार नाही, अशी अर्जुनाची शंका होती.” आत्म्याचे कल्याण होणे म्ह० काय? आत्मा नित्य कल्याणरूपच आहे. त्याचे कल्याण, किंवा अकल्याण संभवतच नाही. लापेक्षा ‘माझे कल्याण होणार नाही’ असे म्हटले असते तर ते किती चांगले झाले असते? पण गीतारहस्यासारख्या शास्त्रीय ग्रंथातही शब्दयोजना अगदी अयोग्य व मन-
सोक्त केली आहे. असो; अर्जुनाची तशी शंका होती का? मग ती श्रीकृष्णांनी कशी घाल-
विली? युद्धासारख्या घोर कर्माने आत्म्याचे कल्याण होईल, असे सांगून ती घालविली? रहस्यकार म्हणतात—“ज्या घोर पुरुषांनी परब्रह्माचे ज्ञान करून घेऊन आपल्या आ-
त्म्याचे पूर्ण कल्याण करून घेतले ते या जगात कसे नागनात, येवपासून गीतेतील उपदे-
शास सुरवात आहे.” अर्जुनाची शंका काय व भगवानाच्या उपदेशास सुरवात कोठून होते, याचा काहीच मेळ नाही. ज्या घोर पुरुषांनी परब्रह्माचे ज्ञान संपादन केलेले असते त्यांनीही शानामाठी काही साधनचि अनुष्ठान केलेले असतेच. साधनानुष्ठानावाचून साध्य

-ज्ञान होणे शक्य नाही. पण रहस्यकाराचा आशय असा आहे की ज्ञानाच्या साधनाची येथे चर्चा केलेली नाही, तें सहज होतें, लासाठी काहीं खटपट करावयास नको. येथे जो मोठा थोरला प्रश्न सोडवावयाचा आहे तो 'परब्रह्माचे ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचे पूर्ण कल्याण करून घेतलेले थोर लोक जगात कसे वागतात ?' हा आहे. अजुनाला 'माझे खरे कल्याण म्ह० बघापासून मोक्ष कोणत्या मार्गांनी होईल ? बुद्धासारखा हिंसाप्रधान स्वधर्म केल्याने की अहिंसाप्रधान निवृत्त धर्म स्वीकारल्याने,' याची काहीं जिज्ञासा नव्हती तर 'मी ज्ञानी आहे, मला ज्ञान झाले आहे, माझ्या आत्म्याचे पूर्ण कल्याण झाले आहे, आता पुढे मी जगात कसा वागू ?' तें जाणण्याची इच्छा होती; म्हणून भगवानानां त्याच उपदेशास आरंभ केला आहे ! कोणही अमत् कल्पना ! आपल्या उपदेशावर पुढें अशा असंबद्ध कल्पना उभारल्या जातील, हें भगवान् शीकृष्ण व श्यास याच्या कधी स्वप्नातही आले नसेल ! !

" भगवान् म्हणतात की जगाच्या रहाटीकडे पाहिले तर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असे दिसून येते." (गी. ३-३) पण भगवान् तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असे कोठे म्हणत आहेत ? गीतेचा सरळ अर्थ करण्याची प्रतिष्ठा करून सांप्रदायिक टीकाकारांना दोष देणाऱ्या रहस्यकारांनी हें भगवानांचे म्हणणे आपले कोटून ? 'या लोकां मी पूर्वी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे. साध्याची ज्ञानयोगानें व योग्याची कर्मयोगानें' असा तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे. त्यात आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचा काहीं संबंध नाही. जगात ज्ञानी व अज्ञानी किंवा निवृत्तिमार्गी व प्रवृत्तिमार्गी असे दोन प्रकारचे लोक जगाच्या आरंभापासूनच मगबन असल्यामुळे त्या दोघासाठी दोन प्रकारची निष्ठा-अनुष्ठानतात्पर्य सांगणेच अवश्य होतें. जगाच्या आरंभी किंवा आता सर्वत्र मानव ब्रह्मज्ञानी असण्याचा संभव नाही. तर नेहमीच काही थोडे-फार विरळा ज्ञानी व बाकीचे सर्व अज्ञानी असण्याचाच संभव आहे. (अ. २ श्लो. २९ अ. ७ श्लो. ३). यासाठी ज्ञानी पुरुषाकरिता ज्ञानयोग व अज्ञाकरिता कर्मयोग, सृष्टीच्या आरंभीच भगवानानां सांगितला, होच व्यवस्था जाला मनुष्यिक आहे. ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचेच दोन मार्ग सांगण्यासाठी जर गातेचा आरंभ अनेक तर ती आम्हा अज्ञाकरिता नाही, ज्ञानी पुरुषाकरिताच आहे, असे म्हणावे लागेल; आणि आजवर लक्षावधि लोक तिचा पाठ, अभ्यास, विचार वगैरे जो करीत आले आहेत तो सर्व स्वर्थ होईल.

रहस्यकार आणखी पुढे म्हणतात-" आत्मज्ञान मपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदाने निष्ठा मागत्र हिंसात तर जनकामारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानी-शरीर स्वधर्माप्रमाणे लोककल्याणाचें जगाच्या दोकडों उलाढालत आपला वेळ घालवीत असतात. पहिल्या मार्गाने साध्य किंवा साध्यनिष्ठा असे म्हणतात आणि दुसऱ्यास कर्मयोग किंवा योग असे नाव आहे. (श्लो. ३९ पहा) " ६२५.

बहुतेक ज्ञानी ज्ञानींकर विद्वत्संन्यास करितात व काही थोडेच संन्यास न करिता 'शुना गुणेषु वर्तन्ते' अ. ३-२८ वा श्लोकाने लोकमगधार्थ कर्म करीत राहतात, हें खरे; पण त्यांचे कर्म ॥ कर्मयोग नव्हे. कारण तो 'साधन' वा श्वाते आचरिण जात नाही.

पण गांतेत योग्यांची दुसरी निष्ठा म्हणून सांगितलेला जो कमयोग तो ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारं साधन आहे ६३ तथापि रहस्यकाराच्या म्हणण्याला मान देण्यासाठी त्या दोन्ही निष्ठा ज्ञानी पुरुषाच्याच आहेत असें जरी मानलें तरी शुकासारखे व जनकासारखे ज्ञानी लोक जगात किती आहेत ? अगदा थोडे 'अज्ञा भोव्याशा ज्ञानी लोकांनी ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्याची व्यासाना इतकी काय मोठी गरज भासली कोण जाणें ! शिवाय ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाच्या या दोन निष्ठा किंवा भाग आहेत असें म्हटलें कीं अर्जुन ज्ञाना होता, असें मानावें लागतें पण ज्ञानी 'धर्मसमूहवेता' होत माझा साराश रहस्यकाराची 'गांतेचा आरंभ ज्ञानी पुरुषांनीं आपलें आयुष्य कसें कळावें, हें सांगण्यासाठीं झाला आहे,' असें समजणें ही एक फार मोठी चक झाल्यामुळे पुढील सब अर्थ व उपपादन अग्राह्य व असंबद्ध झाले आहे माघेंत तर पदोपदी स्वतःच आढळतें उदाहरणाभ या मदील उतान्यातच पहा—'शुकासारखे ससार सोडून आनंदार्थे भिक्षा मागत हिंदातात ' जणु काय भिक्षा मागत हिंदाणें, हेंच त्यांचि प्रधान काय असतें 'ससारचा परित्याग करि तात, ' 'सम्यास करितात ' अज्ञा दोन किंवा तीन शब्दात जो आशय सहज सांगता आला असता व सुबोधही झाला असता तोच अधिक शब्द योजून दुबोध व सदोष केला आहे तमेंच, 'जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणाभ जगाच्या शेकडों उलाढालात आपला वेळ घालवितात ' जगाच्या शेकडों उलाढालात वेळ घालवितात, याला प्रमाण काय ? जनक राज्य करीत होता, हे खरें, पण तेवढ्यावरून त्यानें शेकडा उलाढालां केल्या, हें कमें सिद्ध होतें ? त्यानें दिग्विजय केला, शेकडों अभ मेध केले, अनेक लढाया जिंकल्या, असें कोठे वर्णन आहे काय ? व शपरपराप्राप्त राज्य चालविणें, याला 'शेकडों उलाढाली ' हें नाव कसें देता येतें, तें रहस्यकारामच माहीत. शिवाय तसें जरी क्षणभर मानलें तरी सबच ज्ञानी जनकासारखे दृढज्ञानी असतात, असें म्हणता येत नाहा पंचदशीत 'जनकादे कथं राज्य इति चेत् दृढबोधत । तथा तथापि चेत् तर्क पठ पद्या कृषि कुरु ॥' म्ह० आत्मज्ञ पुरुषानें आत्मचित्तनावाचून काहीं करू नये, हाच जर सिद्धान्त आहे तर जनकादिकांना राज्य कसें वेळें म्हणून म्हणशील तर सांगतों त्याचा बोध-ज्ञान अतिशय दृढ असल्यामुळे त्यांनीं राज्य केलें पुढाही बोध जर तसाच दृढ असेल तर तूही तर्कशाखाचा अभ्यास कर किंवा शेती कर, असें म्हटलें आहे अर्थात् एक पाय अग्रांत जळत आहे व दुसऱ्या पायाला सुंदर सिया कोमल हातार्ना सुवासिक तेल लावीत आहेत तरी सुख व दुःख काहा नाहा, अशी व्याची वृत्ति झाली असेल त्यानें जनकाप्रमाणें राज्य मुशाल करावें पण असे लोख रहस्य बाबकात कितीसे आहेत ? जर एकदा नाहा तर जनकाचें उदाहरण त्याच्या काय कामाचें ? शिवाय जे आत्मज्ञानी कृतकार्य झालेले असतात त्यांना काय करावें ? हें पुढ्याच्या येत प्रसंगा सांगत नसण्याचें भगवानास काय कारण झालें, कोण जाणें !

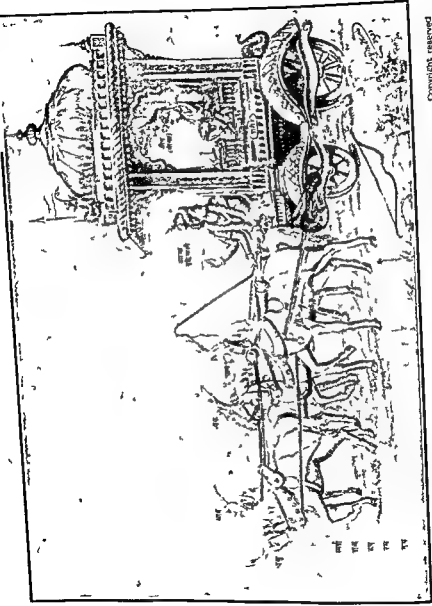
“ पण या दोन्ही निष्ठा जरी प्रचारात असल्या तरी त्यातले त्यात कमयोग अधिक श्रेष्ठ असा गांतेचा सिद्धान्त आहे, (५२) हें पुढें सांगण्यांत येईल ” या गांतेच्या सिद्धान्तविषयी आम्हीही पुढेंच विचार करू

“ या दोन निष्ठांपैकी अर्जुनाच्या मनाचा कळ आता सम्यास मिष्टेकडे वळणा होता, म्हणून त्याच मार्गातील तत्त्वज्ञानार्थे अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या शरीरस भाणून देऊन

पुढे एकूचाव्यासाच्या श्लोकापासून कमयोगाच्या प्रतिपादनास भगवताना सुरवात केली. " तर मग एक अर्जुनाला वा ज्ञानोत्तर दोन निष्ठा माहीत होत्या. त्यातील सन्यासनिष्ठे- कडे त्याचा कळ असल्यामुळे त्याच मार्गातील तत्त्वज्ञानाने भगवतानी त्याचा चूक उपदे- शाच्या आरंभा दाखविणे आहे ' आणि ती चूक दाखविणे, याचेच नाव साह्य !! एक दरात गानारहस्याचे प्रतिपादन अपूर्व खरे !!

■ साह्य मार्गातील पुष्प ज्ञानोत्तर कसे करीत नसले तरी त्याचे ब्रह्मज्ञान व कमयोगा- ताल ब्रह्मज्ञान काही निराळे नसत. तेव्हा साह्यनिष्ठेप्रमाणे पाहिले तरीही आत्मा जर अविनाश व नित्य आहे, तर मग ' मी अमरवाला कसे मारू ' ही तुम्ही बडबड व्यर्थ होय, असे किंचित् उपहामपूर्वक अर्जुनास भगवताचे प्रथम मार्गणे आहे " ६१५ दोन्ही निष्ठेतील ब्रह्मज्ञान जर निराळे नव्हे तर मग ' त्याच म्ह सन्यासमार्गातील तत्त्वज्ञानाने अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या मनरेस आणतात, ' याचा काय अर्थ ' आत्मा अविनाशी व नित्य जरी असला तरी ' मी अमरवाला कसे मारू ' ? हे अर्जुनाचे म्हणणे बडबड, कशा ठरते ' आणि ती जर बडबड तर निलाच भगवानानी ' प्रज्ञावाद ' कसे म्हटले आहे ' गानेला ' कमयोगशास्त्र ' असे नाव देऊन त्यास सन्यासमार्गाची टीकाकारावर कृपा गडबड जरी केला आहे तरी त्यातील प्रतिपादन शास्त्रीय प्रचाला न शोभण्यामाखे कसे आहे, ते ध्वस्तारूनच पुन्हा वाचकाच्या लक्षात येईल. रहस्यकाराच्या या विस्तृत अवतरणावरून काय निष्पन्न होई ते पहा—' अर्जुन मरावे वा मारावे या मोहान पडून शुद्ध सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला. म्हणून त्याचे खरे कर्तव्य काय ते भगवान् मागत आहेत. पर ब्रह्मज्ञानाने पूर्ण कृताई झालेले मी पुष्प जगान कसे वागतात येथपासून गानेचा आरंभ झाला आहे. आत्मज्ञाच्या आनुषंगिकमार्गाचे दोन मार्ग. एक प्रवृत्ति-कर्मयोग-योग व दुसरा निवृत्ति-साह्यनिष्ठा त्यातील प्रवृत्ति अथ दोन्ही मार्गातील ज्ञान एकच. आत्मा जर नित्य तर मी भाष्यादिकांना कसे मारू ? ही बडबड व्यर्थ आहे, असे भगवान् प्रथम सांगतात '

आचार्य म्हणतात—' शोक व मोह हे समाराचे बीजभूत दोष आहेत. 'मह' व 'मम' म्ह० हा मी व हे माझे, या भावनेमुळे ते उद्भवतात. शोक-मोहानी व्याकुळ झालेला म पुष्प स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार होतो. परधर्म न स्वीकारता तो स्वधर्मानुष्ठानच जरी करीत राहिला तरी त्याची ती धर्मप्रवृत्ति फलेच्छेने व माहकारच होते. त्यामुळे जन्ममरण-मुष्टदुःख प्राप्तिरूप समार अविच्छिन्न चालतो. अर्जुन शोक म्ह० विषाद (अ. १) व मोह म्ह० आत्मा व अनात्मा याचा अविवेक (अ. २ श्लो. ७) याना व्याकुळ होऊन मुष्टरूप स्वधर्म सोडण्यास व सन्यासरूप परधर्म-ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, (अ. २ श्लो. ७) आत्मज्ञानावाचून त्याच्या शोकमोहाची निवृत्ति होणे अशक्य होते. म्हणून त्या शोकमोहमागतातून त्याचा उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानाचा साधनामह उपदेश करण्यास भगवान् प्रवृत्त झाले आहेत. " या दोन अवतरणातील गीठा- शास्त्राचा शोभाऱे व वेदान्तशास्त्राचा धरून कोणते अवतरण आहे, याचा विचार वाच- कांनीच करावा.

Copyright reserved

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥

याणि ह्यवासाश्चैव

गोचरात् ।

आत्मेन्द्रियम्

भोक्तेत्याहुर्मनीनि

पाठक २ ३

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—अशोच्यान्—शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मा-
दिमाना उद्देशाने—त्याच्यासाठी—अन्वशोचः—शोक केला आहेच—च—आणि—
प्रज्ञावादान्—बुद्धिमानांच्या गोष्टां तर—भापसे—सांगतोच. पण—पण्डिता—
पंडित—आमजानी—गतासून—मेलेल्याविषया—च अगतासून—व जिवन असले-
ल्याविषया—न अनुशोचन्ति—असा शोक करत नाहीत ११

न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्बृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तान-
शोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूत किं करिष्यामि
राज्यसुखादिनेति । त्व प्रज्ञाप्रता बुद्धिमता वादाश्च वचनानि च भापसे । तदेतन्मौढ्य
पण्डितं च विरुद्धमात्मनि दर्शयत्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—न शोच्याः अशोच्याः—जे शोक करण्यास योग्य नाहीत ते अ-
शोच्य—भीष्मद्रोणादयः—भीष्मद्रोणादिक (ते का ? तर)—सद्बृत्तत्वात्—सद्ब-
त्तत्वामुळे—सदाचरणामुळे—च परमार्थरूपेण नित्यत्वात्—च परमार्थरूपानें नित्य
त्वामुळे [भीष्मादिक सदाचरणसंपन्न—सद्वर्तनशाल व परमार्थ आत्मरूपान नित्य असल्या
मुळे अशोच्य आहेत]—तान् अशोच्यान्—त्या अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकान
उद्देशाने—अन्वशोचः—अनुशोचितवान् असि—तू शोक केला आहेस (तो कसा ?)
—ते मन्निमित्तं म्रियन्ते—ते भीष्मादिक नाश्यामुळे मरत आहेत—तैः
विनाभूतः अहं राज्यसुखादिना किं करिष्यामि इति—त्यांना निरहित
झालेला मी राज्य, सुख, इत्यादिनांना घेऊन काय करूं, इत्यादि भाषणान तू शोक केलास—
च—आणि—त्वं—तू—प्रज्ञावतां—बुद्धिमतां—बुद्धिमानांचा—वादान्—वच-
नानि—वचने—भापसे—बोलतां—तत् एतत् मोक्षं च पण्डित्यं च उन्मत्तः
इव आत्मनि विरुद्धं दर्शयसि—ते हे मुढत्व व पांडित्य—तत्त्वज्ञ व उन्मत्ताप्रमाण
—वेत्त्याप्रमाणे आपल्यामध्ये विरुद्ध दारावितोस,—इति अभिप्रायः—असा याचा
आशय. [भीष्मादिक सद्वर्तनशाल आहेत, त्यामुळे त्यांचा मरणोत्तर उत्कर्षच होणार हें
निश्चिवाद आहे ज्याचा उत्कर्ष होणो, ते वेव्हारी शोच्य नसताना शिवाय ते परमार्थ आत्म-
रूपान नित्य आहेत त्यामुळे त्यांचा नाशच संभवत नाही. म्हणून त्या दृष्टीनेही ते अ-
शोच्य आहेत. पण अशा अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकाविषयाही तू शोक केला आहेस,
'माझ्यामुळे हे सर्व मरत आहेत, पण त्यांचा वियोग झाल्यावर मी राज्यसुखादिकाला
घेऊन काय करणार?' (अ. १ श्लो ३२, ३३) असा त्यांच्याविषया शोक केलास व इन्हे तर
मोक्षा तत्त्ववेद्यांच्या गोष्टी (अ. १ श्लो ४०-४५) सांगत आहेस म्हणजे एखाद्या वेत्त्या-
प्रमाणे तू आपल्या ठिकठणी मूढपणा व आत्मज्ञानीपणा, अने परस्पर विरुद्ध भाव दाख-
वात आहेस.]

यस्माद्गतासून्गतप्राणान्मृतान्गतासून्गतप्राणाजीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आ-
त्मज्ञा । पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिता । “पाण्डित्यं निर्विघ्नं” इति श्रुते ।
परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्वतो मूढोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—कारण—पंडिताः—आत्मज्ञाः—पंडित—आत्मज्ञ—ग-
तासून्—गतप्राणान्—मृतान्—ज्याचे प्राण गेले आहेत—जे गेले आहेत त्यांस उद्दे-
शन—त्याच्यामाठी व—अगतासून्—अगतप्राणान्—जीवतः—ज्याचे प्राण गेले
नाहीं—जे जिवंत आहेत त्याम—त्यांच्यामाठी—न अनुशोचन्ति—शोक करीत
नाहींत—पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पंडिताः—पण्डा म्ह० आत्म्यावि-
षयाची बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित—‘पाण्डित्यं निर्विघ्नं’—आत्मज्ञान निश्चयाने संपा-
दन करून,—इति श्रुते.—अशा बृहदारण्यक धृति याविषया प्रमाण आहे (बृह भाष्यार्थ
अ ३ पृ १५५)—तु—पण तू—परमार्थतः नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि
—परमार्थदृष्ट्या नित्य असलेल्या व त्यामुळेच अशोच्य अशा भीष्मादिकाविषया शोक
करीत आहोम—अतः मूढः असि—म्हणून तू मूढ—आविषेकी आहेस,—इति अभि-
प्राय.—असा याचा अभिप्राय [आमजानी पंडित गेलेल्या व जिवंत असलेल्या
लोकाविषया शोक करीत नाहीत मूर्ख, अज्ञ, दुष्टाचारी इत्यादि आत जिवंत असतांनाही
शोच्य होतात, हे प्रसिद्ध आहे पण्डा म्ह० आत्मविषयकबुद्धि—आत्मज्ञान ते ज्यांना
असतें ते पंडित कारण बृहदारण्यकोपनिषदात ‘पाण्डित्यं म्ह० आत्मज्ञान निश्चयाने संपादन
करून’ असे म्हटले आहे सारास ज्याअर्धी तू नित्य, व नित्य असल्यामुळेच अशोच्य
असलेल्या भीष्मादिकाविषया शोक करीत आहेस त्याअर्धी अपंडित—अनात्मज्ञ आहेस
तुझ्या या शोकावरूनच तुझ अज्ञान—अविषेक—मोह व्यक्त होत आहे] ११

१ रहस्यकार ‘अज्ञोऽध्यान्०’ इत्यादि श्लोकांत काही गम्याचा अर्थ असा करितान—
“ आणि ज्ञानाच्या बाता मागताम कोणाचे प्राण गेले (काय) आणि राहिले (काय)
जानी पुरव त्याचा शोक करीत नाही ” प्रश्ना + वादान् = ज्ञानाच्या + बाता, हा अर्थ
फारच मरळ आहे ’ प्रश्ना म्ह० बुद्धि, बुद्धि म्ह० ज्ञान आणि वाद म्ह० बाता श्लोकांतिल
‘ गतामन् ’ व ‘ अगतामन् ’ हे सामांभिक शब्द आहेत आचार्य व इतर सब टीकाकार
त्यांना बहुशीहि समान करितान व “ ज्याचे प्राण गेले आहेत व त्याचे गेले नाहीत म्ह०
जे गेले आहेत व जे जिवंत आहेत अशा दोन्ही प्रकारच्या आश्रयाविषया आत्मज्ञानी शोक
करीत नाहीत ” असा अर्थ करितात तू भीष्मादिकाविषया शोकही करीत आहेस व विद्वा-
नांच्या गोष्टीही मागव आहेस म्ह० वेत्त्याप्रमाणे तू आपल्यामध्यें परस्पर विरुद्ध धर्म दाख-
वान आहोम त्यावरून तू तत्त्वज्ञ नाहीस हें उघड होतें, असा भाष्यकाराचा आशय आहे.
पण रहस्यकार समान वाणता, काय, बगरे वाहच पत्ता लागू न देता ‘ प्राण गेले काय व
राहिल काय त्याचा ज्ञानी शोक करीत नाही ’ अस म्हणतात पण प्राणामाठा शोक कोणीच
करत नाही, गेल्या मित्रा जिवंत अथवा मृततु-य झालेल्या मनुष्यामाठाच कोणी क्षला
तरा शोक करीत अमना ज्ञानी तसा मनुष्याविषयाही शोक—विषाद—करीत नाही, असें भग-
वानांना येथे सांगायचे आहे. पण रहस्यकार या श्लोकातील दोन-य झगतात—“ या

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मीं—जातु—केव्हाही—न आसं—नव्हतो—इति तु न एव—असे तर नाहीच—त्वं जातु न आसीः—तू केव्हा नव्हतास—इति न एव—असेही नाही.—इमे जनाधिपा—हे राजे—न आसन् इति न एव—कधी नव्हते असे नाहीच—च—आणि—वयं सर्वे—आम्ही सर्व—अतः परं—या शरीराचा नाश झाल्यावर—न भविष्यामः—नमू—नाहीसे होऊ—इति न एव—असेही नाहीच १०.

कुतस्तेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—न त्वेव जातु कदाचिद्दहं नाऽऽसं किं त्वासं-मेवासीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽस्तन्किं त्वासन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्मादेहविनाशात्परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचन नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण १०

भाष्यार्थ—ते अशोच्याः कुतः—ते भीष्मादिव अशोच्य कोणत्या कारणांमुळे ? —यतः नित्या—ज्यास्तव ते नित्य आहेत, त्यास्तव अशोच्य—कथं—नित्य कसे ? —अहं—मीं—जातु—कदाचित्—केव्हाही—न आसं इति तु न एव—न हातो, असे तर नाहीच—किंतु—पण—अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु—मागे होऊन

शेवात प्राण गेल्याचा किंवा राहिल्याचाही शोक करीत नाहीत, असें विधान आहे ” येथील ‘विधान’ हा शब्द अगदी अर्थार्थी योजना आहे. भीष्मासा, वेदान्त किंवा धर्मशास्त्र यात विधान हा शब्द ‘विधि’ या अर्थी योजतात आणि विधीच उल्लेखन कोणालाच करता येत नाही. गीतारहस्यात असे अनुचित शब्दप्रयोग दुष्यब्ध आहेत ‘असें विधान आहे’ या-इतल ‘अस सांगितलें आहे’ असें जर म्हटलें असें, तर हेंच वाक्य अगदा निर्दोष व प्रबोध झालें असें पण अनेक आधुनिक पदवीधरांच्या व एक-जोन शास्त्राच्याही मदतीने । सत्त्व्यानें प्रसिद्ध केल्या गेलेल्या रहस्यात असे दोष रहावे हे मोठेच आश्चर्य होय ‘गेल्या वा किंवा राहिल्याचा’ हा अर्थ मूळाला वरून नाही. रहस्यकार टीकाकाराप्रमाणें ‘प्राण राहिल्याचा शोक कसा व का करावयाचा’ बाबद्दल कीस काढीत न बसता ‘शोक करणें म्ह० रें-वाडें नाटणें किंवा परवा करणें असा व्यापक अर्थ करावा’ असें म्हणतात पण प्रकरणा इतून तमा व्यापक अर्थ करता येत नाही. प्रवरण आहे प्रत्यक्ष शोकाचें-विषादाचें. अजून शोक करीत आहे, विषाद करीत आहे अगवान् म्हणतात—तु शोक करीत आहेस पण तत्त्व-ज्ञेते मृत किंवा निवृत असून मृतनुत्य ज्ञानिन्वा लोकप्रियया मुद्र्यासारखा शोक करीत नाहीत. अर्थात् तू आत्मज्ञ नाहीस त्यामुळेच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नाहीस स्वधर्मरूप धर्मयोगाचाच अधिकारी आहेस ‘ज्ञानी पुण्याम कोणाचे प्राण गेले किंवा राहिले, तरी मारणेंच’ हें मागण्यात वाय स्वारस्य आहे, तें रहस्यकारानाच ठाऊक ।

गेलेल्या देहाच्या उत्पत्तीच्या व नाशाच्या वेळीं—आत्मं एव—होतोच.—अहं नित्यः
 एव आसं इति अभिप्रायः—मी नित्यच होतो, जसा याचा आशय —तथा—त्याच-
 प्रमाणे—न्यून आसीः इति न—तु नव्हताम असे नाहा—किं तु आसीः एव—तर हो-
 तामच—तथा इमे जनाधिपाः—तमेच हे राजे—न आसन्—न होते—इति न—
 असे नाही,—किं तु आसन् एव—तर होतेच—तथा न च एव न भविष्यामः
 —तमेच, आम्ही न होऊ असे नाहा—किं तु—तर—सर्वे वयं—आम्ही सर्व—
 अतः—देहविनाशात्—या देहविनाशाच्या—परं—उत्तरकाले अपि—नंतर-
 उत्तरकालाहा—मेन्यावरसुद्धा—भविष्यामः एव—असणारच—त्रिषु अपि कालेषु
 आत्मस्वरूपेण नित्याः इत्यर्थः—म्हणजे निव्हा काल आत्मस्वरूपाने नित्य आहेत,
 जसा त्याचा भासाव येथे ‘आम्हा सर्वे’ अस जे—बहुवचनं देहभेदानुवृत्त्या—
 बहुवचन योजले आहे ते देहाच्या भेदाच्या अनुगतीने आहे,—आत्मभेदाभिप्रायेण
 न—आत्मा प्रत्येक क्षणाला भिन्न भिन्न आहे, या आशयाने ते योजलेले नाही. [मी,
 तू व हे सर्व राजे या जन्माच्या पूर्वी नव्हतां असे नाहा व मेन्यावर नसू असेही नाही.
 आम्हा आत्मरूपाने तिन्ही बाळां नित्य आहा पण ‘आत्मा जर एक आहे तर हे राजे,
 आम्हा, असे बहुवचन कस योजले आहे ? न्यावरूनच भगवानांना आत्म्याचे एकत्व
 झुल नाहा, जस होत, ’अस कोणी म्हणेल, तर ते बरोबर नाही कारण ज्याच्याशी
 गोलयाचे असते त्याच्या भाषेत गोलाने लागत, त्यावाचून त्याला ते कळतच नाहा.
 जजून, मी—तू—हे इत्यादि शब्दव्यवहार करणारा होता कारण तो त्या देहाच्या भिन्न-
 त्याला उद्देशाने तसे समजत होता म्हणून भगवानांना त्याच्याच भाषेत तसे म्हणले
 गां आत्मा प्रतिशरीरगत निगनिराळा आहे, या अभिप्रायाने ते बहुवचन योजलेले नाही.
 कारण आत्म्याचा भेद मानतच जर त बहुवचन योजलेले असते तर पुढे ‘सर्वभूतेषु
 परं नात्र’ ‘विभक्तं तु विभक्तं’ अ १८ ओ २० ‘सर्वभूतेषु समं तिष्ठन्तं’
 ‘विनिश्चिन्तु विनिश्चिन्तन्तं’ अ १३ ओ २७ असे म्हणता आले नसते यास्तव ‘आम्ही
 व हे सर्व’ हे बहुवचन देहाच्या शिवा उद्देशाने आहे या मर्याने रहस्यकाराचे जे म्हणणे
 आहे ते मर्यादा प्राप्त आहे] १२.

(आत्मा नित्य स्या त्यासिषयी स्थान्त—)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाण—अस्मिन् देहे—या देहात—शरीरात—देहिनः
 —देहान् आत्म्यात्—कौमारं—याच्याकड्या—स्थानपण—यौवनं—मध्यमावस्था-
 -नरणापण—जरा—जाणारिच्या—मृतांतरपण, जसा तीन अवस्था देहाच्या अवस्थामुळे
 प्राप्त होतात—तथा—तर्जाच—देहान्तरप्राप्तिः—दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते—तत्र
 —यावरवी—धीरः—विद्वान्—तर्कवेणा—पंडित—न मुह्यति—मोहित होत नाही.

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यामीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्या-
वस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिष्ठोऽवस्था
अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थापजनने नोपजननमा-
त्मनः किं तद्विविक्तियम्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव
देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवाऽऽत्मन इत्यर्थः । धीरो भीमां-
स्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र—आत्मा नित्य आहे, म्हणून अगोन्य आहे, अमे मिद झाले
जसता—कथं इव—कसा बरे—कोणाप्रमाणे बरे—आत्मा नित्यः—आत्मा नित्य
आहे?—इति—अर्गी संका आली असतां भनवान्—‘देहिनः०’ इति दृष्टान्तं आह
—‘देहिन = ’ या श्लोकाने दृष्टान्त मागतात—अस्य देह. अस्ति इति देही
—याला देह आहे, म्हणून देही—तस्य देहिनः—देहवत्—आत्मनः—त्या देहयुक्त
आत्म्याच्या—अस्मिन्—वर्तमाने देहे—या वर्तमान देहात—यथा—येन प्रका-
रेण—ज्याप्रकारे—कौमारं—कुमारभावः बाल्यावस्था—कौमार—कुमारभाव—बा-
ल्यावस्था—यौवनं—यूनः भावः—मध्यमावस्था—तारुण्य—नरुणपणा—मध्यमावस्था
—जरा—वयोहानिः—जीर्णावस्था—म्हातापण—वयाची हानि—जीर्णावस्था,—
इति एताः तिष्ठः अवस्थाः—अशा या तीन अवस्था—अन्योन्यविलक्षणाः—
एकमेकांच्या अगदा विरुद्ध—विलक्षण—अगदा भिन्न स्वरूपाच्या होतात.—तासां प्रथ-
मावस्थानाशे आत्मनः न नाशः—त्या तीन अवस्थातील पहिल्या अवस्थेचा नाश
झाला अमता आत्म्याचा नाश होत नाही,—द्वितीयावस्था—उपजनने आत्मनः न
उपजननं—दुसऱ्या अवस्थेचा उद्भव झाला असता आत्म्याचा जन्म होत नाही—किं
तर्हि—तर मग काय?—अविक्रियस्य एव आत्मनः—विविचारहित—निर्विकार
अमलेल्या आत्म्यालाच—द्वितीय-तृतीय-अवस्थाप्राप्तिः—दुसऱ्या, तिसऱ्या अव-
स्थेची प्राप्ति—यथा दृष्टा—झालेल्या जशी आपण पाहिली आहे—तथा—तद्वत् एव—
त्याप्रमाणेच—देहात् अन्यः—देहान्तरं—या देहाहून जो अन्य देह त्याला देहान्तर
म्हणतात,—तस्य प्राप्तिः—देहान्तरप्राप्तिः—त्याची जी प्राप्ति ती देहान्तरप्राप्ति—
अविक्रियस्य एव आत्मनः इत्यर्थः—विकाररहित असलेल्याच आत्म्याला देहा-
न्तर प्राप्ति होते, अशा याचा भावार्थ,—धीरः—धीमान्—धीरं म्ह० बुद्धिमान्—
तत्र एवं सति—आत्मा निर्विकार व त्यामुळेच नित्य आहे, अमे कळले जसता—
न मुह्यति—न मोहं आपद्यते—मोहित होत नाही.—मोहास प्राप्त होत नाही. [दे-
हाला ‘ हा मां किंवा हा माझा ’ असे जो समजतो तो देही. त्या देहाभिमाना आत्म्याला
याच देहात बाल्यावस्था, तारुण्य व वृद्धावस्था अशा तीन—एकमेकांच्या अगदी उलट
अमलेल्या—अवस्था जसा प्राप्त होतात, त्यातील एका अवस्थेचा नाश झाला असता आ-
त्म्याचा नाश किंवा दुसऱ्या अवस्थेचा आरंभ झाला असता आत्म्याचा आरंभ—जन्म

जसा होत नाही, तर निर्विकार असलेल्या-स्वतःच्या सत्-चित्मुखरूपाने अवस्थित असलेल्या आत्म्यालाच जशी दुसरी, तिसरी अवस्था प्राप्त होते, तशीच त्याला म्ह० निर्विकार असलेल्या आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. मनुष्य लहानाचा मोठा व मोठ्याचा म्हातारा जरी झाला तरी त्याच्या आत्मस्वरूपात काहीच फरक पडत नाही, हे प्रसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणे पूर्व देह सोडून दुसरा देह घेतांना त्याच्या स्वरूपात यत्किंचितही फरक पडत नाही. याप्रमाणे आत्मा निर्विकार व नित्य असल्यामुळे आत्मज्ञानी मनुष्य 'शरीराबरोबर आत्माही मरतो,' असे समजून मोहित होत नाही. अर्जुन भीष्मादिक मरणार, असे समजून मोहवश झाला, हे वर दाखविलेच आहे. अर्थात् तो धीर म्ह० आत्मज्ञानी नव्हता, हे उघट होतं आणि त्याला शोक व मोह झाला म्हणूनच त्याच्या निवृत्तीसाठी भगवानांनी गीताशास्त्राचा उपदेश करण्यास आरंभ केला, हेही सिद्ध होते. काँमारादि अवस्थाप्रमाणेच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, यावरून पुनर्जन्माची सिद्धि होते. शुभाशुभ कर्मांप्रमाणे उत्तम, अधम, मध्यम जन्म प्राप्त होतो, हा वैदिक धर्माचा परम सिद्धान्त आहे] १३

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विज्ञानतस्तथाऽपि क्षीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते । सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतद्वर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह-मात्रास्पर्शा इति ॥

भाष्यार्थः—नित्यः आत्मा इति विज्ञानतः—आत्मा नित्य आहे असे जाणणाऱ्या पुरुषाचा—आत्मविनाशनिमित्तः मोहः—आत्म्याचा नाश होतो, या कारणाने होणारा मोह—यद्यपि न संभवति—जरी संभवत नाही—तथापि—तरी—क्षीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तः लौकिकः मोहः दृश्यते—क्षीत व उष्ण यांच्या प्राप्तीमुळे होणारे जे सुख व दुःख त्याच्यामुळे होणारा लौकिक-प्रत्यक्ष-निद्ध-मोह दिसतो.—च सुखवियोगनिमित्तः च दुःखसंयोगनिमित्तः शोकः दृश्यते—तसाच सुखाचा वियोग झाल्यामुळे व दुःखाचा संयोग झाल्यामुळे शोक होतो, असेही प्रत्यक्ष दिसते,—इति एतत् अर्जुनस्य वचनं आशङ्क्य 'मात्रास्पर्शाः' इति आह—असे हे अर्जुनाचे वचन-अर्जुनाची आशंका यावर येईल, असे समजून भगवान्—'मात्रास्पर्शास्तु कान्तेय०' इत्यादि सांगतात—[देहाभिमानी आत्म्याला दुसऱ्या अवस्थेची जशी प्राप्ति होते तशीच दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला आत्म्याच्या विनाशामुळे होणारा मोह म्ह० मीच मरतो, किंवा हे भीष्मादि मरतात हा मोह जरी संभवत नसला तरी क्षीत व उष्ण यांमुळे होणारे सुख व क्षीतोष्णामुळेच होणारे दुःख या निमित्ताने लौकिक मोह संभवतो. दिवाब्ज्यात मला थंडी लागते, पण शेगडीजवळ बसल्यावर बरे वाटते, उन्हाळ्यात मला

१ रहस्यकार वर एवदा 'मरते का मारते' याला मोह म्हणतात. पण येथे—'मी अमरवाला व मरू' हीच काय तो अर्जुनाच्या मनातील मोठी भीति अगर मोह होता—असे म्हणतात. हा पूर्वोत्तरविरोध स्पष्टान् देवण्यामारम्भा आहे.

फार उकडते, पण पाणी शिंपडलेल्या वाळ्याच्या पंग्याचा बारा फार मुख देतो, त्या-
मुळे मी मुखी व दुःखी होतो इत्यादि प्रकारचा मोह व्यवहारात प्रयत्न अनुभवास
येतो. तसाच मुखाचा वियोग जाला किंवा दुःखाचा संयोग झाला की शोक होतो, हेही
प्रसिद्ध आहे. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असे जर कळले तरी शीतोष्णादिकामुळे होणारा
लौकिक मोह व शोक यांचे निवारण होत नाही, अशी शंका अर्जुन यावर घेईल
असे जाणून भगवान् 'मात्रास्पर्शास्तु' इत्यादि सागत आहेत]

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंनिपुत्राः—तु—परंतु—मात्रास्पर्शाः—मात्रा म्ह०
इंद्रिये, त्याचे विषयाशी संयोग,—शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः—शीत व उष्ण देऊन-
धर्डा व उष्णता याचा अनुभव देऊन त्याच्या द्वारा-शीतोष्णाच्या योगाने मुख व दुःख
देणारे आहेत, तसेच ते—आगम-अपायिनः—उत्पत्ति व विनाश यांना युक्त
आहेत. म्ह० त्यांना आदि व अंत आहे. म्हणूनच ते—अनित्याः—अनित्य—काही
काल राहणारे आहेत—अतः—यास्तव—तान्—त्या मात्रास्पर्शांना—इंद्रियाविषय-
संबंधाना—तितिक्षस्व—सहन कर. १४

मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दा-
दिभिः संयोगान्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा
स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं
कदाचिन्मुखं कदाचिद्दुःखं ततोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न
व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां प्रयच्छशीतोष्णयोर्महणम् ॥ यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन
आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्तां शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रमहस्व । तेषु हर्षे वि-
पादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—मात्राः—आभिः मीयन्ते शब्दादयः इति श्रोत्रादीनि इन्द्रि-
याणि—मात्रा म्ह० श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इंद्रिये, त्याच्यायोगाने शब्दादिक विषय मापले
जानात म्हणून मात्रा—मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः—मात्राचे-
इंद्रियाचे स्पर्श—म्ह० शब्दादि विषयांशी संयोग,—ते शीतं उष्णं सुखं दुःखं
च प्रयच्छन्ति इति शीतोष्णसुखदुःखदाः—ते—इंद्रियाचे विषयाशी संयोग
शीत, उष्ण, सुख, दुःख देतात, म्हणून शीतोष्णसुखदुःखदा आहेत (याप्रमाणे
'मात्रास्पर्शा ' हा पार्श्वतत्पुरुष समास मानून इंद्रियाचे विषयांसा संबंध, अमा
अर्थ केला आता तोच द्वंद्वमयान मानून अर्थ करितात—) अथवा—किंवा—
स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः—जे स्पर्श करतात ते स्पर्श—विषयाः—विषय—शब्दा-
दयः—शब्दादिक.—मात्राः च स्पर्शाः च—मात्रा—इंद्रिये व स्पर्श—शब्दादि विषय

—शीतोष्णसुखदुःखदाः—शीत-उष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत (पहिल्या विप्रहाने 'इंद्रियांचे विषयांगी होणारे जे संयोग ते शीतोष्ण-सुखदुःख देणारे आहेत ' असा अर्थ निष्पन्न होतो व या दुसऱ्या विप्रहाने ' इंद्रिये व विषय ही दोन्ही शीतोष्ण-सुखदुःखादि देणारा आहेत ' असे होते इन्द्रियाच्या द्वारा विषय सुखदुःख देतात, हे प्रसिद्ध आहे इंद्रिये नसली तरी सुखदुःख होणार नाही व विषय नसले तरी सुखदुःख होणार नाही अर्थात् ता दोन्ही सुखदुःख देणारी आहेत आता शीत व उष्ण यांचे निराळे ग्रहण का केले ते सांगतात—) —शीतं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखं—शीत केव्हा सुख व केव्हा दुःख देत—तथा उष्णं अपि अनियतरूपं—त्याचप्रमाणे उष्णही अनिश्चित स्वरूपाचे आहे—सुखदुःखे पुनः नियतरूपे—पण सुख व दुःख हा नियत-निश्चित स्वरूपाचा आहेत—यतः न व्यभिचरतः—कारण त्याचा व्यभिचार होत नाही—अतः ताभ्यां शीतोष्णयोः पृथक् ग्रहणं—म्हणून सुखदुःखाहून शीत व उष्ण यांचे पृथक् ग्रहण केले आहे [इंद्रिये व विषय शांत व उष्ण देतात, इतके सांगितले म्हणजे मग सुख-दुःख देतात हे निराळे सांगायामा नको, किंवा सुख-दुःख देतात असे म्हटल्यावर शीत-उष्ण देतात, असे म्हणावयास नको, पण असे असतांना शीतोष्ण व सुखदुःख या दोन्हींचे ग्रहण का केले? म्हणून म्हणाल तर सांगतो—शीत म्ह० ४टी थंडीच्या दिवसात थंडी दुःख देते, पण उन्हाळ्यात सुखावह होते तसेच उष्ण उन्हाळ्यात दुःख देते व हिवाळ्यात सुख देते. म्हणजे त्याचे स्वरूप एक नाही अनियत-व्यभिचारी आहे. पण सुख व दुःख हा तशा अनियत-व्यभिचारी नाहीत ता एकरूप आहेत सुख हे निकाली सुखच व दुःख हे निकाली दुःखच असत म्हणून सुखदुःखाहून शीत व उष्ण यांचे पृथक् ग्रहण केले आहे शीत व उष्ण यांचाही विषयात अन्तर्भाव होतो म्ह० शीत व उष्ण हे मुळाव्या इन्द्रियाचे विषय आहेत त्यामुळेही त्यांचे सुखदुःखाहून पृथक् ग्रहण करण्याचे कारण दिसत नाही, असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—शीत व उष्ण हे सुख व दुःख यांचे कारण आहे शीतोष्णामुळे सुखदुःख होते म्हणून त्यांचे निराळे ग्रहण करून, त्यावरून आनुकूल्य व प्रातिकूल्य हे सुखदुःखाचे खरे कारण सुचविले आहे कारण विषय प्राण्याच्या मनात शान किंवा उष्ण व अनुकूलता किंवा प्रतिमूलता उत्पन्न करून सुखदुःख देत असतात जेव्हा घटाच्या दिवसात प्रतिकूल वादने म्हणून त्यापामन दुःख होत, पण तेच उन्हाळ्यात अनुकूल भासते, त्यामुळे सुख होते अर्थात् बाणगादी विषय स्वतः सुखरूप किंवा दुःखरूप नाही जो अनुकूल भासतो तो सुख देतो व जो प्रतिकूल भासतो तो दुःख देतो यास्तव इंद्रिये व विषय शीतोष्ण किंवा अनुकूलता व प्रतिकूलता यांच्या द्वारा सुखदुःख देतात, हे सुचविण्यासाठी शीत व उष्ण हे शब्द उदाहरणार्थ पृथक् घेतले आहेत यावर कोणी असे म्हणेल की, इंद्रिय व विषय यांचा संयोग आत्म्यामध्ये नियत असतो त्यामुळे शीतोष्णही आत्म्यामध्ये नित्यच आहेत, असे म्हणजे लागते, आणि शीतोष्ण आत्म्यामध्ये नियत आहेत असे झाले म्हणजे त्यामुळे हरे व विषयादही नित्यच ठरताना या संकेत उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धात देतात—]—यस्मात्—म्हणजे कारणाने—ते मात्रास्पर्शादिव्ये—जे-इंद्रिये, विषय, शीत, उष्ण,

वेगरे—आगमापायिनः—उत्पत्ति-विनाशशील आहेत—उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे आहेत—तस्मात्—त्या कारणास्तव ते—अनित्याः—अनित्य आहेत.—अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व-प्रसहस्व—म्हणून त्या शीतोष्णादिकास सहन कर.—तेषु हर्ष-विषादं वा मा कार्पीः इत्यर्थः—त्याविषया हर्ष किंवा विषाद—खेद करूं नको, असा याचा भावार्थ. [सुख व दुःख हे अन्तःकरणाचे धर्म आहेत. आत्म्याचे नव्हेत. (अ. १३.६) ते उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे असल्यामुळे अनित्य आहेत. उत्पन्न होऊन विनाश पावणें, हेच अनित्यत्वाचे लक्षण आहे. सुख-दुःख हे क्षेत्र-धर्म असल्यामुळे व अनित्य असल्यामुळे त्यास तूं सहन कर. त्याची जरी प्राप्ति झाली तरी तूं हर्ष किंवा विषाद माणूं नकोस.] १४.

१ रहस्यकाराचा अर्थ—“शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे जे हे मात्राचे म्ह० बाह्य सृष्टातील पदार्थांचे (इद्रियांशी) संयोग त्यांना उद्भव व नाश आहेत. म्हणून ते अनित्य म्ह० विनाशी आहेत. हे भारता, शोक न करिता ते तूं सहन कर.” त्यावरून दोंपेत अंमै उपपादन आहे, “मात्रा म्ह० इद्रिये अमा शाकर माध्यात अर्थ केला आहे .. . पण मात्रा म्ह० इद्रियामा मोजले जाणारे शब्दरूपादि बाह्य पदार्थ व त्यांचा इद्रियांशी जो स्पर्श स. संयोग तो मात्रास्पर्श होय. .. कारण या शोकातीलच विचार गीतेंत पुढें ज्या ठिकाणी आले आहेत तेथें ‘बाह्यस्पर्श’ असा शब्द अमूल (मात्रास्पर्श) शब्दाचा आग्राह्य दिव्याप्रमाणें अर्थ केला म्ह० हे दोन्ही शब्द एकमेकांशी जुळते होतात. . मात्रास्पर्श हा शब्द पुरातन दिसतो. कारण मनुस्मृतीत (६-५७) याच अर्थी ‘मात्रासर्ग’ हा शब्द आला असून बृहदारण्यकोपनिषदात शानी-पुरुषाच्या आत्म्याचा मेत्यावर मात्रांशी अससर्ग होतो. म्ह० तो मुक्त होऊन त्याला मेत्यावर सहा रहात नाही, अंमै वर्णन आहे. ” पण मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, ज्ञानेश्वरमहा-राज इत्यादि सर्व मात्रा म्ह० इद्रिये, असाच अर्थ करितात व तो अग्राह्य बरोबर आहे. कारण इद्रिये व विषय हे दोन्ही शीतोष्ण सुखदुःखद आहेत, हे बर दाखविलेच आहे. मात्रास्पर्श म्ह० इद्रियाचा विषयाशी संयोग, हा अर्थही योग्य आहे. कारण त्यापासूनही सुखदुःख होतें. पण ‘पदार्थांचे इद्रियांशी संयोग’ हा अर्थ बरोबर नाही. कारण इद्रियाच्या द्वारा अतःकरणकृत्ति विषयांना व्यापते व विषयाकार बनते. नंतर तो विषय अनुकूल असला तर अन्तःकरणात सुख होतें व प्रतिकूल असला तर दुःख होतें, अशी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे ‘शीतोष्ण-सुखदुःखदा.’ हें ‘मात्रास्पर्शाः’ या शब्दाचें विशेषण न करिता ‘मात्रास्पर्शाः’ हें उद्देश्य व ‘शीतोष्णसुखदुःखदा. आगमापायिनः अनित्या ’ हें त्याचें विधेय मानणेंच उचित होय. त्यामुळे ‘शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे मात्रास्पर्श’ असेन म्हणून ‘मात्रास्पर्श शीतोष्णसुख-दुःख देणारे, आगमापायी व अनित्य आहेत,’ असेच म्हणणे संयुक्त होय. गीतेंत पाचव्या अध्यायात ‘बाह्यस्पर्शेषु’ ५-२१ व ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ ५-२७ असे शब्द आहेत व त्यातील ‘बाह्य’ म्ह० बाहेरील व स्पर्श म्ह० विषय असाच अर्थ होतो. बाह्य म्ह० पदार्थ व स्पर्श म्ह० त्याचा इद्रियांशी संयोग असा अर्थ समवत नाही. कारण बाह्य हें विशेषण आहे, नाम नाही. प्रायः विशेषणाचा बघी तत्पुरुष समान होत नाही. नामाचाच होतो. ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ ५-२७ या पदावरूनच ‘बाह्यस्पर्शेषु’ हा ममास बघी तत्पुरुष नमून कमधारय आहे, हे उघड होतें. आग्रह्या या श्रुतीच्या अर्थाचें समर्थन करणाना पुढें पाचव्या अध्या-
गी. भा. १०

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषर्षभ—हे पुरुषप्रिय !—यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं—ज्याला सुख व दुःख हा दोन्ही समान आहेत अशा धीर-बुद्धिमान् पुरुषाला—पते—हे शीतोष्णादिक—न व्यथयन्ति—व्यथा उत्पन्न करू शकत नाहीत—नित्य आत्मदर्शनापासून—टळून 'हे सुख व दुःख मलाच होत आहे,' असा भ्रम उत्पन्न करीत नाहीत—सः—तो—अमृतत्वाय—मोक्षाला—कल्पते—समर्थ होतो. १५.

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हि इति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स निर्यात्मदर्शननिष्ठो ब्रह्महिप्सुरमृतत्वायासृन्भावाय मोक्षाय इत्यर्थं कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—(वरील 'गेमान निनिश्चा सावितली आहे तितिक्षा ह्य० सहनशीलता. अधिमान्याच्या शमादि साधनात निनिश्चेत्वा जन्तर्भाव होतो. पण तिला विवेक बंद राखण्याचे मान पाहिजे म्हणजे ती तितिक्षा ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते असे आता या श्लोकात सांगतात—)—शीतोष्णादीन् सहनः किं स्यात् इति—शीत-उष्ण इत्यादिकांना सहन करणाऱ्या मुसुक्षूला कोणता लाभ होतो असे म्हणशील तर—यं हि इति शृणु—'यं हि०' या श्लोकाने उत्तर ऐक. —यं हि पुरुषं—ज्या पुरुषाला—समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं—ज्याला दुःख व सुख समान आहेत त्या समदुःखसुख पुरुषाला—सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं—सुख व

यान रिती 'ओढाणा व लटपट' करावा लागेल आहे, ते आम्हा लेंवेच दाखवू. तुत 'मात्रा-स्पर्श व वायस्पर्श' हे शब्द एका अर्थी नाहीत, पर्वदेच वाचकांनी लक्षात ठेवावे. मात्रा म्ह० बाह्य नष्टे व बाह्य म्ह० पदार्थही नष्टे, तर मात्रा म्ह० इद्रिये व स्पर्शे म्ह० विषय किंवा विषयमयोग हान् जय योग्य होय मनुस्मृतीत 'मात्रामग' हा शब्द यतिधर्मप्रकरणात अगून त्याचा अर्थ 'मात्रामगान्' दृढ-वमटनु इत्यादि विहित विषयामध्येही आमक्ति ठेवू नये, रसा आमत्तीपासूनही निवृत्त व्हावे, असा आहे. बृहदारण्यकातील 'मात्राऽममंगस्त्वस्य भवति' या वचनाचा अर्थ—आत्म्याचा भूत इद्रिये इत्यादिकांशी समर्थ रहान नाही व इद्रियारिणां शब्द नमन्यानुळे येत्यावर त्याला हा मी, हा मात्रा बाप, आई इत्यादि विशेष विज्ञान होत नाही—असा आहे यास्तव हा दोन्ही प्रमाणे 'मात्रा' म्ह० बाह्य पदार्थ या अर्थाच्या उपयोगी नाहीत 'शीतोष्णादि देणारे मात्राप्रशं अनित्य आहेत म्हणून त्यांना सहन कर' हा अर्थ बरोबर नमुन 'मात्रास्पर्श शीतोष्णादि देणारे व अनित्य आहेत, म्हणून तू त्यापासून होणाऱ्या शीतोष्णादिराग सहन कर,' हा भाव्यशाराचा अर्थच मनुष्यिक आहे. कारण 'इद्रियविषयमयोगाला सहन कर' असा उपदेश करण्याचे कारणच नमुन शीतोष्णादुखदुःखदिरिगां सहन कर असा मात्र उपदेश करण्याची आप्त आवश्यकता आहे.

दुःख यांची प्राप्ति झाली असता हर्ष व विषाद न करणाऱ्या—धीरं—धीमन्तं—
नित्यानित्यविवेकं करणाऱ्या बुद्धिमानां—न व्यथयन्ति—नित्यात्मदर्शनात् न
चालयन्ति—ज्या करीत नाहीत—नित्य आत्मदर्शनापासून टळवीत नाहीत. (कोण ?
उत्तर—)—एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः—हे वर मागितलेले शीतोष्णादिक
टळवीत नाहीत.—सः नित्यात्मदर्शननिष्ठः द्वंद्वमहिष्णुः—तो नित्य आत्म्याचे
स्वरूप पाहण्यामध्ये ज्याचा निष्ठा आहे असा शीतोष्णादि द्वंद्वाना सहन कर-
णारा—अमृतत्वाय—अमृतभावाय मोक्षाय इत्यर्थः—अमृतत्वाला म्हणजे अ-
मृतभावास म्हणजे मोक्षाला, अमा याचा अर्थ,—कल्पते—समर्थः भवति—समर्थ
होतो. [अर्जुना, शीतोष्णादिकाना सहन केल्यास कोणता लाभ होतो, म्हणून विचार-
शील तर सांगतो—मुख व दुःख यांना समान लेवणाऱ्या म्हणजे मुख प्राप्त झाले अ-
सता हर्ष न मानणाऱ्या व दुःख प्राप्त झाले असता विषाद न मानणाऱ्या ज्या नित्या-
नित्यविवेकी व विरक्त बुद्धिमांशिरूप पुरुषाला हे शीतोष्णादिक किंवा शीतोष्णादिक
देणारे मानास्पर्श पीडा देत नाहीत, त्याला नित्यात्मानुभवापासून टळवीत नाहीत, तो
मोक्षाला समर्थ होतो, तो मोक्षाचा अधिकारी होय. बरील श्रोतात तितिक्षा करावयास
सांगून येथे मोक्षाचा अधिकारी होणे, हे त्या तितिक्षेचे फळ सांगितले आहे. त्यावरून
अर्जुनाने आरंभी ' निश्चित श्रेय ' २.७. जे विचारले ते कोणते, याचा निर्णय होतो.
मोक्ष हेच निश्चित श्रेय. निश्चित श्रेय म्हणजेच नि श्रेयस. शम-दम-उपरति-तितिक्षा-
थदा-समाधान, विवेक, वैराग्य यामह आत्मज्ञान हेच अमृतत्वाचे साधन आहे. अर्जु-
नाचा प्रश्न जर मोक्ष व मोक्षसाधन यामाठी नसता तर येथे ' तो मोक्षाला समर्थ होतो '
हे म्हणणे अप्रासंगिक झाले असते. पुढेही ठिकठिकाणा अर्जुनाला मोक्ष व त्याचा साधने
यांचाच उपदेश केलेला आहे, आम्ही ता सवे मध्ये वाचकांच्या नजरेस आणू. शीतो-
ष्णादि हे अंत करणाऱ्या अनात्म्याचे धर्म आहेत, आत्म्याचे नव्हेत, म्हणून त्यांना सहन
करावे, त्यामुळे शोक वदं नये व मोहित होऊं नये, अशा दृष्टीने त्यास जो सहन करतो
तो मोक्षाला योग्य होतो] १५.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—असतः—असत्—अविद्यमान पदार्थाचा—भावः—भाव म्ह० अ-
स्तित्व—न विद्यते—नसते—सतः—विद्यमान पदार्थाचा—अभावः—अभाव—
न विद्यते—नसतो.—अनयोः उभयोः अपि—या दोघांचाही—अन्त—निर्णय
—तत्त्वदर्शिभिः—तत्त्ववेत्त्यांनी—दृष्टः—पाहिलेला आहे, अनुभविलेला आहे. १६.

इतथ शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—नामत इति । नासतोऽ
विद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवमस्तिना । न हि
शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैरनिरूप्यमाणं यस्तु संभवति । विकारो हि सः । विकारश्च

व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्ता सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः ॥

भाष्यार्थ—इतः च—आणि याही कारणाने—शोकमोहौ अकृत्वा—शोक व मोह न करिता—शीतोष्णादिसहनं युक्तं—शीतोष्णादिकास सहन करणे योग्य आहे—यस्मात्—कारण—न असतः इति—‘न असत् ०’ इत्यादि श्लोकानें तेंच कारण सांगितले आहे.—न असतः—अविद्यमानस्य सकारणस्य शीतोष्णादेः—अमत् म्हणजे अविद्यमान अशा कारणासह शीतोष्णादिकांचा—न विद्यते—नास्ति—नाही (काय नाहा ? उत्तर—)—भावः—भवनं—अस्तित्वा—भाव—होणें—अस्तित्व. (कारण शीतोष्णादिक आपल्या कारणासह असत आहेत. कारण ता सर्व अनात्मरूप आहेत, त्यामुळे त्यांचे अस्तित्व मंभवत नाहा)—हि—कारण—सकारणं शीतोष्णादि प्रमाणैः निरूप्यमाणं—कारणासह शीतोष्णादिकांचें प्रमाणाना निरूपण करू लागलें अमता—वस्तु न संभयति—ता सत्य आहेत, परमार्थरूप आहेत, असे ठरत नाहा (जात, उष्ण, सुख, दुःख इत्यादि हें सर्व कार्य आहे पण कार्य जरी असत—अविद्यमान असले तरी त्यांचे कारण विद्यमान—सत् असेल, म्हणून म्हणशील तर प्रमाणाना विचार करू लागले असता शीतोष्णादि कार्य जसे असत—मिथ्या ठरतें, तसेंच त्यांचे कारणही मिथ्या ठरतें कार्य व कारण सत्-सत्य-परमार्थ वस्तुभूत आहे, असे ठरत नाहा कारण ते अनिर्वाच्य आहे द्वैत मिथ्या आहे, याविषयी ‘घटादि विकार नाममात्र अमतो मृत्तिका मात्र खरी असते’ या अर्थाची छान्दोग्यश्रुति प्रमाण आहे, (छा भाष्यार्थ पृ ४१३)—हि स. विकारः—कारण तो विकार आहे,—च विकारः व्यभिचरति—व विकार व्यभिचार पावतो तो निरर्थक ठरत नाहा. (कार्य कारणाहून भिन्न आहे, असे म्हणता येत नाही, हे सोदाहरण दाखवितात—)—यथा घटादि संस्थानं—जसे, घटादिकांची रचना—आकार—चक्षुषा निरूप्यमाणं—नेत्रांनी प्रत्यक्ष पाहिल जाणारा घटादि आकार—मृद्व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः—मृत्तिकेहून भिन्नत्वानें—भिन्न पदार्थ या रूपानें किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नसल्यामुळे—असत्—मिथ्या—तथा नयः विकारः—तसा सर्व विकार—कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत—आपल्या कारणाहून भिन्नत्वानें—किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नगल्यामुळे अमत्—मिथ्या आहे [आपण घटाचा आकार नेत्रांना पाहतो पण घट ही काय वस्तु आहे, म्हणून विचारपूर्वक आतून व बाहेरून जर त्याच्याकडे पाहूं लागलों तर त्याने कारण जा माती, तिच्यावाचून घट म्हणून काही निराळी वस्तु दिसत नाहा. म्हणून घटाकार जरी दिगंत अगल तरी तो मिथ्या, केवळ आभास, किंवा माया. कारण ‘न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या सा माया’... पंचदशी ६-१४१ ‘त्रिचं प्रमाणपूर्वक निरूपण करता येत नाही, पण जी अगदी स्पष्टपणे भासते ती माया

होय, ' असें मायेचें लक्षण वेलें आहे. याच न्यायानें सर्व विकार आपापल्या उपादान कारणावांचून व त्याहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें असत्-मिथ्या होत. जें जें कार्य ते तें आपल्या उपादान कारणाहून तत्त्वतः भिन्न नसतें, हा नियम अबाधित आहे. ' आदौ अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ' जे उत्पत्तीच्या पूर्वावस्थेंत नसतें व नाशानंतरही नसतें ते वर्तमानसमयाही नाहीं. (माड्क्यभाष्यार्थ पृ. १०० पहा) या न्यायानेही कार्य कारणाहून भिन्न नाहा, असें आता भाष्यकार म्हणतात-]
—कार्यस्य घटादेः जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्राक् च ऊर्ध्वं अनुपलब्धेः—घटादि कार्याचा उत्पत्ति व ध्वंस-याच्यापूर्वी व नंतर प्रत्यय-अनुभव येत नसल्यामुळें कार्य कारणाहून पृथक् वस्तु नाहीं. [घटादि कार्य उत्पन्न होण्यापूर्वी व तें नाश पाव- त्यावर त्याचा प्रत्यय येत नाहीं, म्हणून तें असत् आहे.]

मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्गा इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्वि-
षया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्यव्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे
बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वरूपलभ्येते समानाधिकरणे ॥

भाष्यार्थ—(अर्थात् कार्य-कारणविभागरीहित आत्मवस्तूमध्ये दिसणारी कार्य-
कारणपरंपरा भ्रमरूप आहे अशा आशयानें हाच न्याय सर्व कार्यकारणांना लागू
करितात-)—मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च—घटादिकाच्या मृत्तिकादि
कारणाचा, व त्या मृत्तिकादिकाच्याही धूळ वगैरे कारणाची—तत्कारणव्यतिरेकेण अनु-
पलब्धेः असत्त्वम्—त्यांच्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें त्यानाही
असत्त्व आहे. [घटादि कार्यांचे मृत्तिकादि कारण, व त्या मृत्तिकादिकांचे धूळिकादि कारण,
पुढें त्यांचेही परमाणु वगैरे कारण इत्यादि सर्व आपापल्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध
होत नाहीं. प्रत्येक कार्य आपल्या कारणरूपानेंच दिसतें. पुढें नें कारणही आपल्या का-
रणाचें कार्य असल्यामुळे तेंही कारणरूपानेंच दिसतें. त्याहून पृथक् उपलब्ध होत नाहा.
यास्तव प्रत्येक कार्य-विकार असत् आहे; आणि व्यवहारातील प्रत्येक कारण हे आपल्या
कारणाचें कार्य आहे. त्यामुळें व्यावहारिक कार्यकारणभाव अनिवार्य आहे. त्यामुळेच
भ्रामक आहे. खरा नव्हे—वास्तविक नव्हे यावर शंका-]—तदसत्त्वे सर्वाभाव-
प्रसंगः इति चेत्—अहो पण कार्यही असत् व त्याचें कारणही असत् असे मानल्यास
सर्वाभाव अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. [कारण या जगात कार्य-कारणविभागशून्य
वस्तुच नाहीं, व तुम्ही तर तिला असत् म्हणणार, असे म्हणाल तर]—न—तसे नाहीं.
—सद्बुद्धिः असद्बुद्धिः इति सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः—सत्-बुद्धि व असत्-
बुद्धि अशीं सर्व ठिकाणा दोन प्रकारची बुद्धि उपलब्ध होते. [एक बुद्धि सर्व वस्तूमध्ये
अनुवृत्त असते व दुसरी प्रत्येक वस्तूपासून व्यावृत्त होते. जसा-माळेतील दोरा सर्व
मण्यात किंवा पुण्यात अनुवृत्त असतो व प्रत्येक मणी किंवा पुष्प एकमेकापासून व्यावृत्त
होतें. अनुवृत्तबुद्धीमध्ये व्यावृत्त होणारी बुद्धि कल्पित असते. त्यामुळें अकल्पित-सर्व-

भेदकल्पनांचे अधिष्ठान-कार्यकारणभावश्चन्य अर्था वस्तु सिद्ध होते. आतां सद्बुद्धिच परमार्थ वस्तु आहे, याविषया अनुमान प्रमाण दाखवितात-]—यद्विषया बुद्धिः न व्यभिचरति तत् सत्—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचरित होत नाही ते सत् व—यद्विषया बुद्धिः व्यभिचरति तत् असत्—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावते ते असत्—इति—याप्रमाणे—सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते—सत् व असत् हा विभाग—बुद्धितंत्र बुद्धीच्या अधीन—आहे असे सिद्ध झाले असता—सर्वत्र—व्यवहारात सर्व ठिकाणा—सर्वैः—सर्वांकडून—समानाधिकरणे—एकाच पदार्थाविषयी—द्वे बुद्धी—दोन बुद्धी—उपलभ्येते—अनुभविल्या जातात [जे व्यावृत्त होते, व्यभिचरित होतें, ते मिथ्या, जसा रज्ज्वर झालेला सर्प, पाण्याची धार, काठी इत्यादिकाचा भ्रम परस्पर व्यावृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्ये जे अनुवृत्त होते ते सत्-सत्य. अधकारातील दोरीला पाहून कोणी हा सर्प आहे, असे समजतो कोणी हा पाण्याची धार आहे, असे मानतो, कोणी तिला काठी समजतो पण सर्प, पाण्याची धार, काठी हे सर्व परस्पर व्यावृत्त होणारे पदार्थ आहेत, म्ह० सर्प ही धार किंवा काठी नव्हे धारही सर्प किंवा काठी नव्हे, काठीमुद्धा सर्प किंवा धार नव्हे पण त्या तिन्हीमध्ये दोरी अनुवृत्त आहे कारण त्या तिन्ही प्रकारच्या भ्रमांचे ते अधिष्ठान आहे म्हणून दोरीवर भासणारे सर्पादिक मिथ्या व दोरी खरी, अशा याविषया दोन अनुमाने संभवतात. अर्थात् ज्या पदार्थाविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावत नाही तो पदार्थ सत्-अकल्पित व ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावते तो असत्-कल्पित-मिथ्या असे ठरते. पण समस्त द्वैत मिथ्या आहे असे म्हणणाऱ्या अद्वैतवेदान्त्याला बरील दोन अनुमाने तरी कशी करिता येतील असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणताना—बरील सत् व असत् हा विभाग दोन प्रकारच्या बुद्धीच्या अधीन आहे, त्यामुळे अनुमानादि व्यवहार संभवतो. बुद्धिविभागाही जरी कल्पित अमला तरी त्यामुळे द्वैतविभागाचा भ्रामक अनुभव येऊ शकतो म्हणूनच व्यवहारात एकाच पदार्थाला अनुलक्षून दोन प्रकारच्या बुद्धीचा अनुभव प्रत्येकास येतो 'घटः सन' यथे घट व मन् या दोन्ही पदांची प्रथमा विभक्ति आहे व ते दोन्ही शब्द एकाच पदार्थाला उद्देशून आहेत त्यामुळे त्यांना समानाधिकरण म्हणतात अशा समानाधिकरण शब्दामध्ये सामानाधिकरण्य हा संबध असतो, पदाचे सामानाधिकरण्य बुद्धीवर गौणवृत्ताने लादून बुद्धीलाहा सद्बुद्धि ॥ अमद्बुद्धि असे म्हणता येत]

न नीलोत्पल्यमन्यट मन्यट मन्हस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्त्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽप्यभिचारात् ॥

भाष्यार्थ—('तो हा' हे सामानाधिकरण्य—दोन शब्दांचे एकविभक्तित्व जसे एकाच पदार्थाला उद्देशून अगने तसेच 'मन् घट' हे सामानाधिकरण्यही एक वस्तु निष्ठ आहे कारण मन् व घट हे जर दोन पदार्थ अगने तर घट व घट यांचे सामानाधिकरण्य जसे संभवत नाही, तसे त्यांचीही (मन् व घट यांचीही) संभवले नमते. पण

‘नीलं कमलं’ याचे सामानाधिकरण्य आहे आणि नील हा धर्म-गुण व कमल हा त्याचा धर्मी आहे. धर्म व धर्मी हे दोन पदार्थ आहेत. त्यामुळे सामानाधिकरण्य एक वस्तुविषयच असते, असा नियम नाही, म्हणून म्हणाल तर तें खरें आहे, पण हे सामानाधिकरण्य—)
 —नीलोत्पलवत् न—नील कमल याच्या सामानाधिकरण्याप्रमाणें नाही. तर—सन् घटः सन् पटः सन् हस्ती इति—घट सत्, पट सन्, हस्ती सत् अशा प्रकारचें आहे. [म्ह० ‘नील कमल’ याप्रमाणें हे सामानाधिकरण्य गौण नाही. तर व्यावृत्त होणारे पदार्थ अनुरक्त होणाऱ्या पदार्थांमध्ये कल्पित आहेत, अशा प्रमाणचें एक वस्तुनिष्ठ आहे आणि सामान्य व विशेष यांना लागू असलेला हाच न्याय गुण व गुणी—धर्म व धर्मी यांनाही लागू आहे असें सांगतात—]—एवं सर्वत्र—सर्व सामानाधिकरण्य असेच एक निष्ठ असतें. अमो.—तयोः बुद्ध्योः घटादिबुद्धिः व्यभिचरति—त्या दोन बुद्धीतर्फे घटादि विषयाविषयांची बुद्धि व्यभिचार पावते.—तथा च दर्शितं—ती अर्शा व्यभिचार पावते तें वर (‘विकारो हि म’) येथें दाखविलेच आहे.—तु न सद्बुद्धिः—पण सद्बुद्धि व्यभिचार पावत नाही, (आणि ज्याअर्शी घट, पट इत्यादि विशेष पदार्थाविषयांची बुद्धि व्यभिचार पावते पण ‘सत्’ ही सामान्य बुद्धि अनुरक्त असते)—तस्मात् घटादिबुद्धिविषयः असन्—त्याअर्शी घटादि बुद्धीचा विषय—घट असत आहे. कारण—व्यभिचारात्—त्याचा व्यभिचार होतो.—तु सद्बुद्धिविषयः न—पण सद्बुद्धीचा विषय तसा असत नाही. कारण—अव्यभिचारात्—त्याचा व्यभिचार होत नाही. [‘हा घट’ अर्शा जी बुद्धि ती घट-बुद्धि, घट हाच तिचा विषय, बुद्धीनें दुसऱ्या विषयाचें ग्रहण केलें कीं घट हा तिचा पूर्व विषय व्यभिचार पावतो. बुद्धीतून निघून जातो म्हणून तो असत-मिथ्या. तसेंच ‘घटः सन्-’ घट विद्यमान आहे, अर्शा जी घटाविषयांची सद्बुद्धि तिचा विषय-‘सत् सन्-आहे’ हा आहे. तो घटाप्रमाणे मिथ्या नाही. कारण त्याचा व्यभिचार होत नाही. म्हणून सद्बुद्धीचा विषय सत् आहे.] (यावर शंका पण—)

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् । न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविवर्णयव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिबद्धबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत् । न पटादावदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—घटे विनष्टे—पटाचा विनाश झाला असतां—घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां—घटबुद्धीचाही व्यभिचार होतो, त्यामुळे—सद्बुद्धिः अपि व्यभिचरति—सद्बुद्धीचाही व्यभिचार होतो,—इति चेत्—असे जर म्हणाल [घट हा विषय नाहीगा झाला म्हणजे ‘हा घट आहे’ ही सद्बुद्धिही उरत नाही तीही नाही-सी होणे. तिचाही व्यभिचार-बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर]—न—तसें नाही—पटादौ अपि सद्बुद्धिदर्शनात्—कारण पटादि विषयांची सद्बुद्धीचा प्रत्यय येतो [सद्बुद्धीचा अस्तित्व अमान होत नाही. घटाव्यवस्थेबुद्धि उरी नष्ट झाली तरी पटादि एतर पदार्थाविषयांची सद्बुद्धि विद्यमान असते. त्यामुळे तिचा व्यभिचार होतो, असें

म्हणता येत नाही. कारण]—सा सद्बुद्धिः विशेषणविषया एव—ती सद्बुद्धि विशेषणविषयकच असते. [म्ह० विशेषण हाच तिचा विषय असतो. ती निर्विषय केव्हाच नसते. त्यामुळे तिचे 'सन् घटः' यातील 'सन्' हे विशेषण जरी गेल तरी दुसरी अनंत विशेषणे असतात व त्याच्या आध्याने तिचा प्रत्यय येतच असतो. त्यामुळे तिचा बाध होत नाही. सत् अकल्पित-सत्य-नित्य आहे, म्हणून त्याचा व्यभिचार होत नाही, पण घटादि पदार्थ कल्पित आहेत, म्हणून त्याचा व्यभिचार होतो.]

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिविशेषणविषया मती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् न इदमुदकमिति मरीच्यादाबन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यादर्शनात् । तस्मादेहादेर्द्वैतस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन. शंका-)—घटे नष्टे—पण घट नष्ट झाला असता—सद्बुद्धिः अपि न दृश्यते—सद्बुद्धिही दिसत नाही,—इति चेत्—म्हणून म्हणाल [घट नाहीसा झाला म्हणजे 'हा घट आहे' ही बुद्धिही उरत नाही, म्हणून म्हणाल] तर—न—तसे नाही—विशेष्याभावात्—विशेष्याच्या अभावामुळे ती सद्बुद्धि प्रत्ययाला येत नाही. (तथापि घटाचा येथे अभाव आहे, अशा रूपाने ती प्रतीत होतेच.)—सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती—सद्बुद्धि विशेषणविषयक आहे म्ह० विशेषण हा तिचा विषय आहे आणि—विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ—विशेष्याच्या अभावा विशेषणाची अनुपपत्ति होत असल्यामुळे, ती—किंविषया स्यात्—कोणाला विषय करून राहिल—तिचा विषय काय असेल, काहीच नाही. ती निर्विषय होणार हे उघड आहे.—तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् न—परंतु सद्बुद्धीला मुळी विषयच रहात नाही म्हणून घटबुद्धि प्रतीत होत नाही, असे नाही ['सन् घट' यातील 'सन्' हे विशेषण आहे. सद्बुद्धि त्यालाच विषय करते त्यामुळे 'सन् घटः' यातील घट या विशेष्याच्या अभावा 'सन्' या विशेषणाचीही अनुपपत्ति होते. मग त्या सद्बुद्धीने कोणत्या विषयाला व्यक्त करावे 'सन्' या विशेषणाच्या अभावा तिला व्यक्त होण्याला विषयच उरत नाही. गोत्व-गर्हणणा, मनुष्यत्व-मनुष्यपणा इत्यादि जाति आहे. ती अंगत्स्य व्यक्तीमध्येंच व्यक्त होणे. त्यातील एखादी गाय किंवा मनुष्य ही व्यक्ति नष्ट झाली तर ती जाति तेथे व्यक्त होणार नाही, हे उघड आहे. पण त्यामुळे गोत्व, मनुष्यत्व ही जातिच नाही असे म्हणता येणार नाही त्याच न्यायाने घटादि व्यक्ति जरी नष्ट झाली तरी त्यामुळे सर्वे सद्बुद्धिच नष्ट झाली असे म्हणता येत नाही. अहो पण दोन सत्-विद्यमान पदार्थामध्येच विशेषणविशेष्यभाव संभवतो. त्यामुळे 'सन् घटः' यातील विशेषण सन् व विशेष्य घट हे दोन्ही सत्पदार्थांचे आहेत, असे मिद होणे. अर्थात् घटादि द्वैत कल्पित आहे, हे बरीच अनुमान सामानाधिकरण्यबुद्धीने बाधित होते, अशी शंका घेऊन तिचे निरसन करितात—]—

घटादिविशेष्याभावे एकाधिकरणत्वं न युक्तं इति चेत्—घटादि विशेष्याच्या अभावा—सन् घटः—असे 'सन्' व 'घट' यांचे सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाही, असे म्हणाल तर—न—ते बरोबर नाही. कारण—मरीच्यादौ अन्य-तराभावे अपि इदं उदकं इति सामानाधिकरण्यदर्शनात्—भ्रमाने भासणाऱ्या मृगजलादि पदार्थांमध्ये अधिष्ठान व आरोपित यांतील एकाचा म्ह. आरोपिताचा अभाव असला तरी 'हें जल' असे सामानाधिकरण्य अनुभवास येते. [घटादि विशेष्य जर मिथ्या आहे तर 'सन् घटः' असे विशेषण व विशेष्य यांचे सामानाधिकरण्य संभवत नाही, हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण ते अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. मृगजलादिकांचा जेव्हा भ्रम होतो तेव्हा मृगजल, रज्जुसर्प, शुक्तिवारजत इत्यादि आरोपित पदार्थांचा वस्तुतः अभाव असताना म्ह. ते मिथ्या असतानाही हें जल, हा सर्प, हें रुपें, असे आरोपित व अधिष्ठान यांचे एकाधिकरणत्व नेहमी अनुभवास येते. याप्रमाणे घटादि द्वैत सद्भवस्तुमध्ये कल्पित आहे, असे जे वर अनुमान केले होते, त्यावर कोणत्याही प्रकारचा दोष येत नाही, असा उपसंहार करितात—) तस्मात्—यास्तव—सकारणस्य देहादेः च द्वंद्वस्य असतः भावः न विद्यते—कारणासह देहादि व शांतोष्णादि 'द्वंद्वे' या असताचा—मिथ्या पदार्थांचा भाव—अस्तित्व नाही.—इति—हा शब्द 'नास्तनो विद्यते भावः' या श्लोकाच्या पहिल्या पादाचे व्याख्यान संपले, असे सुचविण्यासाठी आहे. [मारास देहादि व शांतोष्णादि असत द्वंद्वांचे त्यांच्या कारणासह अस्तित्व संभवत नाही. द्वैतप्रपंचाला पारमार्थिक सत्यत्व नाही, पारमार्थिक सत्य एक आत्मतत्त्वच आहे. म्हणून द्वैत मिथ्या व अद्वैतच सत्य, असे येथे भाष्यकारांनी प्रतिपादन केले आहे.]

तथा सतश्चाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वग्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मनोः सदसत्तोरभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽस्तौ निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोयथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिताभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्वा-पस्तत्त्वं ब्रह्मणो याधारण्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्तद्दर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिताभिः ॥

भाष्यार्थ—(प्रस्तुत श्लोकाच्या राहिलेल्या तीन पादांचे व्याख्यान—) तथा—त्याचप्रमाणे—सतः आत्मनः अभावः—अविद्यमानता—सत्—आत्म्याचा अभाव—अविद्यमानता—नास्तिभाव—न विद्यते—नाही—सर्वत्र अव्यभिचारात्—कारण त्याचा कोठेही व्यभिचार—बाध होत नाही,—इति अवोचाम—असे आम्हां वर सांगितलेच आहे. [ज्याप्रमाणे असत्चे अस्तित्व संभवत नाही, त्याचप्रमाणे सत्चे नास्तित्व संभवत नाही. कारण असत्-द्वैताचा व्यभिचार होतो. परस्परव्यावृत्ति होते पण गवेष्प्यां आत्म्यायां-सनर्वा व्यावृत्ति-व्यभिचार कोठेच होत नाही, हें आम्हां वर मार्गाने सांगितलेच आहे अहोपण उत्पत्तीच्या पूर्वी अगत अगत्तेषां घटादि पदार्थ उत्पत्तनंतर सत्-विद्यमान होतो, तसाच स्थायवर्त्तना 'सन्' असलेला पदार्थ नाशानंतर अस्त्युपपत्ती. त्यानंतर सत् विद्यमान सत्य अस्त्ये व अस्त्युपपत्ती अस्त्युपपत्ती शस्त्रे

असे ह्मणता येत नाही, त्यामुळे दोघांनीही योग्यता सारखीच. अर्थात् त्यातील एक ब्राह्म व दुसरे त्याज्य असे ठरत नाही. एकतर दोघांनाही त्याज्य मानले पाहिजे किंवा दोघांनाही ब्राह्म मानले पाहिजे, अशी शका घेऊन तिचे समाधान करितात—) —एवं—याप्रमाणे—
 आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोः अपि—आत्मा व अनात्मा म्ह० सत् व असत् या दोघांनाही—अन्तः-निर्णयः—अन्त-निर्णय—दृष्टः—उपलब्धः—साक्षात् अनुभ-
 विलेला आहे. (कोणी!)—तत्त्वदर्शिभिः—तत्त्वदर्शी पंडितांनी अनुभविला आहे.—
 सत् सत् एव, असत् असत् एव इति तु अनयोः यथोक्तयोः अन्तः दृष्टः—
 जे सत् ते त्रिकालां सत्त्वं व अमत् ते असत्त्वं असाच या दोघांचा निधय तत्त्वदर्शी
 विद्वानांनी केला आहे. [पूर्वी सर्वथा अविद्यमान असलेल्या घटाला उत्पत्तीनंतर सत्त्वं
 प्राप्ति होते, हे म्हणणे युक्तिज्ञान्य आहे स्थितिकार्या सत् अमलेल्या घटाला नाशाने
 सर्वथा असत्त्वप्राप्ति होते, हे म्हणणेही अयोग्य आहे. तर मग तसा अनुभव का येतो?
 याचें उत्तर 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाने भगवनांनीच दिले आहे तत्त्वदृष्टीच्या अभावी तसा
 भ्रम होणे साहजिक आहे. 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाचे विशेष व्याख्यान करितात—]—तत्
 इति सर्वनाम—तत् हे सर्वनाम आहे—च सर्वं ब्रह्म—व सर्वं ब्रह्म आहे—तस्य
 नाम तत् इति—त्या ब्रह्माचें नाव तत् असे आहे—तद्भाष्यः तत्त्वं—त्याचा जो
 भाव ते तत्त्व—ब्रह्मणः याथात्म्यं—म्हणजे ब्रह्माचे यथार्थस्वरूप—तत् द्रष्टुं
 शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिन्—ते ब्रह्माचे तत्त्व पाहण्याचे ज्यांचे शील आहे, ते
 तत्त्वदर्शी,—तैः तत्त्वदर्शिभिः—म्ह्या तत्त्वदर्शी लोकाकडून गत् व असत् याचा
 निधय केला गेला आहे. ['तत्' हे व्याकरणात सर्वनाम आहे. सर्वनाम म्ह० सर्व
 पदार्थांना लागू होणारे नाव ब्रह्म सर्व आहे. म्हणून त्याचें 'तत्' हें नाव आहे. 'तत्' या
 सर्वनामाला 'भाव' या अर्थी 'त्व' हा प्रत्यय लागून 'तत्त्व' असा शब्द बनला आहे
 त्याचा अर्थ ब्रह्माचे यथार्थ स्वरूप असा आहे. ते ब्रह्माचे तत्त्व—याथात्म्य पाहण्याचे
 ज्यांचे शील आहे ते तत्त्वदर्शी. त्यांना पूर्वीच सत् व असत् म्ह० आत्मा व अनात्मा
 यांचा निर्णय स्वानुभवाने ठरविला आहे. असो, याप्रमाणे श्रेकाचे व्याख्यान करून
 अर्जुनाने काय करावे हे सांगतात—]

तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानि-
 यतरूपाणि द्वंद्वानि विकारोऽप्यमसत्त्वेव मरीचिजलवन्मिथ्याऽवभासत इति मनसि
 निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्—म्हणून—त्वं अपि—तूं मुद्दा—तत्त्वदर्शिनां दृष्टि आ-
 श्रित्य—तत्त्वदर्शी लोकांच्या दृष्टीचा आश्रय करून—शोकं मोहं च हित्वा—
 शोक व मोह टाकून—नियतानियतरूपाणि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि—नियत
 अनियतरूप अशा या शीतोष्णादिद्वंद्वाना—विकारः अयं असत् एव—हा विकार अ-
 मत्त्व आहे—मरीचिजलवत् मिथ्या अवभासते—गूणत्रयाप्रमाणे मिथ्या भासत
 आहे—इति मनसि निश्चित्य—असा मनामध्ये निधय करून—तितिक्षस्व-

महन कर,—इति अभिप्रायः—अमा याचा अभिप्राय आहे. [यास्तव हे अहुंना! तुंहों तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीचा आश्रय करून शोक व मोह याचा त्याग कर. शीत-उष्ण इत्यादि द्वंद्व नियत व अनियत रूप आहेत. तो खोटा विकार आहे, मृगवज्रप्रमाणे मिथ्या भासत आहे, असा मनामध्ये पडा निश्चय करून तुं द्वंद्वाना सहन कर, असा या सर्व विवेचनाचा औशय आहे.] १६

१५ श्लोकाना रहस्यकारांनीं अमें अवतरण दिलें आहे—‘हाच अर्थ आता अध्यात्मशास्त्र-दृष्ट्या व्यक्त करून दाखविणान्—’ तर मग वर (श्लो. १४) ‘शीतोष्णादिकाना सहन कर’ म्हणून जें भगवानांनीं मागितलें व ‘त्यांना जी महन करतो तो मोक्षाचा समर्थ होतो,’ अमें (श्लोक १५) जें म्हणें आहे तें अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या नव्हे म्हणावयाचें. पण तें जर त्या शास्त्राच्या दृष्टीनें नव्हे, तर कोणत्या शास्त्राच्या दृष्टीनें आहे? शैविकदृष्टीनें को काय? का कमयोगाच्या दृष्टीनें? त्यापेक्षा आचार्यांनीं ‘आपणां कोणत्या कारणानें शीतोष्णादिकाना महन करणें युक्त आहे तें या श्लोकात सांगणान्—’ असें म्हणून ‘शीतोष्णादि असत् आहेत, कारण ते विकार आहेत, विकार नित्य नमतात, म्हणून त्यांना सहन करणें सर्वथा युक्त आहे, हे सांगण्यासाठी एक अवाधित नियम या श्लोकात मागितला आहे,’ अशी जी वक्तव्या वेनी आहे ती विना मनुष्यिक आहे.

रहस्यकार म्हणतात—‘सत् म्ह. ब्रह्म आणि असत् म्ह. नामरूपात्मक जग असे अर्थ या श्लोकात विवक्षित आहेत’ व याचा आधार काय? तर वेदांतील, उपनिषदांतील व गीतें-तां ‘सत्’शब्द. जमें—‘एक सत् विद्या बहुधा वदन्ति’ ‘सत् एव सौम्य इदं अम्र भार्मात्’ ‘अमत् एव’ ‘कथं अमनः सत् जायेत’ ‘अतत् सत् इति निर्देशो’ इत्यादि ‘सत्’शब्द. (गीतार. पृ. २२१, २४१-२४३ परा) पण हे म्हणें बरोबर नाही. कारण येथें प्रकृत विषय बोधना आहे? तित्तिक्षेपा. त्रितिक्षेपा केल्यानें सुसुक्ष्म मोक्षाचा समर्थ होतो म्हणून तीं करावी, ॥ एक कारण १५ व्या श्लोकात मागितलें व विषय खोटे असल्यामुळेही त्यांनीं निमिषा वरणें—त्यांना महन करणें योग्य आहे, अमें दुमरें कारण यांत विवक्षित आहे. याग्व विषय मिथ्या अमून विवर्षी आत्मा नित्य आहे हेंच येथें मागणें उचित आहे ‘सत्’ म्ह. आत्मा—विद्यमान वस्तु, निचा अभाव विनाश होत नाही. ‘अमत्’ म्ह. भविष्यमान वस्तु, निचा भाव म्ह. अस्तित्वही समर्थन नाही. शीतोष्णादि अमत् आहे. त्यामुळे त्यांचें वाग्विक अस्तित्व समर्थन नाही. ते जरी काहा काळ आमनें तरी वार वेळ स्थिर नाही म्हणून ते मिथ्या आहे. ते जर मिथ्या—असत् जमनें तर त्यांचा अभाव ज्ञाना नमना ज्याचा अभाव होतो ते सत् नव्हे आणि जें सत्—नित्य अमनें त्यांचा अभाव वेव्हाज होत नाही शीतोष्णादिकाना अभाव होतो, म्हणून ते जरा आमनें तरी असत्—मिथ्या. याग्व तू त्याम महन कर. अस्तत्वज्ञाना प्रत्यक्ष अनुभवाम वेणारे शीतोष्णादि मिथ्या आहेत, व आत्माच नित्य आहे, अमें वग्न नाही. पण या सत्-अमत्ताचा निर्णय दृष्टवदानीं प्रत्यक्ष अनुभवित आहे, अमाच येथें अर्थ करणें मनुष्यिक आहे. अवांग सत् म्ह. विद्याची विद्यमान अवस्था वस्तु, अवांग आत्मा—ब्रह्म पण असत् म्ह. नामरूपात्मक दृश्य जगत् नव्हे. तर वेव्हाज विद्यमान नमनेली वस्तु. पण रहस्यकार याचा अर्थ काय करितान् तो दहा—‘जे नाही ते आहेत होत नाही व जें आहे ते नईमें होत नाही.’

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥

अव्ययार्थ—तु—एन—येन—ज्याने—इदं सर्वं—हे सर्वं दृश्य जगत्—
ततं—व्यापिले आहे—तत्—ते आत्मतत्त्व—ब्रह्म—अविनाशि—नाश न पावणारे,
नित्य आहे असे—विद्धि—तू जाण—अस्य अव्ययस्य—या अव्ययाच्या—
विनाशं—विनाश—कर्तुं—करण्यास—कश्चित्—कोणी—न अर्हति—योग्य—स-
मर्थ नाही १७

किं पुनस्तत्त्वमिदं सर्वमिदं वदन्तीति, उच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्ट
शीलमस्येति । तुशमोऽप्यतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि । किं, येन सर्वमिदं जग-
तं व्याप्तं सदास्येन ब्रह्मणा साक्षादसाक्षादनेन घटादयः ॥ विनाशमदर्शनमभावम-
व्ययस्य न स्येति उपपत्त्यापत्त्या न यातीत्यव्ययं न स्यादव्ययस्य । नैतत्सदास्यं ब्रह्म
स्येन रूपेण स्येति प्रविशति निरवयवम्याहेहादिवत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावा-

पण घट उत्पत्तीच्या पूर्वा नमनो, तो पडें होतो. पुन पूर्वी माहा, तो जन्मानंतर आहे,
तसेच शाब्द आत्मा आहे, ते गोन्दावर माहामें होतें. तेव्हा रहस्यकाराचा हा अर्थ निगपत
ग्राह्य आहे, तं आत्मा वाचवार्ताच ठरवावे 'एक मत्' विप्रा बहुधा वदन्ति 'यातील 'मत्'
शब्दाचा अर्थ असा अर्थ होऊच शकत नाही. कारण परमात्मतत्त्व एक असमाना ब्रह्मण
त्याला अनेक प्रकारे सांगत, असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे 'सत् एव सोम्य' या
छान्दोग्यातील 'मत्' शब्दाचा अर्थही हे जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वा विद्यमानच होतें, अविष-
मान न-होत, अमान आहे 'अमदा इव' यातील असत् म्ह० अव्यक्त गीतेंतही 'अं,' 'तद'
व 'सत्' असा ब्रह्मणा अविष नामनिर्देश केला आहे अर्थात् रहस्यकाराचा सत म्ह० ब्रह्म
हा अर्थ त्यानी दाखविलेला. गला धरूनही नाही रहस्यकार पुन म्हणताना—'सत् म्ह०
जें आहे त्याचें अस्तित्व (भाव) असत् म्ह० जें नाही, त्याचा अभाव हा दोन्ही
नित्य म्ह० कायम टिकणारा आहेत, पण तेच आहे " ६१८ पण हे म्हणणेंही बरोबर
नाहीं कारण मावाचा भाव व अभावाचा अ- दोन्ही नित्य आहेत, हें मागण्यात
मोटेंतें स्वारस्य नाही त्यापेक्षा जाचाय म्हणत प्रमाण " विकार असला, आहे असा
वाटला तरी तो गरा नव्हे त्याचें अस्तित्व म्ह० वस्तुतः नाहीच कारण तो टिकत
नाही केवळ भासमान आहे तो बाधित होतो पण विकारात जें मत् अस्तें, ज्याच्यामुळे
हे सर्व 'आहे आहे' असे वाटतें तें, विकार खरी नाश तरी त्रिकाळा नाहामें होत नाही
अथात् जें मत् तें त्रिकाळा मत्च हजारी विकार गेळे तरी त्याचा अभाव होत
नाहा व जें अमत्—मिथ्या तें मध्य—उत्पत्तीपासून नत खरी स्पष्ट भासले, त्याच्या-
पासून मुग्धु व झालें तरी अमत्च मत् नव्हे " अनेक अविष सत्युक्तिव आहे
श्रियाय मत् व अमत् याचा निणय इनका सूक्ष्म अमत् तत्त्वज्ञाना तो पा
हिला आहे, असे या श्लोकाच्या उत्तरापांत
अभाव नित्य आहे, हे ठरविण्यास तत्त्वदर्शन

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वंच ब्रह्म ज्येष्ठतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चि कर्तुमर्हति न कश्चिद्वात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वामिनि च क्रियाविरोधान् ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यत् सर्वदा सत् एव अस्ति तत् सत् किं पुनः—जे सर्वकालां मन्य आहे ते सत् काय बरे आहे ?—इति अविनाशि इति उच्यते—अमे कोणा निचारांत म्हणून 'अविनाशी तु०' या श्लोकाने सांगितले जाते—न विनष्टं शीलं अस्य इति अविनाशि—विनाश न पावण्याचे याचे शीलच आहे, म्हणून अविनाशी, —तुदाब्दः असतः विशेषणार्थः—'तु' हा शब्द असतून सत्ला अगदा विशिष्टपणाने पृथक् करण्यासाठी आहे. [देहादि द्वैताला 'असत्' म्हटले जाते, त्याहून सत्चे विशिष्टत्व ते कोणते ? तर स्वतः विनाशाहिस्य हेन होय. ते त्याचे विशेषण द्वाविष्यामाद्यच 'तु' हा शब्द आहे.]—तत्त्विति-विज्ञानीहि—तं तूं जाण.—किं—तं कोणते ?—येन-सदास्थेन ब्रह्मणा इदं सर्वं साकाशं जगत् आकाशेन घटादयः इव तत्तं-व्याप्तं—ज्या सत्-मंत्रक ब्रह्माने हे सर्व आकाशामह जगत् आकाशाने घटादिक जमे, व्याप्रमाणे व्यापलेले आहे. [अर्जुना, ज्या 'सत्' या नावाच्या ब्रह्माने हे सर्व जगत् व्यापिले आहे ते मत् ब्रह्म अविनाशी आहे, विनाश न पावणे हा त्याचा स्वभावच आहे, अमे तूं समज 'आकाश घटादि पदार्थांना ज्याप्रमाणे व्यापते त्याप्रमाणे ब्रह्माने आकाशामह सर्व जगाला व्यापले आहे' हा त्याच्या व्याप्तीविषया दृष्टान्त अमून, असे जे सर्वव्यापक सत् तेच एक अविनाशी आहे. त्याचा अभाव कधीही होत नाही. अर्थात् बरोल मत् म्हणजे सामान्य-विशेषभावशून्य अखंड-एकस सर्व विक्रियारहित ब्रह्मच होय. सर्वजगद्व्यापित्व हेच त्या सद्रूप आत्म्याच्या अविनाशित्वाचे कारण आहे.] (तुमच्या श्लोकार्थाचे व्याख्यान—)—विनाशं-अदर्शनं-अभावं—विनाश म्ह० अदर्शन-अभाव—अव्ययस्य-न व्येति-उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य—व्यय पारत नाही, बुद्धि व क्षय याम प्राप्त होत नाही, म्हणून अव्यय, त्या अव्ययाचा—एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति-व्यभिचरति—हे 'सत्' या नावाचे ब्रह्म स्वतः च्या रूपाने-स्वरूपाने व्यय-व्यभिचार पावत नाही,—निरव्ययत्वात्—कारण ते निरव्यय आहे, त्यामुळे (कोणाप्रमाणे)—देहादिवत्—देहादिकाप्रमाणे—आत्मीयेन अपि न व्येति—आत्मसंबंधी पदार्थाच्या व्ययानेही व्यय पावत नाही (ते का?)—आत्मीयाभावात्—कारण त्याला आत्मसंबंधांचे कोणा नमते—(याविषया दृष्टान्त—)—यथा देवदत्तः धनहान्या व्येति—ज्याप्रमाणे देवदत्त त्याच्या धनार्थाहानि झाला अमता व्यय-अव पावतो—एवं तु ब्रह्म न व्येति—त्याप्रमाणेच ब्रह्म व्यय पावत नाही—अतः अस्य अव्ययस्य ब्रह्मणः विनाशं कश्चित् कर्तुं न अर्हति—यास्तव कोणीही या अव्यय ब्रह्माना विनाश करण्यास समर्थ नाही—कश्चित् ईश्वरः अपि आत्मानं विनाशयितुं न शक्नोति—कोणी ईश्वरही—सर्वभौम राजा किंवा महेश्वरमुद्धा आत्म्याचा विनाश करण्यास समर्थ होत नाही.

—हि—कारण—आत्मा ब्रह्म—आमा ब्रह्म आहे—च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्
 —व स्वतः च्या स्वरूपामध्यच क्रियेचा विरोध आहे [आत्म्याचा विनाश होत नाही, या वि-
 पयी प्रस्तुत श्लोकात युक्ति सांगितला आहे आत्म्याचा विनाश स्वतः हा संभवत नाही व
 परत हा संभवत नाही, स्वतः कसा संभवत नाही ते पूर्वांशांत सांगितले परत कसा संभवत
 नाही ते या उत्तरार्धात सांगत आहेत या सद्रूप आत्म्याचा विनाश करण्यास कोणा समर्थ
 होत नाही विनाश दोन प्रकार संभवतो एक सावशेष व दुसरा निरवशेष मातीचा घट
 फुगला तरी त्याच्या स्थापत्या राहतात हा सावशेष विनाश होय पण रज्जूवर भाम-
 लेला सर्प रज्जुज्ञानाने विनाश पावला म्हणजे त्याचा काटाच अवशेष उरत नाही, शू
 णून हा निरवशेष विनाश होय पण ब्रह्म—आत्मा निरवयव असल्यामुळे त्याचा सावशेष
 विनाश संभवत नाही व ता कल्पित असल्यामुळे निरवशेष विनाशही संभवत नाही, अस
 बंधे सांगितले आहे विनाश म्ह० अदर्शन, अभाव ज्याचा व्यय होत नाही, ते अव्यय
 वृद्धि होणे व क्षय पावणे, याच्या योगाने वस्तूचा व्यय होत असतो, तिच्या स्वरूपांत
 विकार होत असतो पण ब्रह्माचे वृद्धि क्षय होत नाहीत, म्हणून ते अव्यय आहे व्यय
 द्वारात व्यय दोन प्रकार संभवतो १ स्वरूपाच्या—अवयवाच्या वृद्धिक्षयामुळे व २
 तत्संबंधी पदार्थाच्या वृद्धिक्षयामुळे देह सावयव असल्यामुळे अवयवाच्या वृद्धिमुळे
 त्याची वृद्धि व अवयवाच्या क्षयामुळे त्याचा क्षय संभवता पण ब्रह्म निरवयव आहे
 त्यामुळे त्याचा पहिल्या प्रकारचा व्यय संभवत नाही त्याचप्रमाणे एखाद्या पुरपाच्या
 धनादि पदार्थाचा वृद्धि झाला असता त्याची वृद्धि व धनादिकाचा नाश झाला असता
 त्याचा नाश होतो पण ब्रह्म—आत्मा असण असल्यामुळे तत्संबंधी पदार्थाच नसतो त्यामुळे
 त्याच्या व्ययानेही ब्रह्माचा व्यय होत नाही यास्तव याप्रमाणे स्वतः किंवा परत ही नाश
 न पावणाऱ्या या अव्यय मत—आत्मतत्त्वाचा सावशेष किंवा निरवशेष अभाव कोणी
 एखादा अति समर्थ पुरुषदा करू शकत नाही कारण आत्माच ब्रह्म आहे 'हा आत्माच
 ब्रह्म आहे,' असे माहृक्य धुनि मागते त्यामुळे ब्रह्मच आत्म्याचा विनाश कराल, हेहा
 संभवत नाही कारण आपण क्रिया आपल्यावरच होऊ शकत नाही अग्नि स्वतः लाच
 जाळत नाही डोळा आपल्यालाच पळत नाही मनुष्य आपल्याच खाद्यावर बसू शकत
 नाही, हे प्रसिद्ध आहे] १७

१ रहस्यवार या मंत्राच्या श्लोकाच्या अर्थान—'येन सर्वं दद तत्' याचा 'याने ह
 मव नग विस्तारिते आहे' असा एक अर्थ करिताना पण तो ठीक नाही कारण 'तत्'
 म्ह० विस्तार करणे, असा जरी एक अर्थ असला तरी ज्याने हे मव विस्तारिते आहे, असा
 म्हटल्यास आत्मा त्याहून निराळा, त्याच्या बाहेर राहतो पण अद्वैतमिद्वंशाला त दह
 नाही द्योत ज्याने हे व्यापिते आहे, हाच अर्थ सन्तुलित होय व तो रहस्यवारांनाही
 ममन आहे रहस्यमय अणुतान—“१७ व १८ या २० श्लोकात मन् व अमन् यांच्या
 अथाची पात्र वेगळे आहे' पण गरी प्रकार असा आहे की, १७ व्या श्लोकात सत् वाच्य ते
 मागितले व अद्वैतवाच्य अमन् वाच्य ते मागितले आहे आत्म्याच मत् आहे व त्याचा शरीर
 —देह नाशवत आहेत, असे त्या दोन्ही श्लोकांचे तात्पर्य आहे

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

अन्वयार्थ—नित्यस्य—नित्य,—अनाशिनः—अविनाशी व—अप्रमेयस्य—
अप्रमेय अशा या—शरीरिण—शरीरी-आत्म्याचे—इमे देहाः—हे सर्व देह—
अन्तवन्तः—अन्तवान्—अन्त-नाश पावणारे आहेत.—तस्मात्—म्हणून—भारत
—हे अर्जुना !—युध्यस्व—१ युद्ध कर. १८.

किं पुनस्तदसद्यस्त्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते—अन्तवन्त इति ॥ अन्तवन्तो-
ऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगवृण्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाण-
निरूपणान्ते विच्छिद्यते सा तस्या अन्तस्तथेमे देहाः । स्वप्नमायादेहादिवन्तवन्तो नि-
त्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(१६ व्या श्लोकात मागितलेल्या—सत् व असत्—यापैकी 'सत्'चा
निश्चय केला. आता या श्लोकात अमन् चा निश्चय करितात—) —यत् स्यात्मसत्तां
व्यभिचरति तत् असत् किं पुनः—जे स्वरूपसत्तेला मोडते ते असत् काय बरे
आहे !—इति अन्तवन्तः इति उच्यते—ते ' अन्तवन्त ' या श्लोकाने सांगतात
—अन्तवन्तः—अन्तः—विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः—अन्त म्ह० वि-
नाश ज्यांना असतो ते अन्तवन्त—यथा मृगवृण्णिकादौ अनुवृत्ता सद्बुद्धिः
प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते—ज्याप्रमाणे मृगजव्यादि भ्रामक पदार्थांमध्ये अनु-
वृत्त झालेली सद्बुद्धि प्रमाणपूर्वक निरूपण करी लागले अमता शेवटी विच्छिन्न होते,—
सः तस्याः अन्तः—तो त्या बुद्धीचा अन्त होय,—तथा इमे देहाः—तसेच हे देह
अन्तवन्त आहेत.—स्यप्रमायादेहादिवत् च—व स्वप्रातील देहाप्रमाणे किवा
मायेनें उत्पन्न केलेल्या देहाप्रमाणे—अन्तवन्तः—अन्तवन्त—नाशवन्त (कोणाचे देह?)
—नित्यस्य शरीरिणः—शरीरवतः—नित्य शरीरीचे—शरीरवानाचे—अनाशिनः
अप्रमेयस्य आत्मनः—नाशरहित व प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या आत्म्याचे (देह)
—अन्तवन्तः इति उक्ताः—नाशवन्त म्हणून सांगितलेले आहेत (कोणी?)—विवे-
किभिः इत्यर्थः—विवेकी श्लोकाकडून मागितले गेले आहेत, असा याचा भावार्थ.
[असत् म्ह० शून्य नव्हे, तर काय! जे कांहा काल भासून पुढे भासेनासें होते, ते असत्
होय. ज्याची सत्ता त्रिकाली नसते तर नाशानंतर बाधित होते, व्यभिचरित होते ते
असत् देहादि सर्व अनात्मवर्ग असत् आहे. कारण हे देह अन्तवन्त आहेत. अन्तवन्त
म्ह० नाशवन्त आहेत. सर्व नाशवन्त पदार्थ अमत् होत. पण ते देह स्वतंत्र नाहीत, तर
नित्य आत्म्याच्या सत्तेनेच सत्तावान् होणारे आहेत. असो. देह अन्तवन्त कसे? कारण
त्यामध्ये सद्बुद्धीचा अनुवृत्ति होते. देह आहेत अर्था प्रतीति येते, व त्या सद्बुद्धीचा
विच्छेदही होत नाही, म्हणून म्हणशील तर सांगतो—प्रमाणे भासणाऱ्या मृगजळादिका-
मध्येही सद्बुद्धि अनुवृत्त होते, म्ह० ' हे जळ आहे, ' अशी याविषयी अस्तित्वबुद्धि

होते. पण प्रत्यक्ष प्रमाणाचा आश्रय करून निरूपण करूं लागले का लागलांच तीं सद्-
बुद्धि नाहाशी होते हे खरे जल नसून जलाचा आभास जाह्ने, अर्गा खात्री होते. तोच
या सद्बुद्धीचा अन्त-विच्छेद होय. त्याच न्यायाने हे सर्व देह आहेत, असे जरी
वाटत असले-ते सद्बुद्धीचे विषय जरी होत असले-तरी प्रत्यक्षादि प्रमाणाच्या योगानें
त्याचे निरूपण करूं लागले असता शेवटा त्या बुद्धीचा विच्छेद होतो. त्यामुळे ते अन्त-
वन्त आहेत. स्वप्न, भ्रम, मनोरथ इत्यादि अवस्थांतील देह व गारण्याने मायेने उत्पन्न
केलेले देह जरी त्या त्या दशेत सद्बुद्धियुक्त असले तरी ते दुमन्या अवस्थेंत जाताच
त्याविषयीच्या सद्बुद्धीचा विच्छेद झाल्यामुळे जसे अन्तवन्त ठरतात त्याप्रमाणे हे जाग्र-
दवस्थेंतील देहही अन्तवन्त आहेत. ' अहो पण देह जरी अन्तवन्त असले तरी आत्म्या-
चा अमंल्य देहाशी प्रवाहरूपाने सतत संबंध होत असल्यामुळे आत्मा व देह याचा
संबंध अमल आहे, ' म्हणून म्हणाल तर सांगतो-नित्य जो शरीर-शरीरवान्, नाश न,
पावणारा व प्रत्यक्षादि प्रमाणाचा विषय न होणारा आत्मा त्याचे हे देह अन्तवन्त
आहेत कोणत्याही पदार्थाचा प्रवाह प्रवाही पदार्थाहून पृथक् दिसत नाहा जल प्रवाही
असून त्याचा प्रवाह जलरूपानेच दिसतो देहाचा प्रवाह मानवाचा आत्म्यास तो देह-
रूपाने दिसला पाहिजे पण तशा प्रकारे तो दिसत नाही, त्यामुळे देहादिकाच्या अभावी
त्याचा आत्म्याचा प्रवाहरूपाने संबंधही मिळ होत नाहा म्हणून नित्य आत्म्याचे हे
देह अन्तवन्तच आहेत.]

नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वात्तुल्ये नाशस्य च । यथा
देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो
जातो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः ।
अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह ॥

भाष्यार्थ—('नित्यस्य' व 'अनाशिन' या पदाचा अर्थ एकच असल्यामुळे त्यावर
पुनरुक्त दोष येतो, असे कोणाला वाटेल म्हणून आचार्य म्हणतात)—नित्यस्य अना-
शिन इति न पुनरुक्तं—नित्य व अनाशा-नाश न पावणाऱ्या, हे पुनरुक्त नव्हे, या-
वर पुनरुक्त दोष येत नाहा —लोकें नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विविधत्वात्—
कारण व्यवहारात नित्यत्व व नाश यांना द्विविधत्व आहे. [व्यवहारात नाश व नित्यत्व
ही दोन्ही दोन प्रकारची दिसतात. त्यामुळे नित्य व अनाशी, या म्हणण्यावर पुनरुक्त
दोष येत नाही]—यथा भस्मीभूतः अदर्शनं गतः देहः नष्टः उच्यते—ज्या-
प्रमाणें भस्मीभूत झालेला-अमावास प्राप्त झालेला देह नष्ट झाला, असे म्हटलें जातें.—
विद्यमानः अपि अन्यथापरिणतः व्याध्यादियुक्तः जातः नष्टः उच्यते—
त्याचप्रमाणें विद्यमान असूनही विपरीत परिणाम पावलेला,—रोगादिकांना युक्त झालेला
देह नष्ट झाला असे म्हटलें जातें —तत्र—असे असल्यामुळे—अनाशिनः नित्यस्य
इति—अनाशा व नित्य या दोन पदानां—द्विविधेन अपि नाशेन अस्य अ-
संबन्धः इत्यर्थः—दोन्ही प्रकारच्या नाशाची याचा संबंध नाहा, असा आशय व्यक्त केला

आहे.—अन्यथा—नाहा तर—पृथिव्यादिवत् अपि आत्मनः नित्यत्वं स्यात्
—पृथिवी, आकाश इत्यादिकांप्रमाणेही आत्म्याचे नित्यत्व सिद्ध होईल,—तत् मा
भूत् इति नित्यस्य अनाशिनः इति आह—ते तसे न व्हावे, म्हणून भगवान्
'नित्यस्य' व 'अनाशिनः' असे म्हणत आहेत. [शरीर जळून भस्म झाले, ते
अदृश्य झाले तरी त्याचा नाश झाला असे म्हणतात व ते जिवंत असतांनाच रोगादि-
कांच्या योगाने त्याच्यामध्ये काही विपरीत परिणाम झाला तरी त्याचा नाश झाला असे
म्हणतात. अर्धांगवायूने अर्धे अंग तुळे पडले, तर त्याचे सजवे किंवा डावे अंग गेले, असे
म्हणतात. डोळे फुटले, तर दृष्टि गेली, नष्ट झाली, असे म्हणतात, हे प्रसिद्ध आहे.
पण अशा या दोन्ही प्रकारच्या नाशाचा आत्म्यामध्ये संभव नाही, तो निर्विकार
नित्य आहे, हे सांगण्यासाठी नित्य व अनाशी हा दोन विशेषण दिले आहेत. त्यातील
कोणते तरी एकच विशेषण असते तर पृथिवीमध्ये प्रतिक्षणा परिणाम होत असूनही
'तांच ही' अशी नित्यत्वार्था प्रतीति जशी येते त्याप्रमाणे आत्माही परिणामी नित्य आहे,
असे वाटण्याचा संभव होता. पण तशी कोणाची विपरीत भावना होऊ नये, म्हणून
दोन विशेषण मुद्दाम दिली आहेत.]

अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्वेत्यर्थः । न न्यागमेनाऽऽत्मा
परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न । आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि
प्रमातारि प्रमित्तोः प्रमाणाव्वेषणा भवति । न हि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय
पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ॥

भाष्यार्थः—अप्रमेयस्य-न प्रमेयस्य-प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्य
इत्यर्थः—अप्रमेय म्ह. प्रमेय नसलेल्या-प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी परिच्छिद्य न होणाऱ्या
-प्रत्यक्षादिकानी ज्ञात न होणाऱ्या-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या, असा याचा भावार्थ.
[आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेच परोक्ष ज्ञात होतो. उपनिषदांवरूनही त्याचा
अपरोक्ष साक्षात्कार होत नाही. म्हणून तो अप्रमेय-प्रत्यक्षादि लौकिक प्रमाणाचा विषय
न होणारा आहे, असा त्या अप्रमेय आत्म्याचे हे देह अन्तर्वन्त आहेत, याविषयांचे
शंका घेऊन समाधान-]—ननु—अहो पण—आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते—
उपनिषद्रूप आगमावरून आत्म्याचे ज्ञान होते, [त्यामुळे त्याला अप्रमेय म्हणता येत
नाही.]—प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्—व आगमाची प्रवृत्ति होण्यापूर्वी प्रत्यक्षादि प्रमा-
णाच्या योगानेच तो ज्ञात होतो [त्यामुळेही त्याला अप्रमेय म्हणता येत नाही. कारण
मी कोण याविषयांचे अज्ञान संभवते व जे अज्ञात असेल त्याचे ज्ञान करून देणे, हेच
प्रमाणाचे लक्षण आहे आणि मी अमुक-मनुष्य, कर्ता, भोक्ता आहे इत्यादि ज्ञान ज्ञा-
त्यावरच आगमाची प्रवृत्ति होते. या शंकेचे 'एतदप्रमेय' या धृतीच्या आधाराने
समाधान-]—न—असे नाही,—आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्—कारण आत्म्याला
स्वतःसिद्धत्व आहे. [त्याच्या सिद्धत्वाला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाही. ती कशी? म्हणून
म्हणाल तर सांगतो-]—हि प्रमातारि-आत्मनि सिद्धे—कारण प्रमाता-प्रमेयाला

जाणणारा आत्मा जेव्हा सिद्ध असतो तेव्हाच—प्रमित्सोः—प्रमेयाला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या त्याला—प्रमाणान्वेषणा भवति—प्रमाणाची अपेक्षा वाटते—हि पूर्व अहं इत्थं इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय न प्रवर्तते—कारण अगोदर हा मी अशा प्रसारचा आहे, जसं स्वतःला न जाणतां कोणाही नंतर प्रमेयाला—विषयाला जाणावयास प्रवृत्त होत नाही—आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धः न भवति हि—आत्मा कोणालाही अप्रसिद्ध केव्हाच नसतो, हे प्रसिद्ध आहे. [प्रमाता—मी असे म्हणणारा कर्ता—जीव, तो सर्व प्रवृत्तीच्या पूर्वीच सिद्ध असतो 'मी' ची सिद्धि सर्व प्रवृत्तीच्या पूर्वी त्यामुळे प्रमाता—म्ह० प्रमाणाच्या योगाने प्रमेयाला जाणणारा हेच सोप्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास प्रमाता म्ह० विषयाना जाणणारा, प्रमाण म्ह० इद्रिये—ज्ञानाची साधने व प्रमेय म्ह० विषय अर्थात् इद्रियांची विषयग्रहणामाठी जी प्रवृत्ति घडवयाची ती प्रमाता पूर्वी सिद्ध असेल तरच होईल त्यावाचून होणार नाही एखादा धनी जसला तरच भूत्याची गरज, त्याच्या प्रेरणेनेच त्याचे मृत्यु—मोकर त्याच्यासाठी आपापल्या कार्यात प्रवृत्त होतात प्रमाता प्रमेयाला जाणण्याची जेव्हा इच्छा करतो तेव्हा त्याला प्रमाणाची गरज भासते मी हा अशा प्रसारचा आहे, असे अगोदर प्रमाता जेव्हा स्वतःला जाणतो, तेव्हाच तो प्रमेयाला प्रमाणाच्या योगाने जाणण्यास सिद्ध होतो आत्मा सर्वलोकाप्रसिद्ध आहे 'मी' हे कोणाला शिकवावयास नको आमप्रताति पशु-पक्ष्यानाही स्वभावतःच असते अर्थात् आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानाला कोणत्याही प्रमाणाची अपेक्षा नसते इतकेंच नव्हे तर कोणतेच प्रमाण त्याला विषय करण्यास समर्थ नाही सर्व प्रमाणे जड आहेत त्यामुळे चेतन आत्म्याला जाणण्याची योग्यता त्याच्यामध्ये नाही (अ १० श्लो १४, १५) ह्मणून सत्—आत्मा अप्रमेय आहे शिवाय प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द ही प्रमाणे अनात्म्याला विषय करितात व्यवहारावस्थेत अनात्म्याचेच अज्ञान सभवते अज्ञात पदार्थांचे ज्ञान करून देणे, हेच प्रमाणाचे लक्षण आहे अर्थात् प्रत्यक्षादि प्रमाणाना व्यवहारातच प्रामाण्य आहे व्यवहारात अहंकारविशिष्ट आत्म्याचाच 'अहं'—मी असा अनुभव येत असतो केवळ आत्मा अत्र भवाचा विषयच होत नाही ह्मणून तो सर्वथा अप्रमेय आहे]

शास्त्रं त्वन्य प्रमाणमतद्धर्माभ्यारोपणमात्रनिवर्तस्त्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुति —“ यत्साक्षादपरोक्षाद्वक्ष्य य आत्मा सर्वान्तर.” इति ॥

भाष्यार्थ—(प्रत्यक्षादि प्रमाणे आत्म्याला जरी विषय करीत नसली तरी श्रुतीने आत्म्याला 'उपनिषद् पुरुष' म्हटले आहे म्ह० आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेच ज्ञात होतो, अस तिच म्हणणे आहे त्यामुळे आत्म्याचे ठिकाणी शास्त्राची प्रवृत्ति अवश्य होणारच, अशी कोणी शंका घेईल, म्हणून जाचार्य सांगतात—) —शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं—जाण्य तर शेवटच प्रमाण आहे—अतद्धर्माभ्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते—आत्म्यावर निवृत्त्या अना मधर्मांचा

आरोप झालेला आहे त्या सर्वांचे निवर्तन करणे, या कार्यामुळे शास्त्र आत्म्याविषयी प्रमाण आहे—तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं न (प्रतिपद्यते) —पण अज्ञात अर्थाचे ज्ञापन करणे, या रूपाने ते आत्म्याविषयी प्रमाण होऊ शकत नाही.—तथा च—यत्साक्षात्—अपरोक्षात् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः इति श्रुतिः—तसाच सिद्धान्त सागणारी 'जे साक्षात्—अपरोक्ष ब्रह्म, जे सर्वान्तर आत्मा' अशी श्रुति आहे. [शास्त्राने प्रत्यगात्मरूप ब्रह्माचे प्रतिपादन केले अगता प्रमाता-प्रमाण-प्रमेय इत्यादि सर्व विभाग निवृत्त होतो. त्यामुळे शास्त्राला अन्त्य-शेवटचे म्हणणे उचित आहे व ते अपौरुषेय असल्यामुळे निर्दोष आहे. त्यामुळे त्याच्या प्रामाण्याविषयीही शका राहात नाही. 'तद्धर्म' म्ह० आत्मधर्म, अतद्धर्म म्ह० अनात्म्याचे—अन्न करण, इद्रिये, देह, विषय याचे—धर्म. आत्म्याच्या अनादि अविद्येमुळे त्याच्यावर 'मी सुखा-दुःखी' इत्यादि अत करणाचे धर्म, आधळा, बहिरा, इत्यादि इन्द्रियधर्म, उंच, स्थूल, गौरा, इत्यादि शरीरधर्म, घना, कुटुंबी इत्यादि विषयधर्म प्रत्येक अज्ञ जीव लादतो त्याच्यावर त्याचा आरोप करतो. शास्त्र त्या सर्व आरोपित धर्मांची निवृत्ति करते व तेवढ्या कार्यानेच ते आत्म्याविषयी प्रमाण होऊ शकते. आत्मा स्वयंप्रकाश व अनुभवरूप—नित्य ज्ञात असल्यामुळे अज्ञात असलेला पदार्थ ज्ञात करून देणे, या रूपाने ते आत्म्याचे प्रमाण होऊ शकत नाही; अनात्मधर्मांची निवृत्ति केल्यावर त्याचा काहीच उपयोग नसतो, म्हणून ते अन्त्य प्रमाण होय. 'साक्षात् म्ह० दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा न करणारे व अपरोक्ष—स्वयं ज्ञानरूप असे जे ब्रह्म तोच सर्वान्तर्यामी राहणारा आत्मा आहे. तेच सर्व वस्तूतील सार आहे, ते मला साग.' अशा अर्थाची बृहदारण्यक श्रुति आहे. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १०७) तीही ब्रह्मात्मा अन्य प्रमाणाची अपेक्षा न करितां स्वन. स्फुरतो, याविषयी प्रमाण आहे. असो, याप्रमाणे आत्मा—सत्—ब्रह्म अप्रमेय अमल्यामुळे अविनाशी आहे, असे प्रतिपादन करून त्यापासून निष्पन्न झालेल्या गोष्टींचे निगमन करितात.]

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा तस्मादुभयस्व युद्धादुपरमं मा कार्पीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूपीमास्ते तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मादुभयस्वेव्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं नित्यः च अविक्रियः आत्मा—ज्याअर्धी याप्रमाणे नित्य व अविक्रिय—निर्विकार आत्मा आहे—तस्मात् युद्धस्व—युद्धात् उपरमं मा कार्पीः इत्यर्थः—त्याअर्धी युद्ध कर ह० युद्धापासून उपरम पावू नकोस—युद्ध सोडून निवृत्त होऊ नकोस, असा याचा भावार्थ—अत्र युद्धकर्तव्यता न हि विधीयते—या वाक्यात 'युद्ध करावे' असे युद्ध कर्तव्यतेचे विधान केले

१ 'म्हणून पश्चावर साध्य अबाधितपणे राहते' असे प्रतिपादन करणारे जे वाक्य ते निगमन होय. तर्कमग्नहार पृ. ५५ पहा.

जात नाही—हि असौ युद्धे प्रवृत्तः एव—कारण तो अर्जुन युद्धात प्रवृत्त झालेलाच होता त्याला या वाक्याने नवीन प्रवृत्त करावयाचें नव्हतें पण—शोकमोह-प्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते—शोक व मोह याच्या योगानें प्रतिबद्ध होऊन—तूष्णीं—मुकाळानें (अ ० श्लो ९) बसला आहे.—(अतः) भगवता तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं क्रियते—म्हणून भगवानाकडून केवळ त्याच्या कर्तव्यप्रतिबंधाचें निवारण केले जात आहे—तस्मात्—यास्तव—युद्धयस्व इति अनुवादमात्रं न विधिः—‘युद्ध कर’ हा नुस्ता अनुवाद आहे विधि नव्हे [वर वर्णन केल्याप्रमाणें आत्मा नित्य व निर्विकार आहे म्हणून तू युद्धापासून परत फिरू नको युद्ध हा स्वधर्म सोडू नको ‘अहो पण आत्म्याच्या नित्यत्वादि स्वरूपाचें उपपादन करून युद्ध करावें असे विधान भगवानांनीं केलेल असल्यामुळें येथें शान व कर्म यांचा समुच्चय भगवानाना इष्ट असावा, असें दिसतें, ’ असें समुच्चयवादी म्हणतील म्हणून आचार्य म्हणतात—“ ‘ तस्माद्युध्यस्व भारत ’ या वाक्यानें भगवान् युद्धाच्या कर्तव्याचें विधान करात नाहीत स्वधर्मरूप युद्धात तो पूर्वीच प्रवृत्त झालेला आहे क्षत्रियाने युद्ध करावें, असे धर्मशास्त्राचेंच विधान असल्यामुळें तो स्मार्त धर्म अर्जुनाला जन्मतःच प्राप्त आहे, व यापूर्वीही त्यानें अनेक वेळां शूकर, निवातकवच, इद्र, गधर्व, उत्तरगोप्रहृण-प्रमगा कौरव याच्यासुद्धा युद्ध केले आहे पण या प्रसंगा शोक व मोह यांनीं त्याच्या त्या धर्मप्रवृत्तीला प्रतिबध केल्यामुळें तो स्वधर्मरूप युद्ध सोडून मुकाळ्यानें बसला आहे म्हणून भगवान् आत्मज्ञानाने त्याचा शोक-मोह घालवून त्याच्या स्वधर्मप्रवृत्ताच्या प्रतिबंधाचें निवारण करीत आहेत अर्थात् ‘युध्यस्व’ हा विधि नमून तो स्मार्त विधीचा अनुवाद आहे त्यामुळे येथें समुच्चयाचा गवहा नाही ”] १८

१ रहस्यकार ‘ तस्मात् युद्धयस्व भारत ’ हा विधि आहे, असें मानतात, पण त्यांनीं आचार्यांचें बरील क्षणें सवध गीतारहस्यात कोठेही खोडून वाढलेलें नाहीं घाला विधि हा मानता येत नाहीं, तें आचार्यांनीं वर स्पष्ट मागितलें आहे पण त्याचा काहीच विचार न करिता रहस्यकार क्षणतान—

“ यावर कित्येकांचें अर्से क्षणें आहे कीं, अनुनास भगवताना तो उपदेश केला तो निवृत्तिपर ज्ञानाचा, योगाचा किंवा भक्तीचाच अमुन तोच मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय पण युद्धाला प्रारंभ झाला होता म्हणून कर्माची मध्यें मध्यें थोडीशी प्रशमा करून भगवताना अनुनास तें युद्ध पुरे वरू दिलें आहे अर्थात् युद्ध पुरें वरणें ही गोष्ट धुरय न घरता आनुषंगिक किंवा अवकाशत्मकच मानली पाहिजे पण अशा नटपणि कोटिप्रमाणें गातेच्या उपक्रमोपमहाराची किंवा फलाची नीट उपपत्ति लागत नाहीं स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें कर्तव्य बाह्य ज्ञातें तरी आभरणान वरीन राहण्याचें महत्त्व व अवश्यवता या ठिकाणा दाखवाव याची होना व ती मिळ वरण्यास वरच्यामारगें पोषण कारण गातेंत कांठेही मागितलें नाहीं आणि मागितलें अमुनें तरी अनुनामारग्या बुद्धिमान् व चौरस पुरास तें पटलेही जमनें भयकर कुलभय होणार हें टोळ्यापुढे दिमन अमनाह युद्ध करावें का न करावें, आणि वर वें द्याव्यास पाप न लागलां व मे वरवें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि विनीही

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमिन्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचाधानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिमृषैव ते । कथम्—य एनमिति ।

भाष्यार्थ—(गीताशास्त्र ही केवल भगवन्ताची कल्पना आहे. त्याला मूळ प्रमाण कांही नाही, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् दोन मंत्रांचा येथे उल्लेख करितात, असे सांगून आचार्य त्याची संगति दाखवितात—) गीताशास्त्रं शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं—गीताशास्त्र शोकमोहादि संसारकारणाच्या निवृत्तीसाठी आहे, —न प्रवर्तकं—तें शोकमोहादि संसारकारणांत प्रवृत्त करणारें नाही,—इति एतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचौ भगवान् आनिनाय—अशा या अर्थाच्या साक्षिभूत दोन ऋचा भगवान् येथे आणात आहेत. [गीताशास्त्र संसारकारणाची प्रवृत्ति करविणारें नाही, त्याची निवृत्ति करणारें आहे, या सिद्धान्ताला प्रमाणभूत—आधारभूत अशा दोन ऋचा भगवानांनी येथे घेतल्या आहेत. त्यातील पहिल्या मंत्राची संगति आचार्य सांगतात—]—तु युद्धे भीष्मादयः मया हन्यन्ते—पण युद्धात भीष्मादिक मजकूरून मारले जातात—अहं एव तेषां हन्ता—मैंच त्यांचे हनन करणारा आहे.—इति यत् मन्यसे—असे जें तूं मानीत आहेस—एषा ते बुद्धिः मृषा एव—ही तुझी बुद्धि—भावना मिथ्याच आहे.—कथं—तां कशी म्हणून विचारर्शाल तर—यः

लटपट केला तरा “ निष्काम युद्ध कर ” किंवा “ कर्म कर ” असे या प्रश्नाचे म्हणजे मुख्य सुपाचेच जें उत्तर तें ‘ अर्थवाद ’ म्हणून कथाही उडवून टाकता येत नाहा.” गी. र. पृ. ५६.

गीतारहस्यकाराना वर ‘ कित्येकांचे ’ म्हणून जें म्हणणें माटलें आहे, तें ‘ अमक्याचें ’ म्हणून जर झटलें अमनें तर बरें झालें अमनें. पण तमें स्पष्ट न झटल्यामुळे आत्माला त्याचें आमकत्व निःशकपणें दाखविता येत नाहा. तथापि त्यात ‘ निवृत्तिपर ज्ञानाचा ’ हे शब्द श्रोमच्छकटाचार्यांना किंवा त्याच्या मप्रदायातील आचार्यांना उद्देशून आहेत अमें वाटतें. म्हणून त्यांविषया दोन शब्द लिहिणें अयोग्य होणार नाहा. रहस्यकाराना ज्याला ‘ लटपटीत कोटिक्रम ’ म्हणून झटलें आहे तो अडैनी करीत नाहीत व अमा लटपटीत कोटिक्रम कोणते टीकाकार करतात तेंही आत्माला माहीत नाहा. कदाचित् रहस्यकाराना त्याला आपल्या ज्ञानासाठी लटपटीत केले असेल ? म्हणजे त्याचें म्हणणें अशा लटपटीत रूपानें माटलें असेल ! पण तें कमेंही जरी असलें तरी ‘ युद्धाला प्रारंभ झाला होता, म्हणून कमांची मध्ये मध्ये थोडीशी प्रज्ञा कराऊन भगवताना अर्जुनाला तें युद्ध पुरे करू दिलें आहे. अर्थात् युद्ध पुरे करणें हा गोष्ट मुख्य न धरता आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानला पाहिजे ’ हा कोटिक्रम लटपटीत आहे, अमें आम्हांहा म्हणतां; व त्यानें गीतेच्या उपक्रमोपमहाराची किंवा पद्याची उपपत्ति टावण्याची आमची इच्छाही नाहा. तथापि बरील कोटिक्रम अद्वैत वेदान्त्याचाच आहे, अमें जर रहस्यकाराचें म्हणणें असेल तर ‘ त्या मप्रदायातील अमुक भाष्यकार किंवा टीकाकार अमुक ठिकाणों हें अमें म्हणतात पहा, ’ अमें त्यांना दाखवावयास पाहिजे होतें. पण तमें कोठेहा दाखविलें नाहा. अर्थात् बरील म्हणण्यानें भाष्यकाराचें भाष्य बाधित होऊ शकत नाहा.

एनं इति—‘य एनं’ या श्लोकाने भगवान् सांगतात—[या युद्धांत भीष्मादिक माझ्या हातून मारले जाणार, मी त्यांचा हिसक होणार, असे जे तुला वाटत आहे ते उर्गाच प्रमाणे वाटत आहे, ते खरे नव्हे: ‘अहो पण प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध असलेली ती गोष्ट खोटी कशी असेल’ म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर भगवान् सांगत आहेत—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणा—एनं—या आत्म्याला—हन्तारं—हन्ता—मारणा—वेत्ति—समजतो—च—व—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—हतं—मेलेला—मन्यते—समजतो—तौ उभौ—ते दोघे—न विजानीतः—आत्म्याला जाणत नाहीत. त्याचे स्वरूप त्यास माहीत नाही कारण—अर्थ—हा आत्मा—न हन्ति—मारीत नाही,—न हन्यते—व मारला जात नाही. १९.

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनेने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविचेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्यहमिति देहहनेनेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्माद्यात्मस्वरूपानभिज्ञादित्यर्थः । यस्माश्चायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(मी मारणारा व भीष्मादिक मारले जाणारे ही भावना अज्ञानमूलक असल्यामुळे ती भ्रामक आहे, असे वरील प्रश्नाचे उत्तर या श्लोकात दिले आहे. काळ कोपनिपदात ‘हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं’ अशी जी ऋचा आहे (का. भाष्यार्थ पृ. ९१ पहा) तिचाच येथे अर्थतः उद्देश केला आहे—)—यः एनं—प्रकृतं देहिनं—हन्तारं—हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति—जानाति—जो या प्रकृत देहवान् आत्म्याला हन्ता—हननक्रियेचा कर्ता समजतो—जाणतो—च यः अन्यः एनं हतं मन्यते—व जो दुसरा याला मारला गेलेला मानतो—देहहनेने हतः अहं इति हननक्रियायाः कर्मभूतं—म्ह० देहाला मारले असता मीच मारला गेलेला आहे, असे आत्म्याला ‘हनन’ या क्रियेचा कर्मभूत मानतो—तौ उभौ—ते दोघेही—अविचेकेन—अविचेकाने—अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं—अहं—मी या प्रत्ययाचा विषय जो आत्मा त्याला—न विजानीतः—न ज्ञातवन्तौ—जाणत नाहीत, त्यांना आत्मा कळला नाही.—देहहनेने—देहाचा हिमा केव्याने—अहं हन्ता अहं हत अस्मि—मी हनन—हिंसा करणारा आहे, मी दुसऱ्याकडून हिंसा केला गेलेला आहे,—इति—असे—अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं—अहंप्रत्ययाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला—यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थ—जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाला न जाणणारे आहेत, असा याचा आशय आहे. [जो अज या प्रस्तुत आत्म्याला ‘हनन’ ही क्रिया करणारा समजतो तो व जो कोणा दुसरा आत्मा मारला जातो,

हननक्रियेचें कर्म होतों, असें नमजतीं तो, असें ते दोघेही अज्ञानामुळे—अह—मी या अनुभवाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला जाणत नाहात देहाने दुसऱ्याला मारलें, म्हणजे मीं बाला मारलें व दुसऱ्यानें याच्या देहाला मारलें म्ह० मीं मारलां गेलों, असें जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाविषया अनभिज्ञ आहेत]—यस्मात्—ज्या अर्थी—अयं आत्मा न हन्ति—हननक्रियायाः कर्ता न भवति—हा आमा मारात नाहा, म्ह० हनन या क्रियेचा कर्ता होत नाहा—य न हन्यते—कर्म न भवति इत्यर्थः—य तो मारला जात नाहीं, म्ह० हननक्रियेचें कर्म होत नाहीं, अमा भावार्थ, (तो का ?)—अधिक्रियत्वात्—कारण त्याला अविक्रिणत्व आहे [ज्या अर्थी तो निर्विकार आहे, त्या अर्थी 'मीं हन्ता आहे' इत्यादि ज्ञान हे अज्ञान आहे आमा निर्विकार अनन्यामुळेच हननक्रियेचा कर्ता नाहा व कर्मही नाहा] १९

न जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा आत्मा—कदाचित्—केव्हाही—न जायते—उत्पन्न होत नाहीं—वा—किंवा—कदाचित्—केव्हाही—न म्रियते—मरत नाहा—अयं—हा—भूत्वा—होऊन—भूयः—पुनरपि—अभविता—न होणारा—न—नाहा (म्हणून केव्हाही मरत नाहा)—अयं—हा—अजः—न जन्मणारा,—नित्यः—त्रिकाला जमणारा—शाश्वत—निर्विकार—अक्षय—पुराणः—नित्य एकरूप आहे—शरीरे हन्यमाने अपि—शरीरात जरी विपरिणाम—बदल—विदार होत असला, तरी—न हन्यते—यान्यामध्ये कोणताही विपरिणाम होत नाहा, (किंवा शरीराला जरी मारलें, तरी आमा मारला जात नाहा, अमा अर्थ केला तरी चालेल.) २०

कथमपित्रिय आरमेति द्वितीयो मन्त्र—न जायते नोत्पद्यते जनितलक्षणा वस्तुविप्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वासादन्वयार्थः । न म्रियते चेत्पन्था पिनाशलक्षणा विप्रिया प्रतिपिष्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविप्रियाप्रतिषेधः संस्पृश्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूता भवनप्रिया-मनुभूय पश्चाद्भविताऽभाय गन्ता न भूय पुनस्तस्मान्न म्रियते । यो हि भूता न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । जानच्चाश्च नन्दाजायमाऽभूवा भविता वा देहवच्च भूय पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूवा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते ॥

भाष्यार्थः—(आत्मा अपित्रिय अनन्यामुळे हननक्रियेचा कर्ता घिया कर्म होत नाहीं, हे सांगितले तेच आमा प्रअपूर्व दुसऱ्या मगाने सिद्ध करितात—)—आत्मा

अविक्रियः कथं इति द्वितीयः मंत्रः—आत्मा अविक्रिय कमा, ते सागण्यासाठी हा दुसरा मंत्र आहे—न जायते—न उत्पद्यते—जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया आत्मनः न विद्यते—आत्मा उत्पन्न होत नाही जन्म—प्रादुर्भाव या रूपाचा प्रत्येक सृष्टपदार्थास अवश्य होणारा विकार आत्म्याला नाही.—न म्रियते वा वाशब्दः चार्थं—येथील 'वा' शब्द 'च' म्ह० आणि-य-या अर्थी आहे.—न म्रियते च इति अन्त्या विनाश-क्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते—आणि तो मरत नाही, या वाक्याने शेवटच्या विनाशरूप विक्रियेचा प्रतिषेध केला जातो—कदाचित् शब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते—कदाचित् हा शब्द सर्व विनाशाच्या निषेधार्थास संबद्ध होतो (तो कसा ?)—न कदाचित् जायते न कदाचित् म्रियते इति एवम्—तो केव्हाही उत्पन्न होत नाही, केव्हाही मरत नाही, याप्रमाणे सर्व विक्रियांसाठी त्याचा संबंध लावावा—यस्मात् अयं—आत्मा भूत्वा—भयनाक्रियां अनुभूय पश्चात् भूयः—पुनः अभविता—अभावं गन्ता न, तस्मात् न म्रियते—ज्याअर्थी हा आत्मा होऊन—अगोदर होणे या क्रियेचा अनुभव घेऊन मागाहून पुनरपि न होणारा—अभावास प्राप्त होणारा नाही त्या अर्थी तो मरत नाही—हि—कारण—य भूत्वा न भविता—जो होऊन पुन. न होणारा—अभावास प्राप्त होणारा—सः म्रियते इति लोके उच्यते—तो मरतो असे लोकांचात म्हटलं जातं—वाशब्दात् च नशब्दात्—दुसऱ्या चरणात 'वा' असा शब्द व 'न' असा शब्द असल्यामुळे—या अयं आत्मा देहयत् अभूत्वा भूयः पुनः भविता न—किंवा हा आत्मा देहाप्रमाणे पूर्वी नसून पुनरपि होणारा नाही—तस्मात् न जायते—त्यामुळे तो उत्पन्न होत नाही.—हि—कारण—यः अभूत्वा भविता सः जायते इति उच्यते—जो पूर्वी नसून होणारा तो उत्पन्न होतो, असे म्हटलं जातं—आत्मा एव न—आत्मा असा नसून होणारा नाही—अतः न जायते—म्हणून उत्पन्न होत नाही [या श्लोकात आत्मा अविक्रिय कमा ते सांगितलं आहे आत्मा उत्पन्न होत नाही व मरत नाही. म्ह० त्याला जन्म हा पहिल्या व मरण हा शेवटची विक्रिया नाही 'कदाचित्' हा शब्दाचा सर्व विक्रियाच्या निषेधार्थास संबध लावावा म्ह० आत्मा कधीच उत्पन्न होत नाही, कधीच परिणाम पावत नाही, कधीच क्षीण होत नाही, कधीच मरत नाही, असा अर्थ निष्पन्न होईल 'नाय भूत्वा भविता वा न भूय' या दुसऱ्या चरणातील 'न' व 'वा' या शब्दांचे स्वारस्य व्यक्त करण्यासाठी आचार्यांनी दोन प्रकारे अन्वय लावून 'न म्रियते' व 'न जायते' यांच्याशी या चरणाचा कारणत्वात्तं संबध दाखविला आहे. 'अयं आत्मा भूत्वा अभविता न' हा आत्मा होऊन न होणारा नाही, म्हणून मरत नाही, जो होऊन नाहीसा होतो, तो मेलून असे म्हणतात, असा एक अन्वय व दुसरा 'वा नभूत्वा भूय भविता न' किंवा नसून पुन. होणारा नाही, त्यामुळे उत्पन्नही होत नाही. जो पूर्वी नसून होतो, तो उत्पन्न झाला असे म्हणतात या दोन्ही विषयी देहाचा दृष्टान्त दिला आहे. देह नसून होतो व अगून नाहीसा होतो तसा आत्मा नाही. असल्या विषय दृष्टान्ताला न्यायशास्त्रात व्यतिरेकी दृष्टान्त म्हणतात. आकाश निरवयव अस.

त्यामुळे जसे निर्विकार तसा आत्मा निरवयव असल्यामुळे निर्विकार, असल्या सम दृष्टान्ताला अन्वयां दृष्टान्त व देह सावयव असल्यामुळे जमा क्षयी तसा आत्मा नाही कारण तो निरवयव आहे, अशा विषम दृष्टान्ताला व्यतिरेकी म्हणतात. असो; आता अजो नित्यः० ' इत्यादि तिमन्या चरणाचे व्याख्यान करितात—]

यस्मादेवं तस्माद्रजो यस्मान्न प्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्र-
तिपेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिपिद्धा भवन्ति तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्व-
शब्दरेव तदर्थः प्रतिपेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिपेधो
यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(या मंत्रांत जन्म व मरण याच विक्रियांचा निपेध केलेला नाही, तर सर्वच विकाराचा निपेध केला आहे, असे सांगतात—) —यस्मात् एयं—ज्या अर्थी हा आत्मा उत्पन्न होत नाही—तस्मात् अजः—ज्या अर्थी अज आहे—च यस्मात् न प्रियते तस्मात् नित्यः—आणि ज्या अर्थी मरत नाही त्या अर्थी नित्य आहे. (आत्मा जन्मत नाही म्हणून अज व मरत नाही म्हणून नित्य.) —यद्यपि आद्य-
न्तयोः विक्रिययोः प्रतिपेधे सर्वाः विक्रियाः प्रतिपिद्धाः भवन्ति—जरी पहिला व शेवटची अशा दोन विक्रियांचा प्रतिपेध केला असता सर्व विक्रिया प्रतिपिद्ध होताना—त्याचा त्यामुळेच निपेध होतो,—तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थः स्वशब्दैः एव प्रतिपेधः कर्तव्यः इति—तरी जन्म व नाश याच्यामध्ये होणाऱ्या विक्रियाचा ती ती विक्रिया हा ज्याचा अर्थ आहे अशा त्या त्या विक्रियाच्या वाचक शब्दांनीच प्रतिपेध करावा म्हणून—यथा अनुक्तानां अपि यौवनादि-स-
मस्तविक्रियाणां प्रतिपेधः स्यात् इति शाश्वतः इत्यादिना आहे—ज्या प्रकारे न मागितलेल्या अशाही तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा प्रतिपेध होईल त्या प्रकारे ' शाश्वत ' इत्यादि शब्दांनी भगवान् (किंवा प्रस्तुत मंत्र) सांगतात—[जन्म व नाश हे दोन विकार आत्म्याला नाहीत असे मागितले म्हणजे त्या पहिल्या व शेवटच्या विका-
रामधाल कोणताच विकार त्याला नाही, हे अर्थातच सिद्ध होते, हे खरे; तथापि त्याचा प्रत्यक्ष शब्दांनीच निपेध करण्यासाठी ' शाश्वत. पुराण. ' इत्यादि भाग आहे. त्या योगाने पडूमावविकारात ज्याचा उल्लेख केलेला नाही, अशा तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा निपेध होतो.]

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते शश्वद्वयः शाश्वतः । नापक्षीयते
स्वरूपेण निरवयवत्वाभिगुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः ॥ अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धि-
लक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते न वर्धतेऽभि-

१ ' जायते '—उत्पन्न होतो, ' अस्ति ' आहे, ' निवृत्त ' आहे, ' वर्धते ' वृद्धि पावतो,
' विपरिणमन ' परिणाम पावतो, ' अपक्षीयते ' अपक्षय पावतो, ' नश्यति ' नाश पावतो
हा सहा भावविशिष्टा आहेत. भावविक्रिया म्ह० प्रत्येक सृष्ट पदार्थांना होणारे विकार.

नव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—शाश्वतः इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते—‘शाश्वत’ या पदाने ‘अपक्षय’ म्ह० शक्तीचा क्षय होणे या स्वरूपाची जी भावविकारांतील पाचवी विक्रिया तिचा निषेध केला जात आहे—शाश्वत् भव शाश्वतः—ओ निय-सर्वदा असतो तो शाश्वत—निरवयवत्वात् स्वरूपेण न अपक्षीयते—आत्मा निरवयव असल्यामुळे स्वरूपाने अपक्षय पावत नाही—च निर्गुणत्वात् गुणक्षयेण अपि अपक्षयः न—आणि आत्मा निर्गुण असल्यामुळे गुणक्षयानेही अपक्षय होत नाही. [शाश्वतशब्दाने ‘अपक्षय’ या विक्रियेचा निषेध केला आहे. त्यामुळे एकदा नित्य म्हटल्यावर पुन शाश्वत म्हणण्याचे कारण काय? ही शका येत नाही जो सतत असतो तो शाश्वत. स्वरूप क्षाण झाल्याने किंवा गुण कमी झाल्याने अपक्षय संभवतो पण आत्मा निरवयव व निर्गुण असल्यामुळे त्याच्या दिक्षाणीं दोन्ही प्रकारे अपक्षय संभवत नाही]—पुराणः इति अपक्षयाद्येपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया अपि प्रतिपिध्यते—पुराण या पदाने अपक्षयान्या उलट असलेला वृद्धिरूप विक्रियाहा निषेधला जाते—हि—कारण—यः अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते च अभिनवः इति उच्यते—ओ अवयवाच्या आगमामुळे उत्पत्तामुळे पुष्ट होतो तो वाढतो—वृद्धि पावतो—नूतन आहे असे म्हटले जाते—तु—पण—अयं आत्मा निरवयवत्वात् पुरा अपि नवः एव इति पुराणः—हा आत्मा निरवयव असल्यामुळे पूर्वीही नवाच असतो, म्हणून पुराण—न वर्धते इत्यर्थः—तो वृद्धि पावत नाही, असा याचा भावार्थ [‘पुराण’ या शब्दाने अपक्षयाच्या उलट असलेल्या ‘वृद्धि’ या नावान्या विक्रियेचा निषेध केला जातो आत्मा असा क्षय पावत नाही, तसाच तो वृद्धि पावत नाही कारण नवीन अवयवांची उत्पत्ति होऊन ज्याची वाढ होते त्याला ‘वर्धते—वाढतो’ असे म्हणतात झाडाच्या नव्या रोपट्याला नवीन नवीन शाखा फुटूनच तो उत्तरोत्तर वसा वाढत जातो ते प्रसिद्ध आहे सतत नवीन असलेल्या या आत्म्याला ‘पुराण’ म्हणतात निरवयव असल्यामुळे तो पार प्राचीनकाळाही आजच्या सारखाच नवा असतो त्याच्या स्वरूपात दीर्घ काल लोटला तरी वाढ होत नाही, असा याचा भावार्थ]

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिप्र विपरिणामार्यो द्रष्टव्योऽपुनस्त्वताये न विपरिणम्यत इत्यर्थः ॥ अस्मिन्मन्त्रे पड्भाव विकारा लीक्त्रिक्त्वस्तुविक्रिया जातमपि प्रतिपिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति याव्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सवन्धः २०

भाष्यार्थ—(पहिल्या चरणात ‘न क्षियते’ तो मरत नाही, असे सांगितले व च-
वथ्या चरणान पुन ‘न हन्यते’ अस म्हटले आहे. त्यामुळे पुनरक्ति दोष येतो, असे
कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य त्याची व्यवस्था भावतात—) तथा—त्याचप्रमाणे—

न हन्यते न विपरिणम्यते—तो आत्मा विपरिणामाम प्राप्त केला जात नाहीं.—
 शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमाने अपि—शरीर जरी विपरिणामाम प्राप्त केले
 जात असले तरी आत्मा विपरिणत केला जात नाहीं. (अहो पण 'हन्' हा धातु
 हिंसा करणे या अर्थी आहे. मग त्याचा विपरिणाम अमा अर्थ कसा करितां येईल ?
 उत्तर—) अत्र हन्तिः विपरिणामार्थः द्रष्टव्यः—येथे 'हन्' हा धातु विपरिणाम
 या अर्थी आहे असे समजावे (ते कां ?)—अपुनरुक्ततायै—पुनरुक्तता हा दोष
 येऊं नये म्हणून.—न विपरिणम्यते इत्यर्थः—त्याचा विपरिणाम केला जात नाहीं,
 अमा याचा भावार्थ. ['न म्रियते' व 'हन्यते' यांचा अर्थ जवळ जवळ एकच अस-
 त्यामुळे त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, तो न यावा म्हणून 'हन्' या धातूचा येथे विपरि-
 णाम पावणे, असा अर्थ करावा. म्हणजे तो दोष येणार नाहीं. पूर्व अवस्था जाऊन
 दुसरी अवस्था प्राप्त होणे, याला विपरिणाम म्हणतात. आत्म्याचे असे अवस्थान्तर होत
 नाहीं, वैयाकरणानीं धातूंचे अनेक अर्थ मानलेले असल्यामुळे तसा अर्थ करण्यास काही
 हरकत नाहीं.] (या मंत्रार्थाचा उपसंहार करितात—) अस्मिन् मन्त्रे—'न जायते'
 या मंत्रात—पहमावधिकाराः—लौकिकवस्तुविक्रियाः—सहा भावविकार म्ह०
 लौकिक वस्तूला होणारे विकार—आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते—आत्म्यामध्ये निपेधिले
 जातात. (त्यामुळे)—आत्मा सर्वप्रकारविक्रियारहितः इति वाक्यार्थः—
 आत्मा सर्व प्रकारच्या विक्रियानीं रहित आहे, असा या वाक्याचा अर्थ आहे.—
 यस्मात् एवं—आणि ज्या अर्थी आत्मा सर्व विकारशून्य आहे—तस्मात्—त्या
 अर्थी—उभौ तौ न विजानीतः—ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत—इति
 पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः—या पूर्व मंत्रार्था याचा संबंध. [प्रत्येक लौकिक
 वस्तूला अवश्य होणारे हे सहा विकार आत्म्याला होत नाहींत, तो निर्विकार आहे,
 असे येथे सांगितले आहे. आत्मा सर्व विकारशून्य आहे, हा या सर्व वाक्याचा अर्थ
 आहे. ज्याअर्थी आत्मा सर्व विकाररहित आहे त्याअर्थी तो हननक्रियेचा कर्ता व कर्म
 आहे, असे जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत, असा पूर्व मंत्रा-
 र्थार्था याचा संबंध आहे.] २०

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति
 प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—
 वेदाविनाशिनमिति ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण पूर्वमंत्राचाच अर्थ दुसऱ्या मंत्रात आहे. त्यामुळे पुन-
 रुक्ति दोष आल्यासारखा वाटतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून त्याच्या अर्थाचा अनुवाद
 करून पुढील श्लोकाला अवतरण देतात—)'य एनं वेत्ति हन्तारं' इति अनेन
 मन्त्रेण—'य एनं वेत्ति०' या मंत्राने—हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति
 इति प्रतिज्ञाय—आत्मा हननक्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून

१ येथील प्रतिज्ञाशब्द अनुमानातील पारिभाषिक अर्थी आहे, लौकिक नव्हे. तर्क-
 संग्रहसार पृ. ५४ पहा.

—‘न जायते०’ इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुं उक्त्वा ‘वेदाविनाशिनं०’ इति प्रतिज्ञातार्थं उपसंहरति—‘न जायते०’ या मन्त्रान् आत्म्याच्या अविक्रियत्वाविषयी हेतु सागून ‘वेदाविनाशिनं०’ या श्लोकाने त्या प्रतिज्ञात अर्थाचा उपसंहार करितात— [पहिल्या मंत्राने आत्मा कोणत्याही क्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाही, अशी प्रतिज्ञा करून दुसऱ्या मंत्राने आत्मा निर्विकार आहे, याविषयी हेतु सागून भगवान् शांता येथे आत्मा कर्ता वगैरे नाही, या प्रतिज्ञाने अर्थाचाच उपसंहार करीत आहेत—]

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद—अविनाशी, निरुज, अज व अव्यय समजतो,—सः पुरुष—तो पुरुष—कं—कोणाला—कथं—कसा—हन्ति—मारणार ? व—कं—कोणाला—कथं—कसा—घातयति—मारविणार ? २१

वेद विज्ञानात्मविनाशिनमन्यभावविकाररहितं नित्य विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एन पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिष्ठतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तार प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्वन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयाग्राऽऽक्षेप प्रवार्थप्रभार्यासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणायांऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन ॥

भाष्यार्थ—वेद—विज्ञानाति—जाणतो—अविनाशिनं—अन्यभावविकाररहितं—अविनाशी म्ह० अन्यभावविकाररहित—नित्यं—विपरिणामरहितं—नित्य म्ह० विपरिणामरहित—यः—जो—वेद इति संबन्धः—याचा ‘वेद’ या क्रियापदार्था संबन्ध—एनं—पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं—याला—पूर्व मंत्राने ज्याचे लक्षण सांगितले आहे, त्याला—अजं—जन्मरहितं—अज म्ह० जन्मरहित—अव्ययं—अपक्षयरहितं—अव्यय म्ह० अपक्षयरहित (जो जाणतो तो)—कथं केन प्रकारेण—कसा—कोणत्या प्रकारे—सः विद्वान् अधिष्ठतः पुरुषः—तो विद्वान्—ज्ञानाचा अविकारी अमलेला पुरुष—हन्ति—हननक्रियां करोति—मारतो—हनन ही क्रिया करतो ?—वा कथं घातयति—हन्तारं प्रयोजयति—किंवा कसा घात करवितो—हनन करणाराम प्रेरणा करतो ?—कथंचित् कंचित् न हन्ति कथंचित् कंचित् न घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः—कोणत्याच प्रकारे कोणत्या मारीत नाही व कोणत्याच प्रकारे कोणाचा घात करवात नाही, असा दोन्ही वाक्यात आक्षेप हाच अर्थ आहे कारण—प्रभार्यासंभवात्—येथे प्रभार्याचा अगमभव आहे. [ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे त्याला मी कर्ता असा अभिमान नसतो व आत्मा एक निर्विकार आहे, असा त्याचा निश्चय झालेला असतो त्यामुळे त्याचा सन्यास—ध्यान—स्मर्तन—कर्मचा

त्याग-प्राप्तच असतो विद्येचा परिपाक होण्यासाठी—म्ह० आत्मज्ञान दृढ होण्यासाठी त्या आर्थिक सन्यासाला भगवान् येथे अनुमोदन देत आहेत जो या मरणरहित, विपरिणामरहित, अज्ञ, अव्यय आत्म्याला जाणतो तो आत्मज्ञाना पुरुष स्वतः कोणाला कसा मारणार व दुसऱ्याकडून तरी कोणाला कसा मारविणार ? छे, तो कदाच कोणाला मारीत नाही, किंवा मारवात नाही 'कथं हन्ति' व 'कथं घातयति' हे दोन्ही आक्षेप आहेत, प्रश्न मध्येत येथे प्रश्नाचा असंभव आहे कारण भगवान् या प्रश्नांचा उत्तर अर्जुनाकडून मिळवावा, असा अपेक्षा करत नाहीत व पुढे अर्जुनाने उत्तर दिल्याचेंही दिसत नाही या गीताशास्त्रातही पुढे जेथे जेथे प्रश्न आहे तेथे तेथे लागलेच पुढे उत्तर दिलेले आहे म्हणून आक्षेप हाच या वाक्याचा अर्थ आहे आक्षेपात दुसऱ्याकडून उत्तराची अपेक्षा नसते ते त्या वाक्यातच अन्तर्भूत झालेले असत जसे—'तो कसा मारणार ?' छे त्याला मारणें शक्यच नाही, 'तो कसा मारविणार ?' त्याला दुसऱ्याकडून मारविता येणंही शक्य नाही कूटस्थ म्ह० निवकार आत्म्याचे ठिकाण त्याचा असंभव आहे] (आता या प्रकरणाच्या उपसंहार करितात—)**हेत्वर्थस्य विदुषः तुल्यत्वात्**—आणि अविक्रियत्व हा जो हेत्वर्थ तो विद्वानालाही आत्म्याप्रमाणेच लागू असल्यामुळे—**भगवतः सर्वकर्मप्रतिषेधः एव प्रकरणार्थ अभिप्रेतः**—भगवानाला सर्व नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांचा निषेध, हाच या प्रकरणाचा अर्थ विवक्षित आहे [आत्मा निष्क्रिय आहे, याविषयावर अविक्रियत्व हा हेतु (कारण) सांगितला आहे तो विद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागालाहा तसाच लागू आहे विद्वानाचा सर्व विक्रियाशून्य आहे, म्हणून तो सर्वकर्मत्याग करतो अर्थात् 'सर्वकर्मांचा सन्यास' हाच या प्रकरणाचा अर्थ भगवानाला इष्ट आहे त्यांना या प्रकरणात तोच अर्थ सांगायचा आहे] ('विद्वानाने सर्वकर्मसन्यास करावा, जमच जर भगवानाला इष्ट आहे तर येथे नुस्त्या हिंसेविषयाचा आक्षेप का ?' या प्रश्नाचा उत्तर—)**तु हन्ते. आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन**—पण हननक्रियेविषयाच जेथे जा आक्षेप आहे तो उदाहरण देण्यासाठी म्हणून आहे [विद्वान् केवळ हननक्रिया मात्र स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून करू किंवा करवू शकत नाही पण इतर क्रिया करू शकतो, असं म्हणता येत नाही कारण अवि क्रियत्व हा हेतु सर्वच कर्मांना एकसारखाच लागू आहे पण येथे हिंसेच प्रकरण असल्यामुळे हननक्रियेचाच तेवढा निषेध केला आहे १८ व्या श्लोकात 'म्हणून तू युद्ध कर' असे सांगून लागलेच पुढे १९ व २० श्लोकात काठश्लोपनिषदाच्या वचनाच्या आधारेच आत्मा निवकार आहे, असे सांगितले व त्याच जो निवकार जाणतो, तो विद्वान्, स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून हिंसा कसा मारणार असा आक्षेप केला आहे यावरून 'युद्ध कर' असं सांगण्याच्या प्रसंगाने हिंसेचा निषेध करणं उचित होय पण तो निषेध उदाहरणार्थ आहे असं जाणून सध्याचा निषेध येथे अभिप्रेत आहे, असंच समजतें पाहिजे नुस्त्या हिंसेच्या निषेधाने भगवानांना कोणताच त्रुटोप उद्देश साधायचा नाही, हें कोणीही कवळ कराय]

विदुषः क कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माभ्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति । ननु स एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेष , सत्यमुक्तो न तु स कारण-विशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रिय स्थाणुं विदितवत कर्म न संभवतीति चेत् ॥

भाष्यार्थ—(वरील हेतूवर आशेष घेण्यासाठी वादा विचारतो—)—विदुषः कर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन् भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति कर्माणि आक्षिपति—विद्वानाला कर्मांचा असंभव आहे, याविषया कोणता विशेष हेतु पाहणारा भगवान् 'कथं स पुरुषः' या वाक्याने कर्मांचा आशेष-निषेध करीत आहे ? (यावर आचार्यपक्षाचे म्हणण—)—ननु आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारण-विशेषः उक्तः एव—अहो पण आत्म्याचें अविक्रियत्व हा सर्व कर्मांच्या असंभवाचा कारणविशेष वर सांगितलाच आहे (पण तो बरोबर नाही, असे वादा म्हणतो—)—सत्यं उक्तः—तुम्ही तो कारणविशेष सांगितला आहे, ह खरे—तु सः कारणवि-शेषः न—पण तो कारणविशेष नव्हे—अविक्रियात् आत्मनः विदुषः अन्य-त्वात्—कारण अविक्रिय आत्म्याहून विद्वानाला अन्यत्व आहे—इति—म्हणून तो कारणविशेष नव्हे—अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति न, इति चेत्—अविक्रिय स्थाणूला—खावाला जाणणाऱ्या पुरुषाचे कर्म संभवत नाही, असे नाही, म्हणून म्हणाल—[वादा म्हणतो—पण विद्वानाचे कर्म संभवतच नाही, याविषया कोणतें विशेष कारण पाहून भगवान् येथे 'कथं स०' या वाक्याने कर्मांचा निषेध करीत आहेत ? यावर मध्यस्थ वेदान्त्याच्या बाजूने म्हणतो—आत्मा अविक्रिय आहे, हेंच विद्वानाच्या सर्व कर्मांच्या असंभवाचे विशेष कारण आहे, हे वर सांगितलेच आहे पण बाकी पुन त्यावर आशेष घेतो—होय, तुम्ही ते कारण सांगितलेच खरे, पण ते विशेष कारणच नव्हे कारण अविक्रिय आत्मा निराळा न त्याला जाणणारा पुरुष निराळा हा समोरचा खाब निर्विकार आहे, हालत वगैरे नाही, असे जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाही, असे नाही, तर निर्विकार खावाला जाणणाऱ्याही त्याच जाण-येणे बोलणे वगैरे कर्म संभवतच त्याचप्रमाणें आत्मा निर्विकार आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाचेही श्रुत स्मार्त-लौकिक कर्म संभवते, म्हणून वादी म्हणेल तर—]

न । विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अत पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति ॥ यथा बुद्ध्यादाहृतस्य शब्दाद्यर्थस्वाविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययो-पलब्धात्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽमानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते ॥ विदुषः कर्मासंभववचनादानीं कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विदितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

भाष्यार्थ—(' अयं आत्मा ब्रह्म ' या महा वाक्याच्या आधारेने प्रस्तुत आशेषाचें निरसन—)—न—असे नाही—विदुषः आत्मत्वात्—कारण विद्वानाला आत्मत्व

आहे.—देहादिसंघातस्य विद्वत्ता न—देह, इंद्रिये इत्यादिकांच्या संघाताला विद्वत्ता नाही—अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः—म्हणून देहादि संघाताहून परिशिष्ट—अगदी निराळा, त्याहून सर्वथा विलक्षण असलेला, असंहत—त्याच्याशा संघात न पावलेला आत्माच विद्वान् अविक्रिय आहे.—इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् 'कथं स पुरुषः०' इति आक्षेपः युक्तः—म्हणून त्या विद्वानाच्या कर्माचा असंभव असल्यामुळे 'कथं स पुरुषः०' हा आक्षेप योग्यच आहे [तुमचें म्हणणें बरोबर नाही. कारण विद्वान् आत्माच आहे. देहादि नव्हे विद्वत्ता देहादि विशिष्ट आत्म्याला आहे का केवळ निरुपाधिक आत्म्याला आहे? विद्वत्ता हा धर्म देहादि विशिष्ट आत्म्याचा आहे, असें मानलें तर विशेषणाचाही तो आहे, असें होणार. शालजोडा पाघरलेला ब्राह्मण जान आहे, असें झटल्यास विशिष्ट ब्राह्मणाबरोबर विशेषणभूत शालही जाते. देहादिमंघात हें विशेषण आहे पण तें जड आहे. जडाला विद्वत्ता संभवत नाही. कारण तो चेतनाचा धर्म आहे. जडाचा नव्हे यास्तव विद्वत्ता हा केवळ चिदात्म्याचा धर्म आहे, असेच मानणें भाग आहे. पण केवळ आत्माच विद्वान् आहे, असें झटल्यावर जीव ब्रह्म हा विभाग उरत नाही कारण तो भेद रिय-प्रतिधिवन्यायाने प्रतिभामिक आहे प्रामाणिक नाही म्हणून अमंहन—केवल—निरुपाधिक आत्माच विद्वान् आहे. अर्थात् असा जो केवळ आत्मा—विद्वान् त्याचा कर्म संभवत नाहीत म्हणून या श्लोकार्ताला 'कथं सः' हा आक्षेप योग्य आहे. पण यावर अशा शंका येते की, मग विद्वानाला विद्वत्ता तरी कशा? विद्वान् जर अविक्रिय आत्माच आहे व तोच परब्रह्म असल्यामुळे त्याच्या सर्व कर्मांचा असंभव आहे तर त्याच्या ठिकाणा विद्वत्ताहा संभवत नाही. कारण ती मुद्धा एव विक्रियाच आहे, या शकेंचें समाधान—]—यथा बुद्ध्यादि-आहृतस्य शब्दादि-अर्थस्य—त्याप्रमाणे बुद्धि-इंद्रिये इत्यादिकांना अन्त करणात आणलेल्या शब्द-स्पर्शादि विषयाचा—उपलब्धा आत्मा कल्प्यते—ज्ञाता—अनुभव घेणारा आत्मा कल्पिला जातो (पण तो कसा?)—अविक्रियः एव सन्—स्वतः अविक्रियच असताना—बोणत्याही प्रकारचा विकार त्याला होत नसतानाच तो विषयाचा ज्ञात कल्पिला जातो, (कशांमुळे?)—बुद्धिवृत्ति अविवेकविज्ञानेन—अविद्यया—आत्मा निराळा व बुद्धिगुत्ते निराळी असा विवेक न होणे, याच अविवेकविज्ञानाने—अविद्येमुळे (आत्मा विषयभोक्ता कल्पिला जातो)—एवं एव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन विद्यया असत्यरूपया बुद्धिवृत्त्या एव परमार्थतः अविक्रियः एव आत्मा विद्वान् उच्यते—त्याचप्रमाणे आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानाने म्ह० विद्या या नावाच्या असत्यरूप अशाच बुद्धिगुत्ताने परमार्थतः अविक्रियच असलेला आत्मा विद्वान् झटला जातो [देव, इंद्रिये इत्यादिकांसह अन्त करण प्रदीपाच्या प्रभेप्रमाणे विषयापर्यंत परिणत होत. दीपप्रभा जशी घरघर पसरते त्याप्रमाणे अन्त करण इंद्रियांच्या द्वारा इंद्रान व बाहेर सभोवार पसरते. अन्त करणाच्या त्या परिणामात्मा वृत्ति असे झणतात. त्यात प्रतिबिंबित झालेले जे चैतन्य त्यालाच विषयज्ञान असे झणतात.

कारण त्याला व्यक्त करणारी अन्तःकरणशक्ति व तें व्यक्त होणारे चैतन्य हीं भिन्न भिन्न आहेत, असा विवेक होत नाही. त्यामुळे त्या चैतन्याला विषयज्ञान द्वागतात व त्यामुळेच आत्मा विषयाचा अनुभव घेणारा असे मानतात. पण तसे मानणे-तशी कल्पना करणे, याचें कारण अविद्याप्रयुक्त मिथ्या संबंध हेंच आहे. यामुळे आत्म्याला विषयाचा उपलब्धा-भोक्ता मानणे, हें खरे नव्हे. कारण त्यावेळीं तो स्वतः-स्वरूपानें-नित्य चैतन्याने अविक्रियच असतो त्याचप्रमाणे ब्रह्म व आत्मा यांचे ऐक्य सांगणारीं जी 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्ये त्यापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीच्या द्वारा आत्म्याला विद्वान् म्हटलें जातें. पण त्यावेळची बुद्धिशक्ति विवेकमयपन्न असते. तिला आत्मा व अनात्मा याचा भेद कळतो, म्हणून तिला विद्या म्हणतात. पण तीमुद्धा सल-रूप नव्हे, तर आरोपित अस-यामुळे मिथ्या आहे ती विद्यावृत्ति शरीरेंद्रियादि उपाधि असेपर्यंत असते, पुढे नाही. असो. पण त्या प्रसंगाची आत्मा अविक्रियच असतो. कारण मिथ्यासंबंधानें पारमार्थिक अविक्रियत्व नष्ट होत नाही. तर मग शास्त्राने कर्माचें विधान जें केले आहे तें कोणाकरिता ? उत्तर-]—विदुषः कर्म-असंभयवचनात्—अर्थात् विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला असल्यामुळे—शास्त्रेण यानि कर्माणि विधीयन्ते—शास्त्राकडून ज्या कर्मांचे विधान केले जातें—तानि अविदुषः विहितानि—ता कर्म अविद्वानासाठी-अनात्मज्ञासाठी विहित आहेत,—इति भगवतः निश्चयः अद्यगम्यते—असा भगवानाचा निश्चय जात होतो. ['कर्म स. पुर्य' या वचनानें भगवानाचीच विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला आहे. त्यावरून शास्त्रानें अभिहोनादि ज्या कर्मांचे विधान केले आहे तीं सर्व अनात्मज्ञासाठी आहेत, असाच भगवानाचा निश्चय व्यक्त होतो.]

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेणवद्विद्याविधानानर्थ-वधात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका-)-ननु—अहो पण,—विद्या अपि अविदुषः एव-विधीयते—विद्याही अविद्वानासाठीच विहित आहे—विदितविद्यस्य पिष्टपेण-यत् विद्याविधान-आनर्थक्यात्—कारण ज्याला आत्मविद्या प्राप्त झाली आहे त्याला पीठच पुन. दळीत वसण्याप्रमाणे विद्येचें पुन. विधान करणे व्यर्थ आहे.—तत्र—अर्थात् अविद्वानासाठी कर्मविधि व विद्वानासाठी ज्ञानाचा विधि असा विभागच करता येत नसत्यामुळे—अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषः न उपपद्यते—अविद्वानाला उद्देशून कर्मांचें विधान केले जातें विद्वानाला उद्देशून नाही, हा विशेष उपपन्न होत नाही. [आत्मज्ञानाचें विधान मुद्धा शास्त्रानें अविद्वानासाठीच केले आहे, विद्वानासाठी नाही. कारण जो विद्वान् म्ह० आत्मज्ञानी झाला त्याला विद्येचें विधान करणे म्ह० पाठ दळण्यास सांगण्याप्रमाणेंच व्यर्थ आहे. म्हणून अविद्वानास कर्म सांगितली आहेत विद्वानाला नाहीत, असा विभाग करता येत नाही.]

न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहो-
त्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताऽहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽ-
विदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न नु तथा ' न जायते ' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तर-
कालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मकत्वाकर्तृत्वादि-
विषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यते इत्येष विशेष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(वराल शंभवे समाधान—) न—अमे नाहा.—अनुष्ठेयस्य भाव-
अभावविशेषोपपत्तेः—कारण अनुष्ठेयाचा भाव व अभाव हा विशेष संभवतो.
[वेदाध्ययनानंतर धर्ममीमांसेचे अध्ययन करून धर्मज्ञान संपादन केल्यावर अनुष्ठेय—अनु-
ष्ठान करण्यास योग्य—आचरण्यास असे कर्म करावयाचे असते. कर्मानुष्ठानावाचून केवळ
धर्मज्ञानाने स्वर्गादि फल मिळत नाहा. पण ब्रह्मज्ञानानंतर तसे काहा अनुष्ठेय नमते.
यास्तव ब्रह्मज्ञान नमलेल्या पुरुषाला उद्देशूनच कर्मविधि आहे, असे या ममाधानाचे
तात्पर्य आहे. आता याच सूत्ररूप वाक्याचे व्याख्यान करितात—]—अग्निहोत्रादि-
विध्यर्थज्ञानोत्तरकालं अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अग्निहोत्रादि कर्म अनु-
ष्ठेयं—अग्निहोत्रादि विधीचे ज्ञानाने ज्ञायावर मग पुढे अनेक माथने जमवून अग्नि-
होत्रादि कर्म करावयाचे असते. (पण आत्मा देहादिवाहून निराळा आहे, असे ज्ञान
अमन्यावाचून पारलौकिक कर्मांमध्ये पुण्याची प्रवृत्तिच संभवत नाहा. यास्तव आत्मा शरी-
रादिवाहून भिन्न आहे, असे जाणणाऱ्या पुरुषाला कर्मानुष्ठान केलेंच पाहिजे, म्हणून वादी
म्हणेल तर मार्गतात—)—कर्ता अहं मम कर्तव्यं इति-एवंप्रकारविज्ञानवतः
अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति—' मी कर्ता, माझे हे कर्तव्य ' इत्यादि प्रकारचे
निज्ञान असलेल्या अविद्वानाला ते अग्निहोत्रादि कर्म जसे अनुष्ठेय असते—तथा—तमें
—'न जायते' इत्यादि आत्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचित् न
अनुष्ठेयं भवति—आमा उत्पन्न होत नाहा, (काठश्रभाष्यार्थ पृ. ५८ गी. अ. २
श्लो. २०) इत्यादि आत्मस्वरूपाचा अर्थ समजल्यानंतर—आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार
ज्ञानावर अनुष्ठान करावयास योग्य अमे काहा नसते. [' अग्निहोत्रं जुहुयात् ' इत्यादि
जे विधि त्याचा अर्थ धर्ममीमांसेच्या अध्ययनाने कळतो, पण तो कळल्यानंतर स्त्रीप्रति-
ग्रह करणे, श्रम्यादि संपादन करणे, होमाचे साहित्य जमविणे, ऋत्विगादिक करणे,
इत्यादि सर्व साधने जमवावी लागतात. त्यानंतर अग्निहोत्रादि अवश्य अनुष्ठेय कर्म करा-
वयाचे असते. ' मी कर्ता आहे, माझे हे कर्तव्य आहे, ' इत्यादि समजणाऱ्या अविद्वाना-
लाच त्याचा अधिकार आहे. आत्मा शरीरादिवाहून निराळा आहे असे समजूनच पुरुष
पारलौकिक कर्मानुष्ठानात जरी प्रवृत्त होत असला तरी त्याला मा कर्ता, मोक्षा आहे, अमे
वाटतच असते. म्ह० ब्रह्मज्ञान नमते त्यामुळे त्याला अग्निहोत्रादिक अनुष्ठेय असते. पण वर
२० व्या श्लोकात वर्णन केल्याप्रमाणे आत्मा उत्पन्न होत नाही, इत्यादि आत्मस्वरूपाचे

१ जाचार्याचे हे पुढील म्हणणे जखरत. खोडून जाटल्यावाचून शानोत्तर कर्मयोगाची
शिद्धि होणे शक्य नाहा, हे कर्मयोगामिनान्दनांना पडे सक्षात ठेवावे.
पो. भा. १४

साक्षात् ज्ञान झाल्यावर—मी अकर्ता नित्य निर्विकार आहे,—असे अनुभवाने कळल्यावर मग काही एक कर्तव्य—कोणतेही अनुष्ठेय कर्म रहात नाही. कारण आत्मा नित्यतृप्त आहे. त्यामुळे आत्मरूप झालेला ज्ञानी कृतकृत्य असतो. आत्मा देहादिकाहून भिन्न पण कर्ता, भोक्ता, इत्यादि ज्ञान कर्मानुष्ठानाला प्रतिबंध करीत नाही, उलट ते कर्मानुष्ठानोपयोगीच आहे. पण तो अविक्रिय आहे, हे ज्ञान त्याला प्रतिबंध करते. “अहो पण ब्रह्म व आत्मा एक आहे, असे ज्ञान झाल्यावरही ‘मी कर्ता आहे’ इत्यादि ज्ञान उत्पन्न होईल व त्यामुळे कर्मविधि त्याच्याही उपयोगी पडेल,” म्हणून म्हणाल तर सांगतो—]—किंतु—पण—अहं कर्ता न भोक्ता, न, इत्यादि आत्मैकत्व-अकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् अन्यत् न उत्पद्यते—मी कर्ता नाही, भोक्ता नाही, इत्यादि आत्म्याचे एकत्व-अकर्तृत्व इत्यादिक विषयाच्या ज्ञानाहून निराळे—कर्तृत्वादि ज्ञान उत्पन्न होत नाही. —इति एष. विशेषः उपपद्यते—अशा प्रकारचा हा विशेष संभवतो. [मी कर्ता, भोक्ता वगैरे नाही, इत्यादि आत्म्याच्या स्वरूपज्ञानाहून विपरीत ज्ञान—मी कर्ता वगैरे आहे, अशा प्रकारचे मिथ्या ज्ञान संभवत नाही कारण ते उत्पन्न होण्यास काही कारणच उरत नाही त्यामुळे अविद्यानाला कर्मानुष्ठान, व विद्यानाला ते नाही, हा विशेष उपपन्न होतो.]

यः पुनः कर्ताऽहमिति घेत्यान्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिनियत इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान्—‘उमीर्ता न विजानीत.’ इति वचनात् । विशेषितस्य च विदुषः कर्माशेषवचनात् ‘कथं स पुरय’ इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियारामदक्षिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधि-कारः ॥ अत एव भगवान्पारायणं मार्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे प्राह्यति—‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्’ इति ॥

भाष्यार्थ—(‘अहो पण आत्मवेत्त्याला जर काहीच अनुष्ठेय नाही तर ‘विद्वान् यजेत’ इत्यादि शास्त्रवचने त्याला कमें करावयास कर्मा सांगतात ? ’ या प्रश्नाचे उत्तर—) —पुनः यः आत्मानं अहं कर्ता इति घेत्ति—पण जो आत्म्याला ‘मी कर्ता आहे’ अशा प्रकारे जाणतो—तस्य मम इदं कर्तव्यं इति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्—त्याला माझे हे कर्तव्य आहे, अशी अवश्य होणारी बुद्धि होईल.—तदपेक्षया सः अधिनियते—त्या बुद्धीच्या अपेक्षेने तो कर्माधिकारी होतो.—इति ॥ प्रति कर्माणि संभवन्ति—म्हणून लागून कमें संभवतात. [आतां जो कोणी आत्म्याला कर्ता-भोक्ता वगैरे मानतो त्यालाच ‘मी कर्माधिकारी आहे, हे माझे कर्तव्य आहे, मला अवश्य केले पाहिजे, न केव्याम मी प्रत्यवायी होईन,’ असे वाटत असते. अशा कर्माधिकारी पुरुषाला उद्देश्यच कर्मांचे विधान केलेले असते—]—च—आणि—उमीर्ता न विजानीतः इति वचनात् सः अविद्वान्—ने दोषही आमस्वरूपाचे अनभिन्न आहेत असे भगवद्बचन असल्यामुळे तो अविद्वान् आहे—च—तसेच—विशेषितस्य विदुषः कथं स पुरयः इति कर्माशेषवचनात्—आत्मा अविनाशी,

नित्य, अज, अव्यय आहे अमें जो जागृतो त्या त्रिशिष्ट विद्वानाच्या कर्मांचा 'कथं सः' या वचनाने आशेष केला आहे. [आणि स्वतः त्या कर्माधिकारी समजणारा पुरुष अविद्वान् आहे. कारण खुद्द भगवानांनाच 'जो आत्म्याला जियेचा कर्ता समजतो व जो कर्म समजतो ते दोघेही काही जाणत नाहीत,' अ. २ श्लो १९ अमें सांगितले आहे. त्याच-प्रमाणें आत्म्याला जो नित्य, निर्विकार वर्गरे जाणतो तो त्रिशिष्ट विद्वान् कोणताही क्रिया करी करणार व दुमन्याकडून कशी करविणार (अ. २ श्लो २१) असे म्हणून भगवानांनीच आत्मजांनी पुरुषाच्या कर्मांचा असंभव दाखविला आहे. 'अहो पण विद्वानाला कर्म करी नसलें तरी विविदिपूला-जिज्ञासूला तें केलेंच पाहिजे ' अशा शंका घेऊन सांगतात—) तस्मात् विशेषितस्य अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः च सुसुक्ष्मोः सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः—म्हणून ज्याचा विशेष सांगितला आहे अशा अविक्रिय आत्मदर्शी विद्वानाचा व मुमुक्षूचा सर्व कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे [आत्म्याला अविक्रिय समजणारा जो आत्मसाक्षात्कारवान् त्याला व तशा आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा जो मुमुक्षू त्यालाही सर्व कर्मांच्या संन्यामाचाच अधिकार आहे, कर्मानुष्ठानाचा नाही. आता मुमुक्षूलाही आश्रमकर्मांची अपेक्षा असते, पण विद्या-आत्मज्ञान व त्याचें फल याशी विरुद्ध नमलेलाच कर्म त्याला विहित आहेत. कारण आत्मज्ञानाच्या विरुद्ध असलेला काम-इच्छा, कर्तृत्वाभिमान यांना कारण होणारी कर्मे करत राहिल्यास ज्ञानाचा असंभवच होतो. म्हणून विविदिषा संन्यास शास्त्रानें सांगितला आहे, अशा आशयानें माध्यकार म्हणतात—]—अतः एव भगवान् नारायणः सांख्यान् विदुषः च कर्मिणः अविदुषः प्रविमज्य द्वे निष्ठे ग्राह्यति—विद्वान् व विविदिषु-जिज्ञासु याचा संन्यासामध्ये व अज्ञाचा कर्मांमध्ये अधिकार आहे, हा विभाग इष्ट असल्यामुळे भगवान् नारायण विद्वान् सांख्य-म्ह० ज्ञाना संन्यासी व अविद्वान् कर्मी याचा विभाग करून दोन निष्ठांचें ग्रहण करवितात. (कोणत्या बाक्यानें ?)—'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां' इति—'ज्ञानयोगानें सांख्यांची-ज्ञानी संन्यासाची निष्ठा व कर्मयोगानें योग्यांची-कर्मठ गृहस्थाची निष्ठा ' या तिसऱ्या अध्यायातील तिसऱ्या श्लोकानें दोन निष्ठांचें ग्रहण करविले आहे. [भगवानांना बरील विभाग संमत असल्यामुळे त्यांना ज्ञानी-संन्यासी व अविद्वान् कर्मठ असा अधिकारी पुरुषाचा विभाग करून 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां०' या वचनानें त्याच्याकडून दोन निष्ठांचें ग्रहण करविले आहे. त्याच्यासाठी दोन पथक् निष्ठा मागितल्या आहेत अधिकारभेदानें अशा दोन निष्ठा भगवान् व्यासानाही सांगितल्या आहेत, असे मागतात—]

तथा च पुत्रायाऽह भगवान्याम.—' द्वाविमावय पन्थानौ ' इत्यादि । तथा च क्रियापरयश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतएवविद्वद्भेदकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, तत्प्रविशु नारं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा मन्यस्याऽऽप्नोत इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि तसेच—' द्वाविमावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ' इत्यादि भगवान् व्यासः पुत्राय आह—ज्यात वेद प्रतिष्ठित आहेत,

कारणामुळे कर्मकर्त्याचा दुसऱ्या देहाशी संबंध आहे, असे ज्ञान होते. हे, जर खरे आहे तर शास्त्राने सांगितल्यामुळेच आत्मा अविक्रिय, अकर्ता, एक आहे इत्यादि आत्म-ज्ञान का होणार नाही, ते त्या पण्डितमन्य मीमांसकाना विचारावे. शास्त्रावरून धर्माचे अस्तित्व, आत्म्याचा परलोकसंबंध इत्यादि गोष्टी जशा कळतात त्याचप्रमाणे शास्त्रावरून आत्मा निर्विकार, अकर्ता, एक आहे, असे ज्ञान न होण्यास काही कारण नाही. पण जे तसे ज्ञान होत नाही, म्हणून म्हणतात त्यांना त्यांचे कारण विचारावे. कर्मकांडावरून अज्ञात धर्मादिकांचे ज्ञान जसे होते त्याचप्रमाणे ज्ञानकांडावरून अज्ञात ब्रह्मात्म्याचे ज्ञान होते.]—**करणागोचरत्वात् इति चेत्**—कोणतही ज्ञान, मन व विषय याच्या संयोगापासून होतें. आत्मा मनाचा विषयच होत नाही, असे धृतीने सांगितले आहे. यास्तव आत्मा करणाचा म्ह० साधनाचा विषयच होत नसल्यामुळे त्याचे ज्ञान होऊं शकत नाही, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाही कारण—**मनसा एव अनुद्रष्टव्यं इति श्रुतेः**—(काठकभाष्यार्थ पृ. १०९) मनानेच तें आत्मतत्त्व शास्त्राचार्यांच्या उपदेशानुसार पहावे, अशी धृति आहे त्यामुळे—**शास्त्राचार्योपदेशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम्**—शास्त्र व आचार्य याचा उपदेश, धाम, दम इत्यादिकाच्या योगाने संस्कारसंपन्न झालेले मन आत्मसाक्षात्काराचे साधन आहे [आत्मा निर्विषय आहे तो मन व वाणी याचा विषय होत नाही. त्यामुळे त्याच्या ज्ञानाला योग्य साधनच नसल्यामुळे ते होऊं शकत नाही, असे म्हणाल तर ते तसे नाही. कारण धृति मनानेच आत्म्याला पहावे, असे सांगिते. यास्तव शास्त्र व आचार्य यांचा उपदेश, धाम, दम इत्यादिकाच्या योगाने अतिशय शुद्ध व एकाग्र झालेले मन आत्मसाक्षात्काराचे साधन आहे. आत्मा स्वयंप्रकाशस्वरूप आहे. त्यामुळे वस्तुतः मनाच्या प्रकाशाचा-अन्तःकरणातील विदाभासाचा-त्यावर काहा परिणाम होत नाही. तथापि 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि-' इत्यादि वाक्ये व आचार्यांनी सांगितलेला त्यांचा अर्थ ऐकून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीत ती आत्मवस्तु अभिब्यक्त होते; व या सर्व सविकल्प व्यवहाराचा आश्रय होते. म्हणून आत्मा मनाचा विषय होतो असे उपचाराने म्हणतात. अर्थात् तो इन्द्रियाचा विषयच होत नाही, हे म्हणणे बरोबर नाही कारण सुसंस्कृत, शुद्ध, एकाग्र मन आत्मज्ञानाचे साधन आहे. 'अहो पण ही धृति तसे सांगत अगला तरी त्याला पुष्टि देणारे दुसरे प्रमाण नाही' म्हणून म्हणाल तर सांगताना—]**तथा च**—आणि अज्ञा प्रशने—**तत् आधिगमाय**—त्या आत्म्याच्या ज्ञानासाठी—**अनुमाने आगमे च सति**—अनुमान व आगम असतांना—**ज्ञानं न उत्पद्यते इति एतत् साहसं**—ज्ञान उत्पन्न होत नाही, असे म्हणणे हे वेवळ ग्राह्य आहे. [आत्मा अविक्रिय आहे, हे सांगणारे धृति-स्मृतिरूप आगम प्रमाण तर आहेच, तरीच, 'वर्तुवादिक् हा आमघर्म नव्हे कारण त्याला विकारत्व आहे. दोषांनाही गंमत अगले या विकारप्रमाणेच' असे त्याविषयी अनुमानप्रमाणही आहे. कोणताही विशार हा वस्तुधर्म नव्हे. कारण तो वस्तुमध्ये निर्य-हमेय नसतो. वेच्छा वेच्छा अग्नो. हे सर्व वाण्यांना गंमत आहे. वर्तुत्वादिकही आत्म्यामध्ये निर्य नसल्यामुळे तो

आत्मवर्म नव्हे, विकार आहे. याप्रमाणे आत्मज्ञान होण्यास आगम व त्यालाच पुष्टि देणारे अनुमान ही प्रमाणे अमतांना आत्मज्ञान होत नाही, असे म्हणणे हें मोठे धाडम आहे 'अहो पण तसे ज्ञान जरी झाले तरी ते कशाचेही ग्रहण किंवा त्याग याच्या उपयोगाच नसल्यामुळे निष्फळ आहे,' म्हणून म्हणाल तर सांगतो—]—च उत्पद्यमानं ज्ञानं तद्विपरीतं अज्ञानं अवश्यं वाधते इति अभ्युपगन्तव्यं—आणि उत्पन्न होणारे ज्ञान त्याच्या विपरीत असलेल्या अज्ञानाला अवश्य घालविते, असे मानणे भाग आहे.—च तत् अज्ञानं “हन्ता अहं हतः अस्मि इति उभौ तौ न विजानतः” इति दर्शितं—आणि ते अज्ञान “मी हननकर्ता आहे व हननक्रियेचे कर्म आहे, असे जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहीत,” या वचनाने दाखविले आहे—अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितं—या वचनात आत्म्याला हननक्रियेचे कर्तृत्व, कर्मत्व व हेतुकर्तृत्व अज्ञानकृत आहे, असे दाखविले आहे. [प्रकाश प्रवृत्त झाला का अधकाराला घालविल्यावाचून जसा रहातच नाही त्याप्रमाणे ज्ञान उत्पन्न होऊ लागले की ते तत्क्षणा अज्ञाननिवृत्ति करतच अज्ञानाला घालविल्यावाचून ज्ञान उत्पन्नच होत नाही. यावर कोणी म्हणेल की ज्ञानाचा प्रागभाव-ज्ञानाच्या उत्पत्तीची पूर्वावस्था—हेच अज्ञान आहे. त्यामुळे अज्ञानाची निवृत्ति हेच ज्ञान आहे. ज्ञान अज्ञानाला निवृत्त करणारे नव्हे. पण ते बरोबर नाही ज्ञानाने ज्या अज्ञानाची निवृत्ति होते त्याचे स्वरूप १९ व्या श्लोकांत सांगितले आहे 'पणे भगवानांना तरी ज्ञानाच्या अभावाहून निराळे अज्ञान कोठे दाखविले आहे, ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहीत, एवढेच म्हटले आहे,' असे कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात—या वचनात मी हननक्रियेचा कर्ता आहे, मी त्या क्रियेचे कर्म होतो, व मी ती क्रिया करण्याविषयी दुसऱ्यास प्रेरणा करणारा-प्रयोजक आहे, असे वाटणे, हे अज्ञानाचे कार्य आहे, अज्ञानामुळे तसे वाटते, असे भगवानांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे त्यावरून येथील अज्ञान म्ह० ज्ञानाचा प्रागभाव नव्हे. तर मिथ्या ज्ञान होय, हे ठरने कारण मी कर्ता, कर्म, प्रयोजक इत्यादि आहे, असे त्यामुळे वाटत असते भगवानांना विवक्षित असलेले अज्ञान जर ज्ञानाभावरूप असते, तर अभावापासून कोणतेंच कार्य होत नसल्यामुळे पूर्वाक्त विपरीत भावनाही झाल्या नसल्या. अतो.]

तच्च सर्वक्रियास्वप्ति समानं कर्तृत्वादेराविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रिया-
शान्ति कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्वति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्व-
विद्यामु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिपेक्षति भगवान्विदुषः । वर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं
'वेदाविनाशिनं कथं स पुरय' इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्त पूर्वमेव
ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसे-
त्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(हिला शत्रुविरोध आहे. त्यामुळे तिचे कर्तृत्व जरी अज्ञानमूलक असले तरी विहित कर्माने कर्तृत्व तसे नाही, असे कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य

सागतात-)-च-आणि-तत् कर्तृत्वादेः अविद्याकर्तृत्वं-ते कर्तृत्वादिकाचे
अज्ञानमूलकत्व-सर्वक्रियासु अपि समानं-सर्वं मिश्रामध्यंही एकसारखे आहे.
-आत्मनः अविक्रियत्वात्-कारण आत्म्याला अविक्रियत्व आहे. आत्मा अवि-
कारी आहे-विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतं अन्यं कुरु इति
प्रयोजयति-विक्रियावान् कर्ताच आपल्या कर्मभूत अशा दुसऱ्याला 'हे कर' अम
म्हणून प्रेरणा करतो [मा या निषिद्धं विना विहित कर्माचा कर्ता आहे, असे जें वाटतं
ते आत्म्याच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळे होय, अर्थात् तें सर्व नियाना एक-
सारखेच लागू आहे. कारण आत्म्याचे कर्तृत्व निरय नाही, तें जर निरय असतें
तर मुक्तीचाच असभव क्षाला असता अर्थात् त अनित्यच होय पण आत्म्याचें कर्तृत्व
अनित्य जरा असलें तर ते उपादान कारणावाचून नाहीं कारण कोणत्याही भावका
र्याला उपादान कारण अवश्य असावेच लागते पण जनात्मा हे त्याचें उपादान कारण
होऊ शकत नाही कारण कर्तृत्व आत्म्यामध्ये भासते 'मा कर्ता' असे त्याचे भान
आत्मधर्मत्वान होतें अर्थात आत्माच त्याच उपादान कारण असलें पाहिजे पण केवळ
जामा ब्रूटस्य-निर्विकार आहे म्हणून अविविद्यायुक्त आत्माच त्याचें उपादान हाय
अज्ञानावाचून निर्विकार आत्म्यान क्रियाचा कर्ता होणे, शक्य नाही अर्थात् अज्ञानामुळे
विक्रियेने युक्त होणारा कर्ताच 'ह कर' अस म्हणून दुसऱ्यास प्रेरणा करात असतो,
त्यामुळे आत्म्याला प्रत्यक्ष कर्तृत्व जरा नसलें तर हेतुकर्तृत्व-प्रेरक तरा असलें,
असह्य म्हणता येत नाही आत्म्याच्या ठिसाणा कर्तृत्वादिकाचा जो भास होतो
त्याचें उपादान कारण अनादि व अनिर्वाच्य अज्ञान आहे व त्याचा निवृत्ति तत्त्वज्ञानानें
होते, हे सांगितल आता कर्तृत्व व प्रेरकत्व यांना अविद्याकर्तृत्व आहे, याविषया भगवानाचा
अनुमति दाखवितात-)-तत् एतत्-तेच हे-भगवान्-श्रीकृष्ण-'वेदा
विनाशिनं' 'कथं स' इत्यादिना-जो आत्म्याला अविनाशी वगैरे जाणतो तो
पुरष कोणाला कमा मारणार व मारविणार ? इत्यादि वचनाना-विदुषः कर्माधि-
काराभावप्रदर्शनार्थ-जामांना पुर्याला कर्माचा अधिकार नाही, हे प्रदर्शित कर-
ण्यासाठी-विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च अविशेषेण प्रतिपे-
धति-विद्वानाच्या सर्व क्रियातील कर्तृत्वाचा व हेतुकर्तृत्वाचा सर्वसाधारणपणेच प्रति-
पेध करत आहे [भगवान् आत्मज्ञाला कर्माचा अधिकार नाही, हे दाखविण्यासाठी
'वेदाविनाशिनं' इत्यादि वचनानें विद्वानाचे कर्तृत्व व प्रयोजकत्व या दोन्ही-
च्याही एकसारखाच-त्यात काही फरक न ठेवता-निषेध करत आहे विद्वानाला
विहित किंवा निषिद्ध कोणताच क्रिया नाही, तो त्यानाल कोणत्याच क्रियेना कर्ता
किंवा करविता नाही, अस भगवान् स्पष्ट सांगत आहेत 'अहो पण भगवानांच्या मतानें
विद्वानाला जर कर्माचा अधिकारच नाही तर शिवन असलेल्या त्याचा कशात अधिकार
आहे ?' असा प्रश्न व त्याचें भगवानाच्या वचनानेंच उत्तर-]-क पुनः विदुषः अ-
धिकारः-तर मग विद्वानाचा अधिकार कशात आहे ?-इति-म्हणून क्षणाल तर

—“ज्ञानयोगेन सांन्यानां” ३-३ इति एतत् पूर्वं एव उक्तं—ज्ञानयोगानं ज्ञानी संन्याशांची निष्ठा मी सांगितली आहे, या वाक्याने हे पूर्वीच सांगितले आहे. [आचार्य झणतात—“ ज्ञानी पुरुषाचा अधिकार ज्ञाननिष्ठेमध्ये आहे,” हे आम्हां पूर्वी (पृ. ४६) भगवद्‌वचनाचा उल्लेख करून सांगितलेच आहे.]—तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति—‘सर्वकर्माचा मनाने संन्यास करून ’ या वचनाने सर्वकर्मसंन्यास भगवान् पुढे सांगतील [आणि त्या ज्ञाननिष्ठेच्या अंगत्वाने आत्मज्ञानी पुरुषाने सर्वकर्माचा संन्यास करावा, असे भगवान् पुढे पाचव्या अध्यायात ‘सर्वकर्माणि मनसा ’ या वचनाने सांगणार आहेत, त्यामुळे आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे, हा भगवानाचा अभिप्राय सिद्ध झाला.]

ननु मनसेति वचनाच्च वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणांति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्याव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्यायकर्मणां कारणानि मानसानि धर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारणमिति विशेषणात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण त्या वाक्यात सर्वकर्मसंन्यास विवक्षित नाही, तर केवळ मानस कर्मांचाच त्यात विवक्षित आहे अशी शंका—) —ननु—पण—मनसा इति पचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः—मनाने असे त्यांत म्हटलेले असल्यामुळे वाचिक व कायिक कर्मांचा संन्यास विवक्षित नाही,—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तसे नाही.—सर्व कर्माणि इति विशेषितत्वात्—कारण सर्व कर्मे मनाने सोडून असे कर्मांना ‘सर्व’ हे विशेषण जोडले आहे. (वादी—)—मानसानां एव सर्वकर्मणां—मानस सर्वकर्मांचाच संन्यास विवक्षित आहे,—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तसेही नाही. कारण—वाक्याव्यापाराणां मनोव्यापारपूर्वकत्वात्—वाक व शरीर यांचे व्यापार मनोव्यापारपूर्वक होत असनात. —मनोव्यापाराभावे तद्-अनुपपत्तेः—मनाच्या व्यापाराच्या अभावां वाक व शरीर यांच्या व्यापाराचा अंगभूतच असतो. [मनाने सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असे म्हटलेले असल्यामुळे व मनाच्या व्यापारावाचून शरीर व वाणा यांचा व्यापार संभ्रान्तच नसल्यामुळे फक्त मानस सर्व कर्मेच टाकावा शरीर व वाचिक कर्मे करावी, असे म्हणणे सर्वथा अयोग्य आहे. मनाची सर्व कर्मे टाकल्यावर शरीर व वाणा यांचे अन्य-स्वल्प-कर्मही होऊ शकत नाही, ही प्रत्येकाच्या अनुभवाची गोष्ट असल्यामुळे ‘सर्व कर्मांचा मनाने (साक्षात् नष्टे) संन्यास करून ’ गी. र. पृ. ६८८ जस जे अर्थ करितात ते अनुभवाच्या विरुद्ध अर्थ करितात, असे मानण्यास काही हरकत नाही. जसो, पुनः कर्म शब्दाच्या अर्थाचा संक्षेप करण्याविषयी शंका—]—शास्त्रीयाणां वाक्यायकर्मणां कारणानि मानसानि धर्जयित्वा—शास्त्रीय कविक व वाचिक कर्मांना कारण हो.

णान्या मानस कर्मांना वज्यं करून—अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्—
बाकीची सर्व कर्मे मनाने टाकावी—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तें बरोबर
नाह्या. कारण—न एव कुर्यन् न कारयन् इति विशेषणात्—न करणारा व न
करविणारा, असे विशेषण दिलेले असल्यामुळे [तसा संकोच नरता येत नाही] शास्त्रीय
म्ह० विहित कायिक कर्मे व शास्त्रीय वाचिक कर्मे यांना कारण होणारी जी मानस कर्मे
म्ह० सरूप वगैरे त्यांना सोडून बाकीची सर्व म्ह० अशास्त्रीय शारीर व वाचिक कर्मांना
कारण होणारी जी अशास्त्रीय मानस कर्मे त्यांचा करावा, असाही त्याचा अर्थ करता येत
नाही कारण 'तो स्वतः काही न करिता व न करविता,' असा विशेष सांगितला आहे.
त्यामुळे विवरणुद्धाने सर्व अशास्त्रीय कर्मांचा त्याग करून राहतो, हें म्हणणें योग्य नव्हे.
आता भगवानाना इष्ट असलेल्या सर्वकर्मसंन्यासाचा विशिष्ट अवस्थेमध्यं संकोच क-
रावा, अशी शक्ती—]

सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देहास्त
इतिविशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तदेहे आसनं संभवति अकु-
र्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संयन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रि-
यत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्व-
स्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताज्ञास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवा-
धिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—भगवता उक्तः अयं सर्वकर्मसंन्यासः—भगवानाना सांगित-
लेला हा सर्वकर्मसंन्यास—मरिष्यतः न जीवतः—मरावयास टंकलेल्या मनुष्याला
उद्देशून आहे जीवत असलेल्या पुरुषाला उद्देशून नाही,—इति चेत् न—असे म्हणाल
तर तें बरोबर नाही कारण—नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः
—नऊ द्वारांनी युक्त असलेल्या शरीर-पुरात देही—आत्मा राहतो, या विशेषणाची अनु-
पपत्ति होत—हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तदेहे अकुर्यतः च अकारयतः
आसनं न संभवति—कारण सर्व कर्मांचा त्याग करून मृत झालेल्या जीवाचे त्या
देहात कर्म न करता व न करविता असणें—राहणें मभवत नाही—देहे संन्यस्य इति
संयन्ध. देहे आस्ते इति न—देहात कर्मांचा त्याग करून असा सबंध लावावा,
देहात राहतो, असा लावू नये,—इति चेत् न—असे म्हणाल तर तें बरोबर नाही.
कारण—सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्व अवधारणात्—श्रुति, स्मृति इत्यादि सर्व
प्रमाण प्रग्यात आत्म्याच्या अविक्रियत्वाचा निश्चय केला आहे—च—शिवाय—आसन
क्रियायाः अधिकरणापेक्षत्वात्—आसन—राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची अपेक्षा
जसते, त्यामुळे—च—आणि—संन्यासस्य तदनपेक्षत्वात्—संन्यासाला त्याची
अपेक्षा नसते, त्यामुळे—देहे संन्यस्य—असा अन्वय न करता—देहे आस्ते—
अमान करणे योग्य आहे—संपूर्वः तु न्यासशब्दः त्यागार्थः न निक्षेपार्थः—
आणि 'से' या उपसर्गासह असलेला जो 'न्यास' शब्द त्याचा 'त्याग' हा

अर्थ आहे, 'निक्षेप' हा अर्थ नाही. [भगवानांना 'सर्व कर्माणि मनसा०' या वचनाने सांगितलेला संन्यास जिवंत मनुष्यासाठी नाही, मुमुक्षूसाठी आहे, अमेही म्हणतां येत नाही. कारण त्याच वचनांत 'नवद्वारे पुरे आस्ते' मनाने सर्व कर्मे सोडून नव्हे द्वारांना युक्त असलेल्या शरीरांत तो राहतो, असे म्हटले आहे. सर्व कर्मे सोडून मेलेल्या जीवाचे कर्मे न करितां व न करवितां त्या देहांत राहणें, संभवत नाही. यास्तव भगवानांना सांगितलेला हा संन्यास जिवंत मनुष्यासाठीच आहे, प्रियमाणासाठी नाही, हे मिद्ध होते. विवेकवशान् सर्वही कर्मे पूर्वीक देहांत ठेवून विद्वान् कांही न करिता व न करविता मुक्ताने राहतो, असा अन्वय लावावा. म्ह० 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय लावावा. कारण जिवंतपणां सर्व कर्मांचा संन्यास संभवत नाही. म्हणून कर्मांचा त्याग करून देहांत राहतो, असा अन्वय लावूं नये, असें कित्येक म्हणतात; पण तें बरोबर नाही. कारण धृति-स्मृत्यादि प्रमाणप्रधांत आत्मा निर्विकार आहे, असें प्रतिपादन केले आहे. त्यामुळे देहसंबंधावाचून त्याला कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व संभवत नाही. मेल्यावर म्ह० देह-संबंध मुट्यावर 'न करितां व न करवितां राहतो' असे म्हणताच येत नाही. याम्तव जिवंत विद्वानासाठीच हा संन्यास आहे, स्मृतासाठी नव्हे. शिवाय 'देहे आस्ते' असाच अन्वय लावण्यास जाणखाही एक विशेष कारण आहे. आसन म्ह० राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची-आधाराची जर्जा अपेक्षा असने तशी त्यागाला नसते. म्हणून देहांत कर्मांचा त्याग करतो असे म्हणण्यापेक्षा देहांत राहतो, हे म्हणणें, अधिक सयुक्तिक होय. तसेच, 'संन्यास' या शब्दाचा निक्षेप-ठेवणें, असा अर्थ केव्यास 'ठेवणें' या क्रियेला आधाराची अपेक्षा असल्यामुळे 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय संभवतो हे खरें; पण 'न्यास' या शब्दाला 'मं-' हा उपसर्ग जोडला अमता त्याचा 'त्याग' हाच अर्थ होतो, 'निक्षेप' असा अर्थ होत नाही. त्यामुळे तसा अन्वय संभवत नाही. मारांस विवेकविज्ञानाने सर्व कर्मांचा त्याग करून विद्वान् देहांत राहतो, असाच 'सर्वकर्माणि मनसा०' या वचनाचा अन्वय व अर्थ लावणे, सयुक्तिक होय, असें मानून आचार्य उपसंहार करितात-]—तस्मात्—म्हणून—गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे पय अधिकारः न कर्मणि इति उपरिष्ठात् तत्र तत्र आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः—गीताशास्त्रांत आत्मज्ञानवानाचा संन्यासामध्येच अधिकार आहे, कर्मांमध्ये नाही, असें पुढे ठिकठिकाणी आत्मज्ञानप्रकरणांत आम्ही दाखवूं. [सर्व कर्मे मोडणे, हेंच संन्यासाचे स्वरूप आहे व आत्मज्ञानाचा त्याचा विरोधही नाही. यास्तव ज्याला परोक्ष ज्ञान झालें आहे त्यानें विधिप्राप्त-विविदिषा संन्यास करावा व ज्याला यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला आहे त्याचा स्वामाविक-फलभूत संन्यासामध्ये अधिकार आहे, असा संन्यासाचा विभाग पुढे या गीताशास्त्रातच आम्ही ठिकठिकाणा दाखवूं.]२१.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणं—नरः—पुरुष—जीर्णानि वासांसि—जुना वस्त्रं—विहाय—टाकून—अपराणि—दुमरा—नवानि—नवी वस्त्रं—गृह्णाति—घेतो—तथा—त्याप्रमाणं—देही—देहवान—आत्मा—जीर्णानि शरीराणि—जीर्णं—निबल झालेला शरीर—विहाय—गोडून—अन्यानि नवानि—दुसरा नव शरीर—संयाति—घेतो नव्या शरीरात जातो २०

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तस्मिन्निवेद्युच्यते—वासांसीति । वासानि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलता गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा सद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि स्यानि संगच्छति नवानि देहात्मा पुरुषवद्विक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(असौ,)—तु प्रकृतं वक्ष्यामः—पण आता प्रकृत विषयच पुढे सांगू या—तत्र आत्मनः अधिनाशित्वं प्रतिज्ञातं—वर आत्म्याचे अविनाशित्व, अविक्रियत्व वंगरे सांगितले, त्याविषयी प्रतिज्ञा केली—तस् किं इव इति “वासांसि०” इति उच्यते—पण ते कोणाप्रमाणे आहे हे ‘वासांसि०’ इत्यादि श्लोकांनी सांगतात. [आत्मा अविनाशी, निविकार वंगरे कसा आहे ते दृष्टान्ताने स्पष्ट करतात.]—वासांसि—वस्त्राणि—वासंसि म्हणजे वस्त्रे—जीर्णानि—दुर्बलता गतानि—जार्ण झालेला—दुर्बलतेम प्राप्त झालेला—यथा लोके—उयाप्रमाणे व्यवहारात—विहाय—परित्यज्य—गोडून—नवानि—अभिनवानि—सर्वप्रकारे नवा—गृह्णाति—उपादत्ते—स्वीकारतो—नरः—पुरुषः—अनुष्य—अपराणि—अन्यानि—दुसरा [उयाप्रमाणे व्यवहारात पुरुष जुना झालेला वस्त्रे टाकून दुसरा नवी—कोण वापरू लागतो]—तथा—तद्वत् एव—त्याप्रमाणेच—जीर्णानि शरीराणि विहाय जीर्ण झालेला शरीर टाकून—देही—आत्मा—अन्यानि—नवानि संयाति—संगच्छति—देहवान् आत्मा दुसऱ्या नव्या शरीरात प्राप्त होतो—दुसरा शरीर धारण करतो—पुरुषवत् अक्रियः एव इत्यर्थः—आत्मा जीर्ण वस्त्रे टाकून नवा नेणा—या पुरुषाप्रमाणे अविक्रियच आहे, असा याचा भावार्थ. [आत्मा स्वतः जरा अविनाश असला तरी पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरे नवान शरीर घेताना त्याच्यामध्ये विशार होणे अपरिहार्य आहे, असे कोणी म्हणेल म्हणून येथे दृष्टान्त देऊन त्याचे अक्रियत्व मिटविले आहे जुना फाटलेला वस्त्रे टाकून दुमरा नवी वस्त्रे घेणाऱ्या लोकाविषय पुरुषामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकार—बदल झालेला दिसत नाही. त्याच न्यायाने जराजजर झालेले शरीर टाकून दुमरे नवे शरीर धारण करणाऱ्या आत्म्यामध्येही काही बिभार होत नाही तो सर्वदा एकरूपच असतो] २२

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

अन्वयार्थ—एनं—या आत्म्याला—शस्त्राणि—शस्त्रे—न छिन्दन्ति—तोडत नाहीत—एनं पावकः न दहति—आला आगि जाळत नाही.—एनं आपः न

क्लेदयन्ति—याला पाणी कुजवीत नाही.—च मारुतः न शोषयति—व याला वायु सुसर्वात नाही. २३.

कस्मादधिक्रिय मवेति । आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वाच्चावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आद्र्भावाकरणेनावयवविश्लेषापादाने सामर्थ्यं तत्र निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेन स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि २३

भाष्यार्थ—(अहो पण पृथिवी, आप, तेज व वायु या चार भूतांमुळे त्याच्या-मध्ये विचार होण्याचा संभव आहे, अशी शक्ती घेऊन पुढील श्लोकाने तिचे निरसन-)
—अधिक्रियः एव कस्मात्—आत्मा अविक्रियच कशावरून आहे.—इति “नैनं छिन्दन्ति०” इति आह—हे “नैनं छिन्दन्ति०” या श्लोकाने भगवान् सांगतात—शस्त्राणि एनं-प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति—शस्त्रे या प्रकृत आत्म्याला तोडात नाहीत.—निरवयवत्वात् अस्यादीनि शस्त्राणि अवयवविभागं न कुर्वन्ति—आत्मा निरवयव असल्यामुळे तरवार, बाण वर्गरे शस्त्रे याच्या अवयवांचा विभाग करीत नाहीत—तथा—त्याचप्रमाणे—पायकः—अग्निः अपि एनं न दहति—न भस्मी करोति—शबक म्ह० अर्मांमुद्धा या आत्म्याला जाळत नाही—त्याचे भस्म करीत नाही.—तथा आपः एनं न क्लेदयन्ति—त्याचप्रमाणे जल याला कुजवीत नाही,—हि—कारण—सावयवस्य वस्तुनः आद्र्भावाकरणेन अवयवविश्लेष-पापादाने अपां सामर्थ्यं—सावयव वस्तुला आद्रपणा—ओलेपणा देऊन—तिला ओली करून तिच्या अवयवाना पृथक् पृथक् करण्याच जलाना सामर्थ्य आहे. पण—निरवयवे आत्मनि तत् न संभवति—निरवयव आत्म्यामध्ये ते संभवत नाही. [सावयव व मारुत वस्तुला ओली करून तिला फुगवून तिचे अवयव भिन्न भिन्न करण्याचे सामर्थ्य पाण्यात आहे. पण आत्मा निरवयव असल्यामुळे पाणी त्याच्यामध्ये तया विचार उत्पन्न करू शकत नाही.]—तथा वायुः स्नेहशोषणेन स्नेहवद् द्रव्यं नाशयति—त्याचप्रमाणे वायु स्नेह शोषून घेऊन स्नेहयुक्त द्रव्याचा नाश करतो. पण—मारुतः अपि एनं स्वात्मानं न शोषयति—वायुही या स्वात्म्याला—वायु-च्याही आत्म्याला मुकवीत नाही. [शस्त्रे आत्म्याला तोडात नाहीत, म्ह० पृथ्वीचा सावर परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणे आप, तेज व वायुही त्याच्यावर काही परिणाम करू शकत नाहीत. कारण भूत त्याला आपला विषयच करू शकत नाहीत. त्यामुळे आत्मा आराशाप्रमाणे अविक्रिय आहे, असा भावार्थ] २३.

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अयं अच्छेद्यः—हा आत्मा अच्छेद्य-शस्त्रानां तोडता न येण्यासारखा आहे.—अयं अद्राह्यः—हा अग्राह्य न जाळता येण्यामारखा आहे.—अयं अक्लेद्यः—हा पाण्याला न कुजविता येण्यासारखा आहे—च अशोष्यः एव—व हा वाऱ्याला न मुकविता येण्यामारखा आहे. म्हणून—अयं—हा—नित्यः—नित्य आहे—सर्वगतः—स्यामुळे सर्वव्यापक आहे.—स्थाणुः—सर्वगत असल्यामुळेच झाडाच्या खोडाप्रमाणे स्थिर आहे—अचलः—स्थिर असल्यामुळेच अचल आहे. म्हणूनच तो—सनातनः—चिरकालीन आहे. एखाद्या कारणापासून नवीन उत्पन्न झालेल्या नाही. २४. तसाच—

यत् पुनं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतुनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं नोन्महन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्मवंगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभि-
नव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरक्त्यं चोदनीयम् । यत् एवैनैष श्लोकेनाऽऽमनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवाऽऽमवियं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकाधोभातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरक्तं किंचिद्वर्तत इति । कुर्वीधन्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसस्यामापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वाभ्युदेवः कथं नु नाम संसारिणामस्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसार-
निवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्यावर पृथिव्यादि भूताचा परिणाम न होण्याचे कारण त्याच्यामध्ये विकाराची योग्यता नमणे, हेच आहे, असे सांगतात—) यतः एवं—ज्याअर्धी या-
प्रमाणे आत्म्यामध्ये विकार पावण्याची योग्यताच नाही,—तस्मात्—त्याअर्धी—
अच्छेद्योऽयमिति—'अच्छेद्योऽय' इत्यादि भगवान् सांगतात—यस्मात्—ज्याअर्धी—
अन्योन्यनाशहेतुनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं न उत्सहन्ते—
एकमेकांच्या नाशाला कारण होणारी भूते या प्रकृत आत्म्याचा नाश करण्यास समर्थ होत नाहीत—तस्मात् नित्यः—त्याअर्धी हा आत्मा नित्य आहे.—नित्यत्वात् सर्वगतः—नित्य असल्यामुळे सर्वगत आहे—सर्वगतत्वात् स्थाणुः—स्थाणुः इव स्थिरः इति एतत्—सर्वगतत्वामुळे स्थाणु स्थाणु—स्तम्भ, त्याप्रमाणे स्थिर असा याचा भावार्थ—स्थिरत्वात् अयं आत्मा अचलः—स्थिर असल्यामुळे हा आत्मा अचल आहे—अतः सनातनः—चिरंतनः कुतश्चित् कारणात् न निष्पन्नः—अभिनवः इत्यर्थः—म्हणूनच सनातन—चिरंतन कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न न झालेला—नूतन असा याचा भावार्थ । निरवयव आत्म्याचा छेद, दाह, हेद, व शोष समवत नाही. म्हणून त्याला येथे अच्छेद्य, अद्राह्य, अक्लेद्य व अशोष्य म्हटले आहे. त्यामुळेच तो नित्य आहे तात्त्विक परमाणूना नित्य मानतात, पण आत्म्याचे नित्यत्व त्याहून भिन्न प्रकारचे आहे. कारण आत्मा सर्वगत आहे. सर्वगत असला तरी त्याच्या मध्ये विक्रिया न होण्यास कोणते कारण आहे? म्हणून कोणी म्हणेल तर ॥ बरोबर नाही कारण आकाश विमु आहे व न्यान कोणतीही विक्रिया होत नाही, हे प्रसिद्ध

आहे. त्याचप्रमाणे आत्म्यामध्ये विक्रियाशक्ति जर असती तर त्याला स्थाणु-स्थिर म्हणता आले नसते. कारण मृत्तिकादि विक्रियाशक्तियुक्त पदार्थ स्थिर नसतात. आत्मा स्थिर असल्यामुळेच अचल व चिरंतन आहे तो कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न झालेला नाही त्यामुळे आत्मा स्वतः जरी नित्य असला तरी त्याच्या कारणाचा नाश झाल्याने त्याचा नाश होईल, अशाही तात्त्विकांची शंका येथे संभवत नाही. अहो पण 'न जायते' १-२० इत्यादि श्लोकात आत्म्याचे अविक्रियत्व सिद्ध केले आहे. पुनः तेंच तें सांगण्यात त्यावर पुनरुक्ति दोष नाही का येत ? असें कोणी झणेल म्हणून सांगतात—]—
एतेषां श्लोकाणां पौनरुक्त्यं न चोदनीयं—या श्लोकावर पुनरुक्तीचा दोष येतो, अशी शंका घेऊं नये—यतः—कारण—'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना एकेन एव श्लोकेन—'न जायते' इत्यादि एकाच श्लोकाने—आत्मनः नित्यत्वं च अविक्रियत्वं उक्तं—आत्म्याचे नित्यत्व व अविक्रियत्व सांगितले आहे, (त्यामुळे 'वेदाविनाशिन' इत्यादि श्लोकावर पुनरुक्ति दोष येतो, कारण)—तत्र आत्मविपर्ययं यत् एव किंचित् उच्यते—' वेदाविनाशिनं ' या श्लोकात आत्म्याविषयी जें काही सांगितले आहे—तत् एतस्मात् श्लोकात् न अतिरिच्यते—तं 'न जायते' या श्लोकाच्या अर्थाहून अधिक मुलांच नाही. कारण—किंचित् शब्दतः पुनरुक्तं किंचित् अर्थतः इति—त्यांत काही शब्दाना पुनरुक्त आहेत व काही अर्थाने पुनरुक्त आहे, त्यामुळे तसा दोष येतो ॥ खरे तथापि—आत्मवस्तुनः दुर्योधत्वात्—आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध असल्यामुळे—भगवान् वामुदेवः—भगवान् वामुदेव—अव्यक्तं तस्य संसारिणां बुद्धिगोचरतां आपन्नं सत् संसारनिवृत्तये कथं नु नाम स्यात् इति—तें अव्यक्त आत्मतत्त्व मसारी जीवांच्या बुद्धिविषयत्वास प्राप्त होतसतें त्यांच्या संसारनिवृत्तीला कसें बरे कारण होईल, असा आनयाने—पुनः पुनः प्रसंग आपाद्य शब्दान्तरेण तत् एव वस्तु निरूपयति—पुनः पुनः प्रसंग आपून दुसऱ्या शब्दाने तेंच तत्त्व निरूपित आहेत. दुसऱ्या दुसऱ्या शब्दाना त्याच वस्तूच पुनः पुनः निरूपण करित आहेत. ['न जायते' या श्लोकाने आत्मा सर्व विक्रियाशून्य व नित्य आहे, असे सांगितले 'वेदाविनाशिनं नित्यं' यातही पुनः तेंच सांगितले आहे. कोठें निराश्रया शब्दाने तर कोठें निराश्रया अर्थाने नाच एव मोठे सांगितले आहे. त्यामुळे त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो. पण त्या दोघांना आश्रय घेऊं नये. कारण आमवस्तु अतिशय दुर्बोध आहे. एकदा सांगूनच निवे शून होत नाही म्हणून तें अव्यक्त आत्मतत्त्व सांगारी जीवांच्या बुद्धीचा विषय होऊन त्यांच्या संसाराच्या निवृत्तीला कसें बरे कारण होईल? असा विचार करून भगवान् श्रुत्या पुनः पुनः प्रसंग आपून निरुपेष्टा शब्दांनी त्याच आत्मवस्तूचे निरूपण करीत आहेत. म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येत नाही. ॥ २० पुनरुक्ति मुरान केली आहे. त्यामुळे ती दोषग्रह नाही, जगा मायायं.] २४

१ 'न जायते' या श्लोकाने जन्ममरणाचा अभाव सांगितला आहे व 'वेदाविनाशिनं' असें अश्रुपारिवाचा जन्म व मरण आहे. कारण वेदासा अर्थमरहा आहे. स्वप्न अर्थमरहा नाही. •

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अयं अव्यक्तः—हा आत्मा अव्यक्त आहे,—अयं अचिन्त्य.—
हा अचिन्त्य आहे,—अयं अविकार्यः उच्यते—हा अविकार्य म्हटला जातो—
तस्मात्—यास्तव—एनं—या आत्म्याग—एवं—अयं—विदित्वा—जाणून—
अनुशोचितुं—भीष्मादिनापयया शोभ करण्याम—न अर्हसि—तू योग्य नाहीस २५

किंच—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्त सर्वकरणाविषयत्वात् व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एव अचिन्त्योऽयम् । यद्वीन्द्रियगोचर वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वापघनेऽयत्वात्माऽमिन्द्रियगोचरत्वाच्चिन्त्य । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीर दृष्यातश्चनादिना विकारी न तथाऽयमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रिय । न हि निरवयव किंचिद्विक्रियात्मक इष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेव यथोक्तप्रकारेणैतमात्मानं विदित्वा एव नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेवा मयेमे हन्यन्त इति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(८ प्रकरण एवदार्थ जो जाव त्याच्या गोधनाच म्ह० त्याला उपा
वापासून अगदी पथक करण्येचे आहे यास्तव त्याविषयाच)—किंच अव्यक्त. अयं
इति—' अव्यक्तोऽयम् ' या श्वासाने आणली हेतु सांगतात—अव्यक्त—सर्व
करणाविषयत्वात् न व्यज्यते इति अयं—आत्मा अव्यक्तः—सर्व इन्द्रियाचा
अविषय असल्यामुळे व्यक्त होत नाही—प्रलभ दिसत नाही म्हणून हा—आत्मा अव्यक्त
आहे—अत एव अयं अचिन्त्य.—म्हणूनच हा अचिन्त्य आहे—हि यत्
इन्द्रियगोचरं वस्तु तत् चिन्ताविषयत्वं आपद्यते—कारण ज इन्द्रियाचा वि-
षय होणारे तत्त्व—वस्तु असते त चिन्ताविषयत्वास प्राप्त होते—इन्द्रियाचा विषय होणा-
ऱ्या वस्तुविषयाच चिन्तन करता येते—तु अयं आत्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात्
अचिन्त्य.—पण हा आत्मा इन्द्रियगोचर होणारा नस—यामुळ अचिन्त्य आहे—अयं
अविकार्य.—हा विचार न पावणारा आहे—यथा क्षीरं दृष्यातश्चनादिना वि-
कारि न तथा अय आत्मा—जें दूध दृष्याच विरूपण वंगर लावले असता वि-
कार पावते तसा हा आत्मा विकार पावत नाही—च निरवयवत्वात् अविक्रिय.
—आणि त्याचप्रमाण आत्मा निरवयव अमन्यामुळही जावकाय आहे—हि किंचित्
निरवयवं विक्रियात्मकं न दृष्टं—कारण काहीही निरवयव अमलले तत्त्व विक्रि-
यात्मक आहे असा अनुभव येत नाही—अविक्रियत्वात् अयं आत्मा अविकार्य.
उच्यते—अविनिय असल्यामुळ हा आत्मा अविकार्य म्हटला जातो [मग नित्य,
निर्विकार अस्तित्वा आत्म्याचा तसाच अनुभव ना येत नाही ? उत्तर—कारण तो अ-
व्यक्त आहे कोणत्याही इन्द्रियन त्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाही तथापि त्याचे अनुमान
होण्यास काय हरमत आहे ? उत्तर—अव्यक्त अस—यामुळच तो अचिन्त्य आहे त्याच्या
विषय चिन्तन—अनुभव—कयना वंगर काढा करता येत नाही जी वस्तु इन्द्रियाचा

विषय होते तिच्याविषयांचे चिंतनादि संभवतात आत्मा इंद्रियगोचर नाही, अताद्रिय आहे. म्हणून अचिन्त्य आहे. पण तो अताद्रिय जरी असला तरी अनुमानातून सामान्यतोदृष्ट म्हणून जो एक प्रकार आहे त्याचा तो विषय का होणार नाही ? उत्तर—आमा कूटस्थ आहे. त्यामुळे व्याप्तिनिमित्त नाही. याविषया व्यतिरेकीदृष्टान्त—दुधात्मा विरजग घातले असता त्याचे दहा होते. कारण दूध विकारी पदार्थ आहे. पण आत्मा तसा विकारी नाही. शिवाय हा आत्मा निरवयव असल्यामुळे घटादिसावयव द्रव्याप्रमाणे विरार पावत नाही तो निरवयव जरी असला तरी त्याच्यामध्ये विक्रिया होण्यास कोणता हरकत आहे ? उत्तर—निरवयव वस्तु विक्रिया पावते असा अनुभव येत नाही, व निच्यामध्येही जर विक्रिया होऊ लागली तर तिचे निरवयवत्व टिकणार नाही. दुधामारखे मावयव व सक्रिय पदार्थच विकार पावतात. आत्मा निरवयव आहे, असे धृति-स्थिति सांगतात. त्यामुळे तो अविकार्य आहे. असो, 'अशोच्यान् अन्वशोच •' १-११ येथून आरभिलेल्या आत्म्याच्या उपदेशाचा उपसंहार करितात—]—तस्मात्—म्हणून—एनं—आत्मान एव—यथोक्तप्रकारेण विदित्वा—या प्रवृत्त आत्म्याला वर सांगितलेल्या प्रकाराने जाणून—त्य—तू—अह एषां हन्ता मया इमे हन्यन्ते इति—मी यांचा हननकर्ता आहे, मजकडून हे मारले जात आहेत, अशा—रातीने—अनुशोचितुं न अर्हसि—आत्मादिकाविषया शोक करण्यास योग्य नाहीस. [आमा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकार्य, नित्य, व सर्वगत वर्गरे असल्यामुळे त्याला तसेच जाणणे उचित होय. आत्म्याला तसे साक्षात् जाणव्यास शोक-मोहादिममारबीजांची निवृत्ति होते. झणजे ते आत्म्याचे सम्यक् ज्ञान मोक्षरूप फळ देणारे आहे. यास्तून 'मी यांचा हन्ता आहे व हे माझ्या हातून मरत आहेत' असे समजून त्याच्यामाठी शोक करणे तुला उचित नाही तू आत्म्याला साक्षात् जाणून शोक करू नकोस अर्जुनाचा शोक घालविण्यासाठी भगवानांनी आत्मोपदेश करत त्याचाच वेधे उपसंहार केला आहे. 'अशोच्याविषया शोक केलास' व 'आत्म्याला असे जाणून शोक करणे तुला योग्य नाही' या उपक्रमोपगहारावरून आत्मज्ञानाने शोकमोहात्मक संसारबीजांची निवृत्ति करणे, हाच सर्व गीतेचा व या प्रकरणचा प्रतिपाद विषय ठरतो] २५.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्यथार्थ—अथ च—आता जरी—त्यं—तू—एनं—या आत्म्याला—नित्य-जातं—नित्य उपपन्न झालेला—वा—किंवा—नित्यं मृतं—नित्य मेललेला—मन्यसे

१ उदा अनुनिर्दिष्टातीत हेतु प्रत्यक्ष जमना मे मानान्वयोदृष्ट अनुमान होय. जमे आत्मज्ञान रूपाने ज्ञान ज्ञान म्हणजे ही क्रिया अमर्यादत निव्या मापनाचे म्हणजे पधुतिदिवाचे आपण अनुमान करतो. जमे—रूपज्ञान हे क्रिया आहे. कोणत्याही विंदेला मापन हे अमर, म्हणून रूपज्ञानविषयेही पधु हे करण आहे, असे अनुमान करण म्हणजे.

—मानीत असशील—तथापि—तरी—महाबाहो—हे परावमी अर्जुना !—एवं
—अशा रीतीने—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—तूं योग्य नाहीस. २६.

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः ।
एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति
मन्यसे । तथा प्रतितद्विनाश नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि तथा-
भाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चे-
त्येतावदवश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः अनित्यत्वं अभ्युपगम्य 'अथ चैनं०' इति इदं
उच्यते—आत्म्याच्या अनित्यत्वाचा स्वीकार करून 'अथ चैनं०' या श्लोकाने असे
म्हटले जाते—अथ च इति अभ्युपगमार्थः—'अथ च' हे दोन निपात अर्जुनाचा
अभ्युपगम व्यक्त करण्यासाठी आहे [आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप ऐकूनही त्याविषयी
पूर्ण निश्चय झालेला नसल्यामुळे चाबांक किंवा बांद याच्या मताचा अंगीकार अर्जुनाने
केला असावा, अशी शका येणे साहजिक आहे. ती व्यक्त करण्यासाठी हे दोन निपात
—अव्यय आहेत तू जरी क्षणभर असे मानीत असलास, असे म्हणजे कसे ?]—एनं
प्रकृतं आत्मानं नित्यजातं—या प्रकृत आत्म्याला नित्यजात म्ह०—लोकप्र-
सिद्ध्या प्रति अनेकशरीरोत्पत्तिं जातः जातः इति मन्यसे—लोकाच्या प्र-
सिद्धीप्रमाणे प्रत्येक अनेक शरीराच्या उत्पत्तीचे वेळी उत्पन्न झाला, प्रत्येक देहोत्पत्ती-
बरोबर आत्मा झाला असे मानीत असलास—तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मृतं
मृतः मृतः इति मन्यसे—त्याचप्रमाणे प्रत्येक शरीराच्या विनाशाबरोबर त्याला नित्य
मृत—तो मेलाले मेलाले असे मानीत असलास—तथापि—तथाभाविनि अपि आत्मनि
—तरी मुदा—तसा जरी आत्मा असला तरी—त्वं—तूं—हे महाबाहो—हे
आजानुबाहु अर्जुना !—एवं शोचितुं न अर्हसि—अशा प्रकारे शोक करण्यास योग्य
नाहीस.—जन्मवतः नाशः च नाशवतः जन्म इति एतौ अवश्यं भाविनौ
इति—कारण जन्मवानाचा नाश व नाशवानाचा जन्म असे हे दोन भाव अवश्य हो-
णारे आहेत, म्हणून तू शोक करण्यास योग्य नाहीस [प्रत्येक देह उत्पन्न झाला की हा
अमुक जन्मास आला व प्रत्येक देह मेलाले अमुक मेलाले असे व्यवहारात म्हणतात.
त्या लोकप्रसिद्धीला अनुसरून आत्माच प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो व प्रत्येक देह
नाशाबरोबर मरतो, असे जरी तू मानलेस व तसे मानूनच 'अहो वत महत्पारं कर्तुं'
व्यवसिता वय' अथ १ श्लो. ४५ असे म्हटलेस तरी उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येकाला नाश
व नाश पावणाऱ्या प्रत्येकाला पुन जन्म हे विचार अवश्य होणारे असल्यामुळे तुला
असा शोक करणे शोभत नाही.] २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जातस्य—उत्पन्न झालेल्या आत्म्याचा—मृत्युः—
मृत्यु—ध्रुवः—निश्चित आहे—च—आणि—मृतस्य—मेलेल्या आत्म्याचा—जन्म
—जन्म—ध्रुवं भवति—निश्चित आहे—तस्मात्—यास्तव—अपरिहार्यं अर्थे
—या अपरिहार्य टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयां—त्वं—तूं—शोचितुं—शोक
करण्यास—न अर्हसि—योग्य नाहीं. २७

तथा च सति—सातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युमरणं
ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽयंस्तस्मिन्नपरिहार्योऽयं न
त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—तथा च सति 'जातस्य०' इति—आणि तसे असल्यामुळे 'जा-
तस्य०' या श्लोकाने शोक न करण्याचे दुसरे कारण सांगतात—जातस्य हि—लब्ध-
जन्मनः—ज्याने जन्म घेतला आहे त्याचा—ध्रुवः—अव्यभिचारी—ध्रुव म्ह०
अगदी निश्चित—टाळता न येण्यासारखा—मृत्यु-मरणं—मृत्यु-मरण आहे,—च
मृतस्य ध्रुवं जन्म—आणि मृताचे जन्म निश्चित आहे.—तस्मात् अयं जन्मम-
रणलक्षणः अर्थः अपरिहार्यः—म्हणून हा जन्ममरणरूप अर्थ अपरिहार्य आहे,
त्याचा परिहार करता येणे शक्य नाही.—तस्मिन् अपरिहार्यं अर्थे त्वं शोचितुं
न अर्हसि—त्या अपरिहार्य गोष्टीविषयां तूं शोक करण्यास योग्य नाहीस. [जो जन्माला
आला त्याला मरणावाचून गत्यंतर नाही. तो कांही घटिकांनी, दिवसांनी, महिन्यांनी,
वर्षांनी, युगांनी, किंवा कल्याणा अवस्य नास पावतोच. त्याचप्रमाणे जो मेलला आहे तो
आपले धाज भागें ठेवूनच मेलेलला असतो. त्याचा स्थूल आकार जरी नष्ट झाला तरी
सूक्ष्म जीवनशक्ति नष्ट होत नाही. त्यामुळे त्या बीजापासून योग्य वेळा पुनः त्याचा जन्म
होतो. त्यामुळे जन्मलेल्याचे मरण व मेलेल्याचा पुनः जन्म कोणालाही टाळतां येत
नाहीं, यास्तव अशा या अपरिहार्य—न टाळतां येणाऱ्या गोष्टीविषयां तूं शोक करूं नको.
ज्याला आपला काही इलाज नाही त्याविषयी शोक करणे केव्हांही योग्ये नव्हे.] २७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अजुना !—भूतानि अव्यक्तादीनि—भूत उत्प-
त्त्याच्या पूर्वी अव्यक्त असतात. तां शरीररूपाने दिग्गत नाहीत.—व्यक्तमध्यानि—

१ रहस्यकार म्हणनात—“ गातेचा खरा सिद्धान्त आत्मा मत्, नित्य, अज, अवि-
कार्य आणि अचिन्त्य किंवा निर्गुण आहे, असे प्रथमच मागितले आहे.” ६०२. पण आत्मा
नित्य, शुद्ध, उद्भूत, मुक्त, अम्लत, अज, अव्यय, अविनाश आहे, हा गातेचा सिद्धान्त
नमून उपनिषदाचा आहे व गातेने त्याचाच अनुवाद केला आहे. गीता ही रचुनि अम-
र्यामुळे तिचा निराळा स्वतंत्र सिद्धान्त समजवत नाही.

उत्पत्तानंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था लात शरीरेंद्रियरूपानें तां व्यक्त असतात —अव्यक्तनिधनानि एव—निधनानंतर—मरणानंतर तां पुन अव्यक्त होतात—दिसत नाहीत—तत्र—मग त्याविषयी—का परिदेवना—शोर काय करावयाचा आहे ? २८

कार्यकरणसघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तं कर्तुं यत—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राग्मरणाद्यत्तमभ्यानि अव्यक्तनिधनाभ्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अदर्शनादापतितं पुनश्चादर्शनं गतं । नासौ तव न सस्य त्वं वृथा का परिदेवना” इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टप्रत्यक्षान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः—(आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जस युक्त नव्हे त्याचप्रमाण—) कार्यकरणसघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोक. कर्तुं न युक्त.—शरीर इन्द्रियसघातहृष भूतानां उद्देशूनही शोक करणं युक्त नव्हे—यत. अव्यक्तादीनि इति—त कोणत्या कारणान ह 'अव्यक्तादीनि' या श्लोकांत सांगितलें आहे—अव्यक्तादीनि

१ पण गीतारहस्यकार “देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहो, याचाच दुमरी म्ह० सारयशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति मागतात—असें या श्लोकाम अवतरण देतात, पण तें सवधा अयोग्य आहे कारण वर 'देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं' असा प्रकृत विषयच नाहो; तर 'आत्मा अव्यक्त, अचित्त, अविकार वगैरे आहे म्हणून त्याच्याविषयी शोक करणें योग्य नव्हे,' असें प्रकरण चालू आहे त्याच्याच अनुरोधानें 'आत्मा नित्य नमुन अनित्य आहे, अमं परा मानलें तरी त्याच्याविषयी शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहाय आहे' असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषया शोक करणें अयोग्य आहे, हच सांगितलें आहे अर्थात् 'देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नव्हे' हा प्रकृत विषयच नव्हे त्यामुळे 'त्याचाच दुमरी उपपत्ति मागतात' हें म्हणणें बरोबर नाहो तसेंच दुसरी म्ह० सारयशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति मागतात' हें म्हणणें अगत्याच अयोग्य आहे कारण मगवान् सारय, योग, मामासा वैनेपिक वगैरे वृत्तनकारार्थी भूतें सागावयाम प्रवृत्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धांत मागावयाम मग झाले आहेत ? मगवानाना वेद व उपनिषदें प्रमाण का कायिकदर्शन प्रमाण ? भूतें उत्पत्तीपूर्वी अव्यक्त मध्ये मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा सारवाचाच सिद्धांत आहे व वेदांतात नाहो, याचा काय प्रमाण ? रहस्यकाराना 'अव्यक्त शब्दानें अशा वा घटाव्याप्त घातलें असावें कारण त्यांना 'अव्यक्त' हा शब्द सारवाचा आहे त्यामुळे गालें (किंवा उपनिषांतही) अव्यक्त असा शब्द नेहें नेहें येईल तथ तथें तो सारयशास्त्रातन—वापिल्ले शब्दानात घेतला अम आपत्तिव आपल्या चिंत्ति मापदंडाच्या अनुसरून समजतान हो त्याची चिंत्ति सा म्ह प्राय 'मगदचिंत्तिमा'च जमने तो भाग निराळा गातेच्या आठव्या अध्यायान 'अव्यक्तान् व्यक्तं भवा प्रभवति' व 'प्रलायते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञक' असा 'नो' अव्यक्त' शब्द आला आहे तोही सारवाचाच आहे, आणि 'एवा अव्यक्त

-अव्यक्त-अदर्शन-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र-मित्रादि-कार्य-
करणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह० न दिसणें, को-
णत्याही इंद्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रा-
दिशरीरेंद्रियसंघातात्मक भूताची आहे, ती भूतें अव्यक्तादीनि होत. केव्हां ?—उत्पत्तेः
प्राक्—उत्पत्तीच्या पूर्वी—उत्पन्नानिच प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि—आणि
उत्पन्न झालेली ती शरीरेंद्रियरूप भूते मरणाच्यापूर्वी—मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात.
त्याची ती मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते.—अव्यक्तनिधनानि
एव-पुनः अव्यक्त-अदर्शनं निधनं-मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि

द्रव्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटीं म्ह. प्रलयकालीं सर्व
व्यक्त सृष्टीचा पुनः अव्यक्तातच लय होतो' गां. र पृ. ६०२ हा साख्याचाच मिहान्त आहे,
असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे. वेदानें षष्ठादीं कल्पना दर्शनकारा-
पासून घेतली ही समजून वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवान् म्हणतात 'मी हा
योग सृष्टीच्या आरंभा सयांला सांगितला व तोच आज तुला सागत आहे.' ४.१-२ मग
त्या वेळींही साख्य होते की काय ? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं
साख्य कोठचे ? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झाली, असें आधुनिक म्हणतील. पण
त्यालाही विशेष प्रमाण नाहीं. शिवाय क्षणभर तसें जरी मानलें तरी 'अव्यक्त' हा शब्द
माख्यदर्शनात प्राधान्यानें योजित नाहींत रहस्यकार 'साख्यकारिका' हा साख्यदर्शनाचा
आज उपलब्ध होणारा सर्वात जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात. पण त्यात तर 'प्रकृति' असा
शब्द आहे. (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहा. काठकोपनिषदात मात्र 'महत्तः
पर अव्यक्त, अव्यक्तात् पुरः परः' (काठकभाष्यार्थ, पृ. ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द
आहे. तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायात व तेराव्या अध्यायात योजला आहे. अर्थात्
तो साख्याचा नसून उपनिषदातील आहे. गीतेचा मवथ उपनिषदाशी न जोडता दर्श-
नाशी जोडणें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्ध गीतामृत महत्' म्ह०
सर्व उपनिषदें या गावी आहेत व त्यापासून गातारूपी फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्ण-
रूपां दोहून करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गातेचें महत्त्व विसरणें म्ह० गीतेच्या
सर्वा अर्थांलाच आचवणें होय. रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीताभाषा
विचार करताना अशीच शोचनीय अवस्था आली आहे. असो, दुर्दैव त्याचें व आमचें !
वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयास अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० असेंच अन्यथा दर्शन पहावयाचें.
भाष्यवाचक्यानीं ही अमत्त दृष्टि मोडून अव्यक्त म्ह० अव्याकृतावस्था असेंच समजावें.
वेदान्ताला साख्याचा प्रक्रिया धेष्वाचे बाह्यान् वारण नाहा. उलट सर्व दर्शन वेदान्ता-
च्या ष्वेका पिनिष्ठ भाग्यवरच आपली उपनीविरा करीत असतात. वेदान्त म्ह० उपनि-
षदें. गाना, भागवत इत्यादिवात 'साख्य' हा शब्द शान या अर्थां योजिलेला आहे. साख्य-
दर्शनानें 'गान' या अर्थां उपनिषदातून योजलेला साख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला.
लोकाना अतिशय आवडणारेच नाच घेऊन नवीन पथ सुरू करण्याची ही शुक्ति नवी नमून
जुनीच आहे. पण विचारो लोकानीं नुस्त्या नाममादृश्यावरून आपली विपरीत भावना
करून घेऊ नये.

उत्पत्तीनंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था लांत शरीरेंद्रियरूपानें तीं व्यक्त असतात —अव्यक्तनिधनानि एव—निधनानंतर—मरणानंतरतां पुन अव्यक्त होतात—दिसत नाहीत—तत्र—मग त्याविषयी—का परिदेवना—शोर काय करावयाचा आहे ? २८

कार्यकरणसघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तं कर्तुं यत—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषा भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राग्मरणाद्यतमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अदर्शनादापतितं पुनश्चादर्शनं गतं । नासौ तत्र न तस्य त्वं कृथा का परिदेवना” इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टप्रत्यक्षान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः—(आत्म्याला उद्देशन शोर करणें जसे युक्त नव्हे त्याचप्रमाणें)—कार्यकरणसघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकः कर्तुं न युक्तः—शरीरेंद्रियसघातरूप भूतानां उद्देशनही शोर करणें युक्त नव्हे—यतः अव्यक्तादीनि इति—तै कौणत्या कारणान हे ‘अव्यक्तादानि०’ या श्लोकांत सांगितलें आहे—अव्यक्तादीनि

१ पण गीतारहस्यकार “देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाही, याचाच दुमरी म्ह० मारयशास्त्रप्रमाणें उपपत्ति सांगतात”—असें या श्लोकास अवतरण देतात, पण तें सबंधा अयोग्य आहे कारण वर ‘देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाही,’ असा प्रकृत विषयच नाही तर ‘आत्मा अव्यक्त, अनित्य, अविकार्य वगैरे आहे, म्हणून त्याच्याविषया शोक करणें योग्य नव्हे,’ असें प्रकरण चालू आहे त्याच्याच अनुरोधानें ‘आत्मा नित्य नमन अनित्य आहे, असें नरां मानलें तरी त्याच्याविषयी शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहाय आहे’ असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकातही आत्म्याविषया शोक करणें अयोग्य आहे, हेंच सांगितलें आहे अर्थात् ‘देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नव्हे’ हा प्रस्तुत विषयच नव्हे त्यामुळे ‘त्याचाच दुमरी उपपत्ति मागतात’ हें म्हणणें बरोबर नाही तसेंच ‘दुमरी म्ह० मारयशास्त्रप्रमाणें उपपत्ति सांगतात’ हें म्हणणें अगदाच अयोग्य आहे कारण भगवान् सारय, योग, मामासा, वैशेषिक वगैरे दृष्टनकाराचा मज्जे सामावयाम प्रवृत्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धान्त सांगायाम मज्जे झाले आहेत ? भगवानांना वेद व उपनिषदे प्रमाण का वापिल्लक्षण प्रमाण ? भूतें उत्पत्तीपूर्वी अव्यक्त, मध्ये मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा मारयाचाच सिद्धान्त आहे व वेदान्ताचा नाही, याला काय प्रमाण ? रहस्यकारांना ‘अव्यक्त शब्दानें अशा वा घाटाद्वयान घातलें असावें कारण त्यांना ‘अव्यक्त’ हा शब्द मारयाचा आहे त्यामुळे गातेंत (विवा उपनिषदातही) ‘अव्यक्त’ असा शब्द नेथें नेथें वेदर नेथें तथें तो मारयशास्त्रातन—रायिल्लक्षणान घेतला, असें आधुनिक आपया चिकित्सापद्धताला अनुसरून समजतात ही त्यांची चिबिस्सा म्हं प्राय ‘भक्त्वचिकित्सा’च अमने तो भाग निराळा, गातेच्या आठव्या अध्यायान ‘अव्यक्ताय व्यक्त्य मवां प्रमवन्ति’ व ‘प्रलायन्ते तत्रैवाव्यक्तमश्नके’ असा जो ‘अव्यक्त’ शब्द आला आहे तोही सारयाचाच आहे, आणि ‘एषा अव्यक्त

-अव्यक्त-अदर्शन-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र मित्रादि-कार्य-
करणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्तं म्ह० न दिसणें, को-
पत्याही इन्द्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रा
दिशारोंद्रियसंघातात्मक भूताचा आहे, ता भूतें अव्यक्तादीनि होत केव्हा ?—उत्पत्तेः
प्राक्—उत्पत्तीच्या पूर्वी—उत्पन्नानिच प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि—आणि
उत्पन्न झालेला ता शारोंद्रियरूप भूतें मरणाच्यापूर्वी-मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात
त्यांची ता मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते —अव्यक्तानिधनानि
एव-पुनः अव्यक्त-अदर्शन निधन-मरण येषां तानि अव्यक्तानिधनानि

द्रव्यापामूनच पुढें क्रमाक्रमाने सर्व व्यक्त सृष्टि निमाण होऊन शेवटा म्ह प्रलयकालीं सर्व
व्यक्त सृष्टीचा पुन अव्यक्तातच लय होतो' गा र ४ ६२२ हा सांख्याचाच सिद्धान्त आहे,
असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे वेदानें एखादा कल्पना दर्शनकारा
पामून घेतली हा समजून वैदिक मप्रदायाला सोडून आहे भगवान् म्हणतात 'मा हा
योग सृष्टीच्या आरम्भा मयाला सांगितला व तोच आज तुला मागत आहे' ४ १ २ मग
त्या वेळींही सारय होते की काय ? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं
सांख्य कोठचे ? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झाला, अमें आधुनिक म्हणतात पण
त्यालाही विशेष प्रमाण नाहा शिवाय क्षणभर तसें तरी मानलें तरा 'अव्यक्त' हा शब्द
मारयदर्शनात प्राधान्यानें योजीत नाहीत रहस्यकार 'सांख्यकारिका' हा सांख्यदर्शनाचा
आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात पण त्यात तर 'प्रकृति' असा
शब्द आहे (कारिका १ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहा काठकोपनिषदात मात्र 'महत्
पर अव्यक्त, अयत्तात् पुरष पर' (काठकभाष्यार्थ ४ ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द
आहे तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायात व तराव्या अध्यायाने योजला आहे अथात्
तो मारयाचा नवून उपनिषदातल आहे गातेचा मरुथ उपनिषदाशा न पोडता दश
नाहीं जोणें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्ध गीतामृत महत्' म्ह०
सर्व उपनिषदें या गाया आहेत व त्यापायून गातारूपा फार अष्ट अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्ण
रूपा दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें वाढलें आहे, हें गीतेचें महत्त्व विमरणें म्ह० गातेच्या
रगच्या अर्थालाच आचवणें होय रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीतायाचा
विचार करताना अर्शाच शोचनाय अवस्था झाली आहे अमो, दुदैव त्याचें व आमचें !
वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयाम अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० अमेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें
भाष्यवाचकाना ही अमर-सृष्टि मोडून अयत्त म्ह० अव्याहृतावस्था असेंच समजावें
वेनाताना मारयाचा प्रक्रिया घेण्याचें काढाच नारण नाहा उल्टा सा दर्शनें वेनाता
च्या ध्येका विशिष्ट भागावरच आपली उपर्णाविदा करीत अमनान वेदान्त म्ह० उपनि
षदें गाना, भागवत इत्यादिकात 'मारय' हा शब्द ज्ञान या अर्थी योजिलेला आहे सांख्य
दर्शनानें 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदातून योजलेला सांख्यशब्दच आपल्या दर्शनाना लाविला
लोकाना अतिशय आवडणारेंच नाव घेउन नवान पथ सुरूवरण्याची हा युक्ति नवा नमून
जुनीत आहे पण विचारी लोकानां नुस्त्या नाममादस्यावरून आपली विपरीत भावना
करून घेऊ नये

—तां अव्यक्तनिधनच असतात. म्ह० पुनः ज्यांचे निधन-मरण अव्यक्त-अनुभवांत न येणारे असते तां अव्यक्तनिधन होत.—मरणात् ऊर्ध्व अपि अव्यक्तां एव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः—मरणानंतरही अव्यक्तेलाच प्राप्त होताना, असा याचा भावार्थ. —तथा च उक्तं—आणि तसेच महाभारतांत स्त्रीपक्षांत सांगितले आहे.—अदर्शनात् आपतितः—अव्यक्तापासून आला,—च पुनः अदर्शनं गतः—आणि पुनः अदर्शनाला प्राप्त झाला—असौ तव न त्वं तस्य न—हा तुझा नव्हे व तूं त्याचा नव्हेस.—दृष्ट्या परिदेवना का—मग व्यर्थ शोक काय करावा ?—इति—असे सांगितले आहे.—तत्र परिदेवना का अदृष्ट-दृष्ट-प्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेषु कः या प्रलापः इत्यर्थः—त्याविषया शोक काय करावा ? पूर्वी अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व पुनः अत्यंत नष्ट अशा भ्रांतिभूत भूताविषयां प्रलाप काय करावयाचा आहे, असा याचा भावार्थ. [भूते म्ह० शरीरेंद्रियाचा समुदाय-प्रत्यक्ष दिसणारा प्राणिशरीरें. ती उत्पत्तीच्या पूर्वी उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून उत्पत्तीच्या पूर्वीची त्याची अवस्था अव्यक्त असते. उत्पत्तीपासून मरणापर्यंत जी अवस्था तिला मध्य म्हणतात. ती व्यक्त असते. म्ह० त्यांना मध्यावहारिक अस्तित्व असते मरणानंतरही जन्माच्या पूर्वी जी अवस्था असते तिलाच ती प्राप्त होतात. तेव्हा पूर्वी अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व शेवटा पुनः सर्वथा नष्ट, याप्रमाणे भ्रांतीचा विषय होणाऱ्या पुनर्निर्वादि भूताविषयी विलाप करण्यात काय अर्थ आहे ?] २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९

१ रहस्यकारानाही हाच शोक टीपेंत दिला आहे. पण ते ' अदर्शन ' शब्दाचा अर्थ अभाव समजतात, तो बरोबर नाही अदर्शन ह्म० अभाव नव्हे, अभावापामून भावाची उत्पत्ति होणें शक्य नाही यास्तव अदर्शन म्ह० अव्यक्तच होय. अदर्शन म्ह० अभाव अर्से झणण्यापेक्षा अदर्शन म्ह० ' दृष्टा आट होणें ' असें वें त्यानीच म्हटलें आहे तें काही बरें आहे. कारण या श्रुतीतील अदर्शन म्ह० नुमनें दृष्टिआट होणेंही नव्हे, तर अव्यक्तावरधाव आहे. भूतें अव्यक्तावरधेनून आली व पुनः अव्यक्तावरधेत गेला म्ह० ' अव्यक्तादीनि ' व ' अव्यक्तनिधनानि ' च होत. हा वेदान्ताचा उपदेश आहे, मात्स्यदर्शनाचा नव्हे, आणि त्यांत ' अमत्या या केवळ मध्यावस्थेंत दिसणाऱ्या शरीरेंद्रियाविषयां शोक करणें अनुचित आहे ' असें घटलें आहे. म्ह० ही मध्यावस्था मिथ्या आहे. साम्य मध्यावस्थेला मिथ्या मानीत नाहीत, तें दैताला सत्य मानितात. रामानुजाचार्य ' अव्यक्तादीनि ' ह्म० ' अनुपलब्धपूर्वावस्थानि ' व ' अव्यक्तनिधनानि ' ह्म० ' अनुपलब्धउत्तरावस्थानि ' असाच अर्थ बरितान. शनिश्वर महाराजचा " जियें ममगें इयें भूतें । जन्माआदि अमूतें । मग पातला न्वलानें । जन्मनिया ॥ १७४ ॥ नियें क्षयामि जेथ जाती । तेथ निभ्रात आने नव्हती । देवें पूर्वगिथिच येती । आपुनिये ॥ १७५ ॥ " असें म्हणतात. अर्थात् अव्यक्त म्ह० अमूर्त असा अर्थ बरितान.

अन्वयार्थ—कश्चित्—कोणी एखादा—आश्चर्यवत्—आश्चर्याप्रमाणे—एतं—
या आत्म्याला—पश्यति—पाहतो—तथा एव च—तसाच—अन्यः—दुसरा
कोणी—आश्चर्यवत्—आश्चर्यासारखेच—वदति—आम्याविषया बोलतो.—अन्यः
—कोणी—एतं आश्चर्यवत्—माला आश्चर्याप्रमाणेच—शृणोति—ऐकनो—क-
श्चित्—कोणी तर—एतं—याचें—श्रुत्वा अपि—श्रवण करूनही—न चेद एव—
जाणत नाहीच. २९.

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं स्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं
दुर्विज्ञेयोऽयमारमेति । आह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यं यदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्
दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यं यदाश्चर्यमिवैनमारमानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति
सपैव चान्यः । आश्चर्यं यच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं वेद न धैव कश्चित् ।
अथ वा योऽयमारमानं पश्यति स आश्चर्यं तुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसह
स्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रथम अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व शेवटा पुनः अदृष्ट, अशा स्वरूपाच्या
भ्रान्तिरूप भूताविषया शोक काय करावयाचा आहे ' असे म्हणून अर्जुनाचा थोडासा
उपलंभ—निदा केल्यासारखे दाखवून आत्मा दुर्विज्ञेय असल्यामुळे एकट्या अर्जुनालाच
दोष देण्यात काय अर्थ आहे, अशा आशयाने भाष्यकार पुढील श्लोकास अवतरण दे-
तात—) —अयं प्रकृतः आत्मा दुर्विज्ञेयः—हा प्रकृत आत्मा अतिशय दुर्विज्ञेय
आहे. त्याचें ज्ञान होणे फारच कठिण आहे. तेव्हा—साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते
त्वां एव एकं किं उपालभे—सर्वसाधारण अशा या भ्रान्तीच्या निमित्ताविषयी मी
तुलाच एकट्याचा उपलंभ कशाला करूं—तुलाच एकट्याला दोष कशाला देऊं ? अहो
पण आत्मा—' अहं—'प्रत्ययाचा विषय होतो, प्रत्येकाला 'मी मा' असे वाटते. तेव्हा
—अयं आत्मा दुर्विज्ञेयः कथं इति ' आश्चर्यवत्० ' इति आह—हा आत्मा
दुर्विज्ञेय कसा ? तें ' आश्चर्यवत्० ' या श्लोकानें सांगतात [अहंप्रत्ययविशिष्ट आत्मा
जरी दृष्ट—प्रत्यक्ष असला तर केवळ आत्मा दुर्विज्ञेय आहे. अशा आशयानें श्रीकृष्ण
म्हणतात—] —आश्चर्यवत् आश्चर्य—अदृष्टपूर्व—अद्भुत—अकस्मात् दृश्यमानं.

१ रहस्यकार " मारय व वेदान्त या दोन्ही शास्त्राप्रमाणें शोक करणें जर व्यर्थ ठरतें...
'तर लोक मृत्यूबद्दल शोक का करितात ? आत्मस्वरूपाबद्दलचें अज्ञान, हेच याचें उत्तर होय
कारण—' अर्जे या श्लोकास अवतरण देतात येथें वेदान्ताबरोबर साख्याचें घोंडें उगीच
दामटले आहे. साख्यशास्त्रांत आत्म्याबद्दल शोक करणें व्यर्थ आहे कीं सार्थ आहे, याचा
विचारच केलेला नाही तें शास्त्र गुणमूल्यान करणारें म्ह० सत्त्वादि गुणांचा व त्याच्या
कार्यांचा विचार करणारें आहे त्यान वेदान्तशास्त्राप्रमाणें आत्मानात्मविचारच प्राधान्यानें
केलेला दमतो असे, ' रहस्यकार म्हणतात मृत्यूबद्दल शोक करण्याचें कारण आत्म्याचें
अज्ञान आहे, हे या श्लोकात सांगतात ' व आचार्य म्हणतात—' आत्म्याचें ज्ञान होणें किती
कठिण आहे, तें या श्लोकात सांगितलें आहे. " श्लोकाच्या जमाकडे लक्ष देऊन याताळ

तेन तुल्यं-आश्चर्यवत्-आश्चर्य इव-आश्चर्य म्ह० जे पूर्वी न पाहिलेले-अद्भुत-अस्मात् पाहिल जाणारे, त्याच्यासारखे ते आश्चर्यवत् म्ह० आश्चर्याप्रमाणे-कश्चित् एनं आत्मानं पश्यति-कोणा या आत्म्याला पाहतो.-च तथा एव अन्यः एनं आश्चर्यवत् चदति-आणि तसाच दुसरा या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणें बोलतो-च अन्यः एनं आश्चर्यवत् शृणोति-आणि कोणी याला आश्चर्याप्रमाणें श्रवण करतो-च कश्चित् एनं श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वा अपि न वेद एव-आणि कोणा याला श्रवण करून, पाहून व बोलूनही जाणत नाहीच [याप्रमाणें आत्म्याचें दर्शन, उपदेश व श्रवण दुर्लभ आहे, त्यामुळे तो दुर्बोध झाला आहे, असे सांगून आत्म्याचा द्रष्टा, श्रोता व वक्ताही दुर्लभ असल्यामुळे तो दुर्लभ झाला आहे, असे सांगतात-]-अथ या यः अयं आत्मानं पश्यति सः आश्चर्यतुल्यः-किंवा जो हा पुरुष आत्म्याला पाहतो तो आश्चर्यासारखा आहे-यः चदति च यः शृणोति सः अनेकसहस्रेषु कश्चित् एव मवति-जो बोलतो व जो ऐकतो तो अनेक सहस्रामध्ये एखादाच असतो [या दोन्ही अर्थानी फलितार्थ काय निष्पन्न होतो, तें सांगताना-]-अतः आत्मा दुर्बोध इति अभिप्रायः-यास्तव आत्मा दुर्बोध आहे, असा याचा अभिप्राय आहे [या श्लोकान्या पहिल्या पादात आत्म्याचें दर्शन दुर्लभ आहे, असे सांगून दृष्टपाचेद. दुर्लभत्व सांगितले दुसऱ्या चरणात त्याच्याविषयी बोलणेंही पार काठिण असल्यामुळे त्याचा उपदेशकर्ता दुर्लभ आहे, असे मुचबिलें तिसऱ्या चरणानें त्याचे श्रवण दुर्लभ असल्यामुळे श्रोत्याची दुर्लभता सांगितली आणि चवथ्या चरणानें दर्शन, भाषण, श्रवण वरी संभवले तरी त्याचा साक्षात्कार अत्यंत आयासानेच होतो हें मुचबिलें आहे काठक-भाष्यार्थ पृ ४५ पहा] २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अव्ययार्थ-हे भारत-हे अर्जुना !-अयं देही-हा देहवान् आत्मा-सर्वस्य देहे-सर्व प्राण्याच्या देहात-नित्यं अवध्यः-सर्वदा अवध्य आहे-तस्मात्-त्यामुळे-त्वं-तू-सर्वाणि भूतानि-भीष्मादि कोणत्याच भूताला उद्देशून-शोचितुं-शोक करण्यास-न अर्हसि-योग्य नाहीस ३०

अपेक्षांनी प्रकरणार्थमुपसहरन्वृत्ते-देहीति । देही शरीरी नित्य सर्वदा सर्वावस्था-स्वभावो निरवयवत्वाजित्य-चाच तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्तथाव-

मनुषिक अवतरण कोणते तें वाचकानाच ठरवावें या श्लोकाचा मूलभूत मंत्र काठकाना आहे. मोठा आत्म्याचें दुर्विद्येतत्त्वच मागनी त्यामुळे हा श्लोकही त्याच अर्थी योजनें सजु किरु होय.

१ अवध्य म्ह० मारला न येण्याजोगा, मारण्यास अवैतक्य आहे तो भ्रमर आहे.

राशिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेऽप्येव देही न बध्यो यस्मात्तस्मा-
न्नीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्व शोचितुमर्हसि ३०

भाष्यार्थ—अथ—आत्मा अतिशय दुःख आहे, असे प्रदर्शित केल्यानंतर—
इदानीं प्रकरणार्थ उपसंहरन् 'देही' इति ब्रूते—आता प्रकरणार्थाचा उपसंहार

१ आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे आत्मानात्मविवेकरूप प्रकरणाचा येथे उपसंहार केला पात
आहे पण रहस्यकारांचा मनाप्रमाणे आत्मानात्मविवेक अनून पुढे चाललाच आहे म्हणून
ते या श्लोकाला काहाच अन्तरण देत नाहीत पण त्यावरून दीपित झगतात—“सांख्य
किंवा मयामार्गांनील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे आत्मा हा अमर म्हणून व देह हा स्वभावतःच
अनित्य अमल्यामुळे कोणी मरो वा मारो त्यात शोक करण्याचें कारण नाही, असें आता
पर्यंत मिळ केले” ६०३ वस्तुतः सांख्य श्र० पण पण रहस्यकारांनी मारय श्र० सन्यास
मार्गांनील तत्त्वज्ञान अर्शा आपला योगीच ममजुत करून घेतली आहे त्यामुळे त्यांना
वारंवार धरमो करावी लागत आहे सांख्यमार्गांनील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मात्र आत्मा
अमर आणि योगमार्गांनील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे तो अमर नव्हे का वाय ? दोन्ही
मार्गांनील तत्त्वज्ञान जग एकच आहे तर 'मारयमार्गांनील' हें विशेषण क
ज्ञान ? तमेंच 'आत्मा अमर व देह स्वभावतःच अनित्य म्हणून कोणी मरो वा
मारो त्यात शोक करण्याचें कारण नाही, असें येथवर मिळ केले,' हें रहस्यकारांचें ज्ञान
खरें आहे वा ? आत्माला तर आचार्यांच्या भाष्यावरून बराल भगवदुपदेनाचा आशय
असा दिसतो—आत्मा नित्य, निर्विकार, अकल व अभोक्ता आहे यास्तव तो मरतो व मी
त्याला मारतो, या ममजुर्तानें शोक करणें उचित नव्हे तो कांताला मारत नाही, मार-
वीत नाही, व स्वतः मरतही नाही आत्म्याहून भिन्न अमल्ला अनात्मा श्र० देहादि मव
पडवण तर मिथ्या आहे यास्तव विवेकदृष्ट्या आत्मा व अनात्मा यातील काणामाठाच
शोक करावयास नको. वाचकाना 'कोणी मरो वा मारो' इत्यादि वाक्यांना या आश
याचा तूल्ना करून त्यातील ग्राह्य अथ कोणता तें ठरवावें रहस्यकार पुढे म्हणतात—“पण
एवढ्यावरून कोणा कोणाला मारलें तर त्यात 'पाप' नाही, अमें तर कोणा अनुमान
करील तर ती भयकर चूक होय ” ता का बरें ? रहस्यकार याचें अमें उत्तर देतात—“देह
जरी अनित्य अमल्ला तरा आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास देह
हेंच वाय तें एक साधन अमल्यामुळे आत्महत्या करणें किंवा योग्य कारणाद्वारां दुःख्यास
मारणें हा श्री-ही शास्त्राप्रमाणे घोर पातकेंच होत ” पण आत्मा तर मरत नाही व देह
विनाश पावणाराच आहे तर कोणा कोणाला मारलें म्हणून काय जालें ? पार तर तो देह
'आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन' करणार जमेल त्याला तेवढें मारू नये
पण लक्षावधि देहातील एखादा देहच तसा अमल्ला तेहा इतर देहाना मारण्यात घोर
पातक का लागवें ? तथापि तें लागतेंच असें समजून रहस्यकार म्हणतात ” म्हणून मेल्या-
चा शोक करणें तरी योग्य नाही तरी एकाने दुःख्याला का मारोवें, याचें दुसरें काहा
तरी सबळ कारण सांगणें जरूर आहे यालाच धर्माधर्मविवेक हें नांव अगून गीतेतील खरा
प्रतिपाद्यविषयही तोच आहे ” या २ पृ ६२३, पृ ६२४ एवढें दुःख्याला का मारोवें याचें
दुसरें (श्र० आत्मा जमर आहे व देह अनित्य आहे, या एका कारणाहून दुसरें) कारण

करणारे भगवान् 'देहा नित्यं' या श्लोकात् म्हणतात — देही-शरीरी-देही-शरा-
वान् आत्मा—नित्यं—सर्वावस्थासु—नित्य म्ह० सर्व अवस्थामध्य—अवध्य—
वय न पावणारा—वधाला अयोग्य आहे —निरवयवत्वात् च नित्यत्वात्—कारण
तो निरवयव आहे व नित्य आहे —अयं तत्र सर्वस्य देहे-शरीरे-स्थावरा
दिषु स्थितः अपि अवध्य —हा त्या सर्वांच्या देहात-शरात-स्थावरादिकामध्य
स्थित असूनहा अवध्य आहे —यस्मात् सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने
अपि—ज्याअर्थी मय प्राणिवगांचे शरीर जरा मारले गेले तरी—अयं देही वध्यः न
—हा देहा-आत्मा वध्य-मारण्याम योग्य नाही—तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि
भूतानि उद्दिश्य त्वं शोचितुं न अर्हसि—त्याअर्थी भाष्मादि सब भूतास उद्दिश्य
तू शोक करण्यास योग्य नाहीस [आत्मा नित्य व निरवयव असल्यामुळे कोणत्याही
अवस्थेत अवध्यच आहे तो सर्वव्यापा असल्यामुळे स्थावरादि सर्व प्राण्याच्या शरात
जरा असला तरी अवध्य आहे सर्व प्राण्याचा शरीर जरा मारला जात असला तरी हा
आत्मा त्याबरोबर वधाम पात्र होत नाही यास्तव भाष्मादि कोणत्याच प्राण्याला उद्दि-
ष्ट शोक करण मुला योग्य नाही ११ व्या श्लोकापासून या श्लोकापर्यंत जे आम
ज्ञान मार्गितल आहे त्याला सारय म्हणतात ते ज्यांना साक्षात् झालेले असते त्यांना
माध्य-ज्ञानी मन्यासा म्हणतात ते ज्ञानयोगाचे अवसर होत] ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

माणव्यामाठा गीता आहे 'पुनर्ने तुमयाला वा मारावे, ते सांगणे हाच धर्माधर्मविवेक, गीते
होत परा प्रतिपाद्य विषय होत ' अन्यत्रहा प्रस्तावना पृ ६, ७ पृ २७ इत्यादि ठिकाणा
' गीतेचा प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे गीतेचा मरय विषय कमयोग असून दाकी मय
तस्मिद्धनय आहे असा बारबार उद्देश केला आहे आचार्य ह्मणतात " शोक, मोह व
त्यास कारण ' भ्रम मय भाव घालून मय समारवधानून मुक्त करण्यासाठी गीताशाल
आहे समारान प्रवृत्त करण्यामाठा नाही आत्मगान व त्याचे उपाय ह० मारय व योग
हे मार्ग प्रतिपाद्य आहे यातील युक्तयुक्तनेता विचार वाचनाना करवा

१ 'तस्मात्' हा शब्द प्रवृत्त विषयाचा उपमहार करण्यामाठा योजलेला अमनो गीतेत
या शब्दाने प्रवृत्ताचाचा उपमहार अनेक ठिकाणा केला आहे व आचार्यांना तो स्पष्ट
दागविला आहे अ २ श्ल २५ वध पहिला उपमहार व येव दुसरा उपमहार केला
आहे 'तस्मात्' शब्दाने पुढेही अनेक विषयापमहार केलेले आहेत ते आत्मी तेथल्या तथे
दागविले, तू हा तान उगाळणे वाचनाना लक्षात ठेवावा, रहस्यकारांनी पृष्ठ २१ वर
आचार्यांनी माध्यायविकृष्टि त्याच ठरवून आचार्यांना तजु वाय उपमहोपमहारादि प
विष वाचनपरोपर त्यांना यादना । माहा, अय आप या वाचनारा आमणिप्रागाठा १
उपमहोपमहारादिसाच पुढांन वान केत आहे ते आमक आहे या भा पृ ३७ ४२५५.

अन्यथार्थ—च—शिवाय—स्वधर्म—आपत्या धर्मात्—अवेक्ष्य अपि—
पाहूनही—स्वधर्मांकडे दृष्टि देऊनहा—विकम्पितुं—त्यापामून टाळ्याम—न अहंसि
—तू योग्य नाहाम स्वधर्मापासून न्यून होण तुला उचित नाहा—हि—कारण—
क्षत्रियस्य—क्षत्रियाला—धर्म्यात्—धर्मात् मोडून नमलेल्या—वर्मरूप—युद्धात्—
युद्धाहून—अन्यत्—दुमरे काहा—श्रेयः—श्रेयस्कर—न विद्यते—नाहा ३१

इह परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकः मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थ-
तत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मं क्षत्रियस्य युद्ध तमप्य
वेक्ष्य एव न विकम्पितुं प्रचलितुं नाहसि स्वाभाविकाहर्मादात्मस्वाभाष्यादित्यभिप्राय ।
तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं पर धर्मं तस्मा-
द्धर्म्यायुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मान् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—इह परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकः मोहः वा न संभवति इति
उक्तं—पूर्वश्लोकात् परमार्थतत्त्वाया अपेक्षा केला असता—परमार्थतत्त्वाकडे दृष्टि दिला
असता शोक किंवा मोह संभवत नाहा, अस सांगितलें, पण—परमार्थतत्त्वापेक्षा
यां एव केवलं न किंतु ‘स्वधर्म०’ इति—परमार्थतत्त्वाची अपेक्षा केला अ-
सताच केवल नव्हे तर स्वधर्मांकडे पाहूनही शोक-मोह संभवत नाहीत, असें ‘स्वधर्म०’
या श्लोकात् सांगतात—स्वधर्म—क्षत्रियस्य स्व. धर्म.—युद्धं—स्वधर्मात्—क्षत्रिया-
चा स्वर्गाय धर्म—युद्ध—तं अपि अवेक्ष्य—त्या स्वर्गाय धर्मात् पाहून—त्वं न

१ आचार्य पुढील श्लोकाने हे अर्थ अवतरण देतात पण रहस्यकाराचा सारव्यामार्गप्रमाणें
दुमन्याना मारण्याचा उपपत्ति अद्यापि मजलेला नमुल्यामुळे (गा र पृ ६६ पहा) ते
असें अवतरण देतात “साख्यमार्गमहा ममत असलेल्या चानुवण्यव्यवस्थेप्रमाणें लक्षाई
करणें हे क्षत्रियाचें कर्तव्य अमल्यामुळे मेल्याचा किंवा मारल्याचा तू शोक करू नको, इत
केंच नव्हे तर लढाईत मरणें किंवा मारणें या दोन्हा गोष्टी क्षात्रधर्माप्रमाणें तुला प्राप्तच
आहेत असें भगवान् सांगतात—” याबाल ‘साख्यमार्गमहा ममत अमलेल्या०’ इत्यादि हे
सब वक्षामाठा म्हण्टे आहे, तें काहा वळत नाही वदाचित् ‘अनुनाच्या मनाचा कल
मन्याममार्गाकडे वळला होता म्हणून त्याच मार्गातलं नरवशानानें अनुनाची चूक’ दाख
विण्यासाठी हे असेल पण साख्यमार्गम चानुवण्य मिथ्या वाटने ‘न वणा न वणाश्रमा
चारधमा’ असा त्याचा मिद्वान्त आहे साख्य ‘आत्मवत्सर्गभूतें’ पाहतान ‘मवभूतहिते रत’
अमतात सर्व भूताम अभय देतात त्यामुळे चानुवण्यव्यवस्थेप्रमाणें युद्ध हा तरा क्षात्र
धर्म असला तरा ज्ञाननिष्ठाना तो ममत आहे, हे म्हणणें चिन्व आहे यास्तव या पुढील
८ श्लोकात् ‘साख्यमार्गप्रमाणें युद्धाचा उपपत्ति मागितला आहे,’ अशा वक्षना न करिता
आचार्य म्हणतान त्याचप्रमाणें ‘स्वधर्माच्या दृष्टानेंहा शोक करणें उचित नाहा, तर शोक
न करिता युद्ध करणेंच उचित आहे’ हे दाखविण्यामाठाच पुढील श्लोक आहेत, असें मानणें
अधिक संयुक्तिक होय

विकंपितुं-प्रचलितुं न अर्हसि—तु विकंपितुं होण्याम-त्यापासून ढळण्यास योग्य नाहास (कोटून ?)—स्वाभाविकात् धर्मात्—स्वाभाविक धर्मापासून ढळण्यास योग्य नाहास (पण स्वाभाविक म्ह० अशास्त्रीय असाच मुख्य अर्थ आहे. तेव्हा अशास्त्रीय धर्मापासून, असा त्याचा अर्थ कोणी मानील म्हणून म्हणतात—) —आत्मस्वाभाव्यात् इति अभिप्रायः—आपल्या म्ह० स्वतःच्या-येथें अर्जुनाच्या-स्वाभाव्यात् म्ह० क्षत्रियस्वभावप्रयुक्त वर्णाश्रमोचित कर्मापासून असा प्रचलित होण्यास तूं योग्य नाहास. वर्णाश्रमोचित कर्म सोडणे, तुला योग्य नाही, असा याचा अभिप्राय. (धर्मासाठी किंवा प्रजेचें परिपालन करण्यासाठी तें युद्ध सोडण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—) —च तत् युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं च—आणि तें युद्ध पृथिवीला जिंकणे, या कर्माच्या द्वारा धर्मासाठी व प्रजारक्षणासाठी आहे. —इति धर्मात् अनपेक्षं-परं धर्म्यं—त्यामुळे तें धर्माहून दूर असलेलें नाहीं धर्माला मोडून नाहा तर परम धर्म्य आहे—तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य यस्मात् न विद्यते—त्या धर्माला धरून असलेल्या युद्धाहून दुसरें काहीही श्रेय साधन क्षत्रियाला ज्याअर्थी नाहीं त्याअर्थी युद्ध सोडणे सर्वथा अनुचित आहे. [क्षत्रियाला युद्धाहून अधिक श्रेयस्कर असें दुसरें काही नाहीं गीतेंत स्वधर्मशब्दानें वर्णाश्रमोचित कर्मच भगवानाना इष्ट आहे, हें ' क्षत्रियाला युद्धच श्रेयस्कर आहे ' यावरून ठरत आहे. यास्तव अ ३ श्लो. ३५ व अ. १८ श्लो. ४७ येथील 'स्वधर्म' शब्दाचा अर्थ जे आपल्या मनाप्रमाणे ' पत्करलेलें कर्म-धंदा ' वगैरे करितात, ते शास्त्रार्थ न समजता कसा तरी अर्थ करितात, असें म्हणणे माग आहे. पोटासाठी-व्यवहारासाठी पत्करलेला धंदा किंवा कर्म हा धर्म केव्हाही होऊ शकत नाहा तर शास्त्रविहित वर्णाश्रमोचित कर्मच स्वधर्म होय. येथून पुढील आठ श्लोकान भगवानाना शोक मोह न करण्याचें दुसरें प्रासंगिक कारण सांगितले आहे त्याचा बराच मारयाशी काही संबंध नाहा, हें ' स्वधर्माकडे पाहूनहा ' यातील ' ही अपि-' शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. एखादा विषय चालू असता त्या प्रसंगानें जें काही दुसरें आढवतें त्याला प्रासंगिक म्हणतात. आत्मा नित्य अवध्य आहे, म्हणून तुला शोक करावयास नको, हें मागणें

१ 'न विकंपितु अर्हसि' याचा अर्थ रहस्यकार 'कचरणें तुला योग्य नाही' असा करितात तो 'तरी मरळ अमरता नरी प्रवरणाला धरून नाहीं कारण अर्जुन कचरला नव्हता पराकृत शाला होना. > 'धर्म्यात्' याचा अर्थ त्यांना शब्दा 'धर्मोचित' (श्लोक ३१) व दुमन्या वेडी 'धर्मात् अनुकूल' (श्लो ३३) असा वेग आहे पण त्यापेक्षा 'धर्मात् अनपेक्षं धर्म्यं' या म्युन्यत्तीप्रमाणें 'धर्मात् मोडून नयेनें युद्ध' हा अर्थ अधिक चांगला कारण अर्जुनाला 'युद्ध तुझ्या धर्माचा उचित किंवा अनुकूल आहे,' असें मागण्यापेक्षा 'ने धर्मात् मोडून नाहीं' असेंच योग्य त्याला मागण्याची अधिक आवश्यकता होती कारण तो युद्धाला पोरकर्म समजत होता. त्यापासून आपल्याला पाप लागेल, अशी त्याची समजूत झाली होती. त्यामुळे क्षत्रियाचें युद्ध धर्म्य आहे, धर्मात् मोडून नाहा, असेंच त्याला सांगणें अवश्य होतें.

असत्तांना भगवानास स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनहा शोक-मोह करण व स्वधर्मरूप युद्ध सोडणे अनुचित वाटले म्हणून सांख्यबुद्धि सांगून होताच यागबुद्ध्याला आरंभ करण्यापूर्वी त्यांना हा लौकिक न्याय सांगण्यास आरंभ केला आहे, हेंच वाचकाना येथें ध्यानात ठेवावें अर्थात् हे ३१-३८ श्लोकहा सांख्यसुद्धीचच प्रतिपादन करात आहेत, असे जे समजतात, त्यांना गीतार्थ बरोबर कळला नाहा, अस कष्टाने म्हणावें लागते] १२

१ रहस्यकार ३१ व्या श्लोकावरून टापेंत म्हणतात—“ स्वधर्माची हा उपपत्ति पुढेही दोनदा ३ ३५, १८ ४७ आली आहे ” पण हा स्वधर्माचा उपपत्ति वशा ॥ त्यापेक्षा स्वधर्म शब्दाचा उल्लेख पुढेही दोनदा आला आहे, असे म्हणजे अधिक मनुष्यिक झालें असें ‘स्वधर्माच्या दृष्टीनें हा युक्त मोठे तूला उचित नाहा ’ ही युक्त न मोठ्याविषया उपपत्ति होऊ शकेल पण ‘त्याहापेक्षा त्याविषया आणता एक कारण मागतात,’ असे म्हणजे अधिक मनुष्यिक होय निमःचा व अठराव्या अध्यायानर्हा परधर्माहून, स्वधर्म अधिक श्रेयस्कर आहे, असे मागितलें आहे, व परधर्माहून स्वधर्म अधिक हितकर वसा याविषया उपपत्ति मागितली आहे पण मन्यासमागा म्ह० वस्तुन अज्ञेता टाकाकारावर वेळा अवेळा घमरणार रहस्यकार इतकी मक्षमदृष्टि ठेवतात बगाला ? असे त्याच टापेंत ते पुन म्हणतात—“ मन्याम किंवा सांख्य मागाप्रमाणें कमसन्ध्यामरूपी चतुर्थाश्रम हा परी श्रेयश्चा पायरा असली तरी तपूर्वी ब्राह्मणानें ब्राह्मणधर्म व क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म यातुवर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें पाळून दृढस्था श्रम पुरा केला पाहिजे, असे मन्वादि सव स्मृतिकाराचें सांगणें असन्ध्यासुद्धे दृढस्थाश्रमा अनुनाम युक्त करणें भाग आहे, असे या पुढील श्लोकाचें तात्पर्य आहे ’ ६०४ रहस्यकार ‘मन्याम किंवा सांख्य’ व ‘सांख्य किंवा मन्याममा’ असे वारवार म्हणत असतात, हें वाचकाना अवश्य लक्षात ठेवावें ते मन्याम किंवा सांख्य हा भाग योगातकाच प्राचान म्हणतात पण पुन शंकराचार्यांच्या पत्नी गातेवर मन्यासमागा टाका हाती का नाहा, याबद्दल ‘का प्रमाणत वरितान (पृ १४) आचार्यांच्या भाष्यावरून आचार्यांपूर्वी गातेवर ज्ञानकमममुच्चयपर टीका होता, एवढें मात्र रहस्यकारांना कळत पण त्याच भाष्यानाल समुच्चयवाचाच्या पूर्वभावरून गातेवर गळ्या तरी मन्यामपर टीका होता का नाहा, याचा निश्चय करवत नाहा, हें केवढें आश्चर्य आहे ! आचार्य आपला भाष्यान ‘अनेक विवृतपण्याध० ’ इत्यादि (पृ ६ पहा) स्पष्ट म्हणत असून तरी रहस्यकार आचार्यांपूर्वी ‘सन्ध्यामपर टाका असल्याम ता मध्या उपलब्ध नाहा, म्हणून गानेचें प्रवृत्तिपर रूप काढून टाकून तिला निवृत्तिपर माप्रत्ययिक रूप देण्यास शंकरभाष्यापासून आरंभ झाला असे म्हणून पाहिजे ’ (पृ १४) असे म्हणतात पण सांख्य किंवा सन्ध्याममा मूर्तीच्या आरंभापासून सुरू झाला व दृष्टाचा गाताहा शंकरभाष्या पाचवें वर्षांपूर्वी झाला तरा हजार पधराणें वर्षांन तिला माप्रत्ययिक रूप देणार दुमरे कोणा भल नाहान हजार वर्षांतर शंकराचार्य भल तावर या विचारी मप्रत्ययरहित होता ! कोण ही विचित्र ‘चिंविता’ ! असे बराल न्ताच्याताल वचना अगता अयोग्य आहे कमसन्ध्यामरूपा चतुर्थाश्रम हा सांख्यमागाप्रमाणच वेदव्या पायरा नमन वेदिकमप्रत्यापप्रमाणे हा शकटचा पायरा आहे ‘ न्याम एवात्यरेचयत् ’ ‘ न्यास एवा तपमा अतिरिक्त आहे (व आ प्र १० माध नारायण पृ ११० पहा) वणव आश्रम अवैतिक नाहान त्यांना बरल समान म्हणण हा अन्याय आहे स्मृताना स्वतःच प्रामाण्य

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

अन्वयाथे—च हे पार्थ—आणि हे अर्जुना ।—यदृच्छया—न मागता—
उपपन्नं—प्राप्त झालेले—अपावृतं—उघडलेले—स्वर्गद्वारं—स्वर्गाचे द्वारच—
ईदृशं—अशा प्रकारचे हे—युद्धं—युद्ध—सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते—मोठ्या
भाग्यशाली क्षत्रियाना प्राप्त होते ३२

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नं
मागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न
सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(युद्धात गुर-आप्त इत्यादि अनेक प्राण्याची हिंसा होणार व हिंसा अ-
हिंसाशास्त्राच्या विरुद्ध आहे, म्हणून ती करणे उचित नव्हे, अशी शका घेऊन सांगतात—) —
'यदृच्छया०' इति तत् युद्धं कुतः च कर्तव्यं इति उच्यते—'यदृच्छया०' या
श्लोकाने ते युद्ध आणखी कोणत्या कारणाने करावे ते सांगतात—यदृच्छया—अप्रार्थितया
उपपन्नं—आगतं—यदृच्छेने—प्रार्थना केल्यावांचून प्राप्त झालेले—स्वर्गद्वारं—स्वर्गाचे
द्वार (ते कसे ?)—अपावृतं—उद्घाटितं—उघडलेले स्वर्गद्वारच—तत् ईदृशं युद्धं
ये क्षत्रियाः लभन्ते—त अशाप्रकारचे युद्ध ज्या क्षत्रियाना न मागता प्राप्त होते—हे
पार्थ—हे पार्था,—ते सुखिनः न किं—ते सुखी—मोठे भाग्यवान् नव्हेत का? [युद्धात
हिंसा जरा अपरिहार्य असली तरी ती अप्राप्तोन्मीय हिंसेप्रमाणे—यज्ञातील पशुवधाप्रमाण

नाह्य धृतात आश्रमाचा मनुष्य व विवर्णवर्गी मागितला आहे त्यामुळे प्रत्येक मनुष्याने
गृहस्था हातेंच पाहिजे, जम म्हणता येत नारा 'ज्या दिवसा पूर्ण विराट् मागेला त्याच
दिवसा मर्यादा करावा, प्रत्येकापासूनच प्रवृत्त करावे, किंवा गृहस्थाश्रमातून व वान-
प्रस्थाश्रमातून मर्यादा नव्हे, ' असे धृतिविधान आहे जाबालोप० त ४ गृहद्वारण्यवभा-
ष्याय अ ४ पृ ३३८ पहा त्या रिक्त स्मृताचे विधान अमर्षे वेगळेही शक्य नाही
' गृहस्थाश्रमी अनुनाम युद्ध करणे भाग आहे ' एवढे जर रहस्यकाराम मान्य आहे तर
त्याच न्यायाने गृहस्थांना विहित अमर्षेला कमयोग्य करण्याविषया त्यांना भगवान् सांगत
आहेत, हे का मान्य नसावे ? " कमयोग्य ज्ञानोत्तरा विहित आहे, अनुन ज्ञानी होता,
' तु कम्यं वर ' इत्यादि वरने शोक अथवा मानून मोडून देता येत नाहीत, ' वगैरे
वारवार ते म्हणून आहे, ते का ? अनुन गृहस्थाश्रमी व क्षत्रिय असल्यामुळे भेदकाचा
अधिकारी नव्हता, त्याची वित्तशुद्धि व्यावसायिक होती, म्हणून त्याला कमयोग्य करणा-
विषया मागितल आहे, असे जर रहस्यकारांना म्हणून अमर्षे तर काळाच बाद उरला नसा
व वेदान्तशास्त्रांना विरोध आला नमता असेत वेदान्तशास्त्र व मर्यादमाग हे तत्त्व
देन भेदच नाहीत पण रहस्यकारांना माह्य किंवा मर्यादमाग व वेदान्तशास्त्र यांना वृथा
भेद मानून गीतारहस्याची दखल घ्यायला पायावाचून उभारली आहे

शास्त्रविहित आहे; व मामान्यशास्त्रांहुन विशेषशास्त्र प्रवळ असते, असा नियम आहे. सिवाय या यज्ञयागादिकाचे अनुष्ठान करणाऱ्या यजमानाना दीर्घकालने स्वर्गादि सुख मिळते. पण युद्ध करणाऱ्या शत्रूयांना एकदम स्वर्गसुख प्राप्त होतें, यास्तव क्षत्रियाने युद्ध अवश्य करावेंच. ज्यांना या क्षेत्रा व परलोकां पुढे सुख व्हावयाचे असतें त्यानाच असल्या स्वधर्मभूत युद्धाचा बटव्हेने प्राप्ति होते. असले युद्ध म्हणजे उघडलेले स्वर्ग-द्वारच होय. यास्तव शोकमोह सोडून तूं तें अवश्य कर.] ३२

अथ चेत्त्रमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अन्वयार्थ—अथ—आता—तुं—इमं धर्म्यं संग्रामं—या धर्मरूप-वि-
हित संग्रामास—न करिष्यसि चेत्—जर न करशील, हे शास्त्रविहित युद्धही जर
न करशील,—ततः—तर—स्वधर्मं च कीर्तिं—स्वधर्म व कीर्ति या दोघानाहीं—
हित्वा—मोडून—या दोघानाहीं मुकून—पापं—पापास—अवाप्स्यसि—जोंदशील
—तुला पाप लागेल. ३३.

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ चेत्त्रमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं सङ्ग्रामं युद्धं न करि-
ष्यसि चेत्तत्तद्वृत्तत्वात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिममागमनिमित्तां हित्वा केवलं
पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—(स्वधर्मरूप युद्ध धर्मेने केल्यास स्वर्गादि महत्फलाचा प्राप्ति होते, असे
सांगून 'अथ चेत्' या श्लोकांतल अथ शब्दाचा अर्थ सांगतात—)—अथ चेत् एवं
कर्तव्यताप्राप्तं अपि—याप्रमाणें कर्तव्यता या रूपानें प्राप्त झालेल्याही—इमं धर्म्यं
संग्रामं—धर्मात् अनपेतं युद्धं न करिष्यसि चेत्—या धर्म्य-धर्मास मोडून
नसलेल्या संग्रामास—युद्धास जर न करशील—ततः—तद्वृत्तत्वात्—तर मग ते न
केल्यामुळे—स्वधर्मं च महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं हित्वा—स्वधर्म
व महादेव-इंद्र इत्यादिकांश केलेल्या सामान्यामुळे झालेली कीर्ति, याम—मोडून—या दोघां
गोष्टीना मुकून—केवलं पापं अवाप्स्यसि—तूं केवल पापास प्राप्त होशील. [प्राप्त
युद्ध न करिता तूं जर समरांगणातून परत फिरशील तर स्वधर्मास मुकशील, मोठा
धनुर्धर, शूर म्हणून झालेली तुझी कीर्ति नाशवई होईल व तुला पाप लागेल] ३३.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽज्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ युद्ध शास्त्रविहित आहे, त्याचे मोठे फल मिळते, याप्रकारे कर्तव्य म्हणून प्राप्त
झालेले युद्ध.

अन्वयार्थ—भूतानि—सर्वे लोक—ते—तुझी—अव्ययां अकीर्ति च अपि
—अक्षय अपर्कातिहा—कथयिष्यन्ति—सागर्ताल, च—आणि—संभावितस्य
—एखाद्या संभावित-मान्य-पुरपाची—अकीर्ति:—अपर्काति—मरणात्—मरणा-
हून—अतिरिच्यते—अधिक आहे ३४

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवा-
व्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादति-
रिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—(‘अकीर्तिः’ इत्यादि श्लोकाचे व्याख्यान—)—न केवलं स्वधर्मकीर्ति-
परित्यागः—केवल स्वधर्म व कीर्ति याचाच परित्याग होणार नाही—याचाच नाश
होऊन धावणार नाही, (क्षत्रिय अमूनही युद्ध मोडल्यास तुला पारलौकिक प्रत्यवाय
लागून शिनाय शिष्टनिदामप ऐहिक प्रत्यवायही लागेल, अगं सागतात—)—भूतानि
ते—तव अव्ययां—दीर्घकालां अकीर्तिं च अपि कथयिष्यन्ति—तर प्राणी तुझी
अव्यय—दीर्घकाल राहणारा अर्जांनिहा सागर्ताल (‘जहो पण युद्धामध्ये मरण्याचा संभव
अमतो व मेल का गेले, तेव्हा मृत्यूला टाळण्यामाठी व आत्ममरक्षणासाठी अर्जांति झाली
तरां ती सहन करणेच शहाणपणाचे आहे,’ म्हणून म्हणर्ताल तर—)—धर्मात्मा शूरः
इति-एवं-आदिभिः गुणैः संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते
—धर्मात्मा, शूर इत्यादि गुणांना लोकात ज्याची मोठी संभावना झालेली अमते त्याची
अपर्काति मरणाहून अधिक आहे.—संभावितस्य च अकीर्तेः मरणं वरं इत्यर्थः
—संभावित म्ह० मान्य झालेल्या मनुष्याच्या अर्जांतिपेक्षा मरण बरे, अशा पुरपाची
अर्जांति न्याला मरणाहूनही अधिक दुसह होते, असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. ३४
(आणखीही एका कारणाने तुला युद्ध केले पाहिजे. असे पुढच्या श्लोकात सागतात—)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

अन्वयार्थ—महारथाः—दुर्योधनादिव वीर—त्वां—तुला—रणात्—रणापा-
मूल—भयात्—भयानं—उपरतं—परतला अगं—मंस्यन्ते—यमजर्ताल—च—
आणि—येषां—ज्यांना—न्वं—तूं पूर्वी—बहुमतः (अभ तेपा एव तादृश)
भूत्वा—बहुमत—मोठा शूर—योद्धा खरा—क्षत्रिय झणून अनिश्चय मान्य झाला होतास
त्याच भीष्मादिकास तगा मान्य होऊन—लाघवं यास्यसि—लघुभावाम—हलकेपणाम
—माक्षान् निरस्वाराम पात्र होर्ताल. ३५.

विंश—भयादिति । भयाक्रणादिभ्यो रणानुदादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयि-
ष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो
बहुभिर्गुणैर्बहु ह्मेयं बहुमतो भूत्वा पुनर्दास्यसि लाघवं ह्युभावम् ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'भयात्०' इति—शिवाय—'भयात्०' या श्लोकाने आणखी कारण सांगतात—कर्णादिभ्यः भयात्—कर्णादिकांच्या भीतीने—रणात्—युद्धात्—रणापासून—युद्धापासून—त्यां उपरतं—निवृत्तं—तुं उपरत—निवृत्त झाला आहेस—मंस्यन्ते—चिन्तयिष्यन्ति—असे मानतील—असे चिन्तन करतील—न कृपया इति—रूपेने निवृत्त झालास असे कोणी समजणार नाही. (कोण ?)—महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः—दुर्योधनादिक महारथ असे मनात समजतील. (लोक नेहमी दोष-दृष्टि असतात. गुणदृष्टि नसतात. एखाद्याच्या कृतीतील गुणही त्यांना दोष वाटतात. किंबहुना गुणापेक्षा दोषाची कल्पना त्यांच्या मनात प्रथम येते आणि सामान्य लोकांचीही जर प्राय. स्वभावतःच अशी श्रुति असते तर दुर्योधनादि मर्घांची तशी समजूत झाल्यास त्यांत काहीच आश्चर्य नाही.)—च येषां—दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः—बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं बहुमतः भूत्वा—आणि ज्या दुर्योधनादिकाना तूं बहुमत म्ह० हा अनेक गुणांनी युक्त आहे अशारीतीने बहुमत होऊन—सन्मान्य होऊन—पुनः लाघवं—लघुभावं यास्थसि—पुनरपि लाघवात्—लघुत्वात्—हलकेपणाला प्राप्त होशील. [तूं प्राण्याची हिंसा होऊं नये, म्हणून दयेनें जरी युद्धापासून निवृत्त झालास तरी तुझे दुर्योधनादिक मर्घ ' अरे हा कर्णादिकाना भ्याला ' असे समजून तुझा उपहास करतील. तुला ते चुच्छ लेखिताल. यास्तव शत्रूंचा उपहास टाळण्यासाठी तुला संग्राम अवश्य केला पाहिजे.] ३५ आणखी एका कारणास्तव तूं युद्धापासून निवृत्त होऊं नकोस असे सांगतात—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

अन्वयार्थ—च—व—तव—तुझ्या—सामर्थ्य—सामर्थ्यास—निन्दन्तः—निंदणारे—तव—तुझे—अहिताः—शत्रु—बहून्—अवाच्यवादान्—अनेक अवाच्य शब्द—वदिष्यन्ति—बोलतील.—ततः—त्याहून—दुःखतरं—अधिक दुःखकर—किं नु—काय बरे ? ३६.

किंच—अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहून्नेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तदुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अवाच्यवादान्०' इति—'अवाच्यवादान्०' या श्लोकाने युद्ध करण्याविषयी आणखी एक कारण सांगतात—बहून्—अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान्—अवक्तव्यवादान्—अनेक प्रकारचे अवाच्यवाद—बोलूं नयेत तसले शब्द—तव अहिताः—तुझे शत्रु—वदिष्यन्ति—बोलतील. (काय करित होत्ताते बोलतील ?)—निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तव—त्वदीयं सामर्थ्यं निन्दन्तः

-कुत्सयन्तः—निवातकवचादि अमुराशी युद्ध केन्यामुळे प्रकट झालेल्या तुझ्या साम-
र्थ्याची निंदा करणारे, असे होत्याते अवाच्य शब्द बोलतील (भाष्यद्रोणादिकाना
मारल्यामुळे मला होणारे दुःख खरोखरच असण्य होईल, ते माझ्याने सहन करवणार
नाहा त्यापेक्षा माझ्या सामर्थ्याची निंदा मा जाईनदान म्हण करू शकेन, असे म्हण
शील तर सांगतो-)-तस्मात् ततः निन्दाप्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं किं नु-
त्या निन्दाप्राप्तामुळे होणाऱ्या दुःखाहून अधिक दुःखतर काय बरे आहे ?-ततः कष्ट-
तर दुःख न अस्ति इत्यर्थः—त्याहून अधिक कष्टकर असे दुःख नाहा, असा
भावार्थ ३५ (जेणे पण युद्धात गुरूची हिंसा केल्यास मध्यस्थ लोक निंदा करणार, व
युद्धापासून निवृत्त झाल्यास शत्रु निंदा करणार, तेव्हा काहा केले तरी निंदा होणारच
म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर पुढील श्लोकात ऐक—)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हतः वा—युद्धात शत्रूकडून मारला गेलास तर—स्वर्ग—स्वर्गा-
—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील—जित्वा वा—किंवा शत्रूंना तू जर जिंकलेस, तर—
महीं भोक्ष्यसे—पृथ्वाचा उपभोग घेशील—तस्मात्—यास्तव—हे कौन्तेय—
हे कृतापुत्रा !—कृतनिश्चयः—मा शत्रूंना मारान मित्रा मरेन, असा निश्चय करन
—युद्धाय—युद्ध करावयास—उत्तिष्ठ—ऊठ ३७

युद्धे पुन क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हत
मस्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादींश्शूरान्भोक्ष्यसे महींम् । उभयथाऽपि तव लाभ
पक्षेत्यभिप्राय । यत एव तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून्म
रिष्यामि वेति निश्चय कृत्वैत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्णादिभिः युद्धे क्रियमाणे 'हतो वा०' इति—पण
याच्या उलट कर्णादिकांश युद्ध जर केलेस तर काय होईल त 'हतो वा०' या श्लोकाने
सांगतात—हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि—हत सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि—मारला
गलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील—कर्णादीन् शूरान् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे—
॥ कर्णादि शूराना जिंकून पृथ्वाचा भोग घेशील—उभयथा अपि तव लाभ एव
इति अभिप्राय.—अथ किंवा पराजय यातील काही जरी झाले तरी तुझा लाभच आहे
असा आशय म्ह० ज्याविषया जरा निश्चय नसला तर लाभविषया सशय नाहा—यत.
एव तस्मात्—आणि ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी—कौन्तेय युद्धाय कृतनि-
श्चय. उत्तिष्ठ—हे अर्जुना, युद्धासाठी कृतनिश्चय व्हेन ऊठ—शत्रून् जेष्यामि
मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वा इत्यर्थः—शत्रूंना जिंकून किंवा मरेन असा
निश्चय व्हेन ऊठ, असा याचा भावास ३७ (अहा पण पाप लागल या भातान मला
युद्धाचा निश्चय करावत नाहा, म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर ऐक—)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—सुखदुःखे—सुख व दुःख यांना—समे—तुल्य—एकसारमें—कृत्वा—करून—मानून म्ह० सुखाविपर्या आसत्ति—राग व दुःखाविपर्या द्वेष न करता,—लाभालाभौ च जयाजयौ समे कृत्वा—त्याचप्रमाण लाभ व अलाभ, जय व पराजय यांनाही तुल्य समजून—ततः—मग—युद्धाय—युद्ध करावयास—युज्यस्व—तयार हो—एव—अशा भावनेनें युद्ध करू लागलां म्हणजे—पापं न अवाप्स्यसि—तुला पाप लागणार नाही ३८

तत्र युद्ध स्वधर्म इत्येव युज्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समैकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व षट्सु । नैव युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यतीत्येष उपदेश प्रासङ्गिक ३८

भाष्यार्थ—तत्र—युद्ध हा स्वधर्म अमत्यामुळे ते अवश्य केलें पाहिजे, इतकें ठरलें असता—स्वधर्मः इति एव युद्धं यमानस्य इमं उपदेशं—हा स्वधर्म आहे, अमें समजून युद्ध करणाऱ्या तुला हा उपदेश आहे तो—सुखदुःखे० इति शृणु—‘सुखदुःखे०’ या श्लोकेनें एक—सुखदुःखे समे—तुल्ये कृत्वा—मुल व दुःख

१ पा० रहस्यकाराच्या समनुताप्रमाणें हा ३१-३८ श्लोकापर्यंतचा भागहा माध्यमानच आहे म्हणून ते या श्लोकाने अमें अवतरण देतात—“मारय ज्ञानाप्रमाणें मारिल्याचा किंवा मेल्याचा शोक व्हा नये इतकेंच नव्हे, तर स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करणें हें कर्तव्य होय अमें जग वरील विवेचनानें मिळ झालें तर लढाईत जां हत्वा होणार तिनें ‘पाप’ कत्याम लागतें का नाही या शब्देचें आता उत्तर सांगतात ” पण त्या उत्तरावरून पाप लागतें का नाही, याचा काढाच उलगटला होत नाही युद्ध जर धर्म्य आहे तर त्यापासून पाप लागणारच कमें ? धर्म्य कमापासून पाप लागणें कधीच शक्य नाही व तर तें लागतें अमें म्हटलें तर त्याला ‘धर्म्य’ हें विशेषण देता येणार नव्हा अर्थात् ‘लढाईतला’ इत्येचें पाप कत्याला लागतें का नाही, हा शब्दाचें येथें अप्रस्तुत आहे हा स्वधर्म आहे व त्याचें आचरण येथेंच पाहिजे, अमें एवढा ठरलें म्हणजे मग त्यापासून पाप लागेल ही शकाच समजत नाही यास्तव ‘स्वधर्माचरण करात अमनानाहा तुला त्यामुळे बंध कमा प्राप्त होणार नाही, तो बंधक न होता तुझ्या चित्तमुद्धालाच कमा कारण होईल, तें ऐक’ अमेंच येथें म्हणें पाहिजे युद्ध हा स्वधर्म आहे त्यामुळे त्यापासून आपल्याला पाप लागणार नाही, हें अजुनालाहा ठाऊक होतें पण अनिष्ट पण देणारें पाप तरी न लागतें तरा इष्ट पण देणार पुण्य लागेल त्यानें पण भोगण्यामाठा पुन जन्म यावा लागेल, अर्थात् अनल्हा प्रवृत्तिपर धर्मामुळेही आपण ममारवधातून मुक्त होणार नाही, आपल्याला निश्चिंत श्रेय प्राप्त होणार नाही, अमें मम जून अजुन धर्ममग्नद्विजित जाला हाता याग्नव स्वधर्माचरणापासून इष्ट पण देणाऱ्या पुण्या-

यांना सम म्ह० तुल्य करून—रागद्वेषो अकृत्वा इति एतत्—राग व द्वेष न व-
रिता, असा याचा भावार्थ—तथा लाभालाभौ च जयाजयौ समौ कृत्वा—
त्याचप्रमाणे शत्रूच्या कोशादिकाची प्राप्ति हा लाभ व ती न होणे, हा अलाभ, युद्धाने
स्वतः पराभूत न होता दुसऱ्याला पराभूत करणे हा जय व त्याच्या उलट स्थिति
होण, हा अजय यांना सम करून म्ह० त्याविषयी राग-द्वेष न करून—ततः—मग—
युद्धाय युज्यस्व-घटस्व—युद्ध करण्यास मजबूत हो—एव युद्धं कुर्वन् पाप न
अद्याप्यसि—अशा प्रकारे युद्ध करणारा तू पापापात्र प्राप्त होणार नाहीस (अहो पण
या परमार्थदर्शनाच्या प्रकरणात युद्ध करावयास सांगितलेले असल्यामुळे हे शास्त्र ज्ञान
कर्मसमुच्चयपर आहे, असे सिद्ध होतें, असे वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)
—एषः उपदेशः प्रसंगिकः—हा उपदेश प्रसंगिक आहे (क्षत्रिय असलेल्या तुला
युद्धच विहित आहे यास्तव तेच वेळे पाहिजे, असा विधीचा अनुवाद करण्याच्या प्रस

चा सचय न होता ते भर्माचरण चित्तशुद्धीच कर्मे कारण होईल ते भगवान् अर्जुनाला
येथे सांगत आहेत, अशा वक्तव्या करणेच युक्त आहे वेदान्ताशास्त्रात पुण्यालाही पाप क्षणें
आहे कारण पाप नसें अनिष्ट जन्माला कारण होतें तमेंच पुण्य इष्ट जन्माला कारण होतें
म्हणजे तेहा बंधकच मोक्षाच्या दृष्टाने त्याचा योग्यता मारलीच याविषयी 'सर्वे पाप्मानो
ऽनो निबन्धने' छा माध्याह्न अ ८ पृष्ठ ६०० 'इतरस्याप्येव असंशेष पाप्मे तु' ब्र सू
अ ४ पा १ सूत्र १४ इत्यादि धृति सूत्र प्रमाण आहे

१ आचार्य 'हा सब उपदेश प्रामाणिक आहे,' असे म्हणतात पण रहस्यकारांचे हा
संस्थान 'एषा तेऽभिहित्वा साम्ये बुद्धि' येथपर्यंत चालावयाचे अमर्यादमुळे त्यांना या श्लोकाची
व्यवस्था लावताना बरीच 'एतत्' करावी लागली आहे ('एतत्' हा रहस्यकाराचाच
शब्द आर्हा येथे घेतला आहे) ते म्हणतात 'वस्तुतः पाहता या उत्तरातील सुक्तिवार
वर्मयोगमार्गांतला अमूल्य त्या मार्गाचा येथेच प्रस्तावना झाला आहे' गा २ पृ १२५
पण सारवशानात वर्मयोगाची प्रस्तावना का? व प्रस्तावनेला आरंभ करिताच 'एषा तेऽ
भिहित्वा साम्ये' हा साम्यशानाचा उपमहार का? यापेक्षा 'स्वधर्मो अस्मिन् चावेक्ष्य' येथून
आठ श्लोकांत प्रामाणिक उपदेश केला आहे असे मानणे किता सयुक्तिच आहे? 'अपि'
शब्दावरूनही शोचनीय मोक्ष स्वधर्मरूप युद्ध करण्याचे दुमरे कारण भगवान् मागत आहेत,
हे उघट होतें या आठ श्लोकांत अक्षराव्यांकाडे तरी पाहिले तरी या श्लोकांना बरेच
आत्मानात्मविचारात काहा मरब नमून तो भौतिक न्यायाला अनुसरून घेलेला उपदेश आहे;
हे श्रद्धात येते 'न भिज्ज पञ्चालम अशा तुझा अर्वाति होईल, तुझी निद्रा करतल' इत्यादि
उपदेश साम्यशानांतला नव्हे व प्रवृत्तिमार्गातील नव्हे ना केवळ लोभिवद्दृष्ट्या आहे
३८ व्या श्लोकात प्रवृत्ति मार्गाचा प्रस्तावना करून ३० व्या श्लोकात साम्यशानाचा
उपमहार केला आहे, अशा कल्पना करण्यापेक्षा आचार्यांना म्हटल्याप्रमाणे 'स्वधर्माचरण'
करीत असतानाही युग्मदुःखादिकाना सम मानून ते केव्हां योग्याला प्रतिबंध करणारे भमा
धर्मस्य पाप तुला लागणार नाही,' हाही प्रामाणिकच उपदेश मानणे उचित होय कारण
३१-३८ हे साम्यप्रकरणही नाही व यागप्रकरणही नाही

गाने हा उपदेश येथे आलेला आहे. गीताशास्त्र पुढाच्या कर्णव्यतेचे विधान करीत नाही, हे वर पृष्ठ ९२ सांगितलेच आहे अर्थात् तेवढ्यावरून समुच्चयमिद्धि होणे, असे म्हणता येत नाही) ३८

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्याय स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकेभ्यो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपमहियत एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्ठाज्ज्ञानयोगेन साध्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषय शास्त्रं सुखं प्रवर्तितं प्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहणीयं स्तीत्यत आह—एषा स इति ॥

भाष्यार्थ—('एषा ते०' या श्लोकाच्या पहिल्या चरणाने सम्यग्दर्शनाचा उपसंहार केला आहे, पण तो तसा का केला ? 'स्वधर्ममपि०' येथून सांगितलेल्या लौकिक न्यायाचा उपसंहार का केला नाही ? अर्थात् शक्य घेऊन आचार्य म्हणतात—) स्वधर्म अपि च अवेक्ष्य इत्याद्यैः श्लोकैः शोकमोहापनयनाय लौकिकः न्यायः उक्तः— 'स्वधर्म०' इत्यादि श्लोकाना शोक व मोह घालविण्यामाग लौकिक न्याय सांगितला—तु तात्पर्येण न—परंतु तो तात्पर्याने सांगितलेला नाही [ज्ञान व कर्म याच्या समुच्चयामध्ये त्याच तात्पर्य नाही आपले स्वजन मरताल, माझ्यादिकांचा आपल्या हा तून बंध होईल, अशा समनुतामुळे झालेल्या शोक-मोहाना घालविण भाग होतें कारण शोक व मोह आम्हाच्या सम्यग्ज्ञानाला प्रतिबंध करत असताना वास्तव त्या शोक-मोहाना घालविण्यासाठी भगवानाना येथे 'स्वधर्म०' इत्यादि आठ श्लोकांत लौकिक न्याय सांगितला आहे आपला वण व आश्रम यास त्वहित असलेल्या धर्माचे अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वर्गादि फलाचा प्राप्ति होत, व अनुष्ठान न करणाऱ्याला होत नाही, हा लौकिकन्याय होय याला अन्वय-व्यतिरेक न्याय म्हणतात अनुष्ठान केलें तर फल मिळतें, हा अन्वय व तें न के तर फळहा मिळत नाही, हा व्यतिरेक पण हा लोकप्रसिद्ध न्याय जरी सांगितला असला तरी तो तात्पर्याने येथे सांगितलेला नाही कारण हे चालू प्रकरण त्या लोकप्रसिद्ध न्यायाचे नाही तर मग चालू प्रकरण कोणत आहे ? उत्तर—) इह तु परमार्थदर्शनं प्रकृतं—येथे तर परमार्थदर्शन प्रकृत आहे—च तत् उक्तं एषा तेऽभिहिता इति उपमं द्वियते—आणि प्रतिपादिते-त्या त्या आनंददर्शनाचा—'एषा ते०'—या श्लोकाने उपसंहार करितात (क्यासाठीं)—शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय—शास्त्रा या विषयाचा विभाग प्रदानत करण्यासाठी ['न त्वेवाह०' श्लो १० येथून परमपुरुषार्थरूप जो आमा त्याच प्रकरण चालू आहे 'न ज्ञायते०' श्लो २० इत्यादि श्लोकाना त्याचच उपपादन केले आहे 'देहा नित्य०' ३० या श्लोकांत प्रकरणार्थाचा उपसंहार केला व मध्यच लौकिकन्याय सांगितल्यावर आतां पुनः या ३१ व्या श्लोकाने परमार्थदर्शनाचा म्ह० मार्गाचा उपसंहार या गाना-शास्त्राच्या विषयाचा विभाग स्पष्टपण दाखवण्यामाग पुनः केला जात आहे सामान्य-

निष्ठा व योगनिष्ठा हा त्याचा विभाग आहे पण तो पुढील प्रतिपादनावरून आपोआप कळण्यासारखा आहे तो निराळा येथ दाखवावयाच काय कारण आहे ? उत्तर—]—
 हि—कारण—इह पुनः शास्त्रविषयविभागे दर्शिते—येथेही शास्त्रविषयाचा वि-
 भाग दाखविला असता—उपरिष्ठात्—‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन
 योगिनां’ इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते—पुढे ‘ज्ञानयोगन०’
 ३-३ इत्यादि दोन निष्ठाविषयांचे शास्त्र अनायासाने प्रवृत्त होईल—च श्रोतारः
 विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति—च श्रोते विषयविभागाने अनायासाने शास्त्रा-
 च ग्रहण करताल [पुढे जरी प्रत्यक्ष दोन निष्ठांचे प्रतिपादन केलेले आहे तरी येथेच
 एकदा शास्त्राचा विषयविभाग स्पष्टपण प्रदर्शित केलेला असला म्हणजे पुढे तिसऱ्या
 अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात सांगितलेले दोन निष्ठाविषयांचे शास्त्र अनायासाने—सु-
 लभपणे प्रवृत्त होईल व श्रोतेही त्याच सहज विषयविभागपूर्वक ग्रहण करताल आर-
 भीच एकदा विषयविभाग सुचवून ठेवलेला असला म्हणजे मग शास्त्राचे प्रतिपादन
 करणारास व त समजून घेणारास फार त्रास पडणार नाही]—इति अतः ‘एषा ते०’
 इति आह—या अभिप्रायाने भगवान् श्रीकृष्ण ‘एषा ते०’ इत्यादि सांगतात

१ पण रहस्यकार असे म्हणतात—‘नगात आयुष्यक्रमणाने माग दोन एक साख्य व दुसरा
 योग पैका ज्या मारय किंवा सन्याम मागाचा आचार रक्षात आणून अजुन लढाई नो
 कून भिक्षा मागण्यास तयार झाला होता, त्या सन्याम मार्गातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच आ-
 त्याचा किंवा देहाचा शोक करणे उचित नाही सुखदुःखे ममबुद्धीने मोमला पाहिजेत,
 आणि स्वधर्मावर लक्ष देऊन क्षत्रियांना युद्ध करणेच योग्य व हे युद्ध समजुझाने केले असता
 वीरगतेला पाप लागत नाही, असे भगवताना अजुनास सिद्ध करून दाखविले ’’ नगात
 म्ह० कोणत्या जगात ? सव त्रिभुवनत का भूलोका ? की आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे शा-
 स्त्राचा अधिकार अमलेत्या त्रैवाणकात ? कयाधिकार फक्त मनुष्यालाच आहे त्यामुळे येथे
 जगात म्ह० त्रिभुवनत किंवा भूलोकातही नव्हे फार काय पण मव मनुष्याच्या आयु०
 क्रमणाचे हे दोन माग आहेत, असेही म्हणता येत नाही कारण वेदोक्त कमाचा अधिकार
 फक्त त्रैवाणवानाच आहे ज्ञानाचा अधिकार मव मनुष्य व देवादि यांना तरी असला तरी
 ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठा कमानुष्ठान पूर्वी केलेल्या पाहिजे त्यामुळे शास्त्राचा
 ज्ञानाचे अधिकारी त्रैवाणि म्ह० ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-होत अथवा माण्य व याग या
 दोन निष्ठा त्रैवर्णिमाच्या आहेत. पण माण्य म्ह० वेवळ सन्याम नव्हे तर माण्य म्ह०
 ज्ञानयोग किंवा निवृत्तिमाग व याग म्ह० कर्मयोग किंवा प्रवृत्तिमाग त्यातील योग किंवा
 प्रवृत्तिमाग हा उपाय व ज्ञानयोग हे उपेय—माध्य आहे ते ज्ञान किंवा विरक्त त्रिणामुडा
 नमनाला त्यांना स्वमाप्ति उत्कृष्टमार्ग किंवा त्रिस्तुब्दीमाठा प्रवृत्तिमागानाच मारार कला
 पाहिजे अथवा ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निष्ठा त्रैवाणकामाठा भवन त्यांना ज्ञाना
 किंवा विरक्त त्रिणामुडा माण्य किंवा ज्ञानयोगी व्हावे व इतर त्रिजाना कर्मयोगी व्हावे
 प्रमा वेनातमिडान आहे पण म्हण्यार या दोन निष्ठा ज्ञानोत्तर माननात म्हण्यका
 राची जी मुख्य दिशाभूल शास्त्रा आहे ना येथेच भगवताना सृष्ट्या आरंभा ज्या टाक

निष्ठा मागितल्या त्या ज्ञानज्ञानी पुरुषाने ज्ञानानंतर आपले आयुष्य कसे घाटवावे, हे सांगायामाठा सागितल्या अशा कल्पना करणे अगदा अयोग्य आहे, कारण सृष्टीच्या आरंभी मव ज्ञानात होते अशा कल्पना करता येत नाही. जगात नेहमाच ज्ञानी व अज्ञानी, विरक्त व रागा, मुमुक्षु व बुभुक्ष, असे दोन प्रकारचे लोक अमर्याद त्याच्यासाठी घडाल्या. दोन निष्ठा अवश्यच आहेत व त्याच भगवानाना सृष्टीच्या आरंभा मागितल्या, असे मागेच अधिक स्पष्टीकरण आहे अथावत बराले उताऱ्यात रहस्यकाराना 'अमे अनुनाम निद्र कन्न दाखविले,' म्हणून जे म्हणले आहे, त्याला महा प्रमाण नाही. भगवानाना अनुनाम गुप्ता ज्ञानात्मविवेक सांगून स्वधर्माच्या दृष्टीने उद मोडून उचित नाही, ज्ञाना प्राप्तगिर उपदेश केला आहे उपदेश करणे म्हणजे 'मिद कन्न दाखविले' नसे.

रहस्यकार पुन म्हणतात—“ तथापि वेदादि शास्त्रे नरा मन्त्रा मोडून मन्याम घेणे हेच प्रयत्नाचे या जगात परम कर्तव्य असे या मागाचे मन अमल्यामुळे इष्ट वागल्याम आताच उद मादून मन्याम का घेऊ नये, किंवा स्वधर्म तरा वा पात्रावा, इत्यादि शस्त्रांचे माग्यज्ञानाने निवारण होत नाही, व त्यामुळे अनुनामा मूळ अभिप्रायन राहणो, असे म्हणले तरा गोंल, म्हणून भगवान् जाता अम मागतात—” ६२६ पत्र 'प्रत्यक्षान मन्त्रा मोडून मन्याम 'यावा' अम वेदान्त वाठे म्हणत आहे' आणि तो नरा म्हणाला तरा त्याच वेदादि शस्त्रांचे पत्र ज्याला पूर्ण वेदांग प्राप्त वल अमल, ज्याला आत्मज्ञानच हव अमल त्यान सव पत्राचा त्याग करावा, असे वेदान्त म्हणतो. जनविवाच्यानेहि मन्याम जगावा असु अर्जुन वेदान्ताच्या मंत्रा नाही मन्याम 'यावा' ज्ञाननिष्ठा याची योग्यता प्राप्त होऊपर्यंत प्रत्येक कर्माधि-काच्याने कर्मानुष्ठानच केले पाहिजे असा वेदान्तमिद्वान्त आहे पत्र रहस्यकार त्याचा कशा विचारच करीत नाहीत ते 'मन्याममाग' म्हणून अर्जुन वेदान्तशास्त्राहून निराळाच पत्र कपून त्याच्याविषया बाबत जे लिहीत गुप्तात. पत्र आमच्या वाचकाना—न्याय, मार्ग, योग, मिमांसायाप्रमाणे अर्जुन वेदान्तशास्त्र म्हणून एक शास्त्र आहे, त्यालाच रहस्यकार मन्याम माग म्हणतात मन्याममाग म्हणून निराळा जगावा पत्र अन्वित्वान नाही, हे लक्षात ठेवावे अथाव मन्याममागावर म्हणून त्यांना जे अभिप्राय घेतले आहेत ते कम्पुत वेदान्तशास्त्रावर आहेत, पत्र अर्जुन वेदान्तशास्त्रावर उग्र उग्र अभिप्राय घेवाचे पत्र न आल्यामुळे रहस्यकार 'मन्याममाग' म्हणून एका निगड्याच मागाची कल्पना करून त्या मागाचे नसकान्त म्हणून काही निराळे नसकान्त मानून त्यावर अभिप्राय घेतले आहेत आम्हा हा माष्ट वाचकांच्या पात्राच लक्षात आणून देणार आवा अथाव 'आताच उद मोडून मन्याम का घेऊ नये किंवा स्वधर्म तरा वा पात्रावा इत्यादि शस्त्रांचे माग्यज्ञानाने निवारण होत नाही' हे म्हणजे अगदा अयोग्य आहे 'तू पूर्ण विरक्त, मरा निष्ठासु किंवा ज्ञाननिष्ठाचा अधि-कारी असून शरीराला दिमत नाहीस, शिवाय तू क्षत्रिय आहेस, क्षत्रियाला भिक्षाचा शू० परनहम होण्यास अधिकार नाही, म्हणून गुप्ता मन्याम घेता येऊ नाही आणि मन्या-मागास अधिकार नसकान्तुळ न वा किंवा उत्तर जन्मा प्राप्त होण्यासाठी गुप्ता स्वधर्मा-नुष्ठानच केले पाहिजे, असे करील शस्त्रांचे योग्य ममाधान आहे पत्र रहस्यकारांचे मन मन्याममागासंबंधाने कडुचित शोलेटे असकान्तुळे त्यांना ते अटवले नाही, नाराळाच आहे.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

अन्यार्थ—एषा—हा—ते—तुला—सारथे—परमार्थ वस्तुच्या विवेकावि
पर्या—बुद्धि—ज्ञान—अभिहिता—सांगितले—तु—पण आता—योगे—उपा-
याविषयाचा—इमां—ही बुद्धि—शृणु—ऐक—पार्थ—हे अनुना—यया बुद्ध्या
युक्तः (त्व)—ऽया यागबुद्धाने—उपायबुद्धान युक्त झालेला तू—कर्मबन्धं—कर्मभ्य
बधाला—प्रहास्यसि—गकशांत ३९

एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सारथे परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिज्ञान साक्षाच्छोक
मोहादिमसारहंतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये नि मद्गतया द्वन्द्वप्रहाण
पूर्वकमीश्वराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेन्मानन्तरमेवोच्यमाना
बुद्धि शृणु । ता बुद्धि स्तान्ति प्ररोचनायै—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्म
बन्ध कर्मन धर्माधर्माख्यो बन्ध कर्मबन्धस्त प्रहास्यसांश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्ते
रित्यभिप्राय ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—एषा—हा—ते—तुभ्यं—तुला—सारथे—परमार्थवस्तुविवेक
विषये—सांख्याविषया म्ह० परमाथवस्तु जा आत्मा त्याच्या विवेकाविषया—बुद्धि-
ज्ञानं—बुद्धि म्ह० ज्ञान—अभिहिता—उक्ता—सांगितली [येथें बुद्धि म्ह० ज्ञान,
अत करणाचा निश्चयात्मिका वृत्ति नव्हे भाष्यकार तिचें विशिष्ट फल दाखवितात—]—सा
धात् शोऽरमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं—शोक—मोह, राग-द्वेष, क-
तृत्व भोक्तृत्व इत्याद अनध हाच ममार त्याचा हतुभूत दाप—आत्म्याचें अज्ञान त्या
अज्ञानाच्या निवृत्ताचें निरपक्ष—दुसऱ्या कोणत्याहा साधनाच्या साध्याचा अपेक्षा न कर-
णारे—साक्षात् माधन, हें आमज्ञान आहे [अशा प्रकारच आत्म्याविषयाचें ज्ञान मी
तुला सांगितलें ज्ञान अज्ञान निवृत्ताचें साधना माधन आहे, हा गोष्ट बराच लोकप्रसिद्ध
—अवय—ध्यानिरकन्यायानच मिद्ध आहे]—तु—पण आता—योगे—तत्प्राप्त्युपाये

३ एषा रहस्यकार ' एषा न अभिहिता माम्ब्ये बुद्धि ' याचा अर्थ कमा करितान तो
पहा—' सारथे ' सारथ्य म्हणजे मार्गनिष्ठप्रमाणें ' ते ' तुला ' एषा बुद्धि ' ही बुद्धि म्ह०
ज्ञान किंवा उपपत्ति ' अभिहिता ' सांगितला मार्गान् सारथ्य म्ह० सारथ्य निष्ठप्रमाणें व
बुद्धि म्ह० उपपत्ति ' हे अर्थ बरोबर नाहान ' सारथे ' ही विषयमत्तमा आहे म्हणूनच
आचार्यांना त्याचा अर्थ—परमाथवस्तुविवेकाविषया—अमा केला आहे व मोच बरोबर आहे
कारण वरील ११-३० श्लोकात सारथ्य किंवा सन्यामनिष्ठप्रमाणें ज्ञान सांगितलेलें नव्हत
परमार्थवस्तु जो आत्मा, त्याच्या विवेकाविषयाच सब ज्ञान आहे आत्मा मरत नाहा तो
नित्य, नव्यक्त, नविकार्य, अमना, बगरे आहे देहादि सब दैत अमत्—मिथ्या आहे,
अनित्य आहे, इत्यादि आमानात्मविवेक लात जाह तसेंच बुद्धि म्ह० ज्ञान, उपपत्ति
नव्हे. कारा लाव उपपत्ति न्ह० बुद्धि सांगितलेली नाहान. विवेकज्ञानच सांगितलें आहे.

—योगाविपर्यायं म्ह० आत्मज्ञानप्राप्तीच्या उपायाविपर्यायांची [बुद्धि ऐक. येथे योग म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग हा अर्थ विवक्षित नाही, तर योग म्हणजे मुक्तीच्या उपायाची असलेल्या त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय हा अर्थ विवक्षित आहे. पण तो उपाय तरी कोणता तें स्पष्ट करितात—]—**निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे-कर्मानुष्ठाने च समाधियोगे**—फलाची आसक्ति न ठेवता मुख-दुःखादि द्वंद्वत्यागपूर्वक ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेला जो कर्मयोग म्हणजे कर्मानुष्ठान व समाधियोग, या योगाविपर्यायांची—**इमां अनन्तरं एव उच्यमानां बुद्धि**

१. 'योगे तु इमां शृणु' याचा अर्थ रहस्यकार अमा करितात—“आता ही (कर्म-) योगातील बुद्धि म्ह० ज्ञान (तुला मागणों) ऐक ” येथे ‘योगे’ म्ह० कर्मयोगातील, अमा अधिकरणमत्तमी मानून अर्थ केला आहे पण तामुळा विषयमत्तमीच आहे. ‘आता योगाविपर्यायें ज्ञान ऐक.’ अमाच त्याचा गरा अर्थ आहे. कारण ‘कर्मयोगातील ज्ञान ऐक’ याचा काहाचा अर्थ होत नाही. पण मुळात ‘योग’ अमा सामान्य शब्द असताना त्याचा ‘कर्मयोग’ अमा विशेष अर्थ करण्यास काय आधार आहे? रहस्यकारांना योगशब्दाच्या अर्थाविषया (गी. १. ५. ७६-५९) बराच विचार केला आहे. विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा प्रतिविचार येथे करता येत नाही. तथापि त्याचा थोडक्यात परामर्श घेणे भाग आहे. रहस्यकार म्हणतात—“युज म्ह० जोडणे या धातूपासून योगशब्द झाला आहे.” पण ‘युजिर् योगे, युज समाधी’ अमा पाणिनिधातुपाठ आहे. त्यापासून ‘योग’ हा शब्द झाला आहे म्हणून त्याचा जोडणे, हा एकच अर्थ नाही. तर अमरकोशात सांगितलेल्या—महनन (विल-सत), उपाय, ध्यान, मगनि व युक्ति, असे त्याचे पाच अर्थ आहेत. त्यात योग म्ह० कर्मयोग अमा अर्थ नाही. तथापि रहस्यकार म्हणतात—“ .. पुढें तर्था स्थिति म्ह० जोड, जुळणी, मिळवणी, मगति, एकनावस्थिति प्राप्त होण्याचा ‘उपाय साधन, युक्ति किंवा इत्यान म्ह० कर्म अमाही अर्थ झाला... ’ पण उपाय० वगैरे म्ह० कर्म हा अर्थ कितां मरळ आहे त्याचा विचार वाचवार्ताच करावा व तें कर्म तरी कोणतें, तर ५. ७७-१६ यांत मागितलेले ‘साधने, धिने, येष्टने,’ येथून ‘जगणे व मरणें’ येथपर्यंत मग शरीरेंद्रियाचें कर्म, व या कर्मयोगानेंच जनकादिकाना ममिद्धि मिळाली. भववान्हा ‘मला काहा बनवून नाही, तरी मी हाच ग्राण्या-पिण्याचा कर्मयोग लोकमग्रहामाठी करतो व तूही तेंच कर्म कर’ अमा अनुनाला उपदेश करीत आहेत! कोण ही शास्त्रार्थांची विद्वता !!’ हर हर भगवनि गीते, गरींगर तू या जगवान अनुकंपनीय झाली आहेस !!’ तू स्वतः दुमन्याच्या शोक मोहाची निवृत्ति करावयास जरी प्रवृत्त झालेला अमर्त्यास तरी हला गीतारहस्यातील व्यापक, मरळ, तुलनात्मक, अमाप्रदायिक वगैरे अर्थांमुळे तू स्वतः मात्र शोच्य बनली आहेस ! अमा; पण ‘योग’शब्दाचा ‘कर्म’ हा अर्थ रुढा नाही व यांमिळही नाही. तर तो लाघविक आहे, एवढेंच तू वाचवार्ता लक्षात ठेवावे. पुढे रहस्यकार झगतात—“ गातेन फार शांते तर धारपाव (अ. ६-१२ व २३) स्थानावेगळ पानत्रययोग हा अर्थ कोठेही अभिप्रेत नाही. ‘यक्ति, कीदृश्य, माधन, उपाय, जोड,’ हेच अर्थ घेत्या फार भेदाजें मगत्र आम्हून येत असून गातागातानल्या व्यापक शब्दावेका हा एक शब्द आहे.” शब्द व्यापक असतो की अर्थ? अमा; पण इतकी सूक्ष्म दृष्टि नको, कारण गीतारह-
गी. भा. १९

शृणु—ही यानंतरच सांगितली जाणारी बुद्धि ऐक—तां च बुद्धि प्ररोचनार्थं स्तोति—आता त्या बुद्धाची थोल्याच्या मनात तिच्याविषयी रवि-श्रद्धा उत्पन्न व्हावी म्हणून भगवान् स्तुति करितात—यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तः—ज्या योग

विनवात आहे यास्तव ११-१० श्लोकात भगवानाना आत्मज्ञान सांगून आता येथून त्याच्या प्राप्तीचे उपाय सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा याचा साध्यसाधनभावसंबंध लावणेंच योग्य आहे. आचार्यांना 'योग' म्ह० 'नत्प्राप्त्युपाय' असा सामान्य अर्थ सांगून नंतर त्याचेंच 'ईश्वराराधनार्थं कमानुष्ठानं च समाधियोग' असें पुढील प्रकरणाला अनुसरून स्पष्टीकरण केलें आहे व तेंच अतिशय सयुक्तिक आहे. आपल्या सब शास्त्रांची शैली प्रायः अशीच दिसते अगोदर साध्य वाय तें सांगून नंतर त्याची साधनें सांगितलेली असतात. उपनिषदे व दर्शने यात हीच पद्धत स्वीकारली आहे. दिग्दर्शनाथ काहीं उदाहरणें देतां—'ब्रह्मविद् परब्रह्माला प्राप्त होतो' असें सांगून व पुढें ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण व तदव्यवस्थे लक्षण सांगून नंतर 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' असें त्याचें विचाररूप साधन सांगितलें आहे. पेंतरेय, छांदोग्य इत्यादिकांतही अगोदर अध्यारोप अपवाद-यांयानें आत्मतत्त्वनिरूपण करून नंतर आत्मविचार हें साधन सांगितलें आहे. योगदर्शनात प्रथम समाधिपाद व नंतर साधनपाद आहे. सारयदर्शनात प्रथम 'त्रिविधं दुःखं स्वात्मताभाव' हा परम पुरुषाचा सांगून मग त्याची साधनें सांगितली आहेत. सारय व योग या शब्दाचा अर्थ मध्याचाय 'मारय ज्ञान'। 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं मारयमित्यभिधीयते' इति भगवद्भजनादव्यासस्मृतौ। योग उपाय।" असें म्हणतात त्यात सारय म्ह० ज्ञान व योग म्ह० उपाय असा स्पष्ट अर्थ केला आहे. रामानुजाचाय— 'आत्मतत्त्व सारय। मोक्षसाधनभूतकमानुष्ठाने य बुद्धि योग वक्तव्यं न ह्ययोगशब्देन उच्यते॥' असें म्हणतात बुद्धाचें निश्चय करण्यास योग्य असलेलें जें आत्मतत्त्व तें सारय व मोक्षसाधनभूत कमानुष्ठानातल बुद्धियोग जो सांगायचा आहे तोच येथें योगशब्दानें सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ. अर्थात् येथें योग म्ह० बुद्धियोग म्हटलें आहे. ब्रह्मसं टीका 'सारय-आत्मज्ञानारमक' व 'तद्गता नार्थं एव वमयोग शृणु' इति श्रमहाराज—'आता बुद्धियोग निश्चिता। अवधारा पा।" असें म्हणून योग म्ह० बुद्धियोग म्हणतात.

१ या श्लोकाच्या उत्तरार्धात भगवान् आत्मज्ञानोपायाची स्तुति प्ररोचनासाठी—त्या उपाया विषयी थोल्याच्या मनात रवि उत्पन्न करण्यासाठी करीत आहेत असें आचार्य भाषाणात पण रहस्यकार नमें वाही सांगून नाहीत. तर 'ज्या बुद्धाचें युक्त ज्ञानास म्हणजे (कर्म न मोटताही) हे पाया। तू वमवध मोन्शील अशी ही (कर्म) योगातील बुद्धि देव' असा अर्थ करितात. यात 'कर्म न मोन्ताही' हे रहस्यकाराच्या पदरचें आहे. शिवाय हें मो गार्थें म्ह० वमवधत्यागाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें त्यावावयाचें अमर्यादमुळे त्यांना असाव अर्थ करणें सोप्याचें आहे. शिवाय योगबुद्धीची स्तुति करात आहेत असें म्हटलें की ही अर्थवाद ज्ञाना आणि अर्थवाद म्ह० 'पोवळ' व 'उत्पन्न देणें' तेन्ना असा महत्त्वाचा वाक्याला रहस्यकार स्तुति विवा अर्थवाद कर्म म्हणतात? अर्थवादाविषयी त्यांनी सांगितले भगवान् यशा ज्ञाना आह गी पहा—'ता विधानें प्रमाणभूत म्हणजे त्यातील निरति राज्या विषयान्वयान अर्थवादाचा निष्ठातपश्च दाखविणारी न मानतां ता नुर्नी प्रशस्त

पर म्हणजे पोवळ, आगतुव अगर स्तुत्यथ ममनून मामामव लास 'अथवाद' अमें नाव देतात आणि ही अर्थवादात्मक विधाने (१) सोडून देऊन मग ग्रथाचें तात्पर्य ठरवात अमनात " पृ २३ रहस्यकाराचें हें म्हणणें खरें आहे, अमें उपक्रमोपसंहारादि लिखाणा माहिता अमलेला कोणाहा म्हणणार नाहीं. उपक्रमोपसंहारादि महाहा लिंगें प्रतिपाद्य ठरविण्याच्या कामा अत्यंत उपयोगा अमनात हें जाण्हा वर (गा भा पृ ३७ ४१ पहा) दाखविलेंच आहे. अर्थवाद विहिताचा स्तुति करून श्रोत्याच्या मनात त्याविषया रुचि उत्पन्न करीत अमनात ज्याचा स्तुति केलेला असते तेंच त्या प्रकरणाचें प्रतिपाद्य अमनें, मामामेध्या ' विधिना त्वेकवाक्यत्वाद् स्तुत्येन विधाना स्तु' ' अ १ पा २ सू ७ इत्यादि सूत्रान अर्थवादाचें महत्त्व स्पष्टपणें वर्णिलेंच आहे अमें अमतांना त्यांना पोवळ वारे म्हणणें, म्हणजे उपक्रमदि काचा आपल्याला माहिता नाहा, अमच तज्ज वाचकाम मुचविणें आहे अर्थवाद सोडून देऊन मग जर ग्रथाचें तात्पर्य ठरवावयाचें तर अर्थवाद तात्पर्यालिंग कमें ? पण इतकें सुम्न पाहतें आहे कोण ? आपल्याला पुराणा विषयाचा माहिता अमो वा नमो, मुचताळ त्या कल्पना लिहान मुगवयाचें, हाच हताचा विद्वत्ता व हेंच पाटित्य ' अमो अर्थवाद विधा स्तुति ' पोवळ ' नसते, ती नेहमा भोंवच अमते ज्याची स्तुति केलेला अमते तें विहित असतें, त्याचें अनुष्ठान करावें, असा शाखाचा आशय अमतो ' यदि स्तुयेत तद्भिधीयते ' शास्त्र ज्याचा स्तुति वरतें त्याचें तें विधान मरतें, तें अवश्य कराव, अमें मागतें, असा मामामेचाच मिढान आहे

या ३० व्या श्लोकावरान् टांपें रहस्यकार म्हणताना—“ सात्त्विकशब्दानें माणित्वात् पंधा नुस्ता वेदान्त व योगशब्दानें पाननलयोग हे अथ या ठिराणा उद्दिष्ट नमून मारय म्ह० मन्याममाग आणि योग म्ह० मनमाग हेन अर्थ या ठिराणा घेतलें पाहिजेत अमें गी ३३ या श्लोकावरून उपन होतें ” या २ पृ ६४६ पण हें अम अह कारण सात्त्विकशब्दांना खरा अथ आत्मानात्मविवेक श्रिते आमानात्मविवेक व वेदान्त पान काहाच परक नाहा येथान् मारयशब्दानें सात्त्विकशब्दानें व योगशब्दानें योगशब्दान विवक्षित नाहा, हें आम्हालाहा समज आहे वरप रहस्यकाराना आचार्याध्याय म्हण्ण्याना हा अनुवाद केला आहे पण ' सात्त्विक म्ह० मन्याममाग व योग म्ह० कमयोग ' हें म्हणणें आम्हाला समज नाहा वारण निमन्या अध्यायाच्या निमन्या श्लोकांत ' ज्ञानयोगीन सात्त्विका ' व ' कमयोगी योगिना ' अमें म्हण्णें आण त्यांत कमयोगाचा प्रतियोगा ज्ञानयोग आहे, सन्यास नाहा व सात्त्विकाचा प्रयोगा सात्त्विक आहे अर्थात् योगा म्ह० अनामह वमाधिनारा गृहस्थ व सात्त्विक म्ह० ज्ञाना मन्यामा म्यामुट येथान् मारय म्ह० ज्ञानयोग व योग म्ह० कमयोग अमें ३३ या श्लोकावरूनहा ठरतें पण येथान् सात्त्विक योगशब्दाचा अथ ठरवावयाम निमन्या अध्यायाकडे पाव घेताच अद्याय आहे, ' हा मा सात्त्विकुद्दि सात्त्विका ' अमें भगवानांना म्हण्णें आहे त्यामुळे ' हा ' म्हणजे पूर्वी सात्त्विकेला पदा आत्मानात्मविवेक सात्त्विका आहे मन्याममागप्रमाणें काहा सात्त्विकेला नाहा ११-३० श्लोकांत वर तें सात्त्विकेला आहे तें आम्हाला हेंच दुसरे काहा नाहा आम्हाला येथान् शब्दच त्यानं न्याय केले आहे त्यानं मन्याममागारा काहा मरपही नाहा (गी भा पृ. ४५५ पहा) अमेंच येथान् योगशब्दाचा अथ ठरवावयामहा त्याच सात्त्विक नमो.

पुढील प्रकरणावरूनच तो ठरविता येतो. आचार्यांना योगशब्दाचा वर जो अर्थ दिला आहे तोच बरोबर आहे, आणि तोच बरोबर वसा ने आम्ही पुढे दाखवू. येथे अधिक विस्तार नको. रहस्यकार म्हणतात—“ हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र असून त्यांच्या अनुयायांसही अनुक्रमे सारय = सन्यासमार्गा आणि योग = कमयोगमार्गा असे म्हणतात (गी ५५) ” पण हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र नाहीत साख्य-ज्ञान-निष्ठेच्या अधिका याना सारय म्हणतात हे खरे (या भाष्यार्थ पृ ४६ पहा) कमयोग्याना योगी विचा ‘ योग ’ म्हणतात, हेही खरे.

पण त्यातील साख्य हे मोक्षाचे अंतरंग साधन असून योग हे बहिरंग साधन आहे. किंबहुना योग सारयाचेही साधन आहे. त्यामुळे योगाला चित्तशुद्धि व ज्ञान यांच्या द्वारा मोक्ष मिळतो. तो स्वतंत्रपणे मुक्त होत नाही. तर मग पाचव्या अध्यायात ‘यत्सारयं प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ’ श्लो ५ अने वने म्हटले आहे ? याचा अधिक विचार पुढे. त्याच श्लोकाच्या भाष्यार्थात करू. तब इतकेच सांगणे अवश्य आहे की, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेले मनुष्यही मुबदला पोंचताना व वरयाणाहून निघालेलेही पोंचताना, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेल्याना वरयाणाच्या द्वाराच मुबदल यावे लागते, त्याला सोडून मुबदल जाता येत नाही. त्याप्रमाणे विविदिषा सन्यासा व कर्मयोगा, भक्त, इत्यादि सर्वांना मोक्ष या स्थानाला ज्ञानाच्या द्वाराच जावे लागते. अर्थात् ज्ञान हे सब मार्गांचे अवशान आहे. ज्ञानापर्यंत पाऊन पोंचल्यावर मग मोक्षाचा एकच मार्ग ज्ञानानंतर त्याला मिरनिराळे पाटे नाहीत. पण हा अद्वैतमिद्वान्त न कळल्यामुळे गातेचा अर्थ लावताना रहस्यकारांची फार भादल उग्रा आह. व त्यांना बारबार धरमोड करावा लागला आहे. वैदिक मप्रदाय मोडून स्वतःचा वचना चालविल्याचा हा परिणाम आहे असो.

पुन रहस्यकार म्हणतात—“ सारयनिष्ठेना लोक केव्हाना केव्हा तरा अतरे वने अजिवात मोक्ष देणेच श्रेष्ठ मानात. जमल्यामुळे ” पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण सारयनिष्ठा म्हणजेच ज्ञानयोग. ज्ञानयोगा वरमांचा त्याग करूनच सारय बनत असताना व सारयनिष्ठा भगवानाचा मृष्टाच्या आरम्भ मायितली आहे. तेव्हा त्या निष्ठेतील लोक जमुव मानितात, जमा त्याच्यावर आराध करण्यात काय अर्थ आहे ?

ते पुन म्हणतात—“ म्हणून म याम न घेता ज्ञानप्राप्तीनंतरही निष्काम बुद्धीने सदैव वने करीत राहणे, हाच प्रथेकास तरा पुरुषार्थ असे ज्या कमयोगनिष्ठेचे मत आहे त्या कमयोगातल ज्ञान सपेक्षाने योगमार्गाला ज्ञान मागण्याम जाता मुरवात करून गातेतील शब्दांच्या अध्यायापर्यंत अनेक कारणे दाखवून व अनेक शक्याने निवारण करून या मार्गाचेच पुत्रावरण घेतले आहे. भगवानाचा केलेला फोट लक्षात ठेवला म्हणजे गातेत कमयोगच प्रतिपाद्य आहे, त्याबद्दल शका रहात नाही. ” गी २ पृ ६२६ पण ‘ ज्ञान प्राप्तीनंतर निष्काम बुद्धीने वने करीत राहणे ’ याचा अर्थ काय ? ज्ञानानंतर ज्ञाना पुत्रा-मध्ये स्वयं, पुत्र, धन इत्यादि विविधा वाम राहतात का काय ? तर राहण्याचा मभव अमेव तरच ‘ निष्काम बुद्धीने वने सदैव करीत राहणे ’ या शब्दाना काहा तरी अर्थ आहे. अमे म्हणता येईल, पण धुनि ‘ ज्ञाना अवाम, निष्काम, आप्तवाम, अवामहून अमने ’ अमे म्हणते. येथेहा ‘ मनानाळ मव वाम मोडून आत्म्यामध्ये आत्म्यानेच सतुष्ट असणे, ’ हे शिध्दप्रकाश ज्ञान मागितले आहे. तेव्हा ‘ ज्ञाना पुरुषाने निष्काम बुद्धीने वने करीत ’

विषयक बुद्धाने—ज्ञानप्राप्तीच्या उपायाच्या ज्ञानाने युक्त झालेला तं—हे पार्थ—हे अर्जुना,
—कर्मवन्ध—कर्म एव धर्माधर्माख्यः वन्धः—कर्मवन्धः तं प्रहास्यसि—कर्म-
वन्धाला—कर्म हाच धर्म व अधर्म या नावाचा बंध आहे, त्या कर्मबंधाला सर्वथा टाक-
गाल. (अहो पण कर्मानुष्ठानाविषयाच्या ज्ञानाने कर्मबंधाची निवृत्ति कशी होईल ?
कारण तत्त्वज्ञानावाचून कर्मांचा समूल त्याग करितां येणे शक्य नाहीं, या शंकेचे समा-
धान—) ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेः इति अभिप्रायः—ईश्वराच्या आरा-
धनेमाठी कर्म केले असता त्याचा प्रसाद होतो, त्या निमित्ताने तत्त्वज्ञान प्राप्त होते-
आणि तत्त्वज्ञानाने कर्मबंधाचा निवृत्ति होतो, असा याचा आशय आहे. [येथील 'योग,
या शब्दाचा अर्थ—पातंजलयोगशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे 'चित्तवृत्तीचा निरोध' असा
करावयाचा नाही. कारण गांताशास्त्राने तेवढा एवच उपाय सांगितलेला नाही. अनेक
उपाय सांगितलेले आहेत व योगशब्दाचे अनेक अर्थ रूढ आहेत. त्यातील उपाय हा
मामान्य अर्थ येथे येणे उचित होय, असे समजून आचार्यांनी भाष्यात 'आत्मज्ञानाच्या
प्राप्तीचा उपाय' असा त्याचा अर्थ ठेवला आहे. नंतर 'कर्मयोग व समाधियोग' असे
त्या उपायाचेच स्पष्टीकरण केले आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्मांचे अनुष्ठान. पण ते
कर्मानुष्ठान जर मराम—पलान्या इन्तें केलेले असेल तर त्याच्या योगाने ज्ञानप्राप्ति
होत नाही. म्हणून त्या कर्मानुष्ठानाला 'फलसर्चानाचून सुख दुःखादि द्वंद्वाना सोडून
ईश्वराच्या आराधनेने केलेले' असे विशेषण दिले आहे कारण पुढे ४७ व्या
श्लोकात अर्जुनाला अमलेंच कर्म करावयाचें सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे ५३ व्या
श्लोकात समाधियोग सांगितला आहे अर्थात् पुढील उपदेशानुष्टे पूर्ण लक्ष देऊनच
आचार्यांना योगशब्दाचा 'योग चित्तवृत्तिनिरोध.' हा योगदर्शनोक्त अर्थ मोडला, व
गातेनाल सर्व साधनाना लागू पडेल असा 'उपाय' हा अर्थ स्वीकारला, आणि त्यातील
पहिली पायरी ईश्वरार्थ कर्मयोग व शेवटची पायरी समाधियोग, असे स्पष्टीकरण दिले
आहे. योगशब्दाचा 'कर्मयोग' असा अर्थ कौशान मिळत नाही. त्यामुळे त्याचा तो
'प्रसिद्ध अर्थ' आहे, असे केव्हाही म्हणता येत नाही. पण योगशब्दाचा 'उपाय' हा
अर्थ कौशात दिलेला आहे. 'योगः संहननोपायध्यानमबंधयुक्तिषु' असा अमरकोश आहे.

हे म्हणजे 'संन्यासदाने ब्रह्मचर्य पाळावे,' या म्हणण्याभारजेव आहे. 'कर्म सदैव करात राहणें
हाच प्रत्येकाचा सारा पुरुषार्थ असें कर्मयोगनिष्ठेनें मत आहे' या म्हणण्याला आधार काय ?
मामामक मुराव कर्मवारी आहेत. पण तेही कर्मानुष्ठानाच्या सारा पुरुषार्थ न म्हणता स्वर्गा-
लाच पुरुषार्थ म्हणतात. 'गातेनाल शेवटच्या अध्यायापर्यंत कर्मयोगावाला ज्ञानाचेच पुष्टी-
करण केले आहे' हे म्हणजे माझ्या गातेनाल उपदेशाच्याच विरुद्ध आहे. कर्म ते आम्ही
पुढे ठिकठिकाना दाखवू. भगवानांना येथे 'मादयविषयार्थे ज्ञानं सांगितले, आता योगा-
विषयाकडे.' स्वतःच म्हणून फक्त विषयविभाग दाखविण्या आहे. पण तेवढ्यावरून गातेचा
प्रतिपाद विषय कर्मयोगच आहे, हे कर्म निश्चित होते ? कारण गातेत ज्ञान, भक्ति, ध्यान
इत्यादि अनेक विषय आहेत, परंतु कर्मयोगच नाही. याविषयाहि अधिक विचार पुढेच करू.

योग म्ह० सहनन-चिलखत, उपाय, ध्यान, संबंध व युक्ति असे पाच अर्थ आहेत. त्यातील उपाय हाच अर्थ येथें समवतो, ज्ञानोपायामध्ये कर्मानुष्ठानाचा अंतर्भाव होतो. म्हणून त्याला योग असें गौणवृत्तीने म्हणता येते. तेराव्या अध्यायात 'अमानित्वमदान्मि-
त्त्वम्०' श्लो ३ इत्यादि ज्ञानाच्या साधनाना 'ज्ञान' म्हटले आहे त्याचप्रमाणें कर्मानुष्ठान
मुख्य समाधियोगाचे साधन आहे म्हणून त्याला 'योग' म्हटले आहे अर्थात् योग म्ह०
केवळ कर्मयोगच असा मुख्यवृत्तान जे अथ करितात त्यांना हे रहस्य ठाऊक नसते असो,
पुढील उपायज्ञानाविषया श्रोत्याच्या मनात आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून 'या कर्मानुष्ठान-
ज्ञानाने तू युक्त झालास म्ह० तुला ईश्वरप्रासादामुळे तत्त्वज्ञान होईल व त्यामुळे तुला
धर्माधर्मसंज्ञक बंध निवृत्त होईल' अशा भगवान् स्तुति करीत आहेत] ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

अन्वयार्थ—इह—या मोक्षमार्गरूप कर्मयोगात—अभिक्रमनाश.—आरभिलेत्या
कर्माचा नाश—न अस्ति—होत नाही त्यात—प्रत्यवायः न विद्यते—दोष
नाही—अस्य धर्मस्य—या योगरूप धर्माचे—स्वरूपं अपि—थोडेसही अनुष्ठान—
महत्तः भयात्—समारूप मोठ्या भयापामून—त्रायते—रहिते ४०

किंचान्यत् नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगोऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रम
प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृत्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफल-
त्त्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य
योगधर्मस्यानुष्ठित त्रायते रक्षति महत्त मसारभयाजन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्मानुष्ठानाच फळ तरी नियमानें मिळतेंच, अशी खात्री
बोटे आहे ? भित्राय त्यांत दोषही संभवतात तेव्हा या योगमुद्धीवर तरी धडा कशी
ढेवारा ? उत्तर—)—किं च 'नेहाभि०' इति अन्यत् (उच्यते)—शिवाय 'नेहाभि०'
या श्लोकाने कर्माच अनुष्ठान अत्रय केले पाहिजे याविषया आणखी काही कारण मागि
तले जातें—इह मोक्षमार्गे-कर्मयोगे—या मोक्षमार्गात-कर्मयोगात—अभिक्रम-

१ रहस्यकार—“कर्मयोगाच्या मुख्य मुख्य मिद्धान्ताचा प्रथम निर्देश करितान—” असे
या श्लोकाना अवतरण देतान व पुढें श्लोकाचा अर्थ असा करितान—“येथें म्ह० या कर्म
योगमार्गात (प्रवृत्ती) आरभिले—या कर्माचा नाश होत नाही व (पुढें) विघ्नही देत
नाही या धर्मानें थोडेही (आरम्भ) मोठ्या भयापामून मरक्षण करिते ” आचार्यांनी
'इह' या शब्दाचा 'या मोक्षमार्गात-कर्मयोगात' असा अर्थ केला आहे व निष्पत्ती व
ईश्वरप्रासादांनी केलेले कर्म हे मोक्षार्थ साधन असायामुळे त्याला मोक्षमार्ग म्हणणेंच उचित
आहे रहस्यकारांना 'प्रत्यवाय शब्दाचा अर्थ 'विघ्न' असा केला आहे तो चिन्त्य आहे.
कारण कर्मयोगात प्रत्यवायशब्दाचा अर्थ 'दोष' असाच केला जातो रहस्यकार 'महत्त
भयात्' याचा अर्थ 'मोठ्या भयापामून' असा जगदी मरळ करितान, पण मोठे भय

नोशः अभिक्रमणं-अभिक्रमः-प्रारंभः तस्य नाशः न अस्ति—अभिक्रमण करणे, हाच अभिक्रम आहे. अभिक्रम म्ह० प्रारंभ. त्याचा नाश नाही. [मोक्षमार्गभूत कर्मानुष्ठानात म्ह० निष्काम ईश्वराराधनाय केलेल्या कर्मानुष्ठानात प्रारंभिलेल्या कर्मांचा नाश होत नाही.]—यथा कृप्यादेः—ज्याप्रमाणे शेती, व्यापार इत्यादि कर्मांचा

कोणते, ते काही सांगत नाहीत. आचार्य-‘या योगधर्माचे थोडेमेंही अनुष्ठान जन्ममरणादिरूप समारभयापासून रक्षिते’ असा त्याचा अर्थ करितात. वस्तुतः योगधर्माचा हा रोचक अर्थवाद आहे. पण रहस्यकार त्यालाच मुख्य मिद्धान्त म्हणतात जणु काय अर्थवाद व सिद्धान्त यात काहीच फरक नाही ! पण श्लोकातील अक्षरांवावरूनही ही योगधर्माची स्तुति-प्रशंसा आहे, हे उघड होते. रहस्यकार या भोकावरील टापेन म्हणतात-“कर्मयोगमार्गात एका जन्मात भिडि मिळाली नाही, तरी केलेले कर्म फुकट न जाता पुढील जन्मात ते उप योगी पडते आणि जन्मोजन्मी अशी भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरी खरी सद्गति मिळते, असा याचा अर्थ आहे. ” मग असे जर आहे तर ‘शानोत्तर शाना पुरुषाने काय करावे, ते सांगण्यासाठी गीता प्रवृत्त झाली आहे,’ इत्यादि म्हणण्याची वाट काय ! शानानंतरही सिद्धि मिळविण्यासाठी जर अनेक जन्म कर्मयोग आचरावा लागत असला तर त्या विचार्या शानाची काव करावयाम पाहिजे ! रहस्यकार ‘शानोत्तर शाना पुरुषाने कर्मयोगमार्गानेच जावे, असा भगवानाचा उपदेश ना ? आणि त्याच शानोत्तर कर्मयोगाचे जन्मोन्म आचरण केल्याने त्यात भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरी खरी सद्गति मिळते, हेच गातेचे रहस्य ? खरोखर आपला हा मिद्धान्त अपूर्व आहे ! विचार्या सांप्रदायिक अद्वैतमार्गिच्यांना किंवा दुसऱ्या कोणाहा सांप्रदायिकाहा असला शानोत्तरही अनेक जन्म दिनपत ठेवणारा कर्मयोगमार्ग गातेत दिसला नाही. पण सांप्रदायिक टीकाकारांच्या टापेंतून मुळत्यामुळे आपणाम तो दिसला !! विचारे रहस्याचे श्रद्धाळु वाचक स्वतः ला शानी समजून अनेक जन्म शानोत्तर कर्मयोग करीत राहो ! त्यांना अखेर केव्हाना केव्हा तरी सद्गति मिळेल. आम्हा आचार्यमत्ताना किंवा अद्वैतवेदान्तसांप्रदायिकांना शानममफालच मुक्ति पाहिजे आहे. शानापूर्वी चित्तशुद्धीसाठी आम्ही अनेक जन्म कर्म, उपामना, ध्यान इत्यादि करू. शान झाल्यावर एक क्षणभरही पुनर्जन्म घेणार नाही. अमो, शास्त्रार्थाची यथायं प्रतिपत्ति न झाल्याचे हे स्पष्ट चिह्न आहे. शिवाय असे का, एकाच जन्मात भिडि जरी न मिळाली तरी केलेले पुण्याचरण फुकट वान नाही, हा नियम एका कर्मयोगालाच का नेवडा लागू आहे ? आणि भक्ति, उपामना, ध्यान यांनाहा तोंच नियम का लागू नाही ? शिवाय हा नियम कोणत्या कनाला लागू आहे बरे ? गी र च्या ५५-५६ पृष्ठावर मागितलेल्या मार्गे, पिणे, वेष्टणे, वमणे इत्यादि कर्मांनाच तो लागू आहे ना ? यापेक्षा आचार्य म्हणताना त्याप्रमाणे ‘इह’ म्ह० त्या मोक्षमार्गात आरंभिलेले साधन फुकट जात नाही, असे म्हणजेच अधिक ससुक्ति होय, आणि आत्मज्ञान हेच मोक्षाचे साक्षात् साधन असल्यामुळे कर्मयोगादि सर्व साधने चित्तशुद्धीच्या द्वारा शानप्राप्तीसाठी ओढेत. चित्तशुद्धि होईपर्यंत त्याचे जनेक जन्म अनुष्ठान करावे लागते शानोत्तर साधनाची मुळाच गरज नाही व शानोत्तर एखादी जन्माचा सभव नाही, मग अनेक जन्म तर दूरच राहिले, हा वेदान्तसिद्धान्त होय.

आरंभ जरी केला तरी त्यांचे इष्ट फळ मिळेलच असा निश्चय नसतो, (कारण शेती-
व्यापार वगैरे केल्यास फायदा होण्याचा संभव आहे, एवढ्या आशेवरच मनुष्य त्याचा
आरंभ करतो) तशा या कर्मानुष्ठानात प्रारंभाच्या नाशाची भीति नसते.—योगविषये
प्रारंभस्य अनैकान्तिकफलत्वं न इत्यर्थः—या योगविषयातील प्रारंभाला व्यभिचारि
फलत्व नाही. म्ह० वैदिक कर्मांचे नियत फळ मिळत नाही, असें कधीं होत नाही. ते
अवश्य मिळतेच. केलेले शास्त्रीय अनुष्ठान व्यर्थ जात नाही, असा याचा भावार्थ.—
किंच—शिवाय दुसरे असें का,—चिकित्सायत् प्रत्यवायः अपि न विद्यते—
एखादा बंधराज एखाद्या रोग्याच्या रोगावर औषधोपचार करत असताना रोग वाढ-
ण्याचा किंवा मरण येण्याचाही संभव असतो म्ह० चिकित्सेत प्रत्यवायही संभवतो
पण चिकित्सेप्रमाणे—औषधोपचाराप्रमाणे या वैदिक कर्मानुष्ठानात प्रत्यवायही नाही.
(कारण ते वेदविहित आहे)—किं तु भवति—तर मग या कर्मानुष्ठानाचे कोणते
फळ मिळते ? —अस्य योगधर्मस्य स्वरूपं अपि अनुष्ठितं महतः—जन्ममर-
णादि-लक्षणात् संसारभयात् प्रायते—रक्षति—या योगधर्माचे थोडेसेही अनु-
ष्ठान फार मोठ्या जन्म-मरणादिरूप संसारभयापामून रक्षण करतें. [सम्यग्ज्ञान
उत्पन्न करून त्याच्या द्वारा ते अनुष्ठान संसारभयातून सोडविते. कारण ' सर्वपापप्रसक्तोऽपि
ध्यायन्निमिषमच्युतम् । यतिस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन ॥ ' सर्व पापामध्ये आसक्त
असलेलाही जो कोणी क्षणभर अच्युताचे ध्यान करतो तो यति, तपस्वी व पंक्तिपावन
ब्राह्मणांलाही पावन करणारा होतो, असें म्हटले आहे. ही अच्युताच्या ध्यानाची स्तुति
आहे त्यावरून दिवसभर सर्व पापे करायी व क्षणभर अच्युताचे ध्यान करावे, म्हणजे यति
तपस्वी व पंक्तिपावन होणा येते, असे न ममजता पापा पुरुषमुद्धा क्षणभरच अच्युत
ध्यान करून जर पावन होतो तर मुळीच पाप न करिता अहर्निश ध्यान करणारा मनुष्य
साक्षात् ईश्वरमय होईल, यात आश्चर्य कसले ? वास्तव आपणास साक्षात् परमात्मरूप
होण्यासाठी पृथ्याचरणपूर्वक अच्युताचे सतत ध्यान केले पाहिजे, असा त्यावरून निश्चय
करावा. कारण स्तुताचा उपयोग त्या त्या साधनाविषयी साधकाच्या मनात आवड उत्पन्न
करण्यापुरताच असतो. या श्लोकान व अ. ६ श्लो ४० येथेही या मार्गाची अशांच
स्तुति केली आहे. अग्न्या स्तुतीला व निंदेग्रही अर्थवाद म्हणतात.] ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

अन्यथार्थ—हे कुरुनन्दन—हे कुरुक्षेत्रा अर्जुना !—इह—या मोक्षमार्गात—
व्यवसायात्मिका बुद्धिः—हा निधयस्वभावाची बुद्धि—एका—एकच आहे—
अव्यवसायिनां—अनिधर्मा पुरुषांच्या—बुद्ध्यः—बुद्धि—बहुशाखाः—अनेक
प्रकारच्या—च—व—अनन्ताः हि—अनन्त आहेत, हे प्रसिद्ध आहे. ४१.

येयं सांख्ये बुद्धिरक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति । व्यवसायामिका निश्चयस्वभावेनैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणचनितत्वा-
दिह श्रेयोमार्गे हे कुरनन्दन । या पुनरितरा बुद्धयो यामा शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽ-
पारोऽनुपरत समारो नित्यप्रतनो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणचनितविवेकबुद्धिनिमित्त
वशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु समारोऽप्युपरमते । सा बुद्धयो बहुशाखा बहुव्य-
शाखा यासा ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धय
केषामव्ययसायिना प्रमाणचनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थ ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(येथे साम्यज्ञान व योगज्ञान अस बुद्धिद्वयच मागित आहे पण
वैशेषिक, न्याय, सांख्य, योग, पूर्वमामासा, चार्वादिवाचा नास्तिक शास्त्र इत्यादिनां
उपदेशांता दुसरा ज्ञानेहा आहेत भगवानांना त्या मज्जांष्टे टुल्लू करून ह बुद्धिद्वयच
हा सांगितलें ? उत्तर—) या इयं सांख्ये बुद्धि उक्ता—चा ही सांख्यबुद्धि वर सांगि
तली—च योगे वक्ष्यमाणलक्षणा—आणि पुढे योगबुद्धि सांगवयाचा आहे—सा
'व्यवसाया०' इति—तात एक प्रमाणभूत बुद्धि आहे, अस आता भगवान् 'व्यवसा-
यामिका०' या श्लोकान सांगतात.—हे कुरनन्दन—पुनः—इह श्रेयोमार्गे—या

१ 'वमयोगात्तल महत्त्वाचा दुसरा सिद्धान्त आता मागताना' असे या श्लोकात अर्थ
तरा देऊन रहस्यवार त्याचा अर्थ असा करिताना—“व्यवसाय म्ह० वायावायाचा
निश्चय करणारा (इन्द्रियरूपा) बुद्धि या मार्गात एक म्ह० एकाग्र असावा लागते वारण
ग्याच्या बुद्ध्याचा (अशा प्रकारे) एक निश्चय होत नाही त्याचा बुद्धि म्ह० वाचना अ-
नेक पत्रे फुल्ल्या व अनन्त (प्रचारच्या) अमतात ” पण या शकान वमयोगात्तल
सिद्धान्त बुद्ध्याच मागितल्या नाही मोक्षमार्गात निश्चिन एका बुद्धि अमन व प्रवृत्तिमा-
गात अनिश्चिन अनेक बुद्धि अमतात, असे मागून या श्लोकातही मोक्षमार्गाभूत योगाची
प्रमाणच विवक्षित आहे कारण 'योगबुद्धि एक' असे तरा भावानांना ३९ व्या श्लोकात
म्हणें आहे, तरा पुढच्यात श्लोकान वाहा ता सांगण्यास आरंभ केला नाही तर प्रथम
३॥ श्लोकात त्या बुद्ध्याचा प्रथमाव ४२-४४ श्लोकान इतर सबाम बुद्ध्याचा निरा करून ४० व्या
श्लोकात 'अनुनातानू निष्काम हो,' असे मागून ४६ श्लोकात ज्ञानाच्या फळात मकरन्दरत्ना-
भावात होना असे म्हणून ४७ व्या श्लोकात पण तुला वमागार अधिहार आहे, देखून
योगाच्या उपदेशास आरंभ केला आहे याग्नव स्तुतिरूप किंवा ज्ञानरूप अधवादात वम
वमयोगात्तल सिद्धान्त म्हणता येत नाही या अर्थामार्गात व्यवसायानिका म्ह० निश्चय
स्वभावाबुद्धि म्ह० ज्ञान एकाच आहे वर मागितल्या सांख्यबुद्धि व पुढे सांगवया ती
सांख्यबुद्धि हा एका प्रमाणभूत बुद्धि आहे कारण ता निर्णय वदरूप प्रमाणापासून ज्ञाना
आहे वाचाच्या दर्शनकाराच्या बुद्धि सम्यक्प्रमाणचनित नमनान, असे आचार्य ज्ञानात
पण रहस्यकार व्यवसायानिका बुद्धि म्ह० वायावायाचा निश्चय करणारे बुद्ध्याच असे म्ह-
णून 'एका' म्ह० एकाग्र असावे ज्ञाने, असे मागून पण एका म्ह० एकाग्र हा म-
ग्न अध्याचाच प्रकार का काय ? वर, एका म्ह० एकाग्र असे जरी मानत तरा पुढे लागून
च गिर म्हणें आहे याता मरळ अर्थ असा होण्या वा वायावायाचा निश्चय करणारे

मोक्षमार्गांत—व्यवसायात्मिका—निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः—व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयस्वभावाची एकच बुद्धि आहे. (श्रेयोमार्गांत प्रवृत्त झालेल्या या व्यवसायात्मिका बुद्धीचे फळ सांगतात.)—इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य याधिका—या प्रकृतबुद्धिद्वयाच्या अपेक्षेने इतर—त्याच्या उदय-अप्रमाणजनित—स्वकपोलकल्पित अशा ज्या बुद्धि त्याचा संसाराचा कारण होणारा जो शाखाभेद त्याला बाधित करणारी आहे.—सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्—कारण ही बुद्धि निर्दोष वेदवाक्यरूप प्रमाणापामून उत्पन्न झालेली असल्यामुळे इतर काल्पनिक ज्ञानाच्या प्रकाराचा बाध करणारी आहे. [त्यामुळे येथे सांगितलेले बुद्धिद्वय म्ह० उपायरूप योग-बुद्धि व उपयंरूप सारयबुद्धि अनुक्रमे परंपरेने व साक्षात् संसारहेतुभूत अज्ञानाचा बाध करणारी आहे. उत्तरापांचे च्याम्यान—]—या पुनः इतराः बुद्धयः—आणि ज्या प्रस्तुत बुद्धिद्वयाहून इतर बुद्धि आहेत,—यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारः नित्यप्रततः विस्तीर्णः भवति—ज्या अप्रामाणिक बुद्ध्याचा प्रसंगोपात्त आपला अत्यंत वाटलेला विस्तार प्रवृत्त झाल्यामुळे संसार अनंत, अपार, अनुपरत म्ह० नित्य प्रतत—अरत विस्तार होतो—च—आणि—प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशात् अनन्तभेदबुद्धिषु उपरतासु संसारः अपि उपरमते—शुद्ध अनुमान व आमम या प्रमाणांना उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरूप निमित्तामुळे त्या अनंतबुद्धि निवृत्त झाल्या असता संसारही निवृत्त होतो—ताः बुद्धयः बहुशाखाः—त्या बुद्धि बहुशाखा आहेत.—बहुव्यः शाखाः यासां ताः बहुशाखाः बहुभेदाः इति—एतत्—ज्याच्या शाखा—भेद पुष्कळ आहेत त्या बहुशाखा—बहुभेदयुक्त असा याचा भावार्थ—प्रतिशाखाभेदेन अनन्ताः बुद्धयः हि—प्रत्येक शाखेच्या भेदामुळे अनन्त बुद्धि होतात,—केषां—केषांच्या—अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः—अव्यवसायाच्या—वेदरूप स्वतः प्रमाणापामून उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरहित लोकांच्या बुद्धि अनंत असतात असा भावार्थ. [वर सांगितलेली जी व्यवसायात्मिका बुद्धि तिच्याहून अगदा निराव्या असलेल्या बुद्धि बहुशाखांनी युक्त व अनन्त असतात. त्या काल्पनिक-अप्रामाणिक बुद्धीविपर्ययाच्या आनुषंगिक अभिनिवेशामुळे तिच्यामध्ये आपली अनेक प्रकार उद्भवतात. तेच त्याचे शाखाभेद होत. त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे मगार अनंत बनतो. सम्यग्ज्ञानावाचून मगाराची निवृत्ति न होणे, हेच त्याचे अनन्तत्व आहे संसार स्वतः कार्य आहे. पण त्याचे वस्तुभूत-सत्य-व्यापित कारण नाही म्हणून अपार-पारार्द्रित म्हटले आहे तो प्रवाहरूपाने नित्य प्रवृत्त आहे केव्हाही निवृत्त होत नाही म्हणून त्याला अनुपरत-नित्यप्रतत म्हटले आहे तात्पर्य इतर अनंत भेदयुक्त बुद्धींच्या प्रवृत्तीमुळे

मुमुक्षुने अनुष्ठान करावयास योग्य अमनेने जे योग्यमाधननून कर्म त्याविषयीची बुद्धि ही व्यवसायात्मिका बुद्धि होय व्यवसाय म्ह० निश्चय इत्यं टीकाकाराचा व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयात्मिका व एका म्ह० एव प्रमाण जनित

संसार असा अनन्त, अपार व निल प्रवृत्त होऊन विस्तारला आहे पण वेदोक्त प्रमाणापामून उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धीमुळे सम्यग्ज्ञान होऊन अप्रामाणिक बुद्धीचे अनंत भेद निवृत्त होतात त्या असख्य विपरीत बुद्धि निवृत्त झाल्या असता संसारही निवृत्त होतो पण जे विवेकबुद्धिहीन असतात त्याचा ज्ञान बहुआखातींनी युक्त व अनन्त असतो इतर बुद्ध्यातीत एकेका बुद्धाचे अवान्तर भेद अनेक अमत्यामुळे ते सर्व मिळून अनंत भेद झाले आहेत] ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन '—वेदवादरताः—वेदाचे जे रमणाय अर्थ वाद स्यातच आसक झालेले—अन्यत् न अस्ति इति वादिनः—स्वर्गादि फल देणाऱ्या कर्मांदून दुसरे वाद्दा चागले साधन नाही, अस बोलणारे—कामात्मानः—कामस्वभाव—नाना प्रकारच्या विग्रयामक्ताने विषयमय झालेले,—स्वर्गपरा—स्वर्गा-लाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे, शमे—अविपश्चितः—अविद्वान्—अविवेका लोक—यां इमां पुष्पितां—ज्या या फुले—या वृक्षाप्रमाणे रमणाय वाटणाऱ्या—जन्मकर्मफल-प्रदां—जन्म हेंच कर्मांचे फल देणाऱ्या,—भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां—भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठी निध्यामध्य अनेक प्रकारचा कर्म सांगितला आहेत, अशा—वाचं—वाणाल—प्रवदन्ति—बोलतात,—तया—त्या वाणाने—अपहृत-चेतसां—ज्याचे चित्त हरण केले आहे अशा—भोगैश्वर्यप्रसक्तानां—भोग व ऐश्वर्य यात अत्यंत आसक झालेल्या—तेषां—त्या अविवेक्यांची—व्यवसायात्मिका बुद्धिः—निश्चयस्वभाव—साख्ययोगबुद्धि—समाधौ—अत करणात—न विधीयते—होन नाही ४२—४४

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते यामिति । यामिमां बह्व्यमाणां पुष्पिता पुष्पितवृक्ष इव शोभमाना धूयमाणरमणीया वाच वाक्यलक्षणा प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेधमोऽप्रविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेद-वाक्येषु रता हे पार्थ नान्य-स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येववादिनो वदन्शीला ॥ ४२ ॥

वृक्ष इव शोभमानां— ज्या या पुष्पित म्ह० फुललेल्या पळ्याच्या वृक्षाप्रमाणे शो-
 बद्धला ' अनेक प्रकारच्या (यज्ञयागादि) कर्मानांच ' जन्मकर्मफलप्रदा- ' (पुन.) जन्म
 होणें हें फळ मिळून (जन्मोजन्मा) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें, '
 ' स्वर्गपरा. कामात्मानः- ' ते स्वर्गाच्या पाठीम लागलेले काम्यबुद्धीचे लोक ' तथा अपहृत
 चेतसा ' बरील भाषणाकडेच त्याचे मन ओढलें जाऊन ' भोगैश्वर्यप्रमत्ताना ' भोग व
 ऐश्वर्य यात गढून जातात व त्यामुळे त्यांची ' व्यवसायात्मिका बुद्धि. ' व्यवसायात्मक म्ह०
 कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि (कधीच) ' समाधौ ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणी
 ' न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाही " ४८ पृ १०८ यात मूळ श्लोकातील शब्द
 अवतरणविज्ञात आम्हा मुद्दाम दिले आहेत ' रता ' म्ह० फुललेले हा अर्थ बरोबर नाही.
 कारण रत झ० आसक्त झालेले, फुललेले नव्हे कारण भुलणें निराळें व रत होणें निराळें.
 ' पुष्पिता वाच प्रवदन्ति ' याचा ' फुलवून असे भाषण करितात, ' हा अर्थ बरोबर
 नाही. कारण ' पुष्पित ' हें वाणीचे विशेषण आहे व त्याचा अर्थ ' आपातरमणीय ' असा
 आहे. फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें शोभणारा, ऐकायला मोठी गोड अशा वाणी बोलतात.
 ' वाच ' याचा भाषण व ' पुष्पिता ' याचा फुलवून हा अर्थ व ' वाच प्रवदन्ति ' याचा
 ' असे भाषण करितात ' हा अर्थ बरोबर नाही. कारण जी वाणी बोलतात तिने ज्यांचे
 चित्त हरण केले आहे असा पुढें स्वयं अमन ' जन्मकर्मफलप्रदा ' व ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रि-
 याविशेषणबहुला ' हा विशेषण आहेत त्यामुळे ती वाणी झ० वेदवाणी, नुस्तें भाषण नव्हे.
 बरें, त्यांनी त्यांचे भाषण छानून जें दिले आहे त्यात तरी या वाणीच्या दोन विशेषणांचाच
 अर्थ केला आहे पण तो कितपत बरोबर आहे याचा विचार वाचकांनाच करावा ' क्रिया
 विशेषणबहुला ' झ० अनेक प्रकारच्या यज्ञयागादि कर्मानांच, ' जन्मकर्मफलप्रदा ' पुन
 जन्म होणें, हें फळ मिळून (जन्मोजन्मा) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति- ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त
 होतें. हा अर्थ मुळाला अगदा भरून नाही यास्तव भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठी ज्या
 मार्गांमध्ये कर्मांचे अनेक प्रकार मागितले आहेत व जी जन्मरूप कर्मफल देणारी आहे
 अशी पुष्पित वाणी अश्व वमठ बोलतात असा अन्वय व अर्थ करणेंच अतिशय सयुक्तिक
 आहे बहुतेक सर्व टीकाकार असाच अर्थ करितात ' तथा अपहृतचेतसा ' बरील भा-
 षणाकडेच त्याचे मन ओढून जाऊन, हा अर्थही मुळाला भरून नाही, ' तथा ' ही दुतीया
 विभक्ति असल्यामुळे तिच्याकडून ज्याचें चित्त अपहृत झालें आहे, त्या वाणीने उदाचें
 चित्त आकर्षण करून घेतलें आहे व जे भोगैश्वर्यांत आसक्त झाले आहेत त्यांच्या मनात मात्स्य
 व योग याविषयांचे ज्ञान होत नाही, उद्धवत नाही, हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक आहे.
 कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि कधीच ' समाधौ- ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणा
 ' न विधीयते- ' स्थिर होऊ शकत नाही, हा अर्थ अयोग्य आहे कारण तो मूळाला भरून
 नाही. ' समाधौ ' म्ह० समाधिस्थ-एका ठिकाणी व ' न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाही
 हा अर्थ त्या त्या शब्दापासून कसा निष्पन्न होतो, ते एक रहस्यकारात्मक माहीन !

१ पद्यार्थें डाट फुललें म्ह० फार सुशोभित दिसतें. पण प्राण्याच्या उपयोगी पड-
 तील-त्यांना खावयास सापडतील अशा फळें त्यावर येत नाहीत. त्याप्रमाणें कर्मकांडात्मक
 वाणी ऐकायला मोठी मोठी वाटेत कारण त्यात अनेक साधने व साध्य यांचे रमभरित
 वर्णन केलेले असते. पण ती निरतिशय फळ मात्र देत नाही. म्हणून हा पृथान्त दिला आहे.

भेगाऽन्या—श्रूयमाणरमणीयां—ध्वण करीत असताना अलंत रमणीय वाटणाऽन्या
—वाचं—वाक्यलक्षणां—वाक्यरूप वाणीला—प्रवदन्ति—बोलतात. —के—
कोण बोलतात ?—अविपश्चितः—अल्पमेधसः—अविवेकिनः इत्यर्थः—अविद्वान्
—अल्पबुद्धिमान्—अविवेकी असा याचा भावार्थ.—वेदवादरताः—बहु-अर्थवाद-
फल-साधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः—अनेक अर्थवाद, फल व साधनें याचें
प्रकाशन करणाऽन्या वेदवाक्यामध्ये रत झालेले,—हे पार्थ—अर्जुना,—स्वर्गप्राप्त्या-
दिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अन्यत् न अस्ति इति एवं वादिनः वदन्शीलाः
—स्वर्गाची प्राप्ति होणें, इत्यादि फलाची साधनें, अशा कर्मांहून दुसरें—इश्वर किंवा मोक्ष
नाहीं, असें बोलण्याचें ज्याचें शीलच बनलें आहे, असे ते कर्मनिष्ठ अविवेकी सम्यग्ज्ञा-
नवान् होत नाहात. [वेदवाद म्ह० वेदवाक्यें, ता पुष्कळ अर्थवाद, फलें व साधनें
याचें प्रकाशन करितात. वेदान जे विधि असतान त्याचें शेष म्हणून विधीची स्तुति,
फल व साधन याचेंही सविस्तर वर्णन अमते. ता विधिशेषवाक्ये ऐकून पूर्वोक्त वेदा-
ध्यायी अविवेकी ब्राह्मण त्यानच आमक होतात. कर्मकांडनिष्ठ होतात. त्यामुळे कर्म-
कांडरूपी पुष्पित वाणीचें प्रवचन करणारे ते कर्मनिष्ठ कर्मावाचून दुसरे काही नाहीं,
इश्वर किंवा मोक्षही नाहीं, असें म्हणून नास्तिक बनतात. अविवेकामुळे त्यांना वेद-
वाक्याचें तात्पर्य कशात आहे, हें कळत नाहा. त्यामुळे त्यांना सम्यग्ज्ञान होत नाहा.
मलनाच सिद्धान्त ठरवितात व त्याचाच मग दुरभिमान धरितात. अशा लोकाची प्राय.
व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहा.] ४२

ते च—कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः
स्वर्गः परः पुरुषार्थी येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं
कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं
प्रवदन्तीत्यनुपपद्यते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला
यस्यां वाचि तां स्वर्गपदपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाशयन्ते । भोगैश्वर्यभाति
प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये
क्रियाविशेषास्तद्वहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

माप्यार्थ—(प्रकृत अविवेकी प्रवचनकर्त्यांना व्यवसायात्मिका बुद्धीची प्राप्ति न
होण्याचें कारण दुसऱ्या विशेषणाना सूचिततात—)—ते च 'कामात्मानः' इति
—ते आणखी कसे असतात ते 'कामात्मानः' या श्लोकात सांगतात—कामात्मानः
—कामस्वभावाः—कामपराः इत्यर्थः—कामामध्येच ज्याचें चित्त असतें ते का-

१ गीतार्थाचा विचार करणाऽन्या आधुनिकांचीही हाच अवस्था शाली आहे. त्यामुळे
त्यांना खरा गीतार्थ कळत नाहा, विधिवाक्य कोणतें व अर्थवादवाक्य कोणतें, याचा नि-
श्चय न करिता ते फक्त अक्षरांवांचा विकटून वसताना, आम्ही मरळ अर्थ करतो, म्हणून
बुद्ध्या अभिमान धरितात, पण शेवटीं तोही टिकत नाहीं. कारण जसच्या प्रधाचा अर्थ
तात्पर्यानुसारच करावा लागतो.

मात्मे म्ह० कामस्वभाव-कामपरायण असा याचा भावार्थ. [निरनिराळ्या फलांच्यो इच्छेनें तत्साधनभूत कर्मांमध्य प्रवृत्त शात्यामुळे कर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयी बहिर्मुख होणे, हेंच कामपरायणत्व होय]—स्वर्गपराः—स्वर्गः पर पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः—स्वर्ग हाच ज्याचा परम पुरुषार्थ आहे ते स्वर्गपर म्ह० स्वर्गप्रधान [कर्मनिष्ठ लोक कर्मांमध्येच आसक्त असतात. त्यांना स्वर्ग या फलाची इच्छा असते स्वर्ग हाच परम पुरुषार्थ आहे, असा त्याचा निश्चय असतो, त्यामुळे मोक्ष व त्याचा उपाय ज्ञान यावर त्याच्या मनाचा मुळी कलच नसतो]—जन्मकर्मफलप्रदां-कर्मणः फलं कर्मफलं जन्म एव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददाति इति जन्मकर्मफलप्रदा तां चाचं प्रवदन्ति इति अनुपज्यते—कर्मांचें जें फल ते कर्मफल, जन्म हेच कर्मफल-जन्मकर्मफल, ते उत्तम प्रकारें देते म्हणून जन्मकर्मफलप्रदा, त्या वाणाला बोलतात-उच्चारितात, असा मागील श्लोकातील 'वाच'शब्दाशी या शब्दाचा अन्वय लागतो [येथील 'जन्म' या शब्दानें उच्च, नीच व मध्यम देह व त्याचे असह्य अकातर भेद यांचें ग्रहण करावें पण ती वाणी अनेक देहरूप फळ नशी देणार या प्रश्नाचें उत्तर-]—क्रियाविशेषयद्गुलां-क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते यद्गुलाः यस्यां वाचि तां—क्रिया म्ह० याग, दान इत्यादि अनुष्ठानें, त्याचे विशेष म्ह० देश, काल, अधिकारी, यामुळे होणारे सप्ताह, अनेकाह इत्यादि प्रकार ते ज्या वाणीमध्ये पुष्कळ प्रतीत होतात, ती क्रियाविशेषयद्गुला वाणी होय (त्या वाणामध्ये ते विशेष यादुस्यानें कसे राहतात, ते सांगतात-)
—स्वर्गं पशु पुत्र-आदि अर्थाः यया वाचा यादुस्येन प्रकाशयन्ते—स्वर्ग, पशु, पुत्र इत्यादि अर्थ-विषय ज्या वाणीकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित केले जातात, (अशा त्या वाणाला बोलतात तथापि कर्मनिष्ठाचा कल मोक्षाकडे होण्यास काय हरकत आहे, या प्रश्नाचें उत्तर-)
—भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोः गतिः-प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्गुलां—भोग व ऐश्वर्य-भोगैश्वर्य, त्याचा जी गति म्ह० प्राप्ति-ती भोगैश्वर्यगति त्या प्राप्तिप्रत-भोगैश्वर्यप्राप्तीचे साधनभूत असे जे क्रियाचे प्रकार, ते जात बहुल म्ह० पुष्कळ आहेत,—तां चाचं प्रवदन्तः मूढा संसारे परिवर्तन्ते इति अभिप्रायः—त्या तत्सत्या कर्मकांडरूप वाणीला बोलणारे मूढ संसारात परिभ्रमण करीत राहतात, असा याचा आशय आहे [ते अविवेका कर्मनिष्ठ लोक फलाच्या इच्छेनें अनेक कर्मे करितात स्वर्ग हाच त्याचा मुख्य पुरुषार्थ असतो स्वर्गाच्या पलीकडे मोक्ष म्हणून काही आहे, ईश्वर म्हणून कोणी कर्मे व कर्मफल यांचा नियन्ता व दाता आहे, ज्ञान हें मोक्षाच साधन आहे, असे ते जाणतच नाही वेदोक्त कर्मे करून स्वर्ग मिळविला की पुरुषार्थ संपला, असा त्याचा दृढ निश्चय झालेला असतो ज्या वाणींत विषयभोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तासाठी, त्यांची प्राप्ति व्हावा म्हणून अनुष्ठेय कर्मांचे अनेक प्रकार सांगतलले आहेत व जीं विविध शरीरें ह्म फळ देते, अशा पुष्पित वाणाचा ते पाठ करीत

वसतात, व त्यामुळे संसारातच भ्रमण करितात अहो पण त्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या -कर्मकांडिनिष्ठ कर्मठाचाहा बुद्धि शुद्ध होऊन त्यांना मोक्ष व त्याचें साधन ज्ञान यावि-
षयी इच्छा उत्पन्न होईल व कालान्तराने त्यांनाही मोक्ष मिळेल, म्हणून म्हणाल तर त्याचें उत्तर ' भोगे ' या पुढील श्लोकान देतात—]

तेषां च—भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव
प्रणयवतां तदात्मभूतानां तथा क्रियाविशेषप्रवृत्त्या वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादित-
विवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सारथे योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषो-
पभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणबुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां—आणि भोग व ऐश्वर्य यांमध्ये आ-
सक्त झालेल्या त्यांची (व्यवसायात्मिका बुद्धि होत नाही, असा पुढें संबंध)—भोगः
कर्तव्यं ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोः एव प्रणयवतां तदात्मभूतानां—
भोग-कर्तव्य व ऐश्वर्य, त्या भोगैश्वर्यामध्येच ज्याचा प्रणय आहे, जे तदात्मभूत झाले
आहेत, भोग व ऐश्वर्य हेच आपले या जगतांत कर्तव्य आहे, अशा अभिनिवेशाने युक्त
असलेल्या चित्ताशा ज्याचा तादात्म्य-अप्याम झाला आहे म्ह० जे बहिर्मुख आहेत—तथा
-क्रियाविशेषप्रवृत्त्या वाचा—त्या क्रियाविशेषप्रचुर वाणाने—अपहृतचेतसां—
ज्यांची विवेकप्रज्ञा आच्छादित केली आहे अशा लोकांच्या—समाधौ समाधीयते
अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वं इति समाधिः—अन्तःकरण—बुद्धिः तस्मिन्—
समाधात म्ह० अन्त करणात—ज्यात पुरुषाच्या उपभोगासाठी सर्व उत्तम प्रकारे स्थापिले
जाते ती समाधि म्ह० अन्तःकरण—बुद्धि त्यात—व्यवसायात्मिका सांप्ये योगे वा
बुद्धिः—सांख्य किंवा योग याविषयाची वा व्यवसायात्मिका बुद्धि ती—न विधीयते
-न भवति इत्यर्थ—स्थित होत नाही त्याच्या अन्त करणात तसला बुद्धिच उत्पन्न
होत नाही, असा याचा भावार्थ [अमृतपान, अप्सराबरोबर विहार, पारिजातादि पुष्पा
चा सुगंध, नदनविहार इत्यादिकाचा उपभोग—अनुभव व त्याला कारण होणारे ऐश्वर्य
-देवादिकांचे स्वामित्व वगैरे यामध्ये अत्यंत आसक्त झालेल्या म्ह० आम्हाला याचाच प्राप्ति
करून घ्यावयाची आहे, अशा अभिनिविष्ट चित्ताशा ज्यांना आपले तादात्म्य करून घेतले
आहे अशा म्ह० आत्मोन्मुखता सोडून बहिर्मुख झालेल्या लोकांच्या अन्त करणात व्यव-
सायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाही. कारण पूर्वीच क्रियाविशेषप्रचुर कर्मकांडात्मक वाणाने
त्यांच्या विवेकशक्तीला आच्छादित करून सोडलेले असते त्यामुळे त्यांच्या समाधीत
म्ह० अन्त करणात सांख्य किंवा योग याविषयाची निश्चयरूप बुद्धि उत्पन्नच होत नाही
पुरुषाच्या भोगासाठी ज्यात सर्व विषयजात ('समाधीयते') स्थापिले जाते ती समाधि
म्ह० अन्त करण इन्द्रियाच्या द्वारा सर्व विषय अन्त करणात येतात म्हणजे अन्त कर-
णाची वृत्ति विषयाकार बनते अन्त करण तदाकार झाले, म्ह० अन्त करणाचा साक्षी
त्याला पाहतो अन्त करण ज्याचें ग्रहण करत नाही त्याला आत्मा पाहत नाही, व तें
ज्याचें ग्रहण करतें तो पदार्थ वस्तुतः बाहेर जरा नसला तरी आत्मा त्याला पाहतो.

म्हणून पुरुषोपभोगसाठी अन्तःकरणांत सर्व ठेविले जाते, असे म्हटले आहे. येथे समाधि म्ह० संप्रज्ञात किंवा असंप्रज्ञात समाधि असा अर्थ करिता येत नाही. कारण समाधीत वृत्ताचा अभावच असतो. त्यामुळे व्यवसायात्मिका बुद्धिवृत्ति त्यात संभवत नाही. ती अन्तःकरणातच संभवते] ४४.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—वेदाः त्रैगुण्यविषयाः—वेदाचा विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे.—त्वं—तू—निस्त्रैगुण्य.—निष्काम,—निर्द्वंद्व—शीतोष्ण—सुख—दुःख—लाभालाभ इत्यादि द्वंद्वानां रहित,—नित्यसत्त्वस्थः—नेहमी सत्त्वगुणी—निर्योगक्षेमः—योगक्षेमाची चिंता न करणारा व—आत्मवान्—आत्मस्वरूपाविषयां सावधान—भय—हो.

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषय प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वः सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वसद्वच्चौ सतो निर्गतो निर्द्वंद्वो भव । एवं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्बुद्धिरेव्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष सर्वोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण वेदाभ्यास करणाऱ्या अविवेक्याच्याही मनात विवेकबुद्धि उत्पन्न होईल, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात—)—ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां—जे अज्ञा रीतीने विवेकबुद्धिरहित आहेत त्या कामात्म्यांना—सकाम पुरुषांना—यत्फलं तत् त्रैगुण्यं इति आह—जे फल मिळते ते भगवान् ' त्रैगुण्यं ' या चरणाने सांगतात—त्रैगुण्यविषयाः—त्रैगुण्यं—संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः—त्रैगुण्य म्ह० संसार. ज्याचा तो संसार विषय आहे म्ह० ज्यांना संसाराचे प्रकाशन—प्रतिपादन करावयाचे आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत (सत्त्वादि तीन गुणांचा जो समाहार त्याला त्रैगुण्य म्हणतात. पुण्य-पाप व मिश्र कर्म आणि त्याचे फल याचा संबंधरूप समाहार म्हणजेच त्रैगुण्य संसार म्हणजे तरी काय? हे त्रिविधकर्म व त्याचा फलसंबंध हाच संसार आहे. कर्मकांडरूप वेदाचा प्रतिपाद्य विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे. येथील वेदशब्दाने कर्मकांडच घेणे उचित आहे. त्याचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांना त्यात सामिललेल्या कर्मांच्या अनुष्ठानद्वारा निधयाने संसारच प्राप्त होतो. तेव्हा कर्तव्य व फल याच्या चकांत सापडलेल्या संसारी जीवांना विवेक करण्यास अवसरच कोठून मिळणार? तर मग संसाराचे परिमार्जन करण्यासाठी विवेक सिद्ध व्हावा, म्हणून मी काय करावे ? असे

विचारशील तर सांगतो]—अर्जुन, त्वं तु निखैगुण्यः भव-निष्कामः भव
इत्यर्थः—हे अर्जुन, पण तू निखैगुण्य हो-निष्काम हो, असा याचा भावार्थ. [अहो पण
याच श्लोकांत पुढे जर नित्यसत्त्वस्थ हो, असे स्पष्ट झटले आहे तर निखैगुण्य हो, असे
कसे भगवान् सांगत आहेत, अशी शंका कोणाला येऊं नये, झणूनच भाष्यांत 'निष्काम
हो' असा त्याचा अर्थ केला आहे]—निर्द्वंद्वः-सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ
द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततः निर्गतः निर्द्वंद्वः भव—सुख व दुःख यांना कारण होणारे
व परस्पर विरोधी असणारे जे दोन पदार्थ त्यांना द्वंद्व झणतात. [शीत-उष्ण, लाभ-
अलाभ, जय पराजय इत्यादि, असले परस्पर विरुद्ध दोन पदार्थ हा द्वंद्व या शब्दाचा
वाच्य-अर्थ आहे]—त्या द्वंद्वापासून निघालेला-दूर झालेला असा तू हो म्ह० निर्द्वंद्व
हो. [द्वंद्वराहित्य झ० शीतोष्णादिकाना सहन करणे, हे निष्काम होण्याचे साधन आहे,
असे सांगून सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय करणे, हा निर्द्वंद्व होण्याचा उपाय आहे असें
सांगतात—]—त्वं नित्यसत्त्वस्थः-सदा सत्त्वगुणाश्रितः भव—तू नित्यसत्त्वस्थ
झ० सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय केलेला असा हो. [अहोपण योगक्षेमाकडे ज्याचे लक्ष आहे
त्याला रजोगुण व तमोगुण यांना सोडून केवळ सत्त्वगुणाचा आश्रय करता येणार नाही,
अशी शंका घेऊन सांगतात—]—तथा नियोगक्षेमः-अनुपात्तस्य उपादानं योगः
उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः—त्याचप्रमाणे तू योगक्षेमासहित हो. ज्याचा संग्रह केलेला
नाही अशा अवश्य पदार्थांचा संग्रह-संपादन करणे हा योग व ज्याचा संग्रह-संचय
केला आहे त्याचे रक्षण करणे हे क्षेम. (अहो पण जिवंत रहावयास अवश्य लागणाऱ्या
अन्न-वस्त्रादिकांचा संग्रह व रक्षण करणे, यांत कांहीच दोष नाही. कारण योगक्षेम
हे मुळा जीवनाच्या द्वारा पुरुषार्थाच्या उपयोगी आहे, तेव्हा 'नियोगक्षेम हो' असें
कसे म्हणता ? उत्तर)—योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा, इत्यतः
नियोगक्षेमः भव—योग व क्षेम यांना प्रधान मानून त्यात तत्पर झालेल्या पुरुषाची
श्रेयोमार्गांत-मोक्षमार्गांत प्रवृत्ति होणे फार कठिण आहे. झणून तू नियोगक्षेम हो.
(अहो पण योगक्षेमामध्ये सर्वांची स्वभावतःच प्रवृत्ति होत असते. त्यामुळे त्यापासून
निवृत्त होणे अशक्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून मागतात—) —आत्मघान्-अप्र-
मत्तः च भव—आणि आत्मघान् म्ह० अप्रमत्त हो (मनाने विषयाधान न होणे, हाच अप्र-
माद आहे. करितां तू आपल्या मनाला विषयपरवश होऊं देऊं नको अहो पण मुमुक्षुला असा
उपदेश केला जातो. प्रवृत्तिमार्गी पुरुषाला असा उपदेश करता येत नाही, यावरून
अर्जुन मुमुक्षु होता, असे ठरले, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—) —एषः तव
उपदेशः—हा तुला उपदेश आहे. [स्वधर्माचे अनुष्ठान करीत असताना त्यामुळेच
चित्तशुद्धि होऊन मुमुक्षुत्वहि वाणावे, म्हणून तुला हा उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणे तू
स्वधर्माचरण केलेंस म्हणजे चित्तशुद्धि, मुमुक्षुत्व इत्यादि ज्ञानाधिकारी पुरुषाला अवश्य
असलेले गुण तुझ्यामध्ये येतील.] ४५

१ रहस्यकार झणतात 'वेद त्रैगुण्याच्या गोष्टांना भरलेला आहे' पण त्यापेक्षा 'कर्मकांडात्मक
वेदांचा विषय सखादि त्रिगुणाचा परिणाम असा समार आहे. कर्मकांड संसारात पटण्याचेच

उपाय ह्य० अग्निहोत्रादि सकाम कर्मे सांगतो लातून सुटण्याचे उपाय सांगत नाहा, 'असें क्षणें
 अविव सयुक्तिक होय कारण वेद कर्मांच्या योगानें स्वर्गादि सासारिक फळेच मिळविण्याचा
 उपदेश करतो क्षणून त्याचा प्रतिपाद विषय ससार आहे, पण तू निखैगुण्य हो ह्य० त्या
 ससाराविषयीचा वामना सोड निष्काम हो पण रहस्यकार 'निखैगुण्य ह्य० त्रिगुणातीत हो'
 असें क्षणतात पण 'त्रिगुणातीत हो' असा अर्थ केल्यावर 'नित्य सत्त्वस्थ हो' याची उपपत्ति
 कशी लागणार? यास्तव 'निखैगुण्य ह्य० निष्काम हो, नित्य सत्त्वगुणाश्रित हो' इत्यादि
 अर्थच सयुक्तिक होय रहस्यकार क्षणतात- 'नित्यसत्त्वस्थ या पदाचाच अर्थ त्रिगुणातीत
 असा होतो' पण मग 'निखैगुण्य' ह्य० त्रिगुणातीत हो व 'नित्यसत्त्वस्थ' ह्य० त्रिगुणातीत
 हो असा अर्थ केल्यास पुनरुक्ति हा दोष नाहा वा येत? रहस्यकार क्षणतात- " मायिक
 ससारातील मुक्तें प्राप्त होण्यामाठा मामासामार्गातील लोक श्रौत यज्ञयागादि करात असतात "
 पण मीमांसामार्गातील लोक क्षणून कोणा निराळेच आहेत का काय? नाही सर्व वैदिक
 कर्माधिकारी हे मीमांसामार्गाचे आहेत कोणनाहा वेदानुयाया दिज हा प्रथम कर्माधिकारीच
 असतो पण रहस्यकाराना मीमांसामार्गा व मन्यासमार्गा हे आपल्याच पदरचे शब्द घोजून
 जणु काय बौद्ध, जैन, किंवा सारथ, योग, इत्यादिकाप्रमाणें तेही निराळेच माग विवा
 दशनें आहेत असें भासविण्याचा यत्न केला आहे पण वस्तुस्थिति तशी नाही वेदाचे
 प्रवृत्ति व निवृत्ति असे ते दोन मुख्य प्रजार आहेत त्यांचेच प्रतिपादन करणारी हा दोन-
 मीमांसा व वेदान्त ही-शास्त्र आहेत मामांसा कमवाडात्मक वेदाचा विचार करतें व
 वेदान्त वेदाच्या उपासना व ज्ञान या काढाचा विचार करतो क्षणूनच त्या दोन
 शास्त्रांना पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा असे क्रमानें म्हणतात पूर्वमीमांसेंत मद्र,
 प्रभाकर, मुरारीमिश्र इत्यादि नसे मतभेद शाले, तसेच उत्तरमीमांसेंत अद्वैत,
 द्वैत, निशिद्धाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि संप्रदाय शाले यास्तव 'मीमांसामार्गातील
 लोक अमुक क्षणतात व मन्यासमार्गी तमुक क्षणतात व आमचें कमयोगशाल मात्र असें
 क्षणतें,' असें क्षणून गतेला अगदा पृथक् शास्त्र मानणें, हा अन्याय आहे 'मीमांसामार्ग
 म्ह० वेदोक्त कमवाडच होय, व मन्यासमार्ग ह्य० अद्वैत वेदान्त कमकाडात सर्वच काम्य
 कर्मे सांगितला आहेत, असें नाहा त्यात नित्य, नैमित्तिक, काम्य, प्रायश्चित्त व निषिद्ध अशी
 पार प्रकाशचीं कर्मे सांगितला आहेत सबप्राणिमाधारण अशा स्वाभाविक कर्मांचें अधोगति
 हें फळ आहे दास्तव वेदानें प्रथम त्या स्वाभाविक कर्मानाच प्रतिबंध करून कर्माधिकारी
 मनुष्याच्या म्हागादिव उत्कृष्टासाठी नित्य नैमित्तिकादि कर्मे सांगितला आहेत त्यालाच
 प्रवृत्तिमार्ग क्षणतात वारण तो कर्मे मनुष्याच्या अधोगतीला अरी निरोध करात असला
 तरी म्हागादि ससारमुखातर प्रवृत्त करितात शिवाय अधिकारी मनुष्यहा सात्त्विक, राजस
 व तामस अशा तीन प्रकृतींचे असल्यामुळे त्याच्या प्रकृताप्रमाणें वेदात सात्त्विक, राजस व
 तामस अशी त्रिविध कर्मे विहित आहेत त्यातील काहा रेहिक उत्कृष्टासाठी व बाकीचा
 सब पारलौकिक उत्कृष्टासाठी आहेत त्यापैकी नित्य व नैमित्तिक कर्मे सब वैदिक धर्मी
 दिजाना वेलाच पाहिजेत, व तासव पारलौकिक उत्कृष्टासाठीच आहेत काम्य कर्मेच रेहिक
 व पारलौकिक फलासाठी विहित असतात. प्रायश्चित्त कर्मे घटलेल्या निषिद्धाचरणाच्या
 परिहारासाठी व निषिद्ध कर्मे सबषा त्याज्य क्षणून सांगितलेला आहेत पूर्वमीमांसा हें
 एक शास्त्र आहे व त्यात या पूर्वोक्त वैदिक कमवाडाचाच विचार केला आहे स्वत मी

मासा कोणत्याच कर्मांचें विधान करीत नाहा फक्त ती कर्मकांडीक सर्व वाक्याचा विचार करून इतिकर्तव्यता सांगते पण रहस्यकार काय म्हणतात तें पहा—“कोणा पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून अमुक याग करितो तर कोणी पाऊस पन्नावा झगून दुमरी इष्टि करतो हीं सव कर्म इहलोकीं समार चालण्यासाठीं म्हणजे योगश्रेम चालण्यासाठीं आहेत म्हणून ज्वाला मोक्ष मिळवावयाचा आहे त्यानें वैदिक कर्मकांडातील हीं त्रिगुणात्मक व फक्त योगश्रेम संपादन करणारीं कर्म सोडून देऊन आपलें चित्त परब्रह्माकडे लाविलें पाहिजे वैदिक कर्मकांडातील हीं काम्य कर्म सोडलीं तर योगश्रेम कसा चालेल ? ” पण ‘कर्मकांडाक कर्म मसार चालण्यासाठीं म्ह० योगश्रेम चालण्यासाठीं, फक्त योगश्रेम संपादन करणारीं, हा सोडला तर योगश्रेम कसा चालेल’ हा भीति अम्बानी आहे वैदिक काम्य कर्म ऐहिक योगश्रेमासाठीं आहेत, हा कल्पनाच खोनी आहे यज्ञयागादि कर्म मुख्यत स्वगासाठीं आहेत. ‘त्यगं कामो यत्त’ इत्यादि विधिवाक्यें या विषया प्रमाण आहेत योगश्रेम लौकिक कर्मांनाच होतो त्याला कर्मकांडीक कर्मच नकोच कर्मकांड केवळ कर्मांसाठी आहे पुत्र कामेष्टि, वारिरा इष्टि इत्यादि काहीं इष्टि ऐहिक फलासाठीही कर्मकांडात सांगितल्या आहेत पण कर्मकांडाचा मुख्य विषय त्या इष्टि नव्हेत परलोकप्राप्तीसाठीं नित्य नैमित्तिकादि कर्म मागणें हा त्याचा मुख्य विषय आहे ‘तू नियोगश्रेम हो’ याचा अर्थ—निष्काम व नित्य सत्त्वस्थ झाल्यावर माझा योगश्रेम कसा चालेल, ही चिंताही तू बाळगू नकोस कारण माझ्या भक्ताच्या योगश्रेम मां चालवितों (१२२)—असा आहे त्याचा काम्य कर्मांसाठी वाहा सवध नाहा व काम्य कर्म योगश्रेमासाठी नाहात असे, या श्लोकात ‘तू निष्काम, नित्यमत्त्वस्थ निद्रा, योगश्रेमाच्या चित्तेनें रहित व आत्मगन् हो’ असें सांगितल्यामुळे कर्मांचा त्याग करण्याचा प्रसंग आला, असें समजून रहस्यकार म्हणतात—“पण याचा अर्थ मग कर्म स्वरूपन अनीवान सोडून दे असाहा समजावयाचा नाहा बरील श्लोकात वैदिक काम्य कर्मांनी जी निद्रा केली आहे विवा कमीपणा दाखविला आहे तो कर्मांचा नव्हे तर त्या शाल काम्य बुद्धीचा आहे काम्यबुद्धि मनात नसेल तर नुस्ते यज्ञ याग योगत्यादी प्रकारें मोक्षार्थ प्रतिक्रियें होत नाहात ” पण येथें कर्मत्यागाची प्राप्तिच नाही. कारण वर ४२ ४४ श्लोकात सकाम बुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्मठाचा निद्रा करून या श्लोकात, वेद सनाराचेंच प्रतिपादन परितात पण तू निष्काम हो, इत्यादि सांगितलें आहे कारण कर्मकांडाच्या पुढचा पायरी क्षणजे उपामना कर्मफलारी इच्छा सोडून कर्म करणें, येथून तिच्या आरंभ होतो. इश्वरार्थबुद्धीनें कर्म करणें म्ह० उपामनेतार मुरवात करणें आहे उपामनेनें चित्त काम्य होते, चित्तबुद्धि होते, ज्ञान होतें, मी कता इत्यादि भावना नष्ट होतें, ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्त होतें, त्यानंतर वैदिक कर्मकांडात मग्न त्याग होतो त्यानंतर निष्काम यज्ञयागाचाही अमभव होतो त्याविषया अधिष्ठ विचार मूळ भाष्यातच होणार आहे. झगून यथे विस्तार करीत नाही

रहस्यकार म्हणतात—“मीनामकाचा हाच यज्ञयागादि कर्म फलासाठी व सगळें सोडून चित्तबुद्धीय व लोभमग्नहाथ अद्वय केला पाहिजेन ” पण मीना ज्ञानोत्तर मानी पुण्यानें वाय कराये हे मागण्यासाठी आहे ना ? मग मीनोत्तर चित्तबुद्धीची काय अवश्यकता ? या रहस्यकाराच्या मनें ज्ञानानंतरही चित्तबुद्धि व्हावयाचा गिह्यच राहण ’ पुन म्हण-

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—उदपाने—विहीर, आढ, तळें, इत्यादि अनेक लहान लहान जलाश-
यात—यावान्—जेवढा—अर्थ.—कायभाग होतो—(सः सर्व.—सो सर्व)—सर्व
तः संप्लुतोदके—चोहोंवाजूना पाण्यान भरलेल्या समुद्रादिकात—तावान् (एव)—

सात—“मीमांसकाच्या कमकाडाचा कमापणा जो दाखविला आहे तो त्यातील काम्य
बुद्धीला उद्देशून आहे नुस्खा कियेला नव्हे ” मग ‘दूरेण खबर कमें०’ ४९ ‘सर्व कर्माणि
मनसा सन्यस्य’ इत्यादि वाक्याचा अर्थ काय ? “हाच अभिप्राय मनात आणून भाग
वतातहा ‘वेदोक्तमेव कुवाणो नि मगोऽपिनमाधरे । नैष्कर्म्या लभन्ते मिद्धि रोचनार्थां फल
श्रुति’ वेदात कर्मांची वेदात नी फलश्रुति सांगितली आहे ती रोचनार्थ म्ह० सदर कमें
कत्याम गोड वाटवा ध्वज्याचकरिता आहे म्हणून हा कमें त्या फलमाठा करीत न व
नता नि मगउद्धोने म्ह० फलाशा मोक्ष इश्वरापणबुद्धीन करणाऱ्या पुरुषास नैष्कर्म्याने
मिळणारा सिद्धि प्राप्त होते’ अमें म्हटलें आहे ” पण हा अर्थ अगदी असंबद्ध आहे
आम्हा याच वचनाचा अर्थ असा करतो—‘मा कना’ इत्यादि आसक्ति सोडून इश्वराचे ठि
काणी समपण केलेलें वेदोक्त कमच करणारा पुरुष नैष्कर्म्यसिद्धाला म्ह० ज्ञाननिष्ठेला प्राप्त
होतो ‘मग वेदात कर्मांची फलश्रुति जा आहे ती कजामाठा ?’ उत्तर—कर्मांच्या फलाचें
जें वणन आहे तें कत्याच्या मनात त्या कमाविषया रुचि उत्पन्न व्हावी म्हणून आहे आता
या दोन अर्थांताल सरळ, सुबोध व शास्त्रार्थाला धरून कोणता अर्थ आहे त्याचा विचार
वाचकानाच करावा ‘नैष्कर्म्या सिद्धि’ म्ह० नैष्कर्म्याने मिळणारा सिद्धि, हा रहस्यका
राचा अर्थ मूळ शब्दाना धरून नाहा, हें कोणीही कबूल करील पण रहस्यकाराना कम-
योग हें मोक्षाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें सांगायवाचें आहे त्यासाठी हा सर्व द्रविडी
प्राणायाम आहे तथापि शेवटी इष्ट हेतु साध्य होत नाहीं तो नाहींच शेवटी पुन
रहस्यकार क्षणतात—“वेदात अमुक अमुक कारणासाठी यज्ञ करावे असें जरी सांगितलें
तरी त्याला न भुलता केवळ यष्टव्य द्व० यज्ञ आपल्याला कतव्य आहे क्षणून हे यज्ञ करावे,
काम्यबुद्धि सोडावी, यज्ञ सोडू नये (१७ ११) व त्याचप्रमाणें इतर कमेंही करावी हें
गोतोपदेशाचें सार” ६३० पण यज्ञ कतव्य क्षणून करावयाचे, काम्यबुद्धि सोडावयाची
व यज्ञ सोपावयाचे नाहात, यालाहा काहा भवादा आहे का नाहीं ? जर नसेल—मरेपर्यंत
जर यज्ञच करावयाचे असतील तर निवृत्तिमाग, किंवा ज्ञाननिष्ठा, याला अवकाश कोठें
राहिला ? आणि त्याला जर अवकाशच नाहीं तर भगवानानी दोन प्रकारची निष्ठा का
मागितली ? एकाच प्रकारची का मागितला नाहीं ? यास्तव प्रत्येकांने मरेपर्यंत यज्ञच करीत
रहावे असा आमह न धरिता ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होश्पर्यंत चित्तशुद्धीमाठी ते करावे,
हाच अवाधिन सिद्धान्त होय तमेंच ‘इतर कमेंही करावी’ पण ती कोणता ? साणें,
पिणें, बंगरे वा काय ? नाच ‘जर अमर्तांत तर ‘ता करावा’ अमें सांगायवयाम गाता
कशाला पाहिजे ? ता स्वभावप्राप्तच आहेत सारांश रहस्यकाराची गानेकडे पाहण्याची दृष्टि
संपूर्ण चुरली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे

तेष्वेव होतो. त्याच न्यायाने—सर्वेषु वेदेषु—मवं कर्मकाडम्प वेदात्—(यः अर्थः जो अर्थ—जं फळ मिळते—सः सर्वः—तो सर्व अर्थ—तो सर्व फलनिष्पत्ति)—विज्ञानतः ब्राह्मणस्य (फले)—विद्वान् ब्राह्मणाच्या (फलात)—(तावान् एव)—अंतर्भूत होते.

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्किमर्थं तानीश्वरा- येत्यनुष्ठीयन्ते इति, उच्यते शृणु—यावानिति । यथा लोके कृपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यात्रान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं ॥ सर्वोऽर्थः सर्वतः संस्पृतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः पर- मार्थतत्त्वं विज्ञानतो योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतः संस्पृतोदकस्थानीयं तस्मिन्नावानेव संप- द्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद एव वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्वाननिष्ठाधि- कारप्राप्तेः कर्मण्याधिकृतेन कृपतडागाद्यर्थन्यानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु—मवं वेदोक्त कर्मांमध्ये—यानि अन- न्तानि फलानि—जा अनन्त फळे उक्त आहेत—तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्—तो जर अपेक्षिला जात नाहीत, त्यांची जर अपेक्षा केला जात नाही तर—तानि ईश्व- राय किमर्थ अनुष्ठीयन्ते इति—ती ईश्वरामात्रा कशाकरिता अनुष्ठिला जाताना म्ह- णून विचारशील तर—उच्यते यावानिति शृणु—कर्ममार्गाचा उपयोग 'यावान्' या शब्दाने सांगितला जातो तो ऐक. (कर्मांचे अनुष्ठान करूनही फलार्था इच्छा न के- ल्यामुळे हा कर्मयोग व्यर्थच ठरतो, अशी शंका घेऊन कर्मयोग व्यर्थ नाही, त्याचा उप- योग आहे असे सांगितले—) यथा लोके कृपतडागादि-अनेकस्मिन् उद- पाने-परिच्छिन्न-उदके—ज्याप्रमाणे व्यवहारात रिवार, तळे इत्यादि अनेक प्रका- रच्या उदपानात—मर्यादित उदकान—यावान्—यावत्परिमाणः—स्नानपानादिः अर्थः—फलं—प्रयोजनं—जेवढा—जिनक्या परिमाणाचा स्नान-पानादि अर्थ म्ह० फल- प्रयोजन—कार्य होतं—सः सर्वः अर्थः सर्वतः—संस्पृतोदके तावान् एव संप- द्यते—तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः—तो सर्व अर्थ—मवं बाजूनी उदकपूर्ण जगा जला- शयान तेष्वेव होतो. म्ह० त्यात त्याचा अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. [घटाका- णाचा महाकाशात जगा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणे मर्यादित उदकांतील कार्याचा अम- र्याद जलात अन्तर्भाव होतो. ते कार्य त्यात होतं.]—एवं—या दृष्टान्ताप्रमाणे—स- र्वेषु वेदेषु—वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं—मवं वेदामध्ये म्ह० वे- दोक्त कर्मांमध्ये जो अर्थ—जं कर्मफलं—सः अर्थः—तो अर्थ—ने कर्मफलं—ब्राह्मणस्य-संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विज्ञानतः—परमार्थ तत्त्वाचा जाणणाऱ्या ब्राह्मणाचा-संन्यासाचा—यः अर्थः—विज्ञानफलं—सर्वतः—संस्पृतोदकस्थानीयं—जं अर्थ म्ह० जं सर्वतः. जलपूर्ण समुद्राच्या स्थानी अगळेले विष्णुफळ—तस्मिन् ता- यान् एव संपद्यते—तत्र एव अन्तर्भवति इत्यर्थः—त्यात तेष्वेव अर्थ होतो.

त्यातच अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. (सर्वं कर्मफल ज्ञानाच्या फळात अन्तर्भूत होते, याविषया श्रुतीचें प्रमाण—) सः यत् वेद तत् यः वेद सः तत् सर्वं अभिस-
मेति—तो रत्न जे जाणतो ते जो जाणतो तो त्या सर्वाला प्राप्त होतो. (तें सर्व म्हणजे
साय^२ उत्तर—) प्रजाः यत् किंच साधु कुर्वन्ति—प्रजा जे कांही शुभ कर्म
करितात त्या सर्वाला तो पुरुष प्राप्त होतो—इति श्रुतेः—अशा छान्दोग्य श्रुति आहे.
(छान्दोग्यभाष्यार्थ अ ८.१४. पृ २५१ पहा. कर्मफलाचा मगुण ब्रह्मज्ञानाच्या फल-
मध्ये अन्तर्भाव रसा समवतो^२ उत्तर—) सर्वं अप्रिलं कर्म ज्ञाने परिसमा-
प्यते (अ ४ श्लो ३३) इति च वक्ष्यति—सर्व अप्रतिबद्धकर्म ज्ञानात अन्तर्भूत होते
असे येथे पुढे भगवान् सांगतात (तर मग ज्ञाननिष्ठ्याच करावी कारण तिच्या योगानें
जर कर्मफलही मिळतें तर कर्मानुष्ठानार्था काय अपेक्षा आहे^२ उत्तर—) तस्मात्—
योगमार्ग निष्फळ नसल्यामुळे—ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः प्राक्—ज्ञाननिष्ठ्याचा अधि-
कार प्राप्त होण्यापूर्वी—कर्मणि अधिकृतेन—कर्मामध्ये अधिकार असलेल्या पुरुषानें
—कृपतडागादि अर्थस्थानीयं अपि कर्म कर्तव्यम्—विहीर, तळें इत्यादि-
काऱ्या प्रयोजनाच्या जागा अमलेलेही कर्म करावे [विहीर, तळी, इत्यादि मर्यादित
जलानें युक्त असलेल्या अनेक जलाशयान मिळून लोकाचा जेवढा कार्यभाग होतो, तेवढा
तो सर्व, पाण्यानें सर्व बाजूनी तुडुब भरलेल्या मोठ्या सागरात होतो लहान लहान
अशा अनेक जलाशयांचे प्रयोजन एका फार मोठ्या जलाशयान अन्तर्भूत होतें, हें
प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे वेदोक्त सर्व कर्मांचे जे फल आहे ते सर्व तत्त्वज्ञानी सन्यासी
ब्राह्मणाच्या ज्ञानफळात अन्तर्भूत होते कारण ज्ञानाचे फळ जलाने तुडुब भरलेल्या
मोठ्या जलाशयासारखे असतें आणि फार मोठे फल मिळालें असता क्षुद्र फळाची अ-
पेक्षा रहान नाहा, हें प्रसिद्ध आहे याविषया छान्दोग्य श्रुतीचेंही प्रमाण आहे व बा-
गांतूनच पुढे भगवानानांही तसेच सांगितलें आहे तथापि योगमार्ग व्यर्थ—निरपयोगी
नाहा तो ज्ञानाचा अधिकार देणारा आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठ्याचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत
कर्माधिकार पुरुषाने कर्मच करावे तें विहीर, तळें इत्यादि मर्यादित जलासारखे अन्य
फळ देणारे जरी असले तर ज्ञानाधिकार प्राप्त होईतो ते सोडू नये] ४१

रहस्यकार या श्रुतीचा अर्थ असा करितात—“चोडाकडे पाण्याचा पूरच पूर झाला
असता विहीराना तिनडा अथ किंवा प्रयोजन राहतें (अबान् काहाच काम राहत नाहा)
तिनकेंच, ज्ञान प्राप्त झाल्या ब्राह्मणाला सब (कमकाडात्मक) वेदांचे प्रयोजन राहतें
(तुल्या वाय्वमरुपां वैदिन कमकाटांना त्याला अंशु राहान नाहा)” आणि आपलाच
अथ मरळ व मुबोध आहे, अम समजून “यांना दृष्ट्याची टीकाकारांना फुकट ओडताण
बेला आहे,” असा आचार्यादि टीकाकारांम दोष देतात कारण ‘मवत भपुनोदके मनि
उदपाने यावान् अथ तावान् विनानत ब्राह्मणस्य मवपु वेदेषु जथ’ असा आपण मरळ
अन्वय लावतो व टीकाकारांना ‘ज्ञानान् कर्म करण्याचा जरूर नाहा’ या मापदाविक
सिद्धान्ताकडे दृष्टि देऊन ‘यावान्’ व ‘तावान्’ या पदांचा अध्याहार करावा लागतो,

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

इत्यादि दोष ज्ञेयान् एषां मयि च्या अवधारणं त्याहून दुसरे निता अक्षम्य दोष येनात, याचा त्याना कल्पनाच नाहा ' जगोत्तर ' मण्डनोन्ने मति ' हा मति सप्तमा मानणे च्या कर्णदृष्ट्या निमित्त आहे ' उन्ने मयि मण्डने ' (मति) असे पर अमने तर मति मप्तमा मानना आपा अमता मयि, ' यावान् अथ ' तेवढा अथ, याचा भावाय 'वाहान् काम रहात नाहा, ' अमा वादावा लागता तेव्हा मयाद्या मयाद्या अध्याहार कर्णे वरें वा विधिवाधय वाक्यापायन निषेधवाधय वाक्याय वादय वर, याचा विचार वाचकानाच करावा निर्मते, ज्ञानोत्तरहा वम वेलें पाहिजे अमा रहस्यकाराचा मिद्वान्त अमतांना त्या- विरुद्ध ' ज्ञान प्राप्त ज्ञानत्या माझणात्या मय वमवातामय वेदाचे तितकें प्रयोजन अमन, म्ह० वैदिकवाचा वाहान् उपयोग नमना ' असे मिद्व हान चवथें, मुद्धान 'मवपु वदपु' मया परें अमतांना 'मुन्ना वाक्यवमया वेदिन वमवाहारा त्याना अपक्षा रहान नाहा' अमा अध्याचा मयौच करावा लागतो त्यापेक्षा ' अनेक लहान लहान ज्ञानायात मनुष्या चा तवदा कामभाग होतो तेवदा तो मय पाण्यानें तुडुव भरलेल्या मोठ्या मनुष्यादिकात होतो, त्या न्यायानें वेदोक्त मय वमामयें तेवदा अथ म्ह० फल मिळते तेव्हा मय ज्ञाना माझणाला प्राप्त होतें मय वमामयें ज्ञानाचा ज्ञानाच्या ज्ञानात अन्वभाव होतो ' हार अथ अधिव मयुक्ति व भाष्यात दामविनेल्या अति मयाना परून आहे रहस्यकारांना आपल्या अध्या पुढि ज्ञेयारा म्हणून ना मनस्तज्ञात, मुक्तानुदासन, यांना वचनें निता आहेत वाहा भावायांच्या माझ्यामाझाच अधिव अनुक्त आहेत अमा, रहस्यकाराच्या अधा वरून ज्ञाना पुण्यात वमवातामय अपक्षा नाहा असे जग सिद्ध होत अमने तरा वमगरि रहस्यकार पुन म्हणतात—' परंतु ज्ञाना पुण्यात मय्यागादि वमारा अपेक्षा नमने, असे म्हणल्यानें ज्ञाना पुण्यानेंहा वमे वरून नवण, अज्ञावात सोहून जावात, असे वावरून निमित्त ज्ञेय जे अनुमान वादात अमनात ते मात्र गातम मयन नाहा इत्यादि' पुन आ याचा मूळ पदावर भाषेव आहेत एष वेदाच्या विरुद्ध गातेच्या मयनाला विचारतो काण ॥ गातला स्वतंत्र प्रामाण्य नाहा, हे रहस्यकार विमग्न आहेत वे जग कमवाड व ज्ञान काड असा दोन वाटे मागत आहे, व वमाधिकांगी निराळ व ज्ञानाधिकांगी निराळे, असे म्हणत आहे तर त्याविरुद्ध कोण्याचा गातेला ज्ञाना अगवाननाहा अधिवार नाहा शिवाय गातेतही तेन निष्ठा मागितल्या आहेत त्यामुळे वमे अज्ञावात मोठे गातम मयन नाहा, हे म्हणण अयोध्य आहे ' ज्ञाना पुण्यात वमामयें अपेक्षा नमन ' असे म्हणण्यापासं स्वाम त्यांना जावदवना जमन, असे म्हणणे अधिव मयुक्ति ज्ञाने मयन ' ज्ञाना पुण्यानें वमे अज्ञावात वरून नवण अम निमित्त ज्ञेय जे अनुमान वादिनात ' हे रहस्यकारांनी म्हणणे बरोबर नाहा वममय-मयाम-प्रवचन वाता उपनिषदे, धर्मशास्त्र व गुरुवातेनेंहा गुरुप्रमाण आहे वममया अनुमानाने मिद्व वरणा लागत नाहा ना गुरुविहित आहे

अन्वयार्थ—ते—तुझा—अधिकारः—अभिमार—कर्मणि एव—कर्मांतव आहे (ज्ञानामध्ये नाहा) कर्म करीत असतानाही—फलेषु—फलाविषयी—कदाचन—केव्हाही—मा—तुझा अधिकार—तुझी तृष्णा नसो. त्याचप्रमाणे तू—कर्मफलहेतुः मा भूः—कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचे कारण—निमित्त होऊ नकोस.—ते संगः—तुझी प्राप्ति—अकर्मणि—कर्मच न करणे, या गोष्टांत—मा अस्तु—न होवो

तव च कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलैश्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यद्दि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःस्वरूपेणेति मा ते तव सद्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्राप्तिर्मा भूत् ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्ममार्ग हे पुरुषार्थांचे साक्षात् साधन नाहा, परंपरेचे साधन आहे. म्हणून मी कर्म, हे परंपरेचे साधन सोडून आत्मज्ञान हें साक्षात् साधन संपादन करतो मला तेच आरडते, यास्तव तूहं मला त्याचाच उपदेश कर असे अर्जुन म्हणेल, म्हणून भगवान्—) —तव च 'कर्मणि०' इति—पण तुझा तर कर्मांतव अधिकार आहे, असे 'कर्मणि०' या श्लोकांत सांगतात—ते—तव कर्मणि एव अधिकारः—तुझा कर्मांतव अधिकार आहे—न ज्ञाननिष्ठायां—ज्ञाननिष्ठेमध्ये तुझा अधिकार नाहा (अहो पण कर्म काहे लागल्यास त्याच्या फलाचा अभिलाषही होईल. उत्तर—) —तत्र च—आणि कर्माधिकार असल्यामुळे—कर्म कुर्वतः तव—कर्म करीत असलेल्या तुझा—फलेषु अधिकारः मा अस्तु—फलामध्ये अधिकार नसो—कदाचन—कस्यांचित् अपि अवस्थ्यायां कर्मफलतृष्णा मा भूत् इत्यर्थः—केव्हाही—कोणत्याही अवस्थेमध्ये—(कर्मांतुष्ठानाच्या पूर्वी, कर्मांतुष्ठान करीत असताना व ते केव्हावरही) कर्माच्या फलाविषयीची इच्छा तुला न होवो, असा याचा भावार्थ.—यदा ते कर्मफले तृष्णा स्यात् तदा (तव) कर्मफलप्राप्ते हेतु स्याः—जेव्हा तुझी कर्माच्या फलाविषयी तृष्णा होईल तेव्हा तू कर्मफलाच्या प्राप्तीचा हेतु—निमित्त होशील [कर्मफलाची तृष्णा धरलास का तू त्या तृष्णेच्या योगाने फलाचा अधिकार जालास. मग ते कर्म आपले पट भोगविल्यासोचून तुला सोडणार नाहीं हाच गोष्ट भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितो] —दि यदा कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्य एव जन्मनः हेतुः भवेत्—कारण जेव्हा कर्मफलाविषयाच्या तृष्णेने प्रेरित होऊन मनुष्य

१ या 'एव'कारावरूनच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार नाहा, हा गोष्ट अर्थात सिद्ध होतें कारण वर ज्ञानाचे महत्त्व वर्णिले आहे व पुढे लागलेच तुझा कर्मांतव अधिकार आहे, असे म्हणले आहे अर्थात ज्ञानाचा नाहा, म्हणून भाष्यकाराना हा अर्थ आपल्या पदरचा आणला आहे, हे दृष्टव्य अयोग्य आहे तो नाम्मण नाहा व नाम्मण अमृता हा ज्ञानाचे रूप देणारा तोच भाग ज्ञानाने नाहान, म्हणून ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकार नाहा.

कर्मांमध्ये प्रवृत्त होतो तेव्हा तो जन्मरूप कर्मफलाचा हेतु कारण निमित्त होतो. (तर मग उगाच कर्म तरी काय म्हणून करावयाचे? अशा शका येऊन तिचे समाधान—) कर्म-फलं यदि न इष्यते (तर्हि) दुःस्वरूपेण कर्मणा किं इति—कर्मांचे फल जर इच्छावयाचे नाही तर दुःस्वरूप-त्रेडकर कर्म करून तरा काय करावयाच आहे? असे मानून—ते तव संगः अकर्मणि मा अस्तु—अकरणे प्रीतिः मा भूत्—तुझा आसक्ति अकर्मामध्ये न होवो—कर्म न करण्याविषया तुझी प्रीति न होवो [ज्ञान जरा भ्रष्ट असले तरा तुझा अधिकार कर्मांमध्येच आहे ज्ञानात नाही. तू कर्माधिकारी आहेस, ज्ञानाधिकारी नाहीस पण कर्म करत असलेल्याला तुझा फलामध्ये अधिकार नाही कर्म करताना, त्यापूर्वी व त केव्हावरही तुला कर्मफलाचा अधिकार नाही कर्म फलाविषया अभिलाष धरून तू त्याचा हेतु होऊ नकोस व कर्मान्या फलाची इच्छा जर करावयाची नाही तर त्रेडकर कर्म तरा का करावे? असे म्हणून तें न करण्याविषयाही तू आसक्ति ठेवू नकोस कारण निष्काम कर्म चिन्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त करून देत असत म्हणून तू फलाभिलाष न धरता कर्म कर] ४७

१ पण म्हण्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे फल (मिळणे किंवा न मिळणे हे) केव्हाही तुझ्या अधिकारातलें म्ह० ताभ्या तलें नाही (म्हणून माझ्या कर्माचें) अमुक फल मिळवें असा (हावेरपणाचा) हेतु (मान) ठेवून काम करणारा होऊ नको आणि कर्म न करण्याचाही तू आग्रह धरू नको” ‘कर्मणि ष्व’ याचा ‘कर्मापुरताच’ हा अर्थ बरोबर नाही कर्मांतच (कार तर कर्मांचाच) तुला अधिकार आहे ज्ञानाचा नाही येथील अधिकार या शब्दाचा अर्थ ‘योग्यता’ असा आहे या वेळा तुझ्यामध्ये कर्म करण्याचाच योग्यता आहे ज्ञाननिष्ठेचा योग्यता अद्यापि तुला आलेला नाही, असें येथें विवक्षित आहे कारण ज्ञान व कर्म यांतील अनुभवा काय विहित आहे, तें मागण्याचें हे प्रकरण आहे यास्तव ‘ष्व’ शब्दानें ज्ञानाचा व्यवच्छेद केला आहे पण आपल्या अधिकाराप्रमाणें कर्म करीत असतानाही त्याच्या फलामध्ये—त्याच्या फलाचा इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाही तू फलाची इच्छा करू नयेस पण म्हण्यकार याचाच अर्थ—‘फलं मिळणें किंवा न मिळणें हे केव्हाही तुझ्या ताभ्यातलें नाही,’ असा करितात तोही बरोबर नाही कारण फळ मिळणें किंवा न मिळणें, हे तरी कदाचित् कल्याणाच्या ताभ्यातलें नसलें तरा त्याविषयाचा इच्छा करणें त्याच्या ताभ्यातलें असलें, आणि त्यानें इच्छा केला तरच कर्माचें फल मिळणें व न केला तर मिळत नाही. यास्तव ‘मा फलेषु’ याचा अर्थ फलाचा तृष्णा करू नको, असा असून तसा उपदेश करणेंच येथें उचित आहे, ‘फलं मिळणें किंवा न मिळणें, हे तुझ्या ताभ्यातलें नाही’ हा अर्थ मृदाला अगता सोडून आहे प्राचीन साध्यकार व टाकाकार यांताल कोणाही असा विपरात अर्थ करत नाहीत कारण ‘फलं मिळणें किंवा न मिळणें हे तुझ्या ताभ्यातलें नाही’ हे मागण्यात विशेष स्वारम्यही नाही व तो ज्ञानाचा मिद्वान्नाही पण नव्हे हा अर्थ प हिल्या चरणा या अश्या अनुसरूनही नाही पडिल्या चरणान ‘तुला कर्मांमध्ये अधिकार आहे,’ असे मागितल्यावर ‘मा फलेषु’ म्ह० फलामध्ये अधिकार नाही, असे मागणेंच

उचित दिसते व ते मूढाला धरूनही आहे. रहस्यकारांना मूळ शोकाचा मरल व ओढा ताण केव्हावाचून म्हणून तो हा अर्थ दिला आहे त्यापेक्षा याच शोकापावरील टांपें तो मारास म्हणून दिला आहे तोच बरा आहे, असे म्हणवें लागते 'या शोकाचे चार चरण म्हणजे कमयोगाची चतु मंत्रीच होय,' असे म्हणून 'कर्म वरण्याचाच फक्त तुझा अधिकार आहे' असा पहिल्या चरणाचा अर्थ दिला आहे 'फलाचे ठावा तुझा अधिकार नाही' हा दुसऱ्या चरणाचा अर्थ आहे तो वर त्यापेक्षा पारच चांगला आहे 'कामाच्या फलाचा हेतु-निमित्त होऊ नको' अशा अथाचा 'मा कमफलहेतु भू' असा जो तिसरा चरण आहे त्याचा अर्थ- 'माझ्या कामाचें अमुक फळ मिळवें, असा हावरेपणावा हतु मनात ठेवून काम करणारा होऊ नको' असा वरितात पण टांपें 'फलासाठी मनात ठेवून काम करणारा होऊ नका' असा 'मिदान्त' (१) मानतात वदाचित् एवढावरून अर्थबोध होणार नाही म्हणून 'कमफलहेतु' याचा 'कमफलहेतु' हेतु यन्म म कमफलहेतु' असा बहुब्राह्मण ममाम होतो असे सांगतात पण त्यातलं एकाचा एकाच पक्षा नाही, असे होऊन मूळ अर्थ ध्यावदेच राहला तथापि 'हेतु या शब्दाचा अर्थ 'आशा' असा ते समजतात पण मन्वृतात त्याचा तमा अर्थ नाही हेतु म्हणजे कारण, निमित्त असा अर्थ आहे पण रहस्यकारांना वर 'कामना' हा मन्वृण शब्द 'इच्छा' या प्राकृत अर्थी जमा झाला आहे तमाच कारण, निमित्त, या अर्थी अमलेला मन्वृण 'हेतु' शब्द येथे प्राकृत अर्थी घेतला आहे पण बाह्य सस्मृण शब्द प्राकृतात अगण विपरान्त अर्थी रुढ झालेले असतात जसे- 'परोक्ष' हा शब्द अपरोक्ष या अथा रुढ झाला आहे त्याचप्रमाणे रहस्यकारांना 'कामना' 'हेतु' हे शब्द मूळ अर्थ मोडून प्राकृत अर्थी मानले आहेत, ते म्हणतात, 'हा बहुब्राह्मण ममाम आहे' पण तो षष्ठा तत्पुरुष आहे बहुब्राह्मण नाही, 'कमफलम्य हेतु' असा त्याचा विग्रह असून तू कमफलम्ये निमित्त, कारण होऊ नकोस, असा त्याचा अर्थ आहे फलाच्या इच्छेन काम करणारा कमफलाच्या उत्पत्ताचें कारण, निमित्त होता, तसा तू होऊ नकोस म्ह० फलकामना करू नकोस किंवा बहुब्राह्मण समास करावयाचा झाल्यास 'कमफल हेतु यस्य' कामाचें फळच ज्याच्या कमफलम्ये निमित्त आहे, असा तू होऊ नकोस, असा समानाधिकरण बहुब्राह्मण करावा व्यधिकरण बहुब्राह्मण वरणें, हा अनिवाह्य अर्थ आहे या शोकाच्या चार चरणात जो उपदेश कला आहे, तो महत्त्वाचा आहे, हे निर्विवाद आहे पण तो काना पुरुषाने आत्ममाझ्यातलं शास्त्रावर काय करावें, त्याचा हा उपदेश आहे, हे म्हणजे असाध्य आहे मुमुक्षुने चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञानप्राप्त्यासाठी व ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त झाल्यासाठी काय करावें, ते यात व या पदाल दोन शोकान सांगितले आहे रहस्यकारांना 'मा फलेषु कदाचन' याचा जो वर कामकारिक अर्थ केला आहे त्याच्या पुष्टिकरणास ते- "फल मिळणे हा गोष्ट आपल्या ताब्यात नसून दुसऱ्या पुढील गोष्टाचा त्यास अनुकूलता लागते जसे दासवून अठराव्या अध्यायात १४-१६ पुन हाच अर्थ दृढ केला आहे," असे म्हणतात गातारहस्याच्या ११४ पृष्ठावर कमफलम्ये ठावा वेगळाच (वदाचन) तुझा अधिकार नाही, या अर्थानें कारण असे सांगितलें आहे - "कारण कामाचें फळ मिळणे अगर न मिळणे ही तुझ्या ताब्यातलं गोष्ट नमन नेहमा परमभरापान किंवा एवढर मृशानाच कामनिष्ठाकावर अवलंबून आहे अस समजताना पुन

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय,—हे धनंजया !—योगस्थः—तुं योगांत स्थित होऊन—सङ्गं त्यक्त्वा—कर्मफलाविपर्यायां आसक्ति सोडून—सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा—सिद्धि व अगिद्धि याविपर्याय सम होऊन—कर्माणि—विहित कर्मे—कुरु—कर.—समत्वं—सिद्धि व अगिद्धि यांना समान मानणें, हाव—योगः उच्यते—योग म्हटला जातो. ४८.

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—योगस्थ इति । योगस्थः सत्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुष्यतिविति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलनृष्णाद्यन्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वबुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽप्यौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—यदि कर्मफलप्रयुक्तेन कर्म न कर्तव्यं तर्हि कथं कर्तव्यं इति 'योगस्थः' इति उच्यते—जर कर्मफलाकडून प्रेरित होऊन कर्म करूं नये तर तें कसे करावे, हे 'योगस्थः' या श्लोकाने सांगताना—योगस्थः सत् कर्माणि कुरु—

स्पष्ट शब्दाना मागितलें आहे. ” इत्यादि. पण ' मा फलेषु कदाचन ' याचा खरा अर्थ काय होतो व रहस्यकाराचा हा अर्थ अमबद्ध कसा आहे, तें वर मागितलेंच आहे. भगवान्, रहस्यकार म्हणताना तमें स्पष्ट भागत नाहान. अठराव्या अध्यायाच्या १४-१६ श्लोकान प्रत्येक कर्माचे पाच हेतु मागितले आहेत. 'फल मनुष्याच्या ताब्यात नाहा, त्याला दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टांची अनुकूलता लागते,' हें मागितलें नाहा. त्या श्लोकाचा अर्थ व भाष्यार्थ पाहिला अमना लाविपर्याय वाचकाची ग्रात्री आपोआपच होईल.

१ पण रहस्यकार वाला असे अवतरण देतात—“आता यामच योग किवा कमयोग म्हणताना अमें कर्मयोगाचें स्पष्ट लक्षण मागतात. ” पण तें बरोबर नाहा. कारण यात योगाचें लक्षण मागितलें आहे, कमयोगाचें नाहा. उलट 'योगस्थ होऊन कर्मे कर ' अमें येथें मागितलें आहे. त्यामुळे कर्मे करणें हा कमयोग निराळा, व ज्यात स्थित होऊन तों कर्मे करावयाचा तो योग निराळा. या श्लोकात योगशब्दाचा अर्थ मागितला आहे, हें अगदी खरें, पण योग म्ह० कमयोग नव्हे, हेंही यावरूनच सिद्ध होत आहे. ३९ व्या श्लोकान आता 'योगविषयक ज्ञान ऐक' अमें म्हटले व त्याविषया ओत्वाच्या मनान आबद्ध उत्पन्न म्हार्वा म्हणून ' बुद्ध्या युक्तो मया० ' येथून... ' बुद्धिः पक्वा इह कुम्भनदन ' येथवर त्याच योगाची स्तुति केला. पुढे ' बहुशारदा० ' येथून ' समाधी न विधीयते ' येथवर मकाम कर्मे करणाऱ्या अजाची निंदा केली. नंतर ४५ व्या श्लोकान ती योगबुद्धि मागण्याम आरम केला. त्यात निंदाचा विषय त्रिगुणात्मक मसार आहे व निष्काम, निहंदा, नित्यमस्वरथ, नियोगश्रेय व आत्मत्वान् हो अमें मागितलें. या कोणत्याही साधकाचा

एकदम निष्काम, निर्द्वंद्व, वंगरे होता येणें शक्य नाही म्हणून ४६ व्या श्लोकात ज्ञान मग कर्माहून श्रेष्ठ आहे मग कर्माचें फळ ज्ञानाच्या फळात अन्तर्भूत होतें, यास्तव प्रत्येकाला ज्ञानच संपादन केलें पाहिजे, प्रत्येकाने ज्ञानयोगाचें ज्ञालें पाहिजे, तोच मुख्य योग आहे, हें सूचविलें, पण अजुन किंवा कोणताही माधक प्रथमच ज्ञानयोगाचा अधिकारी अम शकत नाही म्हणून ४७ व्या श्लोकात 'तुझा कर्मांतून अधिकार आहे, ज्ञानात नाही वरें करीत असतानाही त्याच्या फळाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाही वमफळाची इच्छा करून तू त्याचें निमित्त होऊ नको व फळाचा इच्छा जर बराबरांनी नाही तर वम करून तरी काय करावयाचे आहे, असे म्हणून नी न करण्याविषयाही तुझा आसक्ति न वाढो' असे मागितलें ह्मणजे निष्काम कम करण्याचे विधान भगवानाना ४७ व्या श्लोकातच केलें आहे, व आता या श्लोकात नें फलेच्छारहित कमही वरें कराव तें मागत आहेत वैदिक धर्म तेन प्रकारचा एक प्रवृत्तिरूप व मर्या निवृत्तिरूप प्रवृत्तिरूप धर्म पुण्याच्या द्वारा स्वगादि उत्कृष्टामाठा व निवृत्ति वम मोक्षासाठी आहे उपनिषदे व गाता यात उत्तरपाला कारण होणाऱ्या प्रवृत्ति धर्माची निष्ठा केला आहे (मुद्रक भाष्या ४ वृ ३९ ४० काठको भाष्या ४ वृ ४२ गा अ २ ४२-४४ अ ९ श्वे २०-२१ पद्मा) प्रवृत्ति धर्म हाच वैदिक कमयोग होय पण उपनिषदातच त्याला उपामनच स्वरूप दिले आहे (छा भाष्या ४ वृ ७ / वृ भाष्या १ १०० तैत्तिरीय भाष्या ४ वृ ७४ पद्मा) त्याच्याच अनुरागाने गातेंही प्रवृत्तिलक्षण कमयोगाची निष्ठा करून चित्तशुद्धीसाठी निष्काम कर्माचरण करण्याचा उपदेश केला आहे मां वता हा अमिमान मोहून इश्वराचे कम कर ३ ९ अमा येथे उपदेश केला अमत्यामुळे येथेही उपनिषदाच्या अनुसार कर्मागावबद्ध उपामनाच निहित आहे असेल निष्काम व इश्वरापराधन धर्म हा प्रवृत्त वम नव्हे, निवृत्त वम आहे मनुस्मृतान १० व्या अध्यायान अग्रा वचनें आहेत-

“सुखाभ्युदयिक चैव नै श्रेयभिरमव च । प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविधं धर्मै वैदिकम् ॥

इह चामुन वा वाम्य प्रवृत्त कम चित्तये । निष्काम ज्ञानपरं त निवृत्तमुपदिश्यते ” ॥

या श्लोका निष्काम पुण्याची कोणतीही क्रिया वर्षाच दिमत नाही तर प्रवृत्त जें काही वर्तते तें तें कामाचें चट्टिन-कामाचें काय आहे यास्तव बराच श्लोकाचा अर्थ-ज्या सन्ध्यामार्गा टीकाकारावर रहस्यकारांनी गीतारहस्यात ठिकठिकाणा बोरट ओढत आहेत व ज्यांना तबळ तबळ मूख ठरविले आहे त्यांना-अनुकूल अमाच आहे वमा ती पद्मा-वैदिक कम दोन प्रकारचे आहे एक मुखाभ्युदयिक व मर्या नै श्रेयमिव त्यातल पहिले स्वगादिमुख श्रेणा-या ममाराथे प्रवृत्त वम अमत्यामुळे 'प्रवृत्त' वा नावाचें आहे व दुमरे ममाराची निवृत्ति करणारे अमत्यामुळे 'निवृत्त' वा नावाचें आहे ८८ (त्यातील चोनिष्टोमादि ह प्रवृत्त व प्रतीकापामनादि ह निवृत्त वम आहे कारण पहिले स्वगमुख देतें म्हणजे सुखाभ्युदयिक आहे व दुमरे चित्तशुद्धी-चित्तममापानाला कारण हात) ८९ व्या श्लोकात मनुनी हच सांगितलें आहे-ऐहिक किंवा पारलौकिक फलाच्या इच्छेनें केले जें कम तें प्रवृत्त (कारण तें ममारप्रवृत्तीचें निमित्त होतें) व जें दृष्ट किंवा अदृष्ट फलाच्या इच्छेन न केले ज्ञानाभ्यासपूर्वक कम त निवृत्त [कारण त मसाराच्या निवृत्तीला कारण होतें.] अर्थात मध्यावदनादि नित्य कमे, जानष्टयादि नैमित्तिक कमे, निषिद्धाचा त्याग, इत्यादिक हा निवृत्त कमेच आहेत, फार काय पण वर म्हट्टाप्रमाण स्वयच्छा सांग

योगनिष्ठ होऊन कर्म कर [कर्म हेतु देणारी जरी असला तर शास्त्रानें सांगितला आहेत, तो शास्त्रविहित आहेत, म्हणून त्याच अनुष्ठान अवश्य केले पाहिजे. येथाले कर्म म्ह० शास्त्रानें ज्याचे विधान केले आहे अशा नित्य व नैमित्तिक कर्मांचे होत. लैंगिक-व्यावहारिक व स्वाभाविक कर्म नव्हेत कारण ती न करण्याविषया कधी कोणाला इच्छाच होत नाही. प्रत्येक प्राणी तो स्वभावतःच करता असतो. असो, पण हें कमानुष्ठान कोणत्या उद्देशानें करावे, तें मागतात—]—**केवलं ईश्वरार्थं**—केवल ईश्वरासाठी (दुसऱ्या कोणत्याही फलाची अपेक्षा न करिता केवळ ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी अनुष्ठान करावें) तर मग ईश्वराच्या प्रसन्नतेचा अभिलाष धरावयाच. काही हरकत नाही? उत्तर—) **तत्र अपि—ईश्वरान्या प्रसन्नतेसाठी कमानुष्ठान करावे,** अग जरा सिद्ध झालें तर—**ईश्वर. मे तुष्यतु इति संगं त्यक्त्वा धनंजय—ईश्वर मजवर प्रसन्न होना, अशा आसक्ति साडून दे अंतुना, तू कम कर—फलतुष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि—फलाविषयाचा तुष्णा मर्त्या गाइन कर्मांचे अनुष्ठान करू लागले असता—फलाभिलाषाहून पुरपाकडून कमानुष्ठान होत असता—सर्वशुद्धिज्ञा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धि—चित्तशुद्ध्यामून झालला ज्ञानप्राप्तिरूप सिद्धि—तद्विपर्ययज्ञा असिद्धि—च चित्तान्या अशुद्धीपासून झालेली ज्ञानाची अप्राप्तिरूप असिद्धि—तयो. सिद्धयसिद्धयोः अपि सम.—तुल्य भूत्वा कर्माणि कुरु—त्या सिद्धि-असिद्धाविषयाहा सम म्ह० तुल्य होऊन कर्म कर—यत्स्थ कुरु इति उक्तं असौ योग. क.—पण ज्यामध्ये स्थित होऊन कर्म कर म्हणून सांगितलेले तो योग काय होता?—इह एव तत् सिद्धयसिद्धयो. समस्य योग. उच्यते—हच त सिद्धि-असिद्धाच समस्य 'योग' म्हणून ज्ञान (सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानण, हा तो योग**

वरून केलेले अग्निहोत्रादिकहा निवृत्त न जाह प्रवृत्त नव्हे—कारण मी मग चित्तशुद्ध्याच्या द्वारा समाननिवृत्त्याच्या कारण हातान, अम म्हणून आहे व रहस्यकागनाहा त्याचा ४४६ पृष्ठावर उल्लेख केला आहे. १०ममरणसुखं राप्रसिद्धं य गगाराभ य प्रवृत्त कर्माणि १ किंविनिर्निषिद्ध कम ते प्रवृत्त कम किंवा प्रवृत्तिमाग व परंपरेने गाताला व गाताच्या द्वारा माझाला कारण होणार ते निष्काम कम ते निवृत्त कम होय. गाता त्यानार निवृत्त कम सांगिते, प्रवृत्त कर्माचा उपदेश करत नाही, वास्तव गाताशाह ह निवृत्तिमागाने शास्त्राचे प्रवृत्तिमार्गाचे नाही ज्यो, येथाले योग म्ह० नुस्तो कमयोग नव्हे.

२. समस्य १. योगाच लक्षण आहे. सिद्धि असिद्धि इत्यादि द्वंद्वाना समान होणें २० ह्य विषाद न मानणें हेंच समस्य व लेख योग हाय, ज्यात योग म्हणजे चित्तच नाम्न, चित्तममाधान 'यागामध्ये स्थित होऊन कर्म कर' असे भगवान् म्हणत आहेत व 'समस्य' एतत् योग म्हणतात. असे स्पष्ट सांगत आहेत. वास्तव कमानुष्ठान हा योग नव्हे तर समस्य हा योग आहे, हे वाचकांनी लक्षण ठेवावे. रहस्यकाग म्हणतात "कम सिद्ध हाण किंवा निष्कृत होणें, याचे ठिकाण अमलें या मारखरणाच्या मनोवृत्तासच कमयोग म्हणतात." हा अथ कितीसा सुबोध आहे याचा विचार वाचकानाच करावा.

होय. या योगामध्ये स्थित होऊन—या योगामध्ये निष्ठा ठेवून म्ह० इष्टानिष्ठा तुल्य लेखून तू कर्म कर.] ४८.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे धनंजया !—बुद्धियोगात्—या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून—किंवा ज्ञानयोगाहून—कर्म—फलाच्या इच्छेने केलेले कर्म—दूरेण हि—फारच—अवरं—निकृष्ट आहे.—अतः—यास्तव—बुद्धौ—बुद्धीत—ज्ञानात—शरणं अन्विच्छ—आश्रय मिळविण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानशरण हो. कारण—फलहेतवः—फलाच्या तृष्णेने कर्मफलाचे हेतु होणारे कर्मठ—कृपणाः—कृपण अहो आहेत. ४९.

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तश्रीश्वराराधनार्थं कर्मेतस्मात्कर्मणः—दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद्धनंजय । यत् एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्य-बुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “ यो वा एतद्वरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकायैति स कृपणः ” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(तत्त्वज्ञानाच्या उद्देशाने योगस्थ होऊनच कर्म करण्याचे कारण काय ! फलाभिलाष धरूनही त्याचे अनुष्ठान सहज होऊ शकते, अशी आशंका घेऊन योगस्थ होऊन केलेल्या कर्माची स्तुति करीत पुढील खोळ उत्थापित करितात—) —पुनः यत् समत्वबुद्धियुक्तं ईश्वराराधनार्थं कर्म—पण जे बरील समत्वबुद्धीने युक्त असलेले ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेले कर्म—एतस्मात् कर्मणः—या कर्माहून सकाम कर्म फार निकृष्ट आहे असे—दूरेण० इति—‘दूरेण०’ या श्लोकाने सांगतात—दूरेण—अतिविप्रकर्षेण—फार मोठ्या अंतराने—हि अवरं—निकृष्टं कर्म—कर्म अवर—निकृष्ट—हीन आहे. (पण ते कर्म कोणते ?)—फलार्थिना क्रियमाणं—फलाची इच्छा करणाऱ्या पुराकडून वेले जाणारे कर्म फारच—अतिशय निकृष्ट आहे. (कोणतेच निकृष्ट आहे !)—बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः—समत्वबुद्धीने युक्त असलेल्या कर्माहून [सवाम कर्म निकृष्ट आहे. त्याचे कारण काय ?]—जन्ममरणादि हेतुत्वात्—कारण सवाम कर्म जन्म-मरणादिवर्ना कारण होते म्हणून ते समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून अत्यंत निकृष्ट आहे.—धनंजय—अर्जुना (ईश्वराच्या आराधनेसाठी

१ आचार्य कोणत्या कर्मांच्या विरुद्ध आहेत व ते का आहेत, हे वेधे स्पष्ट सांगितले आहे. हा त्याचा परम मिद्वान्त वाचकांना लक्षण ठेवावा. तो आचार्यांचे मन व शतर मंत्रे दानीत भद्र ओढवण्यास अत्यंत उपयोगी आहे.

केलेल्या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून फलाच्या इच्छेने केलेले कर्म फार निकृष्ट आहे त्या दोन प्रकारच्या कर्मांत फारच अन्तर आहे कारण स्वामी कर्म जन्ममरणादिससाराला कारण होते व योगस्थ होऊन केलेले कर्म चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते)—यतः एवं—आणि ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी—योगविषयायां बुद्धौ—योगविषयक बुद्धीमध्ये म्ह० समत्वबुद्धीमध्ये—वा तत्परिपाकजायां सांख्यबुद्धयौ—किंवा समत्वबुद्धियुक्त कर्माच्या अनुष्ठानाचा चित्तशुद्धि हा परिपाक होऊन त्यापासून ज्ञानाच्या सांख्यबुद्धात—शरणं—आश्रयं—अभयप्राप्तिकारणं—शरण म्ह० आश्रय म्ह० अभयप्राप्तीचे कारण—अन्विच्छ—प्रार्थयस्व—संपादन करण्याची इच्छा कर—परमार्थज्ञानशरणः भव इति—अर्थः—(बुद्धीमध्ये अभयकारणाची इच्छा कर, याचा अर्थ—) परमार्थ ज्ञानाचा आश्रय कर, अभयप्राप्तीचे कारण असे जे परमार्थज्ञान त्याचा इच्छा कर—यत अचरं कर्म कुर्वाणा कृपणा दीना फलतृष्णाप्रयुक्ता सन्त फलहेतव—कारण निकृष्ट कर्म करणारे लोक कृपण—दीन असतात ते फलाच्या तृष्णेकडून कर्माची प्रेरणा केले गेलेले असे होतसे फलाचे हेतु होतात फलाचे अधिकारी बनतात—हे गार्गी यः वै एतत् अक्षरं अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स कृपण इति श्रुते—हे गार्गी, जो या अस्थूल-अनणु इत्यादि प्रकारच्या अक्षर ब्रह्माला न जाणता या लोकातून मरून जातो तो कृपण आहे अशी बृहदारण्यक धृति त्याच्या कृपणत्वाविषया प्रमाण आहे (बृह भाष्यार्थ अ पृ २०९) [समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून बुद्धिरहित कर्म अत्यंत हान असल्यामुळे समत्वबुद्धिरूप योगाचा आश्रय कर पण समत्वबुद्धि किंवा योगबुद्धि हे साधन आहे, साध्य नव्हे सांख्य बुद्धि हे साध्य आहे यास्तव त्याचाच आश्रय कर, असे सांगणे उचित होय म्हणून आचार्य 'बुद्धौ शरण अन्विच्छ' याचा दुसरा अर्थ सांगतात—'बुद्धौ' म्ह० सांख्यबुद्धीमध्ये शरण म्ह० अभयप्राप्तीचे कारण संपादन करण्याची इच्छा कर परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर कारण ज्ञानाचा आश्रय न करिता फलाभिलाषाकडून प्रेरित होतसे ते फलाचे हेतु—फलाचे अधिकारी बनतात ते कृपण—दीन होत कारण 'अक्षर ब्रह्माला न जाणता जे या मनुष्यशराराला सोडून जातात—मरतात ते कृपण होत' असे धर्ताने सांगितले आहे अर्थात् अज्ञ लोक कृपण होत व फलाची इच्छा हे अज्ञतेचे—आत्म्याच्या अज्ञानाचे चिह्न आहे अर्जुना, तू तसा अज्ञ राहू नकोस परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर त्या ज्ञानाच्या योगाने स्वतः अभय होण्याची इच्छा कर] ४९

१ रहस्यकार 'कारण बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा बाह्य कर्म फारच कनिष्ठ होय' असा 'दरेण ह्यवर कम बुद्धियोगात्' या वाक्याचा अर्थ करितात 'बुद्धियोगात्' याचा 'बुद्धाच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा' हा अर्थ सरळ व सुबोध आहे असे कोण म्हणेल? तसेच कमाला बाह्य विज्ञेपण कशापाहिजे? 'अवर' म्ह० कनिष्ठ असे न समजता निकृष्ट क्षणेंच अधिक योग्य नव्हे वा? कारण ज्वेष्ठ व कनिष्ठ हे शब्द प्रायः न्योमानाला उद्देशून योजितात

जी समत्वबुद्धि तेच त्यांतील कौशल म्ह० कुशलपणा आहे (अहो पण बंध उत्पन्न करणे हा कर्मांचा स्वभावच आहे त्यामुळे कर्मांतुष्टान केल्यास बंध अवश्य होणारच ! उत्तर-)-यन्ध्रस्वभावानि अपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते इति यत् तत् हि कौशलं—बधन उत्पन्न करणे हाच ज्याचा स्वभाव आहे अशीहा कर्मे समत्वबुद्धीने त्या स्वभावापासून निवृत्त होतात हे ज काहा आहे तेंच कौशल होय—तस्मात्—समत्वबुद्धाचें अस विशिष्ट फळ असल्यामुळे—त्वं समत्वबुद्धियुक्त भव—तू समत्वबुद्धियुक्त हो [समत्वबुद्धाने युक्त असलेला पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या परंपरेने कर्मांपासून होणारें पुण्य व पाप हा दोन्हा येथल्या येथेंच टाकतो, त्याला त्याचा लेप लागत नाहा समत्वबुद्धीने चित्तशुद्धि होते, चित्तशुद्धानंतर ज्ञानप्राप्ति होते मी अकर्ता, अमोक्षा, नित्य, निर्विकार आहे, अम आत्मज्ञान होत त झाल्यामुळे पुण्यपापाचा क्षय होतो नुस्त्या समत्वबुद्धीने पुण्यपापक्षय संभवत नाही यास्तव तू समत्वबुद्धियोगासाठीच यत्न कर त्यात आपलें मन स्थिर कर कारण कर्मांला पुण्यपापाना बद्ध करण-हा कर्मांचा जरी स्वभावच असला तर समत्वबुद्धियोग हेंच त्या कर्मांतील कुशलत्व आहे कारण त्यामुळे कर्मांचा स्वभाव बदलतो आणि असा स्वभाव बदलून सोडणे हेंच कर्मांतील कौशल आहे म्हणून तू समत्वबुद्धियुक्त हो] ५०

१ पण रहस्यकार 'तस्मात् योगाय युज्यस्व योग कमसु कौशल' याचा अर्थ—'म्हणून योगाचा आश्रय कर (पुण्यपाप न लागता) कर्मे करण्याचा जा चतुरार (कौशल विद्या युक्ति) तिलाच कमयोग अस म्हणतात' असा करितात पण हा अर्थ बरोबर नाहा योग म्ह० समत्व हें कर्मांतील कौशल आहे कौशल म्ह० कुशलता, पण त्यालाच रहस्यकार युक्ति म्हणतात कौशल म्ह० युक्ति हा अर्थ अपूर्व आहे चित्ताला मम ठेवन कर्मे करणे हेंच कौशल आहे कारण तमें केल्याने कर्मांपासून पुण्यपापादि बंध उत्पन्न होत नाहा रहस्यकार कौशल म्ह० युक्ति हें योगाचें लक्षण आहे, अमें समजतात पण समत्व ह एक लक्षण मागितल्यावर पुन कौशल-युक्ति हें दुमरे लक्षण मागण्याचें प्रयोजन काय आहे ? शिवाय योग म्ह० युक्ति असा एक अर्थ प्रसिद्ध आहे तेव्हा कर्मांतील कौशल म्ह० युक्ति असा कौशलशब्दाचा अप्रसिद्ध अर्थ मानून पुन त्या योगाचें हें दुमरे लक्षण आहे अमें समजण्याचें काहा कारण दिसत नाहा त्यापेक्षा योग हेंच कर्मांतील कौशल आहे, हाच मरब्ध अर्थ आहे, रहस्यकार भाष्यार्थी टाकाकाराना मात्र 'ओढाताणानें अर्थ करणारे' म्हणून म्हणतात पण स्वतः शब्दाच्या अर्थाला इतके दूर ओढात नेतात की त्या विचार्याचा मूळ अर्थ काय आहे, इहा याचकाच्या ध्यानात रहात नाहा तमें—४० व्या श्लोकान 'कमापेक्षा बुद्धि मेष्ट' अमें मागितलें कबूल करितात पण त्या बुद्ध्याच्या अधाला पार रेंवचून नेतात "निच्या मागे 'व्यवसायात्मिका' हें विशेषण नमत्यामुळे तिचा अर्थ 'समजून, इच्छा, वासना, हेतु' असा आहे" अमें म्हणतात पण यावर आम्हां त्यांना उलट असा प्रश्न करतो की २० व्या श्लोकान 'माल्ये बुद्धि' 'योगबुद्धि' अर्थ 'गुरु' आहेत. त्यांना 'व्यवसायात्मिका' ह विशेषण लाविलें नाहा तेव्हा त्या बुद्धिगुण्याचा अर्थ 'समजून, इच्छा' बगल करान्याचा वा काय ? पण

जुम्हा तर त्याचा 'ज्ञान' असा अर्थ केला आहे. शिवाय ४९ व्या श्लोकात नुस्ता 'बुद्धि' शब्द नाही. 'बुद्धियोग' असा शब्द आहे. तेव्हा त्यातील बुद्धि म्ह० जर समजूत, वासना तर मग त्याला योगशब्द जोडून 'समजूतयोग,' 'वासनायोग,' वगैरे म्हणावयाचे काय ! असो; आचार्यांना बुद्धियोग म्ह० समत्वबुद्धियोग असा एक पूर्व सांप्रदायिक टीकांना अनुसरून अर्थ दिल्यावर पुनः बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग असा अर्थ केला आहे, व तसा केल्यासच अर्जुनाचा तिमऱ्या अभ्यायाच्या आरम्भाचा 'कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मला तू घोर कर्मात का नियुक्त करतोस ?' हा प्रश्न उपपन्न होतो कारण भगवानांनी कर्म बुद्धियोगाहून अतिशयच निष्ठुर आहे, हे येथेच सांगितले आहे, दुसऱ्या कोठेही नाही; व त्याच उद्देशाने अर्जुनाचा प्रश्न आहे. बुद्धियोगाला जेथून प्रश्न नाही. कारण भगवान् योगरथ होऊन कर्म कर म्ह० बुद्धियोगवृत्त होऊन कर्म कर असे सांगतच आहेत. तेव्हा तिसऱ्या अभ्यायात अर्जुनाने जो प्रश्न केला आहे त्यातील बुद्ध्याचा साम्य बुद्धि असा अर्थ करणे संबंधा अनुचित होय. वास्तव आचार्यांना अगोदर 'बुद्धियोगात्-' 'समत्वबुद्धियोगाहून' असा पूर्वसंप्रदायाला अनुसरून अर्थ करून तो अर्जुनाच्या पुढील प्रश्नाला अनुकूल नमल्यामुळे 'बुद्धियोग' याचा 'ज्ञानयोग' असा अर्थ केला आहे व त्याहूनच कर्म अत्यंत निष्ठुर आहे, आणि या वचनाला अनुलक्षूनच 'कर्माहून ज्ञान अतिशय श्रेष्ठ आहे, असे जर तुझे मत आहे तर मला घोर कर्म का करावयास सांगतोस ?' असा पुढे अर्जुनाने प्रश्न केला आहे भगवानांनी त्याचे उत्तरही 'ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा अमून त्याचे अधिकारी साक्ष्य व योगा आहेत,' असे दिले आहे. पण या सर्व गोष्टांचा विचार न करता 'बुद्धि म्ह० ज्ञान' असा अर्थ करणाऱ्या आचार्यादिकाना रहस्यकार जो दोष देतात (गी. २. ६१४) तो अस्थानी आहे. 'कर्माचा बरेवाईटपणा कर्मावर अवलंबून नमून कर्म एकच असले तरी कर्मांच्या बऱ्यावाईट बुद्धीप्रमाणे ते शुभ अगर अशुभ होत असते, म्हणून कर्मांपेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ होय,' इत्यादि रहस्यकारांनी जे ठिकठिकाणी म्हटले आहे त्याचाही येथील बुद्ध्याचा व कर्माचा काही संबंध नाही. कारण येथील कर्म म्हणजे लौकिक कर्म नव्हे, तर शान्तिविहित कर्म आहे. त्यातील शुभ कोणते व अशुभ कोणते, हे कर्त्याच्या बुद्धीवरून ठरवावयाचे नमून शास्त्रावरून ठरवावयाचे असते कावांकावांचा निश्चय करणारे प्रमाण शास्त्र आहे; बुद्धि नाही. अ. १६ श्लो. २४ वहा निष्काम कर्म याचाही अर्थ निल्य कर्म असाच आहे. अग्निहोत्र नित्यही आहे व काम्यही आहे. वास्तव गातेत ज्या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत त्या दोन्ही वैदिक आहेत. तसेच, येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थही वासना, समजूत वगैरे नाही. तर ज्ञान असाच त्याचा अर्थ आहे. दुसरा अर्थ संभवत नाही. अर्थात रहस्यकारांना 'कर्म करताना बुद्धि स्थिर, सम, पवित्र, व शुद्ध ठेवणे हीच एक युक्ति किंवा कौशल अमून वासच योग म्हणतात,' असे जे म्हटले आहे ते सर्वथा अप्रामाणिक व मूर्खाला मोडून आहे. तथापि ते टीकाकारांना दोष देण्यास तयारच ! "—'योगः कर्मसु कौशल' या पदाचा वाप्रमाण सरळ अर्थ लागत असता कित्येकाना 'कर्मसु योगः कौशल' 'कर्मांचे ठावा जो योग त्याला कौशल म्हणतात,' असा ओढाताणीने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण 'कौशल'शब्दाची व्याख्या देण्याचे येथे काही कारण नमून योगशब्दाचे लक्षण मागलेच प्रस्तुत असल्यामुळे हा अर्थ मानता येत नाही. शिवाय 'कर्मसु कौशल'

असा मरळ अन्वय सागून असता 'कर्मसु योगः' अशी उलटापालट करणेही योग्य नव्हे." गो. र. ६३४. पण रहस्यकाराचा अर्थ सरळ नाही, हे आम्ही वर दाखविलेच आहे. आचार्यांनी त्याचा अर्थ कसा केला आहे तेही वर स्पष्टपणे दाखविले आहे. रहस्यकार त्यालाच येथे ओढानाणीचा अर्थ म्हणत आहेत. पण 'कौशल'शब्दाचा 'युक्ति' हा अर्थ कोठून आला! एकदा योग म्ह० युक्ति म्हणता व दुसऱ्यादा कौशल म्ह० युक्ति म्हणता ! याचा अर्थ काय ! 'कर्मसु वर्तमानस्य या भिद्धिभिद्भयोः समत्वबुद्धिः तदा कौशल-' कर्म करीत असलेल्या पुण्याची जी सिद्धि-अभिद्धीविपर्याची समत्वबुद्धि तेच कौशल होय, असे आचार्यां म्हणतात व रहस्यकार 'कर्म करताना बुद्धि स्थिर, पवित्र, सम वगैरे ठेवणे हीच ती युक्ति किंवा कौशल असून यामच योग क्षणवात.' 'कर्मसु-' कर्म करताना 'योगः' बुद्धि स्थिर, सम वगैरे ठेवणे 'कौशल' हाच युक्ति किंवा कौशल, या रहस्यकाराच्या अर्थान व अन्वयान आणि आचार्यांच्या अन्वयायांत काय फरक आहे ! त्यात 'यामच योग म्हणतात' हे मात्र रहस्यकाराच्या पदार्थ आहे व ते मुळाला सोडून आहे. दोघांनाही अन्वय मारलाच. पण रहस्यकार 'कर्मसु कौशल' असा मरळ अन्वय लागत असता 'कर्मसु योगः' अशी उलटापालट करणेही योग्य नव्हे असे म्हणतात. परंतु स्वतः 'कर्म करताना बुद्धि स्थिर ठेवणे हीच युक्ति-कौशल' म्हणतात. म्ह० स्वतःही तमाच अन्वय लाबितात, याला काय म्हणावे ! कौशल म्ह० युक्ति नव्हे, हे आम्ही वर मागितलेच आहे. यास्तव रहस्यकाराचा 'योग-कर्मसु कौशल' याचा अन्वय 'कर्मसु योगः कौशल' असाच म्ह० आचार्यांप्रमाणेच लाबितात. पण त्यातील कौशलशब्दाचा अर्थ निराळा करितात व तो बरोबर नाही. आचार्यांचाच अर्थ अधिक सरस, सुबोध व प्रकराला धरून आहे. आचार्यांचा अर्थ खरा न मानण्याचे कारण ते असे सांगतात की-कौशलशब्दाची व्याख्या देण्याचे येथे काही कारण नाही. योगशब्दाचे लक्षण सांगणेच प्रस्तुत आहे. पण त्यावर आम्ही असे विचारतो की, कौशलशब्दाची व्याख्या कोण देते आहे ! कर्म करीत असताना समत्वबुद्धि ठेवणे, हेच कर्मकर्याचे चातुर्य आहे, असे म्हटल्याने ती चातुर्याची व्याख्या कशी होते ! 'कागदावर चित्र काढलेले असतानाही, ते सत्या मनुष्यामारखे दिमणे, यात चित्रकाराचे कौशल आहे,' असे कोणी म्हडल्यास ती कौशलाची व्याख्या दिली आहे, असे का म्हणणार ! तसेच, योगशब्दाचे लक्षण तरी प्रस्तुत कोठे आहे ! योगाचे लक्षण तर 'समत्व योग उच्यते' असे वर स्पष्ट सांगितलेच आहे. मग पुनः लक्षण मागण्याचे काय कारण ! रहस्यकार म्हणतात "योगशब्दाची दिवा व्याख्या केली आहे" आम्ही म्हणतो ती का ! 'योगस्थ होऊन कर्म कर' असे सांगताच योग म्ह० काय ते सांगणे जरूर होते. यास्तव तेथेच 'समत्व हा योग आहे' असे जे सांगितले आहे तेच बरोबर आहे व समत्व हेच योगाचे लक्षण समवते. समत्वामध्ये स्थित होऊन कर्म कर, हे म्हणणे सयुक्तिक आहे. पण 'कौशल' हे योगाचे लक्षण मानून 'कौशलान किंवा युक्तीत स्थित होऊन कर्म कर' असा अर्थ करू लागताच तो दुबोध होतो. याम्मव 'योग कर्मसु कौशल' हा योगाची व्याख्या होऊ शकत नाही. येथे योगाचे लक्षण प्रस्तुतही नाही. कारण ४८ व्या श्लोकात 'समत्व' हे योगाचे लक्षण सांगून 'दूरेण...' येथून '...मुकृतकुक्षे' येथवर म्ह०सबध ४९ श्लोक व ५० व्या श्लोकाचा पूर्वार्थ

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—बुद्धियुक्ता मनीषिणः—ज्ञानाने युक्त असलेले विद्वान्—कर्मजं फलं त्यक्त्वा—कमापानून उत्पन्न होणारं सुख-दुःखरूप फल टाकून—जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (सन्त)—जन्मरूप बंधापासून सर्वथा मुक्त होस्ताते—अनामयं पदं—मग उपद्रवराहित पदाला—विष्णूच्या परम पदाला—गच्छन्ति—प्राप्त होतात ५१

यस्मान्—कर्मजमिति । कर्मज फलं त्यक्वेति व्यवहितेन सद्यन्ध । इष्टानिष्टदे ह्यसि कर्मज फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ता ममत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ता सन्त पदं परम विष्णोर्मोक्षारण्य गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवराहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगाद्धनजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शं नलक्षणं सर्वतः मप्युक्तोद्कस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनिता बुद्धिर्दक्षिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणाविहेनुत्त्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—(अहं) पण समत्वबुद्धियुक्त पुरुषाच्या पुण्य पापाचा व त्याच्या फलाचा त्याग जाण होत असला तर तो उद्वेगानेच मोक्ष कसा मिळेल 'उत्तर—) यस्मात् कर्मजमिति

यात नुत्वा कमाची निद्रा व बुद्धियोगाची प्रणमा वेत्ता व १० व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धात 'योगस्थ होऊन कर्म कर' या विधानाचाय, म्हणून तो ममत्वरूप योगाला आरंभ कर, कारण योग—ममत्व ऐवज कर्मताळ कौशल आहे 'अमा उपमहार वेला आहे ' योगच कर्मताळ कौशल आहे ' ही योगाची पुनः प्रशंसा आहे ती यागाची व्याख्या मन्हे योगाच्या एक 'समत्व' व दुसरी 'कौशल' अशा दोन परस्परविच्छेद व्याख्या मानण्याने काही कारणही नाही व कांश्चिद् ही यागाची व्याख्या ममत्वन नाही ४० व्या श्लोकातील बुद्धियोग या शब्दाचा अर्थ मवाचाय 'ज्ञानलभणान् उपायान् असाच करितान काही टीकाकार समत्वबुद्धियोग व ज्ञानयोग, असा करितान व काही केवळ बुद्धियोग असाच करितात व ते दोन्ही अर्थ आचार्यांना माव जहित त्यातल्या एकात 'ज्ञानयोग' हा अर्थ गुपीत प्रकरणाचा जपित जनकूळ आहे, हे जाह्ला कर सांगितलेच आहे 'योग कर्मसु कौशल' याचा अर्थ सर्व टीकाकार एकसारखाच करितान 'अन् योगाय सुखस्य ज्ञानेनायाय, तद्धि कर्मसु कौशल ।' अर्थ मवाचाय म्हणतान 'योग कर्मसु कौशल-कर्मसु क्रियमाणेषु अथ बुद्धियोग कौशल—अतिमार्थ्यमाध्य' अर्थ रामानुजाचाय ह्या तान 'मदाशया कर्मकरण योग । एतदेव कर्मसु चातुर्यं ।' अर्थ बलभसप्रदायी टीकाकार म्हणतान 'करान', मगुगदनमरस्वती इत्यादि अद्वैत मप्रदायी तर आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हे निगा मागावश्याम नकोच रहस्वकार या सर्व आचार्यादिकांच्या विरुद्ध अर्थ करतयात तेज जाहल खरे, पण शेवट न करून त्यानाच कसे अनुसरले आहेत, छंदी कर दाखविलेच आहे.

—समत्वबुद्धीने युक्त होऊन केलेले कर्म ज्या अर्थी पापाचा क्षय करते त्या अर्थी हा योग परंपरेने मोक्षाचे साधन आहे, असे 'कर्मजं' या श्लोकाने सांगतात—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबंधः—**'कर्मजं' या शब्दाचा 'फलं त्यक्त्वा' या पृढील पदार्था संबंध आहे.—**इष्ट-अनिष्ट-देहप्राप्तिः कर्मजं फलं-कर्मभ्यः जातं—**इष्ट व अनिष्ट देहाची प्राप्ति हे कर्मज फल होय. कर्मज म्ह० कर्मापासून उत्पन्न झालेले—**बुद्धियुक्ताः-समत्वबुद्धियुक्ताः—**बुद्धियुक्त म्ह० समत्वबुद्धियुक्त पुरुष—**हि य-स्यात् फलं त्यक्त्वा-परित्यज्य—**ज्याअर्थी फल टाकून-त्याचा परित्याग करून—**मनीषिणः-ज्ञानिनः भूत्वा—**मनीषा ज्ञाना होऊन—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः-जन्म एव बन्धः-जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्तः एव जन्मबन्धवि-निर्मुक्ता सन्तः—**जन्म हाच बंध ज्या जन्मरूप बंधाने विशेषकरून मुक्त केले गेलेले-मर्बथा मुक्त झालेले, जिवंत असतानाच जन्मरूप बंधनातून पूर्णपणे मुक्त होऊन ते—**पदं-परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति—**व्यापक परमान्याच्या 'मोक्ष' या नावाच्या परम पदाम जातात (ते पद कस आहे ? उत्तर—)**अनामयं-सर्वो-पद्रघरहितं इत्यर्थः—**अनामय म्ह० सर्वोपद्रवग्रन्थ पदाला जातात असा याचा भा-वार्थ. [देवादिकाचा देह हा इष्ट देह व पदवादिकाचा देह हा अनिष्ट देह, त्याचा प्राप्ति होणे हेच कर्मापासून मिळणारे फल आहे. पण पूर्वाक्त समत्वबुद्धियुक्त पुरुष चित्तशुद्ध्याच्या द्वारा ज्ञानी होऊन ज्ञानाच्या बलानेच त्याचा परित्याग करितात याप्रमाणे बघातून आपल्याला सोडवून जावन्मुक्त झालेले ते प्रारब्ध कर्माचा क्षय होनाच विदेह-मोक्षाला पात्र होतात. ८९, ५० व ५१ या तिन्ही श्लोकात बुद्धि असा जो शब्द आला आहे त्याचा पूर्वपरंपरेला धरून समत्वबुद्धि असा अर्थ केला. पण केवळ समत्वबुद्धि पुण्य-पापाच्या त्यागाचे साधन निमित्त होऊ शकत नाही म्हणून पूर्वपरंपरेला धरून बुद्धि-शब्दाचा दुसरा योग्य अर्थ मागतात—]**अथवा बुद्धियोगात् धनंजय इति आ-रभ्य—**म्हत्वा 'बुद्धियोगात् धनंजय'—४९ येथून पुढे—**संप्लुतोद्ग-स्थानीया कर्म-योगजसत्त्वशुद्धिजनिता परमार्थदर्शनलक्षणा एव बुद्धिः दर्शिता—**गर्ग बाबूना तुटून भरलेल्या फार मोठ्या जलामवाच्या स्थाना अमलेली कर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि, निःस्पृहापासून उद्भवलेली परमार्थ ज्ञानरूपच बुद्धि दाख-विली आहे. (बुद्धिशब्दाचा असा अर्थ करण्याचे कारण)—**साक्षात् मुकृत-पुष्टानुग्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात्—**कारण पुण्य पापाचा त्याग व जन्मबन्धापासून मोक्ष याचे प्रत्यक्ष हेतुत्व त्या बुद्धीला मागितलेले आहे [म्हणून या बुद्धिशब्दाचा अर्थ परमार्थ ज्ञान असाच करणे संबंधा उचित होय. शिवाय अर्जुनाने निम्नच्या अध्या-याच्या आरंभी 'कर्माद्भूत बुद्धिं धेष्टुं आहे असे जर तुला संमत आहे तर तू मला या पोर कर्मांत का निमुक्त करतोस ! ' असा जो प्रश्न केला आहे, तो 'दूरेण नद्वरं कर्म बुद्धियोगात्' ४९ या वचनाला अनुत्तूनच केला असावा, असे उघट दिमने व त्यातील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञानच आहे, बुद्धियोग नव्हे, हेही ' ज्ञानयोगेन साध्यानां ' या मग-

वद्वानावरुन निश्चित होते. यास्तव ' बुद्धियोगात् बुद्धौ ४९, बुद्धियुक्त. ५०, बुद्धियुक्तः ५१' यांतील बुद्धिगुणाचा अर्थ ज्ञान-परमार्थज्ञान असाच करणे उचित होय. तसा अर्थ केव्हास त्या तिन्ही श्लोकांचा अर्थ असा होतो—ज्या कर्मांचे अनुष्ठान करिताना परमार्थदर्शन रूप बुद्धीचा उद्देश मनात असतो म्ह० ज्ञानाला उद्देशून कर्मानुष्ठान केले जाते तसल्या कर्मांवरून तशा उद्देशाने न केलेले कर्म अतिशय निरुष्ट आहे. म्हणून परमार्थज्ञानाचा उद्देश मनात धरून कर्मांचे अनुष्ठान करावे. म्ह० ज्ञानासाठी कर्म करावे. ज्ञानावाचून दुसऱ्या कोणत्याही क्षुद्र फळाच्या अपेक्षेने कर्म केल्यास कार्पण्य दोष येतो. शिवाय परमार्थबुद्धीचा उद्देश मनात धरून कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाचे चित्त शुद्ध होते. त्यामुळे परमार्थज्ञान सिद्ध होते. नंतर देह जिवंत असतानाच पुरुष जन्माला कारण होणाऱ्या पुण्यपापाचा त्याग करून मुक्त होतो म्हणून परमार्थदर्शनरूप योगासाठी म्ह० ज्ञानयोगासाठी मन स्थिर करावे. योगसंज्ञक परमार्थ दर्शनाच्या उद्देशाने कर्मानुष्ठान करणे हेच कर्मातील वैशाल आहे यास्तव परमार्थदर्शनाला उद्देशून बुद्धियुक्त होस्तात जे कर्मांचे अनुष्ठान करितात त्याची चित्तशुद्धि होते. ते अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारवान् होतात, त्रैलोक्यफलाच्या त्याग करितात व मुक्तीला पात्र होतात. अर्थात् भगवानांनी अर्जुनाला जो समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोग उपदेशिला आहे, योगस्थ होऊन स्वधर्मसंज्ञक कर्म करण्याविषयी आग्रह केला आहे तो जन्मबन्धापासून मुक्त होऊन परमात्मपदी पोचण्याचा उपाय म्हणून सांगितला आहे. ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानानंतर काय करावे, ते सांगण्यासाठी हा समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठानाचा उपदेश नाही, हे नि पक्षपात वाचकांच्या ध्यानात येईल तसेच अर्जुनाला गीताशास्त्राचा जो उपदेश केला आहे तो जन्मबन्धातून मुक्त होऊन सर्व ससारल्लेखशून्य पदी पोचण्यासाठी मुख्यतः केला आहे. त्याने युद्ध करावे, याच प्रधान उद्देशाने तो केलेला नाही, हे वाचकांच्या ध्यानात येईल.] ५१.

१ रहस्यकार या श्लोकाला असे अवतरण देतात—“अशा रीतीने साम्यबुद्धीने सर्व कामे केली म्ह० व्यवहाराचा लोप न होना पूर्णमिद्धि किंवा मोक्ष प्राप्त झाल्याखेरीज रहात नाही, असें आता मागताम—” मग कामे ती कोणता ? रागें, धिणें, वर्गेरे जर असतील तर त्याचा मोक्षासाठी काय मद्य ? शिवाय ' बुद्धियुक्त लोक कमजन्म फलाला मोदत, ' असें म्हटले आहे. वर्गे म्ह० कामे—व्यावहारिक कामे हा अर्थ संभवत नाही. कारण हे सर्व प्रकरण शास्त्रीयकर्मांचे आहे अर्थात् ' व्यवहाराचा लोप न होता ' हे म्हणजे अत्रास्तिक आहे. वैदिकयमांचे फल व्यवहार नव्हे. समत्वबुद्धीने कामे केल्याने पूर्णमिद्धि कशा मिळणार ? सिद्धांचे माघन ज्ञान आहे, कम नव्हे तसेच 'समत्वबुद्धीने कामे केल्याने पूर्णमिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावाचून रहात नाही, ' या मागण्यात शाय स्वार्थ आहे ? या प्रमस्या वाचकचनेवरूनच ओघाणाण कोण करतें, हे उघट दिसत आहे. अमो, या अवतरणाप्रमाणेच या श्लोकाचा अर्थ किती मरळ व सुबोध आहे तो पहा—'बुद्धियुक्ता भवन्नापिण —' समत्वबुद्धीने ज्ञानी पुरुष मुक्त झाले म्हणजे ' कमन फल त्यक्त्वा—' कमफलाना त्याग करवान (ने) ' समत्वबुद्धियुक्ता —' ज्ञानाचा बन्धापासून मुक्त होताना ' अनामन पद गच्छन्ति- ' (परमेश्वराच्या) इच्छावरिहित पक्षाला लागून पोचताना या

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिप्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळी—ते बुद्धिः—तुझी बुद्धि—मोहकलिलं—मोह-
रुपी मलास—व्यतितरिप्यति—उलथन कराल—तदा—त्या वेळा—श्रोतव्यस्य
च श्रुतस्य—श्रवण करण्यास योग्य व श्रवण केलेले शास्त्रादिक याच्या—निर्वेदं—
वैराग्यास—गन्तासि—प्राप्त होशील ००

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिर्जा बुद्धिः कदा प्राप्यते इत्युच्यते—यदेति । यदा
तस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहाग्निकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवे-
कबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्राप्यन्तं करणं प्रवर्तते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिप्यति व्यति-
मिप्यति शुद्धिभावमापस्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं
वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ५२

भाष्यार्थ—योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिर्जा बुद्धिः कदा प्राप्यते इति
'यदा०' इति उच्यते—योगानुष्ठानामुक्तं झालेला जी वित्तशुद्धि तिच्यापामून प्राप्त
होणारी बुद्धि—ज्ञान केव्हा प्राप्त होईल ते 'यदा०' इत्यादि श्लोकानें मागितलें जात—यदा

'मुक्त झाले म्हणजे' हा अर्थ कशाचा ? 'त्यक्त्वा' म्ह० त्याग केल्यानं वा त्याग करून ?
जन्माचा बंध का जन्मरूप बंध ? पण यात पूणसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावाचून रहात
नाहा, अमें कोठेंच मागितलें नाहा। यापेक्षा "समत्वशुद्धियुक्त पुरुष कमापामून झालेले
शुद्धनिष्ठदेहप्राप्तिरूप फल टाकून, ज्ञाना होऊन जन्मरूपबधाकडून मुक्त केले गेलेले अमे
होत्सोते सर्व दुःखशून्य पदाला प्राप्त होतात " हा अर्थ विना मरळ आहे ? इतर भाष्य
कार व टाकाकारहा यांचा प्रायः असाच अर्थ करितात

१ आचार्य वाला अमें अवतरण देतात मध्वाचार्याहा 'वियत्पयन्त अवश्यं कृतव्यानि
मुमुक्षुणा एव कर्माणि इत्याह 'मुमुक्षुनें कोठपर्यंत अशाच बमें अवश्य करावा, नें भगवान्
सांगतात रामानुजाचार्याहा 'उक्तप्रकारें बमें करान अमेल्ल्या व त्या कृतानें निष्पाप
झालेल्या तुझा बुद्धि नेव्हा मोहरूप कलुष उलथन पाहिल०' इत्यादि म्हणतात 'त्या भ-
क्तिरूप पदाचा प्राप्ति केव्हा होईल तें मागतात ' इत्यादि बलभक्तप्रदाया टाकाकार म्हण
तात इतर अद्वैतमागा टाकाकारहा या श्रेण्याचा अशाच योजना करितात पानेश्वरमहा-
शयनाह 'तू ऐमा तं होमा । नं माहान मया मान्निमा । आणि वैराग्य मानमा मचरेल ॥'
२८० अमें म्हणतात रहस्यवैर वाला अवतरण काहा दत्त नाहात, अथ मात्र अमा करि-
तात—'नेहा तुषा बुद्धि मोहाच्या गदुळ आवरणातून पार पेल्ले तहा जें ऐकलें असल तें,
आणि काय ऐकावयाचें असल तें, या दोहोंचाहा तुला वगळ्या येइल "'मोहकलिल' याचा मोहाच्या
गदुळ आवरणातून हा अर्थ मूळाना भरून नाहा 'जें ऐकलें अमेल' व 'जें काय ऐकावयाचें
अमेल' यांना कता कोण ? कोणा एवळ अमेल व कोणाला ऐकावयाचें अमेल ? अनुन कता
अमल तर 'तू जें ऐकलें असल' असा मध्यम किंवा द्वितीय पुरुषा प्रयाग पाहिन होता

—यस्मिन् काले—तेव्हा—ज्यावेळी—ते—तब—तुझे—मोहकलिल—मोहात्मक
 अविवेकरूप कालुष्य—मोहरूप—अविवेकरूप मालिन्य—(अविवेक हाच दोष, तो
 दोष कसा ते स्पष्ट करून दाखवितात—) —येन आत्मानात्मविवेकबोध कलुषी-
 कृत्य विषयं प्रति अन्तःकरण प्रवर्तते—ज्या मोहाच्या योगाने—मोहामुळे आत्मा व
 अनात्मा याच विवेकज्ञान कपित होऊन अन्तःकरण विषयाकडे प्रवृत्त होतं—तत् तब
 —ते तुझे मोहरूप मालिन्य—बुद्धिः व्यतितरिप्यति—व्यतिक्रमिष्यति—शुद्धि-
 भावं आपत्स्यते इत्यर्थः—शुद्धि विशेषकरून अगदी तरून जाईल—व्यतिक्रम—उल-
 घन कराल म्ह० शुद्धिभावाला प्राप्त होईल, असा याचा भावार्थ—तदा—तस्मिन्
 काले—त्यावेळी—निर्बेद—चैराग्य गन्तासि—प्राप्स्यसि—निर्वेदास—चैराग्यास
 प्राप्त होशील (कशाच्या चैराग्यास ? उत्तर—) —श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य—अध्या-
 त्मशास्त्रातिरिक्त शास्त्रादिकाच श्रोतव्य व श्रुत याच्या चैराग्यास प्राप्त होशील—तदा
 श्रोतव्य श्रुत च निष्फल प्रतिपद्यते इत्यभिप्राय —त्यावेळी श्रोतव्य व श्रुत ही
 दोन्ही निष्फल होतात असा याचा भावार्थ [मा अमुक श्रवण केले आहे व मला अद्यापि
 अमुक-अमुक श्रवण करावयाच जाह मा अमुक पाहिले आहे व अमुक पहावयाचे आहे,
 आणि त्या सर्वांच फळ संपादन करावयाच आहे इत्यादि सर्वमनुष्यसाधारण अशा
 ज्या भावना असतात त्या सव विचक परिपक्व झाला असता निवृत्त होतात अर्थात् वि-
 वेक परिपक्व झाला असता तुम्हा बुद्धे अविवेकरूपी मलाच उत्तमपण करून जाईल या
 अविवेकरूप मत्तामुळेच आत्मानात्मविवेक कपित होऊन अन्तःकरण विषयाकडे प्रवृत्त
 होत असत यामुळे तुम्हा बुद्धि नेव्हा त्या मलाचे अतिस्मरण कराल म्ह० शुद्ध होई
 तेव्हा तू श्रोतव्य व श्रुत या दोन्हाविषयी विरक्त होशील अध्यात्मशास्त्राला सोडून दे
 जे ज नाही ऐकल आहेस किंवा ज तुला ऐकाव अस वाटत आहे, त सर्व व्यर्थ आहे—
 निष्फळ आहे अशी तुम्ही खात्री होईल या अनात्मविषयक शास्त्रज्ञानाविषयी मा आज
 घर बुधा धर्म केले, अम वाटल व आतां यापुढ मला कोणतही अनात्मविषयज्ञान संपा-
 दन करावयाच नाही कारण त फुटत आहे, त निरतिशय परमात्म्याची प्राप्ति करून

जमो, “निर्वेद” म्ह० मामाग्न कगळा हा कगळा किंवा नकोमें होण, विशयेंकरून
 मागे मागितल्या त्रुण्यविषयक श्रौतकमावदलना आहे, जसे पुढाल श्लोकावरून दिसून
 येईल ” अम म्हणताना अर्थात् त्रुण्यविषयक श्रौतकमावदलन मात्र कगळा येतो, ता नकोमा
 होताना मामाग्न कमाग्रा काढा कटाला येत नाही व ता आग्न तरी सामाग्निक कसे
 मेरपथेन त्याने वेगान पाहिलेला आग्नकसे मात्र नकोमा झाला म्हणजे सांगून जमो
 यात त्रुण्यवागाग्रा जाणव निमना पण मळ श्रोतात तें तला गतामि निर्वेद श्रौत
 व्यर्थ श्रुतस्य च म्ह० त्यावेळी त श्रौतव्य म्ह० पहावयाचें व श्रुत—एकलेले याविषयाच्या
 वेगत्यास प्राप्त होणाल, अम जाह म्ह० अनुनाला कगळा कडाचा येईल व नकोमें काय
 होईल ते भगवानाना स्पष्ट मागितल जाह तेव्हा त्यास त्रुण्यविषयक कमांशा वादरायण
 भद्रव ज्ञानाच कारण दिसत नाही पण ते ‘पुढाल गवावरून दिसून येईल’ अम
 म्हणताना याग्नव आता नेच आपण पाहू

देत नाहा, इतकेंच नव्हे तर उलट दुरभिमानादिकाच्या योगाने त्याला प्रतिबंधच करते, अस वाटून त्या श्रोतव्याविषयाही तू पूर्ण विरक्त होशाल पण मोहरूपी मल अन्त करणातून साफ निघून जाईपर्यंत तुला त्याविषयी विराक्ती येणार नाहा म्हणून तू मोहरूपी मल घालविण्यासाठी योगस्थ होऊन कमें कर] ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेक साध्य-साधनसंबंध दाखविणाऱ्या श्रवणांना विक्षिप्त झालेला—ते बुद्धिः—तुम्ही बुद्धि—यदा निश्चला सती—जेव्हा विक्षेप राहित होऊन व—अचला—रहातूनही विकल्पशून्य होऊन—समाधौ—आत्म्यामध्ये—स्थास्यति—स्थिर होईल—तदा—त्यावेळी—योगं—वरा—मुख्य योग—अवाप्स्यसि—प्राप्त होईल ५३

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञ कदा कर्मयोगज फल परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तदृणु—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिमि श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धियंदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञा समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—(समत्वबुद्धियुक्त होऊन परमार्थज्ञानाच्या उद्देशाने कर्मानुष्ठान केल्याने कमामें चित्तशुद्धि, विवेक व वैराग्य यांची प्राप्ति जरा झाली तर ज्ञानप्राप्ति केव्हा होते, तें अजून कळतें नाहीं, अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकाने ज्ञानप्राप्ताचा काल सांगतात—)
—मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं कदा अवाप्स्यामि—मोहरूपा मलाचें उत्पन्न वहन त्याच्या द्वारा आत्मविवेक करण्यास योग्य अशी प्रज्ञा—बुद्धि ज्याला प्राप्त झाला आहे, असा मा योगस्थ होऊन केलेल्या कर्मानुष्ठानाच्या फलाग म्हं० परमार्थयोगाला केव्हा प्राप्त होईल—तो परमार्थयोग मला केव्हा प्राप्त होईल—इति चेत् 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति तत् शृणु—अहं म्हणाल तर 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' या श्लोकाने त्याचें उत्तर ऐक—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिमि—श्रवणैः विप्रतिपन्ना—नानाप्रतिपन्ना—श्रुतिविप्रतिपन्ना—विक्षिप्ता सती—अनेक प्रकारचें साध्य व त्याचा अनेक साधन, त्याच्या संबंधाच ज प्रकाशन—प्रतिपादन त्याच्या श्रुतींना म्हं० श्रवणाना विप्रतिपन्न—नाना प्रकार भलभलता समजत झालेला म्हं० विक्षिप्त होतसाली—ते—तव बुद्धिः यदा—यस्मिन् काले स्थास्यति—स्थिरीभूता भविष्यति—तुम्ही बुद्धि

ज्यावेढीं-वैराग्य परिपक्व झाले असता स्थित होईल-स्थिर होईल-निश्चला
 विक्षेपचलनवर्जिता सती-निश्चल-विक्षेपरूप चलनानें रहित होत्सती जेव्हा
 स्थिररूप होईल (कोठें स्थिर होईल? उत्तर-)-समाधी-समाधीयते चित्तं
 अस्मिन् इति समाधिः आत्मा तस्मिन् आत्मनि इति एतत्-समाधीत
 म्ह० ज्यांत चित्त समाहित केले जाते तो समाधि म्ह० आत्मा, त्या आत्म्यात, असा
 याचा भावार्थ-अचला-तत्रापि विकल्पवर्जिता इति एतत्-आणि त्यातही
 अवल म्ह० सर्व विकल्परहित होऊन स्थिर स्थित होईल-बुद्धिः-अन्तःकरणं-
 बुद्धि म्ह० अन्तःकरण-तदा-तस्मिन् काले-त्यावेळा-योग अवाप्स्यसि-वि-
 शेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि-योगाला प्राप्त होशील म्ह० विवेकान्या द्वारा उत्पन्न
 झालेली जां प्रज्ञा पूर्वीक बुद्धि-परमार्थदर्शनरूप ज्ञान हीच समाधि, निला प्राप्त होशील
 [मोहरूपी चित्तमल नाह्यासा होऊन पूर्वीक विवेकादिकाना शुद्ध झालेला बुद्धि आत्म्या-
 मध्ये जेव्हा स्थिर होईल तेव्हा तो ज्ञानरूप बुद्धि सिद्ध होईल, हे अर्जुनान्या प्रभावे उत्तर
 आहे अनेक साधने व त्याचा अनेक साधने याचा सबंध प्रतिपादन करणारा कर्मकांडा-
 रमक वाक्ये ऐकून नाना उपाय कळल्यामुळे चंचल झालेली तुझी बुद्धि-हे करू की तें
 करू असें झिला झाले आहे ती तुझा विशिष्ट बुद्धि-तुझे अस्थिर चित्त जेव्हा म्ह० वैरा-
 ग्याचा पूर्ण परिपाक झाला अमता सर्व विक्षेपशून्य व सर्व संशयरहित होऊन आत्म्या-
 मध्ये स्थिर स्थित होईल, तेव्हा तू त्या योगाला प्राप्त होशील, तेव्हा तू ज्ञाननिष्ठ हो-
 शील हाच मुख्य योग आहे, व तो मिळविण्यासाठीच प्रत्येक मनुष्याने यत्न करणे
 उचित होय. भगवानांनी समत्वबुद्धीने कर्मयोगाचे अनुष्ठान करण्याविषयी जे कर्माधि-
 कारी अर्जुनाला सांगितले आहे ते याच योगासाठी हाच समाधियोग-आत्मयोग. म्ह०
 गूढच आचार्यांनी ३९व्या श्लोकातील योगशब्दाचा सामान्य अर्थ साख्यबुद्धीच्या प्राप्तीचा
 उपाय असा करून फलेच्छारहित ईश्वराधनार्थ कर्मानुष्ठान व समाधियोग असा विशेष
 अर्थ सांगितला आहे कर्मयोग हे साख्यबुद्धीचे परंपरा साधन असून समाधियोग हे
 साक्षात् साधन आहे जेव्हा तुझे चित्त शुद्ध होईल, तुला वैराग्य व विवेक प्राप्त होईल
 व तुझे अन्तःकरण आत्म्यामध्ये सर्व संशय-विपर्ययशून्य होऊन स्थिर स्थित होईल
 तेव्हा तुला परमार्थयोग प्राप्त होईल, असे भगवानांना स्पष्ट सांगितले आहे त्यावरून
 अर्जुन ज्ञानी नसून अज्ञानी आहे, तो ज्ञानाधिकारी नसून कर्माधिकारी आहे, व त्याचे
 चित्त शुद्ध व्हावे, म्हणून त्याला समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठान सांगितले आहे, असाच
 याचा भावार्थ मिद ह्याने हाच गाताशास्त्रार्थ आहे] ५३.

१ सरहृत्त आपन "ममाधि" हा शब्द पुढिह्या आहे

२ पण रहस्यगार पुढील श्लोकाचा अर्थ असा करिताना-“अनिविप्रनिपन्ना नाना प्रज्ञा
 रच्या वेत्तास्ताना गागमन् गेन्त्य 'ने' तुना 'बुद्ध' बुद्धि 'यदा' तेव्हा 'ममाधी'
 ममाधिवृत्तात् 'निश्चला अवन्ता स्वाम्यनि' स्थिर व निश्चल होईल 'तदा' तेव्हा 'योग'
 हा माम्यबुद्धिरूप योग तुला 'अवाप्स्यसि' प्राप्त होईल.” याताने विप्रनिपन्ना म्हणजे

गागरून गेलेला हा अथ बरोबर नाही अनेक प्रसारचो वेदवामये ऐकून बुद्धि विक्षिप्त-अ-
स्थिर हाण्याचा मभव आहे अनेक माधने ऐकल्यावर आपण हें करावें, तें करावें, असें
करावें, तमें करावें, इत्यादि वागणे माहनिव आहे. म्हणून अनेक माध्य व माधने ऐकून
अस्थिर व अनिश्चिन झालेला तुला बुद्धि तेव्हा आत्म्यामध्ये स्थिर-विक्षेपशून्य होईल,
तेव्हा तुला स्वरा मुरय गानयोग प्राप्त होईल, अस जे आचार्य म्हणतात तेंच योग्य आहे.
रहस्यकार या व वरील शेकानाल 'बुद्धि' शब्दाचा अथ-बुद्धि म्ह० अतः कारण अ
मात्र करितात पण त्याच्यामागे न्यवमायात्मिका ह निक्षेपण नाही तेव्हा त्याच्याच
परिभाषेप्रमाणें त्याचा अथ 'वामना किंवा समतून' असा करावयास नको होता का ? पण असो.
'ममाधौ' याचा अथ 'ममाविवृत्तान' 'हा अथ आदा चुकाचा नमला तरा चागलाही नाही.
कारण स्थिर व निश्चल बुद्धि-अ-न करण हाच समाधिकृति होय 'योग' याचा अर्थ
तर अगदाच विपरान आहे " अनेक उपद्रव ऐकण्याचें वाम मोडून चित्ताची निश्चल स-
माधि कर, म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग तुला प्राप्त होऊन चालू उपदेशाचाही जरूर न
पडता कमें करून त्याचें पाप तुला लागणार नाही " ६३- 'चित्ताची निश्चल समाधि
कर म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कमयाग प्राप्त होईल' हें, ममाधाचा अथ मनात आणून म्हट-
लेलें नाही ममाधात निदि व अभिदि या दोन्हाविषयाची साम्यबुद्धि जर बुद्धीन जाते
तर विचारा कमयोग निराळा कोटून राहणार ? तमेंच, कमयोग साम्यबुद्धिरूप कसा ?
कारण 'योगस्थ होऊन कमें कर' असा म्हणेल आहे व 'समत्व हाच योग आहे' असें
मागितलें आहे तेव्हा साम्यबुद्धिरूप योगात स्थित होऊन कमें करण्याविषया जर भगवान्
मागत आहेत तर साम्यबुद्धि हाच कमयोग कसा ? पण रहस्यकाराना योग म्ह० कम-
योग हा प्रत्यक्ष अथ ठाऊक आहे गातेंत दुसरा योगच त्याना दिसत नाही सहाय्या
अध्यायानही नाही चार-पाच ठिकाणाच योग म्ह० पातनलयोग त्याना दिसतो (गी. २.
५ १६) पण 'योगस्थ' (४८) शब्दानाल योग म्हणजे समत्व व येथाल योग म्हणजे
आत्म्यामध्ये चित्ताची स्थिरता तथापि हा अभेद रहस्यकाराच्या लक्षात न आल्यामुळे
किंवा त्याना स्वतः कमयोगच दिसत असल्यामुळे ते येथेहा योग म्ह० कमयोग व तोही
साम्यबुद्धिरूप कमयोग असें काहातरी म्हणत आहेत पण हा योग श्रौत स्मात कमें व
त्याची फलें याच्या विरक्तानतर, चित्ताला आत्म्यामध्ये स्थिर करण्याचा दीयकाल अ-
भ्यास केल्यावर, चित्त आत्म्यामध्ये निश्चल व विक्षेपशून्य हाऊन राहिलें अमता भविष्य-
काला प्राप्त होणार आहे तो योग म्ह० स्थितप्रज्ञभ्यतिच होय हाच आत्ममाक्षात्का-
राचा मुख्य उपाय आहे, व योगस्थ होऊन कमानुष्ठान करणें हा त्याचाही उपाय आहे
म्हणूनच आचार्यादिवाना 'बुद्धियोगोत्तिमा शृणु' (३९) येथाल योगशब्दाचा आत्मप्राप्ती-
चा उपाय असा सामान्य अथ वरून इश्वाराश्रयनाथ कमयोग व समाधियोग असा दोन प्रकारचा
विशेष अथ मागितला आहे वैदिक कमयाग या मुरय गानयोगामाठी असल्यामुळेच त्याला
'योग' असें म्हणता येत मध्याचाय म्हणतात-" येथील योगशब्द फलभूत आहे.
तेव्हा बुद्धि समाधान निश्चल होणे तेव्हा मुमुक्षु ब्रह्माच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें परमानंदात नि-
मग्न व्हाता उपायान त्याला फल मिळत 'रामानुजाचार्य म्हणतात-" तदा योग आ-
नामलोकित उवाच्यमस्मि' त्या वेशा तुला योग म्ह० आत्म्याचें दर्शन प्राप्त होईल, वरुभ-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

अन्वयार्थ—हे केशव—हे केशवा ।—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य—
समाधिस्थ—आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचे—भाषा—लक्षण—का—काय आहे ।—स्थि-
तधीः—स्थितप्रज्ञ—किं प्रभाषेत—काय बोलतो,—किं आसीत—तो कसा ए-
हता ।—किं ब्रजेत—व व्यवहार कसा करतो । ५४

प्रश्नार्थाज प्रतिलभ्याजुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्र-
ज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि पर ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का
भाषा किं भाषण वचन कथमसौ परमाप्यने समाधिस्थस्य समाधीं स्थितस्य केशव ।
स्थितधी स्थितप्रज्ञ स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत ब्रजेत किम् । आसन ब्रजन
वा तस्य कथमित्यर्थ । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन वृत्तति ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्नार्थाजं प्रतिलभ्य—सन्यास्याची ज्ञाननिष्ठा व तिच्या प्राप्तीचे कथन
हे प्रभाषे बीज मिळाले असता—अर्जुन, लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया
'स्थितप्रज्ञस्य' इति उवाच—अर्जुन ज्याला समाधिप्रज्ञा प्राप्त झाली आहे अशा
पुरुषाचे लक्षण जाणण्याच्या इच्छेने 'स्थितप्रज्ञस्य' इ० म्हणाला—स्थिता प्रतिष्ठिता
अहं अस्मि पर ब्रह्म इति प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञ तस्य—मी परब्रह्म
आहं अशी ज्याची बुद्धि स्थित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ होय त्या स्थितप्रज्ञाची—का
भाषा—किं भाषण वचन—भाषा म्ह० भाषण—वचन काय आहे ? (अहं लाच्या
कार्याप्रमाणे त्याची भाषा असणार, त्यात प्रश्न करण्यासारखे काय आहे ? उत्तर—)
असौ परैः कथं भाष्यते—हा इतराकडून कसा बोलला जातो ?—समाधिस्थस्य
—समाधीं स्थितस्य केशव—समाधीत स्थित असलेल्या स्थितप्रज्ञाची काय भाषा

मप्रदायां दीकावार म्हणताना—'आत्मनिष्ठस्वरूप याग अवाप्तयमि' माझे आत्मनिष्ठ याच स्वरू-
पाच्या योगाम प्राप्त होईल अनेकमप्रदाया मज दीकावार योग म्ह० विवेकप्रज्ञा-
आत्मसाक्षात्काररूप मज योगाचे फल असे म्हणताना गानेश्वरमहाराजही " इद्रिवाविवा
मगनी । निय पमर हेतमे मना । त स्थिर होइल मायुता । आत्मस्वरूपा ॥८२॥ समाधि
मुखा नेवळ । ज बुद्धि होइल निश्चळ । ते पावर्मा तू सकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥ " असे
म्हणताना मकळ यागस्थिति म्ह० स्थितप्रज्ञता अवाप्त बुद्धि आत्मस्वरूपा स्थिर झाल्यावर
तुला परम योग—मोक्षरूप अनिम फल प्राप्त होईल, असेच मज भाष्यकार व दीकावार
म्हणत अमून 'यक रहस्यकारच' बुद्धि समाधिवृत्तात स्थिर झाल्यावर साग्यबुद्धिरूप कम
योगाम प्राप्त होईल, असे म्हणत आहेत, हे वाचकांची लक्ष्ण ठेवावे

१ ज्याने समाधीविषयी म्ह० आत्मनिष्ठता प्रज्ञा—परमार्थज्ञान मवादन नेले आहे
किंवा समाधानाने प्रज्ञा संपादिली आहे, असा याचा अर्थ.

आहे, हे केशवा ! [या श्लोकात समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचे लक्षण विचारले आहे. समाधि-
म्ह० स्वाभाविक चित्तसमाधान. मधुसूदनसरस्वतांच्या म्हणण्याप्रमाणे योगागभूत स-
माधि नव्हे. कारण येथे ज्ञाननिष्ठाचे प्रकरण चालू आहे. यास्तव समाधिस्थ म्हणजे
आमसाक्षात्कार झाल्यामुळे स्वाभाविक चित्तसमाधानवान् असा स्थितप्रज्ञाचे, म्हणजे
मीच परब्रह्म आहे अशी ज्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे, त्याचे-ज्ञाननिष्ठाचे लक्षण
काय आहे ? लोक त्याच्याविषयी काय बोलतात ? असा अर्जुनाच्या पहिल्या प्रश्नाचा
मधिनार्थ आहे ? समाधि-चित्तसमाधान हे स्थितप्रज्ञतेचे साधन आहे, हे मुचविण्यासाठी
'समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचे' असे म्हटले आहे]—स्थितधीः-स्थितप्रज्ञः स्वयं
वा किं प्रभापेत—म्हिा स्थितप्रज्ञ स्वतः काय बोलतो ?—किं आसीत् ब्रजेत
किं—कसा अमृतो व व्यवहारान कसा वागतो ?—तस्य आसनं व्रजनं वा कथं
इत्यर्थः—त्याचे आमन-अवस्थान म्हिा गमन-व्यवहार कसा हातो, असा याचा
भावार्थ—अनेक श्लोकेन स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं पृच्छति—या श्लोकाने स्थित-
प्रज्ञाचे लक्षण अर्जुन विचारात आहे ५६

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन
तपोः स्थितप्रज्ञस्य प्रज्ञहर्ताग्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं
चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनाभ्युपदि-
श्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् ॥

भाष्यार्थः—(अर्जुनाच्या प्रश्नाला भगवानाना जे प्रतिबचन दिले आहे त्याचे व्या-
ख्यान करण्यासाठी अगोदर भूमिका तयार करितात—)—यः हि आदितः एव क-
र्माणि संन्यस्य ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः—जो कर्ममन्यासाठी कारण होणाऱ्या
वैराग्याने संपन्न असलेला साधक ब्रह्मवर्मास्थेतच कर्माचा संन्यास करून ज्ञानरूप यो-
गात-म्ह० ज्ञान याच ब्रह्मात्मभाव प्राप्त करून देणाऱ्या साधनात अगदा तनिष्ठ होऊन
प्रवृत्त झालेला असतो—च यः कर्मयोगेन—आणि जो कर्मरूप योगाने म्ह० उपायाने
त्याच निष्ठेत प्रवृत्त झालेला असतो,—तयोः स्थितप्रज्ञस्य—त्या दोघांतील स्थित-
प्रज्ञाचे (लक्षण व साधन सांगितले जाते)—प्रज्ञहर्ता इति आरभ्य अध्याय
परिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं च साधनं उपदिश्यते—'प्रज्ञहर्ता' येथून
या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत स्थितप्रज्ञाचे लक्षण व साधन सांगितले जाते (अहो पण
एकाच वाक्याने लक्षण व साधन असा दोन्हा कसा सांगितला जातो? उत्तर—)—
हि सर्वत्र एव अध्यात्मशास्त्रे यानि कृतार्थलक्षणानि तानि एव साध-
नानि उपदिश्यन्ते—कारण सर्वच ठिकाणा अध्यात्मज्ञानाचा कृतार्थ पुरपाचा लक्षणे
ताच साधने उपदेशिला जातात—यत्नसाध्यत्वात्—कारण तो यत्नसाध्य असतात.
[कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरपाचे ज्ञानलक्षण जरा साधन होऊं शकत नाही (कारण ते
लक्षण या रूपाने फलच बनलेले असते) तरी जिज्ञासूला तेच म्ह० ज्ञाना पुरपाचे फल-
रूप लक्षणच साधन होते. कारण ते त्याला प्रयत्नाने साधवयाचे असते. ज्ञाना पुर-
पा. भा. २५

पाचा जो धर्म स्वभावभूत असतो तोच जिज्ञासूला दीर्घ काल अभ्यासानें संपादन करावा लागतो. त्यामुळे ज्ञानसामर्थ्यानें ज्ञानी पुरुषामध्ये स्वाभाविकपणेंच दिसणाऱ्या लक्षणांचा येथें नुस्ता अनुवाद केला आहे, तो विधि वेव्हाच होऊं शकत नाहीं. पण तोच साधकासाठीं विधि होऊं शकतो अप्राप्ताचाच विधि संभवतो. जे पूर्वीच प्राप्त असतें, त्याचा विधि संभवत नाहीं यास्तव एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन या दोघांचेही विधान कसें केले आहे, अशा शंका घेता येत नाहीं.] ५४.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे पायां !—यदा—जेव्हा—मनोगतान् सर्वान् कामान्—मनांतील सर्व कामास—प्रजहाति—संवंधा सोडतो, आणि—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—आत्मना तुष्टः—आत्मस्वरूपानेंच मनुष्ट झालेला असतो—तदा—त्यावेळीं—स्थितप्रज्ञः—स्थितप्रज्ञ—उच्यते—म्हटला जातो. ५५.

यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि-श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकुर्येण जहानि परिव्रजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्ताम्ना मानिच्छामहेदान्हे पार्थ मनोगतात्मनमि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे

१ याच न्यायाने 'तन्माध्वरथ आरत' २-१७ हा अनुवाद आहे, विधि नव्हे, अने आचार्यांना वर पृ २० म्हटले आहे

२ पण रहस्यकार या शेंकटाला असें अवतरण देतात—“अशा रीतीनें ज्या वसवो ग्याची बुद्धि विषा प्रगा शिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ असे म्हणतात व त्याचें वर्तन कां अमनें अमा आता अनुनाचा प्रश्न आहे ” पण कमयोगाची बुद्धि स्थिर करानें होणार ! कमयोगानेंच या वाय ? कमयोग हेच तर ती स्थिर होण्याचा उपाय असेल तर महात्मा अध्यायानील 'मन फार चबल आहे, त्याचा निग्रह वायूच्या निग्रहाप्रमाणें फार कठिन आहे' इत्यादि अनुनाच म्हणण व स्वावरात 'पण, अभ्यास व वैराग्य यांच्यायोगानें त्याचाही निग्रह करिता येतो,' हे उत्तर व्यथ होतें कारण कमयोगानेंच जर प्रगा शिर झाली तर तित्तनिग्रहांचें वष्ट योग वगणार ? यास्तव कमयोगी स्थितप्रज्ञ होऊ शकत नाहीं ममाभियोगाच स्थितप्रज्ञ होऊ शकतो. कमयोग हा त्याचा आरंभीचा उपाय आहे आत्म्यामध्ये अन्न करण निश्चल होणें हाच स्थितप्रज्ञता ती प्राप्त झाल्यावर कमयोगी मभवत नाहा हा गोष्ट पुढील न्शुणावरूनहा मिळ होतें रहस्यकार म्हणतात, 'उदा वसवो ग्याची बुद्धि विषा प्रगा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात' अर्थात् ते प्रगा म्ह० वेवळ बुद्धि-अन्न करण अमा अथ करितान पण मध्याचाच 'स्थित प्रज्ञ हान वरत त स्थितप्रज्ञः' असें म्हणतात म्हणें प्रगाप्रज्ञाचा अथ 'ज्ञान' असा परिणाम रामानुजा-चावेंही स्थितप्रज्ञता म्ह० 'ज्ञाननिष्ठा' म्हणतात व ती कमयोगमाध्य आहे, असेही मत-तात. ज्ञानेश्वरमहाराजांना 'जो ममाभिमुख पुन । असीटन ।' असे स्थितप्रज्ञाविषा म्हटले आहे. हजर अर्थावादी आचार्यांनाच अनुसरणें आहेत, हे तिराळे सागावयास नको.

तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्यैव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽमना स्वेनैव बाह्यलामनिरपेक्षस्तुष्टः। परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽमानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भाष्यार्थ—यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि 'प्रजहाति०' इति श्रीभगवान् उवाच—आ यत्नसाध्य साधने व त्वभावात्सिद्ध लक्षणं आहेत तं 'प्रजहानि०' इत्यादि श्लोकानीं श्रीभगवानानीं सांगितलीं आहेत. (पूर्वपुण्यामुळे ब्रह्मचर्यावस्थेतच असताना संन्यासाचें कारण जें वैराग्य-पुत्रवित्त-लोक इत्यादिकाविषयांची विरक्ति त्याची प्राप्ति झाल्यामुळे कर्मत्याग करून जो ज्ञाननिष्ठेमध्ये प्रवृत्त होतो व जो अविरक्त गृहस्थाश्रमी होऊन कर्मानुष्ठानानें परंपरेने ज्ञाननिष्ठेमध्ये प्रवृत्त होतो त्या दोघांनाही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा स्थितप्रज्ञ होता येत यास्तव त्यागील कोणत्याही मार्गाने जो स्थितप्रज्ञ झाला आहे त्याचें लक्षण व ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्याचें साधन येथून मागावयाचें आहे.)—हे पार्थ यदा-यस्मिन् काले सर्वान्-समस्तान् मनोगतान्-मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् कामान्-इच्छामेदान् प्रजहाति-प्रकर्षेण जहाति-परित्यजति—हे पार्था ज्यावेळीं समस्त मनोगत-मनात प्रविष्ट झालेल्या-हृदयात शिरलेल्या कामाना-भिन्न भिन्न इच्छाना पूर्णपणे सोडतो-त्याचा परित्याग करतो. [अन्त ररणाचे धर्म, आत्म्याचे नव्हेत, अशा विविध इच्छाना पुरूप जेव्हा वासनासह सोडतो, तेव्हा स्थितप्रज्ञ होतो. 'तर मग विद्वान् स्थितप्रज्ञाची कोणतीच प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं,' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—]—सर्वकामत्यागे तुष्टिकारणाभावात् च शरीरधारणनिमित्तशेषे सति उन्मत्त प्रमत्तस्य इय प्रवृत्तिः प्राप्ता इति अतः उच्यते—सर्व कामाचा त्याग केला अमता संतोपाच्या कारणाचाच अभाव होतो व शरीराचें धारण, एवढेंच निमित्त अवशिष्ट राहतें तसें झालें असतां बुद्धिभ्रम झालेल्या व अत्यंत मदोन्मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें स्थितप्रज्ञाचा प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येतो. पण तिचें निवारण करण्यासाठी भगवान् सांगतात—आत्मनि एव-प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना-स्वेन एव-बाह्यलामनिरपेक्षः तुष्टः—आत्म्यामध्येच-प्रत्यगात्मस्वरूपातच-आत्म्या स्वरूपानेंच, बाह्य वस्तूच्या लभाविवर्यां निरपेक्ष होत्याता संतुष्ट होतो—म्ह०—परमार्थदर्शन-अमृतरसलाभेन अन्यस्मात् अलंप्रत्ययवान्—परमार्थदर्शन-आत्मज्ञानरूप-अमृतरसाच्या लाभानें दुसऱ्या सर्व अनात्म पदार्थाविषया जो विरक्त झाला आहे, दुसरे अनात्म पदार्थ नकोत-पुरे झाले, असें ज्याला वाटें लागलें आहे तो—स्थितप्रज्ञः-स्थिता-प्रतिष्ठिता आत्मनात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः-विद्वान् तदा उच्यते—स्थितप्रज्ञ-ज्याची आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकासुळे उत्पन्न झालेली प्रज्ञा स्थित-प्रतिष्ठित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ-विद्वान् तेव्हा

मृटल जातो म्ह०—स्यक्तपुत्रवित्तलोकेपणः संन्यासी आत्मारामः आत्म-
क्रीडः स्थितप्रज्ञः इत्यर्थः—ज्याने पुत्र, वित्त व लोक यापिपयाची लपणा-इच्छा
टाकिली आहे, जमा मन्यामा-आत्माराम-आत्म्यामध्यच आराम पावणारा-आमनीउ-
आम्यामध्यच ज्याची काठा चालते, याच्यापिपयामध्ये नाही, तो स्थितप्रज्ञ असा

१ रहस्यकार या शेकावरील टापेंत “स्थितप्रज्ञाने वतन म्हणजे कर्मयोगशास्त्राचा पाया
आहे,” असे म्हणतात व त्यामाठी बाराव्या प्रकरणाचा हवाला देतात पण स्थितप्रज्ञता
कर्मयोगानेच तर माध्य होणारी आहे, तर स्थितप्रज्ञाने वतन हा कर्मयोगाचा पाया कसा
असणार? तथापि ते बाराव्या प्रकरणात काय म्हणतात ते पाहिले पाहिजे पण येथेच त्याचा
बिगार केल्याम फार विस्तार होईल म्हणून आम्हा त्याचा विचार जयंत करण्याने
अभिव्यक्त देऊन प्रकृत विषयावर येऊन राहिल्याचाय—‘सर्व मनानील काम नेहा
दावतो तेहा हा स्थितप्रज्ञ मृटल जातो हा ज्ञाननिष्ठेचा पराकाष्ठा आहे’ असे म्हण
तात गानेश्वरमहाराज म्हणतात—‘जे अभिलाष निवमुत्ताराहा विघ्न करतो व उदा
च्यामुळे नित्यतम आत्मन पुरुषा विषयामध्ये पत्तो-तो काम सर्वथा जाये। नथावे
आत्मनोपास मन राहे। तोच स्थितप्रज्ञ होये। पुरुष जाणे ॥’ ३०३ रहस्यकार ‘काम
म्हणजे कामना’ असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाही कारण कामना म्हणजे इच्छा
हा प्राप्त कामनाशब्दाचा अर्थ आहे मन्त्रताने वास्तनाशब्दाचा अर्थ प्राय इच्छा असा नाही
कामना म्हणजे म ममत्त्वावर असा अर्थ आहे याम्मव शास्त्रास प्रयात ज्ञानाय अर्था रुढ
अमलेल्या शब्दाचाच उपयोग केला पाहिजे वेदान्तशास्त्राने कामना हा शब्द इच्छा, काम,
याअर्था केव्हाही योजात नाहीत अन्वायाना ‘कामान् म्ह० इच्छामेढान्’ असा अर्थ
केला आहे इतकनाही तोच अर्थ गरीत धरला आहे गानेश्वरमहाराज काम म्ह० विष
याभिलाष म्हणूनच उपनिषदांमल ‘एषणा’ शब्दाबद्दल येथे ‘काम’ शब्द योजला आहे,
व तेचच अर्थ मनुस्मृति आहे रहस्यकार प्रवहति ‘याचा मोडतो’ पदवाच अर्थ करि
तात आचार्यादि मत्र ‘प्रकषण नहानि-परित्यजति’ सर्वथा-पूणपण दावतो असा अर्थ
करितात गानेश्वरमहाराज ‘काम सर्वथा नावे’ असे म्हणतात पण ‘काम सर्वथा
दावतो’ असा म्हणूवावर न कर्मयोग्याने लक्षण होऊ शकणार नाही म्हणून ‘प्र’ या उपसंगा
वर लक्षण करून ‘नहानि म्ह० मोडतो, अमानाभावा व ‘मरळ’ अर्थ रहस्यकारांना केला
आहे ‘आत्मनि एव आत्मना तुष्ट’ याचा ‘आपण आप या टायांन मनुष्य होऊन
गहना’ असा न अर्थ करितात पण आत्मना’ या वृत्तायान्त पत्तरा अर्थ ‘आपण’ असा
वरणे उचित नाही तर ‘आत्म्याने’ आपला स्वरूपानेच सन्तुष्ट होतो, सन्तोषामाठा
बद्दल विषयाचा येथे उल्लेख नाही, असाच वरणे उचित आहे आचार्यादि अनेकमत्र
त्याच गताकारांना नमाने वना आहे अन्वाय ‘आत्मना-परमात्मना’ असा, रामा
ननाय ‘आत्मना-मनसा-आत्मनावलम्बनन’ असा वृत्त म टाकावा ‘आत्मना स्वस्व
नवात्मस्वरूपेण’ असा अर्थ करितात म्ह० सर्व ‘आत्मना’ याचा वृत्तायान्त अर्थ करि
तात, व सन्तोषामाठा बाबत माधनाचा त्याला अपेक्षा नमते, असे सुचवितात ‘स्थित-
प्रज्ञ लान्यने’ असा देव व पुढला म्हटलेले अमल्यामुळे हे स्थितप्रज्ञाने लक्षण आहे, हे
उपलक्षण नमते ‘समस्त यास उच्यते’ इही योगाच लक्षण आहे पण ‘यास कर्म
वीर्य’ हे लक्षण नट कारण त्यान ‘उच्यते’ या भाग्या लक्षणबोवस नमर नाही

याचा भावार्थ. [मनातील सर्व इच्छांचा त्याच्या वासनामह त्याग करून आपल्या अन्तर्यामीच्या स्वरूपात दुसऱ्या कोणत्याही अनात्म पदार्थाच्या लाभाची अपेक्षा न करता त्या आत्मस्वरूपानेच जो सतुष्ट असतो, तो स्थितप्रज्ञ होय स्थितप्रज्ञाचें हे मुख्य लक्षण आहे. या लक्षणानें युक्त असलेला पुरुष कर्मनिष्ठ असणे शक्य नाहा. अर्थात् तो ज्ञाननिष्ठ मन्यासाच होय आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा वैराग्याच्या द्वारा सर्व-एषणात्यागरूप सन्यास करून, श्रवण मननादिकाच्या आवृत्ताने आत्मज्ञान मपादन करून, त्यातच आसक्त होऊन, विषयापामून विमुख होऊन, ज्ञानाचें फळ अशी जी तृप्ति-परम सतोष त्याचा त्याच अवस्थेंत अनुभव घेणारा हा स्थितप्रज्ञ कर्म-निधाचा विषय होत नाहा अर्थात् समत्वपुद्गियुक्त कर्मयोगही आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होण्यासाठी आहे. निष्काम कर्मानुष्ठानाने पापाची निवृत्ति होऊन आत्मजिज्ञासा म्ह० विविदिषा उत्पन्न होते, असा श्रुति-स्मृति-पुराणाचा धोय चालू आहे. असे असताना गांतेन ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर निष्काम कर्म आचरावे, स्वतःसाठी जरी नको असले तरी दुसऱ्यासाठी ते करावे, असे जे किलेकाचे म्हणण आहे ते भ्रामक होय] ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः—आध्यात्मिकादि दुःखे प्राप्त झाला असता ज्याचें मन उद्विग्न होत नाहा,—सुखेषु—नाना प्रकारचीं सुखे प्राप्त झाला असता—विगतस्पृहः—त्याविषयाची ज्याचा इच्छा गेलेला आहे म्ह० त्याविषया जो निरिच्छ असता,—वीतरागभयक्रोधः—ज्याचे राग-प्रीति, भय व क्रोध निवृत्त झालेले असतात तो—स्थितधीः—स्थितप्रज्ञ—मुनि—मुनि—उच्यते—म्हटला जातो ५६

किं च—दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्न न प्रक्षुभित दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा नृणां यस्य नाग्निरिवे-
न्यनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भय च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधी स्थितप्रज्ञो मुनि स-
न्यामी तत्रोच्यते ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'दुःखेषु०' इति—तस्य 'दुःखेषु०' या श्लोकाने विवि-
दिषुचैव दुसर कर्तव्य व विद्वानाचे दुसर लक्षण सांगतात—दुःखेषु—आध्यात्मिका
दिषु प्राप्तेषु—आध्यात्मिकादिक दुःखे प्राप्त झाला असता—न उद्विग्नं—न प्रक्षु-

१ ज्वर, मन्तवशूल इत्यादि शरारानात् रोगामुळे होणारे जे दुःख ते आध्यात्मिक, व्याघ्र, सप इत्यादि पृथ्वानात् शर पदार्थापामून होणारे जे दुःख ते आधिभौतिक व अति वात, अतिगृष्टि, अनावृष्टि इत्यादिवामुळे होणारा या दुःखे ना आधिदैविक दुःखे होत

मितं दुःखप्राप्तौ मनः यस्य सः अयं अनुद्विग्नमनः—दुःखप्राप्तिं ज्ञाली असता ज्याचे मन उद्विग्न-प्रभुमित होत नाहा तो हा ' अनुद्विग्नमनः ' होय—तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा-तृष्णा यस्य इन्धनादि-आधाने अग्निः इव न मुखानि अनु विचर्यन्ते स विगतस्पृहः—त्याचप्रमाणें सुखाची प्राप्ति ज्ञाली असता ज्याची स्पृहा-तृष्णा नाहाशी ज्ञाला आहे म्ह० काष्ठे वगैरे घातला असता अग्नि जसा वाढतो त्याप्रमाणें सुखें मिळें लागला असता त्याच्यामागून ज्याची तृष्णा वाढत जात नाही तो ' विगतस्पृह ' होय [आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त ज्ञाला भमना त्याचा परिहार करण्यास असमर्थ ज्ञालेत्या पुरुषाला ते दुःख अनुभवीत असताना जो खेद होतो त्यास उद्वेग म्हणतात पण दुःख प्राप्त ज्ञालें असताहा ज्याच्या मनाला तसा उद्वेग होत नाहा तो स्थितप्रज्ञ होय यास्तव ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचे आहे त्याने दुःखें प्राप्त ज्ञाला असताहा मन उद्विग्न न होईल, असा अभ्यास करावा दुःखाप्रमाणें सुखेही आध्यात्मिकादि तीन प्रकारचा आहेत अमें माध्यार्ताळ ' तथा ' या पदानें सुचविलें आहे अज्ञाला जसा जसा मुख होऊ लागतात तशा तशी त्याविषयाचा त्याची तृष्णा वाढू लागते अग्रात जसा जसा लाकडे, गवत वगैरे घालावा तसा तसा तो वाढतच जातो. पण विद्वान्-आत्मज्ञानी पुरुषाची तृष्णा तशी सुखाबरोबर वाढत नाहा. अग्नीवर दगड किंवा माना घातल्यास तो त्याना जाळू शकत नाहा, किंवा त्याबरोबर वाढतही नाही, हे प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें आत्मज्ञाची तृष्णा सुखाबरोबर वाढत जात नाहा यास्तव जिज्ञासूनेही मुख किंवा दुःख ज्ञालें असता तृष्णा व उद्वेग बरे नवे त्याचप्रमाणें]—वीतरागभयक्रोधः-रागः च भयं च क्रोधः च (राग-भय-क्रोधाः) यस्मात् वीताः-विगताः सः वीतरागभयक्रोधः—आमक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत तो वीतरागभयक्रोध होय.—स्थितधीः-स्थितप्रज्ञः मुनिः-संन्यासी तदा उच्यते—स्थितधी म्ह० स्थितप्रज्ञ मुनि म्ह० संन्यासी म्हणला जातो [दुःखाना उद्विग्न न होणारा, सुखाविषयाची तृष्णा वाढून देणारा, आसक्ति, भय व क्रोध यांना रहित असा जो असतो तो स्थितधी-स्थितप्रज्ञ मुनि होय मुनि म्हणजे आत्मवेत्ता-संन्यासी बरील अवस्था जेव्हा प्राप्त होते तेव्हा त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात] ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—सर्वत्र—देह जीवितादिकाविषयीही—अनभिस्नेहः—प्राप्ति नसलेला,—तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य—ते ते शुभ व अशुभ यास प्राप्त

आत्मा म्ह० शरीर, त्यापासून आध्यात्मिक, भूत म्ह० या लोकांमल शरीरभित्त परार्थ त्यापासून आधिभौतिक व देव म्ह० वायु, रक्त, मूत्र इत्यादिकापासून आधिदैव, अमे शब्द वगैरे आहेत

होऊन—न अभिनन्दति न द्वेष्टि—अभिनन्दन करीत नाही व द्वेष करीत नाही
—तस्य प्रज्ञा—त्याची प्रज्ञा—त्याची बुद्धि—प्रतिष्ठिता—प्रतिष्ठित आहे. ५७.

किं च—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिप्रप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहव-
जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं
प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टत्यर्थः । तस्यैवं हर्षत्रिपादवर्जितस्य
विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यः सर्वत्र०' इति—'यः सर्वत्र०' या श्लोकानें आणखी एका
लक्षणाचा अनुवाद करून विविदिपूचे आणखी कर्नव्य मागनात—(अहो पण देहाच्या
जीवनाविषयी तृष्णा, शुभाशुभ प्राप्त झालें अमता हर्ष-विषाद या गोष्टी विद्वान् व
विविदिपु यातील कोणत्याच वर्ज न करिता येण्यासारख्या आहेत तेव्हा प्रज्ञा स्थिर
कशी होणार ? अशी शस्त्रा घेऊन मागनात—) यः—मुनिः सर्वत्र—देहजीवितादिपु
अपि अनभिस्नेहः—अभिस्नेहवर्जितः—यो मुनिः आत्मवेत्ता—संन्यासी सर्वावि-
षया म्ह० देह, जीवित इत्यादिकाविषयाहो अभिस्नेहरहित असतो, त्याविषयाही ज्याला
अनिशय स्नेह नमती—तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं—तत् तत् शुभं अशुभं वा लब्ध्वा
न अभिनन्दति न द्वेष्टि—त्या त्या शुभाला निवा अशुभाला प्राप्त होऊन अभि-
नन्दन करीत नाही व द्वेष करीत नाही. म्हणजे—शुभं प्राप्य न तुष्यति—न हृष्य-
ति च अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः—शुभाला प्राप्त होऊन संतुष्ट होत नाही,
हृष्ट होत नाही व अशुभाला प्राप्त होऊन त्याचा द्वेष करीत नाही, (ज्यांत विषयाविषयी
आसक्ति न ठेवणे व शुभाशुभप्राप्ति झाला अमता हर्ष-विषाद न मानणे हें प्रज्ञास्थैर्याचें
कारण आहे, असे मागतात—) एवं हर्षत्रिपादवर्जितस्य तस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता भवति—याप्रमाणें हर्ष-विषादरहित अमलेच्या त्याची विवेकज्ञापासून उत्पन्न
झालेली प्रज्ञा प्रतिष्ठित होते. ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

मन्वयार्थ—कूर्मः—कागन—अंगानि इव—आपले अवयव जसे एरुदम आ-
वळून घेता, तसा—अयं—हा पुरुष—यदा—जेव्हा—इन्द्रियार्थभ्यः—विषयां-
गूनं—इन्द्रियाणि—इंद्रिये—सर्वशः—सर्व प्रकारे—संहरते—परतून घेतो—
तदा—तेव्हा—तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाला आहे. ५८.

किं च—यदा संहरते इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिद्राया प्रवृत्तो
पति. कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्सज्जान्द्रियानुपसंहरति सर्वं एव ज्ञान-
निद्रा इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेयुक्तार्थ
पारम्यम् ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यदासंहरते०' इति—'यदा०' या श्लोकाने जिज्ञासूचंच आणखी कर्तव्य सांगतात—च यदा अयं ज्ञाननिष्ठोऽपि प्रवृत्तः यतिः संहरते—सम्यक् उपसंहरते—आणि जेव्हा हा ज्ञाननिष्ठोऽपि प्रवृत्त झालेला यति (म्ह० स्थितप्रज्ञ नव्हे तर त्यासाठी यत्न करणारा) उपसहार करतो—उत्तम प्रभारे—पूर्णपणे आपल्या अधीन ठेवतो—(येथील इंद्रियांचा उपसहार म्हणजे लय नव्हे, सकोच आहे, हें दृष्टान्तानें दाखवितात—)**कर्म. अंगानि इव सर्वश**—कासव अग जशा सर्व बाजूनी म्हणजे—**यथा कर्मः भयात् स्वानि अंगानि सर्वतः उपसंहरति**—ज्याप्रमाणें कासव भयानें आपला अंग सव वाचना आन ओढून घेतो—त्यांना आपल्या पाठीवरील कवचात सकुचित करतो—एवं—त्याप्रमाणें—**ज्ञाननिष्ठः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते**—ज्ञाननिष्ठ आपला इंद्रिये सव विषयापासून परतविनो व त्यांना आपल्या अधीन ठेवता—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं चाक्यम्**—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, हा चाक्याचा अर्थ वर सांगितलाच आहे (अर्थात् इंद्रियांना विषयापासून विमुख करणे हे प्रज्ञास्थैर्याचें निमित्त आहे) ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ—निराहारस्य—जो विषयाचें हरण करू शकत नाही, अनुभव घेऊ शकत नाही, असा उपाशा विषा अशुच—**देहिनः**—प्राण्यापामूनहा—**विषया**—शब्द स्पर्शादि विषय—**रसवर्जं**—प्राप्तावाचून—**विनिवर्तन्ते**—निवृत्त होतात (विषयासक्तासह निवृत्त होत नाहीत)—**अस्य**—या स्थितप्रज्ञाचा—**रसः** अपि—ता विषयासाकृष्ट रसही—**परं दृष्ट्वा**—परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेऊन—**निवर्तते**—निवृत्त होतो ५९

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माऽङ्गुलीन सहियन्ते न तु तद्विषयो राग स कथं सहियत इति उच्यते विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दाध्यानीन्द्रियाण्यथ वा विषया पृथ निराहारस्यानाहियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जे रसो रागो विषयेषु यस्त वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वरमेव प्रवृत्ता रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रज्जनरूप मूर्खोऽस्य यत्ते पर परमार्थतत्त्व प्रज्ञ दृष्टो परम्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्जीव विषयविज्ञान सपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्वोच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकाया प्रज्ञाया स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण इंद्रियांना जरी विषयापासून परतविले तर त्याविषयींचा आसक्ति चारर मनात आहे तोवर ज्ञानाचा त्याग कसा होणार ? असा शक्य)—तत्र

विषयान् अनाहरतः आतुरस्य अपि इंद्रियाणि निवर्तन्ते—व्यवहारात् वि-
षयोपभोगापामून विमुक्त झालेल्या रोग्याचीही इंद्रिये निवृत्त होतात—कूर्मः अंगानि
इव संह्रियन्ते—कासव जशी आपली अंगे ओढून घेतो त्याप्रमाणे रोगीही आपल्या
इंद्रियाना संकुचित करतो—तु तद्विषयः रागः न—पण त्या विषयांचा राग-प्रीति
काही संकुचित केली जात नाही. (आणि मनांत विषयप्रीति असेपर्यंत प्रजालाभही मंभ-
वत नाही. कारण विषयासक्ति हा ज्ञानाचा मोठा प्रतिबंध आहे तेव्हा)—सः कथं
उपसंह्रियते इति ' विषयाः० ' इति उच्यते—रागाचा-विषयप्रीतीचा उपसंहार
कसा केला जातो ते 'विषयाः०' या श्लोकाने सांगितले जाते.—यद्यपि विषयोपल-
क्षितानि-विषयशब्दाच्यान इंद्रियाणि अथवा विषयाः एव—जरी या
श्लोकातील ' विषयाः ' या शब्दावरून उपलब्धित होणारी—' विषय ' या शब्दाने वाच्य
असलेली—मागितलेली इंद्रिये किंवा स्वतः विषयच—निराहारस्य-अनाह्रियमाण-
विषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्य अपि देहिनः-देहवतः निवर्तन्ते
—निराहार म्ह० जो विषयाचे आहरण-उपभोग घेत नाही—जो कष्टकर तपामध्ये स्थित
आहे असा मूर्ख देहवाणाचेही निवृत्त होतात. (विषयेच्छा कितीही जरी प्रबल असली
तरी विषयांचे सेवन करावयाचे नाही, असा निश्चय करून जो अत्यंत जेजुरीत तप
करीत राहतो त्या अविद्वानाचेही विषय निवृत्त होतात. म्ह० त्याची इंद्रिये विषयापामून
जरी पराङ्मुख होतात तरी—रसवर्ज-विषयेषु यः रसः-रागः तं वर्जयित्वा
—रसवर्ज म्ह० विषयाविषयांचा जो रम-राग-आसक्ति-प्रीति त्या रमाला सोडून नि-
वृत्त होतात. [विषयांचे सेवन करावयाचेच नाही, असा हठाने जे इंद्रियाना विषयापा-
मून परतवितात किंवा इंद्रियांचा हठाने निरोध केल्यामुळे विषय त्याच्यापामून निवृत्त
होतात ते विषय किंवा इंद्रिये विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहीत, तर विषयवासना
मनात जशीच्या तशी ठेवूनच निवृत्त होतात. विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत.]
—रसशब्दः रागे प्राप्तेः—रस हा शब्द राग-आसक्ति-प्रीति-इच्छा या अर्था
प्राप्ते आहे. (अर्थात रस म्हणजे जिहवेचा माधुर्यादि विषय, एवढा एकच रसशब्दाचा
अर्थ नाही. पण वृद्धाच्या प्रयोगावाचून रसशब्दाचा राग-इच्छा असा अर्थ कसा करता
येईल, म्हणून कोणी म्हणेल, यास्तव आचार्य सांगतात—)—स्वरसेन प्रवृत्तः र-
सिकः रसज्ञः इत्यादि दर्शनात्—स्वरगाने म्ह० स्वेच्छेने प्रवृत्त झाला. हा मोठा
रसिक-स्वेच्छावशवर्ती-रागी-रसज्ञ-विवर्जित व अपेक्षित जाणणारा-मर्मज्ञ आहे, इत्यादि

१ विषयोपभोगापामून पराङ्मुख झालेल्या पुरुषाच्या विषयाची निवृत्ति कशी होणार ?
यसुत. पुरुष विषयापामून निवृत्त होतो. विषय काही पुरुषापामून निवृत्त होत नाहीत,
म्हणून श्लोकातील ' विषया विनिवर्तन्ते—' विषय निवृत्त होनात. यातील विषयशब्दाचा
अर्थ लक्षणेने ' इंद्रिये ' असा करावा, असे अयोधर सांगून पुनः ' किंवा इंद्रिये निवृत्त
झाला अमता जणू बाय विषयच निवृत्त झाल्यामारगे होनात, ' अशा आशयाने विषय-
शब्दाचा 'विषय' असाच अर्थ करावा, असे सांगून सादित.

रसशब्दाचे राग-इच्छा या अर्थी प्रयोग होतात —अस्य यतेः सः अपि रसः-
 रञ्जनरूपः सूक्ष्मः—या यतीचा तो रमही-मृक्ष्म रजनरूप राग-आसक्ति—परं
 -परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा-उपलभ्य-अहमेव तत् इति वर्तमानस्य निप-
 तंते—परमार्थ तत्त्व जे ब्रह्म त्याला पाहून-त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन ‘मीव त’
 असं मानून-तद्रूप होऊन राहणारा जो यति त्याचा तो सूक्ष्म रसही निवृत्त होतो —
 विषयविज्ञानं निर्वीजं संपद्यते इत्यर्थः—याचें विषयविज्ञान निर्वीज होतें, असा
 याचा भावार्थ —सम्यग्दर्शने असति रसस्य उच्छेदः न भवति—सम्यग्दर्शन
 म्ह यद्यार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला नसताना म्ह सम्यग्ज्ञान झाल्यावाचून रसाचा-रागाचा
 -प्रीतीचा उच्छेद होत नाही —तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं
 कर्तव्यं इति अभिप्रायः—म्हणून सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञेचें स्थैर्य करावें-आत्मज्ञानरूप
 प्रज्ञा दृढ करावा, असा याचा अभिप्राय आहे [रम म्ह० विषयप्राप्ति, पर ब्रह्माला सा-
 क्षात् जाणल्याने-मात्र ते आहे, असा अनुभव घेऊन त्यातच स्थिर झाल्याने ती विष-
 यप्रीतिही निवृत्त होते अहो पण अशा आत्मसाक्षात्कारावाचून विषयासक्ति जर निवृत्त
 होत नाही, व विषयासक्ति सोडल्यावाचून आत्मज्ञान होत नाही तर अन्योन्याश्रय
 दोष येत नाही का ? असं शोणा येथें विचारील पण साधकावस्थेत विवेकाच्या योगानें
 इन्द्रियाची विषयोन्मुखता घालवून त्यांना अन्तर्मुख केलें असतां विषयाविषयाचा स्थूल
 राग निवृत्त होतो नंतर सम्यग्ज्ञान झाल्यामुळे सूक्ष्म रागही पूर्णपणें निवृत्त होतो, अशी
 बभ्रुस्थिति असल्यामुळे बराच दोष येत नाही याप्रमाणें प्रज्ञास्थैर्य फार मोठें फल दे-
 णारे असल्यामुळे साधनानें दीर्घ प्रयत्नाने ते संपादन कराव, असा याचा आशय आहे] ५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—हे कौन्तेय—हे कुन्तिपुत्रा !—यततः अपि—यत
 करणाऱ्याहो—विपश्चितः पुरुषस्य—बुद्धिमान् पुरुषाची—प्रमाथीनि इन्द्रि-
 याणि—व्याकुल करणारी इन्द्रियें—मनः—त्याच्या मनाला—प्रसभं—बलात्कारानें
 —हरन्ति—हरण करितात ६०.

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदिविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि
 यस्मात्तदनवस्थापनं दोषमाह—यतत इति । यतत प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौ-
 न्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन सबन्ध । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
 प्रमथनशीलानि विषयाभिमुख हि पुरुष विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य
 च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्त मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥

भाष्यार्थ—सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इन्द्रियाणि
 स्ववशे स्थापयितव्यानि—सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञास्थैर्यं करण्याचा इच्छा करणारानें प्रथम
 इन्द्रियांना आपल्या अधान ठेवावें, तीं स्वशस्त्र करावीं (अहोपण मनाला स्वाधीन ठेव-

त्यानेच जर प्रज्ञास्थैर्यं सभवते तर इन्द्रियाणां स्वाधानं ठेवण्याची खटायोप वशाला हवी? उत्तर—)—यस्मात् तदनवस्थापने 'यतत.०' इति श्लोपं आह—कारण त्यांना स्वार्थीन न ठेवल्यास कोणता दोष घडतो त 'यतत.०' या श्लोकाने सांगतात—हि-यस्मात्—ज्याअर्थी—कोन्तेय—अर्जुना—यतत.—प्रयत्नं कुर्वतः अपि विपश्चितः—मेघाविन. अपि पुरुषस्य—प्रयत्न करणाऱ्या बुद्धिमान्—विद्वान् पुरुषाचाहा—इति व्यवहितेन संबंध.—असा 'अपि' शब्दाचा 'विपश्चित.' या दूरच्या शब्दाशी संबंध लावावा—प्रमाथीनि—प्रमथनशीलानि इन्द्रियाणि—प्रमथन करण-आकुल करणें हेंच ज्याचें शील आहे अशीं इन्द्रिय—हि पुरुषं विपयाभिमुखं विशोभयन्ति—आकुलीकुर्वन्ति—कारण ता पुरुषाला विपयाभिमुख-विपयाकड प्रभुब्ध करितात-विपयासाठा आकुल करितात—च यत. आकुलीकृत्य प्रकाशं एव पश्यत विनेकविज्ञानयुक्तं मन प्रसभं—प्रसह्य हरन्ति—आणि ज्याअर्थी ता इन्द्रिये पुरुषाला विपयासाठा आकुल-क्षुब्ध करून ज्ञानरूप प्रकाशच पहात असलेल्या विद्वान् पुरुषाच विवेकविज्ञानयुक्त मन बलात्काराने हरण करितात त्याअर्थी—[त्या सर्वांचें नियमन करून, असा पुढाल श्लोकाशी याचा संबंध प्रज्ञास्थैर्याचा म्हणजेच सम्यग्ज्ञानाची इच्छा असलेल्या पुरुषाने अगोदर आपल्या इन्द्रियांना स्वाधीन ठेवाव कारण त्यांना जर स्वाधान न ठेवत तर पुन पुन विपयातील दोषाचें चिंतन करणाऱ्या व विद्वान् अशाहा पुरुषाचा, त्याला विपयासाठी आकुल करून सोडणारा इन्द्रिये त्याच्या विवेकविज्ञानयुक्त मनालाहा बलात्कारान हरण करितात आणि ज्याअर्थी अस आहे त्याअर्थी—] ६०

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—तानि सर्वाणि—त्या सर्व इन्द्रियांचें—संयम्य—संयमन करून—त्यांना आपल्या वश ठेवून—युक्त—शांतचित्त व—मत्पर.—मीच ज्याला ध्येष्ठ आहे, दुसरा कोणी ध्येष्ठ नाहा, अस होऊन—आसीत—रहाव—हि—कारण—इन्द्रियाणि—इन्द्रिय—यस्य—ज्याच्या—वशे—अधान अमतात—यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते ६१

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्त समाहितं सत्कसीत । मत्परोऽहं चामुदेव सर्वप्रत्यगाभा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यसातेत्यर्थ । एवमासीनस्य यत्तेवंशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबला सस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—तानि इति—'तानि.०' या श्लोकान काय करावें तें सांगतात—तानि सर्वाणि संयम्य—संयमनं—वशीकरणं कृत्वा युक्त.—समाहित सन् आसीत—त्या सर्वांना संयमित करून म्ह० त्याचें संयमन-वशाकरण करून युक्त म्ह०

समाहित-विशेषशून्य होऊन रहावे (ते कम ? उत्तर-)—मत्परः-अहं वासुदेवः
 -सर्वप्रत्यगात्मा परः यस्य सः मत्परः—मा वासुदेव-मर्वाचा प्रत्यगात्मा-अ-
 न्तर्यामी ज्याला पर-आहे तो मत्पर, (तर मग पर व अपर अशी भेददृष्टि ठेवाव-
 यास काही हरकत नाही । उत्तर-)—अहं तस्मात् अन्यः न इति आसीत्
 इत्यर्थः—मी त्याहून अन्य नाही, असा निश्चय करून स्थिर रहावे, असा याचा
 भावार्थ—एवं आसीनस्य यस्य यतेः इंद्रियाणि वशे हि-अभ्यासबलात्
 तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—याप्रमाणे दृढ निश्चय करून राहणाऱ्या ज्या यतीची इन्द्रिय
 त्याच्या अधीन अभ्यासबलात् असतात त्याची प्रज्ञा स्थिर झालेली आहे [म्हणून
 सर्व इंद्रियांचे वशाकरण-संयमन करून सर्व विशेषशून्य-ज्ञात होऊन मी सर्वान्तर्यामी
 जो वासुदेव तत्पर होऊन तोच मी, त्याहून निराळा नव्हे, असा निश्चय करून रहावे
 परमात्म्याहून मी अन्य नाही, असे दीर्घकाल निरंतर अनुसंधान ठेवल्यामुळे किंवा
 विषयातील दोषांचे धितन करण्याचा अभ्यास केल्यामुळे ज्याचा इंद्रिये वश झालेली
 अमतात त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, असे जाणव] ११

१ ५८-६१ या चार श्लोकात-ज्याचा इंद्रिये अधीन त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित असले
 म्ह० इंद्रिये स्वाधीन असणे हे स्थितप्रज्ञाचे लक्षण आहे, असे सांगितले आहे पण राहत्या
 पार त्यातल ५९ व्या श्लोकातून असा भावार्थ काढितात 'ब्रह्माचा अनुभव वृद्धत्वावर
 मन आणि त्याबरोबरच इंद्रियेही आपोआप ताभ्यात राहतात, इंद्रिये ताभ्यात राहण्या
 करिता निराहारादि उपाय नकोत' पण निराहारशब्दाचा उपोपण असा अथ जरी केला
 तरा 'इंद्रिये तान्मात्रात राहण्याकरिता निराहारादि उपाय नकोत' हे त्यावरून कसे मिळ
 होतें कारण 'तपो ब्रह्मज्ञानात् पर' अनशनाहून म्ह० उपोपणाहून श्रद्ध तप नाही,
 'म्हणून तप हेच श्रेष्ठ माधन आहे,' इत्यादि श्रुतिवचने असून कुच्छचाद्रायणादि तपे
 प्राय उपवासरूपच आहेत गीतेतहा व्रज, दान, तप हा कसे पावन करणारा म्हणून
 सांगितला आहेत त्यामुळे इंद्रियनिग्रहासाठी धमशान्तादि सर्व शास्त्रावरून सिद्ध होणारे
 उपवासादि उपाय नकोत असे म्हणणे योग्य नव्हे 'ब्रह्माचा अनुभव आल्यावर मनाने
 इंद्रिये आपोआप ताभ्यात येतात' हे तरा खरे मानले तरी उपवासाइतका प्रज्ञानुभव
 सोपा नाही, तो लक्षावधि श्लोकातील श्रुत्यान्वायेत तो वेगळा बाकीच्या श्लोकाना काय
 करावे, त्यांना इंद्रियाचा तप कसा करावा ? शिवाय ब्रह्मानुभव आला म्हणजे मन व
 इंद्रिये ताभ्यात राहतानाच अमाहा अबाधित नियम नाही तसे तर असते तर मनुष्या
 'ब्रह्मान् इंद्रियग्रामो विद्राममपि वपति' इंद्रियसमुद्राय मोठा बलाढ्य आहे, तो विद्रावा
 लाही विषयपरवश करतो, असे म्हटले नमते यास्तव निराहारशब्दाचा अथ 'उपवास' असा
 करून त्यावरून 'उपवासादि उपायच नकोत' असे म्हणणे अनुचित आहे त्याचप्रमाणे
 योगाभ्यासासाठी आहार विहार तोंप जागणे, इत्यादि सब परिमित पाहिजे, असे जे स
 हाभ्या अभ्यासात सांगितले आहे, त्याचाही येथील स्थितप्रज्ञलक्षणासाठी आहार भव
 नादा येथे इंद्रिये स्वाधीन असणे हे स्थितप्रज्ञाचे लक्षण मागण्याच्या प्रसंगाने निराहार
 मनुष्याचेही विषय निवृत्त होताना, पण ते विषयप्रतीनामह निवृत्त होत नाहीत या स्थितप्र

हाचे विषय प्रतीतमह—विषयामक्तीमह निवृत्त होनात, 'अमा अण व तज्ज्ञ यांच्यामधील विषयनिवृत्तीतील परक दाखविला आहे. त्यावरून अभ्यन्तप्रशालाही चित्तशुद्धीकरिता उपवामादि उपाय नकोत, असें होत नाहा. 'निराहार' या शब्दाचा अर्थ 'विषयाचें मेवत न करणारा' असा आचार्यांनी केला आहे. रामानुजानी 'विषयेभ्यः प्रत्यावृत्तः श्रित्यभ्य' विषयापामून ज्ञानें आपलें श्रित्यें परतविला आहेत, असा केला आहे. मध्वाचार्य व बहम स० टीकाकारांना मात्र निराहार म्ह० उपवास—अन्नाचा अभाव असा अर्थ केला आहे. सर्वे अद्वैती टीकाकार आचार्यांप्रमाणेंच अर्थ करितात. शानेश्वरमहाराजानी 'जे शोभादि इतर श्रित्याचा निग्रह करितात पण रसनेंद्रियाचा निग्रह करीत नाहात त्यांना हनारी विषय कवटाळतात. पसारा वृक्षाची वरवर पार्वी येईल तेवढी लुळावी पण त्याच्या मुळाशी पाणी घालीत रहावें, अशांन त्याचा नाश कसा होणार? मुळाशी पातळत्या पाण्याच्या जोरावर तो वृक्ष आटल्या अगानें जमा पांफावतो त्याप्रमाणें विषय रमनेश्याद्वारा मनात पोसतो. इतर श्रित्याचें विषय सुटणार, पण रम हा विषय मोडता येत नाहा. कारण रमावाचून जिवनच राहता येत नाहा. पण अर्जुना ! जेव्हा हा माषक अनुभवानें जड्जड होऊन जातो तेव्हा स्वभावान् च या रमाचेंही नियमन होतें. मोहभाव प्रदानि प्रकट होताच 'मां' शरीर हा माषक मुक्तो व श्रित्यें विषयाना विमरतान,' असा अर्थ केला आहे. तो जवळ जवळ मध्वाचार्यांच्या भाष्यामारसा आहे. त्याच्या भाष्याचा सारास असा आहे. "आहार सोडल्यानें श्रित्यानाल विषयोपभोगाचें सामर्थ्य नाहोमें होतें, एवढेंच. किंवा आहार मोडल्यानें इतर विषयाविषयाची आकाशा नाहाशी होते. पण रम या विषया-विषयोची आकाशा व रसनेंद्रियानील रम मेवत करण्याची शक्ति निवृत्त होत नाहीं. पण ती रमविषयक आकाशा व शक्तिहि अपरोक्ष ज्ञानानेंच निवृत्त होत,' इत्यादि. अर्थात् 'मा' श्रित्याचा शक्ति क्षीण होण्यामाठी निराहार घालें पाहिजे व मनानील राग—आमक्ति क्षीण होण्यामाठी जडमाध्वात्कारां शांत पाहिजे, असा अर्थ करितात. तथापि सर्वे माष्य व टीकाकारांचा भाषाय एकच आहे तो हा की, जड पुण्याचे विषय जरी निवृत्त झाले तरी ते विषयवामनेमह निवृत्त होत नाहोत, ज्ञाना पुण्याचे वामनेमह निवृत्त होतात. पण त्यावरून 'श्रित्याना जिकण्यामाठा उपवामादि उपाय नकोत,' असें रहस्यकारावाचून कोणीच ठरवात नाहींत. रहस्यकार रम म्ह० गोडा असें म्हणतात. पण ते बरोबर नाहा कारण अज अनुष्याच्या मनात अनाहारदोषाभ्यें विषयाचा रम म्ह० मूढमशानि—वामनाच समवते. प्रत्यक्ष इच्छा समवन नाहीं. कारण रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्यानें आहार टाकला आहे त्याच्या मनात त्या वेळीं विषयोपभोगाची इच्छा समवन नाहा. मूढम मस्कार—वामना समवते व नाच पुढे आहार बंगरे वेत्तावर विषयानिलावरूपानें प्रकट होते. म्हणूनच आचार्यांनी 'रसः राग ... रतनरूप मूढम.' असें म्हटलें आहे. रम म्ह० राग—आमक्ति, प्राणि—मूढम वामना अगाध अर्थ मध्वाचार्यांदि सर्वे माष्य व टीकाकार करितात. तन्मात्र 'शरीर इग करणाारी निराहारादि माषनें धर्मां अनुष्व त्यांम्य ठरवून माळक आहार-विहार व जड-ज्ञान हेच श्रित्यनिग्रहाचें उत्तम माषन होय, असा गतिचा मिळान आहे,' इत्यादि शास्त्र-रहस्यकारांचे जे म्हणनें आहे ते मूळान् व प्रकरणालाहा मोडून आहे. उपवामादि उप गनेम्य जर समन समने, ते जर त्यांम्य असनें जर मांनेनेच 'टन्वदहा- तपोवहाः' अ.

४ श्लो २८ इत्यादि म्हटलें नसतें नमेंच ब्रह्मज्ञान हेंच जर इन्द्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन आहे, तर गीतेनेच 'तस्माच्च इन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतपम, पाप्मानं प्रजहिह्येन ज्ञानं विज्ञाननाशनं' ३ ४१ या श्लोकात अगोदर इन्द्रियाचें नियमन करून ज्ञान व विज्ञान याचा नाश करणाऱ्या पापी कामाला सोड, असें अर्जुनाला सांगितलें नसतें इन्द्रियाचा निग्रह अवश्य ब्रह्मचारी व यति, यांनाही विहित आहे ब्रह्मज्ञानाच्या साधनात त्याची गणना केली आहे त्यामुळे 'ब्रह्मज्ञान हेंच त्याचें उत्तम साधन' होऊ शकत नाही गीता असा वेदगळ सिद्धान्त कथा करणार नाही पण रहस्यकारांनीं असे अनेक सिद्धांत त्या विचारांच्या गळ्यात बांधले आहेत

रहस्यात पूर्वोत्तरविरोधाची तर गणनाच करवत नाही एका पानातही पूर्वोत्तर विरोध आढळतो उदाहरणार्थ—६३७ पानात एकदा 'ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन व इन्द्रियें आयोभाप ताच्यात राहतात, त्यासाठी निराहारादि उपाय नकोत' 'निराहारादि साधनें ब्रह्मज्ञान हेंच इन्द्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन' 'ब्रह्माभास्काराखेराज पुरा इन्द्रिय निग्रह होणें शक्य नाही,' असें म्हणतात पण पुन त्याच पानात 'माफक आहारानें इन्द्रियनिग्रह करून त्याबरोबरच ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण म्ह० इश्वराच्या ठिकाणा चित्त ठेवून रहायें' असें म्हणतात ब्रह्मज्ञान हाच इन्द्रियनिग्रहाचा जर उत्तम उपाय तर इन्द्रियनिग्रह करून मग ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण कसें जावयाचें? पण ही अशी भरतोड होण्याचें कारण एवढेंच का, ५९ व्या श्लोकाचा अर्थ त्यांना बरोबर केला नाही तो मूळाला धरून म्ह० 'विषयग्रहण न करणाऱ्या अज्ञाचे विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत आणि परब्रह्माच्या साक्षात्कारानें या स्थितप्रज्ञाची विषयवासनाही निवृत्त होते' असा सरळ केला अमत्ता तर इतका भानगड करावयास नको होता

६१ व्या श्लोकावरील टीपेंत 'माफक आहारानें, आहारविहार माफक ठेवून' इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याला मुळात बाह्य आहार नाही "मत्परायण या पदार्थें भक्तिमार्गाचें हा यात 'मन उवाच' झालें आहे" पण मुळात 'मत्पर' असा शब्द आहे 'मत्परायण' असा शब्द नाही पण रहस्यकारांना 'मत्पर' याचा 'मत्परायण' असा अर्थ केला आहे व त्याचें नवव्या अध्यायातील 'मत्परायण' श्लोक ३४ या शब्दांसाठी सादृश्य आहे, जें पाहताच यांत भक्तिमार्गाचें 'मन उवाच' आहे असें नि शक्यणें म्हटलें आहे पण 'मत्पर' याचा अर्थ मत्परायण असा होत नाही आचार्य 'अहं वासुदेव परं यस्य स मत्परः न अन्यं जहं तस्मान्' असा याचा अर्थ करितात मध्वाचार्य 'अहं एव परं सारमात्रं उत्तुष्टं यस्य स मत्परः' असा करितात इतर मग अद्वैता टाकावारहा अभाव करितात ज्ञानेश्वरमहाराज—'जो आत्मबोध युक्त होऊना असें मतन। जो मातें ह्या आनं। विमनेना ॥' असें 'युक्त आमीन मत्पर' याचें व्याख्यान करितात म्हणजे 'मत्पर' याचा मत्परायण असा कोणीच अर्थ करीत नाहीत पण आम्ही असें म्हणतो की 'मत्पर' याचा 'मत्परायण' असा अर्थ जरा बऱ्या तरी त्यात असें काय मोठें गूढ तर आहे की त्यावरून हा भक्तिमार्गाचाच आरंभ मानणें भाग आहे भक्तिमार्गाबरोबर इश्वरपरायणता सभरचच नाही की काय' शिवाय भक्तिमार्ग हा बाह्य पूर्वोक्त द्विविध

ध्यायतो विषयान्पुसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्वृद्धिनाशो वृद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—विषयान् ध्यायतः पुंसः—विषयाचे ध्यान—चित्तन करणाच्या
पुरपाचा—तेषु—त्या विषयाचे ठिकाणा—सङ्गः—प्राप्ति—आसक्ति—उपजायते—
उत्पन्न होते—सङ्गात्—आसक्तीमुळे—कामः—विषयाविषयींची इच्छा—संजायते
—उत्पन्न होते—कामात्—विषयेच्छेपासून—क्रोधः—क्रोध—अभिजायते—
उत्पन्न होतो—क्रोधात्—क्रोधापासून—संमोहः—अविवेक—भवति—होतो—
संमोहात्—कार्य व अकार्य याच्या अविवेकापासून—स्मृतिविभ्रमः—स्मृतिभ्रंश

वैदिक धर्माचा सोडून अगदा विलक्षण मार्ग नाही. त्यातील निवृत्तिमार्गाचेच उपासना हे
आ आहे. यास्तव सव्याममार्ग, कर्मयोगमार्ग व कर्मयोगशास्त्र, भक्तिमार्ग इत्यादि मार्गांचा
वैदिकप्रदायाला सोडून पृथक्पणें गणना करणें, हा अन्याय आहे. हे सर्व एकाच वैदिक
धर्माचे अधिकारपरत्वे भाग आहेत.

६१ व्याच श्लोकात 'युक्त' अमा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ रहस्यकार 'योगानें
तयार झालेला किंवा बनलेला' अमा करितात. व अ. ६ श्लो. १७ येथील "युक्त-
शब्दाचा अर्थ 'मापक' अमा जरी अमला तरी गीतेतील या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ—
"माम्यबुद्धीचा जो योग गीतेंत मागितला आहे त्याचा उपयोग करून त्याप्रमाणें सर्व
सुखदुःखें शातपणें सोडून वागण्यास तरेजें झालेला गृहस्थ" अमा आहे (गी. ५. २३)
अमा तरेजें गृहस्थामच 'स्थितप्रज्ञ' हें नाव अमून त्याचा जी अवस्था तीच सिद्धावस्था
होय. "पृ. ६१८. पण 'युक्त' या शब्दाचा हा अर्थ बरोबर नाही. कारण 'युक्तः'
म्ह० समाहित—शातचित्त हा मरळ, साधा, व सुबोध अर्थ सोडून पाचव्या अध्याया-
तील तेविसाव्या श्लोकातील युक्तशब्दापर्यंत जाण्याची काहा गरज नाही. कारण तेथील
किंवा इतर अनेक ठिकाणा आलेल्या युक्तशब्दाचा 'समाहित' हाच अर्थ आहे. कारण
आचार्याप्रमाणेंच इतर भाष्यकार व टीकाकारही 'मयि मनोयोगयुक्तः' (मध्वा.) 'मयि
मनोऽवगम्याप्य समाहित' (रामा.) 'मयि युक्तः' (व. स. टी.) 'युक्तः समाहित.
निगृहीतमना.' (मधुसू.) इत्यादि म्हणतात. यास्तव 'माम्यबुद्धीच्या योगाचा
आश्रय करून.' इत्यादि जो अप्रासंगिक अर्थ विनाकारण केला आहे किंवा 'योगानें
तयार झालेला, बनलेला' अमा जो काहीं तरी अर्थ केला आहे तो व्यर्थ आहे. युक्ताचें
लक्षण पाचव्या अध्यायाच्या तेविसाव्या श्लोकातच मागितलें आहे, असें नाही. तर सहाव्या
अध्यायाच्या आठव्या श्लोकात, अठराव्या श्लोकात, वगैरेही युक्ताचें लक्षण सांगितलें आहे.
पण लक्षण हा केव्हाही अर्थ होऊ शकत नाही. नार्हातर स्थितप्रज्ञाची लक्षणें हा सुद्धा
स्थितप्रज्ञशब्दाचा अर्थच होऊ लागेल !

होतो. शास्त्रादिकांच्या उपदेशाची आठवण नाहींशी होते.—स्मृतिभ्रंशात्—आठवणच नाहींशी झाल्यामुळे—बुद्धिनाश.—बुद्धीचा नाश होतो व—बुद्धिनाशात्—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे—प्रणश्यति—पुरुष नाश पावतो तो पुरुषार्थाला योग्य होत नाहीं.

अधेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयान्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य संग्र आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते । सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्प्रतिहता-
क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—अथ—पुरुषार्थाच्या उपायाचा उपदेश केल्यावर—इदानीं—तत्पिष्ट न झालेल्या अवस्थेत—पराभविष्यत—विवेकविज्ञानहान असल्यामुळे मोठ्या अनर्थास प्राप्त होणाऱ्या पुरुषाच्या—इदं सर्वानर्थमूलं—सर्व अनर्थांचे हे मूळ—‘ध्यायतः’ इति उच्यते—‘ध्यायत’ ०’या श्लोकाने सांगितले जाते,—‘ध्यायतः-चिन्तयतः विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः-पुरुषस्य-ध्यान-चिन्तन कर’ पाऱ्या-विषयांचे-शब्दादिविषयाच्या प्रकारांचे-हा चांगला आहे, हा फार सुंदर आहे असे आलोचन करणाऱ्या पुरुषाचा—तेषु विषयेषु संगः-आसक्तिः-प्रीतिः उपजायते—त्या विषयाविषया संग-आसक्ति-साधारण प्रीति उत्पन्न होते.—संगात्-प्रीतेः कामः-तृष्णा संजायते-समुत्पद्यते—सगपासून म्ह० सामान्य प्रीतीपासून काम-तृष्णा उत्पन्न होते—कामात्-कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते—प्रतिबंधाने किंवा नाशाने प्रतिहत झालेल्या कामापासून क्रोध उद्भवतो. ६२.

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्यकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः सगुरुमप्याक्रो-
शति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशादितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्पाद्वि-
भ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्य-
कार्यविषयविवेकायोग्यताअन्त करणस्य बुद्धेर्नाशः उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।
सावदेय हि पुरषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्यकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट
पृष्ठ पुरषो भवत्यतस्तस्यान्त करणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—क्रोधात् संमोहः-कार्यकार्यविषयः अविवेकः भवति—क्रो-
धापासून संमोह म्हणजे कार्य व अकार्य याविषयीचा अविवेक होतो. (हाच गोष्ट अनु-
भवाने दड करितात—) क्रुद्धः हि संमूढः सगुरुं अपि आक्रोशति—रागाव-
सेना पुरुष संमूढ म्ह० विवेकशून्य होऊन पूज्य गुरूचाही अधिभेद-धिकार करतो.
संमोहात् स्मृतिविभ्रमः-शास्त्राचार्योपदेशादितसंस्कारजनिताया स्मृ-
तेः विभ्रमः-भ्रंश स्यात्—संमोहापासून स्मृतिविभ्रम होतो. शास्त्र व आचार्य यांच्या
उपदेशापासून अन्त करणावर झालेले जे संस्कार त्यापासून झालेल्या स्मृतीचा विभ्रम
म्ह० भ्रंश होतो. (अहो पण स्मृति स्वभावतः शक्ति असल्यामुळे निचा नाश आपो-
आपच होईल, त्याला संमोहच कशात पाहिजे ? उत्तर—) स्मृत्युत्पत्तिनिमित्त-

प्राप्तौ अनुत्पत्तिः—स्मृतीच्या उत्पत्तीचे—स्मरण होण्याचे निमित्त प्राप्त झाले असता ती उत्पन्न न होणे, हाच स्मृतिभ्रंश आहे. (वस्तुतः ज्यावेळीं शास्त्र, आचार्य याच्या उपदेशाने स्मरण व्हायचास पाहिजे त्यावेळीं ते होत नाही, असा याचा भावार्थ.)—
ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः—त्या स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धीचा नाश होतो. (अहो पण स्मृतिभ्रंश जरी झाला तरी त्यामुळे बुद्धीचा स्वप्नतःच नाश कसा होईल! उत्तर—)
—अन्तःकरणस्य कार्याकार्यविपर्ययविवेक-अयोग्यता बुद्धेर्नाशः उच्यते
—अन्तःकरणार्चा कार्ये व अकार्ये याविपर्ययाच्या विवेकाचा अयोग्यता म्ह० हे कार्य आहे व हे अकार्य आहे, असा विवेक करण्याचा पात्रता अन्तःकरणामध्ये न राहणे हाच बुद्धीचा नाश असे म्हटले जाते. (संमोहामुळे अशा प्रकारचा नाश होऊं पडतो.)—
बुद्धिनाशात् प्रणश्यति—आणि बुद्धिनाशामुळे अज्ञानी मनुष्य अत्यंत नाश पावतो. (अहो पण बुद्धीचा तसा नाश जरी झाला तरी नित्य मिद्ध पुरुषाचा नाश कसा होईल! उत्तर—)
—यावत् तदीयं अन्तःकरणं कार्याकार्यविवेकयोग्यं—जोवर त्याचे अन्तःकरण कार्ये व अकार्ये यांचा विवेक करण्यास योग्य असते—तावद् एव हि पुरुषः—तोवरच पुरुष आहे.—तद्योग्यत्वे पुरुषः नष्टः एव भवति—अन्तःकरण विवेक करण्यास असमर्थ झाले असता पुरुष जणुकाय नष्टच होतो.—अतः तस्य अन्तःकरणस्य-बुद्धेः नाशात् प्रणश्यति-पुरुषार्थायोग्यो भवति इत्यर्थः—यास्तव त्याच्या अन्तःकरणाचा-बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे तो नाश पावतो. म्हणजे तो पुरुषार्थाला अयोग्य होतो, असा याचा भावार्थ. ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—रागद्वेषवियुक्तैः—राग-द्वेषरहित—आत्मवश्यैः—व आपल्या वश असलेल्या—इन्द्रियैः—इन्द्रियांनी—विषयान्—विषयाचा—चरन्—जतुभव घेणारा—विधेयात्मा—ज्याच्या इच्छेप्रमाणे चालणारे अन्तःकरण असते असा—प्रसाद—चित्ताच्या स्वास्थ्यास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ६४.

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति ।
रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुर सरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ।

१ रहस्यकार ६० व्या श्लोकातील 'सग' शब्दाचा अर्थ 'मत्सी' व 'उपजायते' याचा 'वाढत जात' असा करितात. तो बरोबर नाही कारण सग म्ह आसक्ति, प्रीति, व उपजायते म्ह० उत्पन्न होते. 'सांप्रदायिक भाष्यकार व टीकाकार मरळ अर्थ करीत नाहीत, अर्थाचा ओढाताण करितात, सांप्रदायिक भाष्यकारने करितात' असा, अकरानावांपर्यंत गवानी एका मापाने मोजून रहस्यकार वारंवार दोष देण्याचा प्रयत्न करिताना म्हणून त्याचा अर्थ मिनी सरळ आहे ते पायकाना कराने, सामाठीं आम्ही बमलीं उदाहरणे देत आहो.

तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिर्हृदिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्पु-
लभमान आत्मवद्भैरवमनो वक्ष्यानि वक्षीभूतानि तत्रात्मवद्भैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय
आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण विषयाचे स्मरणहा जर अनर्थांचे कारण आहे तर त्याचा
भोग अनर्थांचे कारण अवश्य अमणारच ' मग जीवनासाठी विषयाचा भोग घेणारा
जन्याला कसा प्राप्त होत नाही ' उत्तर—) —विषयाभिध्यानं सर्वानर्थस्य मूलं
उक्तं—विषयाचे चिन्तन सर्व अनर्थांचे मूल आहे, असे सांगितले,—अथ इदानीं—
तें सांगितल्यावर आतां—'रागद्वेष०' इति मोक्षकारणं इदं उच्यते—'रागद्वेष०'
या श्लोकानें मोक्षाचे कारण हें अने सांगितले जाते—रागद्वेषवियुक्तैः—रागः च
द्वेषः च रागद्वेषौ—राग व द्वेष, त्यांना रहित (अशा इंद्रियांना)—तत्पुनःसरा
हि इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी—रागद्वेषपूर्वकच इंद्रियांची प्रवृत्ति स्वाभाविक
होते. [इन्द्रियें स्वभावतः च राग-द्वेषामुळे प्रयत्न होतात, हें प्रसिद्ध आहे.]—तत्र यः
मुमुक्षुः भवति—अधिमारी मनुष्यात जो मुमुक्षु असतो—सः ताभ्यां वियुक्तैः
श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः—तो रागद्वेषांना रहित अशा श्रोत्रादि इंद्रियांनी—अवर्ज-
नीयान् विषयान् चरन्-उपलभमान —ज्यांना वर्ज करिता येत नाही, असा
विषयाचा (देहाच्या स्थिताला कारण होणाऱ्या अन्न-यानादिकाचा) अनुभव घेणारा
(इंद्रियांचेच आणखी एक विशेषण)—आत्मवद्भैः आत्मनः वक्ष्यानि-वक्षीभू-
तानि तैः आत्मवद्भैः—जो आपल्या वक्ष्य-अधीन असलेला तो आत्मवक्ष्य-तशा
स्वार्थान इंद्रियांना अवश्य तेवढ्याच विषयाचा उपभोग घेणारा—विधेयात्मा-इच्छा
तः विधेयः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं—इच्छेप्रमाणे ज्याचे अन्तःकरण
बागृत अमते तो विधेयात्मा, तो हा मुमुक्षु—प्रसादं अधिगच्छति—प्रसन्नतेला प्राप्त
होनां.—प्रसादः-प्रसन्नता-स्वास्थ्यम्—प्रसाद म्हणजे प्रसन्नता, चित्ताचा स्वस्थ-
पणा, चित्तावास्थ्य [कर्म व ज्ञान यांचे जे अधिमारी असतात त्यांतील मुमुक्षु, रागद्वेष-
रहित व स्वार्थान ठेवलेल्या इंद्रियांना, अन्तःकरणांलाहि आपल्या इच्छेच्या अधीन ठेवून
—अन्तःकरणांलाहि आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध वागूं न देता, शरीर जिवंत राहण्यास अगदी
अवश्य एवढ्याच विषयाचा उपभोग घेता. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळते.
इंद्रियें व अन्तःकरण या दोघांनाहि आपल्या स्वाधीन ठेवण्यामुळे त्यांची प्रवृत्ति अवि-
यमान होऊं शकत नाही, तर तो नियमानेच होते. त्यामुळे त्याचे चित्त अत्यंत निर्मल,
स्वस्थ, प्रमत्त होतें.] ६४

१ रहस्यकार ' विषयान् चरन्- ' ' विषयामध्ये वागूनही, ' ' प्रसाद अधिगच्छति ' ' ' चित्तानें प्रमत्त अमनो, ' असा अव करितात पण तो मूळ अधिराजा सोडून आहे व अनु-
भवाच्याही विरुद्ध आहे कारण ' ज्यांना वच करिता येतच नाही अशा अन्नपानादि
विषयाचा उपभोग घेणारा प्रमत्ततेने—चित्ताच्या स्वास्थ्याला प्राप्त होनां ' हा त्या शब्दाचा
परिच्छेद विशेष अर्थ आहे. त्याचप्रमाणें ' सर्व विषयान् वागणारा चित्तानें प्रमत्त असणे ' असा

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ—प्रसादे—चित्तप्रसाद झाला असता—चित्त स्वस्थ झाले असता,—
अस्य—याच्या—सर्वदुःखानां—सर्व—आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःखाची—हानिः
—हानिनाश—उपजायते—होतो व—हि—या अर्थी—प्रसन्नचेतसः—ज्याचे
चित्त प्रसन्न झाले आहे त्याची—बुद्धिः—चित्त—मन—आशु—सत्वर—पर्यवति-
ष्ठते—सर्व बाजूंना स्थिर होतं त्याअर्थी रागद्वेषरहित इंद्रियांना अनिपिद्ध व अगदा
अवश्य तितक्याच विषयाचा अनुभव घ्यावा ६५

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते— प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिका-
दीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतस स्वस्थान्त करणस्य हि प-
्रसादात्तु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि-समन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव
निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्वागद्वेषपि-
युक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—प्रसादे सति किं स्यात् इति 'प्रसादे०' इति उच्यते—
आणि चित्तस्वास्थ्य प्राप्त झाले असता काय होत, ते 'प्रसादे०' या श्रोताने सांगतात—
प्रसादे अस्य—यतेः सर्वदुःखानां—आध्यात्मिकादीनां हानिः—विनाशः उप-
जायते—चित्ताला स्वास्थ्य प्राप्त झाले असता या यतान्या आध्यात्मिकादि सर्व-
दुःखाची हानि—विनाश होतो [अर्थात् अनेक प्रकारच्या दुःखाना म्याकळ होणाऱ्या
चित्ताला स्वस्थता जरी प्राप्त झाला तरी तां टिकणे शक्य नाही, ही शक्ती उरत नाही.
कारण चित्तप्रसादाने सर्व दुःखाचा नाश होतो व चित्ताचे स्वास्थ्य कायम राहते 'अहो
पण सर्व दुःखाची हानि झाल्यामुळे चित्त जरी स्वस्थ झाले तरी प्रज्ञास्थैर्य कसे होणार?'
अशी शक्ती कोणी घेईल, म्हणून या श्लोकाच्या उत्तरार्धात बुद्धिप्रसादाचेच कुररे फळ
सांगून तिचे समाधान केले आहे—]—किं च—आणि तसेच,—प्रसन्नचेतसः—स्व-
स्थान्तःकरणस्य बुद्धिः हि—यस्मात् आशु—शीघ्रं पर्यवतिष्ठते—आकाशं

बोणाचाहा अनुभव नाही चित्ताचा प्रसाद—स्वास्थ्य व वर्तनाय—राज्जना येण्याजोग्याहा
विषयात बागेने परस्पर विरुद्ध आहे शिवाय जो स्थितप्रज्ञ झाला तो अनावश्यक विषया-
मध्ये बागेला ही नुसता कल्पना आहे मग कामत्याग करून आत्म्यामध्ये आत्म्याच्या योगाने
मनुष्य राहणारा बाह्य विषयात बागेला, त्याचा अनुभव घेईल हे शक्य नाही तशा कल्पना
करणे म्हणजे स्थितप्रज्ञ विना स्थितप्रज्ञ होण्याचा इच्छा करणारा मनुष्य याची मन स्थिति
न ओळखणेंच होय त्यापेक्षा 'चित्ताला आपल्या इच्छेप्रमाणे बागावयाम रावणारा स्थितप्रज्ञ
विना मुमुक्षु स्पर्धाने ठेविलेल्या बागावेषरहित इंद्रियांना अवश्य नितक्याच विषयांचा उभेभोग
पेणारा असा होरमाणा निश्चिन्नास्थायी प्राप्त होतो.' हे म्हणें सर्वथा संभवनाय व युक्त आहे.

इव परि-समन्तात् अवतिष्ठते—ज्याचे चित्त प्रसन्न आहे-अन्तःकरण स्वस्थ आहे त्याची बुद्धि ज्याअर्था अगदा शीघ्र जाणाशाप्रमाणे सर्व बाजूंना अवस्थित होते म्ह०—आत्मरूपेण एव निश्चली भवति इत्यर्थः—आत्मरूपानेच ती निश्चल होत, अर्था याचा भावार्थ (त्याअर्थी बुद्धिप्रमादागारी प्रयत्न करावा याप्रमाणे दोन श्लोकांचा अभ्यास सांगून जाचार्य ता पयायाचा उपमहार करितात-)—यतः एवं प्रमत्तचेतसः अवस्थितबुद्धे कृतकृत्यता—ज्याअर्थी याप्रमाणे प्रमत्तचित्त व स्थिरबुद्धि मुमुक्षुला दृढदृढ्यता प्राप्त होत असते—तस्मात् रागद्वेषवियुक्त इन्द्रियैः शास्त्राधिष्ठेपु अवर्जनीयेषु युक्त समाचरेत् इति वान्मार्थः— त्या अर्थी राग द्वेषादिव्य इन्द्रियांना शास्त्राच्या निष्ठे नसलेल्या व जरात अवश्य-वर्ज करिता न यथ्याचार्या विषयाच समाहित मनाने म्ह० मनाला विषयपरतन न होऊ देता मेहनत कराने, अर्था या शास्त्राच्या ता पैसांय आहे [चित्त प्रसन्न झाल की ल मलाच बुद्धि स्थिर होते ता आत्मरूपान निश्चल बनने त्यामुळे प्रसन्नचित्त व स्थिर बुद्धि मुमुक्षु दृढदृढ्य होतो म्हणून मनाला विषयाम-य आत्म न करिता रागद्वेषादिव इन्द्रियांना निहित व अवश्य तत्त्वाच विषयाच मेहनत करार निष्ठे व अनावश्यक विषयाच सेवन कदाहा करू नये, अर्था या दोन श्लोकांचा माराज आहे] ६५

१ रहस्यकार या शास्त्राच्या दुसऱ्या अंगाचा अर्थ- कारण यांचे चित्त प्रमत्त त्याचा बुद्धिही तत्काल स्थिर होते ' अर्था वरिनाल पण त्याच बुद्धि निष्ठे वारें होते, त सांगत नाहात कारण ती कोणत्या तरी आत्ममानाच स्थिर होते तिला स्थिर होण्यास काहा तरा आधार पाहिजे म्हणून आचार्यांना व इतर अद्वैता गुरूकारांना ता आत्मरूप होते, अन् म्हणून आत्मा हे निच जालून मागितले आहे मन्वा०-बुद्धि प्रमानुभवाने उत्तमप्रकारे स्थिर होते ' रामा०-६० म० १०- 'बुद्धि मादया गिराणा स्थिर हाने ' अमे म्हणतात गानेश्वर महाराज म्हणतात ' तें तद्वय प्रमत्त होये, तरा दु ख कैचे के आहे। सेव आपेमी बुद्धि राहे । परमात्मन्यरुपा ॥ ६४० ॥ ' अमो रहस्यकार आपें म्हणतात—“ या दोन श्लोकांचा विषय अगर हमें न सोजता वन त्यामगला मग माहन स्थितप्रज्ञ विषयाच नि मगबुद्धीने वागत अमनो, व त्याची ती गानि मित्र ता कमलागामुळे नमन फलाशेच्या त्यागाने प्राप्त होत, अन् म्हणवत आहे ' पण ये ' 'कमें ' शिवा 'कमांचा मय' हे मन्त्र नाहात ' कम हवा करू नये, जन् तेचा त्याग करावा ' अमेरा ये म्हणजे नाहा तथापि तम् ' म्हणून आहे ' अमे रहस्यकार म्हणतातच आहत परतु ह आपल व्याख्यान ५९ वी श्लोकावर १० व्याख्यानाच्या निष्ठे आहे, हे त्याच्या ध्याना-मनाहा नाहा कारण ११ श्लोकाच्या व्याख्यानात रहस्यकार म्हणतात—' परमत्वाचा अनुभव आचार्यावर मय विषय व त्यातल गोष्टीमुद्रा म्ह० विषय व त्यातल गोटा हा दोन्हा मुदतान ' व येये ' विषय अगर हमें न सोजता त्यातल मग माहन स्थितप्रज्ञ विषयाच नि मगबुद्धीने वागत अम् म्हणतात तच्चा त्यातल सर्व काय ' अमो, रहस्यकार पुन म्हणतात- ' ज स्थितप्रज्ञ व मयाममात्रातल स्थितप्रज्ञ वान काहा भेद नाहा इन्द्रियमयमन, निरिच्छपणा ' गानि हे गय शास्त्राहा पाहिजे, पण गानेताल स्थितप्रज्ञ कमांचा सन्ध्याम न करिता दो

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तस्य—ज्याच चित्त स्थिर झालेलं नसत त्याला—बुद्धि—आत्म्याविषयाची बुद्धि—न अस्ति—नसते,—च—व—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त स्थिर नसते त्याला—भावना—आत्मज्ञानाविषयाचा अभिमान नसतो सतत आत्मानुसंधान, 'मीच ब्रह्म' ही बुद्धि नसते—च—आणि—अभावयतः—तशी भावना न करणाराला—शान्तिः—शांति—चित्ताचा स्वस्थता—नास्ति—नसते—अशा स्तस्य—आणि ज्याच चित्त शांत-स्वस्थ नालेलं नाही, त्याला—सुख—मुल—कुत—कोठच ? ६६

सेय प्रसन्नता स्तूयते—नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थे । बुद्धिरात्मस्वरूपविषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्त करणस्य । न चास्ययुक्तस्य भावनाऽऽमशानाभिनिवेश । तथा न चास्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वत. शान्तिरपशम । अशान्तस्य कुत सुखम्, इन्द्रियाणां हि विषयसेवानृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुख न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णाया सत्या सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थे ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—'नास्ति०' इति सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—भगवान् 'नास्ति०' या श्लोकान चित्तप्रसादाची स्तुति करितात—न अस्ति—न विद्यते—न भवति

कोणालाही सहज करता येण्यामारखा आहे कणून आम्हा अधिक विस्तार करीत नाही स्थितप्रज्ञता ही पण कास्पनिक अवस्था नमून ज्ञानी पुरुषाच्या आचरणात आलेली अवस्था आहे, हे ध्यानात न ठवत्यामुळे 'कमयोगा स्थितप्रज्ञ, गार्तेतोले स्थितप्रज्ञ' इत्यादि शब्दप्रयोग नि शक्यपणे करता आले आहेत पण आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरापर्यंत सर्व भक्त्येकार बटाकाकार स्थितप्रज्ञ हा ज्ञानयोगी आहे, तो प्रवृत्तमागा नमून निवृत्तमागी आहे, असेच समजतात त्या सर्वांना अप्रमाण व आप्रज्ञा समजून रहस्यकारांनाच तेवढे प्रमाण व अज्ञा प्रज्ञा ज्ञाना समजावयाचे असेल त्यांना तसे सुझाल मानावे

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला कसे अवतरण देतात ते पहा—“ ज्याचें चित्त याप्रमाणें प्रसन्न नाही त्याचें बघून वरून स्थितप्रज्ञाच स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात ” पण मध्वाचार्य—“ प्रमादाभावे दोष जाह द्याभ्या ” म्ह० “ चित्ताच्या प्रमदतेच्या अभावा कोणता दोष समजतो, ते दोन श्लोकाना सांगतात ” असे अवतरण देतात रामानुजादि इतर भाष्यकारादिकही मन प्रमादाच्या अभावा काय होतें, तेंच मागण्यासाठी हे श्लोक मानितात अर्थात् स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप अधिक व्यक्त करण्यासाठी ते नाहात रहस्यकार ६६ श्लोकाच्या अर्थात “ जो पुरुष म्ह० बराल प्रवर्तें योगयुक्त झालेला नाही त्याला स्थिरबुद्धि आणि भावना म्ह० इष्टबुद्धिरूप निष्ठावा नमते ” अम म्हणतात पण येथाल 'बुद्धि' शब्दाचा 'अर्थ' स्थिर बुद्धि' असा वा करावयाचा ? त्याला अथ त्याच्याच परिभाषेप्रमाणें वागना असा करावयाच

इत्यर्थः—नाहं, विद्यमान नाहीं, होन नाहीं, असा याचा भावार्थ. (काय ? उत्तर—)
 —बुद्धेः आत्मस्वरूपविषया—आत्मस्वरूपाविषयांची बुद्धि (कोणाची ?)—अयु-
 क्तस्य-असमाहित-अन्तःकरणस्य—ज्याचे अन्तःकरण अममाहित-अज्ञात विक्षिप्त
 अमते (त्याला आत्म्याच्या स्वरूपाविषया बुद्धि होत नाहीं.)—न च अस्ति अयुक्तस्य
 भावना—आत्मज्ञानाभिनिवेश.—आणि अज्ञातचित्त पुरुषाला भावना—आत्मज्ञानाचा
 अभिनिवेश नसतो. (शब्दांवरून आत्म्याचे परोक्ष ज्ञान झालें असता त्याचाच साक्षात्कार
 होण्यासाठी सतत अनुचितन करणे, ही भावना होय. ज्याचें चित्त अज्ञान्त म्ह० वि-
 क्षिप्त असतें त्याला आत्म्याचे निदिध्यासन करता येत नाहीं.)—तथा अभावयतः—
 आत्मज्ञानाभिनिवेशं अकुर्वतः शांतिः—उपशमः न अस्ति—अयुक्त पुरु-
 षाला जशी भावना नसते त्याचप्रमाणे आत्मज्ञानासाठी सतत आत्मानुसंधान न कर-
 णाराला शांति—उपशम—मुखदुःखादि अनर्थांची निवृत्ति प्राप्त होत नाहीं.—अज्ञान्तस्य
 सुखं कुतः—आणि जो अज्ञान्त आहे त्याला सुख कोठचें ? [ज्याच्या अनर्थांची निवृत्ति
 झाली नाहीं, जो परमानंदसागरापामून दूर झाला आहे, व संसारसागरांत निमग्न झाला
 आहे, त्याच्या चित्तांत सुखाचा आविर्भाव होणे शक्य नाहीं. ‘अहो पण संसारी जीवाला
 सुद्धा दृष्ट विषयांच्या उपभोगापामून सुख होऊं शकतं—’उत्तर—]—इन्द्रियाणां विषय-
 सेधावृष्णातः या निवृत्तिः तत् सुखं विषयविषया वृष्णा न सुखं हि—
 इन्द्रियांची विषयोपभोगाविषयाच्या वृष्णेपासून जी निवृत्ति तें सुख, विषयाविषयांची
 वृष्णा हे सुख नव्हे, ही गोष्ट शास्त्र व लौकिक अनुभव या दोन्ही प्रमाणानी सिद्ध आहे.

पाहिजे. कारण येथें ‘स्ववसावात्मिका’ हे तिला विशेषण नाहो व ‘स्थिर’ हा ज्याचा
 अर्थ आहे असा ‘एका’ हा शब्दही नाहो. गी. २. ५ ६२७ पहा. पण अर्थांत जरी ‘बुद्धि
 ह्य० स्थिरबुद्धि’ असे म्हटलें अमलें तरा दीपेंत वामनात्मकबुद्धि म्हटलें आहे. तमेंच ‘स्थिर-
 बुद्धि’ व भावना ह्य० दृढबुद्धिरूप निष्ठा यात फरक काय ? स्थिर व दृढ या विशेषणात
 बुद्धि व भावना या शब्दाच्या अर्थांचा अन्तर्भाव कसा होतो ? पण दीपेंत भावना ह्य०
 दृढ उद्योग, असा अर्थ केला आहे. तो तर फारच विचित्र आहे. आचार्य बुद्धि ह्य० आत्म-
 स्वरूपाविषया बुद्धि, व भावना ह्य० आत्मस्वरूपाचें सतत अनुचितन—निदिध्यासन असा
 स्पष्ट अर्थभेद सांगतात. मध्वाचार्य ‘भावना ह्य० सम्यक् ज्ञान,’ रामानु० ‘भावना ह्य०
 आत्म्याविषयाचा भावना—चित्तन’ असा बुद्धीहून निराळा अर्थ सांगतात. असा, वावरून
 या श्रोकात अप्रसन्नचित्त पुरुषाचें ‘वर्णन’ नमून चित्त प्रमत्त नमस्यास आत्मज्ञान, आत्म-
 चित्तन, व शांति याचा अभाव कसा होतो त्याचें वर्णन आहे

१ पण रहस्यकाराना ही गोष्ट मान्य नाहो त्यांनी रहस्याच्या पाचव्या प्रकरणात
 यामंवर्याने पुष्कळ लिहिलें आहे. पण तें सर्व अनुपपन्न अमन्यामुळे त्याचा मविस्तर विचार
 येथें करीत नाहीं. एक दोन वाक्येंच नमुन्वामाठीं घेऊन त्याचा विचार करतो—“दुःख-
 निवारणापलीकडे सुख म्हणून काही निराळा पदार्थ नाहो.” ९७ “सर्वं सुखं वृष्णादि
 दुःखाच्या निवारणापासूनच उत्पन्न होतें, हें सन्यासमार्गायाचें म्हणणेंच आधीं सर्वस्वी
 खरें मानता येत नाहीं.” ९९. “सुख हा वास्तविक पदार्थ नसल्यामुळे वृष्णात्मक सर्व

कमें सोटल्यापेरान ज्ञानि नाही, हें म्हणणें तुम्हास जरी मान्य नमलें तरी तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें असतोष व असतोषापामन पडे जर दु स होतें तर निदान हा असतोष दूर करण्यासाठी तरी मनुष्यानें तृष्णा व तृष्णेश्वरोवर सब सासारिक कर्मांचा—मग ती परोप कारासाठी अमोत वा स्वाभार्थाव्यव अमोत,—स्वाग वरून सदैव संतुष्ट रहावें, असें कृष्णायाम हरकत काय ? ” गां र १०७ केवळ नमुन्यामाठा हे उतारे दिले आहेत यावरून सन्यासमार्गायाचे (वेदान्त्याचे) म्हणणें रहस्यकाराना बरोबर कळलें नाहीं, असें उघड दिसतें आचार्यांना वर भाष्यात ‘इंद्रियाची विषयापमोणाविषयाच्या तृष्णेपामन जी निवृत्ति तेंच मुख आहे विषयाविषयाया तृष्णा हे मुख नव्हे, तृष्णा हे दु.स्वप्न आहे तृष्णा विद्यमान असताना मुखाचा मुक्ता गंधहा उपलब्ध होत नाहा’ अने म्हटलें आहे, व तें अनुभवसिद्ध आहे पण ‘विषयतृष्णानिवृत्ति हेच मुख आहे, तृष्णा हे मुख नव्हे, ते दु रा आहे’ अशा प्रकारचा वेदान्त वाच्यें पेंचन रहस्यकार सन्यासमार्गायाच्या गळ्यात ‘मुख दु खभावरूप आहे’ हा सिद्धान्त बांध पाहतात पण वेदांतज्ञान मुखाचा दु खभावरूप मानत नाहीं ‘योगेन भूमा तत्सुख नास्ते मुखं अग्नि’ ज मध्यापव ब्रह्म तेंच मुख आहे, अन्धापव त्रिपुटीं मुख नाहीं, असा वेदान्ताचा सिद्धांत आहे ‘आत्मा चिद्रि-मुखात्मा’ हा० आत्मा सद्, चिद्, आनंद रूप आहे, असें आचार्य कृष्णतान ‘आनन्दो ब्रह्म’—ब्रह्म आनंद आहे ‘वा शेषान्यात्क प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दी न त्याम्’ हा आकाश आनन्द जर नसता तर प्राण व अपान यांच्या क्रिया कोण करण? ‘आनन्दादयेव यत्स्वितानि भूतानि जायन्ते’ आनंदापामनच हा मव भूत उत्पन्न होतान इत्यादि ऐकतो ध्रुति आनंद—मुख ह आत्म्याचे स्वरूप आहे व आत्मा निल आहे, असें जर मागत आहेत तर ‘दु खनिवारणापलापडे मुख म्हणून काहा पदाव नाहा,’ असा मल्लाच सिद्धान्त सन्यासमार्गायावर लादण्याच बोलता पुढपाव आहे ? पण सन्यासमार्ग, असेंच मानतात, असें पांजेच समजून त्यावर टीकास्थ घेऊन उठणें, म्हणजे चामरया दु याला बेडे टावून त्याला गोळा घालण्यास तयार होण्यामारयेंच आहे तर मग भग्नहरि ‘प्रतीकारो व्याधे मृतमिति विषयस्यति जन’ हा० ‘दु ख्याचा ने प्रतीकार—निवारण त्यालाच भ्रमानें लोक मुख असें म्हणतात गां र ५ १७’ अने कथें म्हणतो, म्हणून म्हणाल तर अद्विती वस्तुत जे परें मुख नव्हे त्याला कोव मुख समजतात, असें सागत आहे ‘दु खनिवारणापलाप’ मुख म्हणून काहा निराळा पदाव नाहीं’ अने सागत नाहीं. तसेंच आचार्यही ‘विषयतृष्णा हेच दु रा आहे, इंद्रियाना विषयतृष्णेपामन निवृत्त करणें हेच मुख आहे’ असें जें म्हणत आहेत तेंही तृष्णाभाव हेच मुखानें मापन व तृष्णा हेच दु ख्याचे निमित्त आहे, अशा आशयानें मागत आहेत. कारण तृष्णा हेच माझात दु रा व तृष्णाभाव हच माझात मुख, हाच जर त्याचा आशय अमता तर ‘तृष्णा विद्यमान असताना मुखाचा देहही अनुभवाम येत नाहा,’ अने लागणें पुढें म्हटलें नमों ‘अशान्त्यव कुं मुख’ या गार्हा नाशय हाच आहे ज्याच्या निरात ज्ञानि नाहा त्याला मुख बोढन? ‘तृष्णात्मक सर्व कर्मे’ इत्यादि असबद्ध शब्दप्रयोग रहस्यकाराने- ५ आहेत, तसेल प्रयोग वेदान्त शास्त्रान बोढेई साध्याव्याये नाहात मासारीय वमें मिश्र उ रत्र करणारी अहंकार व मनना वादनिवारण मत्त्यामुखे ता सुमुखला मोडलाच पाहिजेत, धर्मा वेदान्ताचा पिडाग्नच आहे व धर्मासिद्ध कर्मे करण्याविषया गीताहा मागत नाहीं.

—सा दुःखं एव हि—ती-विषयतृष्णा हे दुःख आहे, हेही त्याच प्रमाणाना सिद्ध आहे (कारण विषयोपभोगाच्या द्वारा क्षणिक मुखानुभव जरी येत असला तरी त्या-पूर्वी व नंतर दुःख आहे)—तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रं अपि न उपपद्यते इत्यर्थः—तृष्णा विद्यमान असताना मुखाचा नुस्ता गंधही संभवत नाही, असा याचा भावार्थ. [ज्याचे चित्त विशिष्ट-अस्विर असते, सकल्प-विकल्प-संशय-विपरीत भावना इत्यादि दोषांना युक्त असतें त्याला आत्म्याविषया बुद्धिच होत नाही. तसल्या विशिष्टचित्त पुरुषाकडून आत्मानुसंधान-आत्म्याचे निदिध्यासन-सतत चित्तनही होत नाही दीर्घकाल-वर्षांच्या वर्षे आत्म्याचे सतत स्मरण न करणाराला शांति प्राप्त होत नाही. त्याच्या अनर्थांची निवृत्ति होत नाही आणि ती न झाल्यामुळे संसारसागरातच निमग्न झालेल्या अशान्त पुरुषाला सुख कोठून होणार ? कारण इन्द्रियांना विषयेच्छारहित करणे हेच मुख आहे चित्ताला तृष्णारहित-कामनाशून्य करणे हेच सुख आहे विषयतृष्णा वाटपिणें मित्रा तिला चित्तात राहू देणे हे मुख नव्हे, कारण तृष्णा असेपर्यंत मुखाचा लेशहो अनुभवास येत नाही, असा अनुभव पदोपदा येतो, व शांतीही तसेच सांगते] ६६.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—चरतां इन्द्रियाणां—आपापल्या विषयामध्ये प्रसृत होणाऱ्या इन्द्रियांच्या—अनु—मागंमाग—यत् मनः—जे मन—विधीयते—जाते—तत्—तें मन—अस्य—या सावकाच्या—प्रज्ञां—प्रज्ञेला—आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धीला—अम्भसि—पाण्यात—वायुः—वारा—नाव इव—नावेला जसा अमागाने नेतो, त्याप्रमाणे—हरति—हरण करते. ६७

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरता स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्त मनोऽस्य यतेहरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञा नाशयति । कथं, वायुर्नावमिवाम्भस्यद्वारे जिगमिषता मागांदुष्टत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषया प्रज्ञा हत्या मनो विषयविषया करोति ॥ ६७ ॥

‘गीता सांगते’ असे जें सांगण आहे तें खोटे आहे ‘परोपकाराचा कर्महा सोन’ असे वेदान्त सांगत नाही पण खोटा सांसारिक परोपकार हा उपकार नवून अपकार आहे, असे त्याचें स्पष्ट म्हणणें आहे मनुष्याचें परम हित करण्यास वेदान्ता किंवा सन्यासमार्गा नेहमा तयार असतात मोक्षमार्गाचा उपदेश करून मनुष्याला लात प्रवृत्त करणें हाच सारा परोपकार आहे असें तें समजतात अर्वाव रहस्यकारांनी खोटेवा कल्पनेनें मन्याममार्गावर केलेली सर्व टीका अस्थाना आहे.

भाष्यार्थ—अयुक्तस्य बुद्धिः कस्मात् न अस्ति इति 'इन्द्रियाणां०' इति उच्यते—असमाहित पुरुषाला आत्म्याविपर्ययां बुद्धि का होत नाही, तें 'इन्द्रियाणां०' या श्लोकाने सांगितलें जातें—यत् मनः—जें मन—हि—यस्मात् चरतां स्वस्य विषयेषु प्रवर्तमानानां इन्द्रियाणां—कारण आपापत्या विषयामध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या इन्द्रियाच्या—अनुविधीयते—अनुप्रवर्तते—मागून प्रवृत्त होतें—तत्—इन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः—तें धोत्रादि इन्द्रियाच्या शब्दादि विषयानें पृथक्त्वानें ग्रहण करून प्रवृत्त झालेलें मन—अस्य—यतेः प्रज्ञां—आत्मनात्मविवेकज्ञां हरति—नाशयति—या यत्ताच्या आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेल्या ग्रहेला हरण करतें—नष्ट करतें—कथं—ते कस ?—वायुः जिगमिपतां नाव इव अम्भसि—उदके वायुः मार्गात् उद्भूत्य उन्मार्गे यथा नावं प्रवर्तयति—वायु जलातून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या लोराच्या नावेला तिच्या मार्गातून काढून भलत्याच मार्गात जसा प्रवृत्त करतो—एवं मनः आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्या विषयविषयां (प्रज्ञां) करोति—त्याप्रमाणें मन आत्म्याविषयाच्या प्रज्ञेचे हरण करून विषयाविषयाची प्रज्ञा करतें [त्यामुळे अयुक्ताला आमसाक्षात्काररूप बुद्धि होत नाही इन्द्रियें विषयाचा उपभोग घेत असताना ज मन त्या इन्द्रियाच्या विषयाविषयी सररूप निरुत्पादि करीत त्याच्या मार्गोन्मार्ग जात तें, पाण्यातील नावेल वायु जसा भलत्याच मार्गास नेतो त्याप्रमाणें, या मत करणाऱ्या सुमुक्षुच्या आत्मानात्मविवेक करणाऱ्या ग्रहेला नाहासें करते] ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

अन्यार्थ—तस्मात्—म्हणून—हे महाबाहो—हे महापराक्रमी अर्जुना—यस्य—ज्याचा—इन्द्रियाणि—इन्द्रिय—इन्द्रियार्थेभ्यः—विषयांपासून—सर्वशः—सर्व प्रकारें—निगृहीतानि—निग्रह करून ठेविलेली—आवरून धरलेली असणात—तस्य—त्याची—प्रज्ञा—आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेली बुद्धि—प्रतिष्ठिता—प्रतिष्ठित झालेली असते ६८

यततो ह्यपि उपन्यस्तस्यार्थस्यानेरुधोपपत्तिमुक्त्वा स धार्थमुपपाद्योपसहरति तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्त्यां दोष उपपादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यतेर्हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारमात्रमादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—'यततो ह्यपि०' इति उपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्ति उपपत्त्या 'यततो ह्यपि०' ६० या श्लोकांत ज्या विषयाचा आरंभ केला होता त्याची अनेक प्रकार उपपत्ति मागून—च तं अर्थ उपपाद्य 'तस्मात्०' इति उपसंहारति—आणि त्या विषयानें उपपादन करून 'तस्मात्०' या श्लोकाने त्याचा उपसंहार

परितात.—यस्मात् इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोषः उपपादितः तस्मात्—ज्या-
अर्थी इन्द्रियाच्या प्रवृत्तीमध्ये दोष सांगितलेला आहे त्याअर्थी—हे महाबाहो—हे
पराक्रमी अर्जुना—यस्य यतेः इन्द्रियाणि इन्द्रियाधेभ्यः—शब्दादिभ्यः सर्वशः—
सर्वप्रकारैः—मानसादिभेदैः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—ज्या यतीची
इंद्रिये शब्दादि विषयापासून सर्व प्रकारांनी मानसादि—सर्व भेदांनी निगृहीत असतात,
त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. (६० व्या श्लोकांत इंद्रिये मनाला विषयासक्त करून पुरु-
षाचा कसा घात करितात ते सांगण्यास आरंभ करून ' ध्यायतः० ' ६२ इत्यादि
श्लोकांनी त्याविषयी उपपत्ति सांगून या श्लोकात त्याच विषयाचा उपसंहार केला आहे.
त्यामुळे यावर पुनराक्ति दोष येत नाही. ज्यांची इंद्रिये सर्व प्रकारच्या मानसादि विषयां-
पासून उत्तम प्रकारे नियमित केलेल्या असतात तोच स्थितप्रज्ञ होय.) ६८.

१ आचार्य नेहमी विषयाचा उपक्रम व उपसंहार ठिकठिकाणी स्पष्टपणे दाखवीत
असतात, याचें हें एक उदाहरण आहे. पण रहस्यकार गतेच्या उपक्रमोपसंहारादि गोष्टी
त्याला शिकवाय्यास तयारच आहेत. ' मीमांसकाचे हे उपक्रमोपसंहारादि संप्रदायप्रवर्तक
आचार्यांस माहीत नव्हते कां काय ? ' असें कोणी म्हटल्यास " इष्टि एकदा साम्प्रदायिक
बनली म्हणजे आपलाच संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या प्रथात बर्णिलेला आहे, असें ज्या
रौतानें दाखविता येईल तोच रौति साम्प्रदायिक टीकाकार स्वीकारात असतो. " असें
उत्तर देऊन रहस्यकार त्याची वाट लावतात. जणुं काय संप्रदायाला धरून टीका करणें
म्हणजे मोठा गुन्हाच करणें होय ! पण अर्द्ध संप्रदायी आचार्यांनाही असें तुच्छ मानून
गातेचे उपक्रमोपसंहारादि सांगावयास तयार झालेल्या रहस्यकारांना ते किती मुशुक व
मीमांसका धरून सांगितले आहेत त्याचें दिग्दर्शन वर केलेंच आहे. .

२ रहस्यकारांनी ६६-६८ श्लोकान ' स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात'
असें जें अवतरण दिलें आहे, तें यावरून खोटे ठरतें. कारण ६६ श्लोकात अशान्तचित्त
पुरुषाला आत्मविषयक बुद्धि वगैरे नसते असें सांगून व ६७ व्या श्लोकात ती का नसते,
तें सांगून ६८ व्या श्लोकात ६० व्या श्लोकात आरंभिलेल्या विषयाचा उपसंहार केला
आहे. कारण विषयापासून सर्व इन्द्रियांचा निग्रह केलेला असणें, हें अधिक वर्णन नसून ५८ व्या
श्लोकातील लक्षणाचेंच तें उपपादन आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही ६८ व्या श्लोकात इन्द्रियनि-
ग्रहरूप लक्षणाचा उपसंहार केला आहे असेच कर्माच्या इष्टान्ताचा अनुवाद करून
सुचवितात—देखें कर्म त्रियापरी । उवाहला अवयव पसरी । नानरी इच्छावसे आवरी ।
आपणेंचि ॥३५२॥ तेही इन्द्रियें अपेक्ष होती । ज्याचे म्हणितलें करितो । तयारी प्रज्ञा
जाण स्थिति । पातली असे ॥ अतो, रहस्यकार या श्लोकावरील दोषेंत पुढें क्षणतान—“ तथापि
इन्द्रियनिग्रह म्ह० इन्द्रियें अजिवात मारून सर्व कर्मे अजिवात सोडणें, असा अर्थ नसून ६४
व्या श्लोकात वर्णिल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धीनें कर्मे करावी, जमा गांतेचा अभिप्राय
आहे. ” ६४०. पण हा गांतेचा अभिप्राय नसून स्वतः रहस्यकाराचा आहे. कारण ६४
व्या श्लोकातही ' निष्काम कर्मे करावा ' असें वर्णन केलेलें नाही. त्यात रागेद्वेषादित व
स्वाधीन असलेल्या इन्द्रियांनी अवश्य तेवढ्याच विषयाचा उपमोग घेणारा मुमुक्षु चित्त-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां—सर्वभूतार्त्ता—या—जां—निशा—रात्रि म्ह० पर-
मार्थदर्शन—तस्यां—तिच्यामध्ये—संयमी—संयमवान्—जितेंद्रिय सोपी—स्थितप्रज्ञ
—जागर्ति—जागतो—यस्यां—व विच्यामध्ये द्व० ज्या व्यवहारावस्थेत—
भूतानि—भूत—जाग्रति—जागतात—सा—तां—पश्यतः, मुनेः—ज्ञानी मुनींची
—निशा—रात्रि आहे ६९.

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्य-
स्यादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्याविरोधाद्विवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुरुं ब्राह्म-
या निश्चेति । या निशा रात्रि सर्वपदार्थानामविवेककरी तम स्वभाव वास्तव्येयां
भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नवतंचराणां
महारेच सदन्येयां निशा भवति तद्वन्नतंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेच
निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्वृद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननि-
वृत्त्याः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवाञ्जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(‘आमज्ञ स्थितप्रज्ञाचा सर्व कर्मसंन्यासामध्येच अधिकार असून अ-
नात्मज्ञाचा कर्मामध्येच आहे’ याऽर्थी पुढाल श्लोक आहे हे दाखविण्यासाठी आचार्य
या श्लोकाला अवतरण देत म्हणतात—) यः अयं लौकिकः च वैदिकः व्यव-
हारः सः अविद्याकार्यन्यात् उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्या-
निवृत्तौ निवर्तते—जो हा लौकिक व वैदिक व्यवहार तो अविद्येचे कार्य असल्यामुळे
ज्याला विवेकज्ञान उत्पन्न झाले आहे अशा स्थितप्रज्ञाच्या अविद्येची निवृत्ति झाली
अमतां निवृत्त होणे—च अविद्यायाः विद्याविरोधात् निवृत्तिः इति एतं
अर्थं स्फुटीकुरुं ‘या निशा०’ इति आहे—आणि अविद्येचा विरोधा विरोध
असल्यामुळे विज्ञेयायांगाने अविद्येचा निवृत्ति होते, अशा या अधोला स्पष्ट करणारे
भगवान् ‘या निशा०’ इत्यादि मागतात [वाच इन्द्रियाची वानि स्वभावात च बाह्य विषयाकडे
असने त्याला परामर्शाने म्हणतात. ते परामर्शाने म्ह० बहिर्मुखता, हे आत्म्याला आ-
च्छादित करणाऱ्या अविद्येचे कार्य आहे आत्मदर्शनानेच त्याची निवृत्ति होते. वास्तव
आत्मज्ञानासाठी इंद्रियांचा विषयांपासून निग्रह करावा. त्याला अन्तर्मुख करावे, असा
याचा भावार्थ.]—या निशा—रात्रिः सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमः स्वभा-

वास्तव्याम प्राप्त होतो असे म्हटले आहे. अर्थात् जो रागद्वेषाद्वय व निवृद्धीन इंद्रियांनी
विषय घेवन वरीन नाही, त्याला चित्तप्रमाद प्राप्त होत नाही, यागव मुमुक्षुने विषयाचा
जो भोग घ्यावयाचा तो असा इंद्रियानाच घ्यावा, असेच तेथे निश्चित आहे. निष्कर्म
कर्माला तेवढे वाहा मरत नाही.

वत्यात् सर्वेषां भूतानां—सर्वभूतानां—र्जा निशा म्ह० रात्रि-सर्व पदार्थांचा अविवेक करणारी, सर्व प्राण्याची निशा तमःस्वभावाची असल्यामुळे पदार्थांचा अविवेक करणारी आहे. (सर्व प्राण्यांना साधारण असलेली रात्र अंधकारमय असते. त्यामुळे रात्रा प्राण्यांना जगातील पदार्थांचा बरोबर अनुभव येत नाही. त्याचा विवेक होत नाही. याप्रमाणे निशाशब्दाचा रात्र हा प्रसिद्ध अर्थ सांगून आता तोच अर्थ प्रस्तुत प्रकरणा वसा लागू होतो ते सांगतात—) किं तत्—ते काय—परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः—परमार्थतत्त्व म्ह० स्थितप्रज्ञाचा विषय, (हीच अन्न जगाची रात्र. 'अहोपण स्थितप्रज्ञाचा विषय असे जे परमार्थतत्त्व त्याचा 'प्रकाश' हाच एक स्वभाव असल्यामुळे अनात्मज्ञाना रात्र कशी भासेल? उत्तर—) यथा अन्येषां अहः एव सत् नक्तंचराणां निशा भवति—ज्याप्रमाणे इतर मनुष्यादिकांचा दिवसच अमृताना निशाचर जे राक्षस, उलूक वगैरे त्यांना जशी ती रात्रच होते—तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञानां सर्वभूतानां परमार्थतत्त्वं निशा इव निशा—त्याप्रमाणे रात्रिचराच्या जागा असलेल्या अनात्मज्ञान सर्व भूतांची परमार्थतत्त्व ही जणू काय रात्रिच आहे. कारण—अतद्बुद्धीनां अगोचरत्वात्—ज्याची बुद्धि परमार्थतत्त्वात प्रवृत्त झालेली नसते तर परमार्थतत्त्वाहून अगदा विलक्षण अशा द्वैतप्रपंचात प्रवृत्त झालेली असते त्यांना परमार्थतत्त्व कळत नाही. अशा लोकांचा परमार्थतत्त्व हा विषय नव्हे. म्हणून परमार्थतत्त्व त्यांना रात्रासारखे आहे—तस्यां परमार्थतत्त्व-लक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः संयमी—संयमवान् जितेन्द्रिय. योगी इत्यर्थः जागृति—त्या निद्रासारख्या परमार्थतत्त्वरूप अवस्थेत अज्ञाननिद्रेपासून जागा झालेला संयमवान् म्ह० जितेन्द्रिय योगी—ज्ञानी असा याचा भावार्थ, जागृतो.

यस्यां प्राज्ञप्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुने. । अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न. विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति । यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्ता । तथा च दर्शयिष्यति—' तद्बुद्धयस्तद्वात्मानः ' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् ॥

भाष्यार्थ—(या श्लोकाच्या द्वितीयाधीचे व्याख्यान—) यस्यां प्राज्ञप्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जाग्रति इति उच्यते—ज्या प्राज्ञप्राहकभेदरूप अविद्यानिशेमध्ये गाढ निजलेला भूते जागतात असे म्हटले जाते—यस्यां निशायां—ज्या रात्रा—प्रसुप्ताः इव स्वप्नदृशः—गाढ शोपी गे-

लेल्या स्वप्रदष्ट्याप्रमाणे—सा परमार्थतत्त्वं पश्यतः मुनेः निशा—ती परमार्थ-
तत्त्व पाहणाऱ्या मुनींची निशा-रात्र आहे—अविद्यारूपत्वात्—कारण तिला अ-
विद्यारूपत्व आहे [विषयाचें इन्द्रियाच्या योगान प्रहण केले जाते म्हणून व्यवहाराव-
स्थेत विषय ग्राह्य व इन्द्रिये ग्राहक आहेत अशा ग्राह्यग्राहकरूप अविद्यानिद्रेत सर्व भूत
घोरत पडलेलाच असतात तथापि त्या तसल्या रात्रा ता जागत आहेत अग म्हटल
जाते कारण त्याचा ग्राह्यग्राहकभेदव्यवहार चाललेला असतो पण निजलेल्याना 'जा-
गत आहेत' अस वसे म्हणता येते ? म्हणून म्हणाल तर सांगतो ज्याप्रमाण निजलेले
लोक स्वप्न प्रहात असतात म्ह० शपेंत सर्व ग्राह्यग्राहकरूप व्यवहार करीत असतात
त्याप्रमाण अविद्यानिद्रेत गाढ निजलेले हे सर्व लोक जागतात, व्यवहारावस्थेत पार
दक्ष असतात पण ता व्यवहारदशा अज्ञानरूप असल्यामुळे परमार्थतत्त्वदर्शी पुरुषाचा
रात्र आहे परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेणाऱ्या व त्यामुळेच ज्याची अविद्या निवृत्त झाला
आहे अशा सन्यास्याला द्वैतावस्था हा रात्र आहे, असा याचा भावार्थ असो, याप्रमाणें
अनात्मज्ञाना परमार्थावस्था रात्रासारखा आहे व आत्मज्ञाना द्वैतावस्था रात्रासारखा आहे,
असें या श्लोकावरून ठरल असतां कोणता सिद्धान्त ठरतो त सांगतात—]—अतः अ
विद्यावस्थायां एव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां—यास्तव अविद्या
वस्थेतच कर्मांचे विधान केले जात, विद्यावस्थेत नाही [कारण क्रिया, कारक, फल
यांचा भेद अविद्यावस्थेत प्रतात होतो]—हि सचित्तरि उदिते शार्ध्वर तम इव
विद्यायां सत्यां अविद्या प्रणाशं उपगच्छति—कारण सूर्याचा उदय होताच रात्रा
चे तम—अंधकार जसा नाश पावतो त्याप्रमाणे विद्येचा उदय झाला असतां अविद्या अस्त-
गत होते [अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर देह असेपर्यंत बाधितानुवृत्तान क्रिया कारक
फलभेद जरी भासला तर त्याविषया ज्ञाना पुरुषामध्ये अभिनिवेश नसतो त्यामुळे
त्याला कर्मविधि नाही कर्मविधि अविद्यावस्थेत संभवतो, या म्हणण्याचेंच अधिक
स्पष्टीकरण—]—प्राग्विद्योत्पत्तेः प्रमाणबुद्ध्या भूतमाणा अविद्या क्रियाका
रकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते—आत्मज्ञानाची उत्पत्ति
होण्यापूर्वी प्रमाणबुद्धीन प्रहण केली जाणारा अविद्या क्रिया कारक-फलभेदरूप हाऊन
सर्व कर्मांच्या कारणत्वास प्राप्त होते [आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अविद्येला बाधक

१ अंधकारातील रज्ज्वर संप भासला पण दिवा आणून तो संप नमून दोरा आहे, असें
बळताच त्याचा बाध झाला तथापि पुन वाहा वेळानें तोच दोरा पाहून संपाचा
भ्रम होतो परंतु पूर्वीच्या प्रमाणभूत ज्ञानानें त्याची लागलाच निवृत्तिही होते याप्रमाणें
एवढा बाधित झालेल्या भ्रमाची पुन अनुवृत्ति होणें याला बाधितानुवृत्ति म्हणतात त्याच
न्यायानें देह असेपर्यंत ज्ञानानें बाधित झाले-या क्रिया-कारक-फलभेदाची अनुवृत्ति होत
अमते म्ह० देहच मी, हा दृष्टी व त्याच्या योगानें होणाऱ्या क्रिया मादया, त्याच्यापासून
होणारे सुखदुःख स मत्ताच होत आहे, असा क्षणिक भ्रम होतो पण देहादि मी नव्हे, या
प्रमाणभूत ज्ञानानें तो लागलाच निवृत्ती होतो

असे काह्याच नमते. त्यामुळे ती अग्राधित झमलेला अविद्या कायिक-वाचिक-मानसिक क्रियारूप, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि करणरूप, सुख-दुःखादि फलरूप मनुन ही खरी आहे, प्रमाणभूत आहे, असे वाटते व कर्मांचे निमित्त बनते. कारण क्रिया, कारक व फल या द्वैताचा अभिनिवेशच कर्मविधीचे निमित्त आहे.]—अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः न—पण आत्मज्ञानाने अविद्या अप्रमाण आहे, मिथ्या आहे, असे कळले असता—अप्रमाणबुद्धीने ग्रहण केऱ्या जाणान्या तिला कर्म-हेतुत्वाची उपपत्ति नाही. [अप्रमाण-मिथ्या ठरलेल्या अविद्या कर्मांचे निमित्त होऊ शकत नाही. आमसाक्षान्वार होताच आत्म्याविपर्याचे मिथ्या अज्ञान निवृत्त होते. नंतर क्रिया-कारक फलभेदाचे ज्ञान मिथ्या-अप्रमाण आहे अशी बुद्धि उत्पन्न होते. तथा बुद्धीने ग्रहण केला जाणारा क्रियादि भेदरूप अविद्याही कर्मांचे कारण होत नाही. कारण—]—प्रमाणभूतेन वेदेन मम कर्तव्यं कर्म चोदितं इति हि कर्ता कर्मणि प्रवर्तते—प्रमाणभूत वेदाने माझे कर्तव्य कर्म सांगितले आहे, असे मम-जूनच वर्ना कर्मांमध्ये प्रवृत्त होतो, हे प्रसिद्ध आहे.—इदं सर्वं अधिद्यामात्रं निशा इव इति न—हे सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, रात्रासारखे आहे असे समजून तो प्रवृत्त होत नाही. [फलकामना, जीवन इत्यादिना या असेल-त्या मला कर्म-कारणरूप वेदाने कर्म करण्याचा विधि सांगितला आहे. म्हणून मला ते केलेच पाहिजे. असे मानणारा अज कर्माचा अधिकारी होतो. त्यालाच विशेष नाघने सांगणारा वेद कर्मांमध्ये प्रवृत्त करीत असतो. पण हे सर्व द्वैत अविद्यामात्र-रात्रासारखे आहे, असे समज-णारा आमनाही कर्मांत प्रवृत्त होत नाही. व त्याला वेदही प्रवृत्त करीत नाही. तर मग विद्वानाचा अधिकार फसात आहे ?]—पुनः यस्य निशा इव सर्वं इदं भेदजातं अधिद्यामात्रं इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः न प्रवृत्ता—पण ज्याला रात्राप्रमाणे हे माझे द्वैत अविद्यामात्र आहे असे ज्ञान झाले आहे त्या आमनाचा सर्वकर्मसंन्यासान्ध्याचे अधिकार आहे, कर्मप्रवृत्ताने त्याचा अधिकार नाही. (तमत्या आमनाचा फलभूत संन्यासान्ध्याचे अधिकार आहे याविषयी गंगेती-लच पुढील वाक्य प्रमाण देतात—) —तथा च 'तद्बुद्ध्यस्तदात्मानः०' अ. ५ श्लो. १० इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायां एव तस्य अधिकारं दर्शयिष्यति—आणि तसेच 'तद्बुद्ध्य' इत्यादि वचनाने ज्ञाननिष्ठेनच त्याचा अधिकार भगवान् दाख-वितात. [यद्यपि सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, असे ज्ञान झालेल्या आमनाचा सर्वकर्म-संन्यासपूर्वक आमज्ञाननिष्ठेनच अधिकार आहे. कर्मांत नाही.]

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत्, न स्वामिविरयाद्यादामज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वामिनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षनाऽऽत्मनोर्वादेव तदन्तःसाध मयेप्रमाणानां प्रमा-ण्यस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमाणत्वं ह्यात्मनो निवर्तकव्यवहारं प्रमाणम् । निवर्तकदेव चाप्रमाणी भवति स्वसकालप्रमाणाभेद

प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्माद्वाऽऽश्मद्विध.
कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रवृत्त करणारे जे प्रमाणवचन त्याला विधि म्हणतात पण त्याच्या अभावी विद्वानाची कर्मांमध्ये जी प्रवृत्ति होत नाही, त्याप्रमाणेच विधीच्या अभावी ज्ञानांमध्येही त्याची प्रवृत्ति संभवत नाही, अशी शका घेऊन तिचे समाधान—) प्रवर्तकप्रमाणाभावे तत्र अपि प्रवृत्ति अनुपपत्तिः इति चेत्—पण प्रवर्तकप्रमाणाच्या अभावी म्ह० विधिवाक्याच्या अभावा ज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठेती प्रवृत्ति संभवत नाही, अशी शका घ्याल तर—न आत्मज्ञानस्य स्वात्मविषयत्वात्—ती बरोबर नाही कारण आत्मज्ञानाचा विषय स्वात्माच आहे [आत्मज्ञानाला विधावी अपेक्षा आहे, असे म्हणता की स्वतः आत्म्यालाच विधीचा अंश आहे ! आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नाही कारण त्याचा विषय स्वतः आत्माच आहे त्यामुळे विधी वाचूनच प्रमाणानुसार त्याच ज्ञान आपोआपच होते वर आत्म्याला विधीची अपेक्षा आहे, असे म्हणावे तर तसही नाही]—हि स्वात्मनि आत्मनः प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता न—कारण स्वरूपातच आत्म्याला प्रवर्तक प्रमाणवचनाचा अपेक्षताच संभवत नाही [प्रवर्तक प्रमाण म्ह० विधि जी वस्तु साधनाना साध्य करून घ्याव्याचा असते तिच्या विषयाच विधि संभवतो आत्मा स्वतः सिद्ध आहे त्यामुळे त्याला विधीची अपेक्षा नाही]—आत्मत्वात् एव—कारण आत्म्याला आत्मत्व असल्यामुळेच विधीची अपेक्षा नाही [आत्म्याने स्वात्म्याचीच प्राप्ति करून घ्यावी, असा विधि संभवत नाही आपणच आपल्याला उत्पन्न कराव, असा विधि केवळ अशक्य आहे ' अहो पण आत्मा य त्याचे ज्ञान याविषयी विधि जरी संभवत नसला तरी ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराविषयी नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षा आहे ' असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—]—च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य तदन्तत्वात्—जाणि सव प्रमाणाचे प्रमाणत्व आत्मज्ञान होईपर्यंत असते [आत्मज्ञान झाल्यावर व्यवहाराला अवकाशच उरत नाही त्यामुळे त्याचा नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षाच नसते]—हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः न संभवति—कारण आत्मस्वरूपाचा साक्षात् अनुभव आला असता पुनरपि प्रमाण-प्रमेयव्यवहार संभवत नाही (हे साधन, हे साध्य, मा या साधनाने हे साध्य मिळविणारा साधक इत्यादि व्यवहार अद्वैत आत्मज्ञान झाल्यावर संभवत नाही ' अहो पण धर्मांचे ज्ञान झाल्यावर धर्मांचे अनुष्ठान जसे संभवते त्याप्रमाणे आत्मज्ञान झाल्यावरही ते का संभवणार नाही ? ' उत्तर—) —हि अन्त्य प्रमाण आत्मनः प्रमातृत्व निवर्तयति—कारण शास्त्ररूप अन्त्य प्रमाण आत्म्याच्या प्रमातृत्वाचे निवर्तन करते—निवर्तयत् एव स्वप्रकालप्रमाण प्रबोधे इव अप्रामाणी, भवति—जाणि आत्म्याच प्रमातृत्व निवृत्त करीत असतानाच स्वप्रकालचे प्रमाण जसे जाग होताच अप्रमाण ठरत त्याप्रमाणे ते अन्त्यप्रमाण अप्रमाण

होतें. [अद्वैत आत्मज्ञान आत्म्याचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, मुखित्व इत्यादिकांचें निवर्तन करणे व तें करीत अमृतानाच स्वतःचे प्रामाण्यही टाकते. याविषया स्वप्राचा दृष्टान्त दिला आहे. जागे होतांच स्वप्रातील सर्व अनर्थ व त्याची प्रमाणें हा सर्व एका धणात जगा मिथ्या ठरतात त्याप्रमाणे आत्मा अकर्ता वगैरे आहे असे ज्ञान होताच ' तो तसा आहे ' असे सांगणारे वाक्यही अप्रमाण होतें. कारण आत्मज्ञानाचा प्रतिबंध घालविणे एवढेच शास्त्राचें काम आहे. ते करतांच शास्त्र ज्ञानार्थ होतें. आत्मज्ञानाला विधीर्था अपेक्षा नमते याविषया आणखी एक कारण—]—च लोके वस्तु-अधिगमे प्रमाणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्—आणि तसेच व्यवहारात वस्तुचा निश्चय होणे, हे फल निष्पन्न झाले असता-वस्तुचे ज्ञान झाले असता त्यानंतर मग प्रमाणाला प्रवृत्ति हेतुत्व असल्याचे दिसत नाहीं. [प्रमाण त्याच वस्तुच्या ज्ञानात प्राप्त करीत नाहीं. प्रमाणाचें कार्य ज्ञान्यावर व्यवहारानहीं तें व्यर्थ ठरत असतें. इष्टस्थानी जाऊन पांच-त्यावर वाहनाची गरज भासत नाहीं. रज्जूचें ज्ञान ज्ञान्यावर प्राप्त व्यर्थ ठरतों. त्याचप्रमाणे शास्त्रप्रमाणानें अद्वैत आत्मज्ञान ज्ञान्यावर मग तें ज्ञान शास्त्र या प्रमाणाची व विधीर्थाची अपेक्षा करीत नाहीं. अर्थात् आत्मज्ञाना पुरुषाची ज्ञाननिष्ठा विधीवाचून ज्ञानाच्या माहात्म्यानेच सिद्ध असल्यामुळे ज्ञाना पुरुषाचा कर्मसंन्यासाचा अधिकार आहे, कर्मामध्ये नाहीं, असा उपसंहार करितात.—)—तस्मात् आत्मविद्ः कर्मणि अधिकारः न इति सिद्धम्—म्हणून आत्मज्ञेत्याचा कर्मामध्ये अधिकार नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध झाली. ६९.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

अन्वयार्थ—यद्वत्—ज्याप्रमाणे—आपः—पाणी—आपूर्यमाणं—पाण्यानें चोहों-बाजूंना भरल्या जाणाऱ्या—अचलप्रतिष्ठ—तथापि ज्याची मर्यादा थोडीमुद्दा न्यूना-

१ या श्लोकाच्या टिपेंत रहस्यकार म्हणतात—“ ज्ञानी पुरुष काम्य कर्मे वृच्छ मानतो तर त्यातच सामान्य लोक रावत अमृतान आणि ज्ञानी पुरुषाला जे निष्काम कर्म पाहिजे ते शतराम नको असतें ” पूर्ण ज्ञाना पुरुषाला निष्काम कर्म पाहिजेच जमते वाला प्रमाण काय ? शिवाय रात्र व दिवस यात जितका विरोध आहे तितका तो सकाम कर्मे व निष्काम कर्मे यात नाहीं. पण ज्ञान व अज्ञान यात आहे. निष्काम कर्मे मुमुक्षुलाच चित्तशुद्धीमाठा विहित आहे. ज्ञाना पुरुषाला ते विहित नाहीं. येथे तर ज्ञानी ज्या आत्मस्वरूपा दक्ष असतो त्याविषया अन्न झोंपलेला असतो, त्याला त्याचे भानही नमने व अण जीव ज्या व्यवहारदंगेत अतिशय दक्ष असतात तिथे ज्ञानी पुरुषाला भान नसतें, हाच विवक्षित अर्थ आहे रहस्य. काराचा भावार्थ ज्ञाना पुरुषाच्या परिस्थिताला धरून नाहीं ज्ञानाश्रितानें तसे ज्ञानेच्या पुरुषाच्या हातून निष्काम कर्मही होणे शक्य नाहीं व त्याला त्याचा काही गरजही नाहीं. ज्ञानानें तृप्त झालेल्या पुरुषाच्या मनात कामाचा जर मुद्दा समवच नाहीं तर तो निष्काम कर्मे करील, ही तरी दुराज्ञाच नव्हे का !

धिक होत नाहा, ज्यान्यामध्ये काही परक पडत नाहीं अशा—समुद्र—समुद्राग
समुद्रामध्ये—प्रविशन्ति—शिरते—तद्वत्—त्याप्रमाणे—सर्वे कामाः—सर्वे इच्छा
—यं प्रविशन्ति—ज्या पुरुषामध्ये त्याला विकारयुक्त न करिता प्रवेश करितात—
सः—तां—शान्ति—शांतीला—आप्नोति—प्राप्त होतो—न कामकामी—विष-
याची इच्छा करणारा शांतीला प्राप्त होत नाहीं. ७०

विदुषस्त्यक्तपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन
इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचल-
तया प्रनिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्म-
स्थमविक्रियमेव सन्त यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा य पुरुषं
समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति
स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं
शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्याने मंन्याम केलेला नाहीं अशा विद्वान् पुरपालाहो वि
बोचें फळ जो मोक्ष तो मिळणे क्षम्य आहे. मग विद्वानाने संन्यासच करावा, असा
आग्रह का ? उत्तर—) —न्यक्त-पणस्य-स्थितप्रज्ञस्य विदुषः यतेः एव मो-
क्षप्राप्तिः असंन्यासिनः कामकामिनः न—ज्याने सर्व एषणाचा त्याग केला
आहे अशा स्थितप्रज्ञ विद्वान् यतालाच मोक्षाची प्राप्ति होते, जो असंन्यासी-कामकामी
—विषयेन्नु त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाहा—इति एतं अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयि-
ष्यन् 'आपूर्य०' इति आह—अशा या अर्थाचे दृष्टान्ताने प्रतिपादन करणारे
भगवान् 'आपूर्यमाण०' या श्लोकाने सांगतात—[ज्याला आत्म्याचे आपात ज्ञान
—परोक्ष ज्ञान झाले आहे, जो त्रिवेक-वैराग्यादिकाना युक्त आहे, पुत्र-वित्त लोक यांवि-
षयीच्या एषणा-इच्छा ज्याने सोडल्या आहेत व भ्रवण मनन-निदिध्यासन याच्या द्वारे
ज्याला आत्मगाशात्कार झाला आहे अशा मुख्य संन्यास्यालाच मोक्ष मिळतो, विषय-
मृच्छेने पराभूत होणा-या पुरुषाला मोक्ष मिळत नाहा, हा परम सिद्धान्त मागणा-ची
इच्छा करणारे भगवान् 'रागद्वेषवियुक्त०' श्री ६४ या श्लोकात सांगितलेला अर्थच
पुन सांगतात—]—अद्भिः आपूर्यमाणं—पाण्याने चोहोकरून भरला जाणारा
तथापि—अचलप्रतिष्ठं—अचलतया प्रतिष्ठा—अवस्थितिः यस्य तं अचल-
प्रतिष्ठं समुद्रं—ज्याची प्रांतष्ठा म्ह० अवस्थिति अचलतेने असते—ज्याचे स्वरूप
अगदा अचल असते, त्यात वृद्धि किंवा क्षय हे विकार होत नाहात त्या अचलप्रतिष्ठ
समुद्रास—सर्वतः गताः आपः प्रविशन्ति—सर्व बाजूंना गेलेले नद्यांचे जल
(समुद्रात) प्रवेश करणे—स्वात्मस्थं अविक्रियं एव सन्त यद्वत्—स्वरूपात
स्थित असलेल्या-अक्रिय अज्ञाच समुद्रास सर्व बाजूंना नाहत गेलेले पाणी जमि मिळते
—तद्वत्—तसे—कामाः सर्वतः इच्छाविशेषाः—काम म्ह० सर्व विषयावि-
षयीच्या निरतिराज्या इच्छा—विषयसंनिधौ अपि—विषय संनिध-समोर असते

तरो—आपः समुद्रं इव यं पुरुषं अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति—जल समुद्राला
जसे, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाला विकारयुक्त न करता त्याच्यामध्ये प्रवेश करितात म्ह०
—सर्वे आत्मनि एव प्रलीयन्ते स्वात्मवशं न कुर्वन्ति—सर्व काम आत्म्या-
मध्येच प्रलय पावतात त्याला ते आपल्या अधीन करीत नाहीत—सः शान्ति—मोक्षं
आप्नोति—तो शान्तीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो.—इतरः कामकामी न—दुसरा
—त्याहून निराळा कामकामी मोक्षाला प्राप्त होत नाही.—काम्यन्ते इति कामाः
—विषयाः तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी—ज्याची कामना—इच्छा
केला जाते ते काम म्ह० विषय त्याची इच्छा करण्याचे ज्याचे शील आहे तो काम-
कामी—न आप्नोति एव—तो मोक्षाला प्राप्त होतच नाही. [हजारों नद्यांचे पाणी चोहां-
कडून प्रतिक्षणा समुद्राम येऊन मिळत असते पण त्याच्या ठराविक उदकरूप स्वरूपात
थोडामुड्या न्यूनाधिक भाव झालेला दिसत नाही, त्याचो स्थिति एकटपच असते त्याच-
प्रमाणे सर्व विषय विद्वानाच्या अगदा समाप असले तर त्याविषयीच्या सर्व इच्छा
त्याच्या अन्त करणात लीन होतात. त्या त्यामध्ये कोणताही विकार उत्पन्न व्हात
नाहीत अशा विषयाविषया अगदी विरक्त झालेल्या निष्काम ज्ञानी पुरुषालाच मोक्षरूप
प्राप्ति प्राप्त होते विषयासक्त सकाम पुरुषाला ती प्राप्त होत नाही] ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—पुमान्—पुरुष—सर्वान् कामान् विहाय—सर्व
कामास टाकून, सर्व कामनाचा त्याग करून—निःस्पृहः—निरिच्छ—निर्ममः—मम-
तारहित—निरहंकारः—अहंकाररहित होऊन—चरति—पर्यटन करतो,—सः—
तो—शान्ति—शान्तीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ७१.

१ या श्लोकावराल टोपेंत रहस्यकार पुन म्हणतात—“प्राप्ति मिळविण्यामाठा कमें करून देण
असा या श्लोकाचा अर्थ नसून मामान्य लोकांचे मन फलाशेने गांगरून पाऊन कर्मांना त्याच्या
मनाचा प्राप्ति विषयने, पण मिद्धाबन्धेन पांचटेन्याचे मन फलाशेने धुध न होता किताही
कमें करायाना अमला तरा त्याच्या मनाचा प्राप्ति न डळता समुद्रामारगा प्रात राहून तो
तो वरात असतो ” इत्यादि पण काम म्ह० फलाशा हा अर्थ बरोबर नाही श्लोकाचा अर्थ
करताना ते ‘सर्वे कामा’ याचा ‘सर्व विषय’ व ‘विषयाचा इच्छा’ असाच मरळ अर्थ करि
तात पण टोपेंत ‘कमें व फलाशा’ हा चोण पडराच आणताना व ‘मिद्धाला किताहा कमें
कराययाची अमला’ असे म्हणून त्याच्यावर काल्पणिक कर्मांचा उगाच बोजा लावतात या
श्लोकान विषयेच्छारहित पुरुषाला प्राप्ति मिळून व विषयेच्छावानाला ना मिळत नाही, हेच
मागावयाचे आहे येथे कमें किंवा फलाशा याचा काही संबंध नाही, त्याचा मुद्दान मुळाच
उद्देश वेलेला नाही.

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निरममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशयजित, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः । एवंभूत स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाद्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व अभिमान टाडून कूटस्थ ब्रह्मच मी आहे, अशी सतत भावना करणाऱ्या गृहस्थालाही जर ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त होते तर मन्यासच काय करावयाचा आहे? उत्तर—) —यस्मात् एवं तस्मात् 'विहाय०' इति आहे—ज्याअर्थी निष्काम पुरुषालाच मोक्ष मिळतो व विषयाभिलाष धरणाऱ्या सराम पुरुषाला मिळत नाही, असा अबाधित नियमच आहे त्याअर्थी 'विहाय०' इत्यादि सांगतात —यः-संन्यासी कामान् सर्वान्-अशेषतः-कात्स्न्येन विहाय-परित्यज्य—जो मन्यामी सर्व कामाना, कोणताच काम बाकी न ठेवता, पूर्णपणे टाडून—चरति-जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः—संचार करतो-फक्त जीवनाला अवश्य तेवढीच शरीरचेष्टा—हालचाळ ज्याचा बाकी राहिली आहे असा होऊन पर्यटन करतो, असा याचा अर्थ, [शरीर जिवंत राहण्यास अवश्य तेवढेच कर्म करतो व एकाच जागा राहिल्याम त्या स्थानादिबाधर आसक्ति जडेल म्हणून एकाच नियत स्थानी न राहता पर्यटन करावें राहतो, त्याचाच 'निस्पृह' 'निर्मम' व 'निरहंकार' हा आणखी तीन विशेषणें आहेत- त्याचे व्याख्यान—]—नि.स्पृह-शरीरजीवनमात्रे अपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन्—फक्त शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढ्याच अन्न-वस्त्रादि पदार्थाविषयाही ज्याचा इच्छा ज्वगिष्ट राहिलेली नाही तो नि स्पृह, असा निस्पृह होऊन व—निर्मम-ममत्वयजित-शरीरजीवनमात्र-आक्षिप्तपरिग्रहे अपि 'मम' इति अभिनिवेशयजित—निर्मम म्ह० ममत्वरहित-शरीराच्या केवळ जीवनाला अत्यंत अवश्य असलेल्या परिग्रहाविषयाही 'हा माझा' असा अभिनिवेश न्याला नसतो तो निर्मम,—निरहंकारः-विद्यावत्त्वादिनिमित्त-आत्मसंभावनारहितः इत्यर्थः—अहंकारशून्य—मी सोळा विद्वान् आहे, असा प्रकारच्या विद्यावत्त्वादिभावविषयाच्या आत्मसंभावनेन रहित असलेला असा याचा भावार्थ —सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मविद-सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाद्यां शान्तिं अधिगच्छति-प्राप्नोति-ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः—तो अशाप्रकारचा स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता सर्व संसारदुःखाचा क्षय हेच जिचे लक्षण-स्वरूप आहे व निर्वाण हे जिला नाव आहे अशा शान्तीला प्राप्त होतो, ब्रह्मभूत होतो, असा याचा भावार्थ [मोक्षाचा इच्छा करणाऱ्या मन्यादयाचा सर्व कामत्याग, नि स्पृहता, निर्ममता, निरहंकार इत्यादि विशेषण यत्नमाध्य जमून केवळ हे त्याचे फळ आहे] ७१

१ रह्यशरीर या शरीराचा अव असा करितात—“ममं कामं म्ह० नामकि मोहून तो पुढे नि स्पृह होऊन (अवधारण) वागता व ज्याला ममत्व व अहंकार नाही त्यालाच

ज्ञाति मिळने," पण यातील काम म्ह० आसक्ति हा अर्थ बरोबर नाही. तो प्रसिद्ध अर्थाच्या विरुद्ध आहे. इतकंच नव्हे तर बरच्या श्लोकात कामशब्दाचा जो अर्थ केला आहे त्याच्याही विरुद्ध आहे. बरच्या श्लोकात एकदा 'विषय' व दुसऱ्यादा 'विषयाची इच्छा' असा केला आहे. व येथे 'आमक्ति' असा केला आहे, हा विरोध वाचकानां लक्षात ठेवावा. तसेच 'चरति' म्ह० वागतो हा अर्थ विचित्र आहे. पण आपलाच अर्थ निर्दोष आहे असे मानून ते टोपंत म्हणतात—“ चरति-वागतो या पदाचा सन्यासमार्गातील टीकाकार 'भिक्षा मागून हिंडतो' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाही. मागे ६४ व ६७ व्या श्लोकान 'चरन्' व 'चरता' याचा जो अर्थ आहे तोच येथेही घेतला पाहिजे. स्थितप्रज्ञाने भिक्षा मागावी असा गातेत कोठेही उपदेश नाही. उलट ६४ व्या श्लोकात इन्द्रिये ताभ्यात ठेवून 'विषयामध्ये वागावे' असे स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणून चरति म्ह० वागतो, जगाचे व्यवहार करतो, असाच अर्थ केला पाहिजे” ६४ व ६७ व्या 'भिक्षा मागून हिंडतो' असा अर्थ कोणा अद्वैती टीकाकार करित नाही. आचार्य 'चरति' म्ह० पर्यटन करतो, असा करितात. मधूमुदनसरस्वती व श्राधरस्वामी 'प्रारम्भकर्मवशेन भोगान् भुक्ते-यादृच्छिकनया यत्र कापि गच्छति इति वा' शकरोनन् 'भूमी सर्वत्र अमगोदामीनो भूत्वा पर्यटति' असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'नो अहकारात् दबडुना । मळ काम भाडुनी । विचरे विश होऊनी । विश्वामाजी ॥' असा करितात. अर्थात् स्थितप्रज्ञाने भिक्षा मागावी असा गातेत कोठेही उपदेश नाही असे जे म्हणणे आहे ते ब्रूया होय. कारण आचार्यादि जर तसे म्हणतच नाहीत, तर 'गातेत कोठेही तसा उपदेश नाही,' या म्हणण्यात काय स्वारस्य आहे ? रहस्यकार म्हणतात 'चरन्' ६४ व 'चरता' ६७ याचा जो अर्थ आहे तोच 'चरति' शब्दाचा अर्थ घेतला पाहिजे. पण तेथे 'विषयान् चरन्' व 'इन्द्रियाणां चरता' असे शब्द आहेत व येथे 'य. पुमान् सर्वान् कामान् विहाय चरति' जो पुष्प सर्व विषयाच्या इच्छामोडून पर्यटन करतो असे आहे. त्यामुळे तेथे विषयाचा अनुभव घेत व इन्द्रिय विषयामध्ये प्रवृत्त होत असता, असा अर्थ करावा लागतो, व येथे 'जो जातो, पर्यटन करतो,' असा अर्थ होतो. 'विषयामध्ये वागतो' हा अर्थ दुर्बोध आहे व मूल शब्दाना भरूनही नाही. कारण 'विषयान् चरन्' यातील 'विषयाम' हा शब्दाचा आहे, सतमा नव्हे व 'चरन्' भोगणारा हे प्रथमान्न वर्तमानकालाचाच धातुमाधिन विशेषण आहे त्यामुळे 'विषयामध्ये' व 'वागतो' हा त्याचा खरा अर्थच नव्हे. 'चर-मचरणे' या धातुपाठून झालेले 'चरति' हे क्रियापद चालणे, जाणे या अर्थाचे मुख्य आहे. वागणे या अर्थाचे मुख्य नाही. 'विषयान् चरन्' येथे 'चरन्'चे विषय हे कर्म प्रत्यक्ष आहे. 'चरति' येथील प्रयोग अकर्मक आहे वागणे हे मराठी क्रियापदाचे अकर्मक, आहे. म्हणून 'विषयान् चरन्' याचा अर्थ प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून 'विषयामध्ये वागतो,' असा चरणे हा अन्याय आहे आणि वागतो म्ह० 'जगाने व्यवहार करतो' हा तर अर्थ नमून अनर्थच ओट. अद्वैत वेदान्ता भाष्य-टीकाकारावर आश्रय करताना रहस्यकाराना यादून अधिक मूढ इष्टि ठेवावयास पाहिजे होता. पण परमात्म्याने त्यांना तशी बुद्धि दिली नाही. अतो, सर्वकामाचा त्याग, निस्पृहता, निर्ममत्व, निरहकारत्व या विशेषणावरून स्थितप्रज्ञ कर्मयोगा ठरतो याचा अर्थ होतो.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
साख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एषा—हा वर सांगितलेला—ब्राह्मी—
ब्रह्मातील—ब्रह्मासवर्धा—स्थितिः—स्थिति आहे—एनां—या स्थितीला—प्राप्य—
प्राप्त होऊन—न विमुह्यति—मनुष्य मोहित होत नाही—अस्यां—या स्थितीत—
अन्तकाले अपि स्थित्वा—अन्त्य वयामध्यही स्थित होऊन तो—ब्रह्मनिर्वाणं—
मोक्षास—अृच्छति—प्राप्त होतो ७२

मैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेय स्थिति
सर्वं कर्म सन्त्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतन् । हे पार्थ नैना स्थिति प्राप्य लब्ध्वा
न विमुह्यति न मोह प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्या यथोक्त्यामन्तकालेऽप्यन्ते
वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्हृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव
सन्त्यस्य यावज्जीव यो ब्रह्मण्येवावसिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येणोपनिषद्भगवत्सूत्रपादशिष्यश्रामच्छकरभगवत
कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये साख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण या अध्यायात ठिठठिकाणा सक्षेपानें व विस्तारानें प्रदर्शित
केलेल्या ज्ञाननिष्ठेमध्ये अविकारी पुरुषाची प्रवृत्ति होण्यासाठी भगवान् तिची स्तुति
करितात, अस सांगून आचार्य या अध्यायान्या शेवटच्या श्लोकांत अवतरण देतात—)
—सा एषा ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी' इति स्तूयते—तां हा ज्ञाननिष्ठा
'एषा ब्राह्मी' या श्लोकानें स्तविली जाते—एषा-यथोक्ता ब्राह्मी-ब्रह्मणि भवा

१ मव अद्वैत टीकाकार या श्लोकानें ज्ञाननिष्ठेचा स्तुति करितात, असेच अवतरण
नेतान वित्येक 'प्रकरणाचा उपमहार करितात' असे अवतरण देताना रहस्यकार वाला
अवतरणच देत नाहोन अर्थात 'अनवाळा म्ह० मरणाच्या वेळा मुळा या स्थितामध्ये
राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्ह० ब्रह्मान मिळून पाण्याच्या स्वरूपाचा माक्ष मिळता' असे
म्हणतात टोपें " ब्राह्मी स्थिति हा कमयोगाला देवता व अत्युत्तम स्थिति हाच
परमात्मा मनुष्याला एखाडे दिवशी घटिकाभर ब्रह्मा स्थिताचा कदाचित अनुभव येऊ शकता
तर त्यापासून वाढा कायमचा कायदा होत नाही मरने वेळा वर हा स्थिति नेमेल तर
त्यावेळा मनातील कामनेप्रमाणें पुनर्जन्म टळत नाही " वगैरे ६४१ ब्राह्मी स्थिति हा जर
कमयोगाला देवताची स्थिति तर मग ज्ञानयोगाला देवताची स्थिति कोणता ॥ का
ज्ञानयोगाला देवताची स्थितिच नाही १ पण ' हा कमयोगाला देवताची व अत्युत्तम स्थिति'
आहे हे म्हणजे रहस्यकाराच्या पदरच आहे त्याला मुळून काढा आधार नाही तर

स्वकारानां गतिंतील श्वितप्रज्ञ कमयागा आहे, अशी जा आपण आमच समजूत एकदा करून घेतला आहे तिच्या पुष्पांमाठा हे वाक्य आहे 'पुष्पाद्याला एखादे दिवशा घटकाभर प्राप्ती स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊ शकला' इत्यादि वाक्यावरूनच रहस्यकाराना प्राप्तीस्थितीची यथाथ वृत्तना नाहा, हे उघट श्रुतिने त्यांना जर तिचा दरोबर कल्पना अमती तर 'पुष्पादे दिवशा घटकाभर अनुभव' इत्यादि प्राप्तीस्थितीला लागू नमलेले शब्द त्यांना कथा लिहिले नमने प्राप्ती स्थिति म्ह० 'चावन्मुक्ति, श्वितप्रज्ञता ती पक्षादे दिवशा, घटकाभर कथाच प्राप्त होत नमने मव विश्वेपरहित ज्ञान' मने आत्म्यामध्ये जेव्हा दिव्यते होतं तेव्हाच हा स्थिति प्राप्त होते तो एकदा या अवस्थेत प्राप्त झाला त्याचा ज्ञानि कथाहि टप्पे नाहा 'गुरुणापि दु मेन न विवात्यते'—पार प्राप्ती दु ख्या नेही तो स्वरूपापासून दृष्ट नहा (अ ९ श्लो २०) असे गातेनच मागितलं आहे, हीच ज्ञाननिष्ठा होय कमयोगा नव्हे 'कमयोगा श्वितप्रज्ञ' हा मुक्त कल्पना आहे कल्प नेला फाहा अशक्य नाहा. वृत्तना आवाधानाई मय्य रत्नवन्ति पामा उभा कर शकेल पा अनुभवाने ज्ञानासाठी शोषणाहा वाधता येत शक्य नाहा मूळ शोषणाकडे तरी अधिक काळजीपूर्वक पाहिल तरी ही स्थिति पुष्पाद्या दिवशा घटकाभरच अनुभवाम येत शक्य नाहा, ह लक्षात येत वाग्या त्या स्थितीला प्राप्त होऊन पुष्प मोहित होत नाहा, एकदा हा अवस्था प्राप्त झाला की पुन 'हा मी व हें माझे, सुखा, दुखा, कथा, भोक्ता' इत्यादि माह होत नाहा, अम येथे स्पष्ट म्हटलं आहे त्यावरून ही स्थिति क्षणभर प्राप्त होऊन पुन तिचा अन्म होतो, असे ठरत नाहा 'गताया भ्राते न पुनरागम' आत्म ज्ञान होऊन तत्वाला गेल्या ज्ञानि पुन होत नाहा, 'गानममरान्मुक्त' गान होताच मुक्त झालेला, इत्यादि अनेक वचने वाचिपया प्रमाण आहेत पण रहस्यकाराचा श्वितप्रज्ञ विचारा कमयोगी पाला ! त्यामुळे त्याच्या मनान सुख-दुखादि इतर अनेक क्षणिक वस्तु-प्रमाण ही प्राप्ती स्थितिहा क्षणभर उदय पावत अमत्यामुळे ता अनकाराही अमली तरत त्याला मोक्ष मिळेल, नाहा तर तो (कमयोगी श्वितप्रज्ञ) पुन जन्म घडेल, हे उघड आहे' म्हणून त्यांना क्षणिक प्राप्ती स्थितीचा येथे वृत्तना करून अन्ववाताही त्या स्थितीचा आव दयकता दीपन मुद्दाम वाचला आहे पण अद्वैत प्रसदाय म्हणजेच आपनिपद मिद्वान्त वना नाहा 'परमात्म्याचा माझ्यासारखा हाताच मव अविवेक, मशय, व कसे क्षीण होनात' अमा उपनिषदाचा मिद्वान्त आहे 'आत्मविद् शोक तरति' आत्मवेत्ता मव शोकाचे उत्तघन करिता अक्षविद् अक्षय हातो, इत्यादि अनेक वचने ज्ञान होनात मव दु ख्यादिकाचा क्षय होतो, अम मागतान आणि ज्ञाना पुष्पाद्या ज्ञानोत्तर या स्थिति नाच प्राप्ती स्थिति तिलाच जीवन्मुक्ति म्हणतात ज्ञाननिष्ठाचीच ता स्थिति असल्यामुळे कमयोगाचा त्या दर्शित संभवच नाहा अथात ही स्थिति आदर्श शैव्या शैव्या—भरता भरता जरी प्राप्त झाली तरी त्या मुनूप्रवादा मोक्ष मिळतो अथात शैव्या शैव्या जरी ज्ञान झाले तरी 'ज्ञान होताच मोक्ष' असा मिद्वान्त असल्यामुळे त्याच्या मोक्षाला काही प्रतिकष होत नाहा अथात पूर्वं वयातच ज्ञान होऊन जीवन्मुक्त देगेना अनुभव ज्ञाने पुष्कट वी घेतला आहे, त्याच्या मोक्षविषया तर मशयच नको, अमा याचा आशय आहे 'अगदा शैव्या तरी ही प्राप्ती स्थिति प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो' अमा उत्तराभाचा अर्थ आहे, व इत्यादच अधिक

इयं स्थितिः—ही या अध्यायान सांगितलेली ब्राह्मी-ब्रह्मामध्ये झालेली ही स्थिति म्ह०—सर्व कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेण एव अवस्थानं इति एतत्—सर्व कर्मांचा संन्यास करून ब्रह्मरूपानेच अवस्थित होणे, असा 'ब्राह्मी स्थिति' या शब्दाचा अर्थ—हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य—लब्ध्या न विमुह्यति—न मोहं प्राप्नोति—हे अर्जुन, या स्थितीला प्राप्त होऊन—संपादन करून सुमुक्षु विमूढ होत नाही—मोहास प्राप्त होत नाही.—अस्यां यथोक्तायां ब्राह्म्यां स्थितौ अन्तर्काले अपि—अन्ते वयसि अपि स्थित्वा—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक ब्राह्मी स्थितीत अन्तर्कालाहा—अगदी अखेरच्या वयातही स्थित होऊन—ब्रह्मनिर्वाणं—ब्रह्मनिर्वृतिं—मोक्षं ऋच्छति—गच्छति—ब्रह्मनिर्वाणास—ब्रह्मामध्ये शांतीस—मोक्षास प्राप्त होतो [अहोपण गृहस्थ व संन्यासी असे दोघेहा जर मोक्षाला प्राप्त होतात तर अत्यंत कष्ट देणाऱ्या संन्यासाचाच इतका काय मोठा आवश्यकता आहे? असे कोणा म्हणेल? पण गृहस्थाच्या ज्ञानप्राप्ताला प्रतिबंध फार व त्यात विघ्नही पुष्कळ येतात म्हणून सुमुक्षला संन्यासाचाच अत्यंत अपेक्षा असते, जसे येथे 'ब्राह्मी' स्थिति या शब्दाना मुचाविले आहे या ब्राह्मी स्थितीला प्राप्त झाल्यावर संन्यासाला विमोह होण्याचा फारसा संभव जरी नमला तरी गृहस्थाला घनादिकांच्या हानामुळे मोह होण्याचा फार संभव असतो मोहामुळे त्याचे चित्त विक्षिप्त होते व तो परमार्थविवेकशून्य होतो यास्तव सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक या ब्रह्मनिष्ठेत अगदा अखेरच्या वयात जरी एखादा मनुष्य स्थित झाला तरी त्याला मोक्ष मिळतो) मग—यः ब्रह्मचर्यात् एव संन्यस्य यावज्जीवं ब्रह्मणि एव भवतिष्ठते सः ब्रह्मनिर्वाणं ऋच्छति इति किमु यत्कथ्यम्—जो ब्रह्मचर्याप्रमाणानेच संन्यास करून मरंपर्यंत ब्रह्मामध्येच अवस्थित होतो तो ब्रह्मनिर्वाणास प्राप्त होतो हे काय सांगवे! ७२

[याप्रमाण या अध्यायात 'तत्त्वमसि' या महावाक्यातील—'तत्' पदाचा अर्थ परमात्मा, 'सि'—'पदाचा अर्थ जीवात्मा, त्याचे ऐक्य 'हाच महावाक्याचा अर्थ' केवळ आत्मज्ञानानेच मुक्ति व निचा उपाय, याचे येथे प्राधान्याने वर्णन केले आहे त्यावरून या अध्यायात उपाय उपेयभूत म्ह० साध्यमाधवभूत दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, हे सिद्ध झाले, असे आनंदज्ञान म्हणताना ज्ञाननिष्ठात शोक-मोहाची साक्षात् निवृत्ति करते यास्तव या अध्यायान तिचेच मुख्यत्वाने वर्णन करून ज्ञाननिष्ठेचा उपाय अशी जी योग-

स्वारस्य आहे ब्राह्म स्थिति कव्हाही तरी प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो, हे भगवाना विवक्षित आहे. ता स्वस्थावस्थान जशी तशीच मरणाने बेडीही प्राप्त झाली पाहिजे, तरच मोक्ष मिळतो, असे म्हटल्यास पूर्वोक्त वेदान्त निदान्नाशा विरोध येतो, इतकेच नव्हे तर 'या स्थितीला प्राप्त होऊन मनुष्य मोहित होत नाही' या दुसऱ्या चरणासाठी विरोध येतो आचार्य व शरद अद्वैती टीकाकारांचे 'अनकोट्यपि' याचा असा अर्थ करिताना असे नाही, तर रामानुजाचायदी 'अस्य स्थित्या अग्निमेवपि नवमि स्थित्वा' असा अर्थ करितात. ब्रह्मण्ये. टी. 'अन्तर्काले ह्यपि अस्या स्थित्वा' असे म्हणतात.

निष्ठा तां गौणत्वाने सांगितलां आहे. याप्रमाणे येथे उपाय-उपेयभूत दोन निष्ठा भगवानांनी प्रतिपादिल्या आहेत, असे भाष्योत्कर्षदर्शिकाकार म्हणतात. ज्ञान, ज्ञानाचे साधन कर्म, चित्तशुद्धि हे कर्मांचे फळ व ज्ञाननिष्ठा हे चित्तशुद्धीचे फळ या अध्यायांत सांगितले आहे, असे मधुसूदनसरस्वती म्हणतात.]

इति भगवान् श्राद्धाणां गायत्र्या-मागितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविघ्ननाश

'ब्रह्मविघ्नोपाय-उपाय-आत्मार्ताल सांख्ययोग-ज्ञानयोगनावाचा दुमरा अध्याय

विष्णुशमरुत मानवार्थ मटीप भाष्य-भाष्यार्थामह समाप्त झाला.

१ पण रहस्यकार समाप्तिमूचक मकल्पान "योग म्ह० कर्मयोग शास्त्रावरील .. मारय योगनावाचा दुमरा अध्याय" असे म्हणतात व टापेंत "या अध्यायान आरंभ मास्य किंवा मन्वाममार्गांचे विवेचन अमत्स्यामुंड याला 'मास्ययोग' हे नाव दिले आहे. पण तेवढ्यावरून सबंध अध्यायात तोच विषय आहे, असे समजू नये, एकाच अध्यायाने प्राय, अनेक विषय असतात. त्यातून प्रारंभाचा किंवा प्रमुख विषय घेऊन त्याप्रमाणे त्या अध्यायाला नाव दिले जाते." असे त्याचे उपादान करितात 'पण कर्मयोगशास्त्रावराल मास्ययोग' हा शब्दप्रयोगच मंदोष आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या १-३० श्लोकांत मन्वाममार्गांचे विवेचन नाही. आत्मवागम्य-आत्मस्वरूप मागितले आहे. पण तेहा माग्य या नावाचे आहे त्याला योग हे नाव कसे प्राप्त झाले? भगवानांना तर 'मास्ये बुद्धि' असे म्हटले आहे. मास्ययोग असे नाव कोठेच नाही. सगळे सुकल्पातच ते नाव काढून आले? तसेच 'योगशास्त्रातील म्ह० कर्मयोगशास्त्रावरील मारययोग' याचा अर्थ रहस्यकाराच्याच परिभाषेप्रमाणे 'कर्मयोगशास्त्रावराल मन्वाममार्गांच्या विवेचनाचा योग' भगव होता. पण येथाले 'योग' शब्दाचा अर्थ काय? की त्याचाहा अर्थ कर्मयोगच? का मास्य? का कांक्षल? पण त्यातील कोणताही अर्थ जरी घेतला तरी 'मन्वाममार्गांच्या विवेचनासाठी' तो जुटत नाही. शिवाय कर्मयोग व मन्वाम हे जर पृथक् आहेत, दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत तर कर्मयोगावरील श्राद्धाणार्जुनाच्या सवादात 'मन्वाम मार्गांच्या विवेचनाचा योग' कशांना आला? तसेच, मारय दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभा आहे म्हणून त्याला मास्ययोग हे नाव दिले का तो प्रमुख आहे म्हणून? पण आरंभ आरंभ अर्जुनाचा विषयच आहे, म्हणून यालाही 'अर्जुनविषय' च म्हणावयास पाहिजे होते. 'प्रमुख' म्हणजे तर 'मारय' एवढेच नाव दिले पाहिजे. 'योग' हा शब्द त्याच्याशी जोडलाच येत नाही. कारण ३० व्या श्लोकात 'हा तुला माग्यविषयक बुद्धि मागितला, योगविषयक ऐक' असे म्हणून योग पुढेच यावयाचा आहे व रहस्यकाराच्या अर्थप्रमाणे ३९ ते ७२ श्लोकात विवर्तना १८व्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्मयोगच प्रतिपादिलेला आहे. तेव्हा सांख्ययोग हे नाव या अध्यायाला का दिले? रहस्यकारांनी दिलेले कारण पटत नाही. यापेक्षा १ व्या अध्यायात दोन विषय प्राप्तल्याने व आभिस्यानने मागितलेला असतो त्याचे नाव त्या अध्यायास देतात, २ सांख्य म्ह० जातव्याचे स्वरूप, ३ योग म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, ४ योगशास्त्र म्ह० उपायशास्त्र, उपाय-साधनशास्त्र, व ५ दिव्यप्रज्ञा म्ह० ज्ञानयोग किंवा सांख्ययोग, असे मानल्याने या अध्यायाचे 'मारययोग' हे नाव गी. भा. ३०

मवधा उपपन्न होते कारण यात मास्य म्ह० ज्ञानयोगाचेंच सविस्तर व प्रमुखत्वानें वणन केले आहे श्लोक ६०, ४६ व ४०-७० यात ज्ञानाचें किंवा ज्ञानायोगाचें प्रतिपादन आहे 'मायययोग' 'कर्मयोग' इत्यादि गातेतार योगशब्दान्त मव शब्द कमधारय ममाम आहेत त्यामुळे मास्य हाच योग-उपाय-साधन, कम हाच योग-उपाय-साधन असाच त्याचा निग्रह व अर्थ होतो दुसऱ्या अव्यायाच्या ३९ व्या श्लोकापासून अठराव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत योगाचेंच प्रतिपादन केले आहे हें खरें, पण तो योग म्ह० केवळ कर्मयोगच नव्हे तर ज्ञान, कम, मन्याम, ध्यान, भक्ति इत्यादि अनेक योग त्यात आहेत (मागे पृ २७ पहा) अर्थात् 'योगशास्त्रातील ज्ञानयोग' इत्यादि म्हणता येत कारण योगशास्त्रात ज्ञानादि मव योगाचा अन्तभाव होतो. कर्मयोगात हात नाहा अर्थात् रहस्य कागती कहरना मवधा अग्राह्य व अनुपपन्न आहे शिवाय दुसऱ्या अव्यायात ज्ञानयोग सांगितला आहे, ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व वांगले आहे, कम मानले तरच अजुनाचा पुढील प्रश्न उपपन्न होतो, त्यावाचून होत नाहा मव अज्ञेयवादा टाकाकार अनेक समजनात ज्ञानेश्वरमहाराज रात्रही- ' एव दृष्टवाक्येण हि । नेध अजुने मना म्हणितले । आता आमच्या काया आहेत । उपपत्ती इया ॥ ३७ ॥ ' ने कमजान आरवें । एव निराकारिले देवें । तरी पाहिलें म्या झुंझवें । म्हणुनिदा ॥ ३११ ॥ ' इत्यादि म्हणतात अमो, यावरून रहस्यकारांना गीता र प्रकरण ०, १८ इत्यादि स्थळा वामवधा न ने लिहिल आहे त ते मव अव्यय आहे, हे तत्वाच निशाम वाचकांच्या म्हण लक्षात येईल

अध्याय तिसरा.

कर्मयोग.

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धियोगे बुद्धि-
रिति च । तत्र प्रजहाति यद्वा कामानित्यारभ्याऽऽध्यायपरिममाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां
संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तद्विष्टतयैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति ।
अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति कर्मव कर्तव्य-
मुक्तवान्प्रयोगबुद्धिमाश्रित्य, न तत् एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभू-
तबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्त्या श्रेयोर्युक्ते यन्माक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठा-
श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेऽनर्थयुक्तेः पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिकले नियु-
ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनु रूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः
प्रस्तापाकरणशक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

भाष्यार्थः—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध सांगण्यासाठी दुसऱ्या अध्यायांत होऊन
गेलेल्या विषयाचा संक्षेपत अनुवाद करितात—) भगवता शास्त्रस्य प्रवृत्ति-नि-
वृत्तिविषयभूते सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—भगवा-
नाना शास्त्राच्या प्रवृत्तिविषयभूत योगबुद्धि व निवृत्तिविषयभूत सांख्यबुद्धि अशा दोन बुद्धि
निर्दिष्ट केल्या आहेत. (गीताशास्त्राच्या प्रारंभाच्या अपेक्षित असलेल्या हेतु फलभूत-मा-
ध्य-साधनभूत दोन बुद्ध्यांचा भगवानाना निर्देश केला. आता प्रश्न करणारा जो अर्जुन त्याच्या
भाषायाचा निर्देश करण्यासाठी आणखी एका मार्गील विषयाचा अनुवाद करितात—) —
तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' इति आरभ्य आ-अध्यायपरिममाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यं उक्त्वा—त्या दोन बुद्ध्यांच्या निर्देशात
'प्रजहाति यदा०' अ. १ श्लो. ५५ येथून आरंभ करून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत सा-
ंख्यबुद्ध्याचा आश्रय केलेल्या ज्ञाननिष्ठाचे संन्यास हेच कर्तव्य सांगून—तेषां तद्विष्ट-
तया एव 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति कृतार्थता उक्ता—त्याची तद्विष्ट-
त्वानेच—'एषा ब्राह्मी०' अ. १ श्लो. ३२ या श्लोकाने कृतार्थता सांगितली आहे.
[सांख्य म्ह० पारमार्थिक तत्त्व, त्याची बुद्धि म्ह० ज्ञान, त्यातच निष्ठा असलेले जे
सर्व कर्मयोगी त्यांनी कामप्रयुक्त सर्वकामांचा त्यागच करावा, असे भगवानाना सांगितले
आहे.]—च अर्जुनाय 'कर्मणि एव अधिकारस्ते' 'मा ते सङ्गोऽस्त्व
कर्मणि' इति योगबुद्धि आश्रित्य कर्म एव कर्तव्यं उक्तवान्—पण अर्जु-
नाना 'कर्मण्येव' 'मा ते सङ्ग' १.४७ या वचनांना योगबुद्ध्याचा आश्रय करून
कर्मच करावे, असे सांगितले आहे—ततः एव श्रेयःप्राप्ति न उक्तवान्—त्या
कर्माचरणामुळेच मोक्षप्राप्ति होणे असे सांगितले नाही—तत् एतत् आलक्ष्य पर्या-

कुलीभूतबुद्धिः अर्जुनः उवाच—दुर्मन्याना साक्षात् श्रेयसाधनं ज्ञानं मागितं
 व आपल्याला मम सांगितलं हे सर्व पाहून ज्याची बुद्धि अतिशय आसुल झाली आहे,
 असा अर्जुन म्हणाला—यत् साक्षात् श्रेयःसाधनं—सांख्यबुद्धिनिष्ठां तत्
 श्रेयोऽर्थिने भक्ताय श्रावयित्वा—जे साक्षात् मोक्षसाधन म्ह० परमार्थतत्त्वज्ञान
 निष्ठा ते मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या अन्य भक्ताला सांगून—मां कर्मणि-दृष्टानेका
 नर्थयुक्ते पारपय्येण अपि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले—मला कर्मांमध्ये की जे
 कर्म साक्षात् अनेक अनर्थांनी युक्त आहे, व परंपरासवधानेही नित्य श्रेय प्राप्ति हें ज्याचे
 फल नाही अशा कर्मांमध्ये—कथं नियुज्यता इति अर्जुनस्य पर्याकुलीभावः
 युक्तः—भगवान् कमा नियुक्त करील, असा अर्जुनाचा पर्याकुलभाव युक्तच आहे—
 च 'ज्यायसी चेत् इत्यादिः प्रश्नः तदनु रूपः—आणि 'ज्यायसी चेत्'
 इत्यादि प्रश्नहा त्या पर्याकुलभाषाला अनुरूप, अभाव आहे—च भगवता यथोक्त
 विभागविषये शास्त्रे प्रश्न-अपाकरणवाक्यं उक्तम्—आणि भगवानांनी ज्ञान
 निष्ठाना कृतार्थता आहे, कर्मनिष्ठाना नाही, हा विभाग सांगणारच गीताशास्त्र आहे,
 असा अर्था 'लोकेऽस्मिन्' हें प्रश्ननिरमनरूप वाक्य सांगितलं आहे [भगवानांना
 दुर्मन्या अभ्यासात गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य-अशा दोन बुद्धि सांगितल्या एक साध्यबुद्धि
 व दुसरी योगबुद्धि सांख्यबुद्धि हा निवृत्तीचा विषय आहे व योगबुद्धि हा प्रवृत्तिविषय
 आहे योगबुद्धि साधन आहे व सांख्यबुद्धि साध्य आहे त्यात 'प्रजहाति',
 येथून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत ज्ञाननिष्ठेचा आश्रय केलेल्या ज्ञानी लोकाना सर्व कर्मसं-
 न्याम करावा असे सांगितलं व त्या निष्ठेनेच ते कृतार्थ होतात, असेही देवदत्त म्हटले
 आहे पण अर्जुनाला 'तु ज्ञाननिष्ठ हो,' असे न सांगता 'तुला कर्मांमध्येच अधिकार आहे,
 कर्म न करण्याविषया तू आग्रह धरू नकोस,' अस मागितलं पण त्या कर्मांचेच तू कृ-
 तार्थ होशील, अम नाही मागितलं नाही उलट 'कर्म बुद्धियोगाहून अल्पत निकृष्ट
 आहे' अम मागितलं आहे त्यामुळे अर्जुनाच अतः करणं व्यासुद्ध झाले भगवान् इतर
 मुमुक्षुभक्ताला ज्ञाननिष्ठा म्ह० साक्षात् मोक्षसाधन सांगतो व मला मात्र जणु काय मी
 भक्त व श्रेयोधी-मुमुक्षु नाहीच, असे समजून 'तू कर्मच कर,' असा आग्रह करतो
 पण त कर्म तर कोणतें, तर युद्धासारखे पार कर्म ज्यात गुरु प्राप्ते इत्यादिकांचा हिंसा
 प्रत्यक्ष आहे अस्तया कर्मांच्यायोगाने चित्तशुद्धि होऊन याच जन्मा ज्ञानरूप फल प्राप्त
 होईल, असाही नियम नाही यास्तव भगवानांनी मला अशी आज्ञा करण योग्य नाही
 अम वाटून अर्जुनाच चित्त व्याकुळ होणं, साहजिक होत व त्याने जो प्रश्न केला आहे
 तोही या न्याच्या आबुलतेला माझेमाच आहे पण भगवानांना त्याच्या प्रश्नाचे जें उत्तर
 दिलं आहे त शास्त्राच्या पूर्वाक्त विभागाला धरूनच आहे, त्याला सोडून नाही.]

१ गीताशास्त्राचे प्रतिपाद्य केवळ कर्मयोग आहे, असे रहस्यवार म्हणतात, व आचार्य
 'साध्य व योग या दोन बुद्धि प्रतिपाद्य आहेत,' असे सांगतात हा भेद लक्षात ठेवण्या
 माग्या आहे रहस्यवार ठिठठिवाणा 'मन्याममगा लोच' 'सांप्रदायिक आग्रहांचे

केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचन-योरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समु-च्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवधुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिपिद्धमितीह स्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवधुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथ-मार्शदां विरुद्धमर्थमर्जुनाय श्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमयधारयेत् ॥

भाष्यार्थः—(भगवान् साक्षात् श्रेयसाधन-ज्ञाननिष्ठा इतराणां सांगतो मला मात्र सांगत नाही, असे समजून अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असा भाष्यकाराणां आपल्या अभिप्रायाव-साने दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायाचा संबंध सांगितला. आता शक्तिकारांच्या अभिप्रा-यावर दोष देतात—) तु केचित् अर्जुनस्य प्रश्नार्थं अन्यथा कल्पयित्वा भगवतः प्रतिवचनं तत्प्रतिकूलं वर्णयन्ति—पण कित्येक अर्जुनाच्या प्रश्नाचा अर्थ अगदांच विपरीत कल्पून भगवानाचे प्रतिवचन त्याच्या प्रतिकूल वर्णितात. [अर्जु-नाचा प्रश्न ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय हेच मोक्षाचे साधन आहे, हे भगवानाच्या तांडून ऐकावे या उद्देशाने आहे. पण भगवान् समुच्चयाला मुद्दीच घारा न देता दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यामाठी दोन भिन्न साधनें उत्तरात मागून आहेत. अर्थात् प्रश्न एक व प्रत्यु-त्तर त्याच्या अगदा विपरीत, असा शक्तिकारांच्या व्याख्यानावर दोष येतो. केवळ हाच एक दोष येऊन रहात नाही तर त्यांना संबंधग्रंथात जो शास्त्रार्थ वर्णिला आहे त्याच्या-शीही येथील त्याच्याच व्याख्यानाचा विरोध येतो, असे दाखवितात—]—च आत्मना संबन्धग्रन्थे यथा गीतार्थः निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रति-वचनयोः अर्थं निरूपयन्ति—आणि स्वतः शक्तिकाराणां संबंधग्रंथात म्ह० गीता-शास्त्राच्या आरंभा लिहिलेल्या उपोद्धानात जगा गीतार्थं निरूपिला आहे त्याच्या विरुद्ध येथे पुनः अर्जुनाचा प्रश्न व भगवानाचे प्रतिवचन याच्या अर्थाचे निरूपण करितात—कथं—ने कर्म ?—तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्—याच्या वृत्तीतील उपोद्धानात तर अगा

कर्माणा उद्भवत देवान्' इत्यादि ने म्हणताने ते बरोबर नाही, हे यावरून स्पष्ट होतं. अर्जुनाला 'तू कर्मच कर, मुझा जमातच अधिकार आहे' असा योगबुद्धीचा भाष्य करून सांगितले आहे, हा मोठे आचार्यही स्पष्टपणे मागून आहेत. या प्रश्नाचे व इतर भाष्य-कारांवर वैदिक संप्रदायाला धरून वर्णयोग हा ज्ञानाचा-आत्मसाक्षात्काराचा उपाय मानताना; व संप्रदायाला मोडून गीतावाक्यांना निश्चय करतारे म्हण्यकार दुसऱ्या अध्यायात (३० श्लोकान्यायः) व पुढेही सर्वत्र वर्णयोगात प्रतिपादित आहे, कर्म ज्ञानाचा उपाय नव्हे, दोन्ही माग स्वतःच वृ. ३०४ अमे म्हणताना. 'सुमुमु वर्णयोगाने ज्ञानाचे होतो, असे दुसऱ्या अध्यायात सांगितले' नाही. ज्ञाननिष्ठेने मात्र कृतार्थता सांगितली आहे. 'प्रमे आचार्य म्हणताना व म्हण्यकार 'विदितमज्ञाही वर्णयोगा' म्हणताना. भाष्य व म्हण्य यांच्या या नेहाने दोन्ही कविता देत नाही.

अर्थ सांगितला आहे — गीताशास्त्रे सर्वेषां आश्रमिणां ध्यानकर्मणोः समुच्चयः
 अर्थः निरूपितः इति उक्तं—गीताशास्त्रात सर्व आश्रमाताळ लोकांना ज्ञान व कर्म
 याचा समुच्चय हा अर्थ निरूपण केलेला आहे, अर्थ सांगितले (इतकेंच नव्हे तर त्या-
 विषया पुन दृढसून-उघडसून सर्व कर्ममन्यासपूर्वक केवळ ज्ञानाने मोक्षाचा प्राप्ति होत
 नाही, असे बजाविलेही आहे,)—च पुनः विशेषितं—आणि पुनः त्याविषया असा
 विशेष सांगितला आहे.—यावज्जीवधृतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केव-
 लात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इति एतत् एकान्तेन एव प्रतिपिद्धं इति
 —यावज्जाव अग्रिहोत्र हवन करावे, कर्म करीतच शभर वर्षे जिवत रहावे, इत्यादि
 यावज्जीव धृतींना सांगितलेलं कर्म टाकून—त्याचा परित्याग—संन्यास करून केवळ ज्ञा-
 नानेच मोक्ष प्राप्त होतो, या मताचा नियमानेच प्रतिपेध केला आहे, असे म्हणून आ-
 पल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचच अधिष्ठ स्पर्शकरण केले आहे—तु इह आश्रमविकल्पं
 दर्शयता यावज्जीवधृतिचोदितानां एव कर्मणां परित्याग उक्तः—पण
 येथे म्ह० तिसऱ्या अध्यायाच्या व्याख्यानात संन्यासावरिती ज्ञाननिष्ठा व कर्माधिकारा
 गृहस्थाकरिता कर्मनिष्ठा असा आश्रमाचा विभाग दर्शविणाऱ्या वृत्तिकाराना यावज्जी-
 वादि धृतींना ज्याचे विधान केले आहे असा अग्रिहोत्रादि कर्मांचाच संन्यास सांगितला
 आहे (त्यामुळे त्याच्या व्याख्यानावर परस्परविरोध येतो ' अहो पण स्वतः भगवा-
 नानाच जर तसे प्रतिपादन केले असले तर त्यात वृत्तिगाराचा काय दोष आहे ?'
 उत्तर—) —तत् भगवान् ईदृशं विरुद्धं अर्थ अर्जुनाय कथं ब्रूयात्—पण
 भगवान् असा प्रकारचा विरुद्ध अर्थ अर्जुनाला कसे मागतील ? [भगवान् सर्वज्ञ व
 परम आत्मा असल्यामुळे असा विरुद्ध अर्थ कदाही मागणार नाहीत अर्थात् त्याचा आशय
 न कळल्यामुळे वृत्तिकारच असा विरुद्ध अर्थ मागत आहेत. बरं, भगवानांना विरुद्ध
 अर्थ सांगितला नाही श्रोत्याला तो तसा कळला म्हणून वृत्तिकाराना तसे व्याख्यान
 केले आहे, म्हणून म्हणाव तर तहा जुळत नाही]—चा श्रोता विरुद्ध अर्थ कथं

१ कर्म टाकणे निराळे व त्याचा परित्याग—म वाम करणे निराळे टाकणे म्ह० विहित
 कर्म आक्रमणे, अश्रद्धेमुळे वगैरे न करणे, व परित्याग—मन्यास म्ह० गृहस्थाच्या शास्त्र
 विहित कर्मांचा यथाभास—विधानेच त्याग करणे, हा भेद वाचकाना लक्षात ठेवावा

० असा केवळ ज्ञानानेच माझ मित्रता, हा पक्ष आचार्यांनाच नवान उत्पन्न केलेला
 नमुन तो वृत्तिकाराच्या पूर्वापासूनच दृढमूल झालेला होता, हे उघड आहे म्हणजे
 मन्यासमार्ग ज्ञानकर्मसमुच्चयानंतर अस्तित्वात आला, हे म्हणजे अग्रमागिक आहे तसेच,
 ज्ञान-कर्मसमुच्चय म्ह० आत्मज्ञान व आत—अग्रिहोत्रादि कर्म यांचे एकाचवेळा अनुष्ठान
 केल्याने मोक्ष प्राप्त होतो मुला ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होत नाही, हा पक्ष होय रहस्यवा-
 राचा ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष याहून अगदीच विपरीत आहे त्याच ज्ञान म्ह० आत्म्याचे
 ब्रह्मज्ञान वसात आहे ते जाणव व कम म्ह० लौकिक कम पत्वरलेला धदा, वगैरे—देवा
 वाय, राष्ट्रवाय वगैरे हाहा भेद वागणाना अवश्य लक्षान ठेवावा

संयधारयेत्—किंवा श्रोता-अर्जुन तरा असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ? (अर्जुन म्हणजे काही सामान्य मनुष्य नव्हे, मोठा बुद्धिमान, तेव्हा तो असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ! हे मभवतच नाहा अर्थात् हा दोष वृत्तिसाराचाच आहे वस्त्याचा किंवा श्रोत्याचाही नव्हे)

तत्र न तस्यात्गृहस्थानामेव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष. प्रतिपिष्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वाश्रमिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽयं इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं घृयादाश्रमान्तराणाम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण आत्म-उत्तरायांना गतिशरान्या वृत्तावर पूर्वोत्तरविरोध हा दोष दिला असता त्याचा परिहार करणाऱ्या तत्पक्षायांच्या शक्या अनुवाद करितात—) —तत्र एतत् स्यात्—सबध प्रथात गतिशराचा जागय असा आहे—गृहस्थानां एव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिष्यते—गृहस्थानाच श्रोतकर्मांचा त्याग करून केवल ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाहा.—तु आश्रमान्तराणां न—पण गृहस्थेतर आश्रमाताल लोकांना केवल ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाहा, असे नाही—इति—अम बोणा म्हणेल तर—[सबध प्रथात गतिशरांना अग्निहोनादि श्रोतस्मार्तकर्मोसह आत्मज्ञानानेच मोक्ष मिळता, केवल ज्ञानानेच मिळत नाहा, असे जे म्हणले आहे त्याचा आशय असा आहे—गृहस्थाश्रमाचे अमनांना आत्मज्ञान परिपक्व झाल्या-वाचून यावज्जावधुताना सांगितलेला कथ माडून नुस्त्या परोक्ष आत्मज्ञानानेच आम्हांला मोक्ष मिळेल, अस जे समजतात त्यांच्या मोक्षाचा यावज्जावादि धृति निषेध करितात. स्वरूपन च कर्मांना त्याग म्ह० सन्यास जाश्रम किंवा ज्ञानानेच माग मिळतो हा नि-श्चान्त, याचा निषेध कला जात नाही व तिमच्या अध्यायान गृहस्थेतर कर्मत्यागा लोकांनाच म्ह० सन्यास्यानाच केवल ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यामुळे पूर्वोत्तरविरोध येत नाहा, म्हणून म्हणात् तर—]—एतत् अपि पूर्वोत्तर-विरुद्धं एव—ह समर्थनहा पुनोत्तरविरुद्धच आहे—कथं—त कथं ?—गीता शास्त्रे सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः निश्चितः उच्यते इति प्रतिज्ञाय —गीताशास्त्रात गर्व आश्रमाच्या लोकांना ज्ञानकर्मांचा समुच्चय हाच निश्चित अर्थ आहे, असा प्रतिज्ञा करून—इह तद्विरुद्धं आश्रमान्तराणां ज्ञानात् मोक्ष कथं घृ-यात्—येथे (नृनायाध्यायांत) त्यांच्या विरुद्ध गृहस्थेतर आश्रमांना ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, असे वृत्तिशर कथे मागताल ?

अथ मन श्रोतकर्मापेक्षयेतद्वचन केवलानेव ज्ञानार्णवतकर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिष्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमाना अपि स्मार्त कर्माविद्यमानाच दुपेक्ष ज्ञाना-

१ येथे ज्ञानकर्ममनुष्यवारी वृत्तिशरान्या घृणापाल पूर्वोत्तरविरुद्ध हा दोष आका-शांतो स्वरुपे दाखविला आहे.

देव केवलादित्युच्यते इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्येव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिध्यते न त्वाध्रमान्तराणामिति कथं त्रिवेकिभिः शक्य-
मवधारयितुम् ॥

भाष्यार्थ—(श्रौत कर्म गृहस्थाना अवश्यकेलेंच पाहिजे, अशा आशयानें केवल ज्ञानाने त्यांना मोक्ष मिळत नाही, अस म्हटलें, पण गृहस्थाच्या मात्र केवल ज्ञानार्धाने अमलेच्या मोक्षाचा निषेध करून बार्कान्या आध्रम्याचा मोक्ष केवल ज्ञानार्धाने आहे, असें सांगण्याचा वृत्तिभाराचा हेतु नाही कारण दुमन्या आध्रमाच्या लोकानाही स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहेच, अशा अभिप्रायाने जरी—) **अथ मर्त—**आता कदाचित् असे मानलें वा, **—श्रौतकर्मरहितात् केवलात् एव ज्ञानात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिध्यते इति एतत् श्रौतकर्मापेक्षया वचनं—**श्रौतकर्मरहित केवल ज्ञानानेंच गृहस्थाच्या मोक्षाचा निषेध केल्या जातो, असें हे श्रौतकर्मान्या अपेक्षेनें म्हणणें आहे (यावर मध्यस्थाचा शरणा—अहो पण गृहस्थ श्रौत कर्म जरी करान नसले तरी स्मार्त कर्म करीत असतातच तेव्हा स्मार्त कर्मागृह असलेल्या ज्ञानाला केवल ज्ञान वसें म्हणता येइल ? समुच्चयवाद्यांचेंच उत्तर—) **—तत्र गृहस्थानां विद्यमानं अपि स्मार्त कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य 'ज्ञानात् एव केवलात्' इति उच्यते इति—**त्या वचनाने गृहस्थाने विद्यमान असलेलेही स्मार्त कर्म विद्यमान नसल्याप्रमाणे त्याचा उपेक्षा करून 'केवल ज्ञानाने गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाही' असें म्हटलें आहे, असें म्हणाल (श्रौत कर्म मुख्य आहे त्यामुळे ते सोडल्यावर करान असणेंही स्मार्त कर्म करान नसल्यासारखेंच आहे, असें समजून त्यांना केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाही, तर अग्रिहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मसह ज्ञानाने मोक्ष मिळतो, असें म्हणाल तर—) **—एतत् अपि विरुद्धं—**गृहस्थानाच श्रौतकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहे, इतरांना नाही, इतरांना स्मार्तकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय भगवानांना सांगितला आहे, असें म्हणणेंही विरुद्ध आहे (असा पक्षपात करण्याचें काही कारण दिसत नाही) **—कथं—**ते कसे ? **—गृहस्थस्य एव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिध्यते—**गृहस्थान्याच स्मार्त कर्मासह ज्ञानाने मिळणाऱ्या मोक्षाचा निषेध केला जातो—**तु आध्रमान्तराणां न इति त्रिवेकिभिः कथं 'अवधारयितुं शक्यम्—**पण गृहस्थेतर आध्रमान्या स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष पक्षाचा निषेध केला जात नाही, हें विवेकी लोकांना कळणें कसे शक्य आहे ? [श्रौतकर्मसमुच्चित ज्ञानच गृहस्थाच्या मोक्षाला कारण होतें, असा तुमचा पक्ष असल्यामुळे केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाही, हें म्हणणें कांहीं तरी संभवते, पण ऊर्वरेल्यांना म्ह० नैष्ठिक ब्रह्मचारी, सन्यासी इत्यादिकांना केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानाने मोक्ष मिळतो, असा पक्षप्रपंच करण्याचें काहीच कारण दिसत नाही.]

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्युध्वरेतसां समुचीयन्ते तथा गृहस्थ-
स्थापीप्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो
मोक्षायोऽध्वरेतसां नु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थ-
स्याऽऽयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे पक्षपात करण्याचे कारण नाही, असें सांगून पक्षपात न
करण्यास मात्र सख्ख कारण आहे, असें मागतात-)—किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन
स्मार्तानि कर्माणि ऊध्वरेतसां समुचीयन्ते—शिवाय जर मोक्षाचे साधन या
स्थाने स्मार्त कर्म ऊध्वरेतसांच्या ब्रह्मज्ञानाचा समुचित वेगळी जातात तर—तथा गृह-
स्थस्य अपि स्मार्तैः एव समुच्चयः इत्येतां न श्रौतैः—न्यायप्रमाणे गृहस्था-
च्याही स्मार्तकर्मोर्वाच ब्रह्मज्ञानाचा समुच्चय—हे मोक्षाचे साधन माना, श्रौतकर्मोर्वाचा ज्ञा-
नाचा समुच्चय मानू नका. [स्मार्त कर्म व ब्रह्मज्ञान यांचा समुच्चय इतरांच्या मोक्षाचे
साधन जसे मानता तसेंच गृहस्थान्या मोक्षाचेही तेच साधन मानणे उचित आहे.
कारण ब्रह्मज्ञान सर्वत्र एसाच महत्सारी कारणाची अपेक्षा करते, जसे म्हणणे युक्त आहे.
वाही लोकांच्या स्मार्त कर्मांचे साहाय्य ते मागते व काही लोकांच्या श्रौतकर्मोर्वाचा अपेक्षा
करते, हे म्हणणे युक्त नाही. ' अहो पण स्मार्त कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानेच गृह-
स्थाना मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्यास याबजाब अभिप्रेत करावे, हा धुर्ताशा विरोध
येतो व स्मार्तकर्मसमुचित ज्ञान गृहस्थांच्या मोक्षाचे साधन आहे, असें म्हटल्यास
मिद्ध अमलेली गोष्टच मुद्दाम पुन मिद्ध करित वगन्याप्रमाणे होते, म्हणून आम्ही श्रौत
कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयाने गृहस्थाना मोक्ष मिळतो असें म्हटले आहे, 'अशा प्रकारचे
वाद्याच्या म्हणण्याचा अनुवाद-]—अथ गृहस्थस्य एव मोक्षाय श्रौतैः च स्मार्तैः
समुच्चयः तु ऊध्वरेतसां स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानात् मोक्षः इति—
बरे, गृहस्थान्याच मोक्षासाठी श्रौत व स्मार्त कर्मांचा ज्ञानाचा समुच्चय विवक्षित आहे,
पण ऊध्वरेतसांचा वेगळी स्मार्तकर्मसमुचित ज्ञानाने मोक्ष होतो, असें म्हणाल, —तत्र
एवं सति गृहस्थस्य शिरसि आयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं
कर्म आरोपितं स्यात्—पण तसे जर मानले तर गृहस्थान्या मन्त्रावर ज्यात
आयाम पुष्कळ आहेत असे श्रौत व स्मार्त बहुदुःखरूप कर्म लादल्याप्रमाणे होईल.
[अर्थात् गृहस्थाधर्मात अगोदरच वेगळी फार अगत्यामुळे त्यात आयामां अनिष्टाच दुःख
देणाऱ्या श्रौत-स्मार्तकर्मोर्वाचा भर घालल्यास गृहस्थाधर्मातल कर्म कर्मांचे कारण
नाही, असें मात्र होईल. कारण उगोच जागत्या जलागोदर भार कोण घेणार ?]

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्ष. स्याच्चाऽऽध्रमाप्तराणां श्रौतनित्यकर्म-
रहितत्वादिति । तदप्यमन्, सर्वोपनिषत्स्वित्तिहामपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाद्वयत्वेन
समुक्षो मयंकर्मन्यासाविधानादाधमविकल्पसमुच्चयविधानाद्य धुतिस्मृत्योः ॥

भाष्यार्थ—(आता ' साधनभूयस्ते पञ्चभूयसां '—साधन पञ्चभूयस्ते अर्थात्
पञ्च पुष्कळ मिळी, सा न्यासांच्या साधनाने धरता-)—अथ गृहस्थस्य एव

ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय होऊ शकत नाही, हे दाखविण्यासाठी त्याच्या फलाचा विभाग दाखवितात—]—**जन्तुः कर्मणा बध्यते—**प्राणा कर्माने बद्ध होतो—**च विद्यया विमुच्यते—**आणि विद्येने—आत्मज्ञानाने मुक्त होतो—**तस्मात्—**कर्म व ज्ञान यांच्या फलामध्ये असे फार मोठे अंतर असल्यामुळे—**पारदर्शिनः यतयः कर्म न कुर्वन्ति—**ज्ञानाबुद्धे दृष्टि देणारे साधक कर्म करीत नाहीत.—**इति शुकानुशासनं—**असा शुकाला व्यासाचा उपदेश आहे—**इह अपि च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य'** इत्यादि—या गीताश्रवणातही पुढे सर्व कर्मांचा मनाने संन्यास करून (माणे पृ ११३-१५५) इत्यादि म्हटले आहे [ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला उद्देशून श्रुतिस्मृतीमध्ये संन्यासाचे जे विधान केले आहे त्याच्यायोगाने ज्ञानकर्मसमुच्चयविधि बाधित होतो, कारण ज्ञानकर्मसमुच्चय मोक्षासाठी मानल्यास संन्यासविधि अनुपपन्न ठरतो, हे तर एक झालेच, पण त्याशिवाय मोक्षाचा नुस्ता स्वभाव जरी पाहिला तरी समुच्चयवचन अयोग्य ठरते, असे सांगतात—]**च मोक्षस्य अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं—**आणि मोक्षाला कार्यत्व नसल्यामुळे मुमुक्षूला कर्मांचे आनर्थक्य आहे [म्ह० मोक्ष हे धोणुसारही कारणाचे कार्य नाही त्यामुळे मोक्ष उत्पन्न होत नाही. तो नित्य आहे त्यामुळे मुमुक्षूला मोक्षासाठी कर्म करावयास नको त्याने कर्म जरी केले तरी ते साक्षात् मोक्षोपयोगी नसल्यामुळे व्यर्थ आहे]

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न, असंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेः । न अग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवाय कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्ति कल्पयितुं शक्या कथमसत् सज्जायेतेत्यसत् सज्जन्मामभवश्रुतेः ।

भाष्यार्थ—नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थं अनुष्ठेयानि इति चेत्— (निर्हितं कर्म न करणारा, निवृत्त कर्म करणारा व विषयामध्ये आग्नक होणारा न पतित होतो, अम स्मृतिवचन असल्यामुळे) मुमुक्षूनेही नित्य कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थं अद्वय अनुष्ठेया, असे म्हणाल तर—**न प्रत्यवायप्राप्तेः असंन्यासिविषयत्वात्—**ते बरोबर नाही कारण प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय संन्यासा नाही असल्यासाठी प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय आहे [जो ज्या कर्मांमध्ये अविचारा असतो त्याने ते न के त्याम त्याला प्रत्यवाय लागतो पण जो कर्मांचा अधिकारीच नाही त्या संन्यास्याने ते न के त्याम त्याला प्रत्यवाय लागण्याचे काही कारणच नाही हाच गोष्ट उदाहरणास्पष्ट करितात—]**यथा असंन्यासिनां कर्मिणां अपि ब्रह्मचारिणां तथ संन्यासिनः अग्निकार्यादि-अकरणात् प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः—**ज्य प्रमाणे संन्यासा नसलेल्या कर्मठाना व ब्रह्मचार्यानाही अग्निकार्य, समिद्धोम, स्वाध्या

१ 'अकुर्वन्निवृत्तं कर्म निवृत्तिं च समाचरन् । प्रमज्जथेन्द्रियाश्च नर पतनं कच्छति' ।
निवा 'प्रमज्जथेन्द्रियाश्चैव प्रायश्चित्तार्थेन नर' भगु ज ११ श्लो ४४

इत्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो त्याप्रमाणे मन्त्राद्याला अभिकार्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो, अशा कल्पना करता येणे शक्य नाही. [विहित कर्म न केल्याने प्रत्यवाय लागतो, असें गृहीत घेवून हे सांगितले पण आता निषिद्ध आचरण केल्यानेच प्रत्यवाय लागू शकेल, केवळ अकरणानें म्ह० कर्माच्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावानी उत्पत्ति होणे, शक्य नाही कारण अभावापासून भाव होणें, हे लोका व वेद या दोन्ही प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे, अशा आशयानें सांगतात.]—नित्यानां कर्मणां अभावात् एव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः न तावत् कल्पयितुं शक्या—नित्य कर्माच्या अभावापासूनच भावरूप प्रत्यवायाची उत्पत्ति होते, अशी कल्पना करणेच शक्य नाही—असतः सत् कथं जायेत इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः—असत्पासून सत् कसे उत्पन्न होईल ? अशा प्रकारें अभावापासून भावाचा उत्पत्ति समवत नाही, हे सांगणारी श्रुति आहे, त्यामुळे तशी कल्पना करता येत नाही.

यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं धृयाद्विदस्तदाऽनर्थकरं वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात् । विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चेत्तद्विष्टम् । तस्माच्च सन्यासिना कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणो समुद्ययानुपपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—(‘अहोपण नित्य कर्मांचे विधान करणाऱ्या वेदानेच तें न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, असं सांगितलें आहे तेव्हा ‘कथं असतं सत् जायेत’ या धुर्तीच्या आभारानें प्रत्यवाय लागत नाही, असें वेदविरुद्ध कसे म्हणतां ?’ उत्तर—) —यदि वेदः विहिताकरणात् असंभाव्यं अपि प्रत्यवायं धृयात्—जर वेद विहित कर्माच्या अनुष्ठानापासून असंभाव्य असाही प्रत्यवाय लागू लागेल—तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणं इति उक्तं स्यात्—तर अनर्थकर वेद अप्रमाण आहे, असें म्हणून त्यासारखे होईल (अहोपण विहित कर्म न केल तर प्रत्यवाय लागतो, असं वचन असल्यामुळे नित्य कर्मांचे विधान करणारा वेद अनर्थकर व अप्रमाण कसा होईल ? उत्तर—) —विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात्—कारण विहित कर्माचे अनुष्ठान केल तरी दुःख-कर्मांनुष्ठानामुळे होणारे क्लेश व न केल तरा दुःख-प्रत्यवाय-प्राप्ति-मिळून वेदोचे विहित कर्मांचे तें फलें तरा व न केळ तरी दुःख हेच एक फल मिळून, म्हणून वेद अनर्थकर, व त्यामुळेच तो अप्रमाण [अहो पण वेद अभावामध्येंही भावाला उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य उत्पन्न कराल, आणि त्यामुळे विहित कर्मांचे अनुष्ठान न करणें, या अभावापासून झालेल्या प्रत्यवायाचा परिहार विहित कर्मांचे अनुष्ठान केल्याने होईल’ उत्तर—) —तथा च शास्त्रं कारकं, ज्ञापकं न इति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्—आणि तसेच शास्त्र हे कारक आहे-अपूर्वसांचे उत्पन्न करणारे आहे, नुस्तें ज्ञापक नाही, असा त्याचा अत्युक्त अर्थ कल्पित्यासारखे होईल [पदार्थाच्या लोक-प्रसिद्ध शक्तीच्या आश्रयानेच शास्त्राचा प्रगुत्ति होते, असं मानलेले असल्यामुळे व पदार्थांत अपूर्व शक्तीचे आधान करण, अयोग्य असल्यामुळे शास्त्र ज्ञापकच आहे पण नुस्ती

म्हणतां तमेंच जर शास्त्र अमेल तर ते कारक ठरेल. म्ह० त्याचा अमंभाष्य अर्थ कल्पिला असे होईल आणि शास्त्र कारक ठरत्याम त्याचे प्रामाण्य अबाधित राहणार नाही.]—
न च एतत् इष्टं—पण अपौरुषेय वेद अप्रमाण ठेवणे इष्ट नाही.—तस्मात्—अक-
रणापासून प्रत्यवायाची उत्पत्ति होणे अक्य नसत्यामुळे—संन्यासिनां कर्माणि न—
संन्यास्यानां कर्मे नाहीत. (ते ज्ञाननिष्ठ असल्यामुळेच त्यांना कर्मसंन्यासित्व आहे.
त्यामुळे त्यांना कर्मांचा संभवच नाही.)—अतः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः
—यास्तव ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे.

‘ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः ’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भग-
वता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठेयमिष्ट्युक्तं । स्वात्ततोर्जुनस्य
प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी
त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते वा कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तैवेति ‘ तर्हि कर्मणि घोरे
मां नियोजयसि केशव ’ इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी
बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या अनुपपत्तीचे आणखी एक कारण—) —च ‘जाय-
सी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः’ इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेः—आणि ‘क-
र्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असे जर तुला समत आहे,’ असा अर्जुनाचा प्रश्नही उपपन्न
होत नाही. (ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षां अर्जुनाचा हा प्रश्नही अयोग्य ठरतो. तो कसा तेव
सविस्तर मागताल—) —यदि हि द्वितीये अध्याये भगवता ज्ञानं च कर्म समु-
च्चयेन त्वया अनुष्ठेयं इति उक्तं स्यात्—जर दुसऱ्या अध्यायात भगवानांना ज्ञान
व कर्म यांचे तू समुच्चयाने अनुष्ठान करावेस असे सांगितले असेल—ततः ‘ज्यायसी
चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इति अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः—तर ‘ज्या-
यसी चेत्’ हा अर्जुनाचा प्रश्न अयोग्य ठरतो.—अर्जुनाय चेत् त्वया बुद्धि-
कर्मणी अनुष्ठेये इति उक्ते कर्मणः ज्यायसी वा बुद्धिः सा अपि उक्ता एव
—अर्जुनाला जर तू ज्ञान व कर्म या दोन्हींचे अनुष्ठान करावेस, असे सांगितले असेल तर
कर्माहून श्रेष्ठ अमलेली जा बुद्धि—ज्ञान तीही मांगितलीच असेल.—इति—त्यामुळे
—‘तत् हे केशव घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि’ इति प्रश्नः कथं-
चन न उपपद्यते—तर मग हे केशव, तू पोर कर्मांन मला को नियुक्त करतोस, हा
प्रश्न कोणत्यान प्रश्नर गभवन नाही (तुला कर्मांचाच आधिकार आहे, अ. २ प्रो. ४७
अगा अर्जुनाला उपदेश केलेला आहे. त्यामुळे त्याला श्रेष्ठ अमलेली बुद्धि मांगितली
नाही, हें उघट आहे. म्हणून अर्जुनाचा हा प्रश्न योग्यच आहे, असे कोणी म्हणेल
तर मागतात—) —अर्जुनस्य एव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भग-
वता पर्य उक्तं इति कल्पयितुं न युक्तं—अर्जुनालाच तेवढी श्रेष्ठ अमलेली बुद्धि
अनुष्ठान करण्यास योग्य नाही, असे भगवानांना पूर्वी सांगितले, अशी कल्पना करणे
युक्त नव्हे, वा—येन ‘ज्यायसी चेत्’ इति प्रश्नः स्यात्—ज्या कल्पनेने

‘ज्यायसी चेत्०’ हा अर्जुनाचा प्रश्न सभवे. [भगवानांनी सर्वच अनात्मज्ञाना चित्त-
शुद्धीसाठी कर्माधिसार सांगितला आहे, एमट्या अर्जुनाला उद्देगून नाही, तसेच ‘ही मी
तुला सांग्यबुद्धि सांगितली, आता योगबुद्धि ऐक,’ असे म्हणून ज्ञाननिष्ठाही सांगितली
आहे. त्यामुळे तशी कल्पना करता येत नाही.]

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठान न सभवतीति भिन्नपु-
रुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अधि-
वेक्त. प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न
चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठ-
योर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञाना-
न्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति
चैकविपर्यय प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे । पुरः कर्मव तस्मात्त्वमिति च ज्ञान-
निष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

• भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या पक्षा उपपन्न होता ? उत्तर—)
पुनः यदि—पण याच्या उलट जर—ज्ञानकर्मणोः विरोधात् एकस्य पुरुष
स्य युगपत् अनुष्ठानं न संभवति—ज्ञान व कर्म याचा विरोध असल्यामुळे एका
पुरुषाचे एकाच वेळा ज्ञान व कर्म यांचे अनुष्ठान सभरत नाही,—इति भगवता
भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं पूर्वं उक्तं स्यात्—म्हणून भगवानांना ज्ञान व कर्म यांना
भिन्न पुरुषानुष्ठेयत्व आहे, त्याचे अविकारा भिन्न भिन्न जाहेत, असे पूर्वी सांगितले असेल
—ततः—तरच—‘ज्यायसी चेत्०’ इत्यादि. अयं प्रश्नः उपपन्नः स्यात्—
‘ज्यायसी चेत्०’ इत्यादि हा प्रश्न उपपन्न होईल [ज्ञान व कर्म याचा विरोध आहे.
कर्माची सामग्री निराळी व ज्ञानाचा निराळा (गी भा. प ४७पहा) त्यामुळे एकाच पुरुषाला
एकाच वेळा त्या दोघांचे अनुष्ठान करता येत नाही, म्हणून त्याचे अधिसार निरनिराळे
जाहेत, असे जर भगवानांना दुसऱ्या अध्यायात सांगितले असेल तरच अर्जुनाचा ‘ज्या-
यसी चेत्०’ इत्यादि प्रश्न योग्य होईल, त्याचाच तो केव्हाच योग्य ठरणार नाही कदाचित्
यावर कोणी म्हणेल का, अर्जुनाला भगवानाच्या उपदेशाचा आशय कळला नाही, म्ह-
णून त्याने असा प्रश्न केला, तर तेही जुळत नाही—)—अधिवेक्तः प्रश्नकल्पनायां
अपि—अधिवेक्तामुळे अर्जुनाने असा प्रश्न केला, अर्गा जरा कल्पना केल्या तरी—भग-
वतः भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रतिवचनं न उपपद्यते—भगवानाचे कर्म व ज्ञान
यांचे अनुष्ठान भिन्न भिन्न पुरुषांचा करता येते, असा प्रसाराचे प्रतिवचन सयुक्तिक
ठरत नाही. (मी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ज्ञानयोगाने साख्याची व कर्मयोगाने
योग्याची, असे भगवानांना जे उत्तर दिले आहे ते अर्जुनाचा प्रश्न अधिवेक्तृत आहे,
असे मानले तरी सयुक्तिक ठरत नाही ‘अहो भगवानांचे प्रतिवचनही अज्ञाननिमित्तच
आहे,’ असे समजावे तर)—भगवत्प्रतिवचनं अज्ञाननिमित्तं न कल्प्यं—
भगवानाचे उत्तरही अज्ञानामुळेच आहे, अर्था कल्पना करणे अगदाच अनुचित आहे.

(कारण भगवान् सर्वत्र आहेत, अशा त्याचा प्रसिद्धि आहे. अर्जुनाचा प्रश्नही अज्ञान-
कृत व भगवानाचें उत्तरही तसेच असे म्हटल्यास त्याच्या प्रसिद्धाशी विरोध येतो.)—
अस्मात् च—यामुळेही ज्ञानकर्मसमुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः
भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्च-
यानुपपत्तिः—आणि ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचे अनुष्ठान करणारे अधिकारी भिन्न
भिन्न आहेत असे भगवानाचें प्रतिवचन दिसत असल्यामुळे ज्ञान व कर्म याच्या मनु-
ष्याचा असंभव आहे.—तस्मात् केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः इति एषः अर्थः
गीतासु च सर्वोपनिषत्सु निश्चितः—यास्तव केवळ ज्ञानानेच मोक्ष, असा हा
अर्थ गीतेमध्ये व सर्व उपनिषदांमध्ये निश्चित आहे.—च उभयोः समुच्चयसंभवे
ज्ञानकर्मणोः एकं निश्चिन्य च इति एकविषया एव प्रार्थना अनुपपन्ना
—आणि त्या दोहोंचा समुच्चय जर मभवला अमता तर ज्ञान व कर्म यांतील एकाचाच
निश्चय करून मला साग अशा त्यातील एकाविषयाच प्रार्थना करणे अयोग्य झाले असतं.
—‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं’ ४.१५ इति अर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठासंभवं अवधा-
रणेन दर्शयिष्यति—म्हणून तू कर्मच कर, असं म्हणून अर्जुनाच्या ज्ञाननिष्ठेचा
असंभन (कर्म एव—कर्मच या) अवधारणेनें भगवान् पुढे दाखवितात. [‘कर्म एव’
यांतील एवशब्द कर्माचाच निर्धार सागत आहे, व ‘कर्मच’ असें म्हटल्याने ज्ञानाचे निर-
सन होतें. तुला कर्माचाच अधिकार आहे, ज्ञानाचा नाही, असे त्यावरून निश्चित होतें
(अ. २ श्लो ४७) दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकाच्या आरंभी जें भाष्य
आहे त्याला संबधग्रंथ असें म्हणतात. त्यात समस्त शास्त्रार्थांचा संग्रह केला आहे. तें
या समुच्चयवादाचेहा खंडन केले जाहे. पण ते सश्रित असून हे येथील विवरणासारखे
आहे, त्यामुळे यावर पुनरुक्त दोष येत नाही.]

१ आचार्यांना या भाष्यात ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन साविस्तर केले आहे. ज्ञान व
कर्म यांचा एकाच वेळी एका गुण्याचे ठिसाणा मभयच नाही, असें ज्या कारणावरून
दाम्बवित् आहे, त्या सर्वांचे मनुनिष्ठेकें खंडन केत्यावाचून कोणालाही मातत किंवा उपनिष-
दात ज्ञानकर्मचा समुच्चय विहित आहे, असें म्हणता येणार नाही. आचार्यांना गीता
भाष्यात ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केले आहे, असें नाही. तर उपनिषद्भाष्यात व ब्रह्मसूत्र-
भाष्यातही ते केले आहे पण त्याचें ते खंडन तीन स्मात कर्म व आत्मज्ञान यांच्या समुच्चयात
उद्भवत आहे, नैतिक कर्म व ज्ञान यांना उद्देशून नाही. प्रार्थनाने ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाचे
म्हणजे ‘केवळ आत्मज्ञान हें मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञान व आत्मज्ञान फलानुष्ठान ही
दोन्ही मिळून मोक्षसाधन आहे’ (माझे पृ. ४३ पहा) असें आहे व रहस्यकार-आत्म्याचें
कल्याण व शांत आहे हें ज्ञान, साम्यबुद्धीरूप ज्ञान, इत्यादि प्रकारचें ज्ञान शाल्यावर (गीता
८. २५, २९८, ४४९, बंगरे पहा) मरेपर्यंत मामारिक कर्म करीत राहणें, पतकलेन
भडा करणें, माणें, पिणें, लडणें, बंगरे करणें यांना ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणतात. या मनु-
ष्याला ते मोक्षाचें साधन म्हणत नाहीत! तर ज्ञानोत्तर म-याम व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र
मोक्षमार्ग समजून!! ३०३ ७१ रत्नतला रत्नाय रत्नमात्मानं कर्म शेष ३०४ असे प्रति.

पादितान हाच गातेचा भिन्नान् म्हणतात व तो मग्याममार्गायाना वमा रुचणार ? अमा अद्वैतवाधावर आक्षेप घेतात पण त्याचा नानकमममुच्चय नाममान आहे त्याला काहा अधच नाहा आचार्यांना जर ज्या ज्ञानकमममुच्चयाचें रचन केलें आहे, त्याचें प्रतिपन्न या अर्थशून्य ज्ञानकमममुच्चयानें होत नाहा रहस्यकाराचें कम हा कमयोगच नव्हे तें सब प्राणिमाधारण स्वाभाविक व लौकिक कम आहे तें मोक्षाचें माधन कथाच होऊ शकत नाहा तें चित्तशुद्धीचेंही माधन होऊ शकत नाहा मग ज्ञानाचें माधन कमें होणार ? काहा टिकाणा, 'आपल्या धर्माप्रमाणें मामारिक कम' इत्यादि शब्द त्यांना योचले आहेत, पण गीतेंतल कर्मशब्दाचा अव त्यांना ५६-७७ पानान स्पष्टपणें ठरवून टाकला आहे ताणें, धिगे, लाणें, सेळणें, जेवणें वगैरे हा त्याचा अर्थ आहे कम ५० तणाचा व्यवहार, ३०० धडा रत्नकारला का तो धम पृ ६६७ अथात् हा ज्ञानकमममुच्चय म्ह० एक अपूवच गाष्ट आहे अमग्या ज्ञानकमममुच्चयानें आचार्यांना मवितार व मोपपत्तिक केवल्या वसतिशाराच्या ज्ञानकमसमच्चयाच्या रचनेचें प्रतिपन्न हाणें शक्य नाहा कारण अमग्या लात्मिक ज्ञान कमममुच्चयाचा मोक्षाशा काहाच मवध नाहा आधुनिक सुतिक्षिताना 'नैतिक रिक्तिमा पदनाच' जें एक चेष्ट लागलेलें त्रिमूर्तेच्या भरण पाश्चात्य निवृत्तिमागा व प्रवृत्तिमागा याचा आमच्याकडल मयाशा व कमयोग याच्याशा तुलना करणायाकाहा रहस्यकाराना प्रयत्न केल आहे पण 'पाश्चात्याचा निवृत्तिमाग म्ह० तत्त्वविजारात गडून राहण व प्रवृत्तिमाग म्ह० रागकारणात गडून राहणें' हें जर पार आहे तर त्याच्या त्या दान मगांचा वैदिक ज्ञानमाग व कममाग याच्याशा तुलना बशा मभवते नच सममत नाहा आमचे वैदिक माग केवल धमप्रधान व त्याचे केवल लौकिक आमचे परमाधसाधनभूत व त्याचें केहेन उत्तरपाचे उपायभूत तेव्हा "अभिभौतिक जमन पन्ति निरशे यानें निवृत्तल रागकरणात न पण्णाया गोंपेनहेंपरमाररया तत्त्ववत्त्वावर श्रांठ उचवून त्यास 'मूर्खाले मूर्ख' जरा म्हण्टा अमलें" तरा रहस्यकाराना आमच्या वैदिक विरक्त स्थितप्रज्ञा वर, निचात्या मुमुक्षूवर तर्शाच शोड उडवावयाम नको होता कारण निवृत्तल रागकारण हा केवल लौकिक व रागम लेकागा विषय अमून मुमुक्षूचा सारिवक कमयोग किंवा मयाम हा परमाधा व सारिवक वदिक वामयाचा विषय आहे अथात् त्याचा तुलनाच सममत नाहा रहस्यकाराना हा गोष्ट ३०१ पृष्ठावरल गोंपेत क्वलहा केला आहे असो, साराश रहस्यकाराचा ज्ञानकमममुच्चय शुद्ध लौकिक आहे शास्त्राय नव्हे 'ज्ञाना पुरुष जगाचे अवधार करतो जवान न करता एवढ्या एराच गोष्टीवर नजर देऊन सग्यास व कमयोग या दोन मार्गांचा गीतेंत भेद केला आहे "३०० अमे रहस्यकार म्हणतात, पण तें अगदा अग्र योचक आहे कारण ज्ञानयोग व कमयोग हे दान माग किंवा भेद गातेचे नमून सनातन वैदिक धमाचे आहेत अथात् 'जाना पुष्प तणाचे अवधार करतो किंवा न करता, या गोष्टीकचे नजर देऊन' त्याचा गातेंत भेद केलेला नाहा तर कमाधिरारित्व व ज्ञानाधि- कारित्व यांना उद्देशून उपनिषदां केल्या भेदाला धरूनच गातेंतल भेद आहे तो निमूल नाहा 'कमयाग मोक्षाच साक्षात् माधन नमून चित्तशुद्धि व ज्ञानप्राप्ति याच्या द्वारा त मोक्षमा रन आट' अमें तें आचार्यादि अद्वैतवाद्यांचें म्हणण आहे त्या मरधमों रहस्यकार म्हणतात-^{५५} पण हा अव रत्नकारत्वाम सारय (मयाम) व योग (कमयाग)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

अशा या जगात द्विविध म्ह० दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत (गी ३.३) असें ते भगव
ताना म्हटलें आहे त्यातील द्विविध या पदाचें स्वारस्य निरूपिल रहात नाहीं ” ३०२ ३
पण अगोदर मात्स्य ह्म० सन्यास नव्हे, सारथ्य ह्म० ज्ञान व योग ह्म० नुस्ता 'कर्मयोग
नव्हे, तर योग ह्म० त्या ज्ञानाचा उपाय, व 'लोके' याचाही अर्थ 'जगात' असा नमून 'त्रैव
णिकात' असा आहे द्विविध निष्ठा हा एकवचनी शब्द आहे दोन प्रकारची निष्ठा कारण
मूळान 'द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता' असें एकवचन आहे त्यामुळे 'दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत'
हे म्हणणे योग्य नाहा, येथें तसें हे एकवचन आहे तमेंच पुढें चवथ्या अध्यायाच्या
पहिल्या श्लोकात 'इम योग' असें एकवचनच आहे व तो योगशब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या
अध्यायातील उपदेशाला उद्देशून आहे त्यामुळे द्विविध निष्ठा किंवा सारथ्य कर्मयोग हा
एकच मोक्षोपाय अमन त्यात उपाय उपेय—साध्यसाधनभाव आहे, हे उघट आहे दोन
प्रकारची म्ह० एक उपायरूप—साधनरूप व दुसरा उपेयरूप—साध्यरूप निष्ठा आहे त्यामुळे
'द्विविध' या पदाचें स्वारस्य रहात नाहा, हे म्हणणे पुष्कट आहे उलट 'द्विविधा निष्ठा'
दोन प्रकारची निष्ठा असा स्पष्ट एकवचना शब्द असताना कम व ज्ञान हे दोन स्वतंत्र
मार्ग आहेत असा आग्रह धरण्यातच वाहा स्वारस्य नाहा रहस्यकार पुन म्हणतात—
“ज्याला आत्म्याचें वरपाण कज्ञान आहे हे कळत अशा ज्ञानी पुरुषांचें बुद्धादि स्वधर्मोक्त
सामारिक कर्मे आमरणान्त करावा वा करू नये हाच गांतेतला मुख्य प्रश्न असून ज्ञानी पुरु
षांचें हा तानुषण्याचा हा कर्मे निष्कामबुद्धीनें केलाच पाहिजेत हा गीतेतील कर्मयोग आहे,
आणि तो मग्यासमागाने पूर्वांग वधाच होऊ शकत नाहा ” ३०३ रहस्यकाराचा ज्ञानी
वेग तें येथें स्पष्ट कळतें पण अशा ज्ञानी पुरुषांचें सन्यास करावा, असें आचार्यादि
मोर्गच अर्जुनवादी म्हणत नाहान त्यामुळे त्यांचें बुद्धादि सामारिक कर्मे करावा का करू
नये, हा प्रश्न उपस्थित होत नाहा हा प्रश्न गांतेतला नगून रहस्यकाराच्या मनातला
आहे गांतेत 'ज्ञाना तु मे आत्मा पद—' ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असें भगवा
नानी ज्याच्याविषया म्हटलें आहे तो ज्ञानी रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषाहून अगदीं भिन्न
आहे भगवानाचा आत्मा शरीराला ज्ञानीच ज्ञाननिष्ठेचा मरय अधिकारी आहे त्यामुळे
रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषांचें बुद्धादि सामारिक कर्मे भरोपयेंच जरी वेलीं तरी त्यात अर्जुन
सिद्धान्ताची वाही हाणि नाहीं, व त्याला स्पष्ट असलेल ज्ञान व कम याचा समुच्चय त्यानीं
जरी मानला तरी त्यात शाश्वताचें वाहा जात नाहीं अशा ज्ञानाचा व सामारिक
स्वधर्मोक्त कर्मांचाच संबंध नव्हे तर तशा ज्ञानाचा व निषिद्ध कर्मांचाही समुच्चय मान-
ण्यास आम्ही तयार आहों मात्र जीवन्मुक्तीला साक्षात् कारण होणारे ज्ञान व शास्त्रोक्त
नित्य नैमित्तिक व्रम यांत समुच्चय संभवत नाहीं अथवा कर्मयोग हे साधन—पूर्वांग व
ज्ञानयोग हे माध्य होय भगवानांना अर्जुनाला त्याच्या अधिभारप्रमाणें ज्ञानयोगाचे
साधन म्हणून कर्मयोग उपदेशिला आहे, ज्ञानात्तर नव्हे आज्ञापूर्वांना माध्यात हेच
प्रतिपादन वेगें आहे व आम्हीही त्याचाच अनुवाद करीत आहों.

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे कृष्ण!—कर्मणः—कर्माहूत—बुद्धिः—ज्ञान—
ते—तुला—ज्यायसी—श्रेष्ठ—चेत्—जर—मता—समत आहे—तत्—तर मग
—हे केशव—हे केशव—घोरे कर्मणि—घोर कर्मांत—मां—मला—कि—का
यें—नियोजयसि—नियुक्त करतोस ? १

ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात् तव मताऽभिप्रेता
बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे तदैकं श्रेयसाधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तरूपेण बुद्धेरनुपपन्नमनुनेन कृतं स्यात्तु हि तदेव
तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करा च
कर्म कुर्वति मा प्रतिपादयति तर्हि नु कारणमिति भगवत् उपालम्भमिव कुर्वस्तर्हि
तस्मात्कर्मणि घाते शूरं हिंसाक्षणे मा नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते
अथ स्मार्तैर्नैव कर्मणा समुच्चय सर्वेषां भगवतोक्तोऽनुनेन चावधारितश्चेत्तर्हि कर्मणि
घाते मा नियोजयामीत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—‘ज्यायसी चेत्’ इति अर्जुनः उवाच—‘ज्यायसी चेत्’
इत्यादि अर्जुन विचारू लागला,—हे जनार्दन, कर्मणः सकाशात् बुद्धिः—ज्ञानं
ज्यायसी—श्रेयसी चेत्—यदि ते—तव मता—अभिप्रेता—हे जनार्दना, कर्मा
पेक्षा बुद्धिः म्हणजे ज्ञान अधिक—श्रेष्ठ आहे, असे जर तुला अभिमत—अभिप्रेत अ
सेल [—कर्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असा जर तुला निश्चयच असेल तर मग मला तू
घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस, असा सवध]—यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चये
इष्टे—जर ज्ञान व कर्म हा समुचित इष्ट असला—त्याच एकाच वेळा एकाच पुरुषाने
अनुष्ठान करावे, असे जर भगवानांना समत असते—तदा एक श्रेयसाधनं इति
कर्मणः ज्यायसी बुद्धि इति कर्मणः बुद्धेः अतिरिक्तरूपेण अर्जुनेन न
नुपपन्नं कृतं स्यात्—तर ‘एक श्रेयसाधनं मला साग’, असे म्हणजे, ‘कर्माहून
बुद्धि श्रेष्ठ’ असं म्हणून कर्माहून बुद्धीला पृथक् करणं, हे सर्व अर्जुनाने अयोग्य केले
असे होईल [कारण ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर मोक्षाचें साधन आहे, तर त्यातील
एकाच श्रेयसाधन सांग असे कसे म्हणता येईल ? तसेच समुच्चय ह जर एक मोक्ष
साधन आहे तर त्यातलं एक कर्मा व दुसरे अतिरिक्त असे कसे म्हणता येईल ?]—हि—
तत् एव तस्मात् फलतः अतिरिक्तं न स्यात्—कारण तेंच त्याहून फलतः
अधिक होणं शक्य नाही (समुच्चयपक्षा त्यातील प्रत्येकाला श्रेयसाधनत्व नाही तो
दोन्ही मिळून एक श्रेयसाधन होत त्यामुळे केवळ कर्माहून केवळ ज्ञानाला फलाच्या
अर्थाने भिन्नता नाही अगो, याप्रमाणे या श्लोकान्या पूर्वाधाराने समुच्चयपक्ष जसा न
नुपपन्न ठरतो तसाच तो उत्तराधारानेही अनुपपन्न ठरतो, असे दाखवितात—)
—तथा भगवता कर्मणः बुद्धिः श्रेयस्करी उक्ता अश्रेयस्करं च कर्म कुरु
इति मां प्रतिपादयति—त्याचप्रमाणे भगवानांनी कर्माहून बुद्धि अधिक श्रेयस्कर
आहे, व कर्म बुद्धाहून अश्रेयस्कर आहे, असं सांगितले (अ ० श्लो ४९) तथापि ते

अश्रेयस्कर कर्मच कर (श्लो ४७) अमे मला-अतिशय प्रेमळ भक्ताला ते सांगतात—
तत् किं नु कारण—ते का बरे, याचे कारण काय ?—इति भगवतः उपाल-
म्भं इव कुर्वन्—असा भगवानाचा जणुकाय उपालम्भचसा करीत—तत् हे केशव
घोरे-कूरे-हिसालक्षणे कर्मणि मां किं-कस्मात् नियोजयसि—तर मग हे
केशवा, घोर-कूर-हिसालक्षणे कर्मांमध्ये मला का-कोणत्या कारणामुळे नियुक्त करतोस ?
(मला युद्धासारख्या कूर कर्माची प्रेरणा का करतोस ?)—इति च यत् भाहू तत् च
न उपपद्यते—असे जे अर्जुन म्हणत आहे तेही समुच्चयपक्षी उपपन्न होत नाही
[जाता धात व स्मार्त कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय, हे गृहस्थाचे श्रेय साधन आहे व स्मार्त
कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय हे इतर आश्रमांतील लोकांच्या मोक्षाचे साधन आहे, असे
भगवानाना सांगितले व अर्जुनहा तसेच समजला, अस जे कृत्तिकाराना वर म्हटले जाहे
त्याचा अनुवाद करून पुन त्यावर दोष देतात—]—अथ सर्वेषां स्मार्तेन एव
कर्मणा समुच्चयः भगवता उक्तः च अर्जुनेन अवधारितः चेत्—वर, सर्व
आश्रमांतील लोकांच्या स्मार्तकर्मांशाच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानाना सांगितला व अर्जुनाच
जाणला अस म्हणाव तर—‘तत् किं कर्मणि घोरे मा वियोजयसि’ इत्यादि
वैचर्नं युक्तं कथं—तर मग तू मला घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस ? हे अर्जुनाच
निंदावचन युक्त कसे होते ? (त मुळाच उपपन्न होत नाही अर्थात् भगवानाना कोण-
त्याच कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय इष्ट नाही) १

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—व्यामिश्रेण इव—जणु काय अत्यंत घोटाळ्याच्या—वाक्येन
—वाक्याने—मे बुद्धिं—माझ्या बुद्धीला—मोहयसि इव—तू मोहव पाडीत
जाहेस मला जणु काय भ्रमान पाडीत आहेस—तत्—यास्तव—येन—ज्याच्या
योगाने—अहं—मा—श्रेयः—कल्याणास—आप्नुयाम्—प्राप्त होईन—तत्—ते
—एव—एव—निश्चित्य—ठरवून—वद—मला सांग २

हि च—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवास्तथापि
मम मन्दबुद्धेर्न्यामिधामिव भगवद्वाक्य प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम
बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्तत्र तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे
ममेति । ख ॥ भिन्नकृतक्योज्ञानकर्मणोरेकपुरषानुष्ठानासंभव यदि मन्यसे तत्रैवं सति
तत्तयोरेकं युद्धं कम उदमेयानुनभ्य योग्यं बुद्धिशक्यवस्थानुरूपमिति निश्चयं वद
प्रति । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मणि
ष्टाया गुणभूतमीषं ज्ञानं भगवतोऽहं व्याप्तं कथं तयोरेकं वदंस्तेष्वविवर्धयानुनभ्य शुभा
म्यात् । न हि भगवतोऽहमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्विश्यामि मैत्र द्वयमिति । येनोभयप्र
त्ययमभ्युत्थानमो मन्यमानः प्रमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'व्यामिश्रेण०' इति—'व्यामिश्रेण०' या श्लोकान् आणखीही एका कारणाने अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयानुसारी नाही, असे सांगतात—व्यामिश्रेण इव—जणुं काय अत्यंत मिश्रितना—घोटाळ्याच्याशा वाक्याने—यद्यपि भगवान् विविक्ताभिधायी तथापि मम मन्दबुद्धेः भगवद्वाक्यं व्यामिश्रं इव प्रतिभाति—जरी भगवान् अगदी स्पष्ट कथन करणारा आहे, तरी मज मंदबुद्धीला भगवानाचे वाक्य अतिशय मिश्र-संकीर्ण अमल्यासारखे भागते—तेन मम बुद्धि मोहयासि इव—त्या तसऱ्या घोटाळ्याच्या वाक्याने माझ्या बुद्धीला तूं जणुं काय मोह पाडीत आहेस!—त्वं तु मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः कथं मोहयसि—एव तूं माझ्या बुद्धीचा व्यामोह घालविण्यामाठाच प्रवृत्त झालेला असून मला मोह कसा पाडतास—अतः मे-मम बुद्धि मोहयसि इव इति ध्रुवीमि—म्हणून माझ्या बुद्धीला जणुं काय तूं मोहित करीत आहेस, असे मी म्हणतां—त्वं तु भिन्नकर्तृ-कयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे—परंतु तूं ज्याचे कर्ते भिन्न आहेत अज्ञा-ज्ञान व कर्म—याचे एकाच पुरुषाला एकाच वेळा अनुष्ठान करून येणे शक्य नाही, असे जर मानीत असशील—तत्र एवं सति—तर तुजें मत असे असल्यास—तत्-तयो एकं बुद्धि कर्म वा इदं एव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धि-शक्ति अवस्थानुरूपं इति निश्चिन्य च द-धृही—त्या दोहोंतील एक म्ह० बुद्धि किंवा कर्म यातील हेंच एक अर्जुनाला योग्य आहे, त्याची बुद्धि, शक्ति, अवस्था यांना हेंच अनुरूप आहे, असा निश्चय करून सांग [क्षत्रिय असलेल्या-मज अर्जुनाच्या अन्त करणाला, त्याच्या शरीरसामर्थ्याला, व बुद्ध्याचा आरंभ होण्याचा प्रसंग असल्यामुळे त्या अवस्थेला जे ज्ञान किंवा कर्म उचित असेल तेच तूं आपल्या बुद्धीने ठरवून सांग.]—येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण अहं श्रेयः आप्नुयां—प्राप्नुयाम्—की ज्या ज्ञानाने किंवा कर्माने म्ह० त्या दोहोंतील एकांने मी श्रेयाला-मोक्षाला प्राप्त होईन. (निश्चय करून त्यातील एक सांगितल्याने थोड्याला श्रेयःप्राप्ति हे फळ मिळेल, येथील श्रेय म्ह० मोक्ष आहे, तुम्हें आत्म्याचें कल्याण नव्हे, कारण सर्व उपनिषदात व गीतादि ग्रंथात मोक्षप्राप्तीचेंच उपाय सांगितलेले आहेत. असो, याप्रमाणें 'तदेकं०' इत्यादि या वाक्याचा अर्थसार्थ सांगून त्यावरून समुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे, हेंच तात्पर्य वसे निष्पन्न होते ते सांगतात—) यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतं अपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्—जर कर्मनिष्ठेंत गौण रीतीनेही ज्ञान भगवानांना सांगितलें असतें—तत् 'तयोः एकं च द' इति एकविषया एव अर्जुनस्य शुश्रूषा कथं स्यात्—तर 'त्या दोहोंतील एक सांग' अशी एका विषयाच अर्जुनाला ऐकण्याची इच्छा कशी झाली अमता—ज्ञानकर्मणोः अन्यतरत् एव चक्ष्यामि न एव द्वयं इति भगवता न हि उक्तं—ज्ञान व कर्म यातील कोणतें तरी एकच मी तुला मागेन, दोन सांगणारच नाही, असे काही भगवानांना अर्जुनाला म्हटलेलें नाही, का—येन आत्मनः उभयप्राप्त्यसंभवं मन्यमानः एकं एव प्रार्थयेत्—ज्या

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अन्वयार्थ—हे अनघ—हे निष्पाप अर्जुना !—मया—मा—अस्मिन् लोके
—या लोका—द्विविधा निष्ठा—दोन प्रकारची स्थिति—अनुष्ठानतत्परता—पुरा
—पूर्वी—वैदिक संप्रदाय मुर केला त्यावेळी—उद्योग्या आरंभी—प्रोक्ता—सांगितली.—
सांख्यानां—स्थितप्रज्ञ सन्यास्याचा—ज्ञानयोगेन—ज्ञानयोगाने—सांख्ययोगाने व—
योगिनां—अज्ञ कर्माधिकार्यांची—कर्मयोगेन—कर्मयोगाने स्थिति सांगितली. ३

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्—श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिन्ना-
स्मानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा
पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कु-
र्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेण हेऽनघापाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र
ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्र-
मादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिब्राजकानां ब्रह्मण्येवा-
वस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मव्य योग. कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां
कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाचा प्रश्न समुभयाला अनुरूप नाही, तर प्रतिकूल आहे, असे
व्याख्यान करून भगवानाचे प्रतिवचनही त्याला प्रतिकूल आहे, असे दाखविण्यासाठी
पुराचल्लोकाला अवतरण देतात—) —प्रश्नानुरूप एव श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्' ^०
इति प्रतिवचनं उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नानुरूपच श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्' या
श्लोकाने प्रतिवचन बोलले.—अस्मिन् लोके—या व्यवहारभूमीत—या मनुष्यलोका
—शास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां—शास्त्रीय ज्ञान किंवा कर्म यांचे अनुष्ठान
करण्याचा ज्यांना अधिकार आहे अशा त्रैवर्णिकांची—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची—
द्विविधा—द्विप्रकारा निष्ठा—स्थितिः—अनुष्ठेयतात्पर्यं—द्विविधा म्ह० दोन
प्रकारची निष्ठा म्ह० स्थिति—अनुष्ठेयतत्परता—पुरा—पूर्वं सर्गादौ—पूर्वी—उद्योग्या
आरंभी—प्रजाः सृष्ट्वा तासां अभ्युदय-निःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थ-
संप्रदायं आविष्कुर्वता मया सर्वज्ञेन इश्वरेण प्रोक्ता—गर्व प्रजाना उत्पन्न
करून त्यांच्या अभ्युदयाच्या व नि श्रेयसाच्या म्ह० उत्तर्यांच्या व मोक्षाच्या प्राप्तीचे

निधि ॥३॥ तेव वम आपि वतां । उरेणिना पाहता । घेमें मन तुजे थी अनता । निश्चिन्
जरी ॥२॥ तरी मांने रेखां भीहरि । म्हणर्मा पायां समामकरा ॥ ” यावरून येथील बुद्धि-
गम्याचा अर्थ ज्ञाननिष्ठा जगाचे सर्व रोगाकार बरितात व गोच भगवानांच्या उत्तराला,
वैदिक द्विविध निष्ठेला, पूर्वाभ्यासाना प्रणिपादनाला व अर्जुनाच्या दुःखान्या अध्यायातील
भय.मापनाविषयीच्या प्रश्नाला परून आहे, हे मिळ होते !

साधन वेदार्थसंप्रदायाला प्रष्ट करणाऱ्या मी सर्वज्ञ ईश्वराने सांगितली.—हे अनघ—अपाप—हे निष्पाप अर्जुना [मा सृष्टीच्या आरम्भी सर्व प्रजा उत्पन्न करून त्याच्या ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षासाठी व मोक्षासाठी त्यातील त्रैवर्णिकांना दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली]—तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इति आहे—पण ती दोन प्रकारची निष्ठा कोणती, अशी शका कोणाला राहू नये, म्हणून भगवान् सांगतात—तत्र ज्ञानयोगेन—ज्ञानं एव योगः तेन सांख्यानां—आत्मनात्मविषयविवेक—ज्ञानयतां ब्रह्मचर्याश्रमात् एव कृतसंन्यासानां वेदान्तविद्वानसुनिश्चि—तार्थानां परमहंसपरिब्राजकानां ब्रह्मणि एव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता

१ रहस्यकार पुरा म्ह० दुसऱ्या अध्यायात अमा अर्थ करितात नालकठ, मनुस्मृत मरस्वती, श्रावर, हेहा 'पुरा-पवाध्याये' अमाच अर्थ करितात शरानंद, पुरा म्ह० पूर्वकाला, ज्ञानेश्वर महाराज—'ये लोका या दोन' निष्ठा। मन्त्री पासुनी प्रगदा। अनादि निष्ठा।' अमे म्हणतात म्ह० याच्या म्हणण्याचा आशयरी आचार्यांच्या भाष्यानुसार आहे पुरा म्ह० पवाध्यायात हा अर्थ सयुक्ति नाहा कारण पूर्वाध्यायात जर भगवा नाना हा दोन प्रकारचा निष्ठा सांगितला अमनी तर अजुनाला शका येण्याचे कारणच नव्हत शिवाय 'या लोका पूर्वी द्विविध निष्ठा सांगितली,' असे भगवान् म्हणत आहेत 'या लोका पूर्वी' म्ह० पूर्वाध्यायात असा अर्थ संभवतच नाहा 'मा पूर्वी तुला दोन निष्ठा सांगितल्या' असे भगवानाना म्हणजे अमते तर पवा म्ह० दुसऱ्या अध्यायात अमा अर्थ झाला अमता तसेच पुढे चवथ्या अध्यायाच्या आरम्भा 'मा हा योग न्याला सांगितला' अमे म्हणजे आहे त्याच्याकडे लक्ष ठेवूनही येथील 'पुरा'शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे.

पण रहस्यकार म्हणतात—जामरा अर्थ मरळ आहे कारण दुसऱ्या अध्यायात प्रथम मास्यनिष्ठेप्रमाणे ज्ञान मागून नंतर कमयोगनिष्ठेस सुरवात केला आहे "पृ ६४१ 'मास्यनिष्ठेप्रमाणे ज्ञान' हा शब्दप्रयोग मास्य दृष्ट्या मरूप आहे 'सास्ये बुद्धि—'ह० आत्म्याविषया ज्ञान, आत्म्याचे ज्ञान मास्यशब्द निराळा व सास्यनिष्ठा निराळा मास्यशब्दाच्या अर्थाने स्पष्टीकरण आचार्यांना भाष्यात केले आहे (गी भा पृ ४५ पहा) दुसऱ्या अध्यायात कमयोगनिष्ठा सविस्तर सांगितलेला नाहा, हे आम्हा पूर्वा दादाबिलेच आहे अमान् पुरा ह० दुसऱ्या अध्यायात हा अर्थ 'सरळ' जरी बढाजित अमला तरा मनुक्ति नाहा रहस्यकार पुन म्हणतात—"पुरा ह० सृष्टाच्या सृष्टारम्भी अमाही अर्थ होऊ शकेल, कारण महाभारतात नारायणीय किंवा मागवत भगवांचे निरूपण आहे तेथे सारथ व योग (निवृत्ति व प्रवृत्ति) या दोन निष्ठा स्वतंत्रपणे भगवतांनी जगाच्या आरम्भा उत्पन्न केल्या आहेत, अमे वणन आहे " पृ ६४३ नारायणाय किंवा मागवत भगवांचे विवेचन आम्हा स्वतंत्रपणे पुढे परिशिष्टान करणार आहो, त्यावरूनही या दोन निष्ठा स्वतंत्र नाहान, याविषयी ग्रात्री होदल

रहस्यकार म्हणतात—"निष्ठाशब्दाच्या माग माश्व हा शब्द अ वाहून आहे व ज्या मागाने गेल अगता अगरे मोक्ष मिळना तो माग, अमा त्याचा अर्थ आहे (अवात् निष्ठा, म्ह० मोक्षमाग) मागप्रमाण जसा निष्ठा दाखव आहेत त्या दोन्ही स्वतंत्र आहेत. पृ

—त्यातील ज्ञानयोगाने म्ह० ज्ञान हाच योग, त्याने साख्याचा म्ह० आत्मा व अनात्मा याविषयाचे विवेकविज्ञान ज्यांना आहे त्याचा म्ह० ब्रह्मचर्याभ्रमातून ज्यांना सन्यास केला आहे, वेदान्तविज्ञानाने जाचे प्रयोजन अत्यंत निश्चित झाले आहे, अशा उन्नामध्येच अवस्थित झालेल्या परमहंसपरिव्राजकांची निष्ठा सांगितली —कर्मयोगेन—कर्म एव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां—कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थ.—कर्मयोगाने वर्णाश्रमविहित धर्मसंज्ञक कर्म हाच योग त्या कर्मयोगाने योग्याचा म्ह० कर्माधिकार्याची निष्ठा सांगितला असा याचा अर्थ [ज्ञानयोगाने साख्यार्थी निष्ठा व

दुमन्याचे अग नव्हे ” पण हे दोन माग जर स्वतः तर ‘ज्ञानानेच मोक्ष’ हा मिळान्त गतिला मान्य नाही, असे म्हणावे लागते पण मग ‘ज्ञान लब्ध्वा परा ज्ञाति अचिरेण अधिगच्छति’ इत्यादि गीतावचनाचा वाट काय ? पर दुमन्याचे जर अग नव्हे तर ‘योगिन कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये’ ‘यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मर्तापिणा’ इत्यादि वचनांचे काय करावयाचे ? ‘मन्याम व कमयोग या प्रकरणाचे परीक्षण’ या परिशिष्टात आम्हा पुढे यामवधा मविस्तर विचार करणार आहो, तो पहावा पण रहस्यकार निष्ठा-शब्दाचा अर्थ सवच ठिकाणा मोक्षमाग असा करीत नाहीत कोठे निष्ठा म्ह० अनुष्ठान-तात्पर्य असेहा म्हणतात आचार्यांना नोच अथ ममन आहे ‘मि’ म्ह० निश्चयाने ‘स्था’ म्ह० स्थिति निश्चयाने स्थिति किंवा अनुष्ठानतात्पर्य म्ह० आपल्या अधिकारा प्रमाणे जे माधन प्राप्त असेल त्यात तत्पर होऊन राहणे, असा त्याचा अर्थ आहे ज्ञाना नंतर जर या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत तर त्या स्वतः आहेत, त्यातल एक दुमरीचे अग नव्हे, हे मागण्याचे कारणच काय आहे ? ज्ञान झाल्यावर कर्मयोग कोणाचे अग होणार ? व ज्ञान झाल्यावर मोक्ष म्हणून जर काहा निराळे रहाताना नाही, ‘ज्ञानसम कालमुक्त’ ज्ञान होताच मोक्ष, असा जर वस्तुस्थिति आहे तर ‘ज्ञानोत्तर दोन स्वतः मोक्षनिष्ठा’ तरी कशा ? का रहस्यकाराच्या मते ज्ञानानंतरहा मोक्षाच्या मार्गाची आवश्यकता आहे ! जर असेल तर त्याचे ज्ञान म्ह० आत्मज्ञान नव्हे, आचार्य म्हणतात ते ज्ञान नव्हे आचार्य ज्याला ज्ञान म्हणतात ते आत्ममाक्षात्काररूप ज्ञान आहे आत्म माक्षात्कार झाला की तत्काल मुक्ति मिळता, भोक्ता, ससारी जीव नव्हे, मि अकना, अभाक्ता, निर्विकार, वर्गरे आहे, असा माक्षात्कार—अनुभव आल्यावर मोक्ष म्हणून काहा वस्तुच उरत नाही मग त्याला रहस्यकाराच्या या मोक्षमार्गाची काय गरज असणार ? असाच कर्मयोग व ज्ञानयोग हा स्वतःनिष्ठा—स्वतः दोन मोक्षमाग आहेत, असे हतार वेग जरी कोणा म्हटले तरी ते म्हणजे अवरहित व वस्तुस्थितीला सोडून आह हा मध घेदाज ‘ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरुषाने काय करावे हे मागण्यामाग हा गानेचा आरंभ आहे,’ असा (गा. र ५ ३००) रहस्यकारांना पुढारी ममजून करून घेतल्यामुळे झाला आहे

१ परमाथ वस्तुविषयक ज्ञान—आत्ममाक्षात्कार हा योग—उज्यन अनेन ब्रह्मणा—ज्याच्या योगाने ब्रह्मार्थी सुख होतो, तो योग, त्या ज्ञानयोगाने

२ ‘उज्यते अभ्युदयेन इति योग’ ज्याच्या योगाने अभ्युदयाशी सुख होतो तो योग, तेन्हा ठिकाणी माधन हाच योगशब्दाचा अर्थ आहे.

कर्मयोगाने कर्माधिकारी द्विजार्ची निष्ठा, अर्ची दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली ज्ञान द्व० परमार्थवस्तूचा-आत्म्याचा साक्षात्कार, हाच परब्रह्माशा तादात्म्य पावण्याचा उपाय, त्याने माझ्यार्ची निष्ठा. साख्य म्ह० आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानाने युक्त असलेले म्ह० ज्ञानवान् सन्यासी पण सन्यासा मुद्धा माधे नव्हेत, तर ब्रह्मचर्या-भ्रमातून ज्यांना सन्यास केला आहे, पुत्रादि तान एषणाचा त्याग केला आहे व ज्यांनी जपादि सर्व साधनें सोडून ध्रुवण मनन निदिध्यासनान्या योगाने वेदान्तविज्ञानाने पुरपार्थ पूर्णपणे निश्चित केला आहे, जे प्रह्लादिनिष्ठ आहेत अशा परमहत्मांची ज्ञानयोगाने निष्ठा सांगितली व ज्याच चित्त शुद्ध झालेले नाही, अशा कर्माधिकार्यांना 'वर्णाश्रमविहित धर्म' या नावाचें कर्म हाच योग म्ह० ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाचें साधन सांगितलें आहे येथे आचार्यांना ज्ञान, साख्य, कर्मयोग व योगा या शब्दाचा कोणता अर्थ निवडित आहे न वाचकाना लक्षात ठेवावे]

यदि चेकेन पुरपेणेकस्मै पुरपार्थाय ज्ञान कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेय भगवतेष्टमुत्पद्यमानं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरपकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे द्रव्यात् । यदि पुनरर्जुनो ज्ञान कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवा अनुष्ठेयत्यन्येषां तु भिन्नपुरपानुष्ठेयता वक्ष्यामीति मतं भगवत कल्प्येत तदा रागद्वेषप्रदानप्रमाणभूतो भगवान्कारितः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मात्कयाऽपि पुरपा न समुच्चयो ज्ञानकर्मणो । यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्व बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठाया सन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरपानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एव-मेवानुमतमिति गम्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें भगवानाच्या प्रतिवचनाचे व्याख्यान करून त्याचाच तात्पर्याय सांगतात—) —यदि च एकंन पुरुषेण एकस्मै पुरपार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेय भगवता इष्ट—जर एका पुरुषान एका पुरपार्थासाठी ज्ञान व कर्म याचे समुच्चयाने-सह-एकाच वेळा अनुष्ठान करावे, हे भगवानांना इष्ट अमते—गीतासु उक्तं वा वक्ष्यमाणं वेदेषु च उक्तं—गातत मागे सांगितल असते, किंवा यापुढे मागावयाचें असते व वेदात सांगितलेले अमते तर—इह उपसन्नाय प्रियाय अर्जुनाय विशिष्टभिन्नपुरपकर्तृके एव ज्ञान कर्मनिष्ठे कथं द्रव्यात्—येथे शरण आलेल्या प्रिय अर्जुनाला विशेष प्रकारचे भिन्न भिन्न पुरुष ज्याचे कर्त आहेत अशा ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा भगवान् पसे राखतील ।—यदि पुन. अर्जुन. ज्ञानं च कर्म द्वयं श्रुत्वा स्वयं एव अनुष्ठेयति—जर, जर अर्जुन-वचारपूर्वक काम करणारा असल्यामुळे ज्ञान व कर्म ही दोन्ही एकून स्वतःच त्या दोहोंच अनुष्ठान करील—तु अन्येषां भिन्नपुरपानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति भगवत. मतं कल्प्येत—पण इतरांना मी 'भिन्न पुरुषांनी ज्ञानकर्मानुष्ठान करावे, एकाच पुरुषाने दोन्ही करू नयेत,' असं सांगेन, असं भगवतांचें मत जर कायलें—तदा भगवान् रागद्वेषधान् अप्रमाणभूतः कल्पितः

स्यात्—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् व अप्रमाणभूत आहेत, असे कल्पित्यासारखे होईल
—तत् च अयुक्तं—पण ते अयोग्य आहे (अर्जुन शहाणा आहे तो ज्ञान व कर्म
हा दोन्ही साधने ऐकून त्याचे ममुच्चयानेच अनुष्ठान करील व कृतार्थ होईल इतरांनी
कृतार्थ व्हावे, अशा माझा इच्छा नसल्यामुळे मी त्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय न सांगता
ज्ञानाधिसारा निराळे व कर्माधिकारी निराळे, असेच मागेन, असा भगवानाचा आशय
मानव्याम त्यांना एक अर्जुन मात्र प्रिय आहे बाकी सर्व अप्रिय, असे म्हणावे लागेल
म्हणजे भगवान् आम्हाप्रमाणेच राग-द्वेषाना युक्त आहेत, असे ठरेल त्यामुळे ते आप
न हेत, अनात आहेत, म्हणूनच त्याचे म्हणणे अप्रमाण आहे, असेंही म्हणणे भाग
पडेल पण ते 'सर्वं भूतेषु निष्ठन्तं परमेश्वरं' १३ २७ या भगवद्‌वचनाच्याच विरुद्ध
आहे वास्तव ममुच्चयाच्या लोभाने भगवानाला रागद्वेषवान्, अनात, अप्रमाण ठरावीने सर्वथा
अयोग्य आहे आता दोन प्रकारची निष्ठा दोन प्रकारच्या लोकांना अनुप्रेय आहे, असा
जो भगवानांना निर्देश केला आहे, त्याच्या फळाचा उपसहार करितात—) —तस्मात्
फया अपि युक्त्या ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न—म्हणून कोणत्याही पुढाऱ्याने ज्ञान
व कर्म याचा समुच्चय सिद्ध होत नाही —अर्जुनेन श्रुत्वेः कर्मणः ज्यायस्यं यत्
उक्तं तत् स्थितं—यावरून अर्जुनाने ज्ञानाच कर्माहून श्रेष्ठत्व जे सांगितले होते ते
भगवानांनाही समत आते, असे ठरेल.—अनिराकरणत्—कारण भगवानांना त्याचे
निराकरण केले नाही [जर भगवानांना ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ आहे, असे समत नसते
तर त्यांना त्याचे निराकरण केले असते ज्ञान व कर्म हा दोन्ही तुल्यरेल मोक्षसाधने
आहेत, ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ नाही असे स्पष्ट म्हटले असते, पण ते काही न म्हणता
मी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे, ज्ञानयोगाने माग्याची व कर्मयोगाने योग्याची
असे म्हटले आहे माध्य-ज्ञाना ज्ञानयोगाचे अधिकारी व साध्याहून भिन्न असलेले योगी
—अर्थात् अनामज्ञ गृहस्थ कर्मयोगाचे अधिकारी अर्थात्—]—तस्याः च ज्ञाननि-
ष्ठायाः संन्यासिनां एव अनुष्ठेयत्वं—आणि ता कर्मयोगाहून श्रेष्ठ असलेली
ज्ञाननिष्ठा संन्यास्यांनाच अनुष्ठेय आहे, असल्यासा गृहस्थाना नाही—च भिन्नपुर-
पानुष्ठेयत्ववचनात्—आणि त्या दोन निष्ठा निरनिराळ्या पुरुषाकडूनच अनुष्ठान
करिता येण्याजोग्या आहेत, एका पुरुषाला एकाच वेळा अनुष्ठिता येण्यासारखा

॥ यावरून रहस्यकारांना ठिकठिकाणा 'हे दोन्ही माग स्वतः आहेत, तुल्यवत्
आहेत,' १ ३०३ असे, ते बारबार म्हटले आहे, हे किउपन यथार्थ आहे, याचा विचार
वाचक करतानाच ' शिवाय ते माग जर स्वतः व तुल्यवत् तर मग रहस्यकारांना मम
अमनेल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचा काय वाट ? समुच्चय म्ह० दोहोर्चे एकाच वेळा अनुष्ठान,
स्वतः दोन मार्गांना एका मनुष्याला एकाच वेळा जाता येणे जसे अशक्य तसे दोन मोक्ष-
मार्गांचे एकाच वेळा अनुष्ठान करता येणे शक्य नाही. दोन्ही माग तर मारजेच समर्थ
म्ह० तुल्यवत् (१ ३०३) तर मागेने त्यांनी कर्मयोगाच्या अधिक चाला म्हटले आहे,
कर्मयोगच प्रधान, बाकीचे सर्व त्याचा अंग, इत्यादि म्हणूनच काय अर्थ राहिला ?

नाहात, असेही सांगितल्यामुळे, — भगवतः एव एव अनुमतं इति गम्यते — मग वानाहा हे अमेच मंमत आहे, हे निश्चित होते (अर्थात् भगवानांना ज्ञानमंसमुच्चय

१ सर्व अद्वैतवादी या शोकाचा अमाच अथ करितात मध्याचार्य म्हणतात, “ज्ञान कमा-
हून जरी श्रेष्ठ असले तरी तू आधिकारीय आहेस म्हणून तुझा कर्मांतच अधिकार आहे
दोन प्रकारचे लोक आहेत एव गृहस्थादिकमत्वागने ज्ञाननिष्ठ होणारे मनवादिच व
दुसरे जनकदिवाप्रमाणे गृहस्थादि-आश्रमात राहूनच ज्ञानमाधनरूप सुद्धादि गृहस्थधर्मांना
युक्त असलेले, (यति आश्रमात काही मापक असतात व काही मित्र असतात ते साधक
असतात ते यति आश्रमाला विहित असलेला ज्ञानमाधनभूत कर्मे करितात तमेच गृह
स्थाश्रमातही काही मित्र असतात तथापि ते लोकमग्रहाथ वम करितात) माध्य म्ह०
ज्ञानां मनवादिच व योगो म्ह० उपाया जनकादि ज्ञाना जरी असले तरी ते अधिकारी
असल्यामुळे कर्मे करीत होते म्हणून तेहा योगा म्ह० उपायाच होत अजुना, तूही जन
कादिश्रमाप्रमाणे कर्मासहच ज्ञानाला योग्य आहेस सनरादिवाप्रमाणे कर्मत्यागज्ञे ज्ञानाला
योग्य नाहाम ” मध्याचार्यांचे हे म्हणणे फारच मयुक्तिक आहे या शोकावरील
रामानुजाचार्यांचे भाष्यही अत्यंत वाचनीय आहे पण मूळ भाष्यासह अथ दिव्याप्त
मिस्तार होइल, म्हणून त्याचा माराग्र येथे देतो ज्यांना मध्य असलेल्यांना
मूळ भाष्य पहावे “पूर्वाहा विचित्र अधिकारी जावाना भरलेल्या या लोकात ज्ञान
व वन वाविपयाची दान प्रकारची निष्ठा मा मागिली ता ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्र-
माणे अग्रा पृथक् आहे कारण ज्याला मोक्षाचा अधिकार आहे अमा प्रत्येक लौकिक पुरुष
लागल्याच काही ज्ञानयोगाचा अधिकारी होत नाहा तर फलेच्छारहित केवळ परम पुरुषा-
राधनरूप कर्माच्या योगाने मनाचा मळ पार नाहामा ज्ञाना व इद्रियाचा विषयव्यापुल्ला
क्षण ज्ञाना म्हणजे तो ज्ञाननिष्ठचा अधिकारी होतो ‘ यत प्रवसिभूताना ’ गी १८-४६
या वचनात परम पुरुषाचा आराधना हाच एक कर्मांचा विषय पुढे सांगितला जाणार
आहे दुसऱ्या अध्यायातही ‘ कर्मण्येवाधिहारस्ते० ’ इत्यादि वचनाने फलाचा इच्छा न
धरता कर्मानुष्ठान वर असे मागून त्या कर्मानुष्ठानाने विषयव्यापुल्लारूप मोहानून ज्याचा
बुद्धि वर निघाली आहे, त्याला ‘ प्रवहानि वदा कामान्० ’ येथून पुढे ज्ञानयोग मागितला
आहे म्हणून मास्याचीच ज्ञानयोगाने दिवति मागितली व योग्याचा कर्मयोगाने सरवा
म्ह० बुद्धि-आमखान, तिने युक्त असलेले ते सारथ आत्मैराविषयपुद्गलने युक्त असलेले साध्य
ते त्या पुद्गला पात्र नमलेले ते कर्मयोगाधिकारा विषयाविषया व्यापुळ शालेल्या पुद्गलने
युक्त असलेले ते गृहस्थ त्यांना कर्मयोगाचा अधिकार व ज्याचा बुद्धि तथा विषयव्यापुल्ल
नमने त्यांना ज्ञानयोगाधिरार मागिल्या आहे त्यामुळे मादया उपदेशात परस्पर विरुद्ध
अमे वाहा नाहा व व्यामिश्रही वाहा नाहा ” ज्ञानेश्वरमहाराज अमे लिहितात—“ ये
नेर्हा या दोना निष्ठा । मत्तचा पामना प्रसंग । अनारिदिमिद्धा ॥ ३५ ॥ एव
ज्ञानयोग म्हणिजे । जो माग्या अनुष्ठिते । तेथ आळ्याममने पाविजे । तद्रूपता ॥ ३६ ॥
एव कर्मयोग जाण । तेथ माथव जन निपुण । होकनिद्या निवाण । पावता
वेढे ॥ ३७ ॥ हे भाग तरा दोना । परी एवढता निगना । तेमा मिळ माध्य भोजना ।
नृमि एव ॥ ३८ ॥ वा पदापरमरिता । भिन्न निमना वाहना । मग सिध् मिगणा ऐकवता ।

समत नाही, संन्यास्यानाच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार आहे, असे त्यांचे मत आहे, हे यावरून ठरते.) ३.

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विपण्णमनसमर्जुनं कर्म नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्यऽऽह भगवान्—न कर्मणामनारम्भादिति । अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयो परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा ॥ कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्येतिह भगवान्—

भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनही संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचाच अधिकारी होईल कारण ज्ञान श्रेष्ठ आहे, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—) मां च बन्धकारणे कर्मणि एव नियोजयसि इति विपण्णमनसं कर्म न आरभे इत्येवं मन्वानं अर्जुनं आलक्ष्य—आणि ज्ञान श्रेष्ठ असूनही मला बंधाचे कारण जे कर्म त्यातच तू नियुक्त करीत आहेस, असें म्हणून खिन्नचित्त झालेल्या व मा कर्माचा आरंभ करणार नाही, असें मानणाऱ्या अर्जुनाला पाहून [म्ह० ज्ञान जर कर्माहून श्रेष्ठ आहे व कर्म जर ससारबन्ध उत्पन्न करणारे आहे तर तेच करण्याविषया भगवान् मला का आग्रह करीत आहे, असे मनात म्हणून अर्जुन अतिशय खिन्न झाला आहे असे पाहून] —भगवान् 'न कर्मणामनारम्भात्' इति आह—थीकृष्ण 'न कर्मणा०' इत्यादि म्हणतात.—अथ वा ज्ञानकर्मणोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठातुं अशक्यत्वे सति—किंवा ज्ञान व कर्म याचा परस्पर विरोध असल्यामुळे एकाच पुरुषाकडून एकाच वेळा त्याचे अनुष्ठान होणे अशक्य झाले असता—इतरेतर-अनपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते—परस्पराची अपेक्षा न करणाऱ्या अशाच त्या दोन साधनांना पुरुषार्थाचे हेतुत्व आहे, असें प्राप्त झाले असता [ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा एकमेकींच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्याचे समुच्चयाने अनुष्ठान होणे जर अशक्य आहे तर त्या दोन्ही निष्ठा स्वतंत्रपणेच पुरुषार्थ देतील, म्हणजे ज्ञाननिष्ठाही कर्माची अपेक्षा न करिता मोक्ष देऊ शकेल व कर्मनिष्ठाही ज्ञानाचा अपेक्षा न करिता मोक्ष

पावता येता ॥ ३९ ॥ तैसा दानाहा मते । मूर्च्छिता एवा कारणात् । परा उपास्ति ते योग्ये । अधीन अस्मे ॥ ४० ॥ देखे उत्पुवनामरिमा । पक्षा पञ्चमि शोवे जैमा । सारो नर केवा तेमा । पावे वेगा ॥ ४१ ॥ तो हळू हळू डाळें डाळें । वेतुलेनि एके वेळे । मागा चेनि वेळें । निधिन ठाका ॥ ४२ ॥ तैसे देव पा विद्गममते । अधिष्ठोनि ज्ञानातें । सारय सच मोक्षातें । आकलितो ॥ ४३ ॥ येर योगिये कमाधारे । विहितेंचि निनाचारे । पूर्णता अवमारे । पावते होता ॥ ४४ ॥ ” यावरून वेदिक मप्रदाया भाष्यकार व टीकाकार यांचा दैत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि वाकतांत किताही परा मतभेद अमला तरा ज्ञान व कर्म या निष्ठांच्या साध्य-साधनमावाविषया यत्किंचित्हा मतभेद नाही, हे लक्षात ठेवण्या-सारखे आहे रहस्यवार पणले जमाप्रदायिक ' त्यामुळे त्याचा मार्गच निराळा ' ! !

देईल, असे ओघानेंच प्राप्त होते, पण तसे झाले अमता-]—**कर्मनिष्ठायाः ज्ञान-
निष्ठाहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण**—कर्मनिष्ठेला ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वा-
पुरुषार्थहेतुत्व आहे, स्वतंत्रपणे नाहा, [कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेचे कारण आहे, कर्मनिष्ठेने
ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होतो, व ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा कर्मनिष्ठा मोक्षारे साधन होते,
साक्षात् स्वतःच मोक्षाचे साधन होत नाही,]—**तु ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठोपायलब्धा-
त्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा**—पण ज्ञाननिष्ठा कर्म-
निष्ठा या उपायान सिद्धरूप होतसाठी स्वतंत्रपणे मोक्षाचे कारण होते, ती मग कर्मनिष्ठेची
अपेक्षा करित नाहा, [पण ज्ञाननिष्ठा मात्र नशी नाहा कर्मनिष्ठा हा तिचा उपाय
आहे त्या उपायान ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होत व ता सिद्ध झाल्यावर कर्मनिष्ठेची अपेक्षा
न करिता—कर्मनिष्ठेच मोक्ष न घेता स्वतंत्रपणेच मोक्ष देते]—इति एतं अर्थं प्रद-
र्शयिष्यन् भगवान् 'न कर्मणां' इति आह—अमा हा अर्थ प्रदर्शित करणारे
भगवान् 'न कर्मणां' या श्लोकात सांगतात—

न कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषः—अधिकारी पुरुष—**कर्मणां—**विहित कर्मांच्या—**अना-
रम्भात्—**आरम्भावाचून—**कर्मणुष्ठानाला** आरम्भ केल्यावाचून—**नैकर्म्यं—**ज्ञानयोग-
निष्ठेला—**न अश्नुते—**प्राप्त होत नाहा—**संन्यसनात् एव—**केवल ज्ञानरहित
संन्यासानेच—**सिद्धिं—**ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न समधिगच्छति—**तो पुरुष प्राप्त
होत नाहा ४

न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणा क्रियाणा यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे
बाधनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणाना तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्प-
त्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूना “ ज्ञानमुत्पद्यते पुता क्षयात्पापस्य कर्मण । यथाऽऽदृशत
हृप्रत्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ” इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानाच्चैकर्म्यं निष्कम-
भाव कर्मशून्यता ज्ञानयोगेन निष्ठा विप्रिया मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो
नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थ । कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यं नाश्नुत इति यच्चनात्तद्विपर्ययात्
पामारम्भाच्चैकर्म्यमश्नुत इति गम्यते ॥

१ भाष्यकाराना या श्लोकान्य दोन अवतरणे दिला आहेत—१ 'ज्ञान जर अश्व तर मी
त्यामाठा श्वणादिक बरीन, कम बरणार नाहा' या अनुनाच्या म्हणण्याचें निराकरण कर-
ण्यामाठी व २ 'तर मग ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा हा दोन स्वतंत्र मोक्षसाधने आहेत,' या
म्हणण्याचें निराकरण करण्यामाठी, पुढील श्लोक आहे त्या श्लोकानें बरीन दोन्हा शक्ती
निरामन वेळ आहे

भाष्यार्थ—कर्मणां अनारम्भात्—अप्रारंभात्—कर्माच्या आरम्भावाचून—त्याचा प्रारंभ केल्याशिवाय—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां—या जन्मा किंवा पूर्वीच्या दुसऱ्या जन्मा अनुष्ठिलेया—उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्व-शुद्धिकारणानां—अनेक जन्मा सचय करून ठेवलेल्या पापाच्या क्षयाला कारण होऊन, पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धाला कारण होणाऱ्या—च तत्कारणत्वेन ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूना कर्मणां—यज्ञादीनां क्रियाणां—आणि चित्तशुद्धान्या कारणत्वात् ज्ञानोत्पत्त्याच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होणाऱ्या कर्मांचा—यज्ञादीनांच्याचा (प्रारंभ केल्याशिवाय नैष्कर्म्यं ह्य० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही कम चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतात, याविषया प्रमाण—) पुनः पापस्य कर्मणः क्षयात् ज्ञानं उत्पद्यते—पुरपाच्या पापकर्मांचा क्षय झाल्यामुळे त्याला ज्ञान उत्पन्न होतं—यथा आदर्शतलप्रत्ये तथा आत्मनि आत्मानं पश्यति—ज्याप्रमाणे आरशाच्या तळावराल स्वच्छतेत—निर्मल आरशात, याप्रमाणे आपल्या स्वच्छ बुद्धात पुरुष आत्म्याला पाहतो,—इत्यादि स्मरणात्—असा प्रकारच वचन असल्यामुळे पूर्वाक्त यज्ञादि नित्य नैमित्तिक कर्मांचा—अनारम्भात्—अनुष्ठानात्—आरंभ न केल्याने, त्याचे अनुष्ठान न केल्यास—नैष्कर्म्यं—निष्कर्मभाव—कर्मशून्यतां—ज्ञानयोगेन निष्ठां—नैष्कर्म्यास—निष्कर्मत्वात्—कर्मशून्यतेस ह्य० ज्ञानयोगाने जी निष्ठा सांगितली आहे तिला—निष्क्रिय आत्मस्वरूपेण अधस्थान इति यावत्—ह्य० निष्क्रिय आत्मस्वरूपान जे अवस्थान—स्थिति त्या निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थेस असा याचा भावार्थ—पुरुषः न अश्नुते—न प्राप्नोति इत्यर्थः—पुरुष प्राप्त होत नाही, असा याचा भावार्थ [या जन्मा किंवा जन्मातरी सचित केलेल्या पापाचा अय होण्यासाठी केलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या योगाने पापाचा क्षय होतो ह्य० चित्त शुद्ध होतं, रागद्वेषादिरहित होत व चित्तशुद्धाच्या द्वारा ती कर्मे आत्मज्ञानाला कारण होतात या-विषया श्रुति-स्मृति इतिहास पुराणादि प्रामाण्य प्रथात ह्या तितका प्रमाणे आहेत यास्तव नित्य नैमित्तिक कर्मांचा अनुष्ठान केल्यावाचून पुरपाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही नैष्कर्म्यं ह्य० निष्कर्मभाव—ज्ञानयोगाने निष्ठा, निष्क्रिय आत्मस्वरूपान अवस्थित होणे, हा परम अवस्था कर्मानुष्ठानानेच क्रमाने प्राप्त होते]—‘कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते’ इति वचनात्—नित्य नैमित्तिक कर्मांचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्याचा प्राप्ति होत नाही, अस वचन असल्यामुळे—तद्विपर्ययात् तेषां आरं-भात् नैष्कर्म्यं अश्नुते इति गम्यते—त्याच्या उलट वागल्याने ह्य० त्या कर्मांचा आरंभ करायान नैष्कर्म्य प्राप्त होत, असे ठरत

१ पण रहस्यवार या श्लोकाचा अर्थतरण असे देतात—‘‘मोक्षाच्या दोन निष्ठा कोण त्या ते सांगितले, आता तदगभून जी अवश्य नैष्कर्म्यामिदि तिचे स्वरूप स्पष्ट करून दाखविनात—’’ ६४३ २६० याच्या मता ‘नैष्कर्म्य’ हे ज्ञाननिष्ठा व कमनिष्ठा यांचे अंग आहे, ते सव श्लोकाचा अर्थ असा करितात—‘‘कर्मांना आरंभ केल्या नाही, म्हणजे पुरपाला

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं ॥ नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य धृताविह च प्रतिपादनात् । धृतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदानोपायत्वेन “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन ” इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—“ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ” “ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सन्न त्वत्त्वाऽऽत्मशुद्धये ” “ यज्ञो दानं तपश्चैव पापघ्नानि मनीषिणाम् ” इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते—कोणत्या घरे कारणाशुठे कर्माचा आरंभ केद्यावाचून नैष्कर्म्यं प्राप्त होत नाहा—इति उच्यते—असे विचारल तर सांगतं—कर्मारम्भस्य एव नैष्कर्म्योपायत्वात्—कर्माचा आरंभच नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, झणून कर्मारंभावाचून नैष्कर्म्यं प्राप्त होत नाहा.—उपायं अन्तरेण उपेयप्राप्तिः न अस्ति हि—उपायावाचून उपेयाची प्राप्ति होत नाहीं, हे प्रसिद्ध आहे.—च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वं धृता इह च प्रतिपादनात्—आणि नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगाचे कर्मयोगोपायत्व धृतात व येथे झ० श्रांतांत प्रतिपादिलेले आहे [नैष्कर्म्य झ० कर्माचा अभाव, हेंच ज्ञानयोगाचे स्वरूप आहे. अशा ज्ञानयोगाचे कर्मयोग हे साधन आहे. कर्मयोग हा ज्ञानयोगाचा उपाय आहे, व ही गोष्ट धृति-स्मृतिप्रमाणाना मिळ आहे. ती कर्मा तेच प्रमाणपूर्वक दाखवितात—) —धृतौ तावत् प्रकृतस्य वेद्यस्य आत्मलोकस्य वेदानोपायत्वेन—धृतात तर या प्रस्तुत वेद्य-जाणण्यास योग्य अशा आत्मलोकाला जाणण्याचा उपाय या रूपाने—‘ तं एतं ब्राह्मणाः वेदानुवचनेन यज्ञेन विविदिपन्ति—’ (वृ.भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३७) त्या या प्रकृत आत्मलोकाला ब्राह्मण वेदानुवचनेन, यज्ञाने, दानाने, उपवासाने जाणण्याची इच्छा करितात—इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितं—इत्यादि वचनाने कर्म-

नैष्कर्म्य प्राप्त होते, असे नाहा. आणि कर्माचा संन्यास केला म्ह० तेव्हा नानेच सिद्धि मिळते असे नाहीं. = या अर्थात नैष्कर्म्याचे स्वरूप कोठे सांगितलेले दिसत नाहीं. त्याच श्लोकाच्या दोन्ही अर्थांचा अव एवच आहे, असे वाटते म्हणजे त्यावर पुनरुक्ति हा दोष येतो. दोन्ही निष्ठाने नैष्कर्म्य अग आहे, असेहा त्या अवावरून मिळ होत नाहा. कर्माचा आरंभ न केल्याने नैष्कर्म्य मिळते असे नाहा, व कर्माचा संन्यास केल्यानेच सिद्धि मिळते असे नाहा, या अर्थान विद्वेष काय आहे ? ‘ कर्माचा आरंभ न केल्याने ’ व ‘ संन्यास केल्याने ’ यात आम्हाला तर काहाच भेद दिसत नाहा. तसेच, ‘ नैष्कर्म्य प्राप्त होतें असे नाहा ’ व ‘ सिद्धि मिळते असे नाहा ’ यातही काहा परक दिसत नाहीं. तेव्हा भगवानांनी या श्लोकात पहिल्या अर्थाने जें सांगितले आहे तेंच दुसऱ्या अर्थाने सांगितले, असे समजावयाचे का काय ? रहस्यकाराचा प्रस्तुत अर्थ सर्वथा अनुपपन्न आहे, हे मावरून कोणाच्याही उल्लास येरळ.

योगाला ज्ञानयोगाचें उपायत्व सांगितलें आहे.—च इह अपि 'संन्यासस्तु महा-
बाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।' अ. ५ श्लो. ६ 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं
त्यन्धात्मशुद्धये' अ. ५ श्लो. ११ 'यतो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्'
अ. १८ श्लो. ५ इत्यादि प्रतिपादयिष्यति—आणि येथेही 'हे अर्जुना परमार्थ
संन्यास योगावांचून प्राप्त होणें फार कठिन आहे.' 'कर्माधिकारी गृहस्थ आसक्ति
सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात.' 'यज्ञ, दान व तप ही मनुष्याच्या चित्ताला
पावन करणारी आहेत' इत्यादि पुढे प्रतिपादन करताल.

ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासा-
दपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च
नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मरम्भेणेति प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति । नापि
संन्यसनादेव केवलात्मकर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयो-
गेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पाहिल्या अर्थाचें व्याख्यान करून आता उत्तरार्थाचें व्या-
ख्यान अवतरणपूर्वक करितात—) ननु च 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्क-
र्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासात् अपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति
—अहो पण 'सर्व भूताना अभय देऊन संन्यास करावा' इत्यादि वचनांत कर्तव्य-
कर्मांच्या संन्यासानेही नैष्कर्म्याची प्राप्ति होते, असे स्पष्टीकरण सांगतें,—लोके च
कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं इति प्रसिद्धतरं—आणि व्यवहारात कर्मांचा
आरंभ न केल्याने नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, हें सुप्रसिद्ध आहे—अतः च नैष्क-
र्म्यार्थिनः कर्मरम्भेण किं इति प्राप्तं अतः 'न च संन्यसनात् एव इति'
आह—छाणून नैष्कर्म्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूच्या कर्मरंभाने काय होणार, त्याला
त्याचा काय उपयोग ? अशा शंका प्राप्त होते. छाणून भगवान् 'न च संन्यासनात्' या
उत्तरार्थानें सांगतात—संन्यसनात् एव केवलात्-ज्ञानरहितात् परित्याग-
मात्रात् एव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां न समधिगच्छति
—न प्राप्नोति—तुल्या संन्यासानेच दा० केवल-ज्ञानरहित कर्मपरित्याग केल्यानेच

१ कर्मयोग ज्ञानयोगाचा किंवा नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, हा गोष्ट आचार्य धुनिस्मृति-
प्रमाणाना सिद्ध करीत आहेत, हें उद्धान ठेवण्यासारखें आहे. पण रहस्यकार 'कर्मयोग व
ज्ञानयोग यांचा परस्पर काही संबंध नाही, त्याचा अगागीं मान नाही,' हें आपलें म्हणणें मात्र
तसें श्रीन र्मांत प्रमाणाना सिद्ध करीत नाहीत, हेंही ध्यानात घरलें पाहिजे. २ 'शान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठ.०' बृह. भा. अ. ४ पृ. ३६२ 'संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा.०'
मु. भा. पृ. ११३. इत्यादि दुसरा धुनिवचनें आदिशब्दानें घ्यावां. ३ 'यतो यतो निवर्तते
ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनादि मवतो न वेत्ति दुःखमप्यपि' ज्या ज्या विषयापासून नि-
वृत्त होतो त्या लापासून मुक्त होतो, मग विषयापासून निवृत्त झाल्यानेच त्याला थोडेसें
सुखा दुःख अनुभवावें लागत नाही. इत्यादि लौकिक वचने प्रसिद्धच आहेत.

सिद्धीला द्व० नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगनिष्ठेला पुरुष प्राप्त होत नाही [अर्थात् ज्ञानासह सन्यासाने नैष्कर्म्यप्राप्ति होते ज्ञानासाठी चित्तशुद्धि व्हावी लागते व चित्तशुद्धीला निखनैमित्तिक कर्मांची अपेक्षा आहे यास्तव कर्मांच्या अनुष्ठानाला आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही ज्ञानरहित केवळ कर्मत्याग केल्यानेच काही नैष्कर्म्यसिद्ध प्राप्त होते नाही] ४

१ या श्लोकाचा आचार्यांनी केलेला अर्थ वाचकापुढे आहेच रहस्यकाराचाही आहे यातील सयुक्तिक अर्थ कोणता ते सुत्र वाचक ठरवितीलच, तथापि त्यातील गुणदोषांचे विवेचन आम्हा दिग्दर्शनाथ करतो प्रथम येथे हे त्यागणे उचित आहे की, कर्मयोगनिष्ठा हा उपाय व ज्ञानयोग निष्ठा हे साध्य उपेय आहे याबद्दल सरूत टीकाकारांचा मतभेद नाही याविषयी मध्वाचार्य म्हणतात—'कर्मणा युद्धादीना अनारभेण नैष्कर्म्यं निष्कमता न प्राप्यते ।' युद्धादि कर्मांचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्य-निष्कमभाव-मोक्ष प्राप्त होत नाही (कर्म न केल्यानेच नर मुक्ति मिळणे शक्य असत तर ती वृश्चादि स्वावरानाही मिळाला असता) रामानुजा च्या म्हणतात—“न शास्त्रोपाणा कर्मणा अनारभ्यादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति ” शास्त्रीय कर्मांचा आरंभ केल्यावाचूनच पुण्याला नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही (भारमिलेल्या शास्त्रीय कर्मांचा त्याग केल्यानेच काही सिद्धि मिळत नाही परम पुरुषाराधन हीच फलेच्छारहित कर्मांची सिद्धि आहे अर्थात् निष्काम कर्मांच्या योगाने गौर्विदांची आराधना न केल्यामुळे ज्याचा अनादि कालापासून प्रवृत्त पालेला अनंत पापसंचय क्षीण झालेला नाही, अशा लोकांना श्रियोपशमपूर्वक आत्मनिष्ठा मिळणे फार कठिण आहे वल्लभसुत्र टीका—“कर्मणामनारंभात्-अपरणात् नैष्कर्म्यं-कर्माविरहि तभाव भक्तिरूप न प्राप्नोति । सत्यसनादेव स्वरूपाज्ञानात् केवलत्यागेन सिद्धिं लागकृ न सम्यक् प्राप्नोति ॥” कर्म न केल्याने नैष्कर्म्य-भक्तिरूप कर्माविरहितभाव प्राप्त होत नाही स्वरूपाच्या अज्ञानामळे केवळ कर्मांचा त्याग केल्याने सिद्धि म्ह० त्यागाचे फळ प्राप्त होत नाही, इत्यादि फार काय पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराज—“वाचोनि कमारम उचित । न करिता सिद्धवत् । कमहाना निश्चित । होइजेना ॥ ४५ वा प्राप्त कम साडिजे । एत केना नैष्कर्म्य होइजे । हे अजुना वाया बोलिजे । मूर्खपणे ॥ ४६ ॥ सागे पैल तीर जावें । ऐसे व्यमना वा जेथ पावे । तेथ नावेत लववे । घडे केला ॥ ४७ ॥” असे स्पष्ट म्हणत आहेत हा अर्थ आचार्यांच्या भाष्याला अगदा सोडून नाही, हे निराळ सांगाव यास नकोच पण या दोन निष्ठा एकमेकींच्या अंगभूत नव्हते असे मोठ्या आवेशाने पुन पुन सांगून श्रानकराचार्यांच्यावर रहस्यकार असे घसरले आहेत—“नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञान असे मानून कर्मांना आरंभ न केल्याने ज्ञान होत नाही म्ह० कर्मांना ज्ञान होत कारण कम हे ज्ञानाचे माधन आहे, असा मन्वासमागाव टाकाकारांनी या श्लोकाचा अर्थ आपल्या मप्रदायाम अनुसरून करून घेतला आहे पण हा अर्थ सरळ किंवा बरोबरही नाही ” रहस्यकारांचा अर्थ किती बरोबर आहे ते आम्हा वर नमूदविलेच आहे ‘नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञान’ असा अर्थ फक्त एका श्रमधरानी केला आहे मध्वाचार्यादि आज्ञाय नीलकंठ, मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, भाष्यात्कपदीपिकावर व ज्ञानेश्वरमहाराजही नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञानयोगनिष्ठा असाच अर्थ करितात “म्हणोनि जाइवें पाया । जया नैष्कर्म्यपदा आरंभा । तया

उचित कर्म संबंधा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥ ॥ नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास हा अर्थ
 आचार्य व त्याचे अनुयायी याम समत आहे. नित्य व नैमित्तिक यज्ञ, दान, तप इत्यादि
 कर्मांच्या योगाने चित्तशुद्धि होते, ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होते. आत्म्याला जाणण्याची
 इच्छा—जिज्ञासा उत्पन्न होते. नंतर श्रवण, मनन व निदिध्यामन, यांना आत्मज्ञान होतें.
 त्या ज्ञानानेच नैष्कर्म्यावस्था म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास ही अवस्था प्राप्त होते, असा वेदान्त-
 सिद्धान्त आहे व त्याला अनुसरूनच वेदान्ती टीकाकारांनी कर्मावाचून चित्तशुद्धीच्या द्वारा
 नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहा, असे म्हटले आहे. पण 'कर्मानांचे ज्ञान होतें' हा अर्थ रहस्यकारांना
 त्याच्यावर का लादला आहे कोण जाणें ! 'मन्यासमार्गीय टीकाकारांनी या श्लोकाचा अर्थ
 आपल्या माप्रदायाम अनुकूल करून घेतला आहे' हें म्हणणेंच बरोबर नाहीं. कारण
 त्याचा संप्रदाय म्हणजे आपनिषद संप्रदाय. उपनिषदात व तदनुमारी स्मृतींत कर्म ज्ञानाचा
 परंपरासाधनें आहेत असें स्पष्ट म्हटलें आहे. वर माण्यात त्यातील वचनाचा उल्लेख आलाच
 आहे, तेव्हा त्यांनी मूळाला मोडून अर्थ केला आहे, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. रहस्य-
 कारांनी मान नैष्कर्म्यशब्दाचा स्पष्ट अर्थ कोठेंच केला नाहा व जेथें त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे
 तेथेंहा त्याला मूळ प्रमाण काहीं दिलें नाहीं. नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ 'नैष्कर्म्य' असाच करून
 दोपें त्याचें स्पष्टीकरण असें केलें आहे—“ कर्म म्हटलें कीं तें बंधक असावयाचें हें सागा-
 वयास नको. म्हणून पाण्याचा उपयोग करण्यापूर्वी तो मारून व्याप्रमाणें वैद्य शुद्ध करून
 घेतात तद्वत् कर्म करण्यापूर्वी त्याचें बंधकत्व किंवा दोष जेणें करून नाहींसा होईल, असा
 उपाय करावा लागतो व अशा युक्तीने कर्म करण्याची जी स्थिति तिला नैष्कर्म्य असें
 म्हणतात. याप्रमाणें नागी मोटलेले कर्म मोक्षाला प्रतिबंधक होत नसल्यामुळे ही स्थिति
 कर्षा मपादन करावी, हा मोक्षशास्त्रातील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ” पृ. ६६४. पण
 रहस्यकारांच्या या स्पष्टीकरणाला आधार काय ? नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मांतील बंधकत्व नाहींसें
 होईल अशा युक्तीनें तें करणें, हा रहस्यकाराचा अर्थ संस्कृत वाङ्मयात आजपर्यंत कर्षा
 कोणी कोठें तरी केला आहे का ? जर केलेला नसेल तर तो त्याचा स्वकपोलकल्पित अर्थ
 आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? ते म्हणतात “ नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मशून्यता नव्हे. ”
 (६४५). आम्ही उलट विचारतो का ती का नव्हे ? निष्कर्म म्ह० कर्मांतून सुटणें,
 त्याचा भाव—निष्कर्मपणा म्ह० नैष्कर्म्य. तेव्हा नैष्कर्म्य म्ह० कर्मशून्यता कशी नव्हे ? हा
 शाला नैष्कर्म्यशब्दाचा योगिक अर्थ. त्याचा रूढ अर्थ मन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हाच आहे.
 पुढें अठराव्या अध्यायात श्लो. ४९ ' सन्यासाने परम नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते ' असे स्पष्ट
 म्हटलें आहे. पण रहस्यकार त्यातील मन्यासशब्दाचा अर्थ आपल्या संप्रदायाला जुळेल
 असा करून घेतात. ' मन्यासेन ' म्ह० कर्मफलाच्या मन्यासाने असा करितात. तो बरो-
 वर नाहीं, हें आम्ही पुढे योग्यस्थानी दाखवू. रहस्यकार म्हणतात—“ कर्म मोडू म्हटलें तरी
 तें कोणाला सुटत नाहा ' ६४२ हा जर निरपवाद सिद्धान्त मानला तर मग साख्यांच्या
 ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाहा ! तेव्हा भगवानांनी असल्या असमान्य निष्ठेचा उल्लेख
 उरी कशाचा केला ? मी या लोकीं दोन प्रकारचा निष्ठा सांगितलो, असें वृथा कशाचा
 म्हटलें ? कर्म जर कर्षाच व कोणाचाच सुटत नाहींत तर सर्व कर्मयोगीच, ज्ञानयोगी
 कोणीच नाहीं, तेव्हा निष्ठा एकच राहिली व ती कर्मयोगनिष्ठाच होय हें आम्ही अनु-

मान काढीत नाहा तर त्याला रहस्यवाराच्याच हातच्या अक्षराचें प्रमाण देतों तें पहा-
 “नेष्वर्थादिनि प्राप्त होण्यास कसे न सोडता ज्ञानानें आसक्तीचा क्षय करून कसें मदैव
 करीत राहणें, हाच काय तो एक माग निष्ठक राहतो कारण ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें
 साधन असलें तरी कमशून्य राहणें कर्षाच शक्य नमस्यामुळे त्याचें बंधवत्त्व नाहामें होण्यास
 आमत्ति सोडून ता करणें जरूर पणें, यासच कमयोग म्हणतात व हाच ज्ञानब्रह्ममु-
 ख्यात्मक माग विशेष योग्यतेचा म्ह० अर्थ आहे ” पण या उदायात केवळ अप्रमिदान्तक
 नव्हे तर पूर्वोत्तरविरोधही आहे वसा तो पहा-हाच एक माग शिष्ट राहतो व ज्ञान
 हेंच मोक्षाचें साधन, हें जर खरें तर ‘ज्ञानोत्तर हे दोन्ही माग मोक्षदृष्ट्या स्वतंत्र म्ह०
 तुल्यवत् आहेत’ (पृ ३०३) या म्हणण्याचा मगति वशा काय लावावयाची ? नमैंच ते
 जर स्वतंत्र तर ज्ञानकममसुख्य वसा ? अमो रहस्यवारांना केलेला नेष्कम्यशब्दाचा अर्थ
 अयोग्य व प्रमाणशून्य आहे, हें दाखविण्यावर आता आचार्यांना केलेला अर्थच सत्तुक्ति
 वसा आहे तें दाखविणें भाग आहे भगवानांनी तिसऱ्या शंकात ज्ञानयोगानें मारयाची
 व कमयोगानें योग्याची अशी दोन प्रकारची निष्ठा मागितली म्ह० या मनुष्य लोकांला
 त्रैवर्णिकामध्ये दोन प्रकारचे लोक दिसतात एक ज्ञानी-स्थितप्रज्ञ-निष्काम मन्थाना व
 दुमरे अज्ञ-अस्थितप्रज्ञ-मक्काम गृहस्थ ज्ञानी स्थितप्रज्ञ पार विरळा आटळतात ही गोष्ट
 गरी पण प्रत्येकांनं ज्ञाना व स्थितप्रज्ञ व्हावें, अर्शाच वैदिक धर्माची आकांक्षा असल्या-
 मुळे स्थितप्रज्ञाची निष्ठाहा त्याला सांगणें भाग होतें व त्यानें दोन प्रकारचा धर्म मागि-
 तला आहे, हें उपोद्धान भाष्यातच आचार्यांना मागितलें आहे भगवानांना गाता हें ज्ञान
 अनुनाला केवळ सुद्धाना मज्ज करण्यामाठाच मागितलें, अर्शा आचार्यांचा समजून नाहा
 तर अनुनाच्या निमित्तान सव लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी नोच दोन प्रकारचा वैदिक
 धर्म त्यांना गीतेंत मागितला आहे, अमें ते ममत्तात येथाल दोन निष्ठा हाच तो दोन
 प्रकारचा धर्म आहे मक्काम कमें हाच प्रवृत्ति धर्म व निष्काम कमें, पचनात्याग्रह
 मन्थाम, ध्यान, समाधि, ज्ञान हा निवृत्ति धर्म शुभाशुभ देहाची प्राप्ति-जन्म-मरण-सुख-
 दुःखमोग इत्यादिरूप ससारात प्रवृत्त करणारा नो धर्म तो प्रवृत्ति धर्म सकाम कमें देवा-
 स्थानाच्या प्राप्ताला जरा कारण होत अमला तर ता समाराचा निवृत्ति करीत नाहात,
 त्यात प्रवृत्त करितात म्हणून तो प्रवृत्ति धर्म होय तोच फलाची इच्छा न धरता केला
 जमना चित्तगुद्धवादि क्रमानें समारनिवृत्त्याला कारण होतो गातेंत प्रवृत्तिमागाचा उपदेश
 जरी केला आहे तरी समार प्रवृत्तीचा नाहा, निष्काम प्रवृत्ताचा आहे त्यामुळे उपनि-
 षद्प्रमाणेंच गीतेंतही समाराची निवृत्ति करणाऱ्या प्रवृत्ताचाच उपदेश आहे वेदोक्त कम
 काष्ठान मक्काम कमेंच सांगितला आहेत पण ता ज्ञानमागाच्या उपयोगी नाहात उलट
 विरोधी आहेत म्हणून ज्ञानकाठात त्याचा निन्दा केलेला आढळते, गातेंतही त्याची तशीच
 निन्दा केलेली दिसते अ २ श्लो ४२ ४४ अ ९ श्लो २०-२२ पहा पण ता सकाम कमेंही
 मनुष्याच्या स्वाभाविक कर्मांना-यथेष्ट प्रवृत्ताला प्रनिबध करात असल्यामुळे प्रथम त्याचा
 आवश्यकता आहेत पण पुढे स्वाभाविक प्रवृत्तीला पुणपणें प्रतिबध होऊन पुरव ज्ञाना
 प्रमाणच आचरण करू लागला म्हणजे त्याला उपामनेमध्ये प्रवृत्त करण्यासाठी वेद प्रथम
 निष्काम कमामध्ये प्रवृत्त करतो फलाचा इच्छा न धरिता कमें करणें, मा याचा वता

आहे, अशी आमक्ति न ठेविता कर्म करणें, ईश्वरार्पण बुद्धीनें कर्म करणें, येथूनच उपास-
नेला आरम होतो. अर्थात् निष्काम कर्म करणें किंवा आसक्ति सोडून वगैरे कर्म करणें, ही
लौकिक स्थूल दृष्टीनें जरी प्रवृत्ति मामली तरी पारमार्थिक गूढमदृष्ट्या ती निवृत्तीच आहे.
गोता स्वधर्मरूप कर्मेच करावयास सांगते, पण तो सकाम नव्हे, निष्काम, व ताहां अखेर-
पर्यंत म्ह० ज्ञान झाल्यावरही मरेपर्यंत करावी, अमें मागून नाहीं. (अ. ६ श्लो. १ पहा.)
ज्ञानाची योग्यता प्राप्त व्हावी, चित्ताची शुद्धि व्हावी म्हणून निष्काम कर्म आहेत. ज्ञान
प्राप्त झाल्यावर निष्काम कर्म कर, अमें सांगण्याचा गरजच रहात नाहीं. कारण चित्त
मर्वाथा निष्काम झाल्यावाचून आत्मज्ञानच संभवत नाहीं. तेव्हा अगोदरच निष्काम
झालेल्या ज्ञानी स्थितप्रज्ञाला तू आसक्ति सोडून निष्काम कर्म कर असें सांगणें म्ह० भोजन
करून तुम झालेल्या मनुष्याला तू आपल्या भुखाशातोसाठी स्वयंपाक कर, असें सांगण्यामा-
रतेंच आहे. जगात चार प्रकारचे लोक अमतात १ पामर, २ शास्त्रदृष्टि, उत्कर्षेच्छु, ३
विश्वामु, मुमुक्षु, साधक व ४ मित्र, ज्ञानी. पामरासाठी शास्त्र काहा मागत नाहा. वेदिक
व पारलौकिक अभ्युदय दृष्टिगान्या लोकासाठी काम्य कर्मांचें विधान करतें. विश्वामु वगैरे
लोकासाठी निष्काम कर्म, उपासना वगैरे मागतें. पण ज्ञाना मिळामाठा कोणतेंही माधन
सांगत नाहीं. कारण ज्ञानां होणें याचा अर्थ त्यानें कृतज्ञ होणें होय. पुरुषाला ज्ञानी
व मित्र करण्यासाठीच वेदशास्त्राची सकाम कर्मापासून प्रवृत्ति शाला आहे. त्यामुळे पुरुष
मित्र झाला कीं वेद इतकार्य होतो. ज्ञानानंतर त्याला विश्वामुही जर रहात नाहा तर
इतर लौकिक दृष्टा कोटून राहणार ? अर्थात् या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकान मागित-
लेलें ज्ञाननिष्ठा हें अशा सिद्धांचें लक्षण आहे, साधन नव्हे, कारण ती निष्ठा त्याला
प्रयत्नानें टिकवावी लागत नाहीं. ती निष्ठा हा त्याचा स्वभावच बनलेला असतो. पण नित्य-
कर्म, उपासना याच्या योगानें ज्याची चित्तशुद्धि झालेली असते व ज्ञानासाठी जे श्रवणादि
करीत असतात त्यांना ही ज्ञाननिष्ठा प्रयत्नानें संपादन करावी लागते. अशा लोकांना
विश्वामु किंवा साधक म्हणतात. अर्थात् अशा माधकासाठीच ज्ञाननिष्ठेचें विधान केलेलें
असतें. आचार्यांना हा गोष्ट पूर्वी पृ. १९३ स्पष्टपणें सांगितली आहे. वैदिक माधनाचा क्रम
हा अशा तऱ्हेचा आहे. त्यामुळे कर्मयोग हें ज्ञानयोगाचें माधनच आहे. कणून कर्मानुष्ठा-
नावाचून निष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं, हें आचार्यादिकांचें म्हणणें सर्वथा निर्दोष आहे प्रकरण
ज्ञानयोग व कर्मयोग या विविध निष्ठेचें आहे. त्यामुळे 'कर्मणा' शब्दानें कर्मयोगाचें व
'नैष्कर्म्य' शब्दानें ज्ञानयोगाचेंच ग्रहण करणें उचित आहे. रहस्यकार म्हणतात—
“ कर्माच्या ठिकाणां जमलेली आपली आसक्ति सोडणें हीच ती युक्ति होय.” पृ. ६४५
पण ज्ञानोत्तर ही युक्ति कशाला ? ज्ञान झाल्यावरही कर्मांमध्ये आसक्ति राहते, अमें रहस्य-
कार ममतात का काय ? जर रहात असेल तर तें ज्ञान काय कामाचें ? तमलें ज्ञान मोक्ष
काय देणार ? जर रहात नसेल तर ज्ञानोत्तर आसक्ति सोडून कर्म करावा, हें म्हणणें
व्यर्थच नव्हे का ? पुन. ते म्हणतात—“ सन्यासमार्गी लोक सर्व कर्मांचा सन्यास करून
ज्याअर्थी मोक्ष मिळवितान त्याअर्थी मोक्षप्राप्ति सिद्ध होण्यास कर्म सोडणें जरूर आहे. पण
या कोटिक्रमाम गीतेचें असें उच्चर आहे कीं, सन्यासमार्गावासा मोक्ष मिळतो घरा, पण तो
त्यानीं कर्म सोडल्यामुळे मिळत नमून मोक्षमिद्धि हें त्याच्या ज्ञानाचें फळ होय. कर्म

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—कश्चित्—कोणीही—क्षणं अपि—एक क्षणभर
मुद्रा—अकर्मकृत्—कर्म न करणारा असा, मम सोडून—जातु—वेव्हाहा—न ति
ष्ठति—रहात नाही—हि—कारण—अवशः एव सर्व—कर्मोंच्या अधीन अस-
लेल्या प्रत्येक प्राणी—प्रकृतिपराधीन असलेला हरएक जाव—प्रकृतिजैर्गुणैः—
ईश्वराच्या अचिन्त्य शक्तीपासून झालेल्या सत्त्व रजस्तमोगुणांमधून—कर्म—कर्म—
कार्यते—करविला जातो गुण प्रत्येक अज्ञ जावाकडून कर्म करविलात ५

यस्मात्पुन कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिर्नेत्कर्म्यलक्षणा पुरषो
नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि काल जातु
कदाचि कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् । यस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्व प्राणी
प्रकृतिजैर् प्रकृतितो जातै सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणै । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो
वक्ष्यति—' गुणयोगे न विद्यात्यते ' इति । सारयाना पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्म

सोऽन देयानेच पर मिद्धि मित्रे तर दगलालाही मुक्ति मित्राला पाहिजे ” ६४५ पं
हे गीतेचें उत्तर गीतेन कोटेंमें आहे, तें मायितलेक नाही गीतारहस्यान गीतेच्या, कर्मयोग
गोप्याच्या, आकृष्णाच्या व व्यामाच्या नावावर अशा पुष्कळ मते ठोस दिलेला आहेत
पण त्याचा आधार कोठेंच दामविलेला नाही व तेथे दाखविला आहे, तेथे त्याचा विष
यास करून दाखविला आहे उदाहरणाक याच पृष्ठावरील १८४८ व ४९ श्लोकांचा
आधार पहा मोक्ष ज्ञानानेच मिळतो ना ? कर्मत्यागाने मिळत नाही, हे खरे ना ? मग
आपण तरी काय मागता ? ज्ञाननिष्ठारूप ध्यानाने मोक्ष मिळतो, हेच म्हणतात पृ ७ पं
ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन्ही निष्ठा एकत्र संभवतात का ? पर संभवत असतात तर
हे दोन स्वतंत्र मोक्षमाग आहेत, वा म्हणण्यात काय स्वारस्य आहे ? को ना आत्मा
अकर्ता, अभोक्ता, निर्वार, निष्क्रिय आहे असे ज्ञान व मी कदा आहें, सत्प्रिय आहे,
असे ज्ञान व त्या ज्ञानानेच होणारे कर्म हा दोन्ही एकत्र संभवतात, असे रहस्यकाराच
मन आहे । आचार्य म्हणताना तशा ज्ञानाबरोबर कर्म संभवत नाही अथवा ज्ञानाने मोक्ष
मिद्धि होणे शक्य वक्तु येथे, वा ज्ञानाबरोबर कर्मत्याग आला व कर्मोंचा त्याग करविले,
हा ज्ञानाचा स्वभाव आहे केवळ [६०० ज्ञानावाचून] कर्म सोऽल्यानेच मोक्ष मिळतो,
असे आचार्यांचे विवा दुसऱ्या कोणारे म्हणजे नाही त्यामुळे ' दगलालाही मुक्ति मित्रे '
हे म्हणजे सदा अप्रामाण्य आहे आपले मन ' येन येन प्रकारेण ' गीतेच्या माथा मार
ण्यामाठी रहस्यकारांना आपल्या ग्रंथान सवाममार्गावाग असा वारवार निवारण द्रोह
व उपहास केला आहे त्यांचे दिग्दर्शन आम्हा पूर्वी केले आहे व पुढेही करू उपहास किंवा
शुद्ध आद्वैताची करताना येथे कारण ' कर्मयोगानेच पर मोक्ष मिळेल तर तो नैरेवयं
कर्म करणाऱ्या पशु पक्षी-जीवादिकांनाही मिळाला पाहिजे ' असे उक्त म्हणताना देव्या
मागे आहे ।

योगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचात्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोप-
पद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनिमित्यत्र ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रात् एव ज्ञानर-
हितात् नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं पुरुषः न अधिगच्छति—कोणत्या बरे कारणा-
मुळे गुस्त्या ज्ञानरहित कर्मसंन्यासानेच नैष्कर्म्यरूप सिद्धीम पुढ्य प्राप्त होत नाहा ?
—इति हेत्वाकांक्षायां 'न हि०' इति आह—ते कारण जाणण्याची अकाक्षा
होती असतां भगवान् 'न हि०' या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात् कश्चित् क्षणं
अपि कालं जानु—कदाचित् अकर्मकृत् सन्न न तिष्ठति—कारण कोणाही एक
क्षणभरमुद्धा वेव्हाच न कर्म करणारा असा होनाता रहात नाहीं.—कस्मात्—कां
बरे ?—हि—यस्मान् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः—प्रकृतितः जातैः सत्त्वरजस्तमो-
भिः गुणैः अवशः एव कर्म कार्यते—कारण सर्व—प्रत्येक प्राणी प्रकृतिजन्य ह्य०
प्रवृत्तीपामून उपपन्न झालेल्या सत्त्व-रज तम या गुणाकडून परार्धानच होतसाता कर्म कर-
णिल जातां. (अहोपण गर्वच म्ह० ज्ञानामुद्धा जर गुणपरवश होऊन कर्म करविला
जार्ज लागला तर मग संन्यासवचनाला अवकाशच राहत नाहीं, अशा दांका पेऊन
आचार्य क्षणतात—)—अहः इति चाक्यशेषः—'सर्व' या शब्दापुढे 'अज.' असा
शान्यशेष जोडावा. (पण असा शेष लावण्यास प्रमाण काय ? उत्तर—)—यतः
चक्ष्यति 'गुणैः यो न विचास्यते'—अ. १४ श्लो. २३—इति—कारण भगवान्
पुढे गुणातीतान्या लक्षणात 'जो सत्त्वादि गुणाकडून स्वरूपदर्शनावस्थेपामून डळबिला
जात नाहीं' अये सांगणार आहेत. [आत्मजानी गुणाकडून चंचल करविला जात नाहीं,
म्हणूनच तो गुणातात होय, अये म्हटलेले असल्यामुळे सत्त्वादि गुण इच्छा, लोभ,
मोह इत्यादिकाच्या योगाने अज, व गुणातीत न झालेल्या मनुष्याच्या शरीरेंद्रियसं-
धानाचाच कर्मांमध्ये प्रवृत्त करूं शकतात. तसेंच]—सांख्यानां पृथक्करणत्
—ज्ञानयोगाने सांख्याची निष्ठा, अये म्हणून योग्यापेक्षा सांख्याना पृथक् केलेले
असल्यामुळे—अज्ञानां एव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां—अज्ञानासाठीच कर्मयोग
आहे, ज्ञानी लोकांसाठी कर्मयोग नाहा,—तु ज्ञानिनां गुणैः अचात्यमानानां
स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगः न उपपद्यते—आणि गुणाकडून चंचल न केल्या
जाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचे स्वत म्ह० स्वाभाविक चलन सभवतच नमत्यामुळे त्याचा कर्म-
योग सभवत नाहा (आत्म्याच्या ठिकाणा स्वाभाविक चलनाचा अभाव कसा आहे ते—)
—तथा च 'वेदाविनाशिनि' इत्यत्र व्याख्यातं—'वेदाविनाशिनि' अ २ श्लो. २१.
या श्लोकाच्या व्याख्यानाचे वेळी सविस्तर सांगितल आहे. [अर्थात् अनात्मज्ञ पुरुष
सत्त्वादि गुणान्या अर्धान असल्यामुळे गुणाकडून कर्मांमध्ये प्रेरित केला जातो. पण
गुणातात ज्ञानी आत्मरूप झाल्यामुळे गुणाकडून कर्म करविला जात नाहा. आत्मा स्वभावतः

-मिथ्याच आहे, अगें ' कर्मेन्द्रियाणि० ' या श्लोकानें सांगतात—**यः कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य-संहस्य मनसा इन्द्रियार्थान्-विषयान् स्मरन्-चिन्तयन् आस्ते-तिष्ठति**—जो हस्त पादादिक कर्मेन्द्रियांचें संयमन-उपसंहार करून मताने इंद्रियार्थांचें ह्म० विषयांचें स्मरण-चिंतन करीत असतो-विषयानुमधान करून राहतो—**सः विमूढात्मा-विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः-मृपाचारः-पापाचारः उच्यते**—तो विमूढात्मा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण अलंत मूढ झाले आहे तो मिथ्याचार-मृपाचार-पापाचरण करणारा-दोगी म्हटला जातो ६.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना '—तु—पण—यः—जो—इन्द्रियाणि—जानेद्रियाचा—मनसा—मनान—नियम्य—निग्रह करून—असक्त सन्—कर्मफलामध्य आसक्त न होता—**कर्मेन्द्रियैः—कर्मेन्द्रियाणां—कर्मयोगां—कर्मयोगाचा आरभते—आरभ करतो—सः—तो—विशिष्यते—चांगला श्रेष्ठ होय.** ७

यस्तिष्ठति । यस्तु पुन कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह— कर्मयोगमसक्त' मन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—' यः तु० ' इति—'यस्तु०' इत्यादि श्लोकाचे व्याख्यान—तु पुन अर्जुन—पण याच्या उलट हे पाठा—यः कर्मणि अधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य—जो कर्मांचा धांवतारा अज्ञ पुरुष ज्ञानेन्द्रियांचें मनानें नियमन करून—वाक्-पाण्यादिभिः कर्मेन्द्रियैः आरभते—वाक्, हस्त, इत्यादि कर्मेन्द्रियांना आरभता—किं आरभते इति आह—काय आरभितो तें सांगतात—**कर्मयोगं असक्तः सः इतरस्मात् मिथ्याचारात् विशिष्यते—कर्मयोगाला—कर्मानुष्ठानाला त्यात आसक्त न होता आरभ करतो तो इतर मिथ्याचाराहून ह्म० पूर्वीकें टाक्याहून अविक चांगला होय ७**

कर्मांचा मात्र त्याग करतो, व मनानें विषयांचें चिंतन करतो ज्याला आपला इन्द्रिये व मन आपल्या स्वाधीन ठेवता येत नाहीत त्यानें ज्ञात्वाय कर्मांचा त्याग करों, हें पाप आहे, असा ज्ञात्वाचा आश्रय आहे ज्ञात्वाय कर्मयोग म्ह० विहित ममानुष्ठान, बेरोक प्रवृत्ति धर्म, अमें ममनतात व रहस्यकार कर्मयोग म्ह० प्रवृत्तीच्या गुणार्थाने झालेल्या मनुष्याचा कर्म, अमें निदान येव तरी मानतात हा कर्मयोगशब्दाच्या अर्थातील फरक वाचकांना लक्षात ठेवावा

१. श्रीरु द्रव्यवा नराल आपन रहस्यकार पुन म्हणवाना—“कर्मयोगान् कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ (गी. २.४९) असे जें नागच्या अव्यापात सांगितल त्याचेच या दोन श्लोकांत स्पष्टीकरण

केलेले आहे. ” ६४५. पण > दुमन्या अध्यायाच्या ४० श्लोकांत ‘ बुद्धियोगाहून कर्म पारच निवृष्ट आहे. ’ एवढेंच म्हटले आहे व ग्रामच्या मते त्याचा या दोन श्लोकांमधील काही मबध नाही. कारण त्यात कर्म निवृष्ट आहे, असे म्हटले आहे व येथे ‘ कर्मोद्दि-
याचें मयमन करून जो मनानें विषयचिंतन करीत राहतो तो दोंगा होय व त्याच्यापेक्षा ज्ञानेन्द्रियाचें मनानें निवमन करून कर्मोद्दिष्टानां आत्मिक मोटून कर्माचरण करणारा अधिक चांगला ’ असे सांगितले आहे. म्हणजे दुमन्या अध्यायात कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना केली आहे व येथे दोंगी व दोंग न करिता कर्म करणारा याचा तुलना केली आहे. तेव्हा त्याचें स्पष्टीकरण यात केले आहे, या म्हणण्यात काय अर्थ आहे ! दोंग किंवा दाबिक मनुष्य तरा मदाचरणा नव्हे, हे योगीहि कबूलच करील व महाव्या श्लोकांत मागितलेल्या दाबिकाहून भिन्न लोकांचेच वर्णन मातल्या श्लोकांत केले आहे, हे ‘ व. तु ’ यथाल ‘ तु ’ शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. पुढे पुनः रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मा कर्मा च लिप्यते कलियुगात् दोष बुद्धात् नमून कर्मात् अमतो, या बचनाचा आधार शब्दवृत्त बुद्धि कर्माहि अतो कर्म वाईट नमलें म्हणजे जालें, असे जे प्रतिपादन करितात त्यांना बरोल श्लोकात बगिळले गीतेचें तत्त्व विशेषतः लक्षात ठेवले पाहिजे ” ६४६ पण असे कोण क्षणतात ? अद्वैतमार्गा वेदान्ता असे केव्हाहा क्षणपार नाहीत. ‘ कर्मा कर्मा च लिप्यते ’ याचा अर्थ ‘ कलियुगात फक्त पापकर्म करणाराच दोषी ठरतो, ’ असा आहे. रहस्यकार वर मागतात तसा त्याचा अर्थच होत नाही. बरोल सर्व श्लोकाचा अर्थ असा आहे—“ कलियुगात ज्या देशात पाप कर्म घटनें तो देश, जेतायुगात ज्या ग्रामामध्ये पाप घटनें तो ग्राम, द्वापरयुगात ज्या लुळात पाप घटनें ते जुल व कलियुगात फक्त पाप कम करणाराच त्या पापांत दोषी होतो, ” यावरून रहस्यकाराचा अर्थ करण्याचा शील किता अपूर्व आहे ते वाचकाच्या लक्षात येईल ! “ निष्काम बुद्धाने कर्म करण्याच्या योगामच कर्मयोग हे नांव गातें दिलें आहे, हे मातल्या श्लोकावरून उघड होतें. ” ६४६ हे रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाही. त्या श्लोकाचा मरळ अर्थ ‘ मनाने ज्ञानेन्द्रियाचें मयमन करून कर्मोद्दिष्टाना अमक्त होऊन कर्मयोगाचा पों आरभ घरीतो तो अधिक चांगला ’ असा आहे त्यात कर्मोद्दिष्टाना कर्मयोगाचा आरभ करणें, व तोही त्यात आमक्त न होत करणें होंयापेक्षा चांगलें, एवढेंच मागितलें आहे. निष्काम-बुद्धाने कर्म करण्याच्या योगामच कर्मयोग हे नांव वर गातें दिलें असें तर अमक्त राहून कर्मयोगाचा आरभ कर असे क्षणपेक्षा काहाच कारण नव्हतें. कारण निष्काम कर्म करणें, आत्मिक न ठेवता कर्म करणें हाच कर्मयोग. तेव्हा ‘ कर्मोद्दिष्टाना कर्मयोग करणें ’ इतकें दाट्यानें कास लागलें असेत. ‘ अमक्त होऊन ’ असें आणगा निगळें भागावयाम नको होतें. पण अमक्त होऊन कर्मयोग कर असें ज्यापेक्षा झटलें आहे, त्यापेक्षा कर्मयोग हा० निष्काम बुद्धाने कर्म करण्याचा योग नव्हे, हे उघड होतें. ‘ कर्मयोग आरंभितो ’ अ० कर्मानुष्ठान—कर्माचरण आरंभितो व तेहा फलामध्ये आमक्त न होत आरंभितो, तो दोंगा-पेक्षा पार चांगला, असाच अर्थ करणे मनुक्तिक होय, व चाचायांना तो तमाच केल्या आहे. पण रहस्यकारांना तो पट्ट नमल्यामुळे ते क्षणतात—“ हा कर्मयोग महाव्या श्लोकांत बागिलेल्या दाबिक मार्गापेक्षा श्रेष्ठ अमला तरा सन्ध्यामार्गापेक्षा श्रेष्ठ नाही. असा या श्लोकाचा वित्थळ मन्ध्यामार्गाव टाकाकार अर्थ करितात. पण हा कोटी माप्र-

दायिक आग्रहाची आहे कारण सयाममागपेनाही कमयोग अविक योग्यतेचा किंवा श्रेष्ठ आहे, असे या श्लोकातच न हे तर पुन पात्र या अध्यायाच्या आरम्भा व इतरत्रही स्पष्ट सांगितले आहे ” ६४६

पण रहस्यकाराचे हे म्हणणे बरोबर नाही कारण येथे सन्यास प्रकृत नसून कर्मेन्द्रियांना मात्र मयम वरून मचाने विषयाचे स्मरण बरोबर राहणे, हे प्रकृत आहे तसे करणाराला बरील-म्हणजे तिसऱ्या अध्यायाच्या सहाव्या-श्लोकात मिथ्याचार-डोंगी म्हटले आहे व या मात या श्लोकात 'गर्भेन्द्रियांना मचाने मयम वरून कर्मेन्द्रियांना जो कमयोग आरंभितो तो श्रेष्ठ आहे ' असे म्हटले आहे अथात् यथाल तुलना सयाम व कमयोग यांची नसून मिथ्याचार व कमयोग यांची आहे, हे पचन आहे पण रहस्यकारांना हा बोली वाटते, व ता माप्रदायिक आग्रहाची आहे, असा ते येरा मारतात परंतु तिसऱ्या अध्यायाच्या सहाव्या व मातया श्लोक विचारपूर्वक वाचल्यावर रहस्यकाराचे सन्यासमार्गीयाना दोष देऊन केलेले व्याख्यान बरोबर आहे वा, प्रकृतविवशाला अनुसरून सन्यासमार्गीयाना केलेले व्याख्यान बरोबर आहे, हे नि पत्तपात वाचकाच्या सहज ध्यानात घेण्यामारले भ्रमनामुळे आम्ही त्याविषया अधिः काहा लिहू इच्छित नाही स्वतः रहस्यकारांनाही ६४६ पृष्ठावर 'अग्रमण ' या पदाचा अर्थ 'कम न करण्यापेक्षा' असाच केला आहे सयामापेक्षा असा केला नाही पण ६७१ पृष्ठावर " या श्लोकात अकमशब्दाने सयाम माग्या लोका ज्वाला 'कमाचा स्वरूपत त्या' असे म्हणतात तो कमत्याग विशेषे वरून उद्दिष्ट आहे " असे रहस्यकाराचे म्हणतात म्हणजे त्यांना अकमशब्दाने सन्यास विकल्पित आहे पण सन्यासमार्गी अकम म्हणजे सयाम असे म्हणत नाहीत आगतेत 'अकम' हा शब्द आठ वेळा आला आहे

(१) दुसऱ्या अध्यायाच्या १७ व्या श्लोकात 'मा न मयोऽस्तु अकमणि ' असे म्हणले आहे व भाष्यकारांनी त्याचा अर्थ- अग्रमणि-अकरण जसा केला आहे अथात् तुला प्राप्ति वसे न करण्यापेक्षा नसा, असे म्हटले आहे 'अग्रमणि' याचा अर्थ 'सयाम' असा जर त्यांना विविध अमता तर त्यांना 'सयामे' असे स्पष्ट म्हणले असेत शीघ्र परानन्द, मधुमन् इत्यादि इतर सयाममाग्यानाही 'अग्रम' म्हणजे सयाम ' असा अर्थ केलेला नाही उक्त शरानन्त्याना तर 'अकरण प्रत्यवाय । तेन नरयो दुर्बोनिश्च स्यात्' हा० नियत वस न केव्याम प्रत्यवाय लागल व त्या प्रत्यवायामळे तुला नरक व दुर्बानि प्राप्त होऊन, असे म्हटले आहे येथे अकम म्हणजे सन्यास जर विकल्पित अमता तर प्रत्यवाय लागण्याचे काहा प्रयोजन नहीत रहस्यकारा 'मा ते मयोऽस्त्वकमणि ' यांना-वसे न करण्यास म्हणजे मोण्यांना आग्रह धरू नका, -असा अर्थ करितात त्या 'आग्रह' हा शब्द बरोबर नाही

(२) तिसऱ्या अध्यायाच्या पात्र या श्लोकात न हि वशित्वाणमपि पातु तिष्ठति अकमट्ट- ' हा० बोलीला व हा पत्र क्षणभरमुळा वस न करिता राहण नाही, असे म्हटले आहे येथेही अकमशब्दास सयाम असा अर्थ बोली करित नाहीत व तसा बोली केव्याम तो उपपन्न होणार नाही कारण 'सयाम' करणाऱ्या काणी वसा क्षणभर राहण नाही,

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तुं—नियतं कर्म—नित्य कर्म—कुरु—कर—हि—वारण
—अकर्मणः—कर्म मुळांच न करण्यापेक्षां—कर्म—कर्म—ज्यायः—श्रेष्ठ आहे.
—च—व—ते—तुझी—शरीरयात्रा अपि—शरीरस्थितिही—अकर्मणः—कर्म
न करण्याने—न प्रसिद्धचेत्—उत्तम प्रकारे—शास्त्रविहित मार्गाने मिद्ध होणार नाही ८

यत एवमतः नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाधृतं
तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽ-
करणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्ध्येत्प्रसिद्धिं न
गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो श्लोके ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं अतः 'नियतं' इति—आणि ज्याअर्थी पापाचरणी मनु-
ष्यापेक्षा कर्मांतुष्टान करणारा पुरुष अधिक चांगला आहे त्याअर्थी कर्माधिकारी पुरुषाने
नित्य कर्म अवश्य करावे, अशा आशयाने भगवान् 'नियतं' या श्लोकात सांगतात—
नियतं—नित्यं—नियत म्ह० नित्य—यः यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय
च अधृतं तत् तस्य नियतं—जो ज्या कर्मांमध्ये अधिकृत असतो—(ज्याला ज्या

असा अनुभव येत नाही. रहस्यकारही 'कोणा झाला तरा काहाना काही कर्म केल्या-
वाचून धनभर देणाल केव्हाही राहू शकत नाही ' असाच अर्थ करितात.

(३-४) तिमन्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकात ' कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ' व ' शरीर-
यात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ' असा हा शब्द दोनदा आला आहे येथेही आचार्यांना
' अकर्मण—अकरणात्— ' यमं न करण्वापेक्षा व ' अकर्मण—अकरणात्— ' कर्म न केल्या-
मुळे तुझी शरीरस्थितिही होणार नाही, असे व्याख्यान केले आहे. रहस्यकारही ' कर्म न
करणापेक्षा कर्म करणे, हे अधिक चांगले होय. गेरीन कर्म न केलें तर (ग्यायला न मिळता)
तुझा शरीरनिर्वाहमुद्धा चालावयाचा नाही. ' पृ. ६४६ अमेंच म्हणतात. पण आचार्यांच्या
मते अकर्म म्हणजे अकरण व रहस्यकाराच्या मते अकर्म झ० मन्याम. रहस्यकाराचा हा
अकर्म शब्दाचा अर्थ बरोबर नाही. वारण संन्यास आश्रमांमुळे ' खायला न मिळता शरीर-
निर्वाहहा चालत नाही, ' असे होत नाही. यास्तव अकर्म झ० अकरण—मुकाट्याने बसणे,
हाच अर्थ बरोबर आहे. कारण काहा न करिता मुकाट्याने बसल्यामच खायला मिळत .
नाहा व शरीरयात्रा चालत नाही, असा अनुभव आहे.

(५८) चवथ्या अध्यायात ' किं कर्म किं अकर्म—इति ' १६; ' अकर्मणः च बोद्धव्य ' १७,
' कर्मणि अकर्म य. पश्येत्— ' १८, ' अकर्मणि च कर्म यः ' १८. असा चार वेळ
अकर्मशब्द आला आहे व त्याचा अर्थ भाष्यकाराच्या मताने ' नृणांमात्र- ' मुकाट्याने
बसणे असाच सर्वत्र आहे. पण रहस्यकाराना अकर्मशब्दाच्या अर्वाचा येथे घोटाना केला
आहे. त्याचा विचार तेथेच करू.

कर्माचा अधिकार असतो,) व फलासाठी जे अधुत [स्वर्गादि फलासाठी ज्या कर्मांचे विधान केलेले नसते] ते त्याचे नियत कर्म होय.—हे अर्जुन तत् कर्म त्वं कुर्व—हे अर्जुना, ते अशा प्रकारचे नित्य कर्म तू कर.—यतः कर्म फलतः ज्यायः—अधिकतर—कारण कर्म करणे हे फलाच्या दृष्टीने अधिक चांगले आहे.—हि-यस्मात्—ज्याअर्थी—अकर्मणः—अकरणात्—अनारंभात्—अकर्मापेक्षा म्ह० कर्म न करण्यापेक्षा—कर्मांना आरंभ न करण्यापेक्षा कर्म करणे अधिक चांगले आहे.—कथं—तें कसे ?—ते-तद्य शरीरयात्रा-शरीरस्थितिः अपि च अकर्मणः—अकरणात् न प्रसिद्ध्येत्—प्रसिद्धि न गच्छेत्—तुक्षी शरीरयात्रा-शरीराचा स्थिति मुद्धा कर्म न कर्याने उत्तम प्रकारे सिद्ध होणार नाही. (कर्म करीत असले तरच शरीराच्या विहित व्यापाराने शरीर राहू शकते तो शरीराचा व्यापार टाकल्यास शरीराचे प्रतिष्ठित जीवनही अशक्य होईल.)—अतः लोके कर्माकर्मणोः विशेषः दृष्टः—यास्तव व्यवहारात कर्म व अकर्म यातील फरक प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे. [कर्म करणे व न करणे, याचा परिणाम प्रत्यक्ष प्रमाणानेच अनुभवास येतो यास्तव कर्माधिकारी असताना नियत कर्म सोडणे, हा मोठा दोष आहे त्यामुळे मोठा प्रत्यवाय लागतो.] ८.

१ रहस्यकार म्हणतात “ मेरीज व मुद्धा (अपि च) या पदाना शरीरयात्रा हा किमानपक्षाचा हेतु सांगितला ” ६४६ पण ते बरोबर नाही ‘विहित कर्म टाकल्यास तुक्षी शरीरस्थितिही मिळू होणार नाही, ’ असे म्हणून कर्माधिकारी पुरुषाने विहित कर्म सोडल्यास त्यामुळे स्वधर्माचरणानेच होणारा चित्तशुद्धि दुर्लभ होईल व तर खरेच, पण ‘कर्माधिकारी पुरुषाने विहित कर्म सोडल्यास त्याचे शरीररक्षणही शास्त्रास मागाने होणार नाही, ’ असे दुमरेहो एक मुत्तमान मागून आहेत कारण ब्राह्मणादि वर्णांना धर्मशास्त्राने काही कर्मे धर्मासाठी व काही नाविकेमाठा सांगितल्या आहेत जसे ब्राह्मणाला—अभ्यसन, यजन व दान हा तीन कर्मे धर्मासाठी व अभ्यापन, याजन व परिश्रम हा तीन नाविकेमाठा सांगितला आहेत. क्षत्रियाला अभ्यसनादि तीन कर्मे धर्मासाठी व प्रजारक्षण, शास्त्राभ्यास, युद्ध हा नाविकेमाठा, वैश्याला अभ्यसनादि तीन कर्मे धर्मासाठी व व्यापार, पशुपालन, शेती हा नाविकेमाठा शूद्राला द्विजमेवा इव एक कर्म धर्म व नावन दामाठा विहित आहे (मनुस्मृ नं १० श्लो ७५-८० पहा) त्यातर त्या त्या ब्राह्मणाला अभ्यापन, क्षत्रियाला प्रजारक्षण व वैश्याला व्यापार हे अष्ट जीवनोपाय सांगितले आहेत. यास्तव तू तर स्वधर्मरूप कर्माचा त्याम करून भिक्षावृत्ताने निवाह करू लागल्यास किंवा काहीच न केल्यास तर तुला शरीरस्थितीही प्रसिद्धिपत्र व ज्ञानविहित मागाने होणार नाही. यास्तव कर्माधिकारी पुरुषाने नित्य कर्म सोडण्यापेक्षा ना वर्ण हे चित्तशुद्धिरूप पारमार्थिक फलप्राप्तीच्या दृष्टीनेच उत्तम, असे नाही तर विहित मागाने शरीरस्थिति होणे, या दृष्टीनेही उत्तम आहे, असा त्याचा ज्ञानय आहे. कर्माधिकारी पुरुषाने विहित कर्म न करण्यापेक्षा ना करणे यात ऐहिक व पारमार्थिक असे दोन्ही लाभ आहेत, असे भगवान् येथे सांगून आहेत. अर्थात् ‘ अपि च ’ हे शब्द प्रिमान पत्रा हेतु मागण्यासाठी नमून विहित कर्मांतु शरीराच्या पारमार्थिक फलपरोपर लौकिक फलासाठी मनुष्य वरण्यासाठी आहेत

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं लोकः—हा अधिकारी कर्मठ मनुष्य—यज्ञार्थात् कर्मणः—ईश्वरार्थं केलेल्या कर्माहून—अन्यत्र—अन्य कर्माने—कर्मबन्धनः—कर्मबद्ध होतो. ईश्वरामाठी केलेल्या कर्माहून बारीचे सर्व कर्म त्याला बंधनकारक होतं. म्हणून—कौन्तेय—हे अर्जुना !—मुक्तसङ्गः—कर्मफलाविपर्यायाचा आसक्ति सोडून—तदर्थं—ईश्वरामाठी—कर्म—कर्म—समाचर—कर. ९

यच्च मन्यसे यन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यमृत, कथम्—यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्य-
ग्राम्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः. कर्मकृतकर्मबन्धनः कर्म बन्धन यस्य सोऽयं कर्मब-
न्धनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गावर्जितः
सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—च कर्म यन्धार्थत्वात् न कर्तव्यं इति यत् मन्यसे तद् अपि
अस्तन्—आणि कर्म बंधालाच कारण होणारें अमन्यामुळे करू नये अमे जे तूं सम-
जान आहेस तेहा खोंड आहे.—कथं—ते कसे ? तेच—‘यज्ञार्थात्’ इति—‘यज्ञ-
ार्थात्’ या श्लोकात सांगताना—[‘कर्मणा बध्यते जन्तु रियया च विमुच्यते. ’ म्ह०
प्राणा कर्मानं बद्ध होतो व विद्येन मुक्त होतां, अमे स्थितिबचन अस-थामुळे कर्म संसार-
रूप बंध उत्पन्न करणारें आहे. यास्तव तें मुमुक्षुने करूं नये, म्हणून म्हणाला तर तें
बरोबर नाही, अमे भगवान् पुढील श्लोकात सांगत आहेत कर्माधिकारी पुरुषाने कर्म
न करणें गरजेचा अयुक्त आहे. कर्म स्वभावतः च बंधक जरी असले तरी फलाची इच्छा
न गरीतों ईश्वरार्थं कर्म करणाऱ्या पुरुषाला ते बंध उत्पन्न करीत नाही, म्हणून ईश्व-
रार्थं तें करावें, असें सांगतात.]—‘यज्ञो वै विष्णुः इति’ श्रुते. यज्ञः ईश्वरः
तदर्थं यत् कर्म क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म—यज्ञ हा विष्णु आहे, अमे श्रुतिबचन
अमन्यामुळे यज्ञ म्ह० ईश्वर, त्यान्यामाठी जे कर्म केले जाणें ते यज्ञार्थं कर्म होय.—
तस्मात् कर्मणः अन्यत्र—अन्येन कर्मणा अयं अधिकृतः कर्मकृत लोकः
कर्मबन्धनः—त्या ईश्वरार्थं कर्माहून दुसऱ्या कर्मानें हा कर्माधिकारी कर्मस्तां लोक
कर्मबन्धन आहे—कर्म बन्धनं यस्य सः अयं कर्मबन्धनः—कर्म त्याचें बंधन आहे
तो हा कर्मबन्धन लोक आहे.—न तु यज्ञार्थात्—यज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानें लोक कर्मबन्धन
होत नाही. [हा गरज कर्माधिकारी मानवर्ग ईश्वरार्थ्या आराधनेमाठी केलेले जे कर्म
त्याने पद होत नाही, ईश्वरार्थं न केलेल्या कर्माने बद्ध होतां.]—अतः हे कौन्तेय
तदर्थं-यज्ञार्थं मुक्तसङ्गः-कर्मफलसंगवर्जितं सन् कर्म समाचर-निर्वर्तय

—म्हणून ह अर्जुना, तू त्याच्यासाठी म्ह० ईश्वरासाठी मुक्तसंग म्ह० कर्मफलाविषया
चा आसक्ति सोडून रमाचे आचरण कर-कर्मनुष्ठान कर ९

२ 'यज्ञायाऽयं वमण' याचा मरळ अर्थ यज्ञामाठा ने कर्म त्या कमाहून, असा होतो
पण यज्ञ हेंच स्वतः वम आहे त्यामुळे यज्ञामाठा कम याचा अर्थ कमासाठी कम असा
होतो पण कमासाठी ने कम त्याला मोडून नाकाच्या कमानें मनुष्य बद्ध होता, याचा
अर्थ काय? यज्ञ म्ह० श्रौत यज्ञ 'कवा स्मान यज्ञ, एवंगत नरा अर्थ घेतला किंवा यज्ञ म्ह०
ब्रह्मदेवाने प्रेतेष चातुर्वर्ण्यविहित ना कर्म लावून दिला आहेत ती कर्म (गी २ ६८६)
अर्मे मानले नरा ता साहकार्य होताना 'मी कमा आहे मला हा अवश्य वेला पाहिजेत'
असे ममन्याच्या पुण्याकडून ना घणताना त्यामुळे ना बधाला म्ह० पुनर्जन्मा कारण
होतानाच अथात् त्या यज्ञासाठी ने कम त्याने लाव बद्ध होत नाहान, या म्हणण्याचा काहा
ममनसपणा नाहा वास्तव यज्ञ म्ह० भगवान् विष्णु ईश्वर, त्याचा प्रात्यक्ष, त्याच्या
आराधनमाठा केला ना कर्म ना मनुष्याला बद्ध करित नाहान, अमाच अर्थ करणे वेळे
समुक्ति होय म्ह० यज्ञशब्दाचा अर्थ विष्णु, ईश्वर असा वेला अमता 'तदर्थ कम
कौतय मुक्तसंग समाचर'—याताम् तदर्थ' या शब्दाचा अर्थ हा ईश्वराच कम कर, असा
अगदा मरळ होतो आचार्याना 'यज्ञ—' गन्दाचा प्रसिद्ध यज्ञ हा अर्थ बत्त्याम, असा अनु
पपत्ति येते, हे नागन 'यज्ञो वे विष्णु' या श्रुत्याच्या आधाराने वग म्ह० विष्णु-ईश्वर
असा अर्थ केला आहे मधुसूदनमरस्वती, शंकरानंद, नालकठ, श्रीधर इ यादि मव अनेक
मागा टीकाकाराना जाचार्यांचे अनुसरण बलें आहे मन्वाच्याही मन्वाच अर्थ करिताना
पण रहस्यकार यज्ञशब्दाचा अर्थ निराळाच करिताना 'मन्त्रि निमाण करून, किंवा तिचा क्रम
सुगर्भान चालण्यासाठी म्ह० लोकमप्रदाय मव प्रेतेष ब्रह्मदेवान चातुर्वर्ण्यविहित ना ना
कर्म लावून दिला आहेत त्या मन्वाचा यज्ञ या शब्दाने समाचरण होतो आणि हाच कर्म
धर्मशास्त्रात सांगितला आहे " ६४६ अथात् अग्रा कर्मासाठी ने कम करिताना त्या
खेरीत इतर कर्मान हा खेरीत बाधला आहे 'पृ ६४७ पण मग त्या कमाहून इतर कम
कागने? बरे किंवा धर्मशास्त्र यात सांगितलेला मव कर्म हाच यज्ञ, व त्यासाठी केलेले कम
वध उत्पन्न करित नाहा, हा तर भिन्नान आहे, शनोत्तरही ता वेला पाहिजेत, असा तर
भगवानाचा आग्रह आहे तर मग कथन कमच उरत नाहा कारण ब्राह्मणादि चार वर्णांना
शार्ङ्गाय कमच अनुष्ठेय अमर्ते शास्त्राने न सांगितलेले कोणतेही कम अनुष्ठेय नमने अर्थात्
'कमाने मनुष्य बद्ध होतो' हे म्हणणे खोटे शालें इतकेच नव्हे, तर शार्ङ्गाय कमाहून इतर
कमानें मनुष्य बद्ध होना, या म्हणण्याचा काहा स्वास्त्य रहात नाही कारण यज्ञ म्ह०
सर्व शार्ङ्गाय कम अर्मे मानल्यावर इतर कम म्ह० अशार्ङ्गाय कमच होय अशार्ङ्गाय कमा
लाच पाप म्हणताना अथात् यज्ञाचे कमाहून इतर कमानें मनुष्य बद्ध होतो, अर्मे म्हणणे
म्ह० पापाने ता बद्ध होना अर्मे म्हणणे आहे, पण मनुष्य पापाने मात्र बद्ध होतो व
पुण्याने बद्ध होत नाहा, अर्थ मुक्तच नाहा शिवाय ता पापाने-अशार्ङ्गाय कमाने
बद्ध होना, हे निगळे सामान्याची गरजच नाहा सामान्य वग म्ह० मव शास्त्रोक्त कम व
त्यासाठी केलेले कम वध उत्पन्न करित नाहा, हे म्हणजे अवश्यच आहे शिवाय शास्त्रोक्त
कर्मासाठी आगमी निराळे कम ते कोणते? यज्ञामाठा चाणो, शोणो, मामग्री खेरीत

करणे, हे का काय ? पण स्वतः कमच जर बंध उत्पन्न करणारे आहे तर त्यासाठी केलेले इतर कम मात्र बंध उत्पन्न करीत नाही, हे मागण्यात अमा कोणता मोठा हेतू आहे ? माराश या शेंकणील यज्ञशब्दाचा-मव चानुर्वण्यविहित कने-अमा अथ करण मवया अयोग्य अमून यज्ञ म्ह० विष्णु, व त्याच्यासाठी केलेले कमच बंधन होत नाही ईश्वराथ न केलेले सब कम मग ते गार्हाप्य अमो, लौकिक अमो वा म्वाभाविन अमो, बंध करणारे आहे वाण ते माहमार अमते आणि 'मा याचा वना' अना अभिनिवेशाने केलेले कोणतेहा कम पुण्य-पाशाच्या द्वारा पुनन्मरूप बंध अवश्य उत्पन्न करत रहस्यकाराच्या बगशब्दाच्या अधाहन आचार्यांना अर्थ सिद्धी मनुक्तिर आहे, याचा विचार आता वायराणाच करावा

रहस्यकाराना या शेंकणील अथहा मोठामा रमणीय केलेला नाही " यज्ञामाठा नें वन करितात त्यापेरीत इतर कमने हा शेंक बाधलेला आहे " (बाधलेला आहे म्हणत काय ? 'बाधलेला' अमा भूतकाल कशाला ? त्यापेक्षा 'ईश्वराच्या आराधनेमाठा केलेल्या वमाहून बाकीच्या कमने मनुष्य बद्ध होतो,' असे म्हणणे किता मनुक्तिर व सुबोध आहे?) "तदथ हा० यगाथ (कावयाचे) कम (देसील) न आमचि विवा फलाशा सौनून करात ना " येथे 'देसील' हा शब्द रहस्यकाराना आपऱ्या पदरचा घातला आहे पण यगाथ करा-वयाचे कम तर मुळा बंधनच नाही तर मग त्याचा आसक्ति मोडून कर, हे म्हणण्यात काय अर्थ आहे त्यापेक्षा ईश्वरामाठा 'मा वना आहे,' हा सग मोडून 'तू आपले मव विहित कम कर ?' हे म्हणणे किता मनुक्तिर आहे ? अमो, रहस्यकाराना या शेंकणील दोपेन तर पारच मौन केला आहे ते म्हणताना-" या शेंकणील पहिल्या चरणात नामासनाचा व दुसऱ्यात गांतेचा सिद्धान्त मागितला आहे " (तेथे 'चरणात' यावद्दल 'अर्थात' असे पाहिजे होत पण दोन चार B A व LL B शेंकणील साद्यान शुद्ध केलेल्या प्रथात अशा दावळ चुना रहाया, याचे आश्रय वाचें अमा') पण पहिल्या ओळीत मीमामकाचा सिद्धान्त दिला जाई व दुसऱ्यात गांतेचा सिद्धान्त आहे, असे म्हण-ण्यात आधार काय आहे ? का रहस्यकाराचे वन हाच त्याला आधार ? पृ ५३ ५६ पर्यंत त्याना कमशब्दाबद्दल पुष्कळमें लिहिले आहे पण ते मव केवळ तकमय आहे त्याला शास्त्रप्रमाण काहा दिलेले नाही त्यात विशेष अशा तर काहा मोष्ट सांगितला असेल तर ता हा-" गाताप्रतिपादनान कमशब्दाचा अथ ब्रवळ श्रात अथवा रमान कने पबदाच मकुचिन न समरना त्याहून नास्त व्यापक घेतला पाहिजे साराश मनुष्य नें नें काहा करतो-त्वाचे साणे, पिने, वेळणे, वमने, विरुटुना निवत राहणे व मरणे या सर्वांचा कम या शब्दान भगवद्गीतेत मनविश्ट झाला आहे " वाला आधार काय, तर पाचव्या अध्यायाचे ८ व ९ हे दोन शेंकणील कमशब्दाच्या या व्यापक अवाविषया आहा पाचव्या अध्यायात अधिक विचार करू तू-गांतेत कमशब्द इतक्या व्यापक अर्था मवत ठिवाणा मानला आहे, असे मानणे सर्वथा अयोग्य आहे मोक्षाचे परपरने मापन होणार नें वन ते श्रौत रमान कर्मच हाय साणे, पिने, निरणे, उठणे, इत्यादि कम हे मोक्षाचे मापन नव्हे सुणीच्या आरभा मागितलेला ना कमनिष्ठा ताहा गार्हाप्य कमनिष्ठात हाय बराल गाणे, पिने, वारे नव्हे,-एवढेच सांगून ठेवतो अमो, या शेंकणील पूर्वाभात मामानकाचा सिद्धान्त सांगितला आहे व उत्तराभात गांतेचा सिद्धान्त आहे, असा विभाग करणे बंधनी. भा. ३६

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—प्रजापतिः—सद्यः ब्रह्मदेव—पुरा—सृष्ट्वा आरम्भा—सहयज्ञाः—यज्ञासहवर्तमान—प्रजाः—तीन वर्णानां—सृष्ट्वा—उत्पन्न करून—अनेन—या यज्ञाने—प्रसविष्यध्वं—प्रसव—सृष्ट करी, आपली वाढ करून घ्या—एव—हा यज्ञ—यः—तुम्हास—इष्टकामधुक्—इष्ट भोग—फल देणारा—अस्तु—होवो—इति—अमे—उवाच—म्हणाला १०

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिता. प्रजास्यो वर्णास्ता सृष्टोत्वाद्य पुरा सर्गादिवृत्त्याद्योक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां सद्यः, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरपत्तिस्तां कुरुष्वम् । एव यज्ञो यो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुतिष्ठान भिप्रेतान्कामान्फलनिशेषान्दोषधीर्तादृशकामधुक् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अधिकृतेन इतः च कर्म कर्तव्यं इति 'सह०' इति आह—
कर्माधिकारी पुरुषाने याहा आणखी एका कारणास्तव नैमित्तिक कर्मांसह नित्य कर्म करावे,

अमुन आम्ही वरं केलेल्या अवाप्रमाणे हा मंत्र श्लोक वेदान्तसिद्धान्तच सांगत आहे 'ईश्वराच कर्म कर' हे येथे मुख्यतः सांगायला आहे आधुनिक शिक्षितांची वरपनाशक्ति फक्षा भराव्या मारात मृग्न यांचे हे एक येथे उदाहरण आहे. 'ब्रह्मा' हा शब्द पाहताच रहस्यकाराना यज्ञ म्ह० मनु व ब्रह्मा म्ह० नत्वच अमा सवध जोडून मीमामक नत्वध व पुरुषाच, अमे जे कर्माचे भाग वरील अमतात नेवपवत या श्रेश्ठाला नेऊन मिडविले आहे व पुरुषार्थ या श्रद्धाच्या अध केवळ स्वतःच्या पोटासाठी मनुष्य जे करतो ते कम असा केला आहे, व स्वतःच्या फायद्यासाठी केलेल्या अशा कर्मांना पुरुष बद्ध होतो, अमे मीमांसकांनी मन सांगितले आहे. पण ते बरोबर नाही कारण मामामन पुरुषाच्या संस्काराच जे कर केले जाते त्याला पुरुषार्थ कम व अष्टांगमाठा जे कम केले जाते त्याला नत्वध कम म्हणतात असो, " ब्रह्माच्या वर विष्णु अमा अव धृताला भरून केलेला असला तरा तो ' ओदाताणाच्या व द्विष्ट ' आहे अमे रहस्यकार म्हणतात व आपला अध सरळ व मुरोष मानतात वाचकापुढे दोन्ही अर्थ आहेत. त्यांना मनुष्य वोगना व अनुक्त वोगना त्याचा नियम त्यांना करावा " ब्रह्माच कर्म करावी कारण ना वधव होत नाहीत या मीमामकांच्या सिद्धान्तातच—यद्यार्थ जी कर्म करावयाची ना पलाया मोडून करावी—अर्था भगवद्गीतेने ' वाग्न भर घालून दुस्ता केवी आहे " ६४८ हे म्हणजे मात्र मनुष्यकृत नाही, अमे आम्ही पुन सांगून देवतां कारण गतिने त्यात वोगनाच दुर्गती केलेली नवन वैदिन मप्रदायाला भरूनच ' नित्य नैमित्तिक कर्म ईश्वराच मग मोडून करावी ' अमे मानिले आहे व कर्माधिकारी गृहस्थाने शानाची योग्यता प्राप्त होवपर्यंत नित्य नैमित्तिक कर्मांना त्याच करू नये, अमेही वैदिक संप्रदायाचे म्हण १ अमरवामुळ ' कर्माच्या दगदगातून सुटून माशांमाठा मग्याम पण बरे ' ६४८ असे बोर्णाच अर्धसंप्रदायी केव्हाहा म्हणत नाही, हे वाचनाची लक्षात ठेवावे.

अमे भगवान् 'सहयज्ञाः०' या श्लोकाने सांगतात—प्रजापतिः—प्रजानां स्रष्टा स-
हयज्ञाः—यज्ञसहिताः प्रजाः—त्रयः वर्णाः ताः सृष्ट्वा—उत्पाद्य पुरा—स-
गांदौ उवाच—उक्तवान्—प्रजापति म्ह० प्रजाचा स्रष्टा—उत्पादक यज्ञांसह प्रजा म्ह०
तान वर्ण उत्पन्न करून पूर्वी म्ह० सृष्टीच्या आरंभा न्याम बोलला.—अनेन यज्ञेन
प्रसविष्यध्वं—प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तां कुरुध्वं—या यज्ञाने प्रसव म्हणजे
वृद्धि, उत्पत्ति, न्या वृद्धाला करा. [या यज्ञाने तुम्ही आपला वृद्धि करा. ती कशी क-
रता येईल ? उत्तर—]—एषः यज्ञः यः—युष्माकं इष्टकामधुक्—अस्तु—भवतु—
इष्टान्—अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धि इति इष्टकामधुक्—
हा यज्ञ तुमचे इष्ट काम देणारा होवो. इष्ट—आवटणारे काम म्ह० फलविशेष—नाना-
प्रकारची फळे देतो तो इष्टकामधुक्, हा तुम्हाला इष्ट फल देणारा होवो. १०.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अन्यथार्थ—अनेन—या यज्ञाच्या योगाने—देवान्—इंद्रादि देवांची—भाव-
यत—तुम्ही वृद्धि करा.—ते देवाः—ते देव—यः—तुमची—भावयन्तु—वृद्धि
करोत. याप्रमाणे—परस्परं भावयन्तः—एकमेकांची वृद्धि करणारे असे होतात
तुम्ही दोगेही—परं श्रेयः—स्वर्गरूप परम श्रेयाम—अवाप्स्यथ—प्राप्त व्हाल. ११

कथम्—देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत धर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावयन्त्वा-
प्यावयन्तु वृष्टादिना वो युष्मानेन परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परमपि ज्ञानप्रा-
प्तिरूपेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—कथं 'देवान्०' इति—हा यज्ञ इष्ट काम करा देणार ? (कारण
देवताच्या प्रमादाचाचून स्वर्गादि अभ्युदय होत नाही व सम्यग्दर्शनाचाचून निःश्रेयस
मिद होत नाही) या श्लोकेचे समाधान 'देवान्०' इत्यादि श्लोकाने करितात—अनेन
यज्ञेन देवान्—इंद्रादीन् भावयत—धर्धयत—या यज्ञाच्या योगाने इंद्रादि दे-
वांस तुम्हा वाटवा.—ते देवाः यः युष्मान् वृष्ट्यादिना भावयन्तु—आप्या-
यन्तु—ते देव तुम्हांस वृष्ट्यादिर्गत्या योगाने परिपुष्ट करोत.—एवं परस्परं-
अन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं अपि ज्ञानप्राप्तिरूपेण अवाप्स्यथ—याप्र-
माणे परस्परं—एकमेकांस संतुष्ट करणारे तुम्हा ज्ञानप्राप्तेच्या द्वारे परस्पर श्रेयस्कर
प्राप्त व्हाल.—स्वर्गं वा परं श्रेयः वा अवाप्स्यथ—स्वर्गाला निवा मोक्षाला प्राप्त
व्हाल. [तुम्हा हे यज्ञादि करून हविर्भोगांना देवतांना प्रमत्त करा व देव वृष्टि, अन्न
इत्यादिर्गत्या योगाने तुमचे परिपोषण करतील. याप्रमाणे एकमेकांच्या उपयोगां प-
डून तुम्ही स्वर्गाची इच्छा असल्यास देवतांच्या प्रमादाने स्वर्गाला प्राप्त व्हाल, व
तुम्हांस स्वर्गाचा इच्छा नमून तुम्हां जर मुमुक्षु असाल तर विनम्रपि, ज्ञानप्राप्ति या
रूपाने मोक्षाला प्राप्त व्हाल.] ११.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

अन्वयार्थ—यज्ञभाविताः देवाः—यज्ञानं सनुष्ट केलें गेलेंले देव—यः—तु
म्हास—इष्टान् भोगान् हि—इष्ट अमलेंले भोगच—दास्यन्ते—देतील—तै
स्या देवाना—दत्तान्—दिलेंले भोग—एभ्यः—त्या देवास—अप्रदाय—न देता—
यः—जो—भुङ्क्ते—भोगतां—सः—तो—स्तेनः एव—चोरच होय १२

विच—इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्य देवा दास्यन्ते वित
रिष्यन्ति श्रीपशुपुत्राद्रीन्यज्ञभाविता यज्ञवर्धितास्तोषिता इत्यर्थ । तैर्देवैर्दत्तान्भोगान
प्रदायादत्ताऽऽनृण्यमकुरेत्यर्थ । एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति
स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—किं च इष्टान् भोगान् इति—ज्यांभितरी पुरुषानें कर्मच करावें
यात्रिपर्या ' इष्टान् भोगान् ' या श्लोकानें जाणया एर कारण सांगतात—देवाः
इष्टान्-अभिप्रेतान् भोगान् हि यः युष्मभ्यं दास्यन्ते-वितरिष्यन्ति—
देव इष्ट म्ह० अत्यंत प्रिय अमलेंले भोग तुम्हाला देताल (सेणते भोग ?)—श्री-
पशु पुत्रादीन्—आ, पशु, पुत्र इत्यादि प्रिय पदार्थ, (देव कसे ?)—यज्ञभाविताः
—यज्ञः वर्धिताः-तोषिता. इत्यर्थः—यज्ञांनी दाणावरल म्ह० यज्ञाना सनुष्ट केलेंले
देव तुम्हाला श्री-पशु-पुत्रादि भोग देताल असा याचा भावार्थ—तैः देवैः दत्तान्
भोगान् एभ्यः-देवेभ्यः अप्रदाय-अदत्त्या-आनृण्यं अकृत्या इत्यर्थ—त्या
देवाना दिलेंल्या भोगास त्या देवाना परत न देता, आनृण्य न करिता, असा याचा
भावार्थ—यः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि एव तर्पयति सः देवादिस्वापहारी
स्तेनः एव-तस्करः एव—जो त्याचा भोग घेतो, आपला देह व इन्द्रियेच तूत
रतो सा देवादिज्ञान्या स्वचा-धनाचा अपहार करणारा चोरच होय [तुम्हारहन
यज्ञांनी सनुष्ट केलेंले गेलेंले देव तुम्हाला इष्ट भोग देतील पण आनृण्य न करिता म्ह०
यज्ञाच्या यागानें देवाच्या, ब्रह्मचर्यानं ऋषाच्या व प्रजेच्या यागानें पितरांच्या ऋणां-
तून मुक्त न होतां-त्यांना त्या त्या सावनाना नृम इत्यावाचूनच जो त्याचा उपभोग
घेतो, आपलाच देह व इन्द्रिये यांम नृप्त रतो तो देव, ऋषि व पितर यांर धन हरण
करणारा चोरच होय] १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वयं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञादिस कर्मज जवशिष्ट राहिलेले अन्न खा-
णारे—सन्तः—शिष्ट—सर्वकिल्बिषैः—सर्व पापाकडून—मुच्यन्ते—मुक्त व्हेतें

जातात.—तु—परंतु—ये—जे—आत्मकारणात्—आपलेच पोटा भरण्यासाठी—
पचन्ति—अन्न शिजवितात—ते पापाः—ते पापी लोक—अर्धं—पाप—भुज्ज-
ते—खातात. १३.

ये पुन यज्ञेति । देवयज्ञादिभिर्वैलं तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्लादिपञ्चमूनाकृतैः प्रमादकृतहि-
ंसादिजनितैश्चाम्यैः । ये त्वात्मभरयो भुज्जते ते त्वर्धं पाप स्वयमपि पापा ये पचन्ति
पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मनोऽस्मादात्महेतोः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुन 'यज्ञ०' इति—प्राप्त झालेल्या भोग्य पदार्थांचा देवादिका-
ना विभाग न देता स्वतः च त्याचा उपभोग घेणाऱ्या लोकांना प्रत्येकास प्राप्त होतो असे
दाखवून इतरांना कोणताच दोष लागत नाही, असे 'यज्ञ०' इत्यादि श्लोकाने साग-
तात. पण जे—देवयज्ञादीन् निर्वर्त्य तच्छिष्टं अशनं अमृताख्यं अशितुं
शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, इत्यादि यज्ञ करून त्यातून
अवशिष्ट राहिलेले अमृत या नावाचे अन्न खाण्याचे ज्याचे शीलच आहे ते यज्ञशि-
ष्टाशी हात, असे—सन्तः सर्वकिल्बिषैः चुल्ल्यादिपचमूनाकृतैः प्रमादकृत-
हिंसादिजनितैः च अम्यैः सर्वपापैः मुच्यन्ते—सदाचरणसंपन्न गृहस्थ सर्व
किल्बिषांमूढ म्ह० चुली, पेपणी इत्यादि पंचमूनाकृत पापाकडून व प्रमादाने घडलेल्या
हिंसादिजनित दुसऱ्या पापाकडून मुक्त केले जातात—ये तु आत्मभरयः ते तु अर्धं
पापं भुज्जते—पण जे आपलेच पोटा भरणारे अमतात ते तर अर्ध म्ह० पाप खातात.
—स्वयं अपि पापाः—व ते स्वतः ही पापीच होत (त्याचा आपलेपोटेपणाच भग-
वत्पूजक करितात—)—ये पचन्ति—पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात्—आत्म-
त्ता—जे आपल्यासाठीच—आपले पोटा भरण्यासाठीच स्वयंपाक करतात—अन्न शि-
वितान ते आपल्या देहेद्रियाच्या पोषणासाठीच अन्न शिजविणारे व देवयज्ञादिका-
तून पराहमुख अमणारे आत्मभरी स्वतः पापी असून आपले पापच खातात १३.

१ देवयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ व ब्रह्मयज्ञ, असे पंचमहायज्ञ गृहस्थाला अवश्य
नुष्ठेय आहेत २ चुल्ला, पाटा-वरवण किंवा जाळे, उरळ मुसळ, बेरमुणा व पाण्याची भांडा,
॥ पाच टिमाणा गृहस्थाने यांचे नित्य हिंसा होणे म्हणून या पाच पदार्थांना मूनांवाचे
१० हिंसास्थाने म्हणतात त्यामुळे होणाऱ्या बुद्धिपूर्वक पापापापामुन पूर्वोक्त पंच महाय-
ज्ञाच्या योगाने पुरुष मुक्त होतो ३ दुर्लभ वस्तू घाटल्याने न वचून पायापाला जाव-
रणे इत्यादि हिंसाहा घटनाने, ना प्रमादकृत व्द० अजुद्धपूर्वक घटलेला पाप होत.
४ महायज्ञ करणारा गृहस्थ तमत्या पापापापामुन मुक्त होतो यामुन गृहस्थाने
पंचमहायज्ञ प्रत्येका अवश्य करावे, असे पंचमहायज्ञाच्या श्रुतामाठा वेधे मागितले आहे
५ या अध्यायाच्या ५-९ श्लोकात "अन्न प्राणा गुणाच्या अधाने असतो, त्यामुळे त्याला
आपल्या गुणप्रमाणे वम केल्यावाचून क्षामरहा राहून नाही विहित वम सोडून मनाने
वेधविनन करत राहणे, हे पार वारं, त्याच्या वमाधिवारा पुरुषाने मानेद्रियांचे मय-

मन करून कर्मेंद्रियांना विहित कर्मानुष्ठान, आगति सोडून करणें पार चांगलें, यास्तव अर्जुना, तू विहित कम कर, कर्म केले तर मा बद्ध होइन व जन्ममरणपरंपरेतून मुक्त होणार नाहा, म्हणून म्हणशील तर सर्वच कर्में बंध उत्पन्न करित नाहान इश्वराच्या आराधने साठाच जा कर्में वेगेली नाहात, ता मनुष्याला बद्ध करितात ईश्वरासाठी वेगेली कर्म केन्हांच बद्ध करीत नाहात म्हणून मा कर्मा ही आसक्ति सोडून तू ईश्वरार्थ कम कर ” असें एक कारण सांगितलें व १०-१२ श्लोकांत-कर्माधिकारी पुरुषानें पंचमहायज्ञरूप कर्म अवश्य वेलें पाहिजे, याविषयादुसरे कारण सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें पूर्वी यज्ञासह ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांना उत्पन्न करून या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करून घ्या, हा यज्ञच तुम्हाला दृष्ट विषय देईल या यज्ञानें तुम्हा देवाना सतुष्ट करा ते देव वेळ-यावेळी पाऊन पाडून व अन्न उत्पन्न करून तुमचें पोषण करतात, याप्रमाणें परस्पराने उपकार करून तुम्हा आपल्या अधिकाराप्रमाणें स्वयं किंवा भोजन प्राप्त व्हाल तुमच्या यज्ञानें नृप झालेले देव तुम्हाला पशुपुत्रादि दृष्ट भोग देतात पण त्यांना दिलेले भोग त्यांना परत अर्पण न करिता तो स्वतः भोगतो तो चोरच होय पण ते मद्राचरणसपन्न गृहस्थ पंचमहायज्ञ करून मग अन्नशिष्ट राहिलेले अन्न खातात ते पशुपुत्रादी दोगांपासून व प्रमादानें घडलेल्या इतर पापापासून मुक्त होतात जे आपल्याच शरीरेंद्रियांच्या तृतीकरिता अन्न शिजवितात ते स्वतः पापा असून आपलें पापच खातात अभाळ या दोगांपासून मुक्त होण्यासाठी हा कर्माधिकारी गृहस्थानें पंचमहायज्ञ वेलें पाहिजेत गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासी झालेल्या चतुर्थाश्रमा पुरुषाला या पंचमहायज्ञाचीही प्राप्ति नाहा व तो अन्नहा शिजवात नाहा. मवभूताना भययदेऊनच सत्यास ध्यावयाचा असल्यामुळे त्याच्या हातून प्रमादानें हिंसा होण्याचा हा फारमा समज नाहा यास्तव संन्यासी पंचमहायज्ञाचा अधिकारी नाहा अर्थात् ता ने न केल्याने पापा वगैरे होत नाहा पण रहस्यकार म्हणतात “ या यज्ञचक्राशिवाय नगाचे व्यवहार चालावयाचे नाहात शिवदुता नगाच्या धारण पोषणाच हें एक ब्रह्मदेवानें प्रथम उत्पन्न वेलें आहे आणि नगाचा सुरिधनि किंवा समग्रच ज्याअथा भगवतास दृष्ट आहे त्या अर्था हें यज्ञचक्र कोणासहा सोडता येत नाहा आणि आना हाच अथ पुढील श्लोकातून वाणला आहे यज्ञशब्द केवळ श्रौत यज्ञापुरताच वा ठिकाणा वापरला नसून त्यांत स्मान यज्ञाचा आणि चानुवज्यादि यज्ञाधिकार मव व्यावहारिक कर्मांचा समावेश होतो ” पृ ६४८ पण हें चक्र अजून पुढे श्लोक १४-१५ यावयाचेंच आहे १०-१२ श्लोकांत पंचमहायज्ञाचा उल्लेख आहे नगाचा नाहा किंवा मव व्यावहारिक कर्मांचा नाहा स्वतः रहस्यकारांना पृ ६५० बराल टॉप्ले ‘ नाय मण पुप्यति नो संग्रामः ’ या शब्देद्वय मंत्रास व ‘ अथ म केवल भुक्तेः ’ या मनुष्य नाचा उल्लेख केला आहे पण ता मंत्र व ते स्मृतिवचन पंचमहायज्ञप्रकरणातीलच आहे श्रौत स्मान यज्ञ किंवा मव व्यावहारिक कर्म यांचें ते प्रकरण नव्ह शिवाय सर्व पापापासून मुक्त होणें, हें या पंचमहायज्ञाचें फल स्पष्ट सांगितलें आहे त्यामुळे नगाची सुरिधनि, ध्यवहार वगैरे काष्पनिक फल वशिष्याचे वाहा कारणच नाहा फल प्रत्यक्ष धर्मांना सांगितलें असताना त्यांना कळना वरणें, हा अर्थाच आहे हें यज्ञचक्र नगाच्या धारणपोषणाच वर अमेळ व त्यासाठी ते वाणामहा सोन्या वेत नाहा, हाच जर निरपवाद मिळाला अमेळ तर ज्ञाननिष्ठा भगवानांना सांगितलें तर वज्ञान ? शिवाय पाश्चात्य

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—अन्नात्—खाद्येन्या अन्नापासून—भूतानि—प्राण्यांची शरीरे—भवन्ति—होनात.—पर्जन्यात्—पर्जन्यापासून—अन्नसम्भवः—तादृङ्, गृहं इत्यादि अन्नाचा उत्पत्ति होत.—यज्ञात्—यज्ञापासून—पर्जन्यः—पाऊस—भवति—होतो.—यज्ञः—तो धर्म—अपूर्वनावाचा यज्ञ—कर्मसमुद्भवः—यजमान, ऋत्विक् इत्यादिवाच्या र्मापासून, त्याच्या हासचालने होणारा आहे. १४

राष्ट्राता मन्त्रदेवाच्या या यज्ञचक्राचा व भगवनाच्या इष्ट मुस्थिताचा किंवा मग्नहाचा वार्ताही ठाऊक नाही. मग त्याचे उग त्याचाचून कसे निरपवाद चालले आहे ? त्याच्या जगाचे धारणपोषण आमच्या पेक्षाही उत्तमप्रकारे कसे होत जाहे ? अर्थात रहस्यकाराना यज्ञाच्या अर्थाचा मयकर ओढाताण करून त्याला उगाच व्यापक स्वरूप दिले आहे, व केवळ पापनिवृत्तीमाठाच विहित असलेल्या पंच-महायज्ञावर फलाचा फार मोठा जोडा बसला आहे, हे कोणाही नि.पक्षपात वाचकाच्या ध्यानात येईल.

भागवत धर्माचे प्रवृत्तिपर तत्त्वच गातेन प्रतिपाद्य आहे, असे रहस्यकार पुनः (महाभा. भा. ३८०. ३२ ते ६२ पद्या) येथे आपल्या मग्नहाच्या अनुसरून मागून ओढत. पण भागवतधर्म प्रवृत्तिपर नाही, हे आम्हा परिशिष्टान मविस्तर मातगार अमत्यामुळे येथे विस्तार करता नाही. तथापि रहस्यकार वेद, उपनिषदे, मन्वादि स्मृति इत्यादि प्रमाण ग्रंथाना मोडून पुन.पुन. नारायणाय धर्माकडे वळताना यावन्नच त्यांना वेदादिकान अनु-कुल आधार आढळले नाहीत, हे उघट होत. पण गीता जर मूळ श्रुत-स्मार्त प्रमाणांना सोडून अमर्ता तर निळा वैदिकामध्ये पर्वदे महत्त्वच आले नमते; त्यातून रहस्यकार जसे समजताना त्याप्रमाणे नारायणीय धर्म जर खरोखरच प्रवृत्तिपर अमर्ता तर त्याच्या आधाराने रचलेल्या गातेला मुळाच महत्त्व आले नमते असे, “ यज्ञचक्र हें लोक-समहारच पत्र स्वरूप आहे. हागून देवलोक व मनुष्यलोक या दोहोंच्याही मग्नहार्य भगवतानाच प्रथम निर्माण केलेले हें लोकमग्नहारक कर्म मनुष्याने पुढे चालू देवणे जरूर आहे ” ६४९ त्यादि, या सर्व प्रमाणांवरून वृत्तना आहेत. रहस्यकार अशा अत्रा-भाषिक कल्पना करूनच यावत नाहीत तर कर्मविषयाच्या मूळ उद्देशाचा विषयीसही करि-तान. कसा तो पद्या—“यज्ञादि कर्मे केवळ निष्ठ तादृङ् अत्रान जाळण्यामाठी किंवा नुस्त्या स्वर्गप्राप्तीमाठीही नमून जगाचे धारण-पोषण होण्याम त्याचा आवश्यकता कशी लागते किंवा यज्ञावर सर्व जग कसे अवलंबून आहे याचा आना वाढापेक्षा अधिक तुलामा करि-तान = असे पुढील शोकाम रहस्यकाराना अवतरण दिले आहे. यज्ञादि कर्मे निष्ठ तादृङ् जाळण्यामाठी आहेत, असे कोणत्या शास्त्रान मागिले आहे ? जर मागिलेले नाही तर तो पक्ष आपल्या पदरचाच पुढे आपण्यात काय पुण्यार्थ आहे ? ‘नुस्त्या स्वर्गमाठीही नाहीत,’ हे म्हणजेही फारसे रमणीय नाही. यज्ञ मुख्यत. पुण्योत्पत्तीच्या द्वारा स्वर्गमाठीच आहेत. याविषया मव कमकाट प्रमाण आहे. स्वतः गीताही ‘मयेः इष्ट्वा स्वर्गति प्राधयन्ते’ अ. ९ को. २०, २१ असे सांगते.

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—
अज्ञानवन्तीति । अज्ञाद्भुक्तालोहितरेतः परिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि,
पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः—‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः
सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः ।
यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो
यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—इतः च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं हि कर्म जगच्चक्रप्रवृत्ति-
हेतुः—याही आणखी एका कारणास्तव कर्माधिशरीरं पुरुषाने पूर्वाक्त देवयज्ञादि कर्म
करावे कारण कर्म जगच्चक्राच्या प्रवर्तनाचे निमित्त आहे.—‘कथं अज्ञात् भवन्ति०’
इति उच्यते—ते कर्म, तेच आता ‘अज्ञात् भवन्ति०’ या श्लोकाने सांगितले जाते
—भुक्तात् अज्ञात् लोहितरेतःपरिणतात् भूतानि प्रत्यक्षं भवन्ति-जा-
यन्ते—आल्या व रम, रक्त, रेत इत्यादि रूपाने परिणाम पावलेल्या अज्ञापासून भूत
प्रत्यक्ष उत्पन्न होतात —पर्जन्यात्-वृष्टेः अन्नस्य संभवः अन्नसंभवः—पर्जन्या-
पासून म्ह० वृष्टीपासून अन्नार्चा उत्पत्ति होते.—यज्ञात् पर्जन्यः भवति—यज्ञापा-
सून पर्जन्य होतो (याविषया दुसऱ्या स्मृतीचे प्रमाण—)—अग्नौ प्रास्ता आहुतिः
आदित्यं सम्यक् उपतिष्ठते—देवतेचे ध्यान करून तिला उद्देशून अग्नीत टाकलेला
आहुति एव प्रकारच्या अपूर्वत्वाला प्राप्त होऊन किरणाच्या द्वारा आदित्यास प्राप्त होते
—आदित्यात् वृष्टिः जायते—आदित्यापासून वृष्टि होते.—वृष्टेः अन्नं ततः
प्रजाः—वृष्टीपासून अन्न होतं, अज्ञापासून प्रजा उत्पन्न होते,—इति स्मृतः—
अशी स्मृति आहे.—यज्ञः-अपूर्वं च सः यज्ञः कर्मसमुद्भवः—येथे यज्ञ म्ह०
अपूर्व—एक प्रकारचे पुण्य आणि तो अपूर्वरूप यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होणारा आहे—
ऋत्विग्यजमानयोः व्यापारः कर्म ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य-अपूर्वस्य
सः कर्मसमुद्भवः—ऋत्विग व यजमान या दोघाचा जो व्यापार-शरीरेंद्रियाची
हालचाल तें कर्म, त्यापासून ज्या यज्ञाची म्ह० अपूर्वाची उत्तमप्रकारे उत्पत्ति होते तो
यज्ञ कर्मसमुद्भव होय १४.

१ याच शेराना अर्थ रहस्यकार असा करिताना—“प्राणिमान अज्ञापासून होताना.
अन्न पर्जन्यापासून उद्भवने, पर्जन्य यज्ञापासून होतो व यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो.”
६५० हा अर्थ सबथा उपपन्न नाहा. प्राणिमान अज्ञापासून होत नाहात शुक्र-शोणित-
मयोगापासून होणारा जा भूत म्हणजे प्राण्याचे देह-शरीरेंताच तेवढा अज्ञापासून होतात.
ह्याच गोष्टी व्यक्त करण्यामाठा आचार्यांनी ‘अज्ञापासून’ म्हणजे रम-रक्त रेत इत्यादि
मत्त धातूच्या रूपाने परिणाम पावलेल्या अज्ञापासून भूत होतात’ असे म्हटले आहे. प्राणी
म्ह० जाव, तो चिद्रूप आहे, तो अज्ञापासून कसा उत्पन्न होणार ? पण वेदान्तग्रंथाचे
भाषांतर करिताना किंवा त्याविषया वाहा लिहिताना किती खद्दम दृष्टि देवाची लागते, हें
पाहणे कोण ? असे; खाहेल्या अज्ञाचा रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्ति, रनायु, शुक्र

शिवा श्री शरीराने शोभित असा जमाने परिणाम होतो व त्या शुभ शोभितापासून भूते-
कांतीस प्राण्याचा शरीर होताना, हे प्रसिद्ध आहे पुढे यशापासून पचन्य होतो, अम
रहस्यकार म्हणतात, पण ते बगेवर नाहा 'यश म्ह० चातुर्वर्ण्यास मव कर्म' असे
रहस्यकार बारबार बघावात अमत्त्वानुद्धे त्या कर्मापासून तरी पचन्य कर्मा होतो, हे वक्तव्य
नाहा कर्म प्रत्यक्ष दिशनात, ना क्षणिक अमनात ना पण हाऊन मर्त्या वा मग त्याचा
काहा अन्वेष रहान नाहा अशा कर्मापासून वृष्टि कर्मा होणार ? शिवाय यश म्ह० चातु
र्वर्ण्यास सब कर्म असे पर म्हण्टा तर हसा चातुर्वर्ण्यास कर्म जवळ जवळ सुप्त शास्त्रा
आहेत मग अपाणि वृष्टि कर्मा होते ? तसेच जेथे चातुर्वर्ण्य मुळा नाहात असा पाश्चा-
त्यादि देशात ना वृष्टि होत तें कर्मा ? रहस्यकार म्हणतात हहा " धर्मात्मात कर्म उप
पासून अमत्त्व तरी कर्म म्ह० हहात शीशिर कर्म असे मनःपणा काहा पणत नाहा "
पण हहाच्या शीशिर कर्मापासून तर्का पचन्य कर्मा मर्मवेत्त ? शीशिर कर्माचा व पच
न्याचा काय संबंध ? तरमात् 'यशापासून पचन्य हाता' हे श्रुतते सुक्तिशून्य व प्रत्यक्ष
विरोधा आहे पण हे सब दोष दाखवामाटा आचार्य यशपासून अथवाय करिताना ता पहा
'यश -अपूर्व' यश म्ह० शास्त्रविहित कर्म व त्यावर त्यापासून जी पञ्च शक्ति, धर्म-अदृष्ट-
पुण्य उत्पन्न होते, ते यथे 'यश' शास्त्राने विवक्षित अदि कारण यश किंवा यशतेरी पुण्य-
कर्म पचन्याने माझ्या निमित्त झालेले दिमत नाहा वर आप्यात 'अग्नी प्राप्ताहुनि ०'
हा मनुष्या शेन जा आभारासाठी म्हणून दिलेला आहे तो तरी यामाटान अर्गात देव-
ना उद्भूत झालेला आहुति सुप्त होऊन म्ह० उत्तम प्रकारे तिसा दाह होऊन ती अपू-
र्वनेला प्राप्त होते आणि अपूर्वरूपाने सुषिरणाच्या द्वारा मयनद्वारवर आरोहा करत
अपूर्वानुसार आदित्यापासून वृष्णाच्या रूपाने पृथ्वीवर येत तीं अपूर्वरूप जालेला आहुति
आदित्यवादि मन्त्रभावात प्राप्त होऊन पुन्हा अक्षय मेनेत्या निष्ठापासून प्रजा म्ह० प्राणि
शरीरें होताना, असा मनुवचनाना अव आहे अवात् प्रत्यक्ष यशापासून वृष्टि हात नाहा
अपूर्वाच्या हात ना होत, आणि अपूर्व कोणत्याही पुन कर्मापासून हाऊ शकत हताही
अनन्मात कर्माचा प्राय लापच तरी ज्ञाना असून तरी अशात ती चातु आहत
शिवाय इतर पुण्यजमेहा अगदा मष्ट झालेला नाहान त्या मानान धीनो पात्र वृष्टि
होवैच आहे जेथे चातुर्वर्ण्य नाहा त्या देशात त्याचा धर्माप्रमाणे धर्मरायें होताना यामु
त्यापासून निष्पन्न झालेला अपूर्वापासून तेथेहा धर्मापात्र वृष्टि होत रहस्यकारानाहा मनु
स्मृतान व महाभारतात हा श्रव आहे, असे गणें म्हण्टा आहे पण आचार्याप्रमाण यश
श्रीच्या अवर्णा फाट वेळी नाहा मनुमन्त्रमरररनाप्रभृति इतर मय अन्नमागा जगता
रानाहा यश म्ह० मुक्ता यशच न मागता अपूर्वनावाचा धर्म अस स्पष्ट म्हण्टा आहे
तसेच, " यशाचा उद्भव कर्मापासून होतो " हे तरी 'यश कर्ममुद्भव' या शब्दा
चरणार्थे सरळ भाषांतर असेल तर त्यावरून त्याच स्वरूप मुळाव ध्यानान यत नाहा
कारण यश म्ह० चातुर्वर्ण्याचा मव कर्म त्याचा उद्भव कर्मापासून होतो, याचा अथ राय ?
कर्माचा उद्भव कर्मापासून होतो, असे काहा तर म्हण्ट्याभारतमय ते होत म्हणून प्रा
राना यश म्ह० अपूर्व व ते अपूर्व कर्मिण व यतमान, याचा कर्मापासून म्ह० हात,
पाय, वाणी, मन इत्यादिकाच्या व्यापारापासून होत, अस म्हण्टा आहे, व तेच सबधा
संयुक्त होय.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—कर्म—यजमानादिकाचे ते कर्म—ब्रह्मोद्भवं—वेदापासून उद्भवलेले आहे. वेद हे कर्मांचे कारण—प्रमाण आहे, असे—विद्धि—तुं जाण.—ब्रह्म—तो वेद—अक्षरसमुद्भवं—परमात्म्यापासून यासोन्ववासाप्रमाणे प्रकट झालेला आहे—तस्मात्—परमात्म्यापासून प्रकट झालेला असल्यामुळे—ब्रह्म—वेद—सर्वगतं—सर्वप्रकाशक असूनही—नित्यं—सर्वदा—यज्ञे—यज्ञात—प्रतिष्ठितं—प्रतिष्ठित आहे

तच्च कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनि श्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशत्वात्पर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—तत् च कर्म—आणि ते कर्म कोटून होते, ते 'कर्म०' इत्यादि श्लोकांनी मागतात.—कर्म ब्रह्मोद्भवं—ब्रह्म—वेदः स उद्भवः—कारणं यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि—जानीहि—ते कर्म म्ह० कृत्विक्, यजमान बगैरे कर्त्यांचा व्यापार ब्रह्मोद्भव आहे. (अहो सर्वच ब्रह्मापासून झाले आहे मग कर्मांलाच तेवढे ब्रह्मोद्भव म्हणण्याचे काय कारण ?) ब्रह्म म्ह० वेद, तो वेदच ज्याचा उद्भव म्ह० कारण आहे असे ते कर्म ब्रह्मोद्भव आहे, असे तुं जाण—पुनः वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं—अक्षरं—ब्रह्म—परमात्मा समुद्भव यस्य तत् अक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेदः इत्यर्थः.—आणि वेद या नांवाचे ब्रह्म अक्षरापासून उत्पन्न झाले आहे. (म्ह० ते अनादि निधन—आदि-अंतरहित नाही. पण अक्षररूप वेद अक्षरापासून कसा होईल ? उत्तर—) येथे अक्षर म्ह० ब्रह्म—परमात्मा, ते अक्षर ज्याचे कारण आहे ते ब्रह्म—वेद अक्षरसमुद्भव होय, असा याचा भावार्थ—यस्मात् साक्षात् परमात्माच्यात अक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् ब्रह्म समुद्भूतं तस्मात्—सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतं—ज्या अर्था साक्षात् परमात्मा या नावाच्या अक्षरापासून पुरुषाच्या म्ह० प्राण्याच्या श्वासोन्ववासाप्रमाणे वेदगन्त ब्रह्म उत्पन्न झालेले आहे त्याअर्थी म्ह० वेद सर्व विषयांना प्रकाशित करणारा असल्यामुळे सर्वगत आहे.—सर्वगतं अपि सत् नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं—सर्वगत असूनही ते नित्य—सर्वदा यज्ञविधीच्या प्राधान्यामुळे यज्ञात प्रतिष्ठित आहे. [वेद सर्व विषयांचे प्रकाशन करणारा जरी असला तरी यज्ञाचे विधान करणे, हे त्याचे प्रधान कर्तव्य आहे. सर्व कर्मकांड गन्तप्रधान आहे. म्हणून ते वेदमंजक ब्रह्म सतत यज्ञात स्थिर स्थित आहे] १५.

१ रहस्यकार या श्लोकान्ना असे अवतरण देतात—“त्रैलोक्योपनिषदान (२-१) ही पुराणपरंपरा याच्याहा नांवे नेऊन “ परमात्म्यापासून प्रथम आकाश व पुढे अमाने वायु, अग्नि,

पापा, व पृथ्वा उत्पन्न होऊन पृथ्वांपामून ओषधि, ओषधोपामून अन्न व अन्नापामून पुष्प शाला ” असा क्रम दिला आहे. यामाठीं त्याला अनुसरून प्राणिमात्रांची कर्मापर्यंत मागितलेली पूर्वपरपरा त्याच्यामागे प्रकृति व प्रकृतीच्या मागे अखेर भेट अश्वर ब्रह्मापर्यंत नेऊन आता पुरी करितात—” पण अन्नापामून भूत होतात, अन्न पर्जन्यापामून, पर्जन्य अपूर्वाख्य यज्ञापामून होतो व अपूर्व पुण्याच्या शरीरेंद्रियव्यापारापामून, होतें, ही परपरा व वरील परपरा याचा काय भवबंध ? परमात्म्यापामून मग भूत झाला, त्यापामून शरीरें झाली, स्थूल शरीर हान अन्नमय कोश आहे, त्याच्या आत प्राणमय कोश आहे, त्याच्या आत मनोमय कोश आहे, मनोमयाच्या आत विज्ञानमय व विज्ञानमयाच्या आत आनंदमय कोश आहे, त्याचा आधार ब्रह्म आहे, इत्यादि मन्त्रोपदेशप्रकरणाचा व येथील कर्मप्रकरणाचा वस्तुतः काही संबंध नाही. पण तेथील ‘ओषधोपामून अन्नात्पुष्पः’ (तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यां पृ. ९८ पहा) हे वाक्य व येथील ‘अन्नाद्भवन्ति भूतानि’ हे वाक्य ही दोन्ही एकसारखाच आहेत, एवढे पाहताच रहस्यकार त्याची सांगट घालण्यास तयार झाले. नादरायण-मवध म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. आधुनिकांच्या चिकित्सेचा किंवा तुलनात्मक पद्धतीचा हा एक मामला आहे. पण येथील परपरेला आकाशाधि भूत व पंचकोश याच्या परपरेशी भिन्नविषयाचें काहाच कारण नाही. तर आता पूर्व परपरेला धरून कर्म कोटून आलें ? नें मागणें प्राप्त आहे. वेदविहित कर्मच अपूर्वोत्पादक आहे, असेंच भगवानाना येथें विवक्षित अमणार, यात शका नाही. कारण वेदच धर्माविषयी प्रमाण आहे, इतर पागटशास्त्रें धर्मविषयामध्ये प्रमाण नाहींत, हेंच बौद्धक धर्माचा उपदेश करणाऱ्या भगवानाना इष्ट असणें माहजिक आहे. यास्तव अपूर्व उत्पन्न करणारे कर्म तरी कोटून आलें ? तर नें वेदापामून प्राप्त झालें, असें सामावयास पाहिजे व भगवानानाही तेंच या श्लोकात मागितलें आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मांची उत्पत्ति ब्रह्मापामून म्ह० प्रकृतीपामून आहे, असें जाण; आणि हें ब्रह्म अश्वरापामून म्ह० परमेश्वरापामून निघालें आहे. म्हणून सर्वगत ब्रह्मच नेहमी यज्ञात अधिष्ठित असतें (असें ममत्र) ” हा श्लोकांत कोणाला कळत असेल तो कळो ! माग्याला तर त्यापामून काहीच बोध होत नाही. कारण ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असा अर्थ विनाकारण करून पुनः त्या प्रकृतीपामून म्हणजे शरीरेंद्रियापामून अशी जरी लक्षणा केली व प्रकृतीपामून कर्मांची उत्पत्ति आहे असें क्षणभर मानलें तरी ‘ आणि हें ब्रह्म म्ह० प्रकृति अश्वरापामून म्ह० परमेश्वरापामून निघालें आहे. ’ याचा अर्थ काय ? व प्रकृति परमेश्वरापामून निघाली म्ह० काय झालें ? व मग तिला मादि म्हणावयाचें की काय ? परमेश्वरापामून निघालेली प्रकृति मादि आहे, असें जर म्हटलें तर ‘ प्रकृति पुष्प चैव विद्ययनादी उभावधि-’ १३-१९ म्ह० प्रकृति व पुष्प ही दोन्ही अनर्था जाण, या वचनाची वाट काय ? तसेंच ‘ तस्मात्-’ म्हणून ‘ सर्वगत-’ सर्वगत ‘ ब्रह्म-’ ब्रह्मच ‘ नित्य-’ नेहमी ‘ यज्ञ-’ यज्ञात ‘ प्रतिष्ठित ’ अधिष्ठित अमंत हा जरी मरळ अर्थ असला तरी त्याचा भावार्थ काय ? ‘ म्हणून ’ हा शब्द कोणत्या कोणत्या पूर्वप्रकृत अर्थाचा उपमहार करते ? ‘ म्हणून सर्वगत ’ पण म्हणून म्हणजे काय ? काहा कळत नाही. तेमग सर्वगत ब्रह्म म्ह० प्रकृति-नेहमी यज्ञात अधिष्ठित कशी अमने ? प्रकृति यज्ञात कशी अधिष्ठित अमणार ? त्यापेक्षा ‘ कर्मवेदविहित आहे. वेद अश्वर परमात्म्यापामून

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

ज्ञाना आहे. तो माझा परमेश्वरापासून झालेला असल्यामुळे सर्वविषयप्रकाशक आहे व सर्वविषयप्रकाशक असल्यामुळे वेद सवगत तरी असला तरी यज्ञाचे प्राधान्याने विधान करतो, 'हा अर्थ जिता सुबोध व सयुक्तिक आहे. पण रहस्यकाराना तो आवडत नाही. ते म्हणतात 'योगी ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति असा अर्थ न करता वेद असा करितात. पण सर्वगत ब्रह्म यज्ञात आहे, याचा अर्थ त्याने नोट घ्यायला नाही. म्हणून 'ममयोनिर्निरुद्ध ब्रह्म' १४-३ येथील ब्रह्मशब्दाप्रमाणे येथेही ब्रह्मशब्दाने जगाचा मूलभूत प्रवृत्ति विवक्षित आहे" पण चवदाव्या अध्यायाने 'मम योनि महद्ब्रह्म' असे प्रवृत्ति आहे. जेथे सर्व भूताने उत्पत्तिस्वात्म सांगण्याचा प्रसंग आहे. म्हणून तेथे ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति हाच अर्थ करणे, योग्य आहे पण येथे कम म्ह० कल्याणाचा व्यापार कसा होतो, तर वेदविधाने होतो, व वेद नो-टून आला? तर माझा परमेश्वरापासून झाला, असे कर्माचे निमित्त सांगायलाच आहे त्यामुळे येथे समा अर्थ करायला येत नाही. ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्यास व तिला परमेश्वरापासून निघालेला म्हटल्यास तिचे अजादित्व नष्ट होते. शिवाय ती यज्ञात अधि-क्षित कसा? मूल प्रवृत्तीपासून अपवर्तोपादक कम कसे होत, व ती सर्वगत कशी? याचाही उत्तरादा होत नाही रहस्यकार—'महाभारताच्या आतिथ्यपर्वतात यज्ञप्रकरणातील 'अनु-यम अगत्सर्व यज्ञश्चानुगत्सदा' या वचनाचीही ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्याने प्रस्तुत होनाशा 'एकवाक्यता होते,' ६५१ असे म्हणतात पण 'यज्ञापासून जग व जगाच्या भागोभाग यज्ञ' असाच त्या वचनाचा अर्थ उरी केल्या तरी त्यात या श्लोकातल ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति असाच अर्थ केला पाहिजे, असे कोणते गमक-सूचक पद आहे. यज्ञ म्ह० अपूर्व असा अर्थ केल्यानेही अपूर्वकूप यज्ञ व जग याचा परस्पर कार्यकारणभाव उत्तमप्रकारे मिळू लागतो त्यात ब्रह्म किंवा प्रवृत्ति याचा काहीच संबंध दिसत नाही. शेवटी रहस्यकार म्हणतात—'परमेश्वरापासून प्रकृति व त्रिगुणात्मक प्रवृत्तीपासून जगातील सर्व कर्म घडते निष्पन्न होत हे रहस्याच्या मानल्या व आठव्या प्रकरणात सविस्तर सांगितले आहे" पण 'परमेश्वरापासून प्रकृति होते' या म्हणण्यास वेदान्त व सादय यातील कोणत्याच दर्शनात आधार नाही प्रवृत्तीला उपनिषदातही 'अना' म्हटले आहे व साध्य दर्शनातही 'अना-मूलप्रवृत्ति अविद्यति' असे म्हटले आहे त्यामुळे 'परमेश्वरापासून प्रवृत्ति निष्पन्न होते,' हे म्हणणे योग्यच नाही सातव्या व आठव्या पत्रातील रहस्यकाराना प्रवृत्ति-पुरुषादिकाविषया बराच विचार केला आहे पण त्यातही पृ. १७६ "प्रवृत्ति व पुरुष वेगळे स्वयंभू व अनगडि" असेच म्हणले आहे अगदी जेवढा रहस्यकार म्हणतात—'तसेच देवाना प्रथम यज्ञ वृत्तच सृष्टि निर्माण केली असे पुरुषमृत्तानही वर्णन आहे' पण त्याचा व येथील ब्रह्मशब्दाच्या प्रवृत्ति या अर्थाचा काय संबंध आहे? शिवाय सृष्टि देवाना केली असे त्यात म्हणले आहे वा? आम्हाला तर आजवर सृष्टिर्ता एक विराट् प्रतापनि ब्रह्माच ठाकून आहे! देवाना सृष्टि केल्या हा आम्हाला तरी नवीनच गोष्ट आहे.

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एवं—वर वर्णन केल्याप्रमाणे ईश्वराने प्रवर्तितं—प्रवृत्त केलेले—चक्रं—जगच्चक्र—इह—या लोका—यः—जो कर्माधिकारी—न अनुवर्तयति—तमेच पुढे चालवात नाही—स—तो—अघायु—पापी आहे. त्याच जिणे पापरूप आहे.—इन्द्रियारामः—त्याची सर्व कांडा इन्द्रियाच्या योगाने विषयामध्ये होते तो—मोघं—वृथा—पुकट—जीवति—जिवत राहतो. १६.

एवमिति । एवमिन्धमोश्वरेण वेद्यज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह होके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नधायुरयं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः ॥

भाष्यार्थ—अधिकारी पुरषाने अध्ययनादिकाच्या द्वारा जगच्चक्राचे अनुवर्तन करावे नाही तर ईश्वराच्या आज्ञेचे उलंघन करणाऱ्या त्याला ग्रन्यवाय लागतो असे—एवं इति—‘एव’ इत्यादि श्लोकाने भगवान् सांगतात—एवं—इत्थं ईश्वरेण वेद्यज्ञ-पूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं—याप्रमाणे ईश्वराने वेद यज्ञ इत्यादिकाच्या द्वारा जगच्चक्र प्रवृत्त केले आहे.—इह लोके य कर्मणि अधिकृत सन् न अनुवर्तयति—या लोका जो कर्मांमध्ये अधिकृत असून—कर्माधिकारी असून त्या जगच्चक्राला तमेच पुढे चालवात नाही, त्याचे अनुवर्तन करीत नाही तो—अघायुः अघं—पापं आयुः—जीवतं यस्य सः अघायुः पापजीवनः इति यावत्—अघायु आहे अघ म्ह० पाप व आयुः म्ह० जीवन ज्याचे जीवन पाप आहे तो अघायु म्ह० पापजीवन अगा याचा भावार्थ—इन्द्रियारामः—इन्द्रियैः विषयेषु आरामः आरमणं—आक्रीडा यस्य सः इन्द्रियारामः—इन्द्रियाच्या योगाने विषयामध्ये ज्याचा आराम—आरमण—कांडा चालते तो इन्द्रियाराम होय—हे पार्थ सः मोघं—वृथा जीवति—हे अर्जुना तो व्यर्थ जिवत—राहतो (‘न कर्मणामनारम्भात्’ श्लो ४ येथून प्रस्तुत श्लोकापर्यंत सांगितलेल्या विषयाचा आचार्य उपसहार करितात—)—तस्मात् अज्ञेन अधिकृतेन कर्म कर्तव्य एव इति प्रकरणार्थ.—म्हणून अज्ञ अविज्ञ पुरषाने कर्म करावेच हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतन् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्राऽपि च ते न प्रमिद्वयेद-कर्मण’ इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यत्तान्यान्कर्मणोऽन्यत्र’ इत्यादिना ‘मोघं पार्थ स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्येन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषमकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—(‘अहो पण शास्त्राने अधिकार दिलेल्या प्रत्येकाला कर्म करणे जर अन्यायच आहे तर ‘अज्ञेन अधिकृतेन’ अर्गे म्हणून ‘जज्ञ’ हे आपल्या विनोयण कशात

लवता ? ज्ञाननिष्ठासाठी ते केलेच पाहिजे. कारण तोही अधिकृतच आहे.' अशी आशय घेऊन पूर्वी सांगितलेल्या कारणाचाच अनुवाद करितान-)-आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः प्राक् अधिकृतेन अनात्मज्ञेन तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्य एव इति एतत्—आत्मज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होण्यापूर्वी शास्त्राने अधिकार दिलेल्या अनात्मज्ञाने आत्मज्ञाननिष्ठयोग्यता प्राप्त होण्यासाठी कर्मयोगाचे अनुष्ठान करावेच, असे—'न कर्मणां अनारम्भात्' इत्यतः आरभ्य 'शरीरयानाऽपि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः' इति एवं-अन्तेन प्रतिपाद्य—'कर्माच्या आरंभाचाचून पुरुषाला नैष्कर्म्याची प्राप्ति होत नाही' (श्लो ४) येथून 'तुझा शरीरयानाचा कर्माचाचून चांगल्या प्रकारे मिळू होणार नाही' (श्लो ८) येथपर्यंतच्या प्रधान प्रतिपादन म्हणून [ज्ञान व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळे ज्ञाननिष्ठ पुरुषाला कर्म करणे शक्य नाही (प. १७ पहा) यास्तव ज्याला आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आलेला नाही, अशा पुरुषानेच चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति इत्यादि परंपरेने साक्षात्कारासाठी कर्माचे अनुष्ठान करावे, असे प्रतिपादन केले आहे. तर मग 'यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' श्लो ९ इत्यादि कथामाठी सांगितले आहे ? त्यात काही ज्ञाननिष्ठा सांगितलेली नाही. कर्मनिष्ठा तर त्या पूर्वीच (४८ श्लोरात) सांगितली आहे, तेव्हा पुन त्याच सांगण्याचे काही कारण नाही अशी दावा घेऊन आचार्य सांगतात-)-'यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स ज्ञाति' इत्येवमन्तेन अपि ग्रन्थेन अधिकृतस्य 'अनात्मविदः कर्मानुष्ठाने प्रासंगिकं बहुकारणं उक्तं—'ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेल्या कर्माचाचून वावीचे कर्म जावाला बंद करते' (९) येथून 'हे पार्थ ! तो व्यर्थ जिवंत राहतो' (१९) येथपर्यंतच्या प्रवाजेला कर्माधिकृत अनात्मज्ञाच्या कर्मानुष्ठानाविषया-अज्ञाना कर्म अवश्य केलेच पाहिजे, हे सामान्याच्या प्रसंगाने ईश्वराचा प्रसाद, देवताची प्राप्ति इत्यादि अनेक कारणे सांगितली.—च तद् अकरणे दोष-संकीर्तनं कृतम्—आणि ते न करण्यात कोणता दोष लागतो, ते ('तेदंज्ञानप्रवासेभ्य ०' मोघं पार्थ स ज्ञाति' इत्यादि वाक्यानी) सांगितले १९

१ पण रहस्यकार वाला यज्ञाच नव्हे किंवा कर्माच चक्र म्हणताना आचार्य जगद्वक्तृ म्हणतात प्रजापतिने जगाला उत्पन्न केले व त्याच्या स्थितासाठी त्याला कर्म लावून दिले. वेद परमेश्वरापासून झाला त्या वेदातूनच कर्माचे ज्ञान होणे, कर्माने अपूर्व उत्पन्न होतें, त्या अपूर्वापासून पन्न्य, पन्न्यापासून अन्न, अन्नापासून प्राणिमत्तार, प्राणिमत्तारें हव जगद, त्यापासून पुन कर्म, कर्मापासून अपूर्व, अपूर्वापासून पन्न्य, पन्न्यापासून अन्न व अन्नापासून पुन प्रजा, अर्था हे चक्र आहे त्याला कर्मापासून किंवा यज्ञापासून आरंभ होत नाही. नवटप सरासापासून आरंभ होतो, म्हणून या चक्राला जगद्वक्तृ म्हणजेच अधिक मनुष्यिक होय यास्तव तो कर्माधिकारा कर्मानुष्ठानाने त्याचे अनुबन्धन करात नाही तो पापा होय रहस्यकार या श्लोकावरान टोपें 'यत्रमयं कर्म गद० चानुवज्वाचा कृति' असा अर्थ करितान पण तो बरोबर नाही कर्म गद० चानुवज्वाचा कर्म होय, कृति नव्हे धर्मानेच माझागितीच्या वृत्तीसाठी अन्नभाव होतो पण वृत्ताने कर्माचा अन्नभाव कधीच होत

एवं स्थिते किमेषं प्रयत्नितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठाभ्यामविद्धिः सार्वत्र्यरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानबद्धिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रपणादिभ्यो व्युत्थाद्याय भिक्षाचर्य शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं धृत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्टुर्ब्रह्म भगवान्—यस्त्विति ॥

भाष्यार्थ—‘एवं स्थिते’—याप्रमाणे कर्माधिकारी पुण्याने नियत कर्म केलेच पाहिजे, असें सिद्ध झाले असता—किं एवं प्रयत्नितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयं—काय, हे याप्रमाणे ईश्वराने प्रवृत्त केलेले चक्र प्रत्येकाने चालविले पाहिजे,—आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठान-उपायप्राप्त्यां आत्मविद्धिः सार्वत्र्यः अनुष्ठेयां ज्ञानयोगेन एव निष्ठां अप्राप्तेन अनात्मविदा एव—वा पूर्वोक्त कर्मयोगानुष्ठान याच उपायाने प्राप्त होणारी व आत्मवेत्त्या मार्याना अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेली अशी जी ज्ञानयोगानेच निष्ठा नित्य प्राप्त न झालेल्या अनात्मज्ञानेच फक्त त्या चनाचे अनुवर्तन करणे उचित आहे?—इत्येषं अर्थ अर्जुनस्य प्रश्नं आशङ्क्य—अगा प्रकारचा अर्थ ज्यात आहे अशा अर्जुनाच्या प्रश्नाचा आशङ्का घेऊन [म्ह० अशा आशयाचा प्रश्न अर्जुन कराल, असें जाणून भगवान् ‘यस्तु०’ इत्यादि सांगत आहेत ‘किं अनात्मज्ञाने कर्म अनन्य केलेच पाहिजे, असे पुष्कट कारणासह सांगितल्यामुळे अर्जुन अशा शका घेणार नाही, असें समजून आचार्य या श्लोकाचा दुमरे अवतरण देतात—]—या शास्त्रार्थस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थ—किंवा शास्त्रार्थाचा विशेष उत्तम-प्रकारे व्यानात यावा म्हणून—स्वयं एव भगवान्—स्वतःच भगवान् श्रीकृष्ण—एतं वै तं आत्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्त ब्राह्मणा—याच प्रकृत-आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्याचे मिथ्या ज्ञान निवत झाले आहे, असे होन्नाते ब्राह्मण

नाहा, असे. “मीमानकाचे किंवा ज्या धर्मांतले कर्मकाण्ड (वचन) गीताधर्मात अनासक्तबुद्धीच्या मुक्तीने कर्मे कायम ठेवले आहे, त नागितले” ६-॥ असे रत्न्यकार म्हणतात. पण ते बरोबर नाही. ज्या धर्मांतले कर्मकाण्डच जे गीताधर्मात कायम ठेवले आहेत तेच ‘एव प्रयापमं अनुवर्तन्ना गतागम कामनामा लभन्’ अ १. श्लो. २१ असे म्हणून नमने, उपनिषदप्रमाणेन यांचे त्यांनाल फक्त नित्य (नियत) कर्मच अनासक्त बुद्धीने करावयास सांगितले आहे. म्हणून ज्या धर्म करावयास सांगितले नाही कारण ज्या धर्म स्वगप्राप्त्यर्थ आहे व उपनिषदमं किंवा गीताधर्म परंपरेने मोक्षप्राप्तीसाठी आहे

१ सन्यासासह आत्मज्ञान हेच मुक्तीचे साधन आहे, हाच गीताशास्त्राचा प्रतिपाद विषय आहे, दुमरा कोपनाह म्ह० ज्ञानकर्ममसुचवाने मुक्ति, हा गीताशास्त्राचा विषय नाही, किंवा केवळ कर्माने मुक्ति हाहा त्याचा विषय नाही, असा निश्चयपूर्वक विवेक करण्यासाठी येथे भगवान् धृत्यर्थ मागून आहेत २ ध्यान ‘ब्राह्मणा’ असे पद आहे. ब्राह्मणानाच सन्यासाचा मुख्य अधिकार आहे, असे सुचवावे हाच त्याचा आशय आहे.

—मिथ्याज्ञानवज्झि अवश्यं कर्तव्येभ्य पुत्रैपणादिभ्य व्युत्थाय—मिथ्या ज्ञानाने युक्त असलेल्या अनामज्ञावद्भन अवश्य कर्तव्य अशा पुत्रैपणादि एपेणावा सून व्युत्थान करून म्ह० त्याचा त्याग करून—अथ शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं भिक्षा चर्यं चरन्ति—नंतर केवळ शरीराच्या स्थितीलाच अवश्य असलेले भिक्षाचर्य—भिक्षाटन करितात.—तेषां आत्मज्ञाननिष्ठत्वतिरेकेण अन्यत् कार्यं न अस्ति—त्याच आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काही कर्तव्य नसते—इत्येवं इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपा दयिपितं धृत्यर्थं आविष्कुर्वन् 'यस्तु०' इति आह—अशा प्रकारचा हा या गीता शास्त्रात प्रतिपादन करण्यास इष्ट असलेला धर्ताचा अर्थ प्रकट करित होत्साते 'यस्तु०' इत्यादि सांगतात [म्हणजे अर्जुनाने वर सांगितलेल्या प्रकारचा शका घेतला नसतानाच स्वतः भगवान् आपण होऊनच या गीताशास्त्रात विवक्षित असलेला धृत्यर्थ स्पष्ट कर ण्यासाठी 'यस्तु०' इत्यादि सांगत आहेत वृहदारण्यकात असे सांगितले आहे—“या प्रस्तुत आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्याच मी देह आहे, कर्ता, सुखी, दुःखा आहे इत्यादि विपरीत ज्ञान निवृत्त झाले आहे, असे माझा मिथ्याज्ञानाने युक्त असलेल्या अज्ञास अवश्य कर्तव्य असलेला जा कर्म—पुत्रादिवाच्या प्राप्तीचा साधने—ती सर्व सोडून शरीर जिवंत रहावे, म्हणून अत्यंत अवश्य तेवढेच अन्न मित्रविण्यासाठी भिक्षाटन करितात अशा ज्ञाना प्राप्तिपाना आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काही एक कर्तव्य नसते ” वृ भाष्यार्थ अ ३ प १३५ हाच धृत्यर्थ भगवानाना गातेतही प्रतिपादन करावयाचा आहे म्हणून तोच स्पष्ट करण्यासाठी असे म्हणतात—]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

१ पुत्रादिकाभिप्राया एषा म्ह० इच्छा टेंग देणाऱ्या तर असल्या तरी 'शरीरच मी, माणूस हा ममार, तो मला आहे, मा कर्ता—भोक्ता आहे, असे मिथ्या अज्ञान वाच्या ठिकाणी अमने त्यांना त्या अवश्य होतात, ते पुत्रादिकाच्या इच्छा करितात पण ज्याचे ह मिथ्या अज्ञान आत्मज्ञानाने निवृत्त झालेले अमने ते पांना त्या एवणापासून निवृत्त होतात 'मग ते भिक्षाटन तरी का करितात ?' म्हणून म्हणाले तर शरीरस्थितीला ते अत्यंत अवश्य आहे, म्हणून करितात पण त्याभिप्राया 'यत् छात्राभ्यसत' इत्यादि नियम आलेलेच 'पराशरिधना माठी जसे भिक्षाटन करितात, तसेच त्यांना भिक्षादादिकांना केलेच पाहिजे, 'म्हणून म्हणाले तर धर्ताने त्यांना ज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काही कर्तव्य सांगितलेले नाही गीता-शास्त्राचा पूर्वापार संबंध कसा आहे, याचा विचार केला म्हणजे त्यातही भगवानाना हाच धृत्यर्थ इष्ट आहे व तोच येथे भिक्षाटन करावयाचा आहे, अशी खात्री होते अर्थात् 'वरील गीताप्रधान गणन केल्याप्रमाणे निवृत्त मनुष्याला नम अवश्य केलेच पाहिजे, असा जर नियम आहे तर तुम्हांवर वर ज्ञानयोगाने मारवाऱ्या भिक्षा (२० ३) करी मागितला आहे ” या शकेचा परितार बराच धृत्यर्थाला प्रकट करून, त्याच्या द्वाराच पुढील दोन श्लोकांचे करीत आहेत.

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—यः मानवः—जो मनुष्य, अर्थात् साह्य
-आत्मज्ञाननिष्ठ—आत्मरतिः एव—आत्मरतिच असतो ह्य० त्याची रति आत्म्या-
मध्येच असते,—च—व—आत्मतृप्तः—आत्मस्वरूपातच तृप्त असतो—च—आणि
—आत्मनि एव संतुष्टः—आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो—तस्य—त्याला—कार्य
काही शास्त्रविहित कर्तव्य—न विद्यते—नसते. १७.

यस्तु साह्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरति-
रेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चाऽऽत्मनैव तृप्तो नाक्षरसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्यात्म-
न्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति न मनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च
संतुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्य करणीयं न विद्यते
नास्तीत्यर्थ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मनिष्ठ पुरुषान्या ठिकाणा विषयासक्ति नसते, यास्तव जो जिज्ञासु
असेल त्यानेही विषयासक्ति सोडावी, असे सागून भगवान् म्हणतात—)—तु—पण
याच्या उलट—यः साह्यः आत्मज्ञाननिष्ठः—जो साह्य म्ह० आत्मज्ञाननिष्ठ—
आत्मरति—यस्य आत्मनि एव रतिः न विषयेषु सः आत्मरतिः एव
स्यात्—भवेत्—आत्मरति म्ह० ज्याची आत्म्यामध्येच रति म्ह० प्रीति असते वि-
षयामध्ये नसते तो आत्मरति जो साह्य असा आत्मरतिच असतो (आत्मज्ञाना-
नेच म्ह० आत्मस्वरूपानेच तृप्त असतो, त्याला अन्न पानादिकाना होणारी तृप्ति इष्ट
नसते म्हणून विद्यार्थी संन्याद्यालाही अन्नरसादिकामध्ये आसक्ति ठेवणे उचित नाही,
असे सांगतात—)—च आत्मतृप्तः—आत्मना एव तृप्तः अक्षरसादिना न—आणि
जो आत्मतृप्त म्ह० आत्म्याच्या योगाने—ज्ञानानेच तृप्त आहे, अक्षरसादिकाने नव्हे—
मानवः—मनुष्यः—संन्यासी—असा मानव म्ह० मनुष्य, पण बाटेल तो मनुष्य नव्हे
तर संन्यासी. (आत्मज्ञानाच्या ठिकाणा सर्व अनात्म पदार्थाविषयां वरामय दिसते, यास्तव
ज्ञानेच्छूनेही विरक्त व्हावे.—)—आत्मनि एव च संतुष्टः—आणि आत्म्यामध्येच जो सं-
तुष्ट असतो—बाह्यार्थलाभे सर्वस्य संतोषः भवति हि—बाह्य विषयान्या
लाभाने सर्व प्राप्तांना संतोष होतो, हे प्रसिद्ध आहे,—तं अनपेक्ष्य आत्मनि एव
च संतुष्टः—त्या बाह्य विषयजन्य संतोषाची अपेक्षा न करता आत्म्यामध्येच जो सं-
तुष्ट असतो—सर्वतः वीततृष्णः इति एतत्—म्ह सर्व विषयाविषया तृष्णारहित हा

१ इष्ट विषयाच दर्शन झाले अमता जो आनंद होतो तो मोद, त्याचा लाभ ज्ञान अमता
जो आनंद होतो तो प्रमोद व त्याचा भोग वेतला असता जो आनंद होतो तो आनंद, असे
एकाच आनंदाचे तीन प्रकार तैत्तिरीयोपनिषदात सांगितले आहेत. (तैत्तिरीयभाष्यार्थ अ २
अनु ५ पृ १२२ पहा) तसेच, येथे रति, तृप्ति व संतोष हे संतोषाचे अवतार भेत् आहेत.
किंवा रति म्ह० विषयासक्ति, तृप्ति म्ह० विशेषप्रकारच्या विषयाच्या ससर्गाने होणारे सुख
व संतोष म्ह० कोणताही इष्ट विषय प्राप्त झाल्याने होणारे सामान्य सुख, असा त्याचा
भेद जाणावा.

लेला असा याचा भावार्थ (अहोपण जो आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्म्यामध्येंच सं-
तुष्ट असतो त्यालाही मुक्तीसाठी काही कर्तव्य असेल वी नाही ? उत्तर-)—यः ईदृशः
आत्मविद् तस्य कार्य-करणीयं न विद्यते-नास्ति इत्यर्थः—जो अशा प्रकारचा
आत्मवेत्ता त्याला कार्य म्ह० कर्तव्य नसतें, तो सर्वकर्तव्यशून्य असतो, असा भावार्थ. १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अन्यार्थ—इह—या लोकीं—तस्य—त्याच्या—कृतेन—केलेल्या कर्मानें—
अर्थः—काहा फल—न अस्ति—नाहीं त्याचप्रमाण त्याच्या—अकृतेन—न के-
लेल्या कर्मान—कश्चन—कोणत्याही प्रकारचा—अर्थः—प्रत्यवाय—न—नाहीं—च
—आणि—अस्य—या साह्याचा—सर्वभूतेषु—ब्रह्मादिस्तबपर्यंत सर्वभूतांताल—
कश्चित्—कोणाही—अर्थव्यपाश्रय,—प्रयोजनाचा आश्रय—न अस्ति—नाही
(त्याला स्वतः करिता जरी नाही तरी या सृष्टीतील दुसऱ्या कोणाकरिता तरी काही फल
कर्मानें साधवायानें असत, जसेंही नाही) १८

किंच—नेवेति । नैव तस्य परमात्मरते कृतेन कर्मणाऽर्थ प्रयोजनमस्ति । अल्ल
सहकृतेनानुरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्ति
रूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु
कश्चिदर्थव्यपाश्रय प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणम् । कश्चिद्भूत
विशेषमाश्रित्य न साध्य कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्थो क्रियाऽनुष्ठया स्यात् । न त्वमंत-
स्मिन्मर्त्यतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'नैव०' इति—याही आणखी एका कारणानें त्याला कर्मव्य
नसते, असे 'नैव०' या श्लोकानें सांगतात—परमात्मरतेः तस्य कृतेन कर्म
णा अर्थ-प्रयोजनं न एव अस्ति—परम अर्थ असा जो आत्मा त्याच्यामध्येंच रत
झालेल्या त्या आत्मनिष्ठाला केलेल्या कर्मानें अर्थ म्ह० प्रयोजन नसतेंच. (आत्मशाल
स्वर्गादि अभ्युदयाची इच्छा नसते व नि, ग्रेयस तर पूर्वीच प्राप्त झालेले असतें, त्यामुळे
त्याने केलेले कर्म काहा कामाचे नाही, ते व्यर्थ आहे, आणि कोणतेही दृष्टा कर्म उ-
न्मत्तावाचून दुसरा कोणी करीत नाही—तर्हि अकृतेन—अकरणेन प्रत्यवायाख्य
अनर्थः अस्तु—तर मग जगचक्र चालू राहण्यासाठी प्रत्येकाला अवश्य कर्तव्य अस
लेल कर्म न केल्यामुळे त्याला प्रत्यवायप्राप्त होईल, म्हणून म्हणावे तर—अकृतेन
इह लोके कश्चन—कश्चित् अपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षण. वा
अनर्थः न एव अस्ति—त्यान कर्म न केल्याने या लोका काणताहा प्रत्यवायप्राप्ति
रूप किंवा आत्महानिरूप अनर्थ नाहीच होत (त्यामुळे त्या अनर्थाच्या निवृत्तासाठीही
त्याला कर्म करावयास नको.)—च सर्वभूतेषु—ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु अस्य

कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः—प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यः व्यपाश्रयः—व्यपाश्र-
यणं न—आणि सर्वभूतांतोल—ब्रह्मादि-स्वावरान्त भूतांतोल कोणीही अर्थव्यपाश्रय म्ह०
प्रयोजनाचें—फलाचे निमित्त अशी जो क्रिया, तिच्या योगाने साध्य असा व्यपाश्रय म्ह०
व्यपाश्रयण—आलेखन—आधार नाहा. म्हणजे—कंचित् भूतविशेष आश्रित्य क-
श्चित् अर्थः साध्यः न अस्ति—कोणत्याही विशेष भूताचा आश्रय करून साधा-
वयाचा असा कोणताही अर्थ नाहा. (आवृत्तस्तवपर्यंत जा असंख्य भूते आहेत त्यांतल
एकाद्यासाठी या आत्मवेत्याला कांही प्रयोजन कर्माने साधावयाचें आहे, असेंही नाहा.)
—येन तदर्थं क्रिया अनुष्ठेया स्यात्—ज्या कारणाने त्या प्रयोजनासाठी
त्याला कर्म अवश्य कर्तव्य आहे, असें म्हणता येईल. (तर मग मी मुद्धां तसाच आत्म-
रुपे घोंगे होऊन कर्म टाकीन, म्हणून म्हणतील तर हे अर्जुना,)—त्वं एतस्मिन्
सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यक्-दर्शने न वर्तसे—तू या सर्वत संप्लुतोदक
समुद्राच्या स्थानी असलेल्या सम्यग्दर्शनांत—आत्मज्ञाननिष्ठेंत अवस्थित झालेला नाहीस. १८

१ आचार्यांना ' यस्त्वात्मरति ० ' (१७) या श्लोकात, कोणती दोन अवतरण दिली
आहेत ते वर सांगिल्ले आहे. पण रहस्यकार १७-१९ अशा तीन श्लोकांचे एकवाक्य मानून
त्याला असे अवतरण देतात—“ परंतु आत्मज्ञाना पुरपास येथेंच मोक्ष प्राप्त होत असून जे
बाय मिळवावयाचें तें सर्व त्याला मिळालें अमत्यामुळे त्याला या जगात कोणतेंच कर्म कर-
ण्याची जरूर रहात नाहा, व त्यानें करूही नये, अशी कित्येक सन्यासमागाय वेदान्ती
मावर शका काढीत असतात, यामाठा मावर गातेचें उत्तर काय तें आता पुढील तीन
श्लोकात मागतात. ” ६५० तर मग एकूण सन्यासमार्ग वेदान्ता गातेच्या पूर्वा होते,
असें यावरून निद्व होतें. अर्थात् सन्यासमार्ग शकराचार्यांना सुरू केला, हे म्हणणें
आतां भिन्नक राहिले नाहा. सन्यासमागायाचा माप्रदायिक आग्रह किंवा
मोर्गे हा आचार्यांचा नमून, त्याच्या पूर्वापासूनचा आहेत, असें यावरून
उपट होतें. कारण गाता त्याच्या शकेचें उत्तर पुढील तीन श्लोकात मागत आहे. पण रह
स्यकाराचा घरा कडाक्ष मात्र त्या प्राचीन सन्यासमार्गांमावर नमून शकराचार्यादिकावर
आहे, हे रहस्यनाचकाच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाहा. यास्तव हे तीन श्लोक
शकराचार्यादिकांच्या शकेचा अनुवाद करून निचे उत्तर भगवान् गातेंत देत आहेत, अशी
रहस्यकार या श्लोकाचा व्यवस्था लावितात पण ता वरोबर नाहा. कारण अद्वैत वेदान्ती
'आत्मज्ञानी पुरपाला केवळ चित्तशुद्धयचें असलेल्या अग्निहोत्रादि नित्य नैमित्तिक कर्मांचा
ज्ञानोत्तर गरज नाहा, त्यानें ज्ञानानंतर ज्ञाननिष्ठच होऊन रहावें,' असें म्हणतात. तोच
स्थितप्रज्ञावस्था किंवा जावन्मुक्ति होय. फार काय पण ज्यांना आत्ममाहात्कार झालेला
नाहा, तो व्हावा, अशा मात्र तोज इच्छा आहे. अशा निशामनेंही श्रवणादि ज्ञानसाध-
नाचें निर्विघ्नपणें अनुष्ठान करता यावें म्हणून यथाशक्ती कर्मांचा लाग करावा, असेंही
त्याचें म्हणणें आहे, व तें श्रुति-स्मृति पुराणाना सोडून नाहा. किंबहुना गातेलाहा सोडून
नाहा. आचार्यांचें समग्र भाष्य अर्थांमह नाचल्यावर त्याविषया कोणालाहा मशय वाटणार
नाहा. अमो, अद्वैतमप्रदायी श्लोकाकाराच्या शकेचा असा अनुवाद करून रहस्यकार श्लोकाचा अर्थ

असा करितात - "परत जो मनुष्य वेरळ आत्म्यातच रत, आत्म्यातच तृप्त आणि आत्म्याचे ठायीं सतुष्ट झाला त्याला (स्वतःचें म्हणून) काहा नाय (शिहरू) रहात नसतें १७ तगच येथें म्ह० या जगात प्ल्यादी गोष्ट केल्यानें त्याचा काही नफा नसतो आणि न वेत्यानेंही नसतो आणि सब भूताचे ठायीं त्याचा स्वतःचा म्हणून बांदी अर्थ गुनून राहि न्हेला नसतो १८ तस्मात् म्ह० ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा ठेवीत नसल्यामुळें तूही (पलाचे ठायीं) आमक्ति न ठेविता (आपलें) कर्तव्य कर्म नेहमीं करीत ना कारण आसक्ति सोडून कम करीत असणाऱ्या पुण्याला परम गति मिळते १९" आचार्यांना या मान शेकाचा अर्थ कसा केला आहे, तो आता वाचकापुढें आहेच अगदीं सरळ ओढावाण न करिता गांतेचा अर्थ वरण्याची भीष्मप्रतिष्ठा करणाऱ्या रहस्यकाराना येथें काय केलें आहे तें पहा - "तस्य कार्यं न विधत्ते" त्याचें वस्तव्य विषयमान नसतें त्याला काहा कोण उरत नाहा, हा सरळ अर्थ दाखून त्याला 'स्वतःचें म्हणून' हें आपल्या पदरचें घातलें आहे १८ व्या शेकाच्या पूर्वाप्रांत 'त्याच्या कृत कर्मानें काहा अर्थ-प्रयोजन-फल-उपयोग नाहीं व न केलेल्या कर्मानेंही काहा अनर्थ-प्रत्यवाय नाहा' असें म्हटलें असताना 'हुतेत म्ह० प्ल्यादी गोष्ट केर्यानें' व 'अथ म्ह० नफा' असा अगदीं लौकिक अर्थ करून प्रकृत कम व त्याचें प्रयोजन या दोहोनाहा सोडून दिलें आहे 'स्वतः साठा नाहा' तर नाहा, पण दुसऱ्यासाठा तरी त्याला काहा कनव्य असेल, असें कोणा म्हणेल झणून त्याचें उत्तर भगवानाना १८ व्या शेकाच्या उत्तरार्धांत त्याला 'दुसऱ्यासाठाही काहा कनव्य नसतें,' असें स्पष्ट सांगितलेलें असताना त्याला कसें शिताफीनें बदलून टाकलें आहे तें पहा - "न अस्य सबभूतेषु वक्षिष्व अथव्यपाश्र्व न अस्ति-आणि सर्वे भूताचे ठायीं त्याचा स्वतःचा झणून काहा अर्थ गुनून राहिलेला नसतो" "सर्व भूताचे ठायीं त्याचा काहा अर्थ गुनून राहिलेला नसतो" म्हणने काय? वर अर्थ झ० नफा म्हटलें आहे तेव्हा 'त्याचा स्वतःचा काहा नफा सर्व भूताचे ठायीं गुनून राहिलेला नसतो,' असें जरी म्हटलें तर त्याचा आशय लक्षात येत नाहा त्यापेक्षा आत्मस्वरूपपर्यंत भूतांतील कोणी एकही भूत त्याच्या प्रयाजनाचा आधार नसतो, त्यातील कोणासाठाही त्याला काहा कनव्य नसतें, हें म्हणणें विनी मुबोध आहे? पण इतका मुबोध अर्थ केल्यास १७ व्या शेकाच्या अर्थात '(स्वतःचें झणून)' असें जे म्हटलें आहे तें व्यर्थ ठरणार कारण ते शब्द सर्वे तुव घातलें आहेत उगाच घातलेल नाहात त्यावरून पडे ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें म्हणून तरा वाय नमलें तरा जगाच्या धारण पोषणाथ तें अवश्य आहे," असें म्हणावयाचें आहे त्यासाठा मूळ शेकाचा अर्थ शक्य तितका सदिग्ध वरगेंच सोदीचें होण असो पुढें 'तस्मात्' (शे १९) या पदाचा अर्थ-ज्ञाना पुष्प याप्रमाणें कमलीच अपेक्षा करीत नमल्यामुळें, जमा वेला आहे आचार्य-तस्मान्-ज्याअर्धी तू दाननिष्ठ नाहाम त्याअर्धी 'असा वरिमात या दोन अर्थांताल पूर्व शवासा जुळणारा म्हणजे प्रवरणाळ भरून कोणता अर्थ आहे, तें वाचवानीच ठरवार्थ 'ज्ञानी कमलीच अपेक्षा ठेवीत नाहा' हे पूर्व शेगात प्रकृत नाहा आत्मरति, आत्मक्रीड, रुंगरे पुण्याला वतव्य नसतें कारण त्यानें तें केळें तरी व न केळें तरा त्याला त्याचा काहा उपयोग काहा म्बन माठा नवें तर या त्रिभुवनानाळ कोणासाठाही त्याला काही कनव्य नमनें पण नूतसा आमक्ति

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—असक्तः—आसक्तिरहित होऊन—सततं—सर्वदा—नेहमीं—कार्यं कर्म—अवश्य कर्तव्य असलेलें जें वर्णाश्रमविहित नित्यकर्म तें—समाचर—तूं कर.—हि—कारण—असक्तः—फलामध्ये आसक्त न होतां—कर्म—कर्म—आचरन्—करणारा—ईश्वरापणवुद्धीने कर्म करणारा—पूरुषः—पुरुष, चित्तशुद्धीच्या द्वारा—परं—मोक्षस—आप्नोति—प्राप्त होतो. १९.

यत् एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः सर्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठेच्या अभावीं कर्मांचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे—) —यतः एवं तस्मात् इति—ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी 'तूं कर्म कर' असे 'तस्मात्' या श्लोकानें सांगतात—तस्मात् असक्तः—सङ्गवर्जितः सततं—सर्वदा कार्यं—कर्तव्यं—नित्यं कर्म समाचर—निर्वर्तय—तूं ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसल्यामुळे असक्त म्ह० संगरहित होऊन सतत—सर्वदा कार्यं म्ह० अवश्य कर्तव्य असलेलें नित्य कर्म कर. त्याचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान कर.—हि—यस्मात् असक्तः समाचरन्—ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् पुरुषः परं—मोक्षं आप्नोति—कारण कर्मांमध्ये 'मी कर्ता' इत्यादि प्रकारें आसक्त न होता कर्मानुष्ठान करणारा म्ह० ईश्वरार्थं कर्म करणारा पुरुष पराला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. (पण कर्मानें मोक्ष कसा मिळेल ? तो तर ज्ञानानेंच मिळू शकतो. उत्तर—) —सर्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थ—चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान होऊन परंपरेनें त्याला मोक्ष मिळतो, असा याचा भावार्थ. १९.

नगैरे नाहाम. म्हणून आमक्ति सोडून सतत कर्म कर. हा सबंध मरळ आहे का 'या-प्रमाणें ज्ञानी कमलीच अपेक्षा ठेवीत नाही म्हणून तू फलाची आमक्ति न ठेवता कर्तव्य कर्म कर' हा सबंध सरळ आहे, याचा विचार प्रत्येकानें आपल्या मनाशीच करावा. अगो-दर ज्ञानी कसली अपेक्षा ठेवीत नाही, हें वर सांगितलेलें नाही. शिवाय ज्ञानी जरी अपेक्षा करीत नसला तरी अर्जुनानें फलासक्ति सोडून कर्म करावें, हें त्यावरून प्राप्त कमें होतें ? कदाचित् अर्जुन ज्ञानी असल्यामुळे त्यानें कसलीच अपेक्षा न करिता कर्म करावें, असें भगवान् म्हणत असतील ! पण योग्यासाठीं कर्मयोग आहे, असें मागून 'नियत कुरु कर्म त्व' इत्यादि वर जो कर्मयोगाचा उपदेश केला आहे त्यावरून अर्जुन ज्ञानी ठरत नाही. 'पूर्वीच्या सुमुक्षुनाहा कर्म केलें आहे, म्हणून तूही तेंच प्राचीन कर्म कर.' असेंहा पुढें (गी. अ. ४ श्लो. १५) भगवान् सांगणार आहेत. त्यावरूनहा अर्जुन सुमुक्षु ठरत आहे.

१ रहस्यकार " टीकाकारांनी १७-१९ या तीन श्लोकांचा फारच विपर्यास केला अम-त्यामुळे त्याचा सरळ भावार्थ काय तो प्रथम सांगों " असें म्हणून पुढें म्हणतात— " तिन्हा

श्लोक मिळून हेतुनुमानसुक्त एकच वाक्य आहे " (हेतुनुमान म्हणजे काय ? बरे, त्याचा अर्थ पुढे कळेल, या आशेने पुढे जाऊ.) " पैकी १७ व १८ व्या श्लोकात शान्ती पुरुषाचे कर्म न करण्याची जी कारणे सामान्यतः दाखविण्यात येतात त्याचा प्रथम अनुवाद करून त्यावरून गीता जें अनुमान काढत्ये तें 'तस्मान्' हा कारकबोधक शब्द प्रथम घालून १९ व्या श्लोकात दिले आहे. " पण 'शान्ती पुरुषाचे कर्म न करण्याचा कारणे सामान्यतः' कोण दाखविते ? ज्ञाननिष्ठ साख्य, वा शंकराचाय बंगरे सन्यासमार्गा ? भगवानाच्या वेळी शंकराचार्य नव्हतेच 'तेम्हा राहिले साख्य पण त्याच्यामाठा ज्ञाननिष्ठा भगवानाचीच सांगितली आहे, तेम्हा त्याच्या कर्म न करण्याच्या कारणाचा अनुवाद करून गीतेला अनुमान काढण्याचे काय कारण पडेल ? का गीता हें ज्ञानयोगाचे सूत्रन करून कर्मयोगाची प्रस्थापना करणारे शास्त्र आहे ! पण तमें मानव्याम 'यतीना चापि यो धर्मः स ते पूर्व जरोत्तम । कथितो हरिर्गोतासु ' म्ह० यत्नाचा तो धर्म तोही मी तुला पूर्वी भगवद्गीतेत सांगितला आहे या अनुगातेताल वचनाची वाट काय ? शिवाय बरील दोन श्लोक हा जर कर्म सोडण्याच्या कारणाचा अनुवाद आहे तर त्यातील 'तस्य कार्यं न विद्यते' या वाक्याचा 'त्याला कर्तव्य नसतें' असा सरळ अर्थ न करिता 'त्याला स्वतःचें म्हणून माही कार्य शिहरू रहात नसतें' असा अर्थ आपल्याला हवा तमा करण्याचे काय कारण ? दुसऱ्याच्या मताचा अनुवाद करताना आपलें मत त्यात कोणा घुसडीत नाही तर मग पक्ष गीता अनुमाने काढणारी आहे. 'अमुक कर' असे विधान करणारे शास्त्र नव्हे ! रहस्यकार हें तुमचें म्हणणें अगदी अप्रयोजक आहे बरे ! गीता हें शब्दप्रमाण आहे. त्यात अनुमानाची काहा गरज नाही. गीता एका अनुमान करीत नाही तमेंच, निदान मरुत वाह्मणा तरी 'तस्मात्' हा शब्द निगमन-उपमहार करण्यामाठा योनितात अनुमानाच्या आरंभा कारणबोधक म्हणून योजीत नाहीत तमेंच, 'म्हणून तू असक्त न होता सतत कर्तव्य कर्म कर' हें अनुमान नव्हे, हा विधि आहे व याच श्लोकाच्या उत्तरार्धात 'कर्म व कर्म फल यात असक्त न होता कर्म करणारा पुरुष परमात्म्याम प्राप्त होतो, 'अमें त्याचें पत्र सांगितलें आहे योणत्याहा अनुमानात प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय व निगमन असे पाच किंवा निदान पहिले तीन अवयव तरा अवयव लागतात पण येथें त्याचा वाहाव मरुष नाही. येथें अनुमानाचें कारणच नाही. परम आप्त जे भगवान् त्याचें वचनच प्रमाण आहे. त्यामाही अनुमानाची गरज लागू लागला तर 'आप्तवाक्य' या तिमन्या प्रमाणाक काहाव महत्त्व उरणार नाही अर्थात् रहस्यकाराची हा कल्पना माफ तुकीचा आहे.

४-१६ श्लोकापर्यंत कर्माधिकारी पुरुषाचे कर्मयोगाचेंच अनुष्ठान का केळें पाहिजे तें सविस्तर सांगून १७ व १८ या श्लोकात कर्मयोग कोणाला करावयास नको, त्याचा निर्देश केला आहे. ज्ञानयोगाचे अधिकारी जे माख्य त्यांना कर्मयोग नाही, असे त्यात सांगून १९ व्या श्लोकात 'म्हणून तू सतत कर्मच कर' असा प्रकरणाचा उपमहार केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार या श्लोकाचा असाच सवध शाबतात मध्वाचाय, रामानुजाचार्य बंगरे भाष्य कारही १७ व १८ हे श्लोक 'जो आत्मरति बंगरे आहे त्याला कर्मयोगाचा आवश्यकता नाही,' हें सांगण्यामाठाच ओहिन व १९ वा श्लोक 'तू तमा नाहीस म्हणून कर्तव्य कर्म कर' अमें मागत आहे, अमेंच ममजनान 'यन्मु आत्मगतिरेव स्यात्' यावाळ 'तु' या शब्दा-

होईल तें आग्रहान्त्य बुद्धीनें करून मोकळा हो म्हणजे झालें. या जगात कर्म कोणालाच सुटलें नाहा. मग तो ज्ञानी असे ना अज्ञानी अमो. ” ६५३ गीतेनें सन्यासमार्गा-याच्या वरील कोटीला उत्तर देत नमणें, थोटे अप्रयोजक वाटनें. तथापि गीताच सन्या-ममार्गायाशी वाद करीत आहे, असें जरी मानलें तरी त्या गीतेलाच उलट असाही प्रश्न करता येतो की, कर्म व अकर्म हां दोन्ही जर सारखाच तर तुझा कर्म करण्याविषयी तरी एवढा आग्रह का ? तूच जर ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा सांगिते तर त्यातील ज्ञाननिष्ठेचा तिरस्कार करून कर्मांलाच तेवढें महत्त्व का देतेस ? पण नस्तन, विचारी गीता काहाच म्हणत नाहीं. रहस्यकारन तिच्या मार्था हा अयोग्य उतराचा भार घालून आहेत. ‘ शास्त्रत. प्राप्त होईल तें करून मोकळा हो ’ हें गीतेचें म्हणणें आहे, रहस्यकाराचें न-हे असें जरी मानलें तरी स्वात वावणें काहीच नाहीं कारण यथाधिकार ज्ञानयोग व कर्मयोग शास्त्रत.च प्राप्त आहेत पण ‘या जगात कर्म कोणालाच सुटले नाहीं, मग तो ज्ञानी अमो वा अज्ञानी’ हें म्हणणें मात्र गीतेचें आहे, असें मानण्यास आम्ही तयार नाहो. कारण स्वाभाविक कर्म कोणाला सुटत नाहा. देह अमेपर्यंत वेदधर्मभूत क्रिया होणारच. पण तेवढ्यावरून अभिहोत्रादि सामान्य वमही कोणालाच सुटत नाहा, हें म्हणणें अनुभवाला मोहून आहे. विचारे ज्ञानी सास्य अभिहोत्रादि कर्मांचा आम्हाला काही उपयोग नाहीं, असें म्हणून तरी तीं कर्म टाकितत पण आधुनिक सुशिक्षितातील शेंकडा ९९ लोक नास्तिकतेनें त्याचा त्याग करितात ? तेव्हा श्रौत-स्मार्त कर्म कोणालाच सुटत नाहींत, असें गीता कधी म्हणणार नाहीं. अ ३ श्लो. ५ व अ. १८ श्लो. ११. याचा खरा अर्थ काय आहे तो त्या त्या ठिकाणाच पहावा म्हणजे गीता सदरहू श्लोकात तसें मागत आहे, अशी शका कोणालाही उरणार नाहीं. रहस्यकार पुन. खणतात. “कर्म तर चुकत नाहीं आणि ज्ञान्याला तें स्वत साठा (हा शब्द त्याच्या पदरचा आहे) नको. दिसण्यात ही पद साठाच अदृक्क वाटते (वेदान्त शास्त्राचें तत्त्व न कळणाराला अदृक्क वाटणारच) पण गीतेला हें कोटें कठिण वाटत नमून गीता असें सांगते की, कर्म ज्याअर्थां चुकत नाहीं त्याअर्थां तें केलेंच पाहिजे. पण स्वार्थ बुद्धि उरली नाहा घणूनच आता तें नि.स्वार्थ ह० निष्काम बुद्धीनें कर म्हणजे झालें. (‘ स्वार्थबुद्धि उरली नाहा व नि.स्वार्थ ह० निष्काम बुद्धीनें ’ हा अर्थ गीतेला ममत्त नाहीं. निष्काम कर्म म्ह० नि.स्वार्थ कर्म हा अर्थ वैदिक संग्र दायाला धरून नाहीं. शास्त्रानें स्वर्ग, वस्तु इत्यादि फलासाठी सांगितलेलें कर्म ह्या पराकां इष्टा न ठेवता करणें, यास निष्काम कर्म म्हणतात. निष्काम म्ह० नि.स्वार्थ व सकाम म्ह० स्वार्थ हा अमाप्रदायिक अर्थ आहे.) हाच उपदेश ‘ तस्मात् ’ हें पद घालून १९ व्या श्लोकात अर्जुनास केला अमून (तर मग हें अनुमान नव्हे, उपदेश आहे) त्याच्या इष्टी-करणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञानी जे भगवान् त्यास काहीं कर्तव्य राहिलें नसताही ते कर्मच करि-तात हा दृष्टान्त पुढे (२२) दिला आहे. (होय दिला आहे सरा, पण त्याचा विचार पुढे करू.) साराश ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति सन्यासमार्गाच लोक वर्णितात तीच खरी धरून तीवरून कर्मसन्यासपक्ष मिळू न होता उलट सदैव निष्काम कर्म करण्याच्या पक्षा-सच बळकटी येते, असें गीतेचें म्हणणें आहे. ” (‘ ज्ञानयोगेन साख्याना ’ असें सांग-णाऱ्या गीतेचें असें म्हणणें कसें असेल ? सन्यासपक्षा लोक आपल्या पदरचें काही वर्णीत नाहींत, वैदिक नियुक्तिद्वय धर्माचीं तत्त्वे सांगतात. रहस्यकार मात्र ते (अद्वैती) न

म्हणून अमलेल्या गोष्टाही त्याच्या माथा मारताना, व आपणेंच म्हणणें ' गातेचें ' म्हणून पुढे करितात) " परंतु कर्मयोगानाह हा युक्तिवाद व सिद्धान्त मन्याममागाय दोका कारास मान्य नमल्यामुळें बराल कार्यकारणभावाम, किंवा एवदर अर्थप्रवाहास अगर पुढे मागितलेल्या भगवताच्या दृष्टान्तामही (श्लो ७ ८. ९ २० २१ ३० पहा) न जुमानता त्यांना हे तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले आहेत, आणि त्यापैकी पहिल्या श्लोक श्लोकात ' ज्ञानां पुरुषाला स्वतःच काहा वतन्य रहात नाहा ' इत्यादि जो निर्देश आहे तोच गातेचा अतोरेचा सिद्धान्त कल्पून त्यावरून भगवान् ज्ञाना पुरुषास कर्म मोडण्यास सांगताना असे प्रतिपादन केले आहे "(पण कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र हा रहस्यकार म्हणून तान सर्वा काहा स्वतंत्र वस्तु न गान नमल्यामुळें त्याचा युक्तिवाद किंवा सिद्धान्त मन्याम मार्गायाम मान्य अमण्याचा किंवा नसण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाहा वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त सर्व वैदिक संप्रदाया लोकांना समनच आहे व तो काय आहे हें आम्हा वर दाखविलेंच आहे रहस्यकाराचा कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र वैदिक संप्रदायाला समनच नमल्यामुळें आन्वर त्याची कोणा कथाच चचा केला नाहा तेव्हा 'रहस्यकाराच्या कर्मयोगाचा युक्तिवाद मन्याममागायाना मान्य नाहा,' असे उलट बोलवयाच का 'वैदिक संप्रदाया अद्वैतशास्त्राचें म्हणणें गातेला कर्मयोगशास्त्र वननिगान्या रहस्यकारांना मान्य नाहा,' असे म्हणावयाचें, याचा विचार वाचकानाच करावा ' अद्वैता भाष्य टीकाकारांना कार्यकारणभावास व अधप्रवाहाम न जुमानता हे तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले, ' हें म्हणणें वस्तुस्थितीला मोडून आहे आचार्यांचें भाष्य व त्याचा अर्थ वाचरापुढें प्रत्यक्ष अमल्या मुळें रहस्यकाराच्या म्हणण्यावरून आता कोणाला विमवावयाम नको भाष्य, त्याचा अर्थ व त्यावरील रहस्यपरीक्षणात्मक टीपा वाचल्यावर 'तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,' का काय केले तें प्रत्यक्षच कळेल म्हणून आम्हा अधिक विस्तार करान नाहा) " पण भग ' आमक्ति मोडून कर्म कर ' असा जो अनुनाम लागलाच उपदेश केला आहे तो विलग पणून त्याची उपपत्ति लागत नाहा हा अन्वय दूर होण्यामाठा अनुनाला कम कर म्हणून जो उपदेश केला तो अनुना अज्ञाना म्हणून केला, असे या टीकाकारांनी आपले समाधान करून घेतलें आहे पण इतकें शोचें तरा १९ व्या श्लोकातला ' तस्मात् ' ह पद निरर्थक पडून याच अध्यायानाह एवापर मदभाम आणि गातेंत अनेक ठिकाणा 'गाना पुन पावेंहा आमक्ति मोडून कम करावें ' असे उद्देश्य आहेत त्यास, अगर भगवानांना पुढे द्वितीया श्लोक च्या दृष्टान्तामही हा अध विरुद्ध पडतो ना पडतो " (आमक्ति मोडून कर्म कर हा उपदेश विलग कसा पडत नाहा, व त्याची उत्तम उपपत्ति कशी लागते, हें भाष्याच व टीपा यावरून कळण्यामारगें आहे आत्मज्ञानासाठी कर्मयोग, त्याच्या योगानें कर्माधिन्वार्ची चित्तशुद्धि होऊन आत्मनिष्ठा उत्पन्न होते, हा वैदिक सिद्धान्तच अमल्यामुळें ' मन्याम मागायाना ' अनुनाला अज्ञानी ठरविलें नमून त्याची वागलेली परिस्थिति व भगवानाचा उपदेश यावरूनच तसे ठरत आहे ' तस्मात् ' हें पद प्रकरणाचा उपसहार करण्यामाठा अमल्यामुळें तें निरर्थक होत नाहा ' तस्मात् ' हें पद अनुमानमच्च नमन, वगैरे आम्हा वर सांगितलेंच आहे ज्ञाना पुरुषानेंहा लोकसग्रहाथ कम करावें, असे गातेंत काहा ठिकाणा म्हटलें आहे, पण तेवढ्यावरून सर्वच ज्ञाना पुरुषाना तें करावें, असे होत नाहा. कारण भग

ज्ञानयोगाला अवकाशच रतात नाहा अनुनाला तरी कदाचित् ज्ञाना मानलें तरी सबच कमयोगाचे अधिकारी नाहीं असतात, असेंही ठरत नाहा वास्तव रहस्यकाराच्या वा सब वरपत्ता वृथा आहेत) “जिवाय कमें करूनही ज्यामुळे तो बंधन होत नाहात त्या कमयोगाचें विवेचन वा अध्यायान चालू अमता मध्येच उपसृष्टामारणें ‘कमें सोयें उत्तम’ अमें कोणाहा समान मनुष्य सांगणार नाहा मग भगवानाचा गोष्ट वशाला ? क्षणन निव्वळ माप्रदायिव आग्रहाचे व ओढाताणीच हे अथ त्रास धरिता येत नाहात. ’ ६५४ (नाहीं पुण्यानें वमें करावी, अमें प्रकरण नाहा वमानुष्ठानाला आरंभ केल्या- वाचून ज्ञानयोगनिष्ठा प्राप्त होत नाहा, असें येथें प्रकरण चालू आहे त्या प्रमाणें फक्त आत्मरति, आत्मसुख व आत्मसंतुष्ट (अ २ शे ५०) स्थितप्रज्ञाला मात्र हा कमयोग करावयास तसे कारण त्याच्या वमानुष्ठानाचें व अनुष्ठानानेंही काहा लाभ दानि नाहा, अमें सांगून तू तमा आत्मरति वंगरे नाहास, म्हणून ‘आमक्त न होता कम कर’ अमा आचार्यादि सब डावाकाराना त्यास सबच लावण आहे ‘वमें मोयें उत्तम’ अमें उपसृष्टासारंग वार्णाहा म्हणत नाहा रहस्यकार आपल्या पदरेच त्याच्या माथा तें लादीत आहेत कमयोगाचें प्रतिपादन केवावर व ‘नो त्याचें अनुष्ठान करीत नाहा तो अनाष्ट, श्रव्यादि आहे’ वंगरे निंदा करून, कमयोगाचें अनुष्ठान न केलें तरी अध्याय वंगरे न होणारे ज्ञानी, हा बराल नियमास अपवाद सांगून म्हणत तू अध्याय वंगरे न होण्यासाठी आमक्त न होता कमयोगाचें अनुष्ठान कर हाच त्या श्लोकाचा योग्य सबच आहे रहस्यकाराचा अथच पूर्वोत्तरविरुद्ध आहे तो मरळही नाहा आणि आग्रह व ओढाताण या दोघाना युक्तही आहे जिवाय एक विषय चालू अमताना मध्य दुसरा प्रामाणिक विषय येत नाहा, असेंही नाहा दुसरा अध्याय हा मारवयास आहे पण त्यात कर्माचें विधान आहे त्याला रहस्यकार ‘उपसृष्टामारणें’ समजत नाहात, असो रहस्यकार पुढें योगवासिष्ठानाला दोन व गणश गातेंताल एक, अस तीन शक आपल्या अथाला पोपर क्षणून देतात त्याचा आता विचार करू “यस्य ना० कमत्याग नाथ कर्मसमाश्रय । तेन स्थित यथा दद्यत्तत्तथैव करा त्यसी ॥ ” योग वा ६ उ १९९ ४ ज्ञाना पुरषाला कमत्यागानांहा काहा अथ संपादन करावयाचा नमतो व कमाचा आश्रय करूनही काहा मिळवावयाचें नमतें म्हणून तो जें जें तसे सिद्ध अमेल तें तें तमेंच करतो कमत्यागच करीत किवा कमेंच करीत अमा आग्रह धरीत नाहा, प्रारब्धानुसार वतन करतो (आचार्य तरी काय म्हणतात हेच) “मम नास्ति कुजेनार्या नाकृतेनेह कश्चन । यथाप्राप्तेने तिष्ठामि शक्रमणि व आग्रह ’ दम केन्यानहा मला काहा लाभ नाहा व न केवानेही काहा तोदा नाहा यास्तक मी जरी स्थिति प्राप्त हाइल तमा राहता अकामविषयाच आग्रह काय करावयाचा आहे ? इत्यादि पण या व असल्याच दुसऱ्याहा वाक्याना अद्वैतवादाना मुळाव भाति वाटत नाहा कारण ज्ञाना नीव मुक्त नास्तीच्या काणत्याही विधिनिषधाना रद्द होत नाहा, ना प्रारब्धप्राप्त चकस्थेत आनदानें राहता मी अमुकच करीत किवा अमुक करणार नाहा, असा आग्रह न घरण हाच खरा सन्यास आहे चवथ्या अध्यावाच्या १८-२५ श्लोकवरील नाथ्य व भाष्याथ पदा योगवासिष्ठ पूज अद्वैत ग्रथ आहे तो व आचार्याचा सिद्धान्त यात फरक असणे केदाच शक्य नाहा तो निवृत्तिमार्गी ग्रथ आहे, प्रावइल ह्या तितकी प्रमाणें देवा येतील, पण विस्तारमयास्तव तसें करता येत नाहीं.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जनकादयः—जनक-अश्वपति वगैरे विद्वान् क्षत्रिय
—कर्मणा एव—कर्मावरणानेच—कर्मानुष्ठान करूनच—संसिद्धि—मोक्षम—आ-
स्थिताः—प्राप्त होण्यास तयार झाले कर्मानुष्ठानानेच मोक्ष मिळविण्याचा यत्न करू ला-
गले—लोकसंग्रह एव, अपि—लोकाना उन्मार्गां होऊ नये, याच गोष्टाकडेही—
संपश्यन्—लक्ष्य ठेवणारा—(त्वं)—तू—कर्तुं अर्हसि—कर्म करण्यासच योग्य
आहेस. २०

यस्माच्च—कर्मणैवेति ॥ कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं
गन्तुमास्थिता प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शना-
स्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्यागकर्मणा सहवासन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता
इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण
संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आणि ज्याअर्थी (विवेकी जितेंद्रियही धवणादिकाच्या
योगाने सतत ब्रह्मनिष्ठ होऊ शकतो, तथापि तू क्षत्रिय आहोस त्यामुळे तुला चतुर्थां
धर्माचा अधिपति नाहा म्हणून तुला विहित कर्मांचा त्याग करता येत नाहा, अशा
आशयाने) शिष्टाचारही असाच आहे अस—‘कर्मणा एव०’ इति—‘कर्मणा एव०’
या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात् जनकादयः—जनक अश्वपतिप्रभृतयः
पूर्वं विद्वांसः क्षत्रियाः कर्मणा एव संसिद्धिं—मोक्षं गन्तुं आस्थिताः—
प्रवृत्ता—‘ज्याअर्थी जनकादयः—जनक अश्वपति वगैरे पूर्वींचे विद्वान् क्षत्रिय कर्मांच्या
योगानेच संसिद्धाला म्ह० माझाला जाण्यास प्रवृत्त झाले (त्याअर्थी तुलाही कर्म करणेच योग्य
आहे ‘ अहो पण जनकादिकांना कर्माने संसिद्धि प्राप्त झाल्या, असे कसे सांगतां ? कारण
गर्वकर्मन्यासपूर्वक अस्मत्ताननिष्ठानाच संसिद्धि प्राप्त होते हे प्रसिद्ध आहे ’ म्हणून म्हणाल
तर सांगतां—) —यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः प्रारब्धकर्मत्यागं लोकसं-
ग्रहार्थं कर्मणा सह एव—असंन्यस्य एव कर्म संसिद्धिं आस्थिताः इत्यर्थः—
जर ते प्राप्तसम्यग्दर्शन म्ह० ज्ञाना होते असे मानले तर त्यांना कर्मांचा आरंभ केलेला
असल्यामुळे लोकसंग्रहार्थं कर्मांसहचर्तमानच म्ह० कर्मांचा संन्यास न करिताच ते
मसिद्धाला प्राप्त झाले, असा भावार्थ [जनकादिकांना आत्मज्ञान झाले होते पण प्रारब्ध-
कर्मवशात् कर्मत्याग न करिताच लोकसंग्रहासाठी कर्मानुष्ठान करान असलेल्या त्यांना
ज्ञानमाहात्म्यान मुक्ति मिळाला बरे ते ज्ञानी नव्हते, जसे मानले तर पूर्वाध्यायाचा अर्थ कसा
करावा ते सांगतात—]—अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः—जर, जनकादिक
अप्राप्तसम्यग्दर्शन होते, म्हणून त्यांना आत्ममाभाकार झाला नव्हता अस मानले—तदा
सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन कर्मणा क्रमेण संसिद्धिं आस्थिताः इति व्याख्येयः

श्लोकः—तर चित्तशुद्ध्या साधनभूत कर्माने कर्माने मंसिद्धीला प्राप्त होण्यास प्रवृत्त झाले, असे या श्लोकाचे व्याख्यान करावे [या अध्यायाच्या आरंभा अधिकारी त्रिवर्णिनांचा दोन प्रकारची निष्ठा सांगून १ ज्ञानी, संन्यासी व २ अनात्मज्ञ गृहस्थ हे तिचे दोन प्रकारचे अधिकारी सांगितले. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावाचून ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही, हेही सांगितले. कर्माधिकार पुरुषाने कर्म अवश्य केले पाहिजे, याविषया कारणे सांगितली दोघटां फक्त ज्ञाननिष्ठाना मात्र हे कर्म करावयास नसे, असे सांगून तू कर्माधिकारी आहेस म्हणून तुला कर्मच केले पाहिजे, असा कर्मकर्तव्यताप्रकरणाचा उपसंहार केला पण ते करीत असतांना त्यामध्ये आसक्ति ठेवू नको, असे सांगितले व आसक्ति न ठेवता कर्म करणाऱ्या पुरुषास चित्तशुद्ध्याद्वारा मोक्ष मिळतो, असेही सांगितले त्यावरूनच अर्जुन ज्ञाना नाही, हे उघड होत कारण ज्ञानी मुक्तच असतो. त्याला 'मोक्षालाठी आसक्ति सोडून कर्म कर' असा उपदेश करावा लागत नाही. या प्रमाणे 'ज्ञानच जर श्रेष्ठ तर मला घोर कर्मांतच का नियुक्त करतोस ?' या अर्जुनाच्या प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर देऊन आतां या श्लोकात भगवान् याविषया शिष्टाचारही प्रमाण आहे असे सांगतात—जनकादि प्राचीन विद्वान् क्षत्रिय कर्मांचा त्याग न करिताच मोक्षाला प्रवृत्त झाले ते ज्ञाना होते, असे मानले तरी शारद्व कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या क्षत्रियवर्णाप्रमाणे त्यांना कर्मसंन्यास केला नाही कारण संन्यासाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांनाच आहे क्षत्रियांना नाही बृहदारण्यकांत 'ब्राह्मण पुत्र, वित्त व लोक या विषयाच्या एषणापासून व्युत्थान पावून—तद्विषयक कामना सोडून—भिक्षाचर्य आचरितान्,' अम ब्राह्मणामाठा संन्यासविधान आहे (बृहदा भाष्यार्थ अ ३ पृ १३५) 'चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, त्रयो रात्रन्यस्य, द्वौ क्षत्रियस्य,' ब्राह्मणाला चार आश्रम, क्षत्रियाला संन्यास सोडून वाफाचे तीन वैद्याला संन्यास व वानप्रस्थ सोडून बार्काचे दोन, असे स्मृतिवचन आहे व 'मुखजाना अयं धर्मा यद्विष्णोर्लिंगधारण । बाहुजातो-रुपाताना नाय धर्मं प्रशस्यते-' विष्णूचे लिंग-चिह्न धारण करणे हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे क्षत्रिय व वैश्य यांच्यासाठी हा धर्म विहित नाही, असे पुराणात म्हटले आहे त्यावरून क्षत्रियाला विविदिषा संन्यासाचा अधिकार नाही, हे उघड होत जनकादि क्षत्रिय असल्यामुळे त्यांना आत्मसाक्षात्कार जरा झाला होता तरी त्यांना कर्मांचा त्याग केला नाही तर लोक्संग्रहार्थ कर्म करात असतांनाच ज्ञानसाहाय्याने ते मुक्त झाले पण तेही ज्ञानी नव्हते, म्हणून म्हणतील तर चित्तशुद्धाचे साधन ज कर्म त्याच्यायोगानेच ते कर्माने मोक्ष मिळविण्यास तयार झाले, असे समज यावरून क्षत्रिय ज्ञानी असले तरी व त्रिज्ञामु असले तरी संन्यास करीत नाहीत ज्ञानी असल्याम लोक्संग्रहार्थ किंवा त्रिज्ञामु असल्यास चित्तशुद्धार्थ कर्मच आमच न होता करितात, हे उघड होते अर्जुन क्षत्रिय होता, यास्तव त्याला भैक्ष्य म्ह० संन्यास विहित नव्हता त्याला तो परधर्म होता व युद्ध हा स्वधर्म होता म्हणूनच भगवान् पुढे त्याला 'धेयान् स्वधर्म' अशे ३५ द्याद सांगणार आहेत त्यातील 'स्वधर्म' व 'परधर्म' या शब्दावरूनही भगवा

नाचा हाच आशय व्यक्त होतो. अमो; याप्रमाणे प्रस्तुत श्लोकाच्या पूर्वाभावाचे व्याख्यान कसे करावे ते सांगून द्वितीयार्धाने ज्या शब्दांचे निवारण करावयाचे आहे तिचाच अनुवाद करितात-]

अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यज्ञानद्वारेण कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्मायत्तत्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि २०

भाष्यार्थ—अथ मन्यसे—आता तू जर असे समजत असशील की,—पूर्वैः अपि अज्ञानद्विः एव जनकादिभिः अपि कर्तव्यं कर्म कृतं—पूर्वीच्याही आत्म्याला न जाणणाऱ्या अशाच जनकादिकांना मुद्दां कर्तव्य कर्म केले—तावता अन्येन सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेन अवश्यं कर्तव्यं इति न—पण तेवढ्याने दुमन्या यथार्थ आत्मज्ञानी कृतार्थ पुरुषाने ते अवश्य केले पाहिजे, असे म्हणता येत नाही. (समाधान—)—तथापि त्वं प्रारब्धकर्मायत्तः—तरी मुद्दा तू प्रारब्धकर्माच्या अधीन आहेस. म्हणून—लोकसंग्रहं एव अपि—लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तं एव अपि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुं मर्हसि—लोकसंग्रहालाही—लोकाच्या उन्मार्गप्रवृत्तीचे निवारण करणे हा लोकसंग्रह आहे, त्याच्याकडेही—त्या प्रयोजनाकडेही पाहणारा तू कर्म करण्यास योग्य आहेस. [पूर्वीच्या अज्ञानामेलेल्या, कृतार्थ न झालेल्या जनकादिकांनी जरी कर्म केले असले तरी तेवढ्यापासून ज्ञानी व कृतार्थ झालेल्या माझ्यासारख्यानेही ते केले पाहिजे असे म्हणता येत नाही, असे म्हणशील तर तेही मा कबूल करतो पण तू ज्ञानी आहेस, असे जरी मानले तरी तू आपल्या प्रारब्धकर्माधीन आहेस. त्या कर्मानेच तुला क्षत्रियकुलात उत्पन्न केले आहे. यास्तव लोकसंग्रहाकडे पाहणाऱ्याही तुला स्वधर्मरूप कर्मच करणे उचित आहे. लोकाच्या स्वाभाविक उन्मार्गप्रवृत्तीचे निवारण करणे, याला लोकसंग्रह म्हणतात. तेच आपल्या धर्माचरणार्थ फल आहे असे समजून तुला कर्मेच केले पाहिजे. 'सर्वे राजाधिता धर्मा राजा धर्मस्य धारक' म्ह० सर्व धर्म राजाच्या आश्रयाने राहणारे आहेत. राजा धर्माचे धारण करणारा आहे, असे स्मृतिवचन आहे. त्यावरून क्षत्रिय वर्णाधर्मधर्मप्रवर्तक आहे, हे सिद्ध होते. म्हणून तुला स्वधर्मरूप कर्म केले पाहिजे]. २०.

१ या श्लोकाम रदस्यकार अमे अवतरण देतात—“ज्ञानी पुष्पास स्वार्थं राहिलेला नमनो दाचमुळे त्याने आपले नर्तव्य निष्काम मुद्दाने केले पाहिजे, जसा प्रकारचे निष्काम कर्म मोक्षाच्या जाट न येता त्यानेच मिद्धि मिळते, असे जे वर मागितले त्याच्या पुष्टीकरणार्थ आता दाखला देतात—” ६०५ पण हे इतके सर्व मागितले आहे कोठे ? ज्ञाना पुरुषाने कर्म करावे याचा अद्यापि गौतम उद्देश्यहा आलेला नाही. तो तर पुढेच (श्ल. २५, २६, २९ यात) गौडे व तोमुद्दा लोकसंग्रहाच्या प्रमाणाने आहे. लोकसंग्रहाचे अधिकारी ज्ञानाच आहेत. निःशाम नव्हेत. निःशाम साधनभूत कर्मयोगाचे अधिकारी आहेत. निष्काम कर्म मोक्षाच्या जाट जरी येत नमोल नगे त्यानेच मिद्धि मिळते, हा अपमिडान्त आहे. निष्काम कर्माने मोक्ष

मिळत नाहा चित्तशुद्धि होते ज्ञाना पुण्याने लोकग्रहाय वरावयाचे ते कर्म ते वस्तुतः कर्मच नव्हे. (पृ ५५ पहा) कारण ते ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' (३ २८) या ममजुताने घडत असते. असो, रहस्यकार " जनकादिकानाहा याप्रमाणे कमानच मिद्धि मिळविला " असा पूर्वा र्थाचा अर्थ करितात त्यानील ' याप्रमाणे ' हे पद त्याच्या पदार्थाचे आहे त्याला मूळान आधार नाहा पण अवतरणान व टापेत ' दाखला देतात ' असे जे म्हटले आहे ते सार्थ होण्यामाठा तो शब्द अधिक घालण भाग पडले पण त्यापेक्षा ' ज्ञाननिष्ठाधिकारी असलेल्याही क्षत्रियाने स्वधर्मच करावा, याविषया शिष्टाचाररूप प्रमाण दाखवितात, ' हे म्हणणे अधिक मनुष्यिक आहे ' या बाबतात प्राचान सब टीकाकाराचे प्राय एकमत आहे तुमुक्षु कमाधिका- रारा पुण्याने विषयप्राप्त्यर्थ सवाम कमयोग, मुमुक्षु कमाधिकान्याने चित्तशुद्ध्यर्थ निचाम कमयोग व मुक्त कमाधिकान्याने लोकसंग्रहाय निरहकार व ममजुताने कमयोग आच रावा, तसेच, जिज्ञासु ज्ञानयोगाधिकान्याने विविदिषा मन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावे, व ज्ञानी ज्ञानयोगाधिका-राने विद्वत्तमन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावे, असा वैदिक- मप्रदाय आहे व त्याविषया द्वैती, अद्वैता वगैरे सर्व साम्प्रदायिकाचे मतैक्यच आहे ज्ञानेश्वर- महाराजहा म्हणतात- " देख पा जनकादिव । कमजात अशेष । न माडिता मोक्षमुख । पावते नाहले ॥ " १५२ " निष्काम कर्मांना सिद्धि मिळतेच याचा दाखला या श्लोकाच्या पहिल्या चरणात सांगितला अमूल दुसऱ्या चरणापामूल निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनात सुरवात झाली आहे " ६५५ असे रहस्यकार म्हणतान पण येथे त्यानी अथाला चरण म्हटले आहे, हा केवळ दृष्टिदोष आहे अमेंही म्हणता येत नाहा कारण हा दोष येथे एवढाच नव्हे तर दुसऱ्याही अनेक ठिकाणा आढळतो पृ ६४७ ६४४ ६३२, वगैरे पहा हा दोष अगदीच महत्त्वाचा नाहा, असे नाहा पण त्याला विशेष महत्त्व देण्याचे आम्हाला काहा कारण नाहा, हे गेरे तर्थापि दोन-चार वा ७, एक दोन ज्ञाना याच्या वृद्धान्त असले प्रमाद निमटून जावे, हे आश्चर्य आहे ' शिवाय प्रत्येक ग्रन्थ अतिशय विचारपूर्वक लिहिण्याचा ज्याचा वाणा आहे त्याच्या ग्रंथावर ' त्याना मरळ अर्थ केला नाहा, ओठा- ताण केली वगैरे, साम्प्रदायिक आग्रह, गानाभावर मारवण घातले, ' वगैरे दोष देणारानी आपल्या प्रधान अमले प्रमाद करणे, मववा अयोग्य आहे गतावरहस्यात एके ठिकाणी तर आत्मा व मन यांचेही परमाणु मानले आहेत ' म्हणजे चावाक बंडासारखे नास्तिकही ते म्हणत नाहात, ते म्हटले आहे, याहून जाणरी अधिक प्रमाद तो कोणता ? हे दोष वनमान पत्रामारण्या लेखित भाषेत चरी शक्य अमले तरी शास्त्रीय ग्रंथात मववा अक्षम्य होत, अनी

रहस्यकार पुढे म्हणतान- " ज्ञानी पुण्याचे जोकाचे ठाया काहा अडले नसते. तरीही ज्ञानी पुण्याम कर्म करणे पुण नाहा, म्हणून त्यान निष्काम कर्म कराव, असे सिद्ध वेळे " (पण अमे सिद्ध वेळे वा सांगितले ? ज्ञानी पुण्याचे लोकाचे ठाया काहा अडले नसते, हे म्हणजे बरोबर नाहा कारण ज्ञानी पुण लोकावर अनुग्रह करीत असतात, स्वाध्याय-प्र- र्तन मन्याद्वाराही लगानुग्रहाय विहित आहे ज्ञानेश्वरमहाराज याविषया अतिशय बज वडीने याच शेषाच्या उत्तरापावगळ टीपेत अमे उद्गार काढितात- " जेते प्राप्तार्थ जाहने । जे निष्कामना पावले । नवाहा कनथ्य अमे उगळे । शोभा त्याना ॥ १५५ ॥ मागी अंधास- रिमा । पुढे जेखाही जाणे नैमा । अमाना प्रगवा धम नैमा । आउरोना ॥ १५६ ॥ हा मा

ऐमें जरी न वीने। तरी अज्ञाना काय उमने । तिहा कवणेपरा जाणिने । मार्गांत या ॥१५॥

पा 'न चास्य मवभूतेषु०' याचा अर्थ रहस्यकार तमात्र समजताना 'शार्ता पुरुषाम कोणत कम चुकत नाहा ? शरीरधारणाला अवश्य तेवढे स्वाभाविक कम मात्र चुकत नाहा मार्गे पृ ३०४ पहा पण येथाल कम नें नव्हे त्यानें लोकमग्रह हात नाहा, माक्षही मिळत नाहा व नें निष्काम हो घन नाहा कारण अत्र निष्काम खा, पार्ता फलाचा इच्छा न धरता पी. आसक्ति न ठेवता झोंप घे, हे कमें शक्य आहे' पण "उम करण चुकत नाहा म्हणून तें वेळ पाहिजे, हा युक्तिवाद कायदेशर अमला तरा मामान्य मनुष्याचा तेवण्यानें न्हावा तितकी पून छात्रा होत नाहा एकण अपरिहाय म्हणूनच कम करावयाचें, त्यान दुसरें काहा साध्य नाहा अर्थ। शका मनान येने म्हणून आपल्या कमानें लोकमग्रह करणें, हे शक्ती पुण्याचें एक अत्यंत महत्त्वाचें अमें या जगतील प्रत्यक्ष माय आहे, अमें दाम्यविषयाम या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणापासून (उत्तराधापासून) सुरुवात घाली आहे "(पा कर्म करणें चुकत नाहा, वगैरे युक्तिवाद कोणत्या कायद्याला धरून आहे, त कायदेपट्टिनामच ठाऊक' स्वाभाविक कमें चुकत नाहात ह मृष्टाच्या कायद्यानेंच मिळ आहे, तो युक्तिवाद नव्हे प्रत्यक्ष सृष्टाचा अनुष्ठाय कायदा आहे व तोहा असा आहे का तो नाण्याम मृष्टाताल पकडा जीव समथ नाहा अथात् त्याबद्दल मामान्य मनुष्याचा उर्जा काय पा अविज्ञान मूळम कोणाचीही पक्षा धातरा नालला अमते ना कम काणालाच मग्न नाहात ताच अपरिहाय होत पण शास्त्राय कमें तशा अपरिहाय नाहात ता परिहाय आहेत म्हणून तर ना लोकमग्रहाध करण्याचें विधान मभवतें ता तर मरोवरच अपरिहाय अमता तर लोकमग्रह हें त्याचें निराळें निमित्तच पुढें करावयाम नवी होतें 'तुला स्वत साठा नेवण जरी नको अमल तरा लोकमग्रहामाठा नेव' अमें विधान मभवत नाहा अथात् 'लोकमग्रहाध कम कर' हें म्हणणें शालाय कमाना उद्घात आहे शाना पुण्याला चित्तपुष्टि हाऊन ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर त्याच काणाश्रमविहित कमाना काहा आवश्यकता नसत माणें, पित्त, भित्तें, इत्यादिकाचा आव श्यकता नमने, अमें मुळात नाहा, आणि त्या स्वाभाविक व म्हणूनच अपरिहाय कमाना लोकमग्रह हात नाहा आपल्या कमानें लोकमग्रह करणें हें शाना पुण्याच या जगतील साध्य नव्हे तो कृताध झालला अमतो त्याला कोणतेंच माध्य मपादन करावयाचें नमतें अथात् 'लोकमग्रह प्रत्यक्ष शाना पुण्यानें केलाच पाहिजे,' अमें म्हणता येत नाहा ज्ञानानंतर शाना केवल प्रारम्भस्थान असता त्यावाचून ना दुसऱ्या कराच्याहा तजानें वागत नाहा त्यामुळें शाना पुण्याला नु 'लोकमग्रहाध कम कर' असेंही कोणाला सांगता येत नाहीं)

"लोकमग्रहेवापि, वार्ताल 'एव'पि' या पदार्थे तात्पर्य हेच अर्थ वावरून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनाम आता सुरुवात शार्ता आहे, अमें स्पष्ट हातें " ('एव'पि' यानें हेच तात्पर्य, म्हणत कोणतें? त्या निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनाच स्वरूप काय आहे ? सवच मदिग्ध' वस्तुतः कमाधिकारा अनात्मज्ञ पुरुषाला कमयोगाच अनुष्ठान का केळें पाहिजे हें वर सांगितलें व आता ज्या कमाधिकार्याला आत्मज्ञान झाल आहे, पण तो ज्ञाननिष्ठेचा अधि-कारा नाहा त्यानें कमानुष्ठान कशासाठी करावयाच, तें तथून पुढ मागण्यास आरम्भ केला आहे, जसा विषयविभाग यथे केला पाहिजे कम का कळें पाहिजे त्याचें एक कारण वर सांगितलेलें असल्यामुळे लोकमग्रह हें कमानुष्ठानाचें दुसरें कारण आहे, हेच 'एव'पि' वावरून स्पष्ट होतें, अमो,

आता रहस्यकार 'लोकमग्रहशब्दाचा' अर्थ कसा करितान तो पहा) - "लोकमग्रह या शब्दात 'लोक' याचा अर्थ व्यापक असून वेबळ मनुष्यघातामच नव्हे, तर सर्व जगाला सन्मार्ग लावून त्याचा नाश होऊ न देता सग्रह ह्म० चांगल्या रीतीने धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, या सर्व गोष्टींचा लोकमग्रहशब्दात समवेश होतो" पण हा अर्थ अतिशय जोडाताणीचा आहे यातारहस्य पृ ३२६-३३४ येवें याच अर्थाचे सविस्तर समर्थन केले आहे, पण तेही सयुक्तिक नाही कारण 'लोक' शब्दाचा 'सर्व जगत्' असा व्यापक अर्थ जरी केला तरी जगाला सन्मार्ग लावून त्याचा नाश होऊ न देता सग्रह ह्म० त्याचें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, हा अधिकार आत्मज्ञानी पुरुषाला दसा प्राप्त होतो, तें कळत नाही. ज्ञानी पुरुष आपल्या पुत्राला किंवा वनिष्ठ बधूलाही जर सन्मार्ग लावू शकत नाही तर सर्व जगाला तो काय सन्मार्ग लावणार! स्वतः भगवान्ही जर पुढें 'प्रवृत्ति' यांति भूतानि निग्रह किं करिष्यति' असें म्हणून नृहर्तापणें हात टेंवत आहेत तर इतरांची काय कथा? भगवान् पणुनैश्वर्यमपन्न होते पण त्यांनाही वसादिक व दुयाधनादिक याना सन्मार्ग लावता आला नाही, तर त्यांना ठार मारूनच टाकणें भाग पडलें, हें प्रसिद्ध आहे ज्यांना आपण ईश्वराचा माझ्या अवतार म्हणतो त्यांची तर हा दशा तर विचार्या इतर सात्त्विक-निलसत्त्वस्थ, निर्द्वंद्व, नियोज्येय ज्ञानी पुरुषांना सर्व जगाला सन्मार्ग कसा लावता येणार? रहस्यकार कल्पना भराभर करीत सुदृढतात पण त्यांना अनुभवाचें पाठबळ मुलाच नमत रहस्यकार म्हणतात "सर्वे सृष्टीचें पालन पोषण करून लोकमग्रह करण्याचा जो हा भगवताचा अधिकार तोच पुरुष ज्ञाना झाला म्हणजे त्याच्या ज्ञानामुळे त्याला प्राप्त होत असतो" पृ ३२८ पण ही नुस्ता कल्पना आहे. 'ज्ञानी ब्रह्मरूप होतो' याचा अर्थ तो दशराप्रमाणें निग्रहानुग्रह समर्थ होतो, असा नव्हे, तर तो आपला जीवभाव टावून 'मी सच्चिदानुरूप ब्रह्म आहे' असें माझ्या जाणतो, एवढाच त्याचा अर्थ आहे म्हणूनच वेदान्तमीमांसित 'जगद्धापावरस्य प्रकरणादसनिहितत्वाच्च' ४।४।१७ असें सूत्र आहे ज्याची उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि इश्वराचे व्यापार सोडून बाकीचें इश्वराचें व विद्वानाचें ऐश्वर्य सारखेंच कारण सृष्टिवाक्यात इश्वरच प्रकृत आहे व विद्वानाचा तेथें उद्देशही नाही शिवाय ज्ञानी पुरुषही आपल्या प्रारंभाचें अतिक्रमण करू शकत नाही, हें जर वेदान्तशास्त्रावरूनच सिद्ध आहे तर तो आपल्या शक्तीच्या बाहेरचें काम जगाचें धारण, पोषण, बचाव वगैरे कसें करणार? 'ज्ञाना इति कृत्वा न तत्त्व शृंगद्वय भवति' एसादा मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणून त्याला दोन जिगें आला आहेत, असें कथा होत नाही, असें म्हणून आचार्यांनी ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या व्यावहारिक स्वरूपादि वात काही फरक पडत नाही, त्यांच्या अन्तःकरणात मात्र विलक्षण फरक पडतो, असें सुचविलें आहे अथाच ज्ञानी पुरुषानें लोकसग्रह म्ह० जगाचें धारण पोषण करावें, असें म्हणणें म्हणजे त्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्याच्यावर भार लावणें आहे त्यापेक्षा कल्पनेच्या अशा लाव लाव मर्यादा न मारता प्रकरणांना घरून लोकांनी उन्मादा होऊ नये म्हणून कर्माधिकारी ज्ञानी पुरुषानें आपल्या वर्णांला व आश्रमाला विहित असलेलें धर्म करीत असावें, असा अर्थ करणेंच सयुक्तिक होय अधिकारी गृहस्थ किंवा ब्राह्मणतर क्षत्रियादियान आत्मज्ञान जरी क्षात्रे तरी मन्यान घेऊन धावनिष्ठ होता येत नाही. तथापि आपल्याला ज्ञान

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—श्रेष्ठः—प्रधान—मुख्य पुरुष—यत् यत्—जं जे—आचरति—
करतो—तत् तत् एव—तें तेंच कर्म—इतरः जनः—इतर जन—त्याचा अनुयायी-
वर्ग करतो.—स.—तो श्रेष्ठ पुरुष—यत्—ज्या लौकिक किंवा वैदिक कर्मांचा वर्ग
—प्रमाणं—प्रमाण—कुरुते—करतो—लोकः—लोक—तत्—त्याचाच—अनु-
वर्तते—अनुसरतो. २१.

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्मांश्चरति येषु येषु
श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्मांश्चरतीति तस्यो जनस्तदनुगतः । किंच ॥ श्रेष्ठो यत्प्रमाणं
कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाने लोकसंग्रहार्थहून कर्म करूं नये, असे
कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य असे अवतरण देतात—) —लोकसंग्रहं कर्तुं कः अर्ह-
ति—लोकसंग्रह करण्यास कोण योग्य आहे ?—च कथं इति ' यद्यत् ' इति
उच्यते—य तो कर्मा करतो हे ' यद्यत् ' या श्लोकाने सांगितले जाते—येषु येषु
श्रेष्ठः—प्रधान—ज्या ज्या लोकातील श्रेष्ठ म्ह० प्रधान—मोठा सदाचरणसंपन्न, वि-
द्वान् म्हणून सर्वांना मान्य झालेला पुरुष—यत् यत् कर्म आचरति—जं जं विहित
किंवा निषिद्ध कर्म आचरितो—तत् तत् एव कर्म—ते तेच विहित-निषिद्ध कर्म—
इतरः—अन्यः तदनुगतः जनः आचरति—इतर म्ह० दुसरा त्याचा अनुयायी
जन आचरतो. [श्रेष्ठ जं विहित किंवा निषिद्ध कर्म करतो तेच इतर प्राकृत जनही
आचरितो. यास्तव विद्वानांनीही लोकमर्यादा राखण्यासाठी विहित कर्म करावे. सामान्य
लोक आचरणात श्रेष्ठांचे अनुकरण करितात, असे सांगून एखादी गोष्ट प्रमाण किंवा
अप्रमाण मानावयाची झाली तरी ते श्रेष्ठांचेच अनुकरण करितात, असे सांगतात—]—
किंच—तमेच—श्रेष्ठः यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकः तत्
अनुवर्तते—तत् एव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः—तो श्रेष्ठ—प्रधान पुरुष जे लौकिक
किंवा वैदिक आचरण प्रमाण मानतो त्याचेच इतर जन अनुवर्तन करतो, त्यालाच प्र-

माले आहे, आता हा वर्णाश्रमविहित कर्म काय करावयाची आहेत असे म्हणून त्याचा
चरकोणी त्याग केला तर इतर गृहस्थ व ब्राह्मणेतरीही ज्ञान झालेले नमतानाही तसेच
करतील, त्यामुळे ते सर्वच स्वधर्मापासून भ्रष्ट पावून त्याचा पारलौकिक नाश होईल,
वास्तव ज्ञानी कर्माधिकारी पुरुषाने ज्ञानासाठी जरी नाह्य तरी लोकांना आपले अनुकरण
करून धर्मभ्रष्ट होऊ नये, म्हणून कर्मच करणे युक्त आहे. हाच लोकमग्रह होय. प्रारब्धा-
धीन असलेल्या ज्ञाना मनुष्याच्या हातून तोच होणे शक्य आहे. सर्व जगाला मन्मानं
लावणे, वर्गरे हे त्याच्या शक्तीच्या बाहेरचे काम आहे. वा पुढील श्लोकाकडे जरी पाहिले तरी
लोकसंग्रहशब्दाचा हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठांचे अनुसरण करणारे असतात. त्यांना स्वतःचे म्हणून काही मतच नसते, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मे—मला—त्रिषु लोकेषु—या तीन लोकात—किञ्चन—काहीही—कर्तव्य—कर्तव्य कम—न अस्ति—नाही कारण—अनवाप्तं—मला न मिळालेले अस काही नमून,—अवाप्तव्यं—मिळवावयास याग्य अस काही—न अस्ति—नाही तरी पुढा मा—कर्मणि—कर्मामध्ये—वर्त एव—राहताच म्ह० कर्म करतांच २२

यद्यत्र ते लोकप्रग्रहकर्तव्यताया विप्रतिपत्तिर्नाहि मा किं नृपइयसि—न म इति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्य त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मा नानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुकारी असल्यामुळे आत्मसाक्षात्काराने हा ताथ झालेल्या श्रेष्ठ पुराणाने लोकप्रग्रहार्थ विहित कर्म करावे, असे सांगून आतां स्वाभिप्रायच भगवानाचा उदाहरणरूपाने भाष्यकार उपन्यास करितात—)—अत्र लोकस

१ रहस्यकार “ श्रेष्ठ हा० आत्मज्ञानी कर्मयोगी ” असे म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठ शब्दाचा हा मरळ अथ आहे असे कोण म्हणेल ? या संसारात एक सर्वमाधारण मौक्तिक नियम मागितला आहे त्यात ज्ञानी, अज्ञानी, कर्मयोगी, विद्या सन्यासी असा बाह्यच विशेष न ठेवता कोणत्याही काळा, कोणत्याही प्रदेशा विद्या कोणत्याही प्रकारच्या लोकात ना लोकाच्या आत्माराम पान झालेला अमनो त्याचे अनुकरण सब त्याचे शर अनुवाही करतात तो भ्रमाचरण करू लागला वा, ते भ्रमाचरण करितात, तो दुराचरणी ज्ञानी, की ते दुराचरणा होतात श्रेष्ठ जास्तिक असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला की हे नास्तिक बनतात ‘यन् यन्’ व ‘तन् तन्’ या शब्दानून असाच अथ निघतो रहस्यकार मयाचा बादरायण मबध कसा ज्ञावितात त्याच जाणरी एक उदाहरण येथे आहे “तैत्तिरीय उपनिषदांहा प्रथम ‘मथ यद् धर्मं चर’ इत्यादि उपदेश केव्हावर अलेर ‘सत्सारात एखाद्या प्रसंगा कसे वागावे, याचा तुला सशय पडल्यास धानी युक्त व धामध माहान त्या नक्कात जसे वागत असनाल त्याप्रमाणे वागत जा’ अस मागितल आहे ” गी २ प ६५६ पण वस्तुन येथाल या सामान्य नियमाचा उपनिषदांनील समावननममया आचावानी शिष्याला केव्हा उपदेशाची काही सबध नाहा कारण येथे सामान्यलोकाचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथे शिष्याने गृहस्थाश्रमा शाब्दावर कसे वागावे त सांगितल आहे पण इतका सूक्ष्म भेद पाहतो कोण ? उपनिषदांनील हे उपदेशप्रकरण समग्र ज्ञाना पहावयाचे असेल त्याना साध तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ छी पृ ३३ ४४ आ दुसरी पृ. २१ २५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ पृ ४८-५० पहावे.

माण रामजतो, असा याचा भाग्यार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठचें अनुकरण करणां
असतात त्यांना स्वतःचे म्हणून काही मतच नमते, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मे—मला—त्रिषु लोकेषु—या तीन
लोकांत—किञ्चन—काहीही—कर्तव्य—कर्तव्य कम—न अस्ति—नाही कारण
—अनचासं—मला न मिळालेल असे काही नमून,—अवाप्तव्य—मिळवावयास
योग्य असे काही—न अस्ति—नाही तरा मुझा मा—कर्मणि—कर्मामध्ये—
घटते एव—राहताच म्ह० कर्म करताच २२

यद्यत्र ते लोकसमग्रहकर्तव्यताया त्रिप्रतिपत्तिस्तां हि मा किं नृपश्यमि—न म इति
न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मा
ज्ञानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुसारी असल्यामुळे आत्मसाक्षात्कारान कृ
तार्थ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषास लोकसमग्रहार्थ इच्छित कर्म करावे, असे सामान्य आत्मा त्यास
पर्याय भगवानाचा उदाहरणरूपाने भाष्यकार उपन्यास करितात—) अत्र लोकस

१ रहस्यकार “ श्रेष्ठ क्ष० आत्मज्ञानी कर्मयोगी ” असे म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठ
शब्दाचा हा मरळ अथ आहे असे कोण म्हणेल ? या क्षेत्रात एक सर्वसाधारण लौकिक
नियम मागितला आहे त्यात ज्ञानी अज्ञानी, कर्मयोगी, रिवा सन्यासी असा काहीच
विशेष न ठेवता कोणत्याही जाती, कोणत्याही प्रदेशा किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकांत
जे लोकांच्या आदरास पात्र झालेला अमतो त्याचें अनुकरण सब त्याचे इतर अनुयायी
करतात तो धर्माचरण करू लागला का, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी झाला, कीं
ते दुराचरणा होनात श्रेष्ठ आस्तित्व असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला का
हे नास्तिक बनतात ‘यत् यत्’ व ‘तत् तत्’ या शब्दांतून असाच अथ मिळतो रहस्यकार
प्रवाचा आदरासण सबंध कसा लावितात त्याचें आपसी एक उदाहरण येथें आहे “ तैत्तिरीय
उपनिषदांतला प्रथम ‘मन्व वद धर्मं चर’ इत्यादि उपदेश केल्यावर अखेर ‘सत्सारांत पलाया
प्रमगा कर्मे वागावे, याचा तुला मनुष्य पटल्यास ज्ञानी सुख व धर्मिष्ठ ब्राह्मण त्या बाबतात
जसे वागत असतात त्याप्रमाण वागत जा’ अस मागितलें आहे ” गी० पृ ६५६ पण वस्तुतः
वेदांत या सामान्य नियमाचा उपनिषदांतल समवाचनसमया आचार्याना शिष्याला केल्ल्या
उपदेशाचा काही संबंध नाही कारण येथे सामान्यलोकांचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथें
शिष्यानें गृहस्थाश्रमा झाल्यावर कर्मे वागावे त सांगितलें आहे पण इतका सूक्ष्म नेत्र
पाहतो कोण ? उपनिषदांतल हे उपदेशप्रकरण समग्र ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांना साध
तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ छी पृ. ३६-४४ आ. दुसरी पृ २१ २५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ
पृ ४८-५० पहावे.

समग्रहान् धोताट म्हणून नाहता, प्रत्येक ज्ञानी लोकमग्रहाचा अधिकारी आहे हे मात्र त्यांना समजत नाही. श्रेष्ठच लोकमग्रहाचा अधिकारी आहे. पण प्रत्येक ज्ञानी लोकांसाठी श्रेष्ठ नसतो.) "तसेच ज्ञान प्राप्त झाल्यावर झाल्याचें जरी काहा कर्तव्य उरलें नमलें तरीहि सर्व कर्म निष्कामबुद्धीनें त्यानें अवश्य केलें पाहिजे असा जो आम्ही १७ ते १९ श्लोकांचा वर अर्थ केला आहे तोहि भगवताच्या स्वतःच्या या दृष्टान्तावरून पूर्णपणें सिद्ध होतो" (पण १७ ते १९ श्लोकांचा वास्तविक अर्थ काय आहे हे आम्ही वर दाखविलेंच आहे. १७ व १८ या श्लोकांत पूर्वोक्त कर्मयोग कोणता करावयास नको तें सांगितलें अमुन तू तसा त्याचा अपवाद होत नाहतास, कर्मयोगाधिकारी आहोम, म्हणून आत्मक न होता, मत्त कर्तव्य कर्म कर म्हणजे तुला मोक्षप्राप्ति होईल असें तें सांगितलें आहे. १९ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धावरून ज्ञानी पुरुषासाठी निष्काम कर्माचें विधान नाहीं हे स्पष्ट होतें. कारण 'असक्त होऊन कर्म करणारा पुरुष मोक्षाला प्राप्त होतो' असें सांगितल्यानें निष्काम कर्म मोक्षाचें साधन आहे हे उघट होतें व साधन केव्हाही सिद्धाकरिता नसतें तेव्हा बरील विधान ज्ञानी पुरुषासाठी नवून निश्चामसाठी आहे हे निर्विवाद होय शिवाय 'लोकसग्रहमेवापि' येथून चालू प्रकरण बदललेलें आहे ही गोष्ट रहस्यकारही बघून करितात त्यामुळे १७ ते १९ श्लोकांच्या अर्थाशी भगवताच्या या दृष्टान्ताचा काही तपस नाही. तथापि "जरबी हा दृष्टान्तच विलग व निरर्थक होईल " असें रहस्यकार म्हणूनच आहेत पण ते म्हणणें अगदा अप्रयोजक आहे. कारण 'लोकसग्रहमेवापि' येथून ज्ञानी कर्मधिकारी श्रेष्ठ पुरुषानें चित्तशुद्धि व ज्ञान यासाठी जरी नाहीं तरी लोकसग्रहाचें स्वर्णानुरूप कर्मानुष्ठान करीत रहावें, असें सांगण्यास आरंभ केला आहे व त्याच प्रसंगानें भगवानांनी आपला दृष्टान्त दिला आहे त्याअर्थी तो विलग किंवा निरर्थक होईल ही भीति व्यर्थ आहे

॥ यश्चक्रं बुद्ध्वा त्रयाचें काहा होवो त्याची परवा न करिता माध्यमागांतील ज्ञानी पुरुष सर्व कर्म सोडून देतात, आणि कर्ममार्गातील ज्ञानी पुरुष स्वतःसाठी जरूर नसतें तरी लोकमग्रह हे महत्त्वाचें व आवश्यक माध्यम म्हणून त्यासाठी स्वर्णमार्गानें आपली सर्व कामे चालू ठेवीत असतात, हा या दोन मार्गांत मोठा भेद आहे" ६५७, हे रहस्यकाराचें म्हणणें शास्त्रीय परिभाषेला धरून नाहा. माधनचतुष्टयसंपन्न असलेल्या पुरुषालाच आत्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो विवेक, वैराग्य, शमदमादि व सुमुमुक्षुत्व हे साधन चतुष्टय होय याच्या अभावा वीणीही ज्ञानीच होऊ शकत नाहा ज्ञान झाल्यावर जगद रक्षणें, किंवा बुटन जाणें याचें मुखदुस त्याला काहीच नाहा मग तो ज्ञानी आपल्या प्रारब्धानुसार ज्ञाननिष्ठ होवो की लोकमग्रहार्थ कर्मच करीत राहो. मिथ्या ठरलेल्या जगाची त्याला परवा वाटणें केव्हाही शक्य नाहा मिथ्या जगान आत्मक होऊन केवळ अज्ञानानें विविध ताप भोगांत अमलेल्या जीवाविषया म्हणजे स्वतःच्याच वरिपत अशाविषयी त्याच्या मनान दया उत्पन्न होणें सादृष्टिक आहे त्यामुळे जो ज्ञाननिष्ठ असेल तो ज्ञानोपदेशाच्या द्वारा व जो कर्मनिष्ठ असेल तो कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा लोकमग्रह करीत राहील यातही काही मशय नाहा पण त्या दोन्हा ज्ञान्यांची प्रवृत्ति जगज्ज अविच्छिन्न चालू रहावें यासाठी नमून जावना याविषयक माधनानुष्ठान धरून या मिथ्या अवचक्रातून मुक्त व्हावें या-

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—यदि—जर—अहं—मा—अतन्द्रितः सन्—
तन्ना सोडलेला असा होऊन, आळस सोडून—कर्मणि—कर्मामाये—सदाचरणात—

माठां आहे भ्रामक जगद्यत्र अविच्छिन्न चालवें हें कोणत्याही ज्ञान्याला इष्टच नाही। शि-
वाय जगद्यत्र इश्वराच्या नियतानेंच चालवें आहे, तें चालवावयास करतुन ज्ञान्योपदेशा-
गर्तन नाही आपण अहं समजू कां, जगानुन वैदिक कर्ममाणच नामशेष झाला, तर मग
काय जगद्यत्र त्यामाठा धावून राहाल ? तेथें वैदिक कर्ममाण नाही, अशा पाक्षार्यादि
देशात जगद्यत्र चालवेंच आहे का नाही ? तसें जगद्गृहल गृहणें त्यास येवला मनु-
ष्याचाच अंतर्भाव होत नाही पणु पक्षा व देवादि या मव मसारी जीवांचा त्यात समावेश
होतो ते आपआपल्या कर्माप्रमाणें जन्म-मरण, सुख-दुःखादि भोगरूप ममत्ता बरीत अस-
तात तेव्हा मनुष्याताला थोडेसे अल्पमग्न्याक वैदिक जर उपां नाहीत शाले तर त्याच्या
अभावा सब जगद्यत्र नाहीत होइल हा भोति व्यथ आहे प्रथात वर जगद्यत्र चालवि-
ण्याविषया जें विधान आहे तें अमरवशाच्या वित्तगुढामाठां आहे तत्त्ववेद्यामाठा नाही,
हें उपां होतें अध्यात् सन्वयामाणी व कर्मयोगी यांच्यातील 'जगद्गृहल याची पर्याय करणें
व ती परणें' हा जो भेद दाखविला आहे तो निव्वळ वात्सल्यनिक आहे, तारिक्क नव्हे वणा-
श्रमादि आश्रमांना अथ पुण्यासाठान तें यथादिकाचे विधान आहे, व त्यानंच तें चाल-
विणें पाहिजे, असा कर्मकांडाचा आप्रह आहे जग कर्माधिकारी गृहस्थ सब लोकांचा उप-
भोग्य कर्मा होतो तें गृहदारण्यक अ १ आ ४ कठिका १६ यात मृदर वर्णिलें आहे
विस्तारभयान्तक नें मव येथें देता येत नाही तथापि त्यातील मुख्य भाग असा आहे—
“तो कर्माधिकारी गृहस्थ गृहणें वणाश्रमादिकांचा अभिमाना अविद्वान् पुरुष जो होम व
याग करतो त्यानें देवांचा भोग्य होतो, जो प्रत्यहं स्वाध्याय करतो त्याच्यायोगानें तो
ऋषाचा भोग्य होतो जें पितरांना पित्रेदकादि देतो व चा प्रतेचा इच्छा करतो, त्याच्या-
योगानें पितरांचा भोग्य होतो मनुष्यांना आपल्या घरा ठेवून घेऊन त्यांना जें भोजन देतो
त्याच्यायोगानें तो मनुष्यांना भोग्य होतो पशूंना जें गवत व पाणी देतो त्याच्यायोगानें
पशूंचा भोग्य होतो त्याच्या घरात आपटें, पक्षी व कां—मुगोपर्यंत शतर जीव तातुद्धादिकांचे कण
स्थानाजिबर उपजोविका करितात त्यामुळे तो त्यांचा भोग्य होतो याप्रमाणें देहाभिमाना अथ
गृहस्थ देवादि मव जीवावर उपकार बरीत जमल्यामुळे पशूंचा कणा पुण्याप्रमाणें 'मला या
सर्वांच कण फे—लें पाहिजे' अशी आपणाविषया कल्पना करून अहान्त देवादि पंचमहा-
यशमर्थ्य निमग्न असतो त्याच्या अविनाशाची इच्छा सब देवादि भूतें करितात पशूंचा
कुटुंबी आपल्या पशूंचें जमें रक्षण करतो तसें देवादि त्यांचें रक्षण करितात पशूंचा पशूंचा
व्याघ्रादिकानी उचलून नेल्यास त्याच्या भयाला पार दुःख होतें, तसेंच, एवंच गृहस्थ
अनेक पशूंप्रमाणें देवाच्या उपयोगी असल्यामुळे त्याला आत्मज्ञान न्हावें हें देवताना मुळाच
प्रिय नाही ते त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा विघ्न करीत असतात इत्यादि' या प्रकरणाचा अधिक
विस्तार पहावयाचा अमत्यास गृहदा माध्याह्न अ १ पृ ३४-३६८ पहा

जातु—कदाचित्—न वर्तेय—न वागलो तर—पार्थ—हे अर्जुन !—मनुष्याः—मनुष्य—सर्वशः—सर्व प्रसारे—मम—माझ्या—वर्त्म—मार्गास—अनुवर्त-
न्ते—अनुसरतील. २३.

यदि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचिन्मरण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य सतो
वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारे ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(लोकसंग्रहहा व्यर्थ असल्यामुळे तुला तो करावयास नको, असे अर्जुन
म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात—) —यदि पुनः अहं अतन्द्रितः—अनलसः सन्
जातु—कदाचित् कर्मणि न वर्तेय—पण जर मी आळस सोडून वेव्हाही कर्मांमध्ये
प्रवृत्त न होईन तर—हे पार्थ मनुष्याः श्रेष्ठस्य सतः मम वर्त्म—मार्गं सर्वशः
—सर्वप्रकारेः अनुवर्तन्ते—हे अर्जुन ! मानव श्रेष्ठ असलेल्या माझ्या मार्गाचे सर्व-
प्रकारे अनुवर्तन करतील. [मी आळस सोडून स्वीकारलेल्या वर्णाश्रमाप्रमाणे धर्माचरण
न केले, तर इतर लोकही माझेच सर्वप्रकारे अनुकरण करतील कारण मी श्रेष्ठ आहे
याद्वामध्ये मी प्रधान पुरुष आहे यास्तव मला धर्माचा काही उपयोग जरी नसला
तरी माझ्या अनुयाया जनानी धर्माचरण करावे, म्हणून मलाही ते करावे लागते] २३.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मा—कर्म—कर्म—सदाचरण—न कुर्यां चेत्—जर न क-
रीन तर—इमे लोकाः—हे सर्व लोक—उत्सीदेयुः—नाश पावतील—च—य मा
संकरस्य—वर्णमकराचा—कर्ता स्याम्—कर्ता—वर्णसंस्काराचे निमित्त होईन व त्यामुळे
इमाः प्रजाः—या सर्व लोकांना—उपहन्याम्—मी मारीन—त्याचा जणु काव
घातच करीन. २४

तथा च को दोष इत्याह—उत्तिष्ठ । उत्सीदेयुर्बिनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकरि-
तिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्, न कुर्यां कर्म चेदहम्, क्रिच संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन
कारणेनोपहन्यामिमा प्रजा. प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहनन कुर्यामित्यर्थ ।
ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तथा च कः दोषः इति 'उत्सीदेयुः' इति आह—आणि सर्व
लोक माझ्या मार्गाचे अनुवर्तन करणारे असल्यामुळे कोणता दोष होईल, त 'उत्सीदेयुः'
इत्यादि श्रोताने सांगतात—चेत् अहं कर्म न कुर्यां—जर मा कर्म न करीन—इमे
सर्वे लोकाः उत्सीदेयुः—बिनश्येयुः—तर हे सर्व लोक विनाश पावतील (ते का ?
उत्तर—) —लोकरिस्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात्—लोकांच्या स्थितीला कारण
होणारे जे कर्म त्याचा अभाव झाल्यामुळे [सर्व लोक नाश पावतील] मा ईश्वर अगून
कर्मांमध्ये जर प्रवृत्त न झाला तर माझे अनुकरण करणारे जे मन्त्रादिस तेही कर्म कर-

गार नाहात आणि याप्रमाणे लोकस्थिताला कारण होणाऱ्या कर्मांचा लोप झाल्यामुळे सर्व लोकांचा मास होईल]—किं च संकरस्य कर्ता स्यां—शिष्याय मी कर्म न केल्यास वर्णसंकराचा कर्ता होईन—तेन कारणेन इमाः प्रजाः उपहन्यां—वर्णसंकर झाल्याकारणाने मी या सर्व प्रजेचा घात करीन (मी प्रजेच्या नाशाचे कारण होईन. प्रजेचा घात जाला म्हणून काय झाले ? उत्तर—)—प्रजानां अनुग्रहाय प्रवृत्तः उपहर्ति—उपहननं कुर्या इत्यर्थः—प्रजावर अनुग्रह करण्यास प्रवृत्त झालेला मी प्रजेचा उपहर्ति—उपहनन—घात करीन, असा त्याचा भावार्थ.—मम ईश्वरस्य अनुरूपं आपद्येत—मज ईश्वराला अनुरूप नसलेला गोष्ट घटून येईल, (यास्तव मला कर्म केलेंच पाहिजे) २४

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अनुना !—कर्मणि सक्ताः—या कर्मांचा मी कर्ता आहे, मला याचे फल अवश्य मिळेल, अशा अभिमानाने कर्मांमध्ये आसक्त झालेले—अविद्वांसः—अविद्वान्—आत्मज्ञानशून्य लोक—यथा—जसे—कुर्वन्ति—कर्म करितात—तथा—त्याप्रमाणे—लोकसंग्रहं—लोकसंग्रह—लोकानुग्रह—चिकीर्षुः—करण्याचा इच्छा करणाऱ्या—विद्वान्—विद्वानां—असक्तः सन्—आसक्त न राहून—मा याचा कर्ता व भोक्ता असा अभिनिवेश न करिता कर्म—कुर्यात्—करावे. २५

यदि पुनरहमिष त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविद्वान्यो वा तस्याप्यात्मन कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—सक्ता इति । सक्ता. कर्मण्यस्य कर्मण. फलं मम भविष्यतीति केचिद्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानां भवित्तयाऽभक्तः सन् । तद्वत्किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुं कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मी ईश्वर आहे त्यामुळे कृतार्थ आहे पण कृतार्थ असल्यामुळे माझे नियत कर्म जर मी न करीन तर माझे अनुवर्तन करणारे इतर अधिकार जीवही आपापले नियत कर्म करणार नाहात त्यामुळे जगाच्या स्थिताचे कारणच नाहीतें होऊन पृथिव्यादि भूतांचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल वर्णाधर्ममध्यवस्थार्हा राहणार नाही. अर्थात्तर, जगाच्या पारंपारिके गार, होण्याच्या प्रसंग येईल हा अनुवर्तनरस्त दृष्ट्या, म्हणून परानुग्रहार्थ मज ईश्वराचा प्रवृत्त हातें, अगें सांगितले आता लोकसंग्रहासाठी कर्म करणाऱ्या ज्ञाना पुरपाच्या कर्तृत्वाभिमानामुळे त्याच्या ज्ञानामध्ये बेगुण्य येईल, अशा राका आली अगता सांगतात—) —यदि पुनः अहं इव त्वं कृतार्थबुद्धिः आत्मचिद अन्यः वा—पण जर माझ्याप्रमाणे तूही कृतार्थबुद्धि आत्मज्ञ अगताल किंवा दुसराहा कोणा आत्मज्ञ अगता (म्ह० आम्हाचा यथार्थ अनुभव आल्यामुळे तं कर्तृत्वादि-अभिमानराहित असतील, किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञानी कर्तृत्वादि-अभिमानाच्या अभावी

कृतार्थबुद्धि शाला असेल]—तस्य अपि आत्मनः कर्तव्याभावे अपि—तर त्या-
 लाही स्वतःच्या कर्तव्याचा अभाव जरी असला तर—परानुग्रहः एव कर्तव्यः
 इति 'सक्ताः०' इति आह—परानुग्रहच करणे उचित आहे (आत्मवेत्त्यानेही दु-
 सन्यावर अनुग्रह करण्यासाठी कर्मानुष्ठान करावेच,) असे भगवान् 'सक्ताः०' या श्लो-
 काने सांगतात—हे भारत अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति इति कर्मणि
 सक्ताः केचित् अविद्यासः यथा कुर्वन्ति—हे अर्जुन, या कर्माचे फल मला
 प्राप्त होईल, अशा आशेने कर्मांमध्ये आसक्त झालेले म्लिखेक अविद्वान् ज्याप्रमाणे कर्म
 करितात—तथा विद्वान्—आत्मचित् असक्तः सन् कुर्यात्—स्वाप्रमाणे आत्मज्ञ
 विद्वानाने आसक्त न होता कर्म करावे. (कर्मांमध्ये आसक्त न होणे म्ह० काय ? तर
 'या कर्माचा मी कर्ता आहे' असा कर्तृत्वाभिमान किंवा 'याचे फल मला मिळवे'
 अशी फलाशा न ठेवणे, म्हणजेच कर्मांमध्ये आसक्त न होणे.) पण विद्वान्—तद्वत् कि-
 मर्थं करोति तत् शृणु—त्या अज्ञाप्रमाणे कर्म वशासाठी करतो तं ऐन—लोकसंग्रहं
 चिकीर्षुः—लोकसंग्रह करण्याचा इच्छा करणारा विद्वान् अज्ञाप्रमाणेच कर्म करतो. २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोपयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अन्यथार्थ—कर्मसंगिनां अज्ञानां—कर्म व त्याचे फल यात आसक्ति ठेवणाऱ्या
 अज्ञाचा—अविद्वानाचा—आत्मज्ञानशून्याचा—बुद्धिभेदं—बुद्धिभेद—न जनयेत्—
 करू नये. त्याचा कर्मावरील भ्रदा टळू नये. तर—विद्वान्—विद्वानाने—आत्मज्ञानी
 श्रेष्ठ पुरुषाने—युक्तः—समाहितचित्त राहून—समाचरन्—कर्मानुष्ठान करीत
 त्याच्याकडून—सर्वकर्माणि—सर्व कर्म—जोपयेत्—रुखावा. २६.

पूर्वं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽभविद. कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुख्या
 ततस्तस्याऽऽभविद इदमुपदिश्यते—नेति । बुद्धेर्भेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मण
 फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदः चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेत्तोत्पादयेदज्ञानां कर्म-
 वेकिनां कर्मसंगिनां कर्मण्यासक्तानामासद्गवताम् । किं ॥ कुर्याज्जोपयेत्कारयेत्सर्व
 कर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युनोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोः मम अन्यस्य वा आत्मविदः—
 याप्रमाणे लोकसंग्रह करण्याचा इच्छा करणाऱ्या मला किंवा दुसऱ्या कोणा आत्मवेत्त्याला
 —लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं न अस्ति—लोकसंग्रह सोडून दुसरे काही कर्तव्य
 नसते.—ततः तस्य आत्मविदः 'न०' इति इदं उपदिश्यते—त्यामुळे त्या
 आत्मवेत्त्याला 'न०' इत्यादि श्लोकाने असा उपदेश केला जातो.—कर्मसंगिनां—कर्मणि
 आसक्तानां—आसक्तगवतां अज्ञानां—अविवेकिनां—जमसंगी म्ह० कर्मांमध्ये आ-
 सक्त असलेल्या—कर्मासंगाने युक्त असलेल्या अज्ञ म्ह० अविवेकी लोकांच्या (बुद्धीचा

भेद करू नये)—बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः—बुद्धाचा जो भेद लाल बुद्धिभेद म्हण-
तात—मया इदं कर्तव्यं च अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं इति निश्चितरू-
पायाः बुद्धेः भेदनं—चालनं बुद्धिभेदः—मीं हें कर्म कराव व या कर्माचें फळ
मोगावें, अशा निश्चितरूप बुद्धाचे भेदन म्ह० चालन करणे हाच बुद्धिभेद होय,—तं
न जनयेत्—न उत्पादयेत्—लाल उत्पन्न करू नये—किं तु कुर्यात्—तर मग
काय करावें ?—विद्वान् स्वयं तत् एव अविदुषां कर्म युक्तः—अभियुक्तः स-
माचरन्—विद्वानने स्वतः तच अविद्वानाच कर्म शातचित्तानं करात—सर्वकर्माणि
ओपयेत्—कारयेत्—सर कर्म त्याच्याकडून करवाया [सर्व कर्मांमध्य प्राप्ति ठेवून
व त्यांचेच कम स्वतः शातचित्तान आचरून त्यांच्याकडून ना करवाया] .

॥ या श्लोकास रहस्यका अर्थ अवतरण देतात—“आता यापुढें ज्ञाना व अज्ञाना यांच्या कर्मां
मधील भेद दाखवून अज्ञान्याम सुधारण्यामाठा शास्त्रानें काय करणें अवश्य आहे त मागतान,”
पण अज्ञान्याम सुधारण्यामाठा ज्ञान्यानें काय करावें हें पुढील श्लोकात मागितलें नमून ‘लोक-
समहाची इच्छा करणाऱ्या जातनजाना पुरुषानें अज्ञाप्रमाणेंच कर्म करून त्याचा बुद्धिभेद
न होईल अमें करावें’ हें या दोन श्लोकात सांगितलें आहे यावरून लोकसमग्रह कोणा करावा व
तो कसा करावा हेही उघड होतें ज्ञाना पुरुषच लोकसमग्रहाचा अधिपति आहे, आत्ममाक्षा-
स्वार आत्मसुखं ज्ञानी पुरुषामध्ये कृत्वाभिमान मुलाच रहान नाहा, यामुळे तो कमामध्ये
आमक्त न होताहा अज्ञावर—अविवेकी जनावर अनुग्रह करू नसतो कमामध्ये आमक्त
अमले—या लोकांच्या त्यावराल शब्दा न उचेल अमें आपल्या आचरणानें व भाषणान करणें
हेंच लोकसमग्रहाचें स्वरूप आहे रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें जगाचें धारण, पोषण वगैरे
करणें हा लोकसमग्रह नव्हे आचार्यांना लोकसमग्रहसंस्थाचा अर्थ (पृ ३०९) तो केला
आहे तोच यथाय होय जगाचें धारण, पोषण वगैरे करण्याचा अधिपति ईश्वराचा आहे,
ज्ञानी पुरुषाचा नव्हे म्हणूनच भगवानाना ४ व्या अर्थात आपल्या जमाचे कारण
मागून आपलें जन्म व कम दिव्य आहे, अमें स्पष्ट म्हणें आहे (अ ४ ५ १ त ९ पहा)

रहस्यकार “ हे अनुज्ञा ” (म्हणून) लोकसमग्रह करू शकिताना या ज्ञानी पुरुषानें (व्यावहा-
रिक) कर्मांत भासतकालीने अज्ञाना लाल ज्य प्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच पण आमकें सोडून
वागण पाहिजे ” असा २७ व्या श्लोकाचा अर्थ करतात पण त्यात ‘म्हणून’ हा शब्द
त्याच्या पदरता आहे त्याला मुळात काहा आधार नाहा तमज ‘व्यावहारिक कर्मांत’ हा
‘कर्मणि’ या शब्दाचा मरल अर्थ नमून ओढानाणांचा आहे गिवाय तो मयुक्तिरहि नाहा
अज्ञानाच व्यावहारिक कर्म जसा करतात तसा ज्ञानी पुरुषानेहि तो करावत हें म्हण ३ गण
अप्रयोजक आहे यथाच कर्मशब्दाचा अर्थ ‘व्यावहारिक कर्म’ असा नमून वगैरेप्रमाणे कर्म
हा त्याचा अर्थ आहे ‘कुवन्नि’ याचा वागतात व ‘कुवात्’ याचा वागणे पाहिजे असा अर्थ
करतात दुसऱ्या अध्यायातल “चरति चरन् गतताम ” या मर्वाचा वागतात असा अर्थ कला
आहे, पण तो मूळ धावधावा परून आहे व नाहा याचा विचार वागवानाच करावा ८ व्या
श्लोकात अ “ कमाः कथा भाग्यं ज्ञाने या अज्ञानी लोकांच्या बुद्धाचा ज्ञानी पुरुषानें
भेद करू नव आता रत युक्त म्हणजे यातून व मव वने करणाऱ्या हाऊन ९ ज्ञाना
तो गुरात करतपात लावी. ” अतां करतात, त्यात ‘अज्ञानान्,’ याचा अर्थ ‘अज्ञानी

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वत्र सर्वप्रकाररहकारत्रिमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्म-
न्ययोऽहंकारस्तेन त्रिविध मूढ आत्माऽन्तःकरण यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यक-
रणाभिमानविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—अविद्वान् अत्रः कर्मसु कथं सज्जते इति 'प्रकृतेः' इति
आह—अनामज अत्र कर्मांमध्ये कमा आसक्त होतां ते 'प्रकृतेः' या श्लोकाने मग-
वान् मागतात—प्रकृतेः—(प्रकृतिः)—प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या
वस्था तस्याः प्रकृतेः—प्रकृतान्या—प्रकृति मू० प्रधान मायाशक्ति सत्त्व, रज व
तम या तीन गुणांचा साम्यावस्था त्या प्रकृताच्या—गुणैः—विकारैः कार्यकरण-
रूपैः—गुणाकडून मू० शरार इन्द्रियरूप विराराकडून—सर्वशः—सर्वप्रकारैः—
सर्व प्रकारांना—नियमाणानि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च कर्माणि—केल
जाणारा लौकिक व शास्त्रीय कर्म—अहंकारत्रिमूढात्मा—कार्यकरणसंघातात्म
प्रत्ययः अहंकारः तेन विविधं (नानाविधं) मूढः आत्मा—अन्तःकरण यस्य
सः अयं—कार्यकरणधर्मा—कार्यकरणाभिमाना—अहंकारान विमूढचित्तं ज्ञा
लेला—कार्य मू० शरार व करण मू० इन्द्रियें त्यांचा सघात मू० एकरूप समूह, तोच
आत्मा—मी आहे, असा प्रत्यय येण, अशी मिथ्याभावना होणें हाच अहंकार, त्याच्या
योगाने ज्याचा आत्मा मू० अन्तःकरण रि—मूढ मू० विविध—नानाप्रकारें मोहित झालें
आहे तो ॥ शरारद्रियधर्मा—'शरारद्रियेच मा' असा अभिमान धरणारा—अविद्यया
कर्माणि आत्मनि मन्यमानः—अज्ञानामुळे कर्म आत्म्यामध्ये आहेत अम मान
णारा—कर्म हा आत्म्याचा मम आहे—कर्में आत्माच करता, असे समजणारा—तत्तत्क-
र्मणां अहं कर्ता इति मन्यते—त्या त्या शुभाशुभ लौकिक-बौद्धिक कर्मांचा मी कर्ता
आहें, अम मानतो ['अविद्यया' या भाष्यार्थांतल पदाचा अन्वय मागे व पुढें असा
दान्हाऽहे लावावा मू० आवडून शरारद्रियसमूहच मी आहे अम मानतो व अविद्येने
कर्म हा आत्म्याचा धर्म आहे, मा त्याचा कर्ता आहे, असे मानतो अर्थात् आत्मा शौ-
ण याहा कर्मांचा कर्ता नाही, हे यावन्न मिद हाने] २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—हे महाबाहो,—हे महापराक्रमी अर्जुना'
—गुणकर्मविभागयोः—गुणविभाग व कर्मविभाग याच—तत्त्वविद्—तत्त्व ज्ञा-
णणारा—गुणा—द्रव्यात्मक गुण—गुणेषु—विषयात्मक गुणामध्ये—वर्तन्ते—
प्रगुप्त होणान—इति—मम—मत्वा—मानून—न सज्जते—आसक्त होत नाही २८

य. पुनर्विद्वान्—तत्त्वविद्विनि । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्गुणकर्मविभाग-
योर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्वं गुण । करणात्मका गुणेषु विषया-
त्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेनि मत्वा न सज्जते सति च करोति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—यः पुनः विद्वान् 'तत्त्वविदः' इति—पण जो विद्वान् असतो (तो मा कर्मांचा कर्ता आहे, अम मानात नाहा, इ) 'तत्त्ववित्तः' या श्लोकानें सांग-
तान—महावाहो, तु तत्त्वविद—हे महापराक्रमा अजुना! पण जो तत्त्ववेत्ता
असतो,—कस्य तत्त्वविद् गुणकर्मविभागयोः—गुणविभागस्य कर्मविभा-
गस्य च तत्त्वविद् इत्यर्थः—कशाच तत्त्व जाणणारा? गुण-कर्मविभागाच म्ह०
गुणविभागाच व कर्मविभागाचें तत्त्व जाणणारा असा याचा भावार्थ. [मा शरीरेंद्रियस-
घातरूप नाहा, हा गुणांहुन आत्म्याचा विभाग आहे व कर्म मात्ता नव्हेत, हा कर्मा-
हुन आत्म्याचा विभाग आहे त्या दोन विभागाच तत्त्व-यथार्थस्वरूप जाणणारा म्ह०
गुण व कर्म यांहुन आत्मा अगदा निराळ आहे, असें साक्षात् जाणणारा असा गुण-
कर्मविभागाचा तत्त्ववेत्ता अहंकारविमूढात्माही होत नाहा व कर्मांमध्य आसत्तही होत
नाहा मग तो 'मा कर्ता' अस कस मानाल? असो, आता उत्तरार्थाचें व्याख्यान
करितात—]—गुणाः—करणात्मकाः गुणेषु—विषयात्मकेषु घर्तन्ते आत्मा न
—इन्द्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्यं प्रवृत्त होतात आत्मा प्रवत्त होत नाहा,—इति
मत्वा न सज्जते—संक्तिं न करोति—असें मानून आसव होत नाहा विषया-
मध्य आसक्ति ठेवीत नाहा [शरीरेंद्रियाचोच विषयामध्यं प्रवृत्ति होते आत्मा निर्वि-
कार असल्यामुळे त्याची प्रवृत्ति होत नाहा, अस जाणून तत्त्ववेत्ता कर्माविषया दडतर
कर्तव्याभिमान करात नाहा] २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविद्ग विचालयेत् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृते—मायेच्या—गुणसंमूढाः—शरीरेंद्रियविकाराना अलत
मूढ झालेल अज्ञ—गुणकर्मसु—शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्य—हालचालामध्य—सज्ज-
न्ते—आसक्त होतात ता हालचाल—चेष्टा आम्हीच फलासाठी करतो, असा अभिनि-
वश धरितात—कृत्स्नविद्—सर्वज्ञ—आत्मविद—आत्मज्ञ ज्ञाना पुरुषान—तान्—
त्या—अकृत्स्नविद—असर्वज्ञ—अनात्मज्ञ—मदान्—मद पुरुषास—न विचाल-
येत्—धडपेपामून वळवू नये त्याचा बुद्धिभेद करू नये २९

ये पुन—प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुण सम्यग्मूढा समोहिता. सन्त सज्जन्ते गुणाना
कर्मसु गुणकर्मसु वय कम कुम फलायेति, तान्कर्मसह्गिनोऽकृत्स्नविद कर्मफल-
मात्रप्रदशिनो मन्दान्कृत्स्नविदोऽकृत्स्नविदात्मवित्स्वय न विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव
चालन तन्न कुयात्रित्यर्थ ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण विद्वान् व अविद्वान् या दोषाचहा प्रवृत्त स्वरूप सागून
विद्वानान् अविद्वानाच्या बुद्धीचा भेद करू नये, असा—'प्रकृते ०' इति—'प्रकृते ०'
या श्लोकान उपसहार करितात—) ये पुनः प्रकृते. गुणैः सम्यग्मूढा—सं-
मोहिताः सन्त.—पण ते प्रकृतान्या गुणांनी अतिशय मूढ—समोहित हात्साते—

गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलाय इति सज्जन्ते—शरीरेंद्रियाच्या कर्मांमध्ये म्ह० गुणकर्मोत आम्हा फलासाठी कर्म करात आहो, अस ह्मणून आसक होतात—तान् कर्मसंगिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान्—त्या कर्मांमध्ये आसक असलेल्या असर्वज्ञ—केवल कर्मफलाकडेच दृष्टि ठेवणाऱ्या मदाना—म्ह० ज्याचा प्रज्ञा—बुद्धि मद आहे अशा मतिमदाना—कृत्स्नविद—आत्मचित् स्वयं न विचालयेत्—सर्वज्ञाने म्ह० त्या आत्मवेत्त्याने स्वतः चाळवू नये. बुद्धिभेदकरणं एव चालनं तत् न कुर्यात् इत्यर्थः—त्याच्या बुद्धीचा भेद करणे हेच चाळविणे आहे ते करू नये, असा याचा भावार्थ [प्रवृत्तीच्या गुणानां म्ह० देहादि विकाराना समूह—देहादिकानाच आत्मा समजणारे अज त्याच शरीरेंद्रियाच्या व्यापारात आसक होतात म्ह० ते व्यापार माझेच आहेत, असे भगदीं दृढ मानतात आत्मज्ञान त्या अनात्मज्ञाचा स्वतः बुद्धिभेद करू नये कारण तसा प्रयत्न केव्हास त्याची कर्मां बरील श्रद्धाच उद्भूत ते नास्तिक बनताल व पुरुषार्थापासून भ्रम पावताल. त्यापेक्षा ते श्रद्धेने कर्मेच करात राहिल्यास काहा दिवसाना त्यानाच यातायाताचा कटाळा येऊन ते आपोआप जिज्ञासू होतात] २९

१ या तान् शोकान् रहस्यकार अमे अवनरण देतात “ लोकमग्रहाथ आत्मज्ञाना पुरुष याप्रमाणें सासगिरी कर्मे करू लागला, तर तोह्या अज्ञानाच बनला अशा शका येण्यास सभव आहे म्हणून ज्ञाना व अज्ञाना दोघेही समारा बनले तरा त्याच्या बनतात परब कोणता व अज्ञानाने त्यापामन काय शिवाक्याच नें जाणा स्पष्ट करून मागतात ” लोक संग्रहाथ आत्मज्ञाना पुरुष सामागिक कर्मे करतो व ममारा बनतो हा अपूर्व शोध आहे कारण अममारी आत्मा भा आहे अमे ममनणें हेंच आत्मज्ञान होय भा समारी आहे असें ज्याला वाटतें तो आत्मज्ञानाच नव्हे तेव्हा लोकमग्रहाथ कर्तृत्वाभिमान सोडून कर्मे करणारा ममारी बनतो या शकेचा मभवच नाहा अथवा या तान् शोकात वमा मध्ये अश आत्मक कर्मा होतो व तत्त्ववेत्ता आत्मक कर्मा होत नाहा हें मागून कर्मांमध्ये आत्मक होणाऱ्या अनात्मज्ञाचा आत्मज्ञाना पुरुषानें बुद्धिभेद करू नये, हें सांगितलें आहे अर्थात् २५ व्या श्लोकामन नो विषय आरभिला होना त्याचा येथें उपसहार केला आहे येथें ‘ अज्ञानाने त्यापामन काय शिवाचें ’ वगैरे काहा सांगितलें नाहा हें भाष्यापावरून नाचनाच्या लक्षात येईलच

२७ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार अमा करतात—“ प्रवृत्तीच्या (मत्त्व, रज व तम या गुणानां) सर्व प्रकारें कर्मे होत अमता अहकारानें वेडावलेला अज्ञाना पुरुष भा वना अमे म्हणतो ” पण मत्त्व, रज व तम हे गुणच कर्मे कशा करणार ? गुणाचे विचार अशा जा इन्द्रिये व शरीर त्याच्या योगानें कर्मे होत अमनान सर्व अज्ञेता याकावार ‘ गुणै ’ वा शब्दाचा अभाव अथ करितात, पार काय पण मध्वाचाय ‘ गुणै इन्द्रियादिभि ’ अमेच म्हणतात वज्रमप्रदाया याकावारहा ‘ गुणै छ० इन्द्रिये ’ अमाच पर्याय शब्द योगिना तान् पण रहस्यकार मात्र ‘ गुणै ’ म्ह० मत्त्वादि गुणाना अमे म्हणतात कदाचि रामानुजानायांच्या या श्लोकाकान् भाष्याना ‘ मत्त्वादिभि ’ वा शब्दाकडे पाहून त्यानीं

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अन्ययार्थ—सर्वाणि कर्माणि—लौकिक व वैदिक सर्व कर्म—अध्यात्मचे-
तसा—विवेकबुद्धीने—मी कता जीव अन्तर्यामासाठी चाकराप्रमाणे ही करात आहे-
अशा भावनेने—मयि—माझ्या ठिकाणा—मज सर्वज्ञ परमेश्वराचे ठिकाणा—संन्यस्य
—टाकून—मला अर्पण करून त्याचप्रमाणे—निराशीः—फलाभाराहिन व—निर्मम
—देह-पुत्रादिकाविपर्याय्या ममतेने रहित—भूत्वा—होऊन—आशाराहित व ममता
रहित होऊन—विगतज्वरः—गोकराहित होऊन—युध्यस्व—युद्ध कर ३०

कथ पुन कर्मण्यधिष्ठेनाजेन मुमुक्षुणा कम कर्तव्यमित्युच्यते—मयीति । मयि
वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सवात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा
विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भूयवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्वत्पाशीर्निर्ममो
ममभाषश्च निर्गतो यस्य तत्र स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसत्तापो
विगतशोक सन्नित्यर्थ ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—(जरा अज कर्माचा अधिकारा असला तरा मोक्षाचा इच्छा करणा'या
त्यानें कर्माचा त्यागच करणें उचित होय कारण मोक्ष कर्माने साध्य होत नाहा शिवाय
त्याला कर्म करता येणें शक्यही नाहीं, कारण मोक्षाला ज्या जमादिकाची अपेक्षा अमते
त्याचा व कर्माचा विरोध आहे अशी शक्ता घेतात—) पुन. कर्मणि अधिकृतेन
अज्जेन मुमुक्षुणा कथं कर्म कर्तव्य—पण कर्मांमध्य आधकृत असलेल्या अज्ञ मुमुक्षुनें
कर्म कसे कराव ?—इति मयि० इति उच्यते—म्हणून विचारात तर 'मयि०
इत्यादि श्लोकानें उत्तर सांगितले जातें—मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वा
त्मनि—मी जो वासुदेव परमेश्वर सर्वज्ञ सर्वात्मा त्या माझ्या ठिकाणा—सर्वाणि
कर्माणि संन्यस्य—निक्षिप्य—सर्व कर्मांचा संन्यास—निक्षेप करून—अध्यात्मचे

र्मांचा अध्वक बरोबर अमून रहस्यकाराचा चूक आहे कारण येथें प्रकरण आहे कर्मानें, तेहा
कर्मार्थे माधनभूत गुण येथें येवले पाहिजेत मास्वार्थे महत्त्वात्, अहंकार, पंचतन्मानें इत्यादि
सुदमतराचा गुणकर्मांसाठी वाय सवध आहे ? जिवाय येथाल 'गुण'शब्दाचा अर्थ ठरवि
ण्यामाठा अवैदिक सारव शास्त्राकड वाय मारण्यापेक्षा स्वतः गानेतर याचा वाय अर्थ
केला आहे, हे पहाण अविम संयुक्ति नव्हे का ? तत्त्ववत्त्यानें भव स्वाभाविक कर्म करान
असतानाहीं कदां दृष्टि ठेवावा हे सांगत अमृताना पाचव्या अध्यायात 'इन्द्रियाणि इन्द्रि
यायेषु वतन्ते इति धारयन्' श्लो ९ असे 'गुणा गुणेषु वतन्ते' याचेच पदार्थ शब्द देऊन
सांगितले आहे तेव्हा आता रहस्यकाराचा 'शब्दज्ञ व व्यापन' अर्थ बरोबर आहे का
आचार्यांना मानेंतील वचनाला धरून वनेला अर्थ बरोबर आहे, याचा निगम वाचका
नीच करावा जिवाय स्वतः रहस्यकाराच २७ व्या श्लोकाच्या अर्थांत गुणशब्दाचा अर्थ
सर्व, रज व तम जमा करितात, हेहा ध्यानात धरण्यासारखें आहे

तसा-विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इति अनया बुद्ध्या—अध्यात्मचिंताने म्ह० विवेकबुद्धीने म्ह० मी कर्ता ईश्वरासाठी मत्वाप्रमाणे म्ह० चाकराप्रमाणे हे कर्म करतो, असा या बुद्धीने [सर्व कर्मे विवेकबुद्धीने परमेश्वराला समर्पण करून, तसेच मुमुक्षूचें आणखी दुसरे कर्तव्य सांगतात—]—किंच निराशीः—त्यक्ताशीः—तमेच 'निराशीः' होऊन म्ह० फळाविपर्याची इच्छा सोडून—च निर्ममः—ममभावः निर्गत यस्य तव—आणि ज्या तुझा हे पुत्रादिक माझे असा ममत्वभाव निघून गेला आहे—सः त्वं निर्ममः भूत्वा—असा तूं निर्मम होऊन—विगतज्वरः—विगतसंतापः विगतशोकः सन् इत्यर्थः—विगतज्वर म्ह० संतापराहित, शोकरहित होऊन असा याचा भावार्थ,—युध्यस्व—युद्ध कर. [सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करून, कर्मफलाशा व पुत्रादिकाविपर्याची ममता सोडून शोनाचा त्याग करून युद्ध कर, असा भगवान् मुमुक्षु अर्जुनाला साधनरूप कर्मयोगाचा म्ह० स्वधर्मा-मुनिनाचा उपदेश करीत आहेत.] ३०.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—श्रद्धावन्तः—श्रद्धालू व—अनसूयन्तः—अमूया न करणारे—मानवा—मनुष्य—मे—माझे—इदं—हे—मतं—मत—नित्यं—नित्य—अनुतिष्ठन्ति—अनुष्ठितात—माझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करितात—ते—ते—अपि—सुद्धा—कर्मभिः—पुण्य पापाकडून—मुच्यन्ते—मुक्त केले जातात. ३१

यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽमूयां च मयि गुरौ वासुदेवेऽङ्घ्र्यन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्मार्थैः ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यत् एतत् कर्म कर्तव्य इति मतं सप्रमाणं उक्तं तत् तथा—हे जे 'कर्म करावे' अशा प्रकारचें माझे मत प्रमाणासह मा मागितले ते अगदी बरोबर आहे असे समजून जे मुमुक्षु त्याचे अनुवर्तन करितात त्यांना कर्ममुक्ति हे फळ मिळते, असे—'ये मे' इति—'ये मे' इत्यादि श्लोकांने सांगतात—ये मानवाः—मनुष्याः श्रद्धा-यन्तः—श्रद्धावानाः च अनसूयन्तः—असूयां मयि गुरौ वासुदेवे अङ्घ्र्यन्तः—जे मानव-मनुष्य श्रद्धावान्—शस्त्र व आचार्य यांना उपदेशिलेल्या अष्टार्थावर—अप्र-

१ रहस्यकारांनी 'अध्यात्मबुद्धीने' असे मोक्षम म्हटले आहे. त्याचें स्पष्टाकरण बाह्य केलेले नाही. त्यामुळे 'अध्यात्मबुद्धीने' सर्व कर्मे ईश्वरार्पण कशा करावयाचा' याचा कावच बोध होऊ नाला.

२ रहस्यकार 'विगतज्वर,' याचा अर्थ 'विनाद्विक्त' असा करितात. त्यापेक्षा आचार्यांचा 'शोकरहित होऊन' हा अर्थ किता सुबोध व प्रसंगाला धरून आहे बरे ?

लक्ष गोष्ठीवर विश्वास ठेवणारे व मज यामुदेव गुरुविषयी असूया न करणारे—म्ह०
माझी असूया न करणारे—माझ्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणारे असे होलात—मदीयं
इदं मतं अनुतिष्ठन्ति—अनुवर्तन्ते—माझ्या या मताचे अनुवर्तन करितात—माझ्या
सांगण्याप्रमाणे अनुष्ठान करितात—ते अपि पदंभूताः धर्माधर्मारयैः कर्मभिः
मुच्यन्ते—तेही अगाप्रसारचे—मानव धर्माधर्मनावाच्या कर्मांमधून मुक्त केले जातात
[येथील 'अपि' या शब्दाने त्याची मुक्ति मुख्य नव्हे, क्रममुक्ति आहे असें मुक्तिके
आहे. किंवा या माझ्या मताचे अनुवर्तन करणारे चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति याच्या कमान
मुक्त होतात, असें समजावे धर्माच्या सामर्थ्याने मरणोत्तर ब्रह्मलोकी जाणे, कल्प संपे-
पर्यंत तेथेंच राहणे, व कर्पाच्या शेवटी तेथील हिरण्यगर्भासह परमात्मस्वरूपा मिळून
जाणे, ही कममुक्ति व याच देहात आत्मसाक्षात्काराने जाणमुक्त होऊन क्षरीर मरताच
परमात्मस्वरूप होणे ही सद्योमुक्ति होय] ३१

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निबिद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—ये—जे—अभ्यसूयन्तः—असूया कर-
णारे—एतत्—हें—मे मतं—माझे मत—न अनुतिष्ठन्ति—आचरात नाहीत
—स्याप्रमाणे आचरण करात नाहीत—तान्—त्यांना—सर्वज्ञानविमूढान्—सर्व ज्ञा-
नाविषया अनेक प्रकारां मूढ—अचेतसः—अविवेकी व—नष्टान्—नष्ट झालेले—
निबिद्धि—मज ३०

ये स्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते
मे मत सर्वेषु ज्ञानेषु विविध मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्तान्निबिद्धि नष्टान्नाश गतान्
चेतसोऽविवेकिन ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—'ये तु' इति—पण जे भगवन्ताचे अनुवर्तन करीत नाहीत त्यांना
मोठा प्रत्यवाय लागतो असे 'ये तु' या श्लोकाने सांगताना—तु ये तद्विपरीताः—
पण जे वरील श्लोकाच्या उलट—विपरीत असलेले—एतत् मम मतं अभ्यसूयन्त-
—हें माझे मत दोषदृष्टान पाहणारे—माझ्या या मताची असूया करणारे—न अनुति-
ष्ठन्ति—न अनुवर्तन्ते मे मतं—माझ्या मताचे अनुष्ठान करात नाहीत—माझ्या मताचे
अनुवर्तन करात नाहीत—ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः—ते सर्व—सगुण निर्गुण-
विषयक ज्ञानामध्ये विविध म्ह० प्रमाण-प्रमय प्रयोजन इत्यादिकाविषयी मूढ होतात—
सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः—अविवेकिनः तान् नष्टान्—नाश गतान्
निबिद्धि—सर्व ज्ञानामध्ये नानाप्रकार मूढ झालेले ते अविवेकी नष्ट झालेले आहेत—ना-
शाय प्राप्त झाले आहेत अस तू जाण ३२

१ या श्लोकाद्वारा टापन रदस्यकार म्हणतात, "निष्काम बुद्धीने कसे करण्यास सांगताना
क्रमयोगच श्रेयस्कर बाबत बर अन्वयभ्यतिरेकान जी फलश्रुति साधितला तावरून गतलो

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

अन्यथार्थ—ज्ञानवान् अपि—सहापा मनुष्यही—स्वस्याः—आपल्या—प्र-
कृतेः सदृशं—प्रारब्ध कर्माप्रमाणे—स्वभावाप्रमाणे—चेष्टते—व्यवहार करतो.—भू-
तानि—सर्व प्राणी—प्रकृतिं—आपल्या स्वभावावर—यान्ति—जातात.—निग्रहः
—त्याला माझ्या किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह—किं—काय—करिष्यति
—करणार ? ३३.

कस्मात्पुनः कारणात्स्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुव-
र्तन्ते, त्वत्प्रतिद्वलाः कथं न विम्यन्ति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, सन्नाऽह—सदृश-
मिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृत-
धर्माधर्मादिसत्कारो वर्तमानजन्मादावभिष्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो
जन्मुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति
मम वाऽम्यस्य वा ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात्—कोणत्या कारणाने बरे—त्वदीयं मतं
न अनुतिष्ठन्ति—तुझ्या मताला अनुमरत नाहीत—तुझ्या या उपदेशाप्रमाणे अनु-
ष्ठान करीत नाहीत—परधर्मान् अनुतिष्ठन्ति—परधर्मांचे अनुष्ठान करितात—अ-
स्यधर्मं न अनुवर्तन्ते—आणि स्वधर्मांचे अनुवर्तन करीत नाहीत ?—त्वत्प्रतिकू-

प्रतिपाद्य विषय काय तें पुरें व्यक्त होतें. ” ३० व्या श्लोकात अजुनाला ‘मवं शोक सोढुन व
सर्वं कर्मे विवेकबुद्धीने परमेश्वराला समर्पण करून आणि कृष्णाची आज्ञा व ममता सोडून युद्ध
कर,’ असें मागितलें आहे. ३१ व्या श्लोकात ‘या माझ्या मनाचें जे अनुवर्तन करतात, तेही
धर्मांकडून मुक्त केले जातात व जे असें करीत नाहीत, ते नाश पावतात ’ असें सांगितलें
आहे, पण येथें भगवानाचें मत तें कोणें ? याचा विचार केला पाहिजे. मुळावें ‘युध्यस्व ’
म्हणजे युद्ध कर असें मागितलें आहे. पण युद्ध करण्याचा अधिकार मर्वांनाच नमल्यामुळें
येथें युद्धशब्दाचा ‘ स्वधर्म ’ हाच अर्थ घेतला पाहिजे आणि स्वधर्मरूप सर्वं कर्मे विवेक-
बुद्धीने जे ईश्वरार्पण करतात ते कर्मापासून मुक्त होवान हेंच भगवनाचें मत आहे, याबद्दल
कोणाचाच वाद नाही. पण गानेचें परम प्रतिपाद्य हेंच आहे का काय याबद्दल काय तो वाद
आहे. तसेच, हे मत “शानी पुरुषानें सर्व कर्मे ईश्वरार्पण बुद्धीनें करावें,” असें आहे की काय ?
याचायांच्या मनें गीतेंतील कर्मयोग ज्ञाननिष्ठायोगनाप्राप्तीचें साधन आहे व लोकमग्र-
हायें कर्मे करण्याविषया जें मागितलें आहे तेवढाच भाग अष्ट शानो पुरुषासाठी आहे.
अर्थात् गानेचें मुख्य प्रतिपाद्य ज्ञानयोग अम्हून कर्मयोग त्यासाठी आहे व हा गोष्ट ‘ जे
माझ्या या मताचें श्रद्धेनें अनुवर्तन करतात तेही कर्मबधनून मुक्त होतात ’ या भगवा-
नाच्या भागण्यावरूनच सिद्ध होणे. कारण कर्मांकडून मुक्त केले जाणें म्हणजेच ज्ञाननिष्ठ
—नीचमुक्त होणें होय.

लाः त्वच्छासनातिक्रमदोषात् कथं न विभ्यति—तुझ्या प्रतिकूल होणारे ते तुझ्या आज्ञेचा अतिक्रम करण या दोषाला भात कसे नाहात ? (तुझ्या आज्ञेचा भगवेंच्यामुळे घडणारा जो मोठा दोष त्याची त्यांना भीति कशी वाटत नाहा ? कारण राजाच्या आज्ञेचा भगवेंच्यास काय परिणाम होतो ते प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे भगवानांच्या आज्ञेचे उल्लंघन केल्यास आपल्यावर मोठा अनर्थ गुदरेल, अशी त्यांना भीति कशी वाटत नाहा ?)—तत्र 'सदृशं' इति आह—या सर्व शकांचें उतर 'सदृशं' या श्लोकान देतात—सदृशं-अनुरूपं चेष्टते—सदृश म्ह० अनुरूप चेष्टा करतो-व्यवहार करतो—कस्याः स्वस्याः-स्वकीयायाः प्रकृतेः—कोणाच्या सदृश ! आपल्या न्वत च्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करितो—प्रकृतिः नाम पूर्वकृत धर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः सा प्रकृतिः—प्रकृति म्ह० पूर्वी केलेल्या धर्माधर्मादिकाचा संस्कार का जो या प्रस्तुत जन्माच्या आरम्भा अभिव्यक्त होतो ता प्रकृति,—तस्याः सदृशं एव सर्वं जन्तुः ज्ञानवान् अपि—तिच्या अनुसारच सर्व प्राणी अनुवर्तन करतो सर्व प्राणी म्ह० ज्ञानवान् सुद्धा आपल्या प्रकृताप्रमाणे व्यवहार करतो—किं पुनः मूर्खः—आणि ज्ञानवान्ही जर आपल्या प्रकृताप्रमाणे अनुवर्तन करतो तर मूर्ख आपल्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करतो हे काय सांगावे ? [अर्थात् पूर्वजन्मा आचरिलेला धर्म, अवधर्म, संपादन केलेल ज्ञान, मनात दडवलेली इच्छा, याचा संस्कार मरणानंतर पुन शरीर घेईपर्यंत जरी अगदा मूर्ख अवस्थेत रहात असला तरी तो या जन्माच्या अगदा आरम्भा अभिव्यक्त होतो ; त्याच प्राण्याचा प्रकृति होय तिच उल्लंघन ज्ञानी पुरुषालाही करता येत नाहा, मग अज्ञानाला करता येणार नाहा, हे काय सांगावे ?]—तस्मात्—ज्ञानी व अज्ञान असे सर्व प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळे—भूतानि प्रकृतिं यान्ति—सर्व प्राणी स्वभावावर जातात त्याची इच्छा जरा नसला तरी ते प्रकृतीप्रमाणे व्यवहार करतात—मम वा अन्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति—तेव्हा माझा किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह—'असे करू नका' असा निषेध काय करणार ? [कोणी विताहा निग्रह केला तरी त्याचा काही उपयोग होत नाहा] ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य—प्रत्येक इन्द्रियाच्या—अर्थे—शब्दादि विषयात—रागद्वेषौ—राग व द्वेष—व्यवस्थितौ—अवश्य होणारे आहेत—तयोः—त्या राग द्वेषांच्या—वशं—अधान—न आगच्छेत्—होऊ नये, त्यांच्या ताब्यात जाऊ नये—हि—कारण—तो—ते दोन राग द्वेष—अस्य—या पुरुषाला—परिपन्थिनौ—विघ्न करणारे आहेत ३४.

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदुमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रिय-स्येन्द्रियस्यार्थं सर्वेन्द्रियाणामर्थं शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रि-यार्थं रागद्वेषावश्यक्यं भाविना । तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्यं पुरुषं प्रवर्तयति । तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भ-वति न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं न गच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपोष्यतौ श्रेयोभागस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविवेक्यार्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—यदि सर्वः जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशं एव चेष्टते—अर सर्वेव प्राणी आपन्त्या प्रकृतिसदृश-प्रकृतीत्या अनुसारं चेष्टा करतौ—च कश्चित् प्रकृतिशून्यः न अस्ति—व कोणां च प्रकृतिशून्य नाह, —ततः पुरुषकारस्य वि-षयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ता 'इन्द्रियस्य०' इति इदं उच्यते—तर मग पुरुषाच्या प्रयत्नाला विषयच उपपन्न होत नसल्यामुळे—प्रयत्नाला अवकाशच रहात नसल्यामुळे 'अमुक कर व अमुक करूं नको' असे विधि-निषेध सांगणारे शास्त्र व्यर्थ होते. असा प्राप्ति झाली असता 'इन्द्रियस्य०' या श्लोकाचे हे समाधान सांगितले जाते—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थ—सर्वेन्द्रियाणां अर्थ शब्दादिविषये—प्रत्येक इन्द्रियान्या शब्दादि विषयामध्ये—इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इति एव प्रतीन्द्रि-यार्थं रागद्वेषौ अर्थक्यं भाविनौ—इष्ट विषयाविषया राग—प्राप्ति व अनिष्ट विषया-विषया द्वेष, याप्रमाणे प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषया राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत. तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च अर्थ विषय उच्यते—याप्रमाणे प्रत्येक विषयाविषया प्राप्ति किंवा द्वेष हीं अवश्य आहे असे ठरले असता पुरुषाचा प्रयत्न व शास्त्रार्थ यांचा हा विषय सांगितला जातो—शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्व एव रागद्वेष-योः वशं न आगच्छेत्—शास्त्रार्थामध्ये प्रवृत्त झालेला आरंभांच राग व द्वेष यांच्या अधीन होत नाही—हि या पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरा एव स्व-कार्यं पुरुषं प्रवर्तयति—कारण जा पुरुषाची प्रकृति ती रागद्वेषपुर सरच स्वकार्या-मध्ये पुरुषाला प्रेरित करते—तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति—तेव्हा स्वधर्माचा परित्याग व परधर्माचे अनुष्ठान होतं. [रागद्वेषाच्या द्वारा प्राणी प्रकृतीच्या अधीन झाला असता त्याच्या हानून स्वधर्माचा त्याग वगैरे घडणे, साहजि-कच आहे. त्याचे निवारण कोणालाच करता येणे शक्य नाही, हे सांगितले आता विवे-कविज्ञानाने रागादिकांचे निवारण केले असता शास्त्रादृष्ट्या प्रकृतीच्या परतंत्रतेचे निवारण करिता येणे शक्य आहे, असे सांगतात—]—यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रति-पक्षेण नियमयति तदा पुरुषः शास्त्रदृष्टिः एव भवति—पण जेव्हा राग व द्वेष यांचे त्याच्या प्रातिपक्षाच्या योगाने म्ह० विवेकविज्ञानाने नियमन करता तेव्हा

अक्षाम्,' असें म्हटलें आहे, त्यामुळे येथें 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य' याचा आचार्य व इतर टीकाकार यांना 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या अर्थांमध्ये-विषयामध्ये' असाच अर्थ केला आहे. पण टीकाकार ओढाताणीचा अर्थ करणारे असें एखादा ठरल्यावर त्याच्या सर्वथा निर्दोष असलेल्या अर्थाकडेहि पहाण्याची बुद्धि कशा होणार ? बरें, सर्व टीकाकार चुकले असे जरी मानलें तरी रहस्यकाराचा अर्थ मुळाला भरून असावयास पाहिजे होता. पण तसेंहि नाहीं. 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे' यातील पहिल्या शब्दाचा अर्थ 'इन्द्रिय' आणि दुसऱ्या 'इन्द्रियस्य अर्थे' या दोन शब्दाचा अर्थ 'त्याचे शब्दम्पदादि विषय' असा करून 'इन्द्रिय-शब्दाचा पट्टी व 'अर्थ-शब्दाची सप्तमा सार्थ होण्यासाठी ' त्याच्यामधील ' असा अर्थ केला आहे, पण 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य' हे शब्द दोन्ही जर पृथक् आहेत, तर त्यातील एकाचा अर्थ 'इन्द्रिय' व दुसऱ्याचा 'त्याचे विषय' हा कसा संभवतो ? 'इन्द्रियस्य' म्हणजे इन्द्रियाचा आणि 'इन्द्रियस्य अर्थे' म्ह० इन्द्रियाच्या विषयात असा तरी अर्थ करावयास पाहिजे होता ! म्हणजे तो व्याकरणशुद्ध तरी नाला असता. पण रहस्यकारांना जमा अर्थ केला आहे, तमाच अर्थ घराबयाचा झाल्यास 'इन्द्रियस्य इन्द्रियाधस्य च मध्ये' अस शब्द सुकत पाहिजे होते. परंतु ते तसे जरा घातले तरी पुढील शब्दांसाठी त्याचा सगति लागत नाही. 'इन्द्रिय व त्याचे विषय यांच्यामधील प्राप्ति व द्वेष हा दोन्ही व्यवस्थित म्ह० मुळाचाच ठरलेला आहेत,' हा अर्थ अगदा असणाना आहे. कारण प्राप्ति व द्वेष हे धर्म इन्द्रिये व विषय यांचे नवून अतःकरणाने आहेत, त्यामुळे रहस्यकाराचा अर्थ वस्तुस्थितीला भरून नाहीं. त्यासाठीच 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषयी राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत,' असा जो भाष्यकारांना अर्थ केला आहे, तोच अत्यंत मनुष्यवत् व सुमंगल आहे. रहस्यकार म्हणतात—“ इन्द्रिय व त्याचे शब्दम्पदादि विषय ” पण एका इन्द्रियाचे शब्द-स्पर्शादि अनेक विषय जसे घनवस्तु ? मुळात तर 'इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे' हे ताम्हि शब्द एकवचनी आहेत, त्यामुळे रहस्यकाराचा अर्थ कोणत्याच प्रकारें समर्थन करता येण्यासारखा नाहीं.

मात्र शेकावरील टापेंत रहस्यकार म्हणतात—“ निग्रहशब्दाचा 'नुस्तें मयमन' असा अर्थ नमून 'जवरी' किंवा 'हट्ट' असा अर्थ आहे. इन्द्रियाचें योग्य सयमन गौतम शब्द आहे; पण हट्टाने किंवा जवरीने इन्द्रियाच्या स्वाभाविक वृत्तिरा अजिबात मारून टाकणें शक्य नाहीं, असें येथे सांगणें आहे. उदाहरणार्थ, वेद आहे तोंप-यां भूक, तदान इत्यादि धर्म प्रकृतिभिन्न असल्यामुळे मनुष्य निताई घातला असला तरी भूक लागली म्हणजे निश्चय मानावयास तरी ना बोंदर पडतो. म्हणून इन्द्रिये जवरीने अजिबात मारण्यास युधा हट्ट न धरितां योग्य मयमनते ना आपल्या ताब्यात ठेवून त्याच्या स्वाभाविक वृत्तीस संयमग्रहाय उपयोग करून घेणें, हेच शास्त्राच्या पुण्याने येथेच होय, असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. ” पृ ६६०. यावरून रहस्यकाराचा गतिशास्त्राधीन विषया जगा विरतीत ग्रह शास्त्रा आहे, ते स्पष्ट करणें. प्रकृति व निग्रह या शब्दांचा वास्तविक अर्थ काय आहे, ते आम्ही बर नागितलेच आहे. रहस्यकार ३४ व्या श्लोकात 'इन्द्रिय' शब्द आहे, असें घटून ३३ व्या श्लोकात 'निग्रह-शब्दाचा सकय स्वाध्यासा जोडून 'इन्द्रियाच्या स्वाभाविक वृत्तीला हट्टाने किंवा जवरीने अजिबात मारून टाकणें शक्य नाहीं,'

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात्—(सु-अनुष्ठितात्) उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलेंत्या
—सर्वगुणसंपन्न—परधर्मात्—परधर्माहून—विगुणः—गुण-रहित-दोषयुक्त—स्य

बगैरे म्हणू लागले आहेत, व तें गीतेचें म्हणणें आहे, असें सांगून, स्वतः मोकळे होत आहेत पण याच अध्यायात पुढें ' तस्मात्त्र द्रष्टव्यानां नियम्य—' म्ह० म्हणून तू प्रथम द्रष्टव्याचें नियमन करून, असें म्हटलें आहे दुसऱ्या अध्यायातही (श्लो ५८-६८) द्रष्टव्याचा निग्रह अधिकार वर्णिला आहे त्याच्याचा विरोध येऊ नये म्हणून ' द्रष्टव्याचें योग्य सब मन गतिस दष्ट आहे ' असेंही म्हणून ठेवले आहे ' द्रष्टव्याच्या स्वाभाविक वृत्तांना आणि बात मारून टाकणें शक्य नाहीं, ' असें म्हणून ' भूक, तहान इत्यादि धर्मांचें ' उदाहरण दिलें आहे ' ज्ञानाचा भूक लागला का भिक्षा मागावयास तरी निवतोच ' असें म्हणून ' द्रष्टव्ये जवरानें अनीयान मारण्याचा वृत्ता दृष्ट न धरिता योग्य समयाने तो आपल्या साव्यात ठेवन त्याच्या स्वाभाविक वृत्ताचा लोकमग्रहाध उपयोग करून घेणें हेंच शास्त्राच्या पुरुषाचें कर्तव्य होय ' असा या श्लोकाचा भावार्थ तें सांगत आहेत पण तो मूळ श्लोकातून निघत नाही भूक, तहान बगैरे देहधर्म, या द्रष्टव्याच्या वृत्तिच नव्हेत पहाणें, देखणें, बगैरे ह्या द्रष्टव्यवृत्ति आहेत पण मूलातल प्रकृतिसंश्लेष अथ भलताच केल्यामुळे अना हा घोटाना झाला आहे ' प्रकृति म्ह० द्रष्टव्याच्या स्वाभाविक वृत्ति ' हा रहस्यकाराचा अर्थ चुकीचा आहे प्रत्येक प्राण्याची प्रकृति म्ह० स्वभाव भिन्न भिन्न असतो, पण द्रष्टव्याची स्वाभाविक वृत्ति सर्वांचा सारखाच चक्षु हें द्रष्टव्य कोणत्याही प्राण्यामध्ये पाहण्याचीच क्रिया करतें शीत मव गर्भरात घेणें हेंच काम करत पण पूर्वमस्कारानुसार या जमाच्या आरम्भा अभिव्यक्त झालेला स्वभाव-प्रकृति प्रत्येक प्राण्यामध्ये भिन्न असते, सात्त्विक, राजस, तामस व त्या प्रत्येकात आणखी अमरय भेद होतात प्राणा त्या प्रकृतीच्या अनुसार वागतो, प्रत्येक पाव त्या तमस्या प्रकृतीवर चालतो व त्याचें कोणा कितीही तरी निवारण केलें तर त्याचा काही उपयोग होत नाही, हा ३३ व्या श्लोकाचा याव अर्थ आहे ३४ व्या श्लोकात विवेकविज्ञानानें रागद्वेषांना तिकाचें म्हणजे त्याच एका उपायान प्रकृतीमध्ये हद्द इह फरक दप्त नाहीं, असें म्हटलें आहे अर्थात् रहस्यकाराना वर तहान भूक कोणासाठी सुग्न नाही, म्हणून ' द्रष्टव्यांना मारण्याचा दृष्ट न धरिता त्याच्या स्वाभाविक वृत्ताचा लोकमग्रहाकड उपयोग करावा ' बगैरे या भावार्थ काढला आहे तो अप्रासंगिक आहे

रहस्यकार त्याच टोपेन पुढें म्हणताना—“ तसेच सुख व दुःख हे दोन्ही विकार स्वतः आहेत पण दुसऱ्याचा अभाव नाहीत, हेंच ३४ व्या श्लोकातील ' अवस्थितं वा पदार्थस्त उपड होतें, " तें कमें काय ? प्राणि व द्वेष आणि सुख व दुःख यांचा काय संबंध ? निवारण ' सुख व दुःख हे स्वतः विभक्त नाहीत त्यातील एक दुसऱ्याचा अभाव आहे ' असें म्हणत वाण ? वेदान्तशास्त्राचें असें मत नाही, हें आम्हां ज २ श्लो ६६ वरील दापत स्पष्ट दाखविले आहे त्यामुळे रहस्यकाराचें हें म्हणणें चुकत आहे.

धर्मः—स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक चागल्य.—स्वधर्म—स्वधर्मांत राहिलेच्या पुरु-
षाला—निधनं—मरण जरी आले, तरी तें—श्रेयः—श्रेयस्कर आहे. कारण—पर-
धर्मः—दुसऱ्या वर्णाचा किंवा आश्रमाचा धर्म—भयावहः—नरकादि भय दे-
णारा आहे. ३५.

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद् अनुष्ठेय एवेति
तदसत्—श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽ-
प्यनुष्ठेयमानः परधर्मोऽस्तु नुष्ठितात्सादृश्येण संपादितादपि, स्वधर्मं स्थितस्य निधनं
मरणमपि श्रेयः परधर्मं स्थितस्य जीवितात्, कस्मात्परधर्मो भयावहः नरकादिल-
क्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थः—तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः शास्त्रार्थं अपि अन्यथा मन्यते—अथ-
हारात राग व द्वेष यानां प्रेरित झालेला पुरुष शास्त्रार्थालाही निपरीत समजतो. म्हणजे
तो—परधर्मः अपि धर्मत्वाद् अनुष्ठेयः एव इति मन्यते—परधर्मही धर्मच
अमल्यामुळे—न्यालाही स्वधर्माप्रमाणेच धर्मत्व अमल्यामुळे तो आपल्याला अनुष्ठानास
योग्यच आहे असे मानतो,—तत् असत् इति 'श्रेयान्' इति—पण तें समजणे
असत् आहे, हे 'श्रेयान्' या श्रवणे सांगतात.—श्रेयान्—प्रशस्यतरः—अधिक
प्रशंसनीय आहे. (कोण ?)—स्वः धर्मः—स्वधर्मः विगुणः अपि अनुष्ठेयमानः
—आपला धर्म—स्ववर्णाश्रमाला विहित अमलेला स्वधर्म. तो विगुण—गुणरहित जरी
असला तरी तोच अनुष्ठान केला जाणारा स्वधर्म अधिक प्रशस्त आहे. (कोणापेक्षा ?
उत्तर—)—स्थानुष्ठितात्—सादृश्येण संपादितात् अपि परधर्मात्—सु—अनु-
ष्ठित—उत्तम प्रकार—सादृश्याने—सदृशत्वाने संपादन केलेल्याही परधर्माहून (गुणरहित
असलेलाही स्वधर्म आचरणे अधिक चांगले होय.)—परधर्मं स्थितस्य जीवि-
तात् स्वधर्मं स्थितस्य निधनं—मरणं अपि श्रेयः—परधर्मांत स्थित झालेल्या
पुरुषाच्या जीविताहून स्वधर्मांत स्थित अमलेच्या पुरुषाचे निधन म्ह० मरणही श्रेय-
स्कर आहे.—कस्मात्—जेणत्या कारणास्तव—यतः—याअर्थी—परधर्मः भया-
वहः—नरकादिलक्षणं भयं आवहति—परधर्म भयावह आहे. तो नरकादिरूप
भय देतो, म्हणून भयावह आहे. [पर वर्णाचा व पर आश्रमाचा धर्म मज्जे मद्गुणाना
युक्त असा जरी आपरितीत आला तरी त्याहून स्वतःच्या वर्णाच्या व आश्रमाला वि-
हित अगलेला धर्म, त्यांत हिंसा चर्गरे काहा दोष जरी अमले तरी, आचरणेच
अधिक चांगले होय, स्वधर्माचरण करीत अमलांना मरण आलेलेही पतःश्रेय, पण
दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म केव्हाही भयावह आहे. स्वधर्माचा राग म्हणून
परधर्माचे अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाच्या स्वधर्मत्यागाचा दोष अवश्य सांगता. म्हणून
स्वधर्माचा त्याग केव्हाही श्रेयस्कर नाही.] ३५.

१ इतरपक्षार मध्ये " स्वधर्मं म्ह० स्मृतिकाराच्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने प्रत्येकाच्या शास्त्राने
सादून दिलेला धर्म असा अर्थ आहे. मोक्षधर्म असा अर्थ नव्हे," असे म्हणतात. पण ते
श्री. भा. ४१

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे वार्ष्णेय—हे कृष्णा !—अथ—आता—केन—कोणाकडून—
प्रयुक्तः—प्रेरणा केला गेलेला—अयं पूरुषः—हा पुरुष—अनिच्छन् अपि—
पाप करण्याची इच्छा करात नसतानाही—बलात्—बलात्काराने—नियोजितः इव
—राज्यास लाबल्याप्रमाणेच जणुं काय—पापं—पाप—चरति—करतो. ३६

यद्यप्यनर्थमूल ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं वि-
क्षिप्तमनवधारित च तदुक्तं तत्संक्षिप्त निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते
हि तस्मिस्तदुद्योदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्त स-
न्नामेव भूयोऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णि-
कुलप्रभून् बलादिव नियोजितो राक्षसेषुक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—यद्यपि ‘ध्यायतो विषयान् पुंसः’ ‘रागद्वेषौ ह्यस्य परिप-
न्थिनौ’ इति च अनर्थमूलं उक्त—जरी मागे दुसऱ्या अध्यायात ‘ध्यायतो विष-
यान्’ (पृ. ३०७ पहा) व याच अध्यायात नुक्तेच वर ‘तां ह्यस्य परिपन्थिनौ’ (पृ ३३२ पहा)
या वचनानीं अनर्थांचे मूळ सांगितले आहे. तर—तत् विक्षिप्तं अनवधारितं च
उक्तं—ते निरनिराख्या प्रदेशा व अनिश्चित असे सांगितले आहे. यास्तव—तत्
संक्षिप्तं निश्चितं च इदं एव इति ज्ञातुं इच्छन् अर्जुनः उवाच—ते संक्षिप्त

अगदाच अयोग्य आहे कारण तस म्हटल्यास भगवानानीं अर्जुनाला कर्मे करण्याबद्दल जो
उपदेश केला, तो मोक्षासाठी नव्हे असे होते अर्थात् ‘कर्मवध प्रहास्यसि’, ‘बह-
दानतप कम न त्याज्य’ ‘आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति’ ‘कर्मणा ममिद्धि आन्विता जनका-
दय’ ‘मे मे कर्मणि अभिरत ममिद्धि लभते नर’ इत्यादि गातेनालच वचनें व्यर्थ
ठरतात येथार स्वधर्म म्ह० मोक्षधर्म जर नसेल तर स्वतः राहस्यकारानींच कर्मयोग हा
मोक्षाचा स्वतः मार्ग जो मानला आहे त्याच्याशी विरोध येतो. अर्थात् या सर्वधाने गी. २.
पृ. ३३२, ४०२, ६६१, इत्यादि ठिकाणी जे लिहिले आहे, ते व्यर्थ आहे. चार्तुवर्ण्य
व्यवस्था ही स्मृतिकाराच्या घरची नाहा. ती वेदोक्तच आहे. ‘जेसु काम तेनाची वाव
मिजो वी तो गोथा राय’ इत्यादि गुनराथा म्हण व स्वधर्म याचा अर्थ एकच आहे, असे
समजून जो बराचमा विचार केला आहे तोहि व्यर्थ आहे येथार ‘स्वधर्म’ हा शब्द
फार म्हत्वाचा आहे. तो केवळ पोट भरण्याचा पदार्थ नव्हे. भगवानानीं अर्जुनाला पुढे
वरण्याविषया जो एवढा आग्रह केला आहे तो स्वधर्माच्याच दृष्टाने होय आणि बरा
स्वधर्मांचरणाने मनुष्याला चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षरूप मिद्धि मिळत असते. अर्थात् स्वध-
र्माचा पदार्थ हे नाव देऊन स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाचा राहस्यकाराना फारच अयोग्य ओढ.
सांग केली आहे.

व निश्चित—हेच ते अनर्थांचे मूळ अशा रीतीने जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन ह्याला
—हि तस्मिन् ज्ञाते तदुच्छेदाय यत्नं कुर्या इति 'अथ०' इति अर्जुनः
उवाच—कारण ते अनर्थांचे मूळ कळते म्हणजे त्याचा उच्छेद—नाश करण्यासाठी
मी यत्न करीन अशा आशयाने 'अथ०' इत्यादि श्लोकांनी अर्जुन ह्याला—अथ
हेतुभूतेन केन प्रयुक्तः सन् राज्ञा भृत्यः इव अयं पुरुषः पापं कर्म चरति
—आचरति—पण हेतुभूत अशा कोणाकडून प्रेरित होवता हा क्ष० राजाकडून प्रेरित
झालेला त्याचा भृत्य—चाकर जसा, त्याप्रमाणे कोणाकडून प्रेरणा देला गेलेला हा पुरुष
पाप कर्म आचरितो.—स्वयं अनिच्छन् अपि—स्वतः इच्छा करीत नसूनही पापा-
चरण करतो—हे याष्णीय—यृष्णि कुलप्रसूत—हे याष्णीया क्ष० यृष्णांच्या कुलांत
उत्पन्न झालेल्या कृष्णा ।—यत्नात् नियोजितः इव—जणुं काय बलात्काराने तें
करावयास लावला गेल्याप्रमाणे—राज्ञा इव इति दृष्टान्तः उक्तः—राजाकडून जसा
चाकर त्याप्रमाणे, असा याविषया दृष्टान्त वर मागितलाच आहे. ३६.

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णां भग इतीङ्गना” ऐश्वर्यादिपदकं यस्मिन्वासुदेवे
नित्यमप्रतिबद्धत्वेन मामस्येन च वर्तते । “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं ग-
तिम् । चेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ” ॥ उत्पत्त्यादिविषयं च वि-
ज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति ॥

भाष्यार्थ—त्वं यं पृच्छसि तं सर्वानर्थकरं वैरिणं त्वं शृणु—तूं ज्याला
विचारीत आहेत—ज्याच्या विषया प्रश्न करीत आहेस त्या सर्व अनर्थ करणाऱ्या बैचाला
तूं ऐक, असे भगवान् म्हणाले. (भगवच्छब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठी पुराणातील
प्रमाण देतात—) समग्रस्य ऐश्वर्यस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य
अथ मोक्षस्य पण्णां 'भगः' इति इंगना—समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री,
वैराग्य व मोक्षाचा उपाय ज्ञान या महा पदार्थांना 'भग' अशी संज्ञा आहे—ऐश्वर्या-
दिपदकं यस्मिन् वासुदेवे नित्यं अप्रतिबद्धत्वेन सामस्येन च वर्तते—
म्ह० हे ऐश्वर्यादि सहा गुण ज्या वासुदेवामध्ये सतत अप्रतिबद्धपणे व पूर्णपणे राहतात,
तसेच—उत्पत्तिं च एव प्रलयं भूतानां आगतिं गतिं विद्यां च अविद्यां यः
चेत्ति सः भगवान् इति वाच्यः—भूतांची उत्पत्ति व प्रलय म्ह० भूतांचे कारण,
पुढील संपत्ति व विपत्ति, विद्या व अविद्या यांना जो जाणतो त्याला भगवान् असे म्हणावे
अने श्रीभगवान् 'काम एव०' या श्लोकाने अर्जुनाच्या प्रश्नाचे उत्तर सांगतात.—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—एषः कामः—पुरुषाला पापांत प्रवृत्त करणारा हा काम आहे.
 एषः क्रोधः—हाच क्रोध आहे.—रजोगुणसमुद्भवः—तो काम रजोगुणापासून
 उत्पन्न होतो—महाशनः—हा मोठा खादाड आहे. म्हणूनच तो—महापाप्मा—
 महापापी आहे—इह—या सत्सारात—एनं—या कामाला—वैरिणं—वैरी—
 विद्धि—समज ३७

काम एष सर्वलोकशत्रुर्ग्रन्थिमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः
 केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येष एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गु-
 णश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समु-
 द्भवः। कामो ह्युद्भूतो रज प्रवर्तयन्पुरुष प्रवर्तयति। कृष्णया ह्यहं कारित इति दु-
 खितानां रज कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापं श्रूयते। महाशनो महद्वशनमस्येति
 महाशनोऽत एव महापाप्मा। कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्धयेन
 काममिह ससारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—एषः कामः सर्वलोकशत्रुः—हा काम सर्व लोकाचा शत्रु आहे।
 —ग्रन्थिमित्ता प्राणिनां सर्वानर्थप्राप्तिः—ज्या कामाच्या निमित्ताने प्राण्यांना सर्व
 अनर्थांची प्राप्ति होते, (म्हणून तो सर्व लोकाचा शत्रु होय—पण त्यालाच क्रोधत्व कमं
 उत्तर—) सः एषः कामः केनचित् प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते—तो हा
 काम कोणाकडून प्रतिषेध झाला असता क्रोधत्वाने परिणत होतो (कोणी प्रतिषेध के-
 त्याम हा कामच कोव बनतो)—अतः क्रोधः अपि एषः एव—म्हणून क्रोधही
 हाच आहे (काम व क्रोध हे दोन्ही त्याज्य आहेत, असे मुचविण्यासाठी त्याचे कारण
 सांगतात—) रजोगुणसमुद्भवः—रज. च तत् गुणः च सः रजोगुणः सः
 समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः—तो रजोगुणसमुद्भव आहे म्हं.
 'रज' असा जो गुण तो रजोगुण, तोच रज सज्जक गुण ज्या कामाचा समुद्भव म्हं.
 कारण—जनक आहे तो काम रजोगुणसमुद्भव होय (याप्रमाणे कारणद्वारा कामक्रोधाचे
 त्याज्यत्व सांगून कार्यद्वाराही सांगतात—) वा रजोगुणस्य समुद्भवः—किंवा तो
 रजोगुणाचा समुद्भव—कारण—जनक—उत्पादक आहे. (अदोषण काम पुरुषालाच तेवडा
 प्रवृत्त करतो रजोगुणाला उत्पन्न करीत नारा, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—)
 हि उद्भूतः कामः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति—कारण मनात उत्पन्न
 झालेला काम रजोगुणाला प्रवृत्त करतच पुरुषाला प्रवृत्त करितो (याविषयी अनुभवा
 नुसार लोकप्रसिद्धिच दाखवितात—) रजः कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां दुःखितानां
 तृष्णया हि अहं कारितः इति प्रलापः श्रूयते—रजोगुणाचे कार्य अशी जी
 मेमादिवृत्ति तिज्यामध्ये प्रवृत्त झाले—या दुःखिताचा 'तृष्णेनेच मजकडून हे कराविले,
 मला या संकटांत घातल' असा प्रलाप ऐन येतो (त्यामुळे तृष्णा म्हं काम सेवादौ
 रजोवृत्तानां पाडणारा आहे, हे प्रसिद्ध आहे. तो योग्यायोग्यादि विचार केव्यानाचूनच अनेक
 विषयांचा उपभोग घेता, असे सांगतात—) महाशनः—महत् अशनं यस्य इति

महाशनः अतः एव महापाप्मा—हा महाशन आहे म्ह० याचे अशन—पापं मोठें आहे, तो फार खातो म्हणून महाशन, आणि त्यामुळेच महा पापी आहे, (अहोपण मोठा खादाड—सर्व विषय भोगणारा जरी असला तरी महापापी कसा ? उत्तर—) हि कामेन प्रेरितः जन्तुः पापं करोति—कारण कामाकडून प्रेरित झालेला प्राणी पाप करतो.—अतः एनं कामं इह—संसारे वैरिणं विद्धि—म्हणून या कामाला या संसारात तू वैरी जाण ३७.

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—धूमेन—धुराकडून—वह्निः—आग्नि—आव्रियते—आच्छादित केला जातो—च—व—मलेन—मळाने—आदर्शः—आरसा (—आव्रियते—झाकला जातो)—यथा—ज्याप्रमाणे—उल्बेन—वारेने—गर्भः—गर्भ—आवृतः—आच्छादित झालेला अमृतो—तथा—त्याप्रमाणे—तेन—त्या कामाने—इदं—हे—आवृतं—झाकलेलें आहे ३८

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—कथं वैरी इति 'धूमेन०' इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—हा काम वैरी कसा ते 'धूमेन०' या श्लोकान दृष्टान्ताना अनुभवास आणून देतात—सहजेन अप्रकाशात्मकेन धूमेन प्रकाशात्मकः वह्निः आव्रियते—आग्निच्या वरोवरच उत्पन्न झालेल्या अप्रकाशरूप धूमाकडून प्रकाशरूप आग्नि आच्छादित केला जातो—या यथा आदर्शः मलेन—किवा ज्याप्रमाणे आरसा मळाने झाकला जातो,—यथा उल्बेन-गर्भवेष्टनेन-जरायुणा गर्भः आवृतः आच्छादितः—किवा जसा उल्बाने म्ह० गर्भाच्या वेष्टनाने—जरायूने म्ह० वारेने गर्भ आवृत म्ह० आच्छादित झालेला असतो—तथा—त्याप्रमाणे—तेन इदं आवृतं—त्या कामाने हे आवृत—आच्छादित केले आहे, (हे म्हणजे काय ते पुढे सांगतील) ३८.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे अर्जुना—ज्ञानिनः—ज्ञानी पुरुषावा—नित्यवैरिणा—नित्यवैरी—दुष्पूरेण—ज्याची भरता कधीच होत नाही,—च—व—अनलेन—ज्याला 'पूरे' असे कधी वाटत नाही अशा—एतेन कामरूपेण—या दृष्टारूप दाखून—ज्ञानं—ज्ञान—आवृतं—आच्छादित केले आहे ३९.

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतमित्युच्यते—आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णा-काले मिश्रमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्याल पर्याप्तिर्वि-
द्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतं इति उ-
च्यते 'आवृतं' इति—पण ते पूर्व श्लोकातील 'इदं' हे-या शब्दाचें वाच्य (म्ह०
अर्थ) काय बरे आहे का जे कामानें आच्छादित केले आहे असें म्हटले जातें या
प्रश्नाचें उत्तर 'आवृतं' या श्लोकाने दिले जाते—एतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा
ज्ञानं आवृतं—या ज्ञानी पुरुषाच्या नित्य वैय्याकडून ज्ञान आच्छादित केले गेलें आहे
—हि ज्ञानी अनेन अहं अनर्थं प्रयुक्तः इति पूर्व एव जानाति—कारण
ज्ञानी या कामाकडून मी अनर्थांत प्रेरणा केली गेली आहे-या कामानें मला अनर्थांत
पाडले आहे, असे पूर्वीच जाणतो—च नित्यं एव दुःखी भवति—आणि नेहमाच
दुःखी होतो—अतः असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी तु मूर्खस्य न—म्हणून हा काम
ज्ञानी पुरुषाचा नित्य वैरी आहे, पण मूर्खाचा तो वैरी नाही.—हि सः तृष्णाकाले
कामं मिश्रं इव पश्यन्—कारण तो मूर्ख तृष्णेच्या वेळीं कामाला मिश्रासारखा पा-
हतो, पण—तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते तृष्णया अहं दुःखित्वं आपादितः इति जा-
नाति—त्याचें कार्य-त्याचा परिणाम-जे दुःख ते प्राप्त झाले असता तृष्णेने मी य
दुःखित्वाम प्राप्त केला गेलों आहे-या तृष्णेने-कामाने मला दुःखी केले आहे असें जा-
णतो—न पूर्व एव—मूर्ख पूर्वीच खाला शत्रु मानात नाही, (दुःख झाले म्ह० म
त्याला शत्रु मानतो पण ज्ञानी कामाला प्रारंभाच म्ह० दुःखरूपी अनर्थ प्राप्त होण्या
पूर्वीच, जेव्हा एखादा विषयाविषया तीव्र इच्छा होते त्याच वेळीं वैरी समजतो)—
अतः ज्ञानिनः एव नित्यवैरी—म्हणून तो ज्ञानी पुरुषाचाच नित्य वैरी आहे
(नित्य म्ह० उत्पत्त्याच्या व परिणामाच्या अशा दोन्ही प्रसंगा)—किरूपेण—कोणले
स्वरूपाच्या या ज्ञान्याच्या नित्य वैय्याने ज्ञानाला आच्छादित केले आहे ?—कामरू-
पेण—कामः—इच्छा एव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन—कामरूप वैय्याने-का-
म्ह० इच्छा, हेच याचें रूप आहे, म्हणून कामरूप त्या कामरूप शत्रूने—दुष्पूरे-
—दुःखेन पूरणं अस्य इति दुष्पूरः तेन—दुष्पूर म्ह० दुःखाने याचें पूरण-पूर्ति
भरति होते म्हणून दुष्पूर, अत्रा दुष्पूर कामाने—अनलेन—अस्य अलं-पर्याप्तिः
विद्यते इति अनलः तेन—त्याचप्रमाणे अनल म्ह० याचा अलंभाव-तृप्ति नाही,
याला विषय वेव्हार्या पुरेने होत नाहीत, म्हणून हा काम अनल आहे (त्या अनल,
दुष्पूर कामरूप ज्ञान्याच्या नित्य वैय्याने या ज्ञानाला आच्छादित केले आहे) ३९.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्यथार्थ—इन्द्रियाणि—इंद्रिये,—मनः—मन—बुद्धिः—व बुद्धि हे—
अस्य—या कामाचे—अधिष्ठानं—आश्रयस्थान—उच्यते—सांगितले जाते,—
एव—हा काम—एतैः—या इंद्रियादिमाच्या योगाने—ज्ञानं—ज्ञानाला—आवृत्य
—आच्छादित करून—देहिनं—देहवान्—देहाभिमाना आत्म्याला—विमोहयति—
नानाप्रकारे मोहित करतो. ४०.

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येस्पेक्षायामाह ज्ञाते हि
शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनियर्हणं कर्तुं शक्यते इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो
बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयत्येव कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—पुनः किमधिष्ठानः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन सर्वस्य
वैरी—पण कोणत्या अधिष्ठानाचा आश्रय केलेला हा काम ज्ञानाच्या आवरणत्वाने
सर्वांचा वैरी होतां,—इति अपेक्षायां—अर्था अपेक्षा झाला अमना—हि शत्रोः
अधिष्ठाने ज्ञाते सुखेन शत्रुनियर्हणं कर्तुं शक्यते इति ‘इन्द्रियाणि०’
इति आह—शरण शत्रूचे अधिष्ठान—आधार करूला असता अनायासाने शत्रूचा
उच्छेद करता येतो, म्हणून ‘इंद्रियाणि०’ या श्लोकाने या कामरूपा शत्रूचे आश्रय-
स्थान सांगतात—इन्द्रियाणि मनः च बुद्धिः अस्य कामस्य अधिष्ठानं—आश्रयः
उच्यते—इंद्रिये, मन व बुद्धि हे या कामाचे अधिष्ठान म्ह० आश्रय आहे, असे सांगि-
तले जाते—एतैः इंद्रियादिभिः आश्रयैः एव कामः ज्ञानं आवृत्य—आच्छाद्य
देहिनं—शरीरिणं विमोहयति—विविधं मोहयति—या इंद्रियादिमाच्या योगाने
—या आश्रयांना हा काम ज्ञानाला आच्छादित करून देहवानाला, शरीराभिमाना आ-
त्म्याला विमोहित करतो. नानाप्रकारे मोहित करतो. ४०.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अन्यथार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना—‘तस्मात्—म्हणून—त्यं—तुं—आदौ
—अगोदर—इन्द्रियाणि—आपला इंद्रिये—नियम्य—नियमित करून—इंद्रियांचे
नियमन करून—एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं—या शास्त्रज्ञान व आत्मसाक्षात्काररूप
ज्ञान याचा नाश करणाऱ्या—पाप्मानं—पाप्याला—प्रजहिहि—तोड. त्याचा
परित्याग कर. ४१.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य चशीकृत्य भरत-
र्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज, एतं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं

ज्ञान शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः, विज्ञान विशेषतस्तदनुभवस्तयोज्ञान
विज्ञानयो श्रेय प्राप्तिहेत्वोनाशनं प्रजहिह्यात्मन परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं 'तस्मात्' इति—ज्याअर्थी इन्द्रियादिक हे कामाचे
अधिष्ठान आहे त्याअर्थी काय कराव ते 'तस्मात्' या श्लोकाने सांगतात—तस्मात्
—इन्द्रियादिक हा कामाचा आश्रय असत्यामुळे—तुं आर्द्रा—पूर्व इन्द्रियाणि निय-
म्य—घशीकृत्य—तू आर्धी—कामाचा निराध करण्यापूर्वी इन्द्रियाचे नियमन करन-
त्याना आपल्या वक्ष करून घेऊन—भरतर्पभ—हे भरतकुलधेष्ठा !—पाप्मानं-
पापाचार काम—पापाळा—पापाचरण करणाऱ्या कामाळा—प्रजहिहि—परित्यज
—दार, त्याचा परित्याग कर—एन—प्रकृतं घेरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं—या
प्रस्तुत वयाचा ज्ञान व विज्ञान याचा नाश करणाऱ्या या पाप्माचा परित्याग कर—
ज्ञानं—शास्त्रत. आचार्यत. च आत्मादीना अवबोध.—ज्ञान म्ह० शास्त्रद्वारा
व आचार्याच्या सुरागे आत्मा, अनात्मा, त्रया, अविद्या इत्याद पदार्थांचा अवबोध,
अर्थज्ञान व—विज्ञानं—विशेषत. तदनुभव.—विज्ञान म्ह० विशेषत त्याचा अनु-
भव—तयो श्रेय प्राप्तिहेत्वो. ज्ञानविज्ञानयो नाशनं—श्रेय प्राप्ताच—मोक्ष
प्राप्ताच कारण—साधन अशा त्या दा-हा ज्ञान विज्ञानाचा नाश करणाऱ्या कामाळा—
प्रजहिहि आत्मन. परित्यज इत्यर्थ.—दार, त्याचा आपल्यापासून त्याग कर,
असा याचा भावार्थ ४१

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—श्रोत्रादि पाच इन्द्रिये (बाह्य स्थूल देहाचा अपेक्षेने)
—पराणि—इच्छा आहत, अमे—आहु—पठित सांगताना—इन्द्रियेभ्य—
इन्द्रियाहून—मन.—मन—परं—श्रेष्ठ आहे—तु—व—मनस—मनाहून—बुद्धि
—बुद्धि—परा—श्रेष्ठ आहे—य—आ—बुद्धे.—बुद्धाहून—परत—पलाकडे
असलेला साक्षा—स तु—ताच—स.—प्रसिद्ध आत्मा आहे ४२

इन्द्रियाण्यार्द्रा नियम्य कामं शत्रुं जहिही युक्तं तत्र किमाश्रय काम जहादियु-
च्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देह स्थूल बाह्य परिच्छिन्न चापेक्ष्य
सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वाव्यापित्वाचपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहु पण्डिता । तथेन्द्रियेभ्य पर
मन सरूपविकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा य सत्र
दृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो य देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयेयुक्तं कामो ज्ञानावरण
द्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेदृष्टा परमामा ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—आर्द्रा इन्द्रियाणि नियम्य कामं शत्रुं जहिही इति उक्तं—अ-
गोदर इन्द्रियाचे नियमन करून कामरूपी शत्रूचा परित्याग कर अथ सांगितले (साध-

नासह कामत्याग हाच सारा सन्यास आहे)—तत्र किमाश्रयः काम जहात् इति 'इन्द्रियाणि०' इति उच्यते—पण कामलाग करावा असे ठरले असता मुमुक्षूने कांणाचा आश्रय करून कामाचा त्याग करावा, असा प्रश्न उपस्थित होतो म्हणून ('सोप्यस्य परं दृष्ट्वा नियतंते' (अ २ श्लो ५९ पृ २००) या वचनाच्या आधारेने) 'इन्द्रियाणि०' या श्लोकानें उत्तर देतात—श्रोत्रादीनि पच इन्द्रियाणि—श्रोत्रादिक पाच ज्ञानेंद्रिये (व वागादिक कर्मेन्द्रिये)—स्थूल वाय्व परिच्छिन्न च देह अपेक्ष्य—स्थूल, वाय्व व मर्यादित देहाच्या अपेक्षेने इन्द्रियांचे—सौक्ष्म्य-अन्तर-स्थत्वं व्यापित्वादि अपेक्ष्य—सूक्ष्मत्व-आत राहणें, अविक व्यापी अमण, इत्यादि धर्मांच्या अपेक्षेने—पराणि-प्रकृत्यानि पण्डिताः आहुः—पर म्ह० अविक श्रेष्ठ आहेत—उत्तम आहेत असे पाडित सांगतात [शरीर इन्द्रियाहून स्थूल आहे, वाय्व आहे व मर्यादित आहे त्याच्या अपेक्षेने श्रोत्रादिक इन्द्रियें सूक्ष्म आहेत, आत आहेत व व्यापक आहेत म्हणून शरीराहून इन्द्रियें योग्यतेने श्रेष्ठ आहेत, असे विद्वान् लोक सांगतात]—तथा इन्द्रियेभ्यः सरूपविकल्पात्मक मनः पर—त्याचप्रमाणें श्रोत्रादि इन्द्रियाहून सरूपविकल्पात्मक मन पर आहे—तथा तु मनसः निश्चयात्मिका बुद्धिः परा—आणि त्याचप्रमाण मनाहून निश्चयस्वरूप बुद्धि परा-श्रेष्ठ आहे—तथा यः बुद्धयन्तेभ्यः सर्वदृश्येभ्यः अभ्यन्तरः—त्याचप्रमाणें जो बुद्ध्यापर्यंत सर्व दृश्य पदार्थाहून अभ्यन्तर आहे—[शब्दादि वाय्व विविध विषयापासून शरीर, इन्द्रियें, मन व बुद्धि येथपर्यंत जे दृश्य-ज्ञानाचे विषय होणारे पदार्थ आहेत त्या सर्वांच्या अगदा आत असणारा तो परमात्मा]—य देहिन इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः काम. ज्ञानावर्णद्वारेण मोहयति इति उक्तं—ज्या देहाभिमाना आत्म्याला इन्द्रियादि आश्रयाना युक्त असलेला काम ज्ञानाला आच्छादित करणे या कार्याच्या द्वारा मोहित करता असे सांगितले—सः बुद्धेः द्रष्टा परमात्मा—ता बुद्ध्याचा द्रष्टा परमात्मा आहे [जो बुद्ध्यापर्यंत सर्व दृश्याच्या आत-परत आहे ज्याला इन्द्रियादि आश्रयाना युक्त असलेला काम ज्ञानावरणाच्या द्वारा मोहित करतो असे वर (श्लो १९) सांगितले तो बुद्ध्याचा साक्षा परमात्मा आहे] ४०

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमा अर्जुना ! एव—याप्रमाणे—बुद्धेः परं आत्मानं—बुद्ध्याच्या पलाकडे असलेल्या आत्म्याला—बुद्ध्या—बाणून—आत्मना—स्वतः मुसकृत मनानेच त्याच—सस्तभ्य—उत्तमप्रकारें स्तभन करन
ले. मा. ४४

—दुरासदं—जो हाती लागणे फार कठिण आहे, अशा—कामरूप शत्रुं—या कामरूप शत्रूला—जहि—तू टाक. ४३.

एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्सत्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधयेत्यर्थः । ज्ञेयेन शत्रुं हे महाबाहो कान-
रूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दमनवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—‘एव०’ इति—इद्रियादिकांच्या समाधानपूर्वक आत्मज्ञानाने कामाला जिकता येते, अस ज वर सांगितले त्याचा उपसहार ‘ एव० ’ या श्लोकाने करितात—
एवं बुद्धे पर आत्मान बुद्ध्वा—ज्ञात्वा—याप्रमाणं बुद्धीहून थोड आत्म्याला जाणून (संस्कृत मन हे मन समाधानाचे साधन आहे, असे सांगतात—)—सस्तभ्य—सम्यक् स्तम्भन कृत्वा—उत्तम प्रकारे स्तम्भन करून—स्वेन एव आत्मना—संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधाय इत्यर्थः—स्वतःच आत्म्याने म्ह० संस्कृत मनाने उत्तम प्रकारे समाधान करून—[मुमस्कृत मनानेच अतः करणाला आत्म्यामध्ये शांत—समाहित करून]—हे महाबाहो—हे पराक्रमा अर्जुना,—एव कामरूपं दुरासदं शत्रु जहि—या कामरूप दुरासद—शत्रूला टाक—त्याचा त्याग कर—यस्य दुःखेन आसदः—आसादन—प्राप्तिः त दुरासदं—ज्याची दुःखाने आसद म्ह० आसादन प्राप्ति होते तो दुरासद, त्या दुरासदाला [म्ह० मोठ्या कष्टाने हाती लागणाऱ्या कामाला]—दुर्विज्ञेय—अनेकविशेष इति—ज्याचे अनेक विशेष—प्रकार कळणें फार कठिण आहे, अशा कामाचा त्याग कर [त्याला जिंक या तिसऱ्या अध्यायात साधनभूत कर्मनिष्ठा प्राधान्याने व तिने साध्य असलेली ज्ञाननिष्ठा गौणत्वाने सांगितला आहे] ४३

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविषयीील

ब्रह्मविशेषाचा योग—उपाय—शास्त्रांतील कर्मप्रशसायोगाचाचा तिसरा अध्याय

विष्णुशर्मकृत सान्त्वयार्थ—सटीप—भाष्य भाष्यार्थामह समाप्त झाला.

१२हस्यकारांनी ३६—४३ श्लोकांची संगति व अर्थहि असाच कसा तरी लावला आहे पण आता यापुढे विस्तारमर्यादित महत्त्वाचे तेवढेच दोष दाखविण्याचा विचार आहे कारण येथवर केलेल्या मविस्तर परीक्षणावरून गीतारहस्यातील विवेचन शास्त्रीय परीभाषेच्या कमोटीला कितीपण उघेरेल, याबद्दल आता बहुतेकांची खात्री झालीच असेल. असो या ४३ व्या श्लोकाच्या अर्थात रहस्यकार—‘ मस्तभ्य आत्मान आत्मना ’ याचा अर्थ ‘ आपणच आपल्याला आवडून धरून’ असा करिताना पण आपणच आपल्याला आवडून कमें घरावे, वर्गरे काहा माणन नाहान त्यामुळे तो शब्दसं व मरळ अवहा फारच दुर्बोध झाला आहे. भावार्थांना त्यांचेच किती सुबोध स्पष्टकरण केले आहे, ते वाचकांना अवश्य पहावे. दा

श्रीवावरील टांपेत त्यांना पुन ' लोकमग्रहार्थं सर्व कर्म स्वधर्माप्रमाणे करण्याला इन्द्रिये
ताम्यात पाहिजेत व तेवढाच इन्द्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे ' इत्यादि अप्राप्तगिक उल्लेख
केलाच आहे पण लोकमग्रहाचें प्रकरण २९ व्या श्लोकातच मपले आहे त्याचा येथें वाहा
सकथ नाहा येथें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर प्रकृत आहे ' मव अनर्थांचें मूळ काम आहे
तो इन्द्रियादिकांच्या आश्रयानें प्राण्याला अविवेकी बनवितो, म्हणून तू प्रथम इन्द्रियाचा निग्रह
कर, ' असा स्पष्ट उपदेश आहे त्यामुळे ' इन्द्रिये स्वधर्माचरणापुरतांच ताम्यात राहता
तेवढाच इन्द्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे ' हें म्हणणें मुळाला धरून नाहा "इन्द्रियाचें काम
बाह्य पदार्थांचे सस्कार ग्रहण करण्याचें असून मनानें त्याची व्यवस्था लावित्यावर बुद्धि
त्याचा निवडानिवट करते " ६६३ हें रहस्यवाराचें म्हणणें वेदान्तपरिभाषेला धरून नाहा
इन्द्रिये बाह्य पदार्थांचे सस्कार ग्रहण करीत नाहींत, तीं साक्षात् शब्दादि विषयांचें ग्रहण
करितात मन त्याचा म्ह० बोणाची व्यवस्था लावतें ? मन व्यवस्था लावणारें नाहीं,
विषयाविषया हा चागला आहे का बार्ड, आपल्याला अनुकूल आहे कीं प्रतिकूल ? इत्यादि
नुस्ते सकल्प व विवरूप करतें, व बुद्धि त्याच्या बऱ्या-वईटपणाचा निश्चय करते त्यामुळे
वरील म्हणणें अप्रामाणिक आहे आचार्यांना या अध्यायाला ' कर्मप्रशसायोग ' असें नाव
देवऱ्या समाप्तिमूखक वाक्यात दिलें आहे

अध्याय चवथा.

ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मा—इमं अव्ययं योगं—हा अक्षय फल देणारा ज्ञानयोग
—विवस्वते—आदित्याला—प्रोक्तवान्—सांगता झालां—विवस्वान्—आदित्य
—मनवे—मनूला—प्राह—सांगता झाला—मनुः—मनु—इक्ष्वाकवे—इक्ष्वाकु
नावाच्या आदिराजाला—आपल्या पुत्राला—अब्रवीत्—सांगता झाला. १.

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षण ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थं
परिसमाप्त प्रवृत्तिलक्षणो, निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो
भगवताऽन. परिसमाप्त वेदार्थं मन्वानस्त वशरुथनेन स्तौति श्रीभगवान्—इममध्यायद्व
येनोक्त योग विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानह जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां
ब्रह्मध्यानाय । तेन योगबलेन युक्ता समथा भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे
परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शनं
निष्ठा लक्षणस्य मोक्षाख्य फल इत्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे श्वपु
त्रायाऽऽदिराजायब्रवीत् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कर्मयोगोपायः ससंन्यासः यः अथ ज्ञाननिष्ठा लक्षणः योगः
अध्यायद्वयेन उक्तः—कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे असा संन्यासासह जो हा ज्ञाननि
ष्ठा रूप योग गेरया दोन अध्यायांना सांगितला—यस्मिन् प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्ति
लक्षणः वेदार्थं परिसमाप्तः—ज्या निष्ठाद्वयात्मक योगात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्ति
लक्षण वेदार्थं सर्वप्रकार जतभूत झाला आहे (अहो पण मागील दोन अध्यायात निष्ठाद्वय
जरी सांगितले जमले तरी पुढील अध्यायात दुसरे काही सांगावयाचे असेल, अशी शक
येऊन म्हणतात)—च सर्वासु गीतासु भगवता अथ एव योगः विवक्षितः—
आणि पुढील सर्व गीताध्यायामध्ये भगवानाकडून हाच योग विवक्षित आहे—भगवानातून
हाच योग सांगावयाचा आहे—अतः वेदार्थं परिसमाप्त मन्वान श्रीभगवान्
न वशरुथनेन स्तौति—झणून वेदार्थ पूर्णपणे समाप्त झाला आहे, यात अन्तर्भूत
ज्ञान आहे, असे मानणारे श्रीभगवान् त्या योगाला संप्रदायाच्या स्वरूपाने स्तविताना
['वशरुथन' म्ह० संप्रदायाचा उपन्यास व संप्रदायाचा उपदेश करणे, त्यामुळे]

योग इतिम आहे, भगवानांना आपल्या पदरचाच सांगितला आहे, ही शका जाऊन योगाच्या प्रशस्तेमध्ये त्याचे पर्यवसान होत, आणि त्यामुळे त्याविषयाची श्रद्धा दृढ होते. म्हणून भगवान् या दोन अध्यायांना सांगितलेल्या ज्ञानयोगाचा संप्रदाय सांगतात संप्रदाय म्ह० गुरुशिष्यपरंपरा या ज्ञाननिष्ठारूप मुख्य योगाची इतिकर्तव्यता संन्यास आहे, व कर्मयोग हा त्याचा उपाय आहे. त्यामुळे या योगात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्ही प्रकारचा वेदार्थ संश्लेषत अन्तर्भूत होतो, व भगवानांना या पुढाला पधरा अध्यायातही हाच ज्ञानयोग सांगायचा आहे] —इमं-अध्यायद्वयेन उक्तं योगं—दोन अध्यायांनी सांगितलेल्या, कर्मयोग या उपायाने प्राप्य, अज्ञा या ज्ञाननिष्ठारूप योगाला—अहं सर्गादौ धिक्स्वते—आदित्याय प्रोक्तवान्—मी सृष्टीच्या आरंभा विवस्वानाला म्ह० सूर्याला सांगितले (कशासाठी ? उत्तर—) जग परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय—जगाचे पालन करणारे जे क्षत्रिय याच्या बलाचे आधान करण्यासाठी (त्याच्यामध्ये बलाचे आधान करण्यासाठी हा योग मा सूर्याला सांगितला पण या योगाने क्षत्रियामध्ये बल कसे येते, ते सांगतात—) —तेन योगबलेन युक्ताः ब्रह्म परिरक्षितुं समर्थाः भवन्ति—त्या योगबलाने युक्त झालेले क्षत्रिय ब्राह्मण्याचे सर्वप्रकारे रक्षण करण्यास समर्थ होतात याप्रमाणे—ब्रह्म-क्षेत्रे परिपालिते जगत् परिपालयितुं अलं—ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे परिपालन झाले असता त्या दोघाकडून कर्मफलभूत जगाचे अनुष्ठानाच्या द्वारा रक्षण

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“ कर्म कोणाला चुकत नाही ” (हे म्हणजे सर्वथा खरे नाही मागे पृ २६७ पहा) “म्हणून बुद्धि निष्काम झाला तरी कर्म केलेंच पाहिजे” (कामच शारंगधियाचा प्रवक्तृ असल्यामुळे बुद्धि सवधा निष्काम झाल्यावर कर्म ममबल नाही. ‘अवामस्य त्रिया काचित् इत्यने नेह कस्यचित्। यच्चि कुर्वते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टित-मन अ २ धो ४ म्ह० कोणाहि निष्काम पुण्याचा कोणताच क्रिया या सृष्टाने दिसत नाही प्राणा जे ते करतो ते ते कामाने चेष्टित, कामाचा परिणाम आहे वारतव ‘बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे’ हा रहस्यकाराचा आग्रह रहस्यातच राहणार, हे उघड आहे लोकप्रग्रह हा लोकप्रग्रहविधीपूर्वमाठा विहित आहे अ ३ श्लो २० प ३, १५ पहा “कर्म गृहणेत्येव यशयागादिकर्म” (होय का ? मग मागच्या ६६१ पानावरच ‘स्वधर्म म्ह० शास्त्राने लावन निलेला धडा ’ म्हणून ते म्हणेल, त्याचा वाट काय ?) “पण मीमांसनाचा हा कर्म स्वग्रह ” (मीमांसनांना ता कोठून आणला ? कर्म वैदिक आहेत, मीमांसकाच्या पदरची नाहीत) “ ज्ञानाने स्वाध्वबुद्धि मुला तरी कर्म मुक्त नाही ” (ज्ञानाने कर्तृत्वबुद्धि निवृत्त झाल्यावर कोठला स्वार्थ, कोठला निष्काम कर्म व कोठला लोकप्रग्रह ? माक्षान् आत्मज्ञान म्ह० काय हे बरोबर दृष्टात न आणल्यामुळे हा संव द्रष्टप्रपच आहे) “ कर्मयोगाचे आतापर्यंत जे विवेचन केले ” (आतापर्यंत म्ह० दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ श्लोकापासून तिसऱ्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत नेवळ कर्मयोगाचेच विवेचन केलेले नाही ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोघांचेही विवेचन केले आहे त्यातल्या त्यात ज्ञानयोगाचे प्राधान्याने व कर्मयोगाचे त्याच्या अगत्याने विवेचन केले आहे)

करतां येण शक्य आहे — अव्ययं—अन्यथाफलत्वात्—हा योग अव्यय आहे वा.

१ रहस्यकार म्हणतात—“ अव्यय म्ह० कदाहा क्षण न होणारा किंवा निवालावापित व नित्य असा हा कमयोग माग ” पण हा कमयोग तर असा नित्य आहे तर पुढच्याच श्लोकात—“ पण दीप बालानें तोच योग या लोका नष्ट झाला ” हें म्हणजे कसें ममवतें? वास्तव ह्या योगालाच नित्य म्हणण्यापेक्षा आचार्यांना म्हटल्याप्रमाणें त्याचें मोक्षक अव्यय असल्यामुळे त्याला अव्यय म्हणणच अधिक संयुक्तिक होय शिवाय त्याला ‘अव्यय’ हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळे तो साधनरूप कमयोग नसून माक्षात मोक्ष हें फल देणारा ज्ञानयोगच आहे, हेंहा सिद्ध होतें रहस्यकार या श्लोकावराला टापेंत म्हणतात—“ या श्लोकात ‘योग’ या एकेरी शब्दानें ” (तर मग ‘कमयोग’ हा दुहेरा शब्द आहे वाटतें! मराठात ‘अरे तुरे करणें’ याला एकेरी शब्द म्हणतात रहस्यकाराना येथें ‘एकवचनी किंवा असमरत छ० समामरहित पदान’ असें म्हणावयाचें होत असें वाटतें पण तो आशय एकेरीशब्दानें व्यक्त होत नाहा) पण ‘योग म्ह० कमयोग अर्थात् साम्य बुद्धीन कसें करण्याचा माग’ असा अर्थ होऊ शकत नाहा (मागे पृ १७५ पहा) योग म्ह० समत्व व ‘योगस्थ होऊन कसें कर’ असा अर्जुनाला स्पष्ट उपदेश केला आहे त्यामुळे योग छ० कमयोग असा वाच्य—मुख्य वृत्तीनें अर्थ होऊ शकत नाहा तेराव्या अध्यायात असा नित्यादिक ज्ञानाचे उपाय असल्यामुळे त्यांना गौणवृत्तीनें ‘ज्ञान’ म्हणून जसें म्हटलें आहे त्याप्रमाणें कमयोग हें मुख्य योगाचें साधन असल्यामुळ त्याला ‘योग’ असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे असें मानलें तरच ‘समत्व छ० योग व योगस्थ होऊन कसें कर’ (अ १ श्लो ४८) हा उपदेश उपपन्न होतो अर्थात् वास्तवधानें योगीतरहस्यात (पृ ५६-६५) जे काही लिहिलें आहे तें सब अयुक्त आहे पुढें रहस्यकार “ गातेंतील या मार्गाचा ना परंपरा बरील श्रद्धात सांगितला आहे ता या मार्गाचें मूळ ममनण्यास अर्थात् महत्त्वाची असताहा दीक्षाकाराना त्याचा विशेष चर्चा केलेली दिसत नाहा, ” असा ताता ताता दीक्षाकारावर तेषांचा महान शिंतोडा उडवून स्वतः त्या परंपरेचें मूळ असें सांगतात—“ महाभारतांतगत नारायणाधीपाख्यानात भागवत धर्माचें ते निरूपण आहे त्यात हा धर्म प्रथम श्वेतद्वीपात भगवानापासूनच नारदाम प्राप्त झाला असून, “ तोच महात्मा धर्म दे राजा ! तला पूर्वी हरिगातेत म्हणजे भगवद्गीतेत ममामविधिहित सांगितला आहे ” असें ब्रह्मा यन जनमेजयास सांगत असून (म भा शांतिपर्व ३४६ ९ १०) पुढे युद्धात विमलक क्षत्रिय्या अर्जुनास हा धर्म सांगितला आहे ” असे पुन म्हटलें आहे (म भा शा ३४८ ८) यावरून गातेंतला योग म्हणजे कमयोग भागवत धर्मांतला आहे हें उघड होतें (गी २ पृ ९-११) पण वस्तुतः गातताल प्रतिपादनाला वेगचें मूळ न दाखविता महाभारतातल शांतिपर्वच्या एका उपारयानाचा आधार दाखविणें, हे वैयक्तिक संप्रदायाला माहून आहे भारतात मागाहून पुष्कळ उपारयान घालून त्यानें महाभारत केलें, हे जर गरीं आहे, तर नारायणावाधारयानही मागाहून घातलेलें नसेल म्हणून कशावरून १ व गाता मवमान्य झालेला घालून नारायणावागा निचा सबंध बुद्धिपुर सर चोटला गेला नसल म्हणून तरी कशावरून २ अर्थात् गातेचा सारवाणि इतर दर्शनांशा सबंध दाखविणें नित्यें अव्यय नितकाच तिचा पुराणातल एका विनिष्ट पथाच्या उपरयानांशा मरप दाखविणें अव्यय आहे ज्या अर्था नारायणीवात गातेचा स्पष्ट दर्शक आहे व गातून नारा

यणायोपाख्यानाचा अस्पष्टही उल्लेख नाही, त्या अर्था गांता स्वापदेशाविषया निरपेक्ष अमून नारायणीयोपाख्यान मात्र आपलें नातें गांतेक्षा लावण्याचा अपेक्षा करतें अमें दिसतें. त्यामुळे रहस्यकाराना प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी असलेल्या ममासिग्न्याक वाक्याचें जसें मोठें महत्त्व वाटले, त्याप्रमाणेंच नारायणीयोपाख्यानाचेही महत्त्व जरी वाटलें असलें तरी टीकाकाराना तें वाटण्याचे फारमें कारण दिमत नाही. कारण ते भगवद्गीता पौराणिक आख्यानातार्ताल एखाद्या इतिहासाच्या आधारांनं लिहिलेली आहे असें समजत. नाहात. तर ब्रह्मसूत्रादिकांत तिचा 'स्मृति' म्हणून उल्लेख केलेला असल्यामुळे तिला मुख्य आधार उपनिषदांचा आहे, असें समजतात. कारण स्मृति म्हणून ती धृत्यर्थांलाच अनुमरणा पाहिजे. पौराणिक कथाना ता अनुमरणार नाही. भागवतादि पंधाना तर ता केव्हाच अनुमरणें शक्य नाहा. धृति, स्मृति व सूत्र यांनाच भागवत, शैव, गान्धर्व इत्यादि पथ अनुमरतात. यास्तव टीकाकाराना नारायणीयोपाख्यानाशीं गांतेचा संबंध लावला नाही, म्हणून रहस्यकाराना त्यांना दोषदेण्याचा जो सहज यत्न केला आहे तो ब्रूया होय. आता प्रवृत्ति व निवृत्ति धर्म आणि मराच्यादिक व सनकादिक हे त्याचे अधिकारी याविषया रहस्यकार (गा. २. पृ. ३१२. १३) जे भागनात तें आचार्यादिकानाहा मम-तच आहे. (मागे पृ. २ पहा).

सृष्टीच्या आरम्भापासून प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन मार्ग चालू आहेत, याबद्दल आमचा वाद नाहा. ' पण ते दोन्ही स्वतः आहेत व मोक्षप्रद आहेत आणि शानी पुरुषाकरिता शानोत्तर अनुष्ठानामाठा आहेत. ' हें म्हणणें आम्हाला म्हणजेच आचार्यांना समत नाहा. कारण रहस्यकार ज्या नारायणीयाच्या आधारांनं बरील उल्लेख करितात त्याच नारायणी-यावरून व स्वतः रहस्यकाराच्या प्रतिपादनावरूनहा प्रवृत्तिमार्गें मसारीपयोगी अमून निवृ-त्तिमार्गें मोक्षोपयोगी आहे, अमें ठरतें. त्याविषया नारायणायात असे उल्लेख आहेत. सुब्रह्मण्य शास्त्रिणां मोक्ष. अ. ३४०, मद्रासप्रन ७० ३४९. यात शौनकांनं सीतीला ' भगवान् स्वतः निवृत्तधर्मांमध्ये स्थित आहे. त्यानंन निवृत्ति धर्म केले आहेत; मग असे असताना त्यानं देवनांना प्रवृत्तिधर्मांत भागादार कसें केले व त्याच्या बुद्धि त्या धर्मांपासून परतवून त्यांनाच निवृत्तिधर्मवान् कसें केले ' अमा प्रश्न केला. तेव्हा सीतीनं वैशंपायन व जनमे-जय याच्यामध्ये याविषयाचें झालेल्या संवादाचें पूर्ववृत्त मागितलें. त्यात जनमेजयानं असा प्रश्न केला आहे—“ इमे सगृह्णन्ते लोकाः संसृतासुरमानवाः । क्रियास्वभ्युदयोक्तानु-मत्ता इदंयन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मजिवांषु परम सुखम् । ये तु मुक्ता भव-न्तीह पुण्यपापविवाजिताः ॥ ते सहस्रांश्चैव देव प्रविशन्तीह शुधुम् ॥ ८ ॥ अथ हि दुरतु-ष्टेयो मोक्षधर्मः सनातनः । य इत्या देवताः सर्वा इव्यक्त्यमुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किं च ब्रह्मा च रद्रश्च शत्रश्च बलभित्प्रभुः । सर्वस्ताराधिपो वायुरश्विर्वरुण एव च ॥ १० ॥ आकाश जगती चैव ये च दोषा दिवौकमः । प्रलय न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गं भ्रुवमश्वरमव्ययम् । ” अर्थ—ब्रह्मदेवासह हे सर्व देव, दानव, मानव अभ्युदयामाठी मागितलेल्या क्रियामध्येच सर्वप्रकारे आसक्त झालेले दिसतात; ७. हे ब्रह्मणा, तू मोक्ष सांगितलाय व निर्वाण मोक्ष हेच परम सुख आहे. जे पुण्य व अपुण्य माना रहित झालेले हाना येथें मुक्त होतात ते सर्वमंडलवर्ता ज्योतिःस्वरूप पुराणमध्ये प्रवेश

करितात, असें आम्हीं ऐकतो. ८. हा मनातून मोक्षधर्म मोठ्या कष्टाने आचरता येण्या-
जोगा आहे. त्याला सोडून सर्व देव हव्य-कव्यभक्षण करणारे झाले ९. ब्रह्मा, रुद्र, रुद्र,
सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, वरुण, आकाश, पृथ्वी तसेच नाकाचे सर्व देव आपणच निर्माण
केलेल्या आपल्या कर्मबन्धरूप सृष्टीला जाणत नाहात त्यामुळे ते त्या निल, अक्षर व
अव्यय मार्गामध्ये स्थित झालेले नाहीत. (तर ते प्रवृत्तीमध्ये स्थित आहेत. त्याचप्रमाणे
ते देव यशामध्ये भाग हरण करणारे म्हणून कसे म्हटले आहे ? यज्ञात देवांचे यजन का
केले जाते ? आमच्या यज्ञात जे भाग घेतात ते स्वतः महायज्ञ करीत अमतांना कोणाला
भाग देतात ?) जनमेजयाने असे प्रश्न केले. निवृत्तिधर्मच जर श्रेष्ठ अमता तर आमच्या
अपेक्षेने जे जगत्सर्व अधिक जाणतात ते ब्रह्मा, रुद्र इत्यादि देव सृष्टि, संहार इत्यादि
कार्यामध्ये प्रवृत्त झाले नमंत पण ते तर निल प्रवृत्ति करितात यास्तव निवृत्तिधर्म हा
शुद्ध फसवणूक आहे त्याचप्रमाणे देव जेमे त्याच्याहून दुसरे श्रेष्ठ देव नसल्यामुळे इतरांना
भाग न देता स्वतःच सुख भोगतात त्याप्रमाणे आम्हीही यज्ञादि न करिता म्हणजे प्रवृत्ति-
मार्गाचे अनुष्ठान न करता मुराने राहू असा या प्रश्नाचा आशय आहे. त्यावर वैश-
पायनाने " तुझा प्रश्न अतिशय गूढ आहे, वेदवेद्या, पुराणवेद्या व तपस्वी पुरुषाचाचून
दुसऱ्या कोणाला असा प्रश्न करता येणार नाहा, " अशा राजाची स्तुति करून आपल्या
गुरूच्या म्हणजे पराशरपुत्र व्यासाच्या तोंडून या प्रश्नाचा उत्तर जसा ऐकला होता तसा
राजाला सांगितला. व्यास म्हणाले, " मी त्रिकालज्ञानाकरिता फार मोठे तप केले, व
नारायणाच्या प्रसादाने मला ते ज्ञान झाले यास्तव मी तुमच्या सहायाचे निरसन करतो.
कल्पाच्या आरंभा काय घटले ते मी क्षान्दवृद्धीने पाहिले आहे साख्ययोगवेत्ते ज्याला ' पर-
मात्मा ' म्हणून म्हणताना त्याच्यापामून अव्यक्त झाले. अव्यक्तापामून महान् आमा या
नावाचे व्यक्त झाले त्याच्यापामून पितामह झाला. साख्यशास्त्रात वानाच व्रमाने महा-
पुरुष, प्रधान, महत्त्व, व अहंकार म्हणतात. तो अहंकाररूप ब्रह्मा सर्वतोत्पन्न आहे.
त्याच्यापामून आकाशादि पाच भूते झाली भूतापामून शब्दादि पाच गुण झाले. पचभूता-
पामूनच मरीचि, अग्निरा, अग्नि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वनिष्ठ, स्वायम्भुव मनु, हे ऋषी
झाले. ते ऋषी, याच आठ प्रकृती अमून त्याच्यामध्ये सर्व लोक प्रतिष्ठित आहेत. ब्रह्म-
देवाने लोकांच्या भिद्धीकरिता त्यांना निर्माण केले. या आठ प्रकृतीपामून हे सर्व जग
झाले. रोपात्मक रुद्र झाला त्याने दुम-या दहा रुद्रांना उत्पन्न केले त्यामुळे ते अकरा
विवारपुरुष झाले. त्यानंतर लोकनिद्वयभे उत्पन्न केलेले ते सर्व रुद्र, प्रवृत्ति व देशविश्व
देवापार्शी येऊन उभे राहिले, आणि " आम्हाला उत्पन्न करून आमच्यातील कोणी
कोणत्या अधिकारावर आरुढ व्हावे, तेही मागितले, पण त्या अधिकाराचे परिपालन
आम्हा कसे करावे, ते सांगा आमचे बल कशात आहे, ते आम्हाला मागितलेच नाही
आपापला अधिकार चालविण्यावर बरे पडेल. " असे म्हणाले तेव्हा ब्रह्मा त्यांना बरोबर घेऊन
अव्यक्त महापुरुषाकडे गेला. तेथे त्या सर्वांनी उग्र तप केले. तेव्हा प्रसन्न झालेला भगवान्
म्हणाला, " अहो सर्व देवर्षींनी, मी तुमचे स्वागत वरगां आणि स्वागतानेच तुमचे पूजन
करून जे उत्तम वचन बोललो, ते ऐका. तुमचे कार्य मला कळले आहे व ते मोठे लोक-
हिंदी आहे. तुमच्या प्राणाचे प्रवृत्तिबुल परिपोषण केले पाहिजे. माही आरापना कर-

ण्याच्या इच्छेनें तुम्हा मोठें तप केलेंत. यास्तव आता त्याचें फल भोगा. हा पितामह व तुम्हा सर्व देव ज्ञान चिन्तनें मला उद्देशून यज्ञ करा. यज्ञान सर्व भाग मला या. म्हणजे अहो ईश्वरानों मा तुमच्या अधिकाराप्रमाणे तुमचें कल्याण करीन. ”

देवाधिदेवाचें हें भाषण ऐकून ते सर्व देव व कर्षा मनुष्ट झाले. त्यांना वेदोक्तपद्धतीनें वैष्णव यज्ञ केला. त्या मनात ब्रह्मदेवानें आपला भाग कल्पिला. देव व देवषां यानाहीं आपापले भाग कल्पिले; आणि परास्पर देवाला ते निवेदन केले. तेव्हा तो वरद देवदेव त्या सर्व देवांस म्हणाला “ तुमच्यापैकी ज्यानें जो भाग कल्पिला तो मज्या पोंचला. त्यामुळे मा प्रसन्न झालों आहे. आता मी तुम्हाला त्याचें आवृत्तिलक्षण-पुनर्जन्मरूप फल मागतो. अहो देवानों, हें तुमचें लक्षण मादया प्रमादनें उद्भवलें आहे. तुम्हा प्रत्येक युगामध्यें प्रवृत्ति-फलाला पात्र व्हा आणि स्वतः यज्ञ करा. तुम्हा या यज्ञान भागाचा जशी कल्पना केला आहे तशाच इतर करतांल. त्यामुळे तुमची वृद्धि होईल. तुम्हा त्या यज्ञमानाचें पोषण करा. मानवाना यज्ञाच्या योगान तुमचें पोषण केलें अमता तुम्ही मला मनुष्ट करा. याप्रमाणें यज्ञभागानां परिपुष्ट होऊन तुम्ही लोकाचें धारण करा वेद व जीर्णार्थासह यज्ञ यामाठाच उत्पन्न केलेले आहेत. मा तुम्हाला प्रवृत्तिगुणयुक्त निमाण केलें अमून कल्पाच्या अन्तापर्यंत तुम्हा आपापल्या अधिकाराप्रमाणें लोकहित करात रहा. मर्याचि, अगिरा, अग्नि, पुलस्त्य पुलह, क्रतु व वसिष्ठ हे मात मानमपुत्र मुख्य वेदवेत्ते व वेदाचार्य कल्पिलेले आहेत. हे प्रवृत्तिधर्माचें अनुष्ठान करणारे अमून त्यांना प्राजापत्य अधिकारावर नेमलेले आहे. हा क्रियावानाचा मार्ग आहे. तो लोकांची मृष्टि करणारा आहे. ”

याप्रमाणें रजोगुणी लोकाचा प्रवृत्तिमार्ग मागून मत्त्वप्रधान लोकाचा निवृत्तिमार्ग मागतात—“ मन, सनत्सुजान, मनक, मनदन, सनत्कुमार, कपिल, व मनानन हे मात मानसपुत्र जन्मत.च ज्ञानी झाले. ते निवृत्तिधर्मांमध्ये श्रित होते. तेच मुख्य योगवेत्ते, साख्यज्ञानविशारद, धर्मज्ञाज्ञाणाल आचार्य, व मोक्षधर्मप्रवर्तक आहेत. हा निवृत्तिमार्ग क्रियावानांना—प्रवृत्तिमार्गांमध्ये रत अमेलत्या लोकाना दुर्लभ आहे, कारण अत्यंत सार्विक लोकांनाच तो मार्ग सुलभ अमतो. ” इत्यादि.

याच अध्यायाच्या उपमहारामध्ये—“एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातन. ॥ ९८ यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा । निवर्त्ति चास्वितो धर्मं गतिमभ्युपधमिणान् ॥ प्रवृत्ति-धर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रनाम् ॥ ९९ ॥ अमे म्हटलें आहे. हे राजा, याप्रमाणें हा सनातन पद्मनाभ यज्ञामध्ये नित्य अग्रहर-भागादार व यज्ञकर्ता सायिनला आहे. तो निवृत्तिधर्मांमध्ये स्थित आहे. निवृत्तिधर्म हा अग्रह्य धर्मा लोकांची—सुमुक्षूंची गति आहे. ह्यानेंच लोकांची मात्त्विक, राजस व तामस अशी विचित्रता करून प्रवृत्ति धर्म केले आहेत, असा त्याचा भावार्थ आहे.

यावरून गांवारदस्यकार ज्या नारायणीयधर्मांला प्रवृत्तिपर समजतात ना वस्तुतः कमा आहे ते वाचकांच्या ध्यानात येईल. त्याचप्रमाणे प्रवृत्तिमाग व निवृत्तिमाग असे दोन मार्ग सृष्टाच्या आरंभापासूनच जरा सुरू झालेले अमले तरी त्याचे अधिकारी कमाने राजस व सार्विक जीव आहेत. ब्रह्मादि देवाना कल्पाचे अधिकारा करून ईश्वराने आधिकारिक

वनविले आहे म्हणजेच त्यांना जगाच्या निवाहाकरिता नेमले आहे त्यामुळे त्यांना प्रवृत्ति करणे भाग आहे पण त्यावरून प्रवृत्ति निवृत्तिमागाच्या बरोबरीचा निष्ठा आहे, व ती प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर करण्यास योग्य अशी निष्ठा आहे, हे म्हणजे मर्यादा अयुक्त होय

निवृत्तिमार्गातील निष्काम ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने लोकपितामह ब्रह्माही दुसरी आहे कारण तोही आपल्या प्रारब्धानुसार प्रवृत्तीमये नियंत्रित झालेला असतो हे म्हणजे आमच्या पदरचे नाही तर योगवामिष्ठात आवृत्तिष्ठानाच तसे म्हणले आहे शिवाय उपनिषदांतही अग्नि, सूर्य, वायु, यम इत्यादि देवसुद्धा परमात्म्याच्या भीतीने आपापला नियत कायें करितात, असे वर्णन आहे त्यावरून प्रवृत्ति, मग ती ब्रह्मदेवाची असो की ब्रह्माद्या शुद्ध जीवाची असो, ती ईश्वराच्या नियतीमुळे होत असते, व ईश्वराच्या नियताने नियत झालेला जाव साक्षात् चतुर्मुख जरी असला तरी तो बद्धच होय, मुक्त नव्हे अशा ब्रह्माकरिता निवृत्तिमाग नाही तर त्या सर्वांचा आत्मा होण्याचा इच्छा करणा या मनुष्याकरिता निवृत्तिमाग आहे त्यामुळे “ब्रह्मदेव कम करण्याम प्रवृत्त झाला तेऽहाच जरी सुधीनी मुरवात झाला” (गीता २.३१३) असला व ब्रह्मादिस्तम्भपर्यंत प्राय सर्व नाव तिचेच गुणम असते तरी गीतेतच सांगितल्याप्रमाणे सहस्रावधि मनुष्यांतील तो एखादाच तिला काळजा असेल, ज्याला सृष्टिच्याच्या फेयानून सुद्धा आवृत्तिरहित स्वामी जावयाचे असेल, म्हणजेच ज्याला मत्सारातून मुक्त न्हावयाच असेल त्याच्यामाठा निवृत्ति हाच एक माग आहे प्रवृत्ति हा त्याच्यासाठी ईश्वराने नियत केलेला माग नव्हे कारण शांतिपर्वतात (मद्रान प्रत अ. २१९) “प्रवृत्ति पुनरावृत्तिर्निवृत्ति परमा गति” असे स्पष्ट म्हटले आहे

‘प्रवृत्ति’ या शब्दाचा अर्थच सत्साराप्रवृत्त चेष्टा असा आहे व ‘निवृत्ति’ म्हणजे सत्साराची निवृत्ति करणारा धर्म मरीच्यादिज्ञानी ज्या धर्माचे अनुष्ठान केले तो प्रवृत्ति धर्म होय, व यथ हे त्याच म्यकूप अमन त्याच पल रंग आहे स्वयं हे पल सत्सारातगतच अमत्वातुळे तो माक्ष नव्हे प्रवृत्तिहि विहित व निषिद्ध अशा दान प्रसारची अमन विहित प्रवृत्तीचे उत्कर्ष-अभ्युदय हे पल आहे व निषिद्ध प्रवृत्तीचे अथ पात-अवोगति हे पल आहे अर्थात् विहितधर्मा पुनरावृत्तीला प्रतिबंध करू शकत नाही म्हणून प्रवृत्तिहि एक प्रकारचा धर्म ठरते पण जी प्रवृत्ति ‘मी हिचा बता आहे’ अशा भावनेने होते तीच पलाचे निमित्त होते म्हणजे साहकार प्रवृत्तीमुळेच पुनरावृत्ति होते ‘मी बता आहे’ या भावनेने होणारे शुभ विवा अशुभ कर्मच पुढचा उत्पन्न विवा अधम जन्म देते यास्तव मनुष्याने आपली प्रवृत्तिही पर निरभिमान केला तर ती प्रवृत्तिही निवृत्ति होते कारण तसे-ब्रह्मत्वभिमान सोडून केलेले-शुभ शारीरिक कर्म पुनर्जन्माला कारण होत नाही निरभिमान प्रवृत्ति हाच गीतेत सांगितलेला धर्म आहे व तो पुनरावृत्तीला कारण होणारा नमत्यामुळेच निवृत्त धर्म आहे या आमच्या म्हणण्याला मनुने वचन प्रमाण आहे व त्याचा आर्था वर [पृ. १७६] उल्लेखही केला आहे नागवर्णाय धर्मही निष्काम प्रवृत्तिरूप आहे, कारण मद्रामन अ. ३५० यात—“चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रतम् ॥ ३३ ॥ तेषामेकान्तिन भेदा ये वैवानन्यदेवता । अहमव गतिस्तेषा निराशी कर्मकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ये च शिष्टास्ते भक्ताः पलकामा हि ते मता । सर्वे ध्यवनधमाग प्रतियुद्धस्तु अष्टभाक् ॥ ३५ ॥ क्रमे ण्दत्ते आहे. त्याचा भाषाव-माझे भक्तजन चार प्रकारचे आहेत. त्यांतील जे अनन्यदेवता

अमनात म्हणजे ज्याचा देवता मा फक्त आहे अस एकांता भक्त श्रेष्ठ हात त्या निष्काम कर्मे करणाराचा माच गति आहे वाका राहिलेले ते तान भक्त ते फलाचा इच्छा करणारे म्हणून मानलेले आहेत त्या मर्वांचा च्युत होणे हा धम आहे म्हणजे ते वारवार जन्म घेतान व उत्तम फलापासून च्युत होतात पण त्यातील चवथा ज्ञानी श्रेष्ठ फलाला पात्र होतो. श्रामद्रगवद्गततहा चार प्रकारचे भगवद्भक्त मागून त्यातील अनन्यभक्त ज्ञाना श्रेष्ठ आहे व तो माझा आत्माच आहे, असे म्हटले आहे

रहस्यकाराना भगवान् वाटारायण न्याम व श्राम-छकरभगवत्पूज्यपाद हेहा प्रवृत्ति कर पारे होते कारण ज्यामाना ' परक्षेत्रामध्ये पुत्रोत्पत्ति केला व महाभारत लिहिले आणि आचार्यांनी अलौकिक ज्ञानाने व उपोगाने धमसंस्थापना केला ' गा र ३१३ असे म्हटले आहे, दुसऱ्या एका प्रसंगा 'आचार्य व श्रीरामनामस्वामा यांना कर्मयोगा म्हटले आहे ' (पृ ३०१) पण आचार्यहा 'र जमयोगा तर सन्यासी कोण ' व त्याने लक्षण काय ' सर्व प्रवृत्ति मोडणे, शरीर व इद्रिये याचा चेष्टाच बद करणे, ह 'र सन्यास्याचे लक्षण असेल तर आनंदपर्यंत एकहा सन्यासी झाला नाहा, सर्वच कर्मयोगा होते, असे मानणे भाग आहे कारण ज्यामापासून आचार्यांपर्यंत ने अनेक निवृत्तधर्मा लोक गाले ते तर राक्षस या ! पण आचार्यांनंतर झालेल्या सन्यास्यानाहोहा आपला शरीरें खावामारखा निक्षेप केला होता असे आम्हाला वाटत नाहा. पद्मपाद, सुरेश्वराचार्य, जकरानन्द, विचारण्य, आनन्दशान, मधुसूदनमरग्वर्नी, त्रिमुखाचार्य, इत्यादि मर्वांना सन्यास आश्रम स्वीकारल्यानंतरही यथागति प्रयत्नेतून, उपदेश, भिक्षाचरण, सचार इत्यादि कार्ये केल्याचा पुरावा मिळतो माधुनिक सन्यासाधर्मा लोकहा यथाशक्ति प्रयत्नेतून, उपदेश इत्यादि करितात, असेच आम्हाने वारण तमें 'र नमते तर वेदांतमप्रदाय विच्छिन्न झाला असता महाराष्ट्रात माप्रदायाहोहा प्रधानप्रथाचे माप्रदायिक पद्धतीने अध्ययन केलेले ने दहा पाच शास्त्री आढळतात तेहा परमहम परिजानकाच्या कृपेचेन फक्त आहे भिक्षाचरण व सचार हो मुळा 'र प्रवृत्तिच असेल तर सव सन्यासी कर्मयोगाच आहेत, असे म्हणणे भाग आहे कारण सन्यासआधर्माचे महत्त्व जाणून नेवल पुण्यार्थासाठी त्याचा अगाकार करणारा प्रत्येक पूज्य सन्यासी यथाशक्ति व यथामति गृहस्थादिवावर वेदान्ततत्त्वोपदेशाच्या द्वारा उपकार करीत असतो, असा आमचा अनुभव आहे यास्तव आचार्य व व्यास यांच्या पर्यंत दूर न जाता थोड्याच वर्षांपूर्वी समाधिस्थ झालेल्या बाईच्या परमपूज्य प्रज्ञानन्दस्वा मानाहा कर्मयोगा म्हणावे योग्य ' पण स्वतः त्या स्वामाना आपण कर्मयोगा आहो, असे वाटत नव्हते त्याचप्रमाणे आचार्यांनाहा 'र कोणा कर्मयोगा म्हणू लागला तर ' हा आपणावर निध्या आरोप केला जात आहे, ' असे ने नि शयपणे म्हणतील '.

पण कर्मे करान असतानाहा कर्मयोगी न म्हणून 'येण्याचे वारण काय ' याचा विचार करणे भाग आहे सन्यास या शब्दाचा अर्थ " सव कर्मांग त्याग करून, वनात शाटा- सात वाऊन कर्मे व निवाचा घाला गाले, " असा जमून वषाश्रमविहित कर्मे स्वगादि उत्तम लोक देणारा आहेत, पण त्या कर्मांमुळे मिळणारे प्रत्येक फल क्षया असते यास्तव तमस्या अर्थात फलाला सव गरज नाहा, सव निज मुक्ताचा गरज आहे, असे त्यांना वाटते त्या विरक्त विद्याभ्यास विष्णुभक्त व ज्ञान वाच्या ध्यानादि व धर्मादि

साधनां अस्याम निमित्तपणं करता यावा, म्हणून गृह, आ व पुत्रादि परिग्रह, शिक्षा, यज्ञोपविन, अग्नि, हा कमसाधने, अग्निस्तप्य श्रौत स्मात् कर्म व इतर पूत व दत्त कर्म यावा त्याग म्हणने गृहस्थाश्रमाच्या कर्मांचा, परिग्रहाचा व कमसाधनाचा त्याग करणं हा मन्थाम आहे अशा तऱ्हेचा मन्थाम आचार्यांना केला होता म्हणून ते कमयोगा नव्हेत कारण गृहस्थाश्रमयोगा होऊ शकतात पण निष्कामश्रमयोगाच्या प्रवृत्तिमाग म्हणता येत नाही कारण तो स्वगादिनाकरिता यज्ञयागादि करीत नाही, तर चित्तशुद्धाकरिता परमात्मपरायण होऊन निरुद्धारानें नित्य, भैमिचित्त, प्रायश्चित्त व उपामना कर्म करतो व काम्य आणि निषिद्ध कम मानतो नित्यनैमित्तिक कर्मांचेहि फल इच्छात नाही यामुळे 'काम्याना कर्मणा न्याम मन्याम कवयो विदुः ।' 'मवशमफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणः ।' 'एतादपि तु कर्माणि मग त्यक्त्वा फलानि च । कृतव्यानि०' (अ १८ २ व ६) इत्यादि वचनाना भागित्याप्रमाणे काम्य कर्मांचा त्याग, मव कर्मांचा फलाना त्याग व कामाविषयाची श्रामसि-प्रम व फल याचा त्याग कमयोगाहा करतोच त्यामुळे त्याचें नै कमनुष्ठान पुनरन्माला कारण होत नाही तर चित्तशुद्धाला व चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होतें, ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा तें मोक्षालाहा कारण होतें यामुळे निष्काम कमयोग हा प्रवृत्ति नव्हे, तर निवृत्ति आहे भगवद्गीतेत अनुनाला योगस्थ म्हणने समत्वबुद्धियुक्त होऊन कर्म करावयास भागितलें आहे व 'बुद्धियुक्तो जहाताह उभे मुह्यन्मुह्यते' या वचनात तो कर्मानें मुक्त होतो, अमें म्हणल आहे यामुळे भगवानाना अनुनाला सांगितलेला योग समारप्रवक्तृ मनुन ज्ञानाच्या द्वारा समारनिवृत्त आहे, ह नाववाद आहे भगवद्गीतेत म्हणनेच हरि-गानेन यतिधर्मही भागितला आहे, अमें नारायणायास म्हणल आहे [गानार पृ १०] त्यावरून गीताशास्त्र प्रवृत्तिपर आहे, ह म्हणने अयोग्य ठरतें तसेच, 'गातेतला योग म्ह० प्रवक्तृ कमयोग भागवतधर्मातला आहे,' हें म्हणनेहा नितकेच अयोग्य आहे

पुढे गातेतला मय, मनु व इक्ष्वाकु याचा परपरा नारायणीयातील परपरेषा जुळत नाही, त्यामुळेहि नारायणायातील धर्म व गातेतला धर्म एक नाही, अमें बोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—“ विस्तारभवास्तव गातेन त्याची सप्रदायपरपरा सहीच्या मुळारमापासून दिली नाही विवस्वान, मनु, इक्ष्वाकु या तिपाचाच उद्देश केला आहे पण यांना गरा अ व वाय हें नागवणाय धर्माची मव परपरा पाहिली म्हणने स्पष्ट दिवत येतें सप्रदेशाचे एकत्र नम मात त्यापेक्षा पहिल्या महा तन्मातील नारायणाय धर्माच्या परपरेचे वणन संपाकार सप्रदेशाचा मात न्या म्ह० प्रस्तुतच्या तन्मातलें वृत्तयुग ममाप हाऊन ' त्रैतायुगात्मा विवस्वानान मनुम हा धर्म दिला मनुन इक्ष्वाकूम दिला इक्ष्वाकूपामन पुढे मव त्रैताय धर्माला त्याबरोबरच मन्याम धर्मही तुला पूर्वी भगवद्गीतेत सांगितला आहे, ' अम नारायणाय धर्मांतच पुन वैशंपायनान तन्मनयाम सांगितलें आहे यावरून ज्या टापरयुगास अमेरीम भारतीयुद्ध जालें, त्याच्या पूर्वीच्या त्रैतायुगापासून नागरधर्मास परपरा गातेत बाणला आहे विस्तारभवास्तव जारत वर्णन केवळ नाही, अमें दिवत येतें " पण हें समथन मुळाव ममाधानकारक नाही कारण गातेत त्रा परपरा सांगितला आहे, ता अपुर्वा रिवा त्रैतायुगाच्या आरम्भाचा आहे, अनी वचना वरण्यास नाही आधार नाही भगवान् ' मा हा योग मवाला सांगितला, मुद्दाम देत

स्वतः मनूला मागितला, व मनूनं इक्ष्वाकूना मागितला, अशा परंपरेनें रात्रि या योगाला जाणत होते, पण माप्रतकार्त्तौ दीर्घकालाने हा योग विच्छिन्नसंप्रदाय झाला, " इतकेंच सांगत आहेत. त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तशा काळाच कल्पना होत नाही. उलट "माझे व तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेले आहेत" (श्लो. ५) यावरून ब्रह्मदेवाच्या मातल्या जन्माताना त्रेतायुगाच्या आरंभीचा परंपराच भगवानाना येथे मागितला आहे, असे म्हणण अयोग्य दिशने. कारण माग्य व योग निवा निवृत्ति व प्रवृत्ति हे मार्ग जगाच्या आरंभी ईश्वरानेंच उत्पन्न केले आहेत, त्यामुळे रहस्यकाराचें म्हणणें घ्राण वाटत नाही.

रहस्यकाराना पुनः " हा भागवत धर्म म्हणजेच योग किंवा कर्मयोग होय आणि मनूला कर्मयोगाचा उपदेश केल्याची हा कथा गांठतच आली आहे, असें नाही, तर भागवत पुराणात (भाग. ८. २४. ५५) या कथेचा उल्लेख असून मत्स्यपुराणाच्या ५५ व्या अध्यायात मनूला उपदेशिलेल्या कर्मयोगाचें महत्त्वहि वर्णिलें आहे, " असें म्हटलें आहे. यास्तव आपण भागवतातोल कर्मयोग कोणत्या स्वरूपाचा आहे तें पाहू. बरील, भागवतातील अध्यायात असे श्लोक आहेत—श्रीशुक उवाच—“इत्युक्तवन्त नर्यात भगवानादिपूज्यः । मत्स्यरूपा महाभोर्था विहरस्तत्त्वमवर्षात् ॥ ५४ ॥ पुराणमहिता दिव्या साख्ययोगक्रियावतीम् । मत्स्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुणमशेषतः ॥ ५५ ॥ अश्रीषादृषिभिः साकमात्मतत्त्वममशयम् । नाभ्यामीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥ ५६ ॥ ” अर्थ—असें बोलणाऱ्या राजाला महासागरात विहार करणारा मत्स्यरूपा भगवान् आदिपूज्य तत्त्व सांगता झाला. ५४. तो साख्ययोगक्रियायुक्त दिव्य पुराणमहिता (मत्स्यपुराण) म्हणजे आत्मगुणच सत्यव्रत राजर्षीला अशेषतः सांगता झाला. ५५ तो नावेत वमलेला मत्स्यव्रत राजा ऋषासहस्रतमान निश्चित आत्मतत्त्व—भगवानाने मागितलेले सनातन ब्रह्म ऐकना झाला. ५६.

यावरूनही रहस्यकाराच्या म्हणण्यापेक्षा आमचें म्हणणेंच अधिक मिद्ध होत आहे. कारण येथे ' साख्ययोगक्रियावता ' असें पद आहे, व आम्ही ' इम विवस्वते योग ' येथील योग म्हणजे दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायात सांगितलेला निष्ठाद्वययुक्त योग, केवळ कर्मयोग नव्हे, असें म्हणतां, रहस्यकार ' योग ' म्हणजे नुस्त्या ' कर्मयोग ' म्हणतात, व त्याला प्रमाण म्हणून बरील श्लोक देतात. पण त्यात तर मनूला मत्स्यरूपा आदिपुराणाने माग्ययोगक्रियावर्ता महिता मागितला, असें म्हटलें आहे व तिलाच पुढे तत्त्व, आत्मगुण, आत्मतत्त्व, सनातन ब्रह्म म्हटलें आहे. त्यावरून नागवर्णीवाती परंपराही केवळ कर्मयोगाची नाही तर ज्ञान व कर्मयोग द्वन्द्व आहे, हें निर्विवाद ठरतें.

आता मत्स्यपुराणाचा पंचावत्रावा अध्याय पाहू या. येथील आनन्दाश्रमात छापलेल्या मत्स्यपुराणाच्या प्रस्तावनाव्या अध्यायात योगमाहात्म्य वर्णिलें आहे. रहस्यकार क्षान्तात तो हाच अध्याय असला पाहिजे. पण त्यावरून रहस्यकाराच्या दृष्ट्यापेक्षा आचार्यांच्या दृष्ट्यामच अधिक पुष्टि मिळते. कारण त्यात असे श्लोक आहेत—मन उवाच—“एवमेकांशे तस्मिन्मत्स्यरूपी जगदीशः । विष्णोरमादिममस्य प्रतिमर्षस्य चासितम् ॥ २ ॥ कथयामास विशात्मा मनवे सूर्यगुणवे । कर्मयोग च माग्य च यथावद्विष्णुराग्वितम् ॥ ३ ॥ अर्थ—याप्रमाणे त्या एकममुद्रात मत्स्यरूपा विशात्मा जगदीश सूर्यपुत्र मनूला म्हणजे केवळ मनूला आदिमर्षांचा व प्रतिमर्षांचा सर्व विष्णू व त्याचप्रमाणे सविष्णू कर्मयोग

आणि माग्य यथावत् सांगता झाला ७ ३ त्यानंतर ऋषांना “ मत्ता, कमयोगाचें म्हणजे
 ऐकण्याचा आमचा इच्छा आहे, ” असे म्हणून अमता पुन मृत म्हणाला—“ कमयोग व
 बक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयागसहस्रादि कमयोग प्रशस्यत ॥ ५ ॥ कमयोगे-
 न्नव ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कमज्ञानोद्भव उन्नत न च ज्ञानमक्रमण ॥ ६ ॥ तस्मात्त-
 मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् । ” अथ—विष्णूना जसा मागितला आहे तसा कमया
 मो तुम्हाला मागणें सहस्रावधि ज्ञानयागाहनहा कमयोग प्रसन्नमा केला जातो ५ कारण
 ज्ञान कमयोगामुळे होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळे नें परमपद प्राप्त होतें याप्रमाणें ब्रह्मक-
 ण्य ज्ञानापासून होणारें आहे कमवाचून ज्ञान नाहा ६ यास्तव कमामध्ये पुस्तचित्त
 असलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि—“ त्या कमयोगात आठ आत्मगु-
 णांप्रमाणें कर्तव्य सत्स्थित आहेत १ मव भूतावर दया, २ क्षमा, ३ जातुराच रक्षण, ४
 त्याचप्रमाणें लाकाची अमया न करणें, ५ अनिष्टाच शौच, ६ आयामरहित कार्यामध्ये गुमा
 चरण करण, ७ उपायत द्रव्याविषया अकृपणता, व ८ परद्रव्य जाणि परला याविषया
 मवदा अस्तुहा, ह पुराणव्याना आठ आत्मगुण मागितल आहेत नंतर या अमत्या आत्म-
 गुणयुक्त कमयोगाविषया असें झालें आहे —“ अयमेव त्रियायाणा ज्ञानयोगस्य साधव ॥ ११ ॥
 कमयोग विना ज्ञान कस्यचिच्छेह हृदयन । ” अथ—हाच त्रियायोग ज्ञानयागाचा माधक
 आहे कमयोगावाचून ज्ञान येथें काणालाहा झालेलें दिसत नाहा यावरून कमयोग स्वतः
 मोक्षमाग आहे तें ज्ञानयोगाचें अग नव्हे, असें ते रहस्यकारांना रहस्यात बाबवार झाले
 आहे, तें अप्रामाणिक आहे असे त्यानंतर कमयोगाचें स्वरूप असें सांगितलें आहे—
 “ धृतिन्मृतिप्रोक्त धर्माचें अनष्टान यनाने करावें दवता, पितर, मनुष्य, भूत व क्री-
 याचें प्रत्यहा यशाना तपण करावें स्वाध्यायानें छ० ब्रह्मयज्ञानें कर्षीचें तपण करावें,
 होमाच्या योगानें देवाचें तपण करावें, श्राद्धाच्या योगानें पितृतपण करावें, अन्नगाना
 मनुष्याचें छात्रे अतिधाचें तपण करावें व बन्दिज्ञानाना इतर हीन प्राण्याचें तपण करावें
 पाच प्रकारचे हिमाग्नेय धान्यविष्णाररिता ह पाच यज्ञ मागितले आहेत उत्तक-मुमक,
 पादावरणा, चूल, पाणा भरून ठवण्याचें पात्र व केरमुणा हा गृहस्थाच्या घरातील पाच
 हिमाग्नेय आहेत त्याच्यामुळे गृहस्थ स्वयाम ज्ञान नाही झालून त्याच्या पापाचें परि-
 मात्रन करण्यामाठा पाच यज्ञ मागितले आहेत यन्नाधानादि ते तास मन्वार सांगितले
 आहेत त्यांना युक्त अमन्त्राहा ते पुण्य वगळ आठ आत्मगुणाना रहित अमनो हो मोमाज
 ममर्थ नमतो तस्मात् आत्मगुणाना युक्त होऊन नेत्रोक्त वच करावें म्हणून या धर्मानें ने-
 त्राच्याचें मवदा हित कराव दानें, पूजने उपचार, वनें, उपवास इत्यादिकाच्या योगानें
 यथाविधि मव देवमव शिवाच पूजन करावें कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ब्रह्म,
 वसु, इत्यादि या मव अनाद्रिय, ज्ञान, मध्य, अव्यक्त सनातन, जगमति वसु-
 नेवाच्या विभूती आहेत ” इत्यादि प्रकारे कमयोगाचें स्वरूप सांगून शेवट—
 “ इति त्रियायागवरायाग्य वेदान्तशास्त्रमृतिवमलम्ब । विक्रमभातस्य मया व
 क्विचिप्रामव्यमन्त्राह पंत च ज्ञाने ॥ ७६ ॥ ” असा उपमहार वेदा आहे याप्रमाणें
 त्रियायोगामध्ये पणव्या अमन्त्रा, वगैरेत्याच्या मृताविषया प्रेम वाळगणाच्या व सत्ता
 निषिद्ध ब्रह्माच्या व्याप्तीया पुण्याया या नेत्रा त्रिया पुण्याका बादा एक प्रामव्य नमने दा

कमयोगा या प्रज्ञासेप्रमाणेच पुढे ठिकठिकाणा सारजोगाचहा वणन आहे शिवाय १६७ व्या अध्यायान मार्केंच्याला आपल्या मशा मागत अमनाना “अह सारयमह योगोऽप्यह तत्परम पदम् । अहमिज्या क्रिया चाहमह विद्याधिप स्मृत ॥” १६ असे म्हटले आहे त्यावरून भगवानाना सृष्ट्या आरमा सागितलेला योग वेळ कमयोग नमन भागवताच्या आठव्या स्कंधात म्हणत्याप्रमाणे ‘माख्ययोगत्रिरूप’ आहे, हे निर्वादा सिद्ध होतें अथाव आचार्यांना या शोकाच्या व्याख्यानात ‘अध्यायद्वयेनोक्त योग’ असे जें म्हटलें आहे तेंच अगदी युक्त आहे

पण यावर ‘गातेन यताचाहा धम मागितला आहे’ असे ‘यताना चापि यो धम स हरिगातासु कथित’ यावरूनच मिळ होतें, असे कोणा म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हण तात—“परतु साल्य व योग या दोन निष्ठाचा परपरा जरा पर नसली तरा कमयो गाच्या म्हणने भागवत धमाच्या निरूपणानच माख्य किंवा सन्यासनिष्ठ्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होत असल्यामुळे (गा र ५ ४६.१) भगवद्गतेत यतिधम म्ह० सयामधमहा वर्णला आहे, असे वैशपायनानें म्हटलें आहे ” एरून भागवतधर्मात पर्यायानेंच का हाडना पण सारय-सन्यास निष्ठ्या समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येथें म्हणताना हे भाष्यच म्हणावयाचें ’ तथापि ‘यताना चापि०’ या वाक्याची हा व्यवस्था ममाधानरारय नाहा यताचा धमहा हरिगातेन मा तुला मागितला आहे, असे वैशपायनाने नमन्याम नारायणावधर्मांतच मागत अमनाना मन्यामधमाचा कमयोगाच्या निरूपणात पर्यायानें किंवा माह्निकराला समावेश होऊन न्ना हें म्हणणें किनी ‘लपरीत’ आहे याचा विचार वाचकानाच करावा “माख्य+निष्कामरम=कमयोग हें समीकरण ॥ काग दावर तरी माटता आलें (गा र ५ ४६.७) तरा युक्तिमिळ नाहा कारण माख्य म्ह० सयाम व निष्काम कम याचें समीकरण आचरणात येणार कसे ? पण गीतारहस्य हें तुस्तें कपनाप्रधान असल्यामुळे त्यात शक्यानक्यतचा कारणी एवाच केलेला दिसत नाहा ” “मनुस्मृततात महात्वा अध्यायात प्रथम यताचा मन्यासाधमाचा धम मागितल्यावर त्याचा विवरण या नात्याने ‘वेदमन्यासिकाचा कमयोग’ या नावानें गातेनाल किंवा भागवतधर्मा तील कमये गाचें वणन अमन । नि स्पृहपणानें स्वकार्य करात राहण्याने नेवर्ग परमसिद्धि मिळते ’ असे स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कमयोग मनुमहि प्राण होताना असे उघड दिसत येतें इतर स्मृतिगारामहि हा मान्य होताना ” पृष्ठ ६६६ रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतान यताचा व वेदमन्यासिकाचा धम मागितला आहे, ही गोष्ट तरी, पण वेदमन्यासिकाचा धम हाच गीतेंतील किंवा भागवत धर्मातील कमयोग आहे, या म्हणण्याम मुळाच आधार नाहा मनुस्मृताच्या सहाश्या अध्यायान ‘पण धर्मोऽनुशिष्टो यो यताना नियतात्मना । वमन्यासिकाना न कमयोग निवाधन ’ ८६ म्ह० कुीचक, बहूचक, हस व परमहम या चार प्रकारच्या यताचा हा माधारण धम तुम्हाला सागितला आता वेदमन्यासिकाचा म्ह० कुटाचक्रनावाच्या विशेषयताचा अमाधारण कमयोग म्ह० कम सचय पेका, असे म्हणून ८७ व्या शोकान चारी आश्रम गृहस्थापामन शालेले आहेत, असे म्हटलें आहे या चारा आश्रमायें यथाशक्य रमानें मेवून केले अमना ते आश्रमच ब्राह्मणा परम गनीडा पोचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आयनाचें पोषण करात असल्या-

आणि मात्स्य यथावत् सांगता शाला २. ३. त्यानंतर ऋषांनी “ मना, कर्मयोगाचें लक्षण ऐकण्याचा आमचा इच्छा आहे, ” असे म्हटलें अमता पुनः मूल म्हणाला—“ कर्मयोग व वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्रादि कर्मयोग. प्रशस्यते ॥ ५ ॥ कर्मयोगो-
द्भव ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कर्मज्ञानोद्भव ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मण. ॥ ६ ॥ तस्मात्क-
र्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् । ” अर्थ—विष्णूनां जसा सांगितला आहे तसा कर्मयोग
मो तुम्हाला सांगतो. सहस्रावधि ज्ञानयोगाइनही कर्मयोग प्रशस्ता केला जातो. ५. कारण
ज्ञान कर्मयोगामुळे होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळे तें परमपद प्राप्त होतें. याप्रमाणें ब्रह्म कर्म-
जन्य ज्ञानापासून होणारें आहे. कर्मावाचून ज्ञान नाहा. ६. यास्तव कर्मांमध्ये युक्तचित्त
अमलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि “ त्या कर्मयोगात आठ आत्मगुण
प्राधान्येकरून सन्निधत आहेत १ मव भूतावर दया, २ क्षमा, ३ आतुराचें रक्षण, ४
त्याचप्रमाणें लोकांची अम्या न करणें, ५ अनवांछ शौच, ६ आवासरहित कार्यांमध्ये शुभा-
चरण करणें, ७ उपाजित द्रव्याविषयां अरूपणता, व ८ परद्रव्य आणि परकी बाबिब्या
मर्कदा अस्पृहा, हे पुराणवैत्याना आठ आत्मगुण सांगितले आहेत. नंतर या असल्या आत्म-
गुणयुक्त कर्मयोगाविषया असें छटलें आहे —“ अयमेव त्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक ॥ ११ ॥
कर्मयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह वृद्धयते । ” अर्थ—हाच त्रियायोग ज्ञानयोगाचा साधक
आहे. कर्मयोगावाचून ज्ञान येथें कोणालाही झालेलें दिसत नाहा यावरून कर्मयोग स्वतः
मोक्षमार्ग आहे, तें ज्ञानयोगाचें अग नव्हे, असें जे रहस्यकाराना रहस्यात वारवार म्हणें
आहे, तें अप्रामाणिक आहे. अमो, त्यानंतर कर्मयोगाचें स्वरूप असें सांगितलें आहे.—
“ धुनिन्मृत्तिप्रोक्त धर्मांचें अनुष्ठान यत्नानें करावें, देवता, पितर, मनुष्य, भूत व ऋषी
यांचें प्रत्यहा यथाना तर्पण करावें. स्वाध्यायानें ह्य० ब्रह्मयज्ञानें ऋषींचें तर्पण करावें,
होमाध्या योगानें देवांचें तर्पण करावें, आद्याध्या योगानें पितृतर्पण करावें, अन्नदानानें
मनुष्यांचें क्षणने अतिथींचें तर्पण करावें व बन्दिदानाना इतर हीन प्राण्यांचें तर्पण करावें.
पाच प्रकारचे हितादोष घालविण्याकरिता हे पाच यज्ञ सांगितलेले आहेत. उत्तम-मुमद,
पादावरदत्ता, चूळ, पाणी भरून ठेवण्याचें पात्र व केरमुणी ही गृहस्थाध्या घरातील पाच
हितास्थाने आहेत. त्याच्यामुळे गृहस्थ स्वर्गास जात नाही म्हणून त्याच्या पापाचें परि-
मार्जन करण्यामाग्या पाच यज्ञ सांगितलेले आहेत. गर्भाधानादि जे तीस मंस्कार सांगितलेले
आहेत त्यांना युक्त अमलेलाहा तो पुरुष वरील आठ आत्मगुणाना रहित प्रमनो तो मोक्षाला
मर्मथ नमनो तस्मात् आत्मगुणाना युक्त होऊन वेदोक्त कर्त करावें स्वर्गादा धनानें गो-
ब्राह्मणाचें सर्वदा हित करावें दानें, पूजेचे उपचार, व्रतें, उपवास इत्यादिकाध्या योगानें
यथाविधि सर्व देवमय शिवाचें पूजन करावें. कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य,
वसु, इत्यादि या सर्व अनाट्रिय, ज्ञान, यज्ञ, अव्यक्त, सजातन, नगन्मृति बाहु-
देवाध्या विभूती आहेत ” इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें स्वरूप सांगून तेवन्ने—
“ इति त्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रमृत्तिवत्तमस्य । विकर्मभातरय मना व
विभिरप्रामस्यमग्नीह पेटे च श्लोके ॥ २६ ॥ ” अमा उपमहार केला आहे. याप्रमाणें
त्रियायोगामध्ये परायण अमलेल्या, वेदान्तशास्त्राच्या मृत्तीविषया प्रेम बाळगणाऱ्या व मना
निषिद्ध वर्माना व्यालेल्या पुरुषाला या श्लोका शिवा परश्लोका वाढा वृद्ध प्राप्तव्य नमते. दा

कर्मयोगाच्या प्रश्नप्रमाणेंच पुढें ठिकठिकाणा साख्ययोगाचेंही वर्णन आहे. शिवाय १६७ व्या अध्यायात माकंडेयाला आपल्या मंडा मागत असताना “अहं साख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परमं पदम् । अहमिज्वा प्रिया चाहमहं विषाविषः स्मृतः ॥” ५६ असें म्हटलें आहे. त्यावरून भगवानांना सृष्टाच्या आरम्भा सांगितल्या योग केवळ कर्मयोग नसून भागवताच्या आठव्या स्कंधात म्हटल्याप्रमाणें ‘साख्ययोगक्रियारूप’ आहे, हें निर्विवाद सिद्ध होतें. अर्थात् आचार्यांना या श्लोकाच्या व्याख्यानान ‘अध्यायद्वयेनोक्तं योगं’ असें जें म्हटलें आहे तेंच अगदीं शुद्ध आहे.

पण यावर ‘गातेन यतोच्चाही धर्मं मागितला आहे’ असें ‘यतीना चापि यो धर्मः सः हरिगातासु कथितः’ यावरूनच निश्चि होतें, असें कोणा म्हणून म्हणून रहस्यकार म्हणतात—“परंतु सारखे व योग या दोन निष्ठांची परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवत धर्माच्या निरूपणानच माख्य किंवा संन्यामनिष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होणं असल्यामुळे (गा २. ४. ४६५.) भगवद्गीतेत यतिधर्मं म्ह० संन्यामधर्मंहा वर्णिला आहे, असें वैदशपायनानें म्हटलें आहे.” एकूण भागवतधर्मात पर्यायानेंच का होइना पण सारखे-संन्याम निष्ठेचा समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येथें म्हणतात हें भाग्यच म्हणावयाचें । तथापि ‘यतीना चापि०’ या वाक्याची ही अर्थवस्था समाधानकारक नाही. यताचा धर्मही हरिगातेत मा तला मागितला आहे, असें वैदशपायन जनमेजयाने नारायणावधर्मातच मागत असताना संन्यामधर्माचा कर्मयोगाच्या निरूपणात पर्यायानें किंवा साहचर्याला समावेश होऊन जातो हें म्हणजे किती ‘लटपटीत’ आहे याचा विचार वाचकानाच करावा. “माख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग हें समीकरण” कागदावर जरी माटता आलें (गा २. ४. ४६५) तरी सुक्तिभिन्न नाही कारण साख्य म्ह० संन्याम व निष्काम कर्म यांचें समीकरण आचरणान्न वेणार कसे ? पण गीतारहस्य हें नुस्तें करपनाप्रधान असल्यामुळे त्यात शक्याशक्यतेची फारशी पवाच केलेला दिसत नाही ! “मनुस्मृतात महाव्या अध्यायात प्रथम यतीचा संन्यासाश्रमाचा धर्म मागितल्यावर त्याचा विवरण या नालानें ‘वेदसंन्यासिकाचा कर्मयोग’ या नावानें गातेनील किंवा भागवतधर्मातील कर्मयोगाचें वर्णन असून ‘निःस्पृहपणानें स्वकार्य करात राहण्यानें शेवटा परमसिद्धि मिळते’ असें स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कर्मयोग मनुमहि प्राप्त होता असें उघड दिसून येतें इतर स्मृतिकारामहि हा मान्य होता” पृष्ठ ६६६. रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतात यतीचा व वेदसंन्यासिकाचा धर्म सांगितला आहे, हा गोष्ट खरी, पण वेदसंन्यासिकाचा धर्म हाच गातेतील किंवा भागवत धर्मातील कर्मयोग आहे, या म्हणण्यास मुळाच आधार नाही मनुस्मृताच्या सहाव्या अध्यायात ‘एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यताना नियतात्मना । वेदसंन्यासिकाना तु कर्मयोग निषेधतः’ ८६ म्ह० कुटीचक, बह्मिक, हस व परमहंस या चार प्रकारच्या यतीचा हा माधारण धर्म तुम्हाला सांगितला. आता वेदसंन्यासिकाचा म्ह० कुटीचकनावाच्या विशेषयतीचा अमाधारण कर्मयोग म्ह० कर्म-संन्यास एका, असें म्हणून ८७ व्या श्लोकात चारी आश्रम गृहस्थापासून शालिले आहेत, असें म्हटलें आहे. या चारी आश्रमाचें यथाशक्य रमानें सेवन केळें असता ते आश्रमच ब्राह्मणांला परम गतीला पोचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आश्रमाचें पोषण करीत असल्या-

मुळे सर्वांत श्रेष्ठ ८९, नशा सब नवा व नद ममुद्रामध्ये स्थिर होतात त्याप्रमाणे सब आश्रम गृहस्थापाशा अवस्थित होतात. ९० या चारी आश्रमाच्या दिनांना दशलक्षगक धर्माचे प्रयत्नांनं सेवन करावे ०१ मतोष, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, आत्मज्ञान, सत्य व अक्रोध, हे दशक वमलक्षण आहे ९० जे ब्राह्मण धर्माच्या या दहा लक्षणांचे अध्ययन करितात, व आत्मज्ञानाला उपकारक होण्यासाठी त्यांचे अनुष्ठान करितात, ते परम गतीला पोचतात ९३ या दशलक्षगक धर्माचे ज्ञात मनाने अनुष्ठान करणाऱ्या दिनांनं गृहस्थाश्रमातच यथानिधि उपनिषदांचे गुरुमुखाने श्रवण करून देव, पितर व ऋषि यांच्या ऋणातून मुक्त होऊन मन्यास करावा ९४ अमें व्रत करून “ सन्यस्य मवकमाणि कमदोषानपानुदन् । नियतो वेदमभ्यस्य पुनैश्वर्यं सुख वनेत् ” ९५ अमें विधान केले आहे त्याचा अर्थ-गृहस्थाला अनुष्ठान करण्यास योग्य असल्यास अग्निहोत्रादि सब कर्मांचा परित्याग करून प्राणायामादिकांच्या योगाने अज्ञात पापाचा नाश करून, इन्द्रियाचा निग्रह करून, उपनिषदांचा अभ्यास करीत पुत्राच्या गृहात त्याने दिलेल्या अन्न वस्त्रादिकावर उपजाविका करात सुखाने रहावे हाच तो वेदमन्यामिव किंवा कुटाचक याचा जमाधारण धर्म असून तोच मागण्याची प्रतिज्ञा वर ८६ व्या श्लोकात केले आहे नंतर-“ एव मयस्य कमाणि स्वकमपरमोऽस्पृह । सन्यासेनापहत्येन प्राप्नोति परमा गतिम् ॥ ” ९६ याप्रमाणे अग्निहोत्रादि गृहस्थकर्मांचा त्याग करून आत्ममाक्षात्कार रूप जें स्वर्गार्थ त्यालाच प्रधान मानून स्वगादिकाविषया नि स्पृह होऊन सन्यासाने पापाचा नाश करून दिन ब्रह्माक्षात्काराने मोक्षरूप परमगतीला प्राप्त होतो यावरून रहस्यकार आपल्या सिद्धान्ताला ज्याचा आधार दाखवितात तोच मूळ ग्रंथ त्याच्या विरुद्ध कसा असतो व आचार्यांच्या भाष्याला तोच किती अनुकूल असतो, हे वाचकांच्या मध्य लक्षात येईल सांप्रदायिक दृष्टि सोडल्याचाच हा परिणाम आहे ८६ व्या श्लोकातील ‘कम योग’ हा शब्द व ९६ व्या श्लोकातील ‘स्वकमपरम’ हा शब्द पाहताच रहस्यकार मनु आपल्यालाच अनुकूल आहे, अमें ममबलें पण ‘वेदसन्यामिकाना’ ८६ ‘ सन्यस्य सब कमाणि ’ ९५ ‘ एव मयस्य कमाणि ’ ९६ या शब्दाकडे त्यांना मुळाच पाहिलें नाहो फकदरीत रहस्यकारांची शार्त्तव्य ग्रंथ लिहिण्याचें पद्धति अपूर्व सरी ॥

पुढे इतर स्मृतिकारांचाहि असाच आशय आहे, अमें म्हणून त्यांना गीतारहस्याचा ६८ ते ६३ पृष्ठाचा तो हवाला दिला आहे तो पाहता नृनिहपुराण, हरीतरमृति व यागवामिनी मार्तल “ यथाथा रथदिनाश्च रथाश्चाभ्युवनः यथा । एव तपश्च विद्या च उभावपि तपश्चिव । यथात्र मधुमयुक्त मधु चात्रिन मयुत । एव तपश्च विद्या च सयुक्त भेषज महत् ॥ दाभ्याम हि पश्याम्या यथा वै पश्रिणा गति । तथैव ज्ञानकमभ्या प्राप्यते ब्रह्म दाभ्यतम् ॥ ” हा वचन आढळतात पण त्यावरून रहस्यकार म्हणतात समलाच कर्मयोग ऊर्फ ज्ञानकममनुचय गीता मागवत धर्म किंवा मनु इत्यादिकांमई मान्य आहे, हे कमें ठरले ? आणि असलाच कर्मयोग त्या भवर्तमान्य होना व जर गरी आहे तर रहस्यकारापूर्वी आचार्यादि जे मोठमोठे अत्य पंडित जाले त्यांना सा कसा दिमला नाहा ? या ना दिमन असूनहि स्वार्त्ताच्या मर नाच-मुद्राम विषयाम कश पण नम करण्यात त्यांना पावण काय हाता ? संकट घरा शास्त्राच न सांगता त्यांना उन्मागाला लक्ष्म्यामाठीच त्याचा जन्म होना की काय

पण ज्या अर्थी प्राचीन षड्विंशतिका कोणीच रहस्यकाराच्या कर्मयोगास अनुकूल नाहींत त्या अर्थी 'त्यजेदेक कुलस्यार्थे' या न्यायानें एकट्या रहस्यकाराचाच कर्मयोग काल्पनिक आहे, असें म्हणावें लागतें. बरील वचनाचा भावार्थ इतकाच कीं, रथाला घोड्याची व घोड्याला रथाची, अज्जाला मधाची व मधाला अज्जाची जशी गरज अमने त्याप्रमाणें ज्ञानाला तपाची व तपाला ज्ञानाची गरज असते. पक्ष्याला एकाच पखानें उडता येत नाहा, तर दोन्ही पखानांच तो आकाशात उडून जातो त्याप्रमाणें नुस्त्या ज्ञानानें किंवा नुस्त्या कर्मानें ब्रह्म प्राप्त होत नाहा, तर ज्ञान व कर्म याच्या योगानच ब्रह्मप्राप्ति होते. पण यावरून रहस्यकार म्हणतात तसला म्ह० ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें आमरणान्त सामारिक कर्म केलें पाहिजेत, अशा स्वरूपाचा कर्मयोग कसा मिळू होतो? बरील श्लोकात तप व ज्ञान आणि कर्म व ज्ञान या दोन्हीची आवश्यकता आहे, असें म्हटलें आहे व तें बरोबरही आहे. कारण कर्म, चित्त-शुद्धि, विराक्ति वगैरे पूर्ण तयारी होण्यासाठी आहे व ज्ञान आत्म्याचें स्वरूप माक्षात कळण्यासाठी आहे. म्हणून 'तावत्कर्मणि कुवात न विरज्येत यावता' भा. महापुराण ११. २०-९ किंवा मुद्द गीतेंतच म्हटल्याप्रमाणें 'आरुक्षोर्मुनेर्यागं कर्म कारणमुच्यते' १-३. कर्म ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहा. पण रहस्यकार तेवढ्यानें सन्तुष्ट होत नाहात. ते म्हणतात—“पण योगवामिष्ठावराल टाकाकार मन्याम-मागाय षड्व्यामुळें पक्ष्याच्या दोन पखांची उपमा स्पष्ट असताही ज्ञान व कर्म हा दोन्ही युगपत् म्ह० एकाकालीं विहित नाहींत, असा त्यांना अखेर आपल्याच पदरचा शेरा दिला आहे. परंतु हा अर्थ ओढाढाणांचा, हिट व साम्प्रदायिक आहे, हें टीकेवाचून मूळ ग्रंथ सरळ वाचल्यास कोणच्याही लक्षात येईल.” बरील श्लोकाचा सरळ अर्थ “दोन पखानीं पक्ष्याची जशी गति होते तशा ज्ञान व कर्म याच्या योगानें शाश्वत ब्रह्म प्राप्त होते.” असा आहे. त्यात ब्रह्मप्राप्तीला ज्ञान व कर्म या दोन्ही उपायांची गरज आहे एवढेंच विवक्षित आहे त्याचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें का कर्मानें याचा त्यावरून काहीं बोध होत नाहीं. अशा वेळीं न्यायाचाच आश्रय करणें उचित होय. न्याय कसा आहे तें मागे आचार्यानीच सांगितलें आहे. पृ. ४७ पहा. अर्थात टाकाकाराना जो अर्थ केला आहे तो न्याय्य आहे. रहस्यकाराच्या अर्थाप्रमाणें न्यायाला सोडून नाहीं. मन्यादिकाना मान्य असलेला कर्मयोग ज्ञानसाधनगुंत आहे. ज्ञानोत्तर नव्हे अर्थात रहस्यकाराना या मन्यानें सब गानारहस्यात वारवार जें लिहिलें आहे तें सर्व वैदिक संप्रदायाला सोडून, अतएव अग्राह्य आहे.

संप्रदायावर रहस्यकाराचा मोठा रोष दिसतो. गीतारहस्यात त्यांनी संप्रदाय व साम्प्रदायिक याच्याविषया अतिशय अनादरानें व त्वेपानें लिहिलें आहे. पण या श्लोकान स्वतः भगवानच योगाचा संप्रदाय सांगत आहेत, एवढे एक बरें आहे. नाहा तर रहस्यकारांनी सन्यासमार्गावर याहीपेक्षा अधिक भडिमार केला असता. कारण स्वतःची मत्तोच समजून करून घेऊन सन्यासमार्गावर वेळीं अवेळीं घसरण्यास ज्यांना बर्मी केलें नाहा ते संप्रदायाचें गीतेंत जर मुला नावच नसतें तर विचान्या सन्यासमार्गावर किती घसरले असते याची काहा वरूपनाही होत नाहीं कारण “जो निष्कामकर्मयोग सहित, ब्राह्मणें, उपनिषदै, धर्मसूत्रें, मनु-याज्ञवल्क्यस्मृति, महाभारत, भगवद्गीता, योगवामिष्ठ व अखेर तत्त्व-सारायण वगैरे ग्रंथात प्रतिपादिला आहे तो धृतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, आणि केवळ

सन्धासमागच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, अमें म्हणणेंहा मर्वांशी निमूल होय " पृ ३६३ असें रहस्यकार नि शकणें म्हणतात पण त्याम आमचा येसें प्वडाच प्रश्न आहे की, कमयोग श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहा, व सन्धासमागच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादि होय, असें म्हणतें कोण? नूत आपण सहिता, माझणें वंगरे प्रमाणप्रधान निष्कामकमयोग (रहस्यकार समजतात तसला) आहे का काय हा प्रश्न वाजूला ठेव व गीतेपुरताच विचार करू या गीतेंत निष्कामकमयोग सांगितलेला नारा, मन्थासुच कायतो सांगितला आहे, अग शकराचाय म्हणतात की काय ? भाष्य व त्याचा सरळ अर्थ वाचकाच्या पुढे आहे, त्या आचार्यांच अमें एक तरी वाक्य आहे की काय नें पहा व नाहीं अर्शा आपली पुण छात्री करून घेऊन मग रहस्यकाराच्या सन्धासमागा टीकाकारावरील असल्या विपारी मित्रा आरोपाची योग्यता किती आहे तें आप याज्ञाजींच ठरवा (मागें पृ २ पहा) सहिता माझणात्मक मव बेड, मव स्मृतिप्रव, मून, योगवासिष्ठ, इत्यादि सब प्रमाणप्रधान कमयोग व ज्ञान हा दोन्हा मागितलें अमन कमयोग रिक्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन आहे, अमाच घोष केला आहे पण तो रहस्यकाराना ऐवू गेला नाहा, हा आचार्यांचा अपराध नव्हे असा ज्ञाता संप्रदायाचें प्रकरण गाल अमल्यामुळें संप्रदाय म्ह० क्राय त्याचा थोडक्यात विचार करता—श्रीमच्छाङ्गाचार्यांना केनोपनिषदाच्या पदभाष्यात ' इति शुध्म पूर्वेषा ये नस्तन्वाचचक्षिरे ' (खट १ क० ३) या वाक्याला ' इत्येव सवात्मन सब विशेषरहितस्य चि मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यावस्य आचार्योपदेशपरम्परा प्राप्तत्वमाह इति शुध्मेत्यादि ' अस अवतरण दिले आहे त्याचा अर्थ—मवविशेषरूप चि मात्रज्योति मवात्म्याचें ब्रह्मत्व प्रतिपादन करणारें नें पव वाक्य त्याचा अर्थ याप्रमाणें आचार्यांच्या उपदेशाच्या परपरनें प्राप्त झाला आहे, अम ' इति शुध्म० ' इत्याचि वाक्य सांगतें अर्थात् आचार्यांच्या वाक्याधीनशाचा परपरा हाच संप्रदाय होय केनोपनिषदाच्या वाक्यभाष्यातही वरील श्रुतिवचनाचें व्याख्यान करताना भाष्यकार म्हणतात— " ये नस्तन्वाचचक्षिरे नित्यमेवागम ब्रह्मप्रतिपादक व्याख्यातवन् । न पुन स्वगुणि प्रभवेण तर्केणोक्तवन् । इत्यागमपारम्पर्याविच्छेद दर्शयति विद्यास्तुतये । तत्त्वत्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतानि ॥ " म्ह० ' ज्यांना आम्हाला तें ब्रह्म सांगितलें त्यांना शुद्ध ब्रह्मप्रतिपादक नित्य आगमाचेंच व्याख्यान केलें आपल्या शुद्धानें उत्पन्न केलेल्या तद्गते काहीं एक सांगितलें नाहा, ' असें मागून हा श्रुति आगमपरंपरेचा अविच्छेद विद्येच्या स्तुतीकरिता दाखवात आहे कारण तक तर कदाचित् भ्रातित्रय व प्राय अनवस्थित असतो (केनो० भाष्यार्थ पृष्ठ ३६, ३७ पहा)

मुण्टकोपनिषद्भाष्याच्या अगदा आरभीच ' अस्वाश्च विद्यासंप्रदायकतृपारम्पयलक्षणसंबन्धादेशेवाह स्वयमेव स्तुल्यम् ' म्ह० या उपनिषदाच्या स्तुतीकरिता विद्येचा संप्रदाय—आचार्योपदेशपरंपरा—चालविणा या पुण्याचा परंपरागमच स्वतः श्रुतिच आरंभाच मागून आहे अमें म्हणून ब्रह्मा, अववा, अगा, भारद्वाज मन्वाह, अगिरग, शौनक अर्शा शिष्यांचा परंपरा सांगितला आहे

बृहदारण्यकाच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवट जो वज्रनाक्षण आहे त्यातील ' वज्र ' या शब्दाचें व्याख्यान करताना ' आचार्यपरंपराक्रम ' असें आचार्यांना म्हडलें आहे तसेंच

त्या माध्याच्या अगदी आरभी त्याच वशकर्षीना 'ब्रह्मविचारमप्रदायकर्तृभ्यः' असे वि-
शेषण दिले आहे.

ज्या संप्रदायाला रहस्यकार सरोप व म्हणूनच टाकाऊ समजतात त्या संप्रदायाला सोडून शास्त्रांथांचा निश्चय करणाराला उद्देशून आचार्यांनी श्रीमद्भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' या दुसऱ्या श्लोकावरील माध्यात अमे उद्गार काढले आहेत. 'आत्महा स्वयं मूढोऽन्याश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थमप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पना च कुर्वन् । तस्मादमप्रदायवित्त्वैवशास्त्रविदपि मूर्खत्वदेवोपेक्षणीयः ॥' म्ह० आत्म्याविषयी अन्यथा कल्पना करणारा आत्महा आत्मघाती शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळे श्रुतांथांचा त्याग व अश्रुत अर्थांचा कल्पना करीत होस्माता मोहित झालेलाच असतो व दुसऱ्यानाही मोहित करतो. यास्तव सर्वशास्त्रवेत्ताही संप्रदायवेत्ता जर नमेल तर एकाद्या मूर्खप्रमाणेच त्याची उपेक्षा करावी. यावरून आचार्य संप्रदायाला किती महत्त्व देतात, ते व्यक्त होतं. आता आचार्यांचा संप्रदाय कोणता ते पाहू. संप्रदाय या शब्दाचा अर्थ याप्रमाणे निश्चित झाल्यावर आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, हा प्रश्न पुढे येतो. रहस्यकारांच्या मता निश्चितपर वैदिक संन्यासधर्म हा आचार्यांचा संप्रदाय आहे. (गी. २ पृष्ठ १२ ओळ १९ पहा). पण आम्हां त्याचा संप्रदाय—नारायण, ब्रह्मा, ब्रह्मपुत्र बसिष्ठ, बसिष्ठपुत्र शक्ति, शक्तीचा पुत्र पराशर, पराशराचा पुत्र व्यास, व्यासाचा पुत्र शुक्र, शुक्राचार्यांचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्याचे शिष्य गोविंदपूज्यपाद व त्याचे शिष्य शंकराचार्य—असा आहे, असे समजतो. बसिष्ठ हे निश्चित-मार्गाचे उपदेशक अमून त्यांनी आपल्या पुत्राला त्याचा उपदेश केला. त्यानंतर शुक्राचार्यांपर्यंत पुत्राची परंपरा चालली व त्यानंतर शिष्याची परंपरा चालली. अर्थात् आचार्यांना ज्या मार्गाचे ज्ञान संप्रदायाने प्राप्त झाले होते तो मार्ग व्यासांना अर्भाट होता. किंबहुना व्यास हे त्याचे प्रवर्तक होते. त्यामुळे आचार्यांचा व व्यासाचा संप्रदाय एकच असून व्यासांनी 'द्राविमावय पन्थानां यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिर्लक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभाविनः'—ज्यामध्ये वेद प्रतिष्ठित आहेत अमे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिर्लक्षण धर्म व दुसरा निवृत्त मार्ग, असे आपल्या पुत्राला अगदी निश्चित सांगितले आहे. त्याला अनुमळूनच आचार्यांना ग्रंथानत्रयावर भाष्य लिहिले आहे आणि स्वसंप्रदायप्रवर्तक व्यासांना त्यांना आपल्या भाष्यात 'वेदाचार्य' असे बारबार म्हटले आहे. तस्मात् आचार्यांचा वैदिक संप्रदाय अमून स्वतः व्यासही त्याच संप्रदायाचे होते. त्यामुळे त्या दोषाच्या मतात व मिद्धान्तातही भेद अमध्याचा मभव नाही.

पण यावर कोणी असे म्हणेल की मग त्याच न्यायाने रामानुजादिकांचेही संप्रदाय वैदिकच आहेत, असे म्हटले पाहिजे आणि तेही जर वैदिक तर आचार्यांच्या व त्यांच्या मिद्धान्तात फरक का पडतो ? संप्रदाय जर एक म्हणजे वैदिक तर मिद्धान्तहा एकच अमला पाहिजे; कोणी अद्वैती तर कोणी द्वैती, कोणी विशिष्टद्वैती तर कोणी शुद्धाद्वैती असा मिद्धान्तभेद असणे योग्य नाही. तर त्याचे उत्तर थोडक्यात असे—रहस्यकारांनीच २१ व्या पृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणे त्याच्या सिद्धान्तात जो भेद आहे तो साध्याविषयी आहे. साधनाविषयी नाही. ईश्वर, जीव व जग याचा परस्पर मवज, त्याचे स्वरूप व. मोक्षा-वक्षेचे स्वरूप याविषयीच मुख्यतः मतभेद आहे. साधनाविषयी त्याचा प्राय. एकवाक्यता

यदी अमते ते गीतारहस्यावरुज्ज्वलं भिद्मं होतं 'कर्मनिष्ठा ही ज्ञाननिष्ठेची निष्पादक आहे, स्वतः नव्हे, असा रामानुजाचार्यांनाही निर्णय केला आहे चातुर्वर्ण्यांची स्वयं भोक्तृ सांसारिक कर्मे आचरणान्त करणे, हा पक्ष गौण ठरतो व त्यामुळे गीतेचे रामानुजीय तात्पर्यहा एक प्रकारे कममन्यासपर आहे,' इत्यादि त्याचप्रमाणे पुढे द्वैती संप्रदायाचे मत असे सांगितले आहे—'निष्कामकर्माची महती गीतेंत जरी वर्णिली असला तरी निष्काम कर्म हे साधन अमन भक्ति ही अखेरची निष्ठा होय भक्ति सिद्ध झाल्यानंतर कम केले काय आणि न केले काय त्यात बाही विशेष नाही' पुढे ब्रह्मसंप्रदायाविषयी असे म्हणले आहे—'भक्ति आणि त्यातल्यात्यातहा घरदार सोडून देऊन केवळ निवृत्तिपर पुष्टिमार्गीय भक्ति हेच सब गीतेचे तात्पर्य होय' (गा २ पृ १६-१७)

त्यानंतर निवार्य व ज्ञानेश्वर यांचाही निवृत्तीकडेच ओढा असल्याचे दाखवून (१७ १८) शेवटा 'सारांश गीतेंत उपदेशिलेला प्रवृत्तिपर कर्ममार्ग गौण म्हणजे केवळ ज्ञानाचे माधन ठरवून आपाप'या संप्रदायाने ते तत्त्वज्ञान आणि त्याबरोबरच मोक्षदृष्ट्या अखेरचे कर्तव्य झणून ते जे आचार बाणले आहेत ते तेच गीतेंत प्रतिपाद्य आहेत असा गाथाचा निश्चय केला आहे भगवद्गीतेंत कर्मयोग प्रधान मानिला आहे, असे कोणीच झगत नाही, (गा २ पृ १९.) असे म्हणले आहे

या सब उक्त्यावरून निवृत्तिच मोक्षाचे साधन आहे याविषयी शंकराचार्यांपासून तो ज्ञानेश्वरमहाराजापर्यंत कोणाचाच वाद नाही त्याचप्रमाणे ज्ञानानेच मोक्ष होतो, 'ज्ञानादेव तु वैबल्य' याविषयाही त्यांचा वाद नाही, हा गोष्ट ठरते अर्थात् आचार्यांच्या दोन मुख्य निष्ठांताविषया योगाचाच वाद नाही ज्ञानाचे मुख्य साधन कोणते या विषया मात्र बराच मात्प्रत्येक लोकानी आपापल्या रुचीप्रमाणे निणय केला आहे आश्व वराचार्य निष्काम कर्म, ध्यानयोग, आश्रममन्यास, भक्ति क्षराक्षरादि विचार इत्यादि मव किंवा याताळ प्रत्येक ज्ञानाचा माधने आहेत, असे झगतात वैष्णव भक्तालाच ज्ञानाचे माधन ममतात व ज्ञानेश्वरमहाराज त्यानयोगाला 'पथराज' झगतात असा याताळ व्यापक दृष्टि कोणती व संकुचित दृष्टि कोणती याचा विचार आम्ही करीत नाही तो वाचकानाच करावा पण 'वैष्णव भक्त होते झणून त्यांना भक्ताला महत्त्व दिले, ज्ञानेश्वरमहाराज योगा होते म्हणून त्यांना योगाचेच वजन केले,' हे जर खरे आहे तर गाथा रचयिता स्वतः लौकिकप्रवृत्तिप्रधान होते, झणून त्यांना लौकिक प्रवृत्तीला प्रतिपाद्य ठरविले, असे समजण्यास काय हरकत आहे ? कारण रामानुजादिक वैदिक संप्रदायाचेच अमूनही त्यांना जमने वेद—उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे व गाना यात आपापल्या रुचीप्रमाणे विशिष्टाष्टांग व भक्ति यांचेच वजन केले आणि त्यांनाच महत्त्व दिले त्याचप्रमाणे शुद्ध द्वैत, शुद्धा द्वैत इत्यादि इतर वैदिक मात्प्रत्येकानाही आपापल्या रुचीप्रमाणे शुद्ध द्वैत, शुद्धा द्वैत इत्यादि सिद्धान्त ठरविले आहेत पण ते सर्व शास्त्रांय मागानेच ठरविले आहेत शास्त्रांय मागाला सोडून ठरविलेले नाहीत म्हणून त्यांच्याशा आमचा विरोध नाही तर मनभेद आहे आचार्यांना मातृक्योपनिषदावरून गौडपादीय कारिकाताळ 'स्वसिद्धान्त व्यवस्थामु द्वैतितो निश्चिता दृढम्' परस्पर विरुध्दन्ते तैरय न विरुध्दते ॥ ३-७ ॥ मातृ भाष्या ४ पृ १७६ या वाक्यावरून भाष्यात "तैरन्यो विरुध्दभिरेवमद्रावोऽय वैदिक

सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः ” ‘ त्या परस्पराशीं विरोध करणाऱ्या द्वैतो वायाशीं आमचा हा वैदिक आत्मैकत्वदर्शनपक्ष, त्या सर्वांशीं अनन्य असल्यामुळे, विरोध करीत नाही. प्रत्येक पुरुष हस्त-पादादी अवयवाशीं अनन्य असल्यामुळे जसा त्याच्याशीं विरोध करीत नाही त्याप्रमाणे, ’ असे सांगितले आहे. साराश आचार्यांचा संप्रदाय वैदिक आहे. म्हणूनच त्यांनी प्रवृत्तिमार्गातील सर्व साधनांचा संप्रद कहून त्या सर्वांचे साध्य निवृत्ति व ज्ञान हे न्यासादिकांच्या संप्रदायाला अनुसरून ठरविले आहे. रामानुजादि सर्व संप्रदायप्रवर्तकांचा तत्त्वाच्या बाबतीत जरी शंकराचार्यांशी मतभेद असला तरी निवृत्ति व ज्ञान या मोक्षमाधनाविषया मतभेद नाही, हा गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे; आणि त्यामुळेच तो निरपवाद वैदिक मिद्धान्त आहे, असे आम्ही समजतो.

संप्रदाय सदीप कीं निर्दोष ? संप्रदाय म्हणजे काय व आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, या प्रश्नाचा विचार केल्यावर आता संप्रदायाला धरून एखादा प्रश्न टाकू, यात काही दोष आहे की याय याचा आपण विचार करू. वैदिक संप्रदायाला धरूनच शास्त्रार्थविचार केला पाहिजे; असा सर्व वैदिकांचा आग्रह आहे. कारण ते तर्कांना अप्रतिष्ठित समजतात. तर्क पुरुषाच्या कल्पनाशक्तीवर अवलंबून असतात. ज्याची कल्पनाशक्ति जितकी तीव्र असेल तितका तो अधिक सूक्ष्म तर्क करू शकतो. त्यामुळे एखाद्या पुरुषाने केलेला तर्क नेहमीच मबाधित राहू शकत नाही. तर त्याहून अधिक तांत्र कल्पनाशक्तीचा मनुष्य त्याच्या तर्कांना तर्काभास करू शकतो. त्यामुळे कोणताही तर्क टिकत नाही. पण आगम-परंपरेने आलेला शास्त्रार्थ नेहमी एकरूप रहात असल्यामुळे तो तर्कांप्रमाणे बाधित होत नाही. यास्तव अनेक आचार्यांच्या परंपरेने प्राप्त झालेला शास्त्रार्थच निर्दोष असतो, असे वैदिकांचे त्याविषया म्हणणे असते, व ते मनुष्यत्व आहे. कारण परंपरेने प्राप्त झालेल्या ज्ञानामध्ये पुरुषाच्या बुद्धिदोषामुळे वैगुण्य येण्याचा संभव नसतो. कारण प्रत्येक आचार्य आपल्या शिष्याम आगमाचा जो उपदेश करतो तो त्याला त्याच्या आचार्याने जसा केलेला असतो तसाच करतो. त्याच्या विपरीत करीत नाही. म्हणून सांप्रदायिक शास्त्रार्थज्ञान दीर्घकालपर्यंत एकरूप असते. पण संप्रदायांना मोडून जे विचार करतात त्यांना आपल्या बुद्धीवर सर्व भार टाकून विचार करावा लागतो. त्यामुळे बुद्धिदोषामुळे तत्त्वार्थ न कळण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून संप्रदायांना सोडून शास्त्रार्थाचा विचार करणाऱ्या पुरुषाने प्रायः प्रेयसत्व होत नाही. त्यांना नेहमी मतभेदाचा आश्रय करावा लागतो. संप्रदाय मोडून विचार करणारांना प्राचीन विचारा लोकांच्या अनुभवाचा मुर्डीच पाटिला नसतो. त्यांना पार तर आपल्या मारक्याच दुसऱ्या बाज्या अमाप्रदायिकांच्या मताचा आधार घ्यावा लागतो. यातारहस्यकारांना मि. ब्रुक्म, मि. एम् राधाकृष्णम् इत्यादि-यांच्या मताचा आपल्या मतांना पाटिला असल्याचे प्रस्तावनेत पृ. १४ मागितले आहे. पण बुद्धमोहेबाहेरी गानेविषयांचे मन अमाप्रदायिक असल्यामुळे वैदिकाना प्रमाण वाटण्याचा संभव पारच थोडा आहे. यातारहस्यकारांना भारतवर्षातील एखाद्या प्राचीन तत्त्वज्ञाचा पाटिला नसावा व आपल्या हा कर्मयोग अपूर्व नाही, हे दाखविण्यासाठी मि. ब्रुक्म-मारक्या आधुनिक पाश्चात्यांच्या मताचा हवाला द्याव्याम लागला, यावरूनच तो (कर्म-योग) किती अपूर्व आहे, ते स्पष्ट होई.

रण त्याचे फळ अव्यय आहे (अहोपण कर्मफलाप्रमाणें या योगाचे फलही साध्य आहे त्यामुळे ते क्षयाच अमण्याचा सभव आहे, असे कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात—) अस्य सम्यग्दर्शननिष्ठाक्षणास्य मोक्षाख्यं फलं न हि व्येति—या सम्यग्दर्शननिष्ठाक्षप म्ह० ज्ञाननिष्ठाक्षप योगाचे मोक्षसत्तक फल क्षाण होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे— च सः चित्तस्थान् मनवे प्राह—आणि तो सूर्य मनुष्य हा योग सांगता झाला— मनुः स्वपुत्राय आदिराजाय इक्ष्वाकुवे अन्नर्वात्—मनु आपला पुत्र जो आदि राजा इक्ष्वाकु त्याला हा योग सांगता झाला [सृष्ट्याच्या आरम्भां मी सांगितलेला हा योग सूर्याने मनुष्या व मनुष्य आपल्या इक्ष्वाकुपुत्राला सांगितला. इक्ष्वाकु हा सूर्यवंशातील पहिला राजा आहे] १

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्यार्थ—एवं—याप्रमाणें—परंपराप्राप्त—क्षत्रियाच्या परंपरेने प्राप्त झालेल्या—इमं—या योगास—राजर्षयः—राज्या—विदुः—जाणते झाले त्यांना या योगाचें अनुष्ठान केले—हे परंतप—हे अनुना—महता कालेन—पण मध्यें पुष्कळ काल निघून गेल्यामुळे—स. योगः—तो योग—इह—यावेळी—नष्ट—संप्रदायराहित झाला आहे २

एवमिति । एव क्षत्रियपरंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च स ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिम योगम् । स योग कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदाय सद्गुप्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूता पर उच्यन्ते तान्शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुदुरिव तापयतीति परंतप शत्रुतापन इत्यर्थ ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—एव क्षत्रियपरंपराप्राप्त इमं योग—याप्रमाणें क्षत्रियपरंपरेने प्राप्त झालेल्या या योगाला—राजर्षयः—राजानः च ते ऋषयः राजर्षयः विदुः—राज्या म्ह० राज व तेच ऋषि म्हणून राजर्षि, जाणत असत (याप्रमाण क्षत्रियाच्या परंपरेने अनादिकालापासून चालत आलेल्या या योगाला राज्या जाणत होते ऐश्वर्य संपन्न असून सूत्रम अथ जाणण्यास समर्थ अमण हे राजांपत्वं हाय)—स. योग—तो योग—इह महता दीर्घेण कालेन—यावेळी दास कालान—नष्ट.—विच्छिन्न संप्रदाय संवृत्त—नष्ट झाला म्ह० ज्याचा संप्रदाय—परंपरा तुटला आहे, असा

१ येथील 'योग नष्ट' याचा अर्थ 'योग नष्ट झाला' असा रहस्यकारांना कला आहे पण तो बराचच नाही कारण हा योग जर नष्ट झाला अमना तर भाष्यामार्फते ज्ञाना क्षत्रिय दिग्गजे समजून यास्तव 'नष्ट' याचा 'नष्ट' असा अगत्याच मरळ अर्थ न करिता आचा यांप्रमाणे 'विच्छिन्नसंप्रदाय ज्ञाना' असा वरणच उचित होय कारण तो योग म्हणून नष्ट झाला नसून त्याचा पिता पुत्रमप्रगाय विच्छिन्न झाला होता पण यन्तुरिधनाला धरून

ज्ञाला. [मां प्रतर्ज्या मध्ये दीर्घमाल लोटल्यामुळे त्या योगाचा संप्रदाय अविच्छिन्न राहिला नाहा. क्षत्रिय पित्ताने आपल्या पुत्रास तो सांगायचा, त्याने आपल्या पुत्राला, अर्शा जी या योगाची परंपरा चालवी होती ता आता राहिली नाहीं. ती परंपरा तुटली—] हे परंतप—आत्मनः विपक्षभूताः परे उच्यन्ते—आपल्या प्रतिपक्ष्यांना 'परे' म्हणले जाते—तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः भानुः इव तापयति इति परंतपः—शत्रुतापनः इत्यर्थः—त्या आपल्या विपक्षभूत शत्रूंना शौर्यरूपी त-जाच्या किरणानीं मूर्द्याप्रमाणे ताप देतो, म्हणून परंतप म्ह० शत्रूंना ताप देणारा, अमा याचा भावार्थ. २.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—सः एव अयं—तोच हा—पुरातनः—प्राचीन—योगः—योग—मया—मी—ते—तुला—अद्य—आज—प्रोक्तः—सांगितला, (ते का ? तर—) तू—मे—माझा—भक्तः—भक्त—असि—आहेस—च—व—सखा—मया—असि—आहेस,—इति—म्हणून सांगितला.—हि—कारण—एतत्—हे—उत्तमं—उत्तम—रहस्यं—ज्ञान आहे. ३

दुर्बलान्जितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनम्—स एवापमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमचेद्वर्नाः योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण वर्तमानसमया हा योग संप्रदायशून्य का झाला ? तर त्याचे आधिकारी न राहिल्यामुळे, अशा आशयाने म्हणतात—) —दुर्बलान्—अजितेन्द्रियान् प्राप्य—दुर्बल म्ह० अजितेन्द्रिय असा लोकास प्राप्त होऊन [म्ह० क्षत्रिय-प्रजा अजितेन्द्रिय निपजल्यामुळे]—इमं योनं नष्टं च लोकं अपुरुषार्थसंबन्धिनं उपलभ्य 'सः एव अयं' इति—हा योग नष्ट झालेला व लोक पुरुषार्थरहित झालेले पाहून तोच हा योग मी तुला सांगितला असे 'स एव०' या शीताने सांगतात—सः एव पुरातनः अयं योगः मया ते तुभ्यं—तोच हा पुरातन—अनादिवेदमूलक योग मा तुला—अद्य इदानीं प्रोक्तः—आज—आता सांगितला.—मे भक्तः असि च सखा असि इति—माझा भक्त आहेस व सखा आहेस म्हणून सांगितला.—हि यस्मात् एतत् उत्तमं रहस्यं—कारण हे उत्तम रहस्य आहे (पण योगाला 'एतत्—हे' असे कसे

पूर्वापर विचाराने व शर आम्हाला विरोध न वेदल अद्वारातीने केलेला हा अर्थ 'सरळ नाहा, मापदायिक आग्रहाने ओढाताणाने केलेला आहे' असे रहस्यकार म्हणणारा, यात शंकाच नाहा. तथापि वाचकाना यातील उचिन अर्थ कोणता याचा आपल्या मनाशीच विचार करावा.

म्हटले ! उत्तर-)-योगं-ज्ञानं इत्यर्थः-योग म्ह० ' हे ज्ञान उत्तम रहस्य आहे, असा भावार्थ. ३.

अर्जुन उवाच-अर्जुन म्हणाला-

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ-भवतः-आपला-जन्म-जन्म-अपरं-अलीकडचा-काही इ. पांपूर्वी झालेला-विवस्वतः जन्म-सूर्याचा जन्म-परं-सृष्टीच्या आरंभी-फार प्राचीनकाळी झालेला. तेव्हा-त्वं-तू-आदौ-आरंभी-प्रोक्तवान्-हा योग सूर्याला सांगितलास-इति एतत्-अशा प्रकारचे हे सामणें-कथं-मी कसे-विजानीयां-खरे मानावे ? ४.

भगवता विप्रतिपिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्-अपरमिति । अपरमवांग्यसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिः विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिम योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ-भगवता विप्रतिपिद्धं उक्तं इति कस्यचित् बुद्धिः मा भूत् इति परिहारार्थं चोद्यं इयं कुर्वन् 'अपरं' इति (अर्जुन उवाच)-भगवानां हे अगदीच विपरीत सांगितले आहे अशा कोणाची बुद्धि-कल्पना न व्हावी म्हणून तिचा परिहार करण्यासाठी जणु काय शंभू-आशेष घेत असल्याप्रमाणें 'अपरं' इत्यादि अर्जुन बोलला -अपरं-अर्वाक् यमुदेवगृहे भवतः जन्म-अपर-अर्वाचान-अलीकडे वसुदेवाच्या गृही तुझा जन्म झाला-परं-पूर्वं सर्गादौ विवस्वतः आदित्यस्य जन्म-उत्पत्तिः-इ. आदित्याची उत्पत्ति पर म्ह० सृष्टीच्या आरंभी झाली-तत् एतत् अविरुद्धार्थतया कथं विजानीयां-तेव्हा हे अविरुद्ध अर्थत्वानें मी कसे जाणार्थे ? (हे म्ह० काय ? उत्तर-)-यः आदौ इमं योगं प्रोक्तवान् सः त्वं एव-ज्यानें सृष्टीच्या आरंभी हा योग सांगितला तो मूख आहेस व-सः एव त्वं इदानीं मह्यं प्रोक्तवान् आसि इति-तोच तूं आता मला हा योग सांगण आहेस, हे. [त्या तूच मला हा योग सांगितलास हे मी कसे ओळखावे ? हा प्रश्न भगवानाच्या निजस्वरूपाला अनुलक्षून नाहीं तर भगवानांनीं लोलेसाठीं जे मातुप शरीर धारण केले आहे त्याला उद्देशून आहे.] ४.

वह्नि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ-हे अर्जुन, हे अर्जुना !-मे च तव-माझे व तुझे-वह्नि जन्मानि-अनेक जन्म-व्यतीतानि-होजून गेले आहेत.-अहं-मी-तानि

सर्वाणि—त्या सर्व जन्मास—वेद—जाणतो. मला त्यांचे स्मरण आहे.—हे परंतप—हे अर्जुना !—त्वं—तू—न चेत्थ—जाणत नाहीस. तुला त्यांचे स्मरण नाही. ५.

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन्धीमगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुन-
स्य प्रश्नः—बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन
तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं चेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् ।
अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादानावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—वासुदेवे मूर्खाणां या अनीश्वर-असर्वज्ञ-आशङ्का—भगवान्
वासुदेवाविपरी मूर्खांची जी ' हा ईश्वर नाही, सर्वज्ञ नाही ' अशी आशङ्का—तां परि-
हरन् धीमगवान् ' बहूनि० ' इति उवाच—निचा परिहार करणारे धीमगवान्
' बहूनि० ' इत्यादि बोलले,—यदर्थः हि अर्जुनस्य प्रश्नः—की ज्या विरोधाचा परि-
हार व्हावा म्हणूनच अर्जुनाने प्रश्न केला (त्याचेच उत्तर सांगताना—)—हे अर्जुन मे
—मम च तव बहूनि जन्मानि व्यतीतानि—अतिक्रान्तानि—हे अर्जुना, माझे व
तुझे पुष्कळ जन्म मागे होऊन गेले आहेत.—अहं तानि सर्वाणि वेद—जाने—मी
त्या सर्व जन्माना जाणतो.—त्वं न चेत्थ—जानीषे—तू जाणत नाहीस—धर्मा-
धर्मादिप्रतियुक्तज्ञानशक्तित्वात्—कारण तुझा ज्ञानशक्ति धर्म, अधर्म, राग, लोभ
इत्यादिकांमुळे प्रतिबद्ध झालेला आहे.—पुनः अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्
अनावरणज्ञानशक्तिः—पण मी नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव अस-
त्यामुळे माझी ज्ञानशक्ति आवरणरहित आहे—इति हे परंतप अहं वेद—त्यामुळे
हे शत्रुतापना ! मा माझ्या मागील जन्माना जाणतो. [मला त्रिकालज्ञान आहे. पण
तुझी ज्ञानशक्ति आवृत झालेली असल्यामुळे तू जाणत नाहीस.] ५.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—अन्तर्यामी—साक्षी—अजः अपि सन्—जन्मरहित
असूनही—अव्ययात्मा अपि सन्—माझे ज्ञानशक्तिस्वरूप कधीही क्षीण न होणारे,
असं अमूनही—भूतानां ईश्वरः अपि सन्—आजहास्तं उपयंत भूतांचा ईश्वर—नि-
यमन करणारा अमूनही—स्वां प्रकृति—आपल्या त्रिगुणात्मक मायास्थ प्रकृताला—
अधिष्ठाय—वश करून घेऊन—आत्ममायया—आपल्या आनन्त्य सामर्थ्याने—
संभवामि—मी जन्म घेतां. मी जणुं काय देहवान् असत्यासारखा होतो. ६.

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—अजोऽपि
जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां वत्सादि-
स्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईश्वरशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवी मायां त्रिगुणात्मिकां,
यस्या वशे सर्वं जगद्वसते यया मोहितं सत्त्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं

स्थामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानि न भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽमनो
मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे अपि कथं जन्म इति
'अजोऽपि०' इति उच्यते—तर मग निल ईश्वर अमा जो तू त्या तुला धर्म व
अधर्म याच्या अभावाही जन्म कसा प्राप्त होतो, असे अर्जुन विचारला म्हणून भगवान्
'अजोऽपि०' या श्लोकाने उत्तर सांगतात—अजः अपि-जन्मरहितः अपि सन्—
मी अजही म्ह० जन्मरहितही असून—तथा अव्ययात्मा-अक्षीणज्ञानशक्तिस्य-
भावः अपि सन्—तसाच अव्ययात्मा म्ह० ज्याचा ज्ञानशक्तिस्वभाव क्षीण न हो-
णारा आहे असाही असून—तथा भूतानां-ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां ईश्वरः ईश-
नशीलः अपि सन्—त्याचप्रमाणे ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत भूतांचा ईश्वर-सर्वांचे ईशान
—नियमन करण्याचे ज्याचे शाल आहे असाही असून—स्यांप्रकृति-मम धैष्णवी
त्रिगुणात्मिकां मायां—आपल्या प्रकृतीला म्ह० माझ्या धैष्णवी त्रिगुणात्मिका मा-
येला,—यस्याः वशे सर्व जगत् वर्तते—ज्या मायेच्या अधीन सब जगत् राहते
—यया मोहित सत् स्व-आत्मानं वासुदेव न जानाति—जिच्याकडून मो-
हित होताने हे जगत् 'स्व'ला-आत्माला-वागुदेवाला जाणत नाही—तां स्यां प्रकृति
अधिष्ठाय-वशीकृत्य—त्या आपल्या प्रकृतीला आपल्या अधीन ठेवून—तिचा अ-
धिष्ठाता होऊन—संभवामि-देहवान् इव भवामि—मी उत्पन्न होतो देहवान् अ-
सल्यासारखा—ससारा जांव असल्यासारखा होतो—आत्ममायया-आत्मनः मायया
—आपल्या मायेच्या योगाने—जातः इव—जण काय उत्पन्न झालेलासा दिसतो—
लोकवत् परमार्थतः न—इतर जावाप्रमाणे सरोसरच काही मी उत्पन्न होत नाही
[मला ससारा जावाप्रमाणे वास्तविक जन्म नाही, तथापि माझा मायिक जन्म होतो,
आपल्या प्रकृतीला म्ह० त्रिगुणात्मक मायेला स्वार्थीन ठेवून मी उत्पन्न झाल्या-
सारखा दाखवितां] ६.

१ या श्लोकात 'प्रकृति' हा शब्द पाहताच रहस्यकार दाखवून म्हणतात—“या श्लोका-
तील अध्यात्मज्ञानात काविल साख्य व वेदान्त या मतांचीच जोड घातलेली आहे,”
म्हणजे रोंडें आहे कारण यात अध्यात्मज्ञानच नाही अध्यात्मज्ञान म्ह० शारीरज्ञान-शरी-
रात राहणारा जो आत्मा-शरीरा त्याच्याविषयाचे ज्ञान पण भगवान् येथे कत्त मी अज
अव्यय वर्गरे अजूनही नम कमा घेता ते मागून आहेत त-हा अध्यात्मज्ञानाचा येथे प्रश्न
गव नाही असो, निरीश्वरवादी काविल भारयदशन व आपनिपद वेदान्त यांनी जोड
घालण्याच भगवानाना काय बरे कारण घडले? भगवान् सब दशनकाराच्या मताची एक
बाबतता कायवास प्रवृत्त झाले आहेत का अनुनाला परम पुरपाथीचे साधन सांगून
आहेत? ज्यासाठी गीता रचली, भगवद्गोष्टी त्याचाच निदान गातेला ह्याची स्वरूप देणारे
वाददायक व्यास व भगवद्गुरुवार व्यास एरुच असे रहस्यकाराना अनुमान केले आहे
(गी. २५. ५२१) भगवद्गोष्टीत काविल साख्यदर्शनाचे सडन प्राधान्याने केले आहे तेच प्र-
संगार स्वतःच रचलेल्या गीतेत साख्याच्या दर्शनाची व वेदान्ताची जोड घालीत, हे

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुन !—यदा यदा हि—वेळा जेव्हा—धर्मस्य—धर्माचा—ग्लानिः—हान—भवति—होते—च—व—अधर्मस्य—अधर्माचा—अभ्युत्थान—उद्भव होतो—तदा—त्यावेळा—अहं—मी—सृजाम्य आत्मा—आत्मानं—स्वतः ल—सृजामि—उत्पन्न करिता ७

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णां-धर्मादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनि श्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्बोधो-धर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति 'यदेति०' उच्यते—आणि तो माझा मायिन जन्म वेव्हा होतो व कशामाठा होतो त 'यदा०' या श्रोकानें सांगितलें जातें—यदा यदा हि—ज्या ज्या वेळा—प्राणिनां—अभ्युदयनि.श्रेयससाधनस्य वर्णाधर्मादिलक्षणस्य धर्मस्य ग्लानिः हानिः भवति—प्राण्याच्या अभ्युदयाचें व नि श्रेयसाच साधन अशा वर्णाधर्मादिलक्षण—म्ह० सर्व वर्ण, आश्रम, त्याचें आचार यावदन ज्ञात होणाऱ्या धर्माचा ग्लानि म्ह० हानि होते,—च हे भारत अधर्मस्य अभ्युत्थान—उद्भव. भवति—आणि हे अर्जुन ! अधर्माच अभ्युत्थान म्ह० उद्भव होता—तदा अहं आत्मानं मायया सृजामि—त्यावेळीं मा आपल्याला मायेने उत्पन्न करतो [वर्ण, आश्रम, त्याचा आचार यावदन ज्ञात होणाऱ्या धर्माची हानि पाला अमतां लोक पुरपायहान होतात व त्याची प्रवृत्ति अधर्मा-कडे होते, अशा वेळा मा मायेने दरीरधारण करतो] ७

समवेतं तरा कमे ? प्रवृत्ति, अव्यक्त, पुरुष, महत्त्व, विचार इत्यादि शब्द जेथें जेथें दिसतात तेथें तेथें रहस्यकाराण सांगवदनाची अपठवण जरी होत असला तरा तेवढ्यावरून गातेन निराश्रवादी मास्यदर्शनानाच अनुवाद भगवान् आहूण विवा व्यस्य दाना यन्त्र, अज्ञा यत्पना करणेला उचित दिमत नाहा मास्यदर्शनवागमान प्रवृत्ति, अव्यक्त, पुरुष वर्णर शब्द उपनिषदांतून घेऊन त्याचाच स्वतः ल अभिप्रेत असल्या अर्था उपयोग केला आहे गाता बाणवाही प्रगाथा दशनाना अनमरते अमे म्हणव्यापेभा ता उपनिषदाना अनुमरते अर्म म्हणता अधिक मयुक्तिव हाय त्यामुळेच निला अधिक प्रानाण्य येने रहस्यकाराणा गाता व उपनिषदे वाताळ नद परिणिष्ट भाग २ वृ ५२१ २७ येथे टाकविण्यात यत्न केला आहे पण त्याचा विचार आहो पुढे वरू अद्यान गातेन आलने प्रवृत्ति, अव्यक्त, माया, पुरुष, क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ वर्णर शब्द मूळ उपनिषदांतून असत गाता मवथा उपनिषदाम अनुमरत सी काविल मारिदर्शनान अनमरत नाहा येथील 'प्रवृत्ति' माग्याच्या प्रवृत्ताचा वाचन नाहा ६ ' रवा ' या विनिष्ठावरून व निज होत माग्याच्या प्रवृत्ति स्वतः ल इहापरतन नाहा एव येथें ' या ' म्ह० आपल्या—माग्या अद्यान असल्या प्रवृत्ता अमे भगवानच म्हणत भावन दातन म्हणवागाजी वरात वत्ता अपाण्य आहे

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

अन्यार्थ—साधूनां—सन्मार्गस्थाच—परित्राणाय—सर्व प्रकारें रक्षण कर
प्याकरिता—च—दुष्कृतां—पाप्याचा—विनाशाय—विनाश करण्वाकरिता
आणि—धर्मसंस्थापनार्थाय—धर्माचा उत्तम प्रकार स्थापना करण्याकरिता मी—
युगे युगे—दर युगात—संभवामि—उत्पन्न हातो ८

विमर्थ परित्राणायति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विना
शाय च दुष्कृता पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सङ्ग्रहस्थापनं तदर्थं
संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—विमर्थ 'परित्राणाय०' इति—उक्तकृत्य अमलेला तू तो मापिक
जन्म तरी कमागठा घतोम ? या प्रश्नाच उत्तर 'परित्राणाय०' या श्लोकान देतात —
साधूनां—सन्मार्गस्थानां परित्राणाय—परिरक्षणाय—साधूच्या म्ह० सन्मार्ग
स्थाच्या परित्राणासाठी—सर्व प्रकार रक्षण करण्यासाठी—च दुष्कृतां पापकारिणां
विनाशाय—आणि दुष्कृत म्ह० पापारण करणाऱ्यांच्या विनाशासाठी—अहं
धर्मसंस्थापनार्थाय—धर्मस्य सङ्ग्रह स्थापनं तदर्थं—आणि धर्मस्थापनेमार्गी
मार्चा ज सङ्ग्रह उत्तम प्रकार स्थापन करावा—युगे युगे प्रतियुगं संभवामि
—मी प्रत्येक युगात उत्पन्न होता [धर्माचा स्थापना केल्याने जगाचाच स्थापना के

१ रहस्यकाण्ड ७/ या गेतावर्गाला शेंपेन म्हणतात—“ या दोही श्लोकांत 'धर्म'
शब्दाचा अर्थ वचन पातळीवरि वैदिक धर्म असा नाही । तानुबध्दाचे धर्म, न्याय, नाति
वंगेरे गाणाराच त्यात मुख्यवरून समानता होता । तगात अर्थाय, अनीति, दुष्टपणा, व
वेदशास्त्राचा मानन साधूचा उल व दुष्टाच वरून शाल म्हणत आपण निमाण केलेल्या व
गाचा नसिबति वाचन साधून त्याच कथाच । हावे म्हणून तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाचा
रूपाने (गीता १० ८१) अवतार घडून भगवान् ममात्माची विस्मयित शालेला घडा पुन
नाच वरून तेच अमलात, अम या धर्माचे तारपय आहे । यथाल धर्मशास्त्राचा केवळ
पातळीवरि वैदिक धर्म असा अर्थ न ह । ह म्हणत अगला अर्थय आहे । कारण भगवानाचा
अवतार वैदिकधर्माच्या संस्थापनसाठी हाता, ह आवालावृद्धात माहित आहे । भगवाराची
पातळित उत्पना धर्मसंस्थापनसाठी आहे । साधूचे रक्षण व पाप्यांचा नाश हा दोन कावे
धर्मसंस्थापनेच्या अनुषंगान करावा लागलात । प्राध्यायने न ह । यास्तव रहस्यपारावे हे
म्हणते वैदिकप्रमाणान्त अगला साधून आहे । तानुबध्दाचे धर्म ' व ' वैदिक पातळी
विर धर्म ' यात काय फरक आहे ? तानुबध्दाच धर्म व न्याय नाति वंगेरे याचा वरा
वरा कथा मनव । निमया वाक्यात तर तानुबध्दाच धर्मही पाऊन तगात अन्याय,
अनीति, दुष्टपणा वचनशास्त्राचा मानन हेंच भगवानाच्या अवताराचे कारण ठरविणे आहे
। तगात वरून तगात म्हणत वरिता तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपाने अवतार घेता

त्यासारखें होतें. नाही तर धर्ममयांदिने रहित असलेलें जगत् पुरुषार्थापासून च्युत होईल.) ८.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

अन्यथार्थ—य—जो—मे—माझा—एवं—वर सांगितलेल्या प्रकारचा—दिव्यं—अलौकिक—जन्म च कर्म—जन्म व कर्म—तत्त्वतः—अगदी बरोबर—वेत्ति—जाणतो तो—देहं—देहाला—त्यक्त्वा—टाकून—पुनर्जन्म—पुनर्जन्मास—न—एति—प्राप्त होत नाही, तर—हे अर्जुन—हे अर्जुना—सः—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो. ९.

व ममानाची घडी नांद बसवितात,' बंगरे या मवं कल्पना अमाप्रदायिक तर आहेतच, पण अयोग्यही आहेत. कारण मग स्वतः आकृष्ण हा अवतारही अशाच स्वरूपाचा ठरणार ! अर्जुनाला गीता मागणारे भगवान् ' वसुदेवपुत्र ' या एका तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपाने अवतीर्ण झाले आहेत, असे म्हणावे लागणार ! दहाव्या अध्यायाच्या ४१ व्या श्लोकाने सांगितल्याप्रमाणे जर अवताराचा निश्चय करावयाचा असेल तर वसुदेवाचा पुत्र मात्र अवतार व स्वतः अर्जुन, धर्म, कर्ण विकर्ण, भीष्म हे अवतार का नव्हेत ? तेजस्वी पराक्रमी पुरुष पुष्कळ असताना, पण त्यातील प्रत्येकाला अवतार म्हणू लागल्यास फारच अनवस्था होईल. यामुळे अशा अमूर्त कल्पना न करिता तेव्हा श्रुति स्मृति-पुराणोक्त धर्माची शानि होऊन निषिद्ध आचरणाला ऊन येतो व त्यामुळे मन्मागंबना धार्मिकाचा छळ होतो तेव्हाच भगवान् स्वतः मनुष्यशरीर धारण करितात, अशा कल्पना करणे मवंधा मनुक्तिक आहे. जगाचा सुस्थिति कायम राहून त्याचे कल्याण होण्याचा उपाय ' मनातून वैदिक धर्माची स्स्थापना ' हा एकच आहे. त्यात दुसऱ्या सर्व चांगल्या गोष्टांचा अनायासाने अन्तर्भाव होतो. रहस्यकार पुनः म्हणतात—“ अशा रीतीने अवतार घेऊन भगवान् जे काम करिताना त्यांचेच ' लोकमग्रह ' हे दुसरें नाव आहे व हेच काम आत्मज्ञानी पुरुषांनाही यथाशक्ति यथाधिकार केले पाहिजे (गी ३ २०)” अर्थात् ' लोकमग्रह म्ह० भगवान् अवतार घेऊन ते करितात ते करणे व आत्मज्ञाना पुरुषांनाही ने केले पाहिजे ” विचान्या आत्मज्ञानी पुरुषावर हा मोठाच मुद्दा आहे. ते आत्ममाझात्वराने कृतज्ञ व नित्यज्ञ त्री जालेले असले तरी त्यांना तगातोळ अन्याय, अन्याय, दुष्टपणा, वेददशाही बंगरे घालविण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति व यथाधिकार केलाच पाहिजे. पार उत्तम, रहस्यकाराच्या अशा जुळ्यात मापट्याच्या अभागी आत्मज्ञाना पुरुषाची खरोखरच काव केले पाहिजे. पण वेदान्तशास्त्र किंवा प्रत्यक्ष गीताही आत्मरति, आत्मतप, व ' आत्मनि एव सतुष्ट ' झालेल्या पुरुषावर जमा कोणत्याही प्रकारचा भार लादत नाही. लोकमग्रह म्ह० काय व तो कोणा करावा याचा विचार निमन्या अध्यायाने होऊन गेल्याच आहे, म्हणून येथे त्याचा पुनरास्ति करीत नाही.

तत्—जन्मेति । जन्म-मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्राकृत-
मैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तरेण यथावक्तव्यत्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं
नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—तत् 'जन्म०' इति—आणि तो माझा जन्म व कर्म जो जाणतो
त्याला कोणत फल प्राप्त होतें ते 'जन्म कर्म च०' या श्लोकाने भगवान् सांगतात—
मे-मम तत् मायारूपं जन्म च साधुपरित्राणादि कर्म—माझं ते मायास्य
जन्म व साधुपरित्राणादिक कर्म (ते कर्म ? उत्तर—) दिव्य-अप्राकृत-ऐश्वरं—
दिव्य म्ह० अप्राकृत ईश्वराचे (अलौकिक) जन्म-कर्म—एवं-यथोक्तं—असे म्ह०
वर वर्णन केल्याप्रमाणे मायामय-कपित आहे असे—यः-तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथा-
वत् वेत्ति—जो तत्त्वत म्ह० तत्त्वाने जमं आहे तसे अगदी बरोबर जाणतो—सः
इमं देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न एति-न प्राप्नोति—तो या देहाला
सोडून पुनर्जन्माला म्ह० पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाही—हे अर्जुन मां एति-आग
च्छति-मुच्यते—हे अर्जुना ' तो मला प्राप्त होतो म्ह० मुक्त कला जातो [ईश्वराचा
जन्म मायामय आहे खरा नव्हे, जगत्परिपालन हे त्याचेंच कर्म आहे, दुसऱ्या कोणाचें
नव्हे, असे जाणणा-याला श्रेय प्राप्ति होते पण याच्या उलट ईश्वराचा जन्म खराच
आहे व जगत्परिपालनादि कर्म भ्रान्त्याचें आहे, असे जो जाणतो त्याच्या जन्मादि स
माराची परंपरा तुटत नाही, असा भावार्थ अर्थात् रहस्यशर-‘लोममग्रह’ या शब्दाचा
अर्थ जगाचें धारण, पोषण, पालन वगैरे करण हे ज्ञाना पुरुषाचें कर्म आहे, असे जें
म्हणतात ते कसे अप्रामाणिक आहे ते यावरून उघड होते] ९

१ या श्लोकवरून गणेंत रहस्यशर म्हणतात—“ भगवताचें दिव्य जन्म समग्रपणाने
अव्यक्त परमेश्वर मायेने मगुण कमा हातो, हें कर्माचें मायेने व हे कळलें म्हणजे अध्यात्म
ज्ञान होतें ” (अध्यात्मज्ञानाचा हा बरा मोठा युक्ति आहे ।) “ आणि दिव्य कर्म कळलें
ह्म० कर्म करूनही अस्ति रहाण्याचें ह्म० निष्काम कर्माच्या तराचें ज्ञान होतें, ”
(पण दिव्य जन्म म्ह० अलौकिक मायिक जन्म, व दिव्य कर्म ह्म० साधुचें
रक्षण, पाण्याचा नाश व धमाचा मर्यापना हे अलौकिक कर्म आहे, अर्थ
ईश्वराचा जन्म व कर्म मामान्य तावाच्या जन्म-कर्मप्रमाणे प्रारब्धापास नाहा, हे दोघे मन
जावयाचें आहे पण नेवडें ज्ञान आल्याने अध्यात्मज्ञान व निष्काम कर्माचें तत्त्व कर्म कळ
णार ? साधुमरणादि हे ईश्वराचें कर्म आहे, असे ज्ञान ज्ञान्याने कर्म करूनही अस्ति
राहण्याचें तत्त्व कर्म कळणार ?) “ माराज परमेश्वराचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म पुढें
कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान व कर्मयोग या दोह्यांचा पूर्ण जोड होतो ” (हा प्रश्न
सोप आहे ।) “ व मोक्षप्राप्ति होण्यास हेंच लागत असल्यामुळे अशा मनुष्यास जो
भगवत्प्राप्ति प्राप्त्याखोरीत राहत नाही ” (मोक्षप्राप्ति ण्वदधानाचें होणें शक्य नाही असा
माझास्वरूप शास्त्राचा हिने) “ अर्थात् भगवताचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म कळलें ह्म०
न्यास मग काही जाणें अध्यात्मज्ञान निव. निष्काम कर्मयोग या दोह्यांचा निराळे अभाव
बरावयास नको ” (हा शुद्ध ज्ञान आहे अथवा निकावापुन अध्यात्मज्ञान होणें शक्य नाही)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—वीतरागभयक्रोधाः—विषयासक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत असे—मन्मया—ईश्वरमय झालेले, ईश्वराहून मी भिन्न आहे, असे न समजणारे—मां उपाश्रिताः—माझाच पूर्ण आश्रय केलेले—केवळ ज्ञाननिष्ठ असे—बहवः—अनेक लोक आजवर—ज्ञानतपसा—ईश्वराचे ज्ञान याच तपानें—पूताः—पवित्र झालेले—मद्भावं—माझ्या भावास—माझ्या स्वरूपास—मोक्षास—आगताः—प्राप्त झाले आहेत. १०.

नैव मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागभयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद् ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः मन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विप्रेक्षणम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—एषः मोक्षमार्गः न इदानीं प्रवृत्तः—हा मोक्षमार्ग आतां नवीन प्रवृत्त झाला आहे, असे नाही.—किं, तर्हि पूर्वं अपि (इति) 'वीतराग०' इति—तर काय पूर्वांही—फार दिवसापासून हा असाच प्रवृत्त झाला आहे, असे 'वीतराग०' या श्लोकाने सांगतात—वीतरागभयक्रोधाः—रागः च भयं च क्रोधः च वीताः—विगताः येभ्यः ते वीतरागभयक्रोधाः—राग-प्रांति, भय व क्रोध ज्याच्या-पासून वीत म्ह० अगदा निघून गेले आहेत ते वीतरागभयक्रोध होते.—मन्मयाः—ब्रह्मविद्ः ईश्वराभेददर्शिनः—मन्मय म्ह० ब्रह्मवेत्ते ईश्वर व जीवात्मा यांचा अ-भेद-ऐक्य पाहणारे—मां-परमेश्वरं एव उपाश्रिताः केवल ज्ञाननिष्ठाः इत्य-र्थः—मज परमेश्वराचाच पूर्णपणे आश्रय केलेले म्ह० केवल ज्ञाननिष्ठ अमा याचा

व निष्काम कर्मयोगाचें अध्ययन केव्हाच करावयाचें नवून आचरण करावयाचें अमर्ते)
“ म्हणून भगवताच्या जन्माचा व कृत्याचा विचार करा व त्यातील तत्त्व ओळखून वागा हा० भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काही साधन नको भगवताचा सरा उपासना हीच होय.” (भगवताचा १०५ जन्म व कर्म यांना तत्त्वंन जाणणे हा उपासना नव्हे. यातील परं रहस्य अस आहे की भगवान् वासुदेव हाच माझा आत्मा आहे. त्यामुळे त्याचा म्ह० माझ्या आत्म्याचा जन्म मायिक आहे, सरा नव्हे व कर्महि माझे नव्हे, शरीरेंद्रियांचे आहे, असे जाणणे हे खरें आत्मज्ञान आहे व ते ज्ञान ज्याला होतं तो प्रस्तुत देह टाकल्यावर पुनः जन्म घेत नाही, हे योग्यच आहे. पण ‘ भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काही साधन नको. फक्त भगवताचा जन्म व कर्म याचा विचार करा व त्यातील तत्त्व ओळखून वागा म्हणजे होई. ’ हे म्हणणे मात्र तसें सयुक्तिक नाही.)

भावार्थ.—ग्रहयः—अनेके—अमे पुष्कळ मुमुक्षु—ज्ञानतपसा—ज्ञानं एव परमा
 त्मविषयं तप. तेन ज्ञानतपसा पृता. परं शुद्धि गताः सन्तः—ज्ञानतपाने
 —परमात्मविषयक ज्ञान हच तप, त्या ज्ञानतपाने पावन झालेले—परम शुद्धास प्राप्त
 झालेले असे होन्नाते,—मद्भावं—ईश्वरभावं मोक्ष आगता.—समनुप्राप्ताः—माझ्या
 भावाय—ईश्वरभावाम—मोक्षास आले—प्राप्त झाले आहेत (अहो पण केवळ ज्ञाननिष्ठच
 सागून ज्ञानतपान पावन झालेल अस पुन का म्हटल आहे ?)—ज्ञानतपसा इति
 विदोषणं इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा. इति अस्य लिङ्गम्—‘ज्ञानतपसा’
 हे विदोषण इतर तपाचा अपेक्षा न करिता ज्ञान याच तपामध्ये णहा ठेवून राहणारे,
 अस मुर्खविषयामात्र आहे १०

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

अन्यार्थ—ये—न एक—मा—मला—यथा—ज्याप्रकारे—प्रपद्यन्ते—
 भजतान—तान्—चास—तथा एव—तसाच—अहं—मा—भजामि—भजतो
 तमाच त्यावर अनुग्रह करता—(हे) पार्थ—हे अनुना—मनुष्या—मानव—स
 र्वशः—सर्वप्रकार—मम—माझ्या—वर्त्म—मागाम—अनुवर्तन्ते—अनुसरतान

तव तद्दि रागद्वेषा स्त, येन केभ्यश्चिद्वाऽऽत्मभाव प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्यु
 च्यते—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मा प्रपद्यन्ते
 तास्तर्थात् तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्याम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्ष प्रत्यनर्थितत्वात् । न
 हेकस्य मुमुक्षुच फलार्थित्व च युगपत्प्राभवति । अतो ये फलार्थिनस्तांफलप्रदानेन । वे
 यद्योक्तकारिणस्तत्र फलार्थिनो मुमुक्षुचश्च तांस्तानुग्रहप्रदानेन, ये ज्ञानिन सम्यामिनो मुमु
 क्षुश्च तांस्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्जुनातिहरणेनेत्येव यथा प्रपद्यन्ते ये तास्तथैव भज्या
 मीत्यर्थ । न पुना रागद्वेषनिमित्त मोहनिमित्त वा क्वचिद्भजामि । सर्वथापि सर्वां
 ह्यस्य ममेश्वरस्य वमं मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यभिहितं
 ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वश सर्वप्रकार ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव रागद्वेषो स्त.—तर मग तुला राग व द्वेष आहेत—येन
 केभ्यश्चित् एव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य. इति ये यथा० इति
 उच्यते—कारण तू कांही लोकानाच आत्मभाव दत्तोस मवांस देत नाहीस, अशी टीका

१ हा श्लोक महत्त्वाचा अमृताना रहस्यकाराना त्या सवधाने एक अक्षरही लिहिले नसा
 कारण त्यान “ ज्ञानतपाने परम शुद्ध होऊन पुष्कळ लोक मोक्षाला प्राप्त होते आहे ”
 असे म्हटले आहे कर्माचे नावही नाही, त्यामुळे ऐतन्नी अडटी ।

कोणी घेईल, म्हणून 'ये यथा०' या श्लोकाने सांगतात—ये यथा-येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते—जे जसे म्ह० ज्या प्रकारे, ज्या प्रयोजनाने व ज्या फलाच्या इच्छेने मला भजतात—अहं तान् तथा एव-तत्फलदानेन भजामि-अनुगृह्णामि इति एतत्—मी त्यांना तमाच तें फल देऊन भजतो म्हणजे अनुग्रह करतो, असा याचा भावार्थ.—तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात्—कारण त्यांना मोक्षाविषयी इच्छाच नसते [कारण जे मुमुक्षु होऊन माझे भजन करितात त्यांना ज्ञानाच्या द्वारा मी मोक्ष देतो व जे इतर फलांची इच्छा बरेच माझे भजन करतात त्यांना त्या त्या उपायाच्या अनुष्ठानाचे तें ते फल देतो. त्यामुळे माझ्या-मध्ये रागद्वेषाचा संभवही नाही. जे इतर फलांची इच्छा करणारे असतात त्यांना मोक्षाची इच्छा नसते]—हि एकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत् न संभवति—कारण एकाच पुरुषाला मुमुक्षुत्व व फलार्थित्व हा दोन्ही एकाच वेळा संभवत नाहीत—अतः ये फलार्थिनः तान् फलप्रदानेन—म्हणून जे फलाची इच्छा करणारे आहेत त्यांना फलप्रदानाच्या योगाने—तु ये यथोक्तकारिणः अफलार्थिनः मुमुक्षवः च तान् ज्ञानप्रदानेन—पण जे नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान करणारे

पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अवरण देनात—“भाता वोपेक्षा गालच्या उपामनाचें फल व उपयोग मागनात—” वर उपामना प्रवृत्त नाही. ज्ञान प्रवृत्त आहे ज्ञानाचे प्रकरण चालू आहे 'माझे दिव्य जन्म-कर्म जो जाणतो तो पुन जन्म घेत नाही. अशा ज्ञानाची तपासणी पवित्र झालेले पुष्कळ मुमुक्षु मला प्राप्त झाले आहेत' असा या श्लोकाचा माराश आहे पण रहस्यकाराना मध्यच्या दहाव्या श्लोकाचा पूर्णपणे उपेक्षा करून ९ व्या श्लोकातील भगवानाच्या दिव्य जन्म-कर्माचें तत्त्वन ज्ञान 'हाच भगवताची सरी उपासना होय' असे जे म्हटले होते त्याच्याशा या श्लोकाचा सबंध जोडला आहे पण तो सयुक्तिक नाही. कारण नवव्या श्लोकाने जर उपासना मुर्खीच नाही तर लोपेक्षा गालच्या उपामनाचें फल व उपयोग मागण्याचा प्रसंगच येईल आहे ? यामुळे आचार्यांना दिलेले अवतरणच नवथा योग्य आहे असो, 'मम वर्त्म अनुवर्तन्ते' याचा अर्थ—माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात—असा करितात पण 'अनुवर्तन्ते' याचा हा सरळ अर्थ नव्हे याच श्लोकावरून दीपेंत रहस्यकार म्हणतात “मम वर्त्मानुवर्तन्ते ह्ये उत्तराध पूर्वी (३. २३.) शोच्या निराध्या अर्थाने आले आहे व त्यावरून गातेन पूर्वापर मद्रमांप्रमाणे अर्थ वसा बदलतो हे लक्षात घेईल ” प्रकरण, सान्निध्य इत्यादिनावरून शब्दाचे अर्थ बदलतात हा गोष्ट पूर्वोत्तर सामासामध्ये प्रसिद्धच आहे त्यामुळे आम्हांलाही ती कळू आहे पण रहस्यकार मात्र कर्म, योग, ऋति इत्यादि शब्दांना अर्थ कळनाता ता विसरतात, हा मोठा खेदाची गोष्ट आहे. गीतेन 'योग' शब्द दिगला का, त्याचा 'कर्मयोग' असा अर्थ रहस्यकाराना केलाच ! 'कर्म' शब्द आला का, नाणे, पिणे, वमणे, उठणे, घडा, सामारिक कर्मे वगैरे अर्थ त्यांना केलाच म्हणून समजावें. प्रकृति, अव्यक्त वगैरे शब्द दिगले का त्यांना कापिल साह्य दर्शनाची आठवण झालीच ! अशा प्रसंगाचे प्रकरणादिकाकडे मुद्याच पहात नाहीत.

अमृतं कर्मफलाची इच्छा न करणारे व मुमुक्षु असतात त्यास ज्ञानप्रदानाने—ये ज्ञा-
निनः संन्यासिनः मुमुक्षवः च तान् मोक्षप्रदानेन—जे ज्ञानी सर्व कर्मांचा
संन्यास करून केवळ मोक्षाचाच अपेक्षा करणारे असतात त्यांना मोक्षप्रदानाने—तथा
आर्तान् आर्तिहरणेन—त्याचप्रमाणे जे रोग, भय, यांना आर्त असतात त्यांचा आर्त
—पांडा घालवून—इति एवं ये यथा प्रपद्यन्ते तान् तथा एव भजामि इत्यर्थः
—याप्रमाणे जे जसे ग्रहण येतात त्याच्यावर मी तगाच अनुग्रह करतो, असा याचा
भावार्थ.—पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचित् न भजामि—पण
राग-द्वेषामुळे किंवा मोहामुळे मी कोणावरही अनुग्रह करत नाही—सर्वथा अपि
सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य चरम-मार्गं मनुष्याः अनुवर्तन्ते—मनुष्य मु-
मुक्षु असोण का फलेच्छु असोण ते कोणाह्या जरा अमले तरी प्रत्येक अवस्थेमध्ये त्या
त्या रूपानेच अर्वास्थित होणाऱ्या मज ईश्वराच्या ज्ञान-कर्मरूप मार्गास ते अनुसर-
तात (पण येथे 'मनुष्य' असे म्हटल्याने देवादि इतर प्राणी ईश्वरमार्गानुवर्ती नाहीत,
असे होतं, अर्गा मका घेऊन जाचार्य मागतात—)—यत्फलाधितया यस्मिन्
कर्मणि अधिकृताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते—ज्या फलाच्या अधि-
त्वाने—इच्छेने ज्या कामांमध्ये अधिकृत असलेले च प्रयत्न करतात ते मनुष्य म्हणजे
जातात—हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः—हे अर्जुना 'सर्वश' म्ह० सर्वप्रकारे मनुष्य
माझ्या ज्ञानकर्मरूप मार्गाचे अनुवर्तन करतात [जे जसा भावनेने माझा भक्ति करितात
तमाच मा त्याच्यावर अनुग्रह करतो अर्थात् मी राग, द्वेष व मोह यांना बश हो-
ऊन काही करत नाही सर्व मनुष्य सर्व प्रकारे माझ्याच ज्ञानकर्ममार्गाचे अनु-
वर्तन करितात] ११

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

अन्वयार्थः—कर्मणां—कर्मांच्या—सिद्धि—प्राप्तीचा—काङ्क्षन्तः—आकांक्ष-
इच्छा करणारे अधिकारी पुण्य—इह—या लोका—देवताः—इंद्र, अग्नि, इत्यादि देव-
तांची—यजन्ते—पूजा करितात—हि—कारण—मानुषे लोके—या मनुष्य लोकात
—कर्मजा सिद्धिः—कर्मांपासून होणारी मिळी—कर्मफले—क्षिप्रं—सत्वर—भरति
—होते—कर्मफले मत्वर मिळतात १२

यदि तत्रेश्वरस्य रागादिदोषाभावान्मवंप्राणिचतुष्टिपृथायां मुन्याया सर्वफलप्रदान-
ममर्थं च त्वयि सनि वामुदेव सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वं न
प्रतिपद्यन्त इति नृणु तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभाष्यन्त कर्मणां
मिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहामिर्लोके देवता इत्याम्नायाः “अथ कोऽ-
स्या देवतामुपास्तेऽन्योऽन्यावम्योऽहमस्मीति न स चेद यथा पशुरेवं स देवानाम्”

इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येऽपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

भाष्यार्थः—यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात्—जर तुज ईश्वराला राग-द्वेषादि दोष नाहींत, तुझ्या ठिकाणीं जर त्याचा अभाव आहे—सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां—त्यामुळे सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाही एकसारखीच आहे—च त्वयि सर्वफलप्रदानसमर्थे सति—व तूं सर्व फल देण्यास म्ह० सर्वांना मोक्ष हे फल देण्यास समर्थ असतांना—वासुदेवः सर्व इति ज्ञानेन एव मुमुक्षवः सन्तः—‘वासुदेवच सर्व आहे’ अशा ज्ञानानेच मुक्त होण्याची इच्छा करणारे होतात—सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रतिपद्यन्ते—सर्व तुलाच का शरण येत नाहींत?—इति तत्र कारणं ‘काक्षन्तः’ इति शृणु—म्हणून म्हणशील तर त्याचे कारण ‘काक्षन्तः’ या श्लोकाने ऐक.—काक्षन्तः—अभीप्सन्तः—आकांक्षा करणारे—कर्मणां सिद्धिं फल-निष्पत्तिं प्रार्थयन्तः—कर्माच्या सिद्धीची म्ह० फलनिष्पत्तीची इच्छा करणारे—इह अस्मिन् लोके इन्द्राग्नाद्याः देवताः यजन्ते—या लोकीं इंद्र, अग्नि इत्यादि देवतांचे यजन करितात.—“अथ यः अन्यां देवतां अन्यः असौ अन्यः अहं अस्मि इति उपास्ते—आता जो अन्य देवतेची उपासना ‘ह्या निराळा व मी निराळा आहे’ या भेददृष्टीने करतो—सः न वेद्—जो जाणत नाहीं—यथा पशुः एवं सः देवानां—जमा आम्हाला पशु तसा तो देवाना आहे.—इति श्रुतेः—अर्थां श्रुति आहे. [वृह. भाष्यार्थ अ १५. ३३४ पहा. या श्रुतीत मी यज्ञकर्ता, ही यष्टव्य देवता इत्यादि भेददर्शी व कर्मफलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना आत्मस्वरूपाचे ज्ञान नसते. आत्म्याविषयी अज्ञान हेच त्याच्या भेददृष्टीचे व फलेच्छेचे कारण आहे. बैल, गाई वगैरे पशु, नागर, गाढा ओटणे, भार वाहणे, दूध देणे इत्यादिकांमुळे मनुष्याच्या जसे उपयोगी असताना तसा तो अन्न यज्ञादिकांच्या योगाने देवाच्या उपयोगी पडतो. पण ते भेददर्शी व फलाची इच्छा करणारेच. का अमतात ? ज्ञानमार्गाची अपेक्षा का करीत नाहींत ? उत्तर—]—हि यस्मात् भिन्नदेवतायाजिनां फलाकांक्षिणां तेषां—कारण भिन्न देवतांचे यजन करणाऱ्या व फलाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची—मानुषे लोके हि मानुषे लोके शास्त्राधिकारः—मनुष्याच्या या लोकांमध्ये—कारण मानुषलोकांमध्येच शास्त्राचा अधिकार आहे. म्हणून या मानुष लोकात (कर्मजा मिद्धि सत्त्वर होते, अमा संबंध)—‘क्षिप्रं हि मानुषे लोके’ इति विशेषणात्—‘क्षिप्रं हि मानुषे लोके’ अमे विशेषण दिलेले असल्यामुळे—भगवान् अन्येषु अपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति—भगवान् दुसऱ्या लोकांमध्येही कर्मफलाची मिद्धि दाखवत आहे.—मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणि इति विशेषः—मानुष लोकांमध्ये वर्णाश्रमादि कर्म जाहेन, हा इतर लो-

काहून त्यांत विशेष आहे—तेपां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां—त्या भेददर्शी व फलासाक्षी लोकांच्या वर्णाश्रमादि अधिकारी कर्मांचा—कर्मजा-कर्मणः जाता फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति—कर्मापासून झालेला फलसिद्धि सत्त्वर होते [अर्थात् मनुष्यलोकात कर्मफलाची सिद्धि शीघ्र होत असत्यामुळे त्या फलाच्या नादाला लागलेले लोकां प्राय ज्ञानमार्गापासून विमुख होतात गीतेंत फलेच्छा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्म करण्याविषया जो उपदेश केला आहे तो मनुष्याने ज्ञानमार्गाला लागवें म्हणून आहे म्हणूनच मागे अर्जुनाला 'बुद्धौ जरण अन्विच्छ' ज्ञानमार्गाचा आश्रय कर अ १ श्लो १९ पृ १७८ असें सांगितलें आहे.] १२

. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—मया—मा—गुण कर्मविभागशः—गुणांचा विभाग व कर्मांचा विभाग करून, त्यांच्या अनुरोधान—चातुर्वर्ण्यं—चार वर्ण—सृष्टं—उत्पन्न केले आहेत—तस्य कर्तारं अपि मां—मायिक व्यवहारदृष्ट्या मी जरी त्यांचा कर्ता आहे, तरी—अकर्तारं—अकर्ता आहे व त्यामुळेच—अव्यय—अनसारी आहे, —विद्धि—असे जाण १३

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नाम्येषु लोकेष्विति नियम किनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम कर्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्त कस्मात्तुन. कारणान्निवमेन तवच कर्मानुवर्तन्ते नाम्यस्येत्युच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादित "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासात्" इत्यादि श्रुते, गुणकर्मविभागशो गुणविभागश कर्मविभागशश्च गुणा सत्त्वरस्तमाणि । तत्र सात्त्विकस्य सर्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्त्वप इत्यादीनि कर्माणि । सारवोपसर्जनरज प्रधानस्य क्षत्रियस्य दौर्यतेज प्रभृतीनि कर्माणि । तमउपसर्जनरज प्रधानस्य वैश्यस्य शृण्यादीनि कर्माणि । रजउपसर्जनतम प्रधानस्य शूद्रस्य शुभ्रपैव कर्मस्त्वेषु गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थ । तद्येद चातुर्वर्ण्यं नाम्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादे कर्मण कर्तृत्वात्कलेन गुणसंज्ञतो न न्व नित्यमुक्तो नियेश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासव्यवहारेण तव कर्मण कर्तारमपि सन्त मा परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत गृवाप्ययमसंसारिण च मां विद्धि ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—मानुषे एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किनिमित्तः इति—मानुष लोकातच वर्णाश्रमादि कर्मांचा अधिकार आहे अन्य लोकांत नाहीं, अगा नियम सोणव्या कारणाने केला आहे, ते—अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्याः सर्वशः मम कर्म अनु

वर्तन्ते इति उक्तं—किंवा वर्ण आश्रमादि (अवस्था वगैरे) विभागांनी युक्त असलेले मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्या मार्गाच अनुवर्तन करितात, अस वर सांगितले—पुनः कस्मात् कारणात् नियमेन तव एव धर्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति चातुर्वर्ण्यं इति उच्यते—पण कोणत्या कारणानें मनुष्य नियमानें तुझ्याच मार्गाला अनुसरतात व दुसऱ्या कोणाच्या मार्गाला अनुसरत नाह्यात, हें सांगण्यासाठी 'चातुर्वर्ण्यं' इत्यादि भगवान् म्हणतात—**चातुर्वर्ण्यं चत्वारः एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं-**

१ पण रहस्यकार या श्लोकास असें अवतरण देतात—“ धमसंस्थापना करण्यास परमेश्वर अवतार घेतो असें पूर्वी सांगितलें आता धमसंस्थापना करण्याला काय करावें लागत तें धोऱ्यात मागतात ” पण हें म्हणणें अव्यय आहे कारण पूर्वी 'धमसं० पारलौकिक वैदिक धर्म नष्टे,' (गा र ६६७) असें स्पष्ट झटलेलें अमृत, 'जगातील अन्याय, वेवढशाहा वगैरे मोडण्यासाठीं इश्वर तेजस्वी व पराक्रमा पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतो,' असें झालें आहे व येथें ' धमसंस्थापनेसाठी परमेश्वर अवतार घेतो ' असें म्हणतात वर ' परमेश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेऊन ममाचाचा विप्लवित झालेला धडा पुन नाट बसवून देतो ' असें म्हणें आहे व येथें ' धमसंस्थापना करण्यासाठी काय करावें लागतें तें पुढील श्लोकात मागतात ' अस म्हणतात तेव्हा हा पूर्वोत्तर ग्रंथ सुमंगत आहे कीं अमंगल? याचा विचार वाचकानाच करावा

पुढील श्लोकाचा तर बरील अवतरणाचा मुळाच मेळ नाहा कारण “ (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र या प्रकारें) चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कम यांच्या भेदाप्रमाणें माच निर्माण केला आहे मा निचा कताहि आहे, आणि अकता म्ह० ता न करणारा अव्यय (माच) आहे, हें नू लक्षात ठेव ” अमा त्या श्लोकाचा अर्थ करितात यात धमसंस्थापनेमाठा काय करावें लागतें त्याचा काठें मागमूढ नाहा त्यापेक्षा जाचार्यांचें अवतरण किती सुसंबद्ध व प्रकरणाला धरून आहे तें पहा बरें, मूळ श्लोकाचा तो अर्थ केला आहे तो तरी मूळाला धरून आहे का ? नाहा ' गुणकमविभागश्चातुर्वर्ण्यं-चार वर्ण मा उपपन्न वेले मी तरी त्याचा कर्ता आहे तरा अकता व अव्यय आहे, असें नू पाण ' हा अगदीं मरळ अर्थ आहे पण रहस्यकाराना ' व्यवस्था ' हा आपल्या पदरचा शब्द घातला आहे ' गुणकमविभागश्चा ' हें पद फार महत्वाचें असनाहि ' गुण व कम यांच्या भेदाप्रमाणें ' अमा मोपम व अगर्ग मदिग्ध ग्रंथ लिहून ठेवला व त्यावर स्पष्टीकरणाच दीपहा दिलेला नाहा. वस्तुतः ' प्रलेखाचे गुण व कम पाहून त्यावरून अमुक ब्राह्मण, अमुक क्षत्रिय इत्यादि जाती मा ठरविण्या आहेत ' असें त्यांना म्हणावयास पाहिजे होतें पण या वादग्रस्त शब्दाचा मुळाच विचार केला नाहा उत्तरार्धातात ' तस्य वतार अपि मा ' या वाक्याचा मी निचा कताहि आहे, असा अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहा तमेंच, ' विद्धि अवतार अव्यय ' याचा ' आणि अकता म्ह० ता (व्यवस्था) न करणारा अव्यय मोच आहे, हें न लक्षात ठेव ' अमा अगदा विपरीत अर्थ केला आहे त्याला सरळ किंवा बराबर कोण म्हणत असतील ते म्हणोन ' त्यापेक्षा याच श्लोकावरील टीपेंत “ परमेश्वर कता अमला तरी पुढील श्लोकात वागल्याप्रमाणें तो नेहमाच नि मंग असल्यामुळ अवतार होय, अमा अर्थ आहे ” अम जें म्हण आह ते पुष्कळ बरें आहे ' हें विरोधाभासत्मक वणन आहे ' अमे ते म्हणतात

चारच वर्ण हे चातुर्वर्ण्यं—मया ईश्वरेण सृष्टं—उत्पादितं—मा ईश्वरानं उत्पन्न केले आहे—‘ब्राह्मणः अस्य मुखं आसीत्’ इत्यादिश्रुतेः—ब्राह्मण याचें मुख झाला—या विराट् पुरुषाच्या मुखापामून ब्राह्मण झाला, अशा ऋग्वेदश्रुति आहे. —गुणकर्मविभागशः—गुणविभागशः कर्मविभागशः च—गुणविभाग व कर्मविभाग करून, त्या विभागपूर्वक ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्य मी उत्पन्न केले—गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि—सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत—तत्र सात्त्विकस्य सत्त्व-प्रधानस्य ब्राह्मणस्य ‘शमो दमस्तपः’ इत्यादीनि कर्माणि—त्यातल सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणप्रधान असलेल्या ब्राह्मणाची शम, दम, तप इत्यादि कर्मे—सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि—उपाच्यामध्ये सत्त्वगुण गौण व रजोगुण प्रधान आहे अशा क्षत्रियाची शौर्य, तेज, इत्यादि कर्मे—तमोपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि—उपाच्या-मध्ये तमोगुण गौण—असुर्य व रजोगुण प्रधान—मुरग आहे अशा वैश्याचा शेती, गोरक्ष इत्यादि कर्मे,—रजोपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म—रजोगुण गौण व तमोगुण प्रधान अशा प्रभृतीच्या शूद्राचें शुश्रूषा हेच कर्म—इति एवं गुणकर्मविभागशः मया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं इत्यर्थः—अशा प्रकारे गुण-विभागपूर्वक कर्मविभाग करून मी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केले आहे, असा भावार्थ—तत् च इदं चातुर्वर्ण्यं अन्येषु लोकेषु न अतः मानुषे लोके इति विशेषणं—आणि ते हे चातुर्वर्ण्य अन्य लोकांमध्ये नाही म्हणून ‘मानुष लोकात्’ असे बरील श्लोकाने विशेषण दिले आहे [मा या मनुष्य लोकात् ब्राह्मणादि चार वर्ण व ब्रह्मचारी इत्यादि चार आश्रम उत्पन्न केले. त्याच्या सत्त्वादि गुणांचा विभाग करून त्या गुणविभागा नुसार त्याच्या कर्मांचाही विभाग केला आहे त्यामुळे ब्राह्मणादि वर्णांना व आश्रमांना आपापल्या कर्मांचे अनुष्ठान करण्याने त्या कर्मांचे फल त्यांना मत्वर मिळते म्हणून वर ‘मानुष लोकात् कर्मजा सिद्धि सत्त्वर होते’ असे मुद्दाम म्हटले आहे. तसेंच, ईश्व-रानेंच वर्णादि व त्याची कर्मे उत्पन्न केलेली असल्यामुळे त्यांना सर्व प्रकारे ईश्वराच्या मार्गांचेच अनुपत्तन करणे युक्तही आहे]—द्वन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गाणिः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे—बरे तर मग चातुर्वर्ण्यसृष्टि, इत्यादि कर्मांचे कर्तृत्व तुला असल्यामुळे—तू त्या कर्मांचा कर्ता असल्यामुळे त्या कर्मांच्या फलानें युक्त होतोस —अतः त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरः न इति—त्यामुळे तू नित्यमुक्त व नित्य ईश्वर नाहीस, असे म्हणण्यास तर—उच्यते—मागतो—यद्यपि मायासंध्यव-हारेण तस्य कर्मणः कर्तारं अपि सन्तं मां—जरी माझी व्यवहाराने मी त्या कर्मांचा कर्ता आहे तरी मला—परमार्थतः अकर्तारं विद्धि—परमार्थदृष्ट्या

पण येथे कांणनाही अलंकार नमून ते परमेश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचे वर्णन आहे. ‘ईश्वर मायिकदृष्ट्या जरी चातुर्वर्ण्याचा कर्ता असल्या तरी परमार्थिकदृष्ट्या अकर्ता व त्या मुनेच भ्रमसारी आहे, असे समज.’ हाच त्याचा मर्म, मुंबोध व वेदान्तप्रास्थानुसार असे आहे.

अकर्ता जाण —अतः एव मां अव्ययं असंसारिण च विद्धि—म्हणूनच मला अव्यय व असंकारी समज. [मला मायेमुळे कर्तृत्व आहे वस्तुतः नाही. त्यामुळे मायिक दृष्ट्या मां चानुवर्त्य, कर्म इत्यादिकाचा जरा कर्ता असलो तरी वस्तुतः मां अकर्ता व अमोक्षा आहे, असे समज] १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते॥ १४ ॥

अश्वयार्थ—मां—मला—कर्माणि—कर्म—न लिम्पन्ति—पुण्यपापानें लिप्त करात नाहात—कर्मफले—कर्माच्या फलाविषया—मे—माया—स्पृहा—इच्छा—न(अस्ति)—नाह।—इति—याप्रमाण—मां—मला—आत्म्याला—यः—जो—अभिजानाति—सबप्रकारे जाणतो—सः—तो—कर्मभिः—कर्मांनी—न बद्ध्यते—बद्ध केला जात नाहा १४

येषां तु कर्मणा कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामस्त्वैवाह यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाधारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणा फलेषु मे स्पृहा नृणां । येषां तु समाधिनामहं कर्तव्यभिमानं कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावात् मां कर्माणि लिम्पन्ति इत्येव योऽप्योऽपि मां मात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति न कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाधारम्भकाणि कर्माणि भजन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

माय्यार्थ—तु येषां कर्मणां मां कर्तारं मन्यसे—पण तू ज्या कर्मांचा मला कर्ता समजतो—तेषां परमार्थतः अहं अकर्ता एव—त्याचा वस्तुतः मां अकर्ताच आहे—यतः ‘न०’ इति—त्याच कारण ‘न मां’ या श्लोकान सांगतात—तानि कर्माणि मां देहाधारम्भकत्वेन न लिम्पन्ति—तां कर्म मला देहादिकाच्या आरंभकत्वात म्ह० देह, इंद्रिय इत्यादि फलाचा आरंभ करण, त्याचे कारण होणें, या रूपानें मला लिप्त करात नाहात (ते का उत्तर)—अहंकाराभावात्—माझ्यामध्ये ‘तां कर्म मां कर्ता’ अशा अहंकाराचा अभाव असल्यामुळे (तां मला पुढच्या जन्माचे कारण होऊन बद्ध करात नाहात)—च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा—तृणा न—आणि त्या कर्मांच्या फलाविषया मला स्पृहा म्ह० तृणाहा नसते—येषां तु संसारिणां अहं कर्ता इति कर्मसु अभिमानः च तत्फलेषु स्पृहा—पण ज्या समारी मनुष्यांचा ‘मां कर्ता’ असा कर्मांमध्ये कर्तृत्वाभिमान व त्यांच्या फलाविषया तृणा असते—तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तं—त्यांना कर्म लिप्त करितात, बद्ध करितात, हे युक्त आहे—तदभावात् मां कर्माणि न लिम्पन्ति—माझ्या ठिकाणी कर्तृत्वाभिमान व फलतृणा यांचा अभाव असल्यामुळे मला कर्म लिप्त करात नाहात. (तां केवळ मलाच बद्ध करीत नाहात, जमें नाहा तर)—इति एवं यः अन्यः अपि मां आत्मत्वेन अभिजानाति—अशाप्रकारे जो दुसराहि मला आत्मत्वानें जाणतो,

स्मरतो, ओढ्यतो [ति कसं ? उत्तर-]—अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति—
मी कर्ता नव्हे व मला कर्मफलाची इच्छा नाही, असे जो मला स्मरतो—सः कर्मभिः
न व्यध्यते—तो कर्मांशून बद्ध केला जात नाही—तस्य अपि कर्मणि देहारम-
काणि न भवन्ति इत्यर्थः—त्याचाही कर्म देहारमरु-उत्तर जन्माचे कारण होत
नाहात, असा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा याच्या अभावा कर्म कोणालाच बद्ध
करात नाहात कारण तोच कमलाग किंवा सन्यास आहे अर्थात् मोक्ष अशा कर्मसं
न्यासावाचून प्राप्त होणे शक्य नाही गातेच हेच प्रतिपाद्य आहे व आचार्य तरी हेच सांगत
आहेत (गा भा प ८ पृ ५० पहा) सर्वकर्मसंन्यास तो हाच होय दृग्दृष्टासारखे बसण याला
आचार्यहा सन्यास म्हणत नाहात, व अद्वैताही सन्यास म्हणत नाहात अर्थात् हे रस्य
न जाणता 'सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेच मोक्ष मिळतो' असे जे का
चार्यांचे म्हणणे आहे त्यावर वृथा दोषारोप करून गाता प्रगृहीतपर आहे, हे म्हणणे सवया
अनुचित होय] १४

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करिताना—“मला कर्माचा लेप म्ह० बाधा लागत
नाही (कारण) माझी कर्माच्या फलाचे ठावा इच्छा नाही अज्ञाप्रकारे जो मला पाणतो
त्याला कर्माची बाधा होत नाही” वस्तुतः ‘कर्माणि’ म्ह० कर्म ‘मा’ मला ‘न
लिपन्ति’ लिप्त करीत नाहात, हा मरु अर्थ आहे पण रहस्यकारांनी ‘कर्माणि’ म्ह०
कर्माचा व ‘न लिपन्ति’ म्ह० लेप-वाग लागत नाहात, असा अर्थ केला आहे पण लेप
किंवा बाधा लागत नाहात म्ह० काय ? याचा मुलासा बेलेला नाहा ‘कर्म पुण्य व पाप
यांनी मला लिप्त करीत नाहात, व त्यामुळे पुढच्या जन्माचा तो निमित्त होत नाहात’ हा
त्याचा मुबोध व शास्त्राय अर्थ आहे लेप म्ह० बाधा व बाधा म्ह० काय ? पादा ? बाध
श्लोकाच्या ‘कर्मभिर्न स व योगे’ या चवथ्या चरणाकडे लक्ष देऊन कर्म लिप्त करीत नाहात
म्ह० बद्ध करीत नाहात, असे तरा म्हणावयाचे होते ! पण तेथेहा ‘न व्यध्यते’ याचा
‘बाधा होत नाहा,’ असाच अर्थ केला आहे पण तो मूळ धातव्याला भरून नाहा अतो,
‘न मे कर्मफले स्पृहा’ हा दुसरा चरण कर्माचा लेप न लागण्याचे कारण सांगत आहे
असे रहस्यकार म्हणतात पण ते बरोबर नाहा ‘माझी कर्मफलानिषया इच्छा नाहा,
म्हणून मला कर्माचा लेप लागत नाहा,’ हे म्हणणे योग्य नाहा कारण मुक्तीक
फलाची इच्छा नमली म्हणजे कर्म बद्ध करीत नाहात, असे नाहा तर कर्मफलाची
इच्छाहि नसला पाहिजे व कर्माचा मी कता, हा अभिमानहि नसला पाहिजे म्हणूनच
आनंदार्थीनीं वर माग्यात ‘अहंकाराभावात्’ असे म्हणून कर्म बद्ध करीत नाहात याचे
‘अहंकाराभाव’ हे कारण मागितले आहे प्रस्तुत श्लोकाच्या टीपेंत—९ व्या श्लोकातील ‘अन
व कम पाणतो तो मुक्त हातो’ या अर्थाचा अनुवाद करून ‘त्यापैकाच कर्माच्या तत्त्वाचे दा
श्लोकात स्पष्टाकरण केले आहे’ असे रहस्यकार म्हणतात पण असा दूरान्वय लावून कम
प्यापेक्षा बरच्या श्लोकात ‘मला अजना समान’ असे जे म्हटले आहे त्याचेच कारण सा
गव्यमाठा पुढील श्लोक आहे, अशी सगळी लावपेंच अधिक संयुक्तिक आहे रहस्यकार पुन
म्हणतात—‘तातो’ या दुप्पटने ‘जानून त्याप्रमाणे वागू लागतो’ एवढा अर्थ द

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वंः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पूर्वः अपि मुमुक्षुभिः—पूर्वीच्याहा मुमुक्षुना—एवं—अस—
ज्ञात्वा—जाणून—कर्म—कर्म—कृतं—कल—तस्मात्—म्हणून—त्वं—तू—
पूर्वः—पूर्वीच्या मुमुक्षुना—पूर्वतरं—त्याच्याहा पूर्वीचे—कृतं—केलेले—कर्म एव
—कर्मच—कुरु—कर १५

नाह कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—एवमिति । एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यति
जान्तेमुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मव त्वं न तृष्णीमासन नापि सन्यास कर्तव्यस्तस्मात्त्वं
पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनामजस्त्व तदाऽऽत्मशुद्धयं तत्त्वविद्येतोऽस्मप्रहार्थं पूर्वजनका-
दिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातन कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अह कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति 'एवं०' इति—मी कर्ता
नाहा व मला कर्मफलाविषया इच्छा नाहा, असे जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षुनाहा कर्म केले आहे
असे 'एव ज्ञात्वा०' या श्लोकात सांगतात—एवं ज्ञात्वा पूर्वंः अतिजान्ते. मुमुक्षुभिः
अपि कर्म कृतं—मी कर्ता नाहा, मला फलेच्छा नाही, अस जाणून पूर्वीच्या भक्तकालीन
मुमुक्षुनाहा कर्म केले आहे,—तेन—पूर्वीच्या मुमुक्षुना कर्मच केले असल्यामुळे—एवं
कर्म एव कुरु—तू कर्मच कर—तृष्णी आसनं न संन्यासः अपि न कर्तव्यः

ठिकाणा विवक्षित आहे पण 'अभिमानाति' या श्रियापदावरून असा अर्थ का काढा-
याचा ? व त्याचा आवश्यकता तर काय ? त्याप्रमाणे वागतो म्ह० काय ? स्पष्ट साक्षीच
नाहा त्यापेक्षा 'मा अकर्ता व फलं तृष्णाशूय आहे असे आपल्या आत्मरूपाने तो कोणी मला
जाणतो—स्मरतो, माच त्याचा अकृता, अभोक्ता, नि स्पृह आत्मा आहे, असे ओळखतो
त्याचा कर्मेहि त्याला बद्ध करीत नाहात,' हे म्हणण किता मनुष्यकिक, शास्त्रीय व मुक्ती
आहे ? नाहा तर, परमेश्वराला कर्मे निष्ठ करात नाहात व त्याला कर्मफलविषया तृष्णा
नाहा, एवढे जाणून मनुष्य मुक्त कसा होणार ? नुसते 'त्याप्रमाणे वागतो' एवढ्यावरून
काहा बोध होत नाहा.

१ रहस्यकाराना या श्लोकाच्या अर्थात 'मुमुक्षुभिः' या पदाचा अर्थ 'मुमुक्षु लो-
कांना' असाच केला आहे पण 'पूर्वाच्या मुमुक्षुना कर्मच केले म्हणून तृष्णा कर्मच
कर' असे म्हटल्यास अजून मुमुक्षु ठरतो ज्ञाना—नावमुक्त ठरत नाहा, पण ते तर रह-
स्यमिदंान्ताच्या विरुद्ध आहे म्हणून रहस्यसागना या र ५ ३२० वर 'ह जाणून
पूर्वी जनमादि ज्ञाना पुरुषाना कर्म केले' असे म्हटले आहे म्हणून मुमुक्षुशब्दाचा शास्त्री
असा अर्थ केला आहे तो सरळ आहे का काय ते वाचकांनाच ठरवावे.

—मुक्ताख्यान घसणे हेही करू नये व सन्यासही करू नये —तस्मात्-पूर्वः अपि

१ आचार्यांचे हे येथील सव भाष्य व मार्गाल पृ ४३-६४ पर्यंतचे भाष्य वाचकाना पुन लक्षपूर्वक वाचावे व मग गीतारहस्यातील घालील उतारे वाचावे—“ पण वैदिक कम योगाचा हा सिद्धान्त श्रीशंकराचार्यांस मान्य नसल्यामुळे तो रोडून काढून आचार्यांच्या मते गीतेचे तात्पर्य काय हे मागण्याच्या हेतूनेच गतिवर त्यांनी आपले भाष्य मुद्दाम नि दिले ” या र पृ ११ (आचार्यांम वैदिक ऋयोगाचा सिद्धान्त मान्य नाही हे म्हणजे धाड्याचे आहे त्यांना रहस्यकाराचा काल्पनिक कमयोग मात्र मान्य होणे शक्य नाही त्यांनी ‘ मोक्षाला ज्ञान व कम या दोन साधनाचा प्रकाच वेळा अपेक्षा असते ’ या वा दाखे तेवढे समज केले आहे आचार्यांना आपल्या मते गीतेचे तात्पर्य सांगण्यासाठी भाष्य लिहिले नसून औपनिषद सिद्धान्ताप्रमाणे गीतेचे तात्पर्य सांगण्यासाठी भाष्य लिहिले आहे) “वेदान्तावरील ह्या सामान्यत वाचण्यात येणारे ग्रंथ मन्यासमागावाच्या अनयायानाच लिहिलेले असल्यामुळे, आणि मन्यासमागांम तृष्णारूप मसार सबब नि सार काढून असल्यामुळे त्याच्या ग्रंथात कमयोगाचा उपपत्ति ना दिलेला नाही हे रते नि बहुता या परस्परदायासहिष्णु ग्रंथकारांना मन्यासमागातील कोटिक्रम कमयोगान पुनून देऊन मन्याम व कमयोग हे दोन स्वतंत्र माग नमून मन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असाहा समज उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे ” या र पृ १२१ (या रहस्यकाराची राससवति पूणपण शक्त झाला आहे वेदान्त ग्रंथ शंकराचार्यांसारख्या विरक्त मन्यासमागाचाच लिहिलेला याबद्दल त्यांना फार खेद होतो, पण त्याला कोणाचा काय उपाय ? विषयासक्त कमठाना वेदान्तग्रंथ का लिहिलेला नाहीत ? त्याचा मन्यासमागावाला हात का धरला होता ? पण वस्तुस्थिति न जाणताच जेथे मनसोक्त लिहिण्याचा प्रवृत्ति आहे तेथे शुक्लायुक्त विचार कोठचा ? अहो महाराज, विषयाविषया विरक्त असलेले लोक वेदान्ताकडे पाहणार, इतरांना त्याकड पाहण्याचा नुस्ता शक्य आहे होणे शक्य नाही, हे तुम्हा विसरला का काय ? असो, ‘ तृष्णारूप मसार ’ हे रहस्यकारास कोणा मागितले ? मसारचे स्वरूप तृष्णा आहे, असे कोणाच म्हणत नाही, ‘ नममरणमुपलु खमाति ’ याला मसार म्हणतात वेदान्तग्रंथान कमयोगाचा उपपत्ति कशी येणार ? कारण वैदिक कमयोग हे प्रकरण निराळे व वेदान्त विद्या ज्ञानयोग हे प्रकरण निराळे त्यामळे वैदिक कमयोगान वेदान्ताचा उपपत्ति पाहू लागणे ह नमं वेपेपन्न आहे नमंच वदन्तान कमयोगाची उपपत्ति पाहू लागणे, हे वेपेपण आहे पण रहस्यकार येथेच थांबत नाहीत, तर मन्यासमागावाला ‘ परस्परदायासहिष्णु ’ हा बहुमानाचा किताब देऊन ‘ कमयोगात मन्यासमागाचा कोटिक्रम पुनून देऊन मन्याम व कमयोग हे दोन स्वतंत्र माग नमून मन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असाहा समज उत्पन्न करण्याचा यत्न केला आहे, ’ असा आरोपही मना मन्यासमागावावर करित आहेत पण ‘ नान्य पन्था विघनेऽयनाय ’ इत्यादि श्रुति वचने व ‘ ज्ञात्वा मा ज्ञानिमृच्छति ’ ५.२९. ‘ निष्ठा ज्ञानस्य या परा ’ १८.५० ‘ तत्त्वज्ञो ज्ञात्वा विज्ञते तदनन्तर ’ १८.५५. इत्यादि गीतावचनेंच तमं सागत आहेत कमयोग हा स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, असे कोणाच कोठे सांगत नाही उलट कमाचे फल अनित्य आहे, असाच श्रुतिस्मृतीत सवथ घोष केलेला आहे. अर्थात् रहस्यकाराच्या असत्या निष्ठा

आरोपाने वेदान्तशास्त्र किंवा संन्यासमार्ग ऊर्फ ज्ञाननिष्ठा याची काळाच हानि होत न-
 मून आरोप करणाराच्या शास्त्रज्ञानाचा मात्र त्यावरून पूर्ण परिचय होत आहे.) “ गीते-
 वरिष्ठ सांप्रदायिक टीकाकारांना कर्मयोगमार्गामें गौणत्व देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे
 तो निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचा परिणाम असून कर्मयोग हें ज्ञानप्राप्तोर्ध्व किंवा मन्या-
 साधनें नुस्तें साधन होय, असा जो या टाकातून ठिकठिकाणीं त्रैरा दिवलेला असतो, तो
 केवळ त्याच्या पदरचा असतो. गीतेचा खरा भावार्थ तसा नाहा, हेही यावरून दिसून
 येईल. गीतेवराल संन्यासमार्गास टीकाकारांनी काच आमच्या मनें दोष होय आणि टीका-
 काराच्या या सांप्रदायिक आग्रहातून सुटका साध्यापेठोच गीतेच्या सत्या रहस्याचा
 बोध होणे कदाच शक्य नाहा. ” गौ. र. पृ. ३०४. (कर्मयोग साधन असून चित्तशुद्धि,
 ज्ञानप्राप्ति, हे त्याचे भाष्य—फल आहे, हें सांप्रदायिक टीकाकारांचें म्हणणें नसून मनातून
 वैदिक धर्माचें म्हणणें आहे. उगाच भलभळतें काहा तरा बोलणें श्रेष्ठाला शोभत नाहीं. ‘सं-
 न्यास वेदानुवचनेन प्राप्त्या विविदिषन्नि यमेन, दानेन तपमानाश्रमेन, एतं एव विदित्वा मुनिः भ-
 वति। एत एव प्रव्रजितो लोकं इच्छन्तः प्रव्रजन्ति-’ त्या या औपनिषद् पुरुषाला प्राप्त्या नित्य
 स्वाध्यायरूप वेदानुवचनानें, नसेंच यज्ञ, दान व अनाशक तप यांनें आपण्याचा इच्छा करितान.
 यालाच जाणून मुनि-योगी होतो. याच आत्मलोकाची इच्छा करणारे संन्यासमनशील
 पुरुष संन्यास करितान. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३८ पहा.) ‘ विशुद्धमस्वरतनस्तु त
 पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ’ कर्मानुष्ठानान् अन्त करण प्रसन्न होऊन शुद्धचित्त झालेला
 पुरुष एकाग्र मनानें निरवयव परमात्म्याचें ध्यान करू लागला असता त्याला माझा
 जाणतो (मुण्ड. भाष्यार्थ पृ. १०२.) ‘ धर्मेण पापमपनुदति ’ (सार्धं नारायण पृ. ७८) ‘ ज्ञान
 उत्पत्तेर पुमा क्षयापापस्य कर्मण. ’ पापकर्मच्या क्षयानें पुण्यांना ज्ञान होतें. ‘ कथावपत्तिः
 कर्माणि ज्ञान तु परमा गतिः— ” कर्म काम-बोधादि दोष पातविनाश व ज्ञान हा परमगति
 आहे. ‘ यतो ज्ञानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा ’ यज्ञ, दान व तप हा कर्म पुण्यांच्या
 अन्त-करणाच्या शुद्ध करणारा आहेत. ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति मेघ त्यक्त्वात्मशुद्धये—’ कर्मो-
 रिकारी अस कर्तृत्वाभिमान व कल्याणा इच्छा सोडून चित्तशुद्धीमाठा कर्म करितान
 इत्यादि अनेक धृतिरगृहीतवने ‘ कर्मयोग चित्तशुद्धीचें साधन आहे, व चित्तशुद्ध्याच्याद्वारा
 नी ज्ञानोत्पादक आहे ’ असें सांगतात. ईश्वर, विनिष्ठाईश्वर, शुद्धाईश्वर इत्यादि सर्व आचा-
 र्यांनी या बाबतान प्रसन्न आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजहा कर्मयोगाच्या ज्ञाननिष्ठेचें साधन
 म्हणतात. त्यामुळे रहस्यकारांचे बराच म्हणनें चुकत आहे. शिवाय कर्मयोग ज्ञाननिष्ठा
 योग्यता प्राप्त करून देणारे साधन आहे असें जरा संन्यासमार्गावांना म्हटलें तरी त्यांना
 रहस्यकारांचे खाप दिगडनें, ते बग्न नाहा. कोणी प्रमादा तरा अद्वैता टाकावारा अनु-
 नाया किंवा दुर्गत्या कोणाही कर्माधिकार्याला ‘ नू संन्यासय पे, स्वधर्मरूप कर्म का नरो ’
 असें का म्हणत आहे ? मुर्खीत नाहीं. उलट नू कर्मच कर. ज्ञाना असणाऱ तर मोक्ष-
 प्राप्तहाता व अत्र असतील तर चित्तशुद्धीमाठा स्वधर्मरूप कर्मानुष्ठानच कर, असाच त्यांना
 आग्रह आहे व मोहा वैदिक संन्यासाचा धक्का आहे. जणू त्यांचे जे मुख्य म्हणनें आहे ते
 एतदेव हा धर्मेच परम प्रवृत्तान सर्वसमाप्तोपरमरूप नि-वेदन असून ते सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक
 ध्यानाज्ञाननिष्ठेने प्राप्त होणे. कर्म व ज्ञान यांच्या मनुष्यपत्ते नाहीं; व ही स्पष्ट प्रमाणे

अनुष्ठितत्वात्—म्हणून म्ह० पूर्वीच्या भुमुर्धनाही कर्मानुष्ठानच केलेलें असल्यामुळे—
यदि त्वं अनात्मज्ञः तदा आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वचित् चेत् लोकसंप्रदायै—
जर तूं अनात्मज्ञ असशील—तुला आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल तर चित्तशुद्धीसाठी व
तत्त्ववेत्ता असशील तर लोकांसंप्रदायासाठी कर्मच कर. (पूर्वीच्या मूढाना ते केले असेल
म्हणून म्हणशील तर तसेही नाही)—पूर्वः—जनकादिभिः—पूर्वीच्या जनकादि
कर्मी—पूर्वतरं न अधुनातनं कृतं—निर्वर्तितं—त्यांच्याही पूर्वीचें, अलोकउच्च

तर राहचं या, पण गीतेतील वचनांनाहि सिद्ध होते. परंतु हे रहस्य न जाणता रहस्यवार
संन्यासमार्गाचा वर विनाकारण वारवार खचलेले जे दिसतात तो शान्तार्थाच्या अन्वयाप्रति-
पत्तीचा परिणाम आहे व त्याबद्दल आम्हा त्यांचा काव करतो

आता आणखी येथे दोनच उतारे देणों, म्हणजे त्यावरून रहस्यकाराना आचार्यांच्या
भाष्याचा पूज्य विचार न करिता त्याच्यावर वारवार वृथा जाग वर्झा पाडवली आहे ते
वाचकांच्या लक्षात येईल—“ गार्हस्थ्यधर्मातील कर्माकर्मविवेचनरूपी पुढाच्या ज्ञान
उठाटेवात संन्यासमार्गातील पटित कधी पटन नाहात. कलियुगातील संन्यासमार्गाचे प्र-
सूते श्रीशंकराचार्य यांच्या गीतेवरील भाष्यात गीतेमधल्या कर्मपर वचनाचा उपेक्षा करून
अगर ता केवळ प्रज्ञापर (अर्थवादपर) आहेत असे कल्पून कर्मसंन्यासधर्मच सर्व गीतेत
प्रतिपाद्य होय, असा गीतेचा फलितार्थ अखेर काढला आहे ” (गी. २ पृ ३६४) “ गीते-
तील ज्या श्लोकात कर्म अथवा करण करण्य सांगितले आहे त्या श्लोकाकडे दुर्लक्ष केले
अथवा ते सर्व अर्थवादात्मक म्हणजे आनुषंगिक प्रज्ञासामक आहेत, असा आपल्या पदरचाव
झेरा मारून किंवा दुसऱ्या वाहा लपटाने वरील मारय+निष्कामकर्म=कर्मयोग या मी
करणानुल पद्धती निष्काम धर्म उठवून टाकले म्हणजे गीतेत मारयमार्गच प्रतिपाद्य
आहे, असे म्हणण्यास सबळ मापटने ” पृ ४६५ (रहस्यकारांचे हे म्हणणे किती खोटे आहे ते
गी भा पृ १-१० पाहिल्यानंतर वाचकांच्या लक्षात येईल वेदोक्तधर्म दोन प्रकारचा असून
तो दोन्ही प्रकारचा धर्म गीतेत सांगितला आहे, असे वारवार (गी भा पृ २, ५, १४२, ११५,
१४८ पहा) म्हणणाऱ्या आचार्यांवर वरच्यामारखे वृथा आरोप करणे म्हणू पाप आहे असे
आम्ही समजतो) “ शंकराचार्यांस स्मरण किंवा संन्यास धर्मच मान्य असून इतर सर्व मार्ग
ते अज्ञानमूलक मानात होते, याबद्दल कोणामच दया नाहा पण तेवढ्यामुळे गीतेचा
भावार्थहि सोच अमला पाहिजे असे म्हणता येत नाही गीतेचा सिद्धान्त तुम्हास मान्य
नसेल तर तो स्वीकार नका पण त्यामुळे “ या जगात आयुष्यक्रमणाचे दोन प्रकारचे
स्वतंत्र मोक्षप्रद मार्ग विंचा निष्ठा आहेत ” असे जे गीतेच्या आरंभी म्हटले आहे त्याचा
अर्थ “ संन्यासनिष्ठा हा एकच स्वरा व श्रेष्ठ मार्ग होय ” असा करणे युक्त नाहा ” (गी २
पृ. ३४१) “ श्रीशंकराचार्य यांचा कणाक्ष सरठ अर्थापेक्षा संन्यास निष्ठापर एवढ्यानेच
विशेष होला, ” (गी २ ३६०) (दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षमार्ग जर गीतेत सांगितले
आहेत तर ज्ञानकर्ममनुष्य कसा ? असल्या सर्व प्रमाणशून्य उल्लेखाचा हवा नितका सवि-
स्तर परामर्श घेता येण्यामारखा आहे पण विस्वाभवास्तव त्रिकुटे दुर्लक्ष करणे या
आहे. निवाय वाचकापुढे आचार्यांचे भाष्य प्रत्यक्ष असल्यामुळे विवेकी वाचकाना रहस्य
काराच्या असल्या अक्षेपाना किती महत्त्व वाचवाचें ते म्हणू कळण्यामारखे आहे

नव्हे, कर्म केले [प्राचीन जनमादि राजाना त्याच्या पूर्वीपासून चालून आलेले कर्म केले, त्यांना ते नवीन उत्पन्न करून केले असें नाहा, त्यामुळे तूहा तच कर्म कर. अर्थात् गोतेतांल कर्मशब्दाचा अर्थ खाणे, पिणे वगैरे (गा र.पृ ५५, ५६) हानव्हे] १५

किं कर्म किमकर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

अन्यथार्थ—कर्म किं—कर्म काय व—अकर्म किं—अकर्म काय—इति अत्र
—याविषया—रुचयः अपि—मोठे मोठे गुडिमानुहा—मोहिताः—मोहित झालेले
आहेत—तत्—म्हणून—ते—तुला—कर्म—कर्म-अकर्म वगैरे काय आहे, ते—प्रव-
क्ष्यामि—मी सांगता—यत्—ज कर्माकर्मोदि—ज्ञात्वा—जाणून—अशुभात्—
समारापासून—मोक्ष्यसे—मुक्त केला जाईल—मुक्त होईल १..

तत्र कर्म चेत्कर्तव्य त्वद्वचनादेव करोम्यह किं विशेषितेन पूर्वं पूर्वतर कृतमित्यु-
च्यते यस्मान्महद्द्वैपम्य कर्मणि कथम्—किं कर्मैति । किं कर्म किं चाकर्मैति कवयो
मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोह गता अतस्ते तुभ्यमह कर्माकर्म च
प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्सारात् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्र कर्म चेत् कर्तव्य त्वद्वचनात् एव अहं करोमि—मनु-
ष्यलोका कर्म जर कराययामच पाहिजे असेल तर ते तुम्हा सांगण्यावरूनच मा करान
—पूर्वं. पूर्वतर कृत इति विशेषितेन किं—पूर्वीच्या जनकादिकांना त्याच्याही
पूर्वीपासून चालून आलेले कर्म केले, असें त्याला विशेषण देऊन काय करावयाचे आहे ?
इति उच्यते—अम विचारं घालू तर याचे उत्तर सांगतां—यस्मात् महत्तु वै

१ या श्लोकावरून ठावेत रहस्यकार म्हणतात—‘मोक्ष व कम याचा याप्रमाणे विरोध
नाहा, म्हणून तू कम कर’ पण प्रस्तुतच्या श्लोकात मोक्ष व कम याचा विरोध नाहा, असें
कोठे मागितल आहे? प्राचीन मुमुक्षूनाहा कम केले आहे, अम त्यात म्हणले आहे मुमुक्षू न्ह.
मोक्ष नव्हे, मोक्ष म्ह० स्वरूपावरधान, त्या अवस्थेत कमाचा मभवर नाहा अथात् मोक्ष व
कम याचा स्थिति व गति याच्या दृष्टाच विरोध आहे प्राचीन मुमुक्षूना चित्तशुद्धासाठी
शामोक्त नित्य-नैमित्तिक कम केले तमेंच तूहा कर, असें भगवान् येथे मागत आहेत ‘पूर्वतर
कम’ म्ह० ‘पतत्रलेला धदा’ नव्हे, शून्यत्वात नित्य कम हान

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—“परंतु मम ‘कर्म मोक्ष्याने’ म्ह०
अस्मान्च मोक्ष मिळतो’ असें ते सन्यासमागायाच मत त्यातल बाब काय ? असा शका
येने, म्हणून कम कोणते व अकम कोणते याच्या विवेचनास जाता सुरवात करून अकर्म
म्ह० कमत्याग नव्हे, निष्काम कर्मालाच अकम म्हणावयाच, अमा अखेर तेविमाव्या
श्लोकान मिळान्त करितात ” पण अकम म्ह० अग्रिहोत्रादि कर्मांचा यथाविधि त्याग नव्हे
तर अकम म्ह० कादाच न करणे, अमा अह आहे (गा भाष्याधृ २७७ अ ३ श्लो ८
पहा) आता अकम म्ह० निष्काम कम हा रहस्यकाराचा अर्थ याहा आहे वा अग्राह्य हें
आम्हा २३ व्या श्लोकातच ठरवू

पश्यं कर्मणि—ज्याअधी कर्मांमध्ये अतिशयच वैषम्य आहे, त्याअधी तसे विवे-
 पण देणें भागच आहे.—कथं 'किं कर्म०' इति—ते कर्म ते 'किं कर्म०' या श्रोतानें
 सांगतात.—किं कर्म किं च अकर्म इति अत्र-अस्मिन् कर्मादिविषये
 फलवः-मेधाविनः अपि मोहिताः-मोहं गताः—रमं वाय व अरमं वाय,
 असं म्हणून या कर्मादि विषयामागें कर्मा म्ह० बुद्धिमानहि मोहित झाले-मोहाम प्राप्त
 झाले आहेत—अतः अहं ते-तुभ्यं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि—म्हणून मी
 तुला कर्म व अकर्म सांगेन.—यत् कर्मादि ज्ञात्वा-विदित्वा अशुभात्-संसा-
 रात् मोक्ष्यसे—जे कर्मादि जाणून-रमार्मांचे तत्त्व नान्याने अशुभापासून म्ह०
 संसारापासून तू मुक्त वेंवा जाशील १८

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अन्यार्थ—हि—कारण—कर्मण अपि—शास्त्रविहित कर्मांचेहि तत्त्व—
 बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणणे उचित आहे—च—व—विकर्मणः—प्रतिपिद्ध-शास्त्र-
 निषिद्ध कर्मांचेहि तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणण्यास योग्य आहे—च—अपि
 अकर्मणः—सर्व कम टाडून मुनाटपान यमणे, या अवस्थेचेहि तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)
 —समजून घेण्यासारखे आहे कारण—कर्मणः—कर्मांचे—गतिः—यवार्थस्वरूप—
 गहना—गहन आहे १७

न चैतत्त्वया मन्तव्य, कमं नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णीं-
 मासन किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—कर्मण इति । कर्मण शास्त्रविहितस्य
 हि यस्मादप्यास्ति बोद्धव्य, बोद्धव्य चास्येव विकर्मण प्रतिपिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च
 तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहार कर्तव्यो यस्माद्गहना विषया दुर्ज्ञाना,
 कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणा गतिर्वाधाभ्य तत्त्वमित्यर्थ ॥१७॥

भाष्यार्थ—त्यया एतत् च न मन्तव्यं—तू अमेंही समजूनकोस का,—कर्म
 नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं—कर्म म्ह० देह, इन्द्रिय इत्यादिकांची चेष्टा-
 हालचाल अथात् कर्म सर्व लोकान प्रसिद्ध आहे—अकर्म-तदक्रिया तूष्णीं आ-
 सनं—च अकर्म म्ह० देहादिकांची अक्रिया-देहादिकाना मुनाटपान राहणे, काही हा-
 लचाल न करणे—नत्र किं बोद्धव्य इति—त्यात काय जाणावयाचे आहे, अमें
 तू समजून नमान—कस्मात् इति 'कर्मणः०' इति उच्यते—असे का समजून नमे

१ यावरान टॉल रहरयसार म्हणताना—“ या श्रोतान आमजब्दांत मन्व्याम मानाव
 नेह उवाला 'कमाचा स्वरूपन त्याम' अम म्हणतान तो कमत्याग विरोधवरून उरिह
 आहे” पण पुन त्यालाच “ अज्ञा प्रसारना कमत्याग यरें 'अकर्म' नयन ” इत्यादि
 िदिनात म्हणते तेवन्त्या तेवें विरोध ।

म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर 'कर्मणः' या श्लोकाचे सांगितले जात आहे -- हि-य-
स्मात् शास्त्रविहितस्य कर्मणः अपि बोद्धव्यं अस्ति—कारण शास्त्रविहित कर्मा
चेही तत्त्व जाणण्यास योग्य आहे—च विकर्मणः—प्रतिपिद्धस्य बोद्धव्यं अस्ति
एव—आणि विकर्मांच म्ह० प्रतिपिद्ध कर्मांचेही तत्त्व जाणण्यास योग्य, असेच आहे—
तथा अकर्मणः—तृष्णाभावस्य च बोद्धव्यं अस्ति—त्याचप्रमाणे अकर्मांचे म्ह०
तृष्णाभावाचे—सर्व हाल चाल सोडून स्वस्थ बसण्याचे तत्त्वही जाणण्यास योग्य असेच आहे
—इति त्रिषु अपि अध्याहारः कर्तव्यः—असा कर्म, अकर्म व विकर्म या तिन्ही-
मध्ये बोद्धव्य आहे असा 'अस्ति' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा—यस्मात्
कर्मणः गतिं गहनता विपरीता दुर्शाना—कारण कर्मांची गति गहन म्ह० विपरीत
—कळण्यास फारच कठीण आहे—कर्मणः इति कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां
उपलक्षणार्थ—'कर्मणः' हे पद कर्मादिशब्दाच्या म्ह० कर्म, अकर्म व विकर्म यांच्या
उपलक्षणार्थ आहे—गति—याथात्म्यं तत्त्वं इत्यर्थः—गति म्ह० याथात्म्य तत्त्व
असा भावार्थ [कर्म, अकर्म, विकर्म यांचे तत्त्व अवश्य समजून घेतले पाहिजे कारण
त्याचे तत्त्व कळण फार कठीण आहे] १७

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

अन्वयार्थ—यः—जो विवेकी मनुष्य—कर्मणि—शरार-इंद्रियें-प्राण यांच्या
प्रत्येक व्यापारामध्ये—ज्ञान्या प्रत्येक हातचालीत—अकर्म—अकर्म—आ म्याच अकर्तृत्व
—पश्येत्—पाहतो—च—य—य—जो—अकर्मणि—अकर्मात—मुक्ताव्यानें बसणे
या अवस्थेत—कर्म—कर्तृत्व—पश्येत्—पाहतो—सः—ता—मनुष्येषु—सब म-
नुष्यामध्ये—बुद्धिमान्—मोठा बुद्धिमान्—ज्ञाना—स—तो—युक्तः—योगी—सः
—तो—कृत्स्नकर्मकृत्—समस्त कर्म करणारा १८.

किं पुनस्तस्य कर्मादेर्यदोद्धव्यं वक्ष्यामिति प्रातश्गतमुच्यते—कर्मणीति । कर्मणि
कर्म क्रियत इति ध्यापारमात्र तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावात् यः पश्येदकर्मणि च कर्मा
भावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्बलं प्राप्यव हि सर्वा एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽपि
धातूमावेव कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्-
मस्तकर्मकृत् स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्मादेः तत्त्वं किं यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रति-
ज्ञातं—पण कर्मादिकांचे तत्त्व काय आहे वा जे अवश्य बोद्धव्य आहे व "मी सांगेन"

१ रहस्यकाराना या श्लोकाचा अर्थ " कर्माचा गति गहन आहे म्हणून कर्म, विकर्म
—विपरीत कर्म व अकर्म—कर्म न करणे म्हणजे काय ते कळले पाहिजे " असा केला आहे,
त्यात सदिग्धपणा फार आहे, असा

अर्शा भगवानांनी प्रतिज्ञा केली आहे ?—‘कर्मणि०’ इति उच्यते—तें ‘कर्मणि०’ या श्लोकानें सांगितलें जाणें—कर्मणि-क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि—कर्मामध्ये—जे केले जाते ते कर्म—शरीरेन्द्रियांचा सर्व व्यापार त्या कर्मामध्ये—अकर्म—कर्मभावां यः पश्येत्—अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव जो पाहतो—च अकर्मणि-कर्मभावे कर्म यः पश्येत्—व अकर्मामध्ये म्ह० कर्माम्या अभावामध्ये कर्म जो पाहतो (अहोपण प्रवृत्तालाच कर्म म्हणतात व निवृत्ति प्रवृत्तीच्या अभावामध्ये असते, तेव्हा कर्माच्या अभावामध्ये कर्मदर्शन रसें ? अर्शा आशका घेऊन प्रवृत्ति व निवृत्ति हा दोन्ही कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या अधीन असल्यामुळे तत्त्वदृष्ट्या त्यात काहीच फरक नाहा, अस सांगतात—) प्रवृत्तिनिवृत्त्याः कर्तृतंत्रत्वात्—प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही धर्म्यांच्या अधीन असल्यामुळे प्रवृत्ताप्रमाणे निवृत्तालाहि कर्म म्हणण यात कांदाच विरोध नाहा (अहोपण निवृत्ति आत्मवस्तूच्या अधीन असते त्यामुळे तिचा फारकाशा काही संपन्न नसतो, म्हणून निवृत्तामध्ये कर्मदृष्टि ठेवणे योग्य नाही, म्हणून कोणा म्हणेल तर सांगतात—) चस्तु अप्राप्य एव हि सर्वः एव क्रिया कारकादिव्यवहारः अविद्याभूमौ एव—आत्मवस्तूचा काही संबंध न ठेवताच क्रिया-कारक फल इत्यादि सर्व व्यवहार अविद्यावस्थेंतच प्रवृत्त होत असतो, त्यामुळे प्रवृत्तीप्रमाणेच निवृत्तामध्येहि जो कर्मदृष्टि ठेवतो—सः मनुष्येषु बुद्धिमान् सः युक्तः—योगी ह्यस्त्वनकर्मकृत्—समस्तकर्मकृत् च सः इति कर्मो कर्मणोः इतरेतर-दर्शा स्तूयते—तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान्, तो युक्त म्ह० योगी व तो समस्त कर्म करणारा—अशा रीतीने कर्मामध्ये अकर्म व अकर्मामध्ये कर्म पाहणारा स्तुति केली जाते (अर्शा येथे कर्म व अकर्म यामध्ये इतरेतरदृष्टि ठेवणाऱ्या पुरुषाची स्तुति केली जाते) ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म व पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति । न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्दृष्टा ॥

भाष्यार्थ—ननु कर्मणि अकर्म यः पश्येत् इति अकर्मणि च कर्म पश्येत् इति किं इदं विरुद्धं उच्यते—अहोपण कर्मामध्ये अकर्म जो पाहतो असे व अकर्मामध्ये कर्म जो पाहतो असे हे विरुद्ध का सांगितले जात आहे ?—हि कर्म अकर्म न स्यात् अकर्मचा कर्म, तत्र दृष्टा विरुद्धं कथं पश्येत्—कर्म कधीही अकर्म होत नाही किंवा अकर्म कर्म होत नाहा मग असे जर आहे तर दृष्टा कर्मामध्ये अकर्म व अकर्मामध्ये कर्म असे विरुद्ध कर्म पाहणारे ? [कारण एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध असलेल्या कर्मा कर्माचा आधार आवेयभाव सभवत नाही आचार ह्य० ज्यावर आपण काही ठेवतो किंवा आरोप करतो व आवेय म्ह० जे ठेवतो किंवा ज्याचा आरोप करतो प्रस्तुत उदाहरणात कर्मामध्ये अकर्म पहावयाचे झाल्यास कर्म आधार व अकर्म आवेय, आणि अकर्मामध्ये कर्म पहावयाचे झाल्यास अकर्म आधार व कर्म आवेय पण प्रकाश व अंधकार याचा अत्यंत विरोध असल्यामुळे परस्पर आधार-आवेयभाव जसा सभवत नाही त्याप्रमाणेच कर्म व अकर्म याचा, अत्यंत विरुद्ध स्वभावामुळेच, आधार आवेय-भाव शक्य नाही.]

नन्वकर्मैव परमार्थतः सः कर्मवदवभासते मूढदृष्टेलोकस्य तथा कर्मवाकर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अतो न विरुद्धम् । बुद्धि-मत्वागुपपत्तेश्चोद्वेगमिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभाग्मोक्षं स्याद्यज्ञात्वा मोक्षमेव श्रुमादिति चोक्तम् । तस्मान्कर्मोक्तमणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणानित्युच्यते भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । न चात्र कर्माधिकरणमकर्मोक्तिरुपेक्ष्य यद्वरणात् नाप्यकर्मोक्तिरूपं कर्माग्नि कर्माभावात् कर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्मोक्तमणी लोकिर्कथं सृगृह्णिकायामुदकं शुनिकायां वा रजतम् ॥

भाष्यार्थ—('कर्मणि' व 'अकर्मणि' या अधिकरणगतमा नग्न विपर्ययसमा आहत, अमे मानून मिद्वान्ना समाधान करितात—)
ननु मूढदृष्टेः लोकस्य पर-
मार्थतः अकर्म एव सत् कर्मचत् अवभासते—अहं एव, ज्याची नष्ट मूढ
आहे अशा प्राकृत विवेकशून्य लोकांना परमार्थतः—वस्तुतः अकर्मच—निर्गु-
ण अमनाना भ्रमाने मर्यादामे भ्रमाने—तथा कर्म एव अकर्मचत्—तमेव कर्मच
म्ह० सक्रिय द्वैतव अकर्मोक्तारणे म्ह० अक्रिय प्रज्ञामये संबद्ध अमन्यामारणे भासते
—तत्र—याप्रमाणे कर्म व अकर्म याचा इतरेतराध्याय मिद्व आला अमता—यथा
भूतदर्शनार्थ भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि आहे—वस्तुस्थिति
जसा आहे तसे पाहण्यामाठा—नरवज्ज्ञानामाठा भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि
मागत आहेत (जसे—'नृ ज्ञाला रजत-रूपे समजत आहेत तो हा शिपाचा नुस्तडा
आहे पहा,' असे म्हणतात. म्ह० आमक रजतरूप विपत्त्याचा अनुवाद करून त्याच्या
अधिष्ठानाचा उपदेश करितात, त्याप्रमाणे भ्रमांमद कर्मादिरूप विपत्त्याचा अनुवाद करून
त्याच्या अधिष्ठानाचा म्ह० कर्मादिरहित कृत्स्न प्रज्ञाचा भगवान् उपदेश करितात)—
अतः न विरुद्धम्—त्यामुळे भगवद्वचन विरुद्ध नाही.—च बुद्धिमत्त्वादि-उप-
पत्तेः—आणि तमेव बुद्धिमत्त्व, युक्तव व दृष्टकर्मदृष्टव याचाहि उपपत्ति लागत अ-
मन्यामुळे भगवद्वचन विरुद्ध नाही [कृत्स्न प्रज्ञाहून भिन्न असलेल्या दुसऱ्या सर्वाला
मायामानव आहे. त्यामुळे त्याचे ज्ञान जरा शाले तरी बुद्धिमत्त्व, युक्तव वगैरे संभवत
नाही. पण या श्लोकाने तर कर्मांमध्ये अकर्म व अकर्मोक्तारणे कर्म पाहणारा पुरव 'बुद्धि-
मान, युक्त व सर्व कर्म करणारा' असे म्हणून त्याची प्रशंसा केला आहे वास्तव येथे
मायिक प्रपंचाचे ज्ञान विवक्षित नग्न प्रज्ञाज्ञानच विवक्षित आहे]—चोद्वेग्यं इति
च यथाभूतदर्शनं उच्यते—'चोद्वेग्यं' असे म्हणून सम्यग्दर्शन येथे मागितले आहे.
['बोध' हा शब्द 'सम्यग्ज्ञान' या अर्थी प्रसिद्ध आहे व 'कर्म, अकर्म, विकर्म यांचे
स्वरूप जाणवें ' असे सांगणाऱ्या भगवानांना सम्यग्ज्ञानाचा उपदेशच विवक्षित आहे.
त्यामुळेहि येथे कृत्स्न प्रज्ञा सांगण्याचे आहे, असे सिद्ध होते भगवानांना कर्मज्ञानाचे
जे फल सांगितले आहे त्याच्याकडे धर्ष दिली तर मुळा कृत्स्न प्रज्ञाच येथे विवक्षित
आहे असे दिसते—]—च विपरीतज्ञानात् अशुभात् मोक्षं न स्यात्—तसेच

विपरीत ज्ञानाने अशुभापासून मुक्त होणे शक्य नाही —च 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽ-
शुभात्' (श्लो. १६) इति उक्तम्—पण जे जाणून तूं अशुभापासून मुक्त होशील,
असे भगवानांनी मागितले आहे. (याप्रमाणे भगवानांचे वचन अध्यारोपाचा म्ह०
कर्माचा अपवाद करण्यासाठी असल्यामुळे त्यात विरुद्ध असे, काहीच नाही, असे जे येथे-
वर उपपादन केले त्याचा उपसंहार करितात—) तस्मात् प्राणिभिः कर्माकर्मणी
विपर्ययेण गृहीते—यास्तव प्राण्यांनी कर्म व अकर्म यांचे विपरीत ग्रहण केले आहे,
प्राणी कर्मांला अकर्म व अकर्मांला कर्म समजले आहेत.—तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थ
'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि भगवतः वचनं—त्याच्या त्या विपरीत ग्रहणाचे
—मिथ्याज्ञानाचे निरसन करण्यासाठी 'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि भगवानांचे वचन आहे
('कर्मणि' व 'अकर्मणि' या अधिकरणसप्तमी मानताच येत नाहीत, असे सांगतात—)
—च अत्र कुण्डे चद्राणि इव कर्माधिकरणं अकर्म न अस्ति अकर्माधि-
करणं कर्म अपि न अस्ति—आणि या व्यवहारात, भाष्यात जशी बरे व्याप्रमाण
कर्माच्या आधाराने अकर्म रहात नाही व अकर्माच्या आधाराने कर्मही नाही (कारण
भाष्यात जशी बरे दिसतात त्याप्रमाणे कर्म हा आधार असून अकर्म त्यात राहते किंवा
अकर्म आधार असून कर्म त्यात राहते, असा अनुभव येत नाही शिवाय)—अक-
र्मणः कर्माभावात्—अकर्मांला कर्माभावत्व आहे म्ह० कर्माचा अभाव हेच अ-
कर्माचे स्वरूप आहे, (आणि कोणताही अभाव म्हणजे कोणाचेच अधिकरण हात
नाही. त्यामुळे 'कर्मणि' व 'अकर्मणि' या अधिकरणसप्तमी नव्हते 'भाष्यात बरे',
येथील 'भाष्यान' ही अधिकरणसप्तमी आहे 'घरावर मोर,' 'कमलात भ्रमर,'
'विहारात पाणा' या सर्व अधिकरणसप्तमी आहेत)—अतः यथा मृगतृष्णि
कायां उदकं शुक्तीकायां वा रजतं तथा लौकिकैः कर्माकर्मणी विपरीत
गृहीते एव—म्हणून ज्याप्रमाणे मगजलामध्ये उदक किंवा शिंपीमध्ये रजत पडते
व्याप्रमाणे वेदातशास्त्रसंस्कारशून्य सामान्य लोकांनी कर्म व अकर्म यांचे विपरीत ग्रहणच
केले आहे [कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो व अकर्मांत कर्म पाहतो तोच बुद्धिमान, बगैरे
म्हटलेले असल्यामुळे व कर्मांचे यथार्थ स्वरूप कळल असता पुरव समारावून मुक्त होतात,
असेही मागितले असल्यामुळे येथे ब्रह्मस्वरूप विवर्तित आहे प्राण्यांना कर्म व अकर्म
यांचे विपरीत ग्रहण केले आहे यास्तव तो त्याचा विपरीत भावना घालवून यथार्थ
स्वरूपज्ञान करून देण्यासाठी भगवान् 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' इत्यादि येथे सांगत
आहेत. 'कर्मांत' अकर्म व 'अकर्मांत' कर्म या अधिकरणसप्तमी मानता येत नाहीत
कारण त्यांचा आधार आवेगभाव सभवत नाही. जाणून शास्त्रज्ञानशून्य लोक कर्मांला
अकर्म व अकर्मांला कर्म असं मलतेच समजले आहेत. त्याचा तो भ्रम घालविण्यासाठी
हे भगवद्वचन आहे.]

ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति । तत्र नौस्थस्य नाचि गच्छन्त्या तद-
स्थेऽप्यगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनान्दूरेषु चक्षुषाऽसंनिहृष्टेषु गच्छन्सु गत्यभावदर्श-

नात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(कर्म व अकर्म हा दोन्ही आरोपित आहेत, हे म्हणणे न पटल्यामुळे वादी म्हणतो—)**ननु कर्म सर्वेषां कर्म एव क्वचित् न व्यभिचरति—**अहो पण जे कर्म ते सर्वांच्या दृष्टीनें कर्मच आहे त्याचा कोठेही व केव्हाही व्यभिचार होत नाही. [जे कर्म असते त्याला सर्व कर्मच समजतात. कर्माला अकर्म कोणाच समजत नाहीत, तसेच जे अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव त्याला सर्व अकर्मच मानतात, अकर्माला कर्म कोणा म्हणत नाहीत. या अकेचा परिहार करतात—]**तत् न—**तर ते बरोबर नाहीत—**नाधि गच्छन्त्यां नौस्थस्य तदस्थेषु जगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्—**कारण नाव वेगाने जात असताना त्या नावेत बसलेल्या मनुष्याला ती-रावरील गतिरहित असलेल्या वृक्षामध्ये प्रतिकूल गति दिसते (ज्या दिशेला नाव वेगाने जात असते, त्याच्या उलट दिशेला तारावरील वृक्ष धावत आहेत, असे नावे-तील माणसाना स्पष्ट दिसते म्हणजे जे कर्म ते सर्वांना कर्मच दिसते असे नाही तर कर्माच्या अभावाहि भ्रमाने कर्म दिसते त्याचप्रमाणे—)**दूरेषु चक्षुषा असंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात्—**दूर प्रदेशा असलेले, त्यामुळेच सामान्यतः च नेत्राने दिसत असले तर विशेषतः चक्षुशी सबद्ध न झालेले लोक वस्तुतः जरी गमन करीत असले तरी त्याच्या ठिकाणा गताचा अभाव अनुभवास येतो (ते खरोखरी जात असतानाही उभे आहेत असे दिसते त्यामुळे लोकांना जे अकर्म वाटते ते वस्तुतः अकर्मच असते, असे नाही.)**—एवं इह अपि—**तसेच या दार्ष्टान्तिकातहि—**अकर्मणि अहं करोमि इति कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं—**कर्मरहित-अविक्रिय ब्रह्मामध्ये मा करतो असे कर्माचे दर्शन व सक्रिय द्वैत प्रपंचामध्ये अकर्माचे दर्शन [म्ह० गतिरहित वृक्षामध्ये जसा भ्रमाने गति पहावी, त्याप्रमाणे क्रियारहित-निर्विकार ब्रह्मामध्ये कर्म पाहणे व दूर असलेले लोक जरी चालत असले तरी ते चालत नाहीत, अस ज्याप्रमाणे वाटते त्याप्रमाणे सक्रिय द्वैतामध्ये कर्माचा अभाव वाटणे असे हे—]**—विपरीतदर्शनं येन, तन्निराकरणार्थं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि उच्यते—**विपरीत दर्शन ज्या कारणाने संभवते त्याचे निराकरण करण्यासाठी 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि सांगितले जात आहे

तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभावितातया मोक्षमात्रो लोकः धृतमप्यसकृत्तत्त्व विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्वात् चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते त्रियत इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभाव धृतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो ज्ञेयमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् । यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' । देहाद्याभयं कर्माऽऽत्मन्यप्यारोप्याह वतां ममेतत्कर्म मयाऽस्य फल भोक्तव्यमिति च ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्म व कर्माचा अभाव हा दोन्ही आरोपित असल्यामुळे
 अक्रिय ब्रह्मचे नुस्ते ज्ञानच जर भगवानाना येथे विवक्षित असेल तर ते दुसऱ्या
 अध्यायात 'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं०' 'न जायते म्रियते०' इत्यादि श्लोकात सांगित-
 लेले अमर्यामुळे येथे पुन सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाही, व सांगू लागल्यान
 पुनरक्ति दोष येतो, अशी शंका घेऊन सांगतात—) तत् एतत् असकृत् उक्तप्र-
 तियचनं अपि—ते हे आत्म्याचे सन्धित्व वारंवार जरी निराकृत केले आहे, म्ह०
 आत्मा सक्रिय आहे, या शंकेचे वारंवार जरी निराकरण केले आहे तरी—अत्यन्त
 विपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानः लोकः—निर्विकार आत्मवस्तूच्या अ-
 पेक्षेने अन्य विपरान असलेले जे मिथ्याज्ञान त्याचे संस्कार अत्यंत बट सात्यामुळे
 अतिशय मोहाला प्राप्त झालेला लोक (मिथ्याज्ञान हे आत्मवस्तूच्या अगदी विपरीत
 ज्ञान आहे पण त्याचे मस्सर अनादि झालापासून बट झाल्यामुळे सर्व लोक अतिशय
 मोहित झालात, आणि त्या मोहामुळे)—असकृत् श्रुतं अपि तस्य विस्मृत्य
 —वारंवार वेकलेलेहि तत्त्व विमग्न—मिथ्याप्रसंगं अवतार्य अवतार्य चोद-
 यति—थोडासा प्रसंग येताच किंवा पुन पुन मिथ्याप्रसंग आणून आत्म्याच्या स
 क्रियेचा विषयाच अज जन प्रभ करतो—इति भगवान् पुनः पुनः उत्तरं आह
 —म्हणून भगवान् पुन पुन तत्त्वभूत उत्तर मागतात—च वस्तुनः बुद्धिज्ञेयत्वं
 आलक्ष्य पुनः पुनः उत्तरं आह—आणि आत्मवस्तु अत्यंत दुर्ज्ञेय आहे, निवे
 ज्ञान होणे फार कठिन आहे, असे पाहून पुन पुन झालेल्या भ्रमाचे निरमन करणा
 माटा पुन पुन भगवान् उत्तर सांगत आहेत (त्यामुळे पुनरक्ति दोष येत नाही आता
 'अमरुत् उत्तप्रतिबचन' अम जे वर भाष्यात म्हटले आहे त्या असकृत् उत्तप्रतिबच-
 नाचाच अनुवाद करिताना—) 'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं०' 'न जायते
 म्रियते या०' इत्यादिना श्रुति स्मृतिन्यायप्रसिद्धः आत्मनि कर्माभावः
 उक्तः च यद्यमाणः—'अव्यक्तोऽयं०' अ १ श्लो १५, 'न जायते०'
 अ १ श्लो २०, इत्यादि वचनांनी श्रुति, स्मृति व न्याय यांना पूर्णपणे मिळ झाले
 आत्म्यामधील कर्माचा अभाव सांगितला आहे व पुढे सांगावयाचा आहे. (न जायते
 म्रियते वा विर्भावः०' इत्यादि श्रुति, काठकभाष्यार्थ पृ. ५८, 'न जायते कदाचित्०'
 'अव्यक्तोऽयं०' इत्यादि स्मृति, अमग्न, निर्विकारत्व इत्यादि न्याय वा प्रमाणानी
 'आत्म्यामधे कर्माचा अभाव आहे, आता निर्विकार आहे, ही गोष्ट उत्तम प्रकारे मिळ
 झालेला आहे' नाच पूर्वी सांगितला अमून 'सर्वसमाधि मनसा०' अ ५ श्लो. ११
 इत्यादि वचनांना पुढे सांगणार आहेत 'अहो पण शरीर, वाक् व मन यांना होणारी
 त्रिरात्र कर्म प्रसिद्ध जाणून कृतम्यस्वभाव आत्मा अमग आहे. त्यामुळे आत्म्यामध्ये कर्म
 राहत, असा प्रसिद्धाच नाही तेव्हा कर्मरहित आत्म्यामध्ये विपरीत कर्माचे
 दर्शनच संभवत नाही, म्हणून म्हणाल तर मागतो—) तस्मिन्-कर्माभावे-अव-
 माणे-आत्मनि-कर्मविपरीतदर्शनं अन्यन्तनिरुद्ध—या कर्माचा अभाव पण
 त्या अस्मिन् आत्म्यामध्ये कर्म हेच विपरीतदर्शन अत्यंत बट झाले आहे. ('न

कर्ता' अमे प्रत्येक जीवाला वाटते. त्यामुळे आत्म्यामध्ये कर्मांचा भ्रम अत्यंत रुढ झालेला आहे. अर्थात् अकर्मां-निष्क्रिय आत्म्यामध्ये विपरीत कर्मदर्शन अनुभवसिद्ध आहे—
यतः 'किं कर्म किमकर्मांते कवयोऽप्यत्र मोहिताः'—कारण 'कर्म काय व अकर्म काय, याविषयां विद्वान्ही मोहित झाले आहेत.' (पृ. ३८९ पहा. 'अहो पण आत्मा जर निष्क्रिय आहे तर त्याच्या ठिकाणी असा भ्रम कसा संभवतो' ? उत्तर-)-—देहादि-
आश्रयं कर्म आत्मनि अध्यारोप्य—देहादिकांच्या आश्रयाने असलेले कर्म आत्म्यावर आरोपून म्ह० देह, इंद्रिये यांच्या योगानेच होणाऱ्या कर्मांचा आत्म्यावर आरोप करून—अहं कर्ता मम एतत् कर्म मया अस्य फलं भोक्तव्यं इति च—मी कर्ता आहे, हे माझे कर्म आहे, मला याचे फल भोगणे अरव्य आहे, असे प्रत्येक जन जीव म्हणतो (त्यामुळे कर्मरहित आत्म्यामध्ये कर्म पाहणे, हे विपरीतदर्शन अनुभवसिद्ध आहे.)

तथाऽहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाध्यव्या-
पारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमाममित्य-
भिमन्यते लोकः—तत्रेदं लोकास्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान्कर्मण्यकर्म-
णः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(आतां आत्म्यामध्ये अकर्मदर्शन दाखवितात-)-तथा अहं तूष्णीं
भवामि येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्यां—त्याचप्रमाणे मा मुकाट्याने
बसतो, म्हणजे मी आयामरहित, अकर्मा, सुखा होईन—इति कार्यकरणाध्यव्या-
पारोपरमं च तत्कृतं सुखित्वं आत्मनि अध्यारोप्य—अशा प्रकारे शरीर व
इंद्रिये यांच्या आश्रयाने होणाऱ्या व्यापाराचा उपरम-शरीरेंद्रियांच्या योगाने होणाऱ्या
हालचालीचा अभाव-व त्यामुळे प्राप्त झालेले सुखित्व आत्म्यामध्ये आरोपून (शरीरें-
द्रियांचा कर्माभाव व त्यामुळे प्राप्त होणारे सुखित्व याचा आत्म्यावर आरोप करून)—
किंचित् न करोमि तूष्णीं सुखं आसं इति लोकः अभिमन्यते—मी काही
करीत नाही. मुकाट्याने व सुखाने राहिलो आहे, असा सर्व लोक अभिमान धरितात,
असे सर्व समजतात (मी आता अगदी स्वस्त बसतो, काही करीत नाही. त्यामुळे मी
आयासशून्य, सुखा होतो असे धरून व शरीरेंद्रियांच्या हालचालीचा अभाव व त्यामुळे
होणारे सुखित्व—मी सुखा आहे, असा भाव या दोन्हाचा आत्म्यावर आरोप करून सर्व
जोव 'मी काही करीत नाही, स्वस्थ सुखाने बसलो आहे' असे मानतो. शुक्लामध्ये
अप्यन्व-अरजतत्व स्वाभाविक असते, स्प्यत्व आरोपित असते, स्प्यत्वाचा अभावहि
आरोप्याभावरूप असल्यामुळे आरोप्य जे स्प्यत्व त्याच्याच पक्षामध्ये पडतो. त्याचप्रमाणे
आत्म्याचे अक्रियत्व स्वाभाविक आहे. सक्रियत्व आरोपित आहे आणि कर्माभाव हा
त्या आरोपित सक्रियत्वाचाच अभाव असल्यामुळे तोही आरोपितच आहे, असे समज-
णारे आचार्य उपमहार करितात-)-तत्र—याप्रमाणे लोकाना आत्म्यामध्ये कर्मादि-
काचा भ्रम होतो, असे निश्चिंत झाले अगता—भगवान् लोकस्य विपरीतदर्शना-

पनयनाय 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि इदं आह—भगवान् लोकां विपरीतं ज्ञानं घालविष्यामाणा 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि हे वचनं मागत आहं

अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरप्यस्त यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदी-कूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिं प्रातिलोभ्येनाकर्मं कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्यापारेपरमे कर्मवद्वात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्मुनः साम इत्यहकाराभिमधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एव कर्मात्मनि विभागात् स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षित कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—अत्र च कार्यकरणाश्रयं कर्म कर्म एव सत् कर्मरहिते अधिक्रिये आत्मनि सर्वैः अभ्यस्तं—या व्यवहारात् शरीरेंद्रियांच्या आश्रयाने होणारे कर्म स्वतः ज्या कर्म या रूपानेच स्थित जमता कर्मरहित अविक्रिय आत्म्यामध्ये सर्वांकडून आरोपिते जाते (आत्म्यावर शरीरेंद्रियांचा आरोप करून त्यांच्या द्वारा सर्व लोकांच्यावर कर्मांचा ह्या आरोप करितात)—यतः पंडितः अपि अहं करोमि इति मन्यते—कारण विवेकी पंडितमुद्धा 'मी करतो' अस मानतो (मग अविवेक्यामध्ये कृत्याभिमान असला तर त्यात काय आश्चर्य आहे ? असो याप्रमाणे आत्म्यामध्ये कर्मांचा आरोप होतो, असे उपपादन करून प्रस्तुत श्लोकाच्या 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' या पहिल्या पादाचे व्याख्यान करितात)—अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि—म्हणून आत्म्याला नित्यमगद-आत्म्याचा नित्यधर्म, या स्वरूपाने सर्वलोकप्रसिद्ध अमलेच्या रमामध्ये (कर्म हा आत्म्याचा—माझा धर्म आहे, कर्म माझे आहे, म्हणून सर्वांना माहित अमलेच्या कमाम ये)—नदीकूलस्थेषु वृक्षेषु प्रातिलोभ्येन गतिः इय—नदीच्या तीरावरील वृक्षामध्ये प्रातिलोभने—उलट दिशेने जशी गति दिवते, त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये प्रतान होणाऱ्या रमामध्ये—वृक्षेषु यथाभूतं गत्यं भावं इय अकर्म—कर्माभावं यः पश्येत्—तीरावरील वृक्षामध्ये वास्तविक जमा गर्जाचा अभाव असतो त्याप्रमाणे वास्तविक अकर्म—रमामांचा अभाव नो पाहतो, (तीरावरील वृक्ष येणारे ज्ञान अमलेच्या तीरावरील मनुष्याला ज्ञानाने धारत आहेत, असे जरी वाटले तरी त्यांच्या ठिकाणा धारण हा क्रिया नाही असे पाहणे हे यथाभूतदर्शन-सम्यक्दर्शन आहे त्याचप्रमाणे बुद्धिमान्पण्डित आत्म्यामध्ये भासणारे कर्म वस्तुतः आत्म्याचे नसत, असे जो पाहतो तो बुद्धिमान्—ज्ञानी असा संबंध)—च अकर्मणि-कार्यकरणव्यापारेपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते—ज्ञानि अकर्मामध्ये म्ह. शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराच्या उपरमान-शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराभावात कर्म प्रमाणेच आत्म्यामध्ये आरोपिते—या कर्माभावात म्हणजे—तूष्णीं अकुर्वन् मुनः आमे इति—अहंकाराभिमधिहेतुत्वात् तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्—मी मुलाखाने बाई न करता मृगान वगला आनं, अशा प्रकारे अहंकार

फलाभिलाष यांना कारण होत असल्यामुळे त्या अकर्मामध्ये कर्म जो पाहतो (तो बुद्धिमान् इत्यादि)—यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः सः मनुष्येषु बुद्धिमान्-पण्डितः सः युक्तः—योगी च सः कृत्स्नकर्मकृन्—जो याप्रमाणे कर्म, व अकर्म याचा विभाग जाणणारा, तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान्-पण्डित, तो युक्त म्ह० योगी व तो सर्व कर्म करणारा—सः अशुभात् मोक्षित-कृतकृत्य-भवति इत्यर्थः—अशुभ ससारापायून मुक्त वला गेल्या तो कृतकृत्य होता, असा भावार्थ [अथ लोक आम्यावर शरारेंद्रियाचा आरोप करितात व शरारेंद्रियाचा कर्म हा आम्याचीच कर्म जसें मानू लागलात शुर्चाच्या ठिकाणा रजसाचा जसा आरोप करितात, तसाच आम्यावर कर्माचा आरोप होतो पण शुर्चाच्या ठिकाणा वस्तुतः रजत नाहा, ह जय पहावे त्याप्रमाणे आम्यामध्ये वस्तुतः कर्म नाहा, अथ जो पाहतो, त्याचप्रमाणे शरारेंद्रियाचा व्यापार जात म्हण त्याच्या द्वारा माच लागता कर्मरहित झालो आहे, मुखा-स्वस्थ आहे, अशा प्रकारच्या अकर्माला अहंकारामुळे जो कर्मच समजतो, तो पण्डित आहे कारण स्व व त्याचा जमात या दोन्ही पदार्थांना हान असलेल्या शिपाला जस तत्त्वतः पहावे त्याप्रमाणे कर्म व अकर्म यांना हान असलेल्या करल नावकार आत्म्याला जाण-णारा पुरुष बुद्धिमान, योगी इत्यादि मनुष्याला पात्र होतो]

अथ श्लोकोऽन्यथा व्याख्यात कैश्चिन्, इध, नित्यानां किल कर्मणामाश्रयंऽनुष्ठा-यमानानां तत्फलमावादकर्मणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्येन वृत्त्या । तत्र निये कर्मण्यकर्म य पश्येत्फलाभावा-द्या धेनुरपि गौराश्च्यते क्षारादय फल न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे तत्कर्मणि च कर्म य पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफल प्रयच्छतीति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण आपल्या अभिप्रायाला अनुमत्त श्लोकाच व्याख्यान करून आचार्य आता रुतिकांदाच्या व्याख्यानाचा अनुवाद करितात—) —कैश्चित् अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः—कित्यसना त्या श्लोकाच याहून अगदाच निपरीत व्याख्यान केले आहे—कथं—ते कर्म—ईश्वरार्थे अनुष्ठीयमानानां नित्यानां किल कर्मणां तत्फलाभावात्—ईश्वराग्राह अनुष्ठान के-या जाणा-या प्रागद नित्य कर्मां या-करणास जमात अगच्यामुळे—गौण्या वृत्त्या तानि अकर्मणि उच्यन्ते—गौणवृत्तीने ती अकर्म म्हणून जतात (निये कर्म ही वस्तुतः कर्मच आहेत, तथापि कर्मांला त्याच काळात फल मिळत नगच्यामुळे 'फलाभावा' या गुणामुळे त्यांना अकर्म म्हणतात)—तेषां च अकरणं अकर्म—आणि त्या नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हेच अकर्म आहे—च प्रत्यवायफलत्वात् तन् गौण्या एव वृत्त्या कर्म उच्यते—आणि प्रत्यवायगति हे त्यांचे फल अगच्यामुळे ते गौणवृत्तीनेच कर्म म्हणून जात (कारण प्रत्यवाय ह फल उत्पन्न करण हा कर्माचा गुण स्वतः आहे. म्हणून त्याच गौणवृत्तीने कर्म म्हणतात—) —तत्र फलानाभावात् नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्—कर्म य अकर्म यांचा असा अर्थ आहे, म्हणून फलाचा अभाव असल्यामुळे

नित्य कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो,—यथा धेनुः अपि गौः श्रृंगारख्यं फलं न प्रयच्छति इति अगौः उच्यते तद्वत्—ज्याप्रमाणे नुत्तांच प्रसवलेलाहि गाय दूध हे फल देत नमत्यास तिला 'अगौ' ही गाय नव्हे, असे म्हणतात त्याचप्रमाणे (फल न देणाऱ्या नित्य कर्मांमध्ये अकर्म झणतात यास्तव नित्य कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो)—तथा नित्याकरणे अकर्मणि तु नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति यः कर्म पश्येत्—त्याचप्रमाणे नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, या अकर्मांमध्ये तर तें अकर्म नरकादि प्रत्यवायफल देते ह्याणून जो कर्म पाहतो, (तो मनुष्यामध्ये बुद्धि मान् योगी व सर्व कर्म करणारा आहे)

नैतद्युक्तं व्याख्यानमेवज्ञानादशुभात्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाधेत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिकल्हत्वेन चोदितं नित्य कर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिहराऱ्या या व्याख्यानावर दोष देतात—)-एतत् व्याख्यानं न युक्तं—हे व्याख्यान मयुक्तिक नाही.—एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः—नित्य कर्म अकर्म आहे व नित्य कर्म न करणें, हेच कर्म आहे, अशाप्रकारच्या ज्ञानाने ससारापासून मुक्त होण्याची उपपत्ति लागत नमत्यामुळे [असल्या गौण कर्माकर्मज्ञानाने मोक्ष मिळण्याचा समभव नसत्यामुळे]—‘यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्’ इति भगवता उक्तं वचनं बाधेत—‘यज्ज्ञात्वा०’ (श्लो १५ पृ ३८९) हे भगवानांनी सांग- तलेले वचन बाधित होईल [कारण अमत्या गौणज्ञानाने पापनिवृत्ति होण्याचा समभव नाही, व त्यापाचून मोक्ष मिळणे अशक्य आहे ‘अहो पण ‘ धर्मेण पाप अपनुर्दानं-’ धर्माने पाप घालावितो अशा भ्रुति असल्यामुळे नित्यकर्मांनुष्ठानाने पापशय होतो, ही गौण प्रसिद्ध आहे आणि नित्यकर्मांचे दुसरे काही फल नसत्यामुळे ते अकर्म आहे, असें जाणून त्यांचे अनुष्ठान केल्यास अशुभापासून मोक्ष का होणार नाही’ अशा शका घेऊन समाधान फरितात—]-कथं—ते कसे बाधित होते—‘नित्यानां अनुष्ठानात् अशुभात् मोक्षं स्यात् नाम तु तेषां फलाभावज्ञानात् न—नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळे अशुभापासून मोक्ष संभवना, तरा पण त्यांच्या फलाचा अभाव आहे, या ज्ञानाने त्याचा समभव नाही—हि नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिकल्हत्वेन न चोदित—कारण नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, हे ज्ञान किंवा नित्य कर्मांचे ज्ञान, अशुभापासून मुक्त होण, या फलाचे साधन या रूपाने विहित नाही [भगवानांनीच त्यांचे विधान केले आहे, म्हणून म्हणाल तर—]-च भगवता एव इह न उक्तम्—व भगवानांनीहि येथे तसे सांगितलेले नाही [‘क्षेत्रक्षेत्र ईश्वरज्ञानात् विशुद्धि परमा मता’ क्षेत्रक्षेत्र ईश्वर आहे अशा ज्ञानाने परम विशुद्धि होते, असें मान्येले आहे. त्यामुळे कर्माने अशुभापासून मोक्ष होणें जरी शक्य नसले तरी तो होतो, अग एवढाच प्रष्टन आचार्य म्हणतात—नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानाने अशुभाचा म्ह० समाराचा क्षय होतो,

धर्म जरी मानले तरी या प्रकरणात ते विवक्षित नाही. कारण 'यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽनुभाव' या वचनाने भगवान् ज्ञानाने अधुमभय होईल अशी प्रतिज्ञा करित आहेत व ते ज्ञान 'नित्यकर्मांचे' फल नाही,' हे नव्हे. कारण अनुभूत० संसार 'नित्यकर्मांचे' फल नाही,' हे न कळल्याने उद्भवलेला नाही. त्यामुळे नित्यकर्मांचे फल नाही, हे कळल्याने स्वार्था निवाप्ति होणे शक्य नाही. नित्य कर्मांचे फल नाही, हे न कळल्यामुळेच जर अनुभावा उद्भव झाला असता तर त्याच्या ज्ञानाने त्याची निवृत्ति झाली असती निवाय जो विषय प्रत्यक्ष नसतो त्याचा निश्चय शास्त्रावरून होतो. पण नित्य कर्मांच्या फलाचा अभाव आहे या ज्ञानाने अनुभूतिगति होते, असे शास्त्र कोठेही सांगित नाही तसेच, नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हेच कर्म आहे, अशा ज्ञानाने संसारापामून मोक्ष होतो असेहि शास्त्रात कोठे सांगितलेले नाही. 'यज्ज्ञात्वा०' हे भगवद्बचनच याविषया प्रमाण आहे, म्हणून म्हणावे तर भगवानांना 'जे जाणून तुं संसारातून मुक्त होईल,' एवढेच म्हटले आहे. नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, नित्य कर्मांचे फल काही नाही, या ज्ञानाने त मुक्त होईल, असे म्हटलेले नाही }.

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणाक्षित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किंचिदफलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदिनम् । नापि कर्माकर्मसि मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता दृष्टेस्तकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्चा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादनुभान्मोक्षण, न हि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ॥

भाष्यार्थ—एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्—याच न्यायाने अर्मांतील कर्मदर्शनाचे निराकरण केले आहे. (कर्मांमध्ये अकर्मदृष्टि जरा ठेविला तर त्याने अनुभापामून मोक्ष होऊं शकत नाही, या न्यायानेच अर्मांमध्ये कर्मगटि ठेवल्यानेही मोक्षसिद्धि होणे शक्य नाही, असे समजावे. 'अहोपण, 'नाम' च प्रत्य आहे, इत्यादि उपामना फलासाठी केव्या जातात. त्याचप्रमाणे अर्मांमध्ये फलामाठा कर्मगटि करावा, असे विधान केलेले असल्यामुळे अनुभापामून मुक्त होणे अशक्य नाही,' म्हणून म्हणाल तर ते बरोबर नाही.)—हि अकर्मणि कर्म इति दर्शनं कर्तव्यतया इह न चोद्यते—कारण अर्मांमध्ये कर्म अर्मां गटि अवश्य करावा, असे येथे विधान केलेले नाही—तु नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं—तर नित्य कर्म अवश्य केले पाहिजे, एवढेच या श्लोकात वक्तव्याच्या मता विवक्षित आहे (त्यामुळे फलामाठा अर्मांमध्ये कर्मदर्शनाचे विधान केले जाते, हा स्वार्था रूपना त्याच्याच मिथ्यात्वाच्या विरुद्ध आहे "अहोपण, वक्तिदारांच्या मताही नित्य कर्मांचे अनुष्ठान करावे, एवढेच विवक्षित नाही तर कर्मांविषयी पुष्टपाने नित्य कर्मांनुष्ठानात प्रवृत्त व्हावे, म्हणून 'ते न केव्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते' हे ज्ञानहि येथे विहित आहे" असा शब्द घेऊन मागतान—) —च नित्यस्य अकरणात् प्रत्यवायः भवति इति विज्ञानात् किंचित् फलं न स्यात्

—आणि नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय प्राप्त होतो, या विज्ञानामुळे काहीच फल मिळत नाही. (शास्त्राच्या विधीमुळेच पुरुषाची नित्य कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होते नित्य कर्मानुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, त्या विज्ञानामुळे त्याची कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होत नाही या विज्ञानाचे दुसरे काही फलही अनुभवास येत नाही अर्थात् कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, या ज्ञानाचे काहीच फल नमत्स्यामुळे ते येथे विहित नाही. शिवाय 'अकरणामध्ये कर्मदृष्टि करावी' या विघात 'अकरण' हे आलबन आहे. म्हणून ते प्रधान आहे. त्यामुळे त्याला जाणलें पाहिजे. पण कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हा अभाव आहे. तेव्हा अभावाला जाणवयाचे कसे? अशा आशयाने म्हणतात—) नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन अपि न चोदितं—शिवाय नित्याकरण-नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, हे जाणावे, असे कोठे विधानही नाही. (ते ज्ञेयत्वरूपाने विहितही नाही. 'अहोपण, अकरण-अनुष्ठान अभावरूप असल्यामुळे नामादिकाप्रमाणे आश्रयरूपाने ते दिसणे शक्य नाही, हे खरे. पण 'हे रूपे' असे सामानाधिकरण्याने त्याचे दर्शन संभवते, अशा शक्ती घेऊन सांगतात—) —अपि च कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलं वा स्तुतिः न उपपद्यते—तसेच कर्म अकर्म आहे व अकर्म कर्म आहे, अशा मिथ्या ज्ञानाने अशुभापामून मुक्त होणे, बुद्धिमत्त्व, योगित्व, सर्वकर्मकर्तृत्व—सर्वात्मक हे फल किंवा स्तुति उपपन्न होत नाही. (कारण सम्यग्ज्ञानाचाच स्तुति संभवते व त्याचेच फल मिळू शकते. मिथ्या ज्ञानाचा स्तुतिही संभवत नाही व त्याचे पुरुषार्थरूप फलही संभवत नाही 'अहोपण, स्वप्नात मिथ्याज्ञानाचेही फल अनुभवास येते,' उत्तर—) —मिथ्याज्ञानं एव हि साक्षात् अशुभरूपं—मिथ्याज्ञानच अगोदर साक्षात् अशुभरूप आहे—अन्यस्मात् अशुभात् कुतः मोक्षणं—तेव्हा त्याच्यायोगाने दुसऱ्या अशुभापामून मुक्ति कोटून हांगार?—हि तमः तमसः निर्वर्तकं न भवति—कारण अंधकारच अंधकाराला घालवू शकत नाही (चिखलाने चिखल गुतला जात नाही, हे प्रसिद्ध आहे)

ननु कर्मणि यद्वर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तस्मिन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावाभिहितम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि ध्रुतहास्यध्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलमास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपात इत्यादिति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादिना किम् । तत्रैवं व्याचक्षणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति श्रुतं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरच्यमानं सुबोध इत्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते । न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तन्प्रत्युपस्थापितं वा वस्तुनासासम् ॥

भाष्यार्थ—(कर्मोमध्ये अकर्मदर्शनं हे मिथ्या ज्ञान नव्हे, गौण ज्ञान आहे, अशी शक्ती—) ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनं वा अकर्मणि कर्मदर्शनं तत् मिथ्या-ज्ञानं न—अहोपण, कर्मोमध्ये जे अकर्मदर्शन किंवा अकर्मोमध्ये जे कर्मदर्शन ते मिथ्या-ज्ञान नव्हे—किं तर्हि फलमात्राभावानिमित्तं गौणं—तर मग काय ? फलाचे अस्तित्व व फलाचा अभाव या निमित्ताने होणारे ते गौण ज्ञान आहे. [कर्म अकर्म आहे, असे पाहताना यात फलाचा अभाव हा गुण आहे व अकर्म कर्म आहे, असे पाहताना त्यात फलाचा भाव हा गुण आहे. म्हणजे नित्यकर्मांचे काहा फल नाहा, म्हणून त्याला अकर्म समजतात व नित्य कर्म न केव्यास प्रत्यवाय लागतो, झणून त्याला कर्म समज-ताना यास्तव असे समजणे हें गौण ज्ञान आहे, मिथ्या नव्हे. आचार्य या म्हणण्याचे निरसन करितात—]—न। गौणात् कर्मोक्तमविज्ञानात् अपि फलस्य अभ्र-णात्—हे म्हणजे बरोबर नाहा कारण असल्या गौण कर्मोक्तमविज्ञानापासूनही फल मागि-तलेलें नाहा [द्य० हें ज्ञान गौण जरी असले तरी प्रमाणभूत शास्त्राने त्याचे वाद्दाएक फल सा-गितलेलें नाहा त्यामुळे गौण म्हणता येत नाहा ' अहोपण, कर्म अकर्म आहे, व अकर्म कर्म आहे इत्यादि गौणविज्ञानाचा उपन्यास करून त्याच्या मिषाने नित्य कर्म अवश्य करावे असे विवक्षित असल्यामुळे गौणज्ञानाचे वाद्दाच फल जरी नसले तरी त्यात काही मोठासा दोष नाहीं, ' असे वाद्दा म्हणेल म्हणून आचार्य पुनः म्हणतात—]—श्रुतिहानि-अश्रुतप-रिरूपनया कश्चित् विशेषः अपि न लभ्यते—श्रुत अर्थ सोडून अश्रुत अर्थाची कल्पना केव्याने कोणताच विशेषहि प्राप्त होत नाहीं [ज्ञानाने अनुभापासून मुक्त होणे हा श्रुत अर्थ आहे तो सोडून अश्रुत असलेल्या नित्यानुष्ठानाची कल्पना करणे, यावर गौरव दोष येतो पण तो पतकन्नाहि विशेष लाभ वाद्दाच होत नाहा निवाय]—नित्यकर्मणां फलं न अस्ति च तेषां अकरणात् नरकपातः स्यात् इति स्वशब्देन अपि घक्तुं शक्यं—नित्य कर्मांचे फल नाहा व त्याच्या अकरणासुळे-ता न केव्यास नरकपात होतो, म्हणून विभीच्या अनुसार त्यांचे अनुष्ठान करावे असे प्रत्यक्ष तद्वाचक शब्दानाहा सांगता येण शक्य आहे.—तत्र—तेव्हा म्ह० प्रत्यक्ष शब्दाना हा अर्थ सांगता येणे शक्य नसताना—'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना परव्यामोहरूपेण व्याजेन किं—'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' इत्यादि दुसऱ्याना व्यामोह उत्पन्न करील अशा मिषाने काय करावयाचे आहे ? [भगवानाना तस सरळ व उघड उघड सांगता येणे शक्य असताना त्यांना असे पर्यायाने सांगितले आहे, अशी कल्पना केव्यास परम आप्त जे भगवान् त्याच्याकडे फसवेगिरीचा दोष येतो, यास्तव वृत्तिकाराच्या या अर्थाची उपेक्षा करावी असे मागतात—]—तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवता उक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थं इति व्यक्तं कल्पितं स्यात्—म्हणून या श्रोकाचे असे व्याख्यान करणाऱ्या वृत्तिकाराने ' भगवानाने सांगितलेलें वाक्य लोकांना व्यामोह पाटण्यासाठी आहे ' अशी अगदी स्पष्ट कल्पना केव्यासारखे होईल (नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाची सिद्धि होण्यासाठी हे मिष

योग्य नव्हे) — च अस्माभिः श्लोकः तथा व्याख्यातः — आणि आम्ही श्लोकाचे तसेच — यथाश्रुत अर्थीच व्याख्यान केले आहे १८

१ या श्लोकाचा अर्थ — “ वृत्ताचे ठायीं अवम व अकर्मचे ठायीं कम ज्याच्या नजरेस येते तो पुरुष सर्व मनुष्यात ज्ञानी आणि तोच युक्त छ० योगयुक्त व मग वरम करणारा होय ” असा करून रहस्यकार पुढे टापेत म्हणतात “ या व पुढील पाच श्लोकांत कम, अवम व विक्रम यांचा गुल्फा केलेला अमून यात जे काहा उघे आहे, ते पुढे १८ व्या अध्यायात कर्मसाग, कम आणि कता यांच्या त्रिविधभेदाचे व वणन केले आहे त्यात महत् फाटले आहे ” (चवथ्या अध्यायातील कर्मावमविक्रमवधाने व उघे राहिले आहे ते अठराव्या अध्यायात भरून वाढले आहे, हा प्रथमवध पारच अपूर्व होय मंतर) “ या दोही ठिकाणच्या कमविवेचनावरून कर्मावमविक्रमवधाने गोतेचे काव सिद्धान्त आहेत ते थोडक्यात मागणे जरूर आहे ” (असे म्हणून रहस्यकार म्हणतात —) “ तारण दीक्षाकारांनी पावडल पारच घोगळा केलेला आहे सन्वासमार्गायास सर्व कर्मांचा स्वरूपत त्याग इ म्हणून ते गांतेतील ‘ अवम ’ पदाचा अर्थ ओढाताणाने आपल्या मार्गाकडे आणण्यास साह तात ” (पण सन्वासमार्गायाम मग कर्मांचा म्ह० गृहस्थाश्रमाला विहित असलेल्या अग्नि होत्रादि श्रौत स्मात कर्मांचाच स्वरूपत त्याग इत आहे श्रवण, मनन, ध्यान, धर्मोपदेश व शरीरधारणार्थ अवदय असलेल्या स्वाभाविक कर्मांचा त्याग इत नाही शिवाय आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकार गांतेतात ‘ अवम ’ शब्दाचा अर्थ ‘ कर्माधिकारी पुरषाने विहित कर्मे न करणे ’ असा करितात (गा मा पृ २७४-७७ पहा) पण त्यावरून तो अर्थ मयाममाग कडे कसा येतो, ते कळत नाही उलट रहस्यकारांना १६ व्या श्लोकातील ‘ अवम ’ शब्दाचा अर्थ ‘ कर्मांचा स्वरूपत त्याग ’ असा केला आहे पण तो अद्वैत टीकाकारांममन नाही असे) “ मामामवास यक्षयागारि काम्य कम इत अमून त्यावेरान मंतर मग ‘ विक्रम ’ शब्दात अमते शिवाय मामामयाचे नित्य नैमित्तिकादि कमभेदहि त्यानच येतात ” (त्यात म्ह० कशात, काम्य कर्मांत ? पण काम्य कर्मांचे वर नित्य नैमित्तिक कर्मे आला तर मा काम्य, नित्य, नैमित्तिक हा भेद करणेच अवोग्य आहे काम्य कर्मांहून बाकाचे सर्व कर्मे ‘ विक्रम ’ असे मामामवानी वाग्न नाही मामामक नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध असे वृत्ताचे चार प्रकार मानतात किंवा पहिल्या तीन प्रकारच्या काम्याक कर्मांना विहित व शास्त्राने ज्याचा निषेध केला आहे, त्यांना निषिद्ध कर्मे म्हणतात) “ धर्मशास्त्रा पुन त्यातच आपले धोडे ठकट पहात असतात सारास चेहोवडून अशा ओढाताण शास्त्रातुडे गोता ‘ अवम ’ व शास्त्रा म्हणते व ‘ विक्रम ’ कशाळा म्हणते, हे असेर कडेनासे होडे ” (पण भीमामय व धर्मशास्त्रा यांनाहि गातेवर टाका लिहिण्या आहेत का वाय ? तर नाहात तर गांतेतील कम अवम, विक्रम या शब्दांचा अर्थ समनण्यास रहस्यकारांना इतकी अचण वा मासता ? गोमासकाना भीमामय व धर्मशास्त्रकारांना धर्मशास्त्रात म्ह० स्मृतिना त्यात नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध यांत स्मान कर्मे सांगितला आहेत गता इ स्वतंत्र शास्त्र नाही, तीहि एक स्मृति आहे स्मृतीला मूळ प्रमाणाची अपेक्षा असत दारउर गोतेनात वमशब्दाचा अर्थ श्रौत स्मान कर्मे हाच असला पाहिजे तथापि येथील कम, अवम व विक्रम यात अर्थ नासिव आहे गोमाया व धर्मशास्त्र यात प्रभिद्ध असलेला अर्थ

येथे विवक्षित नाही. कारण हे प्रकरण कर्मन्यामाचे आहे. जवळ्या अध्यामाला 'ज्ञान कर्मसंन्यासयोग' हे नाव आहे. ज्ञानाने कर्माचा संन्यास, असा त्याचा अर्थ आहे. अर्थात येथील कर्मशब्दाचा अर्थ शरीरेंद्रियाचा क्रिया असा व्यापक आहे. त्यामुळे येथे रहस्यकारांना मन्थामार्गा, मीमांसक, धर्मशास्त्री यांना आपापली घोटी टाकल्याना जो भास झाला आहे तो उगीच आहे.) "गानेन निष्कामकर्मयोग्याच्या तात्त्विक दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार केला आहे. काम्य कर्म करणाऱ्या मामामकाच्या किंवा कर्मे मोठ्याच्या मन्थासमार्गाच्या दृष्टीने नव्हे. निगणें, वसणें, निदानपक्षां जिवन राहणें तरी कोणत्याच मुदत नाही. " (मीमांसक केवळ काम्य कर्मेच करीत नाहीत व 'मन्थामार्गा' निजणें, वसणें, जिवन राहणें हीं कर्मे मोठ्यांना नाहीत, अर्थात् रहस्यकारांचा बाग्वार पुढें येणारा ही नकार पुकट आहे. असे, असे बरेचमें म्हून शेषदा रहस्यकार या प्रश्नाला गातेचें उत्तर म्हणून असे मागतात—) "कर्म म्ह० मुक्ती क्रिया असे न समजता त्यापासून पुढें शुभाशुभादि जे परिणाम उत्पन्न होतात, त्याचा विचार करून कर्माचें कर्मत्व वा अकर्मत्व ठरवा. " (म्हणजे हा अर्थ काहीसा वृत्तिकाराच्याच अध्यामास आहे असे काढनें, पण पुढें ताचे समजून दिले नाही. कारण वृत्तिकार ' नित्य कर्माचें फल ममत्वामुळे त्याला अकर्म व नित्यकर्माचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्य- वाय लागणें हे फल मिळत असल्यामुळे तें कर्म' असे म्हणतात. पण रहस्यकार लिहितात—) " सृष्टि म्हणजेच जर कर्म, तर मनुष्य जेपर्यंत मृष्टात आहे तेपर्यंत त्याला कर्म चुकत नाही. म्हणून कर्माकामांचा जो विचार करावयाचा तो मनुष्याला तें कर्म कितपत बाधिल एवढाच दृष्टानें केले पाहिजे. " (पण सृष्टि म्ह० कर्म हे सांगितलें कोणा ?) "जे कर्म करू- नही आपल्याला बाधत नाहीं, त्याचें कर्मत्व म्ह० बधकत्व गेले असेच म्हटलें पाहिजे आणि कोणत्याही घमाचें बधकत्व अर्थात् कर्मत्व जर याप्रमाणें नाहीतें झालें तर तें कर्म अकर्मच झालें. " (हे जर खरें तर ज्ञानकर्ममनुष्यच मानेला दष्ट आहे, असें कर्म म्हणना ? आचार्य तरा काय म्हणतात ? हेच. गा. भा पृ. ५५ पहा).

रहस्यकार शेषदा निष्कर्ष असा काढतात— " म्हणून गोता या श्लोकात विरोधाभास- राल्या मोठ्या मुक्तीनें असे सांगत आहे वा अकर्मत्वाच्या ठिकाणा मुद्धा (कधी कधी भयकरहि) कर्म होतें, आणि कर्म करूनहि तें कर्मविपाकदृष्ट्या मेल्यासारखें म्ह० अकर्म होतें. हे उपासनें ओज्ज्वलें लो ज्ञाना होय. " (पण अशा ज्ञानानें अशुभापासून मोक्ष कसा होईल ? असें म्हणून आचार्यांना वर असल्या अशाचें अवनत्य स्पष्टपणे दाखविलेंच आहे) "कर्माच्या फलाचें बधन न लागण्यास (कोण निश्चित वास्तवरचना हा !) तें कर्म निःसंगबुद्धीनें म्ह० मन्थास मोडून निध्याम बुद्धीनें (फलास मोठ्यावर निष्कामबुद्धि आणगी निराळा राहिला कोटि !) कर्मचें एवढें एकच वाय तें गताशास्त्राप्रमाणें खरें माधन आहे. " (कशाचें माधन ? मोक्षानें, मग ज्ञान नशाला ? का ज्ञान शास्त्रावरही मन्थास मोडून निध्याम बुद्धीनें कर्म वरणें हे मोक्षानें माधन होतें, असें तुमचें म्हणणें आहे ? पण मग वर ' कर्माचें बधकत्व गेले वा तें कर्म अकर्मच झालें, ' असें जे म्हटलें आहे त्याचा वाट काय ? पुनः 'माग्य शिवा सन्ध्याम व समयोग हे दोन स्वनय सौम मास आहेत ' व ' गानेन ज्ञानधर्मे समुच्च- यन विवक्षित आहे ' या वाक्याचा संगति कशी लावावयाचा ? मन्थ मोठ्या, व निश्चित असें दख्ख न' नाही !!) पुनः रहस्यकार म्हणतात— " निःसंगबुद्धीनें जें कर्म

केलें तेंच गीनेप्रमाणें प्रशस्त म्ह० सात्त्विक कम अमन गीनेप्रमाणें तेंच 'अकम' होय" (अथात् रहस्यकाराच्या मन अठराव्या अध्यायान मागितलेले सात्त्विक कम हेंच यथाल अकम होय) "मोहानें व अज्ञानानें केलेलें तें तामस कम तेंच विकम, मोहान कम मोहले तरा तें विकमच, अकम नव्हे योगात पाहिजे अमत्वात अगा रानम वर्माना कम हा घेरी अम्ह लावण्यास वाहा हरकत नाहा कम वा अकम हें मरर कमांच्या वस्तुत्वावरून ठरवावयाच आहे किंवात्मक स्वरूपावरून नव्हे किंवा कोरणा धमशास्त्रावरूनहि नव्हे" (येथाल 'कोरणा' हें विशेषण रहस्यकाराच्या मनातील धमशास्त्राविषयाची सावना प्रकट करणें असो, पण रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणें अकम ॥ सात्त्विक कम, विकम म्ह० तामस कम व कम म्ह० रानस कम अमें 'नरा मानलें तरा या अथाचा 'कमणि अकम य पण्ये' व 'अकमणि च कम' या श्लोकार्तांत अक्षराधार्शी मव कम लागता 'कमामध्ये अकम व अकमामध्ये कम ज्याच्या नजरेस येने' असा अक्षराध स्वत रहस्यकाराचाच केवला आहे त्याला अनुसरून या श्लोकाचा स्पष्टा असा हाता-राजस कमांत सात्त्विक कम ज्याच्या नजरेस येने व सात्त्विक कमांत रानस कम ज्याच्या नजरेस येतें तो ज्ञानी, योगी १ मव कम करणारा, हा अक किती सुदर आहे वरें त्याच्या मांदयाचें वणनच करवत नाहा सात्त्विक कम रानस दिमणें व राजस कम सात्त्विक णिमणें, हें तत्त्वज्ञान नमून भ्रामक ज्ञान आहे रज्जुला मव बिवा शिंपाला रूपें समजण्यासारखेंच तें मिथ्याज्ञान आहे अस भ्रामक ज्ञान अमनेया पुनपाला बुद्धिमान् वगैरे म्हणणें म्हणत त्या सुद्धाचा दुरुपयोग करणेंच आहे प्रकरण कम चाललें आहे त पहा-कम काय व अकम काय याविषया मोठमोठ्या लैंगिक पंडिता नाहि मोह पळ्या आहे म्हणून मी तुला कम सांगतो, की ज्या कमाचें ज्ञान झालें अमठा तू ममारापायून मुक्त होशील अशा १६ व्या श्लोकात प्रस्तावना करून 'कम, विकम व अकम याचे मव नाणलें पाहिज कारण कमाचें यथावस्वरूप कळणें फार कठिण आहे, असे १७ व्या श्लोकात म्हणून अठराव्यात 'कमामध्ये नो अकम पाहतो व अकमामध्ये कम पाहतो तो मनुष्यात बुद्धिमान्' असे म्हटलें आहे म्ह० पत्तिनाहा ज्याविषया मोह हाता त्या कमाकमाचें तत्त्व येथें सांगितलें आहे व त्यामुळे अनुभाषामन म्ह० मसारापायून मोक्ष व्हावयाचा आहे अथल येथील कम व अकम याचें गान हें तत्त्वज्ञानच अमने पाहिजे वृत्तिकार म्हणतान तमें गीणज्ञान किंवा रहस्यकार ममजतात तमें मिथ्याज्ञान नव्हे शरीरेंद्रियाचा हालचाल हें मातच कम अमें मव त्याच समजतान, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियाचा हातावाट व करून ररर वयणें ह मुढा मागे अकम आहे, अम त समजतान पण आत्मा वस्तुन अकता अमत्वामुळ शरीरेंद्रियाच्या कमाभाव ना अकम पाहतो म्ह० 'हें माहा कम नव्हे मी अकमा आहे अमें समजता व शरीरेंद्रियाचा वयणूच करून मीच आता कमरहित झाला आहे' असा त्या अकमाचा आपल्यावर आराप करणें, हें ला अक मागहा कम पाहतो, नाच जाली होय आत्म्याचें यथाथ निष्क्रिय स्वरूप नाणलें हें तत्त्व ज्ञान अमन त्यामुळे ममारापायून मोक्ष होणें शक्य आहे 'म्हणून मी तुला कम सांगतो' (श्लो १६) अशा भगवानाना निशा करून 'मी करतो बिवा मी करीन नाहा असा अभिमान ठेवणें हें कम आहे' असे सांगितलें किंवा कम व कमाभाव हा शरीरेंद्रियाचा धम आहे माहा

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्या पूर्वोक्त विवेकी पुरुषाचे—सर्वे—समस्त—समारंभाः—कर्म—कामसरूपवर्जिताः—काम-विषयेच्छा व त्याचें कारण सरल्य यांना रहित अमतात—तं—त्या—ज्ञानाग्निदग्धकर्माण—बराळ ज्ञानरूप अमान ज्याचा कर्म जळाला आहेत, अशा त्याला—बुधाः—ब्रह्मवेत्ते—पण्डित—बरा पण्डित—आहुः—म्हणतात १९

मग्न्ये असें समजणें ह अकर्म आहे, असें येथें मजबिलें आहे हाच ज्ञानकर्ममन्याम म्ह० आत्मस्वरूपज्ञानानें कर्माचा मन्यास करणें आहे 'भाकना किता मा अकना आहे,' हा अभिमान टाकणें, ह त्या मन्यामाचें स्वरूप आहे पण हें रहस्य न कळ्यामुळे रहस्यकाराना परस्परविद्भ व अडैत मिळामनाला साडून उगाच वाहा तरी भाराभर लिहून ठेवले आहे १७ व्या श्लोकातील कम, अकर्म व विरम हे शब्द प्रभिन्न अर्थाचे येविले आहेत कम छ० शास्त्रविहित कम, अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव व विरम म्ह० निषिद्ध कम त्यातील कम व विरम असें दोन्हा प्रकारचे कम तत्त्वज्ञाना अकर्म आहे म्ह० तें शरीरेंद्रियाचें आहे, आत्म्याचें नव्ह, असें पाहणें हें तत्त्वज्ञाना आहे तसेंच अकर्म म्ह० वाहा न करणें हाहि देहधर्म आहे व तो आत्म्यावर लादून घेतल्याम तेंहि कम होतें, असें जाणणें हें तत्त्वज्ञान आहे, व आत्मा अकना आहे अशा तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष होतो म्हणून असें जो जाणतो तोच बुद्धिमान् बगैरे आहे, असें म्हणून भगवानाना त्याची प्रशंसा केल्या आहे येथें सात्त्विक राजस, तामस कर्मांचा वाहा मरुध नाहा असे, रहस्यकार पुन म्हणतात—“अष्टावक्र-गीता मन्याममागव आहे तथापि तातहि 'निवृत्तिरपि मृदग्य प्रवृत्तिरुपनायने। प्रवृत्तिरपि धारस्य निवृत्तिरुपनायने ॥' गीतेंतील बरील श्लोकात हाच अर्थ विरोधाभास रूपा अलंकारिकरीत्या मजनें वाणला आहे” (पां २ पृ ६७३) पण बरील अष्टावक्रगीतेंतील वचनहि आचार्यांनीं केलेल्या अमालाच अधिग्र अनुकूल आहे मद्र म्ह० शरीराला आत्मा मानणारा अह, त्याची शरीरेंद्रियाच्या कर्माची निवृत्तिमज्ञा माभिमान—माहारा अमत्या मुळे ता प्रवृत्तिच हात, म्ह० पुढील जन्माच्या प्रवृत्तीला कारण होते पण ज्ञानी पुरुषाच्या शरीरेंद्रियाचा प्रवृत्तिहि माहवार नम-यापुढे निवृत्ती व पण ये - ४० या कता न-ह, शरीरेंद्रियाचा हा कर्म आहेत, अशा भावनेनें ता हात अम-यापुढे ममाप्रवृत्तीला कारण न होना त्याच्या निवृत्तीला कारण होनात आचार्यतराबरा-न-शकान देवगावन आदत असे, अष्टावक्रगीता माथ मन्याममागव आहे व भगवद्गीता नाहा, याला प्रमाण काय ? नाहा याता माधनरूप कमनिष्ठा व माधयरूप ज्ञाननिष्ठा मागवान दान्दी अज्ञानदाधन आहेत मग अमा भेद करण्याचें कारण काय ? हात जव विरोधाभासरूपा अष्टावक्रगीताला मोने विलीन आहे असें म्हणून रहस्यकार गनेनें “हस्य कमा करान आहेत याता ते नत्वाध मागगारे अभ्यासनशक आहे, नसें अलंकारिक वान करगारे काव्य नसे, ह लक्षात ठेवले पाहिजे.

तदेतत्कर्मण्यकर्मोद्दिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शनः सर्वं यावन्त
समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भा कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च
संकल्पवर्जिता मुपैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेष्टोक्तसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेष्टाव
नमात्रार्थं त ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मोद्दिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना
दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥

भाष्यार्थ—तत् एतत् कर्मणि अकर्मोद्दिदर्शनं 'यस्य०' इति स्तूयते—
तं हे कर्माम्ये अकर्मोद्दिदर्शनं 'यस्य०' या श्लोकाने प्रदांसिले जाते. [कर्माळा अकर्म व ।
अकर्माळा कर्म जाणणे, या ज्ञानार्था 'यस्य०' इत्यादि श्लोकाने स्तुति केली जाते]—
यस्य-यथोक्तदर्शनः सर्वे-यावन्तः समारम्भाः-कर्माणि—ज्या-वर सागित-
लेल्या ज्ञानान मपन्न असलेल्या पुरुषाचे सर्व म्ह० जितके समारम्भ-कर्म (पण 'समारम्भ'
शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ वृत्त नाही म्हणून तो अर्थ योगाने-व्युत्पत्तीने कसा प्राप्त
होता ते दाखविताने-)-समारभ्यन्ते इति समारम्भाः—ज्याचा उत्तमप्रकारे
आरम्भ केला जातो ते समारम्भ,—कामसंकल्पवर्जिताः-कामैः तत्कारणैः च
संकल्पैः वर्जिताः—कामसंकल्परहित म्ह० काम व त्याची कारणे-संकल्प यांनी रहित
असतात (पण काम व संकल्प यांना सोडल्यावर कर्मानुष्ठान कसे होणार ? उत्तर-)
—मुधा एव चेष्टामात्राः अनुष्ठीयन्ते—बुधाच केवळ शरीरेन्द्रियचेष्टारूप अनुष्ठिते
जातान, [एखाद्याला उर्गाचच, वाहा कारणावाचून हात पाय वगैरे हालविण्याची जशा
सवय असते, त्याप्रमाणे ज्याची शरीरेन्द्रियचेष्टा कोणत्याही इच्छेवाचून व संकल्पावाचून
सहज होते अहोपण, काही उद्देग व फल या दोहोन्त्या अभावी ती चेष्टा दृष्ट्येने
होईल, तिच्याविषया काही नियम राहणार नाही, अशी आज्ञा घेऊन सांगतात-]-
प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थं—प्रवृत्तमागं
त्याची ती कर्मे होत असतात, तर ती लोकांसंग्रहार्थ, निवृत्तमागं होत असतील तर के
वळ शरीराचे जावन होण्यासाठी (बुधा चेष्टारूप कर्मे जो करतो)—तं ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणं—ज्ञानाग्निने ज्याचा कर्म जळून गेला आहेत अशा त्याला (आता ज्ञानाग्नि
कोणता ते सांगतात-)-कर्मादौ अकर्मोद्दिदर्शनं ज्ञानं तत् पय अग्निः तेन
ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं—कर्मादिकाम्ये
अकर्मोद्दिदर्शनं हे ज्ञान आहे ते ज्ञान हाच अग्नि, त्या ज्ञानाप्राने ज्याचा शुभाशुभरूप
कर्म जळून गेला आहेत त्याला—बुधाः-ब्रह्मविदः-परमार्थतः पण्डितं आहुः—
बुध म्ह० ब्रह्मनेते परमार्थत पंडित म्हणतान (त्याला सरा पंडित-आत्मज्ञानी म्ह०
णतात कर्माळा अकर्म व अकर्माळा कर्म जाणणाऱ्या पुरुषाचा सर्व लौकिक व वैदिक
कर्म फलेच्छा व त्याविषयाचे संकल्प यांनी रहित असतात तो प्रवृत्तमागांत असले म्ह०
कर्माधिकारी गृहस्थ असेल, तर आपला सर्व कर्म लोकसंग्रहासाठी करतो व निवृत्त-
मागात असेल तर केवळ शरीरधारणार्थ अवश्य तेवढाच करतो. पण तो सर्व कामसंकल्प-
रहित असतामुळे केवळ शरीरेन्द्रियांशी हालचाल या स्वरूपाचीच होत असतात. अग !

त्या ज्ञानाग्रीनें कर्म जाळून टाकलेल्या पुरुषाला नववेत्ते खरा पडित-आत्मज्ञ म्हणतात या श्लोकाचा अर्थ आचार्यांना काय म्हणले आहे ते वाचकाना लक्षात ठेवावे म्ह० रहस्यकार आचार्यांवर 'ज्ञाना पुरुषान कर्म करूच नयेत,' असा जो निरपवाद आरोप करतात त्यात सत्यासौ किती आहे ते कळेल] १९

यस्त्वकमादिदर्शी सोऽकमादिदर्शनादेव निष्कर्मा मन्थासी जीवनमात्रार्थचेष्ट सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकत प्रवृत्त । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्पददर्शनं स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव न कुतोश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासमवे मति कर्मणि त-फले च सत्प्रगृह्यतया स्वप्रयोजनाभावा-होऽन्यप्रहार्य पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव निश्चिन्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्म-वात्तदीय कर्माकर्मैव सपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्येष्टाह सन्वेति ॥

भाष्यार्थ—तु यः अकमादिदर्शी सः अकमादिदर्शनात् एव निष्कर्मा-संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि विवेकतः प्राक् प्रवृत्तः—पण जो कर्मान्ध अकमादि पाहणारा विवेका तो अकमादिदर्शना-मुळेच निष्कर्मा-संन्यासा केवळ जावनामाठाच अवश्य तेव्हा शरारेंद्रियाचा हालचाल करणारा असा होतसाता कर्मांमध्ये प्रवृत्त होत नाही, जरी तो विवेक होण्यापूर्वी कर्मांत प्रवृत्त झालेला होता तर आमानामविवेक ज्ञान्यावर प्रवृत्त होत नाही [विवेका

१ या श्लोकाच्या अर्थात रहस्यकार 'ममारमा' म्ह० उद्योग 'काम सकल्पवर्जिता' म्ह० फलेच्छाविरहित, असे म्हणताना पण नव ममारम म्ह० मुक्ता उद्योग असा मकचिन् अथ न करिता शरारेंद्रियांना होणारी मव हालचाल घेणेच इष्ट आहे तमेंच काम व मकल्प म्ह० फलेच्छा प्रवृत्ताच अथ नव्हे कारण काम म्हणजेच फलेच्छा व मकल्प म्ह० चिंतन उद्देश, असा या श्लोकाच्या उत्तराध्याया अर्थ रहस्यकार असा करिताना—'त' त्याच्या 'ज्ञानाग्निदग्धकर्मा' पडित 'ज्ञानाने कर्म दग्ध झालेला पडित असे 'शुधा' याने पुरुष म्हणताना पण तो बरोबर नाही कारण 'त पडित आह' त्याच्या पत्नि म्हणताना, हा संयुक्तिक अथ अमृत 'ज्ञानाग्निदग्धकर्मा' हे 'त' याचे विशेषण आहे 'पत्नि' याचे नव्हे तमेंच 'शुधा' म्ह० मुक्ते झाले नव्हेत तर 'आत्मवेत्ते' हाच अथ संयुक्तिक आहे येथाल 'पत्नि' शब्द व अ श्लो ११, अ ५ श्लो १८ येथाल पत्निशब्द एकाच अर्था अमृत त्याचा अर्थ 'राग काम' असा आहे रहस्यकार या श्लोकावरिल टीपें—'ज्ञानाने कर्म भस्म होताना' याचा अर्थ कर्म सोडणे असा नसून 'फलेच्छा सोडून कर्म करणे' असा समनावयवाचा, हे यावरून उघट होते, असे म्हणताना पण 'ज्ञानाने कर्म भस्म होताना म्ह० फलेच्छा सोडून कर्म करणे, हा अथ मूळ शब्दानून कमा निष्पन्न होतो? फलेच्छा सोडून कर्म केव्हास ती आपल्या फलाचा कारण जाणार नाहीत न त्यामुळे ज्ञानाने मयिनादिकर्म जळून नशा जाणार? ज्ञान व फलेच्छा-त्याग यात फार मोठा फरक आहे कमाच्या अकर्म समजणे हे ज्ञान आहे त्याच्या योगाने सब कर्मांचा नाश होता (मुद्रभाषायाथ पृ ७९. अ गा अ ४ श्लो ३७ पदा) ते पर-मार्थे ज्ञान ज्ञान्यावर मव कर्म स्वभावतः च काम व मकल्प यांना रहित होताना, त्यामाठी यत्न करावा लागत नाही.

पूर्वी अभिनिवेशाने कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची विवेकानंतर अभिनिवेशाच्या अभावा प्रवृत्ति होणे शक्य नाही तथापि त्याचा केवळ शरीरपोषणासाठी अवश्य तेवढ्या कर्मांमध्ये प्रवृत्त्याभास संभवतो 'अहोपण, विवेक जरी झाला तरी तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नसल्यामुळे कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला कर्मत्याग कसा करता येईल ? उत्तर-]—तु यः प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकाल उत्पन्न-आत्मसम्यग्दर्शनः स्यात् सः कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजति एव—पण पूर्वी ज्याने कर्मारंभ केलेला असून उत्तरकाल ज्याला आत्म्याचे सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार झाला आहे असा पुरुष कर्मांमध्ये काही प्रयोजन नाही असे पाहून साधनामह कर्मांचा परित्याग करतोच [ज्याने ब्रह्मचर्याश्रम संपवून गृहस्थाश्रमाचा स्वाकार केला पण त्यानंतर त्याला त्याच आश्रमात आत्मसाक्षात्कार झाला, त्यामुळे आता या कर्मांत राहा अर्थ नाही, तो फुकट आहेत अशी त्याची खात्री झाली म्हणजे मग तो साधनासह म्ह० शिखा, यज्ञोपवीत, खा, गृह यासह सर्व कर्म टाकून संन्यासाश्रम स्विकारतो] पण—सः कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासंभवे सति—तो काही कारणाने कर्मसंन्यासाचा असंभवं झाला असता—कर्मणि तत्फले च सगरहिततया—कर्म व कर्मांचे फल यात सगरहितत्वाने—आसक्तिरहित होऊन—स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थ—स्वतःच काही प्रयोजन नसल्यामुळे लोकसंग्रहासाठी—पर्यवत् कर्मणि प्रवृत्तः अपि—पूर्वीप्रमाणेच कर्मांमध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी—किंचित् न करोति एव—काही करीत नाहीच—ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्यात् तदीयं कर्म अकर्म एव सपद्यते—ज्ञानाग्निने कर्म दग्ध झालेले असल्यामुळे त्याचे कर्म अकर्मच बनते—इति एत अर्थ दर्शयिष्यन् 'त्यक्त्वा' इति आह—असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् 'त्यक्त्वा' हा श्लोक सांगत आहेत. [एखादा द्विज विवेकापूर्वी कर्मांमध्य जरी प्रवृत्त झाला असला तरी त्याला आत्मनात्म विवेक होताच त्याची कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होत नाही, हे खरे, कारण विवेकापूर्वी 'मी कर्ता' बगैरे अभिमान असतो व विवेकानंतर तसा अभिनिवेश उरत नाही तथापि शरीराचे जीवन होण्यास अवश्य तेवढीच शरीरेंद्रियाची हालचाल तो करतो पण ती खरी प्रवृत्ति नसून प्रवृत्त्याचा आभास आहे कारण तो त्या कर्मांमध्ये—त्या प्रवृत्तांमध्येही १९ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे अकर्म पहात असतो त्यामुळे तो निष्कर्मा—संन्यासीच आहे आता याच्या उलट एखाद्याने ब्रह्मचर्याश्रम संपताच स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त कर्मांना आरंभ केला पण पुढे देववशात् त्याला त्याच आश्रमात आत्मसाक्षात्कार झाला त्यामुळे कर्मानुष्ठान व्यर्थ आहे, मला आता त्याचा काही उपयोग नाही, असे कळजे, मग तो काय करील ? शिखा-सूत्रादि साधनासह कर्मांचा त्यागच म्ह० संन्यासच करील, यात संशय नाही कारण आश्रमत्याग केल्यावाचून कर्मत्याग करता येत नाही गृहस्थाश्रमात राहूनच जर कोणा कर्मसंन्यास करील तर तो प्रत्यक्षाची होईल यास्तव त्याला मन्यागमच करणे प्राप्त आहे पण काही कारणाने त्याला कर्मपरित्याग करून मन्यासाधन स्विकारणे असंभवं पाल्यास तो पूर्वीप्रमाणे म्ह० ज्ञानापूर्वी जमी कर्म करीत

होता तशाच ता करीत राहतो (पण त्याला तीं कर्मे व्यर्थ आहेत असे जर वाटते तर तो ता का करतो ?)—त्याला स्वतःचें काही प्रयोजन जरी नसले तरी लोकस-
प्रहार्य करतो म्ह० आपल अनुकरण करून लोकानीं उन्मार्गी होऊ नये, म्हणून करतो
(मग अविवेकी व विवेकी यात फरक काय ?) अविवेकी कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति
यांनी युक्त होऊन कर्मे करतो व विवेकी 'कर्मे मा करतो' हा अभिमान व फलासक्ति
हा दोन्हा सोडून एखाद्या यज्ञाप्रमाणे केवळ चेष्टारूप कर्मे करतो 'हीं कर्मे शरीरेन्द्रि-
यांचा आहेत, माया नव्हेत, मी अकर्ता आहे,' या ज्ञानान त्याचा ता कर्मे दग्ध झालेलीं
अमल्यामुळे तां सर्वे अस्मैच होतात, हा अर्थ भगवानांनीं पुढील 'त्यक्त्वा' इत्यादि
श्लोकात सांगितला आहे]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

अन्वयार्थ—(य.—जो)—कर्मफलासङ्ग—कर्माविषयी अभिमान व फलाविषयी
आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—नित्यतृप्त.—सतत तृप्त—विषयाविषयी आकांक्षा न
करणारा व—निराश्रय—आश्रयरहित असतो—सः—तो—कर्मणि—कर्मामध्ये
—अभिप्रवृत्त—अपि—सर्वप्रकारे जरी प्रवृत्त झाला असला तरी—किञ्चित्—काही
—न करेति एव—करीत नाहाच २०

त्यक्त्वा कर्मस्वभिमान फलासङ्ग च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विष-
येष्वित्यर्थ । निराश्रय आश्रयरहित । आश्रयो नाम यदाधित्य पुरपार्थ सिसा
घयिषति । दृष्टादृष्टेष्टसाधनाश्रयरहित इत्यर्थ । विदुषा क्रियमाण कर्म परमाधतोऽ-
कर्मैव तस्य निष्प्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधन कर्म
परित्यक्त्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासभवालोकासप्रहचिकीर्षया शिष्टविगहणापरिजि-
हीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्प्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति स ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्त कर्मसु अभिमानं फलासंगं च
त्यक्त्वा—वर सांगितलेल्या कूटस्थ आत्मज्ञानाने स्वल्पभूत सुखाचा साक्षात् अनुभव
घेऊन नित्यतृप्त झालेला ज्ञानी कर्मांच्या ठिकाणचा अभिमान व फलासक्ति यांना टाकून,
(—नित्यतृप्त म्ह०)—विषयेषु निराकांक्ष. इत्यर्थ—विषयाविषया आकांक्षा न ठेव

१ आचार्यांचे हे म्हणणे वाचकाना विशेषकरून लक्षात ठेवावे म्हणजे रहस्यकाराचे म-
न्यासमार्गाबाबरील आरोप किती निराधार आहेत ते महान वळेले आचार्यांचे हे म्हणणे
हतके रस आहे की, त्याबद्दल आम्हाला समजूनपर असा एक शब्दहि लिहिण्याचे कारण
नाही हे मन वैदिक मप्रदायाला नितके भरून आहे नितकेच रहस्यकाराचे त्याला सोडून
आहे किंबहुना रहस्यकाराना आचार्यांच्या म्हणण्याचाच अनुवाग त्यात आपल्या आध्या-
चा वृथा व अवास्तव मर घालून नेणा आहे, असेही म्हणण्याम हरकत नाही

णारा-विषयाविषया नि स्पृह चालेला असा याचा भावार्थ—**निराश्रयः-आश्रय-रहितः**—निराश्रय म्ह० आश्रयरहित,—**आश्रय.** नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थसिंसाधयिषति—आश्रय म्ह ज्या पदसाधनाचा आश्रय करून पुरुषार्थ संपादन करण्याची इच्छा करतो त साधन, त्याचा आश्रय न करणारा म्ह०—**दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहितः** इत्यर्थः—**दृष्ट-प्रत्यक्ष व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष अशा इष्ट फलाचा साधनाचा आश्रय न करणारा असा भावार्थ**—**विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म एव तस्य निष्क्रिय आत्मदर्शनसंपन्नत्वात्**—ज्ञानी पुरुषाकडून केले जाणारे कर्म परमार्थदृष्ट्या—नास्तिक दृष्ट्या अकर्मच होत कारण तो ज्ञानी निष्क्रिय आत्मदर्शनाने संपन्न झालेला असतो, त्याला निष्क्रिय आत्म्याच साक्षात् ज्ञान यावेळे असते—**तेन एवभूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधन कर्म परित्यक्तव्य एव**—त्या अशा प्रकारच्या ज्ञानी पुरुषाने कर्मांचे नाही प्रयोजनच नसल्यामुळे शिखा सूत्रादि साधनांसह कर्मांचा परित्यागच करावा—**इति प्राप्ते**—अशी प्राप्ति चाला अमता—**लोकसंग्रहचिकीर्षया या शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया**—लोकसंग्रह करण्याचा इच्छा असल्यामुळे किंवा शिष्टाच्या निंदेचा परिहार करण्याचा इच्छा असल्यामुळे—**ततः निर्गमासंभवात्**—त्या साधनांसह कर्मापासून निवृत्त होणे अशक्य झाल्याने—**पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्त. अपि**—ज्ञान होण्याच्या पूर्ववस्थेत जसा, तसाच तो कर्मासह जरी लोकाद्वेषीन सवप्रकारे प्रवृत्त असला तरी—**सः निष्क्रिय आत्मदर्शनसंपन्नत्वात् किंचित् न एव करोति**—तो निष्क्रिय आत्मसाक्षात्काराने संपन्न झाला असल्यामुळे स्वतःच्या दृष्टीने काही करीत नाहीच [कर्म व कर्मफल याविषयाचा अभिमान व इच्छा टाकून आत्मज्ञानाने—आत्मस्वरूपमुखाच्या अनुभवाने नित्यतृप्त झालेला म्ह० विषयाविषया निरक्त झालेला व ऐहिक किंवा पारलौकिक इष्ट फलाच्या लैकिर वैदिक साधनाचा आश्रय न करणारा ज्ञानी अज्ञानावस्थेत जसा, तसाच जरी कर्मांमध्ये प्रवृत्त झाला—लोभना हा पूर्वीप्रमाणेच कर्मानुष्ठान करीत आहे असे जरी वाटल तरी स्वतःच्या दृष्टीने तो काहीच करीत नाही कारण सवकर्मगूढ आत्म्याचे साक्षात् ज्ञान त्याला साक्षर अमृत वस्तुतः अशा अवस्थेत त्याला कर्मांचा काहीच उपयोग नमता त्यामुळे त्याने शिखा सूत्रादि साधनांसह सर्व कर्मांचा त्याग करणेच शास्त्राने प्राप्त असत पण ज्याला शारदाशुभार लोकसंग्रहाची इच्छा असते किंवा शिष्ट जनाना आपला निंदा करू नये, अस वाग्त असते तो कर्ममग्न्याम बद्ध शकत नाही तथापि त्याची कर्मे आमग्नाने दग्ध होत असल्यामुळे वस्तुतः तो कर्मेचे नष्टेत] २०

१ आचार्यांचे हे म्हणणे कोण याहि निगरी वाचकाची यात्रा करून देणारे आहे या नोत्तर पानांपुष्पाच्या हातून कम संभवतार नाही, असे आचार्य म्हणत नाहीत पण ते ज्ञानाप्रीति दग्ध होत असल्यामुळे कम नमून कर्माभावरूप आहे 'मी कर्मा' अशा मिथ्या प्र निनिवेष्टाने होणाऱे ते कम तेच कम असून तेच पुढील जगाचा कारण होत आत्मा

य पुन पूर्वोक्तविपरित प्रागेव कर्मरम्भाद्वह्नि मवान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनं स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म मन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति—

भाष्यार्थ—पुनः यः पूर्वोक्तविपरितः—पण जो पुराक्त लोभसप्रहाया वगैरे इच्छा करणाच्या पुरुषाहून अगदी निराख्या प्रकारचा म्हणजे—कर्मरंभात् प्राक् एव—कर्मचा आरंभ करण्यापूर्वीच—सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये ब्रह्मणि संजात आत्मदर्शनः—सर्वाच्या अन्तर्यामा राहणाऱ्या प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मामध्ये ज्याला ज्ञानदर्शन झाले आहे, (ज्याला सर्वान्तर्यामा प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मच मा आहे असा माझा अनुभव आला आहे,)—सः दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन्—ता दृष्ट-प्रत्यक्ष-ऐहिक व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष-पारलौकिक इष्ट विषयावषयाच्या आशेन अगदी रहित असल्यामुळे दृष्ट व अदृष्ट फल द्याऱ्या कर्मानध्ये काही प्रयोजन न पाहणारा असा होमाता—ससाधनं कर्म मन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठः मुच्यते—साधनासह कर्माचा मन्यास करून शरीरयात्रा-शरीराचे जावन हांग्यापुरताच हालचाल करणारा यति-मन्यामी-ज्ञानानुष्ठ मुक्त केला जातो—इति एत अर्थ दर्शयितुं 'निराशीः' इति आह—असा हा अर्थ दार्ढ्याविषयासाठी 'निराशा' इत्यादि सांगतात [पण बऱ्या अंगात सांगितलेल्या लोकप्रवृत्त्यांचा इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदी निराख्या म्ह० गृहस्थाश्रम स्वाकारण्याच्या पूर्वीच ज्याला ब्रह्ममसाक्षात्कार झाला आहे—मात्र सर्वान्तर्यामा निष्क्रिय ब्रह्म आहे—असा अपराक्षानुभव आला आहे, त्यामुळे ज्याच्या ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांच्या सगळ्या इच्छा नाहीणा झाल्या आहेत,

अकता, निष्क्रिय आहे, असे जाणाऱ्या ज्ञाना पुरपाच्या ठिकाणा तसले कन समवत नाही, त्यामुळे तो कमत्यागच होय अशा कमभन्वामावाचून मोक्ष मिळणे शक्य नाही. (गी. भा. पृ ७ परा) पण रहस्यकार 'निराश्रय' वाचा अर्थ "नमक्यातमक्यासाठी अमुक करतो अशी कर्मफलप्राप्ती साधनाला आश्रयाभूत बुद्धि न ठेवणारा" असा करितान पण ना अर्थ नैवायिकाच्या 'धनं नाम धनभावाभाव' या व्याख्येवरूनहि सुवोध नाही तथापि दुसऱ्याना दोष दाखवाम तयारच दीपेते ते म्हणतात—“निराश्रय या शब्दाचा अर्थ परशर न करणारा (सन्त्यामी) असा किन्वेक करान अमतात” पण हे कित्येक म्ह० कोण ? श्रीशङ्कराचार्यांचा अर्थ वर स्पष्ट दिलाच आहे मधुसूदनमरस्वना—‘निराश्रय—देहेन्द्रियाद्यभिनानशून्य’ असा, शंकरानन्द—‘निराश्रय—निष्काम’ असा, श्रीधर ‘बोगक्षेपार्थ आश्रयणीयरहित’ नीलकण्ठ—‘निरहकार’ असा करितात मध्याचार्य—‘नित्यतृप्तनिराश्रयेवरस्वरूप’ रामानुज—‘अस्थिरप्रवृत्ती आश्रयबुद्धिरहित’ वठ स दोन ‘कर्मजनितदृष्टावाश्रयरहित’ असा निराश्रयशब्दाचा अर्थ करितान ‘परशर न करणारा’ असा अर्थ कोणीच करीत नाही, असा त्याविषयी तज्ञा जे लिहिले आहे ते सब व्यर्थ आहे.

तो ऐहिक व पारलौकिक फल देणाऱ्या कर्मांचा आपल्याला काही उपयोग नाही, असे पाहतो, आणि आपल्याला या कर्मांचा काहीच उपयोग नाही, असे समजून साधनांमधे कर्मांचा संन्यास करतो व शरीरयात्रा चालण्यास अत्यंत अवश्य तेवढीच हालचाल करतो. तोच ज्ञाननिष्ठ यति मुक्त होतो असे भगवान् सांगतात—]

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

अन्यथार्थ—निराशीः—तृष्णाशून्य—**यतचित्तात्मा—**चित्त व बाह्य शरीरेंद्रिय-संघात याचा ज्याने निग्रह केला आहे असा—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः—**ज्याने सर्वपरिग्रहाचा त्याग केला आहे असा यति—**केवलं शारीरं कर्म—**तुसते शरीरस्थितीला कारण होणारे कर्म—**कुर्वन् अपि—**जरा करीत असला, तरी—**किल्बिषं—**पापाला-दोषाला—**न आप्नोति—**प्राप्त होत नाही त्याला दोष लागत नाही. २१

निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् ॥

भाष्यार्थ—निराशीः—निर्गताः आशिषः—यस्मात् सः निराशीः—ज्याच्यापासून आशा-निरनिराश्या विषयाविषयांच्या तृष्णा निधून गेल्या आहेत तो 'निराशा' म्हणजे विषयवितृष्ण, विरक्त—**यतचित्तात्मा चित्तं—अन्तःकरणं आत्मा—बाह्यः कार्यकरणसंघातः तौ उभौ अपि यतौ—संयतौ येन सः यतचित्तात्मा—**'यतचित्तात्मा' चित्त म्ह० अन्तःकरण व आत्मा म्ह० बाह्य शरीरेंद्रियसंघात ते दोन्ही ज्याने यत म्ह० संयत-नियमित केले आहेत तो यतचित्तात्मा,—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः—त्यक्तः सर्वपरिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः—**'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' ज्याने वी पुत्र-वित्त-गृह-भ्रात्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे तो त्यक्तसर्वपरिग्रह होय.—**शारीरं—शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं—**आपण म्ह० शरीराची स्थिति—जीवन, हेच ज्याचे प्रयोजन आहे असे—**केवलं—तत्रापि अभिमानवर्जितं—**व तेही केवल म्ह० त्याच्यामधेहि अभिमान न ठेवता—अभिमानरहित—**कर्म कुर्वन् किल्बिषं—**अनिष्टरूप पापं च धर्मं न आप्नोति—न प्राप्नोति—असे कर्म करणारा किल्बिषाला म्ह० अनिष्टरूप पापाला व धर्माला प्राप्त होत नाही.—**मुमुक्षोः धर्मः अपि किल्बिषं एव—**मुमुक्षुला धर्महि किल्बिष-साधक आहे (तें कां!)—**बन्धापादकत्वात्—**धर्महि जन्मरूप बंध उत्पन्न करणारा आहे. म्हणून ज्याला मोक्ष हवा असतो, त्याला तोही अनिष्टच आहे. [विषयाविषयी विरक्त, चित्त व शरीरेंद्रियसंघात यांचे ज्याने उत्तम प्रयत्न

संयमन केले आहे, ज्याने स्त्री-पुत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीर-स्थितिपुत्रोत्तेजक व तेहि अहंकाररहित कर्म करीत असला तरी त्याला पाप लागत नाही त्या तेवढ्या कर्माने तो बद्ध होत नाही अर्थात् मी अकर्ता आहे व सर्व क्रिया शरीरेंद्रियाच्या आहेत, असे जाणून केलेले कोणतेहि कर्म बंध उत्पन्न करत नाही, म्हणजे ते कर्म अकर्मच आहे अर्थात् 'कर्म कोणालाच सुटत नाही,' इत्यादि जे म्हणणे आहे ते निराधार आहे आत्मा अकर्ता आहे व सर्वकर्म शरीरेंद्रियांचा आहेत असे जाणणारा गृहस्थाश्रमी अग्निहोत्रादि कर्म होवसप्रहासार्थ जरा करीत असला व सन्यासी शरीर धारणापुस्तेंच कर्म जरी करत असला तरी ते दोघेहि परमार्थसन्यासाच आहेत]

किं च शरीर केवल कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वृत्य शरीर कर्माभिप्रेतमाहोस्त्विच्छरीर-स्थितिमात्रप्रयोजन शरीर कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्वृत्य शरीर कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन शरीरर्मेति । उच्यते—यदा शरीरनिर्वृत्य कर्म शरीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजन कर्म प्रतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नास्तीति किल्विषमिति श्रुततो विरुद्धाभिधान प्रसज्येत ॥

भाष्यार्थ—('शरीर केवल' यातील 'शरीर' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी विकल्प उपस्थित करितात—) —किंच 'शरीरं केवलं कर्म' इति अत्र किं शरीरनिर्वृत्य शरीरं कर्म अभिप्रेतं—शिवाय 'शरीर केवल कर्म' यातील 'शरीर कर्म' याचा अर्थ काय ? शरीराने होणारं त शरीर कर्म हा अर्थ येथे दृष्ट आहे—आहोस्त्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म इति—कीं केवल शरीराच्या स्थित्याला कारण होणारं-शरीराचे जीवन हच ज्याच प्रयोजन आहे ते शरीर ? असा (विकल्प करून विचार करावा पण असा विचाराचा उपयोग काय ? असे पूर्ववादा विचारतो—) —किं च अतः यदि शरीरनिर्वृत्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं इति—शरीराच्या योगाने होणारं ते शरीर असे मानलें तर त्यापक्षा काय दोष आहे, किंवा केवल शरीरस्थिति हच ज्याचें प्रयोजन आहे म्ह० शरीराच्या स्थितासाठी ज कर्म ते शरीर यापक्षा कोणते फल आहे ? असा (पूर्ववादानें उलट प्रश्न केला असता सिद्धान्ती पहिल्या पक्षा दोष सांगतात—) —उच्यते—आ प्रश्नाच उत्तर सांगतो—यदा शरीरनिर्वृत्य कर्म शरीरं अभिप्रेतं स्यात्—जेव्हा शरीराने होणारे ज कर्म त शरीर, अस दृष्ट असेल—तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं प्रतिपिद्धं अपि कर्म शरीरेण कुर्वन्—तेव्हा दृष्ट व अदृष्ट फल देणारं निपिद्ध कर्मही शरीराने करणारा—किल्विषमं न आग्नेति इति श्रुततः विरुद्धाभिधान प्रसज्येत—पापाला प्राप्त होत नाही, असे बोलणाऱ्या भगवानाचें शास्त्रविरुद्ध कथन होत भगवान् शास्त्रविरुद्ध सांगत आहेत, अस म्हणण्याचा प्रसंग येईल ['शरीर कर्म' येथाल 'शरीर' हा शब्द सशयित आहे यास्तव त्याच्या अर्थाविषया विचार केला पाहिजे शरीर म्ह० शरीराच्या योगाने होणार, एवढाच अर्थ घ्यावयाचा वा शरीर म्ह० शरीराच्या स्थितीला असत अवश्य तबटच कर्म घ्यावयाच ?

शरीराने होणारें ते शरीर, असा अर्थ केल्यास शरीराने घडणाऱ्या निषिद्ध कर्माबाहेर दोष त्याला लागत नाही, असे निषेधशास्त्राच्या विरुद्ध सांगितल्यासारखे होईल. दासत्व तसा त्याचा अर्थ करणें सयुक्तिक नाहा]

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमित्यपि द्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वृत्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषय धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाऽप्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् । तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचन विरुद्धमापद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—च दृष्टादृष्टप्रयोजनं विहितं कर्म शरीरेण कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति इति अपि द्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः—वरें, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारे शास्त्रविहित कर्म शरीरानें करणारा पापाला प्राप्त होत नाही, असेही कोलणाच्या भगवानावर ज्याची प्राप्तिच नाही त्याचा प्रतिषेध करणें या दोषाचा प्रसंग येतो [कारण शास्त्रविहित कर्म केल्याने किल्बिषाची जर प्राप्तिच नाहा, तर त्याचा निषेध करणेंही व्यर्थ आहे पाऊस पडला म्हणून कारीर्यादि श्रुति करणें, हे दृष्टप्रयोजन-दृष्टफल कर्म आहे व स्वर्गाचे साधन जें ज्योतिषोमादिक तें अदृष्टफल कर्म आहे शरीरानें होणारें जें कर्म ते शरीर कर्म असे म्हटल्यास आणखी कोणता दोष येतो ते सांगतात]—शरीरं कर्म कुर्वन् इति विशेषणात्—‘ शरीर कर्म कुर्वन् ’ असे कर्मांला ‘ शरीर ’ हें विशेषण दिलेले असल्यामुळे—च केवलशब्दप्रयोगात्—च केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळे—वाङ्मनसनिर्वृत्यं विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्य कर्म कुर्वन् किल्बिषं प्राप्नोति इति उक्तं स्यात्—वाक व मन यांनी घडणारें, विधि-प्रतिषेधाचा विषय होणारें, धर्म व अधर्म या नावांचे कर्म करणारा पापाला प्राप्त होतो, असे सांगितल्यासारखे होईल (वरें याणानें किंवा मनानें कर्मांचें अनुष्ठान केल्यास सन्यासाधर्मी पुरुषाला किन्विय प्राप्त होतेच, असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—) तत्र अपि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धं आपद्येत—तसे जरी मानले तरी वाक व मन यांच्या योगानें सन्यासाधर्माला विहित असलेल्या जप-ध्यानादिकर्मांचें अनुष्ठान करणें या पक्षा किन्विय-प्राप्ति होते हे म्हणणें विरुद्धच ठरेल (म्हणजे त्यावर निधिविरोध हा दोष येईल)—प्रतिषिद्धसेवापक्षे अपि भूतार्थानुवादमात्रं अनर्थकं स्यात्—सन्यासाधर्माला निषिद्ध असलेल्या वाक् व मन यांना होणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान केल्यास सन्यासाधर्माला पाप लागत, हा पक्ष जरी घेतला तरी तो नुस्ता भूतार्थांचा अनुवाद झाला. शास्त्रानें निषिद्ध असलेल्या गोष्टींचाच तो नुस्ता अनुवाद झाला त्यामुळेच तो व्यर्थ ठरतो [शरीराने विहित कर्म करणाराला पाप लागत नाही, हे सांगणें व्यर्थ आहे कारण सामान्यविहित कर्म केल्याने पाप जर कधी लागतच नाही तर तें लागत नाही, हे पुन सांगण्यास कस अर्थ आहे ? शिवाय ‘ शरीर ’ व ‘ केवल ’ अशा कर्मांला दोन निषेधणें दिलेली अस

त्यामुळे 'शरीराने जे होणारे कर्म ते शरीर' असा अर्थ केव्हास वाचू व मन याच्या योगाने होणाऱ्या धर्माधर्मसंसार कर्मापासून पाप लागते, असे निषेधशास्त्राच्या अगदी उलट सांगितल्यासारखे होतें त्यावर 'संन्यास्याला वाचिक व मानमिष्ट कर्मांतुष्टानाने पाप लागतेच' म्हणून म्हणावे तर कोणतें वाचिक व मानमिष्ट कर्मांतुष्टान केव्हास त्याला पाप लागते? शास्त्रविहित की शास्त्रनिषिद्ध? जप, ध्यान वगैरे वाचिक व मानसिक कर्मे संन्यासाधमात्या विहित आहेत तेव्हा त्याच्या योगाने संन्यास्याला पाप लागते हें म्हणणे शास्त्राभिधिरुद्ध आहे. परे, संन्यास्याने वाचिक व मानमिष्ट निषिद्ध कर्मांतुष्टान केव्हास त्याला पाप लागते, हा पट घेतला तरी तसे सांगणे व्यर्थच ठरते. कारण पापाचरण केव्हास पाप लागते, हे सांगावयास भगवान् किंवा व्यास नको आहेत. ते निषेधशास्त्रावरून सिद्ध आहे त्यामुळे हे वचन केवळ भूतार्थाचा-सिद्धार्थाचा अनुवाद करणारे आहे, असे ठरते. अर्थात् ते व्यर्थ होय.]

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यद्रकुर्वन्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थिति मात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिष्वेष्टमात्रं लोकादृष्टा कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानाग्निद्रग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिग्रन्थेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैष । एव शरीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयं भवति ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे 'शरीराने होणारे जे कर्म ते शरीर' असा अर्थ केव्हास तो कसा अनुपपन्न होतो ते सांगून आता स्वतःचा अर्थ कसा उपपन्न होतो ते सांगतात—)
—तु यदा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्—पण तेच जेव्हा शरीराची स्थिति हेंच ज्याचे प्रयोजन आहे ते शरीर कर्म असे अभिप्रेत जमेल—तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्य अन्यत् कर्म अकुर्वन्—तेव्हा दृष्ट व अदृष्टफलक, विधिप्रतिषेधावमन शत होणारे, शरीर-वाङ्मन याच्या योगाने घडणारे, शरीरस्थितिमात्रहेतुभूत कर्माहून दुसरे कोण तेही कर्म न करणारा, पण—तैः एव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन—पण त्याच शरीर-वाङ्मनाना केवल शरीराच्या स्थिताला कारण होईल—केवल शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढेच—केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमि इति अभिमानवर्जितः—'केवल-' शब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळे 'मी करतो' असा अभिमानाने रहित होऊन—लोकदृष्ट्या शरीरादिष्वेष्टमात्रं कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति—लोकाच्या दृष्टाने [स्वदृष्ट्या नव्हे] शरीर-वाङ्मन इत्यादिकांची नुस्ती हालचाल या स्वरूपाचे कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाही, [विद्वानाच्या याप्रमाणे पाप लागत नाही, या सांगण्याचा आशय व्यक्त करितात—]—एवंभूतस्य पापशब्द-वाच्यकिल्बिषप्राप्ति-असंभवात् किल्बिषं-संसारं न आप्नोति—असा प्रका-

रच्या देहस्थितिहेतुभूत कर्माणा सोडून बारी कोणतेच कर्म न करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला पापशब्दाने बोलण्यास योग्य अशा किन्त्रिपाची प्राप्ति होण्याचा संभवच नसल्यामुळे किन्त्रिपाला म्ह० ससाराला तो प्राप्त होत नाही — ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतियन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद. एव एव — ज्ञानाग्नाने सर्व कर्म दग्ध झालेला असल्यामुळे तो कोणत्याही प्रतिबधावाचून मुक्तच होतो, असा पूर्वाक्त सम्यग्दर्शनाच्या-आत्मज्ञानाच्या फलाचा हा अनुवादच आहे — एवं 'शरीरं केवलं कर्म' इति अस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवध भवति — याप्रमाणे 'शरीरं केवलं कर्म०' या वाक्याचा असा अर्थ स्वीकारला असता 'शरीर' व 'केवल' ही दोन्ही विशेषण निदाप ठरतात-हा अर्थच निदाप होतो [पण तेच याच्या उलट शरीराच्या स्थितीला कारण होणारे जेवढे अगदी अवश्य असेल तेवढेच कर्म शरीरादिकर्मा करणारा व तेही 'मी करतो' असा अभिमान न धरता इतर सर्व धर्मा धर्मसज्ञक कम सोडून करणारा ज्ञानी शिल्पिपाला प्राप्त होत नाही त्याचे त कम तो याच्या दृष्टीने कर्म जरी असले तरी त्याच्या दृष्टीने अकर्मच असत पण देहस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्मांग सोडून दुसरे कोणतही विवि निषेधनाखाल प्राप्त झालेले कर्म न करणारा तो ज्ञानी ससाराला प्राप्त होत नाही येथे शिल्पि म्ह० केवळ पाप एवढ्याच अर्थ करण बरोबर नाही, कारण असा जीवन्मुक्ताला पाप लागण्याचा संभवच नसतो म्हणून त्याचा सर्व कर्म ज्ञानाग्नाने दग्ध झाल्यामुळे तो कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबध न होता मुक्त होतो त्याच्या मोठ्याला काही प्रतिबध होत नाही] २१

१ रक्षयवार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात "आभा म्ह० पलवामना सोडणारा, चित्ताने नियमन करणारा व सर्वमगमुक्त झालेला पुण्य केवल शरीर म्ह० शरीराने द्विधा कर्मेद्रियानांचे कम करीत असता त्याला पाप लागत नाही यातला 'आभा' म्ह० पलवामना सोडणारा हा अर्थ चुकीचा आहे 'निराभा' म्ह० ज्याच्यापासून सर्व आभा निघून गेल्या आहेत तो, अर्थात मग कामनाशून्य, 'यतचित्तात्मा-' म्ह० चित्ताचे नियमन करणारा, हा अर्थ बरोबर नाही कारण चित्त व आत्मा-शरीरत्रियनपात या दोघांचे नियमन करणारा असा अर्थ करावयास पाहिजे 'त्यक्तमवपरिमह-' म्ह० सर्वस्य मुक्त हा अर्थ बरोबर नाही कारण सर्वपरिमह म्ह० सर्वमग नव्हे परिमह म्ह० उपरि, त्या पुढे वित्त गृह इत्यादिकांनाच परिग्रह म्हणतात मग हा यत्नारा धर्म आहे व परिग्रह म्ह० वाय पणव 'शरीर म्ह० शरीराने' हा अर्थ बरोबर का नाही ते वर भाष्याने मबिस्तर मागितले आहे 'कर्मेद्रियानां' हा अर्थ फारच ओढनापांग आहे तथापि 'शरीर म्ह० शरीरपोषणापुरते भिक्षाटनादिव कम जमाही अर्थ नाही,' असे म्हणून म्ह० आचार्यांच्या बरील मोपपक्षिक अभाव व दाप देऊन पातऱ्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकाचा हा अर्थ समानावर आहे असे म्हणतात पण तेथे 'शरीर, मन, बुद्धि व केवल इन्द्रिये यांना योगा विच्छेदनामात्र कर्मे करितात' असे म्हणून आहे व तेथे 'केवल शरीर' कम करणारा पाषाणा प्राप्त होत नाही' असे म्हणून आहे दोन्ही ठिकाणचे गभ निराशे, प्रकरण निराशे व वेदेशही निराशे शिवाय 'शरीर' शब्दाचा 'कर्मेद्रिये' असा अर्थ करणे

एतत्सर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाच्चाचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंस्कृतमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—यदृच्छेति ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वश्लोकांशं या श्लोकाची संगति दाखवित्तात—) एतत्सर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः परिग्रहस्य अभावात्—ज्यानें सर्व परिग्रहाचा त्याग केला आहे अशा यतीच्या शरीरजीवनाला कारण होणाऱ्या अन्नादिपरिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळे (सर्वपरिग्रहाचा त्याग करणाऱ्या संन्यास्यापाशी अन्नादि म्ह० अन्न, पादुका, आभूषण या परिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळे)—याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां—याचना, सेवा, शैती इत्यादि उपायानी शरीराची स्थिति करण्याचा प्रसंग आला असता—शरीराचा निर्वाह याचनादि उपायानी करणे प्राप्त झालें असता—'अयाचितं असंस्कृतं उपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिवचनेन यतेः अनुज्ञातं शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारं आविष्कुर्वन् 'यदृच्छया०' इति आह—अयाचित, असंस्कृत, यदृच्छेनें प्राप्त झालेलें इत्यादिवचनाने यतीला अनुज्ञात असलेले शरीरास्थेयतिहेतुभूत अन्नादिकाच्या प्राप्तीचे द्वार प्रकट करणारे भगवान् 'यदृच्छया०' या श्लोकांनें सांगतात—[सर्व परिग्रहाचा त्याग केलेल्या यतीपाशी शरीराच्या निर्वाहासाठीं अवश्य असलेल्या अन्नान्नादनादिकाचाहि अभाव असल्यामुळे भोक, सेवा, शैती, इत्यादि उपायातील एखाद्या उपायाने शरीरनिर्वाह करणे प्राप्त होतें. पण यतीने अयाचित, असंस्कृत, यदृच्छप्राप्त इत्यादि उपायानी शरीरस्थितीला अवश्य असलेले अन्नादि संपादन करावें, अशी धर्मेशास्त्राने 'अयाचितं असंस्कृतं०' या वचनाने अनुज्ञा दिला आहे. तोच शास्त्रोक्त अन्नप्राप्तीचा मार्ग भगवान् पुढील वाक्यात प्रकट करीत आहेत भिक्षाटनासाठीं उद्योग आरंभण्यापूर्वी

अगदीच अयोग्य आहे 'शरीर' म्ह० शरीरानें होणारें, हा अर्थ अनुपपन्न आहे, अशा विषयी आचार्यांना जी कारणे सांगितली आहेत त्याचें निरमन एका अक्षरानेंहि न करिता नुस्तें 'अमाही अर्थ नाहा' हें म्हणणें कोणाचाहि पदणें शक्य नाहीं. 'शरीर' म्ह० 'शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन' असा जो अर्थ आचार्यांनी केला आहे व तो तसाच केला पाहिजे याविषयी उपपत्ति मागितली आहे, तिचें सोपपत्तिक निरमन करून मग रहस्यकारांनी 'अमाही अर्थ नाहा' असा शेरा जर मारला असता तर त्याला काही तरी विमत देता आनी जमता "इदिये कर्म करितात खरी, पण बुद्धि सम जमल्यानें त्या कर्माचें पाप अगर पुण्य कन्हांस लागत नाहा" हें म्हणणेंही सशुद्धिक नव्हे. कारण बुद्धि सम असणें एवढेंच पाप-पुण्य न लागण्यास पुरेमें कारण नाहा. तर कर्तृत्वाभिमान नसणें व फलभिमति न ठेवणें, हें पुण्य-पाप न लागण्याचें कारण आहे.

१ आचार्यांनी 'यदृच्छालाभमतुष्ट ०' या पुढील श्लोका दिलेले हें अवतरण वाचून शाल्यावर रहस्यकारांनी त्याला काहाच अवतरण दिलेले नाहा, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. पुढील श्लोक, मूत्र किंवा वचन याचा पूर्व श्लोकादिकांश मग्न दाखवून तें कोणत्या कारणानें प्रवृत्त झालें आहे हें मागणें, याम अवतरण म्हणताना, कदाचित् रहस्यकारांना हा

कोणी योग्य महत्त्वानें निवेदन केलेले जे अज्ञादि ते अयाचित, पतित व ज्याच्यावर दोषारोप झाला आहे, अशा लोकाना सोहून पूर्वसंकेतावाचून पाच किंवा सात घरातून आणलेले जे भिक्षान्न ते असंस्तुप्त, स्वतःच्या प्रयत्नावाचून भक्तजनानीं समाप आणून पोचविलेले जे सिद्ध अन्न ते यदृच्छाप्राप्त याविषया मनुस्मृतात—‘मायुक्रमम-
कल्पतं प्राक्प्रणातमयाचितम् । तात्कालिरोपपन्न च भक्षं पचविधं स्मृत’ असे वचन आहे]

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२॥

अन्यार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—यदृच्छेने—न मागता जे मिळेल त्यात सं-
तुष्ट राहणारा,—**द्वन्द्वातीतः—**शांत-उष्ण, सुख दुःख इत्यादि द्वंद्वानीं हर्ष विषादयुक्त
न होणारा,—**विमत्सरः—**कोणाचाही मत्सर न करणारा—निर्वैरबुद्धि,—**च—व—**
सिद्धौ—शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकाचा लाभ झाला असता व—
असिद्धौ—त्याचा लाभ न झाला असताहि—**समः—**एकसारखाच राहणारा—हर्ष-
विषाद न मानणारा असा सन्यासी—**कृत्वा अपि—**शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेच
भिक्षादनादि कर्म करूनहि—**न निबध्यते—**बद्ध होत नाही. २२.

यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्राथितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट. संज्ञातलं प्रत्ययो
द्वन्द्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हिन्यमानोऽप्यविषण्णचित्तो द्वन्द्वातीत उच्यते । विम-
त्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुत्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एव
भूतो यतिरज्ञादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मा-
दिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षादनादिर्मणि शरीरा-
दिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यह ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इत्येवं सदा संपरिचक्षण आ-
त्मनः कर्तृत्वाभाव पश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षादनादिक कर्म करोति ॥

भाष्यार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—अप्राथितोपनतः लाभः यदृच्छालाभः
तेन संतुष्टः—संज्ञात अलं प्रत्ययः—याचना केल्यावाचून आपण होऊन चावून
आलेला जो लाभ तो यदृच्छालाभ, त्याने संतुष्ट झालेला म्ह० ‘पुरे’ असे वा-
टणे, जे न मागता प्राप्त होईल तेवढेच बस, पुरे झाले, असे ज्याच्या मनाला वाटले
आहे, तो यदृच्छालाभसंतुष्ट होय—**द्वन्द्वातीतः—द्वंद्वैः** शीतोष्णादिभिः हिन्य-
मानः अपि अविषण्णचित्तः द्वन्द्वातीतः उच्यते—शीतोष्णादि द्वन्द्वाकडून पीडा
दिली जात अमली तरी ज्याचे चित्त रिपू होत नाही, त्याला द्वन्द्वातीत म्हटले जाते

शेक विशेष महत्त्वाचा वाटला असेल. ‘यदृच्छालाभसंतुष्ट होणे’ बंगरे वा सामान्य गेल्या
वर्मयोग्यांना सहज साध्य होण्याजोग्या आहेत, असेहि वाग्ले असेल ! म्हणून त्यांना गम्बर
अर्थ करण्यापलाकडे वाहाई केले नाही पण यदृच्छालाभमनुष्ठेतादि धर्म फार महत्त्वाचे
अद्वैत ते निरक्त मन्याऱ्याच्या टिकापात्र समवतान.

विमत्सरः—विगतमत्सरः—निर्वैरबुद्धिः—विमत्सर म्ह० ज्याचा मत्सर पार नि-
घून गेला आहे म्ह० निर्वैरबुद्धि, क्रीणार्थाहि वैरबुद्धि न घरणारा,—यदृच्छालाभ-
स्य सिद्धौ च असिद्धौ समः—तुल्यः—यदृच्छालाभाची सिद्धि झाली किंवा
असिद्धि झाली तरी सम म्हणजे तुल्यवृत्ति—यः एवंप्रभूतः यतिः शरी-
रस्थितिहेतोः अन्नादेः लाभालाभयोः समः—हर्षविषादवर्जितः—जो
अशा प्रकारचा यति शरीराच्या स्थितीला अवश्य अमलेत्या अन्नादिकाचा लाभ झाला,
किंवा तो न झाला तरी त्या दोन्हा अवस्थामध्ये सम म्ह० हर्षविषादरहित असतो,—
कर्मादौ अकर्मादिदर्शः—कर्मादिकामध्ये अकर्मादि पाहणारा,—यथाभूत-आ-
त्मदर्शननिष्ठः—यथार्थ आत्मदर्शनामध्ये तत्पर झालेला, आत्मज्ञानात निश्चयाने स्थित
झालेला असतो तो—शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने शरीरादिनिर्वर्त्ये भिक्षाट-
नादिकर्मणि—शरीराची स्थिति एवढेच ज्याचे प्रयोजन आहे अशा व शरीरादि-
काच्या योगानेच होणाऱ्या (' मां करोती ' अशा अभिनिवेशाने न होणाऱ्या) भिक्षाट-
नादिकर्मांमध्ये—अहं न एव किञ्चित् करोमि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इति
एवं सदा संपरिचक्षाणः—मी कांटाएक करीत नाही ' इन्द्रिये विषयामध्ये प्रवृत्त
होतात ' असे नेहमी—सदा बोलणारा—आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन् भिक्षाट-
नादिकं किञ्चित् कर्म न करोति एव—व आत्म्याचा कर्तृत्वाभाव पाहणारा
भिक्षाटनादिक काहाच कर्म करीत नाही. [अनायासाने व याचनेवाचून जें प्राप्त होईल
त्यात संतुष्ट होणारा, श्रीतोष्णादि द्वंद्वाची निंताहि पीडा होत असली तरी विषाद न
मानणारा, क्रीणाचाहि मत्सर न करणारा, वैरबुद्धि मनात न बाळगणारा व शरीरयात्रे-
साठी अत्यंत अवश्य अशाहि अन्नाच्छादनाचा लाभ झाला अमतां हर्ष न मानणारा व
तें न मिळाल्यास विषाद न करणारा, कर्मादिकास अकर्मादि समजणारा आत्मज्ञाननिष्ठ
पुरुष शरीरस्थिति एवढेच ज्याचे प्रयोजन आहे, अशा शरीरत्रियानीं होणाऱ्या भिक्षाट-
नादिकर्मात जरा प्रवृत्त झाला तरी ते काही करीत नाही. कारण ते करीत अमतानाहि
' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' ही त्याची भावना कायम असते. त्यामुळेच तो ' आत्मा अकर्ता
आहे ' ही गोष्ट केव्हाहि विसरत नाही. त्यामुळे तो स्वतः भिक्षाटनादि काही क-
रीत नाही.]

लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादां कर्मणि कर्ता
भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निग्रह्यते बन्धहेतोः । कर्मणः
सहेतुरुस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवंपः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, तो यति मुद्दा भिक्षाटनादिक कर्म करीत असल्यामारखा
दिसतो, कारण त्याने जर ते न केले तर त्याचे जांवनाहि संभवणार नाही, अशी आशंका
घेऊन सांगतात—) तु लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन लौकिकैः आरोपित-
कर्तृत्वे भिक्षाटनादां कर्मणि कर्ता भवति—पण आविद्यानाच्या स्वान-आचमन-

भोजनादि व्यवहाराप्रमाणेच विद्वानाचाहि तो तो व्यवहार होत आहे, असे पाहून इतर लोक त्या विद्वानावर त्या त्या व्यवहाराच्या कर्तृत्वाचा आरोप करितात. त्यामुळे लोक दृष्टीने ज्याचे कर्तृत्व त्याच्यावर लादलें गेलें आहे, अशा भिक्षाटनादि कर्मांचा तो कर्ता होतो.—तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेन स्वानुभवेन अकर्ता एव—पण शास्त्रप्रमाणादिकापासून उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो अकर्ताच आहे (चतुर्थ चरणाचे व्याख्यान—)—एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वा अपि सः न निवध्यते—याप्रमाणें दुसऱ्यांना ज्याचे कर्तृत्व आरोपिलें आहे व शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचे प्रयोजन आहे असे भिक्षाटनादिक कर्म करूनही तो बद्ध केल्या जात नाहीं.—यन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणः ज्ञानाभिना दग्धत्वात् इति एषः उक्तानुवादः एव—बंधाला कारण होणाऱ्या कर्मांचा त्याच्या अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्नीने दाह झालेला असल्यामुळे ते कर्म त्याला बद्ध करूं शकत नाहीं, असा हा घर सांगितलेल्या सिद्धान्ताचाच अनुवाद आहे. [संन्यासाधर्मी ज्ञानी सुद्धा इतर अन्न लोकाप्रमाणे स्नान-भोजनादि व्यवहार करीत असतो असे पाहून लोक त्याच्यावर त्या त्या कर्मांचे कर्तृत्व आरोपितात. त्यामुळे लोकांच्या दृष्टीने ज्ञानां भिक्षाटनादि कर्मांचा कर्ता होतो, हे खरें, पण शास्त्रप्रमाणानें उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो त्या कर्मांचाहि कर्ता नव्हे त्यामुळे तो शरीरस्थितीला आश्रय अवश्य असे कर्म करीत असूनहि त्याने बद्ध होत नाहीं कारण बंधाला निमित्त होणारें त्याचें सर्व कर्म अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्निने दग्ध झालेले असतें. 'शारीरं केवलं' येथे सांगितलेल्या गोष्टीचाच हा अनुवाद आहे. अमत्या कर्मांचा मुक्तीर्शा विरोध नाहीं, हें 'कृत्वापि-' येथील 'अपि' शब्दाने सुचविलें आहे. हें ज्ञानाचे प्रकरण असल्यामुळे व २१-२२ श्लोकांतील विशेषणें ज्ञाननिष्ठेलाच लागू होणारी असल्यामुळे हे ज्ञाननिष्ठ संन्यास्याचे वर्णन आहे. कर्मयोग्याचें नव्हे ज्ञान झाले तरी काहीं कारणानें जो संन्यास अप्रप्त घेऊं शकत नाहीं, तोहि ज्ञाननिष्ठच होय. कर्मयोगी नव्हे, हें यावरून याचकांच्या ध्यानांत घेईलच] २२.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—गतसङ्गस्य—ज्याची कर्म व फल याविषयांची आसक्ति निवृत्त झाली आहे, ज्याची त्यात आसक्ति राहिलेली नाहीं,—मुक्तस्य—त्यामुळेच जो धर्माधर्मादि बंधनापासून सुटला आहे,—ज्ञानावस्थितचेतसः—ज्याचे चित्त ज्ञानांतच स्थित आहे, असा—यज्ञाय—यनासाठीच—आचरतः—कर्म करणाऱ्या पुरुषाचें—कर्म—ते कर्म—समग्रं—फलासह—प्रविलीयते—विनाश पावते. २३.

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मां सम्यग्दा निष्प्रियप्रज्ञानं दर्शनसंपन्न. स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शनः कर्मपरित्यागो प्राप्ते

कुतश्चिन्मितात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्येवं कर्माभावो दक्षितस्तस्यैव गतसङ्गास्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेत्तो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेन परेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थः—(पृढील-तेविसाव्या श्लोकाचा मागाल २० व्या श्लोकाशा संबंध दाख-विषयासाठी आचार्य म्हणतात-)'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं' इति अनेन श्लो-केन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्—'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं' या श्लोकाने जो प्रारब्धकर्मा असून म्ह० ज्याने कर्मांचा आ-रंभ केलेला आहे असा अमून, जेव्हा निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, या ज्ञानाने संपन्न होतो—तदा आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः तस्य कर्मपरित्यागे प्राप्ते—तेव्हा आत्म्याला कर्तृत्वं नाही, क्रिया नाही व काहा प्रयोजन—फल नाही, असे पाहणाऱ्या त्याच्या कर्मांचा संन्यास प्राप्त झाला असता—कुतश्चित् निमित्तात् तदसंभवे सति—लोकसमूहेच्छादि काही कारणाने त्याचा असंभव झाल्यास—पूर्व-यत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि—पूर्वीप्रमाणेच त्या कर्मांत तो जरी सर्व-प्रकारे प्रवृत्त झाला तरी—सः किञ्चित् न एव करोति—तो काहीच करीत नाही, —इति कर्माभावः प्रदर्शितः—असे म्हणून त्याच्या कर्मांचा अभाव प्रदर्शित केला—एवं यस्य कर्माभावः प्रदर्शितः—याप्रमाणे ज्याच्या कर्मांचा अभाव दाखविला—तस्य एव गतसंगस्य सर्वतः निवृत्तासक्तेः—त्याच गत-संग म्ह० ज्याचा आसक्ति सर्व विषयापासून निवृत्त झाला आहे अशा—मुक्तस्य—नि-वृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य—मुक्त म्ह० ज्याचे धर्माधर्मादिवन्धन निवृत्त झाला आहे अशा—ज्ञानावस्थितचेतसः—ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः यस्य—सः ज्यं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य—ज्ञानामध्येच ज्याचे चित्त अवस्थित झाले आहे तो हा

१ रहस्यकार 'ज्ञानावस्थितचेतसः' याचा अर्थ—साम्यबुद्धिरूप ज्ञानाचे दिव्याना रिवर-चित्त झालेला,—असा करितात पण साम्यबुद्धि हेच ज्ञानाचे स्वरूप नव्हे या श्लोका-मर्याद टापेत येणिले 'यज्ञाय' हा शब्द पाहून तिमन्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाने जो अर्थ वर्णिला आहे तोच या श्लोकात मागिलेला आहे, असे म्हणतात पण रहस्यकाराचा तिमन्या अध्यायातील ० व्या श्लोकाचा अर्थ चुकीचा कसा आहे, ने आम्हा वर दाखविलेच आहे पृ २७९-८० पहा तथापि 'तिमन्या अध्यायातील व या अध्यायातील यज्ञप्रकरणाचे प्रतिपादनात मोठा भेद आहे,' असे रवा रहस्यकाराचे म्हणतात पण तो मोठा भेद कोणता ते मागतात माग ते म्हणतात—'तिमन्या अध्यायाने श्रीन रमान अनादि यज्ञ-चक्र म्ह० नाशाने तेच यज्ञ बायम ठेवून पाहिजेत असे म्हटले आहे पण भगवान् आपां असे मागतात हा सध्द म्ह० केवळ देवतेदेनाने अज्ञान ताड, ताडून किंवा एतु यांचे हवन करणे अगर चातुर्वर्षीचा ऋते स्वधर्मप्रमाणे पा काम्यबुद्धीने करणे, एवढाच मनुष्यी

ज्ञानावस्थितचित्त होय, त्याचें—यज्ञाय-यज्ञनिर्वृत्यर्थं (कर्म) आचरतः-निर्वर्त-
यतः कर्म—यज्ञासाठी—यज्ञ संपादन करण्यासाठी कर्म आचरणाच्या-कर्मानुष्ठान कर-
णाऱ्या त्याचे ते कर्म—समग्रं-सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्रं प्रविली-
यते-विनश्यति इत्यर्थः—समग्र म्ह० अग्रासह-फलासह जें असते तें समग्र-फला-
सह सर्व कर्म प्रविलय पावते म्ह० विनाश पावतें, असा याचा भावार्थ. ['सकृत्वा
कर्मफलासंगं नैव किंचित्करोति स ' या श्लोकाने ज्ञानी पुरुषाच्या कर्माचा अभाव प्रद-
क्षित केला. म्ह० ज्याने अगोदर कर्मानुष्ठाना आरंभ केला आहे, पण पुढें त्याला
निष्क्रिय ब्रह्मच माझा आत्मा आहे, असे आत्मज्ञान झालें आहे, तो 'आत्मा कर्ता आहे,
त्याचे हे अमुक कर्तव्य आहे, त्याचें त्याला अमुक फल मिलेल,' असे समजत नाही, तर
त्याच्या ठिकाणी 'कर्तृ-कर्म प्रयोजनाचा अभाव आहे' असेच समजतो, त्याला कर्मत्यागच
प्राप्त होतो. अशा स्थितीत तो संन्यासच करील, यांत काही संशय नाही. पण काही
कारणानें त्याला संन्यास करता न आल्यास तो ज्ञान झाल्यावरहि पूर्वीप्रमाणेंच कर्मा-
नुष्ठान करित राहतो. तथापि वस्तुतः तो काहीच करित नाही, असे म्हणून त्याच्या
कर्माचा अभाव वर २० व्या श्लोकात सांगितला आहे. पण ज्याचा याप्रमाणे कर्माभाव
प्रदर्शित केला आहे, त्या आसक्तिशून्य, धर्माधर्मादिबंधनरहित व ज्ञानामध्येच ज्याचें चित्त
अवस्थित आहे, अशा ज्ञानी पुरुषाने भगवत्प्राप्तीसाठी किंवा केवळ यज्ञाचें स्वरूप सिद्ध
होण्यासाठी केलेले कर्म फलासह विनाश पावते ते पुढील जन्मास कारण होत नाही] १

अर्थ समजू नका अर्थात आहुति दाकताना अग्रेरीस 'इदं न मम' हे माझे नव्हे, असे
जे शब्द उच्चारितात, त्यातील स्वायत्याग्रूप निर्ममत्वाचे जें तत्त्व मोठे यज्ञातील प्रधान
भाग होय आणि अशा रीतीने 'न मम' म्ह० ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यातील मां
व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ किंवा होमच होत असून या यज्ञानें सर्व देवतांची
देवता जो परमेश्वर किंवा ब्रह्म त्याचें यजन घडत असतें." इत्यादि म्हणतात पा हा
अर्थ पूर्वात्तरविरुद्ध नव्हे का ? तिसऱ्या अध्यायात 'तेच यज्ञ केले पाहिजेत' असे म्हणून
या अध्यायात 'ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यातील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ
आहे,' असें सांगणें यात पूर्वात्तरविरुद्ध स्पष्ट आसतो. यापेक्षा तिसऱ्या अध्यायातील
प्रकरण निराळें व या अध्यायातील निराळें, असे म्हटल्यास काय होईल ? सर्व रीतीत 'एक
कर्मयोगच प्राधान्याने वगिला आहे व बाकी सर्व त्याच्या अनुषंगानें वर्णन आहे' हा
म्हणण्याला बाध येईल, पण मात्र खरे ! पण भगवानाच्या प्रतिपादनातच अशी धरतोड
दास्तविषयापेक्षा ज्ञानयोग प्रधान असून कर्मयोग त्याचें अंग आहे, असें म्हणणें अधिक
प्रशस्त नव्हे का ? पण मग स्वमताभिनिवेश तो कोणता ? असो, आचार्यांनी प्रकरणभेद
मानून तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायातील प्रकरणांची व्यवस्था कशी लाविली आहे, तें मूल
भाष्यावांवरूनच कळण्याभारणें जगल्यामुळें येथे विस्तार करित नाहीं या अध्यायात मग
धान्याची जे अवरा गौण यज्ञ सामितले आहेत, तीं मग औत्त-स्मार्त साधने आहेत व
ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठी त्यांना उपचाराणें 'यज्ञ' म्हटले आहे. अर्थात् 'आज
ध्यातील सर्व व्यवहाराची' येथें प्राप्तिच नाही;

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अर्पणं—ज्या मन्त्रान किंवा-जुहु-इत्यादि साधनाने ब्रह्मविद् हवि
अग्नौत अर्पण करितो, तो मन्त्र किंवा ‘ जुहु ’ नगरे साधन—ब्रह्म—ब्रह्म,—हविः
—तूप, भात वगैरे अग्नात होमावयाचा पदार्थहि—ब्रह्म—ब्रह्म,—ब्रह्माग्नौ—ज्यात
होम करावयाचा तो अग्नि ब्रह्म,—ब्रह्मणा—हवन करणारा यजमान ब्रह्म व—हुतं
—ब्रह्मज्ञ होममियाहि ब्रह्मच ब्रह्मरूप अग्नात ब्रह्मरूप यजमानाहून ब्रह्मरूप होम
केला जातो—ब्रह्मकर्मसमाधिना—ब्रह्मच कर्म, त्यात ज्याच्या चित्ताची समाधि-
स्थिरता आहे अग्रा—तेन—त्या ज्ञाना पुरुषाकडून—ब्रह्म एव—ब्रह्मच—गन्तव्यं
—प्राप्तव्य फल आहे त्याला इष्ट असलेले फलहि प्राप्त आहे २४

कस्मात्पुन कारणातिशयमाण कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्र प्रविलीयत इत्युच्यते
यत ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पण येन करणेन ब्रह्मविद्विरप्तावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति
तस्याऽऽत्मच्यतिरेकेणाभाव पश्यति यथा शुचिकाया रजताभाव पश्यति तदुच्यते
ब्रह्मैवार्पणमेति । यथा यद्रजन तच्छुचिरेवेति । ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे । यद्-
र्पणजुहुया गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ—क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभं अकुर्वत् कस्मात् पुनः कार
णात् समग्रं प्रविलीयते इति उच्यते ‘ ब्रह्म० ’ इति—कर्माच फल भोगल्या-
वाचून दार्ढ्य काल जरी लोटला तरी तें क्षण होत नाहा, अशा स्मृति असल्यामुळे केलेलें
कर्म आपल्या कार्याचा-फलचा आरंभ न करिता कोणत्या थरें कारणानें समग्र नाग
पावत ? अस विचारशाल तर ‘ ब्रह्मार्पण० ’ या श्लोकानें त्याच उत्तर सांगितलें जात—
यतः ब्रह्मार्पणं—ब्रह्मविद् येन करणेन हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्म एव
पश्यति—कारण ब्रह्मवेत्ता अर्पण म्ह० ज्या साधनानें तूप, दूध इत्यादि हवि अग्नौत
आपणतो ते अर्पण ब्रह्मच पाहतो म्हणजे—तस्य आत्मच्यतिरेकेण अभावं पश्यति
—त्याचा आत्म्याहून भिन्नत्वानें अभाव पाहतो [त्या अर्पणाला-हवि अर्पण करण्या-या
साधनाला तो आत्मरूप पाहतो त आत्म्याहून पृथक् पहात नाहा क्रिया-कारक फलरूप
सर्व द्वैत ब्रह्मरूप आहे, अस पाहिल्यानें तें व्याधित होत त्याला त्या सर्वांचा ब्रह्मात्म-
रूपानें अनुभव येतो, द्वैतरूपानें अनुभव येत नाहा ‘ ब्रह्म अर्पण ’ हें सामानादि

१ ‘ हा ब्रह्मार्पणश्लोकी वग्न वग्नच पुढील श्लोकात प्रथम वर्णिला आहे ’ असे रहस्यकार म्हण
तात पण बरील श्लोकात “ यज्ञासाठा कर्माचरण करणाराचें सब कर्म फलामह विनाग्न पा-
वनें ” असें मागितलें आहे त्याच्याशा या श्लोकाचा मबध दाखविणें उचित होय वग्न
श्लोकान ब्रह्मार्पणशब्दाचा गंधहि नाहा त्यामुळे रहस्यकाराचें बरील अवतरण अप्राप्तिक
आहे त्यापेक्षा आचार्यांना तें अवतरण दिलें आहे तेंच अधिग्न सुमबद आहे

करण्य भोगत्या प्रसारचे आहे, ते दृष्टान्ताने व्यक्त करितात—]—यथा शुक्तिकायां रजताभायं पश्यति—ज्याप्रमाणे शुक्तिकेमध्ये—शिंपीमध्ये रजताचा—ह्याचा अभाव पाहतो, तसा ब्रह्मामध्ये अर्पणादिकाचा अभाव पाहतो [म्ह० जे रूप म्हणून तू म्हणतोस तो शिंप आहे, वस्तुतः रूप नव्हे, असे ज्याप्रमाणे म्हणतात, त्याप्रमाणे जे अर्पण-सुक्, सुवा वगैरे ते ब्रह्म आहे, असे 'वा शया सामानाधिकरण्य' आहे सामानाधिकरण्य म्ह० दान शब्दाचे एकविभक्तित्व मागे पृ ७८ पहा]—ब्रह्मार्पणं इति तत् उच्यते—'ब्रह्मार्पणं' या दोन शब्दांना तेच बाधसामानाधिकरण्य सांगितले जाते म्हणजे—यथा यत् रजतं तत् शुक्तिका एव इति—जस, जे रूप म्हणून तू म्हणतोस ती शिंपच आहे, असे 'ब्रह्म अर्पणं' या पदानीं सांगितले आहे—' ब्रह्म अर्पणं ' इति असमस्ते पदे—'ब्रह्म' व 'अर्पणं' ही दोन पृथक् पद आहे एक-सामासिक पद नव्हे त्यांचा समास झालेला नाही (अर्थात्)—लोके यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते-तत् अस्य ब्रह्मविद् ब्रह्म एव इति अर्थः—लौकिक व्यवहारात जे हवि अर्पण करण्याचे साधन सुक्, सुवा इत्यादि भावनेने ग्रहण केले जाते, ते या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीने ब्रह्मच आहे, असा याचा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व परलेच्छा यांना युक्त होऊन केलेल शुभाशुभ कर्म, मध्ये किताहि जरी काठ लोटला तरी फल दिल्यावाचून क्षीण होत नाही, असे शावकवन असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषानेहि केलेले कम फलाचा आरंभ केल्यावाचून क्षाण होईल असे दान्त नाही पण तुम्ही नर ते समग्र विनाश पावते, असे सांगत आहे पण ते आपले फल दिल्यावाचून का वरे क्षीण व्हावे ? उत्तर—ब्रह्मवेत्त्याला सर्व दैवत ब्रह्मनात्र भासत, त्याच्या दृष्टीने कम व फलाच सावन हा दोन्ही ब्रह्मरूप आहेत त्यामुळे बाधित झालेल कम समग्र नाश पावते ब्रह्मवेत्ता ज्या साधनाने अगनात हवि दतो ते साधन ब्रह्मरूप पाहतो त्याहून पृथक् पहात नाही]

ब्रह्म हविस्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्म्य । तथा ब्रह्माप्ताविति समस्त पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र ह्यते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तृत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवन क्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

भाष्यार्थ—तथा ब्रह्म हवि-यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् अस्य ब्रह्म एव—वर सांगितलेल्याच न्यायान ब्रह्मच हवि ज हवि-तूप, दूध, दही, यव, ग्राहि, इत्यादि भावनेने व्यवहारात ग्रहण केले जाणार त या ब्रह्मज्ञाला ब्रह्मच आहे— तथा ' ब्रह्माग्नौ ' इति समस्तं पद— त्याचप्रमाणे ' ब्रह्माग्नी ' ॥ समस्त पद आहे म्ह० अममस्त पद नव्हे ब्रह्म व अग्नि या पदाचा येथे कर्मधारय समास झाला आहे ' ब्रह्म अर्पणं ' याप्रमाणे तो पृथक् पदे नव्हेन—यत्र ह्यते स अग्नि-अपि ब्रह्म एव—ज्यात होम केला जातो तो अग्निहि ब्रह्मच (ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मरूप भगवान् शम करतो)—ब्रह्मणा-कर्त्रा—ब्रह्माने म्ह० कृत्याने—ब्रह्म एव कर्ता इत्यर्थ—ब्रह्मच कर्ता-होम करणारा यजमान, असा याचा भावार्थ—यत् तेन हुतं-हवन

क्रिया तत् ब्रह्म एव—जे त्याने केलेले ह्म म्ह० हवनकर्म तें ब्रह्मच—यत् तेन गन्तव्यं फलं तत् अपि ब्रह्म एव—जे त्याच्याकडून प्राप्त केले जाणारे फल तेहि ब्रह्मच—ब्रह्मकर्मसमाधिना—ब्रह्म एव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना गन्तव्यं ब्रह्म एव—ब्रह्मकर्म-समाधिना म्ह० ब्रह्म हेंच कर्म—ब्रह्मकर्म, त्यांत ज्याची समाधि म्ह० चित्तसमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि, त्या ब्रह्मकर्मसमाधि पुरपाकडून प्राप्त केले जाणारे जें फल तेहि ब्रह्मच. [ज्ञानी पुरुषाला हवि ब्रह्मच दिसतो. ब्रह्मरूप अशांत त्या ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप हवन क्रिया केली जाते. ब्रह्मरूप कर्माभ्यं ज्याचे चित्तसमाधान आहे त्याला संपादन करण्यास योग्य अमलेले फलाहि ब्रह्मच आहे. सारांग ज्ञानी पुरुषाला क्रिया-कारक-फल-रूप सर्व प्रपंच ब्रह्मरूप भासतो. ब्रह्म ज्ञेय असल्यामुळे किंवा प्राप्य असल्यामुळे त्याला कर्मत्व आहे, असे 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' येथील कर्मशब्दावरून जाणवे.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्धयुपसृदितत्वात् एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादकं

१ रहस्यकार अवतरणात 'ब्रह्मार्पणरूप वटा-यज्ञच भागतात' असे जरी म्हणून अमले, तरी अर्थात 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म' असे म्हणतात व टीपें "अर्पणशब्दाचा अर्थ अर्पण करण्याचें साधन म्ह० पळां श्यादि, असा शाकरभाष्यात केला आहे, पण तो जरा ठिठ आहे. वापेक्षा अर्पण म्ह० अर्पण किंवा हवन करण्याची क्रिया, असा अर्थ करणें अधिक सरळ होय" असे म्हटले आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० ब्रह्माला अर्पण करणें हा वटा यज्ञच जर पुढें सांगायचा आहे तर अर्पण-हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, असा अर्थ कसा संभवेल ? हवन क्रिया ब्रह्म आहे, असे म्हटल्याने ब्रह्मार्पणरूप वटा यज्ञ होऊ शकण नाही. ज्ञानी पुरुष यज्ञाची सर्व सामग्री ब्रह्मरूप पाहतो. त्यामुळे त्याचे कर्म फळामह निवृत्त होतें, असे येथें सांगायचायें आहे. म्हणून अर्पण म्ह० हवी देण्याचें साधन—करण, हवी—कर्म अग्नि—अधिकरण, कर्ता, हवन—क्रिया व प्राप्तव्य फल हें सर्व ब्रह्म आहे, असे याचे व्याख्यान करणेंच समुचित आहे. रहस्यकाराचा 'अर्पण म्ह० अर्पणक्रिया' (गी. र. पृ. ६७६) हा अर्थ फारच सरळ आहे! इतका सरळ अर्थ आचार्यांना कसा करता येईल? अगो, येवढी "ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीने यज्ञ करणाराचे हें वर्णन ज्ञानें" असा 'ब्रह्मार्पण' या श्लोकाचा सारांग माणितला आहे. पण तो चुकीचा आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीने यज्ञ करणें, असे म्हणणें हीच पहिली चूक, कारण स्वतःच 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, अर्पण करावयाचें द्रव्य ब्रह्म' इत्यादि जो अर्थ केला आहे, त्याच्याला तें म्हणणें जुलूम नाही व अर्पणादि सर्व ब्रह्म आहे, एवढेंच या श्लोकात सांगितले आहे. ब्रह्मार्पण करणाऱ्या मनुष्याचें त्यान वर्णन नाही. या श्लोकाचा आचार्यांनी जो अर्थ केला आहे तोच समुचित व मूर्खाना पडून आहे, हें मूठ भाष्यांवरूनच वाचकांच्या लक्षात येईल. अर्पणादिकाचा निराळा अर्थ वा समवत नाही, तेहि भाष्यांत सविस्तर बगिते आहे. रहस्यकाराना हा श्लोक ज्ञानप्रकरणातील आहे, या गोष्टीने भानहि नाही. तथापि त्याने 'निमन्या व चवध्या अथवाच्या यष्टप्रकरणांतून प्रतिपादनात फार मोठा भेद आहे,' एवढें तरी म्हटलें आहे, हें लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्म ब्रह्मैव परमार्थदर्शितं
इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ।
तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ब्रह्मार्पणमंत्राचा अक्षराय सांगून तात्पर्याचे सातान-)
एवं लोकसेग्रहं चिकीर्षुणा अपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अश्रमं ब्रह्म-
बुद्ध्युपमृदितत्वात्—याप्रमाणे लोकमग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून
केले जाणारे कर्म वस्तुतः तत्त्वतः अकर्म आहे, कारण ते यज्ञमुद्धाने—सर्व यज्ञाच आहे
या भावनेने बाधित झालेले असते—त्यांतील कार्यांतरादनशक्ति नष्ट झालेली असते (पण
असे जरी असले तरी कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सम्यग्ज्ञानाला उद्देशून या श्लोकाची
प्रवृत्ति कशा झाली आहे ? उत्तर-)—एवं सति निवृत्तरुमणः सर्वकर्मसंन्या-
सिनः अपि सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतरां उपपद्यते
—असे सिद्ध झाले असता कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सर्वकर्मसंन्यासी पुरुषाच्याहि
सम्यग्ज्ञानान्या स्तुतीसाठी ज्ञानाचे यज्ञत्वसंपादन—ज्ञानामध्ये यज्ञाची कल्पना करणे—
पारच उत्तमप्रकारे उपपन्न होते [म्ह० बाह्य प्रत्यक्ष यज्ञ करण्यास असमर्थ असलेल्या
अज्ञाच्याहि सकलपमान यज्ञ जसा शास्त्रात उपलब्ध होतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाची स्तुति कर-
ण्यासाठी ज्ञानामध्ये यज्ञत्वाची कल्पना करणे तर अधिकच सयुक्तिक आहे कारण स्वा-
मुक्त ज्ञानाच्या स्तुतीचा लाभ हातो व ज्ञानाला यज्ञ समजणे, हे ज्याच्या त्याच्या स्वाभा-
वात असत आता ज्ञानाच्या ठिकाणी यज्ञत्वाचा कल्पना कशी होते ते दाखवितात-]—
अधियज्ञे यत् अर्पणादि प्रसिद्धं तत् अस्य परमार्थदर्शिनः अध्यात्मं ब्रह्म
एव इति—अधियज्ञात म्ह० वाच्य प्रसिद्ध यज्ञात जे प्रसिद्ध असलेले अक्ष सुवादि अर्प-
णसाधन, हवि, अग्नि, यज्ञमान, हवनकर्म व फल ते या तत्त्वदर्शी ज्ञान्याच्या शरारातून
ब्रह्मच आहे, अशी यज्ञकल्पना उत्तमप्रकारे समवते (पण हे यज्ञत्वसंपादन कोणत्या
प्रमाणावरून ठरवावयाचे ? उत्तर-)—अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनां एव
विशेषतः ब्रह्मत्वाभिमानं अनर्थकं स्यात्—येथे ज्ञानामध्ये यज्ञत्व कल्पना जर
विवक्षित नसती तर सर्वांलाच ब्रह्मत्व असल्यामुळे अर्पणादि काही यज्ञसंबंधी पदार्थांचाच
विशेषकर्मन ब्रह्मत्व आहे, अस सांगणे व्यर्थ होईल [ज्याअर्थी त मुद्दाम सांगितले आहे
त्याअर्थी ज्ञानामध्ये यज्ञत्वकल्पनाच येथे विवक्षित आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते]—त-
स्मात् ब्रह्म एव इदं सर्वं इति अभिजानतः विदुषः सर्वकर्माभावः—ज्या
अर्थी तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानालाच यज्ञत्व आहे, त्याअर्थी ' नदाच हे सर्व आहे ' असे जण
ज्ञान्या विद्वानाच्या मव कर्मांचा अभाव आहे [लोकसंग्रहादि काही कारणाने ज्ञान
ज्ञात्यावरहि गृहस्थाश्रमाचा त्याग न करणाऱ्या पुरुषाने अग्निहोत्रादि कर्म जरी केले तरी
ते ब्रह्मबुद्धीने बाधित होत असल्यामुळे वस्तुतः अकर्मच आहे अर्थात् लोकमग्रहार्थ कर्म
करणाऱ्याहि कमयोगी नव्हे, तत्त्वतः संन्यासाच आहे याप्रमाणे ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास न
करिता लोकमग्रहार्थ कर्म करीत असलेल्या गृहस्थाला उद्देशून या श्लोकाचा प्रशस्ति करी

होते ते मागून आता कर्मेन्यास करणाऱ्या संन्यासाभ्रमा पुरपाळा उद्देशून त्याची प्रवृत्ति करी होते तेहि मागितले आहे. या श्लोकात ज्ञानाची स्तुति केली आहे. प्रसिद्ध यज्ञात अर्पणादि जी साधनें वर्गरे आहेत, तां सर्व ज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानरूप आहेत. परमार्थदर्शी पुरुष अर्पणादि सर्व ब्रह्मच आहे, असे पाहते. त्यामुळे त्याला प्रत्यक्ष कर्मांनुष्ठान करावें लागत नाहा. अर्थात् सर्व ब्रह्मच आहे, असे जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व कर्मांचा अभाव आहे. या श्लोकात ज्ञानाच्या स्तुतीमात्र ज्ञानामध्ये यज्ञाची कल्पना केली आहे, ही गोष्ट यज्ञसाधनाना ब्रह्म म्हणले आहे, यावरूनच मिळू होते. कारण येथे स्तुति जर विवक्षित नसती, तर सर्व ब्रह्म अमराना त्यातांल अर्पणादि काहा वस्तूनाच ब्रह्म म्हणजे उपपन्न झाले नसतें.]

कारकबुद्ध्यभावात् । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञारयं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहो-
त्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादेरारकबुद्धिमत्कर्तृभिमानफलाभिसंधि-
मच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्कर्तृभिमानफलाभिसंधिरहितं वा ।
इदं तु ब्रह्मबुद्धिउपमृदितापंणादिरारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मच तत् ॥

भाष्यार्थ—(हें सर्व आत्माच आहे, व आत्म्याहून भिन्न असलेलें सर्व मिथ्या आहे, असे समजणाऱ्या विद्वानाचा कर्मांचा अभाव आहे, याविषया आणखी एक हेतु सांगतात—) च कारकबुद्ध्यभावात्—आणि कारकबुद्ध्याचा अभाव असल्यामुळेहि ज्ञानी पुरुषाला कर्मांचा अभाव आहे. (अहोपण, कर्ता, रमं, करण इत्यादि कारकबुद्धि च त्याच्याविषयी 'हो मां व हं माते' असा अभिमान यांचा अभाव जरी असला तरी कर्म कां नमावे ? उत्तर—) कारकबुद्धिरहितं यज्ञारयं कर्म न दृष्टं हि—यज्ञ-संज्ञक कर्म कर्ता-कर्मादि कारकबुद्ध्यांचून होत असल्याचें कोठेच दिसत नाहीं,—सर्व एव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबु-द्धिमत् च कर्तृभिमान-फलाभिसंधिमत् दृष्टम्—मगच अग्निहोत्रादिक कर्म 'इंशाय, करणाय' इत्यादि शब्दांनी समर्पण केलेली विशेषरूप देवता हें संप्रदान; ग्राहि-यवादि करण, इत्यादि कारकबुद्धीने युक्त असलेलें आणि 'मी यांचा कर्ता,' असा कर्तृभिमान व 'मी यांचें करण भोगीन,' ही फलाभिसंधि यांना युक्त असलेलेंच दिसतें,—उपमृदित-क्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा न दृष्टं—ज्यांतलें क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि नाह्याती झाला आहे, असें क्रिया कर्तृ-त्वाभिमानपूर्वक जी फलाभिसंधि-फलेच्छा निने राहिल असे कर्म दिसत नाहीं—इदं तु कर्म ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि—आणि ॥ ब्रह्म-ज्ञाने कर्म तर ब्रह्मबुद्धीने ज्याविषयीची अर्पणादिरारक, हवनविद्या, फल इत्यादि भेदबुद्धि यांधित ज्ञानी आहे, असे आहे—अतः तन् अकर्म एव—ज्यामुळे ते अकर्मच आहे. ['यज्ञ' हे ज्याला नांव आहे ते कर्म कर्ता-करण-संप्रदान-इत्यादि कारकबुद्ध्यांचून होतें, असे कोठेच दिसत नाहीं अग्निहोत्रादि मग कर्म इंशाय इंशता दे संप्रदान, यज्ञ-मान हा कर्ता, ग्राह्यादि पदार्थ हे करण इत्यादि कारकबुद्धीने युक्त असलेलेच दिसते,

तसेंच, मी कर्ता, अशा अभिमानावाचून कोणतेंही कर्म होत नाही. त्याचप्रमाणे कोणतेंही कर्म फलाच्या इच्छेनेच होते. त्यावाचून कोणतेच कर्म होत नाही. पण ब्रह्मवेत्त्याचें दि-
सणारें जें कर्म ते कर्मच नव्हे, कारण 'मां ब्रह्म आहे' या बुद्धीने त्याच्या कर्माची बरील सर्व
सामग्री बाधित झालेली असते. तत्त्वज्ञान झाले की, व्यापक कारकादिबुद्धि व्यावृत्त झाली
असता व्याप्य कर्महि व्यावृत्त होते जेथे जेथे कारकबुद्धि तेथे तेथें कर्म अशी व्याप्ति
दिसत असल्यामुळे कारकबुद्धि व्यापक व कर्म त्याचें व्याप्य आहे. व्यापकाच्या अभावी
व्याप्याचाहि अभाव होतो. याविषयी अनुमान-तत्त्ववेत्त्याच्या शरीरेंद्रियचेष्टा हें कर्म
नव्हे, कर्माभास आहे कारण कर्मव्यापक जें कारकादि त्याचा त्यात अभाव झ
सतो. श्रोपेतील चेष्टेप्रमाणें.]

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः'
'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः । तथा च
दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ
कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मत्तिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यवि
शेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धे
र्बाह्यचेष्टासामग्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते । अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति ॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाचे कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयी भगवानाची अनुमति
दाखवितात—) —तथा च दर्शितं—तसे गीतेंतच प्रदर्शित केले आहे—'कर्मणि
अकर्म यः पश्येत्'—कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो अ. ४-१८—'कर्मण्यभि
प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः'—तो कर्मांमध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी काही
करीत नाहीच ४-२०.—'गुणा गुणेषु वर्तन्ते'—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्ये
प्रवृत्त होतात. ३-२८.—नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्—गुण
तत्त्ववेत्त्याने मा काहीच करीत नाही, असे जाणावे ५-८—इत्यादिभिः—इत्यादि वा
क्यांना ठिकठिकाणी तसे दाखविले आहे. ('अहोपण, तत्त्वज्ञाना दृष्ट कर्म नाही, असे
जरी सांगितले असले तरी त्याचें कारण तसेच राहत असल्यामुळे पुन. कर्म संभवेत !'
उत्तर—) —च तथा दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्धि-उपमर्दं
करोति—आणि तसे दाखविणारे भगवान् ठिकठिकाणी क्रिया-कारक फलभेदबुद्धीचा
निषेध करितात—ती बुद्धि सर्वथा घालवितात. (अर्थात् अविद्वानाप्रमाणे विद्वान् जरी
कर्म करीत आहे, असे वाटले तरी त्याचें कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयी दृष्टान्त
देतात—) —च काम्य-अग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः
दृष्टा—कारण काम्य अग्निहोत्रादिकांतील कामाची निवृत्ति झाली असता काम्य अग्नि-
होत्रादिकांची हानि होते, असे आपण पाहिले आहे. [स्वर्गाच्या कामनेनें जांवर काम्य-
होत्रादि कर्म पुरुष करीत आगतो तोवरच ते काम्य त्यांतील स्वर्गकामना नाहीरी झाली
थी त्या कर्मांला काम्यत्व राहत नाही. अतो, इतराच्या कर्मांप्रमाणे विद्वानाचें कर्महि फल-
चा आरंभ करील, अशी संका बोली घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात—] —तथा मत्ति-

पूर्वक अमतिपूर्वकादीनांकर्मणां कार्यविशेषस्य आरंभकत्वं दृष्टं—तसेच, हे कर्म असे करावे, याचे फल मोगावे, या मतिपूर्वक म्ह० अशा भावनेने केलेल्या व तशा मतिपूर्वक न केलेल्या म्ह० तशा भावनेने न आचरिलेल्या कर्मांना विशेष कार्याचे आरंभकत्व प्रसिद्ध आहे बुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचे फल निराळे व अबुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचे फल निराळे दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचे फल एकच नाही किंवा एकसारखेही नाही —तथा इह अपि ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित-अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः विदुषः याहाचेष्टामात्रेण कर्म अपि अकर्म संपद्यते—तसेच येथे या-निद्वय-करणातसुद्धा ज्याचा अर्पणादिकारक-त्रिया फलभेदबुद्धि ब्रह्मज्ञानाने मांडित झाला आहे त्या विद्वानाचे केवळ याचवेष्टेने होणारे कर्मांहि अकर्म बनते—अतः समग्रं प्रचि-लीयते इति उक्तं—म्हणूनच वर 'समग्रं प्राप्तिायते' फलासह कर्म नाश पावते असे म्हटले आहे [बुद्धिपूर्वक केलेले कर्म व बुद्धिपूर्वक न केलेले कर्म यांच्या फलात फारच मोठे अंतर पडते. त्याच न्यायाने या विद्व प्रकरणात सुद्धा ज्या निद्वानाचे त्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि ब्रह्मबुद्धीने याधित झालेली असते, त्याचे कर्म केवळ शरीरेंद्रियचेष्टारूप असतें मनापामून-अहंकारपूर्वक नसतें म्हणून ते अकर्म, जन्मरूप बंध उत्पन्न कर-णारे ते कर्म नव्हे]

अस केचिदाहुर्षद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मं निलपणादिना पञ्चविधेन कारका-त्मना व्यवस्थितं सत्सदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिवुद्धिनिवर्त्यते किं रजर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते । यथा प्रतिमार्द्रा विष्ण्वादिवुद्धिर्विद्यया वा नामार्द्रा ब्रह्मबुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ' ब्रह्मार्पणं० ' या श्लोकाचे स्वमिद्वान्ताप्रमाणे व्याख्यान क-रून प्राचीन व्याख्यानाचा अनुवाद करितात—)—अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि—जे ब्रह्म ते अर्पणादिक (प्रसिद्ध वस्तूच्या उद्देशाने अप्रसिद्ध व-स्तूचे विधान करणे उचित असताना येथे अप्रसिद्ध ब्रह्माच्या उद्देशाने प्रसिद्ध अर्पणादिनाच विधान कसे केले आहे ? उत्तर—)—ब्रह्म एव किल अर्पणादिना पंचविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्—ब्रह्मच शरीरर अर्पणादि पाच प्रकारच्या कारक-रूपाने व्यवस्थित होणाने—तत् एव कर्म करोति—तेंच कर्म करते [मध्यम कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान व आचरण या पाच कारकरूपाने अवस्थित होते तच त्या त्या कारकरूपाने बनून कर्म करते, असे मानलेले असल्यामुळे ब्रह्म अप्रसिद्ध नाही, ते प्राप्ति-द्वय आहे त्यामुळे त्याचा अनुवाद करून अर्पणादिनामप्ये त्याच्या दृष्टाचे विधान करण यात कोहीच विरोध नाही, असा याचा भाष्यार्थ या शब्दांवरून मिद्वान्तप्रमाणे विशेष कोणता आहे ते सांगतात—]—तत्र न अर्पणादिवुद्धिः निवर्त्यते किंनु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते—त्या पक्षा अर्पणादिकाविषयीचा बुद्धि निवृत्त केला जात नाही, तर त्या अर्पणादिकांत ब्रह्मबुद्धीचे आधान बसू जाते (अर्पणादिकां मध्ये करणमाची जा मध्यबुद्धि ताच दोन दृष्टान्तांना स्पष्ट करितात—)—यथा प्रति-मार्द्रा विष्ण्वादिवुद्धिः यथा वा तामार्द्रा ब्रह्मबुद्धिः इति—ज्याप्रमाणे प्रति-

लब्ध्वा परं शान्तिं—' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुति एव कुर्वन् अध्यायः
उपश्रीणः—' इत्यमय यज्ञाहूत ज्ञानयज्ञ अधिगम श्रेयस्कर, (श्लो. ३३) 'ज्ञान होताच
मोक्षारयशानि तत्काल प्राप्त होते' (श्लो. ३९) इत्यादि वचनानां सम्यग्दर्शनाची स्तुति
करितच हा अध्याय संपन्न आहे—तत्र अस्मात् अग्रक्रमेण प्रतिमायां विष्णु-
दृष्टिः इव अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम्—तेन 'ब्रह्मार्पणं'
या मन्नात् अस्मात्—उपासनेनैव प्रकरण नमतानां प्रतिमेमध्ये जशी ब्रह्मदृष्टि व्याप्रमाणे
अर्पणादिकामध्ये ब्रह्मदृष्टि सांगितला जाते, असे म्हणण अनुपपन्न आहे (ज्ञानप्रकरणात
उपासनेचा विधि सांगणे अयोग्य आहे)—तस्मात् अयं श्लोकः यथाव्याख्या-
तार्थः एव—म्हणून हा श्लोक आम्हा जसे वर व्याख्यान केले आहे, तशा अर्थाचाच
आहे [इतराच बराल व्याख्यान सयुक्तिक नमन्यामुळ आचार्य म्हणतात 'ब्रह्मार्पणं'
या श्लोकाचा आम्हा केलेला अर्थच बरोबर आहे] २४

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

अन्यथार्थ—अपरे—काहा—योगिनः—योगी म्ह० कमंड लोक—दैवं एव
यज्ञं—दैवच यज्ञ—इह—जिण इत्यादि देव ज्वात पूजले जातात असा यज्ञ—पर्युपास-
ते—करितान—अपरे—दुमरे काही ब्रह्मवेत्ते—ज्ञाननिष्ठ—यज्ञं—आत्म्याला—मुद्धपादि
उपाधिमुक्त जावाला—ब्रह्माग्ना—ब्रह्मरूप अग्नात—यज्ञेन एव—निरुपाधिक पर-
ब्रह्मस्वरूपाने—उपजुहति—हवन करितान २५

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैव
मेवेत्यादिना—दैवमेव देवा इत्यन्ते येन यज्ञेनामा दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञ योगिनः
कर्मिण पयुषामने कुर्वन्तीत्यर्थ । ब्रह्माग्ना " सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म " " विज्ञान
मानन्द ब्रह्म " " यन्माभाउपरीक्षाइह " " य आत्मा सर्वान्तर " इत्यादिवचनो-
पमशानायादिसर्वमपारधमवर्जित नेति नेतीति निरस्तादोषविशेष ब्रह्मशब्देनोच्यते ।
ब्रह्म च तद्विश्वस्य होमाधिकरणवदिवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो
यज्ञ यज्ञशब्दाच्च आत्माऽऽत्मनाममु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमामान यज्ञं परमार्थत
परमेव ब्रह्म सन्त बुद्धयाउपाधिमयुक्तमध्यस्तमर्वापाधिमरुमाहुतिरूप यज्ञेनवाऽऽम-
नैवोक्तलक्षणनोप जुहति प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनां निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपे-
णैव यदर्शन म तस्मिन्दोमस्त कुर्वन्ति ब्रह्मार्मकवर्तमाननिष्ठा मन्यामिन इत्यर्थ ।
मोक्ष सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मापणमित्यादिश्लोके
'श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ञानयज्ञः परतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य संपाद्य अधुना तत्स्तुत्यर्थ 'दैव-
मेव' इत्यादिना अन्ये अपि यज्ञाः उपक्षिप्यन्ते—' ब्रह्मार्पणं ' या श्लोकात

संन्यज्ज्ञानाला-आमज्ज्ञानाला यज्ञत्वं संपादनं करुणं म्हे० आत्मवेत्ताची सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि हाच ज्ञानयज्ञ आहे, असें मागून जाता त्याच्या स्तुतीसाठी 'देवमेव०' इत्यादि श्लोकानें दुसऱ्या यज्ञाचाहि उल्लेख-निर्देश केला जातो—दैवं एव-देवाः इत्यन्ते येन यज्ञेन असौ दैवः यज्ञः तं एव यज्ञ—ज्या यज्ञाच्या योगाने देव पूजले जातात तो देव यज्ञ, त्याच देवयज्ञास—अपरे योगिनः-कर्मिणः पर्युपासते-कुर्वन्ति इत्यर्थः—दुसरे योगी म्हे० कर्माधिकारी गृहस्थ अनुष्ठितात कर्माधिकारी गृहस्थ देव यज्ञच करितात, अमा याचा भावार्थ,—ब्रह्माग्नी—ब्रह्मरूप अग्नीमथ्ये, (ब्रह्मशब्दाचा अर्थ भृतीच्या आधाराणें स्पष्ट करितात—) सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म—सत्य-ज्ञान-अनन्त म्हे० अबाधित, अज, विद्रूप अपरिच्छिन्न ब्रह्म [त्याचेंच परमानंदत्वांनं परम पुरुषार्थत्वं सांगतात—]—विज्ञानं-आनंदं ब्रह्म—जें विज्ञान व आनंदरूप ब्रह्म [ब्रह्म विज्ञानाचा आधार अमन्यामुळें त्याचें ज्ञानत्वं गांण आहे, असें कोणा म्हणेल म्हणून—]—यत् साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्म—जें साक्षात् अपरोक्ष-स्वयंप्रकाश ब्रह्म आहे, [अहोपण जाण व ब्रह्म हा विभाग असताना ब्रह्माला अपरिच्छिन्नत्व कम ? उत्तर—]—यः आत्मा सर्वां स्तरः—जो आत्मा सर्वांच्या अन्तर्गतामा आहे,—इत्यादिवचनोक्तं अशनायादि-सर्वसंसारधर्मवर्जितं—इत्यादि वचनानी सांगितलेलें, भूक, तहान इत्यादि सर्व संसारधर्मपंडित—नेति नेति इति निरस्त अशेषविशेषं—स्थूल मव्हे, सूक्ष्म मव्हे इत्यादि निषेधपर वाक्याना ज्यातील सर्व विशेष सर्वथा घालविले आहेत, असें तत्त्व—ब्रह्मशब्देन उच्यते—ब्रह्मशब्दानें सांगितलेलें आहे—ब्रह्म च तत् अग्निः च सः होमाधिकरणत्वविषयक्षया ब्रह्माग्नि—त्रय हाच अग्नि, होमाचें अधिकरणत्व मागावयाचें असल्यामुळे त्याच ब्रह्माग्नि म्हण्टे आहे—तस्मिन् ब्रह्माग्नी अपरे—अन्ये ब्रह्मयिद् यज्ञ—त्या ब्रह्माग्रात दुसरे ब्रह्मवैते यज्ञाला—यज्ञशब्दाचाऽर्थः

१. रहस्यकार "आता देवतेदिज्ञानें अथवा काम्यबुद्धीने केलेल्या यज्ञाचें स्वरूप माग. माग—"अग्ने या होमकाम अवतरण देतात. पण देवतेदिज्ञानें केलेला यज्ञ म्ह० काम्य यज्ञ, ही ममभूत योग आहे वारण निमन्या अध्यायात सांगितलेला यज्ञ देव यज्ञच आहे पण तो काम्य नव्हे रहस्यकारहि त्याला काम्य म्हणतार नाहिन मग येथेंच देव यज्ञ काम्य कसा झाला ? वस्तुतः या प्रकरणात मन त्रय माधनाना मुख्य व गौण वृत्तीने यज्ञ म्हणावयाचें आहे काम्य यज्ञाचा येथें काहा मवध नाही शिवाय ' योगिन पर्युपासने ' अग्ने म्हणें आहे, हेहि लक्षण ठेविलें पाहिजे

२ आचार्य येथील 'योगिन' या पदाचा अर्थ 'कर्मिण' असा नसिताना, हे लक्षण ठेवण्यामागे आहे त्यावरून प्रकरण, पूजाचर मवध, आमशामन ग्रन्थ यांकरे पाहूनच प्रत्येक शास्त्राचा अर्थ आचार्य वरिष्ठान व हीच मीनामात्राप्रमाणें ग्रंथ लावण्याची निरीप पद्धति आहे, हे माधनान्या लक्षात घेवून अग्ने अमृतहि रहस्यकार जाणावादि मन्याम-मर्मावावर माधनान्या अग्रह, ओझाना, कमजवचनानी उपेक्षा, इत्यादि आरोप कर-ण्याम लक्षणां आहेत हे आचार्य नव्हे का ? पण त्याहापेक्षा ने स्वतः आपल्या व्याख्यानात नेच नेच बारबार करिताना, हा स्थान त्या त्व त विरोध मौख आहे

आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तं यज्ञं-आत्मानं-येधे यज्ञशब्दा-
चा अर्थ आत्मा आहे कारण आत्म्याच्या नावात यज्ञशब्दाचा पाठ आहे, त्या यज्ञाला
म्ह० आत्म्याला-परमार्थतः परं एव ब्रह्म सन्त बुद्ध्यादि उपाधिसयुक्त
अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूप-वस्तुतः परब्रह्मच असलेल्या बुद्ध्यादि-
उपाधीं सा सयुक्त झालेल्या, ज्याच्यावर उपावाचे सर्व धर्म आरोपिले आहेत, अशा आहुतिरूप
यज्ञास-यज्ञेन एव उक्तलक्षणेन आत्मना एव उपजुह्वानि प्रक्षिपन्ति-यज्ञानव
म्ह० वर ज्याचे लक्षण सांगितले आहे, अशा आत्म्यानेच हवन करितात, त्याचा प्रक्षेप-त्याग
करितात-सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेण एव
यत् दर्शन सः तस्मिन् होमः- सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूपानेच
जे पाहणे, तो त्यात होम होय-ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः सन्यासिनः तं
कुर्वन्ति इत्यर्थः-ब्रह्म व आत्मा याचे एकत्वरूप जे ज्ञान, तज्जिष्ठ झालेले-ज्ञाननिष्ठ
सन्यासी तो होम करितात, असा भावास-सः अथ सप्रत्यदर्शनलक्षणः यज्ञः
' ब्रह्मार्पण० ' इत्यादिरुक्तैः देवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपक्षिप्यते-तो हा ज्ञान-
रूप यज्ञ 'ब्रह्मार्पण०' इत्यादि श्लोकाना देवयज्ञादिक यज्ञामध्ये टाकला जातो देवादियज्ञात
त्याचा समग्र केला जातो (कशासाठी उत्तर-)-'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः
परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थः-अनुना, द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (श्लो १३)
इत्यादि श्लोकांनी ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठी त्याचा देवादि यज्ञात गणना केला जातो
[ज्यात देवतांना उद्देशून होमहवन केले जात, तो देवयज्ञ काही कमाधिकारी गृहस्थ
करितात दुसरे ज्ञाननिष्ठ सन्यासा सत्य ज्ञान अनन्त विज्ञान आनन्द साक्षात् अप-
रोक्ष-सर्वांतर आत्मरूप ब्रह्माभावात आत्म्याचा होम करितात. सोपाधिक आत्मा निरुपा-
धिक ब्रह्मरूप आहे, अस पाहताना आत्मा बुद्ध्यादि उपाधींना सयुक्त झाल्यामुळे त्या
च्यावर उपावाचे सव धर्म लादले जातात त्यामुळे तो परब्रह्माहून अगदी भिन्न आहे,
असा भ्रम होतो, तो घालविण्यासाठी ज्ञाननिष्ठ त्या सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक
ब्रह्मतत्वात लय करितात पुढे १३ व्या श्लोकात ज्ञानमज्ञाचा स्तुति करावयाची
अमर्त्यामुळे येथे देवयज्ञादिकां त्याची गणना केला आहे असा याप्रमाण
येथे गृहस्थाच्या प्रसिद्ध मुख्य यज्ञाची प्रथम गणना करून नंतर ज्ञाननिष्ठाच
ब्रह्मात्म्यज्ञान हाहि यज्ञच आहे, असे गौणवृत्ताने म्हणले आहे यज्ञातल गुण यांत
दाखविण्यासाठी सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मरूप अव्यात सवमसारधर्मवाजत
निर्विरोपस्वरूपाने होम करिताना, असे म्हणले आहे] २०

१ पण गृहस्थकार या शीवाच्या उचरापाचा असा अर्थ करितात- 'आणि वित्तिये ब्रह्मा
ज्ञान यज्ञानेच यज्ञाचे यज्ञन करितात' पण यथाला वित्तिये म्हणजे कोण याचा काढाच उल
गडा करीत नाहीत पूर्वाधानाळ यागिन 'दग्धाचा अर्थ करताना मात्र 'वित्तिये' असा
योगी' असे म्हणतात आणि 'वैश्वदेव' या शब्दाचा अर्थ करताना 'ब्रह्मबुद्ध्याच्या जेवना देवा
निष्ठाच्या उद्देशाने यज्ञ करिताना,' असे म्हणताना पण वार्ताला 'ब्रह्मबुद्ध्याच्या जेवना' हे
शब्द त्याच्या पदार्थाचे अर्थात विवाच येथून पुढे महा शब्दाने मुख्य व गौण यज्ञाची गणना

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

अन्वयार्थ—अन्ये—दुसरे योगी—श्रेय-साधनाचे अनुष्ठान करणारे—श्रोत्रादीनि
इन्द्रियाणि—श्रोत्रादिक इन्द्रिये—संयमाग्निषु—पाच इन्द्रियाच्या पांच प्रकारचा
संयम—निग्रह हेच अग्नी, त्यात—जुहति—होमितात. इन्द्रियाचा संयमाग्नीत होम क-
रितात.—अन्ये—दुसरे काही योगी—शब्दादीन् विषयान्—शब्द, स्पर्श, रूप,
रस व गंध, या—वरील श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियाच्या—विषयास—इन्द्रियाग्निषु—इन्द्रियरूप
अग्नीत—जुहति—होमितात. २६.

करावयाची अमत्यामुळे त्या शब्दाच्या येथे काही उपयोगहि नारा वस्तुन' या श्लोकाच्या
पूर्वांशांत गृहस्थाश्रमा' अग्निहोत्र पंचमहायज्ञादि श्रान स्मार्त कर्मे करितात व हाच मुख्य
यज्ञ आहे, हे विवक्षित आहे आणि उत्तरार्धात 'मन्यामाश्रमी ब्रह्मरूपी अग्नीत मोपाधिक
आत्म्याचा आत्म्यानेच होम करितात म्ह० सोपाधिक आत्म्याच्या निरुपाधिक स्वरूपानें ब्रह्मरूप
पाहतात,' असा अर्थ विवक्षित आहे 'ब्रह्मापंग०' २४ या श्लोकात सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञाचीच
इतर यज्ञांमध्ये गणना करण्यामाठीं येथे पुन त्याचा अनुवाद केला आहे. पण रहस्यकारा-
नी 'यज्ञ' व 'यज्ञेन' हा दोन पदे दिसताच या श्लोकाचा पुरुषमूक्तांतात 'यज्ञेन यज्ञ अय-
जन्म देवा' या मन्त्राचा मवध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे पण तो फसला आहे कारण
येथे दैवयज्ञ कर सांगितला असून तो प पुरुषमूक्तांतात यज्ञ यात फारमा करक नाही. नोंहि
दैवयज्ञच आहे शिवाय 'ब्रह्माग्नी' अने येथे पद अमत्यामुळे हा मुख्य यज्ञ नमून गौण
आहे, हें उघट होतें कारण मुख्य यज्ञात अग्नि, हवि वगैरे प्रत्यक्ष अमतात व गौण यज्ञात
त्याचा कल्पना केलेला असते. पुरुषमूक्तांतात यज्ञात 'ब्रह्म हाच अग्नि' अशी कल्पना केलेली
नाह्या यास्तव या ज्ञानयज्ञाचा पुरुषमूक्तांतात यज्ञाचा काही मवध नाही रहस्यकारांनीं
जो त्याचा मवध लावून दाखविला आहे, तो अतिशय लपटीत आहे. ते म्हणतात 'सृष्टी-
च्या आरम्भा झालेच्या या यज्ञात ज्या विराटरूपा पद्वे हवन केलें, तो पशु व ज्या देवाचें
यजन केलें तो देव, हे ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत हें उघट आहे' पण यावर आम्हां असें म्ह-
णतो का, सर्वच जर ब्रह्म आहे, तर पशु व देव हेहि ब्रह्मरूपच असेल पाहिजेत, हें निराळें
सागावयासच नको. ब्रह्मज्ञानी सर्वांलाच ब्रह्म मानीत हें उघट आहे, पण पुरुषमूक्तांतात
यज्ञ ज्या देवाना केला, त्याची तशा भावना नव्हती त्यामुळे कर्मकांडातील द्रव्य-देवतामय
यज्ञ व हा ज्ञानकांडातील ज्ञानमय यज्ञ हे अगदा पृथक् आहेत तसेच, 'सृष्टांतील सर्व पदा-
यांत नेहमीच ब्रह्म भरलेलें असल्यामुळे निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करीत अमता ब्रह्मानें-
च नेहमी ब्रह्माचें यजन होत असतें, असें जें २४ व्या श्लोकात वर्णन आहे तेंच तत्त्वदृष्ट्या
सरे होय' असे ते रहस्यकार म्हणतात, तेहा निर्मूल आहे. २४ व्या श्लोकांत 'निरिच्छ
बुद्धीनें सर्व व्यवहार करणें' वगैरे काही सांगितले नाह्या, हें त्या श्लोकाचा भाष्यार्थ वाचल्यावर
पाचकाच्या लक्षान आलेच जमेल. अर्थाद रहस्यकाराच्या या सर्व निराधारकल्पना आहेत,

श्रोत्रादीर्नाति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा पुत्राग्निस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । 'शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति' इन्द्रियाण्येवाग्निस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होम मन्यन्ते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आणखी दोन गोंण यज्ञ—‘श्रोत्रादीनि०’ इति—‘श्रोत्रादीनि०’ या श्लोकाने सांगतात—अन्ये-योगिनः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु दुसरे योगी श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इन्द्रिये संयमरूप अर्गात होमितात (अहो पण बाह्य इन्द्रियाचा मनात जो संयम करावयाचा तो एकच असल्यामुळे ‘संयमाग्निषु’ असे बहुवचन का योजले आहे’ उत्तर—)—प्रतीन्द्रियं संयमः भिद्यते इति बहुवचनं—प्रत्येक इन्द्रियाचा संयम भिन्न भिन्न आहे, म्हणून ‘संयमाग्निषु’ असे बहुवचन आहे. (समासाचा विग्रह)—संयमाः एव अग्नयः तेषु जुह्वति—इन्द्रियसंयमं एव कुर्वन्ति इति अर्थः—संयम हेच अग्नि आहेत, त्यात इन्द्रियाचा होम करितात, इन्द्रियसंयमच करितात, असा भावार्थ. [प्रत्याहाराचे अधिकरण या रूपाने अवस्थित असलेल्या मनो-रूप संयमाना होमाचे आधारत्व आहे. म्ह० मनोरूप संयमात इन्द्रियाचा होम करावयाचा आहे. म्हणून त्यांना अग्नि म्हटले आहे बाह्य व आंतर इन्द्रियाचा मनात प्रत्याहार करितात, असा याचा भावार्थ. ॥ निसरा संयमयज्ञ होय]—अन्ये शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति—दुसरे शब्दादि विषयाचा इन्द्रियाग्नीत होम करितात.—इन्द्रियाणि एव अग्नयः तेषु इन्द्रियाग्निषु जुह्वति—इन्द्रिये हेच अग्नि, त्या इन्द्रियाग्नात विषयाचा होम करितात. (अहो पण इन्द्रियांनी विषयाचा उपभोग सर्वच घेतात. त्यात विशेष काय आहे ? उत्तर—)—श्रोत्रादिभिः अविरुद्धविषय-ग्रहणं होमं मन्यन्ते—श्रोत्रादि इन्द्रियांना अनियुद्ध विषयाचें ग्रहण करणें, याला ते होम मानतात [म्ह० विहित निषिद्ध विषय सोडून प्राप्त झालेल्या ते विषयांना रागद्वेषरहित होत्साते त्या त्या इन्द्रियांना भोगतात.] २६.

१ रहस्यकार म्हणताना—“श्रोत्रादि (कान, डोळे इत्यादि) इन्द्रियाचा” २७६ पण श्रोत्रादि म्ह० कान, डोळे वगैरे नष्टे कान, डोळे, तोंट, नाक हे गोलफ जमून त्याताळ देऊन, पाहण वगैरे क्रियांची जा सूक्ष्म साधनें ताच श्रोत्र, चक्षु, इत्यादि इन्द्रियें होत.

२ या श्लोकात जे हे दोन यज्ञ मागितले आहेत, त्याचें स्पष्टाकरण रहस्यकार टीपेंत असें करितात. “(१) इन्द्रियांचे संयमन करणें म्हणजे त्यास योग्य मयादेच्या आत आपापले व्यवहार करू देणें, (२) इन्द्रियांचे विषय म्हणजे उपभोग्य पदार्थ सर्वस्वी सोडून देऊन इन्द्रियें अजिबात मारून टाकणें,” पण हे स्पष्टीकरण मुद्याला सोडून आहे ‘श्रोत्रादिक इन्द्रिये मयमात्रान् होमितात,’ असें मुद्यात म्हटलें आहे व ‘श्रोत्रादि इन्द्रियांचा संयम करतात,’ हा त्याचा सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ‘त्यास योग्य मयादेच्या आत आपापले व्यवहार करू देणें,’ हा अर्थ कोटून व का काढताना हे त्याच त्यामच माहीन ! येथे त्यांना २८ असलेल्या कर्मयोगाचा काही मकष नाही, वेगळा अशी ओडाताण करण्याचें वस्तुतः काही

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

अन्यथार्थ—अपरे—दुसरे वाही सायक—सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि—सर्व इन्द्रियाची कर्मे—च—व—प्राणकर्माणि—प्राणापानादि वायूचा कर्म—ज्ञानदीपिते—विवेकज्ञानाते प्रदाम झाले—या—आत्मसंयमयोगाग्नौ—आत्मसंयमरूप योगाग्नौ—जुहति—होमिनात २७

किं च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्त्वमोण्याहुत्वनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्म-संयमयोगाग्नौ प्रारमन्ति संयम आत्मसंयम स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोद्गमभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किंच सर्वाणि इति—‘सर्वाणि०’ या श्लोकांत आणखी एक यत्ने मागतात—सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि—इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि—

कारण नव्हते ‘येथे जे वस्तू मागितले आहेत, त्या निरनिराळी मागणें आहेत याग्नव त्याचा अनुवाद जगाचा तमाच करणें उचित होय भगवानांना तो तसाच केला आहे. पण रहस्यकार त्याच्या वर्या ओढाणाच करीत आहेत त्या वहा तसेच, दुसरे नित्येक शब्दादि विषयाना इन्द्रियाग्राण होमिनात म्ह० अनिषिद्ध विषयाचें मेवत करिनात, अमा उत्तरापाचा मरळ अर्थ अमतांना ‘इन्द्रियाने विषय मवत्या मोडून देऊन इद्रियें अविवात माहून टाकणें’ हे रहस्यकाराचें स्पष्टाकरण मूळ गप्पाच्या अगदा उलट दिशेला व्हावें आहे. विषयाचें इद्रियाग्राण दवत करिनात म्ह० विषयापभोग घेनात, अमाच अर्थ होतो. पण रहस्यकार ‘विषय मवत्या मोडून इद्रियाना अविवात मागणें’ अमा त्याचा भलताच भावार्थ विनाकारण काडीत आहेत अमो, पुढे पृ. ६७७ मनुस्मृत्याला ‘‘पतानये महा-यष्टान् यष्टनाम्यदिशे जना । अर्नाहमाना मनस इद्रियेध्वेव तुष्टवति०’’ इत्यादि अ ६ श्लो २७-२८ आता ॥ उल्लेख करून ‘‘२७’’ या श्लोकात मागितलेल्या क्रियाग्रादि पचमहा-यष्टांपेवता माहा गृहस्थ बाय पंडित न करता इद्रियामध्ये क्पातिवाच्या ज्ञानाचा भवय करूनच हे पचमहा यष्टादन करितात वाहा अग्रांत गृहस्थ बाय व प्राणवायु यामध्ये केलेला यष्ट अथवा पच येतो, असे ज्ञानून वातान प्राणाचा व प्राणव वातना होम करिनात व किनेक अग्रनिष्ठ प्राणा केवळ ज्ञानभयच वष्ट करिनात ‘‘अमे मागितले आहे, अमे गृहस्थान पण ते मनुकीन वातन रहस्यकाराच्या ‘प्रवच ज्ञाना पुण्यात राजाघर कम येथेच पाहिजे’ या भाषणाचा अगदा विरोधी आहे येथे तर मनु अग्रनिष्ठ गृहस्थाग्रादि मागाय पचमहायष्ट न करिता त्याचे इद्रियमयम व न न वात मयादन करावयात मागत अहेत. वरुदांना तर देवदत्त, ‘‘स्वेच्छयेन अग्रनिष्ठान’ वेदसंन्यासिना गृहस्थानामपि विषय’’ अमे रहस्य म्हटले आहे. म्ह. या हीन स्वेच्छने अग्रनिष्ठ वेदसंन्यासः गृहस्थापेदि विधि सांगितले आहेत, अष्टा भावार्थ.

सर्वं इंद्रियस्मै—इंद्रियाचा ऐक्ये, पाहणे इत्यादि कर्मे—इंद्रियकर्म—तथा प्राणकर्मणि—
 प्राणः वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्मणि आकुंचन-प्रसारणादीनि—तथाच
 प्राणकर्म—प्राण म्ह० शरीरातील वायु त्याचा कर्म आकुंचन प्रसारण इत्यादि—तानि च
 अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ—आत्मनि संयमः आत्मसंयमः सः एव योगा-
 ग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ—ता सर्व इंद्रिय-प्राणकर्म दुसरे योगी आत्म-
 संयमयोगाग्नौ—आत्म्यामध्ये जो संयम तोच आत्मसंयम, धारणा-व्यान-समाधि-रूपसंयम,
 सोच योगाग्नि, त्या आत्मसंयमयोगाग्नौ—जुहवति—प्रक्षिपन्ति—होम करितात—
 त्याचा प्रक्षेप—त्याग करितात—ज्ञानदीपते—स्नेहेन इध प्रदीपिते विवेकविज्ञानेन
 उज्ज्वलभावं आपादितं प्रविलापयन्ति इत्यर्थः—ज्ञानाने दीपित केलेल्या यो-
 गाग्नौ—तेलाने प्रदीप जसा प्रदीप करितात, त्याप्रमाणे विवेकविज्ञानाने उज्ज्वलभावास
 प्राप्त केलेल्या योगाग्नौ इंद्रियकर्म व प्राणकर्म यांना अत्यंत लीन करितात, असा याचा
 भावार्थ [त्यांना त्यात मिळवून सोडतात सर्व व्यापाराचा निरोध करून आत्म्यामध्ये
 चित्ताचे समाधान करितात] २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

अन्यार्थ—द्रव्ययज्ञाः—सत्पाना द्रव्याचा विनियोग यज्ञाच्या भावनेने जे करि-
 तात, ते द्रव्ययज्ञ होत —तपोयज्ञाः—जे तपश्चर्या करितात, ते तपोयज्ञ,—तथा
 अपरे योगयज्ञाः—तमेच जे दुसरे योगाग्न्याचा अभ्यास करितात, ते योगयज्ञ,—
 स्वाध्याययज्ञाः—जे ऋग्वेदादिकांचे यथाविधि अभ्यास—अभ्यास करितात, ते स्वा-
 ध्याययज्ञ—ज्ञानयज्ञा —जे शास्त्रार्थाचा अभ्यास करून शास्त्रार्थज्ञान संपादन करितात,
 ते ज्ञानयज्ञ,—संशितव्रताः यतयः—व ज्यांना व्रते अतिशय तात्पर्य केले आहेत,
 असे यती—सन्यासी हे यतयज्ञ होत. २८.

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः,
 तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो
 यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाय-
 म्भावो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते
 ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यग्निश्चतानि तत्कृतानि तीक्ष्णीकृतानि
 व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—‘द्रव्य०’ इति—‘द्रव्ययज्ञा०’ या श्लोकेने सहा यज्ञ सांगतात.

—द्रव्ययज्ञाः—ये तीर्थेषु द्रव्यविनियोग यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञाः

—द्रव्ययज्ञ म्ह० जे सत्पाना द्रव्याचा विनियोग यज्ञबुद्धीने करितात ते द्रव्ययज्ञ होत.

—तपोयज्ञाः—ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः—तपोयज्ञ म्ह० जे यज्ञबुद्धीने तप

करणारे ते नियमज्ञानं तपोयज्ञं होत.—योगयज्ञः—प्राणायामप्रत्यहारादिलक्षणः योगः यज्ञः येषां ते योगयज्ञाः—योगयज्ञं म्ह० प्राणायाम-प्रत्यहारादिरूप (यम-नियम-आसन-धारणा-ध्यान-समाधि यासह अष्टांग)योग हाच ज्याचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ होत.—तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः च—स्वाध्यायः यथाविधि क्रमादि-अभ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः—त्याचप्रमाणे दुसरे स्वाध्याय म्ह० यथाशास्त्र-पूर्वकडे तांड करणे, हातात पवित्रक घालणे, इत्यादि अंगविधींचे उद्घनन न करिता-दृग्गादिकाचा अभ्यास हाच ज्याचा यज्ञ आहे ते स्वाध्याययज्ञ होत.—च ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं-शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः—आणि ज्ञानयज्ञ-ज्ञान म्ह० शास्त्रार्थाचे परिज्ञान, तांचे ज्याचा यज्ञ आहे ते ज्ञानयज्ञ—यतयः—यतनशीलाः—यतां म्ह० यतनशील-प्रयत्नशील—संशितव्रताः—सम्यक्शितानि तनूकृतानि-तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः—संशितव्रतां म्ह० उत्तम प्रकारे ज्यांना तसें दित-तनु-तीक्ष्ण, अति चट केलेला जाहंत ते संशितव्रत होत. (अथवा हा ज्ञानयज्ञ होय.) १८.

अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अन्वयार्थ—अपने—दुसरे काही मुमुक्षु—अपाने—अपान वायूत—प्राणं—प्राणाल—तथा—त्याचप्रमाणे—प्राणे—प्राणवायूत—अपानं—अपानाल—जुहति—होमितात—प्राणापानगती—प्राण व अपान यांच्या गती—रुद्धा—बंध करून—प्राणायामपरायणाः—प्राणायामात परायण होताना २९.

किंच अपानं इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरयाम्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति रेचकायं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगतीं मुमुक्षामिकाभ्यां वायुनिर्गमनं प्राणस्य गतिमन्निर्दोषयेणाधोग-

१ रहस्यकार 'स्वाध्याय' म्हणजे जित्ये स्वकर्मानुष्ठानरूप वय 'अग्ने' म्हणताना, या नां अर्थ बरोबर नाही. स्वाध्यायशब्दाचा तमा अर्थ होत नाही. याच अर्थाना योगपद लागून तो वय भागितला आहे, त्याचा अर्थ वययोगरूपी वय असा केला पाहिजे. कारण पुढील २० व्या श्लोकात 'पूरय, रेचय, कुर्वय' या शब्दांना युक्त अर्थाना प्राणायाम भागितला आहे व त्याच भागितला योगरूपी वय आहे, असे म्हणताना, या अगदी आत्मो मारितलेला जो देवयज्ञ तोच वैदिक वययोग अमनाना शिवाच्या वययोगाच्या यांना परतीन वयच्या पून वयविने अयोग्य आहे. या रहस्यकारांना 'योग' म्हणजे वययोग' अर्था नावनी ठाम समजून करून घेतल्यामुळे त्यांच्या हातून असे प्रसार होतो. महाविकृत होणे, तथापि 'वययोग' या शब्दाचा अर्थ अणवयोग असा जो आचार्यांना केला आहे, तोच सर्वथा योग्य अर्थ २० व्या श्लोकात मुमुक्षुपूरय, रेचय, कुर्वय प्राणायाम भागितला आहे हे म्हणजे अधिक स्पष्ट होय.

मनमपानस्य ते प्राणापानगतीं ष्णे रद्ध्वा निग्ध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामन-
त्पराः कुम्भकार्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अपाने०' इति—'अपाने०' या श्लोकाने प्राणायाममंज्ञं यज्ञं
सागतात—अपाने—अपानवृत्तौ प्राणं—प्राणवृत्तिं जुहति—प्रक्षिपन्ति—अपानात्
म्ह० अपानवृत्तात् प्राणाल्म म्ह० प्राणवृत्तात् होमितात्—प्रक्षेपं करितात्—पूरकाख्यं
प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः—पूरकनावाचा प्राणायाम करितात् अमा भावार्थ—तथा
अपरे प्राणे अपानं जुहति—त्याचप्रमाणे दुसरे प्राणान् अपानाचा होम करितात्
—रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्ति इति एतत्—व रेचकनावाचा प्राणायाम
करितात्, अमा याचा भावार्थ—प्राणायामगती—मुच्यनासिकाभ्यां वायोः निर्ग-
मनं प्राणस्य गतिः—प्राणापानगति म्ह० मुख व नासिका यापासून वायूचें बाहेर
येण ही प्राणाचा गति आहे—तद्विपर्ययेण अधोगमनं अपानस्य—त्याच्या उलट
प्रकारे अधोगमन—वायूनं मुख-नासिकातून आत-खाल जाणें ही अपानाची गति—ते एते
प्राणापानगती रद्ध्वा—निरुध्य—त्या प्राण व अपानगति रोधून—प्राणापानगतीचा
निरोध करून—प्राणायामपरायणाः—प्राणायामतत्पराः कुम्भकार्यं प्राणा-
यामं कुर्वन्ति इत्यर्थः—प्राणायामपरायण म्ह० प्राणायामान् तत्पर अमतात—कुम्भक
या नावाचा प्राणायाम करितात्, अमा याचा भावार्थ [दुसरे काही प्राणायामात तत्पर
अमणारे योगी रेचक व पूरक करून कुम्भक प्राणायाम करितात] २९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अन्यथार्थ—अपरे—दुसरे कि येन—नियताहाराः—परिमित आहार करणारे
—प्राणान्—वायुभेदास—प्राणापानादिकास—प्राणेषु ष्व—प्राणामध्येच—जुहति
—होमितात्—एते सर्वे अपि—हे सर्वे हि—यज्ञविदः—यज्ञाला जाणणारे व कर-
णारे—आपापन्या माकनाला यज्ञ समजून त्याचें अनुष्ठान करणारे—यज्ञक्षपितकल्मषा
—यज्ञाने पापाचा भय केलेले, असे होतात यज्ञाने निष्पाप होतात. ३०

किंच—अपर इति । अपरे नियताहारा नियत परिमित आहारो येषां ते नियता-
हाराः सन्त प्राणान्वायुभेदांश्चप्राणेष्वेव जुहवति । यस्य यस्य चायोजय. क्रियत इतरा-
न्वायुभेदांस्तीक्ष्णान्गिम्भज्जुहति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो
यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञयथोक्तः क्षपितो नाक्षित कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

भाष्यार्थ—किंच अपरे इति—आम व प्रथम या प्राणापानगतीचा निरोध
करून काय करितात ते 'अपरे०' या श्लोकाने सागतात—अपरे नियताहाराः—येषां
आहारः नियतः—परिमितः ते नियताहाराः सन्तः—दुसरे योगी नियताहार
प्राणा-पानाचा आहार नियत म्ह० परिमित जगतो ते नियताहार होत, असे नियता-

हार होऊन—प्राणान्-वायुभेदान् प्राणेषु एव जुहति—प्राणानां म्ह० वा-
यूच्या निरनिराळ्या भेदास प्राणामध्येच होमितात. (प्राणापानगतिनिरोधरूप कुंभक
करून पुन पुन वायूचा जप करितात, असा भावार्थ. त्याचा आहार परिमित, हितकर
व पवित्र असतो. ते प्राणानां प्राणात होमितात म्हणजे—) यस्य यस्य वायोः जपः
नियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुहति—ज्या ज्या वायूचा जप
केला जातो, त्याच्या त्याच्यामध्ये इतर वायुभेदाचा होम करितात. म्ह०—ते तत्र
प्रविष्टाः इव भवन्ति—ते त्यात प्रविष्ट झाले आहेत, असे होतात. [जिकलेल्या
वायुभेदात न जिकलेले वायूचे भेद जणु काय प्रविष्ट झाले आहेत, असे पाहतात. आता
उत्तरार्धात प्रवृत्त यज्ञाचा उपसंहार करितात—] एते सर्वे अपि यज्ञविद्ः यज्ञ-
क्षपितकल्मषाः—यथोक्तैः यज्ञैः क्षपितः नाशितः कल्मषः येषां ते यज्ञक्ष-
पितकल्मषाः—हे सर्वही यज्ञवेत्ते यज्ञक्षपितकल्मष आहेत. वर मागितलेल्या यज्ञानां
प्याचें कल्मष म्ह० पाप क्षपित म्ह० नाशित झाले आहे—पाप नाहीसे झाले आहे ते
यज्ञक्षपितकल्मष होत. [हे सर्वही यज्ञवेत्ते—आपापल्या श्रेय साधनामध्ये यज्ञकल्पना
करणारे—यज्ञाच्या योगाने निष्पाप होतात. आनन्दज्ञान श्लो २९ व ३० व्या श्लोकाचा
पूर्वार्थ यान 'प्राणायाम' या नावाचा एकच यज्ञ मागितला आहे, असे म्हणतात.
त्यामुळे एकदर यज्ञ चारा होतात. पण कोणी 'अपरे' या शब्दाचें स्वारस्य न्हावें
म्हणून तिसऱ्या श्लोकातील यज्ञ निराग मानतात.] १०.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

अन्यार्थ—यज्ञशिष्टामृतभुजः—यज्ञ करून राहिलेल्या वेढ्या अमृतनावाचे
अन्न खाणारे सुमुख—सनातनं ब्रह्म—(चित्तशुद्धि ज्ञानप्राप्त्या द्वारा) निःस्पृ-
हप्राप्त—यान्ति—प्राप्त होतात—हे कुरुसत्तम—हे कुंकुलातील श्रेष्ठा—अय-
मस्य—एकाच यज्ञ न करणाऱ्या पुण्याला—अयं लोकः—हा लोक—न अस्ति
—नाही—कुतः अन्यः—भग दुसरा कोठचा ? ३१

एव यथोक्तान्यज्ञाद्विवर्ण्य—यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च
तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्मृत्वा मर्चिष्टेन
कालेन यथाविधि चोदितमक्षमस्तारवं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति
ब्रह्म सनातनं चिरंतनं सुमुखं ब्रह्मकालातिप्रभापेक्षयेति सामर्थ्याद्भूम्यते । नायं लोक
सर्वप्राणिमाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य यान्ति मोक्षयज्ञस्तस्य
कुतोऽन्यो विनिष्टमाधनमाप्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—(हे यज्ञ केल्यानंतर पाप शून्य झाल्याने काय होवें ते मागतात—)
एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—याप्रमाणे हे वर मागितले यज्ञ करून—यज्ञ-

शिष्ट अमृत भुजः—यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञ-
शिष्टामृतं तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्ट अमृतभुजः—यज्ञशिष्ट अमृत खाणारे-
यज्ञाचें जे शिष्ट ते यज्ञशिष्ट—यज्ञशिष्ट अमृत—ते यज्ञशिष्टामृत, ते खातात म्हणून
यज्ञशिष्टामृतमुक् होत म्हणजे—यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन
यथाविधि चोदितं अन्नं अमृतार्यं भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः—वर
सांगितलेले यज्ञ करून त्यातून राहिले-या मालने यथाशास्त्र अमृत या नावाचे विहित
अन्न भक्षण करितात, म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक्—सनातनं—चिरंतनं ब्रह्म यान्ति-
गच्छन्ति—सनातन—चिरंतन ब्रह्माला प्राप्त होतात—ब्रह्माला जानात (अहोपण, वर
सांगितलेले यज्ञ करून अवशिष्ट राहिले-या कालां विहित अन्न भक्षण करणा-या लोकाना
ब्रह्मप्राप्ति कशा होतें ? उत्तर-)—मुमुक्षुः चेत् कालातिक्रमापेक्षया इति
सामर्थ्यात् गम्यते—पण ते जर मुमुक्षु असले तर ब्रह्माला प्राप्त होतात (पण
मुमुक्षु जर असले तर त्यांना पूर्वांक्त यज्ञ करून अवशिष्टकाला अमृताख्य अन्न खा-
ल्यानें साक्षात् मोक्ष कसा मिळेल ? कारण तसे म्हटल्यास ब्रह्माला जातात, (यान्ति)
या गतिधूर्तांशा विरोध येतो अर्था आशङ्क घेऊन आचार्य म्हणतात)—(सामर्थ्यात्
कालातिक्रमापेक्षया इति गम्यते)—ब्रह्माला जातात, असा गतीचा उद्देश केला
आहे, याच सामर्थ्यावरून कालातिक्रमाच्या अपेक्षेनें म्ह० देहपातानंतर ब्रह्मलोकी जाऊन
तेथून त्या लोकान्या प्रत्याचे वेळ ब्रह्माला प्राप्त होतात, असे सूचित होतें—यथो-
क्तानां यज्ञानां एकः अपि यज्ञः यस्य न अस्ति सः अयज्ञः तस्य अयं
सर्वप्राणिसाधारणः अपि लोकः न अस्ति—पूर्वांक्त यज्ञांतात एकहि यज्ञ
ज्याचा नाहा—जो त्यांतात एकहि यज्ञ करीत नाहा तो अयज्ञ होय त्याचा हा
सर्वप्राणिमाधारण असलेला लोकहि नाहा,—हे कुरस्तत्तम विशिष्टसाधन-
साध्यः अन्यः कुतः—मग हे कुरश्रेष्ठा ' विशिष्ट साधनाना सा य हांणारा दुसरा
लोक कोठचा ? [हा सर्वमाधारण लोकहि जर त्याला मिळत नाहा, तर दुसरा असाधा-
रण लोक प्राप्त होणें शक्यच नाहा मनुष्यलोक सर्व प्राण्यांना समारचक्रात व्रमण करिता
करिता दीर्घकालाने प्राप्त होतो पण एकदा तो प्राप्त झाल्यावर पुन तोच प्राप्त होण्यास
वरील यज्ञांतात योणता तरा यज्ञ अवश्य केला पाहिजे त्यावाचून हा मनुष्यलोकहि
पुन मिळणे शक्य नाहा मग विशिष्ट पुण्याचरणानेच प्राप्त होणारा उन्नत लोक
त्याला कोठचा ?] ३१

१ ३० व ३१ या दोन श्लोकांचा स्वेच्छेनें अर्थ करून रहस्यकार टापेंत म्हणतात—“हा
यज्ञ पण प्रसारचा अमृतो असे नाहा, प्राणायाम करा, तप करा, वेदाध्ययन करा, अर्घां
ष्टोम करा, पशुयज्ञ करा, तीक्ष्ण, ताडुर्निवा नृप यांचे हवन करा, पूजा करा, किंवा नैवेद्य
वैश्वेदेवादि पाच ग्रहयज्ञ करा, फलामांति मुग्लेला असली म्हणजे हे सब व्यापक अर्थानें
यज्ञ होताना ” पण येथे ‘ फलामांति मुग्लेला अमर्त्या,’ हा अर्थ रहस्यकारांना आणला
कोटून ? वस्तुतः येथे मुग्य व योण यज्ञ मागिते आहेत, त्यात फलामांतीचा काही संबंध

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्भि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मत्वापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येव ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—हे सर्व यज्ञ केवल कात्पनिक नाहींत, तर वेदमूलक आहेत असे सांगण्यासाठी भगवान्—‘ एवं० ’ इति—‘ एव० ’ या श्लोकाने म्हणतात—एवं यथोक्ताः बहुविधाः—बहुप्रकाराः यज्ञाः—याप्रमाणे घर सांगितलेले बहुविध-नाना प्रकारचे यज्ञ-ब्रह्मण -वेदस्य मुखे-द्वारे वितता -विस्तीर्णा -ब्रह्मार्च्या-वेदाच्या

१ ‘ ब्रह्मणो मुखे वितता ’ याचा अर्थ रहस्यकार “ ब्रह्माचेच मुखात चालू आहेत,” असा करतात, व दीपित त्याचे समर्थन पुढील प्रमाणे करतात “ ज्योतयश्च अग्रात इवन कर्तुं करतात अग्नि हे देवांचे मुख आहे पण बरील लाक्षणीक यज्ञ त्या देवाच्या मुखात अग्रात होत असल्यामुळे अथ प्राप्ति कशा होणार ? हा शका दूर करण्यासाठी हे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखात होतात असे म्हटले आहे ” ब्रह्मशब्दाचा वेद हा सरळ अर्थ न करण्यासाठी कोण हा धडपड ‘ पण ‘ ब्रह्माच्याच मुखात होतात ’ याचा अर्थ तरी काय ? आणि हे सर्वच यज्ञ जर ब्रह्माच्याच मुखात होतात तर त्यापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असे जे पुढे म्हटले आहे ते कशाळा ? तात्पर्य रहस्यकारांना युक्तायुक्ततेचा विचार न करता बाटेल तसा गीतेचा अर्थ केला आहे, असे दाखवून निष्पन्न होतं मूळ श्लोकात ‘ असे अनेकप्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या मुखात निरतारलेले आहेत,’ असे म्हटले आहे त्यावरून येथे जेवढे यज्ञ सांगितले आहेत तेवढेच नसून दुसरेहि पुष्कळ आहेत व त्याचे वचन ब्रह्मात आहे, असे उघट होतं त्यामुळे ब्रह्म म्ह० वेद असाच अर्थ करावा लयबरो त्यावाचून ‘ बहुविधा,’ या विशेषणाचे काहीच स्वारस्य उरत नाही. शिवाय ‘ ते सर्व कर्मापासून निष्पन्न होतात,’ असे जाण हे ज्ञान झाले म्हणजे तू मुक्त होशील ’ असा या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ रवत रहस्यकारच करतात. कर्मापासून निष्पन्न होणारे यज्ञ माक्षात् ब्रह्माच्याच मुखात वसे होतात ? शिवाय जर जे यज्ञ सांगितले आहेत त्याचे अधिकरण म्ह० अग्निहि प्राय सांगितला आहे दुम या यज्ञात ब्रह्म हाच अग्नि आहे, तिस-यात सवम हा अग्नि आहे चवथ्यात शत्रिथे हा अग्नि आहे पाच-यात आत्मसवम हा अग्नि आहे त्यामुळे फक्त दुम या ज्ञानयज्ञावाचून कोणत्याच यज्ञाचा साक्षात् ब्रह्माचा सवम नाही, हे उघट होतं तथापि रहस्यकार आपल्या ठराविक पद्धतीला अनुसरून म्हणतात—“ यज्ञविधाने हे व्यापक स्वरूप ज्या पद्धतीने जाणले त्याची बुद्धि कोटी न राहता ब्रह्मस्वरूप ओळखण्यास तो अधिकारी होतो, असा दुस-या चरणाचा भावार्थ आहे” पण हा भावार्थ मूळ श्लोकाच्या दुम या अथाळा (चरणाला नव्हे)परून नाही, इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या अर्थालाहि धरून नाही ३२ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धात ‘ ब्रह्माच्या मुखात सांगितलेले ते सर्व यज्ञ कर्मापासून होणारे आहेत, असे समज, असे जाणून तू मुक्त होशील ’ असे म्हटले आहे. स्वतः रहस्यकारांनीहि जवळ जवळ तसाच अर्थ केला आहे, पण भावार्थात ‘ यज्ञविधाने व्यापक स्वरूप, बुद्धि कोटी न राहणें ब्रह्म-

मुखात् म्हे० द्वारात् सागितले आहेत. म्हे०—वेदद्वारेण अवगम्यमाना ब्रह्मणः मुखे वितताः उच्यन्ते—वेदाच्या द्वारा ज्ञात होणारे यज्ञ वेदान्या मुखात निस्तारलेले आहेत, असे म्हटले जाते. (वेदाच्या द्वाराच ते ज्ञात होतात, याविषयी एक उदाहरण—) तत् यथा वाचि हि प्राणं जहम इत्यादयः—तं कमे, तर पहा. वाक्-मध्ये आम्हां प्राणाचा होम करतां, इत्यादि अनेक यज्ञ वेदात सांगितले आहेत. [या वाक्यात ज्ञानशक्तियुक्त विषयामध्ये क्रियाशक्तियुक्त विषयाचा उपसंहार विवक्षित आहे व त्या उपसंहाराला ' होम करतां ' असे म्हणून यज्ञाचे स्वरूप दिले आहे, त्याच्यापुढे ' प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभव स एवाप्यय.' असे वाक्य आहे. वेदातील असल्या अनेक वाक्ये यज्ञसंपादक आहेत. ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति या एकमेकांच्या उत्पत्ति प्रलयाला कारण होत असल्यामुळे त्या एकाच्या अभावी अध्ययनादि धर्मार्था मिळीत नाहीं, हा अर्थ येथे विवक्षित आहे.]—तान् सर्वाण् कर्मजान्-कार्यक वाचिक-मान-सिक्कर्मोद्भूतान्-अनात्मजान् विद्धि—त्या सर्वांना कर्मज म्ह० शरीर, वाचिक व मानस कर्मोपासून उद्भवलेले-अनात्म्यापासून झालेले तू जाण. म्हणजे त्या नानाप्रकारच्या सज्जातील एकहि यज्ञ आत्म्यापासून होत नाहीं, आत्मा त्याचा कर्ता नव्हे, असे तू जाण.—हि आत्मा निर्व्यापारः—कारण आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे. (तो कोणतीहि हालचाल करत नाहीं व आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असे जाण त्याने पार मांडे फल मिळत अगत्यामुळे तसे अवश्य जाणारे, असे सांगतात—) —अतः एयं ब्राह्म्या अशुभात् मोक्ष्यसे—म्हणून आत्मा निष्क्रिय आहे, असे जाणून अशुभापासून मुक्त होशील.—इमे मद्रव्यापाराः न, अहं निर्व्यापारः उदासीनः इति एयं ब्राह्म्या—हं माझे व्यापार नव्हेत, मा सर्वव्यापारशून्य उदासीन आहे, असे जाणून—अस्मात् सम्यग्दर्शनात् संसारबन्धात् मोक्ष्यसे इत्यर्थः—या सम्यग्ज्ञानामुळे तू संसारबन्धापासून मुक्त वेल्या जाशील, असा याचा भावार्थ. [येथे व वेदात सांगितलेले हे सर्व यज्ञ शरीर, वाक् व मन याच्या योगाने होणारे आहेत. आत्मा काही करत नाहीं, असे जाणून तू मुक्त होशील. कारण हेच सम्यग्ज्ञान आहे व मोक्ष हेच त्याचे फल आहे.] ३२.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने पग्सिमाप्यते ॥३३॥

अन्यार्थः—हे परंतप—हे अर्जुना—द्रव्यमयात् यज्ञात्—द्रव्यादि माष-नांनाच माष्य होणाऱ्या यज्ञातून—ज्ञानयज्ञः—ज्ञानयज्ञ—श्रेयान्—अर्थात् प्रसम्य

स्वरूप आत्म्यापासून अधिकारी होणे, इत्यादि निरापार वाक्याचा उर्गाच योग्यता केली आहे. वरपुन ' तेनैव यमं कर्म अन्य आहेत, हे शत्रूनाच योग्य वगा मिळत ' हा येथान महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यास्तव त्यांनी सुविस्तर चर्चा येथे करावयाची पाहिजे होती, परा मोक्ष म्हणजे काय, हेच त्यांच्या मनात दडलेले नाही, त्यांना असे प्रश्नहि स्मरणे अशक्यच आहे.

आहे—हे पार्थ—हे पार्था ।—सर्वं कर्म—सर्वं कर्म—अखिल—प्रतिबद्ध न होता—ज्ञाने—ज्ञानात—परिसमाप्यते—अन्तर्भूत होते ३३

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्व संपादित यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तं सिद्धपुरपार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम्—श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्यायज्ञानज्ञानयज्ञो हे परतप । द्रव्यमयो हि यज्ञ फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतर । कथं, यत् सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्ध पाथ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्मवतीत्यर्थः । “ यथा कृताप बिजितापाधरेषा सयन्येवमेन सर्वतः समिसेति यत्किंच प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त वेद ” इति श्रुते ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—‘ब्रह्मार्पणं’ इत्यादि श्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं—‘ब्रह्मार्पणं’ इत्यादि श्लोकान् आत्मज्ञानाला यज्ञत्व कल्पिते—य यज्ञाः अनेके उपदिष्टाः—य यज्ञ अनेक सांगितले—तैः सिद्धपुरपार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते—ज्याचें पुरुषाला अपेक्षित असलेल—पुरुषार्थभूत प्रयोजन सिद्ध आहे अशा त्या पूर्वाक्त यज्ञाना ज्ञानाचा स्तुति केला जाते—कथं ‘श्रेयान्’ इति—ती कशी, ते ‘श्रेयान्’ या श्लोकाने सांगितले जाते—हे परतप द्रव्यमयात्-द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ श्रेयान्—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना, द्रव्यमय म्ह० द्रव्य या साधनान साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (येथील द्रव्य हा शब्द स्वाध्यायादिकान्या उपलक्षणाथ आहे कारण ज्ञानयज्ञ स्वाध्यायादि इतर सर्व यज्ञाहूनहि श्रेयस्कर आहे हेच अधिक विस्तारान सांगतात—) —हि द्रव्यमयः यज्ञः फलस्य आरंभकः—कारण द्रव्यमय यज्ञ फलाचा आरंभ आहे—ज्ञानयज्ञः फलारंभकः न अतः श्रेयान्-प्रशस्यतर.—ज्ञानयज्ञ कोणत्याहि फलाचा आरंभ करणारा नाही (तर नित्यसिद्ध मोक्षाला अभिव्यक्त करणारा आहे) म्हणून श्रेष्ठ—अधिक प्रशस्तनीय आहे—कथं—तो कसा ?—यत्. पार्थ सर्व—समस्तं अखिलं—अप्रतिबद्धं कर्म ज्ञाने—मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते—अन्तर्मवति इत्यर्थ—कारण हे पार्थ, सर्व—समस्त अभिहोनादि अखिल—अप्रतिबद्ध नि द्रौप कर्म सर्वतः संप्लुतोदकस्थानाय मोक्षसाधनरूप ज्ञानात परिसमाप्त होतें—अन्तर्भूत होतें असा भावार्थ (सर्वं वाचूना पाष्यान् नुडुब भरलेः या समुद्रासारख्या विस्तारिण जला

१ रहस्यपार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“द्रव्यमय यज्ञोपेक्षा ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ” पण ‘ज्ञानयज्ञ’ या शब्दाचा ज्ञानमय यज्ञ हा अर्थ नित्य आहे ‘सर्वं कर्म अखिल ज्ञाने परिसमाप्यते’ याचा. “ कारण सब प्रकारच्या मनें कर्माचें पथवमान ज्ञानात होत अमत् ” हा अर्थहि मुळाला धरून नाही पण आपल्या याच अर्थानें समर्थन करण्यासाठी रहस्यपार टीपें म्हणतात—“ आपण द्रव्यमय यज्ञ करितों, तो परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करीत असतो पण परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त्यापेरीत होत नाही म्हणून परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन त्या ज्ञानाला अनुरूप अशा आचरणानं परमे-

शयाच्या स्थानी असलेल्या ज्ञानात अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा अन्तर्भाव होतो, याविषयी छान्दोग्यधृतीचे प्रमाण—) ‘यथा कृताय विजिताय अधरेया. संयन्ति एवं एनं सर्वं तत् अभिसमेति यत्किंच प्रजाः सावु कुर्यन्ति य. तत् वेद यत् सः वेद’ इति श्रुतेः—ज्याप्रमाणे घृतातील चार विद्वाना युक्त अमलेला ‘कृत’ नावाचा फासा जिकला अमला, त्यात त्याच्या खालचे तीन, दोन व एक विद्वानां युक्त अमलेले त्रेता, द्वापर व कलि या नावाचे फासे अन्तर्भूत होतात, त्याप्रमाणे सर्व प्रजा जे काही पुण्य कर्म करते, ते सर्व या विद्वान् पुरुषामध्ये अन्तर्भूत होतं. (तो विद्वान् कोणता ?) तो रंझ जे जाणतो तेच जाणणारा जो विद्वान् त्यामध्ये सर्व कर्म

शराची प्राप्ति करून घेणे या मार्गास किंवा साधनास ‘ज्ञानयज्ञ’ असे म्हणतात. ” या ज्ञानयज्ञाच्या लक्षणात विना घोटाळा केला आहे तो पहा. भगवान् द्रव्यमय वशापेक्षा ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ असे म्हणत आहेत. पण तसें सरळ कवूट केव्हाय आपल्या नावट्या कर्मयोगाला गौणत्व देत. ते येऊ नये, म्हणून हा सर्व विद्वान्मागयानाचा प्रकार आहे. आपण द्रव्यमय-यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थेन करीत असतो, असा अगोडर नियम नाही. पण तसें जरी क्षणभर समजले तरी परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान ज्ञात्याचेरीन जर होत नाही, तर ‘द्रव्यमय यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थेन करतो’ या म्हणण्यास काय अर्थ आहे ? पण रहस्यकाराना तसें म्हणून मोठाच अर्थ साभाव्याचा आहे तो कोणता, ते पुढील वाक्यावरून उघड होतं. ‘परमेश्वरस्वरूपाचे मुझे ज्ञान करून घेणे हा ज्ञानयज्ञ नव्हे, किंवा ते ईशप्राप्तीचे साधनहि नव्हे. तर त्या ज्ञानाला अनुरूप अम आचरण करणे, हा ज्ञानयज्ञ आहे व तेच ईश-प्राप्तीचे साधन आहे,’ हा अर्थ ‘ज्ञानयज्ञ’ या शब्दाचा अगदीं धरून, अगदीं सरळ आहे, स्पष्ट ओडातात किंवा अनाप्रदायिक आग्रह मुक्तीच नाही ! पण पुन. “ हा यज्ञ मानस किंवा बुद्धिमाध्य आहे, असे पुढल्याच ओळात ह्मणव्याची गयारी आहेच. ” ज्ञानाला अनुरूप असे आचरण बुद्धिमाध्य कर्मे, याचे सरळ उत्तर कोणा रहस्यभक्त देईल का ? “द्रव्य-मय वशापेक्षा ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक समजनात.” म्हणून ‘ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक’ असे मुझे समजनात. गरीबरीच ती अधिक आहे असा निश्चय नाही. “ वाहा ज्ञाने तरी देवदा परमेश्वराचे ज्ञान झाले पाहिजे. ज्ञानागेराच मोक्ष नाही, हा गातेचा वाक्य सिद्धान्त आहे. ” हे जर गरी आहे तर “ साध्य व योग या दोन निष्ठा म्ह० मोक्षप्राप्त साधन आहेत एक दुसऱ्याचे भग नव्हे. ” (गा. १. ५. ६४३, ३०१) इत्यादि जे म्हटले आहे त्याची वाट काय ? नमून “ कर्माचे पयसान ज्ञानात होत, या बचनाचा दानोत्तर कर्मे मोडून पाव-नयाचा असा अर्थ नाही... स्वतः माठा नये तर लोहप्रदार्थे कर्तव्य म्हणून सर्व कर्मे केव्हाच पाहिजेत ” पण असा आग्रह गात्रा कोटेंन करत नाही. फक्त लोहमयदार्था इच्छा बरपाच्या तत्त्वेच्याने असून राहून बसे करावा, देवदेव गात्रा साधन आहे. ‘ता केव्हाच पाहिजेत.’ बगैरे ही सर्व रहस्यवाराचा आग्रह आहे, मानेचा नव्हे ज्याला लोहमयदार्था इच्छा नाही व जो लोहमयदार्था अपिकारीही नाही, त्यानेहि कर्मे केव्हाच पाहिजेत असे नमू-द. तेव्हा कोटेंन मानितले नाही. अध्याय “ दस बरा पाने ज्ञानपूर्वक निष्कर्मपद्धतीने करा. ” हा गातेचा मर्मास उद्देश नमून रहस्यकाराचा आहे.

अन्तर्भूत होतें, अशा अर्थाची धृति आहे. (गी. भा. पृ. १७०. छान्दोग्यभाष्यार्थ पृ. २५०. पहा.) ३३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—तत्—ते आत्मज्ञान—प्रणिपातेन—आचार्यांजवळ जाऊन साष्टांग नमस्काराने—परिप्रश्नेन—त्यांना बंध मोक्षादिकाविषया प्रश्न करून व—सेवया—त्यांची सेवा—गुरुधूपा करून तू—विद्धि—संपादन कर—तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः—तत्त्ववेत्ते ज्ञानी—ते—तुला—ज्ञान—ज्ञान—उपदेक्ष्यन्ति—सांगतील ३४.

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यांनभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं यथं कथं मोक्ष का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुगुधूपयैवमादिना प्रश्नयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे न अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरपि ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतर-दिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तत् एतत् विशिष्टं ज्ञानं केन प्राप्यते इति 'तत् विद्धि०' इति उच्यते—ते हे विशिष्ट—अतिशय प्रशंसनीय ज्ञान जर आहे, तर ते कोणत्या उपायाने प्राप्त होतें, ते 'तद्विद्धि०' या श्रोताने सांगितले जाते—तत् येन विधिना प्राप्यते इति विद्धि-विजानीहि—ते ज्ञानसाधन ज्या विधीने प्राप्त होत तें तू जाण-समजून घे—आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन-प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः—दीर्घनमस्कारः तेन—आचार्यांसमोर जाऊन प्रणिपाताने, अतिशय खाला पडणे हा प्रणिपात, म्ह० दीर्घ नमस्कार (साष्टांग नमस्कार) त्या प्रणिपाताने—कथं यथं कथं मोक्षः का विद्या का च अविद्या इति परिप्रश्नेन—बघ कसा प्राप्त होतो, मोक्ष कसा मिळतो, विद्या कोणती, अविद्या कोणती अशा सर्व प्रकारच्या प्रश्नाने—सेवया-गुरुगुधूपया—सेवेने—गुरूच्या गुधूपेने—एवं आदिना—या अशा प्रकारच्या शम-दमादि उपायाना ते ज्ञान प्राप्त करून घे.—प्रश्नयेण आचर्जिताः आचार्याः—असा. अशाप्रकारच्या प्रश्नयाने म्ह० भक्तिप्रज्ञापूर्वक-अत्यंत नम्रपणाने अनुकूल करून घेतलेले आचार्य—ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति—तुला वर सांगितल्याप्रमाणे अत्यंत प्रशस्त असलेलें ज्ञान उपदेशिताल—सांगतील—ज्ञानिनः—ज्ञानवन्तः अपि केचित् यथावत् तत्त्वदर्शनशीलाः अपरे न अतः विशिनष्टि तत्त्वदर्शिनः इति—ज्ञानी आचार्य तुला ते ज्ञान सांगतील, पण ज्ञानवान् अमलेलेहि काही थोडेच यथावत्-पूणपणे-यथा-

धर्पणे तत्त्वदर्शनशील असतात. काहां थोड्या लोकांनाच तत्त्वाचे साक्षात् ज्ञान झालेलें असते, बाकीच्या पुष्कळाना ते नसतें यास्तव त्या ज्ञान्यांना 'तत्त्वदर्शिन'—तत्त्वान्ता साक्षात् जाणणारे, असे विशेषण भगवान् देत आहेत. (त्यामुळे ' ज्ञानिन ' व ' तत्त्व-दर्शिन ' या शब्दांवर पुनरुक्त दोष येत नाहा. ' तत्त्वदर्शिन ' हें विशेषण भगवानांनी कोणत्या आशयानें योजलें आहे ते अधिक स्पष्ट करितात—) ये सम्यग्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति न इतरत् इति भगवतः मतम्—जे सम्यग्दर्शी—आत्मसाक्षात्कारवान् असतात, त्यांनाच उपदेशिलेलें ज्ञान कार्यक्षम होतें, फल देण्यास समर्थ होतें, दुसऱ्या कोणी उपदेशिलेलें ज्ञान तसें कार्यक्षम होत नाहीं, असे भगवानाचें मत आहे. [अर्जुना, तें धेष्ट ज्ञान तूं आचार्यांना शरण जाऊन, त्यांना साष्टांग नमस्कार करून, त्यांना बंध मोक्षार्थबंधा विविध प्रश्न करून, त्यांची शुश्रूषा करून संपादन कर, तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला त्या ज्ञानाचा उपदेश करतात. यावरून ' अर्जुन, ज्ञानी होता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमण कसें करावें, येथूनच गांतेचा आरंभ आहे, ' असें जे विचेषकाचें म्हणणे आहे तें मोठें आहे, हें उघड होतें.] ३४.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अन्यार्थ—हे पाण्डव—हे पांडवा—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—संपादन केल्यावर—पुनः—पुनरपि—एवं—अशा प्रकारें—मोहं—मोहाला—न यास्यसि—तू प्राप्त होणार नाहस.—येन—ज्या ज्ञानाने—अशेषेण भूतानि—आवृत्त-स्तत्रपर्यंत भूताम्—आत्मनि—आपल्यामध्ये—प्रत्यगात्म्यामध्ये—अथो—व—मयि—मजमध्ये—परमेश्वरामध्ये—द्रक्ष्यसि—पाहशील. ३५.

तथा च मतीदमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरपदिष्टमधि-गम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोह गतोऽसि पुनरेव न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण द्रष्टादीनि स्तम्भपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादारमणि प्रत्यगात्मनि भस्मस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वामुदेवे परमेश्वरे चेमा-नीति क्षेत्रप्रेश्वरैक्यं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ रहस्यकार 'ताद्रिद्रि' याचा अर्थ "ध्यानान् देव की" असा करितान तो मूढाला धरून नाहा. "जे ज्ञान प्रणिधानें, प्रभाजें आणि सेवेनें उत्कृष्टते ज्ञानी पुरुष तुला उपदेशितील. " हा अर्थहि सुमग्न नाहीं कारण 'प्रणिपात, प्रश्न व मेवा यांना तत्त्ववेत्ते ज्ञानी उपदेश वसा करणार ॥ म्हणून 'त्या उपासना अनुष्ठान-यमत्र चरून येनेनें ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतात,' अर्थाचा मगनि लावला पाहिजे या शेषावरून अर्जुन ज्ञानी नगून लाळा ज्ञान मपादन करावयाचे आहे व भावान् 'तत्त्ववेत्ता ज्ञानी आचार्यांपासून प्रणिधानादि उपासनां ते मपादन कर,' असे मागून आहेत, हें उघड होतें, या रहस्यकार त्या मवधानें एक अग्र-रति बोधून नाहीत.

भाष्यार्थ—तथा च सति 'यत्०' इति इदं अपि समर्थं वचनं—तत्त्वदर्शी आचार्यानां ज्ञानोपदेश केल्याने तो कार्यक्षम झाला असता पुढील 'यत् ज्ञात्वा०' हे समर्थ वचन आहे [म्ह० त्याचा विषय योग्य असल्यामुळे ते अर्धपूर्ण आहे]—यत् ज्ञात्वा—तैः उपदिष्टं यत् ज्ञान अधिगम्य—प्राप्य—जे जाणून—त्या तत्त्व दर्शी ज्ञाना पुरुषांनी उपदेशिलेलं जे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन—पुन—भूयः—पुनरपि—हे पांडव, मोहं एवं—यथा इदानीं मोह गतः असि पुनः एवं न यास्यसि—हे अर्जुना, तू अशाप्रकारे मोहाला—जसा तू आता मोहाला प्राप्त झाला आहेस तसा—पुन मोहवशा होणार नोहास—किंच येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण—ग्रह्यादीनि स्तंभपर्यन्तानि साक्षात् आत्मनि—प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानि इमानि भूतानि इति द्रक्ष्यसि—शिष्या ज्या ज्ञानान भूत—नि शेष—ग्रह्यादि स्तंभपर्यंत सर्व भूते साक्षात् आत्म्यामध्ये—प्रत्यगात्म्यामध्ये 'हा सर्व भूते माझ्यामध्येच उत्तम प्रकारे स्थित आहेत' अशी गोष्ट पाहू शाल—अथो—अपि मयि—घासुदेवे परमेश्वरे च इमानि इति क्षेत्रज्ञ ईश्वर एकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थ—व तसेच, मादया ठिकाणा म्ह० घासुदेवामध्ये—परमेश्वरामध्ये हा सर्व भूतें आहेत, असे पाहू शाल म्ह० सर्व उपनिषदामध्ये प्रसिद्ध असलेले जे क्षेत्रज्ञ—जीव व ईश्वर यांचे एकत्व ते पाहू शाल, जीवेश्वरकत्वाचा अनुभव घेतील, असा याचा भावार्थ [तत्त्वज्ञ आ-

१ रहस्यकारहि 'तुला या प्रकार मोह होणार नाही' असाच अर्थ करितात म्ह० अर्जुनाला मोह झाला होता, हे त्यांना कबूल आहे तथापि "अर्जुन शानी होता, ज्ञानोत्तर आनुषंगिकमणाचे माग सांगण्यास गीता प्रवृत्त झाला आहे," इत्यादि म्हणण्यासहि ते तयारच आहेत !

२ या क्षेत्रावरील दीपत रहस्यकार म्हणतात "आत्मा (आपण), इतरभूतें व भगवान् हा निविभेद नाहीसा होतो " "या महत्त्वाच्या नातितत्त्वाचा " इत्यादि (गीता २ पृ ६८१) पण हे महत्त्वाचे नातितत्त्व का आत्मानुभव ? 'एक मेवादितीय मत्वा'असा साक्षात्कार, ही सब ज्ञानाची सीमा आहे त्याला महत्त्वाचे नातितत्त्व म्हणजे म्हणजे एक प्रकारे त्याची निदाव करणे आहे ज्याला मी, तू व भगवान् हा भेदच उरला नाही, त्याला ऐकिक नातीची काय प्रतिष्ठा आहे? स्वतः नातानेच पाहिले तर त्याची दासा होऊन राहावे तो निच्याकडे डुलूनहि पाहणार नाही कोठे मत्वात्मैक्यानुभव व कोठे विचारी अनेकरूपा जाति ! मूख व कानवा यांची उपमाहि त्यांना लागू होत नाही ! पण रहस्यकारांना आपल्याला पाश्चात्याप्रमाण नीतिशास्त्र नाही, ही मोठा उणाव भासली व ती भरून वाढण्यासाठी त्यांना गातेला नातिशास्त्र वनविण्याचा निश्चय केला आपल्याला स्वतःप्रमाणशास्त्र नाही, त्यासाठी त्यांना गातेतच समानशास्त्राची तत्वेहि आहेत, असे दाखविण्याचा उपक्रम केला पण त्यामुळे गातेचे महत्त्व वाढण्याच्या ऐवजी ते कमी मात्रे झाले मरुतवाडमयत राखणीनाला नीतिशास्त्र म्हणतात कतव्यावतन्वशास्त्रास धर्मशास्त्र म्हणतात पण रहस्यकार म्हणतात—"धर्माधर्माच्या निषा कमाकमाच्या या विवेचनास नीतिनाम असे आम्ही या प्रधान म्हणजे आहे" (गी २ पृ ५०) पण धर्मशास्त्राला नीति-

चायानां ज्ञानोपदेश केला असता तुला आत्मसाक्षात्कार होईल. त्यानंतर तुला आता जमा मोह झाला आहे, तसा पुनः होणार नाही. इतकेच नव्हे, तर त्या ज्ञानाच्या योगाने आत्रस्तंभपर्यंत सर्व भूतें तूं आपल्या आत्म्यामध्ये व त्याचप्रमाणे मजमध्ये पाहताल. म्हणजे क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्य तुझ्या अनुभवास येईल. अर्जुनाला झालेला मोह हे अज्ञानाचे कार्य असून ज्ञान होताच ते निवृत्त होईल, असे भगवान् येथे उघड सांगत आहेत. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नव्हता व ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर काय करावे, हे सांगण्यासाठी गांता नसून मुमुक्षुने स्वधर्मावरणाने चित्तशुद्धि करून घेऊन तत्त्वज्ञानी पुरुषाला शरण जाऊन त्याच्या ज्ञानोपदेष्टाने वृत्ताचे न्हावे, हेच सांगण्यामाग आहे, असे सिद्ध होते.] ३५.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अन्यार्थ—सर्वेभ्यः पापेभ्यः—सर्व पाप्याहून—पापकृत्तमः अपि—अति-
शय पाप करणाराहि—असि चेत्—तूं जरा असताल, तरी—ज्ञानप्लवेन एव—
ज्ञानरूपा नावेनेच—सर्वं वृजिनं—सर्व पापाळा—संतरिष्यसि—अनायामाने तरून
जाईल. ३६.

किं घेतल्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अर्थाति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वे-
भ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव ज्वं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं
पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं 'अपि०' इति—या ज्ञा-
नाचे माहात्म्य 'अपि चेत्०' या श्लोकाने आपसी निराप्या प्रकारे सांगतात—स-
र्वेभ्यः पापेभ्यः—पापकृद्भ्यः अतिशयेन पापकृत्—पापकृत्तमः अपि असि
चेत्—पापाचरण करणाऱ्या सर्वांहून तूं अतिशय पाप करणारा—पापकृत्तमाहि जरी अ-
सलास तरी—ज्ञानप्लवेन एव ज्ञानं एव प्लवं कृत्वा सर्वं वृजिनं—वृजिनार्णवं
—पापं संतरिष्यसि—ज्ञानरूपा नावेनेच—प्रद्वालीस्यज्ञानालाच प्लव—नीका करून सर्व
पापाळा—पापाच्या समुद्राला तूं उत्तम प्रकारे तग्न जाईल.—इह मुमुक्षोः धर्मः
अपि पापं उच्यते—अध्यात्मज्ञानान् मुमुक्षुचा धर्मोहि पाप म्हटला जातो. [येथे
मुमुक्षुच्या धर्मालाहि पाप म्हटले आहे. कारण निषिद्धाचरणाप्रमाणेच विदित्ताचरणाहि
त्याला बंध उत्पन्न करते, व मुमुक्षुचे धर्मोधर्मगंजक सर्व बंध तुटले पाहिजेत, नरच
त्याला मोक्ष मिळतो. गां. भा. पृ. १४० पदा.] ३६.

ज्ञान म्हणतारे तुम्ही कोण ? शिवाय गोत्र हे धर्मज्ञान न हे, नेत्रज्ञान आहे. म्हणूनच ते
मोक्षाम्या अध्यायात 'कावांशयंनिश्चयारितया' धर्मज्ञानाचा इवाला देते, (शे. २४.) स्वतः
काही मागत नाही. त्याचसे माझाच मोक्षाचे उपाय मागणाऱ्या गालेला शौकिक नीतिशास्त्र
व्यतिपाया प्रयत्न करणे, दुर्बला अनुचित होय.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना '—यथा—ज्याप्रमाणं—समिद्धः अग्निः
—चागला प्रदीप्त झालेला अग्नि—एधांसि—लाकडाना—भस्मसात् कुरुते—
जाळून भस्म करतो—तथा—त्याप्रमाणं—ज्ञानाग्नि—ज्ञानरूप अग्नि—सर्वक-
र्माणि—सर्व संचित व क्रियमाण कर्मे—भस्मसात्—जाळून भस्म—कुरुते—
करतो ३७

ज्ञान कथ नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि काष्ठानि
समिद्ध सम्यग्निद्वो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभाष कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेव अग्निर्ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्वाजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः
कर्माणि धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणा निर्वाजत्वे कारणमि-
त्यभिप्राय । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्ध तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो
यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्ते प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि
च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—ज्ञान पाप कथं नाशयति इति 'यथा०' इति सदृष्टान्तं
उच्यते—ज्ञान पापाचा नाश कसा करते ते 'यथा एधांसि०' या श्लोकाने दृष्टान्तपूर्वक
सागतात—अर्जुन, यथा समिद्धः—सम्यग् इद्धः—दीप्तः अग्निः एधांसि—का-
ष्ठानि भस्मसात्—भस्मीभाष कुरुते—हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणे उत्तम प्रकारे पेढ
लेला—प्रदीप्त झालेला अग्नि काष्ठाना भस्मरूप करतो, त्याची जाळून राख करतो—
तथा ज्ञान एव अग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते—निर्वाजी
करोति इत्यर्थः—त्याप्रमाणे ज्ञान हाच अग्नि, तो ज्ञानाग्नि सर्व कर्मे भस्म करून सो-
डतो म्ह० त्याचा निर्वाज करतो, असा भावार्थ—हि ज्ञानाग्नि कर्माणि इधन
यत् साक्षात् एव भस्मीकर्तुं न शक्नोति—कारण ज्ञानाग्नि कर्मांना लाकडाप्रमाणे
प्रत्यक्षच भस्म करू शकत नाही—तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वाज
त्वे कारण इति अभिप्राय—म्हणून आत्मज्ञान सर्वकर्मांना निर्वाज करण्यास कारण
होतं, असा याचा अभिप्राय—आशय आहे [कारण ज्ञान काय करत, तर आपल्या
विषयाला आच्छादित करणार जे अज्ञान त्याला घालविते त्याचप्रमाणे अधिक्रिय ब्रह्मा
त्मज्ञानहि ब्रह्मविषयच अज्ञानाला घालवून त्या अज्ञानामुळच होणारा कर्तृत्वादि भ्रम
घालविते तो भ्रमच कर्मांचे बाज आहे, आणि 'मा कर्ता' इत्यादि भ्रमरूप कर्मबीज नि-
वृत्त झाले का कर्मे राहूच शकत नाहीत. अथात् ज्ञान कर्मांचे माक्षात् निवर्तक नाही,
तर ते अज्ञानाचेंच निवर्तक आहे दिवाय अज्ञानाची निवृत्ति होणेच इष्ट आहे कारण
ती ज्ञानाच्या कर्तृत्वाभिमानासह पुनः कर्मांचा उद्भव होण्याचा संभव असतो. म्हणून

ज्ञान कर्मात्मा भस्म करते म्ह० निर्वीच करते, असें जें भाष्यात म्हटलें आहे, तें योग्य आहे 'अहोपण, आत्मज्ञान मूलभूत अज्ञानाच निवर्तन करून कर्मांची निवृत्ति करते, असें जर म्हटलें, तर त्याच्या फलाचा आरंभ ज्ञाना आहे, अशा प्रारब्धकर्माचाहि निवृत्ति होऊन ज्ञानाचा उदय होताच देहापात होईल म्ह० शरीर मरेल, 'अशी सत्ता घेऊन म्हणतात-]

—सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरं आरब्ध तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेन एव क्षीयते—ज्ञानाचा उदय होताच शरीरपात जर होईल, तर तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषाना उपदेशिलेले ज्ञान साक्षात् फल देणारें आहे, हें भगवानाचें म्हणणें बाधित होईल शिवाय ज्ञान होताच जर शरीरपात होऊ लागला, तर इतर सुसुक्ष्म ज्ञानोपदेश करणाऱ्या आचार्यांचाच अभाव होईल त्यामुळे वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न होईल पण तसं होणें शक्य नाहीं याच सामर्थ्यामुळे ज्या कर्मानें हें शरीर आरंभिलें आहे, तें कर्म प्रवृत्तफल झालेलें असल्यामुळे म्ह० प्रारब्ध कर्मांच्या फलात् आरंभ झालेला असल्यामुळे ते उपभोगानच क्षीण होत [या शरीराच्या उत्पत्तीचा कारण होणारें जें कर्म तें प्रारब्ध कर्म त्याच्या फलाला अंगोदरच आरंभ झालेला असल्यामुळे ते क्षीण होईल शरीर ज्ञानानंतरहि निवृत राहत प्रारब्ध कर्म भोगानच क्षीण होत, ज्ञानानें क्षीण होत नाहीं, यास्तव ज्ञान प्रारब्धकर्मफल संपादन करणाऱ्या अज्ञानाच्या लेशात् जाळीत नाहीं, तो अज्ञानलेश ज्ञानोत्तरहि राहतो, असा भावार्थ]—अतः यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्तरेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावाणि च अतीति अनेकजन्मकृतानि च तानि एव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते—म्हणून ज्या कर्मांच्या फलात् आरंभ झालेला नाहीं, अशीं याच जन्मात ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वी केलेली, ज्ञानानंतर शरीर असेपर्यंत म्ह० ज्ञानसहवर्तमान होणारा व मागे होऊन गेलेल्या अनेक जन्मा केलेला, अशा सचित-क्रियमाण सर्व कर्मे ज्ञानानि जादूर्न टाकतो १५

१ ३६ व ३७ या दोन श्लोकात ज्ञानाचें महत्त्व वर्णिलें आहे पण रहस्यकाराना त्याचें मुळाचें वीतुक वाटन नाहीं त्यांना या श्लोकाचा अर्थ आर्या भोक्त्या शब्दाना सांगून त्यावर मविस्तर टीपहि लिहिलेली नाहीं त्यावरून ते सात्त्विक ज्ञानाचे भोक्ते नसून रागस कर्मांचे भोक्ते आहेत, हें उघट दिमेंतें शीतल कमयोगाच महत्त्व रहस्यकार क्षणतान तितक्या विस्तरानें व तितकें स्पष्ट कोठेंच वर्णिलें नाहीं तथापि त्यामाठी त्यांनी नऊशें पानांचा ग्रंथ लिहिला पण त्यात ज्ञानासाठी १०१ पानेहि खर्ची घातली नाहींत त्यावरून संन्यासाप्रमाणेंच ज्ञानासाठी त्यांचा विना दीवदेव आहे, हें उघट होतें "ज्ञानरूप अग्नि भवं कर्मांचे (शुभाशुभ बधन) भस्म करून टाकतों, असा 'ज्ञानानि गवकमाणि भस्मसात् कुरुते' याचा अर्थ ते करितात त्यात सर्व कर्मे म्ह० कोणती ? 'भस्मसात् कुरुते'—भस्म करून टाकतो म्ह० काय करतो? याचा वाटा गुण्याचा वरीत नाहींत पण 'सर्व कर्मांचे' याच्या पुढे 'शुभाशुभ बधन' हें मात्र आपल्या पदरचें जोडतान इतकेंच नव्हे, तर पुढे टीपेंत 'कर्मे याचा अर्थ कर्मांचे बधन' असा आहे, अगेंहि म्हणत व लाला मागील १९ व्या श्लोकातील 'ज्ञानाग्निदग्धकमा' या पदाचा आधार देतात पण कर्मे म्ह० कर्मांचे बधन, हा अर्थ कमा निष्पन्न होतो, तो करण्यास आधार काय व तसा अर्थ करण्याचें कारण काय, ते काहींच सांगत नाहीं.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

अन्ययार्थ—ज्ञानेन सदृशं—ज्ञानासारखे—पवित्रं—पावन करणारें—शुद्धि करणारें—इह—या जगात—न हि विद्यते—काहीच नाही—तत् आत्मनि ज्ञानं—ते आत्मविषयक ज्ञान—कालेन दीर्घ कालाने—योगसंसिद्धः—कर्मयोगाने व समाधियोगाने सुसंस्कृत झालेला मुमुक्षु स्वयं विन्दति—आपोआपच संपादन करतो. ३८.

यत् एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानेन स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—[अहोपण अश्वमेधादि दुसऱ्याच एखाद्या परमशुद्धि करणाऱ्या उपायाने परमपुरुषार्थ सिद्ध होईल, त्यासाठी आत्मज्ञानच कशाला पाहिजे ? उत्तर—]—यतः एवं अतः 'न हि' इति—ज्याअर्थी ज्ञानाचे एवढे माहात्म्य आहे त्याअर्थी 'न हि' या श्लोकाने म्हणतात—ज्ञानेन सदृशं—तुल्यं पवित्रं—पावनं—शुद्धिकरं इह न हि विद्यते—ज्ञानाशी सदृश—तुल्य—ज्ञानासारखे पवित्र पावन करणारें, शुद्धि करणारें या लोकां काही विद्यमान नाही. [ज्ञानासारखे परमपुरुषार्थोपयोगी—परमपुरुषार्थाच्या उपयोगी पडेल, असें तुम्हें काही नाही. मग ते असे अतिशय उपयोगी असलेलें ज्ञान सर्वांनाच झटपतीं का होत नाही ? उत्तर—]—महता कालेन योगसंसिद्धः—योगेन—कर्मयोगेन च समाधियोगेन संसिद्धः संस्कृतः योग्यतां आपन्नः मुमुक्षुः—दीर्घकालाने योगसंसिद्ध झालेला योगीने म्हणजे कर्मयोगाने व समाधियोगाने संसिद्ध म्ह० संस्कृत झालेला

१ राख्यकार 'तत्स्वयं योगसंसिद्धः' या उक्तराधांचा अर्थ असा करितात—'तें ज्ञान-कालाने ज्याम योग द्व० कर्मयोग सिद्ध झाला, तो स्वतःच आपल्या ठावी प्राप्त करून घेतो.' यात 'कालेन' याचा कालाने असा सरळ अर्थ केला आहे, पण त्यावरून त्यातील मर्म मुळीच लक्षात येत नाही तें याचे म्हणून पुढील (अ. ६ श्लो ४५) 'अनेकजन्मसंसिद्धः' या पदावरुन अनुमथान ठेवून आचार्यांनी त्याला 'महता' हे विशेषण दिले आहे. त्यामुळे 'दीर्घकालाने योगसंसिद्ध होतो, पाषाण्यासाठी अनेक जन्म पुण्याचरण करवाने वित्त-शुद्धि होते व मग त्याला आपोआप ज्ञान होतें' हा अर्थ त्यातून निघतो पण राख्यकारांनी त्याचे स्पष्टीकरण करण्याची मुळीच खटपट केलेली नाही. उलट 'योगसंसिद्धः' याचा अर्थ मात्र भगवताच केला आहे 'ज्याम योग द्व० कर्मयोग मिद्ध झाला तो,' असा अर्थ ते करितात. पण तो बरोबर नाही कारण 'याचरणपुण्याचरणे' 'योगसंसिद्धः' म्ह० नृत्त्याया सत्पुण्य ममामच होऊ शकतो. बहुवीहि होऊ शकत नाही 'योगसंसिद्धः' म्ह० योगीने मनिद्ध झालेला, असा त्याचा विग्रह होतो. आचार्यांनी तो तसाच केला आहे. इतर सर्व भाष्य-टीकाकारांनीहि तो तसाच केला आहे. कोणीहि सरळपण 'योगसंसिद्धः' बाला

बहुवीहि ममास म्हणणार नाही. पण रहस्यकार त्या सर्वांच्या विरुद्ध ! ' ज्यास योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो ' असा विग्रह करितात. याचें कारण काय ? रहस्यकारांनीच त्याचें कारण सांगून ठेवले आहे. ते सांप्रदायिक टीकाकारांना उद्देशून म्हणतात " दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली, म्हणजे आपल्या संप्रदाय प्रमाणमून झालेल्या धर्मग्रंथात वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखविता येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारात असतो. कारण आपल्या संप्रदायापेरीज मंदर ग्रंथाचा दुसरा काहा अर्थ होत असला तरी तो सरा नव्हे... अशी त्याची आगाऊच पक्की समजूत झालेली असते. त्यामुळे शास्त्राच्या काहा नियमान बाध आला तरी त्याचें त्यास महत्त्व वाटत नाही." पृ. २३, २४. हे वार्ता काही टीकाकारांना विशेषतः अद्वैतविरोधी टीकाकारांना जरी अशून लागू होत असले, तरी रहस्यकारांना मात्र तें पूर्णपणें लागू होतें. काहीं शारें तरी योग हा ज्ञानाचा उपाय आहे, हे कबूल करावयाचें नाही, असें रहस्यकारांनीं ठाम ठरवून टाकलें होतें. त्यामुळे त्यांनीं ज्या रीतीनें योग ज्ञानाचें अग ठरपार नाहा, तीच रीति आपल्या रहस्यांत स्वीकारली आहे. आपण ठरविलेलाच अर्थ सरा, त्याचा दुसरा काहा अर्थ होतच नाही, अशा त्याची पक्का समजूत झाल्यामुळे व्याकरणादि शास्त्राच्या नियमांना बाध जरी आला, तरी त्याची त्यांना पर्वा केलेली नाही. त्याचा प्रत्यक्ष उदाहरणें अनेक देता येतील, पण येथें हेच आहे पहा— ' योगानें ससिद्ध झालेला ' असा व्याकरणाच्या नियमाना अनुसरून कृतीया तत्पुरुष मनास केन्व्यास ' योग ' ज्ञानाचें माधन ठरतें तें तर आपल्याला इष्ट नाही. म्हणून व्याकरणाला बाध आला तरी त्याची पर्वा न करिता ' ज्यास कर्मयोग सिद्ध झाला आहे तो ' असा भलाच अर्थ केला आहे. अमो, 'तत् स्वयं आत्मनि विन्दति—' याचा अर्थ 'तें ज्ञान स्वतः च आपल्या ठाया प्राप्त करून घेतो ' असा वरितान. ' आत्मनि ' म्ह० आपल्या ठाया या अर्थात स्वारस्य काहा नाही. सर्व ज्ञान आपल्या ठायाच होतें. तें दुसऱ्याच्या ठाया कधींच होत नाही. त्यापेक्षा ' आत्मनि ' म्ह० आत्मविषयक ज्ञान, हा अर्थच मर्यादा उचित आहे. ' स्वयं ' झ० स्वतः च, हा अर्थ अगदाच मरुत व स्वारस्यभूष्य आहे. त्यापेक्षा 'स्वयं' झ० आपोआप, अनायामानें होतें, या अर्थात अधिक स्वारस्य आहे. 'कर्मयोग व ममाभियोग याच्या योगानें दीर्घकालानें संमिद्ध झाल्यावर मग आत्मज्ञानामाठी काहा यत्न करावयास नको, ' असें त्यायोगे निष्पन्न होतें. रहस्यकारांच्या अर्थावरून असा बाह्यच अर्थ निष्पन्न होत नाही. येथील योग झ० कर्मयोग, प्यदाच अर्थ घेऊन चालत नाही. कारण मुमुक्षा निष्काम कर्मयोगानें आत्मज्ञान आधोआप होतें शक्य नाही. पण कर्मयोगानें निष्ठ मुक्त होऊन, प्रधान-योगानें निष्ठममाधान झाल्यावर आत्मज्ञान आपोआप होऊ शकतें. परंतु रहस्यकार या श्लोकास अने अवरुध देतात. " स्वतः च्या बुद्धीनें आत्मनिष्ठेच्या निष्काम कर्मांना ज्ञान-प्राप्ति करून घेतें, हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य विधा बुद्धिगम्य मार्ग होय. " पण हे म्हणजे वेदान्तमिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. मुमुक्षा निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति होत नाही. अज्ञान, मनन, निदिध्यासन हेच ज्ञानप्राप्तीचे मुख्य उपाय आहेत. निदिध्यासनाचाच ममाधीन-मये परिणाम होत असतो, ममाभियोगानें आत्ममाध्यान्तर होतो व मानस-श-स्कार हेच ज्ञानज्ञान आहे. त्यामुळे निष्काम कर्मयोग हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य मार्ग नव्हत बहिरंग साधन आहे. अर्थात निष्काम कर्मानें ज्ञानप्राप्ति होत, हे म्हणजे वे—

योग्यतेस प्राप्त झालेला—त्याचा अधिकारी झालेला मुमुक्षु—स्वर्यं एव—आपोआपच अना-
यासाने—तत् आत्मनि ज्ञान—ते आत्म्याविषयाचे ज्ञान—चिन्दाति—लभते इत्यर्थः
—संपादन करतो त्याला ते होते, असा भावार्थ [कर्मयोग व समाधियोग या साधनांचे
दार्ढ्यकाल अनुष्ठान केल्यामुळे ज्याच्यामध्ये ज्ञानाची योग्यता आली आहे, अशा मुमुक्षु-
ला ते आत्मज्ञान अनायासाने होते अर्थात् ज्ञानाचा योग्यता नसल्यामुळे ज्ञानाचा प्राप्त
करून ज्ञान होत नाही त्याचा पानता अगा आणण्यासाठी अनेक जन्म—दार्ढ्यकाल यत्न
करावा लागतो] ३८

शास्त्राला सोडून आहे तमेंच “स्वतः च्या बुद्धीने आरभिलेत्या निष्कामकर्मानां” यातील
‘स्वतः च्या बुद्धीने आरभिलेत्या’ हे विशेषण का द्यावेले आहे, याचा काही पत्ताच लागत
नाहीं व त्याचे स्वारस्यहि लक्षान येत नाही ‘निष्काम कर्मानां ज्ञानप्राप्ति करून घेणे’ हेहि
एक गूढच आहे गातेचा हा असला अव्यवस्थित अर्थ वाचून कोणाला काय बोध झाला
असेल, तो गातारहस्यवाचकानाच ठाऊक ! असा “एव ज्वाला स्वतः आपल्या बुद्धीने या-
प्रमाणे ज्ञान प्राप्त करून घेता येत नाही, त्याच्याकरिता अद्वेचा दुसरा मार्ग आता सांगतात ”
असे पुढील श्लोकास अवतरण देतात एव या श्लोकात स्वतः आपल्या बुद्धीने ज्ञान प्राप्त करून
घेता येते, असे सांगितलेले नाही उलट ३४ व्या श्लोकात ‘तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला ज्ञानाचा
उपदेश करतात,’ असे सांगितले आहे तसेच पुढील श्लोकात ज्ञानाचा केवळ शब्द हाच एक
उपाय सांगितलेला नाही, तरपरता व जितेंद्रियतर हे आणखी दोन उपाय सांगितले आहेत
तमेंच, या श्लोकाच्या उत्तरार्धात कोणताच मार्ग सांगितला नसल्यामुळे ‘येथे अद्वेचा
दुसरा मार्ग सांगितला आहे’ हे म्हणणेहि निराधार आहे रहस्यकार पुढील श्लोकाचा अर्थ
“हे ज्ञान जो शब्दावान् पुरुष इन्द्रियसंयम करून त्याच्याच पाठास लागला त्यालाहि मिळते,
आणि ज्ञान प्राप्त झाले, म्हणजे त्याला लागलीच परम शांति प्राप्त होते ” असा करितात.
एव शब्दावान्, ज्ञानतत्पर व जितेंद्रिय जो असतो, त्याला ज्ञान होते, असे मुळात
असताना रहस्यकार तरपर म्ह० “ त्याच्याच पाठास लागला ” असा अर्थ करितात,
‘संयतेंद्रिय’ हा शब्द ‘शब्दावान्’ व ‘तत्पर’ या शब्दांप्रमाणेच प्रथमान्त असताना त्याचा
“इन्द्रियसंयमन करून ” असा अर्थ करतात व पुढे “ त्यालाहि ज्ञान मिळते, ” असे
श्रवणान यात ‘त्यालाहि’ यातील ‘हि’ कोटून आणला ! तर ‘अद्वेचा दुसरा मार्ग’ असे जे
वर म्ह०ले आहे, त्याच्यासाठी हा ‘हि’ पदरचाच आला आहे, पुढे परम शांति प्राप्त होते,
असे रहस्यकार म्हणतात, एव ‘नी परमशांति’ म्ह० स्थितप्रज्ञता, जीवन्मुक्ति व माद्री-
रिपति आहे, हे माघ रक्षणें मागत नाहीत कारण नसे म्हटल्यास ज्ञानानंतर तत्त्वाल
मोक्ष—जीवन्मुक्ति मिळते असे सिद्ध होऊन मग कर्मयोगाला अवकाशच रहात नाही, म्ह-
णून येथील ‘परमशांति’ म्हणजे नुस्ती शांति असे वाचवनांनी समजावे, हा त्यात उद्देश दि-
सतो या श्लोकावरील टिपेत ‘बुद्धीने जे ज्ञान व ज्ञानि प्राप्त होणार, तोच अद्वेनेहि मिळते’
असे म्हणून अर्थात् ‘त्यालाहि’ येथील ‘हि’ व अवतरणातील ‘दुसरा मार्ग’ यांना माधेवका
आणण्याचा प्रयत्न केला आहे एव ‘बुद्धीने ज्ञान व ज्ञानि प्राप्त होते’ असे वर सांगितलेले
नाहीं ‘योगमगिद्ध’ यांना ‘योग’ शब्दाचा अर्थ बुद्धि असा होऊ शकत नाही

श्रद्धावालुभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—तत्परः—गुरुर्चा उपासना, इत्यादि ज्ञान-प्राप्ताच्या उपायामध्ये अत्यंत आसक्त व—संयतेन्द्रियः—जितेन्द्रिय—विषयांपासून इंद्रियांना ज्यानें निवृत्त केले आहे असा,—ज्ञानं—ज्ञानान्न—लभते—प्राप्त होतो,—ज्ञानं—ज्ञान—लब्ध्वा—प्राप्त झाल्यावर—परां शान्तिं—मोक्ष या नांवाची शांति—अचिरेण—तत्परच—अधिगच्छति—स्थाय प्राप्त होते. ३९.

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्श्रद्धालु-लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासना-दायभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावां-स्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवात् न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धुपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्पादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्पददर्शनाद्विप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनि-श्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

भार्यार्थ—(कर्मयोग व समाधियोग यांनी संपन्न असलेल्या साधकाला ज्ञानोत्प-त्तीचे अन्तरंगसाधन सांगितले जाते—) —येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति सः उपायः ‘श्रद्धावान्’ इति उपदिश्यते—ज्याच्या योगाने ज्ञानाची प्राप्ति होते तो उपाय ‘श्रद्धावान्’ या श्लोकांने सांगितला जातो—श्रद्धावान्—श्रद्धालुः ज्ञानं लभते—श्रद्धावान् म्ह० श्रद्धालु साधकाला ज्ञान होते—श्रद्धालुत्वे अपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानः—पण एखाद्यामध्ये श्रद्धालुत्व जरी असले, तरी कोणी मंद प्रयत्न करणारा असतो, अगदी तत्पर झालेला नसतो.—अतः आह तत्परः—म्हणून ‘तत्पर’ असे दुसरे विशेषण जोरित आहेत. ‘तत्पर’ म्हणजे—गुरुपासनादौ ज्ञानलब्धुपाये अभि-युक्तः—गुरुपासना, श्रवण, मनन इत्यादि ज्ञानप्राप्ताच्या उपायामध्ये निष्ठावान्. पण कोणी—श्रद्धावान् तत्परः अपि अजितेन्द्रियः स्यात्—श्रद्धावान् व तत्पर जरी असला तरी जितेन्द्रिय नसेल—इति अतः आह संयतेन्द्रियः—यस्य इंद्रियाणि विषयेभ्यः संयतानि निवर्तितानि सः संयतेन्द्रियः—म्हणून ‘संयतेन्द्रियः’ असे मगवान् म्हणत आहेत. ज्याची इंद्रिये विषयांपासून संयत केलेली—निवृत्त केलेली असतात, तो संयतेन्द्रिय होय. (नुस्ती श्रद्धा व तत्परताच पुरेजी नाही, तर त्यांच्या बरोबर जितेन्द्रियत्वहि पाहिजे, त्यावाचून श्रद्धा व तत्परता बांधी कसू शकत नाहीत—) —यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः च संयतेन्द्रियः सः अवश्यं ज्ञानं लभते—जो अशाप्रकारचा श्रद्धावान्

तत्पर व जितेन्द्रिय मुमुक्षु अगतो, तो ज्ञानाला असय प्राप्त होतो, त्याला ज्ञान जरूर होतें—प्रणिपातादिः तु बाह्यः अनेकान्तिक. अपि भवति मायाविश्वेदिसम्-
 दात्—३४ व्या श्लोकात सांगितलेला प्रणिपातादि उपाय बाह्य व अनेकान्तिक असतो.
 कारण त्यांत मायावित्त्व म्ह० कर्मरूपणा वर्गरेहि सभवतो (टार्गावणानहि गुप्ताग्नी जाणें,
 नमस्कार करणें, त्यांना प्रश्न करणें, त्यांचा सेवा करणें वर्गरे सभवतं)—तु तत्
 श्रद्धावत्त्वादो न इति एकान्तत ज्ञानलब्धि-उपायः—पण ते मायाविश्वेदिक
 श्रद्धावत्त्वादिनात सभवत नाही. म्हणून तो ज्ञानप्राप्ताचा अव्यभिचारी-निमित्त उपाय
 आहे [श्रद्धाएव, तत्परता, व जितेन्द्रियत्व हे उपाय दाभिरूपण सभवत नाहीत दमानें
 श्रद्धावान्, तत्पर वर्गरे होता येत नाही. म्हणून ते ज्ञानप्राप्तीचे निमित्त उपाय आहेत
 प्रणिपातादिक ही बहिरंग साधने व श्रद्धादिक ही अन्तरंग साधने आहेत]—ज्ञानला-
 भात् पुन किं स्यात् इति उच्यते—पण ज्ञानाचा लाभ झाल्याने काय होतें, तें मा
 श्लोकाच्या उत्तरार्धात सांगतात—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारयां शान्ति-उपरतिं
 अचिरेण-क्षिप्रं एव अधिगच्छति—ज्ञान प्राप्त करून घेऊन 'मोक्ष' या नांवाच्या
 शांतीला-उपरतीला सत्वरच प्राप्त होतो—सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षः भवति इति
 सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्ध सुनिश्चित अर्थ—तत्त्वज्ञानामुळे सत्वर मोक्ष होतो,
 असा हा सर्वशास्त्र व न्याय यांनी पूर्णपण सिद्ध झालेला अत्यंत निश्चित अर्थ आहे
 ['आत्म्याला जाणूनच मृत्यूच उत्पन्न करून जातो, ' (तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति)
 'ज्ञानानेच कैवलय प्राप्त होतें, ' (ज्ञानादेव तु कैवलय) इत्यादि शास्त्र व राज्ञादिकांच्या ज्ञानानें
 त्याच्या विपर्याया अज्ञानाची निवृत्ति होते, त्याच न्यायानें केवळ आत्मज्ञानाच अज्ञान
 व अज्ञानकार्य याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होतो, हा न्याय, यांनी बरील सिद्धान्त पूर्ण-
 पणे सिद्ध होतो] ३९.

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

अन्वयार्थ—अज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा—च—व—अश्रद्धान—अश्र-
 द्धालु—च—व—संशयात्मा—संशयी—विनश्यति—विनाश पावतो—संश-
 यात्मन—संशयी पुरुषाला—अयं लोक—हा लोक—न अस्ति—नाहीं—पर
 न—परलोक नाही व—सुख न—सुख नाही ४०

अत्र संशयो न कर्तव्य पापिष्ठो हि संशय, कथमुच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञश्चाना-
 त्मज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि
 न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठ सर्वेषाम् । कथं, नाय साधारणोऽपि
 लोकोऽस्ति तथा न परे लोको न सुखं तथापि संशयोपपत्ते संशयात्मन संशयचित्तस्य ।
 तस्मात्संशयो न कर्तव्य ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—अत्र संशयः न कर्तव्यः—यौ सिद्धान्ताविपर्याया मनांत संशय आणू नये—हि संशयः पापिष्ठ.—कारण संशय अतिशय पापी आहे—कथं इति 'अन्नश्च०' इति उच्यते—तो कसा तें 'अन्नश्च०' या श्लोकांत मांगतात—अन्नः च अनात्मन्नः—अन्न म्ह० आत्म्याला न जाणणारा—च अन्नहृद्धानः—आणि श्रद्धा न ठेवणारा—अन्नहृद्धानु—च संशयात्मा विनश्यति—व ज्याचे वित्त संशयाने युक्त आहे तो संशयात्मा, असा मनुष्य विनाश पावतो.—अन्न-अन्नहृद्धानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि यथा संशयात्मा तथा न—अन्न व अन्नहृद्धानु हे दोघे जरी विनाश पावत असले, तरी जमा संशयात्मा विनाश पावतो तसे ते विनाश पावत नाहीत.—संशयात्मा तु सर्वेषां पापिष्ठः—संशयात्मा तर सर्वांमध्ये मोठा पापी आहे.—कथं—तो कसा ? संशयात्मनः—संशयचित्तस्य—अर्थ साधारणः लोकः अपि न अस्ति तथा न परः न सुखं—संशयात्म्याला-संशयचित्त पुरुषाला हा साधारण लोकहि नाही, तसाच वाढून थेट असलेला परलोक नाही व त्यातील सुख नाही.—तत्र अपि संशयोपपत्तेः—कारण त्याला त्याविपर्यायहि संशय येण्याच्या संभव असतो.—तस्मात् संशयः न कर्तव्यः—म्हणून—(तो संशय अनर्थाचे मळ असल्यामुळे) संशय करू नये. [आत्म्याला न जाणणारा अन्न, अन्नहृद्धानु व संशयी यांची जरी परमार्थदृष्ट्या फार मोठी हानि होत असली, तरी त्यातल्या त्यात संशयचित्त पुरुषाची विशेष हानि होते. कारण त्याला हा लोक, परलोक व त्यातील सुख या सर्वांविपर्याय संशय असतो. त्यामुळे त्याला हा सर्वसाधारण लोकहि नाही, तसाच वाढून थेट असलेला परलोक नाही व सुखहि नाही. म्हणून संशयनाति सर्वदा टाकावी.] ४०.

१ या श्लोकांत अन्न, अन्नहृद्धानु व अन्नवात्मा यांचा विनाश होतो, असे सांगितले आहे. पण रहस्यकार "अन्न म्ह० ज्याला स्वतः बुद्धि नाही व ज्याला स्वतः ज्ञान नाही आणि श्रद्धाहि नाही, जमा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो" असे म्हणतात. म्हणजे 'संशयात्मा' या शब्दाचाच अर्थ अन्न व अन्नहृद्धानु हा विशेषण मानतात. पण नुल्ले अज्ञान, नुल्ले अन्नहृद्धानु व नुल्ले संशय हे तीनहि दोष जीवाचा नाश करणारे आहेत व ते तीनहि स्वतंत्रपणे मनुष्यामध्ये राहू शकतात. म्हणून अज्ञान व अन्नहृद्धानु यांचा संशयी मनुष्यामध्ये समुच्चय करून 'संशय-खोर मनुष्य मान नाश पावतो' या म्हणण्यात विशेष रहस्य नाही. शिवाय अन्न याचा अर्थ 'ज्याला स्वतः बुद्धि नाही व स्वतः ज्ञान नाही' जमा करण्यापेक्षा ज्ञानाचे प्रकरण चाखू नमल्यामुळे अन्न म्ह० ज्याला आत्मज्ञान नाही तो, असाच वेधे वेतला पाहिजे. पण रहस्यकारांना ३८ व्या श्लोकातील 'योगसिद्धः' या शब्दाचा अर्थ "स्वतःच्या बुद्धीने आरभिलेल्या निष्काम कर्मांनी," असा काही तरी करावयाचा आहे व त्यासाठी त्यांनी पुढील श्लोकाच्या अर्थात व अवतरणात वारवार बुद्धिशब्द जोडिला आहे, पण तो सर्वथा अस्थाना आहे.

२ पर सांगिलेल्या अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनाना उक्त असलेल्या पुरुषाला मग्नोपदे-ज्ञानावर लागलाच आत्मसाक्षात्कार होतो व महासाक्षात्कार होताच तत्काळ मोक्ष प्राप्त होतो, या सिद्धान्ताविपर्याय संशय करू नये.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे अर्जुन !—ज्ञानसंछिन्नसंशयं—आत्मा व ईश्वर यांच्या एकत्वदर्शनरूप ज्ञानाने ज्याचा संशय पार नाहीसा झाला आहे व त्यामुळे —योगसंन्यस्तकर्माणं—परमार्थदर्शनरूप योगाने म्ह० ज्ञानयोगाने ज्या परमार्थ-दर्शा पुरुषाने—ज्ञानी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नांवाची कमें सोडली आहेत अशा —आत्मवन्तं—सावधान पुरुषाला—कर्माणि—धर्माधर्माख्य कमें—न निबध्नन्ति—बद्ध करित नाहीत. ४१.

कस्मात्—योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि त योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽभेदकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्यमिष्टादिरूप फल नाऽऽभ्यस्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे संशय जरी सर्व अनर्थाचे कारण असला तरी त्याला घा-लविणारा तसाच काहा बलवान् उपाय असल्यावाचून तो न येणे शक्य नाही, तेव्हा—)
—कस्मात् 'योग०' इति—संशय कोणत्या विशिष्ट उपायाच्या आश्रयाने करूं नये, ते 'योगसंन्यस्त०'—या श्लोकाने भगवान् सांगतात—योगसंन्यस्तकर्माणं—येन परमार्थदर्शिना परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन धर्माधर्माख्यानि कर्माणि

१ रहस्यकार या श्लोकात असे अवतरण देतात “ ज्ञानप्राप्तीचे स्वतःची बुद्धि आणि धृष्टा हे दोन मार्ग सांगितले ” (हे म्हणणे बरोबर नाही, हे अग्राह्य बर दाखविलेच आहे.) “ आता ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून सर्व विषयांचा उपमहार करतात. ” असे अवतरण दिल्यावर मूळ श्लोकाचा अर्थ “ कर्मयोगाच्या आश्रयाने ज्याने कमें झ० कर्मबंधने टाकली आणि ज्ञानामुळे ज्याचे संशय छिन्न झाले, असा आत्मज्ञानी पुरुषाला कमें बाधू शकत नाहीत. ” असा करितात. पण कर्मयोगाच्या आश्रयाने कमें कशा टाकता येणार ? कमें करून कमें टाकणे यात परस्पर विरोध दिमत नाही का ? म्हणून तर आचार्यांनी ‘परमार्थदर्शनलक्षण योगाने ज्याने धर्माधर्मरूप कमें सोडली आहेत, असा याचा अर्थ केला आहे. (बरील टीप पहा) रहस्यकार कमें झ० ‘कर्मबंधने’ असे म्हणतात पण कर्मांच्या आश्रयाने कर्मबंधने कशी टाकता येतील ? शिवाय मुद्रात ‘कर्म’ असा शब्द असताना ‘कर्म-बंधने’ असा त्याचा अर्थ करण्यास प्रमाण काय ? या अध्यायाला ‘ज्ञानकर्ममन्यास’ असे नाव आहे व ‘कर्मण्यनर्म यः पश्येत्’ श्लो. १८ या श्लोकात सांगितल्या परमार्थदर्शनाने सर्वकर्मांचा संन्यास करता येणे शक्य आहे, यातून येथील ‘योगशब्दाचा परमार्थदर्शन’ हाच अर्थ घेणे सर्वथा उचित आहे. अर्थात् “ ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाख-वून ” असे जे बर अवतरणात म्हटले आहे, ते बरोबर नाही. कारण येथे योग व ज्ञान

संन्यस्तानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं—ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने परमार्थदर्शनरूप योगाने धर्म-अधर्मसंघर्ष कर्मे सोडले आहेत तो योगमन्यस्तकर्मा. त्याला—योगसंन्यस्त-कर्मा कथं इति आह—योगसंन्यस्तकर्मा कसा ? कारण संशय असल्यास तत्त्वज्ञानाने कर्मसंन्यास संभवत नाही, म्हणूनच भगवान् मागतात—आत्मेश्वरैकत्वदर्शन-लक्षणेन ज्ञानेन यस्य संशयः संचिद्धः सः ज्ञानसंचिद्धसंशयः—आत्मा व ईश्वर यांचे एकत्वदर्शन याच स्वरूपाच्या ज्ञानाने ज्याचा संशय पार तुटून गेला आहे तो ज्ञानसंचिद्धसंशय होय.—यः एवं योगसंन्यस्तकर्मा—असा जो योगसंन्यस्त-कर्मा असतो—तं आत्मघनं—अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवर्धन्ति—त्या आत्मवान् म्ह० अतिशय सावधान असलेल्या पुरुषाला शरीरेदि-माच्या चेष्टारूपाने पाहिलेली कर्मे बंद करीत नाहीत.—हे धनंजय अनिष्टादिरूपं फलं न आरभ्यते—हे अर्जुना, ती कर्मे अनिष्ट, इष्ट, मिश्र इत्यादिरूप फलाचा आ-रंभ करीत नाहीत. [आत्मा व ईश्वर यांचे ऐक्य आहे, अशा स्वरूपाच्या ज्ञानाने ज्याचे सर्व संशय गेले आहेत व परमार्थदर्शनरूप योगाने ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नावाची कर्मे टाकलेली आहेत, त्या अलंघ्य सावधान असलेल्या पुरुषाला कर्मे बंद करू शकत नाहीत. त्याच्या इष्टानिष्ट जन्माचा आरंभ करीत नाहीत. कारण तो ती कर्मे शरीरेदिनाची आहेत, माझी नव्हेत, असे सतत समजतो. त्यामुळे ती त्याला कर्मे-फलानी बंद करू शकत नाहीत.] ४१.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भ० प्रह्लादि० योगशास्त्रे ज्ञान-कर्म-संन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

असे दोन शब्द जरी दिसत असले, तरी त्याचा अर्थ 'कर्मयोग व ज्ञान' असा होऊ शकत नाही. 'योग' म्हणजे 'परमार्थयोग, परमार्थदर्शन' व ज्ञान म्हणजे 'एकत्व ज्ञान' हेच अर्थ देणे येणारे पाहिजेत.

१ कर्मयोगानेच कर्माचा मन्यास संभवन नाही. म्हणून येथे 'परमार्थदर्शनरूप योगाने' असे म्हटले आहे. ते परमार्थदर्शन विविदिषा सन्यासपक्षी परोक्ष ध्यावे व विद्वत्संन्यास-पक्षा अपरोक्ष ध्यावे. आत्म्याचे परोक्ष ज्ञान ज्ञात्यावर ते अपरोक्ष होण्यासाठी जो शास्त्र-विधीने प्राप्त झालेला मन्यास-आश्रम स्वीकारला जातो, तो विविदिषामन्यास होय. शास्त्र-विधीने प्राप्त असल्यामुळे त्याला वैधमन्यास म्हणतात; व अपरोक्ष आत्मज्ञान ज्ञान्यावर जो वन्मुक्तीचा अनुभव घेण्यासाठी जो सन्यास केला जातो तो विद्वत्संन्यास होय. त्याचाच फलभूत संन्यास म्हणतात. कारण तो स्वाभाविक असतो. आत्मानुभव हेच त्याचे लक्षण अर्तें.

२ आचार्याच्या माप्याच्या शिबदा या अध्यायाला ब्रह्मवैवर्तप्रश्नामा असे म्हटले आहे. ब्रह्म-वैवर्त हा० शनिवस व लाचीच या अध्यायात मुख्यत्वे वरून प्रश्ना केली आहे, हे कोणा-च्याहि सहज लक्षात येईल.

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—अज्ञानसम्भूत—अज्ञानापासून—अविवेकामुळे
उत्पन्न झालेल्या—हृत्स्थ—बुद्धीत असलेल्या—आत्मनः—आत्म्याविषयींच्या—एन
संशय—या सशयास—ज्ञानासिना—शोक-मोहादि दोषांना घालविणा-या यथार्थ
ज्ञानरूप तरवारीने—छित्वा—तोडून—योग—ज्ञानसाधनभूत कर्मानुष्ठान—आतिष्ठ
—कर—हे भारत—हे अर्जुना ! आतां अगोदर—उत्तिष्ठ—बुडाला उठ. ४२

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसशयो न निवध्यते कर्मभिर्ज्ञाना
ग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये सशयवाग्विनप्यति—तस्मादिति ।
तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्ञात हृत्स्थ हृदि बुद्धी स्थित ज्ञानासिना
शोकमोहादिदोषहर सम्यग्दर्शन ज्ञान तदेवासि खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽमन
स्वस्याऽऽमयिषयत्वात्सशयस्य । न हि परस्य सशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तो येन
स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वेन सशय स्वविनाशहेतु-
भूत योग सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठेदानीं बुद्धाय भारतेति॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत

कृतां श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रससा नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् कर्मायोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्न-
सशयः कर्मभिः न निवध्यते—ज्याअर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळे अशुद्धीचा क्षय
होऊन उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाने ज्याचा सशय तुटला आहे, तो कर्मांनी बद्ध केला जात नाही
(कारण)—ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् एव—त्याचा कर्म ज्ञानाामीने दग्ध झालेला
असतात, त्यामुळेच तो बद्ध होत नाही,—च यस्मात् ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये सं-
शयवान् चिन्शयति ' तस्मात्० ' इति—आणि ज्याअर्थी ज्ञान व कर्मानुष्ठान
याविषयी ज्याला सशय असतो, तो विनाश पावतो त्याअर्थी ज्ञानाने सशय घालवून कर्म
योगाचे अनुष्ठान कर, अस ' तस्मात्० ' इत्यादि श्लोकाने मागतात—तस्मात् पा
पिष्ठं अज्ञानसंभूत-अज्ञानात्-अविवेकात् जातं—म्हणून सर्व अनर्थांचे कारण
अम्यामुळे अतिशय पापा व अज्ञानापासून—अविवेकापासून झालेला, अशा या—
हृत्स्थ-हृदि बुद्धी स्थित—हृदयस्थ-हृदयात म्ह० बुद्धीत स्थित असलेल्या (आ-
त्म्याच्या आध्यान राहणाऱ्या मध्ये) सशयाला—ज्ञानासिना—शोकमोहादिदो-
षहर सम्यग्दर्शन ज्ञान तत् एव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना—ज्ञान-
खड्गाने—शोकमोहादिकाचे हरण करणारे जे सम्यग्दर्शन—आत्मज्ञान तेच ज्ञान, ते ज्ञान
हेंच खड्ग-शय त्या ज्ञानरूपी खड्गाने—तरवारीने—आत्मनः—स्वस्य आत्मवि-
षयत्वात् सशयस्य—आत्म्याच्या—आपल्या स्वरूपाविषयीच्या सशयाला—कारण
येथे मशयाचा विषय आत्मा आहे म्हणून आत्म्याविषयीच्या सशयाला असे म्हटले आहे.
—हि परस्य सशयः परेण छेत्तव्यतां न प्राप्तः येन स्वस्य इति विशेष्यते
—कारण एकाचा सशय दुसऱ्याने घालवावा, अशी काही अरथा येथे प्राप्त झाले-
ले नाही की, ज्यामाटी 'परस्य' स्वतःचा असे निरोपण दिले आहे, असे म्हणता

वेईल !—अतः आत्मविषयः अपि स्वस्य एव भवति—त्यामुळे संशय आत्म्याविषयीं जरी असला तरी तो स्वतःचाच आहे. [व्यवहारात खांब, शिंप, दोरी इत्यादिकांविषयांचा संशय त्याविषयांच्या ज्ञानाने घालविला जातो. पण तो संशयहि पुष्पामध्ये असतो व ज्ञानहि त्याच्याचमध्ये असते. म्हणजे संशयाचा विषय निराळा व आश्रय निराळा. संशयाचा विषय खांब, शिंप वगैरे व आश्रय मनुष्य. पण येथे संशयाचा विषयहि आत्मा व आश्रयहि आत्माच. म्ह० आत्म्याविषयाचा संशय आत्म्यामध्येच राहतो व तो आत्मनिष्ठ ज्ञानानेच घालविला जातो. म्हणून 'आत्मनः' हे विशेषण घ्यर्थे नाही, सार्थक आहे. असो.]—स्वविनाशहेतुभूतं एनं संशयं छित्त्वा—आपल्या विनाशाला कारण होणाऱ्या या संशयाला ज्ञानरुद्धाने तोडून—योगं संम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानं आतिष्ठ-कुरु इत्यर्थः—योग—आत्मसाक्षात्काराचा उपाय, असे जे कर्मानुष्ठान ते आबर-कर्म कर, असा भावार्थ. (तुझ्या आज्ञेने मी अमि-होनादि कर्म क्रमाने करीन, पण युद्ध करणार नाही, असे अर्जुन म्हणेल, म्हणून सांगतात—) भारत, इदानीं युद्धाय उत्तिष्ठ इति—हे भरतकुलोत्पन्ना ! आतां अयोधर तूं युद्ध करावयास उठ. [कर्मयोगानुष्ठानाने अशुद्धीचा क्षय होऊन ज्ञान होते, ज्ञानाने सर्व

१ या श्लोकाच्या अर्थात 'योग आतिष्ठ' म्हणजे कर्मयोगाचा आश्रय कर, असे रहस्यकार म्हणतात. आचार्यहि 'योग' म्हणजे सम्यग्दर्शनाचा उपाय जे कर्मानुष्ठान ते कर, असेच म्हणतात. आचार्य 'योगमोहादिदोषांचे हरण करणारे जे सम्यग्दर्शन तेच ज्ञान, त्या ज्ञानरुद्धाने आत्म्याविषयाचा मग्न घालवून आत्मसाक्षात्कार होण्यामाठी त्याचा उपाय जे कर्मानुष्ठान ते तू कर,' असे सांगतात. रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार-च समजतात. पण आत्मसाक्षात्कारानंतर कर्मानुष्ठान ममबन नाही, हे भाष्याने टिकठिका-या सांगितलेच आहे. तथापि 'ज्ञान व योग' हे शब्द पाहून रहस्यकारांना ज्ञानकर्म-समुपाय येथे निवडित आहे, असे वाटून येथील ४१ व ४२ या दोन श्लोकांची ईशोप-निषदातील 'विद्या चाविद्या च' या मन्त्राशी एकवाक्यता करण्याचा स्वार्थ प्रयत्न केला आहे. पण बरील मंत्रात 'विद्या' द्व० उपासना व अविद्या द्व० कर्म हे अर्थ निवडित आहेत. पण भाचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे हे अर्थ न घेता विद्या द्व० ज्ञान व अविद्या द्व० कर्मयोग अनेक अर्थ जरी घेतले, तरी त्याची एकवाक्यता होऊ शकत नाही. कारण ईशोप-निषदात अविद्या व विद्या यांचे सहअनुष्ठान केल्याने अविद्येने मृत्यूला तरून विद्येने अमृत प्राप्ति होते, असे फल मागितले आहे व येथे 'ज्याने योगाने कर्मसंन्यास केला आहे व ज्ञानाने ज्याचे सर्व संशय नुटले आहेत' असे साहून निरादोष फल सांगितले आहे. या-विषया समिस्तर विचार आम्ही पुढे करू. येथे ४१ व्या श्लोकात 'योगाने ज्याने कर्मांचा मन्व्याम व ज्ञानाने मग्न घालविले आहेत, त्या भावधान अमरत्वाचा माधकाला कर्म बद्ध बरील नाहीत' असा सामान्य नियम सांगितला आहे आणि 'असे अनन्यामुळे तू ज्ञान-मग्नाने सर्व संशय पाहून योगानुष्ठान कर, असे ४२ व्या श्लोकात अनुनामा सांगितले आहे. यारूपन ज्या ज्ञानाने संशय घालविण्याम मागितले, ते ज्ञान द्व० आत्मसाक्षात्कार नगरे, हे उपर होते. कारण ज्ञानाने मुख्य फल मुक्ति आहे, मनुष्यनिवृत्ति नगरे. मग्न-निवृत्ति हे त्याने अज्ञानर फल आहे व ते परोक्ष ज्ञानानेहि मिळू शकते. दिवाय परमाध

सशय नाहीसे होतात व ज्ञानाग्नीने सर्व कर्म दग्ध झाल्यामुळे तो ज्ञानी कर्मांना बद्ध होत नाही. त्याचप्रमाणे ज्ञान व कर्म याविषयी ज्याला सशय असतो तो विनाश पावतो, म्हणून तू आपल्या बुद्धातील अविवेकामुळे उत्पन्न झालेल्या अत्यंत पापी सशयाला शोकमोहादि दोष घालविणाऱ्या तत्त्वदर्शनाने म्ह० परोक्ष आत्मज्ञानाने घालवून-ज्ञानरूपी खड्गाने आत्म्याविषयाच्या सशयाला तोडून आत्मसाक्षात्काराचा उपाय असा जो **श्रीमद्भगवत्**, त्याचे अनुष्ठान कर पण हे अनुना ! आता अमोदर त्या स्वधर्मरूप कर्मयोगाचा एकदेश अस जे हे प्राप्त शुद्ध ते कर 'भारत' या संवोधनाने मोठ्या क्षत्रियकुळात उत्पन्न झालेल्या तुला युद्धापासून पराभूत होणे, उचित नाही, असे सुचविले आहे असो, या समप्र अभ्यासात योगाच ह्यात्रमत्त्व व भगवानाच अनीश्वरत्व याविषयाची शक्ती घालवून प्राणिपातादि बहिरंग व धर्मादि-अंतरंग साधनाच्या योगाने उत्पन्न झालेल्या कर्मादिकामध्ये अकर्मादिदर्शनरूप आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाने सब अनर्थाची निवृत्ति होऊन शद्धभाव प्राप्ति होते, अस सांगितले व शेवटा सशयरहित असलेल्या पुरुषालाच सर्वोत्तम ज्ञानाचा अविनाश असल्यामुळे सर्व अनर्थांचे नाश असा जो गशय, तो घालवून उत्तम अधिका 'यासाठी ज्ञाननिष्ठा व मध्यमाधिका'यासाठी कर्मनिष्ठा विहित आहे, असे सिद्ध केले येथील योगशब्दाचा अर्थ आचार्यांना 'ज्ञानोपायरूप कर्मानुष्ठान' असा केला आहे, हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे ४२

योग किंवा आत्मसाक्षात्कार तुला भविष्यत्काली प्राप्त होईल, असे भगवानांनी स्पष्ट सांगितले आहे (अ २ श्लो ५३ पृ १८९ अ ४ श्लो ३४ पृ १५२) यास्तव परोक्ष आत्मज्ञानाने तू आपले मग्न घालवून अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारासाठी त्याचा उपाय-कर्मोपनिष्ठान कर, ह्याच व्याख्यान जमिनीस घ्याय आहे अर्थात् रहस्यकारांनी दीपित "निष्काम बुद्धियोगाने कर्म केला झ० कर्माचा बंधने तुटून जाऊन ती मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहीत आणि ज्ञानाने मनानेले सशय पिडून मोक्ष मिळते, असा या दोघाचा पृथक् पृथक् उपयोग आहे म्हणून एकत्र कम अगर एकत्र ज्ञान न स्वीकारता ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक कर्मयोगाचा आश्रय करून शुद्ध कर, असा अखेर उपदेश आहे " अस न म्हटले आहे ते अग्राह्य आहे कारण एकत्र ज्ञानच सब कर्मांचे भस्म करण्यास व मोक्षारथ परा शांति देण्यास समर्थ आहे श्लो ३७ व ३६ याचे उत्तराथ व 'नानाश्रिदग्धकमाण,' (१९) ' ज्ञानसिद्धिप्रमशम' (४१) ' ज्ञाननिधतवस्त्वया ' (अ ५ श्लो २७) हा पदे पहा ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निष्ठ निष्ठा अम-यामुळे त्याचा ज्ञानकर्मसमुच्चय मभवतच नाही, तसेच, शेवटच्या मन्त्रात ' ज्ञानकर्ममन्यामयोग ' असे न म्हटले आहे त्यातील " सन्यास गच्छात् अथ स्वरूपं कर्मत्याग नमून निष्काम बुद्धाने परमेश्वराचे ठावा कर्माचा मन्त्रात झ० अपण करणे असा भव आहे " हे म्हणणेहि निगूढच अयोग्य आहे कारण सब अभ्यासाचा विषय न्यास आणल्यास परमाथ दशस्वरूपज्ञानाने कर्ममन्त्रात करणे हाच अर्थ न्यास येतो निष्काम बुद्धाने परमेश्वराचे ठावा कर्म अपण करणे, हा प्रस्तुत अभ्यासाचा प्रतिपाद विषय आहे, असे मुळाच वाच्य नाही

इति जगत्सन्धीर्गोष्ठात्तानीं वाचनेन्या-भाषितेन्या उपनिषदातीत-रहस्यविद्येती
अप्रतितीता योग-उपाय-ज्ञानात्मा ज्ञान-कर्म मन्त्राभ्याम नांवाचा चौथा अध्याय
विष्णुशमन माववाच-महाव-भाष्य भाष्याभ्यामह समाप्त ज्ञान

अध्याय पांचवा.

संन्यासयोग.

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्निद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्यन्तैश्चनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्, ‘उत्थितं संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन चचनैन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेयमुक्तवान् । तयोश्चमयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकैव सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावाद्वाद्यादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तां सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरमुन्मथ्याऽशुन उपाद्य संन्यासं कर्मणां वृष्णेत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संरंघ दाखविणारे भाष्यकार पूर्वी होऊन गेलेल्या विषयाचा अनुवाद करून या अध्यायाच्या आरंभी अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, त्याचा आगव दाखविण्यामाठी विचारात्ता आरंभ करितात)—‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य—‘कर्मण्यकर्म’ ४-१८ कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो, येथून आरंभ करून—‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्निद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणं’—‘तो योगी व तो सर्व कर्म करणारा’ ‘ज्ञानाग्निने ज्याची कर्म दग्ध झाली आहेत त्याला पण्डित म्हणतात.’ १९. ‘केवल शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेच कर्म करणारा पापाने लिप्त होत नाही.’ २१. ‘न मागतां जे प्राप्त होईल त्यान मनुष्ट होणारा’ २२. ‘अर्पण करण्याचें साधन ब्रह्म, हवि ब्रह्म’ २४. ‘ते सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत.’ ३२. ‘ज्ञानान सर्व कर्मांचा प्रनिबंधनाचून अन्तर्भाव होतो.’ ३३. ‘ज्ञानाग्निने सर्व कर्मांचे मसम करतो.’ ३७. ‘परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्याने कर्मांचा संन्यास केला आहे.’ ४१.—इत्यन्तैः चचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासं यद्योचत्—येथपर्यंतच्या चचनार्नी भगवान्ज्ञानी सर्वकर्मसंन्यास प्रागितला आहे. [अठराव्या श्लोकात कर्मांमध्ये अकर्मदर्शन सांगून तो योगी, तो मुद्विमान्, तो सर्व कर्म करणारा, अशी त्याची प्रशंगा केन्ही. लोकसंग्रहामाठी सर्व कर्म करणाऱ्या शर्नी पुण्याला विवेकी लोक ज्ञानाग्निदग्धकर्मा म्हणतात. कारण ज्ञानरूप शरीरानें त्याची सर्व कर्म दग्ध झालेली असुनान, अगें १९ व्या श्लोकान म्हटल्यामुळे

ज्ञानी पुरुषाला ज्ञानफलभूत संन्यास व विविदिपूला म्ह० जिज्ञासूला साधनरूप संन्यास भगवानांना विप्रक्षित आहे, असे त्यावरून सिद्ध होतें. 'निपक्षी.' असा आरंभ करून २१ व्या श्लोकात शरीरस्थितीमध्येंहि आसक्ति न ठेवतां, शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेच कर्म करणारा, धर्म व अधर्म याच्या फलांचा अधिकारी होत नाहीं, असे म्हणूनहि भगवानांना दोन प्रकारचा संन्यास पूर्वोत्तर अध्यायानीं मुचविला आहे. 'यदृच्छालाभ०' या २२ व्या श्लोकातहि संन्यासधर्माचाच उपदेश असल्यामुळे त्यात संन्यासच मुचविला आहे. 'ब्रह्मार्पण०' या २४ व्या श्लोकात ज्ञानाची यज्ञत्वसंपादनपूर्वक प्रशंसा केलेली असल्यामुळेहि ज्ञाननिष्ठाचा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठी नावाप्रकारच्या यज्ञाचा उपन्यास करून तें सर्व यज्ञ शरीर, मन, वाणी याच्या व्यापारांनीं होणारे असल्यामुळे आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असे साक्षात् जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या विविदिपूनें संन्यासच करावा, त्याचा संन्यासातच अधिकार आहे, असे ३२ व्या श्लोकात मुचविलें आहे. सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानात होतें, असे ३३ व्या श्लोकात सांगितलें असल्यामुळे जिज्ञासूचा संन्यासातच अधिकार आहे, असें ठरतें. 'तद्विद्धि०' इत्यादि श्लोकाना ज्ञानप्राप्तीचा प्रणिपातादि उपाय प्रदर्शित करून अतिशय माहात्म्याने युक्त असलेल्या ज्ञानानें सर्व कर्मांची निवृत्ति होते, असें भगवानांनीं ३७ व्या श्लोकात सांगितले. त्यावरून भगवानाच्या मतानें जिज्ञासूच्या संन्यासाधिकाऱ्याची सिद्धि होते. ज्ञानाने ज्याचे सर्व सक्षय नाह्यासे झाले आहेत व त्या ज्ञानानेच जो कर्मांचा संन्यास करून जितेन्द्रिय व सावधान आहे, त्याला आभासरूप कर्म बद्ध करीत नाहींत, असें ४१ व्या श्लोकात सांगून भगवानांनीं दोन्ही प्रकारचा संन्यास स्पष्टपणें प्रतिपादिला आहे. तात्पर्य 'कर्माणि०' १८ येथून आरंभ करून 'योगसंन्यास्तर्कमार्ग०' ४१ येथपर्यंतच्या वचनाना भगवानांनीं सर्वकर्मांचा संन्यास सांगितला आहे. असे जर आहे, तर जिज्ञासू व ज्ञानी या दोघानाहि कर्मसंन्यासाचाच आदर करणें उचित असल्यामुळे कर्मानुष्ठान अग्राह्य ठरतें, अर्थां आशंसा घेऊन आचार्य म्हणतात—

—'छित्वैनं मंशयं योगं आतिष्ठ' इति अनेन वचनेन कर्मानुष्ठानलक्षणं योगं च अनुतिष्ठ इति उक्तवान्—'छित्वैनं संशयं०' ४२ या वचनानें कर्मानुष्ठानरूप योगाच अनुष्ठान कर, असेहि भगवानांनीं सांगितलें आहे.—च तयोः उभयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात्—पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास या दोघाचा, स्थिति व गति (म्ह० उभे राहणें व चालणें) याप्रमाणें परस्परविरोध असल्यामुळे—एकेन सह कर्तुं अशक्यत्वात्—एकाच पुरुषाला एकाच वेळी त्याच अनुष्ठान करितां येणें अशक्य आहे.—च फालमेदेन अनुष्ठानविधानाभावात्—आणि भिन्न भिन्न काली एकाच पुरुषानें त्या दोघांचें अनुष्ठान करावें, अर्गेहि विधान नाहीं. त्यामुळे—अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्ती सत्यां—अर्थात्च त्या दोघांनाल कांहीं तरी एका अवश्य कर्तव्य आहे, अर्थां प्राप्ति झाली अगता—एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः यत् प्रशस्यतरं तत् कर्तव्यं न इतरन्—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांनाल जे अधिक

प्रशस्त असेल ते करावे, दुसरे-प्रशस्त नसलेलें करू नये—इति एवं मन्यमानः अर्जुनः प्रशस्यतरत्तुभुत्सया 'संन्यास कर्मणां कृष्ण०' इत्यादिना उ-
 चाच—असें समजणारा अर्जुन त्या दोहोंतील अधिक चागलें कोणतें, ते जाणण्याच्या
 इच्छेने 'संन्यास कर्मणां०' इत्यादि श्रोकाने बोलला. [तसेच, या संशयाला ज्ञानरूपां
 खड्गाने तोडून ज्ञानाचा उपाय असा जो कर्मयोग त्याचे अनुष्ठान कर, असेंहि भगवा-
 नाना शैवडी सांगितले आहे पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास याचा ब्यालणे व उभे
 राहणे, याप्रमाणें परस्पर विरोध आहे त्यामुळे एकाच पुरुषाला एकाच वेळा त्यांचें
 अनुष्ठान करता येथे शक्य नाही भिन्नकाळा त्याचे अनुष्ठान करावें, असेही विधान
 नाही तेव्हां अर्थात्च कर्मसंन्यास व कर्मयोग यातील काढातरी एकच करणे प्राप्त झाले
 असता त्यातल्या त्यात जे अधिक प्रशस्त असेल तेच करावें, असें समजून त्यातील अधिक
 चागलें कोणतें, ते जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुन येथें प्रश्न करित आहे]

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वक-
 र्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरपविषयत्वादन्य-
 तरस्य प्रशस्यतरत्त्वमुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते
 प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यते एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता
 कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्यमन्तरेण च कर्तार तस्य कर्तव्यत्वासं-
 भवात्, अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूयत एव न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव संन्या-
 सस्य विवक्षितमिति एवं भन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरपक-
 र्तृत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते
 प्रशस्यतरं च कर्तव्य नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिबचनवा-
 क्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व कर्मसंन्यास हे भिन्न भिन्न पुरुषांना अनुष्ठेय आहेत, असे
 सांगितलेले असल्यामुळे प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा असा आशय नाही, अशी वादी शक्य
 घेतो—) ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् भगवान्
 पूर्वोदाहृतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्—अदोषण, आत्मजाची ज्ञानयोगाने
 निष्ठा प्रतिपादन करण्याची इच्छा करणारे भगवान् वर सांगितलेल्या वचनांनी सर्व कर्मसंन्यास
 सांगते झाले [म्ह० आत्मज्ञाने ज्ञाननिष्ठ व्हाव, हें भगवानाना इष्ट असल्यामुळे त्यांनी
 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि पूर्वाक्त वचनांनी आत्मज्ञानासाठी सर्वकर्मसंन्यास सांगि-
 तला.]—तु अनात्मज्ञस्य न—पण अनात्मज्ञाला सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला नाही.
 —अतः च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरपविषयत्वात्—आणि
 त्यामुळे कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना भिन्नपुरुषविषयत्व असल्याकारणानें म्ह० त्यांचें
 अनुष्ठान करणारे भिन्न भिन्न असल्यामुळे—अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्त्वमुत्सया
 प्रश्नः अनुपपन्न—त्यातील एकाचा अधिक प्रशस्तपणा जाणणाऱ्या इच्छेनें प्रश्न
 करणें अयोग्य आहे. [भगवानाना आत्मज्ञान ज्ञाननिष्ठा सांगितला आहे, अनात्मज्ञाला

नाही. त्यामुळे कर्मानुष्ठान व संन्यास यांचे अधिकारी भिन्न असल्यामुळे, त्या दोहोतील अधिक चांगले साधन कोणते ? हे जाणण्यासाठी अर्जुनाने प्रश्न केला, असे म्हणता येत नाही. या शंकेवर भाष्यकार म्हणतात]—सत्यं एव त्वदभिप्रायेण प्रश्नः न उपपद्यते पुनः प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण युज्यते एव इति वदामः—खरेच आहे. तुझ्या अभिप्रायाने प्रश्न उपपन्न होत नाही, पण प्रश्नकर्त्या अर्जुनाच्या अभिप्रायाने प्रश्न युक्तच आहे, असे आम्ही म्हणतो—कथं—तो कसा काय ? (अर्जुनाचा अभिप्राय काय आहे ?)—भगवता पूर्वोदाहृतैः वचनैः कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यं—भगवानानीं पूर्वी सांगितलेल्या वचनानीं कर्मसंन्यास कर्तव्यत्वाने विवक्षित आहे त्यामुळे त्याला प्राधान्य आहे. [वर सांगितलेल्या वचनानीं भगवान् कर्मसंन्यास करावा, असे सांगू शकतात. पण ज्याप्रमाणे 'स्वर्गकामो यजेत' या वचनाने स्वर्ग या कामाच्या उद्देशाने यागाचे विधान केले जाते. पण तेवढ्यावरून ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल, तोच यागाचा अधिकारी, दुसरा कोणी नाही, असे त्याच वाक्याने प्रतिपादन केले जात नाही, कारण तसे मानल्यास वाक्यभेद होतो. त्याप्रमाणे एका पक्षा प्राप्त झालेल्या अनात्मवित् कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. संन्यास आत्मवेत्त्यानेच करावा, तोच त्याचा अधिकारी आहे, दुसरा अनात्मविद् नाही, असा नियम केला जात नाही. कारण ज्याला पूर्ण वैराग्य आले आहे, असा अज्ञ पुरुषालाहि संन्यास विहित आहे. यास्तव कर्म व कर्माचा त्याग यांना अविद्वत्कर्तृत्व आहे म्ह० अनात्मज्ञ कर्माचाही अधिकारी आहे व वैराग्य आल्यास तो संन्यासाचाहि अधिकारी आहे, असे समजाणाऱ्या अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. येथे वाद्याची शंका अशी आहे—“संन्यास केवळ आत्मज्ञासाठीच आहे, अनात्मज्ञासाठी नाही, त्यामुळे 'कर्म व संन्यास यातील अधिक चांगले साधन कोणते ते सांग,' असा अर्जुनाचा प्रश्नच उपपन्न होत नाही.” पण त्यावर सिद्धान्ताचे असे म्हणणे आहे—“ज्ञानी पुरुषाने संन्यास करावा, असे जरी भगवान् म्हणत आहेत, तरी त्यावरून विरक्त अनात्मज्ञाने तो करू नये, असे होत नाही. त्यामुळे ज्याला आत्मज्ञान झालेले नाही, त्याचे कर्मानुष्ठान तर संभवतेच, पण संन्यासादि संभवतो. असे मानून अर्जुन प्रश्न करत आहे.” पण असे जरी असले तरी अर्जुन त्यातील अद्विष्ट प्रशस्त काय ते जाणण्यासाठी प्रश्न का करीत आहे ? तर संन्यासाला प्राधान्य आहे म्हणून.]—अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्—आणि कर्त्यावाचून त्याचे कर्तव्यत्व संभवत नाही. संन्यासालाहि कर्ता पाहिजे. —अनात्मविद् अपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यते एव—त्यामुळे एकापक्षा प्राप्त झालेल्या अनात्मविद् कर्त्याचाहि अनुवाद केला जातोच.—पुनः संन्यासस्य आत्मवित्कर्तृकत्वं एव न विवक्षितं—पण संन्यासाला आत्मवित्कर्तृकत्वच आहे, असे येथे विवक्षित नाही. [म्ह० ज्याला आत्मज्ञान—आत्ममाहात्कार झालेला असतो त्याला ज्ञानसामर्थ्यानेच कर्मत्याग नियमाने प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणे वैराग्य अग्न्यास जो आत्मज्ञानी नाही, त्यालाहि संन्यास अवश्य आहे. यास्तव त्याच्या कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. अर्थात् कर्म व संन्यास ही दोन्ही साधने एका अविद्वान् पुरुषाला प्राप्त

होतात, हे उषड आहे. त्यामुळे वरील अभिप्रायानें अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. सारांश]
 —कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वं अपि अस्ति इति
 एवं मन्वानस्य अर्जुनस्य—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वाहि
 आहे, असे समजणाऱ्या अर्जुनाचा (प्रश्न अयोग्य नाही,)—पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः
 परस्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यते प्राप्ते—वर सांगितलेल्या प्रश्नां त्याच्या-
 मध्ये परस्परविरोध असल्यामुळे त्यातील कोणत्या तरी एका साधनाला कर्तव्यत्व प्राप्त
 झालें असता म्ह० त्यातील कोणते तरी एक करण्याची प्राप्ति झाली असता—च प्र-
 शस्यतरं कर्तव्यं न इनरत् इति प्रशस्यतरविधिदिपया प्रश्नः अनुपपन्नः
 न—व जे अधिक चागलें असेल तेच करावे, दुसरे कष्ट नये, असे असल्यामुळे त्यातील
 अधिक चागलें कोणते, ते जाणण्याच्या इच्छेने प्रश्न अयोग्य नाही [अविद्वानाला कर्म
 व संन्यास या दोन्हीचा प्राप्ति आहे पण त्याचे अनुष्ठान एकाच वेळा संभवत नाही.
 अर्थात् त्यातील काहीतरी एक करणे भाग आहे. तेव्हा काय करावे ? हे जाणण्याच्या
 इच्छेने अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर—]—प्रतिवचनवाक्यार्थ-
 निरूपणेन अपि प्रष्टुः अभिप्रायः एवं एव इति गम्यते—भगवानाना जे प्र-
 तिबचन—उत्तर दिले आहे त्या प्रतिबचनवाक्याच्या अर्थाचे निरूपण करवानेहि प्रश्न-
 कर्त्याचा अभिप्राय असाच आहे, असे ज्ञात होतें. [म्ह० प्रतिबचनाकडे पाहिल्यानंदि
 अविद्वानाने केलेले कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यातील अधिक श्रेयस्कर काय ? हाच
 प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय व्यक्त होतो.]

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिबचन-
 मेतद्विरुध्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोगोनिःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमु-
 क्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदना-
 त्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातं यद्यत्मावित्कर्तृकयोः
 संन्यासकर्मयोगयोगोनिःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते
 यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति ॥

भाष्यार्थ—कथं—प्रतिबचन कोणते व त्याचे निरूपण कसे करावयाचें ?—सं-
 न्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रति-
 वचनं—संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही नि श्रेयसकर आहेत. पण त्यातील कर्मयोग
 अधिक चांगला आहे, हे प्रतिबचन आहे.—एतत् निरूप्यं—त्याचे निरूपण करणे
 उचित आहे.—किं अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रे-
 यसकरत्वं प्रयोजनं उक्त्वा—या प्रतिबचनानें काय आत्मवेत्त्यानें केलेला कर्मयोग
 व कर्मसंन्यास यांचे नि श्रेयसकरत्व हे प्रयोजन सांगून—तयोः एव कुतश्चित्
 विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व उच्यते—त्याचेच वाहा
 एका विशेषामुळे कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचे विशिष्टत्व—श्रेष्ठत्व सांगितलें जात आहे,
 —आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयो तत् उभयं उ-
 गी. भा. ६०

उच्यते इति—या अनात्मवेत्त्याने केलेला संन्यास व कर्मयोग यांचे निःश्रेयसकरत्व व कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचे विशिष्टत्व सांगितले जात आहे ?—किं च अतः यदि आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तयोः नु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते—पण जर आत्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगांना निःश्रेयसकरत्व व त्यातील कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व सांगितले जाते, असे म्हटले तर काय होते ?—यदि चा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तत् उभयं उच्यते इति—आणि जर अनात्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगांना ते दोन्ही म्ह० निःश्रेयसकरत्व व कर्मयोगाचे श्रेष्ठत्व सांगितले जाते, असे म्हटले तर काय होते ? ['संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मोक्ष देणारे आहेत, पण त्यातील कर्मयोग श्रेष्ठ आहे ' हे प्रतिवचन आहे; पण ज्ञानी पुरुषाने केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना मोक्षकरत्व व यातील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे का, अनात्मज्ञ पुरुषाने केलेल्या त्या दोहोंना मोक्षकरत्व व त्यातील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे ? या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे, पण त्यातील पहिल्या पक्षा कोणता दोष येतो व दुसऱ्या पक्षा कोणते फल आहे ?]

अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्त्विदम्यतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(वाचाने असे विचारले असता सिद्धान्ती पहिल्यापक्षा दोष सांगतात)—अत्र उच्यते—या प्रश्नाचे उत्तर सांगितले जाते.—आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं च तदीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व-अभिधानं इति एतत् उभयं अनुपपन्नं—आत्मवित्कर्तृक संन्यास व कर्मयोग यांचा असंभव असल्यामुळे त्यांना निःश्रेयसकरत्व आहे, असे सांगणे व त्याच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला विशिष्टत्व आहे, असे सांगणे हे दोन्ही अनुपपन्न-अयोग्य आहे. (तेच अनुपपन्नत्व व्यक्तिकेद्वारा व्यक्त करितात)—यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः च तत्प्रतिकूलः कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां—जर अनात्मवेत्त्यांचा कर्मसंन्यास व त्याला प्रतिकूल असलेला कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोग, हे दोन्ही संभवतील—तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः च कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानं इति एतत् उभयं उपपद्यते—तरच त्या दोहोंना चित्तशुद्धि-ज्ञानप्राप्ति या परंपरेने निःश्रेयस-

कारण आहे, असे म्हणणे व कर्मयोगाला कर्मसंन्यासाहून विशिष्टत्व आहे, हे सांगणे, ही दोन्ही उपपन्न होतात. (कारण संन्यासाला असहायत्व आहे व कर्मयोग वित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतो, म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे. असो, आत्मज्ञाना कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, असे जे वर म्हटलें आहे, त्यावर आक्षेप—) अत्र आह—यावर आक्षेप घेणारा म्हणतो—किं आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः अपि असंभवः आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः—काय आत्मवेत्त्याला संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, का त्यातील एकाचाच असंभव आहे?—च यदा अन्यतरस्य असंभवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति—आणि जर त्यातील एकाचाच असंभव असल, तर मग काय कर्मसंन्यासाचा असंभव आहे की कर्मयोगाचा? ते सांगवें—च असंभवे कारणं यक्तव्यं इति—आणि त्याच्या असंभवाचें कारण सांगवें, असे आक्षेप घेणारा म्हणतो. [सिद्धान्त्यानीं आत्मज्ञानीं पुरुषाचा संन्यास व कर्मयोग या दोह्याचा असंभव आहे, असे म्हणताच त्यावर वादी विचारतो—ज्ञान्याचा संन्यास व कर्मयोग या दोन्हीचाहि असंभव आहे की एकट्याचाच? एकाचाच असंभव असल्यास तो कोणाचा? संन्यासाचा की कर्मयोगाचा? व त्याचें कारण काय?]

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिध्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिमर्बदिक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्रमात्रमात्रत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापान्ममिध्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिध्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमतपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्यैह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिध्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात् । केपु केपु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' वेदविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ॥

भाष्यार्थ—अत्र उच्यते—या प्रश्नाचें उत्तर सिद्धान्ती सांगतात—आत्मविदः निवृत्तमिध्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात्—आत्मवेत्त्याचें मिध्याज्ञान निवृत्त झालेलें असल्यामुळे विपरीत ज्ञान हेंच ज्याचें मूळ आहे अशा कर्मयोगाचा असंभव होतो, (याच प्रसङ्गाच्याचें विवरण—) जन्मादिसर्वविन्नियारहितत्वेन निष्क्रिय आत्मानं आत्मत्वेन यः वेत्ति—आत्मा जन्मादि सर्व विन्नाराना रहित असल्यामुळे सर्व क्रियाशून्य—निष्क्रिय आत्म्याला आत्मत्वाने जो जाणतो—मीच सर्व क्रियाशून्य आत्मा आहे, असे साक्षात् पाहतो—सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिध्याज्ञानस्य तस्य आत्मविदः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासं उक्त्या—सम्यग्दर्शनाने—आत्मज्ञानाने ज्याचे 'मी

देह' हे मिथ्याज्ञान पार गेले आहे, अशा त्या जाणवेत्याचा निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगून—तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूल-कर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य—त्याच्या उलट जमलेल्या मिथ्याज्ञानमूलक कर्तृत्वाभिमानपूर्वक सक्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोगाना—यस्मान् इह शास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञान मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते—ज्याअर्थी या शास्त्रात जागेजागा—आत्मस्वरूपान्या निरूपणप्रदेशामध्ये सम्यग्ज्ञान-मिथ्याज्ञान व त्यांच्या कार्ये यामध्ये विरोध असल्यामुळे अभाव प्रतिपादिला जातो—तस्मात् निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य आत्मचिदः विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगः न संभवति इति युक्तं उक्तं स्यात्—याअर्थी ज्याचे मिथ्याज्ञान निवृत्त झाले आहे अशा आत्मवेत्याचा विपर्ययज्ञानमूलक कर्मयोग संभवत नाही, हे योग्यच सांगितले आहे, असे होते [आत्मज्ञान झाले म्हणजे ' हे शरीरच मा, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, सत्सारी' इत्यादि मिथ्या अज्ञान निवृत्त होते. त्यामुळे 'मी शरीरादिरूप आहे' या मिथ्या अज्ञानामुळेच होणारा जो कर्मयोग त्याचा ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी असंभव होतो. कारण आत्मा जन्मादि सर्व विकाराना रहित आहे, त्यामुळे तो निष्क्रिय आहे, सर्वक्रियारहित आहे, आणि असा जो निष्क्रिय आत्मा तोच मी आहे, असे जो जाणतो त्याचे त्याच सम्यग्दर्शनामुळे सर्व मिथ्या अज्ञान निवृत्त झालेले असते अशा ज्ञानी पुरुषाला निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला आहे त्याचप्रमाणे असे आत्मज्ञान त्याला झालेले नाही, त्याला मिथ्याज्ञानामुळे 'मी कर्ता' असा कर्तृत्वाभिमान होतो त्या अभिमानामुळे सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोग त्यालाच विहित आहे आत्मज्ञानी पुरुषाचे ठिकाण तसे मिथ्या अज्ञान नसते. त्यामुळे त्याला कर्तृत्वाभिमान नसतो. कर्तृत्वाभिमानान्या अभावा ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोगहि संभवत नाही. भगवानानी या रगताशास्त्रात जेथे जेथे आत्मस्वरूपाचे निरूपण केले आहे, तेथे तेथे ज्ञान व अज्ञान आणि त्याचे कार्य याचा विरोध असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषाला कर्माचा असंभव सांगितला आहे, व तो सर्वथा युक्त आहे] केपु केपु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मचिदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति—पण कोणकोणत्या आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशामध्ये जाणवेत्याच्या कर्माचा अभाव प्रतिपादिलेला आहे, असे यादी विचारीक तर—अत्र उच्यते—त्याचे उत्तर सांगतां — 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'वेदाविनाशिनं नित्यं' इत्यादी तत्र तत्र आत्मचिदः कर्माभावः उक्तः—'अविनाशी तु' (२-१७) असा उपक्रम करून 'य एनं वेत्ति' (२-१९) 'वेदाविनाशिनं' (२-२१) इत्यादि श्लोकाने ठिकठिकाणी आत्मवेत्याच्या कर्माचा अभाव सांगितला आहे.

ननु च कर्मयोगोऽयं आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'त-
द्विनाशस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिगच्छस्व' इत्यादावतत्र कथमा-

कर्तव्यान्तराभाववचनात्—आणि 'त्याचे कर्तव्य उरत नाहा' अ. ३-१७ या वचनाने त्याच्या दुसऱ्या कर्तव्याचा अभाव सांगितलेला आहे. [आत्मज्ञानी कृतकृत्य झालेला असतो, त्यामुळे त्याला कर्माने दुसरे कोणतेच प्रयोजन साधावयाचे नसतें त्याच-प्रमाणे 'त्याला दुसरे कोणतेच कर्तव्य उरत नाहा,' असेहि स्वतः भगवानानाच तिसऱ्या अध्यायात सांगितले आहे त्यामुळे ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोग सभवत नाहा]

'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाद्व्याचेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्पददर्शनस्य कर्मयोगाभावावचनात्। 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति कित्विषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किंचित्करो-मीति युक्तं मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनध्वजणादि कर्मस्वात्मसाध्यात्मविद्, करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतरतया सदाऽकृतं व्यावोपदेशा-द्वाम्भतत्त्वविद्, सम्पददर्शनविरहो मिथ्याज्ञानहेतुकं कर्मयोग, स्वमेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मान्स्मादनन्तमविकर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरपि श्रेयमकरत्त्ववचनं तदी-याच कर्मसंन्यासापूर्वोक्तं त्वविकर्तृकसकर्मसंन्यासाविलक्षणास्तत्वेव कर्तृत्वाविज्ञाने क-र्मैकदेशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य त्रिशि-ष्ट्याभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तं प्रचुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

भाष्यार्थ—[तर मग ज्ञानी पुरुषाला कर्मयोग जसा त्याज्य आहे तसाच तो जिज्ञा-सूलाहि त्याज्यच असला पाहिजे कारण ज्ञानप्राप्तीने त्याच्याहि पुरुषार्थाची सिद्धि होते, अशा आशंका घेऊन जिज्ञासूला कर्मयोगाची अपेक्षा आहे, असे सांगतात—]—'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्या-दिना च आत्मज्ञानाद्व्यत्येन कर्मयोगस्य विधानात्—'कर्माचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्यप्राप्ति होत नाहा' अ. ३-४ 'हे महाबाहो योग्यावाचून मन्याग प्राप्त होणे फार क-ठिण आहे,' ५ इत्यादि वचनाना आत्मज्ञानाच्या अंगत्वाने कर्मयोगाचे विधान केलें आहे. त्यामुळे जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय केला पाहिजे [अर्गाच्या स्वरूपावर उपकार कर-णाऱ्या अंगावाचून अगमन्या स्वरूपाची तिथपत्ति होणे अशक्य असल्यामुळे जिज्ञासूनें चित्त-शुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा ज्ञानाचे कारण होणाऱ्या कर्मयोगाचा आश्रय करणे उचित आहे. येथे अर्गा ज्ञान अगून अग कर्म आहे रमावाचून ज्ञानाचे स्वरूपच सिद्ध होत नाहीं. म्हणून ज्ञानासाठी जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय करणे उचित आहे तर मग ज्ञातोपुरुषानेहि ज्ञानफलवर उपकार करणाऱ्या कर्मांचे अनुष्ठान करण्याग कोणती हरकत आहे ? उत्तर—]—च 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'—६ ८ आणि योगारूढ झालेल्या त्यालाच पुढे शम-कर्ममन्याग करायग सांगितलेला आहे—इति अनेन उत्पन्नसम्पददर्शनस्य कर्मयोगाभावावचनात्—जगा या वचनाने ज्या-ला आमनान प्राप्त आहे, त्याग कर्मयोगाचा अनाद सांगितलेला आहे [अदोपग,

तत्त्वज्ञानी पुरुषाला जर कर्मांचा अभाव मानला तर त्याच्या शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्मांचाही अभाव होणार त्यामुळे त्याचा शरीरस्थितिही होणे शक्य नाही. शरीरच नाहीसे झाल्यावर जीवन्मुक्ति कोठची? जीवन्मुक्तीच्या अभावा भ्रान्ताचा उपदेश कोण करणार व उपदेशाच्या अभावा जिन्नामूना ज्ञान कसे होणार? अशी आशंका घेऊन सांगतात—) —‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं’ इति च शरीर-स्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणः निवारणात्—‘शारीरं केवलं’ अ ४ श्लो. २१ प. ४१६, या वचनाने शरीराच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांवरून कार्याच्या सगळे कर्मांचे निवारण वेढे आहे. त्यामुळे विद्वानाकडे कर्मयोग नाही. [अहोपण, ज्ञानी पुरुषाला ‘शरीरस्थितीला अवश्य तसेच कर्म’ करण्याची सवड दिव्यास त्यासाठी अवश्य होणाऱ्या दर्शन-श्रवणादि कर्मांपेक्षा त्याच्या मनात कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होईल, अशी आशंका घेऊन सांगतात—] —‘नैव किंचित्करोमीति शुक्तो मन्येत तत्त्वविद्’ इति अनेन च—आणि ‘मी काही करीन नाही.’ असे योगी तत्त्वज्ञान माना-वे. ५.८-अंगा या वचनाने—शरीरस्थितिमात्रप्रमुखेपु अपि दर्शन-श्रवणा-दिफर्मसु आत्मयाथात्म्यविद्ः करोमि इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्व-उपदेशात्—केवल शरीरस्थितीसाठी अवश्य असलेल्या अशाही दर्शन-श्रवणादि कर्मांमध्ये आत्मयाथात्म्य जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला, चित्त समाहित असल्यामुळे, ‘मी करतो’ हा प्रत्यय के-हाच करू नये, असा उपदेश देला आहे. [म्ह० शरीरस्थितीला अत्यंत अनर्थ लगा पाहणे, ऐकणे, इत्यादि क्रिया करीत असतानाही ‘त्या मी करतो’ असा कर्तृत्वाभिमान तत्त्ववेत्त्याने केव्हाही करू नये, तर चित्त समाहित असल्यामुळे त्याने ‘मी त्यानील काहीच करीत नाही’ असे मतन समजावे, असे याच अध्यायात पुढे सांगितले आहे. त्यामुळे शरीरस्थितीला अनर्थ प्राप्त झालेल्या दर्शनादि नियामध्ये त्याचा कर्तृत्वाभिमान संभवत नाही. अहोपण या उपदेशाचे अ-नुमधान सुटले म्हणजे विद्वानाचाही ‘मी करतो’ या स्वानाविक प्रत्ययाच्या द्वारा कर्मयोग संभवेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात—] —आत्मतत्त्वविद्ः सम्यग्दर्शनयिरुद्धः मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्यन्न अपि यस्मात् संभावयितुं न शक्यते—आत्मतत्त्ववेत्त्याचा सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध असलेला निष्ठाज्ञानमूलक कर्म-श्रेण स्वप्राप्तही उपायार्थी संभवनीय आहे असे म्हणता येत नाही—तस्मात् अना-त्मवित्कर्तृकयोः एव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्त्ववचनं—त्या-अर्था अनात्मन पुरुषाकडून के-त्या जाणाऱ्याच संन्यासाला व कर्मयोगाला नि श्रेयसकर-त्त्ववचन म्ह० दोषांनाही नि श्रेयसकर म्हणणे—च तर्हीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टन्यामिधानं—व त्या अन-मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाकडून कर्मयोगाचे श्रेष्ठत्व कपन करणे—इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि—असाप्रकारच्या प्रतिवचनवाक्यांचा निरूपण के-त्यांनाही—ग्रष्टु पूर्वोक्तः अभिप्रायः निश्चीयते इति स्थित—श्रेष्ठ करणाऱ्या अर्जुनाचा वर सांगितलेलाच आग्रय आहे, असा नि-

ध्वय केला जातो, हे सिद्ध झाले (अनात्मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाला काही विशेषणे देतात—)
 —पूर्वोक्त आत्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणत्वात्—पूर्वोक्त आत्मज्ञाने के-
 लेल्या सर्वकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या त्या अज्ञात कर्मसंन्यासाहून तसेच—
 कर्तृत्वविज्ञाने सति एव कर्म एकदेशविषयात्—तो अज्ञात संन्यास ' मा
 या संन्यासाचा कर्ता आहे' अने कर्तृत्वविज्ञान असताना कर्मांच्या एकदेशाला विषय क-
 रणारा असतो अर्थात् ज्ञानी पुरुषाचा संन्यास सर्वकर्माविषयक असतो व अनात्मज्ञाचा
 संन्यास अभिहोत्रादि काही कर्मांचाच असतो अशा त्या एकदेशी कर्मसंन्यासाहून—च
 यमनियमादिसहितत्वेन दूरनुष्ठेयत्वात्—आणि तो अज्ञात संन्यास यम निय-
 मादिकासहवर्तमान असल्यामुळे अनुष्ठान करण्यास कठिण असतो, म्हणून—कर्मयो-
 गस्य सुकरत्वेन—आणि त्यापेक्षा कर्मयोगास सुकरत्प असत म्हणून अशा अज्ञ-
 णात संन्यासाहून अज्ञात कर्मयोग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे अस कथन करणे, यावरून
 अर्जुनाचा पूर्वाक्त आग्रय निश्चित होतो [गाततालच 'न कर्मणा०' इत्यादि वचनानी
 कर्मयोगाच ज्ञानाच्या अगत्वाच विधान आहे, म्ह० कर्मयोग ज्ञानाच अग आहे, असे
 विधान आहे ' योगादृढस्य तस्यच० ' या वाक्याने ज्याला सम्यग्दर्शन झाले आहे,
 त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितला आहे ' शरीर केवल० ' या वचनाने ज्ञाता पुरु-
 षाच्या शरीरस्थिताला कारण होणाऱ्या कर्मांचाच वारीच्या सर्व कर्मांचे निवारण केले
 आहे ' नैव चिन्त० ' या वचनाने केवळ शरीरस्थितालाच अवश्य होणाऱ्या-पा
 हणे, ऐकण, इत्यादि कर्मांमध्यहि शांतचित्त आत्मतत्त्वज्ञाने ' ही मा करतां ' असा
 अभिमान कथाच वरू नये, असा उपदेश केला आहे त्यामुळे आत्मज्ञाचा कर्मयोग
 स्वप्रातहि संभवत नाही कारण तो सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध आहे व मिथ्या अज्ञाना
 मुळेच संभवणारा आहे आत्मवेत्त्यामध्ये सम्यग्ज्ञान असत व मिथ्या अज्ञान नसत
 त्यामुळे त्याचे टिकण स्वप्रातहि कर्मयोगाची संभावना नाही वास्तव भगवानांना अ-
 नामवेत्त्याकडून होणारा कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांनाच निधेयसकर म्हटले आहे
 तसेच वर सांगितलेल्या आत्मज्ञाच्या सकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या, ' मा
 कर्ता ' हे विज्ञान असतानाच कर्मांच्या एकदेशाच्या-अभिहोत्रादि काही कर्मांच्या व
 यम नियमादिसांना युक्त असल्यामुळे आचरण्यास अतिशय कठिण अशा अज्ञात स-
 न्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, कारण तो संन्यासाहून सुकर आहे, अस सांगितले
 आहे भगवानांच्या या प्रतिवचनाचा विचार केला असताहि अज्ञानाचा आम्ही वर जसा
 सांगितला आहे, तसाच आग्रय निश्चित होतो. अर्थात् अर्जुनाने जो प्रश्न केला आहे, तो
 अजोग्य नाही, ही गाथ यावरून मिळते हाते]

१ ५१ याविषया रहस्यकार दणपाठ—“ चक्षुष्या अध्यायातील मिदन्तावर संन्यास
 मागाव लोकांची जा सका यणाचा मुभव आहे, तीन अनुनाने मुतावून प्रभूपाने वर
 वून तिचे १५२ उत्तर भगवानांना या अध्यायात दिले आहे ” गां १ ५ ६८४. तर मग
 मग अनुनाने तो पुढे प्रश्न केला आहे, तो १५५ अध्यायातील मिदन्तावर मग मागा-

मागायाकडून गेवारी शक्ती आहे ' व तीहि त्याच्या तोंडून सुटून वरविली आहे ' या हा शक्ती अनुनाकडून याकडून वरविली की व्यामाना ' कोणी वा वरविला असेना ' आपण ती कशा काय वरविला आहे, ते तर पाहू या—“ ज्ञान हें मव कर्मांचें परवसान असून (४ ३३) ज्ञानानेंच तर सर्व कर्मे भस्म होतात (४ ३७), व द्रव्यमय यथापेक्षा ज्ञानयज्ञच जर श्रेष्ठ (४ ३३) तर दुमन्याच अध्यायान ' धर्म्य ' असें जें युद्ध तेच करणें क्षत्रियाला श्रेयस्कर होय, (२ ३१) असें सांगून ' क्षणूत तू कर्मयोगाचा आश्रय करून सुद्धाळा ऊढ ' ४ ४२ असा चवथ्या अध्यायाचा उपसंहार का केला ? ” (गा २ ६८४) ही मन्व्याममागायाचा शक्ती अनुनाच्या तोंडून श्रीकृष्णांना किंवा व्यामाना वरविली आहे या ' क्षत्रियाला धर्म्ययुद्धच करणें श्रेयस्कर आहे, ' असें जें दुमन्या अध्यायात सांगितलें आहे त्याचाच जर ' योग आनिष्ठ उच्छिष्ठ भारत ' ४ ४० याच्यासुद्धा सुबध आहे तर मन्व्याम मागायाला तशी शक्ती येण्याचें कारणच नाहो कारण क्षत्रियानें मन्व्यास करावा, असें कोणी मन्व्यासमागा क्षात्र नाहो उल्टा ' ज्ञानानंतर कर्मसंन्यास तरी प्राप्त असला तर त्यानें तो करू नये तर ' गुण गुणेषु बज्जने ' या न्यायानें कर्मच करीत रहावे कारण त्याचें तमलें शास्त्रीय कर्म व त्यांचें, पिणें इत्यादि स्वाभाविक कर्म यात काहो फरक नाहो म्हणूनच तें कर्म नवून कर्मासम आहे ' असें मन्व्यासमागा उघट उघट म्हणत असतात (गा भा ५ ५-१०-८ पहा) तेव्हा मन्व्यासमागायाची ही शक्ती आहे, असें कसें म्हणता येईल ' अर्थात रहस्यकारांना मन्व्यासमागायावर ती जबरदर्शानें लादली आहे, यात संशय नाहो

पुढें रहस्यकार सांगतात—“ गानेचें वा प्रशस्त अस उत्तर आहे की, मव मलय दूर होऊन मोक्ष मिळण्याकरिता ज्ञान आणि मोक्षाकरिता नवी असली तरी कथा न सुट्टारी असल्यामुळे लोकमप्रदाय कसे मिळून दाहोच्याहि मनुष्याची मित असेना आहे. ” (४ ४१) हें गीतेंचें उत्तर नवून रहस्यकाराचें आहे चवथ्या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकांत तसें काहो सांगितलेलें नाहो (गा भा ५ ४६-५६) कर्मयोग म्ह० श्रीत-रमान कर्मे, ता अज्ञाना अनुप्यहि जर दाक शकतो, तर ज्ञानी वा गत् पुत्तार नाहो ' त्यांचें, पिणें, मित्रांचें, हा व्यापारिक कर्मे देह अभेद्यत दाकता वगार नाहोत, या तशाच श्रीत ग्मान कर्मेहि दाकता वगार नाहोत, असें मुझाच नाहो त्यामुळे तो न सुट्टारा नव्हेत, ज्याला लोकमप्रदाया इच्छा असेल (विहीतलोकमप्रदा) त्यानें वस्तुवाचिमानादि दाकून कर्मे करावी, असें तिमन्या अध्यायान तरी म्हणें आहे, तरी त्याचा ४ ४१ वा श्लोकाशी काहो संबंध नाहो त्यात ' शर्ती पुण्यांत कर्मे बद्ध करीत नाहोत ' प्रवृत्तेच सांगितले आहे यावरून रहस्यकार गानेचें म्हणून जें उत्तर सांगतात, ते गीतेच नवून त्याचें आहे, हें वाचकांच्या लक्षात येईल

पुन रहस्यकार म्हणतात—“ परंतु वाक्यहि अशा गरी निपट का, कर्मयोग व माय्य (ज्ञान) असे दाही माग जर सांगून विहित आहेत, तर त्यादकी आपल्या सुखाप्रमाणे माय्य माग पचवून कर्मांना त्या करणेंच हारक वांनवी ? ” या अशी शक्ती काय काढतात ' मन्व्यासमागा हा० अर्जुनी असा शक्ती केव्हाच काढतार नाहोत कारण तेकर्म-माग व माय्य (ज्ञानदाग) हे मोक्षाचे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत, असें मार्ग दोन नाहोत. दर

‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासमभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे द्रुहीत्येवं पृष्ठोऽर्जुनेन भगवान्साक्षात्पुनः सन्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिना निष्ठा प्रोक्ता निर्णय चकार । न च सन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्ट कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहित-सन्यासः श्रेयान्क वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुद्ध्या—

भाष्यार्थ—(‘अहोपण, तिस्र्या अव्यायात या प्रश्नाच्चा भगवानाना निर्णय के लेला असत्यामुळ येथें पुनः तांच प्रश्न करणे, योग्य नव्हं, ’ अशी शका घेऊन ‘तेथें विस्ताराने सांगितलेला सवयच येथे पुन सक्षेपतः सांगत आहेत,’ असे म्हणून समाधान करितात—) —‘ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते०’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे—‘ज्यायसा०’ ३-१ या वचनात ज्ञान व कर्म याचा एकाचपेळा असभव असत्यामुळ—एतयोः यच्छ्रेयः तत् मे द्रुहि इत्येवं अर्जुनेन पृष्ठः भगवान्—‘ज्ञान व कर्म या दोहताळ जें एर ध्येयस्कर असेल तें मला साग ’ अशाप्रकारें अर्जुनाकडून प्रश्न केला गेलेला भगवान्—सांख्यानां-सन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः योगिनां कर्मयोगेन निष्ठा प्रोक्ता इति निर्णय चकार—साख्याची म्ह० ज्ञाना सन्यासाची ज्ञानयोगाने निष्ठा व योग्याची म्ह० अज्ञ गृहस्थाचा कर्मयोगाने निष्ठा सांगितला, असा निर्णय करणा झाला [भगवानाना तेथ ज्ञान व योग याचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असा निर्णय केला आहे त्यामुळे पुन त्याविषयाच प्रश्न समवत नाही तसच]—‘न च संन्यसनात् एव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति’ इति वचनात्—नुसत्या सन्यासानच काहा मिद्धि प्राप्त होत नाही, असे सांगितलेले असत्यामुळे—ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वं इष्टं—ज्ञानसहित संन्यासाला नैऋत्यसिद्धीच साधनत्व भगवानाना दृष्ट आहे, [‘सन्यमनात् एव ’ येथील ‘एव ’ शब्दावरून केवळ म्ह० ज्ञानरहित सन्यासान नैष्कर्म्यसिद्धि जरी मिळत नाही, तरी ज्ञानसहित संन्यासाने ती मिळते, असे भगवानाचें मत उघड दिसते]—कर्मयोगस्य च विधानात्—तसेच ‘छित्तं वन सशय योग आतिष्ठ-’ ४-४२ या वचनानें कर्मयोगाचें विधान केलेले असत्यामुळे कर्मयोगहि सिद्धाचें साधन आहे, हे भगवानाना दृष्ट आहे. (अर्थात् या गाथाचा निर्णय झालेला असत्यामुळे त्याविषयी प्रश्नच उपपन्न होत नाही तर

कर्मयोग अग व ज्ञानयोग अशा दो० वन साधन व ज्ञान साध्य असे मानतात शिवाय त्यानीक योगादि माग योगाच्याच मुपीवर अवलंबून नाही प्रत्येकाच्या अधिकारावर अवलंबून आहे कमाधिकारी परंपराना कमानुष्ठानच वेळे पाहिजे व ज्ञानाधिकारान्यानाच ज्ञाननिष्ठ शास्त्र पाहिजे कमानुष्ठानाने ज्ञानाधिकार प्राप्त झाल्यावाचून मांगव बनना देत नाही, हा अबाधित वैदिक निदान आहे त्यामुळे ‘आपल्या मुखाप्रमाणे मांस्वमाग परस्वम’ वर्गाचे हा ज्ञान अवेदिक आहे असाय रहस्यकाराना लावलेली हा पूर्वोत्तरमगनि शास्त्र-मुळ नाही. मान्याना लावनस्य सगनीध मव प्रकार समग्रम आहे.

मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या अभिप्रायान आह, तें अधिक स्पष्ट करितात—)ज्ञान राहित संन्यास श्रेयान् किं वा कर्मयोग श्रेयान् इति एतयो विशेष बुभुत्सया—ज्ञानराहित मयास श्रम आह का कमयोग श्रम आह, असा या दान उपायांताल विषय जाणण्याच्या इच्छने 'सन्नाम०' इत्याद श्लोकानें अनुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अनुन म्हणाला—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—ह कृष्ण—कर्मणां संन्यासं—कर्मणां संन्यासं—कर्मणां संन्यासं (एकदा सांगतोस)—च पुन—आणि पुनराप—कर्मणां योगं—शास्त्रोक्त कर्मणां अनुष्ठान करावयास—शंससि—मागताम (शान्तव)—एतयो—या दोहोता—यत् एक—अ एक—श्रेय—अधिक प्रशस्त श्रेय मागन अम—तत्—तें—मे—मग—सुनिश्चित—जगदा निगयान—ब्रूहि—माग १

संन्यास परित्याग कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत् । पुनर्योग च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकतया च शंसस्यतो मकृतरष्टेय इति सशय किं कर्मानुष्ठान श्रेय किंवा तद्धानमिति प्रशस्यतर चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेय प्रशस्यतरमेतयो क ममन्यासकर्मणुष्ठानमायानुष्ठानाच्छ्रेयश्चासिमेमं म्यादिति मन्यमे तदेकमन्यतरमहं क पुरयानुष्ठेयवाममयान्मे त्रिहि सुनिश्चितमभिप्रेत तवेति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा आशय प्रदर्शित करून व प्रभावा नक्शात मागून प्रश्न उच्चारून फारसत—)कर्मणां-शास्त्रीयाणां अनुष्ठानवि-
शेषाणां संन्यास-परित्यागं शंसमि-कथयसि इति एतत्—कर्मणां-शा-
स्त्रीय विषय अनुष्ठानाचा मयास म्ह० परित्याग मागताम, शास्त्राय कर्मणां मयास
करणाचा उपदेश करताम, असा याचा भावार्थ—च पुन योग तेषा एव अनु-
ष्ठान-अवश्यकतया च शंसमि—आणि पुनराप याग म्ह० त्या कर्मणांच अनु-
ष्ठान-अवश्यकतया च मागताम—अत मे उतगत् श्रेय इति सशय—यामुळे
मला श्रेयार्थ कागते एक धर्मकर आह असा माग यता—किं कर्मणुष्ठान श्रेय
किंवा तद्धान इति—याय, मग कर्मानुष्ठान श्रेयकर आह का त्याचा त्याग श्रेय
कर आह असा माग यता—च प्रशस्यतर अनुष्ठेय—आणि त्या दान माध-
नान च सांप्रद प्रशसनाय असल त्याच अनुष्ठान करण चित हाय—अत च
एतयो कर्मसंन्यास कर्मणुष्ठानयो यत् श्रेय-प्रशस्यतर—म्हणून कम
मयास व कर्मानुष्ठान यांनाच च धर्म-आह प्रशसनीय अम—यदनुष्ठानान् मम
श्रेयोऽयामि स्यात् इति मन्यमे—ज्याचा अनुष्ठाननं मग मागप्राप्त होई,
अग त ममजगताम—तत् एक—अन्यतरत् सद एकपुरुषानुष्ठेय सामंभयान्

—ते एव—त्या दोहोंतील एक, कारण एकाचवेळीं एका पुरुषाला त्या दोहोंचे अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं, म्हणून त्यातील कोणतें तरी एक—सुनिश्चितं तव अभिप्रेतं मे ब्रूहि इति—सुनिश्चित म्ह० तुला इष्ट असलेले (एक) मला साग, असे अर्जुन म्हणाला [भगवानां ' तूं कर्माचा सन्यासहि सागतोस व कर्माचे, अनुष्ठानहि सागतोस. पण त्याचा परस्पर विरोध असल्यामुळे एकाचवेळीं त्याचे अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यातील जे एक तुला अत्यंत श्रेयस्कर वाटत असेल, तेच तूं मला साग.] १.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—संन्यासः—अज्ञ मुमुक्षूने केलेला कर्माचा परित्याग—च—व त्याने केलेले—कर्मयोग—कर्मानुष्ठान—उभौ—ही दोन्ही साधने—निःश्रेयसकरौ—मोक्ष देणारे आहेत.—तु—परंतु—तयोः—त्या दोन साधनातील—कर्मसंन्यासात्—अनात्मज्ञाच्या कर्मत्यागाहून—कर्मयोगः—त्याचे कर्मानुष्ठान—विशिष्यते—अधिक चांगले आहे २

स्वाभिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं साधुभाष्य नि.श्रेयसकरी निःश्रेयस मोक्षं कुर्वति ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरी तथाऽपि तयोस्तु नि.श्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोग स्तौति ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—निर्णयाय स्वाभिप्राय आचक्ष्णोः श्रीभगवान् ' संन्यासः ० ' इति उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी आपला अभिप्राय सांगणारे श्रीभगवान् ' संन्यास ० ' या श्लोकाने म्हणाले—संन्यासः कर्मणां परित्याग च कर्मयोगः तेषां एव अनुष्ठानं—संन्यास म्ह० कर्माचा परित्याग व कर्मयोग म्ह० त्या कर्मांचेच अनुष्ठान—तो उभौ अपि निःश्रेयसकरौ—निःश्रेयसं—मोक्ष कुर्वति—ते दोन्ही नि श्रेयसकर—नि श्रेयस—मोक्ष करिणात म्हणून नि श्रेयसकर आहेत.—यद्यपि उभौ ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन निःश्रेयसकरौ—जररी ते दोन्ही ज्ञानोपत्तीच्या हेतुत्वाने म्हणजे ज्ञानोपत्तीचे साधन या रूपाने नि श्रेयसकर आहेत—तथापि तु निःश्रेयसहेत्वोः तयोः केवलात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति—तरी पण मोक्षसाधनभूत अशा त्या दोहोंतील केवळ—ज्ञान रहित कर्मगन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असे म्हणून भगवान् कर्मयोगाची स्तुति करीत आहेत. [अज्ञ पुरुषाचा कर्मगन्यास व कर्मानुष्ठान ही दोन्ही जररी मोक्षाची साधने आहेत, तरी त्यातील ज्ञानरहित गन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे भगवान् कर्मयोगाची ही स्तुति

कर्में बरीत अमला तरी व तीं बरीत नमला तरी त्याचा तो मनकमल-यास नित्यमिद आहे त्यामुळे तसला स्वाभाविक-फलभूत मन्यास व कमयोग यांची येथे तूलना केली आहे, असे म्हणता येत नाही तर कर्तृत्वाभिमानपूर्वक होणारा मन्यास व कर्मयोग यांचीच येथे तूलना केली आहे कारण भगवानाना आपल्या प्रतिबन्नात सन्यास व कमयोग या दोहोंनाहि नि श्रेयसकर म्हणजे मोक्षाचा साधने म्हटलें आहे बरील सवकमलसन्त्यास हा मोक्षच आहे, ज्ञानमुक्ति आहे त्यामुळे त्याला नि श्रेयसकर म्हणता येत नाही अर्थात् नि श्रेयसकर सन्यास व कमयोग हे दोन्हा अनात्मशाचे आहेत, असे भगवानाच्या प्रतिबन्नावरून ठरतें आचार्यांनीं बराले मन्-वभाष्यात ही गोष्ट स्पष्टपणे प्रतिपादिली आहे (पृ ४८० पहा) निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थान हाच मन्वमन्यास व तोच मोक्ष साधन भूत सन्यास एवढेशी अमल तो त्यात कर्तृत्वाभिमान असतो त्यामुळे त्या सन्यासात सव कर्मांचा सयामहि नाही व आत्मस्वरूपावस्थानहि नाही त्यात फक्त अभिहोत्रादि काहीं कर्मांचाच सन्यास केला जातो व तोहि 'मा कमसन्त्यास कर्ता' अशा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक केला जातो म्हणून तो नि श्रेयसकर आहे वास्तव अनुनाच्या प्रश्नातल 'मन्यास व कम योग अशुद्ध आहेत, असेच मानणें मयुक्तिक आहे तसेंच, 'सन्यासातून कमयोग विशिष्ट आहे' असे न म्हटलें आहे त्यातल आसयहि आचार्यांना स्पष्टपण वणिंला आहे अनात्म श्रुत सन्यास यम नियमादिकांसह असल्यामुळे तो दुष्कर आहे व कमयोग त्यापेक्षा सुकर आहे सन्यास आश्रम वेतरयावर यम नियमादिकांपासून व्युत्त शास्त्र्याम मोठा प्रत्यवाय लागतो कमयोगात प्रत्यवायाची तशा फारशी भाति नसते म्हणून साधकाने पूणवैराग्यावाचून सन्यास करणें, इष्ट नाही त्यापेक्षा कमयोगच फार चांगला तो सबलोकोपयोगी असून सन्यासापेक्षा सुकरहि आहे अशा आशयाने भगवानांनीं 'कमयोग श्रेष्ठ आहे' असें म्हटलें आहे इतकेंच नव्हे तर अनुना निवा दुमयाहि कोणी सुमुखने आरमा त्याच्याच आश्रय करावा, वठिण सन्यासाच्या भरास पडू नये, अशी भगवानांची इच्छा अस यामुळे श्रान्याच्या मनात कमयोगाविषयी कथि उत्पन्न करण्यामाठा त्यांना त्याची ही प्रगता केला आहे 'अर्थवाद म्ह० पोळ स्तुति' अशा या रहस्यकाराचा समजून शाली आहे ती खोली आहे, आमच आहे, प्रामाणिक नव्हे नें विहित असतें त्याचाच स्तुति केला जाते, ज्याची स्तुति केला जाते तें श्रान्यानें करावें, अतोच व याचा इच्छा असते अथवा 'भगवताचा परा अभिप्राय तला नव्हे' हें 'इति कमयोग स्तौति' असें म्हटल्यानें ठरत नाही आचार्य तमें म्हणत नाहीत रहस्यकारानाच स्तुत्यर्थवादाचा परा अथ न कळल्यामुळे तमें विनाकारण म्हटलें आहे उलट आचार्यांनी 'इति कमयोग स्तौति' असें म्हणून भगवानाना कमयोगच अभिप्रेत आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे अथवा 'असा शेर मारून वसें तरी आपलें म साधन वरून घेतलें आहे,' हें रहस्यकाराचें म्हणणें अगदा अप्रासंगिक आहे

पुढे ते म्हणतात — "शानोत्तर कमें नवीत, असें तर भगवताचें मत असलें तर अनुना त्या 'या दोहापेक्षा मन्यास श्रेष्ठ' जमें उत्तर भगवतास देता येत नव्हतें काय ?" पण शानोत्तर कमें इवात की नवीत, अमा येथें प्रश्नच वठिं आहे ? मन्यास व कमयोग यातील अधिक लागलें श्रेष्ठ साधन कोणतें ? अमा अनुनाचा प्रश्न आहे, व त्याला अनुसरून भगवानाना मन्यास व कमयोग हे दोहा जरी नि श्रेयमकर असले, तरी त्यातील सया

माहून कमयोग श्रेष्ठ अमें म्हणून अनुनामें किंवा त्याच्याच नारन्या दुसऱ्याहि माषटानें चित्तशुद्धामाठा कमयोगच आचरावा या उद्देशानें कमयोगाचा मुनि केला आहे. त्यामुळे ज्ञानोत्तर कमें हवान किंवा नजोत, याचा देखें चचां केलेना नाहो अधिज चागळें मोक्षमाधन कोणतें ? मन्वाम का कमयोग ? तर कमयोग मन्वामाहून चागला, फुडेंच देखें उत्तर आहे. या त्या दोहोंनाहि नि श्रेयसकर म्हणामुळे तीं दोन्हा माषने आहेत, हे नि-मद्य ठरतें. या साषने ज्ञानोत्तर लाग्य माहान. तीं ज्ञानापूर्वीच व ज्ञानासाठोंच लाग-तान. त्यामुळे येथाल चचां ज्ञानोत्तर मन्वाम व कमयोग यासाठा आहे, अमें म्हणता येत नाहा. या रहस्यकाराना 'नि.श्रेयसक' या पदानें वारमें महत्त्व वाजें नाहो अमें त्रिमते. कारा ते म्हणान—“ वने करों व मोडों हे दोन्हा मां भारलेच मोक्षप्रद आहेत, असें दुसऱ्या शेंनाच्या पहिल्या चरणान (चरणार्थ का अर्थान ?) सांगितल्यावर पुढें 'तु' म्हणजे 'या' हे पद घालून 'तया' म्ह० त्या दोन मार्गांपैकीं वने माण्य्याच्या मागा-पेक्षा कमें करण्याचा पक्षच अधिज प्रशस्त (श्रेय) होय, अनें ज्या अर्था भगवानाचें निम-दिग्ध विधान आहे, त्या अर्था माधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तामाठां जीं निष्कामकमें करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकप्रशस्त हात्यान आनरान्न वनेम्य म्हणून चालू ठेविछी पाहिजेत, हेच मत्र भगवताम माष आहे, अमें पूरा मिद होतें ” ४ ६८५ दोन्हा मार्ग जर हारलेच मोक्षप्रद तर ते ज्ञानोत्तर कमें ? ज्ञान जाणि मोक्ष मानायें ज्योतिष्टोम व स्वय याच्याप्रमाणें कालाचें व्यवधान अमते का जाय ? या अर्था मिद्वान्न 'ज्ञानमनवानुक्त.' जमा आहे त्यामुळे येथाल मन्वान व कमयोग ज्ञानमाधनभूत आहेत. त्यामुळे कम-मन्वासापेक्षा कमयोग अधिज प्रशस्त, असें भगवानाचें 'निमदिग्ध विधान (१)' जरी अमते तरी त्यावरून 'माधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तामाठां जीं निष्कामकमें करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकप्रशस्त हात्यानें आनरान्न वनेम्य म्हणून चालू ठेवणा पाहिजेत, हेच मत्र भगवताम माष आहे,' असें अद्यत्र हि सिद्ध होत नाहीं कारा गातेन असें कोठे-हि मागितें नाहा हात्यावर कोणतेहि ज्ञान किंवा भगवान् कोणत्याहि प्रकारच्या विधीचा मार घालू शकत नाहात निमन्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकात ज्या ज्ञाना पुण्याला पूर्व प्रारम्भामुळे लोकप्रशस्त हांटा अमेण, त्यानें वने लोकप्रशस्त करावा अशा मुक्ता अनुष्टुप्ति आहे प्रत्येक ज्ञाना पुण्यानें ता केणेंच पाहिजेत, असा विधि जोडेंहि नाहा

रहस्यकार पुन म्हणतात—“ गता ३-७ यात हाच अर्थ वर्णिला अमुन 'विशिष्यते' हेत पद तेथेंहि आहे व त्याच्या पुढाल छेदान (३८) अकनापेक्षा कम श्रेष्ठ अमेहि पुन-रुष्ट शब्द आहेत.” या त्रिमत्या अर्थवत्वाच्या ७ व्या व ८ व्या श्लोकात वर्णविधानाचें वान आहे, ज्ञाननिष्ठाचें ते वान नव्हे त्यामुळे 'विशिष्यते' व 'अकनापेक्षा कम श्रेष्ठ' अमे शब्द जग लेथे अमते तरी त्यावरून ज्ञाना पुण्याच्या स्वाभाविक सर्ववर्तनमन्वासा-हून कमयोग श्रेष्ठ अमें ठरत नाहा, वनात्मजाच्या संन्यासाहून कमयोग श्रेष्ठ आहे हा गोष्ट स्वमन्यनच आहे रहस्यकार पुढें म्हणतात—“ उगनिषदाहून निष्येक ठिकाणीं ज्ञाना पुण्या लोकपणा, पुण्यागा, वारे न ठेवना निष्ठ मानन हिंन अमनान, अमें वान आहे ” 'भिश्वाचरं चरन्ति' याचा हा सरळ अर्थ आहे हे सरे, या (वृ. ४. ४. २२) देखीज

‘भिक्षाचर्य’ या शब्दाचा लाक्षणिक अथ सन्यास असा आहे सब पणणा सोडून भिक्षा मागत हिंढण यात वाहा पुरुषाय नाही पण पणणात्याग करून भिक्षाचर्य म्ह० सन्यास स्वीकारणे यात पुरुषाय आहे नाहा तर नुन्ना भिक्षा मागत फिरणे अगदा मुलभ आहे त्यासाठी पणणात्यागहि नको, व आध्यात्मनरहि नको “पण ज्ञानोत्तर हा एकच मार्ग आहे, दुसरा नाहा, अमे उपनिषदातहि म्हण्टेले नाहा: ” नाहा कसे ? ‘नान्यथा विषते अयं नाथ,’ ‘ज्ञानादेव तु कैवल्य,’ ‘ज्ञान सन्यामलक्षण,’ इत्यादि बबनावरून ज्ञान हाच एक मोक्षमाग आहे व सन्याम हेच एक त्याचे लक्षण आहे अमे स्पष्ट म्हटले आहे फार बडाला ! मर गातेतच ‘नैष्कर्म्यमिद्धि परमा सन्यासेनाधिगच्छति’ १८-४९ ‘सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यमि’ ९ २८ अशा बचने आहेत तसेच कर्मयोग हा दुसरा स्वतंत्र मोक्षमाग आहे, असेहि कोठे—उपनिषदात किंवा गातेतमुद्धा सातिलेले नाहा तथापि “पण कमयोग व सन्याम हे दोन्हा माग जर मारलेच मोक्षप्रद आहेत तरी -ह० मोक्षदृष्ट्या दोहोंचे फल एकच अमताहि, जगाच्या व्यवहाराचा विचार करिता ज्ञानोत्तरहि निष्काममुद्धाने वमे करीत राहणे, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त किंवा श्रेष्ठ होव, अमे गीतेचे मत आहे आम्हा लाविलेला हा अर्थ बहुतेक डाकावारास मान्य नसून त्याना कर्मयोग गौण ठरविला आहे, पण आमच्या मत हे अथ मरळ नव्हेत व गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणान (पृ ३०१ ते ३०९) याच्या कारणाचे मविस्तर विवेचन केलेले असल्यामुळे येथे जाल मागून गागा अडवीत नाहा ” अमे रहस्यकार याविषयी म्हणतात पण मोक्षमापनाच्या चर्चेन व्यवहाराचा विचार कडाला ? व तो गातेन तरी आहे कोठे ? गीता व्यवहारामाठा नाहा. परमार्थासाठी आहे लोकमप्रहमुद्धा व्यवहारामाठा नाहा लोकमप्रहदृष्ट्याचा तरा अथ काय ते आम्ही वर (पृ ३०९) मागितल्ल आहे येथेहि सन्याम व कमयोग या दोन नि श्रेयमकर उपायातील चांगला उपाय कोणता ते विचारले असून भगवानाहि कमयोग चांगला, अमे जे म्हटले आहे ते व्यवहाराच्या दृष्टीने नव्हे मुलभता व स्वायुजेच सर्वोपकारकता या दृष्टीने आहे व हे आम्हा वर मागितलेच आहे अध्यात्मशास्त्रा व्यवहाराचा परमा विचार करीत नाहा नावाला व्यवहारापासून मोड विण्यामाठाच त्याची प्रवृत्ति आहे त्यान प्रवृत्त करण्यामाठा नाहा अथाव त्याने मुमुक्षूला स्वधर्ममश्व वमे करावयाचाहि जो उपदेश केलेला असतो तो व्यवहारा माठी नसून क्रमाने परमाव माधावयाची वाग्वना येण्यामाठी असतो प्रत्युत मूळ शोकात विशा गातेनहि कोठे जगाच्या व्यवहाराचा—प्रपचाचा उल्लेख नाहा मयाव “जगाच्या व्यवहाराचा विचार करिता ज्ञानोत्तरहि निष्काममुद्धाने वमे करीत राहणे, हाच माग अधिक प्रशस्त” वगैरे जे रहस्यकाराना म्हटले आहे ते त्याच्या पदरचे आहे अध्यात्मशास्त्रा व्यवहार नवी आहे, ता मिथ्या आहे, भ्रामक आहे, मप्रतुल्य आहे, असे ठरवावयाचे आहे मनुष्याच्या स्वाभाविक व्यवहारासकीला पालवून त्याला परमाधामध्ये आसल करावयाचे आहे त्यामुळे ते गाम्य मुमुक्षूचाहि जर व्यवहाराविषयी विरल व्हावयास लागते, तर लानी पुण्याच्या व्यवहार करावयास वमे लाडील ? वही पुण लानातर कल प्रारब्धमात्र व्यवहाराचावून दुसरे कांदा करणार नाहा व करीत नाहा, हा अबाधित निजान आहे याच रहस्यकाराना अकराव्या शिवा दुस या को—त्याहि

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्यथार्थ—यः—जो—न द्वेष्टि—द्वेष करीत नाहा—न कांक्षति—व आकाशा करीत नाहा—सः—तो—नित्यसंन्यासी—नित्य संन्यासाच—ज्ञेयः—जाणावा—हि—कारण—हे महाबाहो—हे महापराकर्मा अर्जुना—निर्द्वन्द्व—द्वंद्वरहित पुरुष—बन्धात्—बधापासून—सुख—अनायासाने—प्रमुच्यते—सर्वथा मुक्त होतो ३

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्य स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किंचित् काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने च वचिधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो नृद्वयजितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायामेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्म बधाला कारण होत हे प्रसिद्ध आहे, तेव्हा तेच नि ध्येयसकल कर्मे होईल ? असा शका—) कस्मात् इति 'ज्ञेय.०' इति आह—कर्म नि ध्येयसकल कर्मे ? व संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ का ? ते 'ज्ञेय.०' या श्लोकाने सांगतात—सः कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति ज्ञेयः—ज्ञातव्यः—तो कर्मयोगी नित्यसंन्यासी आहे असे समजावे—यः किंचित्-दुःख-सुखे तत्साधने च न द्वेष्टि न कांक्षति—जो कशाचाहि म्ह.० दुःखसुखे व दुःखसुखाचा साधन यातील कशाचाहि द्वेष करीत नाहा व कशाचाहि आकाशा करीत नाहा,—एवंचिधः यः कर्मणि वर्तमानः अपि—अशा प्रकारचा जो कर्मांमध्ये प्रवृत्त होणाराहि असतो—सः नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः—तो नित्यसंन्यासाच आहे, असे जाणाव, असा भावार्थ. [जो कर्मयोगी सुख व त्याचे साधन याची आकाशा करीत नाही, व दुःख आणि त्याचे साधन याचा द्वेष करीत नाहा, तो नित्य म्हणजे 'मी अकर्ता, अमोक्ता, आत्मा आहे,' असा माझा अनुभव येण्याच्या पूर्वीहि संन्यासाच आहे, असे सांगितले आहे अहोपण, कर्मयोग्याला नित्यसंन्यासी समजण, हे मिथ्याज्ञान आहे. म्हणून म्हणाल तर तसे नाहा. कारण कर्मयोगी कर्मानुष्ठान करी करीत असला तरी

ज्ञान आहे रहस्यकार "ब्रह्मदेवाने मराच्यादि सान मानमपुत्राना प्रवृत्तिमाग मागितला व मनन्मारादिकाना निवृत्तिमागे मागितला" ३०३ असे ते म्हणतात ते खरे आहे, पण केवळ प्रवृत्तिमाग मागणे साधन केव्हाहि होत नाहा तो ज्येष्ठ ब्रह्मज्ञानविषयाच्याच उपयोगा आहे. निवृत्तिमाग मागणं मोक्षसाधन आहे, त्यामुळे 'ते दोन मार्ग तुल्यबल आहेत' हे म्हणजे सर्वथा अयोग्य आहे तथापि प्रवृत्तिमागाचच निष्कामबुद्धीने इश्वारापनार्थ अनुष्ठान केल्यास तो मागहि निवृत्त्युपयोगी कसा होतो, ते आचार्यांना आरभीच सांगितले आहे (पृ. ९)

त्याच्यामध्ये रागद्वेष नसल्यामुळे तो संन्यासीच आहे, असे मानणे उचितच आहे.]
 —हि—यस्मात् हे महाबाहो निर्द्वंद्वः—द्वंद्ववर्जितः सुखं—अनायासेन यथात्
 प्रमुच्यते—कारण हे पराक्रमी अर्जुना, राग द्वेषादिद्वंद्वरहित झालेला कर्मयोगी अना-
 यासाने संसारबंधनातून पूर्णपणे मुक्त होतो. [संन्यासाधर्मा पुरुष अग्निहोत्रादि कर्मांचे
 अनुष्ठान करांत नाहां. त्यामुळे त्याला तो कर्म बंद करीत नाहीत, त्याच्या हातून
 आधमापूर्वीच जी दुसरा कर्म घटलेली असतात, ती म्ह० संचित कर्म वैराग्य, इन्द्रियनिग्रह
 इत्यादिकांच्या योगाने निवृत्त होतात. त्याच न्यायाने फलश सोडून केलेली नित्य नै-
 मित्तिकादि कर्म कर्मयोग्याला बंद करांत नाहीत व त्याच्या मंचित पापाची निवृत्ति करि-
 तात. त्यामुळे रागद्वेषरहित कर्मयोगी संसारबंधापामून मुक्त होतो.] १

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—बाला—अज्ञ जन—सांख्ययोगी—मन्याम व योग—पृथक्—
 निरनिराळे फल देणारे आहेत, असे—प्रवदन्ति—गागतात—पण्डिताः न—पण
 पंडित—तत्त्ववेत्ते तमें सांगत नाहीत.—एकं अपि—त्या दोहोंतील एका माधनावाहि
 —सम्यक्—उत्तम प्रकारे—आस्थितः—आश्रय केलेला पुरुष—उभयो—त्या
 दोहोंच्या—फलं—फलास—विन्दते—मंषादन करतो. ४.

संन्यासकर्मयोगाभ्यांभिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निः-
 श्रेयसकरत्वेनेवेति प्राप्त इदमुच्यते—सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगी पृथग्विरुद्धभिन्न-
 फलं दाता. प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति ।
 कथम् । एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितज्ञानिन्यर्थः । उभयोर्विन्दते
 फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—(संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि जें नि श्रेयसकरत्वं सांगितले आहे
 त्यावर आश्रय—) —भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः संन्यासकर्मयोगयोः फले
 अपि विरोधः युक्तः—भिन्नभिन्न पुरुषांनीच अनुष्ठान करण्यास योग्य व परस्पर विरुद्ध
 अशा संन्यासाच्या व कर्मयोगाच्या फलांतहि विरोध अमणेंच युक्त आहे—न तु उभयोः
 नि श्रेयसकरत्वं एव—राग दोहोंनाहि नि श्रेयसकरत्वेच अमणें युक्त नाही,—इति

१ यावरून मुख्य श्रिता गौतम कोणता तरी मन्यास वैधानून मुक्त होण्यास अवश्य आहे,
 हे उपट होतें. ज्या विरुद्ध निडावना मन्यामाच्या अधिकार नसे— त्याने ' अक्षु-आत्म-
 पिदानासादा ' निदान गौतम मन्याम तरी जेन्नाच पाहिले. कर्मकल्याण, रागद्वेषनाग,
 इंधरागधनार्थ कर्म करणे, कर्तृत्वाभिमान सोडणे, हे मन्यामानेच प्रकार आहेत येथे ' राग-
 देशाचा त्याग करणारा निम्न मन्दासीच आहे, ' असे जें सांगिते अ हे नें त्यान देवपदा-
 मारणें आहे

प्राप्ते 'सांख्ययोगौ०' इति इदं उच्यते—अशी शंका प्राप्त झाली असता "सांख्य-योगौ०" या श्लोकानें हे समाधान सांगितलें जातें—सांख्ययोगौ पृथक्-विरुद्धभिन्न-फलौ बालाः प्रवदन्ति—सांख्य व योग हे पृथक् म्ह० एकमेकांच्या विरुद्ध भिन्न फल देणारे आहेत, असें शास्त्रार्थ न जाणणारे अविवेकी सांगतात—पंडिताः न—पंडित म्ह० विवेकी तसे सांगत नाहात—तु पंडिताः-ज्ञानिनः एकं-अविरुद्धं फलं इच्छन्ति—तर पंडित म्ह० ज्ञानी-योगी त्या दोहोंचे एक-अविरुद्ध फल इच्छितात—कथं—ते कसे?—सांख्ययोगयोः एकं अपि सम्यक् आस्थितः-सम्यक् अनुष्ठितवान् इत्यर्थः—सांख्य व योग यातील एकाचा ज्याने चांगल्याप्रकारे आश्रय केला आहे, एकाचेच उत्तम अनुष्ठान केले आहे, असा भावार्थ,—उभयोः फलं विन्दते—दोहोंच्याही फलाला प्राप्त होतो (पण एकाच साधनानें अनुष्ठान करणाराला दोहोंचेही फल कसें मिळेल?)—उभयोः तन् एव हि निःश्रेयसं फलं—संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचहि तत्त्वज्ञानाच्या द्वारा निःश्रेयस हेंच एक फल आहे—अतः फले विरोधः न अस्ति—त्यामुळे त्याच्या फलात विरोध नाहा

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयो प.लैकत्व कथमिहाप्रकृतं प्रवीति। नैप दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोग च केवलमभिप्रेत्य प्रश्न कृतो भगवास्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेष संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं द्वौ सांख्ययोगाविति । तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रविशेति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थः—(यावर शंका—)—ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य इह अप्रकृतं सांख्ययोगयोः फलेकत्वं कथं प्रवीति—अहोपण, संन्यास व कर्मयोग या शब्दाना आरंभ करून येथे प्रकृत नमलेले सांख्य व योग यांचे फलेकत्व भगवान् कसें सांगत आहेत? [संन्यास व कर्मयोग याविषयी प्रकरण आरंभून येथें सांख्य व योग यांचे एकच फल आहे असें सांगणें, अप्रस्तुत आहे, प्रकरणाला सोडून आहे]—न एषः दोषः—हा दोष येथे येत नाहा [संन्यास व कर्मयोग याविषयीच प्रश्न व प्रतिवचन अमतांना येथें सांख्य व योग यांचे फल एकच आहे, असें म्हणणें] प्रकृतविरोध नव्ह, तर काय?—यद्यपि अर्जुनेन केवलं संन्यासं कर्मयोग च अभिप्रेत्य प्रश्न कृतः—जरा अर्जुनाने केवल संन्यास व कर्मयोग यांना उद्देशून प्रश्न केला आहे तरा—भगवान् तु सांख्ययोगौ इति शब्दान्तरवाच्यतया तदपरित्यागेन एव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य—पण भगवानांना सांख्य व योग अशा शब्दान्तरवाच्यत्वानें संन्यास-कर्मयोगाचा परित्याग न करिताच आपल्याला इष्ट असलेला विशेष त्याच्याशी संयुक्त करून प्रतिवचन दिले (भगवानांना इष्ट असलेला विशेषच दाखवितात—)—तो एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्यौ—तेच संन्यास व कर्मयोग ज्ञान व ज्ञानास उपाय-समबुद्धिवादिंक यांना संयुक्त झाले अमतां सांख्य व योग या शब्दांचे

वाच्य म्ह० अर्थ होतात,—इति भगवतः मतं अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति —असें भगवानाचे मत आहे. त्यामुळे अप्रकृतप्रक्रिया—प्रस्तुत नसलेल्या विषयाचे प्रतिपादन करणे म्ह० विषयान्तर हा दोष येत नाही. [अर्जुनाने केवळ म्ह० ज्ञानरहित संन्यास व कर्मयोग माविष्याच प्रथम केला व भगवानानाहि प्रथम त्याविषयाच उत्तर दिले, हें खरे. पण पुढे भगवानाना संन्यास व कर्मयोग याचा सर्वथा त्याग न करता त्याच्या अर्थातच आपल्याला इष्ट असलेला अधिक अर्थ जोडून साख्य व योग या शब्दाना चोळण्यास आरंभ केला आहे. 'संन्यास' या शब्दाच्या अर्थात ज्ञान प्राप्तले म्हणजे तोच संन्यास साख्य होतो व कर्मानुष्ठानात ज्ञानाचा उपाय अर्था समत्वबुद्धि, क्षम, दम इत्यादिकाची योजना केली की, ते कर्मानुष्ठानच योग बनते. अर्थात् साख्य व योग हे शब्द संन्यास व कर्मयोग या शब्दाच्या अगदी विरुद्ध नाहीत, तर केवळ संन्यास म्ह० विविदिषा संन्यास व केवळ कर्मयोग म्ह० विहित कर्मांचे अनुष्ठान आणि साख्य म्ह० विद्वत्संन्यास व योग म्ह० समत्वबुद्धि, क्षम, दम इत्यादि ज्ञानोपायाने युक्त असे कर्मानुष्ठान. त्यामुळे येथे भगवानानी विषयान्तर केलेले नसून त्यांना गर्तित जे सागावयाचे आहे त्याचाच पुन स्पष्ट उद्देश्य केला आहे. साख्य म्ह० आत्मज्ञान व योग म्ह० त्याचा उपाय. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकात याच अर्था साख्य-योगशब्दाचा उल्लेख केला आहे.] ४.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

अन्वयार्थ—यत् स्थानं—जे स्थान—सांख्यै—सांख्याकडून—प्राप्यते—प्राप्त केले जाते—तत्—ते—योगैः—योग्याकडूनहि—गम्यते—कमाने प्राप्त केले जाते. यास्तव—य—जो—सांख्यं च योगं च—सांख्य-ज्ञानलक्षण संन्यास-ज्ञाननिष्ठा व योग-त्याचा उपाय निष्काम ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान—एक—एकच आहे अंग—पश्यति—पाहतो—सः—तो यथार्थ—पश्यति—पाहतो—जाणतो. ५.

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्प्रभुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते चेदिति । यत्सांख्यं ज्ञाननिष्ठं. संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षान्तरं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनैश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंघायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तरपि परमार्थज्ञान-संन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायेऽन एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलं क-त्वात् सम्यगपश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एकस्य अपि सध्याकः अनुष्ठानात् उभयोः फलं कथं वि-न्दते इति 'यत्' इति उच्यते—सांख्यं व योग यांनाल एकाचेहि जरी उत्तम प्रकारे अनुष्ठान केले तरी दोन्हांचे फल कर्मा प्राप्त होते, म्हणून म्हणतात तर त्यांचे उभार 'यगन्मय' या श्लोकाने सांगितले जावे—सांख्यैः-ज्ञाननिष्ठैः संन्यासि-

भिः यत् मोक्षार्थं स्थानं प्राप्यते—साख्याकडून म्ह० ज्ञाननिष्ठ-संन्यासार्थक-
डून जे मोक्षमग्नर स्थान प्राप्त केल जात—तत् योगैः अपि—ते स्थान योग्याकडून
नाहि (कमाने मिळविले जातें.)—ये ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन कर्माणि ईश्वरे समर्प्य
आत्मनः फलं अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ते योगिनः—जे ज्ञानप्राप्तीचा
उपाय या रूपाने कर्मे ईश्वराला समर्पण करून आपल्याला त्यांचें फल मिळावें, अशा
इच्छा न धरून ता करितात ते योगी होत—तैः अपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्रा-
प्तिद्वारेण गम्यते इति अभिप्रायः—त्याच्याकडूनहि परमार्थज्ञान, त्यामुळे होणारा
स्वाभाविक-सहज-विद्वत्संन्यास याच्या प्राप्तीच्या द्वारा तेंच स्थान संपादन केलें जातें,
असा अभिप्राय [ज्ञाननिष्ठ संन्यास्याना साक्षात् मोक्षमग्नर स्थान प्राप्त होते, हें तर
प्रसिद्धच आहे तेंच स्थान योग्यानाहि मिळतें पण ते कसे? साक्षात् नव्हे, तर जे नि-
ज्ञान सार्व कर्मे त्याच्या फलाचा इच्छा न करिता भगवत्प्रसादार्थ चित्तशुद्धीच्या द्वारा
ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपाने अनुष्ठितात ते योगी होत येथाल 'योग' हा शब्द
'योगी' या अर्थी आहे त्यांना सर्व द्रव्यप्रपञ्च खरा नव्हे, तो मायेचा विलास-माया
कार्य आहे, म्हणून मिथ्या, आत्मा अविश्रिय व एक आहे, त्यामुळे तो सत्य आहे असें
जें ज्ञान होत तें परमार्थज्ञान होय त्या ज्ञानपूर्वक जो संन्यास त्याच्या द्वारा कर्मानुष्ठान
परणारानाहि तेंच स्थान प्राप्त होते त्यामुळे साख्य व योग यांना एकफलत्व आहे, असें
म्हणण्यात काही विरोध नाहा]—अतः एकं सारूपं योग च यः पश्यति फ-
लैकत्वात् सः सम्यक् पश्यति इत्यर्थः—यास्तव साख्य व योग यांचें फल
एकच असल्यामुळे, एकच आहेत, असें जो पाहतो तो सम्यक् पाहतो, तोच यथार्थ ज्ञानी
होय, असा याचा भावार्थ [सम्यक् व योग यांचे स्वरूप एक नाहा, योग्यताहि सार-
खाच नाहीं पण दोह्यांचें फल एकच आहे, म्हणून फलदृष्ट्या यांना जो एकाच समजतो
तो खरा ज्ञानी होय] ५

एव तर्हि योगासंन्यास एव विशिष्यते । कथं तर्हिदिमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यत इति । दृष्टुं तत्र कारणम् । त्वया पृष्ठ केवलं कर्मसंन्यास कर्मयोग
चाभिप्रेत्य तयोरेकतरं न श्रेयानिति । तदनु रूपं प्रतिवचनं भवोक्तं कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यास साख्यमिति मयाऽभि-
प्रेत । परमार्थयोगश्च न एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिक स तादर्थ्याद्योय संन्यास इति
चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमि त्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—एव तर्हि योगात् संन्यासः एव विशिष्यते—अहोपण, कर्मयो-
ग्यानाहि पूर्वात ज्ञानपूर्वक संन्यासद्वाराच जर मोक्षप्राप्ति होत असें तर योगापक्षां
संन्यासच श्रेष्ठ आहे—तर्हि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते'
इति कथं उक्त—मग 'त्याताळ कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोगच श्रेष्ठ आहे' अस कसे
म्हटलें—तत्र कारणं दृष्टुं—त्याविषयाच कारण एव—त्वया केवलं कर्मसंन्या-
स कर्मयोग च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः नः श्रेयान् इति पृष्ठं—तू केवल

म्ह० ज्ञानरहित कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना उद्देष्टून या दोहोंतल कोणता एक श्रेष्ठ आहे, असे विचारलेम ?—मया कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं अनपेक्ष्य तदनुरूपं प्रतिवचनं उक्तं—मी कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असे ज्ञानाची अपेक्षा न करता त्या प्रश्नाला अनुरूप असे प्रतिवचन दिले.—ज्ञानापेक्षः तु संन्यासः सांख्यं इति मया अभिप्रेत.—पण ज्ञानाची अपेक्षा असलेला म्ह० ज्ञानयुक्त जो संन्यास तो सांख्य म्हणून मला मंमन आहे. ज्ञानयुक्त संन्यासाला मी माग्य म्हणतो—च परमार्थयोगः सः एव—व परमार्थयोग तोच होय. [ज्ञानयुक्त संन्यासच सांख्य व तोच दुमच्या अध्यायाच्या ५३ श्लोकाने सांगितलेला परमार्थयोग होय. असे जर आहे तर कर्मयोगाला योगशब्द किंवा संन्यासशब्द कसा लावता ? उत्तर—]—तु यः वैदिकः कर्मयोगः स तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते—पण जो वैदिक कर्मयोग तो परमार्थज्ञानाचे अंग असल्यामुळे त्याला 'योग' असे व 'संन्यास' असे उपचारले म्हणतात.—कथं तादर्थ्यं इति उच्यते—कर्मयोगाला परमार्थज्ञानार्थत्व कमें ते 'संन्यासस्तु' 'या श्लोकाने सांगितले जाते. [३ते५ श्लोकान्या अर्थाचा विचार केला असता योग सांन्यासा-ज्ञानपूर्वक संन्यासाच्या द्वाराच मोक्षाचे साधन होतो, असे स्पष्ट दिसते. तर मग कर्मयोग श्रेष्ठ असे कमें म्हणता ? उत्तर—केवल ज्ञानरहित संन्यास व केवल कर्मयोग यांची तुलना केव्यास संन्यास आचरणाय कठिण व कर्मयोग सुलभ, संन्यासाभ्रमात् आभ्रमविरुद्ध वर्तन सान्यास आश्रयपतित होण्याची भीति, कर्मयोग्यांना म्ह० पृष्ठस्थांना तरा भीति नाहा म्हणून कर्मयोग अज्ञातसंन्यासाहून चांगला असे म्हटले आहे. पण ज्ञानयुक्त संन्यास म्ह० सांख्य, व तोच परमार्थ-सुदृढ योग होय. त्याला उद्देष्टूनच गांनेला योग किंवा योगशाला म्हटले आहे. तथापि वैदिक कर्मयोग त्या परमार्थयोगामाग्य, त्याचे साधन असल्यामुळे त्याला 'योग' व 'संन्यास' असे गांणवृत्ताने म्हटले आहे. तसेच पुढे तेराव्या अध्यायांतहि असानित्वादि ज्ञानसाधनांना ज्ञान म्हटले आहे. (अ. १३ श्लो. ११ पहा.) आता कर्मयोगाला परमार्थयोगाचे साधन व कमें तेच सहाय्या श्लोकाने सांगिताने—]

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिन्हेनाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमा अर्जुना !—तु—पण—संन्यासः—परा संन्यास-परमार्थ संन्यास म्ह० सांख्य—अयोगतः—योगावांचून—आप्नुं—प्राप्त होणे—दुःखं—कठिण आहे.—योगयुक्तः—वैदिक कर्मानुष्ठानाने युक्त मग येला—मुनिः—इश्वराच्या स्वरूपाचे मनन करणारा मुनि—प्राप्त—परमार्थ संन्यासाला—न चिन्हेन—अधरव—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ६.

संन्यासस्तु परमार्थिके दुःखमाप्नुं प्राप्नुमयोगतो योगेन विना। योगयुक्ते वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरमपि न स्मरेण कर्मापरिप्रेत युक्ता मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म

परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतं सन्यासो ब्रह्मोच्यते “ न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर ” इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसंन्यास परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षण न चिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्त कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तु संन्यासः—पारमार्थिकः अयोगतः—योगेन विना आप्तु-प्राप्तुं दुःखं—पण पारमार्थिकसंन्यास म्ह० मम्यज्ञानरूपः साध्य योगावाचून प्राप्त होणे फार कठिण आहे (कारण सामग्राच्या अभावां कार्यनिष्पत्ति होत नाही)—**योगयुक्तः—**ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण वैदिकेन कर्मयोगेन युक्तः—योगयुक्त म्ह० ईश्वरसमर्पितरूप, फलनिरपेक्ष वैदिक कर्मयोगाने युक्त असलेला—**मुनिः** ईश्वरस्वरूपस्य मननात् मुनिः—ईश्वराच्या स्वरूपाचे मनन केल्यामुळे मुनि—ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते—ब्रह्माला परमात्मज्ञानसूचक असल्यामुळे प्रस्तुत संन्यासाला ब्रह्म म्हटले आहे (त्याविषयी तैत्तिरीयश्रुताच प्रमाण—)**—न्यासः** इति ब्रह्मा—संन्यास हाच ब्रह्मा आहे (पण संन्यास या अर्थां हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्द कसा जोडला आहे उत्तर—)**—हि ब्रह्मा पर**—कारण ब्रह्मा—हिरण्यगर्भ पर—श्रेष्ठ आहे—इति श्रुतेः—अशी श्रुति आहे (संन्यासाह सत्य साधनामध्ये उत्कृष्ट आहे त्यामुळे श्रेष्ठत्व या सामान्यामुळे म्हणजे समानधर्मत्वामुळे संन्यासाला श्रुतांत ब्रह्मा म्हटले आहे ब्रह्मशब्द संन्यासपर आहे असे उपपादन करून फलितार्थ सांगतात—)**—ब्रह्म—परमार्थसंन्यासं—परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षण—**(योगयुक्त मुनि) ब्रह्माला म्ह० परमात्मज्ञाननिष्ठारूप परमार्थसंन्यासाला—**न चिरेण—क्षिप्र एव—**अगदी बालक्षेप न करिता—सत्वरच—**अधिगच्छति—प्राप्नोति—**प्राप्त होतां [नदीचे प्रवाह जसे सखल प्रदेशाकडून वाहतात, त्याप्रमाणे कर्मानुष्ठानाने ज्याच्या अंतःकरणातील राग द्वेषादि दोष पार नाहीने झाले आहेत, त्याची इष्टिच सर्व विषयापासून निवृत्त होऊन—अन्तर्मुख होऊन निर्विशेष—निर्विकार, प्रसंगात्मा—कडे त्याची प्रगुष्टि होते असो, याप्रमाणे कर्मयोग परमार्थसंन्यासप्राप्तीचा उपाय आहे, असे ठरले असता फलित सांगतात—]**—अतः ‘कर्मयोगो विशिष्यते इति’ मया उक्तः—**म्हणून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असे मां तुला सांगितले [आचार्यांनी येथे ‘ब्रह्म’ शब्दाचा ‘परमात्मज्ञानरूप परमार्थसंन्यास’ असा अर्थ केला आहे, तो कित्येकाना पटत नाही पण तोच अर्थ प्रकरणाला धरून आहे ‘योगावाचून संन्यास प्राप्त होणे फार कठिण आहे,’ इतकें म्हटल्यावर ‘योगयुक्त मुनि त्याला—संन्यासाला सत्वर प्राप्त होतो’ हें म्हणणे अधिक सयुक्तिक आहे की ‘योगयुक्त मुनि परब्रह्माला सत्वर प्राप्त होतो’ हें म्हणणे सयुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकानाच करावा संन्यास व योग यांच्या साध्य-साधनभावाचे वर्णन चालू असताना मध्येच अकस्मात् ‘योगयुक्त मुनि परब्रह्माला प्राप्त होतो’ हें म्हणणे उचित नाही त्यामुळे आचार्यांनी केलेला अर्थच परोवर आहे] ६

१ या तान सौवर्णीक टीपेत रहस्यकार म्हणतात—“साध्यमागाने जो मोक्ष मिळतो तोच कर्मयोगाने म्ह० कर्म न सोडता कर्मा मित्राचे वाच सविस्तर निरूपण पुढे ७-१७

आत्मरूप वाला आहे, असा ज्ञाना होतो—कुर्वन् अपि—तो कम जरी करीत असला तरा—न लिप्यते—त्यान बद्ध हात नाहा ७

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स तत्रैव बतमानो लोकसंग्रहाय कम कुचक्षपि न कर्माभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सन्यासाश्रम घेऊन वारवार धवणादि साधनाचें अनुष्ठान करणाऱ्या विज्ञासूला आत्मज्ञान जरा झाडे तरी तो पूर्वीप्रमाणच कर्म करीत असलेला दिसतो तीं कर्म त्याच्या बंधाला कारण होतील अशा आशका घेऊन सांगतात—)
यदा पुनः अयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—पण जेव्हा हा मुमुक्षु सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीचा उपाय या रूपान—योगेन युक्त—योगयुक्त—योगाने युक्त म्हणजे योगयुक्त—विशुद्धात्मा—विशुद्धसत्त्व—अथवा शुद्धात्मा म्ह० अतिशय शुद्धचित्त—विजितात्मा—विजितदेह—ज्याने देहाला विशेषकरून चित्तलें आहे, स्वाधीन ठेवून आहे—च जितेन्द्रिय—आणि जा चित्तेन्द्रिय आहे—सर्वभूतात्मभूतात्मा—यस्य आत्मा—प्रत्यक्चेतन सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानां आत्मभूत स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शी इत्यर्थः—‘सर्वभूतात्मभूतात्मा’ ज्याचा आत्मा म्ह० सर्वान्तर्यामी चेतन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंत सर्व भूतांचा आत्मरूप वाला आहे, तो सर्वभूतात्मभूतात्मा म्ह० सम्यग्दर्शी असा याचा भावार्थ—तत्र एव वर्तमान स—त्या सम्यग्दर्शनात याप्रमाण असणारा तो—लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन् अपि न लिप्यते—कर्मभि न बध्यते इत्यर्थः—लोकसंग्रहासाठी कम करीत असला तरी लिप्त हात नाहा, त्या कर्मांनी बद्ध हात नाहीं, असा याचा भावार्थ [ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपान जेव्हा हा मुमुक्षु निव्व नैमित्तिक कर्मानुष्ठान करिता, तव्हा त्यामुळेच त्याच चित्त शुद्ध म्ह० रजस्तमागुणरहित हात, त्यामुळे त्याचे शरीर व इद्रिय हां दाहा त्याच्या स्वाधीन राहतात, त्याच मग्या आमाच सव भूतांचा आत्मा आहे अस सवामैस्यदर्शन होत, अशा ज्ञानामध्य स्थित असलेल्या त्याने पुढे लोकसंग्रहासाठी कम जरी करी, तरी तीं याला बद्ध करीत नाहींत, पुनर्जन्माची निर्मिते होऊन रहात नाहात अथात् ज्ञानात्तर घटणारी कर्म आभासरूप असल्यामुळे त्यांना ‘कर्मयोग’ ह नांव देता येत नाहीं] ७

१ रहस्यरार ‘विजितात्मा चित्तेन्द्रिय’ या पत्र्याचा अर्थ जेव्हा आपले मन व इद्रियें जिवन्मू असा करितात पण ‘विशुद्धात्मा’ याचें अर्थ करण ‘शुद्ध,’ येथील आत्मगुणांचा अर्थ अर्थ करण असा पत्र्या येथेवर पुन ‘विजितात्मा’ येथेही त्यासार ‘मा’ असा अर्थ बरो असाय आह म्हणून विजितात्मा म्ह० विजितदेह हात अर्थ कराय आहे शिवाय अर्थ करण शुद्ध ज्ञानावर मगाला निरुप्याचा आवरणगाच वाय आहे ?

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविद् ।

पश्यद्गृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्क्षन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिपन्नमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—तत्त्वविद्—तत्त्वज्ञ—पश्यन्—उद्ब्यानां पहात—गृण्वन्—
कानाना ऐक्य—स्पृशन्—स्पर्शगिद्रियाने स्पर्श करीत—जिघ्रन्—नाकाने घास घेत
—अश्नन्—जिभेने रस चास्तीत—गच्छन्—पायाने चालत—स्वपन्—मन लीन
मात्मासुखे शोष घेत—श्चसन्—धासोच्छ्वास करीत—प्रलपन्—वागिद्रियाने बोलत—
विसृजन्—पायु इन्द्रियाने विषेचा त्याग करीत—गृह्णन्—हातानी घेत—उन्मिपन्
—पापण्या उचडीत व—मिमिपन् अपि—पापण्या झार्कात असतानाहि—इन्द्रि-
याणि—इंद्रिये—इन्द्रियार्थेषु—विषयामध्ये—वर्तन्ते—प्रवृत्त होत आहेत (मी
नव्हे) असे—धारयन्—मनात धरून—समजून—किंचित्—काही कोणत्याहि क्रिया
—न एव करोमि—मी स्वत करीत नाही—इति—असे—युक्त—आत्म्यामध्ये
चित्ताला स्थिर ठेवून—मन्येत—चित्तावे तत्त्ववेत्त्याने असे चिंतन करावे. ८-९

न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सम्मन्येत
चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो याथात्म्य तस्य वेत्तीति तत्त्वविस्परमार्थदर्शित्यर्थः कदा कथं वा
तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—मन्येतेति पूर्वेण सबन्धः । यस्येव तत्त्वविद् सर्वकार्य-
करणचेष्टासु कर्मस्वकर्मेषु पश्यत सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास प्रवाधिकारः
कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगवृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञा-
नेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८, ९ ॥

भाष्यार्थ—(बराल आंकात ज्ञानी लोकसंग्रहार्थ कर्म करतो, अने गृहीत धरून
त्याला ती बद्ध करीत नाहात, असे सांगितले. आता वस्तुतः त्याची कमेंच सभवत
नाहीत, असे सांगतात—) —च असौ परमार्थतः न करोति—आणि हा ज्ञानी
खरोखर काही करीत नाहा—अतः 'नैव किंचित् करोमि' इति युक्तः समा-
हितः सन् मन्येत—चिन्तयेत्—म्हणून 'मी काही करीत नाहीच' असे युक्त म्ह-
सनाहिरा—यातस्थित होऊन स्थित करतें (कोण?)—तत्त्वविद्—आत्मनः या-
थात्म्यं तस्य वेत्ति इति तत्त्वविद्—परमार्थदर्शी इत्यर्थ—तत्त्ववेत्त्याने तसे
चिंतन करावे आत्म्याचे याथात्म्य—यथार्थस्वरूप—तत्त्व जाणतो तो तत्त्वविद्—परमार्थ-
दर्शी असा याचा भावार्थ [ज्ञानी लौकिकदृष्टाने जरी शरीरेंद्रियांची हालचाल करीत
असला तरी त्याने आपल्या तात्त्विक दृष्टीने मी—आत्मा काही करीत नाही, असे चिंतन
करावे]—कदा कथं वा तत्त्वं अवधारयन् मन्येत इति उच्यते—पण वेव्हा

व कर्म तत्त्वाचे अवधारण-निश्चय करीत असे चिंतन करावे ते 'पश्यन्०' इत्यादि दोड श्लोमानें सांगितले जाते.—मन्येत इति पूर्वोक्त संयंधः—चतुरादि ज्ञानेन्द्रियें, वागादि कर्मेन्द्रियें, प्राणादि वायुभेद व अन्तःकरणचतुष्टय याच्यायोगानें ती ती क्रिया करीत असताना त्या त्या विषयाची सर्व प्रवृत्ति इन्द्रियाची आहे, असें अतःकरणात अनुसंधान ठेवून मां आत्मा काहा करीत नाही, असें चिंतन करावे, असा वरील 'मन्येत' या त्रियाप दाशा सवय लावावा (असा विद्वानाला उद्देशून सन्यासाविधि जरी नसला तरी वियेच्या बलानें प्रतिपत्तिकर्मभूत फलात्मक कर्मसन्यास इष्ट आहे, असें सांगतात—) —यस्य एव तत्त्वाविद् सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्म एव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः—तस्य—अशाप्रकारें तत्त्वाला जाणणान्या—सर्व शरीरेन्द्रियाच्या हालचालामध्ये म्ह० कर्मांमध्ये अकर्मच पाहणाऱ्या—सम्यग्दर्शी पुरुषाचा—सर्वकर्मसन्यासे एव अधिकारः—सर्वकर्मसन्यासामध्येच अधिकार आहे—कर्मणः अभावदर्शनात्—कारण तो स्वतःमध्ये कर्माचा अभाव पहात असतो—मृगतृष्णिक्पायां उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः—मगजलामध्ये खऱ्या पाण्याची भावना ठेवून ते प्यावयासाठी तिरुडे गेलेला मनुष्य—उदकाभावज्ञाने अपि तत्र एव पानप्रयोजनाय न हि प्रवर्तते—तेथे उदक-जड नाही, तो केवळ जलभास होता, अस समजल्यावरहि तेथेंच पुनः जलपान हें आपले प्रयोजन साधून घेण्यास प्रवृत्त होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे [त्याच न्यायानें मी अकतां आहे, हा कर्म माझा नव्हेत, माझ्या ठिकाणां कर्मांचा अभाव आहे, अस स्वानुभवान वळल्यावरहि ज्ञानी व्यर्थ कर्म करीत राहील, कर्मयोगाचें अनुष्ठान करील, हें शक्य नाही अर्थात् हें रहस्य न जाणता जे कोणी आत्मसाक्षात्कारानंतरहि कर्माचरण करून पाहिजे, म्हणून आपण धारेसात घ्याना अद्वैतसिद्धांताचें व आत्मसाक्षात्काराचें खर स्वरूप वळल नाही, अस म्हणावे लागतें] ८, ९

१ रहस्यकार ७-० श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“मी काहीच करीत नाही, याचा अर्थ इन्द्रियाना हवें तें करू पावें, असा नाही, तर 'मी' हा अहकारबुद्धि मुटली द० अवे तन इन्द्रियें आपण होऊन वाहा वाहत काम करू शकत नाहीत, व आत्म्याच्या ताब्यात राहताना ” अहकारबुद्धि मुटली द० इन्द्रियें वाहू काम करू शकत नाहीत, व जर खरें मा नावयाचें तर मा कर्मयोग तरी कशी करताल' आत्म्याच्या प्रेरणेनें करताल म्हणून म्हणावें तर अहकारबुद्धि मुटल्यावर आत्मा तरी त्याना प्रेरणा कशी करणार' पुढें रहस्यकार म्हणतात—“पुरुष ज्ञानी त्याला तरी आत्मोच्छ्वासदि इन्द्रियाची कर्मेन्द्रियें करणारच ” (आत्मोच्छ्वास हें इन्द्रियाचें कम न-दे प्राण व अपान याचें ते कम आहे) “विबुधना क्षणभर निवत राहणें हे देखाळ कमच ” (होय पण त पुरुषाच्या अर्धीन अमलेलें कम नव्हे ता शरीरधम आहे, स्वाभाविक कम आहे) “मग मन्याममार्गी ज्ञानी पुरुष कर्म सोडतो व कमयोगी वरतो हा भेद राहिला कोठें ? ” (पण मन्याममार्गी निवत राहणें, राणें, पिणें, निजण, कमणें, आत्मोच्छ्वास, पाहणें, ऐकणें इत्यादि व शरीरारिषनिमात्रप्रयोजन—मग प्राणिमाधारण कर्म सोडतो, असें रहस्यकाराना मागितलें कोणी ? रहस्यकारांनी आपला मळतीच समजून करून घेऊन हा निराधार प्रश्न वला आहे, असे म्हणण्यामा कोणाही भीति आहे वाय ? मन्याम वरणें म्हणजे मापनामा

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—कर्माणि—शास्त्रीय कर्मे—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—ईश्वरामध्ये—आधाय—अर्पण करून—संगं—फलाची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—करोति—करतो—सः—तो—अम्भसा—पाण्याने—पद्मपत्रं इव—कमलाचें पान किंवा पाकळी जशी, त्याप्रमाणे—पापेन—पापाने—न लिप्यते—लिप्त होत नाही. १०.

यस्तु पुनरतत्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्ग त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तु पुनः यः अतत्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे प्रवृत्तः—पण माध्य। उलट, जो तत्त्ववेत्ता नसतो व कर्मयोगात प्रवृत्त झालेला असतो (त्याला पाप कसे लागत नाहा तें 'ब्रह्मणि०' या श्लोकाने सांगतात—)—ब्रह्मणि ईश्वरे सर्वाणि कर्माणि आधाय—निक्षिप्य—ब्रह्मामध्ये म्हुं ईश्वराचे ठिकाण सर्व कर्मांचे आधान करून—निक्षेप करून (टाकून—ठेवून—समर्पण करून)—भृत्यः स्वाम्यर्थं इव तदर्थं करोमि इति—वाकर आपल्या धन्यासाठी जसा त्याप्रमाणे सा ईश्वरासाठी कर्मे करतो, अशा भावनेने कर्मे ईश्वरार्पण करून—मोक्षे अपि फले संगं त्यक्त्वा—मोक्ष या फलाविषयाचीहि आसक्ति टाकून—यः सर्वकर्माणि करोति—जो सर्व कर्मे करितो—सः पद्मपत्रं अम्भसा—उदकेन इव पापेन न लिप्यते—न संबध्यते—कमलाचें पान उदकाने जसें लिप्त होत नाहा, त्याप्रमाणे तो पापाने लिप्त होत नाहीं. पापाने बद्ध होत नाहा कर्मे त्याला बद्ध करीत नाहात [सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करून मोक्ष-फलाचीहि इच्छा न करिता जो अनारमग्न ता आचरितो त्याला तीं कर्मे बद्ध करीत नाहींत.]

पुत्रादिपुण्यात्रयाचा त्याग करणें म्ह० गृहस्थाश्रमाचीं कर्मे गृहकणे व कर्मयोग म्ह० तींच कर्मे करणें. अर्थात् रहस्यकारांना आपल्या पुस्तकात वारवार हा प्रश्न जो पुढें आणिला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. शिवाय ज्ञानयोग व कर्मयोग हा भेद खुद्द गीतेनें केलेला आहे तिसऱ्या अध्यायाचा तिसरा श्लोक पहा.) “ कर्मे करणें दोघासहि प्राप्त आहे ” (हें म्हणणें खोटें आहे. सन्यासी ज्या कर्मांचा सन्यास करतो ती त्याला प्राप्त नाहींत.) “ अटकारयुक्त आसक्ति सुटला म्ह० ताच कर्मे बंधक होत नसल्यामुळें आसक्ति सोडणें हेंच कायतें त्यातील मुख्य तत्त्व आहे ” (फलासक्ति व कर्तृत्वभिमान यासह सर्व कर्मे सोडणें हा मुख्य पक्ष. पण तो ज्यांना भसाध्य असेल त्यांच्यासाठीच फलासक्ति व कर्तृत्वभिमान याचा त्याग विहित आहे, हें मुख्य तत्त्व आहे, सर्वांनाच कर्तृत्वभिमान व फलासक्ति टाकावी, कर्मे कोणीच टाकू नयेत, असे जर भगवानाचें मत अर्थात्, तर त्यांनीं नैषम्यलक्षण ज्ञाननिष्ठा सांगितलीच नसती)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

अन्वयार्थ—योगिन—कर्माधिकारी गृहस्थ—(केवलेन) कायेन—केवल शरीराने—(केवलेन) मनसा—केवल मनान—(केवलया) बुद्ध्या—केवल बुद्धानें व—केवलै इन्द्रियै अपि—केवल—सुसत्था इन्द्रियानाहि—सग—फलविषयाची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—आत्मशुद्धये—चित्तशुद्धीसाठी—कर्म—नित्य व नैमित्तिक कर्म—कुर्वन्ति—करितात ११

केवल सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मण स्यात्, यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरिन्द्रियैरेव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिर्न्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः. कायादिभिरपि प्रत्येकं सवध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति हरः कर्मव ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तस्य कर्मणः केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलं एव स्यात्—सा भ. विद्वानाच्या कर्मांचे केवल सत्त्वशुद्धि हे एवढेच फल आहे,—यस्मात्—कारण—कायेन—देहेन मनसा च बुद्ध्या—शरीरानें, मनान व बुद्धानें—केवलैः—ममत्ववर्जितैः इन्द्रियैरेव कर्म करोमि मम फलाय न इति ममत्वबुद्धिशून्यैः इन्द्रियैः अपि—केवल म्ह० ममतारहित म्ह० इन्द्रियासाठीच मी कर्म करतां माझ्या फलासाठी—मला काही फल मिळावे, म्हणून नाही, अशा ममत्वबुद्धिशून्य इन्द्रियानाहि—केवलशब्दः कायादिभिः अपि प्रत्येकं सवध्यते—केवल हा शब्द शरीर, मन व बुद्धि यांताल प्रत्येकांना मग्न होतो (कसासाठी?)—सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय—सर्व व्यापारावयाल ममता—ममत्वबुद्धि सोडण्यासाठी केवलशब्द शरीरादि प्रत्येकांना जोडवा—योगिनः—कर्मणः फलविषय संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये—सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः—योगी म्ह० कर्मा फलविषय सग—फलची आसक्ति टाकून आत्मशुद्धीसाठी म्ह० चित्तशुद्धीसाठी असा भावार्थ, [कर्म करितात आणि ज्याअर्थी कर्मांचे

१ रहस्यकार आत्मशुद्धये म्ह० वाच ते मागण्याच्या भावगटान मुळाच पडत नाहीत कारण ' आत्मशुद्धय ' या फलाकडे त्याच्या स्पष्टीकरणास प्रगाढाहि अधिक शब्द वापर न्याम आपल्या कमयोगाला कमापणा येईल, हे ते ओळखून हावे याच शोकाबरोल टापेंत ये म्हणून—'' वाचिक, कान्धिक, आनन्दिक १२॥३॥ कर्माने जे भेड आहेत, त्यांना अमुक धुन शरीर, मन, व बुद्धि हे शब्द या शोकात जाळे आहेत '' वग मी बरोबर नाही कारण येथे शरीर, वाच व मन ही तीनच कर्मांचा मागण मागितला नवून बुद्धि व इतर इन्द्रियेदि येथेच आहेत याचव शरीर, वाच—येथेच, मन, बुद्धि इत्यादि सव मागणांना होणारी सर्व कामे येथे विचलित आहेत

चित्तशुद्धि हेच फल असून त्यासाठी कर्मानुष्ठानच तुला करणे अवश्य आहे.]—तस्मात् तत्र एव तव अधिकारः इति कर्म एव कुरु—त्याअर्थी कर्मांतच तुला अधिकार आहे, म्हणून तू कर्मच कर. ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—युक्तः—हा कर्म ईश्वरासाठी आहेत, माझ्या फलासाठी नव्हेत, असे समजून मनात शांत असलेला मुमुक्षु—कर्मफलं—कर्माच्या फलाला—त्यक्त्वा—सोडून—नैष्ठिकीं—निष्ठाच्या क्रमानें प्राप्त होणाऱ्या—शान्तिं—मोक्षाला शर्तास—आप्नोति—प्राप्त होतां.—अयुक्त—पण जो मनात असमाहित—अशान्त असतो, तो—कामकारेण—कामाच्या योगानें प्रेरित झाल्यामुळे—फले सक्तः—फलामध्ये आसक्त झालेला असा होत्साता—निबध्यते—अखंत बद्ध होतो. १२

यस्माच्च—युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षारयामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठाया भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्व युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणाने तुला फलासक्ति सोडून कर्मच करणे उचित आहे, असे 'युक्तः' या श्लोकाने सांगतात—) —च यस्मात्—आणि ज्याअर्थी—युक्तः—ईश्वराय कर्माणि न मम फलाय इति एवं समाहितः सन्—युक्त म्ह० ईश्वराय हीं कर्म आहेत, माझ्या फलासाठी नाहीत, अशा प्रकारे शांतचित्त होत्साता—कर्म करणारा—कर्मफल त्यक्त्वा—परित्यज्य मोक्षारयां नैष्ठिकीं निष्ठायां—भवां शान्तिं आप्नोति—कर्मफलाचा त्याग—संन्यास करून मोक्ष या नावाच्या नैष्ठिकी म्ह० निष्ठेतील शर्ताला प्राप्त होतो, (त्याअर्थी तू फलासक्ति सोडून कर्म कर. 'नैष्ठिकी' या शब्दाच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण—) —सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति—सर्वकर्मसंन्यास—ज्ञाननिष्ठाक्रमेण इति वाक्यशेषः—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास व ज्ञाननिष्ठा या क्रमाने नैष्ठिकी शर्ताला प्राप्त होतो, असा शेष जावावा.—तु पुनः यः अयुक्त—असमाहित—पण याच्या उलट जो अयुक्त—अशान्त असतो तो—कामकारेण—करणं कारः कामस्य कार कामकारः तेन कामकारेण—कामप्रेरिततया इत्यर्थः—कामकाराने—करणे हाच कार, कामाचा कार—कामकार, त्या कामकाराने म्ह० कामाबद्दून प्रेरित झाल्यामुळे असा भावार्थ—मम फलाय इदं कर्म करोमि इत्येवं फले सक्त निबध्यते—माझ्या फलासाठी—मला फल मिळावे म्हणून मी हे कर्म करतो, अशा प्रकारे फलात आसक्त होऊन पूर्णपणे बद्ध होतो.—

अतः त्वं युक्त भज इत्यर्थः—याप्रमाण असमाधानात् मोठा दोष असल्यामुळे तू युक्त-समाधानयुक्त हो, असा भावार्थ १२

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—चर्शा—जितेंद्रिय—देही—देहवान् आत्मा—सुमुधु—सर्वकर्माणि—नित्यादि सर्वं कर्म—मनसा—मनान—संन्यस्य—सोडून—नवद्वारे पुरे—मऊ द्वारांना युक्त अशा पुरात-शरीरात—न कुर्वन्—काहीएक न करीत व—न एव कारयन्—बाह्य न करवात—सुखं—सुखाने—आस्ते—राहतो १३

यस्तु परमार्थदर्शी स—सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिपिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसदृशं नेन सत्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति मुच्येत्यक्तवाङ्मनः कायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽभ्यन्तरं निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व कथमास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्य बांग्दे मूत्रपुरीषविसर्गायें तद्द्वारेनैवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकत्वामिह सदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिबिपर्ययेनेकफलविज्ञानस्योत्पादकं पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—(तर मग फलाचा आसक्ति टाकून सर्वांनाच कर्म करावें, असें झालें व त्यामुळे कर्मसंन्यासाचा अवकाशच उरला नाही, अशी आशंका घेऊन अविद्वानाहून विद्वानामध्ये कोणता विशेष असतो ते ' सर्वं ' या शब्दानें सांगतात—) तु यः परमार्थदर्शी सः सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य-परित्यज्य—पण जो परमार्थदर्शी असतो तो सर्वं कर्म टाकून-सगळ्या कर्मांचा परित्याग करून—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिपिद्धं च सर्वकर्माणि—नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निपिद्ध हीं सर्वं कर्म—तानि मनसा-विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसदृशनेन सत्यज्य इत्यर्थः—तां मनानें म्ह० विवेकबुद्धीने-कर्मादिकाम्ये अकर्म पाहणे, या उपायानें पूर्णपणे टाकून-त्यांचा त्याग करून, असा याचा भावार्थ—सुख आस्ते-तिष्ठति—सुखानें राहतो म्ह०—त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजनः इति सुख आस्ते इति उच्यते—ज्याने वाच, मन व शरीर यांची हालचाल सोडली आहे, त्यामुळे जो आयासरहित व प्रसन्नचित्त झाला आहे, व ज्याने आत्म्याचाचून बाकीचे सर्व बाह्य प्रयोजन निवृत्त झालें आहे, अशा तो होतो त्यामुळे ' सुख आस्त ' सुखानें राहतो, अनायासानें राहतो, भग्न म्हटलें जातें—चर्शा—जितेंद्रियः इत्यर्थः—तो वशी म्ह० जितेंद्रिय असा भावार्थ [जितेंद्रियत्वाबरोबर नाराचा स्वाधानताहि घ्यावी ज्याने शरीर व इन्द्रिये यांना आपल्या अधीन ठेविलें आहे तो बग, अशा याचा भावार्थ—] क्व कथं आस्ते इति

आह—तो गेटे व कसा राहतो ते भगवान् मागनात—नवद्वारं पुरे—सप्तशीर्ष-
ण्यानि आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि अर्चार्क द्वे मूत्रपुरीषविसर्गाथं तैः द्वारैः
नवद्वारं पुरं उच्यते—नऊ द्वारांना युक्त असलेल्या नगरामध्ये—दोन कान, दोन
दोळे, दोन नासपुट्या व एक बारू अशा सात मस्तकटाला आत्म्याच्या शब्दादि विषया-
नुभवाची स्थाने आणि मूत्र व विष्टा यांच्या त्यागासाठी अधोमुख दोन द्वारं मिळून अशा
नऊद्वारांना युक्त असलेले जे पुर ते 'नवद्वारपुर' म्हटले जाते.—शरीरं पुरं इव पुरं
—हे शरीर जणुं काय पुरच आहे.—आत्मैकस्वामिकं—आत्मा हाच एक ज्याचा
स्वामी आहे असें तें शरीरपुर आहे—च तदर्थप्रयोजनैः इन्द्रिय-मनो बुद्धि-
विषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैः इव अधिष्ठितं—आणि तें
शरीररूपी पुर आत्म्याचा जो अनुभवरूप अर्थ तो संपादन करून देणें एवढेंच ज्याचें
प्रयोजन आहे अशा व अनेक प्रकारच्या सुखदुःखरूप फलाच्या विज्ञानाला उत्पन्न कर-
णाऱ्या इंद्रिय, मन, बुद्धि व विषय यांचे पौराकटून जणुं काय अधिष्ठित झाले आहे.
(त्या शरीररूपी नवद्वारयुक्त नगरात, त्या नगराचा स्वामी जो आत्मा त्याच्या उपभोगा-
साठी, अनेक प्रकारचा विज्ञान उत्पन्न करणारी इंद्रिय, मन, बुद्धि, व विषय हेच नाग-
रिक जन राहतात.)—तस्मिन् नवद्वारे पुरं देही सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते
—या नवद्वारयुक्त नगरात देही—आत्मा सर्वं कर्म टाकून राहतो. [देहाच्या जीवनाला
देहाभिमान अत्यंत अवश्य असल्यामुळे तो देहाभिमानावभामानें जरी युक्त असतो तरी
जसा एखादा प्रवासी दुसऱ्याच्या घरात त्या गृहस्थाची कोणी पूजा केला किंवा तिरस्कार
केला तरी त्यामुळे हर्षविषादयुक्त न होता राहतो, तसा हा ज्ञानी देहात त्याचा कोणी
स्त्कार केला किंवा तिरस्कार केला तसा हर्षविषादयुक्त न होतो राहतो]

किं विशेषणेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं वि-
शेषणमिति । उच्यते, यस्वप्नो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी ॥ सर्वो 'गेहे भूमा-
वासने वाऽऽम' इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आत्म इति प्रत्ययः
संभवति । देहादिर्मंघातम्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आत्म इति प्रत्यय उपपद्यते । पर-
कर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविषयाऽऽपारोपितानां विषया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास
उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—किं विशेषणेन—पण येथें 'नवद्वारे पुरे' हे विशेषण का जोडिले
आहे ? त्याचें प्रयोजन काय ?—हि सर्वं देही-संन्यासी असंन्यासी वा देहे
एव आस्ते—वारण सर्वं देही, मग तो संन्यासी अणो बी, असंन्यासी असो देहानेच
राहतो—तत्र विशेषणं अनर्थकं इति—देहाने राहणे हे ज्ञाना व अज्ञ या
दोषानादि गमाने असल्यामुळे 'देहे आस्ते' हे विशेषण अनर्थक—व्यर्थ आहे, अशा
आशेप आण अगता—उच्यते—त्याचें मनाधान मागिले जाते—तु यः अज्ञः
देही-देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी सः सर्वः गेहे भूमा वासने वा आत्मे
इति मन्यते—पण विद्वान् व अविद्वान् दर्शनाने जो अज्ञ देही म्हणें देह व इत्ये

याचा एकरूप सघात हाच आत्मा असे समजणारा तो सर्व-प्रत्येकजण 'मी घरात, भूमावर किंवा आसनावर आहे,' असे समजतो, (त्याचे ते समजणे सरे नव्हे आभासरूप आहे, अनेक हिंमूढता येत नाहा कारण—) —देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः न हि संभवति—देहच आ मा अस पाहणाऱ्या अजाला मी घरात जमा तमाच देहात राहता, अमा प्रत्यय येणे कदा शक्यच नाहा,—तु देहादिसंघातव्य-तिरिक्तात्मदर्शिनः देहे आसे इति प्रत्ययः उपपद्यते—पण आत्मा देहादि-मघाताहून अगदा व्यतिरिक्त-भिन्न-विलक्षण आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला 'मी देहात राहतो' असा प्रत्यय येणे शक्य आहे [घरात, आसनावर वगेरे देह राहतो, पण त्यामुळे 'मा राहतो' असा अजाला भ्रम होतो त्या भ्रमार्चा व्यावृत्ति करण्यासाठी 'विद्वान् देहात राहतो' हे विशेषण योग्यच आहे कारण विवेकी पुरुषाला 'मा देहात राहतो' असा भास होणे शक्य आहे तथापि त्या विवेकी पुरुषाच्या ठिगणी शरीर, वाचिक व मानस कर्मांचा सभवच नमण्यामुळे त्याचा त्याग करून त्याचे देहामध्ये अवस्थान कस होणार ? उत्तर—]—च अविद्यया परस्मिन् आत्मनि अध्यारोपितानां परकर्मणां विद्यया-विचेरुद्धानेन मनसा संन्यासः उपपद्यते—आणि अविद्येने देहादिनाहून अगदा भिन्न अमलेल्या परमात्म्यामध्ये अध्यारोपिलेल्या शरीरेंद्रियांच्या कर्मांचा विद्येच्या योगाने-विचेरुद्धानेने मनाने संन्यास सभवतो

उत्पन्नविचेरुद्धानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नयद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, 'अलड, निविकार ब्रह्म मा आहे,' असे समजणाऱ्या विवेकी पुरुषाचे देहामध्ये अवस्थान होतें, तो देहात राहतो, हे म्हणजे कमें शक्य आहे ! उत्तर—) —उत्पन्नविचेरुद्धानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि गेहे इव देहे एव नयद्वारे पुरे आसनं—ज्याला विवेकज्ञान झाले आहे अशा सर्वकर्ममन्याद्याचेहि घरात जसे, तसे देहातच-नयद्वारयुक्तपुरात अवस्थान सभवते.—प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः—कारण ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा धर्माधर्मात्मक कर्मांनाल उपभोग घेऊन अजिण्ट राहिलेल्या कर्मांमुळे देहादि-संस्कार अनुवृत्त होता. त्यामुळे विवेकी मन्याद्याला 'या देहातच मी राहतो,' असे विशेष विज्ञान होऊ शकते [अर्थात् अविद्वानाच्या समजुतीच्या अपेक्षेने विशेषणाचा अगंभव जरी अगला तरी विद्वत्प्रत्ययाच्या अपेक्षेने विशेषण व्यर्थ नाहीं, असा उपसंहार करिताना—]—'देहे एव आत्मनः' इति विशेषणफलं अस्ति एव विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्—तानुळे 'देहातच राहतो' या विशेषणाचे फट आहेच कारण विद्वान् व अविद्वान् यांच्या भिन्न प्रत्ययांच्या अपेक्षेने ते जोडिले आहे [देहात मी राहतो, असा विद्वानाचा प्रत्यय व त्याच्या उत्पन्न अविद्वानाचा प्रत्यय अगती. याप्रमाणे विद्वान्

य अविद्वान् यान्या प्रत्ययावा मेद असंन्यामुळे विद्वानाच्या प्रत्ययाला अनुलक्षण हे विवेचन सार्थक आहे, व्यर्थ नाही]

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि विद्ययाऽऽमन्त्रधारोपितानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मममवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्त्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च द्वेहि न स्वात्मसमवायि संन्यास्यास्य भवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत् किं वा स्वत एवाऽऽमनो नास्तीति अत्रोच्यते नास्यात्मनः स्वत कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । इह हि—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ ‘शरीरस्थोऽपि कान्तेष्व न करोति न लिप्यते’ इति । ‘ध्यायतीत्येलायतीव’ इति च श्रुते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः—(अहोपण, आरोपित कर्तृत्वादिकाचा जरी आत्म्याचे ठिकाणा अभाव असला तरी स्वगतकर्तृत्वादिकाचे निवारण होण नक्य नाही, अशा आशया घेऊन तिचा परिहार करितात—) यद्यपि अविद्यया आत्मनि मध्यारोपितानि कार्यकरणकर्माणि संन्यस्य आस्ते इति उक्तं—जरी अत्रिंशेने आत्म्यानर आरोपिलेला शरीरेंद्रियाचा कर्म सोडून-त्याचा मन्थाम करून राहतो असे म्हणले आहे—तथापि तु आत्मसमवायि कर्तृत्वं च कारयितृत्वं स्यात्—तथापि आत्म्याचा नियतबद्ध असे कर्तृत्व-कर्तेपण व कारयितृत्व-करवितेपण असेल,—इति आशंक्य स्वयं न एव कुर्वन् न कार्यकरणानि कारयन्-क्रियासु प्रवर्तयन् (आस्ते इति) आह—अर्था आत्म्याचे घेऊन स्वतः न करणारा व शरीरेंद्रियाकडून न करविणारा म्ह० त्याला कर्मांमध्ये प्रवृत्त न करणारा असा तो राहतो, असे भगवान् सांगतात (आत्म्याला कर्तृत्व व कारयितृत्व नाही, याच गोष्टीचा निवार करितात—) यत् द्वेहि नः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं तत् किं स्वात्मममवायि सत् संन्यासात् न भवति—नै देही-आत्म्याचे कर्तृत्व व कारयितृत्व ते काय स्वात्ममयद्ध अमन मन्थाम वेन्थामुळे नाहामे होतें—यथा गच्छतः गतिं गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत्—जशा जागाया मनुष्याचा गति ‘गमन करणे’ हा व्यापार सोडल्या अमना नाहारा होतें त्याप्रमाण, आत्म्याचे कर्तृत्व व कारयितृत्व मन्थामाने नाहामे होतें,—किंवा स्वतः एव आत्मनः नास्ति—र्था स्वभावन च आत्म्याच्या ठिकाणी तो दोन्ही नाहान—इति जत्र उच्यते—अर्था मला आत्म्या अमना त्याचा नियम मागतो—आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं न अस्ति—आत्म्याला स्वाभाविक कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व नाही—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ ‘शरीरस्थोऽपि कान्तेष्व न करोति न लिप्यते’ इति उक्तं हि—‘हा अविकार्य म्हणला जातो’ २०० ‘आत्मा शरीरामध्ये जरी स्थित असला तरी काही करीत नाही व लिप होत नाही.’ २१ १३ १३ असे सांगतून म्हणले आहे—‘ध्यायतीत्येलायतीव’ इति च श्रुतेः—‘मोक्ष’ मोक्ष जत्र कथ्य प्यान करणा, जत्र वाच हावाच करतो-क्रिया २-

रतो 'अशी धृतिहि आहे. [बह. भाष्यार्थ अ ४३७ पृ ६६ पहा अर्थात् आत्मा कृत्स्न नित्य आहे त्याच्या ठिकाणा विन्या नाहा सर्वविभार उपाधीचेच आहेत]१३

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभुः—आत्मा—लोकस्य—लोकाचे—कर्तृत्वं—कर्तृत्व—तू अमुक कर अस म्हणून—न सृजति—निर्मात नाही—कर्माणि—रथ, घट, मोठा वाडा इत्यादि कर्त्याला अतिशय इष्ट असलेले पदार्थ—न (सृजति)—उत्पन्न करीत नाही—च—आणि—कर्मफलसंयोगं—रथादि पदार्थ करणाऱ्या कर्त्याला त्याच्या फलाशी सयुक्त—न (सृजति)—करीत नाही—तु—तर—स्वभावः—अविद्यारूप माया—प्रवर्तते—प्रवर्तते—प्रवृत्त होते १४

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कृत्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादधीनीप्सितं तमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवत्स्वत्फलेन संयोग न कर्मफलसंयोगम् । यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भाव स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते देही हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—'न कर्तृत्वं' इति—आत्म्याला कर्तृपण व करवितेपण नाही असें जे वर म्हटले आहे, त्याचाच अधिक विस्तार 'न कर्तृत्व' या श्लोकानें करितात—प्रभुः

१ रहस्यकार या श्लोकातील 'मनसा सन्यस्य' या पदाचा अर्थ करताना "मनाने (माक्षात नव्हे) सन्यास बहून" असा व 'आत्मे' याचा "आनंदानें पडला राहतो" असा अर्थ करितात आणि टांपेत "आत्मा हा अकृत अमृत सव खेळ प्रकृताचा आहे हे तो नाणतो आणि त्यामुळे स्वस्व किंवा उदात्तान पडला राहतो (१३-२०, १८ ५९)" इतकेंच स्पष्टाकरण करितात. गातेंत 'नो नो शब्द किंवा श्लोक ज्ञानोत्तर कमयोगाला गीणपणा आणणारा व ज्ञानाचे महत्त्व दाखविणारा आहे, त्याची त्याची रहस्यात अज्ञाच उपेक्षा केला आहे' याच श्लोकावरील आचार्यांचे सविस्तर व सोपपणिक भाष्य पहा व रहस्यातील हे स्पष्टीकरण पहा, म्हणजे आम्ही काय म्हणतो त लक्षात येईल असो, "सर्व कर्मांचा मनानें (माक्षात नव्हे) सन्यास बहून" याचा अर्थ काय ? शरीर व इंद्रिये यांनी कर्म करावयाची व मनानें टावावयाचा हा कल्पना ऐकायला चालली आहे पण ती प्रत्यक्ष कृतान आणना येणें मात्र शक्य नाही असा अर्थ वेत्यास पोणकाणते दोष येतात याचा विचार आचार्यांनी सविस्तर गी भा ५ ११३ केला आहे तो वाचवाना पुन अवश्य पहावा 'आत्मा आनंदानें स्वस्थ-उदात्तान पडला राहतो,' हा अर्थ जितपण द्यायला आहे, हे आचार्यांचे या श्लोकावरील भाष्य वाचल्यानंतर लक्षात येण्यासारखे अमर्यामुळे त्याची विशेष चर्चा करावयाची नवी

—आत्मा लोकस्य कर्तृत्वं-स्वतः कुरु इति न सृजति-उत्पादयति—प्रभु-
आत्मा लोकाचें कर्तृत्वं-‘तू स्वतः हें कर’ असें म्हणून उत्पन्न करात नाही—कर्मा-
णि-रथ घट प्रासादादीनि ईप्सिततमानि अपि न—कर्म म्ह० कर्त्याला प्राप्त
करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेला रथ, घट, प्रासाद—मोठे गृह इत्यादि कर्मांहि तो
प्रभु उत्पन्न करात नाही—न कर्मफलसयोग-रथादि कृतवतः तत्फलेन स
योगं अपि न—कर्मफलसयोगहि तो उत्पन्न करीत नाही म्ह० रथादि कर्म ज्यानें
केली आहेत, त्याचा त्याच्या फलाचा जो सयोग तोहि हा आत्मा उत्पन्न करीत नाही.
[आत्मा देहादिकाचा स्वामी असल्यामुळे त्याला प्रभु अस म्हटलें आहे तो कोणालाहि
‘तू हे कर्म कर’ अशा प्रेरणा करून त्याचें कर्तृत्वं उत्पन्न करीत नाही, म्ह० करविता
—कर्त्याचा प्रयोजक होत नाही. व्याकरणांत कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट
अमलेच्या पदार्थांला कर्म म्हणतात. येथे कर्तृत्वं उत्पन्न करात नाही, असे कर्त्याचें सा-
हचर्य असल्यामुळे ‘कर्माणि’ म्ह० रथ, घट, मोठा राजवाडा इत्यादि—कर्त्याला ईप्सि-
ततम असलेले—पदार्थांहि तो उत्पन्न करात नाही. रथादि पदार्थ करणाराला त्याचें फल
देऊन त्याच्यासाठी सवद्ध करीत नाही म्ह० आत्मा भोजयिता—फलभोग घेवविणाराहि
नाही]—यदि देही स्वतः किंचित् अपि न करोति न कारयति च तर्हि
फः कुर्वन् कारयन् च प्रवर्तते इति उच्यते—जर देही—आत्मा स्वतः काहीहि
करीत नाही व करावात नाही तर कोण वरें स्वतः करीत व दुसऱ्याकडून करवीत अ-
सतो, या प्रश्नाचे उत्तर सांगितलें जातें—[आत्मा—देहस्वामी जर काही करीत व कर-
वीत नाही, तर दुसरा कोण तें करतो व करवितो, त सांगतो]—स्वभावात् तु—
पण स्वभाव हें सर्व करतो व करवितो (तर मग भगवान् धर्माकासारखे स्वभाव
वादी आहेत, असें म्हणाल म्हणून)—स्व भाव—स्वभाव—अविद्यालक्षणा प्र-
कृति माया प्रवर्तते—आपला जो भाव तो स्वभाव म्ह० अविद्यारूप प्रकृति—माया
प्रकृत होते [अविद्यानावाचा माया म्हणजेच येथील स्वभाव होय. ती माया—परमे-
श्वराची अचित्य शक्ति सर्व करते व करविते ती साहचर्याच्या प्रधानाहून अगदा विल-
क्षण आहे, असें पुढे सातव्या अध्यायात भगवान्]—‘देवी होवा (गुणमयी)’
इत्यादिना वक्ष्यमाणा—‘देवा होवा०’ या वचनानें सांगतील १४

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

१ रहस्यवार १४ वा श्लोकातील ‘कर्माणि’ याचा ‘कर्म’ असा मरज अर्थ करि-
तात पण कर्तृत्वं व कर्मफलसयोग याच्या साहचर्यामुळे येथील कर्म म्ह० व्यापार नव्हे तर
व्याकरणांत ‘कर्तृत्वाभिमतं कर्म’ या मू. व १ पा ४ मू. ४० या मू.ने सांगितलेले
कर्मच विवक्षित आहे

अन्यार्थ—विभु—सर्वव्यापी आत्मा—कस्यचित्—कोणाचे—पापं—पाप
—न आदत्ते—स्वतः घेत नाहा—च—आणि—सुकृतं—पुण्याचे पुण्यहि—न एव
(आदत्ते)—घेत नाहाच—ज्ञानं—विवेकविज्ञानाला—अज्ञानेन—अज्ञानाने—
आवृतं—आच्छादित केले आहे, —तेन—त्यामुळे—जन्तवः—जीव—मुह्यन्ति—
मोहित होतात १५

परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पाप न चेदाऽऽदत्ते
सुकृतं भक्तं, प्रयुक्तं विभु । किमर्थं तर्हि भक्ते पूजादिलक्षण यागदानहोमादिकं च
सुकृतं प्रयुज्यते इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि
कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येव मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः, संसारिणो जन्तवः ॥१५॥

भाष्यार्थ—तु परमार्थतः—पण परमार्थदृष्ट्या पाहिल्यास म्हणवस्तुतः—विभु
कस्यचित्—भक्तस्य अपि पापं न आदत्ते—न च गृह्णाति—तो विभु कोणा भ
क्ताचेहि पाप घेत नाहा—भक्तेः प्रयुक्तं सुकृतं च न एव आदत्ते—भक्तानां अर्पण
केलेले पुण्यहि तो घेत नाहाच—तर्हि भक्ते पूजादिलक्षण यागदानहोमादिकं च
सुकृतं किमर्थं प्रयुज्यते इति आह—तर मग भक्ताकडून पूजादिरूप व याग, दान,
होम वगैरे पुण्याचरण कशासाठी अर्पण केल जाते, ते भगवान् सांगतात—अज्ञानेन
ज्ञान—विवेकविज्ञानं आवृतं तेन अविवेकिनः संसारिणः जन्तवः मुह्यन्ति—
अज्ञानाने ज्ञानाला म्हण विवेकविज्ञानाला आच्छादित केले आहे त्यामुळे अविवेकी संसारी
जीव मोहित होतात—करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि इति एव मोहं
गच्छन्ति—मी करतो, करवितो, भोग घेता, घेववितो, असाप्रकारे मोहाला प्राप्त होतात
[वरील श्लोकांत आत्म्याचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, ऐश्वर्यं अविव्याकृत आहे हे सांगितले आता
ज्याने सर्व व्यापार ईश्वरसमर्पण केले आहेत व जो ईश्वरपरायण झाला आहे त्याच
पुण्य किंवा पाप त्याच्यावर अनुग्रह करण्यासाठी भगवान् घेतो “ हा भक्त मत्परायण
झाला आहे, माझ्या श्राव्यं कर्म करात आहे यास्तव त्याच सर्व पाप घालवून मला
त्याच्यावर अनुग्रह केला पाहिजे,” असा प्रत्यय तरी ईश्वराच्या ठिकाणा उद्भवणं शक्य
आहे, अशी शका येऊन या श्लोकांत वस्तुतः तसा प्रत्ययहि त्याच्या ठिकाणां सभवत
माही कारण तो विभु अविवेकिय आहे, अस भगवान् या श्लोकांत सांगत आहेत तर मग
भक्त ईश्वरानुग्रहास योग्य आहेत व ईश्वर अनुग्रह करणारा आहे, ही लोभप्रतिदि
हट करी झाला ? अज्ञानान ज्ञान झालेले अगत्यामुळे तसा भ्रम होतो] १५

१ म्हण्यार ‘ या दोन श्लोकांमल तत्त मळचे मान्यतामानले अमुन ’ इत्यादि टीपेत
म्हणतात, पण ते गों आहे कारण येथे सांगवदानकराचा ‘ प्रकृति ’ हा शब्द नमुन
‘ स्वभाव ’ असा शब्द आहे, व त्याचे स्पष्टीकरण ‘ अज्ञानान आवृतं ज्ञान तेन मुह्यन्ति
जन्तव ’ अशा शब्दाना केले आहे त्यावरून स्वभाव म्हण अविव्याकृत माया, हे उप
होते निवाय गता मायदानपेक्षा उपनिषदांना अधिः अनुसरणार हे स्पष्ट आहे
निवाय या श्लोकातील ‘ प्रभ ’ व ‘ विभु ’ हे शब्दहि माझ्या या प्रतिसारा मित अमन्यवा
पुण्याला लागू होत नाहीत

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—येषां—ज्याचे—तत् आत्मनः अज्ञानं—तं आत्म्या-
विषयाचे. अज्ञान आत्म्याच्या—ज्ञानेन—ज्ञानाने—नाशितं—नाष्ट केलें आहे—
तेषां—त्यांचे—तत्—ते—ज्ञानं—ज्ञान—आदित्यवत्—सूर्याप्रमाणे—परं—प-
रमात्म्याला—प्रकाशयति—प्रकाशित करते १६

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां
विजेत्ज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं
रूपजातमवभासयति तद्वदज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानेन इति—पण सर्वांचेच ज्ञान अनादि अज्ञानाने जरी आच्छादित
झालेलें असलें, तर ज्ञानाने त्याचा नाश होऊन संसारनिवृत्ति मभवते असे 'ज्ञानेन' या
श्लोकानें सांगतात—तु येन अज्ञानेन आवृताः जन्तवः मुह्यन्ति—पण ज्या अज्ञा-
नाने आच्छादित झालेले प्राणा मोहित होतात,—तत् आत्मनः अज्ञानं येषां जन्तूनां
ज्ञानेन—आत्मविषयेण—विवेकविज्ञानेन नाशितं भवति—तं आत्म्याचे अज्ञान,
ज्या प्राण्यांचे, ज्ञानाने म्ह० आत्म्याविषयाच्या विवेकविज्ञानानें नाश पावले आहे—तेषां
ज्ञान तत् परं परमार्थतत्त्वं सर्वं ज्ञेयं वस्तु प्रकाशयति—त्याचें ज्ञान त्या परमार्थ
तत्त्वाला—संपूर्ण ज्ञेय वस्तूला प्रकाशित करतें—आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं
रूपजातं अवभासयति तद्वत्—म्ह० ज्याप्रमाणें सूर्य सर्व रूपवर्गाला प्रकाशित
करतो त्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला प्रकाशित करतें १६

१ रहस्यकार म्हणतात—“ पण कर्मयोगी कर्तृत्वाकर्तृत्वाचा हा भेद जाणवारा अस-
ल्यामुळे तो कर्म करूनहि अलिप्तच रहातो, असें आता मागतान—पण ज्याच्या स्वप्नचें हें
अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालें त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान परमात्म तत्त्व प्रकाशित करून देतें.
१६ ” येथें कर्मयोग्याचा काहा सवध नाहा १३ व्या श्लोकापासूनच ज्ञाननिष्ठेच्या
प्रतिपादनास सुरुवात झाला आहे, त्यामुळे येथें कर्मयोग्याच्या मध्येच जोडून जाणवें योग्य
दिसत नाहीं येथें मुळात 'येषाम्, तेषाम्' असा मामान्य सर्वनामाचा उल्लेख आहे. त्याच-
रून 'कर्मयोगी' हा विशेष अर्थ घेण्यास काहाच कारण दिसत नाहा. तो कर्म करूनहि
अलिप्तच रहातो, याचा तर पुढील दोन श्लोकांत कोठें पत्ताच नाहीं. = ज्याच्या स्वप्नचें हें
अज्ञान ” हा 'येषाम् आत्मन नदज्ञान' या शब्दाचा मग्न अर्थ जरी असला तरी
त्याचा भावार्थ काहाच न्मान येत नाहा. 'ज्याच्या स्वप्नचें हें अज्ञान,' म्हणजे काय ?
'ज्याच्या स्वप्न' तो जोण ? 'त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान' हे शब्दहि अनेक भान-
गटांचे आहेत 'प्रकाशयति' याचा अर्थ 'प्रकाशित करून देणें' असा करितान, पण तो
बरोबर नाहा.

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तद्बुद्ध्य—परमार्थ तत्त्वामध्येच ज्याची बुद्धि आहे.—तदा-
त्मानः—जे तद्रूप झालेले आहेत,—तन्निष्ठाः—त्यातच ज्याची निष्ठा आहे—त-
त्परायणाः—ते तत्त्व हीच ज्याची परागति आहे, ते—ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः
(सन्तः)—ज्ञानाने ज्याचे पाप पार नाहीसे झाले आहे असे होताते—अपुनरा-
वृत्ति—पुनर्जन्मराहित्यास—मोक्षस—गच्छन्ति—प्राप्त होतात १७.

तत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तदेव परं
ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य
ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति
ते तत्परायणाः केवलआत्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्ये-
वंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो ना-
शितः कल्मषः पापादिससारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥१७॥

भाष्यार्थ—(विद्वान् व विविदिषु—जिज्ञासु याच्यासाठी ज्ञानपरिपाकाची अंतरंग
साधने सागण्याची इच्छा करणारे भगवान् 'तद्बुद्ध्य' • 'इत्यादि श्लोकानें म्हणतात—)
यत् परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन् गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्ध्यः—
प्रकाशित झालेले जें परम ज्ञान, त्या परमार्थ तत्त्वामध्ये ज्याची बुद्धि प्रवृत्त झाली आहे,
तें तद्बुद्धि हांत (ज्ञानानें प्रकाशित केलेले जें परमार्थतत्त्व तें ज्ञानरूपच असल्यामुळे येथें
'तत्परं ज्ञानं' अमें म्हटले आहे. ज्याची साक्षात्साररूपबुद्धि बाह्य विषयाना सोडून
वारंवार अनुष्ठितलेल्या श्रवण-मनन-निदिध्यासनानीं प्रवृत्त झालेली असते, ते तद्बुद्धि
होत.)—तदात्मान—तत् एव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः—तेंच
परब्रह्म ज्याचा आत्मा आहे तें 'तदात्मे' होत. (जीव जाणणारा व ब्रह्म जेव यस्तु हा
कल्पित भेद आहे, वास्तविक नव्हे, हें सुचविण्यासाठी तें परब्रह्मच ज्याचा आत्मा आहे
असे येथें म्हटले आहे)—तन्निष्ठा—निष्ठा—अभिनिवेश.—तात्पर्यं सर्वाणि
कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणि एव अवस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः—निष्ठा म्ह०
अभिनिवेश, तत्परता, सर्व कर्म सोडून ब्रह्मामध्येच 'मीच तें' असा रूपानें जे अवस्थित
होतात ते तन्निष्ठ होत (देहादिविविध्यांचा आत्माभिमान—मीच ब्रह्म असा अभि-
निवेश जे धरतात तेच ब्रह्मनिष्ठ होत.)—च तत्परायणाः—तत् एव परं अयनं
परा गतिः येषां भवति ते तत्परायणा—केवल—आत्मरतयः इत्यर्थः—आणि
तत्परायण म्ह० तेंच परब्रह्म ज्यांचे परम अयन म्ह० परागति आहे ते तत्परायण होत.
केवल आत्मरति म्ह० आत्म्यामध्येच सतत आसक्त असलेले असा याचा भावार्थ—येषां
आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते एवंविधा अपुनरावृत्ति—अपुनर्देह-
संबन्धं गच्छन्ति—ज्यांचे आत्म्याविषयाचे अज्ञान ज्ञानाने नाहीसे झाले आहे, जगा

प्रकारचे ते ज्ञानी अपुनरावृत्तीला म्ह० अपुनदेहसबधाला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतात.
—ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः—यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः—नाशित कल्मष—पापा-
दिसंसारकारणदोष येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा—यतय. इत्यर्थ—वर
सांगितलेल्या ज्ञानाने ज्याचा कल्मष म्ह० ससाराला कारण होणारा पापादि दोष
नाहीसा झालेला आहे ते ज्ञाननिर्धूतकल्मष होत. अर्थात् ज्ञानाने पावन झालेले यति-
संन्यासी असा याचा भावार्थ (ज्ञानाने ज्यांचे आत्मविषयक अज्ञान नाहासे झाले आहे
व त्या ज्ञानानेच ससाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहासा झाला आहे, ते ज्ञानी
संन्यासी मुक्त होतात) १७

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे—विद्या व विनय यांना संपन्न अस-
लेल्या ब्राह्मणाचे ठिकाणा—गवि—गायामध्ये किंवा बैलामध्ये—हस्तिनि—हत्ता
मध्ये—शुनि—कुत्र्यामध्ये—च श्वपाके—च चाडालामध्ये—पण्डिताः—ब्रह्म-
ज्ञाना—ब्रह्मनिष्ठ—समदर्शिन—समब्रह्म प्राह्मणारे असतात १८

येथे ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञान ते पण्डिता कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—वि-
द्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनय उपशमस्ताभ्यां विद्याविनया-
भ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारयति ब्राह्मणे
सात्त्विके मध्यमाया च राजस्या गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्तादौ
च सत्त्वादिगुणस्तज्ज्ञैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्ट सम-
मेकमविक्रिय द्रव्य द्रष्टुं शालं येषां ते पण्डिता समदर्शिनः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—येषां आत्मन अज्ञान ज्ञानेन नाशित ते पंडिताः तत्त्वं कथं
पश्यन्ति इति उच्यते—ज्याच आत्म्याविषयाचे अज्ञान ज्ञानाने नाहाने केले आहे, ते
पंडित तत्त्वं वस पाहतात ते 'विद्याविनयः' या श्लोकाचे सांगितले जात—विद्याविनय
संपन्ने—विद्या च विनय च विद्याविनयौ विनय—उपशमः ताभ्यां विद्या-
विनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्न—विद्याचेदार्थविज्ञान व विनय म्ह० उपशम
—निरहकारत्व—नम्रपणा, त्या विद्या विनयाना जो संपन्न असलेला तो विद्याविनयसंपन्न
होय—विद्वान् च विनीतः यः ब्राह्मण तस्मिन् ब्राह्मणे—विद्वान् व अतिसय
नम्र असा जो ब्राह्मण त्या ब्राह्मणामध्ये,—गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च
पंडिताः समदर्शिन—गायामध्ये किंवा बैलामध्ये, हत्तामध्ये व कुत्र्यामध्ये आणि तसच
चाडालामध्ये पंडित सम ब्रह्मदर्शा असतात—विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारयति
सात्त्विके ब्राह्मणे—विद्या व विनय यांना संपन्न असलेल्या उत्तमसंस्कारयान् सात्त्विक
गी. भा ६५

ब्राह्मणामध्ये,—मध्यमायां च राजस्यां अत्यन्तं एव संस्कारहीनायां गवि—
व मध्यम राजसी अत्यंत सस्कारशून्य गार्ग्यामध्ये—च केवलतामसे हस्त्यादौ—
आणि केवल तामसे अशा हत्ता, मुत्रे, चाडाल इत्यादिकामध्ये—सत्त्वादि गुणैः
च तजैः सस्कारै, तथा राजसै तथा तामसै च संस्कारै अत्यन्त एव
अस्पृष्टं सम एक अविक्रिय ब्रह्म द्रष्टुं शील येषां ते पण्डिता समदर्शिनः
—सत्त्वादि गुणानां व सत्त्वगुणापामून झालेल्या सस्कारानां त्याचप्रमाणे राजस मस्का-
राना व तामस सस्काराना अत्यंत अस्पृष्ट—सत्त्वादि गुणाचा व त्याच्या संस्काराचा
ज्याला मुळाच स्पर्शाहि झालेला नाही—असे सम, एक व अविक्रिय ब्रह्म पाहण्याचें ज्याचें
शील आहे, ते पंडित समदर्शी होत [ब्राह्मणादि सर्वांमध्ये एक निर्विकार सम ब्रह्म पा-
हणे हे पाडिल्ये होय] १८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

अन्यार्थ—येषां मनः—ज्याचे अन्त करण—साम्ये—सर्व भूतातील साम्या-
मध्ये—स्थितं—स्थित असते—तैः—त्यांनी—इह एव—या शरीरात असतानाच—
जिवत्पणाच—सर्गः—जन्म—जितः—जिंकला आहे—हि—कारण—ब्रह्म—अ-

१ रहस्यकार या श्रोत्राला असे अवतरण देतात—“ याप्रमाणे ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें
त्या कर्मयोग्याच्या—(सन्याइयाच्या नव्हे) ब्रह्मभूत किंवा जीवन्मुक्त अवस्थेचें आवां
अधिक वर्णन करितात ” पण ज्याचें अज्ञान नष्ट झाले तो सन्यासी जरी नव्हे तरी कर्म
योगी कसा ? कर्मयोगा जीवन्मुक्त किंवा ब्रह्मभूत अवस्थेत असतो, हा अपूर्व शोध आहे.
एखादा जीवन्मुक्त वाहा कारणानें गृहस्थच राहिरयास तो गृहस्थाश्रमाचीच कर्म करीत
राईल, यात मनाय नाही पण त्या कर्मानुष्ठानाला कर्मयोग म्हणता येणार नाही मी
कतो व हें माझे कर्तव्य, मला ते अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा भावनेने केले जाणारें जें
श्रौत स्मार्त कर्म तोच कर्मयोग होय. अर्थात् पुढाल वृत्तन कर्मयोग्याचें नव्हे. ज्ञानी ब्रह्म-
निष्ठाचेंच आहे रहस्यकार या १८ व्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ जे पंडित हा
ज्ञानी झाले त्याची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय इत्ती तसेंच कुत्रा आणि चाडाल हा
सर्वांच्या ठायी समान असत्ये ” हा अर्थ सयुक्तिक नाही कारण जे ज्ञानी झाले, त्याची
दृष्टि ब्राह्मणादिकांत समान असते, असे जर म्हटलें तर ज्ञानी पुण्याला उत्तम, मध्यम, हीन
पदार्थांचें पारल नमने, तो उत्तम ब्राह्मणाला व हान कुत्रें किंवा चाडाल याना एकासारखेंच
लेखितो, असे म्हटल्यासारखें होत पण ज्ञानी तसें करीत नाहीं तर उत्तम, मध्यम व हीन
पदार्थांत सम ब्रह्म पाहणो त्याच्या शरीररूप उपाधि व मारिकादि स्वभाव वाकडे दृष्टि
देत नाही, तर सर्व भूतामध्ये सम अर्मलया ब्रह्माकडे दृष्टि ठेवितो. प्रत्येक पदार्थाचें नाम व
रूप याची उपेक्षा करून त्यानांत तत्त्व पाहण्याचा त्याचा स्वभावच बनून जातो, असें येथें
विवक्षित आहे, व हाच अर्थ सयुक्तिक होय. पुढील श्लोकावरूनहि समदर्श म्ह० ब्रह्मदर्शी
हाच अर्थ मिळत होतो. ही दृष्टि कर्मयोग्याच्या दिकाणी समवत नाही

शर आत्मनः—निर्दोषं—मरं दोषमन्य य—ममं—मरं प्र मन आदे—नम्रान्—
मृत्—ते—ने मरं—ब्रह्मणि—मममाये—स्थिताः—स्थिता अगताः. १९.

नन्वभोज्याद्यान्ते दोषयन्तः 'समासमाभ्यां यिषमममे पूजानः' इति स्मृतेन ते
दोषयन्तः । कथम्—इदं जिवन्निरेष तैः समदर्शिनः पण्डितैर्ज्ञातो यतीरुत. सर्वा
जन्म येषां माय्ये मरंभूतेषु ब्रह्मणि सममाये स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं नि-
र्दोषं यद्यपि दोषयन्तु श्वाकादिषु मृदेभ्यो दोषदोषादिव विभाज्यते तथाऽपि तदोपरि स्फु-
टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्माच्चापि स्वगुणभेदमिश्रं निर्गुणशब्दतमस्य, यद्यपि
च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रज्ञत्वमनादिशक्तिगुणवादिनि च मायया विज्ञेया आत्मनो
भेदाः सन्ति प्रवर्तमानां तेषां माये प्रमाणानुपपत्तेरनः समं सर्वत्र च तस्मात्समस्येष
ते निरान्तरमात्र दोषगन्धमात्रमपि तात्पर्यमिति देहादिपञ्चातामदर्शनाभिमानाभावात्॥

भाष्यार्थः—(मायिक, राज्ञः च सामग्राभ्यां सत्त्वदर्शनं अयोग्य आदे
अनी शब्दाः)—ननु ते दोषयन्तः अभोज्याद्या—अहोरात्र, प्राश्नापायन चा-
द्यात्मनः मरंमये मममृष्टि देवतां ते मरं दोषा आदेत, त्यागं शत्रु मायं योग्य
नाही, (ते भ्रष्ट आत्मा यावत्तु प्रमाण)—'समासमाभ्यां यिषमममे पूजानः'
इति स्मृते. —अप्यनादिकांनी एवमारगे अगद्व्या—ममान योग्यतेत्या एतांनी
यत्रादेतांशिकांनी इषम पूजा करणारा य अप्यनादि गुणता समान नगलेत्या मृ-
न्युताभिः योग्यतेच्या पुढाची पूजा समान करणारा यजमान दोषी होतो. तो त्यामुळे
धन व धर्म या दोन्हीपासून भ्रंश पावतो, अनी स्मृति यावित्परी प्रमाण आदे. (या
दोषेच समाधान पुढील श्लोकांनी करितान)—ते दोषयन्तः न—ने समदर्श पंडित
दोषी होत नाहीत. —कथं—ते कथं?—इह एव—जीवन्निः एव तैः समदर्शिनः
पंडितैः सर्गः—जन्म जितः—यतीरुतः—येथेच मृ. विरत अगताच्या त्या मम-
दर्श पंडितांनी सर्ग मृ. पुढील जन्म जिकला आदे. त्यांनी जीवंतपणाच पुढील जन्म
आपल्या वरा कन्म घेतला आदे. (त्यांनी मृ. बीणी ?)—येषां मनः—अन्तःकरणं
साम्ये—सर्वभूतेषु ब्रह्मणि सममाये स्थितं—निश्चलीभूतं—ज्यांचे मन मृ.
अन्तःकरण साम्यात मृ. सर्वभूतांतल ब्रह्ममध्ये—मममायें स्थित—मृ. निश्चल झाले
आदे, त्यांनी पुढील जन्म येथेच जिकला आदे. —निर्दोषं—यद्यपि दोषयन्तु श्वा-
कादिषु मृदः तदोषैः दोषयत् इय विभाज्यते—यद्यपि दोषांना युक्त असलेल्या
चाटलादिकांमध्ये मृदीकटन त्याच्या दोषांना ब्रह्मदि दोषयुक्त आदे, असे पा-
हिले जावे. —तथापि तदोषैः अस्पृष्ट इति निर्दोषं—दोषवर्जितं—तरी
ते मात्र त्यांच्या दोषांना अस्पृष्ट आदे, त्यांच्या दोषांनी ब्रह्माचा मुळीच संघर्ष
होत नाही, म्हणून ते निर्दोष मृ. दोषरहित आदे, —हि—यस्मात्—ज्या-
अधी ते निर्दोष आदे, त्याअधी त्यांत स्थित असलेल्या पंडितांनी जन्म जिकला आदे.
—चैतन्यस्य निर्गुणत्वात् स्वगुणभेदमिश्रं अपि न—चैतन्य निर्गुण असल्या-
मुळे ते स्वगुणाच्या भेदांनादि मिश्र नाही—च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं

चक्षयति—आणि भगवान् इच्छादिवाना क्षेत्रधर्मत्व आहे म्ह० इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असे पुढे तेराव्या अध्यायात (श्लो ६) सांगतात —च अनादित्वात् निर्गुणत्वात् इति—तसेच अनादि असल्यामुळे, निर्गुण असल्यामुळे हा परमात्मा अभ्यय आहे, असेहि त्याच अध्यायात (१३ ३१) सांगतात (अहोपण, गुणदोषा मुळ आत्म्याचा भेद जरी न झाला, तरी अन्त्य विशेषामुळे आत्म्याचा भेद सिद्ध होईल, अन्त्य विशेष म्ह० प्रत्येक कार्याला इतरापासून पृथक् करणारा एक विशेष धर्म या शब्दाचे समाधान—)—आत्मन भेदका अन्त्याः विशेषा अपि न सन्ति—आत्म्यामध्य भेद उत्पन्न करणारे अन्त्य विशेषाहि नाहीत —प्रतिशरीर तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्ते—प्रत्येक शरीरात ते विशेष आहेत, याविषया काहा प्रमाण मभवत नाही (कारण प्रत्येक शरीरात आत्मा भिन्न आहे, असे सिद्ध झाल्यावर त्याचे निमित्त या रूपाने विशेषाचे अस्तित्व मानावे लागणार व विशेषाच अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर आत्म्याचा भेद सिद्ध होणार, मिळून अन्योन्याश्रय दोष येतो)—अतः ब्रह्म सप्त एकं च—म्हणून ब्रह्म सप्त व एक आहे (ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे एक आहे व जीवामध्ये भेद पाडणारा कोणी विशेष हेतु नसल्यामुळे त्याचे ऐक्य आहे, असे सांगितले आहे अर्थात् ब्रह्म व जीव याचे लक्षण एक असल्यामुळे त्याचे वास्तविक ऐक्य मानावे, असे सांगतात—)—तस्मात् ते ब्रह्मणि एव स्थिता—म्हणून ते सप्तदर्शी पटित ब्रह्मामध्येच स्थित आहेत (आणि याप्रमाणे जीवब्रह्माचे एकरव सिद्ध झाले असता ब्रह्माप्रमाणे जीवहि निर्दोष आहेत, असे सिद्ध होतें, हें सांगतात—)—तस्मात् दोषगंधमात्रं अपि तान् न स्पृशति—त्यामुळे दोषाचा नुस्तो लेशहि त्यांना स्पर्श करीत नाही (' तस्मात् ' त्यामुळे त्यातील ' तत्- 'शब्दाचा अर्थच स्पष्ट करितात—)—देहादिसंघातात्मैर्ज्ञानाभिमानाभावात्—कारण त्याच्या ठिकाणी देहादिसंघातालाच आत्मा समजणे, या अभिमानाचा अभाव असतो [शरीरेंद्रियसमूहच मी असा अभिमान त्या समदर्शी पंडितामध्य नसतो त्यामुळे त्यांना दोषाचा गंधहि लागत नाही जसो, ज्याचे अन्त करण सर्वभूतातील मनभावामध्ये—ब्रह्मामध्ये निगल झालेले अगते त्यांनी या वर्तमान देहांत निवत असतानाच पुढील जन्म जिंकलेला असतो यां झालादिकारिताल ब्रह्म त्याच्या दोषांना दूषित झालेले आहे, असे अज्ञ ममज्ञतात पण वस्तुतः ब्रह्म निराप व सप्त आहे ते सप्त अगल्यामुळेच एव आहे. कारण सैतन्य निर्गुण आहे त्यामुळे स्वगुणान्या भेदांमुळेहि त्याच्यामध्ये भेद उद्भवत नाही इच्छा, द्वेष, मूय, दुःख इत्यादि हे सर्व क्षेत्राचे धर्म आहेत त्यामुळे प्रत्येक प्राण्याच्या इच्छा, मूय, दुःख इत्यादि भिन्न भिन्न अगल्यामुळे प्रतिशरीरान आत्मा भिन्न आहे, असे ठरत नाही आत्म्याचा भेद मानण्यास दुर्गेहि बाधा नसाय कारण दिगंत नाही यालाच मयं सप्तमस्य पाहणार पटित ब्रह्मामध्येच स्थित अगतात त्यामुळे त्यांनी ब्राह्मण व नाशाय यांमध्ये समजणे जरी टोचरी, तरी त्यांना पूर्वीच मूर्खत म्हण्ट्याप्रमाणे दोष लागत नाही. कारण 'देहादिगपात्राच मा' असा त्यांचा ठिकाणी अभिमान नगो.]

देहादिसंघातात्प्रदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं “समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः” इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । इत्यते हि ब्रह्मवित्पटङ्गवित्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि, इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(असं जर आहे तर बरील गौतमसून कोणासाठी आहे ? उत्तर—)
‘समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः’ इति तत् सूत्रं तु देहादिसंघाता-
त्प्रदर्शनाभिमानवद्विषयं ‘समासमाभ्यां०’ इत्यादि ते सून तर-देहादिसं-
घातच आत्मा आहे, देहच मी-असा अभिमान घरणाच्या लोकाविषयी आहे (यावि-
षयी सूचक काय ? उत्तर—)—पूजाविषयत्वविशेषणात्—कारण त्या सूत्रात ‘पू-
जातः’ असं पूजेविषयाचें विशेषण आहे [सर्व चतुर्वेदवेत्ते असताना त्यांची पूजा-
सत्कार सारखा केला नाही, न्यूनाधिक केला किंवा काही चतुर्वेदवेत्ते आहेत, काहीं
पटङ्गज्ञ आहेत व काहीं ब्रह्मवेत्ते आहेत, पण त्या सर्वांची पूजा पुरुनारखीच केली,
त्यामुळे त्यातील कित्येकांच्या मनांत बोधादि विकार उत्पन्न झाला, तर कर्ता दोषी
होतो. यावरूनच प्रस्तुत सून अनात्मज्ञाना उद्देशान आहे, हें उघड होतें याविषयी अनु-
भवाचीहि अनुकूलता द्यावित्यात—]—पूजादानादौ ब्रह्मवित्पटङ्गवित्चतु-
र्वेदविद् इति गुणविशेषसंबन्धः कारणं इत्यते हि—पूजा, दान इत्यादिकामध्ये
ब्रह्मविद्, पटङ्गवित्, चतुर्वेदविद् असा विशेषगुणाचा संबंधच कारण आहे, असं स्पष्ट
दिसत [पूजा, दान इत्यादि प्रसंगा उत्तम, मध्यम किंवा हीन प्रतीची पूजा वांगरे
करण्याचे कारण न्यूनाधिक गुण हेच आहे.]—तु ब्रह्म सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जित
—पण ब्रह्म सर्व गुण-दोषमबंधरहित आहे—इति अत ब्रह्मणि ते स्थिताः इति
युक्तम्—त्यामुळे ब्रह्मामध्ये ते स्थित आहेत, हें म्हणणे युक्तच आहे [देहच मी
असा अभिमान असलेल्या लोकांच्या ठिकाणाच गुणदोषाचा संपर्क संभवतो. त्यामुळे
तशा लोकासाठी बरील सून आहे ‘ब्रह्मच मी’ असं मानणाऱ्या विद्वानाचे ठिकाणा
गुण-दोषाचा संभव नाही त्यामुळे आत्मज्ञासाठी ते सून नाही याविषयाच आणखा
एक कारण मागतात—]—‘समासमाभ्यां०’ इत्यादि सूत्रं कर्मविषयं—
‘समासमाभ्यां०’ हें सूत्र कर्मंशाला उद्देशान आहे कर्मा गृहस्थ त्याचा विषय आहे
[कारण सत्कार व असत्कार याचा त्या अवस्थेतच संभव असतो अहोपण, जेथ
समत्वदर्शन तेथेच हें सून प्रवृत्त झालें आहे त्यात कर्मी किंवा यक्मी हा विभाग केलेला
नाही उत्तर—]—तु ‘सर्वकर्माणि मनसा०’ इत्यारभ्य आ-अध्यायपरिस-
माप्ते-इद सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं—पण ‘सर्वकर्माणि०’ येथून आरंभ
करून हा सर्वध अध्याय पुरा होईतो हें समत्वदर्शन सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या आम
नाविषया प्रस्तुत आहे [सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या विद्वानाला उद्देशून हे समत्वदर्शन

सांगितले आहे. त्यामुळे निरहंकार विद्वानाचे ठिकाणा बरील सुत्राला अवकाशच मिळत नाही, असा याचा भावार्थ.] १९.

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“याप्रमाणे ज्याचे मन साम्यावस्थेत स्थिर झाले, ते तेथल्यानेथेच म्हणजे मरणाची वाट न पाहता मृत्युलोक जिंकतात, कारण ब्रह्म हे निर्दोष व सम आहे, म्हणून साम्यबुद्धीचे हे पुरुष नेहमी ब्रह्माच्याठावां स्थित म्हणजे येथल्या येथेच ब्रह्मभूत झालेले असतात” यात ‘साम्ये’ म्ह० साम्यावस्थेत असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर नाही. बरील श्लोकाच्या अर्थाकडे दृष्टि दिली असता येथील साम्य म्ह० ब्रह्मभावच आहे असे सहज लक्षात येते ‘इदं वै जितस्सर्वं.’ याचा अर्थ ते तेथल्यानेथेच म्ह० मरणाची वाट न पाहता मृत्युलोक जिंकतात, हा फारच सरळ अर्थ आहे म्हणावयाचा ‘मृत्युलोक जिंकणे हा मोक्ष आहे, की पुनर्जन्म जिंकणे हा मोक्ष आहे’ शिवाय तो जिंकण्याला मरणाची वाट पाहवी लागते जी काय, यापेक्षा ‘ज्याचे मन ब्रह्मभावामध्ये स्थित झाले, ते जिवन असतानाच पुढील जन्माचे बाज जाडून टाकतात म्ह० पुनर्जन्माला जिंकतात,’ हे म्हणजे अधिक सयुक्ति नव्हे का! तमेंच ‘ब्रह्म जरी निर्दोष व सम असले तरी साम्यबुद्धीचे पुरुष त्यामध्ये स्थित कसे होणार?’ कारण साम्यबुद्धि निरादोष व समब्रह्म निरादोष. यास्तव ‘ब्रह्म निर्दोष व सम आहे व ह्या पूर्वोक्त समदशा पटिताचे मन सर्व भूनामध्ये असलेल्या समत्वामध्ये स्थित असेल असे म्हणून ते ब्रह्मातच स्थित आहेत’ असे म्हणणेच सर्वथा युक्त आहे. या श्लोकाबरील टीपेंत रहस्यकार पुनः म्हणतात—“आत्मस्वरूपी परमेश्वर अकर्ता व सर्व रसक प्रकृतीचा हे ज्याने ओळखिले तो ब्रह्मसत्त्व ज्ञाता,” पण जवळ ओळखिल्यानेच ‘ब्रह्मसत्त्व’ होता येते असे आम्हास वाटत नाही कारण ‘ब्रह्मसत्त्व’ म्हणजेच जीवन्मुक्त किंवा स्थितप्रज्ञ होणे आहे, आणि जीवन्मुक्ति किंवा स्थितप्रज्ञता हीच ज्ञाननिष्ठा आहे, यास्तव ‘आत्मा अकर्ता व प्रकृति सर्वे करणारी इनके ओटापिन्यानेच’ ती अवस्था प्राप्त होणे शक्य नाही छान्दोग्यात ‘ब्रह्म सत्त्वोऽमृतत्वमेति’ (छा० भाष्यार्थ, पृ. १४३.) असे जे म्हटले आहे, ते वसंयोग्यासाठी नसून सन्यास्यांसाठी आहे कारण यश, दान व अध्ययन म्हणजे गृहस्थाश्रम हा पहिला स्वरूप, ब्रह्मचर्य हा दुसरा स्वरूप व वैश्विद्वि ब्रह्मचर्य हा तिसरा स्वरूप, असे तीन धर्मस्वरूप सांगून ‘मत्तं एते पुण्यलोका भवन्ति’ म्ह० या सर्वांना पुण्यलोकप्राप्ति होणे, असे म्हटले व बरील वचनाने—म्ह० ब्रह्मसत्त्व ब्रह्मनिष्ठ मोक्षाला प्राप्त होतो, या वचनाने चवथ्या आश्रमाचेच मोक्ष हे फक्त मागितले आहे. त्यामुळे रहस्यकारांना याच श्लोकाबरील टीपेंत “छान्दोग्योपनिषदातील वाक्याचा शरराचार्यांना मन्वापर अर्थ सावला आहे, पण मुळ उपनिषदातील पूर्वापर मभव पाहिला तर ब्रह्मसत्त्व झाल्यावरहि तीन आश्रमांचा वसे बरगारांना उद्देशूनच हे वाक्य अमण्याचा अधिक संभव आहे, असे दिम्वन येईल.” इत्यादि जे म्हटले आहे, ते सर्वथा अयोग्य आहे. कारण तीन आश्रमांनी पुण्यलोकप्राप्ति हे फक्त मिळते, असे मागून त्याहून भिन्न असलेल्या ब्रह्मसत्त्वाला मोक्ष हे अगदा भिन्न फल मागितले आहे. त्यामुळे ब्रह्मसत्त्व चतुर्थाश्रमी आहे, ही गोष्ट निरिंसाद भिन्न होई, व आपावर्गांनी हीच गोष्ट छान्दोग्यभाष्यात सविस्तर प्रतिपादिली आहे. (छा० भाष्यार्थ पृ. १४३-५१५१).

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—प्रियं—इष्ट वस्तुला निवा परिस्थिताला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—
न प्रहृष्येत्—अतिशय हृष्ट होऊं नये—च—आणि तसेच—अप्रियं—अनिष्ट
वस्तुला क्रिया अवस्थेला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न उद्विजेत्—उद्विग्न होऊं नये.
—स्थिरबुद्धिः—ज्याची बुद्धि स्थिर असते, ब्रह्म निदोष व सम आहे, याविषयी
ज्याला संशय नसतो—असंमूढः—त्यामुळे ज्याला संमोह होत नाही, असा पूर्वीक
—ब्रह्मचित्—ब्रह्मवेत्ता—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—स्थितः—अवस्थित असतो.

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—न प्रहृष्येत् प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य
लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनं हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्ष-
विपादस्थाने न केवलमात्मदर्शनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च सर्वभूतेश्वरः
समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिरस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोह-
वर्जितश्च स्यादथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानालाहि इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष होणे व अनिष्ट-
प्राप्ति झाली असता विपाद वाटणे साहजिक आहे. तेव्हा निर्दोष ब्रह्मामध्ये त्याला कसे
अवस्थित होता येईल ? उत्तर—) —यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्—
ज्याअर्थी निर्दोष व सम ब्रह्म आत्मा आहे त्याअर्थी—प्रियं इष्टं प्राप्य—लब्ध्वा न
प्रहृष्येत्—न प्रहर्षं कुर्यात्—प्रिय म्ह० इष्ट प्राप्त झाले असता—इष्टयस्तूचा लाभ
झाल्यास प्रहृष्ट होऊं नये, अत्यंत हर्ष मानू नये—च अप्रियं—अनिष्टं प्राप्य एव
लब्ध्वा न उद्विजेत्—आणि अप्रिय म्ह० अनिष्ट प्राप्त झाले असतो—अनिष्ट वस्तूचा
लाभ झाल्यास उद्विग्न होऊं नये. [अहोपण, प्रियप्राप्ति हे हर्षाचे व अप्रियप्राप्ति हे वि-
पादाचे निमित्त प्रसिद्ध आहे. तेव्हा प्रियाप्रियप्राप्ति जरी झाली तरी हर्षाद्वेग कदा नये,
असे कसे म्हणता येईल ? उत्तर—]—देहमात्र-आत्मदर्शिनं हि प्रियाप्रियप्राप्ती
हर्षविपादस्थाने—देहच आत्मा असे मानणाऱ्या अज्ञानी लोकानाच प्रिय व अप्रिय
यांची प्राप्ति हर्ष व विपाद देऊं शकते, [प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति देहात्माभिमाना
अज्ञानाचा हर्षविपादाचा कारण होतो.]—न केवलात्मदर्शिनः—प्रियाप्रियप्राप्ति केवळ
आत्म्याला पाहणाऱ्या—आमा निरुपाधिक व निर्विशेष आहे असे जाणणाऱ्या विद्वानाच्या
हर्षविपादाचे निमित्त होत नाही.—तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात्—कारण
अद्वितीय आत्मदर्शनशाल पुरुषाला अनात्मरूप प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्तिच होऊं श-
कत नाही. त्यामुळे त्याच्या निमित्ताने विद्वानाला हर्ष शोक होत नाहीत. (विद्वानाच्या
ठिकाणी हर्षविपादाची संभावनाच नाही, याविषयी एक कारण—) —किं च
—सिदाय—सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा इति स्थिरा-निर्विचि-
कित्सा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः—सर्व भूतांमध्ये एक सम निर्दोष आत्मा

आहे, अशी ज्याची स्थिर म्ह० नि सशय बुद्धि आहे तो स्थिरबुद्धि—च असंमूढ—संमोहवर्जित स्यात्—व असंमूढ म्ह० समोहग्रहित-विवेकी व्हावे—यथोक्त-ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्-सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थ—निदांप व समब्रह्मचर्मा, असा ज्याला दृढ प्रत्यय आला आहे, असा ब्रह्मविद् त्या ब्रह्मामध्येच स्थित असलेला—कर्म न करणारा—सर्वकर्मसंन्यासा होय, असा याचा भावार्थ. [सर्वकर्मसंन्यास करून ब्रह्मनिष्ठ झालेल्या ब्रह्मवेत्त्याने इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष मानूं नये, अनिष्टप्राप्ति झाल्यास विषाद मानूं नये आत्मा एक, सम, निदांप आहे अशी आपली बुद्धि दृढ करून विवेकसंपन्न व्हावे तोच ब्रह्मनिष्ठ—सर्व कर्म संन्यासी होय] २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—बाह्यस्पर्शेषु—शब्दादि बाह्यविषयामध्ये—असक्तात्मा—ज्याचे अन्तःकरण सक्त—आसक्त झालेले नसत, तो—आत्मनि—प्रत्यगात्म्यामध्ये—यत्—ज—सुख—स्वरूपभूत सुख असते—तत्—त—विन्दति—अनुभवितो—स—तो—ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मामध्ये जां योग ह्य० चित्ताची स्थिरता—चित्तसमाधान, त्याने ज्याचे चित्त युक्त आहे असा तो—अक्षय्य सुख—क्षय न पावणारे—नित्य सुख—अश्नुते—अनुभवितो २१

किं च ब्रह्मणि स्थित—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः. स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः. शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरण यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जित सन्विन्दति एवमत्र आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योग ममाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्त समाहितस्तस्मिन् व्यापृत आत्माऽन्तःकरण यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीते क्षणिकया इन्द्रियाणि निवर्तयेदारमन्थक्षयमुत्तार्थीत्यर्थ ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—किं च ब्रह्मणि स्थितः—शिष्याय ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मविद् पर रागितलेल्या प्रकाराने केवळ हर्षविषादरहित होतो एवढेच नव्हे तर—बाह्य स्पर्शेषु—बाह्याः च ते स्पर्शाः च बाह्यस्पर्शाः—बाह्य स्पर्शांमध्ये—बाह्य असे जे स्पर्श ते बाह्यस्पर्शाः—स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयः विषयाः तेषु बाह्य स्पर्शेषु—स्पर्श करितात म्हणून स्पर्श—शब्दादिक विषय, त्या बाह्य स्पर्शांमध्ये—असक्तः आत्मा—अन्तःकरणं यस्य सः अयं असक्तात्मा—ज्याचे अन्तःकरण आसक्त झालेले नसते तो हा अमक्तात्मा—विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्—विषया-विषयी प्रीतिग्रहित होताना—विन्दति—लभते—आत्मगुणाला प्राप्त होतो—आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति इति एतत्—आत्म्यामध्ये जें सुख अगते त्याला प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ त्याला आत्मगुण होते [विषयागति हेच आत्म स्वरूपगुणाचे आवरण आहे त्यामुळे विषयागतिरूप आवरण जसें जसें दूर होऊं लागीं—

माद्य विषयासक्ति जशी जशी कर्मी होत जाते, तसें तसें आत्मस्वरूपसुख अभिव्यक्त होऊं लागते. असत्तात्मा केवळ शमामुळेच सुखानुभव घेतो असें नाहा तर ब्रह्ममार्गा-
ध्यायोगाने ज्याचे अन्त करण समाहित—गत झालें आहे, तो अनन्त सुखाचा अनुभव घेतो, असें सांगतात—}—सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मणि योगः—समाधिः ब्रह्म-
योगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः—समाहितः—ब्रह्मामध्ये जो योग म्ह० समाधि तो ब्रह्मयोग, त्या ब्रह्मयोगाने युक्त म्ह० समाहित म्हणजे—तस्मिन् व्यापृतः आत्मा-
अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्त करण ब्रह्मयोगामध्ये गढून गेलें आहे तो ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—अक्षयं सुखं अश्नुते—व्याप्नोति—अक्षय सुखाला व्यापितो, अक्षय सुखानुभव घेतो.—तस्मात् आत्मनि अक्षयसुखार्थां क्षणिकायाः वाश्वविषयप्रतीतेः इन्द्रियाणि निवर्तयेत् इत्यर्थः—म्हणून आत्म्या-
तील अक्षय सुखाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षुने क्षणिक बाह्य विषयप्राप्तीपासून इंद्रि-
यांना नियत करावें, असा भाषाव्यं [ज्याचें अन्त करण ब्रह्मसमार्पात निमत हेईल त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. वास्तव अनन्त आत्मसुखार्था इच्छा करणाऱ्या साध-
काने मोठ्या प्रयत्नानें इंद्रियांना विषयविमुख करावें]. २१.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—ये—जे—संस्पर्शजा—इंद्रियें व विषय याच्या संस्पर्शापासून होणारे—भोगाः—भोग—सुखानुभव—ते—ते सर्व—दुःखयोनयः एव—दुःखाची बीजेच आहेत. तसेच ते—आद्यन्तवन्तः—उत्पत्ति व नाश यांनी युक्त

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—“ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांना होणाऱ्या संयोगान म्हणजे विषयांपासून ज्याचें मन आतकत नाहा, त्यालाच आत्म्यामध्ये जें काय सुख आहे तें मिळते.” पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण ‘ बाह्य रससं ’ या शब्दाचा अर्थ बाह्य विषय असा आहे. [गा. भा. ५ ७३ बरील टीप पहा.] बाह्य पदार्थांचें इंद्रियांना होणारे संयोग म्हणजे विषयांपासून कसे ? इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगापासून होणारा जो सुखसुखानुभव तोच भोग होय, मुखाचा संयोग हा भोग नव्हे. तसेच ‘ बाह्यरससं ’ याचा ‘ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांना होणाऱ्या संयोगान ’ हा अर्थ अनुद्ध आहे. कारण ‘ बाह्य ’ हें विशेषण आहे व ‘ रससं ’ हें विशेष्य आहे, त्यामुळे ‘ बाह्यरससं ’ म्हणजे ‘ शब्दादि बाह्य विषयात ’ हा आचार्यांना केलेला अर्थच योग्य आहे ‘ आत्मनि वस्तुसुख ’ याच्या अर्थान ‘ आत्म्यामध्ये जें काय सुख आहे ’ असे म्हटलें आहे, पण त्यातील ‘ बाह्य ’ या शब्दाने आचार्य लक्षात घेत नाहा. ‘ त्यालाच ’ येथे ‘ कारण उगीत कसाला जोडला आहे ’ असा अर्थ ‘ संयोगयुक्तात्मा ’ याचा अर्थ ‘ त्यांना मिळत युक्त झालेला ’ असा केला आहे. २२ ‘ ब्रह्मयोग ’ म्हणजे ‘ ब्रह्मज्ञान मिळून ’ व ‘ युक्तात्मा ’ म्हणजे ‘ युक्त झालेला ’ हा अर्थ बरोबर आहे, अर्थ कागडि सरकून म्हणत नाहा.

आहेत.—कौन्तेय—हे अर्जुना ।—बुध्—पंडित-तत्त्वज्ञ—तेषु—त्या विषयामर्थे
न रमते—रममाण होत नाही. २२

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भु-
क्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्नि-
मित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य
गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं
दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्चाऽऽन्निर्गम्येन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात
आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु भोगेषु रमते बुधो
विवेकयुगलपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रसिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृ-
तीनाम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—इतः च निवर्तयेत्—याहि कारणाने इंद्रियांना विषयापासून निवृत्त
करावे, असे 'ये हि०' या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात् ये संस्पर्शजा-
विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यः जाताः भोगाः—भुक्तयः—कारण जे संस्पर्शापासून
झालेले—विषय व इंद्रिये याच्या संस्पर्शापासून झालेले भोग—सुखानुभव—ते अविद्या-
कृतत्वात् दुःखयोनय एव—ते अविद्याकृत असल्यामुळे दुःखाचा कारणेच आहेत
—आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तानि एव हि दृश्यन्ते—आध्यात्मि-
क, आधिर्मातिक व आधिदैविक दुःखे भोगाच्या निमित्तानेच होतात, विषयेपभोग
हेंच त्याचे निमित्त आहे, ही अनुभवासिद्ध गोष्ट आहे. [अहोपण, ऐहिक भोग जरी
दुःखाचे निमित्त असले, तरी पारलौकिक भोग दुःखनिमित्तें नसतात कारण तेहि दु-
खाला कारण होतात, असा अनुभव येत नाही ! उत्तर—]—यथा इह लोके तथा
परलोके अपि इति एवशब्दात् गम्यते—ज्याप्रमाणे इहलोका विषयेन्द्रियसंयो-
गापासून होणारे भोग दुःखानि—दुःखाचे कारण आहेत, त्याचप्रमाणे परलौकिकांत
विषयोपभोगहि दुःखानि आहेत, असे 'दुःखयोनय एव' येथील एवशब्दानेच
कळते. (याप्रमाणे पूर्वाधाचा अश्वराथे सांगून तात्पर्याचे सांगतात—) —संसारे सु-
खस्य गन्धमात्रं अपि न अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इंद्रि-
याणि निवर्तयेत्—संमारात सुखाचा नुस्ता गंधहि नाही, असे जाणून विषयरूपी
भृगजलापासून इंद्रियांना निवृत्त करावे. [विषयापासून इंद्रियांना निवृत्त करावे, यावि-
षयी आणखी एका कारण उत्तरार्धाने सांगतात—]—केवलं दुःखयोनय एव न, च
आद्यन्तवन्त—भोग नुस्ती दुःखाचा निमित्त आहेत, इतरंच नव्हे तर आद्यन्तवन्त
आहेत.—विषयेन्द्रियसंयोग भोगानां आदि—विषय व इंद्रिये यांचा संयोग हाच
भोगाचा आदि आहे—च तद्वियोगः एव अन्तः—आणि त्याचा वियोग हाच अंत आहे.
अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थ—म्हणून आद्यन्त-
वन्त म्ह० अनित्य, कारण ते मध्यक्षणामध्ये मात्र अनुभवात येतात. [भोग क्षणभंगुर
असल्यामुळे मिथ्या-उपशेला पात्र आहेत. ते क्षणिक मनोवृत्तीनेच दृश्य होत अस-

त्यामुळे क्षणभंगुर आहेत त्याविषयींची मनोगति लय पावली की, विषयभोगहि लोपला. मनोगति क्षणिक आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे]—कौन्तेय—हे अर्जुना—बुध-विवेकी—अद्यतपरमार्थतत्त्व तेषु भोगेषु न रमते—ज्याला परमार्थतत्त्व कळले आहे, असा विवेकी त्या भोगामध्ये रममाण होत नाही [विवेका भोगाची उपेक्षा करितात, असे दिसते त्यावरूनहि त्याचे आभासही व्यक्त होत अहोपण, कित्येकांची भोगामध्येहि अभिरुचि दिसते, म्हणून म्हणाल तर सांगतो—]—अत्यन्तमूढांना एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां—अत्यंत मूढांचीच विषयामध्ये आसक्ति दिसते जशी पशुप्रभृति इतर मूढ जावाची विषय रति दिसते, [तशीच मूढ मनुष्यांची विषयामासक्ति अनुभवाम येते, पण विवेकी तसे विषयामच होते नाहीत]२०

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—जे—इह एव—जिवतपर्णांच—प्राक् शरीरविमोक्षणात्—शरीराचा नाश होईपर्यंत—कामक्रोधोद्वेगं वेग—काम व क्रोध यापासून उत्पन्न होणारा वेग—सोढुं—महून करण्यास—शक्नोति—समर्थ होतो—स—तो—युक्त—योगा व—सः—तो—सुखी—सुखा—नरः—पुरुष आहे २३

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो शोष सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्य कर्तव्यमित्याह भगवान्—दात्रोऽयुःसहस्र इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणाद्वा भ्रमणात् । भ्रमणीमाकरण जीवतोऽवश्यभावी हि काम क्रोधोद्वेगो वेगोऽनन्तनिमित्तप्राप्तिः स इति । यावन्मरण तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये धूयमाणे स्मर्यमाणे चाऽनुभूते सुखहेतुः सा गतिः स्तृण्या स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिकूलेषु तु खहेषुपु दृश्यमानेषु धूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेष स क्रोधस्तौ कामक्रोधाबुद्धवो यस्य वेगत्य स कामक्रोधोद्वेगो वेगः, रोमा

१ रहस्यवार या श्लोकाचा अर्थ “ वाद्यपदार्थांच्या भवोगामुळेच उत्पन्न होणारे जे भोग त्यास आदि व अन अमत्त्वामुळे ते दुःखाचेच कारण होत त्याचे टाळा शहाणा पुरुष रत होत नाही ” असा करितात पण ‘सम्पन्नता’ म्हणजे ‘वाद्य पदार्थांच्या भवोगामुळेच उत्पन्न होणारे भोग’ हा अव बरोबर नाही कारण इष्टिच व विषय यांच्या मयोगापासूनच भोग उत्पन्न होतात, तसेच, “ आदि व अन अमत्त्वामुळे ते दुःखाचेच कारण होत, ” हेहि म्हणजे विशेष चांगला नाही भाग स्वभावानेच दुःखाचेच कारण आहेत, व आचनवत्त्व हा सर्वांत दुःमरा मोठा दाख आहे म्हणून आचार्थांच्या भाव्याप्रमाणेच त्याचा अर्थ करणे अधिक मनुजित आहे ‘बुध’ शब्द शुद्धा लौकिक शहाणा नव्हे, तर बुधशब्दाने येथे शारी विवेकाचे वेगळे पाहिले कारण पुष्कळ लौकिक शहाणे विषया माठी दोन शब्द दिवतात या श्लोकाच्या अर्थामुळे आम्हा पक्षी बराच विचार केलेला अमत्त्वामुळे येथे अधिक विस्तार करीत नाही.

अनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंश्लेष-
पुटतरुनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रमहते सोऽं
प्रमहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थः—(पुढील श्लोकांचे तात्पर्य)—च अयं दोषः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी
कष्टतमः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवार्य च—आणि हा दोष श्रेयोमार्गाचा प्रति-
पक्षा व सर्व अनर्थांचे निमित्त आहे, त्यामुळे अतिशय कष्टकर व ज्याचे निवारण करता
येत नाहा असा आहे—इति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यं इति भगवान्
आह—म्हणून त्याच्या परिहारासाठी अतिशय यत्न करावा असें भगवान् सांगतात—
शक्नोति-उत्सहते—शक्तो-समर्थ होतो—इह एव-जीवन् एव—येथेच-जीव-
नदशेत-जिवन अमृतानाच—यः सोऽं-प्रसहितुं—जो महन करण्यास—प्राक्-
पूर्व शरीरविमोक्षणात्-आमरणात्—शरीराचा पात होण्यापूर्वी—मरेपर्यंत—म-
रणासीमाकरणं जीवितः हि कामक्रोधोद्भवः वेगः अवश्यं भावी—येथे मरे
पर्यंत अर्शा मरणाची सीमा करण्याचे कारण जिवत असलेल्या मनुष्याला काम व क्रोध
याच्यापामून होणारा वेग अवश्य होतो, हे आहे.—हि सः अनन्तनिमित्तयान् इति
—कारण त्याची निमित्तं अनन्त आहेत. यास्तव—यावत् मरणं तावत् न
विश्रम्भणीयः इत्यर्थः—जांवर मरण येई तोंवर त्याचा विश्वास घेऊं नये, असा
याचा भावार्थ. [जो जिवतपर्णा कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ होतो
तो युक्त वर्गरे आहे. मरेपर्यंत अर्शा मरणाची सीमा करण्याचे कारण काय ? कामक्रो-
धाचा निमित्तं अनेक आहेत. त्यामुळे जिवत असलेल्या मनुष्याला ते अवश्य होतात,
हे प्रसिद्ध आहे. म्हणून मरेपर्यंत त्याचा विश्वास घेऊं नये, हे सुचविण्यासाठी 'मरेपर्यंत'
असे म्हटले आहे.]—कामः-इंद्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रयमाणे स्मर्य-
माणे या अनुभूते मुग्धहेती या गार्धि-तृष्णा सः कामः—इंद्रियांशी सनि-
क्य पावलेल्या म्ह० इंद्रियांशी सयुक्त झालेल्या इष्ट विषयाविषयी जी तृष्णा-गार्धि तो
काम. ज्याचा अनुभव घेतला आहे व जो मुखाचा हेतु-मुखनिमित्त आहे, असा निश्चय झाला
आहे, तो इष्ट विषय इंद्रियांमार्ग आला असता, त्याच्याविषयी-त्याचे नाव वर्जन वर्गरे
जेवले अमर्ता, किंवा त्याचे स्मरण झाले असता, तो आपल्याला प्राप्त व्हावा अशा स्वह-
पाचा जो मनोविचार उत्पन्न होतो तो काम होय. त्यालाच गार्धि किंवा तृष्णा म्हणतात.
—च क्रोधः आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रयमाणेषु या
स्मर्यमाणेषु यः द्वेषः सः क्रोधः—आणि क्रोध म्ह० आपल्या प्रतिकूल-दुःखाला
कारण होणारे जे विषय ते गमोर दिगले अगता, त्याविषयी तेवले असता किंवा त्यांचे
स्मरण झाले अगता, त्याविषयी जो द्वेष उत्पन्न होतो तो क्रोध होय.—तौ कामक्रोधा
उद्भवः यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः—ते कामक्रोध ज्या वेगाचे
उत्पन्नस्थान आहेत ते कामक्रोधोद्भव वेग होय.—रोमाञ्जन हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गः
अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवः वेग—जांवर रोमांच उदणे, नेत्र, वदन

प्रसूहित होणे इत्यादि ज्याची चिन्हे आहेत असा ॥ अन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भव वेग आहे. (कामोद्भव म्ह० कामापासून उत्पन्न झालेला)—गात्रप्रकंप-प्रस्वेद-संदष्टौष्ठ-पुष्ट-रक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवः वेगः—तसाच, शरीर अतिशय कांपू लागणे, घाम मुटणे, ओष्ठपुष्ट चांबणे, नेत्र लाल होणे, इत्यादि ज्याची चिन्हे आहेत, तो क्रोधोद्भव वेग होय.—तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सोढुं-प्रसहितुं-उत्सहते-प्रसहते-त्या कामक्रोधोद्भव वेगाला जो सहन करण्यास समर्थ होतो—स युक्त-योगी सुखी च इह लोके नरः—तो योगी, सुखी व या लोकां नर-पुरुष होय, [काम व क्रोध यापासून उत्पन्न होणारा वेग जो मरेपर्यंत सहन करू शकतो, तोच योगी व या लोकां सरा सुखी पुरुष होय. अर्थात् कर्मयोगव्यामध्ये कामक्रोधोद्भव वेग मरेपर्यंत सहन करण्याचे सामर्थ्य संभवत नसल्यामुळे हे ज्ञानयोग्याचेच वर्णन आहे.] २३.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—अंतःसुखः—अन्तरात्म्यामध्येच ज्याचे सुख आहे, असा व—अन्तरारामः—आत्म्यामध्येच ज्याचा आराम-आक्रीडा-कर्मणूक आहे—तथा—त्याचप्रमाणे—यः—जो—अन्तर्ज्योतिः एव—आत्मा हाच ज्याचा ज्योति-प्रकाश आहे—सः—तो—योगी—आत्मनिष्ठ—ब्रह्मभूतः सन्—ब्रह्मरूप होऊन—ब्रह्मनिर्वाणं—ब्रह्मामध्ये निर्वाणास-मोक्षस—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. २४.

कर्मभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—योऽन्तःसुखोऽन्तरारामनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरारामैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निवृत्तिं मोक्षमिह जीवसेव ब्रह्मभूतः मन्त्राधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

१ रहस्यकार “ युक्त कोणाम म्हणजे याची व्याख्याहि घातच जाली आहे ” असे म्हणतात. पण हि युक्ताची व्याख्या नमून ‘कामक्रोधाद्व्यवहारा सहन करणारा पुरुष युक्त व सुखा होय,’ असे म्हणून तुरुती तुरुती केली आहे. कारण नमैं जर न मानले तर ‘सुखी कोणाम म्हणजे’ याचाहि व्याख्या यात दिली आहे असे म्हणावे लागेल. ते पुनः म्हणतात, “ सुखदुःखाचा त्याग न करता ममबुद्धीने ती सोमणे हेच युक्तपणाचे परे लक्षण होय.” तर मग सुखदुःखाचा त्याग मनुष्याला स्वच्छेने करता येतो म्हणावयाचा ! तथापि तो न करता युक्ताने सुखदुःखे सोमली पाहिले, असे वावरून मिळ होत, पण हे म्हणजे कोणत्या तर्कशास्त्राप्रमाणे उपपन्न होत असेल ते अगो. वेदान्तशास्त्राप्रमाणे तरी प्राण्याना सुखदुःखाचा त्याग करणा येत नाही, म्हणून तर “ माषकांने त्याना सहन करावे, दुःख शाले अमना उद्विग्न होऊ नये, सुख जाले अमना अधिक सुखाची स्तूहा करू नये ” असे गीतेनच बारबार मागिले आहे. शिवाय सुखदुःखाचा त्याग न करण्याच युक्ताचा कोणता पुरुषार्थ मिळ होणार कोण जाणे ! पण असे अनुपपन्न उल्लेख गानारहस्यात कितीतरी आहेत ! !

भाष्यार्थ—(केवल आत्म्यामध्येच अत्यंत रत होणे हे ज्ञानाचे अगदी अंतरंग साधन आहे, असे दाखविणारे भगवान् आपणही विशेषण देऊन ब्रह्मवेत्त्याचेच वर्णन करितात—) **च कथंभूत ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति आह—**आणि कशा प्रकारचा ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माला प्राप्त होतो, ते भगवान् 'योऽन्तःसुखः' या श्लोकात सांगतात—**यः अन्तःसुख-अन्तरात्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः—**जो अन्तःसुख असतो म्ह० अन्तरात्म्यामध्ये ज्याचे सुख असत तो अन्तःसुख होय (म्ह० ज्याला बाह्य विषयांना सुख होत नाही तर आत्म्या आत अन्तःकरण स्थिर केल्यामुळे आत्मस्वरूपभूत सुख होत तो अन्तःसुख)—**तथा अन्तर एव आत्मनि आराम-आक्रीडा यस्य सः अन्तराराम**—त्याचप्रमाणे आतच म्ह० आत्म्यामध्ये ज्याचा आराम म्ह० आक्रीडा चालते तो अन्तराराम होय—**तथा एव अन्तर आत्मा एव ज्योतिः-प्रकाशः यस्य सः अन्तर्जाति-एव**—त्याचप्रमाणे अन्तर म्ह० आत्माच ज्याची ज्योति म्ह० प्रकाश आहे तो अन्तर्ज्योतिच होय [सुखासाठी बाह्य विषयाची अपेक्षा न करणे, हेच अन्तःसुख आहे करमणूक, मीढा यासाठी बाह्य स्त्री, मित्र इत्यादिकाची अपेक्षा नसणे, त्यांचाचून आत्म्याआत ऋडिचे फल प्राप्त होणे हे अन्तरारामत्व आहे इन्द्रियादिकापासून होणाऱ्या विषयप्रकाशाची अपेक्षा नसणे, विषयज्ञानराहित्य हेच अन्तर्ज्योतिष्ट्व आहे अशा विशेषणांनी संपन्न असल्या, समाहित पुरुष जिवत असतानाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो तो ब्रह्मामध्ये परिपूर्ण शांतीला प्राप्त होतो ती स्थिति सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप असते. तिच्यामध्ये निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव होतो, असे उत्तरार्धात सांगतात—]
—यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं-ब्रह्मणि निर्वृति-मोक्षे इह-जीवन् एव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति-प्राप्नोति—जो अक्षाप्रकारचा असतो तो योगी ब्रह्मनिर्वाणास म्ह० ब्रह्मातील शांतीस-मोक्षास या वर्तमान शरीरात-जिवत असतानाच ब्रह्मभूत होऊन प्राप्त होतो, [त्याला जावन्मुक्ति मिळते हा सर्व विशेषण बाह्य सर्व व्यापार सोडून आत्मनिष्ठ झालेल्या गन्यादयालाच लागू होणारी आहून ब्रह्मयोगी असा अन्तःसुख वर्गरे अगणे दाखव नाहा] २४

१ या श्लोकास अथ रहस्यकार अमा करितात— 'याप्रमाणे (बाह्य सुखापासून अपेक्षा न ठेवता) तो अन्तःसुखास म्ह० अंतःकरण नच मुरा शांती' पण 'बाह्य सुखाची अपेक्षा न ठेवता,' हे येथे कशास म्हटले आहे? कोणी बाह्य सुखाची अपेक्षा ठेवतो की काय? आम्हांस तर दुःखाची अपेक्षा कोणास ठेवत नाही, अम वाटत 'अन्तःकरणांतच मुरा शांती' या म्हणण्यास बाय म्मारग्य आहे' बाह्याने प्राणी अन्तःकरणाच्या बाहेर मुरा होतात यात ! मुर हा अन्तःकरणाचा भ्रम आहे म्हणूनच आम्हांना 'अन्तरात्म्यामध्ये ज्यास मुर असे,' असे म्हटले आहे. हा ब्रह्माणि विषयांपासून होणाऱ्या सुखाचा अपेक्षा मुक्तीच करीत नाही तर अन्तरात्म्याच्या स्वरूपभूत सुखास अनुभव घेता, असा यास आशय आहे. वेदान्तशास्त्रावर ग्रंथ लिहितांना हवे तसे शब्द लिहून भाग्य नमूने प्रत्येक शब्द निहाय-

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्यवार्थ—क्षीणकल्मषाः—ज्याचे पापादि दोष क्षीण झाले आहेत—छिन्न-
द्वैधाः—ज्याचे नवे मक्षय तुटले आहेत—यतात्मानः—ज्यांनी इंद्रियांचे नियमन
केले आहे व जे—सर्वभूतहिते रताः—मर्षे प्रार्थनाच्या हितामध्ये रत आहेत, असे
—ऋषयः—ज्ञाना-तत्त्वज्ञेते-संन्यासा—ब्रह्मनिर्वाण—ब्रह्मज्ञानमध्ये निर्वाण—लभन्ते
—पावतात २५

किं च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाण मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः
क्षीणपापादिदोषापाच्छिन्नद्वैधादिउल्लंघनाया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्व-
पा भूताना हित आनुकूल्ये रता आहमिका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मुर्च्छा कारण होणारे जे ज्ञान त्याचे आपणांक एक माधन ' लभन्ते ')
या श्लोकाचे सांगतात—) किं च—तसेच—ब्रह्मनिर्वाण—मोक्षं लभन्ते—ब्रह्म-
निर्वाणास म्ह० मोक्षम प्राप्त होनात (कोण ? उत्तर—) ऋषयः—सम्यग्दर्शनः—
संन्यासिनः—ऋषा म्ह० आमयाध्याम्यदर्शी—आम्हाचे मर्षे स्वरूप जाणणारे स-
न्यासा (ते ऋषा कसे ? उत्तर—) क्षीणकल्मषाः—क्षीणपापादिदोषाः—ज्यांचे
कल्मष म्ह० पापादि दोष क्षीण झाले आहेत असे ऋषा मोक्षार्थ प्राप्त होनात. [यज्ञादि
नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळे पापादिरूप कल्मष—मल क्षीण होतो. त्यानंतर बाराबारा
श्रवण, मनन कर्म्मन मनन निदिध्यासन केल्याने सम्यग्दर्शन—आत्मसाक्षात्कार होतो त्या-
मुळे अनायामाने मुर्च्छाचा लाभ होतो ज्ञानप्राप्ताचा आपणांक उपान सांगतात—] छिन्न-
द्वैधाः—छिन्नसंशयाः—ज्यांचे द्वैध म्ह० मक्षय तुटले आहेत,—यतात्मानः—सं-

बंद व मोपपत्तिकच लिहावा लागतो पण यातारहस्यान पदेपक्ष शास्त्रीयस्वरूपन आढळते.
असा, 'म योगा०' या उत्तरार्धाचा अर्थ रहस्यमय असा करितात—“तो (कम—) योगी
ब्रह्मरूप होऊन त्यालाच निर्वाण म्ह० ब्रह्मान मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो” येथील
योगाशब्दाचा कमयोग हा अर्थ प्रकरणाच्या धरून नाही येथील योगा म्ह० ज्ञाननिष्ठ होय.
'ब्रह्मान मिळून जाण्याचा मोक्ष' हा भाषा वारच उक्तम—जनुनेदार आहे ।

१ रहस्यान 'छिन्नद्वैधा' याचा अर्थ—ज्याचा द्वंद्वुद्धि तुटली म्ह० मर्षे ठिकाणा एकच
परमेश्वर आहे हे ज्यांनी जाणले" असा केला आहे पण द्वैध म्ह० द्वंद्वुद्धि नव्हे. 'द्वैधी
भक्ति मे मन' असा उल्लेख नाटकात दृष्टवन्त म्हणतो पण त्याचा अर्थ माझे मन द्वंद्वुद्धि-
मुक्त होणे असा कोणा करान नाही तर 'सद्यस्मिन् होणे, हे करू का ते करू, याचा निश्चय
होत नाही,' असाच करितान सद्यस्मिन् नेहमी उभयकीर्तिक अमत्रो. म्हणून त्याचा द्वैध म्हण-
तात अथवा 'छिन्नद्वैधा' म्ह० ज्याचे सद्यस्मिन् तुटले आहेत, हाच अर्थ बरोबर आहे नसेच
'द्वंद्वुद्धि मुक्त' म्ह० सब ठिकाणा एकच परमेश्वर आहे, हे तत्त्व जाणले' हे स्पष्टाकरणाचे बरो-

यतेंद्रियाः—ज्यांना इंद्रियांचे नियमन केले आहे—सर्वभूतहिते रताः—सर्वेयां भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः—अहिंसकाः इत्यर्थः—सर्व भूतान्या हितांत रत असलेले, सर्व प्राण्याच्या आनुकूल्यात निमग्न झालेले म्ह० कोणाचीहि हिंसा न करणारे असा भावार्थ. [श्रवणादिकांच्या योगाने संशयाचें निरसन करणें, शरीरेंद्रियाचें नियमन करणें, व दयालु होऊन कोणत्याहि प्राण्याला पांडा न देणें, ही सुद्धा आत्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें आहेत ता सुद्धा कर्मयोग्याचे ठिकाणीं पूर्णपणे संभवत नाहात.] २५.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कामक्रोधवियुक्तानां—काम व क्रोध यांना राहित असलेल्या यतचेतसां—चित्ताचें संयमन केलेल्या—विदितात्मनां—आत्म्याला साक्षात् जाणलेल्या—यतीनां—संन्यास्यांचा—ब्रह्मनिर्वाणं—मोक्ष—अभितः—जिवंतपणी व मेल्यावरही—वर्तते—असतो २६

किं च—कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्त.करणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मनाः स्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(२३ व्या श्लोकात कामक्रोधाचा बोग सहन करावा, असें सांगितलें आता कामक्रोधच त्याज्य आहेत, असें सांगतात—)—किंच—आणि शिवाय—काम क्रोधवियुक्तानां—कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां—संन्यासिनां—काम व क्रोध—ते कामक्रोध, त्या दोन्ही दोषांनी वियुक्त—विरहित असलेले जे यती त्या संन्यास्यांचे—यतचेतसां—संयतान्तःकरणानां—ज्यांचें अन्तः

वर नाही. कारण ३३ म्ह० श्रुतिोष्ण-मुसदु रं जवापजय इत्यादि परस्पर विरोधी पदार्थ, स्वाभिपयाचा बुद्धि सुटले म्ह० परमेश्वर एक आहे वगैरे कळणें कसे ॥ याचा व त्याचा सर्व काय ? 'सर्वभूतहिते रताः' याचा 'जे आत्ममयमनाने सर्वभूतांचे हित करण्यात रत झाले' असा अर्थ केला आहे. पण यात आत्ममयमनाने हें उगीच पदरचें पद कशाला पाहिजे ? शिवाय सर्वभूतांचे हित करण्यात रत होणें म्ह० काय ? हित करण्याची तरा कोणती ? कोणत्या उपायाने सर्वांचे हित तो करतो व कर्मयोगी गृहस्थाला ते क्षय्य आहे का ? म्हणजे ब्रह्मनिर्वाणं याचा 'त्यांना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळत अमनो' असा अर्थ केला आहे. तो मुझला धरून नाहीं. 'अथ च ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते' याचा मरळ अर्थ—'अथ ब्रह्मनिर्वाणम् ३३ मोक्ष प्राप्त होताना' असा आहे तो मुख्य अर्थ वारवहि घेईवाकट होत नाहीं. पण तसा अर्थ नकरिता 'ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष' व 'मिळत अमनो' असें उगीच म्हटले आहे. 'मिळते' असें मरळ न म्हणता 'मिळत अमनो' असें म्हणण्यात रहस्यकारांचा कोः पना भाव्य आहे ते तेच जानोन.

करण सयत—उत्तम प्रकारे नियमित आहे, अशा यतचित्त संन्यास्याचें—ब्रह्मनिर्वाणं—
मोक्षः अभित—उभयतः जीवतां—मृतानां च वर्तते—ब्रह्मनिर्वाण—मोक्ष दोन्ही
अवस्थेत म्ह० जिवंतपणा व मेल्यावर असतो (यतींचेच आणखी एक विशेषण—)
चिदितात्मना—चिदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते चिदितात्मानः तेषां चिदि-
तात्मनां—सम्यग्दर्शनां इत्यर्थः—ज्याचा आत्मा विदित म्ह० ज्ञात झाला आहे ते
विदितामे होत त्या विदितात्म्याच म्ह० सम्यग्दर्शी ज्ञाना पुरुषाचे ब्रह्मनिर्वाण जिवंत-
पणी व मरणोत्तरहि असते [त्यांना जावन्मुक्ति व विदेहमुक्ति या दोन्ही मुक्ति प्राप्त
होतात या श्लोकात 'यतीना' अस प्रत्यक्ष पद आहे त्यावरून हे सर्व धर्म कर्म-
योग्याचे आहेत, असे म्हणताच येत नाही कामक्रोधरहित, चित्ताचे नियमन केलेल्या,
आत्मज्ञाना संन्यास्यांना जावन्मुक्तीचा लाभ होतो स्वर्गादि फलाप्रमाण त्यांना मोक्षहि
मेल्यावर मिळतो, असे नाही तर जावतपणाच त्यांना सद्योमुक्ति प्राप्त होते त्याचें
मोक्ष हे ज्ञानफल कर्मफलाप्रमाणे परोक्ष नसते प्रत्यक्ष असते] २९

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्याह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रूयोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिमोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

१ या श्लोकातील 'यति'शब्दाचा अर्थ रहस्यकार 'यति-' असाच अगदा मरळ करितात
त्यावरून वाचवार्ता आपणच वाच ते समजावें कारण यति म्ह० संन्यासी असा केल्याने
कर्मयोगाला मोठाच धक्का बसेल अशा भीति त्यांना वाटली असावी' पण २४ व्या श्लोकात
ल 'योग'शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोग' असा करण्यास मान ते विसरले नाहीत' "अभित म्ह०
समोवार अगर समोर ठेवल्याप्रमाणे (अथात् वसत्या ठिकाणाच) 'ब्रह्मनिर्वाण वर्तते' ब्रह्म
निर्वाणरूप मोक्ष मिळतो' असा अर्थ रहस्यात केला आहे पण तो बरोबर नाही 'अभित'
म्ह० समोवार हा अर्थ काही तरी बरो आहे, पण पुढे 'अमर' असे म्हणून स्पष्टीकरणामात्र
जो अर्थ केला आहे, तो भलतीकडेच वाढवला आहे 'अभित म्ह० समोर ठेवल्याप्रमाणे व
सत्या ठिकाणीच' हा अर्थ मुळाला अगदा सोडून आहे शिवाय त्यात स्वार्थच वाहाच
नाही 'मोक्ष समोर ठेवल्याप्रमाणे वसत्याचागी मिळतो' या म्हणण्यात विशेष काय आहे?
मोक्ष काही कोठे जाऊन मिळवावयाचा घाटाच असतो मोक्ष म्ह० स्वरूपावरून अथात् ते
स्वरूपाचे म्ह० वसत्याठिकाणीच मिळणार' तसेच, मोक्ष स्वरूपाहून भिन्न नाही, तेव्हा तो
समोर ठेवल्याप्रमाणे कसा मिळणार? त्यापेक्षा 'अभित म्ह० उभयतः—निवृत्त दर्शन व मे-या-
वरहा मोक्ष असतो म्ह० ते नित्यमुक्त होताना ज्ञाना यति निवृत्त अगतांनाहि मायमुखाचा
अनुभव घेतात व मे-यावर तर तो आहेच, या म्हणण्यात फार गूढ अर्थ आहे व तो आम्हां
वर व्यक्त केलाच आहे

अन्वयार्थ—यः मुनि—जो मुनि—सन्यास—वाह्यान् स्पर्शान्—शब्दस्पर्शादि
बाह्य विषयास—बहिः कृत्वा—बाहेरच करून—च—आणि—चक्षुः—चक्षुरिन्द्रिय
—भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा—दोन्ही भुवयाच्या मध्ये करून—नासाभ्यन्तरचारिणौ
—नासिका व कठादि आभ्यन्तर भाग यात मचार करणारे—प्राणापानौ—प्राण व अपान हे
वायु—समौ—सम—तुल्य—कृत्वा—करून—यतेंद्रियमनोबुद्धिः—ज्याने इद्रिये,
मन व बुद्धि यांना नियमित केले आहे, त्याचा निरोध केला आहे—मोक्षपरायण—
जो मोक्षपरायण झाला आहे—विमतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा, भय व क्रोध ज्याच्या
पासून निघून गेले आहेत—स—असा तो—सदा—सर्वदा—मुक्तः एव—मुक्तच
आहे २७-२८

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेनभवे
ब्रह्मण्याधाय क्रियमाण सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवा
न्यदे पदेऽब्रवीद्ब्रूयति च अथेदानीं ध्यानयोग सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्ग विस्तरेण वक्ष्या
मीति तस्य सूत्रस्थानीयान्श्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान्शब्दादीकृत्वा बहिर्बाह्या
श्चोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिता शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव
कृता भवन्ति । तानेव बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवो कृत्वैर्युनुपश्यते । तथा प्रा
णापानौ नामाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील तीन श्लोकाचा तात्पर्यार्थ आचार्य
सांगतात—)—सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्योमुक्तिः उक्ता—सम्यग्दर्श
ननिष्ठ—आत्मज्ञाननिष्ठ सन्यास्याची सद्योमुक्ति—जावन्मुक्ति सांगितली—च ईश्वरार्पित
सर्वभावेन ईश्वरे—ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः कर्मयोगः—आणि ईश्वरार्पण
केलेल्या सर्व भावान—ईश्वराचे ठिकाणा म्ह० ब्रह्मामध्ये आधान करून—ब्रह्मार्पण करून
अनुष्ठिला जाणारा कर्मयोग—सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति सर्वकर्मसन्यासक्रमेण
मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत् च वक्ष्यति—चित्तशुद्धि, ज्ञान
प्राप्ति व सर्वकर्मसन्यास या कामाने मोक्षाला कारण होतो, असे भगवानांनी पदोपदी
सांगितले आहे व पुढेहि सांगतात [परमात्म्यामध्येच देह, इन्द्रिय, मन या सर्वांचा भाव
म्ह० व्यापार अर्पण करून, सर्व बाह्य व्यापार सोडून असा याचा भावार्थ सर्व कर्म
ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिलेला कर्मयोग ब्रह्माने ज्ञाननिष्ठेच साधन बनतो, असे भगवानांनी
मागे सांगितले आहे व पुढेहि सांगतात]—अथ इदानीं—याप्रमाणे कर्मयोग व त्याचे
फल सांगितल्यानंतर आता—सम्यग्दर्शनस्य अन्तरंग ध्यानयोगं विस्तरेण
वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—सम्यग्दर्श
नाचे अन्तरंग साधन 'गानयोग मी विम्वारान साधन अशा आशयाने त्या ध्यानयो
गाच्या सूत्रस्थानीय—सूत्राप्रमाण अगळेले ' स्पर्शान् शृत्वा ' इत्यादि श्लोक भगवानांनी
सांगितले आहेत—वाह्यान् स्पर्शान् शब्दादीन् बहिः कृत्वा—चक्षुः शब्दादि
स्पर्शानां—विषयांना बाहेर करून—चोत्रादिद्वारेण अन्तरं बुद्धौ प्रवेशिताः

शब्दादयः विषयाः—श्रोत्रादि इंद्रियांश्या द्वारा आत बुद्धीमध्यं शब्दादि विषय गिरलेले असतात.—**तान् अचिन्तयतः बाह्याः वहिः एव कृताः भवन्ति—** त्याचे चिन्तन न करणाऱ्या पुरुषाचे ते विषय बाह्यच होतात, म्ह० ज्यांना बाहेरच ठेविलें आहे, असे ते होतात,—**तान् एवं वहिः (कृत्वा)—**त्यांना याप्रमाणें बाहेरच करून—**च चक्षुः श्रुयोः अन्तरे कृत्वा—**आणि चक्षुला-चश्रुतिद्रियाला दोन्हा भुवयाच्या मध्ये करून म्ह० नेत्र अर्धांनीमोलित करून—**‘कृत्वा’ इति अनुपज्यते—**‘चक्षु-
र्ध्व०’ या वाक्यार्थाहि **‘कृत्वा’** याचा अन्वय लागतो.—**तथा नासाभ्यन्तर-
चारिणौ घ्राणापानौ समौ कृत्वा—**त्याचप्रमाणें नासिका व फंडादि आभ्यन्तर भाग यात संचार करणारा घ्राण व अपान यांना सम करून (त्यांना स्थिर करून, कुंभक करून.) २७.

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्येतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मनान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहमंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा यतियस्य मोक्षं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विरातेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽप्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—‘यतेन्द्रिय०’ इति—मंतर मग काय करावे ते ‘यतेन्द्रिय०’ या श्लोकाने मागतात—**यतेन्द्रियमनोबुद्धिः—यतानि—संयतानि इंद्रियाणि मनः च बुद्धिः यस्य सः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः—**ज्याचा इंद्रियें, मन, व बुद्धि ही यत—संयत

१ पण रहस्यकार ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ याचा अर्थ ‘बाह्य पदार्थांशा (इंद्रियांचे सुषुप्त-
ग्रह) मयोग’ असा करितात पण तो माफ चुकला आहे. दुसऱ्या अध्यायातील ‘मात्रास्पर्-
शां.’ (श्लो. १४) हा शब्द आणि या अध्यायातील ‘बाह्यस्पर्शेषु’ (२१) व ‘मस्पर्शजाः भोगाः’
(२०) हे शब्द सामायिक असल्यामुळे ‘मात्रा व बाह्य’ म्ह० बाह्य पदार्थ व ‘स्पर्श’ म्ह०
त्यांचे इंद्रियांशा कोणारे मयोग, असा कसा तरी अर्थ करिता आला. पण येथें ‘बाह्यान् स्पर्-
शान्’ असे पृथक् शब्द असल्यामुळे ‘बाह्य पदार्थांशा इंद्रियांचे मयोग’ असा त्याचा अर्थ
करता येणें शक्यच नाही. तथापि रहस्यकार बेशक ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ म्ह० बाह्य पदा-
र्थांशा इंद्रियांचे सुषुप्त ग्रह मयोग, असा अर्थ करितात. पण ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ यातील ‘बाह्य’
हे विशेषण व ‘स्पर्श’ हे विशेष्य आहे, हे दोन्हा शब्दांची एक विभक्ति असल्यामुळे नि मशय
ठरतें. शिवाय ‘बाह्यान्’ हें द्विनावेचें बहुवचन आहे, तेव्हा त्याचा बाह्य पदार्थांशा असा नृ-
तायान्त अर्थ करणें अगदा अयोग्य आहे. तसेंच ‘बाह्यान् स्पर्शान्’ या पदावरून ‘बाह्यस्पर्-
शेषु’ हा ममास कोणता मानावयाचा ते उघड होतें. ‘बाह्य’ म्ह० बाह्यपदार्थ हा अर्थ चुकीचा
आहे ‘मात्रास्पर्शां.’ यातील मात्रा म्ह० बाह्यपदार्थ हाहि अर्थ अनुचित आहे, हे आम्हां
वर मविस्तर दाखविलेंच आहे. यावरून रहस्यकारांना मूळ ग्रन्थ, त्यांची विभक्ति, प्रकर-
ण, पूर्वोत्तर मध्य वगैरे सामान्य ग्रंथ लावण्यास अत्यंत अवश्य असलेल्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष
करून व केवळ कर्मयोगाकडेच इष्टि ठेवून शब्दांच्या व वाक्यांच्या मनमोक अर्थ कसा ठेवला
आहे, ते वाचकांच्या लक्षात येईल.

—उत्तमप्रकारे नियमित वेलेली आहेत तो यतेंद्रियमनोबुद्धि—मननात् मुनिः—संन्या-
सी मोक्षपरायणः—मननामुळे मुनि-संन्यासा, मोक्षपरायण, असे त्यानें व्हावे—एवं
देहसंस्थानः मोक्षपरायणः—मोक्षः एव परं अयनं—परा गतिः यस्य सः
अय मोक्षपरायणः मुनिः भवेत्—अस ज्याचे देहसंस्थान आहे, ज्याचा देह अशा
स्थितीत अवस्थित आहे असा मोक्षपरायण म्ह० मोक्ष हेंच ज्याचे परम अयन-परा गति
आहे तो हा मोक्षपरायण होय. त्यानें अशा प्रकारचा मुनि व्हावे. [विषयोन्मुखता सोडून
विशेषाचा परिहार करण्यासाठी चक्षुर्दि भुवयान्या मध्यमार्गा रहन नाकपुट्या व कर्णा
दि आर्ताल स्थान यात संचार करण्याच ज्याचे शील आहे अशा प्राणापानाना सम-न्यू
नाधिरयरहित करून, कुमकाच्या योगाने त्याचा निरोध करून म्ह० सर्व इंद्रियांचें सयमन
करून व प्राणायामपरायण होऊन काय करावें, ते या श्लोकात सांगितले आहे इन्द्रियें,
मन व बुद्धि याच नियमन करून केवळ मोक्षाचीच अशेषा करणारा असा मनमशील
मन्यासी व्हावे, सर्वदा इच्छादिकाना रहित व अत्यंत ज्ञाननिष्ठ अशा संन्याशाची मुक्ति
महज सिद्ध असल्यामुळे त्याला काहाच कर्तव्य उरत नाहा, असे भगवान् या श्लोकाच्या
उत्तरार्धात सांगतात—) —विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा च भयं च क्रोधः च
इच्छाभयक्रोधा. ते विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा व भय
व क्रोध—इच्छाभयक्रोध, ते ज्याच्यापामून निघून गेले आहेत, तो विगतेच्छाभयक्रोध
होय—यः संन्यासी एव सदा वर्तते—जो संन्यासा सदा असे वर्तन करतो—स
मुक्तः एव तस्य मोक्षः अन्य. कर्तव्यः न अस्ति—तो मुक्तच आहे, याला मोक्ष
म्हणून निराळ्या आणखी संपादन करावयाचा रहात नाहा २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञतपसा—यज्ञ व तपश्चर्या याच्या—भोक्तार—भोक्त्यास—
सर्वलोकमहेश्वरं—मगें लोकांच्या महान् ईश्वरास—सर्वभूतानां सुहृदं—सर्व
भूताच्या निरपेक्ष उपकारकास—मां—मला—ज्ञात्वा—जाणून—शान्तिं—सर्व ससा
राच्या शांतास—मृच्छति—प्राप्त होतो २९

एव समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तार यज्ञाना तपसां च कर्तृरूपेण देवता
रूपेण च सर्वलोकमहेश्वर सर्वेषां लोकाना महान्तमीश्वर सर्वलोकमहेश्वर सुहृद सर्वभूता
ना सर्वप्राणिना प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिण सर्वभूतास्तत्र हृदयेऽशये सर्ववर्मफलप्राप्त्यक्ष
मवंप्रत्ययमाक्षिण मा नारायण ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥२९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिजिता राजाचार्यगोविन्दभट्टवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत

पुत्रा श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये प्रह्लादनिम्बो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(त्या अधिकाऽन्याला जर कांहा कर्तव्य नाही तर ज्ञातव्यहि नाही.उत्तर—)
 —एवं समाहितचित्तेन किं विद्ध्यं इति उच्यते—याप्रमाणे ज्याचे चित्त
 समाहित झाले आहे, त्याने काय जाणावे ते ' भोक्तारं ' या श्लोकाने सांगितले जाते—
 यज्ञानां च तपसां कर्तृरूपेण च देवतारूपेण भोक्तारं—यज्ञ व तप याच्या
 कर्तृरूपाने व देवतारूपाने भोक्ता—सर्वलोकमहेश्वरं—सर्वपां लोकानां महान्तं
 ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं—सर्वलोकमहेश्वर-सर्वलोकाचा महान् ईश्वर [हिरण्य-
 गर्भादि नव्हे त्याहून महेश्वर-]—सर्वभूतानां सुहृद्—सर्वप्राणिनां प्रत्यु-
 पकारनिरपेक्षतया उपकारिणं—सर्वभूताचा सुहृद्—सर्व प्राण्यावर, प्रत्युप-
 काराची अपेक्षा न करिता उपकार, करणारा—सर्वभूतानां हृदयेश्वरं सर्व-
 कर्मफलाध्यक्षं—सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं श्रुत्वा—सर्व प्राण्या-
 च्या हृदयामध्ये राहणारा, सर्वकर्मफलाचा अध्यक्ष, सर्व प्रत्ययाचा साक्षी
 अशा मला—नारायणाला जाणून—शान्तिं—सर्वसंसारोपरतिं ऋच्छति—प्राप्ते-
 ति—शांतीला म्ह० सर्व संसाराच्या उपरतीला—संसारनिवृत्तीला तो अधिकारी प्राप्त
 होतो. [यज्ञ व तप यांचा कर्ता व देवता या रूपाने भोक्ता, सर्वलोकाचा सर्वेश्वर, सर्व-
 भूतावर निरपेक्ष उपकार करणारा, अशा मला म्ह० सर्वभूतांच्या हृदयात राहून सर्वपु-
 ण्यवृत्तींना पाहणाऱ्या नारायणाला ' तोच मी ' अशा साक्षात्काररूपाने जाणून पुरव सर्व-
 संसाराच्या शांतीला म्ह० भोक्ताला प्राप्त होतो. याप्रमाणे या अध्यायात अमुक संन्या-
 सापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ असला तरी मुख्य मन्त्यास मर्वाहून श्रेष्ठ असल्यामुळे चित्तशुद्धीने
 युक्त असलेल्या, कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ असलेल्या, शमदमादि-
 संपन्न, योगाधिकारी, त्वपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या व परमात्माच माझा प्रत्यगात्मा आहे,
 असे समजणाऱ्या मुख्यमन्त्यादयालाच श्रुति प्राप्त होते, हे मित्रे ज्ञाने. आचार्यांच्या भा-
 ष्याच्या शेषदा या अध्यायाला प्रवृत्तिमग्न असे नांव दिले आहे.] १९

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गावन्त्या—सांगितलेल्या उपनिषदांशी—रहस्यविद्वेती

ब्रह्मविद्येपूर्वा योग—उपास ज्ञानातल संन्यासयोगमावाना पाचदा अध्याय

विष्णुसर्महून मान्वयार्थ-मदीय-भाष्य-भाष्यार्थमह ममसा शान्ता.

१ दोहरी रहस्यकार म्हणतात—“ह वर्णन जीवन्मुक्तावस्थेचे आहे. पण ते मंग्यामना-
 गांना पुरपाचे आहे, असे टीकाकारांचे जे म्हणणे आहे, ते मात्र आमच्या मने बरोबर
 नाही. ” हे वर्णन जीवन्मुक्ताचे आहे याबद्दल वाद नाही, पण ते ज्ञाननिष्ठ माण्याचे नव्हे
 असे म्हणण्यास रहस्यकारांपासून तरी काय आधार आहे? उष्ट 'मने कर्माणि मनसा' श्लो०
 १३, या भेदापासून प्रचलित अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जे ज्ञान आहे, ते ज्ञाननिष्ठानाच
 लागू होण्यासारखे आहे. - कर्मयोगाच्या ते मर्मज्ञा लागू होत नाहीत, त्यांनी कांहा
 पदे प्रगत कर्मयोगाच्या टीकापोढी आढळली. पण येथे सांगितलेले सर्व पदे त्याच्या-
 टीकापासून मंगून नाहीत. याकाराने म्हणजे रहस्यकारांच्या मनाने कदाचित् बरोबर
 नसेल, पण या अध्यायाच्या शेवटी जे सप्तविष्णुसर्म असेल आहे, त्यात या अध्यायाचा

संन्यासयोग असं श्मटलें आहे, तेव्हा आता रहस्यकाराच्या मताला विचारतो कोण? ते पुनः म्हणतात—“संन्यास व कर्मयोग या दोन्ही मार्गांत ज्ञाति एकच असते” हे म्हणजे अनुभवसिद्ध नाही ज्ञानी संन्यासी व कर्मयोगी यांच्या ज्ञातात मेरू व मषण (मोहरीच एक दाणा) यांच्या इतकें अंतर आहे विचारा कर्मयोगी कर्म करता करता किती विशिष्टाचि होतो याचा अनुभव स्वतः कर्मयोगी होऊनच घेतला पाहिजे, व ज्यांना ते घेतला असेल ते प्रवृत्तिमाग व निवृत्तिमाग एकच असे कधीहि म्हणणार नाहीत या अध्यायातील वगण कर्मयोगी जावमुक्तांचेच आहे याविषया रहस्यकार असे म्हणतात—“या अध्यायाच्या आरंभी कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवून नंतर पुनः २५ व्या श्लोकात ज्ञानी पुरुष सब भूतांचे हिं करण्यात प्रत्यक्ष गढलेले असतात असे जें श्मटल आहे, त्यावरून हे सब वगण कर्मयोगी जावमुक्तांचेच आहे, संन्यास्यांचे नव्हे असे स्पष्ट दिसून येते” वगण या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकात ‘कर्मयोगो विनिश्चितः’ हे भगवानांना कोणत्या आज्ञेने श्मटलें आहे, ते आम्हां तें स्पष्टपणे मागितलेच आहे त्यामुळे हा सब अध्यायच कर्मयोगी जावमुक्तांचे वगण करण्यमाठा आहे असे ठरत नाही, कारण त्याच्या पुढच्याच श्लोकापासून संन्यासाचे महत्त्व भागण्यास आरंभ करून ६ व्या व ११ व्या श्लोकांत कर्मयोग मुख्य संन्यासाचे साधन आहे असे स्पष्ट सांगितले आहे निवाय या अध्यायाला ‘संन्यासयोग’ अस नाव आहे ही विमरता कामा नये २५ व्या श्लोकातील ‘सर्वभूतहिते रता’ हे पद कर्मयोग्यांपेक्षा ज्ञाननिष्ठाळाच अधिक लागू होतें, हे विचारा बाबकाच्या महाव श्मतात येइल कर्मयोगी म्हणतां विहित यह यागादि नित्य कर्म करणारा गृहस्थ त्याला जाववधादि गोष्टी अपरिहाय श्राद्धेत् ‘पचभूतादीषु’ त्याला प्रत्यहा लागतात, असे ज्ञान स्वतःच मागतें, गृहस्थाश्रमी पुष्पांला काम, क्रोध, इष, विषाद, सवधा टाकता येणें प्रत्यक्ष नाही यामुळे ‘सर्वभूतहिते रतत्वादि’ ज्ञाननिष्ठाच्याच ठिकाणां पूर्णपणे मभवर्तें पण ते म्हणतात—“कर्ममार्गांतहि सर्वभूतान्तर्गत परमेश्वर ओळखण हेंच परमसाध्य आहे, (गी २ वृ ६९२)” वगण ‘परमेश्वरज्ञान’ हे कर्ममार्गांचे मुख्य ध्येय नव्हे, पुण्याचरणाने पुण्यलोकप्राप्ति हेंच त्यांचे परम ध्येय आहे, अथात् रहस्यकाराचे म्हणणे शास्त्रमिद नाही

अध्याय सहावा.

ध्यानयोग (अभ्यासयोग.)

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं पष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्ग कर्मेति यावद्वागनयोगारोहणाग्रमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तद्वर्तते । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽररक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणाद्रारूढस्य च शर्मनैव संबन्धकरणात् । आररक्षोरारूढस्य च क्षमः कर्म चाभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तद्वाऽऽररक्षोरारूढस्य चेति क्षमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(आचार्यं पूर्वोत्तरसंगतिं दास्यतात—)—अतीतानन्तराध्यायान्तं सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरंगस्य ध्यानयोगस्य 'स्पर्शान् कृत्वा बहिः०' इत्यादयः सूत्रभूताः श्लोकाः उपदिष्टाः—तुल्याच संपलेन्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवट्या सम्यग्दर्शनाचें म्ह० आममाश्रित्वाराचें अन्तरंग साधन असा जो ध्यानयोग त्याचें 'स्पर्शान् कृत्वा०' इत्यादि सूत्रभूत श्लोक उपदेशिले—तेषां वृत्तिस्थानीय. अयं पष्ठः अध्यायः आरभ्यते—त्या श्लोकाच्या विवरणाच्या स्थानीं अगलेला हा सहावा अध्याय आरंभिला जातो. (त्यामुळे पांचवा व सहावा या अध्यायाचा हेतुहेतुमद्भाव-संबंध आहे. पांचव्या अध्यायाच्या शेवटीं जे गायितले, त्याचाच विस्तार सहाव्या अध्यायात केलेला असल्यामुळे पांचवा अध्याय हेतु-कारण व सहावा हेतुमत्-कार्य आहे. याप्रमाणें अध्यायाचा संबंध मागून 'अनाधितः कर्मफलं०' इत्यादि दोन श्लोकांचे तात्पर्य आचार्य सांगताना—)—तत्र-मन्यासाचा हेतु असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा दाखविण्यासाठी व सांग योगाचा विचार करण्यासाठी अध्यायाची प्रवृत्ति शाली असता—ध्यान-योगस्य बहिरंगं कर्म इति यावत् ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावत् अधिकृतेन गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं इत्यतः तत्स्तौति—ध्यानयोगाचें बहिरंग कर्म आहे म्हणून जीवर ध्यानयोगावर आरोहण करण्यास असमर्थ आहे तोवर अधिकृत-अधिकार प्राप्त झालेल्या-गृहस्थानें कर्म करावें, असें आहे, म्हणून भगवान् त्याची स्तुति करितात. (कर्म कर्तव्य आहे म्हणून ते स्तुतीय योग्य आहे. गमुश्चयादी या सीमाकरणावर आक्षेप घेतां—)—ननु ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं किमर्थं यावता विहितं कर्म यावज्जीवं अनुष्ठेयं एव—अहोपण, ध्यानयोगारोहणाची कर्मानुष्ठानाला जी सीमा घातली आहे ती कसासाठी ? कारण विहित कर्म यावज्जीव अनुष्ठेयच असतें, तें यावज्जीव शब्दच करावें लागते [' यावज्जीवं अग्निहोत्र जुहुयात् ' या श्रुतिवचनानुसार ध्यानारोहणाचें सामर्थ्य जरी आलें, तरी कर्मानुष्ठान सोडता येत

नाही, असा 'यावता०' इत्यादि भाष्याचा अर्थ आहे. पण भाष्येचा वियोग होणे इत्यादि प्रतिबंधामुळे 'यावज्जीवादि' श्रुतीने सांगितलेले कर्महि जसे सोडावे लागते, त्याचें अनुष्ठान होत नाहीं, त्याप्रमाणे वैराग्य या प्रतिबंधामुळेहि त्याच्या अनुष्ठानाचा असंभव होतो, व भगवानाचे विशेषणवचनहि आहे. त्यामुळे यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तीच नाहीं, अशा आशयानें वराल आशेषाचे आचार्य निरसन करितात—) न 'आरुरुक्षोः मुनः योगं कर्म कारणं उच्यते' इति विशेषणात्—हें म्हणणे योग्य नाहीं. कारण योगावर आरुढ हांण्याचा इच्छा करणाऱ्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, असे भगवानांना विशेषण दिलें आहे,—च आरुरुक्ष्य शमेन एव संयन्धकरणात्—आणि जो योगारुढ झाला त्याचा शमार्थाच संबंध केलेला आहे. [त्यामुळे यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तिच नाहीं याच अर्थाचें व्यतिरेकद्वारा विवरण करितात—]—आरुरुक्षोः च आरुरुक्ष्य शमः च कर्म उभय कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत् स्यात्—आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा व आरुढ झालेला या दोघांनाहि शम व कर्म हा दोन्ही कर्तव्यत्वाने जर इष्ट असता—दोघांना ती दोन्ही साधने करावी असा जर भगवानाचा आशय असता—तदा आरुरुक्षोः च आरुरुक्ष्य इति शम कर्मविषयभेदेन विशेषणं च विभागकरणं अनर्थकं स्यात्—तर आरुरुक्षु म्ह० योगावर आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा, (येथे आरोहणेच्छा हें विशेषण) व आरुढ म्ह० ज्यानें आरोहण केलें आहे (येथें आरोहण हेच विशेषण) याप्रमाणे शम व कर्म यांच्या विषयाचें भेदाने विशेषण करणें व त्याचे अधिकारी निरनिराळे आहेत, असे सांगणें ही दोन्ही 'भगवानांना कर्माची मर्यादा दारुविली आहे,' असे न मानल्यास व्यर्थ ठरतात. (पण आरुरुक्षु व आरुढ अशा विशेषणे योजून आणि कर्म व शम असा विभाग करून ज्याअर्थी त्याचे विधान केलें आहे, त्याअर्थी आरुरुक्षूने कर्म करावें व आरुढानें शम—कर्मत्याग करावा, असाच भगवानाचा आशय व्यक्त दिसतो. नाहीं तर विशेषणे व विभाग ही दोन्ही अयोग्य ठरतात.)

तत्राऽऽभिमिणो कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारुरुक्षश्च कश्चिदन्ये माऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरु-
ढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोराऽऽरुरुक्ष्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न,
तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारुरुक्ष्येति व आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यै-
वाऽऽरुरुक्षस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युत्पद्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्त-
व्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कमिणो योगो
विहितः पट्टेऽप्यप्ये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाश-
ङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं निरयं वा मोक्षस्य नित्यावादनारभ्य-
त्ये स्वं फलमारभत एव ॥

१ रहरयकार ' कर्म मरेपयं मुन्य नाहा व सोऽह्नि नये ' असे आपऱ्या प्रार्थने वार-
वार छान भगवान. त्यांना येथे ओपयसित उतर दिने आहे. याचकांना ने शेवटपर्यंत
सह्युक्त बाचार, अशी आमची गूचना आहे.

भोप्यार्थ—(विशेषण व विभागकरण यांची दुसऱ्या तऱ्हेनेहि उपपत्ति लागते, अशी गंका—)तत्र आधमिणां कश्चित् योगं आरुरुधुः भवति च कश्चित् आरूढः भवति—व्यवहारात अत्रचयांदि आधमाना युक्त असलेल्या लोकांतील कोणी योगावर आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा असतो व कोणा योगारूढ झालेला असतो—अन्ये न आरुरुधवः न च आरूढाः—पण बाकांचे सर्व आरुरुधुहि नसतात व आरूढहि नसतात. [म्हणजे याप्रमाणे अविकारी लोकामध्ये तीन प्रकार संभवतात त्यातील तिसऱ्या प्रकारचे आरुरुधु किंवा आरूढहि नसलेले जे लोक]—तान् अपेक्ष्य आरुरुधोः च आरूढस्य इति विशेषणं च विभागकरणं उपपद्यते एव इति चेत्—त्यांच्या अपेक्षेने 'आरुरुधु व आरूढ' हे विशेषण व विभागकरण उपपन्न होतेंच, असे म्हणाल तर—न—तें बरोबर नाही.—तस्य एव इति वचनात्—(आरूढस्य) 'तस्य एव' असे वचन आहे [त्यामुळे तसे म्हणता येत नाही. कारण अनास्त्युक्त उद्देशाने 'आरुरुधु' हे विशेषण व 'कर्म' हे आरोहणकारण आणि अनास्त्युक्ता उद्देशाने 'आरूढ' हे विशेषण व 'शम-मन्यास' हे योगफलप्राप्तीचे कारण आहे अशी जर विशेषण व विभागकरण यांची उपपत्ति लावली तर आरुरुधु व आरूढ हे दोन भिन्न पुरुष आहेत असे होतें, त्यामुळे 'तस्य' हे प्रकृताचे परामर्श करणारे विशेषण उपपन्न होत नाही. म्हणून त्याचें असे उपपादन करणें युक्त नव्हे.]—च योगारूढस्य इति पुनः योगप्रहणात्—आणि 'योगारूढस्य' असे म्हणून पुनः योग-शब्दाचें प्रहण केलेलें असल्यामुळेहि तसे म्हणता येत नाही—यः पूर्वं योगं आरुरुधुः आसीत् तस्य एव आरूढस्य योगफलं प्रति शमः एव कर्तव्यं कारणं उच्यते इति—जो पूर्वी योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणारा होता तोच योगारूढ झाला असता, त्याला योगफलाची प्राप्ति होण्यासाठी शम म्ह. कर्मसंन्यासच साधन या रूपानें करावा असे सांगितले आहे. [अगोदर आरुरुधु असून पुढे आरूढ झालेल्या साधकाला त्या योगाचे फल प्राप्त व्हावे म्हणून शमसंन्यास हेंच कर्तव्य सांगितलेले असल्यामुळे आरुरुधु व आरूढ हे भिन्न नाहीत. अर्थात् योगारूढ होईपर्यंत कर्म, नंतर त्यालाच शम निहित आहे, असे ठरतें. 'अहोपण, यावजावादि धृतींश्च विरोध येत असल्यामुळे कर्मांला अशी योगारोहणाची मर्यादा घालता येत नाही ' असे समुच्चयवादी म्हणेल तर सांगतात—]—अतः कस्यचित् अपि कर्मणः याव-जीव्यं न कर्तव्यत्वप्राप्तिः—म्हणून कोणत्याहि कर्मांची यावजाव कर्तव्यत्वप्राप्ति नाही [जर सांगितल्याप्रमाणें कर्म व कर्मत्याग याचा विभाग उपपन्न होत असल्यामुळे यावजाव धृतींचा विषय अगदी भिन्न आहे. म्हणून योगारूढ झालेल्या मुमुक्षू-जिज्ञासूच्या निवृत्तिमितीस कर्मांच्याहि परित्यागाची सिद्धि होणे कर्म यावजाव केले पाहिजे, असे आणखीहि एका कारणानें ठरत नाही, असे सांगतात—]—च योगविभ्रष्टवचनात्—योगव्रष्ट झालेल्या संन्यास्याचा विनाश होतो का काय ? अशी पुढे अतुनाने हाका विचारली असल्यामुळेहि प्रत्येकानें कर्म यावजाव केलेच पाहिजे असे मिळ होत

नाहा. [अहोपण, योगभ्रष्टशब्दाने येथे गृहस्थाचाच उल्लेख झाला आहे, कारण यथे त्याच्यासाठीच योगाचे विधान केले जाई. यास्तव योगाभ्रष्ट झाल्याबरोबर कर्म अवश्य करावेच या शक्तीचा अनुवाद करून समाधान-]—पण्ठे अध्याये कर्मिण गृहस्थस्य योगः विहित चेत्—या सहाव्या अध्यायात कर्मठ-कर्मयोगी गृहस्थालाच जर योग विहित असता-त्याला उद्देशूनच जर योगाचे विधान केले असते तर—सः योगविभ्रष्ट अपि कर्मगति-कर्मफल प्राप्नोति इति तस्य नाशाशङ्का अनुपपन्नां स्यात्—तो गृहस्थ योगापामून जरी च्युत झाला, तर आपला आधमकर्म करातच असल्या मुळे कमगताला म्ह० कर्मफलाला प्राप्त होतोच त्यामुळे त्याचा नाश होतो का काय, हा शङ्का अनुपपन्न झाला अमता [अहोपण, त्या मुमुक्षु गृहस्थाने केलेल्या कर्मांचे मोक्षाचा चून दुसरे कोणतेच फल सभवत नाहा त्यामुळे तो योगभ्रष्ट झाल्यास छिन्नाभ्राप्रमाण नाश पावतो का काय, अशा शङ्का येण साहजिक आहे उत्तर-]—मोक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्ये काम्यं नित्यं वा कृतं कर्म स्वं फलं अवश्यं आरभते एव—मोक्ष नित्य असल्यामुळे त्याचा फल या रूपांनी आरभच होऊ शकत नाहा त्यामुळे केलेले काम्य किंवा नित्य कर्म आपल्या फलाचा आरभ अवश्य करणारच [वेद अपा रपय असत्यामुळे निदाय आहे त्यावरून कर्मांची स्वाभाविक फलदायिना शक्ति प्राप्त झाला आहे ब्रह्मभाव नित्य आहे तो स्वतः सिद्ध आहे त्यामुळे तो कर्मांचे फल वेढ्याच होऊ शकत नाहा त्यामुळे कर्म मोक्षातारिक्त-मोक्षादून भिन्न-फलाचाच आरम करत, असे मानणे भाग आहे अर्थात् कर्माधिकारी गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला तर त्याला कर्मफल मिळण्यास काहा हरकत नाही अर्थात् गृहस्थाधमा योगभ्रष्टासाठी अनुज्ञाचा प्रश्न आहे, अशा कल्पनाच करिता येत नाहा]

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणौवबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यानर्थाधीत्यप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सन्त्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रष्टकारणानुपपत्ते । कर्म कृतमीश्वरे सन्त्यस्येत्यतः कतरि कर्म फल नाऽऽरभत इति चेत् । न ईश्वरे सन्त्यामस्याधिकतरफलहेतुरुपपत्ते । मोक्षार्थैवेति चेत्स्वकर्मणा कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षार्थैव न फलान्नराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्त प्रति नाशाशङ्का पुनैवेति चेत् । न 'एवमीश्वरचित्तात्मा निराशीरपरिमह ' ब्रह्मचारिभवे स्थित ' इति कर्म सन्त्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले श्रीमहायत्वाशङ्का येनैकाकिञ्च विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरिमह इत्यादिवचनमनुवृत्तम् । उभयविभ्रष्टप्रभानुपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण मुमुक्षु काम्य व निषिद्ध कर्म मुख्यच करात नाही नित्य व नैर्मात्तर कर्म मात्र करतो पण त्याचे काही फल गांमिनलेले नाही तेव्हा त्याच्या त्या कर्माला नियमान पणारमकच कर्म असेल ? उत्तर-)—च नित्यस्य कर्मणः वेदप्रमाणान्बुद्धत्वात्फलेन भवितव्यं इति अवोचाम—आणि नित्यनैर्मात्तर कर्म वेदस्या निर्दोष प्रमाणावरून प्राप्त झालेले अम यामुळे त्याच फल अवश्य प्राप्त झालेच पाहिजे, असे भाष्यी कर गांमिनलेच आहे—अन्यथा वेदस्य अनर्थाधीत्यप्रसङ्गात्

इति—तसे जर न मानलें तर वेदाला अनर्थार्थत्व आहे, वेद अनर्थासाठाच आहे असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून केलेल्या कर्मांचे फल मिळणे निश्चित असल्यामुळे गृहस्थ योगव्रत जरी झाला, तरी त्याला कर्मांची गति अवश्य प्राप्त होणारच, त्यामुळे गृहस्थान्या नाशाची शंका उपपन्न होत नाही. (याविषयीच आणखी एक कारण—) च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनं न अर्थवत्—आणि गृहस्थांचे कर्म अमतांना उभयविभ्रष्ट वचन म्ह० कर्म व योग—ज्ञान या दोहोंपामून व्रत होऊन नाश तर पावत नाही, हे म्हणणे योग्य—अर्थयुक्त आहे, असें होत नाही.—कर्मणः विश्रंशकारणानुपपत्तेः—कारण त्या कर्मणिष्ठ गृहस्थाचा कर्मांपासून विश्रंश होण्याचे काही कारणच संभवत नाही. [पुनः शंका व समाधान—]—कृतं कर्म ईश्वरे सन्यस्य इति अतः कर्तरि कर्म फलं न आरभते इति चेत्—मुमुक्षूनें केलेले कर्म ईश्वरार्पण झालेले अमते. तो कृत कर्म ईश्वरार्पण करतो, त्यामुळे ते कर्म कर्त्याच्या ठिकाणा फलाचा आरंभच करीत नाही. त्यामुळे गृहस्थ मुमुक्षूनेंही उभयविभ्रष्ट हांणे शक्य आहे, म्हणून म्हणाल तर—न—तें बरोबर नाही.—ईश्वरे संन्यासस्य अधिकतरफलहेतु-त्वापपत्तेः—कारण ईश्वराच्या ठिकाणा अर्पण केलेल्या कर्मांचे अधिकच फल मिळणे शक्य आहे. कर्मांचे जें सामान्य फल मिळते, त्याहून ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें अधिक फल मिळणेच योग्य आहे. (कारण आपण व्यवहारात एखाद्या राजाची धनधान्यादि-कांच्या योगाने आराधना केल्यास अधिक फल मिळते, हें आपण पाहतो. त्याच न्यायाने ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें नेहमापेक्षा अधिक फल मिळणे अवश्य आहे—) मोक्षाय एव इति चेत्—तें अधिक फलाला जरी कारण होत असेल, तरी मोक्ष याच अधिक फलाचें निमित्त होतें, म्हणून म्हणाल म्ह०—कृतानां स्वकर्मणां ईश्वरे न्यासः मोक्षाय एव न फलान्तराय—अनुष्ठलेया स्वकर्मांचा ईश्वराने ठिकाणा केलेला गन्यास मोक्षालाच कारण होतो, दुसऱ्या कोणत्याही फलाला कारण होत नाही.—योगसहितः—कारण तो संन्यास योगसहित अमनो त्यामुळे 'योग' या महत्कारी माध-नान्या गामर्थ्यानें ते ईश्वरार्पित कर्म दुगुन्ना फलाचे मागून होत नाही (मग ध्याना-महत् अमलेला गन्यास जर मोक्षोपयोगी होतो, तर योगव्रताच्या नाशाचा शंका कशी ये-णार ! असें मागाला विचारलें असता तो म्हणतो—) च योगात् विभ्रष्टः—आणि तोच गन्यास—योगापामून विभ्रष्ट झालेला अमते यामुळे त्याच्या नाशाना शंका येते. कारण कर्म ईश्वरार्पण करणे, या मग्यासाला ध्यानयोगाने माघ नगन्यास मोक्षफलाची गामर्थीच मिळत होत नाही. नेह्या गामर्थीच्या अभावा फल कोटून मिळणार ?—इति अतः तं प्रति नाशार्शंका युक्ता एव इति चेत्—त्यामुळे त्याच्या नाशाची शंका येणे माहाजिकच आहे म्हणून म्हणाल तर—न—तें बरोबर नाही. [कारण ध्यानामार्गे ईश्वरार्पण केलेले कर्म मोक्षाने माघन होतें याविषयी काही प्रमाण नाही. त्यामुळे योगव्रतामार्गे गृहस्थ घेता येत नाही याविषयीच 'आत्मगत एव हेतु']—'गृहस्था यतचित्तान्मा निगर्हात्परिग्रहः' 'प्रत्यक्षचित्तने दियनः' इति

कर्मसंन्यासविधानात्—‘एकाकी यतचित्तात्मा०’ ६-१० ‘ब्रह्मचारिभ्रते०’ ६-१४ या वचनानां कर्मसंन्यासाचे विधान केले आहे [कारण हा विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून आहेत, असें म्हणताच येत नाहा त्यामुळे ध्यानयोगाचा विधि त्याच्यासाठी नाही. म्हणून योगभ्रष्टशब्दाने गृहस्थ घेता येत नाहा ‘अहोपण, एकाकी हें वचन गृहस्थांलाच उद्देशून आहे. ध्यानकाला गृहस्थाला खींच साह्य लागत नाही, या आशयानें तें विशेषण योजलें आहे ’ म्हणून म्हणाल तर सांगतों—]—अत्र ध्यानकाले खीसहायत्याशंका न च (अस्ति) येन एकाकित्वं विधीयते—येथे ध्यानसमयी साध करणारी खी लागते ही मुळा शंकाच येत नाहा, का ज्यासाठी ‘एकाकित्वाचें विधान केलें आहे,’ असें म्हणता येईल [अग्निहोत्रादिकर्मांप्रमाणें ध्यान पर्त्तीसाध्य नाही त्यामुळे ध्यानकाला पर्त्ताची प्राप्तिच नाहा तेव्हा शास्त्र अप्राप्तप्रातिपेध कमा करील शिवाय पुढाला विशेषणें पाहिला तरी ‘एकाकी’ हें विशेषण गृहस्थाचे आहे असें म्हणता येत नाही, अस सांगतात—]—‘च निराशीः अपरिग्रहः’ इत्यादि वचनं गृहस्थस्य न अनुकूलं—आणि सर्वआशाराहित, परिग्रहशून्य इत्यादि वचन गृहस्थाला उचितच अनुकूल नाहा —उभयविभ्रष्टवचनात् च—शिवाय एकाकित्वादि विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून योजली आहेत व त्याच्यासाठीच ध्यानाचे विधान आहे, म्हणून म्हणावे तर उभय विभ्रष्टवचन उपपन्न होत नाहा [पण ‘कचिन्नोभयविभ्रष्ट -’ तो दोन्हा मार्गापासून भ्रष्ट होऊन त्याचा नाश होत नाहा ना ? असे स्पष्ट वचन आहे. गृहस्थ ज्ञान व कर्म या दोन्हीपासून भ्रष्ट पावणे शक्यच नाहा कारण तो ज्ञानापासून जरी भ्रष्ट पावला तरी कर्मापासून त्याचा भ्रष्ट सभवत नाहा नदाचित् त्यावेळा मुमुक्षुदशेत करीत असलेल्या कर्मापासून जरा त्याचा भ्रष्ट मानला, तरी पूर्वी केलेल्या कर्मांचें फल त्याला अवश्य प्राप्त होईल त्यामुळे उभयभ्रष्टवचन गृहस्थाला लागू होत नाहा अर्थात् ध्यानविधि त्याच्यासाठी नाही, गृहस्थाला उद्देशून सद्गत्या अ यायात ध्यानयोग सांगितला आहे, असें म्हणता येत नाहा]

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरभेतरत्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेत् । न ध्यानयोग प्रति बहिरट्गस्य सतः कर्मण फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरभेतरत्रिय एव संन्यासी योगी च किं सर्वं कर्म्यपि कर्मफलसंगसंन्यासस्य कर्मयोगमनुनिष्ठसत्त्वमुद्धार्य स संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चैकेन वाक्येन कर्मफलसङ्गसंन्यासस्तुतिश्रुतार्थाभ्रमप्रतिषेधश्चेत्पश्यते । न च प्रसिद्धं निरभेतरत्रियस्य परमार्थसंन्यासिन धुतिस्मृतिपुराणेतिहा मयोगशास्त्रमिदं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, भगवानांनी संन्यासाचा निषेध केलेला असतां यामुळे गृहस्थांसाठी ध्यानयोगाचा विधान आहे याभ्रमच गृहस्थांचे यागभ्रष्ट होय, अशी शंका—) —‘अनाश्रितः०’ इति अनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तं—अहोपण ‘अनाश्रितः०’ या श्रंगाने कर्मयोगातूनच संन्यासित्वं व योगित्वं भगवानांनी

सांगितले आहे.—च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च प्रति-
 पिद्धं इति चेत्—आणि निरग्नि व अक्रिय यांचे संन्यासित्व व योगित्व याचा त्यांनी
 निषेध केला आहे म्हणून म्हणाल तर—न—तें भगवद्वाक्य निषेधपर नाही. कारण—
 ध्यानयोगं प्रति बहिरंगस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षसंन्यासस्तुतिपरत्वात्
 —ध्यानयोगाचें बहिरंग सावन अमले या कर्माच्या फलाची आकांक्षा टाकणें या संन्या-
 साची म्ह० फलेच्छेच्या संन्यासाची स्तुति करणारें तें वचन आहे. तें फलाकांक्षसंन्यास-
 तुतिपर आहे. (‘अनाश्रितः’ या वाक्याला फलेच्छात्यागस्तुतिपरत्व कसे आहे, तेंच
 स्पष्ट करून सांगतात.)—केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी च योगी न
 —केवल अग्नि व दानादि कर्म याचा त्याग करणाराच तेवढा संन्यासी व योगी आहे
 असे ममज्जु नरी—किं तर्हि—तर भग वाक्य—कर्मफलासंगं संन्यस्य सत्त्व-
 शुद्धयर्थं कर्मयोगं अनुतिष्ठन् कर्मा अपि सः संन्यासी योगी च भवति
 इति स्मृत्यते—कर्मफलासंकीर्णाचा संन्यास करून चित्तशुद्धीसाठी कर्मयोगाचें अनुष्ठान
 करणारा कर्मा शुद्धा ‘तो संन्यासी व योगी आहे’ अशी स्तुति केली जाते. [एखाद्या मा-
 मान्य उपायाला काहा एकदेशी सादस्याने दुसऱ्या उपायाचें नाव देणें, म्हणजे ती
 त्याची स्तुति होते. मनुष्याला गौर्य या सिंहाच्या किंवा बाघाच्या गुणामुळे ‘सिंह’ किंवा
 ‘बाघ’ म्हणणें हा त्याचा स्तुति आहे त्याच न्यायानें कर्मा पुरपाळा फलसंन्यासामुळे सं-
 न्यासी म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे. पण मनुष्याला सिंह म्हणल्याने त्याच्या सिंहाचा
 जसा निषेध होत नाही, तरा सिंह जगात नाहीच, असें होत नाही, त्याप्रमाणें कर्मठाला
 संन्यासी म्हणल्याने भगवान् खऱ्या संन्यासाचा निषेधच करीत आहेत, असें म्हणता
 येत नाही. अगो, पण या एकाच वाक्याने दोन्ही अर्थ सिद्ध होतात, असे वादी म्हणेल
 म्हणून आचार्य सांगतात.]—च एकेन वाक्येन कर्मफलासंगसंन्यासस्तुतिः
 च चतुर्थांशमप्रतिषेध न उपपद्यते—आणि एका वाक्याने कर्मफलासंकीर्णाच्या
 संन्यासाची स्तुति व चतुर्थांशमाचा प्रतिषेध समभवत नाही (कारण तसे मानल्यास
 वाक्यमंद हा दोष येतो. भगवानाचा चतुर्थांशमाचा प्रतिषेध दृष्ट नाही, याविषया आणखी
 एक कारण.)—च निरग्ने अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः धृति-स्मृति-पुराण-
 इतिहास-योगशास्त्रविहित प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वं च भगवान्
 न प्रतिषेधति—शिवाय अग्नि व दानादि क्रिया याचा त्याग केलेल्या खऱ्या संन्यासी
 पुरुषाचें धृति-स्मृति, पुराण, इतिहास व योगशास्त्र यात विहित असलेले प्रसिद्ध संन्या-
 सित्व व योगित्व याचा भगवान् प्रतिषेध करीत नाहीत [धृति-स्मृत्यादि सर्व वि-
 धायक शास्त्रांना त्याचें विधान केले आहे व त्यामुळेच ज अतिसय प्रसिद्ध आहे त्या
 चतुर्थांशमी यतीन्या संन्यासित्वाचा व योगित्वाचा भगवान् निषेध कसा करतील ? व
 शास्त्रसिद्ध चतुर्थांशमाचा निषेध करणाऱ्या भगवद्दचनाला प्रमाण तरी कोण मानील ?]

स्ववचनविरोधाच्च । ‘सर्वकर्माणि मनमा संन्यस्य... नैव कुर्वन्न करयन्नास्ते’ ‘मौनी
 मनुष्यो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः’ ‘विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति नि-

स्पृहः 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्वि-
ध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमाररक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि
फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति स
संन्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

भाष्यार्थः—(भगवान् या वचनाने चतुर्थाश्रमाचा निषेध करीत नाहींत, असें म्ह-
णण्यास आणखीहि एक कारण आहे—) —स्ववचनविरोधात् च—आणि स्वतःच्याच
वचनाशीं विरोध येत असल्यामुळेहि गन्यासाधमाचा प्रतिषेध भगवानाना विवक्षित
नाहा. कारण—'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'
—सर्वं कर्म विवेकबुद्धीने टाकून स्वतः काहा न करीत व कोणारुहून काहा न करवीत
शरीरनगरात राहतो (अ ५ श्लो १३ पृ. ५०४) 'मौनी संतुष्टो येन केनचित् अ-
निकेतः स्थिरमतिः'—मां धारण केलेला, जे काहा मिळेल त्याने संतुष्ट होणा,
ज्याचें एक नियत स्थान नाहा, परमार्थवस्तुविषया ज्याची मति स्थिर आहे (अ० १२
श्लो. १९)—'विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः' (अ २ श्लो ७१
पृ. २२७) जो पुरुष सर्व कामाचा त्याग करून नि स्पृह होऊन संचार करतो,—'सर्व-
रंभपरित्यागी'—सर्व कर्मांचा त्याग करणारा, (अ १२ श्लो. १६)—इति च तत्र तत्र
भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः विरुध्येत—आणि
अशा प्रकारची ठिकठिकाणा भगवानाना आपल्या वचनें दाखविला आहेत, त्याच्याशीं चतु-
र्थाश्रमाचा प्रतिषेध विरुद्ध होतो ('अनाधिन ' या वचनाने भगवान् चतुर्थाश्रमाचा
प्रतिषेध करितात, असें म्हण्टाव्याम त्याच्याच दुसऱ्या अनेक वचनांशा विरोध
येतो यास्तव हे वचन स्तुतिपरच आहे, या म्हणण्याचा उपसंहार करितात—) —त-
स्मात् प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य योगं आरुरुक्षोः मुनेः फलनिरपेक्षं अनुष्ठीय-
मानं अग्निहोत्रादि ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रति-
पद्यते—म्हणून ज्याने गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे अशा, योगावर आरोहण
करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुर्नाचे फलाची अपेक्षा ॥ ठेवता अनुष्ठिले जाणारें अग्निहो-
त्रादि कर्म ध्यानयोगारोहणाच्या साधनत्वास वित्तशुद्धीच्या द्वारा प्राप्त होतें—इति सः
संन्यासी च योगी च इति स्तूयते—याम्नाव तोच गृहस्थ संन्यासी व योगी असें
म्हणून 'अनाधिन ' या श्लोकान स्तविला जाता [योगारूढ होण्याची इच्छा कर-
णाऱ्या गृहस्थाश्रमा पुरुषाचें निष्काम कर्म वित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगारोहणाने गा-
धन होतें. म्हणून त्या गृहस्थाची ' तोच संन्यासी व योगी ' असें म्हणून स्तुति केली
आहे भाष्यातील मुनिशब्दाचा अर्थ कर्मफलसंन्यासी असा आहे]

१ पण रहस्यकार पूर्वोत्तरमक्ष दाखविलाना म्हणताना—“ मोक्ष प्राप्त होण्यास ज्ञाना-
वेरीच दुसऱ्या वशानीहि अपेक्षा नमची तरी ज्ञानमयज्ञाने दृष्टीने ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोपा-
दि कर्मे वेची पाहिजेत, पण ना वधक होऊ नयेत, म्हणून ज्ञानाचा मोक्षन समबुद्धीने करारा,
याज्ञान कर्मयोग म्हणताना आणि कर्ममन्याममागापेक्षा हा अधिक शेषावर, असें निर-

श्रीभगवानुवाच—आहृण्य मृणाले—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अन्वयार्थ—कर्मफलं अनाश्रित—कर्मोन्त्या फलाचा आश्रय न केलेला—यः—जा गहस्थ—कार्यं कर्म—अवश्य स्तव्य कर्म द्व० नियत कर्म—नित्य अभिहोत्रादि कर्म—करोति—करतो—स—तो—संन्यासी—संन्यासा आहे—च—व—योगी—योगी आहे वेवळ—निरग्नि न—अग्निराहत नव्हे—च आक्रियः न—व नियाराहित नव्हे आग्निराहत व नियाराहित पुरुषच संन्यासा व योगी आहे, अस मानू नये

शालें ” ६९३ गानाखेराच मोक्षाला दुमन्या कशाचा अपेक्षा नाही, हें जर दूरें तर प्याला मोक्षच पाहिजे आहे, दुमरें काहा नको, ना लोहमग्नहादिकाकडे दृष्टि ठेवतो कशाचा? व ज्याला मोक्ष देणारें ज्ञान प्राप्त झालें, ते ज्ञात्री चाला, त्याला ‘ज्ञाना पुण्यानें ज्ञानोत्तरादि कर्मे वेलां पाहिजेत,’ असें कोणा किताहि चरा सांगितलें तर तो ऐकतो कशाचा? अर्थात् ‘ता बंधक होऊ नयेत म्हणून पलाशा सोडून समकुडानें करावा’ इत्यादि म्हणणें ज्ञाना पुण्याला केव्हाच लागू होत नाही ज्ञान होणाच मग कर्मांचा ध्य होतो, असें धृति स्मृति-प्रमाणाना सिद्ध झालें आहे त्यामुळे ‘त’ बंधक होत नाहीत’ बगैरे म्हणणें हें अप्रासंगिक नव्हे का? रहस्यकार म्हणतात—‘हाच कर्मयोग आहे आणि कममन्यासमागपेक्षा तो अपेक्षे श्रेष्ठ आहे ” पण याचा प्रमाण काय? गीतेंत असें कोठेंहि सांगितलेलें नाही कर्मयोग कोणता व ‘कर्मयोगो विशिष्यते’ याचा अर्थ काय? हें आम्हां मविस्तर वर सांगितलेच आहे झणून पुन त्याचें येथें चावतचवण नको कर्मयोग म्हणने आत्ममात कर्मांच अनुष्ठान व अष्टकृत कममन्यासापेक्षा कर्मयोग मुलम असल्यामुळे श्रेष्ठ, एवढेंच गाना सांगत आहे ‘ज्ञानोत्तर कमसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ’ ह गीतचें किंवा आहृण्याचें म्हणणें नमून रहस्यकाराचें आहे व त्याला कोणत्याहि शास्त्राचा आधार नाही वस्तुतः सहावा अध्याय १०० व्या अध्यायाच्या २७, २८ श्लोकांच्या व्याख्यानानामारखा आहे पण रहस्यकार त्याचा मकथ तिमन्या अध्यायानाला ‘इन्द्रियनिग्रहाने नू कामाला तिक,’ या उप देशाशी नाडू पहातात, ‘इन्द्रियनिग्रह कसा करावा आणि ज्ञानविज्ञान म्हणने काय याचा मुलमा वरण्यामाठा सहावा अध्याय मारभिला आहे’ असें त्याचें म्हणणे आहे मग ४ व्या व ५ व्या अध्यायातच त्याचा मुलमा वा केला नाही, जसें कोणी विचारील, झणून ‘मध्येंच अनुनाच्या प्रश्नामुळे विषयान्तर करावें लागल’ असें ते माणतात माराश “कर्म-योगाम लागारी जी नि मग किंवा अस्त्रनिष्ठ स्थिति ता ज्या माधनाना प्राप्त होऊ शकते त्याच्या निरूपणाम या अध्यायाना मुखात वेली आहे ” असें त्याचें म्हणणे आहे पण सहाव्या अध्यायाना अनेक माधने सांगितलेला नाहीत एक ध्यानयोगच सांगितलेला आहे, आणि ध्यानयोगाचा योग्यता प्राप्त हादपयंत कर्मे करावा व पुढें कमसंन्यास करावा असेंदि यथे रथ सांगितलें आहे माध्यायान त्याचा मविस्तर विचार झालेला असल्यामुळे येथें विस्तार करणे नलम.

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रित किं कमफलं कर्मण फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितं कर्मफलतृष्णारहितं इत्यर्थः । यो हि कर्मफलतृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलमेवभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्गतंयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मां स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्यवयवमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी च योगी योगश्चित्तसमाधानः स यस्यास्ति स योगी चेत्तेव गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निराग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यं । निर्गता अग्नयः कर्मांगभूता यस्यास्य निराग्निरक्रियश्चानाग्निसाधना अप्यविद्यमाना क्रियास्यपोदानादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

भाष्यार्थः—अनाश्रित-न आश्रित अनाश्रित.—आश्रय न केलेला, तो अनाश्रित होय —किं—कशाचा आश्रय न केलेला ।—कर्मफल-कर्मण फलं कर्म फलं यत् तत् अनाश्रितः-कर्मफलतृष्णारहित-इत्यर्थः—कर्मफलाचा आश्रय न केलेला, कर्माचें ज फल ते कर्मफल, त्याचा आश्रय न केलेला-कर्मफलतृष्णारहित झालेला असा याचा भावाध [कर्मफलान्निषया अभिलाष नाहा, एवढ्यावस्थेच कर्मफलाला अनाश्रित वसा । या शब्दाचे व्यतिरेकमुखानें उत्तर-]—यः हि कर्मफलतृष्णावान् सः कर्मफल आश्रित भवति—जो कर्मफलाविषयीच्या तृष्णेन युक्त असतो तो कर्मफलाचा आश्रित असतो —तु अयं तद्विपरीतः अतः कर्मफलं अनाश्रित.—पण हा त्याच्या उलट आहे म्हणून कर्मफलाला अनाश्रित —एवंभूतं सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतं अग्निहोत्रादिकं करोति-निर्गतंयति—अशा प्रकारचा होऊन कार्यं म्ह० अथर्वश कर्तव्य-नित्य-काम्यकर्मांच्या विपरीत असलेलें अग्निहोत्रादिक कर्म करतो-त्याचे अनुष्ठान करतो,—यः कश्चित् ईदृशः कर्मां स. कर्म्यन्तरेभ्यः विशिष्यते इति एव अर्थ आह ' स संन्यासी च योगी च ' इति—जो कोणा अशा प्रकारचा कर्मां तो इतर कर्मठ पुरुषांहून श्रेष्ठ आहे, असा हा अर्थ ' स संन्यासी च० ' यान भगवान् सांगतात. [येंथे खुद्द विवक्षित अंगरयामुळे त्यात अनुपपन्न अस काहाच नाहीं]—संन्यास-परित्याग. स. यस्य अस्ति स. संन्यासी—संन्यास म्ह० परित्याग तो ज्याला आहे तो संन्यासी,—च योगी च योग चित्तसमाधानं सः यस्य अस्ति स. योगी च इति एवंगुणसंपन्न अयं मन्तव्यः—आणि योगीहि, योग म्ह० चित्ताच समाधान, तो योग ज्याला आहे तो योगी, अशा प्रकारच्या गुणांनी संपन्न असा माणूस मानावा —केवलं निराग्निः (च) अक्रियः एव संन्यासी योगी च इति न मन्तव्यं —केवल निराग्नि व अक्रियच तेव्हा संन्यासी व योगी आहे, असे समजू नये—निर्गता. अग्नयः कर्मांगभूता. यस्मात् स निराग्नि—ज्याच्या पातून कर्मांगभूत अग्नि-माहृत्य-आहवनाय-अन्याहायपचन वर्गार यांत रमानें जाण-निपून गेल आहेन, ज्यान त्यांचा शाग्यामध्य समाराध करण आहे तो निराग्नि,—च

अक्रियः—अनग्निसाधनाः अपि अद्रिद्यमानाः क्रियाः तपोदानादिकाः यस्य अस्तौ अक्रियः—आणि अक्रिय म्ह० अग्नींनीं साध्य न होणाऱ्याहि तप, दान इत्यादि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहात तो अक्रिय होय. [ज्याने श्रौत स्मार्त अग्रांचा त्याग केला आहे व त्यामुळे अभिसाध्य क्रिया सोडल्या आहेत, तसेच तप, दान इत्यादि अभिसाध्य नसलेल्या क्रियांचाहि त्याग केला आहे म्ह० ज्याने यज्ञ, दान, तपोरूप कर्म सोडले आहे तोच तेवढा संन्यासी व योगी असे समजू नये, तर जो कर्मफलाचा अभिलाष न करितां अभिहोनादिक नित्य कर्तव्य कर्म करतो तोहि गौण संन्यासीच व योगीच आहे, असे समजावे.] १.

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव धृतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नैः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैप दोषः । कथा-चिद्रूपगुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिपितत्वात् । तत्कथं कर्मफलसंस्कारसंन्यासात्संन्यासित्वं योगादुत्पत्तेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंस्कारस्य वा चित्तविक्षेपहेतौः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुच्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दशमिमुमाह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांचें तात्पर्य सांगण्यासाठी त्या श्लोकाने ज्या शकेंचे निवारण करावयाचें आहे तीं शका प्रथम दाखवतात—) ननु च निरग्नेः अक्रियस्य एव धृति-स्मृति-योगशास्त्रेषु संन्यासित्वं च योगित्वं प्रसिद्धं—अहोपण, निरग्नि व अक्रिय असलेल्या पुरपाळाच धृति-स्मृति-योगशास्त्रात संन्यासित्व व योगित्व प्रसिद्ध आहे. [म्ह० धृत्यादिकात ज्यानें यथाशास्त्र अमाचा व दानादिकाचा त्याग केला आहे, त्यालाच संन्यासित्व व योगित्व सांगितलें आहे.] मग असे असताना—इह

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अगदी निपरीत करितात—“ कर्मफलादींचें मनात विहाट न ठेवता जो कर्तव्य कर्म करतो, तोच मन्वर्मा व तोच कर्मयोगी म्हणावयाचा. अग्निहोत्रादि कर्म सोडून देणारा किंवा कोणतेंच कर्म न करता स्वस्थ बसणारा पुरा संन्यासी व योगी नव्हे. ” म्हणजे याच्या अर्थात फलाचा आशय न करता कर्म करणे हाच संन्यास व योग होय. पण हे रहस्यकारांचें मत झालें, व तेहि त्याच्याच मनाच्या विव्द आहे. कारण एतद्वा ‘संन्यास व कर्मयोग हे दोन अगदी स्वतंत्र मार्ग आहेत व त्यातील कर्मयोग श्रेष्ठ’ असें झणून, ‘परा संन्यासी व परा कर्मयोगी कर्मफलाचा त्याग करणाराच होय,’ हे म्हणजे उपपन्न केंसें होतें ? अग्निहोत्रादि कर्म यथाशास्त्र सोडणारा संन्यासी नव्हे, तर तो करणाराच संन्यासी आहे, असें क्षणण्यासारखेंच हे आहे भगवान् किंवा व्यास यातील कोणीहि असा सर्वशास्त्रविरुद्ध व अनुपपन्न अर्थ वेव्हाहि मागणार नाहान. कर्माचा त्याग हाच मुख्य संन्यास अर्गन फलत्याग हा गौणसंन्यास आहे. पुढच्या श्लोकावरूनहि हाच गोष्ट सिद्ध होत असताना निकटे दुर्लक्ष करून धृति-स्मृति-पुराण इतिहास-योगशास्त्रादि प्रमाण ग्रथावरून सिद्ध होणाऱ्या संन्यास-आश्रमाला धुडकावून लावणें, व कर्मानुष्ठानाचा परा कर्मसंन्यास क्षणणें, हे मोठे धाडस आहे व ते भगवानाच्या किंवा व्यासाच्या माथा मारणें हे तर पापच आहे अचार्यांना याविषयाहि भाष्यान सविस्तर विचारकेन आहे. (२.५४०पहा).

साधनेः सक्रियस्य जप्रसिद्धं सन्यासित्वं च योगित्वं कथं उच्यते इति—
 येथे साग्नि व सन्निभ म्ह० अग्निहोत्रादिक अग्निसाध्य क्रिया करणारा व दानादिक अ
 नग्निसाध्य क्रिया करणारा जो गृहस्थ त्याला श्रुत्यादिकात प्रसिद्ध नसलेले सन्यासित्व
 व योगित्व कस सांगितले जात आहे ? (समाधान—) न एष दोष —हा दोषयत
 नाहा —रुपाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य सपिपादयिपितत्वात्—कारण काही
 एका गाणवत्ताने साग्नि व सक्रिय अशा गृहस्थाचे सन्यासित्व व योगित्व सपादन कर
 प्याची भगवानाची इच्छा आहे [गृहस्थाला मुख्यवृत्तीने सन्यासित्व व योगित्व बघाव
 दाय्य नाहा पण भगवानाना गाणवत्ताने त्याच्या ठिकाणी ता दोन्ही सपादन कराव
 पाचा आहेत त्यामुळे पूर्वाक्त दोष येत नाहा]—तत् कथं—त कसे सपादन करा
 वयाच आहे ?—कर्मफलसंरूपसंन्यासात् सन्यासित्वं च योगाङ्गत्वेन क
 र्मानुष्ठानात् वा चित्तविक्षेपहेतोः कर्मफलसंकल्पस्य परित्यागात् योगि
 त्वं च इति उभय गौण—कर्मफलाविषयाचा संकल्प टाकल्यामुळे—कर्मफलसंकल्पा
 चा सन्यास कन्यामुळे गृहस्थाला सन्यासित्व आहे व योगाचे अंग—साधन या रूपाने
 कर्माचे अनुष्ठान केल्यामुळे किंवा चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणाऱ्या कर्मफलाविष
 याच्या संकल्पाचा सन्यास केल्यामुळे त्याला योगित्व आहे, असे हे सन्यासित्व
 व योगित्व गौण आहे [पण मुख्य सन्यासित्वाद् संभवत असताना येथे गौण सन्या
 सित्वादि का घ्यावयाचे ? अशा शका घेऊन कर्मी गृहस्थाच्या ठिकाणा सारखे सन्यासित्व
 व योगित्व संभवत नाहा म्हणून त्याच्या कर्मफलत्यागाचा स्तुति सिद्ध होण्यासाठी
 येथील सन्यासित्वादिक गौणच इष्ट आहे, अशा आशयाने म्हणतात—]—पुन मुख्य
 सन्यासित्वं च योगित्वं न अभिप्रेत—पण मुख्य सन्यासित्व व योगित्व येथे
 इष्ट नाहीं, [अद्यापण, चित्ताच्या व्याकुलतेला कारण होणाऱ्या कामनेचा त्याग केल्यामुळे
 चित्ताच्या समाधानादिनाचा सिद्धि होते व त्यामुळे कर्मी गृहस्थाच्याहि योगित्वाची सिद्धि
 होते, हे ठाक आहे पण त्याला सन्यासी म्हणणे मात्र विरुद्ध आहे, असा आशेप या
 घर येईल, म्हणून]—इति एत अर्थ दर्शयितुं आहे—असा प्रकारचा हाच अर्थ
 प्रदर्शित करण्यासाठी भगवान् ‘ य सन्यास० ’ इत्यादि म्हणतात—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अन्वयायं—हे पांडव—हे अर्जुना, धुतिस्मृतिवेने—य—ज्याला—सन्यास
 इति—सरा सन्यास अंग—प्राहु—म्हणतात—त—त्याला—योगं—याग—
 विद्धि—जाण—हि—कारण—असंन्यस्तसंकल्प.—ज्याने संन्यस्तसंकल्प नाही
 असा—साधन—साधना—योगी—योगी—न भवति—होत नाहीं २

य सर्वकर्मतत्परपरित्यागान्नक्षण परमार्थमन्यासमिति प्राहु धुतिस्मृतिविदो योग
 कर्मानुष्ठानलक्षणं त परमाथमन्यास विद्धि जार्नाहि हे पांडव । कर्मयोगस्य प्रवृत्ति

लक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावे उच्यते इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सकृत् प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्मं कुत्रापि एव फलविषयं सकृत् सन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मान्नसंन्यस्तसकृत्पोऽभ्यन्यस्तोऽपरित्यक्तं फलविषयं सकृत्पोऽभिसाधयेन्न सोऽभ्यन्यस्तसकृत् कश्चन कश्चिदपि कर्मा योऽसौ समाधानयान्मवति न समवतीत्यर्थः । फलसकृत्त्वस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्य कश्चन कर्मा सन्यस्तफलसकृत्पो भवेन्न योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसकृत्त्वस्य सन्यस्तत्वादित्याभिप्रायः । एष परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं मन्यामसामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योग तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासचमुक्तम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—श्रुतिस्मृतिविद् यं—सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलभणं परमार्थसंन्यासं इति प्राहुः—श्रुतिस्मृतिवेत्ते ज्याग सर्वकर्म व त्यागे फल याचा परित्याग करण, या स्वरूपाचा परमार्थ संन्यास अयं म्हणतात—हे पाण्डव—ह अर्जुन—कर्मानुष्ठानलक्षणं तं योगं परमार्थसंन्यासं विद्धि—जानीहि—त्या कर्मानुष्ठानरूप यागालाच तू परमार्थसंन्यास जाण जो योग तोच परमार्थ संन्यास आहे असें तू समज [गृहस्थाला गौण संन्यासित्व व यागित्व जें सांगितल आहे तेंच या श्लाकाच्या उत्तराधान प्रकट कर्णव्यामार्गी म्हणतात—]—प्रवृत्तिलभणस्य कर्मयोगस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यं भगीरथस्य तद्भावे उच्यते—प्रवृत्तिलभण कर्मयोगाच त्याच्या अगदा उलट अमल्या निवृत्तिलभण परमार्थ संन्यासाशी कोणत्या प्रकारचे सामान्य-सारोपणा त्याचा स्मरण तद्भावे-तद्रूपता सांगितली जात ? [कर्मयोग व संन्यास यात असा कोणता गमान पडे आहे का, त्याच उद्देशाने कर्मयोगाच संन्यास आहे, असें म्हणता येईल ?]—इति अपेक्षायाम् इदं उच्यते—अर्जुन आकाशा चार्द्रा अगता हं याच समाधान मागत जन्म—कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं सादृश्यं अस्ति—कर्मयोगाचे परमार्थसंन्यासाशी कर्त्याच्या द्वाय सादृश्य आहे (त कर्म ? उत्तर—) यं हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सकृत् सन्यस्यति—जो प्रसिद्ध परमार्थ संन्यासी अगता मा, मज कर्मे व त्याचा गिगम-मृत्प्रादि माधने याचा त्या केवला अमन्यान मज कर्म विषयीचा व त्याच्या कर्मविषयीचा मर्कट—की जा मर्कट, मज प्रवृत्ती निमित्त या काम त्याच कारण आहे, असा मज्ज-मर्कटा [मज संन्यासी काय करता ? मज कर्मे व त्याचा माधने मर्कटा त्यामुळे मज प्रवृत्तीचा प्रवृत्तीचे कारण असा जो कर्म, त्याचे कारण—मर्कट, त्याचा त्याग करता मर्कटाचा त्याग करू अगतां त्याच कार्य—कर्म मज्जा कामाच्या अभावी प्रवृत्त-प्राप्ति हाता मज्जमा मज कर्मे व त्याची

फलं याविषयाच्या सकल्पाचा त्याग करतो]—अयं अपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणः
एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् आह—इहि
कर्मयोगा कर्म करात असतानाच त्याच्या फलाविषयाचा सकल्प टाकतो, असा हा अर्थ
दाखविणारे भगवान् म्हणतात—हिं० यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः-असंन्यस्तः-
अपरित्यक्त फलविषयः संकल्प-अभिसंधि येन स असंन्यस्तसंकल्प-
—कारण ज्ञान फलाविषयाचा सकल्प-आशय टाकलेला नाही, तो असंन्यस्तसंकल्प
आहे, असा—कश्चन-कश्चित् अपि कर्मा योगी-समाधानवान् न भवति
—न संभवति इत्यर्थः—कोणाहि कर्मा-गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त होत नाही
ज्याने कर्माच्या फलाविषयाचा अभिलाष सोडलेला नाही, असा कोणाच योगी होऊ
शकत नाही, असा याचा भावार्थ [फलसंकल्प न टाकल्याने चित्ताचे समाधानहि संभ-
वत नाही] कारण—फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्—फलाविषयाच्या
सकल्पाचा चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो.
आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखाने उपसहार करितात—]—
तस्मात् यः कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्—म्हणून जो कोणी कर्मा
फलाविषयाच्या सकल्पाचा त्याग केलेला असा असतो—सः योगी-समाधानवान्
—अधिक्षिप्तचित्तः भवेत्—तो योगी म्ह० समाधानवान्-अविक्षिप्तचित्त असा होतो
—चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः—कारण
चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा सकल्प त्याचा त्याग सन्यास केलेला
असतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मठ गृहस्थान फलाविषयीच्या सकल्पाचा
त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानान युक्त होतो त्याचे चित्त
विक्षिप्त-चंचल झालेल नमत कारण फलाविषयाचा सकल्पच चित्ताच्या विक्षेपाला
कारण होतो पण याने तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्माहि योगी होय]
—एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं अपेक्ष्य
—याप्रमाणे परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचे कर्त्यांच्या द्वारा असलेले संन्यासाचे मा-
मान्य-गाढरूप घेऊन-न्याच्या अपेक्षेने—‘यं संन्यासं इति ब्राह्मः योगं तं विद्धि
पांडव ’ इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्—‘ज्याला संन्यास असे
म्हणतात त्याग हे अर्जुना, नृ योग समज,’ या वाक्याने कर्मयोगाच्या स्तुतीसाठी कर्म-
योगाला संन्यासमत्त्व सांगितले आहे २

१ या श्लोकाच्या अर्थान “ज्याला संन्यास असे म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे असे समज.
कारण मनुष्याचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलप्रेमाचा संन्यास केल्याशिवाय कोणाहि कर्म
योगी होत नाही ” असे रहस्यकार सांगतात. यात ‘महत्त्व’ म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाप्रे-
माचे द्रष्टे आहे, न उदा चमत्कारिक दिग्गजे याचा वास्तविक अर्थ वाचकांनी भाष्यार्थ
वरून समजून घ्यावा ‘गानेच्या मिढान्तातून स्मृतीकागाचा मिढान्त भिन्न आहे’ इत्यादि
जे गृहस्थकागाचे द्रष्टे आहे, ते प्रमाणमिदं नमून केवळ काव्यनिष्ठ भ्रम-यामुळे आगदी
त्याचा अर्थान विचार करीत नाही

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—योगं—ध्यानयोगावर—आरुरुक्षोः मुनेः—आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षु गृहस्थात्य—कर्म—फलनिरपेक्ष कर्मानुष्ठान हे—कारणं—साधन—उच्यते—सांगितले जाते.—तस्य एव योगारूढस्य—पण तोच मुनि कर्माभ्यामाने योगारूढ झाला असता, त्याला—शमः—उपशम—सर्व कर्मापासून उपशम पावणे, हे—कारणं—साधन—उच्यते—सांगितले जाते. ३.

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्याऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरोऽमुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगोऽवस्थानुमदाकर्तव्येत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमरुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति न भ्रष्टिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं ध्यायेन—“नेतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमाज्रं ततस्तत्तत्प्रोपरमः क्रियाम्यः ” इति ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, याप्रमाणे परमार्थ संन्यासाचा कर्मयोगातच जर अन्तर्भाव झाला तर कर्मयोगच सदा करणे प्राप्त आहे. कारण तो केव्याने परमार्थ संन्यासाहि केव्यासारखाच होतो, अर्था आनंदा येथे येण्याचा संभव आहे. म्हणून गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचे तात्पर्य मागतान—) फलनिरपेक्ष. कर्मयोगः ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं साधनं इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्या—फलाची अपेक्षा न करता आवरिलेला कर्मयोग हे ध्यानयोगाचे बहिरङ्ग साधन आहे, म्हणून त्या कर्मयोगाची संन्यासवाने स्तुति करून—अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आता ‘आरुरुक्षो ०’ या श्लोकाने कर्मयोगाला ध्यानयोगाचे साधनत्व आहे, अर्ग भगवान् दाखवितान—आरुरुक्षोः—आरोढुं इच्छत—अनारूढस्य—ध्यानयोगे

१ रक्षयकार या त्रिमया श्लोकान् अमे अवनरण देवान. “ परा मन्याम कोत्रा ते याप्रमाणे मान्ना आत्रा ज्ञान होण्याच्या पूर्वी घाते माधनावर्येन जा नमे वरनात, त्यान व बाजोपर दागने मित्रावर्येन फलाला सोडून जा कर्मे करावयाचा, त्यान भेद कोणता ते मागतात. ” पण पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकात परा मन्याम मागितल्या नवून गौतमन्याम मागितल्या आहे, हे भाषा वर दाखविलेच आहे. ज्ञान होण्यापूर्वी माधनावर्येन जा कर्मे करवात, त्यान व मित्रावर्येनीन कर्मान ‘कलाला सोडणे’ हा प्रयत्न भेद रक्षयकारांनी या ३२वरापासून दाखविला आहे, पण तो चुकीचा आहे कारण माधनावर्येनच भगवति रक्षण दिलेपुढीकरिता कर्मे केव्हा जाणात. मग कामाचा त्यान जेव्हावांचून मित्रारथा

फले याविपर्याच्या सकृत्पाचा त्याग करतो.]—अयं अपि कर्मयोगी व
एव फलविपर्यं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् ३
कर्मयोगी कर्म करीत असतानाच त्याच्या फलाविपर्याचा सकल्प टाकतो,
दाखविणारे भगवान् म्हणतात—हिंयस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः—अ
अपरित्यक्त फलविपर्यः संकल्प-अभिसंधि येन स असन्य
—कारण ज्याने फलाविपर्याचा सकल्प-आश्रय टाकलेला नाही, तो अन्
आहे, असा—कश्चन—कश्चित् अपि कर्मा योगी-समाधानवान्
—न संभयति इत्यर्थः—कोणाहि कर्मा-गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्
ज्याने कर्माच्या फलाविपर्याचा अभिलाष सोडलेला नाही, असा कोणाच
शकत नाही, असा याचा भाषार्थ [फलसंकल्प न टाकल्यास चित्ताचे समा
वत नाही] कारण—फलसंकल्पस्य चित्तविशेषहेतुत्वात्—प
सकृत्पाळा चित्तविशेषहेतुत्व आहे [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विशेषाला
आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखाने उपसंहार करि
तस्मात् यः कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्—म्हणून जो
फलाविपर्याच्या सकृत्पाचा त्याग केलेला असा असतो—सः योगी-समा
—अविक्षिप्तचित्तः भवेत्—तो योगी म्ह० समाधानवान्—अविक्षिप्तचित्त
—चित्तविशेषहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्राय
चित्ताच्या विशेषाला कारण होणारा जो फलाचा सकल्प त्याचा त्याने सन्या
जसतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मेत गृहस्थान फलाविपर्याच्या
त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानाने युक्त होतो र
विश्रित-चंचल झालेले नसते कारण फलाविपर्याचा सकल्पच चित्ताच्या
कारण होतो पण याने तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्माहि योग
—एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं
—याप्रमाणे परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचे कर्त्यांच्या द्वारा असलेले साम्या
मान्य—सादृश्य घेऊन—त्याच्या अपेक्षेने—‘यं संन्यासं इति प्राहुः योगं त
पाटय ’ इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्—‘ज्याला संन्य
म्हणतात त्याग हे अर्जुना, तू योग समज,’ या वाक्याने कर्मयोगाच्या स्तुतारा
योगाला संन्यासत्व सांगितं आहे २

१ या श्लोकाच्या अर्थाने “ज्याला संन्यास असे म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे अ
कारण मरण्याचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशेषा संन्यास केल्याशिवाय कोणीहि
योगी होत नाही ” असे रहस्यकार दाखवतात यात ‘संकल्प’ म्हणजे काम्यबुद्धिरूप प
असे दृष्ट्य आहे, न जरा चमत्कारिक दिसेल याचा वारतविव अर्थ वाचकांना भा
वरून समजून घ्यावा ‘योगिच्या मिद्वान्ताहून स्मृतिवाराचा मिद्वान्त भिन्न आहे’
जे रहस्यवागाने दाखले आहे, ते प्रमाणसिद्ध नसून केवळ वाक्यनिर्भर अनुव्याप्त्ये
स्थाना अधिप विचार करीत नाही.

त्यांना सांप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नमनात. मध्वाचार्य “योगारूढ म्ह० अपरोक्ष ज्ञानी व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमानें समाधि हें परम मुखाचें कारण सांगितलें आहे ” अमें म्हणतात. रामानुजाचार्य—“ शम म्ह० कर्मनिवृत्ति ” म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—“आतां योगाचट्याचा निमणा । जरी टाकावा आर्था पार्था । नरी मोषाना या कर्मपया । लुका सर्था ॥ ५४ ॥” मग त्या मार्गाची धाव । पुरेल प्रवृत्तीची दाव । जेथ माध्यमाधना खेव । ममरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैम पावते । मागील स्मरणें तें ठाकें । ऐसिये मारिमणि भूमिके । ममाधि राहे ॥ ६० ॥ ” यात त्यांना “योगरूपां पर्वणाच्या माध्यावर ज्वाला चढावयाचें अमर्ते, त्याला कर्मपायें दाख गिना आहे. त्यानें तो सोडूं नये. पण योगपर्वणारूढ ज्ञात्यावर मग त्याचा तो मार्ग संपतो. प्रवृत्तीची दाव पुरा होति. अज्ञानदान साध्यमाधनाची एककपना होति. पुढील मार्ग बंद होतो. मागील भानहि रहात नाहा व तो योगाचट्याच्या माध्यावराल मगटावर निक्षाल स्थिर होतो.” अमें सांगितलें आहे व तें संबंध उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचें माधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें माधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांताल योगाचाच मनभेद नाहा. पण रहस्यकार त्या मर्दाना सांप्रदायिकभाषणां ठरवून मोकळे होत आहेत.

टीकाकाराचा अर्थ सांप्रदायिक भाषणाचा आहे, परा नव्हे, याचा कारणें ते अशी मागणान—(१) “कर्मकलाचा आश्रय न करिता कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच परा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्म न करणारा (अक्रिय) परा योगी नव्हे, अमें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकान जर भगवानांना मागितलें आहे तर निमन्या श्लोकान योगारूढ पुरुषाला कर्माचा त्याग करण्यास किंवा कर्म सोडण्यास भगवान् मागणाल, अमें मानणें सर्वथैव अभ्यास्य होय.” पण या अध्यायाच्या १ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनीं बरोबर केला नाहा, हें आम्हां बर मागितलेंच आहे. १ व्या श्लोकान कर्मकलाची इच्छा न धरिता जो कर्मधिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो मन्यासा व योगी आहे, अशी त्याची स्तुति केला आहे. कारण योगारोहणामाठा नसल्या कर्माचें तिसऱ्या श्लोकान विधान करावयाचें आहे. ज्याचे विधान करावयाचें अमर्ते त्याची अशीच स्तुति केला जाते. अर्थात् कर्मकलाचा आश्रय न करिता कर्म करणारा हा मुख्य मन्यासा नसून गौणमन्यासा आहे व या विषयी मूळ भाष्यान मज्झिम विचार केला असतामुळे येथें अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. कर्म करणारा परा योगी किंवा मन्यासा कसा असेल ? एवढी माफी गोष्टहि रहस्यकाराच्या लक्षांत येऊ नये, हें आश्चर्य आहे. अमो, परा प्रकार असा मन्यासायुक्तच “ ज्ञानि निरात्म्यवर योगारूढाने कर्म करू नयेत अमें मन्यासमापांचें बरीं मत ” असेल तरा गौण हें नव मान्य नसून “ कर्मो ज्ञे रहस्यकाराना (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे ते सर्व अप्रयोजक आहे. मिठाखरेंथील पुष्पाला कर्मयोगी म्हणना देत नाहीं. गोता ममें मग्य नाहीं. रहस्यकारांनीं गौणच्या बाहेर श्लोकाचा विवरण कळून नसा अर्थ ओठा-लागने काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो फसला आहे. याविषयी प्रवृत्त (१ व्या) श्लोकाचा अर्थ हेंच उदाहरण पुढे आहे यात “योगारूढ होऊ इच्छिताच्या मुनीस कर्म शमाचें कारण—माधन आहे, व योगारूढास शम कर्माचे कारण आहे,” असा मतभाव अर्थ केला आहे.

प्राप्त होत नाही, तेव्हा ज्या अवस्थेत फलादेशाचा समभवच नाही, त्या अवस्थेत फलाशासादून कर्म करावयाचा वशा? असे रहस्यकार या महत्त्वाच्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—
 “जो कमयोगारूढ होऊ इच्छितो, त्या मुनीस कम व श्रमाचें कारण म्हणजे साधन म्हटलें आहे आणि तोच पुरुष योगारूढ झाले पण यागी झाला झाले त्यास पुढे शम हें कर्माचें कारण होतें, असं म्हणतात ’पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणीचा आहे यें योगारूढ असा शब्द असताना कमयोगारूढ असे रहस्यकाराना आपल्या संप्रदायाला अनुसरून म्हटलें आहे पण कमयोगारूढ याचा अर्थ काय? आणि जो कमयोगारूढ होऊ इच्छितो, त्याला कम हें शर्माचें साधन आहे, याचा संगति वशा काय लागते? कम हें शर्माचें साधन आहे हें म्हणण अनुभवाच्या विरुद्ध आहे कारण कम व शम यांच्यामध्ये दिवस व रात्र यांच्या इतका विरोध आहे तसच योगारूढ झाल्यावर शम हें पुन कर्माचें कारण होतें, असें म्हटल्यास त्यावर अयोग्याभय नाप येत नाही का? हा श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल? पण याहापेक्षा अधिक आक्षेप तें पुढेंच आहे मुळात काहा आधार नसताना ‘कम हें शर्माचें कारण आहे व शम हें कर्माचें कारण होतें’ असें आपल्या पदरचेंच सांगत पुन ‘टाकाकारा ना या श्लोकाच्या अर्थाचा अनर्थ करून टाकला आहे’ असें म्हणण्यास त तयारच आहेत! रहस्यकाराना आपल्या बरील अयोग्य अर्थाच्या समथनासाठी या श्लोकावर विनृत टीप लिहिली आहे तिचा आपल्यालाहि थोडा विचार करण भाग जाहे ते म्हणतात,—“श्लोकाच्या पूर्वार्धात योग म्हणजे कमयोग हाच अर्थ असून तो सिद्ध होण्यास प्रथम कमच कारण होतें हा गोष्ट सर्वांस मान्य आहे” पण रहस्यकाराचें हें म्हणणें साफ चुकीचें आहे येथाले योग म्हणजे कमयोग असें कोणाहि म्हणत नाही अद्वैतवादी तर म्हणत नाहताच, पण इतर भाष्यकारही येथाले ‘योग’ म्हणजे ‘कमयोग’ असें म्हणत नाहीत मध्वाचार्य—“योग आत्मज्ञो’ याचा अर्थ ‘उपायसंपूर्तिमिच्छो’ असा करितात त्याचे टाकाकार नयतीर्थ ‘उपाय ममाधिरेव’ असें म्हणतात रामानुजाचार्य—“योग आत्मावलोकनं प्राप्तुं इच्छो मुमुक्षो व मयोग एव कारण उच्यते’ म्हणजे योगाला, आत्मज्ञानाला प्राप्त होण्याचा इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला कमयोगच साधन सांगितलें नातें यावरून रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाही, ह कोणाहि बऱ्या बरील शिवाय ‘कमयोग सिद्ध होण्यास कमच कारण होतें,’ हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे कमयोगाचेंच कारण कम कम होईल? कम व कमयोग यात फार फरक आहे? रहस्यकार ने परव मानतात तो काल्पनिक आहे, प्रमाणसिद्ध नाही शिवाय अर्थाच्या ‘कर्म हें शर्माचें कारण आहे’ असे रहस्यकाराना म्हटलें आहे त निराक्षय’ पुन ते म्हणतात,—“योगारूढ झाल्यावर त्यासच शम हें कारण होतें याचा अर्थ टाकाकारा ना मयासपर एवला आहे, त्याचें असें म्हणणें आहे की, ‘शम’ म्हणजे कर्माचा ‘उपशम’ व ज्याला योग मिळाला त्याने कम सोडून दिला पाहिजेत’ कारण त्यांच्या मते कम योग, हा मयामार्ग अग म्हणून पूर्वसाधन आहे पण हा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा हाय, गरा नव्हे” कमयोग परमाधमन्यासाचें अर्थ आहे, हें दुम-या कोणाचें मत ‘यवन मुर वे’ कमप्रत्याय अर्था आहे, त्यास व भगवान् श्रीकृष्ण, याचें ते मत आहे ‘मयामग्न मद्रावाहो द गमाधुगयोग’ इ गीतेचेंच वचना आहे ‘कमयोगावांचू परमाधमयाम प्राप्त होतें कार कटिण आद’ (अ ५ श्लो ६ वृ ४०५ पद्या) याविषयी सर्व वैदिकांचे ऐक्य आहे अणूनच

त्याना माप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नमनात. मध्वाचार्ये “योगारूढ म्ह० अपरोक्ष शब्दा व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमार्थे ममाधि हे परम मुखाचे कारण सांगितले आहे” असे म्हणतात. रामानुजाचार्य—“शम म्ह० कर्मनिवृत्ति” म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—“आतां योगाचलाचा निमया। जरी ठाकावा आर्था पाथां। तरी मोपाना या कर्मपथा। चुका शणा ॥ ५४ ॥. मग त्या मार्गाची भाव। पुरेल प्रवृत्तीची शव। जेथ साध्यमाधना रेंव। ममरसे होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैम पारते। मागील स्मराचे तें ठाके। ऐसिये भरिसाये भूमिके। ममाधि राहे ॥ ६० ॥” यात त्याना “योगरूपा पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला चढावदाने अमर्ते, त्याला वर्ममार्ग हाच प्रिना आहे. त्यानें तों सोडू नये. पण योगपर्वतारूढ शास्त्रावर मग त्याचा तो मार्ग संपतो, प्रवृत्ताची दाव पुरा होणे. अज्ञानदान माध्यमाधनाचा एकरूपता होणे, पुढील मार्ग बंद होतो. मागील मानहि रहात नाही व तों योगाचलाच्या माथ्यावरील सपाटीवर निश्चल स्थिर होतो.” असे सांगितले आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचे साधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हे योगारूढाचे साधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांतील कोणाचाच मगभेद नाही. पण रहस्यकार त्या सर्वांना माप्रदायिकभाषाई ठरवून मोकळे होत आहेत.

टीकाकाराचा अर्थ माप्रदायिक आग्रहाचा आहे, यारा नव्हे, याचा कारणे ते अशीं मागतात—(१) “कर्मफलाचा आश्रय न करिता वर्तन्यकर्म करणारा पुरुषच मरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्म न करणारा (अक्रिय) यारा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकाने जर अगवताना सांगितले आहे तर तिसऱ्या श्लोकाने योगारूढ पुरुषाला कर्माचा त्याग करण्यास किंवा कर्मे मोडण्यास अगवान् सांगतील, असें मानणे सर्वथैव अन्याय्य होय.” पण या अध्यायाच्या १ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनीं बरोबर केलेला नाही, हे आम्हां वर सांगितलेच आहे. १ व्या श्लोकाने कर्मफलाची इच्छा न धरिता जो कर्माधिकारी गृहस्थ किंवा कर्म करतो तो मन्वाना। व योगी आहे, अशी त्याची स्तुति केला आहे. कारण योगारोहणानाठा नसत्या कर्मांचे तिसऱ्या श्लोकाने विधान करावयाचे आहे. ज्याचे विधान करावयाचे असे त्याची अशीच स्तुति केली जाणे. अर्थात् कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्म करणारा हा मुख्य मन्वाना नव्हे गौणमन्वाना आहे व या विषयी मूळ भाष्याने मात्र विचार केलेला अमन्यासुद्धे येथे अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. कर्म करणारा मरा योगी किंवा मन्वाना कमा असेल ? एवढी माधी गोष्टहि रहस्यकाराच्या लक्षांत येऊ नये, हे आश्चर्य आहे. अर्थात्, यारा प्रकार असा अमन्यासुद्धेच “ज्ञानि निद्रात्यावर योगारूढाने कर्मे करू नयेत असे मन्वानमागांचे जरी मन अमर्ते तरी माने हे मत मान्य नव्हे” वगैरे जे रहस्यकारांनीं (पृ. ६९५ वर) म्हटले आहे ते सर्व अपयोजक आहे. मिठावरस्थेनाळ पुरजाला वर्मदेवां म्हणता येत नाही. योगी तसें मागू नही. रहस्यकारांनीं गीतेच्या काही श्लोकांचा विपर्याय करून नसा अर्थ ओढा-टांगीने कोटण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो पशुभा आहे. याविषयी प्रभु (३ व्या) श्लोकाचा अर्थ हेच उदाहरण पुरे आहे. यात योगारूढ होऊ इच्छिणाऱ्या मुनीस कर्म शमाचे कारण—साधन आहे, न योगारूढास शम कर्मांचे कारण आहे, असा अन्ताव अर्थ केला आहे.

(२) “ दुसरे कारण असे का, शम या शब्दाना ‘ कर्मांचा शम ’ हा अर्थ योद्धून आला ? शमशब्द गीतेंत दोनचार वेळा आला असून तेथे व प्रचाराताहि त्याचा अर्थ ‘ मनाची शांति ’ असा आहे. मग याच स्त्रोतात ‘ कर्मांची शांति ’ असा अर्थ का घ्यावयाचा ? ” वगैरे. येथे ‘ शम ’ हा शब्द कर्मांचा प्रतियोगी आहे. योगारोहणाची इच्छा करणाराला कर्म हे साधन सांगितलें आहे व तोच योगारूढ झाला म्ह० त्याला ‘ शम ’ हे साधन सांगितलें आहे अर्थात येथील ‘ शम ’ हा निरपेक्ष शब्द नाहीं. कर्मसापेक्ष शब्द आहे त्यामुळे ‘ कर्मांचा उपशम ’ हाच त्याचा योग्य अर्थ आहे. मनाची शांति हा सामान्य गुण असून तो सर्वांनाच—विशेषतः ब्राह्मणाना तरी साधारण आहे मनाचा शांति आरक्षकाला पाहिजे, पानराला पाहिजे व आरूढालाहि पाहिजे. पण हा येथील शम तसा साधारण नाहीं. तो पक्ष योगारूढासाठीच आहे. शिवाय योगारूढ होईपर्यंत कर्म व योगारूढ झाल्यावर शम अर्था कर्मांची व शमाची सीमा येथे स्पष्टपणे दाखविली आहे त्यामुळे येथील कर्म हे विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म व शम म्ह० त्याचा त्याग असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ‘ नित्यस्य तु सन्यास. कर्मणा नोपपद्यते ’ (अ. १८ श्लो ७) नित्यकर्मांचा सन्यास संभवत नाहीं, हे म्हणजे कर्माधिकार्यासाठी आहे, ज्ञानयोगाधिकार्यासाठी नाहीं, कारण ते प्रत्येकासाठी आहे, असे म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठेला अवकाशच उरत नाहीं, पण ती निष्ठा भगवानांनीच सांगितलेली आहे, तेव्हा तिचेहि अधिकारी कोणा असलेच पाहिजेत ! शिवाय गीतेंत यतींचा धर्म हि सांगितलेला आहे, असे वैद्यपायन म्हणत आहे त्यामुळे अरूक्षूला कर्म व आरूढाला शम—कर्मत्याग हीच योग्य साधने आहेत रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे गीता प्रत्येक जाती पुरुषांना मरेपर्यंत कमच केले पाहिजे असे सांगत नाहीं. ती केवळ रहस्यकाराची अन्यथा प्रतिपत्ति आहे. ‘ शम योगारूढाच्या कर्मांचे कारण होतें, ’ या म्हणण्यात काही अर्थच नाहीं. कारण ते मुळाला सोडून व अनुभवाच्याहि विरुद्ध आहे

(३) “ टीकाकाराचा अथ त्याच्या मानण्याचे निसरे कारण असे का, सन्यासमार्गाप्रमाणे योगारूढ पुरुषास पुढे काहीच करावयाचे रहात नाहीं, शमातच त्याच्या सर्व कर्मांचा शेवट होतो, आणि हे जर खरे तर ‘ योगारूढाला शम कारण होतें ’ या वाक्यातील ‘ कारण ’ शब्द अगदीच निरर्थक पडतो ” (पण येथे सन्यासमार्गाचा काय संबंध आहे ! भगवान् योगारूढ झालेला त्यालाच शम कारण आहे, असे म्हणतात) पण रहस्यकार म्हणतात—“ नम म्हटल्यास कारण शब्द निरर्थक पडतो ” (तो कसा ? याचें उत्तर ने असे देतात—) “ कारण हा शब्द नेहमाच सापेक्ष आहे, कारण म्हटलें म्ह० त्याला काही तरी काय पाहिजे; व सन्यासमार्गाप्रमाणे योगारूढाला तर कोणतेच कार्य शिल्लक राहिलेले नसतें ” (पण रहस्यकाराचा ही चिकित्सा माग चुकली आहे. कारणार्था नेहमीच अपेक्षा ठेवणारा ‘ काय ’ शब्द व कर्म या अर्था असलेला ‘ कार्य- ’ शब्द याच्या अर्थाभेजे जमिन—अस्मानादिके अंतर आहे, हे त्याच्या येथे लक्षात आले नाहीं, असे दिसतें. कारणसापेक्ष कार्यशब्दाचा अथ परिणाम असा आहे. ‘ कार्य शिल्लक नसतें ’ यातील वाच्य म्ह० कर्मव्यकम आहे. अद्वैतवेदान्तासारख्या सुक्तिपूर्ण शास्त्रावर दोष ठेवताना अमेल सर्वथा अनुपपन्न तक रहस्यकारांनी लढवावे व त्याचा सामान्य स्वीकारून सारकें जेम्हा जाय, हा केवळ कान्महिमा आहे ! अगो, पण या स्वीकाराचा दोष हा अर्थातील ‘ कारण ’ हा शब्द साधन या अर्था आहे. रघुन. रहस्यकारांनाहि

पूर्वाध्याताल कारणशब्दाचा अर्थ 'साधन' असाच केला आहे आचार्यांना दोन्ही अध्याताल कारणशब्दाचा अर्थ 'साधन' असा केलेला आहे पण तिकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकार 'कारणशब्द कार्यमापेक्ष आहे' इत्यादि म्हणून अप्रामाणिक दोष देण्यास उगाच प्रवृत्त झाले आहेत पण इतक्यात त्यांना 'कारण म्ह० साधन' वा अर्थाची व्युत्पत्ति होऊन ते म्हणतात "शम म्ह० मोक्षाचें कारण म्ह० साधन म्हणार्हे तर ते उत्तम नाहा कारण मोक्षाचें साधन शान आहे शम नव्हे वरं शम हें ज्ञानप्राप्तिचें 'कारण' म्ह० साधन म्हणार्हे तर योगारूढ झाले-याचें म्ह० पूर्णावस्थेम पांचलेल्याचेंच हें वर्णन असल्यामुळे त्याला ज्ञानप्राप्ति कमाच्या साधनाचें पूर्वीच झालेली अमते मग 'शम' हें कारण कशाचें? मन्याममगाय दीनाकारान या प्रश्नाचें बाह्यच समाधानकारक उत्तर देता येत नाहा "येथें रहस्यकारांनीं सन्यासमागाय गीका-काराना आपल्या मते निरुत्तर करण्याचा बराच आव मागला आहे, पण तो सर्व व्यर्थ आहे कारण त्यात उपपत्ति बाह्यच नाहा ते म्हणतात—'म मा टाकाकाराना समाधानकारक उत्तर देता येत नाहीं,' पण आह्माला वागें वा, टाकाकाराना प्रस्तुत प्रश्न न करताच त्यांना आपला हा अशा समजून करून घेतला आहे कारण अनेकमागा कोणतीहि टाका तरी काढली तरी निष्कामार्थ्ये याचें उत्तर दिलें आहे मग रहस्यकाराचें त्यानें समाधान का शालें नाहीं? कारण, रहस्यकाराना टाकाकाराचें म्हणों कळें नाहा व ते प्रश्नादि प्रकृ रणाला सोडून करीत आहेत ते कसे? तर पहा—आचार्य म्हणतात—'कमानुष्ठानानें ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होते व ता आस्थावर त्यानेंच पूर्णपणे योगारूढ होण्यासाठीं शम करावा शम म्ह० कर्ममन्याम त्यानें योगारूढत्वाचा पूर्ण परिपार होतो (गी. भा ५.१५ पहा) पण रहस्यकार म्हणतात "मोक्षाचें साधन शान आहे, शम नव्हे" अहो रहस्यकार! आचार्य योगारूढत्वाचें साधन शम आहे असें म्हणतात मोक्षाचें साधन शम-सन्यास आहे, असें म्हणत नाहात मन्याम शानाचें सहजारा साधन आहे, हें कोणाहि कबूल करील रहस्यकार म्हणतात—'पूर्णावस्थेम पांचलेल्याचें हें वर्णन आहे," पण ते बरोबर नाहा कारण, पूर्णावस्थेम पांचलेल्याचें जर हें वर्णन असतें, तर शम हें त्याचें साधन किंवा कारण तरी कशाला पाहिजे? पण मुळात योगारूढ-ताहि शम हें कारण मागितलें आहे त्यामुळे योगारूढ हा मिळ नमुन साधन आहे, हें मिळ होतें ते म्हणतात—'त्यांना ज्ञानप्राप्ति कमाच्या साधनाना पूर्वीच पाल्नी अमते मग शम हें कारण कशाचें? " कमानें आत्मज्ञान होणे शक्य नाहा. ते श्रवण-मन नादिकाच्या योगानेंच होणार! कमानें चित्तशुद्धि होतें, श्रवणादिकाचा योग्यता येत, ध्यानाची योग्यता येते. ती आन्यावर श्रवणादिक व ध्यान निर्विजणें होण्यामागला शम-कर्ममन्याम हेच साधन विहित आहे त्यामुळे 'शम हें कारण कशाचें?' हा प्रश्नच अरपाना आहे असा रहस्यकाराना त्याचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाहा, यात दीनाकाराचा बाह्य दोष नमुन अप्रामाणिक प्रश्न करणाराचाच दोष आहे

रहस्यकार पुढे म्हणतात—'पण मन्याममगायाचा हा अर्थ मोडून देऊन विचार करूं लागें, म्हणजे उत्तरार्थाचा अर्थ करताना पूर्वाध्याताल कर्म हें पद मानिष्यसाम्यानें म्हण मनात येत व मग योगारूढता स्वाध राहिली नमुन तरी लोकमग्रहवाचक वन मुक्त झाल्यामुळे (गी. ३.१०-१९ पहा) ते करायाम शम हें त्याला अना कारण म्ह०

साधन होते असा अर्थ निष्पन्न होतो. ” उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म हे पर
 रहस्यकाराच्या महज मनान येत असेल, कारण त्यांना गीतेंत ध्यानीं मनीं-स्वप्नीं कर्मच
 दिवू लागले आहे व ते कर्म तरी कोणतें ? शास्त्रीय श्रौत-स्मार्त नव्हे, तर लौकिक-विशेषतः
 राजकारण त्यांच्या मनान येत. गीता हे बर्मयोगशास्त्र आहे, अशा त्यांना विप्रतिपादि
 होण्याचें कारणहि तेंच आहे पण इतरांच्या मनात कर्म सहज तर येत नाहाच, पण पुष्कळ
 विचार करूनहि येत नाही कारण ‘आरूढाला कर्म साधन व आरूढाला शम हे साधन’
 असा स्पष्ट विभाग प्रगीत होत असताना विचारें कर्म जर मध्येच मनात येऊ लागले, तर तो
 कर्माचा दोष नसून मनाचा आहे. बरें, उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म सानि-
 ध्यमामर्थांनीं रहस्यकाराच्या मनात आले, असे आपण समजू, पण पूर्वार्धाचा अर्थ करताना
 ‘कर्म हे शमाचें कारण आहे’ असा शमहि जो त्यांच्या मनात आला तो कोणत्या सामर्थांनीं ?
 हा अर्थाची लटपट नव्हे तर काय ? मान्य आचार्यादिकांना बिनाकारण दोष न देता ती
 केला अमर्ता, तर आम्हा तिकडे दुर्लक्षहि केलें असतें. पण आपण जुकाचा अर्थ करून
 शिवाय सन्यासमागां टाकाकार चुकले, असे पदोपदा दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे वेदा-
 न्तशास्त्र व आचार्यांचे भाष्य याबरोबर आज्ञेपाचें निरसन यथामति करणें, हे आनर्धे पवित्र
 कर्तव्य आम्हां ममजतां. या पुढें रहस्यकारांना “योगारूढाला स्वायं राहिला नसला तरी
 लोकमग्रहकारक कर्म भुटत नाहा,” “सिद्धावस्थेन कर्म भुटतात” असा या श्लोकाचा भावार्थ
 नसून .. “कर्मयोग्यानें अग्रेसर कर्म सोडला पाहिजेत असें गीतेंत काठेंहि सांगितलें नाहीं.” इ-
 त्यादि कौळमा जो बारबार उगाळला आहे, तो व्यर्थ असल्यामुळे यापुढें तिकडे दुर्लक्षच क-
 रण्याचें आम्हां ठरविलें आहे. “ प्रथम कर्म शमाचें कारण असतें व मग शम कर्माचें का-
 रण होतें. माधनावस्थेतला कार्य कारणभाव सिद्धावस्थेंत बदलतो ” इत्यादि सर्व गूणणें
 न्यायशास्त्राच्या विरुद्ध, अत एव अग्रास आहे आम्हां रहस्यकाराच्या कर्मयोगासबधीच विन-
 यवगाकडे यापुढें दुर्लक्ष करण्याचें जरी ठरविलें आहे, तरी “ सधि सापटेल तेवें काहा तरी
 कष्टीत गीतेंतील मधत्वाच एगाथा श्लोकाचा सन्यासपर अर्थ लावचें योग्य नव्हे. गीता
 ह्या पुष्कळास दुबाध झाली आहे, त्याचें कारणहि हेच होय. ” असल्या वाक्याकडे दुर्लक्ष
 करता येण शक्य नाहीं गीताशास्त्र मुख्यत्वे करून निवृत्तिपर आहे, ज्ञानप्रधान आहे. गी-
 तेंतील बर्मयोगहि निवृत्तिपर आहे तो ज्ञाननिष्ठेचें अंग आहे. त्यामुळे गीतेंतील प्रतिपादन
 केवळ बर्मयोगपर अमळे वेव्हाच शक्य नाहीं गीताशास्त्रात पक्षपात न करिता अधिकार-
 परत्वे द्विविध निष्ठेचें प्रतिपादन केले आहे. याग्नव बोगनाहि जरी अध्याय घेतला तरी त्यांत
 निवृत्त्युपयोगी प्रवृत्तींचा व निम्बल निवृत्तींचा उपदेश न्यूनाधिकपणें असलाच पाहिजे व
 तो तसा आदिहि त्यामुळे प्रत्येक अध्यायात कर्माधिकारी व ज्ञानाधिकारी पुरुषांना उपदेश
 बारबार प्रसरणेदान उपदेश आल्यास त्यात वाहीन वाक्ये नाहा. आचार्यांनी आपल्या
 भाष्यात तसा विभाग प्रत्येक अध्यायात स्पष्टपणें दाखविण्या आहे. रहस्यकारांना गीतेंत एका
 बर्मयोगावाचून दुसरे काही दिमत नाहीं. त्यामुळे त्यांनाच बारबार शब्दाची ओडाताना
 करून प्रत्येक श्लोक बर्मयोगपर भाषणाची दमदम करावी लागली व त्यामागें ‘कर्माचें शम
 कारण व शमाचें कर्म कारण’ असा व त्याचा कराव्या लागताना गीता भाषार्यांच्या भा-
 ष्यानेच अनिष्टय मुबोध झालेला असून रहस्यकाराच्या व्याख्यानें ती अनिष्टय दुबोध

अवस्थानुं अशक्तस्य एव इत्यर्थः—आरुरुक्षुर्वाचं म्ह० आम्ह होण्याची इच्छा करणाऱ्या-आरुढ न झालेल्या-ध्यानयोगावर अवस्थित होण्यास अशक्त-अनमर्थक असलेल्या, असा याचा भावार्थ—आरुरुक्षोः कस्य—आम्ह होऊं इच्छिताऱ्या कोणाचें ? —मुनेः—कर्मफलसंन्यासिनः इत्यर्थः—मुनींचें म्ह० कर्मफलाचा संन्यास करणाऱ्या कर्मी गृहस्थाचें—किं आरुरुक्षोः—कशावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनींचें—योगं—योगावर आम्ह होऊं इच्छिताऱ्या मुनींचें—कर्म कारणं—साधनं उच्यते—कर्म कारण म्ह० साधन सांगितलें जातें. [चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असलेल्या मुनींला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, येथील 'मुनि-' शब्द कर्मानुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थाला उद्देशून तो आरुरुक्षु असण्यामुळे पुढें मुनि होईलच, अशा भावनेनें जोडला आहे. त्यासाठीच आचार्यांनीं मुनि म्ह० कर्मफलसंन्यासी असें भाष्यात व्याख्यान केलें आहे. तें प्रकरणाच्या सर्वथा धरून आहे.]—पुनः योगारूढस्य तस्य एव शमः—पण पुढें योगारूढ झालेल्या त्या कर्मी गृहस्थाचेंच शम म्ह०—उपशमः—सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं—योगारूढत्वस्य साधनं उच्यते इत्यर्थः—शम—उपशम म्ह० सर्व कर्मांपासून निवृत्ति हेंच एक कारण म्ह० योगारूढत्वाचें साधन सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ. [सर्व व्यापार सोडणें, या स्वरूपाचा उपशम हेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्याचें साधन कसें तें अधिक स्पष्ट करून सांगतात]—यावत् यावत् कर्मभ्यः उपरमते तावत् तावत् निरायासस्य जितेंद्रियस्य चित्तं समार्धीयते—माघक जो जो कर्मांपासून उपरम पावतो तो तो आयासरहित व जितेंद्रिय झालेल्या त्याचे चित्त समाहित होतें. तो जसा जसा कर्म सोडतो, तसा तसा निरायास, जितेंद्रिय व शांतचित्त होत जातो—तथा सति सः श्रद्धेति योगारूढः भवति—आणि तसे झालें असता तो श्रद्धेन योगारूढ होतो. [सर्व कर्मांचा निवृत्ति झाली अमता त्याला आयास मुळींच होत नाही. त्यामुळे सर्व इंद्रियें स्वार्थान होतात. चित्तसमाधान होतें व चित्तममाधान होताच योगारूढत्व सिद्ध होते. आतां सर्व कर्मांचा उपरम हेंच पुरयार्थाचें साधन आहे, याविषयी पुराणाची संमति दाखवितात]—च व्यासेन तथा उक्तं—आणि व्यासानां तमे म्हटलें आहे. (तें काय?)—यथा एकता समता च सत्यता शीलं स्थितिः श्रद्धा निधानं आर्जवं च ततः ततः क्रियाभ्यः उपरमः एतादृशं ब्राह्मणस्य चित्तं न अस्ति—एकता म्ह० सर्व भूतानध्ये वस्तुन. अद्वैतभाव आहे, अमे ज्ञान, समता—त्या भूतानध्ये वैषम्य जरी दिसले तरी ते आपाधिक आहे, त्यातील आमनस्त्व निमिषोप आदे, अर्गा भावना, गयना—भूतांचेच हितवचन, शील—स्वभावमंपाणि, स्थिति—स्थायी, श्रद्धा निधान—अहिमा, आर्जवं—मरुतपणा, व सर्व निर्यापामून उपरति हें सर्व जमें आहे, तमे ब्राह्मणाचे दुतरे शाश्वत आहे. त्यानं वेदान्तमिदं, व्याकरणाचे निवम, न्याय व अनुभव यांचा चारसर नमिष वेत्ता आहे. गोशरहस्याने पुढक हवारीं शेकांनीं मंथरी देखि आहे, एता त्याचा अवरोध निर्वा मागवचानाना शाश्वत अमेळ तें हरि ज्ञाने !

वित्तं म्ह० पुरुषार्थेचे साधन नाहा —इति—असे भारतात श्रीव्यासवचन आहे [अर्थात् योगारूढ होण्यासाठी सर्वकर्मसंन्यासरूप शमच केला पाहिजे ध्यान करण्याचे सामर्थ्य येईपर्यंत निष्काम कर्मानुष्ठान व ते आचार्यवर कर्मत्याग, ही कर्मानुष्ठानाची व कर्मत्यागाची मर्यादा पार म्हत्वाची आहे] ३.

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—यदा—हि—जेव्हा योगी—इन्द्रियार्थेषु—विषयामध्ये—न अनुप-
ज्जते—आसक्त होत नाहा, त्याचप्रमाणे—कर्मसु—नित्य नैमित्तिकादि कर्मांमध्ये—
(न अनुपज्जते—)आसक्त होत नाही—सर्वसंकल्पसंन्यासी—सर्व संकल्पांचा
संन्यास करतो—तदा—तेव्हा—योगारूढ.—योगारूढ—उच्यते—बघला जातो ५

अभेदांनी कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदा समाधीयमानावित्तो योगी इन्द्रि-
यार्थेष्विन्द्रियाणामर्थां शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रति-
पिदेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जतेऽनुपज्ज कर्तव्यताबुद्धि न करोतीत्यर्थ । सर्वसं-
कल्पसंन्यासी सर्वाम्भस्वल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्मन्यसितु शीलमस्येति सर्वसंकल्-
पसंन्यासी योगारूढ प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तास्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्या-
सीति वचनासर्वांश्च कामांस्तर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थ । संकल्पमूला हि सर्वे
कामा—“संकल्पमूल कामो वै यज्ञा संकल्पसंभवा । काम जानामि ते मूल संक-
त्पास्य हि जायसे ॥ न त्वा संकल्पमिष्यामि तेन मे न भविष्यसि” इत्यादिस्मृते ॥

भाष्यार्थ—(योगप्राप्ताचे कारण—साधन सांगितल्यानंतर त्याच्या प्राप्तीचा काल
दाखविण्यासाठी आचार्य पुढाऱ्या श्लोकाला अवतरण देतात—)—अथ इदानीं कदा
योगारूढ भवति इति उच्यते—आता अगोदर योगारूढ केव्हा होतो ते ‘यदा हि’
या श्लोकाने सांगितले जाते—यदा समाधीयमानावित्त—योगी हि—ज्या समाधाना-
वस्थेत, ज्याचे चित्त समाहित केले जात आहे असा योगी—इन्द्रियार्थेषु—इन्द्रियाणां
अर्थां शब्दादयः तेषु इन्द्रियार्थेषु—इन्द्रियार्थामध्ये—शब्दाचे अर्थ म्ह० शब्दादि
विषय, त्या इन्द्रियांभान—च नित्य नैमित्तिक काम्य प्रतिपिदेषु कर्मसु—आणि
नित्य, नैमित्तिक, काम्य व प्रतिपिद कर्मांमध्ये—प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुप-
ज्जते—प्रयोजनाचा अभाव आहे, त्यात काही प्रयोजन नाही, असा बुद्धीने अनुप-
ज्जत नाही—अनुपज्ज—कर्तव्यताबुद्धि न करोति इत्यर्थ—अनुपज्ज म्ह० कर्त-
व्यताबुद्धि करत नाहा, असा भाषाव्य [शब्दादि विषय व नित्य-नैमित्तिकादि कर्म
यात्रिपयांची आसक्ति योगारोहणाच्या प्रतिबंध करत असते म्हणून तिचा अभाव हा
योगारोहणाचा उपाय आहे, हे प्राग्गद आह, असे भाष्यांतील ‘हि’—शब्दाने सुचविले
आहे मग सर्वत्रादि तमेच योगारोहणाच्या प्रतिबंध करत असतात, या आशयाने

‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ यातील विवाक्षित अर्थ सांगतात—]—सर्वसंकल्पसंन्यासी—इदामुनार्थकामहेतून् सर्वान् संकल्पान् संन्यसितुं शील अस्य इति सर्व-संकल्पसंन्यासी—एटिक् व पारलौकिक विषयाविषयांच्या कामाना कारण होणारे सर्व संकल्प सोडण्याच याचें शील आहे म्हणून सर्वसंकल्पसंन्यासी—तदा—तस्मिन् काले योगारूढः—प्राप्तयोगः इति एतत् उच्यते—त्यावेळी योगारूढ म्ह० ज्याला योग प्राप्त झाला आहे, असा याचा भावार्थ, म्हटला जातो [ज्यावेळी किंवा ज्या अवस्थेत सायन शब्दादिविषयामध्ये व नित्य नैमित्तिकादि कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही, विषय मला अवश्य भोगले पाहिजेत व हा कर्म मला अवश्य केला पाहिजेत, अशा दृष्टि धरीत नाही आणि ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांचे सर्व संकल्प सोडतो, नुस्तें सोडतो, इतकेंच नव्हे, तर ते सोडणे—सकल्प न करण हा ज्याचा स्वभावच बनून जातो, त्यावेळी किंवा त्या अवस्थेत तो योगारूढ म्हटला जातो संकल्पाचाच त्याग केल्यावर विषय व कर्म याचा त्याग अनायासान होतो कारण मूळच उपटून टाकल्यावर कार्याची निवृत्ति होण्यासाठी निराळा यत्न करावा लागत नाही]—‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ इति यचनात् सर्वान् च कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेत् इत्यर्थ—‘सर्व-संकल्पसंन्यासी’ अस यचन असल्यामुळे सर्व काम व सर्व कर्म याचा संन्यास करावा,

१ पां रहस्यकार ह्या शेंकटाला असे असकळ अवरण देतात—“योगारूढानं कर्म केनो पाहिजेत, हाच अर्थ पुढील शेंकटातील व्याख्येवरूनहि—वक्त होते” पण वस्तुतः माथील योगारूढ वेगळा म्हणून जातो, तेच या शेंकटात मागितल आहे म्हणजे त्याचें लक्षणच यात मागितलें आहे ‘विषयामध्ये व कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही व सर्व संकल्पांचा संन्यास करणें, हे ज्याचें गाल—स्वभावच बनून गेला आहे त्याला योगारूढ म्हणें जातें,’ असा या शेंकटाचा सारा अर्थ आहे यावरून ‘योगारूढानं कर्म केनो पाहिजेत’ हा अर्थ स्पष्ट होत नाही पण रह-स्यकारांना तो अर्थ तर त्यातून न्यक्त करून दाखवावयाचा आहे, म्हणून ते ‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ याचा अर्थ—“सर्व संकल्पांचा म्ह० काम्यबुद्धिरूप पलायनाचा (साक्षात् कर्मांचा नव्हे) संन्यास करणें” असा अर्थितान पण सर्व संकल्प म्ह० काम्यबुद्धिरूप पलायनाचा हा अर्थ त्यांनी आपणा कोटून’ याच अध्यायाच्या दुसऱ्या शेंकटाने ‘अमन्यस्ममक-प’ असा जो पद आहे त्याचाहि त्यांनी असाच अर्थ केला आहे पण संकल्पांचा हा अर्थ बराबर नाही कारण संकल्प हे कामाचेंहि कारण आहे संकल्प म्ह० अवळ अवळ गिनतच विषयादि-कांन संकल्प केव्हांने काम-स्माविषयो इच्छा होत, कामांमुळे कर्मप्रवृत्ति होत, कर्मप्रवृत्तीमुळे काम्यबुद्धि म्ह० पलायना असा याचा परंपरा आहे पण रहस्यकारांना संकल्प म्हणजेच काम्यबुद्धि—पलायना असा अर्थ ठावून मिला आहे पण त्यावेळी शेंकटाचा यादिव संन्यासमा-ग-पाच्या टोकरेंत नाही तर नाही निगन ग-तेच्या याच अध्यायाच्या २४ व्या शेंकटा-कडे गरी परंपराचें होतें म्हणजे संकल्प कामांचे कारण आहे, हे त्याच्या पदानात आनं-अमते कारण व संकल्पप्रवृत्ती कामान् त्यजतां मवान् अनेकन’ म्ह० ‘संकल्पापासून परतत होणाऱ्या सर्व कामांचा निरोध त्याम करून’ असे ठेवें म्हण म्हणें असे याचासोना सर्वसंन्यासाविषयां जाण्यास सविस्तर लिहि आहे संकल्प हेच

असा याचा भावार्थ — हि सर्वे कामा संकल्पमूलाः—कारण सर्व काम सकल्पमूल आहेत (सर्व कामाचे मूल सकल्प आहे सकल्पत्यागाविषया प्रमाण—) —‘कामः संकल्पमूलः वै’—काम सकल्पमूल आहे, हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे —‘यज्ञा संकल्पसंभवाः’ यज्ञ सन्तपापासून सभवतात —‘हे काम ते मूलं जानामि’ —हे कामा, मा तुझ मूल जाणतो —‘त्व हि संकल्पात् जायसे’—तू संकल्पापासून होतोस.—‘त्वां न संकल्पयिष्यामि’—तुझ्याविषया मी संकल्पच करणार नाही —‘तेन मे न भविष्यसि’ इत्यादि स्मृते —म्हणजे माझ्या मनात तू उत्पन्नच होणार नाहीस, इत्यादि स्मृति याविषयी प्रमाण आहे

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यास सिद्धो भवति “स यथाकामो भवति तत्कृतुं भवति यत्कृतुं भवति तत्कर्म कुरुते” इत्यादि धृतिभयो ‘यथाद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ इत्यादि स्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंस्कारसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्त । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति घटनात्मकान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व संकल्पाचा अभाव झाला असता कामाच्या अभावाप्रमाणे कर्माचाहि अभाव सिद्धच आहे पण कर्म हे कामाच कार्य असल्यामुळे कामाच्या निवृत्तीमुळेहि कर्माची निवृत्ति होते, अस सांगतात—) —च सर्वकामपरित्यागे सर्वकर्म संन्यासः सिद्धः भवति—आणि सर्व कामाचा परित्याग केला असता सर्वकर्मांचा संन्यास आपोआप सिद्ध होतो (कर्म हे कामाचे कार्य आहे, याविषया धृति स्मृतिप्रमाण—) —‘स. यथाकामः भवति तत्कृतुं भवति’—स्वहृत्पाला न जाणणारा पुरुष ज्या फलाच्या इच्छेने युक्त असतो त्याचे साधन आप-याला आचरिले पाहिजे,

सर्व प्रवृत्तींचे निमित्त अमर्यादमुळे मक्कलत्याग केल्यावर मनुष्य धोडी मुळा हाल चाल करू शकत नाही, असा अनुभव बघिला आहे व येथे ‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ असे म्हटले आहे तेव्हा सर्व संकल्प टाकल्यावर योगारूढाच्या हातून कर्म वशी घडणार ? पण सर्वसंकल्प टाकल्यावर कर्म सभवतात वा नाही, याचा विचार करतो कोण ? तसेच ‘सर्वान् कामान् विहाय’ ३ ७१ ‘संकल्पप्रभवान् भवान् कामान् अदोषेण त्यक्त्वा’ ६ २४ इत्यादि वचनांती ‘सर्वे, अदोषेण’ इत्यादि शब्दावटे तरी पाहतो कोण ? सर्वसंकल्प, सर्वकाम निशेष टाकूनहि कर्म वेगळी पाहिजेत, असे नुसते बोलायला कोणती हरकत आहे ? मग सर्वसंकल्पसंन्यास विवा सर्वसंकल्पजन्य कामांचा निशेष त्याग बोलणाराचे तोंड काढा परीत नाही, मग वाटेल ते बोलायला व हजे त लिहावयास कमी वा जास्त ? अज्ञातपण हा सर्व प्रकार आहे बघी योगारूढ अमो, योगी अमो, रिषभप्रथ अमो, गुणगीत अमो, शाननिष्ठ अमो की सर्वसंकल्पसंन्यासी अमो, त्याने मरपयन सामारिक कर्म वेगळे पाहिजेत, हा जुलूम मीगेच्या आहून रहस्यकारांना मर्वावर करावयास आहे व त्यामाठा त्यांनी शून्य, त्याचे प्रसिद्ध अर्थ, शून्यता, अशून्यता, न्याय, शास्त्र इत्यादि वना-शांत पारशा सर्वा वेगळी दिशेन गरी-शिवाय त्यांचे हे कर्म कोणते, तर मागे, पोरने, पणकरिजेन पण बघी ! अमो,

अशी बुद्धि धारण करतो. [कतु म्हणजे निश्चय. तत्कतु होतो म्ह० त्या फलसाधनाच्या अनुष्ठानान्विषया तो निश्चय करतो.] आणि—‘ यत्कतुः भवति तत् कर्म कुरुते’ इत्यादि श्रुतिभ्यः—ज्या निश्चयाने युक्त असतो ते कर्म करतो, इत्यादि श्रुति आहेत. [म्ह० जे साधन आपल्याला केले पाहिजे, अशी त्याची भावना होते तेच कर्म तो वाढेरहि करतो. याप्रमाणे कर्म कामाच्या अधीन आहे, असे श्रुतीने सांगितले आहे.]—च ‘ जन्तुः यत् यत् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितं ’ इत्यादिस्मृतिभ्यः—आणि प्राणी जे जे कर्म करतो, ते ते कामाचे चेष्टित—कामाच्या परिणाम आहे, इत्यादि स्मृतिवचनेहि आहेत. [कर्म कामापासून—विषयेच्छेपासून होतें, ही गोष्ट अन्वय-व्यतिरेकसिद्ध आहे, हे मुचविष्णासाठा स्मृतिवचनात ‘ हि ’ हा शब्द आहे.]—न्यायात् च—आणि न्यायानेहि तेंच ठरतें. (तो न्यायच दाखवितात—) —सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुं अपि न हि शक्तः—सर्व संकल्पाच्या त्याग केवावर कोणी नुस्ते संदम—हालचाल करण्यासहि समर्थ नसतो, हे मुपुष्य-वस्थेत वगैरे प्रसिद्धच आहे. [संकल्पाच्या अभावां प्राणी नुस्ते हालचाल—इकडचा हात तिकडे करण्यासहि जर समर्थ नसतो तर संकल्पाच्या अभावां तो निवृत्ति-नैमित्तिकादि कर्म कशा करणार ? तीं तर दूरच राहिलीं, हें सांगण्यासाठी भाषात ‘ अपि ’ हा शब्द योजला आहे. असो; याप्रमाणे श्रुति-स्मृति-न्यायाने सिद्ध झाले-या अर्थाचा उपमंहार करतात—]—तस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासी इति वचनात् सर्वान् कामान् च सर्वाणि कर्माणि भगवान् त्याजयति—म्हणून ‘ सर्वसंकल्पसंन्यासी ’ या वचनावरून सर्व काम व सर्व कर्म याचा त्याग भगवान् करवात आहेत. ४.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

अन्वयार्थ—आत्मना—आत्म्याने—आत्मानं—आत्म्याम—उद्धरेत्—उद्धरे, संमारागारातून वर काढावे—आत्मानं—आत्म्याला—न अवसादयेत्—अधोगतीस पांचवूनये. —हि—कारण—आत्मा एव—स्वतः—आत्माच—आत्मनः—आपला—आत्म्याचा—बन्धुः—बंधु आहे व—आत्मा एव—आत्माच—आपणच—आत्मनः—आत्म्याचा—आपला—रिपुः—शत्रु आहे. ५.

यदैव योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनो बंधुना भवति संमारादनर्थजातादत—उद्धरे-संमारासागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्ध्वे हरेदुद्धरेयोगारूढनामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मनमवसादयेत्संमारादयोरुपायो नयेच्छाद्यो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्वन्धुः संमारादयोरुपायो भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव रतेहादिवन्धनायतनन्यासमाशुचमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्वाऽऽत्मनोऽऽत्मा । बाह्यः शत्रुः सांख्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपु-रात्मन इति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(आता योगारूढ झाल्याने काय होते ते सांगतात—)**—यदा एव**
योगारूढः तदा तेन आत्मा आत्मना अनर्थज्ञातात् संसारात् उद्धृतः
भवति—ज्यावेळी याप्रमाणे साधक योगारूढ होतो, तेव्हा त्याने आत्मा आत्म्याच्या-
यागान सर्व अनर्थरूप अशा संसारातून वर काढला आहे, असे होतें,—**अतः—**म्हणून
—उद्धरेत्—संसारसागरे निमग्नं आत्मानं आत्मना ततः उत्-ऊर्ध्वं हरेत्—
उद्धरेत्—योगारूढतां अपादयेत् इत्यर्थः—उद्धार करावा. म्ह० संसारसागरात
बुडालेल्या आत्म्याला आत्म्यानेच त्यातून (उत्-) वर (हरेत्-) हरण करावें.
योगारूढतेला पांचबायें, त्याला योगारूढ करावें, असा याचा भावार्थ.—**आत्मानं न**
अवसादयेत्—न अधः नयेत्—न अधः गमयेत्—आत्म्याला अवसन्न—नष्ट करूं नये.
त्याला अधोगतीला नेऊं नये. त्याला खाली पांचवूं नये. [त्याचा अधःपात होईल असें
करूं नये. दृष्ट व अदृष्ट उपायाना योगारोहण अवश्य करावें, हें सांगण्यासाठी योगारो-
हण हा मुक्तीचा हेतु आहे व त्याच्या उत्कृष्ट अवस्था अधःपाताचें निमित्त आहे, असें येथें
सांगितलें आहे. आत्म्याला योगारूढ करणें हाच संसारसागरातून त्याचा उद्धार आहे व
तसे न करणें हाच अधःपात आहे. योगप्राप्तीविषयी अनास्था केव्हाच करूं नये, योग-
प्राप्तीच्या उपायाचें—निष्काम कर्मांचे अनुष्ठान केल्यास योग सिद्ध होत नाही. यो-
गाच्या अभावां संसाराचा परिहार होऊं शकत नाही. त्यामुळे आत्म्याला अधोगतीला
नेल्यासारखें होतें. अहोपण, संसारसागरात निमग्न झालेल्या आत्म्याचा उद्धार त्याचा
बंधु करील, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात—]**—हि—यस्मात् आत्मा एव आ-**
त्मनः बन्धुः—कारण आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे.—**अन्यः कश्चित् बन्धुः न**
अस्ति यः संसारमुक्तये भवति—दुसरा कोणी बंधु नाही की, जो संसारातून मुक्त
करील.—**बन्धुः अपि तावत् मोक्षं प्रति प्रतिकूलः एव—**बंधुहि दरोखर मो-
क्षाला प्रतिकूलच असतो—**स्नेहादियन्धनायतनत्वात्—**कारण बंधु-आप्त वर्गरे
हे सर्व स्नेहादि बंधनाचा स्थाने आहेत. [स्त्री-पुत्र-मित्र-आप्त वर्गरे प्रीति, अनुकूल वर्तन
इत्यादिकांच्या योगानें मोक्षाला विघ्न करत असतात.]—**तस्मात् 'आत्मैव हि**
आत्मनो बंधुः' इति अधधारणं युक्तं एव—म्हणून आत्माच आत्म्याचा बंधु
आहे, असें जें अवधारण—निश्चय केला आहे तो युक्तच आहे—**आत्मा एव रिपुः-**
शत्रुः—य आत्माच (आत्म्याचा) रिपु-शत्रु आहे (अहोपण, अपकार करणारा शत्रु
आत्म्यातून निराळा असतो, हे प्रसिद्ध आहे । उत्तर—)**—यः अन्यः अपकारी—याहाः**
शत्रुः सः अपि आत्मप्रयुक्तः एव—जो दुसरा उपकार करणारा वाय्व शत्रु असतो
तोहि आत्मप्रयुक्तच आहे. [त्याचेंहि प्रत्यक्ष सिद्ध अप्रत्यक्ष कारण आपणच असतो.]
—इति 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति युक्तं एव अधधारण—त्यामुळे 'आ-
त्माच आत्म्याचा शत्रु' हे अवधारण युक्तच आहे. ५.

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या पुरूपाने—आत्मा एव—शरीरेंद्रियसमुदायच—आत्मना—स्वत—जितः—जिंकलेला असतो—तस्य आत्मनः—त्याचा म्हणजे स्वत चा—आत्मा—आत्मा—बधुः—हितकर्ता आहे.—तु—परंतु—अनात्मनः—ज्याने शरीरेंद्रियांना जिंकलेले नसते, त्या अनात्म्याचा—आत्मा एव—आत्माच—शत्रुघत—शत्रूप्रमाणे—शत्रुत्वे—शत्रुत्व करण्यामध्ये—घर्तेत—तत्पर राहतो. ६

आत्मैव बन्धुरात्मन रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किलक्षण आत्मनो बन्धुः किलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनाऽऽत्मन जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे घर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे घर्तेतैत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव बन्धुः आत्मा एव रिपुः आत्मनः इति उक्तं—आत्माच बंधु व आत्माच आत्म्याचा रिपु असें वर सांगितले—तत्र किलक्षण. आत्मनः बन्धुः किलक्षणः वा आत्मनः रिपु इति उच्यते—त्यापैकी कोणत्या स्वत्पाचा आत्मा आत्म्याचा बंधु व कोणत्या स्वत्पाचा आत्मा आत्म्याचा शत्रु आहे ते 'बंधुरात्मा' या श्लोकाने सांगितले जाते—'बधुः आत्मा आत्मनः तस्य'—(म्हणजे)—तस्य आत्मनः सः आत्मा बंधु—त्या आत्म्याचा तो आत्मा बंधु आहे. (तो कोणता ? उत्तर—)—येन आत्मना आत्मा एव जितः—ज्या आत्म्याने आत्माच जिंकला आहे—आत्मा—कार्यकरणसंघातः येन वशीकृतः—जितेन्द्रियः इत्यर्थः—आत्मा म्ह. शरीरेंद्रियसंघात ज्याने वश केलेला आहे, जो जितेन्द्रिय आहे, असा याचा भावार्थ. [ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या अधीन ठेवले आहे, तो जितेन्द्रिय आत्मा त्या आत्म्याचा बंधु आहे. कारण ज्याने शरीरेंद्रियसमूहाला आपल्या स्वार्थाने ठेवले त्याच्या चित्तात विक्षेपाचा अभाव असतो त्यामुळे त्याच्या चित्ताचे समाधान समवत म्हणून तो आत्म्याचा बंधु म्ह. हितकर्ता होतो.]—तु अनात्मनः अजितात्मनः शत्रुत्वे—शत्रुभावे आत्मा एव शत्रुवन् घर्तेत—पण अनात्म्याच्या म्ह. ज्याने आपल्या शरीरेंद्रियसंघाताला स्वार्थाने ठेवले नाही, त्याच्या शत्रुत्वात—शत्रुभावात आत्माच शत्रूप्रमाणे वर्तन करील—यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे घर्तेत इत्यर्थः—जसा अनात्मा—बाह्य शत्रु आत्म्याला अपकार करणारा असतो, तसा आत्माच आत्म्याच्या अपकारामध्ये तत्पर राहील. [पण ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या स्वार्थाने ठेवलेले नसते त्याच्या चित्तात पुन विक्षेप होतो त्यामुळे आत्म्यामध्ये चित्ताचे समाधान संभवत नाही, म्हणून अजितेन्द्रिय आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु आहे. कारण तो प्रसिद्ध बाह्य शत्रूप्रमाणे आपल्यालाच अपकार करतो नीलकंठ—'आत्मा' म्ह. मन, 'आत्मना' म्ह. मनसा, मनाने 'अनात्मन'—ज्याने आपले चित्त स्वार्थाने ठेवलेले नाही, असा अर्थ करितात. मधुसूदनसरस्वती—'आत्मा' म्ह. शरीरेंद्रियसंघात—देह, 'आत्मना'—

विवेकयुक्त मनानें, 'आत्मन'—स्वतः चा—आत्म्याचा, असा करितात भाष्योत्कर्षदीपिकाकार—'आत्मन'—जीवाचा, 'आत्मा'—अन्तःकरण हाच बघु 'आत्मना'—अन्तःकरणानें, 'आत्मा'—शरीरेंद्रियसमूह, असा करितात शंकरानन्द—येन 'आत्मना'—ज्या विवेकवैराग्ययुक्त आत्म्यान 'आत्मा'—शरीरेंद्रियसंघात जिकलेला असतो 'तस्य आत्मन'—त्या ससारी आत्म्याचा तो विवेकी आत्मा बघु आहे, इत्यादि करितात मध्वाचार्य—आत्मा म्ह० मन, आत्मन म्ह० जीवाचा, आत्मना म्ह० मनानें, आत्मान—जीवाला, आत्मा एव म्ह० मन इत्यादि अर्थ करितात ते म्हणतात—“ जीवाचा शत्रु व मित्र मनच आहे ” रामानुजाचार्य—“ येन—ज्या पुरुषान, आत्मना—स्वतः च, आत्मा एव—आपले मन जिकल त्याचें आत्मा—त मनच बघु आहे ” इत्यादि म्हणतात ज्ञानेश्वरमहाराज—“ अहंकार सोडल्यावर आपणच आपला बघु होतो, व अहंकार ठेवल्यास कौशकार कीटाप्रमाणें आपणच आपला शत्रु होतो ” इत्यादि म्हणतात तथापि या सर्व टीकाकारांचा 'अनासक्त मनान ससाराची निवृत्ति करावी' हा एकच आशय आहे ६]

जितात्मन. प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

अन्यार्थ—जितात्मन—ज्यान शरीरेंद्रियादि संघाताला जिकल आहे व त्या मुळे—प्रशान्तस्य—ज्याचें अंतःकरण अत्यंत प्रसन्न झाल आहे अशा परमार्थ सन्यायाचा—परमात्मा—साक्षी चिद्रूप आत्मा—समाहित.—साक्षात् आत्मभावानें राहतो त्याचप्रमाण—शीतोष्णसुखदुःखेषु—शत-उष्ण सुख दुःख इत्यादि द्विधाच्या वेळीं—तथा—तसच—मानापमानयोः.—मान व अपमान झाल्यावेळीं सम असावें ७

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्यासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादारमभावेन वर्तते इत्यर्थः । किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—शरीरेंद्रियसंघाताला ज्यानें जिकल आहे, त्याचा आत्माच बघु कसा तें—'जितात्मन ०' इति—'जितात्मन ०' या श्लोकानें सांगतात—जितात्मनः—कार्यकरणादिसंघात. आत्मा जितः येन स. जितात्मा तस्य जितात्मनः—शरीरेंद्रियाचा संघात हाच आत्मा, त्याला ज्यान जिवलें आहे तो जितात्मा होय त्या जितात्म्याचा—प्रशान्तस्य—प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्यासिनः—प्रशान्तात्म्याचा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण प्रसन्न—स्वस्थ आहे, अशा असलेल्या सन्यायाचा—परमात्मा समाहित.—साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थः—परमात्मा समाहित असतो—मागून आत्मभावानें असतो, असा भावार्थ [ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिकल आहे व ज्याच वित्त प्रसन्न आहे अशा सन्यायाच्या आत्मभावानें परमात्मा राहतो म्ह० चित्तातीत विशेष त्याला प्रारवार शाकून टाकात नाहीत, त्यामुळे तो

त्याच्या चित्तांत निरंतर प्रकट होणे. साक्षात् आत्मरूपाने अनुभवास येतो.]—किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः—पूजापरिभवयोः (समः स्यात्)—इतकेंच नव्हे तर शीतोष्ण, सुखदुःख यामध्ये, आणि मान व अपमान म्ह० पूजा व परिभव—तिरस्कार यामध्ये तो सम असतो. [म्हणजे शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान यांच्या योगाने तो तत्त्वज्ञानापासून टळविला जात नाही.] ७.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदांच्या अर्थाचे ज्ञान व त्यांचा सचाच अनुभव घेणे, हे विज्ञान, याच्यायोगाने ज्याचे चित्त अन्तःकरण तृप्त झाले आहे, त्यामुळे जो—कूटस्थः—अप्रकम्प्य, मनात न डगमगणारा व—विजितेन्द्रियः—जितेंद्रिय होतो—समलोष्टाश्मकाञ्चनः—ज्याला मातीचे डंकूळ, दगड व सोने हीं सम शाली आहेत अशा—योगी—योग्याला—विरकाला—युक्तः—योगारूढ—समाहित—इति—असे—उच्यते—म्हटले जाते. ८.

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थाणां परिज्ञानं, विज्ञानं ॥ शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं साम्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संज्ञातालंप्रत्यय आस्नाञ्ज्.करणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

माध्यार्थ—‘ज्ञान०’ इति—चित्तसमाधान हेंच विशिष्ट फल जर इष्ट असेल, तर कशा प्रकारच्या व्याला समाहित म्हटले जाते ते ‘ज्ञानविज्ञान०’ या श्लोकाने सांगतात—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थाणां परिज्ञानं—ज्ञान व

१ या श्लोकावरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात—“गीतेत अद्वैत मन प्रतिपादिलेले नवून विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्ध द्वैतच गातेस घाळ आहे, असें ज्याचे म्हणणे आहे ते परमात्मा असें एक पद न घेता ‘पर’ आणि ‘आत्मा’ अशा दोन पदे करून ‘पर’ हे ‘समाहितः’ याचे क्रियाविशेषण समजतात. हा अर्थ द्रिष्ट आहे. परंतु या उदाहरणावरून माप्रशयिक टीकाकार आपल्या मतप्रमाणें गातेची कशी ओढाताण करत असतात हे रक्षित येईल.” या पूर्वीहि रहस्यकारांनीं देवी माप्रशयिकांच्या ओढाताणीचीं ११२ उदाहरणे दिली आहेत. पण त्यावरून सर्वच टीकाकार ‘एका भाळेचे मणी’ असे समजणे सुद्धाच होव. स्वतः रहस्यकारांनीं हि कर्मयोगासाठी पदोपरी ओढाताण केला आहे. तिचीं अनेक उदाहरणे आम्हां वर दामविनी आहेत व पुढेहि दाखवू. सर्वांपेक्षा बरी ओढाताण करून गातेचा अतिशय संयुक्ति असें म्हणता तीं कथाचार्यांनींच केले आहे, अशा आपची प्रमाणिक समजून आहे.

विज्ञान यांनी ज्यांचे अन्त करण तृप्त झाले आहे तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञान म्हणजे आत्मा, अनात्मा इत्यादि शास्त्रोच पदार्थांचे परिज्ञान म्ह० परोक्षज्ञान—तु विज्ञानं शास्त्रतः ज्ञातानां तथा एव स्थानुभवकरणं—आणि विज्ञान म्ह० शास्त्रावस्थे ज्ञात झालेल्या पदार्थांचे तमोच स्थानुभवकरण—शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाण आत्मादि पदार्थांचा साक्षात् अनुभव घेणे,—ताभ्यां-ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्त -सजात अल-प्रत्यय आत्मा-अन्त-करण यस्य स. ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—त्या ज्ञान विज्ञानाच्या योगाने ज्याचा आत्मा म्ह० अन्त करण तृप्त झाले आहे, ज्याला आता 'पुने' असा प्रत्यय आला आहे, पूर्ण वैराग्य प्राप्त झाले आहे, तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा,—कूटस्थ-अप्रकम्प्य भवति इत्यर्थः—कूटस्थ निर्विकार होतो, असा याचा भावार्थ —च विजितेन्द्रिय —आणि जितेंद्रिय होतो —य ईदृश. स युक्त-समाहित इति उच्यते—जो अशा प्रकारचा असतो तो युक्त-समाहित असे म्हणला जातो [ज्याचे अन्त करण ज्ञान विज्ञानांनी तृप्त झाले आहे, त्यामुळे ज्याच्या मनात हर्ष-विपाद-काम क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होत नाहीत, ज्याने इन्द्रियें जिंकली आहेत, अशा योग्याला युक्त-समाहित म्हणतात.]—स योगी समलोष्टाश्मकाच्चन-लोष्ट-अश्मकांचनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाच्चन —तो योगी सम लोष्टाश्मकाच्चन असतो ज्याला मातीचे टक्क, दगड व सोन ही एकसारखीच आहेत तो समलोष्टाश्मकाच्चन होय [हे सर्व धर्म परमहंसपरिव्राजकाच्या ठिकाणाच समवतात कर्मयोगा गृहस्थाचे ठिकाणी संभवत नाहीत अस अमृतानाहि येथील योगी म्हणजे कर्मयोगा असे म्हणण सर्वथा अयोग्य आहे] <

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अन्यार्थः—सुहृत् मित्र अरि-उदासीन मध्यस्थ-द्वेष्य बन्धुषु —प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा सुहृद्, स्नेहा, शत्रु, कोणत्याहि पक्षाचा अभिनिवेश न धरणाऱा उदासीन दोन्ही परस्पर विरुद्ध पक्षाच हित इच्छिणारा मध्यस्थ, अप्रिय असलेला, व सर्वथा या सर्वांतील—साधुषु—शास्त्रानुसार वर्तून करणारे—अपि च—आणि ह्याचप्रमाण—पापेषु—शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे यामध्ये—समबुद्धि—समान बुद्धि ठेवणारा, त्या सर्वांकडे समान दृष्टीन पाहणारा—विशिष्यते—उत्तम होय

किंच—सुहृदित्यादिश्लोकार्थमेक पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता । मित्र स्नेहवान् । अरि शत्रु । उदासीनो न कस्यचित्पक्ष भजते । मध्यस्थो यो विरुद्धयोरभयोहितैरी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रिय । बन्धु सर्वबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिनिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः क किर्मैतन्म्याशृतबुद्धिरित्यर्थ । विशिष्यते-विमुष्यते इति वा पाठान्तरम् । योगाददानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—(योगास्टाचे प्रशस्तत्व मानून) योगाचे दुसरें अंग 'सुहृद्' इत्यादि श्लोकांचें दाखवितात—**सुहृदित्यादिश्लोकार्थं एकं पदं—**'सुहृद्' इत्यादि ॥ श्लोकांचें पाहिले अर्थ हें एकच सामासिक पद आहे.—**सुहृद् इति प्रत्युपकारं** अनपेक्ष्य उपकर्ता—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा, —**मित्रं—स्नेहयान्—मित्र** म्ह० स्नेहवान्—प्रेम करणारा,—**अरिः—शत्रुः—अरि** म्ह० शत्रु—परोक्ष उपकार करणारा,—**उदासीनः—न कस्यचित् पक्ष भजते—**उदासीन म्ह० कोणाचाच पक्ष न घेणारा,—**मध्यस्थः यः विरुद्धयो उभयोः हितैषी—मध्यस्थ** म्ह० जो परस्पर विरुद्ध असलेल्या दोघांचें हित शिष्टतो तो,—**द्वेष्यः—आत्मनः अप्रियः—द्वेष्य** म्ह० आपल्याला प्रत्यक्ष अप्रिय वाटणारा,—**बन्धुः—संबन्धी—य बधु** म्ह० संबंधी—इत्येतेषु साधुषु—शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु—प्रतिपिद्वकारिषु—असे हे साधु म्ह० शास्त्रानुवर्ती व पापी म्ह० निपिद्धाचरण करणारे यांमध्ये—**सर्वेषु एतेषु समबुद्धिः—कः किं कर्मा इति अव्यापृतबुद्धिः इत्यर्थः—**या सर्वांमध्ये समबुद्धि म्ह० हा कोण, याचें कर्म काय आहे, याविषयी ज्याची बुद्धि विचार करत नाही, असा याचा भावार्थ—**विशिष्यते—विमुच्यते इति वा पाठान्तरं—**विशिष्ट आहे, किंवा विमुक्त केला जातो, असा दुसरा पाठ आहे.—**सर्वेषां योगारूढानां अयं उत्तमः इत्यर्थः—**सर्व योगारूढांमध्ये हा उत्तम आहे, असा याचा भावार्थ [शास्त्रानुसार वतन करणारे किंवा निपिद्धाचरण करणारे जे सुहृद्-मित्रादि स्वाताल हा कोण या जातीचा, गोत्राचा आहे, हा आपला कोण, हा आपल्याशी कमा व्यवहार करितो, इत्यादि काहा विचार न करितां सर्वांच्या ठिकाणीं समान वृत्ति ठेवणारा योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ होय. इष्ट-अनिष्ट, स्वकीय-परकीय व सदाचारी-दुराचारी यांना एकसारखेंच समजणें, त्यांच्याविषयी विसृष्टि एकसारखी ठेवणें, हें योगास्टाचें उत्तम लक्षण होय.] ९.

योगी युजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

अन्यार्थ—योगी—ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी—**रहसि स्थितः—**एकाकीत बसलेला—**एकाकी—**एकठाव—**यतचित्तात्मा—**ज्याने आपलोचित व देह मांचें निदमन केले आहे असा—**निराशीर—**तृष्णानून्य—**अपरिग्रहः—**य सर्वपरिग्रहहित—(सन्—असा होत्माता त्याने)—**आत्मानं—**अन्त करणारा—**सततं—**निरन्तर—**युजीत—**ममाहित करणें त्याने निष्ठाग घात—स्थिर करणें १०.

अथ एवमुत्तमप्राप्तये—योगी ध्यायी युजीत ममादुष्यान्सततं सर्वदाश्चमानममाकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादं स्थितः मन्त्रेकाव्यसहाय । रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणमन्दास कृतेत्यर्थ । यतचित्तात्मा चित्तमन्त-करणमात्मा देहश्च सपत्नी

यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासि-
त्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्त्युज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अत एव उत्तमफलप्राप्तये—पूर्वोक्त विशेषणानां युक्त असलेल
योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ असंन्यामुळे अशाप्रकारचें उत्तम फल प्राप्त व्हावे, म्हणून योगातु
ष्ठानाविषया प्रयत्न करावा, असें 'योगी०' या श्लोकाने सांगतात (मीमांसेच्या भाषेत
हेंच-अगाच्या वधनानंतर अगी-प्रयत्नाचे विधान करितात-असे सांगता येईल-)-
योगी-ध्यायी आत्मानं-अन्तःकरणं रहसि-एकान्ते-गिरिगुहादौ एकाकी
-असहायः स्थितः सन् सततं-सर्वदा युज्जीत-समादध्यात्-योगी म्ह०
ध्यायी-ध्यान करणाराने आत्म्यात म्ह० अन्त करणाला एकान्तात-पर्वताची गुहा
इत्यादि विविक्तस्थाना एकटाच-कोणत्याहि साधकत्यावाचून स्थित होऊन सतत-सर्वदा
युक्त-समाहित करावें-रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणात् संन्यासं
कृत्या इत्यर्थः—'एकातात स्थित झालेला व एकाकी,' असे विशेषण असल्यामुळे स
न्यास म्हणून, असा याचा भावार्थ—यतचित्तात्मा-चित्सं-अन्तःकरणं च
आत्मा-देहः संयतौ यस्य स. यतचित्तात्मा-चित्त म्ह० अन्त करण व आत्मा
म्ह० देह ज्याचें अन्त करण व देह हा दोन्ही संयत-उत्तमप्रकारे नियमित केलेला
असतात तो यतचित्तात्मा होय—निराशीः-धीततृष्णः—निराशी म्ह० तृष्णाहित,
—च अपरिग्रह-परिग्रहरहितः इत्यर्थः—आणि अपरिग्रह म्ह० परिग्रहरहित,
असा भावार्थ—संन्यासित्वे अपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युज्जीत इत्यर्थ—
संन्यासित्वे जरी अमले, तरी सर्वपरिग्रहाचा त्याग करून चित्ताला समाहित कराव, असा
याचा भावार्थ [एकातात, एकटें बसून, सर्व तृष्णा व परिग्रह टाकून, सतत योगाभ्यास
करावा, अस येथे स्पष्ट झटलेल असल्यामुळे हे योगाभ्यासाचें विधान कर्मयोगासाठी
नोहा, ह उघड होते] १०

१ तथापि रहस्यकार येथेहि विचाऱ्या कमयोग्यालाच खेचून आणून एकात दाखवीत
आहेत ते या श्लोकाच्या अवतरणात "आता हा योग सिद्ध होण्यास साधन कोणतें याचें
निरूपण करितात " असें म्हणून श्लोकाचा अर्थ "तो योगी म्ह० कर्मयोगी आहे त्यानें एका-
तात एकटें राहून चित्त व आत्मा जावरून, गोपनीहि काम्य वासना न ठेविता, परिग्रह
म्ह० पाद सोडून, सतत आपल्या योगाभ्यासास लागवें " असा करितात टीपें त्याचें
स्पष्टीकरणहि अगें केले आहे—"युज्जीत-या पदानें पातञ्जल सूत्रातील योग या ठिकाणीं
विवक्षित आहे हे पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होतें, तथापि कर्मयोग प्राप्त करून घेऊ इच्छिणा-
या पुरुषानें आपलें सर्व आयुष्य पातञ्जल योगात घालावें, असा याचा अर्थ नाहीं कर्म
योगांत लागणारी माभ्यवृद्धि संपादन करण्यास साधन म्हणून पातञ्जल योग या अध्यायात
वर्णिता आहे, व एकांतवामहि तेवढ्यापुरताच होय " रहस्यमार्गाचें हे म्हणणें ऐकून खरोखर
हस्य येतें कमयोग सिद्ध होण्यास साधन काय तर पातञ्जल योग ! पातञ्जल योगाचें स्वरूप
काय तर निश्चिन्तनिरोध (पातञ्जलदर्शन पा १ म्. २) त्या साधनानें कमयोग सिद्ध होणार!

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्ध्ये ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—शुचौ देशे—पवित्र स्थानी—आत्मन—स्वतःचे—नात्युच्छ्रि-
तं—फार उंच नाही व—नातिनीचं—फार सखल नाही, असे व—चैलाजिन-
कुशोत्तरं—पार्ली दर्भ, त्यावर हरणाचें किंवा व्याघ्राचे कातडें व त्यावर मऊ वस्त्र
असे—आसनं—आसन—स्थिरं—स्थिर, अवल—प्रतिष्ठाप्य—स्थापून—माइन
—तत्र आसने—त्या आसनावर—उपविश्य—बसून—यतचित्तेन्द्रियक्रिय
—चित्त व इन्द्रियें याच्या क्रिया ज्याने नियमित केल्या आहेत असा होऊन
—मनः एकाग्रं कृत्वा—मनाला एकाग्र करून—आत्मविशुद्ध्ये—चित्तशुद्धी-
साठी—योग—ध्यान—युञ्ज्यात्—करावे ११-१२ .

अभेदानीं योगं युज्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो यत्कथ्यः प्रा-
प्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचौ
शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमवलमात्मन आस-
नं नात्युच्छ्रितं नात्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्रोतरे यस्मिन्नासने
तदासनं चैलाजिनकुशोत्तर पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे योग व कांही योगांगें याचा उपदेश करून आचार्य पुढील
संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात—)—अथ इदानीं योगं युज्जतः आसन-आहार वि-
हारादीनां योगसाधनत्वेन नियमः यत्कथ्यः—योगाचें स्वरूप व त्याची कांही अंगें
याचें प्रदर्शन केल्यानंतर आता योगाचा अभ्यास करणाऱ्या यतीला आसन, आहार,
विहार, आसनादिकाचे अवतार भेद, इत्यादिकाचा योगाच्या साधनत्वाने नियम सांगता
—प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि च इति अतः आरभ्यते—ज्याला योग प्राप्त
झाला आहे त्याचें लक्षण, त्याचें फल, योगाचें फल—सम्यग्ज्ञान, ज्ञानाचें फल—कैवल्य,
योगग्रंथाचा आत्यंतिक नाश न होणे, इत्यादि सांगावे, म्हणून पुढील संदर्भ—भाग आर-
भिला जातो.—तत्र प्रथमं आसनं एव तावत् (' शुचौ ' इति) उच्यते—पण
स्थातील योगानुष्ठानाचे मुख्य अंग आसनच प्रथम ' शुचौ ' या श्लोकानें सांगितलें जातें.
[योगाभ्यास जो करावयाचा तो कसा करावा ? बसून मन समाधान करावे, की उभ्याने,
की चालताना, की कांही काम करीत असताना अशी दांका आली असता ' आसीन-
संभवात् ' म्ह० चित्त समाधान बसूनच करावे. कारण बसूनच तें निर्विघ्नपणें होऊं श-
कतें, ब्रह्ममीमांसा अ. ४ पा. १ सू. ७ या व्याख्यानानुसार अगोदर आसनच सांगतात—]

—शुचौ-शुद्धे-स्वभावतः संस्कारतः वा चिविके देशे-स्थाने—शुचि म्ह० शुद्ध-स्वभावतः च किंवा शाडणे, सारवणे, इत्यादि संस्कारांनी पवित्र, अशा प्रदेशां-स्थानीं—स्थिरं-अचलं आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य—स्थिर म्ह० अचल, अस आपलें स्वतःचें-दुसऱ्याच नव्हे, आसन स्थापून-माइन—न अतृच्छितं-अतीव उच्छ्रितं न—तें आसन अति उच्च-फारच उच्च नसावें,—अतिर्नाचं अपि न—अति नांचहि नसावें,—तत् च चैलाजिनकुशोत्तर-चैलं अजिन च कुशाः उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजिनकुशोत्तरं—आणि तें चैलाजिनकुशोत्तर असावें. चैल-वस्त्र, अजिन-मगचर्म, व दर्भ हे ज्यावर आहेत, तें आसन चैलाजिनकुशोत्तर होय—अत्र चैलादीना पाठकृमात् विपरीतः क्रमः—येथें चैलादिकाचा पाठाच्या बऱ्याहून उलट क्रम ठेवावा म्ह० दर्भ चाली, त्यावर अजिन व त्यावर वस्त्र अशा क्रमानें तां हातरावीं [स्वभावतः च पवित्र असलेल्या किंवा संस्कारांनी पवित्र केलेल्या जागा स्वतःचें स्थिर आसन-पात्र, चौरंग वगैरे माइन त्यावर दर्भ, अजिन व वस्त्र हातरावें तें लाकडी आसन, पडण्याची भांति वाटू नये म्हणून, फार उच्च नसावें. जमीन, दगड यांच्या ससर्गानें शरीरातील वातादिकाचा क्षोभ होऊ नये म्हणून अति सखलहि नसावें]

प्रतिष्ठाप्य किम्—तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योग युज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपमहर्ष्यकाम मन कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय, चित्त चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रिया सपता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रिय । स किमर्थं योग युज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्धार्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—प्रतिष्ठाप्य किं—पण असें हें आसन संपादन करून व त स्थापून पुढें काय करावें तें 'तत्रकाप्र०' या श्लोकानें सांगतात—तत्र-तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युज्यात्—त्या आसनावर बसून योगाचा अभ्यास करावा (योगाभ्यास करणाराची सर्व शक्तिकर्तव्यता म्ह० त्यानें काय काय विधि केला पाहिजे तें प्रथमपूर्व सांगतात—) —कथं—तो कसा ?—सर्वविषयेभ्य. उपसहृत्य मनः एकत्र कृत्वा—सर्व विषयांपासून मनाचा उपसहार करून, त्याला एकाग्र करून—यतचित्तेन्द्रियक्रियः—चित्त च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संपता यस्य स. यतचित्तेन्द्रियक्रिय—चित्त व इन्द्रियें हा चित्तेन्द्रियें, त्याच्या क्रिया ज्याच्या सयमित आहेत—ज्यानें चित्त व इन्द्रियें याच्या सव क्रिया नियमित केल्या आहेत तो यतचित्तेन्द्रियक्रिय होय [म्ह० सव विषयांपासून मनाचा निग्रह करून त्याचें एकाच ध्येय विषयात समाधान करणें व चित्त आणि इन्द्रियें याच्या बाय क्रियाच संयमन करणें, या दोन्ही गोष्टी करून योगानुष्ठान करावें]—स किमर्थं योगं युज्यात् इति आह—त्यानें कशासाठी योगाभ्यास करावा, तें सांगतात—आत्म-

१ आसन दृढमल्लित अमल्याम त्यावर बगन निचममाधान करणाऱ्या योग्याचें चित्त समाहित होणार नाहा, म्हणून 'अचल' हें विशेषण दिल आहे
गा भा ७२

विशुद्धये-अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थ इति एतत्-आत्मविशुद्धीसाठी म्हं
अन्तःकरणाच्या विनाश शुद्धीसाठी योगान्याम करावा, असा याचा भावार्थ १२

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

अन्यथार्थ-कायशिरोग्रीवं-शरीराचा मध्यभाग, शिर व मान यांना-समं
-मरळ व-अचलं-निश्चल-धारयन्-धारण करणारा व-स्थिर-स्थिर
होऊन-स्वं नासिकाग्र-आपल्या नासिकेच अग्र-संप्रेक्ष्य (इव)-जणु काय
चागन्या प्रकार पहात असल्याप्रमाण राहून-च दिश-च इकडे-तिकडे-अनव
लोकयन्-न पाहणारा-प्रशान्तात्मा-ज्याच अन्तःकरण अतिशय शांत आहे,
-विगतभी-भयरहित-ब्रह्मचारिव्रते स्थित-ब्रह्मचारिव्रतामध्ये स्थित
असा होऊन-मनः-मनाच-संयम्य-संयमन करून-मच्चित्त-मनमध्ये
ज्याचें चित्त आहे असा-युक्त-समाहित-मत्पर-मत्पर होऊन-आसीत
-रहाव १३-१४

बाह्यमासनमुत्तमधुना शरीरधारण कथमित्युच्यते-सम कायशिरोग्रीवं कायश्च शि
रश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तसम धारयन्नचलं च सम धारयन्नचलं सभवत्यतो
विशिनष्टि अवलमिति । स्थिर स्थितो भूत्वेत्यर्थ । स्व नासिकाग्र संप्रेक्ष्य सम्यग्रे
क्षण दर्शन कृत्वेवेतीयशब्दो लुप्तो द्रष्टव्य । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधि
रित्त किं तर्हि कथुपोट्टिस्त्रिपात । म चान्तःकरणसमाधानायेक्षो विवक्षित । स्व
नासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव यद्विवक्षित मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽयमिति । आत्मनि हि
मनस समाधानं वक्ष्यत्याप्तसंस्थ मनः कृत्वेति । तस्मादिदं ब्रह्मलोकेनाश्नोर्दृष्टिसंनि
पात एव संप्रेक्ष्येयमुच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिना चानलोकनमन्तराऽऽकुर्वन्निवेत्येतत् ॥

भाष्यार्थ-याद्यं आसन उत्तमं अधुना शरीरधारण कथं इति उच्यते

-काय आसन मागितल आता शरीरधारण कथें करावें तें 'मम०' या श्लोकानें सा
ंगितलें जात -सम कायशिरोग्रीवं-काय च शिरः च ग्रीवा च काय दि-

१ रहस्यकार 'आत्मविशुद्धये' याचा 'आत्मशुद्धय' असा अर्थही मरळ अथ करिमाण
पाचव्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकानीं 'आत्मशुद्धय' याचा अर्थहि 'आत्मशुद्धय' असा
दया आहे हे वाचकांच्या लक्षांत आणून देवें 'आत्मशुद्धि' म्हणजे काय, बंगरे बाही सां
गवाच्या मानमदान ते पण नाहान, हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे

रो-प्रीत्यं तत् समं धारयन्—देह, शिर-मस्तक व मान-वायनिरोग्राविं, लांना सम धारण करणारा [काय म्ह० शरीराचा कंदरोपाभूत मानेपर्यंतचा मध्यभाग, मान व मस्तक यांना सम म्ह० सरळ धारण करणारा]—च अचलं—आणि त्याला अचल धारण करणारी—समं धारयतः चलनं संभवति अतः अचलं इति विशि-
नाष्टि—काय-शिरा प्रीवेली सरळ धारण करणाराचें चतन संभवतं म्हणून 'अचल' असे आपला एक विशेषण देत आहेत. [लांना सरळ व अचल धारण करून असा माया भावार्थ]—स्थिरः-स्थिरः भूत्या इत्यर्थः—स्थिर म्ह० स्थिर होऊन असा भावार्थ [म्ह० शरीरेंद्रियांना विषयपरवश न होऊ देता]—स्य नासिकाग्र संप्रेक्ष्य-
सम्यक् प्रेक्षण-दर्शनं कृत्वा इव इति इयंशब्दः लुप्तः द्रष्टव्य —आपलें नासिकाग्र उत्तम प्रकारे पाहून-जणुंकाय नासिकेच्या अग्राचें उत्तम प्रकारे प्रेक्षण-दर्शन करून 'संप्रेक्ष्य' येथील 'इव' (जणुंकाय) हा शब्द लुप्त झाला आहे, असें समजावें.
(अमें कां समजावयाचें ? नासिकाग्र दर्शनच योगान्या अंगत्वानें येथें विहित आहे, असें कां मार्ग नये ? उत्तर-)—हि इह स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं न विधित्सितं—कारण येथें आपल्या नासिकाग्रचें संप्रेक्षण विधित्सित नाहीं. [म्ह० स्वनासिकाग्र-संप्रेक्षणाचें विधान करण्याची येथें इच्छा नाहा.]—किं तर्हि—तर मग काय विधि-
स्मृत आहे ?—चक्षुषोः दृष्टिसंनिपातः—दोन चक्षूंच्या दृष्टीचा संनिपात—एकत्र सकोच विधित्सित आहे. [दोन्ही डोळ्यांच्या दृष्टीचा संनिपात करावा, अमें येथें विधान करावयाचें आहे. दृष्टीची प्रगुणि रूपादिविषयाकडे होऊं देऊं नये, तिचें निवारण करावें, असें येथें विवक्षित आहे. पण तो दृष्टिसंनिपात म्ह० विषयप्रवृत्तिराहित्य अनायासानें कमें सिद्ध होणार ? उत्तर-]—स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षित—आणि तो अन्तःकरणाच्या समाधानाच्या अपेक्षेनें विवक्षित आहे [म्ह० अन्तःकरणाचें समाधान घ्यावें यासाठीं तो सांगायचा आहे. कारण चित्तसमाधान हें येथें प्राधान्यानें विवक्षित आहे. पण दृष्टि बाय विषयात आमकां झाल्याचें चित्तसमाधानाचा भग होण्याचा प्रसंग येईल, तो न यावा म्हणून तिला रूपादिकापासून व्यावृत्त करून अन्तर्मुख करावें, हाच येथें आशय स्पष्ट दिसतो. म्हणून 'स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य इव' असा 'इव'-शब्द येथें लुप्त झाला आहे, असें समजावें. अहोपण, येथें 'स्वनासिकाग्र पाहून' असे प्र-
त्यक्ष म्हटलें असताना तो विवक्षित अर्थ नव्हे, असें कसें म्हणता ? उत्तर-]
—स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं एव विवक्षितं चेत् मनः तत्र एव समाधीयेत आत्मनि न—स्वनासिकाग्रदर्शनच विवक्षित आहे अमें जर म्हटलें तर मन तेंथेंच समाहित होईल, आत्म्यामध्ये समाहित होणार नाहीं पण—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' (ग्लो. २५) इति आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति—'मना-
ला आत्मसंस्थ करून' या वचनानें भगवान् आत्म्यामध्ये मनाचें समाधान करावयास पुढें सांगणार आहेत—तस्मात् इयंशब्दलोपेन अहोः दृष्टिसंनिपातः एव संप्रेक्ष्य इति उच्यते—म्हणून 'इव'-शब्दाच्या लोपानें दोन्ही नेत्रांच्या दृष्टीचा

सनिपात-विषयपराङ्मुखताच 'संप्रेक्ष्य' या शब्दाने सांगितली जात आहे—च दिश' अनवलोकयन्-दिशां च अवलोकनं अन्तरा अकुर्वन् इति एतत्—आणि दिशाकडे न पाहणारा-दिशाचे अवलोकन मध्येच न करणारा, असा याचा भावार्थ [अशा रीतीने त्याने बसावे, असा पुढे याचा सबंध मध्येच इकडे तिकडे पाहणे हे हि वित्तसमाधानाला प्रतिबंधक आहे, म्हणून त्याचा येथे निषेध केला आहे] १३

किंच—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरण यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीविगतभयो ब्रह्मचारिघटे स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थ । किंच मन संयम्य मनसो वृत्तीरुपसहत्येत्येत । मच्चित्तं मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तं समाहितः सञ्जासीत-उपविशेत्-परोऽयं परो यस्य सोऽयं मत्पर । भवति कश्चिद्रागी क्वचित्तो न तु क्षियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेव वाऽयं तु मच्चित्तो मत्परश्च॥ १४॥

भाष्यार्थ—(योगाभ्यास करणाराचा आणखी विशेषणं—) —किं च-प्रशान्तात्मा-प्रकर्षेण शान्तः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं प्रशान्तात्मा—तसेच, प्रशान्तात्मा-ज्याचा आत्मा-अन्तःकरण आधिस्यानाने शान्त आहे, तो हा प्रशान्तात्मा [अन्तःकरणाची शांति म्ह० राग द्वेषादिदोषांहित्य व तिचा प्रकर्ष-आधिक्य म्हणजे रागादिकाच्या कारणाचाहि निरुपति]—विगतभी-विगतभयः—विगतभी म्ह० सर्व कर्मपरित्यागाविषया शालीय निश्चय ज्ञात्यामुळे बुद्धीने निःसंदिग्ध होणे, हेच विगतभयत्व आहे [ज्याच्या मनात 'आपण सर्वकर्मत्याग केला, पण त्यामुळे आपल्याला पातिल्य तर प्राप्त होणार नाही,' अशी भीति नसते, कारण आपण जे केले आहे, किंवा करीत आहो ते शास्त्रसिद्ध आहे, असा त्याचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो]—ब्रह्मचारिघटे स्थितः-ब्रह्मचारिणः व्रतं ब्रह्मचर्यं-गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादितस्मिन्स्थितः-तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थ.—ब्रह्मचर्याच जे व्रत ते ब्रह्मचर्य, गुरुशुश्रूषा, भिक्षाभोजन, त्रिकालस्नान, शौच, आचमन इत्यादि, त्यात स्थित झालेला म्हणजे त्या ब्रह्मचारिण्याचे अनुष्ठान करणारा व्हावे, असा याचा भावार्थ —किं च—आणि तसेच—मन संयम्य-मनसो वृत्ती उपसहृत्य इति-एतत्—मनाचा संयम करून, अन्तःकरणाच्या वृत्ताचा उपसहार करून, चित्तवृत्ताचा निरोध करून योगनिष्ठ व्हावे, असा याचा भावार्थ —मच्चित्तं-मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य स अयं मच्चित्तं—मज परमेश्वराचे ठिकाणी ज्याचे चित्त आहे तो हा मच्चित्त होय—युक्तं-समाहितः सन् आसीत्-उपविशेत्—युक्तं म्ह० समाहित होऊन त्या आसनावर बसावे [अर्थात् दुसऱ्या विषयापासून मनोवृत्तीचा उपसहार करून आत्म्यामध्येच

१ रहस्यकार 'संप्रेक्ष्य नाभिरागं च' याचा अर्थ—आपल्या नावाच्या दृष्टीवर नजर ठेवून-अमा अर्थात् मरळ करिमाण पण ता बरोबर का नाही, ते आप्य व नाप्यार्थ यावरून वाचाराच्या ज्ञान येईल

त्याचें नियमन केलें असता ध्यान उत्तम प्रकारें होऊं शकतें, त्यामुळे मनोनिग्रह केव्हास
ध्यानाचा अभ्यासहि संभवणार नाही, ही संका व्यर्थ आहे, असा याचा भावार्थ.]—
मत्परः—अहं परः यस्य सः अयं मत्परः—मा ज्याला पर—श्रेष्ठ आहे तो हा म-
त्पर होय. [पण साधक मचित्त झाल्याने मत्पर अनायासच होतो, मग ' मत्पर ' हें
विशेषण पुन का दिलें आहे, तें सांगतात—]—कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः भवति
तुं स्त्रियं पय परत्वेन न गृह्णाति—कोणा विषयी पुरुष स्त्रीचित्त असतो, पण
आलाच काही श्रेष्ठ म्हणून समजत नाही,—किं तर्हि राजानं महादेवं वा—तर
काय, राजाला किंवा महादेवाला श्रेष्ठ मानतो.—तु अयं मचित्तः च मत्परः—
पण हा मचित्त व मत्पर असतो. (अन्त करणाची शुद्धि हें योगाचें अर्वांतर फल आहे) १४.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अन्यथार्थ—एवं—याप्रमाणं—आत्मानं—मनाला—सदा युञ्जन्—सतत
समाधानयुक्त करणारा—सर्वदा मनाला समाहित करणारा—योगी—ध्यानी पुरुष
—योगाभ्यामी—नियतमानसः—संयतचित्त होऊन—निर्वाणपरमां—मोक्ष हीच
त्रिची निष्ठा आहे असा व—मत्संस्थां—माझ्या अधीन असलेल्या—मद्वप—शान्ति
—शान्तीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. १५.

अभेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्ममाधानं कुर्वन्नेवं यद्योक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं
योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुप-
रतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां
निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

माध्याय—अथ—योगाचें स्वरूप, त्याचें अंगभूत आसनद्रव्य, त्याचा विशिष्ट
रत्नां, इतकें सांगितल्यावर—इदानीं—आता—योगफल उच्यते—योगाचें परम
फल सांगितले जातें—एवं—यद्योक्तेन विधानेन आत्मानं सदा युञ्जन्—स-
माधानं कुर्वन् योगी—वर सांगितलेल्या आत्मनादे विधानानें मनाला सर्वदा युक्त
—समाहित करणारा योगी—ध्यान करणारा मग्यामी—नियतमानस—नियत—संयत

११० व्या श्लोक 'मत्त' व येथें 'मदा' असे स्पष्ट शब्द आहेत. पण ते कर्मयोगाचा
प्रतिपक्ष असल्यामुळे रहस्यकार ॥ ११० व्या श्लोक योगाभ्यासाचा याचें भावा असा या श्लो-
काचा हेतु नाही. 'मदा' या पदार्थानें दूरतोच २४ ठाम असा अर्थ प्याड्याचा नाही. शीत
पटिका यंत्रिका कषाणुदि हा अभ्यास करारा, पण याच अर्थ विशिष्ट आहे ॥ इत्यादि
मत्त' ११० व्या श्लोक 'मदा' 'प्रधानात्त दममान' इत्यादि पद 'दोषकात्त नेरवयं-माकार-
नेरवयं इत्युक्ति' ११० व 'दोषकात्त, निरवय, मत्कारपूर्वक-अनादगने नये-मग्याम केण
अन्य' श्लोक इत्युक्ति-श्रित्त-निश्चय-हृत् होतो, हा योगाभ्यासा (१-१४) अनुष्ठान दोशिका
श्लोक १५० व्या श्लोककाराचें शरीर स्पष्टीकरण अनुसंग्य आहे.

मानसं-मनः यस्य सः अयं नियतमानसः—नियत म्ह० अत्यंत नियमित के-
लेले आहे मानस म्ह० मन ज्याचे तो हा नियतमानस होय, असा नियतमानस योगी
—निर्वाणपरमां-निर्वाण-मोक्ष तत्परमा निष्ठा यस्या शान्ते सा नि
र्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां शान्तिं-उपरति—निर्वाण म्ह० मोक्ष, तोच ज्या
शान्तीची परमा-निष्ठा आहे, ती निर्वाणपरमा शान्ति, त्या शान्तीला-उपरताला, सर्व
ससारनिवृत्तीला (पुन ती कशी ? उत्तर—) —मत्संस्थां-मदधीना अधिगच्छति
—प्राप्नोति—माझ्यामध्ये उत्तम प्रकारे स्थित असलेली-माझ्या अधीन असलेली-म-
द्गुण-ब्रह्मस्वरूपावस्थानरूप शान्तीला प्राप्त होतो १५

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अत्यश्नत —जितकें हवे त्याहून अधिक अन्न खाणाऱ्या
पुरुषाला—योगः—ध्यान-चिरावृत्तीचा निरोध-योगाभ्यास—न अस्ति—होत नाही
—च एकान्तं—च अगदाच मुळाच—अनश्नत —अन्न न खाणाऱ्या पुरुषालाहि—
(योगः) न (अस्ति)—योग करता येत नाही —अतिस्वप्नशीलस्य—फार निजप्याचें
ज्याचे शील आहे त्याला—न च—योगाभ्यास करता येत नाही, व—अर्जुन—हे
अर्जुन !—जाग्रत. न एव—अतिशय जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग वढत नाही १६

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्नत आत्मसमितमन्नपरिमाणमती-
त्याश्नतो अत्यश्नतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति “यदु ह वा आत्मसंमि-
तमन्न तद्वति तन्न हिमस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तत्तत्कनीयो न तद्वति ” इति श्रुते ।
तस्माद्योगी नाऽऽत्मसमितादन्नादधिक न्यून वाञ्छीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे
परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगी नास्ति उक्तं हि—“अर्धमशनस्य सव्यजनस्य
तृतीयमुदकस्य तु । वायो- सवर्णार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्” इत्यादि परिमाणम् । तथा
न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्र जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

भाष्यार्थ—इदानीं योगिनः आहारादिनियमः उच्यते—आता योग्याच्या
आहार विहार पागरण-शाप घेणे इत्यादिकां विषयी नियम सांगितला जातो—नात्य-
श्नत—आत्मसंमितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्नतः—अत्यश्नतः—आपल्याला
अगदा पुरेस-समित म्ह० आठ प्रास वर्गरे ज अन्नाचे परिमाण, त्याचे उर्द्धपन करून
अन्न भक्षण करणाऱ्या-अति अशन करणाऱ्या साधकांना—योगः न अस्ति—योग
प्राप्त होत नाही —च एकान्तं अनश्नत योगः न अस्ति—आणि अगदा मुक्तीच
अन्न न खाणाऱ्यालाहि योग साध्य होत नाही (आहारादिचांच्या नियमाविषयी शतपथ
धृतांचे प्रमाण देतात—) —“यत् उ ह वा आत्मसंमित अन्नं तत् अयति”—जे
आपल्याला अगदी परिमित अन्न असते ते—तेवढेच भक्षण केव्यास अन्नभोग्याला ते

धर्मानुष्ठानार्था योग्यता प्राप्त कसून देत व धर्मानुष्ठानाच्या द्वारा अन्नभोक्त्याचें रक्षण करतें, —‘तत् न हिनस्ति’—तें आत्मसंमित अन्न त्याच्या अनर्थाळ कारण होत नाहीं.— ‘यत् भूयः तत् हिनस्ति’—जें अन्न परिमाणाहून अधिक खाटें जातें, तें भोक्त्याला पीडा देतें.—‘यत् कर्नीयः तत् न अवति ’ इति श्रुते—अर्था धृति आहे. जें अन्न अगदीच थोडें असतें, तें धर्मानुष्ठानार्था योग्यता देऊन रक्षण करण्यास समर्थ होत नाहीं. (म्हणून ध्यानयोगासूत्र होऊं इच्छिणारानें अति अधिक व अति अल्प अन्न न खाता अगदी परिमित-अन्न खावें, या धृतिसिद्ध अर्थाचें निगमन करितात-).—तस्मात् योगी आत्म-संमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा न अन्नीयात्—यास्तव योग्यानें आत्मसंमित अन्नाहून अधिक किंवा कमी अन्न खाऊं नये. (‘नात्यश्रतः०’ याच पहिल्या श्लोकाचाचें दुसरें व्याख्यान-).—अथ वा योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अन्नपरिमा-णात् अतिमात्रं अन्नतः योगः नास्ति—अथवा योग्याला योगशास्त्रात सांगित-लेल्या अन्नाच्या परिमाणाहून पुष्कळ (अधिक किंवा कमी) अन्न खाणाराला योग साध्य होत नाहीं, (तें योगशास्त्रोक्त परिमाणच सांगितात-).—‘सर्वजनस्य अन्नानस्य अर्थ’—भाज्या-चटण्या-फालवण इत्यादि तोंडी लावण्यामह अन्नाचें अर्थ-[म्ह० अ-न्नाने जठराचे दोन भाग भरावे]—‘तु तृतीयं उदकस्य’—एण तिसरा भाग उद-काचा [जठराचा तिसरा भाग पाण्याने भरावा-]—‘तु चापोः संचरणार्थं चतुर्थं अथशेषयत्’—आणि कायूच्या संचारासाठी चवथा भाग रिकामा ठेवावा—इत्यादि परिमाणें उक्तं हि—इत्यादि प्रमाण सांगितले आहे—तथा—ज्याप्रमाणे अगदी अन्न न खाणाऱ्या किंवा अतिस्तय अन्न भक्षण करणाऱ्या पुरुषाला योग साध्य होत नाहीं, त्याचप्रमाणे—अतिस्तयप्रशीलस्य योगः न भवति—अतिस्तय शोष घेण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला योग साध्य होत नाहीं.—च अर्जुन अतिमात्रं जाग्रत. योगः न एव भवति—आणि हे पार्था ! अतिस्तयच जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग साध्य होत नाहींच. १६.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अभ्युपार्थ—युक्ताहारविहारस्य—ज्यांना आहार-अन्नाचें परिमाण व विहार जागे-जेंगे बरेच परिमित असतें, त्यांचा—कर्मसु—कर्मोपयोग्य—युक्तचेष्टस्य—परिमित चेष्टा करणाऱ्या योग्यांचा—युक्तस्वप्नावबोधस्य—सोप व जागणे ही दोन्ही ज्यांचा परिमित आहेत, त्यांचा—योगः—योग—तु यद्वा—सर्व संसारदुःखांचा पात करणारा—भवति—होतो. १७.

१ वा भादिसंवादे—‘पूर्येदरजनेनापि नृणां उदकेन तु । बाधो. मंत्रणाबाधं यदुप-संगोपेत्.’ हे वाक्य ज्याने, याचाहि अर्थ बरक्यामाग्याच आहे.

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्याऽऽहियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः १३

भाष्यार्थः—(आहारादिकाविषयी नियमित असणाराला योग साध्य होतो, असे सांगतात—)**कथं पुनः योगः भवति इति उच्यते**—तर नग योग कसा साध्य होतो तें सांगितलें जातें—**युक्ताहारविहारस्य-आहियते इति आहारः-अन्नं विहरणं-विहारः-पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य**—ज्याचे उदरात आहरण केलें जातें तो आहार-अन्न, विहरण म्ह० विहार-पादक्रम-चालणे-फिरणें, ज्याचे ते दोन्ही-आहार-विहार युक्त म्ह० नियत परिमाणाचे आहेत-ज्याच्या आहार विहाराचें परिमाण नियत आहे, (योग्याच्या आहाराचें नियत परिमाण घर सांगितलें आहे एक योजनाहून अधिक चालू नये, हें विहाराचें नियत परिमाण आहे)—**तथा कर्मसु युक्तचेष्टस्य-युक्ता-नियता चेष्टा यस्य**—त्याचप्रमाणे कर्मांमध्ये ज्याची चेष्टा-हालचाल युक्त-नियत आहे म्ह० ज्याने वाणीचा बगैरे उत्तमप्रकारें निरोध केला आहे—**तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य-युक्तौ स्वप्नः च अवबोधः च तौ नियतकालौ यस्य**—ज्याचें स्वप्न म्ह० निद्रा व अवबोध म्ह० जागें होणे हीं दोन्ही नियतकाली होतात तो युक्तस्वप्नावबोध होय [रात्रा अवशी दहा घटिकापर्यंत जागणें, मध्ये दहा घटिका निजणें व पहाटे दहा घटिका पुन जागणे हें झोप व जागरण याच्या कालाचें नियतपरिमाण आहे]—**तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्तस्य-प्रायबोधस्य योगिनः**—त्या युक्ताहारविहार, कर्मांमध्ये परिमित चेष्टा करणाऱ्या व योग्यकाली निजून जाणा होणा-या योग्याचा—**योग दुःखहा भवति**—योग दुःखहा होतो—**सर्वाणि दुःखानि हन्ति इति दुःखहा योगः सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् भवति इत्यर्थः**—आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचा पात करतो म्हणून दुःखहा, असा यत्न करणाऱ्या योग्याचा पुढें सिद्ध होणारा योगी विशुद्धविज्ञानद्वारा सर्व संसार-

१ रहस्यवार म्हणताना—“या श्लोकात ‘योग’ म्ह० पातजलयोगाची क्रिया व ‘युक्त’ म्ह० माफक, नेताची किंवा परिमित असे अर्थ आहेत व पुढेही एक दोन ठिकाणी योग म्ह० पातजलयोग असाच अर्थ आहे तथापि तेवज्याने या अध्यायात पातजलयोगच स्वतंत्र प्रसिद्ध पाव आहे असे होत नाही. कर्मयोग सिद्ध करून घेणें हें आयुष्यातील प्रधान मर्त्य्य अमृत त्याला साधनीभूत म्हणून तेवज्या पुरतें पातजलयोगाचें हें वर्णन आहे, असे पूर्वी स्पष्ट सांगितलें अमुन या श्लोकातील ‘कर्मांशे योग्य आचरण’ या शब्दाचीहि इतर कमें न सोडतां हा योगाभ्यास करावयाचा, हें उपपट्ट हेंति” पृ ७०-१, २ पण हें म्हणणें बरोबर आहे, असे कोण म्हणेल ? या मध्य अध्यायात ध्यानयोगाचा प्रतिपादन आहे व तेच माताशक्त्याचे अंतरंग साधन आहे, असे १८वे व २२ श्लोक स्पष्ट बघून आहे. असें अमुन या अध्यायातील

दुःखांचा क्षय करणारा होतो, असा याचा भावार्थ. [सोपेंतहि सर्व दुःखांची निवृत्ति होते पण तो आलंतेक म्ह० नित्य नसते, पण या योगामुळे विज्ञानाच्या द्वारा सर्व संसार-दुःखांची कायमची निवृत्ति होते.] १७.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अन्यार्थ—यदा—ज्यावेळी—विनियतं चित्तं—विशेषतः नियत केलेलें म्ह० एकापतंस प्राप्त झालेले चित्त—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—अवतिष्ठते—अवस्थित होतें व त्या अवस्थेंत योगी—सर्वकामेभ्यः—सर्व कामांपासून—दृष्ट व अदृष्ट विषयांपासून—निःस्पृहः—निःस्पृह झालेला—ऐहिक व पारलौकिक सर्व विषयाविषयांची तृष्णा सोडलेला असा, होतो—तदा—तेव्हा—युक्तः—समाहित—इति—असं—उच्यते—तो म्हटला जातो. १८.

योग हे कर्मयोगाचें साधन आहे, असें म्हणजे अर्थविषयांमार्फत पराकाष्ठाच करणें आहे व तें वेदान्तमिथ्यात्वाच्या विरुद्ध आहे. कर्मयोग विशेष उत्पन्न करणारा असून तो ध्यानयोगाच्या अत्यंत विरोधी आहे. आत्मज्ञान, आत्ममाशात्कार शास्त्रविज्ञानच होतो व त्यानेच जीवमुक्ति मिळते. निश्चित चित्तात तो केव्हाच मगबन नाही. यामुळे कर्मयोग निवृत्त करणें हे आयुष्यातील प्रधान कर्तव्य नसून कर्मयोगानें ध्यानाची योग्यता मपादन करणें, त्यानंतर ध्यानयोगाचा अभ्यास करणें व आत्ममाशात्काररूप ज्ञानानें जीवमुक्तीचा अनुभव घेणें मनुष्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. कर्मयोग साध्य नसून साधन आहे व ज्ञानयोग साध्य आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच सर्वकर्ममन्याम व तीच जीवमुक्ति किंवा रिमनप्रकृता आहे. यामुळे रहस्यकाराचें. बरील म्हणजे सर्वथा अनुपपन्न आहे. वेदान्तशास्त्रमन नाही. 'युक्तचेष्टय कर्मसु' याचा अर्थ त्यांनी 'कर्माचरण देवतांचें' असा केला आहे. दीपन 'युक्त' म्ह० माणक, देवतांची, परिमित्र असें म्हटलें आहे. पण पुढें 'कर्माचें योग्य आचरण' म्ह० इतर कर्म न मोडता हा योगाभ्यास करावा, असा त्याचाच विस्तार करितान. पण इतर कर्में ही कोणती? व तीहि पुनः माणक करावयाची म्हणजे किती करावयाची? व ना माणक केडी जागरी इतर कर्में हाच कर्मयोग असें म्हटल्यास तर कर्मयोगाचें स्वरूप तरी काय आहे? 'सर्व माणसिक कर्म, व्यावहारिक कर्म, नानाधर्मविहित कर्म, जगाच्या उन्नाडाणी' इत्यादी अनेक पयोग रहस्यकारांनी घेतले आहेत. पण मुमुक्षु योगाभ्यासाच्या स्वाभाविकपणेंच सांत्वीक कांहीच करीत नाही व करणारहि नाही, म्हणून तर विमन्या केकाड शमाचें विधान केले आहे. पण त्याकडे व पुढील सर्व प्रविशदनाकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकारांना ध्यानयोगाचा कर्मयोगाचें साधन बनविण्याचा अमाप्रशस्तिक व अग्रमुक्त प्रदत्त वृथा केला आहे, अशी आमची श्रानातिक समजूत आहे. गीताशास्त्राचें व्याख्यान करणारा केवळ हि वैदिक संप्रदाया, मग तो डेवी, विशिष्टाद्वैता वगैरे योगावादि पक्षाचा असा, असा विपरीत अर्थ करीत नाही. अर्थात शास्त्रज्ञांना रहस्यकारांचें हे व साम्प्रदायेंच असें असे वाटतें सर्व प्रविशदना करीत मग्न होतें दृश्य नाही.

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संय-
तमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं
लभत इत्यर्थः । नि स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य
योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सफल साग योग सांगितल्यानंतर) श्लोकात सांगितलेल्या कालाचा
अनुवाद करून युक्ताचे लक्षण सांगण्यासाठी पुढील श्लोकाची प्रवृत्ति आहे असे भाष्यकार
दाखवितात—) अथ—अधुना कदा युक्तः भवति इति उच्यते—सफल व
साग योग सांगितल्यानंतर आता युक्त केव्हा होतो, ते 'यदा' या श्लोकाने सांगितले जाते
—यदा विनियतं चित्तं—विशेषेण नियतं—संयतं एकाग्रतां आपन्नं चित्तं—
जेव्हा विनियत चित्त म्हणजे विशेषकरून नियत—संयत केलेले—एकाग्रतेला प्राप्त झालेले चित्त
—हित्वा बाह्यचिन्तां आत्मनि एव केवले अवतिष्ठते—स्वात्मनि स्थितिं
लभते इत्यर्थः—बाह्य विषयाची चिन्ता—बाह्य विषयावित्तन टाकून केवळ—अद्वितीय
आत्म्यामध्येच अवस्थित होतो—स्वात्मस्वरूपातच स्थितीला प्राप्त होतो, असा याचा भा-
वार्थ. [चित्त कपित आहे त्याचे तत्त्व—अविद्यान आत्मा आहे त्यामुळे सर्व बाह्य
प्रवृत्तीपासून निवारण केले असता ते अधिष्ठानात निमग्न होते. त्या अवस्थेत सर्व विषया-
विषयी तृष्णारहित झालेल्या योग्याला युक्त असे म्हणतात, असे सांगतात.]—नि-
स्पृहः सर्वकामेभ्यः—सर्वकामापासून—विषयापासून नि स्पृह—यस्य योगिनः
दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा—तृष्णा निर्गता सः युक्तः—समाहितः इति तदा
—तस्मिन् काले उच्यते—उया योग्याची दृष्ट—प्रत्यक्ष—ऐहिक व अदृष्ट—अप्रत्यक्ष—पार-
लौकिक विषयापासून स्पृहा म्हणजे तृष्णा निघून गेलेली असते तो युक्त—समाहित आहे
असे त्यावेळी म्हटले जाते [जेव्हा विशेषप्रकारे नियमित केलेले चित्त बाह्य विषयाचे
चित्तन सोडून आपल्या आत्मस्वरूपात निमग्न होऊन राहतं व त्या अवस्थेत योगी
सर्व विषयाविषयी निःस्पृह—तृष्णाशून्य होतो तेव्हा त्याला युक्त असे म्हणतात.] १८

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—निवातस्थ दीप—वायुरहित प्रदेशात अ-
सलेला दीप—दीपाची ज्योति—न इंगते—हालत नाही, तर निश्चल तेवत असते—
सा उपमा—ती उपमा—त्या दीपज्योतीची उपमा—दृष्टान्त—आत्मनः योगं युं-

१ 'नि स्पृहः सर्वकामेभ्यः' याचा अर्थ रस्यकार 'जोणत्याहि उपभोगाची इच्छा रहात
नाही,' असा करितात, पण तो बरोबर नाही. काम म्हणजे उपभोग नव्हे, काम म्हणजे विषय
—उपभोगाचे शब्दादि विषय, 'वामवाम.' अ. २.७० 'कामोपभोगपरमाः' १६-११
इत्यादि शब्दांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

जतः—आत्म्याच्या योगाचें—समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या—योगिनः—योग्याचें—
यतचित्तस्य—संयतचित्ताला—स्मृता—सांगितलेली आहे. १९.

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो
निवाते यातवर्जिते देशे स्थितो नेद्वते न चलति। योपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञ-
श्चित्तप्रचारदर्शभिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो
योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—तस्य योगिनः यत् समाहितं चित्तं तस्य उपमा उच्यते—
त्या योग्याचें जे समाहित चित्त त्याची उपमा—उदाहरण—दृष्टान्त सांगितला जातो—यथा
दीपः—प्रदीपः निवातस्थ—निवाते—यातवर्जिते देशे स्थितः न इद्वगते—न
चलति—न्याप्रमाणे दीप म्ह० प्रदीप निवात—वातपहेन प्रदेशा असलेला प्रदीप हालत
नाही—स्थिर असतो—सा उपमा—उपमोयते अनया इति उपमा योगज्ञैः
चित्तप्रचारदर्शभिः स्मृता—चिन्तिता—ती उपमा (उपमाशब्दाचा विषय प्रदीप
आहे, असें सिद्ध होण्यासाठी त्याची करणव्युत्पत्ति दाखवितान—) जिच्यायोगानें तुळना
केली जाते ती उपमा (निवातप्रदेशातील प्रदीप ही उपमा) योगज्ञाकरून म्ह० चित्ताचा प्रचार
जाणणाऱ्या योग्याकरून सांगितलेली—चिन्तिरेली आहे—यतचित्तस्य—संयतान्तः-
करणस्य आत्मनः योगं—समाधि युञ्जतः—अनुतिष्ठतः इत्यर्थः योगिनः
[चित्तस्थैर्यस्य]—यतचित्ता म्ह० ज्याचें अन्तःकरण उत्तमप्रकारें नियमित केलेलें आहे
अशा, मनाच्या योगाचें—समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या, योग्याच्या चित्तस्थैर्याची उपमा

१ रहस्यकार म्हणतात—“योगान्यास करणाऱ्या योग्याम निवात जागी ठेवलेल्या दिव्या-
च्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.” पण निवातरक्ष दिव्याच्या ज्योतीची उपमा योग्याच्या
चित्तस्थैर्याला दिली आहे. मतः योग्याला ती दिलेली नाही. रहस्यकार प्रस्तुत श्लोकावरी-
ल टीपें म्हणतात—“योग म्ह० कर्मयोग असा जरी मातेनला पारिभाषिक अर्थ असला
सही त्या शब्दाचे इतर अर्थहि गीतेंत आले आहेत. (१. ५, १०. ७) ... शिवदुता यो-
गशब्दाचे अनेक अर्थ असल्यामुळेच गीतेंत पाहिलेला योग किंवा माध्यमागें प्रविष्टाच आहे,
असें म्हणण्यास त्या त्या संप्रदायातील लोकामें सबट ज्ञानी आहे.” बगैरे ७०२. पण रहस्य-
कारांना गीतेंत कर्मयोगच प्रविष्टाच आहे, असा आग्रह धरण्याम योगशब्दाचा मुख्य अर्थहि
अनुकूल नाही, हे मात्र ते मातृप्रदायिकांना दोष देताना शिमेंतान. “योग”शब्दाचा कर्मयोग
असा वाच्य अर्थ तर नाहींच, पण त्याचा तो लाक्षणिक अर्थ ठरवितानाहि त्याची योग भाव
उजळी आहे. “योग म्ह० युक्ति, कौशल्य, माधन, उपाय, जोड, कसे करण्याची काही
विशेष प्रकारची बुद्धिज्ञाना, युक्ति, चतुराई, अगर शक्ती, कसे करण्याचें उत्तम माधन,” या.
र. १. ५६-५७, इत्यादि अनेक श्लोकां करून देवकी योग म्ह० कर्मयोग वा अर्थावर यांचे
जाणवें आहे. पुनः ‘सातगेरनाच्या मनोवृत्तीमच कर्मयोग म्हणतात’ ६३४, इत्यादि पर-
मोष्ठ पर पंतोपदी देण्यां आहे. मोठेच प्रतिपद कर्मयोग आहे हे कसे तरी टक्कें, यागादी
हा अर्थ सहायोग आहे. पण ‘रहस्यसागनादि योगशब्दाचा निःपिन एक अर्थ नमनदानाचे ।

चितिली आहे. [चित्ताचा प्रचार कसा कसा होत असतो ते जाणणाऱ्या योगज्ञानी म-
नान्या समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या नियतचित्त योग्याच्या चित्तस्थैर्याला वायुरहित
प्रदेशातील दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.] १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

अन्यथार्थ—यत्र—जेव्हा—योगसेवया—योगाभ्यासाने—योगानुष्ठानाने—नि-
रुद्ध—निरुद्ध केलेले—सर्व बाजूनी आवृण्वन धरलेले, कोठेहि प्रचार होऊ न दिलेले—चित्त
—चित्त—अन्त करण—उपरमते—उपरतीस प्राप्त होतें, शात होतें—च—आणि
—यत्र—ज्यावेळी—आत्मना—समाधीने अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्त करणाने—
आत्मान—चैतन्यज्योति स्वरूप परमात्म्यास—पश्यन्—पाहणारा—त्याचा अनुभव
घेणारा योगी—आत्मनि—स्वरूपांत—तुष्यति—संतुष्ट होतो—यत्र—ज्या वेळी
—यस्—जे—आत्यन्तिक—अनन्त—बुद्धिग्राह्य—केवल बुद्धीनेच प्राप्त—प्रहण
करण्यास योग्य—अतीन्द्रिय—इंद्रियांचा विषय न होणारे—सुख—मुख—तत्—
तें—वेत्ति—तो अनुभवितो—यत्र—ज्यावेळी—अयं—हा मानी—स्थितः—
आत्मस्वरूपात स्थित झाला असता—तत्त्वतः—आ तत्त्वापासून—न एव चलति
—च्युत होतच नाही [तेव्हा योगसिद्धि होते]—च—आणि—य—ज्या आत्म-
लाभाला—लब्ध्वा—प्राप्त होऊन—अपरं लाभ—दुसऱ्या लाभाला—ततः—
त्याहून—अधिक—अधिक—न मन्यते—मानत नाही,—यस्मिन्—ज्या आत्म
स्वरूपात—स्थितः—स्थित झालेला हा—गुरुणा अपि दुःखेन—पार मोठ्या
दुःखानेहि—न विचाल्यते—चंचल होत नाही, मोठ्या दुःखाकडूनहि चंचल केला

गीतार्थान अर्थां द्ववद्व्याटवट करणायाम मवट शाली आहे, 'अर्धे वलट म्हणण्यास तरी कोणती
हरकत आहे' नात्यर्थे रहस्यकार नाप्रशयिक टीकाकारांना जे दोष देणान तेच त्यांनादि
नागु होताना, हे विमरणा बागा नये.

ज्ञात नाहीं,—तं दुःखसंयोगवियोगं—त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला—योगसं-
क्षितं—योगसंक्षित-योग हा संज्ञा ज्याला प्राप्त झाली आहे, असा—विद्यात्—जा-
णारे.—सः योग—तो योग—निश्चयेन—निश्चयाने—अनिर्विण्णचेतसा—
अरिक्त चित्ताने—योक्तव्यः—करावा. २०-२३.

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रिभूतं निवारितप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काले उपरमते
चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र एव
यस्मिन् काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्त करणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं
पश्यन्मुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

माध्यायं—(समाधि दोन प्रकारची आहे. एक संप्रज्ञात व दुसरी असंप्रज्ञात.
ध्यायेंकाकार—ध्येयरूप झालेली चित्तवृत्ति ध्येयाहून भिन्न आहे, अशी यत्किंचित् हि
प्रतीति येत असल्यास ती संप्रज्ञात समाधि व कोणत्याच प्रकारे भेदप्रतीति येईनाशी
झाली की तीच असंप्रज्ञात समाधि होते. वर सामान्यतः समाधीचे लक्षण सांगितले;
आता त्या दोन प्रकारच्या समाधीतील असंप्रज्ञात समाधीचे लक्षण सांगण्याच्या इच्छेने
भगवान् 'यत्रोप०' या श्लोकांत म्हणतात—) एषं योगाभ्यासबलात् एकाग्रि-
भूतं निवारितप्रदीपकल्पं सत्—याप्रमाणे योगाभ्यासाच्या सामर्थ्याने एकाग्रिभूत व
ज्वळत ज्वळत निवारित प्रदीपासारखे होलात—यदा-यस्मिन् काले चित्तं उपरमते
—उपरति गच्छति—ज्यावेळी चित्त उपरम पावते—उपरतीला प्रान होते (तें चित्त
कसे ?)—योगसेवया—योगानुष्ठानेन निरुद्धं—सर्वतो निवारितप्रचारं—
योगाच्या सेवेने म्ह० योगानुष्ठानाने निरुद्ध केलेले चित्त म्ह० ज्याच्या प्रचाराचे सर्व
बाजूंनी निवारण केले आहे, असे चित्त ज्या समाधिकाला उपरम पावते—य यत्र एव
—यस्मिन् काले—आणि ज्या समाधिकालाच—आत्मना समाधिपरिशुद्धेन
अन्तःकरणेन आत्मानं—परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्—उपलभमानः स्वे
एव आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते—आत्म्याच्या योगाने म्ह० समाधीने अलंत
शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणाने आत्माला म्ह० चैतन्यज्योति स्वरूप परमात्म्याला पाहणारा
—अनुभव घेणारा असा होलाता आपल्या स्वरूपाचे अनुष्ठ होतो. [परमात्म्याला
आपल्या अन्तर्दोषां स्वरूपाचे परमात्मरूपाने साक्षात् पाहणारा योगी संतुष्टच होतो.
कारण त्यावेळी त्याच्या अन्तर्दोषाचे काही कारण राहिलेले नसते. असा अस्म्या जेव्हा
प्रान होते तेव्हा योगिनिदि होते.] २०.

किंच—सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तदुद्दि-
ष्टं बुद्धौवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिप्राप्तमर्तान्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतम-
विषयजनितमित्यर्थः । चेति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न च एव, अपरं
विज्ञानात्मस्वरूपे स्थितमगमाद्यैश्च कृण्वति सारवत्तन्त्रात्मस्वरूपाद्यप्रत्ययवद् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

माध्यायं—('गुण०' इत्यादि श्लोकेने योगविज्ञाता काल दुर्गत्या प्रकारे मंग-
ल—) —किंच—अर्थात तमेच—आत्यन्तिकं—सुखां—अन्यन्तं एव भवति इति

आत्यन्तिकं-अनन्तं इत्यर्थं —आत्यंतिकं सुख, जें अन्ताचे उल्लंघन करून-अन्तरहित अमते तें आत्यन्तिक म्ह० अनन्त असा याचा भावार्थ—यत् तत् बुद्धिग्राह्यं-बुद्ध्या एव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यं—जें अनन्त सुख बुद्धिग्राह्य म्ह० इंद्रियनिरपेक्ष बुद्धीनेच ग्रहण केलें जातें तें बुद्धिग्राह्य [येथील बुद्धिशब्दाचा स्वानुभव हा अर्थ आहे.] अर्थात् जें सुख स्वानुभवगम्य आहे.—अतीन्द्रियं-इंद्रियगोचरातीतं—जें अताद्रिय आहे म्ह० इंद्रियाच्या विषयांचे उल्लंघन केलेलें आहे, (अहोपण इन्द्रियनिरपेक्ष स्वानुभवगम्य सुखालाच पुन अतीन्द्रिय म्हटल्यास पुनरुक्त दोष येतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात—)—अविषयजनितं इत्यर्थः—अताद्रिय म्ह० विषयापासून उत्पन्न झालेले नव्हे, असा याचा भावार्थ.—यत्र-यस्मिन् काले चेत्ति-तत् ईदृशं सुख अनुभवति—ज्यावेळी-समाधीच्यावेळी तें अशा प्रकारचें सुख अनुभवितो—च यत्र—आणि ज्या समाधिकाली—आत्मस्वरूपे स्थितः अयं विद्वान्—आत्मस्वरूपात स्थित झालेला हा विद्वान्—तस्मात् तत्त्वतः-तत्त्वस्वरूपात् न एव चलति-(न) प्रच्यवते इत्यर्थः—त्या तत्त्वापासून-तत्त्वस्वरूपापासून उळत नाहीच-स्वरूपापासून प्रच्युत होत नाही, असा याचा भावार्थ [त्या समाधिकाली अताद्रिय, अनन्त, स्वानुभवगम्य सुखाचा अनुभव घेतो व आत्मस्वरूपात स्थित झालेला तो योगी त्या स्वरूपापासून च्युत होत नाही. असा याचा सारांश.]

किंच—य लब्ध्वा यमात्मलाभ लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यह्याभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—('यं लब्ध्वा' या श्लोकानें आणखी एका प्रकारानें प्रवृत्त योगाला विशेषण देतात—)—किंच-यं लब्ध्वा-यं आत्मलाभं लब्ध्वा-प्राप्य च अपरं-अन्यत् लाभान्तरं ततः अधिकं अस्ति इति न मन्यते-(न) चिन्तयति—तसेच, ज्याला प्राप्त होऊन-ज्या आत्मलाभाला प्राप्त झाल्यावर दुसरा कोणताहि लाभ त्याहून अधिक आहे असे मानीत नाही, असे समजत नाही-चिंतन करीत नाही—किं च यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः गुरुणा-महता अपि शस्त्रनिपातादिलक्षणेन दुःखेन न विचाल्यते—तसेच ज्या आत्मतत्त्वामध्ये स्थित झालेला योगी शस्त्रप्रहार होणें इत्यादि प्रकारच्या पार मोठ्या दुःखानेहि स्वरूपापासून प्रच्युत वेंटा जात नाही. [आत्मलाभाहून श्रेष्ठ लाभ दुसरा कोणताहि नाही, यास्तव आत्मलाभ झाला असता त्याहून अधिक पुरुषार्थ या जगांत आहे, असे तो योगी समजत नाही, आणि ज्याचा योग परिपक्व झालेला नाही, असा योगी शस्त्रप्रहारादिकांमुळे फार मोठें दुःख झाले असता जगा स्वरूपापासून च्युत होऊन देहमानावर येतो, तसा आत्मस्वरूपात स्थिर स्थित झालेला हा योगी शस्त्रपातादिकांमुळे वेवढेहि मोठें दुःख जरी झाले तरी त्यामुळे स्वरूपापासून च्युत होत नाही.] २२.

यत्रोपरमत इत्याधारम्य यावद्विशिष्टोपनिषद्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—
तं विद्याद्विजानीयाददुःखसंयोगवियोगं दुःखं संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःख-
संयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोग योग इत्येव संज्ञित विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजा-
नीयादित्यर्थः । योगफलमुपमहस्य पुनरन्वारम्भेन योगस्य कर्तव्यताच्यते निश्चयानि-
वेद्योयोगसाधनप्रतिपानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्त-
व्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तथैतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा
चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—‘ यत्रोपरमतं० ’ (२०) इत्यादि—आरम्भ यावद्विः विशेष-
पणैः विशिष्टः आत्मावस्थाविशेषः योगः उक्तः—‘ यत्रोपरमतं० ’ येधून आरंभ
कर्म जिनस्या विशेषणार्थं विशिष्ट अया आत्मावस्थाविशेषरूप योग सांगितला—तं
दुःखसंयोगवियोगं विद्यात्-विजानीयात्—त्या दुःखसंयोगवियोगाला जाणावें,
—दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुः-
खसंयोगवियोगं—दुःखादी जो संयोग तो दुःखसंयोग त्याच्याशी जो वियोग तो
दुःखसंयोगवियोग त्याला—योगः इति—एव संज्ञितं विद्यात्-विजानीयात्—
‘ योग ’ अगा या नावाचा जाणावें. [म्ह० त्याला—त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला
‘ योग ’ हा संज्ञा आहे, असे समजावें ‘ अहोपण, दुःखसंयोगाच्या वियोगाला ‘ वियोग ’
हेंच नाव योग्य आहे. त्याला ‘ योग ’ असें कमें म्हणता येईल ? उत्तर—]—विपरी-
तलक्षणेन—विपरीतलक्षणेन विनोगाला योग समजावें [या अवस्थेत आध्यात्मि-
कादि सर्व दुःखाचे भेद पार नाहीसे होतात. म्हणून त्या दुःखसंयोगाच्या अभावाला
‘ योग ’ हा संज्ञा संभवने तो दुःखाचा अभाव ‘ योग-’सत्तेला पान होतो. या श्रुका-
च्या उत्तरापास पुन योगान्वास करावा, अमें म्हटलें आहे. पण एकदा योगाचें वि-
धान करून त्याच्या फलाचाहे उपसहार केव्हावर-पुन. योग करावा, असे का सांगि-
तलें आहे ? असें कोणा म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—]—योगफलं उपसंहृत्य
पुनः अन्वारम्भेन योगस्य कर्तव्यता उच्यते—योगाच्या फलाचा उपसहार
करून पुन अन्वारम्भानें योगाची कर्तव्यता सांगितली जाते. [दुसऱ्या प्रकारानें योगा-
च्या कर्तव्यतेचा उपदेश आरंभणें, हाच येथाल अन्वारभसन्दाचा अर्थ आहे. पण ती
कर्तव्यता पुन का सांगितली जात आहे ? उत्तर—]—निश्चय अनिवेद्योः योग-
साधनत्वविधानार्थ—निश्चय व अनिवेद-अविरति या दोन्हीला योगसाधनत्व
आहे, ती दोन्ही योगाची साधने आहेत, असे विधान करण्यासाठी हा अन्वारंभ आहे.
[योगान्वास करणाऱ्या योग्याला सिद्धि स्वकर न मिळ्यत्यास त्याला स्वाविषयी सशय
येतो व तो योगान्वास सोडतो, यास्तव त्यान तसे निवृत्त होऊ नये, म्हणून पुन. यो-
गाचा उपदेश केला जात आहे त्याचेंच ध्यायान करितात—]—सः यथोक्तफलः
योगः निश्चयेन-अध्यवसायेन अनिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः—वर सांगित-
त्याप्रमाणें ज्याचें फल आहे तो योग निश्चयाने-निर्धारानें आखिन्नमनानें योजावा. [या

जन्मा नाहा तर पुढच्या जन्मा योगासिद्धि [होईल, अशा निश्चयाने]—न निर्वर्णन
—अनिर्वर्णन किं तत् चेत तेन निर्वंदरहितेन चेतसा—चित्तेन इत्यर्थ
—जे निर्वर्णन—सिद्ध—कटाळलेले नव्हे ते अनिर्वर्णन, ते काय ? चित्त, त्या निर्वंदरहित
चित्ताने योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ २३

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५

अन्वयार्थ—संकल्पप्रभवान्—संकल्प हाच ज्याचा प्रभव—उत्पत्तिकारण आहे
अशा—सर्वां कामान्—सर्व कामाना—अशेषतः—समूळ—काही बाकी न ठेवता
—त्यक्त्वा—गळून—मनसा एव—विवेकयुक्त मनानेच—इन्द्रियग्राम—इन्द्रिय
समुदायास—समन्ततः—सर्व बाजूनी—विनियम्य—नियमित करून—त्याचें सर्वत
नियमन करून—धृतिगृहीतया—धैर्याने युक्त अशा—बुद्ध्या—बुद्धीने—शनै
शनै—हळू हळू—उपरमेत्—उपरति करावी अन्त करणाला शांत करावे—मन
—मनाला—आत्मसंस्थ कृत्वा—आत्म्यामध्ये स्थित करून—किञ्चित् अपि
न चिन्तयेत्—कशाचेंहि चिंतन करू नये २४-२५

किंच—संकल्पप्रभवात्संकरष प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तां
त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममि
न्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणान योगाच्या कतव्यतेची प्रतिज्ञा करितात—
संकल्पप्रभवान्—संकल्प प्रभव येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामा
तान् सर्वां अशेषतः—निर्लेपेन त्यक्त्वा—परित्यज्य—संकल्प म्ह० हे विषय
बागले आहेत असा अभ्यास अशी मिथ्या कल्पना ताच ज्या कामाचा प्रभव—उत्प
त्तीचें कारण आहे, त्या संकल्पप्रभव सर्व कामाना नि शेषणें—त्यांचा छोडासा लेप—गंध

१ २०-२३ श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकाराचें अमें एत असमान्य म्हणणें आहे " नियमी
व उद्योगा मनुष्यास सामान्य हा योग सहा माहि—यानी सिद्ध होतो, असें उपनिषदां व
महाभारतात सांगितले आहे " मेऽयु ६ २८ अमृतनाद २९ म भा अथ अनुगीता १९ ९९
पण हे म्हणणें योगशास्त्राच्याच केवळ नगरे तर ' अनेकन मनीसद ' या गीतेतील वचना
व्याहि विरुद्ध आहे अमृतनादापनिषदाती वाग हा हठयोग आहे रात्रयोग नगरे मेऽयु-
पनिषद् व अनुगीता वान ' महामहिने निव्ययुक्त अमेऽत्वा योग्याचा योग प्रवृत्त होतो'
अमे म्हणें आहे, तो भिन्न हाता असें म्हणले नाही.

हि राहूं न देता टाहून—त्याचा परित्याग करून—किंच—आणि त्याचप्रमाणे—मनसा एव विवेकयुक्तेन इंद्रियग्रामं—इंद्रियसमुदायं विनियम्य—नियमनं कृत्वा समन्ततः—समन्तात्—विवेकयुक्त मनानेच इंद्रियग्रामाचें—इंद्रियाच्या समुदायाचें सर्व बाजूंनी—सर्व विषयापासून विशेषतः नियमन करून [हळू हळू शांत व्हावें, असा पुढील श्लोकाशी संबंध.] २४.

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरति कुर्यात् । कया बुद्ध्या । किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थित-मात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(कामत्यागाच्या द्वारा इंद्रियाचा प्रत्याहार करून मग—) —शनै शनै -न सहसा उपरमेत्-उपरति कुर्यात्—हळू हळू—अकस्मान्—एकाएकी नाहा उपरम पावावें, उपरति—शांति करावी —कया, बुद्ध्या—कानें ? बुद्धीने—किंविशिष्ट-या—धृतिगृहीतया—धृत्या—धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थ—किंविशिष्ट बुद्धीने—धृतिगृहीत—धृतीने—धैर्याने गृहीत, म्हणजे धैर्याने युक्त अशा बुद्धीने, असा भाष्यार्थ. [भूमांपासून अभ्याकृतापर्यंत ज्या आठ प्रकृति, त्यातील पूर्व पूर्व प्रकृतींत मनाचें धारण करून पुढच्या पुढच्या प्रकृतींत त्याचा प्रलय करावा, पूर्व पूर्व प्रकृति उत्तरोत्तर प्रकृतिरूप आहे, असा कल्पना करावी.]—मन आत्म-संस्थं—आत्मनि संस्थितं—आत्मा एव सर्वं न तत अन्यत् किंचित् अस्ति इति एषं आत्मसंस्थं कृत्वा—मनाला आत्मसंस्थ करून—आत्म्यामध्ये संस्थित—आत्म्याचें सर्व आहे त्याहून दुसरें काहा नाहा, असा प्रसंग मनाला आत्मसंस्थ करून—किंचित् अपि न चिन्तयेत्—कदाचेंहि चिंतन करूं नये.—एषः योगस्य परम विधि—मनाची निश्चलता हा योगाचा परम विधि आहे २५.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

अन्यार्थ—मन—अन्त करण—चंचलं—रागादि स्वभावदोषामुळे चंचल व झालेच—अस्थिरं—अस्थिर होऊन—यत यत—ज्या ज्या शब्दादि विषयाच्या निमित्तानें—निश्चरति—बाहेर निघतें—आत्म्यापासून दूर होतें—तत तत—त्या त्या शब्दादि विषयापासून—एतत्—त्याला—नियम्य—नियमित करून—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—वशं—वश—नयेत्—न्यावें, त्याला आत्मवश करावें. २६

तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रयत्नो योगा—यतो यतो यस्माद्यस्माक्षिमित्ताच्छब्दादे-निश्चरति निर्गच्छति इत्यभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिर ततस्ततस्तस्मा-त्तस्माच्छब्दादेर्निमित्ताद्विषयं तत्तद्विभिन्नं यायात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीदृ य ईराग्य-

भावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबला-
योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मन ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(शब्दादि विषयासाठी रागद्वेषवशात् अत्यंत चंचल व अस्थिर होऊन
निरनिराळ्या विषयामध्ये स्वभावतः च प्रवृत्त होणाऱ्या मनाची निश्चलता व निश्चिन्त-
पणा कोणत्या उपायाने साध्य होईल ते सांगतात—)**—तत्र एवं मनः आत्मसंस्थं**
कर्तुं प्रवृत्तः योगी—योगाभ्यासाच्या आरंभी अशा प्रकारे—‘मनसैव इन्द्रियग्रामं’
इत्यादि वचनात सांगितल्याप्रमाणे मनाला आत्म्यामध्ये स्थित करावयास प्रवृत्त झालेल्या
योग्याने—**यतः यतः—यस्मात् यस्मात् शब्दादेः निमित्तात् मनः स्वभावा-**
दोपात् चञ्चलं—अत्यर्थं चलं अत एव अस्थिरं (सत्) निश्चरति—निर्ग-
च्छति—ज्या ज्या शब्दादि निमित्तामुळे मन—रागादि स्वाभाविक दोषांमुळे अत्यंत
चल—चंचल, त्यामुळेच अस्थिर होतंसाते बाहेर जाते—बाहेर पडते—विषयाच्या नागो-
माग धावू लागते—**ततः ततः—तस्मात् तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य**
—त्या त्या शब्दादि निमित्तांपासून त्याचे नियमन करून—**याथात्म्यनिरूपणेन वै-**
राग्यभावनया च तत् तत् निमित्तं आभासीकृत्य—शब्दादि विषय, हे नि-
मित्त क्षणभंगुर आहे, दुःखमिथ आहे, इत्यादि त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचे आलोचन करून
व वैराग्यभावनेने—हे मला नकोत, हे दुःखद आहेत, अशा चिंतनाने त्या त्या निमि-
त्ताला आभासरूप बनवून—शब्दादि निमित्त हे सुखसाधन नसून दुःखाचा आभास आहे-
मिथ्या आहे असा निश्चय करून—[त्या त्या निमित्तांपासून मनाचे नियमन करावे व]—
एतत् मनः आत्मनि एव वशं नयेत्—आत्मवश्यतां आपादयेत्—हे मन
आत्म्यामध्येच वश न्यावे म्ह० त्याला आत्मवश्यतेला प्राप्त करावे. त्याला आत्म्याच्या
अधीन करावे. [स्वाधीन ठेवावे विषयाकडे जाऊं देऊं नये याप्रमाणे मनाला आत्मवश
करून उपरति केली असता काय होतें ते सांगतात—]**—एवं योगाभ्यासयत्नात्**
योगिनः मनः आत्मनि एव प्रशाम्यति—याप्रमाणे योगाभ्यासान्या बलाने को-
ण्याचे मन आत्म्यामध्येच प्रशान्त म्ह० प्रलीन होतें. २६.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—प्रशान्तमनसं—ज्याचे मन अत्यंत शांत झाले आहे अशा—**एनं**
योगिनं—या योग्याला—**शान्तरजसं—**ज्याच्यातील मोहादि क्लेशरूप मल शांत
झाले आहेत,—**ब्रह्मभूतं—**ब्रह्म झालेल्या जीवन्मुक्त—**अकल्मषं—**अधर्मादिरहित
—(एनं योगिनं) हि—अशा या प्रसिद्ध योग्याला—**उत्तमं सुखं—**निरतिशय सुख
—उपैति—प्राप्त होतें. २७.

१ २४-२६ श्लोकावरील टीपित (पृ. ७०४) रक्षककार म्हणून—“मनःप्रीतिरूपं भाव-
राज्यं जाते सो दुर्गाकडे पुटन जमने. ” पुटन असने, हा शब्दप्रयोग टीक नाही.

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं हेनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवंनिश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥

भाष्यार्थ—प्रशान्तमनसं—प्रशान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं—ज्याचे मन प्रशान्त—प्रलान झाले आहे, तो प्रशान्तमन होय. प्रशान्तमन झालेल्या या योग्याला—उत्तमं—निरतिशयं सुखं उपैति—उपगच्छति—उत्तम म्ह० निरतिशय सुख प्राप्त होतं. [त्याला निरतिशय आत्म-सुखाचा अनुभव येतो. मन व मनाच्या वृत्ति याचा अभाव झाला असतां स्वरूपसुखाचा आविर्भाव होतो. या गोष्टीचा अनुभव मुपप्लवस्येत चागला येतो, हे प्रदर्शित करण्यासाठीं मुखांत ' हि ' असा शब्द घातला आहे. अहोपण, मोहादि क्लेशाकडून प्रतिबंध होत असल्यामुळे योग्याला उत्तम सुखाची प्राप्ति कशी होणार ? उत्तर—]—शान्तरजसं—प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं इत्यर्थः—ज्याचें रजम् शांत झाले आहे—ज्याचें मोहादि-क्लेशांशी रज म्ह० मल प्रक्षीण झाले आहे त्या योग्याला असा याचा भावार्थ.—ब्रह्मभूतं—जीवन्मुक्तं—ब्रह्म एव सर्व इति एयं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतं—ब्रह्मभूत म्ह० जीवन्मुक्त—ब्रह्मच सर्व, अशा प्रकारच्या निश्चयाने युक्त असलेल्या ब्रह्मभूत व—अकल्मषं—अधर्मादिवर्जितम्—निष्पाप—अधर्मादिरहित—धर्माधर्मादिप्रतिबंधरहित योग्याला निरतिशय आत्मसुख प्राप्त होतं. [प्रशान्तचित्त, मोहादिक्लेशरहित, ब्रह्मभूत व धर्माधर्मादिप्रतिबंधरहित अशा योग्याला निरतिशय सुख प्राप्त होतं.] २७.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

अन्यार्थ—एवं—या क्रमाने—सदा—सर्वदा—आत्मानं युञ्जन्—चित्ताला समाहित करणारा, त्यामुळे—विगतकल्मषः—ज्याचें पाप अगदी नाहोतें झाले आहे असा—योगी—निर्विघ्नपणे योगान्वास करणारा पुरुष—ब्रह्मसंस्पर्श—परब्रह्माशी ज्याचा निकट संबंध आहे, ब्रह्मस्वरूप—अत्यन्तं—निरतिशय—अनारहित—निरत्य—सुखं—सुखाला—सुखेन—अनायासाने—अश्नुते—प्राप्तो—अनुभविलो. २८.

युजतिरिति । युजन्नेवं यद्योक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानं विगतकल्मषो विगतशयः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्यमतीत्य वनेत इत्यत्यन्तमुच्छृष्टं निरतिशयमश्नुते इति प्रतीयते ॥

भाष्यार्थ—' युञ्जन्० ' इति—योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतं, अने जें म्ह० दले आहे, तेंच ' युञ्जन्० ' या श्लोकात स्पष्ट करितान—एवं यद्योक्तेन क्रमेण योगी—योगान्तरायवर्जितः सदा आत्मानं युञ्जन्—याप्रमाणे म्ह० 'मननैव०' इत्यादि पूर्वोक्त क्रमाने योगी—योगान्तरायरहित झालेन—एवमेव इत्यादि योग्याला वि-

पाना रहित असलेला, सदा मनाला समाहित करणारा—सुखेन-अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्श-ब्रह्मणा परेण संस्पर्शः यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अत्यन्त-अन्त अतीत्य वर्तते इति अत्यन्त उत्कृष्टं-निरतिशयं अश्नुते-व्याप्नोति—मुखाने-अनायासाने ब्रह्मसंस्पर्श-परब्रह्माशी ज्याचा संस्पर्श-संबंध आहे ते ब्रह्म-स्पर्शं सुख (ते कसे ?) अत्यंत-अन्ताचे अतिक्मण करून असणारे म्हणून अत्यंत उत्कृष्ट-निर्विषय-निरतिशय सुख अनुभवितो तसल्या मुखाला तो व्यापतो. [ब्रह्मसंस्पर्शं म्ह० ब्रह्माशी तादात्म्य पावलेले-ब्रह्मरूपसुख त्या योग्याला होतें] २८.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तात्मा—ज्याचे अन्त करण योगाने युक्त म्ह० समाहित आहे—**सर्वत्रसमदर्शन—**आणि ज्याचे ज्ञान सर्व भूतामध्ये सम आहे, तो—**आत्मानं—**स्वात्म्याला—**सर्वभूतस्थ—**सर्वभूतामध्ये स्थित—**च सर्वभूतानि—**व सर्वभूताना—**आत्मनि—**आत्म्यामध्ये स्थित—**ईक्षते—**पाहतो २९

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मेकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयते—सर्व-भूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तं करणं सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनं ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(योगानुष्ठान करणाऱ्या ब्रह्मभूत योग्याला सर्व अनर्थांची निवृत्ति व निरतिशयसुखप्राप्ति एतद्वृत्त मोक्ष कोणत्या कारणाने प्राप्त होतो, ते सांगतात—)
—इदानीं योगस्य यत् फलं-ब्रह्मेकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्शयते—आता योगाचे ज फल सर्वसंसाराच्या विच्छेदाचे कारण ब्रह्मेकत्वदर्शनं ते ' सर्वभूतस्थ० ' या श्लोकाने प्रदर्शित केले जात—**सर्वभूतस्थ-सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वं आत्मानं—**सर्वभूतस्थित-सर्व भूतामध्ये स्थित असलेल्या स्वतः ला-आत्म्याला पाहतो—**च ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि सर्वभूतानि आत्मनि पश्यतां गतानि ईक्षते-पश्यति—**आणि ब्रह्मादिस्तवपर्यंत सर्वभूत आत्म्यामध्ये एकतेला प्राप्त

१-२७ व २८ श्लोकांतील योगीश्वराचा अथ रहस्यवागर्णो 'ब्रह्मयोगी' असा चुकीचा केला आहे व त्याच्या समर्थनासाठी ते 'पातञ्जलयोग नदी कर्मयोगाचे माधन म्हणून मागितला अमरशब्दमुठे पातञ्जलयोगाचा अभ्यास करणारा हा पुरुष कर्मयोगाचा विवादी आहे ' इत्यादि म्हणतात पण ध्यानयोग किंवा पातञ्जलयोग हा कर्मयोगाचे माधन आहे, असे को-टेने मागितले आहे ? उक्त 'योगारूढस्य तस्यैव शमं कारणं उच्यते' (भागे पृ. ५४९) या वाक्याने योगशास्त्राच्या जमारे विधान बरे आहे व पुढे 'उभयविधप्र' १८ असे म्हटले आहे. लावून ब्रह्मयोग व ध्यानयोगाचे किंवा पातञ्जलयोगाचे माधन आहे, असे ठरते.

शालेली आहेत असे पाहतो (कोण ?)—योगयुक्तात्मा—समाहित अन्तःकरण—योगयुक्तात्मा म्ह० ज्याचें अन्त करण समाहित आहे तो [अर्थात् चित्तसमाधान हें पूर्वीक आत्मदर्शनाचें साधन आहे पण विषम उपाधोंमध्ये विषम दृष्टिच ठेवणाराला सर्वत्र आत्मदर्शन कसे होणार ? उत्तर—]—सर्वत्रसमदर्शन—सर्वेषु ब्रह्मादि-
-स्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु सम—निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं—ज्ञान यस्य सः सर्वत्रसमदर्शनं—सर्वत्रसमदर्शनं म्ह० ब्रह्मादि स्थावरान्त सर्व विषमभूतामध्ये ज्याचें सम—निर्विशेष ब्रह्मात्मैकत्वविषय दर्शनं म्ह० ज्ञान आहे तो सर्वत्र-
समदर्शन होय [असा समाहितचित्त व सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारा योगी स्वात्म्याला सर्व भूतांमध्ये व सर्वभूतांना आत्म्यामध्ये पाहतो त्याला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होतें] ३९.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

अन्यार्थ—यः—जो—मां—मला—सर्वत्र—सर्वभूतांमध्ये—पश्यति—पा-
हतो—च—व—सर्व—सर्व भूतवर्गांस—मयि—माझ्यामध्ये—पश्यति—पाहतो
—तस्य—त्याला—अहं—मी—न प्रणश्यामि—नाहारा होत नाही—च—य—
स—तो—मे—मला—न प्रणश्यति—नाहीसा होत नाही ३०.

एतस्याऽऽत्मैकवदर्शनस्य फलमुच्यते—यो मा पश्यति वामुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्व-
दर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मम वामुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति तस्य च मम चैकामकत्वात् ।
स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्मादाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥३०॥

भाष्यार्थ—एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फल उच्यते—या आत्मैकत्वज्ञाना-
चे फल ' यो मां ' या श्रोकाने सांगितले जात—यः मां—वामुदेव—सर्वस्य आ-
त्मानं सर्वत्र—सर्वेषु भूतेषु पश्यति—जो मला—वामुदेवाला—सर्वाच्या आत्म्याला
सर्वत्र म्ह० सर्व भूतांमध्ये पाहतो—च सर्व—ब्रह्मादिभूतजातं मयि—सर्वात्मनि
पश्यति—आणि सर्व ब्रह्मादि भूतज्ञान मज्ज—मर्वात्म्यामध्ये पाहतो, (याप्रमाण एक-
त्वदर्शनाचा अनुवाद ब्रह्म त्याच्या फलाचा उपन्यास करितात—)—तस्य एव आ-
त्मैकत्वदर्शिनं अहं ईश्वरः न प्रणश्यामि—न परोक्षतां गमिष्यामि—या-
प्रमाणे आत्म्याचे एकच जाणणाऱ्या त्याचा मी ईश्वर नाहीसा होत नाही. (अहोपण,
नित ईश्वर द्वैतदर्शी पुढ्यात तरी नाहीसा बऱ्या होणार ? उत्तर—) मी त्याच्या परोक्षतेला
प्रण होत नाही (मी परमानंदाच्या त्याला परोक्ष होत नाही. तर नेहमी अपरोक्ष
—प्रत्यक्ष असतो)—' स च मे न प्रणश्यति ' सः च विद्वान् मम वामुदेव-
स्य न प्रणश्यति—न परोक्षी भवति—आणि तो विद्वान् मज्ज वामुदेवाला प्रणट
होत नाही. (अहोपण, विद्वानाप्रमाणे अविद्वान्दि दृष्टीला प्रणट होत नाही, असे कोणी

म्हणेल म्हणून म्हणतात—) म्ह० तो मला परोक्ष होत नाही. (अविद्यानाचें स्वरूपाहे तोच आत्मा आहे, तथापि अविद्येमुळे त्याला तो साक्षात् दिसत नाही. म्हणून ईश्वर त्याच्या स्वरूपानें स्थित असला तरी त्याच्या दृष्टीनें नष्टप्राय आहे. ईश्वर व विद्वान् हे एकमेकाला अपरोक्ष असतात, याविषया कारण सांगतात—) —तस्य च मम च एकात्मकत्वात्—त्याचें व माझें एकात्मकत्व आहे. त्यामुळे आम्ही परस्परांना अपरोक्ष होत नाही. (अहोपण, आत्मा जर एकच आहे तर परस्परांना अपरोक्ष कसा होणार ? कारण परस्पर म्हणताच द्वैताची कल्पना येते. उत्तर—) —स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रियः पृथ भवति—स्वात्मा आत्म्याला प्रियच असतो [अर्थात् 'परस्पर' हा शब्द उपाधिभेदाच्या दृष्टीनें योजला आहे. ज्ञानी ईश्वराचा आत्मा असल्यामुळे व ईश्वर ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळे ते दोघे एकरूपच आहेत.] —च यस्मात् अहं पृथ सर्वात्मैकत्वदर्शी (तस्मात् एकत्वदर्शनार्थं प्रयति-तव्यं)—आणि ज्याअर्थी मीच सर्वात्म-एकत्वदर्शी—सर्व भूतांतील आत्मा एक आहे असें पाहणारा आहे, त्याअर्थी एकत्वज्ञानासाठीं प्रयत्न करावा. [या दोन श्लोकावरून गीतेंत अद्वैत आमतत्त्वाचाच बोध केला आहे हें उघड होतें. हे दोन श्लोक उपनिषदांतील 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्यासारखेच जीवेश्वरैक्यप्रतिपादन करणारे आहेत. अर्थात् गीतेचें तात्पर्य अद्वैत आत्मबोधात आहे. ही गोष्ट पुढें तेराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यात अधिक विस्तार होईल.] ३०.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—एकत्वं आस्थितः य—एकत्वास पूर्णपणें प्राप्त झालेला जो—सर्वभूतस्थितं मां—सर्वभूतामध्ये स्थित असलेल्या मला—भजति—भजतो—सः योगी—तो योगी—सर्वथा वर्तमानः अपि—कोणत्याहि प्रकारें जरी वागत असला तरी—मयि—माझ्या ठिकाणा—परम पदीं—घर्तते—राहतो. ३१.

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारं वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वर्ण्यवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचिप्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१ २० व ३० या श्लोकावरील टिपेंत "ब्रह्मात्मैक्यदृष्टिच मोक्ष व वसंयोग दा दोहोंचाहि पावा आहे. सर्वभूतात्मैक्यज्ञान हेंच सब अण्यान्माचें व कर्मयोगाचें मूळ होय" इत्यादि वाटनें आहे. एण तें निराधार आहे त्याला दाखवमाण नाही ती देवदत्त रक्षककाराच्या बन्वता ऊर्फ आनंद समजून आहे. 'कर्मयोग ज्ञानयोगाचा आधार आहे,' हें सर्वज्ञात्म्यांनीं मिळ केले आहे. एण ब्रह्मात्मैक्यज्ञान कर्मयोगाचें मूळ बिंबा पावा आहे, त्याला एका रक्षककाराच्या बन्वने वाचून कशाचाहि आधार नाही.

भाष्यार्थ—इति एतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं अनूद्य तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—या श्लोकाच्या पूर्वार्धानें पूर्व श्लोकाच्या अर्थाचा म्ह० सम्यग्दर्शनाचा—आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल असा जो मोक्ष तो उत्तरार्धानें सांगितला जातो. (रामद्वेपादिरहित व यम-नियमादि संस्कारवान् अशा योग्याची स्वर प्रवृत्ति संभवतच नाहा. तथापि तिचा अर्गाकार करून ज्ञानाची स्तुति करितात—) **सम्यग्दर्शां योगी सर्वथा-सर्वप्रकारैः वर्तमानः अपि मयि—धैर्येणैव परमे पदे वर्तते—**सम्यग्ज्ञानी योगी सर्वथा-सर्व प्रकाराना जरी वर्तन करीत असला-मनाला वाटेला तसा जरी वागत असला तरी, माझ्या ठिकाणा म्ह० व्यापक परमात्म्याच्या परम पदा-निविशेष-निरुपाधिक स्वरूपात तो राहतो.—**नित्यमुक्तः एव सः—**तो नित्यमुक्तच आहे. (ज्ञाना योग्याची चेष्टा मुख्य नसून प्रातिभासिक जरी असली तरी त्याचा तो प्रातिभासिक दुराचार त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंध करील, अशी शका घेऊन म्हणतात—) **—मोक्षं प्रति केनचित् न प्रतिवध्यते इत्यर्थः—**त्याच्या मोक्षाला कोणाकडूनच—सदाचरण व दुराचरण यातील कशानेहि प्रतिबंध होत नाही, असा भावार्थ. [त्याची सर्वच चेष्टा आमच्या शोंपेंतील चलबज्रप्रमाणें निरहकार, निष्काम व यादृच्छिक अमत्यामुळें ती पुण्य पापादि वासनाच्या योगानें मोक्षाला प्रतिबंध करू शकत नाहा.] ३१

१ पण रहस्यकार 'सर्वथा वर्तमानोऽपि' वा अर्थाचा अर्थ—“ तो कर्मयोगा सर्वप्रकारें वागत असताहि मजमध्ये असतो ” असा करितात म्ह० सर्वभूतस्थ परमेश्वराची भक्ति करणारा कर्मयोगी सर्वप्रकारें म्ह० अनिवमानें-वाटेला तसा वागू शकतो, असें यावरून सिद्ध झालें. पण येथील व या पुढीलहि योगिगुण्याचा कर्मयोगा असा अर्थ करणें, हें प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे ती केवळ आग्रहपूर्वक ओढानाण आहे, व ती करताना रहस्यकाराना आपल्या कल्पनाशक्तीच्या पर्लकडे दुमन्या कशाचेंहि साक्ष घेतलेलें नाहा, असें मोठ्या कष्टानें म्हणानें लागणें कारण त्यांना आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठीं प्रमाणभूतशास्त्राचें एकहि प्रमाण दिलेलें नाहीं, व जीं काहा शास्त्रांय पमाणें म्हणून दिला आहेत, तीं सर्व भ्रामक आहेत 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग हेंच मनुष्याचें परमसाध्य,' ह्या सिद्धान्ताचें समर्थन करण्यास तीं मुळींच उपयोगी पडत नाहीं ते म्हणतात—“साख्ये-संन्यासी व पातकल योगी यांना कर्मयोग्याला प्राप्त होणाराच साम्यबुद्धि प्राप्त होते, पण सारखे व योगी यांना सर्व कर्मांचा त्याग इष्ट असल्यामुळे व्यवहारात तिचा उपयोग करण्याचा ते प्रमगच आर्णात नाहीं आणि गीतेंतील कर्मयोगी तसें न करिता अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या वा साम्यबुद्धीचा व्यवहारातहि नित्य उपयोग करून जगाचा सर्वकामें लोकमग्नसार्थ करीत असतो ” इत्यादि गी २ पृ ७०६ पण अशा प्रकारचा कर्मयोगा जगात पत्तादा तरी समवतो का ? कीं ही नुस्त्या वक्तव्या आहे ? जनवामारमे काही शानी पूर्वी होऊन गेले, पण त्यांनाहि व. मयोगी म्हणजे, हें साहस आहे. तेहि वस्तुतः शानी व ज्ञाननिष्ठच होणे शिवाय गीतेंत जो शक्य उपदेश देला आहे, तो साधकासाठीं आहे, शानी कृतापासाठीं नाहीं, असें मानलें तरच गीताशास्त्राचा जननेला काही उपयोग आहे, असें म्हणता येईल.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन,—हे अर्जुना !—य—जो—सर्वत्र—सर्व ठिकाणी—सर्वभूतामध्ये—आत्म्यौपम्येन—आपल्या उपमेने—सुखं वा यदि वा दुःखं—सुख किंवा दुःख—समं—सम—पश्यति—पाहतो—सः—तो—परमः योगी श्रेष्ठ योगी—मतः—मानलेला आहे. ३२.

किञ्चान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते [अनया], इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मापम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते तथा मम सुखमिष्टं यथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दार्थः । यदि वा यद्य दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं

कारण आपण सर्व ज्ञाना नसून विद्यासु आहों व गीता जर दिहावून ज्ञानसाधनें सागत अमेल तरच नी आमच्या उपयोगी, नाहींपेक्षा तिचा आम्हाला काहीच उपयोग नाहीं. यास्तव गीतेविषयी भलतीच करपना करून लोकांचा बुद्धिभेद करणें सर्वथा अनुचित आहे आम्ही या सवधानें या पूर्वी बरेच वेळा बरेचसें लिहिलें आहे. यास्तव रहस्यकार बारबार जरी तेंच तें सागत अमळे, तरी आम्ही यापुढें विस्तारभयास्तव तिकडे फारसें लक्ष न देता फक्त महत्त्वाच्या मुद्यावरच टीका करण्याचें ठरविले आहे. असो; 'साहच्य व योगा सर्व कर्म सोडतात. त्यामुळे ते साम्यबुद्धीचा व्यवहारात उपयोग करण्याचा प्रमगच आणीत नाहींत' हे म्हणणें किती खोटे आहे' ज्ञाना सन्यासा सर्व म्ह० कोणता कर्म सोडतात, याचा रहस्यकारांना विचार केलेला नाही. तेही देहधर्मभूत कर्म टाकात नाहींत. धर्मोपदेश, ज्ञानोपदेश इत्यादि लोकानुग्रहकारक व ज्ञानाज्ञा अविरूढ अशीं कर्मेहि टाकीत नाहा. तर फक्त देहाभिमानपर्वकच होणारी जा वर्णाश्रमविहित कर्मे ती अकर्तृप्रक्षारमज्ञानाच्या विरुद्ध असल्यामुळे तेवढाच ते सोडतात. अर्थात् बाकीचा कर्म म्ह० धर्मोपदेश वर्गरे व शरीरस्थितीला अवश्य तेवढाच कर्म बरीत असताना ते साम्य बुद्धीचा म्हणजे प्रज्ञात्मभावाचा उपयोग करीत नाहान, हे म्हणणें खोटे आहे. रहस्यकारांच्या समनुतीप्रमाणें 'गीतेनील कर्मयोगी ज्ञाना आहे, व तो ज्ञानोत्तर सर्व व्यवहार लोससप्रज्ञावें निष्कामबुद्धीनें करतो व तो करीत असताना अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या साम्यबुद्धीचा नित्य उपयोग करतो.' पण ही नुस्ती करपना आहे. नैतिक व्यवहार आला की साम्यबुद्धि गेली. कारण विषमता-वैषम्य हेच व्यवहाराचें स्वरूप आहे. लौकिक व्यवहार देहाभिमान मांडवित्यावाचून रहात नाहीं आणि जेथे देहाभिमान आला, 'हा मी व हे माते' ही वृत्ति उद्भवली, तेथे साम्यबुद्धीचा अभाव झालाच, म्हणून समजावें, सिवाय येथील साम्य म्ह० सर्वत्र प्रक्षारमभाव आहे. दुसऱ्या अध्यायातील 'ममत्वं योग उच्यते' येथील साम्य नसे, हे याच अध्यायातील १८-३२ श्लोकाच्या अर्थाकडे विचारपूर्वक लक्ष दिलें असना कोणाच्याहि एहज लक्षांत येईल.

पश्यति न कस्याचिप्रतिकूलमाचरत्याहिसक इत्यर्थः । य एवमहिसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः
स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानी पुरुषाचैव स्वराचरण जर त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाही, तर
त्याने कोणाला पीडा जरी दिली, तरी त्याच्या ज्ञानाला काही बाध येत नाही, असे म्हणणे
भाग आहे, अशी शंका आला असता आचार्य म्हणतात—)**—किंच अन्यत्—**परम
योग्याचा निर्देश करून आणखीहि थोडेसे योगमाहात्म्य सांगितले जाते—**आत्मौ-**
पम्येन—आत्मा स्वयं एव उपमीयते अनया इति उपमा तस्याः उपमायाः
भाव औपम्यं तेन आत्मौपम्येन—आत्मा स्वतःच जिच्या योगाने उपमिला
जातो तो उपमा—तिचा जो भाव ते औपम्य, त्या आत्मौपम्याने—[येथील औपम्य हा
शब्द उपमाशब्दापासून करणव्युत्पत्तीने व भावप्रत्ययाने जरी बनला आहे, तरी तो
स्वार्थी आहे म्हणजे मूल उपमाशब्दाचा जो अर्थ तोच त्याचा अर्थ आहे भावप्रत्यय
वर्गरे जरी लागला असला तरी त्याचा अर्थ बदलत नाही [अर्थात् आत्मौपम्येन म्ह०
आत्मा याच उपमेने—स्वतः आत्मा हाच उपमा—हाच दृष्टान्त घेऊन व्याख्यान]—हे
अर्जुन, यः सर्वत्र—सर्वभूतेषु समं—तुल्यं पश्यति—हे अर्जुना, जो सर्वत्र ह०
सर्व भूतामध्ये सम—तुल्य पाहतो—च सः समं किं पश्यति इति उच्यते—
पण तो सम काय पाहतो, ते सांगितले जाते—यथा मम सुखं इष्टं तथा सर्व-
प्राणिनां सुखं अनुकूलं—जसे मला सुख इष्ट आहे, तसे सर्व प्राण्यांना सुख अनुकूल
आहे—**वाशब्दः** **वार्थ—**येथील 'वा' हा शब्द 'व' या अर्थी आहे.—यदि वा—यत्
च दुःखं यथा मम प्रतिकूलं—अनिष्टं तथा सर्वप्राणिनां दुःखं अनिष्टं
—प्रतिकूलं—आणि जें दुःख तें जसे मला प्रतिकूल—अनिष्ट आहे, तस सर्व प्राण्यांना
दुःख अनिष्ट—प्रतिकूल आहे—इति एव आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे
—अनुकूलप्रतिकूल तुल्यतया समं पश्यति—अगा या प्रकारे आत्मा—स्वतः,
याच उपमेने—स्वतःच्याच दृष्टान्ताने सर्व भूतामध्ये सुख अनुकूल व दुःख प्रतिकूल आहे
असे तुल्यतेने—सम पाहतो—**कस्याचित् प्रतिकूलं न आचरति—अहिंसकः**
इत्यर्थ—कोणाच्याहि प्रतिकूल आचरण करीत नाही—अहिंसक अगती, असा याचा
भावार्थ—**यः एव अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी सर्वयोगिनां मध्ये**
परम—उत्कृष्ट मत—अभिप्रेत—जो अगा प्रकारे अहिंसक असलेला सम्यग्ज्ञान
निष्ठ तो योगी सर्व योग्यामध्ये परम म्ह० उत्कृष्ट मानलेला आहे तो श्रेष्ठ योगी
समजला जातो. [आपल्याला जसे सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट त्याचप्रमाणे सर्व प्राण्यांना
सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट अस समजून जो ज्ञानी कोणालाहि पाडा देत नाही, तो
सर्व योग्यामध्ये श्रेष्ठ योगी होय] ३२

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्वया—तू—यः अयं योग
—जो हा योग—साम्येन—समतत्वेन—प्रोक्तः—सांगितलास—एतस्य—या या
गाची—स्थिरां स्थितिं—अचल स्थिति—चंचलत्वात्—मनाच्या चंचलपणामुळे
—अहं—मी—न पश्यामि—पहात नाही—कृष्ण—(कारण) हे कृष्णा !—मनः
चंचलं—मन चंचल, —प्रमाथि—शरीर व इन्द्रिये यांना परवश—व्याकुळ करणारे,—
बलवत्—अतिशय दुनिवार व—दृढं—अच्छेय आहे—हि—हें प्रसिद्ध आहे—अहं
—मी—तस्य—त्याचा—निग्रह—निग्रह—वायोः इयं—वायूच्या निग्रहाप्रमाणे
सुदुष्कर—अति दुष्कर—मन्ये—समजतां ३३-३४

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसपाद्यतामालक्ष्य शुभ्रपुं
तत्प्राप्त्युपायम्—योऽयं योगस्तव्या प्रोक्त साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य यो
गस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वाम्नस किं स्थिरामचला स्थितिं प्रसिद्धमेतद् ॥

भाष्यार्थ—(मन चंचल व अस्थिर आहे, हे ऐकून निविशेप ब्रह्मामध्ये चित्तार्थ
स्पर्श होणे अशक्य आहे, असे समजणारा अर्जुन चित्तस्थैर्याचा उपाय जाणण्याच्या
इच्छेने प्रश्न करित आहे, अशा प्रकारे आचार्य प्रश्न उत्थापित करितात—)—एतस्य
यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसपाद्यतां आलक्ष्य शुभ्र
तत्प्राप्त्युपायं शुभ्रपुंः (अर्जुन उवाच)—या पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानरूप योगाचे संपा-
दन मोठ्या कष्टानेच करता येते, असे पाहून त्याच्या प्राप्तीचा निश्चित उपाय ऐक-
ण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—हे मधुसूदन त्वया यः अयं योग
साम्येन—समतत्वेन प्रोक्तः—हे मधुसूदना, तू जो हा योग साम्याने हा० समत्वेन

१ रहस्यकार 'साम्येन योग' याचा अर्थ—'साम्यबुद्धीने प्राप्त होणारा योग म्ह० कर्मयोग'
असा करितात पण तो प्रकरणाचा ध्वन नाही ध्यानयोग किंवा अभ्यासयोग, येथे प्रकृत
आहे २९ ३२ श्लोकात मध्येयज्ञान व त्याचे श्रेष्ठ फल वर्णिले आहे स्वापूर्वी त्याचे साधन
म्हणून आत्म्यामध्ये चित्तस्थैर्य सांगितले आहे व येथे अर्जुनहि 'या साम्याने सांगितलेल्या
योगाची स्थिरस्थिति मनाच्या चंचलतेमुळे मला शक्य दिसत नाही,' असेच म्हणत आहे
पण त्यातल कशावेढेहि दृष्टि न देता 'साम्याने योग' म्ह० 'समतत्त्वबुद्धीने प्राप्त होणारा
कर्मयोग' असा अर्थ करणे, योग्य आहे, असे कोण म्हणे ? पण रहस्यकार तसे म्हणतात
इतकेच नव्हे तर आपण म्हणतो तेंच ररे, असा आग्रहहि भरितात ते म्हणतात—'साम्याने
किंवा साम्यबुद्धीने प्राप्त होणारा या विशेषणाने योग या शब्दाचा या ठिकाणी कर्मयोग
असाच अर्थ होतो पातञ्जल योगातील समार्थाचे जरी पूर्वी वर्णन आले अमले तरी 'योग
शब्दाने पातञ्जलयोग या श्लोकातून निवडिला नाही' पण साम्याने म्ह० साम्यबुद्धीने हा अर्थ
अप्रासंगिक आहे. वर प्रसंग साम्यबुद्धीचा नसत चित्ताध्या स्थिरतेचा आहे तसेच येः

संमितलास—एतस्य योगस्य मनसः चंचलत्वात् अहं न पश्यामि—न उप-
लभे—या योगाची (स्थिर स्थिति) मनाच्या चंचलपणामुळे मी पहात नाही,—मला
ती संभवनीय दिसत नाही.—किं—तो काय ?—स्थिरां अचलां स्थितिं—स्थिर
—अचल स्थिति मला शक्य दिसत नाही.—प्रसिद्ध एतत्—ही गोष्ट अत्यंत प्रसिद्ध
आहे. [मन अतिशय चंचल आहे, ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळे मनोनिग्रहाच्या द्वारा
योगाचें स्थैर्य संपादन करावें, अशी नुस्ती कल्पनाहि करवत नाही.] ३३.

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मन कृष्णेति कृपतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिवो-
पाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमायि च प्रमथनशीलं प्रमथति शरीरमि-
न्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति । किं च बलवत् केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच
इदं तन्मुदागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा
वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्यामिप्रायः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—‘चंचलं’ इति—हाच गोष्ट ‘चंचल०’ या श्लोकाने अर्जुन विशद
कर्तो—(हे कृष्ण) मनः चंचलं हि—हे कृष्ण, मन अतिशय चंचल आहे, हे प्रसिद्ध
आहे. (कृष्णशब्दाची व्युत्पत्ति व विवक्षित अर्थ आचार्य सागतात—)—कृष्ण इति
विलेखनार्थस्य कृपतेः रूपं भक्तजनपापादिवोपाकर्षणात् कृष्णः—‘कृष्ण’ हे
विलेखन—कर्षण करणें, ओढणें या अर्थी असलेला जो ‘कृप्’ धातु त्यापासून झालेले
रूप आहे. भक्तांनाच्या पापादिदोषाच्या आवर्षणामुळे कृष्ण [भगवान् भक्तांच्या पापा-

कर्मयोग प्रकृत नाहा, समाधियोग प्रकृत आहे. आरंभापासून शेवटपर्यंत ध्यानयोग, समा-
धियोग प्रत्यक्ष विवक्षित अमता तो विवक्षित नाहा, कर्मयोगच विवक्षित आहे, असें म्हणणें
हा आग्रहच नव्हे तर काय ? पुन म्हणतात—“ कारण दुसऱ्या अध्यायात ‘समत्व योग
उच्यते’ (२०४८) बुद्धीचा सारखेपणा किंवा समत्व यालाच योग म्हणतात,
अशी कर्मयोगाची भगवतानीच व्याख्या दिली आहे, ” पण ही व्याख्या कर्मयोगाची नसून
योगाचा आहे, हे प्रथम लक्षात ठेवले पाहिजे. कर्मयोग निराळा व ज्या समत्वरूप
योगात स्थित होऊन कर्म करण्याविषयी अर्जुनाला भगवानांनीं उपदेश केला आहे, तो योग
निराळा. समत्वयोग व कर्मयोग जर एकच अमता तर ‘योगस्थ होऊन कर्म कर’ असें भग-
वानांना म्हटलें नसतें. ‘कर्मयोग’ या शब्दातील ममासान्त ‘योग’ शब्दापासून तमा अर्थ
निष्पन्न होऊ शकत नाहा. कारण ‘सात्त्विकयोग’ ‘सन्ध्यासयोग’ इत्यादि सामानिक शब्दातील
योगशब्दाचा अर्थ तसा करता येत नाही. (मागें पृ २३३-२४ पहा) अर्थात् ‘भगवानांनीं
कर्मयोगाची तशी व्याख्या केली आहे’ हे म्हणणें सर्वथा निराधार आहे. शिवाय सहाव्या
अध्यायातील योगाचा अर्थ दुसऱ्या अध्यायातील योगशब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविण्यापेक्षा
तो सहाव्याच अध्यायातील त्या शब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविणें अधिक प्रशस्त नव्हे वा ?
भगवानांनीं २०-२३ श्लोकात योग ही सहा कोणत्या अवस्थेला आहे तें मविस्तर सांगि-
तलें आहे. पण तो योग येथें येतल्यास विचारा कर्मयोग जाणार ! म्हणून ही सगळी खटा-
टोप ! ! पण भगवानांनीं अर्जुनाच्या या प्रश्नास पुढें जें उत्तर दिलें आहे (श्लो. ३५, ३६)
त्यावरूनहि येथील योग ॥ कर्मयोग नव्हे, असें सिद्ध होतें.

दि दोषांचें आरुपण करून घेतो म्हणून कृष्ण]—न केवलं अत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं—मन केवल अत्यंत चंचल आहे इतकेंच नव्हे तर प्रमाथी आहे. म्ह० प्रमथन—अत्यंत मथन करण्याचे—घुसळण्याचे—झुजवण्याचे त्याचें शीलच आहे.—प्रमथ्राति शरीरं च इंद्रियाणि विक्षिपति—परवशी करोति—प्रमथन करते, शरीर व इंद्रिये यांना विक्षिप्त—चंचल करते, परवश करते.—किंच बलवत्—केनचित् नियन्तुं न शक्यं—तसेंच ते बलवत् आहे. कोणाकडूनहि त्याचें नियमन करता येणे शक्य नाहीं. (तें दुर्निवार आहे. इष्ट विषयापासून त्याला परतविता येत नाहीं, असा याचा भावार्थ—) —किंच दृढं—तन्तुनागवत् अच्छेद्यं—तसेंच तें मन दृढ आहे. तंतुनागाप्रमाणें अच्छेद्य आहे. [तंतुनाग म्ह० वरुणपाश या नावाचा एक जलचारी पदार्थ प्राणी आहे. तो अतिशय दृढ असल्यामुळे त्याला तोडता येत नाहीं, तसें हें मन अच्छेद्य आहे]—अहं तस्य एवंभूतस्य मनसः निग्रहं—निरोधं यायोः इव मन्ये—मी त्या अशा प्रकारच्या मनाचा निग्रह—निरोध वायूच्या निरोधाप्रमाणें (कठिण) समजतो.—यथा यायोः निग्रहः दुष्करः ततः अपि मनसः दुष्करं मन्ये इति अभिप्रायः—जसा वायूचा निग्रह दुष्कर आहे, त्याहुनहि मनाचा निग्रह दुष्कर आहे, असें मी समजतां, असा आशय आहे. ३४.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे अर्जुना !—मनः—मन—दुर्निग्रहं—निग्रह करता येण्याजोगें नाहीं व—चलं—चंचल आहे यात—असंशयं—नाहीं संशय नाहीं.—तु कौन्तेय—पण हे कुंतीपुत्रा !—अभ्यासेन—अभ्यासाने—च—व—वैराग्येण—वैराग्याने—गृह्यते—त्याचा निरोध केला जातो ३५.

एवमेतत्तथा प्रवीषि—असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किंवा अभ्यासेन त्वम्यासो नाम चित्तभूमी कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्देवतृण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विषेः परूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरप्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—(प्रभाचा अंगीकार करून प्रतिवचनाला उत्थापित करितात—) —यथा प्रवीषि एवं एतत्—अर्जुना, तूं जसे मागत आहेत तसेच तें आहे, (असें 'असंशयं' या श्लोकाने समजून सांगतात—) —मनः दुर्निग्रहं चलं इति—अत्र हे महाबाहो असंशयं—संशयः न अस्ति—मन दुर्निग्रह व चल आहे याविषयी हे पराग्रमा अर्जुना, संशय नाहीं—किंतु अभ्यासेन—पण अभ्यासाने—अभ्यासं नाम कस्यांचित् चित्तभूमी चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिः—अभ्यास म्हणजे

कोणत्याही चित्तभूमीत—आपल्या इष्ट ध्येयविषयात चित्ताच्या समान प्रत्ययाची आवृत्ति (विजातीय प्रत्ययाकडून मध्ये मध्ये विच्छिन्न न होता ध्येयाविषयाचा एकच प्रत्यय सतत टिकविणे, हा अभ्यास—) —तु वैराग्यं नाम दृष्ट-अदृष्ट-इष्ट भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्यं—आणि वैराग्य म्ह० दृष्ट-ऐहिक व अदृष्ट-पारलौ-
किक इष्ट भोगाविषयी तृष्णा मुळीच नसणे —(पण हें वैतृष्य-विराग-वितृष्णता को-
णत्या कारणाने प्राप्त होते ? उत्तर—) त्या विषयातील दोषांचें चिंतन करण्याचा सतत अभ्यास केल्याने त्याविषयी विरक्ति उत्पन्न होते.—तेन च वैराग्येण चित्तस्य विशेषरूपः प्रचारः गृह्यते—(पूर्वांश अभ्यासाने) व त्या वैराग्याने मनाच्या विशेषरूप प्रचाराचा निग्रह केला जातो, म्ह०—एवं तत् मनः गृह्यते-निगृह्यते-
निसृज्यते इत्यर्थः—याप्रमाणें त्या मनाचें ग्रहण केलें जातें, त्याचा निग्रह-निरोध केला जातो, असा याचा भावार्थ. [चित्ताच्या समानप्रत्ययाची आवृत्ति व विषयदोषदर्शनाचा अभ्यास याच्या योगानें वैराग्य बाणून चित्ताच्या प्रचाराचा-विषयोन्मुखतेचा निरोध केला अमता तें विषयविमुख-अन्तर्निष्ठ होऊन राहतें.] १५.

१ ३५-३६ या श्लोकावरील टीपेंन रहस्यकार “येषांल अभ्यास व वैराग्य हे शब्द पातञ्जल सूत्रातून येतले आहेत, असें मात्र म्हणता येत नाहीत. ” असें म्हणतात व त्याचें कारण ५२६ पृष्ठावर पहावयास सांगतात, गी.र. ५.२६ पृष्ठावर ते म्हणतात—“योगसूत्रान ‘योगक्षि-
त्तचिन्तिरोधः’ ‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ अग्रा मूर्ते आहेत.. . भगवद्गीतेतहि प्रथम चित्तनिरोध करण्याची आवश्यकता (गी.६.७०) व पुढें अभ्यास व वैराग्य या दोन साधनानीं चित्ताचा निरोध करावा. (६.२५) हें सांगून शेवटीं निर्विकल्प समाधि करी
लावावी व त्यात सुख काय तें सांगितलें आहे, पण तेवढ्यावरून पातञ्जलयोगमार्ग भगवद्गी-
तेत समज आहे, किंवा पातञ्जल सूत्रें भगवद्गीतेच्या पूर्वीचा आहेत, असेंही म्हणता येत
नाहीं. पातञ्जल सूत्रात वानं केल्याप्रमाणें समाधि सिद्ध होण्यासाठीं नाक धरून सर्व
आयुष्य धारविण्यास भगवान् कोठेंच मागत नाहीत. ” (पाण्याच्या वेलाप्रमाणें मरेपर्यंत
छोदक कर्मेच करवयास तरी कोठें सांगत आहेत ? अ.३, श्लो.७, अ. १८. ११ इत्यादि श्लोकांचा
सारा आशय काय आहे, तो त्या त्या श्लोकांच्या व्याख्यानाना सांगितलाच आहे.) “कर्मयो-
गनिद्रपर्व लागारी साम्यबुद्धि प्राप्त होण्यास साधन म्हणून गांवेत चित्तनिरोधाचें व समाधीचें
बानं आलेलें आहे. म्हणून या वाक्यांत पातञ्जलसूत्रापेक्षा श्रेयाश्चर किंवा कठ या उपनिषदाशी
गांवेचें अधिक साम्य आहे. ” . “कर्मयोगनिद्रपर्व चित्तनिरोधाचें व समाधीचें बानं’ हा
नियंत्र भ्रम आहे. रहस्यकाराना यावजाव लौकिक कर्मे करवयास पाहिजे आहेत. पण
पातञ्जल योग त्याच्या विरोधी आहे. तो कर्मे टाकून चित्तनिरोधाचा अभ्यास वैराग्यपूर्वक
करवयास सांगतो. म्हणून त्यांना पातञ्जल योग नको. त्यासाठींच चित्तनिरोध, समाधी-
तील सर्वोत्तम सुख, अभ्यास, वैराग्य, आसनादि साधने, हीं सर्व योगशास्त्रांवालांच
अनुभवाची स्पष्ट प्रतीति येत असताना ‘गांवेतान हें सर्व वर्णन योगशास्त्रांना धरून
नाही तर तें श्रेयाश्चर व कठ या उपनिषदांना धरून आहे,’ असें ते म्हणू लागले आहेत.
पण गीतेतील त्या बानांचें साम्य योगशास्त्रांचे व्हात सांगोसांग बानं केळें आहे, त्या ध्यान-
शिड, पुरिका, इत्यादि उपनिषदांनी मानण्यास मात्र ते तयार नाहीत. (गी.र.५. ५२६ पहा)

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥३६॥

अन्वयार्थ—असंयतात्मना—ज्याचे वित्त अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगाने अनिरुद्ध असते त्याच्याकडून—योग—योग—दुष्प्राप—मोठ्या कष्टाने संपादित जातो—इति—अर्था—मे—माझी—मति—मति आहे—तु—पण—वश्यात्मना—ज्याने आपले अन्त करण अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगाने स्वाधान करून घेतले आहे व—यतता—आणखी 'चो यत्न करीत आहे, त्याच्याकडून—उपायत—पूर्वीच उपायाने योग—अवाप्तुं शक्य—संपादन करणे शक्य आहे ३६

य पुनरसंयतात्मा तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आमाऽन्त करण यस्य सोऽयमसंयतारमा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मति । यस्तु पुनवश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्या वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽय वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्न कुर्वता शक्योऽवाप्नु योग उपायतो यथोक्तदुपायात् ॥ ३६ ॥

कारण ते त्यांना धरून आहे म्हणून म्हणले कीं, निचारा लावून कर्मयोग गेला ' योग ही कर्मयोगाची आसक्ति ' व त्यामाठाच केवढा हा कर्मसंन्यासाचा द्वेष ' पण कर्मयोगाच्या बचावासाठी पातकजलयोगाला लावायलांना रहस्यकारांना जनिष्ट अमलेली तिसरीच एक गोष्ट त्यांच्याच शब्दांना सिद्ध होत आहे, हे मात्र त्यांच्या ध्यानात आले नाही 'पातक योगमार्ग गीतेस समत आहे व योगयुक्त गीतेच्या पूर्वीची आहेत ' हा गोष्ट त्यांना कळू नाही पण प्रसंग व प्रकरण ही दोन्ही विरुद्ध असणाऱ्या गीतेत अव्यक्त, प्रकृति, गुण, इत्यादि शब्द आले म्हणजे मात्र त्यांना साख्यशास्त्राची दृष्टकून आठवण होते, हे आश्चर्य नव्हे का ? गीतेतील योगविषयक वृणन मात्र श्रेताश्रम व कठ यांना धरून आहे आणि ' अव्यक्तादिनि भूतानि ' २.२८ ' प्रकृते त्रिबमाणानि ' ३.२७-२९ ' अव्यक्ताव्यक्तय सत्ता ' ८-१८ येथील वृणन हे कापिल साख्यशास्त्रातील सिद्धांत आहेत ' योगयुक्त गीतेच्या पूर्वीचे नव्हे, पण कापिल साख्य शास्त्र मात्र यागच्या पूर्वीचे, हे म्हणजे सगुक्तिक आहे, असे योग म्हणत असेल ते म्हणो ' आख्याला तरी रहस्यकारांनी योगशास्त्र गीतेच्या पूर्वीचे नव्हे असे म्हटल का त्याच न्यायाने साख्यहि तिच्या पूर्वीचे नव्हे, असेच व म्हणत आहेत, असे वाटते कारण दोन्ही एकाच काळातील असतांना त्यातील एक गीतेच्या पूर्वी होते व दुसरे नव्हेत, हे म्हणजे कोणीहि कळू करणार नाही तसेच गीतेतील योगाचे मूल श्रेताश्रम व कठ यात उभे त्यांना दिसने तसेच सांख्याचे का दिसते नाही, याचेहि आश्चर्य वाटते श्रेताश्रमार्हा जसा योगाचा उल्लेख आहे नमाच सांख्या चाहि आहे (भाग ५ १२४ २५५हा) व योग जसा वयविरोधी तसेच साख्यशास्त्रही कर्मांचा त्याग करावयास सांगते शिवाय श्रेताश्रम व कठ यांतील योगहि कर्मयोगोपयोगी नाही, उलट विरोधी आहे ते निराश्रम ' तात्पर्य कर्मयोगाला नमनेच महत्त्व देऊन गीतेतील योग, ध्यान, मक्ति इत्यादिकांना त्याची अंगे बनविण्याचे पाप रहस्यकारांना ब्रुवा वेळ आहे असे,

भाष्यार्थ—(ज्याचें अन्तःकरण उत्तम प्रकारें निग्रहीत असतें त्याला योगप्राप्ति सहज होते, असे सागून चित्तनिग्रहाच्या अभावीं योगप्राप्ति होत नाही, असा व्यतिरेक 'असंयतात्मना' या श्लोकार्थानें दाखवितात—) —यः पुनः असंयतात्मा तेन असंयतात्मना—पण जो असंयतात्मा असतो त्या असंयतात्म्याकडून—अभ्यास-वैराग्याभ्यां असंयतः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं असंयतात्मा तेन असंयतात्मना—अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा-अन्तःकरण असंयत-अनिग्रहीत आहे तो हा असंयतात्मा. त्या असंयतात्म्याकडून—योगः दुष्प्रापः—दुःखेन प्राप्यते इति मे मतिः—योग दुष्प्राप आहे. म्ह० त्याला योग मोठ्या दुःखानें प्राप्त होतो, त्याला योगप्राप्ति होतच नाही, असा माझा निश्चय आहे. (वरील शब्दयाचेंच स्पष्टीकरण करणाऱ्या उत्तरार्थाचें व्याख्यान—) —तु पुनः यः वदयात्मा—अभ्यास-वैराग्याभ्यां वदयत्वं आपादितः आत्मा-मनः यस्य सः अयं वदयात्मा तेन वदयात्मना—पण जो वदयात्मा असतो—अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० मन-अन्तःकरण वदयत्वास प्राप्त झालें आहे, मन ज्याच्या अधीन आहे तो हा वदयात्मा, त्या वदयात्म्याकडून—तु यतता-भूयः अपि प्रयत्नं कुर्यता—आणि पुनः प्रयत्न करणाऱ्या अशा त्याच्याकडून—योगः उपायतः-यद्यो-क्तात् उपायात् अद्यापुं शक्यः—योग उपायानें-वर सांगितलेल्या वैराग्यपूर्वक मनोनिरोधरूप उपायानें प्राप्त होणें शक्य आहे. [अन्तःकरण जरी स्वाधीन झालें तरी वैराग्यादिकाविषयी अत्यंत आस्था बाळगावी, हें सुचविण्यासाठीं श्लोकांत 'यतता' हें पद आहे. ज्याचें अन्तःकरण स्वाधीन नसतें त्याला योग प्राप्त होणें शक्य नाही, पण अभ्यास-वैराग्याच्या योगानें ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला स्वाधीन ठेवलें आहे व पुनः त्यानें विषयोन्मुख होऊं नये, म्हणून जो यत्न करीत आहे, त्याला वैराग्य व अभ्यास यांसह मनोनिग्रहरूप उपायानें योगसिद्धि होणें शक्य आहे.] ३६.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

कचिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

अन्यपार्थ—हे कृष्ण—हे शृष्णा—अयतिः—यस्य न करणार,—श्रद्धया उपेतः—योगमार्गाविषयीच्या धर्मेने युक्त आहे, पण—योगात् चलितमानसः—

मानसं-मनः यस्य सः चलितमानसः-भ्रष्टस्मृतिः—योगापासून अन्तर्कालाहि ज्याचें मन चलित झाले आहे, असा तो चलितमानस-भ्रष्टस्मृति झालेला [मरणसमयी ज्याची इंद्रियें व्याकुल झालीं आहेत, असा त्याला योगरूप ज्ञानसाधनाचें अनुष्ठान करण्यास अवकाशच रहात नसल्यामुळे, त्यापासून त्याचें चित्त चलित होणें, त्याला योगानुष्ठानाची आठवणहि न होणें योग्यच आहे.]—**सः योगसंसिद्धि-योगफलं-सम्यग्दर्शनं अप्राप्य**—असा तो योगसंसिद्धीला-योगफलाला-सम्यग्दर्शनाला प्राप्त न होतो—हे कृष्ण कां गतिं गच्छति—हे कृष्णा, कोणत्या गर्तीला-पुरुषार्थांला प्राप्त होतो. [योगमार्गावर अतिशय धर्दा असल्यामुळे कर्मज्ञाग करून योगाचा भंगाकार केला, पण त्यासाठी जितका प्रयत्न करावयास पाहिजे तितका केला नाही दिवाय योगसिद्धीला विघ्न फार. त्यामुळे एका जन्मात तो सिद्ध होणें शक्य नसतें, अशा अनेक कारणांना मरणसमयी इंद्रियादिश्वाच्या व्याकुलतेमुळे त्याला योगाचें स्मरण झालें नाही. तेव्हा तो योगभ्रष्ट योगसिद्धीला म्ह० आत्मसाक्षात्काराला प्राप्त न होतो कोणत्या गर्तीला जातो ! अभ्युदय व नि श्रेयस या दोहोनाहि मुक्ते, हाच येथील नाश होय] ३७.

कश्चिदिति । कश्चिं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाद्य विभ्रष्टः संश्लिष्टाभिमित्र नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मसंनिधौ ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—वराल प्रभाचेच विवरण—' कश्चित्० ' इति—' कश्चित्० ' या श्लोकानें करितान—**उभयविभ्रष्ट-कर्ममार्गात् योगमार्गात् च विभ्रष्ट सन्**—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गांपासून विभ्रष्ट झालेला-दोन्ही मार्गांना मुक्तेला तो योगी—**श्लिष्टाभ्रं इयं न नश्यति कश्चित्-किं, किंवा न नश्यति**—मुख्य मेघसमूहापासून वायूमुळे तुटून विलग झालेल्या अभाप्रमाणें नाश पावत नाही ना—त्याचा नाश तर होत नाही ! (पण ही शंका येण्याचे कारण काय ? उत्तर—)**अप्रतिष्ठ-निराश्रयः**—कारण तो प्रतिष्ठारहित-निराश्रय झालेला असतो. [त्याला कोणत्याच मार्गाचा आधार राहिलेला नसतो. अहोपण, कर्मत्याग केल्यामुळे कर्ममार्गाचा आधार जरी मुटला तरी ज्ञानमार्गाचा आधार त्याला मिळेल, अशी आशंका पेटून म्हणतात—]**हे महाबाहो, ब्रह्मण पथि-ब्रह्मसंनिधौ विमूढ सन्**—हे आत्मानुबाहो ! ब्रह्माच्या मार्गात-ब्रह्मप्राप्ताच्या मार्गात विमूढ होण्याना तो उभयविभ्रष्ट तर होत नाही ! [ही शंका कर्मशास्त्राची समजत नाही. कारण फलाचा अभिलाष सोडून कर्म ईश्वरार्पण करून, किंवा ईश्वरार्पण न करिता, त्याचें अनुष्ठान करणारा त्याच्या फलापासून भ्रंत पावेल हे समजतच नाही. पण सर्व कर्मांचा मत्स्याग करणाऱ्या योग्यानें मिहित कर्मांचा त्याग केल्यामुळे व ज्ञानोपायामुलाहि न्युत ज्ञान्यामुळे त्याला अनर्थ प्राप्त होण्याचा संभव आहे, यास्तव त्याच्याशिरीस अर्गा नष्टा संभवतें.] ३८.

एतदिति । एतन्मे मम संगमं कृत्वा बहुभुवनं नुमहं स्पृशेयं न नश्यत्यस्य सोऽभ्युदयः कश्चिदो वा ऐसा मानयिता संशयस्यास्य न हि वक्ष्यादुपपद्यते संभवत्यतएवमेव बहुभुवसंस्पर्शः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘एतत्०’ इति—‘एतत्०’ या श्लोकाने अनुन आपल्या या शकेंब निराकरण करण्याविषया भगवानास प्रेरणा करतो—कृष्ण, मे-मम एतं संशयं अशेषत छेत्तुं—अपनेतुं अर्हसि—हे कृष्ण, माझ्या या संशयाचा निशेप छेद करण्यास, हा माझा संशय पूर्णपणे घालविण्यास तू समर्थ आहेस—हि—यस्मात् त्वदन्यः—त्वत्त अन्यः ऋषि. देवः वा अस्य संशयस्य छेत्ता—नाशयिता न उपपद्यते—संभवति—कारण तुझ्याहून दुसरा कोणी ऋषि किंवा देव या संशयाचा नाश करणारा—त्याला घालविणारा उपपन्न होत नाही, संभवत नाही—अतः त्वं एव छेत्तुं अर्हसि इत्यर्थ—यास्तव तूच छेद करण्यास योग्य आहेस, असा याचा भावार्थ [माझा हा संशय घालवील असा दुसरा कोणी दिसत नाही यास्तव तूच तो पूर्णपणे घालीव]

श्रीभगवानुवाच—शुकृष्ण म्हणाले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अनुना—तस्य—त्याचा—विनाश.—विनाश—इह—या लोका—न एव—नाहीच व—अमुत्र—परलोकादि—न विद्यते—होत नाही—हि—कारण—हे तात—अरे बाबा—कश्चित्—कोणीहि—कल्याणकृत्—शुभाचरण करणारा—दुर्गतिं—दुर्गतीला—न गच्छति—जात नाहीच ४०

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्दीनजन्मप्राप्ति स योगभ्रष्टस्य नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृष्टु भकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितता गतिं हे तात तनोत्यात्मान पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्र उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—‘पार्थ०’ इति—‘पार्थ०’ या श्लोकाने भगवान् योग्याच्या नाशा विषयीची शका घालवितात—हे पार्थ, तस्य इह लोके विनाशः न एव विद्यते अमुत्र—परस्मिन् वा लोके न विद्यते—नास्ति—हे अनुना । त्याचा या लोकी विनाश होत नाहीच, किंवा परलोकादि त्याचा विनाश होत नाही [दोन्ही मार्गांपासून निश्रुत झालेल्या योग्याचा, शिष्टानी निंदा करणें, या स्वरूपाचा एहिक नाश होत नाही कारण योगमार्गाविषयी शिष्टांच्या मनात ध्वा—भक्ति वर्गरे अमते तथापि पारलौकिक नाशाचा अस्तभव कसा ? तें सांगण्यासाठी नाशानें स्वरूप सांगून त्याचा अभाव दाखवितात—]—नाशः नाम पूर्वस्मात् दीनजन्मप्राप्तिः सः योगभ्रष्टस्य न अस्ति—नाश म्ह० पूर्वजन्माहून दीनजन्माची प्राप्ति अशा स्वरूपाचा नाश योगभ्रष्टाला नाही—हि—यस्मात् हे तात, कल्याणकृत्—शुभकृत् कश्चित् दुर्गतिं—कुत्सितां गतिं न गच्छति—कारण हे बाबा, कल्याणाचरण करणारा—शुभाचरण करणारा कोणीहि दुर्गतांग म्ह० कुत्सित मार्गांग प्राप्त होत नाही [कर्म व ज्ञानोपाय या दोन्ही

पामून भ्रष्ट झालेल्याहि योग्याचे ठिकाणां श्रद्धा, इंद्रियसंयमादि व श्रवण, मनन, निदि-
ध्यासन वगैरे शुभाचरण असतेंच. त्यामुळे तो शुभटून होय. अहोपण, पुत्राच्या जागा
असलेल्या शिष्याला 'तात-बावा' असे कमें म्हटले आहे ? कारण पितालाच 'तात'
असे म्हणतात. उत्तर—]—आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति इति पिता तातः
उच्यते—आपल्याला पुत्ररूपाने विस्तृत करतो म्हणून पिता 'तात' असे म्हटला जातो.
—शिष्यः अपि पुत्रः उच्यते—शिष्याहि पुत्र म्हटला जातो. म्हणून पुत्रस्थानां
असलेल्या शिष्याला 'तात' असे म्हणणें यांत काहीच दोष नाही. [योगब्रष्टाचा
चिष्टनिंदारूप ऐहिक माद्य किंवा हीन जन्मप्राप्तिरूप पारलौकिक नाश होत नाही.
कारण शुभाचरण करणारा कोणाहि नियम गतीला प्राप्त होत नसतो, हा अबाधित
नियम आहे.] ४०.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अन्यथार्थ—योगभ्रष्टः—योगमार्गापामून भ्रष्ट झालेला संन्यासी—पुण्यकृतां
—पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या—लोकान्—लोकाम—प्राप्य—प्राप्त होऊन—
शाश्वतीः समाः—दुजारी वपें—उपित्वा—त्या लोकां राहून—शुचीनां श्रीमतां
गेहे—शाक्रीक आचरण करणाऱ्या श्रीमंतांच्या घरी—अभिजायते—उत्पन्न होतो.

किं त्वस्य भवति—योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्याप्याप्य गत्वा पुण्यकृताम-
श्रमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवसरा-
स्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

भाष्यार्थ—किंतु अस्य भवति—योगभ्रष्टाचा दोन्ही लोकां जर नाश होत
नाही तर होतें तरी काय ? ते 'प्राप्य' या शब्दाने गगतात—योगमार्गे प्रवृत्तः
सामर्थ्यान् संन्यासी पुण्यकृतां-अश्रमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य-गत्वा
—योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला पुरुष-अर्थात् योग्यतेमुळे संन्यासी, अश्रमेधादि यज्ञ कर-
णाऱ्या पुण्यवानाच्या लोकाम प्राप्त होऊन [कर्मांमध्ये गडून गेलेल्या कर्मठांबी योग-
मार्गांत प्रवृत्ति होणेच अगोदर शक्य नाही व जरा ती झाली, तरी तो कमें ईश्वरपं-
हुदीने करीत असल्यामुळे त्याच्या संशयाची शंका येण्यास काही कारणच नाही, हेच वेधे
'संन्यासी' म्हणण्याचे सामर्थ्य आहे. त्या सामर्थ्यामुळे योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला
संन्यासी पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या उत्तम लोकांस प्राप्त होऊन]—तत्र च
शाश्वतीः-नित्या समाः-सद्यन्मरणां उपित्वा-चासं अनुभूय—अणि त्या
लोकां शाश्वत ८० नित्य-मनुष्यांच्या संवसरांहून फार मोठ्या प्रमाणाचे सारगर्पयंत-
८० अनेक वेधे-दर्पकाळगर्पय राहून-तशील निशामाचा अनुभव घेऊन—तद्भो-
गक्षये शुचीनां-यथोक्तकारिणां श्रीमतां-विभूतिमतां गेहे-गृहे योगभ्रष्ट

अभिजायते—त्याच्या भोगाचा क्षय झाला असता—तेथील सुखोपभोगाने पुण्यांशाचा क्षय झाला असता शुचीं ह्य० शास्त्रानुसार आचरण करणाऱ्या श्रीमान् ह्य० ऐश्वर्यसंपन्न लोकाच्या गृहात तो योगभ्रष्ट उत्पन्न होतो. [योगभ्रष्टाच्या मनांत पूर्ण वैराग्य वाणलेले नसल्यास तो पुण्यवानाच्या लोकां जाऊन, तेथें दीर्घकाल राहून सुखोपभोगाने पुण्यांशाचा क्षय होताच येथें शास्त्रविहित आचरण करणाऱ्या श्रीमानाच्या घरां जन्म घेतो.]

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—अथवा— किंवा तो योगभ्रष्ट—धीमतां योगिनां एव कुले—बुद्धिमान् दरिद्राच्याच कुलात—भवति—उत्पन्न होतो—लोके हि—या लोकीं—यत् ईदृशं जन्म—जे हे अशाप्रकारचे जन्म—दरिद्रा योग्याच्या घरां झालेले जन्म—एतत्—ते—दुर्लभतरं—अतिशय दुर्लभ आहे ४१

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—‘अथ०’ इति—पण त्याच्यामध्ये धर्मा, वैराग्य इत्यादि कल्याणगुणांचें आधिक्य असल्यास कोणता दुसरा पक्ष संभवतो तें ‘अथवा०’ या श्लोकानें सांगतात—अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनां एव—दरिद्राणां धीमतां—बुद्धिमतां कुले भवति—जायते—अथवा श्रीमानाच्या कुलाहून भिन्न अशा योग्याच्याच म्ह० धीमान्—बुद्धिमान् दरिद्री लोकाच्याच कुलात तो होतो—जन्म घेतो (येथील योगिक्षब्दानें वर्मा गृहस्थाचा बोध होऊं नये म्हणून ‘धीमता’ हें विशेषण भगवानांनीं मुद्दाम योजलें आहे अशा ब्रह्मविद्यावान् पवित्र दरिद्री लोकाच्या कुलात जन्म होणे अत्यंत दुर्लभ आहे कारण त्या कुलात श्रीमानाच्या कुलाप्रमाणें ऐश्वर्याच्या बलावर प्रमाद घट्टण्याचा मुळींच संभव नसतो, असें उत्तरार्धानें सांगतात—) —यत् दरिद्राणां योगिनां कुले जन्म एतत् हि पूर्वं अपेक्ष्य दुर्लभतरं—दुःखलभ्यतरं—जे दरिद्री योग्याच्या कुलातील जन्म तें पूर्वीच्या श्रीमानांच्या कुलातील जन्माच्या अपेक्षेनें अधिक दुर्लभ—पारच कष्टानें प्राप्त होणारें आहे.—लोके यत् ईदृशं यथोक्तं विशेषणे कुले जन्म—या लोकीं जे अशाप्रकारचे पूर्वोक्त विशेषणविशिष्ट कुलात जन्म होणे तें अत्यंत दुर्लभ आहे [ऐश्वर्यावान् व सदाचारसंपन्न अशा लोकांच्या घरांत जन्म होणे जरी मुलम नाही, कारण तेहि मोठ्या पुण्याचेंच फल आहे, तथापि त्यापेक्षां शुद्धि, दरिद्री व विद्यावान् लोकांच्या कुलात जन्म होणे त्याहूनहि अधिक दुर्लभ आहे.] ४२.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

अन्यथार्थ—तत्र—त्या दरिद्री योग्यांच्या कुलांत—तं—त्या—पौर्वदेहिकं—
पूर्वदेहातील—बुद्धिसंयोग—बुद्धिसंयोगास—लभते—तो योगग्रंथ प्राप्त होतो—च
कुरुनन्दन—आणि हे कुरुनन्दन—संसिद्धौ—योगसिद्धीमाळ—तत—पूर्वजन्मा-
ताळ अभ्यासाच्या संस्कारांमुळे, किंवा त्याहून—भूयः—अधिकच—यतते—यत्न करतो.

यस्मात् तत्र योगिना कुले त बुद्धिमयोग बुद्ध्या संयोग बुद्धिमयोग लभते पौर्वदेहिकं
पूर्वस्मिन्देहे भव पौर्वदेहिक यतते च प्रयत्न करोति ततस्तस्मात्पूर्ववृत्तात्संस्काराद्भूयो
बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—वर जें सर्वोत्तम जन्म सांगितल त्याच्या सर्वोत्तमत्वाचें का-
रण 'तत्र' या श्लोकांत सांगतात—तत्र योगिनां कुले—त्या योग्यांच्या कुलांत—
पौर्वदेहिकं—पूर्वस्मिन् देहे भव पौर्वदेहिकं त बुद्धिसंयोग—बुद्ध्या संयोग
बुद्धिसंयोग लभते—पौर्वदेहिक म्ह० पूर्व देहातील त्या बुद्धिसंयोगास—आत्मविषयक
बुद्धीशी जो संयोग तो बुद्धिसंयोग, त्यास प्राप्त होतो [पूर्व जन्मी अनुष्ठितल्या विनोद
साधनांनी युक्त, अशा आत्मविषयक बुद्धिसंयोगास तो योगग्रंथ या उत्तम जन्मा प्राप्त होतो.
तर मग या जन्मी साधनानुष्ठानावाचूनच त्याला ज्ञान होईल, असें कोणी म्हणेल म्हणून
सांगतात—]—च हे कुरुनन्दन ततः—तस्मात् पूर्ववृत्तात् संस्कारान् भूयः—
बहुतरं प्रयत्न संसिद्धौ—संसिद्धिनिमित्तं करोति—आणि हे कुरुनन्दन, त्या-
हून—त्या पूर्ववृत्त संस्काराहून पुष्कळ—फारच अधिक प्रयत्न संसिद्धीसाठीं करतो. [या
उत्तम जन्मांत त्यास पूर्व जन्मांतील बुद्धीचा लाभ होतो व त्यामुळे पूर्वीपेक्षा फारच
मोठ्या प्रमाणावर तो श्रवणादिकादिष्वयी प्रयत्न करतो] ४३

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अन्यथार्थ—हि—कारण—तेन एव पूर्वाभ्यासेन—त्याच पूर्वजन्मी केल्या
अभ्यासाने—अपि सः—तो अवशः अवश्य हि योगग्रंथ—ह्रियते—हरण
केल जातो—योगस्य जिज्ञासुः अपि—योगाचे स्वरूप ज्ञानाच्या इच्छा करण
म्हणजे—शब्दब्रह्म—शब्दब्रह्मचें—ब्रह्मोत्कर्षमनुष्ठानपणचें—अतिवर्तते—उत्पन्न
होण जातो ४४

कथं पूर्वदेहबुद्धिमयोग इति तदुच्यते—य पूर्वजन्मनि वृत्तोऽभ्यास स पूर्वाभ्यास-
मनेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मादवशोऽपि स योगग्रंथो न ह्यन वेद्येणाभ्यासगत्या-
सादृशवत्तमपमर्दितात्मनः कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते । अधर्म-
वृत्तवत्तम वृत्तमनेन योगाभ्यासेन संस्कारोऽभिपूज्य एव । ननु ये तु योगात् न संस्कार-
वृत्तमेव काव्यमरमते न ह्यप्युक्तं यथाविदितागमन्यायान्तरं । जिज्ञासुरपि
योगस्य हरणं जगन्मिच्छाभ्यासाद्यैव प्रकृतं अभ्यासी योगग्रंथं नान्यथागोऽपि

शब्दग्रह वेदोक्तकर्मनुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योग तस्मिन्
ष्टोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः कथं इति तत् उच्यते—त्या योगप्रश्ला
पूर्वदेहातील बुद्धीचा संयोग कसा प्राप्त होतो ? असे कोणा विचारील म्हणून 'पूर्वाभ्या
सेन' या श्लोकाने सांगितले जाते—यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वा-
भ्यासः—जो पूर्वजन्मामध्ये केलेला अभ्यास तो पूर्वाभ्यास,—हि-यस्मात् तेन एव
यत्नवता अवशः अपि सः योगभ्रष्ट ह्रियते—ज्याअर्थी बलवान् अशा त्या पूर्वा-
भ्यासाकडूनच तो अवश असलेल्याही योगभ्रष्ट या जन्मा हरण केला जातो [त्याअर्थी
त्याची योगप्रवृत्ति स्वेच्छेने होत नाही, तो योगभ्रष्ट परतून जरी असला तरी मागास
जन्मातील संस्कारांमुळे या पुढील जन्मा, त्याची इच्छा नसली तरी, योगाभ्यासाकडूनच
आकर्षिला जातो पण त्या आकर्षणाला प्रतिबंध नसला तरच ही गोष्ट घडते असे सांगतात—]
—योगाभ्याससंस्कारात् यत्नवत्तर अधर्मादिलक्षणं कर्म न कृत-वेत्
तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते—योगाभ्यासाचा जो संस्कार झालेला
असतो त्याहून अधिक सामर्थ्याने युक्त असे अवर्मादिरूप कर्म जर त्याने केले
जसेल तर तो योगाभ्यासापासून झालेल्या संस्काराकडून हरण केला जातो पण—यत्न-
वत्तरः अधर्मः कृतः चेत् तेन योगज अपि संस्कारः अभिभूयते एव—
त्या योगाभ्यासजनित संस्काराहून अधिक प्रबल अधर्म जर केला असेल तर त्याच्या
योगाने योगजन्य संस्काराहि प्रतिबद्ध होतोच—तु तत्क्षये योगजः संस्कारः स्थय
एव कार्य आरभते—पण त्या अधर्माचा फलभोगाने क्षय झाला असता योगाभ्या
सापासून झालेला संस्कार आपोआपच आपल्या कायाला आरंभ करतो [अधर्माचा प्र-
तिबंध क्षीण होताच तो योगप्रश्ला पुनः योगाभ्यासात प्रवृत्त करतो]—दीर्घकाल
स्थस्य अपि तस्य विनाशः न इत्यर्थः—दीर्घकाल प्रतिबद्ध होऊन राहिलेल्याहि
त्याचा विनाश होत नाही, असा याचा भावार्थ—जिज्ञासुः अपि-योगस्य स्व-
रूपं ज्ञातुं इच्छन्-योगमार्गे प्रवृत्तः-सामर्थ्यात् संन्यासी योगभ्रष्ट—
जिज्ञासूहि-योगाचे स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा-योगमार्गात प्रवृत्त झालेला-
अर्थात् सामर्थ्यामुळे संन्यासी योगभ्रष्ट—सः अपि शब्दग्रह वेदोक्तकर्मानु-
ष्ठानफलं अतिवर्तते-अपाकरिष्यति—तोहि वैदिक कर्म व त्याच्या अनु-
ष्ठानाचे पण याचे अतिवर्तन करतो, त्याचे निराकरण करतो कर्माच्या फलाहून
अधिक फलास प्राप्त होतो, मग—य योगं बुद्ध्वा तस्मिन् अभ्यासं
कुर्यात् सः किं उक्त्—जो योगाचे स्वरूप जाणून योगनिष्ठ होऊन त्याचा सदा
अभ्यास करतो तो कर्म व कर्मफल याचे उपाधन करितो हे काय सांगायचे ? [कर्म
मार्गात प्रवृत्त झालेला कर्मी त्या मार्गापासून भ्रष्ट होतो, अग म्हणता येत नाही, या
मार्गांमुळेच येथील योगभ्रष्टाहि संन्यासी घेतला पाहिजे, अधर्मप्रवृत्त प्रबल प्रतिबंध
नसल्यास पूर्व संस्कार त्या परबल झालेल्या योगभ्रष्टाहि योगाभ्यासात त्याची

इच्छा नमली तरी प्रवृत्त करतो. अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध असल्यास तो दुःखभोगाने र्हाण झाल्यावर योगाभ्यासजन्य संस्कार झाला अभ्यासांत प्रवृत्त करतो. तात्पर्य मध्ये किर्ताहि काल खोष्टला तरां तो संस्कार नष्ट होत नाही. योगाचे स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेनें कर्मत्याग करून योगामध्ये प्रवृत्त झालेला योगधृष्टहि जर वेदोक्त कर्म व त्याच्या अनुष्ठानापासून प्राप्त होणारे फल याचे उद्धेधन करून जातो म्ह० त्याहून अधिक फलास पात्र होतो, तर योगाचे स्वरूप जाणून व तन्निष्ठ होऊन जो सतत अभ्यास करतो, त्याच्या अधिक फलप्राप्तीविषयी काय सांगावे ?] ४४.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

अन्यथार्थ—तु—आणि—प्रयत्नात् यतमानः—अधिक यत्न करणारा—योगी—विद्वान्—संशुद्धकिल्बिषः—ज्याचे पाप शुद्ध—अत्यंत शुद्ध झाले आहे असा, होऊन—अनेकजन्मसंसिद्धः भवति—अनेक जन्मांतील योद्ध्या योद्ध्या अभ्यासाने संसिद्ध होतो.—ततः—नंतर योगसंसिद्धामुळे तो—परां गतिं—मोक्ष-नावाच्या श्रेष्ठगतीस—याति—प्राप्त होतो. ४५.

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः। तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेनेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कार-जातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्यग्-गदानः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—च योगित्वं श्रेयः कुतः इति—आणि योगित्वं श्रेयस्कर आहे, योगनिष्ठ धेष्ट आहे, असे म्हणण्याचे आणखी कारण ‘प्रयत्नात्’ या श्लोकाने मागतात—प्रयत्नात् यतमानः—अधिक यतमानः इत्यर्थः—दीर्घ प्रयत्नाने योगाभ्यास करणारा—अधिक यत्न करणारा, असा याचा भावार्थ—तत्र योगी—विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः—विशुद्ध-किल्बिषः—संशुद्धपापः—त्या योगासाठी अनिष्टय प्रयत्न झाला असता योगी—विद्वान् अनिष्टय शुद्धपाप—विशुद्धपाप—म्ह० निष्पाप—अनेकेषु जन्मसु किंचित् किंचित् संस्कारजात उपचित्य—अनेक जन्मांमध्ये योद्ध्यां संस्कार जमत जमत—मं-स्कारजाताचा मोठा मंचय होऊन—तेन उपचितेन—अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः—अनेकजन्मसंसिद्धः—या मंचय पारले या अनेकजन्मकृत संस्काराने संसिद्ध झालेला—अनेकजन्मसंसिद्ध योगी—ततः लब्धसम्यग्गदानः सन् परां प्रकृष्टां गतिं याति—त्या संचितसंस्कारमहापासून ज्याला सम्यग्ज्ञान प्राप्त झाले आहे, असा हो-त्यला परमार्थला म्ह० मोक्षमंशक सर्वोत्तम फलाला प्राप्त होतो. [योगसिद्धासाठी मन्त्रेण प्रयत्न करणारा योगी प्रयत्नाची परावृष्ट झाल्या असता विद्वान् व निष्पाप होतो, प्रत्येक जन्माला योद्ध्यां असा योगाभ्यासजन्य संस्कार जमत जमत—

जन्मानां योगजन्य संस्काराचा फार मोठा संचय होऊन त्यामुळे तो संसिद्ध होतो. त्याला सम्यग्ज्ञान होते व त्या ज्ञानामुळे तो संन्यासी श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. यास्तव ज्याला शीघ्र मुक्ति मिळवी, असें वाटत असेल त्याने पुष्कळ प्रयत्न करावा.] ४५.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

अन्वयार्थ—तपस्विभ्यः—कृच्छ्र-चाश्रयणादि तप करणाऱ्या तपस्व्याहून—**योगी—**वर सागितरयाप्रमाणें योगाभ्यास करणारा—**अधिकः—**अधिक आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि—**ज्ञानी पुरुषाहूनहि—शास्त्रपांडित्यवानाहूनहि योगी—**अधिकः मत—**अधिक-श्रेष्ठ मानलेला आहे.—**योगी—योगी—योगाभ्यासी—कर्मिभ्यः च—**अग्निहोत्रादि कर्म करणाराहून—**अधिकः—**श्रेष्ठ आहे.—**अर्जुन—**हे अर्जुन!—**तस्मात्—**म्हणून तू—**योगी—योगी—मय—**हो. ४६.

यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमग्न शास्त्रपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽपि को योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात्—ज्याअर्थी योग सम्यग्ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतो त्याअर्थी योगाभ्यासी सर्व साधकात श्रेष्ठ आहे असें 'तपस्विभ्यः' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**तपस्विभ्य योगी अधिकः—**कृच्छ्र-चाश्रयणादि तप करणाराहून ध्यानयोगी श्रेष्ठ आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि—ज्ञानं अत्र शास्त्रपांडित्यं तद्वद्भ्यः अपि अधिकः—श्रेष्ठः इति मतः—ज्ञातः—**ज्ञानी पुरुषाहूनहि—येथें ज्ञान म्ह० शब्दपांडित्य, त्याने युक्त असलेल्याहूनहि योगी अधिक श्रेष्ठ—असे मानलेला

१ "४० ते ४५ श्लोकांतून योग, योगभ्रष्ट व योगा हे शब्द कर्मयोग, कर्मयोगापासून भ्रष्ट व कर्मयोगी या अर्थाचे वापरलेले आहेत," असे रहस्यकार म्हणताना व त्याला कारण काय सांगतात? तर 'श्रीमान् कुलान् जन्मणें ही स्थिति इतरांम इष्ट अमणें सभवनाय नाहीं,' पण योगादिशब्दाचा तसा अर्थ येथें करिता येत नाहीं, हें बाग्दो वर दारविलेंच आहे. रहस्यकार तसाच अर्थ करण्याच कारण जें सांगताना तेहि सयुक्तिक नाहीं. कारण 'श्रीमद् कुलान् जन्मणें' ही स्थिति योगभ्रष्टाला इष्ट असते असें मुळांच नाहीं. त्याच्या पुण्यप्रभावांमुळे प्राप्त होणारे ते अवांतर फल आहे. पर्याया श्रीमान् कुलान् जन्मलेलाहि मनुष्य स्वभावतःच सात्त्विक, ज्ञान, निवृत्तधर्मी असतो, असें आपण पाहलों. त्यामुळे योगभ्रष्ट कर्मयोगी असला, तरच तो श्रीमताच्या घरी जन्म घेईल, असें म्हणता येत नाहीं. शिवाय गीतेतील कर्मयोगी हाती आहे, असें अगोदर ठावून सांगायलाचें व पुन. त्यालाच योग-भ्रष्ट बनवून अनेक जन्म छिनपत्र ठेवावयाचे, हा न्याय अपूर्वच सारा! शैदिक्मप्रदाय सोडून मनसोक्त शाखाचें झाडू लागलें, गहनजि पदोपरी असेंच हलचन व्हावयाचें !

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्मज्जते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ध्यानयोगो (अभ्यासयोगो) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्ययार्थ—सर्वेषां योगिना अपि—रुद्र आदित्यादिकांचे ध्यान करणाच्या दु
सऱ्या सब योग्यामध्येहि—य श्रद्धावान्—जो श्रद्धावान् योगी—ध्यानी—मद्भक्तेन
अन्तरात्मना—माझ्या ठिकाणा स्थिर केलेल्या अन्तःकरणाने—मां भजते—मला
भजतो—सः मे युक्ततम—तो मला अतिशय योगी म्हणून—मतः—मान्य आहे

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भक्तेन मयि
वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छ्रद्धावान् सन्भजते सेवते यो मां
स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दभयवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्
पुता श्रीभगवद्गीताभाष्येऽध्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—‘योगिनां इति०’—अहोपण, आदित्य, विराडात्मा, हिरण्यगर्भ, अ
व्याहृत, अक्षरमद्य इत्यादिकांचा उपासना करणारे अनेक उपासक आहेत, त्यातील को
णता उपासक श्रेष्ठ, ते ‘योगिनां’ या श्लोकाने सांगतात—रुद्रादित्यादिध्यानप
राणां सर्वेषां योगिनां अपि मध्ये—रुद्र, आदित्य इत्यादिकांचे ध्यान तत्परतेने

१ येथील ‘सर्वेषां योगिनां’ याचा अर्थ ‘सब कमयोग्यामध्ये’ असा रहस्यकार करिताव
पण येथील सब म्ह० निरने कमयोगी आहेत त्यामध्ये, असा अर्थ विवक्षित नवून ‘निरति
रात्र्या इतर देवतांची उपासना करणारे जेवढे उपासक आहेत, त्या सर्वांत माझी अनन्य
मताने भक्ति करणारा योगीच श्रेष्ठ होय’ असा अर्थ विवक्षित आहे असा अर्थ केल्यावांचून
‘मदभा योगिनां’ व ‘मां भजते’ या शब्दांचे काहाच स्वारस्य व्यक्त होत नाही ‘निष्काम
कमयोगीपेशाहि भक्ति श्रेष्ठ असा याचा अर्थ नाही’ पण या त्याच्या क्षणण्याला प्रमाण काय ?
ही रहस्यकाराचे वचन ऐव याला प्रमाण ? रहस्यकार पुढे म्हणतात—“बाराव्या अध्यायात
ध्यानपेशा कमकल्त्याय श्रेष्ठ असे स्पष्ट म्हटले आहे = पण ते तसे वां म्हटले आहे,
हे रहस्यकाराच्या लक्षात न आल्यामुळे ते त्या वचनाचा आधार दाखवीत आहेत त्या मूळ
बाराव्या अर्थ निरनेच अधिक स्पष्ट करूं रहस्यकार ‘निष्कामकम व भक्ति यांचा समुच्चय
श्रेष्ठ’ असे गीतेने सांगितले पण भागवत पुराण “सर्व प्रकारचे क्रियायोग आत्म
ज्ञानविप्राप्तये ” १०-२४ असे म्हणते अर्थात् रहस्यकारांना ते आवडत नाही म्हणून ते
भागवताची वाट अशी दाखवतात—“आत्मज्ञाना गीतेने सांगितले काय, ते पहावयाचे आहे
भागवत वाच गावों, न पहावयाचे नाही दाहोने प्रयाजन व कामहि भिन्न आहेत
दामाटा रवाची मधररी दहवावना घरणे सुख जसे ” पण गीतेचा काल व भागवतचा

इति कर्मकांडाख्यं प्रथमपदकम्

अध्याय सातवा.

ज्ञान विज्ञानयोग

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युजन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन ! मयि—माझ्यामध्ये—आसक्तमनाः—
ज्याच मन आसक्त झाले आहे,—मदाश्रयः—मात्माच ज्याने आश्रय केला आहे व
—योगं युजन्—योगाभ्यास करणारा—मन समाधान करणारा असा तू—समग्रं
मा—विभूति-बल ऐश्वर्य इत्यादि समस्त गुणांना युक्त अशा मला—यथा—ज्या
प्रकारे—असंशय—निःसंशय—ज्ञास्यसि—जाणशील—तत् शृणु—ते ऐक ।

“योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान्तरात्माना । श्रद्धाबाम्भजते यो मां स मे युक्ततमो
मत ” इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदं मदीयं तत्त्वमेव मद्गतान्तरात्मा स्यादित्ये
तद्विवक्षु श्रीभगवानुवाच—मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्त मनो यस्य स
मय्यासक्तमना हे पार्थ योग युजन्मन समाधान कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो
यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चिदपुरुषार्थेन केमचिदर्थी भवति स तत्साधन कमाभिहो-
त्रादि तपो दान वा किञ्चिदाश्रय प्रतिपद्यतेऽयं तु योगी मामेवाऽऽश्रय प्रतिपद्यते हिरवा-
ऽन्यत्साधनान्तर मध्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवभूत सन्नसंशय समग्र समस्त
विभूतिबलशक्तपैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां तथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव
भगवानिति तच्छृणुष्यमान मया ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(कमसंन्यासरूप साधन व ‘त्व’पदाचा अर्थ ज्यात प्रधान आहे,अशा
पद्धत्या पन्काचें व्याख्यान करून उपास्यनिष्ठ-तत्पदनिष्ठ असलेल्या मध्यम पन्काच्या
व्याख्यानास आरंभ करणारे माप्यकार सातव्या अध्यायाला अवतरण देतात—)
‘योगिनामपि सर्वेषां’ इति—सहाव्या अध्यायाच्या शेवटा सर्व उपासकामध्य
माझ्या ठिकाणा स्थिर केल्या अन्त करणाने जो मात्मा भक्ति करतो, तो मला युक्ततम
म्हणून समत आहे, असा—प्रश्नबीज उपन्यस्य—प्रश्नाच्या बीजाचा उपन्यास करून
[म्ह० भगवत्तत्त्व कसे आहे व तद्गतचित्त कसे व्हावे, या दोन प्रश्नांचे बीज त्यात मुच-
यून]—ईदृशं मदीयं तत्त्वं एव मद्गत अन्तरात्मा स्यात् इति एतत् विवक्षुः

स्वयं एव श्रीभगवान् उवाच—माझे तत्त्व अशा प्रकारचे आहे व अशा प्रकारे मद्गत-अन्तरात्मा व्हाव, हे सांगण्याची इच्छा करणारे श्रीभगवान् 'मय्यासक्तः' इत्यादि म्हणाले—हे पार्थ—अर्जुना—मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनः यस्य सः मय्यासक्तमना—मादयामध्ये म्ह० पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या विशेषणांनी युक्त अशा परमेश्वरामध्ये ज्याचे मन आसक्त आहे तो 'मय्यासक्तमना' होय,—योगं युञ्जन्-मनःसमाधानं कुर्वन्—योग करणारा-मनाचे समाधान करणारा—मदाश्रय—अहं एव परमेश्वरः आश्रयः यस्य सः मदाश्रय—मोक्ष परमेश्वर ज्याचा आश्रय आहे, तो मदाश्रय (याचेच उपपादन करितात—)—हि य कश्चित् केनचित् पुरुषार्थेन अर्थी भवति सः तत्साधनं कर्म अग्नि होत्रादि तपः दानं वा किञ्चित् आश्रयं प्रतिपद्यते—कारण जो कोणी कोणत्याही पुरुषार्थाने अर्थां होतो म्ह० ज्याला ज्या एखाद्या फलाची इच्छा असते, तो त्याचे साधन कर्म अग्निहोत्रादि, तप किंवा दान यांताळ कशाचा तरी आश्रय करतो—तु अयं योगी मां एव आश्रयं प्रतिपद्यते—पण हा योगी मलाच आपल्या पुरुषार्थाचा आश्रय करितो, म्ह०—अन्यत् साधनान्तरं हित्वा मयि एव आसक्तं मनाः भवति—दुसरे सर्व साधन सोडून माझ्या ठिकाणीच आसक्तचित्त होतो (आता दुसऱ्या अर्थाचे व्याख्यान—)—य त्वं एवभूतः सन् समग्रं-समस्तं विभूतिं बलं शक्तिं ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां—जो तू पूर्वीक ध्याननिष्ठ पुरुषाप्रमाणे माझ्यामध्ये आसक्तचित्त होत्साता समग्र म्ह० समस्त विभूति-नानाविध ऐश्वर्योपसंपत्ति, बल-शरीरगत सामर्थ्य, शक्ति-मनातील प्रागल्भ्य, ऐश्वर्य-सर्व अनीश्वरांचे

१ रहस्यकारांनी या अध्यावाच्या आरभी नराचसा मजकूर लिहिला आहे व त्यात "कर्मयोग मास्वमागंस्तवाच मोक्षप्रदं पण स्वतंत्र व त्याहून श्रेष्ठ आहे" इत्यादि तेंच ते चर्चावर्षर्गनेले आहे त्या विषयाचे आमचे म्हणणे बापूंचीच सवितर आचार्य भाष्यापारें सांगितले असल्यामुळे बापुंढे आक्षां असल्या पुनरुक्त मजकुराकडे दुलक्ष करण्याचेच ठरविले आहे. तथापि आचार्यभाष्यावर बापुंढे ने प्रत्यक्ष दोष दिलेले असतील, त्याचा आग्रहालाहि विचार करावा लागेल, हे उपट आहे तरीमुळा प्रयविरतार अधिक् न होरल अशी खबरदारी घेणे भाग आहे याच आरमाच्या मजकुरात गीतेची पहिली वणाध्यायी कर्मपर, दुसरी भाक्तिपर व तिसरी ज्ञानपर आहे, असे ने अद्वैता टीकाकार ममनतान ने "तत्त्वतः सर्वे नमो, रभूतमाने ते तिन्ही विषय गीतेने आले अमले, तरी ते स्वतंत्र नमन वमयोगाची अगे आहेत" पृ ७१४ असे जे रहस्यकार छानतान ते अयोग्य आहे वमशाष्ट, उपासनाकांड व ज्ञानकांड यांचा परस्परसंबंध वमा आहे याचा विचार न केव्हायामुळे त्याची ही अशी विपरीत भावना झाली आहे माषनाला माध्य व माध्याला माषन ममत्रणे, हा या ममजुगीन मोठा दोष आहे

२ मजकुरमगताधारव, नानाविध विभूतिभाष्य इत्यादि ३ मनाने इतर विषयांचा परिहार वरून गरिष्ठ होणे हीच आमकि होय वंशगावांचेन इतर सर्व विषयांचा परिहार देवा अमना मन भगवानांतून प्रनिष्ठित होणे

निगमन करण्याचे सामर्थ्य व ज्ञानेच्छादि गुणानीं संपन्न असलेल्या मला—असंशयं—संशयं अन्तरेण—एवं—एव भगवान् इति—असंशय—संशयावांचून असाच भगवान् आहे, असें—यथा—येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तत् मया उच्यमानं शृणु—ज्याप्रकारे तू जाणशील ते मी सांगतो, ऐक. [माझ्या ठिकाणीच ज्याचें मन भासक झालेलें आहे व मीच ज्याचा आधार आहे, अशा योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याप्रमाणे तूंहि योगी होऊन मला पूर्णपणे, निसंशय कसा जाणशील तें मी सांगतो, ऐक.] १.

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

अन्यथार्थ—अहं—मी—ते—तुला—इदं—हे—सविज्ञानं ज्ञानं—साक्षात्कारासह—अनुभवासह ज्ञान—अशेषतः—संपूर्णपणे—वक्ष्यामि—सागेन.—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—इह—येथें—भूयः—पुन—अन्यत्—दुसरे—ज्ञातव्यं—जाणण्यास योग्य असे काही—न अवशिष्यते—रहात नाही. २.

तव मद्रूपयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवाक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरपार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्बुद्धमं ज्ञानम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—अहं ते—तुभ्यं तत् माद्रूपयं ज्ञानं सविज्ञानं—विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तं इदं अशेषतः—कात्स्न्येन वक्ष्यामि—कथयिष्यामि—आणि मी तुला ते माझ्याविषयीचें ज्ञान विज्ञानासह—स्वानुभवानें संयुक्त असें हे पूर्णपणें सागेन [अपरोक्ष अनुभवासह हे ज्ञान मी तुला सांगतो]—श्रोतुः अभिमुखीकरणाय तत् विवाक्षितं ज्ञानं स्तौति—श्रोत्याला तदभिमुख करण्यासाठी—साला तें ऐक-

१ या श्लोकाच्या अर्थात 'योग युज्यन्' याचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा केला आहे; पण तो त्याच्याच पूर्वीच्या 'योगो युज्यते' ६. १०, 'युजन् एव' ६. १५, 'युज्यात्' ६. १२, या ठिकाणी केलेल्या अर्थाहून विपरीत आहे. ६. १२ पृष्ठावरील टीपेंत 'युज्यते' या पदार्थे पातञ्जल सूत्रातील योग या ठिकाणी विवाक्षित आहे असें सांगतात, पण येथे त्याच 'युज्यन्' शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा करिताना. तेव्हा तो किनपन यथार्थ आहे, याचा विचार वाचकांनाच करावा. 'मद्योगमाश्रितः' 'मत्परः' हे शब्द पुढें कर्मयोगाला अनुलक्षून आलेले आहेत, हे म्हणणें सर्वथैव चूक आहे. 'मद्योग' म्ह० माझ्याठिकाणीं चित्ताचें समाधान व 'मत्परः' किंवा 'मत्परमः' म्ह० मलाच श्रेष्ठ मानून असा त्या शब्दाचा अर्थ अमुन ईश्वरपरायणता हेंच गांतेनील मुख्य प्रतिपाद आहे, कर्मयोग नव्हे.

भ्याविषया उत्सुक करण्यकरिता त्या विवक्षित ज्ञानाची स्तुति करितात—यत् ज्ञात्वा
 —यत् ज्ञान ज्ञात्वा इह भूयः—पुन ज्ञातव्य पुरुषार्थसाधन न अवशि
 ष्यते—अवशेषः न भवति—जे ज्ञान जाणून या जगात पुनरपि जाणण्यास योग्य
 असं पुरुषार्थाचें साधन अवशिष्ट रहात नाही ज्ञातव्याचा अवशेष उरत नाही—इति
 यः मत्तत्त्वज्ञ सः सर्वज्ञ भवति इत्यर्थ—यास्तव जो माझ्या तत्त्वाला जाणतो
 तो सर्वज्ञ होतो, असा भावार्थ (छान्दोग्यातील एकविज्ञानाने सर्व विज्ञान सांगणाऱ्या
 भृतीच्या आधारानेच ही येथील स्तुति आहे छान्दोग्याभाष्यार्थ पृ ४१२ पहा)—
 अतः विशिष्टफलत्वात् ज्ञान दुर्लभम्—म्हणून या भगवत्तत्त्वज्ञानाचे विशिष्ट
 फल असल्यामुळे हें ज्ञान दुर्लभ आहे [मी तुला हें अनुभवज्ञानासह तत्त्वज्ञान सांगतों
 तें ज्ञान ज्ञात्वावर या जगात जाणावयाच म्हणून काहीं शिष्टक रहात नाही अर्थात्
 असं विशिष्ट फलानें युक्त असलेलें हे ज्ञान अतिशय दुर्लभ आहे] २

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

अन्वयार्थ—मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्—हजारों मनुष्यांतील कोणी एखा-
 दाच—सिद्धये—ज्ञानप्राप्तीसाठी—यतति—यत्न करतो—यततां अपि सिद्धानां
 —यत्न करणाऱ्याहि सिद्धांतील—कश्चित्—कोणी एखादाच—मां—मला—
 तत्त्वत—वस्तुतः—खरोखर—यथार्थपण—वेत्ति—जाणतो. १

कथमित्युच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्न करोति सि
 द्धये सिद्धयर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां क
 श्चिदेव मा वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—कथं इति उच्यते—हे ज्ञान दुर्लभ कसे तेंच सांगितलें जात—
 मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु-अनेकेषु कश्चित् सिद्धये-सिद्धयर्थं यतति-
 प्रयत्नं करोति—मनुष्यांतील सहस्रावधि-अनेक लोकांतील कोणी एखादा मिद्धी-
 साठीं म्ह० चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानोत्पत्तीसाठीं प्रयत्न करितो—तेषां यततां अपि
 सिद्धानां—त्या प्रयत्न करणाऱ्या सिद्धांतील (अदोषण, सिद्धीसाठीं प्रयत्न करणाऱ्यां
 भगवानांनीं सिद्ध कसें म्हटलें आहे ? उत्तर—) —ये मोक्षाय यतन्ते ते सिद्धा-
 एव हि—जे मोक्षासाठीं यत्न करितात ते सिद्धच होत (कारण, त्यांना ज्ञान होऊन
 सिद्धत्व प्राप्त होणें शुलभ असतें.)—तेषां कश्चित् एव मां तत्त्वतः—यथावत्
 वेत्ति—त्या सिद्धांतील कोणी एखादाच मला तत्त्वतः—यथार्थपणें जाणतो [असल्या
 मनुष्यांतील कोणी एखादाच ज्ञानप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितो व अशा त्या प्रयत्न करणाऱ्या
 विरल सिद्धांतील एखादाच मला पूर्णपणें जाणतो. येथें प्रयत्न करणाऱ्यांनादि भगवानांनीं
 सिद्ध म्हटलें आहे, कारण त्यांना ज्ञानद्वारा सिद्धि प्राप्त होणें मुळीच अशक्य.] १

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—भूमि—गघतन्मात्र, —आपः—रसतन्मात्र, —अनल—रूप
तन्मात्र, —वायुः—स्पर्शतन्मात्र, —खं—शब्दतन्मात्र, —मनः—मनाचें कारण अ-
हंकार, —च बुद्धि एव—आणि अहंकाराचें कारण महत्तत्त्व, —अहंकारः—अहं
काराच्या वासनेनें युक्त असलेल अव्यक्त—इति—अशा—इय—हं—मे प्रकृति—
माझी प्रकृति—मायाशक्ति—अष्टधा—आठ प्रकारें—भिन्ना—भेदाला प्राप्त झाला
आहे—इय अपरा—ही अपरा—निरुष्ट प्रकृति आहे—तु—पण—महाबाहो—
हे परात्मा अर्जुना—इतः—या अपरा प्रकृतीहून—अन्या—दुसऱ्या प्रकारच्या—
जीवभूतां—क्षेत्ररूप—मे—माझ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीला तू—परां—परा प्रकृति
—विद्धि—समज—यया—ज्या परा प्रकृतीकडून—इदं जगत्—ह जगत्—
धार्यते—धारण केलें जातें ४-५

श्रोतार प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला
'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽवाद्योऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽ
नलो वायु खं मन इति मनस कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारण महत्त-
त्त्वम् । अहंकार इत्यभिधासयुक्तमव्यक्तम् । यथा विपसयुक्तमग्न विपमुच्यत एवमहं
कारवासनावद्व्यक्त मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव
हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीज इष्ट लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममेश्वरी मायाशक्तिरष्टधा
भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानासाठी प्रयत्न करणारा दुर्लभ आहे त्याच्या द्वारा ज्ञान प्राप्त होणें
दुर्लभ व त्या दोहोंच्या द्वारा मुक्ति दुर्लभ, अस सांगून—) प्ररोचनेन श्रोतारं
अभिमुखी कृत्य आह—प्ररोचनाने म्ह० रुचि उत्पन्न करणाऱ्या वास्याने धोत्याला
पुढील ज्ञान ऐकण्याविषया उत्सुक करून भगवान् 'भूमि०' इत्यादि श्लोकान ज्ञान सा-
ंगतात—भूमिः इति पृथिवीतन्मात्रं उच्यते न स्थूला—'भूमि' या शब्दानें
पृथ्वीतन्मात्र—सूक्ष्म भूमितत्त्व—गघतन्मात्र सांगितलें जातें आपल्या व्यवहाराला योग्य
असलेली जी ही स्थूल पृथ्वी, ती भूमिगन्दानें येथे विवक्षित नाही कारण—'भिन्ना
प्रकृतिः अष्टधा' इति वचनात्—प्रकृति आठ प्रकारें भिन्न झाला आहे—भेद पा-
वला आहे, असें याच श्लोकांत शेवटीं म्हटलें आहे [म्हणजे येथे प्रकृतीचें कथन करा
वयाचें आहे, 'गघतन्मात्र' ही स्थूल पृथ्वीची प्रकृति आहे तिचाच पुढील विचार हा स्थूल
पृथ्वी आहे]—तथा अयादयः अपि तन्मात्राणि एव उच्यन्ते—त्याचप्रमाणे
गी मा. ७८

आप्, तेज इत्यादिकहि तन्मात्रच सांगितलेलं आहेत — आपः अनल वायु ख—
 आप्, अग्नि वायु व आकाश [म्ह० रसतन्मात्र, रूपतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र व शब्द
 तन्मात्र अथात् सब स्म मूतें तमच]—मन इति मनसः कारणं अहकार
 गृह्यते—‘मन’ या शब्दानें मनाच कारण अहकार ग्रहण केला जातो [कारण अहं
 काराच्या अभावा सकल्प विक्ल्पाचा असंभव असल्यामुळ अहकारात्मक मन संभवतें
 ‘निश्चयलक्षण बुद्धि’ अस बुद्धाचे लक्षण वेल्ले असल्यामुळें येथील बुद्धिशब्दाचा
 ‘निश्चयात्मक अंतरिंद्रिय’ असा अर्थ कोणा समजल, म्हणून आचार्य सांगतात—]—
 बुद्धि इति अहंकारकारणं महत्तरत्वं—बुद्धि या शब्दानें अहकाराचें कारण मह
 तत्त्व ध्याव [कारण हिरण्यगर्भाच्या समष्टिबुद्धिरूप महत्त्वावाचून व्याप्तिबुद्धि सिद्ध
 होत नाहा आता अहकारशब्दानें आभमानविशेषरूप अन्तःकरणाचा एक भेद कोणा
 समजेल म्हणून सांगतात—]—अहकारः इति अविद्यासंयुक्तं अव्यक्त—अहकार
 या शब्दानें अविद्यासंयुक्त-अविद्यात्मक अव्यक्त ध्याव (पण त्या मूल कारणाला ‘अ
 हकार’ कस म्हणता येईल ? उत्तर—) —यथा विपसंयुक्तं अन्नं विपं उच्यते
 एव अहकारासनावद अन्यक्त-मूलकारणं अहकारः इति उच्यते—ज्या
 प्रमाणे विपसंयुक्त अन्नाला त्रिप म्हटल जात, त्याप्रमाणे अहकाराच्या वासनेने-सूक्ष्मस
 रकारान युक्त असलेल्या अव्यक्ताला-मूलकारणाला ‘अहकार’ अस म्हटलें जातें
 (त्याचें कारण—) —अहकारस्य प्रवर्तकत्वात्—कारण अहकाराला प्रवर्तकत्व आहे
 म्ह० अहकार प्रवर्तक आहे, त्यामुळ मूलकारणाला ‘अहकार’ म्हटलें आहे (अहका
 राच प्रवर्तकत्वच विज्ञाद करितात—) —लोके अहकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्ति
 योज इष्ट—व्यवहारात अहकारच सर्वांच्या प्रवृत्ताच बाज-मूल कारण आहे, ही प्र
 त्यक्षसिद्ध गोष्ट आहे (‘अह’ अशी वार्ता असर्ग म्ह० ‘मम’ मास हा वृत्त उद्भ
 वते, आणि ‘अह’ व ‘मम’ या दोन वृत्ति असल्या म्हणजेच प्राण्याची प्रवृत्ति संभ
 वते, हें प्रसिद्ध आहे याप्रमाणें सांगितलेल्या प्रवृत्तीचा उपसंहार करितात—) —इति
 इयं यथोक्ता प्रवृत्ति मे-मम ऐश्वरी-मायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना-भेद
 आगता—अज्ञाप्रकारे ही पृथा-वर सांगितलेली प्रवृत्ति-मज ईश्वराची-ईश्वरसत्त्वाची
 मायाशक्ति आठ प्रकारे निन्न आहे, अशा आठ प्रकारांनी भेदाग प्राप्त झाली आहे
 [‘इयं’ या शब्दानें तिच अपरोक्षत्व म्ह० ती माझीला दृश्य आहे, हें सांगितलं ‘ऐश्वरी’
 म्ह० ईश्वराच्या आश्रयानें असलेली, त्याच्या ईश्वरत्वाची उपाधिभूत प्रवृत्ति म्ह० आ
 महत् अहकार इत्यादि आकारान परिणाम पावते ती प्रवृत्ति ‘विगुणयुक्त व जगाचें
 उपादान, अमे प्रधान हीच प्रवृत्ति’ अगें ज सांख्यशास्त्राचें मत आहे, त्याच निरसन करणा
 रीती त्या प्रवृत्तीला ‘माया’ अगें म्हटलं आहे तिचाच ‘शाक्त’ असें म्हणून तिच्या-
 मध्य निरनिराळ्या कार्यांच्या आकारान परिणाम पावण्याचें सामर्थ्य आहे हें
 सुचविलें आहे] ४

अपरेति । अपरा न परा निवृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी समारवन्धनात्मिकेयमितोऽस्या य-
थोक्तायास्त्वन्मां विमुद्धां प्रवृत्ति ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रवृष्टां जीवभूतां क्षेत्र
प्रलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूता हे महाबाहो यथा प्रवृत्त्येव धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥

भाष्यार्थ—मयं अचेतनवर्गाला एकस्य करण्यामाठा प्रवृत्तीचा आठ प्रकार हो-
णारा परिणाम सांगितला. आता प्रत्येक विवारात जणुकाय कार्याप्रमाणे मनलेल्या चेतन-
वर्गाला एकस्य करण्यामाठा आविद्यावच्छिन्न-अविद्याशक्तीने मर्यादित झालेल्या पुर-
याला म्ह० चेतन्याला प्रवृत्तित्व आहे, जसे पूर्वीक प्रवृत्तीचा अनुवाद वचन—‘अप-
रा०’ इति ‘अपरा०’ या श्लोकांने दाखवितान—इयं अपरा-न परा-
निवृष्टा-अशुद्धा-अनर्थकरी-संसारबंधमात्मिका—ही अष्टधा भिन्न अमलेली
प्रवृत्ति अपरा आहे म्ह० परा-श्रेष्ठ नव्हे. निवृष्ट, अशुद्ध म्ह० अनर्थ करणारी-समार-
वधनस्य आहे.—तु इतः—अस्याः यथोक्ताया अन्यां-विमुद्धां प्रवृत्ति मम
-आत्मभूतां मे परां-प्रवृष्टां जीवभूतां-क्षेत्रप्रलक्षणां प्राणधारणनिमित्त-
भूतां विद्धि—पण या पूर्वीक अपरा प्रवृत्तीहून अन्य-अगदा विलक्षण अतिशय
शुद्ध अमलेली जी प्रवृत्ति (साक्ष्याप्रमाणे स्वतंत्र नव्हे तर) माझ्या स्वरूपभूत आहे,
ती माझी परा म्ह० प्रवृष्ट-श्रेष्ठ जीवभूत म्ह० क्षेत्रज्ञरूप-प्राणधारणाचे निमित्त अग-
लेली अशी आहे, असे तू जाण. (साक्ष्याच्या प्रवृत्तीहून या प्रवृत्तीचा आणगी एक
विशेष सांगितान—)—हे महाबाहो, यथा अन्तःप्रविष्टया प्रवृत्त्या इदं जगत्
धार्यते—हे आज्ञाबाहो, उवा प्रत्येक कार्याने प्रवेश केलेल्या प्रवृत्तीकडून हे जगत्
धारण केलें जाते, ती माझी परा-भोक्त्रूप प्रवृत्ति आहे, असे तू जाण. [जीवावांचून
जगाचे धारण करता येणे शक्य नाही, म्हणून ‘आत प्रवेश केले-या’ वगैरे म्हटले आहे.]

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अन्यार्थ—सर्वाणि भूतानि—सर्वे भूते—एतद्योनीनि—या दोन प्रवृत्ती-
पातून उदय झालेली आहेत, या दोन प्रवृत्ति सर्वभूतांचे कारण आहे,—इति—अहं
—उपधारय—जाण—अहं कृत्स्नस्य जगतः—मां सर्व जगाची—प्रभव —
उदय—तथा—त्याचप्रमाणे—प्रलय—विनाश आहे. ६

एतदिति । एतद्योनीभ्योने परापरे क्षेत्रज्ञेजगत्प्रभवे प्रवृत्ती योनिर्येवा भूतानां ता-
भ्येज्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जनीहि । यस्यान्मम प्रवृत्ती योनि कारण
ममेभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य जगत्प्रभवः प्रलयस्तथा—प्रत्येक विनाशागता प्र-
वृत्तिप्रवेशांनाह सर्वज हेचो जगत् कारणमित्यर्थ ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—या दोन प्रवृत्तींवरवीं जगत्प्रभवः अहं कारणं या योनि-
स्य हे—हे अहंजन हेच प्रभवः आहे, अहं—‘एतन्मू०’ इति ‘एतन्मू०’ या

श्लोकानं सागतात—एतत् योनीनि-एते पर-अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः येषां भूतानां तानि एतयोनीनि भूतानि सर्वाणि इति एवं उप-
धारय-जानीहि—या पर व अपर म्ह० क्षेत्र व क्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति ज्या भू-
तांची योनि-कारण आहे, ती हीं सर्व भूतें 'एतयोनीनि' आहेत, असा 'तू' निश्चय कर,
असे समज. [सर्व चराचर भूतें, याच कार्यावरून त्याच्या कारणभूत दोन-परापर
प्रकृतीचें अनुमान कर. अहोपण, परापर प्रकृतिच जर चराचर जगाचें कारण आहेत
तर 'मी जगाचें कारण आहे' असें भगवानाला कसें म्हणता येईल ? उत्तर-]—य-
स्मात् मम प्रकृती सर्वभूतानां योनिः-कारणं अतः अहं कृत्स्नस्य-स-
मस्तस्य जगतः प्रभवः-उत्पत्तिः—ज्याअर्थी माझ्या या दोन प्रकृति सर्वभूतांची
योनि म्ह० कारण आहेत, त्याअर्थी मी समस्त जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे—
तथा प्रलयः-विनाश—तसाच प्रलय म्ह० विनाश आहे. (त्या दोन्ही प्रकृति
माझ्या असण्यामुळे मुख्य कारण मीच आहे. कारण अपर प्रकृति जड आहे व पर
प्रकृति जावरूप-चेतन जरी असली तरी किंचिज्ज्ञ आहे त्यामुळे ईश्वरालाच सर्वज्ञत्व
व सर्वकारणत्व आहे असें सागतात-)-प्रकृतिद्वयद्वारेण अहं सर्वज्ञः ईश्वरः
जगतः कारणं इत्यर्थः—दोन प्रकृतीच्या द्वारा मी सर्वज्ञ ईश्वर जगाचें कारण
आहे, असा याचा भावार्थ. ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

अन्ययार्थ—हे धनजय,—अर्जुना !—मत्त—मज्जन—परतरं अन्यत्—
अधिक श्रेष्ठ असें दुसरें—किंचित् न अस्ति—काहीएक नाही—सूत्रे मणिगणाः
इव—दोन्यात जसे मणिगण-पुष्कळ मणी त्याप्रमाणें—मयि इदं सर्वं प्रोतं—
माझ्या ठिकाणीं हे सर्व ओबलेले आहे. ७.

यतस्तस्मात्—मत्तः परमेश्वरापरतरमन्यत्कारणान्तर किंचिन्नास्ति न विद्यतेऽहमेव
जगत्कारणमित्यर्थ । हे धनजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्व-
मिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविदं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुपु पटवत्सूत्रे च
मणिगणा इव ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—सर्वांचे कारण असे जे अक्षर प्रधान त्याचे कारण जसा पुरुष त्याप्रमाणें त्या
पुरुषाचें म्ह० परमात्म्याचेंहि दुसरें काही कारण असेल, असें कोणी म्हणेल, म्हणून
पूर्वोक्त दोन प्रकृतीच्या द्वारा ईश्वरालाच सर्वकारणत्व आहे, असे जे वर सांगितले आहे,
त्याच्याच आधारेनें म्हणतात-)-यतः तस्मात् मत्तः-परमेश्वरात् परतरं-
अन्यत् कारणान्तर किंचित् न अस्ति-न विद्यते—ज्याअर्थी मीच जगत्कारण
आहे, त्याअर्थी मज परमेश्वराहून दुसरें-भिन्न असें स्वतंत्र कारण काहीहि विद्यमान नाही.
—अहं एव जगत्कारणं इत्यर्थः—मीच जगाचें कारण आहे, असा भावार्थ—

हे धनंजय यस्मात् एवं तस्मात् मायि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि-सर्व
इदं जगत् प्रोतं-अनुस्यूतं-अनुगतं-अनुविद्धं-अप्रथितं इत्यर्थः—हे अर्जुना,
ज्याअधी असें आहे, त्याअधी मज परमेश्वरामध्ये सर्व भूते, हें सर्व जगत् ओढलेलें-अ-
नुगत-अनुविद्ध-अप्रथित केलेलें आहे, असा याचा भावार्थ. [उभ्या व आडव्या तंतूंच्या
रचनेमध्ये पटाचें-वस्त्राचें मान जसें होतें, त्याप्रमाणें माझ्याच ठिकाणी जगाचें मान
होतें, असें सांगतात-]—दीर्घतंतुषु पटवत्—दीर्घ तंतूंमध्ये जसा पट-वस्त्र तसे
माझ्याच ठिकाणी सर्व जगत्—च सूत्रे मणिगणाः इव—आणि सूत्रामध्ये जसे
मण्याचे समूह त्याप्रमाणें. [माळेचे मणी दोन्यात ओढलेले असतात. त्या दोन्याकडूनच
धारण केले जातात, दोन्याच्या अभावी इतस्ततः पसरतात, त्याप्रमाणें आत्मभूत अशा
मीच हें सर्व व्यापलें आहे. माझ्यावाचून हें सर्व विनाशच पावेल. त्याची स्थितिच
धर्मवेणार नाही.] ७.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय ब्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

अन्यथार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुन ।—अहं—मी—अप्सु—जलात्—रसः—
 रस—अस्मि—आहं.—शशिभूर्ययोः—वंश व मूलं यामध्ये—प्रभा—तेज—
 (अस्मि)—आहं.—सर्वयेदेषु—मवं वेदामध्ये—प्रणयः (अस्मि)—मी औंनार
 आहं.—वे—आवासात्—शब्दः—मी शब्द आहं व—नृपु—पुरुषामध्ये मी—
 पौरुषं पुरुषत्व आहं. ८.

१ रहस्यकार, सहाय्या अभ्यासातील योगाचा पारंगत योगाचा आधार आहे, असे मान-
व्याम नवार नाहीत, हे दाखविणे; पण येथे "सांख्यशास्त्रात प्रह्नीये जे भेद केलेले आहेत,
तेच बोध्याशा करकाने गांवेत प्राप्त करते आहेत."... "सांख्य्यांनी केलेले प्रतिपादन
ह्याने गुणोत्पत्तीने उत्कृष्ट गीतेम मान्य आहे," इत्यादि म्हणताना. पण सांख्य व योग
हा दोन्ही दर्शने एकाच ब्रह्मणीय अमर्त्याना रहस्यकारांना त्यांचा सांख्यशास्त्र तेवढे
गीतेम रिशारे व योगशास्त्राचा गीतेम काहीच मरुष नाही असे वाटावे, याचे आश्चर्य
काटे ! कदाचित् सांख्यशास्त्र केवळ तर्कप्रधान व योगशास्त्र केवळ आचारप्रधान असल्या-
मुळे सांख्यदर्शन मात्र जावटने व योगदर्शन जावटने झाले असावे, कारण योगाभ्यास कर्-
नाले ही, कर्मयोग म्हाप्रमाण ! वेदान्त मंत्रदाय असा श्रुतिप्रधान करित नाही. वेदा-
नाला श्रुतनुमारी तर्कहि प्राप्त आहे व योगहि सम्मत् आहे. पण त्या दोहोंनाहि मूळ
आचार श्रुतिप्रधान असून त्यावरच पुढे त्या दोन्ही दर्शनाचा कवि व पत्ररति यांनी
अधिक विचार केला आहे. अर्थात् गीतेम काही भगवत् प्रमाण सांख्यशास्त्राचा आहे, त्याच
योगशास्त्राचाहि आहे. तथापि प्रह्नीय, महत्, अहकार, कर्मेन्द्रिये, इन्द्रिये इत्यादिद्वि-
येम पदनिर्वाचन असल्यामुळे गीतेम जेथे जेथे ते म्हात् वेदना, तेथे तेथे त्यांचा सांख्य-
शास्त्राची मरुष प्रोत्पत्तीची तो पदनिर्वाचीन जावटने अधिक मरुष होय व आचार्यांनी
तेथे केले आहे, हे आम्ही पुढे दाखवू

कन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतामित्युच्यते—रसोऽहमपां य सार स
रसस्तस्मिन्नसभूते मय्याप प्रोता इत्यर्थः । एव सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एव प्रभाऽ
स्मि शशिसूर्ययो । प्रणव ओंकार सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदा प्रोता ।
तथा ख आकाशे शब्द सारभूतस्तस्मिन्मयि ख प्रोतम् । तथा पौरुष पुरुषस्य भावो
यत पुबुद्धिर्नृपु तस्मिन्मयि पुरुषा प्रोता ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—(पण, जलादि पदार्थ रसादिकात् ओतप्रोत आहृत असं दिसते त्यामुळे
सर्व तुझ्या ठिकाणा अनुगत आहे, हे म्हणण अयोग्य आहे, असं समजून अर्जुन प्रश्न
करतो—) —केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वः इदं प्रोतं इति उच्यते—
कोणत्या कोणत्या धर्मानं विशिष्ट अमलेल्या तुझ्यामध्ये हें सर्व जगून प्रथित आहे ।
म्हणून विचारशाल तर ' रस ० ' या श्लोकानें सांगतात—रसः अहं—मी रस
आहे—अपां य सार स रस —पाण्याचें जे सार तो रस—तस्मिन् रस
भूते मयि आप प्रोताः इत्यर्थः—त्या रसरूप अशा माझ्यामध्ये आप प्रोत-प्र
थित-अनुगत आहेत—यथा अहं अप्सु रसः एव शशिसूर्ययो प्रभा अस्मि
—ज्याप्रमाणे मी आपामध्ये रस आहे, त्याचप्रमाणे चंद्र व सूर्य यामध्ये प्रभा आहे [म्ह०
चंद्र सूर्याची जा प्रभा तद्रूप अशा माझ्या ठिकाणा ते दोघे गुफलेले आहेत]—सर्व
वेदेषु प्रणवः—ओंकार —सर्व वेदामध्य प्रणव म्ह० ओंकार हे सार आहे—त
स्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोता—त्या प्रणवभूत अशा माझ्यामध्ये सर्व
वेद प्रोत आहेत—तथा खे-आकाशे शब्द सारभूतः तस्मिन् मयि ख
प्रोतं—त्याचप्रमाणे आकाशात शब्द हा सारभूत गुण आहे, त्या शब्दरूप अशा मा
झ्यामध्ये आकाश प्रोत आहे—तथा पौरुष-पुरुषस्य भाव यतः नृपु पुबुद्धि
तस्मिन् मयि पुरुषा प्रोता—त्याचप्रमाणे पौरुष म्ह० पुरुषाचा भाव-पुरुषत्व,
ज्यामुळे मनुष्यामध्ये हा पुरुष अशी बुद्धि होते, तद्रूप अशा मज्जमध्ये पुरुष प्रोत आहेत
[परमेश्वर पुरुषसामान्यरूप आहे त्यामध्ये त्याचे विशेष प्रथित आहेत कारण
ईश्वरातील सामान्य पुरुष हेंच याच्या पुस्त्वाचें उपादान कारण आहे त्यामुळे त्यांना
ईश्वरस्वभावत्व आहे, असा याचा भावार्थ] ८

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—पृथिव्यां—पृथिवीमध्ये—पुण्य गन्ध —पुण्यगंध
—मृगाम—च—आणि—विभावसौ—अर्धामध्ये—तेजः—दासि—अस्मि—मी
आह—सर्वभूतेषु—मगं भूतांमध्ये—जीवनं—जीवनशक्ति—च तपस्विषु—
व तपस्व्यांमध्ये—तप—तप—(अहं) अस्मि—मी आह ९

पुण्य इति । पुण्य. सुरभिगन्ध पृथिव्या चाह तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता ।
पुण्य गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्या दत्ति तस्मादिषु रसादे पुण्यरसोपलक्षणाधर्मः ।

अपुण्यत्वं ॥ गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्रा । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥१॥

भाष्यार्थ—पुण्यः इति— माझ्यामध्ये हे सर्व ग्रथित आहे, असे जे वर म्हटले आहे त्याचे परिमाण दाखविण्यासाठी 'पुण्य.०' या श्लोकाने दुसरा प्रकार सांगतात—
च पृथिन्यां पुण्यः—सुरभि गन्ध अहं—आणि पृथ्वीत पुण्य म्ह० प्राणेंद्रिया-ला तृप्त करणारा सुवास मी आहे.—तस्मिन् गन्धभूते मयि पृथिवी प्रोता—त्या सुगन्धभूत अशा मजमध्ये पृथिवी ग्रथित आहे—**पृथिव्यां गन्धस्य (यत्) पुण्यत्वं स्वभावत एव दर्शितं (तत्) रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थ—**पृथ्वीमध्ये गंधाचे जे पुण्यच स्वभावतः च प्रदर्शित केले आहे, ते रसादिकाच्या स्वभाविक पुण्यत्वाच्या उपलक्षणासाठी आहे [अगदा प्रथम उत्पन्न झालेले पांचां गुण पुण्यच—वागलेच—इंद्रियाना तृप्त करणारेच होते कारण ते सिद्धादि श्रेष्ठ जीवांचेच उपभोग्य होते. तर मग त्याच्यामध्ये अपुण्यत्वाचा भाग का होतो ? उत्तर—)**—गन्धादीनां अपुण्यत्वं तु संसारिणां अविद्याधर्मादि-अपेक्षं भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति—**पण गंधादिकांचे अपुण्यत्व संसारी जावाच्या अविद्या, अधर्म इत्यादिकांच्या अपेक्षेने भूतविशेषाच्या संसर्गाच्या निमित्ताने होते. [म्हणजे फक्त सिद्धाच्याच उपभोगायोग्य असे गंधादि सूक्ष्म गुण पुण्यच असतात. पण पुढे त्या तन्मात्ररूप गुणापासून परस्पर संसर्गाने—पंचीकरण न्यायाने—पृथिव्यादि भूते जेव्हा परिणाम पावू लागतात, तेव्हा त्या आपल्या कार्यभूत भूतानेहोतर परिणाम पावणारे ते गुण प्राण्यांच्या पापादि कारणांमुळे अपुण्यरूप होतात.]—**च विभावसावग्रा तेजः—दीप्तिः अहं अस्मि—**आणि विभावसूत म्ह० अस्मीत तेज-दीप्ति मी आहे.—**तथा सर्वभूतेषु जीवनं—**नगैव सर्व भूतांतील जीवन—**येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तत् जीवनं—**ज्या अमृतमंशक अन्नरमाच्या योगाने सर्व भूते जिरन राहतात ते जीवन, मी आहे. [म्ह० अस्मितेकरूप माझ्यामध्ये अग्नि व प्राणिजावनरूप माझ्यामध्ये सर्व भूते ओतप्रोत आहेत.]—**च तपस्विषु तपः अहं अस्मि—**आणि तपस्व्यामध्ये तप मी आहे.—**तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः—**चित्तसाम्यरूप किंवा उपनासरूप तपामध्ये—त्या तपोरूप मजमध्ये तपस्वी ओतप्रोत आहेत. १.

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतामसि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुन !—मां—मला—सर्वभूतानां—सर्व
भूतांचे—सनातनं बीजं—अनादि-नित्य बीज—विद्धि—तूं जाण.—बुद्धिमतां
बुद्धिः—बुद्धिमान् लोकांची बुद्धि-विवेकशक्ति—अस्मि—मी आहे.—तेजस्विनां—
तेजस्वी लोकातील—तेजः—तेज-प्रगल्भता—अहं (अस्मि)—मी आहे.—बलवतां
—बलवान् लोकांचे—कामरागविवर्जितं—तृष्णा व आसक्ति यांना रहित असें—
बलं—बल—अस्मि—मी आहे.—हे भरतर्षभ—हे अर्जुन !—भूतेषु—भूतातील
—धर्माविरुद्धः—धर्मांशा-शास्त्राच्या अर्थाशी विरुद्ध नसलेला—कामः—अवश्य वस्तु-
विषयांची इच्छा—अस्मि—मी आहे. १०-११.

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनम् ।
किंच बुद्धिविवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘बीजं’ इति—अहोपण, सर्वभूते आपापस्या कारणात् ओतप्रोत
असतात, तेव्हा तां तुझ्यामध्ये ओतप्रोत कशी असणार ? या प्रश्नाचें उत्तर ‘बीजं’ या
श्लोकानें सांगतात—हे पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं-चिरंतनं बीजं-प्ररोह-
कारणं विद्धि—हे अर्जुन, तूं मला सर्वभूतांचे सनातन-नित्य बीज-प्ररोहाचे-उत्प-
त्तीचें कारण जाण.—किं च बुद्धिमतां-विवेकशक्तिमतां बुद्धिः—अन्तःकर-
णस्य विवेकशक्ति. अस्मि—तसेंच, बुद्धिमानांचा म्ह० विवेकशक्तिमानांची बुद्धि
म्ह० अन्तःकरणाची विवेकशक्ति मी आहे. [जे चैतन्याचें अभिव्यंजक, तत्त्वनिश्चयाचें
सामर्थ्य तांचे बुद्धि, तद्रूप अशा मजमध्ये सर्व बुद्धिमान् पुरुष ओतप्रोत आहेत.]—
तेजः—प्रागल्भ्यं तद्वतां—तेजस्विनां अहं—तेज म्ह० प्रगल्भता—तुझ्याचा अभि-
भव-पराभव करण्याचें व दुसऱ्याकडून पराभूत न होण्याचें सामर्थ्य. अशा प्रागल्भ्यानें
युक्त असलेल्या तेजस्वी लोकांचें तेज मी आहे. [प्रागल्भ्यरूप साझ्यामध्ये प्रागल्भ्यवान्
लोक ओतप्रोत आहेत, असा याचा भावार्थ.] १०.

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तस्य बलं कामरागविवर्जितं काम
रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रज्जना प्राप्तेषु विषयेषु साम्या
विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् ।
किं च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहादि-
णमाप्रापयतिऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—‘बलं’ इति—‘बलं’ इत्यादि श्लोकानें आपणही काय काय ओत-
प्रोत आहे तें सांगतात—बलवतां बलं-सामर्थ्य-ओज. अहं—बलवानांचे
बल-सामर्थ्य-ओज मी आहे.—तत् च बलं काम-रागविवर्जितं-कामः च
राग. च कामरागौ—आणि ते बल कसे ? तर काम-रागशून्य; काम व राग, ते

कामराग—कामः—असंनिरुद्धेषु विषयेषु तृष्णा—कामं म्ह० इंद्रियाणां संयुद्ध
न झालेल्या—इंद्रियगोचर न झालेल्या विषयाविषयीची तृष्णा,—रागः—रंजना प्राप्तेषु
विषयेषु—राग म्ह० प्राप्त झालेल्या विषयातील रंजना—अनुराग—प्राप्ति—आसक्ति,—
ताभ्यां विधर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं चलं अहं अस्मि—त्या काम-रागांनी
विरहित असलेले, देहादिकांचे धारण होणे, एवढेच ज्याचे प्रयोजन आहे ते बल मी
आहे. (या विशेषणाच्या सामर्थ्याने कोणत्या बलाची व्यावृत्ति होते ते दाखवितात—)
—तु यत् संसारिणां तृष्णारागकारणं तत् न—पण जे संसारी जीवांचे तृष्णा
व राग यांच्यापासून प्राप्त झालेले बल ते मी नव्हे.—किंच धर्माविरुद्धः धर्मेण-
शास्त्रायेन अविरुद्धः यः प्राणिषु—भूतेषु कामः—तमेच धर्माच्या अविरुद्ध
म्ह० धर्मांशा—शास्त्रार्थांनी विरुद्ध नसलेला जो प्राण्यातील—भूतांतील काम (धर्मा-
विरुद्ध कामाचे उदाहरण देतात—)—यथा देहधारणमात्रादि-अर्थः अज्ञान-
पानादिविषयः कामः—जसा—देहधारण—एवढेच किंवा या सारखेच ज्याचे प्रयो-
जन आहे अशा अन्न-पानादिकांविषयाचा काम—अस्मि हे भरतर्पण—मी आहे, हे
भरतधेष्टा, तसला धर्माविरुद्ध काम मी आहे. ११.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अन्यथायं—च—आणि—ये—जे—सात्त्विकाः भावाः—सात्त्विक पदार्थ
आहेत—ये—जे—राजसाः च तामसाः एव (भावाः)—राजस व तामस भाव
आहेत—तान् मत्तः एव—त्यांना माझ्यापासूनच झालेले—इति विद्धि—असे
तू जाण.—तु अहं—पण मी—तेषु न—त्यांच्यामध्ये नाही—त्यांच्या अर्धांन नाही.
—ते मयि—ते माझ्या अर्धांन आहेत. १२.

किंच—ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्जृता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्जृतास्तामसा-
स्तमोनिर्जृताश्च ये केचिप्राणिनां स्वस्मृन्वशाज्जायन्ते भावास्तामस एव जायमाना-
नित्येवं विद्धि सर्वोऽयमस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तद्-
र्थांस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि तद्वशा मदर्थाः ॥ १३ ॥

माप्यायं—(विद् व आनंद यांचे अभिव्यंजक—यांना अभिव्यक्त करणारे जे भाव
—पदार्थ त्यांना ईश्वररूपत्व आहे, असे जेथवर मार्गित—यामुळे सर्वांचे भाव—पदार्थ
ईश्वररूप नाहीत, अशी आरांका आली अमतां ' ये चैव ' या श्लोकांने तिचे निरसन

१ राश्वदकार 'कान' या शब्दाचा अर्थ वामना असा करितान, व ' काम आणि राग
या दोन बलां वरून वृत्तांन् लोकांचे बल मी आहे.' असा अर्थ घेतांना अर्थ करितान, तो
दिग्दर्शन मनुष्यक आहे हे वाचकानाच ठरवावे. वामना बला केवले बल कोणते हे
आपल्या काही समजव जाई.

करितात-)-किं च ये च एव सात्त्विकाः-सत्त्वनिर्वृताः भावाः-पदार्थाः-
तसेच जे सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणापासून झालेले भाव-पदार्थ, -राजसाः-रजोनिर्वृता
तामसाः-तमोनिर्वृता च-राजस-रजोगुणापासून झालेले व तामस म्ह० तमो-
गुणापासून झालेले-ये केचित् भावाः प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते-जे
काही पदार्थ प्राण्याच्या स्वकर्मांमुळे उत्पन्न होतात-तान् सर्वान्-समस्तान् एव
मत्तः एव जायमानान् इति एवं विद्धि-ते सर्व-समस्तच भाव मज्जपासूनच
उत्पन्न झालेले आहेत असे तूं समज -यद्यपि ते मत्तः जायन्ते-जरी ते मज्ज-
पासून उत्पन्न होतात-तथापि यथा संसारिणः तथा अहं तेषु-तद्-
धीनः-तद्वशः न-तथापि जसे दुसरे संसारी जीव त्याच्या अधीन असतात तसा
मी त्या पदार्थात-त्याच्या अधीन नाही, तद्वश नाही -पुनः ते मयि-मद्वशा-
मदधीना -पण ते माझ्यामध्ये म्ह० माझ्या वश-मदधीन आहेत. [कारण मी सत्य
आहें व ते सर्व कल्पित आहेत त्यामुळे त्यांचे गुणदोष माझ्या ठिकाणी येत नाहीत.
तसेच त्या त्रिविध भावाना स्वातंत्र्य नाही कारण ते ईश्वराचे कार्य असल्यामुळे तद-
धीन आहेत कल्पित पदार्थ अधिष्ठानाच्या सत्तेने व प्रतीतीनेच सत्तावान् व प्रतीति-
मान् होतात. त्यामुळे त्यांना अधिष्ठानमात्रत्व असते, म्हणून ते सर्व स्वतः सत्ताशून्य
असून माझ्या सत्ताधीन आहेत, असा भावार्थ.] १२.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ-इदं जगत्-हे जगत्-एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः-या
तीन गुणमय-गुणविकाररूप पदार्थांनीं-राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारांनीं-मोहितं
सत्-मोहित होताना-अविवेकवस्थेस प्राप्त झालेले जगत्-एभ्यः परं अव्यय
मां-या गुणाहून व्यतिरिक्त-अगदी विलक्षण व अविनाशी अशा मला-न अभि-
जानाति-जाणत नाही. १३

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोष-
बीजप्रदाहकारण मां नाभिजानाति जगदित्यनुज्ञोक्तं दर्शयति भगवान् । तत्र किं-
मित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते-त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः प-
दार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सत्ताभिजानाति
मामेभ्यो यथोक्तैर्भ्यो गुणैर्भ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिस-
र्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ-(ईश्वराला स्वातंत्र्य व नित्यशुद्धत्वादिक जर आहे, तर तदात्मक ज-
गाला संसारित्व वगैरे ? अर्गा आदंका घेऊन 'त्याच्या अज्ञानांमुळे,' असे रामाधान पुढील
श्लोकात सांगतात-)-परमेश्वरं नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं
निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं एवंभूतं अपि मां-परम ईश्वर, नित्यशु-

दस्वभाव, नित्यज्ञानस्वभाव, नित्यमुक्तस्वभाव, सर्व भूताच्चा आत्मा, निर्गुण, ससारदो-
षाच्या बीजाला भस्मसात् करण्याचे कारण-निमित्त अज्ञा प्रकारच्याहि मला—जगत्
न अभिजानाति इति भगवान् अनुशोशं दर्शयति—जगत् पूर्णपणे जाणत
नाही, असे म्हणून भगवान् अनुशोश-दया दाखवितात (अरे, मी जरी असा आहे
तरी मला कोणा जाणत नाही!)—तत् च जगतः अज्ञानं किंनिमित्तं इति
उच्यते—एव ते जगाचे अज्ञान कोणत्या निमित्ताने—कोणत्या कारणाने आहे, हे
'त्रिभिः०' या श्लोकाने सांगतात—एभिः यथोक्तैः—त्रिभिः गुणमयैः—गुणावि-
कारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः—पदार्थैः—या वर सांगितलेल्या तीन गुणमय
म्ह० गुणाचे विकार अशा राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारच्या भावना-पदार्थांना—इदं
सर्वं प्राणिजातं जगत् मोहितं—अविवेकतां आपादितं सत्—हे सर्व प्राणिजात
—जगत् मोहित—अविवेकतेला प्राप्त केले गेलेले असे होत्यातें—मां एभ्यः यथोक्तेभ्यः
गुणेभ्यः परं—व्यतिरिक्तं—विलक्षणं—मला या यथोक्त गुणाहून पर म्ह० व्यतिरिक्त
—विलक्षण—च अव्ययं—व्ययराहितं—जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितं इत्यर्थः
न अभिजानाति—व अव्यय—व्ययराहित म्ह० जन्मादि सर्वभावविकाररहित, असा
याचा भावार्थ, जाणत नाही. [या तीन गुणविकाररूप म्ह० राग-द्वेष-मोहात्मक भावानी
मोहित झालेले हे जगत् मी या गुणाहून अगदा विलक्षण व निर्विकार आहे हे
जाणत नाही.] १३.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

अन्ययार्थ—हि—कारण—एषा मम दैवी गुणमयी माया—ही माझी अ-
लौकिक सत्त्वादि गुणरूप शक्ति—दुरत्यया (अस्ति)—जिचे उत्पन्न मोठपा कष्टानेच
करता येतें, अशी आहे.—ये—जे लोक—मां एव—मलाच—प्रपद्यन्ते—शरण
येतात,—ते—ने—एनां मायां—या मायेला—तरन्ति—तरून जातात. १४.

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां विष्णोर्मायामतिशयमन्तिषुच्यते—दैवी देवस्य
ममेधरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुः-
खेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैव मति सर्वधर्मान्तरित्ययं मामेव मा-
याविनं स्वाभूतं सर्वोत्तमा ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रा-
मन्ति संसारवन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ 'गुणमय म्ह० गुणान्ना' असे रहस्यकार म्हणतात या गुणमय म्ह० काय ? तर
गुणरूप, म्हणजे गुण हेच भाव. या सत्त्व, रज आणि तम हे गुण जगाला मोहित करे
कारण ! यामुळे गुणमय या शब्दाची 'मय' या प्रत्ययाने मय म्हणून आचार्यांना जगा
असे देवा आदि जगा मो करणेच अधिक अनुचित होय

भाष्यार्थ—(अतः जर आहे तर अनादिसिद्ध मायेमुळे प्राप्त झालेले पारतन्य नाहीसे होणे शक्य नाही आणि मायापरवशता असेपर्यंत तत्त्वबोधाचा उदय होणेहि शक्य नाही, अर्गा आशका घेऊन 'दैवी०' या श्लोकाने तिचे निरसन करितात—)**दैवीं एता त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां कथं पुनः अतिक्रामन्ति इति उच्यते**—या दैवी त्रिगुणात्मिका वैष्णवी मायेला कसे वरें उल्लिखितात ? त्या मायेचे उल्लघन-अतिक्रमण कसे करितात ते सांगितले जाते—**हि-यस्मात् दैवी-देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णो स्वभूता एषा यथोक्ता मम गुणमयी माया**—कारण दैवी म्ह० देवाची—मम ईश्वराची विष्णूची—यापक परमात्म्याची स्वभूत—[परमात्मपरतन्त्र सास्याच्या प्रधानाप्रमाण स्वतन्त्र नव्हे] अशी ही वर सांगितलेल्या प्रकारची माझा गुणमयी-सत्त्वादि गुणसाम्यावस्थारूप माया—**दुरत्यया-दुःखेन अत्ययः-अतिक्रमण यस्या सा दुरत्यया**—दुरत्यय आहे जिचा अत्यय म्ह० अतिक्रमण मोठ्या दुःखाने होतें अशी ती दुरत्यय आहे—**तत्र एव सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एव स्यात्प्रभूतं मायाविनं सर्वार्थमना ये प्रपद्यन्ते**—याप्रमाण-माया अशी दुरत्यय असल्यामुळे सब धर्मांचा परित्याग करून मलाच म्ह० स्व-आत्मभूत मायावी ईश्वराला सर्व मनो-भावाने-कर्मानुष्ठानादिकाची व्यग्रता न ठेवता जे शरण येतात—**ते एतां सर्वभूत-मोहिनीं मायां तरन्ति-अतिक्रामन्ति-ससारवधनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः**—ते या सर्व भूताना मोह पाडणाऱ्या मायेला तरून जातात तिचे अतिक्रमण करितात ससारवधनातून मुक्त होतात, असा याचा भावार्थ [मायेचा अतिक्रमण केला असता मोहाचा अतिक्रम होतो व त्यामुळे ससारवध तुटतो, असा याचा भावार्थ] १४

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

अन्वयार्थ—दुष्कृतिनः—दुराचरण करणारे—**मूढाः—**अविवेकी—**मायया अपहतज्ञानाः—**मायेने ज्याच्या ज्ञानाचा अपहार केला आहे असे—**आसुर भावमाश्रिता—**आसुरभावाचा आश्रय केलेले—**नराधमा—**अधम लोक—**मा—**मला—**न प्रपद्यन्ते—**शरण येत नाहीत १५

यदि त्या प्रपन्ना मायामेला तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—न मा परमेश्वर दुष्कृतिन पापकारिणो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमा नराणा मध्येऽधमा नि कृष्टास्ते च माययाऽपहतज्ञाना समुपितज्ञाना आसुर भाव द्विसानृतादिलक्षणमाश्रिता ॥

१ रहस्यकार म्हणतात “सास्य शास्त्रातील त्रिगुणात्मक प्रकृतीसच गीतेन भगवान् आपली माया म्हणतात, हे वावरून उपट होणे ” व वासाटी ‘ माया बंधा मया यथा ’ हे शास्त्रिपक्षांशाल कचन प्रमाण म्हणून देतात, पण ते अगर्द असकळ आदि कारण या श्लोकांत मायेला दैवी हे विशेषण येजिले आहे व शास्त्रिपक्षांशाल कचनात ‘माया’ हा शब्द प्रकृति वा अर्धी योनिनेला नाहा, हे ग०शास्त्राच्या स्थान येरलच

। माध्यायार्थ—यदि त्वां प्रपन्नाः एतां मायां तरन्ति सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—जर तुला शरण आलेले या मायेचें उत्पन्न करितात तर सर्व तुलाच का शरण येत नाहीत, म्हणून म्हणाल तर 'न मां' या श्लोकाने सांगितलें जातें.—दुष्कृतिनः—पापकारिणः मूढाः नराधमाः नराणां मध्ये अधमा—निकृष्टाः—दुष्कर्म करणारे म्ह० पापाचरण करणारे, मूढ, नराधम म्ह० ननु प्यामघ्ये अधम—निरुष्ट असलेले—ते च मायया अपहृतज्ञानाः—संमुपितज्ञानाः आसुर—हिंसानृतादिलक्षण भावं आश्रिताः मां परमेश्वरं न प्रपद्यन्ते—आणि ते मायेकडून अपहृतज्ञान झालेले म्ह० ज्याचें ज्ञान मायेने हरण केलें आहे, मायेमुळे ज्याचें ज्ञान तिरस्कृत झालें आहे, [मायेनें ज्याचें ज्ञान—स्वरूपवर्तन्य झालून टाकलें आहे] व आसुर म्ह० हिंसा, असत्य इत्यादिरूप भावाचा ज्याना आश्रय केला आहे ते मज परमेश्वराला शरण येत नाहीत [पापाचरणामुळे अविवेकाची वृद्धि होऊन हिंसा, अनृत, इत्यादि घनमगति उद्भवतात. त्यामुळे पार्था लोक भगवन्निष्ठ होऊ शकत नाहीत.] १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अन्यथार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना!—चतुर्विधा सुकृतिन जनाः—चार प्रकारचे पुण्यकार जन—मां—मला—भजन्ते—भजतात—भरतर्षभ—हे भरतप्रेम ! एक—आर्तः—पीडा होत असलेला—जिज्ञासु—भगवानाचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा—अर्थार्थी—धनार्थी इच्छा असलेला—च ज्ञानी—व भगवत्तत्त्व जाणणारा. १६.

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिन पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन । आर्त आर्तिपरिगृहीतस्वरूप्याग्ररोगादिना अभिभूत आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्व ज्ञानुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी जिज्ञोस्तारमिष हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

माध्यायार्थ—पुनः ये पुण्यकर्माणं नरोत्तमा—(ते भगवन्तं भजन्ते)—पण जे पुण्यकर्म करणारे नरोत्तम ते भगवन्तचें भजन करितात, अर्त 'चतुर्विधा' या श्लोकानें सांगितान—) हे अर्जुन—चतुर्विधा—चतुष्पकारा सुकृतिन—पुण्यकर्माणः जनाः मां भजन्ते—सेवन्ते—हे अर्जुना, चार प्रकारचे मुर्तान म्ह० पुण्यकर्म करणारे जन माझे भजन—सेवन करितात—आर्तः—आर्तिपरिगृहीत तस्करूप्याग्ररोगादिना अभिभूत—आपन्न—आर्त म्ह० आर्ताने ज्याला व्याकुल केले आहे, रोग, व्याघ्र, रोग इत्यादिद्वनी ज्याला पीडिते आहे, म्ह० आपत्तीने पडलेला, जिज्ञासुः यः भगवत्तत्त्वं ज्ञानु इच्छति—जिज्ञासु—जो भगवानाचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा करितो तो—अर्थार्थी—धनकाम—अर्थार्थी इच्छा करणारा—धनकाम,

—च ज्ञानी-विष्णोः तत्त्ववित्—आणि ज्ञानी-विष्णूचें-मज व्यापक परमात्माचें तत्त्व जाणणारा—हे भरतरपंभ—हे भरतमुलतिलका, [असे चार प्रकारचे पुण्य घान् जन मला भजतात त्यातील पहिला व तिसरा भक्त मायेचें उल्लंघन करू शकत नाहा जिज्ञासु प्रथम शब्दज्ञानवान् होतो व ज्ञानी भक्त वनतो आणि शेवटी चवथ्या ज्ञानी भक्ताप्रमाणेंच केवल तत्त्वसाक्षात्काराचीच इच्छा करणारा तो ज्ञानानें मायेचें उल्लंघन करितो] १६

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तेषां—त्या चार प्रकारच्या भक्तांपैकी—ज्ञानी—ज्ञानी-तत्त्ववेत्ता—नित्ययुक्तः—सतत भगवानामध्ये ज्याच वित्त स्थिर झालेलें असतं व—एक-भक्तिः—एका भगवानामध्येच ज्याचा भक्ति आहे असा ज्ञानी—विशिष्यते—व-बांत अधिक आहे—हि—कारण—अहं—मी—ज्ञानिनः—आत्मतत्त्वज्ञानाला—अ-त्यर्थ—अतिशय—प्रिय—प्रिय असतो—च—व—स.—तो—मम—मला—प्रियः—प्रिय असतो १७.

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्ववित्वाच्चित्तयुक्तो भवत्येकभक्तिः श्रान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादत स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यतेति रिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रिय । प्रसिद्धिं लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेव प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वामुदेवस्याऽऽमैवेति ममात्यर्थं प्रिय ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—‘तेषां० इति—पण त्या चारी भक्तांची योग्यता एकसारकीच नाही, हे ‘तेषां०’ या श्लोकानें सांगतात—तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी-तत्त्वविद् तत्त्व-वित्त्वात् नित्ययुक्त भवति—त्या चारी भक्तांमध्ये ज्ञानी म्ह० आत्मतत्त्वज्ञ तत्त्व-ज्ञत्वामुद्धेंच नित्य युक्त-नित्य समाहित होतो—अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात् एकभक्तिः च भवति—त्याला दुसरा भजनीय पदार्थ दिसतच नसल्यामुळे तो एक भक्ति होतो (या असार ससारगत भगवान्च सार आहे व तोच मा आहे, असा रतानें एक श्रद्धावाय, आपल्याहून अन्यंत अभिन्न-एकरूप भगवानामध्ये याची भक्ति ह० निरतिशय स्नेह अग्नो म्हणून हा एकभक्ति]—अतः सः एकभक्ति-विशिष्यते-विशेष-आधिक्यं आपद्यते-अतिरिच्यते इत्यर्थ—म्हणून तो एक-भक्ति विशिष्ट आहे, विशेषाला ह० आधिक्याला तो प्राप्त होतो इतर भक्तांहून अति-

१ “ज्ञानी मला परमेश्वराचें ज्ञान होऊन इतार्थ ज्ञात्वामुद्धें पुढे बांधी मिळवावयाचें नमरे तरी निष्काम बुद्धीने भक्ति करणारे,” असा अथ रहस्यकार करताना तो अगदीच अग्राह्य तरी नमूना, तरी निष्कामबुद्धीने भक्ति करणें म्हणजे वाय ? समस्त्या भक्तीचें स्वरूप काय तेच वरप्र नाहीं

रिक्त-प्रेष्ठ आहे, असा याचा भावार्थ. (सर्वांत तोच अधिक का? उत्तर-)-प्रियः हि-यस्मात् अहं ज्ञानिनः आत्मा अतः अहं तस्य अत्यर्थं प्रिय —ज्याअर्थी मी ज्ञानी भक्ताचा आत्मा आहे त्याअर्थी मी त्याला अतिशय प्रिय आहे—आत्मा प्रियः भवति इति हि लोके प्रसिद्धं—आत्मा प्रिय असतो हे या लोकात प्रसिद्ध आहे. —तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वासुदेवः प्रियः भवति इत्यर्थ—यास्तव वासुदेव हाच ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळे त्याला वासुदेव प्रिय होतो, असा भावार्थ.—च सः ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मा एव इति मम अत्यर्थं प्रियः—आणि तो ज्ञानी मज वासुदेवाचा आत्माच असल्यामुळे मला अत्यंत प्रिय आहे.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

अन्यार्थ—सर्वे एव एते उदाराः—हे सर्वच उत्कृष्ट आहेत;—तु—पण—ज्ञानी—आत्मवेत्ता—मे—माझा—आत्मा एव—आत्माच—मतः—मानलेला आहे.—हि—कारण—स—तो—युक्तात्मा—समाहितचित्त होऊन—मां एव—मलाच—उत्तमां गति—उत्तम गर्ताला—आस्थित—येऊन पोचण्यास प्रवृत्त झाला आहे. १८.

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया । न, किं तर्हि—उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्ममको मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी स्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोहुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्माद्वशमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मात्मेव युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य न प्रियाः—तर मग आर्ता, जिज्ञासु व अर्थाप्या हे तान भक्त वासुदेवाला प्रिय नाहीत, असे झाले—न—छे, असे नाही—किं तर्हि—तर मग काय तें, 'उदारा'—' या श्लोकानें सांगतात—उदाराः-उत्कृष्टाः सर्वे एव एते-त्रयः अपि मम प्रियाः इत्यर्थ—उदार म्ह० उत्कृष्ट—हे सर्वच—तिन्ही भक्त

१ या श्लोकातील 'एकमाकि' व १९ व्या श्लोकातील 'वासुदेव' हीं पदे भागवत धर्मातील आहेत. किंबहुना भक्ताचे वरील सर्व वर्णन भागवत धर्मातलेच आहे इत्यादि रहस्यकार म्हणतात व (५ ७२०) 'चतुर्विधा मम जनाः' इत्यादि श्लोकाचा आधार देवात (गी मा. ५. ३५४ पहा.) पण गीतेतील याच वर्णनावरून नारायणीयार्ताल तें वर्णन केले नसेल, म्हणून वशावरून ? महाभारतात गीता अगोदर आला अभूत नारायणीयोपाख्यान मागून आले आहे, अर्थात् गातेतीलच हे शब्द व वर्णन तेथें घेऊन असावे असे म्हटल्यास फारसा बाध येणार नाही.

उत्कृष्ट, मला प्रियच आहेत असा याचा भावार्थ—**हि कश्चित् मज्झक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः न भवति**—कारण कोणी भक्त मज्झ वासुदेवाला अप्रिय होत नाही—**तु ज्ञानी अत्यर्थं प्रियः भवति इति विशेषः**—पण ज्ञानी अत्यर्थं प्रिय असतो, हा त्यातल्या त्यात विशेष आहे—**तत् कस्मात् इति आह**—पण असे का ? ज्ञानीच अत्यंत प्रिय का ? तर त्याचे उत्तर भगवान् सांगतात—**ज्ञानी तु आत्मा एव मत्तः अन्यः न इति मे-मम मतं-निश्चयः**—ज्ञानी तर आत्माच आहे, तो माझ्याहून निराळा नाही, असे माझे मत-निश्चय आहे—**हि-यस्मात् सः-ज्ञानी आस्थितः-आरोढुं प्रवृत्तः**—कारण तो ज्ञानी आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे (आरूढ होण्यास कसा प्रवृत्त झाला आहे ? उत्तर-)—**अहं एव भगवान् वासुदेवः अन्यः न अस्मि इति एवं**—मीच भगवान् वासुदेव आहे, मी त्याहून भिन्न नाही, अशा प्रकारे आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे—**युक्तात्मा-समाहितचित्तः सन्-युक्तात्मा इ० समाहितचित्त होऊन-मां एव गन्तव्यं परं ब्रह्म-अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः**—मलाच इ० गमन करण्यास पांचण्यास योग्य अशा परब्रह्माला-सर्वोत्तम गतीला जाण्यास प्रवृत्त झाला, असा याचा भावार्थ [आर्तादिक तीन भक्त उत्तम आहेत खरे, पण ज्ञानी तर आत्माच, असा माझा निश्चय आहे. कारण समाहितचित्त ज्ञानी मलाच इ० सर्वोत्तम गतीला जाऊन पांचण्यास प्रवृत्त झाला आहे.] १८.

यहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

अन्यपार्थ—**यहूनां जन्मनां अन्ते**—अनेक जन्माच्या शेवटी—**ज्ञानवान्**—ज्याचे ज्ञान परिपक्व झाले आहे असा ज्ञानी—**वासुदेवः सर्व इति**—वासुदेवच हें सर्व आहे, असा—**मां प्रपद्यते**—मला प्राप्त होतो.—**स महात्मा**—तो ज्ञानी—**सुदुर्लभः**—अत्यंत दुर्लभ आहे. १९.

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—**यहूनां जन्मनां** ज्ञानार्थसंस्काराभ्याणां अन्ते समाप्त ज्ञान-यान्प्राप्तपरिपाकज्ञानी मा वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वोत्तमानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽभ्योऽस्त्यधिको वा । अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—**ज्ञानी पुनरपि स्तूयते**—ज्ञानी पुरुषाची पुनरपि स्तुति बेटी जाणे—**यहूनां जन्मनां-ज्ञानार्थसंस्काराभ्याणां अन्ते-समाप्तौ ज्ञानवान्-प्राप्त-परिपाकज्ञानः**—अनेक जन्मांच्या शेवटी त्या त्या जन्मांतील पुण्यकर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि तोच ज्ञानार्थसंस्कार-वासना होय. तशा संस्कारांचे आध्व इ० तशा ज्ञानार्थ संस्कारांनी युक्त, अशा अनंत जन्मांच्या शेवटी—**त्यांथां समाप्तिं ज्ञानी धमतां ज्ञानवान् झालेला इ०** ज्याच्या ज्ञानाचा पूर्ण परिपाक झाला आहे, असा ज्ञानी—**मां-वासुदेवं-प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते**—मला-वासुदेवाला-आपल्या

प्रत्यगात्म्याला प्रत्यक्षपणे शरण येतो.—कथं—तो कसा ?—सर्व वासुदेवः इति—
हैं सर्व चराचर जगत् वासुदेव आहे, अशा प्रकारे मला शरण येतो.—यः एवं सर्वा-
त्मानं मां प्रतिपद्यते सः महात्मा—जो ज्ञानी अशा रीतीने सर्वांचा आत्मा अशा
मला शरण येतो तो महात्मा होय.—अन्यः तत्समः अधिकः वा न अस्ति—
दुसरा कोणी त्याच्या तोडीचा किंवा त्याहून अधिक असा नाही.—अतः मनुष्याणां
सहस्रेषु सुदुर्लभः इति उक्तं—म्हणून मनुष्याच्या अनेक सहस्रामध्ये—असंख्य
मनुष्यात असला ज्ञानी फारच दुर्लभ आहे, असे सांगितले आहे. (ही ज्ञानी पुरुषाची
स्तुति असल्यामुळे तिसऱ्या श्लोकातील अर्थच येथे पुन सांगितला आहे, असे समजून
यावर पुनःस्वीचा दोष येत नाही) १९

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

अन्ययार्थ—तैः तैः कामै—त्या त्या पुत्र पशु स्वर्गादिकाच्या कामांनी—हृतज्ञा-
ना—ज्यांचे विवेकज्ञान हरण केले आहे, ते—स्वया प्रकृत्या—आपल्या प्रकृताकडून
—नियता—नियमित होत्यात—तं तं नियम—त्या त्या नियमांचा—आस्थाय
—आश्रय करून—अन्यदेवताः—दुसऱ्या देवतांना—प्रपद्यन्ते—शरण जातात २०
आत्मैव सर्व वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गा-
दिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्म-
नोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्त तमास्थायाऽऽश्रित्य
प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिता. स्वयाऽऽत्मीयया॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव वासुदेवः सर्व इति एवं अप्रतिपत्तौ कारणं
उच्यते—आत्माच वासुदेव हैं सर्व आहे, अशा प्रकारचे ज्ञान सर्वांनाच न होण्याचे कारण
'कर्म ०' या श्लोकाने सांगितले जाते—पुत्र पशु स्वर्गादिविषयै तै तैः कामै
हृतज्ञाना—अपहृतविवेकविज्ञानाः—पुत्र, पशु, स्वर्ग इत्यादिविषयक निरनिराळ्या
कामांनी ज्यांचे विवेकज्ञान हरण केलेले आहे, त्या त्या कामांनी ज्यांच्या विवेकवि-
ज्ञानाचा अपहार केला आहे ते सकाम पुरुष—अन्यदेवता—वासुदेवात् आत्मन
अन्या देवता प्रपद्यन्ते—प्राप्नुवन्ति—अन्य देवतांना—वासुदेवाकडून म्ह० आत्म्या-
हून अन्य देवतांना शरण जातात—प्राप्त होतात—तं तं नियम—देवताराधने
प्रसिद्ध. य. यः नियम तंत (नियमं) आस्थाय—आश्रित्य—त्या त्या नियमास
धरून म्ह० देवतांच्या आराधनेविषयी प्रसिद्ध असलेला जो जो नियम त्या त्या निय-
माचा आश्रय करून—स्वया—आत्मीयया प्रकृत्या—स्वभावेन—जन्मान्तरार्जित-
संस्कारविशेषेण नियता—नियमिता—आपल्या—स्वर्काय प्रकृतीकडून—स्वभा-

१ 'प्रकृत्या नियताः स्वया' याचा अर्थ रहस्यकार 'आपापल्या प्रकृतिनियमाप्रमाणे' असा
करितात. पण तो किनमत सुबोध आहे, तें वाचकांनीच ठरवावे.

वाकडून—जन्मान्तराजिन विज्ञेय संस्काराकडून नियत—नियमित झालेले [असे इतर सर्व लोक देवतान्या आराधनेविषयीचे जे जप, उपवास, प्रदक्षिणा, नमस्कार इत्यादि नियम त्याचा आश्रय करून अन्य देवतार्चा आराधना करितात. त्यामुळे ते प्रत्यगात्मभूत परदेवतेला प्राप्त होत नाहीत, तर अन्य देवताना प्राप्त होतात.] २०

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—यः यः भक्तः—जो जो कामी भक्त—यां यां तनुं—ज्या ज्या देवतेच्या तनूची—श्रद्धया अर्चितुं—धर्मेने पूजा करण्याची—इच्छति—इच्छा करतो—तस्य तस्य—त्याच्या त्याच्या—तां एव श्रद्धां—त्याच धर्मेला—अहं अचलां—मी अवल—स्थिर—विदधामि—करतो. २१.

तेषां च कामिनाम्—यो यः कामी या यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सच्चिंतुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरी करोमि यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभाजतो यो यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति ॥२१॥

भाष्यार्थ—(पण देवतान्या प्रसादाने त्या कामी पुरयान्याहि मनात सर्वात्मक संवेशर—वामुदेवाविषया भक्ति उत्पन्न होईल, म्हणून म्हणाल तर सांगतात—) च तेषां कामिनां—आणि त्या कामी पुरयार्पका—यः यः कामी श्रद्धया संयुक्तः च भक्तः सन् यां यां देवतातनुं अर्चितुं—पूजयितुं इच्छति—जो जो कामी श्रद्धेने संयुक्त व भक्त होलाता ज्या ज्या देवतातनूची अर्चा—पूजा करण्याची इच्छा करतो—तस्य तस्य कामिनः तां एव श्रद्धां अचलां—स्थिरां विदधामि—स्थिरी करोमि—त्या त्या कामी पुरयाच्या त्याच धर्मेला अवल—स्थिर म्हणजे त्याची तीच श्रद्धा स्थिर करतो. (ती म्ह० कोंणती ? उत्तर—) —यया श्रद्धया एव पूर्वं स्वभावतः प्रवृत्तः यः यां देवतातनुं अर्चितुं इच्छति इति—ज्या श्रद्धेनेच पूर्वी जन्मान्तराज संस्कारवशात् प्रवृत्त झालेला जो ज्या देवतातनूची पूजा करण्याची इच्छा करितो, त्या श्रद्धेला मी स्थिर करतो [भगवानांनी स्थिर केलेल्या व पूर्व संस्कारार्थीन असलेल्या श्रद्धेने विशेष देवतेचा आराधना करणाऱ्या पुढे पालाहि भगवानांच्या अनुग्रहानेच फलप्राप्ति होते] २१

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहिते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

अन्वयार्थ—स.—तां देवतापूजक—तया श्रद्धया युक्तः—त्या धर्मेने युक्त होऊन—तस्याः—त्या देवतेचे—राधनं ईहिते—आराधन करितो—च—आणि

तत—ज्या देवतेषामून—मया एव हि—मात्र—विहितान्—निर्मितान्—तान्
कामान्—त्या कामाणि—लभते—तो प्राप्त होता २०

स तयेति । ॥ तथा मद्बिहितया श्रद्धया युक्तं सस्तस्या देवतातन्वा राधनमाराध-
नमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वा कामानीप्सितान्मयैव
परमश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितानिमित्तान्तां हि यस्मात्ते भगवता
विहिता कामास्तस्मान्नानवश्य लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितव कामाना-
मुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिता कस्यचिन् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘स, तथा०’ इति—‘स तथा०’या श्लोकाने हाच मोठ विवाद करितात
—स, मद्बिहितया तथा श्रद्धया युक्तः, सन्—तो मा स्थिर केलेल्या त्या श्रद्धेने
युक्त होसाता—तस्या, देवतातन्वा, राधनं—आराधनं ईहते—चेष्टते—त्या
देवतातनूचें राधन म्ह० आराधन करतो—च ततः तस्याः आराधिताया, देवता-
तन्वा कामान्—ईप्सितान् लभते—आणि त्या आराधना केलेल्या देवतातनूषामून
इष्ट कामास सदादन करता—मया एव—परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभाग
ज्ञतया विहितान्—निमित्तान् तान् (लभते)—मात्र परमश्वराने—सर्वज्ञाने कर्मफल
विभागाचें ज्ञान असण्यामुळे विहित म्ह० निमाण केलेल्या त्या कामास प्राप्त होता [आरा-
धित देवतेच्या प्रमादानेच काही फल मिळत नाही कारण ग्रन्थकाचें कर्म व फल याचा
विभाग जाणणाऱ्या सर्वज्ञ भगवानाला देवताच अधिष्ठातर आहे, त्यामुळे मुख्य फलदाता
तोच आहे कारण ‘गद्ये बहुना यो विदधाति कामान्’— जो एकच परमश्वर अनेक
जावाचे इष्ट पदार्थ त्यांस निर्माण करून देतो, अशी धृति आहे]—हि—यस्मान् ते
भगवता विहिता कामा, तस्मात् तान् अरुध्यं लभते इत्यर्थः—ज्याअर्शी
ते भगवानांनी निमित्ताने काम आहेत, त्याअर्शी त्यांना ना देवतापूजन अन्य प्राप्त हातो,
असा याचा भावार्थ (नित्येव ‘हि तान्’ असा पदच्छेद न करिता ‘हितान्’ असें
कामाचें विशेषण मानतात, म्हणून आचार्य म्हणतात—) —‘हितान्’ इति पदच्छेदे
कामानां हितत्वं उपचरितं कल्प्यं—‘हितान्’ असा जर पदच्छेद केला, तर
कामाचें हितत्व गांण क’गळे लागेल—हि कामा कस्यचित् हिता न—कारण
काम कोणालाच कधीं हितवह नसतात त्यामुळे त्याचें माग्य हितत्व केव्हाच सन
वत नाही २२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्वत्त्वल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

अन्वयार्थ—तु—पण—तेषां अल्पमेधसा—त्या मतिमदाचें—तत् फलं—
तें फल—अन्तवत्—विनाशी—भवति—यसतें—देवयज—देवाची पूजा कर-
णारे—देवान्—देवास—यान्ति—प्राप्त होतात—मद्भक्ता—माझे भक्त—मा
अपि—मलाहि—यान्ति—प्राप्त होतात २३

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽस्तुः—अन्तवत्विनाशि तु फलं
तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञाना देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते
देवान्यान्ति । भद्रकृता यान्ति मामपि । एव समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्त-
फलायाहो खलु कष्टं वर्तन्ते इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(विचारपूर्वकं प्रवृत्तिं करणाच्या पुरुषाला काम केव्हाच हितावद् होत
नाह्यात, याचें कारण सांगतात—)—यस्मात् ते कामिनः अन्तवत्साधनव्यापाराः
अविवेकिनः—ज्याअर्थी ते कामी पुरुष नाशवत फलाचीं साधनें करणारे—विनाशी फल
देणा या कर्माचें अनुष्ठान करणारे च अविवेकी असतात—अत अल्पमेधसां-अ-
ल्पप्रज्ञाना तेषां तत् फलं अन्तवत्-विनाशि, तु भवति—त्याअर्थी अल्पबुद्धि-
अल्पप्रज्ञ-मतिमद असलेल्या त्यांचे तें फल अंतवत् म्ह० विनाशीच असतें. (मतिमद
असत्यामुळेच ते अनित्य फल देणा-याहि कामामध्ये निष्ठा ठेवतात—)—‘ देवान् देव-
यजः यान्ति—’ देवान् यजन्ति इति देवयज ते देवान् यान्ति—देवाना देव-
यज जातात म्ह० देवाचें यजन-पूजन जे करितात ते देवयज असले देवयज-देवपूजक
देवास प्राप्त होतात (तर भग अनन्तफलाचें साधन काय ? उत्तर—)—भद्रकृताः मां
अपि यान्ति—माझे भक्त मलाहि येऊन पोंचतात (याप्रमाणे श्लोकाचा अक्षरार्थ
सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात—)—एवं आयासे समाने अपि अनन्तफलाय मां
एव न प्रपद्यन्ते—याप्रमाण देवताची न माझी आराधना करण्यात आयास समान-
एकसारखाच जरी असला, तरी अनन्तफल संपादन करण्यासाठी मलाच शरण येत
नाहीत, लोक माझेच भक्त बनत नाह्यात.—अहो खलु कष्टं वर्तन्ते इति भगवान्
अनुक्रोशं दर्शयति—अरे अरे खरोखर ते फार वाईट गाष्ट करितात, अशी भग-
वान् सर्वांविपर्यां आपली अनुकंपा प्रकट करितात [याचें कारण अविवेकावाचून दुसरें
काणं नाह्या] ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अबुद्ध्यः—अविवेकी जन—मम—माझ्या—अव्यय अनुत्तमं
परं भावं—अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपास—अजानन्तः—न जाणणारे—अव्यक्तं
मां—पूर्वी अव्यक्त-अप्रज्ञ असलेल्या मला—व्यक्तिं आपन्नं—आतां व्यक्त-प्र-
कट झालेला—मन्यन्ते—समजतात २४

किंनमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—अव्यक्तमप्रकाश व्यक्तिमापन्नं प्रकाश
गतमिदानीं मन्यन्ते मां निरुपप्रसिद्धमीधरमपि सन्तमबुद्ध्योऽविवेकिनः परं भावं परं
मांमत्स्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्यवहारहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावं-
मजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—मां एव किंनिमित्तं न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—मांशी भक्ति
असें थ्रेष्ठ फल देणारी जरी असली, तरी सर्व लोक मलाच कोणत्या कारणाने शरण येत
नाहींत, मन्निष्ठ कां होत नाहींत, ते 'अव्यक्तं' या श्लोकाने सांगितले जाते—अव्यु-
द्धयः—अविवेकिनः—अबुद्धिमान् म्ह० अविवेकी लोक—मम परं भावं परमात्म-
स्वरूपं अज्ञानन्तः अविवेकिनः—माझ्या थ्रेष्ठ भावास म्ह० परमात्मस्वरूपास न
जाणणारे अविवेकी (भाव कसा ?)—अव्ययं—व्ययरहितं अनुत्तमं—निरतिशयं
असा माझ्या स्वरूपाला न जाणणारे अविवेकी—अव्यक्त—अप्रकाशं मां—तरीरग्रहण
करण्यापूर्वी अव्यक्त म्ह० अप्रकाश—अप्रकट असलेल्या मला—नित्यप्रसिद्धं
ईश्वरं अपि सन्तं—नित्य प्रसिद्ध असलेल्याहि ईश्वराला—इदानीं व्यक्ति आ-
पन्नं प्रकाशं गतं मन्यते—या लीलाविग्रह घेतलेल्या अवस्थेत व्यक्तीला प्राप्त झालेला—प्रकाश पावलेला—प्रकट झालेला समजतात.—(अज्ञानन्तः) मन्यन्ते इत्यर्थः
—माझे थ्रेष्ठ निरुपाधिक स्वरूप न जाणणारे अविवेकी पूर्वी अव्यक्त असलेला मी
आतां व्यक्त झालों आहे असें समजतात, असा याचा भावार्थ. २४.

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—योगमायासमावृतः अहं—योगमायेने आच्छादित झालेला मी
—सर्वस्य—सर्व लोकांना—प्रकाशः न—प्रकट होत नाही. सर्व लोकांना प्रत्यक्ष
दिसत नाही.—अयं मूढः लोक—हा मूढ झालेला लोक—अजं अव्ययं मां—
अज व अव्यय असा मला—न अभिजानाति—सर्व प्रकारे जाणत नाही. २५.

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव म-
द्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्याभिप्रायः । योगमायासमावृते योगो गुणानां पुनरित्येवमं सैव
माया योगमाया तथा योगमायया समावृतः संलभ इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं
नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तदीयं अज्ञानं किंनिमित्तं इति उच्यते—एष त्वात्वं ते अज्ञान
कोणत्या कारणाने आहे तें 'नाहं' या श्लोकाने सांगितले जाते. [अविवेकरूप अज्ञान
मगवन्निष्ठेला प्रतिबंध करतें, असें जे वर सांगितले, त्या अज्ञानाचेच कारण या श्लोकात
सांगतात.—] अहं सर्वस्य लोकस्य प्रकाशः न—मी सर्व लोकांचा प्रकाश नाही. तर
—केषांचित् एव मद्भक्तानां अहं प्रकाशः इति अभिप्रायः—कांही थोड्या-
शाच माझ्या भक्तांचा मी प्रकाश आहे, असा याचा आशय. (सर्वांचाच प्रकाश नाही,
याविषयी कारण—) —योगमायासमावृतः—योगः गुणानां युक्ति—घटनं सा एव
माया योगमाया तथा योगमायया समावृतः—संलभः इत्यर्थः—योगमायेने

समावृत झालेला, योग म्ह० गुणाची युक्ति-घटना तीच माया-योगमाया, त्या योगमायेने मी उत्तम प्रकार आवृत-आच्छादित झालो आहे. [अनादि अनिर्वाच्य अज्ञानाने आच्छादित ज्ञान्यामुळेच माझ्याविषयी लोकांचा हा अविबेक आहे.]—अतः एव अयं मूढः लोकः अजं अव्यय मां न अभिजानाति—म्हणूनच म्ह० माझ्या स्वरूपाच्या विवेकाभावामुळे हा मूढ लोक अज व अव्यय अशा मला जाणत नाही. [मी गुण-साम्यरूप योगमायेने आच्छादित ज्ञान्यामुळे सर्वान्याच ज्ञानाचा विषय होत नाही. माझ्या भक्तावाचून मला कोणी जाणत नाहीत. योगमायेने आच्छादित ज्ञान्यामुळेच मूढ झालेला हा सर्व प्राणिजग अज व अव्यय अशा मला जाणत नाही.] २५.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

अन्यार्थ—अर्जुन,—हे अर्जुन!—अह—मी—समतीतानि—भूतकालातील—च वर्तमानानि—च वर्तमानकालातील—च भविष्याणि—च भविष्यत्कालातील—भूतानि—भूताना—वेद—जाणतो.—तु—पण—मां—मला—कश्चन—कोणी—न वेद—जाणत नाही. २६.

यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नास्ती योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत् । यत एवमत्रतः—अह तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मज्जत्तं मच्छरणमेकं भुक्त्वा भक्ताववेदनाभावादेव न मा भजते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(मायेने जर भगवान् आच्छादित झालेला आहे तर लोकांप्रमाणे त्याच्याही ज्ञानाला प्रविबंध होईल, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—) —यथा

१ रहस्यकार “योग म्हणजे अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति, हिलाच वेदान्ती माया असे म्हणतात ” इत्यादि, या मायेविषयी बराचसा मज्जूर लिहितात. पण तो सर्व निरावार आहे. कारण योग म्हणजे सत्त्वादि गुणाची घटना-माय्यावस्था व तीच माया अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त कर्माच होत नाही तेव्हा ‘त्याने अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति’ हाच माथा कशी अमेळी ‘माया म्हणजे अनादि लीला’ हाहि जवळ वेदान्ताला समजत नाही ‘माया म्हणजे दान्त्रियांनी उत्पन्न केलेला देखावा’ हेहि म्हणण बरोबर नाही, कारण स्वतः इन्द्रिये हाच मूर्ख मायेचा विकास आहे. यालेच माया ही रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे युक्ति घेते वार्ड नसून ती गुणसाम्यरूप सदमिच्छा व अपित ईश्वराकडे आहे ईश्वर स्वतः केव्हाच व्यक्त होत नाही. अर्थात् रहस्यकाराच्या येथील सर्व कल्पना वेदान्तशास्त्राला परून नाहीत. २४ व्या श्लोकाचा भाष्यार्थ पाहिलावरहि रहस्यकाराच्या कल्पना विनी निराधार आहेत, हे म्हण वळण्यामारतें आहे.

योगमायया समावृत्त मां लोक न अभिजानाति—ज्या योगमायेच्या योगान
आच्छादित झालेल्या मला लोक जाणत नाहीत—असौ योगमाया मदीया सर्ती
मम ईश्वरस्य मायाविनः ज्ञान न प्रतिवध्नाति—ता योगमाया माया असल्या-
मुळे मज मायावान् ईश्वराच्या ज्ञानास प्रतिवध करात नाही—यथा अन्यस्य अपि
मायाविनः माया ज्ञान (न प्रतिवध्नाति) तद्वत्—ज्याप्रमाण दुसऱ्याहि त्यांकि
मायाव्याचा—गारुड्याचा माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत नाही, त्याप्रमाणे [माझी
माया माझ्या ज्ञानाला प्रतिवध करात नाही गारुड्याची माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत
नाही, पण गारुड पाहणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाला प्रतिवध करते, हे प्रसिद्ध आहे—याचप्रमाणे
ईश्वराचा माया ईश्वराच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत नाही, पण इतर जीवांच्या ज्ञानाला
प्रतिवध करते]—यत् एव अत—ज्याअर्थी अम आहे त्याअर्थी—अहं तु वेद-
जाने—मी तर जाणतो (काय ?)—समतीतानि—समतिक्रान्तानि भूतानि च
वर्तमानानि—ममतात म्ह—माग होऊन गेलेलीं भूतं व वर्तमानसमया श्रुतात विद्य-
मान असलेला भूते, यास मी जाणतो—च अर्जुन भविष्याणि भूतानि अहं वेद
—आणि हे अजुना ! भविष्यत्काली होणाऱ्या भूताना ना जाणतो—तु एक मज्जक्त
मच्छरण मुक्त्वा मा वक्ष्यन् न वेद—पण एकट्या साड्या भकाला—मला शरण आले-
ल्याला—सोडून मला कोणा जाणत नाही—मत्तरजवेदनाभावात् एव मां न भजते
माझ्या तत्त्वाचे—स्वरूपाच ज्ञान नसल्यामुळेच मला कोणा भजत नाही [एखादा विवेक-
वान्च मला भजतो, बाकांचे विवेकान्य मला भजत नाहीत] २६

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—परंतप भारत—हे शत्रुना ताप देणाऱ्या अर्जुना ।—सर्वभूता-
नि—सर्व प्राणा—सर्गे—उत्पत्तीच्या वेळा—इच्छाद्वेषसमुत्थेन—राग व द्वेष
यापासून उत्पन्न झालेल्या—द्वंद्वमोहेन—शातोष्ण-मुख दुःखादि द्वंद्वमोहान—संमोहं
—अविवेकास—यान्ति—प्राप्त होनात २७

केन पुनर्मत्तस्ववेदनप्रतिग्रहेन प्रतिघट्टानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मा न
विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेत्तद्वेपैरं ताभ्या समु-
त्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति वितोषापेक्षायामिदमाह—द्वंद्वमो-
हेन द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्यावेवेच्छाद्वेषौ शतौष्णत्वपरस्परविरुद्धौ सुखदुःखतदेतु
विपर्यायाकारा सर्वभूतं सन्ध्यमानौ द्वंद्वसन्वेदनामिधीयेते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुख
दुःखतदेतुसंप्राप्त्या लक्ष्म्यात्मकौ भवतस्तत्र तां सर्वभूतानां प्रज्ञाया स्ववृक्षापादन-
क्षारेण परमार्थान्नतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतियन्धकारण मोह जनयत । न हीच्छाद्वेष-
पदोपवशाकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुपघतत वहिराप किमु यत्तच्च ताभ्यामा-
विष्टबुद्धे समुद्रस्य प्रसंगा मणि बहुप्रतिग्रहे ज्ञान नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छाद्वेष-

पसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वयज सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं सर्व-
भूततां सर्गे जन्ममृत्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्वेव सर्व-
भूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्ध-
प्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽत्मभावेन मां
न भजन्ते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—केन पुनः मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जाय-
मानानि सर्वभूतानि मां न विदन्ति—मूल अज्ञानाद्गुण आणखा दुःखान्या कोणया
बरे तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धाने—माझ्या तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या कारणाने, प्रतिबद्ध
होसार्ता उत्पन्न होणारी सर्व भूतें मला जाणत नाहीत—इति अपेक्षायां इदं आह
—हे जाणण्याची आकाशा सार्या असता 'इच्छा' इत्यादि श्लोकानें त्याचें हे—प्रत्यक्षसिद्ध
कारण सांगतात—इच्छाद्वेषसमुत्थेन—इच्छा च द्वेष च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां
समुत्तिष्ठति इति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेन इच्छा-द्वेषसमुत्थेन—इच्छा-द्वेषो-
पासून उत्पन्न झाले-या-इच्छा व द्वेष-ते इच्छाद्वेष, त्यापासून उत्पन्न होतो—उद्भवतो
म्हणून इच्छाद्वेषसमुत्थ, अशा त्या इच्छा-द्वेषसमुत्पन्नाकडून—केन इति विशेषापे-
क्षायां इदं आह—पण अशा कोणाकडून, अशा त्याचा विशेष जाणण्याची अपेक्षा
झाली असता हे सांगतात—द्वंद्वमोहेन—द्वंद्वनिमित्तः मोहः द्वंद्वमोहः—द्वंद्वमोहा-
कडून, द्वंद्वाच्या निमित्तानें होणारा जे मोह तो द्वंद्वमोह. त्याच्या योगानें (पण इच्छा
व द्वेष यांचेहि द्वंद्वशब्दानें ग्रहण होते. तथापि येथें फक्त त्या दोहोंंचेंच जें ग्रहण केलें
आहे, ते मार्काच्या सर्वद्वंद्वाच्या उपलक्षणाचें आहे, अशा आशयानें भाष्यकार म्हणता-
त—) ती एव इच्छाद्वेषी शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुख-दुःख-तत्त्वो-
विषयी यथाकालं सर्वभूतैः संवध्यमानौ द्वंद्वशब्देन अभिधीयते—तेच
इच्छा व द्वेष नांत व उष्ण याप्रमाणें (मागें पृ. ७२ पहा.) परस्पर विरुद्ध असलेले, सुख,
दुःख व त्यांची निमित्तें याविषयांचे, वेळोवेळीं सर्वभूतांशी संबंध पावणारे असे ते द्वंद्वशब्दानें
सांगितले जातात. [इच्छा व द्वेष शीतोष्णाप्रमाणें परस्पर विरुद्ध आहेत. सुख व दु-
खाचें अनुकूल निमित्त—विषय हा इच्छेचा विषय आहे आणि दुःख व त्याचें प्रतिरूप
निमित्त हा द्वेषाचा विषय आहे. सर्वभूतांच्या ठिकाणी त्याचा निरनिराळ्या वेळी उद्भव
होतो. अशा वेळेवेळी उद्भवणाऱ्या त्यांना द्वंद्व म्हणतात.]—तत्र यदा इच्छाद्वेषौ
सुखदुःखतत्त्वोत्संप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः—प्राण्यांमध्ये जेव्हां ते इच्छा-

१ परस्परवार "इच्छाद्वेषसमुत्थेन—याचा श्रद्धिवाच्या इच्छा व द्वेष यांपासून उद्भवणा-
ऱ्या" असा अर्थ करितात. पण इच्छा व द्वेष यांना 'श्रद्धिवाच्या' असें कसे म्हणता येईल ?
इच्छा व द्वेष हे अन्नकरणाचे धर्म आहेत. श्रद्धिवांचे नव्हेत. तमेंच 'सर्गे मृ० वा मृती' असें
म्हणतात, पण तेहि बरोबर नाही. कारण सर्व म्हणजे उत्पत्ति—म्हणूनच आचार्यांनी 'सर्गे-
जन्मनि उत्पत्तिकाले' असें म्हटलें आहे. सर्वेश्वरी जन्मनच द्वंद्वमोहानें मोहित झालेले
रिमज्जात.

द्वेष सुख, दुःख व त्यागा निमित्तें यांचा प्राप्त झाल्याने उत्पन्न होतात—ता तों कारणें घडल्यामुळे त्यांचा उद्भव होतो—तदा तौ सर्वभूतानां प्रदायाः स्वयंश आपादनद्वारेण—तेव्हां ते इच्छा द्वेष सर्वभूतान्या प्रक्षेला आपल्या वश करून घेणें या कार्याच्या द्वारा—परमार्थ आत्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबधकारण मोह जनयत —परमार्थ आत्मतत्त्वाच्या ज्ञानोत्पत्तीला प्रतिबध होण्याचें कारण—ज्ञानाचा प्रतिबध असा जो मोह त्याला उत्पन्न करितात [सुख व त्याचें निमित्त प्राप्त झालें असता, त्याविषयी इच्छा आणि दुःख व दुःखानिमित्त झालें असता, त्याविषयी द्वेष उत्पन्न होतो ते दोन्हा उत्पन्न होताच प्राण्याच्या बुद्धि आपल्या अधीन करून घेतात व आत्मतत्त्वज्ञानाला प्रतिबध करणाऱ्या मोहाला उत्पन्न करितात]—इच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यहिः अपि यथाभूतार्थविषयज्ञानं न उत्पद्यते हि—इच्छा व द्वेष या दोषांना ज्याच्या चित्ताला आपल्या अधीन करून घेतल आहे म्ह० ज्याचें चित्त इच्छा-द्वेषरूप दोषांना दूषित झालें आहे, त्याला बाहेर—लौकिकाताई जर यथाभूतार्थ—अगदा बरोबर—विषयज्ञान होऊ शकत नाहा हें प्रसिद्ध आहे, तर—ताभ्यां आधिष्ठानुद्भूतः समूहस्य बहुप्रतियन्धे प्रत्यगात्मनि ज्ञानं न उत्पद्यते इति किमु वक्तव्यं—त्या इच्छाद्वेषांना ज्याच्या बुद्धीत आवेश—प्रवेश केला आहे व त्यामुळे जो समूह झाला आहे, त्याला अनेक प्रतिबधानांमुळे असलेल्या प्रत्यगात्म्याचें ज्ञान होत नाहीं, हें काय सांगावें ? तें निराळे सांगण्याची गरजच नाहा [इच्छा व द्वेष यांनी दूषित झालेल्या चित्तात लौकिकपदार्थांचें यथार्थ ज्ञानाई जर संभवत नाहीं, तर ज्याचें ज्ञान होण्यास अहंकारादि प्रतिबध एकसारखे प्रतिबध करात असतात, त्या अलौकिक प्रत्यगात्म्याचें यथार्थ ज्ञान—सम्यग्दर्शन राग द्वेषवागाला कसे होणार ?]—अतः भारत-भरतान्ययज तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति—यास्तव हे भरतवशजा अर्जुना ! त्या इच्छाद्वेषापासून उत्पन्न झालेल्या द्वंद्वमोहाने सर्व भूतें समोहित होतार्ता—सर्ग-जन्मनि-उत्पत्तिकाले इति एतत्—सर्गाचे वेळी म्ह० जन्मसमया—जेव्हा उत्पत्ति होते तेव्हाच, असा याचा भावार्थ समोर्ह—संमूढतां यान्ति-गच्छन्ति हे परतप—समोहास म्ह० अत्यंत मूढतेस प्राप्त होतात, हे अर्जुना ! [सर्वभूतें इच्छाद्वेषजन्य द्वंद्वमोहानें समूढ होतार्ता जन्माचे वेळाचे मूढतेला प्राप्त होतात]—जायमानानि सर्वभूतानि मोहयशानि एव जायन्ते इति अभिप्राय—उत्पन्न होणारा सर्व भूतें मोहवश होऊनच उत्पन्न होतात, असा याचा आशय—यतः एव यतः तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रधानानि सर्वभूतानि संमोहितानि (सन्ति)—ज्याअर्शी अस आहे, त्याअर्शी त्या द्वंद्वमोहानें ज्याचें प्रज्ञान प्रतिबद्ध झालें आहे, अशीं सर्व भूतें समोहित होतार्ता—आत्मभूतं मां न जानन्ति—त्याचा आत्माच असलेला जो मा त्या मला जाणत नाहात—यतः एव मां आत्मभावेन न भजन्ते—त्यामुळेच मला आत्मभावानें भजत नाहात २७

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

अन्यथार्थ—तु—पण—येषां पुण्यकर्मणां जनानां—ज्या पुण्यकर्म करणाऱ्या जनांचे—पापं—पाप—अन्तगतं—शीण झालेले असते—ते—ते पुण्यवान् लोक—
द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः—द्वंद्वमोहापासून सर्वथा मुक्त व—दृढव्रता—दृढव्रत होताते
—मां—मला—भजन्ते—भजतात. २८.

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सर्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(उत्पन्न होणारी सर्वच भूतं जर द्वंद्वमोहाने मोहित होऊन उत्पन्न होतात व त्यामुळे ती भगवज्ज्ञानशून्य असतात, तर शास्त्रानुरोधाने भगवद्भजन करणारे अधिकारीच नसल्यामुळे शास्त्रविधि व्यर्थ होणार, अशी शंका घेऊन भगवद्भक्तीचे अधिकाारी दाखवितात—) के पुनः अनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रं आत्मभावेन भजन्ते—तर मग कोण वरं या द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणे मुक्त होऊन—तुला जाणून यथाशास्त्र आत्मभावाने भजतात,—इति अपेक्षितं अर्थं दर्शयितुं उच्यते—हा अपेक्षित अर्थ दाखविण्यासाठी 'येषां' या श्लोकाने मागितले जाते—तु पुनः—पण याच्या उलट—येषां पुण्यकर्मणां जनानां—ज्या पुण्यकर्मी जनांचे—सत्यशुद्धिकारणं पुण्यं कर्म येषां विद्यते ते पुण्यकर्मणः—चित्तशुद्धीचे कारण असे पुण्य कर्म ज्यांचे असते ते पुण्यकर्म होत.—तेषां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं—समाप्तप्रायं—क्षीणं—त्या पुण्यकर्मांचे पाप अन्त पावतं—जवळ जवळ समाप्त होतं—क्षीण झालेले असतं, [अनेक जन्मांत केलेल्या पुण्यामुळे ज्यांचे पाप क्षीण झालेले असते, त्यामुळे ज्यांचा द्वंद्वमोह क्षय पावतो, जे द्रव्यचयादि नियमाने युक्त असतात ते भगवद्भजनाचे अधिकारी होत. अर्थात् शास्त्रविधि निर्विपर्यय नाही. असल्या पुण्यवानासाठीच शास्त्रविधीची प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरत नाही.]—ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः—यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रताः मां—परमात्मानं भजन्ते—ते पूर्वीच द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणे मुक्त झालेले—द्वंद्वमोहनिर्मुक्त व दृढव्रत पुण्यवान् पुरुष मला—परमात्म्याला भजतात.—परमार्थतत्त्वं एव न अन्यथा इति—एवं निश्चितविज्ञानाः दृढव्रता उच्यन्ते—परमार्थतत्त्व हे असेच आहे, याद्वारे अन्य प्रकारचे—विपरीत नाही, अशाप्रकारे ज्यांचे विज्ञान निश्चित आहे ते दृढव्रत म्हणले जातात. [इच्छाद्वेषादि द्वंद्वानामून होणाऱ्या मोहाची निवृत्ति पुण्याचरणासुद्धे होते, आणि मोहनिवृत्तीचे पर्यवसान भगवन्निष्ठे होतं.] २८.

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्य आत्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—जरामरणमोक्षाय—वृद्धपणा व मरण यांपासून मुक्त होण्यासाठी—मां—माझाच—आश्रित्य—आश्रय करून—यतन्ति—यत्न करितात—ते—ते भक्त—तत् ब्रह्म—त्या परमब्रह्माला—विदुः—जाणतात.—कृत्स्नं—समस्त—अध्यात्मं—प्रत्यगात्म वस्तु—च अखिलं कर्म—व सर्व कर्म (यास)—विदुः—जाणतात. २९.

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य भस्ममाहितचिन्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—ते किमर्थं भजन्ते इति उच्यते—ते कशासाठीं भजतात, तें 'जरामरण' या श्लोकार्थें सांगितले जातें.—ये जरामरणमोक्षाय—जरामरणमोक्षार्थं मां—परमेश्वरं आश्रित्य—भस्ममाहितचिन्ताः सन्तः यतन्ति—प्रयतन्ते—जे जरामरणापासून मुक्त होण्यासाठीं—जरा व मरण यांतून सुटण्यासाठीं मज परमेश्वराचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणा उज्यानी आपलें चित्त समाहित केलें आहे, असे होत्साते यत्न करितात, प्रयत्न करितात—ते यत् परं ब्रह्म तत् विदुः—ते जे परब्रह्म त्याला जाणतात.—कृत्स्नं—समस्तं अध्यात्मं—प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः—जे समस्त अध्यात्म म्ह० प्रत्यगात्मविषयक तत्त्व ते जाणतात.—च अखिलं—समस्तं कर्म विदुः—आणि अखिल म्ह० समस्त कर्म जाणतात. [जरामरणादिरूप बंध नाहींसा होण्यासाठीं भगवद्भजन विहित आहे. उच्चमाधिकारी मोक्षासाठीं निर्गुण व निष्प्रपंच अशा मला जाणतात, हे 'मामेव ये प्रयत्नन्ते' या वाक्यानें सांगितलें व येथें मध्यमाधिकार्यानी परमेश्वराचा आश्रय करावा, असें सांगत आहेत. विषयापासून विमुख होऊन भगवन्निष्ठ होणें, म्हणजेच परमेश्वराचा आश्रय करणें आहे. भगवन्निष्ठा सिद्ध होण्यासाठीं यज्ञादि बहिरंग व भ्रवणादि अन्तरंग साधनांचें अनुष्ठान करणें, हाच प्रयत्न येथें विवक्षित आहे. पूर्वी जगाचे उपादान परब्रह्म सांगितलें. तेव्हा त्या ब्रह्माला कसें जाणतान, अशी अपेक्षा ह्याकी असता समस्त अध्यात्मवस्तु व सकल कर्म या रूपाने त्याला जाणतात, असें येथें सांगितलें आहे.] २९.

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—साधिभूताधिदैवं—अधिभूत व अधिदैव यांसह—
साधियज्ञं च—आणि अधियज्ञासह—मां—मला—विदुः—जाणतात—ते युक्त-
चेतसः—ते समाहितचित्त झालेले—शातचित्त भक्त—प्रयाणकाले अपि च—मर-
णाच्या वेळीहि—मां—मला—विदुः—जाणतात. ३०.

सार्थाति । साधिभूताधिदैवमाधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सह। अधिभूताधिदैवेन
साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रया-
णकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः

तृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

भाष्यार्थ—(भगवत्पितामा केवल सर्व अध्यात्म कर्मात्मक ब्रह्माचें ज्ञानच नाही, तर
अधिभूत, अधिदैव, व अधियज्ञ यामह ब्रह्मज्ञान होतें, असे)—‘साधि०’ इति—
‘साधि०’ या श्लोकानें सांगतात—‘साधिभूताधिदैवं’ अधिभूतं च अधिदैवं च
अधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवेन सह साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः—
अधिभूत व अधिदैव मिळून अधिभूताधिदैव—अधिभूताधिदैवासह म्ह० साधिभूताधिदैवअशा
मला जे जाणतात.—साधियज्ञ च अधियज्ञेन सह साधियज्ञं ये विदुः—आणि
साधियज्ञ म्ह० अधियज्ञासह मला जे जाणतात [म्ह० अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधि-
दैव व अधियज्ञ, हे पंचक ब्रह्मच आहे असें जे जाणतात, त्या गद्योक्तज्ञानवान् व समा-
हितचित्त पुरुषाचें भगवत्तत्त्वज्ञान आपत्कालीहि अग्रतिहत—अखंड राहतें, असें सा-
ंगतात—]—ते युक्तचेतस समाहितचित्ताः प्रयाणकाले अपि च—मरण-
काले अपि च मां विदुः इति—ते युक्तचित्त म्ह० समाहितचित्त ज्ञानी प्रयाणसम-
यीहि म्ह० मरणकालीहि मला जाणतात. [या श्लोकातील ‘ प्रयाणकाले अपि च ’ येथील
‘ अपि च ’ या दोन अव्ययावरून मरणसमयी ईंद्रियसमुदाय व्यग्र झाल्यामुळे ज्ञानाचा
जरी संभव नसला, तरी वर सांगितलेल्या प्रकारच्या ज्ञानी समाहितचित्त पुरुषाला भगव-
त्तत्त्वज्ञान सुलभ आहे, हे व्यक्त होतें. या सातव्या अध्यायात उत्तम अधिकाऱ्यासाठी
ज्ञेय ब्रह्माचें निरूपण करणाऱ्या भगवानांना त्यासाठीच त्यांच्या सर्वात्मकत्वादिकाचा उप-
देश केला. परा व अपरा प्रवृत्तीच्या द्वारा ब्रह्म सर्वाचें कारण आहे, असे सांगितलें आणि
हें सर्व करीत असतानाच तत्पदवाच्य व तत्पदलक्ष्य वस्तूचाहि निर्देश केला. माया-
शक्तिमान् ईश्वर हे ‘ तत् ’ या पदाचें वाच्य व शुद्ध-निर्गुण ब्रह्म हें त्याचें लक्ष्य आहे.] १०
इति भगवान् श्रीकृष्णानां गाथलेख्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविषेतील ब्रह्मविषे-

पेना योग—उपाय ज्ञानातील ज्ञानविज्ञानयोगनावाना सातवा अध्याय

विष्णुगर्महन मानवार्थ—सटीक-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त ज्ञाना.

अध्याय आठवा.

तारकब्रह्मयोग (ब्रह्माक्षरनिर्देश)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा कृष्णा—तत् ब्रह्म किं—ते ब्रह्म काय आहे, सोपाधिक आहे की निरुपाधिक?—अध्यात्मं किं—या शरीरांत राहणारे अध्यात्म काय आहे?—कर्म किं—कर्म काय आहे?—च—आणि—अधिभूतं—अधिभूत म्ह० भूतार्तांत तत्त्व—किं प्रोक्तं—काय सांगितलं आहे?—अधिदैवं किं उच्यते—अधिदैव कशाळा म्हणतात—मधुसूदन,—हे मधुसूदना!—अत्र—या-तील—अधियज्ञ—अधियज्ञ—कः—कोणता?—कथं—त्याचें चित्तन कसे करावें?—अस्मिन् देहे—तो या देहांत आहे की कोठें?—च—आणि—प्रयाणकाले—मरणाच्या वेळी—नियतात्मभिः—शातचित्त पुरुषांकडून—कथं ज्ञेय. असि—तू कसा जाणण्यास योग्य आहेस? १, २.

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नधीजान्युपदिष्टान्यतस्तत्प्रभा-
यम्—(अर्जुन उवाच) ॥ १ ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(सातव्या अध्यायाच्या शेवटी 'येषां स्वन्तःपापं' इत्यादि वच-
नांनी ज्या ब्रह्मादिकांचें अनुसंधान करावयास सांगितलें व मरणसमयी जें भगवानांचें स्मरण सांगितलें, ते सर्व जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असे सा-
गण्याच्या इच्छेने भाष्यकार या सर्व प्रश्नांच्या समुदायास अवतरण देतात—)'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं' इत्यादिना भगवता अर्जुनस्य प्रश्नार्थाजानि उपदिष्टानि—
'ते ब्रह्म तद्विदुः' इत्यादि श्लोकानें भगवानांनी अर्जुनाच्या प्रश्नांची बांजे उपदेशिली. म्ह०

१ रक्षककार या अध्यायाच्या आरंभी एक सविस्तर अवतरण देणान, त्याचा आरंभच
"कर्मयोगानगमं ज्ञानविज्ञानाचें निरूपण" असा अपमिद्वान्ताचें केला असल्यामुळे व अध्यात्म
शास्त्रा अर्थ ॥ एकच आत्मा सर्व ठिकाणी, असे प्रतिपादन करणारे ज्ञान भगवा आहे. ॥
भगवा वेदान्तमिद्वान्ताच्या अगदी विरहीत अर्थ केव्यामुळे आम्ही विद्वान्भयान्नव त्याचा
निवार करीत नाही.

प्रश्नांच्या बीजांचा निर्देश केला.—अत तत्प्रश्नार्थ—(अर्जुन उवाच—) म्हणून त्या-
विषयी प्रश्न करण्यासाठी अर्जुन म्हणाला. १, २.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परमं अक्षर—जे निरतिशय अविनाशी तत्त्व तेच—ब्रह्म—ब्रह्म
आहे.—स्वभावः—त्या परम अक्षर ब्रह्माचाच प्रत्येक देहातील प्रत्यगात्मभाव हेच
—अध्यात्म—अध्यात्म तत्त्व आहे—भूतभावोद्भवकरः—भूताचा सद्भाव उत्पन्न
करणारा—विसर्गः—देवताना उद्देशून चर-पुरोडाशादि द्रव्यांचा जो त्याग—कर्म-
संज्ञितः—त्याचाच कर्म हो संज्ञा आहे. ३

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय—अक्षरं न क्षरतीति पर आत्मा “एतस्य वा अ-
क्षरस्य प्रशासने गार्गि” इति ध्रुतेः । ओम्कारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणा-
दग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपद्यतं विशेषणम् । तस्यैव परस्य
ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमभि-
कृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्त परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मज्ञा-
नेनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरो भूताना भावो भूतभावस्तत्स्योद्भवो भूतभावोद्भ-
वस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पातिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देव-
तोद्देशेन चरपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः क-
र्मज्ञादिदत्त इत्येतत् । एतस्मादि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यु-
द्भवन्ति ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय (श्रीभगवान् उवाच)—या
प्रश्नांचा अनुक्रमानेच निर्णय करण्यासाठी श्रीभगवान् ‘अक्षरं’ इत्यादि म्हणाले—अ-
क्षरं—न क्षरति इति परः आत्मा—उवाचं क्षरण-व्यय-क्षय होत नाही, ते अक्षर
म्ह० पर आत्मा—‘एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गि’ इति ध्रुतेः—
हे गार्गि, याच अक्षराच्या प्रशासनांत—अधिकारांत सूर्य, चंद्र विशेषेकरून धारण केलेले
असे राहतात, अशी अक्षर म्ह० ब्रह्म—परमात्मा, याविषयी प्रमाणभूत धुति आहे.
(अहोपण, ‘न क्षरति इति अक्षरं’ या व्युत्पत्तीने अक्षर म्ह० अक्षय ब्रह्म असे जरी

१ ‘कोऽयं देहेऽस्मिन्’ याचा अर्थ रहस्यवार ‘या देहात अर्पिदेह कोण आहे,’ असा एक
भाटवा प्रश्न कल्पितात, व तो चवथ्या श्लोकांतील ‘अपिमेकोऽग्नेवाय देहे देहभूताकर’ या भग-
वानांच्या उत्तराला अनुसरून आहे असे म्हणतात. आपण याचा विचार त्याच श्लोका-
वरील टीपेन करा

म्हणतां आले तरी 'ब्रह्म' या अर्थां अक्षरशब्द रुढ नाही; म्हणून 'ओं' हे अक्षर येथे विवक्षित असावे, अशा आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—)' ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म ' इति परेण विशेषणात् ओंकारस्य अप्रहर्णं—' ओं ' हें एकाक्षर ब्रह्म आहे, (पुटें-श्लो. १३) असे पुढें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें येथील अक्षरशब्दानें ओंकाराचें ग्रहण करिता येत नाही. (' अहोपण, आरंभो ज्याचा उपक्रम केला आहे, त्या ओंकारसहक अक्षराचाच तो पुढील विशेषणपूर्वक उद्देश आहे, ' अशी वादी पुनः शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात—)' परमं ' इति च विशेषणं निरतिशये अक्षरे ब्रह्मणि उपपन्नतरं—या श्लोकांत ' परमं ' असें जें विशेषण आहे तें निरतिशय अक्षर ब्रह्मातच अतिशय उपपन्न होतें. [' अक्षर ' या शब्दानें जर ' ओं ' हें अक्षर येथें विवक्षित असतें तर ' परम अक्षर हेच ब्रह्म आहे, ' असे जें अक्षराला ' परम ' हें विशेषण दिलें आहे, तें अयोग्य झालें असें. म्हणून येथील अक्षरशब्दानें मूळ ब्रह्मच घ्यावें. (' किं अध्यात्मं ' या दुसऱ्या प्रभाचें ' स्वभावोऽध्यात्मं ' हें उत्तर आहे, त्याचें व्याख्यान—)' तस्य एव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः—' त्याच पर ब्रह्माचा प्रत्येक देहात जो प्रत्यगात्मभाव तो स्वभाव, व —' स्वभावः अध्यात्मं उच्यते—' स्वभावच अध्यात्म म्हटला जातो. [स्वभावालाच अध्यात्म म्हणतात, जो स्वकीयभाव तो स्वभाव म्ह० श्रोत्रादि इंद्रियसमुदाय, तो आत्म्यामध्ये म्ह० देहामध्ये ' अहं-मी ' या प्रत्ययानें वेद्य-ज्ञानव्यास योग्य आहे, म्हणून या प्रतिभासाची व्याप्ति करून स्वभावशब्दाचें ग्रहण केलें आहे.]—आत्मानं—देहं अधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः—अध्यात्मं उच्यते—आत्म्यापासून म्ह० देहापासून आरंभ करून प्रत्यगात्मरूपानें—जीवात्मरूपानें प्रवृत्त झालेलें व परमार्थब्रह्मामध्ये अंत पावणारे जें तत्त्व त्याला स्वभाव-अध्यात्म म्हटले जातें.—अध्यात्मशब्देन अभिधीयते—देहापासून परमार्थ ब्रह्मापर्यंत उत्तरोत्तर आत आत असलेले जें जीवात्मतत्त्व तें ' अध्यात्म ' या शब्दानें सांगितलें जातें. [परब्रह्मच देहादिकात प्रवेश करून प्रत्यगात्मभावाचा—जीवात्मत्वाचा अनुभव घेतें. याविषयी ' तत्सद्वा तदेवानुप्रातिविशत् ' त्याला उत्पन्न करून त्यातच भागून प्रविष्ट झालें, अशी तैत्तिरीयश्रुति प्रमाण आहे. तैत्ति. माध्यार्थ पृ. १३२३ पहा. आतां ' किं कर्म ' या तिसऱ्या प्रभाचें उत्तर—]—भूतभावोद्भवकर-भूतानां भावः भूतभावः तस्य उद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोति इति भूतभावोद्भवकरः—भूतवस्तुत्पत्तिकरः इत्यर्थः—' भूतभावोद्भवकर ' भूताचा जाव-सद्भाव-वस्तुभाव त्याचा जो उद्भव—उत्पत्ति, तो भूतभावोद्भव, त्याला करतो तो भूतभावोद्भवकर—भूतवस्तूंचा उत्पत्ति करणारा, असा याचा भावार्थ. असा—विसर्गः—विसर्जनं—देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्याग—विसर्गं म्ह० विसर्जनं, देवताच्या उद्देशानें चरुपुरोडाशादि द्रव्याचा परित्याग करणें—सः एषः विसर्गलक्षणः यज्ञ-कर्मसंश्रितः—कर्मशब्दित. इति एतत्—तो हा विसर्गरूप यज्ञ कर्मसंश्रित आहे. तो विसर्गच

कर्म या नावाला-शब्दाचा पात्र आहे. त्यालाच कर्म म्हणतात, असा याचा भावार्थ—
एतस्मात् द्वि बीजभूतात् वृष्ट्यादिकमेण स्थावरजंगमानि भूतानि उद्भ-
वन्ति—याच बीजभूत कर्मसंज्ञक यज्ञापासून वृष्ट्यादिकाच्या कर्माने चराचर भूते-प्राणि-
शरीरे उत्पन्न होतात. (मागे पृ २८७ पहा.)

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—क्षरः भाव—विनाशी भाव हेंच—अधिभूतं—सर्व भूतातील-प्रा-
ण्यातील तत्त्व आहे—च—आणि—पुरुषः—सर्वांच्या शरीरात राहणारा पुरुष, हेच
—अधिदैवतं—अधिदेवत-देवतांचा तत्त्व आहे.—हे देहभृतां वर—हे देह धा-
रण करणारांचा श्रेष्ठ अर्जुना ।—अत्र देहे—या देहात—अधियज्ञ—अधियज्ञ-
यज्ञाभिमानी देवता—अहं एव—मैंच आहे. ४.

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः क्षरतीति
क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्तिःवर्यर्थे । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि श-
यनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् ।
अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वास्त्या “यज्ञो वै विष्णुः” इति ध्रुतेः । स
हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन् देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देह-
समवापीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—अधिभूतं इति—आणखी तीन प्रश्नाचे उत्तर ‘अधिभूतं’ या शब्दाने
देतात—अधिभूत-प्राणिजात अधिकृत्य भवति इति—सर्व प्राणिवर्गांचा धरून
जें अमर्त तें अधिभूत.—क असौ क्षर-क्षरति इति क्षरः विनाशी भाव
यत्किंचित् जनिमत् वस्तु इत्यर्थः—(क्षरभाव हे अधिभूत आहे पण) तो क्षर-
भाव कोणता ? क्षरतो-अथ पावतो म्हणून क्षर-विनाशी भाव-कोणतीहि उत्पन्न हो-
णारी वस्तु, असा याचा भावार्थ [सर्व कार्यसमूह हेच अधिभूत होय. अधिदैव कोण ?
या चवथ्या प्रश्नाचे उत्तर—]—पुरुष-पूर्ण अनेक सर्व इति-पुरि शयनात् वा

१ रहस्यवार “भूतमात्रादि पदार्थांची उत्पत्ति करणारा जो विमर्ग म्हणजे सृष्टिव्यापार,
त्याचे नाव कर्म,” असा कमशब्दाचा अर्थ करितात व त्याला नासदीयमुक्तातील ‘विमृष्टि’
शब्दाचा आधार दाखवितात पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण तेथे ‘ही विमृष्टि कोडून
उत्पन्न झाली’ इत्यादि प्रश्न आहेत व येथे भूतमात्राचा उद्भव करणारा, म्हणजे भूतांच्या
अस्तित्वाची उत्पत्ति करणारा जो विमर्ग म्हणजे त्याग तें कर्म असे म्हटले आहे. त्यामुळे
विमृष्टि व कर्म यांचा काळाच संबंध नाही असा “ निमर्ग म्हणजे असादीय इतिमते
असा अर्थ करण्याचा काही जबर नाही,” असे म्हणून आचार्यादि टीकाकारांना रहस्या-
रानी जो दोष दिव्य आहे, जो कारण सृजनिक नाही.

पुरुष —पुरुष-ज्याने हे सर्व परिपूर्ण आहे-भरलेले आहे तो पुरुष, किंवा शरीराव्य-
पूरित घटन करणारा-राहणारा असल्यामुळे पुरुष-म्ह-—आदित्यान्तर्गतः हिर-
ण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानां अनुप्राहकः—विषद सर्वास्त प्राप्त होऊन आदि-
त्यमण्डलादि देवतामार्चे—आत राहिलेला-हिरण्यगर्भ-—सिमात्या-व्यष्टान्या ग्रंथियार अनु-
ग्रह करणारा (हा येथील ' पुरुष ' शब्दाचा अर्थ आहे.)—स. अधिदैवतं—तो
पुरुषच अधिदैवत आहे. (आता पांचव्या प्रभाचे उत्तर—) —अधियज्ञः—सर्वयज्ञा-
भिमानिनी विष्णु-आख्या देवता—' यज्ञो धै विष्णुः ' इति श्रुते.—अधि-
मज्ञ म्ह० सर्व यज्ञाची अभिमानिनी ' विष्णु ' या नावाची देवता, कारण याविषयी
' यज्ञ हाच विष्णु आहे ' अशी श्रुति प्रमाण आहे. [परादेवताच अधियज्ञशब्दाने सांगि-
तली जाणे.]—सः हि विष्णु. अहं एव—ता परा देवता विष्णुच मी आहे. म्ह० ती
परब्रह्माहून अगदी भिन्न नाही. तर अत्यंत अभिन्न आहे.—अत्र अस्मिन् देहे य-
यज्ञः तस्य अहं अधियज्ञ —या सार्वभौम स्ववहारभूमानील या देहात जो यज्ञ
आहे, त्याचा मी अधियज्ञ आहे. [किंवा 'अत्र' याचेच भाष्यत 'अस्मिन्' हे व्याख्यान
आहे, असे समजावे म्ह० 'अत्र-अस्मिन् देहे' याचा अर्थ या देहान एवढ्याच ममजाचा,
तो अधियज्ञ देहाच्या बाहेर आहे की आत आहे अशी शंका येऊ नये, म्हणून ' देहे '
तो या देहात आहे, असे म्हटले आहे. अहोपण देह हे यज्ञाचे अधिकरण मग हे,
तसल्या यज्ञाचे अभिमानिदेवताल भगवान् कसे सांगत आहेत, तर त्याचे उत्तर—]
यज्ञः हि देहनिर्घर्त्यत्येन देहसमवायी इति देहाधिकरणः भवति—यज्ञ देहा-
च्या योगाने निष्पन्न होणारा असल्यामुळे देहगयद आहे. म्हणून तो देहाधिकरण आहे
म्ह० देह हे त्याने अधिकरण आहे. [यावरून यज्ञ मुद्रपादिकाहून अगदी भिन्न आहे
हे सिद्ध होतं. वर सांगितल्याप्रमाणे जी अधियज्ञनावाची परा देवता तिचा मुद्रपादि
कांत अन्तर्भाव होणे उचित नाही.]—हे देहभृतां घर—हे देह धारण करणाऱ्या सर्व
प्राण्यामार्चे धेष्ट असले-या अजुना, [माघ या देहातील अधियज्ञ-यज्ञाभिमानि देवता
आहे. अध्यात्मादि सर्व पदार्थ ब्रह्ममय आहेत, असे विद्वान् पाहतो] ४.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मन्त्रावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

१. " ज्याला अधियज्ञ म्हणजे सर्व यज्ञाचा अधिपति म्हणतात, तो मीच या देहाच्या
ठावी अधिदेह आहे " असा या श्लोकाचाच अर्थ करून रहस्यकार टोपेन पुन म्हणतात—
" अधियज्ञशब्दाचा व्याख्या भगवानांनी येथे दिला नाही कारण मागे याचे सविस्तर
बोधन होतं आहे. बरेरे " पण हा अर्थ मुळाळा वरून नाही, हे कोणाहि मागेल. अजुनाने
' या देहात अधियज्ञ कोण ' असे विचारले, व भगवानांनी ' मीच या देहातील अधियज्ञ आहे '
असे सांगितले, हाच प्रश्न व उत्तर याचा सरळ अर्थ आहे असे असत्ताना अधिदेहाची नि-
राधार कल्पना करून भगवानांनी अधियज्ञशब्दाचा व्याख्याच सांगितली नाही, असे
म्हणजे किती सवुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकांनीच करावा.

अन्वयार्थ—च—आणि—अन्तकाले—मरणसमयी—मां एव स्मरन्—
माझेच स्मरण करणारा असा होत्साता—कलेवरं मुक्त्वा—शरीराचा त्याग करून—
य—जो—प्रयाति—जातो—स—तो—मद्भावं—मद्भावास—वैष्णवतत्त्वास—
याति—प्राप्त होतो,—अत्र—यात—संशयः—संशय—न अस्ति—नाही. ५.

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा प-
रित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न
विद्यतेऽस्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—‘अन्तकाले०’ इति—आता शेवटच्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर—‘अन्त-
काले०’ या श्लोकानें देतात—अन्तकाले च—मरणकाले मां एव—परमेश्वरं
विष्णुं स्मरन्—आणि अन्तकाली म्ह० मरणसमयी मलाच—परमेश्वराला—विष्णूला
स्मरत—विष्णूचें स्मरण करात—कलेवरं—शरीरं मुक्त्वा—परित्यज्य यः प्रयाति
—गच्छति—कलेवराला म्ह० शरीराला टाकून—शरीराचा त्याग करून जो म्हण जातो
—सः मद्भावं—वैष्णवं तत्त्वं याति—तो मद्भावास म्ह० वैष्णवतत्त्वास प्राप्त होतो.
—अत्र—अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति—न विद्यते—याविषयी—तो वैष्णव
तत्त्वास प्राप्त होतो यात काही संशय नाही—याति वा न वा इति—तो मद्भावा-
स जातो की नाही, असा मुळाच संशय नाही. [आचार्य शिव व विष्णु हा भेद मानीत
होते, अर्था ज्याची समजूत असेल, त्यानी त्याचा हा व असेच आणखी इतर ठिकाणचे
उद्देश जरूर पहावे, म्हणजे ती अवश्य बदलेल.] ५

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

१ अर्जुनाचा प्रश्न ‘मरणसमयी नियतचित्त पुरुषाकडून तु कसा श्रेय आहेस,’ असा
आहे, व येथे जो अंतकाल माझेच स्मरण करीन जातो, तो मलाच प्राप्त होतो’ असे त्याचें
उत्तर दिलें आहे. त्यावरून एखाद्यानें सर्व जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें, पण मरणकाली
मात्र त्यास त्याचें स्मरण झालें नाही, तर तो ईश्वराला प्राप्त होत नाहा, असें स्पष्ट
होतें, त्याचप्रमाणे एखाद्यानें जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें नाहा, पण मृत्युसमयी मात्र तें केलें
तर त्याला निश्चयानें ईश्वरप्राप्ति होते, हें येथे सांगायलाचें आहे. आता, जन्मभर ज्या
गोष्टीचा ध्यास लागलेला असतो, तिचेंच स्मरण अंतकाली होतें, म्हणून जन्मभर ईश्वरप्राप्ति-
माठा ईश्वराचाच ध्यास करणें अवश्य आहे. पण एखाद्या भाग्यवानाला जन्मभर ईश्वर-
चित्त न करताच मरणसमयी जर ईश्वराची आठवण होईल, तर त्याच्या ईश्वरप्राप्तीला
काही बाध येणार नाहा, हा निश्चय आहे. ज्यांन् “नेवद्वारावरून नेवळ मरणसमयी हें
स्मरण केल्यानें भागनें, अर्थादि कोणाची मरणसमजूत होण्याचा भय आहे.” असें जे र-
स्वकारांनीं पटवें आहे तें बरोबर नाहा. (गी. भा. पृ. २३०-२२ पदा.)

अन्वयार्थ—वा कौन्तेय—अथवा हे अर्जुना । —यं यं अपि भाव—ज्या ज्या पदार्थांचे—स्मरन्—स्मरण करात—अन्ते—अंतसमयी—कलेवरं—शरीराला—त्यजति—सोडतो,—तं तं एव—त्या त्या पदार्थांलाच—सदा—सर्वदा—तद्भावभावितः—त्या पदार्थाच्या वासनाचा अभ्यास केलेला पुरुष—एति—प्राप्त होतो ६

न मद्विषय एवाय नियम किं तर्हि—य य वाऽपि य य भाव देवताविशेष स्मरन् चिन्तयत्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं त तमेव स्मृत भावमेवेति नान्य कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तास्मिन्भावस्तद्भाव स भावित स्मर्यमाणतया अभ्यस्तो येन स तद्भावभावित सन् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—अयं मद्विषय एव नियमः न—हा केवळ मात्स्याविषयीच नियम आहे, असें नाही [अन्तर्काल भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या पुढ्याला भगवत्प्राप्ति होते, हा फक्त मात्स्यापुरताच नियम नाही]—किं तर्हि—तर मग काय नियम आहे ? (तें 'य य०' या श्लोकानें सांगतात—)—यं यं वा अपि भावं—देवताविशेषं स्मरन्—चिन्तयन् अन्ते—प्राणवियोगकाले कलेवरं त्यजति—परित्यजति—ज्या ज्या कोणत्याहि भावांचे—विशेषदेवतेचे स्मरण—चिंतन करात अन्तसमयी—प्राणाना वियोग होण्याचे वेळा शरीराला सोडतो—शरीराचा त्याग करतो—तं तं एव स्मृत भाव एव एति—त्या त्याच स्मरण केलेल्या भावालाच तो प्राप्त होतो—हे कौन्तेय अन्य न—हे अर्जुना, तो अन्यभावाला प्राप्त होत नाही—सदा—सर्वदा तद्भावभावित—तस्मिन् भाव तद्भावं स भावित स्मर्यमाणतया अभ्यस्त येन स तद्भावभावित सन्—सदा सर्वदा तद्भावभावित होऊन तो त्या स्मृत पदार्थांलाच प्राप्त होतो त्या देवताविशेषाविषया जो भाव म्ह० भावना—वासना तो तद्भाव ज्याच्याकडून तो भावित झाला आहे, वारवार—सतत स्मरण करण, या रूपानें ज्यान त्याला संपादन केले आहे, तो तद्भावभावित होय [या प्रमाणें त्या भावाविषया वासना सतत अभ्यासानें दृढ केल्यामुळे त्याचेंच चिंतन करात जो शरीर सोडतो, तो त्या भावालाच प्राप्त होतो जन्ममर जी वासना दृढ केलेला असेल, तीच सन्त्यसमयी आठवत व तिच्या अनुसार त्या स्मृत भावाचीच मरणांतर प्राप्ति होते मरणसमयी इन्द्रियादि व्याकुल जरी होत असली तरी दाब अभ्यासानें त्या वेळी भगवानाचें स्मरण जसें होऊ शकतें, तसच तें इतर स्मृत पदार्थांचाहि हातें] °

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—सर्वेषु कालेषु—सर्वकाली अहोरात्र—मां—मला—अनुस्मर—आठव—माणें स्मरण कर—च—आणि—युध्य—युद्ध—कर

मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माझ्या ठिकाणी ज्याने आपले मन व बुद्धि अर्पिली आहेत असा तू—मां एव—मलाच—एष्यसि—प्राप्त होशील—असंशयः—यात संशय नाही. ७.

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युच्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेष्ट्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं—ज्या अर्थां याप्रमाणे अन्त्या भावना दुसऱ्या देहाच्या प्राप्तीचे कारण आहे—तस्मात् सर्वेषु कालेषु मां यथाशास्त्रं अनुस्मर—त्याअर्थां सर्वे कालां माझे यथाशास्त्र अनुस्मरण कर. (सर्वे कालां मोठ्या आदराने निरंतर माझे स्मरण कर, आणि तें भगवदनुसंधान करीत असताना—त्याच्या बरोबरच)—युध्य च—युद्धं च स्वधर्मं कुरु—युद्ध कर, युद्ध हा स्वधर्म कर.—मयि—वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव सः त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्—ज्या तुझे मन व बुद्धि मज वासुदेवाचे ठिकाणा अर्पिलेली आहेत, तो तू मय्यर्पितमनोबुद्धि होऊन—मां एव यथा स्मृतं एष्यसि—आगमिष्यसि असंशयः—न संशय अत्र विद्यते—ज्याप्रमाणे, माझे स्मरण केले असतील, तशा मलाच तू प्राप्त होशील यात काहाणूक संशय नाही. ७

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अन्यपार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना—अभ्यासयोगयुक्तेन—चित्ताला माझ्या ठिकाणी स्थिर ठरण्याचा वारंवार प्रयत्न करणे, याच अभ्यासरूप योगाने—उपायाने

१ या श्लोकावरिल टीपेंत रहस्यकार “भगवद्गीतेंत सत्सार मोडून केवळ भक्तिच प्रतिपाद आहे, असे म्हणणारांनी मानल्या श्लोकानाच सिद्धान्ताकडे अवश्य लक्ष पुरवावे,” वगैरे वतावितात, व “भगवद्भलांचे कर्मे मोट्या पाहिलेन, असा यालेना अभिप्राय नाही. उलट त्यानें तां सर्वे निष्काम बुद्धीनें केलीच पाहिलेन,” असे म्हणणान व त्याला ‘माझे नेहमी चिंतन कर व यत्न कर’ या अर्थाच्या ‘मर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युच्य च’ या वचनाचा आधार दाखवितात पण पूर्वोत्तर प्रतिपादनाकडे लक्ष दिले असता ईश्वराने मग्न चिंतन करणे हे येथील विषय अमून ‘युध्य च’ हा केवळ आनुषंगिक अनुवाद आहे, हे निर्विवाद ठरेल. कारण पूर्वोत्तर प्रकरण पाहिले अमना “ओ मग्न ईश्वराने अनुचिंतन करतो तो परमेश्वराला प्राप्त होता” हा सामान्य सिद्धान्त अमून तो सर्वलोकोपयोग व मार्गदर्शक आहे व ‘युध्य च’ हा केवळ अर्जुनापुरताच व त्या प्रमणाला अनुत्तुन आहे. त्यामुळे आश्वचिंतन करणाऱ्या दाननिष्ठानेहि कर्मेन केला पाहिजेत, असे म्हणणे हा युद्ध आग्रह आहे.

युक्त असलेल्या व—नान्यगामिना—मला सोडून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाकडे न जाणाऱ्या अशा—चेतसा—चित्ताने—अनुचिन्तयन्—पुरुषाचे ध्यान करणारा भक्त—परमं दिव्यं पुरुषं—निरतिशय, सूर्यमण्डलात व्यक्त होणाऱ्या पुरुषाला—याति—प्राप्त होतो. ८.

किंच—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुल्यप्रत्ययावृत्ति-लक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्त तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नाभ्य-गामि तेन नाभ्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भव याति गच्छति हे पार्थ, अनुचिन्तयन्शास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यायन्निरयेतत् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किं च—पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठान करणारा अन्तर्काली भगवानालाच प्राप्त होतो, याविषयी आणखा एक कारण ' अभ्यास० ' या श्लोकाने सांगतात —अभ्यासयोगयुक्तेन—अभ्यासयोगाने युक्त अशा चित्ताने (अभ्यासाचे स्वरूप सांगतात—)—चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् मयि तुल्यप्रत्यया-वृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः—चित्तसमर्पणाचा विषय अशा एका माभ्याच ठिकाणी तुल्यप्रत्ययाची आगति हच ज्याचे स्वरूप आहे, व वि-लक्षणप्रत्ययाने जो अन्तरित होत नाही, तो अभ्यास [म्ह० माझे अविच्छिन्न चित्तन करणे हाच अभ्यास.]—सः च अभ्यासः योगः—आणि तो अशा प्रकारचा अ-भ्यास हाच योग—तेन युक्तं—तत्र एव व्यापृतं योगिनः चेतः तेन चेतसा—स्या योगान युक्त, त्यातच व्यापृत—त्यातच गढून येलेले जे योग्याच चित्त त्या विमाने (पण ते चित्त कसे ?)—न अन्यगामिना—अन्यत्र—विषयान्तरे गन्तुं यस्य शीलं न (अस्ति) इति न अन्यगामि तेन नान्यगामिना—नान्य-गामी चित्ताने—अन्यत्र म्ह० अन्य विषयामध्ये जाण्याचे ज्याचे शील नाही ते नान्य-गामी, त्या नाभ्यगामी चित्ताने—अनुचिन्तयन्—शास्त्राचार्योपदेशं अनुध्यायन् इति एतत्—अनुचित्तन करणारा म्ह० शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानुसार ध्यान करणारा, असा याचा भावार्थ—परमं—निरतिशयं दिव्यं—दिवि—सूर्यमण्डले भवं पुरुष याति—गच्छति—परम म्ह० निरतिशय आणि दिव्य म्ह० सुलोकान्त—सूर्यमण्डलाने असलेल्या पुरुषास प्राप्त होतो—हे पार्थ—अर्जुना । [अभ्यासयोगयुक्त व भगवानावाचून दुसऱ्या कोठेही न जाणाऱ्या स्थिर चित्ताने भगवानाचे चित्तन कर-णारा साधक निरतिशय सूर्यमण्डलस्थ पुरुषाला प्राप्त होतो.] ८

१ रहस्यदार "अभ्यासयोगयुक्तेन" या गुप्ताचा अर्थ "अभ्यासाच्या साहाय्याने रिधर वरून" असा बरितान, पण तो मुद्याला धरून नाही, शक्यच नव्हे तर ते पद 'चेतसा' याचे विशेषण असल्यामुळे त्याचा अर्थ तसा होऊच शकत नाही.

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणी—कविं—सर्वज्ञ,—पुराणं—नित्य,—अनुशा-
सितारं—सर्व जगाच्या शास्ता,—अणोः अणीयांसं—सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म अशा,
—सर्वस्य धातार—सर्व कर्माचें फल सर्व प्राण्यांना देणारा,—अचिन्त्यरूपं—
ज्याचे रूप अचिन्त्य आहे,—आदित्यवर्णं—सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें ज्याचा नित्य
चैतन्यप्रकाश आहे व जो—तमसः परस्तात्—अज्ञानलक्षण मोहान्धकाराच्या प-
लीकडे आहे, अशा मासे—इंधराचें मरणसमयी—अनुस्मरेत्—ध्यान करितो तो त्यालाच
प्राप्त होतो ९

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—कवि क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरतनमनु-
शासितारं सर्वस्य जगत प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचि-
न्त्येद्यः कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
धातारमचिन्त्यरूप नास्य रूप नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचि-
न्त्यरूपस्तन्मादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्पातीति पूर्वैर्गैव संबन्धः ॥९॥

भाष्यार्थ—किंविशिष्टं च पुरुषं याति इति उच्यते—कोणत्या विशेष-
णानीं विशिष्ट अशा पुरुषाचें अनुचितन करणारा त्याला प्राप्त होतो तें 'कवि' या श्लोकानें
सांगितले जाते.—कवि—क्रान्तदर्शिनं—सर्वज्ञं—कवीला म्ह० क्रान्तदर्शा सर्वज्ञा-
ला,—पुराणं—चिरतन—पुराण म्ह० चिरतन—नित्य पुराणाला—अनुशासितारं—
सर्वस्य जगत प्रशासितारं—सर्व जगाच्या प्रशास्त्राला—अणो—सूक्ष्मात्
अपि अणीयांसं—सूक्ष्मतरं—अणूहून—सूक्ष्माहूनहि अति अणु—अति सूक्ष्म अस्-
लेल्या पुरुषाला—यः कश्चित् अनुस्मरेत्—अनुचिन्तयेत्—जो कोणीहि (उत्त-
माधम पुरुष) अनुस्मरेल, त्याचें जो अनुचिन्तन करील—(त्याच पुरुषाचा आणदी
विशेषणे)—सर्वस्य—कर्मफलजातस्य धातारं—विचित्रतया प्राणिभ्यः वि-
भक्तारं—विभज्य धातार—सर्वकर्मफलसमूहाच्या धात्यास—विचित्रपणें प्राण्यांना
विभागून देणाऱ्या [निरनिराळ्या प्राण्यांच्या निरनिराळ्या कर्माप्रमाणें निरनिराळें फल
देणाऱ्या इंधरास, आणि तो कसा आहे २ उत्तर—]—अचिन्त्यरूपं—अस्य रूपं नि-
यतं विद्यमानं अपि केनचित् चिन्तयितुं न शक्यते इति अचिन्त्यरूपः
त—अचिन्त्यरूप—याचें नियतरूप जरी विद्यमान आहे, तरी कोणालाहि त्याचें चिंतन
करता येणें शक्य नाही, म्हणून अचिन्त्यरूप, त्या तसल्या अचिन्त्यरूपाला—आदित्य-
वर्णं—आदित्यस्य इय नित्यचैतन्यप्रकाशः वर्णः यस्य ते आदित्यवर्णं—
आदित्यवर्णाला म्ह० आदित्याच्या वर्णाप्रमाणें नित्यचैतन्यप्रकाश हाच ज्याचा वर्ण आहे
त्या आदित्यवर्णाचा,—तमस परस्तात्—अज्ञानलक्षणान् मोहान्धकारात्

परं—तमाच्या पलाकडे असलेल्या म्ह० अज्ञानरूप मोहान्धकाराच्या पलाकडे—त्याहून
अगदा विलक्षण अशा—तं अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वेण एव संबन्ध.—
त्याला अनुचिन्तन करणारा, अग त्याचें अनुस्मरण करणारा जातो, दिव्य पुरपाळा
प्राप्त होतो, असा पूर्वश्लोकाशाच याचा संबंध [मळ कारण अज्ञान व त्याच कार्य या
दोहोंच्या वर असले या, वस्तुत अज्ञान व त्याचें काय याचा ज्याला स्पर्शहि झालेला
नाहा, अशा अर्थांत कवि, पुराण इत्यादि विवेचनाना विक्षिप्त, अशा त्याचें सतत स्मरण
करणारा त्या पूर्वाक्त दिव्य पुरपाळा प्राप्त होतो] ९

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेज्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥

अन्वयार्थ—प्रयाणकाले—मरणमया—भक्त्या—भक्तान—च—व—
योगबलेन एव—विश्वाच मनाधान, याच बलान—युक्त—युक्त होऊन—भ्रुवोः
मध्ये—भ्रुवयाच्या मध्ये—प्राणं—प्राणाला—सम्यक्—मात्रधानपणान—आर्चय्य
—स्थापून—(य—जां)—अचलेन मनसा—अचल मनान—(अनुस्मरेत्
—अनुचितन करतां,)—सः—तो—तं परं दिव्य पुरुष—सा श्रेष्ठ दिव्य पुरपाळा
—उपैति—प्राप्त होतो १०

किंच—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजन
भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बल योगबल तेन समाधिजसंस्कारप्रचयज-
नितचित्तस्थैर्यलक्षण योगबल तेन च युक्त इत्यर्थ । पूर्व हृदयपुण्डरीके वर्शकृत्य चित्त
तत्त ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजपक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेज्य स्थापयित्वा सम्य-
गग्रमत्त सन्त एव बुद्धिमान्योगी कवि पुराणमित्यादिलक्षण त पर पुरुषमुपैति प्रति-
पद्यते दिव्य धोतनामकम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—किं च—भगवानाने अनुस्मरण सफल असल्यामुळे याहि आगतां
एका कारणाने ते करावे असे ' प्रयाणकाळ० ' या श्लोकान सांगतात—प्रयाणकाले
—मरणकाले अचलेन—चलनवर्जितेन मनसा—प्रयाणकालां म्हणजे मरणाचे
वेळी अचल म्ह० चरनरहित मनान—भक्त्या युक्त—भजन भक्तिः तया युक्तः
—मर्त्तने युक्त, भजन ही भक्ति, त्या मर्त्तने युक्त—योगबलेन च एव—आणि
योगबलाने युक्त—योगस्य बल योगबल तेन—योगाच ज बल ते योगबल, त्यान
—समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षण योगबल तेन च युक्तः
इत्यर्थ—योग म्ह० समाधि—चित्ताच्या विषयांतररुणाचा निराच कल्प परमात्म्या
मध्येच त्याला स्थापन, त्याच बल म्ह० संस्काराचा मग्न—ध्यानाच्या ठिकाणी त्याचा
एकाग्र करणे, त्यामुळे चित्ताचे तेथेच—आत्मस्वरूपांत स्थैर्य होत, अशा प्रकारच्या याग
बलाने युक्त होण्याना असा याचा भावार्थ [मरणाचे वेळी भगवानाच्या वि-
लक्षणिया फक्त प्रचलन देण पाहजे मन्त्रव त्या वेळी अचल मनान,

भगवदनुस्मरणापासून न टळणाऱ्या मनाने, त्याचें स्मरण करावे. विषय-
चित्तन सोडून ईशचित्तन करावे. परमात्म्याविषया परम प्रेमाने युक्त व्हावे व
आत्मस्वरूपात चित्ताचे जे स्थैर्य, त्याच बलाने ईशस्मरणास समर्थ व्हावे. त्यानंतर काय
करावें ते सांगतात—]—पूर्व हृदयपुण्डरीके चित्तं वशीकृत्य ततः ऊर्ध्वगा-
मिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण—अगोदर हृदयकमलात चित्ताला वश करून तेथून
ऊर्ध्वगामिनी सुपुत्रा नाडीच्या द्वारा क्रमानें भूम्यादि पंचभूताचा जय करीत—भ्रुवोः
मध्ये प्राणं आवेदय-स्थापयित्वा—दोन्ही भुवयांच्या मध्ये प्राणाचा प्रवेश-प्रा-
णाची स्थापना करून—सम्यक्-अप्रमत्तः सन्—प्रमादरहित होऊन—सः एव
बुद्धिमान् योगी कवि पुराणं इत्यादिलक्षणं तं परं पुरुषं दिव्यं—द्योतना-
त्मकं उपैति-प्रतिपद्यते—तो अनाप्रकारें बुद्धिमान् योगी 'कवि पुराणं' इत्यादि
पूर्वोक्त लक्षणाच्या त्या पर दिव्य-द्योतनात्मक-प्रकाशरूप पुरपास प्राप्त होतो. [चित्त
स्वभावतःच विषयाकडे धावत असते त्याला विषयापासून विमुख करून कमलाकार
हृदयात म्ह० परमात्म्याच्या स्थानात मोठ्या यत्नानें स्थिर करावे त्यानंतर इडा व
पिंगला या नावाच्या उजवीकडील व डावीकडील अशा ज्या दोन नाड्या बाहेर निघाल्या
आहेत, त्याचा निरोध करून, त्याच हृदयाच्या अधःपासून वर जाण्याचेंच जिचे शील
आहे, अशा सुपुत्रानाडीने हृदयातील प्राणाला वर चढवून कंठात लोंबणाऱ्या मांस-
खंडाच्या द्वारा दोन भुवयाच्यामध्ये त्याचा प्रवेश करवून सावधानपणे ब्रह्मरंध्रातून बाहेर
पडून 'कवि पुराणं' इत्यादि विशेषणानीं विशिष्ट अशा परम पुरुषास तो योगी प्राप्त
होतो. 'भूमिजयक्रमेण' असा जो एक भाष्यात शब्द आहे त्याचा अर्थ असा—भूमि,
जल, तेज, वायु व आकाश या पाच भूताना वश करून घेणे म्ह० त्या त्या भूताची
वेष्टा आपल्या स्वाधीन ठेवणें, या सिद्धीच्या द्वारा प्राणाला भूमध्यभागी स्थापारें,
असा याचा भावार्थ.] १०.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

अन्वयार्थ—वेदविदः—वेदार्थ जाणणारे—यत्—ज्याला—अक्षरं—अवि-
नशील—वदन्ति—म्हणतात—वीतरागाः यतयः—ज्याचा रागआसक्ति नाहींशी
शाली आहे, असे विरक्त यती—यत् विशन्ति—ज्यात प्रवेश करितात—यत् इच्छन्तः
—ज्याला जाणण्याची इच्छा करणारे—ब्रह्मचर्यं—ब्रह्मचर्यमत (गुरुपार्श्व राहून)
—चरन्ति—पाळतात—तत् पदं—तें अक्षरसंज्ञक पद—ते—तुला—संग्रहेण—
संक्षेपानें—प्रवक्ष्ये—मी सांगेन. ११.

पुनरपि चक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपत्तिमतस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्य-
स्याभिधानं करन्ति भगवान्—यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा
वदन्ति " तद्वा ण्वदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति " इति श्रुतेः । सर्वविशेषणवर्त-

करेवनाभिषदन्त्यस्थूलमनष्वित्यादि । किंच विद्वान्ति प्रविद्वान्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तीं सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येम्यस्ते वीतरागाः । यथाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति तत्ते पदं तदक्षरारण्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥११॥

भाष्यार्थ—(येथे भाष्यात असें एक वाक्य अधिक आहे.—योगमार्गानुरामनेन एव ब्रह्मविद्यां अन्तरेण अपि ब्रह्म प्राप्यते इत्येवं प्राप्ते इदं उच्यते—म्ह० योगमार्गाचें अनुवर्तन केल्यानंच ब्रह्मविद्येवाचूनहि ब्रह्मप्राप्ति होते, अशी आशंका प्राप्त झाली असता हे सांगितलें जातें. पण आनंदज्ञानाची रक्षा व पुढील भाष्य यावरून हें भाष्य प्रक्षिप्त आहे असें वाटतें. म्हणून तें आम्हीं वर मूळ भाष्यात दिलें नाहीं.)—पुनरपि भगवान् वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपित्सितस्य वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य ब्रह्मणः अभिधानं करोति—पुनरपि भगवान् पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या ओकारागम्य उपायाने ज्याचें प्रतिपादन करण्याची इच्छा आहे व 'ज्याला वेदवेत्ते बोलतात' इत्यादि विशेषणाचे जें विशेष्य आहे अशा ब्रह्मार्थें 'यदक्षरं' या शब्दानें कथन करितात.—यत् अक्षरं—जें अक्षर,—न क्षरति इति अक्षरं—अविनाशि—ज्याचें क्षरण—क्षय होत नाहीं तें अक्षर म्ह० अविनाशी ब्रह्म—वेदविद्वदः—वेदार्थज्ञा वदन्ति—वेदवेत्ते म्ह० वेदार्थ जाणणारे बोलतात,—'तत् घै एतत् अक्षरं गार्गि ब्राह्मणाः अभिवदन्ति' इति श्रुतेः—हे गार्गि, ब्राह्मण—ब्रह्मवेत्ते त्याच अक्षराचा अस्मूल, अनणु इत्यादि म्हणतात. अशी याविषया श्रुति प्रमाण आहे. (बहु भाष्यार्थ अ. ३, ८, ८, पृ. ११५ पहा. अहोपण कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या सर्वांन्तर्यामी ब्रह्मविषया वेदार्थज्ञाची तरी वचनप्रशस्ति कशी होते ! या शक्येचें समाधान करण्यासाठीं वरील श्रुतीचें प्रमाण दिलेले अमून तिचाच भावार्थ सांगतात.)—सर्वविशेषणनिवर्तकत्वेन 'अस्थूलं अनणु' इत्यादि (अभिवदन्ति)—सर्व विशेषणांच्या निवर्तकत्वांन अस्थूल, अनणु इत्यादि बोलतात. [निविषय ब्रह्मार्थ साक्षात् प्रतिपादन करता येत नाहीं. तथापि अनात्मरूप सर्वविशेषांचे निवर्तन करण्यासाठीं स्थूल, सूक्ष्म, सूक्ष्म, दीर्घ इत्यादि विशेषणांचा निषेध करून न्या सर्वांच्या भाषा रूप ब्रह्माचा लक्षणेंन वीर्य करितात. अर्थात् ब्रह्म विद्वानांच्या अनुभवाने सिद्ध आहे, इतकेंच नव्हे तर मुक्त पुण्यांना प्राप्त होण्यास योग्य असेंहि ते असल्यामुळे त्यावरूनहि त्याची सिद्धि होते, असें सांगतात.)—किंच यतयः—यतनशीला—संन्यासिन वीतरागा.—विगतः राग. येम्यः ते वीतरागाः सम्यग्दर्शनप्राप्तीं यत् विद्वान्ति—प्रविद्वान्ति—तसेंच वति म्ह० चलशील संन्यासी (संन्यासित्वाचें लक्षण सांगतात.) वीतराग संन्यासी ज्यांच्यापासून राग—विषयासक्ति पार निपून गेली आहे ते वीतराग संन्यासी आत्मसाक्षात्काररूप सम्यग्ज्ञान प्राप्त झाले असता ज्यांच्यामध्ये प्रवेश करितात, [ज्ञानासाठी ब्रह्मचर्याचें विधान केलेले असल्यामुळेहि ब्रह्म शेष रूपे प्रसिद्ध आहे, असें सांगतात.]—य यत् अक्षरं इच्छन्तः—धार्मि ज्या अ.

क्षराची इच्छा करणारे—ज्ञातु इति वाक्यशेष—येथें या वाक्याला 'ज्ञातु' असा एक शब्द जास्त जोडावा—म्ह० जें अक्षर ब्रह्म जाणण्याचा इच्छा करणारे— ब्रह्मचर्य गुरौ चरन्ति—गुरुसमीप वास करून ब्रह्मचर्य पाळतात—तत् ते पदं—तत् अक्षराख्यं पदं—पदनीयं ते—तुभ्य संग्रहेण संग्रह—संक्षेप तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये—कथयिष्यामि—ते पद—ते अक्षरसङ्गक पद म्ह० प्राप्त करून घेण्यास योग्य असं स्थान तुला संग्रहान—संग्रह म्ह० संक्षेप, संक्षेपानें मा सांगेन [वेदाद्येते अर्थात् आत्मज्ञानी ब्राह्मण ज्या अक्षराचें अस्थूल, अनणु इत्यादि निषेधमुद्धानें वर्णन करितात, निष्काम, विरक्त, यति—संन्यासी ज्ञानप्राप्ति होताच ज्यात प्रवेश करितात, व ज्याला जाणण्याच्या इच्छेने गुरुसमीप राहून ज्ञानानु ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात, त प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें पद मा तुला संक्षेपत सांगतो] ११

“स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मांकारमभिधायीति कनम वाव स तेन लोक जयतीति तस्म सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम पर धापर च ब्रह्म यदोकार” इत्युपक्रम्य “य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरपमभिधायीत,” इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति चोपक्रम्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद संग्रहेण ब्रवीम्योमित्ये तत्” इत्यादिभिश्च वचनं परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च पर ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योकारस्योपासन कालान्तरे मुक्तिकलमुक्त यत्तदेवेहापि “कविं पुराणमनुशासितारम्” “यदक्षर वेदविदो वदन्ति” इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मण पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपद्युपायभूतस्योकारस्य कालान्तर मुक्तिकलमुपासन योगधारणासहित वक्तव्य प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरम्भते ॥

भाष्यार्थ—(११ व्या श्लोकाच्या अवतरणात पुढ सांगितल्या जाणारा उपाय 'असें जें म्हणल होतें, तो उपाय व्यक्त करणारे भगवान् श्रुतीत सांगितलेल्या ओंकार द्वारा ब्रह्मोपासनचें विधान करितात—) स यो ह वै तद्भगवन् यदोकार' इति उपक्रम्य—प्रश्नोपनिषदात 'स या ह वै' इत्यादि श्रुति आहे अभिधानाचें फक्त जाणण्याचा इच्छा करणारा सत्यकाम आपल्या पिप्पलाद गुरुस म्हणतो हे भगवद्, पूज्य—गुरो मनुष्यातात् जो कोणी मरेपर्यंत आकाशच अभिधान करतो, तो त्या व्यामाच्या योगानें कोणत्या लोकास निवृत्तो^१ सिध्दानें असा प्रश्न केला असता, त्याला तो पिप्पलाद गुरु म्हणाय—हे सत्यकाम, ओंकार हेंच पर व अपर ब्रह्म आहे, असा उपाय करन—यः पुन एतं त्रिमात्रेण ओं इति यत्तेन एव अक्षरेण परं पुरुषं अभिधायीत—म्ह० पण जो 'ओं याव—' अ-उ-म ' या तीन मात्रांनीं पुरुष असा अक्षरानें परम पुरुषाचें ध्यान करीत, तो त्यासच प्राप्त होईल (प्रश्नो भाष्यार्थ पृ ७४-७५ पहा)—इत्यादिना वचनेन—इत्यादि वचनानें, तसेंच काठकोपनिषदात—' अन्यत्र धर्मात् अन्यत्र अधर्मात्' इति उपक्रम्य—धर्माधर्मांहुन भगदी नि-

लक्षण असा आरंभ करून—‘सर्वे वेदाः यत्पदं आमनन्ति’—सर्व वेद जे पद क-
यन करितात—उपनिषदे साक्षात् व कर्मश्रुति परंपरेने ज्याचे वर्णन करितात—‘अ स-
र्वाणि तपांसि यत् चक्षन्ति’—व सर्व तपे जे बोलतात—सर्व तपांचेहि चित्तशुद्धीच्या
द्वारा ज्या तत्त्वामध्ये पर्यवसान होतें—‘यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति’—ज्याची
इच्छा करणारे साधक—ज्याच्या ज्ञानासाठी मुमुक्षु कटकडीन ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात—‘तत्
पदं ते संप्रद्वेण ब्रवीमि ओं इति पतत्’—तें प्राप्त करून घेण्यास योग्य अमलेले
मन्त्र तुला मी सक्षेपत सांगतो—‘ओं’ हेंच तें पद आहे. (काठ भाष्यार्थ ५६. त्या ब्रह्माचे
ओंकारद्वारा सक्षेपतः कथन करतो)—इत्यादिभिः च वचनैः परब्रह्मणः वाच-
करूपेण च प्रतिमायत् प्रतीकरूपेण—इत्यादि वचनांना परब्रह्माच्या वाचक-
रूपाने म्ह० परब्रह्माचे नाव या रूपाने किंवा प्रतिमेप्रमाण त्याच्या प्रतीकरूपाने—मंद-
मध्यमबुद्धीनां परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन—मंदबुद्धि व मध्यमबुद्धि पुरुषांना
परब्रह्माच्या ज्ञानाचे साधन या रूपाने—विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं का-
लान्तरे मुक्तिफलं यत् उक्तं—विवांशित असलेल्या ओंकाराची कालान्तरी मोक्ष हे
फल देणारा जी उपासना सांगितला आहे—तत् एव इह अपि ‘कवि पुराण अ-
नुशासितारं०’ ‘यदक्षरं वेदयिदं चक्षन्ति०’ इति च उपन्यस्तस्य परस्य
ब्रह्मण पूर्वोक्तरूपेण—तैव उपासन येथेहि ‘कवि पुराण०’ ९, व ‘यदक्षरं०’ ११, या
वाक्यांनी उपन्यास केलेल्या परब्रह्माच्या अभिधानत्वाने व प्रतीकत्वाने—प्रतिपत्तु-
पायभूतस्य ओंकारस्य कालान्तरमुक्तिफल उपासनं योगधारणासंहित
यत्कथ्य—ज्ञानोपायभूत ओंकाराचे कालान्तरां मुक्ति हे फल देणारे उपासन योगधा-
रणेसहवर्तमान सांगले, व तसेच—प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किंचित् (वक्ष्यं)
इत्येवमर्थः उत्तरः ग्रन्थः आरभ्यते—प्रसक्तानुप्रसक्त असे जे काही असले ते
सांगले, म्हणून पुढील ग्रंथ आरंभिला जात आहे. [प्रभोरनिषदां व काठकोपनिषदांत
पूर्वोक्त वचनांनी मद व मध्यमबुद्धीच्या अधिकाऱ्यासाठी ओंकाराची उपासना ब्रह्म-
ज्ञानाचे साधन या रूपाने सांगितला आहे. ओंकार हे ब्रह्माचे नाव आहे, या रूपाने
किंवा प्रतिमेप्रमाणे तो त्याचे प्रतीक आहे, या रूपाने त्याची उपासना सांगितलेली अमुन
त्या उपासनेचे कालान्तरी मुक्ति मिळते हे फल आहे, तसेच येथेहि ‘कवि पुराण०’ व
‘यदक्षरं०’ या वचनांनी सांगितलेल्या परब्रह्माचे ओंकारोपासन सांगले व प्रसक्तानुप्रसक्त
दुघरे काही सांगले, यामाटी या अध्यायातील पुढील भाग आरंभिला जात आहे.] ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्धन्याघायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

१२२ ओंकाराची उपासना प्रसक्त आहे त्याप्रमाणे या उपासनेचे फल अनुप्रसक्त आहे
त्याप्रमाणे हाग पुढील भागात अर्धवृद्धि सांगले जात आहे, ते सर्व सांगण्यासाठी पुढील ग्रंथ आहे.

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अन्यथार्थः—सर्वद्वाराणि—ज्ञानाच्या सर्व दाराचा—संयम्य—संयम करून—
च—आणि—मनः—मनाला—हृदि—हृदयकमलात—निरुध्य—अटकवून, त्याला
हृदयातच अडवून धरून—आत्मनः प्राणं—आपल्या प्राणवायूलाहि सुपुत्रा-
नाडीच्या द्वारा—मूर्ध्नि—मस्तकात—आधाय—स्थापून—योगधारणां—योग-
धारणा धरण्यास—आस्थितः—प्रवृत्त झालेला जो पुरुष, तशाच धारणा धरीत अस-
ताना—ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म—ओं असं हे एक अक्षररूप ब्रह्म—परमप्राचें नाव—
व्याहरन्—उच्चारणारा व—मां—त्या नावाचा अर्थ, अशा मला—अनुस्मरन्—
अनुचित्तगारा—माझे ध्यान करणारा—यः देहं त्यजन्—जो देहाचा त्याग करून—प्र-
याति—मरून जातो—सः—तो—परमां गतिं—परम गतीला—याति—पोंबतो.

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य
संयमन कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र
वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वसारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमा-
स्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारायितुम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थः—सर्वद्वाराणि—सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि
उपलब्धौ—श्रोत्रादि सर्व दारें—सर्व अशीं तीं दारें—सर्वद्वारें (कशाची ?) उपलब्धीची,
ज्ञानार्था सर्व दारें—तानि सर्वाणि संयम्य—संयमनं कृत्वा—श्रोत्रादि सर्व
ज्ञानसाधनाचें संयमन करून—मनः हृदि—हृदयपुण्डरीके निरुध्य—निरोध
कृत्वा—मनाला हृदयात—हृदयकमलात निरुद्ध करून—मनाचा हृदयातच निरोध करून
म्ह०—निष्प्रचार आपाद्य—त्या मनाला प्रचाररहित करून—त्याला विषयाकार न
होऊ देता—तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या—ऊर्ध्व
सारुह्य—तेंथें वर केलेल्या मनानें हृदयापासून वर जाणाऱ्या नाडीनें वर आरोहण
करून—आत्मनः प्राणं मूर्धनि आधाय—आपल्या प्राणाला मूर्धास्थानी स्थापून
—योगधारणां धारयितु आस्थितः—प्रवृत्तः—योगधारणा धारण करण्यास
प्रवृत्त झालेला योगी [परम गतीला जातो, असा पुढील श्लोकाचा संबध. श्रोत्रादि सर्व
ज्ञानद्वाराचा निरोध करून, वायूचाहि सर्व वाजनीं निरोध करून, त्याला हृदयात आणून,
हृदयातून निघालेल्या सुपुत्रा नाडीनें वर, धूमध्य, ललाट या क्रमानें प्राणाचें मूर्धास्थानी
आधान करून, योगधारणेवर आरुढ झालेला योगी ब्रह्माचा उच्चार करीत व त्याचा अर्थ
जो मां, त्याचें अनुस्मरण करीत परम गतीला प्राप्त होतो.] १२.

तत्रैव च धारयन्—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोंकारं व्याहरन्नुच्चार-
यन्निर्दम्यमृतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्त्य. प्रयाति त्रियने ॥ त्यजन्परित्यजन्देहं

क्षरीरं त्यजन् देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेन-
त्यर्थः । स एव त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एव च धारयन्—आणि त्या मस्तकांतच प्राणाला धारण
करणाच्या योग्याने काय करावें, ते ' ओ० ' इत्यादि श्लोकाने सांगतात—' ओ० ' इति
एकाक्षरं ब्रह्म-ब्रह्मण. अभिधानभूतं ओंकारं व्याहरन्-उच्चारयन्—' ओ० '
या एकाक्षर ब्रह्माचा म्ह० पर ब्रह्माचें नांव अशा या ओंकाराचा उच्चार करणारा व—
तदर्थभूतं मां-इंध्वरं अनुस्मरन्-अनुचिन्तयन्—त्या ओंकाराचा अर्थ असा
मज इंध्वराचें अनुस्मरण-अनुचितन करणारा—देहं-क्षरीरं त्यजन्-परित्यजन्-
य. प्रयाति-स्त्रियते—देहाचा-क्षरीराचा परित्याग करणारा जो जातो-मरतो—' त्य-
जन् देहं ' इति प्रयाणविशेषणार्थ—' त्यजन् देहं ' हे प्रयाणाच्या म्ह० मरणाच्या
विशेषणासाठी आहे. म्ह०—आत्मनः देहत्यागेन प्रयाणं न स्वरूपनाशेन
इत्यर्थ—आत्म्याचें देहत्यागाने प्रयाण होतें स्वरूपनाशानें होत नाहीं, असा याचा
भाषार्थ. त्यामुळे ' देहं त्यजन् ' व ' प्रयाति ' यावर पुनराक्षेप येत नाहीं—स. एवं
त्यजन् परमां प्रकृष्टां गतिं याति-गच्छति—तो याप्रमाणें देहत्याग करणारा
परम म्ह० प्रकृष्ट उत्तम गतीला प्राप्त होतो. [मूर्त्यास्थानी प्राणाची स्थापना करून ' ओ० '

१ नऊ ते तेरा श्लोकाना रहस्यकार अर्धे अवतरण देतात—“ अनकारो देहात् दिव्य
परमपुरुषाच्चै जे चित्तन करावयाचें ते परमेश्वरापांगुळांजें जन्मभर निष्काम कर्म करणारे कर्म-
योगी योग्यामकार करितात त्याचें आता वर्णन करितात.” पण यापुढे चित्तन करण्याचा
को प्रवार सांगितला आहे तो कर्मयोग्यांना आहे, इतरांचा नव्हे. पण ओढाताण तो याहून
भाणतो निराळी अमने की काय ? हेच जाग्याला कळत नाहीं येथें बसत. कर्मयोग्याचा
काय संबंध आहे ? यापुढील सर्व वर्णन योग्याचें आहे, कर्मयोग्याचें नव्हे पुढें ज्या दोन
गति सांगितल्या आहेत, त्यातील एक योग्यासाठी व दुसरी कर्मयोग्यासाठी आहे. योगवर,
दोन मुक्कामांमध्ये प्राणाची स्थापना करणें, सर्व शब्द योगमूचक आहेत कर्मयोगमूचक
नाहींत. पण रहस्यकार या सर्व शब्दांचा अर्थ कमातरी करून वेळ मारून नेतात. ' योग-
बन्धेन ' याचा अर्थ ' इन्द्रियनिग्रहरूप योगाच्या मामर्थ्याने ' ' अक्षरामध्ये प्राण अक्षरस्य मन्मथक '
याचा अर्थ ' प्राण दोन मुक्कामांच्यामध्ये नीट ठेवून ' असा बरितात. ' मुक्तिमाथाव आत्मन-
प्राण ' याचा अर्थ ' आपला प्राण मन्मथकाने जेऊन ' व ' आरिषता योगप्राणिनाम् ' याचा अर्थ
' समाधियोगात स्थित झालेला ' इत्यादि केला आहे. पण तो मुख्यतः श्रुति नाहीं. त्याप्र-
माणें १२ व्या श्लोकाला ' अक्षर व पद ' याचा अर्थ ' ओंकार ब्रह्म ' असा करितात. पण तोहि
बरोबर नाहीं. कारण वेदवेदे ज्याला अक्षर म्हणतात, विरक्त यज्ञि ज्यात प्रवेष्ट करितात,
व ज्याच्या इष्टेने ब्रह्मचर्य पाळतात, ते पद म्हणजे ' ओंकार ब्रह्म ' कसे असेल ॥ अर्थात
' ओ० ' हे ज्याचें नांव आहे किंवा प्रतीक आहे, ते मुख्य ब्रह्मच येथें ' अक्षर ' व ' पद ' शब्दाना
विशेषित आहे. काटक व प्रथ या उल्लिखितात जी ओंकारोपासना सांगितली आहे,
तोहि परब्रह्माचीच उपासना आहे. केवळ ' ओ० ' हे अक्षर कधीच उपास्य होऊ शकत नाहीं.

हे ब्रह्माचे नाव उच्चारित व त्याच्या अर्थाचे म्ह० ब्रह्माचे चिंतन करीत जो शरीर सोडून जातो तो सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो] १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—यः—जो—अनन्यचेताः—ईश्वरावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयात वित्त न ठेवणारा साधक—नित्यशः—रोज रोज—प्रति-
दिवशा—सतत—निरंतर—मां—मला—स्मरति—स्मरतो—माझे चिंतन करतो,
—तस्य नित्ययुक्तस्य योगिन—त्या सदा शातचित्त योग्याला—अहं सुलभ
—मी सुलभ आहे १४

किंच—अनन्यचेता मान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वर स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति दीर्घ-
कालत्वमुच्यते । न षण्मास सवत्सर वा किं तर्हि यावज्जीव नैरन्तर्येण यो मां स्मरती-
त्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्य पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य
योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेता सम्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्यांना वायूचा निरोध करता येत नाही, त्यांना असे स्वे-
च्छमरण येणे शक्य नाही तेव्हा अशा लोकाना परम गति कशी मिळणार? ते पुढाला
'अनन्यचेता' या श्लोकाने सांगतात—)
—किंच यः अनन्यचेता—न अन्यवि-
षये चेतः यस्य स. अर्थ अनन्यचेताः योगी—तसेच जो अनन्यचित्त, ज्याचे
चित्त अन्यविषयामध्ये नाही, तर केवळ एका परमेश्वरामध्येच आहे तो हा अनन्यचित्त
योगी—सततं—सर्वदा मां—परमेश्वरं नित्यशः स्मरति—सतत म्ह० सर्वदा मज
परमेश्वराला नित्यशः स्मरतो (पण 'सतत' व 'नित्यश' या शब्दावर पुनरुक्तिदोष येऊ
नये म्हणून म्हणतात—)
—सतत इति नैरन्तर्यं उच्यते नित्यशः इति दीर्घ-
कालत्वं उच्यते—'सतत' या शब्दाने निरंतर्य—निरंतरता सांगितली जाते व 'नित्यशः'
या शब्दाने दीर्घकालत्व सांगितले आहे अर्थात्—
—षण्मास सवत्सर वा न किं तर्हि
यावज्जीव नैरन्तर्येण यः मां स्मरति इत्यर्थः—सहा महिने किंवा वर्षभरच नव्हे,
तर काय? यावज्जीव—मरेपर्यंत निरंतर जो माझ स्मरण करितो असा याचा भावार्थ,—
पार्थ तस्य योगिन अहं सुलभः—सुखेन लभ्यः—हे अर्जुना ! त्या योग्याला
मी सुलभ—सुखाने लभ्य—अनायासाने प्राप्त होण्यासारखा आहे—(योगी कसा? उत्तर—)
—नित्ययुक्तस्य—सदा समाहितस्य योगिनः—नित्ययुक्त—सदा समाहित योग्याला
मी सुलभ आहे—यत एव अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहित'

१ 'नित्ययुक्तस्य योगिन' याचा अर्थ रहस्यकार 'नित्ययुक्त व्रतयोग्याम' असा करितात,
११ तो प्रष्टन विषयासाठी धमन नाही, व 'नित्ययुक्त' या विशेषणालाहि अनुसरून नाही.

मचेत्—ज्यावधी असे आहे त्यावधी अनन्यचित्त होऊन माझ्या ठिकाणां सदा समा-
हित व्हावे (यावरून रहस्यकारांनी सहाय्या अध्यायांतील 'सततं' श्लो. १० 'सदा,' १५
या शब्दाच्या अर्थाचा जो संकोच केला आहे तो किती अप्रयोजक आहे, ते वाचकाच्या
सक्षमते येईल या. भा. पृ. ५६७ व ५७३ पहा.) १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

अन्यपार्थ—परमां संसिद्धिं गताः—मोक्ष या नावाच्या श्रेष्ठ मिर्झाला प्राप्त
आलेले—महात्मानः—महाराजे—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—अशाश्वतं
—अनित्य व—दुःखालयं—दुःखाचे आगर अर्था—पुनर्जन्म—पुनर्जन्माम—न
नाप्नुवन्ति—प्राप्त होत नाहीत. १५.

तब सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन वक्ष्यामि—मामुपेत्य
मानीषरमुपेत्य मद्राघमापाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंचिशिष्टं पुनर्जन्म
न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रय-
मालीयन्ते यस्मिन्दुःखानि ति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवरिष-
तस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां
महृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

माध्यायं—(पण तुला प्राप्त झालेले तुझ्यामार्थेच राहतात की चंद्रलोकास प्राप्त
झालेल्या कर्मद्राघमाणे परत येतात ? अर्था शंका आल्यामुळे अर्जुन विचारतो—)—तव
सौलभ्येन किं स्यात् इति उच्यते यत् मम सौलभ्येन भवति तत् शृणु—
तुझ्या मुलमतेने काय होईल ? म्हणून विचाराला तर मागितले जाते—जे माझ्या सौ-
लभ्याने होणे, मी मुलम आल्याने कौशला लाभ होणे ते ऐक—मां उपेत्य—मां ईश्वरं
उपेत्य—मद्राघं आपाद्य पुनर्जन्म—पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति—मला प्राप्त होऊन
जे ईश्वराला प्राप्त होऊन म्ह० केवल मार्माध्यास नव्हे, तर मद्राघाग प्राप्त होऊन
जन्माला—पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाहीत. (पुनर्जन्माचे अनिरुद्ध प्रप्रभारा ब्रह्म
लाभ—)—किंचिशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति इति तद्विशेषणं आह—
प्राप्तकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहीत, असे अर्जुन विचारले म्हणून भगवान्
पुनर्जन्माचे विशेषण मागला—दुःखालयं—दुःखानां आध्यात्मिकादीनां आ-
श्रय—आश्रयं—दुःखाचे घर—आध्यात्मिकादि दुःखाने आलून म्ह० आश्रयस्थान असे
जन्म—यस्मिन् दुःखानि आलीयन्ते इति दुःखालयं जन्म—ज्या दुःखे
ते ते ते होऊन राहतात ते दुःखालयं जन्म—केवलं दुःखालयं न अशाश्वतं—
नयस्थितस्वरूपं न—जन्म केवल दुःखावयव नव्हे, तर अनाश्रय म्ह० अनश-
्वत १५७, —परमां—महृष्टां मोक्षाख्यां संसिद्धिं गताः—प्राप्ताः महात्मानः.

यतयः—ईदृशं पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति—अखंत श्रेष्ठ—मोक्षसंज्ञक संसिद्धीला प्राप्त झालेले महात्मे ज्यांना ईश्वराचे अपरोक्ष ज्ञान झाले आहे, असे यति अशाप्रकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहीत.—पुनः ये मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते—पण जे मला प्राप्त होत नाहीत ते पुनः जन्म घेतात. [मोक्षसंज्ञक श्रेष्ठ गतीला प्राप्त झालेले महात्मे माझ्या स्वरूपास प्राप्त होऊन सर्व दुःखाचे घर व अस्थिर स्वरूप अशा पुनर्जन्मास प्राप्त होत नाहीत.] १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अम्बयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन!—आब्रह्मभुवनात् लोकाः—ब्रह्मलोकापर्यंत—ब्रह्मलोकासह सर्वलोक—पुनरावर्तिनः—पुनः आवर्तन पावणारे—पुनरावृत्ति—पुनर्जन्म घेणारे—पुनः उपेत्य होणारे आहेत.—तु—परंतु—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—पुनर्जन्म—पुनः जन्म—न विद्यते—नाही.

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ' अपाम सोमं अमृता अभूम ' म्ह० आम्ही सोमपान केलें व अमृत झालों, अशी श्रुति असल्यामुळे स्वर्गादिस्थानी गेलेल्या सर्वांना अनाद्युति म्ह० मुक्ति एकसारखीच मिळते, अशी शंका घेतात—)—किं पुनः त्वत्तः अन्यत् प्राप्ताः पुनः आवर्तन्ते—पण तुझ्यावाचून दुसऱ्या स्थानाला प्राप्त झालेले पुनर्जन्म का घेतात—इति उच्यते—असे कोणी विचारात तर त्याचे उत्तर ' आब्रह्म ' या श्लोकानें सांगितलें जातें—आब्रह्मभुवनात्—भवन्ति यस्मिन् भूतानि इति भुवनं ब्रह्मभुवनं—ब्रह्मलोक इत्यर्थः—ब्रह्मभुवनापर्यंत (सर्व लोक) ज्यांत भूते होतात ते भुवन, ब्रह्मभुवन म्ह० ब्रह्मलोक असा याचा भावार्थ—आब्रह्मभुवनात्—ब्रह्मभुवनेन सह सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः—पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन—ब्रह्मभुव नापर्यंत म्ह० ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुनरावर्ती आहेत—पुनः जन्म घेणें, याच स्वभावाचे ते आहेत, हे अर्जुन,—तु मां एकं उपेत्य कौन्तेय पुनर्जन्म—पुनरुत्पत्तिः न विद्यते—पण एकदा मलाच प्राप्त होऊन हे कुंतिपुत्रा ! पुनर्जन्म—पुनरुत्पत्ति होत नाही. [अर्थात् स्वर्गादिकर्षि नित्यतर या लोकांच्या अपेक्षेनें आहे. स्वर्गातील अमरत्व नित्य नाही. यावस्तुनच भू, भुवः स्वः, महः या लोकां गेलेल्या जाणांची पुनरावृत्ति जरी होत असली तरी, जन, तप, सत्य या लोकां गेलेल्यांची पुनरावृत्ति होत नाही, ते पुनः या लोकां येऊन जन्म घेत नाहीत, थसें जे कित्येकांचे म्हणणे आहे ते खोटे आहे. त्याचप्रमाणे ईश्वराला प्राप्त झालेल्या विद्यापानांची पुनरावृत्ति होते, हे म्हणजेहि खोटे

आहे. ज्याची स्वाभाविक व आनुवंशिक शुद्धि असते त्यालाच ईश्वराविषयाची शुद्धि होते, हे मुचविण्यासाठी 'वैजंतेय व अर्जुन' अशा दोन संबोधने योजली आहेत.] १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्रहस्यो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अन्यार्थ—ते अहोरात्रविद जनाः—दिवस व रात्र यांना जाणणारे ते प्रसिद्ध जन—यत् ब्रह्मणः अहः—जो ब्रह्मदेवाचा दिवस—(तत्)सहस्रयुगपर्यन्त—तो एक सहस्र युगांनी संपणारा—च—य—रात्रि—रात्र—युगसहस्रान्तां—सहस्र युगांनी संपणारा आहे, असें—विदुः—जाणतात. १७

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नाकथम्—सहस्र युगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याद्वैतदहःसहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिसपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणामेव । कं विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः । यत् एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनः आवर्तिन—ब्रह्मलोकासह सर्व लोक कोणत्याकारणाने बरे पुनरावर्तना आहेत—(स्थाना पुन पुनः का बरे जन्म घ्यावा—सागतो 'उत्तर')—कालपरिच्छिन्नत्वात्—कारण ते कालाने परिच्छिन्न असतात. (म्हणून त्यांची पुनरावृत्ति होते, पुनरावृत्ति म्ह० पुनर्जन्म)—कथ—ते काळ परिच्छिन्न कसे आहेत, ते 'महस्र०' या शब्दाने मागतात—सहस्रयुगपर्यन्तं—सहस्रं युगानि पर्यन्तः—पर्यवसान यस्य अह—ज्या दिवसाचे पर्यवसान—परिमाण सहस्रयुगे आहे, (एक सहस्र चतुर्युगे झाला म्हणजे जो दिवस मपनां, कोणाचा ते मागतात—)—तत् ब्रह्मण—प्रजापते विराजः अह सहस्रयुगपर्यन्तं विदुः—ते ब्रह्मदेवाचे—प्रजापतीचे—विराटपुरुषाचे 'अह.' म्ह० दिवस सहस्रयुगपर्यन्त आहे, असें गमजतात.—रात्रि अपि युगसहस्रान्तां—अह परिमाणां एव—रात्रात्याह युगसहस्रान्तं म्ह० दिवसाच्या परिमाणा एवढाच गमजतात—कं विदुः इति आह—असें कोण जाणतात—कोण गमजतात, ते सांगतात—ते अहोरात्रविदः—कालसंख्याविदः जनाः इत्यर्थ—ते अहोरात्र जाणणारे—कालाची सख्या कालाचे परिमाण जाणणारे लोक, असा भावार्थ [ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे प्रमाण एव सहस्र चतुर्युगे

१ 'अहोरात्रविद.' या शब्दाचा अर्थ रक्षयकार 'अहोरात्र म्हणजे काय हे उत्तर. जाणारे पुरुष' असा कल्पित पण तो बरोबर नाहीं, कारण उत्तर म्हणजे काय याचा वेगळे स्पष्ट बोध होत नाही. नमूद अहोरात्र म्हणजे काय हे नसून कसे जाणण्याचे 'मागता' 'अहोरात्रविद' म्हणजे कलाचे 'संख्य', कलाचे परिमाण जाणारे लोक हाच भावार्थ स्पष्ट होई.

हे आहे व त्याच्या रात्रीचे प्रमाणहि तितकेंच आहे, असें ते जाणतात.]—यतः एवं ते लोकाः कालपरिच्छिन्नाः अतः पुनरावर्तिनः—ज्याअर्थी याप्रमाणे ते लोक कालपरिच्छिन्न आहेत, त्याअर्थी पुनरावर्ती आहेत. [आपल्याप्रमाणेंच ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचें प्रमाणहि शतवर्ष आहे. त्यामुळे त्याचा नाश होताच त्याच्या लोकां राहिले त्या लोकांची पुनरावृत्ति होते.] १७

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

राज्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—अहरागमे—ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवला असता,—अव्यक्तात्—ब्रह्मदेवाच्या स्वाभावस्थेपासून—सर्वाः. द्व्यक्तयः—स्थावर-जंगमरूप सर्व प्राजा—प्रभवन्ति—अभिव्यक्त होतात—राज्यागमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असता,—तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके—त्याच अव्यक्तनावाच्या स्वाभावस्थेत—प्रलीयन्ते—प्रलय होतात १८

प्राजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते—अव्यक्ताद्व्यक्त प्राजापते. स्वाभावस्था तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तयो व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः. स्थावरजडगमलक्षणा. सर्वा प्रभवन्त्वभि-
व्यज्यन्तेऽह्ना भागमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्र्यागमे
ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—प्राजापते अहनि यत् भवति रात्रौ च तत् उच्यते—प्राजापतांच्या दिवसात जे होते व रात्रा जे काढा होते, ते 'अव्यक्तात्' या श्लोकाने सांगितले जातें—अव्यक्तात्—अव्यक्त—प्राजापतेः स्वाभावस्था तस्मात् अव्यक्तात्—अव्यक्तापासून—अव्यक्त म्ह० प्राजापतीची स्वाभावस्था—सुषुप्त्यवस्था, त्या अव्यक्तापासून

१ "अव्यक्त म्ह० सांख्यशास्त्रातल अव्यक्त प्रकृति असा वेधेअर्थ आहे " असें रहस्यकार म्हणतात पण हे म्हणणे सयुक्तिक नाही, कारण वेधे प्राजापतीचा दिवस व रात्र म्हणजेच जागृति व सुषुप्ति या अवस्थांचे परिमाण मागून दिवसाला आरंभ झाला म्ह० अव्यक्तापासून सर्व व्यक्ति उत्पन्न होतात व रात्र मुळ शाली असता, त्याच अव्यक्तात त्या लीन होतात, असें बघन केलें आहे तेव्हा वेधे मध्येच सांख्याचा प्रकृति आला कोठून ? त्यापेक्षा अव्यक्त म्ह० प्राजापतीची स्वाभावस्था, हेच किना सयुक्तिक आहे ? रहस्यकार म्हणतात.—"हे अव्यक्त म्हणजे परमज्ञ नव्हे " अव्यक्त म्ह० परमज्ञ नव्हे, ही गोष्ट खरी, पण तेवज्यावरून अव्यक्त म्हणजे सांख्याची प्रकृति हे कमें सिद्ध होते ? शिवाय या अव्यक्ताहून अव्यक्त पुरुष पर आहे, असें वेधे म्हटलें आहे, व उपनिषदातहि तमेंच वर्णन आहे. सांख्यशास्त्रात प्रकृताहून पुरुष पर आहे, असें मानलेलें नाही. पुरुष व प्रकृति हीं दोन स्वतंत्र तरेने मानलेली आहेत त्यामुळे गीतेतील 'अव्यक्त' शब्दावरून सांख्याच्या प्रकृतीची वस्तुता करणे बयोग्य आहे. (गी. भा. टी. १२४ २६ पदा.) वेदान्तात अव्यक्त म्हणजे अज्ञात व गुपत्यवस्था यांचे साम्य वर्णिलेले आहे.

—व्यक्तयः—व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः सर्वाः—स्थावरजंगमलक्षणाः—व्यक्ति-
व्यक्त होतात म्हणून व्यक्ति, सर्व स्थावर-जंगमरूप शरीरे—प्रभवान्ति-अभिव्यज्य-
न्ते—उद्भवतात-अभिव्यक्त होतात (केव्हा ? उत्तर-)—अद्भ्यः आगमः अहरागमः
तस्मिन् अहरागमे काले—अद्भ्यावा म्ह० दिवसावा जो आगम-आरंभ उत्पत्ति
तो अहरागम; त्या अहरागमकाली म्हणजे—ब्रह्मणः प्रयोधकाले—ब्रह्मदेवाच्या
प्रबोधाच्या—जागे होण्याच्या वेळी (त्याच्या सुपुत्तीपामून सर्व स्थावर-जंगमरूप व्यक्ति
उत्पन्न होतात-)—तथा रात्र्यागमे—ब्रह्मणः स्वापकाले सर्वा व्यक्तयः तत्र
एव पूर्वोक्ते अव्यक्तसंश्लेषे प्रलीयन्ते—त्याचप्रमाणे रात्रीचा आरंभ झाला असता
—ब्रह्मदेवाच्या सुपुत्तिकाली सर्व व्यक्ति त्याच पूर्वांश अव्यक्तमज्ञक सुपुण्यवस्थेत प्रलीन
होतात. [प्रजापति जागा झाला की त्याच्या दिवसाला आरंभ होतो, त्यावेळी
स्थावर-जंगमरूप सर्व प्राणी त्याच्या सुपुण्यवस्थेतूनच उत्पन्न होतात व त्याच्या
निद्रेच्या वेळी म्ह० त्याची रात्र सुरू होताच ते सर्व प्राणी त्याच त्याच्या स्वापावस्थेत
लीन होतात, अव्यक्तमज्ञक स्वापावस्थे ब्रह्मालाच प्रजापति हे नांव आहे. त्यात सर्व
व्यक्ति लीन होतात.] १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन !—सः एव अयं भूतग्रामः—तोच हा
भूतसमुदाय—प्राण्यांचा समूह—भूत्वा भूत्वा—पुनः पुनः उत्पन्न होऊन—रात्र्या-
गमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असता—अवशः—परतंत्र होऊन—कर्माधीन होऊन—
प्रलीयते—प्रलीन होतो व ब्रह्मदेवाचा—अहरागमे—दिवस उगवला असता—प्रजा-
पति जागा झाला असता, कर्माधीन होऊनच तो प्राणिसमूह—प्रभवति—उत्पन्न होतो.

अकृतान्मागमकृतविप्रणाशदोषपरिहार्यं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थम्-
विद्याविज्ञेयशमूलकर्माशयवशाच्चवशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे
वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजंगमलक्षणो यः पूर्वोत्ति-
मरूप आसीत्स एवायं नाम्नो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमेऽद्भ्यः
क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अकृत अन्यागम कृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थ—पूर्वी न के-
लेल्या पुण्य-पापाचे फल प्राप्त होणे व केलेल्या पुण्य पापाचा, फल न मिळताच, नाश
होणे, या दोषांच्या परिहारसाठी (प्रत्येक कर्मातून प्राणी भिन्न भिन्न मानल्यास हे दोन दोष
येतात. म्हणजेच पूर्वजन्म न मानल्यास यातील पहिला दोष व पुढचा जन्म न मानल्यास
दुसरा दोष येतो, यास्तव ते दोन्ही दोष न यावे म्हणून) त्याचप्रमाणे—बन्धमोक्ष-
शास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थ—स्थावर-जंगमरूप प्राणिसमूह प्रत्येक कल्पात भिन्न
भिन्न मानल्यास बंध व मोक्ष यांच्याशी संबंध ठेवणाऱ्या एका जीवाचा अभाव होऊन

कर्मकाण्ड-ज्ञानकांडरूप बंध व मोक्ष सागणाऱ्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ होते, म्हणून त्या बंध मोक्ष सागणाऱ्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ नाही, तर त्याची प्रवृत्ति सफल आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठी,—च अविद्यादिक्लेशमूलकमांशयवशात् अव-
 द्य भूतप्राम भूत्वा भूत्वा प्रलीयते इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं
 च इदं आह—आणि अविद्यादिक्लेशमूलक कर्मांशयामुळे परवश झालेला भूतसमूह पुन-
 पुन उत्पन्न होऊन लीन होतो, यास्तव ससाराविषयी वैराग्यप्रदर्शन करण्यासाठी भ-
 गवान् ' भूतप्रामः० ' इत्यादि सांगतात [अविद्या,—अज्ञान, अस्मिता—मी असा अहंकार,
 राग, द्वेष व अभिनिवेश—देहाचा वियोग न व्हावा हा अभिमान, यांना क्लेशपंचक म्ह-
 णतात त्यांच्यापासून धर्माधर्मोदमक कर्मसमूह उद्भवतो त्या कर्मसमूहामुळेच अस्व-
 तन-कर्माधीन झालेला भूतसमूह जन्म व नाश याचा वारवार अनुभव घेतो यास्तव
 कर्मपरवश होऊन ससारंत परिवर्तन करीन अश्लेत्या जीवाना आतां हा जन्ममरण
 परंपरारूप ससार पुरे झाला, असे वाटून त्याचा कटाळा याचा, त्याच्याविषयी विरक्ति
 याचा म्हणून ह पुढाला वाक्य आहे] भूतप्रामः—भूतसमुदाय स्थावरजगम-
 लक्षण य पूर्वस्मिन् कल्पे आसीन् स. एय अय न अन्य.—भूतप्राम म्ह०
 भूतसमुदाय—स्थावर जगमरूप भूतसमूह का, जो पूर्व कल्पांत होता तोच हा, दुसरा—त्या-
 हून निराळा नव्हे—अह्वरागमे भूत्वा भूत्वा पुन पुन. रात्र्यागमे प्रलीयते—
 दिवसाचा आरंभ होताच पुन पुन उत्पन्न होऊन पुन पुन रात्र सुरू होताच लीन
 होतो [रात्र होताच प्रलयाचा अनुभव घेणाऱ्या व दिवसाचा आरंभ होताच जन्म घे-
 णाऱ्या प्राणिसमूहाला एकसारखेच पारतन्य आहे, अशा आशयानें सांगतात—]—पा-
 र्थ अह्म क्षये अवशः—अस्वतंत्र. एय (प्रलीयते) अह्वरागमे अवशः एव
 प्रभषति—हे पार्थ, दिवसाचा अग झाला असता अवश—अस्वतंत्रच असलेला भूतसमूह
 प्रलीन होतो व दिवसाचा आरंभ झाला असता, परतनच असलेला तो उत्पन्न होतो

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अन्यपार्थ—तु—परतु—तस्मात् अव्यक्तात्—त्या अव्यक्ताहून—पर—
 निराळा—अन्य—अगदा विरक्षण—अव्यक्त.—दार्द्र्याचा विषय न होणारा य—
 सनातन—नित्य अगा—य भाव—जो भाव आहे—सः—तो—सर्वेषु भूते-
 षु नश्यत्सु—एव भूते नाश पावत असतां—न विनश्यति—स्वतः नाश पावत
 नाही—य. अव्यक्त—अक्षर. इति उक्तः—जो ह अव्यक्त व अक्षर म्हणून म्हट-
 ाग भाव—त—तागाच—परमां गति—परमा गति—आहुः—म्हणतात—यं

—इया भावाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न निवर्तन्ते—पुन ससारमार्गात् परत येत नाहीत—तत् मम परमं धाम—ते माझे परम स्थान—परम पद आहे. २०-२१

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाऽपेक्षानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणेदं गन्तव्यमिति—परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । नृशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराह्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात्सनातनचिरंतनः । यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्यु न विनश्यति ॥२०॥

भाष्यार्थ—('अहोपण, 'अक्षरं ब्रह्म परम' असा उपक्रम करून त्याच्या उपयोगी नसलेले हे भलतंच काय मागत बसला आहेत' अशा नका घेऊन सांगतात—) —यत् उपन्यस्तं अक्षरं तस्य प्राप्त्युपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' इत्यादिना निर्दिष्टः—आरभा ज्या अक्षरब्रह्माचा उपन्यास केला त्याच्या प्राप्तीचा उपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' या वचनाने सांगितला—अक्षरब्रह्माच्या प्राप्त्युपायाचा निर्देश केला—अथ इदानीं अक्षरस्य एव स्वरूपनिर्दिदिक्षया अनेन योगमार्गेणे इदं गन्तव्यमिति इदं उच्यते—न्यानंतर आता अक्षर ब्रह्मान्याच स्वरूपाचा निर्देश करण्याच्या इच्छेने या योगमार्गाने हे स्थान संपादन करावे, म्हणून सांगितले जाते (त्यामुळे मध्ये सांगितलेला योगमार्ग व्यर्थ नाही.)—परः—व्यतिरिक्तः भिन्न—पर म्ह० व्यतिरिक्त—भिन्न—कुत—कोणाहून भिन्न—तस्मात् पूर्वोक्तात्—त्या पूर्वोक्त अव्यक्ताहून—' तु 'शब्दः विवक्षितस्य अक्षरस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेषणार्थः. ' तस्मात् ' येथील ' तु ' हा शब्द विवक्षित अक्षराचें अव्यक्ताहून वैलक्षण्य—विलक्षणता दाखविण्यासाठी पुढे जो ' अन्य ' शब्द आहे त्याच्या विशेषणासाठी आहे—भाष्य—अक्षराख्यं परं ब्रह्म—भाव म्ह० अक्षरसंज्ञक परं ब्रह्म, (अहोपण, 'पर' शब्दाचा व्यतिरिक्त हा अर्थ करून, 'तु'शब्दाने वैलक्षण्य दाखवून पुन ' अन्य 'शब्द योजला आहे तेव्हा त्यावर पुनरुक्तदोष येत नाही का ?' उत्तर—) —व्यतिरिक्तत्वे सति अपि सालक्षण्यप्रसंग आस्ति इति तद्विनिवृत्त्यर्थं अन्यः इति आह—अक्षरब्रह्मा व्यतिरिक्त व जरी असले तरी सालक्षण्य म्ह० समान लक्षणता आहे, असें तरी ठरण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून त्याचा सर्वथा निवृत्ति करण्यासाठी ' अन्य ' असें भगवाद् म्हणतात—अन्यः—विलक्षणः सः च अव्यक्तः—अनिन्द्रियगोचरः—अन्य—विलक्षण व तोच अव्यक्त—इन्द्रियाचा विषय न होणारा,—' परस्तस्मात् ' इति उक्तं कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तात् भूतग्रामबीजभूतात् भाविद्यालक्षणात् अव्यक्तात्—'पर तस्मात्' असें या श्लोकाच्या आरंभीच म्हटले—पण तो पर—भिन्न कोणाहून ? तर पूर्वोक्त भूतसमूहाच्या बीजभूत—अविद्यारूप अव्यक्ताहून भिन्न,—सनातन—चिरंतन—सनातन म्ह० चिरंतन—नित्य—य स भावः

ब्रह्मादिषु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति—असा जो भाव तो ब्रह्मादि-
स्तबपर्यंत सर्वभूते नाश पावत असताहि स्वतः नाश पावत नाही [विनाश पावणारा
प्रत्येक विकार पुरुषापर्यंत विनाश पावतो अक्षरसत्त्वक पुरुष मात्र विनाश पावत नाही
कारण त्याच्या विनाशाचे निमित्तच समवत नाही [अ २ श्लो २४ पृ ११७ पहा] २०

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसत्त्वकमव्यक्तं भावमाहुः
परमा प्रकृष्टा गतिम् । य भाव प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते ससाराय तद्धाम स्थान परम
प्रकृष्ट मम विष्णो परम पदमित्यर्थ ॥२१॥

भाष्यार्थ—‘ अव्यक्त ० ’ इति—‘ अव्यक्त ० ’ या श्लोकाने पूर्वोक्त अव्यक्त भा-
वाविषया धृतिसमति साधतात—यः असौ अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः—जो
हा अव्यक्त अक्षर असे धृतात म्हटला—तं एव अक्षरसत्त्वक अव्यक्तं भावं परमां
—प्रकृष्टां गतिं आहुः—त्याच—अक्षरसत्त्वक अव्यक्त भावाला ‘परमा—श्रेष्ठ गति’ म्हणतात
—य भावं प्राप्य—गत्वा संसाराय न निवर्तन्ते तत् मम—विष्णोः परमं—
प्रकृष्टं धाम—स्थान—परमं पदं इत्यर्थः—ज्या भावाला प्राप्त होऊन जन्म मरण-
सुख दुःखप्राप्तिरूप संसारासाठी परत फिरत नाहीत, त मज व्यापक परमात्म्याचे परम
—श्रेष्ठ धाम—स्थान आहे ते विष्णूचे—व्यापक परमात्म्याचे परम पद आहे, असा भा-
वार्थ [‘ येनाक्षर पुरय वेद सत्य ’ सुटकभाष्यार्थ प. ४७ या धृतात ‘ अक्षर ’ ॥२१
म्हटले आहे ‘ पुरुषास पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति ’ काठक भाष्यार्थ पृ
८१ या धृतात त्याला परा गति म्हटला आहे ‘ तद्धाम परम मम ’ हाच अर्थ साण-
णारी ‘ तद्विष्णो परम पद ’ ही धृति आहे] २१.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

अन्यपार्थ—हे पार्थ,—ह अनुना !—यस्य अन्तःस्थानि भूतानि—ज्या
च्या अंत हा सब भूत आहेत व—येन इदं सर्वं तत—ज्यान ह सर्व व्यापले
आहे—स पर पुरुष—तो परम पुरुष—अनन्यया भक्त्या तु—अनन्य भक्ती-
नेच—लभ्य—प्राप्त होण्याआगा आहे २२

तल्लक्ष्मणाय उच्यते—पुरुष पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा स पर पार्थ परो निरतिशयो
यस्मात्पुरुषास पर किंचित् भक्त्या लभ्यन्तु ज्ञानलक्षणवाऽनन्ययाऽश्रमविषयया ।

१ रहस्यकार ‘अव्यक्तोऽपर इत्युक्त’ याचा अर्थ “ज्या अव्यक्ताला अक्षर असेंहि म्हण-
नात ” असा करताना पण तो बरोबर नाही कारण ‘अव्यक्त’ आणि ‘अक्षर’ या
दोन्ही प्रथमा आहेत शिवाय कोण म्हणताना, नेह मागितले नाही यारतव ‘अव्यक्त व
अक्षर अम धृतात म्हटलेला’ हाच याचा सरळ व सरा अर्थ आहे अर्थात् ७१४ पृष्ठावरील
गीतेन रहस्यपार ‘ गीतेन अक्षर व अव्यक्त हे शब्द कोठे प्रहृतीला तर कोठे पुरुषाला उच-
रून कोणिले आहेत, ’ बगिरे ते मागतात, ते प्रमाणमिद नाही

यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तः-
वर्ति मवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—तद्वद्ध्येः उपायः उच्यते—अव्यक्ताहून भिन्न, त्याहून विलक्षण
अशा परम पुरुषाच्या प्राप्तीचा उपाय ' पुरुष ० ' या श्लोकाने सांगितला जातो.—
पार्थ पुरुषः—पुरि शयनात् पूर्णत्वात् वा सः पर—हे पार्थ, पुरुष-शरीरमज्ञक
पुरुष शयन केल्यामुळे किंवा पूर्ण अग्न्यामुळे पुरुष, तो पर,—पर-निरतिशयः
यस्मात् पुरुषात् परं किंचित् न—पर म्ह० निरतिशय, ज्या पुरुषाहून काही
पर नाही,—सः ज्ञानलक्षणया अनन्यया—आत्मविषयया भक्त्या तु लभ्यः
—तो पुरुष ज्ञानरूप अनन्य म्ह० आत्मविषयक भक्त्यानेच लभ्य-प्राप्त होण्यास योग्य
आहे.—यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि-मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि
—ज्या पुरुषाच्या अन्तस्थ म्ह० मध्यस्थ हा कार्यभूत भूत आहेत, (पण भूत त्या पुरु-
षाच्या अन्तस्थ कसा ' उत्तर-)—हि कार्य कारणस्य अन्तर्घाति भवति—
कारण कार्य कारणाच्या अन्तर्वात असत, हे प्रसिद्ध आहे.—येन पुरुषेण इदं सर्वं
जगत् तत्—व्याप्त आकाशेन इय घटादि—ज्या पुरुषाने हे सर्व जगत् व्यापलं
आहे. आकाशाने जसे घटादिक व्यापलंले असते, [त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाने हे सर्व व्या-
पलं आहे, व ज्याच्यामध्य १। सर्व कार्यरूप भूतं घटतात तो श्रेष्ठ पुरुष ज्ञानलक्षण
आत्मविषयक भक्त्यानेच प्राप्त होतो.] २२.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—तु भरतर्षभ—पण हे अर्जुना ।—योगिनः—योगा व कर्मी—
यत्र काले—ज्या वेळी—प्रयाताः—महन गंले असता—अनावृत्ति—मोक्षाला—
च पच—आणि—आवृत्ति—पुनर्जन्माला—यान्ति—प्राप्त होतात—तं काल—
तो काल मी तुला—वक्ष्यामि—सांगेन २३

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितग्रहबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभासां ब्रह्मप्रतिपत्तय
उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्ति-
मार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र
यस्मिन्काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं ताद्विपर्ययां चैव । योगिन इति योगिनः कर्मि-
णश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः ' कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति विशेषणयोगिनः । यत्र
काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाने परम पुरुषाचाचि प्राप्ति होते. पण ज्ञान या मार्गाची अपेक्षा
करून फल देण्यास समर्थ होत नाही. कारण विद्वानाची गति व उत्क्रांति—मरण यांचा
धुर्ताने निषेध केला आहे. (बृहदा.भाष्यार्थ अ.४ पृ. २५५ पहा) छान्दोग्ये येथे पुढे मार्गाचे

जे कथन केले आहे ते अयोग्य आहे, अशी शंका घेऊन सगुणोपासकांसाठी त्यांचा उपदेश आहे अशा आशयाने सांगतात—) प्रणवावेशितब्रह्मयुक्तीनां कालान्तरमुक्ति-
भाजां प्रकृतानां योगिनां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरः मार्गः वक्तव्यः इति—
ज्यांनी प्रणवामध्ये ब्रह्मार्चा भावना दृढ केली आहे—ब्रह्मबुद्धीने ओंकारोपासना केली आहे,
त्यामुळे जे कालान्तरी—कल्याच्या अंता प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीस पात्र असतात, अशा प्रकृत
योग्यांच्या ब्रह्मप्राप्तीसाठी उत्तर मार्ग सांगवा, म्हणून—‘यत्र काले’ इत्यादि वि-
वक्षितार्थसमर्पणार्थ उच्यते—‘यत्र काले’ इत्यादि विवक्षित अर्थ समर्पण कर-
ण्यासाठी सांगितले जाते. [उत्तरमार्ग हा विवक्षित अर्थ आहे. त्यासाठी कालाची उक्ति
आहे, अर्थात् सुपुत्रांनाही संबद्ध असलेल्या देवयान मार्गाचे विधान करावयाचे अस-
ताना मध्येच कालाचा निर्देश कशाला केला आहे, हा शंका रहात नाही. ‘देवयान
मार्गाचेच जर विधान करावयाचे आहे, तर पितृयानमार्गाचा उपन्यास करण्याचे काय
कारण ?’ उत्तर—] यावृत्तिमार्गापन्यासः इतरमार्गस्तुत्यर्थः—आश्रमिमा-
र्गाचा जो येथे उपन्यास—उल्लेख केला आहे तो दुसऱ्या—देवयान किंवा उत्तरमार्गाच्या
स्तुतीसाठी आहे. [दक्षिण किंवा पितृयान मार्ग पुनर्जन्म हे फल देतो व उत्तर किंवा
देवयानमार्ग अनाश्रुति—अपुनर्जन्म हे फल देतो, अर्थात् पहिल्या मार्गापेक्षा दुसरा मार्ग
उत्तम आहे, अशी स्तुति येथे विवक्षित आहे.]—यत्र काले प्रयाताः इति व्यय-
हितेन संयन्ध—‘यत्र काले’ या शब्दाचा ‘प्रयाता’ या दूरच्या पदाशी संबंध—
यत्र—यस्मिन् काले तु—यण ज्याकाला—(मेलले)—अनावृत्ति—अपुनर्जन्म च
आवृत्ति तद्विपरीता एव—अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला व आवृत्तीला म्ह०
तद्विपरीत पुनर्जन्मालाच—‘योगिन’ इति योगिनः च कर्मिण उच्यन्ते—
येथील ‘योगिनै’ या शब्दाने ध्यान करणारे व कर्म करणारे सांगितले आहेत. [का-
रण ध्यान करणाऱ्या उपासकांकरिता पुढील श्लोकात उत्तरायण किंवा देवयान मार्ग

१ रहस्यकाराना या ‘योगि’ शब्दाचा अर्थ ‘कर्मयोगी’ असा केला आहे, पण तो अप्र-
स्तुत आहे कारण ‘कर्मयोगी’ केवळ विशिष्ट काळा मेल्यानं आश्रुति व अनाश्रुति या अर्थाने
वितरण पलायन प्राप्त होणे शक्य नाही पुढील दोन श्लोकावरूनही या ‘योगि’ शब्दाचा
केवळ कर्मयोगी हा अर्थ उचित नाही हे सिद्ध होणे एकाच कर्मयोग्याला देवयानमार्ग व
पितृयानमार्ग असे भिन्न मार्ग प्राप्त होणे शक्य नाही २४ व्या श्लोकाने ‘ब्रह्मविद् ब्र-
ह्माला पंचनात’ व २५ व्या श्लोकाने ‘योगी चाद्रमस ज्योतीला प्राप्त होऊन निवृत्त होतो,’
असे वरण वर्णन आहे. लावलेले येथील ‘योगि’ शब्द ब्रह्मोपासक व कर्मयोगी या दोघांना
घेरून आहे हे सिद्ध होणे. ‘ब्रह्मोपासक देवयान मार्गाचे जाताना, ते ब्रह्माला जाऊन पंच-
नात व पुनः परत येत नाहीत. कर्मयोगी पितृयान मार्गाचे चाद्रमस ज्योतीला जाताना व
तेथून परत फिरताना’ असे पुढे म्हटलेले असल्यामुळे या २३ व्या श्लोकातील ‘योगिन’
शब्दाचा अर्थ ‘ध्यान करणारे व कर्म करणारे’ असा वरचेच उचित होय. म्हणून आश-
नांनी तसाच अर्थ केला आहे.

सांगितला अमृत २५ व्या श्लोकात कर्मठागाठा दक्षिणायन किंवा पितृयाण मार्ग सांगा वयाचा आहे अर्थात् त्याच्या अनुरोधाने येयाल 'योगी'शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे, हे उघड आहे पण कर्मठाना उद्देशून 'योगी' या शब्दाची प्रवृत्ति कशी होते ? उत्तर—
—कर्मिणः तु गुणतः योगिनः 'कर्मयोगेन योगिनां' इति विशेषणात्—
पण कमी लोक अनुष्ठान या गुणामुळे योगी कारण 'कर्मयोगेन योगिनां' गा अ ३ ३ प २५५ असे विशेषण दिलेले आहे. [अनुष्ठान हा गुण कर्मा लोकामध्यहि असल्यामुळे त्यांना योगी असे गुणत—गौणवृत्तीने म्हणता येते, व भगवानाना तिसऱ्या अध्यायात 'कर्मयोगाने योग्यांची-कर्मठाची निष्ठा मी सांगितला आहे' अस म्हणून कर्मठ या अर्थी 'योगी'शब्द वापरला आहे]—भरतचर्यम्—हे भरतकुलध्रेष्टा !—यत्र काले प्रयाताः मृताः योगिनः अनापूर्तिं यान्ति—ज्याकाली मृत झालेले योगी—
ध्यायी—उपासक अनापूर्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला प्राप्त होतात—च यत्र काले प्र याता आपूर्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि—व ज्याकाला मृत झालेले कर्मी आपूर्तीला म्ह० पुनर्जन्माला प्राप्त होतात त्या कालाला मी सांगेन, तो काल मी तुला सांगेन २३

अभिज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अग्निः—'अग्नि' या नावाचा कालाभिमानिनी देवता—ज्योति—
'ज्योति' या नावाचा कालाभिमानिनी देवता—अहः—दिवसाची अभिमानिनी देवता
—शुक्रः—शुक्रपक्षाभिमानिनी देवता—पण्मासा. उत्तरायण—उत्तरायणाच्या
सहा महिन्याची देवता या देवता ज्यात आहेत—तत्र—त्या मार्गात—प्रयाताः
—शरीर सोडलेले-मेलेले—ब्रह्मविद् जनाः—ब्रह्मोपासक-ब्रह्मच ध्यान करणारे
जन जमाने—ब्रह्म—ब्रह्माला—गच्छन्ति—प्राप्त होतात २४

त कालमाह अग्नि कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी ।
अथवाअग्निज्योतिषी यथापुते एव देवते । भूयसा तु निर्देशो यत्र काले त कालमित्या-
श्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽह शुक्रः शुक्रपक्षदेवता पण्मासा उत्तरायण तत्रापि देवतैव
मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्याय । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-
विदो ब्रह्मोपासनपरा जना । क्रमेणेति वाक्यशेष । न हि सद्योमुचितमात्रा सम्यग्द-
र्शननिष्ठाना गतिरागतिर्वा कश्चिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्तरामन्ति" इति धृते ।
ब्रह्मसलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म
ब्रह्मविदो जना ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तं कालं आह—तो काल 'अग्नि' या दोन श्लोकानी सांगतात—
अग्निः—कालाभिमानिनी देवता—अग्नि हा कालाचा अभिमानिनी देवता—तथा
गौ मा ८५

ज्योतिः कालाभिमानिनी देवता एव—तशीच ज्योतिहि कालाभिमानिनी देवताच,
 [तो काल सागतो, असा उपक्रम असल्यामुळे 'अग्नि' व 'ज्योति' या शब्दाचा काल
 प्राधान्याने—कालाभिमानिनी देवता असा अर्थ करून, आता यथाश्रुत देवताच ध्याव्या असा
 विकल्प सांगतात—] अथवा अग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते—किवा अग्नि व
 ज्योति या दोन्ही यथाश्रुत म्ह० त्याच नावाच्या देवता घ्याव्या [कारण त्या देवताचा
 मृतांना त्या मार्गातून नेत असतात मग अस जर आहे तर 'काळ वश्यामि—'मी काल सांगलों
 असा कालप्राधान्याने निर्देश कसा केला आहे ? उत्तर—]—भूयसां तु निर्देशः 'यत्र
 काले तं काल' इति आश्रवणवत्—'यत्र काले तं काल' हा वाहुल्याच्या अपेक्षेने
 निर्देश आहे 'आश्रवण' या निर्देशाप्रमाणे [एखाद्या उपवनात इतर वृक्षापेक्षा आच्याची
 झाडेच पुष्कळ असल्यास त्याला जसे 'आश्रवण' असे म्हणतात, त्याप्रमाणे दोन्ही मा-
 र्गांमध्ये असलेल्या कालादिकाच्या अभिमानिनी देवताचा 'काल' शब्दाने उल्लेख केला
 आहे कारण त्या सर्वदेवतांमध्ये कालाभिमानिनी देवता अधिक आहेत त्यामुळे काल-
 शब्दानेच त्याचा निर्देश केला आहे]—तथा अहः—अहर्देवता—त्याचप्रमाणे 'अह'
 हा अहर्देवता—दिवसाची अभिमानिनी देवता,—शुक्लः—शुक्लपक्षदेवता—शुक्ल म्ह०
 शुक्लपक्षदेवता—पणमासा उत्तरायणं—तत्र अपि मार्गभूता—देवता एव—
 सहा महिने उत्तरायण, त्यातीलहि मार्गभूत देवताच ध्याया—इति अन्यत्र न्याय
 स्थित—असा न्याय शारीरक मीमांसेत सिद्ध केलेला आहे [अग्नि, ज्योति इत्यादि
 हीं मार्गाचा चिह्न आहेत, किवा त्या भोगभूमि आहेत, असे समजणे शक्य असतांना
 देवतांचे ग्रहण काय म्हणून करावयाचे, अशी सवा घेऊन 'अतिवाहिका तल्लिगाद' ब्रह्म-
 सूत्र अ ४, पा ३, सूत्र ४ यात मृत जीवांना वाहून नेणाऱ्या या देवता आहेत व भुक्तीत त्या
 देवतांचे स्पष्ट लिंग आहे, असा न्याय सिद्ध केला आहे]—तत्र—तस्मिन् मार्गे
 प्रयाता—मृता ब्रह्मविदः—ब्रह्मोपासनपरा जनाः ब्रह्म गच्छन्ति—त्या अ-
 न्यादेवाच्या सामीप्यात—त्या मार्गात गेलेले ब्रह्मविद् म्ह० सगुण ब्रह्मोपासनेत तरतूर
 असलेले लोक ब्रह्माला प्राप्त होतात—क्रमेण इति चाप्यशेषः—क्रमाने ब्रह्माला
 प्राप्त होतात, असा येथे या वाक्याला शेष जोडावा—[येथे ब्रह्म म्ह० वायंब्रह्म—हिरण्य-
 गर्भ असे समजावे हिरण्यगर्भाच्या लोकीं जाऊन त्याच्या आयुष्याचा क्षय झाल्यावर
 त्याच्याचरोवर ते मुख्य ब्रह्माला प्राप्त होतात किवा परब्रह्मच परंपरेने त्यांच्या मुक्तीचे
 आलपन—आश्रयस्थान होते म्हणून 'क्रमेण' असे भाष्यात मुरात म्हटल आहे कारण—]
 —सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्योमुक्तिर्भाजां गतिः आगतिः या न हि क्वचित्
 यास्ति—सम्यग्दर्शननिष्ठ म्ह० निगुण ब्रह्मच मी आहे व मी आत्मशास्त्रावरान् ज्ञाननिष्ठ
 व्यक्तीं सद्योमुक्तीला प्राप्त झाल्यामुक्तीला पात्र असलेले जे ज्ञानी स्वामी जाणें किंवा येणें यातीत
 कांही नसतें 'न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः—त्याचे प्राण शरीराला सो-

॥ रहस्यवार या 'ब्रह्मविद' शब्दाचा 'ब्रह्मवेत्ते लोक' असा अर्थ बरिताना पण तो बरीत
 योगी म्हणजे ब्रह्मयोगी या शब्दाचाच विरुद्ध आहे.

हून कोठे जात नाहीत, अशी धृति आहे. बृह-भाष्यार्थ अ ४४ २७५ पहा.—ते ब्रह्मसं-
लीनप्राणा एव—ज्यांचे प्राण ब्रह्मामध्ये पूर्णपणे लीन झाले आहेत असेच ते आहेत.
—ते ब्रह्ममयाः—ब्रह्मभूताः एव—ते ब्रह्ममय-ब्रह्मभूतच होत.—तु ब्रह्मविदः
जनाः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति—पण ब्रह्मोपासक जन क्रमाने ब्रह्माला प्राप्त होतात. २४.

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—धूमः—धूमाभिमानिनी देवता—रात्रिः—रात्रीची देवता—तथा
—त्याचप्रमाणे—कृष्णः—कृष्णपक्षाची देवता—पण् मासाः दक्षिणायनं—दक्षि-
णायनाच्या सहा महिन्यांची देवता—तत्र—या देवता ज्या मार्गातील चिन्हे आहेत
त्या मार्गात—(प्रयात) योगी—प्रकट गेलेल्या कर्मठ—चान्द्रमसं ज्योतिः—चंद्रा-
तील ज्योतीला—कर्मफलाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन त्याचा भोगाने क्षय होताच—
निवर्तते—तेथून परत येतो. २५.

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता । तथा कृष्णः
कृष्णपक्षदेवता । पण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवतव । तत्र चान्द्रमसि अर्धं
चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मा प्राप्य भुक्त्वा तत्तत्क्षयाश्रितवर्तते ॥२५॥

भाष्यार्थ—‘धूमः०’ इति—‘धूमः०’ या श्लोकाने प्रकृत देवदान मार्गाची स्तुति
करण्यासाठी पितृयाग मार्गाचा उपन्यास करितात—धूमः रात्रिः—धूमाभिमानिनी
देवता रात्र्यभिमानिनी च देवता—‘धूम’ म्ह० धूमाभिमानिनी देवता व रात्रि

१ रहस्यकार पितृयाग मार्गाच्या आरंभा भूराच्या पूर्वी ‘अग्नि’ हा शब्द अध्याहृत थे-
तात, व त्याचे कारण “मेल्ल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि दिल्यानंतर म्हणजे अग्निप्रामूनच
या दोन्ही मार्गास सुरवात होते,” असे सांगतात पण ते अयोग्य आहे कारण देवदान मा-
र्गास आरंभ ‘अग्नि’ असा जो शब्द आहे, तो मेल्ल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि देतात,
म्हणून घातलेला नाही. तर ती त्या मार्गातील एक देवता आहे, या उद्देशाने तो शब्द
येजिला आहे. काही ध्यानयोगा जलमगाभि घेताना, काही ब्रह्मोपासक सन्यासी असतात,
त्यांच्या देहाला अग्नि देत नाहीत, हे प्रसिद्धच आहे तेव्हा ‘अग्निप्रामूनच या दोन्ही मा-
र्गांना सुरवात होते,’ असे जर म्हटले तर त्या ध्यानयोग्याना देवदानमार्ग मिळणे शक्य
नाहीं. यास्तव येथील ‘अग्नि’ शब्दाचा साक्षात् अग्नि असा अर्थ घेता येत नाही. अग्निदेव-
ताच येथील पाहिजे तसे केले तरच ‘बाल ब्रह्मार्मि’ म्ह० ‘मी तों काळ मार्गाने’ असे ज
भगवानांनी २३ व्या श्लोकात म्हटले आहे, त उपपन्न होते शिवाय पितृयागमार्गाला ‘धूमा-
दिमार्ग’ हे दुसरे नाव आहे, असे रहस्यकारच ७३५ पृष्ठावर सांगतात. पण त्या मार्गाच्या
आरंभास अग्नि जर अध्याहृत ध्यावयाचा नसता तर त्याला धूमादिमार्ग म्हणता आले नमते.
बरीच अग्निशब्दाप्रमाणेच येथील ‘धूम’शब्दानेहि देवता विवक्षित आहे साक्षात् रात्रि धूम वि-
वक्षित नाही. रहस्यकारांनी या संबंधी २९२-२९५ पृष्ठावर अधिक विवर देण्या आहे.

म्ह० रात्रीची अभिमानीनी देवता—तथा कृष्णः—कृष्णपक्षदेवता—तसाच कृष्ण
म्ह० कृष्णपक्षाची देवता—पणमासाः दक्षिणायनं इति च पूर्ववत् देवता एव
—सहा महिने दक्षिणायन ही सुद्धा पूर्वीप्रमाणे देवताच—तत्र योगी-कर्मी च-
न्द्रमसि भवं चांद्रमसं ज्योति-फलं—त्या देवतांच्या समीप गेलेला योगी म्ह०
कर्मी चन्द्रमामध्ये असलेला जी चांद्रमस ज्योति त्या फलास—प्राप्य-भुक्त्वा त-
त्क्षयात् निवर्तते—प्राप्त होऊन ते चांद्रमस ज्योतिरूप फल भोगून त्याच्या क्षयामुळे
—कर्मजन्य पुण्याचा फलोपभोगाने क्षय झाल्याने पुन निवृत्त होतो. यालोकी परत येतो. २५

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—जगतः—ज्ञान-कर्माधिरूढ जनाच्या—एते—या दोन—शुक्ल-
कृष्णे—प्रकाश-अप्रकाशरूप—गती—गती-मार्ग—शाश्वते मते—नित्य मानले-
ल्या आहेत—एकया—यातील एका गतीने योगी-ध्यानी—अनावृत्ति—कर्ममुक्तीला
—याति—प्राप्त होतो व—अन्यया—दुसऱ्या गतीने कर्मी—पुनः आवर्तते—
पुनः परत येतो. २६

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा चेति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला तदभा-
वात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यै-
वैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुद्धया
यात्यनावृत्तिमन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘शुक्ल०’ इति —‘शुक्लकृष्णे०’ या श्लोकाने या दोन मार्गांचे नित्यत्व
मागतात—शुक्लकृष्णे—शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात्
शुक्ला तदभावात् कृष्णा—शुक्ला व कृष्णा—शुक्लकृष्ण, ज्ञानप्रकाशकत्वाामुळे शुक्ला व
त्याच्या अभावाामुळे कृष्णा. [विद्याश्रव्यत्वाामुळे म्ह० उपासनेने—देवताज्ञानाने प्राप्त होण्यास
योग्य असल्याामुळे व अवि, दिवम इत्यादि प्रकाशाने उपलक्षित झाल्याामुळे देवयानगति
शुक्ला आहे व ज्ञानप्रकाशकत्वाच्या अभावाामुळे म्ह० धूमादि अप्रकाशाने उपलक्षित व
अविद्याप्राप्य—कर्माने प्राप्त होण्यास योग्य असल्याामुळे पितृयाणगति कृष्णा आहे—शुक्ल-
कृष्णे हि एते गती—शुक्ला व कृष्णा या धृतात प्रसिद्ध असलेल्या दोन गती—
जगतः इति ज्ञानकर्मणो अधिकृतानां सर्वस्य जगतः एव एते गती न
संभवतः—‘जगतः’ म्ह० ज्ञान व कर्म याचे जे अधिरूढ आहेत, शास्त्राने ज्यांना
ज्ञानाचा व कर्माचा अधिकार दिला आहे त्यांच्या (या दोन गतीं सांगत आहेत.) कारण

पण त्यांना अधिकार उत्तर वर येऊन गेलेच नसल्यामुळे आम्हां केव्हे अधिकार विचार करीत
नाहो! ब्रह्मज्ञानान्तरभाष्याबाबत त्याचा अधिकार विचार करू कारण त्याचा त्या भाष्याबाबत
अधिकार मगच आहे

सर्व जगाच्याच या दोन गती समवत नाहात.—शाश्वते—नित्ये संसारस्य नित्यत्वात् मते—अभिप्रेते—शाश्वत म्ह० नित्य, संसार नित्य असल्यामुळे त्या दोन गतीहि नित्य मानलेल्या आहेत त्या नित्य अभिप्रेत ह्या० इष्ट आहेत. [ज्ञानावाचून संसाराची निवृत्ति होत नाहा, व ज्ञान अत्यंत दुर्लभ आहे, म्हणून संसार नित्य होय. अर्थात् नित्य म्ह० अत्यंत अविनाशी नव्हे संसार असेपर्यंत या गतीहि असणारच.]—तत्र एकया शुक्रया अनावृत्तिं याति अन्यया इतरया पुनः—भूयः आवर्तते—त्या दोन गतींतील एका म्ह० शुक्र गतीने अनावृत्तीला म्ह० ब्रममुक्तीला प्राप्त होता व इतर म्ह० कृष्णगतीने पुनरपि म्ह० भोक्तव्य पुण्यकमांचा क्षय झाला असता अर्वाशष्ट राहिलेल्या कर्माने येथे जन्म घेण्यासाठी परत येतो २६.

नैते सृती पार्थ जानन्योर्गी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन !—एते सृती—हे दोन मार्ग—जानन्—जाणणारा—कश्चन योगी—कोणीहि योगी—न मुह्यति—मोहित होत नाही—तस्मात्—म्हणून—हे अर्जुन—हे पार्थ !—सर्वेषु कालेषु—सर्व काली—योगयुक्तः—तू समाहित वित्त—भव—हो २७

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गी पार्थ जानन्ससाराधिकान्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन॥

भाष्यार्थ—‘नैते’ इति—या गताना उपास्यत्व आहे, हे सुचविण्यासाठी त्याच्या विज्ञानाची ‘नैते’ या श्लोकाने स्तुति करितात—पार्थ एते यथोक्ते सृती—मार्गी संसाराय एका च मोक्षाय अन्या इति जानन् कश्चन—कश्चित् अपि योगी न मुह्यति—अर्जुन ! या पूर्वांश दोन घटाना म्ह० दोन मार्गांना त्यांतील एक संसाराला व दुसरा मोक्षाला—क्रममुक्तीला कारण होतो, असे जाणणारा कोणीहि योगी मोहित होत नाहा [गतांचेहि ध्यान करणारा ध्याननिष्ठ योगी मोहित होत नाहा. दक्षिणमार्ग देणारे केवल कर्म आपले कर्तव्य आहे, असे समजत नाहा असो, याप्रमाणे योग म्ह० ध्यान क्रममुक्ते हे फल देणारे असल्यामुळे ते नित्य कर्तव्य आहे अथे सिद्ध झाले, अमा आता उपसंहार करितात—]—अर्जुन तस्मात् सर्वेषु कालेषु

१ मुद्यान ‘नैते सृती जानन् योगी’ असे नती म्हटले आहे तरी रहस्यकार त्याचा अर्थ ‘या दोन सृति—मार्ग तत्त्वतः जाणणारा कोणताहि कर्मयोगी’ असा करतात पण येथे गतांचे पुढचे ज्ञान विवक्षित नसून ध्यान विवक्षित आहे वास्तव ‘तत्त्वतः जाणणारा’ हे शब्द येथे अप्रयुक्त आहेत तसेच ‘योगयुक्तो भवार्जुन’ याचा अर्थ कर्मयोगयुक्त हो, अमा कर्णेहि प्रकरणाला सोडून आहे येथाने योगा म्हणजे ध्यानयोगाच होय, हे पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होत आहे

योगयुक्तः-समाहितः भव-अङ्गना । म्हणून तू सर्वकाला योगयुक्त-समाहित-
वित्त हो. २७.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ-योगी-ध्यान-उपासना करणारा पुरुष-इदं विदित्वा-या
अध्यायात सात प्रधाचा निगंय करून जे कांहा सांगितले आहे त जाणून-वेदेषु-
वेदाध्ययनात-यज्ञेषु-यज्ञानुष्ठानात-तपःसु-तपश्चर्येत-च पद्य-आणि-
दानेषु-दानात-यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं-जे पुण्यफल सांगितले आहे-तत्
सर्व-ते सर्व-अत्येति-उत्पन्न करून जातो-च-आणि-आद्यं पर स्थान
-अगादी मूल कारणरूप ब्रह्मपदाला-उपैति-प्राप्त होतो. १८

शृणु योगस्य माहात्म्यम्-वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च सादृगुण्येनानुष्ठितेषु तप सु
च सुततेषु दानेषु च सम्यग्भूतेषु यदेतेषु पुण्यफल पुण्यस्य फल पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण-
त्येतत्तीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रभनिर्णयद्वारेणोक्त सम्यगवधार्या-
नुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमिदं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते, आद्यमादी भव कारण ब्रह्मेत्यर्थ

इति श्रीमत्परमहंसपरिजानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत

इतो भगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ-(श्रद्धाशुद्धि होण्यासाठी योगाची स्तुति)-योगस्य माहात्म्यं
शृणु-तू आता यागाच माहात्म्य ऐक-वेदेषु-सम्यक् अधीतेषु-उत्तम
प्रकारे म्ह० हातात पवित्रकें घालून, पूर्वाभिमुख बसून बगैरे नियमपूर्वक अध्ययन
केलेल्या वेदामध्ये-च सादृगुण्येन अनुष्ठितेषु यज्ञेषु-च सादृगुण्येन-सद्वृत्ताने-
म्ह० अगापागासह अनुष्ठितेल्या यज्ञामध्ये,-च सुततेषु तप सु-आणि उत्तम
प्रकारे म्ह० मन, बुद्धि इत्यादिकाच्या ऐकाम्यपूर्वक आचरिलेल्या तपामध्ये-च सम्य-
ग्भूतेषु दानेषु-आणि उत्तम प्रकारे-यथाशास्त्र-देश, काल, पान पाहून दिलेल्या
दानामध्ये-एतेषु शास्त्रेण यत् पुण्यफलं-पुण्यस्य फल पुण्यफलं प्रदिष्टं
-या सर्वांमध्ये शास्त्राने जे पुण्यफल-पुण्याच ज फल ते पुण्यफल, सांगितलेले आहे
-तत् सर्वं फलजात इदं विदित्वा अत्येति-अतीत्य गच्छति-ते सर्व प्रकारचे
फल हे जाणून उत्पन्न जातो-त्या सर्वांच उत्पन्न करतो-त्या सर्वांच्या पुण्यफलाहून
अधिक फलास प्राप्त होतो (आता 'इदं-हे'-या शब्दाचा अर्थ व्यक्त करि-

१ भगवद्गीतेन वैदिकप्रदायाला अनुसरून यज्ञ, दान व तप यांनाच कमयोग
म्हट्टे आहे. निसर्गा अध्यायानेहि पंचमहायज्ञरूप नमयोग मागितला आहे या शेवटी

तात—) सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तं—हे म्ह० सात प्रश्नांच्या निर्णयाच्या द्वारा सांगितलेले हे जाणून, [पूर्वोक्त सर्व फलाचें उल्लंघन करतो. 'अधियज्ञः कथं कः अत्र' यातील 'कथं' व 'कः' यावरून दोन प्रश्नांची कल्पना करून एकंदर आठ प्रश्न कोणी मानतात. पण भगवानाचें प्रतिवचन पाहिल्यावर अर्जुनानें एकंदर सातच प्रश्न केले आहेत, असा निश्चय होतो]—(विदित्वा) सम्यक् अवधार्य—अनुष्ठाय—हे सर्व सांगितलेले उत्तम प्रकारें जाणून म्ह० अनुष्ठानानें निश्चित करून—योगी—परं—प्रकृष्टं ऐश्वरं स्थानं उपैति—प्रतिपद्यते—प्रकृत ध्यानयोगी सर्वोत्तम, ईश्वराच्या—व्यापक परमात्म्याच्या स्थानास जातो—प्राप्त होतो—[ज्यात सर्व राहते तें स्थान परमपद. त्याचेंच आणखी एक विशेषण—]—आद्यं—आदौ भवं कारणं ब्रह्म इत्यर्थः—आद्य म्ह० आरंभा असते ते आद्य म्ह० कारण, ब्रह्म असा याचा भावार्थ. [ध्यानरूप योगाचें अनुष्ठान केल्याने तो योगी सर्व फलाहून धेष्ट अशा मोक्षरूप फलास क्रमानें प्राप्त होतो. या अध्यायात अर्जुनाच्या सात प्रश्नाचें उत्तर देऊन व योगमार्गाचें दिग्दर्शन करून तत्पदार्थाचें ' ध्येय ' या रूपानें व्याख्यान केलें.] २८.

इति भगवान् श्रीकृष्णानां शायलेख्या उपनिषदार्ताल—रहस्यविघेर्नाल ब्रह्मविघेपैका योग—उपाय शास्त्रार्ताल तारकब्रह्मयोग (अक्षरब्रह्मनिर्देश) नावाचा आठवा अध्याय विष्णुसामंभूत सान्त्वयार्थ—सटीप—भाष्य—भाष्यार्थासह समाप्त शाला.

वेदाध्ययन, यज्ञ, दान, तप यांच्या पुण्यफळाचे उल्लंघन योगी करतो, असें म्हटलें आहे. त्यावरून येथील योगी म्हणजे रहस्यकार म्हणजेच त्याद्वारेणें कर्मयोगी नव्हे हे उघड होतें.

अध्याय नववा.

राजविद्या-राजगुह्ययोग.

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमान्वयिंरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् । तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिकल-
मधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काभ्याविवृत्तसया श्रीभगवान् उवाच—

भाष्यार्थः—(पूर्वोत्तर अध्यायाची सगतिः)—अष्टमे नाडीद्वारेण सगुणः
धारणायोगः उक्तः—आठव्या अध्यायात सुपुण्या नाडीच्या द्वारा 'धारणा' या अं-
गाने युक्त असा धारणायोग, सर्वद्वाराचें संयमन करणे या गुणासह सांगितला—च
तस्य अग्नि-अर्थिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं एव अनावृत्ति-
रूपं फलं निर्दिष्टं—आणि त्याचें अग्नि, ज्योति इत्यादि क्रमाने—देवयान मार्गाने का-
लान्तरा ब्रह्मप्राप्ति होणें या स्वप्नाचेंच अनावृत्तिरूप फल सांगितलें—तत्र अनेन एव
प्रकारेण मोक्षप्राप्तिकलं अधिगम्यते अन्यथा न इति—पण असा अर्थ सिद्ध
झाला असता, याच प्रकारानें मोक्षप्राप्तिरूप फल प्राप्त होतें दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारे नाहीं,
[म्ह० मोक्ष देवयानमार्गानें गेरयानेच होतो, दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानें किंवा ज्ञानानें
नाहीं, अशी शंका येते.—]—तदाशङ्काभ्याविवृत्तसया श्रीभगवान् उवाच—
त्या शक्या व्यावर्त्ति करण्याच्या इच्छेनें श्रीभगवान् म्हणाले—

१ या अध्यायाच्या आरंभीच रहस्यकार म्हणतात—“कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या
पुरुषास परमेश्वराचें पूर्ण ज्ञान होऊन मनाची शांति किंवा मुक्तावरणा कर्षा प्राप्त होते...”
इत्यादि. पण ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग सांगण्यासाठी गीतेचा आरंभ आहे, या
म्हणण्याशी प्रस्तुत म्हणणें जुळत नाहीं कारण येथें कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या पुरु-
षाला पूर्ण ज्ञान होतें, असें म्हटल्यामुळे कर्मयोग ज्ञानाचें साधन ठरतें, व गीतेचा आरंभ
तर ज्ञानोत्तर काय करवें, हे सांगण्यासाठी आहे तेव्हा याची सगति कर्षा काय लावा-
वयाची ? असे. रहस्यकार म्हणतात—“यासच भक्तिमार्ग म्हणतात व अव्यक्तोपासना
म्ह० ज्ञानमार्ग व व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग (गी. र. ४१२) या मार्गांत परमेश्व-
राचें स्वरूप प्रेमगम्य व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष कळणारे असतें, व त्या व्यक्त स्वरूपाचें ९-१२
या चार अध्यायात निस्तून निरूपण केले आहे पण हा भक्तिमार्गहि स्वतंत्र जन्मून सा-
तव्या अध्यायात कर्मयोगसिद्धयर्थ आरंभिलेल्या ज्ञानविज्ञानाचाच एक भाग आहे.” वगैरे
पण व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग व अव्यक्तोपासना म्ह० ज्ञानमार्ग हे म्हणणें प्रमाणशून्य
आहे, ती नुस्तरी कल्पना आहे. कारण ज्ञान व कर्म हे दोन परस्परप्रतियोगी शब्द आहेत.
ज्ञानमार्ग म्ह० शास्त्रोक्त कर्मांचा ज्यात लेशहि नाहीं तो मार्ग, अर्थात् तो भक्तिमार्गाचा
प्रतियोगी होऊ शकत नाहीं. उपासना व्यक्त—सगुण ब्रह्माची असो, की अव्यक्त—निगुण ब्र-
ह्माची असो, ती केव्हाहि उपासनाच. उपासना हा ज्ञानमार्ग केव्हाच होणार नाही.

श्रीभगवान् उवाच—श्रामगवान् म्हणाले—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

अन्वयार्थ—तु—आता—इदं गुह्यतमं विज्ञानसहित ज्ञान—हैं अतिशय गुह्य अनुभवासह आत्मज्ञान—अनसूयवे—आश्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणाऱ्या—ते—तुला—प्रवक्ष्यामि—सागेन—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—सालें असता—अशुभात्—अनुभ ससारापासून—मोक्ष्यसे—तू मुक्त होशील १

इदं ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु सद्वृद्धौ सनिधीकृत्येदमित्याह । तुराप्नो विज्ञेयनिर्धारणार्थं । इदमेव सम्यग्ज्ञान साक्षात्मोक्षप्राप्तिसाधनं वासुदेव सर्वमिति ”आत्मैवेद सर्वम्” ”एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिभूतिस्मृतिभ्यः । नाम्नात् । ”अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्मराजानस्ते क्षयलोकं भवन्ति” इत्यादिभूतिस्मृतिभ्यः । ते तुभ्य गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथमिष्याम्यनसूयवेऽभ्यारहिताय । किं तत्, ज्ञान, किंविदिष्ट विज्ञानसहितमनुभउपुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्ससारवन्धनाद् ॥

भाष्यार्थ—इदं ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाणं च पूर्वेषु अध्यायेषु उक्तं तत् बुद्धौ सनिधीकृत्य 'इदं' इति आह—हैं ब्रह्मज्ञान का, जे पुढें सांगण्याचें आह व पूर्वाध्या अध्यायांत सांगितलेलें आहे त बुद्धांत सनिध करून—पूर्वातरप्रधाच्या आलोचनानें ते सर्व अन्त करणात जाणून 'ह ब्रह्मज्ञान' अने भगवान् म्हणत आहेत.—'तु' शब्द विशेषनिर्धारणार्थ—येथील 'तु' हा शब्द प्रकृत ध्यानातून ज्ञान विदिष्ट आहे, हें घोषित करण्यासाठी आहे (त्याच्या अर्थाचेंच स्पष्टकरण करितात—)—इदं एव सम्यग्ज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिसाधनं—हेंच सम्यग्ज्ञान साक्षात् मोक्षप्राप्ताचें साधन आहे (याविषयी भूतिस्मृताचें प्रमाण—)—'वासुदेव सर्व इति' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'एकं पञ्चाद्वितीयं' इत्यादिभूतिस्मृतिभ्यः—'वासुदेव ह सर्वं आह' अम जाणणारा ज्ञाना मला प्राप्त होतों (या भा व ७ ११ पृ ६३० पहा) 'ह सर्व आत्मानं आह'

तथापि रहस्यकारानां ज्ञानमात्रं न ज्ञाननिष्ठा या श्रद्धाया अर्थात् भेद दातृविशेषाचा परत ४१२ पृष्ठावर केला आहे पण तें पृ ३०३, ६४३ येथील 'ज्ञाननिष्ठा व वरनिष्ठा हे दोन स्वतंत्र मुख्यवृत्त माग' इत्यादि उपपादनाच्या विरुद्ध आहे 'भक्तिमार्गांत परमेश्वराचें स्वरूप व्यक्त असे' हें म्हणों ग्रामादिक आहे श्वराचें स्वरूप व्यक्त केलाव नसते प्रतिमा, प्रतीक इतें हें श्वराचें स्वरूप व्यक्त नसतें ते मूर्तिपूजा-कथा उदाहरणें नसावा वरिष्ठेन, अर्थात् मायिक स्वरूप आहे ते रातें नहे परमाना इद्रियाचा विषय नाही अवान्मनसगोचर आहे त्यामुळे १-१२ अध्यायांत व्यक्त स्वरूपाचें विरून निरूपण केले आहे, हें म्हणों बरोबर नाही, व ते पुढील अध्यायांत विचारपूर्वक विवेचन केले असता केवलादि सहज कळत 'कमलोगाच्या निदधय ज्ञानविज्ञानाचा अरम' हो सत्य करुना नमून अणु कणन आहे, हे आम्हा वर दाखविणेंच आहे.

—छान्दो भाष्यार्थं पृ ५६८ 'एकच व अद्विताय' छान्दो भाष्यार्थं पृ ४१५ इत्यादि श्रुतिस्मृतीवरन हच सिद्ध होते—अन्यत् न—दुसर कोणतेहि मोक्षार्थे साधन नाहा [अर्थात् अद्वैत ज्ञानादून भिन्न असलेल जे द्वैतज्ञान तेहि मोक्षार्थ साधन आहे, असे जे कित्येकाच मत आहे त बरोबर नाहा द्वैतज्ञान मोक्ष देण्यास समर्थ नाहा, याविषया श्रुतीचे प्रमाण देतात—]—'अथ येऽन्यथातो विदुः अन्यराजानः ते क्षय्यलोका भवन्ति'—इत्यादि श्रुतिभ्य च—'पण जे यादून उलट जाणतात ते 'अन्यराजानः' होतात म्ह० त्यांचा स्वामी त्यादून निराळा असतो ते क्षय्यलोक होतात त्यांचे लोक म्ह० फल क्षय पावणारे असते,' अशा—द्वैतज्ञानान मोक्ष मिळत नाहा, असे सांगणाऱ्याहि श्रुति आहेत—ते-तुभ्यं-अनसूयवे-असूयारहिताय गुह्यतमं-गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि-तुला-असूयारहित अशा तुला गुह्यतम म्ह० अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य असलेलें सांगेन—किं तत्, ज्ञानं—ते काय, तर ज्ञान—किंविशिष्टं विज्ञान-सहितं-अनुभवयुक्तं—किंविशिष्ट-कोणत्या विशेषणानें विशिष्ट असे तें गुह्यतम ज्ञान विज्ञानसहित अनुभवयुक्त ज्ञान,—यत्-ज्ञान ज्ञात्वा-प्राप्य अशुभात्-संसार बन्धनात् मोक्षये—ज ज्ञान प्राप्त झाले असता अशुभापासून म्ह० संसारबन्धनातून मुक्त होशील १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—राजविद्या—हे ज्ञान विद्याचा राजा,—राजगुह्यं—गुह्यांचा राजा,—पवित्रं—अत्यंत पावन—इदं उत्तमं—असें हें उत्तम ज्ञान आहे—प्रत्यक्षावगमं—याचें ज्ञान-अनुभव प्रत्यक्ष येतो—धर्म्यं—हें धर्माला धरून आहे—कर्तुं सुसुखं—हें सपादन करण्यास सुलभ व—अव्यय—अव्यय आहे कर्माच्या फला-प्रमाण याचें फल क्षाण होत नाहीं २.

तद्य—राजविद्या विद्याचा राजा दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिशयैव ब्रह्म विद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंख्यितमपि धर्मांध मांदि ममूलं कर्म क्षणमात्राद्दुस्मी करोति यतोऽत किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण मुरादेरिवावर्गमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेक गुणरतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं इष्टं न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्माविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मा-दनपेतम् । प्वमपि स्वाद्भु मपाद्यमित्यत आह मुमुक्षु कर्तुं यथा राजवियेकविज्ञा-नम् । तत्रात्प्राप्त्याप्तानां कर्मणा मुमुक्षुमपाद्यानामत्यपल्या दुष्करणां च महाफलत्वं इष्टं मितांद् तु मुमुक्षुमपाद्यत्वात्फलक्षयादप्येतीति प्राप्तमत आहाव्यय चास्य परतः कर्म वक्ष्ययोऽस्तीत्यव्ययमन शब्देवमात्मज्ञानम् ॥२॥

भाष्यार्थ—तत्र—त्या ज्ञानाकडे श्रोत्राची प्रगति व्हावी, म्हणून त्याची 'राजविद्या' या श्लोकाने स्तुति करितात—राजविद्या-विद्यानां राजा दीप्यति शयत्वात्—राजविद्या म्ह० विद्यांचा राजा—हां ब्रह्मविद्या सर्व विद्यांचा राजा—सर्व विद्यांमध्ये थेट आहे. कारण तिच्यामध्ये दोतांचे आधिपत्य आहे—इयं ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां अतिशयेन दीप्यते हि—हां ब्रह्मविद्या सर्व विद्यामध्ये फारच-अतिशय देदिप्यमान होते, हे प्रसिद्ध आहे. सर्वांपेक्षा ब्रह्मज्ञांचा आदर लौकिकतांही फार होत असतो.—तथा राजगुह्यं-गुह्यानां राजा—त्याचप्रमाणे हे ज्ञान राजगुह्य म्ह० गुह्यांतलं राजा-श्रेष्ठ गुह्य आहे.—इदं उत्तमं पवित्रं-पावनं—हे उत्तम पवित्र-पावन आहे.—इदं ब्रह्मज्ञानं सर्वेषां पावनानां उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं—हे ब्रह्मज्ञान सर्व पावन वस्तूंतलं अत्यंत उत्कृष्ट शुद्धिकारण आहे.—यतः अनेकब्रह्मसहस्रसंचितं अपि धर्माधर्मादि कर्म क्षणमात्रात् समूलं भस्मी करोति—ज्या अशी अनेक महत्त्व जन्मानमध्ये मंचय केलेल्याहि धर्माधर्मादि कर्मांला ब्रह्मज्ञान एका क्षणात समूल भस्म करतं—अतः तस्य पावनत्वं किं यत्कथं—आअशी त्याचे पावनत्व-पवित्रत्व काय सांगावे ? किंच प्रत्यक्षावगमं-प्रत्यक्षेण सुखादिः इव अवगमः यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं—तसेच हे ब्रह्मज्ञान प्रत्यक्षावगम आहे म्ह० प्रत्यक्षपणे सुखादि-काप्रमाणे ज्याचा अनुभव येतो ते प्रत्यक्षावगम [म्ह० प्रत्यक्ष-स्वातुभव हेच या ज्ञानाविषयी अवगम म्ह० प्रमाण आहे. किंवा ज्याचा अवगम म्ह० फल प्रत्यक्ष आहे, स्वर्गाप्रमाणे परोक्ष नाही, ते प्रत्यक्षावगम ज्ञान होय.]—अनेकगुणवतः अपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि न किंतु धर्म्य-धर्मात् अनपेक्षितं—एखाद्या अनेक गुणयुक्त पदार्थांलाहि धर्मविरुद्धत्व असलेले दिसते. म्ह० एखाद्या अनेक गुणांनी संवन्न असलेला पदार्थाहि धर्मविरुद्ध असतो, पण तसे हे आत्मज्ञान धर्मविरोधि नाही तर धर्म्य म्ह० धर्मांला मोडत नाही, धर्मांला धरून-धर्माविरुद्ध आहे. (तरी मुदा धर्माप्रमाणे ते द्रेश्याध्य असले, म्हणून म्हणशील तर—) —एवं अपि दुःसंपाद्यं स्यात् इति अतः आह—तं ज्ञान धर्म्य जरी असले तरी दुःसंपाद्य म्ह० संपादन करण्यास फार कठिण असेल, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात—पथारत्नचिद्येकायिज्ञानं (तथा) कर्तुं सुसुर्यं—जसे रत्नाचे विवेकज्ञान अनायासाने होतं, रत्नाची परीक्षा कशी करावी, हे एकदा तज्ज्ञाने मागितले की मग दुसऱ्या संवर्षाचेच अनायासाने ती जशी करिता येते, त्याप्रमाणे हे ब्रह्मज्ञान संपादन करण्यास फार त्रेण होत नाहीत, महत्त अनायासाने ते होतं. (आतां 'अप्ययं यः विदो-

१. 'प्रत्यक्षावगम' म्ह० प्रत्यक्ष बोध होणार, अना जो रहस्यकारांनी अर्थ केला आहे तो बोधवर नाही, कारण ब्रह्मज्ञानाचा प्रत्यक्ष बोध कसा होणार ? मर्याद विज्ञाना-सार रत्नाचा 'प्रत्यक्ष बोध होणार' असे म्हणजे अवैतक्य आहे. यास्तव त्याचा अर्थ भा-ष्यार्थाने जमा देण्या आहे, दृष्टांत करणे सर्वथा उचित होय. निश्चय मूढ ज्ञान माननी असे म्हणू नये अथवा, त्याचा भविष्यार्थ म्हणजे भगवान् अनुचित बोध.

पणाचें विवरण-)-तत्र अत्पायासानां सुखसंपादानां कर्मणां अल्पफलत्वं च दुष्कराणां महाफलत्वं इति दृष्टं—व्यवहारात ज्याच्यामध्ये आयास थोडे असत जी आनायासाने सहज-सपादन करता येतात, त्या कर्मांचे फल अल्प मिळते व जी कर्मे दुष्कर असतात, त्यांचे फल मोठे मिळते, असे आपण पाहिले आहे—इदं तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येति इति प्राप्त—पण हें तर सुखसंपाद्य असल्यामुळे म्ह० या ब्रह्मज्ञानाचें अनायासानें सपादन करिता येणें शक्य असल्यामुळे तें फलचा क्षय झाल्यामुळे क्षय पावते, असें येथें प्राप्त होते, अशी शका येते—अतः आह-अव्ययं-कर्मघत् अस्य फलत-व्यय नास्ति इति अव्ययं—म्हणून भगवान् सांगतात-हे ब्रह्मज्ञान अव्यय आहे याचा फलाच्या द्वारा व्यय होत नाही म्हणून हे अव्यय—अत आत्मज्ञानं श्रेय्यं—यास्तव हें आत्मज्ञान श्रद्धा ठेवण्यात योग्य आहे २

अश्रद्धाधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे अर्जुना!—अस्य धर्मस्य अश्रद्धाधानाः—आत्मज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे—पुरुषा—पुरुष—मां—मला—अप्राप्य प्राप्त न. होऊन—मृत्युसंसारवर्त्मनि—मृत्युयुक्त संसारमार्गात—निवर्तन्ते—निवृत्त होतात संसारमार्गात फिरून येतात ३

ये पुन—अश्रद्धाधाना. श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिका. पापकारिणोऽमुराणामुपनिषद् देहमात्रमदर्शनमेव प्रतिपन्ना असुतुप पुरुषा परतपामाप्य मां परमेश्वर मत्प्राप्ती नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गासाधनभेदमस्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । इ मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्त संसारो मृत्युसंसारस्तस्य चर्म नरकतिर्यंगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाख्य धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या तन्निष्ठ पुरुषांना परम पदाची प्राप्ति होते, असे सांगून त्यापासून विमुख झालेल्या पुरुषांना संसाराची प्राप्ति होते, असे 'अश्रद्धाधाना' या श्लोकानें सांगतात-)—परंतप ये पुनः अश्रद्धाधानाः—श्रद्धाविरहिताः—हे अर्जुना, पण याच्या उलट जे अश्रद्धालु—श्रद्धाविरहित—अश्रद्धाधान—अस्य आत्मज्ञानस्य धर्मस्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिका पापकारिणः अमुराणां उपनिषद्—देहमात्र-आत्मदर्शन एव प्रतिपन्नाः असुतुपः पुरुषाः—(कसा विषयी श्रद्धाशून्य ?) या आत्मज्ञानरूप धर्माच्या स्वरूपाविषयी व त्याच्या फळाविषयी नास्तिक, पापाचरण करणारे, अमुरांचे उपनिषद्—रहस्यविद्या म्ह० देह हाच आत्मा अशा प्रकारचें ज अमुरांचे आत्मज्ञान त्यालाच प्राप्त झालेले प्राणांची शरियाची नृत्ति करणारे पुरुष—मां—परमेश्वर अप्राप्य—मला—परमेश्वराला प्राप्त न होता

(पण अशा आत्मभरी लोकांना भगवत्प्राप्तीची संभावनाच नाही. त्यामुळे 'अप्राप्य मा' हा अप्रसन्नप्रतिपेक्ष ठरेल, अशी आशङ्का घेऊन सांगतात—) मत्प्राप्तौ आ-
शङ्का एव न इति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदमकिमात्रं अपि अप्राप्य च
इत्यर्थः—अशा लोकांना माझ्या प्राप्तीचा तर शङ्काच नको, यास्तव 'अप्राप्य मा'
याचा-माझ्या प्राप्तीचा जो मार्ग ज्ञाननिष्ठा तिथ्या साधनाचा एक प्रकार अशा जी
भक्ति तिर्थादि प्राप्त न होऊन-असा भावार्थ आहे असो, माझ्या प्राप्तीच्या मार्गाच्या
साधनालादि प्राप्त न होतां—निवर्तन्ते-निश्चयेन आवर्तन्ते—निवृत्त होतात.
निश्चयाने परत फिरतात,—क मृत्युसंसारजन्मनि-मृत्युयुक्तः संसारः मृत्यु
संसारः तस्य चरमं-नरक तिर्यगादिप्राप्तिमार्ग. तस्मिन् एव वर्तन्ते इत्यर्थः
—कोठे ? मृत्युसंसारमागामध्ये, मृत्युयुक्त जो संसार तो मृत्युसंसार, त्याचा मार्ग म्हण
नरक, तिर्यक-योगी इत्यादिकाच्या प्राप्तीचा मार्ग, त्या मार्गातच ते राहतात, असा
याचा भावार्थ [या आत्मज्ञानरूप धर्मावर धृष्टा न देवणारे अनारमज मूढ ज्ञान
प्राप्तीचा उपाय असा जी भक्ति तिर्थादि प्राप्त न होता मृत्युयुक्त समारमार्गात
फिरत राहतात] :

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

अन्यार्थः—मया अव्यक्तमूर्तिना—ज्याच स्वरूप व्यक्त नाही अशा मी—इदं
सर्वं जगत्—इ सर्व जगत्—तत—ज्यापरी आहे—सर्वभूतानि—सर्व भूते
—मत्स्थानि—माझ्यामध्ये स्थित आहेत—च—पण—अहं—मी—तेषु—त्या
भूतामध्ये—न अवस्थित—अवस्थित नाही मा त्या भूतात राहिले नाही—
भूतानि—सर्व प्राणी—मत्स्थानि—वस्तुतः माझ्यामध्ये—न च—नाही—मे
—माझे—ऐश्वर्य—ईश्वरपदवा—योग—स्वरूप—पश्य—पहा—भूतभृन्—मी
सर्व भूतांचे धारण पोषण करणारा आहे—च—पण—भूतस्थ न—भूतात राहि-
ले नाही—मम आत्मा—माझे स्वरूप—भूतभावन—सर्व भूतांना उत्पन्न
करणारे आहे ४-५

स्तुपाऽर्जुनमभिमुखाऽह्मणाऽह—अथा मम य परो भावमेतत् न ज्ञास सर्वमिदं
जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्त मूर्ति स्वरूप यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तित्वेन मयाऽव्य-
क्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणैव । तस्मिन्मदव्यक्तमूर्त्या स्थितानि मास्थानि
सर्वभूतानि प्रमादीनि अज्ञानरूपस्थानि । न हि निराकारं किंचिद्भूतं स्वयंहारापाव-
कल्पनेनो मास्थानि मयाऽऽजनाऽऽमपत्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितार्ताप्युपपन्ने ।

तेषां भूतानामहमेवाऽऽमेत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न
चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत्पञ्चोपाभावेऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् । न असंसर्गि
वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(स्तुति व निंदा याच्या योगाने ज्ञाननिष्ठेचें श्रेष्ठत्व सिद्ध करून ज्ञानार्थ
व्याख्यान आरंभितात—) —स्तुत्या अर्जुनं अभिमुखीकृत्य आह—याप्रमाणें
स्तुतीच्या योगाने अर्जुनाला ज्ञानाभिमुख करून भगवान् म्हणतात—मया-मम य
परः भावः तेन-अव्यक्तमूर्तिना-न व्यक्ता मूर्तिः-स्वरूपं यस्य मम सः अहं
अव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना-करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः—
मी-माझा जो पर भाव त्याने-अव्यक्त मूर्ति म्ह० ज्या माझी मूर्ति-स्वरूप व्यक्त नाही तो मी
अव्यक्तमूर्ति, त्या मा अव्यक्तमूर्तिने म्ह० ज्याचें स्वरूप इंद्रियाचा विषय होत नाही, अशा
मी असा याचा भावार्थ,—इह सर्वं जगत् ततं-व्याप्तं—हें सर्व जगत् व्यापलें आहे
—तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्ती स्थितानि-मत्स्थानि सर्वभूतानि-ब्रह्मादीनि
स्तम्बपर्यन्तानि—त्या मज अव्यक्तमूर्तामध्ये स्थित म्ह० मत्स्थ-सर्वभूतें-ब्रह्मा
दिस्तम्बपर्यंत सर्व भूतें माझ्यामध्ये स्थित आहेत. (तर मज भगवान् आधार व सर्वभूतें
आधेय, असा भेद प्राप्त झाला. असे कोणी म्हणेल, म्हणून सांगतात—) —निरात्मकं
किंचित् भूतं व्यवहाराय न हि अवकल्पते अतः मत्स्थानि—निरात्मक-आत्म-
रहित असे कोणतेंहि भूत व्यवहाराला समर्थ होत नाही. यास्तव सर्वभूतें मत्स्थ आहेत.
म्हणजे—मया आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि अतः मयि स्थितानि इति
उच्यन्ते—मज आत्म्याच्या योगाने आत्मवत्त्वाने-आत्मयुक्त होऊन ती सर्व भूतें
स्थित आहेत. म्हणून माझ्या ठिकाणा ती स्थित आहेत, अशी म्हणली जातात.—
तेषां भूतानां अहं एव आत्मा इति अत तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां
अवभासते—त्या भूतांचा माच आत्मा आहे त्यामुळे मी त्याच्यामध्ये स्थित आहे.
अने मूढबुद्धि पुरुषांना भासते,—अतः ब्रवीमि न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थित
—म्हणून म्हणतो मी, मी त्या भूतांमध्ये अवस्थित नाही—हि मूर्तवत् संश्लेषा-
भावेन अहं आकाशस्य अपि अन्तरतमः—कारण मूर्त पदार्थाप्रमाणे संश्लेषाचा
अभाव असल्यामुळे म्ह० साकार पदार्थाप्रमाणे माझा दुसऱ्या कोणाशीच संसर्ग होण्या-
चा संभव नसल्यामुळे मी आकाशाच्याहि अगदी आत राहणारा आहे. (पण संश्लेषा-
भाव जरी असला तरी तुला आधेयत्व का नाही ? तूं भूतांच्या आधाराने राहतोस,
अने म्हणण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—) —असंसर्गि वस्तु क्वचित्
आधेयभावेन अवस्थितं न भवति हि—कोणाशीहि संसर्ग न पावणारी वस्तु
कोठेच व वेव्हाच आधेयभावाने अवस्थित होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे.
[ज्याचें स्वरूप इंद्रियाचा विषय होत नाही, असा मी हे सर्व जगत् व्यापलें आहे.
सर्व भूतें मजमध्ये स्थित आहेत, म्ह० मी त्याचा आत्मा आहे व माझ्यामुळे ती
आमच्यान झाली आहेत. पण मी अलग अगत्यामुळे त्याच्यामध्ये स्थित नाही.] ४.

अतः प्रवासंसर्गित्वात्मम—न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्ति घटनं मे ममेश्वरमीश्वरस्थेममेश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादसंगतां दर्शयति “असङ्गो न हि सज्जते” इति । इदं चाऽऽश्चर्यमन्य-
त्पश्य भूतभृदसंगोऽपि सम्भूतानि विभर्ति न च मृतस्यो ययोक्तेन न्यायेन दर्शित-
त्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसंघातं
तस्मिन्नेहकारमभ्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन
आत्माऽस्य इति लोकवदजानम् । तथा भूतभावनो भूतानि भाषयत्युत्पादयति यथं-
यसीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण परमेश्वर जरी सर्व भूतामध्ये अवस्थित नसला तरी भूतें
त्याच्यामध्ये आहेत, तेव्हा त्याला असंगत्व कसे ? उत्तर—) अतः एव असंसर्गि-
त्वात् मम—म्हणूनच म्ह० मला असंसर्गित्व असण्यामुळेच—ब्रह्मादीनि भूतानि
मत्स्थानि न च—ब्रह्मादि भूतं मत्स्थ नाहीत,—मे योगं-युक्ति घटनं पश्य—
माझ्या योगाला म्ह० शुक्ताला-घटनेला पहा—मे-मम ऐश्वरं-ईश्वरस्य इमं
ऐश्वरं योगं-आत्मनः याथात्म्यं इत्यर्थ—माझ्या ऐश्वर-ईश्वराच्या या
ऐश्वर योगाला म्ह० आत्म्याच्या यथात्म्याला-यथार्थस्वरूपाला असा याचा भावार्थ,
[चूं माझ्या निरुपाधिक असंग स्वरूपाला पहा-त्याकडे दृष्टि दे.]—तथा च ‘असंगो
न हि सज्जते’ इति श्रुतिः असंसर्गित्वात् असंगतां दर्शयति—त्याचप्रमाणे
‘असंग आत्मा कोठेच सक होत नाही’ ही श्रुति आत्म्याच्या असंसर्गित्वामुळे असंगत्व

१ रहस्यकार “ऐश्वर योग पश्य” याचा “पहा कशी ही माझी ईश्वरी करणी
किंवा योगसामर्थ्य !” असा करितात, आणि दीपत, “योग या शब्दाचा अर्थ अलौकिक
सामर्थ्य किंवा युक्ति असा जरी केला तरी अव्यक्ताचे व्यक्त बनण्याचा हा योग किंवा
युक्ति म्हणजेच माया होय, हे गी. ७.२७ वरील दीपत व रहस्याच्या ९ व्या प्रकरणात
प्रतिपादन केले आहे. हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास
अस्तव्यामुळे योगेश्वर,” असे म्हणतात. पण ते बरोबर नाही. कारण योगशब्दाचा अर्थ
सवार्थ स्वरूप असा आहे. आचार्यांना योग म्ह० युक्ति, व युक्ति म्ह० पटना असा अर्थ केला
आहे. पण रहस्यकार युक्ति म्ह० प्राकृत युक्ति असे समजून त्याचा अर्थ ‘अव्यक्ताचे
व्यक्त बनण्याची युक्ति म्ह० माया’ असे म्हणतात, ते चूक आहे. अव्यक्ताचे व्यक्त बन-
ण्याची युक्ति म्ह० माया नव्हे. माया ही एक परमात्म्याची अनिर्वचनीय शक्ति आहे.
शिवाम व्यक्त बनण्याची युक्ति पाहिल्याने ‘मूर्ते मत्स्थ नाहीत’ हे कमें सिद्ध होणार ?
त्योपेक्षा ‘माझे याथात्म्य पहा, माझ स्वरूप अमंग आहे. माझा संमर्ग कोणाशीही होत
नाही. म्हणून भूतें मत्स्थ नाहीत,’ हे म्हणजे किता सयुक्तिक व सुबोध आहे ! ‘योग पर-
मेश्वराचा दास किंवा त्याला सुलभ अस्तव्यामुळे त्याला योगेश्वर म्हणतात’ ही असत्त्वव्यप्ता
आहे. ‘योगेश्वर’ या शब्दाच्या खरा अर्थ काय आहे तो अ. १२ श्लोक ४ व अ. १८
श्लो. ७८, यावरील भाष्यातच स्पष्ट होईल.

दायविते (ईश्वर जर असंग आहे तर ' भूतं मत्स्थ आर्हेत ' असं कसे सांगितलं व
 एकदा तसे सांगून फिरून ' तीं मत्स्थ नाहात ' असे त्याच्या विरुद्ध कसे सांगितलं आहे?
 उत्तर-)—इदं च अन्यत् आश्चर्यं पश्य—आणि हेंहि दुसरें आश्चर्य पहा—भूत
 भूत्-असंगः अपि सन् भूतानि विभर्ति च भूतस्थः न—मी भूतभूत् आहे
 असंग असूनहि भूताना धारण करतो तो भूतभूत्, पण मा भूतस्थ नाही भूतामध्ये
 स्थित नाहा—यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः—कारण
 जर सांगितलेला जो असंगत्व न्याय त्या न्यायाने माझ्या भूतस्थत्वाची अनुपपत्ति आहे.
 [परमात्मा असंग असल्यामुळे त्याचा भूतांशा वस्तुतः सबंध होणें जरी शक्य नसलें
 तर काल्पनिक सबंध होणें शक्य आहे त्यामुळे त्यांत काहीं विरोध नाहीं]—कथं
 पुनः उच्यते असौ मम आत्मा इति—अहोपण आत्म्याहून आत्मा जर अन्य
 नाही तर भगवान् ' हो माझा आत्मा ' अस कसे म्हणत आहेत !—लोकबुद्धि
 अनुसरून देहादिसंघात विभज्य तस्मिन् अहंकारं अध्यारोप्य मम
 आत्मा इति व्यपदिशति—(जसा अज्ञ मनुष्य वस्तुतत्त्वाला न जाणता भेदाचा
 आरोप करून ' हा माझा ' अशा संबधाचा अनुभव घेतो त्याप्रमाणें येथें संबधाचा
 निदर्श नाहीं कारण आत्म्यामध्ये स्वाभाविक भेद नाहा त्यामुळे वास्तविक आत्मभेद
 नसतानाच) व्यवहारातील सामान्यलोकांच्या सबंधबुद्धीला अनुसरून भगवान् आत्म्या-
 हून देहादिसंघाताला विभक्त करून त्यामध्ये अहंकाराचा अध्यारोप करून ' हा माझा
 आत्मा ' असा भेदाचा उल्लेख करितात [अर्थात् देहेंद्रियसंघाताचा ' माझा ' या शब्दानें
 उल्लेख केल्यामुळे त्याहून अगदी भिन्न असलेल्या स्वरूपाचा ' आत्म ' शब्दानें निदर्श
 केला आहे. त्यामुळे हा भूतस्थ नाहा, असा याचा भावार्थ]—पुन लोकवत् अजा-
 नन् आत्मनः आत्मा अन्यः इति न (व्यपदिशति)—पण भगवान् इतर
 लोकांप्रमाणें न जाणता आत्म्याहून आत्मा निराळा आहे, असा उल्लेख करीत नाहीत
 (असो, पूर्वेक असंगत्वाचा अंगार करूनच आत्मा भूताना उत्पन्न करतो, अस सांग
 तात-)—तथा भूतभावन भूतानि भावयति-उत्पादयति-यर्धयति इति
 या भूतभावनः—त्याचप्रमाणें माझा आत्मा भूतभावन आहे भूताची भावना करितो,
 त्यांना उत्पन्न करितो किंवा वाटवितो म्हणून भूतभावन [वस्तुतः भूते माझ्यामध्ये
 स्थित नाहींत माझे तात्त्विक स्वरूप पहा मी भूतभूत्-भूताना धारण करणारा आहे.
 पण भूतामध्ये स्थित नाही, माझा आत्मा भूताना उत्पन्न करणारा आहे]५

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

अन्यपार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—सर्वत्रगः—सर्वे जागी जाणारा—महान्
 —मोठा—वायुः—वायु—नित्यं—नेहमी—हमेष—आकाशस्थित. —आकाशात
 स्थित असतो—तथा—त्याप्रमाणें—सर्वाणि भूतानि—सर्वे भूते—मत्स्थानि
 —माझ्यामध्ये स्थित आहेत—इति—असा—उपधारय—निधाय कर. ६.

अथान्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपाद्यन्नाह—यथा लोक आकाशास्थित
ताकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽ-
परावत्सर्वगते मध्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तं अर्थं दृष्टान्तेन उपपाद्यन् आह
—पूर्वोक्त दोन श्लोकार्णां सांगितलेल्याच अर्थाचें [म्ह० सृष्टि-स्थिति-संहाराचा आधार
असंग आत्मा आहे, ह्या अर्थाचें] दृष्टान्ताने उपपादन करणारे भगवान् म्हणतात—
यथा लोके वायुः आकाशास्थितः—नित्यं—सदा आकाशे स्थितः—ज्याप्र-
माणे लौकिकात वायु नित्य—सदा आकाशात स्थित असतो, (वायु कसा ? उत्तर -)
—सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगः—सर्व ठिकाणीं जातो, म्हणून सर्वत्रग व—
महान्—परिमाणतः—परिमाणानें फार मोठा [असा वायु ज्याप्रमाणें नित्य आका-
शात स्थित असतो]—तथा आकाशाद्यत् सर्वगते मयि असंदेहेपेण एव
(आकाशादीनि भूतानि) स्थितानि इति एवं उपधारय—जानीहि—त्या-
प्रमाणें—आकाशाप्रमाणें सर्वगत असलेल्या माझ्या ठिकाणीं असंभ्रान्तच आकाशादिक
भूतें स्थित आहेत, असें तूं जाण. [सर्वत्र गमन करणारा व त्यामुळेच महत्परिमाणाचा
वायु सदा म्ह० उत्पत्ति-स्थिति-लयकाला जसा आकाशात, त्याला कोणत्याहि प्रकारें
संदेह न करितां राहतां, त्याप्रमाणें आकाशादि महाभूतें आकाशासारख्या पूर्ण असंग
प्रत्यगात्म्यामध्यें संश्लेषावाचून स्थित आहेत, असें समज.] ६.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

१ रहस्यकार ४-६ श्लोकावरील टीपेंत “ परमेश्वर निर्गुण व सगुण अमरव्यामुळें
हा विरोधाभास होतो, ” असें म्हणतात. पण परमेश्वर वस्तुतः सगुण नाही. त्यामुळे वरील
वर्णन सौपाधिक व निरपाधिक अवस्थेचें आहे. परमार्थदृष्ट्या ईश्वर असण, उदात्तमान वर्गरे
आहे, व मायिकदृष्ट्या भूतभूत, भूतभावन इत्यादि आहे, व ही गोष्ट महाव्या श्लोकातल
दृष्टान्तावरून अगदी स्पष्ट होत. पण रहस्यकारानी ‘ मयि ’ ७.७, ‘ मम माया ’ ७.१४,
‘ मत्तः ’ ७.७, ‘ समोऽह ’ ९.२९, ‘ मया तन ’ ९.४, ‘ प्रक्षय प्रतिष्ठाह ’ १४.२७,
‘ अहं पुरुषोत्तम प्रथितोऽस्मि ’ १७.१८, ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य माम् ’ ‘ अहं मोक्षयि-
ष्यामि ’ १८.६६, इत्यादि ठिकाणीं भगवानाना आपला ‘मी, माझा’ असा जो उद्देश केला
आहे, तो सगुण व व्यक्त स्वरूपाचा अनुलक्षून आहे, जसे ४.१६ पानावर म्हटलें आहे, पण
ते बरोबर नाही. कारण भगवानानीं मातेन अगत्कारण, जगाचा नियन्त्रा—कर्मफलदाता इ-
त्यादि रूपानें जेथे जेथे उद्देश केला आहे, तेथे तेथे तो आपल्या अव्यक्त चित्स्वरूपाचा अ-
नुलक्षूनच आहे, व्यक्त स्वरूपाचा अनुलक्षून नाही. कारण सर्व जगाचा व्यापणें वर्गरे हे
धर्म सगुण व्यक्त स्वरूपाचे केव्हाच समवन माहोत.

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा अर्जुना!—कल्पक्षये—कल्पाचा क्षय झाला असता,—सर्वभूतानि—सर्व भूतें—मामिकां प्रकृति—माझ्या अपरा प्रकृतीला—यान्ति—प्राप्त होतात.—पुनः—पण पुनः—कल्पादौ—कल्पाच्या आरंभी—अहं—मी—तानि—त्याच भूताना—विसृजामि—उत्पन्न करतो. ७.

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलय काले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

भाष्यार्थ—एवं वायुः आकाशे इव सर्वभूतानि स्थितिकाले मयि स्थितानि—याप्रमाणे वायु असा आकाशात, तशी सर्वभूतें स्थितिकाला माझ्यामध्ये स्थित आहेत,—कौन्तेय तानि सर्वभूतानि मामिकां-मदीयां प्रकृति-त्रिगुणात्मिकां अपरां-निकृष्टां कल्पक्षये-प्रलयकाले यान्ति—हे अर्जुना, तीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतीला-त्रिगुणात्मिका अपर-निकृष्ट प्रकृतीला कल्पक्षय झाला असता-प्रलयकाला प्राप्त होतात.—पुनः-भूयः तानि-भूतानि उत्पत्तिकाले-कल्पादौ अहं विसृजामि-उत्पादयामि पूर्ववत्—पुनरपि तीं भूतें उत्पत्तिसमयी-कल्पाच्या आरंभा मी उत्पन्न करतो-पूर्वीप्रमाणेच त्यांना निर्माण करतो. [अर्जुना, कल्पाचा क्षय झाला असता प्रलयसमयी सर्व भूतें माझ्या अधीन असलेल्या त्रिगुणात्मिका अपर (अ. ७ श्लो ४-५ पृ ६१७ पहा) प्रकृतीला प्राप्त होतात, आणि पुनः उत्पत्तिकाल प्राप्त होताच म्ह० कल्पाच्या आरंभा मी त्यांना उत्पन्न करतो.] ७.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—स्वां प्रकृति—आपल्या प्रकृतीला -अवष्टभ्य—स्वार्धान करून—प्रकृतेः वशात् अवशं—स्वभाववशात् परतंत्र झालेल्या—इमं कृत्स्नं भूतग्रामं—या सर्व भूतसमूहास—पुनः पुनः—पुनः पुनः—विसृजामि—मी उत्पन्न करतो ८

एवमविद्यालक्षणां—प्रकृति स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवर्शाकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—एवं अविद्यालक्षणां स्वां-स्वीयां प्रकृतिं अवष्टभ्य-वशीकृत्य—याप्रमाणे अविद्यारूप आपल्या प्रकृतीला वश करून घेऊन—प्रकृतितो

१ ' प्रकृतिं स्वां अवष्टभ्य ' याचा अर्थ रहस्यकार ' मी आपल्या प्रकृतीला हाता धरून ' असा करितात. पण तो चांगनासा नाही. येथे 'मी आपल्या प्रकृतीचा अधिष्ठाता होऊन, तिला आपल्या अधीन ठेवून, आपापल्या स्वभावाच्या अधीन झालेल्या भूतसमुदायाला पुनः

जातं इमं-वर्तमानं कृत्स्नं-समग्रं अवशं-अस्वतन्त्रं प्रकृतेः वशात्-स्व-
भाववशात् आविद्यादिदोषैः परवशीकृतं भूतग्रामं-भूतसमुदायं पुनः पुनः
विस्तृजामि—प्रकृतीपाप्म उत्पन्न झालेल्या या वर्तमानकालीन, समग्र, अवश-पर-
तंत्र स्वभाववशात्-स्वभावामुळे आविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषांना परवश केलेल्या
भूतसमुदायाला पुनः पुनः मी उत्पन्न करतो. [मी आपल्या आविद्याएवंप्रकार प्रकृतीला आ-
पल्या स्वार्थीन ठेवून या सर्व वर्तमानकालीन असलेल्या भूतसमूहाला पुनः पुनः उत्पन्न
करतो. अर्थात् हा संसार अनादि आहे. स्वभाववशात् आविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषांना
त्या भूतसमूहाला अवश-अस्वतंत्र केले आहे.] ८.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि— धनंजय—हे अर्जुना !—तानि कर्माणि—
ती कर्मे—उदासीनवत् आसीने—उदासीनाप्रमाणे असणाऱ्या—तेषु कर्मसु
असक्तं—त्या कर्माच्या फलाची इच्छा न ठेवणाऱ्या—मां—मला—न निबध्नन्ति
—बद्ध करीत नाहीत. ९.

साहिं तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विपमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां
संबन्धः स्यादिति इमाह भगवान्—न च मामीदं तानि भूतग्रामस्य विपमविसर्ग-
निमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनव-

पुनः उत्पन्न करितों, असा या श्लोकाचा खरा अर्थ आहे. त्यावरून ईश्वराची ही प्रकृति व
साख्यदर्शनकाराची प्रकृति एक नाही, हे व्यक्त होते. येथील प्रकृति स्वतंत्र कर्त्री नाही,
तर ईश्वरतंत्र-जड आहे व खरा कर्ता चेतन ईश्वर आहे, हेच येथे सांगायचें आहे. अर्थात्
रहस्यकार गीतेंत अभ्यक्त, प्रकृति यासारखा एखादा शब्द जाला की हा 'मूळ साख्यशास्त्रातील
-कापिल नाट्यदर्शनातील आहे' असें जें बारबार सांगत असतात तें निर्मूल आहे. असे;
तसेंच रहस्यकार ' त्या प्रकृताच्या ताब्यात गेल्यानें अवश म्ह० परतून झालेला हा भूत-
समुदाय ' असा ' अवश प्रकृतेर्वशात् ' याचा अर्थ करितात. पण तोहि बरोबर नाही. का-
रण ईश्वराची प्रकृति निराळी व जावाची प्रकृति निराळी. ईश्वराची शुद्धसत्त्वप्रधान तर
जीवाची मलिन सत्त्वप्रधान, ईश्वराची एकरूप तर जावाची अनेकरूप विभिन्न, ईश्वराची
त्याच्या अधीन तर जीव तिच्या अधीन जरी त्या दोन प्रकृतीं बिलभुजता असल्यामुळे
' ज्या प्रकृतीला ईश्वर आपल्या हाता धरितो त्याच प्रकृतीच्या ताब्यात गेल्यानें जीव अवश
-परतंत्र होतो, ' हे म्हणणे वेदान्तसिद्धान्ताला मोडून आहे. मुळात ' प्रकृति ' व ' प्रकृते ' असे
शब्द जरी असले म्ह० प्रकृति हा एकच शब्द जरी दोन्हा जागीं अमलग तरी एक ईश्वराचा
प्रकृति व दुमरी जीवाची असा त्यात फरक असल्यामुळे त्याच्या अर्थातहि फरक आहे, व
आचार्यांना भाष्यात तो स्पष्टपणे दाखविला आहे. जीवाची प्रकृति म्ह० स्वभाव व स्वभाव
म्ह० काय तें गी. भा. पृ. ३३१ वर पहा.

दासीनं यथोदासीन उपेक्षकं कश्चित्पददासीनमात्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलासङ्गर-
हितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावा-
त् फलासङ्गाभावश्चावन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्वध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥९॥

भाष्यार्थः—तर्हि भूतग्रामं विपमं विदधतः तस्य ते परमेश्वरस्य तस्मि-
न्मित्राभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यात्—तर मग उत्तमाभम-सुखी दुःखी-श्री-
मान् दरिद्रा इत्यादि विपम भूतसमुदायात् उत्पन्न करणान्या त्या तुज ईश्वराचा त्यामुळे उद्भ-
वणान्या धर्माधर्मांशीं सबध होईल म्हणजे तू तन्निमित्त धर्माधर्मांनीं लिप्त होशील,—इति
भगवान् इदं आह—असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् हें सांगतात—धनंजय म-
—ईशं तानि भूतग्रामस्य विपमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि न च निवध्न-
न्ति—अर्जुना, मज ईश्वराला भूतममूढाच्या विपम उत्पत्तीमुळे उत्पन्न झालेली तें
कर्में बद्ध करीत नाहीत—तत्र कर्मणां असयद्बत्वे कारणं आह—परमेश्वरामध्ये
कर्माच्या असमदत्ताचे कारण सांगतात—(ईश्वराला विपमसृष्टिप्रयुक्त धर्माधर्मांचा लेप
का लागत नाही त्याचें कारण—) उदासीनवत् आसीनं—यथा कश्चित् उदा-
सीनः—उपेक्षक तद्वत् आसीनं—उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या—ज्याप्रमाणें एखादा
उदासीन—उपेक्षा करणारा असतो त्याप्रमाणें राहणाऱ्या,—अहं करोमि—इति तेषु
कर्मसु असक्तं—मी करतो, याप्रमाणें त्या कर्मांमध्ये सक्त न झालेल्या,—आत्मनः
अविक्रियत्वात् फलासङ्गरहितं—अभिमानवर्जितं—आत्मा अविक्रिय अस-
ल्यामुळे कर्मांमध्ये असक्त म्ह० फलासक्तिरहित असलेल्या—मी करतो, अशा अभिमा-
नानें रहित—अभिमानशून्य अशा मला ता कर्में बद्ध करीत नाहीत (हाच श्याव
इतरालाहि लागू आहे, असें सांगतात—) अत अन्यस्य अपि कर्तृत्वाभिमा-
नाभावात्—च फलासङ्गाभावाव्यवन्धकारणं—यास्तव दुःखाच्या कोणाच्याहि, कर्तृ-
त्वाभिमानाचा अभाव व फलासक्तीचा अभाव हें, अवन्धाचें कारण आहे—अन्यथा
मूढः कोशकारयत् कर्मभिः बध्यते इति अभिप्रायः—पण याच्या उलट जर
कर्माविषया कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति असली तर तो मूढ कोशकार कीटाप्रमाणें—
आपत्याच भोंवता घर करणाऱ्या की ज्याप्रमाणें कर्मांनीं बद्ध होतो, असा याचा भा-
शय [मज ईश्वराला विपमसृष्टि उत्पन्न केऱ्यामुळे उद्भवणारी शुभाशुभ कर्में बद्ध
करीत नाहीत कारण मला कर्तृत्वाभिमान नसतो व फलासक्ति नसते त्याप्रमाणेंच दु-
गराहि जो कोणी आसक्तिरहित असतो, तोहि तगाच कर्मांनीं बद्ध होत नाही अ-
४ श्लो ९ पृ. ३७३ पहा] ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्यार्थः—मया अध्यक्षेण—केवल ज्ञानस्वरूप अशा मज अध्यक्षामुळे—माझ्या
निमित्तान—प्रकृतिः—माझी त्रिगुणात्मिका माया—सचराचरं—सचराचर जग

—सृपते—उत्पन्न करते—कौन्तेय—हे कुतिपुत्रा—अनेन हेतुना—या अभ्य-
भत्वाच्या निमित्ताने—जगत्—सर्व सृष्टि—विपरिवर्तते—प्रवृत्त होते १०

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीन उदासीनमिति च विरुद्धमुच्यते इति तत्परिहारार्थ-
माह—मया सर्वतो दशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मि-
काऽविद्यालक्षणा प्रकृति सूयत उत्पादयति सचराचर जगत् । तथा च मन्त्रवर्णं —
“ एको देव सर्वभूतेषु गृह सर्वेभ्योऽपि सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास”
साक्षो चेता केवलो निर्गुणश्च” इति । हेतुना निमित्तनामेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्स-
चराचर व्यक्तान्यक्तात्मक विपरिवर्तते सर्वास्वबन्धामु । इति कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि
जगत् सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं मुरमनुभवामि दुःखमनुभवामि
तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठावगच्छन्तानैव ।
“ यो भस्माध्यक्ष परमे व्योमन् ” इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । तत्तत्क्षेत्रस्य
देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचेतन्यमात्रस्य परमायंत सर्वभोगानमिसबन्धिनोऽप्यस्य चेतना-
न्तरस्याभावे मोक्षतुरभ्यस्याभावात्किंनिमित्तय मृष्टिरित्यत्र प्रभप्रतिवचने अनुपपत्ते
“ को नदा वेद क इह प्रबोचकुत आज्ञाता कुत इय विसृष्टिः ” इत्यादिमन्त्रवर्णमर्थ ।
दर्शितं च भगवताऽज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तत्र ‘ इमं भूतग्रामं विसृजामि ’ ‘ उदासीनवत् आसीन ’
इति च विरुद्धं उच्यते—पूर्वं प्रयात मी या भूतसंग्रहास उत्पन्न करतो व उ-
दासीनाप्रमाणे असणान्या मला ता कर्मे बद्ध करीत नाहता, हे विरुद्ध सांगितले जात
आहे—इति तत्परिहारार्थ आह—असे कोणी म्हणेल, म्हणून त्याच्या परिहारा-
साठी भगवान् म्हणतात—मया सर्वतः दशिमात्रस्वरूपेण—अधिक्रियात्मना
अध्यक्षेण—माझ्यामुळे—केवळ ज्ञानस्वरूप—अविक्रियात्मा अगा मज अध्यक्षांमुळे—

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ “ मी अध्यक्ष होऊन प्रकृतीकडून सर्व चराचरसृष्टि
प्रसवितो या कारणामुळे जगाचा ही घडामोड चालला आहे, ” असा करितात पण ‘ मया
अध्यक्षेण ’ हा शब्दाचा ‘ हेतु-निमित्त ’ या अर्थी आहे असा ‘ मी अध्यक्ष-अधिष्ठाता-स्वामी
जसणे या कारणाने-निमित्ताने, असा अर्थ केला पाहिजे तसेच ‘ प्रकृति सचराचर सृष्टे ’
याचा ‘ मा प्रकृतीकडून सर्व चराचर सृष्टि प्रसवितो ’ हा अर्थ तर मुळाला सोडून भलता-
कडेच गेला आहे कारण येथे ‘ प्रकृति ’ हे प्रथमान्त पद कला आहे ‘ मचराचर ’ हे
द्वितीयान्त पद कर्म आहे व ‘ सृष्टे ’ हे ‘ पुढ-प्राणिप्रसवे ’ या शब्दादि २४० चवथ्या
गणाच्या धातूचे कर्तरि वतभावकाळा तृतीय (निबन्ध) पुरुषाने एकवचन आहे यास्तव या वाक्या-
चा अगदी शब्दसं सरळ अर्थ ‘ प्रकृति चराचर जगाला प्रसवते ’ असा आहे व आचार्यांनी
तो अगदी तसाच केला आहे पण रहस्यकार ‘ मी प्रकृतीकडून चराचर सृष्टि प्रसवितो ’
असा करितान तो बरोबर नाही मुळाला असा मोडून व मिळान्ताच्या अगदी विरुद्ध
आहे रहस्यकार या श्लोकातील दोषेन म्हणतात—“ शास्त्रीय प्रतिपादनांत हा तत्त्व ८

मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः—माझी माया त्रिगुणात्मिका अविद्यारूप प्रकृति,—सचराचरं जगत् सृजते—उत्पादयति—चराचर-भूतांसह जगाला प्रसवते—उत्पन्न करते—तथा च मन्त्रवर्णः—तसाच अर्थ प्रतिपादन करणारा हा मन्त्रवर्ण आहे.—‘एकः देवः सर्वभूतेषु गूढः’—एक देव सर्वभूतांमध्ये गूढ—गुप्त आहे.—‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’—तो सर्वव्यापी व सर्वभूताचा अन्तरात्मा आहे.—‘कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास’—कर्माचा अध्यक्ष, सर्वभूतांमध्ये सत्तासृष्टि देणारा या रूपाने राहणारा—‘साक्षी चेता केवलः निर्गुणः च’ इति—हा केवळ कर्माचाच अध्यक्ष नाहा तर कर्मवानाचा—कर्मकर्त्या जीवाचादि. अध्यक्ष—सर्वसाक्षी आहे. तो चिद्रूप आहे. निरुपाधिक व निर्गुण आहे. [तो सर्वविशेषशून्य आहे, असे सांगणारा हा मंत्र याविषया प्रमाण आहे. याप्रमाणे उदासीन असलेल्याहि या ईश्वराच्या केवळ साक्षित्वाला निमित्त करून हे जगत् पुनः पुन. उत्पन्न होऊन नाश पावते, असे सांगतात—]—कौन्तेय अनेन अध्यक्षत्वेन हेतुना—निमित्तेन सचराचरं जगत् व्यक्ताव्यक्तात्मकं सर्वासु अवस्थासु विपरिवर्तते—हे अर्जुन ! या अध्यक्षत्वहेतूने—मी अध्यक्ष असणे या निमित्ताने चराचरासह हे सर्व व्यक्त अव्यक्तरूप जगत् सृष्टि स्थिति—संहाररूप सर्व अवस्थामध्ये विशेष प्रकारे परिवर्तन पावत असते. [कार्याप्रमाणे कारणाची प्रवृत्तिहि साक्षीच्या अधीन आहे, हे मुचविण्यासाठी व्यक्ताव्यक्तात्मक असे. म्हटले आहे. परमात्मा या सर्वांचा अध्यक्ष असणे याच निमित्ताने व्यक्ताव्यक्त दोघांतील सर्व चराचर जगाची प्रवृत्ति होते, असा याचा भावार्थ. अहोपण, जगाची सृष्टि-स्थिति बगैरे प्रवृत्ति जरी ईश्वराची असली तरी

चाच ठिकाणी सांगण्यात येतात गानेतील पद्यत मवादात्मक असल्यामुळे एकच विषय प्रमगानुसार थोडा एक ठिकाणा व थोडा दुसरे ठिकाणी सांगितला आहे. ” ही वसुंधा आम्हाला अतिशय इष्ट आहे. कारण मग “ कर्मयोगाच्या प्रतिपादनात मध्येच उपटसुद्धा-मारले कम मोटगें उत्तम असे कोणीहि समजत नमुष्य म्हणणार नाही ” (गो. २. १५४) या म्हणण्यात विशेष महत्त्व उरत नाही. गानेच्या प्रत्येक अध्यायात साधक व सिद्ध, आणि श्रेष्ठ—गृहस्थ व यति यांचे धर्म प्रमगानुसार आले आहेत, असेच आचार्यांचे म्हणणे आहे, व त्या दृष्टीने त्यांनी भाष्य लिहिले आहे. गो. भा. पृ. १४२ पहा.

‘हेतुना—अनेन कौन्तेय०’ या उतरापांच्या अर्थात “ या कारणांमुळे जगाची ही घटा-मोट चालली आहे ” असे म्हणून टापें “ म्ह० व्यक्ताचे अव्यक्त आणि पुन्हा अव्यक्ताचे व्यक्त होत असते ” असे त्यांचेच स्पष्टाकरण केले आहे पण “ या वारणामुळे ” म्ह० कोणत्या वारणामुळे ? “ मी प्रकृताकट्टन जगत् प्रमवितों, ” या कारणांमुळे ? त्यापेक्षा “ अनेन हेतुना ” म्ह० या माझ्या अध्यक्षत्वामुळे—माझ्या सत्तेमुळे—मी प्रकृताचा अधिष्ठाना असल्यामुळे हा अर्थ किती शास्त्रानुद्ध आहे. तसेच “ विपरिवर्तते ” म्ह० “ घटामोट चालली आहे, व्यक्ताचे अव्यक्त व अव्यक्ताचे व्यक्त होते ” असे म्हणण्यापेक्षा, जगाची सर्व प्रवृत्ति माझ्या अध्यक्षत्वामुळे होते; त्याचा सर्व अवस्थानात सर्व प्रवृत्ति मग्नमिष्ट आहे, हे आचार्यांचे म्हणणे किती सुबोध व मग्ननिष्ठ आहे. आचार्यांचे “ विपरिवर्तते ” यावरील सर्वत्र भाष्य विचार करणाऱ्यां आहे.

वाचीची सर्व प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे कीं नाह्या ? कीं तीहि ईश्वराजनच ? उत्तर—]—
 दशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः—केवल ज्ञानस्वरूपाचा
 विषय होणे, ज्ञानाच्या कर्मत्वास प्राप्त होणे, या निमित्तानेंच जगाची सर्व प्रवृत्ति होते
 ज्ञानव्याप्यत्वावाचून जट-वर्गाचा कोणताच प्रवृत्ति होऊ शकत नाही—अहं इदं
 भोक्ष्ये इदं पश्यामि इदं शृणोमि सुखं अनुभवामि दुःखं अनुभवामि
 तदर्थं इदं करिष्यामि एतदर्थं इदं करिष्ये इदं ह्यास्यामि इत्याद्या (प्रवृत्ति)
 अवगतिनिष्ठा अवगति अवसाना एव—मी हें भोगान, हें पाहतों, हें ऐकतो,
 सुखाचा अनुभव घेतों, दुःखाचा अनुभव घेतों, त्यामाळी ह करीन, यासाठी हें करीन,
 हें समजून घेईन—जाणेंच इत्यादि सर्व प्रवृत्ति अवगतिनिष्ठ-ज्ञाननिष्ठ व ज्ञानामध्यं
 पर्यवसान पावणारीच आहे [जगाची सर्व प्रवृत्ति ज्ञानामुळे व ज्ञानाच्या आधारान
 होत असते परमात्म्याच्या केवळ अप्यक्षत्वानेंच जगाचा सर्व चेष्टा होते, याविषया
 प्रमाण—]—‘यो अक्ष्य अध्यक्षः परमे व्योमन्’ इत्यादयः च मन्त्राः एतं
 अर्थं दर्शयन्ति—या जगाचा जो अप्यक्ष निवकार साक्षी तो भेष्ट हृदयाकाशांत
 स्थित आहे त्यामुळे दुःख आहे इत्यादि मन्त्र हा अर्थ दारयितात [असो,
 ईश्वराच्या केवळ साक्षित्वानच त्याचें स्रष्टृत्व मिळाले असता काय निष्पन्न हातें तें
 सांगतात—]—तत. च एकस्य देवस्य सर्वाभ्यक्षभूतचेतन्यमानस्य पर-
 मार्थतः सर्वभोगानभिसंयन्धित अन्यस्य चेतनान्तरस्य अभावे अन्यस्य
 भोक्तुः अभावात्—त्यामुळे एक-अद्वितीय, स्वयंप्रकाश, सर्वाव्यक्षभूत केवळ चेतन्य-
 स्वरूप, परमार्थत-वस्तुत कोणत्याच भोगाशा अगदाच सतथ नसलेला, अशा याची
 दुसऱ्या भिन्न चेतनाचा अभाव असता दुसऱ्या भोक्त्याचाहि अभावच होत असल्या
 मुळे ही सृष्टि किंनिमित्त आहे ? [परमात्म्याची ही सृष्टि कोणत्या निमित्तानें आहे ?
 तो ही सृष्टि का वर उत्पन्न करतो ? भोग साठी करतो, असे म्हणता येत नाही कारण
 त्या परमेश्वराचा भोगाशा वस्तुत काह्या सवध नाही कारण त्याचें स्वरूप सर्वसाक्षिभूत
 केवळ चैतन्य हेंच आहे बरें, दुसरा कोणी भोक्ता असेल व त्याच्यासाठी हा सृष्टि असेल
 असे म्हणावें, तर दुसरा भोक्ता नाही कारण दुसरा चेतन नाह्या चेतन एक परमात्माच
 आहे त्याच्यावाचून बाकीचें सर्व अचेतन आहे अचेतनाला भोस्तृत्व कधीच समवत नाह्या
 बरें, सृष्ट्याच्या भोक्षसाठी ही सृष्टि आहे म्हणून हाणावें तर तेंहि बरोबर नाही
 कारण भोगासाठी सृष्टि हा कल्पनाच विरोधी आहे यास्तव—]—इय सृष्टि किंनि-
 मित्ता इति अत्र प्रश्नप्रतिपचने अनुपपद्ये—हा सृष्टि किंनिमित्त आहे, ईश्वरानें
 ही सृष्टि ज्ञासाठी उत्पन्न केली, असा याविषया प्रश्न करण किंवा त्याचें उत्तर देणें ही
 दोन्ही अनुपपन्न आहेत [कारण ईश्वराची हा सृष्टि मायिक आहे त्यामुळे असल्या
 प्रश्नप्रतिपचनाला अत्रावश्यक नाह्या परमात्मा दुर्बिज्ञ आहे, याविषया श्रुताचा उक्त
 करितात—]—‘को अद्धा वेद’—परमेश्वराला साक्षात् कोण जाणतो ? कोणा नाहीं—
 ‘क इह प्रपौचत्’—त्याविषया या ससारमंडलात घोलगार तरी कोण आहे ? कोणा

नाही.—‘कुतः आजाता’—जगाच्या उत्पत्तीचा कर्ता या रूपाने तरी त्याला जाणता येईल म्हणून म्हणावे, तर तो कूटस्थ-निर्विकार असल्यामुळे ही सृष्टि त्याच्यापासून झाली असेंहि म्हणता येत नाही. तेव्हा ही सृष्टि कोटून झाली आहे? कोणापासूनहि झालेली नाही.—‘कुतः इयं विसृष्टिः’—ही विविध सृष्टि दुसऱ्या कोणापासूनहि होणे शक्य नाही. कारण परमात्म्याहून अन्य सत्य पदार्थाचाच अभाव आहे—इत्यादि मन्त्रचर्चेभ्यः—इत्यादि मंत्राश्रयावरून परमेश्वर दुर्विज्ञेय आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. (तर मग ही सृष्टि कशी झाली? याचें उत्तर अज्ञानापासून झाली असे भगवानांनीं ब दिलें आहे, असे सांगतात—) —भगवता ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ इति दर्शितं च—भगवानांनीं ‘अज्ञानानें ज्ञान आच्छादित झालें आहे, त्यामुळे प्राणी मोहित होतात’ असे (अ. ५. श्लो. १५, पृ. ५०९) दाखविलेंच आहे. १०.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्यार्थ—मूढाः—अविवेकी । लोक—मम—माझ्या—भूतमहेश्वरं परं भावं—सर्व भूतांचा महान् ईश्वर अशा थोड्या भावांस—अजानन्तः—न जाणणारे असे होऊन—मानुषीं तनुं आश्रितं मां—मनुष्यांची तनु धारण केलेल्या मला—अवजानन्ति—तुच्छ लेखितात, माझी अवज्ञा करितात. ११.

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवजानन्त्यवज्ञा परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रहृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशावप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञानभावनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनां आत्मानं अपि सन्तं मां—याप्रमाणें नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव, सर्वजंतूंचा आत्मा, अशाहि असलेल्या मला—मूढा-अविवेकिनः मां अवजानन्ति-अवज्ञां-परिभवं कुर्वन्ति—मूढ-अविवेकी लोक माझी अवज्ञा करितात-अवज्ञा-परिभव करितात—मला तुच्छ लेखितात—मानुषीं-मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं-देहं आश्रितं मनुष्य-देहेन व्यवहरन्तं इति एतत्—मानुषीं म्ह० मनुष्यसंबंधी तनूचा-देहाचा आश्रय केलेल्या-मनुष्यदेहानें व्यवहार करित असले या, असा याचा भावार्थ. [इतर मनुष्यां प्रमाणें देहावर ‘हा मां’ असा अभिमान न ठेवतां केवळ देहानें व्यवहार करणाऱ्या मात्ता निरस्कार करितात. मग ते माझे आत्मत्वानें भजन करूं करणार! भगवानांनीं मनुष्यदेह धारण केलेल्यामुळे अतः लोकांचा असा विषयान् होणे शक्य आहे. पण भगवानांची अशी अवज्ञा करण्याचें कारण काय,से सांगतात—]—मम परं-प्रहृष्टं भावं-परमा-

तमत्त्वं—आकाशकल्पं आकाशात् अपि अन्तरतमं अजानन्तः—माझ्या पर म्ह० अत्यंत श्रेष्ठ भावास परमात्मतत्त्वास—आकाशासारखा—स्त्रिहृना आकाशाहून अत्यंत आन्तर असलेल्या श्रेष्ठ भावास न जाणणारे—भूतमहेश्वर—सर्वभूतानां महान्तं ईश्वरं स्वं आत्मानं—भूतमहेश्वरास—सर्वभूताच्या फार मोठ्या ईश्वरास म्ह० स्वतःला—आत्म्याला न जाणणारे ते माझी अवज्ञा करितात [अविवेकमूलक अज्ञान हेच त्यांच्या अवज्ञेचें कारण आहे. ईश्वराची अर्शा अवज्ञा केल्यामुळे ज्याच्या बुद्धि कुंठित झाल्या आहेत, असे ते शोच्य होतात, असें सांगतात.]—तत च तस्य मम अघज्ञानभावेने ते चराकाः आहता—त्यामुळे त्या माझ्या अवज्ञेच्या भावेने ते पामर जीव सर्व पुरुषार्थहीन झाले आहेत. [भगवानाचा अनादर करणें किंवा निंदा करणें हेंच अघज्ञान, तें पुनः पुनः करणें हेंच त्याचें माजन,—वारंवार भगवानिंदा किंवा भगवदनादर केल्यामुळे त्यांना मोठे पाप लागतें, य त्या पापाच्या प्रभावाने त्यांच्या बुद्धि प्रसिध्द होतात.] ११.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

अन्वयार्थ—मोघाशाः—त्यांच्या सर्व आशा व्यर्थ होतात,—मोघकर्माण—त्यांचा सर्व कर्महि व्यर्थ होतात—मोघज्ञाना—त्यांचें ज्ञानहि निष्फल असतें—विचेतसः—ते विवेकशून्य होतात—च एव—आणि ते—राक्षसीं—राक्षसांच्या व—आसुरीं—असुरांच्या—मोहिनीं—मोह पाडणाऱ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीचा—श्रिताः—आश्रय केलेंले असतात. १२

कथम्—मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि आग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठेयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वात्मभूत-स्पावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगताविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावात्मासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मकादीनां श्रिता आश्रिताश्चिन्धि भिन्धि पित्र राक्षसपरस्वमपहरेत्येवंवदन्शीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । “असुर्या नाम ते श्लोकाः०” इति धृतेः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—कथं—भगवानाची अवज्ञा केल्यामुळे ते शोच्य कसे होतात, तें ‘मोघाशा ०’ या श्लोकाने सांगतात—मोघाशाः—वृथा आशा—आशिषः येषां ते मोघाशाः—मोघाशा म्ह० ज्यांच्या आशा—आशांला वृथा आहेत ते ‘मोघाशा’ होत—तथा च मोघकर्माणः—ते अनुष्ठेयमानानि यानि आग्निहोत्रादीनि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्य अघज्ञानान् मोघानि एव निष्फलानि भवन्ति इति मोघकर्माणः—त्याचप्रमाणे ते मोघकर्म होत म्ह० त्यांच्याकडून अनुष्ठान पी. भा. ८८

केलें जाणारी जी अग्निहोत्रादिक कर्मे ती त्याची कर्मे भगवानाच्या परिभवासुळे-तिरस्कारा-
मुळे-स्वात्मभूत परमेश्वराच्या अवज्ञेमुळे मोघच-निष्फलच होतात, म्हणून ते मोघकर्म
होत.—तथा मोघज्ञानाः-निष्फलज्ञाना-तेषां ज्ञानं अपि निष्फलं एव
स्यात्-तसेच, मोघज्ञान म्ह० ज्याचे ज्ञान निष्फल आहे, असे ते आहेत. त्याचें
ज्ञानहि निष्फलच होतें—विचेतसः-विगतविवेका च ते भवन्ति इति अग्नि
प्रायः-विचेतस म्ह० ते विगतविवेक-विवेकशून्य होतात, असा याचा आशय
[ईश्वराची निंदा-भगवद्गोह करणाऱ्या त्याची कोणतीहि इच्छा नित्य फल देण्यास समर्थ
होत नाहा त्याच्या नित्य नैमित्तिक कर्मांहि निष्फल होतात. त्याचे शास्त्रार्थज्ञानहि फुड
जातें त्याच्या ठिकाणा विवेकाचाहि अभाव असतो. भगवानाचा तिरस्कार किंवा अना-
दर करणाराच्या इच्छा, कर्मे व ज्ञान फुटत जाते, इतकेंच नव्हे तर मेल्यावर त्याला
अतिशय क्रूर योनि प्राप्त होते, असें सांगतात-]—किंच ते भवन्ति-आणखी ते
कसे होतात—राक्षसी-रक्षसां प्रकृति-स्वभावं आसुरी-असुरणां च प्रकृति
मोहिनी-मोहकरी देहात्मयादिनां श्रिताः-आश्रिताः-राक्षसी म्ह० राक्ष-
साच्या प्रकृतीस-स्वभावास व आसुरी प्रकृतीस म्ह० असुराच्या स्वभावास (त्या
दोन्ही प्रकृति कशा ? उत्तर-) मोहिनी-मोह पाडणाऱ्या, 'देह व मी-आत्मा' असें म्हण-
णाऱ्या त्या दोनहि स्वभावास आश्रित होतात राक्षसी व आसुरी प्रकृतीचा आश्रय
केलेले असे ते ईश्वरद्वेष्ट निपजतात—छिधि मिन्धि पिब खाद परस्वं अपहर
इत्येवं यदनशीला क्रूरकर्माणः भवन्ति इत्यर्थ—तोड, फोड, पी, खा, दुसऱ्याचे
धन लुबाड असें घोलण्याचें ज्याचें शील आहे असे ते क्रूरकर्म होतात, असा भावार्थ.
[प्राण्याची हिंसा करणें, पीडा देणें या स्वरूपाचा राक्षसाचा स्वभाव असतो. त्याचा
अनुवाद छिधि, भिदि, खाद, पिब, हा० तोड, फोड, खा, पी या शब्दांनी केला आहे व
कोणाला देऊ नको, यज्ञ याग करू नको, इत्यादि असदुपदेश करणें व वृत्तिउद्द करणें,
हा असुराचा स्वभाव आहे. त्याचा अनुवाद भाष्यात 'परस्व अपहर' परधनाचा
अपहार कर, या शब्दाने केला आहे याविषयी प्रमाण-]—'असुर्या नाम ते लोकाः'
इति श्रुतेः-ते असुराचे लोक अत्रानान्धकाराने आच्छादित झालेले आहेत. क्रूर
लोक मेल्यावर त्या लोकास प्राप्त होतात, अशी याविषयी श्रुति आहे. (ईशोपनिषद्भाष्यार्थ
पृ. १४ पहा.) १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

अन्यवार्थ-तु-पण-पार्थ-हैं अर्जुना -'दैवी प्रकृति आश्रिता -
दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले-महात्मान-महात्मे-मां-मला-अव्ययं मू-
तादि-नित्य, भूतांचे कारण-ज्ञात्वा-जाणून-अनन्यमनसः-अनन्याभि-
होउन-भजति-भजतात. १३.

ये पुनः श्रद्धधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्यधुद्रचिन्ता
मामीश्वरं पार्थ देवीं देवानां प्रकृतिं शम-दम-दया-श्रद्धादिलक्षणाभाधिताः सन्तो भजन्ति
सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ब्रह्मा भूतादि भूतानां त्रियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदि
कारणमव्ययम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः श्रद्धधानाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—
पण त्याच्या उलट जे श्रद्धावान् लोक भगवद्भक्तिरूप मोक्षमार्गात प्रवृत्त झालेले अस-
तात ते ईश्वराला भजतात असे 'महात्मानः' या श्लोकाने सांगतात.—पार्थ महात्मानः
तु अधुद्रचिन्ताः—हे पार्थ, पण महात्मे म्ह० अधुद्रचित्त, [ज्याचें चित्त यज्ञादि नित्य
धर्मांनी शुद्ध झाले आहे ते महात्मे-अधुद्रचित्त होत. आणखी ते कसे? उत्तर—]
देवीं-देवानां प्रकृतिं-शम-दम-दया-श्रद्धादिलक्षणां आश्रिताः सन्तः मां
ईश्वरं भजन्ति-सेवन्ते—देवी म्ह० देवाच्या प्रकृतीचा शम-दम-दया-श्रद्धा इत्यादि-
रूप प्रकृतीचा आश्रय घेलेले असे होतात ते माझे ईश्वराला भजतात, माझे सेवन करि-
तात,—अनन्यमनसः-अनन्यचित्ताः—अनन्यचित्त होऊन-ज्याचें चित्त सर्वान्त-
र्गामी परमेश्वरामध्यें आसक झालें आहे ते अनन्यचित्त होत.—भूतादि-भूतानां
त्रियदादीनां प्राणिनां च आदि-कारणं अव्ययं ब्रह्मा—भूतादि म्ह० आका-
शादि भूतांचा व प्राण्यांचा आदि-कारण व अव्यय-अविनाशी असा नला जाणून
[अनन्यचित्त व देवी प्रकृतीचा आश्रय घेलेले महात्मे माझे भजन करितात.] १३.

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

अन्वयार्थ—सततं—अहोरात्र—मां कीर्तयन्तः—माझे कीर्तन-नामस्मरण
करणारे—च—आणि—यतन्तः—इंद्रियनिग्रह, शम-दम इत्यादि धर्मांनी यत्न करणा-
रे,—दृढव्रताः—ज्याचें अर्चाचम्य हेच व्रत आहे, किंवा ज्याचें ब्रह्मचर्यादि व द्वा-
मादि व्रत दृढ आहे ते दृढव्रत—च—आणि—मां—मला—नमस्यन्तः—नमस्कार
करणारे,—भक्त्या—परमप्रेमानें—नित्ययुक्ताः—निरपयुक्त होऊन—उपासते—
उपासना करितात. १४.

कथम्—यततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहारश-
म-दम-दया-हितादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाग्र्यत्वं यतं येनां ते दृढ-
व्रता नमस्यन्तश्च मां दृढव्रतपरायणान् भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते १४

भाष्यार्थ—पार्थ—ते कसे भजन करितात ते 'सततं' या श्लोकाने सांगतात—
सततं-सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः—मनन-गर्वाकार भगवान्
ब्रह्मस्वरूप असा मला-असा माझे कीर्तन करणारे [मनन माझे कीर्तन करणारे म्ह०
वेदान्तप्रथम व श्रद्धावा जण करणारे]—च यतन्तः-इन्द्रियोपसंहार शम-दम-

दया-अहिंसादिलक्षणै धर्मैः प्रयतन्तः—आणि यत्न करणारे म्ह० श्रद्धावा
विषयापासून उपसहार, शम, दम, दया, अहिंसा इत्यादि रूप धर्मांना प्रयत्न करणारे
—दृढव्रता—दृढ स्थिरं—अचाचल्य व्रत येपा ते दृढव्रता—दृढव्रत म्ह०
दृढ-स्थिर अचाचल्य हेंच ज्याचें व्रत ब्रह्मचर्यादि आहे, ते दृढव्रत होत,—च मा
—हृदयेशय आत्मान भक्त्या नमस्यन्त नित्ययुक्ता सन्त उपासते—सेवन्ते
—आणि मला हृदयात राहणाऱ्या आत्म्याला मक्कानें—परम प्रेमानें नमस्कार करणारे
नित्ययुक्त-नित्य समाहित होत्ताते उपासना करितात—माझ सेवन करितात १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—च अपि—पण—अन्ये—काही उत्तम अभिचारी—ज्ञानयज्ञेन
—भगवानाविषयाच ज्ञान हाच यज्ञ त्यानें—यजन्त —पूजा करणारे—मां—मला
—एकत्वेन—एकच परमेश्वर आहे, अशा ज्ञानानें—उपासते—उपासितात कोणी
—पृथक्त्वेन—सूर्य, चंद्र इत्यादि भेदानें माझा उपासना करितात व कोणी—विश्व
तोमुखं—तोच भगवान् सर्वतोमुख आहे, विश्वरूप आहे, असें समजून त्या विश्वरू-
पाला—बहुधा—अनेक प्रकारांनी उपासितात १५

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषय यज्ञस्तेन
ज्ञानयज्ञेन यजन्त पूजयन्तो मामीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासना परित्यज्योपासते ।
तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव पर ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वे
नाऽऽदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवाम्बिष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते ।
केचिद्बहुधाऽवस्थित स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति स विश्वरूप
सर्वतोमुख बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—ते केन केन प्रकारेण उपासते इति उच्यते—ते कोणकोणला
प्रकारानें उपासना करितात ते सांगितल जातें—ज्ञानयज्ञेन-भगवद्विषय ज्ञान एव
यज्ञ तेन ज्ञानयज्ञेन—ज्ञानयज्ञानें—भगवानाविषयीचें ज्ञान हाच यज्ञ, त्या ज्ञानयज्ञानें
—मा ईश्वरं च अपि यजन्त—पूजयन्त अन्ये—मग ईश्वराचच यजन पूजन
करणारे दुसरे—म्ह० यद्वानिष्ठ—अन्यां उपासनां परित्यज्य उपासते—दुसऱ्या
उपासनेचा परित्याग करून माझा उपासना करितात—तत् च ज्ञानं एकत्वेन—एक
एव परं ब्रह्म इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते—च तें ज्ञान एकत्वानें—
एकच परमेश्वर आहे अशा स्वरूपाच्या परमार्थ ज्ञानानें पूजा करणारे ब्रह्मनिष्ठ माझी उ-
पासना करितात [परमाथदर्शन हाच येथील ज्ञानयज्ञ आहे ज्ञाननिष्ठ त्यान ईश्वराची
उपासना करितात याप्रमाण उत्तम अधिकाऱ्याच्या उपासनेचा प्रकार मागून मध्यमाधि-
काऱ्याच्या उपासनेचा प्रकार मागतात—]—केचित् च पृथक्त्वेन-आदित्यचन्द्रा-
दिभेदेन स एव भगवान् विष्णु. आदित्यादिरूपेण अवस्थित इति

उपासते—दुसरे कित्येक पृथक्त्वाने म्हे० आदित्य, चंद्र इत्यादि भेदाने द्व० तोच भगवान् विष्णु आदित्यादिरूपाने अवस्थित आहे, अशी उपासना करितात—बहुधा अवस्थितः सः एव भगवान् सर्वतोमुख-विश्वतोमुख-विश्वरूपः इति केचित् तं विश्वरूपं-सर्वतोमुखं बहुधा-बहुप्रकारेण उपासते—बहुप्रकारानां अवस्थित असलेला तोच भगवान् सर्वतोमुख, विश्वतोमुख, विश्वरूप आहे, असे समजून कित्येक मध्यमाधिकारी त्या विश्वरूपाला-सर्वतोमुखाला बहुधा-बहुप्रकारानां उपासितात—[तोच सर्वरूपानीं अवस्थित आहे, असें जाणून त्याचीच कित्येक बहुप्रकारें उपासना-ध्यान करितात] १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—अहं क्रतुः—मी क्रतु-यज्ञ म्हणजे एक प्रकारच वेदोक्त कर्म आहे. —अहं यज्ञः—मा वैश्वदेवादि स्मार्त कर्म आहे —अहं स्वधा—मी पितराना दि० सेल अन्न आहे —अहं औपध—मी तादुक्त, ऋतु, इत्यादि धान्य ज्यापासून होतें, त्या औपधि आहे —मन्त्र अहं—मन्त्र मी आहे —अहं एव आज्य—मीच आज्य म्ह० घतादि हवि आहे —अहं अग्नि.—मीच अग्नि आहे —अहं हुत—मीच हवनकर्म आहे १६.

यदि बहुभि प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—अहं ऋतु श्रौतकर्म-भेदोऽहमेवाह यज्ञ स्मार्त । किञ्च स्वधाऽहमहं पितृभ्यो यदीयते । अहमौपध सर्व प्राणिभिर्यदद्यते तर्वापधशब्दवाच्यम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौपधमिति व्याख्युपशमार्थं भेदजम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यां देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्य हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाह हुत हवनकर्म च ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—यदि बहुभिः प्रकारे उपासते कथं त्वां एव उपासते इति अत आह—जर बहु प्रकारांनीं उपासना करितात तर ती तुझांच उपासना कशी होते, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् ' अहं० ' या श्लोकात सांगतात—अहं क्रतु-श्रौतकर्मभेदः अहं एव—मी ऋतु म्ह० श्रौतकर्मांचा एक प्रकार माच आहे —अहं यज्ञ-स्मार्त-स्मार्त येन मीच आहे —किं च स्वधा अन्न अहं पितृभ्य यत् दीयते—तसेंच स्वधा-पितराना जें दिलें जातें तें अन्न मी आहे.—अहं औपधं-सर्वप्राणिभिः यत् अद्यते तत् औपधशब्दवाच्यं—मी औपध आहे सर्व प्राण्याकडून जें खाळें जातें, तें औपधशब्दवाच्य आहे द्व० लाला येथें औपध म्हटलें आह —अथवा स्वधा इति सर्वप्राणिसाधारणं अन्न—किंवा स्वधा म्ह० सर्वप्राणि-साधारण अन्न व—औपध इति व्याख्युपशमार्थं भेदजं—औपध म्ह० व्या-धीच्या शोतीसाठीं जें औपध तें, असें समजावें—मन्त्र अहं येन पितृभ्य देव ताभ्यः च हवि दीयते—मन्त्र मी आहे, ज्या मंत्राने पितराना व देवतांना हवि

दिला जातो तो मंत्र मीच आहे —अहं एव आज्यं हवि च अहं—मीच आज्य आहे म्ह० हवि मीच आहे —अहं अग्नि यस्मिन् हूयते सः अग्निः अह एव —मी अग्नि, ज्यात होम केला जातो तो अग्निमीच,—च अह हुत-हवनकर्म— आणि मीच हुत म्ह० हवन कर्म आहे [अर्थात् क्रिया कारक फलजात भगवानाहून भिन्न नाही, हा या सर्व श्लोकाचा भावार्थ आहे] १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—अह अस्य जगतः—मी या जगाचा—पिता—जनक आहे —माता—जननी आहे —धाता—प्राण्यांना कर्मफल देणारा आहे —पितामहः—पित्याचा पिता आहे —वेद्य—ब्रह्मादि ज्ञेय वस्तु मी आहे —पवित्र—पावन करणारे यज्ञ यागादि पुण्यकर्म मी आहे —ओंकारः—प्रणव मी आहे —ऋक्—ऋग्वेद,—साम—सामवेद,—च यजु एव—आणि यजुर्वेद मी आहे १७

किंच—पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामह पितुः पिता वेद्य वेदितव्य पवित्र पावनमोंकारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आणि तसेच—अस्य जगत पिता—जनयिता अह—या जगाचा पिता—उत्पादक मी आहे —माता—जनयित्री, धाता—कर्मफलस्य प्राणिभ्य विधाता, पितामहः—पितुः पिता—जगाची माता म्ह० उत्पन्न करणारी—जगाला प्रसवणारी आई मी, धाता—प्राण्यांना त्यांच्या कर्मांचे फल देणारा, जगाचा पितामह—पित्याचा पिता,—वेद्य—वेदितव्य—ज्ञानप्राप्त योग्य असलेल प्रश्न —पवित्र—पावन—अत्यंत शुद्धीचे कारण पुण्यकर्म,—ओंकारः च ऋक् साम यजुः एव च—वेद्य ब्रह्माचे ज्ञानसाधन ओंकार, ब्रह्माचे प्रमाण ऋग्वेदादिक, हे सर्व मीच आहे [अर्थात् भगवान् सर्वात्मक आहे, असे यावरून अनुमान करावे] १७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—गति—कर्मांचे फल मी आहे —भर्ता—कर्मफल देऊन पोषण करणारा मा आहे —प्रभुः—सर्वांचा स्वामी मी आहे —साक्षी—प्राण्यांनी केलेले व न केलेले पुण्यपापादि पाहणारा मा आहे —निवासः—सर्व प्राण्यांचे निवासस्थान मी आहे —शरणं—रोगादिकार्या योगाने व्यर्थ होऊन शरण आलेल्या भक्तांची शक्ति—पाश नाहीशी करणारा मी आहे —सुहृत्—उलट उपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा मी आहे.—प्रभव—जगाचा उत्पादक,—प्रलयः—जगाचा संहार

करणारा,—स्थानं—जगाची स्थिति करणारा—निधानं—कर्मफलांचा निधि, व—
अव्ययं बीजं—जगाचे अक्षय बीज मी आहे. १८.

किंच गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासो
यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति, शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः
सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति । तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मिन्निति । निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मि-
णाम् । अप्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययम् । न ह्यबीजं किंचित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररो-
हदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किंच गतिः—कर्मफलं भर्ता—पोष्टा प्रभुः—स्वामी प्राणिनां कृ-
ताकृतस्य साक्षी—तत्तेच गति म्ह० कर्मफल, भर्ता म्ह० पोषण करणारा, प्रभु—स्वामी,
प्राण्याच्या कृताकृताचा साक्षी,—यस्मिन् प्राणिनः निवसन्ति (सः) निवासः
—ज्याच्यामध्ये सर्व प्राणी राहतात, तो निवास,—शरणं—आर्तानां मत्प्रपन्नानां
आर्तिहरः—शरण म्ह० मला शरण आलेल्या आर्तांच्या आर्तांचे—पाटेचें हरण कर-
णारा,—सुहृद्—प्रत्युपकारानपेक्ष सन् उपकारी—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची
अपेक्षा न करणारा असा होस्ताता उपकार करणारा—प्रभवः—जगत. उत्पत्ति—
प्रभव ह्य० जगाची उत्पत्ति,—प्रलयः यस्मिन् प्रलीयते इति—प्रलय ह्य० ज्यात
सर्व जगत् पूर्णपणे लीन होतें तो प्रलय,—तथा स्थानं—अस्मिन् तिष्ठति इति—
त्याचप्रमाणे स्थान—जात जगत् राहतें ह्मणून स्थान—निधानं—निक्षेपः प्राणिनां
कालान्तरोपभोग्यं—निधान म्ह० निक्षेप—प्राण्यांना कालान्तरीं उपभोग
घेण्यास योग्य असें,—बीजं—प्ररोहधर्मिणां प्ररोहकारणं—बीज म्ह०
प्ररोह—उत्पन्न होणे—अंकुर येणे, हा ज्याचा धर्म आहे त्या पदार्थाच्या प्ररोहाचे
अंकुराचें कारण, (पण ते बीज कसे ? उत्तर—)—अव्ययं—यावत्संसारभावि-
त्वात् अव्ययं—अव्यय बीज—जोंवर संसार आहे, तोंवर असणारे म्हणून अव्यय
—ह्यि अबीजं किंचित् न प्ररोहति—कारण बीजावाचून काहीच उगवत नाही.
—च नित्यं प्ररोहदर्शनात् बीजसंततिः न व्येति इति गम्यते—आणि
नित्य नवीन प्ररोह दिसत असल्यामुळे—नवीन नवीन कायें उत्पन्न होत असल्याचें
प्रलय दिसत असल्यामुळे त्याच्या बीजाची परंपरा कधीच दीर्घ होत नाही, असें
अनुमान होतें. १८.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अन्यार्थ—अहं—मी सूर्यस्थाने—तपामि—ताप देतो, तापतो,—अहं वर्षं
निगृह्णामि—मी पावसाचा निग्रह करतो,—च—व—उत्सृजामि—मीच वृष्टि-

पाऊस पाटतो.—अर्जुन—हे अर्जुना !—अहं—मी—अमृतं—देवांचे अमृतं—
च एव—व—मृत्यु—मर्त्यांचा मृत्यु आहे—च—आणि—सत्—कार्य—नामरू-
पानी व्यक्त होणारे सर्व—च—व—असत्—कारण—नामरूपानी व्यक्त न होणारे
मी आहे. १९.

किंच—तपाम्प्रहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्पन्नैरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्यामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टमिमांसेः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सद्यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन । न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुवृत्तिप्रकारैरेकैवपृथक्त्वादिविज्ञानं यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किंच अह आदित्यः भूत्वा कैश्चित् उत्पन्नैः रश्मिभिः तपामि—तमेंच, मी सूर्य होऊन तपाम्प्रहमादित्यो काहा प्रखर किरणानां ताप देतो—
अह कैश्चित् रश्मिभिः वर्षं उत्सृजामि—मी काही किरणानी वर्षाकाली वृष्टि सोडतां—उत्सृज्य कैश्चित् रश्मिभि पुन निगृह्यामि—वृष्टीचा उत्सर्ग करून वृष्टाला सोडून काही किरणाना पुन वृष्टीचा निग्रह करतो.—अष्टमिः मासैः पुनः उत्सृजामि प्रावृषि—आठ महिने वृष्टीचा निग्रह करून आठ महिन्यानी पुन वर्षा-समया तिला सोडतां.—अमृत च एव देवानां च मृत्यु-मर्त्यानां—व देवांचे अमृत आणि मनुष्यांचा मृत्यु मी आहे.—सत् यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं—ज्या कारणाच्या संबंधितवानें जें कार्य अभिव्यक्त होतें, त्याला सत्-विद्यमान म्हणतात—च तद्विपरीत असत् अहं एव अर्जुन—आणि जें त्याच्या उलट असलेलें छ० कारणसंबंधानें अभिव्यक्त न झालेलें ते असत्-ज्याच्यापासून नामरूप व्यक्त झालेलें नाहा, तें कारणच असत् होय. ते सत् व असत् हे अर्जुना ! मीच आहे (माध्यमिक यांदांच्या शून्यवादाचें निरसन करितात—)—स्वयं भगवान् न पुन अत्यन्तं एव असत् वा कार्यकारणे सदसती—स्वतः भगवान् अत्यंत असत्च आहे, असें नाहा. कार्य व कारणहि सत्-असत् नाहीं. [भगवान् जर अत्यंत असत् असता तर कार्यकारणाची कल्पनाच शक्य नसती. कारण कोणतीहि कल्पना अभिष्टांना वाचून होऊच शकत नाहा त्याचप्रमाणें कार्याचें सत्त्व व कारणाचें असत्त्वहि मानता येत नाहा कारण कार्यालाहि अत्यंत सत् म्हणता येत नाहीं कारण कार्य वाट्टमात्र-शब्दमात्र आहे, अमें छोडोड्यांत मागितलें आहे. कारणाला अत्यंत असत्त्वहि नाही. कारण हें सर्व कार्य मूळावाचून वगें होईल ^२ अशी श्रुति आहे. (छां. माध्यार्थ पृ ४१३ व ४२१ पहा.) या वर सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञानी भगवत्स्मेवा करणारांना कोणतें फल मिळतें, अर्गा आश्रया घेऊन योगोपुक्ति किंवा श्रममुक्ति हें फल मिळतें, असें मां-गतात—]—ये ज्ञानविदः पूर्वोक्तैः अनुवृत्तिप्रकारैः एकैव पृथक्त्वादिविज्ञानैः यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ते यथाविज्ञानं मां एव प्राप्नुवन्ति—

जे ज्ञानवेत्ते वर सांगितलेल्या अनुवर्तन प्रकाराना म्ह० एकत्व-पृथक्त्वादिविज्ञानें, याच यज्ञांनीं माझी पूजा करीत होत्साते उपासना करितात, ते आपल्या विज्ञानाप्रमाणें मलाच प्राप्त होतात १९

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥

अन्यथार्थ—त्रैविद्याः—ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचें अध्ययन करणारे, त्यांत सांगितलेला कर्म करणारे—सोमपा—सोमपान करणारे व त्यामुळे—पूत-पापा—निष्पाप झालेले—मां—मला—माझी—यज्ञैः—यज्ञाच्या योगानें—इष्ट्वा—पूजा करून—स्वर्गातिं—स्वर्गगतीची—प्रार्थयन्ते—प्रार्थना करितात—ते—ते—त्रैविद्य—पुण्य सुरेन्द्रलोक—पवित्र इद्रलोकास—आसाद्य—प्राप्त होऊन—विवि—स्वर्गात—दिव्यान् देवभोगान्—अलौकिक देवभोगास—अश्नन्ति—उपभोगितात २०.

ये पुनरज्ञा कामकामा—त्रैविद्या ऋग्यजु सामविदो मा वस्वादिदेवरूपिण सोमपा सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापा शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्नि-ष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गातिं स्वर्गगमन स्वर्गतिस्ता प्रार्थयन्ते । ते च पुण्य पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुजते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान्देवभोगान्देवाना भोगास्तान् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः अज्ञाः कामकामा—पण जे अज्ञ व विषयेन्तु असलेले—त्रैविद्या—ऋग्यजुःसामविदः—त्रैविद्य म्ह० ऋक्-यजु सामवेत्ते—कर्मठ वैदिक—सोमपाः—सोमं पिबन्ति इति सोमपाः—सोमप म्ह० सोमाचें पान करितात म्हणून सोमप—तेन एव सोमपानेन पूतपापा शुद्धकिल्बिषा—त्याच सोमपानानें पूतपाप म्ह० ज्याचें पाप नाहीं झाले आहे, ज्याचें किल्बिष-पाप शुद्ध झाले आहे—निष्पाप झालेले—मां—वस्वादिदेवरूपिण यज्ञैः—अग्निष्टोमादिभि इष्ट्वा—पूजयित्वा—मला-वसु, रुद्र इत्यादि देवस्वरूपा मला अग्निष्टोमादि यज्ञांनीं पुनून—अग्निष्टोमादिकांनीं माझे यजन—पूजन करून—स्वर्गातिं—स्वर्गगमन—स्वर्गतिः ता प्रार्थयन्ते—स्वर्गति, स्वर्गगमन—स्वर्गगति, तिळा इच्छितात स्वर्गप्राप्तीचा इच्छा करितात—ते च पुण्य—पुण्यफल सुरेन्द्रलोक—शतक्रतोः स्थान आसाद्य—संप्राप्य—व ते पुण्य म्ह० पुण्याचें फल अशा देवेंद्राच्या लोकास—शतक्रतूच्या स्थानास प्राप्त होऊन—त्या लोकाची संप्राप्ति करून घेऊन—दिव्यान्—दिविभवान् अप्राकृतान् देवभोगान्—देवाना भोगा तान् जडनन्ति—भुजते—दिव्य म्ह० स्वर्गाताल—अप्राकृत—अलौकिक देवभोगास—देवांचे जे भोग त्यांस भोगतात—त्यांचा अनुभव—उपभोग घेतात. २०.

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिना नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापण क्षेमस्तद्वक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम् । ज्ञानी त्वामैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वेवंपामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेव वहत्येव । किं त्वयं विदोषोऽयं ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीदृहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽत्मार्यं योगक्षेममीदृहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽननो गृधि कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—ये पुनः निष्कामा सम्यग्दर्शिनः—पण त्याग्या उलट जे निष्काम सम्यग्दर्शननिष्ठ अमतात, त्याचा योगक्षेम कसा चालतो ते 'अनन्या ०' या श्लोकाने सांगतात—अनन्याः—अपृथग्भूताः—पर देव नारायण आत्मत्वेन गताः सन्तः—अनन्य म्ह० अपृथक् झालले—पर देव जो नारायण त्याला आत्मत्वाचे जाणारे असं होत्याते—मां चिन्तयन्तः—माझे चिन्तन करणारे—ये जना—सन्यासीन पर्युपासते—जे जन—सन्यासी [म्ह० माव सर्वां मा बासुदेव आह माझ्याहून दुसरे काही नाही, असें जाणून त्याच प्रत्यस्स्वरूपाचे सतत ध्यान करणारे जे मुख्याधिकारी सन्यासी] माझी उपासना करितात—सर्वत अखंड आत्मरूपाने पाहतात—तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां—सतताभियोगिनां—त्या परमार्थदर्शी—निय आदरणे ध्यान करणाऱ्या—सतत ध्याननिष्ठांचा—योगक्षेम—योगः—अप्राप्तस्य प्रापण क्षेमः—तद्वक्षणं तत् उभयं वहामि—अहं प्रापयामि—योग व क्षेम मी वाहतो. योग म्ह० अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति करून देणे व क्षेम म्ह० त्याचे रक्षण करणे—ता दोन्ही मा करतो, ता मी त्याला पोंचवितो. (ते का ? उत्तर—) ज्ञानी तु आत्मा पच मे मत—ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, अम माझे मत आहे. —यस्मात् स च मम प्रियः तस्मात् ते मम आत्मभूता च प्रिया इति—आणि ज्याअर्थी ज्ञाना मला प्रिय आहे, त्याअर्थी माझे नित्य चिंतन करणारे ते माझे आत्मभूत व प्रिय आहेत, म्हणून मी त्याचा योगक्षेम चालवितो—ननु अन्येषां अपि भक्तानां योगक्षेम भगवान् वहति एव—अहोपण, इतर भक्तावाही योगक्षेम भगवान् वाहतोच—सत्यं एव वहति एव—अम खरे, भगवान् अन्य भक्ताचा योगक्षेम वाहतोच—किं तु अयं विदोषः—पण त्यात हा विदोष आहे—ये अन्ये भक्ताः ते स्वात्मार्यं स्वयं अपि योगक्षेम ईदृहन्ते—जे अन्य भक्त असतात ते स्वतः—छाठी स्वतः हि योगक्षेम र्थ मग्न करिताना—तु अनन्यदर्शिनः आत्मार्य योगक्षेम न ईदृहन्ते—पण जे एकत्वदर्शी आहेत, ते स्वस्वामाठी योगक्षेमाला उद्देशून काही हालचाल करीत नाहीत—ते आत्मन जीविते मरणे वा गृधि न हि कुर्वन्ति—ते आपल्या जावताविषया विना मरणाविषयीही माकांश करत नाहीत—ते केरल भगवच्छरणा एव—ते केवल भगवच्छरणच झालेले असतात—अन भगवान्

एव तेषां योगक्षेमं वहति इति—यास्तव भगवान्च त्वां चा योगक्षेम वाहतो, हा त्यात विशेष आहे. २२.

१. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेत म्हणतात—“कर्मयोगमार्गांत या श्लोकाचा अर्थ काय होतो, त्याचा विचार गी. २. च्या १२ प्रकरणात (५.३-८२-८३) केला आहे तो पहा. त्याचप्रमाणे नारायणीय धर्मांतहि याचप्रमाणे ‘मनीषिणो हि ये केचित् यतयो मोक्षधर्मिणः । तेषां विच्छिन्नदृग्गानां योगक्षेमवहो हरिः ॥’ (म. भा. द्वा. ३४८.७२.) असे म्हटले असत हे पुरुष एकान्त भक्त असले तरी प्रवृत्तिमार्गांतले म्ह० निष्कामबुद्धीने कर्मे करणारे असतात, असें मेथें म्हटले आहे ” गी. २. ५. ३८२-८३, येथे काय म्हटले आहे, तें आपण मग पाहू. अगोदर नारायणीयधर्मांतल श्लोकाचा विचार करू. हा श्लोक महा-भारत शांतिपर्व कुम्भ-कोण प्रत अ. ३५८ मध्ये ७२ वा आहे. तेथें प्रकरण असें चालू आहे—जनमेजयानें वैश्या-धनाला ‘विद्वानांनीं आचरिलेल्या या नारायणीय धर्माचें नांना ज्ञातमध्ये स्थित असलेले दुसरे विप्र अनुष्ठान का करीत नाहीत ?’ असा प्रश्न केला असता वैश्यापुत्र म्हणाला—
“राजन् देहवधामध्ये तीन प्रकृति उत्पन्न केलेल्या आहेत. सात्त्विकी, राजसी व तामसी. त्यातील सात्त्विकी प्रकृतीचा पुरुष श्रेष्ठ, तो मोक्षाप्राप्तीसाठींच निश्चित झालेला असतो. तो मोक्षामध्ये नारायणच श्रेष्ठ आहे, असें समजतो, म्हणून तो सात्त्विक होय. पुरुषोत्तमाचें चिन्तन करणाराला श्रेष्ठ पदार्थाची प्राप्ति होते. एकान्तभक्त शतत नारायणपरायण म्ह० नारायणच आपली परागति—परम फल आहे, असें जाणणारा असतो.” वगैरे, त्या पुढें हा वरील श्लोक आहे. याचा सरळ अर्थ असा आहे—“जे कित्येक ज्ञानी मोक्षधर्मी, यति-संन्यासी अमतां त्या दृग्गान्याचा योगक्षेम ब्रह्मणारा हरि आहे ” यात ‘यति’ असा प्रत्यक्ष शब्द असताना त्यांना ‘प्रवृत्तिमार्गांतले—निष्कामबुद्धीने कर्मे करणारे’ असें म्हणजे म्ह० ओढाताऱ्यांची पराकाष्ठाच शाली म्हणावणाची ! या श्लोकातील ‘यति’ शब्द ‘संन्यासी’ या अर्था नाही, असें म्हणावें तर याच अध्यायात ‘यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्व नृपोत्तम । कथितो हरिनीतामुः’ व ‘श्वेतानां यतिनां चाह एकान्तयतिमभ्यासम्’ हे श्लोक आहेत. त्यातील यति म्ह० कर्मयोगी—निष्कामबुद्धीने कर्मे करणारे असें म्हणताच येत नाही. अर्थात नारायणीय धर्मांतच ‘यति’ हा शब्द ‘संन्यासी’ याअर्था वापरलेला असल्यामुळे त्याच अध्यायात तोच शब्द अन्य अर्था वाजला आहे, असें म्हणताना येत नाही. तसेच ७१ व्या श्लोकात ‘पुरुषोत्तमाचें चिन्तन करणाऱ्या एकान्तभक्ताला श्रेष्ठ पदार्थाची प्राप्ति होते,’ असें सांगून ‘विरक्त मोक्षधर्मी यतींचा योगक्षेम चालविणारा हरि आहे’ असें ७२ व्या श्लोकात म्हटले आहे. म्ह० ‘एकान्तभक्ताला श्रेष्ठप्राप्ति होते, त्यांना जे हवें असतें तें प्राप्त होतें’ असें सांगून मग ‘यतींचा योगक्षेम हरि चालवितो,’ असें म्हटल्यामुळे यतिशब्दाचा संन्यासी हाच अर्थ मानवतो. यावरून आचार्यांना आपल्या भाष्यात ‘त्या संन्यासी भक्ताचा योगक्षेम मी वाहतों’ असें जें म्हटले आहे, त्याचें स्वारस्य अशात येतें तमेंच, एकान्तभक्त म्ह० ज्ञानी कर्मयोगी, असें जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे, तेंहि नारायणीय धर्मांत अनुसरून नाही. एकान्त भक्त मुदा एक प्रकारचे संन्यासीच आहेत. कारण याच ३५८ अध्यायांत “एवा-ग्निनो हि पुरषा दुष्कंभा बहवो नृप । यथेवान्निभिरावीर्णां जगत्स्वातमुत्तरदत्तम्” ॥२२॥ “अहि मरुतामभिदिष्टिः सर्वभूतहिते रते । येनेह नृपुमासिः आसीत् कर्मनिर्वाहना” ॥६३॥ “आदि

योगेन तुल्यो हि भर्मा प्रकान्तिमेवित् ” ॥ ७४ ॥ “ प्रवृत्तिः प्रज्ञै युक्त नविस्मृति स्वयं हरिः ॥ ७५ अज्ञा वचने आदेत. त्याचा आशय असा—‘हे राजा या जगात पुण्यक प्रकान्ति पुण्य असणे शक्य नाही अहिंसक, आत्मज्ञ व सर्वभूताच्या हितामध्ये रत असलेल्या प्रकान्ति लोकांकडून जर हे जग व्याप्त जाले असे, तर सर्व आज्ञा व कर्म मानां राहित अज्ञा कृतयुगाचीच प्राप्ति झाली अमर्त्या. प्रकान्ति लोकाना आचरिलेला धर्म मात्स्य-योगाशी तुल्य आहे, सात्त्विकयोगासारखाच आहे. प्रवृत्तिः प्रज्ञानी युक्त अमलेल्या मनुष्या-कडे स्वतः हरि पहान नाही, तर लोकपितामह ज्ञान त्याला उत्पन्न होत असलेला, असाच पाहतो. म्ह० तो मुक्त होत नाही. ’ ‘प्रकान्तमक्त सतत नारायण परावण अमर्तो ’ इत्यादि अनेक वचनावरून नारायणीय धर्महि प्रवृत्तिधर्म नष्टून निवृत्ति धर्म आहे, हे उघड होतं व यातून निवृत्ति धर्म मागितला आहे, हेच आचार्यांचे म्हणणे आहे.

आता रहस्यकारांनीं वर ज्या पृष्ठाचा हवाला दिला आहे त्याकडे बघू. “ सर्वत्र भू-ताचा एकच आत्मा आहे, असे मानून प्रत्येक पुण्य जर सदा सर्वदा सर्वभूतहितच करू लागला तर त्याचा स्वतः चा चरितार्थ तरी कसा चालवा ? ” “ तेषां नित्यानिमुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मण्यहं (गी ९.२२) असे भक्तिमार्गवृष्ट्या भगवन्त्यानीं यांनांच या प्रश्नाचे उत्तर दिले आहे. ” (वृष्ण भगवानांनीं ‘ सर्व भूतांचा एकच आत्मा मानून सदा सर्वदा सर्वभूतहित करणाराचा चरितार्थ मी चालवितो, ’ असे या वचनात सांगितले आहे ! ‘ अनन्य मनाने माझे चिन्तन करणारे जे माझी सर्व प्रसारे उपामना करिताना त्याचा योगभेम मी चालवितो ’ हा सरळ असला तरी त्याचा सरा अर्थ नगरे तमेंच, सर्व भू-ताचा आत्मा एक आहे असे ते मुलें मानताना, तसा मुल्यी कल्पना करिताना, खरोखर काही आत्मिक नाही ” पण सर्वांचा आत्मा एक मानल्यावर ‘ मी व सब भूतें, ’ ‘ मी व माझा देश ’ इत्यादि भेदबुद्धि कशी समवने ? तमेंच सर्वभूतहित म्ह० काय ? त्याचे स्वरूप कोठेच व्यक्त केलेले नाही असे.) “ लोककल्याण करणाऱ्या बुद्धि ज्याला शाली त्याने जेवणाखाण सोडून पावे असे होत नाही तर मी आपले देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितो, अशी त्याची बुद्धि असली पाहिजे. अशी बुद्धि असेच तेम्हांच इष्टियें साम्यात राहून लोककल्याण होतें असे जनकाने म्हणले आहे ” (महामा अश्व. १२) (९१ लोककल्याण करणाराने जेवणाखाण सोडावे, असे म्हणतो कोण ? व त्याचा देवें प्रमग काय आहे ? सर्व भग सोडून भगवद्विषय करणाराचा म्ह० प्रकान्त भक्ताचा योग-धर्म मी चालवितो, असे भगवान् म्हणत आहेत, देवें जेवणाखाणाचा किंवा लोककल्याणाचा काही मर्या नाही. ‘ मी आपले देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितो, अशी बुद्धि असेल तेम्हांच इष्टियें साम्यात राहून लोककल्याण होतें, ’ असे जनकाने म्हणले नाही जनकाचे उदाहरण देवें अगदीं अग्यानीं दिले आहे. ‘ ममता ’ सोडून, हे पुण्याचा मारण आहे, हे मुचविषयामात्रा दृष्टान्तरूपाने जनक व ब्राह्मण यांचा मर्याद आशयविक्रपांग शिवा आहे, पण ब्राह्मणाचा काही दया कारणाने जनकाने आदर्या देणाऱ्या निपुन त्रावयाम मागितले. पण तो ब्राह्मण स्वतः धर्मच अमर्यादामुळे त्याने राजाच्या ‘ मुखादेश कोटपायन कोटवर आहे हे माग, म्हणजे मी साम्या बाहेर जाईन ’ असे म्हणें, पण राजा त्याचे उत्तर न देता विचार करीत बसला. बगच देव विचार केवावर तो म्हणतो—“ मया माया देव कोणा

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—अन्यदेवताभक्ताः अपि—दुसऱ्या देवताचे भक्ताहि—
श्रद्धया—श्रद्धेने—अन्विताः—युक्त होउन—यजन्ते—त्या अन्य देवताची पूजा
करितात,—ते अपि—ते मुद्दा—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा!—मां एव—माझेच—
आविधिपूर्वक—अज्ञानाने—यजन्ति—पूजन करितात. २३.

नन्वभ्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव यजन्ते सत्यमेवम्—येऽप्यन्यदे-
वताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ता सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया-
स्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरक्षन्
तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तेच वळत नाही यास्तव माझा—विषय म्हणून कोठेच नाही, किंवा हा सर्वच विषय माझा
आहे. पण जसा तो माझा आहे तसाच प्रत्येकाचा आहे यास्तव तुला वाटेल तेथे रहा व
हवा तसा त्याचा उपभोग घे ” त्यावर ब्राह्मण म्हणाला—“एवढे मोठे राज्य तुझ्या ताब्यात
असताना तू त्यावरील ममत्व कोणत्या बुद्ध्याचा आश्रय करून सोडलेंस ? किंवा सर्व विषय
माझाच आहे, हे कदाचरून जाणलेंस ” त्यावर जनक पुन म्हणाला—“अन्तवन्त इहारेग्ना
विदिताः सर्वकर्मसु । नाध्यगच्छमह नन्मात्र ममेदमिति यद्भवेत् ॥ ” या लोकां सर्व कर्मा-
लील आरभ नाशवत आहेत, हे मा जाणलें आहे. त्यामुळे हे माझे असें ज्याला म्हणा
येईल, असें मला काहीच उपलब्ध होत नाही. ‘ एवा बुद्धि समाश्रित्य ममत्व वर्जित मया’
या बुद्धीचा आश्रय करून मी ममत्व टाकलें. जतर ‘ किंवा सर्व विषय माझाच आहे. हे
मी कोणत्या आशयानें म्हणतो तें ऐक,’ असें बोलून ‘ माझ्या प्राणेंद्रियात असलेल्या गणा-
चीहि मी आत्म्यासाठीं इच्छा करत नाही. त्यामुळे मा भूमीला जिकलें असून ती सदा
माझ्या जमीन आहे. माझ्या तोंडात असलेल्या रसानाहि मी आत्म्यासाठीं इच्छात नाही.
त्यामुळे मी आपाला जिकलें आहे’ इत्यादि आकाशान्त सर्वभूतें व मन या सर्वांना मा जि-
कलें असून ता सब माझ्या स्वाधीन आहेत. अर्थात् हे सर्व समारभ देव, पितर, अतिथी-
मह सर्वभूतें यासाठीं आहेत, आत्म्यासाठीं नाहीत. अर्थात् या बुद्धीनें सर्वच माझा विषय
आहे, असें मा समजतों ” इत्यादि वावरून जनकाचा मूळ आशय वाव आहे व रहस्यकार
कोणत्या अर्था त्याचा आधार दाखवितात तें वाचकांनींच जाणवें. रहस्यकाराचे सर्व
आचार नेहमी भशाच स्वरूपाचे असताना त्यानीं आपल्या अमज्जा सर्व विरुद्ध प्रतिपाद-
नाला ‘ लोककल्याण ’ या मोहक शब्दाचा आधार घेतला आहे पण हत्ती रुढ शालें
‘ लोककल्याण ’ शब्देही आहे, तें नेवळ ऐहिक आहे, रागद्वेषप्रयुक्त आहे, त्यात रजो-
गुणाचे प्राधान्य आहे. तें नेवळ राक्षसीय आहे. त्यामुळे प्रचलित लोककल्याणाचा व जन-
काच्या पूर्वोक्त व्यापक ज्ञानाचा मुळाच संबंध नाही. साधु पुरुष जे लोककल्याण करितात
ते पारमाधिक असत. हरे वन्द्यात तेच आहे. लौकिक लोककल्याण क्षणिक व त्यामुळेच
दुष्ट होय. गौतम लौकिक लोककल्याण करण्याचा उपदेश करीत नाही.

भाष्यार्थ—ननु अन्याः अपि देवताः त्वं एव चेत् तद्भक्ताः च त्वां एव यजन्ते—अहो पण अन्य देवताहि जर तूंच आहेस, तर त्या देवताचे भक्ताहि तुझीच पूजा करितात, असे म्हटलें पारिजे,—सत्यं एव—(तर भगवान् म्हणतात—) होय, हेंच खरें आहे—ये अपि अन्यदेवताभक्ता—अन्यासु देवतासु भक्ता. अन्यदेवताभक्ता. सन्त—जे अन्यदेवताभक्त—अन्य देवतांचे ठायी भक्ति ठेवणारे, असे अन्य देवताभक्त होतात—श्रद्धया—आस्तिक्यबुद्ध्या शान्विता—अनुगताः यजन्ते—पूजयन्ते—श्रद्धेने—आस्तिक्यबुद्धानें युक्त—अनुगत होऊन यजन करितात—पूजतात—कान्तेय ते अपि मां एव यजन्ति—हे अर्जुना ! ते सुद्धा माझेच पूजन करितात.—अविधिपूर्वक—अविधि—अज्ञानं तत्पूर्वकं—अज्ञानपूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः—(पण तें कसे^१ उत्तर—) अविधिपूर्वक—अविधि म्ह० अज्ञान तत्पूर्वक—अज्ञानपूर्वक यजन करितात, असा याचा भावार्थ. [हाच माझे भक्त व इतर देवतांचे भक्त याच्या पूजेतील फरक आहे] २३

१. 'नेऽपि मामेव अविधिपूर्वकं यजन्ति' याचा अर्थ रहस्यकार—'तेहि विधिपूर्वक नसलें तरी (पर्यायानें) माझेच यजन करितात. " असा करितात. पण त्यात काढाच स्वारस्य नाही. कारण अन्य देवतांचे भक्त अन्य देवतांचें जें पूजन करितात, तें विधिपूर्वक नसतें, असे म्हणण्यास काही आक्षेप नाही उलट अन्य देवतांचे भक्तांकु भक्त आपल्या उपारय देवतेचें यजन अविधीनें करतात, हें दाखवच नाही. यास्तव 'अविधिपूर्वक म्ह० अज्ञानपूर्वक' असा अर्थ करणेंच अतिशय सजुकिठ आहे. कारण अन्यदेवताभक्त अन्य देवतांचें यजन जेव्हा करीत असतात, तेव्हा 'आम्हां हें परमात्म्याचेंच यजन करीत आहों,' याचें त्यांना भान नसतें, हें भगवानांना सांगायलाचें आहे. त्यामुळे 'तेहि अज्ञानपूर्वक माझेच यजन करितात' या म्हणण्यातच अधिक स्वारस्य आहे. दिवाय हा अर्थ पुढील श्लोकापासोहि जुळतो. कारण पुढील श्लोकात 'मीच सर्व यशाचा भोक्ता व प्रभु आहे, पण अन्य देवताभक्त मला तत्त्वतः जाणत नाहीत, त्यामुळे यागफलापासून वृत्त होतात,' असे स्पष्ट म्हटलें आहे. त्याच्यासाठी या शब्दाचा सर्वथ दासविण्यासाठीच आचार्यांना त्या श्लोकावरील भाष्यात—'अतः अविधिपूर्वक—इच्छा यागप्रकारं ते च्यवन्ति—' असे म्हटलें आहे यावरून याचार्थ शब्दाचा अर्थ करिताना पूर्वीचर प्रकरणाकडे कथं व किती अनुमधान ठेवतात, तें याचकाच्या शब्दात येईल रहस्यकार मनसोक अर्थ वसा करितात व तो करीत अपमाना पूर्वोत्तर विरोधाची कशी पर्श करीत नाहीत, याचें एक उदाहरण येथें आहे या श्लोकात योंपेन 'कोणतीहि देवता भ्या, ती भगवनाचें एकप्रकारचे स्वरूप आहे' हें तत्त्व वैदिक धर्मानें फार प्राचीन वाक्यापासून चालत आलें आहे, हें दाखविण्यासाठी 'एकमदिप्रा बहुधा वदन्ति०' या ऋग्वेदस्थ कवेचा उल्लेख केला आहे. याच वाक्याचा उल्लेख पूर्वीहि, गी. र. पृ. २२१ वर आहे. त्यातील 'सत्' शब्दाचा अर्थ 'सत्य' 'ब्रह्म' असा वेगळा आहे. पण तो तसा होऊ शकत नाही, हें आम्हां गी. भा. पृ. ८४ वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकारांनीं येथें त्याचाच अर्थ निराळा केला आहे "परमेश्वर एक जणून त्याला वदित शोक अग्नि, यम मानरिषा अशा अनेक नांवें देतात" असा बरोबर अर्थ केला आहे. पण तो त्याच्याच पूर्वीच्या 'सत् म्ह० सत्य व अस' या अर्थाशी जुळत नाही. (गी. र. पृ. २२१ व ३१७ आणि गी. भा. पृ. ८४ पहा.)

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—अह—मी—सर्वयज्ञानां—सर्व यज्ञाचा—भोक्ता
देवतारूपाने भोक्ता—च—व—प्रभु एव च—प्रभुच आहे—तु—पण—ते—
अन्य देवताचे भक्त—मां—मला—तत्त्वेन—अज्ञा तात्त्विक रूपाने—न अभिजा
नन्ति—जाणत नाहीत—अतः—म्हणून—च्यवन्ति—मुख्य फलापासून व्युत
होतात २४.

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—अह हि सर्वयज्ञानां भोक्तानां
स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि
यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति सुक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् ।
अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टया यागफलाश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—ते अविधिपूर्वकं कस्मात् यजन्ते इति उच्यते—ते अविधिपूर्वक
यजन करणासाठीं करितात ते सांगितले जाते—यस्मात् अह हि सर्वयज्ञानां भो-
क्तानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभु एव च
—कारण का, मीच सर्व यज्ञांचा—भोक्त व स्मार्त अशा सर्व यज्ञाचा, देवताचा आत्मा
या रूपाने भोक्ता व अन्तर्यामी या रूपाने प्रभु आहे—हि मत्स्वामिक यज्ञ.—
कारण यज्ञ मत्स्वामिकच आहे माच यज्ञाचा स्वामी आहे—‘अधियज्ञोऽहमेवात्र’
इति हि उक्तं—या देहात अधियज्ञ मीच आहे, असें वर (पृ ६४८) सांगितलेच आहे
—तु तथा मा तत्त्वेन—यथावत् न अभिजानन्ति—पण मीच यज्ञातील भोक्ता व
प्रभु असताना मला तत्त्वतः पूर्णपण लोकां जाणत नाहीत,—अतः च अविधिपूर्वक
इष्टया यागफलात् ते च्यवन्ति—प्रच्यवन्ते—म्हणून अविधिपूर्वक यज्ञ करून ते
त्या यज्ञाच्या फलापासून व्युत होतात त्याचा यागफलापासून भ्रश होतो २४

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—देवव्रता—देवांमध्ये ज्याचे व्रत, नियम किंवा भक्ति असते—देवाची
जे भक्ति करितात, ते—देवान्—देवास—यान्ति—प्राप्त होतात—पितृव्रता
—पितृभक्त—पितृन्—पितरांस—यान्ति—प्राप्त होतात—भूतेज्या—भूतांची
पूजा करणारे—भूतानि—विनायक, मानृगण इत्यादि भूतयणास—यान्ति—प्राप्त
होतात—मद्याजिन अपि—व माझा पूजा करणारेहि—मां—मला—यान्ति—
प्राप्त होतात २५

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि, यागफलमवश्यमावि,
कथम्—यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु प्रथम नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता

देवान्यान्ति । पितृभक्त्याऽप्यात्तादीन्यान्ति पितृभक्ताः । आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भुजान्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मघाजिनो मघजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽमानात् । तेन तेऽल्पफलमाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः—ये अन्यदेवताभक्तिप्रत्ययेन अपि अविधिपूर्वकं यजन्ते तेषां अपि यागफलं अचक्ष्यमायि—ये इतर देवताध्या भर्त्तानि गुण होऊनहि अविधि-अ-ज्ञानपूर्वक यजन करितात, त्यांनाहि त्या यागाचें पत्र अथवा मिळगारच. [म्ह० तें त्यांचें यजनहि अर्थ नाही. इतर देवताध्या पूजनाचें अनाहुति-सांध हें पत्र जरी न मिळालें तरी त्या पूजेच्या अनुसार इतर फल प्राप्त होवेंच.]—कथं—तें कणें ? तेंच 'यान्ति.' या श्लोकानें सांगताना—यान्ति-गच्छन्ति—जातात.—देवभक्ता.—देवेषु भक्तं-नियमः च भक्तिः येषां ते देवभक्ता-देवान् यान्ति—देवजत म्ह० ज्यांचें देवांसचें भक्त म्ह० नियमच भाषा आहे, ते देवजत देवांस प्राप्त होतात.—पितृभक्ताः—आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः—पितृन्-अग्निप्यात्तादीन् यान्ति—पितृभक्त म्ह० आद्यादिक्रियांसचें तत्पर असलेले पितृभक्त अग्निप्यात्तादिक पितरांस प्राप्त होतात.—भूतेज्या-भूतानां पूजका. भूतानि-विनायक मातृगण-चतुर्भुजान्यादीनि यान्ति—भूतेज्य म्ह० भूतांचे पूजक भूतास-विनायक, मातृगण, चतुर्भुजान्यादी श्रत्यादिकांस प्राप्त होतात—मघाजिनः—मत् यजनशीलाः वैष्णवाः मां एव यान्ति—मां मजन करण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते मघाजिन वैष्णव मलाच प्राप्त होतात.—आयासे समाने अपि अमानात् मां एव न भजन्ते—देवतांचें व माझे पूजन करण्यात आयास जरी एकसारखाच असला तरी अमानामुळे मलाच भजत नाहीत.—तेन ते अल्पफलमाजः भवन्ति इत्यर्थः—त्यामुळे ते अल्पफलास प्राप्त होतात असा भावार्थ. २५.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

अन्यथार्थः—यः—जो—मे—मला—पत्रं—पान-पत्र, पुष्प—फूल-पुष्प,—फलं—फल—तोयं—जल,—भक्त्या—भर्त्ताने—प्रयच्छति—देतो—(तस्य) प्रयतात्मनः—त्या शुद्धचित्त पुरुषाचें—भक्त्युपहृतं—भर्त्ताने अर्पण केलेले—तत्—तें पत्र-पुष्पादिक—अहं—मी—अश्नामि—स्वीकारतो. त्याचा मी स्वीकार करतो.

न केवलं मद्भक्तानामनाहुतिलक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाह कथम्—पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मद्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—मद्रक्तानां अनावृत्तिलक्षणं अनन्तफलं केवलं न च सुखा-
राधनः अहं—माझ्या मत्ताना जनावनि—मोत्र हे अनन्तफल मिळते, एवढेच नव्हे
तर मी सुखाराधनहि आहे म्ह० माझे आराधन करणे अतिशय सुकरहि आहे.
—कथं—ते कसे ? ते ' पत्र० ' या श्लोकाने सांगतात.—पत्रं पुष्पं फलं तोयं-
उदकं—पत्र, पुष्प, फल व जल—उदक—यः मे—महां भक्त्या प्रयच्छति—जे मला
भर्ताने अर्पण करितो—अहं प्रयतात्मनः—शुद्धबुद्धेः तत् पत्रादि भक्त्या उप-
हृतं—भक्तिपूर्वक प्रापितं—भक्त्युपहृतं अध्यामि—गृह्णामि—मी त्या प्रयत-
चित्त—शुद्धबुद्धि पुरुषाचे ते पत्र-पुष्पादिक भर्ताने अर्पण केलेले—भक्तिपूर्वक दिलेले—
भक्त्युपहृत पत्रादिक स्वीकारतो. [ज्या अर्था हा भक्त हें पुष्पादिक मला भर्ताने अर्पित
आहे, त्याअर्था हा शुद्धचित्त तपस्वा मामा आराधना करित आहे, असा मी निश्चय
करतो व तसेच फल देतो.] २६

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

अन्यथार्थ—कौन्तेय,—हे अर्जुना! तू—यत्—जे—करोपि—करतोस
—यत् अश्नासि—जे खातोस,—यत् जुहोपि—जे हवन करतोस—यत्
ददासि—जे दान देतोस,—यत् तपस्यासि—जे तप करतोस—तत्—ते सर्व—
मदर्पणं—मला समर्पण—कुरुष्व—कर. २७.

यत् एवमतः—यत्करोपि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोपि हवनं निर्वर्तयामि
श्रुतं स्मर्त वा, यददासि प्रयच्छामि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्याश्वाद्यादि, यत्तपस्यासि
तपश्चरामि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—यतः एव अतः—ज्याअर्था माझे आराधन असे सुकर आहे त्या-
अर्था—यत् स्वतः प्राप्त करोपि—जे तू स्वतःच—मात्रावांचून प्राप्त झालेले गमनादि

१ या श्लोकावरून ठांपेन “ कर्मोपेक्षा बुद्धिः श्रेष्ठ (गी. २.४९) असे जे कर्मयोगातील
तत्त्व त्याचेच भक्तिसामार्ग्यातल्या रूपान्तर बरील श्लोकाने वांगळें आहे ” असे म्हणून गी. २
प्र. १० पृ ४०१ ७३ पहा असे सांगतात. पण गीतेन कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचीच तुम्हा
‘ केजे ’ अमुन वरने व बुद्धि यांची तुम्हा ‘ केजे ’ नाही, हे आम्ही पूर्वी गविरतर सांगितलें
आहे गी मा पृ १८१-८८, २-४ पहा

२ रहस्यशर या श्लोकावरून ठांपेन “ भगवद्भक्ताने देखील शृणापंगुडीने सर्व कर्मे
करावयाची, मोठावयाची नाहीत हे वाक्यन उपट होतें, ” असे म्हणतात. पण ती ‘ सर्व
कर्मे ’ कोणती ? राग, द्वेष, बरे वी, चातुरंग्यविहित वा, इतर जाणें, येणें, बसणें वगैरे !
मूत्र शोचय्या अर्षावडे लक्ष दिले असता शरीराजें, मनानें व वाणीने तू जें जें काही
विहित किंवा अविहित, शास्त्रोक्त किंवा स्वाभाविक, प्राप्त किंवा अप्राप्त कर्म—हालवाळ
करतास ती मला अर्पण कर, असे म्हण्टे आहे, हे स्पष्ट दिसतें. पण याला कर्मयोग म्हणता

कर्म करतोस—यत् अश्नासि यत् च जुहोषि—श्रौतं स्मार्तं वा हवनं निर्यत-
यासि—जें खातोस, आणि जें श्रौत किंवा स्मार्त हवन करतोस—ब्राह्मणादिभ्यः
हिरण्य-अन्न आल्यादि यत् ददासि—प्रयच्छसि—ब्राह्मणादिकाना हिरण्य-अन्न-
हृत इत्यादि जें कांही देतोस—कौन्तेय यत् तपम्यसि—तपः चरसि तत् मद-
पणं—मत्समर्पणं कुरुष्व—व हे कुंतिपुत्रा, जें तप करतोस—तपश्चर्या करतोस तें
मदपणं—मत्समर्पण कर. [ते सर्वं मला अपण कर.] २७.

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें तूं करं लागलास म्हणजे—शुभाशुभफलैः—
शुभ व अशुभ फले देणाऱ्या—कर्मबंधनैः—कर्मरूप बंधनांकडून—मोक्षसे—मुक्त
केला जाशील व—संन्यासयोगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण संन्यास योगानें युक्त
आहे असा तूं—विमुक्तः—अगदी मुक्त होऊन—मां—मला—उपैष्यसि—
प्राप्त होशील. २८.

येत नाही. कर्मयोग म्ह० वेदशास्त्रोक्त कर्म अमात्र अर्थ गोतेतहि विवक्षित आहे. 'कर्मणि एव
ते अधिकारः' पृ. १७२ 'योगसूत्रः कर्माणि कुर्वन्' १७५, 'कर्म अवर०' १७८, 'कर्मण. मुद्रिः
प्यायमी' २५०. 'कर्मयोगेन०' २५५ 'कर्मणा अनारभात्०' २६२, 'मिमत् कर्म
कुर्वन्' २७७ 'कार्यं कर्म समाचर' ३०१ 'कर्मणा एव मसिद्धि आस्थिताः' ३०७ 'पूर्वः
पूर्वतरं कर्म कृत्वा०' 'कुर्वन् कर्म एव' ३८५ 'कर्मयोगो विशिष्यते' ४८४ 'आग्न्शोः मुनेः
कर्म कारण०' ५४९ इत्यादि ठिकाणी कर्मशब्दाचा अर्थ वेदशास्त्रोक्त कर्म—चातुर्वर्ण्यविहित
कर्मच आहे व तीं कर्म कर्तृत्वाभिमान व फलप्राप्ति मोहून केल्यास चित्ताची शुद्धि होऊन
ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येते. पण 'कश्चित्कर्त्ता अपि अकर्मज्ञः न निष्ठति' पृ. २७० 'देहभृता
सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वा न हि दास्यन्' १८.११ इत्यादि ठिकाणा मग्न हालचाल, शरीरद्रव्य-
चेष्टा हा कर्मशब्दाचा अर्थ आहे. त्याला कर्मयोग असे म्हणता येत नाही. एव हा भेद
रहस्यकाराना कोठहि व्यक्त केलेला नाही. येथें सर्व कर्म म्ह० लौकिक, स्वामाविक,
शास्त्रीय, निषिद्ध वगैरे जें जें कर्म करशील ते तें मला अपण कर, असा उपदेश आहे.
त्यामुळे ज्याची आवश्यकता नाही, तीं कर्महि नक्कलें सोडावयाचीं नाहीत, असा भावचून
होन नाही. 'जें करशील, खाशील, हवन करशील, दान देशील तें मदपण कर' असें येथें
मगवान् सांगत आहेत; जें प्राप्त नाही, जें तुला करावयाचें नसेल, ज्याची तुला आवश्यकता नाही
तेहि सर्व तू करच, असा बलात्कार करीत नाहीत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे येथें सर्व कर्म
म्ह० विहित कर्मयोग एवढाच अर्थ विवक्षित नसल्यामुळेच पुढील श्लोकान 'याप्रमाणें सर्वं कर्म
मला समर्पण करणारा तू शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनापासून मुक्त होशील' असें
म्हटलें आहे. शानोत्तर कर्मयोगच जर येथें विवक्षित असता तर 'अशुभफलैः कर्मबंधनैः
मोक्षसे' असें म्हणण्याचें कारणच नव्हतें. कारण विहित कर्मयोगाचें अशुभफल केव्हाच
निश्चत नाही. अपात् रहस्यकाराना इष्ट असलेला शानोत्तर कर्मयोग या श्लोकावरून
सिद्ध होत नाही.

एवं कुर्वन्तस्तव यज्जवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्मण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । सोऽयं सन्यासयोगो नाम सन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन सन्यासयोगेन युक्त आत्मान्तं करणं यस्य तव स त्वं सन्यासयोगयुक्तात्मा सन्विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन्शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—एवं कुर्वन्तः तव यत् भवति तत् शृणु—असे करणान्या तुला जें फल प्राप्त होईल तें 'शुभाशुभ०' या श्लोकानें ऐक—'शुभाशुभफलैः एव'—शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि—ज्याचीं फलें शुभ व अशुभ—म्हणजे इष्ट व अनिष्ट असतात ता शुभाशुभफल कर्में होत.—तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः—कर्माणि एव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एव—मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे—त्या शुभाशुभफल कर्मबधनाकडून—कर्में होव बधनें, त्या कर्मबधनाकडून याप्रमाणें—सर्व मत्समर्पण करणारा तू मुक्त केला जाशील. [भगवदर्पणयुक्तीनं सर्वं कर्म करणान्या जीवन्मुक्ताचे प्रारब्धकर्म क्षीण होताच विदेह कैवल्य अवश्य प्राप्त होतें. तर मग सर्वं कर्म भगवदर्पण केल्यानें मुक्ति मिळते व सन्यास-योगानेहि मुक्ति मिळते, म्हणजे मुक्तीची दोन साधनें झाली, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात—]—स अयं सन्यासयोग नाम—सन्यासयोग म्हणून ज्याला म्हणतात तो हाच होय—मत्समर्पणतया असौ सन्यासः च कर्मत्वात् योगश्च असौ इति—कारण मला सर्वं समर्पण करणें या गुणामुळे हा सन्यास आहे व त्यात कर्मत्व हा गुण असल्यामुळे हा योगहि आहे त्यामुळे हा सन्यासयोग होय—तेन

- १ 'सन्यासयोगयुक्तात्मा' याचा अर्थ रहस्यकार "कर्मफलचा सन्यास करण्याचा जो हा योग त्यानें युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्त करण," असा करितात पण तो बरोबर नाहीं कारण
- युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्त करण हा अर्थ अगदाच ज्ञानीचा आहे कारण युक्त म्ह० शुद्ध असे म्हणता येत नाहीं तसेंच 'कर्मफलचा सन्यास करण्याचा जो हा योग' हा समानाचा विग्रह धिन्व्य आहे अगोदर कर्मफलचा सन्यास येथे प्रकृत नाहीं 'तू जें जें करे वाईट काम बरेवांल तें तें मदपण कर' असें बर प्रकृत आहे प्रत्यक्ष काम मदपण कर, असें बर म्हट जें अमतांना 'कर्मफलचा सन्यास' असा त्याचा अर्थ करणें ही ओढाताण आहे येथील सन्यास 'मग काम इथरापण करणें' या स्वरूपाचा आहे, हें आचार्यांनाहि भगवत आहे इह वेद नव्हे तर 'कर्म इथरापण करणें, या वारणानें सन्यास व ता आचारणें या कारणांनें योग, भगवा सन्यासयोगानें ज्याचा आत्मा-अन्त करण युक्त आहे तो सन्यास-योगयुक्तात्मा,' असा त्यांना त्याचा स्पष्ट अर्थ केला आहे. त्यावरून सन्यास म्ह० स्वरूपतः सर्व कर्मांचा त्याग हाच अर्थ त्यांना मान्य आहे, असे कोणांनाहि म्हणनी येतें शक्य नाही आचार्य मुख्य व गौण भगवा दोन्ही प्रकारच्या सन्यासांना सन्यास म्हणण्यास तयार आहेत त्यांना जो काम इथरापण करणें त्यांनाहि भगवा म्हणतें आहे आणि

कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग, पन्थाभिर्मर्षाचा त्याग, रम्यदेवत्या इत्यादिवानादि गौण सन्यास बारबार म्हणजे आहे, यावरून त्याची आग्रहग्रन्थ मनोवृत्ति उघड दिशते पण रद त्यकार मात्र तसे आग्रहग्रन्थ नाहीत ते आश्रमसन्यासच गीनेल्या मान्य नाहा, कर्मफल सन्यासासाठी गौण सन्यास म्हटले आहे, असा वृथा आग्रह धरून बारबार अर्थाची ओढा- साण करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत याचा उद्धारद्वारे येथेच—याच श्लोकावरील टोपेन आदेश. कधी ती पहा—ते म्हणतात—“ ब्रह्मार्पण ब्रह्म हवि ” हे शानयशाचे तत्त्वच आता २७ व्या श्लोकात भक्तीच्या परिभाषेप्रमाणे सांगितले आहे पण ही कल्पना विना अमत् आहे ! शानी पुरव ‘अपणादि सर्व ब्रह्मरूप पाहणे’ असे तेथे (गी भा पृ ४२७-३६ पहा) म्हटले आहे व येथे ‘ नृ जे जे वाहा करतील ते ईश्वरापण कर ’ असे म्हटले आहे अर्थात् दोन्ही श्लोकांच्या अर्थाचा वाहा सबंध नाहा सर्व ईश्वरार्पण करणे निराळे व सर्व ब्रह्मरूप पाहणे निराळे पण ‘ ब्रह्मापण ’ व ‘ मद्रपण ’ हे शब्द एकसारखे आहेत, असे पाहून रहस्यकारांनी त्याचा वृथा सबंध जोडला आहे, ‘ मयि सर्वोपि कर्माणि सन्यस्य ’ गी भा पृ ३२८ ‘ ब्रह्मण्यापाय कर्माणि० ’ गी भा पृ ५०१ या व अमन्याच दुमन्यादि बचनाना कर्मे ईश्वरार्पण करणे, या स्वरूपाचा गौण सन्यास मानितला आहे, यावरून आचार्यांचाहि वाद नाहा पण रहस्यकार मात्र ‘गौतेप्रमाणे हाच खरा सन्यास अमृत’ असे नि श्कर्षण म्हण- तान व त्याला १८-२ श्लोकाचा आधार दाखविताना (गा र पृ. ७४६) पण हा आधार अमस्तुत आहे कारण ‘त्यात काम्याना कर्मणा न्याम सन्यास क्वयो विदु ’ असे म्हटले आहे पण ‘ काम्यकर्माचा त्याग ’ व ‘सर्व कर्मे मद्रपण, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पण करणे’ ही दोन्ही एक नाहात “ कमफलाशा सोडून (मन्यस्य) सर्व कर्मे करणारा पुरुषच ‘ नित्य- सन्यासी ’ होय. (गी ५ १) ” असे ते त्याचे म्हणणे आहे तेहि पाचव्या अध्यायाच्या विसव्या श्लोकाला धरून नाहा पाचव्या अध्यायाच्या तिसव्या श्लोकात ‘जो दुःखादि अनिष्टाचा हेर करीत नाही व सुखादि श्वाचा आकांक्षा करीत नाहा, तो नित्य सन्यासी आहे असे जाणवें,’ असे म्हटले आहे फलाशा सोडून कर्मे करणारा, असे तेथे म्हटलेले नाहा अर्थात् रहस्यकार आपल्या म्हणण्याला पुष्टि देण्यासाठी म्हणून ते आधार दाखविताना ते निराव्याच अर्थासततात पण मग आपले म्हणणे खरे करण्यासाठी त्याच्या अर्थाचा ओढा साण करितात “ कमत्यागरूप सन्यास गीनेस समत नाही ” गा र पृ ७४६ असे स्थाचे म्हणणे आहे पण मग ‘सन्यास कमणा कृपा पुनर्योग च शसति’ कृष्णा! तू कर्माचा सन्यास सांगतोस व पुन कर्माचा योग सांगतोस, हे अनुनाचे म्हणणे रोटेच समजावयाचे का काय ? तसेच ‘सन्यास कमयोगश्च नि श्रेयसकरी उभौ ’ हे सुद् भगवानाचे म्हणणेहि रोटेच का काय ? ‘ यतोना चापि धर्म हरिमातासु कथित ’ हे वैष्णवायनाचे म्हणणेहि पुढेच की काय ? तात्पर्य रहस्यकाराचा पक्ष कोणा कितीहि तरी उचलून धरला तरी त्यात सत्याश फारच मोठा असल्यामुळे तो अखेरपर्यंत टिकणारा नाहा कमादि सर्व ईश्वरार्पण करणे हा उपासनेचा प्रकार आहे त्यात कमयोगाचा काही संबंध नाहा निष्काम कम हा मुद्दा उपासना, तो कमयोग नव्हे उपासना विसृज्योसाठी, शानयाती साठी विहित आहे मास्तव काम्य कर्माचा त्याग, सर्वकर्मफलत्याग, सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करणे, सकल्पनाम, कर्तृत्वाभिमानत्याग इत्यादि, हे सर्व गौण सन्यास आहेत त्यातल कोणालाच

संन्यासयोगेन यस्य तव आत्मा-अन्त करणं युक्तं—इत्या संन्यासयोगाने ज्या तुसा आत्मा म्ह० अन्त करण युक्त आहे—सः त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्—तो तू संन्यासयोगयुक्तात्मा होऊन—जीवन् एव कर्मबन्धनैः विमुक्तः—जिवत असतानाच कर्मबधनाकडून विशेषेकरून मुक्त केला गेलेला असा होतोता—च अस्मिन् शरीरे पतिते—च ह शरीर पडले असता—मां उपैष्यासि-आगमिष्यासि—मला प्राप्त होवाल [याप्रमाण सर्वे मत्समर्पण केल्याने तू सर्व शुभाशुभ फल देणाऱ्या कर्मबधनातून मुक्त होशील सर्वे मदर्पण करण हाच संन्यासहि आहे व योगहि आहे तुझे चित्त त्याने युक्त होईल तू जावन्मुक्ताचा अनुभव घेऊन मरणानंतर मला प्राप्त होवाल] ७८

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

अन्वयार्थ—अहं सर्वभूतेषु—मी सर्वभूतांमध्ये—समः—सम आहे—मे द्वेष्य न—माणा कोणी द्वेष्य-द्वेषण-शत्रु नाही व—प्रिय—प्रिय—न—नाही—तु—पण—ये—जे—मां—मला—भक्त्या—भक्तान—भजन्ति—भजतात—ते—ते—मयि—माझ्यामध्ये—मजपाशा स्वभावतः च असतात—च—आणि—अहं अपि—माहि—तेषु—त्यांच्यामध्ये स्वभावतः च असतो २९

रागद्वेषास्ताहि भगवान्मयो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तच्च—समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽपिबद्ध दूरस्थाना यथाऽस्मि शीत नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वर भक्त्या मयि ते स्वभावतः एव न मम रागनिमित्त मयि घटन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावतः एव धर्ते नेतेरेषु नेतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि भगवान् राग द्वेषवान् यतः भक्तान् अनुगृह्णाति इत रान् न इति तत् न—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् आहे कारण तो भक्तावर मात्र अनुग्रह करता, इतरावर करीत नाही, म्हणून म्हणाल तर तस नाही, असे 'सम' या श्लोकाने सांगतात—अहं सर्वभूतेषु समः तुल्यः—मी सर्वभूतांमध्ये सम-तुल्य

कर्मयोग म्हणता येत नाही रहस्यकाराना याच टापेन मागवनाला बाहो श्लोकांचा आधार दिला आहे पण त्याचहि बराल गीतावचनाप्रमाणे उपामनाने विहित असल्यामुळे त्यांचा साम्याच्या ज्ञाननिष्ठेची काही विरोध येत नाही रहस्यकाराच्या बमबोलीची मात्र विरोध येतो कारण ज्यामनेला आरम शाला को तत्त्वज्ञ कर्मयोग सपला

१ रहस्यवार या श्लोकाचा अर्थ अवगणन देतात—“असाचा माग मुलाकर व मुलम असे भक्तावाच्या आरभी वान बने आपा रवांताळ ममभक्त्या जो दुमरा माठा विगिष्ट पु” १९१ने बान करितात ” या हे अवगणन अमरक आहे कारण ‘मी सर्व भूतांमध्ये सम

आहे.—मे द्वेष्यः न अस्ति न प्रिय—मला कोणी द्वेष्य-द्वेषास योग्य असा नाही व कोणी प्रिय नाही.—अहं अश्विबत्—मी अग्नीसारखा आहे.—तथा अग्निः दूर-स्थानां शीतं न अपनयति समीपं उपसर्पतां अपनयति—जसा अग्नि दूर असलेल्याचे शीत घालवीत नाही, अग्नीपासून दूर वसलेल्या प्राण्याच्या थंडीचे निवारण करीत नाही, तर त्याच्या समीप वसणाराचेच शीत घालवितो—तथा अहं भक्तान् अनुगृह्णामि इतरान् न—त्याचप्रमाणे मी भक्तावर अनुग्रह करतो, इतरावर करीत नाही. [असे जर आहे तर भगवानाच्या ठिकाणी रागद्वेष नाहीत कसे ? उत्तर—]—तु ये मां—ईश्वरं भक्त्या भजन्ति—परंतु जे मला—ईश्वराला भक्तीने भजतात—ते मयि-स्वभावतः एव, न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते—ते माझ्यामध्ये स्वभावतःच राहतात. माझ्या प्रीतीमुळे माझ्यामध्ये राहत नाहीत.—तेषु च अपि अहं स्वभावतः एव वर्तं न इतरेषु—आणि त्याच्या ठिकाणीहि मी स्वभावतःच राहतो इतर अभक्तांमध्ये राहत नाही.—एतावता तेषु मम द्वेषः न—स्वभावतःच हे होत असल्यामुळे मी अभक्तांमध्ये राहत नाही, एवढ्यावरून त्याच्याशी माझा द्वेष आहे, असे म्हणता येत नाही. [जे वर्णाश्रमधर्माच्या योगाने माझे भजन करितात, ते त्याच भजनाच्या अविन्य माहात्म्याने शुद्धचित्त होऊन माझ्या समीप राहतात. त्यांचे चित्त माझ्या अभिव्यक्तीला योग्य होते. त्यामुळे मीहि स्वभावतःच त्याच्या समीप राहून त्याच्यावर अनुग्रह करितो. जसे सूर्याचे तेज व्यापक-सर्वत्र पसरलेले जरी असले तरी ते स्वच्छ आरशातच प्रतिबिंबित होते, त्याप्रमाणे ज्याचे चित्त भक्तीने अत्यंत शुद्ध झालेले असते, त्याच्यामध्येच प्रकट होतो.] २९

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अन्वयार्थ—अपि चेत्—जरी कदाचित्—सुदुराचारः—अतिशय त्रिंश आचरण करणारा एखादा—अनन्यभाक्—अनन्य भक्त होऊन—मां—मला—भजते—भजू लागला तर—सः—तो—साधुः एव—सदाचरणसंपन्नच आहे असें—मन्तव्यः—मानावे—हि—कारण—सः—तो—सम्यक्—चांगल्या प्रकारे—व्यवसितः—निश्चित झालेला असतो. ३०.

आहे. मला सर्व भूत सारखाच भरा कोणी अप्रिय नाही व कोणी प्रिय नाही. तर जे भक्तीने माझा उपासना करितात ते स्वभावतःच माझ्यामध्ये व मी त्याच्यामध्ये असतो' असे पुढील श्लोकात म्हटले आहे. त्यावरून ' त्यातील म्ह० भक्तिमार्गातील समस्वरूपी जो दूसरा मोठा गुण त्याचे वर्णन या श्लोकात आहे,' हे म्हणणे खरे नाही, याविषयी कोणाचीहि खात्री होईल. त्यापेक्षा जाचार्यांचे अवतरण किती सुसंबद्ध आहे, ते वाचकांचाच ठरवावे.

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिता-
चारोऽपि भजते मामनन्यभाजनन्यभक्तिं सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो
ज्ञातव्यः सम्यग्यथावद्व्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—शृणु मद्भक्ते माहात्म्यं—माझ्या भक्तांचें माहात्म्य ऐक—अपि
चेत्-यद्यपि सुष्ठु दुराचार-सुदुराचार अतीव कुत्सिताचार अपि मां
अनन्यभाक्-अनन्यभक्ति सन् भजते—जरी अत्यंत दुराचरण करणारा—आति-
शय निय आचरण करणाराहि मला अनन्यभाक् म्ह० ज्याची भक्ति मजवांचून दुसऱ्या
कोणावरहि नाही, असा होऊन माझे भजन करू लागला तर—सः साधु एव-स-
म्यग्वृत्त एव मन्तव्य-ज्ञातव्यः—तो साधूच-उत्तम वर्तन करणाराच आहे,
असें समजावें, असें जाणावें—हि-यस्मात् स सम्यक्-यथावत् व्यवसित-
साधुनिश्चय—कारण तो सम्यक्-यथावत्-यथार्थ व्यवसित असतो म्हणजे त्यानें
साधु निश्चय-उत्तम निश्चय केलेला असतो [एखादा अत्यंत दुराचारी असलेलाहि
मनुष्य जर माझी अनन्यभक्ति करू लागला, तर तो साधूच आहे, सदाचरण करणारा
च आहे, असें समजावें, कारण माझा भक्ति करणें, हा त्यानें फारच उत्तम निश्चय
केलेला असतो] ३०

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

अन्वयार्थ—(सः—तो)—क्षिप्र—सत्वर—धर्मात्मा—धर्मात्मा—धार्मिक—भ-
वति—होतो आणि—शश्वत्—नित्य—शान्ति—शांतता—निगच्छति—प्राप्त
होतो—कौन्तेय—हे अर्जुना—मे भक्तः—माझा भक्त—न प्रणश्यति—
कधीहि नाश पावत नाही, अशा तः—प्रतिजानीहि—प्रतिज्ञा कर ३१

उत्सृज्य ॥ बाह्या दुराचारतामन्त सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—क्षिप्र क्षीघ्र भवति
धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वत्तित्य शान्ति चोपशम निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थ
कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चिता प्रतिज्ञा कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा
मद्भक्तो ॥ प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—च बाह्या दुराचरतां उत्सृज्य अन्त सम्यग्व्यवसायसा-
मर्थ्यात्—आणि बाय दुराचरता सोडून मनात उत्तम निश्चय करणें, या सामर्थ्यामुळे
—क्षिप्र-क्षीघ्र धर्मात्मा-धर्मचित्त एव भवति—सत्वर-शीघ्र धर्मात्मा-धर्मा-
चित्त तो होतो [त्याचें चित्त धर्मात्म्येच आसक्त होवें]—च शश्वत् नित्य शान्ति
—उपशमं निगच्छति-प्राप्नोति—आणि शश्वत्-नित्य नांताला-उपशमाला प्राप्त
होतो [त्याच्या दुराचरणाचा निय उपशम होतो तो आपले दुराचरण सोडतो. याचें
कारण—]—परमार्थ शृणु—मी एक अघाहित सिद्धान्त सांगतो तो तू ऐक—कौन्तेय

मे-मम भक्त-ययि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्त न प्रणश्यति इति प्रतिजानीहि-निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु—अर्जुना, माझा भक्त म्ह० माझ्यामध्य ज्याने आपला अन्तरात्मा समर्पिला आहे, तो माझा भक्त सर्वथा नाश पावत नाही, अशी तू निश्चित प्रतिज्ञा कर [माझा भक्त दुराचारी जरा असला तरी तो सत्वर धमचित्त होतो, दुराचरणापासून कायमचा निवृत्त होतो कारण अर्जुना, माझा भक्त कधी नाश पावत नाही, अशी तू प्रतिज्ञा कर] ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥३२॥

अन्वपार्थ—हि—कारण—पार्थ—हे अर्जुना !—मां—मला—व्यपाश्रित्य—आश्रय या रूपाने स्वाकारन—स्त्रिय—स्त्रिया—वैश्या—वैश्य—तथा शूद्रा—त्याचप्रमाण शूद्र असे—ये—जे—पापयोनय. अपि—पापजातात उत्पन्न झालेलेहि—स्यु—असतात—ते अपि—तेमुद्धा—परा गति—परम गतीला—यान्ति—जातात ३२.

किंच—मा हीति । मा हि यस्मात्पाय व्यपाश्रित्य आमाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयु पापयोनय पापा योनिर्यपा ते पापयोनय पापजन्मान । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टा गतिम् ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मा हि०' इति—आणखी याहि एका कारणाने माझी भक्ति करावा जसे 'मा हि०' या लोकान सांगतात—पार्थ हि—यस्मात् मा व्यपाश्रित्य—मा आश्रयत्वेन गृहीत्वा ये पापयोनय. अपि स्यु—भवेयु.—हे पार्थ, कारण माझा आश्रय करन—माझे आश्रय या रूपान ग्रहण करून ज पापयोनिहि असतात—पापा योनि. येपा ते पापयोनय.—पापजन्मान—ज्यांचा योनि पापा असते ते पापयोनि म्ह० ज्यावे जन्म पापाचे फल आहेत, ते पापयोनि—के ते इति आह—ते कोणते ? त सांगतात—स्त्रिय वैश्या तथा शूद्रा—स्त्रिया, वैश्य व शूद्र—ते अपि परा गति—प्रकृष्टा गति यान्ति—गच्छन्ति—तेहि परागतीला—श्रेष्ठ फलाला

१ २९-३१ श्लोकावरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात—“ सारांश सहाय्या अध्यायात (६ ४४) कर्मयोग जाणण्याचा नुस्ती इच्छा गाला तरी चरकात घातल्याप्रमाणे अवश होऊन मनुष्य शब्दब्रह्मापलीकडे जातो, असा ज्ञा सिद्धांत केला आहे, तोच आता मत्स्यमागला लागू करून दाखविला आहे ” (गी २ पृ ७४७) पण हा सवध किनासा सुमवध आहे याचा विचार वाचकांनीच करावा अ ६ श्लो ४४ याचा सरा अर्ध काय आहे तो मागे ६०५ पृष्ठावर पहावा आमच्या मते या श्लोकाचा त्या श्लोकाचा काही मवध नाही येथाल ३०-३१ श्लोकात इक्ष्वाकु मजीचे माहात्म्य सांगितले आहे व त्या (६ ४४) श्लोकात योगमार्गीन नुस्ता प्रवृत्त झालेला योगा-संन्यासी वनवलाचे उल्लेख करून जातो असे म्हटले आहे

प्राप्त होतात. [माझा आश्रय केल्यावर पापयोनी-लिया, वैश्य व शूद्र हेहि क्रमानें मोक्षास प्राप्त होतात.] ३२.

१ रहस्यकार या श्लोकातील 'पापयोनीय' या शब्दाचा "अत्यजादि जे पापयोनी असतील" असा अर्थ करितात व तीक्ष्णकराचार्यादि अद्वैती व रामानुजादिक इतर भाष्यकार 'ये पापयोनीय अपि स्युः केते, श्रियो वैश्या तथा शूद्रा. ते अपि परा गतिं यान्ति' असे म्हणून पापयोनी कोण ? तर श्रिया, वैश्य व शूद्र असा जो अर्थ करितात तो बरोबर नाही, असे म्हणतात व 'पापयोनिशब्दानें अलीकडे सरकार दरबारात ज्यांना गुन्हेगार जाति म्हणून म्हणतात, तशा प्रकारचा अर्थ विवक्षित जमुन त्या जातीतील लोकानाहि भगवद्भक्तीने सिद्धि मिळते, असा या श्लोकातील सिद्धान्त आहे' असे लिहितात रहस्यकाराचें हे म्हणें लोकरजनाच्या दृष्टीने ठाक आहे कारण ह्याच्या मुशिक्षित व बहुभ्रत श्रिया 'आपण पुरुषा-पेक्षा कमा योग्यतेच्या आहों की काय ? आम्हाला पुरुषाच्या बरोबरीने हक्क पाहिजेत' असे म्हणू लागल्या आहेत सत्यशोधक व असूद्ययांची उन्नति करणारे लोक, 'आम्हांहि मनुष्य आहों, मग ब्राह्मण उच्च व शूद्र अधम, चाडाल असूद्य व क्षत्रिय सृश्य हा भेद कोठून आला ?' इत्यादि म्हणू लागले आहेत अशा स्थितीत रहस्यकार करितात तसा अर्थ करणें अतिशय सोईचें आहे तमेंच 'धर्मांमध्ये सर्वांचे हक्क मारलेच !' असें जें एक मत इतें रुढ झालें आहे त्याला अनुलक्षून "जाताचा, वर्णाचा, र्खा पुरुषादिकांचा किंवा काव्या-गोव्या रगाचा वगैरे कोणताच भेद न ठेविता सर्वास एकच सद्गति देणारा भगवद्भक्तीचा जो हा राजमार्ग०" इत्यादि रहस्यकारांनी जें म्हटलें आहे, तेंहि ऐकायला पारच गोड आहे पण स्वतः गीतबाराचा तसाच आशय आहे की काय, याबद्दल मात्र दहा वाटेने कारण माझणादि भिन्न, भिन्न योनीत जन्म होणें हे कोणाच्याहि हातातलें नाही तें केवळ पूर्वकर्मांच्या अर्पण आहे श्रीमान् कुलान् उत्पन्न होणें, उच्च कुलात जन्मास येणें, पक्षाया विद्वान् व सच्छाल कुलात जन्म घेणें, हे जसें पूर्व पुण्याचेंच फल मानावें भागते, व दरिद्री, रोमी, अश, मूढ, इत्यादि कुलांत जन्म होणें हे पापाचें फल मानणें भाग पडत, त्याला 'मुस्ती बद्धुळा' दणून भागत नाही, त्याचप्रमाणे ब्राह्मण, स्त्री, शूद्र इत्यादि योनींत उत्पन्न होण, हेहि पूर्व कर्मांचेच फल मानणें भाग आहे अशा दृष्टीने पाहिल्यास ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या अपेक्षेने श्रिया, वैश्य व शूद्र यांना पाप-योनि म्हणणें, यांत वाढाच दोष नाही भगवान् स्वास याच समजुतीने प्रस्तुत श्लोक श्रिया, वैश्य व शूद्र यांना पापयोनि दणत आहेत पण यामान् कुलाप्रमाण ब्राह्मण कुलांत जन्म होणें हे जरी पूर्व पुण्याचें फल असले, तरी त्यावरून गर्भभ्रामर जन्ममर श्रीमान्च राईल किंवा ब्राह्मण सरा ब्राह्मण-सदाचरणशीलच असेल, असें दावा येत नाही त्याप्रमाणेंच स्त्रीजन्म हे जरी पापाचें फल असले, तरी त्यामुळे इत्यादिकांची गरी योग्यता बरी होते, असें म्हणता येत नाही जन्माचें कारण निराळे व जन्म-मरतें प्रत्यक्ष आचरण निराळे इत्यादिकांना पापयोनि म्हणणें व ब्राह्मणांना पुण्ययोनि म्हणणें, हे जन्माच्या कारणांना उद्भवत आहे व त्यांची त्यांनी माझ्या योग्यता त्याच्या प्रस्तुत परिस्थितीवर अवलंबून आहे त्यामुळे यामेंच इत्यादिकांना पापयोनि म्हणें म्हणजे सिद्ध, वैश्य व शूद्र यांना व्यावहारिक दृष्ट्या हीम समजणे, जसा त्यांच्या अर्थ नसे. मूढ श्लोकाचा

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३॥

अन्वयार्थ—पुनः—मग—पुण्या ब्राह्मणा—पुण्ययोनीत जन्मलेले ब्राह्मण—
तथा—त्याचप्रमाणे—भक्ता राजर्षय—भक्त राजर्षि—ज्ञानी क्षत्रिय धेष्ट गताला

अर्थ रहस्यकार समजतात तसा होऊ शकत नाही कारण 'ये पापयोनि तेषां परा गतिं यान्ति किं पुन पुण्या ब्राह्मणाः च भक्ता राजर्षयः' असा येथे विषय आहे. जे पापयोनि ते परागवोला जानात. मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त क्षत्रिय, याविषयी काय सांगो ? इतका अर्थ स्पष्ट असल्यावर पापयोनि कोण ? हे ठरवू होतें. शिवाय 'यत्' व 'तत्' याचा नित्य मग्न असतो तेव्हा 'ये' शब्दाचे स्पष्टाकरणच 'क्षियो वैद्यास्तथा दूद्रा.' या शब्दांनी केले आहे, असाच सरळ मग्न लागतो. रहस्यकार लावनात तसा लागत नाही. महामारताच्या अश्वमेधपर्वात हेच श्लोक आहेत त्यात 'क्षत्रिया वा बहुभुजा' एवढाच पाठभेद आहे दाखून ध्यामाना चार वर्गांचे लोक व त्या वर्गांच्याच शिवा, याचाच येथे उल्लेख करावयाचा होता हे उपर दिसते धर्मशास्त्राप्रमाणे चाटालादिक हे सर्वधर्मवहिन्यून आहेत. त्यामुळे 'अलावटे सरकार दरबारात ज्यांना गुन्हेगार वाता म्हणतात' त्याचाच उल्लेख न्यायांनी केला असेल, असा कल्पना करिता येत नाही

आता रहस्यकार 'भक्तिमार्गं सर्वान् एकच सद्गतिं देतो' असे जे म्हणतात त्याचा विचार करू. वैदिकधर्मात असा एवढा मार्ग नाही, की जो यथाशक्ती पूर्णपणे आचरिला अनंता त्याचे एकसारखेच फल मिळत नाही आत्ममाहात्म्यकाराने प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीमध्ये तरी भेद कोठे अनंता ? रहस्यकार तर 'ज्ञानमार्गांनी' तो मोक्ष मिळतो, तोच कर्मयोगाने मिळतो' असे म्हणतारे आहेत. मग 'जातीचा, वर्गाचा, वाङ्मयायोग्या रणाचा बरे भेद न ठेवता भक्तिमार्ग एवच सद्गति देतो,' हे येथेच सांगण्यात काय अर्थ आहे ? तथापि कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिन्हींचे फल एकच, असे कोणत्याच म्हणता येणे शक्य नाही. कारण कर्माचे फल निराळे, भक्तीचे निराळे व ज्ञानाचे निराळे. कर्माधिकारी पुरुषातालाहि ज्यानी ज्या प्रकारे अनुष्ठान केले असेल, त्यांना तसेच व तिथेच फल मिळते. भक्तीचेहि फल 'राम गम,' किंवा 'विठ्ठल विठ्ठल' म्हणणाऱ्या सर्वांना सारखेच मिळेल, हा आशा स्थप आहे. कारण भक्त्ये अत करण भक्तीमुळे त्रिकया प्रमाणाने सुमरून घाले असेल तिथेचच योग्यतेने फल त्याला मिळतार. ज्ञानालाहि तोच न्याय लागू आहे ज्याचे वन सर्व अगोपागोनी परिपूर्ण झालेले असते, त्यानाच कर्माचे फल एकसारखे मिळत, बाकीच्यांना अनुष्ठान-कारतमाने न्यूनाधिक फल मिळतार हे उपर आहे, ज्याची भक्ति अगदी पूर्णतेने पोचलेली असते, म्ह० उपाये अन्त करण ईश्वरमय झालेले असते, त्यानाहि एकसारखेच फल मिळते. पण असे भक्त व माहात्म्यकारांना ज्ञानी सामर्थ्ये काही परकच जमतो अर्थात ज्यांचे अमेरज्ञान अत्यंत परिपक्व झालेले असते त्या सर्वांना मुक्ति हे फल एकसारखेच मिळते. तापस्ये पारमार्थिक फल कोणत्याहि एका पदावर किंवा त्याच्या वर देव-भार असा- वन नसते, तर त्या त्या पदाच्या आचरणातून अत करण जे व त्रिके सुमरून घालेले असते त्या मानानेच ते न्यूनाधिक मिळते, हा सरा निश्चय होय.

जातील हें—किं—काय सागावे ? यास्तव—इम अनित्यं असुखं लोकं—या अनित्य व सुखरहित लोकास—प्राप्य—प्राप्त होऊन,—मां भजस्य—मला भज ३३

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा सान्निध्यं तत् रूपयश्चेति राजर्षयः । यतः पूर्वमतोऽनित्य क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भगवत्सेवस्व माम् ॥

भाष्यार्थ—आणि पापाचरण करणारे व पापयोनिहि जर ईश्वराच्या भक्तीने परम गतीला प्राप्त होतात, तर मग उत्तम जन्माच्या निमित्ताने होणारी सन्यासादि साधने व सदाचरणादिक यांचा काय उपयोग? याच उत्तर—‘किं पुन ०’ इति—‘किं पुनः ०’ या श्लोकाने देतात—किं पुन पुण्या—पुण्ययोनय ब्राह्मणा तथा भक्ता राजर्षय—पापी व पापयोनि जर भक्तीने मुक्त होतात तर मग पुण्यजन्म ब्राह्मण व तसेच भक्त राजपि—म्ह०—राजानं च ते रूपयः च इति राजर्षय—राजे व तेच ऋषी—ज्ञानी म्हणून राजपि, त्यांना त्यापेक्षाहि थोडे फल प्राप्त होईल हें काय सागावे?—यत एव अतः अनित्यं—क्षणभङ्गुरं च असुखं—सुखवर्जितं इमं लोकं—मनुष्यलोकं प्राप्य—ज्याअर्थी असं आहे त्याअर्थी अनित्य म्ह० क्षणभङ्गुर व असुख—सुखरहित अशा या लोकाला—मनुष्यलोकाला प्राप्त होऊन—पुरुषार्थसाधनं—दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा मां भजस्य—सेवस्व—पुरुषार्थाने साधन अशा या दुर्लभ मनुष्यत्वास प्राप्त होऊन माझ भजन कर—माझी सेवा—ध्यान कर [पापी व स्त्रिया वगैरे पापयोनिहि जर भक्तीने परम गतीला प्राप्त होतात, तर मग पुण्यामुळेच उत्तम जन्म पावलेल्या ब्राह्मणाविषयी व भक्त क्षत्रियाविषया काय सागावे? पश्चादि दृष्टीरात भगवद्भजनाची याग्यता नाही म्हणून मनुष्यत्वास प्राप्त झालेल्या जावाना ईश्वराच्या या नादिकाविषयी यत्न करावा] ३३

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यासि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

राजविद्या राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—मन्मना भव—माझ्या ठिकाणीच ज्याच मन आहे, असा तू हो—मद्भक्तः (भव)—माझाच भक्त हो—मद्याजी (भव)—माझीच पूजा करण्याचे उपायें शील आहे, असा हो—मां नमस्कुरु—मला नमस्कार कर—एव—या प्रमाणें भगवानाचे ठिकाणी चित्ताला—युक्त्या—समाहित करून घात—स्थिर करून—मत्परायण—मत्परायण झालेला तू—आत्मानं मां एव—सर्वांचा आत्मा असा जो मी इतर त्याग—एष्यासि—प्राप्त होतील. ३४

कथम्—मयि मनो यस्य न त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मय-
जनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेश्वरमेव्यस्यामामिप्यमि युक्त्वा समाधाय
चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेव-
मृतमेव्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः । मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती
श्रीमन्नवमीनामाध्याये राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

भाष्यार्थ—कथं—भक्ति कशी करावी ते 'मन्मना०' या श्लोकानें सांगतात—
मयि मनः यस्य सः त्वं मन्मनाः भव—माझ्या ठिकाणी ज्याचें मन आहे, असा
तूं 'मन्मनाः' हो.—तथा मद्भक्तः भव—तसाच तूं माझा भक्त हो.—मद्याजी
—मत्-यजनशीलः भव—माझें यजन करण्याचें ज्याचें शील आहे असा तूं मद्याजी
हो.—च मां एव नमस्कुरु—आणि मलाच नमस्कार कर.—युक्त्वा—चित्तं
समाधाय मां एव—ईश्वरं एव्यसि—आगमिष्यसि—याप्रमाणें भगवानामध्येच वि-
त्ताचें समाधान करून—भगवत्स्वरूपाचें चिन्ताला स्थिर करून मलाच—ईश्वराला प्राप्त होईल
—येऊन पोंचशील—एवं आत्मानं—अहं हि सर्वेषां भूतानां आत्मा परा च
गतिः परं अयनं तं एवभूतं मां एव्यसि इति अतीतेन पदेन संबन्ध—
याप्रमाणें आत्म्याला—मीच सर्व भूतांचा आत्मा व परा गति—परम अयन आहे त्या
—अशा प्रकारच्या मला येऊन पोंचशील अशा 'आत्मानं' या पदाचा 'एव्यसि' या
भागील पदार्थां संबन्ध.—मत्परायणः सन् इत्यर्थः—मीच ज्याचें परम अयन—परम
गति—फल आहे, असा होऊन, असा याचा भावार्थ. [याप्रमाणें या अध्यायात मध्यमा-

१ रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“प्रह्नाचा पनारा किंवा नामरू-
पात्मक हृदय मूर्ति अनित्य आणि परमात्माच काय तो नित्य, असा जो अध्यात्मशास्त्राचा
सिद्धान्त त्याला अनुसरून 'अनित्य' हे पद ३३ व्या श्लोकान आणले आहे व 'अमृत' पे-
सा पदानें या मत्पराय मुखापेक्षा दुःख अधिक आहे, या सिद्धान्ताचा अनुवाद केला आहे.
तथापि हें बर्तन अध्यात्मातले नव्हे भक्तिमार्गातले आहे.” रहस्यकाराची हा मुद्रा कल्पना
आहे. अगोदर अमुक्त म्ह० मुखापेक्षा दुःख अधिक हो कल्पनाच सोदी आहे. दुःख म्हणजे
रटने, प्लेदाच जर त्या शब्दाचा अगदा रचून अर्थ घेतला तर दुःख अधिक आहे, असेंहि
म्हण्वाचें कारण नाही. कारण आम्ही सर्व आनुष्याय पारच पोटे रटतो ! त्यापेक्षा
आमच्या हसण्याचें प्रमाणहि अधिक असतें. भग्न निरनिराळ्या विषयांमधून होणारे मुक्त
दुःखापेक्षा किती तरी अधिक असतें, असे म्हण्वायान तरी कोमशा हरकत आहे ! व विषया
कीक तसे म्हणतहि. पर अनुमाधान—अज्ञानि—विशेष हेंच दुःख आहे, असे म्हण्ट्याम
मात्र सर्व जन्म दुःखमय आहे, असेच म्हणावें लागतें. विषयमुक्त हें मुक्तच नव्हे, तें दुःखाचें
मूळ अमुक्त्यामुळे दुःख आहे. (अ. ० को. २२, पृ. ५२ ख. ८—१५ पृ. ६६३) व याच दृष्टीनें
भगवानांनी 'अनित्य व अमुक्त लोक' असें दोघे म्हण्टे आहे व ते जपानमृदराच म्हण्टे
आहे. अनित्यमार्गाने वर्णन निराळे व अध्यात्मार्गाने निराळे, ही निरावार कल्पना आहे.

धिकाऱ्यांचे श्रेष्ठ सांगूनच अधम अधिकाऱ्यांनाहि मी आराधना करण्यास मोठम आहे, असें वर्णन केले. आपल्या पारमार्थिक प्रत्यक्ष-स्वरूपाने आपणाला साक्षात् जाणणे हे ज्ञानच परमेश्वराचें परम आराधन आहे, असेंहि सुचविलें. अर्थात् तत्पदवाच्य सोपाधिक ब्रह्म व तत्पदलक्ष्य निरुपाधिक ब्रह्म यांचे व्याख्यान केले.] ३४

इति भगवान् श्रीकृष्णांना गायलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविषंतीक ब्रह्मविदेषेकीं योग-उपाय-शास्त्रातील राजविद्या-राजगुह्ययोगनांवाचा नववा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्न्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

बैदान्तशास्त्र व भक्तिमार्ग याचा संबंध माहीत नसणें, हेंच असल्या कल्पनांचे मूळ आहे. हें वर्णन भक्तिमार्गातले आहे, असें म्हणण्यास त्यांना जें कारण दाखविलें आहे तेंहि असेंच पोकळ आहे. त म्हणतात—“ म्हणून परमात्मा किंवा परब्रह्म असें न म्हणता ‘महा भज, माझ्या ठायीं मन ठेव, मला नमस्कार कर ’ असा व्यक्त स्वरूपाचा दर्शक प्रथम पुरुषी निर्देश भगवतांनीं केला आहे ” यावरूनच रहस्यकारांना गातेच रहस्य किती यथार्थ कळलें होतें, त्याची कल्पना होते येथें भगवान् ‘अह’ हा शब्द शाल्वदृष्ट्या योगीत आहेत, हें रहस्यकारांच्या ध्यानातहि आलेलें नाहीं. त्यामुळे त्याची अशी असत्कल्पना झाली आहे. पण भगवान् येथें ‘ प्रथम पुरुषी निर्देशानें ’ परमेश्वराचाच उल्लेख करीत आहेत. आपल्या व्यक्तस्वरूपाचा उल्लेख करीत नाहींत. येथील व्यक्त स्वरूप म्ह० ब्रह्मदेव-पुत्राचें शरीर, पण तें येथील उपास्य होऊ शकत नाहीं. कारण ‘ असें उपासन केव्हांतें तुं मलाच मिळतील ’ असें जें फल मागितलें आहे, ते श्रीकृष्णाच्या व्यक्त रूपाशीं जुळत नाहीं. म्हणूनच भाष्यकारांना ‘ मा एव ईश्वर एष्यमि—आगमिष्यमि ’ असें म्हटलें आहे. तसेंच ‘ मम भूतमेश्वर पर भाव ’ ११ ‘ मा भूतादिं अम्यम शास्त्रा भजन्ति ’ १३ ‘ अह क्रतु ’ १६ ‘ अह जगत्. पिता, माता, धाता, पितामह ’ १७ ‘ गतिः भर्ता, प्रभु. साक्षी, निवास प्रभव. प्रणय स्थान, ’ १८ ‘ अह सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुः मा तत्त्वेन न अभि-जानन्ति ’ २४ इत्यादि या पूर्वीचें ‘ अह ’ शब्दप्रयोगहि व्यक्त स्वरूपाला उद्देशून नाहींत, ते ‘ शास्त्रदृष्ट्या तूंपदेसो वामदेवत्वम् ’ (ब्रह्मसूत्र अ. १ पा. १ सू. ३०-पंचरशी प्र ७ प्रो. ११-१३) या न्यायाने शास्त्रदृष्ट्या आहेत. या गूढान ‘ प्राणोऽरिम् प्रज्ञात्मा ..त मां उपारतम्... मामेव विजानीहि ’ ‘ ऋषि वामदेव. प्रतिपेदे अह मनुरभव सर्वम् ’ इत्यादि वाक्यांत इह, वामदेव इत्यादि आत्मज्ञाना पुराणांनीं शिष्यांना उपदेश करणाना ‘अह’ असा जो शब्द मोठ्या आहे, तो आपल्या शुद्ध परमात्मस्वरूपाला उद्देशून आहे, शरीर, देवता, इत्यादिकांना उद्देशून नाहीं, असा मिळान्त मागितला आहे. पण बैदान्तशास्त्रपरिचयाच्या अभावीं अतने प्रमाद पडतें अदरिहायें आहे व अद्वैताचार्य किंवा मन्वादिमार्गा टीकाकार यांवर इतका दोषारोप न करितां जर ने घटले नम्ये तर क्षम्यहि जाणें अम्ये.

अध्याय दहावा.

विभूतियोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

अन्यथार्थ—महाबाहो,—हे शूरमज्जुना !—भूयः एव—पुनरपि—मे—माझे—परमं वचन.—श्रेष्ठ वचन—शृणु—ऐक.—यत्—जें—अहं—मी—प्रीयमा-
णाय ते—ऐकून मंजुष्ट होणाऱ्या तुला—हितकाम्यया—तुझे हित व्हावें, या इ-
च्छेनें—वक्ष्यामि—सांगत आहे. १.

सप्तमोऽध्याये भगवत्तत्त्व विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथेदानीं येषु येषु भावेषु
चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि बुद्धिशेयत्वा-
दित्यतः—भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशयवस्तुनः
प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुम्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृत-
मिव विमंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

आप्यर्थ—सप्तमे अध्याये च नवमे भगवतः तत्त्वं च विभूतयः प्रका-
शिता—सातव्या अध्यायात व नवव्या अध्यायात भगवानाचें सोपाधिक निरुपाधिक
तत्त्व व सविशेष निर्विशेषरूपाच्या ज्ञानाला उपयोगी असलेल्या विभूति प्रकाशित
केल्या.—अथ इदानीं येषु येषु भावेषु भगवान् चिन्त्यः ते ते भावा. व-
क्तव्याः—त्यानंतर आतां पुढें ज्या ज्या पदार्थांमध्ये भगवान् चिन्त्य-चिंतन करण्यास
योग्य आहे ते ते भाव-पदार्थ सविशेषपण्यानाच्या व निर्विशेषज्ञानाच्या अंगत्वानें सांगावे
—च भगवतः तत्त्वं वक्तव्य—आणि भगवानाचें तत्त्व सांगावे—उक्तं अपि बु-
द्धिशेयत्वात्—इति-अतः (भगवान्) 'भूय ०' इति (उवाच)—भगवानाचें स-
विशेष व निर्विशेष रूप पूर्वी ठिकठिकाणीं जरी सांगितलें आहे. तरां तें अतिशय दु-
र्विशेष असल्यामुळे पुन सांगणें उचित आहे, अये ज्याअर्थी भगवान् समजत आहेत,
त्याअर्थी ते 'भूय ०' या श्लोकानें म्हणतात—भूय एव—भूयः पुनः हे महा-

१. गुरुसत्त्वात् आपत्तप. चरतिर. पदार्थात्. कमुक्त्वा. "कर्मयोगसिद्धयर्थे परमेश्वरस्य
यत्क स्वरूपाया उपामनेचा जो रावमाण मायाल अध्यायात सांगितला " अशा अप-
सिद्धान्तानेंच या अध्यायात आरंभ करीत असल्यामुळे त्याचा आम्हां अधिक विचार करीत
नारों. 'कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं उपासना' हा अपसिद्धान्त असून ९ व्या अध्यायात

वाहो—पुनरपि हे आजानुवाहो !—मे-मदीयं परम-प्ररुष्ट निरतिशयवस्तुन
प्रकाशकं चच-चाक्य द्रुणु—माझे हे परम-श्रेष्ठ-निरतिशय वस्तूचें प्रकाशक
वचन-हे माझ वाक्य ऐक,—यत् परम ते-तुभ्य प्रीणमाणाय—जे माझे परम
-श्रेष्ठ वाक्य, (श्रेष्ठ वस्तूचें प्रकाशक असल्यामुळे तें वचनहि श्रेष्ठ आहे) तुला-
सनुष्ट होणा-या तुला, (सांगेन)—मद्वचनात् त्व अमृतं इव पिवन् अतीव
प्रीयसे तत् हितकाम्यया-हितेच्छया वक्ष्यामि—माझा वचनामुळे तू जणु
काय अमृतच पात असल्याप्रमाण अतिशयच सनुष्ट होतोस, म्हणून हिताच्या इच्छेनें
मी जें परम वचन तुला सांगतों, तें तू ऐक १

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

अन्वयार्थ—मे—माझ्या—प्रभवं—प्रभावाला किंवा उत्पत्ता श—सुरगणा—
ब्रह्मदेवादि देवांचे गण—न विदुः—जाणत नाहात—महर्षयः न—भृगु इत्यादि मह
र्षाहि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला जाणत नाहात—हि—कारण—अह—मी
—देवाना च महर्षीणां—देवांचे व महर्षींचें—सर्वश—सर्व प्रकारें—आदि—
कारण आहे २

किमर्थमह वक्ष्यामीत्यत आह—न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादय । किं
न विदुः, मम प्रभव प्रभाव प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथ वा प्रभव प्रभवनमुत्पत्तिम् ।
नापि महर्षयो भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादि कारण हि यस्मा
देवानां महर्षीणां च सर्वश सर्वप्रकारे ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं अहं वक्ष्यामि इति अत आह—मीच तें कशासाठी
सांगणार आहे, असें अर्जुन म्हणेल यास्तव भगवान् ' न मे० ' या श्लोकानें सांगतात
—ब्रह्मादय-सुरगणा मे न विदुः-न जानन्ति—ब्रह्मदेवादिक देवगण माझ्या(प्र
भवाला) जाणत नाहींत—ते किं न विदुः—ते काय जाणत नाहींत ?—मम प्र
भव-प्रभाव-प्रभुशक्ति अतिशय—माझ्या प्रभावाला म्ह० प्रभावाश-प्रभुशक्तीच्या

व्यक्तीपासना सांगितली आहे, ही असत्त्वत्पना आहे, हें आम्हां पूर्वी सांगितलेंच आहे पर
मेश्वराच्या विभूति हें सोपाधिकरूप आहे त्याला व्यक्तरूप असें म्हणता येत नाहीं परमे
श्वराचें रूप व्यक्त केव्हाच नाहीं म्हणूनच नवव्या अध्यायात ' भवा अव्यक्तमूर्तिना जगद
तत' (श्लो ४५ इ०८५) असें म्हटलें आहे सोपाधिक रूप म्ह० व्यक्तरूप नव्हे ९-१२ अध्याया
त भगवानांनीं आपल्या व्यक्तरूपाचीच उपासना पर सांगितली असली, तर अकराव्या
अध्यायात अनुनानें ' द्रष्टुं इच्छामि ते रूपं पेश्वर' (श्लो ३) असें म्हटलें नसनें व भगवानानाहि
' न ॥ मां शक्यसे द्रष्टुं अनेनैव स्वचक्षुषा' व ' दिव्यं ददामि ते चक्षु' (श्लो ८) असें म्हण
ण्याची गरज नव्हती तरमात रत्नकाराची ईश्वराच्या व्यक्तरूपाच्या उपासनेविषयीची
कायना श्रमरु व निराधार आहे.

आधिक्याला जाणत नाहीत.—अथवा प्रभवं-प्रभवन्-उत्पत्ति—किंवा प्रभव
म्ह० प्रभवन-होणें-उत्पत्ति, माझ्या उत्पत्तीला ब्रह्मादि देव जाणत नाहीत.—भृग्व्या-
दयः महर्षयः अपि न विदुः—भृगुप्रभृति महर्षां हि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्प-
त्तीला जाणत नाहीत.—कस्मात् ते न विदुः—कोणत्या कारणामुळे ते जाणत
नाहींत,—इति उच्यते—असे म्हणतील तर सांगतो—हि-यस्मात् अहं देवानां
च महर्षीणां सर्वशः-सर्वप्रकारैः आदिः-कारणं—कारण मी देवांचा व
महर्षींचा सर्व प्रकारांना आदि म्ह० कारण आहे. [सर्व देव व ऋषी यांचें मी कारण
आहे, त्यामुळे माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला त्यांतल कोणो जाणत नाहीत.] २.

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मां—मला—अजं—जन्मरहित—अनादि—कारण-
रहित—च—व—लोकमहेश्वरं—महं लोकांचा महेश्वर—वेत्ति—जाणतो—सः
तो—मर्त्येषु—मर्त्यांमध्ये—मनुष्यांमध्ये—असंमूढः—मोहित न झालेला—सर्व-
पापैः—सर्व पापापासून—प्रमुच्यते—सर्वापापापासून मुक्त होतो. ३.

किंच—यो मामजमनादिं च यस्माद्देवादिदेवानां महर्षीणां च न ममान्य आदि-
विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति
लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमेश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स
मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—यादि कारणाने भगवत्प्रभाव कोणा एखादाच जाणतो, अने
'यो मां' या श्लोकानें सांगतात—यः मां अजं च अनादिं—जो अज व अनादि
अथवा मला (जाणतो)—यस्मात् अहं देवानां च महर्षीणां आदिः मम अन्यः
आदिः न विद्यते—ज्याअर्थी मी देवांचा व महर्षींचा आदि-कारण आहे, माझा दु-
सरा आदि-कारण विद्यमान नाही,—अतः अहं अजः च अनादिः—त्याअर्थी मी
अज व अनादि आहे.—अनादित्वं अजत्वे हेतु—अनादित्व हे अजत्वाचें कारण
आहे. म्ह० मी अनादि आहे म्हणून अज.—तं मां अजं अनादिं च यः वेत्ति-
विजानाति—त्या मला अज व अनादि जो जाणतो—लोकमहेश्वरं-लोकानां
महान्त ईश्वरं तुरीयं अज्ञानतत्कार्यवर्जितं—मला म्ह० लोकमहेश्वराला-लो-
काच्या मध्य ईश्वराला-तुरीयाला म्ह० अज्ञान व अज्ञानाचें कार्य यांना रहित अशा
निर्गुण ईश्वराला [माझ्याभाष्यार्थ आगमप्र. पृ. ५९ का. १० पृ. ६८ पहा]—सः मर्त्येषु-
मनुष्येषु असंमूढः-संमोहवर्जितः—तो मर्त्यांमध्ये-मनुष्यांमध्ये असंमूढ-संमोह-
रहित-निवेदी असलेला पुरुष—सर्वपापैः-सर्वैः मतिपूर्व-अमतिपूर्वकृतैः पापैः
प्रमुच्यते-प्रमोक्ष्यते—सर्व पापांपासून सर्व म्ह० बुद्धिपूर्व व अबुद्धिपूर्व के-
मी. भा. १२

लेट्या पापावद्भन सर्वथा मुक्त केला जातो—सोडला जातो [जो अज, अनादि व सर्व लोकाचा महान् ईश्वर अशा मला जाणतो, तो सर्व मनुष्यातील विवेकी पुरुष सर्व पापों पासून मुक्त होतो] ३

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अन्वयार्थ—बुद्धि—अत करणातील सूक्ष्म विषय जाणण्याचें सामर्थ्य,—ज्ञान—आत्मा, प्रकृति इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचा बोध,—असंमोहः—ज्ञातव्य व कर्तव्य पदार्थांमध्ये विवेकपूर्वक प्रवृत्ति—क्षमा—कोणा शिष्या दिल्या किंवा ताडून केले अम ताहि चित्ताला विचार हाऊ न देणे,—सत्यं—जसे कळले असेल तसेच दुसऱ्याला सांगणे,—दम—बाह्य इंद्रियाचा उपशम,—शम—अत करणाचा उपशम,—सुखं आहाद,—दुःख—सताप—भय—उद्भव,—अभाव—नाश,—च भयं—आणि भीति,—च अभयं एव—अभयच,—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न करणे,—समता—समचित्तत्व,—तुष्टि—सताप,—तप—इंद्रियाचा समय करून शरीराला पीडणें—दान—द्रव्यादिक यथाशक्ति सत्पात्रा देणें,—यश—धर्मसवरी कीर्ति,—अयश—अधर्मसवधा अपकार्ति इत्यादि—भूताना पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्ति—प्राण्याचे नाना प्रकारचे भाव माझ्यापासूनच होतात ४, ५

१ रङ्गस्वकार १-३ श्लोकांवराला टीपेंत देवाऱ्याहि पृथी भगवान् किंवा परब्रह्म आहे, देव मागून झाले " वगरे म्हणतात पण हे म्हणणें आपल्या मागच्या = परब्रह्म किंवा परमात्मा हे शब्द न घेतता ' मला भव, माझ्या ठावा मन ठेव ' असा व्यक्त स्वरूपाचा दशक प्रथमपुरुषी निर्देश भगवानाना केला आहे " (गी र पृ ७४९) या म्हणण्याच्या विरुद्ध आहे, हे त्याच्या लक्षण जालें नाहा ' कारण तेथे ते स्वतः ज्याला भगवान् किंवा परब्रह्म म्हणतात त्याचाच निर्देश भगवानाना 'अह आदिहि देवाना०' या वचनात 'अह' या प्रथम पुरुषी शब्दाने केला आहे त्यामुळे 'अह' असा प्रथम (उत्तम) पुरुषी निर्देश करणें, हे व्यक्त स्वरूपाचें दशन नाहा, हे त्याच्याच लेखानें सिद्ध झालें (गी मा पृ ७२६ वरील टीप पहा) तसच निमऱ्या श्लोकातील ' लोत्रमहेश्वर ' याचा अर्थ " पृथिव्यादि सर्व लोकांचा माठा ईश्वर " असा बरितात पण तो चिंत्य आहे कारण लोक म्ह० पृथिव्यादिकच कां घ्यावयाचे " पातालाला अथालोक का घ्यावयाचे नाहात " यास्तव 'सर्व लोक म्ह० सर्व चराचर सृष्टि' अमान अथ येथ विवक्षित आहे लोकशब्दानें पृथिव्यादि गोल देवें विवक्षित नाहान तमंच 'अन' व 'अनादि' याचा अर्थ 'मला जन्म व आदि नाहा ' असा बरितात पण जन्म व आदि यात फाय परक आहे, याचा त्यावरून काहींच सुलासा होत नाहा, पण तेंच माण्यात पहा, त्याचा स्पष्ट सुलासा केला आहे.

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । तद्वन्तः बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असमोहः । प्रत्युपपत्तेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽमानुभवस्य परबुद्धिमत्त्वान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्यसम्मुख्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य । सुखमाहादः । दुःखस्तपाः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः । मय च त्रामोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥४॥

भाष्यार्थ—इतः च अहं लोकानां महेश्वर—याहि कारणाने मां लोकावा महेश्वर आहे, असे 'बुद्धि' या आत्मान सातात—बुद्धिः-अन्तःकरणस्य सूक्ष्मादि अर्थावबोधन सामर्थ्य—बुद्धि म्ह० अन्तःकरणचें मूल, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतर इत्यादि अर्थ जाणण्याचें सामर्थ्य—तद्वन्तं बुद्धिमान् इति हि वदन्ति—असे सामर्थ्य ज्याच्या ठिकाणी असत त्याला व्यवहारात बुद्धिमान् असे म्हणतात, हे प्रसिद्ध आहे—ज्ञान-आत्मादिपदार्थांनां अवबोध.—ज्ञान म्ह० आत्मा, आत्मा इत्यादि पदार्थांचा अवबोध—असमोहः-प्रत्युपपत्तेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्ति—असमोह म्ह० जाणण्यास योग्य अस अनेक विषय पुढें प्राप्त झाले असता त्यात विवेकपूर्वक प्रवृत्ति हाण,—क्षमा-आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता—क्षमा म्ह० कोणा शिष्या इत्या किंवा ताडन केलें तर विताला विचार न होणें, अविकृतचित्तत्व—सत्य-यथादृष्टस्य च यथाश्रुतस्य आत्मानुभवस्य परबुद्धिस्तत्त्वान्तये तथा एव उच्चार्यमाणा वाक् सत्य उच्यते—सत्य म्ह० आपण जस पाहिलें असेल व जसे ऐकलें असत, तशाच जाणव्या अनुमदाचें दुसऱ्याच्या बुद्धीत सक्रमण करण्याआळा-आपला अनुभव दुसऱ्याला जाणव्याआळा तशीच उच्चारली जाणारी वाणी, तिला सत्य म्हणें जातें—दम-बाह्येन्द्रियोपशम—दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम—शम-अन्तःकरणस्य—शम म्ह० अन्तःकरणचा उपशम,—सुख-अहंलाद—सुख म्ह० आहाद,—दुःख-स्तपाः—दुःख म्ह० सताप,—भयः-उद्भव अभाव-तद्विपर्यय.—भव म्ह० उद्भव व अभाव त्यांचा विपर्यय-अनुद्भव—भयं-त्रास. च अभयं एव च-तद्विपरीतं—मय म्ह० त्रास व अभय म्ह० त्यांच्या उलट भयराहित्य ४

अहिंसति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तृष्टिः सतोप पर्याप्त बुद्धिर्लोभेषु । तप इन्द्रियमयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति सविभागः । यतो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयत्नास्त्वधर्मनिमित्ताकीर्तिः । यवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवक्षरान्पृथग्विधा नानाविधा स्वकर्मोपसृतेषु ॥५॥

भाष्यार्थ—'अहिंसा' इति—'अहिंसा' इत्यादि श्लोकांनं आगच्छा काहीं भाव सांगतात—अहिंसा-प्राणिना अपीडा—अहिंसा म्ह० प्राण्यांचो अपीडा-प्राण्यांना पीडा न देणें—समता-समचित्तता—समता म्ह० समचित्तत्व—तृष्टि-

सतोप लाभेषु पर्याप्तबुद्धि —तुष्टि म्ह० सतोप—जे लाभ होतील तेवढेच पुरेत अशा भावना—तप—इन्द्रियसंयमपूर्वक शरीरपीडन—तप म्ह० इन्द्रियसंग्रम करून शरीराला पीडणे, इन्द्रियसयमाच्या द्वारा शरीराला क्षीण करणे—दान—यथा शक्तिसंघिभाग —सत्पात्रा श्रद्धेने आपल्या शक्तीप्रमाणे धनादिकांचा देशकालानुसार विनियोग करण—यश—धर्मनिमित्ता कीर्ति —यश म्ह० धर्मानुष्ठानामुळे होणारी कीर्ति,—तु अयश—अधर्मनिमित्ता अकीर्ति —पण अयश म्ह० अधर्माचरणामुळे झालेला अपकीर्त—भूतानां—प्राणिनां यथोक्ता बुद्ध्यादय भावा —भूताचे म्ह० सर्व प्राण्यांचे वर सांगितलेले बुद्ध्यादि पदार्थ—मत्त. एव—ईश्वरात् स्वकर्मानु रूपेण पृथग्विधा—नानाविधा भवन्ति—भजपासूनच म्हणजे ईश्वरापासून स्वकर्मानुसार—त्या त्या प्राण्याच्या क्माप्रमाण पृथक्-प्रकारचे—नानाप्रकारचे (ते सर्व भाव) होतात (कारण ते आत्म्याहून भिन्नत्वाने राहूच शकत नाहीत म्हणून 'मत्त एव०' असे म्हटले आहे) ५

१ रहस्यकाराना वर 'लोकमहेश्वर' म्ह० पृथिव्यादि सर्व लोकांचा मोठा इश्वर असें जरी म्हटले असले तरी ४५ श्लोकाचा अवतरण मात्र "आता मी सर्वांचा इश्वर कसा याचें भगवान् निरूपण करितात," असें देतात, आणि ते निरूपण कोणतें तर "बुद्धि, ज्ञान, असमोह, क्षमा, सत्य, दम इत्यादि भाव भाव्यापासून होतात" हे । पण मग "पृथिव्यादिलोकांचा मोठा इश्वर" या अथाक्षा या अवतरणाचा सवष कसा लागतो ? त्यापेक्षा आचार्यांचें अवतरण किता सुसन्न आहे ते पहा—२० याश्लोकात 'मी देव, मनुष्यां या सर्वांचा आदि म्ह० कारण आहे,' हे एक लोकमहेश्वर असल्याचें कारण मुचविलें व या श्लोकात त्याचेंच दुसरें कारण सांगत आहेत, असें आचार्य म्हणतात. पारयापासून देवादिक जसे होतात तसेच बुद्ध्यादि भाव होतात, म्हणून मी लोकमहेश्वर आहे, असा याचा भावार्थ ५ व्या श्लोकात 'भवन्ति भावा भूताना०' अस म्हटलेले पाहून म्ह० त्यात 'भाव' हा शब्द आलेला पाहून रहस्यकारांनी पुन त्याचा मारयकारितातील 'भाव' शब्दाशीं सवष जोडण्याचा वृथा यत्न केला आहे ४० व्या मारयकारिकेमध्ये 'भावे अधिवासित लिङ्ग' असें म्हटले आहे त्यातल भावशब्दाचा अर्थहि तेथे (का २३) स्पष्ट सांगितला आहे धम, अधर्म ज्ञान, अज्ञान, वैराग्य, अवैराग्य, ऐश्वर्य, अनैश्वर्य हे भाव आहेत बुद्धि त्यांना युक्त असत व यन्म गर्भर त्या बद्धीनें युक्त असत, म्हणून सूक्ष्मशरीरहि त्या धर्माधर्मादि भावांनी अधिवासित असत, म्ह० चाफा, मोगरा इत्यादि सुवासिक पुलांना वग्न तसें मवासिब होतें, त्याप्रमाणेच या भावांनी बुद्धि अधिवासित होते पुढें याच भावांचे मासिदिव व वैकृत असे दोन भेद त्रैधातीसाख्या सारयकारिकेन सांगून ५५ व्या कारिकपर्यंत त्याचेच पोत्रभेद सविस्तर सांगितले आहेत पण रहस्यकार म्हणतात "तेच भाव बहुतक बरील दोन श्लोकात बांधिले आहेत" पण हें म्हणणें सवधा चुक आहे कारण येथील बुद्धि म्ह० अत करणाचें एक विनिष्ट सामान्य विवक्षित आहे व सांख्यशास्त्रातील बरील कारिकात सांगितलेली बुद्धि अत करण—महत् या अर्था आहे शिवाय येथील 'बुद्धि' हा शब्द ज्ञान, असमोह, क्षमा, सत्य, इत्यादि शब्दाबरोबर पठित असल्यामुळे तो अन करणबुद्धि या अर्थाचे वेगळा

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

अन्वयार्थ—पूर्वे—पूर्वीचे—सप्त—सात—महर्षयः—भृगु वगैरे ऋषी—तथा तसेच—चत्वारः—चार—मनव.—सावर्णं मनु हे सर्व—मद्भावाः—माझ्यामध्येच भावना ठेवणारे अमून,—मानसा. जाताः—मां मनानेंच उत्पन्न केलेले असे झाले आहेत.—येषां—ज्याच्या—लोके—या लोकात—इमाः प्रजा—या सर्व प्रजा आहेत. ६.

किंच—महर्षयः सप्त भृगवादयः पूर्वेऽतीतकालसंवन्धिचतवारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्रतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसै-
घोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणा च सृष्टिलोक इमाः स्थावर-
जङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—किंच महर्षयः पूर्वे सप्त भृगवादयः—त्याचप्रमाणे आय सप्तपि म्ह० भृगूपासून वसिष्ठापर्यंत सर्वज्ञ विद्यासंप्रदायप्रवर्तक ऋषि—तथा पूर्वे—अतीतकालस-
ंधिनि. चत्वार. मनव सावर्णा इति प्रसिद्धा—तसेच, पूर्वीचे म्हणजे भूत-
कालसंबंधी—भूतकालीन चार मनु—पुराणात सावर्णमनु म्हणून प्रसिद्ध असलेले चार प्रजापालक व स्वतः ईश्वर,—तेच मद्भावाः—मद्रतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येन
उपेता—ते ऋषि व मनु कसे? तर ‘मद्भावा’ म्हणजे मज सर्वज्ञ ईश्वराचे ठिकाणी

पाहिजे, स्वतः रहस्यकारच दीपेंत “भाव म्ह० अवस्था, स्थिति, इत्ति” अमें म्हणतात. पण पुन. येथील बुद्धीचा भाव्याच्या बुद्धीशी सवध जोडतात, हे केवढे आश्चर्य आहे? येथे बुद्धीचाहि ‘भाव’ झाले आहे. पण सास्यकारिकेंत धर्मादि भाव हे बुद्धीचे धर्म मानले आहेत. येथील भावशब्दाचा अर्थ ‘पदार्थ’ असा आहे. स्वतः रहस्यकारांनीच अ ७ शे. १३ येथे भाव म्ह० पदार्थ असा अर्थ केला आहे. त्यांना तेथे सास्यकारिकेचे स्मरण झाले नाही. पण येथेच झाले! तें का? देव जाणे! पण त्यात दम, तप, दान, यज्ञ, इत्यादि भाव बसे अन्तर्भूत होतात? सास्य त्यांना बुद्धीचे भाव झणत नाह्यात. पण हा शका बाळविण्यासाठी रहस्यकार म्हणतात—“तप, दान, यज्ञ, इत्यादि शब्दांनी तन्निष्ठक बुद्धीचे भावच समजान्याचे” हे समाधान त्यांच्या अवमकावाचून दुसऱ्या कोणा-
लाच समजणार नाही व पटणारहि नाही ‘तन्निष्ठक बुद्धीचे’ म्हणजे काय? शिवाय तप, दान, यज्ञ, दम इत्यादिबाबरोबर बुद्धीचीहि जर एक भाव झालून गणना केला आहे तर ते बुद्धीचे भाव कसे? शिवाय हे सर्व निरनिराळे भाव भाड्यापाधूनच झाले आहेत, असें मगवान् सांगतात, पण सास्य तसे बुद्धीच मानीत नाह्यात. यास्तव रहस्यकाराच्या बरील म्हणण्यात उपपत्ति सुद्धीच नाही

॥ रहस्यकार ‘माझेच मनानें उत्पन्न केलेले भाव’ असा अर्थ करितात, पण भाव म्ह० काय? बरील कोणातील ‘भाव’शब्दाचा सास्यशास्त्रातील ‘भाव’शब्दाचा जसा वादरावण सवध जोडला तसाच येथे जोडावयाचा की काय?

ज्यांची भावना आहे असे ते, त्यामुळे वैष्णव सामर्थ्याने युक्त असलेले-वैष्णवी शक्तीकडून अधिष्ठित असल्यामुळे ज्ञानैश्वर्यसंपन्न झालेले—मानसाः—मया मनसा एव उत्पादिताः—मानस—मी मनानेच उत्पन्न केलेले—ज्ञाताः—उत्पन्ना—असे उत्पन्न झाले आहेत.—येषां—मनूनां च महर्षीणां सृष्टिः लोके इमाः स्थावरजंगमाः प्रजा—ज्या मनूंची व महर्षींची सृष्टि-विद्या व जन्म याच्या योगाने बनलेली संतति या लोकांतील ही सर्व स्थावर-जंगमरूप प्रजा आहे. [या लोकांतील ही सर्व चराचर प्रजा व मनूंची व महर्षींची संतति आहे.] ६.

१ रहस्यकाराना या श्लोकावर बरोच मोठी टोप लिहिली असून त्यात 'सात ऋषी व मनु कोणते' या प्रश्नाची चर्चा केले आहे. आचार्यांना ऋगु, मरोचि, अग्नि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, व वसिष्ठ हे सात महर्षी व चार मावणे मनु मानले आहेत व 'पूर्वे म्ह० भूतकालसर्षी' हे त्या महर्षींचे व मनुचेहि विशेषण केले आहे पण रहस्यकार म्हणतात—“ हल्लीच्या म्ह० वैवस्वत अथवा ज्या मन्वतरात गीता सांगितली त्याच्या पूर्वीच्या मन्वतराचे सप्तर्षी देव सांगण्याचे कारण नाही. म्हणून हल्लीच्या मन्वतरातलेच सप्तर्षी घेतले पाहिजेत. त्याची नावे मरोचि, अगिरस्, अग्नि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ अशी महा शा. नारायणीयोपाख्यानात दिलेली आहेत व तीच या ठिकाणां विवक्षित आहेत, असे आमचे मत आहे. नारण नारायणीय किंवा भागवत धर्मच त्याच्या विधीसह गातेत प्रतिपाद्य आहे. नारायणीय किंवा भागवत धर्मच गीतेत प्रतिपाद्य आहे, हे रहस्यकारांचे म्हणणे भ्रामक आहे. गीता कोणत्याहि विशिष्ट पंथाचा उपदेश करीत नाही ती शुद्ध दोन प्रकारच्या वैदिक धर्मांचा उपदेश करीत आहे, याविषयी आम्हां पूर्वी बरेच लिहिले आहे (गी. भा. पृ १४९-१६५ पहा) रहस्यकार म्हणतात “ ज्या मन्वतरात गीता सांगितली, त्याच मन्वतराचे सप्तर्षी घेतले पाहिजेत,” आम्हां म्हणतो ते का ? एका कल्पात चवदा मन्वतरे होतात, हे तुम्हाला कळू आहे ना ? आहे (गी. र. पृ १९० व १५१ पहा.) मन्वतराचा आरंभ होताच नवीन सृष्टीचा तर आरंभ होत नाहीना ? कल्पाच्या आरंभाच नवीन सृष्टीचा आरंभ होतो हे तुम्हालाहि कळू आहे मग 'येषां लोक इमा प्रजा' असे ज्याच्याविषयी व्हातले आहे, ते सप्तर्षी कल्पाच्या आरंभाचे वेळ उचित नव्हे का ? श्रृंगवादि-वसिष्ठान्त महर्षा कल्पाच्या आरंभा झालेले आहेत, याला पुराणाचा आधार आहे आम्हा या टोपेच्या आरंभा ज्याचा उल्लेख केला आहे ते पुराणीक श्रृंगवादि-वसिष्ठान्त सप्तर्षी कल्पाच्या आरंभा झाले, याविषयी विष्णुपुराणातहि आधार आहे (विष्णुपु. अश १ अ ७ श्लो. ५ पहा) व्हादेवाने प्रजानुद्धासाठाच या मानस पुत्रांना उत्पन्न केले असल्यामुळे 'येषां लोक इमा प्रजाः' असे त्याच्याविषयीच म्हणता येणे शक्य आहे. प्रस्तुत वैवस्वत मन्वतराच्या पूर्वी सहा मन्वतरे होऊन गेली होती, त्यात प्रजा होती. यास्तव ज्या मन्वतरात गीता सांगितली, त्या मन्वतराचे महर्षा प्रगोत्पादक होऊ शकत नाहीत. म्हणून रहस्यकारांचे महर्षीविषयाचे म्हणणे अनुपपन्न आहे. श्रृंगवादि म्ह० वैवस्वत मन्वतराच्या पूर्वीच्या चाक्षुष मन्वतराचे सप्तर्षी असे रहस्यकारांसारखे (गी. र. पृ. ७५१) कोणा समजतील, म्हणून तर टीकाकारांनी मुद्दाम 'श्रृंगवादि वसिष्ठान्ता.' असे व्हातले आहे. चाक्षुष मन्वतरातील सप्तर्षीचा आरंभ जरी श्रृंगपावन असला तरी

जेवढा ऋषि वनिष्ठ नाही, सहिष्णु आहे. यास्तव 'पूर्वे' म्ह० कल्पाच्या आरंभाचे-
स्वायंभुव मन्वन्तरातले ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असा याचा अर्थ आहे.

आता 'पूर्वे चत्वारो' व 'मनवस्तथा' याच्या अर्थाचा विचार करूं. आचार्यांनी 'पूर्वे
भृग्वादयः सप्त महर्षयः' असा अर्थ केला आहे, तो निष्णु पुराणादिकांना धरून आहे, हे
मागितलेंच आहे. भगवानांनीहि 'महर्षाणां भृगुरह' गी. १०-२६ असें जें झटलें आहे
तेहि भृगु कल्पाच्या आरंभाे झालेला ब्रह्मदेवाचा पहिला मानसपुत्र या दृष्टीनेच आहे.
आचार्यांनी जेथें 'महर्षि' शब्द आला आहे तेथे 'भृग्वादयः' असेंच म्हटलें आहे,
व त्याचें कारण भृगु हा आदि महर्षि हेंच आहे. तसेंच, "चत्वारो मनवः सावर्णाः इति
प्रसिद्धा." असें आचार्य म्हणतात. पण मधुसुदनसरस्वती, बालकठ, श्रीधर वंगरे इतर टीकाकार
"भृग्वादिक सप्तर्षां, मनकादिक चार ऋषी व चवदा मनु" असा अर्थ करितात. शंकरानन्द 'पूर्वे
सर्वेभ्यः प्राक्तना. सप्त भृग्वादयः वसिष्ठान्ताः तथा पूर्वे प्राचीना' स्वायंभुवादयः चत्वारो
मनवः' असा अर्थ करितात. रहस्यकार म्हणतात—“मनक, सनद, मनातन व सनत्कु-
मार हे चारही ऋषी वषपि ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र आहेत, तरी ते सर्व जन्मतःच सन्यासी
असून प्रजावृद्धि करीनात म्हणून ब्रह्मदेव त्यांच्यावर रागावला होता. (भाग. अ. ३-१२ वि.
१.७) अर्थात् 'ज्यापासून या लोकामध्ये ही प्रजा झाली—' 'येषां लोक इमाः प्रजाः'—हे
वाक्य या चार ऋषींस बिल्कुल लागू पडत नाही. "पण प्रजा म्ह० 'जन्मना च विषया
च सततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः' असेंहि टीकाकार झालाला धरूनच म्हणतात, हे
रहस्यकारांच्या लक्षात आलें नाहीं. शिवाय प्रजा म्ह० केवळ मनुष्यच नव्हे, तर चराचररूप
सर्व प्रजा हेहि लक्षात ठेवले पाहिजे. पण आचार्यांनी 'मनकादिक' व 'चतुर्दश' या पदांचा
अध्याहार विनाकारण करण्यात अर्थ नाहीं, असें जाणून 'पूर्वे' व 'सप्त' ही विशेषेणें सप्तर्षींचीं
आणि 'पूर्वे' 'चत्वारः' हीं मनूचीं मानून अर्थ केला आहे व तो तसा न करिता मधुसूदनादिक
किंवा शंकरानन्द जसा करितात तसा केला तरी काहीं निपडत नाही, हे उघड आहे. तथापि
'चत्वारो मनवः तथा' अशी पदे असल्यामुळे एकाच काळी उत्पन्न झालेल्या चार सावर्ण मनूंचें
ब्रह्माटपुराणात ४-१ निशेष महत्त्व-वर्णन असल्यामुळे आचार्यांनी त्याचेंच ग्रहण केलें
आहे. पण रहस्यकार "पुढें होणाऱ्या [म्ह० प्रस्तुत मन्वन्तरानंतर एका मन्वतरानें
होणाऱ्या] त्याची ही इर्हाची प्रजा कशी?" अशी कुशका वेऊन "चार पूर्व ऋषी म्ह० वासु-
देवादि चतुर्व्यूह ध्यावे" असें म्हणतात, पण तें अयोग्य आहे, कारण वासुदेवादि चतुर्व्यूह
ही अवैदिक कल्पना आहे. शिवाय वासुदेवादि चतुर्व्यूह ऋषी नव्हेत, हेहि विसरता कामा
नये. गीतेला पाचरात्रमनातील ही कल्पना समत असल्याचें दिसत नाही. तात्पर्य रहस्य-
कारांनी आपल्या मतें जरी पुष्कळशी चिकित्सा केली आहे तरी, व 'सप्त महर्षयः'
मरीच्यादि सात ऋषी 'पूर्वे चत्वारः' वासुदेवादि चतुर्व्यूह व 'तथा मनवः' म्ह० स्वायं-
भुवादि वैवस्वतान्त सात मनु असें जरी ठरविलें आहे तरी ते ग्राह्य होण्यामारलें नाहीं,
त्यापेक्षा टीकाकारांचे व्याख्यानच अधिक सोपपत्तिक आहे 'सावर्ण मनु अर्थात कालसवधी
ध्यावें,' असें टीकाकारांचें म्हणणें लक्षात न घेता रहस्यकारांनी वरील कुशका केली आहे,

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मम—माझ्या—एतां विभूति—या विभूतीला—च
—व—योगं—घटनेला—तत्त्वतः—तत्त्वतः—वेत्ति—जाणतो—सः—तो—अ-
विकंपेन योगेन—निश्चल योगाने—सम्यग्दर्शनाच्या स्थैर्यरूप योगाने—युज्यते—
युक्त होतो.—अत्र—यात—संशय न—काही संशय नाही. ७.

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूति विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटनमथवा
योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन
यथावद्विद्येतत् । सोऽविकंपेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संब-
ध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—‘एतां०’ इति—याप्रमाणे भगवानाचा सौपाधिक प्रभाव सांगून ‘एतां’
या श्लोकाने त्याच्या ज्ञानाचे फल सांगतात—एतां यथोक्तां विभूति—विस्तारं च
योगं—युक्तिं च आत्मनः घटनं—या पूर्वीक विभूतीला म्ह० विस्ताराला व योगाला
म्ह० युक्तीला—आत्म्याच्या घटनेला—अथवा योगजं योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं
योगः उच्यते—जिवा योगापासून झालेलं योगैश्वर्यसामर्थ्य—सर्वज्ञत्व वर्गरे, याला
‘योग’ म्हटलं जातं [बुद्ध्यादिकांचे उपादन कारण या रूपाने नाना प्रकारचे होणें हेच
वैभव आहे. ह्या योगानें ईश्वराला सर्वात्मकत्व आहे. ईश्वराच्या निरनिराळ्या पदार्थांच्या
संपादनसामर्थ्याला योग म्हणतात. ऐश्वर्य, सर्वज्ञत्व, सर्वेश्वरत्व हें त्याचें फल आहे.
माझ्या शक्ति व ज्ञान याच्या लेशाचा आश्रय करून मन्वादिक व भूगवादिक सर्वांवर
अधिकार चालवितात व सर्व जाणतात.]—मम मदीयं यः तत्त्वतः—तत्त्वेन—यथा-
वत् इति एतत् वेत्ति—माझ्या योगाला व विभूतीला जो तत्त्वतः—तत्त्वानें, पूर्णपणें
असा याचा भावार्थ, जाणतो—सः—अविकंपेन—अप्रचलितेन योगेन सम्य-
ग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते—संबध्यते—तो—निश्चल—अप्रचल—स्थिर योगानें—

१ येथील ‘योग’ या शब्दाचा अर्थ करताना रहस्यवार पुनः घसरले आहेत. वर
‘योग’ म्ह० अव्यक्ताचे व्यक्त होण्याची युक्ति असें ते म्हणतात. गी. र. ५.
७२२ व ७३८ पहा व येथे ‘योग’ म्ह० हा विस्तार करण्याची युक्ति’ असें म्हणतात.
आचार्य ‘योग.—युक्ति.—घटन’ असें म्हणतात. पण त्याच्या ‘युक्ति’ शब्दाचा अर्थ
सरळ आहे व रहस्यकाराच्या ‘युक्ति’ शब्दाचा अर्थ ‘हेतु’ शब्दाच्या (गी. भा.
५. १७४ पहा.) अर्थाप्रमाणे प्राटून आहे. त्यामुळेच आचार्यांचा अर्थ अतिशय प्राष्ठ व
रहस्यकारांचा अप्राष्ठ झाला आहे. सुसूत्रात योग म्ह० युक्ति, घटना, रचना, स्वरूप, असा
होतो व प्राटूनान अमुक एक करण्याची युक्ति म्ह० निश्चित उपाय किंवा कौशल्य असा आहे.

रहस्यकार या श्लोकातील ‘स- अविकंपेन योगेन युज्यते’ या पदांचा अर्थ “त्याला विर-
कर्मयोग प्राप्त होतो” असा करितात. पण विरकर्मयोग क्ष० काय ? अपिकेन योग क्ष०

सम्यग्दर्शनस्पर्धयैरप योगाने युक्त-सबद्ध होणे—न अत्र संशयः—अत्र-अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति—याविषयी कांही संशय नाही. [हा वर सांगितलेला बुद्धीपासून अयशापर्यंत माझी विभूति व महर्षि, मनु यांतील योग-ऐश्वर्यादिक यांना जो पूर्णपणे—अगदी बरोबर जाणतो, तो यथार्थ ज्ञानाची स्थिरता याच योगास प्राप्त होतो. म्ह० जो माझे सोपाधिक-ज्ञान संपादन करतो त्याला त्याच्या द्वारा निरुपाधिक ज्ञान होतें.] ७.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी ब्राम्हदेवसंज्ञक परमद्य—सर्वस्य—सर्व जगाची—प्रभवः—उत्पत्ति आहे.—मत्तः—मजपासून—सर्व—सर्व जगत्—प्रवर्तते—प्रवृत्त होतें—इति—असें—मत्वा—मजजून—भावसमन्विताः—परमार्थतत्त्वानिषर्थाच्या भावनेनें युक्त धसलेले—बुधाः—तरबरेते—मां—मला—भजन्ते—भजतात—माझा भक्ति-सेवा करितात. ८.

कीदृशेनाविकल्पाय योगेन युज्यते इत्युच्यते—अहं परं ब्रह्म ब्राम्हदेवात्म्यं सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता भावा भावना परमार्थतत्त्वामिनिषेधेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कीदृशेन अधिकम्पेन योगेन युज्यते इति उच्यते—तो कशा-प्रकारच्या निश्चल योगाने युक्त होतो ते 'अहं' या श्लोकाने सांगितले जातें—अहं—ब्राम्हदेवात्म्यं परं ब्रह्म सर्वस्य-जगतः प्रभवः—उत्पत्तिः—मी ब्राम्हदेव या ना-वाचें परब्रह्म सर्व जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे. [मी सर्वांची प्रवृत्ति—सर्वांचा आत्मा आहे,]—मत्तः एव स्थिति-नाश-क्रिया-फलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते—माझ्यामुळेच म्ह० सर्वज्ञ व सर्वेश्वर अशा माझ्या निमित्तानेंच स्थिति, नाश, क्रिया, तिच्या फलाचा उपभोग या स्वरूपाचे विक्रियात्मक सर्व जगत् प्रवृत्त होतें. [मज अन्तर्यामीकडून प्रेरित झालेले हे सर्व आपापल्या अधिकाराप्रमाणे मर्यादेचे उत्पन्न न करिता सर्व व्यवहार करितें.]—इति एव मत्वा बुधा—अथ गततत्त्वार्था मां भजन्ते—सेवन्ते—असें जाणून बुद्धे म्ह० ज्यांना तत्त्वार्थ अव-

स्थिर बर्मयोग, व तो कोणाला प्राप्त होतो ? जो ईश्वराची ही विभूति व योग जाणतो त्याला. गीतेचा अर्थ करणाऱ्याची अपूर्व पद्धत जोडून काढली खरी ! धन्य आहे "

१ 'मत्त सर्वं प्रवर्तते'—२ याचा अर्थ ते 'माझ्यापासून सर्व वस्तूंचा प्रवृत्ति' असा करितात. पण तो फारसा सुवांछित नाही व स्पष्टीक नाही. वस्तूंची प्रवृत्ति मात्र ईश्वरापासून व अवस्तूंची कोणापासून ? २ 'बुधा.' म्ह० दाहने, असें ते म्हणतात. पण येथे खरा अर्थ तसा नाही. त्याचा खरा अर्थ भाष्यावरूनच स्पष्ट होतो.

गत आला आहे—ज्यांना तत्त्वार्थ कळला आहे, असे ज्ञानी मला भजतात—माझे सेवन करितात [माझे सर्वात्मत्व, सर्वप्रकृतित्व, सर्वेश्वरत्व, सर्वज्ञत्व इत्यादि सर्व माहात्म्य जाणून माझ्या ठिकाणाच निष्ठा ठेवितात हा ससार असार आहे, असे ज्यांना निश्चित कळले आहे तेच ईश्वराच्या भक्तीचे अधिकारी आहेत, हे सुचविण्यासाठी भाष्यात 'अवगततत्त्वार्था' अस म्हटले आहे वर सांगितल्याप्रमाणे परमार्थ तत्त्व ज्ञात झाले असता प्रेम व आदर याचा उद्भव होतो त्यांना युक्त असणे हेहि भगवद्भक्तीचे निमित्त आहे, असे सांगतात—]—भावसमन्विता—भाव भावना परमार्थतत्त्वार्थानिवेशः तेन समन्विता—संयुक्ता इत्यर्थः—बुध वसे, तर भावसमन्वित, भाव म्ह० भावना—परमाधतत्त्वाविषयाचा अभिनिवेश—प्रेम व आदर, त्या भावान समन्वित—संयुक्त झालेले बुध माझे भजन करितात, असा भावार्थ ८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अन्वयार्थ—(ते)—ते माझे भक्त तत्त्ववेत्ते—मच्चित्ता—ज्यांचे चित्त मज बास देवामध्य आहे असे,—मद्गतप्राणाः—माझ्या मध्येच ज्यांचा सर्व इन्द्रिये आहेत असे—परस्पर बोधयन्त—शिष्य आचार्यापासून ऐकलेले भगवत्तत्त्व आपापसात सम-जातून देत असतात—च—व—मां—मला—नित्य—सतत—कथयन्त—ज्ञान-यल बीयादिशब्दाच्या योगाने विशिष्ट म्हणून सांगतात,—च—आणि त्यामुळे—तुष्य-न्ति—सतोष पावतात—च—व—रमन्ति—रममाण होतात ९.

किंच—मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मां गता प्राप्ताश्चतुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मध्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः। अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टा मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्वेन ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मच्चित्ता.०' इति—भगवद्भजनाचे हे वर सांगितले एवढेच साधन नाही, तर दुसरेहि आहे, अस 'मच्चित्ता ०' या श्लोकानें सांगतात—मच्चित्ता—मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः—मच्चित्त म्ह० माझ्या ठिकाणीच ज्यांचे चित्त आहे ते मच्चित्त होत [वर सांगितलेल्या सर्वान्तर्यामी ईश्वराहून दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्था-मध्ये चित्ताचा प्रचार न हाण, चित्तानें प्रत्यगाभ्यावाचून दुसऱ्या कशाचेहि चित्तन व करण]—मद्गतप्राणा—मां गताः प्राप्ता चतुरादयः प्राणाः येषां ते मद्गत-प्राणाः—मद्गतप्राण—ज्यांच प्राण—चतुरादिर इन्द्रिय, मला प्राप्त झाले आहेत ॥ मद्गत प्राण होत ('अहोण, चतुराद इन्द्रियांची भगवतांच्या ठिकाणी प्राप्ति सभवत नाही,

१ 'भावसमन्विता' यागदि अर्थ वेरल 'माययुक्त' एवढाच केषान स्वार्थी व सारस्य काहीच ध्यानांत येण नाही.

कारण भगवान् इन्द्रियाचा विषय होत नाहा ' उत्तर-)—**माथे उपसंहृतकरणा इत्यर्थ**—माझ्या ठिकाणी ज्यांना आपल्या इन्द्रियाचा उपसहार केला आहे ते मद्गतप्राणा, असा याचा भावार्थ—**अथवा मद्गतप्राणा-मद्गतजीवना इति एतत्**—किंवा मद्गतप्राण म्ह० ज्यांचे जीवन माझ्या ठिकाणा प्राप्त झाले आहे ते, असा याचा भावार्थ [भगवानावाचून भक्तांचा आपल्या जीवनामध्याह्ने आदर नसतो. त्यांनी आपले जीवनहि ईश्वरार्पण केलेले असत, यापेक्षा आपल्या सन्यास निराळा तो काय उरला ? अहो]—**परस्पर-अन्योन्यं बोधयन्त-अवगमयन्तः**—परस्पर म्ह० एकमेकांस बोध करणारे, त्यांचे स्वरूप सांगणारे [आचार्यांपासून श्रवण करून सहाध्यायी बादस्थेन एकमेकांस भगवानाचे ज्ञान करून देतात, हाहि भगवद्भजनाचें साधन आहे]—**ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैः विशिष्टं मां कथयन्त**—मी भगवान् ज्ञान, बल, वीर्य इत्यादि धर्मांना विशिष्ट आहे, असें माझ कथन करणारे [आचार्य शिष्यांना आगम-शास्त्र व उपपत्ति यांच्यायोगाने विशिष्ट धर्मांना युक्त अशा माझा बोध करितात तेंहि एक भजनसाधन हाय]—**तुष्यन्ति च परितोषं उपयान्ति**—असे ते माझे भक्त तुष्ट होतात, अत्यंत सतोषास प्राप्त होतात [मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळे सतुष्ट होतात]—**च रमन्ति-प्रियसंगत्या इव रतिं च प्राप्नुवन्ति**—आणि रममाण होतात प्रिय मनुष्याच्या संगतानें जम, तसेच त्या भजनात रतीला प्राप्त होतात रममाण होतात [यावरून भजनाचे अनेक प्रकार आहेत, हें सिद्ध झाले] ९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

अन्वयार्थ—**सततयुक्तानां**—सतत माझ्यामध्ये चित्ताला स्थिर केलेल्या—**प्रीतिपूर्वक**—प्रीतिपूर्वक—माझ्या प्रेमान—**भजता तेषां**—मला भजणाऱ्या त्यांना मी—**तं बुद्धियोगं**—तो बुद्धियोग-ज्ञानयोग—**ददामि**—दता का—**येन**—ज्याच्या योगानें—**ते**—ते—**मां**—मला—**उपयान्ति**—प्राप्त होतात १०

ये यथोक्तप्रकारे भजन्ते मा भजता सन्त—तेषां सततयुक्तानां निर्याभिपुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यपणानां भजता सेवमानानां, किमभित्वादिना कारणेन ने याह प्रीति-पूर्वक प्रीति केवस्त पूर्वक मा भजतामित्यर्थ । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोग बुद्धि सम्पददर्शन मत्तत्त्वविषय तेन योगो बुद्धियोगास्त बुद्धियागम् । येन बुद्धियोगेन सम्पददर्शनलक्षणेन मा परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । वं ते ये मयि सत्त्वादिप्रकारैर्मा भजन्ते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(७ व्या श्लोकांत तो निश्चलयागान युक्त होतो, अस जें सांगितलं होत, त्याच्यासाठी दोन श्लोकांनी मागका तयार करून आता ताचे योग सांगतात—)**ये भक्ताः सन्त यथोक्तप्रकारे मा भजन्ते**—जे माझ भक्त होऊन वर मागितलेल्या

प्रकाराने माझे भजन करितात—तेषां सततयुक्तानां—नित्याभियुक्तानां निवृत्त-
सर्वबाह्य प्रपणानां भजतां—सेवमानानां—त्या सतत युक्तं म्ह० नित्य अभि-
युक्त—सतत भगवानांमध्येच चित्तीकाग्र्यान संपन्न असलेल्या ज्याच्या सर्व बाह्य विष-
यांविषयीच्या एवणा निवृत्त झाल्या आहेत अशा, माझे भजन—सेवन करणाऱ्या [माझ्या
भक्तांना मी बुद्धियोग देतो]—किं अर्थित्यादिना कारणेन—ते तुझी भक्ति पुत्रादि
लोकत्रयप्राप्तीसाठी किंवा ऐहिक धनादिवांच्या प्राप्तीसाठी करतात की काय ?—न इति
आह—छे, असे नाही, असे भगवान् सांगतात—प्रीतिपूर्वकं—प्रीतिः स्नेह
तत्पूर्वकं मां भजतां इत्यर्थः—प्रीतिपूर्वकं—प्रीति म्ह० स्नेह, तत्पूर्वकं माझे भजन
करणाऱ्या, असा याचा भावार्थ (वर सांगितलेली ज्ञानाख्य भक्ति स्नेहाने करणाऱ्या
त्यांना मी तत्त्वज्ञान देतो, असे उत्तरार्धाने सांगतात—)—बुद्धियोगं ददामि—प्रय-
च्छामि—त्यांना मी बुद्धियोग देतो—बुद्धि—मत्तत्त्वविषय सम्यग्दर्शन
तेन योगः बुद्धियोग तं बुद्धियोगं—पुढि म्ह० माझ्या तत्त्वाविषयीचे यथार्थ

१ या सर्वच श्लोकाचा व त्यातल्या त्यात 'बुद्धियोग' या शब्दाचा अथ रहस्यकार असा
करितात—“ याप्रमाणे नेहमी युक्त म्ह० समाधानाने राहून प्रीतिपूर्वक मला भजणाऱ्या
लोकास ते मला येऊन पोचतील, असा समत्वबुद्धीचा योग मीच देत असतो. ” 'बुद्धियोग
म्ह० समत्वबुद्धीचा योग, व तो सतत समाधानाने राहून प्रीतिपूर्वक भजणाऱ्या लोकास ईश्व-
रच देतो,' हे जर खरे तर पूर्वी 'योगस्थ होऊन कर्म कर, समत्व हाच योग आहे' इत्यादि
जे आरंभीच सांगितले आहे ते फुकटच म्हणावयाचे ! कारण सतत समाधानाने न राह-
णाऱ्याना व प्रीतिपूर्वक न भजणाऱ्याना ईश्वरच समत्वबुद्धियोग देत नाही अर्जुन दुसऱ्याच
अध्यायात असा नोंहता व गीतेच्या उपदेशानंतरहि युद्धात व्यग्र होणार ! तेव्हा त्याला
समाधानाने राहण्यास व प्रीतिपूर्वक भजन करण्यास अवकाशच नाही तेव्हा 'योगस्थ
होऊन कर्म कर' हा उपदेश वायफळ ठरतो तसेच 'मीच देत असतो' यातील 'च' या
शब्दयोगी अभ्यासाचे स्वराम्य काय ? 'मी देतो' एवढेच म्हटले असते, तर काय विषयले
असते ? 'बुद्धियोग' म्ह० समत्वबुद्धीचा योग, येथील योगशब्दाचा अर्थ काय ?
योग झ० कर्मयोग की युक्ति ? कारण 'रामाचे अनुष्ण' यांत राम निराश व
धनुष निराळे, त्याप्रमाणे येथेहि समत्वबुद्धि निराळी व योग निराळा तेव्हा योग म्ह०
समत्व असे म्हणता येणे शक्य नाही 'वेन मा उपयान्ति ते' याचा 'ते मला येऊन पोच-
तील असा' हा अर्थ बरोबर किंवा निर्दोष आहे असे कोण म्हणेल ? ज्या बुद्धियोगाने ते
मला येऊन पोचतील तो बुद्धियोग मी त्यांना देतो, 'हा त्याचा मरळ अथ आहे अर्थात्
हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग होय कारण ज्ञानयोगावाचून भगवत्प्राप्ति शक्य नाही परत
भक्तांना भगवान् बुद्धियोग देतात व त्या बुद्धियोगाने ते भक्त भगवानांना प्राप्त होतात
पण रहस्यकारांना ज्ञान व मोक्ष याचा असा साक्षात् सक्क इष्ट नाही त्यांना ज्ञानानंतरहि
ज्ञानी पुरुषाला मरेपर्यंत कर्मयोगास पुढावयाचे आहे म्हणून ही सर्व खटपट व खटपट ! पण
हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोगच आहे, हे पुढील श्लोकावरूनहि मिळू शकते पुढील श्लोका-
वरून भाष्यास पहा.

ज्ञान, त्याच्याशी योग म्ह० संबंध, तो बुद्धियोग. त्या बुद्धियोगाला मी देतो. [माझ्या भक्ताना मी तत्त्वज्ञान देतो.]—येन-सम्यग्दर्शनलक्षणेन बुद्धियोगेन मां-आत्मभूतं परमेश्वरं आत्मत्वेन उपयान्ति-प्रतिपद्यन्ते—ज्या तत्त्वज्ञानरूप बुद्धियोगाने माझे भक्त मला-आत्मरूप परमेश्वराला ' ह्याच मी-आत्मा ' अशा भावनेने प्राप्त होतात, (या योगाचे अधिकारी कोण ते सांगतात-)—के ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैः मां भजन्ते—ते कोण ? तर जे १ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे मच्चित्तवादि प्रकारांनी मला भजतात, त्यांना मा तो बुद्धियोग देतो १०

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अन्यार्थ—अहं—मी—तेषां एव अनुकम्पार्थ—त्याच्यावरच दया करण्यासाठी—आत्मभावस्थ (सन्)—त्याच्या अंतःकरणात स्थित होऊन,—भास्वता ज्ञानदीपेन—देदीप्यमान ज्ञानदीपाने—अज्ञानजं तमः—अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेला अविवेक—नाशयामि—घालवितों. ११

किमर्थं कस्य वा स्वप्नासिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां स्वज्ञकानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मने भाषोऽन्तःकरणसायस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भवितप्रसाद-खेहाभिपिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारव्यवज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयध्यातृत्वावित्तरागद्वेषाकल्पितनिषात्तापवरकस्थेन नित्यप्र-युक्तैकान्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं—त्यांना तूं बुद्धियोग कसासाठ देतोस ?—या कस्य स्वप्नासिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां स्वज्ञकानां ददासि इति आकांक्षायां आह—किंवा कोणत्या भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबन्धक हेतूचा नाश करणारा बुद्धियोग तू ह्या आपल्या भक्ताना देतोस ? अशी आकांक्षा झाली अमता भगवान् ' तेषां ' या श्लोकाने सांगतात—तेषां एव कथं नाम श्रेयः स्यात् इति अनुकम्पार्थं-दयाहेतोः—त्याच्याच, याचे कल्याण करे बरे होईल, अशा अनुकंपेसाठी—दयेसाठी, त्याचे कल्याण व्हावे, या कारणाने—दयेने—अहं अज्ञानज-अविचेकतः जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमः—मोहान्धकार नाशयामि—मी अशा नापासून-अविवेकापासून झालेले मिथ्याप्रत्ययरूप तम-मोहान्धकार घालवितों—मोहान्धकाराचा मी नाश करतो [अविवेक म्ह० अज्ञान व त्यापासून झालेले मिथ्याज्ञान या

१ बुद्धियोग भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबन्धाचे निवारण करणारा आहे एव सो प्रतिबन्ध कोणा, ते मागण्यासाठी या श्लोकाची प्रकृति आहे.

दोषानां मिळून 'तम' असें येथे म्हटले आहे तेच भक्तांच्या ज्ञानप्राप्तीला प्रतिबंध करते. त्याचा नाश करण्याचें सामर्थ्य कोणत्याहि जड वस्तूमध्यें सभवत नाहीं. कारण सर्व जड वस्तूचा अन्तर्भाव या तमातच होत असतो. त्यामुळे मी त्या तमाचा नाश करतो असें जे येथे म्हटले आहे ते योग्यच आहे. पण तू तरी त्याचा नाश कसा करतोस ? कारण केवळ चैतन्यरूप असलेल्या तुरा त्याचा नाश करितां येणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात—]**आत्मभावस्थः-आत्मनः भावः अन्तःकरणशायः तस्मिन् एव स्थितः सन्**—आत्मभावस्थ होऊन तमाचा नाश करितों. आत्म्याचा जो भाव तो आत्मभाव म्ह० अन्तःकरणाचा आशय, त्यातील एक विशेष वृत्ति, त्या आत्मभावात स्थित होऊन [मी तमाचा नाश करितों अर्थात् महाबान्नाच्या श्रवणानें उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तात अभिव्यक्त झालेला विदात्मा सहाय्याच्या सामर्थ्यानें अज्ञानादिकाच्या नाशाचें कारण होतो याप्रमाणे बुद्धात व्यक्त झालेल्या बोधांमुळे अज्ञानादिकाची निवृत्ति होते, असें सांगून बोधानें अभिव्यक्त झालेल्या बुद्धीमुळे त्याची निवृत्ति होते, असा दुसरा पक्ष सांगतात—]**ज्ञानदीपेन-विवेकप्रत्ययरूपेण**—विवेकप्रत्ययरूप ज्ञानदापाने मी त्याचा नाश करितों (त्या दीपार्चाच विशेषणें—)**भक्तिप्रसादस्नेहाभिपिकेन**—सतत केलेल्या भगवद्भक्तीने भगवत्प्रसाद प्राप्त होतो भगवत्प्रसाद-भगवदनुग्रह हाच स्नेह—तेत त्यानें परिपूर्ण असलेल्या दीपानें म्ह० भगवद्भक्तींमुळे झालेला भगवदनुग्रह, त्याच स्नेहाचा सतत सेक झाल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें—**मन्त्राधनाभिनिवेशवातेरितेन**—मात्र्याच विषयांच्या भावनेचा जो अभिनिवेश, तोच वायु त्याच्या प्रेरणेनें उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें (वायूच्या प्रेरणेवाचून आरभा दिव्याची उत्पत्ति हात नाहा दिवा पेटण्यासहि सूक्ष्म वायूचें साह्य लागतेंच)—**ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारयत्प्रज्ञायतिना**—ब्रह्मचर्य, शम, दम इत्यादि साधनांच्या योगानें जिच्यामध्ये संस्कार झाले आहेत, अशी प्रज्ञा हीच त्या ज्ञानदीपाची वात आहे, [वातीवाचून प्रदीप पेटत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे]**—विरक्तान्तःकरणाधारेण**—विरक्त अन्तःकरण हाच त्याचा आधार आहे (स मई, पणती इत्यादि आधारावाचून प्रदाप पेटत नाहा, हे सर्वांना माहात आहेच)—**विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवात-अपचरकस्थेन**—जे विषयापासून निवृत्त झालेले व त्यामुळे राग द्वेषांना कलुषित न होणारे चित्त तच वायुरहित अपचरक म्ह० खिडकी, बोनाडा वगैरे होय त्यात ठेवलेल्या—त्यातल प्रदीपानें—**नित्यप्रवृत्त-ऐकान्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्थता ज्ञानदीपेन इत्यर्थ**
—नित्य एकाग्र मनानें होणाऱ्या ध्यानापासून उत्पन्न झालेला जो आत्मसाक्षात्कार त्याच प्रकाशानें युक्त असलेल्या ज्ञानदापानें मी अविवेकजन्य मोहान्धकाराला घाल वितां, असा याचा भावार्थ ११

१ इत्यकाराना यावच्या श्लोकातील ' बुद्धियोग ' व या श्लोकातील ' ज्ञानदाप ' याचा काहीच संबंध नाहीं, हें दापनिष्वासाडा " आणि त्यावर अनुग्रह करण्यासाठीच मी त्याच्या आत्मभावात म्ह० अन्तःकरणात शिरून नेत्रस्वी ज्ञानदीपानें त्याच्या मनान अशा

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृपयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

अन्यपार्थ—सर्वे ऋषयः—सर्वे ऋषि—त्वां—तुला—भवान्—आपण—
परं ब्रह्म—परमात्मा आहां—परं धाम—परम तेज आहां—परमं पवित्रं—
परम पावन आहां—पुरुषं—पुरुष—शाश्वतं—शाश्वत—दिव्यं—दिव्य—आदि—
देव्यं—सर्वांच्या अगोदर झालेला देव,—अजं—अज—विभुं—प्रभु आहां, असे—
आहुः—म्हणतात,—तथा—त्याचप्रमाणे—देवर्षिः नारदः—देवर्षि नारद,—अ-
सितः देवलः—असित देवल व—व्यासः—व्यास तुला तसेच म्हणतात—च-
—आणि—स्वयं एव—तुं स्वतःच—मे—मला—ब्रवीषि—तसे सांगतोस. १२-१३

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः
पवित्रं पावनं परमं प्रकृतं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवा-
नामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाचे सर्वविशेषगुण्य निरुपाधिक स्वरूप व सर्वात्मत्वादि सौपा-
धिक स्वरूप व त्या स्वरूपाच्या ज्ञानाचे फल ऐकून अर्जुन त्यातील सर्वांच्या शुद्धीला
प्राप्त होणारे सौपार्थिक रूप मन्द अधिकाऱ्यावर अनुग्रह करण्यामाठी भगवानाच्या
तोंडून सविस्तर ब्रह्मार्थ, म्हणून येथे प्रश्न करीत आहे. निरुपाधिक रूप सामान्य अधि-

नापाचून उत्पन्न झालेल्या अवकाराचा नाश करितो. "अमा अर्थ केला आहे. त्यातील
'आनि' हा शब्द पदरचा असून त्यामुळे 'बुद्धियोग देतो व ज्ञानदीपाने अवकार घालवितो,'
असा अर्थ मिळतो. पण वस्तुतः तसे नसून मा त्याना बुद्धियोग देतो. कशासाठी? तर अज्ञान-
जन्य तमाचा म्ह० मोहाचा नाश करण्यामाठी, व त्याच देवाप्यमान ज्ञानदीपाने तो मोहा-
व्यकार घालवितो, असा या दोन श्लोकाचा संबंध आहे.

७-११ श्लोकावराल टीपें रहस्यकार म्हणतात—"सांगण्या अव्यायात निरनिराऱ्या देव-
तावराल अद्या देखील परमेश्वर देतो, असे जे म्हटले आहे (७ ११) त्याप्रमाणेच आताहि
भक्तिमार्गाने लागलेल्या मनुष्याची समस्त बुद्धिवाढविषयाचे कामहि परमेश्वरच करतो....कर्म-
योगाची परमा त्रिशला ज्ञात्यावर मनुष्य चरकाने पावल्याप्रमाणे पूर्णसिद्धीकडे ओढिला
जातो, (गी.६.४४) असे जे वर्णन आले आहे, त्याशी भक्तिमार्गातील हा सिद्धान्त समानार्थक
आहे." पण हे सर्व म्हणजे अर्धवट आहे. त्यात शास्त्रीयता सुद्धीच नाही. पण त्याची
अधिक छाननी करू लागल्यास विस्तार देईल हाचून दुर्लक्ष करितो. "ज्ञानदृष्ट्या म्ह० कर्मवि-
शेष मन्त्रिदेवमार्गे" (गी. र. पृ. ७६४) इत्यादि उल्लेखहि निराधार आहेत.

कान्याच्या उपयोगाचें नाही, हे जाणूनच त्याने हा प्रश्न केला आहे.)—यथोक्तं भगवतः विभूतिं योगं च श्रुत्वा—वर सांगितलेल्या प्रस्नारची भगवानाची विभूति व योग ऐकून अर्जुन म्हणाला—भवान् परं ब्रह्म-परमात्मा—आपण परब्रह्म म्ह० परमात्मा आहा—परं धाम-परं तेजः—परम धाम म्ह० श्रेष्ठ-सर्वोत्तम तेज, —परमं पवित्रं—प्रकृष्टं पावनं—परम पवित्र म्ह० अत्यंत पावन अत्यंत शुद्ध आहा [चितन्य निर्विकार आहे, म्हणूनच तें 'परम पवित्र' होय. निरातिशय निर्विकार नेत्र व अत्यंत शुद्ध असे परब्रह्म-परमात्मा आपणच आहा, दुसरे कोणी नाही. पण हें तू कशावरून जाणलेंस ? म्हणून विचाराल तर सांगतों. आप्तवाक्यावरून मी हें जाणलें, अशा आशयानें अर्जुन म्हणतो—]—पुरुषं शाश्वतं—नित्यं दिव्यं—दिवि भवं आ दिदेवं—सर्वदेवानां आदौ भवं देवं अजं विभुं—विभयनशीलं—तुला पुरुष, शाश्वत म्ह० नित्य, दिव्य-परम आकाशात असणारा, आदिदेव-सर्वदेवाच्या आरंभी झालेला देव, अज व विभु-विविध होंण्याचे ज्याचे शील आहे असा-सर्वगत [असें तुला सर्व ऋषि वर्गरे म्हणतात, असा पुढील श्लोकाशी संबंध] १२.

ईदृशम्—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथासितो देवलोऽप्येषमेवाऽऽह व्यासश्च स्वयं चैव प्रवीणि मे ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदृशं त्यां आहुः—कथयन्ति—तूं अशा प्रकारच्या आहेस, असें सांगतात—असें कथन करितात (कोण ?)—सर्वे ऋषयः वसिष्ठादयः—वसिष्ठादिक सर्व ऋषि,—देवर्षि नारदः—देवर्षि नारद,—तथा असितः देवलः अपि एवं एव आह—त्याचप्रमाणें असित देवलहि असेच सांगतो.—च व्यास.—आणि व्यासहि असेच सांगतो.—स्वयं च एव मे प्रवीणि—आणि तूं स्वतः हि स्वरूपा विषयी मला असेच सांगतोस. १३.

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

अन्वयार्थ—केशव,—हे केशवा !—यत्—जे—मां—मला—वदसि—तूं सांगत आहेस,—एतत् सर्वं—हे सर्व—ऋतं—सरे—मन्ये—मी समजतो.—भगवन्—हे भगवन्,—ते व्यक्ति—तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाला—देवाः न विदुः—देव जाणत नाहीत व—दानवा. न (विदुः)—दानव जाणत नाहीत. १४.

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भापसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवा ॥

भाष्यार्थ—'सर्वं' इति—'सर्वं' या शब्कानें अर्जुन त्यावरील आपला विश्वास व्यक्त करून ईश्वराचें दुर्ज्ञेयत्व व्यक्त करितो—ऋषिभिः त्वया च—यथोक्त सर्व एतत् तत् ऋतं—सत्यं एव मन्ये—ऋषींनी व स्वतः तूं वर सांगितलेले जे हें सर्व, ते सरेच—अप्रापित आहे, असें मी समजतो.—हे केशव यत् मां प्रति वदसि

—भापसे—हे केशवा, तू जें मला सांगत आहेस, मला स्वरूपाचे कथन करीत आहेस तें सर्व मी स्वरेच मानतां पण—हे भगवन्, ते-तव व्यक्ति-प्रभवं देवा न विदुः दानवाः न (विदुः)—हे भगवन्, तुझ्या व्यक्तीला—तुझ्या प्रभवाला—निरुपाधिक स्वरूपाला देव जाणत नाहीत व दानव जाणत नाहीत. [मग मनुष्याची काय कथा ?] १४.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुण्यात्तमा,—भूतभावन—हे भूताना उत्पन्न करणाऱ्या,—भूतेश—हे भूतान्या नियामका,—देवदेव—हे देवाच्याहि देवा,—जगत्पते—हे जगत्पालका—एव—तू—स्वय एव—स्वतः च—आत्मना—ज्ञान-स्वरूपाने—आत्मानं—निरतिशय ज्ञानेश्वरसंपन्न असा स्वतः त्या—चेरथ—जाणतोस

यतस्त्व देवादीनामादिरत—स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानेश्वर-यत्नादिशक्तिमन्तमीश्वर पुरुषोत्तम । भूतानि भाषयतीति भूतभावनो हे भूतभावन भूतेश भूतानामीशिन, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—यतः त्वं देवादीनां आदिः अतः—ज्याअर्थां तू देवादिकांचा आदि आहेस, त्याअर्थी—पुरुषोत्तम त्वं स्वय एव—हे पुरुषोत्तमा, तू स्वतः च—कोणाच्या उपदेशादिकावाचूनच—आत्मना आत्मानं वेत्थ—प्रत्यक्त्वान्—अविषयत्वाने आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाला जाणतोस (सोपाधिक रूपालाहि दुसरा कोणी जाणत नाही, असे सांगतात.)—निरतिशय ज्ञानेश्वरयत्नादिशक्तिमन्त ईश्वरं—निरतिशय ज्ञान, ऐश्वर्य, यत्नादिशक्ति यांना युक्त असलेल्या ईश्वरास तू जाणतोस [आता संबोधनांनी सर्वप्रकृतित्व, सवकतुल्य व सर्वेश्वरत्व सांगतात.]—भूतानि भाषयति इति भूतभावन हे भूतभावन—भूताना उत्पन्न व्हावयास लावतो, त्यांचा प्रवृत्ति बनतो, म्हणून भूतभावन, हे भूतभावन,—भूतेश—भूतानां ईशित—हे भूतेश भूताच्या शास्त्रा—हे देवदेव जगत्पते—देवांचा देव—सोपाधिक स्वरूप देवांनाहि आराधना करण्यास योग्य आहे, म्हणून हे देवाच्या देवा, हे जगाच्या पालका, [ईश्वर सर्व जगाचा स्वामी व त्यामुळे पालक आहे] १५

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

१ रचयकार 'व्यक्ति म्ह० मूल' असा अर्थ करिताना तो बरोबर नाहा त्याचा खरा अर्थ निरुपाधिक स्वरूप असा आहे व ज्ञानी व्यक्ति देव, दानव वगैरे जाणत नाह्यात 'तू स्वतः च आपल्या स्वरूपाला जाणतोस' या पुढील वाक्यावरून हाच अर्थ बरोबर आहे, अशी कोणाचीहि राखी होईल.

अन्वयार्थ—यामिः विभूतिभिः—ज्या विभूताना—त्वं—तुं—इमान् लोका
न—या लोकांस—व्याप्य—व्यापून—तिष्ठसि—राहतोस—ता दिव्या. आत्म-
विभूतयः—स्या आपल्या दिव्य विभूति—अशेषेण—सपूर्णपणे—चक्षु अर्हसि
—सांगण्यास तू योग्य आहेस १६

चक्षुमिति । चक्षु कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो
यास्ता चक्षुमर्हसि । यामिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमाँल्लोकांसव व्याप्य
तिष्ठसि ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—‘चक्षुं०’ इति—ज्याअर्थी तुझे स्वरूप आत्मच्या सारख्याचा विषय
होऊ शकत नाही, पण आम्हाला ते जाणण्याची इच्छा मात्र आहे, त्याअर्थी तूच तें
रूप मला साग, असे अर्जुन ‘चक्षु०’ या श्लोकाने म्हणतो—चक्षुं—कथयितु
अर्हसि—तूच सांगण्यास—कथन करण्यास योग्य आहेस (काय सांगण्यास ?)—दि
व्याः हि आत्मविभूतय—आत्मन याः विभूतय ताः अशेषेण चक्षुं अर्हसि
—दिव्य म्ह० अप्राकृत—अलौकिक अशा आत्मविभूति—आत्म्याच्या ज्या विभूति-
विस्तार त्या सर्व—राही शिष्टक न ठेवता सांगण्यास तू योग्य आहेस—यामिः वि
भूतिभि—आत्मन माहात्म्यविस्तरै त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि—
ज्या विभूतीच्या योगाने म्ह० आपल्या माहात्म्याच्या विस्तारांनी तू या लोकांस व्यापून
—भरून राहत आहेस [त्या विभूति अशेषतः सांगण्यास तू योग्य आहेस, असा सन्ध]

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं ॥१८॥

अन्वयार्थ—योगिन्—हे योगिन्—त्यां—तुझें—सदा परिचिन्तयन् अहं
—सर्वदा चिंतन करणाऱ्या मी—त्यां—तुला—कथं—कसे वरें—विद्याम्—आणवें
—भगवन्—हे भगवन् ।—केषु केषु च भावेषु—कोणकोणत्या भावांमध्ये—पदार्था
मध्ये—मया—मजकून—चिन्त्य. असि—(तू) चिन्त्य—चिंतन करण्यास योग्य
आहेस—जनार्दन—हे जनार्दना । तू—आत्मन—तुझें—आत्म्याचे—योग—
विशेष प्रसार ये यांमध्य—च—व—विभूति—ध्यानास योग्य असलेल्या पदार्थांचा
विस्तार—विस्तरेण—गविस्तर—भूयः—पुनरापि—कथय—साग—हि—वारण
—अमृत शृण्वतः मे—तुमचाक्यामून ऐकणाऱ्या माझी—तृप्तिः—तृप्ति—नास्ति
—होत नाही. १७-१८.

कथमिति । कथं विद्यां विज्ञानीयामह हे योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु
च भावेषु केषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—‘कथं०’ इति—तं माझ्या विभूति दशासाठी ऐकण्याची इच्छा करतोस, असं भगवान् विचारतील तर ‘मी तुझे ध्यान कसे करावं, तें कळावे म्हणून विभूति ऐकण्याची इच्छा करितो’ असं सामण्यासाठी अर्जुन “कथं०” या श्लोकाने म्हणतो—हे योगिन् अहं त्वां सदा परिचिन्तयन् कथं विद्यां-विजानीयां—हे योगिन्—हे ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा, मी-स्थूलबुद्धि तुझे कोणत्या प्रकाराने सदा परिचिन्तन-अनुसंधान करांत होत्याना शुद्धचित्त होऊन निरपाधिक अशा तुला जाणू शकेन ? (दुसरा प्रश्न—) हे भगवन् मया केपु केपु च भावेपु-वस्तुपु (त्वं) चिन्त्यः अस्ति-ध्येय. अस्ति—तसेच, हे भगवन् मजकडून कोणत्या कोणत्या भावामध्ये-पदार्थामध्ये तूं चिन्तन केला जाण्यास योग्य आहेस ? कोणकोणत्या वस्तूंमध्ये मा तुझे ध्यान करावं ? [चिंतन व अचेतन याच्या भेदासुद्धे व उपाधाच्या बहुत्वामुळे ‘केपु केपु भावेपु’ असे बहुवचनयोजिले आहे.] १७.

विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येय-पदार्थानां हे जनार्दन, अर्द्धवेगंतिर्गमनो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्वाच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमात्रे कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्तत्त्वमुख-निःसृतवाच्यमावृत्तम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—‘विस्तरेण०’ इति—‘विस्तरेण०’ या श्लोकाने अर्जुन प्रकृत प्रभावा उपसंहार करतो.—हे जनार्दन, विस्तरेण आत्मनः योगं-योगैश्वर्य-शक्तिविशेषं विभूतिं च ध्येयपदार्थानां विस्तरं (भूयः कथय)—हे जनार्दना, विस्ताराने आपला योग म्ह० एक प्रकारची योगैश्वर्यशक्ति व विभूति म्हणजे

१. रहस्यकार म्हणतात—“विभूति व योग हे शब्द वाच अध्यायाच्या ७ व्या श्लोकात आलेले असून त्याचाच अर्जुनाने येथे अनुवाद केला आहे. ‘योग’ शब्दाचा अर्थ पूर्वी गी ७-२५ केला आहे तो पहा.” पण तोच अर्थ बरोबर का नाही, तें आम्ही तेथेच दाखविले आहे, तेहि पहा. (गी. भा. पृ. ६३८) या अध्यायाच्या सातव्या किंवा या श्लोकात योग कशाला म्हटले आहे, ते ठरविण्यास सातव्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकातील ‘योग-मायासमावृत्त.’ या शब्दापर्यंत पाहून घ्यावयास नको. कारण येथे सातव्या श्लोकातच ‘एता विभूति योग च’ असे म्हणून विभूति व योग या शब्दांचा २ ते ६ या पूर्व श्लोकांतील वर्णनाशी संबंध असल्याचे व्यक्त केले आहे.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—“भगवताच्या विभूति अर्जुन विचारितो, याचें कारण निर-निराख्या विभूतीचें देवता म्हणून ध्यान करण्याकरितां नव्हे, तर विभूतीत सर्वव्यापी पर-मेश्वरानांचे भावना ऐकण्याकरिता होय. कारण एकच परमेश्वर सर्व ठिकाणी आहे हे ओळखणें आणि परमेश्वराच्या निरनिराळ्या विभूति निरनिराळ्या देवता आहेत, असे मानणें यात भक्तिमार्गदृष्ट्या महदन्तर आहे” हे जर खरे आहे, तर मागे ९ व्या अध्यायाच्या शेवटी ‘व्यक्तरूपाचा दशक’ वर्णन जें म्हटले आहे किंवा त्याच अध्या-

ध्येयपदार्थांचा विस्तार (मला पुन सांग, असा पुढे सबंध)—अर्दते गतिकर्मण रूप—जनार्दन, हें गतिमित्रा हा ज्याचा अथ आहे अशा अर्द्धातुर्वै रूप आहे—असुराणां—देवप्रतिपक्षभूताना जनानां नरकादिगमयितृत्वात् जनार्दन—असुराणां म्ह० देवाच्या प्रतिपक्षभूत लोकाना नरकादिकात घालवीत असल्यामुळे जनार्दन—या अभ्युदयनि श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजन सर्वे जनैः याच्यते इति जनार्दन.—किंवा अभ्युदय व नि श्रेयस या दोन पुरुषार्थांसाठीं सर्वलोकाकडून याचना केला जातो म्हणून जनार्दन [अर्द्ध-याचने या धातूपासून झालेलें हें रूप आहे पुन सातव्या व नवव्या अध्यायात ईश्वराची विभूति व ऐश्वर्य याच वर्णन केलें आहे पुन आणखी ते ऐकण्याची इच्छा का करतोस ? उत्तर—]—भूय पूर्वं उक्त अपि कथय—पुन सांग, पूर्वी जरी सांगितल आहे, तरी पुन सांग—हि—यस्मात् त्वन्मुख निरुतथाक्यामृतं शृण्वतः मे तृप्ति-परितोषः न अस्ति—कारण तुझ्या मुखातून निघालेल वाक्यामृत धवण करण्याया माझी तृप्ति-सर्वप्रकारें सतोष होत नाहा, [म्हणून पुन सांग वाक्यामृत म्ह० अमृतासारखें वाक्य] १८

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण झणाले—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अन्यार्थ—हन्त—वर आहे, आता मी—ते—तुला—दिव्या आत्मविभूतय—दिव्य आत्मविभूति—प्राधान्यत—मुख्य मुख्यच—कथयिष्यामि—सांगेन—हि—कारण—हे कुरुश्रेष्ठ—हे कुरुकुलातील श्रेष्ठ—मे विस्तरस्य—माझ्या विस्ताराचा—अन्त—अन्त—नास्ति—नाहा १९

हन्त स इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि अवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ता कथयिष्यामीत्येत प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्ता ता प्रधाना प्राधान्यत कथयिष्याम्यह कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु यवसत्तेनापि न शक्या वक्तु यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थ ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्न करणाऱ्या अनुनाला आदिवामन देण्यासाठीं श्रीभगवान्—‘हन्त ते०’ इति—‘हन्त त०’ या शब्दानें म्हणतात—हन्त—इदानीं ते दिव्या—दिवि भग्ना—आत्मविभूतय—आत्मनः मम या विभूतय—ये तर, आतां तुला

याच्या आरम्भा “ परमेश्वराचें स्वरूप प्रेममय व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष वळणारे आत्में आणि त्या व्यक्त स्वरूपाचें ९, १०, ११ व १२ या चार अध्यायांनि निरूपण केले आहे, असें तें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? सर्वांमध्ये एकच परमेश्वर आहे हे ओळखणें म्ह० परमेश्वराचें स्वरूप प्रत्यक्ष वळणें ही वाट ? विभूति म्ह० परमेश्वर नव्हे, ६ पर तरे नर परमेश्वर भक्त वया ? मगच अमरत्व ?

मी दिव्य म्ह० शुलोकांतील—अलौकिक आत्मविभूति—आत्म्याच्या माझ्या ज्या विभूति—ता कथयिष्यामि इति एतत्—त्या सांगेन असा याचा भावार्थ (त्या कसा ?)—कुठ्ठेष्ट-प्राधान्यतः—यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां—प्राधान्यतः अहं कथयिष्यामि—हे कुठ्ठेष्टेष्टा 'प्राधान्यतः' म्ह० ज्या ज्या सजातीय पदार्थसमूहात जी जा प्रधान विभूति आहे, त्या त्या प्रधान विभूतीला—अर्थात् प्राधान्यतः मी सांगेन—तु अशेषतः चर्पशतेन अपि वक्तु न शक्या.—कारण पूर्णपणे—सर्व विभूत शमर वर्ये सागत राहिल्यानें हि सपणार नाहात शमर वर्याताहे सर्व विभूति सागता येणे शक्य नाहा.—यत्त मे—मम विस्तारस्य—विभूतीनां इत्यर्थ अन्तः नास्ति—कारण माझ्या विस्ताराचा म्ह० माझ्या विभूतीचा असा भावार्थ, अन्त नाहा [माझा विस्तार अनंत आहे. त्यामुळे तो पूर्णपणे सागता येणे शक्य नाहा] ११

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अन्वयार्थ—गुडाकेश—हे अर्जुना—अहं—मी—सर्वभूताशयस्थितः—सर्व प्राण्यांच्या हृदयात स्थित असलेला—आत्मा—आत्मा आहे—अहं—मी—भूतानां—सर्व भूताचा—आदिः—आदि म्ह० कारण—च मध्यं—च मध्य म्ह० स्थिति—च अन्तः एव—च अन्त म्ह० प्रलय आहे २०

सत्र प्रथममेव तावच्छृणु—अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्ययं, घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवाऽऽदिभूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रत्यक्ष ॥

भाष्यार्थ—तत्र प्रथम एव तावत् शृणु—त्यांताल आता अगोदर प्रथम विस्तार—मापी पाहिली विभूतिच तू ऐक—हे गुडाकेश—गुडाका निद्रा तस्या. ईश गुडाकेशः—जितनिद्र. इत्यर्थ.—हे गुडाकेश,—गुडाका म्ह० निद्रा तिचा ईश तो गुडाकेश, म्ह० ज्यान निद्रेला चिक्कले आहे ता, असा याचा भावार्थ—घनकेश इति वा—किंवा गुडाकेश म्ह० घनकेश—हे अर्जुना—अहं आत्मा—प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूतानां आशये अन्तर्हृदि स्थित. (अहं आत्मा—प्रत्यगात्मा) नित्यं ध्येय—मी आत्मा—प्रत्यगात्मा सर्व भूतांच्या आगयात—अन्तर्हृदयात जेथ कर्म व ज्ञान यांचे संस्कार राहतात, त्या हृदयात स्थित असलेला मा आत्मा—प्रत्यगात्मा आहे, असें नित्य ध्यान करावे (पण जो मद किंवा मध्यम अधिकारी परमात्म्याचे आत्मत्वाने ध्यान करू शकत नाही, त्याच्यासाठी सांगतात—) —तदशक्तेन च उत्तरेषु भावेषु अहं चिन्त्य.—चिन्तयितुं शक्य—पण तसे ध्यान करण्यास जो असमर्थ असेल त्याने पुढे सांगितलेल्या पदार्थांमध्य माघे चिंतन करावे, त्यातहि मागेच चिंतन करणे

शक्य आहे—यस्मात् अह एव भूतानां आदिः—कारणं तथा मध्यं च स्थिति च अन्तः—प्रलय—कारण मीच आदित्यादि सर्व भूतांचे कारण, तसेच मध्य म्ह० स्थिति च अन्त म्ह० प्रलय आहे [परमात्मा सर्वकारण, सर्वज्ञ, व सर्वेश्वर अमत्यामुळे तोच सर्वत्र ध्यान करण्यास योग्य आहे. दुसरा कोणाहि नाही] २०.

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

अन्ययार्थ—अहं—मी—आदित्याना—आदित्यातील—विष्णुः—विष्णु आहे—(अहं)—मी—ज्योतिषां—ज्योतातील—अंशुमान्—किरणवान्—रविः—सूर्य आहे—मरुतां—मरु या नावाच्या देवातील मी—मरीचिः—मरीचि—अस्मि—आहे—अह—मी—नक्षत्राणां—नक्षत्रातील—शशी—चंद्र आहे २१

एव च ध्येयोऽहम्—आदित्याना द्वादशानां विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रवि प्रकाशयितृणामंशुमाग्रश्चिमांस्मरीचिर्नाम मरुता मरुदेवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमा ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—एव च अहं ध्येय—वर सांगितल्याप्रमाण ध्यान करण्यास अशक्य असलेल्या साधकास व्यस्त विभूतियोग साधण्याच्या उद्देशाने—आणि असे माझे ध्यान करावे, असे ' आदित्यानां ' या श्लोकाने सांगतात—द्वादशानां आदित्यानां विष्णु नामा आदित्य अहं—वारा आदित्यातील विष्णु या नावाच्या आदित्य मी आहे—ज्योतिषां—प्रकाशयितृणां—अंशुमान् रश्मिमान् रविः—ज्योतींतील म्ह० प्रकाशित करणारातील रश्मिमान्—किरणवान् सूर्य मां,—मरुतां—मरुदेवताभेदानां मरीचिः नाम अस्मि—मरु नावाच्या देवताभेदातील मरीचिनामक मरुत मी आहे—नक्षत्राणां अहं शशी—चंद्रमा—नक्षत्रांतील मी शशी म्ह० चंद्रमा आहे.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

अन्ययार्थ—वेदानां सामवेदः अस्मि—वेदातील सामवेद मी आहे—देवानां वासव अस्मि—देवांतील इन्द्र मी आहे—च इन्द्रियाणां अह मन अस्मि—आणि इन्द्रियांतील मन मा आहे—भूतानां चेतना अस्मि—भूतांची चेतना मी आहे २२

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां इन्द्रादित्यादीनां धामव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादृशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि महत्त्वविकल्पात्मक मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणमघाते निष्ठाभिष्वङ्गा बुद्धिपूर्तिश्रेतना ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—‘वेदानां०’ इति—‘वेदानां०’ या श्लोकाने आणखी कांहा प्रधान विभूति सांगतात—वेदानां मध्ये सामवेदः अस्मि—वेदातील मी सामवेद आहे—वेदानां—रुद्रादित्यादीनां वासवः—इंद्र अस्मि—इंद्र, आदित्य इत्यादि देवां तील इंद्र मी आहे—चक्षुरादीनां एकादशानां इन्द्रियाणां मनः च अस्मि—चक्षुरादिक अकरा इंद्रियांतील मन मी आहे म्ह०—संकल्पविकल्पात्मक मनः च अस्मि—संकल्पविकल्प्यात्मक मन मी आहे—भूतानां चेतना अस्मि—भूतांतील चेतना मी आहे—कार्यकरणसघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः चेतना—शरीर व इद्रिय यांच्या सघातात नित्य अभिव्यक्त होणारी जी बुद्धिवृत्ति ती चेतना होय. २२

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अहं रुद्राणां शंकरः अस्मि—मी अकरा रुद्रांतील शंकर आहे—यक्ष रक्षसां वित्तेश—यक्ष-राक्षस यांतील कुबेर मी आहे—वसूनां पावक च अस्मि—आठ वसूतांतील पावक—अग्नि या नांवाचा वसु मी आहे—अहं शिखरिणां मेरु—मी शिखरयुक्त पर्वतांतील मेरु आहे—पार्थ—हे पार्थ!—मां पुरोधसां मुख्यं बृहस्पतिं विद्धि—मी पुरोहितांतील मुख्य बृहस्पति आहे असे तू जाण—अहं सेनानीनां स्कन्दः—मा सेनापतींतील स्कंद आहे—अहं सरसां सागरः अस्मि—मी देवनिर्मित सरोवरांतील सागर आहे २३-२४

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेश कुबेरो यक्षरक्षसां पक्षाणां रक्षसा च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निर्मेरुः शिखरिणां शिखरयुक्तानामहम् ॥

भाष्यार्थ—‘रुद्राणां०’ इति—‘रुद्राणां०’ या श्लोकाने आणखी प्रधान विभूति सांगतात—एकादशानां रुद्राणां शंकरः च अस्मि—अकरा रुद्रांतील शंकर मी आहे—यक्षरक्षसां—यक्षाणां च रक्षसां वित्तेशः—कुबेर—यक्ष राक्षसांतील म्ह० यक्ष व राक्षस यांतील वित्तेश म्ह० कुबेर मी आहे—अष्टानां वसूनां पावक च—अग्निः अस्मि—आठ वसूतांतील पावक म्ह० अग्नि मी आहे—शिखरिणां—शिखरयुक्तां मेरुः अहं—शिखरयुक्तांतील म्ह० शिखरानीं युक्त असलेल्या पर्वतांतील मेरु मी आहे २३

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्त्विति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं

स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—‘पुरोधसां० इति—हे पार्थ पुरोधसां—राजपुरोहितानां मुख्य—प्रधानं मां बृहस्पतिं विद्धि—जानीहि—‘पुरोधसा०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—हे पार्थ, पुरोधसांतील म्ह० राजपुरोहितांतील मुख्य—प्रधान असलेला जो बृहस्पति तो मी आहे, असें समज.—हि स. इन्द्रस्य मुख्यः पुरोधाः स्यात्—कारण तो इन्द्रा मुख्य पुरोहित आहे.—सेनानीनां—सेनापतीनां अहं स्कन्दः—देवसेनापति.—सेनानींतील म्ह० सेनापतींतील मी स्कंद म्ह० देवांचा सेनापति आहे.—सरसां—यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरः अस्मि—भवामि—सरोवरांतील—जां देवनिर्मितं सरोवरं आहत त्यांतील मी सागर आहे. २४

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

अन्वयार्थ—अहं महर्षीणां भृगु—मी महर्षींतील भृगु आहे.—अहं गिरां एकं अक्षरं अस्मि—मी पदरूप वाणींतील अ० हें एकाक्षर आहे—अहं यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि—मी यज्ञांतील जपयज्ञ आहे.—अहं स्थावराणां हिमालयः—मी स्थावरांतील हिमालय आहे. २५

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—‘महर्षीणां०’ इति—‘महर्षीणा०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—महर्षीणां अहं भृगुः—महर्षींतील मी भृगु आहे.—गिरां—वाचां—पदलक्षणानां एकं अक्षरं आकार अस्मि—वाणींतील—पदलक्षण—शब्दरूप वाणींतील एक अक्षर म्ह० ओंकार मी आहे [ओंकार ब्रह्माचें नाव व प्रतीक असल्यामुळे प्रधान अक्षर आहे]—यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि—यज्ञांतील जपयज्ञ मी आहे. [जपयज्ञ हिसादि दोषानां रहित असल्यामुळे इतर यज्ञांहून प्रधान आहे.]—स्थावराणां—स्थितिमतां हिमालयः—स्थावरांतील—स्थितिमान् पदार्थांतील हिमालय मी आहे. २५.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अन्वयार्थ—सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षांतील—वनस्पतींतील मी अश्वत्थ—पिपळ आहे—च देवर्षीणां नारदः—आणि देवर्षींतील मी नारद आहे.—गंधर्वाणां चित्ररथः—गंधर्वांतील मी चित्ररथ आहे.—सिद्धानां कपिलः मुनिः—सिद्धांतील कपिल मुनि मी आहे. २६

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘अश्वत्थः’ इति—‘अश्वत्थः’ या श्लोकं व्याख्यान—सर्व-वृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षातील—वनस्पतीतील अश्वत्थ,—च देवर्षीणां नारदः—आणि देवर्षीतील नारद मी आहे,—देवाः एव सन्तः मन्त्रदर्शित्वात् ऋषित्वं प्राप्ताः ते देवर्षयः तेषां नारदः अस्मि—जे देवच असून मन्त्रदर्शित्वामुळे ऋषित्वास प्राप्त होतात ते देवर्षि, असा देवर्षीतील नारद मी आहे,—गन्धर्वाणां चित्ररथः नाम गन्धर्वः (अहं) अस्मि—गंधर्वांतील चित्ररथनावाचा गंधर्व मी आहे,—सिद्धानां—जन्मना एव धर्म-ज्ञान-वैराग्य-ऐश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलः मुनिः—सिद्धांतील म्ह० जन्मतःच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य यांच्या अधिक्याला प्राप्त झालेल्या सिद्धांतील मी कपिल मुनि आहे. २६.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

अन्यथार्थ—मां—माग—अश्वानां—अश्व्यांतील—अमृतोद्भवं—अमृतासाठी केलेल्या क्षीरसागराच्या मंथनातून उत्पन्न झालेला—उच्चैःश्रवसं—उच्च श्रवा अश्व—विद्धि—जाण—गजेन्द्राणा ऐरावतं—मां गजेन्द्रांतील ऐरावत आहे—च—व—नराणां नराधिपं—अनुप्यांतील राजा मी आहे. २७

उच्चैरिति । उच्चैः श्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीहामृतोद्भवममृत-निमित्तमयनोद्भवम् । ऐरावतमहावत्या अवतवं गजेन्द्राणां हस्तांश्वराणां तं मां विद्धी-त्यनुवर्तते । नराणां अनुप्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—‘उच्चैः’ इति—‘उच्चैः’ इत्यादि श्लोकाने आणखी प्रधान विभूति सांगतात—‘उच्चैःश्रवसं अश्वानां’ उच्चैःश्रवा नाम अश्वः तं मां विद्धि—जा-नीहि—अश्व्यांतील ‘उच्चैःश्रवा’ नावाचा जो अश्व आहे तो मी आहे, अगे गमज-असे तू जाण.—अमृतोद्भवं—अमृतनिमित्तमयनोद्भवं—अमृतोद्भव म्ह० अमृतासाठी

१ रहस्यकार या वृषिकानाच साम्बशास्त्रकार समजतात. (गी. र. पृ. १५२) पण ते बरोबर नाही. पुराणे व महाभारतादि ग्रंथ वाचून सनरादिवाक्येवर ज्यांना अश्वदेशाचे मानसपुत्र म्हणून म्हटले आहे ते वपिल ईश्वरवादी आहेत व तेच हे सिद्ध होत मात्पयमंन-कार कपिल निरीश्वरवादी होते. आचार्यांनी हा भेद अद्वयज्ञानाद्वारांभाष्यात स्पष्ट दाखविला आहे. पुराणादिकात नामसादृश्यामुळे हा भेद स्पष्टपणे दाखविण्या नाही तथापि भागवतांतील विष्णुउत्पन्न कविनांनी आस्त्या आरंभ—देवहूताला जो वैदिक साख्येने सांगितला आहे, तो सांप्रदायानाहून गिरान्दा प्रहाराचा आहे, हे अनुभूतीने अवगत आहेच.

केलेले जें समुद्रमंथन त्यांतून उत्पन्न झालेला उच्चै ध्रुवा मी आहे असें समज—ऐरावतं—इरावत्या अपत्य—ऐरावत म्ह० इरावतीचे अपत्य—गजेन्द्राणां—हस्ती श्वराणां तं मां विद्धि इति अनुवर्तते—गजेन्द्रातील म्ह० श्रेष्ठ हस्तीतील ऐरावत हस्ती मां आहे, असें जाण, अशा 'विद्धि—जाण' या क्रियापदाची अनुवृत्ति हाते—नराणां—मनुष्याणा च नराधिप—राजान मां विद्धि—जानीहि—आणि नरां—तील म्ह० मनुष्यातील नराधिप—राजा मी आहे, असे तू जाण २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अन्ययार्थ—अह आयुधानां वज्र—मी आयुधाताल वज्र आहे—अह धेनूना कामधुक् अस्मि—मी धेनूताल कामधेनु आहे,—प्रजनः कंदर्प अस्मि—मी प्रजोत्पादनाचें कारण कंदर्प—काम—आहे—अह सर्पाणां वासुकि अस्मि—मी सर्पांतील वासुकि आहे २८

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीष्वस्थिसंभव धेनूना दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामाना दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजन प्रजनयितास्मि कंदर्प काम. सर्पाणा सर्पभेदानामस्मि वासुकि सर्पराज ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'आयुधानां०' इति—'आयुधाना०' याचें व्याख्यान—आयुधाना अहं दधीषि अस्थिसंभवं वज्रं—आयुधातील मी दधावि-मुनींच्या अस्यापातून झालेले वज्र आहे—धेनूनां—दोग्ध्रीणा कामधुक् अस्मि—धेनूतील म्ह० दुग्धत्या गायीतील कामधेनु मी आहे—वसिष्ठस्य सर्वकामाना दोग्ध्री वा सामान्या कामधुक्—वसिष्ठाची सर्व काम पूर्ण करणारी किंवा दुसरी एखादी सामान्य कामधेनु—प्रजन—प्रजनयिता कंदर्प. काम अस्मि—प्रजन—प्रजोत्पादन करणारा कंदर्प—काम मी आहे—सर्पाणा—सर्पभेदानां (अहं) वासुकि. —सर्पराज अस्मि—सर्पांतील म्ह० सर्पांच्या एक प्रकारताल मा वासुकि—सर्पराज आहे २८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अन्ययार्थ—अह नागानां अनन्त अस्मि—मी नागांतील अनन्त आहे—(अह) यादसां वरुणः—मी जलदेवतांतील वरुण आहे—च पितृणां अर्यमा अस्मि—आण पितरांतील मी अर्यमा नावाचा पितृराज आहे—अह संयमतां यम—मी संयमन करणारांतील यम आहे. २९.

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो
यादसामहमब्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि, यम सयमता
सयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—‘अनन्तः०’ इति—‘अनन्तः०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—‘अनन्तः
च अस्मि नागानां’—नागविशेषाणां—नागराजः च अस्मि—नागांताळ
म्ह० नागाच्या जातींतील नागराज—अनन्त मी आहे—यादसां अहं वरुणः—
अब्देवतानां राजा अहं—यादसांतील म्ह० जलदेवताताळ मा वरुण राजा आहे—
पितृणां अर्यमा नाम पितृराजः च (अहं) अस्मि—पितरांतील अर्यमानावाचा
पितृराज मी आहे—सयमता—सयमनं कुर्वतां यमः अहं—सयमनं करणारांतील
यम मा आहे २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—च अहं दैत्यानां प्रह्लाद अस्मि—च मी दैत्यांताळ प्रह्लाद
आहे,—अहं कलयता काल—मा गणना करणारांताळ काल आहे—च अहं
मृगाणां मृगेन्द्र—आणि मी मृगांतील—पक्ष्यांताळ सिंह किंवा बाघ आहे—च पक्षिणां
वैनतेयः—च पक्ष्यांताळ गरुड आहे ३०

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिविशयानां, कालं कलयता कलनं
गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्र सिंहो व्याघ्रो वाऽहं, वैनतेयश्च गरुडान्वितता-
मुत पक्षिणां पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—‘प्रह्लादः०’ इति—‘प्रह्लादः०’ याचे व्याख्यान—दैत्यानां—दि-
तियशयानां प्रह्लादः नाम च अस्मि—दैत्यांतील म्ह० दिताच्या यशानं झाले
त्यांतील ‘प्रह्लाद’ नावाचा दैत्य मी आहे—कलयता—कलन—गणनं कुर्वतां
अहं काल—कलन म्ह० गणना करणाऱ्यांताळ काल मी आहे—मृगाणां च मृगेन्द्रः
सिंह व्याघ्र वा अहं—पक्ष्यांताळ मृगेन्द्र—सिंह किंवा बाघ मा आहे—पक्षिणां—पक्ष-
त्रिणां च वैनतेय गरुडान्—विनतामुतः (अहं)—आणि पक्ष्यांतील वैनतेय-
गरुड—विनतेचा पुत्र मा आहे ३०.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—पवतां पवनः अस्मि—पवन करणारांताळ मी पवन आहे—
महं शस्त्रभृतां राम—मी शस्त्र धारण करणारांताळ दायदधि राम आहे—अहं

क्षपाणां मकरः अस्मि—मी मासे, कांसव इत्यादि जलचर प्राण्यांतील सुसर-मगर
आहे अहं स्त्रोतसां जाह्नवी अस्मि—मी प्रवाहांतील गंगा आहे. ३१

पवन इति । पवनो वायुः पवता पावयितृणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामह शस्त्राणां
धारयितृणां दाशरथी रामोऽह, क्षपाणा मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽह
स्त्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—‘पवनः०’ इति—‘पवनः०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—पवतां-पा-
वयितृणां पवन-वायु अस्मि—पावन करणारांतील पवन म्ह० वायु मी आहे
—शस्त्रभृतां-शस्त्राणां धारयितृणां राम अहं-दाशरथि राम अह—
शस्त्रभृतांतील म्ह० शस्त्रांचे धारण करणारांतील राम मी आहे—दाशरथि राम मी आहे.
—क्षपाणां-मत्स्यादीनां मकरः नाम जातिविशेष अहं—क्षप म्ह० मत्स्यादि
जलचर प्राणी, त्यांतील मकर या नावाचा जो एका जातीचा प्राणी आहे तो मी आहे,
—स्त्रोतसां-स्रवन्तीनां जाह्नवी गंगा—प्रवाहातील-प्रवाहाने वाहणाऱ्या नद्या
आहेत त्यातील जाह्नवी-गंगा मी आहे ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुन—अह—मी—सर्गाणां—सृष्ट्याचा—आदिः च
अन्त च मध्य एव—उत्पत्ति, स्थिति व लय आहे—विद्यानां—विद्यातील—
अहं—मा—अध्यात्मविद्या—आत्मविद्या आहे—अह प्रवदतां वादः—मा
वाद-जल्प-वितंडा यांतील वाद आहे कारण वाद अर्थाच्या निर्णयाला कारण होतो ३२

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन ।
भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याहुस्तुमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति
विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । चादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्र
वदता प्रधानमत सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदतभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह
ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—‘सर्गाणां०’ इति—‘सर्गाणां०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—अर्जुन
सृष्टीनां आदि अन्त च मध्य च अह एव उत्पत्ति-स्थिति-लयाः अहं—
हे अर्जुना, सृष्ट्याचा आदि, अन्त व मध्य मीच आहे सृष्टीचे उत्पत्ति स्थिति लय मी
आहे (अदोपण, हे एकदा वर श्लो २० यात सांगितले आहे, मग पुन येथे सांग
ण्याचे कारण काय ? उत्तर—) जीवाधिष्ठितानां भूतानां एव आदिः च अन्तः
इत्यादि उपक्रमे उक्त—जीवांमूढन अधिष्ठित झालेल्या भूतांचाच “आदि व अन्त
इत्यादि मी आहे” अस आरम्भ मागितले—तु इह सर्वस्य एव सर्गमात्रस्य इति
विशेष—पण येथे सर्वच सर्गांचे म्ह० सर्व कार्यांचे आदि-अन्त-मध्य मी आहे,

असं सांगतात, हा त्यात विशेष आहे.—विद्यानां-अध्यात्मविद्या मोक्षार्थत्वात् प्रधानं अस्मि—विद्यातील अध्यात्मविद्या मी, ती मोक्षासाठी असल्यामुळे प्रधान आहे व ती मी आहे.—चाद अर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानं अत स अहं अस्मि—वाद-वांनरागांचा कथा अर्थाचा निर्णय करण्यास कारण होत असल्यामुळे-तत्त्व निर्णयामध्ये निचे पर्यवसान होत असल्यामुळे वाद, जन्म, वितंडा, यांतील वाद सुरूच आहे, दगून तो मी आहे—इह प्रवदतां इति प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानां एव चाद जल्प वितंडानां ग्रहणं—येथे 'प्रवदता' शब्दान प्रवक्ताच्या द्वारा बोलण्याचे-भाषणाचे जे वाद, जन्म व वितंडा असे भेद-प्रकार, त्यांचे ग्रहण करावे. ३१

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) अक्षराणां अकारः अस्मि—मी अक्षरांतील अकार हे अक्षर आहे—च सामासिकस्य द्वंद्वः—व ममांशाच्या समूहांतील द्वंद्वसमाम मा आहे. (कारण त्यांतील सर्व पदे अर्थांमध्ये येतात)—अक्षय कालः अहं एव—अक्षय काल मीच आहे.—अहं विश्वतोमुख धाता अस्मि—मी सर्व जगण्या कर्मांचे फल देणारा सर्वतोमुख धाता आहे. ३३

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि इहः ममांशोऽस्मि सामासिकस्य समाममूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽशीनः कालः प्रसिद्धः क्षणाधार्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि, धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुख सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

आप्यर्थ—'अक्षराणां०' इति—'अक्षराणां०' याचे व्याख्यान—अक्षराणां-वर्णानां अकार. वर्णः (अहं) अस्मि—अक्षरांतील म्ह० अ, इ, उ, क, च, ट, त, प, इत्यादि वर्णांतील अक्षर हा वर्ण मा आहे—सामासिकस्य-समास-समूहस्य द्वंद्वः समासः अस्मि—सामासिकांतील म्ह० ममांशाच्या समूहांतील द्वंद्व समास मी आहे—किंच अहं एव अक्षयः-अक्षराणः प्रसिद्धः कालः—क्षणाधार्य—तसेच, मीच अक्षय म्ह० आग न होणारा प्रसिद्ध क्षणादिसेक काल आहे.—अथवा परमेश्वरः—कालस्य अपि काल अस्मि—किंवा परमेश्वर—कालाचाहि

१ रहस्यकार 'वाद प्रवदता अह' याचा अर्थ—'वादकरातारा वाद मा आहे' असा करितात. पण तो बरोबर नाही. कारण येथील वर्णानाचा जो ओष आहे, तो त्या त्या जातीच्या पदार्थांतील जो एक अक्ष पदार्थ असतो, तो मा अम मागण्याचा आहे 'अनेक विद्याशास्त्र अध्यात्मविद्या मी' असे पूर्वी व 'अध्यात्म' अकार मा' असे पुढे द्यावे आहे. त्याच्या मी व पुढे हे शब्द असे निर्धारण्य आहे. याप्रकार ममांशाने जे वाद, जन्म व विदवा असे तीन प्रकार आहेत, त्यांतील वाद जन्म निर्णयाना कारण होणारा असल्यामुळे तोच मी अमर अर्थ वरिष्ठ समुच्च होत.

काल मी आहे.—अहं धाता-सर्वजगत कर्मफलस्य विधाता—मी धाता म्ह०
सर्व जगाला कर्मांचे फल देणारा आहे व—विश्वतोमुखः—सर्वतोमुख —मी विश्व
तोमुख म्ह० सर्वतोमुख आहे ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

अन्वयार्थ—अह सर्वहरः मृत्युः अस्मि—मा सर्वांच्या घनादिकांचे व प्राणांचे
हरण करणारा मृत्यु आहे —च भविष्यतां उद्भव —व पुढे होणाऱ्या उत्कर्षाचा
उत्कर्ष—पुढील अभ्युदयाचा हेतु मा आहे.—च नारीणां—आणि स्त्रियांतील उत्तम
स्त्रिया अशा—कीर्तिः श्री वाक् स्मृति मेधा धृतिः क्षमा—कीर्ति, श्री, वाक्,
स्मृति, मेधा—धारणाशक्ति धृति व क्षमा या देवता मी आहे ३४

मृत्युर्द्विविधो घनादिहर. प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा
पर ईश्वर प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाह,
केषा भविष्यता भविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्ति श्रीर्वाक्च नारीणां
स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमा स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि
लोक कृतार्थमात्मान मन्यते ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—मृत्यु द्विविधः घनादिहर च प्राणहर सर्वहर उच्यते
स अहं इत्यर्थ—मृत्यु दोन प्रकारचा म्ह० घनादिकांचे हरण करणारा व प्राणांचे
हरण करणारा आहे, म्हणून त्याला सर्वहर म्हणतात सर्वहर मृत्यु मा आहे, असा
भावार्थ—अथवा परः ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहर स अह—किंवा
परमेश्वर प्रलयसमयी सर्वांचे हरण करत असल्यामुळे सर्वहर आहे तोच मी (हा 'सर्व-
हर' शब्दाचा मुरव अर्थ आहे,)—उद्भव-उत्कर्षः अभ्युदयः तत्प्राप्तिहेतुः च
अह—उद्भव म्ह० उत्कर्ष—अभ्युदय व त्याच्या प्राप्तीचा हेतु मी आहे —केषां,—पण
उत्कर्ष कोणाचा ?—भविष्यतां—भाविकल्याणानां—उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां इत्य
र्थ—ज्यांचे व त्याण पुढे व्हावयाचे आहे त्यांचा उद्भव मी आहे म्ह० जे उत्कर्षाच्या
प्राप्तीला योग्य आहेत, त्यांचा उद्भव असा याचा भावार्थ—कीर्ति श्री वाक् च
नारीणां स्मृति मेधा धृति क्षमा इति एताः स्त्रीणां उत्तमा अहं अस्मि
—कीर्ति—धामकतेविषयाची कृतानि, श्री—लक्ष्मी—कीर्ति—शोभा, वाक्—वाणी—सर्वप्रकाशन
करणारा, स्मृति—पार वेळ पूर्वी अनुभविलेल्या गोष्टींची स्मरणशक्ति, मेधा—प्रथ धारण
शक्ति, धृति—धर्म, क्षमा—मान व अपमान या दोन्हा वेळ मन निर्विकार ठेवण, स्त्रिया
तील या उत्तम स्त्रिया मी आहे—यासां आमासमात्रसंबन्धेन अपि लोक
आत्मान कृतार्थ मन्यते—ज्याच्या आमासमात्र सबधानेहि लोक आपल्याला
कृतार्थ समजतात त्या कीर्त्यादिक मा आहे ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—तथा साम्नां बृहत्साम (अहं अस्मि)—त्याचप्रमाणे सामांतील बृहत्साम या नावाचे साम मी आहे.—अहं छन्दसां गायत्री—मी छंदातील गायत्री-छंद आहे.—अहं मासानां मार्गशीर्षः—मी चैत्रादि वारा महिन्यांतील मार्गशीर्ष मास आहे व—अतूनां कुसुमाकर—वसंतादि ऋतूंतील मी वसंत आहे. ३५

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादि छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युपगमिष्ये । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—‘बृहत्साम०’ इति—वेदांतील सामवेद मी आहे, हे सांगितले. आता ‘बृहत्साम०’ याचे त्यांतील अग्रान्तर विशेष सांगतात—तथा साम्नां प्रधानं बृहत्साम अस्मि—त्याचप्रमाणे सामांतील प्रधान असलेले बृहत्साम मी आहे. —छन्दसां गायत्री अहं—गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टानां ऋचां गायत्री ऋक् अहं इत्यर्थ—छन्दांतील गायत्री मी आहे. गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, त्रिष्टुप् इत्यादि छन्दांना युक्त असलेल्या ऋचांतील गायत्री ऋक् मी आहे, असा याचा भावार्थ. (कारण गायत्री द्विजाच्या दुसऱ्या जन्मार्चा जनना आहे.)—मासानां मार्गशीर्षः अहं—मासांतील मार्गशीर्ष मास मी आहे. (कारण तो महिना परिपक्व धान्याने युक्त असतो.)—अतूनां कुसुमाकरः वसन्तः—ऋतूंतील वसंत ऋतु मी आहे. (कारण तो ऋतु पार रमणीय असतो.) ३५

धृतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—अहं छलयतां धृतं अस्मि—मी फसविणान्या वस्तूंनील घून आहे. (अहं) तेजस्विनां तेजः—मी तेजस्वी लोकांतील तेज आहे—अहं जय (अस्मि)—मी विजयाजनांचा जय आहे.—व्यवसाय अस्मि—व्यवसाया जनांचा मी व्यवसाय आहे.—सत्त्ववतां सत्त्वं अहं (अस्मि)—गात्रिक लोकांचे सत्त्व मी आहे. ३६.

एतमिति । एतमश्रदेवनादिलक्षणं छलयतां छलयत्य ऋतूनामस्मि, तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतूनां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—‘धृतं०’ इति—‘धृतं’ याचे व्याख्यान—छलयतां—छलय्य कर्तॄणां अभिदेयनादिलक्षणं धृतं (अहं) अस्मि—छल करणाऱ्या—कपट करणाऱ्या वदार्थांत फसातीं लोकांचे वर्ण स्वस्वार्थे घून मी आहे. [ये सर्वसत्त्व पात्रिके.

प्यास कारण होतें. निराळ्याच मिषानें दुसऱ्याच्या इष्टाचा घात करणे व आपले इष्ट साधणे, हा छल होय. तो करणारामध्ये शूत श्रेष्ठ आहे, हे प्रसिद्ध आहे. निदान अंजु-नाला तरी त्याचा चांगलाच अनुभव आलेला आहे.]—तेजस्विनां तेजः अहं—तेजस्वी लोकांतील तेज-आज्ञा पाळली जाणे मी आहे.—जेतूणां जयः अस्मि—विजयी लोकांचा जय-उत्कर्ष मी आहे.—व्यवसायिनां व्यवसायः (अहं) अस्मि—व्यवसायि लोकांचा व्यवसाय-फलाला कारण होणारा उद्यम मी आहे.—सत्त्ववतां—सात्त्विकानां सत्त्वं अहं—सत्त्ववानांचें म्ह० सात्त्विकाचें सत्त्व म्ह० धर्म, ज्ञान-वैराग्य इत्यादि सत्त्वकार्य मी आहे. ३६.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—अहं वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि—मी वृष्णींच्या मध्ये वासुदेव आहे—पाण्डवानां धनंजय—पाण्डवामध्ये धनंजय आहे.—अहं मुनीनां अपि व्यास—मुनीनांमध्ये मी व्यास आहे—कवीनां उशना कविः (अस्मि)—सर्वज्ञ विद्वानांतील शुकाचार्य या नावाचा कवि-सर्वज्ञ मी आहे. ३७.

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनंजयस्य मेव, मुनीनां मनमशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनानामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—‘वृष्णीनां०’ इति—‘वृष्णीना०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—वृष्णीनां वासुदेवः अयं एव अहं त्वत्सखा अस्मि—वृष्णिकुलोत्पन्न यादवांतील वासुदेव हाच मी तुला सखा आहे.—पाण्डवानां धनंजय—त्वं एव—पाण्डवांतील धनंजय म्ह० तूच मी आहे.—मुनीनां-मनमशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनां अपि अहं व्यास—मुनींतील म्ह० मनमशील, सर्व पदार्थांचे ज्ञानी असे जे मुनि त्यांतीलही मी व्यास आहे.—कवीनां-क्रान्तदर्शिनां उशना कवि अस्मि—कवि म्ह० सर्वज्ञ लोकांतील उशना कवि म्ह० सर्व जाणणारा शुभ्र मी आहे. ३७

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीपताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) दमयतां दण्डः अस्मि—मी दमन करणारांतील दण्ड आहे.—जिगीपतां नीति. अस्मि—जयाची दृष्टा करणारामध्ये मी नीति आहे.—गुह्यानां च एव मौनं अस्मि—आणि गुह्यांतील मौन मी आहे.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं (अस्मि)—ज्ञानवानांतील ज्ञान मी आहे. ३८.

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरास्मि जिगी-
यतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—‘दण्ड.०’ इति—‘दण्ड.०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—दमयतां—दम-
यितृणां दण्डः अदान्तानां दमकारणं अस्मि—दमन करणारांचा दंड म्ह. अदा-
न्ताच्या—अनघाच्या—उन्मार्गगामींच्या दमनाचें—निग्रहाचें कारण—उद्धटाना नम्र करण्याचें
साधन—दंड मी आहे.—जिगीयतां—जेतुं इच्छतां नीतिः अस्मि—जिकण्याची
इच्छा करणारांतील नीति म्ह. जयाचा उपाय जो धर्म त्याला प्रकाशित करणारा
न्याय मी आहे.—गुह्यानां—गोप्यानां मौनं च एव अस्मि—गुप्त म्ह. गोप्य,
गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा गुह्यातील मौन—वाणीचा निरोध किंवा उत्तम चतुर्थाधमप्रवृत्ति
मी आहे.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं—जानी लोकांचे ज्ञान म्ह. ध्वणादिकाच्या द्वारा
परिपक्व झालेल्या वित्तसमार्थापासून उद्धवलेले सम्यग्ज्ञान मी आहे. ३८.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुन !—अपि च—या शिवाय—यत् सर्व-
भूतानां बीजं—जे सर्व भूतांचे बीज—तत्—तें—अहं (अस्मि)—मी आहे.—
यत् चराचरं भूतं—जे चर किंवा स्थिर भूत—प्राणी—मया विना स्यात्—माझ्या-
वाचून असेल—तत्—तें—न अस्ति—नाहीं. ३९.

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणापसंहारार्थं
विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याज्जन्ममयाऽ-
पहृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘यच्चापि०’ इति—‘यच्चापि०’ याचें व्याख्यान—अर्जुन च यत्
अपि सर्वभूतानां बीजं—प्ररोहकारणं तत् अहं—हे अर्जुन, आणि जें सर्व
भूतांचे बीज—उत्पत्तिकारण तें मी आहे. [सर्व जाडयसमूहात प्रतिबिंबित झालेले
चैतन्य हेंच बीज होय.]—प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपं आह—प्रकर-
णाचा उपसंहार करण्यासाठी विभूतीचा संक्षेप सांगतात—तत् भूतं चराचरं—चरं
अचरं वा न अस्ति—तें भूत—चराचर म्ह. चर किंवा अचर विद्यमान नाही, (तें
कोणतें ? तर) यत् मया विना स्यात्—अवेत—कीं जें भूत मजवाचून असेल,
(कोणतेंहि स्यावर किंवा जंगम भूत मजवाचून नाही,)—मया अपकृष्टं—परित्यक्तं
तत् निरात्मकं शून्यं हि स्यात्—माझ्याकडून अपकृष्ट झालेले—मा सोडलेले भूत
स्वरूपरहित—शून्यच होईल. कारण तें आत्मरहितच होणार हें उपड आहे.—अतः
मदात्मकं सर्व इत्यर्थ—साविदानन्दस्वरूप अशा माझ्यामुळेच सर्व चणचराची
निर्दि होत असल्याकारणाने सर्व मद्रूप आहे, असा भावार्थ. ३९.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—परंतप—अजुना '—मम—माझ्या—दिव्यानां विभूतीनां—
दिव्य—अलौकिक विभूतींचा—विस्ताराचा—अन्तः—अन्त—सीमा—न अस्ति—नाही
—तु—परंतु—एष—हा—विभूते विस्तर—विभूतीचा विस्तार—मया—
मा—उद्देशतः—सक्षेपाने—थोडासा—प्रोक्त—सांगितला आहे ४०

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । न हांश्च
रस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वस्तु ज्ञातु वा केनचित् । एष तूद्दे-
शत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—' नान्तोऽस्ति० ' इति—' नान्तोऽस्ति० ' या श्लोकानें विभूतीनां
अन्त नाही, असें सांगतात—हे परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां—विस्तराणां
अन्तः न अस्ति—हे अनुतापना, माझ्या दिव्य विभूतीचा म्ह० विस्ताराचा अन्त
नाही—सर्वात्मनः ईश्वरस्य दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता केनचित् वस्तु
या ज्ञातुं न हि शक्या—सर्वांचा आत्मा अशा ईश्वराच्या दिव्य विभूतींची मर्यादा
कोणालाहि सांगणें किंवा जाणणें शक्य नाही त्याची मर्यादा कोणालाहि ठाऊक नाही—
त्याचा अन्त कोणालाहि लागला नाही. त्यामुळे तो कोणालाहि सांगता येत नाही—
मया तु एषः विभूतेः विस्तर उद्देशतः—एकदेशेन प्रोक्तः—एव मी तर हा
विभूतीचा विस्तार सक्षेपानें—एकदेशाने सांगितला आहे. ४०.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—यत् यत्—जे जे—विभूतिमत्—ऐश्वर्ययुक्त—श्रीमत्—सृष्टि
किंवा कृति यांना युक्त—या—किंवा—ऊर्जित—बलाव्य—सर्व्व अस्ति—सर्व्व-
वस्तु—प्राणी असतो—तत् तत् एव—ते तेच—एव—तू—मम तेजोऽसंभवं—
माझ्या तेजाच्या अंशापासून झालेले—अवगच्छ—जाण ४१

यद्यदिति—यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्त सत्त्व वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीलेश्वरी-
स्तया सहितमुखाद्गोपेत वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेधरस्य तेजोऽसंभव तेज
योऽस्त एकदेशः सभवो यस्य तत्तेजोऽसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यद्यदिति—' यत् यत्० ' या श्लोकानें न सांगितलेल्याहि ईश्वराच्या
विभूतीचा समग्र करण्यासाठी विभूतीचें लक्षण मागतात—लोके यत् यत् विभूति-
मत्—विभूतियुक्तं सत्त्वं—वस्तु—या श्लोकी जे जे विभूतियुक्त सर्व्व-वस्तु—प्राणि-

जात-आहे—श्रीमत् ऊर्जितं एव वा-श्रीः लक्ष्मीः तथा सहितं वा उत्सा-
होपेतं—(आणि ते कसें ? उत्तर-) श्रीमत् किंवा ऊर्जितच, श्री म्ह० लक्ष्मी तिने
युक्त किंवा उत्साहानें युक्त असतें—तत् तत् एव मम-ईश्वरस्य तेजोऽशंसंभवं
इति त्वं अवगच्छ-जानीहि—ते ते सत्त्व-प्राणिजात मज् ईश्वराच्या तेजोऽश-
पासून झालें आहे असें तूं जाण. [माझ्या तेजाचा म्ह० चैतन्याचा किंवा ईश्वरशक्तीचा
जो अंश तोच त्याचा संभव आहे, त्यापासून ते झाले आहे, असें तूं जाण. ४१.]

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ .

अन्वयार्थ—अथवा—किंवा—अर्जुन—हे पार्था !—बहुना एतेन ज्ञातेन
—हे असे पुष्कळ जरी तूं जाणलेंस, तरी—तव किं—तुला काय लाभ होणार ?
—अहं—मी—इदं कृत्स्नं जगत्—इदं सर्वं जगत्—एकांशेन—आपल्या एका
अंशानें—विष्टभ्य—दृढ धारण करून—स्थितः (अस्मि)—राहिलो आहे. ४२

अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेष-
तत्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगदेकांशे-
नैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेतत् । तथा च मंत्रवर्णः—“ पादोऽस्य विश्वा
भूतानि ” इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्वाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् इती

श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

भाष्यार्थ—‘ अथवा० ’ इति—सर्वांना सुगम होण्यासाठी अवयवशः विभूति
सागून समर्थ अधिकाऱ्यांना साकल्याने ती ‘ अथवा ’ या श्लोकानें सांगतात—अ-
र्जुन अथवा बहुना एतेन—एवमादिना सावशेषेण तव ज्ञानेन किं स्यात्
—अर्जुन, किंवा अज्ञाप्रकारें कितीहि सांगितल तरी—आणखी शिष्टक राहणारी अशी
ही विभूति कितीहि जरी तूं जाणलीस, तरी त्याच्या योगानें तुला काय होणार ? (कारण
तूं मला मावल्याने जाणण्यास असमर्थ आहेस.) यास्तव—त्व इमं अशेषतः उच्य-
मानं अर्थं शृणु—तूं या अशेषतः—साकल्याने सामितल्या जाणाऱ्या अर्थाच्या—माझ्या
सकल विभूर्ताला एक—विष्टभ्य—विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं ज-
गत् एकांशेन—एकावयवेन—एकपादेन—सर्वभूतस्वरूपेण इति एतत् स्थितः
अहं (अस्मि)—एकांगानें—एका अवयवानें सर्वभूतस्वरूप, सर्व प्रपंचाची उपादान
शक्ति, याच उपाधानें युक्त अशा एका पादानें, अशा याचा भावार्थ. हें सर्व जगत् दृढ
करून, त्याचें विशेषतः स्तम्भन—धारण करून मी स्थित आहे.—तथा च मंत्रवर्णः

‘पादोऽस्य विभ्वा भूतानि’ इति—याविपया ‘सर्वं भूतं हा याचा पाद-एक अस्त आहे,’ असा मंत्रवर्ण-ही श्रुति प्रमाण आहे. [याप्रमाणें या अध्यायात भगवानाच्या नानाप्रकारच्या विभूति ध्येयरूपानें व ज्ञेयरूपानें सांगितल्या आहेत, व सर्वं प्रपंचात्मक ध्येयरूप प्रदर्शित करून ‘याचे तीन पाद निरुपाधिक अवस्थेंत आहेत,’ अशा अर्थाच्या श्रुतिवचनानें निरुपाधिक प्रपंचार्तात तत्त्वाचा उपदेश करणाऱ्या भगवानांनीं तस दाचा परिपूर्ण सच्चिदानंदैकरस आत्मा हा लक्ष्यार्थ निश्चित केला आहे.] ४१.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेच्या उपनिषदातील-रहस्यविदेतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय-शास्त्रातील विभूतियोगनावाचा दहावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

अध्याय अकरावा.

विश्वरूपदर्शन.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

अन्वयार्थ—(हे भगवन्—हे इष्णा!)—मदनुग्रहाय—माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—परमं गुह्यं अध्यात्मसंज्ञितं—अत्यंत गुह्य अध्यात्म या नावाचे—यम् वचः—जें वचन—त्वया—तूं—उक्तं—सांगितलेस—तेन—त्याच्या योगानें—मम—माझा—अयं—हा—मोहः—मोह—अविवेक—विगतः—पार निघून गेला आहे. १.

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमेश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतं त्यर्थः ॥१॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर संगति)—भगवत विभुतय. उक्ताः—भगवानाच्या विभूती सांगितल्या. [परमात्म्याचें सौपाधिक रूप ध्येयत्वानें व निरुपाधिक रूप ज्ञेयत्वानें सांगितलें]—तत्र च 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्न एकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा—त्यांत 'मी एका अंशानें या सवें जगाला दड धारण करून स्थित आहे' असें भगवानानीं सांगितलेलें ऐकून—यत् वाचं ऐश्वरं जगदात्मरूपं तत् साक्षात्कर्तुं इच्छन् (अर्जुनः उवाच)—जें सौपाधिक ईश्वराचें आद्य सर्व जगदात्मक विश्वरूप त्याला साक्षात् पाहण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—मदनुग्रहाय—मम अनुग्रहार्थं—मदनुग्रहार्थं—माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—परमं—निरतिशयं गुह्यं—गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितं—आत्मानात्मविवेकविषयं यत् वचः—वाक्यं त्वया उक्तं—परम म्ह० निरतिशय, गुह्य—गोप्य—गुप्त ठेवण्यास योग्य असें, अध्यात्म ही ज्याला संज्ञा—नांव प्राप्त झाले आहे असें, म्ह० आत्मानात्मविवेकविषयक जें वचन—वाक्य तूं सांगितलेस—तेन ते वचसा अयं मोहः विगतः मम अविवेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः—त्या तुझ्या वचनानें हा मोह गेला—माझी अविवेकबुद्धि निघून गेली, असा याचा भावार्थ. [मजवर करणा करून—उपकार करण्यासाठी—म्ह० अनुग्रह करण्यासाठी तूं जे हें 'अशाच्यान अन्यशेषः' इत्यादि त्वंपदार्थप्रधान गुह्य अध्यात्मसंज्ञक परम म्ह० परम पुरुषार्थाचें

साधनभूत वाक्य बोललास त्याने माझा मोह पार निघून गेला, माझी अविवेकबुद्धि नष्ट झाली] १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

अन्वयार्थ—कमलपत्राक्ष—हे कमलनयना ।—मया—मी—भूतानां भवाप्ययौ—सर्व भूतांची उत्पत्ति व लय तुझ्यापासून होतात हे—त्वत्तः—तुझ्या ॥
बून—विस्तरशो—सविस्तर—श्रुतौ—ऐकले—च—व—अव्यय—अव्यय—
माहात्म्य अपि—माहात्म्यहि—श्रुत—ऐकिले २.

किंच—भव उत्पत्तिरप्यय प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्र कमलपत्र तद्दक्षिणी यस्य तत्र स त्व कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षय श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २

भाष्यार्थ—किंच—सातव्या अध्यायापासून तत्पदार्थाचा निर्णय करण्यासाठी ते जे सांगितलेस तेहि मा ऐकले, असे ' भवाप्ययौ ' या श्लोकानें अर्जुन सांगतो—भव—उत्पत्तिः अप्यय—प्रलय—भव म्ह० उत्पत्ति व अप्यय म्ह० प्रलय—भूतानां तौ भवाप्ययौ त्वत्त—त्यत्सकाशात् मया विस्तरशो—न संक्षेपत श्रुतौ—भूतांचे ते भवाप्यय—उत्पत्तिप्रलय तुझ्यापासून—तुझ्यासुद्ध होतात असे मी स विस्तर—संक्षेपाने न०हे, ऐकले तुझ्यापासून होणारे उत्पत्ति—प्रलय तुझ्याच मुखानें मी ऐकल—कमलपत्राक्ष. कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्दत्त दक्षिणी यस्य तत्र स. त्व कमलपत्राक्ष—कमलाचें जे पत्र—पान—पाकळा त कमलपत्र त्या कमलाच्या पाकळा माण ज्या तुझे नेत्र आहेत, तो तू कमलपत्राक्ष आहेस—हे कमल पत्राक्ष अव्यय—अक्षय माहात्म्य अपि च श्रुत इति अनुवर्तते—हे कमल पत्रनयना । तुझ अव्यय—अक्षय माहात्म्यहि मी ऐकले, अशी ' श्रुत 'पदाचा अनुवृत्ति होते [माहात्म्य म्ह० पारमार्थिक किंवा मापाधिक सवात्मत्वादिरूप मा ऐकल] १

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

अन्ययार्थ—परमेश्वर—हे परमेश्वरा ।—त्व—तू—आत्मान—आपल्याला—यथा—ज्याप्रकारें—आत्थ—सांगतोस—एव एतत्—तसच ते आहे—पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा ।—ते ऐश्वर रूप—तुजें वैष्णवरूप—द्रष्टु—पाहण्यास—इच्छामि—मी इच्छितों ३

एवमिति । एवमतन्नाम्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मान परमेश्वर तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभि सपन्नमेश्वर, वैष्णवरूप पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—‘एवं०’ इति—‘एवं०’ याचें व्याख्यान—परमेश्वर यथा-येन प्रकारेण त्वं आत्मानं आत्थ-कथयसि एवं एतत्-अन्यथा न—हे परमेश्वर, जसे-ज्या सोपाधिक किंवा निरुपाधिक प्रकारें तूं आपलें स्वरूप सागत आहेस तसेंच तें आहे, त्याहून निराख्या प्रकारचें नाही—तथापि पुरुषोत्तम ते-तव ज्ञान-पेश्वर्य-शक्ति-बल वीर्य-तेजोभिः संपन्नं पेश्वरं वैष्णवं रूपं द्रष्टुं इच्छामि—तथापि हे पुरुषोत्तमा, तुझे ज्ञान ऐश्वर्य शक्ति-बल वीर्य तेज यांनी संपन्न असलेले ईश्वरसंबंधी वैष्णवरूप मां पाहूं इच्छितो. [तुझ्या वचनावर भाक्षा विधास नाहीं म्हणून नव्हे, तर मला तें पाहण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मां तुझी प्रार्थना करीत आहे.] ३.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभो—हे स्वामिन् !—यदि—जर—मया तत् द्रष्टुं शक्यं—मी तें पाहणें शक्य आहे—इति मन्यसे—अमे तूं समजत असशील—तत—तर मग,—योगेश्वर—हे योगेश्वर !—त्वं—तूं—मे—मला—अव्ययं आत्मानं—आपलें अव्यय स्वरूप—दर्शय—दाखोव. ४.

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वा-
मिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वर हे योगेश्वर । यस्माद्दहमसीदार्थी द्रष्टुं
ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—‘मन्यसे०’ इति—‘मन्यसे०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—प्रभो-
स्वामिन् यदि मया अर्जुनेन तत् द्रष्टुं शक्यं इति मन्यसे-चिन्तयसि—
हे प्रभो-स्वामिन् जर मज अर्जुनाकडून तें पाहणें शक्य आहे, असें तुला वाटत
असेल-मला तें दिसणें शक्य आहे, असें जर तूं समजत असशील तर—योगेश्वर-
योगिनः-योगाः तेषां ईश्वरः-योगेश्वर हे योगेश्वर—‘योगेश्वर’ योगा हेच
योग, त्याचा जो ईश्वर तो योगेश्वर. हे योगेश्वरा-योग्याच्या ईश्वरा-योग्यांना योगसाक्षि
देणाऱ्या,—यस्मात् अहं द्रष्टुं अतीव अर्थां ततः-तस्मात् मे-मदर्थं त्वं
आत्मानं अव्ययं दर्शय—ज्याअर्थी मी ते विश्वरूप पाहण्यासाठी अतिशय उत्सुक
आहे-तें पाहण्याची मला फार इच्छा आहे, त्याअर्थी माझ्यासाठी तूं आपलें अव्यय
स्वरूप दाखोव. [ईश्वर सृष्टि स्थिति संहार-प्रवेश व प्रज्ञासन करण्यास समर्थ आहे, म्ह-
णून, आपला, प्रभो, असें येथे म्हणलें आहे.] ४.

१ रस्यकार १-४ श्लोकावरील टीपेंन म्हणतात—“ ७ व्या अध्यायात ज्ञानविज्ञान सा-
गण्यास सुरवात करून ७ व ८ या अध्यायात जखर किंवा अव्यक्त रूपाचें व ९-१० अ-
ध्यायात व्यक्त रूपाचें जें ज्ञान सांगितलें त्यालाच ‘अध्यात्म’ ही संज्ञा अर्जुनानें दिली
आहे.” हे १४णें बरोबर नाही. कारण भगवानांनी ‘अज्ञाच्यानन्वसोक्तस्त्व’ (गी.भा.२.११

पृ. ६५) येभूनच अध्यात्म सांगण्याम आरंभ केला आहे. सातव्या अध्यायापासून नाही. यास्तव गीताशास्त्राला आरंभ झाल्यापासून जो उपदेश केला आहे, त्या सर्वाला 'अध्यात्म' असे म्हणणे उचित होय. 'नवव्या व दहाव्या अध्यायात परमेश्वराच्या अनेक व्यक्त रूपांचे शान सांगितले' ही कल्पना निराधार व झालविरुद्ध आहे, हे आम्हां वर दाखविलेच आहे (गी. भा. पृ. ७२६ व ७४७ पहा) "एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें सातव्या (श्लो. ४-२५) आठव्या (श्लो. १६-२१) व नवव्या (श्लो. ४-७) अध्यायात जें वर्णन आहे तेंच 'भूताची उत्पत्ति व लय' या शब्दांनी दुसऱ्या श्लोकात अभिप्रेत आहे." हे म्हणणे सुट्ट्या धरून नाही. अ. ७ श्लो. ४ ते २५ यात परा व अपरा प्रकृति, सर्व भूतें त्या दोन प्रकृतींपासून होतात, मी सब जगाची उत्पत्ति व प्रलय आहे, माझे कारण दुसरे काही नाही, माझ्यामध्ये सर्व स्थित आहे, मी जलादिकातील रस वंगरे आहे, मी सर्वभूतांचे बीज आहे, बुद्धिमानादिकाची बुद्धि वंगरे मी आहे, सात्त्विकादि सर्व भाव माझ्यापासूनच झाले आहेत, रागादि तीन गुणविचाररूप भावाना मोहित झालेले जगद मला जाणू नाही, ही माझी देवी त्रिगुणात्मिका माया दुरुल्लभ्य आहे, मलाच जे शरण येतात ते हिचे उडवून करितात, पापी, मूढ, नराधम, आजुर प्रकृतीचे लोक मला शरण येत नाहीत" असे वर्णन आहे. त्यात 'अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात' याचें वर्णन नाही. 'मीच सर्व जगाच्या उत्पत्ति-प्रलयाचें कारण आहे' असे ६ व्या व 'मजपासूनच सर्व भाव झाले' असे १२ व्या श्लोकात म्हटले आहे म्ह० एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात, हे यात सांगितले नमुन सर्व भूतांची उत्पत्ति ईश्वरापासून होते व लयहि त्याच्यामुळे व त्याच्यामध्ये होती, असेच सांगितले आहे. त्याचप्रमाणें आठव्या अध्यायाच्या १६ ते २१ श्लोकात "ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुन उत्पन्न होणारे आहेत. पण मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म होत नाही. ब्रह्मदेवाचा दिवस सहस्र युगाचा व रात्रहि तितकीच आहे. ब्रह्मे बाऱ्या दिवसाच्या-कल्पाच्या आरंभी अव्यक्तापासून म्ह० प्रजापतीच्या स्वाभावस्त्वेंपासून (गी. भा. पृ. ६६६ पहा) सर्व स्थावर-जगमरूप म्याक्ति उत्पन्न होतात, व त्याची रात्र होताच-प्रलय काही लातच त्या लीन होतात. तोच हा भूतग्राम कल्पाच्या आरंभी पुनः पुनः उत्पन्न होऊन कल्पात पुनः पुनः लय पावतो. त्या अव्यक्ताहून अगदी विलक्षण असलेला जो दुसरा सनातन भाव तो सर्व भूतें जरी नाश पावली तरी नाश पावत नाही. त्याला उपनिषदात अव्यक्त व अश्रु म्हटले आहे त्यालाच परमगति म्हणतात. ज्याला प्राप्त होऊन जीव पुनः संसारात परत येत नाहीत, ते माझे परम धाम आहे." असे वर्णन आहे आणि 'मला प्राप्त झाल्यावर मात्र पुनर्जन्म नाही, नाकीची सर्व फले अनित्य आहेत, कारण ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणारे आहेत. अव्यक्त ही त्याची अंतराची सीमा आहे. तेथपर्यंतच ते जाणत व तेथून परत येतात. पण त्या अव्यक्ताच्या पटीकडे असलेला जो दुसरा अव्यक्त भाव म्हणजेच मी, तो मात्र ही सर्व भूतें नाश पावत असलो तरी नाश पावत नाही. म्हणून मला प्राप्त झालेले जीव मात्र पुनर्जन्म येत नाहीत,' असे त्याचे स्वरूप आहे. त्यावरूनहि 'एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात,' हे सांगण्यामागील ते प्रकरण (अ. ८ श्लो. १६-२१) नाही, हे उघट होतें. ९ व्या अध्यायाच्या ४ ते ७ श्लोकांहि "अव्यक्तरूप अद्या मी हें सर्व जगद व्यापते आहे,"

इत्यादि वर्णन असून, “सर्वं भूतं मादया प्रकृतीला म्ह० पूर्वोक्त अव्यक्ताला कलाच्या अंती प्राप्त होतात व मी पुनः त्यांना कलाच्या आरमी उत्पन्न करतो” असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्यावरूनहि ईश्वरापासून व ईश्वराभुळे जगाचे उत्पत्ति-प्रलय होतात, हेच व्यक्त होते. ‘एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात’ ने सांगितलेले दिमत नाही. त्यातील विशेषतः अ. ७ श्लो. ६ व १२, अ. ९ श्लो. ४ व ७ यावरून ‘भूताची उत्पत्ति व लय परमेश्वरापासून व परमेश्वराभुळे होतात’ हे व्यक्त होते व तेच येथे ‘त्वत्तः भूताना भव-अप्ययो’ तुभ्यापासून भूताचे उत्पत्ति-प्रलय होतात, हे मा तुभ्यामुत्ताने सविस्तर ऐकिले, असे अर्जुन सांगत आहे. पण रहस्यकाराची ‘त्वत्तः’ याचा संबंध ‘भूतौ’ या पदाशी जोडून “भूताची उत्पत्ति व लय आणि तुमचे अश्य माहात्म्यहि तुमच्यापासून मा सविस्तर ऐकले” असा दुसऱ्या श्लोकाचा अर्थ केला आहे. तो त्याच्याच टीपेतील वरील मजकुरास किन-पण जुळतो ते आता याचकानाच पहावे. निसऱ्या श्लोकाचा अर्थ—“हे परमेश्वर ! तुम्ही आपले हे जसे वर्णन केले तशाप्रकारे तुमचे ईश्वरी स्वरूप, हे पुढोत्तमा ! मी प्रत्यक्ष पाहू शकितो” असा करून ‘दोन अर्थांचा दोन वाक्ये कल्पून तसा अर्थ करण्यापेक्षा हाच अर्थ घ्या’ असे रहस्यकार म्हणतात. पण ‘यथा त्व आत्मान आत्थ एव एतत्-’ ज्याप्रकारे तू आपले स्वरूप सांगत आहेस तसेच ते आहे. त्याहून निराग्या प्रकारचे नाही. म्हणजे तू जे सांगत आहेस त्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे ते खोटे आहे, असे नाही. तथापि तेच तुझे देणार रूप मी प्रत्यक्ष पाहू शकितो. या अर्थाने अधिक श्वास्त्य आहे. ॥ अर्थच बरव्या श्लोकाधीशी याग्या जुळतो. दहाव्या अध्यायाच्या १४-१८ श्लोकातहि अर्जुन असेच म्हणत आहे. (गी. भा. पृ. ७४४ ते ७४८ पद्या) शिवाय रहस्यकार असा अर्थ करितात, तसा केल्यास पूर्वाधीशील ‘त्व आत्मानं यथा आत्थ एव एतत्’ या शब्दांचे काहीच महत्त्व रहात नाही. मुस्त्या उत्तराधीनेच रहस्यकाराचा विवक्षित अर्थ निपन्न होतो. ‘ते गेरे आहे म्ह० मा समजलों, असा अर्थ टीकाकार करितात,’ म्हणून जे रहस्यकारांना म्हटले आहे ते बरोबर नाही. ‘तर ते गेरे आहे. तसेच आहे, याबद्दल मला संशय नाही’ असा त्याच्या म्हणण्याचा आशय आहे. चवथ्या श्लोकातील ‘योगेश्वर’ शब्दाविषयी ते टीपेत म्हणतात “चवथ्या श्लोकाने योगेश्वर असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ योगाचा (योगवाचा नसे) ईश्वर असा आहे. (गी. १८-७५) योग म्ह० अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्य किंवा गुण, असा अर्थ पूर्वा (गी. ७-३५ व ९-०) दिल्या असून त्या सामर्थ्यानेच विश्वरूप दाखवावयाचे असल्यामुळे ‘योगेश्वर’ हे संबोधन येथे सर्वत्रुक्त योजिलेले दिमत” रहस्यकारांना ७-३५ व ९-० येथे योगशब्दाचा अर्थ केला आहे, हे गेरे, पण तो बरोबर नाही, हेहि आम्हा त्याच श्लोकावरील टीपेने सांगितले आहे. (गी. भा. पृ. ६६८ व ६८७ पद्या.) रहस्यकार तेथे ‘अव्यक्त स्वरूप मोटून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याचा गुण’ असा अर्थ करितात व येथे अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्य किंवा गुण’ म्हणतात. पण अव्यक्त स्वरूपमोटून व्यक्त स्वरूप धारण घरणे निराशे व अव्यक्तापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करणे निराशे. तरी रहस्यकार अनुयाय त्यांचे काही परत्वन नाही. अनेक समर्थन आहेत. केवळ अर्थ काही—अर्थः तरी उपद्रव आहे. पण पुढीचा अर्थ अगदीच अनुत्पन्न आहे. शिवाय योग म्ह० गुण व गुण म्ह०

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

सामर्थ्य हा अर्थही बरोबर नाही कारण योग म्ह० युक्ति असे आचार्यांनी म्हटले आहे पण ती युक्ति म्ह० घटना-रचना असा अर्थ आहे, वगैरे आम्हां बर (पृ ६३८) सांगितलेच आहे रहस्यकार योगेश्वर म्ह० योगाचा ईश्वर असे म्हणतात. योगाचा म्ह० युक्ताचा ईश्वर. 'हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास असल्यामुळे योगेश्वर' अशी त्याची व्युत्पत्तिहि (गी र ७३८) भागतात पण 'योग' हा शब्द बरील सर्व ठिकाणी 'योग' असा एकवचना आहे ते-हा 'योगाचा ईश्वर,' असें कसें म्हणता येईल? तसेंच 'योग म्ह० युक्ति व योगाचा ईश्वर म्ह० युक्तीचा ईश्वर' हा अर्थ सयुक्तिक आहे, असें योग म्हणेल? बरे योग म्ह० सामर्थ्य असें आपण समजू-कारण रहस्यकार युक्ति म्ह० सामर्थ्य असेंहि म्हणतात पण अन्यक्तापामून यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्यहि एकच असणार! ते-हा 'योगाचा (योग्याचा नव्हे) ईश्वर' हे म्हणणे उपपन्न कसें होते? शिवाय 'सामर्थ्याचा ईश्वर' म्ह० काय? योगशब्दाचा नुस्तें 'सामर्थ्य' हा अर्थ रहस्यकाराना कोणत्या कोशात सापडला? आचार्यांना योगशब्दाचा 'योगजन्य सामर्थ्य-योग-सामर्थ्य' असा अर्थ काहीं ठिकाणा केला आहे, (पृ ७४८, ७७३) पण नुस्तें 'सामर्थ्य' हा त्याचा अर्थ समजत नाही 'योग अत्यंत सुलभ किंबहुना त्याचा दास म्हणून परमेश्वर योगेश्वर' ही व्युत्पत्तिहि मनाला पडत नाही, त्यापेक्षा योग्याचा ईश्वर हाच अर्थ सर्वथा ग्राह्य व सयुक्तिक आहे. कारण योग हा शब्द गीतेंतच योगी या अर्था योजलेला आहे अ १ श्लो ५ यान 'साख्ये यत् स्थान प्राप्यते तत् योगे अपि गम्यते' असें म्हटले आहे याला साख्य व योग हे दोन्ही तृतीया बहुवचनी शब्द हानी सग्याही पुरुष व योगी पुरुष या अर्था योजिले आहेत रहस्यकारांनीहि 'ज्या मोक्षस्थानी साख्यमा गांतले लोक पोचतात तेथेच योगी म्ह० कर्मयोगीहि जातात-' असा अर्थ केला आहे म्हणजे 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थाहि आहे, हे त्यांना कबूल आहे पण योगेश्वर म्हणजे भान योग्याचा ईश्वर हे त्यांना समजत नाही पण ते का बरे? सर्व योग्यांना योगफल देणारा या अर्था योगेश्वर हा शब्द योजलेला असणेच, सयुक्तिक नव्हे का? त्याबानून 'योग्याचा ईश्वर' असा बहुवचनी विग्रह कसा समजेल? योगशब्दाचा 'इन्' असा प्रत्यय लागून ज्याला योग असतो तो योगी असा अर्था योगिन्-शब्द जमा बनतो, तसाच योगशब्दाला त्याच अर्था 'अ' (अन) प्रत्यय लागून योग असा शब्द योगी-योगवान् या अर्था बनतो जो सर्व योग्याचाहि ईश्वर आहे, त्याला एकदेही सामर्थ्याचा किंवा युक्तीचा ईश्वर म्हणजे, दात परमात्म्याचा उग्ररूप नग्न अग्ररूप आहे सावभास नृपतीला एका वेदयाचा राजा म्हणण्यासारखेच ते आहे यास्तव रहस्यकाराचा 'योगेश्वर' शब्दाचा अर्थ अग्रा अगून आचार्यांचाच सर्वथा ग्राह्य आहे. पुढील १३व्या श्लोकांतील 'महायोगेश्वर हरि' या शब्दावरूनहि महान् योगेश्वर म्ह० योग्याचा-सर्व प्रकारच्या योग्यांचा महान् ईश्वर-एव ईश्वराचा ईश्वर हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

अन्यार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—मे—माझा—नानाविधानि दिव्यानि अनेक प्रकारची दिव्य-अलौकिक—च—व—नानावर्णाकृतीनि—नाना वर्णांची व नाना आकृतींची—रूपाणि—रूपे—शतशः अथ सहस्रशः—शेकडों व हजारों प्रकारें म्ह० अनेकशः—पश्य—पहा. ५

एवं चोदितोऽर्जुनेन—पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णा-कृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एवं अर्जुनेन चोदितः—(श्रीभगवान् उवाच—) —याप्रमाणे अर्जु-नाकडून प्रेरणा-प्रार्थना केले गेलेले श्रीभगवान् म्हणाले—पार्थ मे-मम शतशः अथ सहस्रशः-अनेकशः इत्यर्थः रूपाणि पश्य—हे पार्था, माझा शेकडों व हजारों, अनेक प्रकारचा-असा याचा भावार्थ—म्हें पहा.—तानि च नानाविधानि-अनेक-प्रकाराणि दिवि भवानि-दिव्यानि-अप्राकृतानि—तीं नानाप्रकारची-अनेक जातींची, 'गुल्लेकातांल-दिव्य, अप्राकृत-अलौकिक—च नानावर्णाकृतीनि-नाना-विलक्षणाः नीलपीतादिप्रकाराः वर्णाः तथा आकृतयः-अवयवसंस्थान-विशेषाः येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च—व नाना वर्ण व आकार यांनी युक्त असलेलीं-नाना म्ह० विलक्षण-नील, पीत इत्यादि प्रकारचे वर्ण,तथाच नाना म्ह० विलक्षण आकृति-विशेषप्रकारच्या अवयवरचना-ज्या रूपाच्या आहेत तीं हपें नानावर्णाकृति होत. [माझा नानाप्रकारचीं, अलौकिक, नाना वर्ण व आकृति यांनी वि-सिष्ट अशीं अनेक रूपे पहा.] ५.

पश्याऽऽदित्यान्वसूरुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

चहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्यार्थ—आदित्यान्—यात आदित्याम,—वसून्—आठ वसूंत,—रुद्रा-न्—अकरा रुद्रां—अश्विनौ—दोन अश्विनीकुमारां—तथा—त्याचप्रमाणे—म-रुतः—एकूणपन्नास मरुतांना—पश्य—पहा.—भारत—हे भरतकुळांतल श्रेष्ठ अर्जुना—पहनि—पुष्कळ—अदृष्टपूर्वाणि आश्चर्याणि—पूर्वी कधी न पाहिलेलीं आश्चर्ये—पश्य—पहा. ६.

पश्याऽऽदित्यानि ॥ पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसून्ष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ । मरुतः सप्तमसगता ये तांस्तथा चहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि अनुप्यत्येके त्वया त्वसोऽभ्येन या केनचिपश्याऽऽश्चर्याण्यदृष्टानि भारत ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—'पश्यादित्यान्०' इति—'पश्यादित्यान्०' या ओचाने त्यांतल '०' रूपाचा उल्लेख करितान—द्वादश आदित्यान् पश्य—यात आदित्यांना पहा.—भष्टौ वसून् एकादश रुद्रान् द्वौ अश्विनौ—आठ वसू, अकरा रुद्र, दोन

अश्विनीकुमार,—ये सप्तसप्तगणा मरुतः तान्—जे एकूणपन्नास देवतावे सात मप्तगण, त्या एकूणपन्नास मरुतास—तथा भारत मनुष्यलोके त्वया त्वत्त-
अन्येन घां केनाचित् अदृष्टपूर्वाणि अन्यानि अपि आश्चर्याणि-वहूनि
अद्भुतानि पश्य—आचप्रमाणे हे भरतकुलोत्पन्ना, मनुष्यलोकीं तू किंवा तुझ्याहून
दुसऱ्याहि कोणीं कधीच न पाहिलेली अशा दुसरीहि अनेक आश्चर्ये—अद्भुत प्रकार तू पहा

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अद्य—आज—हे गुडाकेश—हे नित्रेला स्वाधीन ठेवणाऱ्या अर्जु-
ना !—इह मम देहे—या माझ्या देहात—एकस्थ—एकाच अवयवात असलेले—
कृत्स्न जगत्—सर्व जगत्—सचराचर—चराचर प्राण्यासह—पश्य—पहा—
च—आणि—यत्—जे—अन्यत्—दुसरे काही—द्रष्टुं इच्छसि—पाहण्यास
इच्छात असशाल तेंहि पहा ७

न केवलमेतावदेव इहैकस्थमेकस्मिन्स्थित जगत्कृत्स्न समस्त पश्याद्येदानीं सचराच-
र सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यजयपराजयादि द्रष्टव्यं 'यद्वा
जयेम यदि वा नो जयेयु' इति यदबोधस्तदपि द्रष्टुं वदीच्छसि ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—एतावत् एव केवलं न—मात्रे फक्त आदित्यादिरूपच तुला दिसेल,
असे समजू नको, तर सर्व जगत् माझ्या देहात तू पहा, असे 'इहैकस्थ' या श्लो-
कानें मागतात—अद्य—इदानीं इह एकस्थं—एकस्मिन् स्थित कृत्स्न—समस्त
जगत् पश्य—आता येथे एकाच अवयवात स्थित असलेले समस्त जगत् पहा—
सचराचर—सह चरेण अचरेण च वर्तते—चर व अचर यांसहवर्तमान असतें
तें सचराचर समस्त जगत्—हे गुडाकेश मम देहे (पश्य)—हे अर्जुना, माझ्या
देहात [एकाच अवयवात स्थित असलेले हे समस्त चराचर जगत् तू पहा, असा सबंध]
—च यत् अन्यत्—जयपराजयादि यत् शंकसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो
जयेयु' इति यत् अयोच तन् अपि यदि द्रष्टुं इच्छसि (तर्हि इह एव
पश्य)—आणि ज काहा दुसरे जय पराजयादिक ज्याविषयी तुला शंका असेल
'आम्ही यांना जिंकू कीं ह आम्हाला जिंकतील, अ २ श्लो ५ पृ. ३० इत्यादि जे व
म्हटलेले तेंहि जर तुला पाहण्याची इच्छा असेल तर तें येथेंच पहा ७

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः, पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

अन्यार्थ—तु—पण—(त्वं—तू)—मां—मला—अनेन एव—याच—स्व-
चक्षुषा—आपल्या नेत्राने—द्रष्टुं—पाहण्यास—न शक्यसे—समर्थ होणार नाहीस.
मी—ते—तुला—दिव्यं चक्षुः—दिव्य दष्टि—ददामि—देतो. —मे—माझा
—ऐश्वरं योगं—ईश्वरसंबंधी योग—पश्य—पहा. ८.

किंतु—न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन
चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्विष्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे योग-
मैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंतु—मां तु विश्वरूपधरं अनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा—स्वकी-
येन चक्षुषा द्रष्टुं न शक्यसे—पण विश्वरूप धारण करणाऱ्या (तथापि अमर्याद
अशा) मला तू या प्राकृत स्वचक्षुने—आपल्या बाण दृष्टीने पाहू शकणार नाहीस —तु
येन दिव्येन द्रष्टुं शक्यसे तत् दिव्यं चक्षुः ते—तुभ्यं ददामि—पण ज्या
दिव्य चक्षुने तू मला पाहू शकशील ते दिव्य चक्षु मी तुला देतो—तेन मे योगं
ऐश्वरं—पश्य ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यतिशय इत्यर्थः—त्या
चक्षुने माझ्या ऐश्वर योगास तू पहा. मज ईश्वराचा जो योग तो ऐश्वर योग म्ह० योग-
शक्तीचे आधिक्य, असा भावार्थ. ८.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अन्यार्थ—ततः—त्नानंतर—राजन्—हे राजा धृतराष्ट्र,—एवं उक्त्वा
—असे बोलून—महायोगेश्वरः हरिः—महायोगेश्वर हरि—पार्थाय—पार्थाला
परमं ऐश्वर्य रूपं—परम ईश्वरसंबंधी रूप—दर्शयामास—दाखविता झाला. ९.

एवं ययोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्पुत्रराष्ट्रं महायोगेश्वरो महोद्भासी योगेश्व-
रश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथामुत्ताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

१ रहस्यकार या ' ऐश्वरं योग ' शब्दाचा अर्थ ' ईश्वरी योग म्ह० योगमामध्यं ' असा
करितात. पण येथील योगशब्दाचा मरा अर्थ स्वरूप असा आहे व आचार्यांनी ' योग-
शक्तीचा अतिशय—आधिक्य ' असा जो अर्थ देला आहे, तो याच अर्था आहे माझे स्वरूप
किता निलक्षण, ब्रह्मनामिक व निरनिशय ज्ञानाने युक्त आहे ने पहा, असा त्याचा आशय
आहे. कारण वर निमन्वा श्लोकात ' ऐश्वर रूप ' असे अर्जुन म्हणतो. भगवान् त्याचाच या
आठव्या श्लोकात ' ऐश्वर योग ' असा उल्लेख करितात व सनय वचन्या श्लोकात ' त्यालाच
पुन ' रूप ऐश्वर ' असे म्हणतो. याप्रत्य येथील योग म्ह० पुढे योगमामध्य हा
अर्थ बरोबर नाही.

भाष्यार्थ—एवं यथोक्तप्रकारेण उक्त्वा तत् -अनंतरं राजन्-धृतराष्ट्र—असे-वर सांगितलेल्या प्रकारे बोलून त्यानंतर, हे राजा धृतराष्ट्रा, —महायोगेश्वर—महान् च असौ योगेश्वरः च हरि-नारायणः—महायोगेश्वर-मोठा असा हा योगेश्वर हरि-नारायण—पार्थाय-पृथासुताय परमं रूपं-विश्वरूपं ऐश्वरं दर्शयामास-दर्शितवान्—पार्थाला म्ह० पृथेच्या-कुंतीच्या पुत्राला परमरूप ऐश्वर-ईश्वरसबर्धा विश्वरूप दाखविता झाला ९

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—‘अनेकवक्त्रनयनं’—अनेक मुखे व नेत्र ज्याला आहेत असे विश्वरूप, —अनेकाद्भुतदर्शनं—ज्यात अनेक विस्मयकारक दर्शने आहेत अस—अनेकदिव्याभरणं—ज्यात अनेक दिव्य आभरणे आहेत असे,—दिव्यानेकोद्यतायुधम्—ज्यात अनेक दिव्य आयुधे उचललेली आहेत,—दिव्यमाल्याम्बरधरम्—दिव्यपुष्पे व धत्त धारण करणारे,—दिव्यगन्धानुलेपनम्—दिव्य गंधाचे ज्याला अनुलेपन केले आहे,—सर्वाश्चर्यमय—सर्व आश्चर्यमय—देव—प्रकाशमय,—अनन्तं—अन्तरहित—विश्वतोमुख—व सर्वतोमुख असे विश्वरूप भगवानाचे त्याला दाखविले १०, ११

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्नरूपे तदनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्नरूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं तथा अनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्याभ्याभरणानि यस्मिस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्याभ्यानेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिस्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण सवन्ध ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘अनेक०’ इति—‘अनेक०’ इत्यादि खोसाने त्या रूपाचच वर्णन सजय करिता—अनेकवक्त्रनयनं—अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्नरूपे तत् अनेकवक्त्रनयनं—ज्या रूपात अनेक मुख व नेत्र आहेत, त रूप अनेकवक्त्रनयन होय —अनेकाद्भुतदर्शनं—अनेकानि अद्भुतानि विस्मापकानि-दर्शनानि यस्मिन्नरूपे तत् अनेकाद्भुतदर्शनं—ज्या रूपात अनेक अद्भुत-आश्चर्यकारक दर्शन आहेत, त अनेक अद्भुत दर्शन होय —तथा अनेकदिव्याभरणं—अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन्नरूपे तत् अनेकदिव्याभरणं—तथाच ज्या रूपात अनेक दिव्य हार केयूरादि भूषण आहेत ते अनेक दिव्याभरण रूप होय

—तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं—दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुध दर्शयामास इति पूरणं संचन्धः—त्याच-प्रमाणं ज्या स्वात दिव्य अनेक आयुधे वर उचलणेगी आर्हत, अम ते दिव्यानेकोद्यतायुध रूप पाधाला दागविले, असा मागाल श्लोकाताल नियापदागा मवध १०

किंच—दिव्यमात्म्याम्बरधर दिव्यानि मात्म्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च प्रियन्ते येनेश्वरेण त दिव्यमात्म्याम्बरधर दिव्यगन्धानुलेपन दिव्य गन्धानुलेपन यस्य त दिव्य-गन्धानुलेपन सर्वोश्चर्ममय सर्वोश्चर्मप्राय देवमनन्त नास्यान्तोऽस्तग्न्यनन्तस्त विश्वतो मुख सर्वतोमुख सर्वभूताम्बरजात दर्शयामासांनुनो ददर्शेति वाऽध्याहियते ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच दिव्यमात्म्याम्बरधरं—दिव्यानि मात्म्यानि-पुष्पाणि अम्बराणि-चरत्राणि च प्रियन्ते येन ईश्वरेण तं दिव्यमात्म्याम्बरधरं—तस्य दिव्य-भौतिक मायै-पुष्पै-माळा व वस्त्र ज्या इथराकट्टन धारण केली जातात त्या दिव्यमात्म्यावर धारण करणाराला—दिव्यगन्धानुलेपन दिव्य गन्धानुलेपन यस्य त दिव्यगन्धानुलेपनं—ज्याच गन्धानुलेपन-जगाल लावलेला उडा दिव्य आहे त्या दिव्यगन्धानुलेपनयुक्त इथराला—सर्वोश्चर्ममय-सर्वोश्चर्मप्राय देव-गर्भ-गर्भमय-भाय गर्भच आश्रयानें युक्त असा देवाला—अनन्तं-न अस्य अन्त अस्ति इति अनन्त त—याचा अन्त नाही म्हणून अनन्त, अगा त्या अनन्ताला—विश्वतोमुख-सर्वभूताम्बरजात सर्वतोमुखं—विश्वतोमुख म्ह० सर्वभूतांचा आमा अग्न्यामुक्त सर्वतोमुख, त्या सर्वतोमुखाला—त दर्शयामास, या अर्जुन ददर्श इति अध्याहियते—असा त्या देवाग भगनात दागविला शाग किंवा अनुन त्याला महाता माग, असा अध्याहार कला जाता ११

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा त्याद्वासस्तस्य महात्मनः १२

अन्वयार्थ—यदि—जर—दिवि — पुनरुक्त-आकाशान — सूर्यसहस्रस्य भा — नदस्य मृगंवा प्रमा—युगपत्—एकाच वेळी—उत्थिता भवेत्—उत्थित-उत्पन्न झाल तर—सा—ता प्रमा—तस्य महात्मन—त्या महाम्याग्या—भास सदृशी—प्रमाया मारती—स्यात्—होईल १२

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्वरूपा उपमोक्ष्यते—दिव्यन्तरेभ्य नृनां पम्या या दिवि मृगंवा सदृश मृगमहस्य तस्य युगरदुषितस्य या युगरदुषिता भा मा यदि मरता स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिचन इत्यभिप्राय ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—या पुन विश्वरूपस्य भगवत भा तस्या उपमा उच्यते —या १ सा विश्वरूप भगवतस्य भासो—जर सा सत्यं वं जननं 'दिवि' 'न

श्लोकाने सांगितली जाते—दिधि-अन्तरिक्षे या तृतीयस्यां दिधि—पुलोकान
 म्ह० अन्तरिक्षात किंवा तिसऱ्या स्वर्गलोकात—सूर्याणां सहस्र सूर्यसहस्रं तस्य
 युगपदुत्थितस्य या युगपत् उत्थिता मा—सूर्यांचे जे सहस्र ते सूर्यसहस्र,
 त्या एकाच वेळी उदय पावलेल्या सूर्यसहस्राचा—सहस्र सूर्यांच्या समूहाची जी एकाच
 वेळी उदय पावलेली कांति—तेज-प्रकाश—सा यदि स्यात्—ती तसली कांति जर
 कदाचित् सभवलीच तर ती—तस्य महात्मनः विश्वरूपस्य भास सदशी
 स्यात्—त्या महात्म्या विश्वरूपाच्या कांतीसारखी—त्याच्या कांतीच्या बरोबरीची—
 तुस्य कदाचित् आलीच तर होईल !—यदि या न स्यात्—किंवा तीहि त्याच्या
 बरोबरीची होणार नाहीच !—ततः अपि विश्वरूपस्य एव माः अतिरिच्यते
 इति अभिप्रायः—त्या सहस्रसूर्यांच्या कांतीहूनहि विश्वरूपाचीच कांति अधिक आहे
 असा याचा आशय १२

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तदा—त्या वेळा—पांडवः—अर्जुन—तत्र देवदेवस्य शरीरे
 —त्या देवाधिदेवाच्या शरीरात—एकस्थ—एकाच अवयवात स्थित असलेले—
 कृत्स्न जगत्—सर्व जगत्—अनेकधा—अनेक प्रकारे—प्रविभक्त—अत्यंत वि-
 भागलेले—अपश्यत्—पाहता झाला १३

किंच—तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थ जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा वे
 दपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरे शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अर्जुनाने एवढेच त्या विश्वरूपात पाहिले असे नाही तर सर्व
 जगत् एकत्र अवस्थित असलेले त्याने अवलोकन केले असे 'तत्र०' या श्लोकाने सांग-
 तात—तत्र-तस्मिन् विश्वरूपे-एकस्मिन् स्थितं-एकस्थं—त्या विश्वरूपात
 एकत्र स्थित असलेले म्हणून एकस्थ अस—देव पितृ मनुष्यादिभेदैः अनेकधा
 प्रविभक्त कृत्स्नं जगत् देवदेवस्य हरेः शरीरे पांडवः—अर्जुन तदा अप-
 श्यत्—दृष्टवान्—देव, पितर, मनुष्य इत्यादि भेदांनी अनेक प्रकारे अत्यंत विभक्त
 झालेले समस्त जगत् देवाधिदेव जो हरि त्याच्या शरीरात पांडव-अर्जुन त्यावेळी
 पाहता झाला [भगवानाचे विश्वरूप पाहण्याच्या वेळा अर्जुनाने त्यात सर्व जगत्
 पाहिले.] १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर्भाषत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—सः धनंजय—तो अर्जुन—विस्मयाविष्टः
 —विस्मयान युक्त व—हृष्टरोमा—ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत,

असा होऊन—शिरसा—मस्तकानें—देवं—देवाला—प्रणम्य—प्रणाम करून—
कृताञ्जलिः—उघाणे आपले हात जोडले आहेत असा तो—अभापत—त्याला बोलला.

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चाभवत्तनंजयः प्रणम्य प्रकर्पेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं
विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभापतोक्तवान् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—‘ततः०’इति—विश्वरूप धारण करणाऱ्या भगवानाचें स्वरूप व त्यांच्या
त्या स्वरूपात एकीभूत झालेलें जगत, यांस पाहून अर्जुनानें काय केलें तें ‘ततः०’ या श्लो-
कानें संजय सांगतो—ततः तं दृष्ट्वा सः धनंजयः विस्मयेन आविष्टः—विस्म-
याविष्टः च हृष्टानि रोमाणि यस्य सः अयं हृष्टरोमा अभवत्—त्यानंतर
त्याला पाहून तो धनंजय विस्मयानें आविष्ट—विस्मयाविष्ट व त्याचें रोम हृष्ट झाले आ-
हेत तो हा हृष्टरोमा झाला. [अर्जुन भगवानाचें ते विश्वरूप पाहून आश्चर्यचकित झाला
व त्याच्या अंगावर रोमाच उठले]—विश्वरूपधरं देवं शिरसा प्रणम्य—प्रकर्पेण
नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् कृताञ्जलिः—नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्
अभापत—उक्तवान्—विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवाला मस्तकानें प्रणाम करून—
साष्टांग नमस्कार करून नम्र होवता, कृताञ्जलि म्ह० नमस्कारासाठीं दोन्ही हात संपु-
टीकार जुळवून बोलला—हात जोडून असे बोलला. १४. '

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

पश्यामि देवांस्तत्र देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

अन्वयार्थ—देव—हे श्रीकृष्ण ! —(अहं)—मी—तत्र देहे—तुझ्या देहात
सर्पां देवान्—सर्व देवाना—तथा—त्याचप्रमाणें—भूतविशेषसंघान्—निर-
निराळ्या, जातीच्या स्थावर-जगम प्राण्याच्या समूहान—पश्यामि—पाहतों—ईशं
कमलासनस्थं ब्रह्माणं—मर्बे प्रजाचें नियमन करणारा, पृथ्वीरमलाच्या मेरुकाणि-
केंत स्थित असलेला जो चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्याला,—च—व—सर्वांश्च श्रुतीं—
सर्व ऋषींना—च—आणि—दिव्यान् उरगान्—दिव्य सर्पांना मी पाहतों. १५.

कथं यत्पया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्यन्—पश्याम्युप-
लभे हे देव तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां
नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसंघास्तान् । किंच ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशि-
तारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकणिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसि-
ष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—कथं—भगवानांना अर्जुन कसे काय बोलला?—स्वयां यत् विश्वरूपं
दर्शितं तत् अहं पश्यामि इति स्वानुभवं आविष्कुर्यन् (अर्जुन उवाच—)
गी. मा. १८

तू जें विश्वरूप दाखविलेस तें मी पहात आहे, असा स्वतःचा अनुभव प्रकट करीत अर्जुन म्हणाला—हे देव तव देहे सर्वान् देवान् तथा भूतविशेषसंघान्-भूतविशेषाणां नानासंस्थानविशेषाणां स्थावरजंगमानां संघा भूतविशेषसंघा तान् पश्यामि-उपलभे—हे देव, तुझ्या देहात सर्व देवाना स्थावरप्रमाणे भूतविशेष सघाना-नानाप्रकारच्या भूताच्या-अनेक जातींच्या आकाराना युक्त असलेल्या स्थावर जगमाच्या समुदायास मी पाहतो मी त्याचा अनुभव घेत आहे.—किंच ब्रह्माण-चतुर्मुखं ईश-प्रजानां ईशितारं कमलासनस्थं-पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकणिकासनस्थं इत्यर्थः—तसेच, ब्रह्मदेवाला म्ह० चतुर्मुखाला कीं जो चतुर्मुख ईश-प्रजाबा ईशिता नियमन करणारा व कमलासनस्थ आहे म्ह० पृथिवीवृक्षी कमलातील मेरूकणीका, याच आसनावर बसलेला आहे, असा भावार्थ-अशा प्रवेश कमलासनस्थ चतुर्मुखाला पाहतो—च वसिष्ठादीन् सर्वान् ऋषीन् च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान्-दिवि भवान् उरगान् पश्यामि—आणि वसिष्ठादि सर्व ऋषींना, वासुकिप्रभृति देवलोकातील सर्व सर्पांस मी तुझ्या शरीरात पहातो १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

अन्वयार्थ—विश्वेश्वर विश्वरूप—हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप कृष्ण ! —(अह)—मा—तुला—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र—अनेक हात, उदरे, शोडे व नेत्र यांना युक्त असलेला—सर्वतः अनन्तरूप—सर्व बाजूंनी अनन्तरूपानी युक्त असलेला असा—पश्यामि—पाहतो—(अह)—मी—तव—तुला—आदि—आरभ—न पश्यामि—पहात नाही,—मध्य न(पश्यामि)—मध्य पहात नाही—पुन—आणि पुन—अन्त—तुला अंत पहात नाही १६

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र पश्यामि त्वा त्वा सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्यैव अनन्तरूपसमनन्तरूप नान्तमन्तोऽवसानं न मध्य मध्य नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवाऽऽदि तव देवस्य नाम्ना पश्यामि न मध्य पश्यामि न पुनरादि पश्यामि ह विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं-अनेके बाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव सः स अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं तं त्वा-अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्रं त्वां पश्यामि—अनेक बाहू, उदरे, मुखे व नेत्र ज्या तुला आहेत, त्या तू अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र आहेस, त्या तुज अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्राला मी पाहतो (त्याचे विशेषण)—मध्यतः-सर्वत्र अनन्तरूप-अनन्तानि रूपाणि अस्य इति अनन्तरूपः त अनन्तरूपं—गर्वे टिसागा अनन्तरूप-ज्याचा रंगे सर्वत्र अनन्त-अन्तरांत आहेत त्या तुज सर्वतः अनन्तराला मी पाहतो,—न अन्तं-अन्तः-अवसानं न

मध्यं—मध्य नाम द्वयोः कोट्योः अन्तरं न पुनः तत्र आदि—तुला अन्तर्नाही, अन्तर् म्ह० समाप्ति मध्य नाही, मध्य म्ह० दोन टोंकाताल अन्तर—मध्यभाग व तमाच तुला आदि म्ह० मूल—आरम्भ नाहा—हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप तव देवस्य अन्तर् न पश्यामि मध्यं न पश्यामि न पुनः आदि पश्यामि—हे विश्वेश्वर, हे विश्वरूप! तुज देवाचा अन्तर्—समाप्ति मा पहात नाहा तुज स्वरूप कोठें सपलें थाहे तें वळत नाही, तुला मध्य मला दिसत नाहा व तुला आरम्भ कोठून जाला आहे, तेंहि दिसत नाहा १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥

अन्वयार्थ—(अह)—मा—त्यां—तुला—किरीटिन—ज्याच्या मस्तकावर किरीट आहे असा,—गदिनं—ज्याच्या हातात गदा आहे असा,—च—व—चक्रिणं—ज्याच्या हातात चक्र आहे, असा—तेजोराशि—तेज पुत्र,—सर्वत. दीप्ति-मन्त—सर्व बाजूना दासिमान्—प्रकाशवान्, त्यामुळे—दुर्निरीक्ष्य समन्तात्—सर्व बाजूनी ज्याच्याकडे पाहतां तत नाहा असा—दीप्तानलार्कद्युतिं—प्रदात अमि व सूर्य याप्रमाणें ज्याची धुति म्ह० काति आहे असा व—अप्रमेयम्—कोणत्याहि प्र-माणाचा विषय न होणारा, असा—पश्यामि—पाहता १७

किंच—किरीटिन किरीट नाम शिरोभूषणविशेषस्तथास्ति स किरीटी त किरी-टिन तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी त गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री त चक्रिणं च तेजोराशिं तेन पुत्र सर्वतोदीप्तिमन्त सर्वतो दीप्तिरस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमास्त सर्वतोदीप्तिमन्त पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यस्त दुर्निरीक्ष्य समन्तात्समन्तत सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलार्कश्चानलार्कं दीप्तावनलार्का दीप्तानलार्कं तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरियं युतिस्तेजो यस्य तव स त्व दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् । अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—किंच—‘किरीटिन०’ या श्लोकाने अर्जुन विश्वरूप वर भगवानाचा व आण खा निराख्या प्रकारें वर्णन करितो—किरीटिन किरीट नाम शिरोभूषणविशेष तस्यस्य अस्ति स. किरीटी त किरीटिन—किरीट म्ह० एक प्रकारचे शिरोभूषण—मुकुट, तें ज्याग असतें तो किरीटी, त्या मुकुटाचा—तथा गदिनं गदा यस्य विद्यते इति गदी तं गदिनं—त्याचप्रमाणें गदा ज्याला आहे ता गदा, त्या गदावाजाला—तथा चक्रिणं चक्र अस्य अस्ति इति चक्री तं चक्रिणं—तस्य ज्याला चक्र असतें तो चक्री—त्या चक्रयुक्ताला—तेजोराशि तेज पुत्र—तना यार शीला नव पु जाला—सर्वतोदीप्तिमन्तं—सर्वत. दीप्ति यस्य अस्ति स सर्वतो दीप्तिमान् न सर्वतोदीप्तिमन्त त्वां पश्यामि—ज्याची दाप्ति सर्वत—सर्व दिशांमध्ये पसरला—थाहे

तो सर्वतोदीप्तिमान् होय. त्या तुन सर्वतोदीप्तिमानाला, मी पाहतो—दुर्निरीक्ष्यं—दुष्टेन निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः तं समन्तान्-समन्तत-सर्वत्र दुर्निरीक्ष्यं—दुष्टाने—मोठ्या कष्टानेच जो निरीक्षण करिता येण्याजोगा आहे तो दुर्निरीक्ष्य होय त्या समन्तत-सर्व बाजूना-सर्वत्र दुर्निरीक्ष्य असलेल्या तुला मा पाहतो आहे—दीप्तानलार्कं द्युतिं-अनल च अर्कं च अनलार्को दीप्तो अनलार्को-दीप्तानलार्को तयो दीप्तानलार्कयो. द्युति इव द्युति-तेज यस्य तव स. त्वं दीप्तानलार्कं द्युति. तं त्यां दीप्तानलार्कं द्युति—अग्नि व सूर्य—मिळून अग्निसूर्य—अनलार्क, प्रदीप्त असे जे अग्नि सूर्य तेच दीप्तानलार्क, त्या दाप्त अनल अर्कोन्या द्युतीसारखे—तेजसारखे ज्या तुझे तेज आहे तो तू दाप्तानलार्कं द्युति आहेस, त्या तुज दाप्तानलार्कं द्युतीला—अप्रमेय-न प्रमेयं अप्रमेयं-अशक्यपरिच्छेद इत्यर्थ—अप्रमेयाला-जो प्रमेय-प्रमाणाचा विषय होत नाही तो अप्रमेय होय, ज्याच्या स्वरूपाचा परिच्छेद-प्रमाणपूर्वक निश्चय करिता येत नाही तो अप्रमेय होय, त्याला असा भावार्थ [या सर्व विशेषणांनी विशिष्ट असलेल्या तुला मा पाहतो] १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—परम अक्षर—परब्रह्म आहेस असे—वेदितव्य—जाणावे—त्व—तू—अस्य विश्वस्य—या जगाचे—पर निधान—परम आश्रय स्थान आहेस—त्व—तू—अव्ययः—क्षय न पावणारा आहेस—शाश्वतधर्म गोप्ता—शाश्वत धर्माचे रक्षण करणारा आहेस—त्य—तू—सनातन पुरुषः—विरतन पुरुष आहेस, असा तू—मे—मला—मत.—मान्य झालेला आहेस १८

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—त्वमक्षर न क्षरतीति परम ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगत पर प्रकृष्ट निधान निधीयतेऽस्मिन्निति निधान पर आश्रय इत्यर्थ । किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्यय. शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतत्व शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्व पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—इत एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि—या योगशक्ति दर्शनावरून तुझ्या निरूपाधिक स्वरूपाच मी अनुमान करितो, असे अनुन म्हणता—मुमुक्षुभिः. त्व अक्षर-न क्षरति इति-परमं ब्रह्म वेदितव्य-ज्ञातव्यं—मुमुक्षूना तू परम अक्षर-क्षरण होत नाही म्हणून अक्षर परब्रह्म आहेस, असे जाणावे—त्वं अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगत पर-प्रकृष्टं निधान—निधीयते अस्मिन् इति निधान-परः आश्रय इत्यर्थ—तू या विश्वाचे—समस्त जगाच सर्वोत्तम निधान आहेस ज्यात जपण ठेवले जाते ते,

निधान म्हे० परम आश्रय—मवं जगाचा सर्वोत्तम आधार असा याचा भावार्थ—किंच
त्य अव्यय—तव व्यय न विद्यते इति अत्र्यय.—तस्येव, नू अव्यय आहेस
तुझा व्यय होत नाही, झणून अव्यय—शाश्वतधर्मगोप्ता—शाश्वत् भवः शाश्वत
नित्यः धर्म तस्य गोप्ता—शाश्वतधर्मगोप्ता—शाश्वत धर्माचा रक्षक—जो सतत
असणारा तो शाश्वत, झ० नित्य धर्म, त्याचा रक्षक—शाश्वतधर्मरक्षक—त्वं सनातन
विरतनः पर पुरुष. मे—मम मतः—अभिप्रेत—तू सनातन—विरतन—नित्य
परम पुरुष म्हणून मला अभिमत आहेस १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९

अन्यथार्थ—त्वां—तुला मी—अनादिमध्यान्त—आदि-मध्य अन्तरहित,—
अनन्तवीर्य—ज्याचे वीर्य अन्तरहित—अनन्त आहे,—अनन्तबाहु—ज्याचे बाहु
अनन्त आहेत,—शशि सूर्यनेत्र—चंद्र व सूर्य हे ज्याचे नेत्र आहेत,—दीप्तहुता-
शवक्त्रं—प्रदीप्त आग्नि हेंच ज्याचे मुख आहे, व—स्वतेजसा इदं विश्व—आ-
पल्या तेजानें या विश्वाला—तपन्त—ताप दणार, असा—पश्यामि—पाहतों १९

किंच—अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्य चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्या
न्तस्त त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्त त्वामनन्त-
वीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाह्वो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्त त्वामनन्तबाहु
शशिसूर्यनेत्र शशिसूर्या नेत्रे यस्य तव स त्व शशिसूर्यनेत्रस्त त्वा शशिसूर्यनेत्र चन्द्रादि-
त्यनयन पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्र दीप्तश्चासौ हुताशश्च स वक्त्र यस्य तव स त्व
दीप्तहुताशवक्त्रस्त त्वां दीप्तहुताशवक्त्र स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्त तापयन्तम् १९

भाष्यार्थ—किंच—मगवानाच विश्वरूपमत्रक रूपार्थेच पुनः 'अनादि०' या श्लो-
काने वर्णन करितात—अनादिमध्यान्त—आदि. च मध्य च अन्त. च न वि-
द्यते यस्य स अय अनादिमध्यान्तः त त्वा अनादिमध्यान्त—'अनादि-
मध्यान्त' आदि व मध्य व अन्त ज्याला नाहींत तो ॥ अनादिमध्यान्त, त्या तुला
अनादिमध्यान्ताला—अनन्तवीर्य—न तव वीर्यस्य अन्त अस्ति इति अनन्त
वीर्ये. त त्वा अनन्तवीर्य—'अनन्तवीर्ये' तुझ्या वीर्यांचा अन्त नाही, म्हणून अनन्त
वीर्य, त्या तुज अनन्तवीर्याला—तथा अनन्तबाहुं—अनन्ता बाहुच यस्य तव
स त्व अनन्तबाहु. त त्वां अनन्तबाहुं—त्याचप्रमाणे अनन्तबाहु ज्या तुला
आहेत, तो तू अनन्त बाहु त्या तुज अनन्त बाहुला—शशिसूर्यनेत्रं—शशिसूर्या
नेत्रे यस्य तव स त्व शशिसूर्यनेत्र तं त्वां शशिसूर्यनेत्र—चंद्र सूर्य ज्या
तुजे नेत्र आहेत, तो तू शशिसूर्यनेत्र आहेस—चन्द्रादेत्यनयन त्वा पश्यामि—
चंद्र व आदिस्य माच नयनांनी सुच असलेल्या तुला मी पाहतों—दीप्तहुताशवक्त्रं

—दीप्तं च असौ हुताशः च सः—यन्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रं
तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं—दास असा जो हुताश—अग्नि तो दास हुताश—प्रदीप्त
अग्नि, तोच ज्या तुझे मुख आहे तो तू दासहुताशमुख आहेस, त्या तुज दीप्तहुताश-
मुखाळा,—स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं—तापयन्तं—व आपल्या तेजाने या विश्वाला
ताप देणाऱ्या अशा तुला मी पाहता १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

अन्वयार्थ—त्वया एकेन—तू एकज्याने—द्यावापृथिव्योः इदं अन्तरं हि—
आकाश व पृथिवी यांच्यामधाल ह अंतर—व्याप्त—व्यापिल आहेस—च—व—सर्वा
दिश—सब दिशा—(व्याप्ता—व्यापिल्या आहेस)—महात्मन्—हे महात्मा !
—तव—तुम—इदं अद्भुत उग्र रूप—ह अद्भुत उग्र रूप—दृष्ट्वा—पाहून
—लोकत्रय—निभुवन—प्रव्यथित—अतिशय व्यथित—भयभात झाले आहे २०.

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं अन्तरिक्ष व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता
दृष्टोपलभ्याद्भुत विस्मापक रूपमिदं तवोग्र कूर लोकानां त्रय लोकत्रय प्रव्यथित
भीत प्रचलित वा हे महात्मन् अद्भुतस्वभाव ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—द्यावापृथिव्योः इदं अन्तरं हि—अन्तरिक्ष विश्वरूपधरेण
त्वया एकेन व्याप्त—एलोक व पृथिवी यातील हें अन्तर म्ह० अन्तरिक्ष विश्वरूप
धारण करणाऱ्या असा तुझा एकदथाकडूनच व्यापिल गेले आहे (या अन्तरिक्षाला
तूच एकज्याने व्यापिल आहेस)—च सर्वा दिशः व्याप्ता—आणि तशाच सर्व दि
शाहि तू व्यापिल्या आहेस—तव इदं अद्भुतं—विस्मापक उग्र—कूर रूप दृष्ट्वा
—उपलभ्य—तुझे ह अद्भुत म्ह० विस्मय उत्पन्न करणारे उग्र—कूर रूप पाहून—
—त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन—हे महात्मन्—अद्भुतस्वभाव लोकानां त्रय
लोकत्रय प्रव्यथितं—भीत वा प्रचलितं—ह महात्मा, ज्याचा स्वभाव अद्भु
त आहे, अशा हे देवा, हे लोकांचे त्रय म्ह० त्रैलोक्य व्याप्त आहे किंवा हें निभुवन प्रच
लित झाले आहे स्वस्थानापासून ढळले आहे. कापू लागले आहे २०

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—अमी हि सुरसंघा—ह भूलोकी अवतीर्ण झालेले देवांचे सण-
न्या—तुला—तुझ्यामध्य—विशन्ति—प्रवेश करीत आहेत—केचिद् भीता—

त्यातील काही न्यालेले—प्राञ्जलय—हात जोडलेले असे होऊन—हात जोडून—गृ-
णान्ति—तुम्हां स्तुति करितात—महर्षिसिद्धसंघाः—मोठमोठे ऋषि व सिद्ध यांचे
संघ—स्वस्ति इति उक्त्वा—स्वस्ति असो, असें बोलून—त्वां—तुला—पुष्क-
लाभिः स्तुतिभि—पुष्कळ स्तुतानीं—स्तुवन्ति—स्तवित आहेत २१

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यनुस्य सदाय आसीत्तर्णिण्याय
पाण्डवजयमैकान्तिक दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवास्त पश्यन्नाह, किंच अमी हि सुध्म-
माना योद्धारस्त्वा त्वा सुरसत्वा येऽन भूभारावतारायावतीर्णा वस्त्वादिदेवसत्वा मनुष्य
संस्थानास्त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्वीता प्राञ्जलय सन्तो गृणन्ति
स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ता सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्यु-
पलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसत्वा महर्षीणां सिद्धानां च सत्वा स्तुवन्ति
त्वा स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थः—(‘अमा हि०’ या श्रृंगारच तात्पर्यं भाष्यकार सांगतात—)अथ
अधुना—आता या पुढ—पुरा ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ इति
अर्जुनस्य संशय आसीत्—पूर्वी ‘आम्हा खाना निवृ का ते आम्हाला जि-
वताल’ अमा अनुताचा संशय होता—तान्निर्णयाय पाण्डवजय ऐका-
न्तिक दर्शयामि इति भगवान् प्रवृत्त—त्याचा निर्णय करण्यासाठी
पांडवांचा जय निश्चित आहे, असे दाखवाव म्हणून भगवान् तो दाखवावयास
प्रवृत्त झाले असता—तं पश्यन् आह—आला पाहणारा (अर्जुन) म्हणतो—‘किंच
अमी’हि सुध्ममाना—योद्धार त्वा—त्वा सुरसंघा ये अन भूभारावताराय
अवतीर्णाः वस्त्वादिदेवसत्वा मनुष्यसंस्थानाः त्वा विशन्ति—प्रविशन्त
दृश्यन्ते—तसेच हे युद्ध करणारे योद्धे—देवसत्त—जे येथे भूमीचा भार कमी करण्या
साठी अवतीर्ण झालेले मनुष्याकार वस्त्वादि देवसत्त, ते तुझ्यामध्य प्रवेश करीत असलेले
दिसतात [‘त्वा सुरसत्वा’ येथे ‘त्वा अमुरसत्वा’ असाहि पदच्छेद संभवतो
यास्तव तसा पदच्छेद करून भूमिभारभूत दुर्योधनादिक अमुरसत्तहि तुझ्यामध्य प्रवेश
करीत असलेले दिसतात, असा अर्थ जागावा. दोन्ही संन्यात युद्धान्या इच्छेने स्थित
असलेल्या लोकातील अर्वांतर विशेष सांगतात—]—तत्र केचित् भीताः अन्ये
पलायने अपि अशक्ता सन्तः प्राञ्जलयः सन्तः त्वां गृणन्ति—स्तुवन्ति—
त्यातील कित्येक भयभीत झालेले दुसरे योद्धे पलायन करण्यासाठी असमर्थ हातावे हात
जोडून तुला स्तुति करितात—युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तानि उप-
लक्ष्य ‘स्वस्ति अस्तु जगतः’ इति उक्त्वा—युद्ध उपास्थित झाले असता उत्पा-
तादि दुर्निमित्त पाहून ‘जगाचें कुशल असो’ असें बोलून—महर्षिसिद्धसंघाः—मह-
र्षीणां सिद्धानां च सत्वा. त्वां पुष्कलाभिः—सपूर्णाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति
—महर्षिसिद्धसत्त म्ह० महर्षींचे व सिद्धांचे अथ तुला पुष्कळ म्ह० सपूर्ण स्तुतानीं
स्तवित. [युद्ध पाहण्यासाठी समरभूमावर आल्या मारदादि ऋषींना बंगरे जगाच्या

विनाशाची शक्ती आल्यामुळे ते जगाचे कुशल असो, असो म्हणून तुझी अतिशय स्तुति करीत आहेत] २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२

अन्वयार्थ—रुद्रादित्या—अकरा रुद्र व बारा आदित्य,—वसवः—आठ वसु—ये च साध्याः—व जे साध्य—विश्वे—विश्वेदेव,—अश्विनौ—अश्विनीकुमार—मरुतः—मरुद्गण—च—व—ऊष्मपा—पितर—च—व—गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः—गंधर्व, यक्ष, असुर व सिद्ध यांचे सघ—सर्वे—हे सर्व—विस्मिता एव—विस्मित होऊनच—त्वां—तुला—वीक्षन्ते—पाहतात. २२

किंचान्यत्—रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च देवौ मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षा कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतय सिद्धा कपिलादयस्तेषां सघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वा विस्मिता विस्मयमापन्ना. सन्तस्त एव सर्वे २२

भाष्यार्थ—किंच अन्यत्—दिसणारे भगवद्रूप आश्चर्यकारक असण्याचें आणखी कारण अर्जुन 'रुद्रादित्या' या श्लोकाने सांगतो—रुद्रादित्याः वसव ये च साध्या. रुद्रादय गणा विश्वे अश्विनौ च देवौ मरुत च—रुद्र, आदित्य, वसु व जे साध्य हे सर्व रुद्रादिव गणदेव, दहा विश्वदेव, अश्विनीकुमारदेव, मरुत,—ऊष्मपाः च पितरः—व ऊष्मपा पितर—गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः—गन्धर्वाः—हाहाहूहू प्रभृतय यक्षा—कुबेरप्रभृतयः असुराः—विरोचनप्रभृतय सिद्धा—कपिलादयः तेषां संघाः—गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः—हाहा, हूहू इत्यादि गंधर्व, कुबेरादिक यक्ष, विरोचनप्रभृति असुर, कपिलादिक सिद्ध यांचे जे सघ ते गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध मघ होत—ते त्वा—त्वां वीक्षन्ते—पश्यन्ति—ते तुला पाहतात—ते एव सर्वे विस्मिता—विस्मय आपन्नाः सन्त वीक्षन्ते—तेच दशादिक सर्व विस्मित होताने—विस्मयास प्राप्त होऊन तुला पाहतात २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३

अन्वयार्थ—महाबाहो—ह महापराक्रमी दृष्ट्वा ।—ते—तुझे—रूप—हे रूप—महत्—पार मोठे—(अस्ति—आहे)—बहुवक्त्रनेत्रं—बाला पुष्पळ मुठी व नम्र आदरे—बहुबाहूरुपादं—पुष्पळ बाहु, मांज्या व पाय आदरे—बहूदरं—बाला पुष्पळ उदर आदरे—बहुदंष्ट्राकरालं—हे अनक दादांनी विष्पळ मल आद. अंगा या रूपात—दृष्ट्वा—पाहून—लोका—हे सर्व लोक—प्रव्यथिता

—अतिशय व्यथा पावले आहेत—तथा—त्याचप्रमाणे—अहं—मी—(प्रव्यथितः)
—अतिशय व्यथित झालो आहे. २३.

यस्मात्—रूपं महद्वृत्तिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि
चक्षुषि च यस्मिन्स्वरूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहुरूपादं बहवो बाहव ऊरवः
पादाश्च यस्मिन्स्वरूपे तद्बहुबाहूरूपादं, किंच बहूदरं बहून्मुद्राणि यस्मिन् इति बहूदरं बहु-
दंष्ट्राकरालं यद्वाभिर्दंष्ट्राभिः करालं विवृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका-
लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता मयेन सत्याहमपि ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—('लोकत्रयं प्रव्यथितं' श्लो. २० अने जे घर म्हटले होते त्याचा 'हवं
महेते' या श्लोकाने अजुन उपसंहार करितो—) यस्मात् ते—तव रूपं महत्—अति-
प्रमाणं—ज्याअर्थी तुजें रूप महत्—फार मोठें—प्रमाणातीत आहे तसेच ते—बहुव-
क्त्रनेत्रं—बहूनि वक्त्राणि—मुखानि नेत्राणि—चक्षुषि च यस्मिन् तद्रूपं बहु-
वक्त्रनेत्रं—बहुवक्त्रनेत्रेन आहे. पुष्कट वक्त्रं म्ह० मुणें व नेत्रं म्ह० चक्षुः ज्यात
आहेत ते रूप बहुवक्त्रनेत्रेन होय.—हे महाबाहो—हे आजानुबाहो—बहुबाहूरूपादं
—बहवः बाहवः ऊरवः पादाः च यस्मिन् रूपे तत् बहुबाहूरूपादं—ते रूप
बहुबाहूरूपाद आहे. पुष्कळ बाहू, मांड्या व पाय ज्या रूपात आहेत, ते रूप बहुबाहू-
रूपाद आहे.—किंच बहूदरं—बहूनि उदराणि यस्मिन् इति बहूदरं—तसेच
ते बहूदर म्ह० ज्यात अनेक उदरें—पोटें आहेत ते बहूदर होय,—बहुदंष्ट्राकरालं—
यद्वाभिः दंष्ट्राभिः करालं—विवृतं तत् बहुदंष्ट्राकरालं—जे अनेक दाटांनी कराल
हो० विवृत—विकराल झालेलें ते बहुदंष्ट्राकराल होय.—ईदृशं रूपं दृष्ट्वा लोकाः
—लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः मयेन प्रचलिताः तथा अहं अपि—अशा
प्रकारचे रूप पाहून लोक ह्म० लौकिक प्राणी प्रव्यथित झाले आहेत ह्म० भयाने अतिशय
कापू लागले आहेत. तमाच मीहि भयभीत होऊन धरधर कापू लागलो आहे. [ज्याअर्थी
तुजें रूप अतें उग्र आहे, त्याअर्थी ते पाहून हे सर्व प्राणी व मीहि भयाने चळचळ
कापून आहोंत.] २३.

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

मन्ययाथे—विष्णो—हे म्हारह देवा !—नमःस्पृशं—आवागाला स्पर्श
करणें—दीप्तं—प्रकाश झालेले—मनेकवर्णं—जडान नावा प्रकारचे वर्ण—रंग आहेत
अथे,—व्यात्ताननं—ज्यात उघटलेली—घगटलेली तोंडे अनेक आहेत अथे—दीप्त-
गी. भा. ११

विशालनेत्रं—आणि ज्याचे नेत्र दीप्त—प्रदीप्त व विशाल आहेत, अशा भयंकर स्वर
पान युक्त असलेल्या—त्वा—तुला—दृष्ट्वा हि—पाहूनच—प्रव्यधितान्तरात्मा
—ज्याचा अन्तरात्मा—अन्तःकरण अतिशय पांडित झाल आहे, ज्याचे मन भ्याले
आहे असा मा—धृति—धैर्याला—च—व—शर्म—मन समाधानाला—न विदा
मि—प्राप्त हात नाहा २४

तत्रेद कारणम्—नभ स्पृश दृस्पृशमित्यर्थ, दीप्त प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा
भयंकरा नानासंस्थाना यस्मिन्स्त्वयि त त्वा मनेकवर्ण व्याप्तानन व्याप्तानि विवृतानि
ननानि मुखानि यस्मिन्स्त्वयि त त्वा व्याप्तानन दीप्तविशालनेत्र दीप्तानि प्रज्वलितानि
विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि त त्वा दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा हि त्व
प्रव्यधितान्तरात्मा प्रव्यधित प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽह प्रव्यधितान्त
रात्मा सन्धति धैर्यं न विन्दामि न लभे शर्म उपशम मनस्तुष्टि हे विष्णो ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तत्र इद कारण—विश्वरूप पाहून मा भयंभात होण्याचे हे कारण
आहे—नभ स्पृश दृस्पृश इत्यर्थ—नभ स्पृश म्ह० स्वर्गलोकाला जाऊन मिळणा
असा याचा भाषा—दीप्त—प्रज्वलित—दाप्त म्ह० प्रज्वलित झालेल्या—अनेक
वर्ण—मनेके वर्णा भयंकरा. नानासंस्थाना यस्मिन्स्त्वयि त त्वा अनेक
वर्ण—अनेक वर्णांचे म्ह० अनेक वर्ण—भयंकर नागा आकाराचे ज्या दुःखामध्ये आहेत
त्या तुज अनेकवर्णाला,—व्याप्तानन—व्याप्तानि—विवृतानि आननानि—मुखानि
यस्मिन्स्त्वयि तं—त्वा व्याप्ताननं—व्याप्त म्ह० उघडलेली पसरलेली मुले ज्या
दुःखामध्ये आहेत, त्या तुज व्याप्ताननाला,—दीप्तविशालनेत्र—दीप्तानि—प्रज्वलि
तानि विशालानि—विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि तं—त्वा दीप्तविश
लनेत्र—दाप्त म्ह० प्रज्वलित व विशाल म्ह० विस्तीर्ण नेत्र ज्या दुःखामध्ये आहेत
त्या तुज दीप्तावशा नेत्राला, त्या दृष्ट्वा हि—जसा तुला पाहूनच—प्रव्यधिता
न्तरात्मा प्रव्यधित—प्रभीत अन्तरात्मा मन यस्य मम स अह प्रव्य
धितान्तरात्मा सन्—प्रव्याधित म्ह० अत्यंत भयंभात झाला आहे अन्तरात्मा म्ह०
मन ज्या मात [म० ज्या मश मन असा तुला पाहून अतिशय भ्याले आहे] तो मा प्रव्य
धितचित होऊन—हे विष्णो धृति—धैर्य ॥ विन्दामि न लभे च शर्म—उपशम
—मनस्तुष्टि—हे विष्णो—व्यापक दवा, मग इति म्ह० धैर्य प्राप्त होत नाही व एव
म्ह० उपशम—मनाला सतावहि होत नाही २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥

अन्वयार्थ—च—धाणि—ते—तुङ्गा—दंष्ट्राकरालानि—दादानी विरल
झालेली—कालानलसंनिभानि—प्रज्वलितल्या अग्नीसारली—मुखानि—मुखे—

दृष्ट्वा एव—पाहूनच—दिशः—दिशाना—न जाने—मी जाणत नाही—च
—व (मला)—शर्म—सुख—न लभे—होत नाही—हे देवेश—हे देवाच्या ईश्वरा,
—हे जगन्निवास—हे जगाच्या आश्रयभूत देवा,—प्रसीद—प्रसन्न हो. २५

कस्मात्—दंष्ट्राकरालानि दष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वोप-
लभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्संनिभानि
कालानलमदृशानि दृष्ट्वेत्यादिनाः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्म्यतो न
लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—मगबद्ध प्रत्यक्ष पहात असनाईतुला संतोष का बरें होत
नाही, म्हणून म्हणशील तर सांगतां—दंष्ट्राकरालानि-दष्ट्राभिः करालानि-वि-
कृतानि ते-तव मुखानि दृष्ट्वा एव-उपलभ्य—दाढानी कराल विकृत-विक-
राल झालेली तुझा मुखें पाहून-माझात् त्याचे दर्शन घेऊन (तीं मुखें कशी ? उत्तर-)
—कालानलसंनिभानि-प्रलयकाले लोकानां दाहकः अग्निः कालानल-
स्तत्संनिभानि-कालानलसदृशानि-दृष्ट्वा इति एतत्—कालानलासारखी
—प्रलयकाली लोकानां जाळणारा जा अग्नि तो कालानल, त्याच्या सारखी तुझीं मुखें
पाहून, असा माचा भाषार्थ—दिश-पूर्वापरविवेकेन न जाने—दिशाना—ही
पूर्व, ही पश्चिम इत्यादि विवकाने मी जाणत नाही, म्ह०—दिङ्मूढः जात. अस्मि
—मी दिङ्मूढ झालों आहे—अतः शर्म-सुखं च न लभे-न उपलभे—सामुळें
मला सुख होत नाही. मला सुखाचा-स्वास्थ्याचा अनुभव येत नाही.—अतः हे
देवेश जगन्निवास प्रसीद-प्रसन्नः भव—म्हणून देवाच्या ईश्वरा, जगाच्या नि-
वासस्थाना-जगन्निवासा, प्रसन्न हो. २५.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

अन्ययार्थ—अवनिपालसंघैः सह एव—पृथ्वीपालाच्या सहवर्तमानच—अमी
सर्वे—हे सर्व—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—धृतराष्ट्राचे पुत्र—च भीष्मः—पितामह, भी-
ष्माचार्य,—द्रोणः—आचार्य द्रोणाचार्य,—तथा—याचरमाण अस्मदीये अपि
—आमच्याहि—योधमुख्यैः सह—मुख्य यादवांसह—असौ सूतपुत्रः—हा सूत-
पुत्र-कर्म इत्यादि सर्व—न्यरमाणाः—जग करणार जग हा मान-माझा परा—ते
—तुझ्या—दंष्ट्राकरालानि—दाढांना त्वकरालादनंगां—भयानकानि—भया-
नक—वक्त्राणि—मुखांत—त्वां विशन्ति—तुजमध्ये प्रवेश करितात.—केचिन् .

—त्यातील काही—चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः—चूर्ण झालेल्या मस्तकानीं—दशानान्तरें
विलम्बा—दातांच्या फटात अडकून राहिलेले—सदृश्यन्ते—दिसतात २६-२७

येभ्यो मम पराजयाशङ्काऽऽसीत्सा चापगता यत्.—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धः । सर्वे सहैव सहता भवनि
पालसंघैरवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सघैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र
कर्णस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नाप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानै सह ॥

भाष्यार्थ—येभ्य मम पराजयाशङ्का आसीत् सा च अपगता—
ज्यांच्यापासून मला पराजय प्राप्त होण्याची शङ्का बघत होती ती माझ्या पराजयाची
शङ्का गेली—यत्तः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—दुर्योधनप्रभृतय त्वां स्वर
माणाः विशन्ति—कारण हे धृतराष्ट्राचे पुत्र—दुर्योधनादिक तुझ्यामध्ये मोठ्या त्वरेने
सुक्त होत्तात प्रवेश करीत आहेत —(धृतराष्ट्रस्य पुत्राः स्वरमाणा विशन्ति)
इति व्यवहितेन संबन्धः—धृतराष्ट्रपुत्र या शब्दाचा 'स्वरमाणा विशन्ति' या २७
श्या श्लोकांतील शब्दाशी अन्यत्र लागतो—सर्वे सह एव अवनिपालसंघै सहता
—धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र अवनिपालांच्या सघासहवर्तमानच, त्यांच्याशी सघात पावून-
मिळून—एकरूप होऊन तुझ्यामध्ये त्वरेने शिरत आहेत—अवनीं—पृथ्वीं पाल
यन्ति इति अवनिपालाः तेषां सघैः—अवनीलां म्ह० पृथ्वीला पाळतात—तिचें
रक्षण करितात म्हणून अवनिपाल त्यांच्या सघासह, (असा संबन्ध,)—किंच भीष्म
द्रोणः तथा असौ सूतपुत्रः—कर्ण—तसाच भीष्म, द्रोण, तसाच हा सूतपुत्र कर्ण
—अस्मदीयै अपि सह—धृष्टद्युम्नप्रभृतिभि योधमुख्यै—योधानां मुख्यै -
प्रधानै सह—आमच्या लोकांसह—धृष्टद्युम्नप्रभृति आमच्या पक्षातील योद्ध्यांपैकी
मुख्य—प्रधान यांढ्यासह २६

किंच—वक्त्राणि मुखानि ते तव स्वरमाणास्त्वरायुक्ता सन्तो विशन्ति । किंचिदि
ष्टानि मुखानि दृष्टाकरालानि भयानकानि भयकराणि । किंच कचिन्मुखानि प्रविष्टानि
मध्ये विलम्बा दशानान्तरें दुश्मान्तरें मामभिध भक्षित सदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्ण
नैश्चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—हे सर्व वार—ते-तव वक्त्राणि—मुखानि स्वरमाणा
—स्वरायुक्ता सन्तः विशन्ति—तुझ्या मुखामध्ये त्वरायुक्त डाऊन प्रवेश करितात
—किंचिदिष्टानि मुखानि—कोणत्या विनोषणाना विशिष्ट अशा मुखा तीं मुखे
आहेत—दंष्ट्राकरालानि भयानकानि—भयकराणि—दातांना विकारात असलेली,
भयानक म्ह० भयकर आहेत अशा मुखात ने त्वरन शिरतात—किंच मुखानि
प्रविष्टानां मध्ये किंचित्दशानान्तरें दुश्मान्तरें विलम्बाः—तमेच, मुखाने
शिरले—या दातांचा किंचित् दातांच्या फटात अडकून राहिलेले—भक्षितं मांस इय-
मभक्ष केत—या मांसाप्रमाणे दातांत अडकून राहिलेले—चूर्णितैः—चूर्णितैः उत्त
माङ्गैः शिरोभिः सदृश्यन्ते—उपलभ्यन्ते—चूर्ण झालेल्या उत्तमाङ्गांनी—पुष्पन ते

लेल्या मस्तकानी दिसतात—उपलब्ध होतात [तुझ्या विचारात व भयंकर सुखात शिर-
लेल्या त्या सर्व योद्ध्यांतील किंवेक दाताच्या फटात अडकून राहिलेले दिसतात. सांगले
मास जसे दातात अडकून राहिलेले दिसते तसे ते दिसतात. त्याचीं मस्तकें तुझ्या दाता-
खाला चुरडून गेलेला दिसतात.] २७. *

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—नदीनां—नद्यांचे—बहवः—पुष्कट—अ-
म्बुवेगा—झलझाड—समुद्रं एव अभिमुखाः—समुद्राच्याच बाजूला वाहत
जाऊन त्यातच—द्रवन्ति—शिरतात—तथा—त्याप्रमाणें—अमी—हे—नरलोक-
वीराः—मनुष्यलोकातील वीर—तव—तुझ्या—अभिविज्वलन्ति वक्त्राणि
—सर्व बाजूनीं प्रकाशमान होणाऱ्या मुखात—विशन्ति—प्रवेश करितात २८.

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—यथा नदीनां बहवोऽमेकेऽम्बूनां वेगा
अम्बुवेगास्वरविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखा प्रतिमुखा द्रवन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मा-
दयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥

भाष्यार्थ—मुखानि कथं प्रविशन्ति इति आह—मुखामध्ये कसे प्रवेश क-
रितात ते अनुन सांगतो—यथा नदीनां—बहवन्तीनां बहवः—अनेके अम्बूनां वेगाः
अम्बुवेगा—स्वरविशेषाः समुद्रं एव अभिमुखा—प्रतिमुखा द्रवन्ति—प्रवि-
शन्ति—ज्याप्रमाणें नद्यांचे—बहवन्तींचे—प्रवाहवतांचे अनेक जलांचे वेग—स्वरविशेष पाण्या-
चे वाहणारे अनेक प्रवाह समुद्राच्याच समुद्र—समुद्रातच जाऊन मिळतात—तथा—तद्वत्-
अमी—भीष्मादयः नरलोकवीराः—मनुष्यलोकशूराः तव अभिविज्वलन्ति—
प्रकाशमानानि वक्त्राणि विशन्ति—त्याप्रमाणें हे भीष्मादिक नरलोकवीर—मनुष्य-
लोकतील शूर तुझ्या प्रज्वलित होणाऱ्या—प्रकाशमान मुखात प्रवेश करितात २८.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—पतङ्गाः—पतंग—समृद्धवेगा—ज्याच्या-
मध्ये मांडा वंग उत्पन्न झाला आहे असे होत्याने—प्रदीप्तं ज्वलनं—प्रदीप्त अग्नीत
—नाशाय—नाशामाग—विशन्ति—प्रवेश करितात—तथा एव—त्याचप्रमाणें
—लोकाः अपि समृद्धवेगाः सन्तः—हे सर्व लोकहि ज्याचा वेग अनिर्गम वा
उल्लेख आहे असे होखाते—तव वक्त्राणि—तुझ्या मुखांमध्ये—नाशाय—नाश
पचण्यामाग—विशन्ति—प्रवेश करितात. २९.

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह—यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगा समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगा-
स्तेष्वेव नाशाय पिशन्ति लोकाः प्राणिनस्तत्रापि चक्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च इति आह—ते कशासाठीं प्रवेश करितात व कमे प्रवेश करितात, ते अजुन सागतो—यथा पतङ्गा-पक्षिण प्रदीप्तं ज्वलनं-अग्नि नाशाय-विनाशाय समृद्धवेगाः-समृद्धः उद्भूत वेगः-गतिः येषां ते समृद्धवेगा विशन्ति—ज्याप्रमाणे पतंग म्ह० पक्षी प्रदीप्त ज्वलनात-अग्नीत नाशासाठी-आपलाच विनाश करून घेण्यासाठी ज्याचा वेग [म्ह० गति] अतिशय उद्भूत वला आहे, ज्याचा गति फार वाढली आहे, असे होत्याते प्रवेश करितात—तथा एव लोकाः-प्राणिनः अपि समृद्धवेगा तत्र चक्राणि नाशाय विशन्ति—त्याच प्रमाणे लोकहि-प्राणी अतिशय वेगवान् होऊन-ज्याची गति फार वाढली आहे असे होऊन तुझ्या मुखात नाशासाठी प्रवेश करितात २९

लेलिह्यसे प्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

अन्वयार्थ—हे विष्णो—हे व्यापक देवा ।—(त्व)—तू—समन्तत—सर्व बाजूना—समग्रान् लोकान्—सर्व लोकाना—ज्वलद्भिः वदनैः—जळत असलेल्या ताडाना—प्रसमानः—प्रासणारा-गिळणारा असा होत्याता—लेलिह्यसे—त्याचा स्वाद घेतोस—तव—तुझ्या—उग्राः भासः—उग्र कांति—समग्र जगत्—समग्र जगला—तेजोभि—तेजाना—आपूर्य—भरून सोडून—प्रतपन्ति—अतिशय ताप देतात ३०

त्वं पुनः—लेलिह्यसे आस्वादयसि प्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान्वदनैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानस्तेजोभिरापूर्य सव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किञ्च भासो दीप्तयस्तवोग्राः कूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—त्वं पुनः—आणि तू—ज्वलद्भि-दीप्यमानै चक्रै-घदनै समग्रान्-समस्तान् लोकान् समन्तत प्रसमान-अन्तः प्रवेशयन्—आपल्या देदीप्यमान वदनाना-आपल्या जळत असलेल्या-पेटलेल्या मुखांनी समस्त लोकांना सर्व बाजूनी घामणारा-घशात कावणारा असा होऊन—लेलिह्यसे-आस्वादयसि—त्यांचा आस्वाद घेतोस आपल्या प्रदात मुखात त्यांना टाकून व गिळून त्यांचा स्वाद घेतोस, त्यांची रुचि घेताम—तेजोभिः समग्र-सह अग्रेण-समस्त रानि पतत् जगत् आपूर्य-संव्याप्य—तेजांनी समग्र-ज अग्रासह अमत् त समग्र, समस्त अमा यांना भावार्थ—आपल्या तर्जाना समस्त जगला भरून सोडून-पूर्णपणे व्यापून तू

सर्वं लोकांना ज्ञातोस व स्वाद घेतोस.—किंच हे विष्णो—व्यापनशील तव उमाः—कूराः भासः—दीप्तयः प्रतपन्ति—प्रतापं कुर्वन्ति—तस्यैव, हे विष्णो—व्यापनशील तुझ्या उग्र म्ह० कूर दीप्ति अतिशय ताप देतात. ३०.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥

अन्वयार्थ—उग्ररूपः भवान् कः—भयंकर रूप घेतलेले आपण कोण आहा, तें—मे—मला—आख्याहि—सांगा.—ते नमः अस्तु—हें देवा, तुला नमस्कार असो.—हे देववर—हे देवातील श्रेष्ठ देवा ।—प्रसीद—मजवर प्रसन्न हो.—भवन्तमाद्यं—आपण जें जगाचें आदि कारण, त्या तुम्हाला—विज्ञातुं इच्छामि—मी जाणण्याची इच्छा करतो.—हि—कारण—तव प्रवृत्ति—तुझ्या या चेटेला—न प्रजानामि—मी जाणूं शकत नाही. ३१.

यत एवमुग्रस्वभावोऽनः—आख्याहि कथय मे अद्यं को भवानुग्ररूपः कूराकारः । नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादां भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव स्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यतः यद्यं उग्रस्वभावः अतः—ज्याअर्थी तूं असा उग्र स्वभावाचा आहेस त्याअर्थी—मे—महा आख्याहि—कथय—तूं मला सांग—कथन कर.—भवान् उग्ररूप.—कूराकार कः—तूं उग्ररूप, कूर आकाराचा असा कोण आहेस !—ते—तुभ्यं नम अस्तु—तुला नमस्कार असो.—हे देववर—देवानां प्रधान प्रसीद—प्रसादं कुरु—हे देववर—देवातील प्रधान देवा प्रसन्न हो—मजवर प्रसाद—अनुग्रह कर.—भवन्तमाद्यं—आद्यां भव्यं—आद्यं विज्ञातुं—विशेषेण ज्ञातुं इच्छामि—मी जाणण्याला आय म्ह० आदि—आरंभा झालेल्या असा आयाल विशेषतः जाणण्याची इच्छा करितों.—हि—यस्मात् तव—स्वदीयां प्रवृत्ति—चेष्टां न प्रजानामि—कारण तुमी ही प्रवृत्ति—ही चेष्टा—असा हा व्यापार का होत आहे ते मला कळत नाही. [तूं शमा उग्र को झाला आहेस, ते काही मला कळत नाही. मी तुला नमस्कार करितों. तूं कोण आहेस तें मला सांग.] ३१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीहृण्ण म्हणाले—

कालोऽस्मि लोकश्रयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

यैऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—लोकक्षयकृत् कालः—लोकांना क्षय करणारा काल
—प्रवृद्धः अस्मि—अतिशय वृद्धि पावलों आहे.—इह—यावेळ—लोकान्—
लोकाना—समाहर्तुं—मारण्यास, त्याचा सहार करण्यास—प्रवृत्त—प्रवृत्त झालो
आहे.—ये—जे—प्रत्यनीकेषु योधा अवस्थिता—शत्रूंच्या प्रत्येक सैन्यात
योद्धे स्थित आहेत—ते सर्व—ते सर्व—त्यां क्रते अपि—तुझ्यावाचूनहि—न
भविष्यन्ति—नाहींसे होतील ३२

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृल्लोकाना क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
वृद्धि गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं सहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । क्रतेऽपि
विनाऽपि त्वा त्वा न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्का येऽ
वस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीक प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा योद्धार ॥

भाष्यार्थ—‘कालोऽस्मि०’ इति—‘कालोऽस्मि०’ या लोकांना भगवान् स्वतः
आपली ही प्रवृत्ति कशासाठी आहे ते सांगतात—लोकक्षयकृत्—लोकानां क्षय
करोति इति लोकक्षयकृत् कालः प्रवृद्ध—वृद्धि गतः अस्मि—लोकक्षयकृत्
म्ह० लोकांचा क्षय करितो म्हणून लोकक्षयकृत् काल मी प्रवृद्ध झालो आहे मी लोकांचा
क्षय करणारा काल हा असा वृद्धिगत झालो आहे—यदर्थं प्रवृद्ध तच्छृणु—कशासाठी
प्रवृद्ध झालो आहे ते ऐक—लोकान् समाहर्तुं सहर्तुं इह—अस्मिन् काले प्रवृत्तः
—लोकांचा सहार करण्यासाठी मी या वेळी प्रवृत्त झालो आहे.—त्या—त्यां क्रते
अपि—विना अपि भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यः तव आशङ्का न
भविष्यन्ति—तुजवाचूनहि—तू नसलास तरीहि भीष्म, द्रोण, कर्ण, इत्यादि सर्व, वीर्या
भीष्मादिकापासून तुला आगका वाटते, माझ्यावाचून हे भीष्मादि महावीर कसे मरतील असे
तुला वाटते ते सर्व नाहींसे होतील, ते सर्व तुझ्या साहायावाचूनहि मरण जातील.—प्रत्यनी-
केषु—अनीक अनीक प्रति—प्रत्यनी केषु—प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु ये योधा
—योद्धार अवस्थिता—प्रति सैन्यात—दरएक सैन्यामध्ये—प्रतिपक्षी होऊन—प्रत्येक
सैन्यात—शत्रूंच्या सर्व सैन्यात जे योद्धे उभे राहिलेले आहेत ते सर्व तुझ्यावाचूनहि मरतील.
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—त्व—तू—उत्तिष्ठ—उठ—यश लभस्व
—यश संपादन कर—शत्रून् जित्वा—शत्रूंना जिंकून,—समृद्धं राज्यं—संपन्न
राज्य—भुङ्क्ष्व—भोग—एते—हे भीष्मादिक—मया एव—मीच—पूर्व—पूर्वी
निहताः—मारले आहेत—सव्यसाचिन्—हे अर्जुना!—निमित्तमात्रं भव—तू
सुमता निमित्त हो. ३३

यस्मादेवम्—तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽस्तिरथा अनेका देवैरप्यर्जुनेन
जिता इति यशो लभस्व केवल पुण्येहि संप्राप्यते जित्वा शत्रून्पुर्वोभूतप्रवृत्तीमुत्तर

राज्यं समृद्धमपत्नमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्व-
मेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्सव्येन वामेनापि हस्तेन शरणां क्षेपात्सव्य-
साचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एव तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ—अर्था तुल्यावाचूनहि हे
सवं निश्चयाने मरणार आहते, त्याअर्था तं युद्धाला ऊठ—भीष्मद्रोणप्रभृतय देव
अपि अजेयाः अतिरथा अर्जुनेन जिता इति यशः लभस्व—भीष्म, द्रोण
इत्यादि देवानाहि अजिंक्य असलेले अतिरथी अर्जुनाने जिंकले, असे यश संपादन कर
—केवलं पुण्यैः तत् प्राप्यते—कारण ते यशहि केवल पुण्यानीच प्राप्त होते—
दुर्योधनप्रभृतीन् शत्रून् जित्वा समृद्धं-अपत्नं-अकण्टकं राज्यं भुङ्क्ष्व
—दुर्योधनादि शत्रूंना जिंकून समृद्ध-शत्रुरहित निष्कण्टक राज्य भोग—मया एव
एते पूर्वं एव निहता-निश्चयेन हता प्राणैर्वियोजिताः—मात्र हे पूर्वीच
मारले आहेत—त्यांना मात्र निश्चयाने मारले आहे, प्राणांशी वियुक्त केले आहे,—मात्र
माना अंगांदरच प्राणरहित वरून मोडले आहे,—हे सव्यसाचिन्-त्य निमित्त-
मात्र भव—हे अर्जुना तं केवल निमित्त हो—सव्येन वामेन अपि हस्तेन
शरणां क्षेपात् सव्यसाची इति अर्जुनः उच्यते—सव्य म्ह० डाव्या हातानेहि
बाण फेकल्यामुळे अर्जुन 'मव्यसाची' असे म्हटला जातो. ३३.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धस्य जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

१ या शीघ्रवरील टीपेत रहस्यकार म्हणताना—“दुष्ट मनुष्ये आपल्या वर्मानांचे मरण
भयून त्यांना मारणारा फक्त निमित्तमात्र असल्यामुळे मारणाराकडे त्याचा दोष येत नाही,
हा कर्मविशेषप्रतिषेधा सिद्धान्तहि ३३ व्या श्लोकात आला आहे.” दुष्ट मनुष्ये आपल्या
कर्मानी मरलात व अदुष्ट मनुष्ये कर्माने जरतात । दुष्टांना मारणारा जसा निमित्तमात्र
असल्यामुळे दोषरहित, तसाच अदुष्टांना मारणाराहि निमित्तमात्र असल्यामुळे निदोष व
नन्दे । कर्मविशेषप्रतिषेधा सिद्धान्त असा लटपटिन निचा पशुपाता वा ? दरे, दुष्टोऽप्य-
दिक् एक दुष्ट होते, पण भीष्म, द्रोण, शरथ, पाण्डवानां डाल भूदुष्ट, अभिमन्यु, इत्यादी
तर दुष्ट नव्हतेत । मग ‘त्यांना मारणारे मात्र निमित्तमात्र नव्हते’ असे म्हणू नये, पण हा
काय ! तातपर्यंत रहस्यकाराची ही उपपत्ति अग्राह्य आहे मगवानांनी येथे ‘मया दातांस्त्वं
मारले आहे, याचा मृत्यु अवयव आला आहे, तू केवळ निमित्त हो व दत्ता १३४ वा,
शत्रूंना जिंकून समृद्ध राज्याचा उपभोग घे’ अस नागून अर्जुनाची ‘मया दातांस्त्वं
मारले आहे’ ही उक्ती पालविली आहे. रहस्यकार समजतात, मया दातां १ सिद्धान्त
तानिडलेला नाही.

अन्वयार्थ—द्रोण—द्रोणाल,—च भीष्म—च भीष्माला,—च जयद्रथ—च
जयद्रथाला—च कर्ण—च कर्णाला—तथा—तसेच—अन्यान् अपि—दुसऱ्याहि
—मया हतान्—मा मारलेल्या—योधयाँरान—वार योद्ध्यास—त्व—तू—
जहि—मार—मा व्यथिष्टा.—अगा व्यथा पावू नकोस त्यांना भिकू नकोस
—युद्धस्य—युद्ध कर—रणे—रणान—सपत्नान्—शत्रूना जेतासि—तू
जिकशील ३४

द्रोण वेति । द्रोण च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याऽऽशङ्का तास्तान्प्रपदिशति भगवा
न्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारण द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो
दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो गुरुगारिष्ठो भीष्म स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्न
परशुरामेण द्वद्वयुद्धमगमत् न च पराजित । तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम
पुत्रस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिर पतिष्यतीति । कर्णोऽपि वासव
दत्तया शत्रया त्वमोघया शपन्न सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽस्तस्तन्नास्त्रैव निर्देश । मया
हतस्त्व जहि निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्टास्तेभ्यो भय मा कार्षीं दुष्यस्व जेतासि दुष्यो
धनप्रभृतीन्रणे युद्धे सपत्नान्शत्रून् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—‘द्रोण च०’ इति—द्रोण च०’ या श्वाकाने ‘मीच याना मारिले
आहे’ याचाच अधिक निस्तार करित त—द्रोणं च—द्रोणाला व—येषु येषु योधेषु
अर्जुनस्य आशङ्का तान् तान् भगवान् मया हतान् इति व्यपदिशति—
ज्या ज्या याद्वयाविषयी अजुनाला शका हाना, त्यांना त्यांना भगवान् ‘मी मारलेले’
म्हणून क्षणतात—त्याचा त्याचा मा मारलेले’ असा उद्देश करितात—तत्र द्रोण
भीष्मयो आशङ्काकारण तावत्प्रसिद्ध—त्यातील द्रोण व भीष्म यांच्याविषयाच्या
आशङ्के कारण तर प्रसिद्ध आहे—द्रोण धनुर्वेदाचार्य, दिव्यास्त्रसंपन्न
च विशपेत आत्मन गरिष्ठ गुरु.—द्रोण धनुर्वेदाचा आचार्य, दिव्य अस्त्रांनी
संपन्न अमराला, व निपंरहन आपला सर्वोत्तम गुरु—भीष्म स्वच्छन्दमृत्यु च
दिव्यास्त्रसंपन्न परशुरामेण द्वद्वयुद्ध अगमत् न च पराजित—भाष्म
आपल्या इ उग यद्द तद्दा मरणाचा व दिव्य अस्त्रांना संपन्न असलेला, परशुरामाशी
द्वद्वयुद्ध केले, पण त्यान पराभूत झाला नाही—तथा जयद्रथ यस्य पिता य
मम पुत्रस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति तस्य अपि शिर पतिष्यति इति
तप. चरति—तमाच जयद्रथ का ज्याचा पिता, जा माझ्या पुत्राच शिर भूमीवर
पातईल त्यानेही शिर तसाच पडेल, म्हणून तप करीत आहे,—कर्ण अपि
वाभवदत्तया तु अमोघया शक्त्या शपन्न सूर्यपुत्रः कानीन. यत अत
तन्नास्त्रा एव निर्देश—कर्णहि ‘वासवदत्ता’ या नावाच्या दशने दिलेल्या अमोघ
शस्त्रान गपन्न अमराला, सूर्याचा पुत्र पण तो ज्याअर्थी कानीन—कनीला कुमारिकावस्थेत
शत्रूंना हाना त्याअर्थी त्यांना ‘कर्ण’ या नावाचा उल्लेख केला आहे—मया हतान्
त्वं निमित्तमात्रेण जहि—मीच मारलेल्या या सर्वांना तू गुस्ता निमित्तमात्र होऊन

मार—मा व्यथिष्टाः तेभ्यः मयं मा कार्पाः—व्यथित होऊन, त्यांना भिऊ
नकोस—युद्धस्थ रणे—युद्धे दुर्बोधनप्रभृतीन् सपत्नान्—शत्रून् जेतासि
—तू युद्ध कर, रणात म्ह० युद्धात दुर्बोधनादि सपत्नाना—शत्रूना जिंकाल ३४

मंजय उवाच—सजय म्हणाला—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशरस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

मन्त्रार्थ—केशरस्य—केशरायें—धीहृगाचें—एतत् वचन—हे वचन—
श्रुत्वा—ऐकून—कृताञ्जलि—ज्याने हात जोडले आहेत असा—वेपमान—का-
पणारा—किरीटी—अनुन—नमस्कृत्या—कृष्णाला नमस्कार करून—भीतभीतः
—अतिगम भयालेला तो—प्रणम्य—पुनत नम होऊन—भूय एव—पुनरारि—
कृष्णं—कृष्णाला—सगद्गद—सपत्न्या आवाजाने—कठ दाग्न्यामुठें अडसळत—
आह—म्हणाला ३५

एतच्छ्रुयेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशरस्य पुनोक्तं कृताञ्जलिं सन्वेपमानं वयमानं
किरीटी नमस्कृत्या भूय पुनरेवाऽऽहोक्तशान्दं सगद्गदं नपाविष्टस्य दुःखाभिघाता
स्नेहाग्निरस्य च हर्षोद्भवाद्भुपूजनेनैव सति स्नेहमणा कण्ठापरोधस्ततश्च बाधोऽपाटव
मन्दशब्दश्च यस्य गद्गदस्नेहं सह वर्तनं इति सगद्गदं वचनमादेति वचनक्रियाविशेष-
णमेतत्, भीतभीतं पुन पुनर्भवाविष्टवेना मन्त्रमयं प्रह्वी भूवाऽऽहति इत्यहितेन
सपथ्य । अत्रायमरे मनपवचनं मानिप्रायम् । कथं द्रोणादिप्यनुननं निमित्तेष्वनयेषु
चतुर्षु निराधयो दुर्बोधनो निहत एवेति मत्वा घृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशा सन्मधि-
कीर्यति तत शान्तिमप्येषा भविष्यतीति । तदपि नार्थं पीदुष्टराष्ट्रो भवितव्यदत्तान्

भाष्यार्थ—'एतच्छ्रुत्वा०' इति—या सजयाच्या वाक्या । वाक्य न—एतम्
केशरस्य पुनोक्तं वचनं ध्रुवा—हे केशरायें पुनः ३५ । ३२ पासून । वचन एव
—कृताञ्जलिः सन् वेपमानः—कम्पमान किरीटी—देव्हो हात जोडून कापणारा
अनुन—नमस्कृत्या भूय—पुनः एव कृष्ण आह—उक्तवान्—नमस्कार करून
पुनरारि कृष्णाला अम बाग्या (कसे योग्य ? ठनरं)—सगद्गद—नपाविष्टस्य दुः-
खामिघातात् स्नेहाग्निरस्य च हर्षोद्भवात् अगुपूजनेनैव सति स्नेहमणा
कण्ठापरोधं तत च बाधोऽपाटव—मन्दशब्दश्च यन् स गद्गद—गद्गद
होऊन बोलता ज्याच्या अन्तः करणान अथ उद्भवत आह, याच्या अन्तः करणातून
मन्त्रमुठ व ज्याच्या मनातून स्नेह उद्भवत आह असा वाक्य । ३२ व ३३ यांचा उद्भव
मन्त्रामुठ त्याने नेत्र अधून मन्त्र अन्तः अमला मन्त्रान्—कपान कपारा धराराय
कपान, त्यामुठ वाक्य जे अन्तः व मन्त्र मंद होय तो गद्गद हा । [अनुनाया

मनांत त्यावेळीं भय उत्पन्न झालें होतें, त्यामुळे त्याला दुःखाचा आघात झाला व ईश्वराविषयीं स्नेहहि उत्पन्न झाला होता, त्यामुळे त्याच्या हर्षाचाहि प्रादुर्भाव झाला अर्थात् मग व स्नेह आणि दुःख व हर्ष या परस्पर विरुद्ध वर्तनीं त्याचे मन व्याकुळ झालें त्याचे नेत्र भरून आले कळ श्रेष्ठ्यामुळे दाटला अर्थात् अक्षराचा स्पष्ट उच्चार करिता येईनासा झाला व स्वर मद झाला यालाच गद्गद म्हणतात—तेन सह वर्तते इति सगद्गद वचन आह इति एतत् वचनक्रियाविशेषणं—त्या गद्गदासह असतो म्हणून सगद्गद, असा सगद्गद हाऊन वचन बोलला, अस हे वचनक्रियेचें विशेषण आहे—भीतिभीति पुन पुनर्भयाविष्टचेना. सन् प्रणम्य-प्रह्वी भूत्वा आह इति व्यग्रहितेन संबंध—भीतिभात म्ह० पुन. पुन भयाविष्टचित्त होऊन-वारवार ज्याच्या मनात भय उत्पन्न होत आहे असा होऊन प्रणाम करून म्ह० नम्र होऊन बोलला असा दुर्न्या 'आह' या क्रियापदाचा संबंध [विश्वरूपदर्शनदर्शित अर्जुनाचें भगवानाचा झाललें सत्वादवचन सजय राजाला का सागत आहे? उत्तर-]—अत्र अवसरे संजयवचन साभिप्रायं—या प्रसंगीं सजयाचें वचन साभिप्राय आहे, तें सहेंतुक आहे—कथं—तें कस काय?—अजेयेषु द्रोणाविषु चतुर्षु अर्जुनेन निहतेषु निराश्रय दुर्योधन. निहत एव इति मत्वा—जिकण्यास अशक्य असलेले हे द्रोणादि चार धीर अर्जुनाच्या हातून मारले गेले असता निराश्रय-निराधार झालेला दुर्योधन निश्चयाने मेल्याच आहे, असें समजून—धृतराष्ट्र. जयं प्रति निराश सन् साधि करिष्यति तत. उभयेषां शान्तिः भविष्यति इति—धृतराष्ट्र जयाविषयीं निराश हाऊन सधि कराल, त्यामुळें पांडव व कौरव या दोघांची शान्ति होईल, या आशयाने सजयाच हे कथन आहे—भवितव्यवशात् धृतराष्ट्रः तत् अपि न अधीपीत्—पण भवितव्यामुळे-अवश्य होणारा गोष्ट टाळता येणें शक्य नसल्यामुळे धृतराष्ट्राने तें ऐकिलें नाहीं ३५

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंधाः ॥

अन्वयार्थ—हे हृषीकेश—हे हृषीकेश !—उद्दिष्टाच्या ईश्वरा-इंद्रियप्रेरका !—तव प्रकीर्त्या—तुझ माहात्म्य एकून—जगत्—सर्व जगत्—प्रहृष्यति—अत्यंत हट्ट होणे—च—व—अनुरज्यते—अनुरक्त होतें, तुझ्यावर प्रीति करते—तत् स्थाने—तें योग्यच आहे—रक्षांसि भीतानि—राक्षस भयभात होऊन—दिश. द्रवन्ति—दशादिशाकट पळतात व—सर्वे सिद्धसंधा—सर्व सिद्धाचे सप—नमस्यन्ति—नमस्कार करितात—(तत् अपि—तेहि—स्थाने—योग्य आहे) ३६

स्थान इति । स्थाने युक्त किं तत्, तव प्रकीर्त्या स्वन्मादारम्यकीर्तनेन धृतेन हे हृषीकेश यत्रगप्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा निष्पत्तिनेपण

स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत् ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृदेति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किंच रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कृवन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—‘स्थाने०’ इति—‘स्थाने०’ इत्यादि श्लोकेनां अर्जुन सगच्छ होऊन काय बोलला तेच संजय सांगतां—स्थाने-युक्त—‘स्थाने’ म्ह० योग्यच आहे.—किं तत्—काय, योग्य काय आहे ?—हे हृषीकेश तय प्रकीर्त्या-रघ्न्या-हात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्ष उपैति तत् स्थाने युक्तं इत्यर्थः—हे इंद्रियाच्या ईश्वरा ! तुझ्या श्रेष्ठ कर्ताने तुझ्या-माहात्म्याच्या कीर्तनाने-ते ऐकल्याने जे जगत्-अतिशय हट्ट होतें-अत्यंत हर्षाला प्राप्त होतें ते योग्यच आहे, असा याचा भावार्थ.—अथवा स्थाने इति विषयविशेषणं—किं ‘स्थाने’ हे विषयाचं विशेषण आहे.—भगवान् हर्षादिविषयः युक्तः—भगवान् हर्षादिकांचा विषय आहे, हे युक्तच आहे.—यतः ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृत् च इति—कारण ईश्वर सर्वांचा आत्मा आहे व सर्व भूतांचा सुहृद् आहे, म्हणून तो हर्षादिकांचा विषय आहे, हे योग्यच आहे.—तथा अनुरज्यते-अनुरागं च उपैति तत् च विषये इति व्याख्येयं—तसेच जगन् अनुरक्त होतें-अनुरागाला प्राप्त होतें, ते अनुराग-यमन योग्यच-योग्य विषयामध्येच आहे, असे व्याख्यान करावे.—किं च रक्षांसि भीतानि-भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति-गच्छन्ति तत् च स्थाने विषये—तसेच रक्षस भयभीत-भयाविष्ट होऊन दशादिनाम पठन जातात हे योग्य स्थानां-योग्य विषयांचेच आहे.—च सर्वे सिद्धसंघाः-सिद्धानां-कपिलादीनां संघाः-समुदायाः नमस्यन्ति-नमस्कृवन्ति तत् च स्थाने—आणि सर्व सिद्धसंघ म्ह० कपिलादि सिद्धांचे संघ-समुदाय तुला नमस्कार करतात तेहि योग्य-योग्य विषयामध्येच आहे. ३६.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

अन्वयाद्यर्थ—हे महात्मन्—हे महात्म्या—गरीयसे—अतिशय गुढ व—ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे—ब्रह्मदेवाचाहि आदिकर्ता धरा—ते—तुलाहि—कस्मात् च—का बरे ते गिडारिह—न नमेरन्—नमस्कार करणार नाहीत ?—हे अनन्त देवेश जगन्निवास—हे अनन्ता, हे देवापिदेवा, हे जगाश्रवाता—यन् सदसत्तत्परं—जे गूढ व अगूढ सहन कर-विराग्य अवलेंले—अक्षरं—अक्षर ब्रह्म—तत्—ते—त्यं (पय)—तूच सादृश. ३७.

भगवतो हर्षादिविषये हेतुं दर्शयति—कस्माच्च ईश्वरेण मुख्यं न नमेरन् नमस्कृ-
तुं हे महात्मन्गरीयसे धृतराज्य यतो ब्रह्मणो तिरस्कारमभ्यासादिकर्ता कारणमनन्त.

स्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुरुरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं स्वमहो विपर
इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास स्वमक्षर तत्पर यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत्पदस
द्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण
सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतः पर तच्चक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्रमेव
नान्यदित्याभिप्राय ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—भगवत हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—भगवान् हर्षादिकावा
हेतु—विषय आहे याविषया कारण—निमित्त 'कस्मान्' या श्लोकाने अर्जुन दाखवितो—
हे महात्मन् कस्मात् च हेतो ते—तुभ्य गरीयसे—गुरुतराय न नमस्कुर्युं न
नमस्कुर्युं—आणि हे महात्मन् कोणत्या बरे कारणाने अतिशय गुरु अशा तुला त नम
स्कार करणार नाहीत,—यत् ब्रह्मण हिरण्यगर्भस्य अपि आदिकर्ता—कारण—
ज्याअर्थां तू कार्य ब्रह्माचा—हिरण्यगर्भाचाहि आदिकर्ता—कारण आहेस—अत तस्मात्
आदिकर्त्रे एते कथं न नमस्कुर्युं—ज्याअर्थां आदिकर्ता अशा तुला हे सर्व
नमस्कार कसे करणार नाहीत ?—अत हर्षादीनां नमस्कारस्य च त्वं स्थानं
—अहं विषय इत्यर्थः—म्हणून हर्षादिकांचे व नमस्काराचें तू स्थान आहेस, याच
विषय आहेस, असा भावार्थ (त्याविषयाच आणखी कारणे—)—हे अनन्त देवेश
जगन्निवास—हे अपरिच्छिन्न, हे देवाच्या नियत्या व हे सर्व जगाच्या आश्रया [तुला
ते का नमस्कार करणार नाहीत ? कारण अनवच्छिन्नत्व, सर्वदेवनियन्तृत्व व आश्रय
दाश्रयत्व हे तुझ्या नमस्कारादियोग्यत्वाचे कारण आहे]—यत् वेदान्तेषु श्रूयते—
तत् पर अक्षर त्वं—जे वेदान्तात श्रुत आहे ते परम अक्षर तू आहेस.—किं तत्
—तें काय ?—सदसत्—विद्यमान असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धिः—मत्
असत्—सत् म्ह० विद्यमान व असत् म्ह० जेव्हे काही नाही अशा बुद्धि होते तें सत् अमत्
—विद्यमान अविद्यमान (पण एकाच सदसत्पत्वं कस ? उत्तर—) —ते सदसती
उपधानभूते यस्य—अक्षरस्य—ज्या अक्षराचे सत् व अमत् हे उपधानभूत आहेत
[म्ह० ज्या अक्षराच्या त्या दोन उपाधी आहेत, पण सत् व असत् यांना अक्षराचें
उपाधि व कसे ? उत्तर—]—यद्द्वारेण सत्—असत् इति उपचर्यते—ज्याच्या
द्वारा तें ब्रह्म 'सत् व असत्' अम गौणवृत्तीने—उपचारांने म्हटले जात (तें सत् व अमत्
त्याच्या उपाधि आहेत. आता श्लोकातील 'तत्पर यत्' या शब्दाच्या शब्दांचे व्या
ख्यान करितात—) —परमार्थतः तु सदसतः परं तत् यत् अक्षर वेदविद-
यदन्ति तत् त्वं पच न अन्यत् इति अभिप्रायः—पण वस्तुतः तें सत् व अमत्
यांहून अगदा मिलपण आहे, (तें म्ह० कोण ?)—ज्याला वेदज्ञे 'अक्षर' म्हण-
तात ते तूच आहेस, तुझ्याहून ते भिन्न नाही (अर्थात् तूं असा अमत्यामुळ नमस्का
रादिकाना योग्यच आहेस) ३७

१. रहरपकार म्हणतात—'सत् व अमत्' या शब्दांचे अर्थ या ठिकाणा अनेकसे म्हण
व अर्थाने किंवा सत् व अक्षर या शब्दांच्या समानार्थक आहेत, असे गी. ७. २४, ८. २१.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—आदिदेवः—आद्य देव—पुराण. पुरुषः—पुराण
पुरुष आहेस—त्वं—तू—अस्य विश्वस्य—या विश्वाचे—परं निधानं—परम
निधान—आधार आहेस.—त्वं—तू—वेत्ता वेद्यं च परं च धाम असि—सर्वांना
जाणणारा, जाणावयाची वस्तु, व परम पद आहेस.—हे अनन्तरूप!—हे अनन्तरूपा
त्वया—तू—विश्वं—विशाला—तत्—व्यापिले आहेस. ३८.

पुनरपि स्तौति—त्वमादिदेवो जगत्तः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणश्चिरं-
तनसर्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति ।
किंच वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च वेद्यं वेदनाहं तत्रासि । परं च
धाम परमं पदं घण्ट्यम् । त्वया तत् व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते
तत्र रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि स्तौति—‘ त्वं ’ या श्लोकानें अर्जुन पुनरपि स्तुति करि-
तो.—जगत्तः स्रष्टृत्वात् त्वं आदिदेवः—जगाच्या स्रष्टृत्वामुळे—तू जगाचा स्रष्टा
असल्यामुळे आदिदेव आहेस.—पुरि शयनात् पुरुषः—शरीरार्था पुरांत शयन के-
ल्यामुळे—आस केल्यामुळे पुरुष—पुराणः—चिरंतन—पुराण म्ह० चिरंतन—नित्य,
—त्वं एव अस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं—तूच या विश्वाचे धेष्ट निधान
आहेस.—महाप्रलयादा निधीयते अस्मिन् सर्वं जगत् इति (निधानं)—
महाप्रलयाच्या आरंभी सर्वं जगत् यात ठेविले जाते—स्वापिले जाते म्हणून निधान.—
किंच सर्वस्य एव वेद्यजातस्य वेत्ता असि—वेदिता असि—शिवाय सर्व
विषयवर्गांचा वेत्ता आहेस, सर्व विषयांना—वेद्य वस्तूंना जाणणारा आहेस.—अथ यत्

किंवा १५.१६ वरून दिवून येईल. ” वग ते वरोवर नाही. नारण गी. ७-२४ कोकाव
“ अथ लोक नासो अन्यथ श्रेष्ठ स्वरूप जागृत नाहीत. त्यामुळे अन्यत्स असलेलाच मी
असल जालो आहे, असे समजनात, ” (गी भा. ५. ६३६) असे म्हटले आहे. त्याच्याशी
सद्य व असद्य या शब्दाच्या अर्थाचा काही संबंध नाही. ८ व्या अध्यायाच्या २० श्लोकांत
“ अन्यत्साहून अगदी भिन्न व श्रेष्ठ असलेला जो अन्यत्स मनातून भाव तो सर्व भूतांचा नाश
शाली तरी नाश पावत नाही, ” असे म्हटले आहे. (गी. भा. ५. ६६८.) म. १५ को.
१६ यात “ क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष आहेत, सर्व भूत हा क्षर पुरुष व दृढ हा
अक्षर पुरुष होय ” असे म्हटले आहे, व त्याचा येथील ‘ सद्य व असद्य ’ या शब्दाच्या
अर्थाशी काही संबंध नाही, हे वाचकाच्या सहज लक्षात येईल. यासंब आचार्यांनी
या पदाचा सद्य—विद्यमान असद्य—अविद्यमान असा जो अर्थ केला आहे तोच निर्दोष
व सशुद्ध आहे.

वेद्य-वेदनाहं तत् च असि—आणि जे वेद्य म्ह० जाणण्यास योग्य असलेलें तेंहि तू आहेस—च पर धाम परम वैष्णव पदं—आणि परम धाम-परम वैष्णव पद तू आहेस—त्वया विश्वं-समस्तं ततं-व्याप्तं—तू सर्वांना व्यापले आहेस—हे अनन्तरूप तव रूपाणा अन्तः न विद्यते—हे अनन्तरूप तुझ्या रूपाचा अन्त नाही ३८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—वायु—वायु—यम—यम, —अग्निः—अग्नि,—वरुण—वरुण,—शशाङ्क—चंद्र,—प्रजापति—कश्यपादिक—च—व—प्रपितामह—ब्रह्मदेवाचाहि पिता आहेस—ते—तुला—सहस्रकृत्व,—हजार वेळा—नम नम अस्तु—नमस्कार नमस्कार असो—पुन. च—आणि पुनरपि—भूय अपि—आणखण्ढि—ते—तुला—नम. नम. अस्तु—हजारों नमस्कार असोत ३९

किंच—वायुस्त्व यमश्चाग्निर्वरुणोऽप्यपति शशाङ्कश्चन्द्रमा प्रजापतिश्च कश्यपादि प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थ । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्व पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुसो नमस्कारक्रिया म्यासाद्युत्तिगणन कृत्वमुचोच्यते । पुनश्च भूयोऽपीति अद्याभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—भगवान् सवामा आहे, याविषया 'वायु ०' या श्लोकानें आणखा एक कारण सांगतात—वायु त्वं—वायु तू आहेस—यम च अग्नि वरुण—अपा पति शशाङ्क—चन्द्रमा. प्रजापति त्वं कश्यपादि—यम व आप, वरुण जलाचा स्वामा, शशाङ्क म्ह० चंद्रमा व कश्यपादि प्रजापति तू आहेस—व प्रपितामह पितामहस्य अपि पिता—प्रपितामह ब्रह्मणः अपि पिता इत्यर्थ—आणि प्रपितामह—पितामहाचाहि पिता प्रपितामह—ब्रह्मदेवाचाहि पिता—मुन्नामा—अन्तर्यामी असा याचा भावाय (सर्व देवता तूच आहेस असे सांगितले असता कति ताव सांगतात—)—नम. नमः ते—तुभ्यं सहस्रकृत्व. अस्तु—तुला सहस्रवार

१ सहस्रवार म्हणतात—'प्रजापतिशब्दाचा कश्यपादि प्रजापति असा षोणी अथ करि तात पण प्रजापति हे पद जेथें एकवचनी अमर्यामुलें प्रजापति म्ह० ब्रह्मदेव हा अथ अपिच प्रातः दिसतो' पण 'प्रजापति' हा शब्द वक्ष्यपापाभूत ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना जर एक सारखाच लागू होतो तर त्यानील एव ब्रह्मदेवापर्यंत जेथें येण्याचे बाह्य कारण दिसत नाही म्हणून आचार्यांनी प्रजापति म्ह० 'कश्यपादि -' वक्ष्यपापाभूत ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व प्रजापति असा अथ केवळ अदि जेथें 'ब्रह्मदेव' हाच अथ घण्याने विशेष कारण होतें तेथे तोच अथ पितृता आहे. (गी. भा. पृ. २८२ पदा.)

त्वया विनाभूतं किंचित् न अस्ति इत्यर्थः—तुझ्या विरहित—तू ज्यांत नाहीस असे झाडा एक नाही, असा याचा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥
यचावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्वयार्थ—तव—तुझ्या—महिमानं—माहात्म्यास—इदं—या विश्वरूपास—अजानता मया—न जाणणाऱ्या मी—प्रमादात्—अनवधानामुळे—अपि वा प्रणयेन—किंवा प्रेमांमुळे—सखा इति मत्वा—तू माझ्या बरोबरीचा मित्र आहेस, असे जाणून—हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,—इति—अहं—प्रसभं—अनादराने—यत् उक्तं—जे म्हटले—च—आणि—हे अच्युत—यत्—जे—अवहासार्थं—छटा करण्यासाठी—विहारशय्यासनभोजनेषु—विहार करतांना, शय्येवर निजतांना, आमनावर बसतांना व जेवतांना—एक—एकटा असतांना—अथवा—किंवा—तत्समक्षं—सोळाऱ्या देवत—असत्कृत. अस्ति—असत्कार केला गेला आहेस—तत्—ते सर्व—त्वां अप्रमेयं—तुज अप्रमेय देवाला—अहं—मी—क्षामये—क्षमा करण्याची प्रार्थना करतो. ४१, ४२

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा झाल्या विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसभ यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति अजानताऽज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यस्मिन् तद्वा मामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विद्विषयवित्तनया प्रणयेन वाऽपि प्रणयां नाम खेदनिमित्तो विश्रम्भन्नेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यत. अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—ज्याअमी मी तुझ्या माहात्म्याचे पूर्णपणे ज्ञान नमजें, या अपराधानुळे—सखा—समानवयाः इति मत्वा—तू माझा सखा—समान वयाचा—बरोबरीचा सोबती आहेस असे मानून—विपरीतबुद्ध्या झाल्या—अहं विपरीत भावनेने गमजून—प्रसभ—अभिभूय—प्रसभ—बलात्काराने, तुला निरस्कार करून—इठाने—हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति अजानता—अज्ञानिना—मूढेन यद् उक्तं—हे कृष्ण, हे यादव, हे मित्र, अहं न जाणणाऱ्या—मी अज्ञानी मूढाने जे म्हटले—किं अजानता इति आह—काय न जाणणाऱ्या मं म्हटलेस! तें सांगतो—महिमानं—माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं विश्वरूपं—महिम्याग—माहात्म्याम—तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपाम,—तव इदं महिमानं अजानता इति वैयधिकरण्येन संबन्धः—तुजे हे (विश्वरूप याच) महि-

ते पुष्टत — तसेच पश्चिम दिशेंत असलेलं सर्व तूच, त्या तुला नमस्कार असो — सर्व
 सर्वतः एव-सर्वासु दिक्षु-सर्वत्र स्थिताय ते नम अस्तु—हे सर्व, 'सर्व
 त च म्ह० सर्व दिशामध्ये सर्वत्र स्थित असलेल्या तुला नमस्कार असो, [फार काय
 पण जितक्या दिशा आहेत त्या सर्वांत जें जें काहा आहे त तूच आहेस, त्या तुला
 नमस्कार असो]—अनन्तवीर्यामितविक्रमः—अनन्तं वीर्य अस्य—अमित
 विक्रमः अस्य—ज्याचें वीर्य अनन्त आहे, ज्याचा विक्रम अमित-अपरिमित आहे.
 तो अनंतवीर्य अमितविक्रम होय —वीर्य-सामर्थ्य विक्रमः—पराक्रम —वीर्य म्ह०
 सामर्थ्य व विजय म्ह० पराक्रम —कश्चित् वीर्यवान् अपि शस्त्रादिविषये न
 पराक्रमते चा मन्दपराक्रम —मोणी एखादा वीर्यवान्-सामर्थ्यवान् जरी असला
 तरी शस्त्रादिविषयात पराक्रम दाखवात नाहा, किंवा त्याचा त्या विषयात मंद पराक्रम
 दिसतो —तु त्व अनन्तवीर्य अमितविक्रम च इति अनन्तवीर्यामितवि-
 क्रम —पण तू अनन्तवीर्य व अमितपराकर्मी आहेस म्हणून अनन्तवीर्यामितविक्रम,—
 सर्व-समस्तं जगत् समाप्नोषि-यत् एकेन आत्मनाः सम्यक् व्याप्नोषि—
 सर्व म्ह० समस्त जगत् उत्तमप्रकारें व्यापतोस—ज्याअर्थी एका आत्म्यानें सर्व जगाला
 उत्तमप्रकारें व्यापताम—तस्मात् सर्वं अस्ति-भवति—त्याअर्थी तू सर्व आहेस—

स्नात् स उपरिष्ठात् न पश्चात् न पुस्तात् स दक्षिण स उत्तरत ' (छा भा ५ ५६७)
 तसेच 'आत्मैवाध्यात् आत्मोपरिष्ठात्०' (छा भा ५ ५६८) या धृतिवचनांचाहि निर्देश
 करितात पण अ० करतना मान 'पुढून नमस्कार, पाठामागून नमस्कार' इत्यादि अंगी
 सत्रास शस्त्रप्रयोग करितात पण बाह्येष्टा अधिक आश्चर्य ते पुढेंच आहे बरीत
 श्रुतांचा उल्लेख करून ते म्हणतात "अमे जे ब्रह्माचें वान येतें त्याला अनुसरून भक्तिमा
 र्गातील हा नमनात्मक स्तुति आहे" तेथें 'भक्तिमार्गातील' हें विशेषण कशाळा ? शानम
 गांत अशी स्तुति सभवत नाहा की काय ? आणि भक्तिमार्ग व शानमार्ग हे अत्यंत बिलक्षण,
 परमेकाच्या अगदीं विरुद्ध असे मार्ग आहेत की काय ? 'नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्म
 विद्यामप्रदायकृण्व ०' 'नम परमकृतिभ्यो नम परमरूपिभ्य' 'एव उपासितं एव
 मुचैवमुपास्य' इत्यादि शानकांडातील शकटों वाक्येंच नातमार्ग व भक्तिमार्ग यांना भिन्न
 मानणारांनी समजूत भ्रामक आहे, अशी साध देत आहेत उपासना किंवा भक्ति हें शाना
 चे अंतर ? साधन आहे, असा चेदनात घोष केलेला असताना भक्तिमार्गाला शानमार्गा
 पाहून फोडून अलग करू पाहणें, म्ह० चेदनातचें रहस्य आपल्याला बळेंत नाहीं, असेंच
 स्वमनान मार्ग होय वैदिक धर्माचे मुख्य मार्ग दोन, एक प्रवृत्तिमार्ग व दुसरा निवृत्ति-
 मार्ग निष्काम ब्रह्मप्राप्त्यंत तो ध्यानयोगपर्यंत मग निवृत्तिमार्गा—याच यथाधिकार कशा आहेत.
 या हा दृष्टि गोडल्यानंतर गानारहस्यवार व गावेचा विचार करणारे इतर आधुनिक, गावेच्या
 गान्या अथवा पाहणे ज्ञान आहेत असे, अनुन आपल्या तोंडातचें जर 'नान्न न मय्य न
 पुन तवादि पदवामि' 'मनोऽनन्य' (शे १६) 'अनादिमध्यात' (१९) इत्यादि
 म्हणत आहे, तर तार पुन. त्याच्या विरुद्ध 'गुह्याला पुढून नमस्कार, पाठामागून नमस्कार
 राव वाटला नमस्कार' असें म्हणेंच बऱ्या !

त्वया विनाभूतं किञ्चिन् न अस्ति इत्यर्थः—तुभ्या विरहित—तं ज्यानि नादीय
अंशं भागो एक नादो, अतो याचा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्यथार्थ—तय—तुभ्या—महिमानं—माहात्म्यात्—इदं—या विश्वरूपम्
—अज्ञानता मया—न जानणाच्या मी—प्रमादात्—अनवधानामुळे—वापि वा
प्रणयेन—किंवा प्रेमांमुळे—सखा इति मत्वा—तुं माझ्या बरोबरीचा मित्र
आहेस, अंतं जाणून—हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,—इति—अंतं—प्रसभं—
अनादरातें—यत् उक्तं—जे म्हटले—च—आणि—हे अच्युत—यत्—जें—
अवहासार्थं—थहा करणाऱ्यादी—विहारशय्यासनभोजनेषु—विहार करतांना,
शय्येवर निजनांना, आसनावर बसतांना व जेवनांना—एक.—पुढा अमनांना—अथ-
या—किंवा—तत्समक्षं—सोळांच्या देगन—असत्कृतः अस्मि—अमत्कार केला
गेला आहमि—तत्—ते सर्व—त्यां अंशमेयं—तुज अंशमेय देवाला—अहं—मी—
क्षामये—क्षमा करणाऱ्या प्रार्थना करतो. ४१, ४२.

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा
विपरीतबुद्ध्या प्रमथमभिभूय प्रमथ यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति अज्ञानताऽ
ज्ञानिना मूढेन । किमज्ञानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं
महिमानमज्ञानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेदमिति यादो यद्यस्मि तदा मामा-
नाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षितचित्ततया प्रणयन वाऽपि प्रणयो नाम खेदनि-
मित्ता विश्वभ्रमेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

माध्यार्थ—यत. अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—ज्याअर्था मी
तुभ्या माहात्म्याचे पूर्णपणे ज्ञान नसणे, या अपराधामुळे—सखा—समानवयाः इति
मत्वा—तुं माझा सखा—समान वयाचा—बरोबरीचा सोबती आहेस अम भावून—चि
परीतबुद्ध्या ज्ञात्वा—अस विपरीत भावनेने गमजून—प्रसभ—अभिभूय—प
सह्य—बलात्काराने, तुझा निरस्कार कथन—ह्दयाने—हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे
इति अज्ञानता—अज्ञानिना—मूढेन यद् उक्तं—हे कृष्ण, हे यादव, हे मित्रा, अंतं
न जानणाच्या—मी अज्ञानी मूढाने जे म्हटले—किं अज्ञानता इति आह—काय
न जानणाच्या तूं म्हटलेस ? ते सांगतो—महिमानं—माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं
विश्वरूपं—महिम्नास—माहात्म्यास—तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपास,—तव इदं महि-
मानं अज्ञानता इति वैयधिकरण्येन संबन्ध.—तुजे हे (विश्वरूप याच) महि-

म्याग असा 'इदं' व 'महिमानं' याचा व्यधिकरणानें संबंध लावावा.—तव इमं
इति पाठ यदि अस्ति तदा सामानाधिकरण्यं एव—पण 'तव इमं महिमानं'
असा पाठ जर असेल तर 'इमं' व 'महिमानं' याचे सामानाधिकरण्यच आहे. (सामाना-
धिकरण्य म्ह० एसा अर्थी एकविभक्तिव)—मया प्रमादात्-विक्षिप्तचित्ततया
प्रणयेन वा अग्नि—मी प्रमादामुळे-अनवधानामुळे-विक्षिप्तचित्ततामुळे किंवा प्रणया
नेहि—प्रणयः नाम स्नेहानामित्तः विश्वास—प्रणय म्ह० स्नेहाच्या निमित्तानें
जडलेला विश्वास—तेन अपि कारणेन यन् उक्तवान् असि—त्याहि कारणानें
जें बोललों [त्याची मी तुजकडून क्षमा करवितों, असा पुढील श्लोकातील
'क्षामये' या क्रियापदार्था संबंध] ४१.

यथेति । यथावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि, क विहार-
शय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारं पादव्यायामः शयनं शय्याऽऽसनमास्थायिका
भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽ-
स्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्त-
वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—'यत् च०' इति—'यत् च०' या श्लोकानें मी जें अयुक्त भाषण केले
त्याचीच तेवढी क्षमा कर असे नव्हे, तर कीडादि प्रमाणीं यथेन मी जो तुला तिरस्कार केला
त्याचीहि क्षमा कर असें अर्जुन म्हणतो—च यत् अवहासार्थं-परिहासप्रयोज-
नाय असत्कृत-परिभूत असि-भवसि—आणि जें यथेन हंसण्याला-या-
मस्करी-करून हसविण्यासाठी-ह्वातः हंसून दुसऱ्याला हंसविण्यासाठी असत्कार-पराभव
-तिरस्कार केला गेला आहेस, विनोदानें मी जो तुला अपमान केला,—क्य—तो कोठें
केला ?—विहार-शय्या-आसन भोजनेषु-विहरणं विहारः पादव्यायामः
शयनं-शय्या आसनं-आस्थायिका भोजनं-अदनं इति एतेषु विहार श-
य्यासनभोजनेषु—विहार, शय्या, आसन व भोजन या प्रसंगा, विहरण म्ह० वि-
हार किटा, किंवा पायाचा व्यायाम-फिरणे, शय्या म्ह० शयन-पर्यकादिक, आसन-
बैठक, सिंहासन बगरे, भोजन-अन्नभक्षण-जेवण इत्यादि प्रसंगां—एकः परोक्षः
सन् असत्कृतः असि-परिभूतः असि—एकठाच एकातात अपमाना लोकांच्या
परोक्ष, असत्कृत आहेस, माझ्याकडून परिभूत झाला आहेस—अथवा अपि हे
अच्युत तत् समक्षं—किंवा हे अच्युता, लोकांच्या समक्ष ते परिभवन होईल अशा
प्रकारे—तत् शब्द क्रियाविशेषणार्थः—येथील 'तत्' हा शब्द परोभव करणें
या क्रियेच्या विशेषणार्थ आहे.—प्रत्यक्षं वा असत्कृतः असि—किंवा मूं प्रत्यक्ष
-लोकांच्या समोर असत्कृत झाला आहेस, किंवा मी लोकांच्या समोर जो तुला अपमान
केला आहे—तत् सर्व अपराधजातं अहं अप्रमेयं-प्रमाणातीतं त्यां क्षामये
-क्षमां कारये—ने सर्व अपराधजात ना अप्रमेय-प्रमाणातीत-प्रमाणाचा विषय न
होणाऱ्या अशा तुजकडून क्षमा करवितों. [तुजकडून त्या सर्व अपराधांची क्षमा मंगारन

कर्तो. लोकाच्या परोक्ष-एकातात किंवा त्याच्या समोर तुझा अपमान होईल असे जे वर्तन मा तुझ्याशी विद्वारादिप्रसंगी केले आहे, त्या सर्वांबद्दल मी क्षमा मागतो मला त्याची क्षमा कर] ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावा॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—अस्य चराचरस्य लोकस्य—या चराचर लोकाचा
—पिता—जनक—च—च—पूज्यः—पूज्य—गरीयान्—फार मोठा—गुरु —
गुरु आहोम —अप्रतिमप्रभाव—ज्याचा प्रभाव अप्रतिम आहे, अशा हें श्रावणा ।
—लोकत्रये अपि—या तिन्हा लोकात—त्वत्सम अन्यः—तुझ्यासारखा दुसरा
—न अस्ति—कोणा नाही मग—अभ्यधिक कुत.—तुझ्यापेक्षा अधिक
कोटिं अमणार ? ४३

यत्स्वम्—पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजग-
मस्य न केवल त्वमस्य जगत पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतर ।
कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्सुखयोऽन्यास्ति । न ईश्वरद्वय संभवत्यनेके
श्रवणे व्यवहारानुपपत्ते । त्वत्सम एव तावदभ्यो न संभवति कुत एवान्योऽभ्यधिक
स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते
प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निरासिद्वयप्रभा-
वेत्यर्थे ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—यत् त्व चराचरस्य-स्थावरजगमस्य लोकस्य-प्राणिजा-
तस्य पिता असि-जनयिता असि—कारण तू चराचर म्ह० स्थावर जगम लो-
काचा-प्राणिवर्गाचा पिता आहेस, उत्पन्न करणारा आहेस—त्यं केवल अस्य ज-
गत. पिता न—तू केवल या जगाचा पिताच नाहीस, तर—यत्. पूज्य-पूजार्ह
अतः गरीयान्-गुरुतर गुरु —ज्याअर्थी पूज्य म्ह० पूजार्ह—पूजेला योग्य आहेस
त्याअर्थी अत्यंत श्रेष्ठ गुरु आहेस [गुणाच्या आविष्कारामुळे पूजार्हत्व, धर्मादिकाच्या
ज्ञानाचा संप्रदाय प्रवृत्त करणारा असल्यामुळे शिक्षक या रूपान गुरुत्व, सद्मात्मा, अन्त-
र्गामी इत्यादि गुरुचाहि गुरु असल्यामुळे श्रेष्ठ गुरु, हाच अर्थ प्रसन्नद्वारा प्रकट करितात—]
—त्व गुरुतर कस्मात् इति आह—तू अत्यंत गुरु कोणत्या कारणान, तें अर्जुन
सांगतो—त्वत्सम-त्वत्सुख्यः अन्य. न च अस्ति—तुझ्या सारखा, त्वत्सुख्य
दुसरा कोणा नाही, [ईश्वरा सारखाच दुसरा ईश्वर अगेल, अस कोणी म्हणेल म्हणून
अर्जुन म्हणतो—]—ईश्वरद्वयं न हि संभवति अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुप-
पत्ते —दोन ईश्वर संभवत नाहीत, कारण ईश्वराचें अनेकव ज्ञान्यास व्यवहारच न
भवणार नाही [कारण दोघेहि ईश्वर म्ह० स्वतंत्र त्यामुळे त्याच्या मनात जगान्या

उत्पत्ति स्थिति लयादिकाविषया एकाच वेद्या परस्पर विरुद्ध वचना उद्भवत्वास व्य-
हाराचा लोप होईल ! यास्तव दोन ईश्वर सभवत नाहान]—सर्वस्मिन्-लोकत्रये
अपि त्वत्सम एव तावन् अन्य न सभवति अन्य अभ्यधिक. कुत एव
स्यात्—या सव त्रिभवनातहि तुझ्यासारखाच जर अगोदर दुसरा कोणा सभवत नाही
तर तुझ्याहून दुसरा सवप्रकारे आधिक कसा सभवेल ?—अप्रतिमप्रभाव-प्रति-
मीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं
अप्रतिमप्रभाव हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थ—जिच्या
योगाने वस्तूचे प्रतिमान-प्रतिप्रमाण-केले जात ता प्रतिमा-उपमा-दृष्टान्त, ज्या तुझ्या
प्रभावाला प्रतिमा नाही तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्ह-
निरतिशयप्रभाव, असा याचा भावाय ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

शब्दार्थ—तस्मात्—म्हणून—काय प्रणिधाय—शरीर भूमावर दंडाप्रमाणे
ठेवून—प्रणम्य—प्रणाम करून—आह—मा—ईशं ईड्यं त्वां—सत्वांचा ईश्वर व
स्तुताला पात्र अशा तुला—प्रसादये—प्रसन्न करतो हे दवा ।—पुत्रस्य पिता
इव—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—सख्युः सखा इव—मित्राचा
अपराध मित्र जसा सहन करतो,—प्रियाया प्रिय (इव)—प्रियचा-पत्नीचा अपराध
प्रिय-पति जसा सहन करता, तसा—त्व—तू माझा अपराध—सोढु—सहन कर
ण्यास—अर्हसि—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षण नीचैर्धृत्वा काय शरीर
प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमाशितारमीड्य स्तुत्य त्व पुन पुत्रस्यापराध पिता
यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराध यथा वा प्रियाया अपराध प्रिय क्षमते एवम्
हंसि हे देव सोढु प्रसहितु क्षन्तुमित्यर्थ ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—यत. एवं तस्मान् प्रणम्य-नमस्कृत्य काय-शरीर प्रणिधा-
य-प्रकर्षेण नीचे घट्ट्या—ज्याअशी अस आहे त्याअशी प्रणाम म्ह० नमस्कार
करून, शरीराला अत्यंत नाच-खाला भूमावर धारण करून—साष्टांग लाटागण घालून—अह
ईश-ईशितार ईड्य स्तुत्य त्या प्रसादये-प्रसाद कारये—मा इश-इशान-
नियमन करणाऱ्या व इज्य म्ह० स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करितो तुजकडून प्रसाद
करवितो—त्व पुन पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते—पण तू पुत्राचा
सर्वं अपराध पिता जसा सहन करतो,—च सख्यु अपराधं सखा यथा वा प्रि-
याया अपराध प्रिय क्षमते—य मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा
प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करता—एव हे देव त्व प्रसहितु-क्षन्तु इत्यर्थ

अहंसि—त्याप्रमाणे देवा, तू माझे सर्व अपराध पूर्णपणे सहन करण्यास—मला क्षमा करण्यास, असा भावार्थ, योग्य आहेस. ४४.

१ रहस्यकार 'प्रिय प्रियायाहंसि' या शब्दाच्या अर्थाविषयी बरीच चर्चा करितात—ते म्हणतात—“ या शब्दाचा 'प्रिय पुत्र' याप्रमाणे आपल्या प्रिय स्त्रीला 'अमा कित्येक अर्थ करितात. पण आमच्या मते तो बरोबर नाही. आचार्य 'प्रियः प्रियायाः अहंसि' अशी पदं तोडून “ प्रिय जमा आपल्या प्रियेचा अपराध सहन करतो तसा माझा अपराध सहन करण्यास तू योग्य आहेस ” असा अर्थ करितात, हे बर दाखविणेंच आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—“ व्याकरणाच्या 'प्रियाया' अहंसि' अशा पदं पडत नासात. ” ते व्याकरणाच्या चर्चेत पडले नसते तर बरे झाले असते ! कारण व्याकरणाच्या 'हे सत्ये इति' श्लो. ४१ अशी तरा पदं पडतात का ? 'शक्य अह' श्लो. ४८ व ५४ 'यतति,' ७-३ 'यततः' २-६० 'यतन्ति' ७-२९ इत्यादि प्रयोग तरा व्याकरणाच्या शुद्ध आहेत का ? मग 'प्रियायाः अहंसि' याच एका प्रयोगाने रहस्यकाराने काय धोंड मारले आहे, कोण जाणे ! 'मखे इति' याचा 'मखेति' हा संधि जमा आहे आहे तसाच 'प्रियायाः अहंसि' याचा 'प्रियायाहंसि' हा मधि भाष आहे. अमे मधि गौतेंतच आणखीहि दाखविता येनाल आचार्यादि अद्वैतमप्रदायी टीकाकाराचा अर्थ बरोबर नाही, अमे म्हणण्याचे आणसा एक कारण ते अमे मागतात—या अधीन 'इव' शब्द दोन आहेत. त्याचा 'पुत्रस्य पिता इव, सख्यु. सखा इव' असा अन्वय लाविल्यावर 'प्रियः प्रियायाः इव' असा अन्वय लावल्यास तिसरा 'इव-' शब्द नाही. “ तो अध्याहत येणे व तीहि नृगारिक अत एव अप्राप्तगिक उपमा मानणे आमच्या मते युक्त नाही. ” पण अशी मागील पदं पुढील वाक्यात अनुवृत्त होत नाहीतच की काय ? गौतेंतच अशी अनेक उदाहरणे आहेत. (अ. २ श्लो. ४७, अ. ५ श्लो. ११, १४. अ. १० २१-२४. २७ पहा) पुत्राचे मव अपराध पिता, मित्राचे अपराध मित्र व प्रिय पत्नीचे अपराध प्रिय पति, असाच येथील दृष्टान्ताचा ओष स्वभावतःच वाचकाच्या मनात उभा राहतो. पण शेवटच्या उपमेला रहस्यकार 'शृंगारिक अत एव अप्राप्तगिक' म्हणतात. पुत्राच्या व मित्राच्या अपराधाप्रमाणे पत्नीचे अपराध सहन करणे, यात शृंगारिकपणा तो कोणता खाला ? जगात पुत्र, मित्र, पत्नी हीच संगतम प्रीतिपात्रे असल्यामुळे त्यांचे दृष्टान्त देऊन तितक्याच प्रीतीने 'तू माझे अपराध सहन कर' अशी अर्जुनाने प्रार्थना करणे, यात वाहीच वाचणे दिसत नाही. बरे, हा अर्थ मदोष मानून जरी मोडला तरी स्वन. रहस्यकार त्याचा निर्दोष अर्थ कसा करितात तो पाहू. 'प्रियः प्रियाय सोडु अहंसि' असा पदच्छेद करून त्याचा अर्थ—“ प्रियाने म्ह० तुम्हां प्रियाय म्ह० तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ (माझे सर्व) अपराध क्षमा करावे ” असा करितात. हा अर्थ बरील आचार्यांच्या अर्थाहून पार बहाराचा आहे, असेच रहस्यकार समजले असतील ! पण तो कितीसा उपपन्न आहे, ते आता वाचकच ठरवतील. विस्तारभयास्तव आम्ही त्याची अधिक चर्चा करीत नाही, फक्त—'प्रिय' हो प्रथमा आहे व 'अहंसि' हा वनमानकाळ आहे. 'प्रियाय' या शब्दापामुल “ तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ माझे सर्व अपराध ” इत्या अर्थ कसा निघतो ते एक रहस्यकारासच माहीत—एवढेच सुचविता. पिता, सखा व प्रिय हे

उत्पत्ति स्थिति-लयादिकाविषया एकाच वेळा परस्पर विरुद्ध कल्पना उद्भवत्यास व्यव-
हाराचा लोप होईत । यास्तव दोन ईश्वर समवत नाहात]—सर्वस्मिन्-लोकत्रये
अपि त्वत्सम एव तावत् अन्य न समवति अन्य अभ्यधिकः कुत एव
स्यात्—या सर्वे त्रिभवनातहि तुझ्यासारखाच जर अगोदर दुसरा कोणी समवत नाही
तर तुझ्याहून दुसरा सर्वप्रकारे अधिक कसा समवेळ ?—अप्रतिमप्रभाव-प्रति-
मीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं
अप्रतिमप्रभावः हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः—जिच्या
योगाने वस्तुच प्रतिमान-प्रतिप्रमाण-कले जात ता प्रतिमा-उपमा-दृष्टान्त, ज्या तुझ्या
प्रभावाला प्रतिमा नाही तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्ह-
निरतिशयप्रभाव, असा याचा भावार्थ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

अन्यवार्थ—तस्मात्—म्हणून—काय प्रणिधाय—शरीर भूमीवर दंडप्रमाणे
ठेवून प्रणम्य—प्रणाम करून—अहं—मी—ईशं ईड्यं त्वां—सर्वांचा ईश्वर व
स्तुताला पात्र असा तुला—प्रसादये—प्रसन्न करतो हे देवा ।—पुत्रस्य पिता
इव—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—सख्युः सखा इव—मित्राचा
अपराध मित्र जसा सहन करतो,—प्रियाया प्रिय (इव)—प्रियेचा-पत्नीचा अपराध
प्रिय-पति जसा सहन करता, तसा—त्व—तू माझा अपराध—सोढु—सहन कर
ण्यास—अर्हसि—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्भूत्वा काय शरीर
प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्य स्तुत्य स्वं पुन पुन्रपराध पिता
यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराध यथा वा प्रियाया अपराध प्रिय क्षमते एवम्
हंसि हे देव सोढु प्रसहितु क्षन्तुमित्यर्थ ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं तस्मान् प्रणम्य-नमस्कृत्य काय-शरीर प्रणिधा-
य-प्रकर्षेण नीचे. घृत्वा—ज्याअर्थी अस आहे त्याअर्थी प्रणाम म्ह० नमस्कार
करून, शराराला आगत नाच-खाला भूमावर धारण करून—साष्टांग लाटांगण घालून—अहं
ईश-ईशितारं ईड्य स्तुत्य त्वां प्रसादये-प्रसाद कारये—मा ईश-इशान-
नियमन करणाऱ्या व ईड्य म्ह० स्तुत्य असा तुला प्रसन्न करितो पुनकडून प्रसाद
करितो—त्व पुनः पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते—पण तू पुत्राचा
सर्व अपराध पिता जसा सहन करतो,—च सख्यु अपराधं सखा यथा वा प्रि-
यायाः अपराध प्रिय. क्षमते—च मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा
प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करतो—एव हे देव त्व प्रसहितुं-क्षन्तु इत्य

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वा द्रष्टुमह तथैव ।
 नैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो मय विश्वमूर्ते ॥ ११ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—अदृष्टपूर्वं—यापूर्वीं मीं किंवा दुसऱ्या कोणा न पाहिलेलें हें—रूप
दृष्ट्वा—विश्वरूप पाहून—हृषितः अस्मि—मीं हृष्ट झालों आहे—च—व—
भयेन—भयानें—मे—माझे—मनः—मन—प्रव्यथित—अतिशय व्यथित झालें
आहे—जगन्निवास—हे जगन्निवासा—देव—हे देवा,—देवेश—हे देवेशा,—
प्रसीद—प्रसन्न हो—तत् एव—तेच रूप—मे—मला—दर्शय—दाखव ४५

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिन्नपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूप तत्र मयाऽन्यथा
तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव
रूपं यन्मत्सखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥

भाष्यार्थ—‘अदृष्टपूर्वं’ इति—‘अदृष्टपूर्वं’ या श्लोकाने विश्वरूपाचा
उपसंहार करण्याचा प्रार्थना करितो.—अदृष्टपूर्वं—मया अन्यैः वा कदाचित्
अपि न दृष्टपूर्वं इदं तव चिद्भयरूप—अदृष्टपूर्वं म्हं मीं किंवा दुसऱ्या कोणी कधी
हि यापूर्वी न पाहिलेलें हें तुझें विश्वरूप—अहं तत् दृष्ट्वा हृषित अस्मि—
मीं तें पाहून हृष्ट—संतुष्ट झालों आहे—च भयेन मे मन प्रव्यथित—आणि भ-
यानें माझें मन अतिशय व्यथित झालें आहे.—अतः हे देव तत् एव रूपं मे-
मम दर्शय—म्हणून हे देवा, तेच रूप तू मला दाखीव, का—यत् मत्सखं—
जें माझे मित्ररूप आहे.—हे देवेश, जगन्निवास प्रसीद—हे देवेशा, जगन्निवासा,
प्रसन्न हो—जगत निवासे—जगन्निवासः—जगाचा जो निवास—आधार तो
जगन्निवास ४५.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं—मत्तरास सुबु-
धपातलेखा, गदा घेतलेखा व हातांत चक्र असलेल्या—त्वां—तुला—तथा एव—
पूर्वीप्रमाणेंच—द्रष्टु—पाहण्यास—इच्छामि—इच्छितां—सहस्रबाहो विश्व-
मूर्ते—ज्याला सहस्रबाहू आहेत व सव विश्व हाच जगाची मूर्ति आहे. अशा देवा !

जसे पुत्र, मित्र, बलत्र यांचे अपराध सहन करतात तसे तू माझे अपराध सहन कर, हाच
आचार्यांनी केलेला अर्थ अतिशय सरळ व सुबोध आहे. ‘प्रियाया. अर्हसि’ हा एकच जर
आर्ष प्रयोग गतिने असला तर रहस्यकाराची ही सर्व सत्यपट काहों तरी प्राप्त वाटली
असता, पण गतेंच असे अनेक आर्ष सधि अमत्रांना या एकाच सधीला व्याकणानुस-
रिण्यासाठी इन्की ओठावाट करणें अगदी अवोम्य आहे, अने आम्ही समजणें.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

—तेन एव—त्याच पूर्वाच्या—चतुर्भुजेन रूपेण—चतुर्भुजरूपाने—भव—तू प्रसन्न हो ४६,

किरीटिनमिति । किरीटिन किरीटवन्त तथा गदिन गदायन्त चक्रहस्तमिच्छामि त्वा प्रार्थये त्वा द्रष्टुमह तथैव पूर्ववदित्यर्थ । यत एव तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्र रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो चार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूप तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—‘किरीटिनं०’ इति—ते रूप खणते त्याचे वर्णन अर्जुन या को काने करितो—किरीटिनं—किरीटवन्त तथा गदिनं—गदायन्तं चक्रहस्त त्वां तथा एव—पूर्ववत् इत्यर्थे द्रष्टुं अहं इच्छामि—त्वा प्रार्थये—किरीटो—किरीटवान्, तसाच गदा—गदावान् व ज्याच्या हातां चक्र आहे असा तुला, तसच म्ह० पूर्वीप्रमाण, असा मावाय, मा पाहण्याचा इच्छा करितो—तमेच तुझ रूप पाहण्याचा माझा इच्छा आहे—यतः एव तस्मात् तेन एव रूपेण—वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन भव—ज्याअर्थी अस आहे, त्याअर्थी त्याच रूपाने—चतुर्भुज वसुदेवपुत्ररूपाने तू हो—चार्तमानिकेन विश्वरूपेण हे सहस्रबाहो—वर्तमानकालच्या—या वेळच्या या विश्वरूपाने हे सहस्रबाहो—हे विश्वमूर्ते—हे सर्वात्मन्—विश्वरूप उपसंहृत्य तेन एव रूपेण—वसुदेवपुत्ररूपेण भव इत्यर्थे—या विश्वरूपाचा उपसंहार करून त्याच रूपाने—वसुदेवपुत्रा—या रूपाने तू प्रसन्न हो, असा याचा भाग्य ४५

श्रीभगवान् उवाच—श्रावण म्हणाल—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेन रूपं पदं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हं अर्जुन—प्रसन्नेन मया—प्रसन्न गाले—या मा—आत्मयोगात्—माझ्या योगमामध्यासु—तव—तुला—इदं—ह—मे—मात—पर तेजोमय—प्रेष्ट तेजोमय,—विश्व—समस्त—अनन्त—अनयाद—आद्य—आगदा आरमाचें—रूप—विश्वरूप—दर्शित—दाखविलें—यत्—या जे—त्वदन्येन—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणा—न दृष्टपूर्व—पूर्वी पाहलेले नाही ४७

अर्जुन भीतमुपलभ्योपसहस्य विश्वरूप प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन्—मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वदयनुग्रहतुद्विस्तृप्ता प्रसन्नेन मया तव हेऽर्जुनेद पर एव विश्वरूप दर्शितमात्मयोगादात्मन देयर्थस्य सामर्थ्यात्तेजोमय तेन प्राप्य विश्व समस्तमनन्तमन्त रहितमादा भवमाद्य यद्रूप मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचित् दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थ—अर्जुन भीतं उपलभ्य विश्वरूप उपसंहृत्य प्रियवचनेन आश्वासयन् (श्रीभगवान् उवाच)—अर्जुन म्हाला आहे, असें पाहून विश्वरूपाचा फी. भा १०२

उपसंहार करून प्रियवचनानें त्याच्या मनाचें सात्वत करणारे श्रीभगवान् म्हणाले—प्रसन्नैव मया—प्रसन्न झालेल्या मी—प्रसादः नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धिः तद्वत्ता प्रसन्नैव मया—प्रसाद म्ह० तुझ्यावर अनुग्रह करण्याची बुद्धि, त्या बुद्धीनें युक्त असलेल्या अशा—प्रसन्न झालेल्या मी—हे अर्जुन, इदं परं रूपं विश्वरूपं आत्मयोगात्—आत्मनः ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् तव दर्शितं—हे अर्जुना, हे श्रेष्ठ स्वरूप—विश्वरूप आत्मयोगानें—आपल्या ऐश्वर्याच्या सामर्थ्यामुळे तुला दाखविलें. (तें कसें!)—तेजोमय—तेजःप्रायं—तेजोमय म्ह० तेज प्रचुर—तेजाचें ज्यात प्राचुर्य—आधिक्य आहे असें—विश्व—समस्त—विश्व म्ह० समस्त—सर्वत्र,—अनन्त—अन्तरहित आहे असें—अनन्त म्ह० अन्तरहित,—आदौ भव—आद्य—अगदा आरम्भ—सर्वाच्या पूर्वी झालेले—आद्य—यत् मे—मम रूपं तत् त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन केनचित् न दृष्टपूर्वं—असें जे माझे रूप तें तुजवाचून दुसऱ्या कोणीहि पूर्वी पाहिलेले नाही. १७.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

अन्वयार्थ—कुरुप्रवीर—हे अर्जुना !—नृलोके—या मनुष्यलोकां—त्वदन्येन—न—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणाकडून—अहं—मी—एवंरूपः—अशा रूपाचा—द्रष्टुं—पाहण्यास—वेदयज्ञाध्ययनैः—वेद व यज्ञ यांच्या अध्ययनानां—न शक्यः—शक्य नाही—दानैर्न—दानाना नाही—क्रियाभिः न—कर्मांनी नाही व—उग्रै तपोभिः (न शक्य) —उग्र तपाना शक्य नाही ८८

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं सवृत्त इति तत्संतीति—न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथायज्ञाध्ययनैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धिर्वापृथग्यज्ञाध्ययनग्रहण यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्, तथा न दानैस्तुलापु रपादिभिर्न च क्रियाभिरग्रिहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नोपि तपोभिरग्रेष्वाग्नादियणादिभिर्नैर्विहितैरुपैर्न यथादर्शित विश्वरूप यस्य सोऽहमेवरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर ॥ ८८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः मम रूपदर्शनेन त्वं कृतार्थ एव सवृत्त इति तत्संतीति—आत्मरूप अशा माझे हे रूप पाहून तू कृतार्थच झाला आहेस, असें मुखाविष्यामाठी भगवान् या श्रोतानें त्या दर्शनाची स्तुति करितात—वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न—वेद यज्ञाध्ययनानां नाही, दानांनीं नाही,—चतुर्णां अपि वेदानां यथा यत् अध्ययनैः च यज्ञाध्ययनैः चार वेदांच्या यथाविधि अध्ययनानीं व यज्ञा

१ रहस्यकार या शब्दाचा अर्थ—'वेदानें, यज्ञाना व स्वाध्यायानें' असा करितान, पण तो चिन्मय आहे 'वेदानें' म्हणजे काय ? व वेदाहून स्वाध्याय आणखी निराळा योग्यता ? यास्तव या सामासिक शब्दाचा आचार्यांनीं केलेला अर्थच सर्वथा उपपन्न आहे.

ध्ययनानां (पण वेदाध्ययनाहून यज्ञाध्ययन निराळे कोठे आहे ^१ उत्तर-)—वेदाध्य-
यनैः एव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानो-
पलक्षणार्थ—वेदाध्ययनाच्या योगानेच यज्ञाध्ययन सिद्ध होत असल्यामुळे यज्ञाध्यय-
नाचे येथे जे पृथक् ग्रहण केले आहे ते यज्ञविज्ञानाच्या उपलक्षणार्थ आहे. [नुस्तें अ-
क्षरग्रहण-वेद तोंटपाठ करणे हे वेदाध्ययन आहे व मोमामेच्या द्वारा त्याचा अर्थ सम-
जून घेऊन यज्ञाची सने इतिकर्तव्यता जाणणे हे यज्ञाध्ययन आहे.]—तथा दाने-
तुलापुरुषादिभिः न—तसेच तुलापुरुषादि दानांना नाहा,—क्रियामि-अग्निहो-
त्रादिभिः श्रौतादिभिः न च—अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त क्रियाना नाहो,—तपो-
भिः उग्रैः—चांद्रायणादिभिः उग्रैः घोरैः अपि न—उग्र तपाना—चांद्रायणादि उग्र-
घोर तपानाहि नाहा, (काय नाहा ^१ उत्तर-)—एवरूप. यथादर्शितं विश्वरूपं
यस्य स. अहं एवरूप.—जसें दाखाविले तसें विश्वरूप ज्याचें आहे तो मी एवरूप
—हे कुरुप्रवीर अहं तुलोके मनुष्यलोके त्वदन्येन—त्वत्तः अन्येन द्रष्टुं न
शक्य —हे कुरुकुलप्रेष्ठा, असा एवरूप मी तुलोका—मा मनुष्यलोकां तुझ्यावाचून दु-
सऱ्या कोणाकडून पाहिला जाणें शक्य नाहा (माझे हें अशाप्रकारचें रूप तुझ्यावाचून
दुसऱ्या कोणालाहि वेदाध्ययनादि कोणत्याहि उपायानें दिमण शक्य नाही.) ४८.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्षमेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९

अन्वयार्थ—मम—माझे—इदं ईदृक् घोरं रूपं—हे अशा प्रकारचें घोर रूप
—दृष्ट्वा—पाहून—ते—तुला—व्यथा—पीडा—मा (भूत्)—न होवो,—च
—आणि—विमूढभावः—तुझ्या चिन्ताचा अत्यंत मूढभाव—मा (भूत्)—न होवो.
—त्वं—तू—पुनः—पुनरापि—व्यपेतभीः—निर्भय व—प्रीतमनाः—संतुष्टचित्त
होऊन—तत् एव—तेंच—इदं—हे—मे रूपं—माझे रूप—प्रपश्य—पहा ४९.

मा ते व्यपेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्ता दृष्टो-
पलम्ब रूप घोरमीदृखयादर्शितं ममेद व्यपेतभीविगतमयः प्रीतमनाश्च सन्पुनभूयस्त्वं
तदेव क्षतुर्भुज शंखचक्रगदाधर तवेद रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

. भाष्यार्थ—‘ मा ते व्यथा ’ इति—भगवान् सांगितात—मा ते व्यथा मा
भूत् ते भयं—तुला व्यथा न होवो, तुला भय न वाटो,—च विमूढभावः मम
इद-ईदृक् यथादर्शित घोरं रूपं दृष्ट्वा—उपलम्ब विमूढचित्ता मा—
आणि विमूढभाव म्ह० माझे ह अशाप्रकारचें रूप—मा जसें दाखाविले तसें हें घोर रूप पाहून
तुझे चित्त विमूढ न होवो, असा मोहित होऊ नकोस —व्यपेतभीः—विगतमय च
प्रीतमना सन् पुन—भूयः त्व तत् एव क्षतुर्भुज-शंखचक्रगदाधरं तव इष्ट

इदं रूपं प्रपद्य—तर भयराहित व प्रसन्नचित्त होऊन पुनरपि तूं तेंच चतुर्भुज-शस्त्र, चक्र, गदा, धारण करणार तुला इष्ट असलेलं हें रूप पहा, (तें माझे रूप तू धाता पूर्णपण पहा) ४९

संजय उवाच—सजय म्हणाला—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणे—वासुदेव—वासुदेव—अर्जुनं—अर्जुनाला—
तथा—तसे वचन—उक्त्वा—बोलून—भूयः—पुन—स्वकं रूपं—आपले रूप
—दर्शयामास—दाखविता झाला—च—आणि तो—महात्मा—महामा—पुनः—
—पुनरप—सौम्यवपुः—सौम्य स्वरूपाचा—भूत्वा—होऊन—भीतं एन—भ्या
लेल्या झाला—अर्जुनाला—आश्वासयामास—धार देऊन त्याचें समाधान करिता झाला

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूत वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जात
रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूय पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेव
भूत्वा पुन सौम्यवपु प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—‘इति अर्जुन०’ इति—असे हे घडलेलें वृत्त मृत-सजय राचाला
निवेदन करिता—इति एव अर्जुन वासुदेव तथाभूतं वचन उक्त्वा स्वकं
वसुदेवगृहे जात रूपं दर्शयामास—दर्शितवान्—याप्रमाण अर्जुनाला वासुदेव
‘मया प्रमत्तेन०’ अथा प्रकारचें वचन बोलून आपले म्ह० वसुदेवाच्या घरी उतरून झालेले
आपले चतुर्भुज रूप दाखविता झाला (वासुदेवानें अर्जुनाला तसे बोलून आपले चतुर्भुज
रूप दाखविलें)—च भूय पुन भीत एन आश्वासयामास च आश्वासित
वान्—आणि पुन व्यालेल्या झाला आश्वासन देता झाला [भगवानानें त्याच्या वि
त्ताचें समाधान केलं भ्यालेल्या अर्जुनाला धीर दिला तो कसा ? उत्तर—]—महात्मा
पुन सौम्यवपु-प्रसन्नदेह भूत्वा—तो महात्मा पुनरपि सौम्य शरीरानें युक्त हो
ऊन प्रसन्न शरीर होऊन त्याला धार देता झाला [ज्याचें स्वरूप पार मोठें आहे असा
तो पुन सौम्य प्रसन्न स्वरूप झाला व त्यायोगें त्यानें अर्जुनाचें सात्वत केलें] ५०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे जनार्दन !—तव—तुझे—इदं मानुषं सौम्य
रूप—हें मनुष्यासारं सौम्य रूप—दृष्ट्वा—पहून मा—इदानीं—आतां—सचेता
—प्रसन्नचित्त व—प्रकृतिं गतः—स्वमावास प्राप्त—संवृत्त—मागे—अस्मि
—आह ५१

दृष्टुमिति । दृष्टुं मानुषं रूपं मत्सर्गं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दनेदानीमधुनाऽस्मि
संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—‘दृष्टुं’ इति—या श्लोकान् भगवानाकृष्ट आश्वासन केला
गेल्या अजुन त्यांना बोलला—जनार्दन तव ‘सौम्यं-प्रसन्नं’ इदं मानुषं रूपं
मत्सर्गं दृष्ट्वा—हे जनार्दना, तुझे सौम्य म्ह० प्रसन्न असलेले हे मनुष्याचे रूप की
जे माझे मित्ररूप आहे, असे हे पाहून—इदानीं अधुना अहं संवृत्तः-संजातः
अस्मि—आता याज्ञना मी झालो आहे,—किं—काय झाला आहेस ?—सचेताः—
प्रसन्नचित्त—सचेत-प्रसन्नचित्त झालो आहे—य प्रकृतिं-स्वभावं गतः अस्मि
—य प्रकृति-स्वभावाम प्राप्त झालो आहे [हे तुम मनुष्यरूप पाहून मी आता
स्वस्थचित्त झालो आहे. आता मी देहमानावर आलो आहे.] ५१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ—यत् मम रूपं—जे माझे रूप—दृष्टवान् अस्ति—तुं पाहिले आ-
हेस—इदं सुदुर्दर्श अस्ति—तुं हे रूप दिसण अतिनयच कठिण आहे.—देवाः
अपि—देवमुदा—नित्यं—नेहमा—अस्य रूपस्य—या रूपाच्या—दर्शनकां-
क्षिणः (सन्ति)—दर्शनाची आकांक्षा करणारे आहेत. ५२

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शमुष्टु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम
देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाक्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव
दृष्टवन्तो न उक्ष्यन्ति चेत्प्रामाण्य ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ—‘सुदुर्दर्श’ इति—हे अजुनाला दारुविलेले विश्वरूप उपासना
करण्यास योग्य आहे, असे मुचविण्यासाठी भगवान् त्याची स्तुति करितात—यत् मम
इदं रूपं दृष्टवान् असि तव सुदुर्दर्श-मुष्टु दुःखेन दर्शन अस्य इति
सुदुर्दर्श—जे माझे हे रूप तुं पाहिले आहेस ते अत्यंत दुर्दर्श आहे पार दुःखाने-
कष्टाने याचे दर्शन होतं म्हणून सुदुर्दर्श. (तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणालाहि हे रूप दि-
सणें शक्य नाही, हेच अधिक स्पष्ट करितात.)—देवाः अपि अस्य मम रूपस्य
नित्यं-सर्वदा दर्शनकाक्षिणः—देवहि या माझ्या रूपाच दर्शन व्हावे अशी
नित्य-सर्वदा आकांक्षा करितात. पण—दर्शनेप्सव अपि त्वं इव न दृष्टवन्तः
न द्रक्ष्यन्ति च इति अमिप्राय—तुं देव आपल्याला या रूपाचे दर्शन व्हावें, अशी
सतत आकांक्षा करी करीत असले तरी तुझ्याप्रमाणे त्यांना ते अद्यापि पाहिलेले नाही
व पुढेहि पाहणार नाहीत, असा याचा आशय. ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे तू—मां—मला—दृष्टवान् असि—पाहिले आहेस—एवंविधः अह—अशा प्रकारचा मी—वेदै—वेदानां—न द्रष्टुं शक्यः—दिसणे शक्य नाही—तपसा न—तपाने नाही,—दानेन न—दानाने नाही,—च इज्यया न—च यज्ञाने किंवा पूजेनाहि दिसण्यासारखा नाही ५३

कस्मात्—नाहं वेदैर्ऋग्यजु सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोऽग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—का बरे ते रूप दुर्दसं आहे ? तें 'नाहं' या श्लोकानें सांगतात - अहं वेदैः—ऋक यजु साम अथर्ववेदैः चतुर्भिः अपि न—मी वेदानीं—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या चार वेदांनीहि दिसणें शक्य नाही,—उग्रेण चान्द्रायणादिना तपसा न—उग्र चान्द्रायणादि तपाच्या योगानें नाही,—गोभूहिरण्यादिना दानेन न—गाय, भूमि, सुवर्ण इत्यादि दानानें नाही,—इज्यया—यज्ञेन न च—इत्येनें म्ह० यज्ञानेहि नाही,—वा पूजया—किंवा पूजेनें—एवंविध—यथादर्शितप्रकारः द्रष्टुं शक्यः—अशा प्रकारचा म्ह० जशा प्रकारचें रूप मी तुला दाखविल तशा प्रकारचा मी दिसणें शक्य नाही. की—यथा त्व मां दृष्टवान् असि—जशाप्रकारें तू मला पाहिले आहेस तशा प्रकारे मी वेद, तप, दान व यज्ञ यांना दितणें शक्य नाही ५३

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—हे परतप अर्जुन—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना !—तु—पण—एवंविध. अह—अशा प्रकारचा मी—अनन्यया भक्त्या—अनन्य भक्तिनें—तत्त्वेन—तत्त्वतः—भातु—जाणण्यास—द्रष्टु—पाहण्यास—च—व—प्रवेष्टु—प्रवेश करण्यास—शक्य—शक्य आहे ५४

यथ पुन शक्य द्रष्टुमस्यते—भक्त्या तु किञ्चिदप्येत्याह—अनन्ययाऽप्यभूतया भगवतोऽन्यत्र पृष्ट्वन् कदाचित्कवि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि कर्णेनां मुदेवादन्यतोपलभ्यते यथा म्याऽनन्या भक्तिस्तथा भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विषयप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शक्यतो न केवलं ज्ञातुं शक्यतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तावेन गम्यत प्रवेष्टुं च मोक्ष च गन्तुं परतप ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—कथं पुनः शून्यः इति उच्यते—तर मयं तं कमा-कोणत्या उपायाने
दिसणें शक्य आहेस ? म्हणून विचारशील तर मागतां—भक्त्या तु—पण भक्तीने मां
दिसणें शक्य आहे—किं विशिष्टा इति आह अनन्यया-अपृथग्भूतया—
पण किंविशिष्ट भक्तीने-कोणत्या विशेष प्रकारच्या भक्तीने, ते सांगतात-अनन्य-अपृथ-
ग्भूत असा भक्तीने—या भगवत अन्यत्र-पृथक् न कदाचित् अपि भवति सा
तु अनन्या भक्ति—जी भगवानाहून अन्यत्र-पृथक् केव्हाहि नसते ती अनन्य भक्ति
होय. म्हणजे—यया सर्वैः अपि करणैः वासुदेवात् अन्यत् न उपलभ्यते
सा अनन्या भक्ति.—उया भक्तीच्या योगाने सर्वहि इंद्रियांनी वासुदेवाहून दुसरे
काही उपलब्ध होत नाही,—प्रत्येक इंद्रियाने वासुदेवाचाच अनुभव येतो ती अनन्या
भक्ति होय.—हे अर्जुन तया भक्त्या अह एवंचिध. विश्वरूपप्रकारः शास्त्रतः
ज्ञातुं शक्य—हे अर्जुना, त्या भक्तीने मां असा प्रकारचा म्ह० विश्वरूप हा ज्याचा प्र-
कार आहे असा मां शास्त्राच्या योगाने जाणव्याम शक्य आहे—कंघळं शास्त्रत
ज्ञातुं न द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन-तत्त्वत—केवळ शास्त्रत जाणव्यासच शक्य
आहे, असं नाही तर पाहण्यास-साक्षात्कार होण्यास-तत्त्वत प्रत्यक्ष-अपरोक्ष अनुभ-
वासहि शक्य आहे—च हे परंतप प्रवेष्टुं-मोक्षं गन्तुं शक्यः—आणि हे शत्रु-
तापना, प्रवेश करण्यास-मोक्षाला प्राप्त होण्यासहि शक्य आहे. [म्ह० अनन्यभक्तीने
मात्रे हें विश्वरूप दिसणें शक्य आहे, माझे शास्त्रत ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, माझे त-
त्त्वत अपरोक्ष ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, व माझ्यामध्ये प्रवेश होणें-मोक्ष मिळ
णेंहि शक्य आहे.] ५४.

मत्कर्मकृन्मत्परमो मदभक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ रहस्यकार 'ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च' यातील तत्त्वेन याचा अन्वय 'ज्ञातुं' किंवा
'द्रष्टुं' यातील एकाशीहि न लावता 'प्रवेष्टुं' या शब्दाचाच लावून 'तत्त्वाने प्रवेश करणे'
असा अगदी सरळ अर्थ करितात. पण 'तत्त्वाने प्रवेश करणे' म्हणजे काय ? रहस्यकार
या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—'भक्तीने परमेश्वराने प्रथम ज्ञान होणे, व नंतर
देवदी भक्तीने परमेश्वराशी तादात्म्य होणे, हाच मिढान्त पूर्वी ४-२९ व पुढे १८-१५ या
श्लोकात पुन. आला असून त्याचा मुळासा गीतारहस्याच्या १३ व्या प्रकरणात (५. ४२५
-४२७) आम्हा केला आहे तो पहा.' चवथ्या अध्यायाच्या २९ व्या श्लोकाने प्राप्तायाम-
रूप गीत यथ मागितला आहे, चामुळे हा आधार बरोबर नाही. कदाचित् ती छपाईची चूक
असेल. चवथ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकाने 'अद्वैतान्, तत्पर व त्रितेन्द्रिय पुरुषाला ज्ञान
होवें व ज्ञान होऊन लागलाच तो परम ज्ञाताला प्राप्त होतो,' असे म्हटलें आहे, कदा-
चित् हा श्लोक रहस्यकाराना निवेदित असेल, पण तोहि ते मागतात त्या सिद्धान्ताला
आधार होऊ शकत नाही. १८-५५ श्लोकात मात्र ते म्हणतात तसा अर्थ आहे. पण त्याचें
कारण लपेंच अधिक स्पष्ट होईल.

अन्यार्थ—पांडव—हे अर्जुन!—यः—जो—मत्कर्मकृत्—माझ्यासाठी कर्म करणारा,—मत्परम—मांच ज्याचा परम गति आहे,—मद्भक्त—माझा भक्त,—सगवर्जितः—कोणामध्येहि आसक्ति न ठेवणारा—सर्वभूतेषु—सर्वभूतामध्ये—निर्वैर—वैररहित असतो—स—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो ५५

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो नि श्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते—मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्मं तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परम. करोति भूत स्वामिकर्म न स्वात्मन परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिन प्रतिपद्यते, अथ मत्कर्मकृन्मामेव परमा गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परम परा गतिर्यस्य सोऽमत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रवल्गुप्रभृत्सर्वगुणसङ्गवर्जितः सद्ग. प्रीति. स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्गतवेरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या गतिः काचिद्भवत्ययं ततोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्ज्ञानकाचायगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रामचक्रभगवत कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदक्षन नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतः अर्थः—नि श्रेयसार्थः अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते—आता गीताशास्त्राचा सारभूत अर्थ म्ह० मोक्ष हे ज्याच परम प्रयोजन आहे असा सारभूत अर्थ अनुष्ठेय—अनुष्ठानास योग्य अशा स्वरूपाचे एकत्र समहात करून सक्षेपत सांगितला जातो—‘मत्कर्मकृत्’—मदर्थं कर्म मत्कर्मं तत्करोतीति इति मत्कर्मकृत्—माझ्यासाठी जे कर्म तें मत्कर्म, असें मत्कर्म—मदर्थकर्म करिता म्हणून मत्कर्मकृत्—मत्परम—भृत्य स्वामिकर्म करोति तु स्वामिन आत्मन परमा—प्रेत्य गन्तव्या गति. इति न प्रतिपद्यते—मत्परम म्ह० बाकर आपल्या स्वामाचें—धन्याचें काम करतो, पण त्या स्वामाला आपला ‘परमा गति’—मेल्यावर प्राप्त करून घ्यावयाची गति—फल असें समजत नाही, [माझा धना हाच माझा मरणात्तर गति—प्राप्तव्य फल आहे, असे समजत नाही]—तु अर्थ मत्कर्म कृत् मां एव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमः—पण हा माझ्यासाठी कर्म करणारा मलाच परमागनि—मरणात्तर प्राप्त करून घेण्यास योग्य फल असे समजतो, म्हणून मत्परम—जह परम—परा गति यस्य स अयं मत्परम—मो परम म्ह० ज्याचा परा गति आहे तो हा मत्परम होय (भगवान्च परम गति आहे असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो त्याची भगवतिष्ठा सिद्ध होते, असे सांगतात—)—तथा मद्भक्तः—मां एव सर्वप्रकारे सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः—तसाच माझा भक्त म्ह० मलाच सर्व प्रकारांनी, सर्वभावांचे, सर्व उत्साहाने भजतो म्हणून माझा भक्त [पण त्याचें निष्ठ धनादिकांच्या योगाने आकर्षित होत असा यास सर्वभाराने भजन सभरणार नाही, म्हणून म्हणतात—]—सङ्गवर्जित—धनपुत्रमित्र

कलप्रवन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः—सङ्गः प्रीतिः—स्नेहः तद्वर्जितः—संगरहित—धन, पुत्र, मित्र, पत्नी, इतर आप्तवर्ग यांविषया ज्याच्या मनांत संग नाही तो संगवर्जित होय. संग ह्य० प्रीति, स्नेह, त्याने रहित—निर्वैरः—निर्गतवैरः आत्मनः अत्यन्त-अपकार-प्रवृत्तेषु अपि सर्वभूतेषु-शत्रुभावरहितः—निर्वैर ह्य० ज्याचे वैर-द्वेषपूर्वक अनिष्ट आचरण करणे, ही वृत्ति नाहीशी झाली आहे—आपल्याला अतिशय अपकार करण्यास प्रवृत्त झालेल्याहि सर्वभूतांमध्ये शत्रुभावरहित-अशा प्रतिकूल भूतांमध्येहि शत्रुत्वाची भावना न करणारा—यः ईदृशः मद्भक्तः सः मां प्रति—जो अशा प्रकारचा माझा भक्त असतो तो मला प्राप्त होतो.—अहं एव तस्य परा गतिः. अन्या काचित् गतिः न भवति—माव त्याची परा गति आहे, दुसरी कोणतीहि गति नाही—त्याला माझीच प्राप्ति होते, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाची प्राप्ति होत नाही.—हे पांडव, अयं तव इष्टः उपदेशः मया उपदिष्टः इति—हे अर्जुना, हा तुला अर्थान इष्ट असा उपदेश मी उपदेशिला—केला आहे. [याप्रमाणे तू

१ रहस्यकार 'मत्कर्मवृत्' या पदाचा अर्थ " मज्जे कर्मे माझा म्ह० परमेश्वराची होत, या बुद्धीने कर्मे करणारा " असा करितात. पण तो बरोबर नाही. सर्व कर्मे परमेश्वराची होत म्ह० काय ? व मज्जे कर्मे कोणता ? टीपेत याचा ने असा मुख्यसा करितात—" परमेश्वरार्पणबुद्धीने म्ह० जगातील सर्व कर्मे परमेश्वराचे अमूल तोच परा कर्ता व करविता आहे, पण हे कर्मे आपणास निमित्तमात्र करून तो करवात आहे, अशा निरभिमान बुद्धीने जगातील व्यवहार भगवद्भक्ताने करावे, (वर श्लो. ३३ पहा.) म्हणजे तीं कर्मे शास्त्रीच्या किंवा मोक्षप्राप्तीच्या आड येत नाहीत, असा बरील श्लोकाचा अर्थ आहे.... गतिंतील भक्तिमार्ग स्वस्थ 'हरि हरि' म्हणण्यास सांगणारा नमुन ब्राह्मण्य भक्तीबरोबरच ठप्पाहाने सगळी निष्काम कर्मे करण्यास सांगणारा आहे, हे यावरून उघड होतें." परमेश्वरार्पणबुद्धीने या शब्दाचा अर्थ झाला जो बरे वेळा आहे तो बरोबर नाही. कारण कर्मे ईश्वरार्पण करणे निराळे व कर्ता-करविता ईश्वर आहे, वगैरे समजणे निराळे. कर्मे ईश्वरार्पण करण्याचे तत्त्व अ. ९ श्लो. २७ याने सांगितले आहे. (गी. भा. पृ. ७१४ बरील भाष्याचे व टीप पहा.) जगातील सर्व कर्मे ईश्वराची आहेत, असे समजणे, हे तत्त्वज्ञान नमून शिष्या झाले आहे. भगवान् स्वतःच 'तस्य कर्तार अपि मा विद्धि अकर्तार अव्यय' (अ. ४ श्लो. १३ पृ ३८०) याने मला अकर्ता व अव्यय जाण, असे मागणाने, व रहस्यकार 'तोच परा कर्ता व करविता आहे' असे म्हणणाने. 'न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सज्जति प्रभुः' (अ. ५. १४. पृ. ५०८) प्रभु-ईश्वर-आत्मा कोणाचे कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाही, व कर्मे उत्पन्न करीत नाही, 'नादेत्त कस्मिंश्चापि' (५-१७ पृ. ५१०) असे भगवान् म्हणणाने. पण रहस्यकार 'हे मज्जे आपणास निमित्तमात्र करून तो करवात आहे, असे समजून भगवद्भक्ताने जगातील सर्व व्यवहार करावे' असे त्याच्या उलट सांगत आहेत. भगवद्भक्ताने जगातील व्यवहार निरहकारबुद्धीने करावे, हे शरें; पण त्या जगातील व्यवहाराला काही मर्यादा आहे की नाही? की त्याने आपले व्यवहाराचाच शुद्धास शाली पाहिजे ? ज्ञानी भगवद्भक्ताने जगातील सर्व ज्या राजदोष सोडून गरीबपाण्याला स्वस्थ तेवढा व्यवहार करावा, भावदल याद

अनुष्ठान केलेंत म्हणजे तुला भगवत्प्राप्ति अवश्य होईल. या अध्यायात येणेंप्रमाणें विश्वरूप, सर्वात्मा, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर अशा भगवानाचें 'मत्कर्मकृत' इत्यादि न्यायानें ब्रम्-
मुक्ति हे फल देणारे ध्यान सांगणाऱ्या भगवानांनी तत्पदाचा वाच्य अर्थ निश्चित केला]५५

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेच्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येकौ

योग-उपाय-शास्त्रातील विश्वरूपदर्शननावाचा अकरावा अध्याय विष्णुशर्मकृत

सान्त्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

~ ~ ~

नाही व त्यासाठी विधीहि नको. तसत्या व्यवहाराने त्याच्या मोक्षाला बाध देत नाही, हें पूर्वी 'शरीर केवळ कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष' (अ ४-२१५ ४१६) यात सांगितलेंच आहे पण रहस्यकाराचा जगाचा व्यवहार निराळाच आहे त्याला वस्तुतः, आत्मज्ञानहि नको आहे व श्रेष्ठ भक्तिहि नको आहे त्याला जगातील उपन्यास मात्र पाहिजे आहेत म्हणूनच ते वर "गीतेतील भक्तिमार्ग 'हरि हरि' म्हणण्यास सांगणारा नसून = वगैरे म्हणत आहेत, पण त्याबरोबरच-तसा पक्षाद्रा भक्त समवतो तरी का ? याचा मुळांच विचार करीत नाहीत पुढील अध्यायात १२-२० श्लोकात गीतेतील भक्तिमार्ग काय सांगतो, तें स्पष्टच आहे भक्तानें काय कराव व कमें वागावें तें त्यावरून कोणालाहि सहज फळण्यासारखें असल्या मुळे त्याबद्दल येथें अधिक चर्चा नको. रहस्यवार पुनः म्हणतात--"निर्वैर. म्ह० सन्धान मार्गीयाप्रमाणें निष्प्रिय असा अर्थ येथें निवाशित नाही" पण निर्वैर म्ह० निष्प्रिय असा अर्थ बोधीच करीत नाही अर्थात् "हें व्यक्त करण्यासाठी त्याला 'मत्कर्मकृत' म्ह० सर्व कमें परमेश्वराचा आदेश, आपला नव्हेत, अस मानून परमेश्वरार्पणपुढीनें तीं करणारा" हें विशेषण जोडलें आहे" इत्यादि हे रहस्यवार म्हणताना तें अगदीं अयोग्य आहे. ते म्हणताना तमा 'मत्कर्मकृत' याचा अर्थ होऊ नसून नाही मग त्यासाठी त्यांनी (गी.र.पृ १८९-२१६) पर्यंत विनाहि कां अमयक विस्तार केला अमेना! 'मत्कर्मकृत' याचा अर्थ 'मदर्थमार्पणवर्माणि पुत्रं सिद्धि अयाप्तयसि' (१२-१०) इत्यादि भगवद्वचनांगा अनुसरूनच केला पाहिजे.

अध्याय वारावा.

भक्तियोग.

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्यस्तसर्व-
विशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेश्वरस्य तच्च चापासनं
तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं त्रिंशत्सु-
पासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोऽहमयोः पक्षयो-
र्विशिष्टतरबुभुस्तया त्वां पृच्छमीति—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तरसंबंध—)—द्वितीयप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु अध्यायेषु
परमात्मनः अक्षरस्य विध्यस्तसर्वविशेषणस्य ब्रह्मणः उपासनं उक्तं—
द्वितीयाध्यायातील 'अगोच्यानन्वशोचस्त्वं.' या श्लोकापासून—म्ह० दुसऱ्या अध्याया-
पासून विभूतिसंज्ञक दहाव्या अध्यायाच्या अन्तापर्यंत—या सर्व अध्यायात परमात्म्याचे
—अक्षराचे—सर्वविशेषणशून्य—अशा निर्विशेष ब्रह्माचे उपासन सांगितले म्ह० निरुपाधिक
ब्रह्म ज्ञेय—जाणण्यास योग्य आहे असे अनुसंधान करावयास सांगितले—तत्र तत्र च
सर्वयोगैश्वर्य-सर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेः ईश्वरस्य तच्च उपासनं उक्तं—
आणि त्याच अध्यायात ठिकठिकाणी सर्वयोगैश्वर्य, सर्वज्ञानशक्ति यांनी युक्त, असे सत्त्व
हीच ज्याची उपाधि आहे अशा संपाधिक ईश्वराचे म्ह० तुमचे ध्येयत्वाचे उपासन
सांगितले. [ध्यानाचा विषय या रूपाचे तुमचे विन्तन करावयास सांगितले सर्व प्रपंचा-
चा योग म्ह० जन्म, स्थिति, नाश, प्रवेश, नियमन या नावाची घटना, त्या घटनेचे—
योगाचे ऐश्वर्य म्ह० सामर्थ्य, त्या सामर्थ्याचे, सर्व ज्ञेयामध्ये प्रतिबंधशून्य अशा ज्ञान-
शक्तीचे विशिष्ट व सत्त्वादि उपाधीने युक्त अशा भगवानाचे ध्यान प्रत्येक अध्यायात
प्रसंग आणून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी सांगितले, असा याचा
भावार्थ.]—तु विश्वरूपाध्याये ऐश्वरं आद्यं समस्तजगदात्मरूपं त्वदीयं
विश्वरूपं उपासनार्थं पयः त्वया दर्शितं—पण विश्वरूपाध्यायात ईश्वरासंबंधी आद्य
समस्त जगदात्मरूप असे तुमचे विश्वरूप उपासनेसाठीच तू दाखविलेस.—च तत् दर्श-
यित्वा 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि उक्तवान् असि—आणि तें दाखवून तू शेरटा
'मत्कर्मकृत्' इत्यादि सांगितले आहेस—अतः अनयोः उभयोः पक्षयोः विशिष्ट-
तरबुभुस्तया त्वां पृच्छामि इति (अजुन उवाच—)—यास्तव या दोन पक्षांनीले

१ रहस्यकाराना आपल्या संप्रदायाला अनुसरून या अध्यायाचा पूर्वाध्यायाला मध्य
दास्यविज्ञाना कर्मयोगाचेच चर्चनचरण केले आहे. पण त्याने निरमन पूर्वाच केलेले अम-
न्यामुळे ते 'कर्मयोगसिद्धयर्थं सातव्या अध्यायात ज्ञानविज्ञाननिरुपणास आरम होऊन'
इत्यादि पुनः पुनः अनेकदा जरी म्हणत असले तरी आम्हां तिकडे दुर्लक्ष करितां. अक्षरव्या अ-

ध्यायाच्या शेवटच्या शेकात ' भक्तोनें व नि.मगबुद्धीनें मर्मे कर्म करण्याबंदी. उपदेश केला ' हें म्हणणें असबद्ध कसें आहे तेंहि वर (पृ. ८१७) दागविलेंच आहे. " आठव्या अध्यायात अक्षर, अनिर्देश्य व अव्यक्त ब्रह्माचें स्वरूप सांगितलें"... "सातव्या व आठव्या अध्यायात 'क्षराक्षराविचारपूर्वक परमेश्वराचें अव्यक्तरूपच श्रेष्ठ असें सिद्ध करून अव्यक्ताची किंवा अक्षराची उपासना सांगितली. (७.१९ व २४, ८.२१.) व ' युक्तचित्तानें बुद्ध कर, ' असा उपदेश केला. ८-७ " " नवव्या अध्यायात व्यक्तीपासनेचा प्रत्यक्ष धर्म सांगून सर्व कर्म परमेश्वरार्पणबुद्धीनें करावां (९.२७, ३४, ११.५५) असें सांगितलें, यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता ? ' व्यक्तीपासना म्ह० भक्ति, " " उपास्य किंवा प्रतीक कोणतेंहि न सलें तरी त्यात एकाच सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात ती खरी व्यक्तीपासना होय. " इत्यादि प्रतिपादन शास्त्रवृष्ट्या लुकीचें आहे कारण ७.१९ शेकात " भ. नेक जन्माच्या शेवटी ज्याचें ज्ञान परिपक्व झालें आहे असा ज्ञानी वासुदेवच सर्व आहे. असा मला शरण येतो तो महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे. " असें सांगितलें आहे. ७.२४ शेकात " अविवेकी, माझ्या अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपाम न जाणणारे जन पूर्वी अव्यक्त-अप्रकट असलेल्या मला आता व्यक्त-प्रकट झालेला समजतात. " असें म्हटलें आहे. ८.२१ शेकातहि-" धृतांत जो अव्यक्त व अक्षर असें म्हटला गेलेला त्याच अक्षरसदृक अव्यक्त भावाला परमगति म्हणतात. " असें म्हटलें आहे. यावरून रहस्यकाराचें बरीच म्हणणें किती असबद्ध आहे तें वाचकाच्या लक्षात येईल. ८.७ या शेकाचा अर्थहि वर गां. भा. पृ. ६५१, ६५२ यावर पहा. ९.२७ व ३४ या शेकाचा अर्थहि क्रमानें गीताभाष्यार्थ पृ. ७१४ व ७२४ वर पहा. ११.५५ चा अर्थ पृ. ८१५ वर पहा. म्हणजे रहस्यकाराचें म्हणणें मुळाला सोडून कसें आहे तें लक्षात येईल. रहस्यकार म्हणतात-" व्यक्तीपासना व व्यक्तीपासना यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता व व्यक्तीपासना म्ह० भक्ति " पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. "अनुदिमान् लोक माझा परम भाव न जाणता अव्यक्त अमलेल्या मला व्यक्त झालेला समजतात." (गां. भा. पृ. ६३६) असें म्हणून ईश्वराला व्यक्त मानणाऱ्या लोकाना स्वतः भगवान्च ' अनुदिमान् ' ही सज्ञा देत आहेत हें लक्षात ठेवले पाहिजे. पण उपास्य व प्रतीक यांना एकच मानणाऱ्या रहस्यकारांना हा भेद स्मरणें शक्य नाहीं. ' तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि वेदं यदिदमुपासते ' (केन. भाष्यार्थ. पृ. ३७-३९ पहा.) इत्याद्या जे विषय न होणारे तेच ब्रह्म आहे असें तूं समज. ज्याची उपासना केली जाते तें ब्रह्म नव्हे. ' महादृष्टिर्त्कर्ता ' (न. सू. अ. ४ पा. १ सू. ५) इत्यादि श्रुति-स्मृत्यप्रमाणान्वरून सर्वत्र ब्रह्मच उपास्य अमून जोगार, आदित्य, जालग्राम इत्यादि प्रताके हें त्याच्या उपासनेचें आलंबन आहे. व्यक्त प्रतीक केव्हाच उपास्य किंवा ध्येय होऊ शकत नाहीं. ' वेदव्यन्-देवता भक्ताः...तेऽपि मा एव ' ' अह सर्वव्यापाना भोक्ता ' (गीता भा पृ. ७१० व १२ पहा.) इत्यादि येथेहि म्हटलें आहे. ' निरनिराऽव्या अनेक उपास्याची ' ही शब्दयोज-नाहि सदीप आहे. " कोणत्याहि प्रतीकाभ्ये सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात ती खरी व्यक्तीपासना " हें व्यक्तीपासनेचें स्थूल जरा चमत्कारिक दिमत्रें. लहानशा एका प्रतीकान सर्वव्यापी ईश्वराची भावना वरावयाची, हें जर खरें तर त्या उपास-नेला व्यक्त वा म्हणावयाचें ? प्रतीक व्यक्त अमर्त म्हणून की काय ? रहस्यकारांचा तोच

अधिक विदित—अधिक चांगले उपासन कोणते ते जाणण्याच्या इच्छेने मी तुला विचारितों, असे अर्जुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

अन्यथार्थ—एवं—अकराव्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे—सतत-युक्ताः—अहोरात्र-भगवत्समादिकात युक्त होऊन—ये भक्ताः—जे भक्त—त्यां—तुला—पर्युपासते—भजतात—तुझे ध्यान करितात—अपि च—आणि—ये—जे भक्त—अव्यक्त अक्षरं पर्युपासते—अव्यक्त ब्रह्माचा उपासना—भक्ति—ध्यान करितात—तेषां—त्या दोन प्रकारच्या भक्तांतील—योगवित्तमाः के—अधिक योगवेत्ते कोण ? त्यातील श्रेष्ठ भक्त कोण ? १.

पुनरित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मदृष्ट्यादिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादां यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्त-सर्वपणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तमवोपाधिं वा द्रव्यरतमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं सदावतमुच्यतेऽप्रेक्षांतोस्तत्कर्मकरवादिद् एषाक्षरं तद्धि-परीतं क्षिप्रैश्चोप्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तस्य चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद् इत्यर्थः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—एवं इति ‘मत्कर्मकृत्’ इत्यादिना अतीत-अनन्तरनश्लो-फेन उक्तं अर्थ परामृशति—‘एवं’ या शब्दाने आतांच पर होऊन गेल्या

आगत दिग्गो. या त्याच्या विशेष आधार नाही, मोपाधिक उपासना हे भक्ता उपासनेना यथार्थ नाव आहे. शिवाय परमेश्वराची भावना ठेवून भक्ति करणे म्हणजे काय ? भक्तीचें स्वरूप काय ? नसि करणे म्ह० काय करितात. मृताचा पूजा करीत बसणे, की राम राम, हरि हरि, विट् विट् म्हणणे ? रहस्यकारांनी त्याचा सर्वस्व गुढासा बाहीच केलेला दिसत नाही. “या अध्यायान्तीचं स्थूल उपासना उद्दिष्ट आहे,” असे ते म्हणतात आपण तेच आतां पाहू.

१ ‘एवं सततयुक्ताः—’ या शब्दाचा ‘याप्रमाणे नेहनी युक्त म्ह० पुनरित्त’ असा अर्थास मरत अर्थ रहस्यकारांनी केला आहे. तसेच—‘त्वा पर्युपासने—’ म्ह० “तुजची उपासना करितात” असे ते म्हणतात, या ‘याप्रमाणे’ म्ह० कशाप्रमाणे ‘तुजची’ म्ह० कोणाची याचा उल्लेख होत नाही. आचार्यांनी या दोन्ही शब्दांचा उल्लेख अर्थास स्पष्ट केला आहे. या पदा उद्देशरत्नाकरानेच आचार्यांचे नाव व रहस्य वाट नेहने मोठे अन्तर आहे ते कोणासहि मध्य दिग्गुन वेदने.

‘मत्कर्मवृत्’ इत्यादि श्लोकाने सांगितलेल्या अर्थाचा परामर्श—उल्लेख करितात.—एवं सततयुक्ताः—नैरंतर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते अर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ताः इत्यर्थः—याप्रमाणे सतत युक्त झालेले म्ह० निरंतर—सतत भगवत्कर्मादि पूर्वोक्त अर्थामध्ये समाहित होत्याते प्रवृत्त झालेले असा याचा भावार्थ.—ये भक्ता—अनन्यशरणा सन्त त्वां—यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते—ध्यायन्ति—जे (मंद व मध्यम अविकारी) भक्त अनन्यशरण होत्याते अकराव्या अध्यायात जसे दाखविले आहे तशा प्रकारच्या तुज विश्वरूपाची—सगुण ब्रह्माची उपासना करितात—तुज विश्वरूपाचे ध्यान करितात—च ये अन्ये अपि त्यक्तसर्वेपणाः संन्यस्तसर्वकर्माणां यथाविशेषितं ब्रह्म—व जे दुसरे निर्गुण ब्रह्मनिष्ठ, उत्तमाधिकारीहि ज्यानी सर्व एपणाचा—कामाचा त्याग केला आहे, सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे असे होत्याते ‘अनिर्देश्य, सर्वत्रग, अचिन्त्य, रूढस्य’ इत्यादि पुढे तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेल्या विशेषणांनी विशिष्ट अशा ब्रह्माची (उपासना करितात, असा संबंध. ब्रह्म कसे?)—निरस्तसर्वाधोपाधित्वात् अक्षरं—सर्व उपाविशून्य असल्यामुळे अक्षर (ब्रह्माच्या ‘अव्यक्त’ या विशेषणाचे स्पर्शकरण)—अव्यक्त—अकरणगोचरं—अव्यक्त म्ह० इंद्रियाचा विषय न होणारे—लोकें यत् हि करणगोचरं तत् व्यक्तं उच्यते—व्यवहारात जे इंद्रियाचा विषय होतें त्याला व्यक्त असे म्हणतात कारण—अज्ञेः धातोः तत्कर्मकत्वात्—‘अज्ञ’ या धातूला तत्कर्मकत्व आहे. म्ह० अज्ञ या धातूचा इंद्रियाचा विषय होणें हा अर्थ आहे—तु इदं अक्षरं तद्विपरीतं—रण हें अक्षर त्याहून विपरीत म्ह० इंद्रियाचा विषय न होणारे, म्हणून अव्यक्त आहे,—च शिष्टैः उच्यमानैः विशेषणैः विशिष्ट—आणि पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या दुसऱ्याहि विशेषणांनी विशिष्ट अशा—तत् च अपि ये पर्युपासते—त्या अव्यक्त अक्षराचीहि जे उपासना करितात—तेषां—उभयेषां मध्ये के योगवित्तमा—अतिशयेन योगविद्ः इत्यर्थ—त्या दोघामध्ये कोण योगवित्तम आहेत म्ह० अतिशय योगवेत्ते—उत्तम योगी कोण आहेत, असा भावार्थ.—[सगुणोपासक चागले की निर्गुणोपासक चागले? त्यातील अधिक चागले कोण?]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—मयि—माझ्या ठिकाणी—माझ्या सगुण स्वरूपात—मन—मन—आवेद्य—स्थिर करून—माझ्या सगुण विश्वस्वरूपात मन लावून—नित्य—

१ रहस्यकार ‘जे योगवित्तमा.’ याचा अर्थ “उत्तम कर्मयोगवेत्ते कोण ?” असा करितात. पण तो अश्रुतसिद्ध आहे. उपासना करणाराच्या उपासक म्हणावयाचे वा कर्मयोगी म्हणावयाचे ? पण रहस्यकार जर ज्ञानी जीव-मुक्तांना मुद्धा कर्मयोगी म्हणण्याम कचरण नाहान तर विद्याच्या उपासनाची वाच कथा ?

युक्ताः—सतत-इमेश-अहोरात्र युक्चित्त होऊन व—परया श्रद्धया उपेताः—
अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन—मा—माझा—उपासते—उपासना करितात—मना भजतात
—ते—ते सगुणभक्त—मे—मला—युक्ततमा—अतिशय उत्तम भक्त—श्रेष्ठ उपासक,
असे—मता.—समत आहेत सगुण इश्वराची उपासना करणारे श्रेष्ठ असें मी समजता

ये त्वक्षरोपासका सम्यग्दर्शिनो निवृत्तेपणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्य
सदुपरिष्ठाद्वयाम् । ये त्वितरे—मायि विश्वरूपे परमेश्वर आवेष्ट्य समाधाय मनो ये
भक्ता सन्तो मा सर्वयोगेश्वराणामधीश्वर सर्वज्ञ विमुक्तरागादिक्लेशातिमिरर्द्यष्टि नित्य-
युक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोऽस्त-श्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ता सन्त उपासते श्रद्धया
परया प्रकृष्ट्योपेतास्ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते
मच्चित्ततयाहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्त ता-प्रति युक्ततमा इति वस्तुम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—तु ये अक्षरोपासका सम्यग्दर्शिन निवृत्तेपणा ते तावत्
तिष्ठन्तु—पण जे अक्षरोपासक-सम्यग्ज्ञाना-एपणागून्य त अगोदर राहू देत—तान्
प्रति यत् वक्तव्य तत् उपरिष्ठात् वक्ष्याम—त्याच्याविषयी मला जे सांगावयाचे
आहे ते मी पुढे—मागाहून सागेन—तु ये इतरे—पण जे दुसरे—मायि विश्वरूपे
परमेश्वरे मन. आवेष्ट्य-समाधाय—माझ्या ठिकाणीं म्ह० विश्वरूप परमेश्व-
राचे ठिकाणीं मन स्थिर करून-गमाहित करून—ये भक्ता. सन्त—जे माझे भक्त
होतात—मा सर्वयोगेश्वराणा अधीश्वरं सर्वज्ञ विमुक्तरागादिक्लेशाति-
मिरर्द्यष्टि—मला म्ह० योगावृद्ध क्षालेत्या-योगेश्वर वनलेत्या सव योग्यांच्या श्रेष्ठ द-
श्वराला-सर्वशाला-रागादिक्लेशांचे निमित्त अशा तिमिरनावाच्या गंधाचा ज्याने त्याग
केला आहे—म्ह० अनिघासक्क मिथ्या बुद्ध्याचा ज्यान त्याग केला आहे अशा मला—नि-
त्ययुक्ता.—अतीत अनन्तर-अध्यायान्त उक्त श्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ता.
सन्त.—नित्ययुक्त म्ह० युक्ताच संपलेल्या अकराव्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्या
श्लोकाच्या अर्थाप्रमाणे—त्या न्यायाने सततयुक्त होलात—परया प्रकृष्टया श्रद्धया
उपेता उपासते—श्रेष्ठ-सत्तातम श्रद्धेनें युक्त होलाते उपासितात [जे भक्त परम
भक्तायुक्त मनाने नित्ययुक्त होलाते मात्र उपासना माझ सतत चित्तन करितात]—ते
मे—मम युक्ततमा. इति मता—अभिप्रेता.—ते मला अतिशय योगी म्हणून स-
मज आहेत.—हि ते नैरन्तर्येण मच्चित्ततया अहोरात्र अतिवाहयन्ति—कारण
ते निरन्तरतेनें—सतत—एक क्षणहि पृच्छ न घटविता माझ्या ठिकाणीं आपले चित्त ला-
वून-अहोरात्र घाटवितात—मग दिवसभर व रात्री एव श्रवण न घाटविता—तुमच्या क-
शायेहि चित्त न करितां कबळ माझेच चित्तन करितात,—उत्त. तान् प्रति युक्ततमाः
इति यत्तु युक्त—म्हणून त्यांना अतिशय-श्रेष्ठ यागा अग म्हणण योग्यच आहे २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—ये सर्वत्र समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः—जे सर्व ठिकाणी समबुद्धि—प्रत्येक वस्तूमध्ये ब्रह्मबुद्धि—ठेवणारे व सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये निमग्न असलेले निर्गुणोपासक—निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे भक्त—इन्द्रियग्राम संनियम्य—इंद्रियसमूहाचे म्ह० सर्व इंद्रियांचे संयमन करून—सर्व इंद्रियांना आपल्या ताब्यात ठेवून—अनिर्देश्यं—ज्याचा नावाने निर्देश करता येत नाही,—अव्यक्त—जें व्यक्त नाही,—सर्वत्रगं—सर्व छद्मित व्यापून राहणारे,—अचिंत्यं—ज्याचे चिंतनहि करता येत नाही—कूटस्थं—ज्याच्यामध्ये कोणताहि विकार होत नाही,—अचल—जें आपल्या अवस्थेपासून डळत नाही,—ध्रुवं—म्हणूनच जें नित्य आहे अशा—अक्षरं—अक्षराची—ब्रह्माची—पर्युपासते—उपासना करितात—त्याचें अहो रात्र ध्यान करितात—ते—ते निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे—मां एव—मलाच—प्राप्नुवन्ति—प्राप्त होतात ते मला म्ह० निर्गुण ब्रह्माला प्राप्त होतात. ३. ४.

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—ये स्वक्षरं निर्देश्यमव्यक्तत्वादक्षब्दगोचरमिति न निर्देशुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यथ्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्वार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेन दीर्घकालं यदासक्तुदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं श्वीमद्व्याप्यचित्तं व्याप्यन्तत्त्वादचित्त्यम् । यद्वि करणगोचरं तन्मनसाऽपि चित्तं तद्विपरीतत्वादचित्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोष वस्तु कूटं कूटस्थं कूटसाक्ष्यमित्यादीं कूटशब्दप्रसिद्धौ लोके । तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'माया तु प्रवृत्तिं निजान्मायिनं महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादी प्रसिद्धं यत्कूट तस्मिन्कूटे स्थित कूटस्थं तदव्यक्षतयाऽथवा राशित्वे स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—इतरे युक्ततमा. न भवन्ति किं—तर मग इतर म्ह० निर्गुणोपासक—अक्षरब्रह्मोपासक युक्ततम नव्हेत की काय—न, किंतु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तत् शृणु—नाही, तसे नाही, तर त्यांच्याविषयी जें काय सांगायलाचें आहे, धर जे पुढें मागें असे म्हटले होत, ते आता ऐक.—तु ये अक्षरं—अनिर्देश्यं—अव्यक्तत्वात् अक्षरं गोचरं इति न निर्देशुं शक्यते अतः अनिर्देश्यं—पण त्या गुणोपासकांच्या उलट जे अक्षराला (उपासितात ते अक्षर कसे ?) अनिर्देश्य म्ह० अव्यक्त असल्यामुळे शब्दाचा—वाणीचा विषय न होणारे, त्यामुळे त्याचा शब्दांनी निर्देश करता येत नाही, म्हणून अनिर्देश्य, अशा अनिर्देश्य अक्षरब्रह्माची जे उतमाधिपारी उपासना करतात (पुनः ते प्राप्त कोणें ?)—अव्यक्तं—केन अपि प्रमाणेन न

व्यज्यते इति अव्यक्तं—अव्यक्तं म्ह० कोणत्याहि प्रमाणाने व्यक्त केले जात नाही म्हणून अव्यक्त (आणि अव्यक्त असल्यामुळे अनिर्देश्य, अज्ञा अश्रुचाच)—पर्युपासते—परि समन्तात् उपासते—जे पर्युपासना करितात म्ह० सर्व प्रकारे उपासना करितात (पण निरुपाधिक ईश्वराची उपासना कर्मा संभवते ? उत्तर—)—उपासनं नाम उपास्यस्य अर्थस्य यथाज्ञास्त्वं विपर्ययकरणेन सामीप्यं उपगम्य तैलधारायत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनं तत् उपासनं आचक्षते—उपासनं म्ह० उपासना करण्यास योग्य—उपास्य असा जो अर्थ—पदार्थ त्याला शास्त्रप्रमाणाने विषय करून—यथाज्ञास्त्वं अश्रुला जाणून, त्याच्या सामीप्यास प्राप्त होऊन—तेंच मी असे आत्मत्वानें ओळखून तैलच्या घारेप्रमाणे समान—एकाच प्रत्ययाच्या प्रवाहानें—तांच प्रत्यय स्थिर ठेवून दीर्घकाल जे राहणें त्याला उपासन म्हणतात. [मीच तें अश्रु ब्रह्म आहे, अगें जाणून—पूर्णचिदेकरून अश्रु आत्म्याचाच जें मदा भावना करितात]—अश्रुस्य विशेषणं आहे—अश्रुचें विशेषण मागतात—सर्वत्रगं—व्याप्यत् व्यापी—सर्वत्रग म्ह० आत्म्याप्रमाणे व्यापी—अचिन्त्यं—अव्यक्तत्वात् अचिन्त्यं—आणि अचिन्त्य—अव्यक्त अमर्यादुक्तें अचिन्त्य—यत् हि करणगोचरं तत् मनसा अपि चिन्त्यं—जे इंद्रियाचा विषय होतें त्याचें मनानेहि चिन्तन करिता येते—अश्रुं तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यं—अश्रु त्याच्या विपरीत असल्यामुळे म्ह० इंद्रियाचा विषय होणारें नमः—यासुद्धें अचिन्त्य आहे—कूटस्थं—दृश्यमानगुणं अन्तर्दोषं चस्तु कूटं—कूटस्थ—बाहेरून ज्याचे गुण दिसतात पण आत दोष आहेत, वरून दिग्याला वार चांगलें, अनेक गुणांना युक्त, पण आतून वार वाईट—अनेक दोषांनी भरलेले असे जें असते तें कूट होय. (याविषयी वृद्धाच्या प्रयोगाचा आधार देतात—)—लोके कूटस्थं कूटसाक्षं इत्यादी कूटशब्द प्रसिद्धः—व्यवहारान कूटस्थ, कूटसाक्ष इत्यादि ठिकाणी कूटशब्द या अधी प्रसिद्ध आहे—तथा च अपिचादि—अनेक संसार्याजें अन्तर्दोषयत् यत् माया अव्याकृतादिशब्दवाच्यतया मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु मद्देश्वरं 'मम माया दुरत्यया' इत्यादी प्रसिद्धं तत् कूटं—मायुक्तं उपात मज्जम—अनृत इत्यादि अनेक प्रकारच्या संगाराचे वाज आहे, व निरूपण करू लागले असता ज्याच्या स्वरूपांत नानाप्रकारचे दोष दिसतात, जे 'माया' 'अव्याकृत' इत्यादि शब्दाचा अर्थ या रूपानें म्ह० त्या त्या नांवानें 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' म्ह० मायेला प्रकृति व मायावानाच्या मद्देश्वर ममजावे व 'मायां माया दुरत्यया आहे' (अ. ७ श्लो. १४ पृ. ६२७) इत्यादि श्रुति-स्मृतिवचनांत प्रसिद्ध आहे ते अविद्यादिक कूट होय.—तस्मिन् कूटे तदध्यक्षतया स्थितं—कूटस्थं—त्या मायाच्या कूटात त्याच्या अपिष्टता—अप्यक्ष या रूपाने स्थित अगळेले अश्रु कूटस्थ होय. (कूटस्थग-ज्ञाचा निरूपण हा दुसरा अर्थ सांगतात—)—अथवा सादिः इव स्थितं कूटस्थं—सा साक्षात्प्रमाणे दिसून असणें, साग जगां तबें किड्यादित अगळे तबें मिळीत

असलेलें-कूटस्थ-अतः एव अचलं-कूटस्थ-निश्चय असत्यामुळेच अचल-यं-
स्मात् अचलं तस्मात् ध्रुवं-नित्यं इत्यर्थः-ज्याअर्थी अचल आहे त्याअर्थी
ध्रुव, नित्य असा याचा भावार्थ [अशा अक्षराची जे उपासना करितात, असा मार्गाले
क्रियापदानी सचच.] ३.

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्रामामिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र
सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्वैषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयस्ते य एवं
विधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किंचिन्मां ते
प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी स्वात्मैव मे मतमिति सूक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सत्तां
युक्ततमत्वमयुक्ततमस्य वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ-‘संनियम्य०’ इति-अक्षराची कशी उपासना करितात व ती
कैत्याने काय होते ते ‘संनियम्य०’ या श्लोकानें भगवान् सांगतात.-इंद्रियग्राम-
इंद्रियसमुदाय संनियम्य-सम्यक् नियम्य-संहृत्य-इंद्रियग्रामाला म्ह० इति-
या-या समुदायाला उत्तम प्रकारें नियामन करून, त्याचे चांगल्या प्रकारें नियमन करून,
सर्व इंद्रियांचा विषयापासून उपसंहार करून-सर्वत्र-सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः-सर्वत्र म्हणजे
येपां बुद्धि इष्टानिष्टप्राप्तौ समा-तुल्या ते समबुद्धयः-सर्वत्र म्हणजे
सर्वकाली समबुद्धि-ज्याची बुद्धि इष्ट व अनिष्ट याची प्राप्ति झाली असता सम-तुल्य-
एकसारखीच-निर्विकार-हर्षविषादरहित असते ते समबुद्धि होत-ते ये एवंविधा
सर्वभूतहिते रता ते मां एव प्राप्नुवन्ति-ते जे अशा प्रकारचे सर्वभूताच्या
हितामध्ये रत असलेले-सर्व भूतांचे हित चिन्तणारे व हितकर आचरण करणारे ते
मलाच प्राप्त होतात [ज्ञानी पुरुषानां त्याच्या ज्ञानाप्रमाणें भगवत्प्राप्ति होते ही गोष्ट
सिद्धच असल्यामुळे]-ते मां प्राप्नुवन्ति इति तेषां किंचित् न तु वक्तव्यं
-ते मला प्राप्त होतात, असे स्वाध्यायविषयी काहीएक सांगाययासच नको. (ज्ञानी पुरु-
षाची भगवत्प्राप्ति सिद्धच आहे, याविषया प्रमाण-)-‘ज्ञानी तु आत्मा एव मे
मतं’ इति उक्तं हि-ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असे सांगितलेच आहे
(गी भा पृ. ६३१ पहा) अहोपण, ज्ञानी पुरुषाना भगवत्प्राप्ति होत असल्यास त्याचाच

१ ‘कूटस्थ’ शब्दाचा अर्थ ‘सर्वांच्या बुद्धाशी अमणारें’ असा रहस्यकार करितात.
पण कूट म्ह० सर्वांचे बुद्ध, असे म्हणण्यास काही प्रमाण नाही.

२ ‘सर्वभूतहितेरता.’ हे विशेषण येथें अशुशोपामकाना लाविलेले आहे, हे लक्षांत
ठेवण्यामारही आहे रहस्यकार ‘जे मां एव प्राप्नुवन्ति-’ याचा अर्थ ‘ते श्लोक देगीत
मन्त्रां देऊन पो ‘ज्ञान’ असा करितात येथें ‘देगीत’ हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे.
तो अशुशोपामकाना व त्याच्या गाथां ईश्वरप्राप्तिरूप मुख्य वडाला मीगान देऊन मनुष्यो
पामकाना व त्याच्या वचनां महेश्वर देण्यामाठी मुखाम बोजला आहे. पण तो मी ‘स्वाध्या
संगार नून टकार गरिणें’ या पुढील साठव्या श्लोकांतील वचनाशी विरुद्ध आहे.

युक्ततम म्हटलें पाहिजे, असे समताना तुम्ही सगुणोपासकाना युक्ततम कसे म्हणता ? उत्तर—) भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वं अयुक्ततमत्वं वा न हि वाच्य—भगवत्स्वरूप असलेल्या त्यांचे युक्ततमत्व किंवा अयुक्ततमत्व बोलाच येणे शक्य नाही. [भगवत्स्वरूप झालेच्या ज्ञानी पुरुषांना युक्ततम किंवा अयुक्ततम यातील कोणताच शब्द लावता येत नाही] ४.

हे शोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अन्यार्थ—अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां—अव्यक्त तन्नामधेयें ज्यांचे मन आसक्त झाले आहे अशा त्यांना—हे शो—हे शो—दुःख—अधिकतर—सगुणोपासकांपेक्षा पुष्कळच अधिक होतें—हि—कारण—देहवद्भिः—व्यक्त देहावर अनिमान टेंवणाऱ्या—‘ हा देहच मी ’ असे समजणाऱ्या लोकांना—अव्यक्ता गति—अव्यक्त प्रसन्नार्थ गति—दुःखं—मोठगा बधानें—अवाप्यते—घात होतें (म्हणून निर्गुणोपासकांपेक्षा सगुणोपासक चांगले) ५

किंतु—हे शोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां हे शोऽधिक एव हे शोऽधिकतरस्य क्षरात्मना परमार्थदर्शना देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्यक्तामक्तचेतसामव्यक्तचेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतमस्तेषामव्यक्तमस्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःख सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यतेऽन हे शोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वृत्तं तदुपरिटाद्वह्यमः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—किं तु—पण अगे जरी आहे तरी—हे शो अधिकतर—त्यांना होणारा त्रेधा अतिशय अधिक आहे—यद्यपि मत्कर्मादिपराणां हे शो अधिकः एव—जरी मत्कर्मादिकामध्ये—भाष्यामाठी कर्म करणे, इत्यादिनामध्ये तत्पर झालेच्या सगुणोपासकांचा त्रेधा इतर इतदशी कामा पुरुषांपेक्षा अधिकच अगतो—तु अव्यक्तात्मनां परमार्थदर्शनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्त हे शोऽधिकतरः—तथापि अक्षरमद्यस्य झालेच्या परमार्थदर्शा पुरुषांना देहाभिमानाचा त्याग करण, या मुळे होणारा त्रेधा एतान अधिक आहे. (त्यांचे विशेषण—)—अव्यक्तासक्तचेतसां—अव्यक्त आत्मकं चेतः येषां ते अव्यक्तामक्तचेतमः तेषां अव्यक्तामक्तचेतसां—‘ मत्कर्मसामक्तचेतसां ’ अव्यक्तामध्ये ज्यांचे चित्त आत्मक अगत ते अव्यक्तात्मकचित्त होत त्या अव्यक्तामक्तचित्त पुरुषांना त्रेधा पाह होतात [अव्यक्त म्ह. अयतन मत्कर्म-निर्देशीय अक्षर, त्यांचे ज्यांचे चित्त आत्मक जसे ‘ मी ते ’ असे आत्मनिर्देश अगळे त्यांचा तेज अतिशय अधिक अगतो त्यांना अधिक त्रेधा होण्याचे कारण भगवान् सांगला—]—हि—यस्मान् अव्यक्ता या अक्षरात्मिका गतिः—कारण अव्यक्त अगळे त्या या अक्षरात्मिका गति—सा देहवद्भिः—देहाभिमानवद्भिः दुःख अवा-

प्यते—ती देहवानाकडून—देहाभिमान असलेल्या पुरुषांकडून मोठ्या कष्टाने प्राप्त केली जाते—[ज्याचा देहाभिमान सुटलेला नाही त्यांना अव्यक्त अक्षरात्मिका गति मोठ्या कष्टाने—दुःखाने प्राप्त होते]—अतः क्लेशः अधिकतर—त्यामुळे म्ह० देहाभिमानाचा त्याग करावा त्यागत असल्यामुळे त्यांना अधिकतर क्लेश होतो.—अक्षरोपासकांना यत् वर्तनं तत् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः—अक्षरोपासकांचे जे वर्तन ते पुढे म्ह० १३ते२० श्लोकात सांगू. [अक्षरोपासक कसे वागतात त्यांचे वर्णन पुढे सविस्तर करू.] ५

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—पार्थ—हे अर्जुना—ये—जे सगुणभक्त—मयि—माझे ठिकाणी—सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य—सर्व कर्मांचा संन्यास करून—सर्व कर्मे मला अर्पण करून—मत्परा—मत्परायण होऊन—मीच ज्यांना श्रेष्ठ आहे, मजबाबून दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही, असे होऊन—अनन्येन एव योगेन—विश्वरूप परमेश्वर जो मी, त्या मला सोडून दुसऱ्या कोणाच्याहि ठिकाणा ज्याचे चित्त जात नाही, अशा अनन्य योगानेच—केवळ माझ्याच ठिकाणी चित्ताला स्थिर करून—मां ध्यायन्तः—माझे ध्यान करणारे (असे जे भक्त)—उपासते—माझी भक्ति करितात—मयि—माझ्या ठिकाणी—आवेशितचेतसां तेषां—ज्यांना आपले चित्त स्थिर ठेवले आहे, अशा त्यांचा—अहं—मी—न चिरात्—अगदी लवकर—मृत्युसंसारसागरात्—मृत्यूने युक्त अशा या संसारसागरापामून—समुद्धर्ता—उत्तमप्रकारे उद्धार करणारा—भवामि—होतां. ६ =

ये त्रिति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमम्बुदालम्बन विश्वरूप देवमात्मानं मुक्तया यस्य सोऽनन्येस्तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना मा ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥१॥

भाष्यार्थ—‘ये तु०’ इति—(अक्षरोपासक मलाच प्राप्त होतात, असें तूं वर म्हटले आहेस. पण मग त्यावरून सगुणोपासक तुला प्राप्त होत नाहीत, असे समजून घ्यावे कीं बाय, असे अर्जुन विचारिल म्हणून भगवान्) ‘ ये तु० ’ या श्लोकाने ते मत्परा ममाने प्राप्त होतात, असे सांगतात—तु ये सर्वाणि कर्माणि मयि—ईश्वर संन्यस्य—पण जे सर्व कर्मे मज ईश्वराचे ठिकाणी समर्पण करून—मत्परा—अहं परः येषां ते मत्पराः सन्त—मी ज्यांना वर—श्रेष्ठ आहे असे ते मत्परा होतात—अनन्येन एव—यस्य विश्वरूपं देवं आत्मानं मुक्त्वा मन्यत आत्मपतेन

आवेद्यमानं (अस्ति) सः अनन्यः तेन अनन्येन एव—अनन्य अशाच न्ह० ज्याचें विश्वरूप देवाला—मात्म्याला सोडून दुसरें कांहींच आलंबन—ध्यानाचा विषय विद्यमान नाही तो अनन्य होय. त्या अनन्य अशाच—केन—क्यानें?—योगेन—समाधिना मां ध्यायन्तः—चिन्तयन्तः उपासते—अनन्य अशा योगानें—चित्त-समाधानानें माझे ध्यान—चिन्तन करणारे असे होत्यातें उपासना करितात, (त्यांचा मी संमारांतून उद्धार करितों, असा पुढे संबंध) ६.

तेषां किम्—तेषां मधुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धतां । नुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरो दुरुत्तरत्वात्तस्मात् मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धतां भवामि न चिरात्किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ म-
द्यावेदितचेतसां मयि विश्वरूप आवेशितं समाहितं प्रवेशितं चेतो येषां ते मद्यावे-
दितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

माप्यार्थ—तेषां किं—भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या त्यांना कोणतें फल प्राप्त होतें तें 'तेषां' वा श्लोकानें सांगतात—तेषां मधुपासनैकपराणां अहं ईश्वरः समुद्धतां—त्या केलाला माझी उपासना करण्यांतच गढून गेलेल्या सगुणोपासकांचा मी ईश्वर समुद्धार करणारा आहे, [त्यांना ज्ञानाचा आधार देऊन उत्तम प्रकारें वर नेणारा मी आहे.]—कुतः इति आह—कोठून वर काढणारा, तें सांगतात—मृत्यु-संसारसागरात्—मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः—मृत्युसंसारसागरांतून—मृत्युयुक्तसंसार तो मृत्युसंसार [येथें मृत्यु म्ह० अज्ञान, कारण तें मरणादि अनर्थांचें कारण आहे. त्या अज्ञान कार्यान्वानें युक्त अमलेला संसार] सः एव सागरः इव सागरः दुरुत्तरत्वात्—तोच जणुंकाय सागर, दुरुत्तर—दुस्तर अमन्यामुळें सागर,—तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां समुद्धतां भवामि—त्या मृत्युसंसार-सागरांतून मी त्यांचा उत्तम प्रकारें उद्धार करणारा होतो.—चिरात् न—पार उशी-रणें नव्हे—किं तर्हि—तर मग काय ?—हे पार्थ क्षिप्रं एव—हे पार्थ, अगदी सागर मी त्यांचा सागरसागरांतून उद्धार करितों—मयि आवेशितचेतसां—मयि विश्वरूपे आवेशित—समाहित—प्रवेशित चेतः येषां ते मयि—आवेशित-चेतसः तेषां—(कोणाचा ?) ज्यांनी आपले चित्त मज विश्वरूपाचे ठिकाणी आवे-
शित म्ह० समाहित—प्रवेशित केलें आहे ते 'मयि-आवेशितचित्त' होत, त्यांचा मी संसार-सागरांतून उद्धार करितों. ७

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ म्हणजे 'मृत्युसंसारसागरात्' याचा अर्थ 'मृत्युसंसारसागरांतून' असा
२ म्हणजे 'मयि' याचा अर्थ 'मज' असा, त्या मजकूर मत्स्यसागरांतून 'हा
३ म्हणजे 'मयि' याचा अर्थ 'मज' असा

अन्यथार्थ—मयि एव—माझ्यामध्येच—मनः—आपले मन—आधत्स्व—
स्थिर कर, तू आपल्या मनाला माझ्या सगुण विश्वरूपात स्थाप—मयि बुद्धि निवेशय
—माझ्यामध्ये निक्षेप करणाऱ्या बुद्धीला प्रविष्ट कर तिलाहि माझ्या स्वरूपातच राहू
दे. तू आपले मन व बुद्धि या दोन्ही वित्तृप्ताना माझ्याच ठिकाणी स्थिर केलेस म्हणजे
—अत ऊर्ध्व—मेत्वापर—मयि एव—माझ्या ठिकाणीच—निवासिष्यसि—तू
राहशील—न संशयः—यात काही शंका नाही ८

यत एव तस्मात्—मयेव विश्वरूप ईश्वरे मनः मकरपविक्लवारमकमाधत्स्व स्था-
पय मयेवाध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु निव-
सिष्यसि निवस्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवास करिष्यस्येषात शरीरपाता-
वृध्वं न संशय संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—यत एव तस्मात्—ज्याअर्थी भगवदुपासना अस विशिष्ट फल
देणारी आहे त्याअर्थी—मयि एव—विश्वरूपे ईश्वरे संकरूपधिकरूपात्मक मन
आधत्स्व—स्थापय—माझ्या ठिकाणीच म्ह० विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणीच सकल्प
व विकल्प करणारे मन स्थिर कर माझ्यामध्येच त्याची स्थापना कर—मयि एव
अध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धि आधत्स्व—निवेशय—माझ्या ठिकाणाच निक्षेप
करण्या बुद्धीला समाहित—निवेशित कर, [बुद्धीलाहि माझ्या ठिकाणाच स्थिर कर]
—ततः ते किं स्यात् इति शृणु—त्यामुळे तुला कोणत फल मिळेल ते ऐक—
निवसिष्यसि—निवस्यसि—निश्चयेन मदात्मना मयि एव निवास करि-
ष्यसि—राहशील, निवास करशील, निश्चयाने मद्रूपाने माझ्या ठिकाणाच निवास करशील
—अतः—शरीरपातात् ऊर्ध्व—या शरीराच्या मरणानंतर तू माझ्यामध्येच निश्च
याने राहशील—न संशय—अत्र संशयः न कर्तव्यः—भगवन्निष्ठाला भगवत्प्राप्ति
होते, याविषयी संशय मुळीच वाळणू नये ८

१ रहस्यकार ७-८ श्लोकावरील टाबेंत म्हणतात—“भक्तिमागार्चं श्रेष्ठत्वं यात प्रतिपादितं
आहे ” (हे म्हणजे बरोबर नाही कारण ‘मत्कर्मकृप०’ (११ ५५ पृ ८१५) या श्लोकात
मागितल्याप्रमाणे मत्तत युक्तचित्त होऊन तुझ्या सगुण विश्वरूपाचा उपासना करणारे व
अन्यत्त अक्षराची उपासना करणारे, याच्यामध्ये अधिक योगवेत्ते—उत्तम उपासक बोल ।
असा येथे अनुनाचा प्रश्न आहे दुसऱ्या श्लोकात भगवानांना ‘मादयाच ठिकाणा म्ह० मादया
विश्वरूपात मन स्थिर करून व नित्य समाहितचित्त होऊन मोठ्या अक्षरेने युक्त होतात जे
माझी उपासना करितात—माझे ध्यान—चित्तन करितात ते मला योगवित्तम म्हणून समत
आहेन, असे मागितले आहे) पण रहस्यकार म्हणतात—“दुसऱ्या श्लोकात
उत्तम योगी हा मिद्वान्त प्रथम देऊन नंतर तिसऱ्या श्लोकात ‘तु’ हे पदान्तरबोध
अन्यथ पाहून त्या व नवव्या मित्त्वन दोन श्लोकात अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच
पोंचनान असे विधान केले आहे ” (दुसऱ्या श्लोकातील ‘सिद्धान्त’ पाचव्या अध्यायातील
‘वर्मयोगो विशिष्यते’ या, ‘मिद्वान्ता’ सारगाच आहे कारण तेथे ‘संन्यामाहून कमयोग

श्रेष्ठ' असें ज्या कारणानें म्हटलें आहे, त्याच कारणानें येथें सगुणोपासकाला 'योगवित्तम' म्हटलें आहे. यास्तव ते दोन्ही परम सिद्धान्त जगून अवान्तर सिद्धान्त आहेत व दोन्ही साधकाला उद्देशून आहेत. कारण तेथें सन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि 'नि.श्रेयमकर' जसें म्हटलें आहे, तसेच येथें 'अक्षरोपासक मलाच येऊन पोचतात व सगुणोपासकांचा श्रुत्युत्तमार्सागरातून मी उद्धार करणारा होतो,' असें म्हटलें आहे. ज्ञानी जीवन्मुक्ताला उद्देशून असें म्हणता येत नाही. पाचव्या अध्यायात कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, हें सागून लागलीच पुढच्या श्लोकात 'जो कदाचा द्वेष करीत नाही व कदाची आकांक्षा करीत नाही तो नित्य सन्यासीच जाणावा' असें म्हणून रागद्वेषादित कर्मयोग्याचीहि सन्यासित्वानें प्रशंसा केली आहे. येथें 'अक्षरोपासक साक्षात् मलाच येऊन पोचतात,' असें सागून अक्षरोपासकाला श्रेष्ठ फल सांगितलें आहे. तेथें 'कर्मयोगावाचून गवरा सन्यास प्राप्त होणें कठिण आहे' असें म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठ का म्हटलें तें सुचविलें आहे. तसेंच येथें 'अव्यक्तामध्ये ज्याचे चित्त आसक्त' अमर्तें त्यांना क्लेश अतिशय होतात,' असें म्हणून सगुणोपासना सुलभ आहे, म्हणून अधिक चांगली, अमें सुचविलें आहे. पण रहस्यकार या दृष्टीनें गीतेचा विचार न करिता अर्थवादानाच विधि किंवा सिद्धान्त मानून खऱ्या शास्त्राबोला पारले शाले आहेत, आणि खऱ्या शास्त्राबोला खोंटे ठरवू पहात आहेत. निम्न्या श्लोकातील 'तु' हें पश्चान्तरबोधक अव्यय आहे हें त्यांना येवें मात्र आठवलें, पण 'यस्तु आत्मारतिरेव स्वात्' येथें आठवलें नाही. (गी. भा. पृ. ३०२ व ३०३ पहा.) तिसऱ्या अध्यायातील १७ ते १९, हे तीन श्लोक टीकाकारांनी "अर्थप्रवाहास वगैरे न जुमानिता फोडून पुढक केले" असें म्हणतात. पण येथें स्वतः रहस्यकारच 'तीन व चार मिळून दोन श्लोकांत अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच पोचतात' असें म्हणतात. 'करणारेहि' येथील 'हि' हा शब्द रहस्यकारांना आपल्याच पदराचा का जोडला आहे तें वरच्या टीपेत सांगितलेंच आहे. असो, 'व्यक्तोपासनेचें सुलभतम' रहस्यकारानाहि समत आहे. (गी. र. पृ. ७७५.) पण सगुणोपासना सुलभ, त्यामुळे सर्व साधकांना साध्य, म्हणून तिणा येथें श्रेष्ठ म्हटलें आहे, हें मान त्यांना समत नाही ! कर्मयोग हें जसें ज्ञानयोगनिष्ठचें साधन तसेंच, सगुण उपासना हें निर्गुण उपासनेचें साधन आहे. कर्मयोग साक्षात् मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञानयोगाच्या द्वारा मोक्षसाधन आहे. त्याचप्रमाणें सगुण उपासना साक्षात् मोक्षसाधन नव्हे, तर निर्गुण उपासनेच्या द्वारा मोक्षाचें साधन आहे. म्हणूनच कर्मयोग किंवा सगुण उपासना ही मोक्षाची परंपरासाधने, बहिरंग साधने असून ज्ञानयोग किंवा निर्गुण उपासना हें अन्तरंग साधन आहे कारण कर्मयोगाचें पर्यवसान चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानात व सगुण उपासनेचें निर्गुण उपासनेत होत असतें, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. पण गीतारहस्यकार केवळ तार्किक असल्यामुळे त्यांना नव्याशक्त्येचा किंवा वस्तुस्थितीचा पारसा विचार केलेला नाही, असें मोक्षा बघानें म्हणावें लागतें. पारसा म्हणण्याचें कारण कोठें कोठें त्यांनाहि 'ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग परिणामी एकच,' (गी. र. पृ. ४२१) 'शुद्धीनें व भक्तीनें अरेरे एकच अद्वैत ब्रह्मज्ञान होते' असे उद्धार (गी. र. पृ. ४२७) काढले आहेत. तथापि पुनः पुनः ते आपल्या मूळ पदावर येतच असतात. जसे—'अव्यक्तोपासना कष्टमय असली तरी तीहि मोक्षप्रदच आहे' देवें 'तीहि'

असें म्हणून सगुण उपासना साक्षात् मोक्षप्रद आहे, असें मासविषयाचा प्रयत्न केलाच आहे. पण त्याला अनुभवाचा किंवा जाणाचाहि आधार नाही असो, “ भक्तिमार्ग झाला तरी त्यात कमें न सोडता तीच ईश्वरार्पण करून अवश्य करावयाची आहेत, हे भक्तिमार्गीयांनी लक्षात ठेवावे ” पण उपासक गृहस्थ नसून सन्यासी असला तर, त्यानेही ‘ कमें अवश्य करावीच ’ कीं काय व ती कमें कोणती ? रहस्यकार म्हणतात—“ याच हेतूने सहाय्या श्लोकात ‘ माझेच ठायीं सर्व कर्मांचा सन्यास करून ’ हे शब्द घातलेले आहेत. भक्तियोगातहि कमें स्वरूपतः सोडावयाचीं नाहींत, तर परमेश्वराचे ठिकाणींही म्ह० त्याचा फल अर्पण करावयाची, असा त्याचा स्पष्ट अर्थ आहे. ” होय, हे खरे, पण हा अशा प्रकारचा भक्तियोग ज्ञानोत्तर सांगितलेला आहे कीं काय ? जर आत्मज्ञानांतर सांगितलेला असेल तर ‘ त्याचा मी समारसागरातून उच्चार करणारा होतो ’ हे म्हणजे जुळत नाहीं. भक्तियोग झ० उपासना कोणत्याहि आश्रमात समवते. अर्थात् ‘ ये पुढांणि कर्माणि मयि सन्यस्य ’ याचा अर्थ आश्रमानुसार केला पाहिजे. कारण अभिहोत्रादि कमें आचरणें किंवा ता स्वरूपतः सोडणें, हे मनुष्याच्या मनावर अवलंबून नाहीं. त्याच्या आश्रमावर अवलंबून आहे. उपामक गृहस्थ असेल तर त्यानें तीं प्रत्यक्ष आचरून ईश्वरार्पण करावी. ‘ कमें ईश्वरार्पण करणें, म्ह० फल अर्पण करणें ’ हे म्हणणें बरोबर नाहीं. ईश्वराचे कमें करणें निराळे व कर्मफलाचा त्याग करणें निराळें, हे या पुढील दहा व अकरा वा श्लोकावरूनच सिद्ध होत आहे. पण ते दोन्ही गीण सन्यास आहेत, हे विसरता कामा नये. (गी. भा. पृ. ७१७-१८ बरील टीप पहा) पण तोच उपासक सन्यासी असेल तर तो अभिहोत्रादि कमें स्वरूपतः च सोडीला नाहीं झालें तरी कर्मांचा त्याग हा केलाच पाहिजे. मग तो स्वरूपतः असो की, ईश्वरार्पणरूप असो, त्याचाचून ज्ञान नाहीं व ज्ञानाचाचून मोक्ष नाही निर्गुणोपासक साक्षात् ब्रह्माला प्राप्त होतात व सगुणोपासकाचा स्वतः ईश्वर उच्चार बरतो. हा फलभेद अवश्य लक्षात ठेवला पाहिजे, व तो माध्यकारांनीं भाष्यात स्पष्ट केलेला असल्यामुळे आम्हां येथें अधिक विस्तार करित नाहीं. रहस्यकार म्हणतात—“ जो भक्तिमान् पुण्य मला प्रिय झणून भगवतांना या अध्यायाच्या अखेर सांगितला तोहि याच झ० निष्काम कर्मयोगातला समजावयाचा, स्वरूपतः. कर्मसन्यासी नव्हे हेहि यावरून उघड होतें. ” ‘ पण सर्वकमें मदपण करून अनन्ययोगानेंच माझे ध्यान करणारे जे मागीं उपामना करितात ’ या पक्ष्यावरूनच भगवानाना प्रिय होणारा भक्त निष्काम कर्मयोगी आहे, कर्ममन्यासां नव्हे, हे कमें सिद्ध होतें ? कमें ईश्वरार्पण करणें म्ह० निष्काम कर्मयोगी होणे, ही कल्पना बरोबर नाहीं शिवाय १३ ते २० श्लोकात भगवद्भवाचे जे धर्म सांगितले आहेत ते कर्मयोग्याच्या ठिकाणीं पूर्णपणे मभवत नाहींत, हे आम्हां पुढे दाखवू.

भगवानांनीं दुसऱ्या श्लोकात ज्यांना ‘ युक्तमत ’ म्हटलें आहे, त्यांच्याच साधनाचा आठव्या श्लोकात अर्जुनाला उपदेश केला आहे “ माझ्याच ठायीं मन स्थिर कर, माझ्याच ठिकाणीं बुद्धीचा निवेश कर, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्याच ठिकाणा राहशील ” असा तो उपदेश आहे. यात निष्कामकर्मांचा काहींच उल्लेख केलेला नाही. अर्थात् विश्वरूप-तत्त्व ईश्वरामध्ये सर्व भित्तवृत्ति ठेवणारा उत्तम योगी होय, व त्याला सगण ईश्वराप्रति हे फल मिळेल. पण तो स्वरूपावरधानरूप मोक्ष नव्हे. रहस्यकार ‘ अतः ऊर्ध्व ’ याचा अर्थ ‘ पुढें ’ असा भगदी सरळ करिताना. पण पुढें म्हणजे केव्हा ? अतो;

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अथ—आतां वर (मी वर सांगितल्याप्रमाणें)—मयि—माझ्या
ठिकाणी—चित्तं—आपल्या मनाला—स्थिरं—अचल—समाधातुं—स्थापवयास
—न शक्तोपि—नूं समर्थ नसालं—ततः—तर मग—हे धनंजय—हे अर्जुना!
—मां—मला—अभ्यासयोगेन—अभ्यासयोगाने—मनाला वारंवार थांबून धरून
माझ्याच ठिकाणी तें स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणें, या अभ्यासपर्वक योगाने—माप्नुं
—प्राप्त होण्याचा—इच्छा—तुं इच्छा कर. ९

अथेति । अर्थं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधानं स्थापयितुं ग्निपरमचलं न दातोपि चेतनः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूप-मिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तं प्राप्तुं हे धर्मजय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थः—‘अथ०’ इति—स्वमनप्रदंगनपूर्वक भगवत्प्राप्तिं चेदुत्तरे उपाय ‘अथ०’
या श्लोकान् मागितले जानात—अथ—एवं—यथा अयोचाम तथा—आता याप्रमाणे
म्ह० आम्हा वर जसे सांगितले आहे त्याप्रमाणे—मयि चित्तं स्थिरं—अचलं समा-
धानं—स्थापयितुं न शक्नोमि चेत्—माझ्या टिकाणा चित्तस्थिर—अचल स्थापण्यास
अर तु ममर्थ नसशील—ततः—पश्चात् अभ्यासयोगेन—तर मग अभ्यासयोगाने
म्ह०—चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं
अभ्यासः—चिताला एका स्थूल प्रतिमादि आलंबनामध्ये—प्यानाच्या आधारेमध्ये सर्व
बाह्यनी आकर्षण करून—सर्वतः त्याचा उपसंहार करून पुन पुनः स्थापने, हाच अभ्यास
होय.—तत्पूर्वकः समाधानलक्षणः योगः—त्या अभ्यासपूर्वक समाधान म्ह० त्या
आलंबनाच्यादि आत अगलंभ्या विश्वरूपां बिनाबी एकाग्रता करणे हा योग—तेन
अभ्यासयोगेन हे धनं त्रय, मां विश्वरूपं आप्तुं—प्राप्तुं इच्छ-प्राप्त्यस्य—
त्या अभ्यासयोगाने हे धनं त्रया, मन विश्वरूपाला प्राप्त होण्याची इच्छा कर; मना मि-
ळण्याची आशा; धर. ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मन्दैर्यमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अन्यथायं—अभ्यासे अपि—वर जमा मागितुं न्या अभ्यास करणमादि
—(चेतु—वर तुं)—अममर्थः—अमर्थ—अस्मि—अमर्गाल वर न्या—

१। अथवा 'अध्यास' के 'धातु' अर्थात् "अध्यासाभावात् साहाय्याने स्वरं पुनः पुनः प्रदानं कर्तव्यम्" अत्र चरितार्थः एव पुनः पुनः प्रदानं कदाचित् वगैरे कदाचिद् भाषणं आह्वयः,
टी. का. १०५

मत्कर्मपरम भव—माझ्यासाठी कर्म करण, हेच एक काम कर. ईश्वरासाठी कर्म करणे हेच आपले मुख्य कर्तव्य समज कारण—मदर्थ अपि—माझ्यासाठी—कर्माणि कुर्वन्—कर्म करणारा असा तू—सिद्धि—सिद्धाला—चित्तशुद्धि, योग ज्ञानप्राप्ति या क्रमाने माझ या सिद्धास—अवाप्स्यसि—प्राप्त होवाल १०

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थ कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थ । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘अभ्यासे अपि०’ इति—पण द्वैताच्या अभिमानामुळे अभ्यासा वान असलेला योग संपादन करण्यास जर तू असमर्थ असाल तर ‘अभ्यासे अपि०’ या श्लोकान आणखी उपाय सांगतात—अभ्यासे अपि असमर्थः असि-अशक्तः असि—असा अभ्यास करण्यासाठी जर तू असमर्थ असाल-अशक्त असाल—तर्हि मत्कर्मपरमः भव—तर मत्कर्मपरम हो, म्ह० भगवानासाठी कर्म करण्यात तयार हो—मदर्थ कर्म-मत्कर्म तत्परम-मत्कर्मप्रधान. इत्यर्थ—माझ्यासाठी जें कर्म तें मत्कर्म, तत्परम म्ह० मत्कर्मप्रधान हो, असा याचा भावार्थ [प्राधान्याने-मुख्य वेंकडून माझ्यासाठी कर्म कर]—अभ्यासेन विना केवलं मदर्थ कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि—अभ्यासा वाचून केवल माझ्यासाठी कर्म करणाराहि तू सिद्धाला म्ह० ब्रह्मभावाला-चित्तशुद्धि, योग ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा प्राप्त होवाल [येथाल ‘अपि’ शब्द ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांचें ब्रह्मभाव हे साक्षात् फल नसून चित्तशुद्धिचाच क्रमाने मिळणारा फल आहे, हे सूचविण्यासाठी आहे]

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथयार्थ—अथ(चेत्) आता जर—एतत् अपि—हदि—कर्तुं—करण्यास तू—अशक्त.—असमर्थ—असि—असाल—तत—तर मग—मद्योग—सर्व कर्म मला अपण करून त्याच अनुष्ठान करणे, या योगाचा—आश्रित.—आश्रय करून व —यतात्मवान्—आपल्या चित्ताच संयमन करून—सर्वकर्मफलत्याग—सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग—कुरु—कर ११

अथैतदिति । अथ पुनरतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्त्वमुपशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि त्रियमाणानि कर्माणि मन्यस्व यत्करणं तेषामनुष्ठानं न मद्योगस्तमाश्रितं

१ रहस्यकार “मत्कर्मपरम—मदर्थ म्ह० माझ्यापय” असा अर्थ करितात, व येथाल वमाये-शास्त्राने मागितल्या ज्ञान स्थान भजन पूजनादि-असे शर्थावरण ने” आदि त्यातात ज्ञानाची चून बावीरी कर्मांचे शर्थावरण ठीक आहे पण ‘मत्कर्मपरम’ याचा मर्यापय हा अर्थ बरोबर न हो. कारण ‘मत्कर्मपरम’ ‘मदर्थ कर्माणि’ यांचा एवंच अर्थ आहे.

सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु
यतात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—‘अथ एतत्’ इति—भगवत्कर्मपरमन्वाहि अशक्य आहे, असे म्ह-
टल्यात ‘अर्धनृ’ या श्लोकाने दुसरा उपाय सांगतात—अथ-पुनः एतत् अपि
यत् मत्कर्मपरमत्वं उक्तं तत् कर्तुं अशक्तः असि—आता पुनः वाच्य विषयानां
चित्ताचे आकर्षण केल्यामुळे हेहि म्ह० जे बरोळ श्लोकाने मत्कर्मपरमत्व सांगितले आहे ते
करण्यासहि जर तूं अशक्त असशील—ततः—अनन्तरं—तर मग—त्यानंतर—मद्योगं
आश्रितः—मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं—तेषां अनुष्ठानं
सः मद्योगः तं आश्रितः सन्—मयोगावा आश्रय कर्त्तव्य म्ह० केले जाणारी
सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणा अर्पण करून त्याचे जे अनुष्ठान करणे तोच मद्योग होय.
त्याचा आश्रय केलेला असा होण्याता—सर्वकर्मफलत्यागं—सर्वेषां कर्मणां फल-
संन्यासं—सर्वकर्मफलत्यागं कुरु—सर्व कर्माच्या फलाचा त्याग—सर्व कर्माच्या
फलाचा संन्यास—सर्वकर्मफलत्याग कर.—यतात्मवान् संयतचित्त सन् इत्यर्थ.
—यतचित्तवान्—नियतचित्त होण्याता सर्वकर्मफलत्याग कर, असा याचा भाषाये. ११.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अभ्यासात्—वर सांगितलेल्या अभ्यासाहून—ज्ञानं—ज्ञान—
श्रेयः हि—अधिक प्रशंसनीय आहे, हे तर श्रेयस्त्व आहे. पण—ज्ञानात्—
त्या ज्ञानाहूनहि—ध्यानं—ज्ञानासह केलेले ध्यान—विशिष्यते—अधिक चांगले
आणि त्या तसल्या—ध्यानान्—ध्यानाहूनहि—कर्मफलत्यागः—ज्ञान-ध्यानद्वारा
कर्माच्या फलाचा त्याग अधिक चांगला आहे. कारण—त्यागात्—कर्मफलाचा त्याग
केल्यानंतर—अनन्तरं शान्तिः—लागलीच संमाराची शांति होते १२.

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्नोति—श्रेयो हि प्रत्यक्षतरं ज्ञानं कस्मदपिर्वैकृत्यं
दध्यामासमादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफ-
लत्यागो विनिष्यत इत्यनुपपद्यते । पूर्वं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणजनः क्षान्तिरूपशमः
राहेनुकूल संसारस्फाणन्तरमेव म्याद्य तु कालान्तरमपेक्षते ॥

भाष्यार्थ—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्नोति—आता ‘श्रेयो हि’ या श्लोकाने
भगवान् सर्वकर्मफलत्यागाची स्तुति करिताना.—ज्ञानं श्रेयः हि—प्रशस्यनरं—
ज्ञान म्ह० शब्द व उपपत्ति किंवा श्रवण व मनन यांनी केलेला आत्मनिश्चय धानेश्वर
प्रशंसनीय आहे.—कस्मात्—कोणतेसाठी ?—अधिकपूर्वकात् अभ्यासान्—
अधिकपूर्वक अभ्यासाहून म्ह० ज्ञानासाठी केलेल्या श्रवणाभ्यासाहून किंवा ध्यानाभ्या-
साहून ज्ञान—आत्मनिश्चय धेनु आहे. कारण तो आत्मनिश्चय यात्रा-कारण कारण होतो.
—तस्मान् अपि ज्ञानात्—ज्ञानपूर्वक ध्यानं विशिष्यते—या ज्ञानाहूनहि ज्ञान.

पूर्वकं ध्यानं श्रेष्ठं आहे—ज्ञानवतः ध्यानात् अपि कर्मफलत्यागः विशिष्ट-
प्यते इति अनुपपद्यते—ज्ञानवानाच्या ध्यानाहूनहि कर्मफलत्याग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे,
असा 'विशिष्टप्यते' या क्रियापदाचा येथे अन्वय लागतो (या त्यागाच्या विशिष्टत्वाचे
कारण—) एव पूर्वविशेषणवत कर्मफलत्यागात् शान्तिः—उपशमः स
हेतुकस्य ससारस्य अनन्तरं एव स्यात् न तु कालान्तरं अपेक्षते—याप्रमाणे
'नियतचित्त' या पूर्वोक्त विशेषणाने विशिष्ट असलेल्या पुरुषाच्या कर्मफलत्यागापासून
शांति म्ह० कारणासह ससाराचा उपशम त्यानंतर लागूच होतो तो दुमन्या-भवि
ष्यकालाचा अपेक्षा करीत नाही

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्याग श्रेय
साधनमुपादिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन
सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साध
र्म्येण स्तुतित्वं = यद्वा सर्वे प्रमुष्यन्ते " इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसि
द्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मात्सर्वकर्मणां फलानि । तस्यामेव च विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यान
न्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यामज्ञकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्व
कर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनायां । यथाऽभ्यस्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना
अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यास्तूयन्ते । एव कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेय सा
धनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सर्वकर्मफलत्यागच जर सद्यः शांति देत असेल तर 'तत्त्व-
ज्ञानच मोक्षाख्यशांति देणारे आहे,' ही श्रुति-स्मृतातील प्रसिद्धि खोटी ठरते, अशी भागडा
चेज्जना मागतात—)—अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्ट-उपायानुष्ठाना-
शक्तौ सर्वकर्मणां फलत्याग श्रेय साधनं उपदिष्ट—कर्मामध्ये प्रवृत्त झालेल्या
अज्ञाला पूर्वी उपदेशिलेल्या—८, ९ व १० या तान श्लोकात सांगितलेल्या—उपायांचे अनुष्ठान
करण्याचे मामध्य नसल्यास सर्वकर्मणांच्या फलाचा त्याग हे श्रेय साधन सांगितले आहे
—प्रथम एव न—अगदा आरंभीच कांहा सांगितलेले नाही [दीर्घकाल निरंतर स
त्साराने केले या ध्यानाच्या योगाने तत्त्वसाक्षात्कार होऊन ससारदुःखाची शांति होत
असत म्ह० ध्यान हे साक्षात्काराचे अन्तरंग साधन आहे पण तसल्या ध्यानाहून
कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असं दाखवा सांगितले आहे त्यामुळे त्या त्यागाची स्तुति
येथे द्या आहे, जम आचार्य सांगतात—]—अतः च 'श्रेयो हि ज्ञान अभ्या-
सात्' इति उत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्याग स्तूयते—
आणि म्हणून 'श्रेयो हि ज्ञान' या श्लोकाने उत्तरोत्तर श्रेष्ठ वाच्या—उत्तम ध्येय साध-
नाच्या—उपदेशाने सर्वकर्मफलत्यागाच्या त्यागाचा स्तुति केली जाते (असेच मानण्याचे
कारण—) —संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात्—अक्षरोगाम
नादिर प्राप्त साधनातील पूर्वपूर्वसाधनाचे अनुष्ठान करणाऱ्यांचे सामर्थ्य नाही, असं सा
त्याग उत्तरोत्तर साधनाचा उपदेश करून सर्वांच्या नेहवी कर्मफलत्याग करण्याविषयी
गंती आहे त्यामुळे त्यागाची स्तुतिच या श्लोकाने मिळते आहे (पण हा त्याग

होती व येथेच प्रज्ञानुभव घेतो,' (का.भा.प्याथं १५५) या श्रुतीत सर्व कामाच्या त्यागाने
 अमृतत्वप्राप्ति सांगितली आहे—तत् प्रसिद्धं—आणि ते कामत्यागाचे मोक्षार्थत्व
 'अथ अकामयमानः' इत्यादि बृहदारण्यकादि (बृ. भा. अ. ४, पृ. २७५) श्रुतीत प्रसिद्ध
 आहे. (अहोपण, कामत्याग हे जर मोक्षाचे निमित्त असले तरी कर्मफलत्याग मोक्षाचा हेतु
 कसा ? उत्तर-)—च सर्व कामाः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि—आणि
 सर्व काम ही श्रौत स्मार्तसर्वकर्मणांची फले आहेत. [अहोपण, कर्मफलत्यागानेच जर शांति
 प्राप्त झाली तर ज्ञाननिष्ठेची उपेक्षा करण्यास काही हरकत नाही, अशी आज्ञा ये-
 छन सांगतात.]—च तत्त्यागे ज्ञाननिष्ठस्य विदुषः अनन्तरा एव शान्तिः
 —आणि सर्व कामाच्या त्याग केल्या असता ज्ञाननिष्ठ विद्वानाला ज्ञानलीच शांति प्राप्त
 होते. (तथापि अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाची स्तुति कशी संभवते ? उत्तर-)—इति सर्व-
 कामत्यागसामान्य अन्नकर्मफलत्यागस्य अस्ति—याप्रमाणे सर्वकामत्यागाचे
 साधर्म्य—सामान्य—सादृश्य अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाला आहे. [विद्वानाच्या कामत्यागा-
 प्रमाणे अविद्वानाच्या फलत्यागालाही 'त्यागत्व' या सामान्यामुळे निश्चित म्हणणे योग्यच
 आहे, असा उत्पसंहार करितात.]—इति तत्सामान्यात् इयं सर्वकर्मफलत्यागस्तु-
 तिः प्ररोचनार्थः—याप्रमाणे विद्वानाच्या कामत्यागाचा अविद्वानाच्या फलत्यागाचे सा-
 मान्य—साधर्म्य असल्यामुळे ही सर्वकामाच्या फलत्यागाची स्तुति आहे. (ती कशासाठी ? उ-
 त्तर-) प्ररोचनार्थ—त्यागाविषयां श्वे उत्पन्न कर्तुं त्यात प्रवृत्त करण्यासाठी ही स्तुति आहे.
 (इयं गोष्ठदृष्टान्ताने स्पष्ट करितात-)—यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीतः
 इति ह्दानींतनाः अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वमामान्यात् स्तूयन्ते—ज्याप्रमाणे अ-
 गस्त्य ब्राह्मणाने समुद्राचे प्रातन केले म्हणून आजकालचेहि ब्राह्मण 'ब्राह्मण' या सामान्या-
 मुळे—ब्राह्मणत्व या सादृश्यामुळे स्तुति केले जातात, (अहोपण, फलत्यागच जर मोक्षाचे
 कारण असेल तर कर्मत्यागानेहि फलत्यागाची सिद्धि होत अगस्त्यामुळे कर्मानुष्ठान मुक्तीच
 करावयास नको' कारण ते व्यर्थ आहे. उत्तर-)—एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयो-
 गस्य श्रेयःसाधनत्वं अभिहित—त्याप्रमाणे कर्मफलत्यागामुळे कर्मयोगाचे श्रेय-
 साधनत्व सांगितले आहे [येथे फलचा अभिलाष सोडून ईश्वरापेक्षापूर्वी केलेल्या
 कर्माचा श्रेय साधनता आहे—तसेल कर्मानुष्ठान मोक्षाचे परंपरासाधन होतें, असे येथे
 विनिश्चित आहे. त्यामुळे कर्म व्यर्थ नाही.] १२.

१ रहस्यकाराना १-१२ लोकावर विरलून टाप लिहिला आहे. प्रगटून शोध वादग्रस्त
 अभ्यासांमुळे त्या टापेतील महत्त्वाच्या वाक्यांचे परोक्षाने कर्मे याग आहे. २ कर्मयोगदृष्ट्या
 हे कर्म महत्त्वाचे आहेत, व त्यात अल्पतम कर्मयोग सिद्ध होण्यास अभ्यास-ज्ञान-अन्न-
 नदि कर्म बरेच साधने लागून या व इतर साधनांच्या सादृश्यविचारा-चा अर्थ १८०

काराव्या शोकात् कमफलत्यागार्थं म्ह० निष्काम कमयोगाच्च श्रेष्ठत्वं वाणलं आहे ' हे म्हणणें प्रमाणशुद्ध नाह्या कारण येथे 'माझ्याच ठिकाणा मन ठव, माझ्याच ठिकाणा बुद्धि लाव, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्या ठिकाणाच येऊन पोचशील', (श्लोक ८) असें म्हणून भगवानाना वर २ या शोकात् 'युक्ततम' म्हणून ज्याना म्हटलें आहे, त्या सगुण ब्रह्मो पासकाचा परम धर्म फलासह सांगितला आहे आपलें मन व बुद्धि, अर्थात् मन अत करण वृत्ति ईश्वराच्या सगुण स्वरूपाने स्थिर करणें हे भक्ताचें श्रेष्ठ साधन होय पण तें आरम्भाच साध्य होत नाह्या, म्हणून श्रेष्ठ सगुणोपायकाने काय केलें पाहिजे हे अगोदर सांगून १, १० व ११ श्लोकांत क्रमानें उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत ' तू आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं समाहित करण्यास समर्थ नसाल तर अभ्यासयोगानें मला प्राप्त होण्याची म्ह० माझ्या ठिकाणा चित्त स्थिर करण्याचा इच्छा कर म्ह० अभ्यासयोगाचा आश्रय कर चित्तसमाधानाचा अभ्यास कर,' हा दुसरा उपाय सांगितला तसा अभ्यास करण्यासहि असमर्थ असाल तर मत्कमपरम हा व तेंहि करण्यास समर्थ नसाल तर सर्वकर्मफलाचा त्याग कर,' असें म्हटल आहे अर्थात् सर्वकर्मफलत्याग हा चित्तसमाधानाचा अखेरचा उपाय आहे अर्थात् कमफलत्यागानें कांहीं दिवमाना ईश्वरापुन कम करण्याची योग्यता येते, ईश्वरापुन कम करिता करिता चित्तसमाधानाचा अभ्यास करण्याचा योग्यता येते, व अभ्यासानें सगुणभक्ताचा तो परम निष्ठा म्ह० ईश्वरामध्येच सर्व चित्त वृत्ति स्थिर करणें, तो प्राप्त होते, व सिध्दा योगानें मरणोत्तर सगुण ईश्वराची प्राप्ति होते आठव्या अध्यायात सांगितल्याप्रमाणें (गा भा पृ ६७४ पहा) या सगुण ब्रह्मोपायकाला 'गुह्यगतीनें कायब्रह्माची प्राप्ति होते, असा देशीक विषय आहे त्यामुळे कमफलत्याग हा अगदा शब्दचा मद अधिष्ठान्यामाठीं सांगितलेला उपाय आहे हे उघड होतें पण रहस्यवार ' भक्तियुक्त कमयोग मिळ होण्यान अभ्यास, ज्ञान, भजनानि कम वगैरे माधनें सांगून' असें खुशाल म्हणतात पण वर कमयोगनिर्द्धांच प्रकरण तरी आहे वा ? 'माझ्या ठिकाणा वात करण स्थिर कर म्ह० तू माझ्याच ठिकाणा येऊन राहशील' असें भगवान् सांगत आहेत व 'तें न साधयाम अभ्यास कर, तोहि शक्य नसल्यास मत्कमपरम हा व तेंहि न शास्वाने सर्वकर्मफलत्याग कर' असें म्हटलें आहे त्यात कमवागाचा गंधहि नाह्या कमफलत्याग हा कमयोग नसून एकप्रकारच गीण मन्वासच आहे (गी भा पृ ७१७, १८ पहा) तथापि त्यालाच निष्काम कमयोग तरी मानलें, तरी तो इतर उत्तरोत्तर अनन्य माधनाचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नसल्यान सांगितलेला असल्यामुळे अगदीं आरम्भाचा उपाय आहे, मद अधिकाऱ्यासाठीच ता आहे, यात गता नाह्या अर्थात् त्याच्या मिळोसाठी ज्ञान-अभ्यास-भजन हों साधनें आहेत, असें म्हणणें मगधा अनुपपन्न आहे ती विपरीत भावना आहे रहस्यवार म्हणतात—' ११ व्या श्लोकात कमफलत्यागाच्च म्ह० निष्काम कमवागाच्च श्रेष्ठत्वं वाणलं आहे ' होय श्राना पेमाहि कमफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असें १२ व्या श्लोकाने म्हटलें आहे, हे सर्व पण ती मिळान नये, 'ती कमफलत्यागाची स्तुति आहे' असें आचार्यांनीं वर आध्याय मधिल्लर कमकास सांगितलेंच आहे म्हणून आम्ही येथे अधिक विचार करत नाहो 'ज्यानासाठी कमफलत्याग येथ' हा तर मिळान नान्य, तर वराल ०१११ श्लोकांत 'पुन पुन माधना आह'.

स्वतः चा आवडनावड त्यांना माग्यात किंवा टीकात घुसटलेली नाही शुद्ध वैदिक सन-
दायाला धरून कम, उपासना व ज्ञान याची व्यवस्था लाविली आहे गताधर्म
वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे, असे मान ते समजत नाहीत रहस्यकार तसे समजतात
त्यामुळे त्यांना ज्ञानमागा-संन्यासमागा मोठे दुष्ट दिसतात पण ज्ञानपेक्षा कर्मफलला
श्रेष्ठ मानणे हे वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे वैदिक संप्रदाय ज्ञानासाठी कर्मचरण
सांगतो गीताहि 'कर्मणेनैव जनकादि चित्तशुद्धीच्याद्वारा मिद्धि पावले,' 'कर्म चित्तशुद्धी
माठा सग सोडून कर्म करितात,' 'वृद्ध, दान, तप, ही पावन करणारी आहेत 'ज्ञानामार्ग
पावन करणारे दुसरे वाहा नाहा,' 'ज्ञाने सर्व कम अखिल परिसमाप्यते ' 'योगमसिद्ध
ज्ञान एवमे' इत्यादि मागते ते-हा रहस्यकाराचा ज्ञानमागायावरील पूर्वाक्त आरोप खोण
आहे, हे कोणीहि कबूल करील) ते म्हणतात--" ज्ञानमागा-सारख टीकाकारास ज्ञाना
पेक्षा कर्मफललाग श्रेष्ठ ठरविलेला आवडत नाहा म्हणून एकतर ते ज्ञान म्ह० पुस्तकी
ज्ञान ध्याये किंवा कर्मफलत्यागाचा ही प्रशंसा अथवादात्मक म्ह० पोकळ समजारी " (१)
आम्हा उलट असे विचारतो का, ज्या ज्ञानाहून ध्यान विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे असे भावाद्
सांगतात, ते ज्ञान म्हणजे अपरोक्ष ज्ञान असेल कसे ? ध्यान कशाकरिता करावयाचे ?
अपरोक्ष अनुभवासाठी, म्ह० ध्यान साधन व ज्ञान-अपरोक्ष साक्षात्कार साध्य झाले तेव्हा
साध्याहून साधन श्रेष्ठ कसे असेल ? यास्तव ज्याला ज्ञान व ध्यान याचा साध्यसाधनसंबंध
ठाऊक आहे तो येथील ज्ञान म्ह० शास्त्रज्ञान, परोक्ष ज्ञानच समजेल, हे उघड आहे ज्याला
ध्यान कशासाठी करितात हे ठाऊकच नसेल, तो मात्र येथील ज्ञान हे महात्मैक्य ज्ञानच
आहे, असेहि म्हणेल व त्यापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे, हेहि कबूल करील पण प्रत्यक्ष ध्यानादि
करून अपरोक्ष आत्मानुभव घेणाऱ्या अद्वैतवाद्यांना ता गोष्ट कधीच मान्य होणार नाही
रहस्यकार ज्ञानशब्दाने पराक्ष ज्ञान व कमफलत्यागाची प्रशंसा याचा अद्वैती टाकाकार
विकल्प मानतात असे म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाही तर सर्व अद्वैती येथील
ज्ञान म्ह० परोक्ष महाज्ञान व ही कमफलत्यागाची स्तुति आहे, अमच समजणान 'एकतर
ज्ञान म्ह० पुस्तकाज्ञान किंवा हा कमफलत्यागाचा प्रशंसा आहे,' असे कोणी म्हणत
नाहान अथाद् रहस्यकारांचे हे म्हणणे निराधार आहे, तसेच 'प्रशंसा अर्थवागात्मक म्ह०
पाऊळ ' हे त्याने म्हणजेहि निराधार-शास्त्रपरिभाषेला मोडून आहे प्रशंसाशब्द हाच
अथवाद आहे व अथवाद पोकळ समता, हे आम्हा पूर्वा गविरुपर मागितले आहे (गी
मा पृ ४०, ४८-४९ पहा) पण रहस्यकार पण म्हणतात--" यातजल योगमार्गीयान
अभ्यासायना कमफलत्याग अधिक ठरेल्ल्या स्पष्ट नाहा, आणि पुण्या भक्तिमागायाम हा
भक्तीप्रेरीत दुसरा मार्ग वसे कर नयेत असे म्हणणारास ध्यानापेक्षा म्ह० भक्तीपेक्षा कम
फलत्यागाचे श्रेष्ठत्व मान्य होत नाही " (परेच आहे पातजल योगमार्गी विद्या भक्तिमार्गीव
वशात्, मति व योग यांना ज्ञानाचे अंतरण साधन मानणारे ज्ञानमार्गीहि केवळ कर्म
फलत्याग अभ्यास व भक्ति यांतून श्रेष्ठ आहे, असे सांगणार नाहीत वारण कमफलत्याग
हे निवृत्तिमार्गांना अगदी आरंभाचे साधन आहे ते-हा घटपटीत सांगी गोष्ट काय
माग्य होणार ? म्हणून कमफलत्यागाची ही स्तुति ध्यानाचे मक्क्या शुद्ध आहे व सब
व टीकाकारांनी ती हेतुविच मानली आहे, पण ते सर्व खोटे व एकटे रहस्यकार मान एते !!)

रहस्यकाराचा अर्थ अपूर्व आहे याविषयी त्याचेच वचन प्रमाण आहे. ते असे—“पातजल योग, ज्ञान किंवा भक्ति या तीन संप्रदायाहून भिन्न म्ह० गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय हला बहुतेक तुप्त आहे, व त्यामुळे त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाही. म्हणून हला गीतेवर ज्या उपलब्ध टीका आहेत, त्यात कर्मफलत्यागाचे येष्ठत्व अर्थवादात्मक ठरविले आहे. पण आमच्या मते ही चूक होय” (गी. र. पृ. ७७७) पण आर्षा योग, ज्ञान व भक्ति हे तीन भिन्नभिन्न पथ आहेत, असे समजण्यात रहस्यकाराचीच मोठी चूक झाली आहे. गीतेवर स्वतंत्र पातजल योगी किंवा स्वतंत्र भक्तिमार्गी याच्या टीका नाहीत. ज्या आहेत, त्या सर्व अद्वैत वेदान्ती व द्वैता वेदान्ता वगैरे याच्या आहेत. पण ते सर्व वेदान्ता योग व भक्ति यांचा उपासनेतच अन्तर्भाव करितात, व उपासना ब्रह्मसाक्षात्कारामाठा मानतात हे प्रसिद्ध आहे नमंच ‘गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय त्या तीन संप्रदायाहून भिन्न आहे,’ असे मानण्यात त्याची आणखी दुसरी मोठी चूक झाली आहे. ते म्हणतात—“हणों हा गीतेतील संप्रदाय तुप्त झाला आहे.” पण पूजा तरी तो कधी होता? गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोग/कमा बाजी तरी अस्तित्वात होता, असे कोणालाहि दाखविना येणे शक्य नाही. गीतेचा संप्रदाय म्ह० वैदिक संप्रदाय, वैदिक संप्रदाय व० प्रवृत्ति—निवृत्तिधर्म किंवा कर्म आणि उपासना व ज्ञान. गीतेत कर्म आहे, उपासनाहि आहे व ज्ञानहि आहे. तिच्यामध्ये प्रवृत्ति व निवृत्ति दोन्ही आहेत. मग टीकाकारांना माच एका दृष्टीने गीतेचे व्याख्यान केले आहे. गीतेचा संप्रदायच जर निराळा नाही तर “त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाही,” हे म्हणणे फुकटच नव्हे का? आचार्यांना ज्याच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचे रचणे केले आहे ते वृत्तिकार म्ह० ‘भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदायी’ नव्हेत तर ते श्रौतस्मात कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय हे मोक्षाचे साधन मानणारे आहेत (गा. भा. पृ. ४३ पहा).

सर्व टीकाकारांचा अर्थ चूक आहे, असे सांगून रहस्यकार पुढे म्हणतात—“गीतेत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असे मानले म्हणजे या श्लोकाच्या अर्थाबद्दल काहीच अडचण राहत नाही. कर्म सोडून चालत नाही, निष्काम कर्म केलेच पाहिजे, असे म्हटले म्हणजे स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग, किंवा नुस्ती इद्रियाचा कसरत करणारा पातजलयोग अगर सर्व कर्म सोडून देणारा भक्तिमार्ग हे सर्वच कर्मयोगांपैकी कमा योग्यतेचे ठरतात ” पण गीतेत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असे मानण्याचे कर्मे? त्याला काही आधार पाहिजे की नको? ‘कर्म सोडून चालत नाही, निष्काम कर्म केलेच पाहिजे’ असे म्हणण्यास गीतेत आधार नाही रहस्यकारांनी जे काही आधाराभास दाखविले आहेत, त्यांचे आभासत्व आम्ही सविस्तर सिद्ध केलेच आहे. (गी. भा. पृ. ३११—३२४ पहा.) ‘स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग व सर्व कर्म सोडून देणारा भक्तिमार्ग’ यात काय फरक आहे? पातजलयोगाला ‘नुस्ती इद्रियाची कसरत करणारा’ असे म्हणजे म्ह० योगाचे स्वरूप आपल्याला कळले नाही असेच जगाला सांगण होय. केवळ कर्मयोगाच्या आसक्ताने रहस्यकारांनी वेदान्त व योग या सर्वोत्तम शास्त्रावर अडमरने आरोप करण्याचे पाप विनाकारण केले आहे! ज्या योगाचे सांगोपांग प्रतिपादन गुरु भगवानांनी किंवा व्यासना एका समग्र अध्यायात केले व ज्या प्रधानयोगापाठींच गीतेला ‘योग’ हे नाव दिले, त्या योगाला रहस्यकारांनी ‘नुस्ती इद्रियाची कसरत’ असे म्हणून गी. भा. १०६

तुच्छ लेखावें व जनतेनें त्यालाच मान तुकवावी हा केवळ कालमहिमा आहे । पण शास्त्र किंवा अनुभवा तज्ज्ञ ज्ञान, योग व भक्ति, याहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें कदापि नष्ट पार नाहीत, व गाताहि तमें सांगत नाहा ता केवळ रहस्यकाराची निराधार असबद्ध कल्पना आहे त्यामुळेच “ निष्काम कर्मयोग याप्रमाणे श्रेष्ठ ठरल्यावर त्यात अवश्य लागणारा भक्तियुक्त साम्यबुद्धि संपादन करण्यास उपाय काय ? एवढाच काय तो प्रश्न शिष्ट राहतो ” इत्यादि वृथा शब्दावडवर माजवून “ अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे त्याचे तीन उपाय आहेत ” असें सर्वथा शास्त्रविरुद्ध प्रतिपादन त्यांना केलें आहे निष्काम कर्मयोग श्रेष्ठ त्यात भक्तियुक्त साम्यबुद्धि अवश्य लागते, व तिचे उपाय अभ्यास, ज्ञान व ध्यान, ही किती उत्तम शास्त्र यवस्था आहे । शिवाय हे तीन उपायहि स्वतंत्र आहेत, परस्पर उपकारक नव्हेत । म्हणूनच रहस्यकार म्हणतात—“ पैका काणाला अभ्यास करवत नसला तर त्यानें ज्ञान किंवा ध्यान यापैकी कोणताहि उपाय स्वाकारावा हे उपाय आचरणाम यथोक्त क्रमानें सुलभ आहेत अम गाता मागत आहे ” रहस्यकारांना गातेचें विपरीत ज्ञान कसें शकें आहे हें सिद्ध करण्याचें हें । कच उगडहरण पुरें आहे गाता असें कोठें मागत आहे ? येथेच ना ? १० व्या श्लोकांत “ अभ्यामापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ — अधिक चांगलें (हा रहस्यकाराचाच अर्थ आहे) ज्ञानापेक्षा ध्यान अधिक योग्यतेचें व ध्यानापेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ ” अम सांगितलें आहे त्यावरून अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे तीन निष्काम कर्मयोगाचे स्वतंत्र परस्पर निरपेक्ष व तेहि उत्तरोत्तर सुलभ उपाय आहेत हें कमें ठरतें १० ते ११ श्लोकांत “ चित्त समाधान करण्यास असमर्थ असतील तर अभ्यास कर, अभ्यास करता येत नसेल तर मत्कर्मपरम हो, तेहि शक्य नसेल तर निदान कमफलत्याग कर ” असें म्हटलें आहे त्यात अभ्यास दशराथ कम करणें व कमफलत्याग हे दशरामाचें चित्तसमाधान कर घ्याचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत पण रहस्यकार हा भेद ध्यानात न आणता अभ्यास, ज्ञान व ध्यान यांनाच कर्मयोगाचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय म्हणत आहेत हें आश्चर्य नव्हे का ? पण आच. बा. च्या ‘ सांप्रदायिक छापेंतून ’ स्वतः ला सोपवून घेतलेल्या रहस्यकाराचा या श्लोकाची व्यवस्था लावताना आणखी किती व कसा तारबद्ध व झाली आहे ती पहा—ते पुढें म्हणतात—“ पण हेहि न साधलें तर मनुष्यानें कर्मयोगाच्या आचरणाम यथोक्त मुरुबात करावी, म्हणजे झालें, असें बाराव्या श्लोकात सांगितलें आहे ” (गी. २ पृ. ७७७) बाराव्या श्लोकात तमें सांगितलेले नाही, याविषयी बाब वानां श्लोकांवरून आपली यात्रा करून घ्यावी पुढें ते म्हणतात—“ आता येथे अशी एक आज्ञा येते की ज्याला अभ्यास, ज्ञान किंवा ध्यानहि होत नाहा तो कर्मयोग तरी कसा चालवितार ? तेव्हा कर्मयोग सर्वोपेक्षा सुलभ हें म्हणणेच निरर्थक आहे, असें कित्येकांनीं ठरविलें आहे (कोणा ?) पण जरा विचारलेला तर या आशेपांत काहीं अर्थ नाही, असें दिगून थडक ” अशी प्रस्तावना करून रहस्यकार त्याचें समाधान कमें मजबूत करितात ते पदा—“ १२ व्या श्लोकांत मरमफलत्याग ‘ कर्मदम ’ कर असें म्हटलेले नाही तर अम ज्ञाना यथोक्त यथामात्रात आश्रय प्रथम करून (जम) म्हणजे तदनंतर हट्ट हट्ट ही गोष्टी रोर सिद्ध करून ध्यावयाची आहे, आणि असा अथ केवळ म्हणजेच विमगलता त्यात न हो ” (गी. २. पृ. ७७८) पण जेणेकर हें समाधान ७७७ व ७७८ श्लोकांच्या दोन प्रेक्षीत मनुष्याने

कर्मयोगाच्या आचरणामच एकदम सुरूवात करावी म्हणजे आले, असे १० व्या श्लोकात मागितले आहे " असे जे म्हटले आहे त्याच्या विरुद्ध आहे. कारण तेथे म्हणतात ' एकदम सुरूवात करावी ' व येथे म्हणतात 'एकदम कर, असे छटलेले नाही.' दहाव ओळाच्या आत असे परस्पर विरुद्ध प्रतिपादन केलेले असावे, हे सरोवर भेटे आश्चर्य होय ! कदाचित् वर 'कर्मयोग' व येथे 'कर्मफलत्याग' असा अर्थभेद असू शकतो त्याच्याच आधारेने विरोधाचा परिहार करण्याचा कोणी यत्न करील. पण रहस्यकाराना ७७० पद्यावर 'कर्मफलत्याग म्ह० निष्कामकर्मयोग' 'फलत्यागरूप कर्मयोग' असे म्हटले आहे तेव्हा त्याचा भेद मानता येत नाही. शिवाय रहस्यकार म्हणताना तमा ' प्रथम कर्मयोगाचा आश्रय करून मनर हलूहलू ही गोष्ट सिद्ध करून घ्यावी ' असे सूचविणारा 'तत.' हा शब्द १२ व्या श्लोकात नाही. तो अकराव्या श्लोकात आहे व त्याचा अर्थ—हे होत नसेल 'तर' कर्मफलत्याग कर—असा आहे. ९ व्या श्लोकातील ' तत. ' शब्दासारखाच हा ' तत. ' आहे.

पुढे रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मफलाचे स्वत्वाचरणच नव्हे (२.४०) तर जिगामाहि (गी. ६.४४) शास्त्राने मनुष्य चरकात वातत्यागप्रमाणे अखेर मिळोकोडे ओढिला जातो. ” पण हा अर्थ मुळाला धरून नाही. (गी. भा.पृ १५० व ६०५ पहा) तथापि रहस्यकार त्या अमरक अर्थाचा समबद्ध मानून पुढे म्हणतात —“ म्हणून कर्मयोगाचा आश्रय करणे म्ह० त्या मार्गात जावे, असे मनात येणे हेच त्या मार्गात निदि मित्रविषयाचे पहिले साधन किंवा पहिला पायरी आहे, आणि हे साधन अभ्यास, ज्ञान, व ध्यान यांपेक्षा सुलभ नाही, असे कोण समजेल ? आणि बाराव्या श्लोकाचा भावार्थहि हाच आहे. ” अर्थात् 'कर्मयोग मार्गात जाण्याचे मनात येणे,' हे पहिले साधन व ते अभ्यासादिकांन खरोखरच सुलभ आहे, हे आम्हीहि कबूल करितो. पण १० व्या श्लोकातील कर्मफलत्याग म्ह० 'हे मनात येणेच' आहे, हे मात्र पछादा मूर्खहि कबूल करणार नाही. शिवाय 'तमे मनात येणे' या पहिल्या साधनाने मिळणारा त्या मार्गातील निदि कोणती ? तात्पर्य येथे अमरकतेची पराकाष्ठा झाली आहे.

यापुढे ' बुद्ध्याला गतनाचा आधार ' या न्यायाने सूर्यगीतेतील “ ज्ञानादुपाम्नि-स्तृष्टा कमोत्कृष्टमुपासनात् । इति यो वेद वेदान्तैः म ध्व पुरुषोत्तमः ” हे वचन देऊन शेवटा 'कर्मफलत्यागरूपा योग हा ७० ज्ञानभक्तियुक्त निष्काम कर्मयोगाच सर्व मार्गात श्रेष्ठ असे अमरकतेचे ठाम मत असून त्याला अनुकूलच नव्हे, तर पोषक युक्तिवाद १२ व्या श्लोकात आहे. दुसऱ्या कोणत्या संप्रदायात तो पडत नसला तर त्याला तो सोडून द्यावा पण अर्थाचा फुलत ओढाताण करू नये. ” असे म्हणतात. रहस्यकाराना सूर्यगीतेमार्गाच्या पटा अप्रसिद्ध ' नकला ' गीतेतील वचन आधार देण्याचा प्रसंग यावा, रावस्वच त्याचा निदान्त शिष्टममत नाही, हे उघट होत. गीतेला मूळ आधार उपनिषदांचा आहे, त्यातील एखादे वचन जर त्याला पुढे केले असते तर आम्ही त्याचा विचार केला असता. शिवाय सूर्यगीतेतील वचनहि प्रत्यक्ष पाहिल्यावर रहस्यकार म्हणतात त्याच अर्थी ते आहे, असे निदि होईलमे वाटत नाही. रहस्यकाराचे बराल उपमहारायक बाबत तर पारच बहारीचे आहे. ते म्हणतात तसे गीतेचे ठाम मत नाही. १० व्या श्लोकात त्याला अनु-कूल असा युक्तिवादहि नाही. आचार्यादिकांचे ' या श्लोकात कर्मफलत्यागाची स्तुति केले

अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेत् समाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इत्यज्ञानकार्यसूचनाभेददर्शितोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ॥ 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वन्तरेणां पारतन्त्र्यमीश्वरार्थीनतां दर्शितवान्तेषामहं समुद्धर्तते । यदि हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव त इति समुद्धरणकर्मवचनं तात्पर्यपेशलं स्यात् । यस्माच्चाजुर्नस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्पादशानान्वितं कर्मयोग भेददृष्टिमन्तमेवोपदिहति । न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्या कस्यचित्तुणभावं जिगमिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्पाददर्शननिष्ठानां संप्र्यासिनां त्यक्तसर्वेपणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूग साक्षाद्भूतत्वकारण वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

भाष्यार्थ—(आता 'अद्वेष्टा' इत्यादि पुढील ग्रंथाला अवतरण देण्यासाठी मानीत अर्थाचा अनुवाद करितात—) —अत्र च आत्मेश्वरभेद आश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेत् समाधानलक्षणः योगः उक्तः—येषां आत्मा व ईश्वर याच्या भेदाचा आश्रय करून विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणी चित्तसमाधानरूप योग सांगितला—च ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि—आणि ईश्वरासाठी कर्मानुष्ठान वगैरेहि सांगितले [त्यांचा जर आत्यंतिक—नित्य अभेद असेल तर ईश्वराचे ठिकाणी मन समाधानरूप योग अद्याप्य आहे कारण आत्मा व ईश्वर यांचा जर अत्यंत अभेद असेल तर आत्मा प्यान करणारा व ईश्वर व्येय—प्यानाचा विषय, हा त्यांचा सबंध संभवत नाही त्याचप्रमाणे त्याचा आत्यंतिक अभेद आहे, असे ज्ञान झाल्यावर कर्मानुष्ठान किंवा त्याच्या पत्ताचा त्याग याचा संभव नाही भगवानाच्या वचनावरूनहि ज्याला अभेदज्ञान झाले आहे त्याच्यासाठी कर्मयोगादिक आहे, असे सिद्ध होत नाही, असे सांगतात—]—'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इति अज्ञानकार्यसूचनात्—'आता जर हेंहि करण्यास असमर्थ असतील तर सर्वकर्मफलत्याग कर' असे म्हणून असमर्थ असणे हे अज्ञानाचें कार्य मुचाविलें आहे. त्यामुळे—अभेददर्शिनः अक्षरोपासकस्य कर्मयोगः न उपपद्यते इति दर्शयति—आत्मा व ईश्वर यांचा अभेद पाहणाऱ्या अक्षरोपासकाचा कर्मयोग उपपन्न होत नाही, असेच भगवान् प्रदर्शित करित आहेत—तथा भगवान् कर्मयोगिन अक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति—अक्षरोपासकाच्या कर्मयोगाचा असंभव जसा सांगितला आहे त्याचप्रमाणे भगवान् कर्मयोग्याच्या अक्षरोपासनेची अनुपपत्ति दाखवात आहेत. [तत्त्वज्ञाननिष्ठ अक्षरोपासक

आहे 'हे म्हणजेच सर्वथा उपपन्न असल्यामुळे आम्हा रहस्यकारांनाच उक्त अभेदज्ञानाचा अर्थ, महाराज' नुसतेच या गीतेच्या विवट भागांवेडे बटू जका व 'पुढट भोग्यामहि' वरून जरा प्रत्यक्षज्ञान व अविरत कर्मयोगाच्या नुसत्या मारण्याचा हा विषय नव्हे. त्या

आपल्या ज्ञानाप्रमाणे ईश्वरालाच प्राप्त होतात पण कर्मां साक्षात् त्याला प्राप्त होण्यास योग्य नसतात. त्यामुळे अज्ञ कर्मठांच्या अक्षरोपासनेची सिद्धि होत नाही. तसेच—]—
 'ते प्राप्नुवान्ति मां एव०' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं
 उक्त्या—'ते मलाच प्राप्त होतात' या वचनाने अक्षरोपासकांचे कैवल्यप्राप्ती-
 विषयी स्वातंत्र्य सांगून—'तेषां अहं समुद्धर्ता०' इति इतरेषां पारतन्त्र्यं—ईश्व-
 राधीनतां दर्शितवान्—'त्याचा मी उद्धार करणारा आहे,' या वचनाने इतरांचे
 पारतन्त्र्य—ईश्वराधीनता भगवानांना दाखविली आहे. [त्यामुळे अक्षरोपासना व कर्मा-
 नुष्ठान ही एकत्र समवत नाहीत. 'अहोपण अक्षरोपासकप्रमाणे इतरहि जर ईश्वररूपच
 आहेत तर ते ईश्वराधीन कसे ? ' असे कोणी विचारल म्हणून सांगतात—]—यदि
 हि ते ईश्वरस्य आत्मभूताः मताः अभेददर्शित्वात् ते अक्षररूपाः एव
 इति समुद्धरणकर्मघचनं तान् प्रति अपेशलं स्यात्—जर ते ईश्वराचे आत्म-
 भूत आहेत असे मानले तर अभेददर्शित्वामुळे म्ह० ईश्वर व आत्मा यांचा
 अभेद पहात असल्यामुळे ते अक्षररूपच आहेत. यान्वय 'मी त्यांचा उद्धार करणारा
 होतो' हे म्हणणे त्यांच्याविषयी व्यर्थ होतें [कर्मयोग व अक्षरोपासना यांचा एकत्र
 संभवच नाही, याविषयी आणखी कारण—]—यस्मात् च अर्जुनस्य अत्यन्तं एव
 हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं भेददृष्टिमन्तं कर्मयोगं
 एव उपदिशति—आणि ज्याअर्थी अर्जुनाचा अत्यन्तच हितेच्छु, त्याचे अत्यंत
 हित व्हावे अशीच इच्छा करणारा भगवान् सम्यग्दर्शनाशी ज्याचा काही
 संबंध नाही असा भेददृष्टीने युक्त असलेला कर्मयोगच त्याला 'कुं कर्मव०'
 इत्यादि वचनाने सांगत आहे, [शिवाय अक्षरोपासक महावाक्यावरून ईश्वरच आत्मा
 आहे, असे जाणतो. तो क्रियेमध्ये गुणत्वाने कर्तृत्वाचा अनुभव घेत नाही, म्ह० मुख्य
 ईश्वरत्व सोडून गौणभावास प्राप्त होऊन 'मी या क्रियेचा कर्ता आहे' असे केव्हाच
 समजत नाही. कारण गौण कर्तृत्व व मुख्य ईश्वरत्व यांचा एकत्र असंभव आहे, त्या-
 मुळे अक्षरोपासन व कर्मानुष्ठान ही एकाच पुरुषामध्ये संभवत नाहीत, असे सांगता-
 त—]—च आत्मानं ईश्वरं प्रमाणतः शुद्ध्या कश्चित् कस्याचित् गुणभार्यं
 न जिगमिषति—आणि आत्मा ईश्वर आहे, असे महावाक्यस्य प्रमाणाने जाणून कोणी
 कोणाच्याच गुणभावास प्राप्त होण्याची इच्छा करित नाही, [ईश्वर असताना अनी-
 श्वर होऊ शकत नाही. ते कां ? उत्तर—]—विरोधात्—कारण मुख्य व गौण यांचा
 परस्पर विरोध आहे, [याप्रमाणे अक्षरोपासना व कर्मयोग यांचा एकत्र असंभव आहे,
 असे सिद्ध झाले अगती काय निष्पन्न होते ते सांगतात—]—तस्मात् अक्षरोपास-
 कानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां त्यक्तसर्वेपणानां संन्यासिनां 'अद्वेष्टा सर्वभू-
 तानां' इत्यादिधर्मपूर्णं सदाशक्तं अमृतत्वकारणं यदयामि इति प्रवर्तते—
 त्याअर्थी अक्षरोपासक, तत्त्वज्ञाननिष्ठ, ज्यांनी सर्व एपणाना त्यास केला आहे, अना-
 संन्यासीना 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां०' इत्यादि धर्मांचा समूह ही जो वाश्या अमृतत्वाचे
 कारण—निमित्त आहे, तो धर्मसमूह मी सांगेन या आशयाने भगवान् प्रवृत्त होताना.

[अत्र कर्मा पुरुषाच्या ठिकाणा पुढील सर्व धर्म पूर्णपणे सभवत नाहीत यास्तव अत्र ब्रह्मनिष्ठासाठाच हे धर्म मुख्यत्वेकरून आहेत तथापि त्यातील जे सामान्य धर्म ज्या इतरांनाहि जितक्या प्रमाणाने आचरिता येतात तितके त्यांना ते अवश्य आचरावे, हे इष्टच आहे कारण कर्मयोग्यानेहि शक्य तितका द्वेष टाकणे, सर्वांशी मित्रत्वाने वागणे, वर्गरे बेव्हाहि चांगलच पण ते सर्व पूर्णपणे निष्काम ज्ञाननिष्ठ सन्यास्याच्या हातूनच घडणे शक्य आहे]

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अन्यार्थ—सर्वभूतानां अद्वेष्टा—कोणत्याहि प्राण्याचा द्वेष न करणारा—(त तला दु ख देणाऱ्या प्राण्याचाहि द्वेष न करणे हे भगवद्भक्ताचे लक्षण आहे)—मैत्र—सर्वांशी मित्रत्वाने राहणारा,—करुण. एव च—दु खी जावावर दया करणारा असाच तो असतो.—निर्मम.—हा अमुक पदार्थ माझा आहे, असे त्याला कधी वाटत नाही—निरहंकार.—‘ हा मा ’ हा अभिमान त्याच्या ठिकाणी नसतो—सम दुःखसुख—दु ख व सुख हा दोन्हा त्याला एकसारखाच वाटतात (दु ख द्वेषाची प्रवृत्ति करित व सुख आमकाला वाढविते सामान्य मनुष्य ज्याच्यापासून दु ख होत, त्याचा द्वेष करितो व ज्याच्यापासून मख होतें त्यावर प्रेम करितो पण भगवद्भक्त त्या दोघांनाहि समान मानता)—क्षमी—क्षमावान्, कोणी शिष्या दिव्या किंवा मारले तरी हा मनात धुव्ध होत नाही तर अगदा जात असतो १३

अद्वेष्टा सर्वभूताना न द्वेष्टाऽऽत्मनो न खेहेतुमपि न किंचिद्द्वेष्टि सर्वाणि भूतान्यात्म त्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्तत इति मैत्र । करुण एव च करुणा कृपा दु खितेषु दया तडागकरुण सर्वभूताभयप्रद सन्यासीत्यर्थ । निर्ममो

१ आचार्यांना येथवर पुढील सब धर्म आत्मैक्यदर्शी अक्षरोपासकासाठाच आहेत, हे मविस्तर मागितल पण रहस्यकार ‘ अद्वेष्टा० ’ इत्यादि या श्लोकाने असे अवतरण देतात—
“ कमपल्लाग याप्रमाणे अष्ट ठरवून आता त्या मागाने जाणारास (कर्मे स्वरूपन सो-
टणाराम नव्हे) ती मम व ज्ञान स्थिति अगरे प्राप्त होते तिच वगन करून शक्य वा
प्रकारानाच मक्त मन्त्र अन्वत प्रिय होय, असे भगवान् सांगतात ” पण कमपल्लागनागने
जाणाराम जी मम व ज्ञान स्थिति अगरे प्राप्त होत ते तिचे वगन पुढे आहे, स्वरूपन कर्मे
मागाराम प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे त नव्हे, हे कशावरून ठरवावयाचे ? जी
रहस्यकारांनी घेचनच यांना प्रमाण “ अगरे प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे पुढील
वगन आहे, ” असे गुरु रहस्यकारांचे म्हणणे आहेत, हे क्वाअर्थी बरे आहे कारण त्यावरून
जे गुरु कमयोग्यांचे वगन नवून कमयोग्यांना अगरे प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे
आहे, ते उपाय होत व कमनी स्थिति हाच मिळावया किंवा ज्ञाननिष्ठा होय त्यामुळे
रहस्यकारांच्या व आचार्यांच्या अवतरणाने शब्दमात्र भेद जरी असला तरी मधन भेद नाही

ममप्रत्ययवर्जितो निरहकारो निर्गताहप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे सुखदुःखे द्वेपरागयो-
रप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुख क्षमा क्षमावान् आकृष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय ण्वाऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतानां अद्वेष्टा न द्वेष्टा—सर्वभूताणां अद्वेष्टा-द्वेष न करणारा,
(‘अहोपण जो आपल्या दुःखाचा कारण होतो त्याचा द्वेष विद्वानाहि करितोच,’ उतर-)
—आत्मनः दुःखहेतुं अपि किञ्चित् न द्वेष्टि—आपल्या दुःखाचा कारण होणाऱ्याहि
वशाचा द्वेष करित नाही—हि सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन पश्यति—कारण सर्व
भूतानां आत्मत्वातें पाहतो—मैत्रः-मित्रभाव मैत्री मित्रतया वर्तते इति मैत्रः—
मैत्र म्ह० मित्रभाव-मैत्री अर्थात् सर्व भूतांशीं मित्रत्वातें वागतो, म्हणून मैत्र—‘करुण
एव च’-करुणा-कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करण सर्वभूताभयप्रदं सं-
न्यासा इत्यर्थः—आणि करुणच, करुणा म्ह० कृपा-दुःखितांवर दया, जो दयेंने युक्त
असलेला तो करण, सर्वभूतानां अभय देणारा सन्यासा, असा याचा भावार्थ—निर्ममः
-ममप्रत्ययवर्जित—निर्मम म्ह० देहाच्या ठिकाणाहि ‘हं मात्ता’ अशा प्रत्ययानें
रहित असलेला—निरहंकार-निर्गत-अहंप्रत्यय—‘निरहंकार म्ह० मा असा
उत्तम-सदाचरणशील विद्वान् बंगरे आहे, असा प्रकारचा अहंप्रत्यय ज्याच्यापामून निघून
गेल्या आहे अमला, अहंकार ज्यानें टाकल्या आहे तो,—सम दुःखसुख-समे दुःख-
सुखे परागद्वेपयो अप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः—समदुःखसुख म्ह०
ज्याला दुःखसुख सम आहेत म्ह० राग व द्वेष यांना प्रवृत्त करणारा नाही तो सम-
दुःखसुख होय—क्षमा-क्षमावान्-आकृष्ट अभिहत वा अविक्रिय एव आस्ते
—क्षमा म्ह० क्षमावान्, कोणा शिष्या दिव्या विद्या मारलें तर जो अविक्रियच अमतां.
[ज्याला शोध येत नाही, विद्या दुःख होत नाही, तो क्षमा होय] १३

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अन्यार्थ—सतत संतुष्ट—जसा संतुष्ट-निवृत्त राहण्यास जपराय अमले
स्या वस्तु मिळाल्या तरी ठीक, न मिळाल्या तरा ठीक, दोन्हांमध्ये सदा आनंदी,—(सत-
तं) योगी—सदोदित सातचित्त अमणारा, मनाला केंद्राहि विशिष्ट होऊ न देणारा,
—यतात्मा—धर्मापासु नियमन करणारा, मनाच्या प्रत्येक स्वाभाविक वृत्ताचा
निरोध करणारा, किंवा शरीरेन्द्रिय-गणातातें नियमन करणारा,—दृढनिश्चय—आत्म-
संस्कारांवरची ज्याच्या निश्चय अतिशय दृढ ज्ञान आहे,—अपि अर्पितमनोबुद्धिः

२ मा र्थे राज ‘सर्व भूतांचा अद्वेष्ट’ बंगरे जे धर्म संपन्निते आहोते ते वनवोद्यान टिकता-
थिवा अहं स-आत्माच्या टिकताहि स-अहं नाहीत त्यांनी सं-वादी, व दानो मळ या-या
टिकतांचे मरणा सभकतच वनवोद्यान निष्कान तरा अमला तरी त्यांचे राग-द्वेष, अहं-मम
एव-एव अहं-मम अहं-मम.

—जो माझ्या ठिकाणा आपले मन व बुद्धि यांना स्थिर करून राहिला आहे—यं मद्भक्त—असा जो माझा भक्त आहे, ज्या माझ्या भक्तमध्ये हे सर्व गुण आहेत सः—तो—मे प्रियः—मला प्रिय आहे १४

सनुष्ट इति । सनुष्ट सतत नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नप्रत्ययस्तथा गुणवह्नाभे विपर्यये च सनुष्ट सतत योगी समाहितचित्तो यतात्मा सयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढ स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽमृतत्वविषये । दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मक मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यं ईदृशो मद्भक्त स मे प्रिय 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यधर्मह स च मम प्रिय' इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्च्यते ॥१४

भाष्यार्थः—'सनुष्ट ०' इति—'सनुष्ट ०' या श्रोत्राने ज्ञानी अश्रोत्रापासकावी आणखी विशेषण सांगतात—सनुष्ट सतत-नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्न अलप्रत्यय—सतत नित्य सनुष्ट, देहस्थिताला कारण होणाऱ्या अज्ञादि पदार्थांचा लाभ झाला किंवा लाभ न झाला म्ह० शराराच्या निर्वाहासाठी अत्यंत अवश्य असलेले अन्न व वस्त्र मिळाले तरी व न मिळाले तरी ज्याच्या चित्तान अलप्रत्यय म्ह० तृप्ति उत्पन्न झालेली आहे, अज्ञादि मिळाले तरी ठीक न मिळाले तरी ठीक, अशी ज्याचा वृत्ति आहे,—तथा गुणवह्नाभे च विपर्यये सनुष्ट—त्या चप्रमाणे गुणयुक्त-चांगल्या वस्तूचा लाभ झाला किंवा त्याच्या उलट वाईट वस्तु मिळाला तर सनुष्ट,—सतत योगी-समाहितचित्त—सतत योगी म्ह० समाहित चित्त-ज्याचे चित्त सतत समाहित आहे, असा,—यतात्मा-सयतस्वभाव—यतात्मा म्ह० ज्याचा स्वभाव-शरारद्रियसंघात सतत उत्तम प्रकारे नियमित केलेला आहे तो,—दृढनिश्चय-दृढ-स्थिरः निश्चय-अध्यवसाय. यस्य आत्म तत्त्वविषये स दृढनिश्चय.—दृढनिश्चय-दृढ म्ह० स्थिर, निश्चय म्ह० आत्मन स्वाविषया अध्यवसाय-ज्याचा आत्मतत्त्वाविषयीचा निश्चय स्थिर आहे म्ह० ज्याचा निश्चय कृतर्कदिगम्या योगाने उळमळून नाहा, तो दृढनिश्चय पुरूप होय,—मयि अर्पितमनोबुद्धि-संकल्पात्मक मन अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः ते यस्य संन्यासिनः मयि एव अर्पिते-स्थापिते स मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माझ्या ठिकाणी ज्याचे मन व बुद्धि अर्पितेरी आहेत, संकल्पात्मक मन व निश्चयरूप बुद्धि, ज्या सन्यास्याचे मन व बुद्धि ही दोन्ही माझ्या ठिकाणीच अपण केलेली-स्थापित-स्थिर केलेली आहेत तो 'मयि अर्पितमनोबुद्धि' होय—य ईदृशः मद्भक्तः स मे प्रिय—जो अशा प्रकारचा माझा भक्त-मद्भजनपरायण ज्ञानी तो मला प्रिय आहे [भगवानांना

१ रहस्यकारांनी येथाले 'योगी' याचा 'रमयोगी' असा अर्थ केला आहे पण सनुष्ट, सतत योगी, यतात्मा, दृढनिश्चय इत्यादि विशेषणांच्या प्रवाहातील 'योगी' शब्दाचा तसा अर्थ करणे अवगम्य आहे रामानुजाचार्य 'सतत योगी' याचा अर्थ—'प्रकृतिविरुक्त जाणाना संपन्नपर.' असा करितात.

ज्ञानी प्रिय असतो याविषया प्रमाण-]—‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं अहं स च मम प्रियः’—इति सप्तमे अध्याये सूचित तत् इह प्रपञ्च्यते—‘कारण ज्ञानी भक्ताला मी अत्यंत प्रिय आहे व तो मला अत्यंत प्रिय आहे,’ असं जें सातव्या अध्यायात (पृ. ६३० पहा.) सुचविले आहे त्याचाच येथे विस्तार केला जात आहे. १४

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्या माझ्या भक्तापासून—लोक—कोणताहि प्राणी—न उद्विजते—उद्विग्न होत नाही, ज्या भगवद्भक्तापासून कोणताहि संताप—कोम होत नाही,—च—त्याचप्रमाणे—य—जो—लोकात्—कोणत्याहि प्राण्या-पासून—न उद्विजते—उद्वेग पावत नाही—च—आणि—यः—जो—हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः—हर्ष, फोध, भय व खेद यांना—मुक्त—मुक्त असतो—सः—तो—मे—मला—प्रियः—प्रिय आहे. १५

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संभुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भय चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्ष. प्रियलाभेऽन्तःकरणस्वीकर्षो रोमाञ्जनध्रुपतादिलिङ्गः, अमर्षोऽसहिष्णुता अयं त्रासः उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

माध्वार्थ—‘यस्मात्०’ इति—उद्वेगादिरहित्य हेहि ज्ञानी पुरुषाचे विशेषण—रक्षण आहे, असं ‘यस्मात्०’ या श्लोकाने सांगतात—यस्मात् संन्यासिनः लोकः न उद्विजते—न उद्वेग गच्छति—न संतप्यते—न संभुभ्यते—ज्या संन्यास्यापासून लोक उद्विग्न होत नाही, उद्वेगाम प्राप्त होत नाही, संतप्त होत नाही अर्थात भुव्य केला जात नाही,—तथा च यः लोकात् न उद्विजते—आणि त-याच जो लोकापासून उद्विग्न होत नाही, [म्ह० जो कोणाच्या उद्वेगाचे निमित्त होत नाही व स्वतः दुस्न्याच्या निमित्ताने उद्वेग पावत नाही] संताप पावत नाही—‘ह-र्षामर्षभयोद्वेगैः’—हर्ष च अमर्ष च भयं च उद्वेगः च सै हर्षामर्षभयो-द्वेगैः मुक्तः—हर्ष, असहिष्णुता, भय व उद्वेग यांच्याकडून मुक्त केला गेलेला—हर्ष—प्रियलाभे अन्तःकरणस्य उत्कर्ष रोमाञ्जन अध्रुपानादिलिङ्गः—हर्ष म्ह० प्रियवस्तूचा लाभ झाला अमर्षा अन्तःकरणाचा उत्कर्ष—शरीरावर रोमांच उठणे, अमर्षा अध्रुपाने वगैरे ज्याची चिंते आहेत, तो हर्ष—अमर्षः—असहिष्णुता—संन्यासा उत्कर्ष महान होण, हा अमर्ष—भयं त्रासः—भय म्ह० जोर, गर, दुःखादिकांना हिंस्यामुळे होणारा त्रास,—उद्वेगः—उद्विग्नता—उद्वेग—उद्विग्नता [कोणा काही म-

१ “यथा लोक कदाचन किंवा त्रासत नाहीत आणि ते नव्हेत जो कदाचन नाही,”

१ रासवद्वारांचा भय विन्व आहे. उद्वेग म्ह० कदाचन नव्हे निर्देह म्ह० भयान.

तिष्ठल आचरण केलें असताहि चित्ताला खिन्न होऊं न देणें]—तैः मुक्त य सः च मे प्रिय—त्याना जो मुक्त असतो तो मला प्रिय आहे १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

अन्वयार्थ—अनपेक्षः—देहादिकांशाला ज्याची अत्यंत अपेक्षा—गरज अन्ते अशा अन्न-वस्त्रादिकांविषयाहि अनपेक्ष—नि स्पृह—निरिच्छ—शुचिः—बाह्य शरीरादि व आर्ताल मनाचा शुद्धि यांनी युक्त म्हणजे दोन्ही प्रकारें शुद्ध-पवित्र,—दक्षः—कर्तव्यें प्राप्त झालीं असता त्याना बरोबर जाणण्यास समर्थ, यावेळीं मला अमुक करणें योग्य आहे, असे समजून त करणारा,—उदासीन—मित्रादिकाचा पक्ष न घेणारा—नि पञ्चपात—गतव्यथः—निर्भय—सर्वारंभपरित्यागी—काम हेंच ज्यावे कारण आहे अशा या लोकांच्या व परलोकच्या फलासाठीं केल्या जाणाऱ्या सर्व कर्मांच त्याग करणारा—सर्व सङ्गम कर्म सोडणारा—यः मद्भक्तः—असा जो माझा भक्त—स मे प्रिय.—तो मला प्रिय आहे १६

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंग्रन्धादिप्रपेक्षाविषयेऽनपेक्षो नि स्पृह. शुचिर्वा हेताभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्ष प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तु समर्थ । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादे पक्ष भजते य स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतमय । सर्वारंभपरित्यागी, आरम्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि काम हेतूनि कर्माणि सर्वारंभस्तात्परित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—‘अनपेक्ष ०’ इति—‘अनपक्ष ०’ इत्यादि श्लोकानें शानी पुराणें निरपेक्षत्वादि विशेषणें सामंतान—देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिषु अपेक्षाविषयेषु अनपेक्ष. निःस्पृह—देह, इन्द्रिये, विषय, सबंध व आणखाहि सर्व अपेक्षित व दार्थ, या सव अपेक्षाविषयांविषयी अनपेक्ष म्ह० नि स्पृह—निरिच्छ अणगारा—शुचि—बाह्येन आभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्न—शुचि म्ह० बाह्य व आंतर शौचने संपन्न [मूर्तिका, जल इत्यादिकांना शरीराला निर्मल करणें हें बाह्य शौच व कामक्रेष साहित्य हे आभ्यन्तर शौच या दोन्हा प्रकारच्या शौचानें युक्त असलेला]—दक्ष—प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्य यथावत् प्रतिपत्तु समर्थ—दक्ष म्हणजे स नेक कर्तव्ये उपस्थित—प्राप्त झालीं असता त्यांना जा जाणण्यास योग्य अन तील ती तऱ्हाळ जाणण्यास व जा करण्यास योग्य असतील ती तऱ्हाळ करण्यास जो समर्थ असला तो दक्ष होय—उदासीन—यः कस्यचित् मित्रादे पक्षं न भजते मः उदासीन यति गतव्यथः—गतमय—उदासीन म्ह० कांहीं

१. ‘उदासीन’ याचा अर्थ “पलायन उदासीन” असा रहस्यान केला आहे. वें एतदुक्त आहे पण त्याचा सरा अर्थ दोन्ही पक्षांविषया उत्तरय, योग्यताहि पक्ष न घेणारा अण आहे.

मित्रादिकांचा पक्ष धरीत नाहा, तो उदामीन यति होय तसाच तो गतव्यय म्ह० निर्मय असतो, कांणी काही अपकार केला तरा ज्याला त्याची भीति वाटत नाहा, [क्षमा म्ह० कोणा अपकार केला असता त्याला उलट अपकार न करण व गतव्यय-अपकार करणाराची मनात भीतिच न बाळगणें, कोणा मारण्यासाठीं तरवार उपसला तरी न डगमगणें, असा तेराव्या श्लोकातील 'क्षमा' व येथाल 'गतव्ययः' या शब्दाच्या अर्थांत फरक आहे.]—सर्वारम्भपरित्यागी—आरभ्यन्ते इति आरम्भा—इह-अमुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भा तान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी—सर्व आरम्भाचा त्याग करणारा—ज्याचा आरम्भ केला जातो ते आरम्भ-प्रारम्भ केला जातो म्हणून आरम्भ, इहलोक व परलोक यांतील दुःखनिवृत्तिपूर्वक मुखप्राप्तिरूप फलाच्या भोगासाठीं केला जाणारी-कामाला-विषयाभिलाषाला कारण होणारी जा कर्म तेच सर्व आरम्भ होत त्याचा परित्याग करण्याचें ज्याचें शीलच आहे तो सर्वारम्भपरित्यागी—य मद्भक्त सः मे प्रियः—असा जो माझा भक्त असतो तो मला प्रिय आहे १६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—य न हृष्यति—जो इष्ट वस्तूचा प्राप्ति झाली अमना हृष्ट होत नाहा, हर्ष मानात नाही,—न द्वेष्टि—जो अनिष्ट वस्तूचा प्राप्ति झाली अमना द्वेष करीत नाहा,—न शोचति—जो प्रिय वस्तूचा विषोग लागू असता शोक करीत नाहा व—न काङ्क्षति—न मिळालेल्या वस्तूचा इच्छा करीत नाही,—शुभाशुभ परित्यागी—शुभ व अशुभ कर्मांचा परित्याग करणारा—भक्तिमान् यः—असा जो भक्तिमान् असतो,—स मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे १७

किंच—यो न हृष्यतीष्टप्राप्ता न द्वेष्टनिष्टप्राप्ता न शोचति प्रियविषये न चाप्राप्त काङ्क्षति शुभाशुभे कर्माणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्य स मे प्रिय. ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किं च—इष्ट वस्तूंचादिहा हृष्टि ज्ञानी पुण्याच लक्षण आहे, अने 'यो न०' या श्लोकान नंतरात—य इष्टप्राप्तो न हृष्यति अनिष्टप्राप्तो न द्वेष्टि प्रियविषये न चाप्राप्तं न काङ्क्षति—जो इष्टप्राप्त

१ 'गतव्यय' म्ह० "ज्याला कोणताच विकार सारव शकत नाहा," असा अर्थ रह-
स्यात केला आहे तो मृत्पात्रा धरून नाही

२ "सर्वारम्भपरित्यागी म्ह० काम्य चर्याचे सर्व आश्रय म्ह० उपयोग ज्यानें मोडून" असा नें अर्थ करितात पण 'सर्व आरम्भ' असा गुब्द अमनांना त्याचा 'पार' काम्य चर्यानें म्ह० रमून-रहणे' असा संबंध करण्यास 'सर्वारम्भ' आश्रयाना गुन दुमरे कांहा काम्य नाहा

शाली असतां दृष्ट होत नाही, अनिष्ट प्राप्ति शाली अमता तिचा द्वेष करीत नाही, प्रिय वस्तूचा किंवा मनुष्याचा वियोग झाला असता शोक करीत नाही व अप्राप्त वस्तूची आकांक्षा करीत नाही, [वर 'सर्वारभपरित्यागी' असे विशेषण आहे. पण त्यानें सर्व विहित काम्य कर्मांचा त्याग सांगितला आहे, त्यावरून निष्काम निस्स नैमित्तिक कर्में करण्यास काही हरकत नाही, असे कोणी म्हणेल द्वाणून भगवान् सांगतात—]—शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलं अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी—शुभ व अशुभ कर्में टाकण्याचें—त्याचा परित्याग—सन्यास करण्याचें ज्याचें शीलच—स्वभावच आहे, म्हणून शुभाशुभपरित्यागी—य भक्तिमान् सः मे प्रियः—असा जो भक्तिमान् तो मला प्रिय आहे १७

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—शत्रौ च मित्रे च समः—शत्रु व मित्र या दोघाच्याहि ठिकाणी एकसारखा व्यवहार करणारा—तथा—त्याचप्रमाण—मानापमानयोः—मान व अपमान यामध्ये सम—त्या दोहोंनाहि एकसारखाच मानणारा—शीतोष्णसुखदुःखेषु समः—शीत, उष्ण, सुख, दुःख यामध्ये एकसारखाच भावना ठेवणारा,—संगवर्जित—कोठेंहि आसक्ति न ठेवणारा,—तुल्यनिन्दास्तुतिः—निन्दा व स्तुति यांना समान मानणारा,—मौनी—वाणीचें नियमन करणारा—येन केनचित् संतुष्ट—शरीर जीवत राहण्यापुरतें जें काहा मिळेल त्याने संतुष्ट होणारा,—अनिकेतः—ज्याचें एक नियत—नेमलेलें राहण्याचें स्थान नाहा, जेथे राहिल तेंच त्याचें घर असा जो—स्थिर-मति—स्थिरचर्चा—ज्याची परमार्थाविषयांची बुद्धि स्थिर असते, टळमळीत नसते—भक्तिमान् नर—असा जो भक्तिमान् पुरुष—स मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे.

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्ण सुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सद्रवर्जितः ॥ १८ ॥

१ 'अद्वेषा' या पदानें सब भूतांचा मामान्यतः स्वाभाविक द्वेषामात्र सांगितला व देव अत्रिप्रप्राप्ति शाली अमता तिचा द्वेष करू नवे असें द्वाटले आहे

२ 'शुभाशुभपरित्यागी' म्ह० "ज्यानें कर्मांचें शुभ व अशुभ फल मोडिने आहे" भगा अर्थ राहण्यासार कर्मिष्ठान एव रामानुजादि दुसरे कोणीहि तसा अर्थ करीत नाहीत ३ 'पापवत् पुण्यव्यापि कर्णहेतुत्वाविशेषान् उभयपरित्यागी' अर्थ—म्हणतात.

भाष्यार्थ—‘सम ०’ इति—‘सम ०’ या श्लोकाने तत्त्ववेत्त्याचे आणखी विशेषण सांगतात—समः शत्रौ च मित्रे च—शत्रु व मित्र या दोषाच्याहि ठिकाणा सम-तुल्यवृत्ति,—तथा मानापमानयोः—पूजापरिमवयो.—त्याचप्रमाणें मान व अपमान म्ह० पूजा—सत्कार व परिभव—तिरस्कार, यामध्ये सम—हर्षविषादरहित—शीतोष्ण—सुखदुःखेषु सम.—शीत व उष्ण यामुळे प्राप्त होणाऱ्या सुख दुःखामध्ये सम—तुल्य [तेराव्या श्लोकांतल ‘समदुःखमुख’ या पदानें सामान्यतः सर्व प्रकारच्या सुखदुःखाच ग्रहण करावें, व येथें शीतोष्णामुळे होणाऱ्या सुखदुःखाचें ग्रहण करावें म्हणजे पुनरुक्ति होणार नाही, त्याप्रमाण येथील ‘सम’ या शब्दानें सर्वाविषयी व सर्व अवस्थामध्ये चित्ताचें अनेकतत्त्व-विकारराहित्य सांगितलें आहे असें समजावें]
—सर्वत्र च सद्गवर्जितः—आणि—सर्वत्र म्ह० चेतन ली वगैरे व अचेतन चदन-पुष्पमाला वगैरे पदार्थामध्ये सग न ठेवणारा [त्याच्याशा ससर्ग न करणारा सग म्ह० समर्प किंवा आसक्ति—प्राप्ति, सर्व दोषाचें निमित्त आहे. त्यामुळे हा यति कोठेंच सग—आसक्ति ठेवीत नाही] १८

किंच—तुल्यनिन्दास्तुति, निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य ॥ तुल्य-निन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान्सयतवाक्सत्तुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थितिमात्रेण । तथा चोक्तम्—“येन केनचिदाच्छब्दो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्त देवा ब्राह्मण विदुः ” इति । किंचामिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतो ‘नासार’ इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमस्ति स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिः यस्य स स्थिरमतिर्भूषितमाग्ने प्रियो नरः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—तत्त्ववेत्त्याची आणखी काही विशेषणें ‘तुल्यनिन्दा०’ या श्लोकानें सांगतात—तुल्यनिन्दास्तुति—निन्दा च स्तुति च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः—तुल्यनिन्दास्तुति—निन्दा व स्तुति मिळून निन्दास्तुति, त्या दोन्ही ज्याला समान आहेत तो तुल्यनिन्दास्तुति होय [एखाद्याच्या खऱ्या किंवा खोल्या दोषाचें वर्णन करणें ही निन्दा व तसत्याच गुणाचें वर्णन करणें ही स्तुति कोणा निन्दा केली किंवा स्तुति केली तरी ज्याच्या मनात विषाद किंवा हर्ष होत नाही तो तुल्यनिन्दास्तुति]—मौनी—मौनवान्—सयतवाक्—मौनी म्ह० मौन धारण करणारा, ज्यानें वाणीचें नियमन केलें आहे असा [अर्थात् जो स्वतः हि कोणाची निन्दा किंवा स्तुति करीत नाही]—शरीरस्थितिमात्रेण येन केनचित् सत्तुष्टः—केवल शरीरस्थितीला अवश्य अशा ज्या कोणत्याहि—अन्नादि प्राप्त

१ ‘मौनी’ म्ह० मितभाषा हा अर्थ मूळ शब्दाखाला सोडून आहे

२ रहस्यकार ‘सत्तुष्टो येन केनचित्’ म्ह० “जें वाही मित्रेल तेवढ्यानेच सत्तुष्ट” असा अर्थ करितात. ‘जगाच्या सर्व उलाढाली करणाऱ्या ब्रह्मयोग्याला’ हें शरय आहे वा ? एवढाच आमचा ब्रह्मयोगवाचांस प्रश्न आहे

वस्तून् सतुष्ट होणारा (ज्ञानी केवल शरीरधारण होईल, एवढ्याच अज्ञादिकांच्या लाभाने सतुष्ट होतो, याविषया स्मृतीचे [महाभा शान्तिपर्व २४५ १२] प्रमाण—) —तथा च उक्तं —आणि तसे सांगितलेहि आहे— ‘येन केनचित् आच्छन्न.’ —ज्या कशानेहि आच्छादित झालेला, यद्दृष्टेने प्राप्त होईल त्या फाटक्या तुटण्या वळाने शरीराचे आच्छादन करणारा— ‘येन केनचित् आशित’ —ज काहा चागले-वाईट अन्न मिळेल ते खाऊन शरीररक्षण करणारा,— ‘यत्र कचन शायी स्यात्’ —ज्या कोठहि शयन करणारा—प्रसर्गा-झोप आली असतां जे काहा प्राप्त होईल— ‘क्वचित् भूमी शय्या क्वचित् अपि च पर्यकशयन’ या न्यायांने भूमीवर, दगडावर, व यद्दृष्टेने प्राप्त झालेल्या पर्यकावरहि शयन करणारा, असा जो असतो— ‘तं देवाः ब्राह्मण विदुः’ इति—ह्याला देव ‘ब्राह्मण’ असे समजतात, असे म्हटले आहे (ज्ञानी पुरुषाचे नियत निवासस्थानहि नसते, असे सांगतात—) —किं च अनिकेत-यस्य निकेत-आश्रय-निवास नियतः न विद्यते स अनिकेत —तसाच अनिकेत म्ह० ज्याचा निकेत-आश्रय-निवास नियत-निश्चित नसतो तो अनिकेत होय —‘नागारे०’ इत्या

१ “ अनिकेत म्ह० ज्याचे कमफलाशरूप विहाड कोठच राहिलेले नाहा असा” अने रहस्यकार म्हणतात व त्यावर एक निरनृत टीप लिहितात म्हणून या अर्थाचे पराक्षण करण भाग आहे ते म्हणतात—“ अनिकेत हा शब्द गृहस्थाश्रम सोडून सन्यास घेऊन रानात भिक्षा मागत हिंडणाऱ्या यत्ताच्या वर्णनातहि पुष्कळदा येत असतो (मनु ६ २५ पहा) ” (रानात यताना भिक्षा घाडे घालताना की वाय ? कदाचित् भयभूतीच्या उत्तररामचरितानातील वासतिकेने आनेयाचे जे स्वागत केले आहे, त्यावरून विवा रघूनाथ शरभगाच्या आश्रयवृक्षाचे रामाने केलेले वणन वाचून (रघु १९ ४६) रहस्यकाराची रानातहि भिक्षा मिळते, अशा समजूत झाली असेल पण ‘ सन्यासदाना रानात भिक्षा मागत हिंडावे ’ असे विधान नाहा तर ‘अनाग्नि अनिकेत ’ मनु ६/२५ ‘शर गेषु अमम ’ वृक्षमूलनिकेतन ’ ६ २६ ‘वानप्रस्थेभ्य ब्राह्मणेभ्य, अन्येभ्य वनवासिभ्य, गृहस्थेभ्य, च दिनेभ्य प्राणमावधारणोचित भिक्ष्य आहारेण ’ ६ २७ असे याविषयी विधान आहे पण रहस्यकारांना सन्यास्याचा अनिशय तिढकारा आलेला असल्यामुळे त्यांना हा अमा तिरस्काराने वहेल केलेला दिसतो, असो) “ त्याचा धात्वर्थ घर नसणारा असा आहे ” (धात्वर्थ वा मूळ शब्दास ?) = म्हणून या अध्यायातील ‘ निमम ’ ‘सवारभपरित्यागी ’ व ‘अनिकेत’ आणि इतर गीतात ‘लक्तसवपरिग्रह ’ (४ २१) किंवा ‘विविक्तमेव ’ (१८ ५२) इत्यादि जे शब्द आहेत त्यावरून “ घरदार सोडून निरिच्छपणाने रानात आयुष्याचे दिवस वाढणे ” असे जे सन्यासाश्रममागाचे परम ध्येय तेच गाते प्रतिप्राप्य आहे, असे सन्यासमार्गाव टीकाकाराचे म्हणजे अमूल त्याम आधार म्हणून स्मृतिप्रधानील मयामाश्रमप्रकरणातील श्लोक ते दाखवात असतात पण गातावायद्याचे हे वेवळ सन्यासपर अथ सन्यासमार्गप्रदायदृष्ट्या तरी महत्त्वाचे नमळे तरी ते सारे नव्वेद कारण ‘ निरग्नि ’ किंवा ‘ नित्रिय ’ होणे हा गीतप्रमाण सारा सन्यास होत नमून पक्क फलागा मोटावा, कसे वर्धीत मोडू नयेत असा गातेचा वाक्य मिळान्त आहे हे मागे अनेक वेळा

सांगितलें आहे. गी. ५. २ व ६ १, २ पहा) ” (आम्हांहि त्याच्या या अशास्त्रीय म्हण-
ण्याचें सविस्तर परीक्षण तेव्हाचें तेंचेंच केलें आहे, तेंहि वाचकांनी अवश्य पहावें. गी. भा.
पृ. ३०० ते ३०६; ४६९ ते ४९०; ५३५ ते ५५९ पहा. येवें एकच गोष्ट सांगणें अवश्य
आहे, ती ही का, गीता हा ग्रंथ जर वैदिकसंप्रदायाचा असून वेदार्थमारभूत असेल, मुगत
बुद्ध्याच्या दर्शनाप्रमाणें भगवानाचें तें स्वकपोलकल्पित मत नसेल ‘तर निरभि व
निष्क्रिय होणें हा गरा मन्यास होत नाहीं’ हें म्हणणें सर्वथा अप्रयोजक आहे.
भगवानाच्या स्वकपोलकल्पित मनाचा वेदाचार्य व्यासांनी श्लोकरूपानें कधीहि सग्रह केला
नमता, शिष्टाना त्याचा परिग्रह केला नमता, उत्तरगीमासतें तिचा ‘स्मृति’ म्हणून प्रमाण-
त्वानें उल्लेख झाला नमता. गीतेंत यथाचा धर्म मागितलेला आहे. भगवानाना शानी व
अशानी जिज्ञासु वासाठी शाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा अशा दोन निष्ठा मागितल्या आहेत. निष्क्रिय
योगी उभयविभ्रष्ट होऊन नाश पावत नाहीं ना ? गी. भा. पृ. ५९९ असें विचारलें आहे.
त्याचार्थी ‘कमें कधींच सोडू नयेत, असा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे’ हें म्हणणें भयकर
धाटसाचें आहे. ‘शानाधिकार प्राप्त होण्यापूर्वी कर्माधिकार्यानें कर्मत्याग करू नये,’ हा
गीतेचा कायम सिद्धान्त असून तो वैदिक संप्रदायाला मुर्खीच सोडून नाहीं.) “ म्हणून
‘अनिकेत’ या पदाचा अर्थ धरदार सोडणें, असा न घेता गीतेंतील कर्मयोगाला जुळेल
असाच घेतला पाहिजे. ” (पण सन्यासमार्गा अर्थात् अद्वैती टीकाकार ‘ धरदार सोडणें ’
असा अर्थ करीत नाहींत. आचार्यांनीं केलेला अर्थ वर प्रत्यक्ष आहेच. शंकरानंद, मधुसूदन,
श्रीधर, भाष्योत्कर्षदापिनाकार वगैरे इतर टीकाकारहि आचार्यांप्रमाणें ‘नियत निवासराहित’
असाच अर्थ करितात. नीलकण्ठ ‘अनिकेतः गृहस्थस्य कुटीरमपि वासार्थं नारभते’ असा
करितात. असें जरी आहे तरी ‘अनिकेत’ हा सन्यास्याचा धर्म आहे, असें त्याचें म्हणणें
आहे व तें सकारण आहे, याबद्दल वाद नाहा. पण रहस्यकाराना तेंच नको आहे, म्हणून ते
म्हणतात—) “अनिकेत म्ह० धरदार सोडणारा असा अर्थ न करिता गृहादिकाचे ठायीं ज्याच्या
मनाचें बिऱ्हाड असून राहिलें नाहीं, असा अर्थ होतो. ” (वर अर्थांत ‘ज्याचें कर्मफला-
शरूप बिऱ्हाड’ असें म्हटलें आहे व येथें ‘मनाचें बिऱ्हाड’ असें म्हटलें आहे. हा विरोध
संक्षत ठेवण्यासारखा आहे. ‘निवेन व आश्रय या दोन शब्दाचा अर्थ जरी एकच’ असला
तरी ‘निकेत’ शब्दाचा मुख्य अर्थ ‘निवासस्थान’ हा आहे, हें विसरता कामा नये. आश्रय
म्ह० आधार या अर्थी ‘निकेत’ शब्द योजिता येणार नाहीं. उदा०—‘वाला मोठ्या माणसाचा
आश्रय आहे,’ या ठिकाणीं ‘वाला मोठ्याचा निकेत आहे,’ असें म्हणता येणार नाहीं.
शिवाय ‘अनिकेत’ हा शब्द सन्यासप्रकरणातच येतो, कर्मकांडात—कर्मप्रकरणानें येत
नाहीं, हेंहि संक्षत ठेवलें पाहिजे.)

रहस्यकार पुन. म्हणतात—“तमेंच वर सोळाव्या श्लोकात ‘मवोरमपरित्यागी’ असा जो शब्द
आहे त्याचा अर्थहि ‘सर्व कर्मे किंवा उद्योग सोडणारा’ असा न करिता (आचार्य तसा करीत
नाहींत.) ‘ज्याचे समारम फलादाविरहित त्याचीं कर्मे शानानें दग्ध होतात’ (गी. ४. १९) या
श्लोकाशीं समानार्थक अर्थात् ‘काम्य आरम म्ह० कर्मे सोडणारा’ असाच करावा लागतो, हें
१८.२ आणि १८.४८-४९ वा श्लोकावरून सिद्ध होतें. ” पण अ. ४ श्लो. १९ याचा अर्थ ते
म्हणतात तसा नाहीं. (गी. भा. पृ. ४११ पहा.) शिवाय ‘ज्याचे सर्व समारम फलादाविरहित

त्याची कमें शानानें दग्ध होतात' हा कार्यकारणभावच चुकीचा आहे. कारण शानाशि सर्वच कर्माना जर दग्ध करण्यास समर्थ आहे तर 'ज्याचे समारम फलाशारहित,' हें आणखी त्या शानाच्या गळ्यात लोटणें कशाला पाहिजे ? 'शानाशिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते' (गी. भा. ५-१७ पृ. ४५६) येथें तसें काहीं सांगितलेलें नाहीं. अर्थात् रहस्यकाराचा त्या श्लोकाचा अर्थ चुकला आहे. अ. १८. श्लोक २ यात 'काम्य कर्मांच्या त्यागाला सन्यास म्हणतात व सर्व कर्मफळागाला त्याग म्हणतात' असा दोन प्रकारचा गौण सन्यास सांगितला आहे. त्याचा 'सर्वारभपरित्यागी' या श्लोकाशीं काहीं संबंध नाही. कारण येथें सर्वारभाचा साक्षात् परित्याग सांगितला आहे. गौण परित्याग सांगितला नाहीं. त्यामुळे 'सर्वारभ' म्ह० 'नुस्तीं काम्य कर्म-उद्योग' हा अर्थ अग्रास होय. ते पुढे म्हणतात—“घरादारात, बायकामुलात किंवा जगाच्या इतर व्यवहारात ज्याचें चित्त गुंतलेलें असतें त्याला त्यापासून पुढे दुःख होतें, म्हणून या सर्व गोष्टींत मन गुंतवून ठेवूं नये. एवढेच गीतेचें सांगणें आहे.” एकूण गीता 'घरादारात वगैरे मन गुंतविण्यास पुढे दुःख होतें म्हणून तें त्यात गुंतवून ठेवूं नये,' एवढेच सांगते. या पेक्षा अधिक काहींच सांगत नाहीं ! आणि तेवढ्यानेंच मोक्ष मिळते ! ठीक, फार सोपी युक्ति आहे ! गीतेचा अर्थ अगदीं नि सशय कळला, यात शका नाहीं. पण पुष्कळ व्यसनी श्लोकांचेहि मन घरादारात, बायकामुलात वगैरे गुंतलेलें नसतें. तेव्हा तेहि शिथलप्रसन्न कर्मयोगीच कीं वाय ! रहस्यकार म्हणतात—“ गीतेंत मनाची वैराग्ययुक्त स्थिति दाखविण्यास 'अनिक्त' 'सर्वारभपरित्यागी' इत्यादि शब्द स्थितप्रज्ञाच्या वर्णनात येतात. हेच शब्द स्मृतिग्रंथातून सन्यासाच्या वर्णनात आले आहेत. पण तेवढ्यावरून कर्मत्यागरूप सन्यासच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणता येत नाहीं. कारण ज्याच्या बुद्धीत हें वैराग्य पूर्ण भिनलें अद्या शानी पुरुषानेंहि याच विरक्त बुद्धीनें फलाशा सोडून शास्त्रज्ञः प्राप्त होणारी कमें केलाच पाहिजेत, असा या बरोबरच गीतेचा दुसरा निश्चित सिद्धान्त आहे. ” (आम्ही रहस्यकारांना शालेला भ्रम म्हणतों तो हाच होय. 'वैराग्य पूर्ण भिनलें आहे व शानहि आहे, पण सन्यास मात्र नग्ये,' हा दुराग्रह नग्ये का ? आचार्य निवृत्तिमार्गाला 'शान-वैराग्यलक्षण' म्हणतात (गी. भा. पृ. २ पहा.) रहस्यकार गीतेंत शानवैराग्य कबूल करितात. पण शाननिष्ठा मान कबूल करीत नाहीं ! ते 'शास्त्रतः प्राप्त कमें' 'चातुर्वर्ण्यविहितकमें' असा एक शब्द मध्येच घासून ठेवीत असतात. पण कमें जशी शास्त्रतः प्राप्त तसा कर्मत्याग शास्त्रतः प्राप्त नाहीं की काय ! शिवाय शाननिष्ठानेंहि कमें केलेच पाहिजेत असा आग्रह गीता मुर्खीच करीत नाहीं. कर्मोपिकान्यानें कमेंच केला पाहिजेत, हा वैदिक संप्रदायाचाच आग्रह आहे. एकट्या गीतेचाच नग्ये. आचार्यहि अविरक्त असा कर्मोपिकान्यानें कर्मसंन्यास करावा, असें कधीच व नोंदेंच म्हणत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांचा सन्यासमार्गां-अद्वैता भाष्य-टीकाकारावरील गृह्यत्रय व्यर्थ आहे. प्रस्तुत टीपेच्या शेवटी रहस्यकार म्हणतात—“ आणि हा पूर्वापर संबंध संबंध लक्षांत न घेता 'अनिक्त' शब्दावारो वैराग्यबोधक शब्द गीतेंत आढळले की तेवढ्यावर मदार ठेवून कर्मसन्यासपर मार्गच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणजे बरोबर नाहीं. ” पण वस्तुतः रहस्यकारच पूर्वापर संबंध लक्षांत न घेता निराधार प्रतिपादन करीत गुट्यात; येथवर आम्ही त्यांची पुष्कळ उदाहरणे दिली आहेत, तथापि सजुकिच व अगरी गुमंथद व्याख्यान

दिस्मृत्यन्तरात्—कारण 'नागारे०' इत्यादि याविषया दुसरीहि स्मृति आहे. (' न कुडये नोदके सज्ञो न चैले न त्रिपुष्करे, नागारे नासने नाज्ञे यस्य वै मोक्षवितु स ' असे तें सर्व स्मृतिवचन आहे. त्याचा अर्थ—ज्याचा संग—आसक्ति घराची भित किंवा कुट वंगरे, पाणी, वस्त्र, पुष्कर तीर्थ किंवा वैकुंठादिक लोक, घर, आसन, अन्न यामध्ये नसते तो मोक्षवेत्ता—मोक्षाधिकारी होय,)—स्थिरमतिः—स्थिरा परमार्थवस्तु-विषया मतिः यस्य सः स्थिरमतिः—स्थिरमति म्ह० ज्याची परमार्थवस्तुविष-यक मति—बुद्धि स्थिर असते तो स्थिरमति होय. (ज्याची मति परमार्थामध्ये अगदी स्थिर—दृढ झालेली असते तो स्थिरमति)—भक्तिमान् नर मे प्रियः—असा भक्तिमान् नर मला प्रिय आहे. [येथे पुनः पुन भक्तांचे जे ग्रहण केले आहे तें भक्ति परमार्थ ज्ञानाचा उपाय आहे व परमार्थ ज्ञान हाच मोक्षमार्ग आहे हें सुच विण्यासाठी आहे] १९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वपार्थ—तु—पण—ये श्रद्धधानाः मत्परमा भक्ताः—जे भक्तावान् मत्परम झालेले भक्त—माझे एकनिष्ठ भक्त—इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं—हें वर सांगितलेलें धर्मांला सोडून नसलेलें—धर्मरूप अमृत—मोक्षाचें साधन—पर्युपासते—करितात—वरील मोक्षसाधनाचें अनुष्ठान करितात—तसे आचरण करितात—ते—ते श्रेष्ठ भक्त—जे—मला—परमेश्वराला—अतीव—अतिशयच—प्रिया—प्रिय आहेत.

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्वोपासकाना निवृत्तसर्वपणाना संन्यासिना परमार्थज्ञानानिष्ठानां धर्मजात प्रकान्तमुपसंहियते—ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृत धर्मा-दनपेत धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिद् यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषा ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमा परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाधितास्तेऽतीव मे प्रिया. । प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमिति यत्सूचितं तन्धारयायेहोपसंहृत भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णो परमेश्वरस्या-

करणारावरच उलट रत्न चा दोष लादण्यास तयार ' तेन्दा आता चा 'कांशलाची' ऊर्क योगाची तारिफच करावयास पाहिजे कीं नकी ? गीतेन गौण किंवा मुख्य कर्मसंन्यासपर वचनं शतश आहेत किंबहुना अर्जुनास सांगिलेला कमयोग हाहि एक प्रकारचा संन्यासच आहे तो सात्त्विक त्याग आहे तथापि रस्वकाराची गोतेला कर्मयोगशास्त्र म्हणण्याची तयारीच आहे, अशा प्रकारची शुद्ध वकीली आचार्यादि पारमार्थिकांच्या कृतात जादवर्ण केव्हांच दृश्य नाही.

तीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं
धाम जिगमिषुगेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहमपरिब्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती

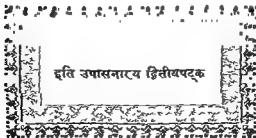
श्रीभगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—अक्षरस्य उपासकानां निवृत्तसर्वपणानां परमार्थज्ञाननिष्ठा-
नां संन्यासिनां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिना प्रक्रान्तं धर्मजातं उपसं-
ह्रियते—अक्षराची उपासना करणाऱ्या, सर्व एखाणापासून निवृत्त झालेल्या परमार्थ
ज्ञाननिष्ठ संन्याशाच्या 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' या श्लोकापासून सांगाय्यास आरंभिलेल्या
सर्व धर्मांचा उपसंहार केला जातो. ['अद्वेष्टा' या श्लोकापासून सांगण्यास सुरू केलेल्या
संन्याशाच्या धर्मांचा उपसंहार 'ये तु' या श्लोकाने करतात—]—ये तु संन्यासिनः
—जे संन्यासी—धर्म्यामृतं—धर्मात् अनपेतं धर्म्यं च तत् अमृतं च तत् अमृतं
तत्त्वहेतुत्वात्—धर्म्यामृताला—धर्मापासून अनपेत—दूर न झालेले—धर्माला सोडून
नसलेले असे, व तेंच अमृत—अमृतत्वाचे निमित्त असल्यामुळे अमृत—धर्म्यामृत—धर्मरूप
मोक्षसाधन—इदं 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिना यथोक्तं—असे हे 'अद्वेष्टा
सर्वभूतानां' इत्यादि गत ग्रंथाने सांगितलेले धर्म्यामृत—थ्रद्धानाः सन्तः पर्यु-
पासते—अनुतिष्ठन्ति—परम श्रद्धावान् होतात उपासितात, त्यांचे अनुष्ठान करतात
—मत्परमाः—यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः—निरतिशया गतिः येपां ते
मत्परमा—मत्परम म्ह० वर सांगितलेल्या प्रकारचा मी अक्षरात्मा, ज्याची निरति-
शय गति आहे ते मत्परम होत.—च मद्भक्ताः—उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां
भक्तिं आश्रिता—व माझे भक्त—उत्तम परमार्थ ज्ञानरूप भक्तीचा आश्रय केलेले असे
असतात—ते मे अतीव प्रियाः—ते मला अतिसयच प्रिये आहेत. (चवथ्या पादाचे

१ येथे मुळाने 'भक्तास्ते अतीव मे प्रिया.' असे असत्ताना रहस्यकारांनी 'भगवद्भक्त
कर्मयोग्याचे या श्लोकात वर्णन केले आहे' असे बेशुद्ध म्हणले आहे. पण या सबंध अध्या-
यात कर्मयोग्याचा कोडे अस्पष्ट हि उल्लेख नाही. सगुण व निगुण उपासकांचेच यात वर्णन
आहे, हे वाचकाच्या सहज लक्षात येईल. अमो, रहस्यकारांनी देवदत्त्या म्ह० २० व्या
श्लोकावरील टीपेत गी ६. ४७. ७. १८. यातील 'हानी भक्त भेष्ट' या म्हणण्याचा गी.
९. २९. यातील 'मला सर्व सारखे, अमुक प्रिय व अमुक देव्य नाही' या वर्णनाशी विरो-
ध येतो असे मानून त्यातील एक वर्णन सगुणोपासनेचे किंवा भक्तिमार्गातील आणि दुसरें
अध्यात्मदृष्ट्या किंवा कर्मविषावदृष्ट्या अमा विरोधपरिहार करण्याचा प्रयत्न केला आहे,
पण तो निराधार असल्यामुळे सर्वथा उपेक्ष्य होय. तां दोन्ही वर्णनें ज्ञानमार्गदृष्ट्याच—तत्त्वदृ-
ष्ट्याच आहेत. ज्ञान निराळे, अध्यात्म निराळे, भक्तिमार्ग निराळा, कर्मयोग निराळा, त्या
सर्व निराधार बनवना आहेत. एकाच ज्ञानयोगाची ती सर्व अंगे आहेत, व गीनेच याच
दृष्टीने त्यांचे अगाधिभावाने वर्णन आहे. हे परमरहस्य न कळल्यामुळे रहस्यकारांचे तीर्था-
हरस्य सारंवा संशय व अमात झाले आहे.

तात्पर्य सांगतात-)-‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं०’ इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय ‘भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया’ इति इह उपसंहृतं—‘मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय आहे’ असे (गी भा ॥ १० पृ ६३०) जे मुचाविले होते त्याचेच व्याख्यान करून ‘भक्तास्तेऽतीव०’ या चरणाने त्याचाच येथे उपसंहार केला आहे. [हे पूर्वोक्त सर्व धर्म ज्ञानी पुरुषाची लक्षणे जरा असली तरी जिज्ञासूचीं ताच साधने आहेत यास्तव जिज्ञासूने त्यांचे मोठ्या यत्नाने अनुष्ठान करावे, अस सांगतात-]-यस्मात् यथोक्तं इदं धर्म्यामृतं अनुतिष्ठन्—ज्याअर्थी वर सांगितलेल्या या धर्म्यामृताचे अनुष्ठान करणारा—मे भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियः भवति—मला—भगवान् विष्णूला—व्यापक परमेश्वराला अतिशय प्रिय होतो—तस्मात् विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इदं धर्म्यामृतं यत्नतः अनुष्ठेयं इति वाक्यार्थ—त्याअर्थी विष्णूच्या प्रिय परमधामास—परम पदास प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूने या धर्म्यामृताचे मोठ्या प्रयत्नाने अनुष्ठान करावे, असा या सर्व ‘अद्वेष्टा०’ इत्यादि वाक्याचा भावार्थ आहे [याप्रमाणे या अध्यायात—सोपाधिक—इंशस्वरूपाच्या ध्यानाचा परिपाक झाला असता निरूपाधिक स्वरूपाचे अनुसंधान करणाऱ्या, ‘अद्वेष्टा सर्वभूताना०’ इत्यादि प्रधाने सांगितलेल्या धर्मांनी युक्त असलेल्या व ध्वणादिकाची आवृत्ति करीत असलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यालाच तत्त्वमाहात्म्य होतो व त्यामुळेच ज्याअर्थी मुक्ति मिळते, त्याअर्थी साक्षात्काराला कारण होणाऱ्या वाक्यार्थज्ञानाचा निपय असा जो तत्पदार्थ त्याचे अनुसंधान करावे, असे सिद्ध झाले] २०.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गान्धर्व्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी योग—उपाय-शालातील भक्तियोगनावाचा बारावा अध्याय विष्णुसर्मकृत सान्वयार्थ-सटीक-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय तेरावा.

प्रकृतिपुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग.)

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसार-हेतुत्वात्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जग-दुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते ॥

भाष्यार्थ—(गीतेच्या पहिल्या पटकांत त्वंपदार्थ व मधल्या पटकांत तत्पदार्थ सांगितला. आता हे तिसरे पटक आरंभिलें जाते. हें तत्त्वज्ञानप्रधान आहे. त्यात महा-वाक्याचा अर्थ निश्चित केला आहे. या पटकाच्या पहिल्या क्षेत्राध्यायाचें व्याख्यान आ-रंभण्यासाठी मागील अर्थाचा अनुवाद करितात-)—सप्तमे अध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती निर्दिष्टे—सातव्या अध्यायात ईश्वराच्या दोन प्रकृती सुचविल्या (' ईश्वराच्या दोन प्रकृती ' असे म्हणून त्याच्या स्वातंत्र्याचें निवारण केलें आहे. म्ह० त्या प्रकृती स्वतंत्र नाहीत ईश्वरार्थीन आहेत, असे सुचविलें आहे)—त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा—त्यातील सत्त्वादि त्रिगुणात्मिका व भूमि, जल, इत्यादि आठ प्रकारे भिन्न झालेली प्रकृति अपरा आहे. (ती अपरा का ? उत्तर-)—संसारहेतुत्वात्—संसा-राला कारण होणारी असल्यामुळें अपरा—च अन्या जीवभूता-क्षेत्रज्ञलक्षणा परा—आणि दुसरी जीवभूत-क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति परा (ती परा का ? उत्तर-)—ईश्वरात्मिका—ती ईश्वरस्वरूप असल्यामुळें परा. (पण ईश्वराला या दोन प्रकृति कशासाठी आहेत ? त्यानें जगत्कारण व्हावे म्हणून त्या आहेत, असे उत्तर-)—याभ्यां-प्रकृतिभ्यां ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते—ज्या दोन प्र-कृतींच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांच्या कारणत्वात प्राप्त होतो, त्या दोन प्रकृतींमुळें परमात्मा सृष्ट्यादिकांचें कारण होतो. (याप्रमाणे गतायांचा अनुवाद करून प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभाचा प्रकार सांगतात-)—तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण-प्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते—असें अगल्यामुळें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतींच्या निरूपण-द्वारा प्रकृतिमान् ईश्वराच्या तत्त्वाचें निर्धारण करण्यासाठी हा क्षेत्राध्याय आरंभिला जातो. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञस्वरूप दोन प्रकारच्या प्रकृतींचें निरूपण करून त्यांच्या द्वारा ईश्व-राच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठी हा अध्याय आरंभिला आहे.]

अतीतानन्तराध्याये चाद्रेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तान्तर-प्रज्ञानिनां संन्यामिनां निष्ठा यथा ते वतन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन पुनः पदोक्तधर्मावरणाद्वगणनः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्रायमध्याय आरभ्यते । प्र-

तिश्च त्रिगुणारिक्ता सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवगार्थकर्तव्य-
तया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघात इदं शरीरं तदेतत्—

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे दूरच्या सातव्या अध्यायाशी असलेला या अध्यायाचा
संबंध दाखवून आता, त्याचा मागच्या अध्यायाशी काय संबंध आहे, ते सांगण्यासाठी
त्या अध्यायातील मुख्य विषयाचा अनुवाद करितात—)**—अतीति-अनन्तराध्याये च**
‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां०’ इत्यादिना याचद्व्यध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्व-
ज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा (उक्ता)—आणि माघे पुनस्तथाच संपलेल्या १२ व्या
अध्यायांत ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां०’ इत्यादि श्लोकानें जोवर अध्यायाची परिसमाप्ति होई
तोवर तत्त्वज्ञानी सन्त्यास्यांची निष्ठा सांगितली. (पण ‘निष्ठा’ म्हणजे काय ते सांग-
तात—)**—यथा ते यतन्ते इति एतत् उक्तं—**ज्याप्रकारें ते यतन करितात—धर्मा-
नुष्ठान करितात, ते सर्व पूर्वांक प्रकारें सांगितलें. (याप्रमाणें अव्यवहित म्ह० अगदीं
मागच्याच अध्यायातील अर्थाचा अनुवाद करून त्याचा या अध्यायाशी संबंध काय
आहे तो सांगतात—)**—ते पुनः केन तत्त्वज्ञानेन युक्ता. यथोक्तधर्माचरणाद्**
भगवतः प्रियाः भवन्ति—पण ते कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त होतात वाराव्या अ-
ध्यायात सांगितलेल्या धर्माचें आचरण करून भगवानास प्रिय होतात ? [भगवानाला
आवडतात ?]—**इति पंचमर्थः च अयं अध्यायः आरभ्यते—**ते तत्त्वज्ञान सां-
गण्यासाठीं हि हा अध्याय आरंभिला जातो. [या अध्यायाच्या आरंभाचें हें दुसरें
प्रयोजन आहे. अहोपण, विविध सुखदुःख भोगणान्या व प्रत्येक शरीरात भिन्नभिन्न

१ आचार्यांनी या अध्यायाच्या आरंभाचा दोन कारणे सांगितली. एक व्यवहित सब-
धानें म्ह० दूरच्या सातव्या अध्यायाशी असलेल्या संबधानें व दुसरें अव्यवहित सबधानें म्ह०
गेल्या वाराव्या अध्यायाशी असलेल्या संबधानें. ‘सातव्या अध्यायात सांगितलेल्या पर व
अपर या दोन प्रकृतींच्या निरूपणाच्या द्वारा ईश्वराच्या स्वरूपाचा निश्चय करणें, हें एक व
वाराव्या अध्यायात सांगितलेल्या धर्माचें आचरण करून कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त झालेले
ज्ञानी मक्त भगवानास प्रिय होतात, ते सांगणें, हें दुसरें अध्यायाच्या आरंभाचें कारण आहे,’
असे आचार्य म्हणतात. रहस्यकारांनीं हि तमाच काहींसा सबंध ठावण्याचा यत्न केला
आहे. तथापि त्यात सिद्धान्तापेक्षा अपासिद्धान्तच अधिक आहे. कसा तो पहा—“अनिर्दे-
श्य व अव्यक्त परमेश्वराचें बुद्धीनें चिंतन करून असेर मोक्ष मिळतो, हें जरी खरें आहे
तरी त्यापेक्षा श्रद्धेनें परमेश्वराच्या प्रत्यक्ष व व्यक्त स्वरूपाची भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धी-
नें सर्व कर्मे करीत गेल्यानें नोच मोक्ष मुलूख रितीनें मिळतो.” (अव्यक्त परमेश्वराचें मात्र
बुद्धीनें चिंतन करितात, व व्यक्त परमेश्वराची भक्ति ढोळ्यानीं करितात वाटते ॥ शिवाय
परमेश्वराचें प्रत्यक्ष किंवा व्यक्त स्वरूप कोणतें ? दगडाची मूर्ति, हें ? पण भगवान् म्हण-
तात—‘अबुद्धयः मा व्यक्तिमापन्न मन्यन्ते [अ. ७ श्लो. २४ गी. भा. प्र. ६३६]’ व्यक्त स्वरूपाची
भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्मे करीत गेल्यानें ‘याद्रील ‘सर्वं कर्मे’ कोणता ?
तमंच, मक्त भक्ति जर करीत आहे तर त्याबरोबरच सर्व कर्मे कशाळ ? भक्तीचा योग्यता
प्राप्त होण्यासाठीं नित्य-निमित्तिक कर्मे विहित आहेत. असो, ‘तोच मोक्ष’ या म्हणण्यात काय

स्वारस्य आहे ? मोक्ष कांहीं दहा-पाच आहेत की काय ? 'मुलम रीतीने,' म्हणजे काय ? क्रमाक्रमानेच की त्याहून काहीं निराळा अर्थ आहे ? असो) पुढे म्हणतात—“सातव्या अध्यायांत जें ज्ञानविज्ञान मागण्यास सुरवात केला तें एवढ्यानेच संपत नाही. ” (तर-मग 'अशेषतः सविज्ञानं ज्ञानं वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा अन्यत्प्राप्तव्यं न अवशिष्यते' [गी. भा. अ. ७. २ पृ. ६१५] हें भगवानांनीं खोटेच सांगितलें आहे म्हणावयाचें) ” “पमेश्वराचें पूर्णज्ञान होण्यास बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचाराबरोबरच मनुष्याचें शरीर आणि आत्मा किंवा क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ याचाहि विचार करावा लागतो. ” (क्षेत्र म्ह० नुस्तें मनुष्याचें शरीर व क्षेत्रज्ञ म्ह० मनुष्याचा आत्मा हें म्हणणें अयोग्य आहे. क्षेत्र म्ह० शरीरमात्र-अपरा प्रकृति व क्षेत्रज्ञ म्ह० जीव-परा प्रकृति या अध्यायाचा सातव्या अध्यायाशीं या दोन प्रकारच्या प्रकृतीपुरताच संबंध आहे. त्यातील ज्ञान-विज्ञानाशीं याचा संबंध नाही. गीतेतील प्रत्येक अध्याय हा एकेक स्वतंत्र पूर्ण योग आहे. त्यातील मुख्य प्रतिपाद्य अपूर्ण केव्हाच नसतें तथापि त्यातील काहीं प्रामाणिक उद्देशाचा विस्तार करण्यासाठी निराळा अध्याय आरंभिलेला दिसतो. पण त्या त्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय अपूर्ण आहे, असें कोणालाहि दाखविता येणें शक्य नाही. सातव्या अध्यायातील या प्रकृतिद्वयाप्रमाणेच नवव्या अध्यायातील देवी व आसुरी किंवा राक्षसी प्रकृतिहि सोळाव्या अध्यायात सविस्तर वर्णिली आहे. पण तेवढ्यावरून 'नवव्या अध्यायातील राजविद्या-राजगुह्ययोग तेवढ्यानेच पुरा होत नाही, म्हणून सोळावा अध्याय आरंभिला आहे,' असें क्षणता येत नाही. तसेंच 'बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचाराबरोबरच' म्हणजे काय ? बाह्य सृष्टीचा क्षराक्षरविचार या शब्दापासून काहीं अर्थबोधच होत नाही) ” तसेंच जट प्रकृतीपासून सर्वेव्यक्त पदार्थ निर्माण होणाले, हें जरी सामान्यतः कळलें, तरी प्रकृतीच्या कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो व त्याचा क्रम काय हें सांगितल्याखेरीज ज्ञान-विज्ञानाचें निरूपण पूर्ण होत नाही. म्हणून तेराव्या अध्यायात प्रथम क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार व पुढे चार अध्यायात गुणत्रयविभाग सांगून अठराव्या अध्यायात एकदर सर्व विषयाचा उपसंहार केला आहे. ” (हा पूर्वोक्त संबंध किती अस-बद्द आहे, हें थोड्याशा विचारानेच दाखविता येण्यासारखें आहे—'कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो व त्याचा क्रम 'पुढील अध्यायात दाखविलेला नाही. तसेंच पुढील चार अध्यायात गुणत्रयविभाग सांगितलेला नाही फक्त चवदाव्या अध्यायात गुणत्रय-विभाग आहे. पण तोहि विभाग 'कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो,' हें सांगण्यासाठी नसून सत्त्वादि गुण क्षेत्रशाला बद्ध कसे करितात व गुणातील कसे व्हावें, हें मुख्यतः सांगितलें आहे व या शानालाहि 'सर्व ज्ञानातील उत्तम ज्ञान' म्हणून 'या ज्ञानानें सर्व मुनी परमगतीला गेले आहेत. या ज्ञानाच्या जाग्रदानें मादया स्वरूपास प्राप्त झालेले ज्ञानी कल्पाच्या आरंभी उत्पन्न होत नाहीत व कल्पांतो मरत नाहीत,' अशी त्याची स्तुति केली आहे. त्यावरून 'हें ज्ञान सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानाच्या पूर्तीसाठी आहे,' हें त्याचें म्हणणें अयोग्य आहे. पंधराव्या अध्यायात गुणत्रयविभागाचें नावहि नसून सतराव्याचे वर्णन आहे व त्यालाच 'गुह्यतमं शस्त्र' म्हटलें आहे. सोळाव्या अध्यायात देव व आसुर संपत्तीचे वर्णन आहे. मत्सराच्या अध्यायात मात्र सात्त्विकादि भेदानें त्रिविध श्रद्धा, तीन प्रकारचा यज्ञ, त्रिविध दान व नव मागितलें आहे. पण तोहि गुणत्रयविभाग

असणाच्या जांवाचे क्षेत्रज्ञाशी ऐस्य संभवत नाही, अशी आशंका घेऊन सुखदुःखादि-
रूप ससार हा आत्म्याचा धर्म नसून क्षेत्राचा धर्म आहे हे सांगण्यासाठी क्षेत्राच्या म्ह०
शरीरेंद्रियसंघातान्या उत्पत्तीचा प्रकार सांगतात—) च त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः
सर्वकार्यकरणचिपयाकारेण परिणता (सती) पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्य-
तया देहेन्द्रियादि-आकारेण संहन्यते—आणि ती त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्व शरीरें,
इंद्रिये व विषय यांच्या आकाराने परिणत होत्याती पुरुषाचा भोग व मोक्ष ही दोन
प्रयोजने सिद्ध करून देण्यासाठी देह व इन्द्रिये यांच्या आकाराने संघात पावते, या आ-
काराने मृत बनते.—स अयं संघातः इदं शरीरं—तो हा शरीरेंद्रियसंघातच हे
शरीर आहे.—तत् एतत् (श्रीभगवान् उवाच)—तैव हे शरीर भगवान् सागत आहेत.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

अन्यथार्थ—हे कौन्तेय—हे वृंतिपुत्रा अर्जुना!—इदं शरीरं—हे शरीर—
क्षेत्रं इति—क्षेत्र आहे, असें—अभिधीयते—म्हटलें जातें.—य—ओ—एतत्
—याला—वेत्ति—जाणतो—तं—त्याला—क्षेत्रज्ञः—क्षेत्रज्ञ—इति—असें—त-
द्विदः—क्षेत्र-क्षेत्रज्ञवेत्ते—प्राहुः—सांगतात. १.

इदमिति सर्वानाम्नोक्तं धिक्क्षिति शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतघ्राणाक्षयाक्षरणा-
क्षेयवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिष्ठुंनः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवम-
भिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तक्तं ज्ञानेन विषयी
करोति स्वाभाविकेनीपदेशिकेन या वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं
प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः ।
के तद्विदस्तां क्षेत्रक्षेत्रज्ञां ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

सांगण्यासाठी नसून राजस व तामस श्रद्धा, यत्न, दान व तप यांचा त्याग करून सात्त्विक
श्रद्धेने सात्त्विक यत्नादिकांचे अनुष्ठान करावे म्हणून आहे कारण त्यालाहि जर ' गुणत्रय-
विभाग सांगण्यासाठी ' म्हटले तर अठराव्या अध्यायानेच काय अपराध केला आहे कारण
त्यातहि ज्ञान, कर्म, कर्ता, उद्भि, श्रुति, व सुख यांचा सात्त्विकादि भेद भागितला आहे.
यास्तव रहस्यकाराची बरीच पूर्वोत्तर समष्टि सर्वथा चुकीची आहे. तथापि ते पुढे म्हण-
तात—) " तृतीय पडाध्यायां हा स्वतःच नसून कर्मयोगसिद्धाभय ज्या ज्ञानविज्ञानाच्या
निरूपणास सातव्या अध्यायात सुरुवात झाली त्याचीच पूर्तता या षडाध्यायीत केला आहे.
(गी. २. ५ ४५७ ते ४५९ पदा) " (पण हे म्हणणे आता कितपत खरे मानावयाचें
तें वाचक जाणतीलच ! कारण त्याविषयी आम्हां या पूर्वीहि बरेच लिहिलें आहे.
(प. ६१४, ८१९ पदा.)

भाष्यार्थ—इदं इति सर्वनाम्ना उक्तं शरीरं इति विशिनष्टि—‘इदं-हे’ या सर्वनामाने सामितलेले—म्ह० प्रत्यक्ष दिसण्यास योग्य असलेले जें काही तेंच ‘शरीरं’—शरीर या शब्दाने विशेषरूपाने व्यक्त करितात. [‘इदं’ म्ह० हे, अर्थात्च ते द्रष्ट्याचा विषय होणारे, यावरूनच द्रष्टा आत्मा त्याहून भिन्न आहे, हे सिद्ध होतें. शरीर आत्म्याहून भिन्न आहे, हें ‘क्षेत्र’ या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगून त्यावरूनहि व्यक्त करितात.]—हे कौन्तेय, क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् वा क्षेत्रवत् अस्मिन् कर्मफलनिर्वृतेः क्षेत्रं इति—हे कुंतीपुत्रा, क्षतापासून रक्षण करीत असल्यामुळे, स्वतः क्षय-नाश पावत असल्यामुळे, क्षरण-हळू हळू क्षय होत असल्यामुळे किंवा क्षेत्राप्रमाणे-क्षेताप्रमाणे क्षेत्रात पेरलेले बीं जसे फल देतें त्याप्रमाणे यात कर्मफलाची निष्पत्ति होत असल्यामुळे ‘क्षेत्र’ असे (‘क्षेत्रमिति’ येथील ‘इति’शब्दाचा अर्थ)—**इतिशब्दः एवशब्दपदार्थकः—**‘क्षेत्रं’ या शब्दापुढील ‘इति’ हा शब्द ‘एवं’ या शब्दाचा जो अर्थ त्याअर्थी आहे, म्हणजे—क्षेत्रं इति एवं अभिधीयते-कथ्यते—क्षेत्र असे म्हणतें जातें, शरीर ‘क्षेत्र’ या शब्दाने सामितले जातें. शरीराला क्षेत्र असे म्हणतात. (याप्रमाणें दृश्य असलेला देह सांगून त्याहून भिन्न असलेला त्याचा द्रष्टा सांगतात.)—यत्तत्-शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति-विजानाति आपावतलम् स्तर्कं ज्ञानेन विषयी करोति—या शरीराला-क्षेत्राला जो जाणतो, ज्ञानाने पा-याच्या तळव्यापासून मस्तकापर्यंत त्याला विषय करतो, (क्षेत्रत्या ज्ञानाने ?)—स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयी करोति तं वेदितारं ‘क्षेत्रज्ञः’ इति प्राहुः-कथयन्ति—मी मनुष्य आहे, अशा स्वाभाविक ज्ञानाने किंवा देह आत्मा नव्हे, कारण तो दृश्य आहे, अशा तत्त्वज्ञाच्या उपदेशा-ने झालेल्या ‘देह आपल्याहून निराळा आहे’ अशा ज्ञानाने, जो देहाला विषय करितो, त्या जाणणाऱ्याला ‘क्षेत्रज्ञ’ असे म्हणतात, ‘क्षेत्रज्ञ’ असे सांगतात. —पूर्वयत् इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः एव ‘क्षेत्रज्ञः’ इति एवं आहुः—पूर्वीप्रमाणेंच येथील ‘इति’शब्द ‘एवं’शब्दाचा जो अर्थ त्याच अर्थी आहे. त्यामुळे ‘क्षेत्रज्ञ’ असेच म्हणतात.—के—कोण म्हणतात ?—तद्विद्—तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विद्वन्ति ते तद्विद्—तद्विद् म्ह० त्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाना जे जाणतात ते तद्विद् होत. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ‘हें मी’ किंवा ‘मी आत्मा द्रष्टा व हें माझे दृश्य’ असे जाणणारा क्षेत्रज्ञ असे सांगतात.] १.

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“पहिल्या श्लोकान ‘क्षेत्र’ व ‘क्षेत्रज्ञ’ या शब्दाचे अर्थ दिले आहेत.” एकूण पहिला श्लोक येथें कोशाचे काम करीत आहे ! पण ‘क्षेत्र’शब्दाचा ‘शरीर’ हा एकच अर्थ नाही. तर क्षेत्र म्ह० स्थान, तीर्थ, क्षेत्र, खो, शरीर असे अनेक अर्थ आहेत. दास्तव येथें ‘क्षेत्र’ या शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ मागावयाचा आहे, तुला अर्थ मागावयाचा नाही. छान्दोग्यात ज्याला ‘अन्नपुर’ म्हटले आहे (छा. भा. पृ. ५१५) व गीतेंतच ज्याला ‘जबदार पुर’ (गी. भा. पृ. ५०४) म्हटलें आहे ते सर येथील क्षेत्र

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

अन्यथार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सर्वक्षेत्रेषु—सर्वशरीररूपक्षेत्रांतील क्षेत्रज्ञं—क्षेत्रज्ञ—मां च अपि—मलाच—मी आहे, असेंहि—विद्धि—जाण.—यत्—जे—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे ज्ञान—तत् ज्ञानं—ते यथार्थज्ञान म्हणून—मम—मला—मतं—समत आहे. २.

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्य-यागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत, यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञान-गोचरमन्यद्वयशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपरी क्रियेते तज्ज्ञानं सग्यज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ॥ १

भाष्यार्थ—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ—याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ सांगितले. [प्रत्येक प्राण्यामध्ये भेद उत्पन्न करणारे व देह असेपर्यंत अवश्य असणारे जे दुःखादि भाव ते अनात्मधर्म आहेत हे सिद्ध व्हावे म्हणून द्रष्टा देहाहून भिन्न आहे हे सांगितले. पण सांख्याच्या सिद्धान्ताप्रमाणे तेवढ्याच ज्ञानाने मुक्ति मिळते असे कोणी समजू नये, म्हणून सर्व देहातील द्रष्टा क्षेत्रज्ञ एक आहे, असे सांगून आपल्या पारमार्थिक अक्षर स्वरूपाचा त्याचे ऐक्य आहे असे गताधीचा अनुवाद करून प्रभाष्या द्वारा दाखवितात.]—एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ किं इति 'न' इति उच्यते—पण एवढ्याच ज्ञानाने त्यांना जाणवे का ? म्हणजे शरीर क्षेत्र आहे व त्याला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ आहे, इतके ज्ञान झाले की आपल्याला मुक्ति मिळेल का ? अर्थात आगका आली असता ' नाही ' एवढ्याच ज्ञानाने मोक्ष मिळत नाही, असे ' क्षेत्रज्ञं ' या श्लोकाने सांगितले जाते.—क्षेत्रज्ञं—यथोक्तलक्षण मां च अपि परमेश्वरं असंसारिणं विद्धि—जानीहि—व क्षेत्रज्ञ, ज्याचे लक्षण वर—दृश्य देहाहून द्रष्टा भिन्न आहे—अने सांगितले आहे तो क्षेत्रज्ञ मांच परमेश्वर असंसार आहे असेंहि तू जाण. [श्लोकात ' व ' व ' अपि ' असे जे दोन निपात आहेत, ते ' जीवच अक्षर आहे ' या ज्ञानाचा तो देहाहून भिन्न आहे या ज्ञानाची समुच्चय करण्यासाठी आहेत यास्तव कापिल साख्यदर्शनाप्र-माणे क्षेत्रज्ञ द्रष्ट्याहून अन्य आहे एवढेच जाणू नकोस तर ' क्षेत्रज्ञं मा चापि विद्धि '

आहेच, पण सर्व अपर प्रकृतीला येथे क्षेत्र म्हणावयाचे आहे (पुढे श्लो. ५ व ६ पहा.) तसेच क्षेत्रज्ञ म्ह० मुला क्षेत्राला—शरीराला जाणणारा, एवढाच अर्थ येथे निवक्षित नाही, तर त्या क्षेत्रावर ' हे मी ' किंवा ' हे माझे ' असा अभिमान ठेवणारा, अर्थात् क्षेत्रज्ञ म्ह० ईश्वराची परा—जीवभूत प्रकृति, हा वेगळी क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा अर्थ आहे.

क्षेत्रज्ञ मीच आहे, असेंहि जाण, असा याचा अन्वय व अर्थ करावा. जो सर्वक्षेत्रामध्ये एक क्षेत्रज्ञ आहे तो मीच आहे जसें समज, असा संबंध भाष्यकार मुचविंतात-]

१ पण रहस्यकार म्हणतात-“दुमऱ्या श्लोकात क्षेत्रज्ञ म्ह० मी परमेश्वर किंवा जें पिंडां तेंच ब्रह्मांडीं असें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें आहे ” पण तें बरोबर नाही. कारण तो पहिल्या श्लोकात मागिनलेला क्षेत्रज्ञ-जीव-माही परा प्रकृति मीच असतारी परमेश्वर आहे, असेंहि जाण, असा त्याचा अर्थ आहे आचार्यांनीं वर भाष्यान ही गोष्ट अधिक स्पष्ट केला आहे येथें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप मागितलें नव्हून क्षेत्रज्ञ ईश्वरीय सांगितलें आहे. पण यालाच रहस्यकार ‘ जें पिंडा तें ब्रह्मांडा ’ समजतात, ब त्याचा सवध आठव्या अध्यायातील ‘ पुरषश्चाधिदैवत ’ याच्याशीहि लावितात पण सा कल्पना साफ चुकाची आहे. तेथें पुरुष म्ह० आदित्यादि देवतात राहणारा पुरुष अधिदैवत आहे, असें म्हटलें आहे व येथें तो क्षेत्रज्ञहि मीच आहे, असें म्हटलें आहे म्हणजे हें वाक्य ‘ तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि ’ यासारखें महावाक्य-ब्रह्मात्मैव मागणारें वाक्य आहे ‘ पिंडा तें ब्रह्मांडा ’ याचा अर्थ काय ? शरीर हें ब्रह्मांडाचेंच एक सूक्ष्म रूप आहे, शरीरात जें जें आहे तें तें ब्रह्मांडात आहे, अशा अर्था त वाक्य आहे क्षेत्रज्ञ म्ह० मीच जसें त्यात सांगितलेलें नाही. पुढें रहस्यकार म्हणतात-“ दुमऱ्या श्लोकातील ‘चापि’ मुद्रा या शब्दाचा क्षेत्रज्ञच नव्हे तर क्षेत्र देतील मीच आहे, असा अर्थ होतो ” (ही कल्पना मात्र फारच विचित्र आहे । पण रहस्यकार त्याचें कारण काय सांगतात तें पहा-) “कारण क्षेत्र किंवा शरीर ज्या पंच महाभूतांचें बनतें तीं प्रकृतीपासून झालेलीं असून प्रकृति परमेश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे, हें सातव्या व आठव्या अध्यायात वर्णिलें आहे ” (रहस्यकाराचें हें वाक्य वाचून कोणीहि तज्ज्ञ पोट भरभरून हसत्यावाचून राहणार नाही अगोदर प्रकृतीला ‘ कनिष्ठ ’ विभूति म्हणणें हें जरा अप्रयोजकच आहे तथापि आपण शब्दाकडे दुर्लक्ष करून विचाराकडेच पाहू ते म्हणतात- ‘ क्षेत्र-शरीर ज्या महाभूतांचें बनतें सा पंच महाभूतें प्रकृतीपासून झालीं होय, झालीं बरें पुढें ? ‘ ती ईश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे ’ होय ती ईश्वराची अपरा प्रकृति आहे, हें खरें, ‘ म्हणून क्षेत्र देखील मीच आहे ’ हें मात्र सपशेल चुकलें ! ’ प्रकृति जरा ईश्वराचा असली तरी ती ईश्वर नव्हे तेराव्या अध्यायाला रहस्यकाराचें ‘ प्रकृतिपुरुषविवेक ’ म्ह० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग ’ असें नाव देतात त्यावरूनहि ही त्याची कल्पना किती भ्रामक आहे हें उघड होतें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा विभाग हाच जर या अध्यायाचा विषय आहे तर ‘ क्षेत्र देखील माघ ’ असा भगवान् म्हणतील कसे ? क्षेत्र होय व क्षेत्रज्ञ शत्रु-याचें ऐक्य सभवेत तरी कसे ? हा सर्व अध्याय तर जाऊ देच, पण मुक्ता याचा शेवटचा उपसंहारात्मक (३४ वा) श्लोक जरी रहस्यकारांनीं पाहिला असना तरी त्याचें त्यानाचें आपलें हें म्हणणें किना विराधार आहे, तें बळकें असतें त्या श्लोकात ‘ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव अन्तर ज्ञानचक्षुषा ये विदुः ’ असे स्पष्ट म्हटले आहे या एका उदाहरणावरूनच रहस्यकारांचें या अध्यायावरील नाकीनें प्रतिपादन किती सयुक्तिक असेल तें उघड दिभतें आहे तथापि सन्यासमायी-अद्वैतो भाष्य दोगांमारांना-आग्रही, सांप्रदायिक, गीतायांचेर सारखा धारणारे, ज्येष्ठताण करणारे-बंगरे ठरवून ‘ कर्मयोगशास्त्र ’ या नवीन शास्त्राची इमारत रचण्याचा उपेग आरभित्यामुळे त्यांच्या ‘ क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें जें ज्ञान तेंच माझें

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तवपर्यन्त-अनेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्त — सर्वक्षेत्रामध्ये जो क्षेत्रज्ञ ब्रह्मादिस्तवपर्यन्त अनेक क्षेत्ररूप उपाधीमुळे अत्यंत भिन्न ज्ञा लेला—तं निरस्तसर्वांपाधिभेद सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचर विद्धि इति अभिप्रायः—त्याला सर्वउपाधिभेदरहित सत्-असत् इत्यादि शब्द व तसाच अनुभव, याचा विषय न होणारा जाण, असा याचा आशय आहे [क्षेत्रज्ञ क्षेत्ररूप विविध उ पाधीमुळे प्रत्येक शरीरात भिन्न भिन्न आहे, असे जरी वाटत असले तरी तो वस्तुतः तसा नाही, निरुपाधिक व निर्विषय आहे, अस नू जाण.]—हे भारत—हे भरतकुल-नदना ! (आणि माथ तो क्षेत्रज्ञ आहे, असे समज उत्तराधीचे व्याख्यान—)—यस्मात् क्षेत्र क्षेत्रज्ञ ईश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण अन्यत् ज्ञानगोचर न अवशिष्टं अस्ति—ज्याअधी क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, ईश्वर यांच्या यथार्थस्वरूपाचाचून दुसरा काही ज्ञा नाचा विषयच अवशिष्ट राहिलेला नसतो—तस्मात् ज्ञेयभूतयोः क्षेत्र क्षेत्रज्ञ-योः यत् ज्ञान—त्याअधी जाणण्यास योग्य अमलेच्या क्षेत्र-अन्नमात्रे ज्ञान म्ह० —क्षेत्र क्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियेत—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ज्या ज्ञानाने विषय केले जातात, जाणले जातात—तत् ज्ञान सम्यक् ज्ञान इति मतं-मम-ईश्वर-स्य विष्णोः अभिप्राय.—ते ज्ञान हे सम्यक् ज्ञान आहे, अम माझे मत आहे, असा मज ईश्वराचा विष्णूचा अभिप्राय—आशय आहे [अहोपण, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे ज्ञान हे भेदज्ञान आहे तेव्हा त्याला सम्यक्ज्ञान कसे म्हणता येईल ? उत्तर—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे विवेकज्ञान म्ह० इत्य क्षेत्र निराळे व त्याचा दृष्टा क्षेत्रज्ञ निराळा, हे ज्ञान महावाक्यार्थज्ञानाच्या द्वारा मोक्षोपयोगी असल्यामुळे सम्यक् ज्ञानच आहे, असा याचा भावार्थ]

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक पृथ्वीरो बान्धस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य ससा-रित्व प्राप्तमईश्वरव्यतिरेकेण वा ससारिणोऽन्यस्याभावात्ससाराभावप्रसङ्गात्ततोभयम निष्ठ वन्यमोक्षतदेतुसाख्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सु खदुःखतदेतुलक्षण ससार उपलभ्यते । जगद्भूवि-वोपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्त ससा-रोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्रे ईश्वरैकत्वे ॥ २

माध्यार्थ—(जावेश्वराच्या या एकत्वावर आपे घेतात—)—ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वर तद्व्यतिरिक्त अन्य भोक्त न विद्यते चेत्—अहोपण, सर्व क्षेत्रामध्ये एकच ईश्वर आहे, त्याहून व्यतिरिक्त दुसरा भोक्ता विद्यमानच नाही, असे जर म्हटले—तत ईश्वरस्य ससारित्व प्राप्त—तर ईश्वराला ससारित्व प्राप्त जाले—या ईश्वरव्यतिरेकेण अन्यस्य ससारिण अभावात् ससाराभाव प्रसङ्ग.—किंवा ईश्वराहून निराळ्या—त्याहून भिन्न अशा दुसऱ्या ससारा जावाचा अ भाव असल्यामुळे समाराच्याच अभावाचा प्रसंग येतो [जाव व ईश्वर यांचे जर एकत्र

म्ह० परमेश्वराचे ज्ञान अशा निराधार अथाकट दुर्लभ करवत नाही या अर्थात 'मात्रे -परमेश्वराचे' हे शब्द निराधार-मूल्याला मोडून आहेत

असेल तर जावाचा ईश्वरात अन्तर्भाव होतो का ईश्वराचा जीवात ? यातील पहिला पक्ष मानल्यास समाराचा आश्रय ईश्वर आहे म्ह० ईश्वर कतां, भोक्ता, मुखी, दृष्टी आहे, अस ठरतें कारण हा कर्तृत्वादिरूप समार निराधार असणे शक्य नाही पण 'अनश्नत् अस ठरतें कारण हा कर्तृत्वादिरूप समार निराधार असणे शक्य नाही पण 'अनश्नत् अन्योऽभिचाकशाति' म्ह० शरीररूपी एकाच वृक्षावर दोन पक्षी राहतात त्यांतील एक कर्मफल भोगतो व दुसरा कर्मफल न खाणारा नुस्तें पाहतो, अशी मुंडक (भाष्याथे पृ ८८) श्रुति असल्यामुळे ईश्वराला ससारित्व नाहा म्हणून ईश्वराचा जीवात अन्तर्भाव होतो, हा दुसरा पक्ष घेतल्यास दुसरा कोणी सारा नसल्यामुळे व त्यालाच सारी मानणें इष्ट नसल्यामुळे जगातून समारच नाहासा होईल] —तत् च उभय अनिष्टं बंधमोक्ष-तद्धेतुशास्त्रानर्थन्यप्रसंगात्—पण ते दोन्ही प्रसंग अनिष्ट आहेत कारण बंध, मोक्ष व त्याचें कारण, याचें प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रावर आनर्थन्य प्रसंग येतो, [म्हणजे ससाराचा अभाव मानल्यास 'तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वात्ति' त्यातील एक मधुर कर्म फल भोगतो इत्यादि बंधशास्त्र म्ह० बंधाला कारण होणारें जें कर्मविषयक कर्मकाट तें व्यर्थ होतें व ससार ईश्वराश्रित आहे, असे म्हटल्यास ईश्वर अभोक्ता आहे, अशी श्रुति असल्यामुळे मोक्षाला कारण होणाऱ्या ज्ञानामाठीच असलेलें ज्ञानकांड व्यर्थ होतें त्यामुळे यातील एकहि प्रसंग इष्ट नाही, असा याचा भावार्थ. ससाराभाव होण्याचा प्रसंग इष्ट नाहा, याविषयी आणखी कारण—]—च प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्—आणि प्रत्यक्षादि प्रमाणांशी विरोध येत असल्यामुळेहि ससाराचा अभाव मानणें शक्य नाहा (आता अगोदर प्रत्यक्ष विरोध कसा येतो ते दाखवितात—)—प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षण. संसारः उपलभ्यते—प्रत्यक्ष प्रमाणानें म्ह० इन्द्रियाच्या योगाने तर सुख, दुःख व त्याचीं कारणें या स्वरूपाचा संसार साभाळू अजु भवास येतो (तसाच ससाराचा अभाव मानल्यास अनुमान प्रमाणाशीहि विरोध येतो, असे सांगतात—)—च जगयैचिज्योपलब्धे धर्माधर्मनिमित्त संसारः अनुमीयते—त्याचप्रमाणे जगामध्ये वैचित्र्याची उपलब्धि होत असल्यामुळे म्ह० प्रत्येक पदार्थ निरनिराळ्या आकाराचा, स्वभावाचा, विचित्र सुखदुःखादिकाचा अनुभव घेणारा वगैरे दिसत असल्यामुळे धर्म व अधर्म या निमित्तानें झालेल्या ससाराचें अनुमान होत ['हे जगत् विचित्र-विषम कारणापासून झालेले आहे कारण ते विचित्र-कार्य आहे जसा मोठा राजवाडा ' याप्रमाणें प्रत्यक्ष, अनुमान व आपस या तिन्ही प्रमाणांशी विरोध येत असल्यामुळे आत्मा व ईश्वर यांचें ऐक्य अनुपपन्न आहे, असा उपसंहार ररितात—]—आत्मेश्वरैकत्वे सर्व एतत् अनुपपन्न—आत्मा व ईश्वर यांचें जर ऐक्य असेल तर हे सर्व अनुपपन्न होतें

न । ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्ते । "दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता" । तथा च तयोविद्याविद्याविषययो फलभेदोऽपि विस्मदो निर्दिष्ट — "श्रेयश्च प्रेयश्च" इति । विद्याविषय श्रेय प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च त्वास — द्वावि मात्रय पन्थानौ इत्यादि, इमां द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उभे ।

अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते । श्रुतयस्ता-
पन्—“इह चेदवेदोदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । तमेवं विद्वानमृत
इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय, विद्वान् विमेति कुतश्चन ॥ ”, ३

माध्यायं—(आत्मा व ईश्वर यांचे जरी ऐक्य बनले तरी अविद्येमुळे संसारित्व व
विद्येमुळे असंसारित्व, असा विभाग होत असल्यामुळे त्यात अनुपपन्न काहीच नाही, असे
उत्तर मागतात—) न । ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेन उपपत्तेः—प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी
प्रणीत होणारा संसार अनुपपन्न नाही. कारण ज्ञान व अज्ञान या अवस्थांमध्ये संसारित्व
व असंसारित्व या विभागाची उपपत्ति लागते. (किंवा ज्ञान व अज्ञान यांच्याच अन्यत्वाने
उपपत्ति लागते. ज्ञान व अज्ञान यांचे स्वरूपतःच बेलअण्य आहे, याविषयी प्रमाण—) —
'दूरमेते विपरीते विपूर्या अविद्याया च विद्या इति ज्ञाता'—अविद्या व विद्या
म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या विद्याविद्या अत्यंत विपरीत आहेत. त्या विपूची आहेत.
म्ह० त्यांचे काळ एक नाही. भिन्न भिन्न फल आहे. (वा. मा. घृ. ४.५) [याप्रमाणे विद्या
व अविद्या यांचा स्वरूपतः विरोध दाखवून फलतःहि विरोध दाखवितात—]—तथा च
तयोः विद्याविद्याविषययोः फलभेद अपि 'धेयश्च प्रेयश्च' इति विरुद्धः
निर्दिष्टः—तसाच त्या विद्या व अविद्या यांच्या विषयांचा फलभेदहि 'धेयश्च प्रेयश्च'
या वाक्याने विरुद्ध सांगितला आहे.—विद्याविषयः श्रेयः तु प्रेयः अविद्या-
कार्य इति—विद्येचा विषय श्रेय आहे व प्रेय हे अविद्येचे कार्य आहे, असा त्यांच्या
भिन्न भिन्न फलांचा निर्देश केला आहे. (विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणत्वाविषयी
व्यासांची संमतिहि दाखवितात—)—तथा च व्यासः 'द्वौ इमौ अथ पन्थानौ'
इत्यादि 'इमौ द्वौ एव पन्थानौ' इत्यादि च—तमेव व्यासांनीहि ' हे दोन मार्ग
आहेत' इत्यादि व ' हे दोनच मार्ग आहेत' असे म्हटले आहे. (याविषयी भगवानांची
संमतिहि दाखवितात—)—इह च द्वे निष्ठे उक्ते—या गांतेतहि दोन निष्ठा सांगि-
तल्या आहेत. (पण त्या दोन्ही निष्ठाना एकसारखेच प्राहृत्य आहे, या शंकेचे निरसन
करितात—) च विद्यया अविद्या कार्येण सह हातव्या इति श्रुति-स्मृति-
न्यायेभ्यः अवगम्यते—आणि विद्येच्या योगाने अविद्येचा तिच्या कार्यासह त्याच
कटावा, असे श्रुति, स्मृति व न्याय यावरून ज्ञात होते. (याविषयी श्रुतिवचनाचा
निर्देश करतात—)—श्रुतयः तावत्—साविषयी अगोदर श्रुतिच पहा—इह चेत्
अवेदोत् अथ सत्यं अस्ति न चेत् इह अवेदोत् महती विनष्टिः—(केनो.
माध्यायं घृ. ६० पहा.) याच मनुष्य जन्मात जिवंत असलेपर्यंतच जर 'मी परब्रह्म आहे'
असे जाणले तर लागलेच—त्या ज्ञानाबरोबरच सत्य—पुनरावृत्तिरहित मोक्ष आहे. पण
याच जन्मात जर तसे न जाणले तर मोठी हानि होते म्ह० सम्यग्ज्ञानापाचून ज्याची
निश्चिती होणे शक्य नाही असा जन्म मरणादिरूप संगार प्राप्त होतो. (विद्याविषयांतील
आणखी श्रुति—) —तं एवं विद्वान् अमृत. इह भवति—परमात्म्याला प्रत्यक्षा-
त्मरूपाने ज्याने साक्षात जाणले तो जिवंत स्वर्गातच राहत होतो । विद्येजानन भवति

उपायानें मोक्ष मिळेल, अशी शक्ती घेऊन सांगतात—) न अन्य पन्था. विद्यते
अयनाय—या सत्सारातून पार पडण्यास दुसरा मार्ग विद्यमान नाही विद्या-आत्मज्ञान
हाच एक मोक्षाचा मार्ग आहे (विद्या भयाल्य कारण होणाऱ्या अविवेचे निरसन करून
अविद्याजन्य भयाचेहि निरसन करिते, याविषया श्रुति—) विद्वान् न विभेति
कुतश्चन—विद्वान् कोणत्याहि निमित्तानें भीत नाही (तैत्तिरायभाष्यार्थ १९ पृ १७२)

अविदुपस्तु—“ अथ तस्य भयं भवति ” “ अविद्यायामन्तरे वर्तमाना ” “ ब्रह्म
वेदं ब्रह्मैव भवति ” “ अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवा-
नाम् ” “ आत्मविद्यं स इदं सर्वं भवति ” “ यदा चर्मवत् ” इत्याद्या सहस्रशः ।
स्मृतपञ्च—‘अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ ‘इदं चैर्जितं सर्गो
येषां साम्ये स्थितं मनः’ ‘समं पश्यन्ति सर्वे’ इत्याद्या । न्यायतश्च—“ सर्पान्दुः
शाप्राणि तथोदयानं ज्ञात्वा मनुष्या परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने
फलं पश्य यथा विशिष्टम् ” ॥ ✓

भाष्यार्थ—(अविद्याविषयातील आणखी श्रुति—) तु अविदुः ‘ अथ तस्य
भयं भवति ’—(तैत्ति भाष्यार्थ १० पृ १४६) पण अविद्वानाला—‘एकरसरूप
अखंड प्रत्यागात्म्यामध्ये जो थोडासाहि भेद पहातो त्याला मोठे भय प्राप्त होतें तो,
सत्सारपरपरंत पडतो—‘अविद्यायां अन्तरे वर्तमाना,’—(का भाष्यार्थ २ पृ ४९)
अविद्येमध्ये पराधीन असणारे, (आपल्याला मोठे पडित व बुद्धिमान समजणारे, पण
तत्त्वाला न जाणणारे देहाभिमाना मूढ सत्सारात पडतात—इत्यादि वाक्यानां मोठा दोष
मागितला आहे आता पुनः विद्याविषयातील श्रुतिवचन—) ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्म एव भवति’
—(मुंडक भाष्यार्थ ३३ पृ ११८) जो ब्रह्माला ‘तैव मा’ असे आत्मत्वानें जाणतो तो
ब्रह्मच होता (अविद्याविषयातील आणखी श्रुति—) ‘अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति
न स वेद यथा पशु एवं स देवानां’—(वृ भाष्यार्थ अ १ पृ ३३४) हा निराळा
व सो निराळा आहे, अस जो समजता तो आत्मतत्त्वाला जाणत नाही जसा पशु आम्हां
मनुष्यांना मोठा उपकारक वाटतो तसा तो अज्ञ देवाना उपकारक वाटतो (विद्याविषया
तील वाक्य—) ‘य आत्मविद्यं स इदं सर्वं भवति’—जो आत्मवेत्ता असतो तो हें
सर्व प्रत्यगात्मभूत पूर्ण ब्रह्म होतों (ज्ञानानेंच कैवल्य याविषयी आणखी एक वचन—)
‘यदा चर्मवत्’—मनुष्य आकाशाला चामच्यानें मळवू शकत नाही त्याप्रमाणेंच परमा-
त्म्याचा प्रत्यगात्मरूपानें अनुभव घेतल्यावांचून जीव मुक्त होत नाही (श्रुता ६२०)—
इत्याद्या सहस्रशः—इत्यादि विद्याविषय व अविद्याविषय यातील फलभेद सांगणाऱ्या
सहस्रशः श्रुति आहेत—स्मृतयः च—असा विद्याविद्याचा फलभेद सांगणाऱ्या स्मृतिहि
आहेत—(अविद्याविषयातील वाक्य—) ‘अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
जन्तवः’—(अ ५ श्लो १५ पृ ५१०) अज्ञानानें ज्ञानाला आच्छादित केल आहे त्यामुळे
प्राणी मोहित होतात (आता विद्याविषयातील दोन वाक्ये—) ‘इदं च तै. जितं
सर्गं येषां साम्ये स्थितं मनः’—(अ ५ श्लो १९ पृ ५१४) ज्यांचे मन साम्यामध्ये—मम-

ब्रह्मामध्ये स्थित आहे त्यांना येथे या जिवंतदशेतच पुढील जन्म जिवला आहे.—‘समं पदयन् हि सर्वत्र’ इत्याद्या—सर्वत्र उत्तम प्रकारे स्थित असलेल्या सम ब्रह्मात्मा पाहणारा आपणच आपला नाश करून घेत नाही. (अनर्थाचा नाश हें विशेषें फल आहे व अनर्थाची प्राप्ति हें अविशेषें फल आहे, हें अन्यत्र व्यतिरेकन्यायानेहि सिद्ध होते, असें सांगतात—)—न्यायतः च—आणि न्यायानेहि असेंच ठरते—पण या न्यायावि-
पर्या अगोदर पुराणाचा समति दाखवितात—‘सर्पान् कुशाग्राणि तथा उदधानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति’—सर्प, दर्भाची अणें—कटि बंगरे, तशीच विहीर—खड्डा बंगरे यांना पुढें पाहून मनुष्य दुसऱ्या मार्गानें—त्यांना सोडून पलीकडून जातात. सर्प व काटे यावर पाय देत नाहीत व खड्ड्यांत पडत नाहीत. अर्थात् अज्ञा अनेर्थांत न पडणें, हें ज्ञानाचें फल आहे.—केचित् अज्ञानतः तत्र पतन्ति—पुढें सर्प आहे, हें न कळल्यामुळे मनुष्य त्यावर पाय देतो अज्ञानामुळेच काळ्यावर पाय पडून ते पायात बोंबतात व तो विहीरांतहि पडतो.—‘यथा ज्ञाने विशिष्टं फलं (स्यात् तथा) पश्य’—यावरून जसे ज्ञानामध्ये—आत्मज्ञानात विशिष्ट फल असतें तसें पहा—[याच न्यायाने आत्मज्ञानात विशिष्ट फल आहे, असें पहा. असा भावार्थ.]

तथा च देहादिष्व्वात्मबुद्धिरविद्याग्राह्येपादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते त्रियते चेत्यवगम्यते । देहादिष्व्वातिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्तपशमा-
न्मुप्यन्त इति न केनचिप्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येधरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति । यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वज-
न्तस्तं हि प्रसिद्धो देहादिष्व्वात्मस्वात्मभाषो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा स्थाणौ पुरपनि-
श्रयो न चैतावता पुरपधर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरपस्थ तथा न चैतन्यधर्मो देहस्थ वा वेहधर्मो चेतनस्य । सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वा-
विशेषाज्जरावृत्तुवत् ॥

भाष्यार्थ—(वर ‘न्यायत च’ असें म्हणून मुचविलेल्या अन्वय व्यतिरेकन्यायाचें विवरण—)—तथा च—तो न्यायच कसा आहे, पहा—(अगोदर अन्वय दाखवि-
तात—)—देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्त धर्माधर्मानु-
ष्ठानकृत् जायते त्रियते च इति अवगम्यते—देह, इन्द्रियें इत्यादिकामध्ये ज्याची आत्मबुद्धि आहे, असा देहादिकांचा आत्मा मानणारा अविद्वान् म्ह० अनादि अविद्येन आच्छादित झालेला विदात्मा देहादि अनात्म्यामध्ये आत्मबुद्धीचा आरोप क-
रितो. असा देहाद्यासानें युक्त असलेला तो राग-द्वेषादिकाकडून प्रेरणा घेता जातो. राग द्वेषांनी प्रेरित झालेला तो धर्माधर्मादि कर्मांचें अनुष्ठान करितो, व तें कर्म करणारा तो आपल्या कर्माप्रमाण नवीन देह घेऊन जुना देह टाकतो, [नवीन देह घेणें हाच जन्म, व जुना टाकणें हाच नाश आहे] याप्रमाणे अविद्यावान् वें संसारित्व शेत होतें. [जेव्हां आत्म्याचें अज्ञान असतें तेव्हाच संसारित्व असतें, ही गोष्ट सिद्ध झाल्या. या-
प्रमाणे अन्वयन्याय दाखवून व्यतिरेकन्याय दाखवितात—)—देहादिष्व्वातिरिक्त-

आत्मदर्शिनः रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मुच्यन्ते इति केनचित् न्यायतः प्रत्याख्यातुं न शक्यं—आत्मा देहादिकाहून व्यतिरेक आहे, भिन्न आहे, असे पाहणारे ज्ञानी रागद्वेष इत्यादिकांच्या त्यागाच्या अपेक्षेने धर्म व अधर्म यांच्या प्रवृत्तीचा उपशम झाल्यामुळे मुक्त होतात [म्ह. त्यानीं रागद्वेषादिकांचा त्याग केल्यामुळे त्यांच्या धर्माधर्मादि प्रवृत्तीचाहि उपशम होतो व त्यामुळे ते संसार-बंधातून मुक्त होतात—] हे कोणालाहि न्यायाने नाकबूल करता येणे शक्य नाही. [श्रुति, स्मृति व युक्ति, यावरून देह व आत्मा याचा अत्यंत भेद आहे, असे निश्चित ज्ञान झाले असता राग व द्वेष याचा अभाव होतो. रागद्वेषाच्या अभावाीं धर्माधर्मसंशक कर्मांचा अभाव होतो. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या संसाराचा अभाव होतो. याप्रमाणे अविद्या नाहीशी झाली की बंधाचा नाश होतो, व ही गोष्ट अन्वय व्यतिरेकादिन्यायाला मानणान्या कोणाला वाचाला न्यायदृष्ट्या अमान्य होणे शक्य नाही. कारण या अन्वय-व्यतिरेकाची व्यवस्था दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गाने लावता येत नाही.]—तत्र एयं सति क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य एव सतः अविद्याकृत-उपाधिभेदतः संसारित्वं इव भवति—याप्रमाणे या अन्वय-व्यतिरेकाची अन्यरीतीने उपपत्ति लागत नसल्यामुळे क्षेत्रज्ञ ईश्वरच असताना अविद्याकृत उपाधिभेदांमुळे त्याला जणूकडय संसारित्वसे प्राप्त होते. [वर सांगितलेल्या न्यायाने ज्ञान व अज्ञान याचे स्वरूप व कार्य या दोहोंचाहि भेद आहे. त्यामुळे पर व अपर म्ह. ईश्वर व जीव याचे स्वभावतः जरी ऐन्य असले तरी बुद्धि, इंद्रिये, मन, देह, इत्यादि उपाधींच्या भेदांमुळे आत्म्याचे कल्पित संसारित्व सिद्ध होते. अहोपण आत्म्याचे ब्रह्मत्व जर स्वतःसिद्ध असेल तर 'अहं' अशा आत्म-भावाने ती ब्रह्मताहि भासेल ! अशी आशंका घेऊन सांगतात—]—यथा देहाद्यात्मत्वं आत्मनः—जसे आत्म्याचे देहादिरूपत्व स्वतःच भासते त्याप्रमाणे [म्ह. आत्मा देहादिकांहून अगदी पृथक् आहे ही गोष्ट वैदिकपश्चात जरी स्वतःसिद्ध असली तरी तो आत्मा 'मी' या रूपाने भासत असतानाच त्याचे देहादिकाहून भिन्नत्व भासत नाही. तर अविद्येमुळे 'देहादिच मी' असे विपरीत ज्ञान होते. त्याचप्रमाणे आत्म्याचे ब्रह्मत्व स्वाभाविक जरी असले तरी ते भासत असतानाच त्याचे ब्रह्मत्व भासत नाही. तर अविद्येमुळे त्याचे अब्रह्मत्वच भासते. आत्म्याचे देहाद्यात्मत्व अविद्येने भासते, असे जे सांगितले तेच अनुभवाने स्पष्ट करतात—]—सर्वजन्तूनां हि देहादिषु अनात्मसु अविद्याकृतः निश्चितः आत्मभावः प्रसिद्धः—सर्व प्राण्यांचा देहादि अनात्म्यामध्ये अविद्याकृत निश्चित आत्मभाव प्रसिद्ध आहे. [अज्ञानांमुळे प्रत्येक प्राणी देहादिद्रियसमूहाला 'मी' असे निश्चित जाणतो. त्याला त्याविषयी सशयहि येत नाही. अज्ञानांमुळे एका वस्तूमध्ये दुसऱ्या वस्तूची कल्पना होते, याविषयी स्पष्टान्त—]—यथा स्थानौ पुरुषनिश्चयः—याप्रमाणे स्थानमध्ये म्ह. रागामध्ये पुरुषाचा निश्चय. [पुढील खंड हा मनुष्य आहे किंवा चोर आहे, हे जसे रागाच्या अज्ञानांमुळे भासते त्याप्रमाणे देहामध्ये आत्मभान होणे.]—च पृष्ठावता पुरुषधर्मः स्थानोः न भवति—

पण अज्ञानामुळे खांबाला पुरुष जरी मानले तरी तेवढ्यावरून पुरुषाचा जो हात पाय-मस्तक इत्यादि धर्म तो स्थाणूचा आहे, असे होत नाही—स्थानुधर्म वा पुरुषस्य (न भवति)—किंवा स्तंभाचा जो वाकडेपणा वगैरे धर्म हा पुरुषाचा धर्म आहे, असे होत नाही—तथा चैतन्यधर्म देहस्य वा देहधर्म चैतन्यस्य न—त्याच न्यायाने चैतन्य हा देहाचा धर्म किंवा जरा-मरणादि देहधर्म हा चेतनाचा धर्म केव्हाहि होणे शक्य नाही. (जरादिक हा जरी अनात्म्याचा धर्म असला तरी सुखादिक हा आत्मधर्म आहे, असे कित्येक म्हणतात म्हणून आचार्य त्या मताचे निरसन करितात—) —सुख-दुःखमोहात्मकत्वादि. जरामृत्युवत् आत्मन न युक्तः अविद्याकृतत्वादि-शेषात्—सुख, दुःख, मोहात्मकत्व इत्यादिक हा जरा मरणाप्रमाणेच आत्म्याचा धर्म असणे युक्त नव्हे [कारण काम, संकल्प, सजय, इत्यादि हे सर्व मनच आहे, अशा अर्थाची धृति अमून ती सुखादि सर्व धर्म मनाचे म्ह० अनात्म्याचे आहेत, असे सांगते. अर्थात जरा व मरण हे देहधर्म असून ते आत्म्याचे आहेत, असे पुन्य ज्याप्रमाणे अज्ञानाने समजतो त्याचप्रमाणे सुख, दुःख हे मनाचे—अन्नःकरणाचे धर्म असून पुरुष अज्ञानानेच ते माझे असे मानतो.]

नानुत्पत्तिरिति चेत्, स्थाणुपुर्यां ज्ञेयावेव सन्तां जात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविधया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेषेतेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि शत्रुतात्मनो भवतीति चेत् । नाचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मा. सुखदुःखमोहेच्छादयो जातुर्भवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा. केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिता जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः । न भवन्तीत्यस्तनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाजरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाचेत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(पण स्तंभाच्या ठिकाणा अज्ञानाने पुरुषाची वृद्धि जरी होते तशी देहाचे ठिकाणी अज्ञानाने आत्मवृद्धि होते, हे म्हणणे अयोग्य आहे, असा शङ्का—) —न । अनुत्पत्त्यात् इति चेत्—पण हे म्हणणे बरोबर नाही कारण दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांचे साम्य नाही, वेधम्य आहे. म्हणून म्हणाल तर (ते बरोबर नाही, असा पुढे संबंध. आता अगोदर या माध्यम नानुत्पत्तिरिति चेत्—

जात्रा वर्या आहे.—तु देहात्मनोः ज्ञेयज्ञात्रो एव इतरेतराध्यास इति न समः दृष्टान्तः—पण देह व आत्मा की ज्यातील देह ज्ञेय अमून आत्मा ज्ञाता आहे, असा दोषाचाच इतरेतराध्यास होतो, त्यामुळे स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त मम नाही विषम आहे.—अतः देहधर्मः ज्ञेय अपि शत्रुः आत्मनः भवति—यास्तव देहधर्म ज्ञेय जरी असला तरी ज्ञात्या आत्म्याचा तो होतो.—इति चेत्—अग्रे म्हणाल तर—न । अचैतन्यादिप्रसङ्गात्—ते बरोबर नाही. कारण उपावांचे मुन्नादि धर्म वस्तुतः उपहित जीवामध्ये आहेत, असे मानल्याम जावाचे ठिकाणी अचैतन्यादि उपाधि.

भाष्यार्थ—तत्र पर्यं मति—उप-मरण अर्थात् इत्यादिकोशमानं गुण, दुःख, मोद, दृष्टा इत्यादिरहि अन्तर्धर्म नष्टत, अने निद्रा झाले अगती—कर्तृव्य मो-
क्तृव्यलक्षण. संसारः प्रत्यक्षः ज्ञानरि अविद्याया अप्यारोपित.—कर्तृ-
व्योक्तृव्य मंगार ज्ञेयान्त्ये अगतेत्या आत्मान्त्ये अविद्येने आरोपितेला आहे. [म्ह०
कर्तृव्यादिव्य संसार वस्तुतः ज्ञेय वे क्षेत्र त्याचा धर्म अगतीना अगतीमुळे तो ज्ञात्या
आत्म्याचा आहे, अने मानले जाते.]—इति तेन ज्ञातुः किञ्चित् न दुष्यति—
त्यामुळे तज्ज्ञा त्या आरोपित मंगाराच्या योगाने ज्ञात्याचे काहीच दूषित होत नाही.
[म्ह० ज्ञात्याला त्याचा काही लेश त्राणत नाही. आरोपिताचा अभिप्रायाला वस्तुतः
गर्हादि होत नाही, याविषयी दृष्टान्त—]—यथा घालः अध्यागोपितेन आका-
शस्य तलमन्दपस्यादिना—उपाग्रमागे मृदानी आरोपितेच्या—धर्माने कल्पितेच्या
गडाशाच्या तलमलवस्कादेवाच्या योगाने आकाश दूषित होत नाही, [म्ह० मृदानी
गडागाला तळ आहे, ते मळट्ट आहे, तळ, नालवर्ण इत्यादि आहे अने जरी क-
ल्पिते तरी आकाश वस्तुतः तळ, मल इत्यादि दोषांनी युक्त होत नाही.]—पर्यं च
मति—आणि याप्रमाणे परमाध्यातून परम नालेच्या आत्म्यामध्ये संसार आरोपित
आहे, अने निद्रा झाले अगती—स्वयंक्षेत्रेण अपि सतः भगवतः क्षेत्रज्ञस्य
—इंधरस्य संसारित्वाग्रमाग्रं अपि न आशङ्क्यं—मरंक्षेत्रान्त्येहि अगतेच्या
भगवानाला—क्षेत्रज्ञाला—इंधराला मंगारिण्याचा मुक्ता मेष तरी अगेल अशी मुक्ती दो-
कादि घेऊ नये, (आत्म्याच्या टिकाणी संसार आरोपित अस-वासुळे आत्मस्वरूप पर-
मात्म्यामध्ये रंग मंगाराचा मुक्ती कल्पना करणेहि अयुक्त आहे, अने उपपादन परि-
णत—) त्लोके क्वचित् अपि अविद्याप्यस्तन धर्मेण कस्यचित् उपकारः
अपकारः चा न हि दृष्टः—व्यवहारात कोठेहि अविद्येने आरोपिते-या—धर्माने भा-
सलेल्या धर्माने कोणालाहि अन्कार किंवा उपकार झालेला दिसत नाही, हे प्रसिद्ध आहे.
[धर्माने भासलेल्या गुणाने किंवा क्षीपाने त्याचे अभिप्राय गुणयुक्त किंवा दोषयुक्त होत
नाहा, असे आपण व्यवहारात नेहमी पाहतो.]

यत्कं न समो दृष्टान्त इति । तदमत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदा-
प्यग्निकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तत्र व्यभिचरति । यत् ज्ञातरि व्यभिचरतीति
मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिवत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वाद्येग्रजस्य संसारित्व-
मिति चेत् । न, अविद्यायाम्नामसत्त्वात् । तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्या
स्मिरीतमाहक. संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा । विवेकप्रकाशभावे तदभावात् ।
तामसे वाऽऽवर्णा मके तिमिरादिदोषे मत्वग्रहणादेरविद्याग्रयम्योपलब्धेः ॥ ७

भाष्यार्थ—तु दृष्टान्तः समः न इति यत् उक्तं—पण स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त
मम नाहा. कारण स्थाणु व पुरुष हे दोन्ही ज्ञेय असून त्याच्यावर वान्योन्याध्यास कर-
णारा ज्ञाता निराश्रय असतो, म्ह० अध्यास दोन ज्ञेयांमध्ये होतो, पण दाटाव्तिर्कात
ज्ञेय व ज्ञाता यांचा वान्योन्याध्यास होतो. त्यामुळे पुरोक्त दृष्टान्त विषम आहे, म्हणून

जे पर म्हटलें आहे—तत् असत्—तें खोटे आहे. दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांमध्ये वै-
पश्य नाही, साम्यच आहे.—कथं—तें कसे?—दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः अधि-
ष्टाध्यासमात्रं हि साधर्म्यं विवक्षितं—दृष्टान्त-स्थानपुरुष व दार्ष्टान्तिक-
आत्मा व अनात्मा यांमध्ये केवळ अविद्याध्यास हेंच साधर्म्यं विवक्षित आहे.—अज्ञानाने
एकाचा अध्यास दुसऱ्या पदार्थावर होणे, हें साम्य येथें दृष्ट आहे.—तत् न व्यभि-
चरति—त्याचा येथें व्यभिचार होत नाही. [तें दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक या दोहों-
मध्ये एकसारकेंच आहे. अहोपण, एका ज्ञेयाचा दुसऱ्या ज्ञेयाच्या ठिकाणीच आरोप
होतो, असा नियम असल्यामुळे ज्ञात्या-आत्म्याच्या ठिकाणी ज्ञेय-अनात्म्याचा आरोप
होणे शक्य नाही, अशी आशंका येऊन सांगतात.—]—तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति
यत् मन्यसे—पण ज्ञात्याच्या ठिकाणी त्याचा व्यभिचार होतो, म्हणजे दोन ज्ञेयाचा
परस्पर धाव्यारोप जरी होत असला तरी ज्ञाता जो आत्मा त्यावर अनात्म्याचा
अध्यास होत नारा, असें जे न समजतात—तस्य अपि जरादिभिः
अनेकान्तिकत्वं दर्शितं—त्याचेंहि म्ह० एका ज्ञेयाचाच दुसऱ्या ज्ञेयाच्या
ठिकाणी अध्यास होतो, या नियमाचे जरादिकाशी व्यभिचारित्व दाखविलें. [ज्ञात्याच्या
ठिकाणीहि जरा मरणादिकाचा आरोप होतो, हें दाखविलें, अर्थात् बरील नियम अध्यासित
नाहीं. त्यामुळे ज्ञात्याच्या ठिकाणी ज्ञेयाचा आरोप होऊ शकत नाही, अशी मुसती
दाखवि येण्याचे काही कारण नाही अहोपण, आत्म्यावर अविद्येचा अध्यास होत अस-
ल्यामुळे धारम्यानमध्ये ती स्वाभाविकच आहे. अर्थात् अविद्येमुळेच आत्म्याचे ठिकाणा
प्राप्त होणारे संसारित्वहि स्वाभाविक आहे अशी शंका—]—अधिद्यावत्त्वात् क्षेत्र
ज्ञस्य संसारित्वं इति चेत्—क्षेत्रज्ञाला अधिद्यावत्त्व असल्यामुळे म्ह० क्षेत्रज्ञ
अधिगमात् असल्यामुळे त्याला संसारित्व आहे, असें म्हणतील तर—न—तें बरोबर
नाहीं, कारण—अधिद्यायाः तामसत्वात्—अविद्येला तामसत्व आहे.—तामसः
हि प्रत्ययः आधरणात्मकत्वात् अविद्या—तामस प्रत्ययच आधरणात्मक अस-
ल्यामुळे अविद्या होय—विपरितमाहकः सद्योपस्थापकः चा अप्रहणात्मकः
यः—मग तो तामस प्रत्यय विपरित ग्रहण करविणारा अतो, सद्य उपपन्न करणारा
अतो, की अप्रहणात्मक—वस्तूचे ज्ञानच न होणे, या स्वरूपाचा अतो. [तो
कोणत्याहि स्वरूपाचा जरा अमन्य तरी मूळ वस्तुस्वरूपात आच्छादित करणारा
अगत्यामुळे तांच अविद्या आहे. विपरित ग्रहणादिकाना अविद्याकार्यच आहे, हे रियेच्या
योगाने त्याचा बाध होतो, त्यावरूनच दूरते, असें सांगतात.—]—विवेकप्रकाशभावे
तद्भावात्—कारण विवेकरूप प्रकाश उत्पन्न होताच त्या तामस प्रत्ययाचा अभाव
होतो. म्हणून विपरितग्रहणादि तामस प्रत्यय हे अविद्याकार्य आहे. [कारण—अविद्या
अनादि व अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळे ती आत्मधर्म होऊ शकत नाही. कारण ती
अनिर्वाच्य अगत्यामुळेच आत्म्याचा धर्म आहे, असेंहि म्हणता येत नाही. शिवाय
विपरित ग्रहणादिक दोषांमुळे होत, असे अन्य-व्यतिरेकन्यायाने सिद्ध होत. त्यामुळेहि
विपरित ग्रहणादिक हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, असे सांगतात.—]—तामसे च धावर-

णात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेः अविद्यात्रयस्य उपलब्धे.—
तामस आवरणात्मक तिमिरादिदोष विद्यमान असत्त्व म्हणजेच अग्रहणादि अविद्यात्रयाचा अनुभव येतो [तिमिर, काचबिंदु इत्यादि नेत्रगत दोष आहेत त्यामुळे वस्तूचें खरें स्वरूप कळत नाही कारण ते दोष वस्तूच्या स्वरूपजातत्वास प्रतिबंध करात असतात त्यामुळे वस्तूचें ज्ञान होत नाही वस्तूविषया विपरीत कल्पना होते, म्ह० ती एक अमतांना भल-
तोच दिसते किंवा तिच्याविषया सशय येतो, अर्थात् जेव्हा ज्ञानप्रतिब-
धक दोष असतो तेव्हा अविद्या, मिथ्या ज्ञान व सशय यांचा प्रत्यय येतो पण ज्या-
वेळीं असा कांही प्रकाशप्रतिबंधक दोष नसतो त्यावेळीं अविद्यादित्रयाचा अनुभव येत
नाही या अन्य व्यतिरेकम्यायानें विपरीत ग्रहणादिव दोषाधीन आहे तिमिरादि दोषा-
मुळे मिथ्या ज्ञान बगैरे होतें, अमें सिद्ध होतें, त्यामुळे विपरीत ग्रहणादिक हे केवळ
आत्म्याचे धर्म नव्हेत]

अत्राऽऽह स हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धे ।
यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्व क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदु-
क्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तत्र यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्रा-
हकादिदोषस्य दर्शनाच्च विपरीतादिग्रहण तस्मिन्निर्वा वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतु ।
चक्षुषः सत्कारेण तिमिररूपनीते ग्रहीतुरदर्शनाच्च ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहण-
विपरीतमशयप्रत्ययास्तस्मिन्निष्ठा करणस्यैव कस्यचिद्विहितुमर्हन्ति न ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य ॥

भाष्यार्थ—अत्र आह—यावर—विपरीतग्रहणादिक दोषांमुळ होतें, या म्हणण्यावर
वादी आक्षेप घेतो—एवं तर्हि अविद्या ज्ञातृधर्म—असें जर असेल म्ह० विपरीत
ग्रहणादिकाचें निमित्त जर दोष असतात तर कोणत्याहि भावरूप कायाचें उपादान कारण
अवश्य असतेंच, जमा नियम अयन्नामुळ आत्माच विपर्ययादिकाचें उपादान मानणें
भाग आहे अर्थात् अग्रहण, मिथ्या ग्रहण व सशय, अशी त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा
धर्म आहे [पण विपरीतग्रहणादिकाचें उपादान सत्य आहे, असें मानल्यास विपरीत
ग्रहणादिकाहि मत्त आहेत, असें मानण्याचा प्रसंग येणार पण त्यांना सत्य मानतां येत
नाही, झणून आत्मा त्याचें उपादान नव्हे, इत्यादि आशयानें या आक्षेपाचें समाधान—]—
न—त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा—आत्म्याचा धर्म नव्हे—करणे चक्षुषि तैमि-
रिकत्वादिदोषोपलब्धे.—कारण करण—इंद्रिय—साधन असा जो चक्षु त्यांत तैमि-
रिकादि दोषांची उपलब्धि होते दोष इंद्रियामध्ये दिसतां ज्ञान्यामध्ये नाही [आतां
याच आक्षेपाचें व समाधानाचें स्पष्टाकरण—]—तु अविद्या ज्ञातृधर्म—पण अ-
विद्या हा ज्ञात्याचा धर्म आहे—च तत् अविद्याधर्मवत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य स-
ंसारित्वं इति यत् मन्यसे—आणि त अविद्याधर्मवत्त्व इव क्षेत्रज्ञाचें संसारित्व
आहे, असें न तू (वादी) समजतास—तत्र ईश्वरः एव क्षेत्रज्ञ न संसारी इति
एतत् अयुक्तं इति यत् उक्तं—व याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाला संसारित्व अमत्यामुळ 'ईश्वरच
मेव ज्ञातृ' तो सनात नव्हे 'हं आनं जे म्हणणें अयुक्त आहे अमें ज त म्हटलें—

नत् न—तं बरोबर नाहा—करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्श-
नात्—करण-इन्द्रिय असा जो चक्षु-चक्षुरिप्रय त्यांत विपरीतग्रहण करविणारा बरोबर
दोष दिसत असल्यामुळे—विपरीतादिग्रहणं वा तन्निमित्तं तैमिरिकत्वादि-
दोषः यथा ग्रहीतु न—विपरीतग्रहण बरोबर किंवा त्याचें निमित्त असा तैमिरिक-
त्वाद दोष ही दोन्ही जशा ग्रहण करणाऱ्या ज्ञात्याचा नव्हेत—कारण—चक्षुष सं-
स्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतु अदर्शनात्—चक्षुष अजन औषधादिकांचे
संस्कार करून त्यातल तिमिरदोष घालविला असता ग्रहण करणारा जो ज्ञाता जीव
त्याच्या ठिकाणी विपरीतग्रहणादि अविद्या मिश्र तिमिर दिसत नाही त्यामुळे—ग्रहीतु
यथा धर्म न—ग्रहण करणाऱ्या ज्ञात्याचा असा तो धर्म होऊ शकत नाही—
तथा नर्वज्र एव तन्निमित्तं अग्रहण विपरीत सशयप्रत्यया कस्यचित्
करणस्य एव भवितुं अर्हन्ति—त्याप्रमाणें सवच ठिकाणी दोषांच्या निमित्तानें—
तिमिरादि दोषांमुळे येणारे जे अग्रहण, विपरीतग्रहण व सशय हे तान प्रत्यय, त कोणत्या
तरी इन्द्रियाचेंच असण योग्य आहेत—ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य न—ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ
त्याचें ते प्रत्यय नव्हेत [विपरीत ग्रहण, अग्रहण व सशय दोषांमुळे होतात असे जे
वर म्हटल आहे त्यासन्धानें गाढा म्हणता—“ विपरीत ज्ञानादिकांच कारण जर दोष
असताल तर त्या दोषाचें उपादान कारण आत्माच असण युक्त आहे त्यामुळे विपरीत
दर्शनादिरूप अविद्या हा ज्ञात्याचा म्ह० क्षेत्रज्ञाचा धर्म आहे आणि क्षेत्रज्ञाने अविद्या-
धर्मान युक्त असणें हच त्याच सत्कारित आहे, अर्थात् ‘ ईश्वरच क्षेत्रज्ञ आहे व तो
समारी नव्हे,’ अस जे लुमच म्हणण आहे ते युक्त नव्हे ’ या आशेपाचे समाधान
आचार्य असे करितात—“ ह लुमच म्हणण बरोबर नाहा कारण विपरीत ज्ञान
करून देणारा, म्ह० वस्तु एक असतांना ता भलतीच भासविणारा किंवा वस्तूच सुटाय
ज्ञान होऊ न देणारा, किंवा वस्तुत्रिपयी हा याच आहे की, कोणा मनुष्य-चोर बरोबर
आहे इत्यादि सशय उत्पन्न करणारा तैमिरादि दोष चक्षु धात्र इत्यादि इन्द्रियांमध्य
असतो त्या वस्तूच्या पाहणारा जो ज्ञाता—आत्मा त्याच्यामध्य दोष नसतो कारण चक्षु-
धात्र इत्यादि इन्द्रियांना अजन—औषध बरोबर घालून संस्कार करून असता तिमिर, बहि
रेपणा बरोबर जाता व मग पाया-क्षेत्रज्ञाच्या वस्तूच विपरीतज्ञान बरोबर होत नाही जर
दोष ज्ञायामध्य असता तर तो दादवाला संस्कार केव्हांय गेला असता अर्थात् दोषाचें
उपादान आत्मा नव्हे कारण—इन्द्रिय आहे हाच न्याय सव प्रकारच्या अविद्याला लागू आहे.
त्यामुळे तिमिरादि दाप व त्या दोषांमुळे येणारे विपरीतग्रहणादि प्रत्यय कोणत्या तरी
इन्द्रियाचें धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचें नव्हेत, ही याच मद्द शास्त्रे ”]

मवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशश्च ज्ञानधर्मवत् । मवेद्यत्वादेव स्वात्मस्वातेरित्य-
वेद्यवत् । सचकरणविषयो च केवळे सर्वेवादिभिरविद्यादिदोषवशात्तन्मुपपत्तमात्र ।
आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याप्युत्पन्नवत्सो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोग इत्यम् ।
अधिक्रियस्य च इयामप्यप्येवमस्तस्यामर्गस्याऽऽत्मन क्षेत्रचित्तयोतायिषोऽनानुपपत्ते ।
गिद्द क्षेत्रज्ञस्य निव्यमेषधरत्वम् । अनादित्रासिगुणत्वादिपार्श्वधरत्वनाम् ॥

भाष्यार्थ—(विपरीतग्रहणादिक हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, याविषयी आणखी कारण सांगतात—) च तेषा संवेद्यत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्व—
आणि त्या विपरीतग्रहणादिकाना संवेद्यत्व असल्यामुळे म्ह० ते ज्ञानाचे विषय होणारे—
जेय असल्यामुळे प्रदीप, प्रकाश इत्यादि वेद्य-त्रेय पदार्थाप्रमाण ज्ञात्या-क्षेत्रज्ञाचे धर्म
नव्हेत—संवेद्यत्वात् एव स्वात्मन्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं—तस्य त्याना संवेद्यत्व
असल्यामुळे म्ह० ते विषय जेय-वेद्य असल्यामुळे स्वतः हून भिन्न यशा दुमन्याकडून
जाणले जाण्यास योग्य आहेत [तसेच, विपरीतज्ञानादि हा तत्त्वतः आत्मधर्म नव्हे
कारण त्याला दृशत्वादिकाप्रमाणे अभिचारित्व आहे, अस सांगतात—]—य सर्वक
रणवियोगे कैवल्ये सर्वथादिभिः अविद्यादिदोषवर्य अनभ्युपगमात्—आणि
ण्यात सर्व इन्द्रियाचा वियोग होतो अशा कैवल्यात सर्व दान्याकडून अविद्यादि दोषव
त्वाचा स्वाकार केलेला नाही, म्ह० क्वत्वाकथ्येत-केवल आत्मस्वरूपावस्थेत आत्म्या-
मध्ये अविद्यादि दोष असतात, असे कोणताच आत्मवादा मानीत नाही [याचेंच अ
धिक विवरण करणारे भाष्यकार विपरीतग्रहणादिक हा आत्म्याचा स्वाभाविक धर्म आहे
की आगतुक असा विकल्प करून त्यांताल पहिल्या पक्षाच निरसन करितात—]—यदि
अग्नि उष्णवत् क्षेत्रज्ञस्य आत्मनः सः धर्मः ततः कदाचित् अपि तेन
वियोग न स्यात्—जर अप्राच्या उष्णप्रमाण क्षेत्रज्ञ-आत्म्याचा अविद्यादिक स्वा
भाविक धर्म असेल तर वेव्हाहि त्याच्याला त्याचा वियोग होणार नाही [त्यामुळे
मोक्षाचा आशाच करावयास नको कारण अविद्या व अविद्याकार्य याना स्वाभाविक मा-
नल्यास त्याचा ध्वस-नाश शक्यच नाही, आणि अविद्यादिकाचा ध्वस झाल्यावाचून
कैवल्याचा समभव नाही म्हणून अविद्यादिक हा आत्म्याचा आगतुक धर्म आहे असेच
मानणें भाग आहे पण तो आगतुक धर्म स्वतः आहे का परत, असा विचार करू
लागल्यास स्वतः आहे म्ह० काही निमित्तावाचूनच तो प्राप्त होतो, असे म्हटल्यास पुन
मोक्षाचा असंभव होतो कारण काही निमित्तावाचूनच प्राप्त होणारा अविद्यादिधर्म केव्हा
प्राप्त होईल, त्याचा काही नियमच नाही म्हणून तो परतच मानला पाहिजे यास्तव
त्याविषया आचार्य म्हणतात—]—य व्योमवत् अविनिश्चयस्य सर्वगतस्य अमृ-
तस्य आत्मनः केनचित् सयोगवियोगानुपपत्तेः—आणि आकाशाप्रमाणे व्याप
किय, सर्वगत, अमूर्त आत्म्याचा कोणासाठी सभाग किंवा वियोग होण्याचा समभव नाही
[आत्मा विभु, अविक्रिय व अमूर्त असल्यामुळे आकाशाप्रमाणेच त्याचा कोण
त्याहि पदार्थांशी सयोग किंवा वियोग होत नाही आत्मा आकाशाप्रमाणे अ-
संग आहे त्यामुळे दुसऱ्या पदार्थांना असंग झाल्यामुळेहि त्याच्या ठिकाणी विपरीत-
प्रवादि संभवत नाहीत याप्रमाणे विपरीतग्रहादि हा आत्मधर्म नव्हे असे सिद्ध झाले
असता कोणता गोष्ट निष्पन्न होते त सांगतात—]—क्षेत्रज्ञस्य नित्य एव ईश्वरत्वं
सिद्धं—क्षेत्रज्ञाचें नित्यच ईश्वरत्व सिद्ध आहे (आत्म्याच्या सर्वधर्मराहित्याविषया भगवा-
नाचा अनुमति दारवितात—) च 'अनादित्वात् निर्गुणत्वात्' इत्यादि ई-

श्रव्यवचनात्—आणि 'अनादित्वात् निर्गुणत्वात्' इत्यादि ईश्वरवचनाचाहि आत्म्याच्या सर्वधर्माहिलात्म्य आधार आहे [विपरातग्रहणादि वेद्य आहेत त्यामुळे इतर वेद्य-विषयाप्रमाणे ते ज्ञात्याचे-क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत ते वेद्य असल्यामुळेच त्याहून अगदी पृथक् असलेल्या दुसऱ्या ज्ञात्याचेच विषय आहेत सर्व इन्द्रियादिकांचा वियोग होऊन केवलयप्राप्ति झाली असता त्या अवस्थेत आत्म्यामध्य अविद्यादि दोष असतात असे कोणीहि मोक्षवादी मानत नाही. शिवाय अविद्यादिक हा क्षेत्रज्ञ-आत्म्याचा जर स्वामी विक दोष असेल तर त्याच्याशा त्याचा वियोग कधीच होणार नाही त्यामुळे आत्म्याचे केवलय अशक्यच होईल तसच आत्मा आकाशाप्रमाणे विभू, अविभक्त, अमूर्त व असंग असल्यामुळे त्याचा अविद्यादि दुसऱ्या कशाशाहि संयोग किंवा वियोग होऊ शकत नाही त्यामुळे क्षेत्रज्ञाला नित्य ईश्वरत्व आहे हे सिद्ध झाले भगवानांनीहि याच अभ्यासात पुढे (श्लो. ३१) 'आत्मा सर्व धर्मशून्य आहे' असे सांगितले आहे]

नन्वेव सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोष स्यादिति । न सर्वभ्युपगतत्वात् । सद्यत्वात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मना संसारसंसारित्वव्यवहाराभाव सवरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा न क्षेत्रज्ञानामीश्वरत्वे सति शास्त्रानर्थक्य भवतु । अविद्याविषये कार्यवत्त्वम् यथा हासिना सर्वेषां बन्धावस्थाया मेव शास्त्रार्थवत्त्व न मुक्तावस्थाया एवम् ॥ १७

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला ईश्वरत्व आहे अस म्हणल्यास तो असंसार आहे, असे म्हणावे लागते पण मग विशिष्टाक्ष व प्रत्यक्षादिप्रमाणे हा सव व्यर्थ होतात, म्हणून आत्म्याचे संसारित्व तात्त्विकच मानले पाहिजे, अस वादी म्हणतो) —ननु एवं सति संसार संसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोष स्यात् इति —अहोपण, आत्मा ईश्वर आहे व त्यामुळे तो असंसार आहे, असे मानल्यास संसार व संसारित्व यांचा अभाव होतो त्यामुळे शास्त्राचे आनर्थक्य इत्यादि दोष येतो असे म्हणाल तर (ते बरोबर नाही, असा पुढे सवध पण हे शास्त्राच आनर्थक्य विद्यावस्थेत होणार की अविद्यावस्थेत ? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षी सांगतात) —न ते बरोबर नाही —सर्व. अभ्युपगतत्वात्—कारण हा विद्यावस्थेतील शास्त्रानर्थक्य दोष सर्व वाद्यांनी स्वीकारलेला आहे (या सग्रहवाक्याचे विवरण) —सर्व. द्वि. आत्मवादिभि. अभ्युपगत दोष एकेन परिहर्तव्य न भवति—सर्व आम. वाद्यांनी स्वीकारलेला जो दोष त्याचा एकाच वाद्याने परिहर करावा, असे होत नाही —कथं अभ्युपगतः इति—गर्व वाद्यांना तोकसा स्वीकारलेला आहे ? असे म्हणत तर सांगता—मुक्तात्मना संसारसंसारित्वव्यवहारामावः सर्व. एव आत्मवादिभिः इष्यते—ज्याचा आत्मा मुक्त झालेला आहे असा मुक्ताच्या संसार व गतात्त्व या व्यवहाराचा अभाव सर्वच आमनांशकून मानलेला आहे —च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्ति न अभ्युपगता—पण मुक्तांना विधिगात्र व प्रत्यक्षादि

प्रमाणें हा सर्व व्यर्थ होतात, इत्यादि दोषाची प्राप्ति त्यांना स्वीकारलेली नाही. (कारण व्यवहारातीत झालेल्या मुक्ताच्या ठिकाणी गुणदोषाची शकाच येत नाही.)—तथा नः क्षेत्रज्ञानां ईश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु—द्वैत्याच्या मतीं मुक्ताच्याचे ठिकाणी शास्त्राचें आनर्थक्य वर्गरे झालेलें जसें चालतें, त्याप्रमाणेंच आमच्या पक्षा क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशी एकत्व झालें असता शास्त्राचें आनर्थक्य होऊं दे—य अविद्याविषये अर्थवत्त्वं—य अविद्यावस्थेंत अर्थवत्त्व असू दे.—यथा सर्वेषां द्वैतिनां बन्धावस्थायां एव शास्त्रादि अर्थवत्त्वं मुक्तावस्थायां न एवं—ज्याप्रमाणें द्वैत्याच्या पक्षां बन्धावस्थेंतच शास्त्रादिकाचें अर्थवत्त्व आहे व मुक्तावस्थेंत नाही, त्याप्रमाणें [“ अहो. पण, क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे व तो असंसार आहे असें जर मानले तर संसारी जीवासाठीच प्रवृत्त झालेलें विविशास्त्र-धर्मोपदेश करणारें वेदशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें हीं सर्व व्यर्थ होतील. पण विविशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें यावरून जीवाचा संसार व संसारित्व याचा व्यवहारात अनुभव येतो. यास्तव क्षेत्रज्ञाचें समारित्व काल्पनिक नसून तात्त्विकच आहे, असें म्हटलें पाहिजे. ” असो वादी शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात. “हा दोष ए-कट्वा अद्वैतवाद्यावरच येत नाही. तर सर्व आत्मवाद्याना तो दोष स्वीकारावा लागतो, आणि सर्वांनीच जो दोष कबूल केलेला असतो, त्याचा एकानेंच परिहार करण्याचे काही कारणहि नसतें. सर्वांनीच शास्त्रानर्थक्यादि दोष कसा कबूल केला आहे? म्हणून विचाराल तर सांगतां—सर्व द्वैतां वादी मुक्त झालेल्या आत्म्याचा संसार व संसारित्व, याच्या व्यवहा-राचा अभाव मानतात. मुक्ताच्याच्या ठिकाणी त्या दोन्ही प्रकारचा व्यवहार संभवत नाही, असेंच मानतात. पण त्यामुळे शास्त्राचें आनर्थक्य वर्गरे दोष ते कबूल करीत नाहीत. कारण व्यवहारातीत झालेल्या त्याच्या ठिकाणी गुण व दोष याची शंकाच संभवत नाही. त्याच न्यायाने क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशी ऐक्य मात्वावर आमच्या पक्षाहि शास्त्रादि व्यर्थ ठरला तर ठरेनात. द्वैतां वाद्यांच्या मुक्ताच्यांना जसा शास्त्राचा उपयोग लाई त्याचप्रमाणें आमच्या अद्वैत ज्ञानी पुरुषाला शास्त्राचा उपयोग नाही. पण अद्वैत आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी म्ह० अविद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग आम्हालाहि आहे म्ह० सर्व द्वैतां वाद्यांना बन्धावस्थेंतच शास्त्रादिकांचा उपयोग असून मुक्तावस्थेंत जसा तो नसतो त्याप्रमाणें आम्हाला अविद्यावस्थेंत शास्त्रादिकांचा उपयोग असून विद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग नाही. ”]

नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां न सर्वेषामतो हेयो-पादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यादद्वैतिना पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्यावृत्त-त्वाद्बन्धावस्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्चास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् । नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्याता क्रमेण वा । युगपत्तावद्विरोधान्न संभवत. स्थितिगता ईदृक्स्मिन् । क्रमभावित्वे च निनिमित्तत्वेऽनिर्मांशप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपग-महानि. ॥

भाष्यार्थ—(पण या बाबतात द्वैत्याशीं अद्वैत्यांचें साम्य नाही, अशी शंका—) ननु नः सर्वेषां द्वैतिनां आत्मन बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते—अहोपण, आम्हा सर्व द्वैत्याच्या मती आत्म्याच्या बन्ध मुक्तावस्था परमार्थत च आहेत, त्या सऱ्याच आहेत,—अतः हेय उपादेय तत्साधनसद्भावे शास्त्रादि अर्थ-वत्त्वं स्यात्—त्यामुळे त्याज्य, ग्राह्य व त्याची साधने याच्या अस्तित्वाविषयी शास्त्रादिकाचा उपयोग होतो [बध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था सत्य असल्यामुळे अमुक अनुप्रेय आहे, अमुक अननुप्रेय आहे, अमुक विहित आहे, अमुक अविहित आहे, अमुक धर्मसाधन आहे, अमुक अधर्मसाधन आहे इत्यादि ज्ञान होण्यासाठी आम्हा द्वैत्यांना शास्त्रादिकाचा पार उपयोग होतो]—पुन अद्वैतिनां द्वैतस्य अपरमार्थत्वात् अधिष्ठाकृतत्वात् च आत्मन बन्धावस्थायाः अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्रादि धानर्थक्य—पण अद्वैत्याच्या मतीं द्वैत मिथ्या असल्यामुळे—अविद्याकृत असल्यामुळे व आत्म्याचा बन्धावस्था खरी नसल्यामुळे—बन्धावस्थाहि मिथ्या असल्यामुळे शास्त्रादिप्रमाणाना काही विषयच उरत नाही, त्यामुळे शास्त्रादिकाना धानर्थक्य येतें—अद्वैत्याच्या मतीं शास्त्रादिक व्यर्थ ठरतात,—इति चेत् न—असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाह. —आत्मन अवस्थाभेदानुपपत्तेः—कारण आत्म्याच्या अवस्थाचा भेद संभवत नाही (आत्म्याच्या अवस्थाभेदाची अनुपपत्तिच दाखविण्यासाठी विकल्प करितात—) —यदि तावत् आत्मन बन्धमुक्तावस्थे युगपत् स्यातां क्रमेण चा—जर आत्म्याला बध-मुक्तावस्था आहेत असें मानलें तर त्या त्याला एकाच वेळा होतात का क्रमाने ?—एकस्मिन् स्थितिगती इव विरोधात् युगपत् न संभवतः—एकाच पुरुषाचे ठिराणी एकाच वेळीं स्थिति व गति या परस्पर विरोधी क्रिया जसा संभवत नाहीत, याप्रमाणेंच विरोधात्मक त्या दोन अवस्था एकाच वेळा आत्म्यामध्ये संभवत नाह. (वास्तव त्या क्रमानेंच प्राप्त होणाऱ्या आहेत, असे म्हटल्यास त्या क्रमानें होणाऱ्या अवस्था तरी काही निमित्तानेंच होतात की निमित्तावाचून होतात, असा विकल्प करून प्रत्येक पक्षी कोणता होय येतो, तें पालगतात—) —च क्रमभाविन्ये निनिमित्तत्वं अनिमोक्षप्रसंगः—पण त्या अवस्थाना क्रमभाविन्ये जर असेल व त्या काही निमित्तावाचूनच प्राप्त होत असतील तर अनिमोक्ष प्रसंग येतो म्ह० आत्म्याचा मोक्ष वेव्हाच होण शक्य नाही, असें होत. (कारण बन्ध व मोक्ष होण्यास निमित्त काहीच नाही, तेव्हां पाटेले तेव्हां मध व पाटेले तेव्हां मोक्ष-अवस्था प्राप्त होईल कारण, त्याला निमित्त काहीच नाही)—च अन्यनिमित्तन्ये स्यत वभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः—जरे, त्या अवस्थांचे दुसरे काही निमित्त आहे, आत्म्याला बध व मोक्ष, या अवस्था प्राप्त होण्यास अन्य निमित्त

॥ पण व्यावहारिक दैन अद्वैतीदि मानवाना, असें यावर कोणी म्हणेल, म्हणून 'अ निष्कृष्टतया' असें दुसरे विवेचन दिलें आहे. त्यावरून कस्मिन्दितानेदि व्यवहार होऊ शकून असल्यामुळे त्याला सत्यत्व नाह, हे सिद्ध होते.

आहे, त्यामुळेच त्याला त्या अवस्था प्राप्त होताना, म्हणून म्हणावे तर त्या अवस्था नव्या-पारमाथिक नव्हेत, असे ठरण्याचा प्रसंग येतो. [आत्म्याच्या बंध व मोक्ष या अवस्था सध्या नाहीत. कारण त्या स्पष्टिकाच्या खल्लप्रमाणे अस्वाभाविक आहेत, असे सिद्ध झाले असता निष्पन्न काय होते ते मागतात-]—तथा च सति अभ्युपगमहानिः—आणि असे झाले असता 'आत्म्याच्या या अवस्था सत्य आहेत' या सिद्धान्ताची हानि होते.

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तत्र प्रमाणविरुद्ध तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यन्तवती च प्रमाणविरुद्धाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अधानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहायं पृथेति समानवाचाद्वैतवादिना परिहृतं स्यात् दोषः ॥

१२ ✓

भाष्यार्थ—(आत्म्याच्या बंध-मुक्तावस्था सध्या नाहीत, याविषया आणखी कारण-)—किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या—निवाय बन्धावस्था व मुक्तावस्था यातील पूर्वावस्था कोणता व उत्तरावस्था कोणती, याविषयी विचार करू लागले असता बन्धावस्था पूर्वी अशीच कल्पना करारी लागते —अनादिमती अन्तवती च—तशाच ती अनादिमती व अन्तवती आहे म्ह० ती अनादि व सान्त आहे, अर्गा कल्पना होते.—च तत् प्रमाणविरुद्ध—पण ते प्रमाणविरुद्ध आहे—तथा मोक्षावस्था आदिमती च अनन्ता प्रमाणविरुद्धा एव अभ्युपगम्यते—तशाच मोक्षावस्था आदिमती व अनन्त आहे असे प्रमाणाच्या विरुद्धच स्वाकारले जाते.—अवस्थान्तरं गच्छतः अवस्थायतः नित्यार्थं उपपादयितुं न च शक्यं—दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणाऱ्या अवस्थावानाच्या नित्यत्वाचे उपपादन करिता येणे शक्य नाही [बंध व मोक्ष या दोन अवस्थांमधील पहिली अवस्था कोणती, असा विचार करू लागल्यास बंधावाचून मोक्षाची प्राप्तिच नसल्यामुळे, बंधावाचाच मोक्ष, बंध नसेल तर मोक्षाचीहि आवश्यकता नाही, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे बंध पूर्वी व मोक्ष नंतर, असाच निष्पन्न होतो. त्याच प्रमाणे ' बंध पूर्वी ' म्हणून म्हटले की तो अनादि आहे—म्ह० त्याचा आरंभ झालेला नसून तो मूर्ताबरोबरच सिद्ध आहे. पण मोक्ष होताच त्याचा अंत-नाश होतो, त्यामुळे तो अनादि-सान्त आहे असे द्वैतवाद्यांना मानावे लागते. त्याच न्यायाने मोक्ष सादि म्ह० उत्पन्न होणारा पण मुक्तावस्थाची पुनरावृत्ति होत नसल्यामुळे अनन्त-नाश न पावणारा आहे, असेहि म्हणावे लागते पण जो उत्पन्न झालेला नाही त्याचा नाश होतो व ज्याची उत्पत्ति झाली आहे तो नाश पावत नाही, असे म्हणणे प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. तसेच, आत्मा अवस्थावान आहे, बंध व मोक्ष या त्याच्या सध्या अवस्था आहेत, असे म्हटल्यास तो अनित्य ठरतो कारण एक अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणारा पदार्थ नित्य असतो, असे कोणत्याहि कथाच उपपादन करिता येण शक्य

नाही]—अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थामेदं न कल्पते—
 घरे, ह्या अनित्यत्व दोषाचा परिहार करण्यासाठी बंध व मुक्त या अवस्थाचा भेद
 आत्म्यामध्ये आहे. या अवस्था आत्म्याच्या आहेत, असे जर मानलेच नाही—अतः
 द्वैतिनां अपि शास्त्रानर्थक्यादिदोष. अपरिहार्य एव—तर द्वैत्यानाहि शास्त्राचें
 आनर्थक्य, प्रत्यक्षविरोध हे दोष अपरिहार्यच आहेत—इति समानत्वात् अद्वैत
 चादिना दोष न परिहर्तव्यः—यास्तव शास्त्रानर्थक्यादि दोष सर्व वायाना समान
 असल्यामुळे एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्याचा परिहार करावयास नको [बंध व मोक्ष, या
 आत्म्याच्या अवस्था आहेत असे म्हणल्यास आत्मा अनित्य ठरतो, असे पाहून त्या अत्र
 स्थायी आत्म्याचा काहा सबंध नाही, झणून म्हणाव तर मग शास्त्र कोणासाठी ? आत्म्याला
 जर बंध नाही व मोक्षहि नाही, तर विधिशास्त्र कर्मादिकाचें विधान कोणाला उद्देशून
 करणार ? त्याला विषयच उरत नाही, म्हणून सर्व द्वैत्याच्या मतीहि शास्त्राचें आनर्थक्य—व्य
 र्थत्व वगैरे दोष येतातच त्यामुळे एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्याचा परिहार करावयास नको]

न च शास्त्रानर्थक्य यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयवाच्यास्य । अधिदुषा हि फल-
 हेत्वोरनात्मनोऽनात्मदर्शनम् । न विदुषा, विदुषा हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने
 सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छाया-
 प्रकाशयोर्वैकात्म्य पश्यति किमुत विवेकी । तस्माद्य विधिप्रतिषेधशास्त्र तावत्फलहेतु
 भ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्वति कस्मिंश्चि कर्मणि
 नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोग शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोग
 विषयविवेकाग्रहणात्पुनरप्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि ॥ ३

भाष्यार्थ—(दोन्ही पक्षां जर दोष एकसारखाच आहे, तर आम्हां अद्वैतमता-
 वरच अधिक प्रात काय म्हणून करावी ? या प्रश्नाचे उत्तर वर ' अविद्याविषये च ' ,
 इत्यादि जे दिले आहे (पृ ८८०) त्याचेंच अधिक विवरण करितात—) —शास्त्रा
 नर्थक्यं न च—अद्वैतमतावर शास्त्राचें आनर्थक्य हा दोषच येऊ शकत नाही—
 शास्त्रस्य यथाप्रसिद्ध-अविद्वत्पुरुषविषयत्वात्—कारण व्यवहारात 'मी, य मास'
 असे मानणारा प्रसिद्ध अविद्वान् पुरुष हा शास्त्राचा विषय आहे (त्याच शक्ति वाक्याच
 स्पष्टाकरण—) —फलहेत्वोः अनात्मनो अधिदुषा आत्मदर्शनं हि—भोक्तृत्व हे
 फल व कर्तृत्व हा हेतु, या अनात्म्यामध्ये अविद्वानाचें आत्मदर्शन प्रसिद्ध आहे, (अविद्वान्
 मी भोक्ता व कर्ता, असा समजतो हे प्रसिद्ध आहे किंवा फल म्ह० विशेष प्रकारचा देव
 व हेतु म्ह० त्याच्या उत्पत्त्या कारण होणारें अश्ट, त्या दोन्ही अनात्म्यामध्ये 'मी कर्ता,
 भोक्ता मनुष्य' इत्यादि प्रकारें आत्मदृष्टि ठेवण हेंच शास्त्राधिकाराचें निमित्त आहे त्यामुळे
 विधि निषेधशास्त्र अविद्वानासाठी आहे अहोपण, विद्वानांचाहि 'मी मनुष्य आहे' असा
 व्यवहार चालतो तद्द्वारां तद्दि शास्त्राचा विषय कां नव्हत ? उत्तर—) —विदुषां न—
 विद्वानाच तम मिथ्यादर्शन नमते (या मा. शतवाक्याचच स्पष्टाकरण—) —विदुषां हि
 फलहेतुभ्यां आत्मन अन्यत्वदर्शने सति तयोः अहं इति आत्मदर्शनानु

पपत्तेः—कारण विद्वानाणां फल व हेतु यादून आत्म्याचें अन्वत्व साक्षात् वळले असतां त्यांच्या टिकाणी ' मी ' असें आत्मदर्शन संभवत नाहीं. (आत्मा शरीरादिर्मा-
हून अगदी भिन्न आहे, असें ज्ञान झाले असता विद्वान् स्वानाच ' मी ' असें म्हणेल
हे संभवत नाहीं.)—हि अत्यन्तमूढः उन्मत्तादिः अपि जलान्वयोः छाया-
प्रकाशयोः वा ऐकात्म्यं न पश्यति किमुत चित्तेका—कारण अत्यंत मूढ व वेढा
बगेरेहि जल व अग्नि यांचे किंवा छाया व प्रकाश यांचे एकत्वात्त्व-ऐक्य पाहत नाहीं
मग विवेकी परस्परविरुद्ध पदार्थांचे ऐक्य कसे पाहिले ? [अर्थात् देहादिकांहून आत्मा
भिन्न आहे असें जाणणारा ज्ञानो आत्मा व अनात्मा यांचे ऐक्य त्रिकाली मानणार नाहीं.
अर्थात् विद्वानाला विधिनिषेधशास्त्राचा अधिकार नाहा. या उक्त विषयाचा उप-
संहार करितात.]—तस्मात् फलहेतुभ्यां आत्मनः अनन्यत्वदर्शिनः तावत्
विधिप्रतिषेधशास्त्रं न भवति—म्हणून फल व हेतु यादून आत्मा अगदी भिन्न
आहे, असे जाणणान्या विद्वानाला तर विधिनिषेधशास्त्र नाहीं [विद्वान् हा त्याचा विषय
नव्हे, हा गोष्ट सिद्ध झाल्या अद्वैतपक्षां शास्त्रानर्थक्य हा दोषच येत नाहा. कारण शास्त्र
अविद्वानासाठी आहे. अविद्वान् ' देहच मा, मी ब्राह्मण, माझे हे कर्तव्य ' इत्यादि अना-
त्म्याला आत्मा समजतो. पण विद्वान् तसे समजत नाहा. कारण त्याला आत्मा
देहादिकांहून भिन्न आहे, असे सांगून ज्ञान झालेलें अगते. आत्मा व अनात्मा हे
छाया व प्रकाश किंवा जल व अग्नि याप्रमाणें अगदा विलक्षण आहेत. अग्रा विरोधा पदा-
र्थांचे ऐक्य एखादा मूढहि जर कधी मानात नाहीं, तर विवेकी कसा मानणार ? अपांन्
त्यांचे ऐक्य न मानणारा आत्मज्ञ निधिनिषेधशास्त्राचा विषय नव्हे. आत्मा शास्त्राचें
धरण अविद्वानाप्रमाणें विद्वान्हि करीत असल्यामुळे तोहि त्याचा विषय आहे, अशी शंका
पेऊन आचार्य म्हणतात.]—' द्रव्यदत्तं त्वं इदं करः ' इति कस्मिंश्चित् कामेन
नियुक्ते तत्रस्थः विष्णुमित्रः नियोगं दृष्ट्वापि अपि अहं नियुक्तः इति न
हि प्रतिपद्यते—' हे देवदत्ता, तू हे कर, ' असे म्हणून एकाचा कामेनचें देवदत्ताला
नियुक्त केले असता तेथेच असलेला विष्णुमित्र तो नियोग-तो विधि ऐकत असूनहि
' मांच या कामांत नियुक्त केला गेलों आहे, मलाच हे काम करण्याचा प्रेरणा केली आहे,
असे समजत नाहीं, हें शनिद्ध आहे. —तु नियोगविषयाचिचेकाग्रहणात् प्रति-
पत्तिः उपपद्यते—पण या नियोगाचा विषय कोण आहे, ' मांच की दुग्ध कोणी, '
याचा विवेक न झाल्यास मात्र देवदत्ताला प्रेरणा केली असता तो ऐकणारा विष्णुमित्र
' मांच या कामांत नियुक्त केला जात आहे, ' असे समजेल, हें संभवतें. —तथा फलदे-
न्योः अपि—त्याच न्यायानें फल व हेतु यांच्या टिकाणा आत्मदर्शिते टरणारा मूढ.
कर्तव्यभोग्यत्वादि हा मात्ता धर्म आहे व देहादि मा आहे, असे मानणारा अविवेकी
मी शास्त्राचा अधिकारी आहे, असे मानात. [अपांन् विधिनिषेधशास्त्र अविद्वानासाठी
धन्यामुळे मूढ. अविद्वान् हा त्याचा विषय असल्यामुळे ' क्षेत्रज्ञ इंधर आहे असे मान-
न्या ने स्वयं होईल ' हा मीति वाटणारायान मर्को.]

॥ ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युवर्तव्य प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मन्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, शास्त्राचा विषय विद्वान् आहे, या दृष्टीनेहि शास्त्राचे अर्थवच्च सागता येणे शक्य आहे, अशी शका—)
—ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया शास्त्रार्थविषया प्रतिपत्तिः फलहेतुभ्यां अन्यात्मत्वदर्शनेऽपि युक्ता एव—
अहोपण, आत्मसाधारकार होण्यापूर्वी अनुभविलेला जो प्राकृत-प्रकृतिजन्य देहाभिमानरूप संबंध, त्याच्या अपेक्षेने विधायकहून मी प्रवृत्त केला गेलों आहे व निषेधाकडून मी निवृत्त केला गेलो आहे, अशा प्रकारची शास्त्रविषयक बुद्धि फल व हेतु दाहून आत्मा भिन्न आहे असे ज्ञान झाले असले तरी होणे युक्तच आहे. (तां कर्त्ता तैव व्यक्त करितात—)
—इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि च अनिष्टफलहेतोः निवर्तितः अस्मि इति—इष्ट फलान्या हेतूमध्ये मी प्रवृत्त केला गेलों आहे व अनिष्टफलाच्या हेतूपासून निवृत्त केला गेलों आहे, अशी बुद्धि हाणे युक्तच आहे. (‘अहोपण, अधिविद्वानाला जसा मिथ्या अभिमान असतो तसा विद्वानाला नमतो त्यामुळे अविद्यासंबंधामुळेच होणारी तसली बुद्धि विद्वानाच्या ठिकाणी संभवत नाही,’ असे सिद्धान्ती यावर म्हणतात असे समजून शंकावादींच आपले म्हणणे दृष्टान्ताने स्पष्ट करतो—)
—यथा पितृपुत्रादीनां इतरेतर-आत्मन्यत्वदर्शने सति अपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थ-प्रतिपत्तिः—ज्याप्रमाणे पिता, पुत्र, भ्राता याचे आग्ने परस्पर भिन्न आहेत. ते परस्पराला पृथक् आहेत, अशी दृष्टि—असे ज्ञान जरी असले तरी त्याच्या परस्पर विधाचे व निषेधाचे ज्ञान परस्पराने असते [पित्याला उद्देशून केलेला विधि किंवा निषेध पित्याच्या हातून घटणे शक्य नसल्यास पुत्राला त्याविषयीचे ज्ञान होतें, असे आपण पाहतों. म्ह० पित्याला उद्देशून केलेल्या विधाचे अनुष्ठान त्याच्या हातून न घडल्यास पुत्र तें करितो, म्हणूनच बृहदारण्यकात संप्रति कर्म मागितले आहे. ‘मी आता मरणार’ अशी जेव्हा पित्याची म्हात्री होते तेव्हा तो पुत्राला जवळ बोलावून ‘तूं ब्रह्म आहेस, तूं यज्ञ आहेस, तूं लोक आहेस’ असे सांगतो व पुत्र त्या सर्वांचा स्वीकार करतो. म्ह० अध्ययन, यज्ञ, इत्यादि पित्याचे सर्व कर्तव्य तो आपल्याकडे घेतो. त्याचप्रमाणे पुत्राला उद्देशून केलेला विधि-निषेध आचरण्यास पुत्र अनमर्ष असल्यास पिता त्याचे अनुष्ठान करितो भ्राता, पत्नी इत्यादिकांपेक्षाहि असेच समजावे याच न्यायानें विद्वान् ‘मी हेतुफलाहून अगदा भिन्न आहे.’ असा जरी साक्षान् अनुभव घेत असला तरी पूर्वीच्या मिथ्या देहादिसंबंधामुळे झाला विधि निषेधाचा ज्ञान होण्यास काहीच प्रत्यबाध नाही.]

न । व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेतुवोगात्प्राग्भिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थं हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधिति-वेधनात्प्रसिद्धिपथमिति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(पुत्रादिकाना मिथ्याभिमान असल्यामुळे परस्परनियोगाचें ज्ञान होणें योग्यच आहे पण तत्त्वदर्शा ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी तसा अभिमानच नसल्यामुळे देहादिसवधानेंच होणारी तशी बुद्धि त्याला होत नाही, असे सांगून सिद्धान्ता बरील शक्या परिहार करितात—) —न—हें तुमचें म्हणणें बरोबर नाही कारण—व्यतिरिक्त-आत्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्राक् एव फलहेत्वोः आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् —आत्मा शरीरेंद्रियादि सर्व अनात्मवर्गाहून अगदा भिन्न आहे, असे माझा ज्ञान होण्यापूर्वीच फल व हेतु याच्या ठिकाणी ' हाच आत्मा ' असा अभिमान सिद्ध असतो. [ज्ञानापूर्वीच अनात्माभिमान सिद्ध असतो पण तो ज्ञानानंतर जातो त्यामुळे विधि निषेधशास्त्र त्याला विषय करित नाही शिवाय ग्रन्थमीमासंत 'सर्वापेक्षा०' या अधिकरणात आत्म्याचे सम्यग्ज्ञान पुण्यसज्जक अदृष्टानें निष्पन्न होतें, असे सांगितलें आहे त्यामुळे विधিনিषेधाचें अनुष्ठान सम्प्रज्ञानाच्या पूर्वीच समवर्तें तेंह्नां विद्वान् त्याचें अनुष्ठान कसे करणार? अस आचार्य म्हणतात—] —प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थ. हि फलहेतुभ्यां आत्मनः अन्यत्वं प्रतिपद्यते—ज्यान विधिप्रतिषेधार्थाचें अनुष्ठान केलें आहे, म्ह० विहित कर्माचें अनुष्ठान करून निषिद्ध कर्माचा लागू केला आहे, त्याच्याच पापाचा क्षय होऊन त्याला आत्मा हेतुफलाहून अगदा पृथक् आहे, असे ज्ञान होतें,—न पूर्व—विहितानुष्ठान व निषिद्धाचा परिहार केल्यावाचून, त्यापूर्वीच त्याला आत्मज्ञान होत नाही—तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्र अविद्वद्विषय इति सिद्धं—यास्तव विधিনিषेधशास्त्राचा विषय अविद्वान् आहे—विद्वान् नव्हे, ही माट सिद्ध झाली

ननु स्वर्गकामो यजेत वदञ्च न भक्षयेदित्यादावात्म्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्ती केवल-
देहाद्यात्मदृष्टीना च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रार्थक्यमिति चेत् । न, यथाप्रसिद्धित एव
प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवितावत्र प्रवर्तते । तथा निरात्म्यवाद्यपि
नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रध्वन्यान्धानुपप-
त्त्याऽनुमितामास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसंज्ञातत्त्वात् अद्वयानतया च प्रव-
र्तते इति सर्वेषां न ब्रह्मक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् ॥ १५

भाष्यार्थ—(अविद्वान् पुरुष, हा शास्त्राचा विषय असल्यामुळे शास्त्र ध्येय नाही, असें ज वर सांगितलें आहे, त्याचाच आशेष व समाधान याच्या योगानें विस्तार करण्यासाठी आशेष घेतात—) —ननु 'स्वर्गकाम यजेत, कलञ्जं न भक्षयेत्' इत्यादी आत्मव्यतिरेकदर्शिना अप्रवृत्ती च केवलदेहाद्यात्मदृष्टीना (अप्र-
वृत्ति) —अहो पण 'स्वर्गाची इच्छा करणारानें यज्ञ करारा, विपक्षित वाणानें मारलेल्या हरिणाचें मांस खार्क नये' इत्यादि विविधनिषधामध्यें आत्मा देहादि अनात्म्याहून—फल-
हेतूहून भिन्न आहे, असें जाणणारांची अप्रवृत्ति झाली असता केवल देहादिकच आत्मा आहे, असें जाणणारांचीहि विषयमध्यें प्रवृत्ति व निषिद्धापामून निवृत्ति होत नाही [आत्मा देहाहून भिन्न आहे, अस जाणणाऱ्या विद्वानांच्या ठिकाण 'देहादिवानाच मी' असें समजणें या प्रकारचें जें अभिमानरूप अधिकाराचें निमित्त त्याचा जमान असतो. त्यामुळे

विधित - शास्त्रविधीमुळे त्याची यागादिकात प्रवृत्ति होत नाही, व अभक्ष्यभक्षणादि निषेधापासूनहि निवृत्ति होत नाही याप्रमाणे त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्ताचा अभाव झाला असता देहादिकांनाच आत्मा समजणाऱ्या अविद्वानांचीहि प्रवृत्तिनिवृत्ति होणें युक्त नाही. कारण पारलौकिक फल भोगणाऱ्या भोक्त्याचें त्यांना ज्ञानच नसते, असा याचा भावार्थ पण विद्वान् व अविद्वान् या दोघाच्याहि प्रवृत्ति निवृत्तीचा याप्रमाणें अभाव झाला असता काय निष्पन्न होतें तें सांगतात-]—अतः कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यं इति चेत् न—त्यामुळे कर्त्याचाच अभाव झाल्यामुळे शास्त्र व्यर्थ—निरपयोगी ठरतें, असें ह्मणाल तर तें बरोबर नाही—यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्ति निवृत्त्युपपत्तेः—जशी शास्त्रीयप्रसिद्धि आहे त्याप्रमाणेच प्रवृत्ति व निवृत्ति याची उपपत्ति लागते [आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे, हें परोक्ष ज्ञान व तो देहादिरूपच आहे, हें अपरोक्ष ज्ञान ज्याला असते म्ह० ज्याला आत्मा देहादिकाकडून पृथक् आहे, असे नुस्तें शाब्दिक ज्ञान असतें, अनुभव तसा आलेला नसतो, पण देहच आत्मा हें ज्ञान मान अनुभवसिद्ध असते—सर्व व्यवहार 'देहच आत्मा आहे,' अशा भावनेने चालतो, त्याचा शास्त्राप्रमाण प्रवृत्ति व निवृत्ति होऊ शकते त्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरत नाही आता याच मुद्याचे विवरण करण्यासाठी अगोदर ब्रह्मवेत्त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्तीचा अभाव दाखवितात-]—ईश्वरक्षेत्रज्ञ एकत्वदर्शी ब्रह्मचिद् तावत् न प्रवर्तते—ईश्वर व क्षेत्रज्ञ यांचे एकत्व साक्षात् जाणणारा—अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानी तर शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त होत नाही, व निवृत्तिहि होत नाही—तथा नैरात्म्ययादी अपि 'परलोकः न अस्ति' इति न प्रवर्तते—त्याचप्रमाणे शरीराहून आत्मा निराळा नाही, असें समजणारा नैरात्म्यवादीहि 'परलोकच नाही' असें समजत असल्यामुळे शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त किंवा निवृत्त होत नाही—तु यथाप्रसिद्धित, विधिप्रतिषेधशास्त्रध्वण अन्यथा-अनुपपत्त्या अनुमित आत्मास्तित्वः आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसंजातवृत्तः श्रद्धानतया च प्रवर्तते इति सर्वेषां न. प्रत्यक्षं—पण विधि निषेधाधीन असलेली जी प्रसिद्धि तिच्या अनुसार आत्मा जर नसता तर विधि व निषेध या शास्त्राचें श्रवणच उपपन्न झालें नसतें पण ज्याअर्थी विधিনিषेधशास्त्राचे ध्वन होत आहे त्याअर्थी परलोकाशी संवध ठेवणारा आत्मा अमलाच पाहिजे, अस ज्याने आत्म्याच्या अस्तित्वाविषयी अनुमान बेंलें आहे, पण आत्म्याच्या विशेष स्वरूपाविषयी जो अनभिज्ञ आहे, त्यामुळे ज्याला कर्मफलाविषया तृष्णा उत्पन्न झाला आहे, असा पुरुष ध्रुवाळुपणाने शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त व निवृत्त होतो, असे आपणां सर्वांना प्रत्यक्ष दिसतें.—अतः शास्त्रानर्थक्यं न—त्यामुळे शास्त्राला आनर्थक्य नाही ['ज्याला स्वर्ग हवा असेल त्याने याग करावा' हा विधि व 'फलजमारा खाऊ नये' हा निषेध यांमध्ये आत्मा देहादिकांहून भिन्न व नित्य आहे असें जाणणारा ज्ञानी जर प्रवृत्त झाला नाही, तर 'देहच मा' असें समजणारा नास्तिक मुळीच प्रवृत्त होणार नाही. याप्रमाणें कल्याणाच अभाव झाल्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरतें, अशी शंका येते. पण तिचें समाधान

कैरण्यासाठी आचार्य म्हणतात—“ब्रह्म व आत्मा—क्षेत्रज्ञ याचें ऐक्य जाणणारा अपरोक्ष ज्ञानी शास्त्रानुसार प्रवृत्त किंवा निवृत्त होणार नाही, हें उघड आहे, त्याचप्रमाणे परलोक नाही, परलोकसंबंधी देहातिरिक्त आत्मा नाही, असें जाणणारा देहात्मवादाहि प्रवृत्त-निवृत्त होणार नाही, हे उघड आहे. पण ज्याअर्थी विधिप्रतिपेक्षाला धर्माधर्माचें विधान करीत आहे, त्याअर्थी परलोकसंबंधी आत्मा व परलोक वर्गरे असलाच पाहिजे, असें जाणणारा व त्यामुळेच ज्याला ऐहिक व पारलौकिक फलाविषयीची तृष्णा उत्पन्न झाली आहे, असा अधिकारी पुरुष मोठ्या थडेन शास्त्राप्रमाणें विधीमध्ये प्रवृत्त व निपेधापासून निवृत्त होतो, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसतें. त्यामुळे आत्मज्ञानी व नास्तिक याना सोष्टून बाकीचे ‘आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे,’ असें परोक्ष व ‘देहादिकच आत्मा’ असें प्रत्यक्ष स्वानुभवानें जाणणारे लोक शास्त्राधिकारी असल्यामुळे शास्त्राला व्यर्थ म्हणता येत नाही.”]

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थन्यमिति चेत् । न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तम् । तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव ॥

१
भाष्यार्थ—(आता दुसऱ्या प्रकारं शास्त्राच्या आनर्थक्याची शंका—) —विवेकिनां अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनां अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थन्यं—विवेकी लोकाचा वेधि निपेधामध्ये प्रवृत्ति होत नाही, असें दिसते. (आत्मा देहादिकांहून अगदा भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या त्यांना विधि-निपेधाचा अधिकारच नाही, त्यामुळे त्यांना शास्त्राचा काही उपयोग नाही. पण ‘देहच मी’ असें समजणारे लोकहि “ यद्यदाचरति शूः० ” [गी. भा. अ. ३, श्लो. २१ पृ ३१३] या न्यायानें विवेक्याचेंच जर अनुकरण करूं लागले, तर) विवेक्याचें अनुवर्तन करणाऱ्या अविवेक्याचीहि निबि-पेधामध्ये अप्रवृत्ति झाल्यास शास्त्र व्यर्थ होतें, {विवेकी शास्त्रार्थांत प्रवृत्त होत नाहीत, ते पाहून त्याचें अविवेका अनुयायीहि शास्त्रार्थापासून निवृत्त झाले, तर शास्त्र व्यर्थ नाही } —इति चेत्—असें म्हणाल तर—न । कस्यचित् एव विवेकोपपत्तेः—बरोबर नाही. कारण कोणा एखाद्यासच तमा विवेक होऊं शकतो.—अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चित् एव विवेकी स्यात् यथा इदानीं—अनेक प्राण्यांतल कोणा प्रांदाच विवेकी असतो, जसा या वर्तमानसमया कोणा एखादाच क्वचित् विरळा विवेकी भवतो—च मूढाः विवेकिनं न अनुवर्तन्ते—न मूढ लोक विवेक्याचें अनुवर्तन त नाहीत.—प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वात्—कारण प्रवृत्ति राग द्वेषादि दो-षा अधीन असते—अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्—अभिचारादि—जारण-ण-उत्थाटनादि कर्मांमध्ये लोकाचा प्रवृत्ति होत असल्याचें दिसते. (अतः लोक वि-याचेंच जर नियमानें अनुकरण करणारे असते, तर त्याचा अभिचारादि कर्मांमध्ये गी. भा. ११२

प्रवृत्ति ज्ञाली नसती कारण विवेकी असल्या कर्मांत प्रवृत्त होत नाहात)—च प्रवृत्तेः स्वाभाव्यात्—शिवाय प्रवृत्ताला स्वाभाविकत्व आहे—‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति हि उक्तं—प्रवृत्ति ‘स्वभाव’ या नावाच्या अज्ञानाचे कार्य आहे, असें भगवानानीहि सांगितले आहे—तस्मात् अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषय एव—याप्रमाणें सर्व प्रवृत्ति अज्ञानजन्य असल्यामुळे विधि व निषेध यांच्या अधीन असलेल्या प्रवृत्ति निवृत्तिरूप बंधाला—ससाराला अविद्यामात्रत्वं आहे, हा संसार अविद्यामात्र आहे ज दृष्ट आहे, त्याचेंच अनुवर्तन करणाऱ्या अज्ञ पुरुषाला यथादृष्ट म्हणतात असला पुरुषच ससाराचा आश्रय आहे [अर्थात् प्रवृत्ति निवृत्त्यात्मक ससाराला अविद्वद्विषयत्व असल्यामुळे त्याचें निमित्तभूत शास्त्राहि अविद्वद्विषयच आहे अविद्वानच शास्त्राचा विषय आहे त्यामुळे शास्त्राला आनर्थक्य नाही या जगात विवेकी फार बिरला आढळतो व देहात्मवादी जाव त्याचें अनुवर्तनहि करात नाहात त्याचा सर्व प्रवृत्ति रागद्वेषप्रयुक्त असतो म्हणूनच विवेका ज्या घोर कर्मांत बर्षाच प्रवृत्त होत नाही, तसला जारण मारणादि कर्मे अविवेकी करितात देहात्मवाद्याचा प्रवृत्ति स्वाभाविक आहे, म्हणूनच भगवानाना ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ अस म्हणले आहे अर्थात् सर्व संसार अविद्यामात्र आहे व तो अनात्मज्ञाच्याच आश्रयाने राहतो]

(न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न उपरदेश स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । असन्नेदमुक्तं ‘क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि’ ‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्’ इति च ॥ १७)

भाष्यार्थः—(‘अहापण, क्षेत्रज्ञाचा आश्रय करून राहणारा अविद्या आपल कार्य असा जो संसार त्याचाहि त्याच्यावर आरोप करते त्यामुळे त्या क्षेत्रज्ञालाच त्याच्या अधिकारित्व आहे ’ असा आश्रय घेऊन सांगतात—) —केवलस्य क्षेत्रज्ञस्य अविद्या च तत्कार्यं न—केवल क्षेत्रज्ञाला अविद्या नाही व अविदेचें कार्यहि नाही (‘अहापण, शुद्ध क्षेत्रज्ञाशी अविद्यादिकाचा जरी वस्तुतः संबंध नसला, तरी त्याच्यावर आरोपित केलेला संसार त्यालाच स्वी करतो,’ या शक्य समधान—) —मिथ्या ज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितुं न च समर्थ—मिथ्या अज्ञान परमार्थ वस्तूला दूषित करण्यास समर्थ नाही—मरीच्युदकं उपरदेश स्नेहेन पङ्कीकर्तुं न शक्नोति हि—मृगजल माळ जमिनीला आपल्या स्नेहाने ओली करण्यास समर्थ होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे—तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् कर्तुं न हि शक्नोति—त्याचप्रमाणें अविद्या क्षेत्रज्ञाला काही करू शकत नाही—अतः च ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इदं उक्तं—म्हणूनच ‘व क्षेत्रज्ञहि मी आहे असें तू समज’ असें म्हणले आहे (क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे जर ऐक्य आहे तर ‘मी’ असा रूपाने आत्म्याला जाणणाराहि हा पुढील आपले ईश्वर व—मी ईश्वर आहे, असें कां ओळखीत नाही स्वतःच्या ईश्वरत्वाचें त्याला भान कां होत नाही ? उत्तर—) —‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं’ इति

च—(अ. ५ श्लो. १५ पृ. ५०९) अज्ञानाने ज्ञानाला ज्ञाकून टाकले आहे. त्यामुळे सर्व प्राणी मोहित होतात, असेही भगवानाना त्याचे कारण सांगितले आहे [आरोंपित अविद्या किंवा तिचे कार्य शुद्ध क्षेत्रज्ञाला काहा करून शकत नाही. कारण अविद्यादि मिथ्या आहे व मृगजलादि कोणतीच मिथ्याच नसु आपल्या अधिष्ठानाला दूषित करू शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे, म्हणूनच 'क्षेत्रज्ञ माच आहे असे समज' इत्यादि भगवानांनी सांगितले आहे.]

अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानामपि । शृण्विष्ठ तत्पाण्डित्यं यश्चेष्ट एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं किं वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । विनियेष भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वाद् विद्वान्प्रवर्तते ॥

१८

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला वस्तुतः ससाराचा स्पर्शही नाही, म्हणून जर म्हटले तर विद्वानाच्या अनुभवाचा विरोध येतो, अशी संज्ञा—) —अथ संसारिणां इव पण्डितानां अपि अह एवं मम एव इदं इति इदं किं—तर मग ससारी जीवांप्रमाणेच पंडितांचाहि 'मी असा मोठा कुलंज, विद्वान् बंगरे आहे, हे क्षेत्र, गृह, पत्नी वगैरे माझेच आहे,' असा जो अभिनिवेश दिसतो तो का, त्याचे काय कारण ? (संसारि जीवांप्रमाणे पंडितांचेहि 'मी व माझे' हे संसारित्व दिसते ! ते का ?)—शृणु—त्याचे पांडित्य कोणत्या प्रकारचे आहे ते तू ऐक—यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनं तत् इदं पाण्डित्यं—जे क्षेत्राचे ठिकाणाचे आत्मदर्शन ते हे त्याचे पांडित्य आहे.—यदि पुनः क्षेत्रज्ञं अविक्रियं पश्येयुस्ततः भोगं कर्म वा मम स्यात् इति न आकाङ्क्षेयुः—पण ते जर क्षेत्रज्ञ अविक्रिय आहे, असे पाहतील तर भोग मला प्राप्त व्हावा किंवा मी कर्म करावे, अशी आकांक्षा करणार नाहीत. [संसारित्व हा फूटस्थ आत्म्याचा धर्म आहे, अर्थात प्रतीति केव्हाच येत नाही त्यामुळे आत्मा असंसारि आहे, या सिद्धान्ताला काहाच बाध येत नाही. आत्मा अविक्रिय आहे असे जाणणाऱ्या विद्वानांचाहि भोग व कर्म का समजू नये ? त्याला कोणती हरकत आहे ?

उत्तर—]—भोगकर्मणी विनियया एव—भोग व कर्म हा विनियम आहे. त्यामुळे ती फूटस्थ आत्म्याचे ठिकाणी समवत नाही. (आत्मा विक्रियाशून्य आहे, असे ज्याला सांगून ज्ञान झाले आहे, त्याचा भोग व कर्म यांचा असंभव आहे, असे जर म्हटले तर मग शास्त्रामध्ये प्रवृत्ति कोणाची होणार ? उत्तर—) —अथ एव सति फलार्थित्यात् अविद्वान् प्रवर्तते—विद्वानाला फलाची इच्छा नसते, त्यामुळे तो कर्ममध्ये प्रवृत्त होत नाही, असे मित्र झाले असता फलाची आकांक्षा असल्यामुळे अविद्वान् त्या फलाचा उपाय असे जे कर्म त्यांना प्रवृत्त होतो, अविद्वान् शास्त्राचा अधिकारी आहे. [आत्म्याच्या ठिकाणी जर स्वतःच समार नाही तर अविद्वानाप्रमाणे विद्वान् 'हा मा, हे मासे' इत्यादि जो व्यवहार करितो तो का ? असा वायाने शब्द विचारला अगतांगिज्ञान्ती म्हणतात—'तू पांडित्य तरी कशाच्या म्हणतोस ? देहादिकांना आत्मा समजणे, याला

पांडित्य म्हणतोस की, आत्मा कूटस्थ आहे असे साक्षात् जाणणे याला, की 'मी संसारी आहे' असे समजणे याला ? जे 'हा मी व हे माझे' असे म्हणणारे ते यातील पहिल्याप्रकारचे पांडित होत. दुसऱ्या प्रकारचे पांडित भोग व त्यांचे साधन कर्म यातील दशाचीच अपेक्षा करता नाहोत. कारण भोग व कर्म या दोन्ही विक्रियाच आहेत. पण आपल्याला संसारी मानणारा जो अविद्वान् तोच कर्मांमध्ये फलाच्या आशेने प्रवृत्त होतो. यास्तव तोच शास्त्राचा अधिकारी असून त्याचीच कर्मांमध्ये प्रवृत्ति संभवते. अर्थात् 'मी व माझे' म्हणणारा देहात्मवादी खरा पांडित नसून अविद्वान् आहे.]

विदुषः पुनरधिक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यक्षेत्रज्ञस्य विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासी क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पाण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं मूढोऽभ्यांश्च ध्यामोहपतिः शास्त्रार्थसंप्रदायराहितत्वाच्छ्रुतहानिमिश्रतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ॥ १८

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानाच्या शास्त्रविहित प्रवृत्तीचा जरी अभाव असला तरी निवृत्तिहि निषेधाच्या अधीन असल्यामुळे विद्वान् निवृत्तिनिष्ठ आहे असेहि म्हणता येत नाही, अशी आशंका घेऊन म्हणतात—) पुन. अधिक्रिय-आत्मदर्शिन' विदुषः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्ति-अनुपपत्तौ कार्य-करणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते—पण आत्मा सर्वविकारगून्य आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाच्या फलार्थित्वाचा अभाव असल्यामुळे म्ह० त्याला फलाची इच्छा नसल्यामुळे प्रवृत्तीचा अनुपपत्ति झाली असता—त्याच्या प्रवृत्तीचाच असेनच झाला असता, शरीर व इंद्रिय याच्या संघाताचा व्यापार शात होतो, व त्या शरीरेंद्रियाच्या व्यापाराभावालाच 'निवृत्ति' असे गौणवृत्तिने म्हटले जाते. [म्ह० आत्मा कूटस्थ नित्य आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला कोणलाहि फलाची इच्छा नसते. फलेच्छेच्या अभावी त्याची प्रवृत्तिच संभवत नाही. त्यामुळे स्वभावतःच त्याच्या शरीरेंद्रियांची हालचाल शात होते. नित्यच निवृत्ति म्हणतात. ती स्वाभाविक असल्यामुळे निषेधशास्त्राधीन नाही. आता वर सांगितलेल्या तीन प्रकारच्या पांडित्यांतील 'संसारित्वादिवृद्धि' हे पांडित्य, असा जो तिसरा पक्ष त्याविषयी विचार करितात—]—च कस्यचित् इदं अन्यत् पांडित्यं—आणि कोणाचे हे असले आणखी एका प्रकारचे पांडित्य आहे—क्षेत्रज्ञ ईश्वर. एव अस्तु—क्षेत्रज्ञ ईश्वरच अगूं दे—च क्षेत्रं अन्यत्-क्षेत्रज्ञस्य विषयः—पण क्षेत्र त्याहून वस्तुनः निराळे आहे. तो क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे.—तु अहं संसारी सुखी दुःखी च—पण मी संसारी सुखी व दुःखी आहे. [क्षेत्रज्ञच ईश्वर

असें जरी या पक्षामर्घ्य मानलेले असले तरी क्षेत्र त्याहून वस्तुतः पृथक् आहे, कारण ते क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे. त्याचप्रमाणे आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे. त्यामुळे अद्वैत-सिद्धान्ताहून हे मत निराळे आहे. पण आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे, असे जर मानले तर त्याची निवृत्ति होणे शक्य नाहीं, असें कोणां म्हणेल म्हणून तत्पक्षीय लोक त्याचें अर्थे समाधान करतात—]—**च मम संसारोपरमः कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन च ध्यानेन ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेन इति**—आणि मला संसाराचा उपरम-संसाराची शांति-अभाव करावयाचा आहे. (पण उपायावाचून तो कसा होईल ? उत्तर-) क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या विज्ञानाने मला संसारोपरम करावयाचा आहे. (पण क्षेत्र अमुक एक प्रकारचे आहे असें जाणून क्षेत्रज्ञ त्याहून अगदीं निराळा आहे, असें नुस्तें जाणल्यानेच संसाराचा अभाव कसा होणार ? उत्तर-) व ध्यानेने क्षेत्रज्ञ जो ईश्वर त्याला साक्षात् जाणून त्याच्या स्वरूपानें अवस्थित होणे, या उपायाने मला संसारोपरम करावयाचा आहे, असें कोणाचे पाटित्य असतें. [म्ह० तो आत्मा संसारी आहे व त्यामुळेच असंसारी क्षेत्रज्ञाहून पृथक् आहे, असें हें तिसरें मत आहे. आत्मा व क्षेत्रज्ञ यांच्या अन्यत्वाचेंच उपपादन-]—**यः च पयं युध्यते यः च बोधयति असीं क्षेत्रज्ञः न इति**—पण जो असें जाणतो म्ह० संसारी असलेला जो मी त्या मला असंसारी ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, असें जो स्वतः जाणतो किंवा जो तसा प्रकारचें ज्ञान मुला संपादन करावयाचें आहे, असा दुसऱ्याला उपदेश करितो तो क्षेत्रज्ञ नव्हे, क्षेत्रज्ञ ईश्वराहून तो निराळा आहे, असे समजावे. कारण ह्यावांचून तसा उपदेश करणेच व्यर्थ होतें. (आत्मा संसारी आहे, परमात्म्याहून भिन्न आहे, ध्यानाच्या योगानें होणाऱ्या त्याच्या ज्ञानाने संसारी आत्म्याला ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, हें ज्ञान तिसऱ्या प्रकारचें पांडित्य आहे. आचार्य या मताचे आतां निरसन करितात-)—**यः एवं संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थवत्त्वं करोमि इति मन्यानः सः पण्डितापसदः**—जो अशाप्रकारें संसार, मोक्ष व शास्त्र यांचें अर्थवत्त्व मी करितों, हीं नवे उपयोगी आहेत, व्यर्थ नाहींत, असे सिद्ध करितों, असें समजतो, तो पंडिताधम आहे. (कारण—‘ अर्थं आत्मा ब्रह्म ’—हा आत्मा ब्रह्म आहे, या आत्म्याचें ब्रह्मत्व सांगणाऱ्या धृतीशी त्या मताचा विरोध आहे. ‘ अहोपण, संसार खरा आहे, असें मानल्यामुळे ज्या अवस्थेत संसाराची प्रतीति येते त्या अवस्थेत कर्मकांड उपयोगी आहे. पुढें संसारित्वाचें निरसन करून ध्यानादिकाच्या योगाने आत्म्याचें ब्रह्मत्व संपादन केले असतां मोक्षावस्थेत ज्ञानकांडाला अर्थवत्त्व आहे म्ह० ह्या अवस्थेत ज्ञानकांडाचा उपयोग आहे. तेव्हा अशाप्रकारचें ज्ञान ज्याला आहे, त्याला पंडितापसद-अथम पंडित कसें म्हणता ? ’ उत्तर-कल्पितसंसाराला उद्देशून साध्य-साधनसंबंधाचा बोध करणारें कर्मकांड अर्थवत्-उपयोगी आहे, असें मानलेले आहे. त्याचप्रमाणे कल्पित संसारित्वाचें निरसन करून अक्षंत एकरस प्रत्यक् ब्रह्मानर्थे पर्यवसान पावणारें ज्ञानकांडहि

अर्धवत् आहे. पण असे असतांना आत्म्याचे शास्त्रसिद्ध, ब्रह्मत्व सोडून अवज्ञात्वाची कल्पना करणारा वादी स्वतः आत्मघाता होऊन दोन्ही लोकापासून अंग पावतो, असे सांगतात—) शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिं अश्रुतकल्पनां च कुर्वन् स्वयं मूढ आत्महा च अन्यान् व्यामोहयति—तो स्वतः चाच घात करणारा शास्त्रार्थाच्या संप्रदायाने रहित असल्यामुळे श्रुत अर्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाची कल्पना करीत होतसाता स्वतः मूढ व आत्मघाती होऊन दुसऱ्यांना अत्यंत मोहित करतो.— तस्मात् असंप्रदायविद् सर्वशास्त्रार्थविद् अपि मूर्खवत् एव उपेक्षणीय— म्हणून संप्रदायाला न जाणणारा सर्व शास्त्रार्थज्ञ जरी अमला तरी त्याची मूर्खाप्रमाणेच उपेक्षा करावी ['तत्त्वमसि' या महावाक्याप्रमाणे प्रसिद्ध क्षेत्रज्ञाचा अनुवाद करून त्याचे अप्रसिद्ध अमलेले ईश्वरत्व येथे उपदेशद्वारा श्रुत आहे त्याचा त्याग करणारा व कोठेहि न सांगितलेला म्ह० अश्रुत असलेला जो जीवेश्वराचा तात्त्विक भेद त्याची कल्पना करणारा अत्यंत मूढ कसा होणार नाही? यास्तव या श्लोकाचे व्याख्यान करणारांना आपले केवढेहि जरी पाडित्य व्यक्त केले असले तरी ते शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळे त्याज्य होय.]

यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसारभावाप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यभ्रमसोपरदेशो न पङ्की क्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसारभावाप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

भाष्यार्थ—('क्षेत्रज्ञं' या श्लोकात क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्य सांगितले आहे, असा जो आचार्यांना अत्यंत अभीष्ट असलेला मिद्धान्त, तोच अधिक स्पष्ट करण्यासाठी एकदा ज्याचे निरसन केले आहे त्याच शंकाबायाच्या म्हणण्याचा अनुवाद करितात—) तु ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां च ईश्वरैकत्वे संसारिणः अभावात् संसारभावाप्रसङ्गः इति यत् उक्तं—पण ईश्वराचे क्षेत्रज्ञाशी एकत्व आहे, असे म्हटल्यास ईश्वराला संसारित्व प्राप्त होते व क्षेत्रज्ञाचे ईश्वराशी एकत्व आहे म्हणून म्हटले, तर संसारी जीवाचाच अभाव ज्ञान्यामुळे संसाराचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, असे जे म्हटले होते—एतौ दोषौ विद्याविद्ययोः वैलक्षण्याभ्युपगमात् इति प्रत्युक्तौ—ते दोन्ही दोष विद्या व अविद्या यांचे वैलक्षण्य मानलेले असल्यामुळे, असे म्हणून पालविले आहेत. विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणपणामुळे त्या दोन्ही दोषांचा असेंभव कसा आहे, ते सांगितले. [क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे एकत्व तात्त्विक आहे व क्षेत्रज्ञाचे संसारित्व अतात्त्विक—मिथ्या आहे, असा अंगीकार करून संसारित्व अविद्यापर्यंत व अंगंमारित्व विद्यापर्यंत, असे वर या श्लोकाचे समाधान सांगितले आहे]—कथं—पण विद्या व अविद्या यांचे वैलक्षण्य जरी अमले तरी त्या वैलक्षण्याने ईश्वराचे संसारित्व व संसारी क्षेत्रज्ञाच्या अभावी संसार

राचा अभाव, या दोन दोषांचे निरसन कसें होतें ?—अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं पारमार्थिकं वस्तु न दुष्यति इति—अविद्येन परिकल्पितेत्या—अज्ञानाने आरोपित—दोषाने तद्विषयक पारमार्थिक वस्तु—त्या कल्पनेचे अधिष्ठान—दूषित होत नाही, असें म्हणून त्याचे निरसन केलें [म्ह० कल्पितसंसाराने त्या कल्पनेचे अधिष्ठान अर्थां जी अद्वय वस्तु ती संवद्ध होत नाही, असें सांगून ते दोष घालविले,]—तथा च मरीचि-अम्मसा उपरदेशः न पक्वो क्रियते इति दृष्टान्तः दर्शितः—आणि कल्पित वस्तूचा अधिष्ठानार्था संसर्ग होत नाही, याविषयी मृगजळाकडून उपरप्रदेश ओला केला जात नाही, असा दृष्टान्तादि दाखविला—असा त्याविषयी वर दृष्टान्तादि दिला आहे. (पृ. ८९० पहा. याप्रमाणे ईश्वराला संसारित्व कसें प्राप्त होत नाही, तें प्रकट करून वर दुसऱ्या दोषाचे जे निरसन केलें आहे त्याचेंहि स्मरण देतात—) —संसारिणः अभावात् संसाराभावदोषप्रसंगः अपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पिततद्योपपत्त्या प्रत्युक्तः—संसारो जांवाचा अभाव झाल्यामुळे संसाराचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, या दावाचेंहि संसार व संसारी जीव हे दोन्ही अविद्याकल्पित आहेत या उपपत्तीनें निरसन केलें आहे.

मन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषरताकृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्माज्ञानानुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किंचित्क्षेत्रज्ञस्य दोषज्ञातमविद्यमानमासज्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञानुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं शर्तव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादिः क्षेत्रज्ञविदोषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुपपत्तेः विद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ॥

२०

भाष्यार्थः—(अहोपण, संसार व संसारिन्व याची कल्पना अविद्या करते, असें म्हणता येत नाही. कारण तिला स्वतंत्र मानली तर तत्त्वाचा व्याघात होतो. परतंत्र मानली तर तिचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळे क्षेत्रज्ञच तिचा आश्रय मानावा लागतो. त्यामुळे क्षेत्रज्ञाकडे संसारिन्व येतें, अर्थां शका—) —ननु आविद्यावत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षं उपलभ्यते—प्रहोपण आविद्यावत्त्व हाच क्षेत्रज्ञाचा संसारित्वदोष आहे व त्या आविद्यावत्त्वामुळेच त्याचे दुःखित्वादि प्रत्यक्ष उपलब्ध होतें. [क्षेत्रज्ञाचे आविद्यावत्त्व हेहि अविद्याकृतच आहे, अविद्येमुळेच क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, असें म्हटल्यास अनवस्था दोष येतो. कारण या अविद्येमुळे क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, तो अविद्याहि जर दुसऱ्या अविद्येमुळे, त्याच्या आधारे येतें, म्हणून म्हटले तर तो दुसरा अविद्या तिसऱ्या अविद्येमुळे, तिसरा चवथ्यामुळे अर्थां परंपरा लागते. अहोपण, दात उपटून काढलेल्या सर्पाप्रमाणें ती बाधित लेली अविद्या काय करणार, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्या अविद्येमुळेच

तर क्षेत्रज्ञाचें दु सित्वादि प्रतीत होते. यास्तव अविद्या क्षेत्रज्ञाच्या आध्यानें जरी रहात असली तरी त्यात काही हानि नाही, असें म्हणता येत नाही पण अविद्या व अविद्ये मुळे भासणारे ससारित्व हीं दोन्ही ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय आहेत. त्यामुळे त्यांना आत्म्याचा धर्म म्हणता येत नाही, असें या शब्दचें समाधान आचार्य करितात-)

न । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः—ही शका बरोबर नाही कारण ज्ञेय-क्षेत्रज्ञाच्या अनुभवाचा विषय होणारी-अविद्या हा क्षेत्राचा धर्म आहे त्यामुळे ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ त्याच्या ठिकाणी त्या अविद्याकृत दोषाचा संभव नाही—यावत्किंचित् क्षेत्रज्ञस्य अविद्यमानं दोषजातं आसयज्ज्ञासि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वं एव क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न—क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणा विद्यमान नसलेले जेवढे म्हणून दोष तू त्याच्यावर लादशील, त्या सर्वांना ज्ञेयत्व उपपन्न होत असल्यामुळे क्षेत्रधर्मत्वच आहे, क्षेत्रज्ञधर्मत्व नाही ते सर्व ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्राचे धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत ('अहोपण, जे जें ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय-तो तो क्षेत्राचा धर्म अशी व्याप्ति जरी मानला तरी क्षेत्रज्ञाच्या द्वारा क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणा त्याचे दोष येतील' अशी शका घेऊन आचार्य म्हणतात-)

—च तेन क्षेत्रज्ञः न दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः ससर्गा-
नुपपत्तेः—व त्या क्षेत्रज्ञाच्या धर्मांनी क्षेत्रज्ञ दूषित होऊ शकत नाही कारण ज्ञेयाशी ज्ञात्याचा ससर्ग होऊ शकत नाही, (या म्हणण्याचेंच अधिक उपपादन करितात-)

—हि यदि संसर्गः स्यात् ज्ञेयस्य एव न उपपद्येत—कारण क्षेत्रधर्माचा-ज्ञेयाचा जर ज्ञात्या क्षेत्रज्ञाशी ससर्ग चाला तर त्याचें-ज्ञेयाचें ज्ञेयत्वच उपपन्न होणार नाही. म्ह० त्याचें ज्ञेयत्वच उरणार नाही (अहोपण, एक धर्म व दुसरा धर्मा या नात्यानें ज्ञेय व ज्ञाता याचा जरी ससर्ग चाला तरी ज्ञेयाच्या ज्ञेयत्वाला कोणता बाध येणार ? अशा आशका घेऊन सांगतात-)

—यदि अधिद्यावत्त्वं च दुःसित्वादि आत्मनः धर्मः कथं भोः प्रत्यक्ष उपलभ्यते—जर अविद्यावत्त्व व दु सित्वादि हा आत्म्याचा धर्म असेल तर थोर वाक्ता, तो प्रत्यक्ष अनुभवास कसा येईल ? [आत्म्याचा धर्महि जर आत्म्याचा विषय झाला तर स्वतः आत्माहि ज्ञेय होऊन कर्तृकर्मविरोध येईल दीपच दीपाला प्रकाशित करतो, नेत्रच नेत्राला पाहतो, आपणच आपल्या खाद्यावर बसून जातो, असें होईल. शिवाय "अविद्यावत्त्व व तत्कृत दु सित्वादि क्षेत्रज्ञाच्या आध्यानें राहिलेले नाही ते क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत कारण ते त्याचे वेद्य आहेत रूपादि इतर विषयांना प्रमाणें" असे याविषयी अनुमान संभवत. तेव्हा]—चा क्षेत्रज्ञधर्मः कथं—अ-
विद्यावत्त्वादि हा क्षेत्रज्ञाचा धर्म कसा ? (तसेच, 'महाभूतानि अहकार ०' इत्यादि ५ व ६ व्या श्लोकाने जेवढे म्हणून ज्ञेय आहे त्या सर्वांचा क्षेत्रज्ञाच्या अन्तर्भाव केलेला असल्यामुळे अविद्यादिक हा ज्ञात्याचा धर्म नव्हे, असें सांगतात-)

—ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञाता एव क्षेत्रज्ञ इति अवधारिते—आणि जेवढे म्हणून 'ज्ञेय' आहे ते सर्व क्षेत्र व 'ज्ञाता' हाच क्षेत्रज्ञ असा निश्चय केल्या असता म्ह० या क्षेत्राला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ असें पहिल्याच श्लोकाने म्हटलेले असल्यामुळे क्षेत्रज्ञाच्या शान्तीचा निर्णय झाला आहे. त्यामुळे त्यांत ज्ञेयाचा प्रवेशच होऊ शकत नाही, असें ज्ञातें असत !

—अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं च तस्य प्रत्यक्षो-
पलभ्यत्वं इति केवलं अविद्यामात्रावष्टम्भात् विरुद्धं उच्यते—अविद्या-
दुःखित इत्यादिकानि क्षेत्रज्ञविशेषणत्व, क्षेत्रज्ञधर्मत्व व अन्यत्र उपलभ्यत्वं असे हे केवल
अविद्येचाच आश्रय करून विरुद्ध सांगितलें जाते. [वर वर्णन केन्याप्रमाणें क्षेत्र व
क्षेत्रज्ञ याचा स्वभाव निश्चित झाला अमतां प्रमाण, युक्ति इत्यादिकाना सोडून व के-
वल अविद्येचा आश्रय करून अविद्या, दुःखित्व इत्यादि सर्व क्षेत्रज्ञाची विशेषणे, क्षेत्रज्ञाचे
धर्म आहेत व ते प्रायश्च ज्ञानाचे विषयाहि आहेत असे म्हणणें सर्वथा अयोग्य, परस्पर-
विरुद्ध आहे.]

अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रो-
च्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि
पश्यसि । न च तद्वत्पुलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्पुलभ्यमाने
गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(ज्या अविद्येच्या योगानें विरुद्ध अनुभवाचाहि निर्वाह करता येतो
तिचा स्वातंत्र्य असणे शक्य नाही. चित्-हून दुसरा सत्य पदार्थ तर विद्यमान नाही,
त्यामुळे त्या अविद्येचा चित्-हून दुसरा कोणा आश्रय मानता येत नाही, चित्-ला
तिचा आश्रय मानावें तर विद्या-ज्ञान हाच तिचा स्वभाव असल्यामुळे—चित् विज्ञानरूप
असल्यामुळे तिला अविद्येचा आश्रय मानणें विरुद्धच आहे. तेव्हा त्या अविद्येचा आश्रय
कोण? अत्रा जिज्ञासेनें प्रश्न—) —अत्र कस्य सा अविद्या इति आह—याविषयी ती
अविद्या कोणाची आहे, असा बार्दा प्रश्न करितो. (तूं तिचा केवल सामान्य आश्रयच
विचारात आहेस की, त्या आश्रयाचाहि निक्षेप विचारतोस ? यातील पहिल्या पक्षा सांग-
तात—) —यस्य दृश्यते तस्य एव—ज्याला ती अविद्या दिसते त्याचाच ती आहे.
(पण हा अविद्या दृश्य आहे की अदृश्य ? दृश्य असल तर परतून आली, त्यामुळे ती
कोणाच्या तरा आश्रयानेंच असली पाहिजे. आश्रयावाचून स्वतंत्रपणें तिचा अनुभव
येणें शक्य नाही. यास्तव तिच्या सामान्य आश्रयाविषयी प्रश्न न करितो तिचा विशेष आश्र-
यच विचारणे उचित आहे. बरें, ती मुळीच अदृश्य आहे, म्हणून म्हणाल तर बरेंच झालें.
अदृश्य असलेल्या तिचें मानच होत नस-यामुळे तिचें अस्तित्वच मानण्याचें कारण नाही.
यास्तव अविद्येच्या निक्षेप आश्रयाविषयीच प्रश्न—) —कस्य दृश्यते इति—
ती अविद्या कोणाला दिसते ? (अहोपण, अविद्या दृश्य असल्यामुळे व तिचा
आश्रय आत्मा स्वानुभवसिद्ध अस-यामुळे या प्रश्नाला अस्वाभाविक नाही, असे
आचार्य ज्ञानतान—) —अत्र उच्यते—या प्रश्नाचें उत्तर मागतो.—अविद्या
कस्य दृश्यते इति प्रश्नः निरर्थक—अविद्या कोणाला दिसते, हा प्रश्न निरर्थक
—अर्थ आहे—कथं—ती कसा —अविद्या दृश्यते चेत् तद्वन्तं अपि
पश्यसि—अविद्या जर दिसत असल तर तू अविद्यावांगालाहि पाहतोसच. (तथापि
प्रश्न निरर्थक कसा ? उत्तर—) —च तद्वति उपलभ्यमाने सा कस्य इति प्रश्नः

न युक्त —आणि अविद्यावान्—अविद्याचा आश्रय उपलब्ध होत असताना 'ती कोणाची' हा प्रश्नच योग्य नाही (हाच गोष्ट दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—) —हि गोमति उपलब्धमाने गाय. कस्य इति प्रश्नः अर्थवान् न भवेत्—कारण गायीचा स्वामा प्रत्यक्ष दिसत असताना ' या गायी कोणाच्या ' हा प्रश्न योग्य—सार्थ ठरत नाही

ननु विपमो दृष्टान्तो गवा तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्सर्वत्रोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वाच्यं प्रत्यक्षीयत प्रश्नो निरर्थक स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यासंज्ञाऽविद्यासंज्ञे ज्ञाते किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स ता परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्या तद्वन्त वाऽऽत्मानम् । जानामि न तु प्रत्यक्षेण ॥ २३

भाष्यार्थ—(पण हा दृष्टान्त व दाष्टान्तिर याच साम्य नाही, असा आक्षेप—)
ननु विपम दृष्टान्त —अहोपण, हा दृष्टान्त विपम आहे, दाष्टान्तिकाशी जुळेल असा नाही —गद्या च तद्वत्. प्रत्यक्षत्वात् सत्यं अपि प्रत्यक्ष. इति प्रश्न. निरर्थक —गमा व त्या गायीचा वना या दाष्टान्तिर प्रत्यक्षत्व आहे गायीहि प्रत्यक्ष दिसतात व गायीचा वनाहि प्रत्यक्ष दिसतो, त्यामुळे त्याचा सगंधहि प्रत्यक्ष आहे म्हणून ' गायी कोणाच्या ' हा प्रश्न निरर्थक ठरतो—तथा अविद्या तद्वाच्यं च प्रत्यक्षो न—पण त्याप्रमाणे अविद्या व अविद्यावान् प्रत्यक्ष नाहीत—यत. प्रश्न. निरर्थक स्यात्—का ज्यामुळे प्रश्न निरर्थक होई? (पण अज्ञानाचा आश्रय परोक्ष जरी असला तरी प्रश्न व्यर्थच ठरतो, अस आचार्य सांगतात—)—अप्रत्यक्षेण अविद्यायता अविद्यासंज्ञे ज्ञाते किं तव स्यात्—अप्रत्यक्ष असलेल्या अविद्यावानाशी अविद्यासंबंध आहे असे जरी ज्ञात झाले, असे जरी कळले, तरी प्रश्न साय आहे, अस दाखविण्यास तुला काय आधार आहे? [म्ह. याविषयाचा आश्रय अप्रत्यक्ष जरी असला तरी त्याच्याशी अविद्याचा संबंध आहे, असे सिद्ध करून दाखविले असता तुला आपला प्रश्न व्यर्थ नाही, हे कम म्हणता येई? यावर वादा म्हणतो—]—अविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात्—अविद्या अनर्थाचे हेतुत्व अगत्यामुळे—अविद्या अनर्थाचे कारण असल्यामुळे—ती परिहार करण्यास योग्य आहे, असे होईल (पण सिद्धान्ती म्हणतात—)—यस्य अविद्या स ता परिहरिष्यति—ज्याची अविद्या आहे, तो तिचा परिहार करील (त्यासाठी दुसऱ्याला प्रयत्न करण्याचे कारण नाही पण बार्दा म्हणतो—)—ननु मम एव अविद्या—अहोपण, अविद्या माझीच आहे [मीच अविद्यावान् अगत्यामुळे मलाच तिच्या परिहारासाठी प्रयत्न करावा पाहिजे अस जर आहे, तर अविद्या कोणाची ' हा प्रश्न प्रश्न व्यर्थ आहे, अग नुसत्या तोंडाने मिद्ध होत, असे साचार म्हणतात—]—तर्हि अविद्यां तद्वन्त आत्मानं च जानासि—तर मग तू अविद्या व तिने युक्त झाले—या स्पष्टता—आम्हाज जाणतोस (यावर बार्दा म्हणतो—)—जानामि तु प्रत्यक्षेण न—मात्र अविद्यावार आहे, व जरी मी जाणत असलो तरी प्रत्यक्षपणे जाणत नाही. [स्वल्प प्रत्यक्ष जाणत असल्यामुळे प्रश्न करितो.]

अनुमानेन चेन्नानासि कथं सवन्धग्रहणम् । न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्यया त-
त्काले सवन्धो ग्रहीतुं शक्यते । अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञानुरप्युक्तत्वात् । न च
ज्ञानुरविद्यायाश्च सवन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञान चान्यत्तद्विषयं सम्भवत्यनवस्थाप्राप्ते ।
यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसवन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्य स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य
इत्यनवस्थाऽपरिहाया । यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि
ज्ञातेयं न ज्ञेयं भवति । यद्वा चैवमविद्यात् नित्यार्थेन ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य किंचिद्दुष्यति ॥

भाष्यार्थ—(अविद्यावान् प्रत्यक्षं दिसत नाहा, असं म्हणणाऱ्या वाचाला आचार्य
विचारतात—‘तर मय तू त्या अविद्यावानाला कोणत्या प्रमाणाने जाणतोस?’)—अनुमानेन
चेत् जानामि कथं संज्ञग्रहणं—अनुमानाने जर अविद्यावानाला जाणत असंशाल
तर अविद्या व आत्मा याच्या सवधाचें ग्रहण, त्याच्या परस्पर सवधाचें ज्ञान
मुला कसे होते ? [ज्ञाता आत्माच आपल्या अविद्यामवधाला जाणतो, म्हणून
म्हणताल तर—]—तव ज्ञातु ज्ञेयभूतया अविद्यया संयन्ध. तत्काले ग्रहीतु
नहि शक्यते—तुज ज्ञायाचा ज्ञेयभूत अविद्येचा असलेला मवध तू जेव्हा आप
ल्या अविद्येचा ज्ञाता असतोस, त्यावेळी तुला जाणतां येणें शक्य नाही [कारण त्या
वेळी अविद्या हा माझा विषय आहे, अशा रूपानें तिचें ग्रहण करून आत्म्याचा तिच्या
ज्ञानृत्वाकडच उपयोग झालेला असल्यामुळे आपल्याला अविद्येचा मवध आहे, हें
त्याला त्याच वेळी कळणें शक्य नाही, कारण एकान्याच ठिकाणीं कर्तृत्व व कर्मत्व स-
ंभवत नाही, अशा आशयान सांगतात—]—अविद्यायाः विषयत्वेन एव ज्ञातुः
उपयुक्तत्वात्—कारण अविद्येच्या विषयत्वानच ज्ञात्याचा उपयोग झालेला असता,
ज्ञाता—आत्मा अविद्येचें आपल्या विषयत्वातून ग्रहण करण्यातच गुंतलेला असतो [बरे,
ज्ञात्या आत्म्यातून दुसऱ्याच कोणा त्याच्या सवधाचें ग्रहण करणारा असले म्हणून म्हणावें
तर—]—ज्ञातु. च अविद्याया संयन्धस्य य. ग्रहीता (स. न संभवति)
च तद्विषय अन्यत् ज्ञानं न च संभवति—ज्ञाता व अविद्या यांच्या सवधाचा जो
ग्रहण करणारा तो संभवत नाही, आणि तसच ज्ञाता व अविद्या यांच्या सवधाविषयोचें
दुसरें ज्ञानहि संभवत नाही—अनवस्थाप्राप्ते—कारण ज्ञात्याचा दुसरा ज्ञाता व ज्ञानाचें
दुसरें ज्ञान मानल्यास अनवस्थादोषाचा प्राप्ति होते, (ता अशा—)—यदि ज्ञेयसंवध.
ज्ञाता अपि ज्ञायेत अन्य. ज्ञाता कल्प्य. (स्यात्)—जर ज्ञेयसंवध ज्ञाता असूनहि
जाणला आहिल तर त्याचाहि दुसरा ज्ञाता मानावा लागेल—तस्य अपि अन्य. तस्य
अपि अन्य इति अनवस्था अपरिहार्या स्यात्—मग त्याचाहि दुसरा ज्ञाता,
त्याचाहि जाणतो ज्ञाता, अशा अनवस्था अपारह्याम हेडिल [कारण मग ज्ञाता तसल्या
ज्ञात्याबद्दल जाणला जातो, अशा व्याप्तिच ठरेल व त्यामुळे मूळ ज्ञाता कोण याचा नि-
श्चयच होणार नाही आत्माच स्वतः जा व दुसऱ्यालाहि जाणतो, असे म्हणतां गणें शक्य
नाहीं त्यामुळे त्याच्यामध्य अविद्यासंवध आहे, असं मानण्यास काहीं प्रमाण नाही
त्यामुळे आत्मा नित्य अनुभववर्ण्य आहे, असे सिद्ध झाले असता काणतें फल निष्पन्न

होतें तें आचार्य सांगतात-]—यदि पुन. अविद्या ज्ञेया अन्यत् वा ज्ञेयं ज्ञेयं
एव तथा ज्ञाता अपि ज्ञाता एव ज्ञेय न भवति—पण जर अविद्या ज्ञेय
आहे, किंवा दुसरें काही ज्ञेय आहे, तर तें जसें ज्ञेयच असतें, तें ज्ञाता केव्हाहि होऊ
शकत नाहा, त्याप्रमाण ज्ञाताहि नेहमा ज्ञाताच असतो तो ज्ञेय कथा होत नाहा—यदा
च एव (तदा) अविद्यादु खित्वाद्यै ज्ञातु. क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् दुष्यति
—आणि जेव्हा असे आहे तेव्हा अविद्या, दु खित्व इत्यादि धर्मांना ज्ञात्या क्षेत्रज्ञाचें
काही दूषित होत नाहा.

नन्वयमेव दोषो यदोपवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम् । न । विज्ञानस्वरूपस्येवाविक्रियस्य वि-
ज्ञातृत्वोपचारात् । यद्योष्णतामात्रेणाग्नेस्तत्प्रियोपचारस्तद्वत् । तथाऽत्र भगवता क्रि-
याकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्वारोपितैरेव क्रियाकारका-
द्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र ' य एन चेत्ति हन्तार ' ' प्रकृते क्रियमाणानि गुणै-
र्कर्मणि सर्वश ' ' नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम् ' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्या-
ख्यातमस्माभि । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्याम ॥ २५

भाष्यार्थ—(पण ज्ञात्या आत्म्याचें काही दूषित होत नाहीं, हे म्हणजे सहज न हो
ऊन बाकी पुन शका चेतो-)—ननु यत् दोषयत् क्षेत्रविज्ञातृत्व अयं एव दोष
—अहोपण, जें दोषयुक्त क्षेत्रज्ञाच विज्ञातृत्व-अविद्यादि दोषांना युक्त असलेल्या क्षेत्रज्ञा
जाणणे हाच ज्ञात्याचा दोष आहे ' [पण तू ज्ञातृत्व म्हणजे काय समजतोस ? ज्ञान
या क्रियेचें कर्तृत्व की ज्ञानस्वरूपत्व ? आत्म्याला ज्ञानक्रियेचें कर्तृत्व आहे, असा आ-
मचा सिद्धान्तच नाहा त्यामुळे तमें मानण्यामुळ प्राप्त होणा-या दोषांचा असंभव आहे,
आणि ज्ञातृत्व म्ह. ज्ञानस्वरूपत्व समजत असतील, तर ज्ञानस्वरूप आत्म्याचें ज्ञानकर्तृत्व
आपचारिक असल्यामुळे आत्मा तत्कृत दोषान दूषित होत नाहीं, अशा आशयानें
आचार्य म्हणतात-]—न—नाहा, हा आत्म्याचा दोष होऊ शकत नाहीं—अविधि-
यस्य विज्ञानस्वरूपस्य एव विज्ञातृत्वोपचारात्—कारण सर्व विकारगुण्य
अमले-या विज्ञानस्वरूप आत्म्याच्याच विज्ञातृत्वाचा उपचार केलेला आहे (क्रिया न
गतीनादि क्रियेचा उपचार कसा होतो, याविषयी दृष्टान्त-)—यथा उष्णतामात्रेण
अग्नेः तत्प्रियोपचारः तद्वत्—त्याप्रमाणें केवळ उष्णता या स्वभावामुळे अग्नीच्या
तत्प्रि-ताप देणें या क्रियेचा उपचार होतो [त्याप्रमाण विविचारहित आत्म्यामध्ये त्याच्या
ज्ञानस्वभावामुळे ज्ञानक्रियेचा उपचार होतो आत्म्याच्या ठिकाणी वस्तुतः विनियेचा
अभाव आहे, याविषयी भगवानांची अनुमति दागवितात-]—तथा अप्र स्वत एव
आत्मनि प्रिया कारक फलात्मत्वाभाव भगवता दर्शितः—तमाच या गांता
सांगत स्वभावतः च आत्म्यामध्ये क्रिया-कारक पणान्तत्वाचा अभाव, भगवानांनी दागविण
आह (तमेंच अम्हाहि त्याचें व्याख्यान केले आहे तर मग आत्म्यामध्ये क्रियादिकांचा
आभाव कसा होतो ? उत्तर-)—अविद्याध्वारोपितैः एव क्रियाकारकादि आत्मनि
उपचर्यते—अविद्येमुळे अप्पाचोप केलेल्या कर्तृत्वादिशीत आत्म्यामध्ये क्रियाकार

कादिकांचा उपचार केला जातो. [आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रिया, कारक व फल नाही. अभियेमुळे उपचारानें तें भासते, हें सांगण्याचा यत्न भगवानांनीं मार्गील प्रकरणांत ठि-
कठिकाणीं केला आहे, असें सांगतात—]—तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति ह्यन्तारं'
(अ. २.११) 'प्रवृत्तेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' (३.२७) ' ना-
दत्ते फस्यचित् पापं० ' (५.१५) इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः—त्याचप्रमाणे
ठिकाठिकाणीं 'जो आत्म्याला हननकियेचा कर्ता समजतो,' (गी.भा.पृ. ९४) 'प्रवृत्तीच्या
[णांकडून मरें कसें केलां जातात, पण अहंकाराने ज्याचे चित्त मूढ झालें आहे तो मी
ज्यां आहे, असें मानतो' (पृ. ३२३) 'तो प्रभु आना कोणाचे पाप व पुण्य घेत नाही'
(पृ. ५१०) इत्यादि प्रकरणांत आत्म्यामध्ये क्रिया कारकादिकांचा अभाव भगवानांनीं दाख-
विला आहे.—तथा एव च अस्माभिः व्याख्यानं—आणि त्याचप्रमाणें आम्ही
याचें व्याख्यान केले आहे. (भगवानांनीं केला या पूर्वीच्या प्रकरणांतच हा विद्वान्त
गणितला आहे, असे नाही. तर वातुर्हाल प्रकरणांदि तो गणितला आहे.)—उक्त-
त्वेन च प्रकरणेषु दर्शयिष्याम—आणि भगवानांच्या कथनानुसार आम्हांदि या
पुढील प्रकरणांत तो दाखवूं. [आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रियाकारकादिकांचा अभाव असून
हेवल आत्म्याच्याच्या अज्ञानामुळे—प्रमाणें तें मरें भासतें, हाच तो विद्वान्त होय.]

हन्त तद्धोमनि क्रियाकारककलात्मनायाः, स्वतोऽभावेऽविधया चाप्यारोपितत्वे
कर्मोपविद्वक्त्वेन्यायेन न विदुषामिति प्राप्तम् । न्यममेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि
देहभूता शरवं' इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वतात्पर्योपसंहारप्रकरणे च 'समाप्तेनैव
कीर्तयेत् निष्ठा ज्ञानस्य वा परा' इत्यत्र विज्ञेयतो दर्शयिष्यामः । अलमिदं बहुप्रसंगे-
नेपुरमंहियते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थः—(अहंकार, आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रिया-कारक-फलचा अभाव आहे
व अध्यागामुळे त्याच्या ठिकाणी त्याचा भाग होतो, असे म्हटल्यास कर्मोदात्ताचा अ-
विचार अविज्ञानाचा आहे, असे ठरते. पण मग 'विद्वान् मयेन' 'शरवा कर्म शार-
भेड' इत्यादि शास्त्रांनीं विशेष केला, असें कीट—) हन्त तर्हि आत्मनि क्रिया-
कारककलात्मनायाः न्यूनः समाये अविधया च अप्यारोपितत्वे कर्माणि
अपिद्वक्त्वेन्यानि एव विदुषां न हन्ति प्राप्तम्—अं, मग मग आत्म्यामध्ये
क्रिया-कारक-फलत्वादेका स्वभावान् अभाव असून त्याच्या ठिकाणी क्रिया-कारकादि
अप्यारोपितत्वे प्रसंगान्तर, मर कसें अविज्ञानाची कर्मोदात्ताचा अहंकार, विज्ञानाची नाहंकार
असे म्हणतें प्रसंग होतें. [म्ह- आत्म्यामध्ये क्रियाकारककलात्मनायाः स्वभावविद्वान्
कर्मोदात्ताचा आहे, असे म्हटल्यास कर्मोदात्ताचा अविज्ञान अविज्ञानाचाच आहे, विज्ञानाचा नाहंकार,
दे विद्वान् मयेन, 'विद्वान् मयेन' इत्यादि कर्मोदात्ताचा विद्वान् आत्म्याचा अहंकारमार्फत वि-
ज्ञान व समाप्तेनैव अहंकार, नाहंकार अहंकार आहे. त्यामुळे आत्म्याच्या, मर, इत्यादि
कर्मोदात्ताच्या, विद्वान्, अविज्ञान आहे. असें हं न प्रसंगेन वस्तुतःच कर्मोदात्ताचा
अहंकार आहे, नाहंकार अहंकार अविज्ञान अविज्ञान—]—सर्वमेव प्राप्तम्—

खरें आहे, असेच झणावें लागतें (पण ते उपपन्न कस होतें ? उत्तर-)—एतत् एव च 'न हि देहभृता शक्यं०' इति अत्र दर्शयिष्यामः—आणि हेंच आम्ही 'न हि देहभृता शक्यं०' (१८-२१) या श्लोकाच्या व्याख्यानात दाखवू (ज्ञानी पुरुषाचा ज्ञाननिष्ठतच अधिकार व अज्ञाचाच कर्मनिष्ठेत्ये अधिकार ही गोष्ट उपसंहार प्रकरणात विशेषतः दाखवू असें सांगतात-)—च सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति अत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः—आणि सर्वशास्त्राच्या उपसंहारप्रकरणात 'समासेनैव कौन्तेय०' (१८-५०) या ठिकाणा विशेषें म्हणून प्रदर्शित करू (तात्पर्य जाव व ब्रह्म याचें ऐक्य मानलें अमर्ता कोणत्याहि प्रकारचा दोष येत नाहीं, अज्ञा आश्रयानें प्रस्तुत श्लोकाच्या व्याख्यानाचा उपसंहार करितात-)—इह बहुप्रपचेन अलं इति उपसंह्रियते—येथें अधिक विस्तार करण्यात काहीं अर्थ नाहीं, म्हणून हें व्याख्यान पुरें केले जातें. २.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—तत्क्षेत्रं—तें क्षेत्र—यत्—कोणतें—च—व—यादृक्—कोणत्या प्रकारचें—च—आणि—यद्विकारि—कोणकोणत्या विकारांना युक्त असलेले—यतः च यत्—व ज्या कारणाचें जें कार्य आहे,—च—त्याचप्रमाणें—य—जो क्षेत्रज्ञ—सः—तो कोण—च—व—यत्प्रभावः—ज्याप्रभावानें युक्त आहे,—तत्—तें—मे—मजपामून—समासेन—सक्षेपत—शृणु—ऐक ३

इह शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संप्रहृश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चैत्यादि व्याचिरयासितस्य ह्यर्थस्य संप्रहोपन्यासो न्याय्य इति—यद्विद्विदमिदं शरीरमिति सत्तच्छब्देन परामृशति । यद्येदं निर्दिष्ट क्षेत्रं तदाद्ययादृश स्वकीयधर्मं । चशब्द समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यं मुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च य क्षेत्रज्ञो निर्दिष्ट स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृता शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्गोपाद्यस्य यथाविशेषित समासेन सक्षेपेण मे मम वाक्यत शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'इदं शरीरं०' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य अयं 'तत्क्षेत्रं यच्च०' इत्यादिः संप्रहृश्लोक उपन्यस्यते—'इदं शरीरं०' या पहिल्या श्लोकाने सांगितलेल्या प्रस्तुत अज्ञाध्यायाच्या अर्थाचा हा 'तत्क्षेत्रं०' इत्यादि संप्रहृश्लोक यथें उपन्यस्त केला जातो [म्ह० या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात समग्र क्षेत्राध्यायाच्या विषय सांगितला, व या श्लोकात त्याचाच थोडक्यात उपन्यास केला आहे पण या मशंपाचा उपयोग काय ? उत्तर-]—व्याचिरयासितस्य हि अर्थः स्य संप्रहोपन्यासः न्याय्यः इति—ज्या विषयाच सविस्तर व्याख्यान करावयाचें असतें त्याचा मशंपेन उपन्यास करणे न्याय्यच आहे, त्यामुळे त्या विषयाचें ज्ञान

सुग्भ होतें, म्हणून त्याचा सभेपत. निदश करण योग्यच होय —‘ इदं शरीरं ’ इति यत् निर्दिष्टं तत् तच्छब्देन परामृशति—‘ इदं शरीरं ’ या श्लोकाने ज्याचा निर्देश करून त्या शरीराचा या श्लोकातल पाहत्या ‘ तत् ’ या शब्दान परामश करितात (त क्षेत्र जणावें, असा ‘ ज्ञातव्य-जाणावें ’ या क्रियापदाचा अध्याहार करावा-)—च यत् इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक्-यादृशं स्वकीये धर्मे — आणि जे ह वर निदश केलेले क्षेत्र ते कशाप्रकारचे आहे, स्वकाय धर्माना कशाप्रकारचे आहे ?—यदृक् समुच्चयार्थ —येथाल पाचा ‘ व ’-शब्द समुच्चय या अर्थी आहत—यद्विकारि-य विकार अस्य तत् यद्विकारि—याचा जो विकार आहे ते यद्विकारि,—‘ यतः ’-यस्मात् ‘ च ’ ‘ यत् ’-कार्य उत्पद्यते इति वाक्य शेष —आणि ज्या कारणापासून ते सर्व कार्य ‘ उत्पन्न होतें, ’ असा येथे वाक्यशेष लावला [या वाक्यात ‘ उत्पद्यते ’ हे क्रियापद जोडावे, तब काय उगा कारणापासून उत्पन्न झालं, त कारण जाणाव आता मगप्रमाणच क्षेत्रज्ञालाह जाणाव, अस सांग तात-]—स च य. क्षेत्रज्ञ निर्दिष्ट स —आणि ता जो भ्रज म्हणून नादश कलला त्याला जाणावें—यत्प्रभाव-ये प्रभावा. उपाधिकृता शक्तय यस्य स यत्प्रभाव. च—‘ यत्प्रभाव ’ ज प्रभाव म्ह० चमुराद उपाधिकृत शक्ति ज्याच्या आहत ता यत्प्रभाव होय, [त्या प्रभावानाच तो ‘ ज्ञानभ्यास ’ वाक्य आहे]—तत् क्षेत्रक्षेत्रप्रयो यथाविशेषित यावाक्य समासेन-संक्षेपेण मे-मम वाक्य त. शृणु-श्रुत्या अधधारय इत्यर्थ —ते भ्रज व भ्रजन यांचे वर जसे विशेषित केले आहे तमले, उपाध स्वरूप-वर सांगितल्या प्रकारचे क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच परमाध स्वरूप संक्षेपान वाक्यात माझ्या वाक्यावरून तू एक व मा संक्षेपाने सांगत असलेल हे क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे यावाक्य भवण करून तू त्यावरचा निश्चय कर, असा भावाध ३

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—ऋषिभि—ऋषिगणदि ऋष्याना—बहुधा—अनेक प्रकाराना—गीतं—गायले—विविधे छन्दोभि—नाना प्रकारच्या वदानी—पृथक् (गीत) अगदी विवेकन गायलं—च—आणि—हेतुमद्भि—शक्तिपुत्र—विनिश्चित.—अर्थ निश्चित आता—ब्रह्मसूत्रपदे—ब्रह्मसूत्रपदांनी—एव (बहूधा गीत)—अनेक प्रकारे गायलल अर्थ ह अर् ४,

त क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वाक्यान् विवाक्षितं स्तांति ध्यातृबुद्धिप्ररोचनायम्—ऋषिभिर्विनिश्चितैर्बहुधा बहुप्रकार गीत कथित छन्दाभिर्छन्दाभिः ऋष्यानि छन्दोभिर्विविधैर्बहूनाप्रकारे पृथग्विवेकितं गीतम् । इति ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्म सूत्रकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि सं पठते मय्यत श्रयते ब्रह्मेति स्तानि पदान्मुपपन्ते । इत्येव च क्षेत्रक्षेत्र-

द्रयोर्वाधात्म्य गीतमित्यनुवर्तते । “ आत्मेत्येवोपासीत ” इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदै-
रात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्बुक्तियुक्तैर्विनिश्चितं सशयरूपनिश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—तत् विवक्षित क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्य श्रोतबुद्धिप्ररोचना
र्थे स्तौति—त्या विवक्षित असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या याथात्म्याची श्रोत्याच्या बुद्धीत
रुचि उत्पन्न करण्यासाठी भगवान् स्तुति करितात—ऋषिभि वसिष्ठादिभि बहु-
धा-बहुप्रकारं गीतं-कथित—वसिष्ठादि रूपानी बहुत प्रकारे-कथन केलेले—
छन्दोभि-छन्दासि-ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधै-नानाप्रकारै पृथक्
-विधेकत गीतं—छदानां-येषं छद म्ह० ऋगादि वेद, त्या छदानां अनेक धारा
भेदासुद्धे विविध-नानाप्रकारच्या वेदांनी पृथक् म्ह० अगदी विवेकपूर्वक कथन केलेले
(तै क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य केवळ श्रुतिस्मृतींनी कथन केलेलेच नाही, तर तें युक्तिपूर्णहि
आहे, उपनिषदात तें युक्तानी सिद्ध केलेले आहे, असे सांगतात-)—किं च ब्रह्मसू-
त्रपदै च एव—आणि तसच ब्रह्मसूत्रपदानांच कथन केलेले—ब्रह्मण सूचकानि
वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः ब्रह्म पद्यते-गम्यते-ज्ञायते इति तानि पदानि
उच्यन्ते—ब्रह्माची जा सूचक वाक्ये नी ब्रह्मसूत्रे, त्याच्या योगाने ब्रह्म जाणवें जातें
म्हणून ताच पदै म्हटला जातात —तै एव च क्षेत्रक्षेत्रयो-याथात्म्य गीतं इति
अनुवर्तते—त्याच ब्रह्मसूत्रपदानी क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचे याथात्म्य कथन केले आहे, असें
'गीत' हें पद येथे अनुवर्त होते (त्याताल कांढा ब्रह्मसूत्रक पदाचाच उल्लेख करितात
—)—‘ आत्मेत्येवोपासीत ’ इत्यादिभि हि ब्रह्मसूत्रपदै आत्मा ज्ञायते
—‘ आत्मा ’ अर्शाच त्याची उपासना करावा, इत्यादि ब्रह्मसूत्रपदानी आत्मा जाणला
जातो (‘इत्यादि’ या शब्दान ‘ ब्रह्मविद् आप्नोति पर ’ ‘ सत्य ज्ञान अनन्त ब्रह्म ’
[तित्तिराय भाष्यार्थ २, १४ ७५, ७८] ‘ योऽग्न्या देवता उपास्ते ’ [बृह भाष्यार्थ १, ४ पृ ११४]
‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ’ [तित्तिरी भाष्यार्थ ३, १ पृ १७७] इत्यादि विद्या-अविद्या
सूत्र ध्यावी ‘ अथातो ब्रह्मनिष्ठासा-इत्यादि सूत्रेहि येथे घेतली जातात कारण तसें न
मानल्यास ‘ छन्दोभि ’ याच्याशी पुनरुक्ति होते, ’ अस कोणी म्हणेल असें समजून आचार्य
‘ ब्रह्मसूत्रपदै ’ याला दोन विशेषणें देतात-)—हेतुमद्भि-युक्तियुक्तै—हेतुमद्-
युक्तियुक्त अशा ब्रह्मसूत्रक पदानां—विनिश्चितै-न संशयरूपे निश्चितप्रत्य
योत्पादकै इत्यर्थ—अत्यंत निश्चित अशा म्ह० संशयरूप नव्हे तर निश्चित
प्रत्यय उत्पन्न करणाऱ्या अशा ब्रह्मसूत्रपदानी क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य कथन केले आहे,
असा याचा भावार्थ ४

१ रदत्वकार या श्लोकाचा अर्थ—“ बहुत प्रकारे, विविध छदानां, पृथक् पृथक्, (अनेक)
प्रधानी आणि (वायकारणरूप) हेतु दाखवून पूर्ण निश्चित केलेल्या ब्रह्मज्ञानातील पदानांदि
है म्ह० हा विषय गाहला जाई ” असा करितात तो बराच भाष्यापाशी ताडून
पडावा म्हणजे त्यानील युक्तयुक्ता सहज ध्यानावेशेल ‘ छन्दोभि ’ याचा अर्थ विविध
छद अना करिताना, पण येथील ‘ छद ’ या शब्दाचा अर्थ वेद असा आहे रदत्वकार

‘पृथक्’ या क्रियाविशेषणाचा अर्थ ऋषींच्या विशेषणासारखा करून त्याचा ‘पृथक् पृथक्’ (अनेक) ऋषींना ‘अमा करितात व त्यांचे कारण ‘उपनिषदे’ हा पृक्वाच ऋषींचा पद्वच ग्रंथ नमुन, अनेक ऋषींस भिन्न भिन्न कार्यां किंवा स्थलां ज्या अध्यात्मविचाराचे स्वरूप सांगितले आहे असें नाहा दुसरेहि अनेक स्मृतिग्रंथ व पुराणे, यातून ते सांगितलेले आहे त्यामुळे ‘विविध व पृथक् हे शब्द उपनिषदाच्या मकीण स्वरूपासच उद्देशून आहेत’ या म्हणण्यात गुणाच स्वारस्य नाहा शिवाय अर्थात ‘विविध’ हे छद्माचें विशेषण केले आहे पण येथे उप-निषदातच हा विषय गायला, असें म्हणल्यास उपनिषदास प्राप्त उद्द नाहात मुहितेलाच छद् अमतात त्यामुळेहि हे म्हणणे अयुक्त ठरते छद् म्ह० वेद म्हणावे, तर गीतेत कमकाणाचाच वेदशब्दाने उल्लेख केला आहे म्हणून रहस्यकारांना ‘छन्दोभि’ म्ह० वेदाना, असें स्पष्ट म्हणण्याचीहि पचाशत पडली म्हणून त्यानीं ‘छन्दोभि’ म्ह० छद्मानीं असें मोक्षम सातून वेळ मारून नेली आहे पण आचार्यांची परिभाषा ‘मन्वाद्यारमबी हि वेद’ अशी अ सत्त्वामुळे त्यांना ‘छन्दोभि’ म्ह० ‘वेदे’ असे नि शक्यपणे म्हणण्यास कांदाच अट चण मासला नाहा शिवाय ‘वेदश्च सर्व’ (१५-१५) ‘यदक्षर वेदविदो वदन्ति’ (८. ११ गी ना ६-६) हा वाक्ये ‘छन्दोभि’ म्ह० ‘वेदे’ असाच अर्थ करण्यास अनुकूल आहेत अमो, रहस्यकार “ या भोवान् ब्रह्मज्ञानशब्दाने प्रस्तुतचा वेदान्तपुत्रे उद्दिष्ट आहेत, हे गीतारहस्याच परिशिष्ट प्रवरणात आम्ही मरिस्तर दाखविले आहे ” असे म्हणताना पण आचार्य ‘उपनिषदातीत ब्रह्मसूचक वाक्ये हाच पत्रे, त्यांना’ असे म्हणताना, हे भाष्याभावान्न उपपन्न होत आहे यास्तव रहस्यकारांच्या म्हणण्याचा विचार आपल्या छाहि केला पाहिजे—जे म्हणताना “ येथील ब्रह्मसूत्रे व हल्लीचा वेदान्तपुत्रे पृक्वच मानि-स्याम हल्लीच्या वेदान्तसूत्रानंतर हल्लीची गीता शार्ली, असें प्राप्त होते हल्लीच्या ब्रह्मसूत्रानंतर गाथा शाळी असावी हे म्हणणे शोभन नाहा कारण गीता यातून प्राचीन आहे, अशी परंपरागत समजून आहे प्राय ही अडचण लक्ष्मण आणूनच शास्त्रभाष्यान ‘ब्रह्मसूत्रपदे’ याचा अर्थ धूर्वातीत किंवा उपनिषदातीत “ ब्रह्मप्रतिपादकवाक्ये’ असा केला अमावा असें दिसते ” (याचा भावार्थ असा की, श्रुतार्थाचे सुम्या परंपरागत समजुताला बळी पडून त्यानी अमा अर्थ केला’ पण आचार्यांचे प्रमानत्रय भाष्य पाहिले, म्हणजे ते अयोग्य परंपरागत सम-जुतीचा जोष बडवून त्यांना इष्ट माग्याम जाकारे होते, परंपरागत अर्थ समजुताला मान मुकविणारे नव्हते, हे उघट दिसते तसें नमते नर अर्देत निदान प्रकाशित कर प्याचे महत्त्व त्यांच्या हातून कथाच घडले नमते अमो) पुढे ते म्हणतात—“उल्लेखीत शास्त्रभाष्यावृत्त टीकाकार आनन्दगिरि आणि रामानुजाचार्य, नन्वाचार्य, बंगरे गीतेवरील दुसरे भाष्यकार ‘ब्रह्मसूत्रपदेशीव’ या शब्दाना ‘अवाता अनिवाया’ या वात्प्रादना आचार्यांच्या ब्रह्मसूत्राचा वा ठिकाण निदर्श आहे, असें म्हणताना व अतिपरवाना दा-वा अर्थ देताना तेव्हा या आकाचा सरा अर्थ कोणता, हे रक्तव गीतानेच आपणाम ठरविले पाहिजे ” पण यातील आनन्दगिरिचा निर्देश मग्या बरोबर नाही कारण आनन्दगिरि आचार्यांच्या भाष्याभ्याविषय काही सांगत नमुन—‘अवातो ब्रह्मविदसा’ इत्यादीनि अवि अर्थ गृहीतानि अथवा छन्दोभिरेखादिना पानरम्यान् इति मन्वा विदिनष्टि हेतुनञ्जिरिति.

भाष्यातील 'इत्यादीनि' या पदानें 'अथातो ब्रह्मविद्याया' इत्यादि मनाचेंहि ग्रहण केलें आहे कारण तसें न केवळ 'छन्दोभि' याच्यास पुनरुक्ति होते, असें समजून 'हेतुमात्रे' इत्यादि विशेषण 'ब्रह्ममन्त्रपद' याचा देतात, अर्था भाष्याची योजना करात आहेत अकरानष्ट, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार, श्राधर बंगरेहि जसे व्याख्यान करितात त्यामुळे वस्तुतः फारसा वाद रहात नाहीं आचार्यांच्या भाष्याप्रमाण उपनिषदांतील व ब्रह्मसूत्रांतील ब्रह्मप्रतिपादक हेतुमत्त्व व विनिश्चित वाक्यें घ्यावा, असें होतें व रहस्यकार, माध्व व रामानुज यांच्या म्हणण्याप्रमाणें फक्त वादरायणमूर्तेच घ्यावा, असें ठरत पण उपनिषदांतील आत्मप्रतिपादक वाक्येंच ब्रह्ममन्त्रापेक्षा अधिक हेतुमत्त्व व विनिश्चित आहेत आणि ब्रह्मसूत्रेंच अतिशय सदिग्ध आहेत तथापि 'ब्रह्ममन्त्रपद ०' या शब्दानें ता' पण्यास अद्वैतवाद्यांची बाणी हरकत नाहा, प्रवर्तेंच आक्षाला येवें मागावयाच आहे पण 'ब्रह्मसूत्र' पदानें वेदान्त मूर्ते घेतल्यास ता' गीतेच्या पूर्वा होना असें म्हणावे लागतें पण ब्रह्मसूत्रात 'स्मृति' या शब्दाने गीतेचाच उल्लेख केलेला दिसतो म्हणून हा अडथळण घालविण्यासाठी रहस्यकारांनी अशा 'चिक्त्सि' केली आहे "मूल महाभारत व तदन्तर्गत गीता यास हल्लीचें स्वरूप देण्याचें व ब्रह्ममन्त्रें रचण्याच काम पन्नाच वादरायणाचार्यांना केलें असलें ह्याच्या गीतेस आधारभूत झालेला गाता वादरायणाचार्यांच्याहि पूर्वी उपलब्ध अस-या-मुळे तिचा ब्रह्मसूत्रात 'स्मृति' या शब्दाने निदर्श केला व महाभारताची शुद्धि करिताना क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा सविरतर विचार ब्रह्मसूत्रात केलेला आहे, असें गीतेंत सांगितलें आहे "आता ही त्याचा मीमांसा सन्नेष आहे का, निर्णय हे ठरविण्याचें काम आम्हां याचका वरच मोंपवितों आम्हें त्याविषया प्रवृत्त म्हणण आहे का, वादरायणव्यासाना ब्रह्ममन्त्रें रचला व 'सुप्त किंवा विगल्लित व त्रुटित महाभारताचें शोधन करिताना' त्यात आपल्याच ब्रह्मसूत्राची चाहिरात देऊन ठेवली, हा दोष ब्रह्मसूत्रकारावर येतो, तो बरोबर नाहा कारण गीतेसारख्या प्रमाण प्रकाश आपल्याच ब्रह्मसूत्रपदाचा उल्लेख आपणच करावा, हे ब्रह्मसूत्रकारांच्या यशाला बाध आणणारे आहे शिवाय 'ब्रह्मसूत्रे' अत्यंत सदिग्ध आहेत भाष्याचाचून त्याचा अवबोधच संभवत नाहा त्यापेक्षा उपनिषदांतील ब्रह्मप्रतिपादक वाक्येंच अधिक निश्चित व हेतुमत्त्व आहेत 'सत् एव इदं अग्र आसीत्' 'वृत्तस्तु मोक्ष एव स्यात्' कव असत मत् जावेत । सत्त्वेन सोम्य इदं अग्र आसीत् एक एव अद्वितीय' (छा भा पृ ४१५ ते २१) 'नेदं अमूल भविष्यति' 'मूल अमिच्छ' 'प्रेतश्राव्य इदं सर्वं तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि' (छा भा ४७९) 'को ह्येवान्मात् क प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष देव आनन्दपति- ' (तैत्ति भाष्यार्थ पृ १४४) इत्यादि ज्ञानश वाक्यें हेतुमत्त्व व विनिश्चित आहेत यास्तव केवळ 'हेतुमत्त्व' व 'विनिश्चित' या विशेषणाची व्यवसि लावण्यासाठी वेदान्तमूर्तेच घेतला पाहिजेत व त्याची संपत्ति लावण्यासाठी महाभारत पूर्वीच कोणा केलेले अथवा 'सुप्त, विगल्लित किंवा त्रुटित' झालेल्या त्याचें शोधन करिताना त्या सध्याचा पायदा घेऊन वादरायणांना अजलीच ब्रह्मसूत्रे गीतेंत घुमटून दिना, अशी अत्यंत छिष्ट व अनुपपन्न कल्पनाच केली पाहिजे, असें आम्हाला वाटत नाहा त्यापेक्षा आनंदगिरीची भाष्ययोजनाहि क्षणभर वाजूला सारून मधुधनसरस्वती, नीलकण्ठ, वटभस्मप्रदायी अमृतसरगिणी टीका यांना अनुसरून 'ब्रह्म-

त्रपदैः' या शब्दानें भाष्यात म्हटल्याप्रमाणें उपनिषदाभ्येच घेणें अधिक मनुक्तिक व निरुप आहे. 'वसिष्ठादि ऋषीनां योगशास्त्रात् ध्यानधारपादिविषयत्वानि क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां याथा-
त्म्याचें बहुत प्रकारें निरूपण केलें आहे. मन-ब्रह्मात्मक ऋग्वेदादि विविध छंदानीं त्याचेंच
निरूपण केलें आहे व उपनिषदांनील हेतुमद् व विनिश्चिन अशा ब्रह्मसूक्त वाक्यानींहि
त्याचेंच निरूपण केलें आहे, अर्थात् यातील पहिल्या अर्धानें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य धर्मशा.
स्त्रप्रतिपाद्य आहे, दुसऱ्या अर्धानें तें कर्मकांडप्रतिपाद्य आहे व तिसऱ्या अर्धानें ज्ञानकांडप्र-
तिपाद्य आहे असें सिद्ध होते' असें जें मधुसूदनसरस्वताचें म्हणणें आहे, तें सर्वथा सयु-
क्त होय.

मगं भाष्य व टीकाकार 'ऋषिभिः बहुधा गीत, विविधैः छन्दोभिः पृथक् गीत, च हेतुमद्भिः
विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः गीत' अशी याचा तीन बाबयें करितात. पण रहस्यकार म्हणतात—
"ऋषींनीं अनेक प्रकारें पृथक् (चैव) त्या खेरांत आणसीहि ब्रह्मसूत्रपदांनीं अशीं क्षेत्रक्षे-
ज्ञविचाराचीं दोन भिन्नभिन्न स्थलें या शोकात वर्णिलीं आहेत, हें 'चैव' (आणसीहि) या पदा-
वरून उघट होतें.... त्यातील पहिलें म्ह० ऋषींनीं केलेलें वर्णन 'विविध छंदानीं पृथक्
पृथक् म्ह० तुटके व अनेक प्रकारचें' असून 'ऋषिभिः' या अनेकवचनीं नृगीयान्त पदानें
तें अनेक ऋषांनीं केलेलें आहे आणि ब्रह्मसूत्रपदांतील दुसरें वर्णन हेतुयुक्त व विनिश्चयात्मक
आहे, असाहि या दोन वर्णनांतील विरोध भेद याच शोकात स्पष्ट केला आहे.... हेतुमद्
म्ह० नैपायिक पद्धतीनें कार्यकारण दाखवून केलेलें प्रतिपादन वगैरे" (गी. २. ५ ५२८)
पण सर्व टीकाकारांच्या विरुद्ध अशा दोन बाबयेंच काय म्हणून करावयाची ? छन्दो-
भिः' ही 'ऋषिभिः' व 'ब्रह्मसूत्रपदैः' याप्रमाणें 'कर्तारि' नृगीया न समजता 'करणे'
नृगीया समजण्यात काहा स्वारस्य तर नाहाच उलट अर्थहानि मात्र आहे. ब्रह्मसूत्राची
वकीली पत्रकरून ऋषांचें वर्णन तुटके व अनेक प्रकारचें म्हणणें, यात काहीं मोटासा पुष्पाध
नाहीं. 'ऋषिभिः' हें जरी बहुवचन असलें व त्यावरून अनेक ऋषांनीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या स्वरू-
पाचें वर्णन केले असेलें, तरी तेवढ्यावरून तें तुटके व अनेक प्रकारचेंच असेलें पाहिजे, असा
काहीं नियम नाही. नाहीपेक्षा 'आहुस्त्वा ऋषयः सर्वे०' (गी. भा. अ. १०. ब्र. १३ ५ ७४३)
येथेंहि तमेंच म्हणावें लागेल तस्मात् रहस्यकारांची ही सर्व चिंतित्वा अग्यानीं असून त्यानीं
केलेला अर्थहि सयुक्तिक नाही, हें प्रकट दिग्दर्शनावरून तत्त्वज्ञानानुवाचकांच्या सहज
छाया येईल उपनिषदांतील प्रतिपादनहि 'हेतुमद्' म्ह० 'कार्यकारणें' नव्हे तर 'कारणें'
शतवृत्त केलेलें असल्यामुळे तेवढ्यासाठीं दुर्बोध अयमर्थच घेवर्नी पाहिजेत असें होत नाहीं.
या शोकातील 'ब्रह्मसूत्र' शब्दानां प्रसिद्ध सूत्रच व्यावै, याला आधार दाखविण्यामागें म्हणून
रहस्यकार म्हणतात— "त्याच्याच तांडाचे सूत्रप्रथाचे दुसरें उल्लेख इत्याद्या महाभारतात
आहेत. उदाहरणार्थ—अनुशासनपर्वीत अष्टावक्रदिकमवादात 'अज्ञाः सिद्ध इत्येव
सूत्रकारो व्यवस्यति' (अनु. १९-६) असें वाक्य आहे. तमेंच जनपथ
ब्राह्मण (शांति ३१८-१६-७३) पंचरात्रे (शांति ३३९-१०७) यास्काचें निष्क
(शांति ३४२, ७१.) आणि मनु (अनु ३७. १६) यांनाहि इतरत्र स्पष्ट उल्लेख आहे."
पण हा आधार अगदीं निष्पयोगी आहे. कारण महाभारतात या व आनवोंहि दुमऱ्या
मगं शास्त्रादिकांचा उल्लेख जरी अमला तरी गीता व ब्रह्मसूत्र यांचा जसा अन्योन्यमध्य

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्यथार्थ—महाभूतानि—पृथिव्यादि पञ्च सूक्ष्म भूतं,—अहंकारः—त्याचे कारण अहंकार,—बुद्धि—त्याचे कारण निश्चयात्मिका बुद्धि,—अव्यक्त एव च—आणि युद्धाचे कारण अव्यक्त,—दश (च) एकं च इन्द्रियाणि—दहा व एक अशीं अकरा इद्रियें—च पञ्च इन्द्रियगोचराः—आणि पाच इद्रियाचे विषय—इच्छा—सुखाला कारण झालेल्या पदार्थाला ग्रहण करण्याची इच्छा—द्वेष—प्रतिकूल पदार्था-विषया द्वेष,—सुखं—अनुकूल असलेले सुख,—दुःख—अप्रिय वाटणारे दुःख—संघात—शरीर व इद्रियें याचा समुदाय—चेतना—देहात व्यक्त झालेली चिदाभास-युक्त अतः करणवृत्ति व—धृति—धैर्य,—एतत् क्षेत्र—हें क्षेत्र—समासेन—सक्षेपत—सविकार—विकारासह—उदाहृतम्—सांगितलें आहे ५, ६

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानि इति महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । सूक्ष्मानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधा-पित्यन्ते । अहंकारो महाभूतकारणमहप्रत्ययलक्षणः । अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसा-यलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया पुराययेत्युक्तम् । एवमशब्द प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । वश-शब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकरत्वाद्बुद्धीन्द्रिया-णे धान्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मैन्द्रियाणि तानि दश । एकं च कि-न्मन एकादश सकलपाप्मात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचरा शब्दादयो विषयाः । तान्ये-तानि सारयाश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

६ भाष्यार्थः—(क्षेत्रादिकाच्या याथात्म्याची स्तुति ऐकून श्रोत्याला ते समजून ये-याची इच्छा झाली असता भगवान् अगोदर क्षेत्र म्ह० काय ते सांगण्यास आरम्भ-रितात, अम म्हणून आचार्य या श्लोकाला अवतरण देतात—) —स्तुत्या अभिमुखी-भूताय अर्जुनाय भगवान् 'महाभूतानि०' इति आह—क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या या-थात्म्याच्या स्तुतीने ते जाणण्यास उत्सुक झालेल्या अर्जुनाला भगवान् 'महाभूतानि०' इत्यादि सांगतात—सर्वविकारव्यापकत्वात् महान्ति च तानि भूतानि च सू-

पण तो चुकाचा आहे कारण शरीर (शरीरक) या शब्दापासून त्यात राहणारा जीव या अर्थी ' शरीरक ' शब्द बनला असून शरीरकमूत्रात त्या जीवात्म्याचाच परमात्मत्वानें विचार केला आहे.

क्षमाणि—सर्वविकारांना व्यापक असल्यामुळे—जेथे जेथे विकारत्व तेथे तेथे भूतत्व अशी त्यांची व्याप्ति असल्यामुळे महत् अशी ती सूक्ष्म भूते (पण भूतशब्दाने स्थूलभूता-चोहि ग्रहण होते, असे असताना येथे सूक्ष्मभूते का घ्यावयाची ? उत्तर—)—स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभिधाधिष्यन्ते—कारण स्थूलभूतें पुढे याच श्लोकात इन्द्रियगोचरशब्दाने सांगितल्या जाणार आहेत म्हणून येथे सूक्ष्मभूतेंच घ्यावी. (सर्ववि-कारव्यापकत्वामुळे त्यांना 'महा' हे विशेषण जोडले आहे, हे आरंभा सांगितलेच आहे.)

—अहंकार—महाभूतकारणं अहंप्रत्ययलक्षण.—अहंकार म्ह० महाभूताचे कारण, 'अहं' असा जो प्रत्यय-अनुभव तेच ज्याचें लक्षण आहे तो अहंकार, ('महत् परं' या काठक [काठ. भा पृ ८१] वचनातोल महत्-बुद्धि, हे अहंकारकारण सांगतात—)
—अहंकारकारणं बुद्धि—अध्यवसायलक्षणा—अहंकाराचें कारण बुद्धि, अध्यवसाय-निधय हे जिचे लक्षण आहे ती,—तत्कारण अव्यक्त एव च—न व्यक्तं अव्यक्तं—अव्याकृतं ईश्वरशक्तिः—तिचें कारण अव्यक्तच, जें व्यक्त नव्हे ते अव्यक्त, ज्याला अव्याकृत असें म्हणतात, ईश्वराची शक्ति, (पण नुस्ती ईश्वरशक्ति असे झटल्यास चैतन्य अमेहि कोणी समजेल, ह्मणून आचार्य म्हणतात—) 'मम माया दुरत्यया' इति उक्तं—माही माया दुरत्यय आहे, असे वर (गी. भा ७, १४ पृ. १२७) सांगितलेच आहे. ('अव्यक्त एव' येथील एवशब्दाचा अवधारण हा अर्थ स्पष्ट करितात—)
—एवशब्दः प्रकृति अवधारणार्थः—'एव'शब्द प्रकृतीच्या अवधारणार्थ आहे—अष्टधा भिन्ना प्रकृति एतावती एव—याच सूक्ष्म महाभूते, अहंकार, महत् व अव्यक्त अशी आठप्रकारे भेद पावलेली प्रकृति ही एवटीच आहे.—'च'शब्दः भेदसमु-च्चार्यार्थः—'अव्यक्तमेव च' येथे जो 'च' शब्द आहे तो मूलप्रकृतीशी तन्मा-त्रादि इतर भेदाचा समुच्चय करण्यासाठी आहे.—इन्द्रियाणि दश-श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धिपुत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि—इन्द्रिये दहा-ज्ञानाचें उत्पादकत्व असल्या-मुळे श्रोत्रादि पाच ज्ञानेन्द्रिये—वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मेन्द्रिये तैकत्वात् कर्मेन्द्रि-याणि तानि दश—कर्म करणारा असल्यामुळे वाक् हस्त पाद इत्यादि पांच कर्मेन्द्रिये—अर्था दोन्ही मिटून दहा इन्द्रिये,—एकं च किं तन्मनः एकादशं संकल्पपाद्यात्मकं—च आणखी एक, ते कोणतें? मन अकरावे—गर्भविबुद्ध्यादि करणारे अन्तरिन्द्रिय,—च पञ्च इन्द्रियगोचराः—शब्दादय विषयाः—च पाच इन्द्रियाचे गोचर-गन्दादिक विषय. [येथील शब्दादि विषय या शब्दाने स्थूल भूतांचे ग्रहण केले जाते. कारण तमें न करिता प्रत्यक्ष ज्ञानेन्द्रियांचे विषयच येथे क्षेत्ररूपाने सांगितले आहेत, असे म्हटल्यास मग कर्मेन्द्रियांचे विषय वा सांगितलेले नाहीत, अशी शंका येते.

१ पण रसयकार 'महाभूतानि' या शब्दाचा मूल ८ बुद्धिध्यादि पांच स्थूल महा-भूतें, असा व 'पञ्च इन्द्रियगोचराः' याचा 'इन्द्रियांचे शब्दादि पाच सूक्ष्म विषय' असा अर्थ करितात. पण ही रामानुजभाष्यांना धरून जरी अगत्या तरी बरोबर वा नाही, ते भाष्याप, धरूनच स्पष्ट होत असल्यामुळे आम्हां मिराळे पाहून नाह्या.

दिवाय क्षेत्राचें स्वरूप येथे प्रकृत आहे यास्तव स्थूल भूतेंच घेणें उचित आहे या तन्मात्रादिकाविषयी दुसऱ्या तऱ्याचा म्ह० कापिल साख्यदर्शनाचा समाप्ति आहे, असें सांगतात—) —तानि एतानि सारया चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते—त्या या र्थात प्रकृतिभेदानाच 'चोवीस तत्त्वे' अस साख्य म्हणतात ['मूलप्रकृतिरपिकृति महदाया प्रकृतिविकृतय सप्त । पादशक्य विकार ' अर्था याविषयी साख्यकारिका आहे तिचा अर्थ—मूल प्रकृति हें एकतत्त्व, ती कोणाची विकृति म्ह० विकार नाही महत्, अहकार व पचतन्मात्रें मिळून सात प्रकृति विकृति आहेत हीं सात तत्त्व आपा-पत्या प्रकृतीच्या विकृति आहेत व पुढील विकाराच्या प्रकृति आहेत जसें—महत् मूल प्रकृतीची विकृति व अहकाराचा प्रकृति आहे तर्शाच पचतन्मात्र आकाशादि भूताच्या प्रकृति व अहकाराच्या विकृति आहेत. म्हणून त्यांना 'प्रकृतिविकृतय' म्हणतात पाच महाभूतें व अकरा इद्रियें, याचा समूह हा सर्व विकार आहे] ५

अथेदानीमामगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञ-
स्येत्याह भगवान्—इच्छा यज्जातीय सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपल-
भमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सैयमिच्छाऽन्त करणधर्मो ज्ञेयत्वाक्षेत्रम् ।
तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुरेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्त
द्वेषि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वाक्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसक्तं सत्त्वात्मकं ज्ञेय-
त्वाक्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिवृत्तात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । सधातो देहेन्द्रियाणां सहति ।
तस्यामाभिच्यक्ताऽन्त करणवृत्तिस्तस्य इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचेतन्याभासरसविद्धा
चेतना सा च क्षेत्र ज्ञेयत्वात् । धूर्तिर्यथाऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च
ज्ञेयत्वाक्षेत्रम् । सर्वान्त करणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसहरति—
एताक्षेत्र समासेन सविकार सह निकारेण महदादिनोन्महतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेद-
जातस्य सदतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं स क्षेत्र व्याप्यात महाभूतादिभेदभिन्न
एत्यन्तम् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण 'तक्षेत्र यच्च यावत् च ' याचें व्याख्यान केलें आतां
'यद्विकारि' याच व्याख्यान करितात—) —अथ इदानीं वैशेषिका. आत्मगुणाः
इति यान् आचक्षते—आता या—' इच्छा' इत्यादि श्लोकांत वैशेषिक 'आत्मगुण'
म्हणून ज्यांना म्हणतात—ते अपि क्षेत्रधर्मा. एव तु क्षेत्रज्ञस्य न इति भगवान्
आह—तें मुद्धा क्षेत्राचेच धर्म जाहेत, क्षेत्रज्ञाच नव्हत, अस भगवान् सांगतात—
इच्छा-वृत्त्यं यज्जातीयं सुखहेतुं त्वय उपलब्धवान्—इच्छा म्हणजे काय तें
सांगतात—पूर्वी ज्या आता या मुखाला कारण हाणाऱ्या विषयाचा अनुभव आण हाता
—तज्जातीय उपलभमान 'सुखहेतु' इति तं जादातु इच्छति—त्याच
जाताचा विषय पुन दिखला असला हा मुखाला हतु आह, यापासून सुख होतें, जसें
मानून मनुष्य त्याचें ग्रहण करण्याची इच्छा करितो—सा हय इच्छा अन्त कर-
णधर्म—ती ही इच्छा अन्त करणाचा धर्म आहे व—ज्ञेयत्वात् क्षेत्र—तिला

ज्ञेयत्व-ज्ञानविषयत्व असल्यामुळे म्ह० ती इच्छा ज्ञात्या-क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा विषय होत असल्यामुळे क्षेत्र होय —तथा द्वेष —तसाच द्वेषहि अन्त करणाचा धर्म आहे (इच्छेप्रमाणेच द्वेषाचेहि स्पर्धाकरण करितात-)—यज्जातीयं अर्थ दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान् पुनः तज्जातीय (अर्थ) उपलभमान त द्वेष्टि—ज्या जातीच्या विषयाचा पूर्वी दुःखाचा हेतु-दुःखाचें निमित्त, या रूपानें अनुभव घेतलेला होता, त्याच जातीचा विषय पुन दिसला असता त्याचा द्वेष करितो,—सः अयं द्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव—तो हा द्वेष ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे (इच्छा व द्वेष याप्रमाणें सुखहि बुद्धिधर्मच आहे, असे सांगतात-)—तथा सुखं अनुकूल प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव—तसेच सुख, जे अनुकूल वाटतें, प्रसन्न व सत्त्वात्मक असतें तें सुख ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे —दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तत् अपि क्षेत्र—दुःख, प्रतिकूलात्मक-प्राणिमात्राला प्रतिकूल वाटणारे, तेहि ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच होय (' देहच आत्मा व इन्द्रिये हाच आत्मा ' या दोन वादाचें निरसन करण्यासाठी भगवान् म्हणतात-)—सघातः-देहेन्द्रियाणां सहतिः—सघात म्हणजे देह, इन्द्रिये, इत्यादिकाचा समूह-एकरूप समुदाय, हाहि क्षेत्रातच अन्तर्भूत होतो (' विज्ञान एव आत्मा ' या विज्ञानवादी बांदाच्या (बांदादर्शन पृ ८०-८७) मतानें निरसन-)—तस्यां अभिव्यक्ता अन्तःकरणवृत्तिः—त्या देहेन्द्रियसहतामध्ये अभिव्यक्त झालेली जी अन्त करणाची वृत्ति (ती चेतना, असा संबंध)—तसं लोहः पिण्डे अग्निः इय—तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यांत अग्नि जसा अभिव्यक्त होतो त्याप्रमाणें देहेन्द्रियसघातात अभिव्यक्त झालेली—आत्मचेतन्याभासरसविद्या चेतना—आत्मचेतन्याचा आभास, याच रसानें व्याप्त असलेली जी चेतना—सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात्—ती क्षेत्र आहे कारण ती ज्ञेय आहे [सघात म्ह० शरीरेन्द्रियांचा सघात, तसं लोहपिण्डांत जसा आग त्याप्रमाणें त्या शरीरेन्द्रियसघातात व्यक्त झालेली व चेतन्याभासरसानें भरलेली जा अन्त करणवृत्ति ती चेतना होय तो सघात व ती

१ तापवन लाल केठेला लागडाचा गोळा, लोखंडालाच अभिरूपानें भासवितो त्यातील लोखंडाविषयीची बुद्धि दुष्ट होऊन अभि बुद्धि प्रतीत होऊ लागते त्याचप्रमाणें बुद्धिवृत्तीत व्यक्त झालेले आत्मचेतन-य त्या वृत्तालाच आत्मरूपानें भासवितें, म्हणून त्या चेतन्याच्या आत्मामानें व्याप्त झालेली ती चेतनाहि क्षेत्रच आहे कारण मुख्य-साक्षिचेतनाचा ती विषय-ज्ञेय होत

२ ' चेतना म्ह० चट देहात प्राणादिकानें जे व्यापार कुमोचर होनात, ते निवा जिवनपणाच्या चेतना, पंचदान अथ विनाशित अथ चटानहि चेतना ज्यामुळे उत्पन्न होत ती चेतना निवा चेतन्य धृष्ट या रूपानें क्षेत्राकून निराज अगत'—इत्यादि रहस्य मार म्हणतात त्यातील शेवटें वाक्य आचार्यांच्या बरील अध्याला अनुलक्षण आहे अग रिमते, पण रहस्यकारांचा अथ पुराणा आहे त्यांनी चेतनाशब्दाचा क्षेत्रप्रतिपद प्राकृत अथ पंचत्यामुळे ही चूक झाला आहे प्रकरण ' क्षेत्र ' सांगण्याने असून इच्छा, द्वेष, इत्यादि अन्त करणाच्या वृत्ति हेहि क्षेत्र आहे, असे वेगळे निवारण आहे.

चेतना हा दोन्ही क्षेत्रच, कारण तोहि ज्ञेय आहेत, आणि जे ज्ञेय ते क्षेत्र व जो ज्ञाता तो क्षेत्रज्ञ, हा मिद्धान्त दुसऱ्या श्रोकान्वरात माध्यात निश्चित झाला आहे]—धृतिः यया अवसादप्रमाणां देहेन्द्रियाणि प्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्र—
धृति, की ज्या धृतीकडून अवसादाम प्राप्त झालेली—ध्रान्त झालेली देहेन्द्रिये—यकलेला देह व इन्द्रिये धारण केला जातात ती धृति ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्र होय (अहोपण, सकल्यादिक दुसरोहि मनोधर्म आहेत, मग त्याचाहि येथे क्षेत्र या रूपाने निर्देश का केला नाही ? उत्तर—) यतः यत् उक्तं तत् उपसहरति अतः इच्छादिग्रहणं सर्वान्त-
करणधर्मोपलक्षणार्थ—इच्छादिकाप्रमाणे सकल्यादिकानाहि क्षेत्रत्व आहेच, ही गोष्ट सिद्ध असल्याप्रमाणेच मानून प्रकरणाचा विभाग करण्यासाठी ज्याअर्थी भगवान् उक्त क्षेत्राचा उपसहार करात आहेत, त्याअर्थी इच्छादिकांचे जे येथे ग्रहण केले आहे ते येथे न सांगितलेल्या सर्व सुद्धिधर्मांच्या उपलक्षणार्थ आहे—एतत् क्षेत्रं समासेन सवि-
कार-महदादिना विस्तरेण सह उदाहृतं—उक्तं—हे क्षेत्र सक्षेपाने सविकार-
महत् अहकार इत्यादि विकारासह मागितले (विरचालाच ज्ञानाधिकार असतो, यास्तव जिज्ञासूचे वैराग्य दृढ होण्यासाठी येथे हे धर्माचे व्याख्यान केले आहे, यास्तव त्याचा अनुवाद करितात—) यस्य क्षेत्रभेदजातस्य सहतिः इदं शरीरं क्षेत्रं इति
उक्तं तत् महाभूतादिभेदभिन्न धृत्यन्त क्षेत्र व्याख्यात—ज्या क्षेत्रभेदजाताची म्ह० सर्व व्याप्ति देहाच्या विभागाचा सहति म्ह० समष्टि असं हे शरीर 'क्षेत्र' म्हणून म्हटलेले आहे, त्या महाभूतापासून धृतीपर्यंत क्षेत्राचे व्याख्यान केले [सर्व प्राण्याच्या शरीराच्या समूहाला समष्टिशरीर म्हणतात त्यालाच क्षेत्र म्हटलेले असून महाभूता-
पासून धृतीपर्यंत त्याचेच व्याख्यान केले] ६

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादवृत्तत्वं भवति त ज्ञेय वस्तुप्रवक्ष्यमार्गात्मादिना सविशेषण स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्धुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिष्ठितो भवति यत्परं सन्त्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञान-
साध्वाप्य विदधाति भगवान्—

माध्यार्थ—(क्षेत्राचे व्याख्यान केल्यावर आतां क्षेत्रज्ञाच व्याख्यान करणव उचित असताना मध्येच दुसरा अग्रस्तुत विषय का आणिला आहे ? अग कोणा म्हणजे म्हणून म्हणून आचार्यांनी चैतन्यामामगमाने परिपुर्ण अशी अन्न करणाचा वृत्ति हीच चेतना असे म्हटले आहे इच्छा, द्वेष, मुक्त, दुःख व धृति याच्या बरोबर मागितल्या ही वृत्तिच असो योग्य आहे या चेतना म्ह० चिन्तित किंवा चैतन्य असे आपादादि समवेतात, अशा शरीराच समस्त करून घेऊन 'चैतन्य म्ह० क्षेत्रज्ञ' इत्यादि अस्थानाच दोषनिरदन केले आहे 'चेतना म्ह०' चउ देहात दिसणारे प्राणादिकाचे व्यापार किंवा विवर्तनाच्या चेष्टा' हा अर्थात प्राणत अथ आहे या वक्ष्य व्यापार किंवा चेष्टा या श्रिया आहे, त्याचा क्षेत्र म्हणून घेत नाही

सागतात-)-वक्ष्यमाणविशेषणः क्षेत्रज्ञ — ‘अनादिमत् पर ब्रह्म’ इत्यादि विशेष-
पणांनी विशिष्ट असा क्षेत्रज्ञ आहे — सप्रभावस्य यस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात्
अमृतत्वं भवति—सर्व प्रभावासह ज्या क्षेत्रज्ञाच साक्षात् ज्ञान झाले असता अमृत
त्वाची म्ह० मोक्षाची प्राप्ति होते—तं सविशेषणं ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि’ इत्या-
दिना स्वयं एव भगवान् वक्ष्यति—त्याला सर्वविशेषणासह ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि’
(१२) इत्याद श्लोकानें स्वतःच भगवान् सागतांत [‘ज्ञेय०’ इत्यादि श्लोकानें स्वतः
भगवान्च त्याच विशेषणासह वर्णन करतील]—तु अधुना तज्ज्ञानसाधनगण अ-
मानित्वादिलक्षण (विदधाति)—पण आता अगोदर ‘ज्ञेयं यत्तत्’ या श्लोका
पर्यंत त्याच्या ज्ञानाच्या साधनाचा समूह—अमानित्वादिरूप ज्ञानसाधने (भगवान् साग-
तात, असा पुढें ‘विदधाति’ या क्रियापदार्था सबंध पण या ज्ञानसाधनसमूहाच्या उ-
पदेशाचा उपयोग काय? उत्तर-)-यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्य-अ-
धिकृतः भवति—जा ज्ञानसाधनसमूह प्रयत्नान् संपादन केला अमता त्या ज्ञेय-क्षे-
त्रज्ञाच्या साक्षात्कारास पुरुष योग्य-अधिकृत होतो, (त्या योग्य-अधिकृताचेंच विवरण-)
—यत्पर सन्यासी-ज्ञाननिष्ठ. (इति) उच्यते—ज्या ज्ञानसाधनामध्ये तत्पर
झालेला पुरुष ‘सन्यासी’—ज्ञाननिष्ठ असे म्हटला जातो, (अहोपण, अकराव्या श्लो-
काच्या शेवटी ‘एतत् ज्ञान इति प्रोक्त’ अस म्हटलेल असताना तुम्हां त्याला ज्ञान
साधन कसे म्हणता? उत्तर-)-ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दार्थाचं तं अमा-
नित्वादिगण भगवान् विदधाति—ज्ञानाचे साधन असल्यामुळें ‘ज्ञान’ या श-
ब्दानें ज्याचा उल्लेख केला आहे—ज्ञानाचे साधन असल्यामुळें ज्याला ज्ञान म्हटले आहे,
अशा या अमानित्वादि साधनसमूहाचे विधान भगवान् ‘अमानित्व०’ इत्यादि
श्लोकानी करितात—

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“आता ज्ञान कशाळा म्हणावयाचें हे सदर ज्ञानाचे
मनुष्याच्या स्वभावावर ने परिणाम घडतात त्याचें वर्णन करून सागतात”—अर्थात
त्याच्या भेने अमानित्वादिक ही ज्ञानाची साधनें नमून ज्ञानाचे परिणाम आहेत पण ते
बरोबर नाह। कारण ‘एतत् ज्ञान इति प्रोक्त अज्ञानं यदतोऽयथा’ असा याचा उपसंहार
केला आहे त्यात ज्ञान व अज्ञान याच शब्दाचा उपयोग केला आहे यास्तव अमानित्वादि-
काना ज्ञानाचा परिणाम म्हणता येत नाही अमानित्वादिक हे योग्य व नियम आहेत व
ज्ञानासाठीच त्याचें विधान केले जाते ज्ञानाचे परिणाम म्हणून त्याचा उल्लेख केला जात
नाही. ‘निमानमोहा निनसगदोषा अध्यात्मनित्या’ (अ १५ श्लो ५) या वचनान
अमानित्वादिवाच ‘ज्ञानसाधन’ या रूपानें उद्देश केला आहे, ज्ञानाचे परिणाम म्हणून
केलेला नाही कारण ‘असले साधक त्या अ-यय पदाला प्राप्त होतात’ असे तेंपेच त्याचें
फल सांगितले आहे शिवाय ‘ज्ञान कशाळा म्हणावयाचें’ तें त्याच्या परिणामाचे वर्णन
करून सांगी, ही उपदेशाची अपूर्वपेक्षणी आहे !

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्माविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अमानित्वं—मी मोठा आहे, मी विद्वान् आहे इत्यादि आत्मश्लाघा करणे व स्वतःला तमे समजणे, हे मानित्व होय, पण तसा मानीपणा न धरणे,—अदंभित्वं—खरोखर धार्मिक नसताना तमा आव आणणे, बरबर धार्मिकता प्रकट करणे, हा दाभिकपणा आहे, तसा दाभिकपणा न दाखविणे,—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न देणे,—क्षान्तिः—दुसऱ्यानें अपराध केला असताहि मनात मोघ हा विकार उत्पन्न होऊं न देणे,—आर्जव—अन्तःकरणाचा सरळपणा,—आचार्योपासनं—मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणाऱ्या आचार्यांची शुभ्रूपा बंगरे करणे,—शौचं—शरीराचे मल पाण्यानें बंगरे धुऊन टाकणे व मनाचे रागादि मल वैराग्यादिकानीं घालविणे असें हे दोन प्रकारचे शौच—शौच—स्थैर्य—मोक्षमार्गाविषयीच हटनिश्चय—आत्मविनिग्रहः—शरीरेंद्रियसमूहाला असम्भारोपासून परतून सन्मार्गातच ठेवणे (हा सर्व ज्ञानाची साधने आहेत, असा पुढे याचा संबंध आहे.) ७

अमानित्वं मानित्वो भावो मानित्वभावनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदंभित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं तदभावोऽदंभित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेशदुशचार्यस्य शुभ्रूपादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृजलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्य स्थिरभावो मोक्षमार्गं गृह्य कृतान्वयसाधनम् । आत्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकरणाऽऽमृतदृष्ट्याप्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्थभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गेणैव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अमानित्वादि साधनानिष्ठ शालेऽप्या अन्तर्मुख पुरुषालाच ज्ञान होते, असा नियम करण्यामाठां भगवान् म्हणतात—)—अमानित्वं—मानित्वः भावः मानित्वं—आत्मनः श्लाघनं तदभावः अमानित्वं—अमानित्व—ज्याला मान म्हणू एक प्रकारचा गुप्त गर्व—असतो तो मानो, त्याचा भाव म्हणू मानपणा, तेच मानित्व म्हणू आपली श्लाघा, त्या मानित्वाचा अभाव असणें हेंच अमानित्व होय.—अदंभित्वं—स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं तदभावः अदंभित्वं—अदंभित्व—स्वधर्माचे प्रकटीकरण हेंच दंभित्व, त्याचा अभाव, हेंच अदंभित्व,—अहिंसा—अहिंसनं प्राणिनां अपीडनं—अहिंसा म्हणू अहिंसन—शरीर, धार्मा व मन यांना प्राण्यांना पीडा न देणे,—क्षान्तिः—परापराधप्राप्तावविक्रिया—क्षान्ति म्हणू चित्ताच्या विचाराला कारण होणारा ओं दुसऱ्याचा अपराध, तो घटल्या अमना—अगा अपराध कोणी केला अगतादि चित्ताला विरुद्ध होऊं न देता तो गटून करणे,—आर्जव—मृजु-

भाव-अवक्रत्वं—आजं व म्ह० सरळपणा—अर्कांतित्य—मन, वाक् व कर्म यांत विसंग-
 तपणा नसणें—आचार्योपासनं—मोक्षसाधनोपदेष्टुः आचार्यस्य शुभूपादिप्र
 योगेण सेवन—आचार्यांची उपासना—सेवा (पण बरूचें उपनयन करून त्याला
 वेदाध्ययन सांगणारा, हा आचार्यशब्दाचा अर्थ येथे विवक्षित नसल्यामुळे आचार्य म्हण
 तात-)—मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणारा जो आचार्य त्याचें शुभूपा, नमस्कार
 इत्यादि प्रकारांनीं सेवन—सेवा करणें,—शौचं—कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं
 अन्तः च मनस रागादिमलानां प्रतिपक्षभावनया अपनयन शौच—शौच
 म्ह० द्विविधशुद्धि—शरीराच्या मलाचें माता व पाणा याना प्रक्षालन करणें, व अन्त शौच
 म्ह० अन्त करणाच्या राग द्वेषादि मलाचें—वैराग्य, अद्वेष इत्यादि त्याच्या प्रतिपक्षभूत उपा
 याच्या अभ्यासान म्ह० विषयांमध्ये दोषदर्शनं प्रवृत्त होणें, त्यांना दोषदर्शनं पाहणें, या
 उपायानें अपनयन—निरसन करणें—स्थैर्य—स्थिरभाव—मोक्षमार्गे एव कृताध्यव-
 सायत्व—स्थैर्य म्ह० स्थिरभाव—स्थिरता, म्ह० मोक्षमार्गांतच कृतनिश्चित्व—मोक्षमार्गा-
 विषयांचाच निश्चय करणें—आत्मविनिग्रहः—व आत्म्याचा विशेष प्रकारचा निग्रह
 (पण नित्यसिद्ध व ज्यान्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारच्या विशेषाचें आधान करितां येत नाही,
 त्याचा विनिग्रह कसा शक्य आहे ? उत्तर-)—आत्मनः—अपकारकस्य आत्म
 शब्दवाच्यस्य—कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रह—आत्म्याला म्ह० जीवाला अप-
 कार करणारा, व आत्मा या शब्दानें बोलावाणारा जो शरारेंद्रियसमूह त्याचा
 विनिग्रह म्ह०—स्थभावेन सर्वत प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्मवि-
 निग्रह—स्वभावतः च सर्व कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या त्याचा सन्मार्गांतच निरोध करणें
 हा आत्मविनिग्रह होय ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियार्थेषु वैराग्य—जेव्हा व पारलौकिक विषयांविषयी वैराग्य
 —अनहंकार एव च—आणि गर्वरहित, मा अशुक अमुक अशा प्रकारचा आहे,
 असा केव्हाहि गर्व—अभिमान न वाहणें—जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं
 —जन्म, मरण, म्हातारपण, रोग व दुःख या प्रत्येकाताल दोषांचा विचार करणें
 किंवा जन्म-मरण-जरा रोग यांताल असण्य दुःख, हाच दोषाचें चिंतन करण (हा
 ज्ञानमाधने आहेत) ८

किंच—इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टदृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनहंका-
 रोऽहंकाराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा
 च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनं, जन्मनि गर्भे
 यामयोनिद्वारा नि मरणे दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यो दोषानुदर्शनं, तथा
 जरायां प्रजाशक्तिचोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूता चेति । तथा व्याधिषु निरोधोपा-

दिपु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वन्यात्माधिभूताधिदैवानिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युदुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाजन्मादयो दुःखं न पुन स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । तत प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—केवल अमानित्वादि होय ज्ञानाची अन्तरंग साधने नव्हेत, तर वैराग्यादिकहि तशाच दुमरी अन्तरंग साधने आहेत, असे 'इन्द्रियार्थेषु' इत्यादि श्लोकाने सांगतात—इन्द्रियार्थेषु-ज्ञानादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागमायः—वैराग्यं—इन्द्रियार्थामध्ये म्ह० ज्ञानादि दृष्ट व अदृष्ट विषयाविषया विरागभाव, वैराग्य, [ऐहिक किंवा पारलौकिक विषयाविषया आमत्ति अमन्याम ज्ञान होत नाही. कारण आमत्ति-राग त्याला प्रतिबंध करतो.]—अनहंकार-अहंकारामाचः एष च—आणि तमाच अनहंकार म्ह० अहंकाराचा अभाव [आविर्भूत झालेला गर्व हाच अहंकार, याचा अभावहि ज्ञानाचे कारण—साधन आहे. इन्द्रियार्थाविषया वैराग्य जे सांगितले त्याचेंच उपपादन—]—जन्म मृत्यु जरा-व्याधि दुःखदोषानुदर्शनं—जन्म च मृत्युः च जरा च व्याधयः च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्नेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनं—जन्म व मृत्यु व जरा, व नानाप्रकारचे व्याधि-रोग, व दुःखं-या जन्मासाधून दुःखापर्यंत प्रत्येकामध्ये दोषांचे अनुवितन करणे,—जन्मनि गर्भवास-योनिद्वारा नि सरणं दोषः तस्य अनुदर्शनं—आलोचन—जन्मामध्ये गर्भवास-योनिद्वारा बाहेर पडणे, हा दोष आहे. त्याचे अनुदर्शन म्ह० आलोचन-विचार करणे—तथा मृत्यां दोषानुदर्शनं—नमेष, मृत्यूमध्ये—अनंत त्रेण, वियोगदुःख वगैरे दोषांचे आलोचन करणे,—तथा जरायां-प्रसाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता च इति—याचप्रमाणे जरेमध्ये प्रज्ञा, शक्ति, तेज, याचा निरोध होणे, या दोषांचे आगेचन करणे व त्याचप्रमाणे परामव पावणे-पुत्रादिकानी बारवार निरस्कारादि वगैरे करणे, हाहि जरेताल दोष आहे त्याचे चिन्तन करणे,—तथा व्याधिषु-तिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं—नमेष, मरतकमूल, पोटाद्वय, ज्वर, इत्यादि व्याधामध्ये त्रेणयां दोषांचे आलोचन करणे,—तथा दुःखेषु-अध्यात्म अधिभूत अधिदैवानिमित्तेषु—त्याचप्रमाणे अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैव इत्यादि कारणांनी होणाऱ्या दुःखानां दोषांचे अनुवितन करणे,—अथवा दुःखानि एव दोष दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्—किंवा दुःखं हाच दोष, त्या दुःखदोषाचे जन्मादिदोषांवर वर वर्तून होणाऱ्या अनुवितन करणे,—जन्म दुःख, मृत्यु दुःखं जरा दुःखं व्याधयः दुःखं—जन्म हे दुःख आहे, मृत्यु दुःख आहे, जरा दुःख आहे व व्याधि दुःख आहे, असे चिन्तन करणे—दुःखनिमित्तत्वात् जन्मादयः दुःखं न पुनः स्वरूपेण एष दुःखं इति—जन्मादिदोषां दुःखाची निर्मल अमन्यामुळे

त्यांना दुःख म्हटलें आहे स्वरूपानेच तें दुःख आहे, झणून नव्हे कारण बाह्य इंद्रियांनी
ग्राह्य असलेल्या जन्मादिकानाच दुःख म्हणता येत नाहा (अशा दुःखानुदर्शनाचें
फल-)-एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेंद्रियविषयभोगेषु वैराग्य
उपजायते—याप्रमाण जन्म मृत्यु इत्यादिकामध्य दुःखरूप दोषाचें अनुचितन-आ-
लोचन केल्यान देह, इन्द्रिय व विषयोपभोग याविषया वैराग्य उत्पन्न होतें—ततः
करणानां आत्मदर्शनाय प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः—वैराग्य उत्पन्न झाले असता
इंद्रियाचा आत्मदर्शनासाठी प्रत्यगात्म्यामधे प्रवृत्ति होते—एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज-
न्मादिषु खदोषानुदर्शनं ज्ञान उच्यते—याप्रमाणें ज्ञानाचें निमित्त-साधन अस-
ल्यामुळे जन्मादिकांताल दुःखदोषाचें आलोचन करणे, याला ज्ञान म्हटलें आहे ८

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

अर्थ—असक्तिः—विषयावर प्रीति न ठेवणे,—पुत्र दार-गृहादिषु अन-
भिष्वंग—पुत्र, दार, गृह इत्यादिकामध्य अत्यंत आसक्ति न ठेवणे,—च—आणि
—इष्टानिष्टोपपत्तिषु—इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली अमत्ता,—नित्यं—हमेश
—नेहमा—समचित्तत्व—समचित्त ठेवणें, (इष्टप्राप्तने हट्ट न होणे व अनिष्टप्राप्तीन
गिन्न न होणे हा ज्ञानभावन आहेत) ९

किंच—असक्ति सक्ति सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिः । अत्र
भिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानव्यात्मभावनालक्षणः ।
यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि
मरिष्यामि चेति । केषांदाह । पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिप्रहणादभ्येष्टव्य-
त्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तद्योभय ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तं च
तुल्यचित्तता, क इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तवस्तास्विष्टानि
ष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु ।
तर्ह्यतस्मिन् समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किंच—ज्ञानाचाच आणखी अन्तरंग गांधने 'असक्तिः' या श्रौ-
वाने म गतात—असक्तिः—सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तद-
भावः असक्तिः—असक्ति—सक्ति म्ह० आगचीची निमित्त असे जे विषय त्याविषयी
सामान्य प्राप्ति, निचा जो अभाव तो असक्ति—सामान्य विषयप्रीतीचा अभाव,—अत्र
भिष्वङ्ग-अभिष्वङ्गाभाव-अभिष्वङ्गः नाम सक्तिविशेषः एव—अनाभिष्वङ्ग
म्ह० अभिष्वङ्गाचा अभाव,अभिष्वङ्ग म्हणून एव प्रकारची आसक्ति व होय (त्याचें स्वरूप
गाणून उदाहरणने स्पर्शाकरण करितान-)-अनन्य आत्मभावनालक्षण—अन्य
मनुष्यांना आपल्यापेक्षा निमिन्न न समजता—तोच मी अशी भावना करण, हेंच त्या आ-

सक्तिविशेषार्थं स्वस्य आहे.—यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा अहं एव सुखी दुःखी च—जसे दुमरा मनुष्य सुखी किंवा दुःखी झाला अमता, मीच सुखी किंवा दुःखी आहे—जीवति मृते वा अहं एव जीवामि मरिष्यामि च इति—दुसरा जिवत असता किंवा मृत झाला असता मीच जिवत आहे व मीच मरेन—मीच मरतो, अशी अन्यामये अनन्य आत्मभावना ठेवणे, हाच तो अभिप्रेत होय.—क इति आहे—पण मनुष्य अशी भावना कोठें ठेवतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—पुत्रदारगृहादिषु—पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात् अन्येषु अपि अत्यन्त इष्टेषु दासवर्गादिषु—पुत्रामध्ये, पत्नीमध्ये, गृहामध्ये व आदि-शब्द असल्यामुळे दुमन्याहि अत्यन्त इष्ट अशा दासवर्गादिकामध्ये ' तोच मी ' अशा प्रकारचा अभिप्रेत नसणे,—तत् च उभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं उच्यते—आणि ती दोन्ही म्ह० असक्ति व अनभिप्रेत ज्ञानासाठी असल्यामुळे त्यांना ज्ञान म्हटलें जातं. (मन सदा हर्षविपादरहित असणें, हेहि ज्ञानसाधन आहे, असें सांगतात.)—अ नित्यं समचित्तत्वं—तुल्यचित्तता—आणि नित्यं समचित्तता—तुल्यचित्तता—चित्त-वृत्ति एकसारखी असणें,—क—कोठें ? कसामध्ये समचित्तत्व ?—इष्टानिष्टोपपत्तिषु—इष्टानां अनिष्टानां च उपपत्तयः—संप्राप्तयः तासु—इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं एव तुल्यचित्तता—इष्ट व अनिष्ट प्राप्तीमध्ये—इष्ट पदार्थांची व अनिष्ट पदार्थांची प्राप्ति झाली असता—अशा अनेक पदार्थांच्या अनेक इष्टानिष्टप्राप्ती झाल्या असता, त्या इष्टानिष्टप्राप्तीमध्ये नेहमीच तुल्यचित्तता म्ह०—इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति च अनिष्टोपपत्तिषु न कुप्यति—इष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता हर्ष पावत नाही व अनिष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता रागावत नाही,—तत् च एतत् नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं—ते हे अशा प्रकारचे नित्य समचित्तत्व ज्ञान म्हणजे ज्ञान-साधन आहे. ९.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥ १० ॥

अन्यार्थ—च मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः—आणि माझ्या ठिकाणी अनन्ययोगाने म्ह० वासुदेवाहून थेट कोणी नाही, अशा चित्तसमाधानानें अदळ भक्ति,—विविक्तदेशसेविन्व—एकान्त, निर्भय, पवित्र प्रदेशात राहणें—अरण्य, नर्दाकाठ इत्यादि प्रदेशांचे गेवन करणे,—जनसंसादि अरति.—गामान्य जनांच्या समूहात भिसळण्याची आवड नसणें, हा ज्ञानसाधने आहेत. १०.

किंच—मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनाप्यन्यसमाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः एव नो गतिरित्येवं निश्चिताव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भाक्तिर्न व्यभिचारणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण याज्जुष्यादिभिः संप्रव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यवनीपुलिनदेवगृहादिभिर्वि-

विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत् आत्मादिभावना विविक्त उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारान् न्यानामधिनीतानां संसत्समवायो जनसंसत्त संस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानो प्रकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसत्तरतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ— किंच—‘ मयि० ’ या श्लोकाने आणखी ज्ञानसाधने सामतात— च मयि—ईश्वरे अनन्ययोगेन—अपृथक्समाधिना—आणि मज ईश्वराचे ठिकाणां अनन्ययोगाने म्ह० अपृथक्समाधाने—अन्यः—भगवत्. वासुदेवात् पर. न अस्ति अतः सः एव नः गति —अन्य म्ह० भगवान् वासुदेवाहून पर—श्रेष्ठ—दुसरा कोणा नाही, यास्तव तोच आमची गति आहे,—इति—एवं निश्चिता—अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोग —अशाप्रकारची निश्चित म्ह० अव्यभिचारिणी बुद्धि हाच अनन्ययोग होय.—तेन भजन—भक्ति.—स्या तसत्या अनन्ययोगाने भजन करणे हीच भक्ति—न व्यभिचरणशीला—अव्यभिचारिणी—ती भक्ति कशी, तर जिचे व्यभिचार पावण्याचे शील नाही, ती म्ह० अव्यभिचारिणी—सा च ज्ञानं—ती अव्यभिचारिणी भक्ति हें ज्ञानसाधन असल्यामुळे ज्ञान आहे —विविक्तदेशसेवित्वं—विविक्तः—स्वभावात् सत्कारेण वा अशुच्यादिभि. च सर्पव्याघ्रादिभि. रहितः अरण्य नदीपुलिन देवगृहादिभि विविक्तः देशः—विविक्तदेशसेवित्व—विविक्त म्ह० स्वभावतः किंवा सत्काराने अशुचि इत्यादि पदार्थांनी किंवा सर्प-व्याघ्रादिकांनी रहित असलेला—अरण्य, नदीचे तीर, देवगृह इत्यादिकाच्यायोगाने विविक्त देश [म्ह० पवित्र, निर्भय व एकान्त देश]—तं सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तदेशसेवी—तसत्या त्या विविक्त देशाचे सेवन करण्याचे—तसत्या स्थानी राहण्याचे याचे शील आहे, म्हणून विविक्तदेशसेवी—तद्भावः—विविक्तदेशसेवित्वं—स्याचा जो भाव [म्ह० पणा] ते विविक्तदेशसेवित्व—विविक्तदेशसेवपणा, (त्याला ज्ञानसाधनत्व फसे ’ उत्तर—) विविक्तेषु हि देशेषु यतः चित्तं प्रसीदति तत् आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते—विविक्त प्रदेशातच ज्याअधी चित्त प्रसन्न होते त्याअधी आत्मा, परमात्मा, वाक्यार्थ इत्यादिकाविषयीची भावना विविक्तस्थानी उत्पन्न होते,—अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञान उच्यते—म्हणून विविक्तदेशसेवित्व हें ज्ञान म्हटले जाते—जनसंसदि अरतिः—अरमणं—लोकांच्या समुदायामध्ये अरति म्ह० रममाण ॥ होणे—प्राकृतानां संस्कारान् न्यानां अविनीतानां जनानां संसत्—समवायः—जनसंसत्—प्राकृत संस्कारान् अन्य अनघ लोकांची संसत्—समा—म्ह० समवाय—अशा लोकांचा समुदाय, ही येथील ‘ जनसंसत् ’ होय—संस्कारवतां विनीतानां संसत् न—संस्कारात्, नष्ट व गुणशून्य लोकांची संसत् येथे विवक्षित नाही. कारण—तस्या प्राणोपकारकत्वात्—तगच्या लोकांची संसत् [समुदाय] शानाला उपकारक होते,—अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः

ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं—यास्तव प्राकृतलोकाच्या समवायामध्ये—त्यांच्या समुदायांत
अरति—अप्रीति ज्ञानाला कारण होत असल्यामुळे ज्ञान आहे. १०.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अन्यथार्थ—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं—आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानामध्ये
सतत गहन जाण व—तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं—तत्त्वज्ञानाचा अर्थ—फल ओ मोक्ष, त्याचें
आलोचन करणें—एतत् ज्ञानं—हें सर्व ज्ञान म्हणजे ज्ञानाचें साधन आहे,—इति—
असें—प्रोक्तं—सांगितले आहे,—यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञानं—जे माच्या
सल्ल, तें अज्ञान होय. ११.

किंच—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्निश्चयभावा
नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो
मोक्षः संसारोपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि
तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञान-

१ 'विविक्तदेशमेवित्' व 'अरतिर्जनससदि' या शब्दांचे व्याख्यान आचार्यांना कसे केलें
आहे तें पाहून आता रहस्यकार काय म्हणतात तेंहि पहा—“विविक्त म्ह० निवडक किंवा
एकात्म आर्षी राहणें,” व 'अरतिर्जनममदि' म्ह० सामान्य जनांचा चव्हाटा न आवडणें”
असा अर्थ करून ते दीपित म्हणतात—“दहाव्या लोकान 'विविक्त जणां राहणें व चव्हाटा
न मानडणें' असें जें ज्ञानाचें एक लक्षण दिलें आहे, त्यावरून सव्याममार्गेच गीतेम अभि-
प्रेत आहे असें दाखविण्याचा कित्येकांनी प्रयत्न केला आहे. (कोणा ? आचार्यांचें भाष्य
तर आता दाबकापुढेंच आहे.) “पण हें मत खरें नसून असा अर्थ करणें सुकडि नाहा ..
ज्ञान म्ह० काय एवढ्याचा या ठिकाणा निचार केलेला आहे व तें ज्ञान म्ह० बायकांमुळे
परदार किंवा लोकांचा चव्हाटा या ठिकाणी अनामक्ति होय, यावरून कोणताच वाद नाहा.”
(रहस्यकारांची धानाची ही व्याख्या फारच बहारीची आहे. पण आचार्यादिक 'असक्ति,
अनभिष्वग., अरति. जनससदि ' ही सर्व ज्ञानसाधने मानतात. त्यांना ज्ञान म्हणत
नाहोन. अर्थात् रहस्यकारांचे हें सर्व 'अलक्ष्ये शरसधान' आहे. पण हें सर्व कडाकरि-
ता तर ते म्हणतात—) “हें ज्ञान शाल्यावर बाच अनामक्तुद्धोने बायकामुलान किंवा
जगात राहून सर्वभूतहितार्थे जगाचे व्यवहार करावे की नाहीं हा या पुढला प्रश्न आहे. ”
(पण तो गीतेचा प्रश्न नसून रहस्यकारांना आपल्या कल्पनाशक्तीने उत्पन्न केलेला अम-
त्यामुळे विचागडे नाहीं. गीतेत असा प्रश्न कोठेच उपरिधन केल्या नमल्यामुळे रहस्यका-
रांचे या विषयीन चर्चितचवणें व्यर्थ आहे. अमानित्वादिक हें माझ्या ज्ञान नग्न ता ज्ञान-
साधने आहेत, असें श्रुतकाराचार्यादि सर्व अद्वैती भाष्य-टीकाकारच म्हणतात असें
नाहा, तर मध्याचार्य—' तज्ज्ञानसाधनान्याह ' जसे व रामानुजाचार्य—' आत्मज्ञानसाधनद-
या उपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते ' असे म्हणतात.

मिति प्रोक्त ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञान यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽभ्रान्तिरनाजैवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणायं ससारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच—‘अध्यात्म०’ या लोकाने आणखी ज्ञानमाधने सांगतात—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं—आत्मादिविषय ज्ञान अध्यात्मज्ञान तस्मिन् निरत्यभाय नित्यत्व—अध्यात्मज्ञाननित्यत्व—आत्मा व अनात्मा याविषयांचे जे ज्ञान-विवेक ते अध्यात्मज्ञान, त्यात नित्यभाव म्ह० नित्यत्व म्ह० त्यातच निष्ठा ठेवणे (कारण विवेकनिष्ठालाच महावाक्याचाचें ज्ञान होत ‘तत्त्वज्ञानाद्यदर्शन’ याचें व्याख्यान—)
—अमानित्यादीनां ज्ञानसाधनानां भाषनापरिपाकानिमित्तं तत्त्वज्ञान—अमानिवादि-ज्ञानसाधनान्या भाषनेचा जो परिपाक म्ह० त्यातल प्रत्येक साधन पूण पण साध्य हाइपर्यंत त्याचा अभ्यास करणे, अभ्यासानें त्यातील प्रत्येक साधन हें आपलें शाला किंवा स्वभावच बनविणे, त्या निमित्तानें होणारें जें तत्त्वज्ञान ब्रह्मात्मक्यसाक्षात्कार—तस्य अर्थ—मोक्ष—तसारोपरमः तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थं दर्शनं—त्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ—म्ह० फल असा जो मोक्ष म्ह० सर्व ससाराचा उपशान, त्याचें आलोचन करणे, हें तत्त्वज्ञानार्थदर्शन होय (पण असे तत्त्वज्ञानान्या फलाच आलोचन कशासाठीं करावयाचें? उत्तर—)—हि तत्त्वज्ञानफलालांचने तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यात् इति—कारण तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन केलें असता त्याच्या साधनाचें अनुष्ठान करण्याकड प्रवृत्ति होते, म्हणून त्याचें आलोचन करावयाचें. (या प्रमाणं सांगितल्या तत्त्वज्ञानाच्या अन्तरंगसाधनाचा उपमहार करितान—)—एतदअमानित्यादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं उक्तं ज्ञान इति प्रोक्त-ज्ञानार्थत्वात्—हे जे अमानिवापामून तत्त्वज्ञानार्थदर्शनापर्यंत सांगितलेलें साधनचात त्याला ‘ज्ञान’ अस म्हण्टा आहें कारण तें ज्ञानासाठी आहें—अज्ञानं यत् अतः—अस्मात् यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण—अज्ञान कोणतें? तर जें या वर सांगितल्या अमानित्वादिकांहुन अन्यप्रकारचें म्ह० त्याच्या विपर्ययानें—उलट असलेलें—मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽभ्रान्तिरनाजैव इत्यादि अज्ञाने विज्ञेय—मानित्व, दम्भित्व, हिंसा, अहंमा, कुटिलता इत्यादि, तें अज्ञान जाणाव, तें अज्ञान आहे, अहं समजावें (त्याला जाणून काय लाभ होणार? उत्तर—)—परिहरणाय ससारप्रवृत्तिकारणत्वात् इति—त्याचा परिहार करण्यासाठी त्याला जाणाव, कारण तें अज्ञान ससारच्या प्रवृत्तीच—उत्पत्तीचें कारण आहे, म्हणून तें अमानिवादि त्याज्य ॥ सूत्र, तें त्याज्य आहे, हें कळल तरांच त्याचा त्याग होणार, म्हणून त्याला जाणवें—इति—हा भाष्याच्या शेवटचा शब्द साधनाचें प्रकरण समाप्त झाले असें गुपयिष्यांसाठी आहे ११

१ या शब्दाचा अर्थ ‘अध्यात्मज्ञान निव्व आहे अशी बुद्धि होणे’ असा रहस्यकार करितान, तो किंवन योग्य आहे ते वाचकांनीच ठरवावे

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्य किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेय यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेय जायते । न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुन परिच्छेदक इष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषय ज्ञान तदव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक इदयते । न ह्यन्यविषये ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटविषये ज्ञानेनाग्निः । नैव दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ।

भाष्यार्थ—(पृथाल अथाला अवतरण देतात—)—यथोक्तेन ज्ञानेन किं ज्ञातव्यं इति आकाङ्क्षाया 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि आह—वर सागतलभ्या ज्ञानानं जाणण्यास योग्य अम काय आहे, अगा आगाज्ञा ज्ञाना असना 'ज्ञेय यत् तत्' अस भगवान् सागतात (अमानित्वादिकान्या ज्ञानत्वाविषया आशेष—)—ननु अमानित्वादय यमा च नियमा तैर् ज्ञेयं न जायते—अहोपण, अमानित्वादिक हे येम व नियम आहेत त्याच्या योगानें ज्ञेय ज्ञात हाणें नकथ नाहा—हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुन परिच्छेदक न इष्टं—कारण अमानित्वादिक् ह कोणत्याहि वस्तूच परिच्छेदक होत असल्याचें दिसत नाहा [अमानित्वादिक 'ही अमुक व अशा अगा वस्तु आहे' असा परिच्छेद—असा निर्णय करू शकत नाहा पण असा वस्तुपरिच्छेद करणारें जें असतें त्यालाच ज्ञान म्हणतात—]—सर्वत्र एव च यद्विषय ज्ञान तत् एव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक इदयते—सर्व ठिकाणोंच ज्या विषयाचें ज्ञान असतें तेंच त्या ज्ञेयाच परिच्छेदक असतें दिसत [ज्ञान आपल्या विषयाचाच परिच्छेद करतें, हाच गोष्ट व्यतिरेकानें विसद करितात—]—अन्यविषये ज्ञानेन अन्यत् न हि उपलभ्यते—एका पदार्थाविषयाच्या ज्ञानान दुसरा पदार्थ ज्ञात होत नाहा, ह प्रसिद्ध आहे—यथा अट्टविषये ज्ञानेन अग्नि—ज्यावमाण घटविषयक ज्ञानानें अग्नि ज्ञान होत नाहा [या आशेषाचें समाधान—]—न एव दोष—हा दोष येत नाही—ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञान उच्यते इति हि अवोचाम—अमानित्वादिक् हा ज्ञानाचा निमित्त असल्यामुक्त त्याना ज्ञान म्हणलें जातें, अस आम्हां वर सांगितल्य आहे [त्याना ज्ञान म्हणण्याचें आणखी एक कारण—]—च ज्ञानसहकारिकारणत्वात्—आणि ज्ञानसहकारी कारणामुळहि त्याना ज्ञान म्हणलें आहे

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

१ ' ब्रह्मचर्य त्या क्षान्तिदान सत्यमकर्मना । अहिंसास्तेयमाभुयें दमश्चेति यमा मना ॥ ११२ ॥ रमान मौनोपवामाभ्याम्वाध्यायोपध्वनिग्रहा । निदमा एतानुश्रवा गोचाक्रोधाग्रमादना ॥ ११३ ॥' या यादववच्यमनाच्या (अ ३) दोन वचनान ब्रह्मनें यम व निमम मागितल आहेत पण ज्ञानयोगात " अहिंसास्तेयमभ्यासचयापरि ग्रहा यमा ॥ २३० ॥ औचम्यनोपनय स्वाध्यायेश्वरप्राप्तिगगानि निषमा ॥ २३० ॥ " अदिमा, सत्य, अचौध, ब्रह्मचर्य व अग्निग्रह हे यम आणि गोच, मनोप, नय, स्वाध्याय, व श्वरप्राप्ति हे निषम आहेत, नमें म्हणलें आहे

अन्वयार्थ—यत् ज्ञेयं—जे ज्ञेय—तत्—ते—प्रवक्ष्यामि—मी सांगतो.—
यत् ज्ञात्वा—जे जाणून—अमृतं—अमरणभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो—
अनादिमत्—जे आदिमत् नसलेले—परं ब्रह्म—निरतिशय ब्रह्म ते ज्ञेय होय.—
तत्—ते—न सत्—सत् म्हटले जात नाही—न असत् उच्यते—व असत्
म्हटले जात नाही. १२

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्प्रवक्ष्यामि प्रश्नेन यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तदिति प्ररोचनेन
श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह यज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते न पुनर्घ्रियते इत्यर्थः
अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमन्नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तपरं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञे-
मिति प्रकृतम् । अत्र केचिदनादि मत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मनु-
आनर्थक्यमनिष्ट स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिरं-
तन्मत्परमिति ॥

भाष्यार्थ—(त्याप्रमाणे अमानित्वादिकाना ज्ञानत्व आहे, अस सांगून आता शा-
ब्दाच्या व्याख्यानास आरंभ करितात—) —ज्ञेयं—ज्ञातव्यं यत् तत् प्रवक्ष्या-
मि—प्रकर्षेण यथायत् वक्ष्यामि—ज्ञेय म्ह० अवश्य ज्ञातव्य—जे जाणणे अत्यंत अव-
आहे ते, मी आता आधिष्ठाने—पूर्णपणे जमल्या तसेच सांगेन—किं फलं त
इति—त्या ज्ञेयाच्या ज्ञानाचे फल काय आहे ? ज्ञेयाला जाणल्याने कोणता लाभ होत
असा प्रश्न उत्पन्न करून—प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखीकरणाय आह—त्याच
प्ररोचनाने—याच्याविषया जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठी, त्याची स्तुति करून श्रोत्या
तें ऐकण्यास उत्सुक करण्यासाठी भगवान् म्हणतात—यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं-
अमृतत्वं अश्नुते—पुन न घ्रियते इत्यर्थ—जे ज्ञेय जाणून अमृतास म्ह० अमृत-
त्वास प्राप्त होतो, पुनः मरत नाही, असा नावार्थ. [ते ज्ञेयच सांगतात—]—अना-
दिमत्—आदिः अस्य अस्ति इति आदिमत् । न आदिमत्—अनादिमत्—
अनादिमत्—ज्याला आदि—आरंभ किंवा कारण आहे ते आदिमत्, तसे आदिमत् जे
नव्हे ते अनादिमत् (पण आदिमत्त्वाहिला अव्याकृतालाहि आहे, म्हणून या ज्ञेया-
तील विशेष दाखवितात—) —किं तत् परं—निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयं इति प्रकृतं—
ते अनादिमत् काय ? परं—निरतिशय ब्रह्म—‘ज्ञेय’ या शब्दाने जे प्रकृत—प्रस्तुत आहे ते,
[याविषया गंगा मताचा अनुवाद करून त्याचे निरसन करितात—]—अत्र केचित्
अनादि मत्परं इति पदं छिन्दन्ति—येथे कित्येक ‘अनादि’ व ‘मत्परं’ अशा
पदच्छेद करितात [तो का ?]—बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मनुष्यः आनर्थक्यं
अनिष्टं स्यात् इति—‘याला आदि नाही’ अशा बहुव्रीहाने मागितलेला जो अर्थ
त्यातच आदिमत्त्वाचा निषेध होत असल्यामुळे ‘अनादिमत्’ अशा ‘मत्’ प्रत्ययाचा
ग्राही उपयोग नाही, ‘अनादि’ एवढाच बहुव्रीहि समास मानल्याने त्या प्रत्ययाचे
कार्य त्यातच होऊन जातें. त्यामुळे ‘मत्’ प्रत्यय व्यर्थ ठरतो. अर्थात् ‘मनुष्य’ म्ह०
मत् या प्रत्ययाचे इष्ट नमलेले आनर्थक्य प्राप्त होईल [विनाकारण तो प्रत्यय व्यर्थ

ठरेल] म्हणून ' अनादि ' व ' मत्पर ' अशा पदच्छेद करावा, म्हणजे काही दोष येत नाही. [शिवाय असा पदच्छेद केव्याने ' मत्पर ' याचा विशेष अर्थहि निष्पन्न होतो, असे सांगतात—]—**अर्थविशेषं दर्शयन्ति**—आणि त्याचा विशेष अर्थहि दाखवितात [तो कसा ?]—**अहं वामुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परं इति**—मी वामुदेव या नावाची परा शक्ति ज्याची आहे ती ज्ञेय ' मत्पर ' होय, असा विशेष अर्थ दाखवितात.

सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्रुतसंभवति न त्वर्थः संभवति ग्रहण सर्वविशेषप्रतिपेधे. नैव विजिज्ञापयिषितत्वात् सत्तन्नासदुच्यते इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिपेधश्चेति विप्रतिपिद्धम् । तस्मान्मनुषो बहुब्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोक-पूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यते इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह न सत्तन्ने-यमुच्यते इति नाप्यसत्तुच्यते ॥

भाष्यार्थ—(पण हें व्याख्यान अयुक्त समज्यामुळे तें पुनर्गति दोषाचे निरसन करून दाखत नाही, असे सांगतात—)—**सत्यं एव अपुनरुक्तं स्यात् अर्थ चेत् संभवति**—खरेच, असा पदच्छेद केव्याने अपुनरुक्त होईल, हें खरें, पण त्याचा अर्थ जर संभवेत तरच पुनरुक्त दोषाचे निरसन शालें, असे म्हणता येईल.—**तु अर्थः न संभवति**—पण त्याचा अर्थ संभवत नाही (तो का संभवत नाही ? उत्तर—)—**ग्रहणः सर्वविशेषप्रतिपेधेन एव ' न सत् तत् न असत् उच्यते ' इति विजिज्ञापयिषितत्वात्**—ग्रहणाचे सर्व विशेषांच्या प्रतिपेधानेच—' त्याला सत् म्हटलें जात नाही ' व ' अमत् हि म्हटलें जात नाही, अशाप्रकारे सर्वविशेषप्रतिपेधानेच ज्ञान करून देणें इष्ट आहे. [सर्व विशेषाचा निषेध करूनच ग्रहणाचा बोध करून देणें भगवानांना इष्ट आहे. त्यांना सर्वविशेषनिषेधानेच ग्रहणाचा बोध करावयाचा आहे. असे जरी असलें तरी ते विशिष्ट शक्तीने युक्त का असणार नाही ? उत्तर—]—**विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं च विशेषप्रतिपेधः इति विप्रतिपिद्धं**—अथ विशिष्टशक्तीने युक्त आहे, असे प्रदर्शित करणे व सर्व विशेषाचा प्रतिपेध करणे, हें परस्पर-विरुद्ध आहे.—**तस्मात् मनुषः बहुब्रीहिणा समानार्थत्वे अपि प्रयोगः श्लोक-पूरणार्थः**—यास्तव ' मनुष- ' मत् या प्रत्ययाचे बहुब्रीह्यां समान अर्थत्व जरी असलें, मत्-प्रत्यय व बहुब्रीहि समास याचा अर्थ एवच जरी असला तरी ' मत् ' प्रत्ययाचा प्रयोग श्लोकार्ताल अक्षरे भरून काढण्यासाठी आहे. [याप्रमाणें ' अनादि ' व ' मत्पर ' या दुसऱ्या पक्षाचे निरसन करून आपल्या ' अनादिमत् पर ' या पक्षाचे समर्थन केलें. आता ग्रहणाला ग्रहण्य असल्यामुळे कार्यकारणरूपत्वादे प्राप्त होतें, म्हणून पूर्वीक अर्थाचा अनुवाद करून ' न सत्० ' इत्यादि विशेषणाचे व्याख्यान करितात—]
—**अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह**
—**तत् ज्ञेयं सत् न उच्यते तत् असत् अपि न उच्यते इति**—अमृतत्व-

मोक्ष हे ज्याचे फल आहे ते ज्ञेय मजरुहून सांगितले जाते, अशा प्ररोचनाने-स्तुतीने श्रोत्याला श्रवणाभिमुख करून भगवान् सांगतात- 'ते ज्ञेय सत् म्हटले जात नाही व ते असत्हि म्हटले जात नाही,' अस भगवान् म्हणतात [सत् म्हकार्य होय कारण त्याचें नाम व रूप अभिव्यक्त असतें असत्-कारण, त्याचें नामरूप अभिव्यक्त नसतें]

ननु महता परिकरवन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेय प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत् आसदुच्यत इति । न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नैत्यस्थूलमनणु" इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते चेद तदिति वाचोऽगोचरत्वात्॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु महता परिकरवन्धेन कण्ठरवेण ज्ञेय प्रवक्ष्यामि इति उद्घुष्य-अहोपण, मोठा आव आणून-कबर बाधून मोठ्या कठरवानें 'ज्ञेय सागेन' असा मोठा घोप करून- 'तत् सत् न असत् न उच्यते' इति अननुरूप उक्त- 'ते सत् म्हटले जात नाही व असत् म्हटले जात नाही,' असे हे त्याला अगदा अननुरूप सांगितले आहे (या आक्षेपाचे समाधान-)-न अनुरूपं एव उक्तं-नाहा, हे अस सागणें अननुरूप नाहा, तर ते अनुरूपच सांगितले आहे-कथं-ते कस ?-सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म 'नेति नेति' 'अस्थूलं अनणु' इत्यादि विशेषप्रतिषेधेन एव निर्दिश्यते-सर्व उपनिषदांत ज्ञेय ब्रह्म 'हें स्थूल भूतत्रय तें ब्रह्म नव्हे, सूक्ष्मभूतद्वय तें नव्हे' 'ते स्थूल नाहा, सूक्ष्म नाहा' इत्यादि प्रकारें सर्व विशेषाच्या प्रतिषेधानेच निर्देश केले जातें- 'इदं तत्' इति न-हे त' असा त्याचा निदर्श केला जात नाही कारण-'वाच अगोचरत्वात्'-तें वाणीचा विषय होत नाही [येथील ज्ञेयवस्तु सर्वविषय शून्य आहे त्यामुळे त्याचा उपदेश असाच करिता येण शक्य आहे. ब्रह्मात्मप्रकाश मिळ आहे त्यामुळे त्याचा उपदेश विविधमुखानें करिता येत नाही वेदान्तातम्येहि त्याच्यावर आरोपिलेल्या धर्माचा निवृत्ति करणासाठा त्याचा निषेधमुखानेंच उपदेश केलेला आहे, हे प्रसिद्ध आहे यास्तव हे ब्रह्माचे प्रवचनहि आरोपित विशेषाच्या निषेधरूप आहे ब्रह्म वाणाचा विषय होणारें नसल्यामुळे त्याचा विविधमुखाने उपदेश संभवत नाही]

ननु न तदस्ति यद्वसवस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिपिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च । न तावच्चास्ति नास्तिउद्भगविषयत्वात् । ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैव सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय चास्याच्चास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय चा स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु यत् वस्तु अस्तिशब्देन न उच्यते तत् न अस्ति-अहोपण, जी वस्तु 'अस्ति' आहे, या शब्दाने सांगितला जात नाही, ती विद्यमानच नाही-अथ तत् ज्ञेयं अस्तिशब्देन न उच्यते तत् नास्ति-त्याच न्यायाने त ज्ञेय 'अस्ति' आहे, या शब्दाने जर सांगितला जात न-मेल तर ते नाहाच-ज्ञेयं च तत् अस्तिशब्देन न उच्यते इति च विप्रति-

बुद्धि—तें ज्ञेय आहे, पण ' अस्ति ' शब्दानें मात्र सांगितले जात नाहा, हें म्हणणें अतिशय विरुद्ध आहे. (आचार्य या आश्रेषाचे समाधान करितात—)—न तावत् नास्ति—तें ब्रह्म नाही, असें तर नाहाच. कारण—' नास्ति ' बुद्धि-विषय त्यात्—' नास्ति ' नाहा, या बुद्धीचा तें विषय होत नाही. [' नास्ति ' या बुद्धीचा विषय होणे हेंच पदार्थ नाही, असें म्हणण्याच निमित्त आहे पण ब्रह्माविषयी तशी बुद्धि होत नाहा. त्यामुळे तें नाहाच असें म्हणता येत नाहा, हांच गोष्ट अधिक स्पष्ट करण्यासाठी आश्रेष घेतात—]—ननु सर्वाः बुद्धयः अस्ति नास्तिबुद्धयनुगताः एव—अहोपण, सर्व बुद्धि ' अस्ति ' आहे किंवा ' नास्ति ' नाहा या बुद्धीतील कोणत्या तरी एका बुद्धीनें अनुगत असतात [कोणताहि जरा बुद्धि घेतला तर ती या दोन प्रकारच्या बुद्धीतून कोणत्या तरी एका प्रकारची असणार, यात काही शका नाहा]—तत्र एव सति ज्ञेयं अपि अस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्—आणि असें असल्यामुळे जेयहि ' अस्ति ' बुद्धि-अनुगतप्रत्ययविषय तरी असेल किंवा ' नास्ति ' बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषय तरी असेल. [म्ह० ज्ञेय वस्तु ' आहे ' या बुद्धीचा विषय तरा असल किंवा ' नाहा ' या बुद्धि-प्रत्ययाचा विषय तरी असेल यातील कोणत्याच बुद्धिप्रत्ययाचा विषय तें होत नाही, असें म्हणता येत नाहा, आणि ते जर खरोखरच यातील कोणत्याहि बुद्धिप्रत्ययाचा विषय होत नसेल तर ते अनिर्वाच्यच आहे, असं म्हटले पाहिजे]

१. न। अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्धीन्द्रियमयं वस्तु घटादिकं नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यादस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन इन्द्रियकप्रमाणमात्रप्रत्यय घटादिर्बुद्धयनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सप्तसप्तशिक्षिष्यते । यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं न सप्तसप्तशिक्षिष्यते इति । न विरुद्धम् । " अन्मदेव तद्विदितादयो अविदितादधि " इति ध्रुवे । ध्रुतिरपि विरुद्धाधेति चेद्यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत् । न । विदिताविदिताभ्यामन्यथध्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । यद्यमुष्मिल्लोकादिषु विधिषोपोऽधेवादः ॥

भाष्यार्थ—(ननु घटादिपदार्थांश्च न भवदा विलक्षण आहे, त्यामुळे ते या दोन्ही बुद्धीचा विषय जर न झाले तर त्यांच्या मर्यादा अनिर्वाच्य म्हणता येत नाही, असे आचार्य समाधान करितात—)—न—तसे नाहा,—अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्—तें ब्रह्म अतीन्द्रिय असल्यामुळे त्या दोन्ही बुद्धीच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय होणार नाही (या सक्षिप्त वाक्याचाच विचार—)—यत् हि घटादिकं इन्द्रियगम्यं वस्तु तत् अस्ति बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्ति बुद्धि अनुगत प्रत्ययविषयं वा स्यात्—वा घटादि इन्द्रियगम्य-इन्द्रियाचा विषय होणारी वस्तु असते ती अस्तिबुद्धि अनुगतप्रत्ययाचा विषय तरी होते किंवा नास्तिबुद्धि अनुगत प्रत्ययाचा विषय तरी होते,—तु इदं ज्ञेयं अतीन्द्रिय-

त्येन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात्—पण हे ज्ञेय ब्रह्म अर्ताद्रिय असल्यामुळे—इन्द्रियांचा विषय न होणारे असल्यामुळे शब्द याच एका प्रमाणाचा विषय होणारे आहे. त्यामुळे—घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगत प्रत्यय विषयं न—तें घटादिकाप्रमाणे दोन्ही बुद्धीच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय नाही.—इति अतः ‘न सत् तत् ना-सत्’ इति उच्यते—यास्तव ‘तें सत् नाही व असत् नाही,’ असें म्हटलें जातें.—तु तत् ज्ञेयं ‘न सत् तत् न असत् उच्यते इति विरुद्धं उच्यते’ इति यत् उक्तं—पण तें ज्ञेय ‘सत् म्हटलें जात नाही, व असत् म्हटलें जात नाही’ हें विरुद्ध सांगितलें जातें, असे जे तूं (वाचानें) म्हटलें आहे—न विरुद्धं—तें तसे विरुद्ध नाही. कारण—‘अन्यदेव तत् विदितात् अथो अविदितात् अधि-’ इति श्रुते.—तं ब्रह्म विदित-ज्ञात झालेल्या व अविदित-ज्ञात न झालेल्या, अशा दोन्ही प्रकारच्या पदार्थाहून अगदींच विलक्षण आहे, अशा अर्थाची श्रुति याविषयी प्रमाण आहे.—श्रुतिः अपि विरुद्धार्था इति चेत्—वरें, हा श्रुतिसुद्धा विरुद्ध अर्थ सांगणारी आहे, असें म्हणाल, (विरुद्ध अर्थ सांगणारी श्रुति प्रमाणभूत नसते, याविषयी दृष्टान्तः)—यथा यज्ञाय शालां आरभ्य क हि तत् वेद यदि अमुष्मिन् लोके अस्ति वा न या इति एयं इति चेत्—जसें पारलौकिक फल देणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान करण्यासाठीं ‘प्राचानवश करोति’ या वाक्यानें यज्ञशाला निर्माण करण्याचें प्रकरण आरंभून ‘परलोक आहे की नाही, हें कोणाला ठाऊक ?’ असें म्हणून ज्यासाठी यज्ञ करावयाचा त्या परलोकाविषयीच संशय प्रकट करणारी श्रुति जशी विरुद्ध अर्थ सांगणारी असल्यामुळे अप्रमाण आहे, त्याप्रमाणे ही वरील श्रुति अप्रमाण आहे, म्हणून म्हणाल तर—न— हा श्रुति तशी अप्रमाण नाही. कारण—विदित अविदिताभ्यां अन्यन्वश्रुते अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात्—विदित-ज्ञान व अविदित-अज्ञात या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थाहून ब्रह्म अगदी विलक्षण आहे, असे सांगणारी श्रुति अवश्य विज्ञेय-ज्ञानप्याम योग्य-असलेल्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारी आहे, ती विज्ञेय ब्रह्मपर आहे, [‘विरुद्धार्थ सांगणारी म्हणून अप्रमाण’ असें म्हणून या श्रुतीचा त्याग करिता येत नाही, कारण अद्वितीय ब्रह्माचें निर्विषयत्वानें प्रतिपादन करून ती श्रुति प्रमाणभूत शाली आहे. आता तू (वाचानें) ज्या विरुद्ध अर्थ सांगणाऱ्या श्रुतीचें उदाहरण दिलें आहेस तीहि अप्रमाण नाही, असे दाखवितात.]—‘यदि अमुष्मिन्-’ इत्यादि तु विधिशेषः अर्थवादः—‘परलोक आहे की नाही, कोणाला ठाऊक ?’ इत्यादि श्रुति हा विधीचा शेष-अर्थवाद आहे. त्यामुळे त्याचें स्वार्थी तात्पर्य नाही.

१ इन्द्रियांचे विषय असे जे घटादि पदार्थ न ‘अस्ति’ व ‘नास्ति’ यांना कोणत्या तरी एका बुद्धीचें विषय उरत होत असें तरा अर्ताद्रिय ब्रह्म त्या बुद्धीचा विषय होत नाही, तथापि तेवज्जावरून त्याला अनिवाच्य म्हणता येत नाही. कारण मभिन्न स्वरूप असलेल्या त्याच्या विषया उद्भूतप्रमाण आहे व त्याचा अभिव्यक्तानेच अनुभूत येतो.

उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः
भूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति ।
नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः,
शुक्लः, कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा संबन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमदतो
न सदादिशब्दवाच्य नापिगुणवद्येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात्तापि क्रियाशब्दवाच्यं
निष्क्रियत्वात् “निष्कल निष्प्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः । न च सबन्धेरुक्त्वाद्व्यत्वाद्-
विषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “यतो वाचो निवर्तन्ते”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय जेयें जाति, गुण, क्रिया इत्यादि वर्म असतात तेयेंच म्ह० गाय,
बंगरे पदार्थांमध्ये शब्दप्रकृति होते, ब्रह्मामध्ये जाति, गुण, क्रिया बंगरे नाहात, म्हणून ते
अनिर्वाच्य आहे, त्यामुळे त्याचा निषेधमुखानेच बोध करणे भाग आहे असें आता सांगतात—)
—च सदसदादिशब्दैर् ब्रह्म न उच्यते इति उपपत्तेः (निषेधेन एव तस्य
उपदेशः)—आणि सन्-असत् इत्यादि शब्दांनी ब्रह्म सांगितले जात नाहा, तें सांगता
येणें शक्य नाहीं, याविषया उपपत्तिहि असल्यामुळे निषेधमुखानेच त्याचा उपदेश सभवतो.
—अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः च श्रोतृभिः श्रयमाणः सर्वः हि शब्द जाति-
क्रिया गुण-संबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति—विषयाचें
प्रकाशन—मनातील अर्थाचें प्रकटाकरण करण्यासाठी वक्त्यानें उच्चारलेला व श्रोत्याकडून
ऐकला जाणारा सर्वच शब्द जाति-क्रिया गुण-संबन्ध वाच्या द्वारा ‘या शब्दाचा हा अर्थ
जाणावा’ अशा संकेताचें ज्ञान असणें, याच्या अपेक्षेनें अर्थाचा प्रत्यय आणून देतो.—
अन्यथा न अदृष्टत्वात्—त्यावाचून कोणताहि शब्द आपल्या अर्थाचा प्रत्यय
आणून देतोतें दिसत नाहा.—तत् यथा गौ अभ्यः इति वा जातित—त्याविषयीं
उदाहरणें—गाय किंवा घोडा हे शब्द जातित, —पचति पठति इति वा क्रियात
—पाक करितो म्हणून पाचक, पठतो म्हणून पाठक, हे शब्द क्रियेमुळे,—शुक्ल कृष्णः
इति वा गुणतः—शुक्ल-शुभ्र, कृष्ण-काळ असें हे गुणाच्यायोगानें—धनी गोमान्
इति वा संबन्धत—किंवा ज्याच्याशी धनाचा संबंध आहे तो धनी, ज्याच्याशी
गायाचा संबंध आहे तो गोमान्, हे शब्द संप्रधाच्या द्वारा आपापल्या अर्थाचा प्रत्यय
आणून देतात—तु ब्रह्म जातिमत् न अतः सदादिशब्दवाच्य न—पण ब्रह्म
जातिमत्-जाति-युक्त नाहा (कारण श्रुतान ‘अगोत्र अवर्ण’ इत्यादि त्याचें वर्णन केल
आहे) त्यामुळे तें सद असद् इत्यादि न दाना वाच्य-बोल्श्याम योग्य नाहा.—
[णवत् अपि न येन गुणशब्देन उच्येत—तें गुणवत्हि नाहीं, कीं ज्यामुळे तें
गुणशब्दानें सांगितलें जाईल! (गुणवत्का नाहा?)—निर्गुणत्वात्—कारण ‘के-
ने निर्गुणश्च’ इत्याद श्रुतीनें सांगितल्याप्रमाणें तें निर्गुण आहे (त्यामुळे गुणाच्या
रा त्याचें शब्दवाच्यत्व सभवत नाहीं)—क्रियाशब्दवाच्यं अपि न निष्क्रि-
यात् ‘निष्कल निष्क्रियं शान्तं’ इति श्रुतेः—तें क्रियाशब्दांनी वाच्यहि

नाही कारण ते निष्क्रिय आहे, त्याला निष्क्रियत्व आहे कारण ते कल्पारहित, क्रियारहित व शांत आहे अशी धृति आहे—न च सर्वन्धि एकत्वात् अद्वयत्वात् अधिपयत्वात् च आत्मत्वात् केनचित् शब्देन न उच्यते इति युक्त—तें ब्रह्म सबंधीहि नाहा कारण उपनिषदात त्याच एकत्व, अद्वयत्व अधिपयत्व व आत्मत्व मागितलेले आहे, त्यामुळे ते काणत्याहि शब्दाने बोलले जात नाही, हे युक्तच आहे—‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च—ज्याच्यापासून वाक् गृहीत त्याला प्रमाश्रित केल्यावाचूनच निवृत्त होतात, इत्यादि अथान्या अनेक धृतिहि हेच सांगत आहेत त्यामुळे ब्रह्मतत्त्वामध्ये शब्दार्चा प्रत्यक्ष प्रवेष्टि होत नाही १२

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तत्—त त्रय—सर्वतःपाणिपाद—सर्व बाजूंना ज्याला हात पाय आहेत, असे आहे—सर्वतः अक्षिशिरोमुखं—सर्व बाजूंनी ज्याला नेत्र, मस्तक व मुख आहेत, असे आहे—सर्वतः श्रुतिमत्—ज्याला सर्व बाजूंना श्रवणेन्द्रिये आहेत, अस आहे—ल्लोके—या प्राणिसमूहात—सर्व—सबाला—आवृत्य—आपून—तिष्ठति—तें तत्त्व रहात १३

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्ताज्ञादकाया ज्ञेयस्य सबप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तद्द्वितीय प्रतिपादयस्तदाज्ञाका विषयधर्माह—सर्वतः पाणिपाद सर्वतः पाणय पादाश्चा-

१ ‘न सद्यः तन्नामत् उच्यते’ या वाक्याने ज्ञेय अनिवाच्य आहे, एवढेच मागवयाचे आहे पण रहस्यकाराना त्या विषयी उगाच अर्थाना पुष्टरसा विचार केला आहे पण तो अमबद्ध असल्यामुळे विस्तारभवास्तव त्याचे आम्हा दुर्लक्ष वरितो ‘सदसत्ताहमर्जुन’ (९. १९) येथील सद्य व असद्य हे शब्द निराग्या प्रसंगाने आले आहेत व थकील अन्य प्रसंगाने आहेत “व्यक्त (क्षर) व अव्यक्त (अक्षर) मूष्टि हा दोन्ही परमेश्वराचीच स्वरूपे असली तरी सरें परमेश्वर तत्त्व या दोहों पक्षाकडले म्ह० पूर्णपणे अज्ञेय आहे, हा सिद्धांत मानितेच पूर्वी ‘भूतभूत्र च भूतस्य’ (९-५) या श्लोकात व पुन पुढे (१५ १६, १७) पुरोचोत्तम लक्षणातहि स्पष्ट सांगितला आहे” पण क्षर व अक्षर हा परमेश्वराचाच रूपे आहेत, हा सिद्धान्त नमून अपमिद्वान्त आहे परमेश्वर जर ‘पूर्णपणे अज्ञेय’ तर ‘ज्ञेय यत्तत्प्रवदयामि’ हे म्हणजे पुढटच म्हणावयाचे ॥ ९. ५ व १५ १६-१७ येथे परमेश्वर पूर्णपणे अज्ञेय असे सांगितलेले नाही ते ते खोस पहा, म्हणजे खाी दोरल. “नाना स्वात्मा टिकाणी एकच पाहणे हे सारित्रक ज्ञानाचे लक्षण होय १८ २० हे सारित्र ज्ञान म्हणजेच ज्ञान होय” यला सिद्धान्त कोण म्हणल सारित्रक ज्ञानच जर ज्ञान तर ज्ञान अभाव तर मग गुणानीन होण्याविषयी जो आमह केला आहे ना पुढटच म्हणता पाहिले तात्पर्य रहस्यकाराचे प्रतिपादन पदोपदी शांग्याला सोडून अमने, हे यावरून कोणाच्याहि लक्षण येईल.

स्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधि-
भेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्त्वासदुच्यत
इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिक्लृप्तोच्यते सर्वतः,
पाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—‘अध्यासोपापवादाभ्यां निष्पन्नं
प्रपञ्च्यते इति ॥

भाष्यार्थ—(‘सर्वतः पाणिपादः’ या श्लोकानं ज्या आक्षेपाचं निरसन फरावयाचं
आहे त्याचा अनुवाद करून श्लोकाला अवतरण देतात—) ज्ञेयस्य ‘सत्’ शब्दप्र-
त्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशकायां सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्मित्वं
प्रतिपादयन् तदाशंफानिवृत्त्यर्थं आह—ज्याला ‘सत्’ या शब्दाच्या प्रत्य-
याचं विषयत्वं असत्त्वामुक्तं म्ह० ‘सत्’ शब्द ज्ञेय प्रज्ञाला विषय करीत नसत्त्वामुळे
तें नाहीच, त्याचा अभावच आहे, अशा शका आली अगतां सर्व प्राण्यांची इंद्रियें, याच
उपाधीच्या द्वारा त्या ज्ञेयज्ञाच्या अस्तित्वाने प्रतिपादन करणारे भगवान् त्याच्या अ-
सत्त्वाविषयाच्या शकेची निरासि करण्यासाठी ‘सर्वतः पाणिपादः’ या श्लोकाने म्हणतात—
‘सर्वतः पाणिपादः’ सर्वतः पाणयः पादा च अस्य इति सर्वतः पाणि-
पादं तत् ज्ञेयं—सर्वतः पाणिपाद-ज्याला सर्व बाजूंना हात व पाय आहेत ते ज्ञेय
सर्वतः पाणिपाद आहे—सर्वप्राणिकरण-उपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभा-
व्यते—सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियोपाधीना क्षेत्रज्ञाच अस्तित्व अनुमानप्रमाणाने जाणलें जाते.
[प्रश्न सर्व विशेषपराहित आहे त्यामुळे तें वाक् व मन यांचा विषय होत नाही म्ह०
बाणांनं त्याच्याविषयी काहा बोलता येत नाहा व मनाने त्याचें चिंतन करवत नाही.
त्यामुळे ज्याचा अनुभवच येणें शक्य नाहा त ज्ञेय नाहाच, अशी शका येते, पण ते
प्रश्न सर्वान्तर्यामी अतात्यामुळे इंद्रियांच्या प्रवृत्तीचें वर्णने निमित्त आहे. तेच कल्पित
होताला सत्ता व स्मृति देणारे आहे, व सर्वांचे नियमन करणारे आहे. त्यावरून त्याचें
अस्तित्व सिद्ध होतें, अग दाखविणारे भगवान् रथादिकांप्रमाणे अवेतन अगनेच्या
वेहादियादिकांची प्रवृत्ति येतन प्रेरकावाचून समभवत नाही. सारथि व घोडे यांच्या
सांगानेंच जड रथाची प्रवृत्ति समवते त्याचप्रमाण जड देहादिकांची प्रवृत्ति त्यांचा अ-
पिठाता तो प्रचरू येतन त्याच्यामुळेच समभवतें, व त्यावरूनच प्रज्ञाचें अस्तित्व सिद्ध होतें.
अहोपण, इंद्रियांची प्रवृत्ति रथादिकांच्या प्रवृत्तीप्रमाणे येतनापि प्रवृत्तिचेंच जरी अगतां तरी
त्यावरून फार तर येतन-अपिष्टाभ्यांची सिद्धि होईल, क्षेत्रज्ञाची सिद्धि कशी होणार ! उत्तर—]
—क्षेत्रज्ञ च क्षेत्रोपाधितः उच्यते—य क्षेत्र या उपाकापुळे नोच येणन अपि ठाना
‘क्षेत्र’अगें म्हटला जातो. (क्षेत्र ही जरी त्याचा उपाधि अगली, तरी त्याला हात, पांर,
नेत्र, मग्नद, मुग इत्यादि अवयव कसे प्राप्त होतात ? उत्तर—) —च क्षेत्रं पाणिपादा-
दिभिः अनेकधा भिन्नं—अणि क्षेत्र हात-पाय इत्यादि अवयवाच्या योगाने
पनेच प्रकारे भिन्न आहे. (अहोपण, उपाधीच्या द्वारा त्याच्यामध्ये विभेदां ग कल्पना

केली जाते, असें जर आहे तर 'न सत् तत् नासत् उच्यते' या वचनानें त्याचें निर्विशेषत्व जे सांगितले आहे ते कसें ? उत्तर-)-क्षेत्रज्ञस्य-क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्या एव इति तदपनयनेन 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति ज्ञेयत्व उक्त-)-क्षेत्रज्ञाचें क्षेत्रोपाधिभेदकृत विशेषजात म्ह० क्षेत्र या उपाधीच्या भेदा-मुळे क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणी प्राप्त होणारे सर्व विशेष मिथ्याच आहेत, ते सर्व आरोपित आहेत, खरे नव्हेत, म्हणून त्या सर्व विशेषाचें निरसन करून 'न सत्तन्नासदुच्यते' या वाक्याने त्या क्षेत्रज्ञाचे ज्ञेयत्व सांगितले आहे [अहोपण, क्षेत्रज्ञाचें पाणिपादादिमत्त्व जर औपाधिक व त्यामुळेच मिथ्या आहे तर ज्ञेय ब्रह्माचें प्रवचन चालू असता त्याचा उल्लेख का केला ? उत्तर-)-उपाधिकृत मिथ्यारूप अपि अस्ति-त्याधिनामाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य 'सर्वत पाणिपादं' इत्यादि उच्यते-)-उपाधिकृत-औपाधिक मिथ्यारूपाहि ज्ञेयाचें अस्तित्व कळण्यासाठी-ज्ञेय आहे असें ज्ञान होण्यासाठी, तो ज्ञेयाचाच धर्म आहे, अशी कल्पना करून 'सर्वत पाणिपादं' इत्यादि सांगितलें जाते [मिथ्यारूपाहि ज्ञेयवस्तूचें ज्ञान होण्याच्या उपयोगी आहे, या विषया ब्रह्माची समति दाखवितात-)-तथा हि सप्रदायविदां वचनं-)-यासब धाने अद्वैतसप्रदायवेत्त्याचें असे वचन आहे, -'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति-)-अध्यारोप व अपवाद याच्या योगानें-या उपायांनी निष्प्रपञ्च-सर्व विशेषशून्य अशा ब्रह्माचा प्रपञ्च केला जातो [निरुपाधिक तत्त्वावरहि औपाधिक धर्माचा आरोप करून व त्याच्या योगानें त्याचें अस्तित्व सिद्ध करून नंतर त्याचेंच शुद्ध स्वरूप दाखविण्यासाठी त्या आरोपितधर्माचा अपवाद केला जातो, अस प्रार्बान अद्वैतसप्रदायवेत्त्याचें वचन आहे अर्थात् मायावाद आचार्यानाच उत्पन्न केला, असें जे कित्येकांच म्हणण आहे तें यावरून खोटे ठरते]

सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमाना पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपधारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वत पाणिपाद तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुख सर्वत्राक्षीणि शिरासि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमच्छ्रुति श्रवणेन्द्रिय तत्तस्य तच्छ्रुतिमहोके प्राणिनिवाये सर्वमावृत्त्य मन्वाप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ-)- (पण पाणि पादादि अनात्मधर्मांचा 'आत्म्याचेच ते धर्म आहेत, ' असा निर्देश करण्यात भगवानाचा हेतु तरा काय आहे ? उत्तर-)-सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमाना पाणिपादादय ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याः इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्य इति उपधारत उच्यन्ते-)-सर्व ठिकाणी व सर्वदा सर्व देहांचे अवयव या रूपानें ज्ञात होणारे हस्त पादादिक ज्ञेयवस्तूनीत्या अस्तित्वामुळे आपापले कार्य करितात [म्ह०-ज्ञेय जें ब्रह्म त्याची शक्ति म्ह० केवळ सानिध्याने त्या सर्वांना आपाप-या कार्यांत प्रवृत्त करण्याचें जे मामर्त्य, त्यांच्या अस्तित्वामुळे-त्या मामर्त्याच्या

करणवाहिष्करणोपाधिभूतं सर्वेन्द्रियगुणैरभ्यवसायसकृत्पञ्चवर्णवचनादिभिरवभासत
इति सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः । “ ध्यायतीव
लेलायतीव ” इति श्रुते । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वे
न्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् ॥

भाष्यार्थः—(आरोपावाचून साक्षात्त्व ज्ञेयात्वा हस्तपादादिमत्त्व आहे, अशा अ
शक्ता घेऊन सांगतात—) —उपाधिभूतपाणिपादादि इन्द्रियाध्यारोपणात् हे
यस्य तद्वत्ताशका मा भूत इति एवमर्थः. श्लोकारंभ —उपाधिभूत हा
पाय इत्यादि इन्द्रियाच्या अध्यारोपामुळ—उपाधिभूत शब्दाचा आरोप केल्यामुळे, तें ज्ञे
यत्वा खरोखरच त्यांना युक्त अह, अशी आशका कोणाला येऊ नये, यासाठी ह्या श
ब्दाचा आरंभ आहे—सर्वेन्द्रियगुणाभास-सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि-
सर्वेन्द्रियगुणाभास-सर्व अशा तां इन्द्रिय—श्रोत्रादीनि-बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्य
नि च अन्तःकरणे-बुद्धिमनसो सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते—श्रोत्रादिव
ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रिय या नावाचा बाह्येन्द्रिय आणि बुद्धि व मन हीं अन्तरिन्द्रियाहि ‘
वेन्द्रिय ’ या शब्दाच्या ग्रहणाने ग्रहण केली जातात कारण—ज्ञेयोपाधित्वस
तुल्यत्वात्—ज्ञायाच उपाधित्व ह त्या गर्वाना एकसारखेंच आहे [म्हणून सर्वा
यमब्दान बुद्धि व मन याचें ग्रहण करण योग्यच आहे शिवाय मन व बुद्धि यांच
द्वाराच श्रोत्रादिक ज्ञायाच्या उपाधि होतात, त्यामुळेहि त्यांच येथे ग्रहण करण उचित
आहे, अस सांगतात—]—अपि च अन्तःकरणोपाधिद्वारेण एव श्रोत्रादी
अपि उपाधित्व—शिवाय अन्तःकरण या उपाधीच्या द्वाराच श्रोत्रादिकांनाहि ज्ञे
याच उपाधित्व आहे, साक्षात् उपाधित्व नाही,—इति अतः अन्तःकरणं घाहं-
पकरण उपाधिभूतः सर्वेन्द्रियगुणै-अभ्यवसाय सकृत्पञ्चवर्णवचना
दिभिः अवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभास—यास्तव अन्तःकरणे व बाह्य-
रण अशा या उपाधिभूत सर्वेन्द्रियाच्या गुणाना म्ह० निश्चय, सकृत्प, पञ्चवर्ण, भाषण
इत्यादि क्रियांना त भासत—त्यांच्या द्वारा त्याचा अवभास होतो, म्हणून त ज्ञेय सर्वेन्द्र
ियगुणाभास आहे —तत् ज्ञेय सर्वेन्द्रियव्यापारे व्यापृत इय इत्यर्थः—त ज्ञेय
गर्भ इन्द्रियाच्या व्यापारांनीं जणुकाय व्यापारयुक्त असल्यासारग्य भासतें, असा याचा
भावार्थ (उपाधाच्या द्वारा ने कां ज्ञेय व्यापारयुक्त हात, याविषया प्रमाण—) —ध्या
यति इय लेलायति इय इति श्रुते —तो आत्मा, बुद्धि चित्तन करू लागशी अतः
जणुकाय ध्यान करीत आहेमं भासत, प्राण चलन करू लागशी असता तो जणुकाय हावून
आहे, असा भास होतो अर्था याविषयी श्रुति आहे (वृ भा अ ४ पृ ६७ पहा)
(जय भैरवाच व्यापारवत्त्व-संज्ञित्व काव्यतत्त्व आहे, वास्तविक नव्हे, याविषयी भग
वानाचा समान प्रश्नपूर्वक दावावतात—) —कस्मात् पुनः कारणात् व्यापृतं एव
इति न गृह्यते—कारणावर कारणान त व्यापारयुक्तच आहे, अतः ग्रहण वलें जात
नाही, एत च त ज्ञेय त्या त्या क्रिया वारत अग का बरे गमयत जात नाही ? निश्चय

व मकल्य करणें, ऐकणें, वांछणें इत्यादि क्षेत्रज्ञाच्याच क्रिया आहेत, असेंच न मान-
ण्याच कारण काय ?]—इति अतः आह-सर्वेन्द्रियविवर्जित-सर्वकरणरहि-
तं इत्यर्थः—असें कोणा म्हणत म्हणून भगवान् म्हणतात तें सर्वेन्द्रियविवर्जित-सर्व-
करणरहित आहे, असा याचा भावार्थ—अतः तत् ज्ञेय करणव्यापारः न व्यापृतं
—यास्तत्र ते ज्ञेय इन्द्रियव्यापारानो व्यापारयुक्त होत नाही

यस्त्वयं मन्त्र —“ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षु. स शृणोत्यकर्णः ”
इत्यादि म सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ञेयमित्येवप्रदर्शनार्थो न तु
साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः । “ अन्धो मणिमविन्दत् ” इत्यादिमन्त्रार्थप्र-
सृत्य मन्त्रस्यायं । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेय तस्मादसत् सर्वसंश्लेषजितम् । यद्य-
प्येव तथापि सर्वभूतैश्च । सदास्पदं हि सर्वं, सर्वत्र सद्बुद्धानुगमान् । न हि मृगवृ-
ष्णिष्ठादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । जत सर्वभूतस्य विभर्षति । स्यादिह चान्वयज्ञे-
यस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुण सत्त्वरजस्तमासि गुणासर्वजितं तज्ज्ञेयं तथापि गुण-
भोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसा शब्दादिद्वारेण मुक्तुं गमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ
चोपलब्धुं तादृशमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहापण, श्रुताश्रुतरापानपदात ज्ञेय साक्षात् वेगानें विहार करणें
वर्गरे क्रिया करित, अस वर्णन आहे तेव्हा त्याला स्वतः व्यापारवत्त्व नयून शब्दाच्या
व्यापारानी तें व्यापारयुक्त हात असें कसे म्हणता ? अशा आशया घेऊन आचार्य म्ह-
णतात—) तु ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षु स शृणोत्यकर्णः’
इत्यादिः य. अय मन्त्र.—पण ‘ज्वाला हात व पाय नाहात तथापि जो मोठा वेगवान्
व ग्रहण करणारा आहे, जो चक्षुरहित असूनहि पाहतो व श्रोत्ररहित असूनहि ऐकतो
इत्यादि जो हा मन्त्र आहे—स. सर्वेन्द्रिय-उपाधिगुण अनुगुण्यभजनशक्तिमत्
तत् ज्ञेयं इति एव प्रदर्शनार्थः—तो सर्व इन्द्रियरूप उपाधाच जे गुण तदनुगुण
होण्याची जा शक्ति—त्या इन्द्रियगुणानां अनुकूल होण्याचा जा शक्ति, त्या शक्तानें ते ज्ञेय
युक्त आहे इन्द्रियगुणा क्रियांना अनुसरण्याचा धर्म त्याच्या ठिकाणी आहे, हे प्रदर्शित
करण्यासाठी तो मन्त्र आहे—तु साक्षात् एव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थं न
—पण साक्षात् त्याच्या ठिकाणीच जवनादिक्रिया आहेत, तो स्वतः च साक्षात् वेगवान्
वर्गरे आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी तो मन्त्र नाही (अहापण, जवन-ग्रहण इत्यादि
साक्षात् क्रियाच त्याच्या ठिकाणी आहेत, असें म्हटल्यास त्या मंत्राचा मुख्य-वाच्य
अर्थच केवळ असे होईल, व तसें करणेंच युक्त आहे, असा आशय घेऊन आचार्य म्हण-
तात—) “ अन्ध मणिमविन्दत् ” इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य अर्थः
—आध्यात्मिक रत्न सापडलें, इत्यादि मंत्राच्या अर्थाप्रमाण त्या मंत्राचा अर्थ आहे
[मुख्य अर्थाचा असभव असल्यामुळे यथे ‘ आध्यात्मिक मणि सापडला ’ या अर्थ-
वादवचनाप्रमाणें त्या मंत्राचेहि श्रुत अर्थार्थ्य तात्पर्य नाही त्यामुळे ‘ अपाणिपादो ’
हा मन्त्र प्रकृत अर्थाला प्रतिबूल नाही. क्षेत्रज्ञान सच इन्द्रिमाणी रहित असणें हें त्यानें त्या

इन्द्रियाच्या व्यापारानीं रहित असण्याचे उपलक्षण आहे, या गोष्टीचा अंगीकार करून त्याच कारणाने क्षेत्रज्ञ वस्तुतः सर्वसंगरहित आहे, असे सांगतात—]—यस्मात् ज्ञेयं सर्वकरणवर्जितं तस्मात् असक्त-सर्वसंश्लेषवर्जित—उपाध्यायं ज्ञेय सर्वकरणरहित-सर्वेन्द्रियरहित आहे त्याअर्थी तें असक्त-सर्वसंबधशून्य आहे (वस्तुतः तें सर्व संगशून्य जरी असलें तरी सर्वाधिष्ठान आहे असे सांगतात—)]—यद्यपि एव तथापि सर्वभूतं च एव—जरी असे आहे तरी तें सर्वभूतं च आहे [म्ह० स्वतःच्या केवळ सत्तेने—अधिष्ठानत्वानें सर्वांचें पोषण करतें म्हणून तें ज्ञेय सर्वभूतं आहे याचच आता उपपादान करितात—)]—सर्वं सत् आस्पदं हि—सर्वं जगत्—वस्तुजातं सत् आस्पदं च आहे सत् हेंच सच वस्तुजाताच अधिष्ठान आहे—सर्वत्र सद्व्युद्धिः अनुगमात्—कारण सर्व पदार्थांमध्ये सत् बुद्धीचा अनुगम होत असतो सर्वत्र सद्व्युद्धीची अनुवृत्ति होते (प्रत्येक पदार्थ आहे आहे' असाच भासतो फार काय पण—)]—मृगतृष्णिकादयः अपि निरास्पदाः न हि भवन्ति—मृगजळसारखे मिथ्यापदार्थांही निरास्पद-अधिष्ठानशून्य नसतात [जे जे कल्पित असत तें तें साधिष्ठान असतें, त्यामुळे मृगजळासारख्या कल्पित पदार्थांचेहि 'सत्' हेंच अधिष्ठान आहे, असे विचार केला असतां कळतें याप्रमाण सर्वांचें अधिष्ठान या रूपानें जेय ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध करून त्याचाच उपसंहार करितात—)]—अतः सर्वभूत-सर्वं विभर्ति इति (सर्वभूतं)—म्हणून तें सर्वभूत आहे सर्वांचे भरण-पोषण-वारण करतें म्हणून सर्वभूत (याहि कारणानें तें ज्ञेय ब्रह्म आहे, असे सांगतात—)]—च इदं अन्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं स्यात्—आणि हे दुसरें ज्ञेयाच्या अस्तित्वाचें ज्ञान होण्यास साधन आहे (याहि आणखी एका कारणानें ज्ञेयाचें अस्तित्व मानावें लागतें)—निर्गुणं-सत्त्वं रजः तमसि गुणा तेः वर्जितं तत् ज्ञेयं—तें ज्ञेय निर्गुण आहे सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत, त्यांना रहित, असें तें ज्ञेय आहे—तथापि गुणभोक्तृ च—तथापि तें गुणभोक्तृ आहे—गुणानां-सत्त्वं रजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुख दुःख मोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च उपलब्धं तत् ज्ञेय इत्यर्थः—गुणांचे म्ह० सत्त्व, रज व तम, या शब्दादि विषयांच्या द्वारा सुख, दुःख व मोह, यांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणांचे भोक्तृ-भोग म्ह० अनुभव घेणारें, अस तें ज्ञेय आहे, असा याचा भावार्थ १४

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—भूतानां—त सर्व प्राण्यांच्या—वहि—वाहेर—च—य—अन्त—आत आहे तच—अचरं च चरं एव—अचर आहे व चरदि आहे—तत्—तें ज्ञेय—सूक्ष्मत्वात्—सूक्ष्म अस-यामुळे—अविज्ञेय—विशेषतः ज्ञेय होत नाही त्याचे साद, दगड याप्रमाणे प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाही—तत् च—वच—दूरस्थं—अदृश्य

अत्यंत दूर आहे—च अन्तिके—व ज्ञानीपुरुषाच्या दृष्टीने अमदींजवळ इदयांत आहे. १५.

किंच—यहिरुचपर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा यहि-
रच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरच्यते । यहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽ-
भावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुस-
र्पाभासः । यच्चरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वत्र विज्ञे-
यमिति । उच्यते, सत्यं सर्वाभासं तत्तथाऽपि व्योमवत्सूक्ष्ममतः सूक्ष्मावास्त्वेन रूपेण
तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं मयैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो
नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया कूरस्य यपसहस्रकोट्याऽप्यविदुषामप्यात्वादन्तिके च
तद्वात्मत्वाद्बिदुषाम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किं च—याहि कारणानं तत्र आहे, असे ' यहिरन्तश्च० ' या श्लो-
कानं मागतात—यहिः त्वक्पर्यन्तं आत्मत्वेन अविद्याकल्पितं देहं अपेक्ष्य
तं एव अर्थाधि कृत्वा ' यहि. ' उच्यते—' यहि. ' म्ह० त्वत्पर्यंत अविद्येने
' हाच आत्मा ' असा आत्मत्वेने कल्पिलेला जो हा देह त्याच्या अपेक्षेने—त्यालाच अव-
धि—मर्यादा करून म्ह० देहापामून ' यहिः '—बाहेर, असे म्हटले जाते. (शरीररूप भूताच्या
बाहेर म्हणजे बाह्य विषयादि रूप असा भावार्थ. आता ' अन्तः ' शब्दाचा अर्थ सांगतात—)
—तथा प्रत्यगात्मानं अपेक्ष्य देहं एव अर्थाधि कृत्वा ' अन्तः. ' उच्यते—
त्याचप्रमाणे प्रत्यगात्म्याच्या अपेक्षेने देहालाच अवधि करून ' आत ' असे म्हटले जाते
(चराचर भूताच्या आत—भूतांमध्ये प्रत्येक भूत असा भावार्थ. आता ' अचरं चरमेव च '
या दुसऱ्या पादाला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान—) —यहिः अन्तः च इति
उक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदं उच्यते—बाहेर व आत ते जेय आहे, असे म्हटले
असता मध्ये त्याचा अभाव आहे, असे आगेआपच प्राप्त होते. म्हणून हे मागितले जाते.
—अचरं चरं एव च—अचर व चरहि ते जेयच होय.—यत् चराचरं देहाभासं
तत् अपि ज्ञेयं एव—जेमध्ये चराचर भूतामक—नाना प्रकारच्या देहप्राप्ती भास-
णारे तेहि जेयच—जेयामध्ये अन्तर्भूत होणारे मनुस्त्वच—आहे. (वण चराचरांमक भूत-
जाताला जेयच कमंडलूत—) —यथा रज्जुसर्पाभासः.—ज्याप्रमाणे अधिष्ठानभूत रज्जु-
मध्ये कान्तमर्यादिकांचा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणे देहाभागाचाहि जेयामध्ये अन्तर्भाव
होत अगत्यामुळे देहाच्या आत व बाहेर, यांच्यामध्ये त्याचा अभाव आहे असा संसृष्टि पंज-
नेय (अहोपण, ते जेव जर मर्मांमक आहे तर सर्व लोक ' हे ' असा गताने त्याचें प्रहण का-
रणा नाहीं ! असा शरा—) —यांदि अचरं चरं एव च व्यवहारविषयं सर्वं
ज्ञेयं सर्वं : ' इदं ' इति किमर्थं न विज्ञेयं—जर अचर व चर असे व्यवहाराचा विषय
होणारे सर्व जेव आहे तर सर्वांकूनच ते ' इदं—हे ' असा श्रुतीने का प्रहण केले जात
नाही ! ' हे ते जेय ' असा श्रुतीने त्याचें विज्ञान का होत नाही.—इति उच्यते—असे
वेनी विवारात तर मागितले जाते—सत्यं सर्वाभासं तत् तथापि व्योमपत्

सूक्ष्मं—खरें आहे, सर्व पदार्थाच्या रूपाने तेच भासतें, हें खरें; तथापि तें आकाशाप्रमाणें सूक्ष्म आहे—अतः स्वेन रूपेण सूक्ष्मत्वात् तत् ज्ञेयं अपि अविदुषां अविज्ञेयं—यास्तव-स्वतःच्या रूपानें ते अतिशय सूक्ष्म—अतीन्द्रिय असल्यामुळे तें ज्ञेय जरी असलें तरी अविद्वानाना अविज्ञेय आहे—तु विदुषां 'आत्मा एव इदं सर्वं ब्रह्म एव इदं सर्वं' इत्यादि प्रमाणतः नित्यं विज्ञातं—पण विद्वानांना 'आत्माच हें सर्व आहे, ब्रह्मच हें सर्व आहे' इत्यादि प्रमाणाच्या योगानें नित्य विज्ञातच आहे. (अहोपण, विद्वानांना जर तें आत्मत्वानें ज्ञात असेल तर खाला दूरस्थत्व कसें ?)—अविज्ञाततया दूरस्थं—अविदुषां वर्षसहस्रकोट्या अपि अप्राप्यत्वात्—तें ज्ञेय अविज्ञातत्वानें दूरस्थ आहे. कारण तें अविद्वानांना एक सहस्रकोटी वर्षांनींहि प्राप्त होण्याजोगें नसल्यामुळे दूर स्थित आहे—च विदुषां आत्मत्वात् तत् ज्ञेयं—जवळ-अगदी समीप आहे. [विद्वान् सुदूरे तदिहान्तिके च 'अदी जी धुति' आहे] १५.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—भूतेषु—प्राण्यामध्ये—प्रत्येक देहामध्ये—अविभक्तं—एक-भिन्न भिन्न नसलेलें, असं आहे—च—पण—विभक्त इव स्थितं—विभक्त असल्यासारखे राहिले आहे प्रत्येक शरीरात भिन्न भिन्न असल्यासारखे दिसतें—तत् ज्ञेयं—तें ज्ञेय—भूतभर्तृ—स्थितिकाली भूतांचे भरण-धारण-पोषण करणारे आहे. तसेच ते—ग्रसिष्णु—प्रलयकाली भूतांचा प्रास-संहार करणारे—च प्रभविष्णु—व सृष्टिसमयी त्या भूतांना प्रकट करणारे आहे १६

किंच—अविभक्त च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वाद्भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु प्रसनशीलम् । उत्पात्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवः नशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मध्याकक्षितस्य ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—किंच—जेव्हाच्या अस्तित्वाविषयी आणखी हेतु 'अविभक्तं च' वा श्लोकानें सांगतात—अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तत् एकं—आणि तें अविभक्त, प्रत्येक देहात आकाशाप्रमाणें एक आहे. [कारण त्याचा भेद आहे, असं मानण्यास वाही प्रमाण नाही. उलट ते जर भिन्न असलं तर घटादिकाप्रमाणें अनात्मा आहे असें होईल, यास्तव अद्वितीय व सर्वत्र प्रयगात्मभूत असं ज्ञेय नाही, असं समजणें हें सादस आहे तर मग प्रतिदेहात ते भिन्न आहे अशी प्रतीति करी येते? उत्तर—]—भूतेषु-सर्वप्राणिषु विभक्त इयं च स्थितं—पण भूतांमध्ये म्ह. सर्व प्राण्यांमध्ये विभक्त असल्यासारखे स्थित आहे. (प्रतिदेहात आणखी भेद कालानिक आहे, परा नष्ट. कारण—)—देहेषु एव विभाव्यमानत्वात्—धारण देहामध्येच

त्याची प्रतीति येत असने. [देहावाचून त्या ज्ञेयाची प्रतीति येत नाही, व प्रत्येक देह तर मित्र मित्र; त्यामुळे त्यांतील ज्ञेयहि तसेच मित्र असावे, अर्था अविचारी लोकांची कल्पना होते. ते ज्ञेय कार्याच्या स्थिताला कारण होत असल्यामुळेहि आहे, असे सांगतात—]—भूतभर्तृ च—भूतानि विमर्ति इति तत् क्षेत्रं भूतभर्तृ च स्थितिकाले—आणि ते भूतभर्तृ आहे. भूतांचे भरण-पोषण करिते म्हणून ते ज्ञेय स्थितिकाली भूतभर्तृ; (ते सर्व भूतांचे उत्पत्ति व प्रलय समयो निमित्तकारण व उपादानकारण असल्यामुळेहि आहे, असे सांगतात—)—प्रलयकाले प्रसिष्णु—प्रसन्नशीलं—प्रलयसमयी ग्राम करणारे—सर्गाचा प्रास-नाश-संहार करण्याचें ज्याचें शील आहे, असे ते ज्ञेय आहे.—उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च—प्रभवनशीलं—व उत्पत्तिसमयी प्रभविष्णु म्ह० प्रभवनाचें—उत्पन्न करण्याचें ज्याचें शील आहे असे ते आहे. (तर मग कार्यकारणवाला वस्तुच असल्यामुळे अद्वैतामेदि हांत नाही ? उत्तर—)—यथा मिथ्याकल्पितस्य सर्पादेः रज्ज्वादि.—ज्याप्रमाणें मिथ्याकल्पित सर्पादिकांच्या उत्पत्ति स्थिति-लगाचें कारण रज्जु वर्गें अविष्टान असतें त्याप्रमाणें ज्ञेय कल्पित भूताच्या उत्पत्त्यादिनाचें कारण आहे. १६.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—तत्—ते ज्ञेय—ज्योतिषां अपि—मूर्त्य, अग्नि इत्यादि जड ज्योतींचीहि—ज्योतिः—ज्योत आहे. प्रकाशानाह प्रकाशित करणारे आहे.—तमसः परं—तमावा-अज्ञानावा त्याला स्पर्शहि झालेला नाही, जनें—उच्यते—झटले जातें.—ज्ञानं—अमानिवादि ज्ञान—ज्ञेयं—(१२-१७ श्लोकांत सांगितलेले) ज्ञेय व—ज्ञानगम्यं—त्याच्या ज्ञानाचें फल, असे ते त्रिविध ज्ञेय—सर्वस्य—सर्व प्राण्यांच्या—हृदि—बुद्धान—विष्ठितं—विशेषत स्थित आहे. १६.

किंच—मयेन विद्यमानं मद्योपलभ्यते चेदज्ञेयं तमसर्हि । न, किं तर्हि—ज्योतिः। पामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचेतन्यज्योतिषेदानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीनि दीप्यन्ते “ येन मूर्येस्तपति तेजमेदः ” “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्यादिभुक्तिभ्यः । स्मृतेश्च “ यदादिश्वसतं तेजः ” इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमनष्टमुच्यते । ज्ञानाद्देहोऽन्वेषादनबुद्ध्या प्राप्तवत्त्वात्सोऽसत्तमनाद्येमाह ज्ञानममनित्वादि । ज्ञेयं “ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ” इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानकर्मणि ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं ॥ ज्ञेयम् । तदेतन्मयमपि हृदि बुद्ध्या सर्वस्य प्राणिज्ञानस्य विष्ठितं विस्तरेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाष्यते ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—शिष्याय यादि कारणाने ज्ञेय आहे, अने सांगण्यासाठी मंदा—जेव संपन्न विद्यमानं सत् न उपलभ्यते चेत् तर्हि तमः—अज्ञान,

ते ज्ञेय सर्वत्र विद्यमान असूनहि जर उपलब्ध होत नसेल तर ते तमच झालें,—
 किं तर्हि—नाहीं, ते तम नाही तर मग त्याचे स्वरूप काय आहे ?—तत् ज्ञेय
 आदित्यादीनां ज्योतिषां अपि ज्योति —तं ज्ञेय आदित्यादि ज्योताचाहि ज्योति
 आहे [सूर्यादिव व बुद्ध्यादिव यांचेहि ते ज्ञेय ब्रह्म प्रकाशक आहे. त्यामुळे तें नाही
 असे म्हणता येत नाही याचेंच अधिक उपपादन करितात—]—आत्मचैतन्यज्यो
 तिषा इदानी हि आदित्यादीनि ज्योतीपि दीप्यन्ते—आत्मचैतन्यज्योतीने
 इदं म्ह० प्रकाश झालेल्याच आदित्यादि ज्योति देदाप्यमान होतात —‘ येन सूर्य
 तपति तेजसेद्भः’—ज्या तेजान प्रदीप्त झालेला सूर्य ताप देतो,—‘ तस्य भासा
 सर्वं इदं विभाति ’—त्याच्या प्रकाशानें हें सर्व प्रकाशमान होतें—इत्यादि
 तिभ्यः—इत्यादि धृति याविषया म्ह० ब्रह्म सर्व ज्योताचीहि ज्योति आहे, याविषया
 प्रमाण आहे—स्मृते च—आणि स्मृतिहि याविषयी प्रमाण आहे (येथीलच पुढील
 वचनाच प्रमाण देतात—)—इह एव ‘ यत आदित्यगत तेज ’ इत्यादे—
 या गतेंतच पुढे ‘ जें आदित्यामध्ये असलें तेज त माझेंच आहे, ’ असं भगव
 द्रचन आहे त्यावरूनहि तेंच सिद्ध होत (ज्ञेय तम जरी नसल तरी तें तमानें युक्त तरा
 असल, अशी आशया घेऊन सांगतात—)—तमसः—अज्ञानात् परं अस्पृष्ट उच्यते
 —तमाच्या म्ह० अज्ञानाच्या परं म्ह० त्याच्याकडून अस्पृष्ट—तमानें ज्याला स्पर्शहि के-
 लेला नाही, अम म्हणलें जात [ज्ञेय—ज्ञेयज्ञानाचा तमाचा थोडासाहि ससर्ग झालेला नाही
 याप्रमाण पूर्वाधीचें व्याख्यान करून उत्तराधीचें तात्पर्य सांगतात—]—ज्ञानादे दुः
 संपादनबुद्ध्या प्राप्तायसादस्य उत्तम्भनार्थ आह—ज्ञानादिकांना संपादन
 करण फारच दुषट आहे, अशा बुद्धानें खिन्न—निरत्साह झालेल्या साधकाचें उद्धारण
 करण्यासाठी—त्याच्या मनात उत्साह उत्पन्न करण्यासाठी भगवान् म्हणतात—ज्ञान-
 अमानित्वादि—ज्ञान म्ह० ज्याच्यायोगान ज्ञान होतें त ज्ञानमाधन, अमानित्वादि
 —ज्ञेय—‘ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ’ इत्यादिना उक्तं—ज्ञेय म्ह० ‘ ज्ञेय यत्तत्प्र
 वक्ष्यामि० ’ इत्यादि प्रथान (श्री १२ ते १७) सांगितलेले ज्ञेय,—ज्ञानगम्य-
 ज्ञेय एव ज्ञात सत ज्ञानफलं इति ज्ञानगम्यं उच्यते—च ज्ञानगम्य म्हणजे
 ज्ञेयच ज्ञान झाल असता ज्ञानफल होत म्हणून त्याचच ज्ञानगम्य असें म्हणलें आहे
 —तु शायमानं ज्ञेयं—पण तेंच जेव्हां शायमान—जाणल जाण्याच्या अवस्थेंत अ
 सत तव्हां ज्ञेय म्हणल जातें (ते तिन्ही प्रकारचें तत्त्व बुद्धिस्थ अमन्यामुल अगदी
 प्रकट आहे अम दाखारवतात—)—तत् एतत् त्रय अपि—तें हें त्रयहि—म्ह० ज्ञान,
 ज्ञेय व ज्ञानगम्य असे इ तीन प्रकारचें तत्त्व—सर्वस्य—प्राणिजातस्य हृदि—बुद्धी
 विहित—विशेषण स्थित—सर्व प्राणिजाताच्या—प्राणिजगांच्या हृदयात म्ह० बुद्धीत
 विहित—विशेषणः स्थित आहे (याविषया अनुभवाच आनुबन्ध दाखारवतात—)—तत्र
 एतत् त्रय विमान्यते—बुद्धीमयेंच या त्रयाचा आत्मन येतो, हें प्रगट आहे १७

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

अन्यथार्थ—इति—येणेवमाणे—क्षेत्रं—क्षेत्र-क्षरार—ज्ञानं—अमानित्वादि
ज्ञानसाधने, —तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—ज्ञेयं—जाणण्याम योग्य असे परब्रह्म
—समासतः—संक्षेपत.—उक्तं—गागितले.—मद्भक्तः—माझ्या ठिकाणाच ज्या-
ने आपला सर्व भाव ठेवला आहे असा माझा परमभक्त—एतत्—हे सर्व—विज्ञाय
—जाणून—मद्भावाय—माझ्या भावाला—माझ्या स्वरूपाला—उपपद्यते—प्राप्त
होतो. १८

यथोक्तार्थोपसंहाराथोऽयं श्लोक आरभ्यते—इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञा-
नममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यस्तत्' इत्यादि 'तमसः परमुच्यते'
इत्येवमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्पूर्वो हि वेदाधीनं गतिार्थश्चोपसंहारोक्तः ।
अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयाश्वरं सर्वज्ञं परमगुरो वामुदेवे
समर्पितसर्वारमभावो यत्पश्यति दृष्टोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवमब्रह्म-
विष्णुद्विमंजकः स एतद्योक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः
परमात्मभावस्त्वस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ' त्वं ' अर्थाच्या शुद्धासाठी क्षेत्र, पदांचा अर्थ व वाक्यांचा
अर्थ, याच्या विवेकाचे साधन अमानित्वादि व तद्भावप्राप्ति होते हे सांगण्यासाठी शुद्ध
तत्त्वार्थ सांगून त्याच्या फलाचा उपसंहार करण्यामाग हा श्लोक आहे, असे आचार्य
सांगतात—) यथोक्त-अर्थोपसंहारायः अयं श्लोकः आरभ्यते—येथवर सांगि-
तलेल्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी हा श्लोक आरंभिला जातो—इति पर्यं—या-
प्रमाणे—क्षेत्रं—महाभूतादि-धृत्यन्तं—क्षेत्र म्ह० महाभूतापासून घृतापर्यंत—तथा
ज्ञानं—अमानित्वादि-तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं—तसेच ज्ञान अमानित्वापामून

१ रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० ' दुमन्या श्लोकात क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे जें ज्ञान त्यालाच मी ज्ञान
समजतो ' असे जें सांगितले आहे, तेंच समजताना आणि पुढे म्हणतात—“ ज्या अर्था क्षेत्रक्षे-
त्रविचार म्हणजेच परमेश्वराचे ज्ञान होय, त्या अर्था त्याने फलहि मोक्षच अमलें पाहिजे,
हे पुढे ओपानेच प्राप्त होतें व तोच मिद्वान्त अठराव्या श्लोकात सांगितला आहे. ” पण
ओपानेच प्राप्त होणारा तो अर्थ त्याला मिद्वान्त कसे म्हणणार ? शिवाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार
म्हणजेच परमेश्वराचे ज्ञान हा अपूर्व शोध होय ' ' विचार ' या शब्दाच्या ठेवजों
' विवेक ' हा शब्द जरा योजला अमना तरा तो ' प्रकृतिपुरुषविवेक, ' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अ-
न्तर ' या शब्दाना धरून आहे, असे म्हणता आले अमने—पण रहस्यकार इतका
विचार करिताच कसाला ? जो शब्द आठवला तो दिला दडपून, अमनेच बहुधा गातार-
हम्यात केलेले आढळेल ! व येथील ' विचार ' व ' मिद्वान्त ' हे शब्दच त्याचा उदाहरणें
होत. वस्तुतः येथे ' तत्क्षेत्र यच्च० ' (की. ३ पृ. १००) येथून ज्या विषयाचा उपक्रम

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनापर्यंत—च ज्ञेयं 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि 'तमसः परमुच्यते'
इत्येवमन्तं—आणि ज्ञेयं म्ह० 'ज्ञेयं यत्तत्' येथून 'तमाहून अमर्दा विलक्षण, अ-
ज्ञानरूपतमानें अस्पृष्ट' अशा अर्थाच्या पूर्वोक्त खोलापर्यंत—समासतः—संक्षेपतः
उक्तं—समासाने म्ह० सशेषाने मागितले. (अहोपण, दुमच्या अनेक गोष्टी सांगण्या-
सारख्या असताना हे त्रितयच-क्षेत्र, ज्ञान व ज्ञेय—का सांगितले? उत्तर—) एता-
वान् हि सर्वः वेदार्थः गीतार्थं च उपसंहृत्य उक्तः—कारण सर्व वेदार्थ व
गीतार्थ हा एवढाच काय तो आहे. असा उपसंहार करून संक्षेपानें तो सांगितला.
(उत्तरार्धाचे आकाशापूर्वक व्याख्यान—)—अस्मिन्सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते
इति उच्यते—या सम्यग्दर्शनामध्ये अधिकारी कोण आहे तें सांगितले जाते—मद्भक्तः
—मयि सर्वज्ञे ईश्वरे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः—माझा भक्त
म्ह० मी जो सर्वज्ञ—ईश्वर परमगुरु वासुदेव त्याच्यामध्ये ज्याने आपला सर्वात्मभाव सम-
र्पिला आहे म्हणजे—यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा—तो जे पाहतो, ऐकतो
किंवा ज्याला स्पर्श करितो ते—सर्व एव भगवान् वासुदेवः इति—एवंग्रहाविष्ट-
शुद्धिः सः मद्भक्त—सर्वच भगवान् वासुदेव आहे, अशा ग्रहानें ज्याची शुद्धि आविष्ट
झाली आहे, अशी ज्याची पक्की समजूत झाली आहे, तो माझा भक्त—एतत् स्यार्थोक्तं
सम्यग्दर्शनं विज्ञाय—हे वर सांगितलेल्या प्रकारचें सम्यग्दर्शन जाणून—त्याला प्राप्त
होऊन—मद्भाषाय-मम भावः मद्भावः—परमात्मभावः—मद्भावात, माझा जो
भाव तो मद्भाव म्ह० परमात्मभाव—तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति
—त्या मद्भावाला योग्य होतो, मोक्षाला जातो. १८.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वथनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

अन्यार्थ—प्रकृतिं—आठ प्रकारच्या प्रकृतीला—च एव—आणि—पुरुषं—
भेदज्ञाता—उभौ अपि—अशा दोघांनाही—अनादी—तू अनादी—नित्य—विद्धि
—जाण.—विकारान्—बुद्धि, इन्द्रिये—देह इत्यादि विकारांस—च—आणि—गुणान्
च एव—मुख दु ख मोहरूप गुणांना तूं—प्रकृतिसंभवान्—इंद्रियगच्या त्रिगुणात्मक
मायाव्य प्रकृतीपागून झालेले—विद्धि—जाण. १९

केल हाता त्याचा या अठराव्या श्लोकात उपमहार केला आहे. यास्तव 'इति क्षेत्र तया
ज्ञान क्षेत्र चोक्त' यातील क्षेत्र ५-६ श्लोकात सांगितलेल, ज्ञान ७-११ श्लोकात सांगि-
तलेल व ऐव ११-१७ श्लोकात सांगितलेलच घेतलें पाहिजे, व 'मद्भक्त एतद्विषय मद्भावाय
उपपद्यते' यात नाझा भक्त हे मर्व जाणून—माझा जाणून मद्भावाम योग्य होतो, अमें
त्यापें पण सांगितले आहे. येथे 'आत्मसाक्षात्कारानें मोक्ष' हा मिळान्त प्रत्यक्ष शब्दांनी
सांगितला आहे. यात ओपानें प्राप्त झालेले वगैरे काही मागितलेले नाहीं.

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । एतद्योनानि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते—
प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषाबुभान्प्यनाद्री विद्धि । न विद्यत आदि
र्ययोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृ
तिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याम्या प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहे
तुस्ते द्वे अनादी सत्यां ससारस्य कारणम् ॥

भाष्यार्थ—(पुढील मयाचा या अध्यायातील गत अर्थाशी सयध नवून पार दूर
सबब आहे, अस सांगतात-)—तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे पर अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
लक्षणे प्रकृती उपन्यस्ते—मातल्या अध्यायात ईश्वराच्या दोन-पर व अपर-क्षेत्र
ज्ञ क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतांचा उपन्यास केला —‘ एतद्योनानि भूतानि’
इति च उक्तं—तस्य तेथे सर्व भूतांचे कारण याच दोन प्रकृति आहेत, असेंहि सा
ंगितल पण—भूताना क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं इति अयं अर्थः
अधुना उच्यते—भूताना क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतांचे कारणत्व कसे ? म्ह०
या दोन प्रकृति ह्या सर्व भूतांचे कारण कम, हे सांगण्यासाठी आता ‘ प्रकृतिः’ इत्यादि

१ सांगण्या अध्यायात ईश्वराच्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति सांगितल्या व त्या दोन
प्रकृति हे नवभूतांचे कारण आहे, असेंहि तेथेच सांगितले पण भूतांचे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूप दोन
प्रकृति ह्यांचे कारण वसे ते सांगण्यासाठी पुढील श्रव आहे, असे आचार्य म्हणतात पण
रहस्यकार या श्लोकात ते जयोग्य अवतरण दतात त्यातील महत्त्वाची वाक्ये अशा आहे
त—“ वेदान्तशास्त्रातील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार येथे संपन्न क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार म्ह० सारयद्रूप
प्रकृतिपुरुषविवेक होणे माख्याप्रमाणे गीताशास्त्र प्रकृति व पुरुष हा दोन तःसे स्वप्न मानीत
नवून एकाच परमेश्वराची हा कनिष्ठ व श्रेष्ठ दोन रूपे आहेत, असे सातव्या अध्यायात
सांगिले आहे (७४-५) परंतु सारयाच्या द्रव्यवर्णा गाताच्यातले हे अर्धत एकदा
पत्करिल्यावर मग प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परमवधानांचे साख्याचे ज्ञान गीतेस अ-
मान्य नाहा किंबहुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानाचेच प्रकृतिपुरुषविवेक हे रूपावर होणे
म्हणून एवढा वेळ उपनिषदाच्या आधारे जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान सांगिले तेच ज्ञान आता
सारयाच्या परिभाषेत पण साख्याने देत न स्वीकारता प्रकृतिपुरुषविवेक या दुसऱ्या रूपाने
सांगण्यास मुरुवात करितात” —यावरूनच रहस्यकारास वेदान्त व साख यांचे ज्ञान
किना निर्दोष झाले आहे, ते उघड होणे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार वेदान्तातील व प्रकृतिपुरुष-
योग हा सारयद्रशनातील हा विभाग, नेवळ आमक आहे सारयद्रशनाला अनुसरून गतिंग
सिद्धातरूप असे काहा सांगिले आहे,अस म्हणजे हेच मुळाचुकीचे आहे गाता हा स्मृति
आहे,व्यामाना ती रचता आहे,त्यानी नुसले प्राचान गीतेचे शोधनच केले, हे म्हणजे खोटे
आहे अक्षमूत्रात सारयद्रशनाला प्रामाण्य मानले नाहा उपनिषदातील साख्य व योग हे
क्रमाने ज्ञान व ध्यान आहे गीतेतहि साख्य व योग हे शब्द त्याच अर्था योजले आहेत,
गीततील प्रतिपादन उपनिषदाना अनुसरूनच असले पाहिजे तरच अक्षमूत्रातील तिका

‘स्मृति’ या नावानें केलेला उल्लेख उपपन्न होईल गीता हें जर साख्य, केवळ तकमय व दान्त, मीमांसक, भागवतधर्म इत्यादि अठरा धान्याचें कडबोळें आहे, असें म्हटलें तर तिला ‘स्मृति’ म्हणता येणार नाही स्मृति श्रुत्युपजीविनांच असला पाहिजे ती कोणतेंहि दर्शन किंवा पथ यांना अनुसरणारी असणें, योग्य नाही दर्शनादिकांनी पाहिजे तर स्मृतीचें अनुकरण करावें नारायणीय धर्मानें पाहिजे तर यातेशीं आपलें नातें सागावें ती त्याला ओळखीतहि नाही म्हणूनच आचार्यांनी ५ व्या श्लोकावरील भाष्यात “यानां सारय चोर्वीस तत्त्वे म्हणतात” असें म्हटलें आहे (गी भा पृ ९०९ व ९११ पहा) भगवानांनी हा तत्त्वे सारयदर्शनाला अनुसरून सांगितली आहेत, असें म्हटलें नाही व दिक संप्रदायदृष्टि व असंप्रदायदृष्टि यात कसा व केवढा फरक पडतो, तो पहा

‘बेशान्तशास्त्रातील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार येवें सपला,’ असें मिथ्या ज्ञान रहस्यकारांना का वरें झालें ? प्रकृति व पुरुष हे शब्द पाहिल्यामुळे त्यांना असा भ्रम झाला असावा, असे दि सतें पण येथील पुरुष हा सारयाचा प्रतिस्वरी पुरुष असलेला पुरुष नव्हे येथील पुरुष हा वस्तुतः परमात्माच आहे म्हणूनच त्याला २० व्या श्लोकात उपद्रष्टा, अनुमता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वर, परमात्मा इत्यादि म्हणता आले गीतेंत ‘पर प्रकृति’ म्हणून ज्याला म्हटलें आहे, तोच हा सारयाचे पुरुष अनेक आहेत प्रकृतिमान् ईश्वर—परम पुरुष ते मानीतच नाहीत अर्थात गीतेतील प्रकृति व पुरुष हे शब्द मूळ उपनिषदातील आहेत सारयाचे नव्हेत ‘वेदाद एत पुरुष महान्त’ ‘इहैवान्त शरीरे सोम्य स पुरुष’ ‘अव्यक्तात्पुरुष पर, पुरुषात् पर किंचित्’ इत्यादि उपनिषदात अनेक ठिकाणां परमात्म्याला पुरुष म्हटलें आहे तसेच ‘माया तु प्रकृति’ ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणे निगूढा’ इत्यादि ठिकाणां प्रकृतीचा उल्लेख आहे पण हें रहस्य न जाणल्यामुळे गीतेंत जेथे जेथे असले साधारण शब्द आले आहेत तेथे त्यांनी सारयदर्शनाकडे पुरक धाव मारली आहे, आणि इतकें करूनहि ‘सारयाचें दैत गीतेला कबूल नाही’, सारय प्रकृति व पुरुष यांना अनादी, स्वतंत्र, स्वयभू मानतात’ इत्यादि म्हणण्याचा त्यांना प्रसंग आलाच आहे अर्थात् गीतेचा सिद्धान्त व सारयसिद्धान्त यात फरक आहे, हें त्यांनाहि कबूल करावें लागतेंच, मग ‘गीतेनें सारयदर्शनाप्रमाणें अमुक सांगितलें आहे,’ हें म्हणण्यात तरी काय अर्थ राहिला’ त्यापेक्षा ‘गीतेचें सर्वत्र प्रतिपादन उपनिषदाना धरून आहे, असें म्हटलें असतें तर इतका मानगट व धरसोड वरा वयाचें काही वारणच पल्लें नमों पण गीता सर्वथा उपनिषदाना अनुसरते, असें म्हटलें की ज्ञाननिष्ठा बांधाळा वसलाच, असा सारा प्रचार असल्यामुळे हा सर्व टाळाळा आहे पण सारयदर्शनहि वरमांचा सर्वथा त्याग करावयास लागतें, हें कोठ ठाऊक आहे’ सा राश्र वेदान्तशास्त्राचा यथाथ प्रतिपत्ति न झाल्यामुळे रहस्यकाराचें हें अशाप्रकारचें प्रतिपादन सर्वथा अनुपपन्न व अग्राह्य झाले आहे गीतेतील सब वगन उपनिषदांना धरून नेलेले आहे कापिल माख्य किंवा पागाल्याग यातील वेगत्याहि दर्शनाच्या आधारेनें ते केलेले नाही कारण गीता स्मृति आहे सारय, योग व वेदान्त या शास्त्रातील विरोध पददर्शावारांना ए काय स्थापन दिला आहे तो नाचला म्हणजे रहस्यकारांनी स्वाविषयीची शेवटी पांने लिहून केलेली सब ‘चिकित्सा’ नीरम, दुर्बोध व अग्राह्य वाटने तो खोर भगा—‘आम भेदो जगत्तय ईशोऽन्य इति चतुर्थ । स्वयमेवेत्येव साख्य योग वेदान्तसंमति ॥’ (६-२२१)

म्हणतात—हा अर्थ आतां सांगितला जातो—‘प्रकृति पुरुषं च एव’ ईश्वरस्य प्रकृती
—प्रकृति व पुरुष—ईश्वरान्या अपर व पर प्रकृति—तौ प्रकृति-पुरुषौ उभौ अपि अ-
नादी विद्धि—प्रकृति व पुरुष, अशा ही दोन्ही अनादी आहेत, असें तूं जाण. —न वि-
द्यते आदिः ययोः तौ अनादी—ज्यांना आदि म्ह० कारण नाही, तीं दोन्ही
अनादी. (तीं कशी ? उत्तर—) ईश्वरस्य नित्येश्वरत्वात् तत्प्रकृत्योः अपि
नित्यत्वेन भावितुं युक्तं—ईश्वराला नित्य ईश्वरत्व अमल्यामुळे त्याच्या या दोन प्र-
कृतींनाहि नित्यत्व असणें युक्त आहे—त्या प्रकृतींहि नित्यत्व असणें उचित आहे.—
प्रकृतिद्वयस्य एव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वं—दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हेंच
ईश्वराचें ईश्वरत्व होय. (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतींचें नियामकत्व हेंच ईश्वरत्व आहे.
अहोपण जगाला उत्पन्न करणें इत्यादि कार्यांतांल स्वातंत्र्य हेंच ईश्वरत्व आहे, वरील
दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हें ईश्वरत्व नव्हे, अशा शका घेऊन आचार्य म्हणतात—) —
याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वर जगदुत्पत्ति-स्थिति प्रलयहेतु —या दोन प्रकृ-
तींच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय याचा हेतु आहे,—ते द्वे अनादी
सत्यौ संसारस्य कारणं—त्या दोन प्रकृती अनादी असून संसाराचें कारण आहेत.

नाऽऽज्ञा अनादी इति तत्पुरुषममास केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि क्लेश्वरस्य कारणत्वं
सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्या स्यातां तत्कृतमेव जगत्क्षेत्रस्य जगतः क-
र्तृत्वम् । तद्वस्तु, प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुपपत्तेरीक्षितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् ।
संसारस्य निनिमित्तत्वेऽभिर्भोक्षत्वप्रसङ्गाच्छान्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्विभोक्षाभावप्रसङ्गा-
त् । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(याविषयी अनान्तर—) —न आदी—अनादी इति तत्पुरुषसमासं
केचित् वर्णयन्ति—आदि नव्हेत त्या अनादी, असा याचा तत्पुरुष समास क्लियेक

‘ प्रत्येक शरीरात आत्मा भिन्न आहे, जगत मध्य आहे व ईश्वर नाही,’ हें म्हणणें जर
मात्रय मोडनाल व ‘आत्मभेद, जगत मध्य आहे’ हें म्हणणें व ‘आत्म्यातून ईश्वर भिन्न आहे,’
हें मत जर योगी मोडतील तर मात्रय, योग व वेदान्त म्ह० भाष्यनिपटडमंत यांची एक-
वाक्यता होईल, गीता या तान मठांताल कोणत्या मठाची आहे ? अर्थात् आत्मभेद न
मानणारी, व आत्म्यालाच ईश्वर समजणारी “सम भवन् भूतेषु निष्पन्न परमेश्वर, विनश्यत्सु
अविनश्यन्त ” (अ. १३ श्लो. २७) वगैरे, तसेंच, जगाला असत्य मानणारी ‘ अनित्य
अमुष लोके ’ (म १ श्लो. ३३ पृ. ७२३) वगैरे आहे. नवाय ती वेदान्तमनाचेंच प्रतिपादन
करणारा आहे. साख्य किंवा योगदर्शनाचें प्रतिपादन करणारी नाही. अर्थात् ना संवधानें
रहस्यकारांना रहस्यात धारवार तेच ते ‘विनिचवन्’ मिठांदि जरी फेलेले अजडे हरी ते अस-
वडे असल्यामुळे सर्वथा अग्राह्य होय. (गी. भा. पृ. १२४, ६६६, ६९०, ७३२ पदा) येरान्ती
‘ प्रकृति पुरुषापामन उत्पन्न शालेली समजतान ’ वगैरे रहस्यकाराचें म्हणणें निर्मूल आहे.
प्रकृतींचा उत्पन्न होणारी मानल्यास कोणता दोष येतो हें पुढील भाष्यात सविस्तर सांगि-
ल्ले आहे, ते वाचकांनी अवश्य पहावें.

वर्णितात. म्ह० ज्या प्रकृति आदि-मूल नव्हेंत त्या अनादी—तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति—असा विग्रह केल्याने ईश्वराचें कारणत्व मिळ होते. —यदि पुनः प्रकृति-पुरुषौ एव नित्यौ स्यातां तत्कृतं एव जगत् ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं न—पण जर प्रकृते व पुरुष हांच नित्य शाश्वत तर हे जगत् तत्कृतच —त्यांना केलेलें आहे, असें होतें. ईश्वराचें श्रुतिस्मृतिसिद्ध जगत्कर्तृत्व त्यायोगानें निश्चित होत नाहीं. (या शंकेचें निरसन—)—तत् असत्—हे म्हणणें बरोबर नाहीं. (कारण प्रकृति व पुरुष हां दोन्ही उत्पन्न होणारी आहेत असे म्हटल्यास—)—प्रकृति पुरुषयोः उत्पत्तेः प्राक् ईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनैश्वर्यत्वप्रसंगात्— प्रकृति व पुरुष यांच्या उत्पत्त्याच्या पूर्वी ज्याचें ईजन-नियमन करावयाचें त्याचाच अभाव असल्यामुळे ईश्वराला अनैश्वर्यत्व प्रसंग येतो [कारण प्रकृति व पुरुष यांची ज्यावेळी उत्पत्तिच झालेली नसते त्यावेळी नियमन करण्यास योग्य असें काहीच नसतें. त्यामुळे त्याला त्या अवस्थेंत ईश्वरहि म्हणता येत नाहीं. कारण नियम्य असेल तर नियामक, प्रजेच्याच अभावी राजा कोठला ? शिवाय या दोन प्रकृतींची अपेक्षा न करिताच जर ईश्वर ससाराचा हेतु होत असेल तर संसार उत्पन्न करणें किंवा न करणें हे त्याच्या मजबूर अवलंबून राहिल. कारण तो स्वतंत्र आहे, त्यामुळे मुक्तानाहि ससाराचा प्राप्ति नच होईल, असा भरवसा राहणार नाहीं, मोक्षशास्त्राला प्रामाण्य उरणार नाहीं. त्यामुळे त्यालाच संसारहेतुच नाहीं, असें सांगतात—]—संसारस्य निर्निमित्तत्वे अनिमोक्षत्वप्रसंगात् शास्त्रानर्थस्यप्रसंगात् च बधमोक्षाभावप्रसंगात्—संसाराला काहीं निमित्तच नाहीं, तो निमित्तावाचूनच प्राप्त होतो, असें म्हटल्यास अनिमोक्षप्रसंग, शास्त्रानर्थक्यप्रसंग व बधमोक्षाभावप्रसंग येतो [म्ह० पूर्वी दोन प्रकृतींच्या अपेक्षेवाचून केवळ ईश्वराच जगाचें निमित्त आहे असें म्हटल्यास हे असे दोष येतात दोन प्रकारच्या प्रकृतीला नित्यत्व नाहीं, त्या दोन्ही कार्यरूप आहेत, असें म्हटल्यास त्या उत्पन्न होणाऱ्याच्या पूर्वी यथाचा अभाव असणार, हे उघडच आहे. बंधाच्या अभावां तो तुटणे, या स्वरूपाच्या मोक्षाचाहि अभावच असतो, आणि कदाचित् त्या दोघाचाहि जर अभाव असला तर पुन त्याचा संभवच नाहीं. यास्तव दोन्ही प्रकृतींना नित्य मानिलें पाहिजे. त्यांना मूल कारण मानल्यानें संसार, शास्त्र व बध मोक्ष या सर्वांची उपपत्ति लागते, असें सांगतात—]—पुनः ईश्वरस्य प्रकृत्योः नित्यत्वे सर्व एतत् उपपन्नं भवेत्—पण तेंच ईश्वराच्या या दोन प्रकृतींना नित्यत्व आहे, असें मानलें असना हें सर्व उपपन्न होतें.

कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तात्मानुणांश्च मुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीधरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—कथं—तै कसे उपपन्न होते तै संगनात—विकारान् च गुणान्—विकार व गुण यास—वक्ष्यमाणान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् विकारान् च सुख दुःख मोहप्रत्ययाकारपरिणतान् गुणान्—व पुटे सांगितल्या जाणा-
च्या बुद्धीपासून देहेन्द्रियापर्यंत विकारास व सुख, दुःख व मोह याच्या प्रलयाच्या—
अनुभवाच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणान्—प्रकृतिसंभवान् विद्धि—जानीहि
—प्रकृतिसंभव जाण, प्रकृति हेंच त्यांना सत्ता देणारे निमित्त आहे, असे तू समज —
प्रकृतिः ईश्वरस्य विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका भाषा—प्रकृति म्ह-
णजे ईश्वराची विकारकारणशक्ति—सर्व विकारना कारण होणारी शक्ति—त्रिगुणात्मिका
भाषा—सा संभव येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणान् च
प्रकृतिसंभवान्—प्रकृतिपरिणामान् विद्धि—तां प्रकृति ज्या विकाराचा व गुणा-
चा मभवा-सत्ता देणारा हेतु—कारण आहे, त्या विकाराना व गुणाना प्रकृतिसंभव—प्रकृ-
तीचे परिणाम तू जाण, [प्रकृति अनादि आहे, असे मानलें म्हणजे गुण व विकार हें
तिचें कार्य असल्यामुळे आत्मा निर्गुण व निर्विकार आहे, हें सिद्ध होते] १९

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

अध्यायार्थ—कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० सर्व इद्रियें
याच्या वर्तत्वाविषयी—प्रकृतिः—वरील प्रकृति—हेतुः—निमित्त—उच्यते—सांगी-
तली जाते त्याचप्रमाणें—सुखदुःखानां भोक्तृत्वे—सुखदुःखाच्या भोक्तृत्वाविषयी
—पुरुषः—पुरुष—क्षेत्रज्ञ—जीव—हेतु—निमित्त—उच्यते—सांगितला जातो. २०

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवा — कार्यकरणकर्तृत्वे कार्य शरीरं करणानि
साक्ष्यानि त्रयोदश । देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः
पृथक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवा. सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्च-
यावात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरण-
रूपं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणभारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एव कार्यकरण-
कर्तृत्वेन संसारस्य कारण प्रकृति ॥

भाष्यार्थ—पुन ते प्रकृतिसंभवा गुणा च विकारा के—पण ते
प्रकृतिसंभव—प्रकृतिकार्यभूत विकार व गुण कोणते ?—कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्य
—शरीरं करणानि—तत्त्व्यानि त्रयोदश—कार्य व करण याच्या कर्तृत्वा-
मध्यें—कार्य—शरीर व करण—शरीरातील तेरा इद्रियें—तजीव—देहस्य आरंभ
काणि भूतानि च विषयाः प्रकृतिसंभवाः विकारा पृथक्ताः इह
कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते—देहाची आरंभक—देहाचा आरंभ करणारी भूत व विषय

हे पूर्वोक्त प्रकृतिसंभव विकार येथें कार्यग्रहणानें ग्रहण केले जातात —च प्रकृतिसंभवाः गुणाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते—च प्रकृतिसंभव सुख दुःख मोहात्मक गुणकरणाश्रय असत्यामुळे करणग्रहणानें ग्रहण केले जातात —यत् तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं-उत्पादकत्वं तत् कार्यकरणकर्तृत्वं—जे त्या कार्यकरणाचे कर्तृत्व म्ह० उत्पादकत्व तें कार्यकरणकर्तृत्व होय—तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः आरम्भकत्वेन कारणं प्रकृतिः उच्यते—त्या कार्य करण कर्तृत्वामध्ये हेतु म्ह० आरंभक या रूपानें कारण, प्रकृति सांगितली जाते —एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन प्रकृतिः संसारस्य कारणं—याप्रमाणें शरीरेंद्रियाच्या कर्तृत्वामुळे प्रकृति संसाराचें कारण आहे [देहाची आरंभक म्ह० देह ज्यांच्यापासून उत्पन्न होतो तों भूतें, विषय व शरीरें, हे विकार हा येथील कार्यशब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणे तेरा इन्द्रिये व त्यांचा आश्रय करून राहणारे सुख दुःख व मोह हे गुण हा येथील करणशब्दाचा अर्थ आहे त्याचें कर्तृत्व प्रकृतीला आहे, त्यांना उत्पन्न करण, या रूपाने प्रकृति त्यांचें कारण आहे याप्रमाणें कार्यकरण कर्तृत्वामुळे प्रकृति संसारकारण आहे]

कार्यकारणकर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणो कार्यकारणयोः कर्तृत्वं इति । अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकाद्येनैव ॥

भाष्यार्थः—(याचाच दुसरा पाठ घेऊन, त्याचें व्याख्यान व अर्थ—) —कार्यकारणकर्तृत्वे इति अस्मिन् अपि पाठे—‘ कार्यकारणकर्तृत्वे ’ हा पाठ घेतला तरी त्याचा अर्थ असा—कार्यं—यत् यस्य विपरिणामः तत् तस्य कार्यं-विकार-कार्यं जो ज्याचा परिणाम तें त्याचें कार्य म्ह० विकार,—विकारि-कारणं—व विकारि-विकार पावणारे तें कारण—तयो विकारविकारिणो-कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति—त्या विकारविकारींच्या-कार्य कारणाच्या कर्तृत्वामध्ये प्रकृति हेतु आहे, असा भावार्थ [विकार-परिणाम व कारण यांच्या कर्तृत्वाचे कारण प्रकृति आहे या चेंच दुसरे व्याख्यान—]—अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तानि एव कार्यं कारणानि उच्यते—किंवा पूर्वाक्त (पृ ९११ पहा) माख्यदर्शनोक्त सोळा विकारांचा समुदाय हा कार्य व सात प्रकृतिविकृति हा कारण, तोच कार्यकारणं येथे सांगितलां जातात.—तेषां कर्तृत्वे हेतु आरंभकत्वेन

१ रहस्यकार “ देह व इन्द्रिये यांच्या कर्तृत्वामे प्रकृति कारण आहे ” असे म्हणतात पण त्याचा अर्थ काय, त त्याचें त्यासच माहीत ! शरीरेंद्रियाचें जें कर्तृत्व-कर्तृपणा हा भ्रम, त्याम प्रकृति कारण आहे, असा त्याचा अर्थ होतो पण तो चुकीचा आहे कारण येथे प्रकृतिपाशून शरीरेंद्रिये होनात, हें सांगायचें आहे.

एव प्रकृतिः उच्यते—त्याच्या कर्तृत्वामध्ये हेतु-आश्रय असंभवत्व-कर्तृत्व या निमित्तानेच प्रकृति सांगितली जाते. [या व्याख्यानाने आचार्यांना श्रुतिस्मृतींशी अवि-
रुद्ध असलेल्या सांख्य-योगदर्शनातील अंश प्राप्त अमल्याचे सुचविले आहे. पण तेव-
ढावन्न गीतेत सांख्यशास्त्राप्रमाणेच हे सर्व सांगितले आहे, असे म्हणणे अयोग्य आहे.]

पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति-
पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वं उपलब्धृत्वे हेतुर्उच्यते । कथं पुनरेतेन
कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति
अत्रोच्यते कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलारम्भना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चेत-
नस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतः संसारः स्यात् । यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण
हेतुफलारम्भना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः
सयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुः-
खभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसं-
भोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोगत्वं संसारत्वमिति ॥ २० ॥

भाष्यार्थः—(उत्तरार्धाचे तात्पर्यं)—च पुरुषः संसारस्य कारणं यथा
स्यात् तत् उच्यते—आता पुरुष संसाराचे कारण ज्याप्रकारे होतो. तो प्रकार सांगि-
तला जातो—पुरुष-जीवः-क्षेत्रज्ञः-भोक्ता इति पर्यायः—पुरुष म्ह० येथे निह-
पाधिक परमात्मा नव्हे, तर जाव, क्षेत्रज्ञ, भोक्ता, हे ज्याचे पर्याय आहेत तो पुरुष—सुख-
दुःखानां-भोग्यानां भोक्तृत्वे-उपलब्धृत्वे हेतुः उच्यते—सुखदुःखाच्या म्ह०
भोग्याच्या भोक्तृत्वाविषयी-अनुभवाविषया हेतु म्ह० निमित्त सांगितलेला आहे. [प्रा-
णांचे धारण करणे, या निमित्ताने पुरुषाला जीव असे म्हणतात. पण त्याचे चेतनत्व हेंच
माणधारणाचे निमित्त आहे, हें सुचविण्यासाठी 'क्षेत्रज्ञ' हें नाव दिले आहे व तो पुरुष
निहपाधिक नाही, सोपाधिक आहे, हें 'भोक्ता' या पर्यायाने सुचविले आहे. सुखदुःखादि
भोग्याचा अनुभव येण्याचे निमित्त हा चेतन जीव आहे आता प्रकृति व पुरुष याच्या
संसारकारणत्वाचे उपपादन करण्यासाठी रंका-]—पुन अनेक कार्यकरणकर्तृत्वेन
च सुखदुःखभोक्तृत्वेन प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वं कथं उच्यते—
पण या शरीरेंद्रियाच्या कर्तृत्वाने व सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वाने प्रकृति व पुरुष याचे
संसारकारणत्व कसे सांगितले जात आहे—इति अत्र उच्यते—असे विचाराल तर
त्याचे उत्तर सांगतो. (अन्वय व्यतिरेकाने त्याचे संसारकारणत्व सांगतो, असे म्हणून

१ पण रहस्यकारांनी हा पुष्पाचा विशेष स्पष्टपणे दाखविलेला नाही भोक्ता होणारा
पुष्प निहपाधिक असणे केव्हाच शक्य नाही पुष्पाने स्वरूपांना विमरून प्रकृतिस्थ होणे
म्हणजेच संसारी होणे आहे. पण रहस्यकार तत्त्वविचाराच्या दृष्ट्या खोले पाण्यात शिरण्या-
च्या भागगटात पडून नाहीत पण सार्वत्रिक पुरुषाचे भोक्तृत्वं असं मिथ्या मानात नाहीत.
त्यामुळे येथील वान सांख्यशास्त्राप्रमाणे आहे हे म्हणणे खोटे आहे.

प्रथम व्यतिरेकच दाखवितात-)—हेतु फलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण प्रकृतेः परिणामाभावे—हेतु व फल या स्वरूपाच्या कार्य, करण, सुख व दुःख या रूपानें प्रकृतीचा परिणाम जर न झाला—म्ह० प्रकृति शरीर व इद्रिये या हेतुरूपाने आणि सुख व दुःख या फलरूपाने परिणाम जर न पावली तर, त्याचप्रमाणें—चेतनस्य पुरुषस्य तदुपलब्धत्वे असति—चेतन पुरुषाला त्याचें उपलब्धत्व—भोक्तृत्व जर नसेल तर—कुतः ससारः स्यात्—ससार कोठून सिद्ध होईल ? [नित्य मुक्त आत्म्याला स्वभावतःच ससार असणे शक्य नाहा, असा याचा भावार्थ याप्रमाणे प्रकृतीचें कर्तृत्व व पुरुषाचें भोक्तृत्व याच्या अभावीं संसाराचाहि अभाव, हा व्यतिरेक दाखवून आता अन्वय दाखवितात-]—पुन यदा हेतुफलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण परिणतया भोग्यया प्रकृत्या तद्विपरीतस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वेन अविद्या रूप संयोग स्यात् तदा संसारः स्यात् इति—पण जेव्हा हेतुफलात्मक शरीरेंद्रिय सुखदुःखरूपाने परिणाम पावलेल्या भोग्य प्रकृतीला तिच्या अगदी उलट—तिच्या स्वरूपाहून अगदीं विलक्षण स्वरूपाच्या पुरुषाचा भोक्ता या रूपाने जव्हा अविद्यात्मक संयोग होतो तेव्हा ससार समवतो, हें प्रसिद्ध आहे—अतः प्रकृतिपुरुषयो कार्यकरणकर्तृत्वेन च सुखदुःखभोक्तृत्वेन यत् संसारकारणत्वं उक्तं तत् युक्तं—यास्तव प्रकृति व पुरुष याच कार्यकरणकर्तृत्वान्या योगानें व सुखदुःखभोक्तृत्वाच्या यागाने जे संसारकारणत्व सांगितले म्ह० प्रकृति शरीरेंद्रियाच्या कर्तृत्वानें व पुरुष-जाव-भोक्ता सुखदुःखाच्या भोक्तृत्वानें संसाराचे कारण होतात, असें जें सांगितलें आहे त योग्यच आहे (पण अविक्रिय आत्म्याचें संसार उचित नाहीं, त्यानें ससारी होणे समवत नाहा, असा आक्षेप-)]—पुन अयं संसार नाम कः—अहोपण हा संसार म्हणजे काय ? (या आक्षेपाचे समाधान-)]—सुखदुःखसंभोग संसार—सुख व दुःख यातील कदाचा तरी संभोग-साक्षात्कार-अनुभव हाच संसार आहे—च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं पुरुषस्य संसारित्व इति—व सुखदुःखाचें भोक्तृत्व हच पुरुषाचें संसारित्व आहे [सुखदुःखाचा साक्षात्कार हाच अविक्रिय आत्म्याचा-द्रष्टयाचा संसार, व तशा प्रकारचे भोक्तृत्व हें त्याचें संसारित्व हाच वेवट्या 'इति' शब्द श्लोकाच व्याख्यान गपले, अस मुचवितो.] २०.

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

अन्यार्थ—हि—कारण—पुरुषः—पुरुष—प्रकृतिस्थः—शरीरेंद्रियाच्या रूपाने परिणत झालेल्या-शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीत स्थित होउन 'हच मा' असें माहून—प्रकृतिजान् गुणान्—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सुखदुःख मोहात्मक गुणान्—भुंक्ते—भोगता त्यांचा अनुभव घेतो—अस्य—या भोक्त्याचा—गुणसंगः—गुणांशील संग-आमोष हच त्याचा—सदसद्योनिजन्मसु—देवादि सत् योनि व पक्षादि अगार योनि, यांत जन्म होण्याच—कारणं—कारण-निमित्त आहे. २१

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनिमित्तमित्युच्यते—
पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्य प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृ-
तिस्यः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतादृशे यस्मात्तस्मादुक्त उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान्प्रकृ-
तितो जातान्मुसुदुःखमोहाकाराभिष्यक्तान्गुणान्मुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवम् ।
सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आत्मभाव संसारस्य
स प्रधानं कारणं जन्मनः “ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति ” इत्यादिभूतेः ॥

भाष्यार्थ—सुखदुःखानां भोक्तृत्वं पुरुषस्य संसारित्वं इति यत् उक्तं
तस्य तत् किनिमित्तं इति उच्यते—सुखदुःखायं भोक्तृत्वं हं च पुरुषाचे संसारित्व
आहे अने जे सांगितलें तें त्याचे संसारित्व कारणाने संभवतें । असा प्रश्न
उपस्थित झाला असता निमित्त सांगण्यासाठी अगोदर संसारित्व अविद्येन्या योगाने—
ऐन्याच्यासाठी आहे, अने ‘पुरुष ०’ या श्लोकाने सांगितलें जातें.—पुरुष-भोक्ता-
पुरुष म्ह० भोक्ता-जीव-क्षेत्रज्ञ-प्रकृतिस्थः-अविद्यालक्षणायां कार्यकरणरू-
पेण परिणतायां प्रकृतौ स्थित प्रकृतिस्थः—प्रकृतिस्थ म्ह० अविद्यारूप श-
रीरेन्द्रियाच्या आवाराने परिणत झालेल्या प्रकृतीत स्थित झालेला-प्रकृतिस्थ होऊन
म्ह०—प्रकृति आत्मत्वेन गतः इति एतत्—प्रकृतीला आत्मत्वाने प्राप्त झालेला,
शरीरेन्द्रियाकार प्रकृतिच मी असें समजणारा, असा याचा भावार्थ—हि-यस्मात् त-
स्मात् भुङ्क्ते-उपलभते इत्यर्थः—याअर्थी पुरुष प्रकृतीला आत्मत्वाने जाणतो
त्याअर्थी तो भोगतो-अनुभव घेतो, असा याचा भावार्थ (काय भांगतो ? उत्तर-)
—प्रकृतिजान्-प्रकृतितः जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिष्यक्तान् गुणान्
—प्रकृतिज म्ह० प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या-सुख, दुःख व मोह याच्या आकाराने
अभिष्यक्त झालेल्या गुणाना—अहं सुखीः दुःखीः मूढ पण्डित इति-एवं—
मी सुखी, दुःखी, मूढ, पण्डित आहे, या असा प्रकारे त्या गुणाचा अनुभव घेतो.
(अहोपण, अविद्या हे भोगाचे निमित्त असताना आणखी दुसऱ्या कारणाला हुज्या-
वयास बसाला पाहिजे ? उत्तर-)—अविद्यायां सत्यां अपि सुखदुःखमोहेषु
गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्ममायः सः जन्मन-संसारस्य प्रधानं
कारण—अविद्या हें सामान्य कारण विद्यमान असतानाहि उपभोग घेतला जाणाऱ्या
सुख, दुःख, मोह इत्यादि गुणांमध्ये जो संग म्ह० भाव सुखी, दुःखी वगैरे आत्मभाव,
तो जन्मादिरूप संसाराचे मुख्य कारण आहे. (याविषया प्रमाण-)—‘ स. यथा-
कामो भवति तत्क्रतुः भवति ’ इत्यादिभूतेः—‘ तो जसा प्रभारच्या कामाने
सुख होतो तसा निघण्याचा होतो, ’ इत्यादि धृति याविषयी प्रमाण आहे. (वृह. भाष्यार्थ
अ. ४. ब्रा. ४ क ५ पृ. २६७.)

१ रक्षकदार ‘ पुरुष. प्रकृतिस्थ. प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते ’ याचा अर्थ “ कारण प्रकृ-
तीत पुरुष अपिष्ठित झाला म्ह० प्रकृतीच्या गुणाचा तो उपभोग घेतो ” असा करितान.
‘ प्रकृतीत पुरुष अपिष्ठित झाला ’ म्हनने काय ! २ व प्रकृतीचे गुण कोणते ?

तदेतदाह कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्चादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविहृदा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याऽविद्या गुणेषु च संगः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माभ्यारोपेण च ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याच अर्थी असलेल्या द्वितीयाद्यांचे व्याख्यान—)—तत् एतत् आह —तैव हं भगवान् सागतात—अस्य पुरुषस्य भोक्तुः गुणसङ्गः—गुणेषु सङ्गः कारणं—हेतु —या पुरुषाचा—भोक्त्याचा गुणसंग, गुणामध्ये संग हेंच कारण—हेतु आहे. (कशाचा हेतु आहे ? उत्तर—)—सदसद्योनिजन्मसु—सत्य. च असत्य योनयः—सदसद्योनय तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः—सत् असत्-योनिजन्मामध्ये—उत्तम व अधम योनी, या सत् असत् योनि, सदसत् योनीमध्ये जे जन्म ते सदसद्योनिजन्म त्या सदसद्योनिजन्मामध्ये—विषयभूत जन्मामध्ये—म्ह० त्या जन्माचें गुणसंग हें कारण आहे (जिवा ' जन्मसु ' या सप्तमीचा संबंध अधिक स्पष्टपणें लागावा म्हणून अध्याहारपूर्वक दुसरी योजना करितात—)—अथवा सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदं अध्याहार्य—किंवा सदसद्योनीत जन्म घेऊन त्या जन्मातील या संसाराचें कारण गुणसंग आहे, असें येथें संसारपद अध्याहृत प्यावें. (आता सत् व असत् योगांचे विवेचन करितात—)—देवादियोनयः—सद्यो-नयः असद्योनयः—पश्चादियोनयः—सत् योनी म्ह० देवादि-योनि व अमत्-योनि—पश्चादिनाच्या योनि—सामर्थ्यात् सदसद्योनयः मनुष्ययोनय अपि अविहृदाः द्रष्टव्याः—देव व तिर्यक् या दोन उत्तमाधम योनींचा निर्देश केलला आहे, याच सामर्थ्यावरून सदसद्योनी म्ह० मध्यवर्ती मनुष्ययोनिहि अविहृदा आहेत—मनुष्यांतील सद-अमत् योनीहि येथे सूचित होतात, असे जाणावें. [अहो पण, संगच जर संसाराचें कारण असल तर अविद्या संसारकारण नव्हे, कारण कोणत्याहि कार्याचें एरुच कारण असणें, उचित होय, अशी आशंसा घेऊन सांगतात.]—

१२तमच 'कारण गुणसंगोऽस्य०' याचा अर्थ "आणि प्रकृताच्या गुणांचा हा संयोग पुरुषाला व्यापारित योनीत जन्म घेण्यास कारण होतो" असा करितात. पण 'गुणसंग' म्ह० 'गुणांचा संयोग' हे म्हणजे बुद्धीचें आहे या मग कोणाचा बरोबर व नि.परीक्षे अर्थ बघण्यासाठी याचकांना बरोबर सर्व भाष्य व भाष्यार्थ पहावा.

एतत् उक्तं भवति—यावत् न हं सिद्ध होतें, म्ह० या सर्वांचें तात्पर्य असें आहे—
प्रकृतिस्थत्वात्त्या अविद्या च गुणेषु सङ्गः—कामः संसारस्य कारणं इति
—शरीरेंद्रियरूप प्रकृतीमध्ये 'हीच मां' अशा अभिमानानें स्थित होणें, या
नावाची अविद्या व गुणामध्ये संग—काम हें संसाराचें कारण आहे, [म्ह० अविद्या
हें संसाराचें उपादान कारण व गुणसंग निमित्तकारण आहे, असा भावार्थ. पण अमें हें
दोन प्रकारचें संसारकारण सांगण्याचें प्रयोजन काय, तें सांगतात—]—च तत् परिवर्ज-
नाय उच्यते—च तें द्विविध संसारकारण त्याचें परिवर्जन करण्यासाठीं सांगितलें जातें.
[अज्ञान व आत्मिक ह्या दोन्ही संसारकारणांचें निरसन करावें, म्हणून तीं येथें सांगि-
तलीं आहेत. पण त्यांची आपोआपच निवृत्ति होणें शक्य नसल्यामुळे त्याचा निवर्तक
उपाय सांगितला पाहिजे, या आशयानें म्हणतात—]—अस्य च निवृत्तिकारणं
ससंन्यासे ज्ञानवैराग्ये गीताशाले प्रसिद्धं—च या कारणद्वयाच्या निवृत्तीचें
साधन—त्याच्या निवृत्तीचा उपाय संन्यासासह ज्ञान व वैराग्य ह्या आहे, हें गीताशास्त्रात
प्रसिद्ध आहे. [वैराग्य असलें म्ह० संन्यास, व संन्यासपूर्वक ज्ञान आसकीसह अज्ञा-
नाची निवृत्ति करितें. याविषयी प्रमाण—]—च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञचिपयं ज्ञानं पुर-
स्तात् उपन्यस्तं—आणि त्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा पूर्वी उपन्यास केला आहे.
[व 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' 'येधून 'न सत् तत् न असत् उच्यते' येथपर्यंतच्या
वाक्यात अन्यनिषेधानें व 'सर्वतः पाणिगदं' 'इत्यादि वाक्यात अनामधर्माच्या अ-
प्यारोपानें तेंच ज्ञान सांगितलें आहे, अमें म्हणतात—]—च अन्यापोहेन अतद्धर्मा-
ध्यारोपेण च 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति उक्तं—आणि अन्यधर्माच्या निषे-
धानें व अतद्धर्माच्या अप्यारोपानें 'यज्ज्ञात्वा' 'इत्यादि वाक्यानें तेंच क्षेत्रज्ञ-
ज्ञान सांगितलें आहे. २१.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—उपद्रष्टा—समीप राहून पाहणारा—अनुमन्ता—अनुमोदन दे-
णारा,—च—आणि—भर्ता—भरण—पोषण करणारा—भोक्ता—भोग घेणारा,—
महेश्वर.—सर्व ईश्वरावाहि ईश्वर,—परमात्मा इति च अपि—परमात्मा असेंहि
पण—उक्तः—बोललेला—अस्मिन् देहे—या देहात—परः पुरुष.— पर
पुरुष आहे. २२.

तस्यैव पुनः साक्षाच्चिदेवः क्रियते— उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमन्यापृतो
यथाविपश्यमानेषु यज्ञकर्मन्यापृतेषु तदर्थोऽन्योऽन्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋग्विष्यजमा-
न्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वन्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्य-
करणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्भनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टार-
स्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आमा द्रष्टा । यतः परोऽ-
गी. भा. १२०

न्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव पुनः साक्षात् निर्देशः क्रियते—त्या प्रवृत्त मोक्षसाधनभूत ज्ञानाचाच 'उपद्रष्टा' या श्लोकात साक्षात् निर्देश केला जातो—उपद्रष्टा-समीपस्थ सन् द्रष्टा—उपद्रष्टा म्ह० समीप स्थित होऊन पाहणारा, (तथापि लौकिक द्रष्ट्याप्रमाणे हा द्रष्टाहि आपल्या व्यापाराने विशिष्ट असेल व त्यामुळे त्याच्या निष्क्रियत्वाशी विरोध येईल, अशी आशका घेऊन सांगतात—)—स्वयं अव्यापृत—व स्वत अव्यापृत—काहाच व्यापार—हालचाल न करणारा [स्वतः च्या व्यापारवाचून केवळ सानिध्य हेच द्रष्टृत्व आहे तेच दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—]—यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु अव्यापृतः यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तटस्थः अन्यः—उद्याप्रमाणे ऋत्विक् व यजमान यज्ञकर्मांमध्ये व्यापृत असतांना स्वतः अव्यापृत पण यज्ञविद्येमध्ये कुशल असा, ऋत्विक् व यजमान यांच्या व्यापारातील गुण व दोष यांचा द्रष्टा-गुणदोष पाहणारा असा, दुसरा एक तटस्थ-ब्रह्मा असतो—तद्वत् कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृत अस्य विलक्षणः तेषां सव्यापाराणां कार्यकरणानां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा—त्याप्रमाणे शरीर व इद्रिये व्यापार करीत असतांना स्वतः काही व्यापार न करणारा त्याहून अगदा निराळा—अगदी विलक्षण, असा त्या व्यापारयुक्त कार्यकरणाचा सामाप्याने—समापतेने—अगदा जवळ राहून द्रष्टा-पाहणारा—तो उपद्रष्टा (उपद्रष्टा या शब्दाचा दुसरा अर्थ—)—अथवा देह चक्षुः मनोबुद्ध्यात्मान द्रष्टार—देह, चक्षुः, मन, बुद्धि व आत्मा हे द्रष्टे आहेत—तेषां चाह्य द्रष्टा देह—त्यातील बाह्य द्रष्टा देह आहे—तत आरभ्य आन्तरतम. च प्रत्येक-समीप आत्मा द्रष्टा स्यात्—त्या देहापासून आरंभ करून सगळ्याच्या अतिशय आत व प्रत्यक् म्ह० समीप असलेला जो आत्मा तो द्रष्टा आहे ['उपद्रष्टा' यातील 'उप' या उपसर्गाचा सामीप्य हा अर्थ आहे त्यामुळे त्या उपसर्गाला प्रत्यक् अर्थत्व आहे म्ह० त्याचा 'प्रत्यक्' हा अर्थ आहे कारण त्यातच सामीप्याचे पर्यवसान होते याप्रमाणे प्रत्यक्—आत्मा व तोच द्रष्टा—म्हणून उपद्रष्टा म्ह० सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा असा याचा भावार्थ हाच अर्थ अधिक व्यक्त करितात—]—यतः परः अन्तर द्रष्टा नास्ति स अनिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात्—ग्याहून दुसरा आतील द्रष्टा नाही, तो अतिशय सामीप्याने द्रष्टृत्वामुळे—अतिशय समीप राहून पहात असल्यामुळे उपद्रष्टा आहे—या यज्ञोपद्रष्टृवत् सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा—किंवा यज्ञाच्या उपद्रष्ट्याप्रमाणे गवांना विषय करीत असल्यामुळे उपद्रष्टा. [उद्याप्रमाणे यजमान व ऋत्विक् यांच्या यज्ञकर्मांतील गुण किंवा दोष यांचा समीप बगून पाहणारा सर्वयज्ञकुशल विद्वान् सर्व जाणतो त्याप्रमाणे ॥ चिन्मात्रस्वभाव आत्मा सर्व पाहतो म्हणून उपद्रष्टा होय.]

अनुमन्ता धानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तकर्ताऽनुमन्ता च ।
अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूल विभाव्यते
तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्य-
नुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमि-
त्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽमेत्युच्यते ।
भोक्ताऽन्युप्यवस्थित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषय
विषयाश्चैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽमोच्यते ॥

भाष्यार्थः—(आता ' अनुमन्ता च ' याचें व्याख्यान करितात-)—अनुमन्ता च
—कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषः अनुमोदनं-अनुमननं-तत्कर्ता अनुमन्ता च
—आणि अनुमन्ता—जें स्वतः व्यापार करणारे अमनात ते तां तो व्यापार करीत अ-
सताना ज्या त्याच्या क्रिया त्याविषया परितोष व्यक्त करणें हच अनुमोदन-अनुमनन होय.
तें करणारा हाच अनुमन्ता होय (याचेंच दुसरे व्याख्यान-)—अथवा अनुमन्ता-
कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयं अप्रवृत्तः अपि प्रवृत्त इव तदनुकूल विभाव्यते
तेन अनुमन्ता—किंवा अनुमन्ता म्ह० शरीरेन्द्रियाच्या प्रवृत्तामध्ये म्ह० त्याची प्रवृत्ति
सुख असताना क्षेत्रज्ञ-आत्मा स्वतः अप्रवृत्त असला तरी जणुंकाय स्वतः प्रवृत्त सा-
ल्याप्रमाणेच त्या प्रवृत्ताला अनुकूल असल्याप्रमाणे प्रतीत होतो. म्हणून अनुमन्ता.
(याचाच आणखी एक अर्थ-)—अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् तत्साक्षिभूत
कदाचित् अपि न निवारयति इति अनुमन्ता—किंवा आपापल्या व्यापारा
मध्ये प्रवृत्त झालेल्याना त्याचा साक्षिभूत आत्मा केव्हाहि निवारीत नाही, त्याचें निवा-
रण करीत नाही, म्हणून अनुमन्ता.—भर्ता-भरणं नाम—' भर्ता ' भरण म्हणजे
—निमित्तभूतेन चैतन्यात्मपारार्थ्येन संहतानां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां चैत-
न्याभासानां यत् स्वरूपधारणं तत् चैतन्यात्मकृतं एव—निमित्तभूत अशा
चैतन्यात्मपरार्थत्वानें सधान पावलेल्या-देह, इन्द्रिये, मन व बुद्धि-याच्या चैतन्याभासाचें
जें स्वरूपधारण तें चैतन्यात्मकृतच आहे.—इति आत्मा भर्ता इति उच्यते—
म्हणून आत्मा ' भर्ता ' आहे, असे म्हण्टले जातें [देह, इन्द्रिये, मन व बुद्धि हा सर्व
चैतन्य—आत्म्यासाठीं प्रवृत्त होणारी आहेत ता सर्व त्याच्या भोगावयवांसाठींच म्ह० भोग
व भोग यासाठीच प्रवृत्त होणारी आहेत चैतन्य आत्म्याचा अर्थ-प्रयोजन माध्यमा-
साठीच म्ह० त्या निमित्तानेंच ता परस्पर मंडात पावतात, म्ह० एकरूप होतात.
त्याच्यामध्ये चैतन्याभास व्यक्त होतो. याप्रमाणे चैतन्याच्या आत्मानानें युक्त असलेल्या
त्या देहेन्द्रियाचें जें स्वरूपधारण त चैतन्याभ्यामुळेच होय. म्हणून त्याला ' भर्ता ' असे

१ रदस्यवार ' भर्ता ' म्ह० प्रजनाच्या गुणानें वर घालणारा, असा अर्थ करितान. पण
तो कोणत्या शास्त्राप्रमाणें ? साख्यप्रमाणें वा वेदान्ताप्रमाणें ? पण त्यातील कोणत्याच शा-
स्त्राप्रमाणें तें बरोबर नाही.

म्हटलें आहे.—भोक्ता—आत्मा भोक्ता आहे. (पण त्याला भोक्ता असे म्हटल्यास तो क्रियावान् आहे, असे म्हणावें लागते, म्हणून 'भोगः चिदवसानता'—चैतन्यात पर्य-
वसान पावणें हाच भोग आहे, या न्यायानें त्याचें स्पष्टीकरण करितात—) —अग्न्यु-
ष्णवत् नित्यचैतन्यस्वरूपेण—अग्नीच्या उष्णत्वाप्रमाणे नित्यचैतन्यस्वरूपानें
भोक्ता म्हणजे—बुद्धे. सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषया-
चैतन्यात्मग्रस्ताः इव जायमानाः विभक्ताः विभाव्यन्ते—बुद्धीचे सुखदुःख-
मोहात्मक प्रत्यय सर्वविषयाविषयांचे ह्यसर्व विषयाचे सुख-दुःख मोहरूप प्रत्यय चैतन्य-
आत्म्याकडून प्राप्तले गेलेले असे उत्पन्न होणारे, अगदी पृथक् पृथक् प्रतीत होतात.—
इति आत्मा भोक्ता उच्यते—म्हणून आत्मा भोक्ता म्हटला जातो. [बुद्धीचे सर्व
विषयातुल्य आत्मचैतन्याने व्याप्त, असेच उत्पन्न होत असलेले दिसतात. कारण
चैतन्याच्या व्याप्तीवाचून त्याचा अनुभवच संभवत नाही, म्हणून आत्म्याला
भोक्ता म्हटले आहे.

महेश्वरः सर्वोत्तमास्त्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां
बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्या परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति
परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः ध्रुवः । ज्ञासावस्मिन्नेह
पुरुषः परोऽप्यक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वग्न्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति यो वक्ष्यमाणः
'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(आता पुढील विशेषण घेऊन त्याचें व्याख्यान—) —महेश्वरः—सर्वोत्तम
त्वात् च स्वतंत्रत्वात् च महान् ईश्वर. इति महेश्वरः—आत्मा महेश्वर आहे.
त्याला सर्वोत्तम असल्यामुळे व स्वतंत्रत्व असल्यामुळे व तो महान् ईश्वर—ईश्वराचाहि ईश्वर
आहे, म्हणून महेश्वर होय.—परमात्मा—तो परमात्मा आहे. (त्याच्या परमात्म-
त्वाचेंच उपपादन—) —देहादीनां बुद्ध्यन्तानां अविद्या प्रत्यगात्मत्वेन क-
ल्पितानां परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मा इति परमात्मा—देहापा-
सून बुद्धीपर्यंत अविद्येने प्रत्यगात्मत्वानें कल्पिलेल्या—देहादिविबुद्धयन्त पदार्थातील परम-
प्रकृत—सर्वोत्तम 'उपद्रष्टा' इत्यादि लक्षणाचा—उपद्रष्टृत्वादि—स्वरूपाचा आत्मा म्हणून तो
परमात्मा—'सः अन्तः परमात्मा' इति अनेक शब्देन च अपि उक्तः—कथितः
ध्रुवः—'स अन्तः परमात्मा' अशा शब्दानेहि ध्रुवत उक्त आहे. तोच ध्रुवत 'अन्तः
परमात्मा' म्हणून सांगितलेला आहे. (तो कोठे तरा दूर—आत्म्याहून निराळा
कोणी—तरा असलेला या शंकेचे यमाधान प्रश्नद्वारा करितात—) —असौ क
अस्मिन् देहे परः पुरुषः—तो कोठे आहे ? या देहात पर-धेष्ट पुरुष आहे.
(कोणाहून पर ? उत्तर—) —अव्यक्तान् (परः)—अव्यक्ताहून पर-धेष्ट (याविषयी
पुढील वाक्याचे आनुकूल्य दाखवितात—) —'उत्तमः पुरुषः त्वग्न्यः परमात्मे-
त्युदाहृतः' इति य. वक्ष्यमाण—'पण परमात्मा झणून म्हटलेला, उत्तम पुरुष या
अश-अश्वर पुरुषाहून निराळा आहे' या वाक्याने पुढें पंधराव्या अध्यायाने जो मागितला

जाणारा [तो या देहातील पर पुरुष आहे.]—‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति उप-
न्यस्तः च व्याख्याय उपसंहृतः—त्याचप्रमाणे “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि”—क्षेत्रज्ञादि
मलाच जाण, असा ज्याचा उपन्यास केलेला असून व व्याख्यान करून उपसंहार केला
गेलेला तोच पर पुरुष होय. २२.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—एवं—या प्रकारे—पुरुषं—पुरुषाला—च—व—
गुणैः सह प्रकृतिं—गुणांसह प्रकृतीला—वेत्ति—जाणतो—स.—तो—सर्वथा
वर्तमान. अपि—कसाही जरी वागत असला तरी—भूयः—पुनरापि—न अभि-
जायते—उत्पन्न होत नाही. जन्म घेत नाही. २३

समेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमिति
प्रकृति च यथोक्ततामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभावमापादितं
विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहा-
न्तराय नाभिजायते प्रोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ अपिशब्दादिमु वक्तव्यं
स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—तं एवं यथोक्तलक्षणं आत्मानं—त्या अशा प्रकारच्या—वर सांगित-
लेल्या स्वरूपाच्या आत्म्याला—यः एवं यथोक्तप्रकारेण पुरुषं साक्षात् अहं इति
वेत्ति—जो वर सांगितलेल्या प्रकाराने म्ह० जीव—ईश्वर इत्यादि सर्व विस्त्वाच्या अधि-
ष्ठानत्वाने पुरुषाला साक्षात् ‘मी’ अशा प्रकारे जाणतो—च यथोक्तां अविद्याल-

१ पण रहस्यकार २१ व २२-२३ या श्लोकांचा संबंध असा “लाबितात—
“ प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परसंबंधाच व वेदांचे हे वर्णन साख्यशास्त्रातले
आहे. ” (हे म्हणून सर्वथा निराधार आहे.) “ आता त्यापेक्षा पुरुषाला वेदान्ती पर-
भारमा म्हणतात, असे सांगून साख्य व वेदान्त यांचा जोड घालतात व तसे केले म्ह०
प्रकृतिपुरुषविचार व क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार यांचा पूर्ण एकवाक्यता होई ” पण ही अशी जोड
घालण्याचे कारण काय ? भगवान् अजुनाला परम पुरुषार्थाने साधन सांगायचा प्रकृत
शस्त्रे आहेत का, साख्य व वेदान्त यांचा जोड घालायचा तयार झाले आहेत ? प्रकृति
व पुरुष या शब्दावरूनच अशी अमत्कल्पना करणे केव्हाहि शुद्ध नव्हे, प्रकृति व पुरुष
म्ह० माया व मायावी किंवा अनात्मा व आत्माच आहे आणि क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ म्ह० प्रकृति
—माया व सोपाधिक-निष्पाधिक ईश्वर. जथांत् केवळ शब्दाभासांमुळे घाबरून जाऊन ‘ भ-
गवान् साख्य व वेदान्त यांचा एकवाक्यताच करित आहेत ’ इतका अवसिद्धान्त सांगायचा
तयार होणे अनुचित होय. गातेतल वृत्तोपदेश केवळ उपनिषदानाच धरून आहे, हे
आम्ही पुन. एकदा सांगून देणों.

ध्यानेनात्मानि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—केचित्—काही योगी—आत्मानं—प्रत्यगात्म्याला—आत्मनि—सुद्धांत—ध्यानेन—ध्यानाने—आत्मना—ध्यानाने सुसंस्कृत झालेल्या अन्त-करणाने—पश्यन्ति—पाहतात—अन्ये—दुसरे—सांख्येन योगेन—सारय योगाने—च—आणि—अपरे—दुसरे कित्यक—कर्मयोगेन—ईश्वरार्पण सुद्धाने केलेल्या कर्मानुष्ठानाने—(पश्यन्ति)—त्याला पाहतात २४

अत्राऽऽत्मदर्शन उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—ध्यानेन ध्यान नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्य ओत्रादीनि करणानि मनस्युपसहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितव्यं का प्रतया चाचिन्तन तद्ध्यानम् । तथा ध्यायतीव वक्तो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्यंता इत्युपमोपादानात्तल्लघारावत्सततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यान तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्त करणेन केचिद्योगिन । अन्ये सांख्येन योगेन सारय नाम—इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृष्टा अहं तेभ्योऽन्यस्तस्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेव सारयो योग स्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीय मान घटनरूप योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणत । तेन सर्वबुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे॥

भाष्यार्थ—अत्र आत्मदर्शने इमे ध्यानादय. उपायविकल्पा उच्यन्ते—आता या आत्मदर्शनाविषयी हे ध्यानादिक उपायविकल्प—निरनिराले उपाय सांगितले जातात—ध्यानेन—ध्यानं नाम शब्दादिभ्य विषयेभ्य. ओत्रादीनि करणानि मनसि उपसहृत्य—ध्यानाने—ध्यान म्हणजे ? (उत्तर—) शब्दादि विषयापासून ओत्रादि इंद्रियाचा मनामध्य उपसहार करून—च मन. प्रत्यक् चेतयितरि एकाप्रतया यत् चिन्तन तत् ध्यान—व मनाचा प्रत्यगात्म्यामध्ये एकाप्रतेने उपसहार करून प्रत्यक् चेतयिता जो आत्मा त्याच्याविषयीचें जें चिंतन करे तो ध्यान होय (त चिंतनच दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—)—तथा चक ध्यायति इव पृथिवी ध्यायति इव पर्यंता ध्यायन्ति इव—इति उपमोपादानात्—या विवरित ध्यानाच्या अनुरोधानं ' वगळा जणु काय ध्यान करतो आहे पृथिवी जणु काय ध्यान करत आहे पवत जणु काय ध्यान करीत आहेत' अशा उपमाचें प्रहण केलें जात अत इयामुळ—तैलधारावत् सतत अविच्छिन्न. प्रत्यय ध्यान—तेलाच्या धारे प्रमाणें सतत—अविच्छिन्न प्रत्यय हेंच ध्यान होय—तेन ध्यानेन केचित्—योगिन

शास्त्र वर्गेने म्हटलें आहे या सर्व गोष्टाचा विचार केला असता यातला वेगान्त व सारूप दशा याची निचडी वाविण्याचा रहस्यवार्तांना जो प्रयत्न केला आहे, तो सर्वथा अनुपपन्न आहे, हे कोणाच्याहि लक्षान येईल

आत्मानि-बुद्धो आत्मानं-प्रत्यक्चेतनं आत्मना ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन पश्यन्ति—त्या ध्यानाने कित्येक योगा-ध्याया-ध्यान करणारे उत्तमाधिकारी आत्म्यामध्य म्ह० मुद्रात आत्म्याला-प्रत्यक् चेतनाला परमात्मत्वाने आत्म्याने म्ह० ध्यानाने संस्कृत झालेल्या अन्तःकरणाने पाहतात—अन्ये सांख्येन योगेन—दुसरे काहा मध्यमाधिकारी सांख्य योगान, —सारथ्य नाम—पण सांख्य म्हणजे काय? (उत्तर)—इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या.—हे सत्त्व, रज व तम गुण मजकडून दृश्य-पाहिले जाण्यास योग्य आहेत—अह तेभ्य अन्य तद्वापार साक्षिभूतः नित्य गुणाविलक्षण. आत्मा इति चिन्तन—मी त्या गुणाहून अन्य, त्याच्या व्यापाराचा साक्षिभूत, नित्य, गुणाहून अगदी विलक्षण स्वभावाचा आत्मा आहे, असे चिंतन करण, —एष सांख्यः योग. तेन पश्यन्ति आत्मान आत्मना इति वर्तते—हा सांख्ययोग होय या सांख्ययोगाने 'प्रत्यगात्म्याला मुसट्टत अन्तःकरणाने पाहतात,' अशा मार्गात पदाचा अनुगर्त होते [सांख्य म्ह० विचारजन्य ज्ञान, तेच ज्ञान आत्मसाक्षात्काराला हेतु असल्यामुळे यागासारखे आहे, म्हणून योग हाय आता अधम अधिकाऱ्याच साधन सांगतात—]—कर्मयोगेन-कर्म एष योग ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान घटनरूप योगार्थत्वात् योग. गुण त. उच्यते—कर्मयोगाने-कर्म हाच योग-ईश्वरार्पणमुद्धान अनुष्ठान केल जाणारे प्रयत्न रूप-वृत्तिरूप-कर्म, तच योगासाठी असल्यामुळे 'योग' अस गुणत—गौणवृत्तीने म्हणून जाते [चित्तैकाग्र्य हा मुख्य याग होय चित्तगुदीला कारण होणारे कर्म, त्या चित्तैकाग्र्यरूप योगासाठी असल्यामुळे गौणवृत्ताने 'योग' होय]—च अपरे तेन सत्यशुद्धि ज्ञान प्राप्तिद्वारेण (आत्मानं पश्यन्ति)—आणि दुसरे-अधम अधिकारी त्या कर्मयोगाने चित्तशुद्धि ज्ञानप्राप्ति याच्या द्वारा आत्म्याला पाहतात २४

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ययार्थ—तु—पण—एवं—वर सांगितल्या प्रकारातील एकाहि प्रकाराने—अजानन्त—आत्म्याला न जाणणारे—अन्ये—दुसरे काहा साधक—अन्येभ्य.—दुसऱ्या आचार्यांपासून—श्रुत्वा—याचेंच चिंतन करा, असे ऐकून—उपासते—श्रद्धेने उपासना करितात—ते श्रुतिपरायणा. अपि—ते श्रवणपरायण असलेले साधकहि—ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्ताच श्रवण इंच परम साधन आहे ते मुद्रा—मृत्युं—मृत्युयुक्त ससारास—अतितरन्ति एव च—उलटून जातातच २५

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ “काही लोक आपण होऊनच आपल्या ठायी ध्यानाने आत्म्याला पाहतात,” असा करितात पण ‘आपण होऊनच आपल्या ठायी’ शब्दाने काय त कथन नाही तेच आचार्यांचे माध्य पहा, म्हणून सांगे कोणत व पितळ वाजना याची पराक्षा लागल्याचे होईल

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेभ्यस्तरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्धावाना सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चा तितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्यु मृत्युयुक्तं ससारमित्यतः । श्रुतिपरायणा भुति श्रवण परमयन गमन मोक्षमार्गप्रवृत्तौ पर साधन येषां ते श्रुतिपरायणा केवलपरोपदेशप्र माणा स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्राय । किमु वक्तव्य प्रमाण प्रति स्वतन्त्रा विवे किनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्राय ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—अन्ये तु इति—‘अन्ये तु’ या श्लोकाने अत्यंत अधम अधि-
कान्याधी मोक्षमार्गांत कशा प्रवृत्ति होत त सांगतात—अन्ये तु एषु विकल्पेषु
अन्यतरेण अपि एव—यथोक्त आत्मानं अजानन्तः—पण दुसरे—अत्यंत अधमा
धिकारी या पूर्वोक्त विकल्पांतात एकाहि उपायाने याप्रमाण पूर्वोक्त आत्म्याला न जाण
णारे—अन्येभ्यः—आचार्येभ्यः श्रुत्वा—अन्यापासून म्ह० आचार्यापासून उपा-
याचे श्रवण करून—इद एव चिन्तयत इति उक्ताः—‘याचेच चिन्तन करा,’
असे सांगितले गेलेले—उपासते—श्रद्धावाना सन्तः चिन्तयन्ति—उपासना
करितात—अतिशय श्रद्धावान् होःसाते चिंतन करितात—ते अपि च अति
तरन्ति एव—अतिक्रामन्ति एव—तेमुद्धा अतितरण—उल्लंघन करितातच
(कोणाचे ? उत्तर—)—मृत्युं—मृत्युयुक्तं संसारं इति एतत्—मृत्यूला म्ह०
मृत्युयुक्त ससाराला, असा याचा भावाय मृत्युयुक्त ससाराला उल्लंघून, त्याचें अतिक्रमण
ह्यात नाहा पण ते मुख्य अधिकारा नव्हेत, असे सूचिततात—]—श्रुतिपरायणा
श्रुतिः—श्रवण परं अयन—गमनं येषां मोक्षमार्गप्राप्तौ पर साधनं येषां
ते श्रुतिपरायणा—श्रुतिपरायण—श्रुति म्ह० श्रवण तच्च श्रेष्ठ अयन—गमन उपाध्या
मोक्षमार्गप्रवृत्तातात श्रद्ध साधन आहे—श्रवण हेंच उपाध्या मोक्षमार्गप्रवृत्ताचे श्रेष्ठ सा
धन आहे त श्रुतिपरायण होत—केवलपरोपदेशप्रमाणा स्वयं विवेकरहि
ता. इति अभिप्राय—केवल परोपदेशालाच प्रमाण मानणारे स्वतः विवेकरहित
असा याचा भावाय (‘तेऽपि’ तेहि येषां ‘अपि’ शब्दाने सूचित होणारा अध सां-
गतात—)—प्रमाण प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनः मृत्यु अतितरन्ति इति किमु
वक्तव्य इति अभिप्राय—मग प्रमाणाविषया स्वतः असलेले विवेकी—प्रमाणकुशल
मृत्यूच उल्लंघन करितात, हे काय सांगाव, असा याचा आशय २५

१ या दोन श्लोकांवराला टांपेत रहस्यकार म्हणताना—“पातत्रल योगाप्रमाणे
ध्यान, सारव्यमाणाप्रमाणे शानोत्तर कमसन्ध्याम, व कमयोगमाणाप्रमाण निष्वामउद्धोने इध-
रापणपूर्व कम करण” वगैरे हे म्हणणें उगाच वाढा तरा आहे ध्यान पात-
त्रल योगाप्रमाणेच आहे, व शानमाग, मन्थानमाग, भक्तिमाग, याप्रमाणे ध्यान नाही,
याविषया प्रमाण काय ? वा शानमागा, मन्थार्ता, भक्तिमागा इथराचे ध्यान वरुं शकतच
नाहात, अमा वाढा रहस्यकाराचा अनुभव आहे ? त एकदा म्हणताना—“पातत्रलयोग

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाच्चद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा—यावत् किञ्चित्—जेवढे काही
—स्थावरजंगमं—अचर किंवा चर—सत्त्वं—प्राणिजात—संजायते—उत्पन्न
होते—तत्—ते सर्व ते—क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या
संयोगापासून होते, असे—विद्धि—जाण. २६.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञैकवचिपयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं तत्कस्माद्धेतो-
रिति तद्येतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—वाचस्पतिक्रिचिंसंजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु
किमविशेषेणेत्याह स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्संजायत इत्येवं
विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न तावद्-
उपवेद्य घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संयन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाश-
बन्धिरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणस्तन्नुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारण-
भावान्भ्युपगमादिति ॥

मार्गं भगवद्गतेस्त समत आहे किंवा पातजल मध्ये भगवद्गतेच्या पूर्वीचा आहेत, असेंहि
म्हणता येत नाही. ” (गी. २. ५२६) व येथे त्याच्या बिरुद ‘पातजलयोगाप्रमाणे ध्यान’
असे म्हणतात. पातजल योग जर गीतेला समतच नाही, तर त्या योगाप्रमाणे गीता ध्यान
हा मोक्ष मिळविण्याचा मार्ग कसा सांगते ? तसेच ‘ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास व भिष्याम बुद्धीने
परमेश्वरार्पणपूर्वक कर्म करणे’ हे मार्ग कशाचे ? अवतरणाप्रमाणे पाहिल्यास ते मोक्षाचे
मार्ग आहेत, असे ठरते. कारण अवतरणात त्यांनी ‘वेदांतील परमेश्वराचे हे दान संपादन
करून मोक्ष मिळविण्याचे मार्ग कोणते हे सांगतात ’ असे म्हटले आहे. पण पुढे दीपेन
“अस्ते आत्मज्ञानाचे निरमिराळे मार्ग वा दोन श्लोकांत सांगितले आहेत. कोणत्याहि मार्गांनी
गेल तरी अखेर भगवताने ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो ” असे ते म्हणतात. तेव्हा ध्यान,
ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग हे मोक्षाचे मार्ग की आत्मज्ञानाचे ? “ वाताळ कोणत्याहि
मार्गांनी गेले तरी अखेर भगवताचे ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो ” हे आम्हालाहि भगतः
कवूळ आहे. भगतः म्हणण्याचे कारण, त्यातहि ध्यान अन्नरग, साख्ययोग त्याच्याहून बहि-
रग, कर्मयोग त्याहून बहिरग व दुसऱ्यापासून येऊन साधनानुष्ठान करणे, त्याहून बहिरग
आहे व ती क्रमाने अधम, मध, मध्यम व उत्तम अधिकाऱ्यामाठी आहेत, हा वेदान्त-
सिद्धान्त आहे यास्तव ते सर्व भगवद्ज्ञानाचे एकसारख्याच योग्यतेने उपाय आहेत, असे
म्हणता येत नाही. तथापि ‘ते सर्व ज्ञानाचे उपाय आहेत’ हे कवूळ आहे पण त्यांना ज्ञा-
नाचे उपाय मानिल्यावर ‘ज्ञानोत्तर संन्यास’ बगैरे ते म्हटले आहे त्याची वाढ काय ? तसेच
“ तथापि लोकसप्रदृष्टया कर्मयोग श्रेष्ठ असा जो पूर्वी सिद्धान्त केला आहे तो यामुळे
बाधित होत नाही, ” हे म्हणणे उपपन्न कसे होते ? लोकसप्रदृष्टया कर्मयोगाच्या श्रेष्ठ-
त्वाचा किंवा अश्रेष्ठत्वाचा येथे प्रश्न काय आहे ?

भाष्यार्थ—क्षेत्रज्ञ-ईश्वर एकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं 'यज्ज्ञात्वा-
मृतमश्नुते' इति उक्तं—क्षेत्रज्ञ व इश्वर याच्या एकत्वाविषयीचें ज्ञान मोक्षाचें सा-
धन आहे, असें 'जें जाणून मोक्ष मिळतो' (१३.१२) या वचनानें सांगितलें—
तत् कस्मात् हेतो इति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—तं कोणत्या
कारणानें असें कोणी विचाराल म्हणून त्याचा हेतु प्रदर्शित करण्यासाठी 'यावत्'
हा श्लोक आरभिला जातो [सर्वप्राणिजाताचा उत्पत्ति क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या सबधा
मुळें होते त्यामुळ क्षेत्रज्ञरूप परमात्म्याहून निराळ्या प्राणिसमूहाचा अभावच आहे.
यास्तव ऐक्यज्ञानानेंच मुक्ति होते, असें सांगण्यासाठी हा श्लोक आहे—]—यावत् यत्
किञ्चित् सत्त्वं-वस्तु सजायते-समुत्पद्यते—जेवढे म्हणून सत्त्व-वस्तु-पदार्थ
—जन्मास येतो—उत्पन्न होतो—किं अविशेषेण इति आह—काय अविशेषाने-
काहा विशेष न ठेवता सर्वच वस्तु, असें कोणी विचारील म्हणून भगवान् सांगतात—
स्थावरजङ्गमं-स्थावरं जङ्गम च—स्थावर-जगम सत्त्व-वृक्षादि स्थावर व मनु-
ष्यादि जगम प्राणि यातील जें जें सत्त्व उत्पन्न होतें—तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात्
जायते इति विद्धि—तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें,
असें तू जाण—हे भरतर्षभ एवं जानीहि—हे भरतधेष्टा ! याप्रमाणें तू समज
(या उक्त क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धवावर आक्षेप—)—अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोग क-
पुन अभिप्रेत—हा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा संयोग कोणता अभिप्रेत आहे ? (क्षेत्र
ज्ञाचा क्षेत्रज्ञा कोणता संबन्ध आहे, संयोग कीं समवाय ? यातील पहिल्या संयोगसंब-
न्धाचें निरसन—)—घटस्य रज्ज्वा इव अवयवसंश्लेषद्वारक संबन्धविशेष-
संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य न तावत् संभवति—घटाचा रज्जुशी-दोरीशी
जसा अवयवाचा परस्पर संश्लेष होऊन त्याच्या द्वारा एक प्रकारचा संबन्धरूप संयोग
होता तसा क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्रज्ञा अवयवसंश्लेषद्वारा संबन्ध तर होऊच शकत नाही—
आकाशावत् निरवयवत्वात्—कारण आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला आकाशाप्रमाणें निरवयव
वत्त्व आहे (सावयव पदार्थांचाच संयोग होतो निरवयव पदार्थांचा संयोग संभवत
नाही आत्मा आकाशाप्रमाणें निरवयव आहे त्यामुळें त्याचा क्षेत्रज्ञा संयोग संभवत
नाही तसाच त्याचा समवायसंबन्धहि संभवत नाही, असें सांगतात—)—तन्तुपटयो
इव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः समवायलक्षण. अपि न—तनु व पट यांच्या समवायसंबन्धा
प्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा समवायरूप संबन्धहि संभवत नाही—कार्यकारणभा-
वानभ्युपगमात्—कारण-तनु कारण व पट वाय, यांप्रमाणें क्षेत्रज्ञ कारण व क्षेत्र
कार्य असा त्यांचा कार्यकारणभाव स्वीकारलेला नाही—इति (उच्यते)—अगा
आक्षेप भ्याल तर त्याचें समाधान मागितलें जातें—असा संबन्ध [क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या
संयोगापासून सब स्थावर जगमप्राणिजात उत्पन्न होत, अस भगवान् येथे सांगतात. पण
तो संबन्ध कोणता ? संयोग कीं समवाय ? सावयव पदार्थांचा संयोग होतो, पण क्षेत्रज्ञ
निरवयव आहे. कार्य व कारण यांचाच समवाय संबन्ध असतो. पण क्षेत्रज्ञ क्षेत्राचे

कारण आहे, असें नुम्ही मानीत नाहीं त्यामुळे क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग संभवत नाही, असा आक्षेप झाला असता त्याचें समाधान सांगतात—]

उच्यते, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्वर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनो रज्जुशुक्तिकादीना तद्विवेकज्ञानाभावाद्-ध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञान-लक्षणः ॥

भाष्यार्थ—उच्यते—त्याचा वास्तविक संबंध जरी याप्रमाणें शक्य नसला तरी आध्यासिक संबंध संभवतो, असें सांगितलें जातें—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भिन्नस्वभावयोर्विषयविषयिणोः इतरेतरतद्वर्माध्यासलक्षणः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धन संयोगः—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा (पण तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ कशी आहेत ?) भिन्न स्वभावाची—उद्याचा स्वभाव—स्वरूप अगदा एकमेकांच्या विरुद्ध आहे, कारण त्यातील क्षेत्र विषय आहे व क्षेत्रज्ञ विषयी आहे, असा त्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाचा परस्पर म्ह० क्षेत्राचा क्षेत्रज्ञावर व क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्रावर अध्यास होणें, त्याच्या वर्माचा परस्पर-राच्या धर्मावर अध्यास होणें, असा हा अध्यासच सयोग संभवतो [क्षेत्रज्ञाच्या चैतन्याचा क्षेत्रावर व क्षेत्रज्ञाच्या जात्यादिकाचा क्षेत्रज्ञावर आरोप होतो त्याचें कारण—] क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या स्वरूपाच्या विवेकाचा अभाव, हेंच ज्याचें कारण आहे, असा प्रकारचा इतरेतराध्यासच सयोग संभवतो (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें यथार्थस्वरूप न कळणें, हेंच त्याच्या अध्यासाचें कारण आहे. याविषयी दृष्टान्त—)—रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्—रज्जु, शुक्तिका इत्यादिकांच्या स्वरूपाचें विवेकज्ञान नसणें, या कारणाने अध्यारोपित सर्प, रजत इत्यादिकांचा रज्ज्वादिकांशा संयोग जसा होतो, तसा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा आध्यासिक संयोग संभवतो. [या उक्त संबंधाचा उपसंहार करितात—]—सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग मिथ्याज्ञानलक्षण—तो हा अध्यासस्वरूप क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग मिथ्या-अज्ञानलक्षण आहे.

यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्राण्युद्भादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तत्त्वास्तदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिमित्तहस्तिस्वब्रह्मवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवाचभासत इत्येव निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्पददर्शनविशेषादपगच्छति मिथ्याज्ञानं । तस्य जन्महतोरपगमात् 'य एवं वेत्ति पुरय प्रकृतिं च गुणं सह' इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(त्या मिथ्या अज्ञानाची निवृत्ति कशा होते ? उत्तर—)—यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं मुञ्जात् इषीकां इव प्राग्दर्शितरूपात् क्षेत्रात् यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य—'योऽयं विज्ञानमयः प्राणु' गी भा १२२

—जो हा प्राणांतील विज्ञानमय, या त्वंपदार्थविषय शास्त्राला अनुसरून विवेकज्ञान संपादन करून म्ह० क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या लक्षणाचा जो भेद तत्परिज्ञानपूर्वक-म्ह० अर्थात शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे स्वरूप अगदी एकमेकांच्या विरुद्ध आहे, असे विवेकज्ञान संपादन करून मुञ्जातृणातील जशा वाडी त्याप्रमाणे पूर्वी प्रदर्शित केलेल्या म्ह० महाभूतापासून धृतीपर्यंत सांगितलेल्या क्षेत्राहून उपद्रष्टा, अनुमन्ता इत्यादि पूर्वोक्त लक्षणाच्या क्षेत्रज्ञाला अगदी पृथक् करून—‘न सत् तन्नासत् उच्यते’ इति अनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति—‘ते सन्दि नाही व असत्सि नाही,’ असे म्हटले जाते. या वाक्याने सर्व उपाधिविशेषांहित असे ज्ञेय ब्रह्म स्वरूपाने जो जाणतो, अशा ज्ञेय ब्रह्माचा ‘मीच तें’ असा जो अनुभव घेतो [म्ह० शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे विवेकज्ञान संपादन करून पूर्वोक्त क्षेत्राहून क्षेत्रज्ञ अगदी पृथक् आहे हें जाणून तेच सर्वोपाधिशून्य ज्ञेय ब्रह्म मी आहे असा जो अनुभव घेतो, त्याच प्रमाणे—]—क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्ति-स्वप्नद्रष्टुवस्तु-गन्धर्वनगरवत् असत् एव सत् इव अवभासते इति एवं निश्चितविज्ञानः यः—व क्षेत्र मायेने नि-र्माण केलेला हृषी, स्वप्नात पाहिलेली वस्तु, गंधर्वनगर इत्यादिकाप्रमाणे असत् अस-तानाच सत् असल्याप्रमाणे भासते—ते मिथ्या असतानाच सत् असल्यासारखे भासते, अशा प्रकारच्या निश्चित ज्ञानाने जो युक्त असतो—असे निश्चित ज्ञान ज्याला असते—तस्य मिथ्याज्ञानं यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति—त्याचे मि-थ्याज्ञान पूर्वोक्त तत्त्वज्ञानाच्या विरोधामुळे—तत्त्वज्ञानाशी त्याचा विरोध असल्यामुळे—पार निघून जाते—तस्य जन्महेतोः अपगमात्—याप्रमाणे त्याच्या जन्माच्या निमित्ताचा क्षय होत असल्यामुळे—‘यः एवं बोत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह’ इति अनेन—जो पुरुषाला व गुणांसह प्रकृतीला याप्रमाणे जाणतो, (श्री. २३, पृ. १५७) या वचनाने—विद्वान् न भूयः अभिजायते इति यत् उक्तं तत् उपपन्नं उक्तं—‘विद्वान् पुन जन्म घेत नाही,’ असे जे सांगितले आहे ते सर्वथा उपपन्न आहे [आत्मसाक्षात्काराने ज्याचे अज्ञान निवृत्त झाले आहे, त्याच्या पुढील जन्माचे काही कारणच उरत नसल्यामुळे ज्ञानी पुन उत्पन्न होत नाही, असे जे वर सांगितले आहे, ते सर्वथा योग्य आहे.] २६.

न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारयीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः । जन्मकारण चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते ॥

भाष्यार्थ—‘न स भूयोऽभिजायते’ इति सम्यग्दर्शनफलं अविद्यादि-संसारयीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः—‘तो पुनरपि उत्पन्न होत नाही’ असे सम्यग्दर्शनाचे फल अविद्यादि म्ह० अनादि अनिर्वाच्य अज्ञान—मिथ्याज्ञान, त्याचा संस्कार, या संसारयीजाच्या निवृत्तीच्या द्वारा जन्माचा अभाव सांगितला. [जन्माचा अभाव हे फल सांगितले.]—च जन्मकारणं अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगः उक्तः—आणि जन्माचे कारण अविद्यानिमित्तक-म्ह० आध्यात्मिक क्षेत्रक्षेत्र-

ज्ञाचा सयोग सांगितला [क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोग हें जन्माचें कारण सांगितलें अर्थात् अज्ञान सर्व अनर्थाचें मूळ असल्यामुळ त्याची निवृत्ति करणारें सम्यग्ज्ञान सांगणें उचित आहे, असें सांगतात-]—अत तस्या आविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनं उक्तं अपि पुन. शब्दान्तरेण उच्यते—यास्तव त्या आविद्येचें निवर्तक—अज्ञानाचा निवृत्ति करणारें सम्यग्दर्शन जरा यापूर्वीं वारवार सांगितलं असलें तरी त्याचा विषय आतिशय सूक्ष्म असल्यामुळें पुन दुसऱ्या शब्दाना सांगतलें जात. [ज्ञानाचा विषय अतिसूक्ष्म असल्यामुळे त्याचच निरनिराळ्या शब्दानां पुन पुन प्रतिपादन केल्यानें मद अधिकाऱ्यांवर मोठा अनुग्रहच होत अमतो म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येऊ शकत नाही.]

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

अन्वयार्थ—य—जो—विनश्यत्सु—विनाश पावणाऱ्या—सर्वेषु भूतेषु—सर्व भूतांमध्ये—सम तिष्ठन्त—मम अमलेल्या—अविनश्यन्त—विनाश न पावणाऱ्या—परमेश्वर—परमेश्वराला—पश्यति—पाहतो—स.—तो—पश्यति—यथार्थपणें पाहतो २७

सम निर्विशेष तिष्ठन्त स्थिति कुर्वन्त क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु क परमेश्वर देहान्द्रियमनोबुद्ध्याव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरस्त सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्थिति । स च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणां भावविकारो मूल जन्मोत्तरभाविनोऽप्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ता । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽप्यभाव-विकाराभावाजुवादेन पूर्वभाविन सर्वे भावविकारा प्रतिपिद्धा भवन्ति सह काँच । सत्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमयन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्ध निर्विशेषभवेऽप्यत्र च ॥

भाष्यार्थ—(पर ब्रह्म सर्वत्र एक असल्यामुळें त्याला उक्तापेक्षादि काही नाही, असें सांगतात-)—समं—निर्विशेष तिष्ठन्त—स्थिति कुर्वन्त—मम म्ह. निर्विशेष—कोणत्याहि प्रकारच्या विशेषावाचून राहणाऱ्या—स्थिति करणाऱ्या—क.—कोठे निर्विशेष स्थित होणाऱ्या ?—सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु प्राणिषु—सर्व भूतांमध्ये ब्रह्मादि स्थावरान्तर्गत प्राण्यामध्ये—क परमेश्वर—कोणाला ! परम ईश्वराला (त्याचें परमत्व व ईश्वरत्व याचें उपपादन-)—देह इन्द्रिय मनो बुद्धि अयक्तात्मन अपेक्षेने परम—ईश्वर—देह, इन्द्रिये, मन, बुद्धि, अव्यक्त व जीवात्मा याच्या अपेक्षेने परम—ब्रह्म ईश्वर—तं सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्तं—अशा त्या सर्व भूतांमध्ये मम स्थित असणाऱ्या—तानि ' विनश्यत्सु ' हाते विशिनष्टि—त्या भूतानाच ' विनश्यत्सु ' अशा विशेषणानें विशिष्ट करितात—म्ह. विनाश

पावणाऽन्या अशा त्या सर्वभूतांत राहणाऽन्या—च तं परमेश्वरं अविनश्यन्तं—इति
 —आणि त्या परमेश्वराच्या 'अविनश्यन्तं' या विशेषणाने विशिष्ट करितात. [भूता-
 चा म्ह० आश्रयाचा नाश झाल्याने आश्रिताचाहि म्ह० त्यांत राहणाऽन्या परमेश्वरा-
 चाहि नाश होईल अशी आशंका घेऊन हे विशेषण योजलें आहे.] म्ह० विनाश न पाव-
 णाऽन्या त्या ईश्वराला (पण अशी हा दोन विशेषणे देण्याचें प्रयोजन सांगतात—)
भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं—भूतांचे व परमेश्वराचें
 अत्यंत वैलक्षण्य प्रदर्शित करण्यासाठीं अशीं दोघाना दोन विशेषणे दिलीं आहेत.
 (अहोपण नाश होणे व तो न होणे, यामुळे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यामध्ये वैलक्षण्य जरी
 असलें तरी त्याच्यामध्ये अत्यन्त वैलक्षण्य कसे ? कारण सविशेषत्व व भिन्नत्व हे धर्म
 दोन्हीमध्ये सारखेच आहेत, अशी शंका—)**कथं**—त्याच्यामध्ये अत्यन्त वैलक्षण्य
 कसे ? (भूतें जरी सविशेष वगैरे असलीं तरी परमेश्वर तसा नाही, त्यामुळे त्याच्या-
 मध्ये अत्यंत वैलक्षण्य आहेच, असें सांगण्यासाठीं आचार्य म्हणतात—)**सर्वेषां हि**
भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारः मूलं—सर्व भावविकारांमध्ये—प-
 द्यांना होणाऽन्या सर्व विकारामध्ये 'जन्म' या स्वरूपाचा भावविकार मूळ आहे
 हें प्रसिद्ध आहे.—**अन्ये विनाशान्ताः सर्वे भावविकाराः जन्मोत्तरभाविनः**
 —याकरीते विनाशापर्यंतचे सर्वभावविकार जन्मानन्तर होणारे आहेत,—विनाशाव-
 परः कश्चित् भावविकारः न अस्ति—विनाशाच्या नंतर होणारा कोणताच भाव-
 विकार नाही.—**भावाभावात्**—कारण पदार्थाचा विनाश झाल्यावर त्याला भाव-
 त्वच नसतें.—**धर्मिणि सति हि धर्मा भवन्ति**—धर्मी असला तरच धर्म संभ-
 वतात हें प्रसिद्ध आहे (याप्रमाणे नाश हा अन्य विकार आहे, असें ठरलें असता
 त्याचें फलित सांगतात—)**अतः अन्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभावि-**
नः सर्वे भावविकाराः कार्यः सह प्रतिपिद्धाः भवन्ति—यास्तव अन्यभाव-
 विकाराच्या अभावाचा 'अविनश्यन्तं' या पदाने अनुवाद करून त्याच्या पूर्वी होणारे
 सर्व भावविकार, त्यांच्या काही काल अस्तित्वांत राहणें, इत्यादि कार्यांसह प्रतिपिद्ध
 होतात. म्ह० त्यांचा निषेध-निराकरण केले आहे, असें होतें. (याप्रमाणे परमेश्वराचें
 भूताहून अत्यंत वैलक्षण्य सिद्ध करून त्याचा उपसंहार करितात—)**तस्मात् परमे-**
श्वरस्य सर्वभूतैः वैलक्षण्यं अत्यन्तं एव सिद्धं निर्विशेषत्वं च एकत्वं
 (सिद्धं)—म्हणून परमेश्वराचें सर्वभूतांशी वैलक्षण्य अत्यंतच आहे, हें सिद्ध झालें.
 त्याचप्रमाणे त्याचें निर्विशेषत्व व एकराहि सिद्ध झालें. [निर्विशेषत्व म्ह० सर्वभाववि-
 काररहितत्व, वृद्धत्यत्व व एकत्व म्ह० अद्वितीयत्व.]

य एषं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकाः पश्यति किं
 विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति किं नु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति ।
 यथा तिमिरहृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्षेकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति
 तथेवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकामपिपरीतदर्शिनो

विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वाद्नेकचन्द्रदर्शित्वादित्येः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(आता ' यः पश्यति ' याचें व्याख्यान-)—यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति सः पश्यति—जो अगाप्रकारें उक्त विशेषणांनीं विविष्ट अशा परमेश्वराला पाहतो तो पाहतो. (याविषया आशेष-)—ननु सर्वः अपि लोकः पश्यति किं विशेषणेन इति—अहोपण सर्वहि लोक पाहतो, मग ' तो पाहतो ' या विशेषणाचा काय उपयोग ? असे (कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात-)—सत्यं पश्यति किं तु विपरीतं पश्यति—खरे आहे, पाहतो, पण विपरीत—उलट पाहतो,—अतः सः एव पश्यति इति विशिनष्टि—म्हणून ' तोच पाहतो ' असे विशेषण देत आहेत [ईश्वरपरात्सुख अनात्मनिष्ठ आत्म्याला ' मी ' असें जरी पहात असला तरी तो विपरीत पाहतो. त्यामुळे ईश्वरनिष्ठ असलेल्यालाच सम्यग्दर्शित्व आहे, हें सांगण्याच्या इच्छेनें ' सः पश्यति ' हें विशेषण आहे. असो; हीच गोष्ट दृष्टान्तानें विशद करितात-]—यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति तं अपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते—ज्याप्रमाणें तिमिरदृष्टि-ज्याच्या दृष्टीला तिमिररोग झाला आहे, असा मनुष्य दोन चन्द्र पाहतो त्याच्या अपेक्षेनें जो एक चन्द्र पाहणारा ' तोच पाहतो ' असें विशेषण दिलें जातें, म्ह० असें म्हटलें जातें.—तथा एव इह अपि एकं अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति—त्याचप्रमाणें येथेहि—या दाढ्यान्तिकातहि एक अविभक्त अशा पूर्वेक आत्म्याला जो पाहतो—सः विभक्त-अनेक आत्मविपरीतदर्शिन्यः ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते—तो प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न अनेक आत्मे आहेत, असें विपरीत पाहणाऱ्या अज्ञाहून ' तोच पाहतो ' असें म्हणून ' विशिष्ट आहे ' असें सांगितलें जातें.—इतरे पश्यन्तः अपि न पश्यन्ति—परम वस्तुनिष्ठाहून इतर पहात असले तरी पहात नाहींत. (कारण-)—विपरीतदर्शित्वात् अनेकचन्द्रदर्शित्व इत्यर्थः—अनेक चन्द्र पाहणाराप्रमाणें त्यांना विपरीतदर्शित्व आहे, ते विपरीतदृष्टि असल्यामुळे पहात नाहींत, असा याचा भावार्थ. २७.

समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—सर्वत्र—सर्व मृतामध्ये—समवस्थितं—समानत्वानें—एकरूपानें अवस्थित असलेल्या—ईश्वरं—ईश्वराला—समं—सम—पश्यन्—पाहणारा—आत्मना आत्मानं—आपणच आपल्याला—न हिनस्ति—भारीत नाही—हिंसा करत नाही.—ततः—त्यामुळे—परां गतिं—परमगताला—याति—जातो. २८.

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुति कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न पृथि-
क्ष्यामग्निश्चेतव्यो भान्तरिक्ष इत्यादि ॥

भाष्यार्थः—यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या इति श्लोकः आरभ्यते—या पूर्वोक्त सम्यग्दर्शनाच्चे फलं कथनं कर्तुं त्या फलवचनाने स्तुतिं करावी, म्हणून श्लोकाचा आरंभ केला जातो—हि-यस्मात् समं पश्यन्-उपलभमानः सर्वत्र-सर्वभूतेषु समवस्थितं-तुल्यतया अवस्थितं ईश्वरं अतीत-अनन्तरश्लोकोक्तलक्षण इत्यर्थः—कारण-ज्याअर्थी सम पाहणारा-सम असल्याचा अनुभव घणारा, (कोठे?) सर्वत्र-सर्वभूतामध्ये समवस्थित म्ह० तुल्यत्वाने अवस्थित अशा ईश्वराला-म्ह० या श्लोकाच्या मागल्याच श्लोकांत सांगितलेल्या लक्षणाच्या ईश्वरास सम पाहणारा असा याचा भावार्थ—सम पश्यन् किं—सम पाहणाराचे काय हातें?—न हिनस्ति-हिंसां न करोति आत्मना-स्वेन एव स्व-आत्मानं—हिनन-हिंसा करीत नाही-स्वतःच-आपली-आपणच आपली हिंसा करीत नाही.—तत-तस्मात् अहिंसनात् परां प्रकृष्टां मोक्षाख्यां गतिं याति—त्यामुळे—त्या अहिंसनामुळे पर-सर्वाहून श्रेष्ठ अशा मोक्षसत्त्व गतीला प्राप्त होतो [सर्वभूतामध्ये तुल्यत्वाने अवस्थित असलेल्या निर्विशेष आत्म्याला पाहणारा ज्याअर्थी आपणच आपली हिंसा करीत नाही, त्याअर्थी तो 'मोक्ष' नावाच्या श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो या श्लोकाच्या पहिल्या तान पादांनी ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश झाला असता सर्व धनर्थाचा नाश होतो, अस सांगितले व चवथ्या पादाने अज्ञान आणि मिथ्याज्ञान या आवरणाचा नाश झाला असता तो ज्ञानी सर्वात्तम गतीला प्राप्त होतो म्ह० परम पुरुषाचा-परमानंदाचा अनुभव घेतो, असे सांगितले असो, तो आपणच आपला घात करून घेत नाही, असा यथाश्रुत अर्थ घेऊन आशेष—]—ननु कश्चित् प्राणी स्वयं स्वं आत्मानं न एव हिनस्ति—अहोपण, कोणताच प्राणी स्वतःच स्वतःच आत्म्याचा घात करीतच नाही—अप्राप्तं न हिनस्ति इति कथं उच्यते—मग आत्मघात प्राप्तच नसताना 'आपणच आपला घात करीत नाही' असे कसे सांगितले जात आहे?—यथा न पृथिव्यां अग्निः चेतव्यः न अन्तरिक्षे इत्यादि—ज्याप्रमाणे पृथ्व्यामध्ये अग्निचयन करू नये आकाशात करू नये, अंतरिक्षात करू नये इत्यादि [पृथिव्यामध्ये अग्निचयनाची प्राप्ति आहे यास्तव 'न पृथिव्यां' हा जरा प्राप्तिद्वारा निषेध आहे तसा 'न अन्तरिक्षे न दिवि' हा निषेध प्राप्त नाही त्याच्या प्राप्तीचा अभाव आहे. कारण अन्तरिक्षात व आकाशात अग्निचयनाचा संभवच नाही, यास्तव त्या निषेधाला मुख्य ॥ मानतां गौणं जगें मानतात त्याप्रमाणे येथील 'न हिनस्ति' हा निषेध प्राप्ताचाचून अमरतामुळे गौण आहे.]

नैव दोषः । अज्ञानमात्मतिरस्करणोपपत्ते । सर्वो ह्यज्ञोऽन्यन्तप्रसिद्ध साक्षादपरो-
क्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मा कृत्वोपात्तमात्मानं
हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नव त चैव हत्वाऽन्यमेव तमपि हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमु-
पात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्मासावपि सर्वदाऽविद्यया हत
इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वं आत्महन एवाविद्वासः । यस्त्वितरो यथोक्ततात्मदर्शी
स उभयथाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति ततो याति परा गति यथोक्त फल तस्य
भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः—(अज्ञ लोक आपणच आपली हिंसा करितात, विद्वान् कर्शत नाही, हें
म्हणणें योग्यच आहे, असें समाधान-)—एषः दोषः न—येथें हा अप्राप्तप्रतिषेध-दोष
येत नाही—अज्ञानां आत्मतिरस्करणोपपत्ते—कारण अनात्मज्ञाच्या आत्मति
रस्काराचा सन्ध आहे [आत्म्याला न जाणणारे अज्ञ आत्म्याचा तिरस्कार करितात,
याच सक्षित वाक्याचें विवरण-]—हि सर्वः अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्ध साक्षात्
अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य—कारण सर्व अज्ञ अज्ञात प्रसिद्ध-साक्षात्-अप-
रोक्ष असलेल्या आत्म्याचा तिरस्कार करून-त्याला विसरून—अनात्मान आत्मत्वेन
परिगृह्य—देहादि अनात्म्याचें आत्मत्वांनं सर्वप्रकारें ग्रहण करून म्ह० ‘ देहादिकच
मी ’ असें मानून—धर्माधर्मां कृत्वा तं अपि उपात्तं आत्मानं हत्वा—धर्म व
अधर्म या नावाचीं कर्मे करून-कर्मानेंच संपादन केलेल्या त्या आत्म्यालाहि मारून—
अन्य नव आत्मान उपादत्ते—दुसऱ्या नवीन आत्म्याचें ग्रहण करितो—एव त
च हत्वा अन्य—तसेंच त्याला मारून दुसऱ्या आत्म्याचा स्वीकार करितो—एव
तं अपि हत्वा अन्य—त्याचप्रमाणें त्यालाहि मारून तिसऱ्या देहादि आत्म्याचें
संपादन करितो—इति एव उपात्त उपात्तं आत्मानं हन्ति इति सर्वं अज्ञः
आत्महा—या अज्ञा क्रमानें पुन पुन धर्माधर्मादि कर्मानें संपादन केलेल्या आत्म्याचा
घात करतो, म्हणून सर्व अज्ञ आत्मघाती आहे (असे जरी असले तरी परा आत्मा मारला
जात नाही, देहादि मिथ्या आत्मा मारला जातो त्यामुळे त्या अनात्मज्ञानाहि वास्तविक
आत्महनत्वं नाही, अशी आज्ञा घेऊन आचार्य म्हणतात-)—तु य परमार्थात्मा
असौ अपि अविद्यया सर्वदा हत इव—पण जो परमार्थभूत आत्मा—मुरत्य
चैतन्यात्मा तोहि अविद्येच्यायोगानें सर्वदा जणुकाय मारल्यासारखाच होतो कारण
—विद्यमानफलाभावात्—आत्मा विद्यमान असण्याचें जें फल-नित्यानन्दानुभव
व संसाराभाव त्याचा अभाव असतो, त्यामुळे तो स्वरूपतः नित्यसिद्ध जरी असला
तरी अज्ञाच्या अविद्येमुळे त्याला तो नसल्यासारखाच होतो—इति सर्वं अविद्वासः
आत्महन एव—यास्तव सर्व अविद्वान् आत्मघाताच होत (पण विद्वान् तसा
आत्मघाती नाही, अने सांगतात-)—तु यः इतर यथोक्त आत्मदर्शी सः
उभयथा अपि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति—पण जो दुसरा-अनात्मज्ञाहून
भिन्न असलेला-पूर्वोक्त आत्मदर्शी तो आराप व अनारोप या दोन्ही प्रकारें स्वतःच

आपली हिंसा करीत नाही. [देहाला आत्मा समजून त्याचा नाश करीत नाही व आवे-
येमुळे विद्यमान आत्म्याला न जाणूनहि त्याला असून नसल्यासारखे करीत नाही, असा
भावार्थ. याप्रमाणे आत्मज्ञानाने सर्व अनर्थप्रमाचा नाश झाला असता परमानंदप्राप्तीने
पूर्वोक्त तृप्ति होणे योग्यच आहे, असे सांगतात—]—ततः परां गतिं याति—य
थोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः—त्यामुळे तो परमगतीला प्राप्त होतो, पूर्वोक्त
फल त्याला मिळते, असा याचा भावार्थ. २८.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—कर्माणि—सर्व कर्मे—प्रकृत्या एव च—प्रकृती-
कडूनच—ईश्वराच्या शरीरोद्दिवाकार घनलेल्या मायेकडूनच—सर्वशः—सर्व प्रकारे—
क्रियमाणानि—केली जाणारी—पश्यति—पाहतो—तथा—स्याचप्रमाणे—आ-
त्मानं अकर्तार—आत्म्याला अकर्ता—पश्यति—पाहतो—सः पश्यति—तोच
वास्तविक तत्त्व पाहतो. २९

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्म-
वैलक्षण्यभेदभिन्नैव आत्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणा-
त्मिका, “माया तु प्रकृतिं विद्यात्” इति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च नाम्नेन महदादि-
कार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि बाध्मन.कायारभाणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि
सर्वशः सर्वप्रकारेणः पश्यत्युपलभते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं
सः पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽज्ञातस्येव भेदे
प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतस्थं ईशं समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति
इति उक्तं—सर्व भूतस्थ ईश्वराला सम पाहणारा आपणच आपला नाश करीत नाही,
असे सांगितले. पण—स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषु आत्मसु तत् अनुपपन्नं
—मुखादि स्वादि स्वगुण व धर्माधर्मादि स्वकर्म याच्या वैलक्षण्यामुळे—ते गुण व कर्म
प्रतिदेहात अगदी भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्यांच्या त्या भेदामुळे प्रतिशरीरात भिन्न
असलेल्या आत्म्यामध्ये समदर्शन अयोग्य आहे—विषम आत्म्यामध्ये समदृष्टि संभवत नाही,
—इति एतत् आशङ्क्य आह—अर्था आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—प्रकृत्या
—प्रकृतिः—भगवतः माया—त्रिगुणात्मिका—प्रकृतीकडून—प्रकृति म्ह. भगवा-
नाची त्रिगुणात्मिका माया—“मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” (शेताश्वतर ४.१०)—
इति मन्त्रवर्णात्—याविषयी “मायेला प्रकृति समजाव” अशी श्रुति व मंत्रवर्णप्रमाण
आहे.—तया प्रकृत्या एव—न अन्येन—त्या प्रकृतीकडूनच दुमन्या बोणाकडूनहि
नये—महदादिकार्यकरणाकारपरिणतया—महत्, अहंकार इत्यादि कार्य कर-

णांच्या-शरीरेंद्रियाच्या आकारानें परिणत झालेल्या [प्रकृतीकडूनच]—याइमन—
कायारभ्याणि कर्माणि—वाक्, मन व शरीर याच्यायोगानें होणारीं कर्मे—क्रि-
यमाणानि-निर्वर्त्यमानानि—केलीं जाणारीं-घडणारीं—सर्वशः-सर्वप्रकारै—
सर्वशः म्ह० वाग्य-निपिद्ध इत्यादि सर्व प्रकारानी (कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मे
प्रकृतीकडूनच केलीं जातात असें)—यः पश्यति-उपलभते—जो पाहतो-जाणतो
—हीं सर्व कर्मे शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीकडूनच केलीं जातात आत्म्याकडून केव्हांहि नव्हेत
असा जो साक्षात् अनुभव घेतो—तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञं अकर्तारं-सर्वोपाधि-
धिवाजितं पश्यति—त्याचप्रमाणें आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला जो अकर्ता—सर्ग उपाविशून्य
पाहतो—सः परमार्थदर्शी इति अभिप्राय.—तो परमार्थदर्शी, असा याचा
आशय आहे.—निर्गुणस्य अकर्तुः निर्विशेषस्य आकाशस्य इव भेदे,
प्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः—निर्गुण, अकर्ता व निर्विशेष अशा क्षेत्रज्ञाच्या भेदावि-
षयी आकाशाच्या भेदाप्रमाणेच कांहीं प्रमाण संभवत नाही, असा भावार्थ. २९.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—यदा—जेव्हा—भूतपृथग्भावं—भूताचा पृथक्पणा—एकस्थं—
एका आत्म्यामध्येच स्थित आहे, असें—अनुपश्यति—शास्त्र व आचार्य यांच्या
उपदेशाप्रमाणें पाहतो—च—आणि—ततः एव—त्या एका आत्म्यापासूनच—
विस्तारं—भूताचा विस्तार—(पश्यति)—पाहतो—तदा—त्यावेळीं—ब्रह्म संप-
द्यते—साधक ब्रह्म बनतो. ३०

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं
भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्यो-
पदेशतो मत्वाऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च
विस्तारमुत्पत्तिं धिकाशमात्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश
आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आधिर्भायतिरोभावावात्मतोऽज्ञमित्येवमादिप्रकारे-
र्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि तत् एव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—पु-
नरपि तैच सम्यग्दर्शन-तत्त्वज्ञान दुसऱ्या शब्दांनीं वर्णितात—त्याचेंच दुसऱ्या शब्दांनीं
वर्णन-विस्तार करितात—यदा यस्मिन्काले—जेव्हा—ज्या वेळा—भूतपृथग्भावं
—भूतानां पृथग्भावं—पृथक्त्वं—भूतपृथग्भाव—भूतत्वा पृथग्भाव—भूताचे पृथक्त्व
—एकस्थं—एकास्मिन् आत्मनि स्थितं—एकस्थं अनुपश्यति—एकस्थ—एका
आत्म्यामध्ये स्थित आहे, असें ' अनु ' मागून पहातो. म्ह० शास्त्राचार्योपदेशतः
मत्वा आत्मप्रत्यक्षत्वेन ' आत्मा एव इदं सर्व ' इति पश्यति—शास्त्र व
आचार्य यांच्या उपदेशावरून—त्यांच्या उपदेशानुसार मनन करून स्वतःच्या प्रत्यक्ष-
गी. भा. १२३

त्वानें [उपदेशापासून झालेल्या प्रत्यक्ष दर्शनानें] ' हें सर्व आत्माच आहे ' असे पाहतो, [म्ह० सर्व भूतें व विकार यांचे नानात्व प्रकृतीसह आत्मरूप झालें आहे, तें सर्व आत्ममय आहे, असे पाहतो, आणि त्याचप्रमाणें—]—ततः एव च-तस्मात् एव च विस्तारं उत्पत्तिं-विकाशं—त्याच्यापासूनच विस्तार-उत्पत्ति-विकास-परिपूर्ण आत्म्यापासूनच प्रकृतिप्रभृति शरीरान्त सर्व पदार्थांना स्वल्पलाभ झाला आहे, असे पाहून [त्या सर्वांना आत्मरूप पाहतो, तो ब्रह्मरूप होतो, असा पुढे संबध. हाच विस्तार धृतीच्या आधारेने स्पष्ट करितात—]—आत्मतः प्राणः आत्मतः आशा आत्मतः स्मरः आत्मतः आकाशः आत्मतः तेजः आत्मतः आपः आत्मतः आधिर्भावतिरोभावौ आत्मतः अन्नं इति-एवं आदिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति—आत्म्यापासून प्राण, आत्म्यापासून आशा, स्मर, आकाश, तेज, जल, आत्म्यापासून आविर्भाव व तिरोभाव, आत्म्यापासून अन्न (छा. भा.अ.७.२६.१ पृ.५७१) या अशा प्रकारांनी विस्ताराला जेव्हा पाहतो—तदा-तस्मिन् काले ब्रह्म संपद्यते-ब्रह्म एव भवति इत्यर्थः—त्यावेळी तो विद्वान् ब्रह्मसंपन्न होतो-ब्रह्मच होतो, असा याचा भावार्थ. [ब्रह्मसंपत्ति म्ह० पूर्णत्वानें अभिव्याक्ति, अपूर्णत्वाचें सर्व कारण आत्मरूप पाहिल्याने आत्मा परिपूर्ण आहे, हा अनुभव येतो. ' जेव्हा पाहतो, तेव्हा ब्रह्म होतो, ' या भगवद्भक्तनावहन ज्ञान होताच मुक्ति होते, हें सिद्ध झालें.] ३०.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

अन्वयार्थ—अय परमात्मा—हा परमात्मा—अनादित्वात्—अनादित्वामुळे व—निर्गुणत्वात्—निर्गुणत्वामुळे—अव्यय—अक्षय आहे—कौन्तेय—हे कुन्ती-पुत्रा ! हा—शरीरस्थः अपि—शरीरांत स्थित असलेल्याहि—न करोति—काही करित नाही व—न लिप्यते—कर्मफलानें लिप्त होत नाहीं. ३१

एकस्यऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्त इदमुच्यते—अनादित्वाद्नादेर्मा-बोऽनादित्वमादि कारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि । यदपादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येत्यं त्वनादित्वाच्चिरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्यपाद्व्ये-क्ष्यं तु निर्गुणत्वाच्च व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः । यत प्रथमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथाऽपि न करोति । तद्वरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं स्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्ते इदं उच्यते—एकाच परिपूर्ण आत्म्याला सर्व देहांचे आत्मच आहे, असे म्हटल्यास देहादिदे-भूतत्वादि धर्म त्याच्याशी संसर्ग पावतील, म्ह० देहादिकांच्या दोषांनी आत्मा दूषित होईल,

अशी आशंका आली असता हे 'अनादित्वात्' इत्यादि सांगितले जाते—अनादि-
त्वात्-अनादेः भावः अनादित्वं—अनादित्वामुळे—अनादीचा जो भाव ते अना-
दित्व-अनादिपणा—आदिः—कारणं तत् यस्य न अस्ति तत् अनादि—आदि
म्ह० कारण, ते ज्याला नसते ते अनादि—यत् हि आदिमत् तत् स्वेन आत्मना
व्येति—कारण जे आदिमत् म्ह० कारणयुक्त असते ते कार्य स्वतःच्या स्वरूपाने व्यय
पावते—त्याच्या स्वरूपाचा क्षय होतो—तु अयं अनादित्वात् निरवयव इति
कृत्या न व्येति—पण हा अनादि असत्यामुळे—निरवयव असणं या कारणाने
व्यय पावत नाही—तथा निर्गुणत्वात्—त्याचप्रमाणे निर्गुणत्वामुळे त्याचा व्यय
होत नाही.—सगुणः हि गुणव्ययात् व्येति—सगुण-गुणयुक्त पदार्थाच गुणाच्या
व्ययामुळे व्यय पावतो—अयं तु निर्गुणत्वात् न व्येति—पण हा निर्गुण अस-
त्यामुळे व्यय पावत नाही—इति परमात्मा अयं अव्ययः—त्यामुळे हा
परमात्मा व्यय पावत नाही. [निरवयव असत्यामुळेच अवयवाच्या द्वारा व
निर्गुण असत्यामुळे गुणाच्या द्वारा याचा क्षय होत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचा
स्वभावतः हि व्यय होत नाही—]—अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्ययः
—याचा व्यय विद्यमान नाही, याचा कोणत्याच निमित्ताने व्यय होत नाही,
म्हणून अव्यय—यत्. एवं अतः शरीरस्थः अपि—ज्याभरी आत्म्याचा स्वतः
किंवा परत हि व्यय संभवत नाही, त्याभरी तो शरीरस्थ असला तरी—शरीरेषु
आत्मन उपलब्धिः भवति इति शरीरस्थ उच्यते—शरीरात आत्म्याची
उपलब्धि होते—शरीरात त्याचा अनुभव येतो म्हणून त्याला 'शरीरस्थ' म्हटले जाते.
—तथापि न करोति—तो शरीरात जरी उपलब्ध होत असला—शरीरस्थ असला
तरी स्वतः किंवा देहादि रूपाने काही कर्म करीत नाही, [कारण स्वतः वृद्धस्य आदे व
देहादिक कल्पित आहे. आत्म्याला कर्तृत्व जरी नसले तरी सारयाच्या द्वाणव्याप्रमाणे
भोक्तृत्व अगेल अशा आशंका घेऊन मागतात—]—तदकरणात् एव तत्फलेन
न लिप्यते—त्याच्या अकरणामुळेच—तो काही कर्म करीत नसत्यामुळेच त्याच्या
फलाने लिप्त होत नाही. (याचेंच उपपादन—)—हि यः कर्ता सः कर्मफलेन
लिप्यते—कारण जो कर्ता असतो तो त्या कृतकर्माच्या फलाने लिप्त होतो.—तु अयं
अकर्ता अतः फलेन न लिप्यते इत्यर्थ—पण हा अकर्ता आहे, त्यामुळे फलाने
लिप्त होत नाही, असा भावार्थ.

क. पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते
च तत इदमनुपपन्नमुक्त क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्व क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्वीत्यादि । अथ नास्ती-
श्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्बलं ये
दुर्बाच्य चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सारयाहंतबोद्धव्यं ॥

भाष्यार्थ—कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च—तर मग देहामध्ये कः
तो कोण व लिप्त कोण होतो?—यदि तावत् परमात्मनः अन्यः देही

करोति च लिप्यते—पण जर परमात्म्याहून निराळा असलेला देहाभिमाना जीव करतो व लिप्त होतो, म्हणून म्हणावे—तत् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादि इदं क्षेत्रज्ञेश्वर एकत्वं अनुपपन्नं उक्तं—तर 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (पृ. ८६६) —क्षेत्रज्ञहि मला समज, इत्यादि हे क्षेत्रज्ञ-ईश्वर-एकत्व अयुक्त सांगितलें आहे, असें होईल (म्ह० त्यात सांगितलेले जीवेश्वराचें ऐनय अयोग्य आहे, असें म्हणावें लागेल) —अथ ईश्वरात् अन्यं देही नास्ति कं करोति च लिप्यते इति-वाच्यं —बरे, ईश्वराहून निराळा जीव नाही, तर कोण करतो व लिप्त होतो तें सांगणें उचित आहे.—चा परः नास्ति इति—किंवा परमात्मा मुख्य नाहीच, असें तरी म्हटलें पाहिजे. [ईश्वराहून निराळा जीव नाही, असें म्हणावें तर या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकात क्षेत्रज्ञाचा उपक्रम जो केला आहे त्याच्याशी विरोध येतो, शिवाय या प्रत्यक्ष प्रतीत होणाऱ्या कर्तृत्वादिकाचा आधार कोण ? 'परमात्माच त्याचा आधार आहे, त्यामुळे कर्ता कोण हे सांगायचासच नको,' म्हणून म्हणाल तर मग परमात्मा आहे या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? कारण तो जर कर्तृत्वादि धर्मांनी युक्त असेल तर आम्हाप्रमाणे तोहि अनीश्वर होईल. अर्थात्—]—सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च—हे तत्त्व सर्वथा दुर्विज्ञेय म्ह० कळण्यास अतिशय कठिण व सांगण्यासहि अतिशय कठिण आहे. म्ह० तें कळणेंहि शक्य नाही व समजून सांगता येणेंहि शक्य नाही—इति भगवत्प्रोक्तं औपनिषद् दर्शनं वैशेषिकैः सांख्य-आर्हत-यौद्धैः च परित्यक्तं—त्यामुळे भगवानांनी सांगितलेले हें उपनिषदांतील ज्ञान म्ह० आत्मा शरीरात स्थित असूनहि काहीं करीत नाही व लिप्त होत नाही, असे भगवानांनी सांगितलेले हें दर्शन उपनिषदांच्या आधारानेच जरी सांगितलेले अमलें तरी वैशेषिक, सांख्य, जैन व बौद्ध यांना त्याचा परित्याग केला आहे. [तें दुर्विज्ञेय व दुर्वाच्य असल्यामुळे वैशेषिकादि सर्व परीक्षकांनी त्याचा स्वीकार केलेला नाही.]

तत्राय परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति । अविद्यामात्र स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एतस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिप्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥

भाष्यार्थ—तत्र 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति अयं परिहारः भगवता स्वेन एव उक्त—पण या शब्देचा परिहार 'स्वभाव-अविद्यारूप माया-प्रवृत्ति हें सर्व करिते' (अ. ५ श्लोक १४ पृ. ५०९) या वाक्याने स्वतः भगवानांनीच सांगितला आहे. (त्या परिहाराचेंच आचार्य स्पष्टीकरण करितात—) —अविद्यामात्रस्वभावः हि करोति लिप्यते इति व्यवहारः भवति—अविद्यामात्रस्वभाव-अविद्यामात्रस्वरूप आत्मा करितो व लिप्त होतो, असा व्यवहार होतो.—तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तत् न अस्ति—पण परमार्थत एकाच परमात्म्यामध्ये ते-कर्तृत्वादिक नाहा. [आत्मा घट्टतः अर्था व अभोषा आहे, तथापि अविद्येमुळे त्या

च्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्वाचा आरोप हातो अर्थात् त्याचें कर्तृत्वादि व्यावहारिक आहे, पारमाथिक नव्हे कारण एकूच व अद्वितीय असलेल्या परमात्म्यामध्ये पारमाथिक कर्तृत्वादिकाचा समवच नाहा. आत्म्याला वास्तावक कर्तृत्व नाहा, याविषयी सूचक चिन्हाचा उपन्यास करितात—]—अतः एतस्मिन् परमार्थसंख्यदर्शने स्थितानां ज्ञान निष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृत-अविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकार नास्ति इति तत्र तत्र भगवता दर्शितम्—यास्तव या परमार्थ संख्य दर्शनार्थं म्ह० परमाय आत्मतत्त्वज्ञानामध्य स्थित ज्ञातृत्वा ज्ञाननिष्ठानां [कर्मांमध्ये अधिकार नाहा] त्या ज्ञाननिष्ठाचाच दान सहेतुक विशेषण] परमहंसपरिव्राजक व ज्यांना सर्व अविद्याव्यवहाराचा तिरस्कार केला आहे—सर्व अविद्याव्यवहार सोडला आहे अशा ज्ञाननिष्ठाचा कर्मांमध्ये अधिकार नाही, अस ठिकठिकाणा भगवानांनी प्रदाशत केले आहे ३१

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाण—सर्वगतं आकाश—सर्वव्यापा आकाश—सौक्ष्म्यात्—सूक्ष्मत्वामुळे—न उपलिप्यते—कोणत्याही लेपानें लिहिले होत नाहा—तथा—त्याप्रमाण—देहे सर्वत्र—देहात सर्व ठिकाणा—अवस्थित आत्मा—अवस्थित असलेला व्यापून राहिलेला आत्मा देहधर्मांना—न उपलिप्यते—सबबद होत नाहा ३२

किंमिव न करोति न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा सर्वगत व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशः ख नोपलिप्यते न सबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं इह न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तं आह—कोणप्रमाणे तो करात नाहा व लिहिले हात नाहा, याविषयी भगवान् दृष्टान्त सांगतात—यथा सर्वगतं व्याप्यपि अपि सत्—ज्याप्रमाण सर्वगत म्ह० व्यापी अमूनहि—सौक्ष्म्यात्—सूक्ष्मभावात्—सूक्ष्मत्वामुळे—सूक्ष्मपणामुळे—आकाशं—खं—आकाश—न उपलिप्यते—न सबध्यते—धूळ, विखळ इत्यादिकांना उपलिहिले होत नाही, सबब होत नाही,—तथा देहे सर्वत्र अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते—त्याचप्रमाणे देहात सर्वत्र अवस्थित असलेला आत्मा उपलिहिले—सबबद होत नाहा ३२

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अतुना !—यथा—ज्याप्रमाणे—एक रवि—एक सूर्य—कृत्स्नं इमं लोक—या सर्व लोकांना—प्रकाशयति—प्रकाशमान करतो,

—तथा—त्याप्रमाणे—क्षेत्री—क्षेत्रज्ञ आत्मा—कृत्स्न क्षेत्रं—सर्व क्षेत्राला—
प्रकाशयति—प्रकाशित करतो ३३

रुचि—यथा प्रकाशय यवभासयत्येक कृत्स्न लोकमिम रवि. सविताऽऽदित्यस्तथा
तद्वन्महाभूतादिभृत्यन्त क्षेत्रमेक सन्प्रकाशयति क क्षेत्री परमात्मेत्यर्थ. । रविदृष्टान्तोऽ-
ग्राऽऽमन उभयार्थोऽपि भवति रविचत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेच 'यथा०' या श्लोकानें 'ता करीत नाहा व लिप्त होत
नाहा' याविषया 'आत्मा इष्टा असत्य' मुक्त दृश्यधर्मरहित आहे' हा हेतु सांगतात—यथा
एकः रवि—सविता—आदित्य. कृत्स्न इम लोकं प्रकाशयति—अवभास
यति—ज्याप्रमाण एक राव—सावता—आदित्य या सर्व लोकाला प्रकाशित—अवभासित
करितो—तथा—तद्वत् महाभूतादि भृत्यन्त क्षेत्र एक सन् प्रकाशयति—
त्याप्रमाण महाभूतापामून भूतीपर्यंत सर्वक्षेत्राला एकच अमून प्रकाशित करितो,—क -
क्षेत्री—परमात्मा इत्यर्थ—कोण? क्षेत्रा—क्षेत्रवान्—क्षेत्रज्ञ परमात्मा असा याचा भाषा
(दृष्टान्तानें विवक्षित असलेला अथ आचार्य प्रदाशत करितात—)—अन आत्मन
रविदृष्टान्त उभयार्थः अपि भवति—येय आत्म्याचा हा सूर्यदृष्टान्त—आत्म्याला
दिलेला हा सूर्याचा दृष्टान्त दोन्हा अर्थी आहे (दोन प्रकारचा अर्थ कोणता, ते सांग-
तात—)—रविचत् सर्वक्षेत्रेषु आत्मा एक च अलेपक इति—सूर्याप्रमाणें
सर्व क्षेत्रामध्य आत्मा एक व लेपराहत आहे, या दोन्हा अर्थी हा दृष्टान्त आहे ३३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—एव—याप्रमाण—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ
यान्याममाल—अन्तर—परस्पर विलक्षणता—फरक—च—व—भूतप्रकृतिमोक्ष
—भूतांच्या प्रकृताचा ज्ञानान होणारा अभाव—ज्ञानचक्षुषा—ज्ञानदृष्टानें—विदु-
—जाणतात—ते—ते ज्ञानी—पर—परमात्मतत्त्वास—यान्ति—प्राप्त होतात ३४

समस्ताध्यायाद्योपसहाराद्योऽयं श्लोक क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वधात्वात्प्राप्तयोरेव यथाप्रदत्तिं
तत्प्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेष ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्य-
यिकृत्वान चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमात्र च भूताना प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽऽ-
प्यक्ताऽस्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षगमभावगमन च ये विदुर्विज्ञानन्ति यान्ति गच्छन्ति
ते पर परमार्थतत्त्व ब्रह्म न पुनर्द्वैहमादन्त इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

इति आत्मपरमहमपरिजानानाद्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पाद
आमगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञाया नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—समस्त-अध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—समग्र अध्या-
याच्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी ' क्षेत्रज्ञेयज्ञयोः० ' हा श्लोक आहे.—यथा
व्याख्यातयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः—पूर्वी जसे व्याख्यान केले आहे, तशा प्रकारच्या
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञार्थे—एव-यथाप्रदर्शितप्रकारेण—याप्रमाणे—वर जसे प्रदर्शित केले
आहे तशा प्रकाराने—अन्तरं—इतरेतरचैलक्षण्यविशेषं—अन्तरास-परस्पराच्या
विलक्षणतेच्या विशेषास-त्यातील प्रत्येकाचे—एक कूटस्थ दुसरे परिणामी, एक येताना दुसरे
जड इत्यादि वैशिष्ट्यास—ज्ञानचक्षुषा—शास्त्राचार्यांपेदेदाजानेन आत्मप्रत्य-
यिकज्ञानं चक्षुः तेन-ज्ञानचक्षुषा—ज्ञानचक्षूने—शास्त्र व आचार्य याच्या उपदे-
शाने उत्पन्न झालेले आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान हा चक्षु, त्या ज्ञानचक्षूने—[जे जाणतात,
असा पुढे सबध.]—च भूतप्रकृतिमोक्षं—भूतानां प्रकृति-अधिघालक्षणा-
अव्यक्ताख्या तस्याः भूतप्रकृते-मोक्षणं—अभावगमन च ये विदु-धि-
जानन्ति—आणि भूतप्रकृतिमोक्षाला—भूतार्था प्रकृति-अविद्यारूप-अव्यक्तसंज्ञक भूत-
प्रकृति, त्या भूतप्रकृतीचे मोक्ष म्ह० अभावगमन—भूतप्रकृतीचा अभाव होणे, जे जा-

१ रहस्यकार—' ज्ञानचक्षुषा—' म्ह० ज्ञानरूप डोक्याने, असा अपवाद प्राप्त अर्थ
करितात, व ' भूतप्रकृतिमोक्ष च ' याचा सर्व भूताच्या मूलभूत प्रकृतीचा मोक्ष, असा क-
रितात. इतकेच नव्हे तर पुढे ठीक म्हणतात—“भूतप्रकृतिमोक्ष—या शब्दाचा अर्थ आम्हा
साख्यशास्त्राच्या सिद्धान्ताप्रमाणे केला आहे” (तो वा बरे? शीता हे साख्यशास्त्र आहे की
काय?) “मोक्ष मिळणे किंवा न मिळणे या अवस्था आत्म्याच्या नाहींत. कारण तो नेहमीच
अकर्मा व असग आहे.” (पण हा साख्याचा सिद्धान्त नसून उपनिषदाचा सिद्धान्त आहे. 'निर्गुण
निष्क्रिय ज्ञान' 'अमर्षो ह्यस्य पुरुष.' [व. ४.३.१४ पृ. १३७] 'न निरोधो न चोत्पत्तिः न
वदो न च साधकः। न मुमुक्षुः न वे मुक्त इत्येषा परमार्थता' माट्टय. भाष्यार्थ पृ. १२८.)
“परंतु प्रकृतिगुणाच्या संगाने तो आपल्या ठायी कर्तृत्वाचा आरोप करीत अनव्यामुळे
त्याचे हे अज्ञान नाहींसे झाले म्हणजे त्याच्याशी संयुक्त अनलेखी प्रकृति मुदले, म्हणजे
विचाय मोक्ष होतो. .. वध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था प्रकृतीच्याच अहित, अने साख्य
प्रतिपादन करितात. या साख्य सिद्धान्ताला अनुसरूनच 'प्रकृतीचा मोक्ष' हे शब्द या
श्रीकांत आले आहेत, असे आम्हाला वाटते.” (पण हे वाटणे आमक आहे. कारण साख्या-
चा तसा सिद्धान्त जरी असला तरी तोच उपपन्न होत नाहीं. वध व मोक्ष हे प्रकृतीचे अर्थ
होऊ शकत नाहींत. कारण प्रकृति जड आहे. दगडाला वध कपला व मोक्ष तरी कसला?
वध व मोक्ष हे चेतनावेच अमाने आरोपिलेले धर्म आहेत. प्रकृति पुरुषाच्या भोगमाती
व मोक्षासाठी प्रवृत्त होते, असा साख्याचाच सिद्धान्त आहे 'प्रतिपुरुषविमोक्षार्थ आरभ'
(सा. वा. ५६) म्ह० प्रत्येक पुरुषाच्या मोक्षासाठी प्रकृतीचा प्रवृत्ति आहे. 'वत्स-
निगृदिनिमिच्छ क्षीरस्य यया प्रवृत्तिरस्यस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिं प्रधानस्य'
(सा. का. ५७) म्ह० वत्साच्या—वासराच्या वृद्धासाठी अन्न—जड दुधाचा जरा प्रवृत्ति
होते तर्जाच पुरुषाच्या मोक्षासाठी प्रधानाची प्रवृत्ति होते, इत्यादि. आता ६२
व्या कारिकेत प्रकृतीचेच वध-मोक्ष पुरुषावर आरोपिले जाताना, असे म्हटले

णतात-विशेषकरून जाणतात-ते परं-परमार्थतत्त्वं ब्रह्म यान्ति-गच्छन्ति-
ते परब्रह्माला-परमार्थतत्त्वाला प्राप्त होतात, ते परब्रह्माला जाऊन पोचतात-तद्रूप
होतात-पुनः देहं न आददते इत्यर्थ-पुनरपि देह धारण करीत नाहीत, अशा
याचा भावाय. [याप्रमाणे अमानित्वादि ज्ञानसाधनामध्ये तत्पर ज्ञात्यामुळे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ
याच्या यथार्थस्वरूपाचे ज्याला विज्ञान झाले आहे, त्याच्या सर्व अनर्थाची निवृत्ति हो-
ऊन परिपूर्ण परमानंदाचा आविर्भाव होणे, या स्वरूपाचा पुरुषार्थ सिद्ध होतो, हे या
अध्यायात साधितले.] ३४.

इति भगवान् श्रीकृष्णाची गायत्रेच्या उपनिषदांतील-रहस्यनिवेदनील ब्रह्मविद्येपैकी
योग-उपाय-शास्त्रांतील प्रकृतिपुरुषविभेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग) नावाचा ठेरावा
अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्न्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

आहे हे खरे, पण चेतन पुरुष भोक्ता आहे, असेंहि साख्य म्हणतात आणि तो जर दुःख-
दुःखभोक्ता आहे, तर बळ कसा नाही ? सुखदुःखानुभव हाच ससार व तो चेतन पुरु-
षामध्येच संभवतो. जड प्रकृति संभवत नाही. मोक्षहि ससारदुःखाने तापलेल्या पुरुषा-
लाच हवा असतो दगडासारख्या प्रकृतीला त्याची गरज नाही. कारण तिला जर दुःख
नाह्या तर 'त्रिविध दुःखाचा अत्यंत अभावरूप अत्यंत पुरुषार्थ' तरा कशाला हवा ? आता
यांनी या सिद्धान्ताचे अनुपपन्नत्व शास्त्राक मूर्तभाष्यात फारच उत्तम रीतीने दाखविले
आहे. अशा अनुपपन्न सिद्धान्ताचा स्वीकार भगवानांनी केला आहे, असे समजणे सर्वथा
अयोग्य आहे, त्यामुळे 'प्रकृतीचा मोक्ष' हा रहस्यकारांनी केलेला अर्थहि तितकाच अनु-
पपन्न आहे) " किंत्वैक 'भूतेश्व. प्रकृतेश्च मोक्ष.' म्ह० पच महाभूतं व प्रकृति यांच्या
पासून अर्थात् मायात्मक कर्मापासून आत्म्याचा मोक्ष होतो, असाहि अर्थ लावितात." (पण कोणीहि अद्वैत भाष्य व टीकाकार असा अर्थ करीत नाहीं. मध्वाचार्यांनी 'भूतेश्व-
प्रकृतेश्च मोक्ष.' असे म्हटले आहे, पण त्याचा अर्थ स्वरूपकार म्हणतात तसा नाही. कारण
भूतं व प्रकृति म्ह० मायामय कर्मे, असा अर्थ वैष्णव कर्थांचे करणार नाहीत असो, देवकी
रहस्यकार म्हणतात-) " हा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभेक ज्ञानचक्षुने कळणारा, तर नवव्या अध्या-
यातील राजविद्या प्रलक्ष म्ह० चर्मचक्षुने कळणारी (९.२) आणि विधिरूपदर्शन परम
भगवद्भक्तासदि केवळ दिव्य चक्षुनेच दिसणारी (११.८) हा नऊ, अकरा व तेरा या
अध्यायांतील ज्ञानविज्ञाननिरूपणातला भेद लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. " (या सर्वांना ज्ञान-
विज्ञाननिरूपण म्हणणे नाहीमि चिन्त्यच आहे तथापि नवव्या अध्यायातील राजविद्या
प्रलक्ष चर्मचक्षुने कळणारा आहे, हे म्हणणे अगदीच अयोग्य आहे. ज्ञान चर्मचक्षुने
प्रत्यक्ष दिसणार कसे ? गी. मा. पृ. १८३ भाष्यार्थ व टीप पहा.)

अध्याय चवदावा.

गुणत्रयविभागयोग

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तात्त्विकमिति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिप्रध्याय आरम्भ्यते, अयमेव परतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरेत्येवमर्थं प्रकृतिस्यत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते वक्षन्तीति गुणैर्भ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च—

भाष्यार्थः—(पूर्वांतर अध्यायाच्चां संगतिः)—सर्वं उत्पद्यमानं क्षेत्र क्षेत्रज्ञ-संयोगात् उत्पद्यते इति उक्तं—जं जं उत्पन्न होणारें तें सर्वं क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें, असें तेराव्या अध्यायात सांगितलें,—तत् कथं इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः०' इत्यादिः अध्यायः आरम्भ्यते—पण ते कसे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी 'परं भूयः०' इत्यादि चवदावा अध्याय आरंभिला जातो.—अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं—किंवा ईश्वराच्या अर्धान-ईशपरतन्त्र असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञांना जगत्कारणत्व आहे,—तु सांख्यानां इव स्वतन्त्रयोः न—पण सांख्यांच्या मताप्रमाणे स्वतंत्र असलेल्या पुरष प्रकृतीला जगत्कारणत्व नाही,—इति एवं अर्थ—हा सिद्धान्त सांगण्यासाठी या अध्यायाचा आरंभ केला जातो. तसेंच—प्रकृतिस्थित्यं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणं इति (अ. १३ श्लो. २१) उक्त—प्रकृतिस्थित्यं म्ह० पुरषाचा प्रकृतीशी ऐक्याभ्यास व त्याचीच गुणामध्ये म्ह० मुख-तु ख-मोहामध्ये आसक्ति—हे मासे असा अभिनिवेश, हे संसाराचें कारण आहे असें (वर पृ. ९५१) सांगितलें. पण—कस्मिन् गुणे कथं संगः—कोणत्या गुणात कसा आसंग होतो,—के वा गुणाः—तसेंच ते गुण कोणते,—वा ते कथं वृद्धन्ति इति—किंवा ते गुण पुरपाळा बद्ध कसे करितात, हे सांगण्यासाठी—च गुणैर्भ्यः मोक्षणं कथं स्यात्—व गुणापासून मोक्षण—मुटपुढ-सुकि कसा होईल—च मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यं इति एवं अर्थ च (श्री-भगवान् उवाच)—आणि मुक्ताचें लक्षण सांगवें यासाठी धीमगवान् म्हणाले (अन्ना एकंदर सदा प्रज्ञाचें उत्तर देण्यासाठी हा अध्याय आरंभिला आहे)

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“तेराव्या अध्यायान क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार एवमा वेदान्तदृष्ट्या व श्रुता सांख्यदृष्ट्या सांगितला. ” हे म्हणजे बरोबर नाही, हे जागृतां तेंथेच दाखविणें आहे [गी. मा. पृ. ९४३ पदा.] “लातच सर्व कर्तृत्व प्रकृतीचें, पुरुष-क्षेत्रज्ञ-उदासीन, पण प्रकृतीचें कर्तृत्व कसें चालू राहतें ? याचें विवेचन अज्यापि शालें नारा. म्ह. पुन पनाच प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि, विशेषत. सजीव सृष्टि कशी उत्पन्न होत, याचें गी. मा. १२४

राचा अमत्यामुळे त्याचा क्षेत्रक्षेत्रव्यविचारात समावेश होऊ शकतो " (पण क्षेत्र म्हणजे तुम्ही मानवां मृशेच हे रहस्यकाराना सांगितले कोणा ? क्षेत्र म्ह० म्हण पंचभूतापामून धृतीपर्यंत सर्व भूत-भौतिक. मनुष्याचे मात्र शरीर आणि पशु, पक्षी, सर्पादिक, वृक्ष, वेली यांनी शरीर नव्हेत की काय ? अर्थात्) "स्थावर मृशंसुद्धा त्रिगुणात्मक प्रकृताचाच पमारा अमत्यामुळे प्रकृतीच्या गुणभेदाचे हे विवेचन क्षराक्षराविचाराचाहि भाग होऊ शकते. म्हणून क्षेत्रक्षेत्रव्यविचार हे सकुचित नाव मोडून देऊन सानव्या अध्यायात जे ज्ञानविज्ञान सांगण्यास मुरवान केला तेच ज्ञानविज्ञान आस्त मुलामेवार आता तुला पुनः सांगतो. " ... हे सर्व म्हणजे अनुपपन्न व असंबद्ध आहे. कारण क्षेत्रक्षेत्रव्यविचार हे गीतेच्या दुष्टाने सुरुचित नाव माहा. तेराव्या अध्यायात "यावत्प्रजापते किंचिन् मत्वं रमावत्प्रजम । क्षेत्रक्षेत्रव्ययोगाद् तद्विद्धि भरतर्षभ " (शी. २६ पृ. १६७) असे भगवान् स्पष्ट म्हणत आहेत, व येथील ४ व्या श्लोकात तेच सांगितले आहे. यातून क्षराक्षराविचाराचे कोठे ना-बहि नाही. क्षर व अक्षर हे शब्द यांनेत आले आहेत. पण रहस्यकार ममजतान तया अर्था त्याचा उपयोग केलेला नाह अविभूत धरः भावः ' ८.४ ' द्वौ पुरुषौ क्षरश्च अक्षरः, क्षरः सर्वाणि भूतानि ' १५.१६ अमा २-३ ठिकाणोंच 'क्षर' शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ सर्व भूत म्ह० शरीर हाच आहे, व अक्षरशब्द—जसा ३.१५, ८.३, ८.२१, ११.१८, १२.१, ३, ' ओ ' हे अक्षर ८.२२, १०.७५, अकारादिक अक्षर १०.३३ व मामाशक्ति १५. १६, १८—या अर्था याजला आहे व रहस्यकार म्हणतान त्याप्रमाणे व्यापक अर्था क्षराक्षरशब्द जोडलेले नाहीत. क्षेत्र व क्षेत्रव्य याचा जोडाने विचार करण्यासाठी एक स्वयं अध्याय गीतेत आहे. तया क्षराक्षराच्या विचारासाठी प्लुताद्वी श्लोकादि नाही. अर्थात क्षराक्षराविचार हा केवळ कल्पना आहे, तिच्या यांनेत किंवा उपनिषदातहि आधार नाही. मानव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञान अपूण नाही, हे आम्हा वर दाखविलेच आहे. यास्तव तेच 'ज्ञानविज्ञान मुलामेवार मागण्यासाठी हा अध्याय भगवान् सुरू करीत आहेत' हा असत्कल्पना आहे. कारण सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानाचाच वर हा विस्तार असता तर याचा निराळा अध्याय करून निराळे नाव देण्याचे काही कारण नव्हते. प्रत्येक अध्यायात ईश्वराचे ज्ञान होण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारे प्रतिपादन केले आहे ज्ञानाचे निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत, हे खरे, पण त्यामुळे एका अध्यायातील विषय अपुरा असल्यामुळे तोच पुढे अनेक अध्यायात चालू ठेवला आहे, हे म्हणजे सयुक्तिक नाही. आता पूर्वे अध्यायात ज्याचा प्रसंगापास उल्लेख आला अशून सविस्तर वर्णन केले नाही त्या विषयाचा विस्तार दुसऱ्या अध्यायात केला आहे. पण तेवढ्यावरून तो सातव्या अध्यायाचाच विषय १७व्या अध्यायापर्यंत चालविला आहे हे म्हणजे अयोग्य आहे. (गा. भा. पृ. ६८२ पहा.)

रहस्यकार पुढे म्हणताना, " त्रिगुणाच्या पमान्याचे वर्णन अनुगीतेत व मनुस्मृतीच्या चाराव्या अध्यायातहि आले आहे. " पण ते मूळ साख्यदर्शनातीलच की काय " वेदानुचारा मनुस्मृतीत निरीश्वरवादी मारुत्याचे गुणविस्तारवर्णन घेतले असेच, अर्था कल्पनादि करवत नाही. ते वैदिक साख्यानून घेतले आहे, याबद्दल वाद नाही, आणि वैदिक साख्य म्ह० ज्ञान व वैदिक योग म्ह० ध्यान होय, असे आचार्यांनी शरीरमाध्यात (अ. २.१.३)

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं—सर्वं ज्ञानांतील उत्तम व परम ज्ञान—प्रवक्ष्यामि—मी तुला सागेन.—यत्—जें ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—सर्वे मुनयः—सर्वे मुनि—इतः—या शरीराच्या नाशानंतर—परां सिद्धिं—सर्वोत्तम सिद्धीला—गताः—प्राप्त झाले आहेत. १

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमं फलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति । तानि न मोक्षायैवं तु मोक्षायैति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रीमृषुद्धिरूप्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मदनशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षायामितोऽस्मादेहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—परं ज्ञानं इति व्यवहितेन संबन्धः—‘परं’ या पदाचा पुर्वील ‘ज्ञानं’ या पदाशी संबंध म्ह० थेंव ज्ञान—भूयः—पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृत् उक्तं अपि प्रवक्ष्यामि—भूयः पुनरपि म्ह० पूर्वीच्या सर्व अध्यायांमध्ये बारंबार—अनेकदा जरी सांगितलें आहे तरी पुनः मी सविस्तर सागेन—च तत् परवस्तु-विषयत्वात् परं—आणि तें परवस्तुविषयी असत्यामुळे पर आहे. पर वस्तु—परमप्र-हा त्याचा विषय असत्यामुळे तें पर होय.—किं तत्—पण तें पर काय ?—ज्ञानं—ज्ञान—सर्वेषां ज्ञानानां उत्तमं उत्तमफलत्वात्—सर्वं ज्ञानांतील उत्तम ज्ञान.

स्पष्ट म्हटलें आहे. मन्नादि स्मृतीत त्याच्याच आधारानें प्रकृति, महत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रे इत्यादिकांच्या द्वारा सृष्टीच्या उत्पत्तीने वर्णन केलें आहे अ १ श्लो. ५-२० पहा मनुस्मृतीतील वर्णन निरीश्वरवादी कापिल माख्यशास्त्राच्या आधारानें केलेले असेल अशी मुरती कल्पनाहि परबत नमस्यामुळे न उपनिषद्ज्ञाना अनुसरूनच आहे गातेना तोच न्याय लागू आहे. उलट हताच्या कापिल दर्शनानेंच प्रकृति, महत्त्व इत्यादि वैदिक नावे घेऊन आपणें स्वतःच दर्शन बनविलें आहे. (गी. भा. पृ. १२४ पृ. ६६६ पहा) तात्पर्य रहस्यकारांनी गीतेत नारिण्ड माख्यदर्शनानें पोटे टकल्याचा जो यत्न केला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. वैदिक माख्य निराणें व अनेक सांख्यदर्शन निराणें, हा भेद न कळवामुळे पुष्कळ आपुनिवाची अशी कम-गन झालेली दिसते. पण या अवोचीन सांख्याला परदे श्रीशंकराचार्यच मानीत नाहीं असे नाही, तर रामानुजादि शंकर वैदिक संप्रदायीदि यांनाच नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्या-मागें आहे. शक्यच नव्हे तर गुरू ब्रह्मनत्रकार वादरावण व्यामहि त्याच्या विरुद्ध आहेत, हे प्राप्ती वर मागितलें आहे. (पृ. १६१ पहा.)

कारण त्याचें फल उत्तम असल्यामुळे ते उत्तम—ज्ञानानां इति अमानित्वादीनां न—ज्ञानातील याचा अर्थ तेराव्या अध्यायात सांगितलेल्या अमानित्वादिकांतील असा नव्हे.—किं तर्हि—तर मग कोणत्या ज्ञानातील—यज्ञादेहेयवस्तुविषयाणां इति—यज्ञादि ज्या हेय वस्तु, त्याविषयीच्या ज्ञानातील, असा त्याचा अर्थ आहे, त्यामुळे येथील 'ज्ञानानां' या शब्दाने अमानित्वादिकांचे ग्रहण करिता येत नाही (यज्ञादिका-विषयीच्या ज्ञानाहून हें ज्ञान श्रेष्ठ का ते सांगतात—)—तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय इति पर-उत्तम शब्दाभ्यां श्रोतुबुद्धिरुच्युत्पादनार्थं स्तौति—यज्ञादिकाविषयीचीं ज्ञाने मोक्षाला कारण होत नाहीत, पण हें मोक्षाला कारण होते, हें मोक्षाचें अन्तरंग साधन आहे, म्हणून 'परं' व 'उत्तम' या शब्दाना श्रोत्याच्या अन्तः-करणात त्या ज्ञानाविषयी राखि उररत्न करण्यासाठी भगवान् त्याची स्तुति करितात.—सर्वे मुनयः—संन्यासिनः—मननशीलाः यत् ज्ञात्वा—यत् ज्ञानं ज्ञात्वा—प्राप्य—सर्वे मुनि-संन्यासी—मननशील जे ज्ञान जाणून—ज्या ज्ञानाला प्राप्त होऊन—इतः—अस्मात् देहवन्धनात् ऊर्ध्वं परां सिद्धिं—मोक्षाच्या गताः—प्राप्ताः—या-नंतर—या—प्रत्यक्षसिद्ध देहवन्धनात् न मुदत्यानंतर 'मोक्ष' या नावाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला गेले आहेत—'मोक्ष' या सिद्धीला प्राप्त झाले आहेत १

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—इदं ज्ञान—या ज्ञानाचा—उपाश्रित्य—आश्रय करून—मम—माझ्या—साधर्म्य—साहचर्यास—आगताः—आलेले ज्ञानी—सर्गे अपि—सृष्टी-च्या वेळाहि—न उपजायन्ते—उत्पन्न होत नाहीत—च—आणि—प्रलये—प्रल-याच्या वेळा—न व्यथन्ति—व्यथा—नाज पावत नाहीत. २.

अस्याश्च सिद्धेरकान्तिकत्वं दर्शयति—इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनम-नुष्ठापयेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न ॥ समा-नधर्मता साधर्म्य क्षेत्रेश्वरयोर्भेदान्मुपगमाद्विज्ञाताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि दिनाशकाले न व्यथन्ति च यथा नाऽऽपद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाचें फल कर्मांच्या फलाहून अगदी विलक्षण आहे, असे सांगतात—)
—च अस्याः सिद्धे. ऐकान्तिकत्व दर्शयति—आणि भगवान् या सिद्धीचें अन्यभिचारित्व—नित्यत्व दाखवितात—इदं यथोक्तं ज्ञानं उपाश्रित्य—ज्ञानसाध-नं अनुष्ठाय इति एतत्—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या—सर्वे ज्ञानातील श्रेष्ठ ज्ञा-

१ पण 'ज्ञानाला जाणून' असे म्हटल्यास 'ज्ञान' हेच होतें, हा दोष घालविण्यामाग
जाणून म्ह० प्राप्त होऊन असा अर्थ केला आहे.

नाचा आश्रय करून म्ह० ज्ञानसाधनाचे अनुष्ठान करून, असा याचा भावार्थ—मम-पर-
मेश्वरस्य साधर्म्य आगताः—मत्स्वरूपतां प्राप्ता इत्यर्थः—मज परमेश्वरा-
च्या साधर्म्यास आलले म्ह० माझ्या स्वरूपतस प्राप्त झालेले असा याचा भावार्थ (गाय
व गवा यांचेहि साधर्म्य असतें, तसेंच विद्वान् व ईश्वर यांचे साधर्म्य असल्यास त्यांचा
भेद आहे, अस मानाव लागेल, म्हणून माझ्या स्वरूपतस प्राप्त झालेले असे झटले आहे
कारण येथील साधर्म्य जर सुरवात मानले तर विद्वान् व ईश्वर यांचा नियमान भेदच
सिद्ध होईल व त्यामुळे गाताशास्त्राचा विरोध येईल, असे सांगतात—) —तु समान-
धर्मतां साधर्म्य न—पण येवें समानधर्मता हेंच साधर्म्य इष्ट नाहीं कारण—
गीताशास्त्रे क्षेत्रज्ञ-ईश्वरयोः भेदानभ्युपगमात्—गीताशास्त्रात क्षेत्रज्ञ व
ईश्वर यांचा भेद मानलेला नाहीं (शिष्या ज्ञानाच्या स्तुतीसाठी त्याच फल येथे विव-
क्षित असल्यामुळे ' सारूप्य ' मानताच येत नाहीं, असे सांगतात—) —च अयं फल
वाद्. स्तुत्यर्थ उच्यते—आणि हा फलवाद स्तुतासाठी सांगितला जात आहे
[सारूप्य हच फल येथे विवक्षित आहे, असे जर म्हटले, तर ते ज्ञानाच फल नसून
ध्यानाचें फल सांगितलें आहे, अस होईल पण ध्यानाच फल यथे प्रस्तुत नाहीं ज्ञानाचें
फल प्रस्तुत आहे अहोपण, ईश्वरामतेला प्राप्त झालेल्या ज्ञाना पुरायाना अवान्तर सृष्टि
व प्रलय यात जरी जन्म व नाश ज्ञानाचा अनुभव प्यावा लागत नसला तरी महासगंधी
वेळी त्यांना जन्म अवश्य प्राप्त होईल, अशी आशंका घेऊन सांगतात—] —सर्गे अपि
—सृष्टिकाले अपि न उपजायन्ते—न उत्पद्यन्ते—सर्गाच्या वेळीहि व सृष्ट्याच्या
वेळीहि ते उत्पन्न होत नाह्यात त्याचा जन्म होत नाहीं —च प्रलये-ब्रह्मण अपि
विनाशकाले न व्यथन्ति—व्यथां न आपद्यन्ते न व्यथन्ति इत्यर्थ—आणि
प्रलयामध्ये व ब्रह्मदशाच्याहि विनाशकाला व्यथित होत नाह्यात, व्यथेला-पाडेला-
डु. खाला प्राप्त होत नाहींत, ते आत्मस्वरूपापासून च्युत होत नाहींत, असा याचा भावार्थ

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—मम—माझी—योनि—त्रिगुणात्मिका प्रकृति (हें सर्व भूतांचे कारण
आहे. ती सर्व कार्यांन मोठा असल्यामुळे)—महत् ब्रह्म—महती—मोठी व आपल्या
विकाराच भरण-पोषण करीत असल्यामुळे घन आहे —तस्मिन्—त्या महत् ब्रह्मात
म्ह० भूतांच्या कारणान—अहं—मी—गर्भ—सर्व भूतांच्या जन्माच कारण—धीन—
दधामि—स्थापितो—हे भारत—ह अर्जुना' नतः—यापामून—सर्वभूतानां—
गर्व भूतांचा—संभव.—उत्पात्त—भवति—होते ३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह—मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणा-
त्मिका प्रकृतिर्योनि सर्वभूतानां सवर्ण्येष्वो महत्त्वाद्भरणाय स्वविकाराणां, महद्ध्येति
योनिरेव विनिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनां गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं

सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहम्-
विद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्प-
त्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थः—(जानाची स्तुति ऐकून तदभिमुख झालेल्या व लक्ष लावून ऐकणाऱ्या
अर्जुनाला भगवान् म्हणतात—) ईदृशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः भूतकारणं इति
आह—अशा प्रकारचा क्षेत्र-क्षेत्रज्ञसंयोग भूतांचे कारण आहे, असे भगवान् सांगतात—
—मम-स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वभूतानां योनिः
माझी स्वभूत—माझी विस अमलेली, पण स्वभूत झ० स्वरूप नव्हे, तर माझी माया झ०
चिच्छक्ति नव्हे—त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्वभूतांची योनि आहे. ['योनि' या शब्दाने
उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कार्यांचे उपादान कारणत्व विवक्षित आहे, अशा आशयाने म्हणतात—]
—सर्वकार्येभ्यः महत्त्वात् च स्वधिकाराणां भरणान् महत् प्रह्म इति
योनिः एव विशिष्यते—सर्व कार्यांहून महत्त्व—मोठेपणा असल्यामुळे व आपल्या
विकारांचे भरण—पोषण—धारण करीत असल्यामुळे 'महत् प्रह्म' असे त्या योनीलाच
विशेषण दिले जाते. (सर्व कार्यांना व्यापून राहणे, या धर्मांमुळे त्या योनीला प्रह्म,
असे म्हटले आहे. महत् प्रह्म या शब्दाचे नपुंसकलिंग असल्यामुळे त्याचा दुसरा
काही अर्थ असेल, असे कोणाला वाटेल, म्हणून योनिशब्दाचेच ते विशेषण आहे, असे
सुद्धा सांगितले आहे.)—तस्मिन् महति प्रह्मणि योनी—त्या महत् प्रह्म, या
योनीमध्ये—गर्भ—हिरण्यगर्भस्य जन्मन. बीजं—सर्वभूतजन्मकारणं बीजं
दधामि—निक्षिपामि—गर्भांला म्ह० हिरण्यगर्भाच्या जन्माच्या बीजांला—सर्व भूता-
च्या जन्माचे कारण अशा 'जाला मा धारण करितो, अशा प्रकारच्या बीजाचा नि-
क्षेप—आधान मी त्या योनीत करितो. —क्षेत्र-क्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः
अहं—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या प्रकृतिद्वयरूप प्रकृति युक्त असलेला मी ईश्वर—अविद्या-
कामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामि इत्यर्थः
—अविद्या—काम-कर्म, या उपाधिस्वरूपाच्या अनुसार वर्तन करणाऱ्या क्षेत्रज्ञाला ते-
प्राणी संयुक्त करितो, असा याचा भावार्थ. [अविद्या-काम-कर्मोपाधिकाच्या संस्कारांनी
युक्त असलेल्या क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्रप्राणी संयोग करून देतो.]—हे भारत, ततः तस्मात्
—गर्भाधानात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण सर्वभूतानां संभव—उत्पत्तिः भव-
ति—हे भरतवंशजा, त्या तक्षक्या गर्भाधानापामून हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा
सर्वभूतांचा संभव म्ह० उत्पत्ति होते. [स्मृतीमध्ये ' आदिकर्मा स भूताना ' या वच-
नाने सर्व भूते हिरण्यगर्भाची कार्ये आहेत असे मागितलेले असल्यामुळे भाष्यात 'हि-
रण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा ' सर्व भूतांची उत्पत्ति त्या गर्भाधानापामून होणे असे
म्हटले आहे.] ३

१ पण रहस्यकार या कोकाला असे अवतरण देतात—' जाता प्रह्नि हे मातोच स्वरूप
आहे असे प्रथम सांगून साख्याचे द्वेन काढून टाकल्यावर सत्य, रज व तम या प्रह्नीच्या

मर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुन ! —सर्वयोनिषु—देवादि सर्व योनीमध्य—
याः मूर्तयः—ज्या मूर्ति—जे आकार—जी शरीर—संभवन्ति—उत्पन्न होतात—
तासां—त्या सर्व मूर्तींचे—महत् ब्रह्म—माझा प्रकृति—योनि—उत्पत्तिस्थान आहे
व—अहं—मी—बीजप्रदः—बीज देणारा—पिता—जनक आहे. ४.

तीन गुणामुळे मूर्तींतील नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें वेदान्तशास्त्राचा
विरोध न आणता निरूपण करितात—” पण भगवानाना पबडा द्राविडा प्राणायाम कर
ण्याचें कारण काय ? अगोदर साख्याच्या प्रकृतीचा स्वीकार करावयाचा, मग त्यातील दैत
काहून टाकावयाचें, नंतर प्रकृतीच्या त्रिगुणामुळे सृष्टात नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण
होतात त्याचें वेदान्ताशी विरोध न येईल अशा वेतानें निरूपण करावयाचें ! कोण ही डिष्ट
कल्पना !” पण अशा प्रतिपादनानें उपनिषदे, भगवान् व व्यास या सर्वांच्याच पदरां
असमजसपणा थेलो, याची काय वाट ? भगवानाना निरोधरवादी साख्यदर्शनाची मात्र
इतकी आघट अमावी आणि सेश्वरवादी व धारणा-ध्यान-समाधीच्या द्वारा आत्मसाक्षात्का-
रापर्यंत नेकन पौंचविणा-या योगशास्त्राशीं मात्र त्यानीं अगदीं फटकून बागावे, हेहि त्याच्या
दैश्वरत्वाला शोभण्यासारखें नाहीं. पण इतका अव्यापारेपु व्यापार करण्यापेक्षा ‘माया तु
प्रकृतिं विधात्’ ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणैः निगूढा’ ‘स्वभावमेके’ (शेनाथनरोपनिषद्)
‘यत् असे रोहित रूप तेजसरतद्रप’ (छा.भा.पृ.४४१) इत्यादि ध्रुवींना अनुसरूनच मत्तुष्टि,
अनुशासनपर्व, गीता यांतील प्रतिपादन आहे व त्याला अनुसरूनच पुढें साख्यानीं आपल्या
परिभाषेप्रमाणे आपल्या वृत्तानात विस्तार केला आहे, असे म्हटल्यास काय होईल ! सर्वच
वाद मिटल. उपनिषदांतील प्रकृति स्वगुणानीं गुढ आहे, व ‘अजा पक्षां लोहितगुरुकृष्णा’
असेंहि तिचेंच वर्णन शेनाथनरोपनिषदात केले आहे. म्हणूनच आचार्यहि आपल्या भा-
ष्यात प्रकृतीला त्रिगुणात्मिका, बगैरे म्हणतात. तरमात्र रहस्यकाराची ‘गीतेंत साख्य व
वेदान्त यांची जोड घातलेली आहे,’ ही समजूत बरोबर नाहीं. ‘प्रकृति हें माझे स्वरूप
आहे’ इत्यादि जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे ते अगदींच चुकीचें आहे. जड प्रकृति
माझे स्वरूप आहे, असें भगवान् कधींच म्हणणार नाहींत. या श्लोकात ‘मम योनिः महद्
प्रद’ अमे शब्द आहेत. त्यावरून ‘माझे स्वरूप’ असा अर्थ निपन्न होत नाही, व
‘प्रकृति माझा स्वरूप’ असें म्हणणें हा दैन वाढून गकण्याचा उपायहि नसे. अर्थां व
अध्यायाच्या पुढील श्लोकांतील टापाहून रहस्यकारांना काहीं ममानाथक माह्यकारिणीचा
बगैरे उल्लेख करून “प्रकृति व पुरुष हे मांखाचें दैन मनेस मान्य नसण्यामुळे, मा-
खांच्या बरील निदान्ताचें मनेस रूपान्तर होतें.” इत्यादि जें म्हटलें आहे ते सर्व
उपेक्षाय आहे. “प्रकृति व पुरुष देव देव व त्यांच्या पत्नीकडे जो एक आत्मरूपही
परमेश्वर किंवा परब्रह्म आहे, ते निर्गुण ब्रह्म जो ओळखील” बगैरे पृ. ७९७ रहस्यकारांचे
म्हणने सरेवा अशास्त्रीय आहे. पार काय पण ही भाषाहि सरोत आहे !

सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिमव्योनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थान-
लक्षणा मूर्च्छिताद्वाचयथा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं
योनिः कारणमहमीदो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, देवादि निरनिरात्र्या ज्ञातींतील निरनिरात्र्या व्यक्तींचें कारण
निरनिराळेंच दिसतें, मग असें असताना त्या गर्भाधानामुळे हिरण्यगर्भाच्या द्वारा सर्व
भूताची उत्पत्ति होते, हें म्हणणें कसें उपपन्न होतें ?—) —‘सर्वयोनिषु’ इति—‘सर्व-
योनिषु’ या श्लोकानें या श्लोकेचें समाधान करितात—कौन्तेय देव पितृ-मनुष्य-पशु-
मृगादिसर्वयोनिषु याः मूर्तयः—देहसंस्थानलक्षणा मूर्च्छिताद्वाचयथा
मूर्तयः संभवन्ति—हे कुंतीपुत्रा, देव, पितर, मनुष्य, पशु, मृग—इरणें इत्यादि सर्व
योनींमध्ये ज्या मूर्ति-देहाकाररूप-ज्यात अंगें व अवयव-उपांगें यांची उत्तम रचना
आहे अशा मूर्ति-आकार उत्पन्न होतात—तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं
योनिः—कारण—त्या मूर्तीचें महत् प्रथम हीच सर्वावस्थेंतील योनि म्ह० कारण आहे
—ब्रह्म ईश बीजप्रदः—गर्भाधानस्य कर्ता—पिता—मी ईश बीजप्रद-गर्भाधा-
नाचा कर्ता—पिता आहे [प्रत्येक कार्याचें निरनिराळें कारण दिवनें. तेव्हा महत् ब्रह्मच
सर्वाचें कारण कसें ? ही शंका घालविण्यासाठीं त्याला ‘सर्वावस्थं’ असें विशेषण यो-
जतें आहे. अर्थात् त्या त्या कारणाच्या रूपानें तेंच अवस्थित असल्यामुळे सर्व मूर्तीचें
कारण—महत् ब्रह्मच आहे.] ४.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना! सत्त्वं—सत्त्व—रज—रज व—
तम—तम—इति—असे हे—प्रकृतिसंभवाः गुणाः—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले
गुण—देहे—देहात—अव्ययं देहिन—अव्यय देहवान् आत्म्याला—निवध्नन्ति
—वध करितात. ५.

हे गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते—सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो गुणा इति पारिभा-
षिकः शब्दो न रूपादिष्वस्थप्रतिताः । न च गुणगुणिनोरन्यस्वमथ विवक्षितम् । तस्मा-
द्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यारमकृत्वाक्षेत्रज्ञं निवध्नन्तीव तमास्पदीट-
र्याऽऽमानं प्रतिहन्त इति निवध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिव्यंभवा भगवन्माधर्म-
भवा निवध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तां समर्थनरावाजानुग्रह्यशी बाहू यस्य स महा-
बाहू. हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययं चोक्तमनर्थादिवादिन्वादि-
श्लोके । ननु देहो न लिप्यत इत्युक्तं सत्कथमिह निवध्नन्तीत्यव्ययोरुच्यते,
परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निवध्नन्तीयेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून जगाची उत्पत्ति होते असे दाखविणा-या भगवानांना ब्रह्मच अविवेचनायोगाने ससार करतें, असे सांगितले आता अध्यायाच्या आरंभी सांगितलेल्या दोन प्रश्नांचा अनुवाद करून या श्लोकाने उत्तरें सांगतात—) —**के गुणा कथं वदन्ति इति उच्यते**—गुण कोणते व ते कसे बद्द करितात ते सांगितले जातें—**सत्त्वं रज तम इति एव नामान्**—सत्त्व, रज व तम अशा या नांवांचे—**गुणाः इति पारिभाषिकः शब्दः**—येथील गुण हा पारिभाषिक शब्द आहे—**रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः न**—रूप, रस इत्यादिकाप्रमाणे द्रव्याचा आश्रय करून राहणारे गुण हा येथें अर्थ नाहा [कारण प्रकृतिरूप असलेले सत्त्वादि गुण सर्वांचे आश्रय आहेत अहोपण, सत्त्वादि गुण निराले व प्रकृति निराळी, तेव्हा त्यांना प्रकृतिरूप कसे म्हणता येईल? उत्तर—]**अत्र गुणगुणिनोः अन्यत्वं न च विवक्षितं**—येथें गुण व गुणी-प्रकृति यांचे अन्यत्वं विवक्षित नाहा. (तर मग त्यांना गुण हें नांव का दिलें? उत्तर—)**तस्मात् गुणा इव क्षेत्रज्ञ प्रति नित्य-परतंत्रा**—म्हणून गुणाप्रमाण क्षेत्रज्ञाप्रत ते नित्यपरतंत्र आहेत. (क्षेत्रज्ञाप्रत त्यांनी नित्य परतंत्र असण्याचे कारण—)**अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं नियमन्ति इव**—अविद्यात्मक असल्यामुळे ते गुण क्षेत्रज्ञाला जणुकाय बद्द करितात. म्हणजे—**तं आस्पृशीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते**—त्या क्षेत्रज्ञाला आपले आस्पृश करून स्वरूपाला प्राप्त होतात—**इति नियमन्ति इति उच्यते**—म्हणून ते क्षेत्रज्ञाला बद्द करितात, असे म्हटले जाते—**ते च प्रकृतिसंभवाः**—भगवन्मायासंभवा—ते सत्त्वादिगुण प्रकृतिसंभव आहेत प्रकृति हाच ज्याचा संभव-उत्पत्तिस्थान आहे, ते प्रकृतिसंभव होत म्हणजे भगवानाच्या मायेपासून झालेले आहेत (अर्थात् येथील प्रकृति म्ह० साप्याची स्वतंत्र प्रकृति नव्हे) ते गुण—**नियमन्ति इव**—जणु काय क्षेत्रज्ञाला नियमन बद्द करितात म्ह० तो आपल्या विकारांनी युक्त आहे, असे दाखवितात—**हे महाबाहो-महान्तौ समर्थतरो आजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य सः महाबाहु**—हे महाबाहो ! माझे म्ह० अतिशय समर्थ जानूपर्यंत-गुड्यापर्यंत लांब गारे ज्याच बाहु आहेत तो महाबाहु, हे आजानुबाहो !—**देहे-शरीरे देहिर्न-देहं धन्तं अन्यथ**—देहात-शरीरात देहाला-देहवालाला—‘देहच मा’ असे मानणाऱ्या अन्यथ देही यात्म्याला [जणु काय बद्द कारितात]—**अनादित्वात् इत्यादि न्तोके अध्ययत्वं च उक्तं**—‘अनादित्वात्’ (अ १३ श्लो ३१ पृ १०८) इत्यादि श्लोकां आध्याये अध्ययत्वं सांगितले आहे—**ननु देही न लिप्यते इति उक्तं**—अक्षेपण, ‘अप्यनं न स पापेन’ (पृ ५०१) या वचनांत देही-आत्मा पापाने लिप्त होत नाही, असे सांगितले आहे—**तन् इह नियमन्ति इति कथं अन्यथा उच्यते**—मग त्यांचा उत्पत्ति येथे मत्स्यदि गुण त्यांचा अथवा बद्द करितात, असे विपरीत कसे सांगितले जात आहे ?—**नियमन्ति इव इति इवशब्देन तस्माभिः परिहृतं**—जणुकाय बद्द करितात, अग म्हणून ‘इव’ शब्दाने आम्हां या शब्दाचा परिहार केला आहे. ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

अन्यपार्थ—तत्र—स्या तां गुणां नील—सत्त्वं—मत्त्व हा गुण—निर्मलत्वात्
—निर्मल—स्वच्छ असत्यामुळे—प्रकाशकं—प्रकाशक व—अनामयं—पीडारहित—
उपद्रवरहित—(अस्ति)—आहे.—हे अनघ—हे निष्पाप भुंता!—तत्—ते सत्त्व
—सुखसङ्गेन—सुखाच्या संगाने—आमृषाने—घ—व—ज्ञानसङ्गेन—ज्ञानाच्या
संगाने—वध्नाति—(आत्म्याला) वाधते. ६.

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव सावहृक्षणमुच्यते निर्मलत्वात्स्फटिक-
मणिरिव प्रकाशकमनामये निरुपद्रवे सत्त्वं तन्निरुध्नाति कथं सुखसङ्गेन सुख्यमिति
विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि सङ्घेपापादनं सुखं सुखे सज्जनमिति सैषा-
विषा । न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि च धर्म्यं क्षेत्रस्यैव विषयस्य
धर्म इत्युक्तं भगवता । अतोऽविषयैव स्वकीयधर्मभूतया विषयाविषयाविवेकलक्षण-
याऽस्वात्मभूते सुखे सज्जयतोप सज्जतमिव करोम्यमुच्यते सुखिनमिव । तथा ज्ञानस-
ङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्योऽक्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नाऽऽमनः । आत्मध-
र्मैवे सत्त्वानुपपत्तेरन्यानुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो भवन्ती हेनोपाधिसन ॥

भाष्यार्थ—' तत्र सत्त्वं० ' इति—त्यातील कोणत्या स्वरूपाचा गुण कोणत्या
उपायाने क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितो, ते ' तत्र सत्त्वं० ' या श्लोकाचे सांगतात—तत्र-
सत्त्वादीनां—त्या सत्त्वादिकांतील—सत्त्वस्य एव तावत् लक्षणं उच्यते—
सत्त्व गुणाचेच प्रथम लक्षण सांगितले जात—सत्त्व स्फटिकमणि' इव निर्मल-
त्वात् प्रकाशकं अनामय-निरुपद्रव—सत्त्व स्फटिकमण्याप्रमाणे निर्मल असल्या-
मुळे प्रकाशक व अनामय म्ह० निरुपद्रव आहे—तत् निवध्नाति—ते बद्ध करिते
—कथं—कसे बद्ध करिते ?—सुखसङ्गेन—सुखमगाने बद्ध करिते,—अहं सुखी
इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि मृषा एव सङ्घेपापादनं
सुखे सज्जनं—मी सुखा अशा अभिमानाने विषयरूप सुखाचा विषयी आत्म्यामध्यें
सोदाच जो संबंध जोडणे तेच सुखामध्यें आणक करणे आहे.—इति सा एषा
अविद्या—असा मिथ्या संबंध जोडणे, विषयाचा विषयीमध्यें आरोप करण हांच
ती अविद्या आहे.—हि विषयधर्म विषयिणः न भवति—कारण विषयाचा धर्म
हा विषयीचा धर्म केंव्हाच होऊ शकत नाही.—इच्छादि-धृत्यन्त क्षेत्रस्य एव-
विषयस्य धर्मः इति उक्तं भगवता—इच्छादिकापासून धर्तापर्यंत सर्व धर्म
क्षेत्राचेच म्ह० विषयाचेच आहेत, असे भगवानांना क्षेत्राच्यामात सांगितले आहे.
—अतः स्वकीयधर्मभूतया विषय-विषयि-अविवेकलक्षणया अविद्याया
एव अस्वात्मभूते सुखे सज्जयति इव—यास्तव आपलाच धर्मभूत म्ह०

आत्म्याचाच धर्म अशा, विषय व विषयी यांच्या अविवेकरूप अशाच अविवेच्या योगाने स्वरूपभूत नसलेल्या-आत्म्याचा धर्म नव्हे, अशा सुखामध्ये तो सत्त्वगुण जणुकाय आसक्त करितो (ह अविवेचें माहात्म्य आहे तेंच विशद करितात-)-सक्त इव-असुखिनं सुखिन इव करोति-जणुकाय सक्त करितो-अमुखा असलेल्या म्ह० मुख या धर्माने युक्त नसलेल्या लाला मुखा असत्याप्रमाणें करतो (दुसऱ्या प्रकारानेहि सत्त्व वसें बद्ध करितें तें सांगतात-)-तथा ज्ञानसङ्गेन च-आणि तसेंच ज्ञाना विषयीच्या सगानें सत्त्वगुण बद्ध करितो. (ज्याच्या योगानें विषयादिक जाणले जातात तें ज्ञान म्ह० अन्त करणाचा परिणाम, त्याच्या योगानें 'मा ज्ञानी आहे' अशा विपरीत अभिमानानें सत्त्वगुण आत्म्याला बद्ध करितो, असें सांगतात-)-ज्ञान इति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्य एव-अन्तःकरणस्य धर्म आत्मन न-ज्ञान हा 'सुख' या शब्दाच्या साहचर्यामुळे क्षेत्राचाच म्ह० अन्त करणाचा धर्म आहे, आत्म्याचा नव्हे कारण-आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्ते. च यन्धानुपपत्ते-त्याला आत्मधर्मत्व असतें म्ह० येथाल ज्ञान हा जर आत्मधर्म असता, तर त्यांतल सगळाच व बघावीहि अनुपपत्ति झाली असती कारण आत्मधर्मभूत ज्ञान स्वभाविक असतें त्यामुळे तें नित्यप्राप्तच होय म्हणून त्यात सत्त्वगुणकृत सग किंवा बध सभक्त नाही यास्तव येथील ज्ञान हा क्षेत्रधर्म-अन्तःकरणधर्मच मानला पाहिजे (ज्ञान-ऐश्वर्य इत्यादि क्षेत्रधर्मांतल सगहि पूर्वीप्रमाणे अवियाकृतच आहे, अस मुचवितात-)-हे अनघ-अन्यसन मुखे इय ज्ञानादौ सङ्ग मन्तव्य-हे निष्पाप-व्यसन शून्य अजुना ! सुखामध्य असा, तसाच ज्ञान, ऐश्वर्य इत्यादिकांतील आसगहि अवियाकृतच मानावा (येथील 'अनघ' या पदानें पापादि दोषरहित पुरुषाचाच या शास्त्रांत अधिकार आहे असें मुचविलें आहे) ६.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

अन्यपार्थ-तृष्णासङ्गसमुद्भवं-विषयतृष्णा व विषयासक्ति याचें कारण असे-
-रज-रज-रजोगुण-रागात्मक-धमात्मक आहे असें-विद्धि-जाण-
कौन्तेय-ह कुतापुत्रा !-तत्-तं रज-देहिन-देही आत्म्याग-कर्मसङ्गेन-
-वर्माच्या आसक्तीन-निबध्नाति-बद्ध करितें ७

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मक रजनाद्रागो रैरिकादिवद्रागात्मक विद्धि
जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भव तृष्णाप्रसादाभिलाष आसङ्ग प्राप्ते विषये मनस प्रीति

१ वस्तुतः अविवेचा आत्म्याला सबंध नाही तथापि तिचा संबंध दुसरा कोणी नमःत्यामुळे व तिच्या स्वातंत्र्य नमःत्यामुळे तिच्या आत्मधर्मत्वच आहे, असें मानून 'रहीव' धर्म 'तया' असें म्हणतें आहे २ इतियुक्त अन्त वरच हा विषय आहे व आत्म्याचाचून त्याचा भिन्न होण नाहीं, म्हणून आत्म्याला त्याचें विषयित्व आहे विषयविषयीचा अवि-
वेक हेच अविवेचें म्हणून आहे

लक्षण-संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भव तृष्णासङ्गसमुद्भव तन्निवध्नाति तद्वजः कौ-
न्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जन तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निवध्नाति रजो
देहिनाम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—‘रजो रागात्मकं’ इति—तर मग रजाचें लक्षण काय, त पुरु-
षाला कसे बद्ध करितें, ते ‘रजो रागात्मकं’ या श्लोकानें सांगतात—रजः रागा
त्मकं—रञ्जनात् राग गौरिकादिवत् रागात्मक विद्धि—जानीहि—रजोगुण
रागात्मक—पुरुषाचा दृष्टादृष्टा ज्येष्ठ्यावहून ससग केला जातो तो राग—आसक्ति, तद्रूप
आहे, असे तू जाण गेरु वगैरे प्रमाणें तो रजन करितो, म्हणून त्याला राग म्हणतात.
रजोगुण रागात्मक आहे, असे तू समज.—तृष्णासंगसमुद्भव-तृष्णा-अप्राप्ता-
भिलाष आसङ्गः—प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षण. संश्लेष-तृष्णासंगयो
समुद्भव तृष्णासंगसमुद्भव—तृष्णा व आसंग याचा समुद्भव—तृष्णा म्हणजे
अप्राप्त वस्तूचा अभिलाष, आसंग म्ह० प्राप्त विषयामध्ये मनाचा प्रीतिरूप संश्लेष-
संबध, त्या तृष्णा आसंगाचा समुद्भव, तो तृष्णासंगसमुद्भव म्ह० तृष्णा व आसक्ति
यास उत्पन्न करणारा आहे—कौन्तेय तत् निवध्नाति—तत् रजः कर्मसङ्गेन
—दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जन—तत्परता कर्मसंग तेन रजः देहिनां निव-
ध्नाति—हे कुतिपुत्रा ! तें निवद्ध करितें—त रज कर्मसंगानें—रजाचें फल दृष्ट व अ-
दृष्ट आहे, अशा कर्मांमध्ये आसक्ति—तत्परता हाच कर्मसंग आहे, त्या कर्मसंगानें रज
देहवानाला निधयान बद्ध करितें [अकर्ताच असलेल्या पुरुषाला ‘मी करितो’ अशा
अभिमानानें रजोगुण प्रवृत्त करितो, असा भावार्थ] ७

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्रामिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अन्यार्थ—तु—परतु—सर्वदेहिनां मोहनं—सर्व देहवानांना मोह पाडणारें
—अविवेकी करणारे—तम.—तम (म्ह० तिसरा तमोगुण)—अज्ञानजं—अज्ञाना
पासून झालेले आहे, असे—विद्धि—तू जाण—हे भारत—हे भरतकुलोत्पन्न
अर्जुना !—तत्—ते तम—प्रमादालस्यनिद्रामि—प्रमाद, आलस्य व निद्रा
यांच्यायोगानें प्राप्त्याला—निवध्नाति—बद्ध करितें. ८.

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानात्तमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहक-
रमविवेकशून्यं सर्वदेहिनां अज्ञेया हेतुवत्तत्प्रमादालस्यनिद्रामि प्रमादालस्यनिद्रासंज्ञितं
च प्रमादालस्यनिद्रास्तामिस्तमो निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—‘तम तु’ इति—तमाचें लक्षण काय आहे व त कसे बद्ध करितें
तें ‘तमस्तु’ या श्लोकानें सांगतात—तम तृतीयः गुण—तम म्ह० तिसरा
गुण—अज्ञानज-अज्ञानात् जातं अज्ञानज विद्धि—तम अज्ञानच म्ह० अज्ञा-

नापासून उत्पन्न झालेले—म्हणून अज्ञानज असे तूं जाण—सर्वदेहिनां—सर्वेपां देह-
घतां मोहन-मोहकरं—अविवेककर—सर्व देहबानाचे—सर्व देहधारी प्राण्यांचे
मोहन—सर्वांना मोह पाडणारं, अविवेक करणारं—सर्वांच्या विवेकाला प्रतिवध करणारं
आहे [सर्व गुण प्रकृतीपासूनच जरी झालेले असले, तरी त्यांतील एकट्या तमालाच
' अज्ञानज ' असे जे विशेषण दिले आहे, ते त्याला अज्ञानाहून विपरीत स्वभाव प्राप्त
झाला नाही, हे सुचविण्यासाठी आहे. सत्त्व व रज हे अज्ञानाहून अगदा विपरीतस्व-
भावास प्राप्त झाले आहेत, हे बरील वर्णनावरून शोणान्याहि सहज लक्षांत येईल]—
प्रमादालस्यनिद्राभिः—प्रमादः च आलस्यं च निद्रा च—प्रमादालस्यनिद्राः
ताभि तत् तम भारत निबध्नसि—प्रमाद, आलस्य व निद्रा, त्या प्रमाद-
आलस्य-निद्रांनी, त्यांच्या योगानें तें तम हे भारता, निबद्ध करितें. [दुसऱ्या कार्या-
मध्ये आसक्त झाल्यामुळे एखादे करावयास इष्ट असलेलें कर्तव्यहि न करणें, हा प्रमाद
होय, निरिच्छेमुळे उत्साहाला प्रतिवध होणें हे आलस्य आहे, व गाढ निद्रा यांच्या
योगानें निर्विकार असलेल्या आत्म्याला तमाहि विकृत करित, अना याचा भावार्थ] ८.

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुन ! —सत्त्वं—सत्त्वगुण—सुखे—सुखांत
सञ्जयति—ससक्त—आसक्त करतो—रजः—रजोगुण—कर्मणि—कर्मांमध्ये आ-
सक्त करतो—तु—आणि—तमः—तमोगुण—उत—हि—ज्ञानं आवृत्य—ज्ञा-
नाला आच्छादित करून—प्रमादे सञ्जयति—अनवधानांत सयुक्त करतो. ९

पुनर्गुणाना व्यापारः संक्षेपत उच्यते—सत्त्व सुखे सञ्जयति संक्षेपयति रज कर्म-
णि हे भारत सञ्जयतीति व्रतंते । ज्ञान सत्त्वकृत विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तम
स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—(वर सांगितलेल्या गुणांताल कोणत्या कार्यांत कोणत्या गुणाचा उत्कर्ष
होतो ते सांगतात—)—पुनः गुणानां व्यापार संक्षेपत उच्यते—पुनरपि गुणांचा
व्यापार संक्षेपत सांगितला जातो.—सत्त्व सुखे सञ्जयति—संक्षेपयति—सत्त्वगुण
सुखामध्ये आसक्त करितो—सुख साधावयाचें असता सत्त्वगुण विषयामध्ये उत्कर्ष पावतो
—हे भारत रजः कर्मणि सञ्जयति इति व्रतंते—हे अर्जुन ! रजोगुण कर्मां-
मध्ये सांश्रित करितो—कर्म साधावयाचें असता रजोगुण उत्कर्ष पावतो—तु तमः
ज्ञानं—सत्त्वकृत विवेक स्वेन आवरणात्मना आवृत्य—आच्छाद्य—पण तमो
गुण ज्ञानाला म्ह० सत्त्वकृत विवेकाला आपल्या आवरणात्मक स्वरूपाने आच्छादित
करून—प्रमादे संजयति उत—प्रमादामध्ये सांश्रित करितो—प्रमादांत आसक्त क-
रितो.—प्रमाद नाम प्राप्तकर्तव्याकरण—प्रमाद म्ह० प्राप्त कर्तव्य न परतें.
[रज प्रमादांत तमोगुण सयुक्त करितो.] ९.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत,—हे अर्जुन !—सत्त्व—सत्त्वगुण—रज च तमः—रजोगुण व तमोगुण याना—अभिभूय—पराभूत करून—भवति—वाटतो.
—रजः—रजोगुण—सत्त्वं च तम—सत्त्वगुण व तमोगुण याना—(अभिभूय)—पराभूत करून—(भवति)—उत्तर्य पावतो—तथा—आणि तसच—तमः—तमोगुण—सत्त्वं च रजः—सत्त्वगुण व रजोगुण याना—(अभिभूय भवति)—पराभूत करून स्वतः शुद्धि पावतो, १०.

उक्त कार्य कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—रजस्तमश्चोभावप्याभिभूय सत्त्वं भवत्युत्पद्यते वर्धते यदा तदा लब्धात्मक सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्वं तमश्चोभावप्याभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मसृष्ट्यादि स्वकार्यमारभते । तमआरयो गुण सत्त्वं रजश्चोभावप्याभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—गुणाः उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति इति उच्यते—हे गुण वर सागितलेलें कार्य जेव्हा करितात, तें ' रज ० ' या श्लोकानें सागितलें जातें—रजः च तम उभौ अपि अभिभूय—यदा सत्त्वं भवति—उद्भवति—वर्धते—रजोगुण व तमोगुण या दोहोंचा पराभव करून—त्यांना निरल करून, सत्त्वगुण जेव्हा उद्भवतो—शुद्धि पावतो—तदा हे भारत लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञान सुखादि आरभते—तेव्हा हे भारत, स्वरूपाला प्राप्त झालेल—उत्तर्य पावलेलें ते सत्त्व, आपलें ज्ञान-सुखादि कार्य आरभितें.—तथा रजोगुणः सत्त्वं तमः च उभौ अपि अभिभूय यदा वर्धते तदा कर्म-सृष्ट्यादि स्वकार्य आरभते—चाचप्रमाणें रजोगुण सत्त्व व तम या दोन्ही गुणाना पराभूत करून जेव्हा वाटतो, तेव्हा कर्म, तणा इत्यादि स्वकार्यांचा आरम करितो—तम आख्य गुणः सत्त्वं रजः च उभौ अपि अभिभूय तथा एव यदा वर्धते तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्य आरभते—तम सजक गुण सत्त्व व रज या दोहोंचा पराभव करून तसाच जेव्हा शुद्धि पावतो, तेव्हा ज्ञानाला आच्छादित करणें इत्यादि आपल्या कार्यांचा आरम करिता. १०.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—अस्मिन् देहे—या देहान—सर्वद्वारेषु—थोनादि सर्व ज्ञानसाधनान्या निमित्तानें—प्रकाश—प्रकाश म्ह०—ज्ञान—ज्ञान—

उपजायते—उत्पन्न होतें—तदा—त्यावेळीं—सत्त्वं उत—सत्त्वहि—विवृद्धं—
वृद्धि पावले आहे,—इति—असे—विद्यात्—जाणावें. ११.

यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—सर्वद्वारेष्वात्मन
उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः
प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानम् । यद्वत् प्रकाशो ज्ञानारय उपजायते तदा
ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यदा यः गुणः उद्भूतः भवति तदा तस्य किं लिङ्गं इति
उच्यते—जेव्हा जो गुण उद्भूत होता, तेव्हा त्याचें कोणतें विह दिसतें, तें सांगितलें
जातें—सर्वद्वारेषु—आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि—श्रोत्रादीनि सर्वाणि कर-
णानि तेषु सर्वद्वारेषु—सर्वं द्वारामध्यं—आत्म्याच्या विषयानुभवाचीं द्वारें श्रोत्रादि
सर्व इंद्रियें, त्या सर्वं द्वारामध्यं म्ह० सर्वं द्वाराच्या निमित्तानें—अस्मिन् देहे अन्तः-
करणस्य—बुद्धेः वृत्तिः—प्रकाशः उपजायते—या देहात अन्तःकरणची—बुद्धीची
वृत्ति—प्रकाश उत्पन्न होतो—तत् एव ज्ञानं—तेंच ज्ञान होय,—यदा एवं
ज्ञानारयः प्रकाशः उपजायते—जेव्हा अशा रीतीनें ज्ञानसंशक प्रकाश उत्पन्न
होतो—तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं—उद्भूतं इति उत—अपि
विद्यात्—तेव्हा त्या ज्ञानप्रकाशरूप विहावस्न सत्त्व विवृद्ध झालें, उद्भूत झालें—अ-
तिशय वृद्धि पावले आहे, असेंहि जाणावें. ११.

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्पम ॥ १२ ॥

अन्यथार्थ—हे भरतर्पम,—हे अर्जुन !—रजसि विवृद्धे (सति)—रजो-
गुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता—लोभः—लोभ,—प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति—कर्मणां
आरम्भ—कर्मणां आरंभ—अशमः—अशांति—स्पृहा—इच्छा—नृणां—ए-
तानि—ही विद्धे—जायन्ते—उत्पन्न होतात. १२.

रजस उद्भूतस्येदं विदम्—लोभः परद्रव्यादिस्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा,
आरम्भः, कस्य कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्य-
यस्तुविषया नृणां, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्पम ॥१२॥

भाष्यार्थ—उद्भूतस्य रजस इदं चिह्नं—उद्भूत झालेल्या रजाचें हे चिह्न
आहे.—लोभ—परद्रव्यादिस्सा—लोभ म्ह० परद्रव्य घेण्याची इच्छा,—प्रवृत्तिः
—प्रवर्तनं—सामान्यचेष्टा—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन—सामान्यचेष्टा, सार्वत्रिकाची हातवाल
—आरंभ, कस्य कर्मणां—आरंभ—उपक्रम, कशाचा ? कांय व निषिद्ध सांख्यिक
कर्मणां,—अशमः—अनुपशम.—अशान्ति—अवशमरादिन्, यात्र व अंतर इंद्रियांची
अशान्ति, म्ह०—हर्षरागादिप्रवृत्तिः—हर्ष, राग इत्यादीकांची प्रवृत्ति,—स्पृहा—

सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा—सृष्टा म्ह० सर्वसामान्य वस्तुविषयाची तृष्णा;
—हे भरतर्षभ, रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते—हे भरतश्रेष्ठा!
रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता हीं चिह्ने होतात. १२.

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुन !—तमसि विवृद्धे (सति)—तमोगुण
विशेष करून वाटला असता—अप्रकाशः—अविवेक, अज्ञान,—च—व—अप्रवृत्तिः
—प्रवृत्तीचा अभाव—प्रमादः—अनवधान—मोहः एव च—व मोहच—एतानि
—हीं चिह्ने—जायन्ते—होतात. १३.

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावास्तत्कार्यं प्रमादो
मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे
कुरनन्दन ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—‘अप्रकाशः०’ इति—‘अप्रकाश०’ या श्लोकाने वृद्धि पावलेल्या
तमोगुणाचें चिह्न सांगतात—अप्रकाशः—अविवेक—अप्रकाश म्ह० अविवेक—
च अत्यन्तं अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावः—व अत्यन्त अप्रवृत्ति, प्रवृत्तीचा अभाव,
[म्ह० सर्वथा ज्ञान व कर्म यांचा अभाव या दोन विशेषणांनीं सांगितला]—तत्कार्यं
प्रमादः—व त्या अविवेकाचें कार्य प्रमाद,—च मोहः एव—अविवेक—मूढता
इत्यर्थः—आणि मोहच म्ह० अविवेक—मूढत्व असा याचा भावार्थ. [म्ह० ज्ञेय वस्तू
ला विपरित जाणणें]—हे कुरनन्दन, तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि
जायन्ते—हे कुरवंशजा ! तमोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता हीं चिह्ने होतात. १३.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—यदा—जे०हा—सत्त्वे प्रवृद्धे—सत्त्वगुणाचा अति-
शय वृद्धि झाली असता—देहभृत्—देहधारण करणारा आत्मा—प्रलयं याति—
प्रलयाम प्राप्त होतो—मरतो—तदा—तेव्हा—उत्तमविदां—हिरण्यगर्भादिकाच्या
तत्त्वाला जाणणाऱ्या लोकांच्या—अमलान् लोकान्—निर्मल-शुद्ध लोकांस—प्रति-
पद्यते—ती प्राप्त होतो १४.

मरणद्वारेणापि यफलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वं गीणमेवेति दशंदब्राह्म—
यदा सत्त्वे प्रवृद्ध उद्भूते तु प्रलयं मरण याति प्रतिपद्यते देहभृदाभ्यां सत्त्वसत्ताप्रदां
महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—मरणद्वारेण अपि यत्फलं प्राप्यते तत् अपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणं एव इति दर्शयन् आह—मरणाच्या द्वारादि जें फल प्राप्त होतें, तेंहि संग व राग म्ह० आसक्ति व तृष्णा यांमुळे प्राप्त होणारें सर्व फल गौणच आहे, असें दाखविणारे भगवान् म्हणतात—यदा सत्त्वे प्रवृद्धे-उद्भूते तु देहभूत आत्मा प्रलयं-मरणं याति-प्रतिपद्यते—जेव्हा सत्त्वगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता देह धारण करणारा आत्मा प्रलयास-मरणास प्राप्त होतो-मरतो—तदा उत्तमविदां-महदादितत्त्वविदां अमलान्-मलरहितान् लोकान् प्रतिपद्यते-प्राप्नोति इति एतत्—तेव्हा उत्तमवेत्त्याच्या-महदादितत्त्ववेत्त्याच्या, असा याचा भाष्यार्थ. त्या तत्त्वज्ञाच्या अमल-मलरहित लोकांस प्राप्त होतो-रजोगुण व तमोगुण, बांतील कोणत्या तरी गुणाचा उद्भव होणें हाच मल आहे. त्या मलानें रहित अशा आत्मसिद्ध ब्रह्मलोकादिकास प्राप्त होतो, असा याचा आशय. १४.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—रजसि प्रलयं गत्वा—रजोगुणात प्रलयाला प्राप्त होऊन म्ह० रजोगुण वाढला असता जो मरतो तो—कर्मसंगिषु जायते—कर्मांमध्ये आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतो.—तथा—त्याचप्रमाणें—तमसि प्रलीनः—तमोगुणात प्रलीन झालेला-तमोगुण वृद्धि पावला असता मरण पावलेला—मूढयोनिषु—पश्यादि मूढ योनांमध्ये—जायते—उत्पन्न होतो. १५.

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्देव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥

भाष्यार्थ—रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं-मरणं गत्वा कर्मसंगिषु-कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते—रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता प्रलयाला म्ह० मरणाला प्राप्त होऊन कर्मसंगी म्ह० कर्मासक्तीने युक्त अशा मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतो.—तथा-तद्वत् एव तमसि विवृद्धे प्रलीनः-मृतः मूढयोनिषु-पश्यादियोनिषु जायते—त्याचप्रमाणें म्ह० सत्त्व व रज यांची अत्यंत वृद्धि झाली असता मृत झालेले जीव, कर्माने ब्रह्मलोकादिकात देवादियोनीत व मनुष्यलोकी मनुष्यामध्ये जसे शरीर ग्रहण करितात, त्याप्रमाणें तमोगुण अतिशय वाढला असता प्रलीन म्ह० मृत झालेला मनुष्य पश्यादि मूढ योनांमध्ये उत्पन्न होतो. १५.

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—सुकृतस्य कर्मणः—पुण्य कर्मांचे—सात्त्विकं निर्मलं फलं—सारिक निर्मल फल मिळने असे—आहुः—सांगतात.—तु—पण—रजसः—रजो-

गुणाचें—फलं—फल—दुःखं—दुःख आहे—तमसः फलं—तमोगुणाचें फल—
अज्ञान—अज्ञान आहे १६

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थ । आहुः
शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात्कामपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्ताम-
सस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अतीतश्लोकार्थस्य एव संक्षेपः उच्यते—वरील दोन श्लोकां-
तील अर्थाचाच संक्षेप सांगतात—[वर सात्त्विकादिमावाचे फल सांगितले, येथे सात्त्विक-
कादि कर्मांचें फल सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ.]—सुकृतस्य कर्मण—सा-
त्त्विकस्य इत्यर्थ—सुकृताच म्ह० शोभनकृताचें—पुण्याचें—सात्त्विक—अगुदिरहित
कर्मांचें असा याचा भावार्थ—सात्त्विक एव निर्मलं फलं इति शिष्टाः आहुः
—सात्त्विकच सत्त्वगुणकृत निर्मलं म्ह० रज ब तम यापासून उद्भवणाऱ्या मलानें रहित
असे फल प्राप्त होतें, असे शिष्ट सांगतात—तु रजसः—राजसस्य कर्मण इत्यर्थ
फलं दुःखं—पण रजाचें म्ह० राजस कर्मांचें, असा भावार्थ, त्याचें फल दुःख आहे,
असे शिष्ट सांगतात (पण रज शब्दाचा राजस कर्म असा अर्थ का करावयाचा? उत्तर—)
—कर्माधिकारात्—येथे प्रकरण कर्मांच असल्यामुळे तसा अर्थ करणें उचित आहे.
—फलं अपि दुःख एव—त्याचें फलहि दुःखच म्ह० दुःखबहुल, (असें का म्ह-
णतां? उत्तर—)—कारणानुरूप्यात् राजसं एव—रजोनिमित्त पापमिथ पुण्य, हें
कारण असल्यामुळे त्याच्या अनुरोधाने त्याचें फलहि राजस—दुःखच असणें युक्त आहे.
—तथा—पूर्ववत् अज्ञानं तमसः—तामसस्य कर्मणः—अधर्मस्य—त्याच प्र-
माणे—पूर्वप्रमाणच अधिकंप्राय दुःख हें तमाचें—तामस कर्मांच—अधर्माचें फल आहे. १६

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

अन्यार्थ—सत्त्वात्—उत्पन्न पावलेच्या सत्त्वगुणापासून—ज्ञानं—ज्ञान—स
जायते—उत्पन्न होतें—च—आणि—रजस—रजोगुणापासून—लोभः एव—
लोभच उत्पन्न होतो—तमस—तमोगुणापासून—प्रमादमोहौ—प्रमाद व मोह
—भवत—होतात—च—आणि—अज्ञान एव—अज्ञानच उत्पन्न होतें १७.

किंच गुणभ्यो भवति—सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ
एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच गुणभ्यः भवति—आणि गुणापासून काय होतें? तें ' स-
त्त्वात् ' या श्लोकानें सांगतात—सत्त्वात्—लब्धात्मकात् ज्ञानं संजायते—स-
मुत्पद्यते—उत्पन्न पावलेच्या सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें सर्व ज्ञानेंद्रियाच्या

द्वारा होणारे ज्ञान सत्त्वगुणाच्या उत्पत्तामुळे होते—रजसः लोभ एव च—
रजोगुणाचा उत्पत्ति ज्ञान असतां लोभ हाच धर्म उत्पन्न होतो—च तमसः प्रमाद
मोहो उभो भवत च अघ्नानं एव भवति—आणि तमोगुणापासून प्रमाद व
मोह हे दोन्ही होतात व अज्ञान-विवेकाचा अभाव होतो १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वस्थाः—सत्त्वगुणवृत्तांम ये स्थित असलेले सार्विक—ऊर्ध्वं
—देवादिनास्या लोका—गच्छन्ति—जातात—राजसा—राजसलोक—मध्ये—
मध्यलोकां म्ह० मनुष्यामध्ये—तिष्ठन्ति—राहतात—जघन्यगुणवृत्तस्था—शेव
टच्या निष्ठुर गुणान्या वृत्तांत स्थित असलेले—तामसा—तामसवृत्ति जन—अध
अधोलोकां—गच्छन्ति—जातात १८

किंच—ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवल्लोकादिपूषधन्ते सत्त्वस्था सत्त्वगुणवृत्तस्था । मध्ये
तिष्ठन्ति मनुष्येपूषधन्ते राजसा । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्चासी गुणश्च जघन्यगुण
स्तमस्तस्य वृत्त निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति
पथादिपूषधन्ते तामसा ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सार्विक, राजस व तामस ज्ञान, कर्म व फल सागून जें प्रत्यक्ष
सांगितलेलें नाहा, त्याचा समग्र करणारासाठी 'ऊर्ध्वं.' या श्लोकानें सामान्यत उप-
सहार करितात—),—किंच—पुढील फलादिकावरूनहि सत्त्वादिकाचें ज्ञान होतें—सत्त्व
स्था.—सत्त्वगुणवृत्तस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति—देवल्लोकादिपु उत्पद्यन्ते—
सत्त्वस्थ म्ह० सत्त्वगुणाच्या वृत्तामध्ये म्ह० शुभ ज्ञान किंवा कर्म, यात निष्ठा ठेवून
राहणारे ऊर्ध्वं जात त म्ह० देवल्लोकादिकामध्ये उत्पन्न होतात—राजसा मध्ये
तिष्ठन्ति—मनुष्येषु उत्पद्यन्ते—राजस म्ह० रजोगुणापासून होणारे ज्ञान किंवा
रम यामध्ये निरत असलेले राजस मध्ये राहतात, म्ह० मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतात—
जघन्यगुणवृत्तस्था—जघन्य च असो गुण. च जघन्यगुण. तम तस्य
वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्थाः—मूढा—जघन्य
गुणाच्या वृत्तामध्ये स्थित असलेले—जघन्य म्ह० शबटाचा असा जो गुण तो जघन्यगुण
म्ह० तमोगुण, त्याचें वृत्त—निद्रा, आलस्य इत्यादि, त्यांमध्ये स्थित असलेले ते जघ-
न्यगुणवृत्तस्थ होत, असे मूढ—अविवेकी—तामसा अध गच्छन्ति—पद्मादिपु
उत्पद्यन्ते—तामस लोक अधोलोका जातात पद्मादिकामध्ये उत्पन्न होतात १८

पुरपरस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहानाम
वेषु सुग्री दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवरूपो य सगस्तत्कारण पुरस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति
लक्षणस्य समारम्भेति समासेन पूर्वाध्याये बहुक्तं तदिह सच रजस्तम इति गुणाः प्रह

तिसंभवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्त-
नियद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरे-
णोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

भाष्यार्थ—(कोणत्या गुणामध्ये कसा बद्ध होतो, इत्यादि प्रश्नाचे उत्तर देऊन
गुणापासून मोक्षण कसे होते, हे सांगण्यासाठी मतायांचा अनुवाद करून मिथ्या
ज्ञानाची निवृत्ति करणाऱ्या सम्यग्ज्ञानाचा प्रस्ताव करितात—) प्रकृतिस्थित्यवरूपेण
मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य पुरुषस्य—प्रकृतिस्थित्यवरूप मिथ्याज्ञानाने युक्त असलेल्या पुरु-
षाचा—सुखदुःखमोहात्मकेषु भोग्येषु गुणेषु अहं सुखी दुःखी मूढः
अस्मि इति-एवंरूप यः सङ्गः—मुखदुःखमोहरूप भोग्य गुणामध्ये 'मी सुखी,
दुःखी, मूढ आहे' हा अशा प्रकारचा जो मग,—तत् पुरुषस्य सदसद्योनिजन्म-
प्राप्तिविक्षणस्य संसारस्य कारणं—ते पुरुषाच्या सदसद्योनिमध्ये जन्म प्राप्त
होणे या स्वप्नाच्या संसाराचे कारण आहे,—इति समासेन पूर्वाध्याये यत्
उक्तं—असे संक्षेपतः पूर्वाध्यायात जे सांगितले—तन् इह 'सत्त्वं रजस्तम इति
गुणाः प्रकृतिसंभवाः' इत्यत आरभ्य—तैव येये 'सत्त्व, रज व तम हे
प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले गुण आहेत,' (श्लो० ५) या श्लोकापासून आरंभ करून—
गुणस्वरूपं-गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं—गुणांचे स्वरूप, गुणांचे
वृत्त ज्ञान-कर्मादि, त्या स्ववृत्ताने गुणांचे बन्धकत्व,—च गुणवृत्तनियद्धस्य पुरु-
षस्य या गतिः—च गुणाच्या ज्ञान-वर्म फळादि वृत्ताने अत्यंत बद्ध झालेल्या पुरु-
षाची जी गति ती—इति एतत्सर्वं मिथ्याज्ञानं-अज्ञानमूलं बन्धकारणं
विस्तरेण उक्त्वा—इत्यादि हे सर्व मिथ्याज्ञान-अज्ञानमूलक बंधाचे कारण विस्त-
राने सांगून—अधुना सम्यग्दर्शनात् मोक्षः वक्तव्यः इति भगवान् आह—
आता सम्यग्दर्शनाने म्ह० आत्म्याच्या वषार्थे ज्ञानाने मोक्ष म्ह० गुणापासून सुद्धन
वग्नभावप्राप्ति होते, असे सांगवें म्हणून भगवान् म्हणतात—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्या वेळी—द्रष्टा—विद्वान्—गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं
—शरीर, इंद्रिये व विषय यांच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणाहून दुसरा कोणी
कर्ता—ने पश्यति—पहात नाही,—च—आणि—गुणेभ्यः—गुणाहून—परं—
अगदी विलक्षण असलेल्या साक्षिभूत आत्म्याला—वेत्ति—जाणतो—सः—तो विद्वान्
—मद्भावं—माझ्या ईश्वरभावाला—माझ्या स्वरूपास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो.

नान्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान्स-
द्भानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति । गुणेभ्यश्च परं
गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

‘भाष्यार्थः—‘नान्यं’ यदा द्रष्टा-विद्वान् सन् कार्यकरणविषयाकार-
परिणतेभ्यः गुणेभ्य अन्य कर्तारं न अनुपदयति—जेह्वा दृष्टा म्ह० विद्वान्
होत्साता शरीर-इन्द्रिय विषयाकाराने परिणाम पावलेल्या गुणाहून निराळा कर्ता आहे,
असे आत्मज्ञानानंतर पहात नाहा, तर अर्थान्—सर्वावस्था गुणा एव सर्व-
कर्मणां कर्तारः इति एव पदयति—काय करणांच्या-शरीरेंद्रियाच्या आकाराने
परिणत झालेले गुणच सर्व म्ह० कार्याक, वाचिक, मानसिक, विहित व निषिद्ध कर्मांचे
कर्ते आहेत, असे पाहतो—च गुणेभ्य पर-गुणव्यापारसाक्षिभूत वेत्ति—व
गुणाहून पर-अगदा पृथक् असलेल्या गुणव्यापाराच्या साक्षिभूत निर्गुण ब्रह्मात्म्याला
जाणतो—स द्रष्टा मद्भावं-मम भावं अधिगच्छति—तो दृष्टा-विद्वान्
मद्भावाला-माझ्या भावाला-ब्रह्मात्मतेला प्राप्त होतो, त्याचा ब्रह्मभाव अभिव्यक्त होतो,
असा भावार्थ १९

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

, अन्वयार्थ—देही—देहवान् आत्मा—देहसमुद्भवान्-एतान् त्रीन् गुणान्
—देहाच्या उत्पत्तीचे बीज अशा या तीन गुणास—अतीत्य—उत्तघून—जन्म
मृत्यु-जरा-दुःखैः—जन्म, मृत्यु, जरा व दु खे याजकडून—विमुक्तः(सन्)—सोडला
गेलेला असा होत्साता—अमृतं—अमृतभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो अमृताचा
—मोक्षाचा अनुभव घेतो २०

कथमधिगच्छतीत्युच्यते— गुणानेतानतीत्य जीवब्रह्मातिक्रम्य मायोपाधि
भूतां त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्यु
जरा च दुःखानि च तैर्जीवध्रुव विमुक्तः सम्बिद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छती
त्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—कथं अधिगच्छति इति उच्यते—विद्वान् सर्व अनर्थांचे निरसन
करून ब्रह्मात्मभावाला कसा प्राप्त होतो, म्हणून विचारशास्त्र तर सांगतो—एतान्
यथोक्तान्—या पर सांगितलेल्या म्ह०—मायोपाधिभूतान् त्रीन् देहसमुद्भ-
वान्-देहोत्पत्तिबीजभूतान् गुणान् अतीत्य—मायोपाधिभूत माया हांचे उपाधि
—तद्गुण-अनर्थरूप अशा या तीन देहसमुद्भव म्ह० देहाच्या उत्पत्तीच्या बीजभूत गुणांचे
—देही जीवन एव अतीत्य-अतिक्रम्य—देहवान् आत्मा जीवद-अवस्थेतच
उत्पन्न करून-अतिक्रमण करून—जन्ममृत्युजरादुःखैः—जन्म च मृत्यु च जरा
च दुःखानि च तैः जीवन एव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतं अश्नुते—जन्म
मृत्यु-जरा-दुःखानी-जन्म व मृत्यु व जरा-मृदावस्था व दुःख, त्यांच्याहून जावन
अगतानाच-जीवदवस्थेतच विमुक्त केलेला असा होत्साता विद्वान् अमृतास-मोक्षाम
प्राप्त होतो—एवं मद्भावं अधिगच्छति इत्यर्थ—याप्रमाणे मद्भावात प्राप्त होतो,

असा याचा भावार्थ. [विद्वान् वर सांगितलेल्या या मायोपाधिभूत—अनर्थरूप—देहोत्पत्तीच्या चीजभूत अधिद्यामय तीन गुणाना उद्बंधून जन्म-मरणादिकांनीं रहित होत्याता मुक्त होतो.] २०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कैलिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—हे प्रभो—हे प्रभो—कैः लिंगैः—कोणत्या लिंगांनीं—एतान् श्रीन् गुणान्—या तीन गुणाना—अतीतः—उद्बंधिलेला असा हा पुरुष—भवति—होतो—किमाचारः—याचा आचार कसा असतो?—च—आणि—एतान् श्रीन् गुणान्—या तीन गुणाना तो—कथं—कोणत्या प्रकारे—अतिवर्तते—उद्बंधितो.

जीवघ्नेष गुणानतीत्याभूतमश्नुत इति प्रभर्वाजं प्रतिलभ्य—कैलिंगैर्गुणैर्स्त्रीनेता-न्याख्यातागुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेण तांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—जीवन एव गुणान् अतीत्य अमृतं अश्नुते इति प्रभर्वाजं प्रतिलभ्य (अर्जुनः उवाच)—जीवंत अमरानाच गुणांचे अतिक्रमण करून अमृताचा अनुभव घेतो, असे प्रभर्वाज उपलब्ध झाले असता अर्जुन म्हणाला—प्रभो कैः लिंगैः—चिह्नेः एतान् श्रीन् ध्यात्वा एतान् गुणान् अतीतः—अतिक्रान्तः भवति—हे प्रभो ! कोणत्या लिंगांनीं—चिह्नांनीं या तीन—वर ज्याचे व्याख्यान केले आहे, अशा या सत्त्वादि तीन गुणांचे व त्याच्या परिणामभूत अध्यामाचे अतिक्रमण केलेला असा होतो ? गुणातीत झालेला विद्वान् कोणत्या लिंगांनीं—चिह्नांनीं ज्ञात होतो ?—किमाचारः—कः अस्य आचारः इति किमाचारः—याचा आचार काय असतो, हा किमाचार असतो ?—च कथं—केन प्रकारेण एतान् श्रीन् गुणान् अतिवर्तते—आणि कसा—कोणत्या प्रकाराने या तीन गुणांचे अतिवर्तन—उद्बधन करितो ?

१ १९-२०. श्लोकावरील टापें रदस्वकार म्हणतात—‘वेदान्तान् ज्ञात्वा (?) माया मृतावान्, लात्वाच मास्व त्रिगुणात्मक प्रकृतिं अमे म्हणत असल्यामुळे त्रिगुणातीत होणे, म्हणजे मायेनून मृदून परमेश्वर ओळखणे होय. ’ वेदान्तान् मायेन वा ‘त्रिगुणानि वा प्रकृति’ म्हणत नाहींत कीं काय? ‘लोहितशुद्धा’ ‘स्वर्णनिशुद्धा’ इत्यादि उपनिषदास्ये अद्वैत-दैवी शक्ती गुणमयी मम माया दुरत्यया’ असें भगवान् म्हणतात. ‘त्रिगुणानि वा वैष्णवां रवा माया मूलप्रकृति’ इत्यादि आचार्य म्हणतात. रामानुजाचार्य ‘मम दशा गुणमया मस्वतस्वतमोमया माया’ असें म्हणतात. तसेच ‘गुणातीत होणे म्ह० मायेनून मृदून परमेश्वर ओळखणे’ हेहि म्हणजे बरोबर नाहीं. गुणानात होणे म्हणजे अस्वरूपाने अवस्थित होणे, स्वरूपी स्थित होणे, जीवन्मुक्त होणे.

[पूर्वा सिद्धीसाठी प्रयत्नाने अनुष्ठिलेली पण पुढे यत्नावाचूनच सिद्ध झालेली अशी गुणातीताची स्वाभाविक चिन्हे कोणता ? गुणातीत होण्याचा ज्ञान हा उपाय पूर्वीच सांगितलेला असल्यामुळे त्या उपायाचा प्रसार जाणव्याच्या इच्छेने येथे तिसरा प्रश्न आहे.]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना ! —प्रकाशं—सत्त्वगुणाचे कार्य ज्ञान व सुख—प्रवृत्ति—रजो गुणाचे कार्य लोभ, दुःख वगैरे—च मोह एव च—आणि तमोगुणाचे कार्य अविबेक वगैरे हीं—संप्रवृत्तानि—प्रवृत्त झाला असता त्याचा—न द्वेष्टि—द्वेष करित नाही व—निवृत्तानि—निवृत्ति झाली असता त्याची—न कांक्षति—आकांक्षा करित नाही. २२

गुणातीतस्य लक्षण गुणातीतत्योपाय चार्जुनेन पृष्ठोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम्—श्रीभगवानुवाच—यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहमेव च तमः कार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सस्य विषयभावेनोद्भूतानि । मम तामस प्रत्ययो जातस्तेनाह मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्न मोक्षप्राप्ता दुःखात्मिका तेनाह रजसा प्रवर्तित. प्रचलित स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भक्षस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापाद्यन्मुखे च संजयपन्थनातीति तानि द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेव गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुष. सात्त्विकादिकार्याण्याः मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्ष लिङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षादात्मविषयमेवेतलक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षा वा परः पश्यति ॥

भाष्यार्थ—गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्योपायं च अर्जुनेन पृष्ठ श्रीभगवान्—गुणातीताचे लक्षण व गुणातीत होण्याचा उपाय अर्जुनाकडून विचारले गेलेले श्रीभगवान्—अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं उवाच—या श्लोकात त्या दोन प्रश्नासाठी प्रतिवचन—त्याचे उत्तर देण्याच्या उद्देशाने म्हणाले—यत् तावत् कैः लिङ्गैः युक्तं गुणातीतं भवति इति तत् शृणु—आता अगोदर कोणता चिन्हांनी युक्त झालेला विद्वान् गुणातीत होतो असे जे विचारले होतेस तेच ऐक—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहं एव च तम कार्यं इति—एतानि—प्रकाश सत्त्वगुणाचे कार्य, प्रवृत्ति—रजोगुणाचे कार्य, व मोह—तमोगुणाचे कार्य, अशीं हीं तीन गुणांचीं कार्यं—संप्रवृत्तानि—सम्यग्विषयभावेन उद्भूतानि न द्वेष्टि—न प्रवृत्त—उत्तमप्रकार विषयगणाने उद्भूत झाली असता ज्ञानी त्याचा द्वेष करित नाही.—मम तामस. प्रत्यय. ज्ञान. तेन अहं मूढः—माझा अंत मोलात

तामस प्रत्यय उत्पन्न ज्ञाना आहे, त्यामुळे मी मूढ—अविवेकी ज्ञान आहे —तथा मम राजसी दुःखारिमिका प्रवृत्तिः उत्पन्ना—त्याचप्रमाणे माझ्या ठिकाणी राजसी दुःखरूप प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे—तेन रजसा प्रवर्तित अह स्वरूपात् प्रचलित—त्या रजोगुणाकडून प्रवृत्त केला गेलेला मी स्वरूपापासून प्रचलित झालो आहे—य अय मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रश कष्ट मम वर्तते—जो हा माझा स्वरूपावस्थानापासून झालेला भ्रश ही माझी मोठी दुःखद अवस्था आहे मला त्यामुळे दुःख होते—तथा सात्त्विक प्रकाशात्मा गुण मां विवेकित्व आपाद्यन् च सुखे संजयन् यद्भाति—त्याचप्रमाणे सात्त्विक प्रकाशरूप-ज्ञानरूप गुण मला विवेकित्वाला प्राप्त करून व मुक्तामध्ये आसक करून बद्ध करितो—इति असम्यग्दर्शित्वेन तानि द्वेष्टि—याप्रमाणे अयथार्थदर्शित्वामुळे अनात्मज्ञ त्याचा द्वेष करितो तत् गुणातीतः एव सप्रवृत्तानि न द्वेष्टि—एष गुणातीत—सम्यग्दर्शी गुणातीत याप्रमाणे प्रवृत्त झालेल्या प्रकाशादिकाचा द्वेष करत नाही, (आता 'न निवृत्तानि काम्यति' याचे व्याख्यान—) च यथा सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याणि आत्मान प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि कादृक्षति—आणि ज्याप्रमाणे सात्त्विक, राजस किंवा तामस पुरुष सात्त्विकादि कार्ये—आत्म्याप्रत प्रकाशित करून निवृत्त झालेला कार्ये दृष्टितो, स्वरूप दाखवून निवृत्त झालेल्या त्या कार्यांचा आकांक्षा करिता—तथा गुणातीतः निवृत्तानि न कादृक्षति इत्यर्थः—त्याप्रमाणे गुणातीत विद्वान् निवृत्त झालेल्या त्या सात्त्विकादि कार्यांची आकांक्षा करित नाही, असा याचा भावार्थ [तो सर्व कार्ये अनात्म्याची आहेत असे यथार्थ जाणणारा त्यांच्या ठिकाणी अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता याचा आरोप करून त्यांची इच्छा करत नाही व द्वेषहि करत नाही]—एतत् न परप्रत्यक्ष लिङ्ग—हे गुणातीताचे दुसऱ्याला प्रत्यक्ष दिसणारे चिद्र नव्हे—किं तर्हि—तर मग काय?—स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् एतत् आत्मविषय एव लक्षण—स्वबुद्धिप्रत्ययगम्य—स्वात्मप्रसिद्ध असल्यामुळे हे आत्मविषय—स्वसवेगव लक्षण आहे. स्वतःच्याच आध्याने राहणारे ते लक्षण आहे—हि स्वात्मविषयं द्वेष आकांक्षा या परः न पश्यति—कारण आपल्या अन्तःकरणाचाच आश्रय करून राहणाऱ्या द्वेषाला किंवा आकांक्षाला दुसरा कोणा पाहू शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—उदासीनवत्—उदात्तानाप्रमाण—आसीन—राहणारा—य—जे—गुणै—गुणाकडून—न विचाल्यते—विशेषेकरून निवृत्तदर्शनावस्थेपासून दहकिलो जात नाही—आत्मतत्त्वापासून दूर केला जात नाही, तर—य—यो—गुणा—घरीर व इद्रिये यांच्या आसरातून परिषित झालेले गुण—वर्तन्ते—एकमेकामध्ये राहतात,—इति एव—असा प्रसरच—असे समजूनच—अवतिष्ठति—स्वरपांत राहतो,—ने नेङ्गते—तत्त्वापासून चलन पावत नाही. २३.

अथेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— उदासीनवद्योदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथाऽथ गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविदुर्गुणैः संन्यासी न विचार्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्ते इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभंगभयात्परस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थः—अथ इदानीं 'गुणातीतः किमाचारः' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—आता यापुढे 'गुणातीताचा आचार कसा असतो' या प्रभावे प्रतिवचन भगवान् सांगतात—उदासीनवत्—यथा उदासीनः न कस्यचित् पक्षं भजते—उदासीनाप्रमाणे—जसा उदासीन—उपेक्षा करणारा कोणाचाच पक्ष घेत नाही, (कारण त्याने कोणाचाहि जरी पक्ष घेतला तरी त्याचे उदासीनत्व नष्ट होते)—तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गे अवस्थितः—त्याप्रमाणे हा गुणातीत होण्याचा जो उपाय म्ह० ज्ञान त्याच्या मार्गात असलेला—अवस्थित झालेला—यः आत्मविदुः आसीन संन्यासी—जो आत्मा कूटस्थ आहे अशा ज्ञानाने राहणारा म्ह० उदाचा कर्तृत्वाभिमान निवृत्त झाला आहे, असा संन्यासी—गुणै विवेकदर्शनावस्थात न विचार्यते—गुणारुढन—शब्दादि विषयारुढन विवेकदर्शनावस्थेपासून—निर्विकार आत्मज्ञानापासून दळविला जात नाही,—तत् एतत् स्फुटी करोति—तेंच हें स्पष्ट करितात—गुणा—कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति—गुण-शरीरे, इद्रिये व विषय याच्या आकाराने परिणाम पावलेले गुण परस्परामध्ये प्रवृत्त होतात, असे समजून—अशा निश्चयाने जो राहतो (त्याला गुणातीत म्हणले जाते, असा पुढे सर्वथ पण 'अवतिष्ठते' असे आत्मनेपद न जो जण्याचे कारण—)—छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोग—आत्मनेपद योजल्यास छंदाचा भंग होईल, या भीतीने 'अवतिष्ठति' असे परस्मैपद योजले आहे—या 'योऽनुतिष्ठति' इति पाठान्तरं—किंवा 'यः अनुतिष्ठति' असे पाठान्तर आह्वा. (असा पाठ घेतल्यास जो केवळ बाधितानुवृत्तीने अनुष्ठान करितो, असा त्याचा अर्थ करावा. इन्द्रियाच्या आसाराने परिणत झालेल्या गुणाची विषयाच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणामध्ये प्रवृत्ति होते, मार्या—आत्म्याची नव्हे, असे पाहणारा तो अचल हाऊन रहात असण्यामुळे आत्म्याची कूटस्थ दृष्टि सोडीत नाही, असे सांगतात—)—न इहने—न चलति—स्वरूपावस्थः एव भवति इत्यर्थः—तो हालत नाही, चलन पावत नाही, स्वरूपामध्येच अवस्थित होतो, असा याचा भावार्थ.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—समदुःखसुख —ज्याला सुख व दुःख सम आहे,—स्वस्थः—जो स्वाम्यामध्ये स्थित—प्रमत्त आहे—समलोष्टाश्मकाञ्चनः—मार्तांच टेंदूळ, दगड व सोन ज्याला सम आहे,—तुल्यप्रियाप्रियः—ज्याला प्रिय व अप्रिय समान आहे, धीरः—वामान्—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति —ज्याला निन्दा व आत्मस्तुति तुल्य आहे.

किंच—समदुःखसुख समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थ स्वे आत्मनि स्थित प्रमत्त । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्ट चाश्मा च काञ्चन च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रिय प्रिय चाप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽय तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिनिन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुता तुर्ये निन्दात्मसंस्तुता यस्य यते स तुर्यनिन्दात्मसंस्तुति ॥२४॥

भाष्यार्थ—किंच—गुणाताताच आणन्ना एक लिंग—‘समदुःखसुखः’ या शब्दान मागतात—समदुःखसुख-समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः—समदुःखसुख-ज्याला दुःख व सुख सम-तुल्य आहेत, तो समदुःखसुख होय—स्वस्थः—स्वे आत्मनि स्थित प्रमत्तः—स्वस्थ म्हणजे स्वतः मध्ये म्ह० आत्म्यामध्ये स्थित म्ह० प्रमत्त—समलोष्टाश्मकाञ्चनः—लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चन—समलोष्टाश्मकाचन-लोष्ट-मार्तांचे टेंदूळ, अश्मा-दगड व काचन-साने हों तिन्हा ज्याला समान-तुल्य आहेत तो समलोष्टाश्मकाचन—तुल्यप्रियाप्रियः—प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये-समे यस्य स अय तुल्यप्रियाप्रियः—तुल्यप्रियाप्रिय-प्रिय व अप्रिय, त प्रियाप्रिय, ज्याला प्रिय व अप्रिय हा दान्दी सम-तुल्य आहेत तो हा तुल्य प्रियाप्रिय होय—धीरः—धीमान्—धीर म्ह० धामान्—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुती तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यते. सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निन्दा म्हणजे दापक्यन, आत्मसंस्तुति-आपल्या गुणांचे वर्णन, ता निन्दात्मसंस्तुति, ज्या यत्ताला आपली निन्दा व स्तुति हा दान्दी तुल्य आहेत ता तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति होय [सुख व दुःख ज्याच्या मनात रागद्वेष दारुण रूप धारण नाहीत व ता ‘माया आहेत’ अशा अभिमानाचा विषय होत नाहीत, हेच त्याचे समान होय प्रसन्नत्व म्ह० स्वास्व्यापासून न्युन न होण, अविनिवृत्त विद्वानाच्या दृष्टाने प्रिय व अप्रिय यांचा तूट अभाव आला तरी लोकंशाचा आश्रय करून तुल्य प्रियाप्रिय असे म्हणले आहे] २४.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

अन्वयार्थ—मानापमानयो तुल्य —मान व अपमान यांविषयी तुल्य, त्यांना गम मानगारा,—मित्रारिपक्षयोः तुल्य —मित्रपक्ष व शत्रुपक्ष या दोन्ही पक्षां ममान—

सर्वारम्भपरित्यागी—सर्व कर्मांचा सर्व प्रकार त्याग करणारा असा जो पुरुष असतो,
—स—तो—गुणातीत—गुणातात—उच्यते—म्हटला जातो २५

किंच—मानापमानयोस्तुल्य समो निर्विकार । तुल्यो मित्रारिपक्षयो, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचिन्स्वामिप्रायेण तत्रापि परामिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यादभ्यस्त इत्यारम्भा सर्वानारम्भान्परित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते । उदासीनवदित्यादि गुणातीतः स उच्यते इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं तावत्सम्यासिनाऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षो स्थिरीभूतं तु स्वसर्वेषु सद्गुणातीतस्य यत्तेलक्षणं भवतीति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि चिहावहन गुणातीत ओळखतां येतो अस सांगतात—मानापमानयो तुल्य—सम. निर्विकार—मान व अपमान यामध्ये तुल्य—सम—निर्विकार [मान म्ह० सत्कार व अपमान—तिरस्कार, त्यातील कशानेंहि ज्याच्या विस्तार काहीच विकार होत नाही, तो मानापमानामध्य तुल्य होय]—मित्रारिपक्षयो तुल्य.—दुसऱ्याच्या दृष्टानें जे मित्र व शत्रु त्याच्या पक्षामध्ये सम त्यातील कोणाचाच पक्ष तो घेत नाही, कोणत्याच पक्षात रहात नाही, (अहोपण, विद्वानाचा कोणी मित्र नाही व शत्रुहि नाही यास्तव गुणातीताला 'मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्ये तुल्य असतो,' अम म्हणणें अयोग्य आहे, अशा आशका घेऊन आचार्य म्हणतात—) —यद्यपि केचित् स्वामिप्रायेण उदासीना भवन्ति—परी कित्येक आपल्या अभिप्रायानें—आपल्या दृष्टीनें उदासान असतात—तथापि परामिप्रायेण 'मित्रारिपक्षयो' इव भवन्ति—तथापि दुसऱ्याच्या अभिप्रायान—त्याच्या दृष्टानें—त्याच्या 'समनुतान मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्येच जणुकाय असतात—इति 'तुल्यो मित्रारिपक्षयो.' इति आह—म्हणून भगवान् यें 'तु यो मित्रारिपक्षयो' असे सांगत आहेत—सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भा—सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टार्थ—दृष्ट फल देणारी व अदृष्टार्थ—अदृष्ट फल देणारी कर्म आरभिला जातात म्हणून आरभ—सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी—सर्व आरम्भांचा परित्याग—सम्यास करण्याच याचें शील आहे म्हणून सर्वारम्भपरित्यागी—देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्म परित्यागी इत्यर्थ—केवळ देहधारणेश कारण होणाऱ्या—शरीर दिवत राहण्यास अत्यंत अवश्य अशा कर्मांना साहून—अशा शरीरधारणमात्रनिमित्त कर्माबांचून बाकीची मग कर्म साऱ्याचें ज्याचें शील आहे, बाकीच्या सर्व कर्मांचा परित्याग करणारा, जगा याचा भावाथ—स गुणातीत उच्यते—तो या सर्व विशेषणांनी युक्त शमदेण विद्वान् गुणातान म्हणला जाता—'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीत' स उच्यते' इति एतत् अन्त यावत् यत्नसाध्यं उक्त—'उदासीनवत्' यथून 'गुणातीत' स उच्यते' येवर जवळ यत्नमात्र साधनशा सौमिनदे आहे—तावत्

गुणातीतत्वसाधनं संन्यासिना अनुष्ठेयं—तेवढे ते सर्वे गुणातीतत्वाचें साधन संन्यासी पुरपांन अनुष्ठायें.—तु स्थिराभूतं स्वसवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति—पण स्थिर झालेले तें धर्मजात स्वसवेद्य होःसातें गुणातीत येतीचें लक्षण होतें. [वर उपेक्षकत्वादि जे धर्मजात सांगितलें ते ज्ञानाचा उदय होई-पर्यंत यत्नसाध्य असते. यास्तव विद्याविकान्याने ज्ञानाचें साधन या रूपानें त्याचें अनुष्ठान करावें.पण पुढे ज्ञानाचा उदय झाला असता जीवन्मुक्ताचें स्थिर झालेले-स्वभावतः च सिद्ध झालिले तें धर्मजात स्वानुभवसिद्ध लक्षण होऊन राहतें. असा सुसुष्ठु व मुक्त याच्या धर्मांत फरक आहे.] २५

१ रहस्यकार ॥ १-२५ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“यावरून मार्गांत अध्यायात सांगितलेल्या (१३ २४-२५.) चार मार्गांपैकी कोणाहि मार्ग स्वोकारता, तरी सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत एकच असतात हे उघड होतें.” (ही सम-जुत आमक आहे. अगोदर नेह सांगितलेला ध्यानादिक चारी साधनें तुल्यबल नाहान. त्या-तांत ध्यान अगदीं अन्तरंग व साख्ययोग, कर्मयोग व गुरुपामून उपायाचें अवण वरून त्याप्रमाणें वागणें हा क्रमानें बहिरंग, हे आम्ही तेथेंच सांगितलें आहे [गी. भा. पृ. ९६७ पहा] तथापि ता चारी गुणबल आहेत, असें जरी क्षणभर मानलें तरी ‘सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत सारसोंच’ हे यावरून उघड कमें होतें ॥ सिद्धि पाव-ल्यावर माग कशाला ? रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्ञानामाठी जर ध्यानादि उपाय तर ज्ञान ज्ञान्यावर त्याचा काय उपयोग ? की ज्ञानी मिद्ध ज्ञास्यावरहि ते उपायच बरोत राहतात ? कर्मयोगा मिद्ध, साख्ययोगी मिद्ध, ध्यानयोगी मिद्ध, बगैरे सिद्धाचा लक्षणें जरी कराचिद् एक सारसाच असली तरी त्याचा आचार एकच कसा असणार ? साख्ययोगी मिद्ध व योगी सिद्ध हे दोन्हा संन्यासाच असल्यामुळे त्याचा आचार एकच जरा असला तरी कर्मयोगी मिद्धाचा व त्या दोघाचा आचार एकच कसा ?)

पुढें रहस्यकार म्हणतात—“ तथापि मार्गे निमन्या, चवध्या, पाचध्या बगैरे अध्या-यातून निष्काम बमें कोणाचाच चुकनी नाहान, असा जो एक ठाम सिद्धान्त केला तो अबाधित असल्यामुळे हे शिवप्रसन्न, अगबद्धक किंवा त्रिगुणात्तात सर्व कर्मयोगमार्गांतलं आहेत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे ” (आपण म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. ३-५, अध्यायात ‘निष्काम बमें कोणाचाच चुकनी नाहान’ असा ठाम सिद्धान्तच जर केलेला नाहीं तर तो अबाधित आहे, या म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? वाजेचा पुत्र मेलत नाहा, त्रिवत आहे, असे म्हणण्यापेक्षाच ते आहे पण यासत्रभाजें आम्ही पूरा बरच लिहिलेले असल्यामु-ळे वेधे पुनरुक्ति नवी.) “ मिद्धावग्येस पोचलेल्या पुरुषाचा हा वर्णनें स्वतंत्र आहेत अमें कल्पून संन्यासमार्गांतलं टाकाकार आपल्याच मद्रदाय यानेच प्रतिपाद्य आहे, अमें वर्णन करान असतात. पण तो अर्थ पूर्वापर सदभाष्या मिद्ध आहे, सारा नव्हे.” बगैरे, रहस्यकार संन्यासमार्गां टीकाकारावर हा निराचार आरोप करान आहेत. मिद्धाचा हा स्वतंत्र वर्णनें आहेत, अमें कोणाच म्हणत नाहींत. उलट ज्ञाना जीवन्मुक्ताचा शिवप्रसन्न, अगबद्धक व गुणात्तात म्हणें आहे, दिवदुना तेराच्या अध्यायात (श्री. ७-११,) तो ज्ञानमापने

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

अन्वयार्थ—च—आणि—यः—जो—मां—मला—अव्यभिचारेण भक्ति-
योगेन—अव्यभिचारा भक्तियोगाने—सेवते—सेवितो—माझी सेवा करतो—स
—तो—एतान् गुणान्—या गुणांचे—समतीत्य—उलंघन करून—ब्रह्मभूयाय
—ब्रह्मभावास—कल्पते—समर्थ होतो. २६

अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह — मां चेश्वरं नारा-
यण सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽव्यभिचारेण न कदाचित्छो व्यभिचरति
भक्तियोगेन भजन भक्तिः सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्य-
धोक्ताम्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—अधुना च त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते इति प्रश्नस्य प्रति-
वचनं आह—आता तीन गुणांचे उलंघन कसें करितो, या प्रभाचें प्रतिवचन भगवान्
सागतात—च यः यतिः कर्मा वा—आणि जो यति किंवा कर्मी [अर्थात् मुख्य
किंवा अमुख्य अधिकारी]—मां ईश्वरं—नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं—मज
ईश्वराला—नारायणाला सर्व भूताच्या हृदयाचा आश्रय करून राहिलेल्या मला—अव्य-
भिचारेण—यः कदाचित् न व्यभिचरति—अव्यभिचार म्ह० जो केव्हाहि व्यभि-
चार पावत नाही अशा—भक्तियोगेन—भजनं भक्तिः सा एव योग तेन भक्ति-
योगेन—भक्तियोगाने—भजन—परम प्रेम हीच भक्ति, ती भक्ति हाच योग, त्या भक्ति-
योगाने—सेवते—सेवितो, माझे अव्यभिचारी भक्तियोगाने सदा धितून करतो—सः

मागितली आहेत, ताहि घाना जीवन्मुक्ताचा लक्षण आहेत, असेंच सर्व अद्वैती भाष्य दी-
काकाराचें म्हणणें आहे वरें, सन्यासमागा टीकाकार त्या वर्णनाना स्वतः कल्पितान, असें
जरी क्षणभर कल्पिलें, तरा तेव्हावरून आपलाच संप्रदाय गांतेत प्रतिपाद्य आहे असें वर्णन
त्यांना कसें करिता येईल ? कारण ता वर्णनें स्वतः मानणें, व सन्याससंप्रदायच गांतेत
प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणें, यात कार्यकारणमत्त्व वाहाच नाही. कारण गाता निवृ-
त्तिपर आहे, हें तां मज वर्णनें जीवन्मुक्ताचा आहेत, असें मानूनहि मिळ करिता येवदासा-
रतें आहे कारण ता वर्णनेंच स्वतः नितकीं रत्नार आहेत अर्थात् रक्षयकाराचा निष्काय
कर्मयोगच पूर्वापार सदमांच्या विरुद्ध अत एव त्याज्य आहे.

१ 'यः अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' याचा अर्थ रक्षयकार—'जो सर्व कर्मे मत्वाच अपंग
करण्याच्या अव्यभिचार म्ह० एवनिष्ठ भक्तियोगान् " जमा करितान. त्याणीच 'सर्व कर्मे
मत्वाच अपंग करण्याच्या' हें त्याच्या पदरनें व अप्रामाणिक आहे. याचा 'आज्ञाता' इना-
वयाचें नेमन तर आमचा आप्रह नाहा.पण येथे 'कर्म मत्वाच अपंग करण्याचा' प्रसंग मज
नाही, पर्वत आम्हा म्हणतो.

एतान् यथोक्तान् गुणान् समतीत्य—तो या वर वर्णन केलेल्या तीन गुणास उल्लेखून—त्यांचे अनिक्रमण करून—ब्रह्मभूयाय—भवनं भूय. ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मभूयनाय—मोक्षाय कल्पते—समर्थः भवति इत्यर्थ—ब्रह्मभूयाय, होणे हेच भूय होय. ब्रह्मभूयाम् म्ह० ब्रह्म होण्यास—मोक्षास समर्थ—योग्य होतो, असा याचा भावार्थ. [यथान्तर्यामा अग्रा माक्षे नित्य भक्तियोगाने जो चिंतन करितो तो मोक्षाला प्राप्त होतो. भगवानाच्या अनुग्रहाने ज्ञाना होऊन तो जीवंतपणाच मोक्षाचा अनुभव घेतो.] २६.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्यथार्थ—हि—कारण—अहं—मी—प्रत्यगात्मा—अमृतस्य च अव्ययस्य—अविनाशी व विकार न पावणा—आ—च—व—शाश्वतस्य धर्मस्य—नित्य धर्म—रूप—च—आणि—ऐकान्तिकस्य सुरस्य—अभ्याभिवारी—नित्य सुख अगा—ब्रह्मणः—ब्रह्माची—परमात्म्याची—प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठा आहे. २७.

कुत पुनर्द्विष्यते— ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतिष्ठित्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कटिदास्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुरस्योऽनन्दरूपस्यैकान्तिकस्याभ्याभिवारिणः । अमृतादिवस्वावस्व परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सन्मग्नज्ञानेन परमात्मतया निर्धायते । तदेतद्ब्रह्मभूयाय कटस्त इत्युक्तम् । यथा चेश्वरदासया भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिग्रहंवाहं शक्तिशक्तितमोत्तरनन्परादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मसन्द्वाप्यवात्सविकृत्यक ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नाम्नः प्रतिष्ठाऽऽद्यः । किंविशिष्टस्यामृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य अपरहितस्य । किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य मुग्नस्य तन्मनिरस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनामवाचायगोविंदभावतृप्पयादग्निष्यधीनचक्रभगवत्. कृत्रो

धीमन्वर्जनाभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

माप्यार्थ—कुत. एतत् इति उच्यते—पण विद्वान् प्रेम्नच आहे, याचे कारण काय, ते मागितले जाते.—हि—यस्मात् ब्रह्मणः—परमात्मनः अहं प्रतिष्ठा

१ इत्यकार या क्षेत्राला असे जवरण देताम् —“विजुर्नादावस्था श्रवणमार्गान्ती अमनाना नाव बमरर अन्तिकेगाने वंता प्राप्त होणे ? अशी श्रद्धा या क्षेत्रावर येण्याचा श्रवण आहे.”...[५१ येथे जवरर अन्तिकेगाना सुवच कान आहे ? नंतर टीपेन ते स्पष्टप्राप्त—)

—ज्याअर्थी ब्रह्माची-परमात्म्याची मी प्रतिष्ठा आहे—प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं-प्रत्यगात्मा—ज्यात प्रतिष्ठित होतो ती प्रतिष्ठा मी-प्रत्यगात्मा परमात्म्याची प्रतिष्ठा आहे, माझ्यामध्ये ब्रह्म प्रतिष्ठित होतें. (जें ब्रह्म प्रत्यगात्म्यामध्ये प्रतिष्ठित होतें त्याचें विशेषण प्रश्नपूर्वक सामतात-)—कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्य-अधिनाशिनः—कशा प्रकारच्या ब्रह्माची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे ? अमृत-अविनाशी ब्रह्माची तो प्रतिष्ठा आहे.—अव्ययस्य-अविकारिण.—आणि अव्यय म्ह० अविकारी ब्रह्माची प्रतिष्ठा आहे—च शाश्वतस्य-नित्यस्य धर्मस्य—आणि शाश्वत म्ह० नित्य धर्माचा (पण तो हा प्रसिद्ध धर्म नव्हे तर)—ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य—ज्ञान व योग या धर्मांनी प्राप्त होणाऱ्या—ऐकान्तिकस्य सुखस्य-अव्यभिचारिण-आनन्दरूपस्य—१ ऐकान्तिक सुखाची-अव्यभिचारी-नित्य आनन्दरूप ब्रह्माची मी-प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे (याप्रमाणें अक्षरार्थ सागून वाक्यार्थ सागतात-)—(यस्मात्) अमृतादिस्थभाषस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा—ज्या अर्थी अमृत, अव्यय, शाश्वत धर्म व ऐकान्तिक सुख या स्वभावाच्या-

—“सात्त्विकाच्चैत सोढुन दिव्यावर सर्वत्र एकच परमेश्वर असल्यामुळे भक्तीने त्रिगुणार्जना-वस्थाहि प्राप्त होत्ये असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे.” (‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं ’ या श्लोकाचा असा भावार्थ निघू शकत नाही. मूळ श्लोकार्थ पहा) “परमेश्वर एक आहे एवढे कबूल केल्यावर साधनामध्याने गातेचा कोणताहि आग्रह नाही.” (हें म्हणणें खरें नाही. वैदिक सांप्रदायानुसार गातेचा यथाधिकार साधनानुष्ठान केलें पाहिजे, असा आग्रह जर नसता तर ‘कर्मण्येवाधिकारः’ ०’ २ ४७ ‘लोकं द्विविधां निष्ठां’ ३. ३ ‘कुर्व कर्मैव’ ४. १५. ‘योग आरुह्यो कर्म कारण आरूढस्य तस्य एव शम. कारण’ ६, ३. ‘यिच्च समाधातु न शक्नोषि’ इत्यादि १२ ९-११. ‘ध्यानेन, मास्वयोगेन, कर्मयोगेन’ ११. २४ असें गातेंत सांगितलें नमनें. रहस्यकार सर्व साधनाना तुल्यबल समजतात हीच मोठी चूक आहे) “भक्तिमार्ग हा सुलभ अत एव सर्वांस प्राप्त, असें गातेंत म्हटलें आहे खरें. तथापि इतर मार्ग त्याज्य होत, असें गातेंत कोठेहि म्हटलें नाही ” (अगदीं कबूल.) “गातेंत भक्ति किंवा ज्ञान अगर योगच प्रतिपाद्य आहे, हा भग्न त्या त्या मंत्रदायाच्या अभिमान्यानी मागा-हून गातेवर लादलेला आहेन,” (आणि रहस्यकाराना आता निव्यावर कमयोग लादला आहे, पण शक्तीचार्थ वैदिकमंत्रदायानुसार गातेंत प्रस्थापन निवृत्ति हे दोन्ही धर्म सांगितले आहेत, असें स्पष्ट म्हणताना प्रवृत्ति अग व निवृत्ति अगा, कमयोग, भक्तियोग, ध्यानयोग हे सर्व ज्ञानाचे यथाधिकार उपाय, व ज्ञानार्थे मोक्ष, हाच गातेचा वैदिक मंत्रदायशुद्ध अन्वय निदोष सिद्धान्त आहे, व आचार्यांनी त्यांचेच समर्थन केलें आहे अर्थात्) “मार्ग कोणताहि असे, परमेश्वराचे ज्ञान सात्त्वावर असतानील कर्म लोकप्रदाय करायीं शिवा नाही, हा गीतेतील मुख्य प्रश्न आहे व त्याचे उत्तर कर्मयोग भेद्य असे पूर्वीच साफ दिलें आहे.” (१८ असा गीतेतील मुख्य प्रश्न नाही व ‘कर्मयोग भेद्य ’ हे त्या प्रश्नाचे उत्तरहि नव्हे, असें आम्हा पूर्वी मरितवर व मोपपत्तिक सांगितले आहे. [बी. भा. १. ४८५-४९७] सर्वांत रहस्यकारांचे हे म्हणणे अगदी अनुचित व त्यामुळेच अप्राप्त आहे.)

या स्वरूपाच्या परमान्म्याची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे—(तस्मात्) प्रत्यगात्मा
सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते—त्या अर्था प्रत्यगात्मा सम्यग्ज्ञानाने—यथार्थ
आत्मज्ञानाने—साक्षात्काराने परमात्मत्वाने—परमात्मरूपाने निश्चित केला जातो. (या श्लोकाची
पूर्वश्लोकाशी एकवाक्यता करून दाखवितात—) —तत् एतत् ब्रह्मभूयाय कल्पते
इति उक्तं—तेंच हे ' ब्रह्मभवनास-मोक्षास समर्थ होतो ' असे वरच्या श्लोकात
सांगितलें आहे. (हाच वाक्यार्थ अधिक विशद करितात—) —यथा च ईश्वर-
शक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते-प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्म
एव अहं—ज्या ईश्वरशक्तीने भक्तावर अनुग्रह करणे इत्यादि कार्यासाठी ब्रह्म प्रति-
ष्ठित होतें म्ह० प्रवृत्त होतें ती शक्ति ब्रह्मच मी आहे. (पण शक्तिच ब्रह्म कशी ?
उत्तर—) —शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात् इति अभिप्रायः—शक्ति व शक्ति-
मान् यांना अनन्यत्व असतें. ते दोन पृथक् पदार्थ नसताना, असा याचा अभिप्राय-
असा आशय. (याचेच आणखी दुसरे व्याख्यान—) —अथवा ब्रह्मशब्दाच्या-
त्वात् सन्निकल्पकं ब्रह्म—किंवा ब्रह्मशब्दाच्या अमल्यामुळे म्ह० ब्रह्म या शब्दानें
उद्देश-निर्देश केल्यामुळे येथील ब्रह्म सविकल्पक आहे,—तस्य ब्रह्मणः निर्वि-
कल्पकः अहं एव प्रतिष्ठा-आश्रयः न अन्यः—त्या सविकल्प ब्रह्माची निर्वि-
कल्प असा मीच प्रतिष्ठा म्ह० आश्रय आहे, दुसरा कोणा नाही.—किंचिद्विशिष्टस्य-
अमृतस्य-अमरणधर्मकस्य-अव्ययस्य-व्ययरहितस्य—ब्रह्मणा विनोदनाला
विशिष्ट असा ब्रह्माची ? अमृत-अमरण धर्मवान् असा ब्रह्माची-अव्यय-व्ययरहित
असा ब्रह्माची—किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य ज्ञाननिष्ठाक्षणस्य धर्मस्य—
तसेंच, शाश्वत म्ह० नित्य असा ज्ञाननिष्ठाक्षण धर्माची—च तल्लनितस्य ऐका-
न्तिकस्य-एकान्तनियतस्य सुखस्य—आणि त्या शाश्वत धर्मापासून उत्पन्न
सालेच्या ऐकान्तिक-एकान्तनियत-एकच स्वरूपाच्या नित्य सुखाची—प्रतिष्ठा अहं
इति वर्तते—प्रतिष्ठा मी आहे, अशी प्रतिष्ठानन्दाची अनुत्पत्ति होते. [या श्लोकाचा
ब्रह्माची म्ह० परमात्म्याची मी प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे. म्ह० मी प्रत्यगात्मा अपरोक्ष
अनुभवाने परमात्मज्ञाने निश्चित केला जातो, असा एक अर्थ व ब्रह्माची म्ह० सवि-
कल्पक ब्रह्माची मी निर्विकल्प ब्रह्म प्रतिष्ठा म्ह० आधार आहे, असा दुसरा अर्थ केला
जातो. अमृतादि चारुदि विशेषेने दोन्ही पक्षां ब्रह्माचीच आहेत. असे, या अध्यायात
शेषश्लोकप्रकाश गंगोप हे गंगाराजे कारण सांगितले, पांच प्रश्नांच्या निरूपणाने मध्य-
ज्ञानच सर्व गंगाराजे निर्गमक आहे, असे उपपादन केले, आणि गुणाकडून पंचल
केले न जाणे, हे मुमुक्षुचे यत्नमाध्य साधन व मुक्ताचे तेंच अयत्ननिष्ठ लक्षण निधि-
कें.] २७.

इति भगवान् श्रीकृष्णोवा वाक्येनवा उपनिषदादीनां रहस्यविषयां व्याख्येयं

योग-उपाय प्रकाशनाय मुमुक्षुवर्तिभ्योऽयोगिनां वा च वदाम अवाप

विष्णुसर्गसु सान्त्वयितुं प्रदीप-वाक्य-आध्यात्मिक समस्त हाता.

अध्याय पंधरावा.

पुरयोत्तमयोग

यस्मात्तदधीन कर्मिणा कर्मफल ज्ञानिना च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मा वे से-
वन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्ष गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्त-
त्त्वमेव सम्यग्बुद्धिज्ञानस्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्व विवक्षुरवाच—
ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र साधवृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूप वर्णयति
विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नाभ्यस्येति—

भाष्यार्थ—(ज्ञानाने गुणाचे उत्पन्न करिता येतें, असे चवदाव्या अध्यायात
सांगितले, पण ते गुण जर नाशवत असतील तर त्याचे ज्ञानावाचूनहि उत्पन्न होईल व
गुण अधिनाशा असतील तर ज्ञानानहि त्याच उत्पन्न होणार नाही, यास्तव ज्ञान हे
गुणातीत होण्याचे साधन नव्हे, या आशेपाचें निरसन करून ध्वणादिकांचे साक्षात्
कारण असा जो सन्यास त्याच विधान करण्याची इच्छा करणारेच ब्रह्मरूप होण हाच परम
पुरुषार्थ आहे, असे सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् पुढील अध्यायाचा आरंभ करात
आहुत आचार्य त्याची सगति दाखवितात-)—**यस्मात् कर्मिणां कर्मफलं च**
ज्ञानिनां ज्ञानफलं मदर्धीन— ज्या अर्धी कर्म करणाराचे कर्मफल व ज्ञानी पुरुषाचें
ज्ञानफल माझ्या अधीन आहे (कारण ब्रह्मसूत्रात 'फलमत उपपत्ते' अ ३ पा १
सू ३८ व 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया' अ ३ पा १सू ५ या सूत्रात तसे सांगितले आहे)
—**अतः ये मां भक्तियोगेन सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणा-**
तीता मोक्ष गच्छन्ति— त्याअर्धी जे माझा भक्तियोगाने सेवा-उपासना-वितन
करितात ते माझ्या प्रसादाने ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा गुणातीत होऊन मोक्षास प्राप्त होतात
(मग असे जर आहे तर-)—**आत्मन तत्त्वं एव सम्यक् विज्ञानस्त (मुक्ता**
भवन्ति इति) किमु वक्तव्यं— आत्म्याचें तत्त्वच जे नि संदेहपणे जाणतात ते त्याच
ज्ञानाने गुणातीत होण्यातें सुक होतात, हे काय सांगावे ?—**इति अतः अर्जुनेन**
अपृष्ट अपि आत्मन तत्त्व विवक्षुः भगवान् 'ऊर्ध्वमूल' इत्यादि उवाच—
ज्याअर्धी आत्मतत्त्वाचे अज्ञान संसाराचा कारण होतें व ज्ञान मोक्षानुमूल आहे त्याअर्धी
अर्जुनाने ते ज्ञान कोणतें, असा प्रश्न जरी केला नव्हता तरी आत्म्याचें तत्त्व सांगण्याची
इच्छा करीत होतात भगवान् 'ऊर्ध्वमूल' इत्यादि म्हणाले, (पण तत्त्व जर विवक्षित
आहे तर संसाराचें वर्णन का आरंभिलें आहे ? उत्तर-)—**तत्र तावत्—** अध्यायाच्या
आरंभा आगेदर—**वैराग्यहेतोः वृक्षरूपककल्पनया संसारस्वरूपं वर्ण-**
यति— वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून वृक्षाच्या रजकाची कल्पना करून संसाराच्या
स्वरूपाचे वर्णन करितात. (पण वैराग्याची तरी इतकी काय आवश्यकता आहे !

वेद आहेत.—य—जो—तं—त्या वृक्षाला—वेद—जाणतो—सः—तो—वेद-
वित्—वेदवेत्ता—वेदाला जाणणारा आहे. १.

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्चित्त्वान्महत्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमाया-
शक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—‘ऊर्ध्वमूलोऽर्थांशश्चात्’
इति । पुराणे च—“अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्त्वन्यमयश्च इन्द्रि-
यान्तरकोटरः॥ महाभूतविशासश्च विषयैः पत्रवास्तथा । धर्माधर्मसुषुप्पश्च सुषुप्तुःखफलो-
दयः ॥ आजीव्य सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्ष मनात्मनः । एतद्ब्रह्मवर्नं चैव ब्रह्माऽऽचरति नि-
स्पृशः । एतच्छिष्टा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चाऽऽमरति प्राप्य यस्माद्वा-
ऽऽघनेते पुनः” इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—ऊर्ध्वमूलं—ऊर्ध्व—उत्तम हे ज्याचे मूल आहे—कालतः सूक्ष्म-
त्वात्—कालत मूळ अमरत्वामुळे (कालतः सूक्ष्मत्व कसं ? उत्तर—)—कारण-
त्वात्—कारणत्वामुळे कालत मूळत्व (पण त्याला कारणत्व कसं ?)—नित्य-
त्वात्—नित्यत्वामुळे म्ह० कार्याच्या अपेक्षेने नियमाने पूर्वी राहणारे असल्यामुळे
कारणत्व, (सर्व व्यापित्वामुळेहि त्याच्या उत्कर्षाची संभावना दाखवितात—)—च
महत्त्वात्—आणि महत्त्वामुळे—ब्रह्म ऊर्ध्व उच्यते—ब्रह्म ऊर्ध्व म्हणजे जाते
ऊर्ध्व म्ह० उच—उट्ट असा याचा भाषा (पण कूटस्थ ब्रह्माला ससाराचे मूलत्व
कसं ? उत्तर—)—अव्यक्तमायाशक्तिमत् तत् मूलं अस्य—अव्यक्त मायाश-
क्ताने युक्त असलेले ते ब्रह्म या ससाराचे मूल आहे—इति सः अयं संसारवृक्ष
ऊर्ध्वमूलः—म्हणून तो हा संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूल आहे. (या स्मृतीचे मूलभूत धृति-
वचन दाखवितात—)—‘ऊर्ध्वमूलोऽर्थांशश्चात्’ इति श्रुते च—ज्याचे मूल ऊर्ध्व
आहे व शाखा त्या मुळाच्या अपेक्षेने नीच—निष्ठ आहेत, अशा अर्थाची याविषयी मूल-
भूत धृति आहे (काठ भा १३४)—पुराणे च—आणि पुराणातहि त्याविषयी आचार
आहे (तो असा—)—‘अव्यक्तमूलप्रभव’—अव्यक्त म्ह० अव्यावृत्त तैव मूल,
त्यापासून ज्याची उत्पत्ति आहे तो हा संसारवृक्ष अव्यक्तमूलप्रभव होय.—‘तस्य एव
अनुग्रहोत्थितः’—त्या अव्यक्तमूळाच्याच अनुग्रहामुळे बद्धि पावलेला (या संसारवृक्षाचे
लौकिक वृक्षाद्या साम्य दाखवितात—)—‘बुद्धिस्त्वन्यमयश्च एव’—आणि बुद्धि
याच स्वरूपाने युक्त—बुद्धिस्त्वमय—अमलेला [लौकिक वृक्षाच्या स्वरूपापासून शाखा
फुटतात व येथे बुद्धीपासून ससाराचे अनेक परिणाम उद्भवतात. त्यामुळे बुद्धि हाच
संसारवृक्षाचा स्व १, तन्मय तत्पत्र—त्याच ज्यांत प्राचुर्य—आवश्यक आहे तो संसारवृक्ष
बुद्धिस्त्वमय आहे]—‘इन्द्रियान्तरकोटर’—इन्द्रियाची अन्तरे—चिह्ने हीच
ज्या वृक्षाची कोटरे म्ह० बोली आहेत तो इन्द्रियान्तरकोटर होय—‘च महाभूत
विशास’—आणि पृथिवीपासून आकाशापर्यंत जी महाभूते त्याच ज्याच्या विशाला
म्ह० उपशाखा—स्तंभ आहेत,—‘तथा विषयैः पत्रवान्’—त्याचप्रमाणे जो शब्दादि
विषयांच्या योगाने पत्रवान्—पर्णयुक्त आहे,—‘च धर्माधर्मसुषुप्प’—आणि जो धर्म

व अधर्मं या सुपुण्याना युक्त आदे,—‘सुगन्धु स्तफलोदय’—त्या धर्माधर्म पुण्या-
पातून ज्याच्या सुखदुःखफलाचा उदय पाला आहे—‘सर्वभूतानां आजोव्य’—सर्व
भूताचा उपजाव्य, सर्व भूताना उपजाविका करण्यास योग्य, असा हा—‘ब्रह्मवृक्ष’—
ब्रह्माकडून अधिष्ठित असा वृक्ष, ज्ञानावातून त्याचा छेद होण अशक्य असल्यामुळे—
‘सनातन’—चिरनन आहे.—‘एतत् ब्रह्मवन चैव नित्यशः ब्रह्म आच-
रति’—हे ब्रह्मच वन म्ह० वननाथ—भजनाथ आहे, व यांतच ब्रह्म नित्य प्रतिष्ठित
आहे त्या ससारसजक वृक्षाच तच ब्रह्म गारभूत आहे किंवा या ब्रह्मपृष्ठाचे म्हणजे
अमर्याद ससारमंडलाचे हे जग जणू काय वन-वननाथ-सभजनाथ आहे ब्रह्मावाचून
या ससारमंडळाचे दुसरे काहीच आसद नाही, ब्रह्मच अविघेन ससाराचा अनुभव
घेतो, असा सिद्धान्त आहे [आता ‘अहं ब्रह्म ’ या दृष्टी ज्ञानाने या उक्त ससार
वृक्षाला तोडून व काहीच प्रतिबंध न राहिल्यामुळे आत्मनिष्ठ होऊन ज्ञानी पुनरावृत्ति-
रहित कैवल्यास प्राप्त होतो, अस पुराण वचनच सांगत—]—‘एतत् ज्ञानेन परमा-
सिना छित्वा च भित्वा’—ज्ञानरूप दृढ राहणान या ससारवृक्षाला तोडून व त्याला
फोडून—‘च तत आत्मरति प्राप्य’—आणि त्यानंतर काहीच प्रतिबंध रक्तात नस-
ल्यामुळे आत्मरताला प्राप्त होऊन—आत्मरति होऊन—‘यस्मात् पुन न आय-
तते’—ज्या अवस्थेपासून पुनः परत येत नाही त्या कैवल्यावस्थेस तो प्राप्त होतो
‘इत्यादि’ असे पुराणातहि याचे वर्णन केल आहे [म भा अथ ४५, १२-१५]

तत्पूर्वमूलं ससारमायामय वृक्षमथ शाख महदहंकारतन्मात्रादय शाखा इवा-
स्याधो भवन्तीति मोक्षमथ शाखस्तमथ शाख न शोऽपि स्यातेत्यश्वत्थस्त क्षणप्रभ्वसिर्न
अश्वत्थ प्राहु कथयन्ति । अथय ससारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं ससारवृक्षो-
ऽयवोऽनाद्यनन्तदेहादिसत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमन्ययम् ॥

भाष्यार्थ—तत् पूर्वमूलं ससारमायामय वृक्ष—त्या ऊर्ध्वमूल-ससारमा-
यामय वृक्षास, (‘अथ शाख’ याच व्याख्यान—) —अथ शाखं—महदहंकारतन्मा-
त्रादय शाखा. इव अस्य अथ भवन्ति इति स अय अथ शाखः
तं अथ शाख—अथ शाख म्ह० महत्, अहंकार, तन्मात्रा, इन्द्रिये इत्यादि शा-
खाप्रमाणे याच्या ‘अथ -’ ग्याली असतात म्हणून तो हा वृक्ष अथ शाख आहे —
अथ. अपि न स्वाता इति अश्वत्थ —‘नो उद्याह राहणारा नाही, म्हणून अश्वत्थ
—त क्षणप्रभ्वसिर्न अश्वत्थ प्राहु. कथयन्ति—त्या क्षणभंगुर वृक्षाला ‘अश्वत्थ’
म्हणतात —अन्यय—त्या अव्यय अश्वत्थाला—(पण क्षणभंगुर ससाराला अव्ययत्व
संभवत नाही, अशा शका घळून सांगतात—)—संसारमायामय-अनादिकाल-
प्रवृत्तत्वात् स. अथ ससारवृक्ष अव्यय —ससारमायामय, अनादिकालापासून
प्रगट झालेला असल्यामुळे तो हा ससाररूप अव्यय आहे (याचेच उपपादन—) —अना-
दि अनन्तदेहादिसत्तानाश्रय हि सुप्रसिद्ध तं अन्यय—अनाद अनन्तद-
हादिपरंपरेचा आश्रय असा हा ससाररूप सुप्रसिद्ध आहे त्या अव्यय ससारवृक्षाला
(‘नो जानतो तो वेदवित्, अज्ञा पुढे सवन.)

तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दांसि छादनादयजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णामीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मतदेतुफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्त वेद ॥ वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाग्नेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तीति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव संसारवृक्षस्य इदं अन्यत् विशेषणं—एवाव संसार-
वृक्षाचे ह आणखी दुसरे विशेषण—छन्दांसि—छादनात् अयजुःसामलक्षणानि
यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानि इव पर्णानि—छद म्ह० ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद,
या स्वरूपाचे छद—छादनामुळे म्ह० रक्षण किंवा आच्छादन करणे, या कारणाने छद
हाच ज्या संसारवृक्षाचा जणुकाय पानासारखा पानेच आहेत. [आरोह व अवरोह हे
ज्याचे फल आहे अशा नानाप्रकारच्या अर्थवादाने युक्त असलेली कर्मकांडें संसारवृक्षाचे
रक्षण करितात व त्यातील दोषांना आच्छादित करितात, म्हणून ऋग्वेदादिहूप कर्म
कांड हेच छद संसारवृक्षाची पाने आहेत माध्यकार याचेंच उपपादन करितात—]
यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि—ज्याप्रमाणे वृक्षाच्या परिरक्षणासाठी
त्याची पाने असतात—तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था—त्याप्रमाणे वेद
संसारवृक्षाचे परिरक्षण करण्यासाठी आहेत—धर्माधर्मतदेतुफलप्रकाशनार्थत्वा
त्—कारण कर्मकांडरूप वेदाना धर्म, अधर्म, त्याचे हेतु—विहित निषिद्ध कर्म, त्याची
मुख दुःखरूप फलें याचे प्रकाशनायत्व आहे म्ह० कर्मकांड त्याचें प्रकाशन करणा
साठी आहे—त यथाव्याख्यात संसारवृक्ष समूल य वेद—त्या—वर जसें
व्याख्यान केले आहे तशा प्रकारच्या संसारवृक्षास समूल—मूळसह जा जाणतो—सः
वेदविद्-वेदार्थविद् इत्यर्थ—तो वेदविद्-वेदार्थास जाणणारा आहे, असा याचा
भावार्थ [समूल संसारवृक्षाचे ज्ञान झाले असता जें मूळ नव्हे त्या विकाराला सोडून
त्याहून अगदा विलक्षण असलेलें मूळ अगदा पृथक्पणे जाणता येणें शक्य आहे, या
स्तव त्याच्या ज्ञानासाठी मुमुक्षुने यत्न करावा, अशा आशयाने येथे ज्ञानस्तुति विव
क्षित आहे, असें सांगतात—]—हि अस्मात् समूलात् संसारवृक्षात् अन्य
क्षेप अणुमात्र अपि अवशिष्टः न अस्ति—कारण या समूल संसारवृक्षाहून
दुसरा जेव्हा विषय अणुमात्रहि अवशिष्ट राहिलेला नाही—अतः य वेदार्थविद् स
सर्वज्ञः इति समूलवृक्षज्ञानं स्तीति—यास्तव जो वेदार्थवेत्ता तो सर्वज्ञ, अतें
म्हणून समूल संसारवृक्षज्ञानाची भगवान् स्तुति करित आहेत १.

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ करिताना म्हणताना—‘ऊर्ध्वमूल’ मूळ एक वर व ‘अध-
शाग’ शाखा अनेक खाली—व याच आपल्या अधोऽध्या समवनास दाखव म्हणताना—‘वैरि
धर्मांतच नव्हे तर इतर प्राचीन धर्मांनहि ही विश्ववृक्षाची कल्पना किंवा रूप आहे ऋ-
ग्वेदाने वरणाच्या लोकी एक वृक्ष असून त्या वृक्षाच्या निरणाच मूळ वर (ऊर्ध्व) असून
त्याने विरल वरून खाली (निजाना) पसरताना (१. २४ ७) असे वर्णन आहे विष्णु

सहस्रनामात 'वारुणो वृक्ष' (वरुणाचा वृक्ष) असे नाव आहे. यम आणि पितर ज्या वृ-
क्षाखाला बसून महपान करितात (क. १०. १३५ १.) किंवा ज्याच्या "अग्रभागा स्वा-
दु पिप्पल अमृत ज्यावर दोन मुषण म्ह० पक्षा राहतात." (क. १. १६४. २२.) अगर
'ज्या पिप्पलाना (पिपळाला) वायुदेवता हालविताना.' (क. ५ ५४. १०.) तो वृक्षहि
हाच अमृत 'देवसदन अश्वत्थवृक्ष तिमन्या मयलोकात (वरुणलोकात) आहे' असे जे वर्णन आहे,
तहि याच वृक्षाम अनुत्पन्न आहे हे दिसते. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण बरोबर
वर्णन समारवृक्षांचे आहे वरुणलोकातील वृक्ष परिच्छिन्न अमृत (कारण तो वरुणलोकात
राहतो. भुव्यलोका नाही) हा समारवृक्ष अपरिच्छिन्न आहे. 'नातो न चादिनं न
ममनिष्ठा' असा हा आहे वारुण वृक्षाचे 'वृक्ष' म्हणून वर्णन आहे व येथे 'ममं सुष्टी' जे
वृक्ष सा रूपाने वर्णन आहे 'अग्रभागा स्वादु पिप्पल' याचा अर्थ 'गोड फल' असा
आहे. कारण 'स्वादु' हे विशेषण फलाला लागू शकते पिपळवृक्षाला लागू शकत नाही.
अर्थात् वरील वृक्ष व हा वृक्ष एकच आहे, हे म्हणणे अयोग्य आहे येथील वृक्ष व वाठकोपनि-
षदातील 'ऊर्ध्वमूलेऽवकाशास एषोऽश्वत्थ मनातन । नरेव मुक्त तद्राक्ष नरेवासूनमस्तुते
तरिमल्लोका. धिता सर्वे' (का. भा. ६-१ पृ १३४) या मंगला अनुस्मृत आहे, ही
गोड रहस्यकारहि कबूल करितात. तथापि 'वारुण वृक्ष व हा वृक्षमय अमृत अश्वत्थवृक्ष'
एकच आहेत, असेहि त्यांना दिसते 'आश्चर्य आहे' ! पुढे 'अश्वत्थ' या नावानिषया रह-
स्यकार म्हणतात—'अग्नि किंवा वज्रप्रनापति पितृयाणांकात्मा देवलोकातून नष्ट होऊन या
वृक्षात अश्वत्थे रूप धारण करून एक वर्ष गुप्त राहिला म्हणून या वृक्षाम अश्वत्थ नाव
पडले. अग्नी तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'अश्वत्थ' या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे, व कित्येक
नैमित्तिकांचे असेहि मत आहे की, पितृयाणांताल दीपरात्रात मृषांचे घोंडे यमलोकां या
शाखापार्का विधाति घेतात म्हणून याम अश्वत्थ म्ह० घोळ्याचे ठाणे हे नाव प्राप्त झाले
असावे" (असेल, मग पुढे काय 'पुढे रहस्यकार म्हणतात—) 'अ' म्ह० नाही, 'अ'
म्ह० उच्चा व 'त्थ' म्ह० टिकणारे हा आध्यात्मिक व्युत्पत्ति मागाहून कसिलेली असावी." (पण बरोबर व्युत्पत्ति 'अश्वत्थ' या शब्दा—पिपळवृक्षाचा नावाची आहे व हा कल्पित
समारवृक्षाची आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. पुन ते म्हणतात—) "नामरूपात्मक मा-
येचे स्वरूप विनाशी किंवा दर घडीम पाळटणारे अमर्यादसुद्धे त्याला 'उमापर्षत न दिक-
णारे' असे म्हणता येईल हे खरे, पण हा दृष्टि येथे अभिप्रेत नाही. हे 'अव्यय' म्ह०
कर्षाहि ज्याचा व्यय होत नाही' या विशेषणावरून स्पष्ट होतें. " पण हे जर ससारवृ-
क्षाचे वर्णन आहे तर तो क्षणभंगुर आहे हे सांगण्यासाठी 'अश्वत्थ' व शाना-
वाचून त्याचा कर्षाच क्षय होत नाही हे सांगण्यासाठी 'अव्यय' अशी दोन विशेषणे
अमली म्हणून वाय निघटले " त्या ससारवृक्षाचे यथार्थज्ञान ज्या रीतीने होईल तसे
वर्णन करावयाचे की अव्यय व क्षणभंगुर याचा विरोध येतो म्हणून ससारवृक्षाला निरर्थक
'अश्वत्थ' हे नाव द्यावयाचे. वरील तैत्तिरीय ब्राह्मणात किंवा नैमित्तिकांची व्युत्पत्ति तरी
या ससारवृक्षाला कशा लागू होणार ? शिवाय येथील 'अव्यय' हे विशेषण 'नित्य-अ-
क्षय' या अर्थी नाही, हे 'असंगशब्देन हृदेन धित्वा' यावरूनच स्पष्ट होई. शिवाय अर्थ
विरोधी वर्णन गोर्जेतच पुष्कट दिसानी आहे, जसे—'भूतमृद न च भूदरय.' 'भूतानि

मत्स्थानि-न च मत्स्थानि भूतानि ' इत्यादि त्याच न्यायाने हा सत्सारवृक्ष व्यवस्थितपणे
क्षणभंगुरादि आहे व प्रवाहरूपाने अव्ययहि आहे, असे म्हणण्यात काहीच दोष नाही हे
रूपक असल्यामुळे सत्सारवृक्षाला रुढ-वाच्यवृत्तीने ' अथ-विपळ ' म्हणता येणे शक्य
नाही. यौगिक-लाक्षणिकवृत्तीनेच त्याला 'अथ' म्हणता येणे शक्य आहे. कारण 'वेद हा
त्याची पाळे' सांगितला आहेत खे या अथ-वृत्ती वेद ही पाळे असणे शक्य नाही.

रहस्यकार पुन म्हणतात-“ परमेश्वर स्वर्गात असून त्यापासून निघालेला जगद्वृक्ष
साली म्ह० मनुष्यलोकीं आलेला असल्यामुळे त्या वृक्षाचे मूळ म्ह० परमेश्वर वर आणि त्या
वृक्षाच्या अनेक शाखा म्हणजे जगाचा पसारा त्याला पुढेलेला असल्याबद्दल वर्णन केले
आहे. परंतु वडाच्या शाखाच्या पारम्यादि वरून साली वाटून जात असल्यामुळे हा सत्सा-
रवृक्ष वटवृक्ष असावा विपळ नव्हे ” पण ही सर्व चर्चा अस्थानी आहे. कारण सत्सा-
रवृक्ष हे मुळाचे जर रूपक आहे तर त्याच्या जातीचा इतरांचा विचार करण्याचे कारणच
दिसत नाही हा जर दृष्टान्त असता तर- पूर्ण उपमा आहे का अपूर्ण ? वृष्टांत व्यापक
आहे का एकदेशी, बंगरे चर्चा करणे काही तरी उपपन्न झाले असते. पण हे जर मुळाचे
रूपक आहे व स्वतः भगवान्च ' न रूप अस्य इह तथा उपलभ्यते ' असे स्पष्ट सांगत
आहेत, तर तो वृक्ष विपळ आहे का वट बंगरे प्रथम उपस्थित करून " अथ-हा आदि
त्याचा वृक्ष, ' न्यग्रोधो वारुणो वृक्ष ' वट हा वरुणाचा वृक्ष, प्रलयकाली बालरूपी परमेश्वर
अभ्यय न्यग्रोधाच्या-वटवृक्षाच्या सादीवर ऋषींना पाहिला, छात्रेन्यात अभ्यक्त परमेश्वरा-
पासून अवाढव्य जगत् कसे टाळे याविषया-न्यग्रोधाच्या बीजाचाच दृष्टान्त देणे " बंगरे
प्रस्तुत प्रकरणासाठी असबद्ध गोष्टीचा उगीच पाहणाला लावणे-पर्यंत होय. तसेच " ममार-
वृक्षाच्या स्वरूपाची तिसरी कल्पना म्हटली म्ह० औदुंबर होय, पुराणानुसार हा दत्तात्रेयाचा
वृक्ष मानिला आहे विष्णुसहस्रनामात ' न्यग्रोधोदुंबरोऽथ ' अशी विष्णुचा वृक्षा
सक तीन नावे दिली असून प्रचारातहि हे तीन वृक्ष देवतारमक व पुजाई मानीत अस-
तात विष्णुसहस्रनाम व गीता हे दोन्ही महाभारताचे भाग आहेत व विष्णुसहस्रनाम
औदुंबर, वट व अथ व अशी तीन निराळी नावे दिलेली आहेत तर अथ-वृक्षाचे नावे
तहि विपळ (औदुंबर अगर वट नव्हे) हाच अर्थ घेतला पाहिजे " हा निर्णय अगदी ?
पंडित वाटने कारण ' ऊर्ध्वमूल अध शाग ' येथील वृक्ष औदुंबर किंवा वट नसून विप-
ळच आहे, असे समजण्यात विशेष फल काहीच नाही तो विपळ आहे असे मानणे तर
मद्रव्याच्या मोठे मिळते, औदुंबर, वट, किंवा आणखी कोणता तरी वृक्ष मानणे तर
मद्रव्याच्या मोठ्याला प्रतिबंध होतो, असे घटनेच आहे ! तेव्हा हा सर्व विचार पुढे आहे
मग सर्व समाराचे कारण आहे व त्याच्यापासून हा सर्व सृष्ट-मध्य-भूत-भौतिक प्रत्य
बीजापासून जगा वृक्ष त्या न्यायाने उद्भवला आहे, वटाचे अथ-वृक्ष विवर्तित असून तो
वृक्षाचे रूपक करून सांगितला आहे. यापेक्षा या ओवात ' त्या वृक्षाचा अथ-वृक्ष मानणे
पाहिजे ' असा प्रसंग वाढा विवर्तित अथ नाही म्हणजे शागना-गर्जना-या ' अथ-वृक्षाचा
महाभावन, पुत्र, त्यांचेक समान, विष्णुसहस्रनाम श्रवणिकांशी वादरायामात्र वेद
तो विपळच आहे असे ठरविले. पण मग काठकोविवर्तित ' ऊर्ध्वमूलोऽथ-वृक्ष ' अथ-वृक्षाचा
समान : अथ-वृक्ष ' अथ-वृक्षाचा अर्थ अथ-वृक्षाचा अर्थ अथ-वृक्षाचा अर्थ अथ-वृक्षाचा अर्थ

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या संसारवृक्षाच्या—शाखाः—शाखा—अधः च ऊर्ध्वं
खाली व वर—प्रसृताः—पसरल्या आहेत—गुणप्रवृद्धा—त्या सत्त्व, रज व तम
याच्या योगाने विशेषकरून वाटलेल्या आहेत.—विषयप्रवालाः—विषय हेच त्या
शाखाचे कोमल पडवाकुर आहेत.—मनुष्यलोके—या मनुष्यशरीरात—कर्मानुब-
न्धीनि—कर्मांना कारण होणारी—मूलानि—यासनारूप मुळे—अधः च—खाली
व वरहि—अनुसन्ततानि—परंपरेने—संतत पसरलेली आहेत. २.

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनाच्यते—अथो मनुष्यादिभ्यो यावास्थावर-
मूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य
वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः
स्थूलीकृता उपादानभूतविषयप्रवाला विषयाः सत्त्वाद्यः प्रवाला इव देहादिकर्मफ-
लेभ्यः शाखाभ्योऽङ्कुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—
त्याच संसारवृक्षाची पूर्वोक्त अवयवकल्पनेहून निराळा अवयवकल्पना सांगितली जाते—
अधः—मनुष्यादिभ्य यावत् स्थावर—अध. म्ह० मनुष्यलोकापासून स्थावरा-
पर्यंत—ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मा विश्वसृजः धर्मः इति—एतत्—अन्तं—आणि ऊर्ध्वं
म्ह० मनुष्यादिकापासून ब्रह्मलोकापर्यंत—सत्यलोकापर्यंत विश्वसृष्ट्याच्या धर्मापर्यंत, असा
याचा भावार्थ.—यथाकर्म यथाश्रुतं—ज्याचें जसें—जें कर्म व ज्याचें जसें ज्ञान
असेल त्याप्रमाणे—ज्याच्या त्याच्या ज्ञानकर्माप्रमाणे (शाखाशब्दाचा अर्थ सांगतात—)
—ज्ञान-कर्मफलानि—ज्ञान व कर्म याचा फल असे हे अधोलोक व ऊर्ध्वलोक याच
—तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः—प्रगता—त्या संसारवृक्षाच्या

अर्थ आहे, असे ठरविण्यास यातील एकहि प्रमाण उपयोगी नाही व याच उपनिषद्-
नाच्या आधारेने गीतेतील वर्णन आहे, असेहि ते कबूल करितात. (गी. र. १. ८०२
पदा) तेव्हा वरील पिपळाची चर्चा न्यवच नाही का ठरत? अगो, 'परमेश्वर स्वर्गांत
असून बगेर' जें त्यांनी वर म्हटलें आहे तेंहि अनुपपन्नच आहे. कारण 'परमेश्वर स्वर्गांत आहे
व त्यापामुन निघालेला जगद्वंश खाली मनुष्यलोकीं आलेला आहे' ही कल्पना फारच
स्थूल आहे ती वेदान्तशास्त्र व गीता यातील कोणालाच घडून नाही. प्रस्तुत शोकान असा
अर्थ मुर्तीच विवक्षित नाही. व्यापक परमात्म्याला परिच्छिन्न—एकदेशी बनविणारी ती
कल्पना सर्वथा हेय—त्याग्य आहे. ऊर्ध्वं म्ह० वर असा अगदी 'सरळ' अर्थ नेत्यामुळे
रहस्यकाराच्या हातून हा प्रमाद घडला आहे यास्तव गीतेचा सरा, तात्त्विक व निर्दोष
अर्थ कळण्यास आचार्यभाष्यच शरण आहे

१ आचार्यांच्या या शब्दावरूनच संसारवृक्ष हां नुस्ती कल्पना आहे, हें उघड होतें.
गी. भा. १२९

शाखासारख्या शाखा पसरल्या-त्या वृक्षापासून निघाल्या आहेत. [ऊर्ध्वं व अधोलोकं याच जगुंकाय लौकिक वृक्षाच्या शाखासारख्या या संसारवृक्षाच्या शाखा आहेत. 'यथाकर्म' व 'यथाश्रुतं' या शब्दांनी त्याच्या विविध हेतूंचा निर्देश केला आहे. अर्थात् त्याचा असा विविध हेतु असल्यामुळे त्या शाखाहि त्याप्रमाणेच नानाप्रकारच्या बनल्या आहेत.]—**गुणप्रवृद्धाः-गुणैः उपादानभूतैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः-स्थूलीकृताः**—गुणप्रवृद्ध शाखा म्ह० गुणार्कहून-उपादानभूत सत्त्व, रज व तम या गुणाकडून प्रवृद्ध-स्थूल केल्या गेलेल्या अशा त्या शाखा आहेत.—**विषयप्रधालाः-विषयाः शब्दादयः प्रचालाः इव**—त्या शाखांचे विषय हेच प्रचाल आहेत विषय म्ह० शब्दादिक, तेच जगुंकाय त्या शाखांचे प्रचाल आहेत. [शब्दादि प्रत्यक्ष विषयांचे प्रचालत्व म्ह० शाखामध्ये पल्लवत्व, त्यांचे अंकुरत्व प्रकट करितात.]—**देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्कुरीभयन्ति इव तेन विषयप्रधालाः शाखाः**—देहादि कर्मफलें याच शाखा, त्यापासून विषयरूप पल्लवांचे जगुंकाय अंकुर फुटतात त्यामुळे त्या ऊर्ध्व-अधोलोकरूप शाखांचे विषय हेच प्रचाल-पल्लव आहेत. त्यामुळे त्या शाखा विषयप्रचाल होत.

संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारण पूर्वमुक्तमयेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादि वासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलाग्न्यनुसत्ततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पञ्चाज्ञावी येपामुवभूतिमनुभवसीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—('ऊर्ध्वमूलं' या शब्दानें पहिल्या श्लोकात संसारवृक्षाचें मूल सांगितलें. मग आता पुन 'अधश्च मूलानि०' हे का मागितलें आत आहे ? असें कांणी विचारील म्हणून सांगतात—)**पूर्वें संसारवृक्षस्य परममूलं-उपादानं कारणं उक्तं—पूर्वीं संसारवृक्षाचें परममूल-उपादान कारण सांगितलें.—अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादियासनाः मूलानि इव**—आणि आता येथें कर्मफल-पासून उत्पन्न झालेल्या ज्या राग द्वेषाच्या वासना तीच जगुंकाय मुळे आहेत, (ती मुळे कदा ? उत्तर—)**धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तरभावीनि—धर्म ॥**

१ या तीन गुणाकडे पाहून रहस्यकारांना माख्यशाखाची आठवण शाली आहे. ते अव-
रणात म्हणतात—“(पहिल्या श्लोकान) येणेंप्रमाणें वैदिक वर्णन झालें, आता याच वृक्षाचें
दुसऱ्या प्रकारें म्ह० माख्यशाखाप्रमाणें वर्णन करितात ” पण गीतेंत असे माख्यदर्शनाचें
सिद्धान्तरूपानें-माख्य व वेदान्त यांचा एकतास्यता करून-प्रतिपादन करणें अयोग्य आहे.
तमें कारण्याचें काहा कारणहि नाहा व वैदिक संप्रदायातील गीतेना माख्यदर्शन प्रमाण-
भूत आहे, अशा कल्पना करणेंहि अयोग्य आहे. याविषयी आम्हां पूर्वी बरेच लिहिलेच
असल्यामुळे त्यासबधान रहस्यकारांच्या चर्चिचर्चणाकडे आता दुष्टेच करितां.

अधर्म यातील प्रवृत्तीचा कारणे—धर्मप्रवृत्ति व अधर्मप्रवृत्ति यांची कारणे (पुन. ता कशी ? उत्तर—) संसारप्रवृत्ति झाल्यावर मग मध्ये उद्भवणारी—मूळ कारणान्या मागून होणारी अशी आहेत,—च तानि मूलानि देहादि-अपेक्षया अधः अनुसंत-
तानि—अनुप्रविष्टानि—आणि तीं मुळें देहादिकःच्या अपेक्षेने खालीं अनुवत्त आहेत
—तीं वासनामुळें सर्व लिङ्गसंस्कारांत अनुगत असल्यामुळें त्यांचा प्रवाह आविच्छिन्न
चालतो, त्यांचा मध्येच विच्छेद होत नाहा. (रागादिक कर्मफलापामूनच उद्भवतात,
असें मगवान् सांगतात—) कर्मानुबन्धीनि—तां मुळें कर्मानुबन्धी आहेत.—कर्म-
धर्माधर्मलक्षणं अनुबन्ध—पश्चाद्भावी-येषां उद्भूति—अनु-भवति इति
तानि कर्मानुबन्धीनि—कर्म म्ह० धर्म व अधर्मरूप कर्म, अनुबन्ध—पश्चाद्भावी—
मागून असणारा ज्याच्या उत्पत्तीच्या मागे असतो किंवा ज्याच्या उत्पत्तीच्या मागून
धर्माधर्मरूप कर्म होतें, म्हणून कर्मानुबन्धा (कर्म व रागादिक यांना परस्पर कार्यकारण-
भाव आहे, कर्मांमुळे रागादिक व रागादिवासनापासून धर्माधर्मांमध्ये कर्में असा, त्याचा
परस्पर कार्यकारणभाव आहे.)—मनुष्यलोके विशेषत—विशेषेकरून मनुष्यलो-
कांत त्याचा आविच्छिन्न प्रवृत्ति होते. (कारण—) अत्र हि मनुष्याणां कर्माधि-
कार. प्रसिद्धः—येथें म्ह० या मनुष्यसंस्कारांतच मनुष्याचा कर्माधिकार प्रसिद्ध आहे.
[मनुष्य असा लोक म्ह० देह, अधिकृत—प्राज्ञाभ्यादिविशिष्ट देह हाच मनुष्यलोक होय]

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—इह—या संसारात असलेल्या प्राण्यांना—अस्य रूपं—या संसार-
पृश्ताचें रूप—तथा—येथे जसें वर्णिलें आहे तसें—न उपलभ्यते—उपलब्ध होत
नाही—न अन्तः—याचा अन्त कळत नाहा—च आदि न—आणि याचा आरंभ
कोठून झाला आहे ते कळत नाही—च संप्रतिष्ठा न—याची स्थिति कळत नाहा.
—सुविरूढमूल—ज्याची मुळें फार खोल गेला आहेत अशा—एनं अश्वत्थं—

१ रहस्यकार 'विषयप्रवाला.' म्ह० "ज्यापासून शब्दादि विषयाचे अकुर पुटलेले
आहेत," असें म्हणतात पण तो अर्थ रूपकाला धरून नाहा. शब्दादि विषय हेच त्या
(उध्दं व अधो) उच्च-नीच जन्मरूप शाखांचे पट्टवानुर आहेत, जमा त्याचा भावार्थ
आहे. 'अथश्च मूलानि अनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके' या उत्तरार्पाचा अर्थ ते
"आणि अतरे कर्मांचें रूप वावणाऱ्या त्याच्या मुळ्या खालीं हि मनुष्यलोकांत वाढत वाढत
राव गेल्या आहेत." असा करिताव तो कितपत भुवोष किंवा सयुक्तिक आहे, हे आचार्या
च्या भाष्याचा अर्थ वाचून नंतर वाचकानांचे ठरवावें.

या क्षणभंगुर संसारवृक्षालः—दृढेन असंगशस्त्रेण—अत्यंत दृढ-मजबूत अशा अ-
 संगरूप शस्त्राने—छित्त्वा—तोडून—ततः—त्यानंतर—यस्मिन् गताः—ज्या परी
 गेलेले—भूयः—पुनरपि—न निवर्तन्ति—निवृत्त होत नाहीत—तत् पदं—त्या
 पदाला (शोधावे, त्याला जाणावे)—यत—ज्याच्यापासून ही—पुराणी—अनादि—
 प्रवृत्तिः—संसारप्रवृत्ति—प्रसृता—पसरली आहे—तं एव च—त्याच—जायं
 पुरुषं—आय पुरुषाला—प्रपद्ये—मी शरण आहे.—इति—अशा भावनेने—परि-
 मार्गितव्यं—सर्वप्रकारे शोधावे, जाणावे. ३-४.

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्ष —न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरी-
 च्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वाद्दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति। अत एव नान्तो न पर्यन्तो
 निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरभ्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्गम्यते ।
 न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनं यथाक्तं सुविरूढमूलं
 मुष्टु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणासङ्गाः
 पुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो ह्युरथानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चय-
 द्वाकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन च्छित्त्वा संसारवृक्षं सवीजमुद्धृत्य ॥३॥

भाष्यार्थ—(पण पुनः पुन रागादिकामुळे संसारवृक्ष प्रवृत्त होत असल्याकारणाने
 त्याला अनादित्व आहे. त्यामुळे तो नाश पावत नाही. शिवाय त्याचा नाशही कोणाला
 करिता येत नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) —तु यः अयं संसारवृक्ष वर्णितः
 —पण जो हा संसारवृक्ष वर्णिला आहे.—अस्य रूपं इह यथा वर्णितं तथा न
 एव उपलभ्यते—याचे रूप येथे वर जसे वर्णिले आहे किंवा तें जसे प्रसिद्ध आहे
 तसे उपलब्ध होत नाहीच. [तर केवळ शास्त्रावरून त्याचे अनुमान केले जाते त्या-
 मुळे ज्ञानानेच त्याचा बाध होणे शक्य आहे. पण तें रूप प्रमाणाचा विषय का होत
 नाही ? उत्तर—]—स्वप्नमरीच्युदक माया-गन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्ट-
 स्वरूपं हि सः इति—स्वप्न, भ्रमजळ, गारड्याची माया, आकाशात दिसणारे
 गंधर्वनगर यांचे त्या वृक्षाला साम्य आहे, संसारवृक्ष दृष्ट-नष्टस्वरूप आहे. काही काळ
 दिसणे व नष्ट होणे, हे त्याचे स्वरूप आहे, हे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे तो स्वप्नादिका-
 सारखा आहे. (म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणाचा विषय होत नाही. त्यामुळेच त्याचा अन्तही
 कळत नाही, असे सांगतात—) —अतः एव न अन्तः-पर्यन्तः-निष्ठा-समाप्तिः
 चा न विद्यते—म्हणूनच त्याला अन्त नाही. अन्त म्ह० पर्यवसान—निष्ठा—समाप्ति
 नाही. (ज्ञानावाचून घाति, वासना व कर्म हीं परस्पराना कारण होत असल्यामुळे
 संसारवृक्षाला अन्त नाही. त्याचे पर्यवसान होत नाही. बरे उपलब्ध होत असलेला हा
 संसारच पहिला आहे, म्हणून म्हणावे तर तसाहि निश्चय करवत नाही, असे सांग-
 तात—) —तथा न च आदिः-इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः इति न केनचित्
 गम्यते—त्याचप्रमाणे आदि नाही, येथून आरंभ करून—येथपासून हा प्रवृत्त झाला
 आहे—येथून याचा सुरुवात झाली आहे, असेही कोणानाही जाणले जात नाही, असेंही

कोणाला कळन नाहीं—न च संप्रतिष्ठा-स्थितिः मध्य अस्य न केनचित् उपलभ्यते—याचा संप्रतिष्ठा-स्थिति-मध्यहि कोणाला उपलब्ध होत नाहा ('अहो-पण या 'अश्वत्थ'नावाच्या क्षणमगुर ससारवृक्षाचा उच्छेद नाश आपोआपच होणें शक्य आहे त्यामुळ त्याच्या उच्छेदासाठी प्रयत्न करावयास नको,' असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् उत्तराधानें सांगतात-)—एनं यथोक्तं अश्वत्थं—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अश्वत्थाला—(तो कसा ? तर-)—सुविरूढमूलं—यस्य मूलानि सुष्ठु विरूढानि—विरोध गतानि त एनं सुविरूढमूलं—सुविरूढमूल-ज्याची मुळे उत्तमप्रकारें विरूढ झाली आहेत-विरोधास प्राप्त झाली आहेत-फार खोल गेली आहेत त्या या सुविरूढमूल अश्वत्थाला—असङ्गशस्त्रेण—असङ्ग-पुत्रवित्तलो-कैपणादिभ्य व्युत्थान तेन असङ्गशस्त्रेण—असंगशस्त्रान असंग म्ह० पुत्र, वित्त, व लोक या तान एषणादिकापासून व्युत्थान करण म्ह० वैराग्यपूर्वक पारित्राज्य स्वीकारणें, त्या असंगशस्त्रानें (त्याचेंच विशेषण-)—दृढेन—परमात्मभिमुख निश्चयबुद्धीकृतेन पुनः पुनार्थचेकाभ्यास अश्मनिशितेन (असंगशस्त्रेण)—दृढ म्ह० परमात्म्याच्या अभिमुख होण्याविषयाचा जो निश्चय त्यानें दृढ केलेल्या म्हणजेच पुनः पुनः विवेक करणें याच अभ्यासरूपी पाषाणावर धार लावून तारण केलेल्या असंगशस्त्रानें—छित्वा—संसारवृक्ष सर्वाज उद्धृत्य—तोडून म्ह० या संसारवृक्षाचा बापासह वर उपटून काढून (परमात्मपदाला जाणावें, असा पुढाला लोकांशीं सबंध) ३

तत इति । तत पश्चात्पद वेष्णव तपरिमार्गितव्य परिमार्गणमन्वेपण ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गता प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूय पुन रुसाराय । कथ परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च य पदशब्देनोक्त आद्यमाद्यो भव पुरय प्रपद्य इत्येव परिमार्गितव्य सत्त्वरणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्ससारमापावृक्षप्रवृत्ति प्रसृता नि सृतेन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरतनी ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—'तत ०' इति—संसारवृक्षाला उपटून काढ करावें त 'तत ०' या श्लोकानें सांगतात—तत-पश्चात्—त्यानंतर-त्या संसारवृक्षाला वैराग्यपूर्वक पारित्राज्य या दृढ असंगशस्त्रानें तोडून मग—तत् वेष्णव पद परिमार्गितव्यं—परिमार्गण-अन्वेपणं—ज्ञातव्य इत्यर्थ—त्या वेष्णव पदाचें परिमार्गण करावें, परिमार्गण म्ह० अन्वेपण—शोध करणें, हुडकणें, त्याला जाणव, असा याचा भावार्थ (तें पद कोणतें ? कीं ज्याचा शोध करून जाणावें, म्हणून म्हणता ? उत्तर-)—यस्मिन्-पदे गता-प्रविष्टा-भूय-पुन संसाराय न निवर्तन्ति-न आवर्तन्ते—ज्या पदामध्य गेलेले-प्रविष्ट झालेले जार्नी पुनरपि संसारासाठी निवृत्त होत नाह्यात-पुनः जन्म घेत नाहींत—कथं परिमार्गितव्य इति आह—त्याचें परिमार्गण-शोध कसा करावा, तें भगवान् सांगतात—य पदशब्देन उक्त त एव आद्य-आद्यो भव आद्य पुरुषं प्रपद्ये इति एव परिमार्गितव्य—या 'पद' या शब्दानें वर सांगितला

गेलेला त्याच आद्य म्ह० आरभी असलेला म्हणून आद्य, व ज्याने हे सर्व परिपूर्ण आहे तिचा शरीरपुरात सहणारा, म्हणून पुरुष, अन्ना त्याच आद्य पुरुषाला मा शरण गेलों आहे, या प्रकारें त्याचेंच परिमार्गण कराव, — तच्छृङ्खणतया इत्यर्थ — त्या पुरुषाला शरण होऊन-त्याचाच अनन्यमनान आश्रय करून त्याचा शोध करावा व त्याला जाणावें, असा याचा भावार्थ — कः असौ पुरुष इति उच्यते — तो पुरुष काण, तें सांगितलें जाते — यत् - यस्मात् पुरुषात् ऐन्द्रजालिकात् माया इव पुराणी-चिरंतनी संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता-निःसृता — ज्या पुरुषापासून ऐन्द्रजालिकापासून-मास्डयापासून जशा माया त्याप्रमाणे हा पुराणी-मता तन-चिरंतन संसारमायावृक्षाचा प्रवृत्ति पसरला, निघालेली आहे [ज्याच्यापासून या सनातन संसारवृक्षाचा आरंभ झाला आहे त्या आद्य पुरुषाला मी शरण आहे, असा भावनेने त्या पदाचा शोध करावा व त्याला जाणावें] ४

**निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५**

अन्वयार्थ—निर्मानमोहाः—ज्याच्यापासून मान म्ह० अहंकार-गर्व व मोह म्ह० अविभेक हे दोन्ही दोष निघून गेले आहेत—जितसङ्गदोषा—सङ्ग म्ह० आसक्ति हाच दोष ज्यांना पिकला आहे—अध्यात्मनित्या—परमात्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्यें जे तत्पर आहेत—विनिवृत्तकामा—ज्यांचे सब काम विशेषत निवृत्त झाले आहेत—सुखदुःखसंज्ञे द्वंद्वैः—सुख व दुःख या नावाच्या द्वंद्वाना ज्यांना—विमुक्ताः—सबथा सोडलें आहे, असे—अमूढा—विषयी-अनादि अज्ञानराहित—तत् अव्यय पद—त्या अव्यय पदाला—गच्छन्ति—प्राप्त होतात ५

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहां तौ निर्गती येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिता जितसङ्गदोषा सङ्ग एव दोष सङ्गदोषो जित सङ्गदोषो येस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या परमात्मस्वरूपालोचन-नित्यास्तत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतः निर्लेपेन निवृत्ता कामा येपा ते विनिवृत्तकामा यतय सन्यासिनो द्वंद्वे प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञे परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिता पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कथंभूताः तत् पदं गच्छन्ति इति उच्यते—कशा प्रकारचे, कोणत्या अन्तरंग साधनाना सपन्न असलेले त्या पदाला प्राप्त होतात तें ' निर्मान' या श्लोकान सांगितलें जाते—निर्मानमोहा-मान. च मोह. च मानमोहो तौ निर्गती येभ्य ते निर्मानमोहा-मानमोहवर्जिताः—निर्मानमोह-मान-अहंकार व मोह-अविभेक ते मानमोह, त मानमोह ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत ते निर्मानमोह-मानमोहवर्जित, —जितसङ्गदोषा-सङ्गः एव दोष सङ्गदोष.

जितः सद्गदोषः ये ते जितसद्गदोषाः—जितसद्गदोष—संग हाव दोष, तो संगदोष ज्यानी संगदोष जिकला आहे ते जितसद्गदोष होत,—[सनु व मित्र संनिध आले तरी द्वेष प्रीतिरहित]—अध्यात्मनित्या—परमात्मस्वरूप आलोचन-नित्या—तत्पर—अध्यात्मनित्य—परमात्मस्वरूपाच्या आलोचनामध्यें नित्य म्ह० तत्पर झालेले—परमात्मस्वरूपदर्शनात सतत गहन गेलेले—[ध्वज मननादिकात तत्पर झालेले]—विनिवृत्तकामा—विशेषतः निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामाः—विनिवृत्तकाम—विशेषतः—निर्लेपानें—वासनासह ज्याचे काम—विप-येच्छा निवृत्त झाल्या आहेत ते विनिवृत्तकाम—यतयः—सम्यासिनः—असे यति—सम्यासी—द्वंद्वे—सुखदुःखसह—प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः—परित्यक्ताः—अमूढा—मोहयजिताः तत् यथोक्त अन्यय पदं गच्छन्ति—सुखदुःखसहक प्रिय अप्रिय, त्याचे हेतु इत्यादि द्वाकडून विमुक्त—परित्याग केले गेलेले, [सुखदुःखादि द्वंद्वरहित] अमूढ म्ह० मोहयजित—ज्यांना सम्यग्ज्ञान झालें आहे असे यति, त्या यथोक्त अव्यय पदाला प्राप्त होतात ५

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सूर्य—सूर्य—तत्—त्या तेजोरूप पदाला—न भासयते—प्र-काशित करीत नाही—शशांक न—चंद्र लाला प्रकाशित करीत नाही—पावक न—अग्नि लाला प्रकाशित करीत नाही—यत्—ज्याला—गत्वा—प्राप्त होऊन (यति)—न निवर्तन्ते—ससारात परत येत नाहीत—तत्—ते—मम—माझे—परम—परम—प्रेष्ठ—धाम—पद—स्वरूप—तेज आहे ६

तदेव पद पुनर्विशिष्यते—तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना संबन्ध । धाम तेजोरूप पदं न भासयते सूर्य आदित्य सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रो न पावको नाग्निरपि । यद्गाम वेण्वव पद गत्या प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पद परम मम विष्णो ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तत् एव पदं पुनः विशिष्यते—त्याच पदाचें पुन विशेष वर्णन करितात—तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संबन्ध.—‘ते धाम’ असा ‘तत्’ या पदाचा पुढाला ‘धाम’ शब्दाची संबध—सूर्य—आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वे अपि सति तत् धाम—तेजोरूप पदं न भासयते—सूर्य म्ह० आदित्य सर्वाला प्रकाशित करण्याच्या शक्तीने युक्त असतानाहि—सर्वांना प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य अमूनहि त्या धामाला—तेजोरूप पदाला प्रकाशित करीत नाही—तथा न शशाङ्क—चन्द्र न पावकः—न अग्नि. अपि—त्याचप्रमाणें शशाङ्क म्ह० चंद्र प्रकाशित करीत नाही व पावक म्ह० अग्नि त्या तेजोरूप पदाला प्रकाशित करीत

नाहा—यत् धाम-वैष्णवं पदं गत्वा-प्राप्य न निवर्तन्ते—ज्या धामाला म्हे०
वैष्णव पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी परत फिरत नाहीत-ससारमार्गात येत नाहीत—च
यत् सूर्यादि न भासयते तत् मम-विष्णो. परम धाम पद—तें मज
व्यापक परमात्म्याच परमधाम-पद आहे ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जीवलोके—या जीवलोकात म्हे० ससारत—जीवभूत—कर्ता
—भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला—मम एव—माझाच—सनातन—पुरातन—
अश (अस्ति)—अस आहे—(स)—तो जीवभूत माझा अश—प्रकृतिस्थानि—
आपापल्या कणादिक प्रकृतात स्थित असलेल्या—मन पष्ठानि इंद्रियाणि—मनासह
सहा इन्द्रियाना—कर्षति—आकर्षण करतो ७

यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता सयोगा विप्रयोगान्ता
इति हि प्रसिद्ध कथमुच्यते तद्धामगताना नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—
ममैव परमात्मनाऽंशो भागोऽवयव एव देश इत्यनर्थान्तर जीवलोके जीवाना लोके
संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्ध सनातन । यथा जलसूर्यक सूर्यांशो जलानि
मिच्छापाये सूयमेव गावा न निवर्तते तथाऽयमप्यशस्तेनैवाऽऽत्मना सगच्छत्येवमेव यथा
वा घटाघापाधिपरिच्छिन्नो घटाघातान्न आकाशास सन्धटादिनिमिच्छापाय आकाश
प्राप्य न निवर्तत इत्येवमेव उपपन्नमुक्त यद्गत्वा न निवर्तन्त इति ॥

भाष्यार्थ—यत् गत्वा न निवर्तन्ते इति उक्तं—ज्या पदाला प्राप्त होऊन
ज्ञानी निवर्त होत नाहीत, असे सांगितले—ननु सर्वा हि गति आगत्यन्ता—
पण सब गति आगत्यन्त असते म्हे० कोणताहि गति आगतिपर्यंत असते गतीचे
पर्यवसान आगतीत होत. (याविषयी लोकप्रसिद्धीचे प्रमाण देतात—)—‘सयोगा
विप्रयोगान्ता’ इति हि प्रसिद्ध—सयोग विप्रयोगान्त असतात—सयोगाचे पर्य
वसान वियोगात होते, हे तर सुप्रसिद्ध आहे अर्थात् जर त्या पदीं गमन होत आहे
तर तेथून आगमनाहि अवश्य होईल असे असतांना—तद्धामगताना निवृत्ति
नास्ति इति कथं उच्यते—‘त्या धामाम-पदास प्राप्त झालेल्यांची निवृत्ति होत
नाही,’ असे कसे सांगितले जात आहे ?—इति शृणु तत्र कारण—असे जर
म्हणशील तर त्याचे कारण एक-भगवत्प्राप्ति तशी निवृत्त्यन्त नाही, याचे कारण
सांगितों—मम एव-परमात्मन अश-भागः-अवयव-एवदेश इति
अनर्थान्तर—माझाच-परमात्म्याचा अश, अश-भाग, अवयव, एवदेश या सर्वांचे
द्वारांचा अर्थ निरनिराळा नाही, एकच आहे—जीवलोके-जीवानां लोके-संसारे
—जीवभोक्ता-जीवाच्या भोक्ता-ससारत—जीवभूत-भोक्ता कर्ता इति प्रसिद्ध

सनातनः—जीवभूत-भोक्ता, कर्ता, गृह्णून प्रसिद्ध असलेला सनातन आहे [माझाच अंग या जीवलोकात कर्ता भोक्ता जीव आहे. जाव परमेश्वराचाच जरी अस असला तरी तेवढ्याने परमेश्वराला प्राप्त झालेले पुन समारमार्गात परत येत नाहीत, हे कसे सिद्ध होते ? उत्तर-]—यथा जलसूर्यक-सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्य एव गत्वा न निवर्तते—जसे-जलात पडलेले सूर्याचे प्रतिबिंब हा सूर्याचाच अंश असतो व जल या निमित्ताच्या अभावी तो सूर्यालाच प्राप्त होऊन पुन परत येत नाही— तथा अयं अपि अंशः तेन एव आत्मना सगच्छति एव एव—तसाच हाहि जीवभूत अस त्याच आत्म्याशी जाऊन मिळतो व त्याच न्यायाने तो पुन परत येत नाही. [याप्रमाणे जीव हे परमात्म्याचे प्रतिबिंब आहे, यापक्षा दृष्टान्त देऊन अक्लृप्तपक्षाचा आशय करून दुसरा दृष्टान्त देतात-]—यथा घटादि-उपाधिपरिच्छिन्नः घटादि आकाश आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इति एवं—किंवा ज्याप्रमाणे घटादि-उपाधीनी परिच्छिन्न झालेले घटादि आकाश आकाशाचा अंशच असून घटादिनिमित्ताचा नाश झाला असता आकाशास प्राप्त होऊन निवृत्त होत नाही, या दृष्टान्ताप्रमाणे तो जीवभूत अस परमात्म्यास प्राप्त होऊन संसारात परत येत नाही —अत 'यद्रूपं न निवर्तन्ते' इति उपपन्नं उक्त—यास्तव ज्याला प्राप्त होऊन पुन संसारात निवृत्त होत नाहीत, अस योग्यच म्हटले आहे

ननु निरवयवस्य परमात्मन कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति। सावयवत्वे च विनाश-प्रसङ्गोऽवयवविभागात् । नैव दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः । स च जीवो मद्भवेन कल्पितः कथं सत्सत्प्राप्तमिति चेत्पुन्यते मन पञ्चमीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्पुत्यादी प्रकृता स्थितानि कर्पस्याकरोति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—ननु निरवयवस्य परमात्मनः अवयव एकदेश अंशः कुत इति—अदोषण, निरवयव परमात्म्याला अवयव, एकदेश, अंश इत्यादि कांठचा ? —च सावयवत्वे अवयवविभागात् विनाशप्रसंग—बरे, त्याला सावयव म्हणावे तर अवयवाच्या विभागामुळे त्याच्या विनाशाचा प्रसंग येतो—कारण कोणताहि सावयव पदार्थ नित्य असतो, विनाशा असतो त्यामुळे त्याला नावयवचि नाही [परमेश्वर वस्तुतः निरश जरी असला तरी जाव हा त्याचा काल्पनिक अस आहे, असा परिहार करतात-]—एष दोषः न—हा दोष येत नाही—यत अविद्याकृत-उपाधिपरिच्छिन्नः एकदेश अंश इव कल्पितः—ज्याप्रमाणे अविद्याकृत उपाधीने परिच्छिन्न झालेला एकदेश अशासारखा कल्पिलेला आहे [त्याप्रमाणे हा दोष येत नाही जीव हा परमात्म्याचा वास्तविक अस नव्हे.]—च अयं अर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः दर्शितः—अणि हा अर्थ क्षेत्राध्यायामध्ये विस्तर प्रदर्शित केला आहे (यावर पुन शंका-)—सः च मद्भवेन कल्पितः जीवः कथं सं-
गी. भा. १३०

सरति उत्क्रामति च इति उच्यते—आणि तो माझ्या अंशत्वांनं कल्पिलेला जीव (वस्तुतः तद्रूप असल्यामुळे) संसार कसा करितो व शरीर सोडून कसा जातो? असे विचारशील तर जीवाचें संसरण व उत्क्रमण कसे होतें तेच उत्तरार्धानें सांगितलें जातें. —मनःपष्ठानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि—स्वस्थाने—कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षति—आकर्षति—तो सनातन जीवभूत माझा अशा मन हें ज्यातील सहावे आहे अशा श्रोत्रादि पाच ज्ञानेन्द्रियांना कीं जी इन्द्रियें प्रकृतिस्थ—स्वस्थानामध्ये स्थित—कानाचें छिद्र वगैरे, या प्रकृतींत स्थित असतात त्या इन्द्रियांना आकर्षण करतो. ७.

शरीरं यद्वामोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत् च अपि—आणि ज्या वेळीं—ईश्वर—तो ईश्वर—उत्क्रामति—शरीर सोडून जातो व—यत्—जेव्हा—शरीरं—शरीराला—अवामोति प्राप्त होतो—(तदा)—त्यावेळीं—एतानि—या मनासह सहा इन्द्रियांना—गृहीत्वा—घेऊन—वायुः—वारा—आशयात्—पुष्पादिकापासून—गन्धान् इय—गंधांना घेऊन जसा जातो तसा (तो)—संयाति—जातो ८.

कस्मिन्काले—यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादाऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःपष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किं भवेत्त्याह वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कस्मिन् काले—स्वस्थानां—आपल्या प्रकृतींत स्थित असलेल्या इन्द्रियांचें आकर्षण जाव जेव्हा करितो ते पुढील श्लोकांत सांगतात—यत् च अपि—यदा च अपि ईश्वरः—देहादिसंघातस्वामी जीवः उत्क्रामति तदा कर्षति—आणि ज्यावेळीं ईश्वर—शरीरिन्द्रियादिसंघाताचा स्वामी जीव शरीरातून वर निघून जातो—शरीर सोडतो तेव्हा त्या इन्द्रियांचें आकर्षण करितो—इति श्लोकस्य द्वितीयपादार्थवशात् प्राथम्येन संबध्यते—याप्रमाणे श्रोत्राचा दुसरा पाद अर्धवशात् प्रथमतः संबद्ध होतो. शरीर सोडल्यानंतरच गतीचा संभव असणें, या अर्थाकडे दृष्टि देऊन दुसरा पाद 'वर्षति' या क्रियापदाशीं जग्येदर संबद्ध होतो.—च यदा पूर्वं स्मात् शरीरात् शरीरान्तरं आप्नोति तदा एतानि मनःपष्ठानि इन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति—सम्यक् याति—गच्छति—आणि जेव्हा पूर्वं शरीरापासून दुसऱ्या शरीरास प्राप्त होतो तेव्हा ही मनासह सहा इन्द्रियें घेऊन उत्तमरीनीनं जातो.—किं इय इति मतः आह—कोनाप्रमाणें असें कोणी विचारील, म्हणून भगवान् एतन्त सांगताना.—वायुः—पवनः पुष्पादेः—आशयात् गन्धान् इय—वायु म.

पवन पुष्पादि अधिष्ठानात्तु सुवासानां घेऊन जसा जातो त्याप्रमाणे मात्ता अंश मनासह धोत्रादि इंद्रियांना आकर्षण करून घेऊन जातो. ८.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा जीव—श्रोत्रं—ऐकण्याचें साधन,—चक्षुः—पाहण्याचें साधन,—स्पर्शनं—स्पर्श जाणण्याचें साधन,—रसनं—रस खाटण्याचें साधन,—घ्राणं—आणि—घ्राणं एव च—वास घेण्याचें साधन—मनः च अधिष्ठाय—आणि त्या पांची इंद्रियांशी संबंध होणारे मन, यांचा अधिष्ठाता होऊन—विषयान्—शब्दादि विषयांचे—उपसेवते—सेवन करतो—उपभोग घेतो. ९.

कानि पुनस्तानीति—श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च पष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्यो विषयान्शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—कानि पुनः तानि इति—ती 'मनःपष्ठानि' इन्द्रिये कोणती ? ते 'श्रोत्रं' या श्लोकानें सांगतात—श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणं एव च—श्रोत्र श्रवणेन्द्रिय, चक्षुः, स्पर्शनं म्ह. त्वगिन्द्रिय, रसन व घ्राण—च पष्ठं मनः प्रत्येकं इन्द्रियेण सह अधिष्ठाय—व सहाचें मन याचा प्रत्येक इन्द्रियासह अधिष्ठाता होऊन—देहस्थः शब्दादीन् विषयान् उपसेवते—देहस्थ जीवभूत ईशास शब्दादिविषयांचे उपसेवन करतो—विषयोपभोग घेतो ९.

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—उत्क्रामन्तं—देहापासून निघून जाणाऱ्या—अपि वा—किंवा—स्थितं—देहांत असलेल्या—भुंजानं—शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणाऱ्या—वा—किंवा—गुणान्वितं—मुख दु.ख मोहमंज्ञक गुणांनी युक्त असलेल्या या जीवाला—विमूढाः—नानाप्रकारे मूढ झालेले जन—न अनुपश्यन्ति—पहात नाहीत.—ज्ञानचक्षुषः—ज्ञानदृष्टि जन—पश्यन्ति—पाहतात. १०.

एवं देहगतं देहात्—उत्क्रामन्तं परित्यजन्त देहं पूर्वोपाप्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुंजानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं मुखदु.खमोहान्त्वर्गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येतमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलादृष्टचेतस्तथाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तते इत्यनुशोनाति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुरस्त एते पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विदिरिदृष्टव इत्यर्थः ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(आठव्या श्लोकात आत्मा देहातून अतिरिक्त—निष्ठा आहे, असे सांगून ९ व्या श्लोकात तो श्रोत्रादि इंद्रियांना आवल्या दृष्ट असलेल्या विषयांत प्रेरणा कर.

पणारा असल्यामुळे त्याहूनहि अतिरिक्त आहे हे सांगितलें. पण मग स्वरूपभूत असलेला आत्मा उत्क्रमणादि करीत अमतांना सर्वांना दिसत कसा नाहीं? उत्तर—) एवं देहगत देहात् उत्क्रामन्त-पूर्वोपात्त देह परित्यजन्त—याप्रमाणे देहात असलेल्या, देहा पासून उत्क्रमण करणाऱ्या—पूर्वी संपादन केलेल्या देहाचा परित्याग करणाऱ्या—वा स्थित—देहे तिष्ठन्तं—किंवा स्थित—देहात राहणाऱ्या—वा भुंजानं—शब्दादीन् च उप-लभमान—किंवा भोग घेणाऱ्या—शब्दादि विषयाचा अनुभव घेणाऱ्या—गुणान्वित-सुख दुःख मोहाख्यै गुणे अन्वित अनुगत सयुक्त इत्यर्थः—गुणान्वित असलेल्या—सुख, दुःख, मोह या नावाच्या गुणानी अन्वित—अनुगत सयुक्त असलेल्या असा याचा भावार्थ—एवंभूत अपि एनं अत्यंतगोचरप्राप्त—अशा प्रकारच्या म्ह० अत्यंत समीप असल्यामुळे सर्वथा दर्शनविषयास प्राप्त झालेल्या—दर्शनयोग्य असलेल्याहि याला—विमूढा—दृष्टादृष्टविषयभोगयलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढा न अनुपश्यन्ति—विमूढ म्ह० दृष्ट—ऐहिक किंवा प्रत्यक्ष व अदृष्ट—पारलौकिक—अप्रत्यक्ष—परोक्ष विषयाच्या भोगयलाने चित्त आकृष्ट झाल्यामुळे—चित्त विषयपरवश झाल्यामुळे अनेक प्रकारे मूढ झालेले लोक (अशा या आत्म्याला) पहात नाहींत—अहो कष्ट चतंत इति च अनुकोशति भगवान्—अरे फार वाईट आहे, मोठी दुखाबी गाठ आहे, अशी भगवान् मूढाविषयी दया प्रकट करितात—तु पुनः ये प्रमाणज नितज्ञानचक्षुष ते एन पश्यन्ति—पण याच्या उलट जे महावाक्यादि प्रमाणा पासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदृष्टीने युक्त असतात ते ज्ञानचक्षु विद्वान् याला पाहतात—ज्ञानचक्षुष-विचिकित्दृष्टयः इत्यर्थः—ज्ञानचक्षु म्ह० ज्याची दृष्टि विचिकित्—अत्यंत शुद्ध—विषय करण्यास समर्थ असते—ते ज्ञानचक्षु होत, असा याचा भावार्थ. १०

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

अन्ययार्थ—यतन्त—यत्न करणारे—योगिनः—योगी—एन—याला—आत्मनि—मुखात—अवस्थित—असलेला—पश्यन्ति—पाहतात पण—यतन्त.

१ ' भजान वा गुणान्वित ' याचा अर्थ रहस्यकार—“ गुणानां युक्त होऊन (स्वतः) उपभोग घेणाराम ” असा करितात म्ह० ' गुणान्वित भुजान ' असा सर्वथ हा विनात, पण 'सुज्ञान ' याप्रमाणेंच ' गुणान्वित ' हेहि नावभूत अशाचें विशेषण असल्या मुळे नमा अर्थ करिता येत नाहीं आचार्यांना केलेला अर्थच बरोबर आहे ' गुणान्वित ' हे पुष्टिगां द्वितीयान्त पद आहे त्याचा 'गुणानीं युक्त होऊन' असा अर्थ होऊच शकत नाहीं शिवाय नावभूत अशे तर इद्रियाचें आवरण, शरारानून उत्क्रमण व शरारात स्थिति कर्म शक्ती तर 'स्वतः' योगी नेक्या वा येऊ शकणार नाहीं ' त्याला काही विशेष कारण आहे वा ? नावच भाक्ता आहे, याला श्रुतिस्मृतिप्रमाण आहे ' आत्मद्रियमनोयुक्त भोक्ते त्यामूर्तनापिण ' शरीर, इद्रिय व मन यांना युक्त असलेल्या आत्म्याला भिक्की भोक्ता म्हणतात (वाटव भाष्या ४ पृ अ १-३, ४, ५ ७४.)

अपि—यत्र करणारेहि—अकृतात्मान—असंस्तुतचित्त—अचेतसः—अविवेकी
पुरुष—एनं—या आत्म्याला—न पश्यन्ति—पहात नाही. ११

केचित्तु—यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं
पश्यन्त्ययमहमस्माद्युपलभन्त आत्मानि स्वस्यां बुद्धावस्थित यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्र-
माणैरकृतात्मानोऽसंस्तुतात्मानस्तपस्येन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पा-
त्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैव पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

• भाष्यार्थ—(वर ज्ञानचक्षु शब्दाने न्यायानुग्रहात शास्त्र हें ज्ञानाचे साधन सांगि-
तले तर मग काय न्यायाने युक्त असलेल्या केवळ शास्त्राने आत्मसाक्षात्कार होईल ?
उत्तर—) केचित्तु यतन्त प्रयत्नं कुर्वन्त च योगिनः—समाहितचित्ताः
—कित्येक—काहा थोडा यत्र करणारे—श्रवण मननरूप प्रयत्न करणारे व योगी म्ह० ज्यांचे
चित्त समाहित झाले आहे असे—एन प्रकृत आत्मान पश्यन्ति—अय अहं
अस्मि इति उपलभन्ते—या प्रकृत आत्म्याला पाहतात—हा मी आहे, असा अनु-
भव घेतात—आत्मानि—स्वस्यां बुद्धौ अवस्थित—आत्म्यामध्ये म्ह० स्वतःच्या
बुद्धीमध्ये अवस्थित असलेल्या या प्रकृत आत्म्याला [श्रवण मननादि यत्न करणारे व
शांतचित्त योगी ' हा मा ' असा या बुद्धिस्थ आत्म्याचा अनुभव घेतात—]—शास्त्रा-
दिप्रमाणै यतन्त अपि अकृतात्मानः—तपसा च इन्द्रियजयेन असंस्तु-
तात्मानः—शास्त्रादिप्रमाणाना यत्न करणारेहि कृतात्मे म्ह० सतराव्या अध्यायात
सांगितलेल्या सात्त्विक तणने व इन्द्रियजयान ज्याच्या अन्त करणाऱ्या सत्कार झालेला
नाही—ज्याचे चित्त शुद्ध झालेले नाही—दुश्चरितात् अनुपरताः—अशान्तदर्पा-
त्मानः—दुश्चरितापासून—दुराचरणापासून विरत न झालेले—दुराचरणाचा त्याग न के-
लेले व त्यामुळे ज्याच्या चित्ताताल दर्प शात झालेला नाही असे—अचेतस—अपि-
वेकिनः प्रयत्नं कुर्वन्तः अपि एनं न पश्यन्ति—अचेतन म्ह० अनुद्धचित्त
अविवेकी धनणादि प्रयत्न जरी करात अमले तरी या आत्म्याला पहाते नाहीत. [चित्त-
शुद्धाच्या अभावा त्यांचा तो यत्न फुकट जातो] ११

यत्पद सर्वस्यावभासवमध्यम्यादित्यादिक ज्योतिर्वाचभासयते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः
पुन सत्साराभिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधायमाना जीवा
यदाकाशादय इवाऽऽकास्यांशास्तस्य पदस्य सर्वांश्च सर्वम्यवहारास्पदत्वं च विबु-
धनुभिः श्लोकाविभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

१ रहस्यार १०-११ शोवावरात दीपेन = १०-११ शोवात ज्ञानचक्षुने विवा कने-
योगमागने आत्मज्ञान हाने, अमे सागून " वगरे म्हणतात ज्ञानचक्षुने म्ह० कर्मयोग
मागने, हा मध अशुद्ध व आहे कदाचित् 'योगिन.' या शब्दावरून मया असें ऐकून
कः? प्रमेण, एन नो अमायुगिक आहे.

भाष्यार्थ—(या पुढाल चार श्लोकांचे तात्पर्य गतार्थाचा अनुवाद करून सांगतात—)
 यत् पद सर्वस्य अवभासकं अपि अग्नि-आदित्यादिकं ज्योति न अवभास
 यते—ज्या पदाला सर्वांना प्रकाशित करणारे असेहि अग्नि आदित्यादिक ज्योति प्रकाशित
 करीत नाहीत—च यत्प्राप्ता मुमुक्षव पुनः ससाराभिमुखाः न निवर्तन्ते
 —आणि ज्याला प्राप्त झालेले मुमुक्षु पुनरपि ससारोन्मुख होऊन निवृत्त होत नाहीत
 —च यस्य पदस्य उपाधिभेद अनुविधीयमानाः जीवा आकाशस्य घ
 टाकाशादयः इव अंशा—आणि ज्या पदाचे देहादि उपाधिभेदाच्या अनुसार
 स्वतः भिन्न भिन्न झालेले जीव आकाशाचे घटाकाशादिक जसे, तसे कल्पित अश आहे.
 त—तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं विवक्षुः, भगवान्
 चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेपं आह—त्या पदाचे सर्वात्मत्व व सर्वव्यवहारास्पदत्व
 —तें पदच सर्वांचा आत्मा आहे व सर्वव्यवहारांचा आधार आहे, अस सांगण्याचा इच्छा
 करणारे भगवान् चार श्लोकांनी विभूताचा संक्षेप सांगतात—बोडक्यात आपल्या वि
 भूतीचे वर्णन करितात—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—आदित्यगत—आदित्याताल—तेज—तेज—अ
 खिल जगत्—सर्व जगाला—भासयते—प्रकाशित करतें—यत्—जें—चन्द्र
 मसि—चंद्रामध्ये—यत् च अग्नौ—वज अग्नीत तेज आहे—तत्—तें—तेज
 —तेज—मामकं—माझे आहे असें—विद्धि—जाण १२

यदादित्यगतमादित्याश्रय किं तत्तेजो दीप्ति प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिल
 समस्त यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि
 विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योति । अथवा यदादित्यगत तेजश्चैत
 न्यात्मक ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योति ॥

भाष्यार्थ—(प्रश्नाचे जावात्मत्वाने चिद्रूपत्व सांगून त्याच्या चैतन्याने आदित्या
 दिकाचे अवभासकत्व असल्यामुळेहि ब्रह्माला चिद्रूपत्व आहे, असे सांगतात—)
 —यत् आदित्यगत-आदित्याश्रय—ज आदित्यगत म्ह० आदित्याचा आश्रय
 करून राहणारे—किं तत् तेजः-दीप्ति-प्रकाश-अखिल-समस्त जगत् भा
 सयते-प्रकाशयति—तें काय ? त तेज म्ह० दीप्ति प्रकाश अखिल-समस्त जगाला
 भासवितो-प्रकाशित करतो—यत् चन्द्रमसि-शशभृति तेजः-अवभासकं
 —ज चन्द्रामध्ये-शशधारकामध्ये अवभासक-प्रकाशित करणारे तेज आहे—यत् च
 अग्नौ हुतवहे—आणि जें तेज अग्नीमध्ये-हुतवहामध्ये आहे—तत् तेजः मामकं
 -मदीय-मम विष्णो तत् ज्योति विद्धि-विजानीहि—तें तेज माझे-मम
 विष्णूचें त तेज—ती ज्योति आहे असें तू जाण [आदित्यादिकांत स्थित अगंतवी प्रकाश

चैतन्यज्योतिश्च सर्वाणां प्रकाशित करणारी आहे, असा याचा भावार्थ. किंवा सर्वज्ञ-
त्वामुळे ब्रह्माला चिद्रूपत्व आहे, असें येथे विशिष्ट आहे, असें दुमरे व्याख्यान करि-
तात—]—अथवा यद्वादित्यगतं तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः यत् चन्द्र-
मासि यत् च अग्नौ—किंवा जे आदित्यातील तेज म्ह० चैतन्यात्मक ज्योति जे
चंद्रामध्ये व अग्नीमध्ये—तत् तेजः मामकं—मदीयं मम विष्णोः. तत् ज्योतिः
यिद्धि—ते तेज माझे—मज विष्णूची ती ज्योति आहे, असे तूं समज.

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं
आदित्यगतमित्यादि । नैव दोषः । सत्त्वाधिक्याद्वाधिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि
सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाऽऽविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु
तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके नृत्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमा-
विर्भवत्यादर्शाद् ॥ स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

भावार्थ—(यावर आक्षेप—) ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् चैतन्या-
त्मकं ज्योतिः समानं—अहोपण, स्थावर व जंगम म्ह० स्थिर व चर प्राण्यामध्ये
म्ह० सर्वांत ती चैतन्यात्मक ज्योति सम—एकसारखीच आहे,—तत्र ‘यद्वादि-
त्यगतं’ इत्यादि विशेषणं कथं—मग असे असताना ‘जे आदित्यामध्ये असलेले’
इत्यादि विशेषण त्याला का दिले आहे ? [ते जर सर्वांत आहे तर ‘आदित्यगतं’
इत्यादि विशेषणांनी त्याला मर्यादित कां केले आहे ?]—एषः दोषः न—हा काही
दोष नव्हे.—सत्त्वाधिक्यात् आधिभ्योपपत्ते—त्याचें सर्वत्र सत्त्व—अस्तित्व
जरी असले तरी जेथे त्याच्या सत्त्वाची अभिव्यक्ति अधिक होत, तेथे त्या आधिभ्योपपत्ते
त्याचें आधिक्य योग्यच आहे (या संक्षिप्त वाक्याचेंच स्पष्टीकरण—) —आदित्यादिषु
हि सत्त्वं अत्यन्तप्रकाशं—अत्यन्तभास्वरं—आदित्यादिकांतील त्याचें सत्त्व अत्यन्त
प्रकाश—अत्यन्त भास्वर—दुसऱ्याला प्रकाशित करणारे आहे, हें प्रसिद्ध आहे—अतः
तत्र एव आधिस्तरां ज्योतिः—यास्तव त्यातच ब्रह्मज्योति अत्यंत प्रकट झालेली
आहे—इति तत् विशिष्यते—म्हणून तेथेच त्याला विशेषणानें विशिष्ट केले आहे.
—तु तत्र एव तत् अधिकं न—यण त्यातच तें अधिक आहे, म्हणून नव्हे.
[चैतन्यज्योति सर्वत्र सम जरी असली तरी त्याची अभिव्यक्ति वचित्त्व होते, त्यामुळे
विशेषण अनुपपन्न नाही, हें दृष्टान्तानें स्पष्ट करिताना—]—यथा हि लोके मुखसं-
स्थाने नृत्ये अपि काष्ठकुड्यादौ मुखं न आविर्भवति—जसे व्यवहारांत
मुखाचें साक्षिप्य जरी एकसारखेंच असले तरी काष्ठ, भित इत्यादिकांत मुख आविर्भूत
होत नाही, [समोर असलेजेंहि मुख भित, लाडू यांत प्रतिबिंबित होत नाही.]—तु
आदर्शादौ स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति तद्वत्—यण तेच
आरामारख्या स्वच्छ व अधिक स्वच्छ पदार्थांत तारतम्याने म्ह० न्यूनाधिष्ठिते-
करी अधिक आविर्भूत होते, त्याप्रमाणें ब्रह्मचैतन्य स्वच्छ, स्वच्छतर, स्वच्छतम उपा-
धीन उत्तरोत्तर अधिक प्रकट होतें. १२.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—गां—पृथ्वीत—आविश्य—प्रवेश करून—ओजसा
—बलाने—स्वसामर्थ्याने—भूतानि—सर्व प्राण्याना—धारयामि—धारण करतो.
—च—त्याचप्रमाणे मी—रसात्मकः—रसरूप—सोमः—चंद्र—भूत्वा—होऊन
—सर्वा ओपधी—सर्व औपधीना—पुष्णामि—पोसतां. १३.

किंच—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन
यद्वलं कामरागविजितमेश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाव-
पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“ येन द्यौःप्रा पृथिवी च दृढा ” इति ।
“ स दाधार पृथिवीम् ” इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारया-
मीति युक्तमुक्तम् । किंच पृथिव्यां जाता ओपधीः सर्वा जीहिषवाद्याः पुष्णामि पुष्टि-
मती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मक सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः
सर्वरसानामाकरः सोम स हि सर्वा ओपधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणाने प्रकृत पदाला सर्वात्मत्व युक्तच आहे, असे
'गा०' इत्यादि श्लोकाने सांगतात—गां-पृथिवी आविश्य-प्रविश्य अहं ओ-
जसा-बलेन भूतानि-जगत् धारयामि—पृथ्वीत प्रवेश करून मी बलाने भूताना
म्ह० जगाला धारण करितो.—यत् ऐश्वरं कामरागविजितं बलं जगद्विधार-
णाय पृथिव्यां प्राविष्टं—जे ईश्वराचे कामरागरहित बले जगाचे विशेषेकरून धारण
करण्यासाठी पृथ्वीमध्ये प्रविष्ट झाले—येन गुर्वी पृथिवी अधः न पतति च न
विदीर्यते—उपाच्यायोगाने गुरु-भारी जड झालेली पृथिवी खाली पडत नाही व विदीर्ण
होत नाही, [ईश्वर पृथिवीदेवतात्त्वाने पृथ्वीत प्रवेश करून भूतसंहक सर्व जगत् आपल्या
ऐश्वर बलाने धारण करितो, त्यामुळे अतिसम जड-भारी असलेली पृथ्वी विदीर्ण होऊन
खाली पडत नाही. याविषयी प्रमाण-]—तथा च मन्त्रवर्णः—याविषयी असा
मंत्रवर्ण—अर्था श्रुति प्रमाण आहे—“ येन द्यौः उग्र पृथिवी च दृढा ” इति—
उपाच्यायोगाने दुर्लभ, उग्र व पृथिवी दृढ शाल्य आहे, असा मंत्रवर्ण आहे.—“ स
दाधार पृथिवीम् ” इत्यादि च—तो पृथिवीला धारण करिता झाला, इत्यादिहि
मंत्रवर्ण आहे. [पण ' हे सर्व वर्णन हिरण्यगर्भाचे आहे परमात्म्याचे नव्हे ' असे कोणी
म्हणेल तर ते बरोबर नाही. कारण परब्रह्मच हिरण्यगर्भत्त्वाने अवस्थित तात्त्व्यामुळे
हा मंत्र परमात्मपर नाही, असे म्हणता येत नाही.]—अतः गां आविश्य चरा-

१. रसरूपकार 'ओजसा' म्ह० तेजाने ' अमे म्हणतात. पण येथे भूताना धारण कर-
ण्याचा प्रसंग असल्यामुळे 'तेजाने' हा अर्थ अयोग्य आहे. बलानेच धारण करिता येते
तेजाने नाही. शिवाय 'ओजः' याचा बल हा प्रभिन्न अर्थ असून 'तेज' हा अवशिष्ट अर्थ आहे.

चराणि भूतानि धारयामि इति युक्तं उक्तं—यास्तत्र पृथ्वीं प्रवेश कृत्वा मी
चराचर भूताचं धारण करितो, असे जें म्हटलें आहे ते योग्यच आहे—किंच पृथिव्यां
जाताः सर्वाः ब्रूहि यवाद्याः ओषधीः पुष्पाणि-पुष्टिमतीः च रसस्वादु-
मतीः करोमि—तत्र (मी सोम होऊन) पृथिवीत उत्पन्न झालेल्या सर्व ब्रूहि-
यवादि ओषधींना पुष्ट करितो. त्यांना पुष्टियुक्त व मधुरसानें युक्त करितो.—रसा-
त्मकः सोमः भूत्वा—रसात्मक सोम—चंद्र होऊन—सोमः सर्वरसात्मकः—रस-
स्वभावः—सर्वरसानां आकर. सोमः—सोम सर्वरसात्मक—रसस्वभाव आहे. तो
सोम सर्व रसाचा आकर—समूह—खाण आहे.—सः हि सर्वाः ओषधीः स्वात्मर-
सानुप्रवेशेन पुष्पाणि—कारण तो सर्व ओषधींमध्ये आपल्या स्वरूपभूत रसाच्या
प्रवेशाने—रसरूपाने त्यात प्रवेश करून त्याचें पोषण करितो. १३.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—प्राणिनां—प्राण्यांच्या—देहं—देहाला—आश्रितः
—आश्रय केलेला—वैश्वानरः—जाठर अग्नि—भूत्वा—होऊन—प्राणापान-
समायुक्तः—प्राण व अपान यांना युक्त होत्याता—चतुर्विधं—चार प्रकारचे—
—अन्नं—अन्न—पचामि—पचवितो. १४.

किंच—अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा “अपमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरे
येनेदमन्नं पचते” इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः संप्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः
प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्कं करोमि चतु-
र्विधं पतुष्पकारमन्नमन्नं भोग्य भक्ष्यं पोष्यं लेह्य च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोग्यमन्नं
सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोर्मां सर्वमिति पश्यतोऽन्नोपलेखो न भवति ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अहं एव वैश्वानर उदरस्थः अग्नि भूत्वा—तसेच
मीच वैश्वानर म्ह. उदरांतल अग्नि होऊन (येथाल ' अहं ' शब्दाने परमात्मा लक्षित
होतो, परमात्माच जाठर अग्नीच्या रूपाने स्थित आहे याविषयी श्रुतिप्रमाण—) —‘अयं
अग्निः वैश्वानरः—य. अयं अन्नः पुरुषे येन इदं अन्नं पच्यते—’ इत्यादि
श्रुतेः—हा अग्नि वैश्वानर आहे. (हा कोणता ?) जो हा नारांत आहे तो, (तिसरें
भूत—तेज की काय ? नाही—) ज्याच्याकडून या रसाच्या अन्नाचा पार केला जातो,
अन्न पचविलें जातें तो, इत्यादि श्रुति (च. भाष्यार्थ अ. ५.९ पृ. ४९) याविषयी
प्रमाण आहे.—वैश्वानरः सन् प्राणिनां—प्राणवतां देहं आश्रितः—प्रविष्टः—
याप्रमाणे वैश्वानर होऊन प्राण्यांच्या म्ह. प्राणवतांच्या नारांतचा आश्रय केलेला अन्न
—स्वाच्चा देहान प्रविष्ट झालेला अन्न—प्राणापानसमायुक्तः—प्राणापानाभ्यां
समायुक्तः—संयुक्तः—प्राणापानांनी समायुक्त म्ह. संयुक्त होऊन [म्ह. रस सह-
ती. भा. १११

कारी वारणाच्या योगाने धुव्ध होऊन—]—पचामि—पक्तिं करोमि—पाक करितो—
पचवितो (काय ? उत्तर—) —चतुर्विध—चतुष्प्रकार अन्न—अशनं—भोज्य—भक्ष्यं
—चोष्य—लेहा च—चार प्रकारचे अन्न—अशन—खाण्याचे, पिण्याचे, चोखण्याचे व
चाटण्याचे असे चार प्रकारचे अन्न पचवितो—भोक्ता वैश्वानर अग्नि भोज्य
अन्न सोमः—तत् एतत् उभयं अग्निपोमौ सर्वं इति पश्यत अन्नदोषलेप न
भवति—भोक्ता वैश्वानर—अग्नि, व भोज्य अन्न—सोम हे दोघे—अग्नि व सोम हे सर्व
आहे, असे पाहणाऱ्या परपाला अन्नदोषाचा लेप लागत नाही. १४

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अन्यार्थ—अह—मी—सर्वस्य—सर्वांच्या—हृदि—बुद्धीत—संनिविष्ट.
—उत्तमप्रकारे आत्मरूपाने प्रवेश केला आहे—च मत्त—आणि मज आत्म्यापासून
—स्मृतिः ज्ञान—स्मरण, ज्ञान—च—व—अपोहन—त्याचा निवृत्ति होते—च
सर्वे. वेदै—व सर्व वेदाना—अह एव—मीच—वेद्य.—ज्ञानप्राप्त योग्य आहे
—वेदान्तकृत्—वेदांताच्या विषयाचा संप्रदाय करणारा—च—व—वेदविद्—
वेदार्थवेत्ता—अह एव—मीच आहे १५

किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा संहृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त आत्मन
सर्वप्राणिना स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृद्विद्यर्थ ।
वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेच,—अहं सर्वस्य प्राणिजातस्य आत्मा सन्—
मी सर्व प्राणिवर्गांचा आत्मा होऊन—हृदि—बुद्धी संनिविष्टः—बुद्धीत—बुद्धीत
संनिविष्ट झालों आहें [मीं श्रद्धादिस्तरपर्यंत सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीत प्रवेश केला आहे
बुद्धीत प्रवेश करणे म्हणून तिच्या सब गुणदोषांचे निरूपण करण-गुणदोष पाहणे]—
अतः मत्त आत्मनः सर्वप्राणिना स्मृति ज्ञानं च तत्—अपोहन—बुद्धीमत्ते
स्थित असलेल्या मला गुणदोषांचे द्रष्टृत्व—साक्षित्व असल्यामुळे मनपासून—सर्व कर्मांचा
अध्यक्ष व जगयंत्राचा मूत्रधार अशा मन आत्म्यापासून सर्व प्राण्यांचा स्मृति, ज्ञान व
त्याचा नाश होतो, (अहोपण सब प्राण्यांची स्मृति, ज्ञान व त्याचा अपाय हा जर मज
वनापासून होत असतील तर त्यांच्या ठिकाणा बंधन्य हा दोष येतो, अशी आशंका
घेऊन आचार्य सांगतात—) —येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
भवत—ज्या पुण्यकर्मांच्या—पुण्यकर्म करणाराच्या पुण्यकर्मानुसार त्यांस ज्ञान व
स्मृति होते—तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं

च अपायन-अपगमनं च—न्याचप्रमाणे पापकमा लोकाच्या पापकर्मानुरूप त्याच्या स्मृतीचे व ज्ञानाचे अपोहन म्ह० अपायन-अपगमन-त्याचा अभाव होतो [स्मृति म्ह० जन्मान्तरीं वर्गरे अनुभव घेतलेल्याची आठवण आणि देश, काल, स्वभाव यांना दूर असलेल्याचाहि अनुभव-ज्ञान, अर्थात् धर्म व अधर्म याच्यामुळे विविध जगन् निर्माण करणाऱ्या ईश्वराकड वयस्य दोष येत नाही आतां वेदावरून जाणण्यास योग्य असलेले परब्रह्म भगवानाहून निराळ आहे, या अर्थेचे निवारण करितात-]—च सर्वे वेदे अहं एव परमात्मा वेद्यः वेदिनः—आणि सर्व वेदान्या योगाने माच परमात्मा वेद्य-जाणण्यास याय आहे—वेदान्तकृत्-वेदान्तार्थे सप्रदायकृत् च इत्यर्थ—वेदान्तकृत्-वेदान्तांथांचा सप्रदाय करणारा, असा याचा भावार्थ—च वेदिनिद्-वेदार्थवेदि अह एव—च वेदान्तांथांचा सप्रदायप्रवर्तक होण्यामाठा वेदविद् म्ह० वेदाचा यथार्थ अर्थ जाणणारा माच आहे. १५

भगवत ईश्वरस्य नारायणारवस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो यदादित्यगत तेज इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रतिभक्ततया निरुपाधिरस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिष्टारविषयोत्तरश्लोका आरम्भन्ते । सत्र सर्वमेवासीतानागतानन्तरा ध्यामायजात त्रिधा शक्तीभूत्याऽऽह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांचे तात्पर्य सांगण्यामाठीं मतांथांचा अनुवाद-)—भगवत नारायणारवस्य ईश्वरस्य विशिष्ट उपाधिकृत विभूतिसंक्षेपः 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादिना उक्तं—भगवानाचा-नारायणमजक ईश्वराचा आदित्यादि विशिष्ट उपाधामुळे सांगितला विभूतिमय 'यदादित्यगतः' इत्याद चार श्लोकांनी सांगितला (आतां या अध्यायाच्या आरम्भाने जा प्रथमदश आहे त्याच तात्पर्य सांगतात-)—अथ अधुना क्षर अक्षर उपाधिप्रतिभक्ततया तस्य एव निरुपाधिरस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिष्टारविषयोत्तरश्लोकाः आरम्भन्ते—एतान्तर अर्थां क्षर व अक्षर या दोन उपायाहून अगदी पृथक्, त्याहून आर्द्रा शिथिल, या स्थाने या केवल निरुपाधिक नारायणाच्या स्वरूपाचा निर्धार-निधाय करणाऱ्या इच्छेने पुढात श्लोक आरम्भिते जाताना [पुढील प्रथम केवल निरुपाधिक आत्मस्वरूपाचा निर्धार करणाऱ्या ११ नाहीं तर सर्वत्र यातासाध्याच्या अध्याया

१ वेदान्तकृत्-वेदान्ता अथ रहस्यकार-वेदान्ताचा वता' असा प्रश्नोत्तर करिताना या वेदिक सप्रदायाला सोडून आहे परमात्मादि वेदाचा व वेदान्तादि वेदान्ताचा वता नगरे त्या वेदाध्यायन ठे पुढाच्या २४ श्लोकांमध्ये ने मज्ज उत्पन्न होते आहेत म्हणजे सुरुवातेपुढे काहीना त्यामाठीर आन वाना वेदान्तांथांचा सप्रदाय करणारा असा स्पष्टा अथ वेदा आहे. रहस्यकार-वेदान्त हा शब्द लोकांमध्ये प्रकृत त्यांना नवना, अनेकजण हा शब्द प्रयुक्त आता, किंवा त्या वेदान्ताध्याचा अथ दुसरा वदानी येवना पाहिजे, असे जे एक विवेकांनी म्हणजे अर्थात ते मज्ज निवृत्त होत 'वेदान्त' हा शब्द मुक्त (२२, ६) व वेदान्ता (२०२) व उचितवद्वात आल्या जगन-इत्यादि ते म्हणता, ते मज्ज वदानी म ह.

निश्चय करण्यासाठीहि आहे, असे सांगतात-]—तत्र सर्वे एव अतीत अनगत-
अनन्तराध्यायार्थज्ञात त्रिधा राशीकृत्य आहे—तसेच त्या पुढील प्रयात
सर्वच मागील, पुढील व अगदा जवळच्या अध्यायांचे अर्थज्ञात—सर्व गीताध्यायाचा
तात्पर्यार्थ तीन भागात विभागून सांगतात—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अभ्ययार्थ—लोके—या संसारात—क्षरः—क्षर—च—व—अक्षर एव—
अक्षरच—(इति)—असे—इमौ द्वौ पुरुषौ—हे दोन पुरुष आहेत—सर्वाणि
भूतानि—सर्व भूत हा—क्षरः—क्षर पुरुष आहे—(च)—आणि—कूटस्थः—
ईश्वराची मायाशक्ति—अक्षर—अक्षर पुरुष आहे असे—उच्यते—सांगितले जाते.

द्वाविमौ पृथग्नादीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके ससारे । क्षरश्च क्षरतीति क्षरो विना-
श्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षरापस्य पुरुषस्यो-
त्पत्तिर्बीजमनेकससारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराभयोऽक्षरः एव उच्यते । कां तो पुरुषा-
वित्याह स्वयमेव भगवान्क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्त विकारजातिमित्यर्थः । कूटस्थ-
कूटो राशी राशिरिव स्थितः, अथवा कूटो माया वज्रना जिह्मता कुटिलतेति पर्याया,
अनेकमायाविप्रभेदेण स्थितः कूटस्थः ससारबीजमन्युषाक्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

भाष्यार्थ—द्वौ इमौ पृथक् राशीकृतौ पुरुषौ इति लोके—संसारे उ-
च्येते—हे दोन—पथक राशी केलेले—पुरुष म्हणून या लोकात—संसारात सांगितले
जातात [या संसारात हे दोन पृथक् राशी केलेले ' पुरुष ' या नावाने सांगितलेले
आहेत.—पुरुषाची उपाधि असल्यामुळे पुरुष, साक्षात् पुरुष नव्हेत.]—क्षर च
क्षरति इति क्षर विनाशी एक राशि अपरः पुरुषः—क्षर—क्षरतो—क्षय
पावतो म्हणून क्षर—विनाश—हा एव राशी—वर्ग अपर पुरुष—अक्षर तद्विपरीतः
भगवतः मायाशक्ति—व अक्षर, त्याच्या विपरीत असलेला (म्ह० पर पुरुषच की
काय ? उत्तर—नव्हे,) भगवानाची मायाशक्ति (तिच्याविषयी कार्यलिंगक अनुमान
सुचयितात—)—क्षरापस्य पुरुषस्य उत्पत्तिर्बीज अनेकसंसारिजन्तुकाम-
कर्मादिसंस्काराभय अक्षर पुरुषः उच्यते—क्षरसहक पुरुषाच्या उत्पत्तीचे
बीज, अनेक सुगारो प्राण्याच्या काम, कर्म, ज्ञान याच्या संस्कारांचा आश्रय अक्षर पुरुष
म्हटला जातो. [अर्थात् भोक्त्याचे काम-कर्मादिकांचे संस्कार, हे क्षराच्या उत्पत्तीचे
निमित्तकारण असून मायाशक्ति हे त्याचे उपादान कारण आहे या राशीच्या आश्र-
यानेच वरील संस्कार राहतात. तेराव्या अध्यायात ' प्रवृत्ति पुरुष एव ' येथे माया-
तलेले प्रवृत्ति पुरुषच येथे विवक्षित आहेत, असे कोणी समजेल म्हणून स्वतः भगवानच
त्याने निरर्थक बघितात, असे आचार्य प्रथमूच सांगतात-]—कां तो पुरुषो इति

स्ययं एव भगवान् आह—ते दोन पुरुष कोण ? ते स्वतःच भगवान् सांगतात—
क्षरः सर्वोणि भूतानि-समस्तं विकारजातं इत्यर्थः—क्षर म्ह० सर्व भूतं,
समस्त विकारजात, सर्व विकार, असा याचा भावार्थ.—कूटस्थः—कूटः—राशिः—
राशिः इय स्थितः—कूटस्थ—कूट म्ह० राग, टांग, राशीप्रमाणे स्थित अमलेला—
अथवा कूटः—माया—चञ्चना—जिह्मता—कुटिलता इति पर्यायाः—किंवा कूट
म्ह० माया—चञ्चना—जिह्मता—कुटिलता हे त्याचे पर्याय शब्द आहेत.—अनेकमा-
यादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थ—अनेक मायादि प्रकाशने स्थित अमलेला तो
कूटस्थ,—संसारवीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते—संसारच्या
बीजाला अनन्तर अनायासमुक्तं—वर्जनानायाचून त्याचा विनाश होत नमर्यामुक्तं तो
अक्षर असे म्हटला जातो. [सर्वं विकारजातं हाच क्षर पुरुष य त्याचें कारण अशी
जी भगवानाची मायाप्राप्ति—कूटस्थ तो अक्षर पुरुष होय.] १६

१ रहस्यकार म्हणताना—“क्षर म्ह० सर्व नाशवन् भूते, नाशवन् पद्मभूतात्मक व्यक्त
पदार्थ—व्यक्त सृष्टि व अक्षर म्ह० अव्यक्त प्रवृत्ति—मात्वाच्या अव्यक्त प्रवृत्ति बंगरे” पण या
सवधाने आचार्यांनी वर स्पष्ट सुलभता केलेला अमूल्य आम्हादि रहस्यकारांचा ही कल्पना
कदा चुकली आहे ते तोगम्या अध्यायान् मागेवर मागितले आहे, म्हणून येथे अधिक विस्तार
कराव नाहीं. क्षर म्ह० सर्वभूते व अक्षर म्ह० कूटस्थ, असे भगवान् मागून आहेत व ते ‘प्रज्ञ-
रातरतः परः’ (सु. भा. २ १.७ पृ ५२) या श्रुतीला धरून आहे. क्षर म्ह० व्यक्त सृष्टि असे
भगवान् म्हणून नाहीत आकाश, वायु, अक्षर, बुद्धि, पंचतन्मात्रे ही सृष्टा व्यक्त नाहीं. पण
तोंहि क्षर पुण्य आहे. त्याच क्षर क्ष० सर्व विकार व अव्यक्त म्ह० सर्व विद्वानांनी प्रवृत्ति दान
अर्थ निवृत्ति अमूल्य येथे माग्याच्या प्रवृत्तिचा काही मन्त्र नाहीं. पूर्वोक्त श्रुतीला ‘अक्षर-’
शब्दाच येथे योग्य आहे. गीता श्रुत्यनुमारीला आहे. मातृपदवीनानुमारीला नाहीं. रह-
स्यकार ८००. पानावर ‘सुग्या पिप्लवर्गालं तर’ असे म्हणताना. पण ते ‘अक्षर’ १५-१, ३
या शब्दाला अनुश्रुत्यच जर असेल तर ते चूक आहे, हे आम्हा वर मागितले आहे.
इतिहास जे पुनः पुनः सृष्ट पदावर येतात, त्याप्रमाणे रहस्यकार पुनः पुनः कर्मयोगाचे
स्मरण करितात. येथे ‘सर्वभूते एक आत्मा’ “हा मोठ्या उपाच्या मनात गोरपेंत
कापून राहिला तो कर्मयोग आचरित असनाच परमेश्वरप्राप्ति करून घेतो, हा या ज्ञानविज्ञान-
प्रकाशनाचा अर्थ निवृत्ति आहे. कर्म न करिता वेवढ परमेश्वरप्राप्ति मोक्ष मिळत नाहीं,
असे नाहीं. पण मागेजेल ज्ञानविज्ञाननिरूपणाचे ते नाशवन् नश्वर ज्ञानाने किंवा भगवाने
परितून ज्ञानाचा निष्कास कुठाने सर्व सामाजिक कर्मे करावा व ता करान् असनाच मोक्ष
कसा मिळतो हे दाखविण्यासाठी ज्ञानविज्ञानाच्या या निष्कर्षात गुह्यतन येता आहे”
बंगरे, गरीब असतक पाहण्याचे येता आहे. त्याच ज्ञानाचे गुह्यतन नाहीं सर्व सामाजिक कर्मे
करावा असे ज्ञाना सांगत नाहीं. ‘ज्ञानविदा भक्ति यांनी परितून ज्ञानाचा निष्कास बुद्धि व
मनसा कुठाने सर्व सामाजिक कर्मे करावा’ हा केवळ ‘कर्मयोगा’ मुल्या, आचार्याचे पुनः
व माग्या अध्यायान् उद्धरित आहे ‘सामाजिक कर्मे करावी व हा करान् असनाच मोक्ष
मोक्ष कसा मिळतो, हे दाखविण्यासाठी ज्ञानविज्ञान’ हे म्हणजे गुह्यतन आहे, असे ज्ञान

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—उत्तम पुरुषः—उत्तम पुरुष — अन्यः—याहून निराळा आहे —परमात्मा—देहादि मिश्र्या आत्म्यांहून श्रेष्ठ असलेला सर्व भूतांचा आत्मा—प्रत्यक् चेतन परमात्मा—इति उदाहृत—असे वेदान्तांत दाखलेला आहे. वेदान्तांत याला परमात्मा असे दाखले आहे—यः अव्ययः ईश्वरः—जो अव्यय ईश्वर —लोकत्रयं आविश्य—तीन लोकांत प्रवेश करून—विभर्ति—त्याला धारण करतो. १७

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः— उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां परमात्मेति परमात्मा देहाद्यविद्याकृतारमभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वरायं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणारय ईशानशीलः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(कार्य व कारण या नावाच्या दोन राशी दाखवून तिसरी रास दाखवितात—) —आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षण क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेण अस्पृष्ट नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—या दोन्ही क्षराक्षरांहून अवदा विलक्षण—क्षर व अक्षर या दोन उपाधान्या दोषांपासून अस्पृष्ट—उपाधिदोषांपासून राहित, नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव, असा—उत्तम—उत्कृष्टतम पुरुष तु आभ्यां अन्यः—अत्यन्तविलक्षण—उत्तम म्ह० अनित्य उत्कृष्ट पुरुष तर अन्य म्ह० त्या क्षराक्षर पुरुषांहून अत्यन्त विलक्षण आहे —परमात्मा इति—देहादि अविद्याकृत आत्मभ्यः परम. च अस्तौ आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन —परमात्मा असे, देहादि आवयाकृत आत्म्यांहून परम—श्रेष्ठ असा आत्मा सर्वभूतांचा प्रत्यक् चेतन—सर्वान्तर्गामी आत्मा—इत्यतः परमात्मा इति उदाहृत—वेदान्तेषु उक्त —यास्तव 'परमात्मा' असे म्हटला गेलेला, वेदान्तांत सांगितलेला [उत्तम व अन्य हे शब्द परमात्मा क्षराक्षरांहून अत्यन्त विलक्षण आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी आहे.]—सः एव विशेष्यते—त्याचाच विशेष सांगतात—य भूर्भुवःस्वरायं लोकत्रयं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य—प्रविश्य—जो परमात्मा उत्तम पुरुष ' भूः भुवः व स्व ' या नावाच्या लोकत्रयात—म्ह० सर्व जगांत आपल्या चैतन्यबलशक्त्याने म्हणजे चैतन्य हेंच बल, त्याला मायाप्रलाने आवेश—प्रवेश करून—विभर्ति—स्वरूप.

म्हजे' यापेक्षा तर 'यज्ञान्ता मोक्षमे'प्रमाणे 'यज्ञात्माप्रमाणे ' 'शावा मां शान्तिं' 'शान्ति' असे मागितले आहे. रक्षय्यार रक्षणाने नम कोठेहि मागितले नाही. अथार रक्षय्याराचा गिळाने निराधार आहे.

सद्भाषमात्रेण विमर्ति—धारयति—त्याला वारण करतो. केवल स्वरूपसत्तेने धारण करतो. (पण स्वतः अचल अमलेल्या त्याला धारण करणारा दुमरा सौशी नाही, असे सांगतात—) —अव्यय—अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्यय.—अव्यय—याचा व्यय होत नाही, म्हणून अव्यय. (‘ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्व-मीनः ’ या श्रुतीचा अर्थ मनात धरून भगवान् म्हणतात—) —ईश्वरः—सर्वज्ञः नारायणादयः ईशः—ईश्वर—सर्वज्ञ—नारायणसत्तक ईश (सर्व जगाचे धारण करितो.) १७.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

अन्यार्थ—यस्मात्—ज्याअर्थी—अहं क्षर अतीतः—मी क्षरसंज्ञक पुरुषा-
हूनाह निराळा आहे—अक्षरात् अपि च—आणि अक्षरसंज्ञक पुरुषाहूनाह—उत्तमः
—उत्तम आहे,—अतः—त्याअर्थी—अहं लोके च वेदे—सांगतात व वेदांत मी
—पुरुषोत्तमः—पुरुषोत्तम झणून—प्रथितः अस्मि—प्रसिद्ध आहे. १८.

मयाव्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतज्ज्ञानं प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या-
र्थं सर्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्—यस्मात्क्षरमती-
तोऽहं संसारमायावृक्षमक्षरादपि अतीतः अहमक्षरादपि संसारवृक्षमीजभूतादपि चो-
त्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वाज्ज. क्षराक्षराभ्यामुत्तमयादस्मि भवामि हांके वेदे च
प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येष मा भगवता विदुः कवयः कायादिषु चेदं नाम
निष्प्रान्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगूयन्ति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यथा व्याख्यातस्य ईश्वरस्य पुरुषोत्तमः इति एतत् नाम
प्रसिद्धं—वर जसे व्याख्यान केले आहे, तशा ईश्वराच पुरुषोत्तम असे नांव प्रसिद्ध
आहे—नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या तस्य नाम्न अर्थवत्त्वं दर्शयन् भगवान्
मद निरतिशयः ईश्वर. इति आत्मानं दर्शयति—यास्तत्र त्या नांवाची व्युत्प-
त्ति झणून त्या नामनिर्वचनप्रसिद्धीनेच पुरुषोत्तम या नांवाचे अर्थवत्त्व—साधेच दाख-
विणारे भगवान् मी निरतिशय ईश्वर आहे, अम आनंदाचा दाखवितात. [पुरुषोत्तम
या नावातील अर्थवत्त्वाचा अर्थ मानून त्यावरून आपले हे नांव अर्थगूयन—करत म्हट-
ताना अर्थगूयन आहे, हे दाखवून मी निरतिशय ईश्वर आहे, हेहि सांगतात, अत-
या पुरुषोत्तम स्वरूपाचे ज्ञान कर्म देतात—] —‘ यस्मान् क्षरं अतीतः अहं’—
संसारमायावृक्षं अभ्यत्याग्य अनिक्रान्तः अहं—ज्याअर्थी क्षराचे अतीतमय
क्षर मी आहे म्ह० अर्थात न साध्या संसारमायावृक्ष जनेकमय केवळ—साहून
भगवान् विद्वान् असा मी आहे—अक्षरात् अपि—संसारवृक्षमीजभूतान् अपि
च उत्तम—उत्कृष्टतमः या ऊर्ध्वतम—अभराहून हे म्ह० संसारवृक्षमीजभूत

अशा कूटस्थाहून-मायाशक्तीहूनहि उत्तम-अतिशय उत्कृष्ट किंवा अतिशय ऊर्ध्व आहे,
 —अनः क्षराक्षराभ्यां उत्तमत्वात्—त्याअर्धी क्षर व अक्षर या दोहोंहूनहि मी
 उत्तम असल्यामुळे—लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति एवं प्रथित-प्रख्यातः
 अस्मि-भवामि—लोकामध्ये व वेदात 'पुरुषोत्तम' अशा प्रकारे प्रथित-प्रसिद्ध
 आहें. मी पुरुषोत्तम झणून प्रख्यात आहे.—भक्तजना. मां—('पुरुषोत्तम ' इति)
 —विदुः—भक्तजन मला ' पुरुषोत्तम ' या नावाने ओळखितात—कथय. च का
 व्यादिपु इदं नाम निबध्नन्ति—आणि कवी काव्यादिकात हें नांव प्रथित
 करितात—पुरुषोत्तमः इति अनेन अभिधानेन अभिगृणन्ति—पुरुषोत्तम
 अशा या नावाने बोलतात. पुरुषोत्तम या नावाने माझा उल्लेख करितात. [अर्थात्
 क्षर म्ह० संसारमायादृश व अक्षर म्ह० त्याचे बीज मायाशक्ति या दोन पुरुषोपाधाहून
 मी अव्यक्त विलक्षण असल्यामुळे लोकाव्यवहारात व वेदातहि ' पुरुषोत्तम ' म्हणून
 प्रसिद्ध आहें.] १८

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना ।—य. असंमूढ—जो संमोहाराहित असलेला
 पुरुष—एवं—वर सांगितल्याप्रमाणे—पुरुषोत्तमं मां—पुरुषोत्तम अशा मला—
 जानाति—ज्ञाणतो—सः—तो—सर्वविद्—सर्वज्ञ—मां सर्वभावेन—मला सर्व
 भावाने—सर्वत्र माझा भाव ठेवून—भजति—भजतो. १९

अपेक्षानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—यो मामीश्वरं यथो-
 क्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहवर्जितः स ज्ञानालयमहमस्मीति पुरुषो-
 त्तमं स सर्वविदसर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्व-
 त्वचित्तया हे भारत ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं यथानिरुक्तं आत्मानं यः वेद तस्य इदं फल
 उच्यते—आता या पुढील श्लोकात, ज्याच्या नावाचा अर्थ वर स्पष्ट करून सांगितलेला
 आहे अशा आत्म्याला जो ज्ञाणतो त्याचे हे फल सांगितले जाते—य. मां—यथोक्त-
 विशेषण ईश्वरं—पुरुषोत्तमं—जो मला—पूर्वी सांगितलेल्या सर्वात्म्य, सर्वात्मत्व
 इत्यादि विशेषणांनी विशेषित असलेल्या ईश्वराला—पुरुषोत्तमाला—एवं यथोक्तेन प्रका-
 रेण—तो क्षराक्षराहून वर्णित आहे, या पूर्वोक्त प्रकाराने—असंमूढः—संमोहव-
 र्जितः सन् अयं अहं यस्मि इति जानाति—असंमूढ म्ह० संमोहवर्जित—देह-
 दिकाविषयांच्या ' हे मी व माझी ' या बुद्धीने रदित होताता ' हा मी आहे ' असे ज्ञा-
 णतो.—सः सर्वविद्—सर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति—सर्वज्ञ.—तो सर्वविद् म्ह०
 सर्वांचा आत्मा या रूपाने सर्व ज्ञाणतो म्हणून सर्वज्ञ—सर्वभूतस्थं मां हे भारत

सर्वभावेन—सर्वात्मचित्ततया भजति—सर्वभूतात असलेल्या मला हे अर्जुना, सर्वांचा आत्मा या भावनेनें भजतो. [जो देहाला आत्मा न मानणारा पुरुष मज पुरुषोत्तमाला—क्षराक्षराहून अगदी विलक्षण अशा स्वरूपानें पाहतो, तो सर्वज्ञ मला सर्वात्म-भावेनें भजतो.] १९

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्वुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्यथार्थ—अनघ भारत—हे निष्पापा अर्जुना ।—इदं इति गुह्यतमं शास्त्रं—असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र—मया उक्तं—मी सांगितलें.—एतत्—हें—बुद्ध्या—जाणून—बुद्धिमान्—बुद्धिमान्—च कृतकृत्यः—च कृतकृत्य—स्यात्—होतो.

अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञान मोक्षफलमुक्त्वाऽधेदानीं तत्स्तौति—इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्यनेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणान् । सर्वे हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन् अध्याये सत्तासेनोक्तो न केवलं, सर्वंश्च वेदार्थं इह परिसमाप्तो 'यस्तं वेदं वा वेद-विद्' 'वेदंश्च सर्वं रहमेव वेदः' इति चोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—अस्मिन् अध्याये मोक्षफलं भगवत्तत्त्वज्ञान उक्त्वा अधेदानीं तत्स्तौति—याप्रमाणं या अध्यायात मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें भगव-त्तत्त्वज्ञान सांगून आता 'इति गुह्यतमं' या उपसंहार श्लोकात त्याची स्तुति करितात—इति—एतत् गुह्यतमं—गोप्यतमं—अत्यन्तरहस्यं इति एतत्—असें हें गुह्यतम—अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य—अत्यंत रहस्य असा याचा भावार्थ—किं तत् शास्त्रं—ते गुह्यतम काय ! तर शास्त्र, (अद्भोपण, सर्वं गीतेलाच शास्त्र असें झणणें उचित असताना याच अध्यायाला शास्त्र का झटलें आहे ? उत्तर—) यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रं उच्यते तथापि अयं एव अध्यायः इह शास्त्रं इति स्तुत्यर्थं उच्यते—जरी गीताख्यं समस्त शास्त्र म्हटलें जातें, सर्वं गीतेलाच शास्त्र म्हणतात, तरी हाच अध्याय स्तुतीसाठी 'शास्त्र' असें म्हटला जातो [या अध्या-याची स्तुति करण्यासाठी त्याला शास्त्र झटलें आहे, कशावरून ? उत्तर—]—प्रकरणात्—प्रकरण स्तुतीचें आहे. येथे विधान काहीच नमून पूर्वाक विधीचें फल सांगण्याचा हा प्रसंग आहे. म्हणून या अध्यायाची स्तुति करण्यासाठी त्यालाच शास्त्र म्हटलें आहे. (प्रस्तुत अध्यायाची स्तुति करण्याचा जरी प्रसंग असला तरी त्याला शास्त्र झणण्याचें काय कारण ? उत्तर—)—सर्वः हि गीताशास्त्रार्थः केवलं अस्मिन् अध्याये

समासेन न उक्तः—सर्वं गीताशास्त्रार्थं केवलं या अध्यायात् सक्षेपतः सांगितरेण नाह। तर—सर्वं च वेदाय. इह परिसमाप्त—सर्वं च वेदार्थं या अध्यायात् अतर्भूतं ज्ञाना आह सर्वं वेदार्थां च यात अतभाव ज्ञाना आह (याविषयी या अध्यायात्तिलच सूचक प्रमाण सांगतात्)—यस्तं वेदं स वेदवित्—(श्लो १ पृ १०१९) असा ससारं वृक्षाला जो जाणतो तो वेदवेत्ता व—वेदैश्च सर्वः अहमेव वेद्य—(श्लोक १५ पृ १०४२) आणि सर्व वेदानां माच वेद्य आहे,—इति च उक्तं—असें वर सांगित वच आहे

इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापपा । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यान्नृपेन्द्राभ्यधा कृतकृत्यश्च भारत कृत कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति चोक्तम् । "एतद्धि जन्मसामान्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाम्यथा" ॥ इति च मानव वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तं श्रुतवानसि ततः कृतार्थस्त्व भारत्येति ॥ २० ॥

इति आत्मपरमहंसपरिजानकाचायगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् कृती

श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुर्योक्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—('इदं उक्तं' इत्यादि अवशिष्टं भगवान् व्याख्यानं)—मया हे अनघ-अपाप इदं उक्तं-कथितं—हे अनघ-निष्पाप मीं असें हें गुणतम शास्त्र तुला सांगितलं—एतत् यथादर्शितार्थं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् भवेत् न अन्यथा—वर जसा याचा अर्थ प्रदर्शित कला आहे, तसें हें शास्त्र जाणून बुद्धिमान् होतो-मनुष्य ज्ञानी होतो यारा जाणल्यावाचून मात्र तो ज्ञानी होऊ शकत नाहा व केवळ ज्ञानीच न-हे तर—भारत कृतकृत्य च-कृतं कृत्य-कर्तव्यं येन स कृतकृत्य—हे भारत-तो कृतकृत्य होतो ज्याने आपलें कर्तव्य केले आहे तो कृतकृत्य होय (भगवत्तत्त्वज्ञान ज्ञाने असता कृतकृत्यता प्राप्त होते, यावेळी उपरादनं)—विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेत् इत्यर्थः—विशिष्ट जन्म घेऊन उत्पन्न झालेल्या-विशिष्ट कुळात जन्म घेतलेल्या ब्राह्मणाने जें अर्जुन कर्तव्य, जें त्यानें अर्जुन करारें, तें सर्व भगवत्तत्त्व साक्षात् जाणलें असता त्यानें केले आहे असें होतें, असा याचा भावार्थ—अन्यथा च कस्यचित् कर्तव्यं न परिसमाप्यते इति अभिप्राय—चा वाचून म्द० भगवत्तत्त्वाला साक्षात् जाणल्यावाचून कोणाचेहि कर्तव्य पूर्णपणे सात नाहीं, असा याचा आशय आहे—'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति च उक्तं—हे अर्जुन, सर्व कर्म प्रतिबद्ध न होता ज्ञानात अनर्भूत होते, (गी भा अ. ४ श्लो ३३ पृ ४६९) असें येथेच सांगितलं आहे (तत्त्वज्ञानानें पुरुष कृतार्थ होतो, याविषयी मनुषी समजि दाखवितात)—विशेषतः ब्राह्मणस्य एतत् हि

जन्मसामर्थ्यं'—विशेषतः ब्राह्मणाचें आत्मज्ञान-वेदाभ्यासादि हेंच जन्मसाफल्य आहे.—'एतन् प्राप्य हि द्विजः कृतकृत्य भवति अन्यथा न'—या आत्म ज्ञान वेदाभ्यासादिकाला प्राप्त होऊनच द्विज वृत्तवृत्त्य होतो, त्यावाचून तो कृतकृत्य होत नाही,—इति मानव वचन—असें मनूचें वचन आहे—हे भारत यतः एतत् परमार्थतत्त्व त्व मत्तः श्रुतवान् आसे तत कृतार्थ इति—हे भर- तवज्जा ! ज्या अर्थी हे परमार्थतत्त्व तूं मनपासून एकलें आहेस, त्या अर्थी तू कृतकृत्य आहेस—धन्य आहेस [तुझ्या भरतकुलातील जन्माच साफल्य झालें आहे याप्रमाणें या अभ्यासात आत्म्याचें देहादिकाहून भिन्नत्व, चिद्रूपत्व, सर्वात्मत्व, व कायकारणरहित असल्यामुळे अससारित्व रागून ता आमाव असड एकरस मग्नरूप आहे, अमा साक्षात् अनुभव आला असता पुरुषार्थाची परिसमाप्ति सांगितली आहे] २०

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेऽस्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं

योग—उपाय शास्त्रातील पुरुषोत्तमयोगनावाचा पञ्चरावा अध्याय विष्णु

शमकून मानवार्थ-सदाप-माप्य-माप्यार्थामह समाप्त झाला.

अध्याय सोळावा.

दैवामुरसपद्धिभागयोग

दैव्यामुरी राक्षसी चेति प्राणिना प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासा विस्तरेण प्रदर्शनायाभय सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते । तत्र ससारमोक्षाय देवी प्रकृति निबन्धनायाऽऽमुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शन क्रियत इतरयो परिवर्जनाय॥

भाष्यार्थ—(पूर्वात्तरसंगतिः)—नवमे अध्याये (पृ ६९७-९८) प्राणिना देवी आसुरी राक्षसी च इति प्रकृतयः सूचिताः—नवम्या अध्यायात् प्राण्याची देवी, आसुरा व राक्षसी असा तान प्रकृती मुचवित्या—तासा विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभय सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि अध्याय आरभ्यते—त्याच विस्तारान स्वरूप प्रदर्शन करण्यासाठी 'अभय सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि अध्याय आरंभिला जातो (पण त्याच्या या स्वरूपप्रदर्शनाचा उपयोग काय त विभागपूर्वक सांगतात)—तत्र देवी प्रकृति ससारमोक्षाय आसुरी राक्षसी च निबन्धनाय—त्याताल देवी प्रकृति ससारतून मुक्त होण्यास कारण होत व आसुरी आणि राक्षसी अत्यन्त बंधाला कारण होते—इति दैव्या आदानाय इतरयो परिवर्जनाय प्रदर्शन क्रियते—यास्तत्र दैवाप्रकृताच ग्रहण करण्यासाठी व दुसऱ्या दोन प्रकृतीच परिवर्जन करण्या साठी या अध्यायात प्रदर्शन केले जाते

१ आचार्य अग्ने म्हणतात पण रहस्यकार आपल्या नेहमाच्या पद्धतीला अनुसरून अशा अनरुद्ध पूर्वोत्तरसंगति दाखवितात—“पुरुषात्तमयाग ही क्षराक्षरज्ञानार्थी परमावधि शाली” (पण पुरुषात्तमयाग ही क्षराक्षर ज्ञानाची परमावधि कशी ? 'यो मा ण्व असमूह नानानि' [१०४५] या वचनाप्रमाणे इक्ष्वरज्ञान ही ज्ञानाची परमावधि आहे क्षराक्षरज्ञान हा गातेचा विषय नव्हे, हे आम्हा वर सांगितले आहे [पृ ८७ पहा] पधराण्या अध्यायान क्षर म्ह० मय द्युक्ताभ्यक्त भूते व अक्षर म्ह० मायाशक्ति यांना 'पुरुष' असे म्हणून त्यांचा ने निदर्श केला आहे नोंदि परमात्मा उत्तम पुरुष आहे, हे सांगण्यासाठी आहे क्षराक्षरार्थे प्रतिपादन करण्यासाठी न हे शिवाय रहस्यकार समजतात त्याअर्था ते शब्द नाहात) “सारे म्हणून म्हणत वमयाग आचरीत असता त्यानेच इक्षराच ज्ञान होऊन मोक्ष कमा मिळतो हे दाखविण्यासाठीच सांगण्या अध्यायापासून जे ज्ञानविज्ञान सांगण्यास सुरवात केला ” बंगरे ने रहस्यकाराच म्हणणे आहे ने निराधार व असंबद्ध असल्यामुळे उघेड समजून आम्ही त्याच परामर्श करीत नाही तथापि ‘कर्मयोग आचरीत असता त्यानेच इक्षराच ज्ञान होऊन मोक्ष कमा मिळता, हे दाखविण्यासाठी सांगण्या अध्यायापासून ज्ञान-विज्ञानास सुरवात केली’ अग्ने म्हटल्यास कर्मयोग ज्ञानार्थे साधन आहे, असे रहस्यकारांच्या मुताबिक मिळत नाही पण मग त्याचा मोठा जोरान “कर्मयोग न सांग्य द रतत्र पुनः

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्यथार्थ—अभयं—आत्माने उपदेशिलेल्या अर्थांचे निर्भवपणे—निःशंकपणे अनु-
ष्ठान करणे,—सत्त्वसंशुद्धिः—चिन्तार्था अनिश्चय शुद्धि—कपटादिकाचा त्याग करून
शुद्धभावाने व्यवहार करणे—ज्ञानयोगव्यवस्थितिः—ज्ञान व योग यांतील तन्नि-
ष्ठता,—दानं—यथाशक्ति अर्घ्यादिक वाटणे—च दमः—धातू इन्द्रियाचा निग्रह,
—च यज्ञः—व धातूत अग्निहोत्र आणि स्मार्त देवयज्ञ,—स्वाध्यायः—ऋग्वे-
दादिकांचे पुण्यामाठा अध्ययन—तपः—वायिक, वाचिक व मानसिक तप—आ-
र्जवम्—अंत करणाचा सरलपणा. १

अभयमभीरुता सत्त्वमशुद्धिः सत्त्वस्यान्त करणस्य संव्यवहारेषु परवञ्जनमायानृता-
दिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचा-
र्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्य-
तापादनं योगस्य योऽज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितेर्व्यवस्थानं तस्मिन्नेतरेषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी
संपत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथा-
शक्ति संविभागोऽज्ञादोनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्त. करणस्योपशमं शान्ति
वक्ष्यति, यज्ञश्च धातोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययन-
मद्वयार्थ, तपो वक्ष्यमाण शरीरादि, आर्जवमृनुत्वं सर्वत्र ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(पंचराध्या अध्यायात ' कर्मानुगन्धीनि अधश्च मूलानि अनुसंततानि '
या वाक्यात कर्मशब्दावरून ध्यानेत ज्या होणाऱ्या वासना संसाराच्या अवान्तर मूलत्वाचे
सांगितल्या त्याच मनुष्यदेहान पूर्वजन्मातील कर्मांच्या अनुसार सात्त्विकादि भेदाने
व्यक्त होतात. सात्त्विक प्रकृति होच दैवी प्रकृति असून आसुरी व राक्षसा या राजस व
तामस प्रकृती आहेत. त्या तीन प्रकृतींचाच विस्तार करणाऱ्याही भगवान् म्हणतात—)
—अभय—अभीरुता—अभय—अभारुच म्ह. आत्माने सांगितलेल्या अर्थांमध्ये सं-
देह सोडून प्रवृत्त होणे—त्यांचे तत्परतेने अनुग्रह करणे—सत्त्वसंशुद्धिः—सत्त्वस्य
वन्त करणस्य संव्यवहारेषु परवञ्जनमाया अनृतादिपरिवर्जनं—सत्त्व-

बल मोक्षाचे मार्ग आहेत, एक दुसऱ्याचे अग नव्हे, धान झाल्यावर आयुष्यकर्मण कर्म
करावे, येथून गेलेला आरंभ आहे" इत्यादि जे मानिले आहे ते मज्जे सोडू ठरते ! शिवाय
कर्मयोगानेच ईश्वराचे ज्ञान कसे होणार ? कर्मयोगाने चित्तशुद्धि होईल, ईश्वराची प्रमत्तता
होईल, म्हणजे ज्ञानाचा पूर्व नयारा होईल, पण त्यानेच साक्षात् ईश्वरज्ञान होणे शक्य नाही.

संगुद्धि-सत्त्वाची-अन्तःकरणाची शुद्धि म्ह० दुसऱ्याशी व्यवहार करिताना परबंजन-
दुसऱ्याला फसवून वर करून घेणे, माया-मनात निराळाच आशय घेऊन बाहेर त्याच्या
अगदा उलट व्यवहार करणे, अनृत-जसे ठाऊक असेल तसे न सांगता-भलतेच सां-
गणे, फसविण, इत्यादिकाना सवधा वर्ज करण, म्हणजे—शुद्धभावेन व्यवहार-
इत्यर्थः—शुद्धभावान व्यवहार करणे, असा याचा भावार्थ—ज्ञानयोगव्यवस्थि-
ति-ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतः च आत्मादिपदार्थानां अवगम—ज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः-ज्ञान म्ह० शास्त्रावरून व आचार्यांच्या सुखाने आत्मा-अनात्मा इत्यादि
पदार्थांचा अवबोध—अवगतानां इन्द्रियादि-उपसंहारेण एकाग्रतया आत्म-
संवेद्यतापादनं योग—आण अवगत-ज्ञात झालेल्या त्या पदार्थांना इन्द्रियादिकाच्या
उपसंहारात मनाच्या एकाग्रतने स्वसवद्यतेला प्राप्त करणे, त्याचा साक्षात् अनुभव घेणे,
हा योग,—तयो ज्ञान-योगयोः व्यवस्थिति-व्यवस्थानं-तन्निष्ठता—
त्या ज्ञानयोगामध्ये व्यवस्थिति विशेषप्रकारचे अवस्थान-तन्निष्ठता-त्या ज्ञानयोगामध्ये
निश्चयाने स्थित होणे,—एषा प्रधाना दैवी-सात्त्विकी सप्त—ही तीन प्रकार-
ची मुख्य दैवी म्ह० सात्त्विकी संपत्ति आहे. (याच सात्त्विका प्रकृतीला अधिक स्पष्ट
करून सांगतात-)-यत्र च येषां अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सा सा-
त्त्विकी उच्यते—ज्या ज्ञानामध्ये किंवा कर्मांमध्ये अधिकृत असलेल्या लोकांची जी
अभारुत्वादि प्रकृति समजते, ताच त्यांची त्यांतील सात्त्विकी सप्त म्हटली जाते (असो,
याप्रमाणे महामात्म्यानाचा अत्युत्तम दैवी संपत्ति सागून आतां इतर लोकांचा सर्वसा-

१. रहस्यकार 'सत्त्वसंगुद्धि' याचा अर्थ 'शुद्धसात्त्विक वृत्ति' असा करितात. पण तो
मूळ शब्दातून कसा निष्पन्न होतो ते त्याचे त्यासच माहान वस्तुतः यात सत्त्व व संगुद्धि
असे दोन शब्द आहेत आणि सत्त्व म्ह० अतः करण, त्याची संगुद्धि, हाच त्याचा सरळ व
व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे.

२. 'ज्ञानयोगव्यवस्थिति' याचा अर्थ "ज्ञानमाग व कर्ममाग याचा सारतम्याने
व्यवस्था" असा अर्थ ते करितात व टापेन म्हणतात—“ज्ञानयोगव्यवस्थिति-या शब्दा-
चा अर्थ आम्हा गता ४४१ व ४२ याश्लोकांच्या आधार कर्मयोगपर देला आहे.” पण
त्याचा अर्थ तसा होऊ शकत नाही 'ज्ञानयोगयो व्यवस्थिति.' असाच त्याचा विग्रह होऊ
शकतो. ज्ञान व योग यातून व्यवस्थिति म्ह० विशेष अवस्थिति-अवस्थान-निष्ठा-तर
रना, हाच सरळ व व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे 'सारतम्याने व्यवस्था' हा अर्थ रहस्यकारा-
च्या नदरचा आहे व तो मुळातून सोडून आहे त्यात सारस्यदि वाहाय जातो गी ४४१
व ४२ यात ज्ञान व योग असे मुल शब्द आले आहेत पण त्यावरून असाच अर्थ देणे
केवळ पाहिजे असे मानण्यास काही कारण नाही. शिवाय ज्ञानमाग व कर्ममाग यांची
व्यवस्था हा दैवीमपत्ताचा एक गुण कसा होईल? कारण अमर्यादि दुसरे सर्व पुण्याचे धर्म-
प्रभाव आहेत, व हा व्यवस्था ज्ञान कर्ममागांची आहे. ज्ञान-धर्म व्यवस्था हा पुरुषाचा
प्रभाव होऊ शकत नाही. नमोच 'ज्ञान कर्ममागांचा सारतम्याने व्यवस्था' असा
अर्थ केवळ तरी तो कर्मयोगपर कसा होतो? कारण, याच अमरक !

धारण यथासंभव देवी संपत्ति सागतात—)दानं—अन्नादीनां यथाशक्ति संचि-
भागः—दानं म्ह० अन्नादिकांचा यथाशक्ति संचिभाग—उत्तम विभाग करून देणं, क्षुधि-
तादिकाना यथाशक्ति अन्नादिक देणं,—दमः च वाह्यकरणानां उपशमः—दम
म्ह० श्रोत्रादि बाह्य इन्द्रियांचा उपशम, (' बाह्य इन्द्रियांचा ' असेंच का म्हणलें ?
उत्तर—) —अन्तःकरणस्य उपशमं—शान्तिं यद्ययति—कारण अन्तःकरणाचा उप-
शम पुढें ' शान्ति ' या सन्दानें मगवान् सागणार आहेत.—यज्ञः च श्रौतः अग्नि-
होत्रादि.—य यज्ञं म्ह० श्रौत अग्निहोत्रादि—स्मार्तः च देवयज्ञादिः—आणि
स्मार्त देवयज्ञादि हा यज्ञ,—स्याध्यायः अह्न्यर्थं ऋग्वेदादि-अध्ययनं—स्वा-
ध्याय म्ह० अह्नसाठां—पुण्यासाठां ऋग्वेदादिसांचें अध्ययन,—तपः—शारीरादि
पश्यमाणं—तप म्ह० पुढें सामितलेलें शारीरादिक तप (अ. १०२८ १४-१६)—आ-
र्जयं—सर्वदा ऋजुरयं—आर्जवं म्ह० सर्वदा मनाचा सरूपणा. १.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

अन्वयार्थ—अहिंसा—प्राण्याना पीडा न देणं—सत्यं—अप्रिय व अवृत्त
भाषण न करणं—अक्रोधः—क्रोध आला असताहि त्याला शांत करणं,—त्यागः—
संन्यास—शान्तिः—अन्तःकरणाचा उपशम—अपैशुनं—एकाचाची गुप्त गोष्ट दुस-
ऱ्याला न सांगणं,—भूतेषु दया—दुःखी जीवावर दया करणं,—अलोलुप्त्वं—विषय
समीप असले तरी इन्द्रियांचें विचारराहित्य,—मार्दवं—मृदुल—ह्री—अकार्या-
विषयी लोकांज्जला,—अचापलं—कारणागबून हान-पाय इत्यादिकांचा ध्यापार न
करणं.—तेजः—प्रगल्भता—विशिष्ट सामर्थ्य—धीटपणा—क्षमा—कोणी काही अपराध
केला असताहि मनांत विचार उत्पन्न न होऊं देणं—धृति—नगिर, इन्द्रियें इत्यादिकांना
दरसाह देणारें धैर्य,—द्रोहं—वाय व वातर मुद्धि,—अद्रोहः—दुष्ट-दाना मार-
ण्याची इच्छा न करणं,—न अतिमानिता—अतिदाय नाहित न धारण करणं—
हे भारत—हे अर्जुना !—दैवी संपदं—दैवी संपत्ती—अभिजातस्य—अनु-
लून उत्तरात झालेला पुरुषामध्ये हे गुण—भवन्ति—अवतान. ३.

अहिंसा अहिंसनं प्राणिना पीडयज्जनं, सत्यमप्रिणानृतयज्जितं यथाभूतार्थयत्नम्,
अक्रोधः परिरागुत्स्याभिहतस्य वा प्राक्षस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः संन्यासः पूर्ण

१ ' देवील ' आदि ' उपशमने निवृत्त, भूतवृत्त व मनुष्यवृत्त हे तीन वृत्त यात्रे. अद्भ-
व १ साध्यापध्याने कृपू सानिदण आहे.

दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्तःकरणस्योपशम, अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभायोऽपैशुन, दया कृपा मृतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽर्काय हीलंज्ञा, अचापलमसति प्रयोजने चाक्षपाणिपादादीनामध्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किंच—देवी सपत्नीला अनुलक्षन उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचीं बाणवीं विशेषणें 'अहिंसा' इत्यादि दोन श्लोकानीं सांगतात—अहिंसा-अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं—अहिंसा म्ह० अहिंसन-प्राण्याची पीडा वर्ज करणें,—सत्य अप्रिया-नृतवर्जितं यथाभूतार्थवचन—सत्य म्ह० अप्रिय व अनत वर्ज करून वस्तुस्थिति जशी असेल तसे सांगणें—अक्रोध-परैः आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमन—अक्रोध म्ह० दुसऱ्यानीं ज्याला शिंव्या दिल्या किंवा मारलें आहे त्यानें स्वभावन च आलेल्या क्रोधाचें उपशमन करणें,—त्यागः-संन्यास पूर्व दानस्य उक्तत्वात्—त्याग म्ह० संन्यास, कारण पूर्वी दान सांगितलें आहे (म्हणून येथील त्यागशब्दाचा संन्यास असाच अर्थ केला पाहिजे.)—शान्ति-अन्तःकरणस्य उपशम—शान्ति म्ह० अन्त करणाचा उपशम,—अपैशुनं-अपिशुनता-परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं-तदभाव अपैशुनं—अपिशुन म्ह० अपिशुनता-दुसऱ्याला दुसऱ्याचें १२ प्रकट करणें-दुसऱ्याचें छिद्र सांगणें, हें पैशुन आहे, त्याचा जो अभाव तें अपैशुन—दया-दुःखितेषु भूतेषु कृपा—दया म्ह० दुःखित भूतावर जो अभाव तें अपैशुन—मृदुता-मृदुलतेषु भूतेषु कृपा—मृदुता म्ह० मृदुल भूतावर जो अभाव तें अपैशुन—अक्रोधा-अक्रोधाची अविक्रिया—अलोलुप्त्व म्ह० विषयाच्या सानिध्यामध्यें इन्द्रियाची अविक्रिया—मार्दवं-मृदुता-अर्काय—मार्दवं म्ह० मृदुता-अकृता,—ही-लज्जा—अकार्यानुलें होणारी जी निंदा तिच्यायोगाने होणारी एक प्रकारची मनोऋत्ति, हीच ही म्ह० लज्जा होय—अचापलं-असति प्रयोजने चाक्षपाणिपादानां अध्यापारयितृत्व—अचापल-काही कारण नसताना वाकू, हात, पाय इत्यादिकांची हालचाल न करणें २

किंच—तेजः प्रागल्भ्य न त्वग्गता दीप्ति, क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुपत्तिरूपत्वाया विक्रियाया प्रशमनमक्रोध इत्यवोचम्, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः, घृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसाद प्राप्तेषु तस्य प्रतिपेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तमिमतानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति, शौच द्विविध मृदलकृत पादमाभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नर्भस्य मापारागादिकालुप्याभाव एव द्विविध शौचम्, अद्रोह परमि-पासान्नावोर्अहिंसन, नातिमानिताऽनर्थ मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानो तज्जावोऽतिमानिता तदभायो नातिमानिताऽमन पूज्यतातिशयमायनाभाय इत्यर्थः । भवन्त्यमयादीन्धेतदन्तानि सपदमभिजातस्य । किञ्चित्प्राप्तं सपद देवा देवानां सपदमभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकृत्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तज्ज, —तेजः प्रागल्भ्य-स्वग्गता दीप्ति न—तेज म्ह० प्रागल्भ्य-वीटपणा-एक प्रकारचें सामर्थ्य, यें तेज म्ह० स्वर्णाल दीप्ति नव्हे.

कारण हे अध्यात्म प्रकरण आहे.—क्षमा-आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अन्तर्वि-
क्रिया-अनुत्पत्ति.—क्षमा म्ह० शिष्या दिलेल्या किंवा ताडन केलेल्या पुरुषाच्या
मनात विकारच उत्पन्न न होणे,—उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनं अक्रोधः इति
अचोचाम—विक्रिया उत्पन्न झाली असता तिचे पूर्णपणे शमन करणे हा अक्रोध,
असे आम्ही वर सांगितलेच आहे.—इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेष —
याप्रमाणे क्षमा व अक्रोध यामध्ये विशेष आहे—असा क्षमा व अक्रोध या शब्दाच्या
अर्थात फरक आहे.—धृतिः—देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिपेधकः
अन्तःकरणवृत्तिविशेष—धृति म्ह० देह व इंद्रिये यशस्वी असता—ध्रान्त झाली
असता त्या यशस्वीचा निपेध करणारी एक प्रकारची अन्तःकरणवृत्ति—वृत्तिविशेष—येन
उत्तम्भितानि करणानि देहः च न अवसिद्मन्ति—ज्या धृतिसहक वृत्तिविशे-
पाकडून उद्दीपित—उत्साहयुक्त केली गेलेली इंद्रिये व देह अवसन्न—स्तिन्न—कार्याला
असमर्थ होत नाहीत,—शौच—द्विविधं—दोन प्रकारचे शौच—मृजलकृतं वाह्यं
च मनोबुद्धयोः नैर्मल्य आभ्यन्तर माया-रागादिकालुप्याभावः एव द्वि-
विधं शौचं—मृत्तिका व जल यांच्यायोगाने केलेले जे शौच ते बाह्य आणि मन व
बुद्धि यांची निर्मलता हे आभ्यन्तर म्ह० माया, राग—आसक्ति, द्वेष, इत्यादिकलुपतेचा—
मलिनतेचा अभाव, याप्रमाणे दोन प्रकारचे शौच—अद्रोहः—परजिघांसाभाव —
अहिंसनं—अद्रोह म्ह० दुसऱ्याचा घात करण्याची इच्छा नसणे, हिंसा न करणे,—
नातिमानिता—अत्यर्थ मानः—अतिमान सः यस्य विद्यते सः अतिमानी-
तद्रायः—अतिमानिता तदभाव—नातिमानिता—न अतिमानिता—अतिशय मान
होय अतिमान, तो अतिमान ज्याला असतो तो अतिमानी, त्याचा भाव म्ह० अति-
मानीपणा हीच अतिमानिता, तिचा अभाव—नातिमानिता म्ह०—पूज्यतातिशय-
भावनाभावः इत्यर्थ—आपल्या अतिशय पूज्यतेविषयाची जी भावना तिचा अभाव
असणे, हीच 'नातिमानिता' होय, असा भावार्थ (ही सर्व विशेषणे कोणाची, अशी
आकांक्षा झाली असता सांगतात—)—अभयादीनि एतदन्तानि संपदं—अभिजा-
तस्य भवन्ति—अभयापासून नातिमानिता येथपर्यंत सांगितलेली विशेषणे संपत्तीला
अनुलभून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाची आहेत—किंविशिष्टां संपदं—कोणत्या विशे-
षणाने विशिष्ट संपत्तीला अनुलभून झालेल्या पुरुषाची—दैवी—देवाना संपदं
अभिलक्ष्य जातस्य—दैवविभूति यर्हस्य—भाविकल्याणस्य इत्यर्थः हे
भारत—दैवी—देवाच्या संपत्तीला अनुलभून उत्पन्न झालेल्या—देवाच्या विभूतीला योग्य
असलेल्या—पुढे ज्याचे कल्याण व्हावयाचे आहे, त्याचा ही सर्व विशेषण आहेत असा
याचा भावार्थ. हे अर्जुना! (दैवी संपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही सर्व
विशेषणे आहेत) ३.

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

अन्ययार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन !—आमुरी संपदं—आमुरी संपत्तीला—
 अभिजातस्य—अनुलून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे—दम्भः—धार्मिकता प्रकट करणे
 —दर्प—गर्व,—च—व—अतिमानः—मी उत्तुष्ट आहे, असं मानणें—क्रोध
 —कोप,—पारप्यं एव—कठोर भाषण—मर्मभेदक शब्द बोलणें—च—व—अ
 ज्ञान—मिथ्या प्रत्यय—कर्तव्य व अकृतव्य याविषयीचें अविवेकज्ञान,—हे गुण असतात. ५
 अथेदानींआमुरी सपदुच्यते—दम्भो धर्मध्वजिषम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त
 उत्तेकांसतिमान. पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारप्यमेव च परपवचन यथा काणं चक्षुष्मान्,
 विरूप रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्या-
 प्रत्ययः कृतव्याकृतव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किमभिजातस्येत्याह—अमुराणां
 संपदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(ब्राह्म म्हणून दवासपत्ति सांगून त्याज्य म्हणून आमुरी संपत्ति सां-
 गतात—) —अथ इदानीं आमुरी सपद उच्यते—आता यापुढील श्लोकात आ-
 मुरा सपद सांगितला जाते —दम्भ—धर्मध्वजित्व—दम्भ म्ह० धार्मिकतेचें ठोंग, मी
 मोठा धार्मिक आहे, असे वाग बेष व आचार यावरून लोकांस भासविणें,—दर्प—ध-
 नस्वजनादिनिमित्त उत्तेकाः—दर्प म्ह० धन, स्वजन इत्याद निमित्तानें उद्भव-
 णारा मद—पुष्कळ धन अमण, किंवा बाप, वधु, वगैरे आप्त मोठा अधिकार—राजा,
 प्रधान वगैरे अमणें, यामुळे सामान्य मनुष्याचे ठिकाणां मद उरत नसते त्यामुळे मोठ-
 मोठ्या विद्वान् व शास्त्रसंपन्न पुरुषांचाहि तो धिक्कार करितो]—अतिमान च पूर्वो-
 क्तः क्रोधः—अतिमान—स्वतः मध्ये उन्मत्तत्वाचा आरोप करणें, व पूर्वोक्त क्रोध
 (पृ १०५६)—पारप्य एव च—परपवचन यथा काणं चक्षुष्मान् विरूप
 रूपवान् हीनाभिजनं उत्तमाभिजन इत्यादि—व पारप्य कठोर—कर्कर
 वचन, जम—काण्या मनुष्याला हा सुंदर नेत्रांना युक्त आहे—याचे नेत्र फार चांगले
 आहेत, असे म्हणण, कृष्णाला मुन्वरूप म्हणणें, ज्ञान कुलसत जालेल्याला उत्तम कुलसत
 झालेला वगैरे म्हणणें—अज्ञानं च—कर्तव्य अकर्तव्यादिविषय अधिवेकज्ञान-
 मिथ्याप्रत्ययः—आणि अज्ञान—कर्तव्य, अकृतव्य, इत्यादिकाविषयीचें अविवेकज्ञान—
 मिथ्याप्रत्यय—ही वस्तुस्थिति—पार्थ अभिजातस्य—हे पार्थ, अभिजाताचीं असतात—
 किं अभिजातस्य इति आह—कदाच अनुलून उत्पन्न झालेल्या, ते सांग-
 तात—अमुराणां सपद आमुरी तां अभिजातस्य इत्यर्थः—अमुराची जी
 संपत्ति—ती आमुरा संपत्ति, तिला अनुलून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाची, असा याचा
 भावार्थ. [आमुरभपत्ताला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही विशेषणें आहेत.] ४

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

अन्यार्थ—दैवी संपद्—देवांचा संपत्ति—विमोक्षाय—मत्सारातून मुक्त हो-
ण्यासाठी आहे व—आसुरी (संपद्)—असुरांचा संपत्ति—निग्रन्थाय—नियत
बधासाठी आहे, अस—मता—मानल आहे—पांडव—हे अर्जुना!—मा शुच-
—तू शोक करू नको तू—दैवी संपद्—देवा संपत्तीला—अभिजात. असि—
अनुलून उत्पन्न झाला आहेस ५

अनयो संपदो वार्यमुच्यते—दैवी संपत्ता सा विमोक्षाय सत्सारबन्धनात्, निग्र-
न्थाय नियतो बन्धा निग्रन्धस्तदर्थमासुरी सपन्मताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमु-
क्तेऽनुनस्यान्तगत भाव किमहमासुरसंपद्युक्तं किं वा देवसंपद्युक्तं इत्येवमालोचना
रूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुच शोक मा कार्षी संपद् दैवमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य
जातोऽसि भाविकल्याणस्यममोन्यर्थो हे पाण्डव ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—अनयो संपदोः कार्य उच्यते—या दोन संपत्तांचे कार्य म्ह०
फलविभाग सांगितला जातो—या दैवी संपद् सा सत्सारबन्धात् विमोक्षाय—
जा देवा संपद् ता सत्सारबन्धापामून विशेषकरून मुक्त हाण्यासाठी आहे—निग्र-
न्थाय—नियत. बन्ध निग्रन्ध. तदर्थ आसुरी संपद् मता—अभिप्रेता—
जा नियत बध ता निबध, सा निबधभावात आम्हा संपद् अभिमत—अभिमत—दृष्ट
आहे,—तथा राक्षसी—त्याचप्रमाण तपसा संपत्तिहि निबधालाच कारण होते—
तत्र एव उक्ते—याप्रमाणें त्या संपत्तांचा फलविभाग सांगतला असता—अर्जु-
नस्य अन्तर्गतं भाव—किं अहं आसुरसंपद्युक्तं. किं वा देवसंपद्युक्तं इति
एव आलोचनारूप आलक्ष्य भगवान् आहे—अनुनाचा अन्तगत भाव म्ह०
मा आसुरसंपत्ताने युक्त आहे की देवसंपत्ताने युक्त आहे, असा प्रश्नारचा विचार मनात
करणे, या स्वरूपाचा त्याचा आग्रह आक्रमण भगवान् म्हणतात—मा शुच—
शोक मा कार्षी—शोक करू नको, तू शिंता करू नको—शिक्ष होऊ नका—हे
पाण्डव (त्वं) दैवी संपद् अभिजातः असि—अभिलक्ष्य जातः असि—
हे अनुना । तू देवा संपत्तीला अनुलून—उत्पन्न झाला आहेस तिला अभिलक्षित
करून—दैवी संपत्तीला उद्देशून जन्म घेतला आहेस—भाविकरुत्प्राण स्व अग्नि
इत्यर्थ—तू भाविकल्याण आहेस—तुझे पुढे अतिशय कदाचण होणार आहे, असा
याचा भावास ५

द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्य मे शृणु ॥६॥

अन्यार्थ—अस्मिन् लोके—या लका—दैवः च आसुर एव—दैव व
आसुरच सम—द्वौ भूतसर्गा—दान मनुष्याचे सर्ग आहेत त्यातला—दैव—द-
वाची मृष्टि—सर्ग—विस्तरश—विस्तारपूर्वक—प्रोक्त—सांगितला.—पार्य—हे
पार्थी ।—मे—मत्पासून—आसुर सर्ग—असुरांचा सर्ग तू—शृणु—ऐक ६

द्वौ भूतेति द्वौ द्विसख्याकौ भूतसर्गौ भूताना मनुष्याणा सर्गो सृष्टी भूतसर्गो सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसपशुकानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते “द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च” इति श्रुते । लोकेऽस्मिन्ससार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव देव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह देवो भूतसर्गोऽभय सत्त्वसद्गुद्धिरिवादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारे प्रोक्तः कथितो न त्वासुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुर पार्थ मे मम वचनादुच्यमान विस्तरश्च शृण्ववधारय ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—‘द्वौ भूतः’ इति—दयाशून्य राक्षसाची तिसरी प्रकृति आहे पण ती येथ का सांगितली नाही, अशी आशया घेऊन आसुरामध्यच तिचा अन्तर्भाव होतो, या आशयान ‘द्वौ भूतसर्गौ’ या श्लोकाने सांगतात—द्वौ-द्विसख्याकौ-भूतसर्गौ-भूतानां-मनुष्याणा सर्गो सृष्टी-भूतसर्गौ-दोन-‘द्वि’ या स-ख्येचे भूतसर्ग-भूताचे-मनुष्याचे सर्ग-सृष्टि-दोन भूतसर्ग आहेत—सृज्येते इति सर्गौ—जे दोन उत्पन्न केले जातात ते सर्ग—भूतानि एव सृज्यमानानि देवाः सुरसपशुकानि द्वौ भूतसर्गौ इति उच्येते—देव व आसुर या सप्ततीने युक्त अशा उत्पन्न केला जाणारी भूतेच दोन भूतसर्ग म्हणून म्हटले जातात—द्वयाः ह प्राजापत्या देवाः च आसुरा च इति श्रुते—प्राजापतीचे दोन पुत्र आहेत पण देव व दुसरे असुर, (वृ० भाष्यार्थ अ १ ३ १ पृ ८१) अशी याविषयी श्रुति आहे—लोके-अस्मिन् ससारे इत्यर्थः—लोकामध्ये म्ह० या सत्सारात, असा याचा भावाध (अहोपण, या दोन प्रकृतीच्या लोकाहून निराळ्या प्रकृतीचे प्राणीहि सभ वतात मग ‘दोनच’ अस कम म्हणता? उत्तर—) —सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः—कारण सर्व प्राण्यांचे असे द्विविधत्वच सभवते—कौ तौ भूतसर्गौ इति उच्येते—कोणते ते ‘दोन भूतसर्ग’ म्हणून म्हटले जातात—प्रकृती एव देव च आसुर एव—प्रकृत असलेलेच देव व आसुर हेच ते दोन भूतसर्ग होत—उक्तयोः एव पुनरनुवादे प्रयोजन आहे—सांगितले याच त्या दोन भूतसर्गांचा पुनः अनुवाद करण्यांत कोणत प्रयोजन आहे ते—पुनरनुवादाच कारण सांगतात—देव भूतसर्ग ‘अभय सत्त्वसद्गुद्धिः’ इत्यादिना विस्तरशः-विस्तरप्रकारे प्रोक्तः-कथित—देव भूतसर्ग ‘अभय सत्त्वसद्गुद्धिः’ इत्यादि श्लोकानी विस्तारपूर्वक-गविस्तर सांगितला—तु आसुरः विस्तरशः न (उक्तः)—पण आसुर सर्ग विस्तारपूर्वक सांगितला नाही—अतः पार्थ तत्परिवर्जनार्थ विस्तरश उच्यमान आसुरं मे-मम वचनात् शृणु-अवधारय—यास्तप हे पृष्ठापुत्रा, त्याचे परिवर्जन करण्यासाठी गविस्तर सांगितला जाणारा आसुर सर्ग माझ्या वचनावरून सू एव-निश्चिन वर-गमचून ये. ६

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

अन्वयार्थ—आसुरा जनाः—आसुरी प्रकृताचे जन—प्रवृत्ति च निवृत्ति च—प्रवृत्ति कोठ करावी व निवृत्त कणापासून व्हाव, तें—न विदुः—जाणत नाहीत—तेषु—त्याच्या ठिकाणी—शौचं न—शुचिभूतपणा नसतो—आपि च—आणि तसाच—आचारः—महाचार—न—नसतो व—सत्यं न विद्यते—सत्य नसते ७

आध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सपत्न्याणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—प्रवृत्ति च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरपार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्ता निवृत्ति च तद्विपरीता यस्मादनर्थहेतोर्निर्वर्तितव्य सा निवृत्तिस्ता च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवल प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो आसुरा ॥७॥

भाष्यार्थ—आ अध्यायपरिसमाप्ते आसुरी संपत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते—आतां या अध्यायाच्या परिसमाप्तापर्यंत आसुरी संपत् प्राण्याच्या विशेषणत्वेन प्रदर्शित केला जाते (एवढा विस्तार करण्याचें काय कारण उत्तर—)—प्रत्यक्षीकरणेन च अस्याः परिवर्जनं कर्तुं शक्यते इति—प्रत्यक्ष ज्ञान श्राव्याने द्विचें परिवर्जन करणें शक्य आहे—आसुरी संपत्ति कोणता हें प्रत्यक्ष कळलें म्हणजे तिला वनं करिता येतें, म्हणून तिचा येथें विस्तार केला आहे—प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्ति तां—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन ज्या अवस्थ कर्तव्य असलेल्या पुरुषार्थसाधनात प्रवृत्ति, त्या प्रवृत्ताला—निवृत्तिं च तद्विपरीतां—आणि त्या प्रवृत्ताच्या विपरीत असलेल्या निवृत्तीला—यस्मात् अनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिः तां च—ज्या अनर्थाच्या हेतूपासून संसारसाधनापासून निवृत्त होणें उचित आहे ती निवृत्ति, त्या निवृत्तीला—आसुरा जना नः विदुः—न जानन्ति—आसुरजन जाणत नाहीत. आसुरजनाना पुरुषार्थाच्या विहित साधनातुघानात प्रवृत्त व्हावें व निषिद्ध संसारसाधनातुघानापासून निवृत्त व्हावें, हें वक्त नाही. —केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुः इति न—जाना केवल विहितप्रवृत्ति व निषिद्धनिवृत्तिच कळत नाही, असें नाही तर—तेषु शौचं न आचारः अपि च न सत्यं न विद्यते—त्याच्या ठिकाणीं पूर्वीक द्विविध शौच नसतें, सदाचारहि नसतो व सत्य नसतें—आसुराः—अशौचाः अनाचारा. मायाविन. अनृतवादिन हि—आसुर जन अशुचि, दुराचरणी, मायावी—कपटी व असत्य भाषण करणारे असतात, हें प्रसिद्ध आहे ७

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ते—आमुरी प्रकृतीचे जन—जगत्—हे सर्व जगत्—असत्यं—
आम्हाप्रमाणे खोटे,—अप्रतिष्ठं—धर्माधर्मादि प्रतिष्ठाहित,—अनीश्वरं—ज्याचा
कोणी शास्ता-ईश्वर नाही, असे—अपरस्परसंभूतं—कामी स्त्रीपुरुषापासून उत्पन्न
झालेले—किं अन्यत्—दुसरे काय?—कामहेतुक—काम या हेतूपासूनच झालेले
आहे, असे—आहु—सांगतात. ८

किंच—असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्त्य धर्मा-
धर्मो प्रतिष्ठास्तोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपे-
क्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहु । किं चापरस्परसंभूतं कामप्र-
युक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसयोगाज्जगत्सर्वं समभूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुक-
मेव कामहेतुकं किमन्यजगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते
जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिरुद्धिरियम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आमुर जनाचा आणगीहि विशेषण आहेत, असे पुढील 'अ-
सत्यं' या श्लोकात सांगतात—असत्यं—यथा वयं अनृतप्राया तथा इदं सर्वं
जगत् असत्यं—असत्य म्ह० जसे आम्ही वहुनेक असत्य-असत्यप्रचुर तसे हे सर्व
जगत् असत्य आहे—(आम्हामध्ये जसे असत्य फार व मत्त फारच थोडे, तसे हे सर्व
जगत् असत्यप्रचुर आहे)—अप्रतिष्ठं च—अस्य धर्माधर्मो प्रतिष्ठा न अतः अ-
प्रतिष्ठं च इति ते आमुरा जनाः जगत् आहु—आणि अप्रतिष्ठ म्ह० याची
धर्म व अधर्म ही प्रतिष्ठा नाही, म्हणून अप्रतिष्ठ, असे ते आमुरजन या जगाला म्हण-
तात.—च धर्माधर्मसव्यपेक्षक अस्य शासिता-ईश्वरः न विद्यते—तसेच,
धर्म व अधर्म यांची ज्याला विशेष अपेक्षा आहे, असा याचा शास्ता-ईश्वर नाही,
—इति अत जगत् अनीश्वर आहु—त्यामुळे जगत् ईश्वररहित आहे,
अमे म्हणतात. (अहोक्षण, केवल शास्त्रगम्य अदृष्टाच्या निमित्ताने प्रकृतीचा अधिपति
होणारा ईश्वर जर नाही तर जगाची उत्पत्ति कसा होते? अशी आशंका घेऊन गा-
मतात.)—किंच अपरस्परसंभूत-कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्य
संयोगात् सर्वं जगत् संभूत—आणि ते अपरस्परसंभूत आहे म्हणजे वामाने
प्रति झालेला त्या व पुरुष यांच्या अन्योन्यसयोगापासून सर्व जगत् उत्पन्न झाले आहे

१ 'अपरस्परसंभूतं' याचा अर्थ रहस्यवार—“अपरस्परसंभूत म्ह० एवमेक'पाशुनादि न
शास्त्रे” असा करिगान तो शिष्य आहे तथापि या श्लोकावरून दावेत त्यांनी त्याचा वराव
विचार घेला आहे ते म्हणतात—“आमच्या मत वेदान्त किंवा वाचिक या दोन्ही ना-
मां जगाच्या रचनेवरून मिळाना जाकून वरणाच्या वाक्यादि नागिरांपासून मत
दे वाने आहे.” या वेळे वेदान्तारोपर वाचिक शास्त्रेद्वयाच कारण काय? अगवत् व
मार्ग ये. ६ मिळाना मत्तकदाच म्हणू नये आहेत. निरीपरकारी मीतरी
नम प्रवृत्त शास्त्रे सादर. १०० अनीश्वर जगत् अत्त

परमाणून् क्रिया उत्पन्न होते. नंतर दोन परमाणूंचे व्युत्पन्न, तीन व्युत्पन्नांचे व्युत्पन्न वगैरे क्रमानें जगत् होतें, हा पक्ष का टाकता ? नास्तिकांना तोहि सोडावा लागतोच ! पण रहस्यकारांना साख्य तेवढे प्रिय आहेत, योग, वैशेषिक वगैरे नाहीत, म्हणून त्यांनी साख्याची तेवढी तरफदारी केली आहे. कारण काय पण वेदान्ताला गौणत्व आणूनहि त्याची अवास्तव तरफदारी केली आहे ! असा;) “ कारण ही साख्यळी किंवा परंपरा जर कवळ केली तर वृद्धय मूर्धातील पदार्थांपासून मागें जाता जाता वा जगाला काही तरी मूळ आहे, असे मानावे लागेल, म्हणून आसुरी लोक जगातील पदार्थ अपरस्परसंभूत म्ह० एकमेकांपासून कोणत्यातरी क्रमानें उत्पन्न झालेले आहेत, असे कवळ करीत नाहीत. ” (पण हा सबंध केवळ युक्तिशून्य आहे. आमुर प्रकृतीचे लोक जर दृष्ट्याच्या पलीकडे काहीं जाणतच नाहींत तर ते रहस्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें वेदान्त किंवा साख्य याच्या क्रमाकडे पहातात तरी कशाळा ? नास्तिकांची सामान्य समजूत जगाचा कर्ता कोणी नाही, तें स्वभावतःच स्त्री-पुरुषसंयोगापासून झालें आहे व त्यामुळेच होत आहे, अशी असते व तिलाच अनुसरून ‘अपरस्परसंभूत’ असें म्हटले आहे व तें ‘किमन्यत् कामहेतुक’ यावरून उघड होतें अशा रहस्यकारांचा अर्थ बरोबर नाहा. ‘साख्यशास्त्रातील गुणांच्या अन्योन्य लटपटीत’ आमुर लोक पडतात कशाळा ? ते साख्याचें म्हणणें काय आहे; ते तरी कशाळा पाहतात व वेदांताकडे कशाळा जातात, त्यांना जें दिसतें तेंच ते बोलतात, रहस्यकार आपल्या अर्थाच्या समधनाच पुनः व्याकरणाच्या खटपटीत पडले आहेत. ते म्हणतात—)

“अ-परस्परसंभूत हा अ-मल्ल अ प्रतिष्ठ याप्रमाणें नन् समास आहे ” “अपरश्च परश्च असा विलक्षण विग्रह किलेक करितात.” “अपर व पर याचा ‘अपरपर’ याचा समास होईल. ‘अपरस्पर’ असा होणार नाही ” वगैरे, पण असत्य व अप्रतिष्ठ हे जरी नन समास असले तरी ‘अपर-स्पर’ हाहि नन् समासच असला पाहिजे, असें म्हणण्यास काय आधार आहे ? ‘अपरश्च पर. च’ असा सरळ ब्रह्मसमास मानून केलेला विग्रह त्यास विलक्षण वाटतो ! त्याचें कारण काय तर ‘अपर व पर’ असे जर शब्द असते तर समास ‘अपरपर’ असा झाला असता, असे ते म्हणतात. पण त्यात काहीं अर्थ नाही कारण नीलकण्ठादि काहीं टीकाकारांनी ‘अपरस्पर. क्रियासात्त्वत्ये’ (६.१.२४४) या पाणिनीयज्ञाचा उल्लेख करून ‘अपर च पर च-अपरस्परौ’ असा ‘संसृज्’ -संकारयुक्त प्रयोग क्रियेचा मततपणा याअथा होत असल्याचें स्पष्ट सांगितले आहे. अर्थात् साख्याच्या अप्रकृत सिद्धान्ताशी सबंध जोण्याच्या लोभानें केलेली ही व्याकरणाची मी-मामा सदोष झाली आहे. रहस्यकारांनी हा सर्व अर्थ “अन्योन्याभिभावश्रयजननभिपुनवृत्त-यश्च गुणा’ (सा. का. १२) या लटपटित पायावर रचला आहे. ते म्हणतात—“परस्पर-संभूत वा शब्दानें सारयशास्त्रात गुणापासून गुणार्थे अन्योन्य जनन वर्णिलें आहे. तेंच या टिकाणी विवक्षित आहे अन्योन्य व परस्पर हे दोन्ही शब्द समानार्थक असून सा-रयशास्त्रातील गुणांच्या अन्योन्य लटपटीचें वर्णन करिताना हे दोन्ही शब्द येत असतात.” [सा. वा. १२ महा. भा. शा. ३०५] पण बरील साख्यवार्तिकेवरूनहि रहस्यकार समजतात तो अर्थ निष्पन्न होत नाही. बरील वाक्याचा अर्थ इतकाच की, ते तीन गुण परस्पराकडून पराभव पावणारे, परस्परांच्या आज्ञानें क्रिया करणारे, परस्परांच्या अने-

—‘ कि अन्यत् कामहेतुक ’ कामहेतुकं एव—कामहेतुक कि अन्यत् जगतः कारणं—दुसरें काय ? कामहेतुक आहे काम हाच ज्याचा हेतु आहे त कामहेतुक—कामहेतुकच कामहेतुक होय जगाचें आणखीं कोणतें कारण असणार ?—जगत अदृष्ट धर्माधर्मादि किंचित् कारणान्तरं न विद्यते—जगाचें अदृष्ट असें—‘ अदृष्ट ’ या नावाच धर्माधर्मादि दुसरें काहीं कारण विद्यमान नाहा —काम एव प्राणिना कारण—कामच प्राण्याचें कारण आहे —इति इय लोकायतिक-दृष्टि—अशी हा लोकायतिकदृष्टि आहे ८

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

अन्वयार्थ—एता दृष्टि—या दृष्टीस—अवष्टभ्य—आश्रय करून—नष्टात्मान-
—ज्याचा स्वभाव नष्ट झाला आहे,—अल्पबुद्धय—ज्याचा बुद्धि अल्प आहे,
—अहिता—जगाचे शत्रु—उग्रकर्माण—ज्याचा क्रम उग्र—दूर आहेत असे ते—
जगत—जगाचा—क्षयाय—क्षय करण्यासाठी—प्रभवन्ति—उत्पन्न होतात ९

एतामिति । एता दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसा
धना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽप्यव बुद्धिर्येषा तंऽपबुद्धय प्रभवन्त्युग्रबन्धुप्रकर्माण
क्रूरकर्माणो हिंसात्मका क्षयाय जगत प्रभवन्तीति सयन्ध । जगतोऽहिता शत्रव
इत्यर्थ ॥ ९ ॥

क्षेणं परिणाम पावणारे व परस्पर सहचर आहेत यावरून रहस्यकार म्हणतात तो अर्थ
मुळाच निषत नाहा रहस्यकार म्हणतात ‘ गुणापायून गुणाचें अव्योन्मूलन होतें ’ हे
क्षणें साख्यशास्त्राच्याच विरुद्ध आहे सत्त्वगुणापायून रजोगुण होता व रजोगुणापायून
सत्त्वगुण होतो, असा त्याचा अर्थ नव्ह कारण सांख्याच्या परिभाषेप्रमाणच सत्त्वादि गुण
उत्पन्न होणार नाहान कारण त्याची प्रवृत्ति गुणरूप आहे सांख्यिक परिणाम राजस परि
णामापायून व राजस परिणाम सांख्यिक परिणामापायून उत्पन्न होतात, असहि म्हणता येत
नाहीं कारण ते परिणाम परस्पर विरोधी असल्यामुळे एकमेकापायून उत्पन्न होऊ शकत
नाहींत यास्तव ‘अन्योऽयननवृत्तव ’ याचा अर्थ आम्हीं वास्तव्यपतिभिः आभ्या उत्पन्नोमु
दीप्तमाणे जसा केला आहे, तसाच करणें उचित होय महा भा श्रुतिपत्रांतील वणन वेदिक
सारपाचें आहे, निरीश्वरवादी सारयदशनाचें नव्हे, हे त्यांना ‘मगवान् हें सर्व उत्पन्न
करतो,’ या वानवावहनच मिळू होतें अवात् पुढेंहि रहस्यकारांना “ तथापि गातीतील
अपरस्परसंभूत या पदान उपनिषदातील स्पष्टपुन्यधिकृतापेक्षा सांख्याचा स्पष्टपुन्यपि क्रमच
जारीत विवक्षित आहे,असें आमचें मत आहे ”वगैरे नें म्हटल आहे तें जगदा निराधार अस
स्वात्मकें उपेक्ष्य होय आगुर प्रवृत्ताचे लोक इतक्या सोा पाण्यात शिरतील,हें स्पष्टच नाहीं
यास्तव त्याच्या स्थूल दृष्टीला व नास्तिकतेला सवथा अनुरूप असाच ‘हं गत् नामप्रसूत
रूपप्रसूतयोगापायून शालं आहे,’ असा अर्थ करणें उचित होय

भाष्यार्थ—‘एतां०’ इति—ही दृष्टि दृष्टप्रमाणे इष्टच आहे, असें कोणी म्हणेल, म्हणून सांगतात—एतां दृष्टि अवष्टम्भ-आश्रित्य नष्टात्मान-नष्ट-स्वभावा-विभ्रष्टपरलोकसाधना—या लोकायतिक दृष्टीचा आश्रय-अवलंब करून नष्टात्मे म्ह० ज्याचा स्वभाव नष्ट झाला आहे—जे परलोकाच्या साधनापासून विशेषेकरून भ्रष्ट झाले आहेत, असे नष्टात्मे,—अल्पबुद्धय-विषयविषया अल्पा एव बुद्धि येषां ते अल्पबुद्धय—अल्पबुद्धि-ज्याची विषयाविषयीची अल्प बुद्धि असते ते अल्पबुद्धि होत (दृष्ट विषयाविषयीच प्रवृत्त होण हेंच विषयबुद्धीचें अल्पत्व होय)—उग्रकर्माण-क्रूरकर्माणः हिंसात्मकाः प्रभवन्ति-उद्भवन्ति—असे ते उग्रकर्म-क्रूर कर्म करणारे—हिंसात्मक-हिंसास्वभावाचे आसुरलोक उत्पन्न होतात.—जगतः क्षयाय प्रभवन्ति इति संयन्धः—जगाच्या-सर्व प्राण्याच्या क्षयासाठी उत्पन्न होतात, असा संबंध—जगत अहिता-शत्रव इत्यर्थ—जगाचे-सर्व प्राणिजातांचे अहित म्ह० क्षत्र, असा याचा भावार्थ ९

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥१०॥

अन्वयार्थ—दुष्पूर काम आश्रित्य—ज्याची पूर्ति-वृत्ति होणें अशक्य आहे अशा कामाचा आश्रय करून—दम्भमानमदान्विता—दम, मान व मद यांनी युक्त होत्यात—मोहात्—अविवेकामुळे—असद्ग्राहान्—असत् ग्रह-अशुभ निधय—गृहीत्वा—पकून घेऊन—अशुचिप्रताः—ज्याची प्रते अशुचि आहेत, असे—प्रवर्तन्ते—प्रवृत्त होतात १०

ते च—काममिश्राविशेषमाश्रित्यायष्टम्भ दुष्पूरमशक्यपूरण दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तन्निविता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहान्शुभनिधयान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचिप्रता अशुचीनि प्रतानि येषां तेऽशुचिप्रता ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—ते च दुष्पूरं-अशक्यपूरणं कामं-इच्छाविशेष-आश्रित्य-अयष्टम्भ—आण ते दुष्पूर म्ह० ज्याची पूर्ति-वृत्ति अशक्य आहे अशा कामाचा—एक प्रकारच्या इच्छेचा आश्रय करून—दुष्पूर कामाचा अवलंब करून—दम्भमानमदान्विता-दम्भ-च मान-च मद-च-दम्भमानमदा ते. अन्विता-दम्भमानमदान्विता—दममानमदान्वित-दम व मान व मद त दम मान मद, त्यांनी जे युक्त असतात ते दममानमदान्वित होत—मोहात्-अविवेकान् असद्ग्राहान्-अशुभ-निधयान् गृहीत्वा-उपादाय लोके प्रवर्तन्ते—मोहात्-आयवसामुळे अमदमद-अशुभ निधय ग्रहण करून-शुभ निधय करून-त्यांचे या लोकांत प्रवृत्त हात त अशुभ निधयानेच जल्मलीक व्यवहार करतात. (त्यांचेच क्षणगी एक विशेषण—)

अशुचिन्ताः—अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशुचिन्ताः—अशुचिव्रत म्॥
प्राचीं व्रते अशुचि—अपवित्र असत्तात ते अशुचिव्रत हात. १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥११॥

अन्वयार्थ—च—आणि ते आसुरलोक—अपरिमेयां—जिचे प्रमाण—इयत्ता
कळत नाही, अशा—प्रलयान्तां—मरणापर्यंत टिकणाऱ्या—मरणानेच संपणाऱ्या
—चिन्तां—चितेस—उपाश्रिताः—आश्रय केलेले असताना—कामोपभोगप-
रमाः—शब्दादि विषयाचा उपभोग घेण्यामध्येच तत्पर असलेले आणि—एतावत्
—विषयोपभोग घेणे, हाच काय तो परमपुरुषार्थ आहे—इति निश्चिता—असा
निश्चय केलेले असतात ११

किंच—चिन्तामपरिमेया च न परिमानु शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता साऽपरिमेया
तामपरिमेया प्रलयान्ता मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थ । कामोपभोग-
परमाः, काम्यन्त इति कामा. शब्दादयस्तदुपभोगपरमा, अपमेव परम पुरुषार्थो
य कामोपभोग इत्येव निश्चितात्मान एतावदिति निश्चिता. ॥ ११ ॥

माप्यार्थ—किंच—आमुराचाच आणखी विशेषण—‘चिन्तां अपरिमेयां च
—यस्याः चिन्ताया इयत्ता न परिमानुं शक्यते सा अपरिमेया तां अप-
रिमेयां—च चितेला—अपरिमेय चितेला—ज्या चितेची इयत्ता निश्चित करता येत नाही,
जिचे प्रमाणच करिता येत नाही, ता अपरिमेया होय त्या तम—या अपरिमेय—प्रल-
यान्तां—मरणान्तां—च प्रलयान्त—मरणान्त—मरणापर्यंत नाहीसा न होणारी—मरेपर्यंत
टिकणारी, अशा अपरिमेय व मरणान्त चिन्तेचा—उपाश्रिता—आश्रय केलेले—
सदा चिन्तापरा इत्यर्थ—सदा चिन्तापर झालेले असा याचा भावार्थ—कामो-
पभोगपरमाः—काम्यन्ते इति कामा.—शब्दादय तदुपभोगपरमा—कामो-
पभोगपरम—ज्याची कामना—इच्छा केली जाते ते काम—शब्द दिव विषय, त्यांच्या उप-
भोगालाच श्रेष्ठ मानणारे—य. कामोपभोगः अयं एव परम पुरुषार्थ इति-
एवं निश्चितात्मानः—जो विषयाचा उपभोग हाच परम पुरुषार्थ आहे असा प्रकट
निश्चितस्वभाव,—एतावत् इति निश्चिता—या ज्ञानातून एतदेव आहे, आगता
काही नाही, असा निश्चय केलें [आपल्या योगज्ञेनाच्या उपायाचा मरेपर्यंत मनात
चिन्ता करणारे व त्या चिन्तेचे विषय अमर्त्य अमन्यमानुळे ता चिन्तादि अपरिमेय,
अशा चिन्तेचा त्यांना आश्रय केलेला असतो व विषयोपभोग हेच काय ते एक मुख,
या पलीकडे पारलौकिक मुख नव्हे काही नाही, असा त्यांचा निश्चय झालेला असतो.]

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

अन्यथार्थ—आशापाशशते —आशा हेच शेंकडों पाश, त्यांना—बद्धाः—
बांधले गेलेले,—कामक्रोधपरायणा —काम व क्रोध ज्याचा परम आश्रय आहे, असे
ते आसुर प्रकृताचे लक्षण—कामभोगार्थ—विषयोपभोगासाठी—अन्यायेन—अन्या
यानें—अर्थसंचयान्—द्रव्यसंचय—ईहन्ते—करितात १२

आशापाशशते । आशापाशशतेराशा पुत्र पाशास्तच्छुद्धैराशापाशशतेर्वद्धा नियन्त्रिता.
सन्त सर्वत आकृष्यमाणा कामक्रोधपरायणा कामक्रोधी परमयत्न पर आश्रयो येषा
ते कामक्रोधपरायणा, ईहन्ते चष्टन्ते कामभोगार्थ कामभोगप्रयोजनाय न धर्माय न
न्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयानन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थ ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—‘आशापाश०’ इति—‘आशापाश०’ या श्लोकानें त्या आसुरा-
चांच आणखी विशेषण—आशापाशशतेः आशा एव पाशा तच्छुद्धै आशा
पाशशतेः बद्धा -नियन्त्रिता सन्त—आशाएव पाशशतानीं—आशा हेच पाश,
त्यांच्या दाताना—रजारा आशाएवी पाशांना बद्ध म्ह० नियन्त्रित—निगडित होतात—
सर्वत. आकृष्यमाणा—सर्व बाजूंना आकर्षण केले जाणारे,—कामक्रोधपरा-
यणा—कामक्रोधी पर अयत्न—पर आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणा.—
काम क्रोधपरायण म्ह० काम व क्रोध हेच ज्यांचे परम अयत्न—अष्ट आश्रय असतो ते
काम क्रोध परायण होत असे ते आसुर लोक—कामभोगार्थ कामभोगप्रयोज-
नाय धर्माय न अन्यायेन अर्थसंचयान्—अर्थप्रचयान् ईहन्ते—चष्टन्ते—
विषयोपभोगासाठी—विषयभोग ह प्रयोजन सिद्ध होवें म्हणून, धर्मासाठी नव्हे अन्या-
यानें द्रव्यसंचय, द्रव्याचा मग्न करितात—अन्यायेन—परस्वापहरणादिना
इत्यर्थ—अन्यायानें म्ह० दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करणें इत्यादि उपायानें द्रव्य
संपादन करितात [यथीत आशा म्ह० ज्याच्या प्राप्ताचा उपाय अशक्य आहे, अशा
दिवा ज्याचा उपाय ठारकच नाही अशा विषयाविषयी इच्छा, अशा शेंकडा आशापाशानी
बांधल्याप्रमाणच धेयापामून अष्ट करून टाकडे तिकडे नेले जाणारे, असा ‘आशापाश-
शते बद्धाः’ या पदाचा स्वार्थ आहे] १२

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

अन्यथार्थ—अद्य—आतां—मया—मी—इद—हे धन—लब्ध—संपादन
केले आहे—इद प्राप्स्ये—हे मिळवीन—मनोरथ इद अस्ति—मनाग गतां
दणार ह धन आहे—मे इद अपि धनं पुन. भविष्यति—मागे होई धन पुन
न मिळवाय होईल १३

इदमद्य तेनामभिप्राय — इद द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदमन्यप्राप्स्ये मनोरथ
मननुत्तिकरामिदं चाम्नीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि मरमरे पुनर्धन तेनाद धनी
‘मया’ भाष्यार्थ ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदृश च तेषां अभिप्रायः—आणि त्या आमुल लोकाचा असा विवकविरोधी अभिप्राय असतो—इदं-द्रव्यं अद्य-इदानीं मया लब्ध—हे माय, सुवर्ण इत्यादि द्रव्य आज-यावेळा मा संपादन केल आहे—इदं अन्यत् प्राप्त्ये—हे दुमरेंज-अवश्य मिळवें म्हणून मनान घ्यास लागला आहे,त द्रव्य मा संपादन करीन—मनोरथं-मनस्तुष्टिकरं इदं च अस्ति—आणि मनाला सताप दणार ह धन आहे.—मे इदं अपि धनं पुनः आगामिनि संवत्सरे भविष्यति—आणि मास हाहि धन पुन दुसऱ्या वर्षी हाईल [म्ह० मला हवें असल्ले ह दुमरें धनहि पुढ्या वर्षी मिळेल]—तेन अहं धनी विख्यात भविष्यामि—त्याच्यायोग मी धनवान् म्हणून प्रसिद्ध होईन १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

अन्यार्थ—मया—मी—असा शत्रु—हा शत्रु—हत—मारला—च—आणि—अपरान् अपि—दुसऱ्या शत्रूनाहि—हनिष्ये—मारान—अह ईश्वरः—मा ईश्वर आहे—अह भोगी—मा माण आहे—अहं सिद्ध—मी सिद्ध आहे—बलवान् सुखी—बलवान् सुखी आहे १४

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जय शत्रु, हनिष्ये चान्यानवरा-
दानपरानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विन सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुरप ईश्वरोऽहमह
भोगी सर्वकारेण च सिद्धोऽहं सर्वत्र पुत्रं पौत्रं नृभिर्न केचल मानुषोऽहं बलवान्-
सुखी चाहमेवान्ये तु भूमिमारापावतीणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—'असौ मया०' इति—'असौ मया०' या श्लोकान माझ्या या इच्छेला प्रतिबध करणारा शत्रुहि ममबल नाही, असे तो आमुल प्रकृतीचा मनुष्य मातो—असौ देवदत्तनामा दुर्जय शत्रु मया हत.—हा दयदत्तनावाचा दुर्जय शत्रु मी मारला आहे—च अन्यान् वरानान्-अपरान् अपि हनिष्ये—आणि दुसऱ्या दुष्ट य शत्रु शत्रूनाहि मारान—पने तपस्विन. किं करिष्यन्ति—हे गरिब निचारे काय करणार ? (अरेवरा, तुझ्यापणी दुष्ट अमल्ल्या गधूचा तू जरा परामर केवस, तरी बरोबरीच्या शत्रूनाहि पराभव तुझ्या हातून होईलच असा भरवगा धोरता येत नाही, असा आश्वास घेऊन तो म्हणतो—)—सर्वथा अपि मत्तुरप न अस्ति—ताउप फाही जरा झाले तरी माझ्या बरोबरीचा काण नाही—अहं ईश्वर—मी ईश्वर आहे—(अरे वच तुझ्यामध्ये ऐश्याचा अनिरेक जरी झाला समला, तरी त्याचा उपनाम चण्याचे मामर्घ्य जर तुला नवत तर त्याचा काय उपदेश ? या इच्छे निरमन करतो—)—अहं भोगी—मी सर्व ऐश्याचा परभेन घेणारा आहे—च सर्वप्रकारेण अहं सिद्ध—आणि सर्व प्रकारे मी सिद्ध आहे १५—पुत्रः पौत्रः नृभिः संपन्न—मी पुत्र, नातु व पणतु वनी मरण आहे,

—अहं न केवलं मानुष —मी काहा माधारण मनुष्य नव्हे—अहं एव बलवान्
सुराी च—मीच बलवान्—ओजस्वी व सुखी—नीरोगी आहे—तु अन्ये भूमिभाराय
अवतीर्णाः—पण दुसरे सर्व केवल भूमांला भार होण्यासाठी उत्पन्न झाले आहेत. १४

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अन्वयार्थ—आढ्य—मी धनाने संपन्न आह, —अभिजनवान् अस्मि—
उत्तम कुलीन आहे—मया सदृशः—माझासारखा—क अन्यः अस्ति—दुसरा
कोण आहे ?—यक्ष्ये—यज्ञ करीन,—दास्यामि—दान देईन,—मोदिष्ये—
आनंदी होईन—इति—याप्रमाणे—अज्ञानविमोहिताः—ते अज्ञानाने नानाप्रकारे
अविवेकी होतात—अनेकचित्तविभ्रान्ताः—याप्रमाणे अनेक चित्तसंस्कृतींनी अति-
दाय भ्रान्ति पावलेले—मोहजालसमावृता—अविवेकाच्या आवरणाने आच्छादित
झालेले—अज्ञानरूप जाल्यात अडकलेले—कामभोगेषु—विषयभोगामध्ये—प्रसक्ता
—आसक्त झालेले ते—अशुचौ नरके—अशुचि नरकात—पतन्ति—पडतात.

आद्य इति । आढ्यो धनेनाभिजनेनाभिजनवान्सत्सपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि
न मम तुल्योऽस्ति कश्चिःकोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया, किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यामभि-
मविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यः मोदिष्ये इयं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमो-
हिता अज्ञानविमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—‘आढ्य ०’ इति—‘आढ्य ०’ या श्लोकां विद्या, वर्तन, धन व
कुल यांत माझ्या तोंडीचा कोणी नाही, असे सांगतो—धनेन आढ्यः—धनाने संपन्न
—अभिजनेन—अभिजनवान् सत्सपुरुष श्रोत्रियत्वादिसंपन्न.—यज्ञाने अत्यंत
कुलीन, म्हणजे सात पुण्यापर्यंत श्रोत्रियत्वाने संपन्न—अस्मि—असा मी आहे.
—तेन अपि कश्चित् मम तुल्य न अस्ति—सामुख्येहि कोणीच माझ्या बरो-
बरीचा नाही—मया सदृशः—तुल्यः क अन्यः अस्ति—माझासारखा दुसरा
कोण आहे (अरेपण, धन आणि कुल यात जरी तुझ्या बरोबरीचा कोणी नसला तरी
यज्ञ, दान, व त्याचे फल यांत तुझ्याहून कोणी तरी अधिक अंगेल, अशी आशंका घेऊन
आमुर प्रवृत्तीचा मनुष्य म्हणतो—)—किंच—यक्ष्ये—तसेच, मी यज्ञ करीन—यागेन
अपि अन्यान् अभिभविष्यामि—यज्ञाच्या योगानेहि मी इतरांचा पराभव करीन
—नटादिभ्यः दास्यामि—नटादिनींना दान देईन—मोदिष्ये—अतिशयं हर्षं
च प्राप्स्यामि—आणि अचंत हर्षात् प्राप्त होईन. (पण हा त्याचा आशय चांगला

नाही, असे भगवान् चवथ्या वरणानें सुचवितात—) इति एषं अज्ञानेन विमो-
हिताः—अज्ञानविमोहिताः—विविधं अविवेकभावं आपन्नाः—या अज्ञाप्रकारें
अज्ञानानें अतिशय मोहित झालेले असे ते आनुर प्रकृतीचे लोक असतात. [' अज्ञान-
विमोहित ' म्ह० नानाप्रकारच्या अविवेकभावास प्राप्त झालेले.] १५.

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारेने कैश्चित्तविविधं भ्रान्ता अनेकचित्तवि-
भ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवाऽऽवरणात्मकत्वात्तेन
समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्णाः सन्तस्तेनोपचितकलमपाः पतन्ति नर-
केऽमुचौ चैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—' अनेक० ' इति—' अनेक० ' या श्रोत्रानें याप्रमाणें कर्तव्याकर्तव्य-
विवेकरहित झालेल्या लोकांचा नाय जवत्या होते, ते सांगतात—अनेकचित्तविभ्रा-
न्ताः—उक्तप्रकारें अनेकैः चित्तैः विविध भ्रान्ता. अनेकचित्तविभ्रान्ताः
—अनेकचित्तविभ्रान्त—वर सागिनलेल्या प्रकारच्या अनेक चित्ताना अनेक प्रकारें भ्रान्त
झालेले ते अनेकचित्तविभ्रान्त होत—मोहजालसमावृताः—मोहः—अविवेकः—
अज्ञानं तत् एष जालं इय आवरणात्मकत्वात् तेन समावृता—मोहजाल-
समावृत—मोह म्ह० अविवेक, अज्ञान, तेच आवरणात्मक—आच्छादनरूप अमयामुळें
जणुंकाय जाले होय, त्या जाल्याने पूर्णपणे आच्छादित झालेले—कामभोगेषु प्रस-
क्ता—तत्र एष निपण्णाः सन्तः—काम म्ह० विषय, त्याचा भोगामध्ये अत्यन्त
आसक्त असलेले, त्या भोगातच गडून गेलेले असे होऊं साते—तेन उपचितकलमपाः
अशुचौ—चैतरण्यादौ नरके पतन्ति—तामुळे ज्याच्या पापाचा फार मोठा सं-
चय झाला आहे, असे ते अविविध चैतरण्यादि नरकात पडतात. १६.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थ—ते—आसुरलोक—आत्मसंभाविता—आत्मी अनेक उत्तम
गुणाना युक्त आहेत, असे स्वतःच स्वतःला मानणारे—स्तब्धा—अनघस्वभावाचे
—धनमानमदान्विता—धनविषयीचा मान व मद यांनी युक्त असलेले अने—
दंभेन—दंभाने—नामयज्ञैः—नाममात्रयज्ञानां—अविधिपूर्वक—अविधाने—य-
जन्ते—यजन करितात. १७

आत्मेति । आत्मसंभाविता. सर्वगुणविशिष्टनयाऽऽत्मनः संभाविता आत्मसंभा-
विता न साधुभिः, स्वत्या अग्रण्या मानो धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञानाममात्रेणैस्ते दंभेन धर्मप्यजित-
याऽविविधपूर्वकं विहिताद्गोतिकर्तव्यसारहितः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—' आत्म० ' इति—' आत्म० ' या श्रोत्रानें लब्धितार्तालाह कित्ये-
काची वैदिक याग-दानादि कर्मांपध्दें प्रवृत्ति होत असल्यामुळे सर्वांनीच नरकात पडणें

अयुक्त आहे, अशी आशका घेऊन भगवान् सांगतात—आत्मसंभाविताः—सर्व गुणविशिष्टतया आत्मना एव संभाविता—आत्मसंभाविताः न साधुभिः—आत्मसंभावित—सर्वगुणविशिष्टत्वाने आपल्याकडूनच संभावना केले गेलेले, संज्ञा कडून नव्हे, [मी सर्वगुणसंपन्न आहे, अशा रातीन स्वतःच स्वतःची प्रशंसा करणारे असा याचा भावार्थ]—स्तब्धाः—अप्रणतात्मान—स्तब्ध म्हणजे कोणापुढेही शरार नम्र न केलेले—धनमानमदान्विता—धननिमित्त मानःच मद ताभ्या धनमानमदाभ्या अन्विताः ते—धनमानमदान्वित—धनामुळे प्राप्त होणारा मान व मद अशा त्या धनमान मदानी युक्त असलेले ते आसुर जन—नामयज्ञैः—नाममात्रे. यज्ञैः—दम्भेन—धर्मध्वजितया अविधिपूर्वक—विहितांग—इतिकर्तव्यत्वारहित. यजन्ते—नाममान यज्ञानी—दभाने म्ह० धार्मिकता प्रकट करण्याच्या हेतुने अविधिपूर्वक म्ह० विहित अंग व इतिकर्तव्यता यांनी रहित अशा यज्ञानेच यजन करितात [त्याचे ते यज्ञ केवळ नावाचे असतात, त्यात डोंग फार असते आणि विधि मुळीच नसतो तात्पर्य आसुरसंपत्तीचे लोक वैदिकमार्गात जरी प्रवृत्त झाले, तरी त्यांत पुण्यापेक्षा पापच अधिक जोडतात] १७

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

शब्दार्थ—अहंकार—अहंकार,—बल—बल—दर्प—दर्प,—कामं—काम,—च—व—क्रोधं—क्रोध याचा—संश्रिता—आश्रय केलेले ते आसुरलोक—आत्मपरदेहेषु—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहामध्ये—मा—माझा—प्रद्विपन्तः—अतिशय द्वेष करणारे व—अभ्यसूयकाः—अतिशय शत्रूच्या करणारे असतात १८

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानेराविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्यारूप कष्टतम सर्वदोषाणां मूल सर्वाभ्युपगच्छतीना च तथा बल पराभिभवनिमित्त कामरागान्वित दर्प दर्पो नमः परमोद्वेगधर्ममतिक्रामति सोऽयमन्त करणाश्रयो दोषविशेष । काम रत्यादिविषय श्रोत्रमनिष्टविषयमेतानन्याश्च महतो दोषान्संश्रिता । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिक्रान्ताक्षिभूत मा प्रद्विपन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रदेष्टुं कुर्वन्तोऽभ्यसूयका सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमाना ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—‘अहं०’ इति—‘अहं०’ या श्लोकाने आसुर प्रवृत्तीचे लोक मद्य शानापातून पारच दूर राहतात, अग्रे भगवान् सांगतात—अहंकारं—अहंकरण अहंकार—अहंकार—अहं म्ह० ‘मी’ असे म्हणजे हाच अहंकार. (त्याचच स्पष्टीकरण करितात—) —विद्यमानेः च अविद्यमानैः आत्मनि अध्यारोपितैः गुणैः पिदिष्ट आत्मान अहं इति मन्यते स अहंकार—विषयमन किंवा अविद्यमान

अशा आत्म्यावर आरोपिलेल्या गुणानां विविष्ट अशा आपल्याला 'अहं' अर्गे समजतो, तो अहंकार.—अविद्याः—या अहंकाराचे मूळ अविद्या असल्यामुळे त्यालाच 'अविद्या' असे नाव आहे.—रूपतमः—तो अतिनय कष्ट देणारा आहे, (विवेकी लोकांनी मोठ्या यत्नानां त्याचा त्याग करावा असें या विशेषणाने सूचित केले आहे. अहंकाराचे कष्टतमत्वच स्पष्ट करितात—) —सर्वदोषाणां सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च मूलं—तो अहंकार सर्व दोषांचे व सर्व अनर्थप्राप्तीचे मूळ आहे, (आसुर लोक अशा अहंकाराचा आश्रय केलेले असताना असा पुढे संप्रध.) —तथा बलं—पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं—तसेच बल, दुमन्याच्या पराभवाला कारण होणारे व विषयान्तराने युक्त, अमलेले शरीरं उग्रसामर्थ्य—द्वेष—द्वेष. नाम यस्य उद्भवे धर्म अतिक्रामति स—अयं अन्तःकरणाश्रयः दोषविशेषः—दोषाला—द्वेष म्ह० त्याचा उद्भव झाला असता मनुष्य धर्माचे अतिव्रमण करितो तो हा अंतःकरणाचा आश्रय करून अमलेला एक प्रकारचा दोष, त्या दोषाला—कामं—स्वार्थादिचिपर्यं—त्री इत्यादिकाविषयांच्या कामाला—क्रोधं—अनिष्टविषयं—आनिष्ट विषयाविषयीचा क्रोध, त्याला—पतान् च अन्यान् महतः दोषान् संप्रतिता—या व अशाच मात्पर्यादि दुसऱ्या मोठ्या दोषाचा आश्रय केलेले—स्वित्ते ते मां—ईश्वर आत्मपरदेहेषु—स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूत मां मद्रूपन्तः—तसेच ते मज ईश्वराचा म्ह० राज्या भवेद्देहात व परदेहात त्याचे ज्ञान व कर्म याचा साक्षिभूत असा माझा अत्यंत द्वेष करणारे—मच्छासनातिघातिर्यं प्रद्वेषः तं कुर्यन्तः—माझ्या शासनाचे—उपदेष्टाचे उच्छेदन करणे हाच माझा प्रद्वेष, तो करणारे—अभ्यसूया—सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमाना—व अभ्यसूया करणारे, म्हणजे सन्मार्गस्थाना गुणामध्ये दोषग्राष्ट ठेवणारे, त्यांचे गुण गहून न करणारे. [धुनि व स्मृति हेच ईश्वराचे ज्ञान व त्याने माहित न्याप्रमाणे ज्ञान व कर्म यांचे अनुष्ठान न करणे हाच त्यांचे उच्छेदन हांचे] १८

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—तान् द्विपतः क्रूरान्—राज्या माझा द्वेष करणाऱ्या मूर्ख—अशुभान् नराधमान्—अशुभ नराधर्मास—संसारेषु—मंगलार्थास—आसुरीषु योनिषु एव—आसुरी योनिच—क्षिपामि—टाकतो. १९.

तानहमिति : तानं सर्वानसम्मापेक्षितसमूहान्मायुद्देष्टेनो द्विपतश्च मां क्रूरान्संसारेषु नराधमसंरागेषु नराधमानधर्मदोषवशां क्षिपामि प्रक्षिपाम्यनगं मानमशुभान्शुभमहंकारिण आसुरीष्वेव प्रकर्मप्राप्त्युप्याप्रमिहंयोन्योनिषु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—‘तानहं०’ इति—‘तानहं०’ या श्लोकात् या आमुरांचे शेवटीं काय होते तें सांगतात—अहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः तान् सर्वान् च मां द्विषतः क्रूरान् नराधमान्—मी सन्मार्गाचे प्रतिपक्षभूत-शत्रूच म्ह० साधंचा द्वेष करणारे व माझा द्वेष करणारे अशा त्या क्रूर नराधमास—संसारेण एव-नरकसंस्तरणमार्गेषु क्षिपामि-प्रक्षिपामि—संसारातच म्हणजे नरक-गमनमार्गांतच टाकतो, त्यांना मां नरकमार्गांतच धालतो (तर मग भगवान् निर्दय आहे, असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)
अधर्मदोषवत्स्यात्—कारण अधर्म या दोषाने ते युक्त असतात, म्हणून मी त्यांना नरक हे फल दतो—अशुभान्-अशुभकर्मकारिण. आसुरीषु एव क्रूरकर्म-प्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु अजहन्-संततं-क्षिपामि इति अनेक सं-यन्ध—त्या अशुभाना म्ह० अनुभ कर्मे करणाराना आसुरीयोनामर्थेच म्ह० ज्यात क्रूरकर्मांचे आधिक्य आहे अशा व्याघ्रसिंहादि योनींतच निरंतर-सतत टाकतो, असा ‘क्षिपामि’ या क्रियापदाची संवद. १९

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा—मूढाः—ते मूढ जन—जन्मनि जन्मनि—प्रत्येक जन्मात—आसुरीं योनिं आपन्ना—आसुरी योनींतच उत्पन्न होतात व—मां—मला—अप्राप्य एव—प्राप्त न होताच—ततः—त्याहूनहि अधमां गतिं—अधमगतीला—यान्ति—प्राप्त होतात. २०

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोयदुःखास्त्वेव योनिषु जायमाना अपो गच्छन्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्या-नासाद्येव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निरुप्यतमां गतिम् । मामप्राप्येवेति न मयासां काचिदप्याशङ्काऽस्त्यता मरिउभ्यमाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—‘आसुरीम्०’ इति ‘आसुरा०’ या श्लोकात् त्यांचेहि प्रमाने अनेक जन्माच्या शेवटी वरणाण होईल, म्हणून म्हणाल तर तें होत नाही उलट आसुरा प्रवृत्तीचे लोक उत्तरेतर अधम योनालाच प्राप्त होतात असे सांगतात—आसुरीं योनिं आपन्ना-प्रतिपन्ना मूढा-अविवेकिनः—आसुरी योनीला प्राप्त झालेले मूढ-अविवेकी—जन्मनि जन्मनि-प्रतिजन्म तमोयदुःखासु एव योनिषु जायमाना-अध. गच्छन्त मूढाः—ज.मो.जन्मी-प्रत्येक जन्मांमध्ये तमोयदुःख-ज्यात अज्ञानगंजक तमाचे वाहून्य आहे, अशा योनामध्ये उत्पन्न होणारे-मागी जाणारे मूढ—मां—ईश्वरं अप्राप्य-अनामाद्य एव—मला—ईश्वराला प्राप्त न होणारे-मला न पोचताच—हे कौन्तेय, ततः-तस्मात् अपि अधमां निरुप्य-

तमां गतिं यान्ति—हे अर्जुना ! त्याहून-त्यापेक्षाहि अथवा म्ह० अत्यंत निवृत्त गताला प्राप्त होतात. (अहोपण, अत्रा दृष्ट लोकाना ईश्वराचा प्राप्ति होईल, अशी प्रका येण्याचें जर कारणच नाही तर त्या प्राप्ताचा निषेध करण्याचें तरी कारण काय ? उत्तर-)—मां अप्राप्य पय इति मत्प्राप्तौ काचित् अपि खाशका न अस्ति अतः मन्त्रिष्ठप्राप्त्युपमार्गे अप्राप्य इत्यर्थ—'मला प्रपन्न न हाताय' अस जरी म्हणत आहे तरी अशा लोकांना माझी प्राप्ति होईल, यशा मुन्ना दंडा प्रण्याचहि कारण नाही, म्हणून मा सांगितलेल्या सन्मार्गाच्या प्राप्त न होताना थमा त्याचा भावार्थ समजावा २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

अन्वयार्थ—काम क्रोधः तथा लोभः—काम, क्रोध व लोभ—(इति) इदं—अने हे—त्रिविधं—तान प्रकारचे—आत्मनः नाशनं—आत्म्याचा नाश करणार—नरकस्य द्वारं—नरकाचे द्वार आहे—तस्मान्—म्हणून—एतत् त्रयं—या तयाचा—त्यजेत्—त्याग करावा २१

मर्त्या आत्म्या. सर्व सक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्वं आमुर्मपदेदोऽन-
नोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतं भवति, यन्मू३ सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते—
त्रिविध त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविद् द्वार नाशनमात्मनो यद्द्वार प्रविशतेच नश्यत्यात्मा
कस्मैचित्पुरुषायां योयो न भवतीत्येतदुच्यते द्वार नाशनमात्मन इति । किं
मकाम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रय त्यजेत् । यत एतद्द्वार नाशनमात्मनस्तस्मात्का-
मादित्रयमेतत्तयजेत्तस्मात्मुनिरियम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, अनन्त भेदाना युक्त भयलेल्या आमुर्मा मरतोवा ममर
वर्गमीहि परिहार करिता येण शक्य नाही, अथ काशा म्हणेल म्हणून अचार्य मांग
नात-)—मर्त्याः आत्म्याः मपदं त्रयं मक्षेत्र उच्यते—मर्त्यं यत्पुर्वा मर-
णात् हा संक्षेप सांगितला जाता (मर्त्य मागण्याचें प्रजाजन-)—यस्मिन् (य-
मादा) त्रिविधे सर्वं आमुर्मपदेदं अनन्त. अपि अन्तर्भवति—ज्या
कानदि त्रिविध मंजान आमुर्मपदाचा मर्त्य भेद, तो जरी अनन्त अगत्या तरा,
अन्तर्भूत होतो—यत्परिहारेण परिहृतं भवति—आप उदात्ता परिहारान
ना मर्त्य अनन्त भेदयुक्त अमुर्मपदाचा पारदार दाना—यन् मर्त्यस्य अनर्थस्य मूल-
—य जे मर्त्य अनर्थाचे मूल आहे—तत् एतन् उच्यते—हे हे 'त्रिविधं' या मकाम
सांगितले जाते—त्रिविध-त्रिप्रकार इदं नरकस्य प्राप्ता द्वार—त्रिविध म्ह०
मर्त्य प्रकारचे, हे नरकप्राप्तीचे द्वार आहे—आत्मन नाशनं—यन् द्वार प्रविशन्
एव आत्मा नश्यति—मर्त्याचे मर्त्य-जसा द्वारेन प्रवेश करिताच आत्मा नश-
वतो (निर आत्म्याचा नाश कसा !-)—यस्मैचित् पुरुषायां योयः न

भयति इति एतत्—आत्मा कोणत्याच पुरुषार्थांला योग्य होत नाहीं, त्याच्यामध्ये पुरुषार्थांची योग्यता रहात नाहीं, असा याचा भावार्थ—अतः द्वार आत्मन नाशन इति उच्यते—म्हणून द्वार-आत्म्याची नाश करणार द्वार असं म्हटलें जातें—किं तत् काम क्रोधः तथा लोभ—तें घणत ? काम, क्रोध व तसाच लोभ, हे तें नरकाच त्रिविध द्वार आहे—तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्—यास्तव या त्रयाचा त्याग करावा (याच अग्नि स्पर्शकरण—) यत एतत् द्वारं आत्मन नाशनं तस्मात् कामादित्रय एतत् त्यजेत्—ज्याअर्थी हे द्वार आत्म्याचा नाश करणारें आहे त्याअर्थी हें कामादित्रय टाकाव, कामादित्रयाचा त्याग करावा—इय त्यागस्तु ति—हा त्यागाचा स्तुत आहे [कामादिकाचा त्याग केला असता श्रेय प्राप्तिच्या प्र तिबन्धाची निवृत्ति होत, असा या स्तुताचा भावार्थ आहे] २१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—ह अर्जुना । एते त्रिभिः तमोद्वारै—या तीन तमो द्वाराना—विमुक्त—विमुक्त झालला—नर—पुरुष—आत्मन—आपले—श्रेय—कल्याणाचे—माक्षाचे साधन—आचरति—आचरिता—तत—त्यामुळे—परा गति—मोक्षनावान्या परागताला—याति—प्राप्त होतो २२

एतैरिति । एतावमुक्त कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामाद्यस्तैरैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किमात्मन श्रेयो यत्प्रतिबद्ध पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परा गति मोक्षमपीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—‘ एते ० ’ इति— एत ० ’ या श्लोकाने प्रस्तुत कामादित्यागाच फल सांगतात—) —‘ एतै विमुक्त कौन्तेय ’ तमोद्वारै—तमस—नरकस्य दुःख मोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः ते. एतै. त्रिभि विमुक्त. नर—ह कुला-पुत्रा । या तमोद्वाराना—तमाचा दुःखमोहात्मक नरकाचा कामादिक द्वारे, त्या या तीन द्वारांनी विशेषरून मुक्त केलला अनुष्य—आचरति—अनुतिष्ठति—आचरण करि-तां—अनुष्ठान करितो—किं आत्मन. श्रेय—काय आचरितो—आपल्या श्रेय साध नाच अनुष्ठान करितो,—यत्प्रतिबद्ध पूर्वं नाचरति तदपगमात् आचरति—ज्या त्रिविध नरकद्वारान प्रतिबद्ध होत्याता पूर्वी आचरात नव्हता तें द्वार सोडल्या-मुळे—याचा प्रतिबन्ध निघून गेल्यामुळे आता पुरुष आपल श्रेय साधन आचरितो—तत—तदाचरणान् परा गति मोक्ष अपि याति इति—त्यामुळे—त्याच्या आ-चरणामुळे श्रेय गतीला—मोक्षाग्राहि प्राप्त होतो [कल्याणाचरण करणाराचा व आमुरी-

१ ‘आत्मन’ म्ह० आपला नाश करणारें, हा रहस्यनाराचा अर्थ बरोबर नाहीं. येथ आ-
२ ॥ म्ह० ‘नवात्माच निवर्धन आहे व त्याचा नाश म्ह० त्याला अधोगतीला नेणें

सपत्नीचा त्याग करणाराला ज्ञानद्वारा केवळ मोक्षच मिळतो, असे नव्हे तर त्याला लौकिकसुखाहि प्राप्त होते, असा भाष्याताल 'आपि'शब्दाचा भावार्थ. श्रवेट्वा 'इति' शब्द श्लोकाचे व्याख्यान सपले, हे मुचवितो] २२.

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—यः—नो—शास्त्रविधि—शास्त्राचा विधि—वेदाचा विधि—उत्सृज्य—सोडून—वेदविधीचा त्याग करून—कामकारत—कामप्रेरित होऊन—कामाकडून प्रेरणा केली गेलेला असा होतसाता—वर्तते—वर्तन करतो—स—तो—सिद्धि—पुरपार्यांच्या योग्यतेला—न अवाप्नोति—प्राप्त होत नाही—न सुखं—खाला या लोकीं सुख होत नाही व—न परां गतिं (अवाप्नोति)—स्वर्ग व मोक्ष यातील एकाहि उत्तम गताला प्राप्त होत नाही २३

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसपत्परिवर्जनस्य श्रेयसाचरणस्य च शास्त्र कारण शास्त्रप्रमाणादुभय शस्य कर्तुं नान्यथाऽन — यः शास्त्रविधि कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारण विधिप्रतिषेधात्पुनः सुसृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारत कामप्रयुक्त सन्न स सिद्धि पुरपार्ययोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिंल्लोके सुख नापि परां प्रवृत्तां गतिं स्वर्गं माक्ष वा ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(आसुरी सपत्नीचे परिवर्जन व श्रेय साधनाचे आवरण यांचे कारण काय ते मागतात—)—सर्वस्य एतस्य आसुरसपत्परिवर्जनस्य च श्रेयसाचरणस्य शास्त्र कारण—या सर्व आमरसपत्नीच्या परिभाषाचे व श्रेय साधनाचरणाने शास्त्र कारण आहे (ते कमें 'उत्तर')—शास्त्रप्रमाणात् उभय कर्तुं शक्य अन्यथा न—शास्त्रप्रमाणावरून त दोन्ही करता येण शक्य आहे, ग्यार्वाचून नाही—अतः यः शास्त्रविधि—कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारण—विधिप्रतिषेधात्पुनः उत्सृज्य—त्यक्त्वा कामकारत—कामप्रयुक्त सन्न वर्तते—यास्तव जो शास्त्रविधाला म्ह० किंवि व प्रतिषेध या नांवाच्या कृतव्य व अकर्तव्य यांचे ज्ञान होण्याच्या साधनाला सोडून ' कामकारत ' म्ह० कामाने प्रेरित होण्याला वर्तन करतो—स सिद्धि—पुरपार्ययोग्यतां न (अवाप्नोति) अवाप्नोति—तो मिळीत न म्ह० पुरपार्ययोग्यतेला प्राप्त होत नाही.—अस्मिन् लोके सुखं अपि न (अवाप्नोति)—या लोकीं मुक्तादी प्राप्त होत नाही—परां प्रवृत्तां गतिं अपि—स्वर्ग मोक्ष वा न (अवाप्नोति)—य परा—गर्वात्तम गतालाहि म्ह० स्वर्गाला किंवा मोक्षालाहि प्राप्त होत नाही [ज्याच्या वागनात अपूर्व अर्थ ज्ञान होतो त शास्त्र सिद्धि व निषेध हे त्याच स्वरूप आहे विधिवरून कर्तव्य व निषेधवरून अकर्तव्य यांचे ज्ञान होत अपांरितारि-निषेधस्य प्राप्त होव कर्तव्य व अकर्तव्य यांचा ज्ञानाच साधन आहे शास्त्रसिद्धि पुरपार्या प्रकृत कामार्थन अगते पण अर्थ ते व पुरपार्याला अयोग्य अमतात. हा य

या पुढील श्लोक गीतेतील कर्मादिशब्दाचा अर्थ निश्चित करिताना डोळ्यापुढे ठेवणें अस्यत अवश्य आहे.] २३.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
देवामुरसपदिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्यथार्थ—तस्मात्—म्हणून—कार्याकार्यव्यवस्थितौ—कर्तव्य व अकर्तव्य याच्या निश्चयाविषयां—ते—तुला—शास्त्रं प्रमाण—शास्त्र हेच प्रमाण आहे. यास्तव—शास्त्रविधानोक्तं शास्त्रा—शास्त्रविधानाने सांगितलेल जाणून—इह—या कर्माधिकारभूमात—कर्म—कर्म—कर्तव्य—धर्म—कर्तुं—करण्यास—अर्हसि—तूं योग्य आहेस २४

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाण ज्ञानसाधन ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्यकर्तव्यव्यवस्थाव्याप्तौ ज्ञात्वा बुद्ध्या शास्त्रविधानोक्तं विधिविधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधान कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं तेनोक्त स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इदं कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् कृती
श्रीभगवद्गीताभाष्ये सपदिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—‘तस्मात्०’ इति—शास्त्राला सोडून केलेले कर्म निष्फल आहे, असें मुच्यून त्यावरून निष्पन्न होणारा अर्थ ‘तस्मात्०’ या श्लोकाने सांगतात—तस्मात् ते—तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ—कर्तव्यकर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाण—ज्ञानसाधन—म्हणून तुला कार्याकार्याचा व्यवस्था करावयाचा शास्त्राने—कर्तव्य व अकर्तव्य याचा व्यवस्था करावयाचा—‘हे कर्तव्य असून हे अकर्तव्य आहे’ असा निर्णय करावयाचा शास्त्राचा शास्त्र इत्य एक प्रमाण आहे (‘अहोपण, धर्मोधर्माविषयां शास्त्रं

१ रहस्यकार म्हणतात—‘या श्लोकातील ‘कार्याकार्यव्यवस्थिति’ या पदावरून कर्तव्य-शास्त्राची म्ह० नातिशान्ताचा कल्पना टोऱ्यापुढे ठेवून गोता उपदेशिला आहे, हे उपदेशिते. यामच कर्मयोगशास्त्र असे म्हणतात. ’ पण हे म्हणणे सर्वथा अनुपपन्न आहे. कर्तव्यशास्त्र म्ह० नातिशान्त हे म्हणण निराधार आहे. त्याला मरणा वाङ्मयात कोटें आधार नाही. गीतेतही त्याविषया वादा प्रमाण नादा. येथील वायें म्ह० कर्तव्य-विहित धर्म व अज्ञाय म्ह०निषिद्ध वम होय त्याचा निर्णय करण्यामागटा भगवान् ज्या नागराचा दवाभा देत आहेत ते शास्त्र म्ह० धृतिस्मृति हेच शास्त्र होय. गाता ज्याचा दवाभा देते, ते शास्त्र म्ह० गाताच वम असे १ अथात् ‘वालाच कर्मयोगशास्त्र

जरी प्रमाण असले तरी माझे कर्तव्य काय, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) अतः शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा—बुद्ध्या—यास्तव शास्त्रविधानोक्तं जाणून—समजून घेऊन—विधि—विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यात् न कुर्यात् इति—एवं लक्षणं—जो विधि तेंच विधान, [म्ह० येथील 'विधान' शब्द 'विधि' या अर्थी आहे] शास्त्रानें केलेलें जें विधान—जो विधि ते शास्त्रविधान—करावे, न करावें, इत्यादि स्वरूपाचें जें शास्त्रविधान—तेन उक्त स्वकर्म यत् तत् कर्तुं इह अर्ह-सि—त्या शास्त्रविधानानें सांगितलेलें जें स्वकर्म [अथात् क्षत्रियाचें युद्धादिक] तेंच येथें—या कर्माधिकार भूमात करणें तुला योग्य आहे—'इह' इति कर्माधिकार-भूमिप्रदर्शनार्थ—'इह' हा शब्द कर्माधिकारभूमि प्रदर्शित करण्यासाठी आहे—इति—आध्यातील शब्दचा 'इति' हा शब्द अध्यायाचा समाप्ति सूचकितो [असो, याप्रमाणे

म्हणाना 'ह' रहस्यकाराचें म्हणणें सवधा अग्राध्य आहे नें केवळ कारपनिक आहे, " गा-तारहस्यात् पृ ४९-५१ तें स्पष्ट करून दाखविलें आहे " असें ते म्हणतात पण त्यात तरी ते अधिक काय सांगतात ?—" नातिशास्त्र हा शब्द जुन्या सस्कृत ग्रंथातून प्राय राजर्ना-निशास्त्राचें लावण्यात येत असून कतव्याकर्तव्यशास्त्राचें 'धर्मशास्त्र' असें म्हणण्याची प्राचीन पद्धत आहे पण 'नाति' या शब्दात कनव्य किंवा सदतन याचाहि समग्र होत असल्या मुळें आम्हां हल्लीच्या पद्धतप्रमाणें धर्माधर्माच्या किंवा कर्माधर्माच्या या विवेचनामध्य 'ना-तिशास्त्र' असें या ग्रंथान म्हटले आहे " (पण स्वतः गीताच जर कतव्याकर्तव्याचा निष्-स करण्यासाठी शास्त्राचा हवाला देत आहे तर निलाच हल्लीच्या पद्धतानें 'नीतिशास्त्र' म्हणण्याचा रहस्यकाराना काय अधिकार आहे ? गानेचा अर्थ करिताना रहस्यकाराना आपल्या मनातील अर्थ तिच्यावर लादण्याचा जो बल केला आहे तो तत्त्वज्ञाना केव्हाहि समत होणार नाही व अना लादलेला अर्थ हा तिचा खरा—मूळ अर्थ आहे, असेंहि म्हणता येणार नाही गीतेंत, महाभारतात व इतर सस्कृत वाङ्मयात 'नाति' हा शब्द जर राजर्नाति या अर्थी रूढ आहे तर त्याच गीतेचा अर्थ करिताना तिला नातिशास्त्र वनाविणें किनपत न्याय्य होईल याचा विचार वाचकांनीच करावा हल्लीं पद्धत म्हणजे पाश्चात्य पद्धत आमच्या प्रथाचा अर्थ करितानाहि त्याचा पद्धत स्वातंत्र्य, म्हणजेच वैदिक मप्रदायातील प्रथाकडे शिल्लक शब्दाच्या अर्थानें पाहणें आहे पण अज्ञान आमच्या ग्रंथांचा मरा अर्थ करणें मुझा-च शक्य नाही आमचें कतव्याकर्तव्यशास्त्र अग्राध स्वतंत्र आहे कोणाला किताहि जरी कनव्यमोह पडला असला तरी त्याला ईन्फेट प्रमाणें रडत नमावयाम नको. कतव्याकर्तव्य शास्त्र हाच त्याला मागदशक प्रदाय आहे गाना हें कायाकायव्यवस्थिति सांगणारे तर शास्त्र असतें तर त्यानें 'ते शास्त्र प्रमाण' व 'शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा कय वतुं अहमि' असें म्हटले नसतें धर्माधर्माच्या किंवा कर्माधर्माच्या विवेचनास नातिशास्त्र म्हणता येत नाही. रहस्य-कारांनीं विधीच्या उजवनाविषयां व धर्माच्या सूक्ष्मत्वाविषयां वगैरे चाकायनादिकांची जा-उदाहरणें दिला आहेत त्यांनीं विधिनिषेधशास्त्राला बाध येत नाही. कारण ते सर्व अपवाद आपढर्म आहेत. पारतन " वेदान्तातीत " गहन तत्त्वज्ञानाच्या आधारें वाचांकार्यव्यवस्थिति लावणारा गतिसारखा दुसरा ग्रंथ नाही. " हें रहस्यकाराचें म्हणणें केवळ काल्पनिक आहे,

या अध्यायांत पूर्वजन्मांतील कर्मवासनाच्या अनुसार या जन्मांत अभिव्यक्त होणाऱ्या ज्या सार्विकादि तीन प्रकृति त्याचा दैवी व आसुरी असा विभाग करून त्यातील पहिल्या संपत्तीचा स्वीकार करून दुसरीचा त्याग करावा, असा उपदेश केला, आणि परम पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षुने काम, क्रोध व लोभ यांना टाकून शास्त्र-दृष्टि ब्रह्मार्थ आणि शास्त्रविधीच्या अनुसार वर्तन करावे, असा निर्धार केला] २४.

इति भगवान् श्रीकृष्णानो गायत्रेत्या उपनिषदातील-रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय शास्त्रातील देवाशुरमनुष्यभागयोगनावाचा मोळावा अध्याय विष्णु-अर्जकृत सान्त्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय सतरावा.

श्रद्धात्रयविभागयोग.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्ण !—तु—पण—ये—जे—श्रद्धया अन्वि-
ताः—श्रद्धेने युक्त होत्साते—शास्त्रविधि—शास्त्राक विधीचा—उत्सृज्य—त्याग
करून—यजन्ते—देवादिकांची पूजा करितात—तेषां—त्याची—निष्ठा—निष्ठा—
का—कोणती—सत्त्व—सार्विक—आहो—जी—रज.—रजस—उत—की—
तमः—तामस. १.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नवीजः—ये केचिदविशेषिताः शास्त्र-
विधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति
श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽन्यिताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचि-
च्छास्त्रविधिमपश्यन्तो बृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽऽन्यिता इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचिच्छास्त्र-
विधिसुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधि-
मुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—(नास्तिक व शार्ङ्गकदृष्टि आस्तिक याची गति सांगितली, आता
आस्तिकच पण शास्त्र न जाणणारे, असे जे पुष्कळसे असतात त्याची गति जाणण्याच्या
इच्छेने अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असे आचार्य सांगतात—) 'तस्मात् शास्त्रं
प्रमाणं ते' इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्नवीजः—(अर्जुनः उवाच—)
'तस्मात् शास्त्रं' म्हणून तुला कर्तव्याकर्तव्याचा निर्णय करण्यास शास्त्र प्रमाण आहे,
अशा या भगवानाच्या वाक्यावरून, ते वाक्य ऐकून, ज्याला प्रभाचें बीज सापडलें
आहे असा अर्जुन म्हणाला—ये—केचित् अविशेषिता—जे कित्येक सर्वसाधारण
लोक—सामान्य मानव—शास्त्रविधि—शास्त्रविधानं श्रुति-स्मृतिशास्त्रचोदनां
उत्सृज्य-परित्यज्य यजन्ते-देवादीन् पूजयन्ति—शास्त्रविधीला—शास्त्रविधानाला
श्रुति-स्मृतिशास्त्राच्या चोदनेला सोडून, विधीचा परित्याग करून यजन देवादिकांचें पूजन
करितात (ते कसे ? उत्तर—)—श्रद्धया-आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः-संयुक्ताः
सन्तः—श्रद्धेने म्ह० आस्तिक्यबुद्धीने अन्वित-संयुक्त होत्साते (देवादिकांचें पूज-
ण. भा. १३६

करितात, येवील यजनावरोवर दानादिमाचेहि ग्रहण करावे. 'अहोपण वेदशास्त्रोक्त-
विधीचा त्याग केल्यावर ते श्रद्धेने युक्त होऊन देवादिमांचे पूजन कसे करितात ?
कारण शास्त्रीय प्रमाणावानून नुस्त्या श्रद्धेने याग दानादि संभवत नाही ?' उत्तर-)-
श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कचित् शास्त्रविधिं अपश्यन्त—श्रुतिलक्षण
किंवा स्मृतिलक्षण असा कोणताच शास्त्रविधि न पाहणारे—वृद्धव्यवहारदर्शनात्
एव श्रद्धधानतया ये देवादीन् पूजयन्ति—केवल वृद्धव्यवहार पाहूनच-वृद्धाचा
व्यवहार-नुस्ता रुढि पाहूनच श्रद्धालुपणाने जे देवादिमांचे पूजन करितात—ते इह
'ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता' इति एवं गृह्यन्ते—
ते येथे 'ये शास्त्रविधि' या वचनाने घेतलेले आहेत (शास्त्रविधि जाणत असूनहि
त्याचा त्याग करून आपल्याच कल्पनेने जे यागादि करितात ते येथे या वचनाने घ्याव-
याचे नाहीत, असे सांगतात-)-ये पुनः कचित् शास्त्रविधिं उपलभमाना
एव तं उत्सृज्य अथवाविधि देवादीन् पूजयन्ति—पण जे कोणी एखाद्या
शास्त्रविधीला प्रत्यक्ष पहात असतानाच त्याला सोडून अथवाविधि-देवादिमांचे पूजन
करितात—ते इह 'ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते—
ते येथे 'जे शास्त्रविधाला सोडून यजन करितात' या वाक्यात घेतले जात नाहीत.

कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितावविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचिच्छास्त्रं पश्यन्त एव
तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहिताया देवादिपूजाया श्रद्धयाऽन्विता. प्रवर्तन्ते इति न
शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता. एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽ
न्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवभूताना निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं
सत्त्व निष्ठाऽवस्थानमाहोस्त्विद्रजोऽथ वा तमः । एतदुक्तं भवति या तेषा देवादिविषया
पूजा सा किं सारिक्क्याहोस्त्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—विधि काय आहे, हे ठाऊक असूनहि जे त्याला सोडून
यजन करितात त्याचे येथे ग्रहण का करावयाचे नाही ? (उत्तर-)-श्रद्धाया अग्नि-
तत्त्वविशेषणात्—कारण त्यांना 'श्रद्धया अन्विता.' या शब्दांनी श्रद्धेने युक्त असणे हे
विशेषण लावले आहे (यास्तव शास्त्रज्ञ असूनहि शास्त्रविधि सोडून यजन करणारांचे येथे
ग्रहण करिता येत नाही. त का' शास्त्रज्ञांचेच ग्रहण केल्यास काय होई? असे कोणी विवा-
रील म्हणून त्यांचे ग्रहण केल्यास व्याघात हा दोष येतो, असे आचार्य सांगतात-)-
देवादिपूजाविधिपरं किंचित् शास्त्रं पश्यन्तः एव अश्रद्धधानतया तत्
उत्सृज्य तद्विहिताया देवादिपूजायां श्रद्धया अन्विता प्रवर्तन्ते इति
यस्मात् कल्पयितुं न शक्य—देवादिपूजाविधिपर-देवादिमांची पूजा कशी करावी हे
सांगणारे नाही शास्त्र पहात-जाणत असतानाच अश्रद्धालुपणाने त्याला सोडून शास्त्राने
सांगितलेल्या-शास्त्रविहित देवादिमांच्या पूजेमध्ये श्रद्धेने युक्त होऊन प्रवृत्त होतात अशी
ज्याअर्थी कल्पना करता येणे शक्य नाही—तस्मात् पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्र-
विधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इति अत्र गृह्यन्ते—त्याअर्थी वर

सांगितलेलेच म्ह० शास्त्रविधीला जाणतच नमल्यामुळे त्याला सोडून धृष्टाश्रय होत्साते यजन करणारेच 'ये शास्त्रविधि' या ठिकाणी घेतले जातात. [कारण शास्त्रांकाविधि ठाऊक असूनहि तो सोडून-त्याचा तिरस्कार करून स्वच्छेने देवपूजादिनात प्रवृत्त होणाराचा आसुर प्रवृत्तीच्या लोकामध्येच अन्तर्भाव होतो, हे गेल्याच अध्यायात मिद झाले आहे. यास्तव आस्तिक लोकांच्या प्रकरणात त्यांना अपक्रान्त मिळणे शक्य नाही, असा याचा भावार्थ. तस्मात् शास्त्र माहंत नसले तरी दृष्टाच्या व्यवहाराप्रमाणे धर्देने धर्माचरण करणाराचें पर्यवसान करान होते ? असे अर्जुन विचारतो-]—कृष्ण, तु तेपां पर्वभूतानां निष्ठा का—हे कृष्ण, पण त्या अशा प्रकारच्या लोकांची निष्ठा कोणता ?—'सत्त्वं आहो रज तमः' किं सत्त्वं निष्ठा-अवस्थानं आहोस्वित् रज अथ वा तमः—सत्त्व, रज, कीं तम म्ह० त्यांची सत्त्व ही निष्ठा म्ह० अवस्थान-अवस्थिति आहे कीं रज कीं तम ?—एतत् उक्तं भवति—याचा भावार्थ असा—तेपां या देवादिचिपया पूजा सा किं सात्त्विकी आहोस्वित् राजसी उत तामसी इति—त्यांची जी देवादिकांची पूजा ती काय मात्त्विकी आहे का राजसी की तामसी, असा याचा भावार्थ आहे. १.

१ मोक्षाच्या अध्यायाच्या शेवटा 'म्हणून काय व अश्या याच्या निर्णयाविषयी तुला धृति स्मृति-कक्षण विधिनियेषाश्चास्वच प्रमाण आहे' असें भगवानांनी मागितलेले हेचून त्यावरून मुचलेला प्रश्न अर्जुन या अध्यायात विचारीत आहे, एवढीच आचार्य या अध्यायाची पूर्व अध्यायाशीं मगनि लावितान, आणि वस्तुनः या अध्यायाचा विषय पाहिला अमला तीच अगदा योग्य आहे, असें काणीहि तत्त्वदृष्टि पुष्प करून करील पण रहस्यकार या अध्यायाची मगनि लावतानाहि कशा ओढातान करितान ती पहा—“कर्मयोगशास्त्राप्रमाणे जगाचें धारण पोषण करणारे पुरुष कोणत्या प्रकारचे आणि त्याच्या उक्त जगाचा नाश करणारे पुरुष कोण, याचें याप्रमाणे वर्णन झाल्यावर मनुष्यामनुष्यामध्ये असे भेद का होतात, असा प्रश्न म्हण उत्पन्न होतो” पण 'देवा सपत्ताचे पुरुष कर्मयोगशास्त्राप्रमाणे जगाचें धारण पोषण करणारे असतान' असें मोक्षाच्या अध्यायात मुखाच वर्णन नाही. त्यात अगदर देवासपत्ताचे गुण मागितले आहेत पण ते सर्व मात्त्विक समस्यामुळे 'दृढ प्रति शाय' या विद्या 'धर्मासीं आपावा दृढ उद्धार्या उद्ध' या स्वरूपाचे नाहीत तर सत्त्वभुक्ति, आर्तव, तप, अहिता, भल, अक्रोध, शांति, भूतेषु दया, क्षमा, अद्रोह, नाति-मानिता इत्यादि स्वरूपाचे आहेत. म्ह० 'दृढ प्रलयि सत्त्व' या ज्ञानाचे आहेत. त्याच्या योगाने जगाचें धारण पोषण कसे होणार ? शिवाय भगवान्दि 'मात्त्विक प्रवृत्ति कर्मयोगशास्त्राप्रमाणे जगाचें धारण पोषण करणाऱ्या पुरुषाची आहे' असें मागन नाहींत तर 'देवा सपत्त्व विमोक्षाय' असें म्हणून मोक्षाकडे निचा विनियोग मागतात तेच 'मनुष्यामनुष्यामध्ये असे भेद का होतात ? असा प्रश्न म्हण उत्पन्न होतो,' हे म्हणणेहि अयोग्य आहे. कारण या प्रश्नाचें उत्तर पूर्वोक्त (अ १६ श्लो. ३-४) 'अभिनात' या शब्दाने दिले आहे. अभिनात म्ह० त्या त्या सपत्ताला अनुकूलन उत्पन्न झालेला पुरुष. अर्थात् पूर्व शरार मोडताना ज्या सपत्ताला अनुकूलन त्याची अन्त्यमनि उत्पन्न झाली असेच व त्याने जिच्या

अनुसार हा जन्म घेतला असेल तदनुरूप पुरुषामध्ये 'दैवी किंवा आसुरी' प्रकृति व्यक्त होणे, शिवाय पूर्वादि 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' [गी. भा ३.३३ पृ. ३३१] 'प्रकृत्या नियता स्वया' [गी. भा ७.२० पृ. ६३३] इत्यादि शब्दांनी पूर्व प्रकृतीच्या अनुसार या जन्म ताल स्वभाव वनतो असे सांगितले आहे अर्थात् हा प्रश्न येथे उत्पन्न होण्याचे कारण नाही येथे अनुनाचा प्रश्न स्पष्ट आहे ज्ञानविधाला सोडून जे श्रद्धेने यत्न करितात त्यांची निष्ठा कोणता? मास्विका, रानमा का तामसी? हा प्रश्न आहे व तो मागच्या अध्यायातील 'तस्मात् शास्त्र प्रमाण ते' या मगबद्धचनावरून अर्जुनाच्या मनात उपस्थित झाला आहे यास्तव रहस्यकाराची मगति बरोबर नाही तसेच "ज्ञानविज्ञानाचे पक्षर निरूपण या अध्यायात पुढे केले आहे" हे म्हणणेहि अयोग्य आहे कारण ज्ञानविज्ञान सातत्या अध्यायानेच संपले व आठव्यात तारक ब्रह्म, नवव्यात रानविद्या रानगुह्य, दहाव्यात विभूति बगेरे निरनिराळे विषय आले आहेत

पठे याच श्लोकावरील टापेत ते क्षणतात—“शास्त्रावर श्रद्धा असूनहि मनुष्य अज्ञानाने चुकतो उदाहरणार्थ, मगब्यापा परमेश्वराचे भजनपूजन करावे हा शास्त्रविधि सोडून देव ताच्याच नादी लागतो” पण हे म्हणणे बरोबर नाही कारण या श्लोकातील 'श्रद्धया' या शब्दाचा सवध शास्त्राकडे नसून पुढेकडे आहे शास्त्राकडे त्याचा सवध लाविल्यास 'श्रद्धेने शास्त्रविधि सोडून' असा भलताच काही तरी अर्थ होईल 'शास्त्रविधि माहीत नाही, तथापि वाटबटिलाच्या पद्धताला अनुसरून श्रद्धेने पूजा करितो, त्याची निष्ठा कोणता?' असा प्रश्न आहे शास्त्रावर तर श्रद्धा असेल व केवळ अज्ञानाने चुकत असेल, तर तो शास्त्रविधि समजून घेईल पण येथे ज्याच्या विषयी प्रश्न आहे ते कुलधर्मा प्रमाणे वाटबटिलाचा धर्म आचरण करणारे आहेत अर्थात् त्यांना जे उदाहरण दिले आहे तेहि अस्पर्शा आहे रहस्यकार पुढे म्हणतात—“शास्त्राचा व धर्माचा अश्रद्धेने तिरस्कार करणाऱ्या म्ह० आसुरा लोकाबद्दल हा प्रश्न नव्हे,” (तर मग ४,५ व ६ श्लोकात यक्ष राक्षस प्रेत भूत यांच्या पुढेच वर्णन करून घोर तप करणाराम आसुर मिश्रयाचे का झाले आहे, असे कोणी विचारील म्हणून ते लागलेच पुढे म्हणतात—) “तथापि प्रसंगानुसार त्याच्या कर्मांची कळेहि या अध्यायात वगिले आहेत” पण या सवध अध्यायात आसुर लोकांच्या कर्मांचे फल एका शब्दानेहि कोठे मागितलेले नाही वाचकांनी सवध अध्याय अवश्य वाचून घ्यावा, म्हणजे रहस्यकाराचे म्हणणे किती प्रामाणिक आहे, ते बरेच त्याच्याच बरोबर आचार्यांचे या श्लोकाबद्दल भाष्यहि पुनः वाचार्थे, क्षणजे त्यांनी या श्लोकांची किती मुदर व्यवस्था लाविली आहे, तेहि बरेच बघणारे परेने पूजन करणारामध्येहि सात्त्विक, राजस व तामस असे भेद समवनात, हे येथे विवक्षित आहे शास्त्राचा, धर्माचा तिरस्कार करणारे तेवढेच आसुर लोक आणि राजस व तामस पूजा, आहार, यज्ञ, दान, तप करणारे आसुर नव्हेत, असे म्हणता येत नाही रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे शास्त्राचा व धर्माचा तिरस्कार करणारे प्राय सर्वेच आधुनिक मुश्मिल आसुर लोक ठरतात व हा न्याय त्याच्या अगदी परापर्यंत पोचते, हे त्याच्या 'यानात्र कर्मे आरे नाही, वाही वज्रत नाही' असे.

श्रीभगवान् उवाच—आरूढं म्हणाले—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

अन्वयार्थ—देहिनां—देहवान् जीवांची—सात्त्विकी राजसी च तामसी एव—सात्त्विकी, राजसी च तामसी—इति त्रिविधा श्रद्धा—अर्थां त्रिविधा—तीन प्रकारची श्रद्धा—भगवति—असते.—सा—ती तिन्ही प्रकारचा श्रद्धा—स्वभावजा—जन्मान्तरांतल धर्मादिकांचा जो सत्कार त्या मरणसमया अभिव्यक्त झालेला असता, त्यापासून ती उत्पन्न झालेली असते—तां—त्या त्रिविध श्रद्धा वृ—शृणु—ऐक २.

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविमज्य प्रतिवचनमर्हतीति—त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्व पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्त स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृता यक्षरक्ष.पूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैश्च त्रिविधा सामुच्यमानां श्रद्धां शृणु ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—अयं सामान्यविषयः प्रश्नः अप्रविमज्य न प्रतिवचनं अर्हतीति इति (श्रीभगवान् उवाच—)—हा सामान्यविषयच प्रश्न आहे पण त्याचा अगदी पृथक् विभाग केल्यावाचून प्रतिवचन—उत्तर देण्यास योग्य नाही, म्हणून श्रीभगवान् म्हणाले—[प्रश्नाचा विषय सामान्य असला तरी त्याचें उत्तर त्याच्या विषयाचा विभाग केल्यावाचून देता येण्यासारखे नाही, म्हणून भगवान् विभागपूर्वक त्याचें उत्तर सांगण्यास आरंभ करितात—]—त्रिविधा-त्रिप्रकारा श्रद्धा भवति—त्रिविध म्ह. तीन प्रकारची श्रद्धा असते—यस्यां निष्ठायां त्व पृच्छसि—ज्या निष्ठेविषया श्रद्धापूर्वक क्रियेविषयी तूं प्रश्न करीत आहेस ती त्रिविध निष्ठा आहे.—देहिनां सा स्वभावजा—देहवान् प्राण्यांची ती त्रिविध श्रद्धा स्वभावजन्य आहे. (प्रकृत विषयाच्या उपयोगी असण स्वभावशब्दाचा अर्थ सांगतात—)—जन्मान्तरकृत धर्मादिसंस्कार. मरणकाले अभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते—जन्मान्तरी-पूर्वजन्मी झालेला धर्मादिकांचा सत्कार को जो पूर्वमरणसमयी अभिव्यक्त होतो, त्याला स्वभाव म्हटले जाते.—तत. जाता स्वभावजा—त्या स्वभावापासून झालेली जी श्रद्धा ती स्वभावजा होय—सात्त्विकी-सत्त्वनिर्वृता-देवपूजादिविषया—एक सात्त्विकी—सत्त्वगुणामुळे झालेली, देवपूजा इत्यादि कर्माविषयांची,—राजसी-रजोनिर्वृता-यक्षरक्षःपूजादिविषया—दुसरी राजसी-रजोगुणापासून झालेली, यक्ष-राक्षसांची पूजा वगैरे याविषयीची,—तामसी-तमोनिर्वृता-प्रेतपिशाचादिपूजाविषया—तिसरी तामसी-तमोगुणाच्यायोगाने बनलेला प्रेतपिशाचादिपूजाविषयांची—एवं त्रिविधा—याप्रमाणे प्राण्यांची तीन प्रकारची श्रद्धा आहे.—तां उच्यमानां श्रद्धां शृणु—ती पुढे सांगितली जाणारी श्रद्धा वृ ऐक. २.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना—सत्त्वानुरूपा—विशिष्ट सस्काराना युक्त अशा अंत करणाच्या अनुरूप—सर्वस्य—सर्वांची—प्रत्येक मनुष्याची—श्रद्धा—आस्तिस्यबुद्धि—भवति—असते—अयं पुरुष—हा ससारा जीव—श्रद्धामय—श्रद्धाप्राय—प्राय श्रद्धायुक्त असतो त्यामुळे—य—जो—यच्छ्रद्ध—ज्या श्रद्धेने युक्त असतो—स एव—त्या श्रद्धेच्या अनुरूपच—सः—तो जीव असतो ३.

सैव त्रिविधा भवति—सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्त करणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येव तत्. किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामय श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुष ससारी जीव । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीव ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वकर्मानुसार मरणसमया उद्भवलेली तीन प्रकारची स्वभावसहकृता, ह्ये तीन प्रकारच्या श्रद्धेचे निमित्त वर सांगितले आता तिचेंच उपादान कारण सांगतात—) —सा एवं त्रिविधा भवति—ती श्रद्धा याप्रमाण तीन प्रकारची होते, —भारत सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा—विशिष्टसंस्कारोपेत अन्त करणानुरूपा श्रद्धा भवति—हे भरतवशजा, सर्व प्राणिजाताची—सर्व प्राण्याची सत्त्वानुरूप—विशिष्टसंस्काराना युक्त अशा अन्त करणानुरूप श्रद्धा असते [विशिष्ट संस्काराना युक्त असे अन्त करण ह्ये श्रद्धेचे उपादान कारण असत्यामुळे त्रिविध संस्काराच्या अनुसार त्रिविध श्रद्धा होते अहोपण, सत्त्वादि निष्ठेविषया प्रश्न असताना श्रद्धेच त्रिविधत्व सांगण्यात काय अर्थ आहे? असा प्रश्न—]—यदि एवं तत् किं स्यात् —असे श्रद्धेचे त्रिविधत्व जर अमले तर त्यामुळे प्रश्नाचा निर्णय कसा होणार? —इति उच्यते—असे म्हणाल तर सांगतो—अयं पुरुष—ससारी जीव, श्रद्धामय—श्रद्धाप्राय—हा पुरुष म्ह० हा ससारी जीव श्रद्धामय—श्रद्धाप्रचुर आहे—पुढे पामर्ष्य श्रद्धेचच आधिक्य असते—कथं—पुरुष श्रद्धामय कसा?—‘य यच्छ्रद्धः’—या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध—ज्या जावाची जी श्रद्धा असते तो ‘यच्छ्रद्ध’—स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव सः—जीवः—तोच तच्छ्रद्धानुरूपच तो म्ह० जीव असतो—ज्याची जा श्रद्धा असते तसाच तो पुरुष असतो ३

१ रक्षकवार दुमया श्लोकातील ‘सभावना’ या शब्दाचा अर्थ ‘सभावत’ असा करिताना निम्नया श्लोकातील ‘सत्त्वानुरूपा’ याचा ‘ज्याच्या त्याच्या सत्त्वाप्रमाणें म्ह० प्रकटितव्यमात्राप्रमाणें’ असा करिताना व टीपेत नणताना—‘सत्त्वशब्दाचा अर्थ देहसभाव, बुद्धि किंवा अंत करण असा आहे वांटेवोपनिषदान सत्त्वशब्दाचा हा अर्थ आत्मा अग्न (वट ६ ७) वेदान्तग्रन्थाच्या शास्त्रभाष्यातदि ‘धेवश्रेष्ठ’ या पदार्थाचा ‘सत्त्व’

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सात्त्विकाः—सत्त्वनिष्ठपुण्य—देवान्—देवास—यजन्ते—पूज-
तात.—राजसा—राजस पर्य—यक्षरक्षांसि—यक्ष व राक्षस यांस पूजतात.—
अन्ये तामसाः जनाः—दसरे तामस जन—प्रेतान् च भूतगणान्—प्रेताना व
भूतगणाना पूजतात. ४

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—यजन्ते पूजयन्ति
सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादी-
श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

क्षेत्र' हे पद आले आहे (१.२.१०) माराश दुमच्या श्लोकातील 'स्वभाव' आणि तिसऱ्या
श्लोकातील 'मत्त्व' हे दोन्ही शब्द या ठिकाणा समानार्थक आहेत. कारण स्वभाव
म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच बुद्धि व अन्तःकरण होतें हा सिद्धान्त सांग्य व
वेदान्त या दोहोंतहि मान्य आहे " पण यात रहस्यकाराना कया घोटाळा केला आहे तो
पहा. अगोवर ते मत्त्व म्ह० प्रकृतिस्वभाव म्हणतात, नंतर देहस्वभाव, बुद्धि व अन्तःकरण
हा 'सत्त्व' शब्दाचा अर्थ सांगतात. त्याविषयी वाठकाताल 'इन्द्रिविभ्यः पर मनः मनसः
सत्त्व उत्तम' या वाक्यात सत्त्वशब्दाचा तसाच अर्थ केला आहे असे म्हणतात. शाकर-
भाष्याचाहि हवाला देतात आणि स्वभाव व सत्त्व हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहेत असे
म्हणतात इतकेंच नव्हे तर पुढें स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच पुढें बुद्धि व अन्तः-
करण होतें, असा साख्य-वेदान्ताचा सिद्धान्त सांगतात. म्हणजे कशाचाच कशाला मेळ नाहीत.
प्रकृतिस्वभाव व देहस्वभाव आणि अन्तःकरण व बुद्धि हीं एकच कशी होतील ? काढतात,
शरीरकात, फार काय पण या गीताभाष्यातहि आचार्याना सत्त्वशब्दाचा बुद्धि किंवा अन्तःकरण
असा अर्थ केला आहे (गी. भा. ५ ९, १० ५३ पहा) योगब्रामिण्यादि प्रधानहि मत्त्वशब्द अन्तः-
करण या अर्थी योजिला आहे, पण त्यावरून 'स्वभाव' व 'मत्त्व' हे शब्द समानार्थक कसे ठरतात!
बरे ते जर समानार्थक आहेत तर स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासून अन्तःकरण होतें वगैरे येथें
सांगण्याचें काय प्रयोजन आहे ? आम्ही म्हणतो साख्य व वेदान्त याचा जरी तमा मिळान्त
असला तरी त्याचा येथें काय संकष ? यापेक्षा स्वभाव व सत्त्व या शब्दाचा आचार्यांनी
केलेला अर्थ किती सुवांध व मनुष्यिक आहे, याचा विचार आता वाचकांनाच करावा.
"जशी ज्याचा बुद्धि तम त्याला पण आणि हा बुद्धि होण किंवा न होण, हे प्रकृतिस्वभावावर
अवलंबून असतें " वगैरे दुसराहि शुष्क असवद्द मजकूर येथें लिहिला आहे, पण त्याकडे
दुर्लक्ष करणेंच बरें " " म्हणून प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें श्रद्धा बदलत्ये, असे सांगितल्यावर " वगैरे
म्हणणें निराधारच आहे. कारण दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या श्लोकातहि ' प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें
श्रद्धा बदलत्ये ' असे सांगितलेले नाहीं.

तान् परिहरणार्थं विद्धि इति उपदेशः—याप्रमाणे शरीरातील इन्द्रियसमुदायाला व कर्मज्ञानसाक्षिभूत अशा अन्तःशरीरस्थ मला वृक्ष करणाऱ्या त्यांना तू आमुर् निश्चयाचे समज ज्याचा आमुर् निश्चय असतो ते आमुर्निश्चय होत त्यांना तू जाण- असले लोका आमुर्निश्चयी असतात जम त्याचा व त्याच्या निश्चयाचा परिहार कर- प्यासाठी तू जाण, असा हा उपदेश आहे ६

आह्रस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अन्ययार्थ—तु—आणि तसाच—सर्वस्य—सर्वांचा—आहारः अपि—आ-
हारहि—त्रिविधः—तान् प्रकारचा—प्रियः—प्रिय—भवति—होतो—यज्ञः—
यज्ञ,—तपः—तपश्चर्या—तथा—त्याचप्रमाणे—दानं—दान, त्रिविध असतें—
तेषां—त्यांचा—इमं भेदं—हा भेद—शृणु—ऐस ७

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सार्विकराजसतामस-
पुरपप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिप्याहारविशेषेष्व्वात्मन प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन
सार्विकराजसतामसस्य च बुद्ध्या रजस्तमोर्लिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं
सर्वलिङ्गानां घोषादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपा-
दनमिह राजसतामसांबुद्ध्या कथं न नाम परित्यजेत्सार्विकानेयानुत्तिष्ठेदित्येवमर्थम्
—आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृत्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तथा तपस्तथा
दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—च रस्य-स्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां आहाराणां यथा
क्रमं सार्विकराजसतामसपुरपप्रियत्वदर्शनं इह क्रियते—च रस्य स्निग्-
ध्यादि तीन वर्ग यां प्यानां भिन्न असलेल्या-त्रिविध आहारेच्या आहारांचे अनुक्रमानें
सार्विक, राजस, तामस पुरुषाप्रत्यक्ष-इह ते त्रिविध आहार सार्विकादि तीन प्रधा-
र्या पुरुषास प्रिय असतात, अथ येथें प्रदर्शित केले जाते (पण रस्यादिवर्गे सार्विक
पुरुषास, यज्ञादिवर्गे राजस पुरुषास व तप्यामाद वर्गे तामस पुरुषास प्रिय अस-
तो, हे येथें सांगण्याचा उपयोग काय ? उत्तर-)-रस्यस्निग्धादिषु आहारवि-
शेषेषु आत्मन प्रीति-अतिरेकेण लिङ्गेन सार्विकत्वं राजसत्वं तामस-
त्वं च बुद्ध्या—रस्य स्निग्धादि त्रितय आहारांमध्य आपत्ती क्षीयते प्रीति अगर्ते
या लिङ्गावरूनच आपले सात्विकत्व, राजस व च तामसत्व जाणून—रजस्तमोर्लिङ्गा-
णां आहाराणां परित्यजेत्सर्वं च सत्त्वलिङ्गत्वं तथाऽज्ञानं—राजस व तामस
लिङ्गांनी युक्त असलेल्या आहारांनी परिवर्जन-परिप्राग वरून सार्विक निहांनी युक्त
असलेल्या आहारांचे प्रवृत्त करावे यासाठी हे सांगितले जात आहे.—तथा सत्त्वा-
दिगुणभेदेन यज्ञादीनां अपि त्रिविधत्वप्रतिपादनं इह राजसतामसां

बुद्ध्या—त्याचप्रमाणे सत्त्वादिगुणाच्या भेदांमुळे यज्ञादिकान्या त्रिविधत्वाचे जे प्रतिपादन
यथ केलें जात आहे, ते राजस व तामस यज्ञादिकाना जाणून—रुध नु नाम परि-
त्यजेत् सात्त्विकान् एव अनुतिष्ठेत् इति एव अर्थ—त्याचा त्याग कमा वरें
कराल व सात्त्विक यज्ञादिकांचेंच अनुष्ठान करील, यामाठीं भगवान् म्हणतात—स-
र्वस्य भोक्तुः आहार नु अपि त्रिविधः—प्रिय इष्टः भवति—सर्वं भोक्त्या-
ना आहाराहे तीन प्रकारचा प्रिय हातो—तथा यज्ञ तथा तपः तथा दानं—
त्याचप्रमाणे यज्ञ, तसेच तप व तसेच दान त्रिविध प्रिय होतें—तेषां आहारादीनां
इमं यक्ष्यमाण भेदं शृणु—त्या आहारादिकाचा हा पुढे सांगितला जाणारा त्रिविध
भेद ऐक ७.

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥

अन्वयार्थ—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—आयुष्य, मानस
बल, शारीर बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे—रस्या—रसयुक्त,
—स्निग्धा.—श्लेहयुक्त—स्थिरा—देहांत विरकाल राहणारे—हृद्या—हृदयाला
प्रिय वाटणारे असे—आहारा.—आहार—सात्त्विकप्रिया—सात्त्विक लोकांना
प्रिय असतात ८

आयुरिति । आयुश्च सत्त्व च बल चाऽऽरोग्य च सुख च प्रीतिश्च तासां विवर्धना
आयु सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या रसोपेता स्निग्धा श्लेहयुक्ता स्थिरा-
शिरकाळस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहारा सात्त्विकप्रिया सात्त्विकस्थेष्टा. ॥८॥

भाष्यार्थ—‘आयु ०’ इति—‘आयु ०’ इत्यादि श्लोकानें सात्त्विकाना प्रिय वाट
णाऱ्या आहाराचें वर्णन करितान—आयुः च सत्त्वं च बल च आरोग्य च सुख
च प्रीतिः च तासां विवर्धना—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—
आयु.—उत्तम प्रकारें जीवन, सत्त्व—चित्तस्थयं जिवा वाय, बल—शारीरत्रयमानस्य, अ रोग्य
—नारागता, सुख—अंत करणाचा आढाद, व प्राप्ति दुःखान्याना संपन्न पाहून मनाला ह्याणारा
इष्टे, याची वृद्धि करणारे म्हणून आयु.मत्त्वादिविवर्धन,—ते च रस्याः—रसोपेताः—
तेच रस्य म्ह० रसयुक्त—सरस—स्निग्धा—श्लेहयुक्त—स्थिरा—देहे
चिरकालस्थायिन—स्थिर म्ह० देहांत विरकाल राहणारे—शरीरावर चिरकाल
उपकार करणारे—हृद्याः—हृदयप्रिया—हृदयाला प्रिय वाटणारे असे—आहाराः
सात्त्विकप्रिया—सात्त्विकस्य इष्टा—आहार सात्त्विकप्रिय असनात म्ह० सात्त्विक
पुरपाळा आवडतात. ८

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुलश्रेष्ठ !—तु—यण—फलं अभि-
संधाय—फलाचा इच्छा ठेवून—च दंभार्थं अपि एव—व दम्भासाठी वदल—
यत्—जे—इज्यते—यजन करून जात,—तं यज्ञं—या यज्ञाला—राजसं—राजस-
यज्ञ—विद्धि—जाण १२

अभिमधायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फल दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरतश्रेष्ठ तं
यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—‘ अभिसंधाय० ’ इति—त्यागासाठी ‘ अभिसंधाय ’ या श्लोकाने
राजस यज्ञाच लक्षण सांगतात —फलं अभिमधाय—उद्दिश्य च दंभार्थं अपि
एव यत् इज्यते—फलाच्या उद्देशाने—इज्जन व दम्भासाठी व्द० लाकाना आप
णास धार्मिक म्हणावे, या इतून जा यज्ञ केला जाता—भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुल
श्रेष्ठा !—तं यज्ञं राजसं विद्धि—त्या यज्ञाला तू राजस जाण [स्वर्गादिकाच्या
उद्देशाने व आपल धार्मिकत्व प्रकट करण्यासाठी जो यज्ञ केला जातो तो राजस व
त्यामुळे त्याच्या आहे, असे समज] १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

अन्वयार्थ—विधिहीनं—शास्त्रोक्त विधीवाचून—असृष्टान्नं—ज्यात अन्नदान
केलेले नाही,—मन्त्रहीन—मन्त्ररहित—अदक्षिण—दक्षिणारहित—श्रद्धाविरहित
श्रद्धाशून्य—यज्ञ—यज्ञाला—तामसं—तामस यज्ञ—परिचक्षते—सांगतात १३

विधिहीनमिति । विधिहीन यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न
दत्तमन्नं पश्मिभ्यश्चे मोऽसृष्टान्नस्तममृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च विपुक्तं
मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्भूतं
कथयन्ति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—‘ विधिहीनं० ’ इति—‘विधिहीन’ या श्लोकाने त्यागामाठाच तामस
यज्ञ सांगतात—विधिहीनं—यथाचोदितविपरीतं—विधिहीन म्ह० शास्त्रविधीच्या
उलट—असृष्टान्नं—यस्मिन् यद्ये ब्राह्मणेभ्यः अन्नं न सृष्टं—न दत्तं सः अ
सृष्टान्नः न असृष्टान्न—अमृष्टान्न म्ह० ज्या यज्ञात ब्राह्मणांना अन्न दिले जात
नाही त्या असृष्टान्न, त्या असृष्टान्नाला—मन्त्रहीन—मन्त्रतः स्वरतः च वर्णतः
विपुक्तं मन्त्रहीनं—मन्त्रहीन म्ह० मन्त्र, स्वर व वर्ण यांना रहित तो मन्त्रहीन, अशा
त्या मन्त्रहीन यज्ञाला—अदक्षिणं—उक्तदक्षिणारहित—अदक्षिण म्ह० विहित द-
त्ताने रहित—श्रद्धाविरहितं यज्ञं—आण श्रद्धारहित यज्ञाचा—तामसं परि-
चक्षते—तमोनिर्भूतं कथयन्ति—तामस म्हणतात—तामांशामुळे शास्त्राचे मीमा-
सात [विधिहीन, अन्नसत्त्वावरहित, मन्त्रहीन, दांणाहीन व श्रद्धारहित यज्ञाचा तो
तामस यज्ञ म्हणतात.] १३.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमर्हिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अन्यार्थ—देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं—देव, ब्राह्मण, गुरु व प्राज्ञ—विद्वान् याचें पूजन,—शौचं—स्नानादि शौच,—आर्जवं—सरळ वर्तन—ब्रह्मचर्यं—स्त्रीशरीराशी संसर्ग न करणें,—च अर्हिंसा—आणि प्राण्याची हिंसा न करणें, त्याला ताडन न करणें, हे—शारीरं तप.—शारीर—शरीरानें होणारें तप—उच्यते—म्हटलें जातें. १४

अभेदातीं तपस्त्रिविधमुच्यते—देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञा-स्तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवमृजुत्व ब्रह्मचर्यमर्हिंसा च शारीरमिर्बर्ध शारीरं शरीरप्रधानं सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्मादिभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते । पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे राजस व तामस यज्ञाचा त्याग करून सात्त्विक यज्ञाचेंच अनुष्ठान करण्यासाठीं तीन प्रकारचे यज्ञ सांगितले. आता सात्त्विकादि भावाचें निरूपण करण्यासाठीं सर्व तपाचें स्वरूप सांगतात—) —अथ इदानीं त्रिविधं तपः उच्यते —आता या श्लोकांनं तीन प्रकारचें तप सांगितलें जाते.—देव द्विज-गुरु-प्राज्ञाः देवाः च द्विजाः च गुरुवः च प्राज्ञाः च तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपू-जनं—मन्नादि देव, द्विज—ब्राह्मण, मित्रादि गुरु व प्राज्ञ—विद्वान् पाडित, त्याचें प्रणाम-

१ याविषयी रहस्यकार म्हणतात—“ तप म्ह० अरण्यात जाऊन पातजल योगाने शरीर कष्टविणें असा सज्जित अथं या ठिकाणी विवक्षित नसून ” बंगरे, पण तो अर्थ येथें निव-क्षित आहे असें म्हणतो कोण ? निवास तप म्ह० ‘ अरण्यात जाऊन पातजल योगानें शरीर कष्टविणें ’ म्हणजे काय ? पातजल मोमघुतात जें तप सांगितलें आहे ते रहस्यकार म्हणतात तशा स्वरूपाचें नाहीं. उलट ‘ तप स्वाध्यागेभ्यश्चरप्रणिधानानि क्रियायोग. ’ पा. सू. २. १. या सूत्राच्या भाष्यात व्यास म्हणतात—“ तच्च चित्तप्रमादं न अवाधमानं अनेन आसेव्य ” वाचस्पतिनिधं याचेंच स्पष्टीकरण—“ तच्च उपादायमानं अपि तप. तावन्मानं एव चरणीव न यावता धातुवैषम्य आपद्यते ” राजाधिराज भोवदेवविरचित पातजल योगसूत्रवृत्तीत—‘ तप. शान्तान्तरोपदिष्ट कृच्छ्रचान्द्रायणादि ’ असें म्हटलें आहे. या सर्वांचा भावाचें असा—मनु याद्वान्त्रयादि धर्मशास्त्रीक कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप, पण तेहि शरीरातील रस-रक्तादि धातूंचे वैषम्य न होईल इतकेंच करणें. स्वाध्याय म्ह० प्रणवादि जप किंवा मोक्षशास्त्राध्ययन व ईश्वरप्रणिधान—मन्त्रकर्म परमगुरु जो ईश्वर त्याला अर्पण करणें किंवा कर्मफलभ्यास हा क्रियायोग म्ह० कर्मयोग होय. यावरून रहस्यकाराचें म्हणणें किंवा निराधार आहे, नें आता वाचकानाच ठरवाव. पूर्वी सद्याच्या अध्यायातहि रहस्यकारांनी योगाविषया असेच अनुदार उद्गार काढले आहेत. (गो. भा पृ. ५९७, ६०९. पद्य.) पण त्यातल्यात्यान गमन हो आहे की त्यांना कापिल साख्यदर्शन मात्र गांतेत जेवें तेवें दिसतें ! मग योगानेंच तेवढें रहस्य-कारांचें काय घोडे मारळें आहे कोण जाणें. बाकी योगाशी व संन्यासाशी त्यांचा ! ” देव आहे एरा !!

शुश्रूषादि पूजन, ईदं देवद्विजगुरुप्राप्तपूजन—शौच—पूर्वोक्त द्विविध शुचिर्भूतपणा-
प्रवित्रपणा—आर्जयं—अनुजुत्यं—अन्त करणाचा सरलपणा—ब्रह्मचर्य—ब्रह्मचर्य-
प्रतस्थ अवस्था, इन्द्रियनिग्रह—च अहिंसा—च हिंसा न करणे, प्राण्यांना पाडा न
देणे—या सर्वांना—शरीरनिर्वर्त्य—शरीर—शरीरप्रधानेः सर्वे एव कार्यक-
रणं कर्त्रादिभिः साध्यं शारीर तपः उच्यते—शरीराच्या योगाने होणारे ते
शरीर, शरीर ज्यामध्ये मुख्य आहे अशा देहेंद्रियांनी कर्ता, करण इत्यादिकांकडून साध्य
होणारे जे तप त्याला शरीर तप म्हटल जाते [कोणतोंहि तप केवळ शरीरातून होणे
शक्य नाही म्हणून भाष्यात शरीरप्रधान—सर्वच शरीरोद्देश्यानी असें म्हटलें आहे. त्याच
प्रमाणें कर्ता, करण व त्याचे व्यापार यावाचून रांगतीच म्रिया होते नाहीं, म्हणून 'क
र्त्रादिभिः' असें भाष्यात म्हटलें आहे पण तप कर्ता, करण इत्यादिकांनी साध्य होत
असेल तर त्याला 'शारीर तप' कसे म्हणता येईल ? आणि त्याला जर शारीर तप म्हटलें
तर ते कर्त्रादिसाध्य कसे, अशा आशया पेंऊन आचार्य म्हणतात—]—' पञ्चैते तस्य
हेतवः ' इति हि घट्टयति—मुप्य शरीर, वाह, मन यांनी जे जे आरंभितो त्या
प्रत्येकाला अधिष्ठान, कर्ता इत्यादि पांच हेतु अवश्य लागतात, असे पुढे (अठराव्या
अध्यायात श्लो १५) भगवान् सांगतात १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं मत्तं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अन्यथार्थ—यत्—जे—अनुद्वेगकरं—प्राण्याच्या मनात दुःख उत्पन्न न कर-
णार,—सत्य—खरें,—च प्रियहितं—च प्रिय आणि हितकर—वाक्यं—वाक्य
—च—च—स्वाध्यायाभ्यसनं एव—महाविधि वेदशास्त्राध्ययन—वाङ्मय तप
—हें वाङ्मय तप—उच्यते—सांगितलें पान १५

अनुद्वेगोति । अनुद्वेगकर प्राणिनामनु स्तकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत्प्रियहिते
दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्भवंान्य विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्च शब्द ।
परप्रत्यायनार्थं प्रत्युक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वात्तन्मन्यतमेन द्वाभ्या त्रि-
भिर्वा हीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मय तप । तथा सत्यवाक्यस्येतिरेषामन्यतमेन द्वाभ्या त्रि-
भिर्वा हीनताया न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्या त्रि-
भिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्या त्रि-
भिर्वा विद्युक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो यत्सत्य वाक्यमनुद्वेगकर प्रिय-
हित च यत्परम तपो वाङ्मयम् । यथा शान्तो भव कस्तस्वाध्याय योग चानुतिष्ठ
तथा ते श्रेयो भविष्यति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मय तप उच्यते ॥

भाष्यार्थ—'अनुद्वेग' इति—'अनुद्वेग' या श्लोकाने वाङ्मय तप सांगतात—अ-
नुद्वेगकरं—प्राणिना मनुस्तकर वाक्यं—अनुद्वेगकर, प्राण्यांना अनु. तकर दु. तकर न

होणारे असे वाक्य—सत्यं प्रियहितं च यत्—सत्य व जे प्रिय-हित (सत्य म्ह० जसे ठाळूक असेल तसेच सामणें, प्रिय म्ह० कानाला मुसकर वाटणारें व हित म्ह० परीणामा दितावह किंवा—) —प्रियहिते दृष्टादृष्टौ—प्रिय व हित हे दोन्ही शब्द दृष्ट व अदृष्ट या दोन्ही अर्थां प्यावे म्ह० ऐहिक व पारलौकिक प्रिय व हितवचन.—अनुद्वेगकरत्वादिभिः धर्मैः वाक्यं विशेष्यते—अनुद्वेगकर, सत्य, प्रिय व हित या धर्मांनी वाक्य विशेषित केलें जाते.अर्थात् अनुद्वेगकरत्वादि विशेषणांनी विशिष्ट असे वाक्य, —विशेषणधर्मैः समुच्चयार्थः. चशब्दः—विशेषणाचा परस्पर एक समुच्चय करण्यासाठी 'व यत्' हा 'च' शब्द आहे. (पण वाक्याला अर्था ही चार विशेषणें का लाविली आहेत व त्याचा परस्पर समुच्चय करण्यात तरा काय अर्थ आहे? उत्तर—) —परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्य-प्रिय-हित-अनुद्वेगकरत्वाणां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनता स्यात् यदि, न तत् वाङ्मयं तप —हसत्याला एखाद्या विषयाचा बोध करून देण्यासाठी योजलेलें वाक्य सत्य, प्रिय, हित व अनुद्वेगकरत्वं यातील कोणत्या तरा एका गुणानें, दोन गुणांना किंवा तीन गुणांनी जर हीन असेल तर ते वाङ्मय तप नव्हे.—तथा सत्यवाक्यस्य इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वं—त्याचप्रमाणें सत्यवाक्य बाकीच्या विशेषणांतील कोणत्या तरा एका, दोन किंवा तीन विशेषणांनी हीन असेल तर त्याला वाङ्मयतपस्त्वं नाहीं.—तथा प्रियवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वं—सत्तेच प्रिय वाक्यहि इतर विशेषणांतील एक, दोन किंवा तीन विशेषणांनी हीन असल्यास त्याला वाङ्मयतपस्त्वं नाहीं.—तथा हितवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं—त्याच न्यायानें हित वाक्यहि बाकीच्या विशेषणांतील एक, दोन किंवा तीनहि विशेषणांनी रहित असले तर त्यालाहि वाङ्मयतपस्त्वं नाहीं—किं पुनः तत् तप—तर मग ते तप कोणतें?—यत् सत्यं वाक्यं अनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत् तत् परमं वाङ्मय तपः—जे कल्याणवाक्य, अनुद्वेगकर, प्रिय व जे हित ते परम वाङ्मय तप होय.—यथा यत्स शान्तः भय स्वाध्यायं योगं च अनुतिष्ठ तया ते श्रेयः भविष्यति—जसे वाळा, शांत हो. स्वाध्याय व योग—अनुष्ठानादि कर. म्हणजे तुझे कल्याण होईल. —स्वाध्यायाम्यसनं च एव यथाविधि—आणि प्राश्नुसत्त्व पवित्रपाणित्व दलादि शास्त्रोक्त विधीनें उर्लक्षण न करितां स्वाध्यायानें आपत्तेन करणें, हें—वाङ्मयं तपः उच्यते—वाङ्मय तप म्हटलें जातें. [कारण, स्वाध्यायांत वाणीची अधिक प्रवृत्ति होत असते. म्हणून हें वाङ्मय—वाक्यधान तप होय.] १५.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्माविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

अन्वयार्थ—मन प्रसादः—मनार्चा अत्यंत शान्ति, प्रसन्नता,—सौम्यत्वं—
सौम्यता,—मौन—न बोलण्याविषया मनाचा सयम,—आत्मविनिग्रह—सामा-
न्यत सर्व बाजूनी मनाचा निरोध करणे,—भावसंशुद्धिः—मनाचा निष्कपटपणा—
इति एतत् तपः—हे अशा प्रकारचे तप—मानसं—मानस तप—उच्यते—
म्हटले जाते १६

मन इति । मन प्रसादो मनसः प्रशान्ति स्वच्छतापादन मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्यान्त करणस्य वृत्तिः, मौन वाक्संयमोऽपि मनःसंय-
मपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनःसयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनो-
निरोधः सर्वत सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाग्विषयस्यैव मनसः सयमो मौनमिति
विशेषः । भवसंशुद्धिः परैर्ब्यवहारकालेऽप्रायावित्त्व भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते

भाष्यार्थ—‘मनः०’ इति—‘मन ०’ या श्लोकानें मानस तप सांगतात—मन-
प्रसाद—मनसः प्रशान्ति—स्वच्छतापादन मनसः प्रसाद—मन प्रसाद
म्ह० मनार्चा शान्ति मनामध्ये स्वच्छता—अनाकुलता—निश्चितपणा रागादिदोषराहित्य हा
शुण सपादन करणें हा मनाचा प्रसाद होय—सौम्यत्व—यत् सौमनस्य आहुः—
मुखादिप्रसादकार्या अन्त करणस्य वृत्तिः—सौम्यत्व म्ह० ज्याला सौमनस्य
म्हणतात सर्वांचें हितचिंतन—कोणाचेहि अहितचिंतन न करणे, सुखादिकांची प्रसन्नता
हें जिचें कार्य आहे अशी अन्त करणाची वृत्ति—मौन—वाक्सयम अपि मनः
सयमपूर्वकः भवति इति कार्येण कारण उच्यते—मन सयम मौन इति—
मौन म्ह० वाक्सयमहि मनःसयमपूर्वक होता मन सयम केल्यानेच वाक्सयम होतो
म्हणून यथें कार्यानें कारणाचा निर्देश केला जातो अर्थात् मन सयम हेच मौन, असें
म्हटल जातें, किंवा मुनाचा भाव मनन, तेंच मौन—आत्मविनिग्रह—मनो-
निरोधः—आत्मविनिग्रह म्ह० मनोनिरोध—आत्म्याचा—मनाचा निरोध (तरंगमौन व
आत्मविनिग्रह याच्या अर्थात फरक काय ? उत्तर—)—सर्वत सामान्यरूप आत्म-
विनिग्रहः—सर्वत सामान्यरूप मनोनिग्रह हा आत्मविनिग्रह—वाग्विषयस्य एव
मनस सयमः मोनं इति विशेष—व वाक्-सबधी मनाचा सयम हें मौन, असा
या शब्दाच्या अर्थात फरक आहे. [आत्मविनिग्रह म्ह० सामान्यत सर्व विषयापासून
मनाचा निग्रह व मौन म्ह० वाक्-विषयक मनाचाच निग्रह.]—भावसंशुद्धिः—पर-
व्यवहारकाले अप्रायावित्त्व भावसंशुद्धि—भावसंशुद्धि म्ह० हृदयाची अवि-
पलता—रागादिमलगादित्य दुसऱ्यांशीं व्यवहार करितांना निष्कपटपणा, हीच भावसंशुद्धि
—इति एतत् तप मानस उच्यते—अशा या तपाला मानस म्ह० मन प्राधान्यानें
होणारें तप असें म्हणतात १६.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

अन्यथार्थ—अफलाकांक्षिभिः—फलाकांक्षा न करणान्या—युक्तेः—
समाहितचित्त—नरे.—पुरुषाकङ्कन—परया श्रद्धया—अतिशय श्रद्धा—तप्त—
केल्ले—तत् त्रिविधं तप—ज तान प्रकारचें तप त्याला—सात्त्विक—सात्त्विक
—परिचक्षते—म्हणतात १७

यथोक्त कार्याक वाचिक मानस च तपस्तप्त नरे सत्त्वादिभेदेन कथ त्रिविध भवती
त्युच्यते—श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठित तपस्तत्प्रकृत त्रिविध त्रि
प्रकारमधिष्ठान नरैरनुष्ठानाभिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तं समाहृतैर्यद्विदश
तपस्तत्सात्त्विक सत्त्वनिवृत्त परिचक्षत कथयन्ति शिष्टा ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तं कार्याक वाचिक मानसं च तप नरे तप्त सत्त्वा-
दिभेदेन त्रिविध कथं भवति इति उच्यते—वर तान श्लोकात मागितलेले
शारार, वाइमय व मानस असे मनुष्याना केल्ले तप सत्त्वादि भेदान त्रिविध कथें
होतें तें (या पुढाल तान श्लोकाना) सांगितल जातें—परया-प्रकृष्टया श्रद्धया-
आस्तिक्यबुद्ध्या तप्त अनुष्ठित—परम श्रद्धे—अतिशय आस्तिक्यबुद्ध्यानें तप-
ल्ले म्ह० अनुष्ठिल्ले—तत् प्रकृत त्रिविध त्रिप्रकारं अधिष्ठान तप—त
प्रकृत त्रिविध—तीन प्रकारचें—शारार वाक् व मन यांना हाणारें तप—अफलाकां-
क्षिभिः फलाकांक्षारहिते युक्ते—समाहिते नरे अनुष्ठानाभिः—अफला-
कांक्षा-फलाकांक्षारहित-फलच्छाद्यन्य, युक्त-समाहित म्ह० सिद्धि व असिद्धि यांवि-
षयी निर्वाकार अशा नराकडून—अनुष्ठान करणाराकडून अनुष्ठिल्लेचें [अशा लाकानी
केल्ले]—यत् ईदृश तप तत् सात्त्विक सत्त्वनिवृत्त परिचक्षते—शिष्टाः
कथयन्ति—ज अशा प्रकारचें तप त्याला सात्त्विक-सत्त्वगुणामुळें पावलें तप असें
सांगतात शिष्ट त्याला सात्त्विक तप म्हणतात १७

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमनुवम् ॥१८॥

अन्यथार्थ—यत् तप—ज तप—सत्कारमानपूजार्थं—सत्कार मान व
पूजा यांसाठी—च—आणि—दम्भेन एव—दमनचें—क्रियते—कलें जातें—तत्
—तें—इह—येथे—राजसं—राजस—चल—चलल व—अनुवम्—अनिल—
प्रोक्त—म्हल्ले जातें १८

सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कार साधुकार साधुरथ तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमर्थ
मानो मानन प्रत्युपयानामिवादिनादिस्तदर्थं पूजा पादप्रक्षालनार्चनातापिशृङ्गादिस्तदर्थं
च तप सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तानिह प्रोक्तं कार्यत राजस चल्
कादाधिकफलत्वेनापुत्रम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—‘सत्कार’ इति—‘सत्कार’ या शब्दान राजस तपाचा
निर्देश करितात—सत्कारमानपूजार्थं-सत्कार-साधुकार अथ साधु त-

पस्थी ब्राह्मण इति एवं अर्थ—सत्कार, मान, पूजा यासाठी, सत्कार म्ह० साधु-
कार, हा साधु, तपस्वी, ब्राह्मण आहे, अस लोकानीं म्हणावें म्हणून,—मान—मा-
नन—प्रत्युत्थानाभियादनादि. तदर्थ—मान म्ह० मानन, उठून उभें रहाणे,
अभिवदन करणे, त्यासाठी,—च पूजा—पादप्रक्षालन अर्चन अशयितृत्वादि—
तदर्थ—च पूजा म्ह० पादप्रक्षालन करणे, पूजन करणे, भोजन घालण वगैरे त्या
साठी—तप. सत्कार मान पूजार्थ—जे तप ते सत्कारमानपूजाय होय—च
दम्भेन एव यत् तप क्रियते—आणि दम्भानच ज तप केलें जात, दम्भानें म्ह०
नास्तिकपणान, केवळ आपल घामकट प्रकट करण्यासाठीं जें तप आचरिल जातें—
तत् इह राजस चल कादाचित्कफलत्वेन अभुव प्रोक्त—कथितं—त याच
लोका फल देणार असल्यामुळें राजस, चल व त्याचें फल अनियत असल्यामुळें अभुव
म्हटलं आहे [अशा राजस तपाला त्याज्य मानाव] १८

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

अन्ययार्थ—यत् तप—जे तप—मूढग्राहेण—अविवेकयुक्त निधयानें—
आत्मन—आत्म्याच्या—पीडया—पाडने—वा—अथवा—परस्य—दुसऱ्या
च्या—उत्सादनार्थ—विनाशासाठी—क्रियते—केलें जातें—तत्—तें—तामस
—तामस तप म्हणून—उदाहृत—म्हटले आहे १९

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मन पीडया क्रियते यत्तप परस्योत्सादनार्थं
विनाशार्थं वा तत्तामस तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—'मूढ इति० मूढ' या श्लोकात तामस तपाचा सग्रह करि
तात—मूढग्राहेण—अविवेकनिश्चयेन आत्मन. पीडया वा परस्य उत्सा-
दनार्थ—विनाशार्थं यत् तप क्रियते तत् तप तामस उदाहृत—मूढ म्ह०
असत अविवेकी, त्याचा ग्राह म्ह० आग्रह, अथवा अविवेका निधयानें—विवेकशून्य
निधयानें, स्वतःच्या देहादिंसाठी पाडा देऊन किंवा दुसऱ्याच्या उत्सादनार्थ—विनाशा
साठी जें तप केलें जातें, त्याच तामस तप म्हटलें आहे. १९

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

अन्ययार्थ—यत् दान—जें दान—दातव्य इति—मग अवश्य द्यावया
पाहिजे, असा भावनेनें—अनुपकारिणे—उपकार न करणाऱ्या—अनुपकार करणाऱ्या
अगमय अगतेच्या पुण्याग—देशे काले च पात्रे च—निहित देश, काल व पात्र
यामध्य—दीयते—दिई जात—तत् दान—तें दान—सात्त्विक—सात्त्विक—
स्मृत—म्हटलें आहे २०

इदानीं दानमेद उच्यते—दातव्यमियेव मन कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायापि निरपेक्षं दीयते तेने पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले सक्रा-
न्यादौ पात्रे च पटङ्गाविद्धेदपारग इत्यादौ तद्दानं सार्वत्रिकं स्मृतम् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—इदानीं दानमेद उच्यते—पात्रां क्रमशः दानाचा निविध मेद मार्गितला जातो—दातव्य इति ध्येयं मन कृत्वा—मन हे दान यावयावे आहे, त्याच्या फलाची वगैरे काहा इच्छा करावयाचा नाही असा भावना वचन—यत् दानं अनुपकारिणे-प्रत्युपकार असमर्थाय दीयते—जे दान अनुपकारां म्ह० उलट उपकार करावयाय असमर्थ असलेल्या मनुष्याला दिले जात—समर्थाय आपे निर-
पेक्ष देशे-पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले-सक्रान्त्यादौ च पात्रे च पटङ्गाविद्धे-
येदपारगे इत्यादौ दीयते—नमर्थांला म्ह० प्रत्युपकार करण्याय समर्थ असलेल्या-
साहि, निरपेक्ष-प्रत्युपकाराचा अपेक्षा न करता, कुरुक्षेत्रादि पवित्र प्रदेशा, सक्रा-यादि
पर्वकाला व पटङ्गवेत्ता पटङ्गाग्रस, वेदपारगत इत्यादिकाम दिले जाते—तत् दानं सार्वत्रिकं स्मृतं—तं दान सार्वत्रिक असे म्हटले आहे २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अन्यार्थ—तु—एव—यत्—जे दान—प्रत्युपकारार्थ—प्रत्युपकारामाठी—
वा पुन—किंवा—फलं उद्दिश्य—एववा दर्शन घटन—च परिक्रिष्ट—च अति-
शय क्लान्त—दीयते—दिले जाते—तत्—ते—राजसं दान—एवम दान—
स्मृतं—म्हटलेले आहे. २१.

परिवाति । यत्तु दान प्रत्युपकारार्थं काले एव मा प्रत्युपकारिणोपेयनयं फलं वाप्त्य दानस्य मे भविष्यत्परिमिति ननुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं येदसंपुर्णं तद्दानं स्मृतम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘यत् तु०’ इति—‘यत् तु०’ या श्लोकाने राजस दान मां-
नन—तु यत् दान प्रत्युपकारार्थ—काले तु अथ मां प्रति-उपकारिष्यति
इति एव अर्थ—यत् जे दान प्रत्युपकारासाठी म्ह० प्रमगी हा मात्पर्य प्रत्युपकार
करील, मागाठी—या अस्य दानस्य मे अदृष्टं फलं भविष्यति इति—किंवा
या दानाचे मला अदृष्ट फल प्राप्त होईल म्हणून—नन् उद्दिश्य च पुनः परिक्रिष्टं
येदसंपुर्णं दीयते—त्या वगळ्या उत्पन्ने व नपेच परिक्रान्तं म्ह० मोदपुर्ण
होऊन दिले वचन—तत् राजसं स्मृतं—ते राजस दान म्हटले आहे. २१.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवजातं तच्चात्मममुदाहनम् ॥ २२ ॥

अन्ययार्थ—यत् दानं—जे दान—अवेदशकाले—अयोग्य देश व अविविहित काल यात—च—व—अपात्रेभ्य—अपात्रांना—असत्कृत—असत्काराने व—अवज्ञातं—अवज्ञेने—दीयते—दिले जाते—तत्—ते—तामस—तामस दान—उदाहृत—म्हटलले आहे. २२.

अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णेऽकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रस्थाते संक्रान्त्यादिविशेषपरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो देशादिसंपत्तौ चासत्कृत प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञात पात्रपरिमवयुक्त यज्ञान तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

भाष्यार्थ—‘ अदेश ’ इति—‘ अदेश ’ या श्लोकान तामस दान सांगतात—अदेशकाले—अपुण्ये देशे—म्लेच्छ अशुच्यादिसंकीर्णे—अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रस्थाते—संक्रान्त्यादिविशेषपरहिते—अदेशकालां म्ह० म्लेच्छ, अशुर्चा इत्यादिकांनी संकीर्ण झालेल्या अपुण्य प्रदेशां अमंगल मनुष्ये व पदार्थ याचा ज्या च्याशा संसर्ग झाला आहे अशा अपवित्र प्रदेशां, तसच अकालां म्ह० पुण्यहेतुत्वाने प्रस्थात नसलेल्या, संक्रान्त्यादि विशेषपरहित अशा काला—च अपात्रेभ्यः—मूर्ख तस्करादिभ्यः—आणि सणान नसलेल्या मूर्ख, चोर इत्यादिकांना—च देशादिसंपत्तौ असत्कृत—प्रियवचन पादप्रक्षालन पूजादिरहितं—आणि देशादिसंपत्ति जरी असली म्ह० योग्य देश, काल व पात्र जरी असल तरी सत्कारान म्ह० प्रिय भाषण, पादप्रक्षालन, पूजा इत्यादि न करता—अवज्ञातं—पात्रपरिमवयुक्तं—अवज्ञेनें म्ह० पात्राच्या तिरस्काराने युक्त—सत्पात्राचा तिरस्कार करून—यत् दान दीयते तत् तामसं उदाहृत—अ दान दिले जाते ते तामस असे म्हटले आहे २२

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

अन्ययार्थ—ॐ तत्सत्—ॐ तत् सत्—इति—असा—ब्रह्मण—ब्रह्माचा—त्रिविध—तीन प्रकारचा—निर्देश—निर्देश—स्मृत—सांगितलेला आहे—तेन—त्या निर्देशाने—पुरा—पूर्वी—ब्राह्मणाः—ब्राह्मण,—च वेदाः—व वेद—च—आणि—यज्ञा—यज्ञ—विहिता—निर्माण केलेले आहेत २३

यज्ञदानतप प्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—ॐ तत्सदित्येव निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मण स्मृतश्चित्ततो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिता पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—यज्ञदानतप प्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायाय अय उपदेशः उच्यते—यज्ञ, दान, तप इत्यादि विहित कर्मांचे साद्गुण्यसंपादन करण्यासाठी म्ह० त्यांत प्रमादादि कारणाने घडलेल्या वैगुण्याचा परिहार करून त्याला सद्गुणसंपन्न करण्यासाठी

॥ उपदेश केला जातो.—‘ ओं तत्सत् ’ इति एषः निर्देशः—ओं, तत्, व सत् असा हा निर्देश,—निर्दिश्यते अनेन इति निर्देशः—ज्याच्या योगाने निर्देश केला जातो तो निर्देश—ब्रह्मणः त्रिविध. नामनिर्देशः वेदान्तेषु ब्रह्मचिद्धिः स्मृतः—चिंतितः—ब्रह्माचा तीन प्रकारचा नामनिर्देश वेदान्तामध्ये—उपनिषदामध्ये ब्रह्मवेत्त्यांनी सांगितलेला म्ह० कल्पिलेला आहे. ‘ ओं इति ब्रह्म ’ (छं. भाष्यार्थ, १.८, पृ. ४१.) या श्रुतीत ब्रह्माचा ‘ ओं ’ असा निर्देश आहे. ‘ तत्त्वमसि ’ या श्रुतीत (छं. भाष्यार्थ, १.८, पृ. ४७५.) ब्रह्माचा ‘ तत् ’ या नावाचा निर्देश आहे. ‘ सदेव सोम्य ’ या श्रुतीत (छं. भाष्यार्थ, १.२, पृ. ४१५.) ‘ सत् ’ या नावाचा निर्देश आहे. यशांत काही वैगुण्य सातें आहे, असा संशय आल्यास या तीन नावांतल कोणत्याहि नावाचा उच्चार केल्यास त्याचा परिहार होतो. (आतां या त्रिविध नावाचांच स्तुति करतात.)—तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणाः च वेदाः च यज्ञाः पुरा-पूर्वे विहिताः—निर्मिताः—त्या त्रिविध नामनिर्देशाने ब्राह्मण, वेद व यज्ञ यांना पूर्वी—सृष्टी-च्या आरंभी ब्रह्मदेवाने—प्रजापतीने विहित म्ह० निर्माण केलेले आहे.—इति निर्देश-स्तुत्यर्थ उच्यते—असे त्या निर्देशाच्या श्रुतीसाठी सांगितले जाते. २३.

१ रहस्यकार या श्लोकाच्या अन्वतरणान म्हणताना—“ यावर अशी शंका येते की, ... कोणतेहि कर्म घेतले तरी ते दोषमय व दुःसकारक असल्यामुळे ही सर्व कर्मे सोडल्याशिवाय ब्रह्ममसि होणे शक्य नाही आणि हे जर खरे तर अमुक कर्मे मात्सिक व अमुक राजस हा भेद करण्यास तरी काय इशारा ? गीतेचे या आशेपास असे उत्तर आहे की, सात्त्विक, राजस, तामस हे कर्मांचे भेद परब्रह्माला मोडून आहेत असे नाही.” (हे गीतेचे उत्तर आहे की रहस्यकाराच्या पदार्थ ? गीता परब्रह्माला निगुण म्हणून जर म्हणत आहे, तर मात्सिकादि भेद त्याला मोडून नाहीत, असे कसे म्हणते ?) “ ब्रह्म म्ह० काय हे कदा भक्त्यासांग सांगितलेले आहे त्याच मात्सिक कर्मे व मत्कर्म याचा समावेश होतो. त्यामुळे ही कर्मे अध्यात्म दृष्ट्याहि त्याच नव्हेत ” (वा मत्कर्म कींयता ? ‘ अन्तःसत् ’ हा ? पण तो तर ब्रह्माचा त्रिविध नामनिर्देश आहे. उपनिषदान ब्रह्माचा या तीन नावांनी उल्लेख केला आहे, तो कोठे कोठे केला आहे ते आम्ही वर भाष्यांत दाखविलेच आहे. मत्कार्यादिकादि असेच म्हणतात. तेव्हा त्याच मात्सिक कर्मे व मत्कर्म याचा समावेश कदा होणार ? हा निर्देश सात्त्विक कर्मांमध्येहि घटलेल्या वैगुण्याने निरसून करण्यासाठी आहे. म्ह० सादृश्यमसादनाय या त्रिविध निर्देशाचा उच्चार करावा असे जेथे सांगण्याचे आहे. अर्थात् हे सर्व कर्माधिकारी मायकामासाठी आहे, शाननिष्ठेच्या विरल जाती अभिक्तांसाठी नाही. ही दृष्टि रहस्यकारांना सर्वथा भोडल्यामुळेच त्यांना असा अमरुत मरुत बारबार ठिठि. प्याचा प्रसंग आला आहे, त्यामुळे ठिकठे दुर्लभ करणे हाच उद्यम भाग होय.) वा को. काव्या. अर्चन. गुरुप्रज्ञ. “ याच निर्देशाचे पूर्वी ब्रह्मण, वेद व यज्ञ निर्माण झालेले आहेत ” असे म्हणतात. पण टीपेत “ सर्व सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मदेवकडील रहस्य माझा, वेद आणि यज्ञ हे एतत्तुल्य झालेले आहेत, असे पूर्वीच (गी. ३.१०) सांगितले आहे, ” असे म्हणतात. पण गी. ३.१० यांत असे सांगितले नाही. (गी. भा. ३. २८२ पहा) मुदा “ ब्रह्मणाः ” असे गुरुवर्यांनी वर असल्याने त्याचा ‘ ब्रह्मदेवकडील ब्रह्मण ’ असा अर्थ करणे सर्वथा लोभ्य होय.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

अन्ययार्थ—तस्मात्—म्हणून—ओं—ओं—इति उदाहृत्य—असे उच्चारून
—ब्रह्मवादिनां—वेदवादी ब्राह्मणाच्या—विधानोक्ता—वेद शास्त्राने सांगितलेल्या
—यज्ञदानतप क्रियाः—यज्ञ, दान व तप या क्रिया—सततं—सतत—प्रवर्तन्ते
प्रवृत्त होतात. २४.

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते
विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् ‘ओं’ इति उदाहृत्य—उच्चार्य—ज्याअर्थी ‘ओं’ हा निर्देश
ब्राह्मणादिकांचे कारण आहे, आणि तो ब्रह्माचा निर्देश आहे त्याअर्थी—ओं असा उच्चार
करून—ओं असे म्हणून—ब्रह्मवादिनां—ब्रह्मवदनशीलानां विधानोक्ता—शास्त्र-
चोदिता यज्ञ दान तप-क्रियाः—यज्ञादिस्वरूपाः क्रिया सततं—सर्वदा प्र-
वर्तन्ते—ब्रह्मवाद्याच्या म्ह० वेदाध्ययन करणे हे ज्याचें शालच आहे अशा द्विजाद्या
शास्त्रविधानोक्त, यज्ञ, दान व तप या क्रिया म्ह० यज्ञादिरूप कर्मे सर्वदा प्रवृत्त होतात.
[वैदिक द्विज ‘ओं’ असा उच्चार करून आपल्या यज्ञादि क्रिया आरंभितात.] २४.

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

अन्ययार्थ—मोक्षकाङ्क्षिभि—मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या लोकाकडून—तत् इति
—तत् या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून,—फलं अनभिसंधाय—फलाची इच्छा
न करून,—विविधा—नाना प्रकारची—यज्ञतपःक्रियाः—यज्ञकर्म—तपश्चर्या—च
दानक्रियाः—व दानक्रिया—क्रियन्ते—केल्या जातात. २५.

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुपाधीनभिसंधाय च कर्मणः फलं
यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तप क्रियाश्च यज्ञतप क्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रादि-
रूप्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थं भिमुंमुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—‘तत्’ इति—या श्लोकाने ‘तत्’ या निर्देशाचा विनियोग सांगतात
—‘तदित्यनभिसंधाय’—तत् इति ब्रह्माभिधानं उच्चार्य च कर्मणः फलं अन-
भिसंधाय—‘तत्’ हे ब्रह्माचें नांव उच्चारून व कर्मांच्या फलाची इच्छा न करून—यज्ञतपः-
क्रिया—यज्ञक्रिया च तप-क्रियाः च यज्ञतप क्रिया—यज्ञतपक्रिया म्ह० यज्ञ
क्रिया, व तप-क्रिया—च विविधा. क्षेत्रादिरूप्यप्रदानादिलक्षणाः दानक्रिया-
—आणि नानाप्रकारच्या भूमि, सुवर्णादिप्रदान इत्यादिरूप दानक्रिया—मोक्षकाङ्क्षिभि-
—मोक्षार्थं भि-मुमुक्षुभिः क्रियन्ते—निर्वर्त्यन्ते—मोक्षाची आकांक्षा करणाऱ्या

मोक्षेन्दु-मुमुक्षुर्हन् वेन्या जातात [मुमुक्षु 'तत्' या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून व फलाची इच्छा न ठेवता यज्ञ, दान व तप हा कर्म करितात.] २५

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

अन्वयार्थ—सद्भावे—अस्तित्व या अर्थी—च साधुभावे—व सद्वृत्तत्व या अर्थी—सत् इति एतत्—सत् अर्मे हे पद—प्रयुज्यते—योजिले जाते—तथा—त्याचप्रमाणे—पार्थ—हे पावां!—प्रशस्ते कर्मणि—विवाहादि प्रशस्त कर्मांमध्ये—सच्छब्द—सत् हा शब्द—युज्यते—योजला जातो. २६

आतच्छब्दयोर्विनीयोग उक्तोऽप्येदानीं सच्छब्दस्य विनीयोग कथ्यते—सद्भावेऽसत्. सद्भावे यथाविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावेऽसद्वृत्तस्यासाधो सद्वृत्तता साधुभावस्तन्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ग्रहणं प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादीं च तथा सच्छब्द पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत्॥

भाष्यार्थ—ओं तत्-शब्दयोर्विनीयोग उक्तः—‘ओं’ व ‘तत्’ या शब्दाचा विनीयोग सांगितला—अथ इदानीं सत् शब्दस्य विनीयोग कथ्यते—आता या श्लोकात ‘सत्’ शब्दाचा विनीयोग कथन केला जातो—सद्भावे-असत्-सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि—सद्भाव या अर्थी म्ह० विद्यमान नम-लेल्या वस्तूचे अस्तित्व या अर्थी, जसे-अविद्यमान म्ह० न जन्मलेल्या पुत्राचा जन्म या अर्थी—तथा साधुभावे च-असद्वृत्तस्य असाधो सद्वृत्तता साधुभाव. तस्मिन् साधुभावे—आणि त्याचप्रमाणे साधुभाव या अर्थी, दुराचरण करणाऱ्या अमाधूचे जे सद्वर्तन तो साधुभाव, त्या साधुभाव या अर्थी—सत् इति एतत् ग्रहणं अभिधानं प्रयुज्यते तत्र उच्यते-अभिधीयते—‘सत्’ अर्मे हे नम्राचे नाव योजिले जाते, या अर्थी त्याला ‘सत्’ असे म्हटले जाते.—तथा पार्थ विवाहादी प्रशस्ते च कर्मणि सत् शब्दः युज्यते-प्रयुज्यते इति एतत्—त्याचप्रमाणे हे अर्जुना ! विवाहादि कर्मांमध्ये ‘सत्’ हा शब्द योजिला जातो, प्रशस्त कर्मांमध्ये सत् शब्दाचा प्रयोग केला जातो, असा याचा भावार्थ २६

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सादिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ या श्लोकात सांगितला कोणती कर्मे विवक्षित आहेत ते सांगितले आहे व या पदाचा आशा मोडून कोण करितात, त्याचाहि स्पष्ट उल्लेख आहे मोक्षकार्थी म्ह० मुमुक्षुच फलेच्छा सोडून कर्मे करितात, हे म्हणजे मानेचा यथायथ अव कटाबा, अशा इच्छा करणारी लक्षात ठेविले पाहिजे. साधकच निष्काम कर्माचे अधिकारी आहेत, इतकी नव्हेत, हे यावरून उघड होते. (गी. भा. पृ. २८५ पहा.)

अन्यथाथं—च—आणि—यज्ञे तपसि च दाने—यज्ञ, तप व दान या कर्मांत
—स्थितिः—तत्परतेने राहणं, याला—सत् इति उच्यते—सत् असे म्हणतात
—च—आणि—तदर्थीय—त्या यज्ञादिकासाठीं जे—कर्म—कर्म ते—सत्—
सत्कर्म—इति एव—असेच—अभिधीयते—म्हटले जाते २७

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदि
त्युच्यते विद्वद्भिः, कम चैव तदर्थीयमय या यस्याभिधानत्रय प्रकृतं तदर्थीय यज्ञदान
तपोधार्थमीश्वरार्थीयमित्येतत् । सदित्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञतपसादिकर्मांसात्त्विक
विगुणमपि श्रद्धापूर्वक ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेन सगुण सात्त्विक संपादित भवति ॥

भाष्यार्थ—यज्ञे—यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि च या स्थिति दाने
च या स्थिति—यज्ञात म्ह० यज्ञकर्मंत जी स्थिति—निष्ठा आणि तपामध्ये जी
स्थिति व दानामध्ये जा स्थिति—सा च विद्वद्भिः सत् इति उच्यते—तीच
विद्वानाकडून—पठितानहून 'सत्' अर्था म्हटली जाते—च कर्म एव तदर्थीय—
आणि जे यज्ञ तप आणि दान यासाठीं केलेल कर्म—अथ वा यस्य अभिधानत्रय
प्रकृत तदर्थीय—चिचा उवाचें नामत्रय प्रकृत आहे त्यासाठीं केलेलें कर्म—
यज्ञ दान तपोर्थीय—ईश्वरार्थीय इति एतत्—यज्ञ, दान, व तप यासाठीं
केलेल कम किंवा ईश्वरार्थ फलदायक कम, याचा याचा भावार्थ—सत् इति एव अभि-
धीयते—त्या कमाला सत् असेच म्हटले जाते—(सारांश)—तत् एतत् यज्ञ-
तपसादिकर्म असात्त्विक विगुण अपि—श्रद्धापूर्वक ब्रह्मण अभिधान-
त्रयप्रयोगेन सगुण सात्त्विक संपादित भवति—तें ह यज्ञ, तप इत्यादि कर्म
असात्त्विक व गुणरहित जसा असल, तरी श्रद्धापूर्वक ब्रह्माच्या या तान नावाचा उच्चार
केव्हांनें सगुण व सात्त्विक बनते २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ ' यज्ञे तपसि दाने च स्थिति ' याचा अर्थ हस्यकार ' यज्ञादिकातील स्थिति म्ह०
स्थिर भावना ' असा परिणाम पण तो बराबर नाही जेथे स्थिति म्ह० निष्ठा, तत्परता,
यत्निकान गडून जाणे हा त्याचा वास्तविक अर्थ आहे याच शांतावरील दावेन ' यज्ञा
दिकासाठी ' जे कम बराबराचें लाटाने मीमांसकांनी यज्ञाच कर्म असें मानाय नाम दिले
आहे " इत्यादि म्हणतात, पण ते बराबर नाही हें आम्ही पूर्वीच (१ २८०) दाखविले

अत्रयार्थ—यत्—जं—अथश्रद्धया—अथदेने—हुत—हवन केलेले,—दत्त
दान दिलेले—तपः तप्तं—तप केलेले—च कृतं—च केलेले कर्म—तत्—त्याला—
असत् इति—असत् अस—उच्यते—म्हटल जात.—पार्थ—हे पार्थ—तत्—
तै—न प्रेत्य—मरणानंतर फलाच्या उपयोगा नाहा—च—व—नो इह—येथेहि
उपयोगी नाहा. २८

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात्—अथश्रद्धया हुत हवन
कृत दत्त च ब्राह्मणेभ्योऽथश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमथश्रद्धया, तथाऽथश्रद्धयेव कृत यस्तुति-
नमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गवाह्यत्वात्पार्थ । न च तद्वद्वाया-
समपि प्रेत्य फलाय नो अपीहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादनिष्पश्रामच्छकरभगवत कृतौ
श्रावणवद्राताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते
तस्मात्—आणि ज्या अर्थी त्या सर्व यज्ञादिकर्माभ्य धर्मेच प्राधान्य असल्यानेच
ते सर्व यज्ञादि सगुणसंपन्न होत त्याअर्थी—अथश्रद्धया हुत—हवन कृत—अथदेने
हवन केलेले—च अथश्रद्धया ब्राह्मणेभ्य दत्त—आणि अथदेने ब्राह्मणांना दान
दिलेले—अथश्रद्धया तपः तप्तं—अनुष्ठित—अथदेन तप केलेले—तपाच अनुष्ठान
केलेले—तथा अथश्रद्धया एव यत् स्तुति नमस्कारादि कृत—त्याचप्रमाणे
अथदेनेच जे स्तुति नमस्कार इत्यादि कर्म केलेले—तत् सर्व पार्थ असत् इति
उच्यते—तै सर्व हे पार्थ ! असत् असं म्हटल जातें—मत्प्राप्तिसाधनमार्गवाह्य-
त्वात्—माझ्या प्राप्तीचा जो साधनभूत मार्ग त्यातून ह वाह्य असल्यामुळे—त्या
मार्गाला सोडून असल्यामुळे त्याला असत् असे म्हणतात—च तत् यद्वायासं अपि
प्रेत्य फलाय न—अथदेने केलेले कर्म पुष्कळ आयासानी जरा केलेले असले तरी
परलाकी फल देण्यास समर्थ होत नाही—इहार्थं अपि नो—ऐहिक फलाच्याहि
उपयोगी नसतें—साधुभिर्निन्दितत्वात् इति—साधून्मंडून ते निन्दित साध्यामुळे
म्ह० साधुलोक श्रद्धाराहित कर्मांची निंदा करीत असल्यामुळे ते ऐहिक व पारलौकिक
फलाच्या उपयोगी नसतें [या अध्यायात—शास्त्राला न जाणणाऱ्या श्रद्धावानाचे

आहे तसेच “ तत् म्ह० तै पलीकडचे ” हा अर्थ निव्व आहे कारण ‘ तत् ’ हा शब्द
परोक्षवाची, अप्रत्यक्ष विषयाचा बोधक आहे ‘ व्यवहित ’ या शब्दाचा ‘ पलीकडचा ’ असा
अर्थ होऊ शकेल

१ या श्लोकाच्या शेवटी टीपें रदस्यकार म्हणतात—“ ब्रह्मस्वरूपाचा बोधक जो
सर्वमान्य सकल्प त्यातच निष्काम बुद्धाने, किंवा केवळ कर्तव्य म्हणून, केलेल्या मात्सर्व
कर्मांचा आणि शास्त्राप्रमाणे सद्बुद्धीने केलेल्या प्रयत्न कर्माचा किंवा मत्त्वमात्रा समावेश
होतो ” (पण हे म्हणजे अगदीच अयुक्त आहे सकल्पात कर्मांचा समावेश कसा होणार ?

त्यांच्या त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणे सात्त्विकादि तीन प्रकार होतात. राजस व तामस आदि. रादि टाकून सात्त्विक आहारादिकांचे मेहन केल्याने केवळ सत्त्वनिष्ठ झालेल्या आणि त्या सात्त्विक यज्ञादिवातांल वैगुण्य व्रत्त्याच्या त्रिविध नामनिर्देशाने घालविणाऱ्या साधकाची चित्तशुद्धि हाते, नंतर श्रवणादि साधनांनी ज्यांना तत्त्व माहात्मार झाला आहे, अशा त्यांचा मोक्ष उपपन्न होतो—असे मागितले आहे.] २८

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायत्रेऽस्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी

योग—उपाय-शास्त्रातील अज्ञानव्यभिमानयोगनावाचा मनराचा अध्याय विष्णु.

श्रमंकृत मानवयार्थ-सटीप-भाष्य-माध्याह्नसह समाप्त झाला.

अर्थात् “ ब्रह्मनिर्देशातच ज्या कर्मांचा समावेश होतो ” इत्यादि त्याचें म्हणणे मुळावें विचाराई नाहीं. पुढें ते म्हणतात.) “ जे कर्म ब्रह्मदेवाबरोबरच उत्पन्न झालें (गी. ३-१०) व जे कोणालाहि सुटलें नाहीं, तें मोडून या असें म्हणणें योग्य नव्हे, हें यावरून सिद्ध होत. ’ पण गी. अ ३ श्लोक १० यान ‘ प्रजापति यज्ञासह ब्रह्म कर्मासह प्रजा उत्पन्न करून त्यास म्हणाला ’ असें म्हटलें आहे ब्रह्मदेवाबरोबर कर्म उत्पन्न झालें असें म्हटलेलें नाहीं. ज्ञाननिष्ठा कर्म सुटतें, नाहीं कसें ? जर सुटलें नसतें तर भगवानांनी ज्ञाननिष्ठा मागि तलांय नसती. चवथ्या अध्यायात ‘ ब्रह्मार्पण ’ इत्यादि वचनानें ज्ञानयज्ञ सांगून त्यालाच ब्रह्म म्हटलें नसतें पाचव्या अध्यायात सन्यासाला नि श्रेयसकर म्हटलें नसतें. ‘ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ’ असें म्हणून पुढें १८ व्या अध्यायातहि ‘ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमा मन्यासेन अधिगच्छति ’ व ‘ निष्ठा ज्ञानस्य या परा ’ ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य ’ असें म्हटलें नसतें. पुनः ते म्हणतात—“ ‘ अतस्तत् ’ या ब्रह्मनिर्देशाचा बरील कर्मयोगपर अर्थ याच अध्यायात कर्मविभागाला जोडून सांगण्याचा हेतुहि तोच आहे. कारण मुसत्या ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन मागे तेराव्या अध्यायात व त्या पूर्वीहि आलेलें आहे ‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मनिर्देश प्रचारात आहे. पण तो न घेता ‘ अतस्तत् ’ हा ब्रह्मनिर्देशच ज्याअर्थां येथें घेतला आहे, त्याअर्थां ‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मनिर्देश, सामान्य ब्रह्मनिर्देश या रूपानें प्रायः गीतेनंतर प्रचारात आला असावा, ” इत्यादि, यावरून आधुनिक सुशिक्षितांच्या कल्पनेच्या मर्यादा काढा चालतात ते उघट होते ‘ अतस्तत् ’ या निर्देशाचा कर्म ब्रह्मार्पण करण्याकडे विनिर्भोग केला आहे, तेव्हा त्याचा कर्मयोगपर अर्थ केला आहे, हें म्हणणें सोढेमें संयुक्तिक नाहीं ‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मस्मरणामाठा निर्देश आहे व ‘ अतस्तत् ’ हा कर्म ब्रह्मसमर्पण करण्यामाठी आहे व ते दोन्ही हल्ली प्रचारात आहेत सध्याबदनादि निवर्तनमिस्तिक वर्णनाराना ही मोष्ट जागली अवगत आहे. कारण प्रत्येक कर्माच्या शेवटी ‘ अतस्तत् ब्रह्मार्पणमस्तु ’ असे आपण नेहमा म्हणतो व ब्रह्मस्मरण करावयाचें ते ‘ सच्चिदानन्द ’ असें परित्या अर्थात् बरील कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. त्यान सत्याश नाहीं.

अध्याय अठरावा.

मोक्षसंन्यासयोग

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूढन ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे महापराक्रमी कृष्ण !—संन्यासस्य—संन्यास या शब्दाच्या अर्थाचे—तत्त्व—तत्त्व—वेदितु—जाणण्यास—इच्छामि—मी इच्छित्तां—च—आणि—हे हृषीकेश केशिनिपूढन—हे शत्रियाच्या ईशा, हे केशि-देवाला मारणाऱ्या कृष्ण !—त्यागस्य (तत्त्वं)—त्याग या शब्दाच्या अर्थाचे तत्त्व—पृथक्—अगदी निराळ—(वेदितु इच्छामि)—मी जाणण्यास इच्छित्तां १

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसहस्र सर्वत्र वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु इतीतेष्वध्यायेष्वुक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुक्षुस्त्वाच—संन्यासस्य संन्यासज्ञानार्थस्येत्ये तत्र महाबाहो तत्र तस्य भावमत्र याथातथानित्येतद्रिच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतद्वृषीकेश पृथगितरेतराविभागत । कपिनिपूढन केशिनामाह्वय-चम्राऽसुरम् निपूढिनवान्भगवान्वासुदेवस्तेन तस्माद्वा सरोज्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

भाष्यार्थ—सर्वस्य एव गीताशास्त्रस्य अर्थ अस्मिन् अध्याये उपसं-हृत्य (वक्तव्य)—सर्वच गीताशास्त्राचा अर्थ या अध्यायात सक्षपत मप्रहित करून सांगला—च सर्व, वेदार्थ वक्तव्यः इति एव अर्थ अयं अध्याय आरभ्यते—आणि सर्व वेदार्थ सक्षेपत. सांगला म्हणून हा अध्याय आरंभिला जातो. [या पूर्वीच्या अध्यायांमध्ये विस्ताराने व द्रुतस्तत मागितलेला अर्थ अनायासाने कळावा म्हणून सक्षेपत त्याचा उपसंहार करून सांगला, यासाठी या अध्यायाचा आरंभ आहे, त्याचप्रमाणे सर्व उपनिषदांमध्ये इतस्ततः सविस्तर सांगितलेला अर्थहि सहज कळावा म्हणून या अध्यायात सक्षेपाने सांगितला आहे कारण उपनिषदे व गाता याचा विषय एकच आहे, यास्तव केवळ गीतायांचाच नव्हे, तर सर्व वेदान्ताच्या अथावाहि या अध्यायात उपसंहार केला आहे, असे समजावे]—हि सर्वेषु अतीतेषु अध्यायेषु उक्त अर्थ अस्मिन् अध्याये अवगम्यते—कारण पूर्वी होऊन गेल्या सव अध्यायांमध्ये मागितलेला शास्त्रार्थ या अध्यायात ज्ञान होतो (अहोपण, या अध्यायात सर्व वेदायांचा जर उपसंहार करावयाचा आहे, तर ' त्यागेन नृदे ' व ' संन्यासयोगात् '

या उपनिषद्वचनातः सांगितलेला त्याग व संन्यास यांविषयींच येथें प्रश्न व प्रतिवचन कां आहे ? कारण त्याग व संन्यास हा सर्व वेदार्थ नसून त्याचा एकदेश आहे.)—
 तुं अर्जुन संन्यासत्यागशब्दार्थयोः एव विशेषं बुभुक्षु उवाच—पण अर्जुन संन्यास व त्याग या शब्दाच्याच अर्थातील फरक जाणण्याच्या इच्छेने म्हणाला—
 संन्यासस्य—संन्यासशब्दार्थस्य इति एतत्—संन्यासाचें म्ह० संन्यास-
 शब्दाच्या अर्थाचें, असा भावार्थ—हे महाबाहो—हे आजानुवाहो कृष्णा—तत्त्वं—तस्य
 भावः तत्त्व याथात्म्य इति एतत्—तत्त्व म्ह० त्याचा जो भाव तें तत्त्व, म्ह०
 याथात्म्य—यथार्थस्वरूप असा याचा भावार्थ—वेदितुं—ज्ञातुं इच्छामि—जाणण्यास
 मा इच्छिता (हे कृष्णा, संन्यासशब्दाच्या अर्थाचें यथार्थ स्वरूप जाणण्याची
 मी इच्छा करितां)—त्यागस्य च—त्यागशब्दार्थस्य इति एतत्—आणि त्या-
 गाचें—त्यागशब्दाच्या अर्थाचें असा भावार्थ—हृषीकेश पृथक्—इतरेतरविभा-
 गतः—हे हृषीकेश म्ह० हे इन्द्रियाच्या ईश्वरा, वेगळें वेगळें—एकमेकापासून विभक्तपणें
 त्यागाचें तत्त्वहि जाणू इच्छिनां—केशिनिपूदन—केशिनामा हयच्छब्दा असुर
 त भगवान् निपूदितवान्—केशिनिपूदन म्ह० केशिनाचा अश्व्याच्या शरीराचें
 मिप केलेला एक असुर होता, त्याला भगवान् बामुदेवाने मारलें—तेन अर्जुनेन
 तस्मान्ना संयोध्यते—त्यामुळे भगवान् अर्जुनाकडून त्या नावानें संबोधिले जात
 आहेत. [अर्जुन ज्याअर्थी त्याग व संन्यास याचें तत्त्व पृथक् जाणण्याची इच्छा करित
 आहे, त्याअर्थी त्याचा अपृथक् म्ह० एकरूप अर्थहि आहे] १.

१ अठरावा अध्याय हा सव गाढाशास्त्राचा उपसंहार असल्यामुळे रहस्यकारांनी ' आ-
 चापर्वण काय काय मागितल याचें सिद्धान्तलोकन ' केलें आहे व ' जास्त माहितासाठी
 चवदाव्या प्रकरणाचा ' हवाला दिला आहे आम्ही त्याचेंहि मविशेष परीक्षण करितों.
 " स्वधमाप्रमाणे प्राप्त झालें शुद्ध सोडून देऊन भाक मापण्यास तयार झालेल्या अनुनाम
 आपणें कर्तव्य बराबरीस प्रवृत्त करण्यासाठी गीता उपदेशिली आहे, हें पहिल्या अध्याया-
 वरून स्पष्ट आहे " (पहिल्या अध्यायावरून हें स्पष्ट होत नाही पहिल्या अध्यायात अर्जु-
 नाला शोक व मोह झाल्याने स्पष्ट बघन आहे व शोकमोहानें व्याकुल होऊन त्याने बैरा-
 ग्यानें शुद्धरूप स्वधर्माचा त्याग केला. बाणासह गाढाव धनुष्य टावून तो रथात जाऊन
 बमला ' न काश्चे विजयः ' नी भा पृ २० व ' अहो वन महत्प्राप कर्तुं व्यवसिता ' पृ २६
 इत्यादि वाक्यांनी अर्जुनानें आपणें बैराग्य व्यक्त केले आहे व ' येयामधे काशिन मो०'
 इत्यादि श्लोकांनी त्यानें आपला ' हे माते ' हा मोह व्यक्त केला आहे ' कृपया परया-
 विष्ट ' येणून अध्यायममार्गापर्यंत पुढील सर्व श्लोकाना त्यानें आपला विषाद-शोक
 प्रकट केला आहे. त्यावरून आपणें कर्तव्य बराबरीस प्रवृत्त करण्यासाठी गाढा उपदेशिला,
 ठरत नाही) " गुरुरहत्यादि दोषयुक्त वय वन्यानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाही,
 अशा अनुनामी दावा होता म्हणून आत्महानी पुण्यानी स्वाकारलेले दोन प्रकारे
 आयुष्यक्रमगाचें मार्ग दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभाच मागितले एक मौर्य (मन्वस)
 व दुसरा कमपोग (वीर) " हा सवप विनी मनेष आहे, याचा विचार वाचकांना

अवश्य करावा. कारण हा वाटाचा पाहिला व मुख्य मुद्दा आहे. 'गृहस्थेने आत्म्याचे कल्याण होणार नाही, अशी अर्जुनाची शका,' व 'म्हणून आत्मज्ञानी पुरुषांनी रक्षाकारलेने दोन प्रकारचे आयुष्यक्रमणाने मार्ग आरंभीच मागितले' याचा कार्यकारणभाव कसा लावावयाचा ? वगुनः अर्जुनाची गरीब शकाच नव्हती. (अ. २ श्लो. ४-५ पृ. ३०.) बरे, त्याची तरी शका होती म्हणून जरी मानले तरी आत्मज्ञानी पुरुषांनी रक्षाकारलेले आयुष्य-क्रमणाने दोन मार्ग घेतल्या आरंभाच मागण्याचे काय कारण ? अर्जुनाच्या शंकेचा व आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचा काय संबंध ? 'मी आत्मज्ञानी आहे, तेव्हा आतां मी आपण पुढील-ज्ञानोत्तर आयुष्य कसे आकमू ?' असा जर अर्जुनाचा प्रश्न असा तर रहस्यकाराने हे म्हणणे उपपन्न जावे असे. पण विचारा अर्जुन तर 'माझे स्वजन मरतात' म्हणून विषण्ण-सिन्न-दुःखी झाला आहे. 'मी धर्ममग्न निश्चिंत झालों आहे,' असे आपल्या तोंडांने मागत आहे व 'मी तुला शिष्य आहे,' 'माझे निश्चिंत श्रेय मला माग' अशी प्रार्थना करीत आहे. 'निश्चिंत श्रेय' या शब्दावरून मोक्षमाधनच तो निवारित आहे, हे उघड होते व भगवद्गोता आत्मज्ञानाच्या उपदेशाला जो आरंभ केला आहे त्यावरूनहि तसाच निश्चय होतो. (गी. भा. पृ. ३२) शिवाय दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभा जे साक्ष्य सांगितले आहे तो मग्यामार्ग नव्हे, तो ज्ञानी पुरुषाचा ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचा मार्ग नव्हे, तर केवळ आत्मानात्मविवेक आहे. त्यात आत्मा अज, ० नित्य, अकला, अभोक्ता, निर्विकार वर्गी आहे, असे आत्मस्वरूप धृताच्या आभाराने (गी भा पृ. ४५) सांगून अनात्मा त्याच्या मगशी उलट म्ह० विकार पावणारा, विनाशी वर्गी आहे, हे सांगितले आहे, अर्थात् 'सांग्ये बुद्धि' (२.२९) म्ह० मारवमाण-मग्यामार्ग अशी जी रहस्यकारांनी आपली ममगून करून घेतली आहे ती नुकाची आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११-३० श्लोकांत परमार्थ आत्मस्वरूपविवेक मागितला आहे व तेंच मास्य होय. (गी. भा. पृ. १४४ पहा) त्याचप्रमाणे 'योगे बुद्धि.' म्ह० योग, वर्मयोगमार्ग नव्हे, तर त्या आत्मविवेकाची योग्यता प्राप्त करून देणाऱ्या उपायाचे ज्ञान असा त्याचा अर्थ आहे. (गी. भा. पृ. १४५-१४८ पहा) पुनः रहस्यकार म्हणतात—'आणि हे दोन्ही मार्ग जरी मोक्षप्रद असले तरी त्यातले त्यात कर्म-योगच अधिक-श्रेयस्कर असा असेर सिद्धान्त केला. (गी ५.२)'' पण हे म्हणणेहि अयोग्य आहे. हे दोन्ही मार्ग जर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे आहेत, तर त्यांना पुनः मोक्षप्रद म्हणण्यात काय स्वास्त्य राहिले ? आत्मज्ञान शास्त्रावरहि पुनः मोक्षप्रदमार्गाची अपेक्षा असतेच की काय ? जर असेल तर त्या दुर्बल ज्ञानाला घेऊन काय करावयाचे आहे ? आत्मज्ञानोत्तर मोक्षप्रद दोन मार्गांची अपेक्षा असते, असेच जर भगवानाचे म्हणणे असेल तर ते श्रुतिविरुद्ध असल्यामुळे सर्वथा अग्राह्य ठरेल. वैदिक धर्म व वेदान्तशास्त्र केवळ तर्कप्रधान नाही. त्यात कल्पनावादा कांमाच्या नाहीत. साक्षात् वेदान्त्य प्रमाण पाहिले व तोच अर्थ स्वानुभवसिद्धी पाहिले. स्वानुभवादी विसवादी असणा कांमा नये. रहस्यकारांची ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाच्या दोन मार्गांची कल्पना केवळ धृताच्याच नव्हे तर भगवद्भक्त्याच्याहि विरुद्ध आहे. ज्ञानाचेच मोक्ष, असे 'ज्ञान-मेव तु वैवर्त्य' 'ज्ञानं लब्ध्वा परां ज्ञातिं अचिरेण' इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचने सांगतात व ज्ञानानंतर मोक्षासाठी कोणत्याहि मार्गाची अपेक्षा असल्याचे कोठेहि सांगितलेले नाही.

अर्थात् रहस्यकाराची ही कल्पना निराधार आहे. पाचव्या अध्यायाच्या २ व्या श्लोकात 'अखेर सिद्धान्त' केल्याचे जे रहस्यकार सांगतात ते खरे नव्हे. याविषयी भाष्यात व टीपेंतहि पूर्वी बराच विचार होऊन गेला आहे. (गी. भा. पृ. ४६९ ते ४९० पहा.)

“ कर्मयोगात बुद्धि श्रेष्ठ समजतात ” (हे म्हणजे निराधार आहे.) “ बुद्धि सम व स्थिर असली म्ह० कर्मांनी बाधा लागत नाही. ” ती का बरे ? आणि स्थिर व सम याचा अर्थ काय ? स्थिर व सम म्ह० एकाग्र का समाहित ? की २.४८ सांगितल्याप्रमाणे सिद्धि व असिद्धि यांना सम मानणे, हा समबुद्धि ? पण वस्तुतः. यातील एकाहि समत्वाने कर्मांचा लेप न लागणे शक्य नाही. कर्मांचा लेप न लागण्यास काय केलें पाहिजे तें अ. ३ श्लो. २७-३० पृ. ३२३ ३२९ अ. ५ श्लो. १० पृ. ५०१ इत्यादि ठिकाणी सांगितले आहे.

‘ मी कर्ता ’ अशा भावनेनें केलेलें कर्म बंध उत्पन्न करते व कर्तृत्वाभिमान सोडून केलेलें कर्म बंध करीत नाही, हा अगदीं सरळ न्याय आहे व तोच न्याय चवथ्या अध्यायात ‘ न मा कर्मणि लिपन्ति ’ (श्लो १४ पृ ३८३) यावरील भाष्यात स्पष्ट सांगितला आहे चवथ्या अध्यायाच्या १५ २३ श्लोकात (गी भा पृ. ३८५ ते ४२९) तरी हेच निवृत्ति सांगितले आहे त्यावरील भाष्य, भाष्यात बटापा पहा म्ह० आचार्यांचे म्हणणे किती प्रमाणबद्ध आहे व रहस्यकारांचे किती प्रमाणशून्य, केवळ काल्पनिक आहे तें सूर्यजयद्रथ न्यायाने केलेल. “ कर्म कोणाला सुटले नाही व कोणी सोडू नये ” या रहस्यकाराच्या म्हणण्यातहि तत्त्वार्थ मुळीच नाही कर्म कोणते सुटत नाही ? स्वाभाविक, शारीरिक कर्म सुटत नाही, असें नाही. तें जर सुटत नसतें तर याच अध्यायात पुढे राजस व तमस त्यां जो सांगितला आहे तो सांगण्याचे कारणच नव्हतें. तमेंच कर्म जर सुटतें शक्यच नाही. तर ‘ सोडू नये ’ या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? “ फक्त फलाशा सोडली म्हणजे शालें ” म्ह० काय शालें ? नुरी फलाशा सोडल्यानें काय होईल ? तेवढ्यानें मोक्ष मिळेल कीं काय ? नाही. मोक्षासाठीं ज्ञानच पाहिजे. अर्थात् अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या फलाचाहि त्याग केल्यास त्याचे स्वर्गादि फल मिळणार नाही, निःस-हृद्धि होईल, यापेक्षा अधिक काहीं होणार नाही. “ स्वतः करिता नको असली तरी लोकसंग्रहाय काम करणें जरूर आहे. ” कमें कोणती ? राणे, पिंपे येथे हीं का लोकसंग्रहाय करावयाचा ? त्या कर्मांनी लोकसंग्रह वसा होणार ? ‘ शारीरिक वनाश्रमविहित कर्म ’ म्हणाल तर स-यासांगेहि लोकसंग्रह होईल. कारण म-यासहि वनाश्रमविहित आहे. अर्थात् कोण-त्याहि वर्णाचा व आश्रमाचा मनुष्य स्वविहित धर्माचरणाने लोकसंग्रह करू शकेल. पण ‘ लोकसंग्रह ’ याचा अर्थ काय ? तो कोणा कराना ? (गी. भा. पृ. ३०९ ते ३२२ पहा) “ बुद्धि चांगली असली म्ह० ज्ञानाचा व कर्मांचा निरोध येत नाही ” हा नुरीय भ्रम आहे. ज्ञानाधिकार व कर्माधिकार यांमध्ये प्रकाश व अंधकार यांच्या इतका निरोध आहे. गी. भा. पृ. ४७, १०५, २२१-२२५, २४७ पहा.

“ पूर्वांचा बहिर्वाद पाहता जनकादि याचप्रमाणे बाणले, इत्यादि बुद्धिवाद निम-न्यापागून पाचव्या अध्यायापर्यंत आहे. ” जनक व श्रीकृष्ण किंवा योगशास्त्रातील दाशरथिराम ही कर्माधिकारी धर्तृव पुरुषांची उदाहरणे आहेत, व ती फक्त लोकसंग्रहा-च्या लक्ष्मी आहेत. लोकसंग्रहाचे अधिकारी फक्त भेष्ट शक्ती आहेत. (गी. भा. पृ. १०९ टीप

पहा.) शिवाय अ.३ श्लो.२० यात जनकादिक कर्मानिच समिद्धीला प्राप्त झाले, अमें झटले आहे. त्यावरूनच 'कर्म' हे समिद्धीचें माधन ठरतें. 'न्ये मे कर्मण्यभिरतः समिद्धिं लभते नरः,' १८.४५, 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः' ४.१५ ॥ ३८५, 'त्रियन्ते मोक्षकाक्षिभिः' (१७.२५ पृ. ११०४) या वचनावरून कर्म ज्ञानोत्तर करावी, अमें न ठरता ज्ञानापूर्वी ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठी करावी, अमेंच ठरतें. म्ह० कर्म ज्ञानाचा दक्षिण साधनें ठरनात. शिवाय तिसऱ्या अध्यायातील 'ननु क्व व ध्यात्वा याचे उदाहरण प्रासांगिक अमुन त्याचा मवध त्याच अध्यायातील पुढील प्रतिपादनाशीहि जर नाहा तर तो पाचव्या अध्यायापर्यंत कोठून असणार ? निम्न्या अध्यायात अनुंताला ईश्वरार्पणमुद्धीनें नित्य कर्मच करावयास सांगून 'न कर्म हाच स्वधर्म व तोच मर्दोप असला तरी निदोष परधर्माहून श्रेष्ठ' अमें मागितलें. शेवटा सर्व अनर्थांचे कारण काम असल्यामुळे त्याचा त्याग सांगितला. चवथ्या अध्यायात गानेचा सप्रदाय बगैरे प्रासांगिक विषय सांगितल्यावर 'ज्ञानकर्मसंन्यासाचें निरूपण १८-४१ श्लोकांत केले आहे ज्ञानानं-विवेकमुद्धीनें वरा कर्मसंन्यास सांगितला आहे सर्वश्रेष्ठ साधनाना 'यज्ञ' म्हणून व द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ आहे, अमें मागून ज्ञानलक्षणमन्यामाचाच मुनि केला आहे शेवटा आत्म्याच्या परीक्षा ज्ञानानें मध मशय घालवून आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान होण्यासाठी त्याचें माधन कर्मयोग आचरणवास मागितलें आहे या चवथ्या अध्यायात रहस्यकार म्हणतात जमा युक्तिवाद काहा नाहा उष्ट आत्मज्ञानासाठी स्वधर्मानुष्ठानच कर अमा स्पष्ट उपदेश आहे. पाचव्या अध्यायातही प्रथम अनुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर अनुन किंवा त्याच्याच अवस्थेतील दुमरा साधक यासाठी 'कर्मयोगो विधिष्यते' अतें जरी दिलें आहे तरा पुढें सर्व अध्यायभर मुख्य किंवा गौण संन्यासाचेंच वर्णन आहे. जो अनुंतासारखा कर्माधिकारी जसेल त्यानें चित्तशुद्धीसाठी ईश्वरार्पणमुद्धीनें 'मी कर्ता' हा सग टाकून शास्त्रीय नित्यनैमित्तिक कर्म करावें व जो ज्ञानाभिपारी असेल त्यानें नित्यनैमित्तिकादि सर्व कर्म टाकून फक्त शारीर कर्म-निर्वाहपुरतें कर्म 'निराशीः यतचित्तात्मा' होऊन करावें, अतें सांगितलें आहे. अर्थात् यातील पहिला प्रकार हा गौण संन्यास व दुमरा प्रकार हा मुख्य संन्यास होय. गीतेच्या प्रत्येक अध्यायात हे दोन्ही संन्यास मागितले आहेत. जाचार्यांना याच दृष्टानें सर्व गीता लाविली व त्यामुळे त्याचें भाष्य प्राज्ञ झालें, आणि रहस्यकारांना गीतेंत कर्मयोगच दिसला व त्यामुळे त्याचें म्हस्य अग्राध ठरलें आहे. पाचव्या अध्यायातील ६ व ११ हे दोन श्लोक कर्मयोग ज्ञानयोगाचें मागून आहे, हे स्पष्ट मागून असतांना योगाला म्ह० कर्मयोगाला ज्ञानोत्तर स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणजे सर्वथा अवोग्य आहे. पाचव्या अध्यायाचे १३ ते २६ श्लोक मुख्य संन्यासपर नाहान, अमें म्हणजे हे धाष्ट्य आहे. यावरून रहस्यकाराचें वराट ३ ते ५ अध्यायाविषयाचें म्हणजे किंवा अग्राध आहे ते कोणाच्याहि लक्षात येहल

रहस्यकार पुढें म्हणतात-"कर्मयोगसिद्धयर्थं लागणारी शुद्धीची समता वशा प्राप्त करायी आणि हा कर्मयोग चालवीन जसता त्यानेच अजेर मोक्ष कसा मिळतो, हा या पुढला विषय होय. ही समता प्राप्त होण्यास इन्द्रियनिग्रह करून एकाच परमेश्वर सर्वाभूती भरला आहे, हे पुरे जाणलें पाहिजे, दुसरा मार्ग नाहीं." पण कर्मयोगसिद्धयर्थं सनत्त्वचिद्रि

कशाला हवी ? व कर्मयोग मिद्ध होणें म्हणजे तरी काय ? कर्मयोग म्ह० नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान, व सेंहि अगोदर फलत्याग करून व नंतर कम ईश्वरार्पण करून आचारावें, एवढेंच गातेचें म्हणणें आहे. असें कर्माचरण करिता करिता निरहकार बुद्धि वाणू लागते व ता पूर्णपणें बाणला कीं तो कर्माधिकाऱ्याचाहि सन्यासच होय. येथेंच कर्मयोगाची हद्द संपली त्यानंतर आत्मसाक्षात्काराचें मुख्य मावन जें ध्यान त्याच्या अभ्यासाला आरंभ होतो (गी. भा. पृ. ५४९-५५५ पहा.) अर्थात् 'कर्मयोगसिद्धि' या शब्दाचा काही विशेष अर्थच सभवत नाही स्वतंत्रपणता ही कर्मयोगाची सिद्धि नव्हे. ती ध्यानयोगानें सिद्ध होणारी ज्ञाननिष्ठा आहे तमेंच 'कर्मयोगाला लागणारी बुद्ध्याची समता' ती कोणता ? तिचें स्वरूप तरी काय ? सिद्धि व असिद्धि यांना तुरय मानणें ही समता कीं, सर्वत्र समब्रह्मदृष्टि ठेवणें ही समता, का चित्ताला आत्म्यामध्ये स्थिर करणें ही समता ? यातील पहिला समता कर्मयोगाच्या बुद्ध्या समवते व तिचेंच भगवानांनीं (गी. भा. अ. २१. ६८ पृ. १७१-१७७ पहा.) निधान वेंलें आहे सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि शास्त्रावर कर्मयोग सभ्यत नाही कारण 'मी व माझे' हाच त्याची सामग्रा आहे चित्त आत्म्यामध्ये स्थिर शास्त्रावरहि कर्मयोग सभवत नाही. कारण चित्ताच्या अस्थिर-असमाहित अवस्थेतच कर्मानुष्ठान-शरीराची हालचाल सभवते अर्थात् कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं लागणारी समता मनाच्या अश्वशिक्षणानेहि सभवते त्यामाठीं इन्द्रियनिग्रहाची गरज नाहा ध्यानालाच इन्द्रियनिग्रहादिकाची गरज असून त्यानच 'सर्वभूतात्मभूतात्मा' (गी. भा. पृ. ४९८) होता येतें रहस्यकार छगतात, तें खऱ्या ज्ञानाचें स्वरूपच नव्हे. 'एकच परमेश्वर सर्वाभूता भरला आहे' असें नुस्तें जाणणें हा आत्मसाक्षात्कार नव्हे. माझा आत्मा म्ह० मीच सर्व भूताचा आत्मा आहे, मीच परमात्मा, व ह्या अर्थें साक्षात् जाण यावर कोण कोणासाठीं कोणतें कर्म करणार ! अर्थात् कर्मयोगाला अवश्य लागणारा समता निराळा व ध्यानानें प्राप्त होणारें साक्षात्काररूप साम्य निगडें. महात्मा अध्यायातील साम्य सतत ध्यानाभ्यासानें प्राप्त होणारें असून तें चित्तस्थैर्यरूप अमरवामुळे कर्मानुष्ठानोपयोगी नाही. तर आत्मज्ञानोपयोगी-आत्मसाक्षात्कारोपयोगी आहे "सहाय्या अव्यायात इन्द्रियनिग्रहाचें वर्णन करून" हे म्हणणें अगर्दाच विपरान आहे वाचकांनीं सवध अध्याय वाचून पहावा, म्हणजे त्यांना चित्तनिरोधरूप योगाभ्यासाचेंच विधान त्यात आहे, इन्द्रियनिग्रहाचें नाही हे सहज कळून येईल. "संतत्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायापर्यंत कर्मयोग आचरीत असतानाच परमेश्वराचें ज्ञान कमें होतें व तें ज्ञान कोणतें हें सांगितलें आहे" हे रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाही. कारण सातव्या अध्यायाच्या आरंभाच "योगाभ्यास-मनःसमाधान करीत असतानाच तू मला कसा जाणशील तें थेंक" असें म्हटलें आहे. 'कर्मयोग आचरीत असतानाच' असें म्हटलें नाही. (गी. भा. पृ. ६१५ पहा.) ७ ते १२ अध्यायांत संपादिक-निष्पादिक ईश्वराची उपासना मानितली आहे. सान्त्या अध्यायात वसांतें नांवहि नाही. ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या मर्त्येच वर्णन आहे. सातव्या अध्यायात प्रथम ईश्वराचें स्वरूप नागितलें आहे त्यावरून सात्त्विक भक्ताना त्याचें ज्ञान होतें, व पुढें भक्तीने विज्ञान-ब्रह्मज्ञान होतें, असें त्यात सांगितलें आहे. म्हणून ज्ञान विज्ञान हा सातव्या अध्यायाचाच विषय आहे. गृहस्थावस्थेत त्याची ध्याप्ति नाही. प्रत्येक अध्यायानें ईश्वर-

चैव ज्ञान निरनिराळ्या प्रकारें सांगितलें आहे व त्याला निरनिराळे नावहि दिलें आहे. पण तेवढ्यावरून मातव्या अध्यायाचाच विषय सतराव्या अध्यायापर्यंत लावविण्या आहे, असें म्हणता येत नाही. ज्ञान कोणते ते फक्त तेराव्या अध्यायात मागितलें आहे. (अ. १३ श्लोक २ पृ. ८६५ पहा) ते ७-१७ अध्यायात सांगितलें नाहा, " पैदा मातव्यात व आठव्यात क्षराक्षराचें किंवा व्यक्ताव्यक्ताचें ज्ञानविज्ञान सांगून " ... अग्रे म्हणजे अयोग्य आहे. मातव्या अध्यायात ' क्षर ' व ' अक्षर ' हे शब्दच नाहीत. आठव्यात ' अक्षर ' शब्द मात्र या अर्थी आहे व ' क्षर ' हा शब्द अधिभूत या अर्थी आहे. अर्थात् क्षर म्ह० व्यक्त व अक्षर म्ह० अव्यक्त हें म्हणजे बरोबर नाही. याविषया आम्हीं पूर्वी (पृ. ९८७,) बराच विचार केला असल्यामुळे येथे अधिक विस्तार नको. " ९-१२ अध्यायात व्यक्ताचाच उपामना करणें प्रत्यक्षावगम्य अणव्ब मवांम सुलभ हा अर्थ बगिळा आहे," हें म्हणणेंहि चिंत्य असल्याचें आम्हां वर मागितलें आहे. (पृ. ६८३, ९८४ पहा.) " क्षराक्षरविचारात ज्याला अव्यक्त म्हणतात तोच मनुष्याच्या शरीरातला आत्मा होय, असा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार तेराव्या अध्यायात मागितला " हें म्हणणें निराधार आहे. क्षराक्षरविचारात अव्यक्त कोणाला कोण म्हणतें ? क्षराक्षरविचार हा विषयच गालेला समज नाही. चवदा ते सतरा अध्यायांचा विषय रहस्यकार समजतात तो नाही. (पृ. ९८७ पहा) " ठिक ठिकाणी तू कर्म कर असाच अजुनास उपदेश अथून परमेश्वराची भाक्ति करून शुद्धान्तःकरणानें ' परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधर्मोपमाणे केवळ कर्तव्य म्हणून आचरणान्त सर्व कर्म करीत राहणें " हा कर्मयोगावर आयुष्यक्रमणाचा मार्गच सर्वांत उत्तम, असा सिद्धान्त केला आहे " माग ते सतरा अध्यायात ' कर्म कर ' असा उपदेश असण्याचें कारणच नाही, ' तू मच्चित हो ' इत्यादि उपदेश आहे अ. ८. श्लो. ३ यात ' सर्वदा माझे स्मरण कर व युद्ध कर ' असें पण वचन आहे. पण त्यातहि स्मरण प्रधान आहे, युद्ध नव्हे. (गी. भा. पृ. ६५२) ९ व्या अध्यायात ' अक्करोति यदश्रुति ' २७ असें एक कर्माभासरूप वचन आहे. पण त्यातहि ' तू जें जें वरणील, खाशील वगैरे तें सर्व मदपण कर ' असें म्हटलें आहे अर्थात् जें जें म्ह० सर्व शुभ व अनुभ वगैरे, त्यामुळे तें वचन कर्मयोगपर नाहा. (गी. भा. पृ. ७१४, १५ पहा) दहाव्या अध्यायात पण कर्माभासरूपवचन एकमुढा नाहा अकराव्या अध्यायात ' जित्वा शुनून् ' श्लो. ३३ व ' अक्कर्महृत् मत्परमः ' श्लो. ५१ हीं दोन कर्माभास वचने आहेत पण त्यातहि ' कर्म कर ' असा विधि नाही. (पृ. ८१६-१८) १२ व्या अध्यायात ' सर्वानि कर्माणि मयि सन्त्यस्य ' असें वचन आहे. त्यातहि ' कर्म ईश्वरार्पण करून अनन्ययोगाने ध्यान करणाऱ्या उपामकाचा मो उच्चार करतो ' असें म्हटलें आहे ' अक्कर्मपरम. भव ' यात मात्र ईश्वरार्पण कर्म करण्यात तत्पर होण्याचा विधि आहे. पण तो किंवा त्या पुढील कर्मफलयागाचा विधि हे दोन्ही उपामक होण्याचें सामर्थ्य नसल्याम गौण पक्ष म्हणून मागितले आहून यावरून कर्मयोग हा आरम्भाचा-महाधिकाऱ्यासाठीं उपाय आहे, हे उघट होतें (पृ. ८३७ ३८ पहा) यावरून अ. ७-१२ हे मध्यमपदक ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या उपामनेने विधान करीत आहे हें उघट होतें; अर्थात् हे प्रकरण कर्मपर नाही. म्हणूनच अठ्ठावीस अध्यायांच्या ' उपासनाकाट व तत्पदप्रधानप्रकरण ' म्हणून जें म्हणतात ते अगदा बराबर आहे. तेराव्या अध्यायाच्या २४ व्या श्लोकात कर्मयोग हें विसऱ्या प्रतीचें ज्ञानमाधन सांगितलें आहे.

(पृ. ९६६-६७) या हा० तेराव्या अध्यायापासून श्रेष्ठ द ईश्वर म्हणून पाहिल्या पदाध्यायाचा विषय ज्ञानकर्माधिकारी त्वपदार्थ केवळ श्रेष्ठ व दुसऱ्या पदाध्यायाचा विषय जीवाला उपास्य अमेल्या ईश्वर, याचे ऐक्य मागण्यास मुखात केला आहे. अर्थात् ही पदाध्यायी ज्ञानप्रधान आहे रहस्यकाराना या व्यवस्थेचा पहिल्या प्रकरणात (गी. २. १५) जरी उपहास केला असला तरी गीतेची विषयव्यवस्था तशी आहे, हे विचाराती कोणाच्याहि ध्यानात येईल असा तेराव्या अध्यायात 'कर्म कर' असे विधान नाही. चवदाव्या व पंधराव्या अध्यायातहि कर्माचे नावमुद्दा नाही सोळाव्यात—आमुरमपत्तीचे मूळ शास्त्रविधाना सोडून वर्तन करण ह आहे, असे मागून 'म्हणून तू शास्त्रविधान माणून कर्म करण्यास योग्य आहेस' असे म्हटले आहे, अर्थात् विधिनिषेधशास्त्रच मनुष्याच्या कार्याकार्याचा निर्णय करते व स्वाभाविक आमुरभाव निवृत्त होण्यामाठा शास्त्रविधि ममजून घेऊन त्याप्रमाणे कर्माधिकारी पुरुषाने कर्म करणेच उचित आहे, हे देखे मुचविले आहे. पण तेवढ्यावरूनहि ठिकाटिकाणी 'कर्मच कर' असाच उपदेश आहे, असे ठरत नाही. मत्तराव्या अध्यायात शास्त्रविधि मादान नमला तरा कल्पपरंपरेप्रमाणे जे पूजनादि करितात त्याच्या अढेला कोणने नाव पावे याचा विचार करून मनुष्याने आमुरी प्रकृति मोडून देवी प्रकृताचे व्हावे, यामाठा सात्त्विक पूजा, सात्त्विक आहार, सात्त्विक यश, सात्त्विक तप व सात्त्विक दान सांगितले आहे. मनुष्याने राजस व तामस पूजा आहारादिक टाकावे, म्हणून त्याची परिगणना केली आहे अथवा निहित कर्म मर्दोपपरिहारपूर्वक सात्त्विकच व्हावे म्हणून त्याच्या निविध नामनिदेशाना विधि आहे. अर्थात् त्या निदेशाचा उच्चार करून मुमुक्षूनी कर्म प्रपारण करावे, असा त्याचा आज्ञा आहे गीतेला कर्म कोणने विवक्षित आहे व ते कोणी करारे त्याचा या अध्यायात पुन स्पष्ट उलगटा केला आहे बह, दान व तप ही, कर्मे गीतेला कर्मशब्दाने विवक्षित आहेत व मुमुक्षुच ता करितात. हे गीतेचे म्हणणे थुताला मुद्येच सादून नाही. (बृह. भा. अ. ४ ब्रा. ४ पृ. ३३७ पहा.) अर्थात् रहस्यकारानी 'परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधमाप्रमाणे' बंगरे शब्दावर माजवून 'कर्मयोगास आयुष्यक्रमणाचा मार्गच मर्दान उत्तम' बंगरे म्हटले आहे, त निराधार होय तसेच "ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचे याप्रमाणे मागोपास विवेचन शास्त्रावर त्याच धर्माचा अठरावा अध्यायात उपमहार करून अर्जुनाला स्वेच्छेने युद्ध करावयास प्रवृत्त केले" हे म्हणणे निराधार आहे ज्ञानमूलक कर्मयोग शक्य नाही, आत्मज्ञान होनाच कर्मानुष्ठानाची मागणा सपणे. भक्तिज्ञान कर्मयोग ही मुळा वस्तुना आहे. उमा ज्ञानी मसाच सतत आत्मनिर्जन करणारा अन्ति कर्मत्याग करणार, हे उष्ट आहे असाच कर्मयोगाची निवृत्तिमागोतीस पहिली पाविरा, ते श्वापरा करणे हा दुमरी, मनन आत्मनिर्जन—भगवद्भजन करणे ही तिसरी व स्वरुपा शिथल होणे हा चवथी—ज्ञाननिष्ठा होय. ही शास्त्रविहित व अनुभवसिद्ध परंपरा मोडून मनमोक्ष यातार्थ मागू लागल्यास तो वेष्टाहि घाय होजे शक्य नाही. 'कर्मयोगाचे याप्रमाणे मागोपास विवेचन शास्त्रावर' हे म्हणणे निराधार आहे. 'कर्मयोगाचे मागोपास विवेचन' गीतेत नाही. दानेच कर्मभाकर्म्यशास्त्रावरून भिन्न शालेया वैदिक कर्मयोगाचा 'अनुवाद' आहे. गीतेत कर्मयोगाचे मागोपास विवेचन आहे असे '१०' म्हणत प्रसंगी 'म'स आदी उष्ट विचारना की ते बोटे आहे' त्याने प्रत्यक्ष स्वयं दाखवा. माहादेवा

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अभ्ययार्थ—कवयः—काही विद्वान्—काम्यानां कर्मणां—काम्य कर्माच्या
—न्यास—त्यागाला—संन्यासं—संन्यास—विदुः—समजतात—विचक्षणाः
काही पंडित—सर्वकर्मफलत्याग—सर्व कर्माच्या फलाच्या त्यागाला—त्याग—
त्याग—प्राहुः—म्हणतात २

तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितायौ पूर्वोक्तध्यायेत्वतोऽर्जुनाय
पृष्ठवते तन्निर्णयाय—काम्यानामात्मभेदादीनां कर्मणां न्यास परित्याग संप्राप्त संप्राप्त-
शब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठान कवयः पण्डिताः केषांदिदुर्विजानन्ति । नित्यनैमि-
त्तिकाणामनुष्ठेयमानानां सर्वकर्मणामात्मसत्त्वचित्तया प्राप्तस्य फलस्य परित्याग सर्वक-
र्मफलत्यागस्त प्राहुः कथयन्ति त्याग त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्य-
कर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वथाऽपि त्यागमात्र सन्यासत्यागशब्द-
योरेकोऽर्थो न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतायौ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वेषु अध्यायेषु तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ नि-
र्लुण्ठितायौ न—पूर्वीच्या अध्यायांमध्ये ठिकठिकाणी ज्याचा निदर्श केला आहे अशा
सन्यास व त्याग या शब्दांचा अर्थ अगदा स्पष्ट रीताने कोठेच सांगितलेला नाही—
अतः पृष्ठवते अर्जुनाय तन्निर्णयाय (श्रीभगवान् उवाच)—म्हणून त्या श-
ब्दांचा पृथक् अर्थ जाणण्याच्या इच्छेने प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला त्याचा निर्णय कर-

कर्मसन्यासहि सांगितला आहे ० ५५ पृ १९४, २ ६९ पृ ०२०, अ २.३ पृ २५५,
३ १७, १८ पृ २९६, ४ १८ पृ ३९१, ४ २१-२२ पृ ४१६, ४ २४ पृ ४२७, ५ १३
पृ ५०४, ६ ३ पृ ५४० इत्यादि श्लोक पहा शिवाय मार्तेत मुरय सन्यास सांगितलाच
नाहा, अर्जे म्हटल्याम अर्जुनाचा पाचव्या अध्यायातील प्रश्न अनुपपन्न होतो, व वैद्यपायनाने
पुढे “यतानां चापि धम हरिगीतासु कथिते” अर्जे जे म्हणले आहे ते खोटे ठरते अर्थात्
‘गीतेत सन्यासाचे म्हणून जे वचन आहे, ते फक्त जलन्यागाने आहे,’ हे म्हणजे खोटे
आहे त्यामुळे “उपनिषदांत पहावे तर ‘त्यागेन अमृतत्व आनश्नु [साध नारा. दि आ
पृ ३५] ‘मन्यासयोगात् यतय नुदसत्त्वा’ [सु भा ३ ०-६ पृ ११३] ‘प्रवर्तन्ति’
‘भुत्वाय भिक्षाचर्यं चरन्ति’ [ब्र भा ४ ४ २२ पृ ३३९, ३५१] कर्मत्यागपर सन्यासवचने
आदरनात, अर्थात् भगवान् ‘त्याग’ व ‘सन्यास’ हे शब्द स्मार्ते चतुर्थांशमाला लावात
नमुन = बगेर रहस्यकाराचे म्हणजे केवळ कान्तनिक आहे अधिकारपराचे चतुर्थांशमा-
चाहि गाठेन उपदेश आहे व शौन सन्यासाचाहि गाठेन उपदेश आहे अधिकारविमा-
गाची ही वस्तुना बरोबर न आल्यामुळे अमा योराळा झाला आहे स्मार्ते चतुर्थांशम ही कल्प-
नाच चुकाचा आहे. स्मार्ते व भागवत हे भेद आचार्यांच्या वेळेचे नव्हेत त्यानंतरचे आहेत.

प्यासाठीं भगवान् म्हणाले—काम्यानां-अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं-परित्यागं संन्यासं-संन्यासशब्दार्थ अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानं कथय.—केचित् पंडिता. विदुः-विजानन्ति—काम्य अश्वमेधादि कर्मांचा न्यास-परित्याग म्ह० संन्यास, संन्यास या शब्दाचा अर्थ म्ह० अनुष्ठान करण्यास योग्य अशा रूपाने प्राप्त झालेल्या कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, असें कर्वा-काही पंडित समजतात. [स्वर्गादि फलाच्या उद्देशाने विहित असलेल्या अश्वमेधादि कर्मांचा परित्याग करणे म्ह० त्यांचे अनुष्ठान न करणे, यालाच कित्येक संन्यास असे म्हणतात.]—विचक्षणाः-पंडिताः अनुष्ठीयमानानां नित्यनैमित्तिकानां सर्वकर्मणां आत्मसंयन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं त्यागं-त्यागशब्दार्थं प्राहुः-कथयन्ति—दुसरे विद्वान् पंडित अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या नित्य-नैमित्तिक सर्व कर्मांच्या स्वसंबंधितत्वांने प्राप्त झालेल्या फलाचा जो परित्याग, हाच सर्वकर्मफल-परित्याग, त्याला त्याग म्ह० त्यागशब्दाचा अर्थ असें सांगतात. [नित्य-नैमित्तिक कर्मांचे कर्त्याला प्राप्त होणारे जे फल त्याचा त्याने त्याग करणे, हाच त्यागशब्दाचा अर्थ आहे, असें कित्येक म्हणतात तर मग त्याग आणि संन्यास या शब्दाच्या अर्था-मन्ये पुष्कळच फरक आहे; पण त्यामुळे त्याच्या लोभप्रसिद्ध अर्थाची विरोध येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य त्याच्या अर्थात अवातर भेद जरी नमला तरी आख्यंतिक भेद नाही, असें सांगतात.]—यद्दि काम्यकर्मपरित्यागः या फल-परित्यागः अर्थः वक्तव्यः—जरी काम्यकर्मांचा परित्याग किंवा फलाचा परित्याग हा अर्थ सांगावयाचा असला—सर्वथा अपि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः—तरी म्ह० या दोन अर्थातील कोणताहि जरी अर्थ घेतला तरी, केवळ त्याग हा संन्यास व त्याग या दोन शब्दाचा एकच अर्थ आहे—घटपटशब्दौ इव जात्यन्तरभूतार्थौ न—पट व पट या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणे त्याग व संन्यास याचा निराख्या जातीचा अर्थ नाही. [पट व पट, यातील घटाचा अर्थ एका जातीचा व पटाचा त्याहून भिन्न जातीचा, तसा त्याग व संन्यास यांचा अर्थ नाही.] ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्याग इति । यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । गैव दोषः । नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । यद्वयति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्यामिनामिति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलसंयन्धं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्याया-गिनां प्रेत्य' इति दर्शयति ॥२॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप)—ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलं एव नास्ति इति आहुः—अहोपण, नित्य व नैमित्तिक कर्मांचे फलच नाही असें मागतात.—तेषां फलत्यागः इति कथं उच्यते—जव्हां त्याच्या फलाचा त्याग असें कसें सांगितले जाऊ आहे.—यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः—न्यायप्रमाणे बंधूंचा पुत्रत्याग (संभवत नाही, त्याप्रमाणे नित्य कर्मांचा फलत्याग संभवत नाही, या अर्थे.

पाचें समाधान-)-एषः दोष न-हा दोष येत नाही-भगवता नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्तस्य इष्टत्वात्-कारण भगवानाना नित्य कर्मांचे फलवत्त्व मानलेले आहे [म्ह० नित्य कर्मांचेहि फल असत, अस भगवानाचें मत आहे]-हि भगवान् 'अनिष्ट इष्टं' इति चक्ष्यति-कारण भगवान् अनिष्ट, इष्ट व मिथ असें कर्मांचें त्रिविध फल पड वारुन्या ओकात सांगणार आहेन-च न तु सन्यासिना इति-पण सन्यास्याना मात्र तसें त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाही, असोहि तेवच सांगताल-सन्यासिना एव हि केवलं कर्मफलासंबंधं दर्शयन्-केवल सन्यास्याचाच कर्मफलाशा काही संबंध नाही अस दाखविणारे भगवान्-'भवति अत्यागिनां प्रेत्य' इति असन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं दर्शयति-'त्याग न करणाऱ्याना मरणात्तर त्रिविध कर्मफल प्राप्त होतें या वचनानें असन्यास्याना नित्य कर्मांच्या फलाची प्राप्ति होते, असें दाखवितात २

१ या श्लोकाबरोबर टिपेंत रहस्यकार म्हणतात-"कर्मयोगमार्गांत सन्यास व त्याग कशाला म्हणावयाचें तें या श्लोकात स्पष्ट सांगितलें आहे" (या व याच्या पुढाल श्लोकान सन्यासाच चार प्रकार सांगितले आहेत त्यानाल दुमरा प्रकार भगवानाना इष्ट अमृत तोच 'मात्त्विक त्याग' म्हणून अजुनाला सांगणार आहेत इ मव विकल्प कर्माधिकारा गृहस्थाण्या गांण त्यागाविषय; आहेत या गांण विकल्पाना ज्ञाननिष्ठा व तिचा इतिकल्प्यता-मवकर्म सन्यास याचा वाध हात नाही. तथापि-) "पण सन्यासमार्गात श्रद्धाकारास हें मत प्राप्त नसल्यामुळे त्याना या श्लोकाचा बराच ओढाताण बेली आहे" (ती वशा काय?) "श्लोकात प्रथमच काय शब्द आहे म्हणून मीमांसकाचे नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध ६० कर्मांचे भेद या ठिकाणी विवक्षित अमृत पैकीं काम्य तेवढीं कर्में सोडावीं असा भगवताचा उपदेश आहे, असें त्यानें म्हणणें आहे" (कर्मांचे नित्यादि प्रकार मीमांसकांच्या पदरचे नमुन त वैदिक आहेत यास्तव वैदिक संप्रदायी शीतेंतील 'काम्य कर्म' हा शब्द 'स्वगादि फलोद्वाप्तें सांगितलेला कर्म' या अर्थाच घेतला पाहिजे त्याचा ह्मण सरा काहा अर्वादित्र व फारशीत्र अथ करिताच येत नाही मन्वाचार्य-"फलनिष्ठाया अवस्थेन वा काम्यकर्मणा न्यास सन्यास, फलत्याग अथ त्याग" म्ह० फलाची इच्छा न करिता किंवा ती मुळीच न करिता तो काम्यकर्मत्याग तो सन्यास व मुखा फलाचा त्याग हा त्याग असें म्हणतात रामानुजाचाय म्हणतात-अथ अनयो एक एव स्वरूप उच इष्ट इति निमित्तु वादिविप्रतिपत्ति दशवन्-वाम्याना कर्मणा न्यास स्वरूपत्याग सन्यास विदु 'म्ह० आता त्याग व सन्यास यांचे एकच स्वरूप आहे व त आता प्रकारचें आहे, असा निर्णय करण्यामाठी नावाचा मतभेद दाखविणारे भगवान् म्हणतात-काम्यकर्मणां न्यास म्ह० स्वरूपत्याग, त्याला सन्यास म्हणतात व 'नि याना नैमित्तिकानां काम्यानां च मदेया कर्मणा फलत्याग एव माधुशास्त्रेण त्यागशब्दाय' म्ह० नि य, नैमित्तिक व काम्य अशा मर कर्मांचा फलत्याग हाच माधुशास्त्रात त्याग सांगितला आहे नीलकण्ठ, मधुशास्त्र सरस्वती, शंकराभेद, बलभमप्रदायी अ न टीकाकार, दीधर फार याद पण धर्मेधरना राजदि असें याचें व्याख्यान करितान. निस्तारजपारख व त्यानी त्यांची मूळ वधो देत नाही. एव टीकाकारांची सावित्री शब्दावयवना अमत्यामुळे पडत्या स्वरूपकारांचेच म्हणत

प्राप्त मानता येत नाहान. शिवाय 'काम्य कर्म' कोषता हे वैदिक परिभाषेप्रमाणे ठरले आहे. वैदिकोत्तम न्यायानां योजलेल्या तो शब्द आहे. तेव्हा त्याचा अर्थ रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणे कमा समवेत ? ना वैदिककर्मकांडाच्या परिभाषेप्रमाणेच घेण्या पाहिजे. अर्थात रहस्यकारांनी न्यायमार्गा टीकाकारावर केलेला ओटातार्ताचा आरोप निराधार आहे.) "परंतु संन्यासमार्गातील लोकाम नित्य आणि नैमित्तिक कर्मांही नको असतात. " (हे म्हणजे किती असत्य व त्यामुळेच धाडसाचे आहे, ते वाचकांना बरीच माय्यात पाडूनच ठरवावे. कोणाही वैदिकसंप्रदाया टीकाकार पापशय व चित्तशुद्धि यामाठाच विहित असलेली नित्य नैमित्तिक कर्मे नसतात, असे म्हणत नाहा व म्हणतार नाहा. गानेवरील बाटेल ता अडैत. टीका पहा.) " म्हणून नित्य नैमित्तिक कर्मांचा समावेश काम्यकर्मांतच बंध केलेला आहे, असे त्याम प्रतियोगित करवे लागले आहे. " (हेही म्हणजे माफ खांदे आहे) माय वाचकापुढे आहेच. कोन व तान या शेकान गीत त्याम किंवा मन्थाम घाले चार विकल्प सांगितले आहेत, असे त्याचे म्हणजे आहे. तेव्हा दुमन्थाचीं मने मागताना ते असे क्षणतील कथाया ? हे भगवानाचे मत किंवा सिद्धान्त आहे, असे पर त्याता मागावयाचे असते तर त्यान, त्यान काही न्यूनाधिक प्रतिपादन देणेही असते. पण येथे तमा कांडाच प्रकार नाही. शिवाय गीतबारात कोणतीही टीका बरी घेतला, तर तान रहस्यकार क्षातान नसे कोणाचे छत्रेले आढळत नाहीं. कदाचित् " नित्याना अपि कर्मणा भगवता कृत्वास्त्य दृष्टवान् " असे जे आचार्यांना बर माप्यात छटले आहे, त्यावरून रहस्यकारांना तमा भ्रम क्षात असले, पा ते संन्यासमार्गा. टीकाकाराचा दोष नव्हे) " इतके ज्ञाने नरी. या श्रीराच्या दुमन्था अर्थात फल्गता मोठ्या, कर्मे सोडू नयेत असे जे म्हटले आहे (पुढे ६ वा श्लोक पहा.) त्याची सगळी लागत नमल्यामुळे अखेर कर्मयोगमार्गाचा भगवताना हो पोकर स्तुति केला आहे, भगवताचा खरा अभिप्राय कर्मे सोडावा असाच आहे, असा आपल्या पदरचाच शेरा मारून या टीकाकारांनी आपले समाधान करून घेतले आहे. " (पण कर्माधिकार्याने कर्मे मोडवान, असे आचार्य किंवा वेदान्तशास्त्रादि म्हणत नाहा. येथे रहस्यकार म्हणताना तमा अर्थ कोणी केलेला नाही कदाचित् बाराव्या अध्यायातील बाराव्या श्लोकातील कर्मफलत्यागाळ उद्देशून त्याचे हे म्हणजे असेल पा तेथे व उत्तर (पृ. ११२७) कर्मफलत्यागाची स्तुति करण्याचे कारणही सांगितले आहे. स्तुति पोकर नमने. ती विहित कर्मादिनाची प्रशंसा करून त्याविषया रुचि उत्पन्न करणारी असते, असे धर्मशास्त्रांनी पूर्वी सांगितलेच आहे. [श्री. भा. पृ. ४८६, ८३९ पहा.] पा येथे त्याचा काहा सत्य नाही. येथे सर्व कर्मफलत्यागाळ त्याम म्हणताना, जसे पद्धतेशा मय सागावयाचे आहे, व ते अडैत टीकाकारांनी रहस्यकारापेक्षाही अधिक सुबोधपणे सांगितले आहे. त्रि. स्वारमयरात्र उत्तरे देत नाही. त्रिशाम्नी शरानन्ध-मधुसूदनादिराच्या टीका पहाच्या) पुढे रहस्यकार म्हणताना- " मन्थामादिमाप्रदायिकं दृष्टानं वा श्लोकाचा अर्थ नाड लागत नाहा, हे उघड होत. " (तर्क पशु-पुत्र इत्यादि कामनाप्रयुक्त फलाना उद्देशून विहित असलेल्या अधर्मेय, इष्टि, पशु, सोम इत्यादि काम्य कर्मांचा न्याय हा मन्थाम व 'अद- रह मन्था उपमात वाचकांचे अग्निहोत्र तुदुया' इत्यादि वचनावरून पात जाल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांचे अनुष्ठान करून फल फलाना लाग करणे हा त्याम होय, असे श्री. भा. १४१

विद्वान् म्हणतात, हा या श्लोकाचा 'नैत' अथ नव्हे, असे वाटणे, हे दुर्दैवच म्हटले पाहिजे. बरे, सई टीकाकार चुकले, तुम्हा तरी याचा 'नाट अथ' कसा वाय लावता तो पाहू बरे ?)

“ याचा सरा अथ कमयोगपर म्ह० फलाशा सोडून आमरणान्त सब कर्म करण्याचें जें तत्त्व पवीं गातेंत अनेक वेळा सांगितलें आहे, त्याच्याच अनुरोधानें लाविला पाहिजे व तो सरळ लागलेहि ” (म्ह० भरेपर्यंत प्रत्येक मनुष्यानें कर्मेच करीत राहिलें पाहिजे, असा आग्रह येथें आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे पण गीतेचा तसाच ठाम सिद्धान्त असण शक्य नाहा कमयोग ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा योग्यता प्राप्त होताच कमयोग संपतो यावज्जीवादि श्रुतिवचनें व तदनुसार गीतेचीं बंगरे वचनें कमयोगाधिकार्यासाठीं आहेत याविषयी पूर्वा पुष्कळ लिहिलें आहे म्हणून येथें विस्तार नको पण रहस्यकार याचा सरळ अथ कसा काय लावितात त पाहू या—) ‘कमयोगमार्गांत सब कर्मांचे ‘काम्य’ म्ह० फलाशा धरून केवळा आणि निष्काम म्ह० फलाशा सोडून केलेला अमे दोनच वग वरीत असतात ” (पण या तुमच्या कमयोगमार्गाला आधार काय ? हा तुम्हीं तुमची निराधार कल्पनाच दिसते कारण या तमच्या वगकरणाला मूळ श्रुति स्मृतीचा आधार नाही, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार झणतात—) “ मनस्मृतींत त्यास अनुक्रमें ‘ प्रवृत्त ’ कम व ‘ निवृत्त ’ कम अशा नावे दिलेला आहेत मनु १२ ८८-८९ ” मनु स्मृतीतील वचनाचा उल्लेख आम्हीं पूर्वा [पृ १७६] केला आहे त्यात ‘ वैदिक कर्म दोन प्रकारचें आहे एक प्रवृत्त व दुसरे निवृत्त जे रहलोक्च्या किंवा परलोक्च्या फळाचें साधन म्हणून सांगितलेलें कम, तच काम्य अमून त्यालाच प्रवृत्त कम झणतात कारण त ससारप्रवृत्तीचें निमित्त होत व तें दृणदृष्टकल्याणनारहित असलेलें ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वक कर्म तें निवृत्त होय कारण तें ससारनिवृत्तीचें निमित्त होतें, असें म्हटलें आहे त्यावरून वेदाक्त काम्य कम हें प्रवृत्त—ससाराला कारण हे गरें व नित्यनैमित्तिकादि चित्तशोधक कर्म हें निवृत्त—माभाला कारण होणारें, एवढें ठरतें नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निमित्त हे श्रुतिरमात कर्मांचे भेद त्यावरून नापत होत नाहींत अर्थात् “ कर्म नित्य असत, नैमित्तिक असत, काम्य असत, बायिक, बायिक, मानसिक, सांख्य, राजस सामस बंगरे कोणत्याहि प्रकारची असली तरी ती ‘ काम्य ’ आणि ‘ निष्काम ’ या दोन वर्गांविशीं कोणत्या तरी एका वर्गांत आलाच पाहिजेत बंगरे जें म्हणणें आहे, तें पुनरुक्तमायच नव्हे का ? कारण हें म्हणणें प्रमाणासिद्ध अमत्यामुळे वेदांती टीकाकारांनाहि मान्यच आहे तसेच “ कर्मयोगी सर्व प्रकारचा काम्य कर्म अजीवात सोडतो ” हें म्हणणेंहि पारतें अनिष्ट नाहा पारतें म्हणण्याचें कारण ‘ कमयोगा ’ या शब्दाऐवजी कर्माधिकारी मुमुक्षु अमे म्हणणें अधिक समुचित झाले असेत, काम्य कम ससारप्रवृत्तीचें बीज होत अमत्यां मुळे मुमुक्षु त्याचा त्यास करिता व निष्काम कर्म परपरेनें ससारनिवृत्तीला—मोक्षाला कारण हात अमत्यामुळे तीं आचरिणो, यावरून वाद नाहीं व ‘ सर्वप्रकारची काम्य कर्म ’ याचा अथ श्रुति रमार्त काम्य कर्म अमाच येनका पाहिजे, आणि श्रुतिमान सर्व काम्य कर्म सोड- म्वावर ती राहतात तीं नित्य नैमित्तिक व राहतात, हेंहि विमरता यामा नये अर्था रहस्यकारांनी ‘ कमयोगमार्गांतहि काम्य कर्मांचा न त्यास करावा लागता, निष्काम कर्मा- तहि फलाशा स्वरवीं त्यास करावा लागतो (६ ९) ” बंगरे ‘ लटपट ’ करून असेर “ अज

चारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ अशा कर्माने श्रेयसी प्रत्येकाने सर्व कर्मन्वाग्रूप सन्यास अगर चतुर्धात्रम
 धेनल्यावाचून भोक्तृप्राप्तिच होत नाही, हें ग्मान मग येथ प्रतिपाद्य नाही ” वगैरे जे म्हणून
 आहे ते शास्त्रपरिभाषेला मोडून जनक अग्राह्य होय कारण रहस्यकार म्हणतात
 त्याप्रमाण सर्व वैदिक कर्मांचे नकार व निष्काम, असे दोन भाग करून त्यांनी
 सवाम कर्म दाखव्यावर निष्काम कर्माने आणखी ज्ञानाचा सादिली कोठची २ या
 श्लोकात भगवान् सिद्धान्त सांगत आहेत, अशा असत कल्पना केल्यामुळे हा घोटाळा
 त्याला करावा लागला भगवान् इतर मतांचा अगोदर उपन्यास करीत आहेत, असे
 इतर सर्व टीकाकाराप्रमाणे त्यांनी हि मानल असे, तर असा असमर्थनीय घोटाळा झाला
 नमना. चार आश्रमांचे तरतूब जर गानेला मान्य नसेल तर तिला तरी प्रमाण होण
 मान्यार ? अगोदर वर्ण व आश्रम हे समान नव्हेत कारण रहस्यकारांनी ज्या प्रवृत्त व
 निवृत्त कर्मांमाठी मनुष्या [अ १० श्लो ८९-९०] उल्लेख केला, त्याच्याच पुढे ‘यथोक्ता-
 न्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तम । आत्मज्ञाने क्षम च त्याद् वेदान्याने च वरन-
 शान् ॥ ’ ९० ‘ या वेदवाद्या म्हणून याकाश्च नवृत्त । सर्वांगता निष्कला प्रेम्प
 उभोमिहा । हि ता स्मृता ’ ॥ ९५ ॥ चानुवर्ण्य यथो लोकाधत्वाश्चाश्रमा. पृषत् । भूत
 मध्य भाविष्य च सर्व वेदाश्रमैरुपनि ॥ ’ ९७ इत्यादि वाक्ये आहेत त्याचा भावार्थ-
 १. वेदोक्त आग्निहोत्रादि कर्मांही मोडून-त्याचा परित्याग-मन्यास करून द्विजोत्त-
 माने ज्ञानाचे ध्यान, इन्द्रियाय, प्राक्वप, उपनिषदांचा अभ्यास, याविषयी वृत्त करावा.
 २. ज्या वेदवाद्य स्मृति व तशाच ज्या वृद्धि-अमरचर्मूक वेदविग्रह मने, तां सर्व पर-
 लोका निष्कल झाला कारण तीं जरकडे वृद्धेपारा, म्हणून मन्त्रादिकाना भागिनलेली आहेत.
 ३. चानुवर्ण्य, तान लोक, चार आश्रम, भूत, वांमान, भविष्य इत्यादि सर्व वेदाश्रमच
 मिळ होत ९७ अर्थात आश्रम वेदान्त आहेत त्यांना ग्मान म्हणून हा अभ्यास आहे
 अर्थात् गीता, आहूत किंवा व्यास वेदाक मन्यास आश्रमाचा निषेध करील ही वस्तुताच
 घोटाळा. (पृ १४० ने ८८ पदा) रहस्यकारांची ही वृद्धि अमन्यासमुळे ‘प्रेम निष्कल’
 आहे. गात्रांचा सरा भोगाचा रहस्यकारांनी केला आहे व सरा आग्रह त्यांनी धरला
 आहे गात्रांपर मारक वाना पात आहे गात्राचा अगोदर वधा व निर्दोष अथ पवना
 आचार्यांनीच केला आहे असे, श्रेयसी ते म्हणतात-“ मन्दाशाचा भगवा वेप पेंऊन कम-
 पोती सर्व कर्मांचा त्याग करीत नमना, तर तो मन्दाशारे गेरे तरत पात्रात अमन्यासमुळे
 कर्मादीनाचा स्मृतिप्रवाशी विरोध नाही, असे दाखवून मिळ होत. ” ११ गुण्या भाष्या
 वेश्या भावार्थ तरा मुख्य मन्दास कोठे म्हणतात ? तेहि मन्दाभाष्या वरच्या
 श्लोकात सरा मन्दास म्हणतात. या न तरत म्ह० केवळ निष्काम कर्मानुष्ठान
 नव्हे, तर तत्त्वज्ञाना कर्तृत्वाभिज्ञानाचा पुरावे त्याग हव ते उपर ३८ सरा
 पवकमन्यामा भोग होय. [याच अध्यायाच्या अठराव्या श्लोकावरील भाष्यात
 ‘मन्दा’ अंश पदा.] ॥ मन्दाभावे गेरे तरत पात्रात निवृत्त कर्मे करीत
 अमना तरा वनयोगा नव्हे, ती वरनाच मन्दाभावे आहे आणि मन्दा मन्दाभावा.
 पून मन्दापुन मिळते इत्यं नव्हे, हे भावार्थाचे म्हणून कोण नहि मोगन करीत
 देण इत्यं नाही

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—एके मनीषिणः—काही विद्वान्—दोषवत् कर्म—दोषांना युक्त असलेले कर्म—त्याज्यं—टाकावे—इति प्राहुः—असे म्हणतात.—च अपरे—आणि दुसरे काही पंडित—यज्ञदानतपःकर्म—यज्ञ, दान व तप एतद्रूप कर्म—न त्याज्यं—त्याज्य नाही,—इति (आहुः)—असे म्हणतात. ३.

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवदोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे । कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्युत्थायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति कर्माधिकारादोपभुक्ता ये न तान्प्रति चिन्ता ॥

भाष्यार्थ—‘त्याज्यं दोषं’ इति—‘त्याज्यं०’ या श्लोकाने काव्य कर्मांचा त्याग करून नित्यनैमित्तिक कर्म फलाभिलाष सोडून करावी, हा पूर्वोक्त, पक्ष प्रतिपक्षाचे निरसन करून दृढ करण्यासाठी वाद्यांचा आणखी मतभेद सांगतात—त्याज्यं—त्यक्तव्यं—त्याज्य म्ह० त्याग करण्यास योग्य आहे,—दोषवत्—दोषः अस्य अस्ति इति दोषवत्—दोष ज्याला आहे ते दोषवत्—किं तत्—तें काय ?—सर्व एव कर्म—सर्वच कर्म.—(पण सर्वच कर्म दोषवत् कसे ?)—बन्धहेतुत्वात्—तें बंधाला कारण होत असल्यामुळे दोषवत् आहे—अथवा दोषः रागादिः यथा त्यज्यते तथा त्याज्य—जिवा रागादि दोष जसा सोडला जातो, त्याप्रमाणे कर्म सोडावे—इति एके सांख्यादिदृष्टि आश्रिताः मनीषिणः पण्डिताः प्राहुः—असे सांख्यादिकांच्या दृष्टीचा—मताचा आश्रय घेलेले मनीषी—पंडित सांगतात. [अहोपण, कर्मांचा ज्यांना अविकार नाही, अशा लोकांनीच कर्मांचा त्याग करणे उचित आहे, कर्माधिकार्यांना नाही, कारण त्यांना कर्मत्याग केल्यास प्रत्यवाय लागतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून मार्याच्याच म्हणण्याचा अनुवाद—]—अधिकृतानां कर्मिणां अपि इति—कर्माधिकारी पुरुषांना युद्धा दोषाप्रमाणे कर्मत्याग करावा असे ते म्हणतात.—[कारण कर्माधिकारी पुरुषांनाही कर्म जरी टाकली तरी त्यात काही प्रत्यवाय नाही. उलट हिंसादियुक्त कर्म नेत्यासच पार मोठा प्रत्यवाय—दोष लागतो, असे मार्यांचे म्हणणे आहे. आतां मीमांसकांचा पक्ष सांगतात—]—तत्र एव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं इति च अपरे—त्या कर्माधिकारी पुरुषांप्रमाणेच यज्ञ, दान, तप व निरनैमित्तिक कर्म यांचा त्याग करूं नये असे आणखी नित्येन म्हणतात. (दोन व तीन या श्लोकांत कर्माधिकारी, अधिकृत, अनधिकृत या गणांना उद्देशून हे विकल्प मांडिले आहेत, असे पांजा म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगताना—)—कर्मिणः एव अधिकृतान् अपेक्ष्य

एते विरुद्धाः—कर्माधिकारी—कर्मठ पुण्यानाम् उद्देश्येन हे विरुद्ध आदित—तु
ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य न—आपि पुत्रादि एषा-
प्रभावविषयो विरुक्त होऊन संन्यास करणाऱ्या संन्यास्या ज्ञाननिष्ठाना उद्देश्येन—त्यांच्या
अपेक्षेने हे विरुद्ध नाहीत—' ज्ञानयोगेन सांन्यासां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता '
इति कर्माधिकारात् अपोद्धृता ये तान् प्रति चिन्ता न—ज्ञानयोगाने
साध्याची निष्ठा पूर्वी सांगितली (३. ३) असे म्हणून कर्माधिकारापासून ज्यांना अगदी
पृथक् केलें त्यांच्यामाठी हा विचार नाही. [तर कर्माधिकारा पुण्याविषयोच हा येवील
विचार आहे.]

ननु कर्मयोगेन योगिनामित्यधिकृता. एवं विभक्तनिष्ठा अशीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्र-
करणे यथा विचार्यन्ते तथा सात्त्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न । तेषां मोह-
दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि सांन्या आत्मनि पश्यन्ती-
ष्ठादीनां क्षेत्रधर्मात्वेनैव दृशितव्यात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखप्रभयात्कर्म परित्यजन्ति ।
नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति । येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म
नैव किंचि करोमीति हि ते सन्त्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त-
द्विद्वाः संन्यासप्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्वेषेऽधिकृता कर्मण्यमात्माविदो येषां च मोहारपराः
संभवति कायक्लेशप्रभयात् न तु तामसात्त्यागिनो राजमाध्वेति चिन्त्यन्ते कर्मिणामना-
त्मज्ञानां कर्मफलत्यागानुत्थयन् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, पूर्वी कर्माधिकारी पुण्याची ज्ञाननिष्ठेहून अगदी निराळी
निष्ठा जरी सांगितली असली तरी त्याचा या उपसंहार प्रकरणात पुन विचार करणें
ज्ये उचित आहे, त्याचप्रमाणे ज्ञाननिष्ठाचाहि येथे विचार करण उचितच आहे. त्यान
विरुद्ध काहीच नाही, अर्थां शका—) —ननु ' कर्मयोगेन योगिनां ' इति अधि-
कृताः पूर्वे विभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा वि-
चार्यन्ते—अहोपण, ' कर्मयोगेन योग्याचा ' असे म्हणून कर्माधिकार्यांसाठी पूर्वी
अगदा स्वतंत्र—निराळा निष्ठा जरी सांगितल्या आहे तरी या सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणात
त्याचा जमा विचार केल्या जात आहे—तथा सांन्याः अपि ज्ञाननिष्ठा विचा-
र्यन्तां इति—त्याप्रमाणे ज्ञाननिष्ठ सांन्याचाहि येथे विचार केला जावो, असे म्हणाल तर-
[तिसऱ्या अध्यायात कर्माधिकारी पुरुषांचा कर्मनिष्ठा अगदा पृथक् सांगितलेली अस-
तानाहि या उपसंहार प्रकरणात त्या कर्माधिकार्याचा पुनः जसा विचार केल्या जात
आहे. त्याचप्रमाणे तेथेच सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठाचाहि या प्रकरणात विचार द्यावा, हें
उचित आहे, अशी आत्मसा घेऊन आचार्य म्हणतात—] —न । तेषां मोहदुःखनिमि-
त्तत्यागानुपपत्तेः—परमार्थ ज्ञानामध्ये तत्पर झालेल्या ज्ञाननिष्ठाचा येव विचार
करण्याचा नाही. कारण मोह व दुःख यांच्या निमित्ताने होणारा जो त्याग त्याचा
ज्ञाननिष्ठामध्ये समज नाही, ज्ञाननिष्ठाचा मोहदुःखनिमित्तक त्याग समजत नाही.
(कारण—) —सांन्याः कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि आत्मनि न पश्यन्ति—

साख्य-परमार्थज्ञाननिष्ठ शरीराच्या क्लेशामुळे होणारी दुःखे आत्म्यामध्ये पहात नाहात —इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेन एव दर्शितत्वात्—कारण इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असेंच वर प्रदर्शित केले आहे (अ. १३ श्लो ६ पृ. १०९)—अत ते कायक्लेशदुःखभयात् कर्म न परित्यजन्ति—त्यामुळे ते साख्य-ज्ञानीश्वर-क्लेशान्या व दुःखाच्या भातान कर्मांचा परित्याग करीत नाहात —ते कर्माणि अपि आत्मनि न पश्यन्ति—ते-साख्य कर्महि आत्म्यामध्ये पहात नाहात—येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः—वा ज्या कारणाने नियत कर्मांचा मोहाने परित्याग करतो!—' गुणानां कर्म ' ' नैव किंचित् करोमि ' इति हि ते सन्यस्यन्ति—कम शरीरेंद्रियरूप गुणांचे आहे (३२८ पृ ३२४) ' मी आत्मा काहा करीत नाहा, ' (५.८ पृ ४९९) असे समजूनच ते कर्मसंन्यास करितात.—' सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्य ' (५.१३ पृ ५०४) इत्यादिभिः हि तत्त्वविदः सन्यासप्रकार उक्त —' सर्व कर्मांचा मनाने संन्यास करून ' इत्यादि वाक्याना तत्त्ववेत्त्याच्या संन्यासाचा प्रकार सांगितला आहे.—तस्मात् ये अन्ये कर्मणि अधिकृताः अनारम्भविद्—यास्तव जे ज्ञाननिष्ठाहून निराळे असलेले, कर्मांमध्येच आधकृत असलेले अनारम्भ-आत्म्याला न जाणणारे—च मोहान् च कायक्लेश-भयात् येषां त्याग संभवति—व मोहामुळे व शरीरक्लेशांच्या भातामुळे ज्यांचा त्याग संभवतो—ते एव तामसा च राजसा त्यागिन इति—तेच तामस व राजस त्यागी आहेत, असे म्हणून—अनारम्भज्ञानां कर्मिणां कर्मफल-त्यागस्तुत्यर्थं निन्द्यन्ते—आत्म्याला साक्षात् न जाणणाऱ्या कर्मठांच्या कर्मफल त्यागाची स्तुति करण्यासाठी त्याची निंदा केली जाते. [ज्ञाननिष्ठ पुरुष इच्छा द्वेषादि हे सव क्षेत्रधर्म समजतात व कर्म आत्म्याचा आहेत असाही समजून नाहात. त्यामुळे त्यांचा मोह दुःख इत्यादि निमित्तान कमत्याग संभवत नाहा ते कर्म शरीरेंद्रियांचा आहेत, आत्म्याचा नव्हेत, अस समजून त्यांचा त्याग करतात यास्तव ज्या अनात्मज्ञ कर्मठांचा मोहाने व शरीरक्लेशांच्या भाताने त्याग संभवतो त्यांचा येथे राजस व तामस म्हणून निंदा केली आहे. पण त्या निंद्याहि हनु अज्ञ कर्मठांच्या कर्म फलत्यागाचा स्तुति करावा, हा आहे कारण अज्ञाना चित्तशुद्धासाठी कर्मफलत्याग सिद्धित आहे]

सर्वारम्भपरित्यागां मौनी संतुष्टा येन केनचित्निवेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणे ॥ परमार्थसंन्यासिनो विद्वद्विद्वान् । वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा संन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसप्रापेक्षया मन्याम उच्यते न मुख्य सर्वकर्मसंन्यास ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय परमार्थ संन्यासाची गीतेन प्रशंसाच केलेली असल्यामुळे ते निंदेचा विषयच होऊ शकत नाहात, अग गांगनात—) —सर्वारंभपरित्यागी (१२. १६ पृ. ८५०) 'मोनी संतुष्टः येनकेनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः' (१२. १९,

८५२) इति—सर्व आरमाचा—कर्माचा परित्याग करणारा, मौनी, जें काहा प्राप्त हो-
इल त्यानें सतुष्ट होणारा, ज्याचें एक निजत—निवासस्थान नाहा, ज्याची परमार्थविषयक
बुद्धि स्थिर अमते, असें भगवद्भक्त्या लक्षणात—च गुणातीतलक्षणे परमार्थ
संन्यासिन विशेषितत्वात्—व गुणाताताच्या लक्षणात परमार्थ संन्यास्याचें विशिष्टत्व
संगितलें आहे त्याचप्रमाणें या उपसंहार प्रकरणात 'मिद्धिं प्राप्नो यथा' (श्लो ५०) या श्लोकात
—'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति च वक्ष्यति—जी ज्ञानाची परा निष्ठा आहे,
असें म्हणून पुढें ज्ञाननिष्ठा सांगणार आहेत—तस्मात् ज्ञाननिष्ठा संन्यासिन इह
न विवक्षिता.—तस्मान् ज्ञानान्न संन्यासा येथें विवक्षित नाहात तर—कर्मफल
त्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वादि अपेक्षया संन्यास उच्यते
—कर्मफलत्यागाच सात्त्विकत्व या गुणानें तामसत्वादिकांच्या अपेक्षेन संन्यास म्हटला
जाता [म्ह० येथें कर्मफलत्यागाचाच सात्त्विक त्याग या गुणामुळें संन्यास म्हटलें आहे
अर्थात् हा गौण संन्यास होय त्याला तामस व राजस त्यागाच्या अपेक्षेनें संन्यास
म्हटलें आहे]—न मुरय. सर्वकर्मसंन्यास—सात्त्विक त्याग हा खरा—मुख्य
संन्यास नव्हे

सर्वकर्मसंन्यासासमवे च न हि देहभृतति हेतुउचनान्मुच्य प्वेति चेत् । न, हेतुव-
चनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाप्यन्तिरन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथो-
क्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्मनुजमज्ञ प्रति विधानास्येदमपि न हि देहभृता शक्य-
मिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न सर्वस्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कार-
यश्चास्त इत्यस्य पक्षस्यापवाद केनचिद्वर्तयितुं शक्य । तस्मात्कर्मण्याधिकृतान्प्रत्येवंप
संन्यासत्यागविकल्प । य तु परमार्थदर्शिन साध्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसं-
न्यासलक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति न त विख्याता । तयोपपादितमस्माभिर्वेदादि
नाशिनामित्यस्मिन्प्रदेशे नृतीयादां च ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, संन्यासजन्मानें कर्मफलसंन्यास हा मुख्य संन्यासच घेणें
उचित आहे कारण मुख्य व गौण अर्थांताल मुरय अर्थच समजणें उचित असते, अर्था
आशंका)—च सर्वकर्मसंन्यासासमवे 'न हि देहभृता' इति हेतुउच-
नात् मुख्य. एव इति चेत्—आणि सर्व कर्मांचा संन्यास असत्य आहे, सर्वकर्म
संन्यासाचा असभव आहे, याविषयी 'न देहभृता शक्य' हें हेतुवाचक वचन प्रमाण
असल्यामुळे येथाल संन्यास मुरयच आहे गौण नव्हे म्हणून म्हणाल तर—न, हेतु-
वचनस्य स्तुत्यर्थत्वात्—तें बरोबर नाहीं कारण 'न हि देहभृता' हें हेतुवचन
कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठी आहे (याविषयी दृष्टान्त)—'यथा त्यागात् शान्ति-
अनन्तर' (अ १२ श्लो १२ पृ ८३५)—इति कर्मफलत्यागस्तुति एव—
ज्याप्रमाणें 'कर्मफलत्यागानंतर लगलाच जाति' या पूर्वाच वचनानें कर्मफलत्यागाची
स्तुतिच केली आहे, कारण—यथोक्त अनेकपक्ष अनुष्ठान अशाक्तिमन्त अक्ष
अर्जुन प्रति विधानात्—वर संगितलेल्या अनेक पक्षाचें अनुष्ठान करण्याचें
सामर्थ्य नसलेल्या अनात्मज्ञ अनुनाला उद्दिष्ट त्या कर्मफलत्यागाचें विधान केलें आहे.

[पण दृष्टान्तात तरी स्तुति काय म्हणून घ्यावयाची ? उत्तर—कारण ज्ञानावाचून नुस्त्या कर्मफलत्यागानेच मुक्ति मिळण शक्य नाही, शिवाय 'अद्वेष्टा०' इत्यादि पुढच्याच श्लोकापासून ज्ञानसाधनाचे जे विधान केले आहे तेहि नुस्त्या कर्मफलत्यागानेच मोक्ष मिळतो, असे म्हटल्यास अनुपपन्न होत यास्तव त्या कर्मफलत्यागाला स्तुतिच म्हणणे उचित आहे]—तथा इद अपि न हि देहभृता शक्य०' इति कर्मफल-त्यागस्तुत्यर्थं वचन—तसेच 'न हि देहभृता०' इति कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठी वचन आहे कारण—'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' 'नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'—'सर्व कर्मांचा मनान त्याग करून' 'स्वतः काही न करिताच व दुसऱ्या वटून न करविताच शरीररूपी नगरात राहतो'—इति अस्य पक्षस्य अपवाद केनचित् दर्शयितुं न शक्य—अशा या पक्षाचा अपवाद कोणालाहि दाखविता येणे शक्य नाही—तस्मात् कर्मणि अधिकृतान् प्रति एव एष संन्यास त्यागाधिकल्प—म्हणून कर्मांमध्ये अधिकृत असलेल्या कर्मठासाठीच हा संन्यास व त्याग याचा विकल्प आहे—तु ये परमार्थदर्शिनः सारं या तेषां सर्वकर्मसंन्यासलक्षणाया ज्ञाननिष्ठायां एव अधिकारः—पण जे परमार्थदर्शी सांख्य त्याचा सर्वकर्मसंन्यासरूप ज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे—न अन्यत्र—कर्मांमध्ये त्याचा आधार नाही—इति ते विकल्पाद्वाराः न—त्यामुळे ते अशा विकल्पाना पात्रच नाहीत त्याच्याविषयी असा विकल्पच करिता येत नाही, आणि—तथा 'वेदाविनाशिनः' इति अस्मिन् प्रदेशे च तृतीयादौ अस्माभिः उपपादित—तसेच 'वेदान्तिनां' (अ २ अ २१ पृ १००) व तृताय अध्यायादिकामध्ये आम्ही उपपादन केले आहे ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

अन्वयार्थ—हे भरतसत्तम—हे भरतप्रेषा अर्जुना ।—तत्र त्यागे—सा त्यागाविषयी—मे निश्चय—माया निश्चय—शृणु—एव—हे पुरुषव्याघ्र—हे पुरुषप्रेषा अर्जुना ।—त्याग—त्याग—त्रिविध—तान प्रसारचा—संप्रकीर्तित हि—सांगितले आहे ४

तत्र तेषु विचारभेदेषु—निश्चय नृण्वरधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यास विचार्ये यथावशिते भरतसत्तम भरताना माधुतम । त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दाच्या हि योऽर्थः स एव गतेलभिप्रेत्याऽऽह त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधविषयकारणानामादिप्रसंगे संप्रकीर्तित शास्त्रेषु सम्यक्वक्षित । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दाच्योऽर्थोऽविवक्षितस्य वसिष्ठोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संप्रचक्षित न परमार्थदर्शित इत्यमरार्थां दुर्गान्तरस्मान्तरं तत्र नान्यो वक्षु समर्थ । तस्मादिदं परमार्थशास्त्रार्थविषयमप्यपसारमंशरं नृणु ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—गोणसंन्यासाविषया असे हे विकल्पाचे प्रकार रूढ असताना—भरतसत्तम-भरतानां साधुतम मे-मम वचनान् तत्र यथादर्शिते त्यागे-त्यागसंन्यासविकल्पे निश्चय शृणु अवधारय—हे भरत कुलोत्तमा ! माझ्या वचनावरून-माझ्या सांगण्यावरून तू वर दाखविलेल्या प्रकारच्या त्यागाविषयी—त्याग व संन्यास यांच्या विकल्पाविषयी निश्चय ऐक त्याविषयीचा निश्चय माझ्या वचनावरून तू कर (तोच आपला निश्चय दाखविण्यासाठी भगवान् प्रथम त्यागातील अवान्तर भेद सांगतात-)-त्याग हि-त्यागसंन्यासशब्दाच्चयः हि य अर्थ स एकः एव इति अभिप्रेत्य 'त्यागः हि' इति आह—कारण त्याग म्ह० त्याग व संन्यास या शब्दांनी वाच्य असा जो अर्थ तो एकच आहे, असा आशय, मनात ठेवून-असा अभिप्रायाने भगवान् 'त्याग हि' इत्याद सांगतात—पुरुषस्याग्र त्रिविध-नामसादिप्रकारैः त्रिप्रकार सप्रकीर्तित शास्त्रेषु (सम्यक् कथितः—हे पुण्यधेष्टा 'त्याग त्रिविध तामसादिप्रकारांनी तीन प्रकारचा सांगितलेला आहे शास्त्रानुसृत उत्तम प्रकार सांगितलेला आहे—यस्मात् अनात्म-ज्ञस्य अधिकृतस्य कर्मिण त्यागसंन्यासशब्दाच्चयः अर्थ तामसादि-भेदेन त्रिविध संभवति—ज्याअर्थी अनात्मज्ञ कर्माधिकार्याचा संन्यास व त्याग या शब्दांनी वाच्य असलेला अथ तामसादिभेदाने तीन प्रकारचा संभवतो—न परमार्थदर्शिन इति अयं अर्थ दुर्ज्ञान—व परमार्थदर्शी पुरुषाच्या त्यागाचा असा त्रिविध भेद संभवत नाही, म्हणून हा अर्थ अतिशय दुर्ज्ञान आहे, त्याच ज्ञान होणे पार कठिण आहे—तस्मात् अत्र तत्त्वं वक्तुं अन्यः न समर्थ—त्याअर्थी या त्यागाविषयीचे तत्त्व सांगण्यास माझ्यावाचून दुसरा कोणा समर्थ नाही—तस्मात् ऐश्वर निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषय अव्ययसायं शृणु—म्हणून तू मज ईश्वराचा निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषयी म्ह० मज्या शास्त्रार्थविषयी निर्णय ऐक. ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्यथार्थ—यज्ञदानतपःकर्म—यज्ञ, दान व तप हे कर्म—न त्याज्यं—त्याज्ये नये,—तत्—तर त—कार्य एव—वच्य करायला—यज्ञ दान च तप एव—यज्ञ, दान व तप—मनीषिणा पावनानि—विद्वानांना पावन करणारी आहेत. ५
क पुनरर्गा निश्चय इत्यत्र आह—यज्ञो दानं तप इत्येतत्त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्याज्यं कार्यं करणीयमेव तत् । यस्मात्ततो ज्ञान तपश्चैव पावनानि त्रिगुदिशारण्यानि मनीषिणां—फलानभिगमयानामित्येवम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—पुनः अर्गा निश्चय क—या तो निश्चय को-न—इति धनः आह—न भगवान् सांगतात—यज्ञ दान तप इति एतन् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं-न त्याज्यं—यज्ञ, दान व तप हे कार्य हे त्रिविध-दुर्ज्ञान प्रकारचे कर्म टाकू
गी. भा १४९

नये, या त्रिविध कर्माचा त्याग करू नये — तत् कार्य-करणीय एव—तं कर्म अ
वश्य केलेंच पाहिजे — रुस्मात्—कोणत्या कारणाने वर ते अवश्य केलेंच पाहिजे ?
—मनीषिणा फलानभिर्मर्धाना इति एतत्—विद्वानाना म्ह० फलाची इच्छा
न करणाराना असा याचा भावाय—यज्ञ दान च तप एव पावनानि-विशु
द्धिकारणानि—यज्ञ, दान आणि तप हांचे कर्म पावन करणारा-विशुद्धीचीं कारण
आहूत—[फलाची इच्छा न करता यज्ञ, दान व तप हा कर्म करणाराची वित्त
शुद्धि होते] ५

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—हे पार्थ—हे अनुना !—एतानि कर्माणि अपि—
हा कम मुद्धा—संग च फलानि त्यक्त्वा—कर्तव्याभिमान व फल टाकून—क-
र्तव्यानि—करावा—इति—अस—मे—माझ—निश्चितं उत्तम मत—निश्चित
उत्तम मत आहे ६

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपासि पावनान्युक्तानि सङ्गमासर्कि
तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम
निश्चितं मतमुत्तमम् । निश्चय शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनस्य च हेतुमुक्त्वैतान्यपि
कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितं गतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थ
वचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निवृष्टाद्यतोपपत्ते । सासङ्गस्य फलाधिर्मो बन्धहेतव एता-
न्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपि
त्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—‘ एतान्यपि० ’ इति—‘ एतान्यपि० ’ या श्लोकान् भगवान् आप
त्या निश्चयाचा उपसंहार करितात — एतानि अपि तु कर्माणि-यज्ञ दान तपा
सि पावनानि उक्तानि—पण हा कर्महि म्ह० यज्ञ, दान व तप—ज्यांना पूर्व श्लो-
कात पावन करणारा म्हणून म्हटलं ता याज्ञादिक कर्म—संगं-तेषु आसर्कि
त्यक्त्वा—मगला म्ह० त्या कर्माविषयाच्या आमर्चाला साडून—च तेषां फलानि
त्यक्त्वा-परित्यज्य—आणि त्यांची फले टाडून म्ह० पणचा परित्याग करून—
कर्तव्यानि इति-अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चित उत्तम मतं—यज्ञादि
कर्म करावी—त्यांच अनुष्ठान करावें, अम माझ निश्चित उत्तम मत आहे (याप्रमाणें
श्लोकाचा अशराध सांगून ता पश्चात् मागतात—) —‘ निश्चय शृणु मे तत्र ’ इति
प्रतिज्ञाय—‘ त्यापयथा माया निश्चय एक ’ अशा प्रतिज्ञा करून—पावनस्य च
हेतु उक्त्या—आणि ‘ पावनस्य ’ हा हेतु सांगून—एतानि अपि कर्माणि क-
र्तव्यानि इति एतत् निश्चित उत्तम मत इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव
— कर्म मुद्धा संग च फल सोडून करावी, असं हे निश्चित उत्तम मत आहे, हा

परील प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपमहार आहे — 'एतान्यपि०' इति वचनं अपूर्वार्थं न—'एतानि अपि०' इ वचनं पूर्वी प्रकृत नमलेला अपूर्व अर्थ मागण्यासाठी नाही. —प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्ते —कारण 'एतानि' या शब्दाचा प्रकृत मानकृष्ट-सत्य असणेच युक्त आहे. [एतानि म्ह० हो, या शब्दाचा प्रकृत व जवळ असलेला विषय—हाच अर्थ उपपन्न होतो यास्तव 'एतानि' या शब्दाने पूर्वप्रकृत व नुस्त्याच वर सांगितलेला यज्ञ दान-तप हा नित्य कर्मच घेणे उचित आहे आता 'अपि' या शब्दाचा अवशिष्ट अर्थ दाखवितात—]—सासंगस्य फलायिनः वन्प्रहेतवः अपि एतानि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि इति अपिशब्दस्य अर्थः—आसक्ताने युक्त अमले-या फलायां पुरुषान्या वन्वाला कारण होणारीहि हा कर्म मुमुक्षूने अवश्य आचरावा, असा अपिशब्दाचा अर्थ आहे [यज्ञादि कर्म कर्तृत्वाभिमान व फलपेठा यांनी युक्त अमले-या पुरुषान्या वधात् जरा कारण होत शमला तरा मुमुक्षूने त्याचे अवश्य आचरण करावे, अस 'अपि' या शब्दाने मुचविले आहे]—तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य 'एतानि अपि' इति न उच्यते—एषा अन्य कर्माच्या अपेक्षेने 'हो कर्म मुद्रा करावी' अस येथे सांगितले जात नाही [म्ह० दुसरी कर्म करावा व त्याच्याउरीर हा कर्म मुद्रा करावा, असा आशयाने यथे 'एतान्यपि' हो कर्म मुद्रा करावी, असे म्हटल नाला अर्थात् 'एतानि' म्ह० पूर्वप्रकृत यज्ञ दान तप कर्म व 'अपि' म्ह० तीं जरी कर्तृत्वाभिमान व फलामिलाप यांनी युक्त असलेल्या पुरुषाला बद्ध करणारी अमला तरी, असा या शब्दाचा अर्थ आहे]

अन्ये वर्णयन्ति निश्चाना कर्मणा फलभावात्सद्गत्वा स्वयं फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञ-दानतपानि निश्चानीति । तदुच्यते, नित्यानामपि कर्मणा फलवत्त्वोपपादितत्वात् । यज्ञो दान तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनन निश्चान्यपि कर्माणि वन्प्रहेतुत्वात्कथा जिहामोमुमुक्षो वृत्त काम्येषु प्रमत्त्या 'दृष्टं ह्यत्र कर्म' इति च निश्चितम् । 'यज्ञापां कर्मणांभ्यः' इति च काम्यकर्मणा वन्प्रहेतुत्वं निश्चितम् । 'त्रैगुण्यति-पया वेदा' । 'त्रैविद्या मां सोमपा' । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवर्षति' इति च । दूर एवहित्वाद्य न काम्येवेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—('एतान्यपि०' इ वाक्य नित्यकर्मविषयक नाही, या मताचा उप-न्यास करितात—) —अन्ये वर्णयन्ति—दुसरे व्याख्यानद्वारा याच अर्थ वर्णन करि-तात—नित्यानां कर्मणां फलमाप्तात् मंग न्यक्त्वा फलानि च इति न उपपद्यते—नित्यकर्मांच्या फलाचाच अभाव असल्यामुळे म्ह० नित्यकर्मांचे फल नमल्यामुळे 'मग व फलें गाहून' हे मंगलनाच म्हणजे उत्तरात दात नव्हा यास्तव 'एतानि अपि०' इति यानि नित्येभ्यः अन्यानि काम्यानि कर्माणि एतानि अपि कर्तव्यानि—'एतानि तपः' या वचनाने जी नित्यकर्मकृत प्रयत्न भगवन्ती व. यद्वर्गें तद्दि करावा —यज्ञ-दान तपानि निश्चानि इति किमुत—मग

यज्ञ, दान व तप ही नित्य कर्म करावाच ह काय सांगावयास पाहिजे ? [नित्यकर्मांच फलच नसल्यामुळे तीं संग व फल याचा त्याग करून करावा, हें म्हणणच उपपन्न होत नाहा, म्हणून 'एतान्यपि या शब्दानां नित्य कर्मादून अगदा पथक असलेला जीं काम्य कर्म तींही करावा, अम ठरतें आणि काम्य कर्मांहि करावयास पाहिजेत अस जर भगवान् सांगत आहेत तर नित्य कर्म अवश्य कलाच पाहिजेत, हें काय सांगावें ? असा याचा भावाथ कित्यक वजितात पण नित्य कर्मांच फलच नाहा, असे जें वायाच म्हणण आहे तच अनुपपन्न आहे, अस आचार्य सांगतात-]—तत् असत्—ह म्हणणें बाधित होणारें आहे, बरोबर नाही—**नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात्**—नित्य कर्मांचेहि फलवत्त्व नित्य कर्मांचेहि फल आहे, ता निष्फल नाहीत, असें आम्ही पूर्वी उपपादन केले आहे (गी भा पृ ८८)—**'यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि'** इत्यादिचक्षणेन नित्यानि अपि कर्माणि बन्धहेतुत्या शंकया जिह्वासो मुमुक्षो. कुत काम्येषु प्रसंग.—'यज्ञ, दान व तप हीं पावन करणारा आहेत या वचनानें सांगितलेला नित्य कर्मांहि बघाला कारण होणारी आहेत, या भीतानें सोडण्याचा इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूचा काम्य कर्मांमध्ये प्रसंगच कोठचा ? [नित्य कर्मांहि पुण्याच्या योगानें वद्ध करणारी आहेत, अस समजून त्या चाहि त्याग करणाऱ्या मुमुक्षूला काम्य कर्मांचा प्राप्तिच नाहा पावन करणारी नित्य कर्मांहि सोडणारा काम्य कर्मांत प्रवृत्त होईल, हें सभवत नाही गिवाय]—**'दूरेण ह्यधरं कर्म०'** इति च निन्दितत्वात्—'कर्म अत्यंत निरुद्ध आहे' या वचनानें भगवानांनी काम्य कर्मांचा निन्दा केलला आहे [त्यामुळे मुमुक्षूला ती अनुष्ठेयच नाहीत तमंच काम्य कर्म मुमुक्षूला अपेक्षित असलेला जो मोक्ष त्याच्या विरुद्ध आहेत त्यामुळेहि त्याग ता अनुष्ठेय नाहात, अस सांगतात-]—**'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र'** इति च काम्यकर्मणा बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्—'यज्ञाथात् कर्मण' या वचनान काम्य कर्मांचे बन्धहेतुत्व निश्चित केलेंल आहे [इंधनार्थ केलेल्या फर्मादून इतर कर्म बघावा कारण शेतान हा गोष्ट 'यज्ञाथात्०' (अ ३९ पृ ३७९) या वचनान भगवानांनी निश्चित केलेंल आहे **'त्रेगुण्यविषया वेदा'**—सत्तार हा वशीचा विषय आहे (२४५ पृ १६४)—**'त्रेविद्या मा सोमपा०'**—सामपात करणारे वैदिक मात यजन रत्न रत्नागतीची इच्छा करितात (अ ९ श्लो २० पृ ७०५)—**'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके'** विशान्ति इति च—आणि पुण्य क्षीण झालें असता मन्व-उत्क्रांत प्रवेश करतात, अस सांगितलें आहे त्यावजूनहि काम्य कर्मांचे बन्धत्व सिद्ध झालें—च दूरव्यवहितत्वात् न काम्येषु 'एतानि अपि' इति व्यपदेश —आण पूर्व श्रुतीत यज्ञाद कर्म प्रवृत्त असल्यामुळे व 'एतत्' या समीपवर्ती-समाप या अथाच्या शब्दान त्यांचाच परामर्श केला असल्यामुळे व 'काम्यानां कर्मणां' (श्लो २ पृ ११८) येथील दूरच्या काम्य कर्मांता 'एतत्' त्या शब्दाने परा

मंसं होऊ शकत नमर्यामुळ ' एतानि अपि ' या शब्दानां वाच्य कर्माचा निदेश केला आहे, असे मानता येत नाही. ६

१ रहस्यकार या शोकांना असे अवतरण देतात—“ आता मन्वाममाग व मामासक यांच्यामहाल कमावहल्याचा वाटाचा उपन्यास करून वनयोगशास्त्राचा त्या वावर्तोता असेर मिश्र मागनात ” तिसऱ्या शोकातून पाहिला पक्ष हा नव्यासमाग्याचा पक्ष आहे, असे रहस्यकार समजतात व त्या शोकाचाच अर्थ असा करितात—“ कम दोषयुक्त म्हणून त्याचा मवत्वां त्याग करावा, असे त्रित्वेक पटित म्हणतात ” पण हा अर्थ मुळापासून धरून नाही मूळ शब्द “ त्याज्य दोषवत् इत्येवे कम प्राहु मनीषिण ” असे अहित ‘ एके मनीषिण दोषवत् कम त्याज्य इति प्राहु ’ काहा विद्वान् दोषयुक्त कमाचा त्याग करावा, असे मागनात किंवा ‘ एके मनीषिण कम दोषवत् त्याज्य इति प्राहु ’ काहीं विद्वान् कापिल मागून कम दोषप्रमाणे टाकावा असे मागनात, हा त्याचा मरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ‘ कम दोषवत् अत तत् मवधा त्याज्य ’ असा ओढाताणाने अन्वय लावून अर्थ करितात आचार्य ‘ हा पक्ष कापिल सारयाचा आहे ’ असे म्हणतात व रहस्यकार तो वेदान्त्याचा म्हणतात आचार्य भगवद्गोता हे वेदान्ताचे प्रकरण आहे असे मानतात, गाते-पाल सर्व वर्गीत उपनिषदांना अनुसरून अमत्यामुष्ट व ब्रह्मयुजातहि तिचा ‘ स्मृति ’ म्हणून असेच केलेला अमत्यामुळ तसे मानणे सर्वथा युक्तहि आहे पण रहस्यकार त्याला स्वतंत्र प्रकरण मानतात (गी १५ १२ वगैरे) व वेदान्तशास्त्रा म्ह० सन्यासमार्गायाच्या काहीं सिद्धान्तांचेहि खंडन करून भगवानांना आपले भागवत मन म्ह० कमयोगशास्त्र यात प्रनिपादिले आहे, असे समजतात पण त्याला आधार काहा नाही ही त्याची मुक्ता कल्पना आहे वेदान्त्याचे असेत तेवढे गानेला मान्य आहे, सन्यास मान्य नाही प्रट्टि पुरुष विवेक वगैरे नव कापिल सारयाचे सिद्धांत तिला समजत आहेत, असेहि त्याच म्हणणे आहे सन्यासमार्गाचा पक्ष पक्ष कल्पून त्याचे निरमन केल्वाचे यात त्यांना ठिकाठिकाणा दाखविले आहे, पण सारयाचे तसे खंडन केल्वाचे कोठेहि दाखविले नाही यावरूनच रहस्याला किती मान यावयाचा ते तज्ज्ञ वाचकाना कळेल असा,

रहस्यकारांनी या शोकाच्या पूर्वांशाचा अर्थ असा ओढाताणाने करून तो सन्यासमार्गाचा पक्ष म्हणून दाखविण्याचा तरा मत्त केला आहे तरा तो संप्रक्षेत्र लुळला आहे कारण अर्देनी वेदान्ता ‘ कम दोषयुक्त म्हणून त्याचा मवत्वा त्याग करावा ’ असे म्हणत नाहीत त्याचा असा पक्षच नाही त्याचा समा पक्ष जर अमता तर आचार्यांनी ‘ त्व कम एव कु ’ न तूण्यां आसन मन्याम अपि न वनव्य ।’ नू कमच वर मुसाग्याने वमणे, हेहि करू नये व सन्यासि करू नये’ (गी भा ५ ३८५) असे म्हटले नसते ‘ सद्ब्र कम मदीष अपि न त्यजेत्—सद्ब्रस्य कम । स्वधमाध्यस्य परित्यागेन परंपयानुष्ठाने अपि दोषात् नैव मुच्यते भयावदश्च परदम . तस्मात् न त्यजेत् ’ असे (योग १८ ४८) स्पष्ट म्हटले नसते अथात् रहस्यकारांनी सन्यासमार्गाचावर लादलेला हा मिथ्या आरोप आहे, वावर्क्यां आता कोणाचाहि मात्रा क्षा यावाचून रहणाार नाही “ कर्माचा दाष म्ह० वषकृत कर्मान नाही फर्माशेत आहे ” हे म्हणजे रहस्यकारांचे किंवा त्यांच्या कमयागाच नमून वेदान्तशास्त्राचे आहे (गी भा.

पृ. ५७, २७९, ३८३ वगैरे पहा) पण रहस्यकार त्याच्याच म्हणण्याचा त्याच्याच विरुद्ध कसा उपयोग करून घेतात तो पहा. हे तरी एक मोठे कौशल्यच आहे । “सर्व कर्मे दोषयुक्त अतएव त्याज्य होत, हे संन्यासमार्गातले मत गातेस समत नाही. (गी. १८.४८-४९)” हे म्हणणे खोटे आहे, हे आम्ही आताच वर दाखविले आहे गीतेने मत निराळे व वेदा-न्तशास्त्राचे निराळे हा निव्वळ भ्रम आहे “गीता फक्त काम्य कर्मांचा संन्यास कराव-यास सागत आहे” हेहि म्हणणे खोटे आहे कारण गीता सर्वकर्मसंन्यासहि सांगते. (गी. भा. पृ. १००-११५, ५०४ पहा) “पण धर्मशास्त्रात प्रतिपादिलेली सर्व कर्मे काम्यच असल्यामुळे” (हादि भ्रम आहे. कर्मे वेद व स्मृति या दोन्ही प्रमाणग्रंथात सांगितली आहेत व ती सर्वच काम्य नाहीत ती नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध अशा चार प्रकारची आहेत. अर्थात्) “त्याचाहि संन्यास करावा, असे आता प्राप्त होते, पण तसे केले तर यज्ञचक्र उडून सृष्टि उध्वस्त होण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा करावे काय ?” (रहस्यकाराची हा भ्रंशति फुकट आहे कारण यज्ञचक्र बुडाले तरी सृष्टि उध्वस्त होत नाही, हे आता अनु-भवानेच मिळाले आहे. इतकी रहस्यकाराचे यज्ञचक्र आहे कोठे ? ते पार बुडून गेले आहे, तथापि ‘सृष्टि उध्वस्त’ झाली नाही ? म्हणजे ३१६ या श्लोकाचा अर्थ ते समजतात-तमा नाही [गी. भा. पृ. २९३-२५] शिवाय सृष्टीची काळजी रहस्यकाराना किंवा आमच्यासारख्या जीवना कशाला द्यावी ? ती सृष्टिस्वांश आहे. पण रहस्यकार म्हणतात-)

“गीता या प्रश्नाचे उत्तर असे देते की, यज्ञ दानादि कर्मे स्वर्गादि फलप्राप्त्यर्थे करा म्हणून शान्तात जरी सांगितले असले तरी यज्ञ, दान व तप करणे इ. माझे कर्तव्य होय, अशा निष्काम बुद्धीने लोकसमग्रार्थ हेच कर्मे करिता येत नाहीत असे नाही. म्हणून लोकसम-ग्रार्थे स्वधर्माप्रमाणे दुमरी निष्काम कर्म जसा करावयाची तशी यज्ञदानादि कर्मेमुद्धा फलाशा व आसक्ति सोडून केला पाहिजेत. कारण ती जेव्हाच ‘पावन’ म्ह० चित्तशुद्धिकारक किंवा परोपकारबुद्धि वाढविणारा आहेत.” (नित्य व नैमित्तिक कर्मे स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थे सांगितलेली नाहीत. त्यांचा विनियोग पापक्षयाकटे केला आहे. त्याच्या योगाने लोकसमग्र होणे शक्य नाही लोकसमग्रहस्त्याचा सृष्टीचे धारण पोषण हा अर्थ बरोबर नाही सृ-ष्टीचे धारण-पोषण करण्याचा जीवाचा अधिकार नाही. तो विचारा ‘अवश-’ कर्म-परतंत्र असल्यामुळे स्वतःचे धारण-पोषण करण्यासहि जर समर्थ नाही तर सृष्टीचे धारण-पोषण कर्मे करणारा तो नुस्तो रहस्यकाराची कल्पना आहे. अर्थात् ‘दुमरी कर्मे जशी करावयाची’ वगैरे त्याचे म्हणणे निरर्थक आहे पावन म्ह० चित्तशुद्धिकारक हे म्हणणे बरोबर आहे पण पावन म्ह० परोपकारबुद्धि वाढविणारा हा अर्थ ओढाताणीचा आहे. त्याला शास्त्रात काही प्रमाण नाही. ‘एतान्यपि’ याचा अर्थ “इतर निष्काम धर्मा-प्रमाणे ही यज्ञ दानादि कर्मेमुद्धा” असा करितात. पण इतर निष्काम कर्मे ती कोणती ? शौनिक कर्मे निष्काम भयवगच नाहीत. स्वतःमाठा नसली तरी दुमन्यासाठी तरी शौनिक कर्मे असतात. पण दुमन्यासाठी हा मुद्दा काम आहे व अगेर त्याचेहि पण-बोनि वगैरेच्या रूपाने अपायग्रहणे कल्याण प्राप्त होणे. अर्थात् ‘इतर निष्काम कर्मे’ हा तुम्हा शब्द आहे. त्याला विशिष्ट अर्थ नाही. पुढे रहस्यकार म्हणतात—)

“अशा रीताने पणाना सोडून, किंवा अतिमार्गदृष्ट्या परमेश्वरापासूनही हा कर्मे केला म्हणजे सृष्टीचे रक्षणाने

समानाचें त्यान नशे नुस्मान काय होणार ? शास्त्रोक्त कर्मे व्यक्ताकरिता असून त्याचें फलहि पक्ष त्यालाच मिळें. एखाद्या सदाचरणाचें फल दुसऱ्याला मिळें, हा अन्याय आहे अशा शास्त्रोक्त कर्माचा भदा किंवा व्यवहार, असा अगदीं अयोग्य अथ वरून 'या व्यापकाचीं यशाची लोकसमग्रार्थ नेहमाच आवश्यकता असते' हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न होय. इत-
 बेंच नव्हे तर शास्त्राच कमाच्या अर्थाला इतकें हान स्वरूप देणें हे महत्पाप आहे पुढें
 रहस्यकार "सासारिक कर्मे धर्मशास्त्राप्रमाणें यथासांग म्ह० नातीनें" बगैरे पुष्कळमें निर-
 थंक असबद्ध शब्दांचाल पमळून शेवटीं असा मारास सांगतात—“सारास ससार यशमय
 किंवा कर्ममय असला तरी तो करणाराचे दान वग होतात एक शास्त्रोक्तरीत्या पण फलाश
 टूनून नमारा करणारे (कमठ लोक) आणि दुमरे निष्काम बुद्धीनें केवळ कर्मच म्हणून
 समार करणारे (शान्ती लोक) ” (रहस्यकाराना यातात बरोबर न कळण्याचें कारण हीच
 मिथ्याबुद्धि होय येथील ससार म्ह० प्रपंच-सृष्टि असा जर अर्थ अमेल तर सर्व ससार
 कर्ममय म्ह० प्रवृत्तिपर आहे, अर्थ म्हणता येईल पण त्याला यशमय म्हणता
 येणार नाहो कारण त्यातील प्रत्येक जीव जा प्रवृत्ति करीन असतो ती शरीर
 व शरीरमवर्धा याच्या स्वास्थ्यासाठी करता असतो पण 'यश' हा शब्द अशा
 स्वाभाविक प्रवृत्तीला उद्देशून के हाच याचान नाहान, आणि ससार म्ह० प्रत्येक व्यक्ताचा
 समार म्ह० प्रपंच म्हणून म्हटले तर मनुष्यच त्याचा अधिकारी ठरतो कारण मनुष्ये
 तर प्राणी प्रपंच करता नाहान ते नुसतें स्वस्वरक्षण व स्वास्थ्य याची काळजी वाहतात पण
 सर्वच प्रापञ्चिक मनुष्ये कर्मठ म्ह० शास्त्रोक्तरीत्या कर्म करणारा नाहान यास्तव कर्मठ व
 शान्ती म्ह० धुनिस्सुक्त कर्मांचे व ज्ञानाचे अधिकारीच होत तथापि त्याचाहि रहस्यकार
 म्हणतात तसा विभाग हो० शकत नाहो, तर जे स्वर्गादि फलाच्या इच्छेनें श्रौत स्मार्त
 कर्म करणारे ते कमठ, हे म्हणणें ठीक आहे पण जे निष्काम बुद्धीनें कर्म करणारे ते शान्ती
 नव्हेत निगासु साधनच निष्कामबुद्धीन चित्तशुद्धयर्थ शास्त्रोक्त कर्म करितात शान्ती पुढ
 पाह्या ठिकाणा कामाचाच असमव असल्यामुळे तो निष्काम कर्म करितो हें म्हणणेंच
 खोटे आहे. तसेंच, 'ज्ञाना' व 'समार करणारे' हें म्हणणेंच 'मार्शा माता वष्या' याप्र
 माणें व्याघातदोषप्रसूत आहे पुढें ते म्हणतात—) —“निबळ कमठान स्वर्गप्राप्तामारतें अनित्य
 फल, आणि ज्ञानानें विवा निष्काम बुद्धीनें कर्म करणाऱ्या शान्ती पुरुषास मोक्षाचें नित्य
 फल मिळें, असा गतिता मिथ्यान्त आहे ” (यावरूनच गीतेचें व त्याबरोबरच वेदान्त-
 शास्त्राचें रहस्य रहस्यकारास निर्ता वळें आहे, याची असा येते. अगोदर शान्तीनें कर्म
 करणें म्हणून वाय ? ज्ञानानें म्ह० निष्कामबुद्धीनें असें आपण समजू. पण निष्कामबुद्धी
 नेहि कर्म करणारास साधकारबुद्धि-देहाभिमान गुप्त नाहो तो सुटल्यावाचून आत्म
 ज्ञान अज्ञान भाद तच्चा मुक्ती निष्कामबुद्धीन कर्म के वान 'मार्शाचें नित्य फल' यम
 मिळणार ? 'माता । नि य फल' हा शब्द प्रयोगस आत्म्या वानास चारा देतो तथापि
 तो सद्मन वरून त्याच्या अथावटें तारा पादि नरी कर्मानें मिळणारें फल नित्य आहे,
 या म्हणण्यास योगत्वाच प्रमाणाना पाठिवा नाही. निष्काम कर्माचें फल 'या म्हण-
 ण्यावरहि बरबाद ब्रह्माव्यापात' दोष येता. शान्ती पुरुषाला गति नाही, हा वेदान्त-
 सिद्धान्त आहे. गीतवदि जीवन्मुक्ताच्या रिषणप्रद, गुणातीत बगैरे अवरवा हो सधोमुक्तीच

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

अन्वयार्थ—तु—परतु—नियतस्य कर्मण—नित्य कर्माचा—संन्यास—
परित्याग—न उपपद्यते—उपपन्न होत नाहा—तस्य—नित्य कर्माचा—मोहात्
—अज्ञानामुळे—परित्याग—केलेला त्याग—तामस परिकीर्तित—तामस
सांगितलेला आहे ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य सुमुक्तो — नियतस्य तु नित्यस्य संन्यास परित्याग
कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्य पावनतत्त्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्याग
नियत चावश्य कर्तव्य त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्त परित्यागस्तामस
परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य सुमुक्तो—नित्य कर्म अवश्य
केला पाहिजत, असें याप्रमाणें सिद्ध झाल्यामुळे अज्ञ कर्माधिकृत सुमुक्त्या—निय
तस्य तु—नित्यस्य कर्मण संन्यास—परित्याग न उपपद्यते—नियत न्द
नित्य कर्माचा संन्यास—परित्याग उपपन्न हात नाहा—अज्ञस्य पावनतत्त्वस्य इष्ट
त्वात्—कारण अज्ञ पुरुषाला नित्य कर्म पावन करितात निरव कर्माचा पावनतत्त्व आहे
हें भगवानांना इष्ट आहे (अहोपण, पुष्टाल लोख नियत कर्माचाहि त्याग करीत

आहे, तर व्यष्टि आत्मा व समष्टि आत्मा ॥ भेद गीता करील कधी ? आणि आत्मा जर
निगुण, निर्विकार, एक आहे तर तो कल्याणरूप आहेच मग त्याचें आणली कल्याण काय
साधावयाचें आहे ? 'निमित्तत्वप्रभतात्' वा बरोबरच 'अ यथाधस्ताद् वेद' 'असेंहि म्हण
पन्नास प्रसंग रहस्यकाराना आणला आहे) 'ज्ञान व निष्काम कर्म यांमधें विरोध नाहा'
(ह म्हणणें भ्रामक आहे निष्काम कर्माचाहि कर्तृत्वबुद्धीचा आवरणपता आहे व ज्ञानां
हीच निवृत्त होत अर्थात् तेथे 'मी कता' ही कर्तृत्वबुद्धि आहे तथें कर्म निष्काम जरी
असला तरी आत्मज्ञान नाहा व तेथे अद्वैत आत्मबोध आहे तेथ कर्तृत्वबुद्धि नाहीं व
निष्काम अभावा निष्काम कर्माचाहि संभव नाहा. तात्पर्य नित्य 'निमित्त' कर्म निवृ
त्तीपर अमस्यामुळे ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठीच त्याचें अनुष्ठान उपनिष्ठात व
गीतत विहित आहे या नावर्तोत गीत व उपनिषदें याचा विरोध संभवत नाहीं ज्ञानोत्तर
कर्म बरण किंवा ती सोडणें, हा शास्त्रविधीचा विषय नव्हत ज्या त्या घाली पुरवण्या
प्रारम्भकर्मांशी त्याचा संबंध आहे भगवान्, गीता किंवा व्यास यातील कोणीहि शाल्या
वर 'कर्म वेत्तीच पाहिजेत' असा जुनूस बरण्याम समज नाहा, आणि ही चर्चाहि धुनि
रगुनिविहित कर्माचा आहे लीखित धर्माची बगैरे नगदे, हें वेधें मुसाम लक्षांत ठेवतें पाहि
जे कारण येथे यज्ञ, दान व तप यांमार्गा स्पष्ट उल्लेख आहे तीं सर्व शास्त्रविहित आहेत,
व त्यांना 'पावनानि—पावना बाणारां' असेंहि म्हटलें आहे यास्तव या शोकांची आनर्वा-
मा लाविणारी मगनि व कला अथवा संवसा निरोध व शास्त्रानुद्ध आणि वैदिक संप्रदाया-

ना धरून आहे)

असलेले दिसतात, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—) मोहात्-
अज्ञानात् तस्य-नियतस्य परित्यागः—मोहामुळे-अज्ञानामुळे-म्ह० नित्य कर्म
पावन करणारे आहे, हे ज्ञान नसणें, या कारणाने त्या नियत कर्मांचा परित्याग, हां
तामस त्याग म्हटलेला आहे, असा पुढे संबंध. (अज्ञाचा नित्यकर्मयाग मोहामुळेच
होता, याचे उपपादन—) —नियतं च अवश्यं कर्तव्यं त्यज्यते च इति विप्र-
तिपिद्धं—नियत म्ह० अवश्य कर्तव्य व तेंच टाकलें जाते, त्याचा त्याग केला जातो,
हें अत्यंत विरुद्ध आहे.—अतः मोहनिमित्त परित्याग तामसः परिकी-
र्तितः—यास्तव मोहनिमित्त-मोह-अज्ञान या कारणाने होणारा जो परित्याग तो
तामस त्याग म्हटलेला आहे.—मोह च तमः इति—कारण मोह म्ह० तमच
आहे. यास्तव नित्यसंन्याग हा तामस त्याग होय ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—दुःख—दुःख आहे,—इति एव—असे
समजूनच—कायक्लेशभयात्—शरीराच्या क्लेशाच्या भयानें—त्यजेत्—टाकलें
जानें—स.—तो असा—राजस त्यागं कृत्वा—राजस त्याग करून—त्यागफलं
—त्यागाच्या फलान—न एव लभेत्—प्राप्त होत नाहींच. ८.

किंच—दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्शरीरदुःखभयात्त्यजेत्परित्यजेत्स कृत्वा
राजसं रजोनिर्वृत त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षार्थं न
लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अज्ञाचा नित्यकर्मत्याग याहि कारणानें संभवत नाहीं, असे
'दुःख' या श्लोकानें सांगतात—दुःखं इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात्
—शरीरदुःखभयात् त्यजेत्-परित्यजेत्—नित्य वन करणें, हें दुःख आहे अशा
समजुतीने जें कर्म शरीराला क्लेश होतोन या भीतीने-शरीराच्या दुःखाला भिऊन
टाकतो-परित्याग करितो—स राजसं-रजोनिर्वृत त्याग कृत्वा—तो राजस म्ह०
रजोगुणामुळे होणारा त्याग करून—त्यागफलं-ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य
फलं-मोक्षार्थं न लभेत्-नेच लभते—त्यागाच्या फलान-ज्ञानपूर्वक केलेल्या
सर्वकर्मत्यागाच्या 'मोक्ष' या नावाच्या फलाला प्राप्त होत नाहींच. [शरीरेंद्रियांना क्लेश
होतात म्हणून नित्य कर्म दुःखद आहे, असे मानून त्याचा जो त्याग करितो, तो राजस
त्याग अमन्यामुळे ज्ञानपूर्वक केलेला जो सर्वकर्मयाग, त्याचें मोक्ष हें फल त्याला प्राप्त
होत नाहीं. तर त्या राजस त्यागाला अनुकूल अग 'नरक' हेंच फल त्याला मिळतें] ८

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—यत् नियतं कर्म—जे निल कर्म—कार्यं इति एव—हे मला अवश्य करावयास पाहिजे असे समजूनच—सग च फलं त्यक्त्वा एव—आसक्ति व फल सोडूनच—क्रियते—केलें जातें—स. त्याग—तो त्याग—सात्त्विक. मतः—सात्त्विक मानलेला आहे ९

क पुन सात्त्विकस्त्याग—कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन सगं त्यक्त्वा फलं चैव । नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्ब्रह्म प्रमाणमबोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कमणस्तथाऽपि नित्यं कम कृतं सात्मसस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाहस्तत्र तामपि कल्पना निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेनात साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलं वेति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागं सात्त्विकं सत्त्वंनिर्मुक्तो मतोऽभिमतः ॥

भाष्यार्थ—पुन सात्त्विक त्याग क—तर मग सात्त्विक त्याग कोणता ? —हे अर्जुन कार्यं-कर्तव्यं इति एव यत् नियतं-नित्यं कर्म क्रियते-निर्वर्त्यते—हे अर्जुना ! हे मला अवश्य कर्तव्य आहे, असेच समजून जे नियत म्ह० निल कर्म केलें जाते, (तें कसे ? उत्तर—) सङ्ग च फलं एव त्यक्त्वा—सग-कर्माच्या स्वरूपाविषयीची आसक्ति व फल ही दोन्ही टाकून, (अहोपण, नित्य कर्मांचें फलच नाही ! उत्तर—) नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्ब्रह्म प्रमाणं अबोचाम—नित्य कर्मांना फलवत्त्व आहे, नित्य कर्मांचें फल आहे, याविषयी आम्ही भगवानाचे वचन प्रमाण दिले आहे (घृ ४०५, ११३० पहा 'फलं त्यक्त्वा' याचें दुसऱ्या त-हेने तात्पर्य सांगतात—) —अथवा यद्यपि नित्यस्य कर्मणः फलं न श्रूयते—किंवा जरी नित्य कर्मांचे फल प्रत्यक्ष शब्दांनी मागितलेच नाही—तथापि नित्यं कर्म कृतं आत्मसंस्कारं-आत्मनः प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोति इति अहं कल्पयति एव—तरा नित्य कम केलें असता तें आत्मसंस्कार हें फल किंवा कर्त्याच्या प्रत्यवायाचा परिहार हें फल करतच अस अज्ञ समजतो,—तत्र ता अपि कल्पनां 'फलं त्यक्त्वा' इति अनेन निधारयति—यास्तव नित्य कर्माविषयीच्या त्या कल्पनेबेदि 'फलं त्यक्त्वा' या वचनानें भगवान् निवारण करीत आहेत [यथाशक्त्वं केलेचें कर्म व्यर्थ होणें प्रत्यक्ष नाही कारण तें व्यर्थ झाल्यास शास्त्रविधीलाच व्यर्थत्व येणार ! यास्तव त्याच प्रत्यक्ष शास्त्राचे फल जरी नसलें तरी यथाविधि नित्य कर्मानुष्ठान करणारा आत्मसंस्कार हेंच त्याचें फल मानतो कारण आत्मा असंस्कार्य आहे, हे त्याला ठाऊक नसतें त्याचप्रमाण नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न के-यास प्रत्ययायप्राप्ति होते, असे सांगितले आहे त्यामुळे नित्य कर्मानुष्ठान करणाऱ्या कर्त्याच्या प्रत्यवायाचा परिहार होतो अथ तो—अज्ञ मानला अशा प्रकारच्या नित्यकर्मफलाचा त्याग करून, अहं भगवान् 'फलं त्यक्त्वा' या वचनानें मागित आहेत]—अतः सङ्गं त्यक्त्वा फलं च इति साधु उक्तं—याप्रमाणें नित्यकर्माच्या फलाचा त्याग संभवत अगत्यामुळे 'सग व फलं मां' अथ जे म्हणून आहे तें शमदी योग्य म्हणून आहे—स त्याग-नित्य-

कर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः—सत्त्वनिर्वृतः मतः—अभिमतः—तो
स्यात् म्हे० नित्यकर्मांतात् सग व फल याचा परित्याग सात्त्विक—सत्त्वगुणकृत मानल्ला
आहे, तो सात्त्विक त्याग म्हणून मगवानाला अभिमत आहे

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चात्त्यागः
कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रया ब्राह्मणा आगतास्तत्र पटङ्गविदो
द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषस्त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि
कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागतत्वमामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्म-
त्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्याग सात्त्विकत्वेन स्तुयते 'स त्याग सात्त्विको मतः'
इति ॥ ९ ॥

भाष्यार्थः—(यावर आक्षेपः)—ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यास
इति च प्रकृतः—अहोपण, कर्मपरित्याग व संन्यास तान प्रकारचा, असा वर आरभ
केला आहे [म्हे० त्याग व संन्यास या शब्दांना कर्म व त्याचें फल याचा त्याग प्रकृत
आहे त्यातात् त्याग त्रिविध आहे अशा 'त्यागो ऽह०' या वचनान प्रतिज्ञा केला—
तत्र तामस राजसः च त्यागः उक्तः—नंतर प्रातःज्ञेच्या अनुसार त्यातात् राजस व
तामस हे दोन प्रकार सांगितले—राजस व तामस त्याग सांगितला—इह सङ्गफलत्याग
तृतीयत्वेन कथं उच्यते—आणि आता येथ प्रतिज्ञेच्या उलट सग फलपरित्याग हाच
तिसरा त्याग म्हणून कसा सांगितला जात आहे ? (उपन्याच्या उलट उपसंहार करणे
अनुचित आहे, याविषया दृष्टान्तः)—यथा अथ ब्राह्मणा आगताः तत्र पटङ्ग
विदो द्वौ क्षत्रिय तृतीय इति तद्वत्—ज्याप्रमाण तान ब्राह्मण आले आहेत,
त्यातात् पटङ्गवेत्ते दोन व क्षत्रिय तिसरा, अम म्हणावे, त्याप्रमाण त्रिविध त्याग मा-
गतां असें म्हणून राजस व तामस हे सर त्याग सांगून तिसरा सगफलत्याग हाच त्याग
म्हणून सांगण विरुद्ध आहे (आचार्य या विरोधाचें समाधान करितात)—अथ
दोष न—भगवानाच्या प्रतीपादनावर हा दाप येत नाहा—त्यागसामान्येन
स्तुत्यर्थत्वात्—कर्मत्याग व फलत्याग या दोन्ही त्यागामध्य त्यागतत्व हें सामान्य-
समान धर्म—त्यागतत्व हा जाति असल्यामुळे—त्यागतत्व या माहद्वयामुळे कर्मत्यागाच्या
निर्दण फलत्यागाची स्तुति करण्यामाठी व वचन आहे (त्यामुळे त्यात काहीच विरोध
येत नाहा हीच गोष्ट आचार्य अधिक विशद वारतात)—कर्मसंन्यासस्य च
फलाभिसंधित्यागस्य त्यागतत्वसामान्यं अस्ति हि—कर्मांचा संन्यास व
फलाच्या इच्छेचा त्याग, यांना त्यागतत्व हें सामान्य—साहचर्य आहे (याप्रमाणे सामान्य
असल्यामुळे बरील निर्दश स्तुतीसाठीच आहे, या म्हणण्याच मर्मण—)—तत्र राजस
तामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्याग 'स त्यागः सा
त्त्विको मतः' इति सात्त्विकत्वेन स्तुयते—याप्रमाण त्यागतत्वमामान्य अम
त्यामुळे राजस व तामस या रूपाने कर्मत्यागाची निंदा कर्म फलत्यागा
दृष्टेचा

त्याग 'स त्याग सात्त्विको मत' या वचनानें सात्त्विकत्याग म्हणून स्तुति केला जातो—
 -कर्मफलेच्छात्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणून त्याची येथे स्तुति केला आहे ९

यस्त्वधिरुत सङ्ग त्यक्त्वा फलाभिसाधि च नित्य कर्म करोति तस्य फलरागादि
 नाऽक्लृपीक्षियमाणमन्त करण नित्यैश्च कर्मभि सस्त्रियमाण विशुध्यति । विशुद्ध
 प्रसन्नमात्मालोचनक्षम भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्त करणस्याऽऽत्मज्ञा
 नाभिमुखस्य श्रमेण यथा तज्जिघा स्याच्छुक्लव्यामित्याह—

१ रहस्यकार ७ व ९ या श्लोकांताल 'नियत' शब्दाचा अर्थ 'स्वधर्माप्रमाण' नेमलेलें
 असा वरून ७-९ श्लोकांयाराल दापेंन म्हणतात— "नियत म्ह० नित्य असा अर्थ किलेक
 करितात 'नियत' शुक कर्म त्व ३८ येथे त्या शब्दाचा जो अर्थ आहे तोच येथेहि घेतला
 पाहिजे मामासकाचा पारभाषा येथे विवक्षित नाहा "(ता का?) "नियतशब्दापेवजी ११९
 कार्य हा शब्द आला अमून येथे ९ व्या श्लोकात 'काय' व 'नियत' हे शब्द एकत्र आले
 आहेत स्वधर्माप्रमाण प्राप्त झालेलें कोणतेंहि कर्म न सोडता तेंच कर्म कर्तव्य म्हणून करणें
 (३१०) याला सात्त्विक त्याग म्हणतात" वगैरे 'नियत' शब्दद्वारा नित्य असा अर्थ सव
 अद्वैता भाष्य टाकाकार करितात फारकाय पण रामानुजाचायडि नियत म्ह० नित्यनैमित्तिक
 असा अर्थ करितात तिस या अध्यायांताल 'नियत' शब्दाचा अर्थहि सव टाकाकार 'नित्य'
 असाच करितात रहस्यकार 'नियत' म्ह० स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें' अस म्हणतात पण
 स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें याचा तरा अर्थ काय? नित्य कर्मांची व्याख्या आचार्यादि सव
 'नै' व्याख्या अत्यंत विहित असतें, पण याचें फल काहा सांगितलेलें नसतें 'त' नित्य
 वचन होय अथाह सध्यावदन अग्निहोत्रादिक पण रहस्यकाराना तें कर्म नको आहे, जगा
 च्या उल्लाढाली पाहिजे आहेत म्हणून हा सव छटपट आहे तथापि 'स्वधर्माप्रमाण' हें
 विशेषण आहेच पण 'स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें' याचा अर्थ मध्याचाय म्हणतात, त्याप्रमाणें
 'यथाश्रमेचित्त वचन' हाच असेल तर नित्य कर्मांमून त्यात फरक काय उरला? काहाच
 नाहा अ ३१० यात 'काय' हा शब्द कर्तव्य-अवश्यकर्तव्य-नित्य असा परंपरेनें नित्य
 या अर्थाच यात्राला आहे (गा भा पृ ३०१ पहा) येथे ९ व्या श्लोकात 'काय' व 'नियत' हे
 शब्द आहेत, हें खरें तथापि त्यातील 'काय' हा शब्द कर्तव्य-अवश्यकर्तव्य-या अर्थाच आहे.
 त्यामुळे 'नै' नित्य कर्म 'ह' मला अवश्य बेलच पाहिजे' या भावनेनें केले जातें तोच
 सात्त्विक त्याग हाय' असा या सव वाक्याचा अर्थ होतो सतराव्या अध्यायात 'यष्टव्य एव
 इति मन समाधाय' (श्लो ११५ १०९३) 'दातव्यमिति यदान दीयते' (श्लो २० पृ ११००)
 हें नमें म्हटलें आहे, तसेंच व त्याच उद्देशानें येथे 'कार्य इत्येव' हें म्हटलें आहे या तिही
 टिकाणा 'फलाचा इच्छान ठेवता तें त काय करण' हा अर्थ विवक्षित आहे व असे जें
 सात्त्विक यथा दानादि नै चित्तगुढाभाठीच विहित अमत्यामुळे त्याला 'गौण त्याग' म्हणणें
 उचित होय तो मुख्य मन्व्याम होण के-हाहि क्षत्र नाहा तमैव, त्याला शांतोचर त्याग
 अमैहि म्हणता येत नाहा कारण तामम राजस र्गरे यज्ञादिवांचा त्याग वरून सात्त्विक
 यज्ञादिवांचा स्वीकार करावयाम ते मागितला आहे तो पुढे शुभातीत होण्यासाठी म्ह०
 मग मबरम या सिद्ध हाण्यामाठा आहे, हें रहस्य न कळण्यामुळे रहस्यकारांना
 गीताभाषी अथवा प्रतिपाति शार्थी आहे

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे पूर्वोत्तर विरोधाचा परिहार म्हण पुढील श्लोकाचें तात्पर्य—)
 —यः तु अधिकृतः संगं च फलामिसंधिं त्यक्त्वा नित्यं कर्म करोति—
 पण जो अधिकारी-कर्मठ संग व फलेच्छा टाडून नित्य कर्माचें आचरण करितो—
 तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणं च नित्यैः कर्मभिः संस्क्रियमाणं
 अन्तःकरणं विशुध्यति—त्याचें फळेच्छा व कर्मासक्ति-कर्माच्या स्वरूपाविषयीची
 आसक्ति-ते असेंच झाले पाहिजे व असे होता कामा नये, इत्यादि अभिनिवेश यांच्या
 योगाने कलुषित न केले जाणारे व नित्यकर्माच्या योगाने संस्कार केले जाणारे अन्तः-
 करण विशेषप्रकारें शुद्ध होतें, (वरं, अन्तःकरणं विशुद्ध आत्म्यावर काय होतें? उत्तर—)
 —विशुद्धं प्रसन्नं आत्मालोचनक्षमं भवति—रागादिमलरहित व संस्कारयुक्त
 म्ह० प्रसन्न झालेले अन्तःकरण आत्म्याचें आलोकन-विचार-नित्यानित्याविषयें करण्यास
 समर्थ होतें.—नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्य आत्मज्ञानाभिमुख-
 स्य तस्य एव क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात् तत् चक्षुष्यं इति आह—आणि
 याप्रमाणें नित्यकर्माच्या अनुष्ठानाने ज्याचें अन्तःकरण अत्यंत शुद्ध झाले आहे व जो
 आत्मज्ञानाभिमुख झाला आहे त्यालाच धरणादिकांच्या द्वारा आत्मज्ञाननिष्ठा वक्षा
 प्राप्त होते तें सांगणें, म्हणून भगवान् ' न द्वेष्टि ' इत्यादि सांगताना—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो भेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

अन्यार्थ—अकुशलं कर्म—सत्त्वात्मा कारण होणाऱ्या काम्यादि कर्मांचा—
 न द्वेष्टि—द्वेष करित नाही—कुशले न अनुपज्जते—चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षाला
 कारण होणाऱ्या नित्यकर्मांमध्ये आमक होत नाही तर तो—त्यागी—संग व फल यांचा
 त्यास कल्पन नित्यकर्माचें अनुष्ठान करितो—सत्त्वसमाविष्ट—आत्मज्ञानाविषयाला
 कारण होणाऱ्या सत्त्वाने संयुक्त होतो—भेधावी—तो आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेनें संयुक्त
 होतो—छिन्नसंशयः (भवति)—आत्मज्ञानेलाचें सर्व सत्य नुटलेले अजनात. १०.

न द्वेष्ट्यकुशलमनोभवेत् कर्म सतीतारम्भद्वारेण समारकारणं किमनेनेत्येवं कुशलं
 शौभमेति नित्ये कर्मेणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिवृत्तिवृत्तिहेतुत्वेन मोक्षद्वारेण तद्विषये नानु-
 पज्जते सत्त्वाणि प्रयोजनमपश्यन्ननुपज्जतं प्रीतिं न करोतीत्येतद् ॥ ८ ॥ पुनरपि त्यागी
 पूर्वोक्तेन सद्गुणलक्षितत्वात्मेन तद्वांस्याती यः कर्मणि सद्गुणं त्यक्त्वा तत्कर्म च नित्य-
 कर्मानुष्ठापी स त्यागी ॥

१ आचार्याचें हे तात्पर्यकें न केवळ नित्यकर्मांवर नसे तर त्यानुसार भेदादि भगवा-
 न्ने किती मोठा आहे, व यदर्थ व यत्किं कर्म त्यास कर्म, ना अनुष्ठानाचें कर्म
 त्यास आहे व न अनुष्ठानाचें शुद्ध नव्हेत ना कर्म त्यास नाही. त्यामुळे न केवळ हा
 किं व त्याद्वारा आत्मज्ञानाविषया विद्यमान व ना तर ते केवळ याद्वारे व त्याद्वारे नाही.

भाष्यार्थ—अकुशलं कर्म न द्वेष्टि—अकुशल कर्माचा द्वेष करीत नाही. (अकुशल म्ह०) —अशोभन काम्य कर्म—अकुशल म्ह० अशोभन काम्य कर्म—शरीरारम्भद्वारेण ससारकारण किं अनेन इति एषं (न द्वेष्टि)—हे काम्य कर्म शरीराचा—पुनर्जन्माचा आरम्भ करून—त्याचें कारण होऊन ससाराला कारण होणारें आहे तेन्हा अशा या कर्मांच अनुष्ठान म्हणून काय करावयाच आहे ? अस म्हणून अकुशल म्ह० काम्यकर्मांचा द्वेष करीत नाही —कुशले-शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्पत्ति तन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणं इद इति—एष न अनुपपजते—कुशल म्ह० शोभन-शुभ-हितकर, नित्यकर्मामध्ये चित्तशुद्धि, ज्ञानाची उत्पत्ति व ज्ञाननिष्ठा याच्या हेतुत्वात म्ह० याचें कारण—निमित्त होऊन त्याच्या द्वारा मोक्षाचें कारण होणारें हे कर्म आहे अशा भावनेनें (त्यात) आसक्त होत नाही म्ह० —तत्र अपि प्रयोजनं अपश्यन् अनुपपन्नं—प्रीतिं न करोति इति एतत्—त्या नित्य कर्मांतहि काहीं प्रयोजन—फल न पाहणारा तो अनुपपन्न—प्रीति करीत नाही, असा याचा भावार्थ (पण दोन्हा प्रकारच्या कर्मांवर प्रीति व द्वेष करीत नाही म्हणून सामान्यतः ज्याचा उल्लेख कला तो कोण ' ते प्रश्नपूर्वक सांगतात—) —पुन. असौ च —एष हा असला पुरुष काण आहे ? तर—त्यागी—पूर्वोक्तेन सगफलपरित्यागेन तद्वान् त्यागी—त्यागा म्ह० पूर्वोक्त कर्मांसाठी व कर्मफल त्याच्या परित्यागानें त्यागवान् झाला त्या त्यागा (त्याचेंच अधिक विवरण—) —यं कर्मणि सगं तत्फलं च त्यक्त्वा नित्यकर्मोत्पत्त्याय स त्यागी—जो कर्मामध्ये सग व त्याचे फल यांना टाकून—त्याचा त्याग करून नित्यकर्मांच अनुष्ठान करणारा तो त्यागा [काम्य व निषिद्ध कर्म बग्न्याला करण होतें म्हणून त्याचा द्वेष करात नाही व नित्यनिमित्तिक व मोक्षाला कारण हातें, म्हणून त्याच्यावर आसक्त होत नाही, असा याचा भावार्थ]

कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुपपन्नं इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽमानासमिवेकविज्ञानहेतुना समाविष्ट सत्त्वात् सयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधवाऽऽमत्तानलक्षणया प्रज्ञया सयुक्तस्तद्वान्मेधावी मेधावित्वादिव चित्तसदृशचित्तोऽविद्याकृत सशयो यस्याऽऽमस्वरूपावस्थानमेव पर नि श्रेयसमाधनं नान्यत्किंचिदित्येव निश्चयेन चित्तसशयो योऽधिष्ठित पुरुष पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन प्रमेण सत्त्वतात्मा सञ्जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्प्रियमात्मानमात्मत्वेन मनुजः स सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य नैव कुत्रश्च कारयत्तासीनो नैवैकर्म्यलक्षणा ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

भाष्यार्थ—कदा पुन. असौ अकुशलं कर्म न द्वेष्टि च कुशले न अनुपपजते इति उच्यते—म्हणें बरें हा अणु कर्मांचा द्वेष करीत नाही व कुशल कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही, म्हणून कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर सांगितलें जातें.

—सत्त्वसमाविष्टः—यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः—संव्याप्तः—संयुक्तः इति-एतत्—(फलेच्छा सोहृन् नित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठानं केल्याने ज्याचे पाप क्षोण झाले आहे त्याचे चित वस्तूचे यथार्थ ग्रहण करण्यास समर्थ होतं. त्याचे स्वरूपज्ञानाविषयीचे संस्कार जागृत होतात. हाच सत्त्वसमावेश होय.) जेव्हा पुरुष अशा सत्त्वाने म्ह० आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकविज्ञानाला कारण होणाऱ्या सत्त्वाने समाविष्ट म्ह० संव्याप्त-संयुक्त होतो, असा याचा भावार्थ.—अतः एव च मेधावी-मेधया-आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः-तद्वान्-मेधावी—आणि त्यामुळेच मेधावी-मेधने—आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेने संयुक्त-मेधावान्-मेधावी—मेधावित्त्वात् एव छिन्नसंशयः—आणि मेधावित्त्वामुळेच-मेधावीपणामुळेच छिन्न-संशय—छिन्नः अविद्याकृतः संशयः यस्य—ज्याचा अविद्याकृत संशय तुटला आहे—आत्मस्वरूपावस्थान एव परं निःश्रेयससाधनं अन्यत् किंचित् न इति एवं निश्चयेन छिन्नसंशयः—आत्मस्वरूपावस्थान हेच सर्वोत्तम मोक्षसाधन आहे, दुसरे काही नाही, अशा प्रकारच्या निश्चयाने ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत असा तो होतो. (या सर्व श्लोकाचा अर्थ योडक्यात सांगतात—)—यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन्—जो अधिकारी पुरुष पूर्वोक्त प्रकाराने म्ह० कर्मांशक व कर्मफलेच्छा यास सोहृन् कर्मयोगाच्या म्ह० कर्मरूप योगाच्या अनुष्ठानाने सुसंस्कृतचित्त झालेला—क्रमेण जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रिय आत्मानं आत्मत्वेन संबुद्धः सन्—श्रवणादि अनुष्ठानाच्या द्वारा जन्मादिविक्रियारहित असल्यामुळे निष्क्रिय, असा आत्म्यालाच आत्मत्वाने 'हाच मी' असे साक्षात् ज्याने जाणलं तो—'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य'—सर्व कर्मांचा मनाने त्याग करून (अ. ५ श्लो. १३ पृ. ५०४)—'नैव कुर्षन् न कारयन् आसीनः'—स्वतः काहीच न करणारा व न करविणारा, असा शरीरात राहून—नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां अश्नुते—नैष्कर्म्यरूप ज्ञाननिष्ठेचा अनुभव घेतो.—इति एतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं अनेन श्लोकेन उक्तं—असे हे पूर्वोक्त कर्मयोगाचे प्रयोजन या श्लोकाने सांगितले आहे. १०.

यः पुनरधिकृतः सन्नेहात्माभिमानित्वेन देहभृद्वशांश्चाधितारमकर्तृविविज्ञानतयाऽहं कर्तातिनिश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तस्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

१ पण रद्दस्वकार या श्लोकाना = स्वता त्याचा किंवा मन्वासा कोण हे मागून असे अवतरण देऊन " परादे कर्म अनुशठ म्ह० अकल्याणकर असले तर देण करीन नाही व दुसरे कल्याणकारक किंवा पापयाचे आहे म्हणून त्यात अनुपक होय नाश तो सत्त्व-शोक, बुद्धिनाश व शययविरहित त्यागी म्ह० सन्वासी म्हणावयाचा " असा करितात. तो मुझला कितपत धन व सुबोध आहे, त्याचा विचार वाचकानी करावा.

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानी पुरुषाच्या सर्वकर्मसंन्यासाची संभावना सांगून आत्मज्ञान-
क्षम्य पुरुषाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव दाखविण्यासाठी पुढील श्लोक आहे, या आ-
शयाने आचार्य अवतरण देतात—) —य पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानि-
त्वेन देहभृत् अक्षः—पण जो अधिकृत असून 'देहच मी' असा अभिमान असणे,
या कारणाने देहभृत्-अक्ष—अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानतया 'अहं कर्ता'
इति-निश्चितबुद्धिः—ज्याचे आत्म्याविषयीचे कर्तृत्वविज्ञान-मी कर्ता हा अनुभव अ-
बाधित आहे, त्याचा बाध झालेला नाही तो अक्ष अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञान द्वये. त्याचा
जो भाव—(पणा) ती अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानता, त्या आत्मकर्तृत्वानुभवत्वा-
मुळे 'मी कर्ता' अशी ज्याची निश्चितबुद्धि आहे—तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य
अशक्यत्वात्—त्याच्या सर्वकर्मपरित्यागाला अशक्यत्व असल्यामुळे ह० त्याच्या
सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असल्यामुळे—कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने
एव अधिकारः—त्याचा कर्मफलत्यागाच्या योगाने विहित कर्मानुष्ठानातच अधि-
कार आहे.—तस्यागे न—त्या विहित कर्माच्या त्यागामध्ये त्याचा अधिकार नाही.
—इति एतं अर्थ दर्शयितुं आह—असा हा अर्थ दाखविण्यासाठी भगवान् 'न
हि०' या श्लोकाने ह्मणतात. [देहच मी अशी ज्याची भावना असते तो मीच कर्ता
असे निश्चयाने जाणतो. अशा अक्ष देहात्मवादी मनुष्याचा सर्वकर्मत्याग सर्वथा अशक्य
आहे. त्याचा कर्मफलत्यागाने विहित कर्मानुष्ठानातच अधिकार आहे, त्याचा त्याग
करण्याचा त्याला अधिकार नाही, हे या पुढील श्लोकात सांगितले आहे.]

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्वयार्थ—देहभृता—देहच आत्मा असा अभिमान धरणाऱ्या पुरुषाकडून—
कर्माणि—कर्म—अशेषतः—निःशेष—त्यक्तुं—टाकली जाणं—न हि शक्यं—
शक्य नाही.—तु—पण—य कर्मफलत्यागी—जो कर्मफलाचा त्याग करणारा—
सः त्यागी—तो त्यागी—इति अभिधीयते—असे म्हटले जाते. ११.

न हि यस्मादेहभृता देहं विभर्तीति देहभृदेहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते न हि
विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितोऽतस्तेन देहभृताऽज्ञेन
न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण । तस्माद्यस्त्वहोऽधिकृतो नित्यानि
कर्माणि पुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रमन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म-
पि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनोवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेष-
कर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—हि-यस्मात् देहभृता-देहं विभर्ति इति देहभृत्-देहात्मा-
भिमानयान् देहभृत् उच्यते—ज्याअर्था देहभृताकडून, देहात्मा-धारण करितो

मृदू देहम्, 'देह्यमी' अथा ज्यात्य अभिमान भग्नोऽसौ 'देहम्' मृदूला जातो.—यिष्येकी न हि—विष्ये देहम् मृदूला जात नाहो.—हि स्वः 'येदा-
यिनाशिनं' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् नियतितः—कारण तो विच्छेद
'वेदायिनाशिनं' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००) इत्यादि श्लोकाने कर्तृत्वाधिकारा-
प्राप्त निरूप केलेला आहे. [कर्तृत्वाधिकार व तन्पूर्वक कर्मानुष्ठान यांपासून निवृत्त
केला आहे]—अतः—याम्नाह मृ० शनवान् देहधारणं जरी करान भग्नता तरी त्याला
'देह्यमी' अथा अभिमान नमस्यामुक्तं—नेन देहभृता अन्नेन कर्माणि अंश-
पतः—निःशेषेण त्यक्तुं—संन्यासितुं न शक्यं—त्या देहम्—देहाभिमाना अज्ञा-
कून कर्म अनपतः—निःशेष टाकली जाणे—त्यांचा सर्वप्रकारे संन्यास करणे शक्य
नाहो, (ज्या अर्था अने आहे, अज्ञाचा सर्वकर्मचांग संभवन नाहो)—तस्मात् यः
तु अज्ञ—आधेष्टन. नित्यानि कर्माणि कुर्यन्—ज्या अर्था जो कोणी अज्ञ कर्मा-
धिकारी नित्य कर्म करात होताना—कर्मफलत्यागी—कर्मफलाभिसंधिमात्र-
संन्यासी—सः त्यागी इति अभिधीयते—कर्मफलाचा त्याग करणारा—केवळ कर्म-
फलाविषयीची इच्छा सोडणारा तो त्यागी अने मृदूला जातो. (अहोपण, कर्मानुष्ठान
करणाराला त्यागी म्हणणे अयोग्य आहे ! उत्तर—)—कर्म अपि सन् इति स्तुत्य-
मिप्रायेण—तो वस्तुतः कर्मानुष्ठान करणारा जरी असला तरी फलत्याग या गुणामुळे
त्या फलत्यागाची स्तुति करणाऱ्या आशयाने त्याला भगवान् त्यागी म्हणतात. (तर
मग सर्वकर्मत्याग कोण कर्म शकतो ? उत्तर—)—तस्मात् परमार्थदर्शना एव
अदेहभृता देहात्मभावराहितेन अशेषकर्मसंन्यास कर्तुं शक्यते—तस्मात्
परमार्थदर्शी—विषयविराग्यादिमान् व अदेहम् मृ० देह्य आत्मा या भाषाने रूढित-
देहाभिमानगून्य अथा शान्ती पुरुषाकूनच सर्वकर्मसंन्यास घडणे शक्य आहे. त्यालाच
सर्वकर्मसंन्यास करिता येतो. ११

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां त्रेत्य न तु संन्यासिनां कचित् ॥१२॥

अन्यथायं—अनिष्टं—पद्मादि योनि प्राप्त होणे हे अनिष्ट,—इष्टं—देवादि
योनि प्राप्त होणे हे इष्ट—च—व—मिश्रं—मनुष्यादि योनिप्राप्ति हे मिश्र अने—
कर्मणः—कर्मांचे—त्रिविधं फलं—तीन प्रकारचे फल—अत्यागिनां—त्याग न

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ज्यान् मृणूत देह आहे त्याला कर्मा-
चा निःशेष त्याग करणे शक्य नाहो. म्हणून ज्याने कर्म न सोडता फक्त कर्मफलाचा त्याग
केला त्यालाच सरा त्यागी म्ह० संन्यासी म्हटले आहे.” पण कर्मफलत्याग हा गौण संन्यास
आहे व तो देहाभिमाना पुरपासाठीच आहे, हे आम्ही वारंवार सांगितले आहे व वर
आचार्य-माध्यांत याचे स्पष्टीकरण झालेच आहे.

करणाराना—प्रेत्य—मेल्यावर—भवति—प्राप्त होते—तु—पण—संन्यासिनां
—संन्यास्याना—कचित्—केव्हाहि त—न—मिळत नाही. १२.

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्ष-
मिष्टं देवादिलक्षणं मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैव त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो
धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं
महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पिं फल्युतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्व-
चनं तदेतदेव लक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञाना कमिणामपरमार्थसंन्यासिना प्रेत्य
शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु परमार्थसंन्यासिना परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां
कचित् । न हि केवलसंन्यासदर्शननिष्ठा अविविधाविसारयोजनं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः.

भाष्यार्थः—(अज्ञ कर्माधिक्याच्या सर्वकर्मसंन्यास जरा सभवत नसला तरी
फलाच्या अभावी त्याने तीं यमं का करावी ? अर्णं शका—)—यत् सर्वकर्मपरि-
त्यागात् स्यात् तत् प्रयोजनं किं पुनः—ज सर्वकर्मपरित्यागामुळे प्राप्त होते,
तें प्रयोजन—फल काय बरें आहे ?—इति उच्यते—असे विचारणाल तर सांगतो—
(गौणसंन्यासाचें फल विचारतोस का मुख्य संन्यासाचें ? अशा विकल्पपूर्वक
उत्तर—)—अनिष्टं—नरक तिर्यगादिलक्षणं—अनिष्ट म्हणजे नरक तिर्यग्गोनि
इत्यादि एष—इष्ट—देवादिलक्षण—इष्ट—देवादियोनिप्राप्तिरूप—च मिश्रं—इष्टा-
निष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं—व मिश्र म्ह० इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्ययोनिप्राप्तिरूप—
एव त्रिविधं—त्रिप्रकारं कर्मणः—धर्माधर्मलक्षणस्य फलं—अशा रीतीने
त्रिविध—तीन प्रकारचे धर्माधर्मरूप कर्माचें फल मिळतें (फलशब्दाची व्युत्पत्ति सांग-
तात—)—बाह्य—अनेक नारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविविद्याकृत इन्द्रजाल
मायोपमं महामोहकरं—बाह्य अनेक कारकाच्या—इष्टियाच्या व्यापारामुळे निष्पन्न
होणारें, अविविद्याकृत, गारुड्याच्या मायेचीच ज्याला उपमा आहे असं महामोह पाडणारें—
दिसायला फार रमणाय,—प्रत्यगात्मोपसर्पिं इव—अविवेकासून उत्पन्न झालेलें,
त्यामुळेच अविविद्याभ्रित असललें तथापि भ्रमानें जणु काय आत्म्याच्या आध्यानेच
आहे, आत्म्याचक आहे असं भासणारें—फल्युतया लय—अदर्शन गच्छति
इति फलं इति फलनिर्वचनं—अतिशय छुद्र असल्यामुळे लयाला—अदर्शनाला
प्राप्त होतं म्हणून फल, असें फलाचें निर्वचन—व्युत्पत्ति आहे—तत् एतद् एव
लक्षणं फलं—तें हे अशा स्वरूपाचें त्रिविध फल—अत्यागिना अज्ञानां कर्मिणां
अपरमार्थसंन्यासिना प्रेत्य—शरीरपातात् ऊर्ध्वं भवति—जे अत्यागी अज्ञ
रूपा—अमुख्यसंन्यासा त्यांना येथून मेल्यावर—शरीरपातानंतर—मरणोत्तर मिळतें—तु
परमार्थसंन्यासिना परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां कचित्
न—पण जे परमार्थसंन्यासी परमहंसपरिव्राजक केवळ ज्ञाननिष्ठ त्यांना तसे त्रिविध
फल क्व्हाहि व कोठेहि मिळत नाही [अर्थात् अमुख्य संन्यासी केवळ कर्मफलत्याग
परी करात जगते तरी नेवज्यानेच त्यांना मोक्ष प्राप्त होणं शक्य नसल्यामुळे त्यांच्या

कर्मनुसार त्यांना पूर्वीकृत त्रिविध फल अवश्य प्राप्त होते. पण परमार्थ संन्यास्यांना मात्र तसे फल केव्हाहि मिळत नाही. अहोपण, मग अमुला निष्फळ परमार्थ संन्यास करणार कोण ? अशी आशंका घेऊन म्हणतात—]—केवलसम्यग्दर्शननिष्ठाः अविद्यादिसंसारवीजं न उन्मूलयन्ति इति कदाचित् न हि इत्यर्थः— केवल सम्यग्दर्शननिष्ठ—आत्मज्ञाननिष्ठ अविद्यादि संसारबीजाचे उन्मूलन करत नाहीत असे केव्हाहि होत नाही, असा याचा भावार्थ. [अर्थात् परमार्थसंन्यास मोक्षामध्ये पर्यवसान पावत असल्यामुळे तो व्यर्थ नाही. परमफलापयोगी आहे.] १२

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवत्यधिष्ठाप्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न त्वज्ज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारणकारणमात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दशयति—

भाष्यार्थ—अतः परमार्थदर्शिनः एव अशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवति—यास्तव परमार्थदर्शी पुरुषाचेच सर्वकर्मसंन्यासित्व संभवते—आत्मनि क्रियाकारक फलानां अविद्याप्यारोपितत्वात्—कारण आत्म्यामध्ये क्रिया, कारण व फल अविद्येमुळे अप्यारोपित आहेत [अज्ञानामुळे त्याचा आत्म्यारार आरोप केला जातो. त्यामुळे आत्मा सर्व क्रिया कारक-फलक्ष्य सच्चिदानस्वरूप आहे असे ज्ञानाच्या मानी पुरुषाचाच सर्वकर्मसंन्यास संभवतो]—तु अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारणणि आत्मत्वेन पश्यत अगस्त्य अशेषकर्मसंन्यास न संभवति—पण अधिष्ठानादिक क्रिया करणारी कारकेच आत्मा—मी असे पाहणाऱ्या—‘ शरीरादिकच मी ’ असे समजणाऱ्या अज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यास संभवतच नाही—तत् एतद् उत्तरैः श्लोकैर् दशयति—तेच हे पुढील चार श्लोकांनी भगवान् दाखवितात—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

अभ्यर्थ—महाबाहो—हे महापराक्रमा अर्जुना—सर्वकर्मणां सिद्ध्ये—सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठी—सांख्ये कृतान्ते—इमांची ज्यान परिसमाप्ति होते त्या वेदान्तात—प्रोक्तानि—सांगितलेला—इमानि पंच कारणानि—ही पाच कारणे—मे नियोध—तू माझ्यापासून समजून घे. १३

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो, कारणानि निर्वर्तकानि निबोध मे ममेति उत्तरत्र चेत्.समाधानार्थं वस्तुवपम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यतया स्मृति ।

१ रश्म्यकार याताल अनिष्ट,इष्ट इत्यादि शब्दाच्या अर्थांचे स्पष्टीकरण करण्याच्या भावनां गडीन पडत नाहीत या श्लोकावरील टीपेत “सर्वकर्मांचा संन्यास केव्हाच होतच नाही. पण शोचा त्याग करणारा पुरुषच गातेप्रमाणे खरा किंवा नित्यमन्यामा होय ” इत्यादि जे शब्द अदि लाचे जाणकत्व आम्हां पुष्कळदा विद्यद वेनेच आहे.

सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन्शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्माच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थं उदपाने' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्मात्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—हे महाबाहो, इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि-निर्वर्तकानि मे-मम निबोध—हे आजानुबाहो ! हां पुढे सांगितलीं जाणारी पाच कारणे—क्रिया करणारी साधने माझ्या तोंडून ऐक—इति उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं यस्तुद्यैषम्यप्रदर्शनार्थं च—असे पुढील 'अधिष्ठानं' इत्यादि उपदेशामध्ये चित्ताचे समाधान ठेवण्यासाठी—तिकडे लक्ष देण्यासाठी व त्या अधिष्ठानादि वस्तूंचे ज्ञान अतिशय फठिण आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी भगवान् म्हणतात. [चित्तसमाधानाबाबून त्यांचे ज्ञान होणे शक्य नाही, म्हणून लक्ष लावून ऐक, असे भगवान् सुचवितात.]—तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति—आता त्याच कारणाची ज्ञातव्यत्वाने—अवश्य जाणण्यास योग्य अशा रुपाने भगवान् स्तुति करितात—सांख्ये-ज्ञातव्या पदार्थाः यस्मिन् शास्त्रे संख्यायन्ते तस् सांख्यं वेदान्त—सांख्यामध्ये-ज्ञातव्य पदार्थ ज्या शास्त्रात गणले जातात-सांगितले जातात ते सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र त्यात—कृतान्ते इति तस्य एव विशेषणं—'कृतान्ते' हे त्या सांख्यशास्त्राचेच विशेषण आहे.—कृतं इति कर्म उच्यते—'कृत' या शब्दाने कर्म सांगितले जाते.—तस्य अन्त-कृतस्य परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः-कर्मान्तः इति एतत्—त्याचा अन्त म्ह० कृताची-कर्माची परिसमाप्ति ज्यात होते तो कृतान्त-कर्मान्त असा याचा भावार्थ.—'यावानर्थं उदपाने'—रूपादि अल्प जलाशयात जेवढा कार्यभाग होतो तो सर्व समुद्रात अन्तर्भूत होतो, त्याच न्यायाने कर्माचे-सर्व वेदाचे फल भ्रातृणांच्या ज्ञानात अन्तर्भूत होते. (अ. २ श्लो. ४६ पृ. १९८) व—'सर्वं कर्म अखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते'—हे पार्थ ! सर्व कर्म प्रतिबंधाबाबून ज्ञानात अन्तर्भूत होते. (अ. ४ श्लो ३३, पृ. ४४९)—इति आत्मज्ञाने संजाते सर्व कर्मणां निवृत्तिं दर्शयति—या वचनांनी स्वतः भगवान्च आत्मसाक्षात्कार झाला असता सर्वकर्माची निवृत्ति दाखवितात—अत तस्मिन् आत्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते सर्वकर्मणां सिद्धये-निष्पत्त्यर्थं प्रोक्तानि-कथितानि—यास्तव त्या आत्मज्ञानासाठी असलेल्या कर्मान्त सार्व-वेदान्त-शास्त्रात सर्व कर्मांच्या गिदासाठी-र्मनिष्पत्तीसाठी (पांच कारणे) सांगितली आहेत. १३.

१ रटस्ववार या श्लोकातील 'सार्वे कृतान्ते' याचा अर्थ "सर्वशास्त्रांच्या सिद्धांतांच" असा करितात, व टापेंन त्याचे समर्थनही करितात. यास्तव आपल्यालाहि त्याचा विचार घेण्या पाहिजे —'सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र असा रिखेव्हा दोकावार अर्थ करितात" (होय करितात. किथेक असे मोपम वशाण ? सर्वगनाय, नीलकण्ठ, मधुसूदनगरमणी, चक्र-

रानन्द, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार, श्रीधर, वगैरे अद्वैती तर वेदान्तशास्त्र असा अर्थ करितानच, पण मध्वाचार्य “ साख्ये कृतान्ते-ज्ञानसिद्धान्ते ” असें म्हणतात. रामानुजाचार्य “ साख्या बुद्धिः—साख्ये कृतान्ते यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिवया उद्बुधया अनुसंहिते निर्णये ” असें म्हणतात. बलमसप्रदायी टीकाकारहि—कृतान्त म्ह० वेदान्तच क्षणतात. फार काय पण शानोवारायहि “ वेदरावाचिया राजमवनी, साख्यवेदान्ताच्या भवनी ” असें म्हणतात. मध्वाचार्याचे टीकाकार तर ‘ कापिलतन्त्रस्य निदितत्वात् ’ असें म्हणून येथे साख्यशास्त्रानें कापिलदर्शन न घेण्याचें कारण सागनात. अर्थात् एकटे रहस्यकारच साख्यदर्शनाचे पक्षपाती ठरतात. तथापि ते आपल्या अर्थाचें अमें ममर्थन करितात—“ चवदावा श्लोक नारायणीय धर्मांत अक्षरज्ञाः आत्मा अमूल तेभ्यं तत्पूर्वी प्रकृति व पुरुष या कापिल साख्यानील तत्त्वाचा उल्लेख असल्यामुळे साख्यशास्त्रानें प्रष्टनस्थळी कापिल साख्यशास्त्रच अभिप्रेत आहे, असें आमचें मत आहे. ” पण तें अत्यन्त लटपटित आहे. किंबहुना रहकाराचें हें समर्थन बादरायणसंभवाचें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ‘ अधिष्ठान तथा कर्ता ’ हा श्लोक नारायणीय उपाख्यानात आहे त्याच्यापवी ‘ कारण पुरुषो ज्ञेया प्रधान चापि कारण । स्वभावश्चैव कर्माणि देव ज्ञेया च कारण ॥८५॥ ’ असा श्लोक आहे. यात पुरुष, प्रधान—प्रकृति, स्वभाव, कर्म व देव ह्या पाच कारणें मागितली आहेत. याच पाच कारणाचा गीतेंत ‘ अधिष्ठान ’ इत्यादि श्लोकानें निर्देश केला आहे, हें सागण्यासाठी गीतेंतल प्रस्तुत श्लोकाचा तेथे अनुवाद केला आहे व पुढें ‘ या सर्वांचा निष्ठा सवन हरि आहे, ’ असें म्हटलें आहे. प्रस्तुत प्रकरण जरी पाहिलें तरी ‘ एष वेदनिधिः श्रीमान् एष वे तपसो निधिः । एष योगेश्व साख्य च मय्य चान्य हविर्बिभुः ॥ ७८ ॥ नारायणपरा वेदा यथा नारायणात्मकाः । तपो नारायणपर नारायणपरा गतिः ॥ ७९ ॥ नारायणपर सत्यं कृत नारायणात्मक । नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिमुल्लभः ॥ ८० ॥ प्रकृतिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः । नारायणात्मको गन्धो भूमी श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ८१ ॥ ... नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः । नारायणपर साख्य योगो नारायणात्मकः ॥ ८५ ॥ ’ असें आहे. यात सर्वे नारायणस्वरूप आहे असे सागत आहेत. तेव्हा ‘ अधिष्ठान तथा कर्ता ’ वगैरे जी प्रत्येक क्रियेची पाच कारणें सागितली आहेत, ती साख्यदर्शनातील आहेत, असें म्हणव्याम येथे काय आधार आहे ? तत्पूर्वी ‘ प्रकृति व पुरुष या कापिलसाख्यशास्त्रातील तत्त्वाचा उल्लेख आहे ’ असें रहस्यकार म्हणतात. असेल, पण त्यावरून हीं कारणें कापिल साख्यशास्त्रोक्तच आहेत, हें कसे ठरते ? प्रत्यक्ष त्या दर्शनात त्याविषयी काहीं आधार नाही. शिवाय प्रधान—प्रकृति व पुरुष हे शब्द—हीं तत्त्वे साख्यदर्शनातीलच आहेत, व उपनिषदातील नाहीत असें योडेच आहे ? उपनिषदात पुरुष, प्रकृति, प्रधान, महत्, अव्यक्त इत्यादि शब्द आहेत. याविषयी आग्दी मार्गे बरेच लिहिलें आहे, म्हणून येथे अधिक निस्तर करीत नाही. (प्र. १२५—२६, १४४) ‘ नारायणपर साख्य योगो नारायणात्मकः ’ असे शब्द वर ८५ व्या श्लोकात आहेत. त्यातील साख्य व योग हे वैदिक शब्द आहेत. किंवा कापिल दर्शन याच अर्थी साख्य आहे म्हणून म्हटलें तर योगहि पातञ्जल दर्शन याअर्थी घेणला पाहिजे. मिळून त्यापासून रहस्यकाराना इष्ट असें काहींच निष्पन्न होत नाही. बरील उताऱ्यातील ७९ श्लोकाचा उत्तरार्ध व देशीचा पूर्वार्ध याचा उल्लेख करून रहस्यकारांनी, पूर्वी (गी. र. मृ. १०) असा अर्थ

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अधिष्ठानं—शरीर,—तथा कर्ता—तसाच कर्ता—मी असे म्हण-
णारा,—च पृथग्विधं करणं—आणि नाना प्रकारचें श्रोत्रादिक इंद्रियजात,—च
विविधाः पृथक् चेष्टा—आणि नाना-पृथक् पृथक् प्राणादिकाच्या चेष्टा—च—
आणि—अत्र—या चार कारणात—दैवं एव पंचमं—इंद्रियावर अनुग्रह करणारे
आदित्यादि दैवत हें पाचवें. १४

कानि तानीत्युच्यते—अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधि-
ष्ठानं शरीरं तथा कर्तोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथ-
ग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्या दैवं चैव
दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—कानि तानि इति उच्यते—ती अधिष्ठानादि कारणे कोणती ती
सांगितली जातात.—अधिष्ठान-इच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-ज्ञानादीनां अभिव्यक्तेः
आश्रय.—अधिष्ठान शरीरं—अधिष्ठान म्ह० इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, ज्ञान
इत्यादिकाच्या अभिव्यक्तीचा आश्रय, तेंच अधिष्ठान म्ह० शरीर—तथा कर्ता-उ-
पाधिलक्षणः भोक्ता—तसाच कर्ता म्ह० उपाधिलक्षण भोक्ता [बुद्ध्यादि हीच
उपाधि, तेंच ज्याचें लक्षण म्ह० स्वभाव आहे तो उपाधिलक्षण भोक्ता होय. ह्मणजे
बुद्ध्यादिकाप्रमाणे वनणारा—त्याचे धर्म आपल्या ठिकाणी पाहणारा, सोपाधिक-बुद्धिप्र-
धान]—च करणं-श्रोत्रादिक शब्दादि-उपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं
द्वादशसंख्यं—च करण ह्मणजे श्रोत्रादिक, शब्दादिकाच्या ज्ञानासाठी पृथक् म्हणजे
नानाप्रकारचें—पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच नमेंद्रिये आणि मन व बुद्धि असे चार प्रभारचें करण
—च विविधाः पृथक् चेष्टा वायवीया. प्राणापानाद्या—च नानाप्रकारच्या

दिला आहे—“ हा नारायणीयधम पुनर्जन्म दाखणारा म्ह० पुणभोक्षप्रद अयून तो प्रवृत्ति-
परहि आहे असे त्याचें दुहेरी लक्षण देऊन ” वगैरे पण हा अर्थ बरोबर नाही, हें आतां
कोणाच्याहि ध्यानात येईल. त्याचा सरा अर्थ—पुनरावृत्तिदुर्लभ म्ह० पुनर्जन्म ज्यामुळे
दुर्लभ होतो असा निकृतिधर्म नारायणपर—नारायणात्मक आहे व प्रवृत्तिलक्षण धर्महि
नारायणात्मक आहे असा आहे. मागचा पुढचा वचने पाहिली म्हणजे हाच अर्थ बरोबर
आहे, हें अणुमणुमणाने ध्यानात येईल. असा विपरीत अर्थानेच रहस्यकार आचा
यांचा अनापित मिळालेला सोडून बाडून आपला प्रमाणानुसृत कर्मयोग कितीमा सिद्ध वर
शक्तील त दिसतच आहे ' तथापि सामान्य जननेच्या अद्वैत सिद्धान्ताविषयीच्या व विद्वे-
षतः गीताभाष्याविषयीच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन रयानी सारकालिक जय संपादन जेण
आहे, एतदे मात्र खरे ! आता तो किती दिवस टिकेल व निष्काम सगडांच्या आदरात
जिपन पाव होईल, हा प्रश्न अवरी वेगळा आहे.

पृथक् पृथक् चेष्टा कृण्वे वायून्त्या श्वाय, उन्मूल्य इत्यादि निरनिराख्या क्रिया—दैव च एव
-दैव एव च अत्र एतेषु चतुर्षु पंचमं-पचानां पूरणं—आणि देव-देव ह्येव
या चार कारणातीत पाचवे म्ह० पाच हा सत्या पूर्ण करणार गारण होय [ते देव
कोणते ? उत्तर-]—चक्षुरादि-अनुग्राहक आदित्यादि—चक्षुरादि इन्द्रियावर अ-
नुग्रह करणारे आदित्यादि हे पाचवे कारण होय १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

अन्वयार्थ—नर—पुरुष—शरीर-वाङ् मनोभि—शरीर, वाणी व मन
यानां—यत्—जें—न्याय्य वा विपरीतं वा कर्म—शास्त्रीय धर्मकार्य किंवा
त्याग्या उलट अवमं कार्य—प्रारभते—आरंभितो—तस्य—त्याचे—एते पंच—
हे पांच—हेतवः—हेतु आहेत १५

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते निर्वर्तयति नरो न्याय्य वा
धर्म शास्त्रीय, विपरीत वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तित्वादिजीवनहेतु-

१ या शीताचा अथ रामानुजाऽऽनर माय्यकार व सव गकाकार असाच करितात
फार काय पण आमचे ज्ञानावारायहि— “ तरी देह हे मा म्हणे । पहिले पृथ ॥ ३१५ ॥
मघातें अधिष्ठान ऐतें । म्हणिजे तियें भोगावया पुनरा । आन ठावोचि नाहा देण ।
म्हणोनि अधिष्ठानभारता । कोलिते देह ॥ ३१८ ॥ निवटुना अवस्थावया । हे अधिष्ठान
धनयया । म्हणोनि देहा यया । हेचि नाम ॥ ३२० ॥ आणि कता हे दुःख । कर्माचें
कारण जाणिजे । प्रतिनिवि म्हणिजे । चेतन्याचें नें ॥ ३२१ ॥ तेवानुद्धाचें एक जाणजे ।
औघादिभेदें येणें । बाह्यरं इन्द्रियणें । पाके नें का ॥ ३२० ॥ तें पूर्वविव वरण । कर्माचें
इमा कारण । तिमरें गा जाण । नृपनना ॥” इत्यादि अर्गा आचार्यांच्या भाषाप्रमाणेच
न्याय्यान करितात पण रहस्यकाराचा मागच निराण । ते म्हणतात—“ अधिष्ठान
(जाणा), तसाच कता, निरनिराख्या प्रकारचें कारण (वरण १) म्ह० माधन किंवा हत्यार,
अनेक प्रकारच्या कत्याच्या पृथक् पृथक् चेष्टा म्ह० व्यापार आभि त्याबरोबरच पाचवे देव
होय ” हा अथ कृतपन उपपन्न व मंत्रोष आहे व जाता वाचनानाच ठरवावें रहस्यशराना
दीपेन “ कर्माचें फल घटण्यास मनुष्य हा एकठा कारण नाही ” इत्यादि बाह्य तरी
अनेक मन्त्र पृथक् लिहिला आहे पण त्याकड दुष्ट वरणेंच आता भाग आहे त्याचें
सब प्रतिपादन मुळात सोडून वचन वचनामय असे जेव्हा पहा—‘कोणत्याहि न्याय्य
किंवा त्रिप्रातः, मध्याह्ने, देणजे, देतु-जाणें, आहेत, असे मातान् मातान्, आहेत, पण, म्हणत
कार म्हणताना—“ कर्माचें फल घटण्यास मनुष्य हा एकठा कारण नाही ” मुळात
याचा काहा सवय आहे ” काहा नाहा पण मळा आचार्यादिकाना सांप्रदायिक म्हणून
दोष देण्यास तयारच ” आणि पुढे असल्या जमनाच वाचनाचेंच सविस्तर सोदाहरण उपा-
दन केले आहे ” नेह्या अद्या असवळ पाह्याच काय परीक्षा करावयाच आहे ।

स्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि । नन्वधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा कारणानि, कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः कमः प्रारभत इति । नैष दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनध्रुवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति फलवालेऽपि तत्प्रधानं भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरध्यते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—‘शरीर०’ इति—या श्लोकान् अधिष्ठानादिकं पाच कारणं सर्वं कर्मसिद्धयर्थं आहेतुं ह दास्यमितात—नरः शरीर-वाङ्मनोभि एतैः त्रिभिः यत् कर्म प्रारभते—निर्धर्तयति—पुरुषः शरीरं, वाणीं व मनः या तीन साधनानीं जे कर्म आरभितो म्ह० करतो (तें कर्म कसें ?)—न्याय्यं वा धर्म्यं—शास्त्रीयं विपरीतं वा अशास्त्रीयं—अधर्म्यं—न्याय्यं म्ह० धर्म्यं—शास्त्राय किंवा विपरीत—अशास्त्राय—अधर्म्य (वमाला अनुसरून अमल) —विहित तें धर्म्य, आणि त्याच्या उलट म्हणजे निषिद्ध तें अधर्म्य अहोपण, जावनामाठा अवश्य असलेलें निमित्तान्मेषादि दुसऱेंहि साधारण कर्म आहे, मग येथे दोनच प्रकारचें कर्म का सांगितलं आहे ? उत्तर—) यत् च अपि निमित्तित्तेष्टादि जीवनहेतुः तत् अपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोः एव कार्यं—आणि ज निमित्तित्तेष्टादि—डोढ्याची उघड झाक बगैरे जावनाला कारण होणारें व दुसरीहि पहान बगैरे स्वाभाविक कर्म, तें पूर्वीं केलेल्या धर्माधर्मांचेच कार्य आहे—इति न्याय्यविपरीतयोः ग्रहणेन एव गृहीतं—म्हणून न्याय्य व विपरीत या शब्दाच्या ग्रहणानेच त्या सर्व स्वाभाविक कर्मांचा ग्रहण केलें आहे—एतैः यथोक्ताः पच तस्य सर्वस्य एव कर्मण हेतवः—कारणानि—हे वर सांगतलेले पाच त्या सवच कर्मांचे हेतु म्ह० कारण आहेत (यावर आक्षेप)—ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा कारणानि—अहोपण, अधिष्ठानादिक हीं सर्व कर्मांची कारणे आहेत, मग—‘शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभते’ इति कथं उच्यते—‘शरीर, वाक् व मन यांना कर्म आरभितो’ ह पुन कसें म्हटलें आहे—एष दोष न—हा दोष येत नाहा [म्हणजे अधिष्ठानादि पाच प्रत्येक कर्मांची कारणे आहेत, अशी प्रतिज्ञा करून पुन तीन शरीरादि त्रिविध कर्मांची कारणे आहेत, असे म्हणणे अयुक्त नव्हे,]—विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं—विधि प्रतिषेधरूप सर्वं कर्म शरीरादि त्रयप्रधान म्ह० शरीरादि तीन साधनानींच होणारें असतें—दर्शन श्रवणादि च जीवनलक्षणं तदङ्गतया त्रिधैव राशीकृतं शरीरादिभिः आरभते इति उच्यते—आणि पहानें, ऐकण इत्यादि जावनरूप स्वाभाविक कर्म देहादिमाया चतुरादि अगत्वाने होतें, त्यामुळें त्याचाहि शरीरादि प्रधान कर्मांमध्येंच अंतर्भाव होतो म्हणून त्याचे तीनच भाग करून ‘शरीरादि कानीं आरभ करतो’ असें म्हटलें जात [चक्षुरादिक ही देहाचीच अंगें आहेत, त्या मळे त्यांच्या योगानें जे होणारें कर्म तद्दि शरीरादि कर्मांहुन निराळें आहे, असें म्हणता

येत नाहा. म्हणून कायिक, याचिक व मानासक असे कर्माचे तीनच भेद करून त्यांचा या श्लोकात उल्लेख केला आहे अहोपण, या त्रिविध कर्मामध्य मूर्ध्व कर्माचा अतर्भाव जरी होत असला तरी अधिष्ठानादिक पाच कारणांवाच त्याचें हेतुत्व कसं ? कारण फलोपभोगाच्या वेळा दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा संभवते, अशा आश्रया घेऊन आचार्य सांगतात—[फलकाले अपि तत्प्रधानै भुज्यते इति पचानां एव हेतुत्व न विरुध्यते—फलकालादि शरारादिप्रधान कारणाच्या द्वाराच फलाचा अनुभव घेतला जातो, त्यामुळे अधिष्ठानादि पांचांचेच कारणत्व विरुद्ध नाहा [जन्मकाला व मोगकाला असलेल्या सर्व कारणांचा त्यातच अतर्भाव हात असल्यामुळे तमें म्हण-
ण्यात काहीच दोष नाही] १५

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

अन्यार्थ—तु—परतु—तत्र एव सति—प्रत्येक कर्माची अशा पाच कारणे असतांना—य—ओ मनुष्य—अकृतबुद्धित्वात्—शास्त्राच उपदेशादिकानी बुद्धि संवृत्त झालेला नसल्यामुळे—केवल आत्मान—एकत्या आत्म्यालाच—कर्तार—कर्ता—पश्यति—पाहता—स दुर्मति.—ओ दुबुद्धि पुरा—न पश्यति—बरोबर पाहत नाहा त्याला आ म्याचें मयाथ ज्ञान नमत १६

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन संवध्यते, एव सति, एव यथोक्तं पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वाये सति कर्मणि । तत्रैव सर्वाणि दुर्मातृत्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते । तत्र तेष्वात्मानमनस्य स्वेनाविद्यया परिकल्प्य ते क्रियमाणस्य कर्मणाऽहमेव कनति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविज्ञान्कस्माद्देवान्ताचायापदेनान्यायैरकृतबुद्धित्वाद्देवसकृतबुद्धित्वा-
द्योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव कथं कर्तारं पश्यत्यसावकृतबुद्धि-
रेवातोऽकृतबुद्धिरवाच्च स पश्यत्यात्मनस्तत्र कर्मणो वेत्यर्थोऽनो दुर्मतिः कुत्सिता विप्र-
रीता दुष्टाऽनस्त जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मत्तिरस्यति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न
पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेक चन्द्र, यथा वाऽन्नेषु धावन्तु चन्द्र धावन्त यथा वा वाहन
उपविष्टोऽन्नेषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—'तत्र' इति—या श्लोकान अधिष्ठानादिकाना नित्याकृतत्व आहे, जमें सामून अत्र त्यामध्ये आत्मघाट ठेवतो या गोष्टाचा अनुवाद करतात—तत्र इति प्रकृतेन संवध्यते—तत्र ह पद प्रकृत कर्माची संबद्ध होत,—'एवं सति'—रं कर्मणि यथोक्तं पचभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति—याप्रमाणे कर्म वर रागितलल्या पाच हेतूना घडत अमता—[म्हणजे अधिष्ठानादि पांच हेतूना कोणतोहि मं घडत असतांना]—तत्र एव सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते—
तत्र एव सति ' हे दुर्मतित्वाच्या हेतुत्वानें संबद्ध हात [वर सांगित-याप्रमाण आनि-

ष्ठानादिकानां कर्तृत्वं असत्तां मनुष्य ज्या अर्थी ते आत्म्यामध्ये भ्रमाने पहातो, त्याअर्थी
 आत्म्यामध्ये कर्तृत्व पहाणारा तो दुर्मति होय, असा संबंध लागतो. आता 'कर्तारं' याचें
 व्याख्यान करितात-]—तत्र-तेषु अविद्यया आत्मानं अनन्यत्वेन परि-
 कल्प्य—त्या अधिष्ठानादिनामध्ये अविद्येमुळे आत्म्याला तादात्म्याने कल्पून म्ह०
 अधिष्ठानादिक व आत्मा यांचे ऐक्य मानून—तैः क्रियमाणस्य कर्मणः अह एव
 कर्ता इति—ज्याच्यामध्ये आत्मभाव आरोपिलेला आहे अशा त्या अधिष्ठानादिका-
 वहुन केल्या जाणाऱ्या कर्मांचा मीच कर्ता आहे असे—केवल शुद्ध आत्मानं तु
 य अधिद्वान् कर्तारं पश्यति—केवल-शुद्ध सर्व विकारशून्य आत्म्यालाच जो
 अधिद्वान् कर्ता पहातो-म्ह० अकल्या आत्म्यालाच कर्ता मानतो,—कस्मात्—तो
 असे का बरे मानतो ? (उत्तर-)—वेदान्त-आचार्य-उपदेशन्यायैः अकृतघु-
 द्धित्वात्-असंस्कृतबुद्धित्वात्—वेदान्त व आचार्य यांचा उपदेश म्ह० शास्त्र-
 पूर्वन आचार्योपदेश व तदनुसारी न्याय, यांना अद्वैतबुद्धि असल्यामुळे म्ह० त्यांच्या
 योगानें बुद्धीला संस्कार झालेला नसल्यामुळे (असे पहातो असा संबंध अहोपण,
 ज्याची बुद्धि शास्त्राने संस्कृत झालेला आहे असा द्रव्य, 'आत्मा शरीरादिकांहुन भिन्न
 आहे' असे जाणत अमूनहि त्याला कर्ता समजतो, तेव्हां अशा मनुष्याला काय म्हणाव
 याचें ? उत्तर-)—यः अपि देहादिव्यतिरिक्त-आत्मवादी अन्यं आत्मानं एव
 देवलं कर्तारं पश्यति असा अपि अकृतबुद्धि एव—आणि जो आत्मा देहा-
 दिकांहुन भिन्न आहे असे मानणारा, त्या भिन्न असलेल्या केवळ आत्म्यालाच कर्ता
 समजतो तोहि असंस्कृतबुद्धिच होय म्ह० त्याच्याहि बुद्धीला शास्त्राचार्योपदेश व
 न्याय यांच्या योगानें संस्कार झालेला नाहा, असेच म्हटलें पाहिजे—अतः अकृत-
 बुद्धित्वात् स आत्मनः कर्मणः वा तत्त्वं न पश्यति इत्यर्थ—यास्तव अस
 स्तुतबुद्धित्वामुळे तो आत्म्याचें किंवा कर्माचें तत्त्व जाणत नाही, असा याचा भावार्थ.
 [निर्विकारत्व हें आत्म्याचें तत्त्व म्ह० यथार्थ स्वरूप आहे आणि अविद्याकृत अधि-
 स्थानादिकांकडून निष्पन्न ह्रांसे व आत्म्याला त्याचा काहा एक संबंध नसण, हें कर्माचें
 तत्त्व आहे]—अतः दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा-अज्ञान जनन मरण
 प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मति—आत्मा व कर्म यांचे तत्त्व
 जाणत नसल्यामुळे दुर्मति, कुम्भित म्ह० विपरीत दुष्ट अर्थात् मृत जन्ममरणाच्या
 प्रारंभाला कारण होणारी अशी याची मति अगते म्हणून दुर्मति—सः पश्यन् अपि
 न पश्यति—तो पहात अमूनहि पहात नाही ('मी कर्ता' असे आत्म्याला जाण-
 नाऱ्या अधिद्वान् पुरुषालाहि आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नमते याविषयी दृष्टान्त-)—
 यथा तैमिरिकः अनेक चन्द्रं—ज्याप्रमाणें तैमिरिक म्ह० ज्याच्या डोळ्याला
 तैमिर रोग झाला आहे, असा मनुष्य अनेक चंद्र पहात अगतीनाहि तत्त्वतः त्याला
 पहात नाही [त्याप्रमाणें अधिद्वान् आत्म्याला कर्ता या रूपानें पहात अमूनहि तत्त्वतः
 त्याला पहात नाही. अज्ञानानें अधिष्ठानादिकांणी एवम्प झालेल्या आत्म्यामध्ये अधि-
 स्थानादिकांच्या वियांचा आशय कसा होतो त्याविषयी दृष्टान्त-]—या यथा मधेउ

वंगरे इतर सर्वं भामयो अस्युतहि त्या सर्वांचा उपयोग करणारा—त्या सर्वांचें साद्य घेऊन क्रिया करणारा मनुष्य जर नसेल तर त्या सर्वांचाहि काढांच उपयोग होणार नाही, म्हणून मनुष्याच मुख्य कर्ता व इतर सर्व त्याची सहकारी कारणे, असें न्यायानेंच ठरतें. त्यामुळेच कारणाचें साधारण व असाधारण असे भेद केले जातात. पण मूळ श्लोकाकडे पाहता प्रस्तुत विवेचन निरूपयोगीच ठरतें येथें शरीर, मन व वाणी यांनी होणाऱ्या प्रत्येक कर्माचा अधिष्ठानादिक ही पाच साधारण कारणे आहेत, एवढेंच सांगायचें आहे. या पाच कारणावाचून मनुष्याचा—प्राण्याचा कोणताच प्रयत्न होत नाही, हें सांगून केवळ आत्मा अकर्ता आहे हें येथें सांगायचें आहे. सतराव्या श्लोकातील 'इत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति' यामबधानेंहि त्यांनी प्रज्ञाच अप्रस्तुत चर्चा केली आहे. ते म्हणतात—

"तथापि ज्याची फलाशा मुटली त्याने वाटेल तें कुकर्म करावें असाहि सतराव्या श्लोकाचा अर्थ समजावयाचा नाही. सामान्य मनुष्ये जे काहीं करितात तें स्वार्थाच्या लोभानें करीत असल्यामुळे त्याच्या हातून भैरवर्तन होत असते. पण ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण लयास जाऊन सर्व भूतें ज्याला सारखांच झालें त्याच्या हातून कोणाचेंच अनहित होणें शक्य नाही. कारण दोष बुद्धीत असतो कर्मांत नाही. म्हणून ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असे प्रथम कायम ठरले त्याने केलेली एखादी गोष्ट लौकिकदृष्ट्या दिसण्यात जरी विपरीत दिसली तरी त्यातील बीज शुद्धच असलें पाहिजे असें न्यायतच प्राप्त होत व त्याबद्दल शुद्ध बुद्धीच्या मनुष्यास मग जबाबदार धरिला येत नाही. असें १७ व्या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. स्थितप्रज्ञाच्या म्हणजे शुद्ध बुद्धीच्या पुरुषाच्या निष्पापत्वाबद्दलचें हें तत्त्व उपनिषदानूतहि वर्णिनलें आहे (कौषी. ३, १ व पंचदशी. १४. १६ व १७ पहा.)" अगोदर 'ज्याची फलाशा मुटली' असें सतराव्या श्लोकात म्हटलेलें नाही, त्यामुळे 'त्याने वाटेल तें कुकर्म करावें' असं येथें प्राप्तच नाही. यालाच रहस्यकाराना याचि-पया विलेली बरीच मज चचा पुकट आहे या श्लोकाचा सरा तात्त्विक अर्थ आचार्यांच्या भाष्यावरूनच दृश्यो. 'ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण लयास जाऊन सर्वभूतें ज्याला सारखांच झालें त्याच्या हातून कोणताच अनहित होणें शक्य नाही.' हो मुक्ती कल्पना आहे जीव कर्मपरवश आहे, ह लक्षण न ठेवल्याचा हा परिणाम आहे. हानी जीवमुक्तहि तीव्र प्रारब्धाचें अतिक्रमण करू शकत नाही, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. 'मद्गच्छेत्स्वयं प्रवृत्ते शानवानपि' (पृ. ३३२) असें गुरु भगवान् सांगतात. तेव्हां शाना पुरुषाच्या हातूनहि तीव्र प्रारब्धवशात् नुकमच होणार नाही, अशी हमी देणे अयोग्य आहे. जसें येथें—या १७ व्या श्लोकान तसेच कौषान्तकी उपनिषद्, पंचदशी इत्यादि स्थलोहि हेच सांगितले आहे. अर्थात् आत्मेशाना पुरुषाच्या हातून कर्तृत्वाभिमान व बुद्धिद्वेष याच्या अभावा प्रारब्धवशात् भौतिक पाप जरी घटले तरी त्याने तो बद्ध होत नाही, हा या वाक्याचा अर्थ आहे. पण हे तत्त्व न कळल्यामुळे रहस्यकार—

"ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असे प्रथम कायम ठरले (तें कर्म काय ठरणार ?) त्याने केलेली एखादी गोष्ट भौतिकदृष्ट्या जरी विपरीत दिसली तरी त्यातील बीज शुद्धच असलें पाहिजे" असे काही तरी सांगत मुटले आहेत. हे असले अनुपपन्न गानारहस्य कोणत्या घटन अगेलें में असो. अगो-दर बुद्धि शुद्ध व पवित्र असणे, हेच भ्रामहान नग्न. ती नशी आहे हें भौतिक प्रमाणानी

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकाञ्च हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्याला—अहंकृतः भावः—मी कर्ता आहे, असा भाव-
अशी भावना—प्रत्यय—न—नसतो व—यस्य—ज्याची—बुद्धिः—मति—अन्तःक-
रण—न लिप्यते—मी हे केले, याच्यायोगाने मी नरकास जाईन, अशा अनुतापानें
लिप होत नाही—सः—तो—इमान् लोकान्—या लोकाना—या सर्व प्राण्याना—
हत्वा अपि—मारनाहि—न हन्ति—मारीत नाही व—न निबध्यते—त्या
कर्माच्या फलाने बद्ध होत नाही. १७.

कः पुनः सुमतिर्यः सत्यवपश्यतीत्युच्यते—यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृता-
त्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्तव्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्यय एत एव पचाधिष्ठाना-
द्योऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तत्रापाराणां साक्षिभूतोऽ-
प्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरापरतः परः केवलोऽविमिश्र इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तः
करणं यस्माऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशासिनी भवतीदमहमकार्यं तेनाहं
नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वापि स इमाँ-
ल्लोकांस्सर्वांप्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति न निबध्यते नापि
साकार्येणाधर्मफलेन सबध्यते ॥

भाष्यार्थ—पुनः सुमति कः यः सत्यक पश्यति इति उच्यते—आ-
त्म्याला कर्ता मानणारा विपरीतदृष्टि पुरव जर दुर्मति तर मग सुमति कोण ? जो सत्यक
म्ह० यथार्थ जाणतो तो सुमति, असं सांगितले जाते.—शास्त्राचार्योपदेशन्याय-
संस्कृतात्मनः यस्य अहंकृतः—‘अहं कर्ता’ इति-एवंलक्षणः भावः—
भावना—प्रत्ययः न भवति—आत्म, शास्त्रानुसार आचार्योपदेश व तदनुसार न्याय
यांनी ज्याच्या अन्तःकरणाला संस्कार झालेला नाही, अशा ज्याला ‘अहंकृत’ म्ह०
‘मी कर्ता’ या अशा स्वहृपाचा भाव म्ह० भावना प्रत्यय नसतो, तर—एते एव
पंच अधिष्ठानादयः—हेच पाच अधिष्ठानादिक (ति कने ? उत्तर—)—अविद्यया
‘आत्मनि कल्पिता—अविद्येने—आत्म्याचे यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळे आत्म्यामध्ये क-

कायम ठरणेहि कठिण आहे आणि जरी नम ठरले तरी त्याने केलेल्या विपरीत-लोक-
विरुद्ध कार्मांचे वाच शुद्धच अमलें पाहिजे व ‘सावदल शुद्ध उक्तींच्या मनुष्यास मग जवा-
बदार धरिता येत नाही’ असे म्हणजे म्हणजे आपल्या विवेकबुद्धीला नाहीशी करणेच
आहे. अथयदेथी ती पराकाष्ठा आहे. शुद्ध बुद्धि पुरुष तर राहोच, पण सत्या जात्मसा-
क्षात्कारवान् पुरषानेहि जरी लोकविरुद्ध कार्य केले तरी त्याची जीविकाच निंदा शास्त्रा-
वाचून रहात नाही. त्याची ती कृति सरोवरच जर अहंभावानुच असेच तर त्याच्या
मोक्षाला वाच येणार नाही, एवढाच या लोकाचा भावार्थ आहे.

ल्लिलेले अधिष्ठानादिक—सर्वकर्मणां कर्तार अहं न—सर्व कर्मांचे कर्ते आहेत, मा. न० हें—अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूत—पण मा. तर त्याच्या व्यापाराचा साक्षिभूत आहे—“अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात् परत पर”—प्राणरहित क्रियाशक्तिशून्य, मनोरहित-ज्ञानशक्तिशून्य, शुद्ध, मर्माहून श्रेष्ठ असलेले जे अक्षर त्याहून पर अक्षरात्मा (सु. भा. २. १-२ पृ. ५१)—केवल अविक्रिय इति एव पश्यति इति एतत्—केवल निरुपाधिक अविक्रिय-जन्मादिशून्य आहे, असे पाहतो, असा भावार्थ—यस्य बुद्धि-अन्त करणं आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते अनुशायिनी न भयति—ज्याची बुद्धि म्ह० अन्त करण-आत्म्याची उपाधिभूत बुद्धि लिप्त होत नाही, केशशालिनी-पथात्तापयुक्त होत नाही म्हणजे—अहं इदं अकार्यं तेन अहं नरक गमिष्यामि इति एव यस्य बुद्धि न लिप्यते मी हे केवळ, त्यामुळे नरकाला जाईन, अशा रीतीने ज्याची बुद्धि लिप्त होत नाही, पथात्ताप पावत नाही—स. सुमतिः स पश्यति—तो सुमति, तो पाहतो,—स. इमान् लोकान्-सर्वान् प्राणिन इत्यर्थ. हत्वा अपि—तो या लोकास म्ह० सर्व प्राण्यांना, असा याचा भावार्थ, मारून सुद्धा—न हन्ति-हूननक्रिया न करोति—मारीत नाही, ‘हूनन’ हा क्रिया करित नाही,—न निबध्यते-तत्कार्येण अधर्मफलेन अपि न संबध्यते—व बद्ध होत नाही, त्या हूननक्रियेच्या कार्याला—अधर्मफलाशी हिंसा या अधमान्या फलाशी संबद्ध होत नाही

ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुति । नैव दोष । लौकिक-पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्ते । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह यथादर्शिता पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु यद्यपि स्तुति (तथापि) हत्वा अपि न हन्ति इति विप्रतिषिद्ध उच्यते—अहोपण, ही जरी ज्ञानाचा स्तुति असली तरी ‘मारुनहि मारीत नाही’ हे म्हणजे विरुद्ध आहे [म्ह० जरी स्तुति करावयाची असली तरी विरुद्ध अर्थ सांगून ती करणे युक्त नव्हे, आचार्य या विरोधाचा परिहार करितात-]—एव दोषः न—हा विरोधरूपा दोष येत नाही—लौकिक पारमार्थिकदृष्टि अपेक्षया तदुपपत्ते.—लौकिकदृष्टि व पारमार्थिकदृष्टि या दोन दृष्टींच्या अपेक्षेने तसा निर्देशाची उपपत्ति लागते—त्या दोन दृष्टींना तसा दोन प्रकारचा निदर्श समवतो (लौकिक दृष्ट्या आश्रय करून ‘हत्वाऽपि’ हा निदर्श आहे, असे सांगतात-)-देहादि-आत्मबुद्ध्या ‘हन्ता’ इति लौकिकीं दृष्टि आश्रित्य ‘हत्वाऽपि’ इति आहे—देहादिरूप आत्मा या बुद्धान ‘मी मारणारा’ या लौकिकदृष्ट्या आश्रय करून ‘हत्वा अपि’ मानूनहि, अने म्हणतात व—यथादर्शिता पारमार्थिकीं दृष्टि आश्रित्य ‘न हन्ति न निबध्यते’ इति—वर प्रदर्शित केलेल्या प्रकारच्या दृष्टीचा आश्रय करून ‘मारीत नाही व अथत बद्धहि हात नाही’

असं भगवान् म्हणत आहेत. (मी कर्ता नव्हे, तर कर्ता व त्याचा व्यापार याचा साक्षी आहे. नियाशक्ति व ज्ञानशक्ति यांना युक्त अशा दोन उपाधानीं रहित, शुद्ध, अद्वितीय, अविक्रिय आहे, ही पूर्वाक्त पारमार्थिक दृष्टि होय)—तत् उभय उपपद्यते एव—याप्रमाणे ' इत्वापि ' व ' न इन्ति ' हे दोन्ही दोन दृष्ट्याच्या आश्रयाने उपपन्न होते, त्यात अनुपपन्न काही नाही.

नन्वधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तारमात्मानं केवलं त्विति केवलशब्द-प्रयोगात् । नप दोष । आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः सहतत्त्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यै. सहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्व स्यात् स्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्सहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः केवलत्वमात्मन स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् ॥

भाष्यार्थ—(केवलशब्दावरून येणारा आणखी आक्षेप—) ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय आत्मा करोति एव—अहोपण, अधिष्ठानादिकांशी मिळून म्ह० अधिष्ठानादिकानां विशिष्ट असा आत्मा कर्म करतोच—' कर्तारं आत्मानं केवलं तु ' इति केवलशब्दप्रयोगात्—कारण ' केवल आत्म्याला कर्ता जो समजतो तो दुर्मेति ' असा वरील वाक्यात केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला आहे. [त्यामुळे केवल-एकाकी आत्मा कर्ता जरी नसला तरी शरीरादिकांनीं विशिष्ट आत्मा कर्ता आहे, असे ठरते. या आक्षेपाचे समाधान—]—एष दोष न—हा दोष येत नाही—आत्मनः अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः सहतत्त्वानुपपत्ते—कारण आत्म्याला अविक्रियस्वभावत्व असल्यामुळे—अविक्रियत्व हा आत्म्याचा स्वभाव असल्यामुळे त्याने अधिष्ठानादिकांशा संपात पावणे अनुपपन्न आहे—हि विक्रियावत अन्यै सहननं संभवति—कारण विक्रियावानाचाच इतर पदार्थांशी संपात होऊ शकतो—संहत्य वा कर्तृत्व स्यात्—आणि वन्यावानाचाच इतरांशा संपात होऊन त्याला कर्तृत्व प्राप्त होत—तु अविक्रियस्व आत्मन केनचित् सहननं न अस्ति—पण अविक्रिय आत्म्याचा कोणाशीही संपात होऊ शकत नाही—इति संभूय कर्तृत्व न उपपद्यते—स्यामुळे अधिष्ठानांशी मिळून—संपात पावून—तद्विशिष्ट होऊन आत्म्याचे कर्तृत्व उपपन्न होत नाही (मग आत्म्याला ' केवल ' हे विशेषण का लाविले आहे ? उत्तर—) —अतः आत्मनः केवलत्वस्याभाविः इति केवलशब्द अनुवादमात्र—यास्तव आत्म्याचे केवलत्व स्वाभाविक आहे, त्यामुळे येथील केवल शब्द हा केवल अनुवाद आहे [आत्म्याचे केवलत्व स्वभावमिद्वच आहे ते विशेषणांनी नवीन संपादन करायचे नाही. त्यामुळे या श्लोकात त्याचा नुस्त्या अनुवाद केला आहे]

अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ' अविक्रियांश्चमुच्यते ' । गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ' ' शरीरस्थोऽपि न करोति ' इत्यात्ममहदुपपादित गीतारयेव तावत् । श्रुतिषु च " ध्यायतीव लेलायतीव " इत्येवमाद्यामु । न्यायतश्च निरवयव.

मपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्ग । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मन स्वकी-
यैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति । नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि
परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति । यत्स्वविद्यया गमितं न तत्तस्य । यथा रजतत्वं न
शुक्तिकाया यथा वा तलमलयत्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य तथाऽधिष्ठा-
नादिविक्रियाऽपि तेषामेवेति नाऽऽत्मनः । तस्माद्युक्तमुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेषाभावा
द्विद्वाद्य हन्ति न निवध्यत इति ॥

भाष्यार्थ—(पण आत्म्याच्या अविक्रियत्वाला प्रमाण काय? उत्तर—) —च आत्मन
अविक्रियत्वं श्रुति स्मृति-न्यायप्रसिद्धं—आणि आत्म्याचें अविक्रियत्व श्रुति स्मृति-
न्यायप्रसिद्ध आहे.—‘अधिकार्योऽयं उच्यते’—‘हा अविकार्य म्हणला जातो’
(२.४५)—‘गुणैः एव कर्माणि क्रियन्ते’ (२.२७) गुणाकडूनच कर्म केली
जातात.—‘शरीरस्थ अपि न करोति’ (१३.३१) शरीरात स्थित असला तरी
करीत नाही.—इत्यादि गीतासु एव तावत् असकृत् उपपादित—इत्यादि
गीतेंतच अगोदर अनेकदा उपपादन केले आहे—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति
एव आद्यासु श्रुतिषु च—तसेच, जण काय आत्मा ध्यान करितो, जणुंकाय हाल
चाल करितो, इत्यादि या अशा अनेक धृतांतहि आत्म्याचें अविक्रियत्व सांगितले आहे.
(‘निष्कल निष्क्रिय शान्तः’ इत्यादि दुसऱ्याहि अनेक धृति येथें ध्याव्या)—न्यायतः
च—न्यायत हि आत्म्याचें अविक्रियत्व प्रदर्शित केले आहे (तो न्यायच दाखविलात—)
—निरुधयय अपरतन्त्र अविक्रिय आत्मतत्त्व इति राजमार्ग—आत्मा
स्वतः विकार पावत नाही कारण तो आकाशाप्रमाणे निरुधयय आहे तो परत हि वि-
कार पावत नाही कारण तो परतत्र नाही जो स्वतः कोणाचेंहि कार्य नसलेला व
असंग असलेला आत्मा तो परतत्र असणें शक्य नाही तसेंच तें आत्मतत्त्व अविक्रिय
आहे, हा न्यायाचा राजमार्ग आहे शिवाय—आत्मनः विक्रियावत्त्वाभ्युपगमे
अपि स्वकीया एव विक्रिया स्वस्य भवितु मर्हति—आत्म्याला विक्रियावरव
आहे, तो विकार पावतो, असें जरी मानले तरी त्याची स्वनिष्ठ विक्रिया—म्ह० स्वल्पा
तील विक्रिया त्याला स्वतःलाच होईल आपली विक्रिया आपल्यालाच होणे योग्य
आहे अर्थात् आत्म्यामध्ये स्वनिष्ठ विक्रिया होते, असें जरी मानले तरी—अधिष्ठा-
नादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि न स्युः—अधिष्ठानादिकांची कर्मे आमकर्तृक
होऊ शकत नाहीत. म्ह० अधिष्ठानादिकांच्या कर्मांचा कर्ता आत्मा आहे, असें कधी
होणार नाही—परस्य कर्म परेण अकृत आगन्तु न हि अर्हति—अधिष्ठानादि
कांचे कर्म दुसऱ्याने म्ह० आत्म्याने न केलेले ते आत्म्याकडे वसत येऊ शकत नाही
—तु यत् अविद्यया गमितं तत् तस्य न—पण जे अविद्येने आत्म्यावर आरो-
पिले, ते गैर कर्म ते त्याचे होऊ शकत नाही,—यथा रजतस्य शुक्तिपाया न—
जसे आशास्य रजतस्य हे निपाचे वगैरेहि हाक शकत नाही—यथा या पाले
अविद्यया गमितं तलमलयत्वं आकाशस्य न—एका उदाहरणाने अहं सोदनी

अविद्येने आरोपिलेले तलमलउत्त्व वस्तुतः आकाशाचे होऊं शकत नाही—तथा अधि-
ष्टानादि विक्रिया अपि तेषां एव इति न आत्मनः—त्याप्रमाणे अधिष्टानादि-
कांची विक्रियाहि अधिष्टानादिकांचीच आहे, त्यामुळे तो आत्म्याची नव्हे.—तस्मात्
अद्वैतस्य बुद्धिलेपाभावात् 'विद्वान् न हन्ति न नियध्यते' इति युक्तं
उक्तं—यास्तव मी कर्ता होी मावना व पश्चात्तापस्य बुद्धिलेप याचा अभाव असल्या-
मुळे विद्वान्—आत्मसाक्षात्कारवान् कोणत्या मारीत नाही व बद्ध होत नाही, हे अगदी
योग्यच सांगितले आहे.

नायं हन्ति न हन्यते इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुबलनेनाविक्रियत्वमात्मन
उक्तवा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संश्लेषत उक्त्वा मध्ये
प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसंगं कृत्वा उपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान् हन्ति
न नियध्यते इति । एव च सति देहभृत्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृतादोषकर्मसंन्या-
सोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्ठादि त्रिविध कर्मणः कर्म न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाद्येत-
रेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यायं उपसंहृतः । म एष सर्ववेदार्थ-
सारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्यं प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽ-
स्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वीच सांगितलेले आत्म्याचे अविक्रियत्व येथे पुन का सांगितले
जान आहे, ते सांगतात—)' नायं हन्ति न हन्यते ' इति प्रतिज्ञाय—' हा
मारण नाही व मारला जात नाही, ' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) अशी प्रतिज्ञा
कर्म—' न जायते० ' इत्यादिहेतुबलनेन आत्मनः अविक्रियत्वं उक्त्या-
य ' न जायते० ' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) इत्यादि हेतुबोधक यवनाने आत्म्याचे
अविक्रियत्व सांगून—' वेदाविनाशिनं० ' इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं
शास्त्रादौ संश्लेषत उक्त्या—' वेदाविनाशिनं० ' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००)
या यवनाने विद्वानाच्या कर्माविद्याकांची निवृत्ति शास्त्राच्या आरंभाच संश्लेषतः सांगून—
च मध्ये तत्र तत्र प्रसंगं कृत्वा प्रसारितां—व मध्ये ठिकठिकाणा पुनः पुनः
प्रसंग आणून विस्तार केलेल्या कर्माधिकार निवृत्तीचा—इह शास्त्रार्थपिण्डीकर-
णाय 'विद्वान् न हन्ति न नियध्यते' इति उपसंहरति—येथे शास्त्रार्थाचा एकत्र
संग्रह करण्यासाठी विद्वान् ' मारीत नाही व बद्ध होत नाही ' असा भगवान् उपसंहार
करितान. [शास्त्राच्या आरंभाी ज्या कर्मानिवृत्तीची प्रतिज्ञा केली तीच हेतुपूर्वक संश्लेषत.
सांगून, मध्ये ठिकठिकाणी प्रसंग आणून निवाच प्रसार कर्म, शास्त्रार्थाचा एकत्र संग्रह
करण्यासाठी येथे भगवान् उपसंहार करीत आहेत.]—एवं च सति—आणि या-
प्रमाणे विद्वानाला कर्माधिकार नाही अने विद्व जाले असता—देहभृत्वाभिमानानु-
पत्ती—' देहच मी ' या अभिमानाची अनुपपत्ती होने, देहभिमानीचा अभाव इत्या
भगवा—अधिष्ठातृ अदोषकर्मसंन्यासोपपत्तेः—अविद्येमुळे—आत्म्याच्या अज्ञा-
नामुळेच दोषाच्या गर्भकर्मसंन्यासाची निवृत्ती होणे, त्यामुळे—संन्यासिनां कर्मण

इष्टादित्रिविधं फलं न भवति इति उपपन्नं—संन्यास्यानां कर्मांश्च इष्ट, अनिष्ट व मिश्र असें त्रिविध फल प्राप्त होत नाही, असे जे वर (पृ. ११४८) म्हटले आहे ते सर्वथा योग्यच होय.—तद्विपर्ययात् च इतरेषां भवति इति एतत् च अप-
रिहार्यं—व त्याच्या विपर्ययामुळे म्ह० अज्ञाच्या ठिकाणी देहाभिमानादि असत्यामुळे इतरांना म्ह० असंन्यास्याना ते त्रिविध फल प्राप्त होतें, हें वर सांगितलेले तत्त्व अप-
रिहार्य आहे.—इति एषः गीताशास्त्रस्य अर्थ उपसंहृतः—याप्रमाणें या गीताशास्त्राच्या अर्थाचा येथे उपसंहार केला आहे. [म्ह० कर्म शरीरादिकाकडून होते, ते आत्म्याचे नव्हे, अविद्वानांलाच कर्मांचा अधिकार आहे, कारण देहाभिमान अस-
त्यामुळे त्याच्या त्यागाचा असंभव आहे. पण विद्वानाच्या ठिकाणी देहाभिमान नस-
त्यामुळे त्याच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति होते, ह्या गीताशास्त्राच्या संक्षिप्त अर्थाचा येथें उपसंहार केला आहे आणि हा गीतार्थ म्ह० वेदार्थच असल्यामुळे तोच सर्वथा प्राप्य आहे असे आचार्य मागतात.]—स. एष सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः दिक्षार्यं प्रतिपत्तव्य —तो हा सर्व वेदार्थाचा सारभूत अंश कुशाग्रबुद्धि पंडितांनी त्याचा चांगला विचार करून स्वीकार करावा.—इति तत्र तत्र प्रकरण-
विभागेन शास्त्रन्यायानुसारेण अस्माभिः दर्शितं—म्हणून ठिकठिकाणी प्रकरणाचा विभाग करून शास्त्र व न्याय यांच्या अनुसार आम्ही प्रदर्शित केला आहे. [विवेकी पंडितांनी या वेदार्थसारभूत अंशाचा विचार करून स्वीकार करावा म्हणून आम्ही शास्त्र व न्याय यांना अनुसरून ठिकठिकाणी प्रकरणविभागपूर्वक तो अर्थ उत्तम प्रकारें विशद केला आहे.] १७

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अन्ययार्थ—ज्ञानं—ज्यानें सर्व विषयांचें ज्ञान होतें तें ज्ञान—ज्ञेयं—सर्व प्रकारचें ज्ञेय-विषय—परिज्ञाता—त्यांना जाणणारा भोक्ता—त्रिविधा कर्मचोदना—अशी ही तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे. कर्मांत प्रवृत्त करणारी सामग्री आहे.—करणं—याच व आंतर इंद्रिये,—कर्म—कृत्यांला अत्यंत इष्ट असलेले कर्म,—कर्ता—करण-
कडून व्यापार करविणारा,—इति—असा—त्रिविध—तीन प्रकारचा—कर्मसंग्रहः—कर्मसंग्रह आहे. १८.

अधेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्या-
कल्पितो भोक्ता, इत्येतत्प्रत्यं पृष्ठाविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मांश्चः
ग्याप्तः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाचनः कायाधयभेदेन त्रिधा रासोभूतं त्रिषु

करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं धोत्रादि, अन्तःस्थं पुद्गयादि कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधि-
लक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः
कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवेति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकं उच्यते—याप्रमाणं शास्त्रार्थांचा
उपसंहार केल्यानंतर आता कर्मांचे प्रवर्तक सांगितले जाते [म्ह० ज्या कर्मांमध्ये
विद्वानांचा अधिकार नाही व अविद्वानांचा अधिकार आहे, त्या कर्मांचे प्रवर्तक-
निमित्त सांगितले जाते.]—ज्ञानं-ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयं अविशेषेण
उच्यते—ज्ञान म्ह० ज्याच्या योगाने जाणले जाते ते ज्ञान. सर्व विषयाविषयीचे ज्ञान
येथे सामान्यतः सांगितले जाते. अर्थात् सर्व प्रकारचे ज्ञान हा येथील ज्ञानशब्दाचा
अर्थ आहे.—तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं—तसेच ज्ञेय म्ह० जाणण्यास योग्य असलेले—
तत् अपि सामान्येन एव सर्वं उच्यते—ते ज्ञेयहि सामान्यतःच सर्व सांगितले
जाते. [म्ह० जितके म्हणून ज्ञेय पदार्थ आहेत ते सर्व, असा याचा भावार्थ.]—तथा
परिज्ञाता-उपाधिलक्षण अविद्याकल्पितः भोक्ता—तसाच परिज्ञाता म्ह०
उपाधि हे ज्याचे लक्षण आहे म्ह० उपाधिप्रधान-उपहित अविद्याकल्पित अर्थात्
मिथ्या भोक्ता—इति एतत् त्रयं—(सर्व कर्मणां प्रवर्तक)—असे हे त्रय म्ह० ज्ञान,
ज्ञेय, परिज्ञाता सर्व कर्मांचे प्रवर्तक आहे.—एषा सर्वकर्मणां अविशेषेण प्रव-
र्तिका त्रिविधा-त्रिप्रकारा कर्मचोदना—ही सर्व कर्मांची सामान्यतः प्रव-
र्तिका-त्रिविध तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे [चोदना म्ह० क्रियेचे प्रवर्तक बघून,
या शास्त्र भाष्यानुसार आचार्यांना चोदनाशब्दाचा हा अर्थ सांगितला आहे. अर्थात्
ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता असे हे तीन प्रकारचे कर्मप्रवर्तक आहे ज्ञानादिकानाच कर्मप्रव-
र्तकत्व आहे ही गोष्ट अनुभवानेच सिद्ध करितात.]—ज्ञानादीनां त्रयाणां संनि-
पाते हि हानोपादानादि-प्रयोजनः सर्वकर्मारंभः स्यात्—ज्ञानादि तीन
कारणांचा समवाय झाला असता म्ह० ती एकत्र जमली असता ज्ञान व उपादान म्ह०
त्याग, स्वीकार व उपेक्षा हेच ज्याचे फल आहे अशा सर्व कर्मांचा आरंभ होतो, हे
प्रसिद्ध आहे.—तत अधिष्ठानादिभिः पंचभिः आरब्धं बाह्यमन-काया-
श्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते—याप्रमाणे ज्ञानादि-
काना कर्मांचे प्रवर्तकत्व असल्यामुळे अधिष्ठानादि पूर्वीच पाच हेतूंनी आरंभिलेले शरीर,
मन व वाणी या तीन आश्रयभेदांनी तीन प्रकारे विभक्त झालेले कर्म, करणादि तीन
कारकांमध्ये स्प्रक्षित, केले जाते,—इति यत्तत् उच्यते—असे, हे यापुढील भोक्ता-
र्थां सांगितले जाते—करणं-क्रियते अनेन इति धोत्रादि बाह्यं पुद्गयादि
अन्तःस्थं—करण म्ह० ज्याच्या योगाने कर्म केले जाते ते, धोत्रादि बाह्य व
पुद्गयादि अंतःस्थ—कर्म-कर्तुः ईप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानं—कर्म म्ह०
कर्त्याला प्राप्त व्हाव घेण्यास अर्थात इष्ट असलेले वस्तुजात, क्रियेचे संपादन केले जाणारे—

व्यापले जाणारे—कर्ता-करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण—कर्ता म्ह०
 इन्द्रियाचा प्रवर्तक त्याच्याकडून व्यापार करविणारा, उपाधिरूप,—इति त्रिविधः—
 त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः—याप्रमाणे तीन प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे.—संगृह्यते—
 अस्मिन् इति संग्रहः—कर्मण संग्रह कर्मसंग्रह—यात संग्रह केला जातो
 म्हणून संग्रह, कर्मांचा जो संग्रह, तो कर्मसंग्रह—एषु हि त्रिषु कर्म समवैति—
 कारण या करणादि तान कारकामध्येच कर्म नित्य सबद्ध असते [कर्म कारकाच्या
 आध्याने असते हे प्रसिद्ध आहे]—तेन अयं त्रिविधः कर्मसंग्रह—त्यामुळे
 कर्म, करण व कर्ता असा तान प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे १८

१ या श्लोकातील 'कर्मचोदना' व 'कर्मसंग्रह' या शब्दांचा अर्थ करताना तर रस-
 स्थकाराना फारच गमत केला आहे। ते म्हणतात—“हे शब्द पारिभाषिक आहेत”
 (बरे मग ?) “कोणतेहि कम इन्द्रियांना घट्ट्यापूर्वी त्याचा मनाने निश्चय करावा लागतो”
 (निश्चय करणे हे मनाचे काम आहे की, निश्चयात्मिका बुद्धीचे ?) “म्हणून या मानसिक
 विचाराम कर्मचोदना म्ह० कम करणाची प्रथम प्रेरणा असे म्हणतात” (मानसिक
 विचार हाच तर कर्मचोदना तर तिला 'ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता' अशा त्रिविध वा म्हटले ?
 याचे उत्तर ते असे देतात—) “व ता साहचर्यात्वा ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता याप्रमाणे तीन
 प्रकारची असते” (पण मानसिक विचार असा तीन प्रकारचा कसा असू शकेल ? याचे
 उत्तर ते उदाहरणाने देतात—) “प्रत्यक्ष मज्जे करणापूर्वी मला अमुक करावयाचे (ज्ञेय),
 व ते अमक्या रातान होईल (ज्ञान), असे कुभार (ज्ञाता), आपल्या मनाने ठरवीत
 असतो हा कर्मचोदना झाला” (पण ते करावयाचे ते कार्य होय, ज्ञेय नव्हे, अमक्या
 राताने होईल, असे ठाऊक असणे याला ज्ञान म्हणता येईल, पण कुभाराला 'ज्ञाता'
 म्हणता येणार नाही कुभार घटाचा कनाच आहे, ज्ञाता कोणीहि होईल पण मज्जे करा-
 वयाचे असता त्याचा कना दुमरा कोणा होणे शक्य नाही तसेच ते पुढे म्हणतात—) “हो
 कुभार (पता) मानी, चाव बगेरे साधने (करण) मिळवून प्रत्यक्ष मज्जे (कर्म) तयार
 करितो हा कर्मसंग्रह झाला” (हे म्हणणे काहीसे ठीक आहे पण त्यावरूनहि श्लोकाचे
 स्वार्थस्य काहाच स्पष्टावयेत नाही वस्तुतः भगवानांना येथे कर्मांमध्ये त्रिविधामुळे प्रवृत्ति होते
 ती त्रिपुटी व कर्माचा त्रिविधामध्ये संग्रह होतो तो त्रिपुटा अशा दोन त्रिपुटा सांगावयाचा
 आहेत ज्ञाता (जाव), ज्ञान (ज्ञानाचे करण) व ज्ञेय (विषय) ही त्रिपुटा प्रत्येक कर्माचा प्रवर्तक
 असून कता (जीव) करण (कर्माचे साधन) व कर्म (कर्म्याला ह्म असलेली वस्तु) ही त्रिपुटी
 कर्मसंग्रह आहे म्ह० कता, कम व करण यात मज्जे कर्मांचा संग्रह होतो काणनेहि कम या
 त्रिपुटीला मोटून, हिप्वावाचून होऊन शक्य नाही ज्ञाना पुण्याच्या ठिकाणी या त्रिपुटीला
 नमतात त्यामुळे त्याच्या कर्माचा असमय होतो, हे सुचवून १७ व्या श्लोकातील अर्थाचाच
 येथे अप्रत्यक्षपणे पुष्टि दिली आहे “मा ज्ञाता” व “मी कता” इत्यादि “अहङ्कार”
 भावन ज्ञाना नमना त्याच्या हातून महापातक जरी घट्ट तरी तो त्याच्यायोगाने बद्ध
 होत नाही परलोका त्याला त्याचे फळ योगाचे लागत नाही कारण अधिष्ठानादिकर्मांना
 आत्म्याला ज्ञाना मज्जे नाही नसात या त्रिपुटीनाहि आत्म्याला मज्जे नाही पण येथे
 नादिकर्मांना हे गट उद्धरणे शक्य नाही.) म्हणून रसस्थकारांना “कर्मचोदना हा मज्जे मान-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—गुणसंख्याने—गुणांची गणना ज्यात केली आहे त्या कपिलाच्या साख्यशास्त्रात—ज्ञानं—ज्ञान—कर्म—क्रिया—च—व—कर्ता च—क्रियाचा कर्ता—गुणभेदतः—सत्त्वादि गुणांच्या भेदाने—त्रिधा एव—तीन प्रकारचाच—प्रोच्यते—सांगितला जातो.—तानि अपि—तां ज्ञानादिकही—यथावत्—यथा—शास्त्र—शृणु—ऐष. १९

अभेदानां क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—ज्ञानं कर्म च कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सित-तमं कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिवैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभाव-प्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कपिले शास्त्रे गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थप्रज्ञैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते । ते हि कपिला गुणगोणव्यापारनिरूपणेऽभिव्युक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुल्यार्थेनोपादीयत इति न विरोधः । यथायद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तन्नेदज्ज्ञातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं—ज्ञानादिकांचा प्रस्ताव करून आतां त्या ज्ञानादिकांचे अर्थांतर भेद जाणव्याची अपेक्षा झाली असता—सर्वेषां क्रिया-कारक-फलानां गुणात्मकत्वात्—सर्व क्रिया, कारक व फल यांना गुणात्मकत्व असाव्यामुळे—सत्त्व-रजस्तमोगुणभेदत त्रिविधः भेदः वक्तव्य इति आरभ्यते—सत्त्व, रज व तम या तीन गुणामुळे त्रिमादिकांचाहि त्रिविध भेद साधावा म्हणून आरंभ केला जातो.—ज्ञानं कर्म च—ज्ञान व कर्म—कर्म क्रिया न कारकं पारिभाषिकं ईप्सिततमं कर्म—येथे कर्म म्ह० क्रिया, व्याकरणाच्या पारिभाषिकप्रमाणे कर्त्याला ईप्सिततम म्ह० प्राप्त करून घेण्यास अलस इष्ट असलेला वस्तु, 'कर्म' या नावाचे कारक, येथे विवक्षित नाही. [म्ह० येथील कर्मशब्दाने व्याकरणातील कारक ध्याव-याचे नाही]—कर्ता च क्रियाणां निर्वर्तकः—आणि कर्ता—क्रियांचा संपादक म्ह० कर्म करणारा—त्रिधा एव (इति) अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्श-नार्थ—'तीन प्रकारचेच' हे अवधारण—हा प्रसाराचा निधय गुणांतून भिन्नप्राप्ति नाही, देदाद्यपिप्यासाठी आहे.—गुणभेदतः—सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थः—गुणभेदतः म्ह० सत्त्वादि गुणांच्या भेदाने असा भावार्थ—प्रोच्यते—कथ्यते—सांगितला जातो.

व क्रिया-कारक-फलानील क्रिया, कर्ता व ज्ञान हीच तीन मुख्य आहेत, म्हणून त्यांचेच त्रिविध येथे सांगून आहोत. कर्मांमध्ये शास्त्राचा अन्तर्भाव होतो, ज्ञानांमध्ये करणाचा अन्तर्भाव होतो, व कर्मांमध्ये देणाचा अन्तर्भाव होतो.)

[ज्ञान, कर्म व कर्ता यातील प्रत्येक सत्त्वादि तीन गुणामुळे तीनच प्रकारचे सांगितलेले आहे. कोठे ? उत्तर—]—गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे—गुणसंख्यानात म्ह० कृ० पिलशास्त्रात—तत् अपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणं एव—
ते गुणसंख्यानं शास्त्रादि गुण व भोक्ता याविषयी प्रमाणच आहे.—यद्यपि परमार्थ-
ग्रहणकृत्यविषये विरुद्ध्यते—जरी ते कापिलशास्त्र परमार्थग्रहणकृत्यविषयामध्ये विरुद्ध
आहे, तरी गुण, भोक्ते इत्यादि विषयात प्रमाणच आहे. [एखाद्या विशिष्ट विषयामध्ये
विरोध जरी असला तरी प्रकृत अर्थी त्याचे प्रामाण्य विरुद्ध नाही]—ते हि कापिलाः
गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभियुक्ताः—कारण ते कापिल माग्यदर्शनकारहि गुण,
गुणाचे व्यापार, भोग वगैरे, याचे निरूपण करण्यात मोठे निपुण आहेत—इति तत् शास्त्रं
अपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन उपादीयते इति न विरोध—त्यामुळे त्याचे
शास्त्राहि पुढे सांगितलेल्या अर्थाच्या स्तुतीसाठी ग्रहण केले जाते [ज्ञानादि प्रत्येकाचे
तीन तीन भेद आहेत, हा वक्ष्यमाण अर्थ आहे, तो दृष्ट्या शास्त्रातहि तसाच मागित-
लेला आहे, अशा त्याची प्रसिद्धि सांगून स्तुति करण्यासाठी त्या मताचे येथे ग्रहण केले
आहे.] त्यामुळे विवक्षित अर्थाच्या स्तुतीसाठी इतर शास्त्राच ग्रहण करणे यात काही
विरोध नाही. यास्तव—यथावत्—यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु—यथान्याय—यथा
शास्त्र ऐक (काय ? उत्तर—)—तानि अपि—ज्ञानादीनि गुणभेदकृतानि तज्ज्ञे-
जातानि—तीहि ज्ञानादिक—सत्त्वादि तीन गुणामुळे झालेले त्याचे सर्व भेद—शृणु
—वक्ष्यमाणे अर्थे मन समाधि कुरु इत्यर्थः—ऐक म्ह० पुढे सांगितल्या जाणा-
ऱ्या अर्थामध्ये मन समाधान कर.—माझ्या भाषणाकडे लक्ष दे, असा याचा भावार्थ. ११.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥२०॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या ज्ञानाने—विभक्तेषु सर्वभूतेषु—अगदी भिन्न भिन्न
असलेल्या सर्वभूतामध्ये—एक अविभक्तं अव्ययं भाव—एक अभिन्न अव्यय
भाव आत्मवस्तु—ईक्षते—पाहतो—तत् ज्ञानं—ते ज्ञान—सात्त्विकं—सात्त्विक
आहे, असे—विद्धि—जाण २०

ज्ञानस्य तु तावद्विषयत्वमुच्यते—सर्वभूतेष्वप्यप्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन
ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावदाक्षो वस्तुवाच्येऽस्मात्मात्मवस्वित्यर्थः । अव्ययं न ज्येति

१ ' गणमख्यान ' म्ह० वारिज माग्यदर्शन, अग रहस्यवागहि म्हणणान. गानेन
' मारव ' हा शब्द ' ज्ञान ' या अर्था आहे मारवदर्शन या अर्थी याजलेला नाही.
' गुणमख्यान ' हा शब्द साख्यदर्शन या अर्था येतला आहे, हे यावरून मिळू शकते.
च मारवाचा स्पष्ट उल्लेख करून फक्त येथेच त्याच्या मताचा ज्याअर्थी अनुवाद केला आहे
त्याअर्थी यापूर्वी प्रष्टि, पुरुष, अव्यय इत्यादि जे शब्द आले आहेत ते मूळ साख्यदर्श-
नातील नव्हेत, वेदान्तशास्त्रातील—उपनिषदांतील आहेत हेहि उघड होते.

स्वात्मना धर्मैर्वा कूटस्थनित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं प्रतिदेह विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवस्त्रिन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छिद्ये भवन्ति ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वं उच्यते—आता अगोदरं तान् श्लोकानां ज्ञानार्थं त्रिविधत्वं सांगितलं जातं—सर्वभूतेषु—अव्यक्तादि-स्थावरान्तेषु भूतेषु—सर्वं भूतामध्ये ह्य० अव्यक्तापासून स्थावरापर्यंत शरीरेंद्रियरूप सर्वभूतां मध्ये—येन—ज्ञानेन एक भावं—वस्तु—ज्या ज्ञानाने एक भाव—वस्तु—भाव-शब्द वस्तुवाची एकं आत्मवस्तु इत्यर्थः—येनाह 'भाव'शब्द 'वस्तु' या अर्थी आहे—एक आत्मवस्तु असा याचा भावार्थ—अव्यय—स्वात्मना धर्मं वा न द्येति कूटस्थनित्य इत्यर्थः—अव्यय ह्य० स्वरूपाने किंवा धर्मान्या योगानें क्षय पावत नाही ह्य० कूटस्थ नित्य असा याचा भावार्थ—ईक्षते—येन ज्ञानेन पश्यति—पहातो—ज्या ज्ञानाने एक अव्यय आत्मवस्तु पहातो, (असा याचा सबंध.)—त च भावं प्रतिदेहं अविभक्तं—आणि त्या भावाला—आत्मवस्तूला प्रत्येक देहात अविभक्त—विभक्तेषु देहभेदेषु तत् आत्मवस्तु न विभक्त—भिन्न भिन्न असलेल्या असलेल्या देहामध्ये ती आत्मवस्तु अविभक्त आहे, म्हणजे—व्योमवस्तु निरंतर इत्यर्थः—आकाशाप्रमाणे निरंतर—अखंड, असा याचा भावार्थ—तत् ज्ञानं—अद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धि इति—ते ज्ञान ह्य० अद्वैत आत्मदर्शन सात्त्विकं सम्यग्दर्शन आहे असे जाण—यानि द्वैतदर्शनानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च—जो द्वैतदर्शन—अयथार्थ ज्ञाने ती राजस व तामस ज्ञाने होत.—इति साक्षात् संसारोच्छिद्ये न भवन्ति—त्यामुळे ती साक्षात् संसारनिवृत्तीला समर्थ होत नाहीत २०

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—तु—परतु—यत् ज्ञानं—ज ज्ञान—सर्वेषु भूतेषु—सर्व प्राण्यामध्ये—पृथक्त्वेन—प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न रूपांने—ज्ञानाभावात् पृथग्विधान्—भिन्न भिन्न लक्षणांचे निरनिराळे पदार्थ—वेत्ति—जाणतं—तत् ज्ञानं—ते ज्ञान—राजसं—राजस आहे, असे—विद्धि—जाण. २१

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन ॥ भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावाभिगच्छात् । पृथग्विधान्पृथक्प्रकाराभिगच्छलक्षणमित्यर्थः । वेत्ति विज्ञानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं राजो-निवृत्तम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘पृथक्त्वेन’ इति—या श्लोकाने राजस ज्ञान सांगतात—तु यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन—भेदेन प्रतिशरीरं अन्यत्वेन—पण जे ज्ञान पृथक्त्वाने—भेदाने—प्रत्येक शरीरामध्ये अन्यत्वाने—नानाभावान्—भिन्नान् आत्मनः—नानाभावास द्वे भिन्न आत्म्यांस—पृथग्विधान्—पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान् इत्यर्थः—पृथक् प्रकारचे—निरुतिराद्य लक्षणाचे, असा याचा भावार्थ—यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु वेत्ति—विजानाति—जे ज्ञान सर्व भूतामध्ये भिन्न भिन्न आत्म्याना जाणते—समजते, पण—ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः—ज्ञानाला कर्तृत्व संभवत नसन्नामुळे पुरष ज्या ज्ञानने जाणतो असा याचा भावार्थ—तत् ज्ञानं राजसं—रजोनिवृत्त विद्धि—त्या ज्ञानाला राजस—रजोगुणापासून उत्पन्न झालेले, असे जाण. २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतस्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्यार्थ—तु—पण—यत् (ज्ञान)—जे ज्ञान—एकस्मिन् कार्ये—एका कार्यात म्ह० शरीरात किंवा बाहेर प्रतिमादिकात—कृत्स्नवत्—परिपूर्ण असन्त्या-प्रमाणे—सक्तं—जीव किंवा ईश्वर हा एवढाच यापेक्षा अधिक नाहीं असा अभिनि-वेशाने युक्त अमलें,—अहैतुकं—युक्तिगम्य—अतत्त्वार्थवत् च—तत्त्वार्थरहित व सामुद्रिक—अल्पं—अगदी अल्प असते—नत् तामसं—ते तामस ज्ञान ग्रहून—उदाहृतं—झटलेले आहे. २२.

परिवृति । यत्तु ज्ञान कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रति-मादौ सक्तमेतावानेवाऽऽमेधरो वा नातः परमस्तीति यथा नक्षत्रपणकादीनां शरीरा-नुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पापाणदावादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तम-हैतुकं हेतुवर्जितं नियुक्तिकमतरार्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य जेवभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवत् सत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकवादेवादां चाल्याविषयत्वात्परकलवाहा तना-मसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञान इत्यते ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—‘यत्तु’ इति—या श्लोकाने तामस ज्ञान सांगतात—तु यत् ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये—देहे बहिः वा प्रतिमादौ कृत्स्नवत्—समस्तवत् सर्वविषयं इव—पण जे ज्ञान एका कार्यामध्ये म्ह० देहामध्ये किंवा बाहेर प्रतिमेमध्ये समस्तवत् सर्वनानाप्रमाणे—एकामध्ये समस्ताप्रमाणे—अणु काय सर्वेच वस्तुविषयींचे—सक्तं—एताद्यान् एव आत्मा ईश्वर. वा न अतः परं अस्ति इति—असे मक्त म्ह० अन्मा किंवा ईश्वर काय तो एवढाच याच्या पलीकडे नाहीं, अशा प्रकारचे एका कार्यामध्ये आसक अगलेले समस्तविषयक ज्ञान (एकाच कार्यानाल आसकत्व दृष्टान्ताने स्पष्ट करिताने—) यथा नक्षत्रपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणः

जीवः वा पापाणदार्वादिमात्र ईश्वरः—ज्याप्रमाणे दिमंवर जैनादिकांवा शरीरावुवर्ती—देहपरिणाम जीव म्ह० शरीराप्रमाणेच वनणारा किंवा वागणारा व शरी-
रीचे जे प्रमाण त्याच प्रमाणाचा जीव किंवा केवळ पापाण काष्ठ हेंच ज्याचें स्वरूप
आहे असा ईश्वर—इति एवं एकस्मिन् कार्ये सक्तं—याप्रकारे एकाच कार्यामध्ये
(देह किंवा बाह्य प्रतिमा इत्यादिकात) सक्त—आसक्त असलेले—अहेतुकं—हेतुव-
जितं निर्युक्तिकं—अहेतुक म्ह० हेतुरहित, युक्तिशून्य—अतत्त्वार्थवत्—यथा-
भूतः अर्थः तत्त्वार्थ सः अस्य ज्ञेयभूतः अस्ति इति तत्त्वार्थवत्—
अतत्त्वार्थवत्—यथाभूत म्ह० परा असलेला जो अर्थ तो तत्त्वार्थ, तसा तत्त्वार्थ ज्या
ज्ञानाचा ज्ञेय म्ह० विषय आहे ते ज्ञान तत्त्वार्थवत् होय—न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वा-
र्थवत्—असे तत्त्वार्थवत् जें नाहीं तें अतत्त्वार्थवत्—अहेतुकरवात् एव अल्पं च
—आणि युक्तिशून्य असल्यामुळे जें ज्ञान अल्प म्ह० आभासरूप आहे—या अल्प-
विषयत्वात् (या) अल्पफलत्वात्—किंवा त्याचा विषय अल्प असल्यामुळे
किंवा फल अल्प असल्यामुळे जें ज्ञान अल्प आहे—म्ह० जें स्वरूपतः, विषयतः व
फलतः हि अल्प आहे—तत् तामसं उदाहृतं—तें ज्ञान तामस म्हणले आहे.—
हि तामसानां प्राणिनां अधिवेकिनां ईदृशं ज्ञानं दृश्यते—जे तामस-अवि-
वेकी प्राणी असतात त्याचें हे अशा प्रकारचे ज्ञान दिसते. २२.

१ २०—२२ या श्लोकावरील दीर्घत रहस्यकार असे स्पष्टीकरण करितात—“निरनिराळ्या
ज्ञानाचा ही लक्षणें व्यापक आहेत आपली वायका मुलें हाच वायतो सर्व सत्ता हे ज्ञान तामस
होय यापेक्षा जरा वर चडलें म्ह० इष्टि अधिक व्यापक होऊन आपल्या गावातला किंवा
देशातला मनुष्य आपला वाटू लागतो, तथापि निरनिराळ्या गावातील अगर देशातील
लोक निरनिराळे हा बुद्धि असाय कायम अमने, हे ज्ञान राजस होय. पण याहिपेक्षा वर
चढून सर्वाभूता एक आत्मा हे ओळखिलें म्ह० हे ज्ञान पूर्ण व सार्वत्रिक ज्ञाने. ” बगैरे,
पण हा भावार्थ व्यवहारदृष्ट्या कितीहि जरी ब्राह्म असला तरी तो मूळाला भरून
नाह्या, हे कोणाहि वचून करील येथें वायका-मुलें, गाव व देश यातील लोक एवढाच
जव ममजणें हा व्यापक अर्थ नमून सजुविन अर्थ आहे कारण २० व्या श्लोकाप्रमाणे
२१ व्या श्लोकातहि म्ह० राजस ज्ञानाच लक्षण मांगनागादि ‘ मयेषु भूतेषु ’ हे शब्द आहेत.
मये भूतें म्ह० नुरगा गाव किंवा देश नव्हे. तसेंच तामस लक्षणात ‘ एकस्मिन् कार्ये
तृणवत् ’ असे शब्द आहेत. त्याचाहि वायका-मुलें हा अर्थ समजून नाह्या. असे दोन
तर गीतारहस्यात धोषपदी आढळतात. त्यातले बरेचसे आम्हां यापूर्वी दाखविले आहेत.
म्हणून आता आपण अधिक कोटसा उगाळीत वमत नाहो. येथवर आम्ही ३ परीक्षण
केले आहे त्यावरून रहस्यकारांना केलेला गाथाच प्रायः मशेष आहे, याविषया वायका-
चा गाथा होईल, म्हणून आता या पुढे दोन—पार मुख्य मुद्यांचाच ठेवता विचार करून
या अर्थाने या श्लोकाहि संपवितों.

नियतं संगराहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

अन्यथार्थ—यत्—ज—अफलप्रेप्सुना—फलाच्या प्राप्तीची इच्छा न करणा-
ऱ्या कर्त्याकडून—अरागद्वेषतः कृत—राग द्वेषावाचून केलेले—नियतं संगराहितं
कर्म—नित्य आसक्तिरहित कर्म—तत् सात्त्विकं उच्यते—त्याला सात्त्विक कर्म
झणल जाते २३

अथ कर्मणश्चैविध्यमुच्यते—नियत नित्य संगराहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः।
कृत रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन ॥ कृत रागद्वेषत कृत तद्विपरीत कृतमरागद्वेषतः
कृतमफलप्रेप्सुना फल प्रेप्सतीति फलप्रेप्सु फलवृण्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्रा
कृत कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—अथ कर्मण चैविध्य उच्यते—आता कर्मान त्रिविधत्व सांगितल
जातें—नियतं—नित्य—नियत म्ह० नित्य,—संगराहित—आसक्तिवर्जित—संग-
राहित—आसक्तिगून्य—अरागद्वेषत कृतं—रागद्वेषानें न केलेल—रागप्रयुक्तेन
द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषत कृत तद्विपरीत कृत अरागद्वेषतः कृतं—
रागानें प्रेरित होऊन व द्वेषानें प्रेरित होऊन केलेले जे कर्म तें रागद्वेषकृत होय व
त्याच्या उलट म्ह० रागद्वेषावाचून केलल जे कर्म ते अरागद्वेषान कलेलें कर्म होय—
अफलप्रेप्सुना—फलं प्रेप्सति इति फलप्रेप्सु—फलवृण्ण—अफलप्रेप्सु—फला-
ची इच्छा न करणाऱ्या—फल मिळण्याची जो इच्छा करितो तो फलप्रेप्सु म्हणजे फलेच्छु
तत् विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा—त्याच्या उलट असलेल्या म्हणजे फल
मिळण्याची इच्छा न करणाऱ्या कर्त्याकडून—यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकं उच्यते
—जे केलेले कर्म तें सात्त्विक म्हणल जातें २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अन्यथार्थ—तु—पण—यत्—ज—कर्म—कर्म—कामेप्सुना—फलप्राप्तीची
इच्छा करणाराकडून—वा पुन—किंवा—साहंकारेण—अहंकारान युक्त झालेल्या
पुरुषाकडून—बहुलायासं—पुष्कळ आयासान—क्रियते—केले जातें—तत्—त
—राजस उदाहृत—राजस कर्म झणलेले आहे २४

यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थ । कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न
तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तां हि लौकिकश्रोत्रियनिरहकारापेक्षया । यो हि परमायनिरहकार
आरमबिन्न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासस्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्म
वित्साहकारः कता किमुत राजस्यतामसया । लोकैऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहकार

उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति । तस्मात्तदपेक्षयैव साहकारेण वेत्युक्तम् । पुनः शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—‘यत् तु’ इति—‘यत् तु’ या श्लोकाने राजस कर्म सागतात—तु कामेप्सुना—फलप्रेप्सुना इत्यर्थ—पण कामेप्सुपुरुषाकडून म्ह० फल प्राप्त व्हावें अशी इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून, असा याचा भावार्थ—यत् कर्म—जें कर्म (केले जाते असा पुढें सबध)—वा साहकारेण—किंवा साहकारान—साहकारेण इति तत्त्वज्ञान-अपेक्षया न—येथे साहकारानें असें ज म्हटले आहे, तें तत्त्वज्ञानाच्या अपेक्षेने नाहा—किं तर्हि—तर मग काय—लौकिकधोत्रियनिरहंकार अपेक्षया—लौकिक धोत्रियाच्या अहकाररहित कर्माच्या अपेक्षेनें [निरहकार तत्त्वज्ञानी पुरपानें केलेल्या कर्माच्या अपेक्षेनें साहकार अज्ञ पुरुषानें केलेलें ज कर्म, तें येथें कर्म-शब्दानें विवक्षित नाही. तर ओ लौकिकात असलेला, निष्पाप, वेदाध्यायी ब्राह्मण, त्याचें जें अहकाररहित कर्म त्याच्या अपेक्षेनें येथे ‘साहकारेण कृतं कर्म’ अस म्हटले आहे, यावर कोणी म्हणेल कीं, अस का ? तर सागतात—]—यः हि परमार्थनिरहकारः आत्मवित् तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिः न अस्ति—जो खरा खरा—वास्तविक निरहकार आत्मवेत्ता, त्याला फलप्राप्तीची इच्छा व पुष्कळ आयासानें कर्माचें कर्तृत्व याचा प्राप्ति नसते—सात्त्विकस्य अपि कर्मणः अनात्मवित् कर्ता साहकारः—सात्त्विक कर्माचाहि कर्ता जर अनात्मज्ञ व साहकार भमतो—किं उत राजस तामसयोः—तर मग राजस आणि तामस कर्मांचा कर्ता साहकार भमतो हें काय सागाव ?—लोके अनात्मविद् अपि धोत्रियः निरहंकारः उच्यते निरहंकार अयं ब्राह्मणः इति—व्यवहारामध्ये आत्म्याला न जाणणाराहि वेदाभ्यायी निरहकार म्हटला जातो—हा ब्राह्मण निरहकार आहे असें म्हणतात,—तस्मात् तद् अपेक्षया एव ‘साहकारेण वा’ इति उक्तः—म्हणून त्या निरहकार धोत्रियाच्या अपेक्षेनें व ‘साहकारेण वा’ असें म्हटलें आहे—पुनः शब्द पादपूरणार्थ—पूर्वांघांच्या शेवटी असलेला ‘पुनः’ शब्द दुसऱ्या वरणाची पूर्त करण्यासाठी आहे—कर्त्रा बहुलायास-महता आयासेन क्रियते—निर्वर्त्यते—त्या कर्त्याकडून मोठया आयासानें (जें कर्म) केले जाते—तत् कर्म राजस उदाहृत—तें कर्म राजस म्हटलें आहे २४

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारम्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—अनुबन्धं—भागून होणारा पारणाम—क्षय—शक्तीचा व धनाचा क्षय,—हिंसां—प्राण्यांचा पीडा—च पांश्वं—आणि आपन

सामर्थ्यं यांस—अनपेक्ष्य—न पाहून—मोहात्—मोहाने—आरभ्यते—आरं-
भिलें जाते—तत् तामसं उच्यते—त्याला तामस कर्म म्हटलें जाते. २५

अनुबन्धमिति । अनुबन्ध पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तं चानुबन्धं, क्षयं
यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य .
च पीरये पुरषकारं शत्रोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुब-
न्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिवृत्त-
मुच्यते ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—' अनुबंध० ' इति—या श्लोकांने तामस कर्म सांगतात—अनु-
बंध—पश्चात् भावि यत् वस्तु सः अनुबंध. उच्यते—अनुबंध म० मागून
होणारी जी वस्तु—(परिणाम) तिला अनुबंध झटले जाते—तं च अनुबंध—
त्या अनुबंधाला—क्षयं—यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयः वा
स्यात् न क्षयं—क्षयाला—जे कर्म करूं लागलें असता शक्तिक्षय किंवा धनक्षय होतो
त्या क्षयाला—हिंसां—प्राणिपीडां अनपेक्ष्य—हिंसा क्ष० प्राणिपीडा तिला, अर्थात्
अनुबंध, क्षय व हिंसा याची अपेक्षा न करता—च पौरुषं—पुरुषकारं शक्नोमि
इदं कर्म समापयितुं इति एव आत्मसामर्थ्यं—पौरुषं—पुरुषकार—प्रयत्न, 'मी
हें कर्म संपवूं शकतो' अशा प्रकारचें आत्मसामर्थ्य—इति एतानि अनुबंधादीनि
पौरुषान्तानि अनपेक्ष्य—अशा या अनुबंधापासून पौरुषापर्यंत चार मोष्टींचा
विचार केला असता—मोहात्—अविवेकतः यत् कर्म आरभ्यते—मोहाने—
अविवेकानें जें कर्म आरंभिलें जाते—तत् तामसं—तमोनिवृत्तं उच्यते—त्याला
तामस—तमामुळें झालेलें असं म्हटलें जाते. २५

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६

अन्वयार्थ—मुक्तसंगः—ज्याने संग सोडला आहे,—अनहंवादी—'मी मा'
असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाही,—धृत्युत्साहसमन्वितः—धृति व उत्साह यांनी
जो युक्त आहे,—सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः—सिद्धि व असिद्धि यातील काही
झालें तरी चित्तात निर्विकार असणारा—कर्ता—कर्ता—सात्त्विकः—सात्त्विक—
उच्यते—झटला जातो. २६

मुक्तंति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन न मुक्तसङ्गोऽनहंवादी
नाहंवदनदीलो एत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः
संयुक्तो एत्युत्साहसमन्वितः, सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ
॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणयुक्तो न फलरगादिना यः स निर्वि-
कार उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘मुक्त०’ इति—‘मुक्त०’ या श्लोकाने सात्त्विक कर्ता सांगतात—
मुक्तसंग-मुक्त-परित्यक्तः सद्गुरुः येन स मुक्तसंग—मुक्तसंग द्व० ज्याने
संगाचा द्व० फलासक्ताचा परित्याग कला आहे तो मुक्तसंग—अनहवादी—न अह
वदनशील—अनहवादी द्व० ‘मी’ असें द्व्यण्याचें ज्याचें शील नाहा तो—
धृत्युत्साहसमन्वित—धृति धारणं उत्साह उद्यमः ताभ्या समन्वित
संयुक्त धृत्युत्साहसमन्वित—धृति आणि उत्साह यांनी युक्त, धृति द्व० धारण,
धैर्य, आणि उत्साह द्व० उद्यम, त्यांनी युक्त तो धृत्युत्साहसमन्वित—सिद्धय
सिद्धयो क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ असिद्धौ च—सिद्धि व असिद्धि
यामध्ये द्व० क्रियमाण कर्माचा फलसिद्धि होण किंवा न होण या दोन्हामध्ये—सि
द्धिसिद्धयो निर्धिकारः—सिद्धि व असिद्धि याविषयी निर्धिकार—केवळ शास्त्र
प्रमाणप्रयुक्त. न फलरागादिना य.—केवळ शास्त्रप्रमाणानेंच प्रेरित झालेला,
फलासक्ति, कर्मासक्ति यांनी अयुक्त असा जा—स. निर्धिकारः उच्यते—तो निष्क
कार म्हटला जाता—य. एवभूत कर्ता स सात्त्विक उच्यते—जो अशा
प्रकारचा कर्ता तो सात्त्विक म्हटला जातो २६

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हि सात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—रागी—ज्याला राग-विषयासक्ति आहे असा रागा,—कर्मफलप्रे
प्सु.—कर्मफलाचा इच्छा करणारा—लुब्ध—परद्रव्याचा लोभ धरणारा—हिंसा
त्मक—दुसऱ्याला पाडा देण्याचें ज्याचें शील आहे असा,—अशुचि—बाह्य व
अन्त शुद्धि न ठेवणारा,—हर्षशोकान्वित—हर्ष व शोक यांनी युक्त—कर्ता—
असा कर्ता—राजस परिकीर्तित—राजस कर्ता सांगितलेला आहे २७

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलार्थी, लुब्ध परद्रव्येषु
सजातगृष्णस्तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मक परपीडास्वभावोऽशुचिर्बा
ह्यान्त शीघ्रचर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोक
स्ताभ्या हर्षशोकाभ्यामन्वित संयुक्तस्तस्यैव च कर्मण संपत्तिविपर्ययो हर्षशोको
स्याता ताभ्या संयुक्तो य कर्ता स राजस परिकीर्तित ॥ २७ ॥

१ अ २ श्ल ४८ येथे योगरथ हाऊन कर्म कर आणि मिद्धि व असिद्धि याविषयी मम
असणें हाच याग, असें म्हटलें आहे आणि येथें मिद्धि व असिद्धि या प्रमणा निर्विकार
अमर्ते हें सात्त्विक कर्त्याचें स्थग सांगितलें आहे यावरूनच कमानुष्ठाताला—कर्मयोगाला
अवश्य असलेले समत्व म्ह० ध्यानाने प्राप्त होणारे चित्तस्थैर्य किंवा ज्ञानानें प्राप्त होणारे
सर्वत्र समदर्शन नव्हे, हें उघट होतें कारण सात्त्विक कर्मापरणहि मी कर्ता या भावने
वाचून दोऊ द्राक्षत नाही [२४ श्लोकावरील भाष्य पृ ११७४ व पृ १११४ पदा]

भाष्यार्थ—‘रागी०’ इति—या श्लोकान राजस कर्ता सांगतात—रागी-राग. अस्य अस्ति इति रागी—रागी-राग म्ह० कर्मासाक्षि ज्याला असते तो रागी—कर्मफलप्रेप्सुः—कर्मफलार्थी—कर्मफलाची इच्छा करणारा—कर्माचें फल मिळावें अस इच्छणारा—लुब्ध—परद्रव्येषु संजाततृष्ण च तीर्थादौ स्वद्रव्य अप-रित्यागी—लुब्ध म्ह० परद्रव्याविषयी ज्याला तृष्णा उत्पन्न झाली आहे व सत्पानादि कामध्वे अपत्या द्रव्याचा जो परित्याग करीत नाही—हिंसात्मकः—परपीडास्वभाव—हिंसात्मक म्ह० दुसऱ्याला पीडा देण्याचा ज्याचा स्वभावच आहे असा—अशुचिः बाह्यान्त शौचवर्जितः—अशुचि म्ह० बाह्य व अंत शुद्धीनें रहित (अ १६ खो. १० पृ १०-१६)—हर्षशोकान्वित—इष्टप्राप्तौ हर्ष अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोक ताभ्या-हर्षशोकाभ्या अन्वित—सयुक्त—हर्षशोकांनी युक्त—इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष, व अनिष्टप्राप्ति व इष्टवस्तूचा वियोग झाला असता गोक त्या हर्ष-शोकांनी युक्त—तस्य एव च कर्मण संपत्ति विपत्त्योः हर्षशोकौ स्याता—त्याच कर्माची सिद्धि झाली असता किंवा त्याचा नाश झाला असता हर्ष व शोक हो तात त्या हर्षशोकाना सयुक्त—यः कर्ता स राजस परिकीर्तितः—असा जो कर्ता तो राजस म्हटला आहे १७

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अन्यपार्थ—अयुक्तः—ज्याचें चित्त समाहित नसतें—प्राकृत—जो अत्यंत असंस्कृत—मूर्खासारखा असतो,—स्तब्ध—कोणापुढेहि नम्र न होणारा असतो,—शठ—मोठा मायावा,—नैष्कृतिक—दुसऱ्याच्या वत्ताचा छेद करणारा,—अलस—आळशी,—विपादी—नेहमी देह करणारा,—च दीर्घसूत्री—व चंगट—कर्ता—कर्ता असतो, त्याला—तामसः—तामस कर्ता—उच्यते—म्हटले जातें २७

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहित प्राकृतोऽसन्तामस्कृतबुद्धिर्बालसम, स्तब्धो दण्ड-बद्ध नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगृहणकारी, नैष्कृतिक परवृत्तिच्छेदनपरो-ऽलसोऽप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि, विपादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणो यन्म श्रो वा कर्तव्य तन्मासेनापि न करोति, यश्चैवमूत कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—‘अयुक्तः०’ इति—या श्लोकानें तामस कर्ता सांगतात—अयुक्त—असमाहित—अयुक्त—असमाहित, ज्याचें चित्त समाहित नाही—प्राकृत—अ-त्यंत-असंस्कृतबुद्धिः—बालसमः—प्राकृत—ज्याच्या बुद्धीला मुर्खीच रास्वार झालेले नाहीत असा एसाया बालकासारखा—मूर्खासारखा—स्तब्ध—दण्डवत् कस्मैचित् न नमति—स्तब्ध झ० दण्डप्रमाणें कोणापुढेहि नम्र न होणारा [जो कोणालाहि नम-स्कार करीत नाही]—शठ—मायावी शक्तिगृहणकारी—शठ म्ह० सदाच, गा भा १४८

कपटी, आपलें सामर्थ्य गुप्त ठेवणारा—नैष्कृतिक—परवृत्तिच्छेदनपर—नैष्क-
 तिक हा० दुसऱ्याच्या वृत्तीचा उच्छेद करण्यात तत्पर असलेला—अलस—कर्त-
 व्येषु अपि अप्रवृत्तिशील—आळशी, आपल्या कर्तव्यामध्येहि प्रवृत्त होण्याचें ज्याचें
 शील नाहीं,—विपादी—सर्वदा अवसन्नस्वभावः—विपादी—खिन्न, नेहमी निर-
 स्साह अमण्याचेंच ज्याचें शील आहे—च दीर्घसूत्री—कर्तव्याना दीर्घप्रसारणः
 यत् अद्य या श्वः कर्तव्य तत् मासेन अपि न करोति—आणि दीर्घसूत्री
 म्ह० कर्तव्याचा मेठा पसारा करणारा, आज किंवा उद्या—एक दोन दिवसात जें
 करावयाचें त महिन्यानेहि करात नाही—च य एवंभूत कर्ता स तामसः
 उच्यते—जो अशा प्रकारचा कर्ता तो तामस म्हटला जातो २८

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतः त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

अन्वयार्थ—धनंजय—हे पार्था !—बुद्धे—बुद्धीच्या—च एव—आणि—
 धृतेः—धृतीच्या—गुणतः—गुणामुळ होणा या—त्रिविधं भेदं—तीन प्रकारच्या
 भेदाला—अशेषेण—काही बाकी न ठेविता—प्रोच्यमानं—माझ्याकडून सांगितल्या
 जाणा या भेदाला—पृथक्त्वेन—विवेकत तू—शृणु—ऐक २९

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद एतेष्वेव भेद गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्वति सूत्रो
 पन्यास । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धन-
 जय । दिग्विजये मानुषं दध च प्रभूत धनमजयतेनसौ धनजयोऽर्जुन ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—‘बुद्धेर्भेदं इति—या श्लोकान बुद्धि व धृति यांचे भेद सांगण्याची
 प्रतिज्ञा कशितात—बुद्धे भेद च धृते. एव भेद सत्त्वादिगुणतः त्रिविधं शृणु
 इति सूत्रोपन्यास—बुद्धीचा भेद आणि धृतीचा भेद सत्त्वादि गुणामुळ तीन प्रका-
 रचा तू ऐक, असा सूत्राचा उपन्यास केला आहे—अशेषेण—निरवशेषत यथा
 यत् पृथक्त्वेन—विवेकत प्रोच्यमान—कथ्यमान—अशेषत.—काही बाकी न
 ठेवता पूर्णपणे विवेकपूर्वक सांगितला जाणारा हा त्रिविध भेद तू ऐक—धनंजय—
 दिग्विजये मानुषं दध च प्रभूत धन अजयत् तेन असौ अर्जुनः धनजय
 —हे धनजय ! दिग्विजयामध्ये मनुष्यांचें व देवांच पुढेकळ धन त्याने जिंकलें, त्यामुळें
 अर्जुन धनजय होय २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

ब्रन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अनुना ।—या बुद्धिः—या बुद्धिः—प्रवृत्ति—कर्ममा-
 गांला—च—व—निवृत्ति—मोक्षमागांला—कार्याकार्ये—विहित कतम्य व निषिद्ध
 अकर्तव्य पांना,—भयाभये—भवाचें कारण व अमयाचें कारण, यात—यंध च

मोक्षं—यद्य व मोक्ष यांना—वेत्ति—जाणते—सा—तां—सार्विकी बुद्धिः—
सार्विकी बुद्धि होय. ३०

प्रवृत्ति चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तन बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिं च निवृत्तिः
मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावि-
त्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य
देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां । भयाभये विमेल्यस्मादिति भय तद्विपरीत-
भयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं
सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सार्विकी । तत्र ज्ञानं
बुधेर्बुद्धिर्बुद्धिस्तु ब्रूतिमती । धृतिरपि ब्रूतिर्विषय एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

माध्यायार्थ—‘प्रवृत्तिं च०’ इति—या श्लोकाने सार्विकी बुद्धि सांगतात—
प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः—प्रवर्तन बन्धहेतु कर्ममार्ग—प्रवृत्तीला—प्रवृत्ति म्ह०
प्रवर्तन, बंधाला कारण होणारा कर्ममार्ग—निवृत्तिं च निवृत्तिः—मोक्षहेतुः सं-
न्यासमार्गः—आणि निवृत्तीला म्ह० मोक्षाला कारण होणारा संन्यासमार्ग [पण
प्रवृत्ति म्ह० सर्व आचरण व निवृत्ति म्ह० आचरण न करणे असा येथे अर्थ का काहे
नये ? उत्तर—]—बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यास-
मार्गा इति अवगम्यते—ज्या वाक्यात बंध व मोक्ष सांगितले आहेत, त्याच
वाक्यात प्रवृत्ति व निवृत्ति सांगितली असल्यामुळे आणि कर्ममार्गाला बंधहेतुत्व व
संन्यासमार्गाला मोक्षहेतुत्व असल्यामुळे प्रवृत्ति व निवृत्ति या शब्दांनी तेच येथ घेतले
पाहिजेत, असे ज्ञात होते.—कार्याकार्ये-विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये-
करणाकरणे इति एतत्—वार्थ अकार्य म्ह० विहित व निषिद्ध, कर्तव्य व अकर्तव्य
करणे व न करणे असा याचा भावार्थ—कस्य देशकालादि अपेक्षया दृष्टादृष्टा-
र्थानां कर्मणां—कशाचें करणे व न करणे, देशकालादिकांच्या अपेक्षेने दृष्ट व अदृष्ट फल
देणाऱ्या कर्माचें अनुष्ठान करण किंवा न करणे—भयाभये-विमेलि अस्मान् इति
भयं तद् विपरीत अभयं—भय व अभय यात, ज्याचा भीति वाटते ते भय, व
त्याच्या विपरीत असलेले ते अभय—भयं च अभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविष-
ययोः भयाभययोः कारणे इत्यर्थ—भय व अभय मिटव भयाभय, ज्याचा
विषय दृष्ट म्ह० प्रलेश व अदृश्य म्ह० परोक्ष आहे, असा भयाभयांचा जा कारणे
तां असा याचा अर्थ.—[अनिष्टसाधन हेंच भय व इष्टसाधन हेंच अभय—]—बन्ध
सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं—बंध सहेतुक, व मोक्षसहेतुक म्ह० कारणासह बंध
व मोक्ष यास—या बुद्धि वेत्ति-विजानाति—जी बुद्धि जाणते—पार्थ सा

१ पण रहस्यकार “ प्रवृत्ति म्ह० ध्यानात गोष्ट करू लागणे, आणि निवृत्ति म्ह०
पत्सारी गोष्ट करू न लागणे, ” असा अर्थ करितात पण ध्यानी गोष्ट करू लागण, किंवा
करू न लागणे हे सार्विकबुद्धीचें लक्षण कसे, याचा वास्तो विचार आहे का ?

सात्त्विकी—हे अर्जुना ! ती सात्त्विकी होय—[पण एकदा ज्ञानार्थे त्रिविधत्व सांगितले असताना पुन येथे बुद्धीचे त्रिविधत्व का सांगितले आहे ? कारण ज्ञान व बुद्धि एकच आहे । या आक्षेपाचे समाधान—]—तत्र ज्ञान बुद्धे वृत्ति—वर सांगितले ज्ञान ही बुद्धीची वृत्ति आहे—तु बुद्धि वृत्तिमती—पण येथील बुद्धि ही वृत्ति नसून वृत्तीचा आश्रय म्ह० अतः करण आहे—वृत्तिः अपि बुद्धेः वृत्तिविशेष एव—आणि इतीमुक्त्वा अंतःकरणाची एक प्रकारची—ज्ञानाहून निराळी अशी वृत्तिच आहे ३०

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना ।—यया—ज्या बुद्धीच्या योगाने—धर्मं च अधर्मं च—धर्म व अधर्म यास—कार्यं च अकार्यं एव—कर्तव्य व अकर्तव्य यास—अयथावत्—सर्व प्रकारे निर्णयरूपाने नव्हे तर अनिर्णयरूपाने मनुष्य—प्रजानाति—जाणतो—सा राजसी बुद्धि—ती राजसी बुद्धि होय ३१

यथेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिपिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥

भाष्यार्थ—‘ यया० ’ इति—या शब्दान राजसी बुद्धि सांगतात—यया धर्मं शास्त्रचोदित—ज्या बुद्धीच्या योगाने पुरुष शास्त्रविहित धर्मांला—च अधर्मं तत् प्रतिपिद्धं—व अधर्म म्ह० शास्त्रनिषिद्ध आचरणाला—च कार्यं च अकार्यं एव पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये—आणि कार्य व अकार्य म्ह० वरच्या श्लोकांत सांगितलेलेच कार्य व अकार्य याला—अयथावत्—न यथावत् सर्वतः निर्णयेन न—अयथावत् म्ह० पूर्णपण नव्हे—सर्व प्रकारच्या निर्णयाने नव्हे, अशाप्रकारे—प्रजानाति—जाणतो—पार्थ सा बुद्धिः राजसी—हे अर्जुना ! ती बुद्धि राजसी जाण [पुरुष ज्या बुद्धीच्या योगाने धर्म, अधर्म, कार्य, अकार्य, यांना निर्णयाने जाणत नाहीं म्ह० हाच धर्म व हा अधर्म, हेच कार्य व हे अकार्य, असे निश्चित जाणत नाहीं, ती बुद्धि राजसी होय] ३१

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अन्वयार्थ—या तमसा आवृता बुद्धि—जी अश्विक्काने घेष्टत झालेली बुद्धि—अधर्मं धर्म इति—अधर्माला धर्म असे—च सर्वार्थान् विपरीतान्—य सर्व जेय पदार्थांना विपरीत—मन्यते—गमवते—सा तामसी बुद्धि—ती तामसी बुद्धि होय ३२

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिपिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्मर्षानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—‘अधर्म०’ इति—या श्लोकाने तामसी बुद्धि सागतात—अधर्म-प्रतिपिद्धं धर्म-विहितं इति या तमसा आवृता सती मन्यते-जानाति—अधर्मात्मा-निपिद्धानां धर्म-विहितं असे जी बुद्धि तमाने म्हे० अजानाने आच्छादित होस्तारी समजते-जाणते—अ सर्वार्थान्-सर्वान् एव ज्ञेयपदार्थान् विपरी-तान् एव विजानाति—आणि कार्ये, अकार्ये इत्यादि सर्वेच ज्ञेय पदार्थानां विप-रीत-अगदी उलट जाणते—पार्थ सा तामसी बुद्धिः—हे पार्थ ! ता तामसी बुद्धि होय. ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

अन्वयार्थ—योगेन—समाधियोगेन—अव्यभिचारिण्या—अव्यभिचारिणी वशा—यया धृत्या—ज्या धृताच्या योगाने—मनः प्राणेन्द्रियक्रिया—मन, प्राण व इन्द्रिये याच्या क्रिया मनुष्य—धारयते—धारण करतो—पार्थ—हे अर्जुन !—सा सात्त्विकी धृति—सा सात्त्विकी धृति होय ३३

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते किं मन प्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मन प्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छा-स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति । धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समा-धिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतमेत्यर्थः । अतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणो योगेन धारयतीति । यैवहृक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—‘धृत्या०’ इति—या श्लोकाने सात्त्विकी धृति सागतात—यया धृत्या अव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन संबन्ध—ज्या धृतीने याचा ‘अ-व्यभिचारिण्या’ या पुढल्या शब्दाची मबध—धारयते—धारण करतो—किं—काय धारण करतो !—मन प्राणेन्द्रियक्रिया—मन च प्राणा च इन्द्रियाणि च मन प्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः—चेष्टाः—मन प्राणेन्द्रियक्रिया—मन, प्राण, व इन्द्रिये तीं मन प्राण इन्द्रिये—याच्या क्रिया म्हे० चेष्टा—ताः उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेः धारयति—सा मनःप्राणन्द्रियक्रियांना अस्त्रास्त्रिय मार्गाने होणाऱ्या प्रवृत्तीपासून धारण करतो—धृत्या हि धार्यमाणा. उच्छास्त्रविषयाः न भवन्ति—‘धृतीकटून धा-रण केले जाणारे श्लोकच शास्त्ररहित आचरणादिकाचे विषय होत नाहीत, हे प्रसिद्ध आहे. [धृति म्हे० एक प्रकरचा यत्न, ज्या धृताकटून धारण केले जाणारे श्लोक शास्त्राचे

उल्लंघन करोत नाहात. त्याचे सर्व वर्तन शास्त्रानुसारच असते. आतां त्या धृतीलाच एक विशेषण देतात.]—योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या-नित्यसमाधि-अनुगतया इत्यर्थ—योगाने म्ह० समाधीने अव्यभिचारिणी-नित्य समाधीन अनुगत-व्याप्त असा याचा भावार्थ [म्ह० धृति नियमाने समाधीने अनुगत असते]—अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धारयमाण योगेन धारयति इति एतत् उक्तं भवति—अव्यभिचारिणा धृतीमूढून मन, प्राण व इंद्रिये याच्या क्रिया धारण करणारा पुरुष त्या योगानेच धारण करतो, असे याचे तात्पर्य आहे.—पार्थ या एषलक्षणा धृति सा सात्त्विकी—हे अर्जुना ! जी अशा प्रकारची धृति ती सात्त्विकी होय. [बरील सर्व क्रिया ब्रह्मान्वये जे चित्ताचे ऐकान्ये त्याला क्षणभरहि न विसवणारी अशी जी धृति, तिच्याकडूनच धारण केल्या जातात. त्यावाचून त्याचे नियमाने धारण होणे शक्य नाही.] ३३

* १ रहस्यकार 'अव्यभिचारी' म्ह० इकडे तिकडे न ढळणाऱ्या, 'योगेन' म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगाने, व 'धारयते' चालविले जातात असा अर्थ करितात व टीपेत त्याचे असे उपपादन करितात—“धृति म्ह० धैर्य, पण शारीरिक धैर्य या ठिकाणी विवक्षित नवून मनाचा दृढनिश्चय असा या शब्दाचा या प्रकरणात अर्थ आहे.” (पण इतर प्रकरणात धैर्य म्ह० शारीरिक धैर्य असा अर्थ विवक्षित असतो, हे आम्ही आज रहस्यकारांच्या तोंडून नवीनच ऐकत आहो. धैर्य हा अन्त करणाचा धर्म आहे, असे आम्ही आपवर समजत होतो. इतकेच नव्हे तर भगवानांनीहि क्षेत्राचे निरूपण करिताना इच्छादिका प्रमाणे धृति हा अन्त करण धर्म आहे, असेच सांगितलेले दिसते (१३ ६ पृ १०९) ‘धृति म्ह० मनाचा दृढ निश्चय’ हा अर्थहि आम्हाला अपरिचित आहे,) “बुद्धाने निर्णय केला तर तो कायम ठिकला पाहिजे त्याला बळकटपणा आणणे हा मनाचा धर्म आहे.” (पण आम्हाला ‘निश्चयात्मक बुद्धि य सकल्पविकल्पात्मक मन’ एवढेच ठाऊक आहे) “अव्यभिचारी म्ह० इकडे तिकडे न धावणाऱ्या धैर्याने” (धैर्य इकडे-तिकडे धावते हाचि अपूर्व शोधच आहे त्यापेक्षा अदळ, मचल, दृढ धैर्याने असे म्हटले असते तर ! पण तसे म्हणावयाचे म्हणजे ‘योगेन’ याचा त्याच्याशा सबंध लावावा लागतो कारण धैर्य अदळ कसे होईल ? तर ‘योगाने—चित्तेकायाने’ अदळ शालेल्या धृतीने’ असे म्हणावे लागते. पण तसे झटल्यास आचार्यांच्या छापतून मुठल्याचे सिद्ध होत नाही. शिवाय ‘योग’ शब्दाचा ‘कर्मयोग’ हा अर्थ करणाचा सधि वाया जाते कारण योगेन म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगाने, व ‘धारयते’ याचा चालविले जातात, असा अर्थ केला आहे. पण तो चुकला आहे कारण ‘धारयते’ हे कर्मणि क्रियापद नाही. कर्तरि आहे. त्यामुळे ‘धृत्या’ हा कर्तरि नृत्तीचा नाहो, करणे आहे. ‘पुरुष ज्या अदळ धृतीने मन, प्राण व इंद्रिये यांच्या क्रियांचे उन्मार्ग प्रवृत्तापासून धारण करितो,’ अर्थात त्याचा अर्थ समवतो आणि तो धृति अदळ बना राहते तर योगाने—चित्तस्थैर्याने अदळ होते, हाच सबंध निर्दोष आहे. रहस्यकारांनी आपल्या अर्थांचे उपपादन करणाऱ्या तऱ्या बरीचशा सगष्ट केला आहे तरी तो पुढे आहे. त्यात उपपत्ति बाही नाही.)

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

अन्ययार्थ—तु—परतु—अर्जुन—हे अर्जुन ! पुण्य—यया धृत्या—ज्या
धृत्या—धर्मकामार्थान्—धर्म, काम व अर्थ या तान पुण्यानां—धारयते—
धारण करतो व—प्रसङ्गेन—त्याताल प्रत्येकाच्या धारणेच्या वेळीं—फलाकाङ्क्षी—
फलाची आकांक्षा करतो—पार्थ—हे पार्थ,—सा—ता—राजसी धृतिः—राजसा
धृति होय ३४.

यथेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चायंश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्था-
न्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते हेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य
धर्मोद्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति य पुरपस्तस्य धृतिर्या
सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—‘यया०’ इति—या श्लोकाने राजसा धृति सांगतात—तु यया
धर्मकामार्थान्—धर्म च कामः च अर्थ च धर्मकामार्थाः तान् धर्मका-
मार्थान्—पण ज्या धृत्याने धर्मकामार्थ—धर्म, काम, व अर्थ, ते धर्मकामार्थ, त्या धर्म-
कामार्थानां—यया धृत्या धारयते—ज्या इतीकडून धारण करतो—मनसि नि-
त्यकर्तव्यरूपान् अवधारयते—मनस्यर्थे त नित्य कर्तव्यरूप आहेत असा निश्चय
करतो म्ह० इ आपल्याला अवश्य कलेव पाहिजे अशी ज्याचा दृढभावना असते—हे
अर्जुन च यः पुरुष. प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मोद्धारणप्रसङ्गः तेन तेन
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी भवति—हे अर्जुन, जो पुरुष धर्मकामार्थाने म्ह० ज्या ज्या धर्मा-
न्धृत्या धारणाचा प्रसङ्ग असतो, त्या त्या प्रसङ्गाने फलाची आकांक्षा करणारा असतो
—तस्य या धृति पार्थ सा राजसी—त्याचा जो धृति सा ह पार्थ,
राजसी होय ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

अन्ययार्थ—यया—ज्या धृत्या या श्लोकाने—दुर्मेधा—बुद्धि पुण्य—स्वप्न
—निद्रा,—भय—भयाना—शोक—शोकाला—विषादं—वेदाला—च मदं
एव—आणि मद्याला—न विमुंचति—सार्जान नाही—सा धृति—ता धृति—
तामसी मता—तामसा मानला आहे ३५

यथेति । यया स्वप्न निद्रा भय त्राम शोक विषादमदमेव च विषय-
सेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि निष्पमेव कर्तव्यरूपतया
कुर्वन् विमुचति धारयत्येव दुर्मेधा कुसितमेधा पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी
मता ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—‘यया०’ इति—या श्लोकां नें तामसी धृति सागतात—यया स्वप्न-
निद्रां भयं-त्रासं शोकं-विपादं-अवसादं-विपण्णतां—ज्या धृतीनें स्वप्न म्ह०
निद्रा, भय-त्रास, शोक-प्रियवियोगामुळे झालेला संताप, विपाद-अवसाद-निद्रासाद,—
मदं-विषयसेवां आत्मनः बहु मन्यमानः—मद म्ह० आपल्या विषयसेवनालाच
मोठा पुरुषार्थ समजणारा—मत्तः इव मदं एव च मनसि नित्यं एव कर्तव्य-
रूपतया कुर्वन्—एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणें मंदालाच-विषयसेवनालाच मनामध्ये
हेच आपले कर्तव्य आहे असें समजणारा—यः दुर्मेधा-कुत्सितमेधाः पुरुष-
न विमुञ्चति धारयति एव—जो दुर्बुद्धि म्ह० ज्याची बुद्धि अत्यंत निग्र-कुत्सित
आहे असा पुरुष या स्वप्नादिनामा सोडीत नाही, तर धारणच करतो—तस्य या
धृतिः सा तामसी मत्ता—त्याची जी धृति, ती तामसी मानलेली आहे. ३५.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सार्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

अन्यपार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा,—तु इदानीं—पण हे आता—
त्रिविधं सुखं—तीन प्रकारचे सुख—मे शृणु—मी सांगतां तें ऐक—यत्र—ज्या
सुखानुभवात—अभ्यासात्—अभ्यासामुळे परिचयामुळे—रमते च—प्राणी रममाण
होतो व—दुःखान्तं—दुःखाच्या शांतीला—निगच्छति—निश्चयाने प्राप्त होतो—
यत्—जे—तत्—सुख—अग्रे—आरंभा—विषं इव—विषासारखें क्लेशकर पण—
परिणामे—परिणामी—अमृतोपमम्—अमृतासारखें—तत् आत्मबुद्धिप्रसा-
दजं सुखं—ते आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून झालेलें सुख—सार्विकं प्रोक्तं
—सार्विक म्हटलेलें आहे ३६-३७.

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽभेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा
भेद उच्यते—सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ ।
अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रति प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च
दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात)—
गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेदः उक्तः—गुणभेदानें क्रिया व
कारकें याचा तीन प्रकारचा भेद सांगितला.—अथ इदानीं फलस्य च सुखस्य
त्रिधा भेदः उच्यते—आता फलाचा म्ह० सुखाचा त्रिविध भेद सांगितला जातो.
—भरतर्षभ तु इदानीं त्रिविधं सुखं मे-मम शृणु-समाधान कर इति
एतत्—हे भरतश्रेष्ठा । आतां तीन प्रकारचे सुख माझ्याकडून ऐक—तें ऐकण्यासाठी

आपल्या मनाचें समाधान ठेव माझ्या बोलण्याकडे लक्ष ठेव, असा याचा भावार्थ —
यत्र-यस्मिन् सुखानुभवे अभ्यासात्-परिचयात् आवृत्तेः स्मृते-रति
प्रतिपद्यते—या सुखानुभवामध्ये अभ्यासामुळे-परिचयामुळे बारवार आगति व
त्यानें स्मृतो-रतीला प्राप्त होतो, स्मरण होतो—च दु.सान्त-दुःखापसानं-दुः
खोपशमं च निगच्छति-निश्चयेन प्राप्नोति—आणि दु.सान्ताला-दुःखापसा
नाला दुःखाच्या उपशमाला जातो-निश्चयाने प्राप्त होतो [त त्रिविध सुख माझ्या
ताडनें एकाप्र चित्तानें व एव] २६

यत्ति । यत्-सुखसंगे पूर्व प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यासमेऽन्यन्ता
यासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखं ताम्रं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकनं सुखं
मृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं बुद्धिरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्ममुदं प्रमादो
नैमित्त्यं सलिलवत्स्वच्छता ततः ज्ञानमात्मबुद्धिप्रसादजं तस्मात्सात्त्विकं वाऽऽभावलक्षणा
या बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादप्रकाशं जातमित्येतत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—'यत्' इति—या स्थाने सात्त्विकं सुखं प्राप्तं आहे असं दाखवि-
तात—यत् तत् सुखं अत्र पूर्व-प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्य ध्यान समा-
धि आरमे अत्यन्त-भायासपूर्वकत्वात् निषेध-दुःखं ताम्रं भवति—त-
जें सुख आरमा-पूर्वी-प्रथमारमा-ज्ञानवैराग्य ध्यान समाधि याच्या आरमाच्या वळीं
अत्यंत आयासपूर्वकच मपादन करावें लागत असल्यामुळे विषयमात्रं दुःखं ताम्रं च
वसत—परिणामे-ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं अमृतोपमं सुखं—आणि प-
रिणामो ज्ञानवैराग्यादिकांच्या परिपाकावरून परिपक्वतमुक्त होणें सुख अमृतोपम
अवतें—तत् सुखं विद्वद्भिः सात्त्विकं प्रोक्तं—तें सुख विद्वानाकडून सात्त्विक
म्हटतें जातें—आत्मनः बुद्धि-आत्मबुद्धि आत्मबुद्धे प्रसाद नमैव स
लिलवत् स्वच्छता ततः ज्ञानं आत्मबुद्धिप्रसादजं—अपला जा बुद्धि ता
आत्मबुद्धि, आत्मबुद्धाचा जा प्रसाद म्ह० नमलला जलाप्रमाणे स्वच्छता (ता आत्म-
बुद्धिप्रसाद) स्वच्छता झाले तें आत्मबुद्धिप्रसादनं सुखं होय—आत्मविषयाचा
आत्मा अवलक्षणाचा बुद्धि आत्मबुद्धि—आत्मविषयक किंवा अत्मा हव किं
अत्मान आहे अशा बुद्धि हाच आत्मबुद्धि—तत्प्रसादप्रकाशं वा जात इति एतत्
—किंवा निश्चया प्रमाणच्या आध्यासामुळे होणें सुख असा याचा भावार्थ—तस्मात्
तत् सात्त्विकं—ज्ञानं म्ह० अन्तःकरणाला निमित्तमुक्त किंवा मय्यननाच्या
आध्यासामुळे उत्पन्न होणाऱ्या कारणाने तं सात्त्विकं उक्तं होय ३७

विषयेन्द्रियमयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं गजसं स्मृतम् ॥३८॥

अन्यार्थ—यत्—य—विषयेन्द्रियमयोगान्—परिषय व आदेश यांच्या मया
स्वरूप उत्पन्न होतें—अग्रे—आत्मी—अमृतोपम—अद्वयकारणें ४—परिणामे
११ भा १४९

—परिणामी—विषं इव—विपासारस—तत् सुख—तं मुख—राजसं स्मृतं—
—राजसं म्दटले आह ३८

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्चत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपममृतसमं
परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनरकादि
हेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभागविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—‘ विषय० ’ इति—या श्लोकाने राजसं सुखं त्याज्यं म्हणून सांग
तात—विषयेन्द्रियसंयोगात् यत् तत् सुखं जायते—विषय व इन्द्रिये याच्या
संयोगापासून जें सुख होते—अग्रे—प्रथमक्षणे अमृतोपमं—अमृतसम—अगोदर
म्ह० पहिल्याक्षणा अमृतोपमं म्ह० अमृतामारखें—परिणामे विष इव—आणि
परिणामा विपासारसे—बल वीर्यरूप प्रज्ञा मेधा धन उत्साह हानिहेतुत्वात्
—बल—शरारसामर्थ्य, पराजमासुद्धे प्राप्त झालेले यश, रूप—शरीरसौन्दर्य, प्रज्ञा—ग्रहण
शक्ति, मेधा—धारणशक्ति, धन—गायी, सुवर्ण वगैरे संपत्ति, उत्साह याच्या हार्नाला वा-
रण होत असण्यासुद्ध—च अधर्म तज्जनितनरकादिहेतुत्वात्—आणि अधर्म व
त्यापासून प्राप्त झालेला नरवादिक यांना कारण होत असण्यासुद्ध—परिणामे तदुप
भोग-विपरिणामान्ते विष इव—परिणामी—त्याच्या उपभोगाचा विपरिणाम
झाला असत। शेवटी विपासारखें—तत् सुखं राजसं स्मृतं—तें मुख राजसं म्ह
टलेलें आह ३८

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यत् सुखं—ज सुख—अग्रे च अनुबन्धे च—आरम्भा व अर्ता—
आत्मन मोहनं—आत्म्याला मोह पाडणारे व—निद्रा-आलस्य प्रमाद उत्थ—
शौच-आलस्य वेषावधपणा यापामून उत्पन्न झालेले—तत् तामसं उदाहृतं—तें
तामसं सुखं म्दटलेलें आह ३९

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकालं सुखं मोहनं मोहकरमात्मनो
निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्य च प्रमादोत्थेतेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्र-
मादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘ यदग्रे च० ’ इति—या श्लोकाने तामसं गुणं त्यागासाठीच गांग
तात—अग्रे च अनुबन्धे च—अवसान-उत्तरकाळी यत् सुखं आत्मनः मोहनं
—मोहकर—आरम्भा व शक्ती म्ह० समाप्ताच्या उत्तरकाळी—त्या गुणाचा उपभाग
पेऊन शास्त्रानुसार जं गुण आत्म्याला मोह पाडणारे जीवाला मोहित करणारे—निद्रा
लस्य प्रमादोत्थं—निद्रा च आलस्य च प्रमाद च इति एतेभ्यः समुत्ति-
ष्ठति इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रा, आलस्य व प्रमाद

यापामून उत्पन्न होते म्हणून निग्रालस्यप्रनादोऽन्य—तत् तामसं उदाहृतं—ते तामस म्हटले आहे. ३९.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

अन्यथार्थ—यत्—जै—एभिः त्रिभिः प्रकृतिजैः गुणैः—या तीन प्रकृति-
जन्य गुणानीं—मुक्तं—मोडलेले—स्यात्—अमेल असें—तत् सत्त्वं—तें सत्त्व-
अमा प्राणी—पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः—पृथ्वीत किंवा पुनः स्वर्गातील
देवात—न अस्ति—नाहा. ४०

भयेंदानीं प्रकरणोपसंहारायः श्लोक आरभ्यते—न तदस्ति तस्मास्ति पृथिव्यां वा
मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो
जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं पारित्यक्तं यस्याद्भवेत् तदस्तीति पूर्वोक्तं संन्यधः ४०

भाष्यार्थ—(क्रिया शारद फलस्य संसारानां प्रवेसां मास्त्रिकादि भेदाने
त्रिविधं सागून ममारामभ्यं अतभूतं होगारं एवादे तदा कदा या गुणत्रयाने
रहित अमेल अशी कोणी शक्ती घेईल म्हणून सांगनात—) —अथ इदानीं प्रकरणो-
पसंहाराय श्लोकः आरभ्यते—आतां अगोदर प्रहणाच्या उपसंहाराय श्लोक
आरंभिला जातो—न तत् अस्ति—तत् न अस्ति—तें नाही (तें काय ? उत्तर—)
पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातं अन्यत् वा अप्राणिजातं—पृथ्वी-
मध्ये मनुष्यादि सत्त्व—प्राणिजात किंवा दुसरे अप्राणिजात म्ह० त्याकप्रसिद्धाप्रमाणें
स्थावर—अर्थात् चराचर सत्त्व नाही—दिवि देवेषु वा पुनः—(त्या स्वर्गांत देवांमध्ये-
हि सत्त्व नाहा—यत् प्रकृतिजं—प्रकृतिजः जातं. एभि त्रिभिः सत्त्वादिभिः
गुणैः मुक्तं—पारित्यक्तं स्यात्—भवेत्—शी जै प्रकृतीपावून जन्मला या तीन
गुणादि गुणानीं मुक्त म्ह० मोडलेले, त्या गुणानीं रहित असें अमेल—तत् न अस्ति
इति पूर्वोक्तं संन्यध—न नाहा, अम पूर्वोक्त्या ' न तदस्ति ' याच्याशीं संबंधः.
[अमस्त्यस्त्ययं भूतानीं एवमि प्राणा गुणगहन नाही.] ४०.

१ या श्लोकाद्रीति टीकेत म्हणवयाचें म्हणजे—' या सत्त्वं प्रकृतिजं सत्त्वं वा केच
विदंति त्रिगुणं ज्ञानेन विमुक्तं नाकथा इ नाहं दिने आहे विमुक्तं वा विमुक्तं हा
संज्ञेप्रमाणे एव म्हणत म्ह० चरवा भेद नाहा ' ' या हे म्हणत असेच आहे. याग
मतेच ' गुणत्रयं वा देवि ' म्ह० व जो अणुप्रमाण गुण हून अणु, विमुक्त ममाने प्रणे
म्हणून (१००९) ' गुणानामन्यत् यत् देहा देहमप्यन्यत् ' असे म्हणत असे अणु-
भेद ' कथं यं गुणानतिवर्धं ' अणु प्रथमे अणु (१००९) म्हणत जे ' गुणं न
विशं सत्त्वं ' अणु उत्तर दिने आहे. मेवम ' विमुक्तं वा म्हणत चरवा भेद नाहा ' अणु म्हण-
त जे वाच्य आहे. ते अणुवादा हा अणुप्रमाण म्हणवयाचें अणुप्रमाण हा विमुक्त
' मनुष्यानादि ज्ञानि-हृद अणुप्रमाण पुनः उत्तम, मात्तम, हृदि अणुप्रमाण न तदस्ति ३९

सर्वः संसारः क्रियाकारफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समू-
लोऽनर्थ उक्तो वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना, तं चासङ्गशब्देन दृष्टेन छित्वा
ततः पदं तत्परिमाणितव्यमिति चोक्तं, तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वासंसारकारण-
निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा सन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उप-
संहृतव्य एतावानेव च सर्वो वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च ब्राह्म-
णक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते—

भाष्यार्थे—(उपसंहार केलेल्या प्रकरणार्थाचा अनुवाद—)—सर्वः संसारः
क्रिया-कारक फललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः अविद्यापरिकल्पितः
समूल. अनर्थ उक्तः—सर्व संसार क्रिया-कारक फलरूप म्ह० अनेकरूप आहे. सत्त्व,
रज व तमोगुणात्मक हा० निर्गुण आत्म्याहून अगदी विलक्षण आहे. अविद्याकल्पित
म्ह० असत्य वस्तु सत्य असल्याप्रमाणे भासत असल्यामुळे तो समूल-अविद्येसह अन-

मासिक्त म्ह० मोक्षप्रद व मध्यम सात्त्विक म्ह० स्वर्गप्रद असे म्हटले आहे. (मनु. १९.
४८-५० व ८९ ९१ पहा) " पण रहस्यकाराचे आधारहि कसे लपटिले असतात, ते पहा-
वानप्रस्थ, सन्यासी, पुष्पकादि विमानचारी गण, नक्षत्रे व दैत्य हीं अथम सात्त्विक
गति-फल आहे ४८, यागशील ज्योति, देव, वेद, ज्योतिर्वीरे ही मध्यम सात्त्विक गति ४९
व चतुर्मुख, मरीच्याडेक प्रनापति, मूर्तिमत् धर्म, महत्तत्त्व, अव्यक्त ही उत्तम सात्त्विक गति
आहे ५०, अम मागितल्यावर पुढे लागलेच मनु काय सांगतात ते पहा— " एव
मर्बं ममुदिष्टं त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविधं त्रिविधं कुस्त्रः समार. सार्वभौतियः "
अमा उपमहार केला आहे वायिक, वाचिक, मानसिक अशा त्रिविध कर्मांचा हा सर्व
भूताचा मासिक्कादि त्रिविध मवसमार पूर्णपणे सांगितला " यावरून ही सर्व
ममारगतिच आहे त्रिगुणानीतावस्था नव्हे, हे स्पष्ट होतं. आपायांनीहि आपल्या
भाष्यात ही गोष्ट बारबार सांगितला आहे. [उद्द. भा. अ. १.१ पृ. ११ पहा ज. भा.
पृ. ० बंगरे] तात्पर्य श्रुति, स्मृति, पुराणे व आचार्य यांनी पहा एकवाक्यता होते तशी
रहस्यकाराची होत नाही. त्रिगुणा इतर मताचीहि होत नाही, ही गोष्ट विशेषकरून
जगान टेंकण्यासारखी आहे. रहस्यकार बराल उताऱ्यात " उत्तम मासिक्त म्ह० मोक्षप्रद व
मध्यम मासिक्त म्ह० स्वर्गप्रद " असे म्हणून त्यास मनु. अ. १२ श्लो. ८९-९१ या आधार
सांगितान. ९१ तेहि तमाच लपटिले आहे. यातल ८० व ९० या श्लोकाना उद्देश्य वर
देतना आला आहे. (पृ. १०६, ११२० पहा.) यात प्रवृत्त कर्म बोधन व निवृत्त
कापने तं सांगितले आहे. दास्ये मास्य हे प्रवृत्त म्ह० काम्य कर्मांचे फल
अहे, व पचभूतांचे अनिश्चय-मोक्ष हे निवृत्त कर्मांचे फल आहे, असे दाटले आहे.
त्यात उत्तम मासिक्त व मध्यम मासिक्त असे म्हटलेले नाही. काम्य कर्म मासिक्त
अहे, असे दाटला देत नाही. शिवाय निवृत्त कर्मांचेहि मोक्ष हे नाशाय फल नव्हे, हे
पुराण ०१ व ९० श्लोकावरून सिद्ध होतं. त्यात सर्वभूतामध्ये समदर्शन व मन्दाभपूरक
भाष्यदान व राम यात निमग्न होण्यास सांगितले आहे. त्यावरूनहि निवृत्त वम विषय-
दाण्या दारा मोक्षप्रद दर्शन, माशाय नव्हे.

रूप-व्यय आहे, असे सांगितले. [अर्थात् अनेक रूप आत्म्याहून विलक्षण व आविश्कारित असल्यामुळे अधिकसह अर्थरहित-मिथ्या आहे. असा असत्वामुळेच त्यान्य आहे, पण केवळ या अठराव्या अध्यायातच तसे सांगितले आहे, असे नाह्या तर.]—चक्षुरूपकल्पने-या च 'ऊर्ध्वमूलं' इत्यादिना—पंधराव्या अध्यायानां हि 'ऊर्ध्वमूलं' इत्यादि शोकांने वृक्षरूपाच्या कल्पनेने संसार सांगितल्या.—च तं 'असद्गुणान्नेन दृढेन छित्वा ततः पदं तत्परिमाणितव्यं' इति च उक्तं—आणि त्या वृक्षाला 'दृढ असंगसन्नाहे तोटून त्यानंतर त्या पदाळा जाणावे' असेहि त्या संसाराच्या नासाचे साधन सांगितले. (याप्रमाणे गतार्थाचा अनुवाद म्हण पुढील संदर्भाचे तात्पर्य सांग-तात.)—तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां—अशा या अनर्थकर संसाराची निवृत्ति करावी, अशी इच्छा अशी ज्ञाती तरी तो सर्व संसार त्रिगुणात्मक असल्यामुळे संसाराच्या कारणाची निवृत्ति होणे अशक्य आहे, असा अनुपपत्ति प्राप्त झाली अमना [म्ह० मत्वादि तीन गुण हे संसाराचे कारण आहे, पण ते गुण प्रकृत्यात्मक असल्यामुळे त्याची निवृत्ति हाणे शक्य नाही, कारण प्रकृति नित्य आहे, असा आनंदा आला असता.]—यथा तन्निवृत्तिः स्यात् तथा यत्तद्व्यं—ज्याप्रकारे त्या संसाराची निवृत्ति होईल तो प्रकार मागावा [म्ह० स्वधर्मा-मुष्टानने तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ति होऊन अज्ञानात्मक गुणांची निवृत्ति ज्याप्रकारे होईल तो प्रकार म्ह० सर्व स्वधर्म सांगावा, म्हणून या पुढील ग्रंथ आहे, असा मागार्थ, तसेच.]—सर्वः च गीताशास्त्रार्थः उपसंहर्तव्यः—आणि सर्व मांसासाक्षात्पांचा उपसंहार करावा—च यथायान् एव सर्वः वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थ इच्छद्भिः अनुष्ठेयः इति एव अर्थ च ब्राह्मणक्षत्रियविशां इत्यादिः आरभ्यते—आणि वेद व स्मृति यांचा जो काही अर्थ आहे तो सर्व हा एवढाच अमुन पुरुषार्थाची इच्छा करणारांना त्याचे अनुष्ठान करावे, यामाठा 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां' इत्यादि पुढील भाग आरंभिला जातो.—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्यार्थ—परंतप—हे अहंता—ब्राह्मण क्षत्रिय विदां—मात्र, क्षत्रिय व वेद यांची—च शूद्राणां—च शूद्रांचा—कर्माणि—कर्म—स्वभावप्रभवैः गुणैः—मायेपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्वादि गुणांनी—प्रविभक्तानि—अत्यंत विभागलेली आहेत. ४१

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विद्वान् ब्राह्मणक्षत्रियविद्वान् ब्राह्मणक्षत्रियविदां शूद्राणां शूद्राणां प्रसमामकरणमेकजातिरे सन्ति वेदेभ्यधिकारान्, हे परंतप कर्माणि प्रवि-भक्तानि तरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि, तेन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव द्वंद्वस्य

प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् ॥

भाष्यार्थ—(आता चार वर्णांचा अनुप्रेय धर्म अगदी पृथक् आहे, असें मुचविण्यासाठी अगोदर म्हणतात—) ब्राह्मणाः च क्षत्रियाः च विश च ब्राह्मणक्षत्रिय-विंश तेषां ब्राह्मण क्षत्रिय-विंशां—ब्राह्मण व क्षत्रिय व वैश्य ते ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्य. त्या ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याचा, (तिघानाहि उपनयनसंस्कार व वेदाधिरार समान असल्यामुळे समास केला आहे.)—च शूद्राणां—आणि शूद्रांचीं—शूद्राणां असमासकरणं एकजातित्वे सति चेदे अनधिकारात्—शूद्र या शब्दाचा ब्राह्मणादिसंज्ञादीं समास न करण्याचें कारण शूद्राला एकजातित्व असून म्ह० उपनयन नसून वेदामागें अधिकार नाही, हें होय.—हे परंतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि—हे शत्रुतापना ' रमें अगदी विभक्त केलेला आहेत. परस्पराविभागेन व्यवस्थित केलेला आहेत. ब्राह्मणादिनांचा व शूद्रांचा कर्म अगदी असकार्णोपपत्ते-पृथक् प्रस्थापिलेली आहेत—केन—कर्मांची अगदी पृथक् व्यवस्था कोणी केली आहे ?—स्वभावप्रभवैः गुणैः—स्वभावप्रभव गुणानीं—स्वभावः—ईश्वरस्य 'प्रकृतिः—त्रिगुणात्मिका माया—स्वभाव म्ह० ईश्वराची प्रकृति त्रिगुणात्मिका माया—सा प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः ते—ती माया ज्या गुणांचा प्रभव म्ह० उत्पत्तिस्थान आहे ते स्वभावप्रभव गुण त्या गुणानीं—ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि—ब्राह्मणादिकांची शमादिर कर्म अगदी विभागलेली आहेत.

अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण प्रभव कारण, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपमज्जनं रज. प्रभव, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रज. प्रभव शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रज्ञानर्थश्चर्यं हामुदतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा जन्मांतरकृतं संस्कार. प्राणिना वर्तमानजन्मनि स्वकायाभिमुखेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्राप्तुमांशस्य निष्कारणचानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशेषोपादानम् । एव स्वभावप्रभवः प्रकृतिप्रभवः साररजस्तमोभिर्गुणैः स्वकायानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

भाष्यार्थ—(' स्वभावप्रभवगुण ' याचा दुसरा अर्थ—) अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः—कारण—छिवा याः ब्राह्मणस्वभावाचा सत्त्वगुण प्रभव-कारण आहे—तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रज प्रभव—त्याचप्रमाणे क्षत्रियस्वभावाचे सत्त्वोपसर्जनं रज कारण आहे म्ह० सत्त्वगुण ज्यात असुन्य आहे असे रज क्षत्रियस्वभावाचे कारण आहे—वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रज प्रभवः—वैश्यस्वभावाचा तमउपसर्जनं म्ह० तमोगुण ज्यात गांज आहे असे रज प्रभव आहे.—शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः—शूद्रस्वभावाचे रजउपसर्जनं-रज ज्यात गांजवृत्तिने आहे असे तम, हे कारण आहे कारण—चतुर्णां प्रज्ञान्ति ऐश्वर्य ईहा मूढतास्वभावदर्शनात्—गा. ब्राह्मणादि चारी

वर्णाचा अत्यंत शांति, ऐश्वर्य, चेष्टा-व्यवहार व मूढता हा त्या त्या गुणाचा कार्य दि-
सतात. त्यावरून अशा व्यवस्था करणें अनुपपन्न नाहीं. (आता स्वभावशब्दाचा दु-
सरा अर्थ सांगतात—) अथवा प्राणिनां जन्मान्तरकृतसंस्कारः वर्तमानजन्म
नि स्वकार्याभिमुखत्वेन अभिन्यक्त स्वभावः—किंवा प्राण्याचा जन्मातरी
संपादन केलेला संस्कार वर्तमान जन्मा—या जन्मा आपल्या कार्याभिमुख होऊन अभि-
व्यक्त झालेला हाच स्वभाव होय [म्ह० प्राण्याचा पूर्वजन्मातील जो संस्कार—वासना
या जन्मा आपल्या कार्यरूपानें—कार्यान्मुख होऊन अभिव्यक्त होतो तो स्वभाव होय]
—स प्रभव येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः गुणाः—तो स्वभाव ज्याच्या
गुणाचा प्रभव म्ह० कारण आहे ते स्वभावप्रभव गुण होत (अहोपण, गुणाची अ-
भिव्यक्ति वासनार्थान असते, असें का म्हणता ? उत्तर—) गुणप्रादुर्भास्य नि-
ष्कारणत्वानुपपत्ते—या जन्मा गुणाचा जो प्रादुर्भाव होतो तो निष्कारण—कारणा-
वाचूनच होतो, अस म्हणणे उपपन्न होत नाहीं. (अहोपण, गुणप्रादुर्भाव निष्कारण होत
नाहीं कारण 'प्रकृतिर्जं गुणं' या शब्दानां प्रकृति हें गुणाचें कारण सांगितल आहे,
अशा कोणी शका घेईल म्हणून म्हणतात—) स्वभावः कारण इति कारणवि-
शेषोपादान—स्वभाव कारण आहे, अस म्हणून स्वभावशब्दानें विशेषकारणाचें ग्रहण
केलें आहे ['वासना हं गुणाच्या अभिव्यक्तीचें निमित्त कारण निवक्षित आहे व
प्रकृति उपादान कारण आहे' असो, आता या उक्त अर्थाचा उपसहार करितात—]
एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः स्वकार्यानु-
पेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि—याप्रमाणे स्वभावापासून झालेल्या—प्रकृ-
तिप्रभव सत्त्व, रज व तम या गुणांनी आपापल्या कार्यांच्या अनुसार शमादिक कर्मांचा
अगदा पृथक् विभाग केला आहे

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथ-
मुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नप दोष. शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादि-
गुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रवि-
भक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

माप्यर्थ—(यावर आक्षेप—) ननु शास्त्रप्रविभक्तानि—शास्त्रेण विहि-
तानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि—अहोपण, शास्त्रानें ज्यांचा विभाग
केला आहे, शास्त्रान ज्याचें विधान केलें आहे, अशी ब्राह्मणादिनां शमादि कर्मे
आहेत, अस असताना—सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति कथं उच्यते—सत्त्वादि
गुणांनी अत्यंत विभक्त केलला असें कमें म्हटल जात आहे ?—एषः दोषः न—हा
काही दोष नाहीं—शास्त्रेण अपि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि सत्त्वा-
दिगुणविशेषापेक्षया एव प्रविभक्तानि—कारण शास्त्रानेंहि ब्राह्मणादिकांची श-
मादिक कर्मे सत्त्वादि विशेष गुणांच्या अपेक्षेनेच अगदी पृथक् विभागली आहेत—
गुणानपेक्षया एव न—गुणांची मुद्रांच अपेक्षा न करता—स्वतःपणेंच काही श.

ज्ञाने त्याचा विभाग केलेला नाहा (सत्त्वादि गुणाच्या अनुरोधानेंच तो विभाग आहे)
—इति शास्त्रप्रविभक्तानि अपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि उच्यन्ते—त्या-
मुळे शास्त्राने ज्याचा विभाग केला आहे अशादि कर्मे गुणप्रविभक्त म्हणून म्हटला जातात ४१

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥४२॥

अन्ययार्थ—शमः—अन्तःकरणाचा शांति,—इम—वाय इन्द्रियाचा निग्रह,
—तपः—(मत्तराच्या अध्यायात सांगितलेले) त्रिविध तप,—शौचं—अन्तःशुद्धि
व बहिःशुद्धि,—क्षान्तिः—क्षमा—आर्जव एव च—सरळपणा,—ज्ञानं—आत्मा
दि पदार्थांचे ज्ञान,—विज्ञानं—शास्त्रार्थाचा अनुभव—आस्तिक्यं—श्रद्धालुपणा इ
—ब्रह्मकर्म स्वभावजं—ब्राह्मणजातीच स्वभावजन्य कर्म आहे ४२

कानि पुनस्तानि कर्माणि उच्यन्ते—शमो दमश्च यथान्वारयतामर्थी, तपो यथोक्त
शारीरादि, शौचं व्याख्यात, क्षान्ति क्षमा, आर्जवमृजुमेव च, ज्ञान विज्ञानम्, आस्ति-
क्यमस्तिभाव श्रद्धाधानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजाते कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।
यदुक्त स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानीति तदेवोक्त स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—पुन कानि तानि कर्माणि इति उच्यन्ते—आता ता कर्मे को
णता ती सांगितली जातात—शम च दम—यथान्वारयतामर्थी—शम व
दम, वर जसे व्याख्यान केलें आहे त्याच अर्थाचे शम व दम येथें घ्यावे अंतःकरणाचा
उपशम हाच शम, व बाह्य इन्द्रियाची उपरति हा दम (पृ १०५३)—तप—यथोक्त
शारीरादि—तप—वर सांगितल्याप्रमाणे शारीरादि त्रिविध तप (पृ १०५५)—
शौचं व्याख्यात—शुचिभूतपणा, पूर्वी सांगितलेली दोन प्रकारची शुद्धि, (पृ १०५७)
—क्षान्तिः—क्षमा—क्षमा (पृ १०५७)—आर्जवं—ऋजुता एव च—अन्तः
रणाचा सरळपणा हेंच आर्जव (पृ १०५५)—ज्ञानं विज्ञानं—ज्ञान म्ह० शास्त्रात
पदार्थांचे ज्ञान व विज्ञान—शास्त्रार्थ स्वानुभवासुद्ध करणे—त्याचा अनुभव घेणे (पृ ११५)
आस्तिक्यं—अस्तिभाव—आस्तिक्य आगमार्थेषु श्रद्धाधानता—आस्तिक्य
म्ह० अस्तिभाव, आगमार्थाविषयी श्रद्धालुपणा—ब्रह्मकर्म—ब्राह्मणजाते कर्म
ब्रह्मकर्म स्वभावजं—हें ब्रह्मकर्म म्ह० ब्राह्मणजातांचे कर्म, हें स्वभावजन्य ब्रह्मकर्म
आहे—स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानि इति यत् उक्तं तत् एव स्वभा-
वजं इति उक्तं—वर स्वभावापागून उत्पन्न झालेल्या गुणाना बाह्यणादिकाची कर्म
विभागली आहेत, अन्तः अ म्हटलें हात, तसे येथे 'स्वभावज' या शब्दाने
सांगितले आहे ४२

शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

अन्यदार्थ—शौर्य—शूरपणा,—तेजः—प्रगल्भपणा,—धृति.—धैर्य—दाक्ष्यं
—दक्षता—च युद्धे अपि अपलायनं—व युद्धातूनाहि न पळणे,—दानं—
आदार्थ,—च ईश्वरभावः—व प्रभुत्व—स्वभावज क्षत्रकर्म—हे स्वभावजन्य
क्षत्रियजातीचे कर्म आहे ४३

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भाव । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारण सर्वावस्थास्वन
वसादो भवति यथा धृत्योत्तममितस्य । दाक्ष्यं दक्षस्य भाव. सहसा प्रायुत्पन्नेषु कार्ये
व्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपलायनपराङ्मुखीभाव. शत्रुभ्यः । दानं देयेषु
मुक्तहस्तता । ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्याप्ति । क्षत्र
कर्म क्षत्रियजातेर्विहित कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—‘शौर्यं’ इति—या लोकाने क्षत्रिय कर्मे मागतात—शौर्य—शू
रस्य भाव —शौर्य म्ह० शूरपणा—आपल्यापेक्षा अधिक यत्नवान् असलेल्यावरहि
प्रहार करण्याची प्रवृत्ति—तेजः—प्रागल्भ्यं—तेज म्ह० प्रगल्भता—दुसऱ्याकडून परा-
भूत न होणे—धृतिः—धारण—गत म्ह० धारण, मंत्र्या आपली मध्येंहि देह इति
यादिकाना धारण करणारा चित्तवृत्ति—यथा धृत्या उत्तममितस्य सर्वावस्थासु
अनवसाद भवति—ज्या रूपाकडून धारण करत्या गेल्या पुरत्याचा मर्ब अवस्था
मध्यें नासत हात नाहा—त्याचें धैर्य राखत नाहा—दाक्ष्य—दक्षस्य भाव सहसा
प्रायुत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्ति —दाक्ष्य—दक्षता, एकाएकी अनेक कार्ये
उपस्थित झाली असता व्यामोह न पावता—न मागतां त्यात प्रवृत्ति हाणें—युद्धे च
अपि अपलायनं—शत्रुभ्यः अपराङ्मुखीभाव —आणि युद्धातूनहि पलायन न
करणें, शत्रूपासून पराङ्मुख न हाणें—दान—देयेषु मुक्तहस्तता—दान—देय पदा-
यांमध्ये मुक्तहस्तत्व, घनादि कोंणताह पदार्थ सटळ हातानें देण—च ईश्वरभावः—
ईश्वरस्य भावः ईशितव्याप्तिप्रति प्रभुशक्तिप्रकटीकरण—आणि ईश्वरभाव
म्ह० ईश्वराचा भाव, ज्याचें नियमन करावयाचें त्याच्यापुढे आपली प्रभुशक्ति प्रकट
करणें—त्यात आपल्या सामर्थ्याचा कयना आपून देणें—क्षत्रकर्म—क्षत्रियजातेः
विहित कर्म—क्षत्रकर्म—क्षत्रिय जातीला विहित असलले कर्म—क्षत्रकर्म स्वभावज
—हे स्वभावजन्य क्षत्रियकर्म आहे ४३.

कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

अन्यदार्थ—कृपिगौरक्ष्यवाणिज्य—शेत नागरणें, पशूंचे पालन करणें व देव-
घेव वगैरे व्यापार करणें, हे—स्वभावज वैश्यकर्म—स्वभावप्राप्त पदव्याचे कर्म
आहे—परिचर्यात्मक कर्म—शुद्धा—सेवालूप कर्म—शूद्रस्य अपि—शूद्रांचेहि
—स्वभावज—स्वभाविक आहे. ४४

कृपीति । कृपिगौरक्ष्यवाणिज्य कृपिश्च गौरक्ष्य च वाणिज्य च कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृपिभूमेर्विलेखन गौरक्ष्य गा रक्षतीति गौरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्य पाशुपाल्य वाणिज्य वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मक वैश्यकर्म शुभ्रपास्वभाव कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—‘कृपि-’ इति—या श्लोकाने वैश्य व शूद्र याचें कर्म सांगतात—कृपि गौरक्ष्य वाणिज्य-कृपि च गौरक्ष्य च वाणिज्यं च कृपि गौरक्ष्य वाणिज्य—कृपि, गौरक्ष्य, व वाणिज्य त कृपि-गौरक्ष्य वाणिज्य—कृपि भूमे विलेखन—कृपि म्ह० भूमाला नागरणें—गौरक्ष्य-गा रक्षति इति गौरक्ष्य-तद्भाव गौरक्ष्य-पाशुपाल्य—गौरक्ष्य-गायीचें रक्षण करतो म्ह० गौरक्ष, त्याचा भाव म्ह० गौरक्षणा तेंच गौरक्ष्य-पशुपालन—वाणिज्य-वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण—वाणिज्य-क्रयविक्रयादेहप वाण्याचें कर्म हें सर्व—वैश्यकर्म-वैश्य जातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावज—वैश्यकर्म-वैश्य जातेंचें कर्म, स्वभावजन्य वैश्यकर्म आहे—परिचर्यात्मक-शुभ्रपास्वभाव कर्म शूद्रस्य अपि स्वभावज—परिचर्यात्मक म्ह० शुभ्रपास्वभावाचें कर्म शूद्राचेंहि स्वभावजन्य आहे [शूद्राचें परिचर्यात्मक कर्माह स्वभावजन्य आहे] ४४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥

अन्वयार्थ—स्वे स्वे कर्मणि—वर सांगितलेल्या आपापच्या कर्मांमध्ये—अभि-रतः नर—अत्यंत निमग्न असलेला पुरुष—संसिद्धि—शरीरेंद्रियांचा शुद्धि होऊन ज्ञानाचा आभ्युत्थान प्राप्त होणे या उत्तम सिद्धाला—लभते—प्राप्त होतो आता—स्वकर्मनिरत—आपल्या कर्मांत अत्यंत रत असलेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकारे—सिद्धि—सिद्धाला—विंदति—प्राप्त होतो—तत् शृणु—त ऐक ४५

एतेषा जातिविहिताना कर्मणा सभ्यगनुष्ठिताना स्वर्गप्राप्ति फल स्वभावतो वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मांशु भुतवृत्तचित्तसुखमेषसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्य पुराणे च वर्णितामाश्रमिणा च लाकफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्किं बहुमान फलम्—स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तपर संसिद्धि स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रि-माणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृत पुरुष । किं स्वकर्मानुष्ठा-नत एव साक्षात्सिद्धि । न, यथ तर्हि स्वकर्मनिरत सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—(येथवर ब्राह्मणादि वर्णांचो जा श्रमादि कर्म सांगितली त्यांच्या अ-भ्युदय या फळाचा प्रथम निर्देश करतात—) एतेषा जातिविहिताना कर्मणा

सम्यगनुष्ठितानां स्वभावतः स्वर्गप्राप्ति फलं—या त्रायणादि वर्णानां विहित
अमले-या व यथाशास्त्र अनुष्ठितेभ्यः कर्मांच स्वभावतःच स्वर्गप्राप्ति हे फल आहे.
[स्वभावतः म्ह० ता कर्मे विहित अमूल मोक्षाचा लक्षणा न करता अनुष्ठान केल्या-
मुळे असा भावार्थ. या निषया प्रमाण मागतात-]—स्वकर्मनिष्ठाः वर्णा आश्रमाः
च प्रेत्य कर्मफल अनुभूय—स्वकर्मांमध्ये तत्पर अमलेले वने व आश्रम, मेन्या-
वर कर्मफलाचा अनुभव घेऊन—ततः शेषेण विशिष्टदेस जाति कुल धर्म-
आयु श्रुत वृत्त चित्त सुख मेधम जन्म प्रणिपद्यन्ते इत्यादि स्मृतिभ्यः—
कर्मफल भोगून अवशिष्ट राहिलेल्या कर्माने विशिष्ट देस, प्राणिष्ट जाति, विशिष्ट कुल,
विशिष्ट धर्म, विशिष्ट आश्रम, विशिष्ट विधाय, विशिष्ट वर्तन, विशिष्ट धन, विशिष्ट सुख,
विशिष्ट मेधा-धारणाशक्ति-यांनी युक्त होऊन जन्म घेतात इत्यादि स्मृत्यांमून ही
गोष्ट मिळू होते. (याही कारणात विहित कर्मांच स्वर्ग हे फल मिळणे युक्तच आहे, असे
सांगतात-)—च पुराणे-वर्णिनां आश्रमिणां च लोकाफलभेदविशेषस्मर-
णात्—आणि पुराणामध्ये वर्णा व आश्रमा यांना भिन्न भिन्न लोक व फले याची
प्राप्ति होते, असे म्हणून त्यांचे लोक व फल यांच्या भेदाचे प्रकार सांगितले आहेत.
(पण या पूर्वोक्त कर्मांचे मोक्षाच्या अवघडने जर अनुष्ठान केले तर परंपरेने की मोक्ष
फलाचा कारण होतात, असे सांगतात-)—तु कारणाग्नरात् इदं वक्ष्यमाणं
फलं—पण दुसऱ्या कारणाने म्ह० मोक्षाच्या अवघडने अनुष्ठान केल्याम त्यांचे हे पुढे
सांगितलेले फल आहे—स्ये स्ये यथाकलक्षणभेदे कर्मणि अभिरतः-तत्परः-
नरः-अधिकृत पुरुष—आपणत्या वर सांगितलेल्या लक्षणाच्या भिन्न भिन्न
कर्मांमध्ये अभिरत म्ह० तत्पर अमलेला मनुष्य-अधिकृत पुरुष—संसिद्धि-स्वक-
मानुष्ठानात् अशुद्धिस्थये सति कायेन्द्रियाणां धाननिष्ठायोग्यतालक्ष-
लभते प्राप्नोति—मणिदोला म्ह० स्वकर्मनुष्ठानासुद्ध अशुद्धीचा क्षय झाला अमुन।
शरीरेंद्रियांची धाननिष्ठायामना, याच स्वकर्म-या विधीने प्राप्त होतो [अर्थात्

१ या आदिशब्दान 'नपथानि पञ्चवे निमित्ते' इति शब्दान्तरं इति धर्मं उपमान-
या अनुपपन्ने न धनहानिर्भवति 'इति श्रुतिं आसीत् इति पञ्चमादौ आग्रह-
कारिणः समतात्परात्पुनः प्रादा, युगपदस्यादि पञ्च जमे रदा वरोवरन उपपन्न होने आ-
मनां धर्मावरण कारण विविध अथ त्यागरोक प्राप्ति होनात् न त्यागुक्ते धनहानि प्रा-
प्ति, अग्रा याथा भाव्य

[illegible]

मोक्षाचे उपाय, अशी जी शमादि सात्त्विक कर्मे त्यांचा प्राप्तिप्राप्त्याचा अधिकार असल्यामुळे त्यांनाच तेवढा मोक्ष मिळेल, क्षत्रियादिकांना शमादिकांचा अधिकारच नसल्यामुळे मोक्ष मिळणार नाही, ही शंका व्यर्थ आहे. आपापल्या विहित कर्माने तत्पर असलेल्या कोणत्याही वर्णाच्या मनुष्याची चित्तशुद्धि होऊन तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होते, आणि ज्याला त्या योग्यतेमुळे ज्ञान झाले आहे, त्याला मोक्ष प्राप्त होतो. अर्थात् ज्ञानी अब्राह्मणालाही मोक्ष मिळतो, असा भावार्थ. येथील समिद्धिशब्दाचा मोक्ष असा अर्थ घेऊन केवळ स्वधर्मनिष्ठ झाल्यानेच जर त्याचा लाभ होत असेल तर त्यासाठी संन्यासादिकांचे विधान व्यर्थ आहे, असे मानून वादो नका घेतो-]—किं स्वकर्म। सुप्रानतः एव साक्षात् ससिद्धिः—काय, केवळ स्वकर्मानुष्ठान केल्यानेच साक्षात् मोक्षरूप ससिद्धि मिळते?—न—नाही, नुस्त्या स्वकर्मानुष्ठानानेच साक्षात् मोक्ष किंवा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होत नाही—किं तर्हि—तर मग स्वकर्मनिष्ठाला संमिद्धि कशी व कोणती मिळते? (याचे उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धाने देतात-)-—स्वकर्म। निरतः यथा—येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति तत् शृणु—स्वकर्मामये निरत-तत्पर असलेला मनुष्य कोणत्या प्रकाराने सिद्धाला प्राप्त होतो ते ऐक-तो प्रकार तु एकाच चित्ताने ऐकून त्याविषयी निश्चय कर ४५.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

अन्यथार्थ—यतः—याच्यापासून—भूतानां—भूतांची—प्राप्त्याचा—प्रवृत्ति—उत्पत्ति किंवा चेष्टा होते—येन—ज्या—उद् सर्व—हे सर्व—ततं—व्यापले आहे—त—त्याला—स्वकर्मणा—आपल्या कर्माने—अभ्यर्च्य—पूजून—मानव—मनुष्य—सिद्धि—सिद्धाला—विन्दति—प्राप्त होतो. ४६

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्गतामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्थापनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिघर्षेण तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—‘यतः०’ इति—या श्लोकाने तोच प्रकार स्पष्ट सांगतात—यत—यस्मात् प्रवृत्ति उत्पत्तिः—चेष्टा वा—ज्याच्यापासून प्रवृत्ति म्ह० उत्पत्ति किंवा चेष्टा (‘यतः म्ह० यस्मात्’ अम जे सांगितले आहे तेच अधिक व्यक्त करतात-)-—यस्मान्

१ ‘समिद्धिं लभते नर’ याचा अर्थ रहस्यकार ‘त्याला त्यानेच परमसिद्धि प्राप्त होत्ये,’ असा करितान पण तो बरोबर नाही. यथील हा समिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि व तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्ति आहे कारण मोक्ष व मान प्राप्त होणे दाखव नाही. (१ ५० पदा) दाखव यथाल मिद्धि हा कर्माची सिद्धि आहे.

अन्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात्—ज्या अतर्थात् ईश्वरापासून
भूताचा-प्राण्याचा (प्रकृत) होते—येन-ईश्वरेण इदं सर्वं जगत् तत्-व्याप्तं-
ज्या ईश्वराने ह मज जगन् व्यापलें आहे (मृत्तिकेकडून जसे घटाद विकार व्यापले
जावत त्याप्रमाणे कारण, कार्याला कारणातून मिळत स्वरूप नसतें)—तं ईश्वरं प्रति-
घर्षं पूर्वोक्तेन स्वकर्मणा अभ्यर्च्य-पूजयित्वा-आराध्य—त्या ईश्वरास
प्रलेन वर्णासाठा वर सांगितलेल्या स्वधर्माने पुजून-पूजा-पूजा-आराधना केल्या—
मानस-मनुष्य केवळ ज्ञाननिष्ठायाग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति—मानव-
मनुष्य केवळ ज्ञाननिष्ठायाग्यताकरिता सिद्धांती प्राप्त होता [ब्राह्मणादिकांना केवळ पूर्वोक्त
स्वधर्मानेच मानवात् माक्ष मिळणें शक्य नाहीं कारण मोर कवच ज्ञानानेच प्राप्त
होणारा आहे यास्तव स्वधर्मानेच पाल्या ब्रह्मणादिकांचा वित्तगुदि हात, कर्म-
फलचा आकाशा न उरणाऱ्या त्यांना ईश्वरप्राप्ताने विवक्षितव्याप्तक साधनसंपत्ति
प्राप्त होत अशा ज्ञानानुपलब्ध याग्य पाल्या सन्यासपाना ज्ञानप्राप्तानेच मुक्ति मिळते, या
अभिप्रायाने भाष्याने ' कवल ' हा शब्द घालला आहे] ४६

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम प्रकारे अनुष्ठितेच्या परधर्मा-
तून—विगुण स्वधर्म—गणहान स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक धेयस्वरूप आहे.
—स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्—स्वभावाने नियत केलेले कर्म करणारा—किल्बिषम्
—पापाला—न आप्नोति—प्राप्त होत नाही ४७

यत् पवमान — श्रवणप्रशम्यत इत्याधम स्वधर्मा विगुणोऽप्येतद्विशदं ब्रह्म ।
परधर्मास्वनुष्ठितास्वभावनिषेधत स्वभावेन निषेधत, यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं

१ रश्मिकार मिद्धि विगति ' याचा ' मज याचा ' तानेच ' ईश्वराचा ' स्वकामांनी
कवच बांधांने (ज्या कवचांना नष्ट पुत्रा कवचाने) मिद्धि प्राप्त होत असून ' अमा
अमा ' मरक अथ कवितात या हा मिद्धि कवितात मागत नाहीत पुढे यांचे म्हणतात—
" अनुपपत्त्याप्रमाणे प्राप्त मानव कर्मे निवृत्त बुद्धीने (या परमधर्माचा बुद्धीने नसा म्हणत
न विराट्स्वरूपा परमधर्माचे परमधर्माचे यत्न पुत्रत हात व सानु १५६ मिद्धि अथ
मागितल ' कर्मे निवृत्त बुद्धीने कर्मा, व परमधर्माचा बुद्धीने करीत यात रश्मिकार कारक
काशाचे मानात नाहीत, अम मिद्धि या त बराबर नाही ' याचा कर्मे निवृत्त बुद्धीने
करा मिद्धि व रश्मिकार काग निराक (अ १० भा १-१० पृ ८४३-३० पदा) यत्न
परमधर्माचे विराट्स्वरूप परमधर्माच्या त पर मानव, कर्मे मिद्धि या त रश्मिकार
नाही काग परमधर्मा निराक व विराट्स्वरूप निराक परमधर्मा निवृत्त व
विराट्स्वरूप भावविद्ध असा या हा मानव रश्मिकारका सानु असा नाही अम
मिद्धि या त पठति मिद्धि-स्वरूप काह न रश्मिकारका असा नाही

स्वभावनियतमिति, यथा विपजातस्येव कृमेर्विष न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्यन्नाऽऽप्नोति किंस्विय पापम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थः—यत् एव अतः—ज्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठानाचे वित्तशुद्ध्यादिकाच्या द्वारा मोक्षामध्ये पर्यवसान होत असते त्याअर्थी स्वधर्मनिष्ठान आवश्यक आहे, असे आता सांगतात—स्वः धर्मः स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः—स्वः—स्वतः चा जो धर्म तो स्वधर्म अधिक प्रशसनीय आहे—विगुण अपि इति अपिशब्दः द्रष्टव्य—विगुण असाहि स्वधर्म, येथे 'विगुण'शब्दाच्या पुढे 'अपि'शब्द आहे, असे समजावे. (विगुण असलेलाहि स्वधर्म कोणापेक्षा अधिक प्रशसनीय ?)—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम रीतांनी आवरिलेल्या परधर्माहून (अहोपण, युद्धादिरूप स्वधर्म करणाराला हिसेचें पाप लागतें, तेन्हां स्वधर्म अधिक चांगला कसा? उत्तर—)
—स्वभावनियत—स्वभावेन नियत—स्वभावाने नियत केलेले—स्वभावज इति यत् उक्तं तत् एव स्वभावनियत इति उक्तं—वर स्वभावज म्ह० स्वकीय वर्णाश्रमाला उद्देशून विहित म्हणून जे सांगितले तेंच येथे स्वभावनियत म्हणून म्हटलें आहे (युद्धरूप विहित कर्म करणारालाहि पाप लागत नाहीं, याविषयी दृष्टान्त—)
यथा विपजातस्य इव कृमेर्विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्यन् किंस्विय-पापं न आप्नोति—ज्याप्रमाणें विपापासून उत्पन्न झालेल्या वृमीला विष दोषकर नसतें—बाधत नाहीं, त्याप्रमाणें स्वभावानें नियत केलेले कर्म करणारा किंस्वियपाप म्ह० पापाला प्राप्त होत नाहीं—त्याला पाप लागत नाहीं ४७

सहजं कर्म कौन्तेय मदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥४८॥

अन्वयार्थः—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना ।—सहज कर्म—जन्मताच प्राप्त झालेले कर्म—सदोष अपि—सदोष जरी असले, तरी—न त्यजेत्—टाकूं नये.—हि—कारण—सर्वारम्भा—सर्व कर्म—धूमेन अग्नि इव—धुाने जसा अग्नि, तशा—दोषेण—दोषाने—आवृता—अच्छादित झालेला असतात. ४८.

स्वभावनियतं कर्म कुर्याणो विपजात इव कृमिः किंस्विय नाऽऽप्नोतिःपुनरुक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनात्मज्ञश्च न हि कश्चित्क्षणमप्यवर्मकृत्तेष्टनीति, अतः—सहज सह जन्मनचोत्पन्न सहज किं तत्कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणन्वाज त्यजेत्सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भा सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुस्त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृता । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषादेव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यनेऽशेषतस्तत्कृत्यजेन कर्म यतस्तस्माज्ज्ञानेदित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—स्वभावानियतं कर्म कुर्वाण विपजातः कृमि इव क्लिब्यपं न आप्नोति इति उक्तं—स्वभावाने नियत केलेलं कर्म करणारा पुष्प विषामध्यं उत्पन्न झालेल्या कृमीप्रमाणे पापात्मा प्राप्त होत नाही, हें सांगितले. विषापामूनच झालेला कृमि विषाने मरत नाही, त्याप्रमाणे स्वभावानियत सुदोष कर्म करणारासहि पाप लागत नाही—च परधर्म भयावह इति—च मार्गे (अ. ३ श्लो. ३५ प. ३३६) परधर्म भयावह आहे असेहि सांगितले त्यामुळे नवधा निर्दोष असलेले भिक्षाटनच सर्वांनी करावे असे म्हणता येत नाही.—च अनात्मज्ञ कश्चित् क्षण अपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति इति—आणि कोणीहि अनात्मज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा एक क्षणभर मुद्धा कर्म न करिता राहू शकत नाही, हेही पूर्वी (अ. ३ श्लो. ५८ २००) सांगितले [त्यामुळे पापाच्या प्राप्तीची क्षमाच राहू नये म्हणून सर्वांनी कर्मत्यागच करावा, असेहि म्हणता येत नाही. कारण ज्ञानाच्या अभावा कोणत्याहि क्षणभरमुद्धा कर्म सोडून राहता येत नाही. गुणातात ज्ञाना मात्र अकर्मट्टराहू शकतो]—अतः—याप्रमाणे आता आणखी प्रकारच साईलेला नमन्यामुळे—सहजं—मह जन्मना एष उत्पन्नं सहजं—गहज म्ह० जन्मानच उपज झालेले, जन्माबरोबर झालेले ते सहज—किं तत्—ते काय—कर्म—कर्म—स्वभावाने नियत केलेलं कर्म—कान्तेय—हे कुतिपुत्रा !—त्रिगुणत्वात् सर्वेषु अपि न त्यजेत—विहित असल्यामुळेच निर्दोष आहे म्हणून त्रिगुणत्वामुळे हिसातम—मदोष असलेलहि ते डाकू नये. [मत्वादि तान् गुणामुल्लेख ज्याचा आरंभ चाला आहे अस हिसादि दोषांनी युक्त असलेलं कर्म विहित असल्यामुळे मर्यादित होय, असा याचा भावार्थ कर्माच्या दोषवत्त्वाचे स्पष्टीकरण—]—सर्वारम्भा—आरम्भ्यन्ते इति आरम्भा—सर्वकर्माणि इति एतत्—सर्व आरंभ—आरंभ केला जातो म्हणून आरंभ—सर्व कर्म असा याचा भावार्थ (पण येथे 'आरंभ' या शब्दाचा 'कर्म' असा अर्थ का करावयाचा 'उत्तर—) प्रकटणात्—कारण येथे कर्माचे प्रकरण चालले आहे. (त्यामुळे 'आरंभ' शब्दाचा 'ज्याचा आरंभ केला जातो' सा कर्म 'असा कर्मव्युत्पत्तीने स्व परधर्म असा अर्थ करावा लागतो. नागो, 'दोषेण' इत्यादि शब्दाने व्याख्यान—) —ये केचित् स्वधर्मा परधर्माः च आरंभा ते मये हि यस्मात्—जे काही स्वधर्मरूप व परधर्मरूप आरंभ ते सर्वच ज्या व्यक्ती (दोषाने आवृण आहेत, असा पुढे सबोध)—त्रिगुणात्मकस्य अत्र हेतु—त्रिगुणात्मकत्वात्—त्रिगुणामकस्य हा त्यांच्या दोषानुत्पत्ताविषयी हेतु—धारण आहे. यास्तत्र त्या सर्व आरंभना ज्याअर्थी त्रिगुणस्मरुप आहे त्याअर्थी ते सर्व आरंभ—कर्म—दोषेण आवृताः—दोषाने आवृण—दित झालेली आहेत. (याविषयी दृष्टान्त—) —महजेन धमेन यन्नि इव—सहज—आत्मवशेषरूप उपज झाले—या धुमाने यान्नि जगा आच्छादित—न्यात असतो त्याप्रमाणे सर्व कर्म दोषाना दुल असतात.—स्वधर्मादयस्य सहजस्य कर्मेण परित्यागेन परधर्मानुष्ठाने अपि दोषात् न एष मुच्यते—'स्वधर्म' न 'व'च्या सहज

कर्माचा परित्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान जरी केले तरी दोषापासून सर्वथा सुटका होतच नाही. —च परधर्मः भयावहः—शिवाय परधर्म भयावह आहे —च यतः अश्वेन अशेषत कर्म त्यक्तुं न शक्यते तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः—आणि ज्याअर्थी अज्ञाना सवकमत्याग करिता येणें शक्य नसतें त्याअर्थी सहज कर्म सदोष जरी असलें तरी त्याचा त्याग करू नये, असा याचा भावार्थ

किमशेषतस्त्यक्तुमशक्य कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किंचातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्य सहज कर्मैव तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मक पुरुषो यथा सांख्यानां गुणा किंवा क्रियेष कारक यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धा क्षणप्रवृत्तिन, उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ॥

भाष्यार्थ—(सहज कर्म मदाप असल तरा त्याचा त्याग करू नये, याविषयी विचार आरंभितात—)—किं कर्म अशेषत त्यक्तुं अशक्य इति न त्यजेत् किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषः भवति इति—काय, कर्म 'न हि कश्चित्' या न्यायाने पूणपणें टाकता येणे शक्य नाही, म्हणून टाकू नये की सहज कर्माचा त्याग केल्याने 'नित्यत्याग प्रत्यवायः' या न्यायानें दांप लागतो म्हणून त्याचा त्याग करू नये ?—किं च अतः—पण सदिश्य व मप्रयोजन असत त्याचाच विचार करणे युक्त होय, यास्तव या मदिग्ध प्रश्नाचा विचार केल्यास त्याचें फल काय ? त्यापासून निष्पन्न काय होणार ?—यदि तावत् अशेषत त्यक्तुं अशक्य इति सहज कर्म न त्याज्य—आता जर पूणपण कर्माचा त्याग करणें अशक्य आहे म्हणून महान कर्म सोडू नये म्हणून म्हणाल—तर्हि अशेषत त्यागे गुण. एव स्यात् इति सिद्धं भवति—तर अशेषत पूणपणें कर्माचा त्याग करण्यांत गुणच—मोठा पुरुषार्थच आहे, असें सिद्ध होत [कारण अशक्य असललें एखादें कृत्य करून दाखविणें, यांत व्यवहारांत मोठा गुणच—पुरुषार्थच समजला जातो]—सत्यं एव अशेषत त्याग एव न उपपद्यते इति चेत्—असें खरे, पण पूणपणें कर्मत्यागच सभयत नाही, असें म्हणाल तर (या आशेषाचेंच अधिक विवरण—)—किं पुरुष नित्यप्रचलित आत्मक—काय, पुरुष नित्य प्रचलित स्वरूप आहे,—यथा सांख्यानां गुणा—जसे सांख्यांचे सत्त्वादि गुण, (त्याप्रमाणें आत्मा नित्य प्रचलित स्वभावाचा म्हणून सतत विकार पावणारा आहे, म्हणून त्याला कर्म अशेषतः टाकता येत नाही,)—किंवा क्रिया एव कारक—की क्रिया देणें कारक—यथा बौद्धानां क्षणाधि ध्वंसिन पञ्च स्कन्धा—जसे बौद्धांचे क्षणमगुर पाच स्कंध ? [स्कंध, विज्ञान स्कंध, वेदनास्कंध, संज्ञास्कंध व संस्कारस्कंध या क्षणांत भग पावणाऱ्या बौद्धांच्या पांच स्कंधांप्रमाणें त्रिमाकारकभेद नसल्यामुळे कारक जो आत्मा त्यागच मिळाल्य आहे, असे म्हटलें तरी सर्वकर्मत्याग सभयत नाही, सारांश—]—उभयथा अपि कर्मणः अशेषतः त्याग न भवति—सांख्यांच्या सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आत्मा नित्य प्रचलित स्वभाव

आहे असे मानले किंवा वेदाच्या स्कंधाप्रमाणे कारक आत्मा हीच क्रिया आहे असे मानले तरी—या दोन्ही प्रकारे कर्मांचा अंगोपत त्याग संभवत नाही.

अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्मांशोपतस्यस्तुम् । अयं तस्मिन्तृतीये पक्षे विनोषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं क्षणमद्वयतिष्ठत इत्येवमाहुः । काणादास्तदेव च कारकमित्यास्मिन्पक्षे को दोष इति ॥

भाष्यार्थ—(आता वेदोपेक्षाचा पक्ष)—अथ तृतीय अपि पक्ष—आता आपणा एक तिगराहि पक्ष आहे.—यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा तत् एव निष्क्रियं वस्तु—आत्मा जेव्हा करतो तेव्हा सक्रिय वस्तु व जेव्हा तो करत नाही तेव्हा तोच निष्क्रिय वस्तु—तत्र एव सति कर्म अंशोपतः त्यक्तुं शक्यं—याप्रमाणे आत्मा सक्रिय व निष्क्रिय अगा दोन्ही स्वभावाचा आहे, असे मानले अगता कर्मांचा अंगोपत त्याग करता येण शक्य आहे.—तु अस्मिन् तृतीये पक्षे अयं विनोष—एण या तिगच्या पक्षामध्ये हा विनोष आहे.—नित्यप्रचलितं वस्तु न क्रिया एव कारक अपि न—आत्मा हा नित्यप्रचलित-विविध वस्तु नाही व क्रिया हेच कारक, अगाहि प्रकार नाही.—किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते च विद्यमाना विनश्यति—तर मग काय ! स्वरूपाने नित्य स्थित अगलेंच्या द्रव्यात नसलेली क्रिया उत्पन्न होणे व अगलेंच्या क्रिया नाश पावते. (अहोपण, क्रिया उत्पन्न होऊन नाश पावणारी आहे, असे जर म्हटले तर क्रियेचा आधय असे जे द्रव्य त्याला नित्यत्व कसे ? अशी व्यंशका पेऊन मागतात)—शुद्धं द्रव्यं क्षणमद्वयतिष्ठत इति एव काणादा आहुः—शुद्ध द्रव्य क्रियाशक्तिमुक्त अगने, असे काणाद म्हणतात. [अहोपण, द्रव्य क्रियाशक्ताने जरा मुल अगले तर त्याला क्रियानुत्पन्न जर नाही म्ह० क्रिया हा जर त्याचा धर्म नसेल तर त्याला कारक कसे म्हणता येईल ! कारण क्रिया कारणे जे कारण त्याच कारक म्हणत अगता, अगा आतांश पेऊन वेदोपेक्षाचेच उत्तर मागतात]—तत् एव च कारक—अपि ते द्रव्यच कारक म्ह० क्रियाशक्त आहे. (म्ह० व क्रियाशक्ताने मुल अगले तेच व शक्त होय नियमेने आपच्छजन-क्रियेचा आधार हे कारण नसे. कारण क्रियाशक्तिवत्त्वच कारक म्हण्यमाणे—[क्रियाशक्तिवत्त्वमुळे क्रिया व क्रियेमुळे क्रियाविपर्यय अगा परस्परसमर्थ होय येतो. याप्रमाणे या वेदोपेक्षाचा कटोरा दोन नग-जमुने हा पण समर्थच प्रत्य आहे, अगा आपल्याने या क्रियाचा पक्षच उत्तरदायक होणारा]—इति अस्मिन् पक्षे च दोषः इति—याप्रमाणे या पक्षी बस होय आहे ! कटोरा मूढा, म्हणून आपणच हर हर करत.

अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते, यत् आह भगवान्ना
रुतो विद्यते भाव इत्यादि । काणादानां ह्यसतो भाव सतश्चाभाव इतीदं मतम् ।
अभागवतत्वेऽपि न्यायवत्त्वो दोष इति चेत् । उच्यते, दोषवत्तिदं सर्वप्रमाणविरो
धात् । कथं, यदि तावद्भ्यगुहादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तयन्तमेवासदुत्पन्नं च स्थितं कचि-
त्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्प्रमाणयते । तथा च सत्यसदेव सञ्जायतेऽभावो भावो भवति
भावश्चाभाव इति ॥

भाष्यार्थ—अथ एव तु दोषः यत् तु इदं अभागवतं मतं—हाच तर यात
मोठा दंप आहे, कीं, हें अभागवत मत आहे [भगवानाचें अस मत नसणें, त्याच्या
मनाविरुद्ध हें मत असणें, हाच त्यातील मोठा दोष आहे]—कथं ज्ञायते—पण
भगवानाचें हें मत न०हे, हें कसें कळते ? (उत्तर—) यत् भगवान् 'नासतो
विद्यते भाव ०' इत्यादि आह—कारण भगवान् 'असत्'चा भाव समवत नाही,
(अ २ श्लो १६ पृ ७५) इत्यादि सांगतात—असत् भाव. च सतः अभाव
इति इदं काणादानां मतं हि—असत् चा भाव व सत् चा अभाव होतो असें हें
काणादाच मत आहे, हे प्रसिद्ध आहे—अभागवतत्वे अपि न्यायवत्त्वो दोषः
इति चेत्—अहोपण, हे मत भगवानाचें जरी नसलं तरी न्याययुक्त-न्याय्य
असत्यास त्यात काय दोष आहे, असें म्हणाल तर—उच्यते—त्याचें उत्तर सांगतो—
इदं तु दोषवत् सर्वप्रमाणविरोधात्—पण हे वैशेषिकाच मत सदोष आहे
कारण ते सर्व प्रमाणान्या विरुद्ध आहे—कथं—तें कसें सदोष आहे ?—यदि ता
वत् व्यगुहादि द्रव्य उत्पत्ते, प्राक् अत्यन्तं एव असत्—जर अगोदर व्यगु
हादिद्रव्य उत्पत्त्याच्या पूर्वी अत्यंतच असत् आह—च उत्पन्न कचित् कालं स्थितं
पुनः अत्यन्त एव असत्त्व आपद्यते—आणि उत्पन्न झालेले तें व्यगुहादिद्रव्य
काही काळ अस्तित्वात राहून पुन अत्यंतच असत्त्वाला—अत्यंत अशाच अभावाला
प्राप्त होत—तथा च सति असत् एव सत् जायते—अभाय भाव भवति
भाव. च अभावः इति—तर मग तसें झाले असतां अमत्त्व सत् होतें म्ह० अभाव
भाव होतो व भाव अभाव होतो, असें सिद्ध होते

सग्राभावो जा-मान प्रागुत्पत्त शशविषाणरूप. समवायसमवायिनिमित्तात्प
कारणमपेक्ष जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारण चापेक्षत इति शक्य चरु
मसता शशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मनापेक्षद्युत्पत्त उत्पद्यमाना किंचिदभि
व्यक्तिमात्रकारणमपेक्षयोरग्र-न इति शक्य प्रतिपनुम् । किंचासतश्च सत्त्वाये सतत्त्वा-
त्त्वाये न द्वयिप्रमाणप्रमेयव्यग्रहारे विधाय कस्यचिद्व्यात् । सत्सदेवासदसदेवेतिनि-
धयानुपपत्ते ॥

भाष्यार्थ—(यातरानाचें वैशेषिकांचा दुसरा सिद्धान्त—)—तत्र अभाय जा-
यमान. उत्पत्ते. प्राक् शशविषाणरूप—वैशेषिक मनीं उत्पन्न होणारा अभाव

उत्पत्त्या पूर्वी सगुणस्या शिवासारखा मगचा असत् अमृतो—समवायि-असम-
वायि निमित्तात्पुं कारणं अपेक्ष्य जायते इति—व समवाय, असमवायि व
निमित्त या नांवाच्या तीन प्रकारच्या कारणांच्या अपेक्षेने-त्याच्या तात्त्विके उत्पत्ती
होतो, अग्रे त्याचे दुसरे मत आहे. (आचार्य या मतवर दोष देतात-)—अ एवं अ-
भावः उत्पद्यते वा कारणं अपेक्षते इति चरुतुं न युक्तं—पण वैशेषिकांच्या
परिभाषेप्रमाणे अभाव उत्पन्न होतो किंवा तो कारणाचा अपेक्षा करितो, अम म्हणजे
शून्य नाही.—अमृतां दशशेषाणादीनां अदर्शनात्—कारण व्यवहारात अमत्
अमलेल्या सगुणच्या शिवादिक्का उत्पत्ति झाली काडे दिमत नाही व त्याचा कारणाची
अपेक्षा अमने, अगहि दिसत नाही. (यावर वैशेषिक वेदान्त्यास म्हणतो—मग तुमच्या
मना तरी कारणाची अपेक्षा कारणाच्या घटादिक्का उत्पत्ति कशी होते ? कारण भाव
पदार्थाची उत्पत्ति होई किंवा त्याचा कारणाची अपेक्षा अमने, हा दोन्ही संभवत नाहीत.
आचार्य या शब्दांचे उत्तर देतात-)—भावान्मका घटादयः उत्पद्यमानाः चेत्
किंचित् अभिव्यक्तिमात्रकारण अपेक्ष्य उत्पद्यन्ते इति प्रतिपत्तुं
शक्यं—भावरूप घटादि पदार्थ उत्पन्न होतात, म्हणून म्हणाल तर त केवळ
अभिव्यक्तीला कारण होणाऱ्या कोणत्या तरी निमित्ताची अपेक्षा करून
उत्पन्न होतात, अग समजणे शक्य आहे. [आमच्या परी घटादि पदार्थ
उत्पत्तीच्या पूर्वीहि कारणरूपाने विद्यमान असतात. त्या वेळा न्याये नाम व रूप
व्यक्त नसतें. पण कारण सामग्राच्या अंगेने त्याची पृथक् पृथक् अभिव्यक्ति होते.
अर्थात् पूर्वी अव्यक्त अमलेले भावच पुढे नामरूपांच्या द्वारा व्यक्त होतात, त्यामुळे त्यात
काहीच दोष नाही. वैशेषिकांच्या असत्कारणवादावर आणखी दोष देतात-)—किं
च अमृतः सद्भावे च सतः असद्भावे कस्यचित् क्वचित् प्रमाणप्रमेय-
व्यवहारे विश्वासः न स्यात्—शिवाय असत् ला सद्भाव प्राप्त झाला व सत् ला
असत्-भाव प्राप्त झाला म्ह० अभावाचा भाव व भावाचा अभाव जर होऊ लागला
तर कोणाचा केव्हाच या प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर विश्वास बसणार नाही. कारण—सद्
सद् एव असद् असद् एव इति निश्चयानुपपत्तेः—जे नद् त त्रिशली सत् च
॥ जे असत् ते असत् च, असा निश्चय करिता येत नाही. त्यामुळे वैशेषिकांच्या
प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कोणाचा विश्वास बसणार नाही.

किंचोत्पद्यत इति द्वयुक्तादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्पश्चा-
त्स्वकारणन्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः मनया च समवायलक्षणेन सम्बन्धेन
संबध्यते संबद्धं सत्कारणममवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्संबन्धो
वा केनचित् । न हि वक्ष्यापुत्रस्य सता संबन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः
कल्पयितुं शक्यम् ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणां वैशेषिकाचा असत्कारणवाद युक्तिविद्ध नाही, असे साग-
तात-)—किंच उत्पद्यते इति द्वायुक्तादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धं

आहु—शिवाय 'उत्पद्ये' म्हणजे द्युणकादि द्रव्याचा आपल्या कारणाच्या मत्तेशी नवध होतो, असे ते मागतात (याचेंच अधिक स्पष्टीकरण)—च प्राग् उत्पत्तेः असत्—च कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असत—पश्चात् स्वकारण व्यापारं अपेक्ष्य—मागून आपल्या कारणाच्या व्यापाराच्या अपेक्षेने—स्वकारणैः परमाणुभिः च सत्तया समवायलक्षणान्न संबन्धेन संबध्यते—आपला कारण अस जे परमाणु त्याच्याशी व मत्तेशा समवायलक्षणसंबधान सबद्ध होतें—सबद्धं सत् कारणसमवेतं सत् भवति—आणि याप्रमाणें कारणाशा समवाय-नसद्ध होत्यात कारणसमवेत कार्य सत हातें म्ह० कारणाशी संबध झाला असता कार्याचा सत्तासबध होतो (कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असत नंतर आपल्या कारणाच्या व्यापारानें आपल्या कारणशी व सत्तेशी समवायसंबधान सबद्ध होतें, व कार्य स्वतः सत्तायुक्त होतें याप्रमाणें वैशेषिकाच्या मताचा अनुवाद करून आचार्य त्यावर दोष दतात—)तत्र चक्षुष्य—पण असे म्हणणाऱ्या वैशेषिकांना आम्हाला हें सांगावें, या प्रताचें उत्तर यावें—असत् सत् कारणं कथं भवेत्—असत् वै सत् कारण कसें होईल ?—चा असत्. केनचित् सवधः (कथं भवेत्)—किंवा असत् चा कोणाशीहि सबध कसा होणार ?—चंध्यापुत्रस्य केनचित् सत्ता संबधं वा कारणं या प्रमाणत कल्पयितुं न हि शक्यं—चंध्यापुत्राचा कोणत्याच सत् पदार्थाशी नवध होण किंवा त्याच कारण कोणाशीहि प्रमाणत कल्पिता येणें शक्य नाहा

ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य संबन्ध कल्प्यते द्युणकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षण संबन्ध सत्तामेवोच्यते इति । न संबन्धात्प्राक्स्वरूपमभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापाराप्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । तत्तश्चासत् एव संबन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति ॥

भाष्यार्थ—(यावर वैशेषिकांच्या वातूनें मध्यस्थाचा आशेप—)ननु वैशेषिकैः अभावस्य संबन्ध न एव कल्प्यते—अहोपण, वैशेषिकाकडून अभावाचा सबध बऱ्याच कल्पित जात नाही—हि सत्ता एव द्युणकादीनां द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षण. संबन्धः उच्यते इति—तर भावरूपच असलेल्या द्युणकादि द्रव्याचा आपल्या कारणाशी समवायलक्षण सबध त्यांच्याकडून मागितला जातो असे म्हणणें तर—न संबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात्—त बरोबर नाही कारण कार्याचा कारणाशी संबध होण्यापूर्वी कार्याच सत्त्व-अस्तित्व-भावरूपत्व मान लेंगे नाही (याचेंच स्पष्टीकरण)—वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनां अस्तित्व न हि इष्यते—वैशेषिक कुभार, दण्ड, चक्र इत्यादि घट्याच्या व्यापारापूर्वी घटादिदांच अस्तित्व मानात नाहींत, हें तज्ज्ञांना माहीतच आहे—मृद. एव घटाद्याकारप्राप्ति न च इच्छन्ति—मृत्तिकादि भावरूप कारणाच्या घटादि कार्याच्या आकाराची प्राप्ति होते, मातीच घटाकार बनून बायाचा द्यव दाग करित, असे त मानीत नाहींत, हेंहि तज्ज्ञांना माहीतच आहे (याप्रमाणें सापाच कारणसंबधः

पूर्वी अस्तित्व नसल्यामुळे परिशेषन्यायाने ग्रय सिद्ध होतं त सांगतात-)—ततः च असत् एव संन्यधः पारिशेष्यात् इष्टः भवति—चामुळे परिशेषन्यायाने म्ह० कारणस्यभापूर्वी कायाच अस्तित्व मानात नसल्यामुळे व अतिशय घटरूप होते, हेहि त्यांना मान्य नसल्यामुळे दोनय असत् चाच-अभावाचाच सत्य त्यांना इष्ट आहे, अग ठरतं, [पण तो पक्ष अनुपपन्न कसा आहे त आम्हां वर दाखविलेंच आहे]

नन्वसतोऽपि समवायलक्षणं भवन्त्येव न विरुद्धः । न च न्ययापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणमग्र्यो भवति न च न्ययापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो ह्येवमात्र सर्वस्याभावः प्रागभाव प्रध्व-साभाव इत्येतासाभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषां दर्शयितुं शक्यः । भवति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्मयंभावमापद्यते सवप्यते च भावेन कपालाद्येन स्वकारणेन सर्वं प्रवहारायोग्यश्च भवति न तु घटस्यैव प्रध्वसाभा-वोऽभावश्चेत्यपीति प्रध्वसाद्यभावात्वा न क्वचिद्वहारायोग्यत्व प्रागभावस्यैव च पुकादिद्वयारण्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहाराह्वयमित्येतदममप्रसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्व-साभावयोरेव ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन दावा-)—ननु असत्तः अपि समवायलक्षण सं-न्यधः न विरुद्धः—अहोपण, अमत्वा-अभावाचाहि समवायरूप सर्वध विरुद्ध नाही [सत् व असत् या दोन मत्र गी पदार्थांचा मयाम जरी न मभवला तरी त्याचा समवाय समंत्रल कारण ममवाय नित्य आहे त्यामुळे त्याचा एक मयोग सबध जरी न मभवला तरी त्याच्या स्थिताचा आवदधकता आहे, या शक्येच निरसन-)—न । घं-ध्यापुत्रादीनां अदर्शनात्—नाहा, सत् व असत् यांचा समवायसबधहि समवत नाही कारण वध्यापुत्रादि असत् पदार्थांचा तसा सबध दिसत नाही (अहोपण, घ-टादिकांचा आ प्रागभाव तो अत्यन्ताभाव नव्हे त्यामुळे घटप्रागभाव वध्यापुत्रादि अ-त्यन्त असत् पदार्थांहून निराग्या प्रकारचा आहे त्यामुळे त्या घटप्रागभावाचा स्वका-रणाशा सबध समवता, जरी आगका घेऊन तिचें समापन-)—घटादे एव प्राग-भावस्य स्वकारणसंबंध भवति—घटादिकांच्याच प्रागभावाचा आपल्या कारणाशी सबध होतो,—न । च न्ययापुत्रादेः अभावस्य इति अभावस्य तुल्य-त्वे अपि विशेष वक्तव्यः—नाहा, तसा मभव हाऊ शकत नाहीं, कारण वध्या पुत्रादिक व अभाव या दोहोमध्येहि अभावच हा स्वभाव एकदाम्याच असताना त्यांतील एका अभावाचाच कारणाचा मवध होतो व इतरांचा होत नाहीं, याचें विशेष कारण सांगणें भाग आहे पण तस विशेष कारण काढांच नसल्यामुळे प्रागभावाचाहि कारणसबध समवत नाही (अहोपण, घटादि प्रागभाव मप्रतियोगा असतो. म्ह० घट

१ ज्याचा अभाव तो प्रतियोगा निवा ज्याचा भेद तो त्याचा प्रतियोगा, जमै-घटाच्या अभावाचा घट हा प्रतियोगा आहे पणच्या अभावाचा घट हा प्रतियोगा घट व घट या भिन्न पदार्थांचा परस्पर भेद असल्यामुळे घट वध्याचा प्रतियोगा व घट पत्राचा प्रतियोगा

हाच त्याचा प्रतियोगा असतो, पण वन्धापुत्रादि अत्यन्त अभावाचा तसा प्रतियोगी
सभवत नाहा, असा त्या दोन अभावान विशेष आहे, अशी आशय घेऊन तिचें समा-
धान—) एकस्य अभाव द्वयोः अभाव सर्वस्य अभाव प्रागभाव प्र-
ध्वंसाभाव इतरेतराभाव अत्यन्ताभाव इति लक्षणतः विशेष न केन-
चित् दर्शयितु शक्यः—एकाचा अभाव, दोघाचा अभाव, सर्वांचा अभाव, कार्याचा
प्राक् अभाव, प्रध्वसाभाव, अन्योन्याभाव, अत्यन्त अभाव, असा लक्षणत विशेष
कोणालाहि दाखवितां यणार नाही [म्ह० व्यवहारामाठीं अभावाच्या प्रकाराची ही अशी
कल्पना जरी केला तर त्यांच्या लक्षणांत स्वरूपत कांहींच भेद नाहा]—च विशेषे
असाते घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिः घटमात्रं आपद्यते—आणि
अभावान्या स्वरूपात काहाच विशय नमताना त्यातील फक्त घटाचा प्रागभावच कुमा-
रादिकाकडून घटभावास प्राप्त केला जातो,—च भावेन कपालारूपेण स्वकारणेन
सपद्यते—व भावरूप कपोल या नाशान्या आपल्या कारणास सबद्ध होतो—च
सर्वव्यवहारयोग्यः भवति—आणि सर्व व्यवहारास योग्य होतो—तु घटस्य एव
प्रध्वसाभाव अभावत्वे सति अपि न इति—पण घटाचाच प्रध्वसाभाव त्याला
घटाचें अभावत्व असनाह तो पुन घटत्वास प्राप्त होत नाहा आपल्या कारणाशी
सबद्ध होत नाहा, आणि उत्पत्त्यादि व्यवहारामाहि योग्य होत नाही. पण प्रागभाव
व प्रध्वसाभाव यात वस्तुतः काहा फरक नसल्यामुळे त्याच्यामध्य असा भेद असावा
ह अयोग्य आहे तसेच—प्रध्वसादि अभावानां कचित् व्यवहारयोग्यत्व न
—प्रध्वसाभाव, अन्योन्याभाव व अत्यन्ताभाव यांना कोणत्याहि प्रदत्ता किंवा कोण-
त्याहि काला जन्मादिव्यवहारयोग्यत्व नाही ने केव्हाच हा आना उत्पन्न झाला, हा
अमुक कार्याच्या उपयोगी आहे, इत्यादि व्यवहारास योग्य नसतात,—प्रागभावस्य
एव द्यपुत्रादिद्रव्यारयस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं—पण नुसत्या द्यपुत्रा-
दिद्रव्यसहक प्रागभावाला मात्र उत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यत्व आहे,—इति एतत् अ-
समजस—असें हें म्हणणें अगदा असमजसपणाचें आहे—अत्यन्त प्रध्वसाभा-
वयो इव अभावत्वाविशेषात्—कारण अत्यन्ताभाव व प्रध्वसाभाव यांच्याप्र-
माणे प्रागभावालाहि एकसारखच अभावत्व आहे. अर्थात् प्रागभावाह अभावच अस-
ल्यामुळे उत्पत्त्यादि व्यवहारास योग्य नाहा

ननु नैवास्माभि प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्ति-
र्यथा घटस्य घटापत्ति पटस्य वा पटापत्ति । एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाण-
विरुद्धम् । मारयस्यापि य परिणामपक्ष सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाद्वीकरणाद्वैरो-
धिकपक्षाच्च विशिष्यते । अभिव्यक्तिविरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तिविरोभावयोर्विध-
मानत्वाविधमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणाविरोधः । एतेन कारणस्यैव सत्त्वानुसृत्य-

१ घट करण्यापूर्वी त्याचा मालका व वरगा असे जे दोन भाग तयार केले जातात,
त्यांना कपाल म्हणतात.

एवादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । पारिशेष्याऽसदेकमेव यस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नटवद्-
नेकधा विकल्प्यत इतीदं मागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन्श्लोके ।
सत्प्रत्ययस्याव्यभिचाराद्यभिचाराच्चेतरेषामिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर आशेष—) ननु अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः
न एव उच्यते—अहोपण, आम्हाकृद्न प्रागभावाला घटभावाची प्राप्ति होते, म्हण-
घटाचा प्राक् अभावच घट बनतो, असें म्हटलेंच जात नाही. आम्ही मुळीं तसें म्हण-
तच नाही. (यावर आचार्य दोष देतात—) —तर्हि भावस्य एव भावापत्तिः
यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य चा पटापत्तिः—अभावाला भावत्वप्राप्ति होते
असें जर मानात नसाल तर मग भावालाच भावापत्ति होते, असें म्हणावें लागेल !
जसें—घटालाच घटापत्ति, पटालाच पटापत्ति—एतद् अपि अभावस्य भावापत्ति-
वत् एव प्रमाणविरुद्धं—पण हें म्हणणें सुद्धा अभावाला भावापत्ति होते, याप्र-
माणेंच प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. (आरंभवादावराल हा दोषच परिणामवादावर कसा
येतो, तें दाखवितात—) —सांख्यस्य अपि यः परिणामपक्षः सः अपि अपूर्व-
धर्मोत्पत्ति विनाशाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते—आता सा-
ख्याचाहि जो परिणामपक्ष आहे तोहि अपूर्व धर्माचा—परिणामाची उत्पत्ति व विनाश
याचा अर्णाकार करीत असल्यामुळें वैशेषिकाच्या पक्षाहून निराळा मुळींच नाही. [पूर्वी
नसलेला परिणाम उत्पन्न होतो व असलेला नाश पावतो, असे त्याचें मत आहे. त्यामुळें
जें असत तें त्रिकाली असतच व जे सत तें सतच, अशी व्यवस्था त्या पक्षात करिता
येत नसल्यामुळें तो सांख्यपक्षाहि वैशेषिकपक्षापेक्षा अधिक समजस आहे, असें म्हणता
येत नाही. 'अहोपण, कार्य कारणरूपानें पूर्वीहि सतच असतें. पण तें अव्यक्त असतें
आणि कारकव्यापारांन व्यक्त होतें. त्यामुळें व्यक्ति व अव्यक्ति यांनाच जन्म व नाश,
असें सांख्य म्हणतात. त्यामुळें वैशेषिकाच्या मताहून सांख्यमतात विशेष आहे,' असें
सांख्याच्या वतीनें मध्यस्थ म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—कारणरूपानें अव्यक्त अस-
लेल्या कार्याचीच अभिव्यक्ति व तिरोभाव—म्हणजे कार्य व्यक्त होणें व अव्यक्त होणें,
यांचा अर्णाकार रेल्यामुळें वैशेषिकपक्षाहून सांख्यपक्ष विशिष्ट आहे, असें म्हणता येत
नाहीं. वैशेषिकपक्षाहून सांख्य पक्षात काहीं अधिक समजसपणा आहे, असें म्हणता
येत नाही.]—अभिव्यक्ति तिरोभावाङ्गीकरणे अपि—पूर्वी कारणरूपानें विद्यमान
असलेल्या कार्याचीच अभिव्यक्ति होते व अभिव्यक्त असलेल्या कार्याचाच कारणरूपानें
तिरोभाव—लय होतो, असें जरी मानलें तरी—अभिव्यक्ति तिरोभावयोः विद्य-
मानत्व-अविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववत् एव प्रमाणविरोधः—अभिव्यक्ति
व तिरोभाव यांना सर्व आहे कीं असत्त्व आहे, असें निरूपण कलें लागलें असतां
पूर्वीप्रमाणेंच प्रमाणविरोध हा दोष येतो. [कारकव्यापारापूर्वी अनभिव्यक्तीप्रमाणेंच
अभिव्यक्तीलाहि सत्त्व असतें कीं असत्त्व ? त्यापूर्वीहि अभिव्यक्ति विद्यमान असते असें
म्हटल्यास मग कारकव्यापाराची काय गरज ? कारण जिच्यासाठीं कारकव्यापाराची

अपेक्षा ती अभिव्यक्ति पूर्वीच विद्यमान आहे अर्थात् त्याविषयाच्या प्रमाणाचा विरोध येतो. बरे ती अभिव्यक्ति पूर्वी विद्यमान नव्हती म्हणून म्हणावे तर वैशेषिकांच्या पक्षावर येणाराच दोष सांख्यपक्षावर येतो कारण अविद्यमान-असत् असलेला अभिव्यक्ति होणार कशी? तसेच कारकव्यापारानंतर व्यक्तीप्रमाणे अव्यक्तिहि जर सत् असेल तर तीच पूर्वीच दोष येतो व त्याला असत् म्हणावे तर सत् असत् होते, असे मानलेले नस त्यामुळे तेहि सभयत नाहा शिवाय ज सत् त सत्च व असत् तें असत्च असा निश्चय होत नसल्यामुळे प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कधीच कोणाचा विश्वास बसणार नाही त्यामुळे वैशेषिकपक्षाप्रमाणे सांख्यपक्षहि अप्राप्य आहे आता राहिलेल्या बौद्ध पक्षाचेहि याच न्यायाने निरसन-]—एतेन कारणस्य एव सस्थान उत्पत्त्यादि इति एतत् अपि प्रत्युक्तं—या कथनान 'कारणालाच कार्यरूप प्राप्त होणे, कारणानेच कार्याकार बनणे हीच उत्पत्ति व त्यानेच कार्याचा आकार टाकून आपल्या मूळ रूपाला प्राप्त होणे, हाच नाश, या मतांचेहि निरसन झाले [कारण पूर्वरूप स्थित असताना किंवा त नष्ट झाले असता एकाला दुसऱ्या रूपाचा प्राप्ति होणे अयोग्य आहे कारण प्राप्त झालेले स्वाभाविक रूप कोणत्याच अवस्थेत टाकता येणे शक्य नाही याप्रमाणे आरम्भवाद व परिणामा-दिवाद यामध्ये उत्पत्त्यादि व्यवहाराची अनुपपत्ति असल्यामुळे शेवटीं परिशेषन्यायाने काय सिद्ध होतें, ते सांगतात-]—पारिशेष्यात् सत् एकं एव वस्तु अविद्यया-उत्पत्ति विनाशादि धर्मैः नटयत् अनेकधा विकल्प्यते इति इदं भागवतं मतं 'नासतो विद्यते भावः' इति अस्मिन् श्लोके उक्तं—वैशेषिकादिकांचे सर्व वाद अनुपपन्न ठरल्यावर जेव्हा विवर्तवादच उरत असल्यामुळे—सत् एकच वस्तु अविद्येने उत्पत्ति विनाशादि धर्मांनी नटाप्रमाणे अनेक प्रकारें कल्पिली जाते, असें हें भगवानाचें मत 'नासतो विद्यते भावः' (११६ पृ ७५) या श्लोकांत सांगितले आहे—सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात् च इतरेषां व्यभिचारात् इति—कारण सत्प्रत्ययाचा व्यभिचार होत नाही व इतर विकाराच्या प्रत्ययाचा व्यभिचार होतो म्हणून सत् एवच वस्तु आहे (गी भा. पृ ७८ पहा)

कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तुभूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मं कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्याज्ञ हि कश्चित्क्षणमप्यशेषनस्य ननु क्षप्वाती युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्याया निवृत्तायां क्षात्रोत्वेवाशेषतः कर्म परित्यक्तुमविद्याध्यारोपितस्य क्षपानुपपत्तेः । नहि तैमिरिक-दृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे क्षेपाऽऽनिवृत्तेः । नृव च सतीद वचनमुप पन्न सर्वकर्मणि मनसेत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिं लभते नराः' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मन अविक्रियत्ये तर्हि अशेषतः कर्मण त्याग न उ पपद्यते इति यच्च—आत्मा अविक्रिय आहे, अग जर भगवानाच मन आहे, तर मग स्वकर्माचा त्याग उपपन्न होत नाही, हे कसे म्हटले जाई? (आत्म) जर अविक्रिय

असेल तर सहजकर्मांचाहि त्याग करिना येईल ! यावर आचार्य विठ्ठलसूक्त उत्तर दे-
 तान—)—यदि यस्तुभूताः गुणाः यदि वा अविद्याकल्पिताः—शरीरेंद्रियरूप
 गुण सरे आहेत, किंवा खोटे आहेत ? ते कल्पित किंवा अकल्पित कसेही जरी असले
 तरी—कर्म तद्धर्मः—कर्म त्याचा धर्म आहे, म्ह० शरीरेंद्रिये खरी आहेत व कर्म
 हा त्यांचा धर्म आहे किंवा ती अविद्याकल्पित-मिथ्या आहेत, व कर्म हा त्यांचा धर्म
 आहे !—तदा आत्मनि अविद्याधारोपितं एव इति अविद्वान्—यातील
 कोणताही पक्ष जरी घेतला तरी ते कर्म आम्यामध्ये अविद्येने आरोपित आहे—शरीरें-
 द्रियांचे कर्म आत्म्यावर आरोपिलेले आहे—ते माझे आहे, असे अज्ञानाने कल्पिलेले
 आहे, असे न जाणणारा—शरीराच्या कर्मांचा आम्यावर गुंथा आरोप केला जातो हें
 प्याला माहीत नाही तो—‘ न हि कश्चित् क्षणं अपि ’ अशेषतः त्यक्तुं
 शक्नोति इति उक्तं—निःशेष—सर्व कर्मांचा त्याग करूं शकत नाही, असे ‘ न हि
 कश्चित्० ’ अ. ३.५ या श्लोकानें सांगितले आहे.—तु पुनः विद्वान् विद्यया अवि-
 द्यायां निवृत्तायां अशेषतः कर्म परित्यक्तुं शक्नोति एव—पण तोच विद्वान्
 विद्येने अविद्या निवृत्त झाली असता अशेषतः कर्मत्याग करण्यास समर्थ होतोच तो
 सर्व कर्मत्याग करूं शकतो. कारण—अविद्याधारोपितस्य शेषानुपपत्तेः—
 विद्येने अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर अविद्येनेच कल्पिलेल्या कर्मांदिकाचा अवशेष राहण
 उचित नाही.—तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमं
 शेषः न हि अवतिष्ठते—तिमिररोगानें विवृत झालेल्या दृष्टाने—भ्रमानें कल्पिलेल्या
 दोन चंद्रांदिकाचा तिमिर शेष गेला असता अवशेष रहात नाहीच.—एवं च साते—
 आणि विद्वानाचा सर्वकर्मन्याग संभवतो, अर्था वस्तुस्थिति असन्वामुळेच—‘ सर्व-
 कर्माणि मनसा ’—(अ. ५ श्लो १३ पृ. ५०४)—इत्यादि इदं वचनं उप-
 पन्नं—‘ सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून० ’ इत्यादि हें वचन उपपन्न होतें. (तसेच,
 अविद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असन्वामुळेच येथे—) ‘ स्वे स्वे कर्मेणि
 अभिरतः संसिद्धिं लभते नर ’—आपावत्या कर्मानर्थें सवप्रकारे रत असलेला
 पुरुष सिद्धीला प्राप्त होतो व—‘ स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ’
 इति च—त्याचप्रमाणें स्वकर्मानें ईश्वराची पूजा करून मनुष्याला सिद्धि प्राप्त होते,
 असे जें सांगितले आहे, तेंहि उपपन्न होतें ४८

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

अन्यथार्थ—सर्वत्र—पुनः, र्ही इत्यादि सर्वांमध्ये—असक्तबुद्धिः—ज्याचे अ-
 न्त करण असले झालेले नसतें,—जितात्मा—ज्याने आपल्या अन्तःकरणाला त्रिकले
 आहे,—विगतस्पृहः—ज्याची देह, जीवित, भोग याविषयींचीहि स्पृहा नाहीशी
 झालेली आहे असा आत्मज्ञ—संन्यासेन—वर्णायदसंन्यस्य संन्यासानें किंवा ज्ञानपूर्वक
 गी. भा १५३

मव कर्मसंन्यासाने—परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं—सबोक्तुष्ट निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थान-
रूप सिद्धीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ४९.

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्या फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धि-
ज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धि-
रन्त करण यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो
वशीकृत आत्माऽन्त करण यस्य स जितात्मा विगतस्पृह विगता स्पृहा तृष्णा देहजी-
वितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः । य एवभूत आत्मज्ञ स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि
कर्माणि यस्मात्तिष्ठियत्रह्यात्मसबोधात् स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च
तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य
सिद्धिर्निष्पत्तिरुक्ता नैष्कर्म्यसिद्धिः परमा प्रकृष्टा कर्मजसिद्धिर्विलक्षणा सद्योमुख्यवस्था-
नरूपा संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ।
तथा चोक्त “ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारवन्नास्ते ” इति ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाला सर्वकर्मत्याग जप करिता आला तरी अविद्वानाला तो
करिता येन नाहा, असें सांगितल, आता गताचाचा अनुवाद करन पुढील श्लोकांचें
तात्पर्य सांगतात—) या च कर्मजा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिः उक्ता
तस्या फलभूता ज्ञाननिष्ठालक्षणा नैष्कर्म्यसिद्धिः वक्तव्या इति श्लोक
आरभ्यते—आणि जो कर्मापासून होणारा ज्ञाननिष्ठायोग्यताएव सिद्धि सांगितली
तिच पणभूत ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि सांगायी, म्हणून हा पुढील श्लोक आरंभिला
जातो—असक्तबुद्धिः—असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः—अन्तःकरण यस्य सः
असक्तबुद्धिः—असक्तबुद्धि हा० ज्याचा बुद्धि—अन्तःकरण असक्त—संगरहित असते
तो असक्तबुद्धि (कोटें २ उत्तर—) सर्वत्र—पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु—
सर्व ठिकाणी हा० पुत्र-पत्नी इत्यादि आसक्ताच्या निमित्तात ये असक्तबुद्धि, (' अहोपण,
पुत्रादिविषयामध्ये चित्तार्था आसक्ति जरी नसला तरी ते स्वाधान नसणे शक्य आहे '
अशी ' का घेऊन सांगतात—) जितात्मा—जितः—वशीकृत. आत्मा—अन्तः-
करणं यस्य सः जितात्मा—जितात्मा म्ह० विस्त्रेला म्ह० वश केलेला आहे
आत्मा म्ह० अन्तःकरण ज्याचें तो जितात्मा—विगतस्पृह—विगता स्पृहा-
तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृह—विगतस्पृह, ज्याच्यापासून
देह, जीवित, भोग इत्यादिकाविषयीची स्पृहा—तृष्णा पार निघून गेली आहे तो विगत-
स्पृह—निस्पृह होय—य एवभूत आत्मज्ञ सः नैष्कर्म्यसिद्धिं—निर्गतानि
कर्माणि यस्मात् निष्क्रियव्रह्मात्मसबोधात् सः निष्कर्मा—जो जगा प्रका-
रचा सर्वत्र असक्तबुद्धि, जितात्मा व विगतस्पृह आत्मज्ञ तो नैष्कर्म्यसिद्धीला (प्राप्त
होतो, असा राख) निष्क्रिय व्रह्मच आत्मा आहे, असा साक्षात्कार शास्त्रामुळे ज्या-
च्यापासून कर्म निघून गेली आहेत तो निष्कर्मा हाय—तस्य भाव नैष्कर्म्य—

त्याचा जो भाव (पणा) तें नैष्कर्म्य-निष्कर्मत्व (निष्कर्मपणा)—नैष्कर्म्य च तत्
सिद्धि च सा नैष्कर्म्यसिद्धि—जे नैष्कर्म्य तावत्सिद्धि अशा नैष्कर्म्यमिदं—
या नैष्कर्म्यस्य सिद्धि—निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः—
निष्पत्तिः तां नैष्कर्म्यसिद्धि—किया नैष्कर्म्याची जा सिद्धि ह्या० निष्क्रिय आत्म
स्वरूपावस्थानलक्षण निष्कर्मावस्थेची सिद्धि-निष्पत्ति, त्या नैष्कर्म्यामिदं (त्या सिद्धी-
चेंच विशेषण—) —परमां-प्रकृष्टा-कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्ति अवस्था-
नरूपां—परम म्ह० उत्कृष्ट-कर्मानें मिळणाऱ्या मिद्धीहून विलक्षण सद्यमुक्ति-जीव-
न्मुक्ति अवस्थावरूप-जावन्मुक्त होऊन राहण या स्वरूपाच्या नैष्कर्म्यसिद्धीला—संन्या-
सेन-सम्पददर्शनेन वा तत्पूर्वकेण सर्वकर्मसंन्यासेन अधिगच्छति—
प्राप्नोति—संन्यासान-म्ह० तत्त्वज्ञानान किंवा तत्त्वज्ञानपूर्वक सर्वकर्मसंन्यासान सपा-
दन करिता संन्यासान नैष्कर्म्यसिद्धीला प्राप्त होतो—तथा च “ सर्वकर्माणि
मम मा संन्यस्य नैव कुर्धन् न कारयन् आस्ते ” इति उक्तं—आणि तसच
‘ सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून काहीं न करणारा व काहीं न करविणारा असा शरीर-
मगरात राहतो ’ असें म्हटलें आहे ४९

१ हा श्लोक फारच महत्त्वाचा आहे पण रक्षककारांनी त्याची ओघाताण करून त्याचा
मल्लाच अथ वेला आहे ते म्हणतात—“ ‘अमक्तशुद्धि सवय ’ म्हणून काढेंहि आसक्ति
न ठेवता ‘ नितारमा ’ मन त्यामात आणन ‘ विगनग्रह —’ निष्काम बुद्धीने वागलें म्हणजे
‘ संन्यासेन ’ कर्मफलाच्या संन्यासान ‘ परमा नैष्कर्म्यसिद्धि अधिगच्छति ’ परम नैष्क
सिद्धि प्राप्त होते ” हा अर्थ मुळावा धरून नाहा, हें जोणीहि मन्वृत्तच कळू करील पण
आपण तिकडे दुलक्ष करू पूर्वे टावें ते म्हणतात—“ नैष्कर्म्यसिद्धि मिळण्यास कर्म मो-
ण्याची जरूर नाहा ” [गी १४] “ नैष्कर्म्य म्ह० काम व सती नै कर्मसिद्धि कशाला
म्हणावें याची फोड आम्हा नी १४ बराच दीपेंत देला आहे, ता पहा ” (पण त्या दं दे-
या विचार आम्हाहि तेथेंच सवेस्वर केला आहे [पू २६२ ते २७०] ती पहा रक्षक
काराना त्या श्लोकाचा तो अर्थ कला आहे तो चुकला आहे असा,) “ मन्व्याममार्गांतील
फोडाची दृष्टि केवळ मोक्षावर असत्ये ” (अगदी सर आहे, मव वैदिकधर्मच मोक्षामाठी
आहे) “ आणि भगवताचा मोक्ष व लोकमग्रह या दोहोंवरहि भारताच अमने ” (हें
मात्र खोत्रे आहे भगवतानाहि गावेचा उपदेश मोक्षासाठीच कला आहे त्याना अष्ट कला-
विकारी शानी पुण्याला शेकडग्रहच्छा अपत्यास अमक्त राहून स्वधर्मरूप कर्म करण्याचा
जो अनुश दिला आहे ताहि लेकानी उन्मागा न होता म्मममानुष्ठानानें अखेर मुक्त व्हावे
यासाठी आहे व त्याविषयी अद्वैतवेदान्त शास्त्र मुळाच प्रतिबुद्ध नाहीं वकी रहस्यकार
लोकमग्रहशब्दाचा तो अर्थ समजनात तो मात्र वेदान्तशास्त्राला समत नाहा व भगवानाना-
हि समत असणें शक्य नाहीं) “ लोकमग्रहाय म्ह० ममानाचें धारणपापण हाण्यास
ज्ञानविज्ञानयुक्त पुरुष किंवा रणार्णपात तरकार गाजविणारा घूर लात्रिय याच्याममाणच दत्त-
करी, वाणी, उदमा, सुभार, लोहार, कुभार किंवहुना मापविषय करणारा व्याध वाचाहि
जरूर आहे आणि वसे सोडल्याखरीच मोक्ष मिळत नाहा, असें म्हटलें म्हणजे या सर्व दोषास

आपापले धंदे सोडून संन्यासी व्हावयास पाहिजे. कर्मसंन्यास मार्गातील लोक याची पारशी पंथा करीत नाहीत. पण गीतेची दृष्टि तशी सकुचित नाही. यासाठी गीता असे सांगते की आपल्या अधिकाराप्रमाणे प्राप्त झालेला धंदो सोडून दुसऱ्याचा धंदो चांगला म्हणून तो करू लागणे योग्य नव्हे ” या एकाच उपायाने राहस्यकारांनी गीतेच्या अर्थाचा अनर्थ कसा केला आहे, ते तज्ज्ञ वाचकांच्या लक्षात येईल. गीता वस्तुतः मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारी अमर्याद सिला एखाद्या धृष्ट लौकिक शत्रूने स्वरूप देऊन तिचा दुरुपयोग केला आहे. येथे ‘ श्रेयान् स्वधर्मः ’ ‘ स्वधर्मं निधनं श्रेयः ’ ‘ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः समिद्धिं लभते नरः ’ या वाक्यांचा भगवानाना किंवा व्यासाना इष्ट प्रसलेला अर्थ न घेता स्वतःला अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यावर लादला आहे. धर्मशब्दाचा धंदा हा अर्थ अगदी अनुचित होय. शेतकरी, बाणी, उद्दमी, सुतार किंवा दुकानास विकणारा याचे धंदे हा स्वधर्म व त्या स्वधर्माचे मोक्ष मिळणार ! कोण हा अनर्थ !! पण हे सांगायला गीता किंवा भगवान् हवेत कशाचा ? जे लोक गीतेला मानीत नाहीत त्या असलेल्या लोकांना आपले हे धंदे सोडले आहेत की काय ? जर सोडले नाहीत तर ‘समाजाचे धारणयोग्य होण्यास त्यांचा जरूर आहे,’ हे सांगण्यास गीता का प्रवृत्त होईल ? शिवाय जे हे धंदे सोडत नाहीत, ते सर्व मुक्त होणार की काय ? रहस्यकार ! आपलं हे तत्त्वज्ञान जुकलं आहे बरे !! गीतेन स्वधर्म हा शब्द अशा लौकिक अर्थी वापरलेला नाही धंदा पोट भरण्यासाठी असतो, व धर्म उत्कर्षासाठी, चित्तशुद्धीसाठी व पापशुद्धीसाठी असतो. शेतकरी धान्यासाठी शेतकी करितो, बाणी पैशासाठी दुकान पावून व्यवसाय सुरू करितो. सुतार, लोहार, दाटिंग वगैरे सर्व पोटाकरिता धंदे आरंभतात. ते निष्काम होणंही शक्य नाही व त्याने ईश्वराचे जर्पन पुढेही संभवत नाही. जे कर्म काही अलौकिक फलाच्या उद्देशाने विहित असे किंवा ज्याचे काही अलौकिक फल संभवते तेच ‘निष्काम’ म्ह० त्या फलाची इच्छा न ठेवता करा, असे विधान करिता येत व त्याच्या योगानेच ईश्वराचे पुनर्प्राप्त संभवते. संसार हे ज्याचे फल मिळावयाचे आहे, तीं सर्व पारलौकिक धर्मसहक संकाम, मांभमान कर्म सोडल्यावाचून मोक्ष मिळणे शक्य नाही. हा त्रिकालाबाधित गौड आहे. मोक्ष मुलभ नाही. तो स्वतः पणकरलेल्या धर्माचे मिळत नाही. हजारों लक्षावधि कोट्यवधि लोकांतील एखाद्याच मोभाची इच्छा करितो. बाकीचे सर्व रहस्यकारांचा लोकभ्रम करणारेच अमर्याद (गा. ना. पू. ६१६) व त्यांचे विधान करावयास गीता किंवा भगवान् नकोत. व्यवहारापासून निवृत्त दोष्यांचा उपदेश करावयास मात्र भगवान्, व्यास, आचार्य यासारखे योग्य ज्ञानी पाहिजेत, व उपनिषदे, गीता यासारखा अष्ट शास्त्र पाहिजेत. प्रवृत्ति प्राणिम धारण आहे, तिचा शत्रूविधानाची मरत नाही त्यासाठीच संन्यास-मार्गी सर्वांना ‘ मोक्षासाठी धंदो सोडा ’ असे सांगतात, अशा जरी क्षणभर कल्पना केवळ तरी त्यांचे वेंगणे येऊन नाही. वस्तुतः वेदान्तशास्त्र अविरलान्ता भग्यास सांगतच नाही. पण रहस्यकार या तत्त्वार्थाकडे पाहणाने कशाचा ? गीतेन मिळोसाठी उवा कर्मांचे विधान केले आहे तर स्वधर्मरूप पारलौकिक धर्म आहेत माझ्या कारण होणारी कर्मे लौकिक असेच सांगत नाही. अर्थात “ जे कर्म पणदा आपले म्हणून पणकरले ते किंवाहि अशिव व कठिन असले तरी आमला सोडून कर्मेच पाहिजे. ” हे रहस्यकारांचे म्हणणे गीतेला

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मे तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निश्चा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कर्तृपुत्रा!—सिद्धिं प्राप्त.—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त हागे, एतद्रूप सिद्धीला प्राप्त झालेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकार—ब्रह्म—ब्रह्मा-ला—आप्नोति—प्राप्त होतो—तथा—तो प्रकार—मे—माझ्या तोंडून—समा-सेन एव—संक्षेपानेच—निबोध—निश्चयाने जाण.—या—का, जा—ज्ञानस्य—ज्ञानाची—परा निष्ठा—पराकृष्ठा आहे. ५०

पूर्वोक्तान् स्वकर्मानुष्ठानेनेष्वराम्यर्चनरूपेण जनिता प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तव्यो-
त्पन्नानामिवैकज्ञानस्य वैकल्यमज्ञाननिष्ठारूपा नैककर्मलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति
तद्वस्तुस्थितिर्माहा— सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समम्यर्च्य सप्रसादज्ञा कार्येन्द्रियाणां
ज्ञाननिष्ठायोग्यताल्लक्षणा सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं
तदुत्तरं यदर्थानुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मान-
माप्नोति तथा स प्रकारे ज्ञाननिष्ठ प्राप्तिक्रम मे मम वचनान्तेषां त्वं निश्चयेनावधार-
येयेतन् । किं त्रिस्तरेण नेत्याह समामेनेव मक्षेपेनेव हे कौन्तेय ॥

धरून नाहा गाता पणकरेलेला वमाणा मोक्षमाधन म्हणून नाहा व न मोक्षमाधन
होणे शक्यहि नाही तमेंच “ ज्याचे मन शांत असून ज्याने सर्वभूतान्वर्गण ऐक्य
ओळखिले तो यवान अगर जाताने आपारा असो वा ग्रासि अतो,
निष्कामबुद्धाने हे धंदे करणारा सदर पुरुष स्नानमध्याशील माग्रास्तका
किंवा छत्रिया इतकाच धोर व मोक्षाला अधिकारी आहे ” हे म्हणून अमस्तुत आहे.
कारण केवळ ‘मन शांत असणे व ऐक्य ओळखणे’ एवढ्यानेच मोक्ष मिळणे शक्य नाही.
आत्मसाक्षात्कार होऊन स्वरूपा स्थित-स्वितप्रज-गुणानां शांत पाहिजे तोंच मोक्ष होय.
स्नानमध्याशील माग्राहि जावन्मुक्त नव्हे व छत्र क्षत्रियाहि जावन्मुक्त नव्हे किंवा स्नान-
सध्या व श्राव्य हे माझाच मोक्षमाधनहि नव्हे. ज्ञानच मोक्षमाधन आहे व शास्त्रीक स्वधर्म-
रूप कर्मच दानाचा योग्यता प्राप्त करून देतो अर्थात् “ वमें सोदल्याने जा सिद्धि मिळा-
वपाची ताच निष्कामबुद्धाने आपापले धंदे करणाराम मिळने अस ४९ व्या श्लोकात स्पष्ट
म्हटले आहे ” हे म्हणून निराधार आहे ४९ व्या श्लोकात तमें म्हणले नाहा. शिवाय
कर्म मोडल्याने कोणताच सिद्धि मिळत नाही ज्ञानाने—आत्ममाझात्काराने मोक्ष मिळतो.
कर्मानां नाही. आपापले धंदे निष्कामबुद्धाने होणे शक्य नाही मग धारमाधक मिदोचे
नाव कराला ? धर्माची सिद्धि म्ह० त्यात बरकत हाच दाख आहे “ भागवत धर्मातील जे
काय रहस्य ते हेच हाय ” पण भागवत धर्मात जा वमें इश्वरापंगुबुद्धाने करावयास मागि
तला आहेत नां यज्ञ-दान-उपास्य नियम कर्म हात, सांगिक, नाभार करिंचा धडा नव्हे.
यामाठा महाराष्ट्र संतमंडळाचा रहस्यकार जेवटा इवाला देवात, पण तोहि अस्थाना आहे.
कारण महाराष्ट्रातील साधुसंत निवृत्त होवे, प्रवचन नव्हते. धडा पोटापाठी असतो. त्याचा
मोक्षार्ता काही सच नाहा.

भाष्यार्थः—पूर्वोक्तेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण स्वकर्मानुष्ठानेन जनिता प्राक्
उत्कलक्षणा सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्न आत्मविवेकस्य—पूर्वी सांगितल्या
क्रमान ईश्वराचनरूप स्वकर्मानुष्ठानान उपरन चारंग मिळविलेला आ पूर्वाक्त लभणाचा
साद तिग प्राप्त चारंग्या म्ह० ज्याला आमावक उत्पन्न चाला आहे अशा पुरुषाची
—केवल आत्मज्ञाननिष्ठारूपा नेष्कर्म्यलक्षणा सिद्धि येन त्रमेण
भवति तत्त्वचनय इति आहे—कवल आत्मज्ञाननिष्ठारूप नेष्कर्म्यलभण साद
ज्या क्रमान हात त सांगवें म्हणून भगवान् म्हणतात—सिद्धि प्राप्त स्वकर्मणा
ईश्वर समभ्यर्च्य—सिद्धाला प्राप्त चालंग म्ह० स्वकमान ईश्वराच अभ्यवन-
पूजन करन—सत्प्रसादचा कायेन्द्रियाणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धि
प्राप्त—त्याच्या प्रसासान प्राप्त चारंग्या दारोंद्रियाच्या ज्ञाननिष्ठायोग्यताहप सिद्धा
ग प्राप्त चालला—‘सिद्धि प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थ—सिद्धि
प्राप्त असा आ त्याचा अनुवाद कला आहे तो पुढील विषयासाठी आहे—किं तत्
उत्तर यदयं अनुवाद इति उच्यते—तें उत्तर—पुढील विषय काय आहे का
प्याच्यासाठी हा अनुवाद आहे म्हणून विचाराल तर सांगितल जात सिद्धाला प्राप्त
चालला—यथा—येन प्रकारेण—ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मान आप्नोति
—‘म—ज्या प्रकार ज्या ज्ञाननिष्ठारूप प्रकारानें ब्रह्माला—परमात्म्याला प्राप्त हातो—
तथा—त प्रकार ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिनम मे—मम वचनात् निबोध त्व निश्च
येन अध्याय इति एतत्—तस—त्या प्रकाराला—ज्ञाननिष्ठाप्राप्तीच्या क्रमाला
माझ्या वचनावरून तू पाण—तू निश्चयान ता क्रम समजून घे असा याचा भावार्थ—
किं विस्तरेण—ता मम विस्तारान सांगणार की काय ? (कारण विस्तारान सांग
तयास दुबाघ हाडण उत्तर)—न इति आहे—नाहा, विस्तारान सांगत नाही
तर—हे नान्तय, समासन एव—सक्षपेण एव—हे कुतापुत्रा, समासांनैव-
सम्भवानच मागतो

यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधनि अनन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदया
दृष्टयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परानि । निष्ठा पथयसान परिसमाप्तिरित्यतत् । कस्य
ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति । काटंगी मा यादशमामज्ञानम् । काटंगतत्
यादंग नामा । काटंगाऽमा, यादंगा भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च—यायतश्च ॥

भाष्यार्थः—(अनुवपादाची पूर्वापादांना मगति आगत नाही अशी आर्था घडून
गमनात—) —यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोध इति अनन या प्रतिज्ञाता
ब्रह्मप्राप्ति—‘या प्रकार ब्रह्माग प्राप्त हातो ता प्रकार एक’ या वाक्याने जी ब्रह्म
प्राप्त प्राप्तपण आहे म्ह० ज्या ब्रह्मप्राप्तीची प्राप्तता कला आहे—ता इदतया द
शयितु ‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ इति आहे—त्या ब्रह्मप्राप्तीचाच हा ती
या रीत न प्रत्ये । दायावण्यासाठी ‘जी ज्ञानाची परागपण’ अमें भगवान् सांगत आ
हता—निष्ठा—पर्यवसान—परिसमाप्ति इति एतत्—निष्ठा म्ह० पदवसान

परिसमाप्ति, असा भावार्थ—कस्य, ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति —को
 णाची परिसमाप्ति ? (उत्तर—) ब्रह्मज्ञानाची जी परा परिसमाप्ति त्याच प्रहृत ज्ञानाची
 निष्ठा आहे. (पण ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा प्रमिद नाही. त्यामुळे ती साधनानुष्ठा-
 नाधान म्ह. साधनानुष्ठानाने साध्य होणारी अगेल असा आशयाने प्रश्न—) —की-
 दृशी सा—पण ती ब्रह्मज्ञाननिष्ठा कशाप्रकारची आहे ? (प्रसिद्ध आत्मज्ञानाच्या
 अनुरोधाने ब्रह्मज्ञाननिष्ठा अनायासाने कळण्यासारखी आहे, असा आशयाने उत्तर—) —
 यादृशं आत्मज्ञानं—जशा प्रकारचे आत्मज्ञान तशाच प्रकारचे ब्रह्मज्ञान आहे (पण
 आत्मज्ञान तरी कोठे सिद्ध झाले आहे ? असा आशयाने पुन प्रश्न—) —कीदृक तत्
 —तं आत्मज्ञान कशाप्रकारचे आहे ? (‘ अर्थे नैव विशेषो हि ’ ज्ञान व त्याचा विषय
 यांन परक काहाव नाही, या न्यायाने उत्तर—) —यादृशः आत्मा—जशा प्रकारचा
 आत्मा तशाच प्रकारचे तं आत्मज्ञान आहे. (पण आत्म्याविषयीहि निश्चय काहीच
 नाही. त्याविषयी अनेकांची अनेक मते आहेत. म्हणून आत्म्याविषयी पुन प्रश्न—) —
 अस्ौ कीदृशः—पण तो आत्मा कशा प्रकारचा आहे ? (याचे उत्तर—) —यादृशः
 भगवता उक्तः उपनिषद्वाक्यैः च न्यायत च—जशा प्रकारचा भगवानांना
 सांगितला आहे, उपनिषद्वाक्यांनी उपदेशिला आहे, व न्यायाने सिद्ध झालेला आहे, तसा.

ननु विषयाकार ज्ञान न विषयो नाभ्याकारवानामेव्येत क्वचित् । ननु ‘ आदित्यवर्णं
 भारूप. स्वयंज्योति. ’ इत्याकारवत्त्वमात्मन. ध्रुयते, न तमोरूपवप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां
 वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेध आत्मनस्तमोरूप चे प्राप्तं तत्प्रतिषेधाद्याभ्यादि-
 त्यवर्णमित्यादिवाक्यानि, अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । आविषयत्वाच्च
 “ न सर्वो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चननम् ” “ अक्षन्दमस्पर्शम् ”
 इत्यादि । तस्मादात्माकार ज्ञानमिदमुपपद्यते । कथं तद्वत्सतो ज्ञानम् । सर्वं हि
 यद्विषय ज्ञान तत्तद्वाकारं भवति निराकारश्चाऽऽमेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निरा-
 कारत्वे कथं तद्वाक्यानिष्ठेति ॥

माप्यार्थ—(यावर आशय—) —ननु विषयाकार ज्ञानं न विषयः नापि
 आकारवान् आत्मा क्वचित् इत्येत—अहोपण, विषयाकार ज्ञान अमते, आणि
 आत्मा विषय आहे असेहि कधी कोणी मानित नाहात व आकारवान् आहे, असेहि
 कधी कोणी म्हणत नाहींत (यावर सिद्धान्ती प्रतिज्ञा घेतात—) —ननु ‘ आदि-
 त्यवर्णं भारूप स्वयंज्योति ’ इति आत्मनः आकारवत्त्व ध्रुयते—अहोपण,
 ‘ आदित्यवर्ण, प्रकाशरूप, स्वयंप्रकाश ’ इत्यादि वचनान आत्म्याचे आकारवत्त्व धृत
 आहे. म्ह. आत्म्याला आकार—स्वल्प आहे हे अतिसिद्ध आहे. (पूर्ववादी याचे समाधान
 करितो—) —न । तेषां वाक्यानां तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्—अने नाही. कारण
 त्या वाक्यांना तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्व आहे. म्ह. ती वाक्ये आ म्याच्या तमोरूपत्वाचा
 निषेध करणारी आहेत. (म्ह. त्याचे तात्पर्य धृत अशी नाहा. या समाधानाचेच वादी
 अधिक स्पष्टीकरण करितो—) —द्रव्य-गुणादि-आकारप्रतिषेधे आत्मन. तमो-

रूपध्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्यवर्ण' इत्यादिवाक्यानि—
द्रव्य, गुण इत्यादि आकाराचा प्रतिषेध केला असता आत्म्याला तमोरूपत्व प्राप्त होतें,
त्याचा प्रतिषेध करण्यासाठी 'आदित्यवर्ण' श्रेता ३८ इत्यादि वाक्ये आहेत (आ-
त्म्याचा आकार सांगण्यासाठी ती वाक्ये नाहीत याहि कारणानें आत्म्याला आकार-
वत्त्व नाही, असे सांगतात)—'अरूपं' इति च विशेषतः रूपप्रतिषेधात्—
'अरूप' (का भा ३.११ पृ ९०) इत्यादि श्रुतानें विशेषेकरून रूपाचा प्रतिषेध
केला आहे (आता आत्मा विषय नाही, असें जर आश्रेपात म्हटलें आहे त्यानें
उपपादन)—अविषयत्वात् च—आणि आत्मा अविषय असण्यामुळेहि आत्मज्ञान
संभवत नाही, (आत्मा इन्द्रियाचा विषय होत नाही, याविषया श्रुति)—'न सदृशो
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चन एनं'—(श्रेता ४२०) 'अशब्द
मस्पर्श' इत्याद्यै—(का भा ३.१५ पृ ९०)—परमात्म्याचें रूप इन्द्रियांच्या
सन्मुख स्थित होत नाही त्याला चक्षुरिन्द्रियानें कोणी पहात नाही 'अशब्द, अस्पर्श,
अरूप,' इत्यादि श्रुतिवाक्यानी आत्मा निर्विषय आहे, असें सांगितलें आहे—तस्मात्
आत्माकार ज्ञान इति अनुपपन्न—यास्तव आत्माकार ज्ञान होतें हें म्हणणें अनु-
पपन्न आहे (यावर एकदेशा वेदान्ती सखा येतो)—तर्हि आत्मज्ञान कथं
—तर मग [म्ह० ज्ञानाला आत्माकारत्व जर मुळां संभवतच नाही तर] आत्म्याचें
ज्ञान कस होणार?—हि सर्वं यद्विषयं ज्ञान तत्सदाकार भवति—कारण
सर्वच ज्ञान ज्या विषयाचें असतें त्या त्या विषयाच्या आकाराचें होतें, हें प्रसिद्ध आहे
—च आत्मा निराकार इति उक्तं—च आत्मा निराकार आणि निर्विषय आहे,
असें म्हटलें आहे (त्यामुळे आत्म्याला विषयत्वाहि नाही चरें, आत्म्याप्रमाण त्याच्या
ज्ञानालाहि निराकारत्व असें म्हणून म्हणावें तर)—च ज्ञानात्मनो उभयोः निरा-
कारत्वे तज्जायनानिष्ठा कथं इति—आणि ज्ञान व आत्मा या दोहोंनाहि निराका-
रत्व मानल्यास म्ह० ती दोन्ही निराकार आहेत, असें म्हटल्यास आत्मज्ञानाची भावना
निष्ठा कशी होणार? [आत्मज्ञानाचें पुन पुन अनुसंधान करण ही भावना, तिची
निष्ठा म्ह० समाप्ति—आत्मसाक्षात्काराची दृढता आत्मा व ज्ञान या दोहोंनाहि निरा-
कार मानल्यास त्याचा कांहीच संभवन नाही, जगा भावार्थ]

न । अत्यन्तनिमग्नस्थित्यस्य सुखानुबोधोपपत्तरात्मनो मुदेधाऽऽत्मरतमनमत्वाद्युपपत्ते
रामर्धन्याकाराभासोपापत्ति । मुख्यभास मनस्तदाभासानीन्द्रियाणीन्द्रियाभासश्च
देहोऽतो ह्येवं हिमात्र पृथाऽऽमदृष्टि क्रियत । देहधन्यवादिनश्च लोकापतीका-
श्चैतद्विशिष्ट काय मुख्य इत्याहुः, तथाऽप्य इन्द्रियवन्मन्यवादिन । धन्ये मनमे-
तम्यवादिनः । अन्ये बुद्धिर्धन्यवादिन । ततोऽप्यन्तरव्यवहृतमध्याहृतादयमविद्यावरण-
मागमधेन प्रतिपन्ना केचित् सर्वत्र हि मुख्यवादिदेहान्त आत्मर्धन्यवाभासताऽऽमध्या-
मिदकारणमिवत् आत्मविषय ज्ञानं न विद्यातम्य हि तर्हि कामत्याघनामाभ्यसोप

निवृत्तिरेव कार्या नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानमविद्याध्यासेपितसर्वपदार्थाकारेरेव निशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(सिद्धान्ता याचं समाधान करितात—) न—हा आशेष बरोबर नाही—आत्मन अत्यन्तनिर्मलत्व स्वच्छत्व सूक्ष्मत्व उपपत्ते—आत्म्याचें अत्यन्तनिर्मलत्व, स्वच्छत्व, सूक्ष्मत्व उपपन्न होत असल्यामुळे—च बुद्धे आत्म समनैर्मल्यादि उपपत्ते—च आत्म्याच्या निर्मलत्वादिकासारखेंच बुद्धीचें निर्मलत्वा दिक उपपन्न होत असल्यामुळे—आत्मचैतन्याकार-आभासस्योपपत्ति—बुद्धी तील आत्मचैतन्याकार आभासत्वाची उपपत्ति लागते—बुद्धात आत्मचैतन्याचा आभास संभवतो [बुद्धि आत्म्यासारखाच निर्मल वर्गरे असल्यामुळे ती आत्मचैतन्याच्या आ भासानें व्याप्त म्ह० ज्ञानपरिणामान युक्त होते]—बुद्ध्याभासं मन तदाभासानि इन्द्रियाणि इन्द्रियाभास च देह.—साभासबुद्धीने व्यापलेले मन असतें साभास मनानें व्याप्त इन्द्रियें असतात व साभास इन्द्रियांना व्याप्त स्थूल देह असता (याविषया लौकिक धातीचेंच प्रमाण देतात—) —अत लौकिक देहमात्रे एव आत्मदृष्टि क्रियते—म्हणूनच सामान्य ग्राह्य लोकाकडून केवळ देहामध्येच आत्मदृष्टि केली जात म्हणजे 'केवळ देहच मी-आत्मा' अस म्हणून जातें—च देहचैतन्यवादिन लोकायतिका. चैतन्यविशिष्ट. काय पुरूप इति आहु—आणि 'देहच चैतन्य-आत्मा' असें म्हणणारे चाक्षादि लाक्षातिक चैतन्यविशिष्ट शराश्च पुरूप आहे, असें म्हणतात [म्ह० देहच आत्मा अस मानणारे लोक जगात आहेत]— तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः—तसेच दुसरे इन्द्रियचैतन्यवादी आहेत.— अन्ये मनचैतन्यवादिन—आणखी किन्त्येक मनच आत्मा अस म्हणणारे आहेत अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन—दुसरे पुढीलसे लोक बुद्धि हाच आत्मा अम म्हण णारे आहेत—तत अपि अन्तर अन्यत्वं अव्याकृताख्य अविद्यायस्थं आत्मत्वेन प्रतिपन्ना केचित्—त्या बुद्धीच्यादि आत-पलीकडे असलेल्या अव्यक्त -अव्याकृतसज्ञक अविद्यावस्थ आभासरूप अन्तर्यामाला आत्मचैतने पहाणारे-मुमुक्षुवस्थ आभासयुक्त अन्यार्थामाला आत्मा मानणारे काहा-कारणापासक आहेत (पण देहापासून बुद्धीपर्यंत कार्यामध्ये लौकिक परीक्षकानाहि आत्मप्राप्ति होण्याचें साधारण कारण सांग- तात—) —बुद्ध्यादि देहान्ते सर्वत्र हि आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्ति- कारण—नाप्रमाणें बुद्धीपासून देहापर्यंत सब कार्यामध्ये आत्मचैतन्याभासाचा व्याप्ति असणें हेच खातील प्रत्येक आमा आहे, अशी प्राप्ति होण्याचें कारण अहे [अर्थात् आत्मज्ञान याप्रमाणें लौकिकपरिष्कारा माहित असल्यामुळे—त प्रसिद्ध अत-पामुळे तें विधाया विषय हात नाही असें सांगतात—]—इति अत आत्मविषय ज्ञान न विधातव्य—यास्तव म्ह० आत्मज्ञान लौकिकपरिष्कारानाहि समत अग-यामुळे, भिन्नच असलेल्या त्या आत्मविषयक ज्ञानच-आत्मज्ञानाचें नियम करायला नको—किं तर्हि नामरूपादि अनात्माध्यासेपणनिवृत्ति एव कार्या—तर नम कः १

नाम रूपादि अनात्म्याचा आत्म्यावर जो अध्यारोप केला आहे त्याची फक्त निश्चितच तेवढी करणे उचित आहे—न आत्मचैतन्यविज्ञानं—आत्मचैतन्यविज्ञान विषय नाही, त्याचें विधान होऊं शकत नाही. कारण—अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैः एव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात्—अविद्येनें अध्यारोपित जे सर्व पदार्थ त्याच्या आकारांनीं विशिष्ट, अशा स्वरूपानेंच त्याचें ग्रहण केलें जातें. त्यामुळे ते आत्मविज्ञान विषय नाही.

अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुवै नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षता च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापह्नवबुद्धिर्वाद्यत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं सुविज्ञेयमतिदूरमन्यदिष च प्रतिमास्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुणात्मप्रसादानां नास्तःपरं सुप्तं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथा चोक्तं ' प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम् ' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(उपलब्ध होणारें जें देह, इन्द्रियें, मन, बुद्धि व अद्वयक त्यासह चैतन्याचा अनुभव येतो, त्यावाचून त्याचा अनुभव येत नाही, कारण तीं सर्व जड आहेत, याविषया विज्ञानवादा बौद्धाच्या प्रातीने प्रमाण देतात—) अतः एव हि विज्ञानवादिनः बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तु एव नास्ति इति प्रतिपन्नाः—म्हणूनच विज्ञानवादा बौद्ध विज्ञानावाचून वस्तुच नाही, असे समजले. (सर्व ज्ञेय ज्ञानानें व्यात झालेले असेच जात होतें त्यामुळे त्यांना ज्ञानातिरिक्त वस्तुच संमत नाही. कारण स्वप्नांत पाहिलेला वस्तु ज्ञानादून भिन्न नसतें, अशा रीतीनें त्यांना भ्रम होत असतो. पण ज्ञानहि जेव असल्यामुळे त्याला जाणणारें दुसरें काहीं तरी पाहिले, असे कोणी म्हणेल म्हणून—) च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां—आणि तसेच ज्ञान स्वतःलाच जाणतें—तें स्वसर्वेय आहे असे मानून त्याला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाही, असे ते समजले आहेत. (याप्रमाणें सर्व बाधांच्या मतानेंच ब्रह्मात्म्यामध्ये ज्ञान सिद्ध असल्यामुळे त्याला विषयस्य नाही. ते विषयाचा विषय होत नाही, असे ठरले असनां फलित मागतात—) तस्मात् ब्रह्मणि अविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं कर्तव्यं—म्हणून ब्रह्मामध्ये अविद्येमुळे अनात्मधर्मांचा जो आरोप केलेला आहे त्याचें निराकरणमात्र करावें.—तु ब्रह्मज्ञाने यत्नः न (कर्तव्यः) अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्—पण ब्रह्मज्ञानाविषयी भावना या नावाचा यत्न करावयास नको. कारण प्रज्ञा अत्यन्त प्रसिद्ध आहे. (अहोपण, प्रज्ञा व त्याचें ज्ञान जर अत्यन्त प्रसिद्ध आहे तर लौकिक जनांनी त्याविषयी मज्जनीच वचनां होतें ? उत्तर—) अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापह्नवबुद्धिर्वाद्यत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयं आसन्नतरं आत्मभूतं

अपि अविबेकिनां अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयं अतिदूरं अन्यत् इव च प्रतिभाति
—अत्यन्त प्रसिद्ध, अनायासाने साक्षात् कल्पयामास, अगदी समीप असलेले व आ-
त्मभूत असेहि ते ब्रह्म अविबेक्याना अप्रसिद्ध, दुर्विज्ञेय, अतिदूर व स्वतः हन पृथग्
असल्यासारखे भासतें.—वाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां
अतः परं मुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नं न अस्ति—११ ज्याची बुद्धि वाह्य
आकारापासून निवृत्त झाली आहे, ज्याना सुश्रूपादि उपायांनीं सतृप्त झालेल्या आचा-
र्यांचा व स्वतःच्या बुद्धीचा प्रसाद प्राप्त झाला आहे, त्याना या प्रज्ञान्या पलीकडे मुख-
म्यरूप, सुप्रसिद्ध, सुविज्ञेय व अत्यन्त समीप अशी दुसरी वस्तुच नाही [गुरुसाद म्ह० वर
सांगितल्याप्रमाणे सतृप्तचित्त झालेल्या आचार्यांचा 'याला आतां तत्त्वसाक्षात्कार होऊं
दे' असा अनुग्रह व आत्मप्रसाद म्ह० ज्याला तत्त्वमस्यादिपदांचे ज्ञान व वाक्यार्थज्ञान
सालें आहे त्याने श्रुतयुक्तींचे अनुसंधान करायामुळे आत्म्याच्या स्वरूपाविषयाचा निश्चय
होऊन एकाग्र बुद्धीने विषयापासून विमुख होऊन आत्मोन्मुख होण, असे हे दोन प्र-
साद ज्याला प्राप्त झाले आहेत त्याना ब्रह्म अत्यन्त प्रसिद्ध आहे, अत्यन्त सुबोध आहे,
अत्यन्त सुविज्ञेय आहे व आत्मरूपच अमम्यामुळे अत्यन्त समीप आहे, याविषयीं मु-
ळीच संशय रहात नाहीं. आत्मज्ञान आत्म्याच्या द्वारा अतिशय प्रसिद्ध आहे, या-
विषयीच प्रमाण—]—तथा च प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं इति उक्तं—आणि 'प्रत्यक्षा-
वगमं धर्म्यं' साक्षात् अनुभवास योग्य व धर्मांला सोडून नसलेले, असे हे ज्ञान आहे,
या वाक्याने (अ. ९.२ पृ. ६८३) मागे तसे सांगितले आहे

केचित्तु पण्डितमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यग्ज्ञा-
ननिष्ठे प्राहुः । सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितं नामभ्रुतवेदान्तान् मय्यन्यत्र हि विषयासक्तबुद्धी-
ना सम्यक्प्रमाणेन कृतधर्माणां, तद्विपरीनानां तु लाटिकप्राज्ञाप्राहकृत्तत्तत्तुनि मठबु-
द्धिनिर्तरां दुःसंपाद्याऽऽमर्चतन्वद्व्यासरेकं वस्त्वन्तरं यानुसरन्त्ये । यथा च तदेवमव
मान्यथत्ययोच म । उक्तं च भगवता—' यस्या य प्रति भूतानि सा निद्रा पश्यतो
मुनेः ' इति । तस्माद्वाह्यारभ्यबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽमः रूपाल मन राहम् ॥

माध्याय—(यावर ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, जम आता—)—तु काचिन् पं-
डितं मन्या—पण कित्तेक पाठितमन्य—निराकारत्वात् बुद्धिः आत्मवस्तु न
उपैति—आत्मा निराकार असल्यामुळे बुद्धि आत्मवस्तूला प्राप्त होत नाही—अतः
सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्या इति प्राहुः—त्यामुळे तत्त्वज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे,
असे म्हणतात.—सत्यं एव—हे लावे हागमे खरे आहे. (पण ते कोणाविषय ?) बहिर्मुखा
विषयी, अन्तर्मुखाविषयी नव्हे, असे सांगतात—) —गुरुसंप्रदायरहिनानां बभ्रुत
वेदान्तानां अत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अहृतधर्माणां
—ज्यांना गुरुसंप्रदाय नाही, त्यामुळे ज्यांनीं वेदान्ताचे श्रवण केलें नाही,
त्यामुळे उपाची बुद्धि वाह्य विषयामध्ये अत्यंत आसक्त आहे व त्यामुळे ज्यांनीं यथार्थ-
प्रमाणाविषयी परिश्रम केलेले नाहीत त्यांना ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, हे अगदी खरे,—

तद्विपरीतानां लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुः
 सपाद्या—एष त्याच्या विपरीत असलेले जे लोक म्हणून ज्यांना गुरुसंप्रदाय आहे, ज्यांनी
 वेदान्तश्रवण केले आहे, ज्याची बुद्धि वाच्य विषयासक्त नाही, व ज्यांनी सम्यग्प्रमा
 णाविषयी परिश्रम केले आहेत म्हणजे अद्वैतनिष्ठ झाले आहेत त्यांची लौकिक ग्राह्य-
 ग्राहकरूप-विषयद्रियगुण द्वैत वस्तुमध्ये सद्बुद्धि होणे—म्हणजे ग्राह्यग्राहकरूप द्वैत सत्य
 आहे, अर्था बुद्धि होणे फारच कठिण आहे त्यांची तज्ञा भावना होणे शक्य नाही
 कारण—आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण घस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धे—आत्मचैतन्या
 घातून त्यांना दुसरा वस्तु मुख्य उपलब्धच होत नाही—यथा च एतत् एव एव
 अभ्यथा न इति अचोचाम—आणि ज्याप्रकारे हें असेच आहे याहून विपरीत
 नाही, म्हणजे अद्वैत हीच एक नित्य वस्तु असून द्वैत अविद्याकल्पित आहे, त तात्त्विक
 वेगळेही नव्हे, आणि हीच गोष्ट अगदा निविवाद आहे, न्यायप्रकार आम्हा या पूर्वीही ठिक
 ठिकाणां उपपादन करून आहे (अन्तर्निष्ठ अद्वैतदर्श पुरुषाचा द्वैतामध्ये सद्बुद्धि नसते
 याविषयी भगवानाची समति दाखवितात—)
 ‘यस्यां जाग्रति भूतानि सा
 निशा पश्यतो मुनेः’ इति भगवता उक्तं च—‘ज्या द्वैतावस्थेत सर्व भूते
 जागतात ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र आहे’ असे भगवानांनीही सांगितलेच आहे (अ. १
 श्लो ६१ प २२०)—तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्ति एव आत्मस्वरू
 पालम्बने कारण—तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धीची निवृत्ति हेंच आत्मस्वरूपाच्या
 आलंबनाचें कारण आहे भेदबुद्धि टाकल्यानेच आत्मज्ञाननिष्ठ होता येत.

न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धं प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि
 तस्मिन्नात्मनि अस्वार्था सर्वा प्रवृत्तयः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचेतनार्थाव शक्यं
 कल्पयितुम् । न च सुखाद्य सुख दुःखार्थं वा दुःखमाभावगत्वयसनापार्थावाच सर्वव्यव-
 हारस्य । तस्माद्यथा स्थितेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणांतरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरत-
 मत्वात्तद्व्यगति प्रति न प्रमाणांतरापेक्षेत्या-मज्ञाननिष्ठा विवाकिना सुप्रसिद्धेति
 सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्मा जर कोणत्याही प्रकारे सम्यग्ज्ञान वा क्रियेन साध्य
 होत असेल तर हेय किंवा उपादेय यातील कोणत्या तरी कोटीत त्याचा सनिवेश होऊन
 त्यासाध्य असण्यामुळे स्वयाप्रमाणेच अगिद्ध ठरेल, अशा आशया घेऊन मागतात—)
 —आत्मा नाम कस्यचित् कदाचित् अप्रसिद्धं प्राप्य हेय उपादेयः वा
 न हि—आत्मा हा कोणालाच वेगळेच अप्रसिद्ध प्राप्य—प्राप्त करून घेण्यास योग्य,
 स्वाज्य, किंवा प्राप्य नाही. [कारण तो आत्माच अस-यामुळे कोणालाच अप्रसिद्ध अ
 गण शक्य नाही त्यामुळेच तो नित्य प्राप्त आहे म्हणूनच अनात्मपदार्थातील जे
 अनिष्ट-द गसाधन असले ते हेय—त्याज्य व दृष्ट-गुरासाधन असले ते उपादेय—प्राप्य
 अगते तगा हा हेय किंवा उपादेय नाही त्यामुळे तो कियामाध्य नाही]—तस्मिन्
 आत्मनि अप्रसिद्धे हि सर्वा प्रवृत्तयः अस्वार्था प्रसज्येरन्—तो आत्मा जर

अप्रसिद्ध असेल तर सर्व प्रवृत्ति अस्वार्थ आहेत—स्वार्थरहित आहेत, असे म्हणावे लागेल. [क्रियेवाचून आत्मा जर अप्रसिद्धच असेल—त्याची जर सिद्धाच होत नसेल तर अभ्युदय व नि श्रेयस यासाठी के-या जाणाऱ्या सर्व प्रवृत्ति निराधार ठरनाल कारण कि-येने सिद्ध होणाऱ्या असिद्ध आत्म्यासाठी त्या आहेत, अस म्हणता येणार नाही. अर्थात् त्या सर्व निःस्वार्थ आहेत, त्याचा आधार कोणी नाही, अस होईल पण त सर्व प्रमाणाच्या वि-रुद्ध आहे वर त्या देहादिकांताल कोणासाठी तरी आहेत, म्हणून म्हणावे तर तोहि उपपन्न होत नाही, असे सांगतात-]—देहादि अचेतनार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्य—देहादि अचेतनासाठी त्या सर्व प्रवृत्ति आहेत, अशा करण्या करिता येत नाही. कारण देह, इन्द्रिये, मन, बुद्धि, व अव्यक्त हा सर्व अचेतन आहेत. तेव्हा त्यांना घटादिकां-प्रमाणेच मी अमुक क्रियेन अमुक दुःखाचा परिहार करून अमुक सुखाचा प्राप्ति करून घेईन अशा प्रकारच अर्थीच संभवन नाही—न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखः—प्रत्येक प्रवृत्ति फलावसायिनी—फलाभ्यर्थ पर्यवसान पावणारी असल्यामुळे त्या फलाची इच्छा करणारा कोणा अवश्य पाहिजे त्यामुळे सुखासाठीच मुख किंवा दुःखा-साठीच दुःख असे म्हणता येत नाही—सर्वदयचहारस्य आत्मायगत्यचसानार्थ-स्यात् च—कारण सर्व व्यवहारांला आत्मज्ञानावसानार्थत्व आहे कोणताही व्यवहार आत्मज्ञानाभ्यर्थ पर्यवसान पावतो आत्मा जर अप्रसिद्ध—सर्वथा असिद्ध असता तर यज्ञादि व्यवहार कोणा केला नसता (अहोपण, आत्मा प्रसिद्ध जरा असला तरी तो प्रमाणाच्या द्वाराच प्रसिद्ध होतो. कारण प्रत्येक गोष्ट प्रमाणानेच सिद्ध होत असते, असा न्याय आहे, असे कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात-)—तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय प्रमाणान्तरापेक्षा न—यास्तव ज्याप्रमाण स्वदेहाच्या निध्यासाठी दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नमते त्याप्रमाण—तत अपि आत्मनः अन्तरतमत्वात् तदयगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा—आत्मा त्या देहाहूनहि अतिशय अत असल्यामुळे—त्याला अन्तरतमत्व असल्यामुळे त्याच्या ज्ञानासाठी दुसऱ्या प्रमाणाचा अपेक्षा नाही—इति विवेकिनां आत्मज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धा इति सिद्ध—त्यामुळे आत्मानामविवेक्याचा आत्मज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे, हे सिद्ध झाले. [प्रमाणप्रमेयादि सर्व व्यवहार आत्मज्ञान होईपर्यंतच संभवतो, हे प्रसिद्ध आहे अर्थात् प्रमाणप्रमेयाचा प्रवृत्ति त्या पूर्वीच होणे शक्य असल्यामुळे आत्मा त्या प्रवृत्तीपूर्वीच प्रसिद्ध आहे, असे मानणे भाग आहे. याप्रमाणे आत्म्याचा गाभारकार स्वाभाविक असल्यामुळे आरोपाच्या निवृत्ताने विवेक्याचा ज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे.]

येयामपि निराशय ज्ञानमप्रत्यक्ष तेयामपि ज्ञानवशैव ज्ञेयान्तरांतरेण ज्ञानम-त्यंत प्रसिद्ध भुग्यादिवदेवेत्यभ्युपगमनव्यम् । जिज्ञासानुपपन्नं भ्रमासद चेज्ञान-शेदवजिज्ञास्येन । यथा क्षेत्रं घटादिल्लभं ज्ञानेन ज्ञाता स्वाप्नुमिच्छति तथा ज्ञान-मपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता स्वाप्नुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अनाद्यन्यतमप्रसिद्ध ज्ञानं ज्ञाता-

ऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किं त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव
तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—(‘अहोषण, आम्ही ज्ञान निराकार आहे, असे अनुमान करितो’
असें जे कित्येक म्हणणारे आहेत त्याचं निराकरण करितात—) —येणां अपि ज्ञानं
निराकारं अप्रत्यक्षं तेषां अपि ज्ञेयावगति ज्ञानवशा एव—ज्याच्या मना
ज्ञान निराकार व अप्रत्यक्ष आहे त्याचीहि ज्ञेय-विषयाची अवगति-ज्ञेयाचा अनुभव
ज्ञानाधीनच असतो—इति ज्ञानं सुखादिवत् एव अत्यन्तं प्रसिद्धं इति अभ्यु-
पगन्तव्यं—म्हणून ज्ञान सुखादिकाप्रमाणे नित्य अनुभवयोग्य आहे, अत्यन्त प्रसिद्ध
आहे, असें समजावे. [त्यामुळे त्याला अनुमेय-अनुमानानेच जाणण्यास योग्य, असें
म्हणता येत नाही विषयाचा अनुभव येतो म्हणून ज्ञान आहे, असें अनुमान केल्यास
त्यावर ज्ञानामुळे विषयानुभव व विषयानुभवामुळे ज्ञान असा अन्योन्याभय होय येतो.
ज्ञान प्रसिद्ध आहे, अस याहि कारणाने म्हणता येतें—]—जिज्ञासानुपपत्तेः च—
जिज्ञासेची अनुपपत्ति अगत्यामुळेहि ज्ञान प्रसिद्ध आहे [कारण ते जर पूर्वीच सिद्ध
नसतें तर त्याविषयी जिज्ञासा-जाणण्याची इच्छा झाली असती, पण ज्ञानाची इच्छा प्रसिद्ध
नाहा. कारण जे अगोदर सिद्ध असतें त्याविषयी जिज्ञासा होणे योग्य नाही, हेंच आतां
भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितात—]—अप्रसिद्ध चेत् ज्ञानं ज्ञेयवत् जिज्ञा-
स्येत—ज्ञान जर अप्रसिद्ध असतें तर इतर ज्ञेय-विषयाप्रमाणे त्याला जाणण्याची इच्छा
केली गेली असती.—यथा ज्ञाता घटादिलक्षणं ज्ञेय ज्ञानेन द्याप्तुं इच्छति
तथा ज्ञान अपि ज्ञाता ज्ञानान्तरेण द्याप्तुं इच्छेत्—ज्याप्रमाणे ज्ञाता घटा-
दिरूप ज्ञेयाला जाणण्याची इच्छा करितो त्याप्रमाणे ज्ञात्याने ज्ञानालाहि दुसऱ्या ज्ञानाने
जाणण्याची इच्छा केली असती—न च एतत् अस्ति—पण ज्ञान दुसऱ्या ज्ञानाचें
ज्ञेय होतें, असे काठेंच दिसत नाही. (शिवाय तसें मानल्यास अनवस्था होय येतो
याप्रमाणे ज्ञानाला जाणण्याची इच्छाच अनुपपन्न झाली असतां काय निष्पन्न होतें, ते
सांगतात—) —अतः धर्त्यन्तप्रसिद्ध ज्ञान—तस्मात् ज्ञान अत्यंत प्रसिद्ध आहे—
अत एव ज्ञाता अपि प्रसिद्धः इति—त्यामुळेच ज्ञाता आत्माहि प्रसिद्धच आहे.
कारण ज्ञात्याचाचून केवळ ज्ञानाची मिद्धिच होणे शक्य नाही (याप्रमाणे ज्ञान सर्वथा
सिद्धच असण्यामुळे त्याविषया मावना या नावाचा विधि नाहा, असें सांगतात—) —
तस्मात् ज्ञाने यत्न न कर्तव्य—म्हणून ज्ञानाविषयी यत्न करावयास नको—
किंतु अनात्मबुद्धिनिवृत्तौ एव—तर अनात्मबुद्धि निवृत्त करण्यासाठीच भावना
करावयास पाहिजे—तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या—म्हणून ज्ञाननिष्ठा अनायामाने
संपादन करिता येण्यामारखी आहे. ५०

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्वात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

विचिक्तसेवी लब्धाशी यतवाङ्मायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—विशुद्धया युज्या युक्तः—अत्यन्त शुद्ध-निष्कपट बुद्धीर्बुद्धे युक्त होऊन—अ धृत्या आत्मानं नियम्य—आणि धर्मानं शरीरेंद्रियसंघाताचें नियमन करून—त्याला आपल्या वश करून—शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा—शब्द-स्पर्शादि विषयांचा त्याग करून—रागद्वेषौ व्युदस्य च—आणि राग व द्वेष यांचा परित्याग करून,—विचिक्तसेवी—वन-मर्वत-गुहा इत्यादि एकातस्थानाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—लब्धाशी—हितकर, परिमित व हलके-पावित्र अन्न खाण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—यतवाङ्मायमानसः—वाक्, शरीर, व मन याचें ज्याने नियमन केलें आहे, असा—नित्यं ध्यानयोगपरः—सत-त ध्यान व योग यात तत्पर झालेला—वैराग्यं समुपाश्रितः—ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयीं विरक्त झालेला—वैराग्याचा आश्रय केलेला,—अहंकारं—देहादिकाच्या ठिकाणी असलेला जो अहंभाव, त्याला,—बलं—काम, रागादि युक्त सामर्थ्याला—दर्पं—प्रदाला—कामं—इच्छेला,—क्रोधं—द्वेषाला—परिग्रहं—व शरीरधारण किंवा धर्माचरण यांनाहि अवश्य असलेल्या परिग्रहाला—विमुच्य—दाहून—निर्ममः—ममत्व-मातेपणा मोडून ममत्वरहित झालेला,—शान्तः—त्यामुळे अतिशय शान्त असा यावे—ब्रह्मभूयाय—ब्रह्म वनगम—कल्पते—समर्थ होतो. ५१-५२.

संपं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति—बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य दृष्ट्यादीऽऽशब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तान्विषयस्तस्यैवाऽऽ । सामर्थ्या-ऽऽशरीरस्थितितान्त्रांकेवलान्मुक्त्वा सतोऽविकान्मुक्त्वा मांस्तत्प्रेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थ-त्वेन प्राप्तेषु ॥ रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा कथं कार्या इति उच्यते—ती ही ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा वशी संपादन करावी तें सांगितले जातें—[आरोपित अ-नाम धर्मांची निवृत्ति करून ब्रह्मामध्ये ज्ञानसंतानरूपानें पर्यवमान पावणें हीच ती ज्ञानाची परा निष्ठा होय. ती मुसंपाद्य आहे, असेंहि वर सांगितले. पण ती कोणत्या उपायानें संपादन करावी ? उत्तर—]—बुद्ध्या-अध्यवसायात्मिकया विशुद्धया-मायारहितया युक्तः—संपन्नः—ब्रह्मच आत्मा अशा निश्चयाच्या अत्यंत शुद्ध म्हु.

मायारहित-संशयविपर्ययशून्य बुद्धीने युक्त म्ह० संज्ञ-च धृत्या-धैर्येण आत्मा-
न-कार्यकरणसंघातं नियम्य-नियमनं कृत्वा-चशीकृत्य-व धृतीने-धैर्याने
आत्म्याला म्ह० शरीरेंद्रियसंघाताला नियमित करून-शरीरेंद्रियसमुदायाचें नियमन क-
रून-त्याला वश करून-स्वाधीन ठेवून-शब्दादीन्-शब्द-आदि: येषां ते श-
ब्दादयः तान् विषयान् त्यक्त्वा-शब्दादिकास-शब्द ज्याचा आदि-आरंभ आहे
ते शब्दादिक त्या शब्दादिविषयास टाकून (' अहोपण शब्दादि सर्वच विषयाचा त्याग
केल्यावर देहस्थितिहि अशक्य होईल ' असें कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात-)-सा-
मर्थ्यान् शरीरस्थितिमात्रान् केवलान् मुक्त्वा ततः अधिकान् सुखार्थान्
त्यक्त्वा इत्यर्थः-सर्वच विषयाचा त्याग केल्यास शरीरस्थितीची अनुपपत्ति होऊन
ज्ञाननिष्ठान् असिद्ध होणे, या सामर्थ्यावरूनच केरल शरीरस्थितीलाच मात्र कारण
होणाऱ्या विषयांना सोडून, त्याहून अधिक सुखासाठी जे विषय त्या सर्वांचा त्याग करून
असा भावार्थ. (पण शरीरस्थितीसाठी ज्याची अनुज्ञा दिली आहे अशा विषयांमध्येहि
रागादिकांचा संभव आहे. पण तो रागादिदोष ज्ञानप्रतिबंधक असल्यामुळे त्याचें निर-
सन करितात-)-शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य
-शरीराच्या स्थितीसाठी म्हणून प्राप्त झालेल्या विषयातील राग व द्वेष याचा परित्याग
करून ' विविक्तसेवी-रागें ' असा पुढें संबंध. ५१.

ततः-विविक्तसेव्यरघ्ननदीपुलिनगिरिगुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शीलमस्तेति
विविक्तसेवी । लघ्वाशी लघुअशनशीलः । विविक्तसेवालुब्धशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तक-
त्वेन चित्तप्रसादहेतुर्वाद्ग्रहणम् । यतवाक्यायमानसो यान्त्रिक कायश्च मानसं च यतानि
संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य च ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्यायमानस स्यात् । एवमुपरतः
सर्वकरणः सम्भ्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तन योग आत्मविषय एवैकाग्रीकरणं
॥ ध्यानमार्गः परत्वेन कर्तव्यो यस्य स ध्यानयोगपरः । नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यभ्य-
कर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम् । वराग्यं विरागभावो दृष्टाद्वेषु विषयेषु चैतृण्यं समुपाश्रितः
सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ-ततः-ज्ञानंतर-म्ह० देहस्थितीला अवश्य अशा विषयांना सोडून
व तसल्या अवश्य विषयांविषयींचेहि राग द्वेष टाकून नंतर-विविक्तसेवी-अरण्य-
नदीपुलिन गिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलं अस्य इति
विविक्तसेवी-विविक्तसेवी म्ह० (चित्ताचें ऐकाग्र्य व प्रसाद यासाठी) अरण्य,
नदीचें तीर, पर्वतगुहा इत्यादि एकान्त व पवित्र प्रदेशाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शीलव
-स्वभावाच आहे तो विविक्तसेवी, -लघ्वाशी-लघु-अशनशीलः-लघु म्हणजे
परिमित, हितकर व पवित्र अन्नच राणारा-निद्रादि दापाच्या निवृत्तीसाठी तसलें अन्न-
च ग्रहण करण्याचें ज्याचें शील आहे, तो लघ्वाशी-विविक्तसेवा लघु-अशनयोः
निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुर्वात् ग्रहणं-विविक्तसेवा व लघु-
अशन ही निद्रादिदोषांचें निवर्तन करणारी या ह्याने चित्तप्रसादाचा कारण होत असा.

स्यामुक्तं त्वांच येथे ग्रहण केलें आहे. (निद्रादि येथील आदिशब्दाने आळस, अनवधान -दुर्लक्ष इत्यादि बुद्धीला विशेष करणारे दोष विवक्षित आहेत. पुढील ध्यान योगाच्या उपायान्वानें आणखी विशेषण देतात -) —यतवाक्कायमानसः—वाक् च कायः च मानसं च यतानि—संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य सः ज्ञाननिष्ठः यतिः यतवाक्कायमानसः स्यात्—यतवाक्कायमानस—वाक् व शरीर व मानस ही ज्या ज्ञाननिष्ठाची नियमित-अगदा निरुद्ध केलेला आहेत तो ज्ञाननिष्ठ यति यतवाक्कायमानस होय. त्यानें यतवाक्कायमानस व्हावें. (रागादिकांचा निग्रह अन्यत आनश्यक आहे, हें घोषित करण्यासाठीं येथे आप्यान 'स्यात्' हें विचर्या रूप योजलें आहे आता ज्यानें वागादि इंद्रियसमूहाचें नियमन केलें आहे त्याचें अनायासानें कर्तव्य मगतात -) —एवं उपरतसर्वकरण सन्—याप्रमाणे ज्याची सर्व इन्द्रियें उपरत झाला आहेत असा हाऊन—ध्यानयोगपरः ध्यानं—आत्मस्वरूपचिन्तन योगः—आत्मविषये एव एकाग्रिकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सः ध्यान योगपरः—ध्यानयोगपर—ध्यान म्ह० आत्मस्वरूपाचें चिंतन व योग म्ह० आत्मा या विषयानच त्याला एकाग्र करणें, ते ध्यानयोग परत्वानें—श्रेष्ठ साधन या रूपानें ज्याला कर्तव्य असतात तो ध्यानयोगपर होय, —नित्य—नित्य-सतत-ध्यान व योग यात गडन गेलेला—तत्पर झालेला,—नित्यग्रहण मन्त्रजपादि अन्यकर्तव्याभावाप्रदर्शनार्थ—येथे 'नित्य' या शब्दाचें ग्रहण मन, जप, प्रदक्षिणा, प्रणाम, इत्यादि ध्यान-योगाला प्रतिबंध करणाऱ्या अन्य कर्तव्यत्वा अभाव प्रदर्शित करण्यासाठीं केले आहे. (ध्यानयोगाच्याच उपायान्वानें वैराग्याचा उपदेश -) —वैराग्य-विरागभावः—दृष्टादृष्टेषु विषयेषु चैतुष्य समुपाश्रित-सम्यक्-नित्य एव इत्यर्थः उपाश्रितः—वैराग्य म्ह० विरागल-आसक्तिराहित्य, दृष्ट व अदृष्ट विषयामध्ये चैतुष्य-त्याविषयी तृष्णा नसणें अशा वैराग्याला समुपाश्रित-सम्यक् म्ह० नित्यच-मदोदितच असा भावार्थ, वैराग्याचा मतत ज्यान आश्रय घेला आहे, असें होऊन नित्य ध्यानयोगपर व्हावें.

किंच—अहंकारमहकरणमहकारो देहेन्द्रियादिषु त बल सामर्थ्य कामरागादियुक्ता नेतरच्छरीरादिसामर्थ्य स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् । दोषो नाम हर्षानन्तर-भावी धर्मातिप्रमहेतुः, 'एषो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति' इति स्मरणात् स । कामाभिच्छा त्रोधं द्वेष परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्य. परिग्रह. प्राप्तस्त च विमुख्य परित्यज्य परमहसपरिधाजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽत एव शान्त उपरतः । यः संहृतपाप्मो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्पों भवति ॥५३॥

भाष्यार्थ—किं च—'अहंकारः' या श्रोकाने ज्ञाननिष्ठ यतींच्या आणखी एका विशेषणाचा पूर्वाच विशेषणांशीं समुच्चय करतात.—अहंकारं—देहेन्द्रियादिषु अहंकरणं—अहंकारः तं—अहंकाराला देह-इन्द्रियें इत्यादिकामध्ये 'अहं' असा भावना देवणें, हाच येथील अहंकार होय, त्या अहंकाराला—उल-ज्ञानयोगादियुक्तं सा-

मर्थ्य—बलात् म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्याला, (पण सामान्य बल येथें का घेऊं नये ? उत्तर—) इतरत् शरीरादिसामर्थ्य न स्वामाविकत्वेन त्यागस्य अशक्यत्वात्—इतर-शरीरादिघातें सामर्थ्य येथें विवक्षित नाही. कारण त्याला स्वाभाविकच असल्यामुळे त्याचा त्याग करता येणें अशक्य आहे. (म्हणून येथील बल म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्यच होय.)—दर्पः नाम हर्षानन्तरभावी धर्माति-क्रमहेतुः—दर्प म्ह० हर्षानन्तर होणारा व धर्माच्या अतिकमाला कारण होणारा एक मानस विचार. (याविषयी प्रमाण—) ' हृष्टः हृष्यति दत्तः धर्मं अतिक्रामति ' इति स्मरणात् तच्च—हृष्ट झालेला दत्त-दपेयुक्त होतो व दत्त धर्माचे अतिक्रमण करितो, असे स्मृतिवचन आहे, अशा त्या दर्शनाला,—कामं-इच्छां क्रोधं-द्वेष परिग्रहं—कामाला म्ह० इच्छेला, क्रोधाला-द्वेषाला व परिग्रहाला (' विमुच्य ' असा पुढें सन्ध)—इन्द्रिय मनोगतदोषपरित्यागे अपि शरीरधारणप्रसंगेन या धर्मानुष्ठाननिमित्तेन बाह्य परिग्रह प्राप्तः—इन्द्रियगत व मनोगत दोषाचा जरी परित्याग केला तरी शरीरधारणाच्या प्रसंगानें किंवा धर्मानुष्ठानाच्या निमित्तानें बाह्य परिग्रह प्राप्त होतो,—तं च विमुच्य-परित्यज्य—त्या बाह्य परिग्रहाचा परित्याग करून—परमहंसपरिव्राजकः भूत्या—परमहंस परिव्राजक होऊन—देहजीवन-मात्रे अपि निर्गतममभाव-निर्ममः—देहव्रंशनासाठीं अवश्य असल्या वस्तु-विषयीहि ज्याचा ' ममत्वं ' हा भाव- ' इ माध ' ही वृत्ति राहिलेला नाही तो निर्मम होय.—अत एव शान्त-उपरतः—म्हणूनच अहंकार व ममत्व यांच्या अभावी शान्त म्ह० उपरत झालेला असा—य. संहृतायासः यति शाननिष्ठः—जो नि-रायाम-सत आयाम टाळून सुखा झालेला यात शाननिष्ठ तो—ब्रह्मभूयाय-ब्रह्मभ-धनाय कल्पने-समर्थो भवति—ब्रह्मभूय होण्यास ब्रह्मभवनास-ब्रह्मभावास समर्थ होतो—ब्रह्मरूप हाण्यास योग्य बनतो (५२ व्या श्लोकातील वैराग्यशब्दानें कामयाग जरी सांगितलेला असला तरी कामाचे सामर्थ्य फारच मोठे असल्यामुळे पुनः प्रत्यक्ष शब्दानें कामयाग सांगितलेला आहे) *३

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

अन्यवार्थ—ब्रह्मभूतः—वर सांगितल्याप्रमाणे ब्रह्मभूत झालेला—प्रसन्नात्मा—त्यामुळे आत्मानंदाला प्राप्त झालेला पुण्य—न शोचति न कांक्षति—गोच करीत नाही व आकांक्षा करीत नाही.—सर्वेषु भूतेषु सम—सर्व भूतासमर्थ सम असतो—परं मद्भक्तिं—माझ्या श्रुत प्रत्यक्ष भक्त्या—लभते—प्राप्त होतो. *४

अनेक प्रमेय—ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्त प्रसन्नात्मा एवाद्यात्मप्रसादो न शोचति किंविद्धं विस्तवन्मात्मनो विपुलं चोद्दिश्य न शोचति न संकल्पते न कांक्षति । ब्रह्म-भूतस्यापि स्वभावेऽभूतते न शोचति न कांक्षतीति । न ब्रह्मप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्म-

विद् उपपद्यते । न हृष्यतीति वा पाठः । समं सर्वेषु भूतेष्वामपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुख दुःख वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नाऽऽत्मसमदर्शनमिदं तस्य वक्ष्यमाणवाङ्मत्या मामभिजानातीति । एवभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मायि परमेश्वरे भक्तिं भजन परामुत्तमं ज्ञानलक्षणा चतुर्थी लभते चतुर्विधा भजन्ते मामिच्छुक्तम् ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थः—अनेन क्रमेण—‘वृद्ध्या विगृद्ध्या’ इत्यादि वा उक्त क्रमाने—
 ब्रह्मभूतः—ब्रह्मप्राप्तः—ब्रह्मभूत म्हं० ब्रह्माला प्राप्त आलेन—ब्रह्माला पीचलेन—त्रिवंत
 अमतानाच सर्व अनर्थ निवृत्त होऊन ‘निरतिशयानन्द प्रकाश मा’ अमा शत्रुमव
 घेणारा—प्रसन्नभारता—लहध्र अध्यात्मप्रसादः—प्रसन्नचित्त—अध्यात्म म्हं० ब्रह्म-
 शास्त्रा त्याताल प्रसाद म्हं० सर्वअनर्थनिवृत्तान परमानंदाचा आनंदभाव, तो ज्या
 जायन्मुक्ताला प्राप्त झाला आहे तो प्रसन्ना मा होय—न शोचति—किंचित् अर्थ-
 चैकल्य च आत्मन वेगुण्य उद्दिश्य न शोचति न संतप्यते—पारं परात
 नाहा कोणत्याहि पक्षाचांच्या हानाला किंवा स्वतःच्या वेगुण्याला उन्नत-शौर करात
 नाहा, सतत होत नाहा (याच विषयांतल एखादा पदार्थ नाह्यामा झाला किंवा स्वतः-
 च्याच शरारंद्रियात कोहा वेगुण्य झाले तर त्यामाठी शाव करीत नाहा)—न का
 ह्वति—य कशाची आकांक्षाह करीत नाहा (याने सात्पर्य—) —‘न शोचति न
 कांक्षति’ इति ब्रह्मभूतस्य अयं स्वभावः अनुद्यते—‘शाव करात नाहा व
 आकांक्षा करीत नाही’ अमा हा ब्रह्मभूताचा स्वभाव मांमिताला जालो, त्याच्या पूर्व
 सिद्ध स्वभावाचा हा अनुवाद आहे—हि ब्रह्मविद् अप्राप्तविषय आकांक्षा न
 उपपद्यते—कारण ब्रह्मवत्वाला अप्राप्त विषयावपयाचा आकांक्षा उपपन्न होत नाहा
 [कारण त्याला अप्राप्त विषयच नाहा त्याचप्रमाण त्याला परिदाय नमोहि काहा नमःया
 मुळे परिहार्य वा पारहार करनीं झाला नाहा म्हं०० सागटि हात नाहा]—‘न
 हृष्यति’ इति वा पाठ—इत्या ‘न हृष्यति’ म्हं० रजभावा वस्तु प्रा वा—प्राप्ते
 आनादगाह हात नाहा, अमा यत्र पठ पद—यत्र पठेद् भूतेषु—नामोरी
 म्येन सर्वेषु भूतेषु सुख दुःख वा सम एव पश्यति इत्यर्थ—या भूते
 मध्ये सम—आपल्या उमडन सब भूतांमध्ये सुख व दुःख समच पश्यता, अमा याचा
 भावार्थ—इह आत्मसमदर्शनं न—‘सम. राय भूतेषु’ येथ सर्व भूतांमध्ये
 सम—निविशय आत्मदर्शन विवाहन नाहा—तस्य ‘भक्त्या मां अभिजानाति’
 इति यद्यप्यमान्यात्—कारण त निराशय आत्मदर्शन ‘अध्यामा मां अभिजानाति’
 या पुढाला आर्जुन मांमावयाव अहं, म्हणून तथं सुखदुःख सर्व समदर्शनर प्साव—
 एवभूतः ज्ञाननिष्ठ मद्भक्तिं-मायि परमेश्वरे भक्तिं-भजन परां-उत्तमां
 चतुर्थी ज्ञानलक्षणां लभते—अप्राप्तविषया उन्नत शौर राय उन्नत उन्नत उन्नत
 मांमा मजाला—मज परमशौरावर्षाची आ नाह—भजन परा—उत्तम राय—य न-
 लक्षण भक्ति शिवा प्राप्त होला [म्हं० राया प्रमदिय मगी प्र सा. अहं नवन-
 नादप्राप्त करवाया समदिवुक्त पुरसाव बारवार करेला अहं नादकांवा मांमाव

‘ब्रह्मच आत्मा’ अशा स्वरूपाचें मोक्ष हें फल देणारें अपरोक्ष ज्ञान सिद्ध होतें. आर्तादिकांच्या तान भक्तांच्या अपेक्षेनें ज्ञानलक्षणा भक्ति चवथा होय याविषयीं सातव्या अध्यायातील वचनाचें प्रमाण—]—‘चतुर्विधा भजन्ते मां’ इति उक्त—‘चार प्रकारचे जन मला भजनात’ असें वर सांगितलेच आहे (पृ ६२९ पहा) ५४

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

अथवार्थ—अह—मा—यावान् अस्मि—जेवढा आहे—च—आणि—य अस्मि—ता आहे, त—तत्त्वत—यथार्थपणे—भक्त्या—भक्ताने—मां—मला—अभिजानाति—ज्ञातो—तत—ज्ञानतर—मां—मला—तत्त्वतः—यथार्थपण—ज्ञात्वा—जाणून—तदनन्तर—त्यानंतर—विशते—प्रवेश करतो ५५

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाह विध्यस्तमर्षोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्त मामद्वैत चैतन्यमात्रैकरसमजमजर ममरमभयमनिधिन तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर मामेव । मात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशत्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तर भिति, किं तर्हि फलान्नराभावज्ञानसाग्रमेव, अत्रज चापि मा विद्वीत्युक्त्यात् ॥

भाष्यार्थ—(समाधिसाध्य परमभक्तिरूप ज्ञानाने कोणत अपूर्व फल प्राप्त होतें । उत्तर—) —तत. ज्ञानलक्षणया भक्त्या मा अभिजानाति—त्यानंतर त्या ज्ञानलक्षण समाधितन्य भक्तान मला आत्मत्वान जाणतो (त्याच भक्तिपराधान ज्ञानाचें विवरण—) —यावान् अहं—उपाधिकृतविस्तरभेद.—मी जेवढा आहे, म्ह० माझ्या उपाधिकृत भदाचा विस्तार जेवढा आहे, माझ्या आंपाधिक स्वरूपाचा व्याप जेवढा आहे,—च य. अह विध्यस्तमर्षोपाधिभेदः आकाशकल्प. उत्तम पुरुष —आणि जो मा आहे—मर्ष उपाधिभेदांनीं रहित—निरुपाधिक, अगा तो मी आकाशासारखा अपरिच्छिन्न व अमग उत्तम पुरुष आहे —तं मा अद्वैत चैतन्य. मात्रैकरस अज अजर अमर अभय अनिधनं तत्त्वत अभिजानाति—त्या मला—अद्वैत चैतन्यमात्रैकरसमज अज, अजर, अमर, अभय, अनिधन म्ह० सर्व विस्तररहित अशा मला तत्त्वत.—आभाज जाणतो (याप्रमाण तत्त्वज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल विद्वद् ब्रह्मच यागनात—) —तत मां एव तत्त्वत ज्ञात्वा तदनन्तर मां एव विशते—त्यानंतर मला अनाप्रकार तत्त्वत जाणून त्यानंतर लक्षणाने माझ्यामध्येंच प्रवेश करितो (पण तत्त्वज्ञान व त्याच्या मागून होणारी प्रवेश क्रिया ही दोन भिन्न आहेत असें प्राप्त होत, म्हणून आचार्य म्हणतात—) —अथ ‘मान्या विशते तदनन्तर’ इति ज्ञानानन्तरप्रवेशत्रिये भिन्ने न पिय क्षिप्त—५५ ‘जाणून नंतर प्रवेश करितो’ अग म्हटलें अगत्यामुळे ज्ञान व त्या-

नंतर प्रवेशक्रिया अर्था हा दोन भिन्न विवक्षित नाहात.—किं तर्हि—तर मग काय ?—फलान्तराभावज्ञानमात्रं एव—प्रवेशावाचून ज्ञानाचें दुसरें काही फल नाहीं, एवढेंच काय ते येथे विवक्षित आहे. (अद्वेषण, ब्रह्मप्राप्ति हेच दुसरें फल आहे ? याचें उत्तर—) ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इत्युक्तत्वात्—‘क्षेत्रज्ञ मी आहे, असें विद्धि तूं ज्ञाण’ असें मागितलेले असल्यामुळे त्रुटि व आत्मा याचा भेद नाहीं, त्यामुळे ज्ञानाहून दुसरी निराली प्राप्ति नाहीं.

तनु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति, कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते, यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणाभ्यपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ॥

माध्यार्थ—(ज्ञाननिष्ठा याच श्रेष्ठ भक्तीनें मला प्राप्त होती, असें मागितले. त्यावर आक्षेप—) तनु ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मां अभिजानाति इति इदं विरुद्धं उक्तं—अद्वेषण, ज्ञानाची जी परा निष्ठा त्या निष्ठेनें मला जाणतो असें हे विरुद्ध सांगितले आहे—कथं विरुद्धं इति चेत् उच्यते—विरुद्ध कसे म्हणून विचाराल तर सांगतो—यदा एव यस्मिन् विषये ज्ञातुः प्राप्तं उत्पद्यते—उपावेंळी ज्या विषयाविषयी ज्ञात्याचें ज्ञान उत्पन्न होतें—तदा एव ज्ञाता तं विषयं अभिजानाति—तेव्हाच ज्ञाता त्या विषयाला साक्षात् जाणतो.—इति ज्ञानावृत्तिलक्षणां ज्ञाननिष्ठां न व्यपेक्षत इति—त्यामुळे ज्ञानाचा आवृत्ति करणें, हेच जिवें स्वरूप आहे अशा ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा नाहीं.—ततः च ज्ञानेन न अभिजानाति तु ज्ञानावृत्त्या ज्ञाननिष्ठया अभिजानाति इति विरुद्धं—त्यामुळे ज्ञानानें जाणत नाहा, तर ज्ञानाची पुन पुनः आवृत्ति करणें या ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो हे म्हणणें विरुद्ध आहे [ज्ञान उत्पन्न होताच त्याचा विषय अभिव्यक्त होतो, त्यासाठी ज्ञानावृत्तिच ज्ञाननिष्ठेचीच काहा गरज नसते, असें अमरतांना तुम्ही ‘ज्ञानाने ब्रह्माला जाणत नाहा, ज्ञानाच्या आवृत्तीनें-ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो,’ असें विरुद्ध कसें सांगतो ?]

नैव दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य ग्रानिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावस्थानत्वं तस्य निष्ठाशब्दामिलापाच्छास्त्राचार्योपदेशेन जानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्याद्यमानिवादि चापेक्ष्य ज्ञानितस्य क्षेत्रज्ञपरमार्थकत्वज्ञानस्य कर्मादिस्वरूपभेदबुद्धिनिवन्धनमवर्कर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यद्वयल्लानं सा परा ज्ञाननिष्ठेयुच्यते । मेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्थादिमक्षिप्रयापेक्षया परा चतुर्था भक्तिरिच्छुक्ता । तथा परया भक्त्या भगवन्तं सत्त्वर्तांऽभिजानाति । यदनन्तरमेवैश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरुपेतो निवर्तने । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणा भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुच्यते ॥

भाष्यार्थ—एषः दोष न—आमच्या सिद्धान्तावर तुम्ही म्हणता तसा दोष येत नाहा—स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य ज्ञानस्य यत् आत्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषात्—ज्ञानाची उत्पत्ति व त्याचा परिपाक याच्या कारणाने युक्त असलेल्या व विरोधा-प्रतिपक्ष-शून्य अशा ज्ञानाचे जे आत्मानुभवाने होणाऱ्या निश्चयामध्ये पर्यवसान त्याचाच निष्ठा-शब्दाने उल्लेख केला आहे त्यामुळे तुम्ही म्हणता तसा विरोध येत नाहा. (याचेच अधिक स्पष्टाकरण—) शास्त्राचार्योपदेशेन—शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशाने (कारण 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' ज्याला आचार्याने उपदेश कला आहे, तोच आत्म्याला जाणतो अशी धृति आहे त्यामुळे शास्त्र व शास्त्रानुसार आचार्योपदेश यांच्यायोगाने)—ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्यादि अमानित्वादि च अपेक्ष्य—ज्ञानाची उत्पत्ति व तिचा परिपाक-सतयादि प्रतिबंधाचा नाश, त्यांचे हेतुभूत व उपदेशाचेच सहकारिकारण अशी जा बुद्ध्याचा विशुद्धि वगैरे व अमानित्वादि त्याच्या अपेक्षेने—जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्माविकारकभेदबुद्धिनिवृत्तिरूपसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यत् अवस्थान सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते—त्याच उपदेशापामून झालेले ज क्षेत्रज्ञ व परमात्मा याच एकच ज्ञान (व तेहि ज्ञान कसे ? तर—) मी कर्ता, हे माझ कर्म, या साधनाने मा त कर्तान व त्याचे मला अमुर फल मिळेल इत्यादि कारकभेदबुद्धानेच होणारा जी सर्व कर्मे त्याच्या संन्यासामह असलेले जे ऐक्यज्ञान त्याच स्वात्मानुभवनिश्चयरूपान म्ह० सब कल्पनारहित असा स्वरूपातच फलरूपाने जे राहण ती ज्ञानाची परा निष्ठा असं ग्रामाणिकाकडून म्हटले जाते [शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशाने ज्ञान हाते, पण त्याला दुसऱ्या सहकारिकारणाची अपेक्षा अगते विस्ताराची शुद्धि, अमानित्वादिक ह त्याच्या उत्पत्तीचे व परिपाकाचे सहाकारी कारण आहे. ज्ञानाचा परिपाक म्ह० दृढत्व-समयादि सर्व प्रातवधराहत्य आचार्या-या शास्त्रानुसार उपदेशानेच बुद्ध्या द सहकारा कारण्याच्या अपेक्षेन क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांच ऐक्यज्ञान होत. कर्ता, कर्म, कारण इत्यादि कारकभेदबुद्धानेच होणाऱ्या सर्व कर्मांच्या संन्यासागट असा ऐक्यज्ञान त्या ज्ञानाच स्वात्मानुभवनिश्चयरूपाने ज अवस्थान ताच ज्ञाननिष्ठा हाय. अशा ऐक्यज्ञानाने सब कल्पनामन्य आत्मस्वरूपा स्थिर होण हच ज्ञानाच फल आहे अथार भगवानांना चवथ्या अध्यायाने 'ज्ञानसद्गाने मग्य तोडून ज्ञानोत्पत्तीला कारण होणाऱ्या कर्माच अनुष्ठान कर' पृ. ४६६ अम जे सांगितले आहे त्यात काहा दोष नाहा कारण ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येण्यागाळा कर्मानुष्ठान अवश्य पाहज. अतो; हा ज्ञाननिष्ठान चवथा भाग कर्मा ? उत्तर—]—सा इयं ज्ञाननिष्ठा आतांदि भक्तिप्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्ति इति उक्ता—ता हा ज्ञाननिष्ठा आतांदि तान प्रकाश्या भक्त्याच्या अपेक्षेने 'परा-चवथी भाग' म्हणून म्हटला आहे—तया परया भक्त्या भगवन्त तस्यतः अभिजानाति—त्या परा भक्त्या योगाने भगवा-

नास तत्त्वतः साक्षात् जाणतो.—यदनन्तरं एव ईश्वर-क्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेष-
पतः निवर्तते—ज्या ज्ञानान्नर लयलीच ईश्वर निराळा व क्षेत्रज्ञ निराळा ही भेद-
बुद्धि निःशेष निवृत्त होते.—अतः—ज्ञाननिष्ठारूप भगवद्भक्ति तत्त्वज्ञानाहून निराळी
नसल्यामुळे आणि अज्ञाननिवृत्ति हे फल तेवढ्यानेच सिद्ध होत असल्यामुळे व ते फ-
लहि सद्रूपच—ज्ञाननिष्ठारूपच असल्यामुळे आणि त्याचा म्ह० फल व ज्ञाननिष्ठा याचा
भिन्नत्वाने जो निर्देश केला आहे तो औपचारिक—गौण असल्यामुळे—ज्ञाननिष्ठाल-
क्षणया भक्त्या मां अभिजानाति इति वचनं न विरुध्यते—ज्ञाननिष्ठाल-
क्षणभक्त्याने मला जाणतो, असे जे वचन आहे ते विरुद्ध नाही.

अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणमर्थवद्भवति,
“ विदित्वा ह्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मान्न्यासमेपां तपसामतिरिक्त-
माहुर्म्याम एवात्यरेचयत् ” इति “ संन्यासः कर्मणा न्यासो वेदानिमं च लोक्षमसुं
च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं च ” इत्यादि। इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां
वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थवादत्वं स्वप्नकरणस्थवात्प्रत्यगात्मविप्रियस्वरूप-
निष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्णमुद्रं त्रिगामिपां प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं त्रिगामिपुणा
समानमार्गत्वं संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्र ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा ।
सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावि वेन विरुध्यते । पर्यंतपर्यायोपरिधान्तर-
वाग्बिरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मान्नर्ककर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम्॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्मसंन्याससहित उपदेशत्रय स्वस्वभावस्थानरूप ज्ञान परम-
पुरुषार्थोपयोगी आहे, याविषयी प्रमाण सागतात—) अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि
वेदान्त-इतिहास पुराण-स्मृतिलक्षणं शास्त्रं अर्थवत् भवति—याविषयी
निवृत्तीर्थे विधान करणारे सर्व वेदान्त, इतिहास, पुराण, स्मृतिरूप शास्त्र उपयोगी आहे.
(सर्व निवृत्तिसाध्याचा मोक्षाला उपयोग आहे. त्या शास्त्राचाच उद्देश—) “ विदित्वा-
ह्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ”—त्याच या आत्म्याच्या जागून ब्राह्मण पुत्र-
पणा, व्रतपणा व लांछणगा यावामून व्युत्थान करून नंतर भिक्षाचरण करितात. (घृ.
भा. ३. ५. १. भाष्यार्थ पृ. १३५)—“ तस्मात् न्यासं एपां तपसां अतिरिक्तं
आहुः ”—ज्या अर्थां संन्यास हे पुरुषार्थांचे अन्तरंग साधन आहे त्या अर्थां तो संन्यास
या सत्यादि सर्व तपामध्ये उत्तम साधन आहे, असे विद्वान् सांगतात (याचं नारायणो. अ.
७९ पृ. ८२)—“ न्यास एवात्यरेचयत् ”—एवमं न्यासानेच त्या गर्वाचे उन्मूलन
केले आहे. सा. नारा. अ. ७८ पृ. ७६—इति—अशा याविषयी धृतवचने जाहेत.
—“ संन्यासः कर्मणां न्यास ”—संन्यास म्ह० कर्मांचा त्याग—“ वेदान् इमं च
लोक्षं धर्मुं च परित्यज्य ”—वेदान्त, म्ह० वेदाला कर्माना, या से काला व परलोकांना
सोडून—“ त्यज धर्मं अधर्मं च ”—धर्माला सोड व अधर्माला सोड.—इत्यादि—
अशा प्रकारची वचने महाभारत-टीका व निवृत्तिवर्णिका आहेत.—इह च वाक्यानि

दर्शितानि—येथेहि 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि वाक्यें प्रदर्शित केली आहेत.
 (अहोपण, त्या वाक्याचें तात्पर्य स्वरूपतः कर्मत्यागामध्ये नाही, अशी आशंका घेऊन
 सांगतात—) —तेषां वाक्यानां आनर्थक्यं न च युक्तं—त्या वाक्याचें व्यर्थत्व
 झ० तीं सर्व वाक्यें स्वायीं प्रमाण नाहीत, त्यांचा अर्थ निराळाच आहे, असें म्हणणें युक्त
 नव्हे.—न च अर्थवादत्व स्वप्रकरणस्यत्वात्—तीं अर्थवाद वाक्यें आहेत,
 असेंहि म्हणता येत नाही. कारण तीं वाक्यें आपल्या प्रकरणामध्ये स्थित आहेत.
 [ती वाक्यें निवृत्तिशास्त्रार्ताल आहेत, प्रवृत्तिशास्त्रार्ताल नव्हेत. तीं प्रवृत्तिशास्त्रा-
 तील जर असतील तर प्रकरणविरोध येतो म्हणून त्यांना अर्थवाद मानता आले
 असतें. पण स्वप्रकरणातच—संन्यासप्रकरणातलच तीं असल्यामुळे त्यांना तसें
 मानता येत नाही. मोक्षोपयोगी ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूंचा अधि-
 कार संन्यासातच आहे. कर्मनिष्ठेमध्ये नाही, याविषयी आणखी एक कारण—]
 —च मोक्षस्य प्रत्यगात्म-अविक्रयस्वरूपनिष्ठत्वात्—आणि मोक्षाला प्रत्य-
 गात्म-अविक्रयस्वरूपनिष्ठत्व आहे [झ० मोक्ष प्रत्यगात्माच्या अविक्रय स्वरूपनिष्ठ आहे.
 प्रत्यगात्म्याच्या अविक्रय स्वरूपात निश्चयाने स्थित होणें, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळे
 ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूंचा कर्मसंन्यासातच अधिकार आहे. कर्मनिष्ठा
 ज्ञाननिष्ठेच्या विरुद्ध आहे, याविषयी दृष्टान्त—]—पूर्वसमुद्र जिगमिषोः प्राति
 लोभ्येन प्रत्यक्समुद्र जिगमिषुणा समानमार्गत्वं न हि संभवति—पूर्व-
 समुद्राकडे जाण्याची इच्छा करणाराचें त्याच्या अगदी उलट—पश्चिम समुद्राला जाण्याची
 इच्छा करणाराशीं समानमार्गत्व संभवत नाही. [अगदी विरुद्ध दिशेला जाणाऱ्या त्या
 दोघांचा एकच मार्ग संभवत नाही. आचार्यांनी दिलेला हा दृष्टान्त अगदी समर्पक आहे.
 बुभुधु य मुमुजु याचे मार्ग इतकेच भिन्न व परस्परविरुद्ध आहेत. आतां ज्ञाननिष्ठेच्या
 स्वरूपाचा अनुवाद कर्मन कर्मनिष्ठेची तिचे नाहकच स्थिती विरुद्ध आहे, ते सांगतात—]
 —प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसतानकरणाभिनिवेशः च ज्ञाननिष्ठा—प्रत्यगा-
 त्माचा जो प्रत्यय—मा-आम्हार त्याला अविविच्छिन्न—सतत टिकविण्याचा जो अभिनिवेश
 —आग्रह तोच ज्ञाननिष्ठा होय.—सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणः सहमा-
 धित्वेन विरुध्यते—ती पश्चिमसमुद्राकडे गमन करण्याप्रमाणे अगलेल्या कर्मांशी स-
 हमाधित्वाने विरुद्ध आहे. [ज्ञाननिष्ठेचा कर्मनिष्ठेशी महभाव—साहनर्त्य संभवत नाही.
 ज्ञान व कर्म याच्यामध्ये विरोधमुद्धे कशी होते, अशी आशंका घेऊन कर्म ज्ञानाने
 निवृत्त होतात ही गोष्ट धृति स्मृतिप्रसिद्ध आहे, असें सांगतात—]—पथेतत्सर्वपयोः
 द्वय अन्तरव्याम् विरोध प्रमाणविद्वां निश्चितः—पर्वत व रायो—मोहरी यांच्या
 द्वां अन्तरवान् कर्म व ज्ञान यांतील विरोध, प्रमाणवेत्त्यांना निश्चित सांगत आहे.
 (कर्म व ज्ञान यांना मोहरी व पर्वत यांच्या इतके अन्तर आहे. एका धर्मीमध्ये त्यांचें
 शास्त्रांनीं सांगणें शक्य नाही, हे प्रमाणज्ञांना निश्चयाने जात झालेले आहे. याप्रमाणें ज्ञान
 व कर्म यांचा अगमुष्य निश्चय शक्य नव्हेत सांगतात—)—तस्मान् सर्व-

कर्मसंन्यासेन एव ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धं—म्हणून सर्वकर्मसंन्यासानेच ज्ञाननिष्ठा करावी, असे निश्चिंत झाले ५५

१ आचार्याना ४९ ने ११ श्लोकांवर मविस्तर व मोपपत्तिक मध्य लिहिले आहे ते वाचकांनी लक्षपूर्वक वाचावे. म्हणजे हा ज्ञानयोगाचा उपमहार आहे, हे कोणाच्याहि महान ध्यानाने येईल. ४९ व्या श्लोकाने 'मवत्र अयत्तचित्त, नितात्मा व निष्काम पुरुष परम नैषर्म्यनिर्दोषा संन्यासाने प्राप्त होतो' असे सांगितले व 'स्वकमाने ईश्वराचेत वरून निर्दोषा-ज्ञाननिष्ठायोग्यत्वारूप भिदात्ता प्राप्त झालेल्या पुण्याला हा ज्ञाननिष्ठारूप नैषर्म्यनिधि कदा-योग्या ज्ञानाने प्राप्त होणे,' ने सांगण्यामाठा १०५ ११ श्लोक आहेत. स्वकमाने परमात्मपूजा केला असता भिदात्ता सिद्धि हो. मोक्ष न हो, ह 'निधि प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति' या शब्दावरूनच स्पष्ट होतं व ब्रह्मप्राप्ति हाच परा ज्ञाननिष्ठा आहे, हे 'निष्ठा ज्ञानाय या परा' यावरून मिळत होत. ११ श्लोक म्हणजे 'कमाभावर अवरया, मोक्ष ज्ञाननिष्ठारूप होय' यावरून हा शिथिल कनयागाच्या पत्ताकच्चा आहे तथापि रहस्यपार ५०-१६ श्लोकांवरून जाणून—'बराच निष्ठावरूनच वपन कर्मयोग्याचे आहे, कर्ममन्यास करणाऱ्या पुरुषाचे नव्हे, हे लक्षात ठेवणे पाहिजे' असे वचाविनाच परा ५० ते ५२ श्लोकांचा अर्थ पाहिल्यास त्यात कमाने नाबहि नाहा. उक्त त्यातलं नव धम कर्मयोग्याला प्रविष्ट करणारेच आहेत 'यत्तवादायमानम, नित्य ज्ञानयोगापर, वैराग्य समुपाश्रित, अक्षय्य परमिद विमुच्य' इत्यादि धम निषेधकर्म कर्मविहीन आहेत 'परा नति कर्मेन' या वचनाने माग-या अज्ञानात सांगितल्या चार भत्तातीत ज्ञाना भत्ताची ज्ञानरूपनसिध विवक्षित आहे असाच त्यामधून रहस्यपाराना ११ ओढातात ज्या आहे ती उपेक्षेचाच पात्र होय 'कर्मयोग्याला प्राप्त झालेला हा अंतरचा शिथिल आत्मा कर्ममन्यासमागने प्राप्त झालेला. अंतरचा शिथिल नेत्रल मानसिरुद्धता परा अज्ञानामुळे ही वगने आमच्याच मार्गात आहेत, असे म्हणायला स यासमागनात दानागारात सवट झाला आहे परा हा अर्थ नसा नव्हे, 'वगने जे रहस्यपाराने हा आहे, त्याला आम्हाहि पूर्वीच उत्तर दिलेले असल्यामुळे पुन विस्तर करील नाहा परा ५०, ५१ सांगतो व कर्मयोग्यानेच या हाश्या परा ब्रह्मभाव पर प्राप्त होत असेल पर ना लक्षा निश्चय आत्मरूपच असल्या पाहिजे मानसिरुद्धता वर यात ये याप्रमाणे. या शब्द जगाच्या जगागाला होणे शक्य नाही निश्चिंत होय आत्मक व सतिरुद्ध होय अज्ञानरूप हाच आत्मरूप हात हाच पर मरा मात असेल, व यातून जोच सांगितला आहे, तो मुमुक्षुला निश्चिंतच वनडे पाहिजे जेदे सत्य व तेथे मोक्ष नाहा स्वकमावरून नाहा. तेथे ज्ञान तेथे अवलंब पर नाहा असा अवलंब आहे (१२४) यावरून फलदायक असा माग हा पुरा संन्यास नव्हे 'या वनड गनेच आत्मागुढा मव निधि प्राप्त होत' हा अवलंब अप्रमिदानी आहे मोक्षे हि तो सांगितले नाही उक्त 'ज्ञान न संपेपु यस्तु १२ श्लोक विज्ञात' (१२४६) 'मव कर्म दान परिमन्यात' (४३६) असेच सांगितले आहे.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्दयपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—मद्वपाश्रय —माझ्या ठिकाणी ज्याने आपली सर्व वस्ति आपला आहे, ज्याने स्वतः माझाच आश्रय घेला आहे, असा तानी,—सर्वकर्माणि—सर्व विहित निषिद्ध कर्म,—मदा कुर्वाणः अपि—नेहमा करात असला तरी—मत्प्रसादात्—माझ्या प्रसादामुळे—शाश्वतं अव्यय पदं—नित्य अक्षय पदाला,—अवाप्नोति—प्राप्त होतो ५६

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिं फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूप्यते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्वपाश्रयोऽहं वासुदेव इत्येवमव्ययपाश्रयो यस्य स मद्दयपाश्रयो मद्यपित्तसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेवमव्ययप्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्य वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—(तर मग ज्ञाननिष्ठनेच मोक्ष संभवत असल्यामुळे कर्मानुष्ठानाची सिद्धि हात नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—)—स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिं-फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता—स्वकर्मणां भगवानाच अभ्यर्चन करणे या भक्तियोगाची सिद्धिप्राप्त फल ज्ञाननिष्ठायोग्यता आहे [ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त झाल्यासाठी भगवदचनरूप स्वकर्म अनुष्ठान करावे, असा याचा भावार्थ. पण ज्ञाननिष्ठायाम्यतःच तरा काय उपयोग ? अशा आशंका घेऊन सांगतात—]—यन्निमित्ता मोक्षफलावसाना ज्ञाननिष्ठा—या ज्ञाननिष्ठायोग्यतेच्या निमित्ताने मोक्ष या फलामध्य पयवसान पावणारा ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते [अर्थात् ज्ञाननिष्ठसिद्धीसाठी ज्ञाननिष्ठायाम्यतः पाहिजे] यास्त—स भगवद्भक्तियोग अधुना शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय स्तूप्यते—तो ज्ञाननिष्ठायोग्यता दणारा भगवद्भक्तियोग आता शास्त्रार्थाच्या उपसंहारप्रकरणात शास्त्रार्थाचा निश्चय द्या करण्यासाठी स्तुति करू आतो म्ह० त्या भगवद्भक्तियोगाची आता स्तुति करतात [त्रिष्टकाणां मायितेभ्योच कर्मानुष्ठानाचा येथे प्रकरणवशात् उपसंहार केला जातो तो शास्त्रार्थनिश्चयाचा दृढता व्यक्त करतो जसा एखाद्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुण्याच विनाशदात्या वारा करत असतो तसेच तस पापबाहूल्यामुळे कर्मानुष्ठान करणाऱ्याहि पुण्यदातेने नष्ट होऊन विनाशदात्याच्या जवाला मध्ये जलत नाही, अशा आशंका घेऊन भगवान् सांगतात—]—सर्वकर्माणि-प्रतिषिद्धानि अपि सदा कुर्वाण-अनुतिष्ठन्—सर्व कर्मे (हा शब्द इष्टाराजनाच्या स्मृतपर अगत्यामुळे) सर्व-प्रतिषिद्ध कर्मादे मदा करण्यास-प्राप्त होई कर्मां गेदे नियन्त्रणमात्रांमागे गतान् अनुष्ठान करणारा—मद्वपाश्रयः-अहं वासुदेव ईश्वर. व्यपाश्रय यस्य स मद्वपाश्रयः

मयि अर्पित-मर्चात्मभावे इत्यर्थः—मन्त्रपात्रय-मां वामुदेव-इश्वर ज्याचा व्य-
पात्रय आहे, तो मन्त्रपात्रय होय म्ह० माझ्या ठिकाणा ज्यान सनामभाव आपला
काहे, जसा याचा भावार्थ—स अपि मत्प्रसादात्-मम ईश्वरस्य प्रसादात्
शाश्वतं-नित्य अद्यय वैष्णव पद ज्याप्रोति—तोहि माझ्या प्रसादासुखे-मम
ईश्वराच्या अनुग्रहासुखे शाश्वत-नित्य अन्यय वैष्णवपदाणा प्राप्त होतें ५६

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

अन्वयाथे—सर्वकर्माणि—मम कर्म—चेतसा—विवेकबुद्ध्या—मयि—
मम ईश्वराच्या ठिकाणा—सन्वस्य—अर्पण करून,—मत्पर—मा ज्याला अर्पण
आहे असा हाऊन—बुद्धियोगं—बुद्धियोगाचा—उपाश्रित्य—पात्रय करून—
मच्चित्तः—माझ्या ठिकाणा ज्याचे चित्त आहे जसा—सतत—नव्हा—भव—
वृद्धी ५७

यस्मादेव तस्मात्—चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि एषादृष्ट्यानि सर्वार्थं
सन्वस्य यत्कराणि यद्भावाभ्यामुक्तन्यायन मत्परोक्त वामुदेव परो यस्य तत्र स त्व
मत्पर सन्बुद्धियोग मयि समाहितबुद्धिय बुद्धियोगस्य बुद्धियोगमुपाश्रित्यऽऽश्रयाऽ-
नन्वशरण्य मयित्ता मय्येव चित्त यस्य तत्र स त्व मयित्त सतत मयदा भव ॥५७॥

भाष्यार्थ—यस्मान् एव तस्मान्—ज्याअर्थापरमेश्वराच्या प्रसादाचे अम मा
हाम्य आहे त्याअर्था त्याच्या अनुग्रहामात्र नू यत्न करावय असे मयितान—चेत-
सा-विवेकबुद्ध्या—मनाने म्ह० विवेकबुद्ध्या—एषादृष्ट्यानि सर्वकर्माणि
—एष्ट फल देणारा स जेष्ट फल देणारा मम कर्म—माय ईश्वर 'यत् करोंपि
यत् अश्नासि' इति उक्तन्यायन नम्यस्य—मम ईश्वरार ठिकाणा 'यत् व
रोपि मत् अश्नामि' (१३७ पृ ७१४) या पूर्वे मांगननेच्या न्यायात मनन करून
—मत्परः—अहं वामुदेवः पर यस्य तत्र सत्य मत्परः सन्—नगर-माया
मुदेव ज्या तुला पर म्ह० धेऊ आहे, नी नू मांग हाऊन—बुद्धियोग-मयि स
माहितबुद्धित्य बुद्धियोग न बुद्धियोग उपाश्रित्य—बुद्धियोग-माझ्या

१ हा शब्द मोक्षदानार्थे पवकमान दाव—या शान्तिपत्रां मयिने जे भोक्तेने
म्हाप्या मुक्तिपर आहे, अम भावाय म्हणतान् मय व मानव त्याचा अर्थ १३७
इतिनिर्देशा अनेक काळ जहाज रहस्यद्वार एकाच भावा अनेक वृत्त्या ५७
१ बुद्धियोगां असे मया मुक्ति १ देणारा १ अपि एकाचकला हा जेष्ट विवर दान .
कोट्याचा करा मय भावाइकला मयान् एका

ठिकाणीं समाहितबुद्धित्व हाच बुद्धियोग त्या बुद्धियोगाचा आश्रय करून—आश्रयः—अनन्यशरणत्वं—आश्रय करणे म्ह० अनन्य शरण होणे, बुद्धियोगाला अनन्य शरण होऊन—मच्चित्तः—मयि एव चित्तं यस्य तव सः त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव—मच्चित्त—माझ्या ठिकाणांच ज्या तुझे चित्त आहे तो तूं मच्चित्त सतत—सर्वदा हो. ५७.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिप्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

अभ्यर्थ—मच्चित्त.—माझ्याच ठिकाणीं ज्याने चित्त लावले आहे असा तूं—मत्प्रसादात्—माझ्या कृपेमुळे—सर्वदुर्गाणि—संमारात्मक करण होणाऱ्या अज्ञानादि सर्व निमित्ताना—तरिप्यसि—तरावाल, त्याचें उद्भूत करून जावांल—अथ चेत्—पण जर,—त्व—तूं—अहंकारात्—अभिमानामुळे—न श्रोष्यसि—माझे ऐकणार नाहीस तर—विनङ्क्ष्यसि—विनाश पावशील. ५८

मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिप्यस्यतिष्ठमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारापण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—(मच्चित्तं ज्ञान्यानें वाच्यं होतें, तें सांगतात—) —मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि—सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात् तरिप्यसि—अतिश्रमिष्यसि—मच्चित्त झालेना तूं सर्व दुर्गांना—मर्ब दुस्तर संसारकारणांना—संसारान्या सर्व निमित्ताना माझ्या अनुग्रहाने तरावाल, सर्व संसारकारणांचें उद्भूत करून जावांल.—अथ चेत् यद्वि त्वं पंडित. अहं इति अहंकारात् मदुक्तं न श्रोष्यसि—न ग्रहीष्यसि—पण असें अमूनादि जर तूं ‘ मी पंडित आहे ’ अशा

१ रक्तम्यसार ‘ बुद्धियोग म्हणजे कर्माक्षेपाच्या ठिकाणां बुद्धि न ठेवता कर्मे करण्याची सुक्ति किरा समस्तबुद्धि’ असा अर्थ करितात, व तो २४० श्लोकांतल अथाप्रमाणेच आहे, असेंहि म्हणतात, व ‘ कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ ’ या तत्त्वाचा हा उपसंहार म्हणतात. कर्ममन्यास म्ह० वाच्य हेहि दाखव ‘ मनाने (म्ह० कर्मत्यागाने नव्हे तर केवळ बुद्धीने) मग मग कर्मे अपण करून ’ या शब्दांना मागितलें आहे, असें म्हणतात. पण ते बरोबर नाही. कारण त्यावर पुनरप्यक्ष देखेना. ‘ मनाने—बुद्धीने कर्मे उभरापण करणें ’ व ‘ कर्माक्षेपाचा ठिकाण बुद्धि न ठेवणें ’ यात अर्थन फरक काढाच नाही वस्तुतः येथे ‘ मग मग मच्चित्त हो ’ हे विधान आहे. तो कसा ? तर ‘ मग कर्मे विवेकबुद्धीने मग अपण करून व माझ्या ठिकाणी बुद्धि ठेवून मच्चित्त हो ’ असें येथे मागितलें आहे. ‘ केवळ ’ मनाने कर्मत्याग कसा करावयाचा ? मनाने कर्मत्याग केव्हावर वाटनेचा हो ? शक्य नाही, हे पुरी मागितलेंच आहे (पृ. ११३ पृष्ठा.)

अभिमानानं मी सांगितलेले हे न ऐनशील-त्याचा स्वाकार न करशील—तत् त्वं
विनदक्ष्यसि-विनाशं भूमिष्यसि—तर तू विनष्ट होशील-विनाश पावशील ५८

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

अन्वयार्थ—अहंकार आश्रित्य—अहंकाराचा आश्रय करून—न योत्स्ये—
मा लढणार नाही—इति यम्—अम ज—मन्यसे—तू ममज्ञेनाम, तू क्षणत आहंस
—एव—हा—ते—तुम्हा—मिथ्या व्यवसायः—रात्रा निश्चय आहे—प्रकृति
—तुम्हा क्षत्रियस्वभाव—त्वाम्—तुला—नियोक्ष्यति—युद्ध करवयास लावाल ५९

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्षं करिष्यामिति—यश्चैतत्त्वमहं-
कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि
मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते न न यस्मात्प्रकृति क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

भाष्यार्थ—अहं स्वतन्त्र किमर्थं परोक्षं करिष्यामि इति इदं च त्वया
न मन्तव्यं—मा स्वतंत्र आहे, दुसऱ्याने सांगितलेले काय म्हणून करू, असहि तू
ममज्ञेनेस हाह तू मनात आणू नकोम—यत् च एतत्स्व अहंकार आश्रित्य
न योत्स्ये इति—न युद्धं करिष्यामि इति मन्यसे—चिन्तयसि—निश्चयं
करोषि—आणि ज तू अहंकाराचा आश्रय करून—अभिमान धरून लढणार नाही,
' मा युद्ध करणार नाही ' अम ममज्ञेना आहंस—चित्तन करीत आहेत—निश्चय करत
आहेत—एव ते—तव व्यवसाय—निश्चय मिथ्या—हा तुम्हा निश्चय—आपण
मिथ्या आहे—यस्मात् प्रकृति—अत्रस्वभाव—त्वां नियोक्ष्यति—कारण तुम्हा
प्रकृति—तुम्हा क्षत्रियस्वभाव तुला युद्धामध्य नियुक्त करण, तुला युद्ध कराव
यास लावाल ५९

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यम्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुन !—स्वभावजेन स्वेन कर्मणा—स्वभाव-
जन्य अशा आपणा कर्मान-स्वतन्त्रपण—निबद्ध—गंभीर बद्ध झालेला तू—
मोहात्—आवबंकामुद्ध—यत् कर्तुं न इच्छसि—ज कष्टाचा दृष्टा करान
नाहाय,—तत्—तू उद्ध—अवशो अपि—स्वभावजन्य हाजना—करिष्यसि—
करशील ६०

यस्माद्—स्वभावजेन शीघ्रादिना यथातन्त्रं कौन्तेय नियतो निधयेन यद् स्वे-
नाऽऽर्जुनायेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यस्माद् मोहादपिबद्धं करिष्यम्यवशोऽपि परवः
एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आण ज्या अर्था—कोन्तेय स्वभावजेन-यथो
 तेन शौर्यादिना नयद्ध—स्वेन-आत्मीयेन कर्मणा निश्चयेन वद्ध.—अ-
 जुना स्वभावापामून चालल्या—पूवाक शौर्याद कमान निवद्ध चालला—आपल्या स्वधर्मरूप
 कमान निश्चयान वद्ध चालला तू—यत् कर्म मोहात्—अविवेकत कर्तुं न
 इच्छसि—न कम माहामुढ—आववकान करण्याचा इच्छा करात नाहाय—तत्
 कर्म अवश अपि परवश एव करिष्यामि—त कम त अवश होऊनहि—प्रह-
 ताच्या अधान हाऊनच करवाल ६०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

अन्वयाथ—अर्जुन—ह अर्जुना—ईश्वर—परमात्मा—सर्वभूतानां—सर्व-
 भूतांच्या,—हृद्देशे—हृदयप्रदेशा,—यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि—गुणकाय यत्रा
 धर धमलेल्या मनुष्याप्रमाणें सब भूताना—मायया—मायने—भ्रामयन्—भ्रमण
 करात—तिष्ठति—राहता ६१

यस्मात्—इश्वर इक्षानशीलो नारायण सर्वभूताना सर्वप्राणिना हृद्देशे हृदयदेश
 ऽर्जुन शुक्रान्तरामस्वभावा विमुक्तान्त करण इति, 'अहश्च कृष्णमहरर्जुन च' इति
 दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं भ्रमते । स कथं तिष्ठताचाह भ्रामयन्भ्रमण कारयन्सर्व
 भूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्याह—अन्याधिष्ठितानावतीवश दोऽत्र द्रष्टव्य । यथा दारुण
 तपुरपद्मीति यन्त्रारूढान मायया उद्यना भ्रामयस्तिष्ठतीति सबन्ध ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—(यादि कारणाने तू युद्ध करावेंस अस भगवान् मागतात—)
 यस्मात्—ज्याअर्थ—ईश्वर—इक्षानशील नारायण—इश्वर—इक्षान—नियमन
 करण्याच ज्याच गालच आहे अमा नारायण—सर्वभूताना—सर्वप्राणिना हृद्देशे—
 हृदयदेश—सब भूत-च्या—मत्रे प्राण्याच्या हृद्देशात—हृदयप्रदेशात—अर्जुन—शुक्रा-
 न्तरामस्वभाव—विमुक्तान्त करण इति—ह अर्जुन ज्याचा अन्तरात्मस्वभाव
 गत्र जाह म्ह० ज्याचें अंत करण गुद्ध जाह, म्हणून अर्जुन—(अनुनशब्दाच्या या
 अथावयवा भ्रताच प्रमाण दाखवतान—)' अहश्च कृष्ण अहरर्जुन च—' इति
 दर्शनात्—काहा दवस कृष्ण—अस्वच्छ—कटुपित दसता व काही अर्जुन—अति
 स्वच्छ—गुद्धस्वभावाचा दमना याप्रमाण धन त गळशब्दाचा पयाय म्हणून अर्जुन-
 गळाचा प्रयाग कटु दसता—तिष्ठति—स्थितिं भ्रमते—(इश्वर सब प्राण्यांच्या
 हृदयात) राहता—स्थिताला प्राप्त झाला—स कथं तिष्ठति इति आह—तो कसा
 राहतो अस अर्जुन विचारत म्हणून भगवान् मागतात—भ्रामयन्—भ्रमण कर-
 यन् सर्वभूतान यन्त्रारूढानि—यन्त्राणि आरूढानि अधिष्ठितानि इय
 इति इयंशब्द अत्र द्रष्टव्य—सर्व भूतांकून भ्रमण करवीत (सब भूत कशी?)—
 यन्त्रारूढ शास्त्र, जेणु काय यत्रावर आरूढ—अधिष्ठित शास्त्रेची जी सर्व भूते लाव्या-

कहन भ्रमण करवीत " यंत्रारूढानि इव ' असा येथे " इव ' शब्द-जणुं काय हा शब्द आहे, असे समजावे. (त्याचेच स्पष्टीकरण-)—यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया-छद्मना भ्रामयन् तिष्ठति इति संबन्ध — ज्याप्रमाणे लौकिक मायावी-कळसूत्री बाहुल्यावा सेळ करणारा काष्ठमय बाहुल्या वंगरे यंत्रांना मायेने-काही गुप्त योजनेने फिरवीत-त्याच्याकडून सेळ-भ्रमण करवीत राहतो त्याप्रमाणे ईश्वरहि जणुं काय यंत्रारूढ ज्ञानेन्या या सर्व भूताना मायेने भ्रमण करवीत त्याच्या हृदयात राहतो, असा संबंध. ६१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—तं एव—त्याच ईश्वराला—सर्वभावेन—सर्व प्रकारे—शरणं गच्छ—शरण जा—तत्प्रसादात्—त्याच्या प्रसादामुळे—परां शान्तिं—सर्वोत्कृष्ट शांतीला—च—आणि—शाश्वतं स्थानं—नित्य स्थानाला—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील. ६२

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वोत्तमा हे भारत तत्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परा प्रकृष्टा शान्तिं परामुपरति स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—हे भारत तं एव ईश्वरं शरणं-आश्रयं संसारार्तिहरणार्थं सर्वभावेन-सर्वोत्तमा गच्छ—हे अर्जुना, त्याच ईश्वराला समारपीडा हरण कर-ण्यासाठी सर्व भावाने म्ह० शरीर, वाणी व मन याच्यायोगाने शरण जा, म्ह० त्याचाच आश्रय कर—ततः तत्प्रसादात्-ईश्वरानुग्रहात् परां-प्रकृष्टां शान्तिं-परां उपरति च स्थानं-मम विष्णोः परमं पदं शाश्वतं-नित्यं अवाप्स्यसि—लामुळे-त्याच्या प्रसादाने-तत्त्वज्ञानोपार्जापर्यंत ईश्वराच्या अनुग्रहाने परा-प्रेष्ठ शा-ंतीला म्ह० सर्वोत्तम उपरतीला व स्थानाला-मज विष्णूच्या परम शाश्वत-नित्य पदाला प्राप्त होशील. [ज्यात मुक्त पुरुष राहतात ते स्थान, त्या स्थानाला तूं प्राप्त होशील.] ६२

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणे—मया—मो—ते—तुला—गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं—गुह्यातून आति गुप्त ज्ञान—आख्यात—मागिनले—एतत्—याचा पूर्णपणे—विमृश्य—विचार करून भय—यथा इच्छामि—जसे तुला वाटेल—तथा कुरु—तसे कर. ६३

इत्येतत्ते तुभ्य ज्ञानमाख्यात कथित गुह्याद्रोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्य रहस्यमि-
त्यर्थ । मया सवज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचन कृत्वेतद्यथोक्त शास्त्रमशेषेण
समस्त यथोक्त चाधजात यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

भाष्यार्थ—(शास्त्राचा उपसंहार करण्याचा इच्छा करणारे भगवान् म्हणतात—)
—इति एतत् ते तुभ्यं ज्ञान आख्यातं—कथित गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरं—
अतिशयेन गुह्यं—रहस्य इत्यर्थ —हें अशाप्रकारच ज्ञान तुला सांगितलें (तें ज्ञान
कसें ? उत्तर—) गुह्य—अतिशय गोप्य—गुप्त ठेवण्यास योग्य—त्याहून गुह्यतर—अतिशय
गुह्य—रहस्य, असा याचा मानार्थ (' जायते अनेन इति ज्ञानम् ' अशा व्युत्पत्तीनें येथें
ज्ञान म्ह० ग ताशास्त्र)—मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण—मो—सर्वज्ञ ईश्वरानें (हें अतिशय
गुह्य गाताशास्त्र तुला सांगतें)—एतत् यथोक्तं शास्त्रं च यथोक्तं अर्थजातं
अशेषेण—समस्तं विमृश्य—विमर्शन—आलोचनं कृत्वा—या पूर्वाक्त शास्त्राचा
व पूर्वाक्त सर्व विषयाचा पूर्णपण विचार—आलोचन करून—यथा इच्छसि तथा
कुरु—जशी तुम्ही इच्छा असल तसे कर, म्ह० ज्ञान किंवा कर्म याताळ जें तुला इष्ट
वाटल त्याचें अनुष्ठान करे ६३

१ रहस्यकार ५९-६३ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“ या श्लोकात कर्मपारत याचें
गुह्यत्व सांगितलें आहे आत्मा स्वतः तरी स्वतः आहे तरी जात्या म्ह० प्रकृती
च्या व्यवहाराकडे नजर न लावता असे जाणून घेतें की, कर्माचें जें रक्षागटयें
अनादिकाळापासून चालत आहे त्यावर आम्हांचा काही सत्ता नाही ” पण हें सर्व
म्हणणें अशा जावाला लागू आहे नित्यगुरू बुद्ध मुक्तस्वभाव आत्म्याला लागू नाही या-
महत्त्वच अर्जुन गाननिष्ठ होण्यास अधिकारी नव्हता, हें उपट होतें गुणातीताला ‘ प्रकृ-
तित्वा निबोधयति ’ अम म्हणता येणें शक्य नाही कारण ज्याला प्रकृति निमुक्त करते
तो गुणात्मा असून शिवाप्रवृत्त नव्हे अर्थात हा उपदेश अनात्मज्ञ—भेदवृष्टि साधक पुरु-
षासाठीच आहे, हें निव्वयात निष्ठ होतें ६३-या श्लोकानील ‘ यथेच्छसि तथा कुरु ’
या वाक्याचा पार गट अर्थ आहे, असे म्हणून “ हें ज्ञान तू समजून घेतलेस म्हणजे तू
स्वधर्मज्ञ होशील व नंतर तू स्वच्छेतेनें न करशील तें वर्य व प्रमाण होईल, आणि
अशा प्रकारे तू स्वतःप्रज्ञाची अवस्था तुला प्राप्त होईल त्यावर तुम्हा इच्छेला आग घालण्याची
पद्धत राखणार नाही, असा यातील सारा भावार्थ आहे ” असे रहस्यकार सांगतात पण तो
भावार्थ रहस्यपाराच्या मनचा आहे मूळ श्लोकातून तो निघत नाही “ बुद्धि मांश्वा-
स्येम पौचली म्ह० बाह्य इच्छाच नित्य राहण नसल्यामुळे अशा शास्त्री पुरषाचें इच्छा
स्वातः यस्यास किंवा जगास कधीच अपायकारक होऊ शकत नाही ” असें हिला भावार्थ-
च्या उपपत्तीनाय सान्त्वयत सांगितलें आहे पण प्रकृतिपरवश—कर्मपरतण असलेल्या पुरषाची
इच्छा अशा असणें शक्य नाही शास्त्री पुरषाचे तीन प्रकारचे उत्पन्न करू शकत नाही,
सगळे आम्हीच वर सांगितले आहेत (पृ १२५८) गुणातीत किंवा शिवाप्रवृत्त तीव्र
प्राण्यानें तरी ज्ञान तरी नमूना तरी अशा गुणाभाषे तत्त्वस्वरूप, प्रकृतिस्वरूप होत
नाही कारण त्याचा परिणाम ज्यावर घडणार तशीरींद्रियादि मादयाहून अगरी पृथक् आहे,
असे तो जाणतो व त्यामुळे त्यामुळे होत नाही पूर्ण स्वातंत्र्याचा—स्वाराज्याचा अनुभव घेतो.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—मे—माझे—सर्वगुह्यतमं—सर्व गुह्यातीत अतिशय गुह्य—परमं वचः—परम वचन—शृणु—ऐक—मे—मला तू—दृढ इष्ट—अत्यंत प्रिय—असि—आहेस—इति ततः—म्हणून, त्या कारणाने—ते हित—तुझे हित—वक्ष्यामि—मी सांगतो. ६४

भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽन्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्-भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचं वाक्यम् । न मया नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि किं तर्हिष्टः प्रियोऽसि मे मम इदमप्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तत्र कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

माप्यार्थ—भूय अपि मया उच्यमानं शृणु—गीताशान्नाचें पूर्वापर विचारानें तापर्य ठारविण्यास जर तू असमर्थ असशील तर पुनरपि मा सांगन असलेलें हे तू ऐक—सर्वगुह्यतमं—सर्वगुह्येभ्य अत्यंतरहस्यं असकृत् उक्तं अपि भूयः—पुन. मे—मम परमं—प्रकृष्टं वच—वाक्य शृणु—सर्वगुह्यतम—सर्व गुह्यातीत असंत रहस्य, बारवार जरी सांगितलें आहे तरी पुन माझे हें उद्दिष्ट वाक्य ऐक—न मयात्वा न अपि अर्थकारणात् वक्ष्यामि—मी मयानें किंवा काही-धना-दिकाच्या दृष्टीनें हें पुनः पुन सांगत नाही—किं तर्हि—तर मग पुनः पुनः तेच ते का सांगन आहेम्—मे—मम दृढ-अप्यभिचारेण इष्टः—प्रिय असि—तू मला इष्ट-निश्चयानें इष्ट—प्रिय आहेस—इति कृत्वा—म्हणून पुन पन सांगतो—तत—तेन कारणेन ते हित—पर ज्ञानप्राप्तिसाधनं वक्ष्यामि—कथयिष्यामि—त्या कारणानें मा तुला हित म्ह० धाऊ ज्ञानप्राप्तीचे साधन मागिते—तत् हि सर्वहितानां हिततमं—कारण ते ज्ञानप्राप्तीचे साधन सर्व हितामध्ये अतिशय हित आहे ६४.

सन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

अन्वयार्थ—सन्मना भव—तू माझ्याच मध्ये ज्याचे मन आहे असा हो—मद्रक्त. भव—माझाच भक्त हो—मद्याजी भव—माझेच वचन—पूजन करणारा हो—मां नमस्कुरु—मलाच नमस्कार कर—ते सत्य प्रतिजाने—मा तुला गत्य प्रतिज्ञा करून सांगतो—मां एवैष्यसि—तू मला १ यज्ञ पांचांग—मे प्रिय आसि—कारण तू मला प्रिय आहेम् ६५

किं तर्हिष्टाह—सन्मना नव मधिनो भव मद्रक्तो भव मद्रक्तो नव मद्याजी मद्रक्तोतीत्ये अत्र मा नमस्कुरु नमस्कारमपि सम्यक् कुरु । सर्वत्र वर्तमानां पापुर्देव नी भ १५२

एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिज्ञाने
सत्या प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः । यत् प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्र-
तिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति
वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—किं तत् इति आह—ते अत्यंत गुह्य काय आहे, ते सागतात—मन्म-
ना भव मथित. भव मद्भक्त. भव—मद्भजनः भव—माझ्या ठिकाणीच ज्याचे
मन आहे असा हो, माझ्या ठिकाणीच ज्याचे चित्त आहे असा हो, माझा भक्त हो. म्ह०
माझेच भजन करणारा हो.—मद्याजी—मद्यजनशील भव—माझेच यजन कर-
णारा हो—माझेच पूजन करण्याचे ज्याचे शील आहे असा हो—मां नमस्कुर्व-नम-
स्कारं अपि मम एव कुरु—नमस्कार मुखा मलाच कर (उत्तरार्धाचे व्याख्यान—)
—तत्र एवं वर्तमानः चासुदेव एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः
मां एव पश्यसि—आगमिष्यसि—या व्यवहारभूमीत अशा रीतीने वागणारा
तू—चासुदेवामध्येच ज्याने सर्व साध्य-साधन प्रयोजनभाव समर्पिला आहे, असा तू,
मलाच प्राप्त होशील. [ज्याने आपली सर्व वृत्ति माझ्या ठिकाणी अर्पिली आहे, असा
तू मलाच येऊन पोचशील.]—सत्यं ते प्रतिज्ञाने—मी तुला सत्य प्रतिज्ञा करून
सांगतो—एतस्मिन् वस्तुनि सत्यां प्रतिज्ञां करोमि इत्यर्थः—याविषयी मी
सत्य प्रतिज्ञा करतो असा याचा भाष्यार्थ—यतः मे प्रिय असि—कारण तू मला
प्रिय आहस म्हणून मा अशा प्रतिज्ञा करतो—एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं
बुद्ध्वा—याप्रमाणे भगवानाचे सत्यप्रतिज्ञत्व जाणून म्ह० भगवानाची प्रतिज्ञा सत्य
आहे ती वेढाहि असत्य होणार नाही, असा निश्चय करून—भगवद्भक्तेः अद्यक्ष्यं-
भाविमोक्षफल अवधार्य—भगवद्भक्तीचे मोक्ष हे फल अवश्य प्राप्त होणारे आहे
असा निश्चय करून—भगवत् शरणैकपरायण. भवेत् इति वाक्यार्थः—
भगवच्छरण होणे हीच एक ज्याची परम गति आहे, हेच एक ज्याचे श्रेष्ठ साधन
आहे, अस व्हाव, असा या वाक्याचा भाष्यार्थ. ६५.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

अन्वयार्थ—सर्वधर्मान्—सर्व धर्म व अधर्म या दोहोंचाहि—परित्यज्य—
परित्याग करून—मां एकं—केवल मलाच—शरणं ब्रज—शरण ये—अहं—

१ या शेराने सब गुणानन्त गुण भगवानांना यागित व न करव्या किंवा भक्ताभ्या
अध्यायाच्या शरणी जसे यागितले आहे व शरण प्रसारचे आहे. त्यात मोक्षाने मुख्य गा-
धन अशा ती भगवत्परायणता निनाच उपदेश नला आहे. तिच्या आचार्यांना व भो-
क्त्यांना १ परमरहस्य म्हटले आहे. ज्ञाननिष्ठा हा त्यापुढील पायरी आहे व तीच पुढील
शोकान यागितली आहे.

मी—त्वा—तुला—सर्वपापेभ्यः—सर्वे पापापामून—मोक्षयिष्यामि—मोक्षवान्
—मा शुचः—शोकं कथं नक्तोम ६६

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमोक्षरक्षणतामुपसृत्यायेदानीं कर्मयोगनिष्ठापत्तं सम्यग्-
दर्शनं संप्रपेदन्तानिहितं यच्छ्रव्यामेत्याह—सर्वधर्मान्स्वै च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् ।
धर्मदानेनाप्राधर्मांश्चि गृह्णन् नैकधर्मस्य चिवाक्षिन्वान् “ नाविरतो दुश्चरितारः ”
“ स्रजं धर्मेधर्मश्च ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य सम्यग्य सर्वधर्मा-
णोत्थेतत् । मोक्षेऽसौ प्राप्तात्मानं समं संपन्नूतस्यमोक्षरमरुतं गर्भजन्म-रामरणविनाशि-
तमहमेवेत्येषमेकं स्मरणं च न मत्तोऽभ्युदस्तीत्युपधारयेत्यर्थः । अहं एवाऽसौ मेयनि-
श्चितपुद्गिः सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मग्रन्थनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि म्यात्मभावप्रकाशी-
करणेन । उक्तं च— नादायाम्यात्मभावम्यां ज्ञानदापेन आस्वताः इति । अतो मा
शुचं शोकं मा कारुरित्यर्थः ॥

[illegible]

करान (अर्जुन क्षत्रिय असत्यामुळ त्याचा सन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठत मुख्य अधिकार नाही तथापि त्याला पुढे करून त्याच्या द्वारा अधिकाऱ्यांना ज्ञाननिष्ठेचा हा उपदेश केलेला असल्यामुळे त्यात काही विरोध नाही याविषयी गीतेचेंच प्रमाण—) —‘नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता’ (अ १०.११ पृ ७४१) इति उक्तं च—मा त्याच्यावर दया करण्यासाठी त्याच्या अन्त करणात स्थित होऊन देहाप्यमान ज्ञानदीपान अज्ञानजन्य अश्रित्वास घालविता, अस म्हटलेंच आहे—अतः—मा ईश्वर तुझ्या बधाच निरसन करून तुझ रक्षण करणारा असल्यामुळ—मा शुच-शोकं मा कार्षी. इत्यर्थ—शोक कर नको, असा भाषार्थ

उपसहार भाष्य

अस्मिन्हि गीताशास्त्रे पर नि श्रेयससाधन निश्चित कि ज्ञान कि कर्म याऽऽहोस्वित् उभयमिति । कुत संज्ञेह ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ ‘ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ञानात्त्रि श्रेयसप्राप्ति दर्शयन्ति । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ ‘कुह कर्मय’ इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकतव्यता दर्शयन्ति । एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि नि श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशय । किं पुनरत्र भीमासाफलम् । नन्वेतदेवेपामन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतर भीमास्यमेतत् ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वापरपद्यालाचनानें गीताशास्त्राच व्याख्यान करून व उपसहार करून त्याच्या तात्पर्याचा निधार जरी केला आहे तरी विचारद्वारा त्याचा निश्चय करण्यासाठी । वचार आरभितात—) —अस्मिन् हि गीताशास्त्रे पर नि श्रेयससाधनं निश्चित किं ज्ञान किं कर्म या आहोस्वित् उभयं इति—या सुप्रसिद्ध गीताशास्त्रात परम नि श्रेयससाधन काणत निश्चित केले आहे ? ज्ञान किंवा कर्म, कीं ज्ञान व कर्म हीं टांही समुच्चयानें ? असा संशय येतो—कुत. संज्ञेह—अहोपण, काही कारणवाचून असा संज्ञेह का येतो ? (निरनिराळ अर्थ द्योतन करणारा अनक वाक्यें आढळत असल्यामुळे संशय येता, अस सांगतात—) —‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ ‘ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इत्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् नि श्रेयसप्राप्ति दर्शयन्ति—‘यज्ज्ञात्वा’ (अ १३ १२

१ रक्षयकार हा श्लोक भक्तिपर आहे, असे म्हणतात व आचार्य वगैरे ‘धर्मावरोध अपमाना मोड जम व म्हणतात त्याला ‘अयत्रधमात् अयत्रधमात्’ हें काठबबचन आधार आहे, असे म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाही वरील भाष्य पहा त्यात आचार्यांनीं आधार दाखविला आहे भक्तिपर उपसहार वरच्या श्लोकांत ज्ञाना यागत्व येथें ‘मा एक शरण व्रत’ हा आत्मनिष्ठ होण्याचाच उपदेश आहे “मला एकत्याला भज” हा अर्थ वरोवर नाही ‘शरण व्रत’ म्ह० आशय वर, मजिष्ठ हो, ऐक्यज्ञानानें माया स्वरूपाम प्राप्त हो, असा वर उपदेश आहे ‘अज्ञोऽप्यान्’ हा उपक्रम व ‘मा शुच’ हा उपसहार, यावरून शाकनिवृत्ति हाच या गीताशास्त्राचा उपदेशाचा उद्देश स्पष्ट दिसतो

पृ १०३) ' ततो मा० ' (१८ १५. प १२२८) इत्यादि वाक्य केवल ज्ञानान्तर मोक्ष-
प्राप्ति होते, असे दाखवितात — ' कर्मण्येवाधिकारस्ते० ' (अ० ४७. पृ. १७१)
' कुरु कर्मव० ' (अ. ४ १५ प ३८५) इत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यकै-
र्तव्यता दर्शयन्ति—' कर्मण्येवाधिकार ' ' कुरु कर्मव ' इत्यादि वाक्य कर्माची
अवश्यकैर्तव्यता दाखवितात (त्यामुळे कमानहि माझ मिळतो, असे वाटत)—
एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यतोपदेशात् समुचितयो अपि निःश्रेयसहेतुत्व
स्यात् इति संशय भवेत्—त्याचप्रमाणे ज्ञान व कर्म यांच्या कर्तव्यतेचा उपदेश
केलेला असल्यामुळे समुचित म्ह० ता दाव्हा मिळत-त्या दोहोनाह मोक्षहेतुत्व आहे,
असा संशय येतो (पण जे सदिग्ध व सफळ असले त्याचाच विचार करणे उचित
असल्यामुळे बराच प्रश्न सदिग्ध जरा असला तर त्याच्या निर्णयपासून काही फल
जर नसेल तर त्याचा विचार करावयास नरो, असा आशयाने आक्षेप-)—किं पुन
रत्र मीमांसाफल—पण या मीमांसेचे फल काय ? (उत्तर-)—तनु एतत् एव
एषां अन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारण—अहो, ज्ञान, कर्म व
ज्ञानकर्मसमुच्चय यांचाच अमुकच एकाला परम नि श्रेयससाधनत्व आहे, असा निश्चय हाणे,
हेंच याच फल आहे—अतः निस्तीर्णतर मीमांसां एतत्—म्हणून म्हणजे
विचाराला कारण होणारा मदह व प्रयाजन या दाहोचाह अस्तित्व असल्यामुळे अधिक
विस्ताराने हें आभासा करण्याचाच आहे, याचा सविस्तर विचार करण योग्यच आहे.

आत्मज्ञानस्य तु कवलस्य नि श्रेयसहेतुत्व भद्रप्रत्ययनिवर्तकत्वेन केवल्यफलावसा-
नत्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविषयाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता मम कमाह कर्ताऽमुष्मै
परापेक्ष कर्म करिष्यामीतीयमविषयाऽऽनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकमय-
महमहिम केवलौऽकर्ताऽत्रियोऽफलो न भक्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येव रूपमात्मविषय
ज्ञानमुपपन्नान कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुषान्द पक्षद्वयव्यापृ-
त्ययो न केवलम्न कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्या समुचिताभ्या नि श्रेयसप्राप्तिरिति-
पक्षद्वय निवर्तयति । अत्रापेक्षाच नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्य
वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण प्रस्तुत विषय विचारणाय आहे, अस सांगून आता अगो-
दर सिद्धान्ताचा थोडक्यांत उल्लेख करितात-)—आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि-
श्रेयसहेतुत्व—केवल आत्मज्ञानालाच मोक्षसाधनत्व आहे कारण—भेदप्रत्यय-
निवर्तकत्वेन केवल्यफलावसानत्वात्—आत्मज्ञानाला भेदप्रत्ययनिवर्तकत्व अ-
सून केवल्यफलावसानत्व आहे—केवल्यफलामध्ये त्याचे पर्यवसान होत असत (या
सहित वाक्याचेच विवरण-)—क्रिया कारक फलभेदबुद्धि आविषया आत्म
नि नित्यप्रवृत्ता—क्रिया, कारक, फल याविषयाची भेदबुद्धि आविषय आत्म्यामध्ये
नित्य प्रगट झाला आहे—मम कर्म अहं कर्ता अमुष्मै फलस्य इदं कर्म क-
रिष्यामि इति इयं अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता—माझे कर्म, मी कर्ता, अमुक

फलासाठी हे कर्म मो करीन, अशा प्रकारची ही अविद्या अनादिकालापासून प्रवृत्त झाली आहे. [अविद्येचा आश्रय आत्मा आहे. त्यामुळे ती अनादि आहे. क्रियाकारकफल-भेदरूप अविद्या त्या मूल अविद्येपासून उद्भवली आहे. ही कार्यरूप अविद्याच अनर्थ रूप आहे. ही अनादि अविद्येचें कार्य असल्यामुळे प्रवाहरूपानें अनादि आहे, हें सुचविण्यासाठीच भाष्यात 'अनादिकालप्रवृत्ता' असे तिला विशेषण दिले आहे. त्यातील कारण अविद्येची निवृत्ति करणाऱ्या आत्मज्ञानाचा उपन्यास करितात-]—अस्याः अविद्याया निवर्तकं 'अयं अहं अस्मि' केवलः अकर्ता अक्रियः अफलः न मत्तः अन्यः कश्चित् अस्ति इति एवंप्रकारं आत्मविषय ज्ञानं उत्पद्यमान—या अविद्येचें निवर्तक-निवृत्ति करणारें हा मा आहे, केवल, अकर्ता, अक्रिय, व अफल आहे. माझ्याहून निराळा दुसरा कोणी जीव किंवा ईश्वर नाही, हें अशा स्वरूपाचे उत्पन्न होणार आत्मविषयक-आत्म्याविषयीचें ज्ञान आहे. [हे अशा प्रकारचे ज्ञान पूर्वीक कारणाविद्येचें निवर्तक आहे. ते उत्पन्न होताना अविद्येची निवृत्ति करीतच उत्पन्न होते. सूर्य उदय पावत असताना हळू हळू अधकाराचा क्षय करीतच जसा उदय पावतो त्याप्रमाणें हें आत्मज्ञान अविद्येचा क्षय करीतच उत्पन्न होते अर्थात् 'हे ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर अविद्येचा निवृत्ति करू शकणार नाही, कारण ते अविरोधानें उत्पन्न झाले आहे व उत्पन्न होण्यापूर्वीहि तें त्याची निवृत्ति करूं शकणार नाही, कारण ज्याला स्वतःच स्वरूप प्राप्त झालेलें नमतें तें कोणतेंच कार्य करू शकत नाही,' अशी कुशांका काढून आत्मज्ञान अविद्येची निवृत्ति करूं शकत नाही, असे म्हणता येत नाही. असो, पण हे ज्ञान कारणाविद्येची निवृत्ति करते, असें कशावरून ? उत्तर-]—कर्म प्रवृत्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः निवर्तकत्वात्—कर्मप्रवृत्तीला कारण होणारी जी भेदबुद्धि तिचें निवर्तकत्व ज्ञानाला आहे म्ह० या ज्ञानानें कार्याविद्येची निवृत्ति होते, असे स्पष्ट अनुभवास येते त्यावरून तें कारणाविद्येचोहि निवृत्ति करते, हे सिद्ध होते. (वर भाष्यात 'आत्मज्ञानस्य तु' येथे 'तु' असा जो शब्द आहे, त्याचा आशय व्यक्त करितात-)'तु' शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थ — 'तु' हा शब्द पक्षद्वयाची दोन पक्षांची व्याप्ति करण्यासाठी आहे. (हच स्पष्ट करितात-)—न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निश्चयसंप्राप्ति इति पक्षद्वयं निवर्तयति—केवल कर्मांपासून मोक्षप्राप्ति होत नाही व समुचित ज्ञान व कर्म यांपासून निश्चयसंप्राप्ति होत नाही, याप्रमाणें तो 'तु' शब्द दोन्ही पक्षांची निवृत्ति करतो. म्ह० अग्रे मुर्खावृत्ती (याहि कारणानें मुक्ति कर्मांनां साध्य होणारी नाही, असे सांगताना-)]—निश्चयसंप्राप्ति अकार्यत्वात् च कर्मसाधनत्वाद्यनुपपत्तिः—मोक्षाला अकार्यत्व अगत्यामुळे-मोक्ष हे कार्य-उत्पन्न होणारा पदार्थ नगत्यामुळे त्याच्या कर्मसाधनत्वाची अनुपपत्ति आहे [म्ह० तो कर्म या साधनानें साध्य होतो, असे म्हणता येत नाही. कोणतेंहि कार्यच कर्तानें उत्पन्न करिता येत. मोक्ष नित्यसिद्ध आहे. त्यामुळे कर्म हे त्याचें साधन नव्हे. कर्मानें फल केंद्रादि नित्य अगण दाखव नाही. 'एव नित्यो

महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो वनीयान् ' ब्रह्मज्ञाचा मोक्ष हा नित्य महिमा आहे, तो कर्मानें वाटून नाही व कमी होत नाही, अशी धृति असल्यामुळे मोक्ष नित्य आहे. त्याला कार्यत्व नाही. त्यामुळे त्याला साधनाची अपेक्षा नाही, अशा आशयानें सांगतात—]—नित्य वस्तु कर्मणा ज्ञानेन च न हि क्रियते—नित्य वस्तु कर्माने किंवा ज्ञानाने नवीन उत्पन्न केली जात नाही.

केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्ट कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्य-ज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुर्केवलयावसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च छिद्यद्विद्याभिन्नमन्यनादीनां व्याघातकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभाषाभिर्दर्शनादिकलादन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थाया व्याघातस्य आघादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मास्तरे प्रवृत्तिरनुपपत्तेति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । भुज्याग्निहोत्रादिक्रियावरस्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थत्वानुपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ज्ञानानेहि मोक्ष जर केला जात नसेल तर केवल ज्ञानहि सुफीच्या उपयोगी नाही, असे ठरते. मग ज्ञानाला मोक्षाचें साधनत्व कसे ? अशी शंका—)—तर्हि केवलं ज्ञानं अपि अनर्थकं—तर मग केवल ज्ञान सुद्धा निरुपयोगीच आहे ? (उत्तर—) न । अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात्—केवल ज्ञान व्यर्थ नाही, कारण त्याला अविद्यानिवर्तकत्व आहे. म्ह० ते अविद्येची निवृत्ति करणारे आहे. शिवाय त्याचें कैवल्य हें फल दृष्ट म्ह० साक्षात् अनुभवास येणारें आहे, व अशा साक्षात् कैवल्य फलात त्याचें पर्यवसान होत असतें. (आता याचाच विचार करितात—) अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य कैवल्यफलावसानस्य दृष्टं—अविद्यारूप तमाची निवृत्ति करणाऱ्या ज्ञानाला कैवल्यफलावसानत्व आहे. म्ह० कैवल्य या फलात पर्यवसान पावणें, हा त्याचा भाव-धर्म-स्वभावच आहे. (याविषयी दृष्टान्त—) रज्ज्वादिविषये सर्पादि अज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्—रज्ज्वादि विषयातील सर्पादिविषयक अज्ञानतमाची निवृत्ति करणाऱ्या प्रदीपच्या प्रकाशफलाप्रमाणे—रज्जूच्या डिकाणीं सर्पादि भासणें हेंच अज्ञानतम, त्याला दीपप्रकाश निवृत्त करतो हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ज्ञान अज्ञानतमाचें निवर्तक आहे. (दृष्टान्तात तमोनिवर्तक प्रकाशाचें कोणत्या फलात पर्यवसान होतें ? उत्तर—) विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवलयावसानं हि प्रकाशफलं—जिच्यावरील सर्पविकल्प विशेषतः निवृत्त केला आहे अशा रज्जूचें कैवल्यामध्ये पर्यवसान होणें, विकल्प निवृत्त झाल्यावर केवल निर्बिकल्प रज्जूनें स्वरूपानें स्थित होणें, हेंच प्रकाशाचें फल आहे.—तथा ज्ञानं—तसेंच ज्ञान आत्मकैवल्यावसान आहे. [प्रदीपप्रकाशाचें सर्पभ्रमनिवृत्तीच्या द्वारा केवल रज्जुस्वरूपातच जमें पर्यवसान होतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचेंहि आत्म्याविषयीची जी अविद्या तिच्या निवृत्तीच्या द्वारा आ-

त्याच्या केवल्यामध्ये पर्यवसान होतें 'अहोपण, ज्ञाननिष्ठेला कारण होणारे जे ज्ञानादिव-
-ज्ञाता, ज्ञान वगैरे त्याची दुसऱ्या कर्मांतहि प्रवृत्ति संभवते यास्तव कर्मांसहितच ज्ञान
निष्ठा केवल्यामध्ये पर्यवसान पावते, असें म्हटले पाहिजे,' अशी आशका घेऊन समा-
धान-]—यथा दृष्टार्थानां च छिदिक्रिया-अग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादि-
कारकाणा द्वैधीभाव-अग्निदर्शनादिकलात् अन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानु-
पपत्तिः—ज्याप्रमाणें ज्याचें फल दृष्ट-प्रत्यक्ष आहे, अशा तोडणें, अर्मासाठा अर-
णांचें मधन करणें, इत्यादि क्रिया करण्यांत गडन गेलेल्या कर्ता, करण इत्यादि कार-
काचा कणाचे दोन भाग करणें, अग्नि उत्पन्न झालेला दिसणें, इत्यादि फलाहून ज्याचें
भिन्न फल आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत व्यापार संभवत नाही,—तथा ज्ञाननिष्ठा-
क्रियाया दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्य आत्मकेवल्यफलात्
अन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्ति अनुपपत्तिः—ज्याप्रमाणें जिच फल दृष्ट म्ह० प्रत्यक्ष
आहे अशा ज्ञाननिष्ठा क्रियेमध्ये गडन गेलेल्या ज्ञाता, ज्ञान इत्यादि कारकाची आत्म-
केवल्य या फलाहून ज्याचें फल भिन्न आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत प्रवृत्ति होणें
शक्य नाही—इति ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता न उपपद्यते—म्हणून ज्ञान-
निष्ठा कर्मांसह असणें शक्य नाही (वादा ज्ञाननिष्ठा कर्मांसह असू शकेल,
असें दृष्टान्तानें दाखवितो—)—भुजि-अग्निहोत्रादिक्रियायत् स्यात्—
लौकिक भोजनक्रिया व वैदिक आग्नेहोत्रादि क्रिया याचें जतें एकाच वेळीं
अनुष्ठान होऊ शकतें त्याप्रमाणें अग्निहोत्रादिक व ज्ञाननिष्ठा यांचाहि एकाच
वेळीं संभव आहे. अग्निहोत्रा जसा जेऊं शकतो त्याप्रमाणें तो ज्ञाननिष्ठाहि होऊ
शकेल !—इति चेत् न—म्हणून म्हणाल तर ते बरोबर नाही.—केवल्यफले
ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः—कारण केवल्य ह् ज्याचें फल आहे असें ज्ञान
ज्ञात्यावर क्रियाफलार्थे अर्थित्व संभवत नाही कर्मफल मिळवें, अशी इच्छाच संभवत
नाही. [भाजनाचें मृति हें फल मिळाल्यावरहि स्वर्गादिकल क्रिया त्याचें अग्निहोत्रादि
साधन, याविषयी दृष्टा होणें शक्य आहे त्यामुळ भोजन व अग्निहोत्रादि यांचा समु-
च्चय संभवतो पण मुक्ति हें साधन फल देणारा ज्ञाननिष्ठा प्राप्त झाल्यावर स्वर्गादिक
क्रिया त्याचें साधन कर्म याविषयाचा इच्छाच संभवत नाही. त्यामुळ ज्ञाननिष्ठा व कर्म
यांचें साहित्य—समुच्चय शक्य नाही म्हणूनच भगवानाची ज्ञान व कर्म या दोन पृथक्
निष्ठा सांगितल्या आहेत]

केवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वत संप्रतुतोदके फले वृषतडागादिक्रियाफलार्थित्वा-
भाववृत्तान्तर तत्साधनभूताया वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले
कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषय चार्थित्वम् । तस्मात् कर्मणोऽ-
स्ति नि भेदसाधनत्वम् । न च ज्ञानवर्मणो समुच्चिनयोः । नापि ज्ञानस्य केवल्य-
फलस्य समसाहाय्यविशेषविधाननियतत्वेन विशेषान् । नहि तस्मिन्मार्गे निवर्तयमत
केवल्यमेव ज्ञान नि भेदसाधनमिति ॥

भाष्यार्थ—(वरील संक्षिप्त सूत्रात्म्याचाच विस्तार करितात—)**—कैवल्यफले**
हि ज्ञाने प्राप्ते फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायां अर्थित्वानुप-
पत्तिः—कैवल्य-आत्म्याचा निरुपाधिक भाव हें ज्याचें फल आहे असें आत्मज्ञान
साक्षात्कार झाला असता दुसऱ्या फलाविषयी किंवा त्याच्या साधनभूत कर्माविषयी
अर्थित्व संभवत नाही. [ज्ञानी पुरुष इतर फलाची व त्याच्या साधनाची आकांक्षा
धरीत नाही, याविषयी दृष्टान्त—]**—सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये फले कृपत-**
डागादिक्रियाफलार्थित्वाभावाच्च—ज्यात सर्व बाजूनी पाणी तुडुब भरलें आहे
अशा समुद्राचें स्नानादि फल प्राप्त झालें असता कृप, तडाग इत्यादिकाना निर्माण
करणे या क्रियेमध्ये व त्यातील स्नानादि क्रियेमध्ये कोणाचेंहि अर्थित्व संभवत नाही,
(सिंधु भागीरथीसारखी नदी मिळाल्यावर विहीर खणाची, किंवा तटें बांधावे व त्यात
आपण स्नान पानादि करावें, अशी इच्छा कोणी कर्तुं करीत नाही, हें प्रसिद्ध आहे,
तसेंच प्रवृत्त ज्ञानाविषयी जाणावें. निरतिशय फल देणारें ज्ञान प्राप्त झालें असता
सातिशय-मर्यादित-परिच्छिन्न फल देणाऱ्या कर्मांची इच्छा होत नाही, याविषयी
दृष्टान्त—)**—राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोप-**
पत्तिः च तद्विषयं अर्थित्वं न हि—राज्याची प्राप्ति हें ज्याचें फल आहे अशा
कर्मांमध्ये गहन गेलेल्या-त्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषाचा एक शेत मिळण हें ज्याचें
फल आहे अशा कर्माविषयी प्रयत्न संभवत नाही किंवा त्याला त्याचें अर्थित्व-आकां-
क्षाहि संभवत नाही, हें प्रसिद्ध आहे.—**तस्मात् कर्मणः निःश्रेयससाधनत्वं न**
अस्ति—तस्मात् कर्मांला मोक्षसाधनत्व नाही (ज्ञान व कर्म यांचे मह अनुष्ठान संभवत
नाही, म्हणून जे वर म्हटलें होतें त्याचा उपसंहार—)**—च समुत्थितयोः ज्ञान-**
कर्मणो. न—आणि समुत्थित ज्ञान व कर्म यांनाहि मोक्षाचें साधन व नाही. [कारण
प्रकाश व अंधकार याप्रमाणे परस्पर विरुद्ध असलेल्या ज्ञान-कर्मांना एका फलाचें
साधनत्व संभवत नाही. ' अहोपण, ज्ञानच मोक्षाला साधन देत असताना आपल्याला
साहाय्य करणारें या नात्यानें कर्मांची अपेक्षा करत, कारण करणाला-साधनाला उपक-
रणाची-उपसाधनाची अपेक्षा असत ' या आशेपाचें समाधान—]**—कैवल्यफलस्य**
ज्ञानस्य कर्मसाधारण्यापेक्षा अपि न—कैवल्य हें ज्याचें फल आहे अशा ज्ञानाला
कर्मांच्या साधनाची अपेक्षादि नमत [ज्ञान आपल्या उत्पत्तीसाठी यत्नादि कर्मांची अपेक्षा
जरी करीत असलें तरी उत्पन्न झालेलें ज्ञान फलासाठी त्याची अपेक्षा करीत नाही.

१ ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें हें गहन वाचकाना मनन करण्यासारखें आहे. यावरून आचा-
र्यांचा पक्ष किती सुचियुक्त आहे तें कोणाच्याहि लज्जाने येद. रहस्यशास्त्रां हा बार बरो-
बर समजून न घेतां उगाच त्यावर दोष देण्याचा यत्न केला आहे पर त्यावरून ज्ञानकर्म-
समुच्चय निव्व होत नाहीच. शिवाय आचार्य ज्या कर्मांचा ज्या ज्ञानाशी समुच्चय संभवत
नाहीं असें म्हणतात ते कर्म व ज्ञान रहस्यकारांना सुटीत द्यावें नाहीं. वाचकाना हे सर्व
उपसंहारभाव स्पष्टदूर्वक वाचावे, अशी आम्ही शिफारस करतो.

कारण ज्ञानोत्पत्ति शाली कीं मुक्ति तात्काल व अवश्य भिळते. त्यामुळे ती केवळ ज्ञाना-
धीनच आहे कर्माधीन नाही आता ज्ञान उपकरण—इतिकर्तव्यता या नात्याने कर्माची
अपेक्षा करतें, अशी जी वाद्याची कल्पना आहे त्याविषया म्हणतात—]—अविद्या
निवर्तकत्वेन विरोधात्—ज्ञानाला अविद्यानिवर्तकत्व आहे आणि अविद्या
व तिचे कार्य क्रिया कारक फलभेदवादि याच्या योगानेंच कर्म होतें त्यामुळे त्याचा अद्वैत
ज्ञानाचा विरोध आहे म्हणून कर्म ज्ञानाचें उपकरणच होऊ शकत नाही अर्थात् ज्ञान
फलासाठी कर्माची अपेक्षा करत नाही (अहोपण, कर्महि जर ज्ञानाप्रमाणेंच अज्ञान-
निवर्तक असेल तर त्याचा विरोध कसा ? उत्तर—)—तमः तमस निवर्तक न हि
—तम तमाचें निवर्तक होऊ शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे—अतः—म्हणून म्ह०
केवल कर्माचा किंवा ज्ञानसमुच्चित कर्माचा मोक्षशा साक्षात् सबंध नसल्यामुळे—
केवलं एव ज्ञानं निःश्रेयससाधन इति—केवल ज्ञानच मोक्षाचे साधन आहे,
ही गोष्ट सिद्ध झाली.

न। नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्य-
प्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणा श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्ति-
लक्षण स्यात् । नन्वेव तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्माक्ष एव । नैप दोषो नित्य
त्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिपिद्वस्य चाकरणा
दनिष्ठशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्ठशरीरानुपपत्तिः । यतमानशरीरारम्भ
कस्य च कर्मणः । फलोपभागक्षये पतितेऽस्मिन्शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादा-
त्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपायस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्ध कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(केवल ज्ञान मुक्तीचे साधन आहे, असे जे सांगितलें त्याचा निषेध
करणारा वादी क्षमा घेतो—)—न—हो मित्रांत बरोबर नाही कारण—नित्याकरणे
प्रत्यवायप्राप्ते—नित्य कर्मांच अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायाची प्राप्ति होत अमते
—च कैवल्यस्य नित्यत्वात्—आणि कैवल्याची नि यत्त्व आहे. (या रामहृवाक्या-
तील पहिल्या ' न ' या निषेधार्था निपाताचें स्पष्टाकरण—)—यन् तावत् केवल-
ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इति एतत् असत् आता अगोदर केवल ज्ञानानेंच कैवल्याची
प्राप्ति होत, असे जे दाटले आहे ते असत्—बाधित होणारें आहे. (त्याविषयी संभ्रमा-
पयांत ' नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते ' असा जो हेतु मागितला होता त्याचें उपपादन—)
—यतः श्रुत्युक्तानां नित्यानां कर्मणां अकरणे नरकादिप्राप्तिलक्षण प्रत्य-
वाय स्यात्—कारण वेदोक्त नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास नरकादिप्राप्तिरूप
फळ देणाऱा प्रयत्नास प्राप्त होईल (यास्तो ज्ञानाज्ञानाचा विषयानुष्ठान धारण आहे
त्यामुळे केवल ज्ञानच कर्मांचें निमित्त आहे, अगें दाटतें येत नाही. आतां परीत सम-
जाक्यात ' कैवल्यस्य च नित्यत्वात् ' अगें जे दाटले आहे ते कर्माची व्याप्ति करण्या-
करीता आहे ते घातक—)—ननु एव तर्हि कर्मभ्यः मोक्ष नास्ति इति निर्मा-
मो-

६१. एव—अदोषण, असे जर आहे तर म्ह० श्रौत नित्यनेमित्तिक कर्मे न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, ह्याणून त्याच अनुष्ठान अवश्य केल पाहिजे, असे जर द्वाटले तर शानाशी समुचित किंवा अमनुचिन अशा कोणत्याच कर्मापासून माझ मिळणे शक्य नाही, असे जर सांगितलेले असल्यामुळे व केवळ ज्ञान हे त्याचे साधनच नमल्यामुळे जिला काही साधनच राहिलेले नाही अशा मुक्ति सिद्ध हाणून नाहा, असा भावार्थ. (पण 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यादिकाच स्वष्टाकरण करणारा वार्दीच अनिमोक्ष प्राप्त गाचा निषेध करितो—)**एव दोष न मोक्षस्य नित्यत्वात्**—पण माझाला नित्यत्व असल्यामुळे हा अनिमोक्षनसंगरूप दोष येत नाही (मुक्त नात्य असल्यामुळे ती यत्नावाबूनच मिद्ध होते त्यामुळे अनिमोक्षनसंग येत नाहा, याचच स्वष्टीकरण)
—नित्यानां कर्मणां अनुष्ठानान् प्रत्यवायस्य अप्राप्ति—नित्य कर्मान्या अनुष्ठानामुळे प्रत्यवायाची प्राप्ति होत नाहा—**प्रतिपिद्धस्य च अकरणान् अनिष्टशरीरानुपपत्ति**—आणि प्रातिपिद्ध कर्मांचे आचरण न केल्यान अनिष्टशरीराचाहि उपपत्ति होत नाहा—**काम्यानां च वर्जनान् इष्टशरीरानुपपत्ति**—व काम्य कर्माना वर्ज केल्यामुळे इष्ट शरीराची अनुपपत्ति होते—**वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगश्चैव अस्मिन् शरीरे पतिते**—याणि वर्तमानशरीराच्या आरम्भक कर्मांचा म्ह० प्रारब्ध कर्माचा फलोपभोगात भय होऊन हे शरीर पडल अमता—**च दहान्तरोत्पत्ता कारणाभावात्**—आणि दुसरा देह उत्पन्न होण्याचे काही कारणच उरलेले नसल्यामुळे [म्ह० नित्यकर्मानुष्ठान केल्यामुळे नरक देणारा प्रत्यवाय लागत नाही, काम्य कर्मे साडल्यान देवादि इष्ट देहाचा प्राप्ति होत नाहा व निपिद्ध कर्मे सोडल्याने पर्वादि अनिष्ट देहाची प्राप्ति होत नाहा, याप्रमाणे दुसऱ्या जन्माचे कारणच नसल्यामुळे पुनर्जन्म संभवत नाहा अहंमाण रागादि दोषामुळे वसरे कर्म होईल व त्यामुळे देहान्तरप्राप्ति होईल, असे कोणी म्हणेल ह्याणून सांगतात—]**—रागादीनां च अकरणान्** रागादि दोष न केल्यान रागादिकांचा त्याग केल्याने—**आत्मन स्वरूपावस्थान एव कैवल्य इति**—व आत्म्यचे स्वरूपा अवस्थान हेच कैवल्य, असे अमन मुळे—**अयत्नसिद्धं कैवल्यं इति**—कैवल्य अयत्नसिद्ध आहे. त य नावाबून सिद्ध होणारे आहे, न्याच्यासाठी काहा यत्न करावयास नको

अतिव्रतानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलम्पानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्ते क्षयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानापायमुदु क्षोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्ते । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थवर्गाद्व्यक्तकर्मणाम् । आरब्धानां चापभोगर्तव कर्मणा क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर मध्यस्थाचा आशेप—)**अतिव्रतान् अनेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्षयाभावः इति चेत्**—अदोषण, या जन्मापूर्वीच्या अनेक जन्मान्तरी केलेल्या स्वर्गनरकादिप्राप्ति हे पळ देणाऱ्या पण ज्याच्या कार्याला आरम्भ झालला नाही, अशा म्ह०

संचित कर्माच्या फलाचा उपभाग या कामा हाणें असक्य असल्यामुळे त्याचा क्षय हात नाहा अन्तः कामांतरकृत इष्टादिष्ट संचित कर्म हेंच दुसऱ्या कामाचें कारण अर्वादिष्ट अमृत त्यामुळे या एकाच कामा काम्यनिदिष्ट कर्माचा याग करून नियम कामाच अनुष्ठान कल्याण अनायासान मोक्ष मिळेल हा आगा व्यय आहे म्हणून म्हणाऱ तर (वादा त्याच समाधान सांगतो) — न । नित्यकर्मा नुष्ठानायासिदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्ते — तें थरोबर नाहो कारण । नित्यकर्माच अनुष्ठान करात असताना हाणार न आयास तेंच दृष्ट तसल दुःख हाण हाच त्या संचितकर्माच्या फलाचा उपभाग होय असें म्हणणें उपपन्न हत असल्यामुळे त्यासाठी दुसरा काम घण्याच कारण नाहा [अहापण नित्यादि कामानुष्ठानाच बळा हाणार न दुःख हच पूर्वसंचिताच फल आहे अस जरा म्हटल तरी न राह पापाच फल असल्यामुळे नित्य-कामानुष्ठान पूर्वसंचित पापाचा निवृत्ति हाते असें जरा मानत तर यामुळेच पुण्याचा नवात हाणें शक्य नाहा कारण नित्यकर्म व वरेत याचा तसा विरोध आहे तसा तसल कर्म व पुण्य याचा विरोध नाहा त्यामुळे संचित पुण्यासाठी तरा दुसरा काम घ्यावा लागल, अशा आशका घेऊन वादी दुसरा पत्र सांगता] — प्रायश्चित्तवत्त्वा नित्यकर्मणा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वात् — किंवा प्रायश्चित्ताप्रमाण । नित्यकर्म पूर्वोपात्त केल्या पापाचा क्षय करण्यासाठी आहेत त्यामुळे ता दुसऱ्या कामाच कारण होत नाहात (तथापि आरब्धकामानुष्ठान दुसरा काम घ्यावा लागत कारण थक नम दणाराह आरब्ध असतें याच उत्तर) — आरब्धाना च कर्मणा उपभागेन एव क्षीणत्वात् — भाण आरब्धकर्माचा तर उपभोगनेच क्षय लागत अमता (अहापण पूर्वोपात्तकर्माचा असा जरी क्षय लागत तरी काहा अपूर्व म्ह० या कामा केलें) कर्मच दुसऱ्या कामाचा आरंभ करताल, अशी आशका पत्रा मांगतात) — १ पुण्या च कर्मणा अनारम्भे कथल्य अयत्न सिद्ध इति — भाग अपूर्व कर्माचा आरंभच न हाऊ दिल्यास त्याचा अनारंभच त्याम नवय आयागान — आपाआपच । मद्र दाह

न । नित्य विद्विः सातिश्रुतिमति नाथ पथा विचिंतयनाय इति विद्याया भय पथा मोक्षाय च विचिंतय इति शुभ्रमवगमनापष्टातमभववद्विदुषा माक्षामभवभुते च तार्किकयमाप्तामिति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्याना कर्मणा क्षयानुपपत्तश्च यथाप्रापत्ताः । तुरितानामनारब्धफलानां संभवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्तमय । तथा च दहा । त्रमकृत्वा क्षयापुपत्ता माक्षानुपपत्ति । धमाधमहतूनी च रागद्वेषम दानासं प्रसादसं मज्जानादुच्छेदानुपपत्तयमार्गमोक्षदानुपपत्ति । नित्यानां च कर्मणा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां भाधमा । एव कर्मनिष्ठा इत्यादिश्रुतमत्र कर्मभयानुपपत्ति ॥

भाष्यार्थ — (पापाचाच कामानच भाग मिळत या पत्राच भूतीच्या आधारात । रमा व त्याच) — १ — ६ म्हणून थरोबर नाहो — तमेच विद्विः आरंभ

त्युं एति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय-’ इति विद्यायाः त्रयः पन्थाः मोक्षाय न विद्यन्ते इति श्रुतेः—‘ एषा आत्मालाच जाग्रून् मृत्यूचं उल्लपन् करितो, मोक्षाला ज्ञानवाचून् दुनरा मार्गं नादौ, ’ असा अर्थाच्या श्रुताश्रयग्रन्थतः (३.८) ज्ञानवाचून् मोक्षार्थे दुसरे साधन नाहा, असे सांगितल आहे.—त्याचप्रमाणे—चर्मवत् आकाशवेष्टनासंभववत् अविदुषः मोक्षासंभवश्रुतेः—चाम-ज्वाला जसे गुंडाळता असे त्याप्रमाणे आकाशाला गुंडाळता येणे अशक्य आहे. आकाशाला गुंडाळणे जसे अशक्य, आकाशवेष्टनाचा जमा असंभव तसाच अविज्ञानाच्या मोक्षाचा असंभव सागणारा श्रुताश्रय श्रुति आहे [‘ यदा चर्मवत् आकाशं वेष्टयिष्यान्ति मानवाः । तदा देवं अविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ ’ श्रुता. अ. ६. २० म्ह. जेव्हा मानव चामच्याप्रमाणे आकाशाला गुंडाळतील तेव्हा देवाला जाणल्यावाचून त्याच्या दुःखाचा अन्त होईल, अशी तो मूळ धृति आहे.]—ज्ञानात् कैवल्यं आप्नोति इति च पुराणस्मृतेः—ज्ञानाने कैवल्यप्राप्ति होते, असा पुराणस्मृतीही आहे.—च अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेः—निवाय नुव्ही वर सांगितलेला न्याय, त्याला अनुकूल असे प्रमाण नमत्वामुळे, लाभारूप आहे. त्यामुळे ज्याच्या फळाचा आरंभ झालेला नाही असा पुण्यकर्मांचा भोगवाचून क्षय होणे अशक्य—अनुपपन्न असल्यामुळे ज्ञानवाचून मोक्ष मिळण शक्य नाही. (संचित पुण्यकर्मांचा संभवच नाहा, म्हणून म्हणाल तर सागतां—) —यथा पूर्वोपात्तानां अनारब्धफलानां दुरितानां संभवः तथा अनारब्धफलानां पुण्यानां अपि संभवः स्यात्—ज्याप्रमाणे पूर्वजन्मी संपादन केलेल्या व ज्याच्या फळाचा आरंभ झालेला नाहा असा संचित पापकर्मांचा संभव आहे असे म्हणता व त्याच्या क्षयासाठी नित्य-कर्मानुष्ठान सागता, तसा ज्याच्या फळाचा आरंभ झालेला नाही असा संचित पुण्याचाहि संभव आहे—च तेषां देहान्तरं अकृत्वा क्षयानुपपत्तो मोक्षानुपपत्तिः—न त्या संचित पुण्यकर्मांचा दुसऱ्या देहाचा आरंभ केल्यावाचून क्षय होणे अशक्य झाले असता मोक्षवा अनुपपत्ति होते (याही कारणाने कर्मक्षयाची अनुपपत्ति झाल्यामुळे मोक्षाची अनुपपत्ति होते, असे सागतात—) —धर्माधर्महेतूनां च राग द्वेष मोक्षानां अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः—आणि धर्म व अधर्म यांना कारण होणाऱ्या राग द्वेष-मोहाचा आत्मज्ञानवाचून उच्छेद—क्षय होणे शक्य नसल्यामुळे राग-द्वेषादिकामुळेच उद्वेगणाऱ्या धर्माधर्मांचा उच्छेद होऊ शकत नाहा. (त्यामुळेहि ज्ञानवाचून मुक्तीचा असंभव आहे. आता ‘ कर्मणा पितृलोकः ’ या श्रुतीचा आश्रय करून कर्मांचा क्षय न होण्याचे आणखी एक कारण सांगतात—) —च नित्यानां कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुते—आणि नित्यकर्मांचा पुण्यलोकप्राप्ति हे फल सागणारी धृति असल्यामुळे कर्माने मोक्ष मिळणे शक्य नाही.—‘ वर्णाः च आश्रमाः स्वकर्मनिष्ठाः ’ इत्यादिस्मृतेः च कर्मक्षयानुपपत्तिः—‘ स्वकर्मनिष्ठ नर्पे व आश्रम मरणोत्तर पुण्यलोकी जातात व तेथे कर्मफळाचा शनु-

मय घटून अवशिष्ट कमामुक्त विशिष्ट जन्म घेतान असे (पृ ११०५) स्मृतिवचन अस-
त्यामुळे कमक्षयाचा असभव आहे (ज्ञानावाचून कमक्षय नाहा व कमक्षयावाचून मोक्ष
नाही, असा याचा भावाय)

ये त्याहुनित्यानि कर्माणि दु स्वरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां
स्वरूपव्यातिरेकान्यत्फलमन्यथुतत्वाजीवनादिनिमित्तं च विधानादिति । न, अप्रवृ-
त्तानां फलदानासंभवाद्दु स्वफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां
कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख भुज्यते इति तदप्यत् । न हि माणकाले फल
दानायासदकराभूतस्य दमणेन फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यते ह्युपपत्ति । अन्य-
था स्वगफलोपभागायामिहात्रादिकमारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न
स्यात् । तस्य दुरितदु स्वविशेषफलानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु सभवन्तु भिन्न
तु जन्माद्यनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदु समाग्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वद्वेरोपादिधाया
निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितफलं न
शिरसा पापाण्यहनादिदु समिति ॥

भाष्यार्थ—(आता पूर्ववाचाच्या शकेचा अनुवाद करून समाधान करितात—)—
तु ये आहु —पण जे कित्येक म्हणतात कीं—नित्यानि कर्माणि दु स्वरूपत्वात्
पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलं एव—नित्यकर्मे दु स्वरूप असल्यामुळे पूर्वी कलेन्या
पापकर्मांच त फलच आहे —तु तेषां स्वरूपव्यातिरेकेण अन्यत् फलं न अस्ति
—व स्वरूपावाचून त्याचें दसरे काहा फलच नाही, कारण—अश्रुतत्वात्—जेथें
त्याचा विधि आहे तेथें फल सांगितकडे नाहा (पण त्याचें जर काही फलच नमल तर
वेद त्याच विधानादि करणार नाहा, म्हणून म्हणावें तर—)—जीवनादिनिमित्ते च
विधानात् इति—जीवनादिनिमित्तानच त्याचे विधान कलेलें आहे [त्यामुळे का
मना हे निमित्त नसल्यामुळे त्याचें विधानच सभवत नाहा, असे म्हणता येत नाही
कारण जावन हच त्याचें निमित्त आहे याप्रमाण आक्षेपाचा अनुवाद करून आचार्य
त्याचें समाधान सांगतात—]—न । अप्रवृत्तानां फलदानासंभवाद्दु स्वफल
विशेषानुपपत्तिश्च स्यात्—अस नाहा जा कमें फल देण्यास प्रवृत्त झाललीं
नाहात—ना फलेन्मुख झालीं नाहात त्याच्या फलदानाचा असभव आहे त्यामुळे
दु स्वफलविशेषाचा अनुपपत्ति होते (या सप्रवृत्तवाक्याताळ 'न' या निषेधार्थी शब्दाचें
[वचरण—]—पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खं
भुज्यते इति यत् उक्तं तत् असत्—पूर्वजन्मा केल्ल्या पाप कर्मांचें
फल या जन्मा निज कर्मानुष्ठानाच्या आयासाचें दु ख या रूपानें मोगलें जातें, असें
जें वर म्हटलं आहे त साट आहे (अप्रवृत्तानां 'न' इत्यादि हेतूचें
सर्थावचरण—)—हि मरणकाले फलदानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलं
अन्यकर्मारब्धे जन्मनि उपभुज्यते इति न उपपत्ति —कारण मरणमयीं फल

देण्यासाठी अंकुरीभूत न झालेल्या—फलोन्मुख न झालेल्या कर्मांचे फल दुःखाच कर्मानें आरभिलेल्या जन्मामध्ये भोगलें जातें, याविषयी कांही उपपत्ति नाही [ज्या कर्मानें या देहाचा आरभ झाला असेल त्याच कर्मांचे फल या जन्मा भोगणें उचित आहे जें पाप पूर्व जन्मातलं मरणाच वेग फलोन्मुखच झालेलें नाही, त्याचें फल नित्य कर्मानुष्ठानाचे आयास या रूपान मिळणें शक्य नाहीं.]—अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाप्र अग्नि-होत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्ति न स्यात्—नाहीं तर स्वर्ग या फलाचा उपभाग घेण्यामाठा अग्निहोत्रादि कर्मांनी ज्याचा आरभ केला आहे अशा जन्मात नरक या कर्मफलाच्या उपभोगाची अनुपपत्ति होणार नाही म्हणून स्वर्गातहि नरकभोग घडू शकेल ! (सप्रहवास्यात ' दुःखफलविशेषानुपपत्तिः स्यात् ' असें जें म्हणलें आहे त्याचें विवरण—) —च तस्य दुरितदुःखविशेषफल-त्वानुपपत्तेः—शिवाय त्या निरकर्मानुष्ठानायासदुःखाला पापाचें दुःखविशेषफलत्व आहे, असें म्हणता येत नाही या विशेष पापाचें हें विशिष्ट फल, असं म्हणता येत नाही. कारण—अनेकेषु हि भिन्नदुःखसाधनफलेषु दुरितेषु संभवत्सु—भिन्न भिन्न प्रकारचें दुःख दणें हेंच ज्याचें फल आहे अशा अनेक पापें संभवत असताना—नित्य कर्मानुष्ठानायासदुःखमानफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादिव्याधानिमित्तं कल्पयितुं न हि शक्यते—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान करिताना होणारे जे आयास व त्यामुळे होणारे दुःख तबडेंच फाय त त्या सर्व पापांचें फल आहे अशी कल्पना केल्यास राग द्वेषादि द्वंद्वानुष्ठे होणारा पाडा व रागादिकाची पाडा याचें काहीच निमित्त कल्पिता येणार नाही कारण—नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख एव पूर्वकृत-दुरितफलं शिरसा पापाण्यवहनादिदुःख न इति—नित्यकर्मानुष्ठानायाम दुःख हेंच पूर्वकृत पापाचें फल आहे, अस्तकानें पापाण्यवहणें वगैरे निमित्तानें होणारें दुःख हें पूर्वकृत पापाचें फल नव्हे, असें म्हणावें लाग-णार ! [सचित पाप कर्म अनन्य संभवतात. तीं सर्व एकाच प्रकारचें दुःख दे-णारी नसून अनेक प्रकारचीं दुःख देणारीं असणार, हें निर्विवाद आहे पण त्या सर्वांचे निरकर्मानुष्ठानायामरूप दुःख हें एकच फल आहे असें म्हणणें थोडेंच आहे कारण हेतु अनेक प्रकारचा असताना त्याचें फल एक प्रकारचेंच संभवन नाही शिवाय पूर्व पापाचें तबडेंच फल मानल्यास राग द्वेषादिप्रयुक्त दुःख व रोगादिकांमुळे होणारं दुःख यांचे निमित्त पाप नव्हे असें म्हणावें लागेल शिवाय नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच पापाचें फल व इतर कायाडकट वगैरे करावयास लागणें, हें पापाचें फल नव्हे, हें म्हणणें अगदीं युक्तिशून्य आहे तस्मात् नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच पूर्व सचित पापाचें फल आहे, ही कल्पना अगदीं अग्राह्य आहे]

अप्रकृत चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मण फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्प्रसूतफलस्येति । अयं सर्वमेव पूर्वकृत

दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किंच श्रुतस्य नित्यस्य दुःख कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद् दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्योत्तेकल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानाश्रित्य नां कर्मणाम् ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय हे म्हणजे अप्रसूत आहे, असे सांगतात—)—नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफल इति इदं अप्रकृतं च उच्यते—नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करित असताना हांगारे जे आयास, हेच दुःख पूर्वकृत पापकर्मांचे फल आहे, असे जे वर म्हटले आहे ते अप्रकृत आहे.—कथं—ते कसें ?—अप्रसूत फलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यते इति प्रकृतं—ज्याचे फल मिळाले नाही, अशा पूर्वकृत दुरिताचा क्षय उपपन्न होत नाही, हा प्रकृत विषय आहे.—तत्र भवान् प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं आहे न अप्रसूतफलस्य इति—पण त्यासंबंधी तूं ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा कर्मांचे फल नित्यकर्मानुष्ठानासदुःख आहे, असे सांगत आहेस, ज्याच्या फलाला आरंभ झालेला नाही, त्याचे तें फल आहे, असें काही सांगत नाहीस. म्हणून हे सांगणे प्रकृत विषयाला सोडून आहे.—अथ सर्वे एव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलं एव इति मन्यते भवान्—बरे, सर्वच पूर्वजन्मकृत दुरित फलोन्मुख झालेलेच आहे, असें तूं मानीत असशील—ततः नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं एव फलं इति विशेषणं अयुक्तं—तर नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेच त्याचे फल आहे, असें विशेषण अयुक्त होतें.—च नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गः—च नित्यकर्मांच्या विधीला आनर्थक्य आहे, तो विधि व्यर्थ आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. कारण—प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः उपभोगेन एव क्षयोपपत्तेः—ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे, जें फलोन्मुख झाले आहे, अशा पापकर्मांचा उपभोगानेंच क्षय होणें सर्वथा युक्त होय. (त्यामुळे त्यासाठी नित्यकर्मांचा विधि नको.)—किंच श्रुतरय नित्यस्य कर्मणः दुःखं चेत् फलं तत् व्यायामादिवत् नित्यकर्मानुष्ठानायासात् एव दृश्यते—शिवाय विहित नित्यकर्मांचे दुःख हेच जर फल असेल तर ते व्यायामादिकांप्रमाणे नित्यकर्मानुष्ठानाच्या आयासामुळेच अनुभवास येईल !—तत् अन्यस्य इति कल्पनानुपपत्तिः—त्यामुळे तें दुःख दुसऱ्या दुरिताचे फल आहे, ही कल्पना करणे अयोग्य आहे. [व्यायामादि केल्यास जें दुःख होतें तें दुसऱ्या कोणत्या तरी पापाचे फल आहे असें म्हणता येत नाही. कारण ते त्याचेच फल आहे, हे प्रसिद्ध—सिद्ध आहे. तसेच वेदोक्त नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करिताना जे आयास होतात त्यापासून होणारे दुःख हे त्याचेच फल मानले पाहिजे. कारण त्यामुळेच ते होतें. म्हणून ते पूर्व दुरिताचे फल आहे, या म्हणण्यात काही उपपत्ति नाही. शिवाय दुःख हेच जर नित्यकर्मांचे फल असेल तर त्याचे अनुष्ठान करण्यापेक्षा ते न करणेच चांगले, अशी आशंका धेऊन सांगतात—]—च

नित्यानां कर्मणां जीवनादिनिमित्ते विधानात्—आणि नित्यकर्माचें जीवनादि निमित्तान विधान केलें आहे म्ह० विवृत राहणें हेंच त्याच्या अनुष्ठानानें निमित्त आहे त्यामुलें विवृत असेपर्यंत त्याचें अनुष्ठान केलें पाहिजे

प्रायश्चित्तपूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्ति । यस्मिन्प्रापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदु ख फल जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् ॥

भाष्यार्थ—(नित्य कर्मांना पूर्वकृत पापाचें फलत्व नाही, याविषयी आणखी हेतु—) प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्ति —प्रायश्चित्त कर्मांप्रमाणें नित्य कर्मांना पूर्वकृतदुरिताचें फल म्हणण अनुपपन्न आहे —यस्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत् तु तस्य पापस्य फलं न—ज्या पापकर्माच्या निमित्तानें जें प्रायश्चित्त विहित असतें तें त्या पापाचें फल नव्हेच (ह्या निमित्तभूत पापाचें तें फल नव्हे हें खरें, पण प्रायश्चित्ताचें अनुष्ठान करिताना होणारें जें दु.ख तें ह्या पापाचें फल आहे, अशा शका—) अथ तस्य एव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदु ख फल—पण त्याच पाप या निमित्ताचें प्रायश्चित्तदु ख हें फल आहे, म्हणून म्हणावें तर—जीवनादिनिमित्त अपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदु.ख जीवनादिनिमित्तस्य एव तत् फलं प्रसज्येत—जीवनादि निमित्तान होणारें नित्यकर्मानुष्ठानायासरूप दु.खहि जावनादिनिमित्ताचेंच तें फल आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल कारण—नित्य प्रायश्चित्तयो. नैमित्तिकत्वाविशेषात्—नित्य व प्रायश्चित्त या दोहोंनाहि नैमित्तिकत्व एकसारकेंच आहे. [पाप या निमित्तानें प्रायश्चित्तदु ख होतें व जावन या निमित्तानें नित्यकर्मानुष्ठानदु ख होतें. मिळून दोन्ही नैमित्तिकच !]

किंचान्यपि वस्य काम्यस्य अप्रिहोत्रादेरनुष्ठानायासदु खस्य तुल्यवासिन्वानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदु खमिति विज्ञेयो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाभ्रवणात्तद्विधा-नान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदु ख पूर्वकृतदुरितफलमित्यवधारितकल्पनाऽनुपप-न्ना । एव विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदु खस्य निरिदं फलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् ॥

भाष्यार्थ—(नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख हें पूर्वोक्ता दुरिताचें फल नव्हे यावि-षयी आणखी हेतु—) किंच च अन्यत्—यिष्य आणखी असें कीं,—नित्यस्य काम्यस्य च अप्रिहोत्रादे. अनुष्ठानायासदु खस्य तुल्यत्वात्—नित्य व काम्य अप्रिहोत्रादिकांच्या अनुष्ठानाचें आयासदु ख एकसारकेंच—समान असल्यामुळ—नित्यानुष्ठानायासदु ख एव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदु.ख इति विशेष नास्ति—नित्यानुष्ठानायासदु खच पूर्वकृत पापाचें फल

आहे, पण काम्यानुष्ठानायासदुःख पूर्वपापाच फल नाही, असा विरोध-फरक करिता नाही—इति तत् अपि पूर्वकृतदुरितफल प्रसज्येत—त्यामुळे तेंहि—काम्यानुष्ठान दुःखादि पूर्वकृत पापाचें फल आहे, अमें मानण्याचा प्रसंग येईल—तथा च सति नित्याना फलाद्यवणात् तद्विधानान्यथानुपपत्ते च—पण काम्यानुष्ठानादि दुरितफलच आहे, ही गोष्ट कवळ केल्यास नित्य कर्माचें काहीं फलच धृत नसल्यामुळे व त्याच्या विधानाची दुसऱ्या प्रकारें उपपत्ति लागत नसल्यामुळे—नित्यानुष्ठाना यासदु ख पूर्वकृतदुरितफल इति अर्थापत्तिकल्पना अनुपपन्ना—नित्यानुष्ठानायासदु, ख हें पूर्वकृत पापाचें फल आहे, ही अर्थापत्तिकल्पना अयोग्य आहे [म्ह० नित्य कर्म विहित तर आहेत, पण त्याचें फल काहीं सांगितलेलें नाही फला वाचून विवि सभवत नाही, म्हणून नित्यकर्म पापक्षयार्थ आहेत, अशी अर्थापत्ति प्रमाणानें कल्पना करावी लागते पण ती अयोग्य आहे कारण काम्यानुष्ठानांही दुरिताची निवृत्ति होण्याचा सभव आहे शिवाय नित्यकर्म अनुष्ठानायासदु साहून निराळें फल देणारी आहेत कारण ती विहित आहेत वाम्यकमाप्रमाणें, असें अनुमान सभवत असल्यामुळे तीं केवळ दुरितक्षयार्थ नाहीत, असें सांगतात—]—एव नित्याना विधानान्यथानुपपत्ते. अनुष्ठानायासदु. प्रत्यतिरिक्तफलत्वानुमानात् च—काम्य कर्माप्रमाणेंच नित्य कर्माचेंहि फलवाचून उगीच विधान उपपन्न होत नसल्यामुळे त्याचें अनुष्ठानायासदु साहून निराळें फल आहे, असें अनुमान होतें (त्यामुळे अनुष्ठानायासदु ख हेंच पूर्व पापाचें फल आहे, असें म्हणता येत नाही)

विरोधाच्च । विरुद्ध चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मण फलं भुज्यते इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मण फलमिति नित्यस्य कर्मण फलाभाव इति च विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादिसन्नेत्रैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदु येनैव काम्याग्निहोत्रादिकलमुपक्षेपणं स्यात्तत्तन्मत्त्वान् । अथ काम्याग्निहोत्रादिकलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदु खमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदु खल्लेखलनित्यानुष्ठानायासदु एव भिद्यते ॥

भाष्यार्थ—विरोधात् च—शिवाय नित्यानुष्ठानामुळे पापफलाचा भोग घडतो हे म्हणणे स्वतःच्याच म्हणण्याविरुद्ध आहे (तें कसे ? तेंच स्पष्ट करून सांगतात—) —विरुद्धं च इदं उच्यते—हे विरुद्ध सांगितले जात आहे—नित्यकर्मणि अनुष्ठीयमाने अन्यस्य कर्मण फलं भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने—नित्यकर्माच अनुष्ठान करात असतांना अन्य कर्माचें फल भोगले जातें, अमें जर मानलें तर—स. एव उपभोग. नित्यस्य कर्मण. फलं इति नित्यस्य कर्मण फलाभाव इति च विरुद्धं उच्यते—तोच उपभोग नित्यकर्माचा फल आहे (कारण जें ज्याच्या अनन्तर होतें, तें त्याचें काय, असा नियम आहे) व नित्यकर्माच्या फलाचा अभाव आहे, असें हे विरुद्ध सांगितले जात आहे—किंच काम्याग्निहोत्रादौ अ-

नुष्ठीयमाने नित्य अपि अग्निहोत्रादि तन्त्रेण एव अनुष्ठितं भवति—
 शिवाय अग्निहोत्रादिकांच अनुष्ठानं कलं जातं असत्ता नित्यं आग्निहोत्रादिकां तत्रानय
 अनुष्ठानं केले जातं [सकलानां काम्यं च नित्यं आग्निहोत्राच तत्रानं अनुष्ठानं करिता यत्नं]
 —इति तदायामदु श्येन एव काम्याग्निहोत्रादिकलं उपक्षीणं स्यात् तत्त
 न्नत्वात्—त्यामुक्तं त्या या आयामदु खानं च काम्यं आग्निहोत्रादिकां च फलं उपभा
 दितं कारणं तं काम्यकर्म नित्यं कर्मात्मा तन्त्रात् होतुं असत् —अथ काम्यं श्राद्धे
 होत्रादिकलं स्वर्गादि अन्यत् एव—इति नियमं च काम्यं तत्र अनुष्ठानं एसाच
 वेद्यं जरा हात असलें तत्र काम्यं आग्निहोत्रादिकां च स्वर्गादि फलं त्यानुष्ठानं
 खाहून निराकृतं आहं म्हणून म्हणाय तर—तदनुष्ठानायामदु च अपि भिन्न
 प्रचल्यते—काम्यानुष्ठानाच फलं नित्यानुष्ठानायापदु खाहून भिन्न अदु यत्नं म्ह
 टल तर काम्यानुष्ठानायामदु च नित्यानुष्ठानायामदु च ही परस्परं भिन्न आहूत,
 असं म्हणण्याचा प्रसंग येई—न च तत् अस्ति—पण काम्यानुष्ठानदु च भिन्न
 नाहा कारण—दृष्टयिरोयात्—तमें मानल्यास प्रत्यक्ष अनुभवात् विराध यता
 (ता विराधच स्पष्ट कारतात—)—काम्यानुष्ठानायासदु खात् केवलनित्यानु
 ष्ठानायामदु च न हि भिद्यते—काम्यानुष्ठानायासदु खाहून कदा नित्यानुष्ठानाया
 सदु निराकृत नमतें, ह प्रसिद्ध आह [अथात् भिन्न फलं मानल्यास दृष्टयिरोय
 हा दोष यता]

किंचान्यद्विहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा
 तत्कालफलम् । अथेष्टादि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलज्ञासने याद्यमो न स्यात् । अग्नि
 होत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषानुष्ठानायासदु यत्रात्राणोपेत्य काम्यानां च स्वर्गा
 दिमहाफलत्पन्नं तिकृतन्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामि यमात्राणां न शक्यं करयि
 शुम् । तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलत्वात् कदाचिदप्युपपद्यत । अतश्चाविद्यापूर्वं
 कस्य कर्मणा विधीय शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषता न नियममानुष्ठानम् ॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाप्रमाणं अग्निहोत्रादिकां मायाशां साक्षात् सवधं नाहा,
 याविषया आणखीहि कारणं आह, अयं साक्षात्—)—किं च अन्यत्—शिवाय दु
 सर असं कां,—अविहितं अप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं—जें विहित नम
 कलं च प्रतिषिद्धादि नसलें कर्म तें तत्काल फल देणारें असत—तु शास्त्रचोदित
 प्रतिषिद्धं वा कर्म तत्कालफलं न—पण याविहित किंवा नापद कर्म तत्काल
 फल देणारें नसतें [भाजन, मदन इत्यादि जें व्यावहारिक स्वाभाविक कर्म तें शास्त्र
 विहित व नापदही नाहा त्याच फल लागलेंच मिळत ह प्रसिद्ध आह पण शास्त्राय
 विहित किंवा नापद कर्म तसें लागलेंच फल देणारें नसत त्याचें फल लागलेंच सा
 क्षात् मिळवयाचें असत त कर्म शास्त्रविहित नमतें आत्मज्ञान दृष्टफल द
 णारें आह त्यामुळे अष्ट फलं देणारें कर्म त्याच सद्वहारी होत नाही त
 सेंच त स्वतः हि दृष्टफल माशमय्यें प्रवात करू शकत नाही, अमा भाषाय]

—भवेत् यदि तदा स्वर्गादिषु अपि अदृष्टफलशासने च उद्यमः न स्यात्—शास्त्रीय अग्निहोत्रादि कर्मांचे फलहि जर लागलेच मिळणारें असतें तर स्वर्गादिकामध्येहि व अदृष्ट फलाच्या अनुगासनांत जास्त्राची प्रवृत्ति शाली नसती. [म्ह० शास्त्रीय कर्मांचे फल जर दृष्ट अमर्तें तर स्वर्गादिकामध्येहि प्रवृत्ति शाली नसती व अदृष्ट फल सांगण्यास शास्त्राहि प्रवृत्त शालें नसतें. शिवाय नित्य अग्निहोत्रादिकांचे फल अदृष्ट नाहीं व काम्य अग्निहोत्रादिकांचे फल मात्र अदृष्ट आहे, म्हणून म्हणाल तर काहीं कारणावाचून असा विभाग होऊं शकत नाहीं, असे सांगतात.]—अग्निहोत्रादीनां एष कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण उपक्षयः—अग्निहोत्रादि कर्मांचाच कर्मस्वरूपामध्यें जरी काहीं विशेष नसला तरी अनुष्ठानाच्या आयासामुळे होणारें जे दुःख त्याच्या योगानेंच—तेवढ्यानेच क्षय होतो,—तु काम्यानां च अंग-इतिकर्तव्यतादि-आधिक्ये असति फलकामित्वमात्रेण स्वर्गादि-महाफलत्वं इति कल्पयितुं न शक्यं—पण तेंच काम्य कर्मांना अंग इतिकर्तव्यता इत्यादिकांचे आधिक्य जरी नसलें तरी नुस्ती फलाची कामना असणें एवढ्याच कारणाने स्वर्गादिमहाफलत्व आहे—त्याचें स्वर्ग हें महाफल आहे, अशी कल्पना करता येणें शक्य नाहीं [नित्य अग्निहोत्रादि कर्म व काम्य अग्निहोत्रादि कर्म यांच्या कर्मस्वरूपामध्यें जरी काहीं फरक नसला तरी त्यातील नित्य कर्मांचा केवळ अनुष्ठानायासदुःखानें क्षय होतो, त्याचें त्याहून मिराळें काहीं फल नाहीं, पण त्याच काम्य अग्निहोत्रादि कर्मांमध्ये अंगादि कोणत्याच दृष्टीने आधिक्य नसतानाहि अधिकान्यामध्ये केवळ फलकामना असणें एवढ्याच कारणानें त्याचें स्वर्गादि महाफल मिळतें, असा विभाग करणें सर्वथा अयोग्य आहे. तसा विभाग करण्यास काहीं प्रमाण नाहीं.]—तस्मात् नित्यानां कर्मणां अदृष्टफलाभावः कदाचित् अपि न उपपद्यते—म्हणून नित्य कर्मांच्या अदृष्ट फलाचा अभाव आहे, असे कंढाहि म्हणतां येणे शक्य नाहीं.—अतः च—काम्य कर्मांप्रमाणें नित्य कर्मांचेहि पिमृलोकादि अदृष्ट फल आहे, असें प्रमाणतः सिद्ध झाल्यामुळे—अविद्यापूर्वकस्य शुभस्य अशुभस्य वा कर्मणः अशेषतः क्षयकारणं विद्या एष नित्यकर्मानुष्ठानं न—अविद्यापूर्वकच घट्टणारें जे शुभ किंवा अशुभ कर्म त्याच्या अशेषतः—नि शेष क्षयाचें कारण—त्याचा निःशेष नाश करणारा विद्याच आहे, नित्यकर्मानुष्ठान हे त्याच्या अशेषतः क्षयाचें कारण नव्हे.

अविद्याकामयीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्ब्रह्मिण्यं कर्म पिद्ब्रह्मिण्या ॥ सर्वकर्ममन्यामपूर्जिकं ज्ञाननिष्ठा । उभौ सौ न विजानीतः, चेदाविनाशिनं नित्यम्, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्, अज्ञानां कर्ममद्भिनां, तत्त्वयितुं गुणगुणेषु यतन्त इति मत्वा न समंत, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तरे, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, अधां दशः करोमीति । आदरशः कर्म कारणमार्गस्य योगस्य शम एष कारणम् । उदाराप्रयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वार्थं मे मतम् ।

अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अनन्याश्रिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथो-
क्तान्मानमाकाशकल्पमलम्बयमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।
अर्थाच्च कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्मोपग, सर्व कर्म अविद्यापूर्वकच आहे, हे अद्यापि निद्र झालेले
नाहा, असे कोणी झणेल म्हणून आचार्य सांगतात-)**—सर्व एव हि कर्म अवि-**
द्याकामयीजं—सर्वच कर्म अविद्या व काम या कारणाने होणारे आहे. म्ह० अविद्या
व काम हे सर्व कर्मांचे योज आहे.**—तथा च उपपादितं—**आणि आम्हां तसे उप-
पादनाई केले आहे.**—अविद्वद्विषयं कर्म च विद्वद्विषया सर्वकर्मसंन्यास-**
पूर्विका ज्ञाननिष्ठा—आवज्ञानाचा विषय कर्म आहे व विद्वानाचा विषय सर्वकर्म-
संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा आहे (अधिकारभेदान भगवानांनी दोन निष्ठा सांगितल्या
आहेत, इत्यादि गतायांचा अनुवाद करितात-)**—“उमौ तौ न विजानीतः”**
ते दोघेहि आत्मस्वरूपाला जाणून नाहीत, (पृ. ९४)**—“वेदाविनाशिन नित्यं”**
—जो आत्म्याला अविनाशी व नित्य जाणतो, (पृ. १००)—“ज्ञानयोगेन मां-
स्यानां कर्मयोगेन योगिनां”—ज्ञानयोगाने सारयाची व कर्मयोगाने अज्ञ गृह-
स्पर्चा पृ २५५)**—“अज्ञानां कर्मसङ्किनां”**—कर्मांमध्ये आसक असलेल्या
अज्ञाचा वादपद करू नये (३२०)**—“तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्त इति**
मत्या न सज्जने”—पण तत्त्ववेत्ता इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणामध्ये प्रवृत्त
होतात, असे मानून त्यात आसक हात नाहा (३२४)**—“सर्वकर्माणि मनसा**
संन्यास्यास्ते”—सर्व कर्मांचा मनाने-विवेकबुद्धीने त्याग करून राहणो. (५०४)
—“नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत नस्त्यविद्”—तत्त्ववेत्त्याने सर्व इंद्रिये कर्मे
करीत असतानाहि मी काहीच करीत नाही, असे चिंतन करारे (पृ. ४९९)
अर्थात् अज्ञः करोमि इति—अर्थात् अज्ञ ‘मी करतो’ असे चिंतन करितो.
(अज्ञाच्या चित्तशुद्धीसाठी कर्म व ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे त्याचा कर्मसंन्यास ज्ञा-
नप्राप्तीचे साधन आहे, याविषयी वाच्य-)**—“आरुरुक्षोः कर्म कारणं आरूढस्य**
योगस्यस्य शम एव कारणं”—योगारूढ होऊं इच्छिणाराला कर्म हे साधन
आहे व त्याच आग्ट झालेल्या योगस्थाला शम-कर्मांचा त्याग हेच साधन आहे.
पृ. ५४९ (या विमागाला सातव्या अध्यायातील वाक्यहि अनुकूल आहे, असे सांग-
तात-)**—त्रयः अपि अज्ञाः उदारा ज्ञानी तु मे आत्मा एव मतं—**तिघेहि
अज्ञ मत्त उल्लेख आहेत. तथापि ज्ञानी माझा आत्माच असे माझे मत आहे ६३१.
(कर्म अविद्वद्विषय आहे याविषयी नवव्या अध्यायातील वचन-)**—अज्ञाः कर्मिणः**
गतागतं कामकामाः लभन्ते—अज्ञ विषयेच्छु कर्मा जा ये या अवस्थेला-जन्म मरण-
परंपरेला प्राप्त होतात. ७०६ (विद्वानाच्या संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयी त्याच अध्यायातील
वाक्य-)**—“अनन्याश्रिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः”** यथोक्त आत्मानं आका-
शकल्पं अकल्मषं उपासते—अनन्यमनाने नित्ययुक्त होऊन माझे चिंतन करणारे वर

सांगितलेल्या प्रकारच्या आकाशासारख्या निष्पाप आत्म्याची उपासना करितात पृ. ७०६ (त्याचविषया दहाव्या अध्यायातील वचन-)—“ ददामि बुद्धियोगं तं येन मां उपयान्ति ते ”—मा त्यांना तो बुद्धियोग देतो की ज्याच्यायोगाने ते मला प्राप्त होतात पृ ७१९ (विद्वानांनाच भगवत्प्राप्ति होते असा निर्देश केल्यामुळे इतरांना त्याची प्राप्ति होत नाही, हे अर्थात् सूचित होते, असे सांगतात-)—अर्थात् न कर्मिणः अज्ञा उपयान्ति—अर्थात् अज्ञ कर्मां मला प्राप्त होत नाहीत

भगवत्कर्मकारिणो ये युक्तमा अपि कर्मिणोऽद्यास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसान- साधना । अनिर्देश्यक्षरोपामकास्त्वष्ट्रेष्टा सर्वभूतानामि-याद्याध्यायपरिसमाप्त्युक्तमाधना' क्षेत्राध्यायाध्यायप्रयोक्तृज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठामादिपञ्चहेतुकमवकर्मसंन्यासिनामा-त्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवत्ता परस्या ज्ञाननिष्ठाया चतमानाना भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिक मंफलत्रय परमहसपरिप्राज्ञधानामेव लब्धभगवत्स्वरूपारमैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवान्येपामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनामित्येव गतिशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण भगवत्कर्म करणाराना युक्तमत्व असल्यामुळे कर्मांहि भगवताला प्राप्त होतात, अशी आज्ञा घेऊन सांगतात -)—ये भगवत्कर्मकारिण ते युक्तमाः अपि कर्मिणः अज्ञाः उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसाना —११ व्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे ' मत्कर्महृत् ' इत्याद न्यायाने भगवत्कर्म करणारे ते जरा युक्तम असले तरी कर्मां—अज्ञ असतात, ते एकदम भगवानांना पोचू शकत नाहीत. (त्याच अज्ञत्व वशावरून ठरवावयाचे ? उत्तर-) वित्तसमाधानापासून फल-त्यागापर्यंत उत्तरोत्तर हीन माधनाच ग्रहण केल्यामुळे अभ्यास करण्यास असमर्थ अस-ल्यामाठाच भगवत्कर्मकारित्व सांगितले आहे अर्थात् भगवत्कर्म करणारे अज्ञ होत (आतां ' ये तु अज्ञर ' इत्यादि वाक्याच्या आधारेने संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हा विद्वा नाचा विषय आहे, असा निर्धार करितात-)—अनिर्देश्य अक्षरोपामकाः तु ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' इत्यादि आ अध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधना — पण अनिर्देश्य अक्षरापासक की जे ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' (पृ. ८४६) येथून वाराया अध्याय संपेपर्यंत सांगितलेला साधन आचरणारे असतात, ते संन्यास-पूर्वक ज्ञाननिष्ठेचे अभिप्राय आहेत. [त्याचप्रमाण तेराव्या अध्यायात जी ' अमर्नि त्वानि ' (७-११) साधन सांगितला आहेत, चवदाव्यात जी गुणातीताची लक्षणें सांगितली आहेत, पंधराव्यात जी ' अमग निर्मानयोद्वादि ' साधने सांगितली आहेत त्या गरी साधनांना अक्षरोपासक युक्त अमतात त्यामुळेहि ॥ ज्ञाननिष्ठेच अभिरुत आहेत अम सांगतात-]—क्षेत्राध्यायादि अध्यायप्रयोक्तृज्ञानसाधना च—य ते अक्षरोपामक क्षेत्राध्यायादि तीन अध्यायांत सांगितल्या ज्ञानसाधनांना युक्त अमतात (याप्रमाणे दोन प्रकारच्या निष्ठेची अभिप्रायभेदाने व्यवस्था लागून ज्ञाननिष्ठेला अनेक, इष्ट व मित्र असे त्रिविध कर्मपण निवृत नाही, तर मुक्तिच मिळते शाग कर्म-

निष्ठानां त्रिविधं कर्मफलं च निष्ठते, मुक्तिं मिश्रतः नाहीं, असा अत्यंतः इष्ट असलेल्या शास्त्रार्थविभागाचा उपसंहार करितात—) —अविष्ठानादिपञ्चेतुः कर्मसर्वकर्मसंन्यासिनां आत्मैकत्व-अकर्तृत्वज्ञानवतां—अविष्ठानादि (पृ. ११५२) पाच हेतूंनीं पडणाऱ्या सर्वकर्मांच्या मन्याद्याना, आत्म्याचें एकत्व, अकर्तृत्व इत्यादि ज्ञानानें युक्त असलेल्याना—परस्यां ज्ञाननिष्ठयां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदां—थेष्ठ ज्ञाननिष्ठेमध्ये राहणाऱ्या भगवत्तत्त्ववेत्त्याना—परमहंसपरिनाजकानां एव लब्ध-भगवत्स्वरूप-आत्मैकत्वशरणांनां—परमहंसपरिनाजकानाच—ज्याना भगवत्स्वरूप आत्म्याचें एतत्त्वज्ञान साक्षात् झालें असून जे त्या एतत्त्व ज्ञानाचाच आश्रय करून राहिले आहेत त्याना—अनिष्टादिकर्मफलत्रयं न भवति—या सर्व विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या ज्ञाननिष्ठाना पूर्वीक अनिष्टादि त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाहीं.—अन्येपां अज्ञानां कर्मिणां-असंन्यासिनां भवति एव—पण इतर अज्ञ कर्मां असंन्यास्याना अनिष्ट, इष्ट व मिश्र असें त्रिविध कर्मफल मिळतें,—इति एव गीता-शास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभाग.—यसा हा गीताशास्त्रोक्त कर्तव्य व अकर्तव्य या दोन विषयाचा विभाग आहे.

अविद्यापूर्वकं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाऽप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिपेक्षशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्यानानादिदोषवतो भवत्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिकरुग्म्यान्यपीति । व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वगुणपञ्चेति चेत् । न, चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीति प्रवृत्तिर्दर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्मांचें बीज अविद्या व काम आहे अनें जे बरं म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. कारण शास्त्राविहित कर्मांला अविद्यापूर्वक म्हणणें अयोग्य आहे, असा आक्षेप—) —सर्वस्य कर्मणः अविद्यापूर्वकत्व असिद्धं इति चेत्—सर्वकर्मांला अविद्यापूर्वकत्व आहे, हें म्हणणें असिद्ध आहे, म्हणून म्हणाल तर—न । ब्रह्महत्यादिवत्—तें बरोबर नाहीं. ब्रह्महत्यादिकाप्रमाणें. (या दृष्टान्ताचें स्पष्टीकरण—) —यद्यपि नित्यं कर्म शास्त्रावगतं तथापि अविद्यावतः एव भवति—जरी नित्य कर्म शास्त्रानें अवगत होणारें—शास्त्रद्वाराच ज्ञात होणारें असलें तरी तें अविद्यावनाचेंच आहे.—यथा प्रतिपेक्षशास्त्रावगतं अपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं अनर्थकारणं कर्म अविद्याकामादिदोषवतः भवति—जसें प्रतिपेक्ष शास्त्रावरून अवगत—ज्ञात होणारें ब्रह्महत्यादिरूप अनर्थांला कारण होणारें कर्म अविद्या-कामादि दोषांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाचेंच असतें. (अविद्याकामादिदोषवानाकडून ब्रह्महत्यादि अनर्थावह कर्म पडतें याविषयी हेतु-कारण—) —अन्यथा प्रवृत्ति-अनुपपत्तेः—अविद्याकामाचाचून त्या कर्मांत प्रवृत्ति होण्याचा समव नसतो,—तथा नित्य नैमित्तिक काम्यानि अपि इति—त्याचप्रमाणें नित्य नैमित्तिक-काम्य कर्मांहि अविद्या कामवानाकडूनच होतात. (या म्हणण्यावर आक्षेप—) —व्यतिरिक्तात्मनि अविज्ञाते नित्यादिकर्मसु प्रवृत्ति.

अनुपपन्ना इति चेत्—आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान असल्यावाचून—
हे ज्ञात नसल्यास नित्यादि पारलौकिक कर्मांमध्ये प्रवृत्तिच होऊ शकत नाही, म्हणून
म्हणाल तर—न—त बरोबर नाही कारण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें
ज्ञान जरी असले तरी पारमार्थिक आत्मज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे मिथ्याज्ञानाच
नित्यादिकर्मांमध्ये प्रवृत्ति होते त्यामुळे त्या कर्मांचे अविविद्यापूर्वकत्व अप्रतिहत आहे, असा भा-
वार्थ (तेंच स्पष्ट करितात)—चलनात्मकस्य कर्मण अनात्मकर्तृकस्य 'अहं
करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात्—चलनरूप कर्म आत्मकर्तृक नाही, कारण आत्मा
निष्क्रिय आहे त्यामुळे त्या चलनात्मक कर्मांला अनात्मकर्तृकत्वच आहे देहेन्द्रियसंघात
सक्रिय असल्यामुळे त्याचेंच कर्म आहे तथापि त्या देहेन्द्रियसंघातावर 'मी' असा मिथ्या
अभिमान धरून प्राण्याची कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होते, असें स्पष्ट दिसतें त्यामुळे त्या नित्या-
दिकर्मांला अविविद्यापूर्वकत्वच आहे

देहादिसंघातेऽहप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न, तत्कार्येणैवपि गौणत्वोपपत्ते ।
आत्मीये देहादिसंघातेऽहप्रत्ययो गौणो यथाऽऽत्मीये पुत्र आत्मा च पुत्रनामासीति,
लोके चापि मम प्राण एवाय गौरिति तद्वत् । नैवाय मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु
स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमधिकरणस्तुत्यर्थं
त्वात्लुप्तोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्येण
हृत्प्रादिसामान्यवत्त्वादेवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यमनित्यकार्यं
या गौणशब्दप्रत्ययनिमित्त किञ्चित्साध्यतं मिथ्याप्रत्ययकार्यं तदनर्थमनुभवति ॥

भाष्यार्थ—(देहादिसंघातावरील 'अहं' हा अभिमान मिथ्या आहे, असें जे म्हण-
ले त्यावर आक्षेप—) देहादिसंघाते 'अहं' प्रत्ययः गौणः न मिथ्या इति
चेत्—देहादिसंघातावरील 'अहं' मी—हा प्रत्यय गौण आहे मिथ्या नव्हे, अस म्हणाल
तर—न । तत्कार्येणैवपि गौणत्वोपपत्ते—तें बरोबर नाही. कारण 'अहं' पु-
ढीला गौण म्हण्टयास तत्पूर्वक होणाऱ्या कर्मांलाहि गौणत्व आहे, असें म्हणावें लागेल.
(आणि कर्महि गौण झाले म्हणजे नास्म्याला अनर्थाची प्राप्तिच नसल्यामुळे त्याच्या
निवृत्तीसाठी साधनांचा शोध करणे व्यर्थ होईल, असा याचा भावार्थ. आता याचाच
अधिक विस्तार—) आत्मीये देहादिसंघाते 'अहं' प्रत्ययः गौणः यथा आ-
त्मीये पुत्रे 'आत्मा च पुत्रनामासि' इति—आत्मसंबंधी देहादि संघातावरील
—आपल्या मरीचेन्द्रियावरील 'मी' हा प्रत्यय गौण आहे. जसा आत्मीय—आपल्या पुत्रा-
वरील 'पुत्र हा आमाच आहे' या श्रुतिवचनांत सांगितल्याप्रमाण आत्मप्रत्यय—'मी'
हा प्रत्यय गौण असतो,—लोके च अपि अयं गौ मम प्राणः एव इति—व्य-
वहारतः हि हा बस माझा प्राणच आहे, अशी भेदबुद्धिपूर्वक गौणबुद्धि प्रसिद्ध आहे,—
तद्वत्—तर्थाय म्ह० लोक व वेद यांच्या अनुसंधान आपल्या संघातावरहि 'अहं' ही
बुद्धि गौण आहे. (अहोपण, मिथ्या बुद्धिहि भेदबुद्धिपूर्वक नसवत. त्यामुळे आपल्या
संघातावरील 'अहं' बुद्धि मिथ्याच कानव्हे ? अशी मध्यस्थाचा शक्य धेऊन बार्दाच

म्हणतो—) अयं मिथ्याप्रत्ययः न एव—हा मिथ्या प्रत्यय नव्हेच.—मिथ्या-
प्रत्ययः तु अग्रहमाणविशेषयो. स्थाणुपुरुषयोः—मिथ्याप्रत्यय तर ज्याच्या
विशेषस्वरूपाचे ग्रहण केले जात नाही, ज्याचे विशिष्टस्वरूप करून नाही, असा स्वस्तु
व पुरुष, याचाच संभवतो. [म्ह० अधिष्ठान व आरोप्य याचा विवेक न झाल्यामुळे
मिथ्याप्रत्यय होतो. याप्रमाणे देहादिकाच्या ठिसाणी होणारी जी 'अहं' बुद्धि तिला
गौणत्व आहे, या आक्षेपाचे विवरण केल्यावर 'तर मग तिच्या कार्यालाहि गौणत्व
येईल' असे जे वर आक्षेपाचा परिहार करिताना म्हटले होते, त्याचे विवरण—]—गौ-
णप्रत्ययस्य मुरयकार्यार्थत्वं न—गौणप्रत्ययात्ता मुरयकार्यार्थत्वं नसते. म्हणजे
गौणप्रत्ययाचा मुख्यप्रत्ययाचे कार्य करण्याकडे उपयोग होत नाही.—लुप्तोपमादा
वदेन अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्—कारण लुप्त झाले-या उपमाशब्दाने अधिकरणार्था
स्तुति करण्यासाठी गौण प्रयोग योजलेला असतो.—यथा देवदत्तः सिंहः माणवक-
अग्निः इति सिंहः इव अग्निः इव प्रौर्य-पंगल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्त मा-
णवकाधिकरणस्तुत्यर्थ एव—जसे—देवदत्त सिंह आहे, हा मग्नचारी बटु अग्नि आहे,
म्ह० हा जणुं वायु सिंहाप्रमाणे जणुकाय अग्नीप्रमाणे आहे, असे क्रूरपणा व पिंगटवर्ण इत्यादि
साधर्म्य असल्यामुळे देवदत्त व माणवक—बटु या अधिकरणाची स्तुति करण्यासाठीच म्हटले
जाते.—तु गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित् सिंहकार्यं अग्निकार्यं ध्या न सा-
ध्यते—पण गौणशब्द व प्रत्यय याच्या निमित्ताने कोणतेहि सिंहकार्य किंवा अग्निकार्य सा-
ध्यते जात नाही. [देवदत्त सिंह आहे, असे म्हणून त्याने हत्ताचे पंगडसक पोडवे, किंवा बटु-
ला अग्नि म्हटल्याने त्याने घर जाळवे अशी अपेक्षा कधीच कोणा करित नाही. पण मिथ्यानु-
द्धीचे अनर्थ हे न्याय आत्मा अनुभवितो, त्यामुळे देहादिकांतील 'अहं' ही बुद्धि गौण
नव्हे, असे सांगतात—]—तु मिथ्याप्रत्ययकार्यं अनर्थं अनुभवति—पण आत्मा
देहच मी या मिथ्याप्रत्ययाचे कार्य अनर्थ अनुभवितो. (त्यामुळे 'देहच मी' हा
मिथ्याप्रत्यय होय.)

गौणप्रत्ययविपर्ययं च जानाति नैव सिंहो देवदत्त. स्वाध्यायमग्निमांणयक इति । तथा
गौणेन देहादिसंघातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहप्रत्ययविषयेनाऽऽत्मना कृतं
स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् ।
न च प्रौर्येण पंगल्यायेन वा मुख्यसिंहाग्निभ्याः कार्यं किञ्चित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वेनोपशान-
त्वात् स्तुयमानां च जानातो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममामेवेति
तथा न संघातरय कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्वाद्य पुनरहं कर्ता
मम कर्मेति ॥

भाष्यार्थ—(देहादि मिथ्या याविषयी आणना एक कारण—) —च गौणप्रत्य-
यविपर्यय एव देवदत्तः सिंह न स्यात् अयं माणवक. अग्नि न इति जा-
नाति—गौणमुद्धाचा विपर्यय असा जो देवदत्त किंवा बटु त्याला 'हा देवदत्त सिंह
नव्हे, हा बटु अग्नि नव्हे,' असे दुसरा जाणतो, (पण तसा वास्तवात आम्हाला देह
मी. भा. १५९

जरी वस्तुतः भिन्न असला तरी त्याचे अनात्मत्व अनुभवीत नाही, त्यामुळे देहात्मबुद्धि गौण नव्हे. देहाला 'मी' असे म्हणणे व तसा अनुभव घेणे याना गौण मानल्यास आणखी कोणता दोष येतो तें सांगतात—) —तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण कृतं न स्यात्—त्याचप्रमाणें गौण देहादिसंघातरूप आत्म्याने कलेऊ कर्म मुख्य—'अहंप्रत्ययाचा' विषय अशा आत्म्याने केले आहे, असे होणार नाही (पण कर्तृत्व आत्म्यामध्ये प्रतीत होतें, 'मी कर्ता' असे प्रसिद्ध आहे हीच गोष्ट उदाहरणानें स्पष्ट करितात—) —गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म-मुख्यासिंहाग्निभ्यां कृतं न हि स्यात्—गौण सिंह व अग्नि यांनी केलेले कर्म मुख्य—जरा सिंह व अग्नि यांनी केलेले, असे कधीच होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. —मुख्यासिंहाग्न्योः कार्येण वैज्ञान्येन वा किञ्चित् कार्यं न च क्रियते स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात्—मुख्य सिंह व अग्नि यांच्या कार्याने किंवा विंगलतेने देवदत्त व बटु यांच्याकडून कोणतेंहि काय केले जात नाही. कारण त्याची स्तुति करणें याच प्रयोजनानें त्याचा ध्य झालेला असतो, (त्याचप्रमाणें देहगत जडत्वानेंहि मुख्य आत्म्याचें काही कार्य केले आहे, असें होत नाहीं देहात्मबुद्धीला गौणत्व नाही, याविषयी आणखी हेतु—) —स्तूयमानौ च अहं सिंहः न अहं अग्निः न इति जानीतः—स्तुति केली जाणारे देवदत्त व बटु 'मी सिंह नव्हे, मी अग्नि नव्हे,' असें जाणतात—सिंहस्य कर्म मम न च अग्नेः—तसेंच सिंहाचे कर्म हे माझे कर्म नव्हे व अग्नीचे कर्म हे माझे नव्हे असे ते जाणतात—तथा संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः न इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात्—त्याचप्रमाणें देहात्मबुद्धि जर गौण असती तर शरीरेंद्रियसंघाताचें जे कर्म तें मज मुख्य आत्म्याचें नव्हे, असा प्रत्यय येणेंच अत्यंत युक्त होतें.—पुनः अहं कर्ता मम कर्म इति न—पण त्याच्या उलट 'मी कर्ता' व 'माझे कर्म' असा प्रत्यय येणें मुळीच युक्त नव्हे.

यथाऽऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति । न, तेषां मिथ्याप्रत्ययपक्षकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिञ्जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठापामात्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(शरीराला मी म्हणणें ॥ प्रत्यय मिथ्याच जरी असला तरी आत्म्याचें कर्तृत्व त्या मिथ्या प्रत्ययामुळे नाही, तर त्यानें ज्ञान, इच्छा व प्रयत्न यांच्या योगानें त्याचें कर्तृत्व तारें आहे, मिथ्या नव्हे, या मताचा अनुवाद बरितात—) —यत् च आहुः कर्महेतुभिः आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः आत्मा करोति इति—शांता नि यच्च जे म्हणतात वा, कर्मोंच हेतु—कर्मोंची निमित्तें अशा आत्म्याच्या स्मृति, इच्छा, व प्रयत्न यांच्या योगानें आत्मा करतो, (असे म्हणतात)—न—तें बरोबर

नाहं—तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वान्—कारण आत्म्याचे ज्ञानादिकामुळीहि अम-
लेले कर्तृत्व मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहे कारण ज्ञानादि न हे मिथ्यामुद्धाचच काय आहे.
ज्ञानादिकाहि मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहेत (याचेंच स्पष्टीकरण—) हि स्मृति इच्छा
प्रयत्नाद्य मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्ठानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारप-
र्षकाः—कारण स्मृति, इच्छा, प्रयत्न इत्यादि भाव मिथ्या ज्ञानाला निमित्त वरून-
मिथ्या प्रत्ययान्या निमित्तानें कोणाला इष्ट व कोणाला अनिष्ट कल्पून, त्या कल्पनेच्या
द्वारा सत्ताच अनुभव पेतलेल्या त्यातील इष्ट पदार्थाला ग्रहण करण्याचा इच्छा व
अनिष्ट पदार्थाचा त्याग करण्याचा इच्छा यांच्या योगानें तदननुकूल क्रिया करून तिचें
इष्ट किंवा अनिष्ट फल भोगून, त्या फलभागाच्या संस्कारानें (स्मृतीदि) होतात
इष्टानिष्टफलोपभोगापासून त्याविषयीच्या स्मृति, इच्छा, प्रयत्न वर्गरे होतात अथात्
मिथ्याप्रत्यय हच त्याचें मूळ आहे त्यामुळे आत्म्याच कर्तृत्व मिथ्या आहे, तसें
नव्हे—यथा अस्मिन् जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादितृती ध-
र्माधर्मां तत्फलानुभव च—ज्याप्रमाण या वर्तमान जन्मा देहादि संघातच मी
असा अभिमान, राग, द्वेष इत्यादिकांमुळे धर्म व अधर्म होतात व त्याच्या फलाचा अनु-
भव येतो—तथा अतीते अतीततरे अपि जन्मनि—त्याचप्रमाण मागच्या व
त्याच्या मागच्याहि जन्मामध्ये तो येतो म्ह० यत अनेक जन्मीहि त्या देहाभिमान
राग द्वेष, त्यामुळे धर्माधर्म व त्याचें फल या जमानर येतो,—इति अनादि-अधि-
द्यातः ससारः अतीत. अनागत च अनुमेय.—याच न्यायानें म्ह० या
जन्मातील अनुभवानुसार अनादि अविद्यातृत भूतकालान व भविष्यकालान मगार अनु-
मेय—अनुमान करण्यास योग्य आहे वर्तमानकालच्या अनुभवावरून मागाल व पुढाल
अनादि अविद्यातृत सत्ताच कल्पना येते—ततः च सर्वधर्मसंन्यासात् ज्ञान-
निष्ठायां आत्यन्तिक. ससारोपरम. इति निश्च—आणि त्यामुळे मगर्म-
संन्यास करून ज्ञाननिष्ठेत स्थित ज्ञात्यानें कारणामह समापचा परम हाता, असें
सिद्ध झालें.

अविद्यात्मकत्वात् देहाभिमानस्य तद्विपरीत देहानुपपत्तेः समारानुपपत्तिः । देहादि
संघात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि लोके शब्दादिभ्योऽप्योऽहं मतश्चान्ये गदा
दय इति जानतेऽहमिति प्रत्यय मन्यते कश्चिन् । अज्ञानस्य स्याणो पुरुषावेवानवद्
विवेकतां देहादिसंघाते कुर्यादहमिति प्रत्यय न विवेकता नानन् । यस्यान्ता वै पुत्र
नामासीति पुत्रेऽहमप्रत्यय स तु जन्यजनकमप्यन्यनिमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽत्मना
भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गोमिहामिहानिम्यां मुख्यमिहामिहकार्यम् ॥

भाष्यार्थ—(मगार अविद्यातृत अम-यामुळे विद्येन त्याचा बाध होतो, याविषयी
आत्म्या कारण—) च देहाभिमानस्य अविद्यामसंन्यास तद्विपरीत देहा
नुपपत्तेः ससारानुपपत्ति—आता देहाभिमानात अविद्यातृत अम-यामुळे-
दरच मा ही भावना अम-यातृतच्या अम-यानुळे प्रमन उत्पन्न झाली अम-यातृत

तो देहाभिमान निवृत्त झाल्यावर देहाची अनुपपत्ति-असंभव झाला 'असतो संसाराची अनुपपत्ति-असंभव होतो, (अहोपण, संसार धर्माधर्मांमुळे' संभवतो,' तो अविद्याकृत नाही, अशी शका घेऊन म्हणतात-)-देहादिसंघाते आत्माभिमान अविद्यात्मक —देहादि सघातावरील 'हाच मी' असा हा आत्माभिमान अविद्यात्मक भ्रामक आहे. (मी धर्मादिकाचा कर्ता हा अभिमानहि मिथ्या आहे. त्यामुळे संसाराचे प्रबल-मूळ कारण अविद्याच.)—लोके अहं गवादिभ्य अन्यः च गवादयः मतः अन्ये इति जानन् कश्चित् तेषु अहं इति प्रत्यय न हि मन्यते—व्यवहारात मी गाय, बैल, घोडा, घर इत्यादि माझ्या पदार्थाहून अगदी भिन्न आहे व ते गाय, घोडा इंगरे पदार्थांहि माझ्याहून अगदा पृथक् आहेत, असे जाणणारा कोणीहि त्यांच्या ठिकाणा मी असा अभिमान ठेवत नाही, त्यांना मी असे समजत नाही, हें प्रसिद्ध आहे.—अजानन् तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतः देहादिसंघाते अहं इति प्रत्ययं कुर्यात् न विवेकतः जानन्—पण तसें न जाणणारा मान, पटील खावाला भ्रमानें जसे मनुष्य मानावें त्याप्रमाणें, अविवेकामुळे देहादिसंघातावर-पारीरेद्रियसमूहावर 'मी' असा अभिमान घरील, त्याला 'हाच मी' असें वाटेल, पण विवेकत जाणणारा-म्ह० देह निराळा व आत्मा निराळा असें जाणणारा तसा मिथ्या अभिमान कदा धरणार नाही—तु य 'आत्मा चै पुत्र नामासि' इति पुत्रे अहं-प्रत्यय —आता- 'हे पुत्र तूं माझा आत्मा आहेस' असा पुत्रावर जो आत्माभिमान असतो, 'पुत्रच मा' असा जो अहंप्रत्यय धृतीनें सांगितलेला आहे—स तु जन्यजनक-संबंधनिमित्त गौण.—तो तर जन्य व जनक या संबंधाच्या निमित्ताने झालेला असल्यामुळे गौण आहे—गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं कर्तुं न शक्यते—व गौण आत्म्याकडून भोजनादिकांप्रमाणें मुख्य-सरें कार्य घडणें शक्य नसतें—गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत्—गौण सिंह व अग्नि याच्यापुढून मुख्य सिंह व अग्नि यांचे कार्य घडणें जसें शक्य नसतें त्याप्रमाणें, [पुत्रानें भोजन के-यानें पित्याचें पांढें भरत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे देहादिकांना जर गौण आत्मत्व असेल तर त्यांचे कर्तृत्वादि कार्य मुख्य आत्म्याचें वास्तविक आहे, असें म्हणता येणार नाही. देवदत्ताला सिंह म्हटल्यानें तो सिंहाचें कार्य करू लागत नाही, किंवा त्यानें केलेले कार्य हे मुख्य सिंहाचें कार्य आहे असेंहि म्हणता येत नाही.]

अदृष्टविषयघोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तृत्वं गौणैर्देहिन्द्रियात्मभिः त्रिषत् इति चेत् । न, अविद्याकृतारमदस्यात्तेषाम् । न गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः । कथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययनैवामर्त्याऽऽत्मनः संगत्यात्मत्वमापाद्यते तद्भावे भावात्तद्भावे-यामावात् । अत्रिषेक्षितानां ह्यज्ञानकाले घालानां दृश्यते त्रीषोऽहं गौरोऽहमेति देहादिसंघातेऽप्राप्यो न तु विषेक्षितानामन्योऽहं देहादिसंघातादितिज्ञानयत्तां तत्काले देहादिसंघातेऽप्राप्यो भवति । तस्मान्नित्यप्राप्ययामावेऽभावात्तत्कृतं न गौणः ॥

“भाष्यार्थ—(याविषया आक्षेप-)—अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात्—आत्म-
कर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रियादिभिः क्रियते इति चेत्—स्वर्गादि अदृष्ट विषयाविषयं
स्वर्गस्मादि वेदवाक्याला प्रामाण्य असत्यामुक्ते त्वावरून आत्मा देहादिकाहून भिन्न
आहे, असे ज्ञान होते. पण केवल आत्म्याला कर्तृत्व नाहा. त्यामुळे वेदाने मागितलेले
त्याचें कर्तव्य कर्म गौणच असले-या देहेन्द्रियादि आत्म्याकडून केले जाते, म्हणून म्हणाल
तर—न तेषां अविद्याकृतात्मकत्वात्—ते बरोबर नाही. कारण त्या देहेन्द्रिया-
दिकाना अविद्याकृत आत्मत्व आहे म्ह. त्यांना गौण आत्मत्व नाही मिथ्यात्मत्व आहे.
(याचेंच उपपादन-)—देहेन्द्रियादयः गौणा आत्मानः न—देह, इन्द्रिये इत्या-
दिक हे गौण आत्मे नव्हेत.—कथं तर्हि—तर मग देहादिकच मी असा प्रतीति
करी येते ?—मिथ्याप्रत्ययेन एव असंगस्य आत्मनः संगत्यात्मत्वं आपा-
द्यते—मिथ्याप्रत्ययानेच असंग आत्म्याच्या संगतीने आत्मत्व संपादन केले जाते.
(असंग आत्म्याचाहि देहादिकामध्ये मिथ्या प्रत्ययाने संग उत्पन्न करून देहच आत्मा
असा भ्रामक समजूत होते)—तद्भावे भावात् तदभावे च अभावात्—कारण
जेव्हा तसा भ्रामक गंग असतो तेव्हा देहादिकाना आत्मत्व असतें व त्या संगाचा जेव्हा
अभाव असतो तेव्हा त्याचाहि अभाव होतो. (सोपेंत देहादिकावर आसकि नसते त्यामुळे
त्यांना आत्मत्वाहि नसतें याविषयी शास्त्रोक्त संस्कारशून्याच्या अनुमत्वाचें प्रमाण देतात-)
—अविवेकिनां हि यालानां अज्ञानकाले दीर्घः अहं गोरः अहं इति
देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः दृश्यते—अविवेकी यालांचाच—प्राकृत जनांचाच
अविद्यासमयी—अज्ञानकाल मी उंच आहे, गोर आहे असा प्रचारचा देहादिसंघातावर
'मा' असा प्रत्यय—मी असा अभिमान दिगतो—तु विवेकिनां अहं देहादि-
संघातात् अन्यः इति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघाते अहं प्रत्ययः न
भवति—पण विवेक्याचा—मी देहादिसंघाताहून अगदी निराश्र आहे असे ज्यांना
ज्ञान आहे त्याचा त्या ज्ञानसमयी देहादिसंघातावर 'मी' असा अभिमान नसतो.
(याप्रमाणे अन्य ध्यतिरेकन्याय व अज्ञाचा अनुभव यावरून निद्व शालेच्या अर्थाचा
उपसहार करितात-)—तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृतः एव न
गौण—यास्तव मिथ्याभिमानाचा जेव्हा अभाव अगतो तेव्हा कर्तृत्वादिकांचा अभाव
असल्यामुळे मिथ्याभिमानामुळेच देहादिकांच्या ठिकाणी कर्तृत्वादि-अभिमान आहे, तो
गौण नव्हे. (देह मी हा अभिमान मिथ्या आहे, गौण नव्हे.)

पृथग्गृहमाणविशेषमामान्ययोर्हि मिहदेवदत्तपोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः
शब्दप्रयोगो वा स्यात्पृथग्गृहमाणमामान्यविशेषयोः। यन्तुं धृतिप्रामाण्यादिति । न, त
‘प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाप्यसाध-
नमयन्धे ध्रुते’ प्रामाण्य न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनाद्यंवात्प्रामाण्यस्य । तस्मात्त एवमि-
त्याशाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि धृतिना-
समापि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ध्रुवत्वामाण्यमुपैति । यदि मृषाच्छीतोऽग्निरप्रकाशो

चेति तथाऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरवि-
रुद्ध स्ववचनविरुद्धं वा ॥

भाष्यार्थ—(‘देहच मी’ हा शब्द व प्रत्यय गौण नव्हेत, याविषयी आणखी एक-
कारण—)—पृथक्-गृह्यमाणविशेषसामान्ययो हि सिंहदेवदत्तयोः वा
अग्निमाणचकयो गौण प्रत्ययः शब्दप्रयोगः वा स्यात्—ज्याच्यामधील विशेष
व सामान्य याचे अगदी पृथक् ग्रहण केलें जातें अशाच सिंह व देवदत्त किंवा अग्नि व ब्रह्म
चारी षट् यांच्या विषयी गौण प्रत्यय किंवा शब्दप्रयोग होऊ शकतो—अगृह्यमाण
सामान्यविशेषयोः न—ज्याच्यातील सामान्य व विशेष याचें ग्रहण केलें जात
नाहीं, त्याचें ज्ञान होत नाहीं, त्याचा गौण प्रत्यय येत नाहीं किंवा त्याच्याविषयी गौण
शब्दप्रयोगहि संभवत नाहा. (सिंह पशु आहे व देवदत्त मनुष्य आहे, हा विशेष व
मूर्तता हा त्या दोघातील सामान्य धर्म याचें ज्ञान असल्यामुळेंच देवदत्त सिंह आहे,
असें म्हणता येतें, त्याचाचून तसा प्रत्ययहि येणार नाहीं व तसा शब्दप्रयोगहि होणार
नाहीं—) —‘श्रुतिप्रामाण्यात्’ इति यत् उक्तं—आतां अदृष्टविषयधृतीला
प्रामाण्य असल्यामुळें कर्ता—आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असा निश्चय होतो, त्यामुळें
त्याचा देहादिकांवरील अभिमान गौण आहे, मिथ्या नव्हे, असें जें वर म्हटलें आहे—
(तत्) न—ते धरौवर नाहीं—तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात्—कारण
धृतीच्या प्रामाण्याचा विषय अदृष्ट—अज्ञात असतो [दुसऱ्या कोणत्याहि म्ह० प्रत्यक्ष व
अनुमान यातील एकाहि प्रमाणानें ज्ञात न होणारा जो विषय त्याविषयी धृतीला मुक्त
प्रामाण्य आहे. पण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, हें लौकिक प्रमाणानें सिद्ध आहे.
त्यामुळे धृतीच्या आधारेने देहाभिमान गौण ठरवू पाहणें अयोग्य आहे. होच गोष्ट
आचार्य विशद करितात—]—प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादि
साध्यसाधनसंयन्धे श्रुते प्रामाण्यं—प्रत्यक्षादि इतर प्रमाणानी उपलब्ध न
होणाऱ्या विषयामध्येच म्ह० अग्निहोत्रादि साध्य साधनसंबंधाविषयी धृतीला प्रामाण्य
आहे—न प्रत्यक्षादिविषये—प्रत्यक्षादि प्रमाणाना ज्ञात होणाऱ्या विषयाविषयी
धृतीला प्रामाण्य नाहा—प्रामाण्यस्य अदृष्टदर्शनार्थत्वात्—कारण प्रामाण्याला
अदृष्टदर्शनार्थरूप आहे अदृष्ट—अज्ञात जमलेला विषय ज्ञात करून देणे, हे प्रमाणानें
काम आहे [स्वर्ग साध्य आहे व अग्निहोत्रादि त्याचें साधन आहे, इत्यादि साध्य-
साधनसंबंध प्रत्यक्षादि प्रमाणानी ज्ञात होण्यासारखा नाहा म्हणून त्या अर्थी धृति
प्रमाण आहे. पण ‘मात्रा देह’ इत्यादि अनुभवावरूनच आत्मा देहाहून भिन्न आहे,
हें सिद्ध होत असल्यामुळे त्याविषयी धृतीला प्रामाण्य नाहीं, ती त्याविषयी उदासीनच आहे,
इतकें सिद्ध झालें असता त्याचा फलितार्थ सांगतात—]—तस्मान् दृष्टमिथ्याज्ञान
निमित्तस्य अहंप्रत्ययस्य देहादिमंघाते गौणत्व कल्पयितुं न शक्यं—यास्तव
मिथ्याज्ञान हें ज्याच प्रत्यक्ष निमित्त आहे अशा देहादिसंघाताबरोबर अहंप्रत्ययाचें
धृतीच्या आधारेने गौणत्व कल्पिणें शक्य नाहीं. (देहच मी हा प्रत्यय मिथ्याज्ञाना-

यनविधीर्षीं विरोध येत नाही—(पण कर्मकांडश्रुतीला जर तात्त्विक प्रामाण्य नाही तर ते ब्रह्म-ज्ञानकांडश्रुतीला तरी कोटून असणार ? अशी शंका घेऊन तिचे समाधान करितार्त—) —कर्मविधिभृतित्वत् ब्रह्मविद्याविधिभृतेः अप्रामाण्यप्रसंगः इति चेत् ।
 —पण मग कर्मकांडश्रुतीप्रमाणे ब्रह्मविद्येचे विधान करणाऱ्या श्रुतीच्याहि अप्रामाण्याचा प्रसंग येईल, म्हणून म्हणाल तर—न । बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः—ते बरोबर नाही- कारण उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मविद्येचा बाधकप्रत्यय संभवत नाही—तिचा बाध करील असा प्रबल प्रतिबंध उपपन्न होत नाही. (हेच दृष्टान्ताने विसद—करितात—) —यथा , ब्रह्मविद्याविधिभृत्स्या आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यते—ज्याप्रमाणे ब्रह्मविद्याविधिभृतीने—तिच्यायोगाने आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आला असता देहादिसंघाताबरील 'मी' हा प्रत्यय बाधित होतो—तथा आत्मनि एव आत्मावगतिः कदाचित् केनचित् कथंचित् अपि न बाधितुं शक्या—त्याप्रमाणे म्ह० देहादिसंघाताबरील आत्मप्रतीतीप्रमाणे आत्म्यामध्ये 'हा मी आत्मा' अशी झालेली निश्चित प्रतीति—असा आत्मबोध केशहाहि कोणाकडूनहि कोणत्याहि प्रकारे बाधित होणे शक्य नाही.—फलाव्यतिरेकागमतेः—कारण ती आत्मावगति—आत्मज्ञान लौकिकज्ञानाप्रमाणे फलाहून अव्यतिरक्त असते. अज्ञाननिवृत्ति हे येथील फल आहे. त्याहून ते ज्ञान निराळे नसते, ते ज्ञान सफल असते.—यथा अग्निः उष्णः प्रकाशः च—जसा अग्नि उष्ण आहे व प्रकाश आहे, हे ज्ञान फलरूपच—सफलच असते त्याचप्रमाणे;—न च-कर्मविधिभृतेः अप्रामाण्यं—कर्मविधिभृतीला अप्रामाण्यहि नाही.—पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तर-अपूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्मा-भिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात्—कर्मकांडश्रुति अनादिकाळापासून प्रवृत्त झालेल्या पूर्व पूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीला प्रतिबंध करून उत्तरोत्तर यागादि अलौकिक प्रवृत्ति उत्पन्न करिते व चित्तशुद्धीच्याद्वारा प्रत्यगात्मोन्मुख प्रवृत्ति उत्पन्न करिते. अर्थात् पूर्वपूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीचा निरोध करून उत्तरोत्तर अधिक योग्यतेची शालीय प्रवृत्ति करून चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्रत्यगात्म्याविषयीची जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठी कर्मकांडश्रुति असल्यामुळे तिला परंपरेने आत्मज्ञानार्थत्व आहे. त्यामुळे साक्षात् जरी नसले तरी तिला परंपरेने तात्त्विक प्रामाण्य आहे. (अहोपण, श्रुतीला मिथ्यात्व असल्यामुळे धर्माभासाप्रमाणे तिला अप्रामाण्य आहे, म्हणून म्हणाल तर सांगतां—) —उपायस्य मिथ्यात्वे अपि उपेय-सत्यतया सत्यत्वं एव स्यात्—उपायाला मिथ्यात्व जरी असले तरी उपेयाच्या सत्यत्वामुळे त्याला सत्यत्व आहे. (स्वरूपाने असत्यत्व असले तरी सत्य उपेयाच्या द्वारा उपायाला प्रामाण्य असते, याविषयी दृष्टान्त—) —यथा विधिशोषाणां अर्घ्यादानां—जसे—विधीचे शोष अर्घ्यवाद त्यांना स्वतंत्र प्रामाण्य जरी नसले तरी विधीचे शोष या रूपाने प्रामाण्य आहे.—लोके अपि चालोन्मत्तादीनां पय-आदी पापयित्तप्ये चूडाघर्षनादियजनं—जवहारताहि लहान मुले, उन्मत्त-वेढे इत्यादिपणां दूध पाने पाजण्याचे असतां 'हे दूध धी म्ह० गुडी शेजी तार

होईल ' इत्यादि वचन योजले जाते. (अहोपण, कर्मकांडधुर्ताना अशा रीतीने परंपरेने प्रामाण्य जरी असले तरी त्यांच्या साक्षात्प्रामाण्याचा उपेक्षाच होते ! अशी आशंका घेऊन म्हणतात—) —प्रकारान्तरस्थानां च साक्षात् एव प्रामाण्यसिद्धिः— आत्मज्ञानाचा उदय होण्यापूर्वीची जी अवस्था त्या अवस्थेत स्थित असलेल्या ज्या कर्मकांडधुति त्यांना अज्ञातत्वं नंधवोधकवाने साक्षात्च प्रामाण्य इष्ट आहे. (ज्ञानापूर्वी कर्मधुर्ताना व्यावहारिक प्रामाण्य असते याविषयी दृष्टान्त—) —प्राग् आत्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादि-प्रामाण्यवत्—आत्मज्ञान होण्यापूर्वी देहाभिमानाच्या निमित्ताने प्रत्यक्षादिकाना जसे प्रामाण्य अन्तें त्याप्रमाणेच त्यापूर्वी कर्मधुर्ताना प्रामाण्य असतें.

यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुरयं कर्तु-
त्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु यध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि
संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च तथा सेनापतिर्वाचिव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च
राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः, यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं
स्यात्फलस्याऽऽभिरामित्वात् । यथा च भ्रामकस्य लोहभ्रामविमुक्त्वाद्ग्यापृतस्यैव
मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रतीतिमान कर्तृत्वाला मिथ्यात्व जरी असलें तरी धुति-
प्रामाण्याला वाय येत नाही, हें सांगितलें. आता दुसऱ्याच प्रकारें कर्तृत्व खरें आहे,
अर्शा गंका उत्थापित करितात—) —तु स्वयं अव्याप्रियमाणः अपि आत्मा
संनिधिमात्रेण करोति तत् एव च आत्मनः मुरयं कर्तृत्वं इति यत् मन्यसे
—आता स्वतः काही व्यापार—हालचाल न करणारा असा जरी आत्मा असला तरी केवळ
सानिध्यानें तो करितो व तेच आत्म्याचे मुख्य कर्तृत्व आहे, असें जे तुं समजतां, (स्वतः
व्यापार न करिताच नुस्ला सानिध्यानें मुख्य कर्तृत्व कमें, याविषयी दृष्टान्त—) —यथा
राजा स्वयं अयुध्यमानः अपि युध्यमानेषु योधेषु संनिधानात् एव युध्यते
इति प्रसिद्धं—ज्याप्रमाणें राजा स्वतः युद्ध करित नसला तरी योद्धे युद्ध करित असताना
केवळ संनिध राहिल्यानेंच युद्ध करितो, असें म्हणतात, हें प्रसिद्ध आहे, —जित, परा-
जितः च इति—त्याचप्रमाणें योद्धाचा जय-पराभव ज्ञात असता राजाच जित-पराजित
ज्ञाता असें म्हणतात—तथा सेनापतिः वाचा एव करोति—तसाच सेनापति
स्वतः शरीरानें जरी युद्ध करित नसला तरी वाणीनेंच योद्धांना आज्ञा करितो—च
क्रियाफलसंबन्धः राज्ञः च सेनापतेः दृष्टः—आणि जियेच्या फलाचा संबंध
राजा व सेनापति यांच्याशी जालेला दिसतो (नुस्ला सानिध्यानेंहि मुख्य कर्तृत्व येतें
याविषयी वैदिक दृष्टान्त—) —यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य—जिवा ज्याप्रमाणें
ऋत्विजाचें कर्म हें यजमानाचें कर्म होतें,—तथा देहादीनां कर्म आत्मकृतं
स्यात्—ज्ञानमाणें देहादिकांचें कर्म आत्मकृत-आत्म्याचें होते.—तत्त्वम् —

त्मगामित्वात्—कारण त्याचें फल आत्मगामी-आत्म्याला प्राप्त होणारें असतें.
(स्वतः व्यापार न करिता केवल सानिध्यानें दुसऱ्याच्या व्यापाराचें निमित्त झाल्या-
नेंहि मुरय कर्तृत्व कसे प्राप्त होतें, त्याविषयीं दृष्टान्तः)—यथा च भ्रामकस्य
अव्यापृतस्य एव लोहभ्रामयितृत्वात् मुख्यं एव कर्तृत्वं—आणि ज्याप्रमाणें
भ्रामक-भ्रमण करावणारा लोहचुंबक स्वतः व्यापारान्यत्र जरी असला तरी लेख-
झाला भ्रमण करावयास लावीत असल्यामुळे त्याला मुख्यच कर्तृत्व असतें—तथा
च आत्मनः—तसेंच आत्म्याचे कर्तृत्व मुख्य आहे,—इति—असें जे तूं म्हणतोस
तें बरोबर नाही, असा पुढे संबंध.

तदन्त, अरुवंतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न, राजप्रभृ-
तीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां
योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यज-
मानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य
कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपल-
भ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सनिधिमित्रेणापि कर्तृत्वं मुरयं परिकल्प्येत यथा भ्राम-
कस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारे नोपलभ्यते । तस्मात्सनि-
धिमित्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंग्रहोऽपि गौण एव स्यात् । न
गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वह्यते ॥

मात्प्यार्थ—तत् असत्—क्रिया करणारें ज कारण तेंच कारक, या सिद्धान्ताशीं
विरोध येन असल्यामुळे हे म्हणणें बरोबर नाही.—अर्क्यतः कारकत्वप्रसङ्गात्
—कारण तसें मानल्यास क्रिया न करणाराला कारकत्व आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग
येतो.—कारकं अनेकप्रकारं इति चेत्—पण कारक अनेक प्रकारचें असतें म्हणून
म्हणाल तर—न राजप्रभृतीनां मुरयस्य अपि कर्तृत्वस्य दर्शनात्—तें बरो-
बर नाही. कारण राजा, सेनापति इत्यादिकांचे मुरय कर्तृत्वहि दिसतें. (अर्थात् स्व-
व्यापारावाचून कोणाहि कारक होऊं शकत नाही. राजादिकांचें मुरय कर्तृत्व कसें दिसतें तें
सांगतातः)—राजा तावत् स्वव्यापारेण अपि युध्यते—राजा तर स्वतःच्या
व्यापारानेहि युद्ध करितो—च योधानां योधयितृत्वेन च धनदानेन मुरयं एव
कर्तृत्वं—च योद्ध्यांकडून युद्ध करवून व धन देऊनहि युद्ध करितो त्यामुळे त्याला मुख्यच
कर्तृत्व आहे—तथा जय-पराजयफलोपभोगे—त्याचप्रमाणे जय, पराजय इत्यादि
फलोपभोगामागेंहि त्याला मुरय कर्तृत्वच आहे. (आतां ऋत्विक्कर्म यजमानाचें होतें,
असें जे म्हटलें आहे त्याविषयीं सांगतातः)—तथा यजमानस्य अपि प्रधानत्यागेन
दक्षिणादानेन च मुख्यं एव कर्तृत्वं—त्याचप्रमाणें यजमानाचेंहि प्रधानत्यागाने-
मुख्य आहुति दिल्यानें व दक्षिणादानानें मुख्यच कर्तृत्व आहे. (याचप्रमाणें स्वव्यापारा-
मुख्य मुख्य कर्तृत्व मिळ होत असल्यामुळे फलित मांगतातः)—तस्मात् अव्यापृ-

तस्य यः कर्तृत्वोपचारः सः गौणः इति अवगम्यते—यास्तव कांहीं व्यापार करीत नसलेल्यालाहि जो कर्तृत्वोपचार होतो [म्ह० व्यापार-हालनाल-कर्म न करणारा-लोहि कर्ता असें जे म्हटले जाते] तो कर्तृत्वोपचार गौण होय, असें सिद्ध होते—यदि राज-यजमानप्रभृतीनां स्वव्यापारलक्षणं मुख्यं कर्तृत्वं न उपलभ्यते—जर राजा, यजमान इत्यादिकाचें स्वव्यापाररूप-स्वतः कर्म करणे, 'या स्वरूपाचें मुख्य कर्तृत्व उपलब्ध झालें नसते, ते स्वतः कर्म करितात, असें जर मुळां कधीं दिसलेच नसते—तदा, संनिधिमात्रेण अपि मुख्यं कर्तृत्वं परिकल्प्येत—तर नुस्त्या सानिध्याने—सर्वाप अंशेण एवञ्चा कारणानेहि त्याचें मुख्य कर्तृत्व कल्पिता आलें असते. —यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन—जसें लोहकुवकाचें केवळ सानिध्यानें लोह-बाला धमण करावयास लावणें, या कारणानें मुख्य कर्तृत्व मानलें जातें, पण—तथा राज-यजमानादीनां स्वव्यापारः न उपलभ्यते इति न—तसा राजा, यजमान इत्यादिकाचा स्वव्यापार उपलब्ध होत नाहा असें नाहीं.—तस्मात् संनिधिमात्रेण अपि कर्तृत्वं गौणं एव—म्हणून नुस्त्या सानिध्यानेंहि जें त्याचें कर्तृत्व तें गौणच आहे.—तथा च सति तत्फलसंबन्धः अपि गौण एव स्यात्—आणि कर्तृत्व गौण आहे, असें सिद्ध झाले असता त्याच्या फलाचा संबंधहि गौणच ठरतो. (राजाचें कर्तृत्व गौण म्हटल्यास त्याचे जय पराजयादि फलहि गौण आहे, असेंच म्हणावे लागेल ! पण मग—) —गौणेन मुख्यं कार्यं न निर्वर्त्यते—गौण कर्त्याकडून मुख्य कार्य केलें जात नाहीं.

तस्मात्सदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणान्पातृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायायां चैवम् । न च देहाद्यारम्भप्रत्यय-भ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाप्त्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थः उपलभ्यते । तस्माद्-भ्रान्तिप्रत्ययानिमित्तं प्रयाग मसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थः—(एकाच्या व्यापाराने नुस्त्याला मुख्य कर्तृत्व नाहा, असें सिद्ध झालें असता आता निष्पन्न झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात—) —तस्मात् देहादीनां व्यापारेण अन्व्यातृतः आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात् इति एतत् असत् एव गीयते—म्हणून देहादिकाच्या व्यापाराने स्वतः काहा व्यापार न करणारा आत्मा कर्ता व भोक्ता होईल, असें हे मिथ्याच सांगितले जाते. [ते म्हणणें प्रमाणसिद्ध नव्हे. तर मग तुम्ही आत्म्याच्या कर्तृत्वादिकाचा स्वीकार कसा केली आहे ? 'कर्ता सान्नायर्ल्लात्' अ. २ पा. २ सूत्र ३३ म्ह० सान्नाला सार्थक्येवस्यागदी आत्म्याच कर्ता आहे, बुद्धि नाहीं. या न्यायाने तुमच्या मतांहि आत्माच कर्ता ठरती, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात—] —भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वं उपपद्यते—पण भ्रान्ति या निमित्ताने आत्म्याचें कर्तृत्वादि सर्व संभवतें—यथा स्वप्ने मायायां च एवं—जसें स्वप्नांत किंवा मायावस्थेत सर्व संभवतें त्याप्रमाणें. (आत्म्यातील कर्तृत्वादिच रावें

मिथ्याज्ञानकृत आहे, याविषया व्यतिरेक दाखवितात-)-देहादि आत्मप्रत्यय भ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्व मोक्तृत्वादि अनर्थ न च उपलभ्यते—देहादिकच आत्मा असा प्रत्यय—असा अभिमान याच भ्राताच्या परपरेचा ज्यात विच्छेद होतो त्या समाधि सुषुप्ति-मूर्च्छा इत्यादि अवस्थामध्ये कर्तृत्व-भोक्तृत्व इत्यादि अनर्थ उपलब्ध होत नाही—तस्मात् अयं ससारभ्रम भ्रांतिप्रत्ययनिमित्तः एव—तस्मात् हा ससारभ्रम भ्रांतिप्रत्यय—भ्रामक दहाभिमान या निमित्तानच होतो—**नु परमार्थः न**—तो परमार्थ नव्हे—ससार सत्य—वास्तविक नव्हे (याप्रमाण ससारभ्रम अविद्याकृत आहे, हे सिद्ध झाले असता आता ज्यासाठी या मीमांसेला आरंभ केला होता त्याचा उपसंहार करितात-)-**इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एव उपरम इति सिद्ध**—त्यामुळे तत्त्वज्ञानाने त्याचा अत्यंतच उपरम—बाध होतो हा गोष्ट सिद्ध झाली ६६

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूपवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

अन्वयार्थ—इदं—हे ज्ञान—ते—तू—अतपस्काय—तपश्चर्या न करणारा—**न वाच्यं**—सांगू नयेस—अभक्ताय—तसच जो माझा भक्त नसेल त्याला—**कदाचन**—केव्हाहि—**न(वाच्यं)**—सांगू नयेस आणि—**अशुश्रूपवे**—जो गुरु, ईश्वर याची शुश्रूषा करणारा नसेल, त्याला सांगू नयेस—**च**—आणि—**य**—जो—**मां**—माझा—**अभ्यसूयति**—अभूषा करतो, त्याला—**न च (वाच्यं)**—सांगू नयेस ६७

सर्व गीताशास्त्रार्थमुपसंहार्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदाढ्यांय सक्षेपत उपसंहार कृत्वाऽभेदार्ना शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—इदं शास्त्र ते तय हिताय मयोक्त संसारयिच्छित्तयेऽतपस्काय तपो रहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सवध्यते । तप स्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदध्यवस्थाया न वाच्यम् । भक्तस्तपस्यपि सत्रशुश्रूषुषो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेव प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रज्ञमादिदोषाधारोपणेन ममेश्वरत्वमज्ञानज्ञ सहतेऽसाध्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण शास्त्राचा तात्पर्यार्थ विचारद्वारा निश्चित करून आचार्य पुढात श्लोकात अवतरण देतात-)-**अस्मिन् अध्याये सर्वे गीताशास्त्रार्थ उपसंहृत्य विशेषत अन्ते च इह शास्त्रार्थदाढ्यांय सक्षेपत उपसंहारं कृत्वा**—या अट्टाव्या अध्यायांत सर्व गीताशास्त्रार्थांचा उपसंहार करून आणि विशेषत सर्वगी 'सर्वभर्मान् परित्यज्य' या श्लोकांत शास्त्रार्थांचा सक्षेपत आणण्यासाठी मंडोपाने उपसंहार करून—**अथ इदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह**—आता यापुढे या शास्त्राचा संप्रदायविधि सांगतात—**इदं शास्त्र ते-तय हिताय-ससार-**

विच्छिन्नस्ये मया उक्तं—हे शान्त तुर्या हितासाठा-संसारचा विच्छेद होण्यासाठी मी सांगितले. ते तं—अतपस्काय-तपोरहिनाय न वाच्यं इति व्यवहितेन संचध्यते—अतपस्क म्ह० तपोरहित असलेल्या कोणाच्याहि सांगू नयेस अन्ना 'अ-तपस्काय' याचा पुढील-दूरच्या 'वाच्यं' या शब्दाशी सनव लागतो.—तपस्विने अपि अभक्ताय-गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन-कस्यांचित् अपि अवस्थायां न वाच्य—तपस्वी असलेल्याहि अभक्ताला म्ह० गुरुदेवभक्ति यानी रहित असलेल्याला केव्हाहि-कोणत्याहि अवस्थेत सांगू नये.—भक्तः तपस्वी अपि सन् यः अ-शुश्रूषुः भवति तस्मै अपि न वाच्यं—भक्त व तपस्वीहि अमृत जो गुरु-शुश्रूषा न करणारा असतो त्यालाहि सांगू नये.—अ मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा यः अभ्यसूयति—न मज वासुदेवाला प्राकृत मनुष्य समजून जो माझी अ-त्यन्त अमूया करितो म्ह०—आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मम ईश्वरत्वं अजानन् न सहते—मी आत्मप्रशंसा वगैरे करितो अशा दोषाचा मजवर आरोप करून माझे ईश्वरत्व न जाणणारा माझ्या ईश्वरत्वाला सहन करित नाही—असौ अपि अयोग्यः तस्मै अपि न वाच्य—तोहि अयोग्य आहे. त्यालाहि हे शास्त्र सांगू नये.

भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्भग्यते तत्र मेधाविने तपस्विने वेद्यनयोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषामक्तियुक्ताय तपस्विने तदु-क्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषामक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वा-च्यम् । भगवत्संन्यासुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषामक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६० ॥

भाष्यार्थ—भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवे अनसूयवे च शास्त्रं वाच्यं इति सामर्थ्यात् गम्यते—(अर्थात्—) भगवानाच्या ठिकाणी परम भक्ति—नि सौम प्रेम ठेवणारा, तपस्वी, शुश्रूषु व असूया न करणारा अशा अधिकाऱ्याला हे शास्त्र सांगावे, असे बरील 'अनक्याला सांगू नये, वमक्याला सांगू नये,' अशा निषेध-सामर्थ्यावरूनच सिद्ध होतें. (आता या अर्थसिद्ध अर्थांत दुसऱ्या स्मृतीला अनुसरून मेधावित्त्वावाहि धन्तर्भांग करितान—) —तत्र मेधाविने तपस्विने वा इति अनयो विकल्पदर्शनात्—या पूर्वोक्त विशेषणान 'धारणासक्तिमान् पुराणार्थादिवा तपस्व्याला' अशा या दोन विशेषणाचा विकल्प सांगितलेला असल्यामुळे—शुश्रूषाम-क्तियुक्ताय तपस्विने तदुक्ताय मेधाविने वा वाच्यं—शुश्रूषा न भक्ति यांनी युक्त समलेल्या तपस्व्याला किंवा शुश्रूषामक्तियुक्त मेधावी-धारणासक्तिमान् साधकाला सांगारे.—शुश्रूषामक्तिवियुक्ताय तपस्विने न मेधाविने अपि न वाच्यं—शुश्रूषाभक्तिरहित तपस्व्याला हे सांगू नये व शुश्रूषामक्तिरहित मेधावीलाहि सांगू नये.—भगवति संन्यासुक्ताय समस्तगुणवते अपि न वाच्यं—भगवानाविषयी अमूयायुक्त अमरेंद्रा पुरव इतर सर्व गुणांनी संपन्न जरी असला तरी त्याला हे शास्त्र

सागूं नये.—गुरुशुश्रूषा-भक्तिमते च वाच्यं—एष गुरुशुश्रूषा व भक्ति यांनी युक्त असलेला पुरुष कदाचित् उत्तम तपस्वी व मेधावी जरी नसला तरी त्याला हे सागावें.
—इति एषः शास्त्रसंप्रदायविधिः—असा हा शास्त्रसंप्रदायविधि आहे. ६७.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—इदं परमं गुह्य—हे परम गुह्य ज्ञान,—मद्भक्तेषु—माझ्या भक्तांच्या ठिकाणी—अभिधास्यति—सांगेल तो,—मयि—माझ्या ठिकाणी,—परां भक्तिं कृत्वा—ज्ञानरूप श्रेष्ठ भक्ति करून,—मां एव—मलाच,—एष्यति—प्राप्त होईल,—असंशयः—याविषयीं मुळीच संशय ठेवू नको. ६८.

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवाजुं नयोः संवादरूपं ग्रंथं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्त्वमभिधास्यति यद्यपि ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तत्त्वेन फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—इदानीं संप्रदायस्य कर्तुः फलं आह—आता शास्त्रसंप्रदायाची प्रवृत्ति होण्यासाठी संप्रदायकार्याला फल सांगतात—यः इमं यथोक्तं परमं-निःश्रेयसार्थं केशवाजुं नयोः संवादरूपं ग्रंथं गुह्यं-गोप्यं—जो कोणी अध्यापक या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या परम म्ह० निःश्रेयस-मोक्ष हे, ज्याचें फल आहे अशा निरतिशय पुरयार्थाच्या साधनाला, या केशव व अजुन यांच्या संवादरूप गुह्य म्ह० यांत रहस्यार्थ सांगितल्यामुळे गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा प्रचाला—मद्भक्तेषु-मां भक्ति-मत्सु अभिधास्यति-वक्ष्यति—मद्भक्तांमध्ये-माझ्यावर भक्ति-परम प्राप्ति ठेव-णारामध्ये सांगेल-कथन करील—ग्रन्थतः च अर्थतः स्थापयिष्यति इत्यर्थः—ग्रंथरूपानें व त्याच्या अर्थद्वारा प्रस्थापित करील, असा याचा भावार्थ. (त्याला हे पुढील फल मिळेल. ग्रंथ स्थापनाविषयी दृष्टान्त—) यथा त्वयि मया—ज्याप्रमाणें तुझ्या ठिकाणी मी याची प्रस्थापना केला आहे त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांच्या मनांत हा ग्रंथ अर्थाच्याद्वारा दृढ ठसवील—मत्तेः पुनः ग्रहणात् तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवति इति गम्यते—‘मद्भक्तेषु’ असें म्हणून भक्तांचें पुनः ग्रहण करण्यामुळे केवळ भगवद्भक्ति याच एका गुणानें या शास्त्राचें दान करण्याविषयी—शास्त्रदानाचें पात्र होतें, असें सिद्ध होतें.—कथं अभिधास्यति इति उच्यते—कथें अभिधान-कथन करील तें सांगितलें जातें—मयि परां भक्तिं कृत्वा—माझ्या ठिकाणी परम भक्ति करून—मया परमगुरोः भगवतः शुश्रूषा क्रियते

इति-एवं कृत्वा इत्यर्थः—मनुष्यो दीपरमगुरु जो भगवान् त्याची शुश्रूषाच केली
जात आहे, अशी भावना करून असा भगवार्थ, अशा परम मूर्खीने माझ्या भक्ताना हें
शास्त्र जो शिकवितो—तस्य इदं—त्याला हें फल प्राप्त होतं.—मां एव एष्य-
ति-मुच्यते एव—मलाच प्राप्त होऊन मुक्त होतो.—अत्र संशयः न कर्तव्यः
—याविषयी संशय मुळीच करू नये ६८

न च तस्मान्न्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

अन्वयार्थ—मनुष्येषु मनुष्यामध्ये—कश्चित्—कोणी—मे—मला—त-
स्मात्—त्या शास्त्रसंप्रदाय विना न्या मनुष्याहून,—प्रियकृत्तमः—अधिक प्रिय
करणारा,—न (अस्ति)—ही—च—आणि—भुवि—या भूमीवर,—तस्मात्
अन्यः—त्याहून दुसरा कोणी—मे—मला—प्रियतर.—अधिक प्रिय,—न भवि-
ता—होणारहि नाही. ।

किंच—न च तस्मात्संप्रदायहृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम
प्रियकृत्तमोऽतिशयेन कृत्ततोऽन्यः प्रियकृत्तमो मास्तेवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च
भविता भविष्यत्यपि । तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सर्व मुक्तिसाधनामध्ये ध्यान श्रेष्ठ असल्यामुळे ध्याननिष्ठ
मालेला जो मुमुक्षु (मी विद्यासंप्रदायामध्ये प्रवृत्ति होणार नाही, अशी आशंका घेऊन
भगवान् म्हणतात—किं च मनुष्येषु-मनुष्याणां मध्ये कश्चित् मे-मम
तस्मात् शास्त्रसंप्रदायकृतः प्रियकृत्तमः-अतिशयेन प्रियकृत् न च—आणि
त्या शास्त्रसंप्रदायहून मनुष्यांतील कोणीहि मला अधिक प्रिय करणारा—माझे अति-
शय प्रिय करणारा नाही. (म्हणून मुमुक्षूने वर सांगितलेल्या विशेषणांनी विशिष्ट अशा
अधिकाऱ्याला निर्ममप्रदान करावें.)—वर्तमानेषु ततः अन्यः प्रियकृत्तमः
नास्ति एव इत्यर्थः—म्ह. हर्तुं-वर्तमानसमयी विद्यमान असलेल्या मनुष्यांत त्याहून
दुसरा अधिक ।। कर कोणी नाहीच, असा भावार्थ. (भूतकालीन मनुष्यांतील कोणी
मला अधिक प्रिय करणारा नव्हता).—न च भविता-भविष्यति अपि काळे भुवि-
अस्मिन् लोके तस्मात् अन्यः-द्वितीयः प्रियतरः न—तसाच पुढे होणारहि
नाही. भविष्य-कालीहि या भूमीवर त्या विद्यासंप्रदायकसाहून मला दुसरा कोणी अधिक
प्रिय होणार नाही. [अर्थात् ध्याननिष्ठ जरी श्रेष्ठ असला तरी आपला संप्रदाय प्रवृत्त कर-
णारा त्याहूनहि अत्यंत श्रेष्ठ असल्यामुळे ध्याननिष्ठानेहि विद्यासंप्रदान करणे सर्वथा
उचित होई, असा भावार्थ] ७९

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अन्वयार्थ—च यः—आणि जो,—अज्ञाः इमं धर्म्यं संवादं—आज्ञां
दोषांच्या या धर्मरूप संवादाला,—अध्येष्यते पठन करील म्हणजे त्याचें अध्ययन
करावें,—तेन—त्याच्याकडून,—ज्ञानयज्ञेन—नयज्ञाने,—अहं इष्ट.—मी पूजि-
लेला असा,—स्याम्—होईन.—इति मे मतिः—असा माझा निश्चय आहे. ७०.

योऽपि—अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं—मोक्षदानपेक्षे संवादरूपं ग्रन्थमाव-
योस्तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मान-
सत्वादिशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्य अध्ययनं स्तूयते । फलविधिरेव
वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः
स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(सप्रदायकर्त्याचें 'स वक्ता विष्णुरित्') या न्यायानें श्रेष्ठत्व सांगून
आता याचें अध्ययन करणाराला विशिष्ट फल सांगतात,—यः अपि—आणि कोणी
भक्तिमान्—यः इमं धर्म्यं—धर्मात् अनपेक्षे आवयं—संवादरूपं ग्रंथं अध्ये-
ष्यते च पठिष्यति—जो कोणी या धर्म्य म्हणून धर्माकडून नसलेल्या आम्हा
उभयतांच्या संवादरूप ग्रंथाला—ग्रंथाचें अध्ययन करील—त्या वा पाठ करील—तेन इदं
कृतं स्यात्—त्यानें हें केलें आहे, असें होईल. (हें म्हणजे काय ? उत्तर—) ज्ञान-
यज्ञेन—विधि-जप-उपांशु-मानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञ-मानसत्वात् विशिष्ट-
तमः—ज्ञानयज्ञाने—विधियज्ञ, जपयज्ञ, उपाययज्ञ व मानस यज्ञ व—बार प्रकारच्या यज्ञातील
ज्ञानयज्ञ मानसत्वामुळे—तो मानस यज्ञ असल्यामुळे अतिशय श्रेष्ठ आहे. (' धेयान् द्रव्यम-
यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' पृ. ४४९ असें सांगितलेच आहे.)—इति—इति—तेन ज्ञानयज्ञेन
गीताशास्त्रस्य अध्ययनं स्तूयते—त्यामुळे त्या ज्ञानयज्ञानें गीताशास्त्राचें अ-ध्ययन
स्तुति केलें जातें. 'ज्ञानयज्ञ' असें म्हणून त्या अध्ययनाची स्तुति केली जाते.—वा
फलविधिः एव—किंवा हा फलविधिच आहे, (तो कसा तेंच सांगतात—) देव-
तादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यं अस्य फलं भवति इति—देवतादिविषयक ज्ञान-
यज्ञाचें जें फल त्याच्यासारखे—तत्तुल्य फल याचें मिळतें. ज्ञानयज्ञाचें फल कसें
आहे. गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाराला तत्तुल्य फल मिळतें व ते देवतादिवाचें
आत्मत्व हें आहे, असा भावार्थ, अहोपेक्षे नुरत्या अध्ययनाचें फल कसें
मिळेल. ? कारण श्रुति 'तस्मात् तत्त्ववर्मभवत्' असें सांगते. याचें
अध्ययनेन अहं इष्टः—पूजितः स्यां—भवेयं इति मे—मम मा-
—त्या अध्ययनानें मी इष्ट म्हणून पूजित आहे. त्या अध्ययनानें मी पूज
अशी मार्गा मति—असा माझा निश्चय आहे. (त्या अध्ययन करणारानें
अध्ययनानें भगवानाची पूजा केल्यामुळे भगवत्प्रसादानें त्याला ज्ञान
ज्ञानानें मुक्त होतो.) ७०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—अनसूय—असूया न करणारा—नर.—मनुष्य, (हा आमाचा संवाद)—शृणुयात् अपि—सुघटा ऐकेलहि—सः अपि—तोहि—मुक्तः—पापापाप्मून मुक्त होऊन,—पुण्यकर्मणां—पुण्यवानाच्या,—शुभान् लोकान्—शुभलोकांना—प्राप्नुयात्—प्राप्त होईल. ७१.

अथ श्रोतुरिदं फलम्—श्रद्धावाञ्छ्रद्धावानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः साक्षिर्न ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपि शक्तिसुतार्थं ज्ञानवान्तोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रसस्ताहोका-
न्याप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—अथ श्रोतुः इदं फलं—आता श्रोत्याचें हें फल सांगितलें जातें.—
श्रद्धावान्—श्रद्धावान् च अनसूयः—असूयावर्जितः सन् यः नरः इमं ग्रन्थं
शृणुयात् अपि—श्रद्धावान्—मोठा श्रद्धालु व असूयाशून्य—गुणामध्ये दोषारोप न करणारा
असा होन्ताता जो नर सा आत्माचें नुस्तें श्रवणहि करील—अपिशब्दात् किमुत यः—
ज्ञानवान्—‘शृणुयात् अपि’ या अपिशब्दावरून मग ज्याला या शास्त्राचें अर्थज्ञान आहे
तो पापापाप्मून मुक्त होईल हें काम सांगावें ? असा अर्थ निष्पन्न होतो,—सः अपि
पापात् मुक्तः पुण्यकर्मणां—अग्निहोत्रादिकर्मवतां शुभान् प्रसस्तान् लोकान्
प्राप्नुयात्—तोहि पापापाप्मून मुक्त होऊन—पुण्य कर्म करणाऱ्या लोकाच्या—अग्निहो-
त्रादि कर्मवानाच्या शुभ म्ह० अत्यंत प्रसस्त—प्रशसनीय लोकास प्राप्त होईल. ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—त्वया—तु—एतत्—हें मी सांगितलेलें,
—एकाग्रेण चेतसा—एकाग्र चित्तानें—श्रुतं कश्चित्—ऐकलें का ?—धनंजय
—हे धनंजया !—ते—तुझा,—अज्ञानसंमोहः—अज्ञानमुळे झालेला आविर्भूत—
प्रनष्टः कश्चित्—सर्वथा नाहीसा झाला का ? ७२

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्माह-
विष्याम्युपायान्तरेणार्पितं प्रष्टुमिष्टाय । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कतंभ्य
इत्याचार्यधर्मं । यदर्थितो भवति—कच्चिकिमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनारधारितं पार्थ
हे त्वदेकाग्रेण चेतसा विलेन किं वा प्रमादितम् । कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः संमो-
हो विचित्तमावोऽविवेकता स्वामाविकः किं प्रनष्टः । यद्यर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव
मम चोपदेष्टव्यायासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥

भाष्यार्थ—(शिष्याच्या मनात अज्ञान, संशय, विषयास जोवर आहेत तोवर
शास्त्रार्थानां त्याम उपदेश करावा, हें मुनविष्यामाठी भगवान् अर्जुनास प्रम करीत
आहेत)—शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति—

शिष्याला शास्त्रार्थाचं ग्रहण करिता आले वा नाहा, त्याने शास्त्रार्थग्रहण केले की
अजून शास्त्रार्थग्रहण केले नाहा, याचा विवेक करण्यासाठी ह जाणण्याच्या इच्छेने भग-
वान् प्रश्न करितात—तद्ग्रहणे ज्ञाते पुनः उपायान्तरेण अपि ग्राहयिष्यामि
इति प्रष्टु अभिप्राय —त्याच अग्रहण ज्ञात झालें, म्ह० त्याने शास्त्रार्थाचें ग्रहण
केलेले नाहा, अस दिसल तर पुन दुसऱ्या उपायानेहि मी त्याच्याकडून शास्त्रार्थाचें
ग्रहण करवीन, असा प्रश्न कलाचा-भगवानाचा अभिप्राय-आशय आहे —यत्नान्तर
आस्थाय शिष्य कृतार्थ कर्तव्यः इति आचार्यधर्मं प्रदर्शितः भवति—
एका उपायानें शिष्य कृतार्थ न झाल्यास दुसऱ्या प्रकारें यत्न आरभून-दुसऱ्या यत्नाचा
आश्रय करून शिष्याला कृतार्थ करावें, असा हा आचार्याचा धर्म या प्रश्नानें प्रदर्शित
होतो —पार्थ कश्चित्-किं—चा अर्जुना, काय साग वरें !—मया उक्त एतत्
त्वया एकाग्रेण चेतसा-चित्तेन श्रुतं-श्रवणेन अवधारितं किं—मी सांगि-
त १८ सर्व तू एकाप्र चित्तानें-सावधान मनानें ऐकलेंच का ? माझा उपदेश ऐकून
तू त्याचा अर्थ बरोबर समजलास का ?—किं चा प्रमादित—की माझ्या उपदेशा-
कडे दुर्लक्ष केलेंस !—अज्ञानसमोह-अज्ञाननिमित्त स्वाभाविक समोह-
विचित्तभाय अविद्येकता प्रनष्ट कश्चित्-किं—अज्ञानसमोह-अज्ञान या निमि-
त्तानें झालेला स्वाभाविक समोह-विचित्तभाय-आवेषेकच सर्वथा नष्ट झाला का !—
तुझा मोह-अविवेक गेला का ?—यदर्थ अयं तव शास्त्रश्रवणायासः मम च
उपदेष्टृत्वायास प्रवृत्तः—ज्या मोहाचा नाश होण्यासाठी हा तुझा शास्त्रश्रवण
करण्याचा सर्व आयास व माझा उपदेश करण्याचा आयास प्रवृत्त झाला—ज्या मोहा
माठा तू शास्त्रश्रवण करावयास व मा त्याचा उपदेश करावयास प्रवृत्त झाला सा—ते-
तव—(मोह प्रनष्ट कश्चित्)—हे प्रनंजय—हे धनंजया (तौ) तुझा मोह प्रनष्ट
झाला काय ? असा सवध ७२

अर्जुन उवाच—अजून म्हणाला—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

अन्वयार्थ—अच्युत—ह म्हणाला !—मोह. नष्ट —माझा मोह पार नाह्याम
झाला —त्वत्प्रसादात्—तुझ्या कृपेमुळे,—मया—मा—स्मृति —आत्मतत्त्वा
विषयीची आठवण—लब्धा—मिळविली—गतसंदेह स्थितः अस्मि—मी सर्व
संदेहांनी रहित झालून आता राहिला आहे—तव वचनं करिष्ये—तुझें म्हणणें ?
मार्जान म्ह० तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मा वागेन ७३

नष्टो मोहोऽज्ञानज समस्तसारागंधहेतु मायारूप दुस्तर । स्मृतिश्चाऽऽत्मतत्त्व-
विषया ह्येषा । यस्या लामासर्वप्रस्थीना विप्रमोक्ष । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मय
त्वत्प्रसादाभासिप्राप्तच्युत । नष्ट मोहोऽज्ञानप्रभप्रतिपक्षेन सर्वशास्त्राध्यानपलभेत

यदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति यदुताज्ञानसमोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च
धृतावनात्मविच्छेदोचामीत्युपन्यस्याऽऽज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । भिद्यते हृदय-
ग्रन्थिस्तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छो-
मन स्थितोऽस्मि गतसदेहो मुक्तसंशयः करिष्ये उच्यते तवाह त्वत्प्रसादात्कृतार्थो
न नमः कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

भाष्यार्थः—(याप्रमाणे भगवानानीं ज्याला मोठ्या प्रमाण आत्मज्ञानाचा उपदेश

केला आहे व त्यामुळे ज्याचे अज्ञान नश्व व विषयाय नष्ट झाले आहेत असा अनु-
भवबलानुग्रह ज्ञान्याच सागून भावानांना अनुष्ठ करात हात्साता म्हणतो—)

—प्रज्ञानजः समस्तसमारानयहेतुः सागरः इव दुस्तरः नष्टः—मोह-अज्ञान-

पामून उद्वलेला मसारातोळ सब अनर्थांचा हेतु व सागरामारच्या दुस्तर, असा अविवेक

नष्ट झाला —**स्मृतिः च आत्मतत्त्वविषया लब्धा—**आण आत्मतत्त्वाविषयी स्मृति

स्मृति मला प्राप्त झाली —**यस्या लाभात् सर्वग्रन्थीना विप्रमोक्ष—**या

तोच्या लाभामुळे सर्व कामादि प्रघांचा सवया नाश होतो (ता आत्मतत्त्वाविषयीची

स्मृति मला झाली मोह नष्ट होऊन आत्मस्मात हाण्याचे असाधारण कारण—)

त्वत्प्रसादात्-तवप्रसादात्-हे अच्युत, त्वत्प्रसाद आश्रितेन मया—तुझ्या

प्रसादामुळे—तुझ्या अनुग्रहाने हे अच्युता, तुझ्या प्रसादाचा जाग्य वगैः मी आत्म-

स्मृति मिळविली. (या प्रश्न प्रतिबचनावरून काणना अथ निष्पन्न हातो, त सांगतात—)

—अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिबचनेन—या माहात्म्या नाशानर्थकांचा हा प्रश्न व प्रति-

बचन याच्या योगाने—या माहनाशविषयक प्रश्नप्रतिबचनाने—**सर्वशास्त्रार्थमानफल**

प्राप्तवत् एव इति निश्चितं दर्शितं भवति—सर्वशास्त्रार्थनाचें फल ह एवढेच

आहे, अस निश्चित दाखविले आहे अम होतें (८३ व ८४—किंवा उत्तर—)

—यत् उक्तं अज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिलाभ च इति—की जें अज्ञानान्य समोहाचा

पानामह नाश व आत्मस्मृताचा लाभ हें (सर्व शास्त्राज्ञानाचें फल आहे वर आत्म-

स्मृति झाली असता सर्व हृदयग्रन्थाचा सवया अभाव होतो, अम जें म्हटलें आहे त्या-

विषया प्रमाण—)**—तथा च श्रुतो—**तसेच छान्दाग्यधृतानर्थ—**अनात्मविद् शोचा-**

गि इति उपन्यस्य—मी आत्म्याला न जाणणारा (नारद) शोक करीत आहे, असा उपक्रम

करून—**आत्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षः उक्तः—**आत्मज्ञान शालें असतां सर्व प्रघांचा

सर्वथा मोक्ष सांगितला आहे (छा मा अ ७ १ ३ पृ ५१७ अ. ७ २६ २ पृ ५०२)

—'भिद्यते हृदयग्रन्थिः'—हृदयग्रन्थि तुटते (मु भा २२ ८ पृ ७२)—**तत्र**

प्रे मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत—तथां त्या एकत्व पाहणाऱ्या विद्वा

ना मोह कसाचा व शोक कसाचा ? (ईग मा ७ पृ २२)—**इति च मन्त्रवर्णः—**

असा मन्त्रवर्ण आहे (भगवानांच्या अनुग्रहाने अज्ञानरूप मोह नष्ट होऊन आत्म-

ज्ञान झाले अमर्ता आता मा वरल तुझ्या आदेशा प्रमाण करीत आहे, असा आर-

ण्या उत्तरार्थाचें व्याख्यान—)**—अथ इदानीं त्वच्छांमने स्थितः अस्मि—**

आतां यावेळीं मी तुझ्या आज्ञेमध्यें स्थित आहे—गतसंदेहः—मुक्तसंशयः—
आता गतसंदेह—संदेहरहित—संशयापामून मुक्त झालों आहे—अहं तव वचनं
० रिप्ये—मी तुझे वचन करीन (तुझे वचन करीन याचें तात्पर्य—)—त्वत्प्रसादः
कृतार्थः मम कर्तव्यं न अस्ति इति अभिप्राय—तुझ्या प्रसादानें मी कृ
झालों आहे. माझे कर्तव्य काही उरलेलें नाहीं, असा याचा आशय. ७३.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—अहं—मी—वासुदेवस्य—वासुदेवाच्या—
श्रुति—महात्मनः पार्थस्य—महारम्या अनुनांच्या—इमं अद्भुतं रोमह
संवाद—या आश्चर्यकारक अगावर रोमाच उभे करणाऱ्या संवादाला—अश्रौपम
ऐकळे. ७४.

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽश्वेदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थम्—इत्येवमहं वासुदेवस्य प
र्य च महात्मानः संवादमिमं यथोक्तमध्नापं धृतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रे
हर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

भाष्यार्थ—शास्त्रार्थः परिसमाप्त—शास्त्रार्थ सर्वतः समाप्त झाला.—३
इदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थं (संजय उवाच—) आता यापुढें कथेचा संबंध.

१२८४व्या श्लोकांत “गानाधर्मादहं सप्तार मोहयाम मागितलें आहे अशी जगाची
प्रदायिक ममवृत्त आहे त्यानीं ७३-व्या श्लोकाची बरीच निराधार ओढाताण केली आहे
ओढाताण केली आहे कीं काय, ते भाष्यावरूनच ठरवावें आम्ही म्हणनां कीं १२८४व्या श्लोकांत
ओढाताण केली आहे. “—धर्मसमृद्धचेता ‘म्ह० धर्म-कर्तव्य माझ्या मनाला कण्ठ नाहीसें झ
हे म्हणनें सोट आहे तथापि त्याचें उत्तर अनुनानें ‘नटो मोह’ या शब्दांनीं दिलें अ
तुम्हा ‘स्मृति कथा’ ही स्मृति कथांचा ? १२८४व्या श्लोकांत—“ त्याच कर्तव्य धर्म
आतां त्याला स्मृति गाली ” (म्हणजे जो कर्तव्यधर्म विसरला होना तो काय ? मोह म्ह०
रमण नव्हे तर मोह म्ह० अविज्ञेय. अर्थात् समजाचा विषय सांगणें भाग आहे व त
आचार्यांनीं उपनिषदांच्या आचारें मागितला आहे. पुन ते म्हणतात—) “अनुना त्या युद्ध
प्रवृत्त करण्यामाठी गाना उपदेशिली अगून जागोवाग “म्हणून गू युद्ध कर” (गी २. १
२ ३७, ३. ३०, ८. ७, ११. ३४) असे सांगितले असल्यामुळे “तुमच्या म्हण
प्रमाणें करिती” याचा अर्थ युद्ध करितो असाच होतो. ” (हे म्हणजे अयोग्य आहे. ग
युद्धासाठीं मागितले नाही स्वधर्मोपपन्नपूर्वक विष्णुवर्माद्वारा घात संपादन क
मुक्ति मित्रशिण्यासाठीं उपदेशिली आहे. यागव ‘करिजे वचन नव’ याचा अर्थ
‘करिती’ असा होऊ नये नाही या घेतात अनुनानें आपली टुटवृत्ता स्विकारून घेतली अ
युद्धात तात्काळ बसव्य ठरव नाही. म्हणून आचार्य करितात तोच अर्थ मयुक्तिक हो

मितं करण्यसाठी संजय म्हणाला—इति एवं वासुदेवस्य च महात्मनः पार्थस्य
इमं यथोक्तं अद्भुतं—अत्यंतविस्मयकरं रोमहर्षणं—रोमांचकरं संवादं
अहं अश्रौपं—श्रुतवान् अस्मि—हैं अशाप्रकारे वासुदेव व महात्मा—अद्भुतबुद्धि
—सर्व अधिकारिगुणांनी संपन्न असा अर्जुन, या दोघांच्या यावर सांगितलेल्या प्रकारच्या
बद्धमुव—अत्यंत विस्मयकर व रोमहर्षण—अंगावर रोमाच उभे करणाऱ्या संवादास मी
ऐकले—त्या दोघांच्या या संवादास मी श्रवण केलें. ७४.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—एतं परं गुह्यं योगं—या अत्यंत गुह्य योगाल
व्यासप्रसादात्—भगवान् व्यासाच्या वृत्तेने—कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात्
तो सागत असलेल्या योगेश्वर कृष्णाच्या तोंडून—स्वयं साक्षात्—स्वतः व्या
सानांनी—श्रुतवान्—ऐकिलें. ७५.

तं चेमम्—व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं योगं
योगार्थत्वात्संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं न परतः ॥

भाष्यार्थ—(हा सर्वोत्तम संवाद तू कसा ऐकलास ? असें कोणी म्हणून म्हणून
संजय सांगतो—) तं च इमं—त्या या संवादाला (मी व्यासाच्या अनुकूल ऐकलें
असा पुढे संबंध)—व्यासप्रसादात्—ततः दिव्यचक्षुर्लभात्—व्यासा प्रसा
दाने म्ह० त्याच्यापासून दिव्यदृष्टीचा लाभ झाल्यामुळे—एतं गुह्यं—तदं—परं
योगं अहं श्रुतवान्—या गुह्य संवादाला—परम योगाला मी ऐकलें (मी पुरपा
थीपयोगी असल्यामुळे या योगाला ' परम ' हें विशेषण दिलें आहे. गुह्यं—अत्यंत
राहस्य. योग म्ह० ज्ञान किंवा कर्म, त्यासाठी हा संवाद असल्यामुळे हें ' योग '
असें म्हटलें आहे. किंवा चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगाने अंगत्व या संज्ञेला असल्या-
मुळे त्याला ' योग ' असें म्हटलें आहे, असें आचार्य सांगतात—) योगार्थत्वात्
इमं संवादं, योगं एव वा—योगासाठी हा संवाद असल्यामुळे योग असें म्ह०
दलें आहे. किंवा चित्तनिरोधरूपयोगाने अंग असल्यामुळे हा योग असा हा योगाला

योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं कथयतः साक्षात् (श्रुतवान् परंपरातः—
योग्यांचा ईश्वर जो कृष्ण तो स्वतः आपल्या परमेश्वरसंबंधी स्वतः सागत असताना
मी प्रत्यक्ष आपल्या कानांनी ऐकलें—परंपरेने—कणोपकणी नव्हे भगवान् आपल्या
नव्हे शानैश्र्वादि संपन्नरूपाने सागत असताना त्याच्या मी हा योग
श्रवण केला) ७५.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च सुदुः ॥ ७६ ॥